

1.2.3-4.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

86. ÉVFOLYAM

1952. 1. SZÁM

1952

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, VIII., PUSKIN-UTCA 26

86. ÉVFOLYAM. 1952. I. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

FŐSZERKESZTŐ:

ANDICS ERZSÉBET

FELELŐS SZERKESZTŐ: EMBER GYÓZÓ

SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: HANÁK PÉTER

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BENDA KÁLMÁN, BOLGÁR ELEK, CZÓBEL ERNŐ, KOSÁRY DOMOKOS, LÉDERER EMMA,
MÉREI GYULA, MÓD ALADÁR, MOLNÁR ÉRIK, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL,
RÉTI LÁSZLÓ, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A SZÁZADOK 1952-es ÉVFOLYAM I. SZÁMÁNAK TARTALMA

TANULMÁNYOK

Rákosi Mátyás és a magyar történettudomány	1
<i>Rákosi Mátyás</i> ; Népi demokráciánk útja	24
<i>Kozlov, V. K.</i> : I. V. Sztálin a Szovjetunió szocialista nemzetainek kialakulásáról és fejlődéséről	56
<i>Nemes Dezső</i> : Az Általános Munkásegylet története (II. rész)	74
<i>Elekes Lajos</i> : A délkeleteurópai népek összefogása a török hódítók ellen Hunyadi háborúiban	93
<i>Székely György</i> : A török hódítók elleni védelem ügye a Dózsa-parasztháborútól Mohácsig	118
<i>Barta István</i> : Kossuth alföldi toborzókörútja 1848 őszén	149
<i>Magos György</i> : Az amerikai imperialisták szerepe a Horthy-fasizmus stabilizálásában (1924—1929)	167
<i>Hatvanyiné, E. Doris</i> : A női és gyermekmunka Magyarországon 1890—1914 között	209

SZEMLE

A magyar munkásmozgalom kialakulása 1848—1890. (A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai I. k. ism. <i>Kató István</i>)	244
A Történelmi Társulat népszerű sorozata (ism. <i>Köpeczi Béla</i>)	252
<i>I. Tóth Zoltán</i> : Parasztmozgalmak az Erdélyi Érc-hegységben 1848-ig (ism. <i>Trócsányi Zsolt</i>)	256
<i>H. Balázs Éva</i> : Jobbágylevelek (ism. <i>Vörös Károly</i>)	262
<i>Geréb László</i> : A Párizsi Kommün az egykorú magyar írásokban (ism. <i>Erényi Tibor</i>)	264
<i>Кунина, А. Е.</i> Провал американских планов завоевания мирового господства в 1917—1920 гг. (<i>Kunyina, A. Je.</i> : Az amerikai világuralmi tervek kudarca 1917—1920-ban., ism. <i>Gál Éva</i>)	265
<i>Ерусалимский, А. С.</i> Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX. века (<i>Jerusalimszkij, A. Sz.</i> : A német imperializmus külpolitikája és diplomáciája a XIX. sz. végén., ism. <i>Perényi József</i>)	269
Революция 1905—1907 годов в национальных районах России (Az 1905—1907. évi forradalom Oroszország nemzetiségi vidékein. Szerk: <i>Pankratova, A. M.</i> és <i>Szidorova, A. L.</i> , ism. <i>Perényi József</i>)	271
<i>Arató Endre</i> : A szlovák munkásmozgalom története M. Gosiorovský munkáiban	273
<i>Hilton, R. H.</i> — <i>Fagan, H.</i> : The english rising of 1381. (Az 1381-es angliai felkelés, ism. <i>Kulcsár Zeuzsanna</i>)	281
РЕЗЮМЕ — RÉSUMÉ	285

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

86. ÉVFOLYAM

1952. 1—4. SZÁM

1952

A SZÁZADOK 86. ÉVFOLYAMÁNAK (1952) TARTALOMJEGYZÉKE

TANULMÁNYOK

<i>Arató Endre</i> : A cseh és magyar nép összefogásának hagyományai 1849-ben....	731
<i>Barta István</i> : Kossuth alföldi toborzókörútja 1848 őszén	149
<i>Barta István</i> : Kossuth és Csányi	593
<i>Elekes Lajos</i> : A délkelet európai népek összefogása a török hódítók ellen Hunyadi háborúiban	93
<i>Farkas Lajos—Radó Géza</i> : Kossuth és a szabadságharc hadiipara.....	688
<i>Hatvany, E. Doris</i> : A női- és gyermekmunka Magyarországon 1890—1914 között..	209
<i>Heckenast Gusztáv</i> : A besztecebányai bányászfelkelés (1525—1526)	364
<i>Király István</i> : A parasztság felbomlásának néhány kérdése (1900—1914)....	437
<i>Kozlov, V. K.</i> : I. V. Sztálin a Szovjetunió szocialista nemzeteinek kialakulásáról és fejlődéséről	56
<i>Lederer Emma</i> : A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi összefüggései.....	327
<i>Magos György</i> : Az amerikai imperialisták szerepe a Horthy-fasizmus stabilizálásában (1924—1929)	167
<i>Nemes Dezsdő</i> : Az Általános Munkássegylet története (II. rész)	74
<i>Rákosi Mátyás</i> : Népi demokráciánk útja	24
Rákosi Mátyás és a magyar történettudomány	
<i>Szabó István</i> : Kossuth és a jobbágyfelszabadítás	509
<i>Székely György</i> : A török hódítók elleni védelem ügye a Dózsa-parasztháborútól Mohácsig	118
<i>Tarle, J. V.</i> : Mihail Illarionovics Kutuzov, a hadvezér és diplomata	299, 778
<i>Várkonyi Ágnes</i> : A Dunántúl felszabadítása 1705-ben.....	397

S Z E M L É K

A magyar munkásmozgalom kialakulása 1848—1890. (A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai I. k., ism. <i>Kató István</i>).....	244
A Magyar Történelmi Társulat népszerű sorozata (ism. <i>Köpeczi Béla</i>)	252
<i>Alpatov, M.</i> : A reakciós történetírás a háborús gyujtogatók szolgálatában (ism. <i>Weiner Magda</i>)	826
<i>Aranyossi Magda</i> : Frankel Leó (ism. <i>Markovits Pálné</i>)	813
<i>Arató Endre</i> : A szlovák munkásmozgalom története M. Gosiorovský munkáiban	273
<i>Babics András</i> : A pécsvidéki kőszénbányászat története (ism. <i>Sándor Vilmos</i>)	471
<i>H. Balázs Éva</i> : Jobbágylevelek (ism. <i>Vörös Károly</i>)	262

<i>Barg, M. A.</i> : Cromwell és kora (ism. <i>Hatvany E. Doris</i>)	821
<i>Claude, Henri</i> : Où va l'impérialisme américain? (ism. <i>Aranyossi Pál</i>)	834
<i>Dutt, Palme R.</i> Merre tart India? (ism. <i>Incze Miklós</i>)	487
<i>Geréb László</i> : A Párizsi Kommün az egykorú magyar írásokban (ism. <i>Erényi Tibor</i>)	264
<i>Hahn István</i> : A késő-ókor történetének kérdései a szovjet irodalomban	482
<i>Hilton, R. H.</i> — <i>Fagan, H.</i> : The english rising of 1381 (ism. <i>Kulcsár Zsuzsanna</i>)	281
<i>Е р у с а л и м с к и й, А. С.</i> : Внешняя политика и дипломатия германского империализма в конце XIX. века (ism. <i>Perényi József</i>)	269
<i>Klugmann, J.</i> : Trockijtól Titóig (ism. <i>Csepányi Dezső</i>)	831
<i>Kossuth Lajos</i> Összes Munkái. XI. kötet. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. 1847/48. (ism. <i>Bélay Vilmos</i>)	806
<i>Kossuth Lajos</i> : Fel mindnyájan a hon védelmére. II. kiad. (ism. <i>Szabad György</i>)	809
<i>Kovács Endre</i> : Magyar-cseh történelmi kapcsolatok (ism. <i>Niederhauser Emil</i>) ...	818
<i>Kulcsár Zsuzsanna</i> : A mai nyugatnémet burzsoa-történetírás a Historische Zeitschrift tükrében. A Historische Zeitschrift 1950., 1951. és 1952. évi számainak ismertetése	491
<i>К у н и н а, А. Е.</i> : Провал американских планов завоевания мирового господства в 1917—1920 гг. (ism. <i>Gál Éva</i>)	265
Magyar Történeti bibliográfia 1825—1867. II. köt. (ism. <i>Waldapfel Eszter</i>) ...	470
<i>Никифоров, Л. А.</i> : Русско-английские отношения при Петре I. (ism. <i>Perényi József</i>)	486
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon (ism. <i>Ember Győző</i>)	810
<i>Pasuto, V. T.</i> : Alekszandr Nyevszkij és az orosz nép harca a függetlenségért a 13. században (ism. <i>Kulcsár Zsuzsanna</i>)	823
Революция 1905—1907 годов в национальных районах России (ism. <i>Perényi József</i>)	271
<i>Sejman, M. M.</i> : A Vatikán a második világháborúban (ism. <i>Köpeczi Béla</i>) ...	828
Szemelvények a magyar történelem tanításához (ism. <i>Dolmányos István</i>)	474
<i>I. Tóth Zoltán</i> : Parasztmozgalmak az Erdélyi Érchegységben 1848-ig (ism. <i>Trócsányi Zsolt</i>)	256
<i>У д а л ь ц о в, И. И.</i> : Очерки из истории национально-политической борьбы в Чехии в 1848. г. (ism. <i>Arató Endre</i>)	478
<i>Zrínyi Miklós</i> Válogatott Művei. Válogatta Klaniczay Tibor, sajtó alá rendezte Bán Imre (ism. <i>Makkai László</i>)	476
Zsigmondkori Oklevéltár I. (1387—1399). Összeállította Mályusz Elemér (ism. <i>Elekes Lajos</i>)	469
<i>Zsizska, M. V.</i> : Jemeljan Pugacsov (ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	481

Akadémiai Kiadó (Budapest V, Alkotmány-u. 21.) Felelős: Mestyan János

KÖSZÖNTJÜK RÁKOSI MÁTYÁS ELVTÁRSAT!

Minden időben és mindenütt az országok és népek hivatott nagy vezetői, a koruk színvonalán álló államférfiak mindig történelmi perspektívával bíró személyiségek voltak, akiket nem utolsósorban a történelmi tisztánlátás, a helyes történelmi érzék tett képessé arra, hogy népük számára a jövőben követendő utat helyesen kijelöljék.

Áll ez általában a népek történetére, áll a magyar nép történetére is.

Tudjuk, hogy a magyar történelmi mult, Attila alakjának megörökítése, mennyire foglalkoztatta nagy királyunkat, Hunyadi Mátyást, akinek árnyát viszont Zrinyi Miklós, a költő és hadvezér idézte a török iga és német elnyomás szomorú korszakában. Hunyadi János harcaiból merít erőt Kölcsey a reformkor küzdelmeihez. A történelmet tanulmányozza különös érdeklődéssel a börtönben sínylődő fiatal Kossuth és így készül fel a küszöbön álló nagy feladatok megoldására. Az addigi történelem legjelentősebb forradalmának, a XVIII. század végén lezajlott francia forradalomnak történetén nevelkedett Petőfi. Ez volt — napló-feljegyzései szerint — »reggeli és esteli imádsága, mindennapi kenyere«. A szabadságharc bukását követő általános tespedés korszakában az ország bajait és tenni-valóit legvilágosabban felmérő magyar, a mi harcos Ady Endrénk, Dózsa Györgyre hivatkozva szólítja küzdelembe a magyar népet korának Werbőczyjei ellen.

Azonban kétségtelen, hogy egyiküknél sem találjuk meg azt az átfogó történelmi tisztánlátást, azt a tudatos, szerves és sokoldalú kapcsolatot a magyar nép történelmével, amelyet Rákosi Mátyás elvtársnak írásai, beszédei, egész politikai tevékenysége visszatükröz; és ez nem véletlen.

Rákosi Mátyás történelmi útnutatói, megállapításai mögött ott áll ezektől elválaszthatatlanul Rákosi Mátyás a proletárforradalmár, a marxista-leninista politikus és államférfi. Ott áll Rákosi Mátyás a magyar nép képviselője, azé a magyar népe, amely több mint ezer éven keresztül a magyar történelem pillére, alapja, fejlődésének főhordozója volt. Ez az egyik forrása annak, hogy Rákosi Mátyás elvtárs kapcsolata a magyar történelemmel olyan mély és átfogó, olyan eleven és szerves, mint egyetlen elődjének sem volt, nem lehetett a magyar történelem folyamán. A magyar történelmi fejlődés mély megértéséhez Rákosi Mátyást döntően hozzásegíti tudományos szocialista felkészültsége, marxista-leninista világnézete, az az alapvetően történelmi módszer, amely a marxizmus-leninizmust annyira jellemzi, a történetnek exakt tudományként való felfogása, a gyakorlati politikának olyan értelmezése, hogy annak a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek világos ismeretén kell nyugodnia: mert a társadalmat átformálni csak az képes, aki mélyen ismeri a társadalom belső szerkezetét.

Történelmünk alapvető törvényszerűségeinek ez a világos felismerése azonban nemcsak elméleti munka eredménye népünk nagy tanítójánál, Rákosi Mátyás elvtársnál. Ennek a mély történelemismeretnek nem kevésbé gazdag forrása az a több mint négy évtizedes küzdelem, amit Rákosi Mátyás a magyar és a nemzetközi munkásosztály élvonalában folytatott és folytat; az ebben a küzdelemben szerzett felmérhetetlen értékű történelmi tapasztalatok. Az a közel félévszázad, amelyben Rákosi Mátyás elvtárs lankadatlan erővel résztvesz a magyar és a nemzetközi munkásosztály harcaiban — a páratlan élességgel fellépő társadalmi ellentétek, soha nem látott erős osztályharc, világjelentőségű társadalmi átalakulások korszaka volt. Ennek a korszaknak világtörténelmi jelentőségű küzdelmei kovácsolták ki Rákosi Mátyás elvtárs alakját: Rákosi Mátyást, mint proletárpolitikust, mint marxista-leninista államférfit. Ezekben a küzdelmekben érik az egész magyar nép vezérévé, azzá a férfiúvá, aki hivatva van a magyar történelem legválságosabb korszakában a magyar nép élére állni.

Minekután a Szovjetunió kiszabadítja a börtönből, Rákosi Mátyás törelen erővel indítja meg harcát a külső és belső ellenségek által félrevezetett, megtévesztett, megcsalt magyar nép tisztánlátásáért, szabadságáért, boldogabb jövőjéért. Mint a nagy Sztálin legjobb magyar tanítványa, kidolgozza azt a programot, amelyet követve a magyar nép megtalálta az egyetlen járható és helyes utat.

Felszabadulásunk óta, melyet a Szovjetunió, fiainak ezreit feláldozva, kivívott számunkra, Rákosi Mátyás elvtárs győzelemről győzelemre vezet a magyar népet. Mindennek eredményeképpen megnyílt hazánk történetének tényleges nagy alkotásokban, anyagi és szellemi előmenetelben leggazdagabb korszaka. Rákosi Mátyás elvtárs első építője a szocialista Magyarországnak, bölcs tanítója az egész magyar népnek, bölcs tanítómestere a marxista magyar történészeknek is. Eleven megtestesítője a forradalmi elmélet és forradalmi gyakorlat elválaszthatatlan egységének. Tevékenysége ékes bizonyítéka annak, hogy a magyar nép történetét igazán és mélyen csak az értheti meg, aki igazán és mélyen szereti a magyar népet. Rákosi Mátyás elvtárstól megtanulhatjuk, hogyan kell úgy művelni népünk történetét, hogy az ne csak a mult megismerését jelentse, hanem a jövő formálásának, a történelmi fejlődés tudatos alakításának is hatékony eszköze legyen.

Együtt az egész magyar néppel, együtt a haladásért, szabadságért, békéért küzdő emberiséggel köszöntjük Rákosi elvtársat 60. születésnapja alkalmával. Éljen és dolgozzék még sokáig erőben, egészségben, ellenségeink vesztére, a magyar nép, szocialistává váló nemzetünk örömére és dicsőségére!

RÁKOSI MÁTYÁS ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY

MA, amikor az egész magyar nép forró szeretettel ünnepli nagy vezetőjének, Rákosi elvtársnak 60. születésnapját, a megújult magyar történet tudomány külön is részt kér magának az ünnepségből. Rákosi elvtársban az egész magyar nép bölcs tanítómesterét tiszteli. De a magyar történettudomány külön halálával is tartozik Rákosi elvtársnak azokért az útmutatásokért, amelyekkel a magyar történet számos igen fontos kérdését megvilágította. »A mi pártunk — mondotta Rákosi elvtárs — kétségtelenül a magyar élet „legrégibb”, „legmélyebb” pártja.« Nemcsak azért, mert a magyar dolgozók legszélesebb tömegeire támaszkodik és mert, kiméletlen üldözések közt fel-növekedve, a legmélyebb felelősséget érzi a magyar nép sorsáért. De azért is, mert »mi tanultunk a legtöbbet a nemzetközi viszonyokból, a munkásmozgalmak és szabadságharcok történetéből, a XX. század leghatalmasabb eseményeiből, a szovjet forradalomból s mi tudtuk eddig az összes pártok közül az így nyert tapasztalatokat legjobban hazánk talpraállítására és újjáépítésére használni.«¹ A kommunisták magából a történelemből sajátítják el a történeti építő tevékenység módszereit s ezért a legnagyobb figyelemmel fordulnak a történet eseményei felé. De Rákosi elvtárs a magyar történelem tanulságait nemcsak az építő munkában tudta felhasználni olyan eredménnyel, melynek hatalmas méretei napról-napra kibontakoznak előttünk. A történet, elsősorban a magyar történet tapasztalatainak egész sorát elméletileg is általánosította, s ezzel a magyar történettudománynak rendkívül értékes segítséget nyújtott.

A történet a haladó és a reakciós erők küzdelmének színtere, és a történeti mult haladó hagyományai a jelen küzdelmeiben is nagy erőforrást jelentenek. Rákosi elvtárs mindenekelőtt a haladó hagyományok eleven erejére, az »eleven és fejlődésre képes tradíciók« nagy fontosságára hívja fel a figyelmet. »Mi, magyar kommunisták és velünk együtt a népi demokrácia a legnagyobb gondossággal őrizzük és ápoljuk az ezeréves magyar történelem minden eleven és fejlődésre képes tradícióját. Féltő gonddal őrködünk azon, hogy a jó tradíciók ne csak megmaradjanak, hanem új életre keljenek, új tartalmat kapjanak népi demokráciánkban.« Rákosi elvtárs, Sztálin legjobb magyar tanítványa, Sztálin elvtárs nyomdokaiban jár, amikor rámutat azokra a tradíciókra, amelyeknek történetünk feldolgozásánál központi helyet kell elfoglalniuk. »Különösen őrizzük és ápoljuk azokat a történelmi tradíciókat, melyek dolgozó népünkkel függnék össze. Ezért keltettük új életre az annyit ócsárolt és rágalmazott Dózsa György emlékét. Ezért ünnepeltük olyan bensőségesen és az egész dolgozó nép együttesével az 1848—1849-es forradalom emlékét... A magyar

¹ *Rákosi Mátyás: A magyar jövőért.* Bpest, Szikra, 1947. II. kiad. Előszó a második kiadáshoz 5—6. o.

nemzetet ezer esztendőn keresztül azok a munkások és parasztok építették és tartották meg, akiknek kérges keze békében keményen szorította a számat és kapanyelet, és a háborúban nem kevésbé erősen a fegyvert.«²

Ma a dolgozó nép nemcsak építi és védi az országot, hanem előre is vezeti, a munkásosztállyal és pártjával az élen, a magyarság és az emberiség közös ügyének, a haladásnak nagy országútján. Voltak idők a magyar történetben, amikor a haladás vezető erői más osztályok, más osztályok kiemelkedő személyiségei voltak. De ezek is, mondja Rákosi elvtárs, »a mi elődeink és rokonaink«, mert a magyar népet, éppen azáltal, hogy a haladás útját járták, erőssé és megbecsültté tudták tenni. Ez a magyar történet nagy tanúságtétele a haladás ügye mellett. »A magyar nemzet ezeréves történelme azt mutatja, hogy a magyar nép akkor volt erős és megbecsült, amikor az egyetemes emberi haladás élcsapatához tartozott. Ezért mi joggal elődünknek és rokonunknak tekintjük Szent Istvántól Rákóczin és Kossuthon át a nemzeti ellenállás frissen elhantolt vértanuúig mindazokat, akik mint mi, a magyarság és az emberiség közös ügyéért harcoltak egyszerre.«³

ISTVÁN KIRÁLY államalapítását a magyar polgári történetírás úgy értékelte, hogy annak értelme és lényege a Kelettel való szembefordulás és a magyarságnak a Nyugathoz való kapcsolása volt. Az ellenforradalmi történetírás pedig még sokszorosán aláhúzta, hogy a nagy lépés, amelyet István a haladás irányában tett, abban állott, hogy a »barbár« Kelettel szemben a »civilizált« Nyugathoz csatlakozott.

Rákosi elvtárs nem ezért sorolja István király alakját haladó hagyományaink közé. A szent-istváni állam, amely a szláv államszervezet alapjain épült fel, valóban nagy lépés volt előre az általános haladás irányában, de azért, mert az ősközösség elavult formáival szemben az osztálytársadalom útján vitte előre a magyar népet, egy olyan fejlettebb rend felé, amely biztosította fennmaradását és továbbhaladását. És István ezt nem azzal érte el, hogy német-frank mintára kiépített államot szervezett, mint ahogy ezt a régi történetírás és főképpen a náci befolyás alatt álló szellem-történet hirdette, amely szerint »a magyar kultúra lényegében a német-frank kultúra egyik mellékhatása« volt.⁴ Ellenkezőleg, István ezt a birodalmat a német hódítók elleni évtizedes, meg nem alkuvó harcban hozta létre és ezzel egyik legfontosabb haladó hagyományunk alapját vetette meg. Istvánnak »ez a nyugatról jövő, terjeszkedő és hódító törekvés elleni küzdelme — mondja Rákosi elvtárs — az a tradíció, amely ezer éven át megtartotta az országot.«⁵ István király alakja tehát az általános haladás mellett függetlenségi és honvédó hagyományainkat is megerősíti.

István király alakjában összeforr a nemzetközi haladás és a nemzeti függetlenség ügye. És ezek egész történetünkben egységbe olvadnak. Rákosi elvtárs hangsúlyozottan kiemeli, hogy Magyarország története során akkor volt igazán független, amikor az egyetemes emberi haladásért harcolt. »Most, amikor visszanyertük nemzeti függetlenségünket, most még sokkal inkább, mint eddig, elérkezett az ideje, hogy visszanyuljunk Hunyadi, Rákóczi,

² *Rákosi Mátyás*: A békéért és a szocializmus építéséért. Bpest, Szikra, 1951. 131. o.

³ *Rákosi Mátyás*: A magyar demokráciáért. Bpest, Szikra, 1948. 181. o.

⁴ *Rákosi Mátyás*: A magyar jövőért. 117. o.

⁵ U. o. 158. o.

Kossuth, Petőfi éltető és erőt adó hagyományaihoz. E hagyományok azt hirdetik, hogy hazánk akkor volt erős, megbecsült és független, mikor sorsát a nemzetközi haladással kötötte össze.⁶

Népünk évszázadokig küzdött szabadságáért, függetlenségéért belső elnyomói s a külső hódítók ellen. E harcok nagy hagyományai évszázadokig éltek, erő és bizakodás forrásai voltak népünk legjobbjai számára. Elsősorban azért válhattak azzá, mert e harcok, melyek a nemzeti függetlenségért és haladásért folytak, egybeestek a nemzetközi haladás ügyével. Amikor Rákosi elvtárs ezekre az összefüggésekre rávilágít, nemzeti történetünk egyik legfontosabb problémájának lényegét fedi fel és bonyolult eseménysorok kulcsát adja a történészek kezébe.

HUNYADI JÁNOS török háborúit — melyek jelentőségét már Marx is felismerte — Rákosi elvtárs fenti útmutatása alapján tudjuk összefüggéseik teljességében értékelni. Ezek a háborúk hazánk függetlenségét, nemzeti fejlődésünk alapját védelmezték a népünk (és minden más nép) leigázására törő, nemzeti létünket (és az összes megtámadottak nemzeti létét, pusztta fennmaradását) fenyegető, rabló, elődsi oszmán hódítók ellen. Nem elszigetelten, hanem a harcok tágabb összefüggését, nemzetközi jelentőségét felismerve, széleskörű összefogás kísérletére támaszkodva, védelmezték hazánkat és a többi megtámadottakat, sőt a meg nem támadott országokat is, amelyekre szintén sor került volna Magyarország leigázása után. Hunyadi török háborúi, Délkeleteurópa népeinek harcos összefogására támaszkodva, ezek függetlenségi harcait összekötve és megkönnyítve, egyben az egész emberi haladás ügyét védelmezték, mert megállították, átmenetileg visszavetették a *minden* nép leigázására törekvő oszmán hódítókat, akik a kultúra addigi eredményeit, továbbfejlődésének lehetőségeit végveszedelemmel fenyegették rendszeres pusztító hadjárataikkal és a kizsákmányolásnak általuk alkalmazott különlegesen durva és kegyetlen formáival. Ebben áll e harcok nagy nemzeti s egyben nemzetközi jelentősége: hazánkat védve, a haladás ügyét védelmezték annak akkori főellenségével szemben. Ezért támogatták e harcokat a magyar nép tömegei mellett a többi megtámadott országok népei: ezért sereglettek Hunyadi zászlói alá lengyelek, csehek, németek, osztrákok, románok, bolgárok, bosnyákok, szerbek, albánok (olykor uralkodóik akarata ellenére is), hogy együtt küzdjenek a közös ellenség ellen. Ezért került hazánk Hunyadi idejében az európai érdeklődés homlokterébe, és ezért szerzett Hunyadi hazánknak és magának európaszerte megbecsülést.

Rákosi elvtárs útmutatása alapján lehetővé válik, hogy kimutassuk azokat a hamisításokat, amelyeket e kérdéssel kapcsolatban a régebbi történetírás elkövetett: a klerikális történetírását, mely a török harcok sikerét általában a pápaság részére óhajtottá kisajátítani, a tényekkel ellentétben azt akarta elhíttetni, hogy az egyház Hunyadi harcainak is hű támogatója volt; a földesúri történetírását, mely szerint Hunyadi harcaiban arra a nemességre támaszkodott, amely a valóságban részben támadta, részben éppen a harcok idején hagyta cserben őt; a polgári nacionalistákét, kik Hunyadiából, a népek összefogásának hőséből, származásának kérdésével kapcsolatban, a népek szembeállításának eszközét akarták formálni; és a magyarországi fiókimperializmus híveit, kik a haladásért s függetlenségért vívott harcok nagy

⁶ Rákosi Mátyás: A békéért és a szocializmus építéséért. 532. o.

vezetőjéből saját haladásellenes, hódító törekvéseik képviselőjét iparkodtak megmintázni; s végül az olyan vulgáris materialista írókét, kik szerint Hunyadi, a nagybirtokos (de birtokainak jövedelmét a török háború szolgálatába állító) hadvezér egyszerűen hatalomért marakodó, országvesztő báró lett volna. E hamisítások felfedése leleplezi egyben a népünk magárahagyottságáról terjesztett hazugságokat és feltárja a haladás ügyéért küzdő népek egymásrautaltságát.

Mátyás király után a Hunyadiak művének nem akadt folytatója. A nagybirtokos uralkodóosztály tétlenül nézte a török veszély növekedését, rászabadította az országra a Habsburgokat, és fegyveres crejét a parasztság fokozott elnyomására fordította. A haza megvédésének ügyét ugyanazok a rétegek képviselték, am lyek Hunyadi harcainak főerejét adták: a népi tömegek, akik 1514-ben Dózsa György vezetésével összekapcsolták a török elleni harcot a hazaáruló, kisipolyo.ó urak elleni harccal.

A DÓZSA-PARASZTHÁBORÚ mély tartalma — a magyar nép e kettős harcának összefonódása — tárul fel Rákosi elvtársnak Dózsa Györgyről, »a nagy magyar parasztforradalmár«-ról⁷ mondott szavaiban. 1926-ban, amikor a Horthy-fasizmus vérbírósága elé állították, arra a perre hivatkozott, amelyet a dolgozó magyar nép folytat a magyar uralkodóosztály és a világ imperialista rablói ellen. A magyar nép első pere, mondotta Rákosi elvtárs, »Dózsa György óta folyik. Ez a per a dolgozó, elnyomorodó, a magyarságért ezerszer és ezerszer vértett szegényparasztságnak pere a dologtalan, magát minden teher alól kivonó, félévezred óta a Habsburgokkal cimboráló nagybirtokosok ellen. *Földet követel a magyar paraszt*, és ha nem lesz fórum, amely ezt neki megadja: „Nem hallottátok Dózsa György hírét? Izzó vastrónon őt elégetétek, de szellemét a tűz nem égeté meg. Úgy vigyázzatok, ismét pusztíthat e láng rajtatok“.⁸

Rákosi elvtárs nem véletlenül idézte itt Petőfi híres versét, Dózsa alakja a nagybirtok elleni harcot jelképezi, azokat a polgári-demokratikus feladatokat, amelyeket Petőfi kora sem tudott megoldani. Ezek a feladatok összefonódtak a magyar nép többi perével, megoldásuk csak ezekével együtt volt lehetséges.

A felszabadulás, a nagybirtokrendszer szétverése után Dózsat már új vonatkozásban említi Rákosi elvtárs. Itt példát mutat a történészeknek arra, hogyan kell mai harcunk újabb és újabb szakaszaiban felidézni a mult haladó hagyományait. Az agrárforradalom korszakos jelentőségét a következő megállapítással emeli ki: »... hat hét alatt megvalósítottunk egy olyan intézkedést, am lyért Dózsa György óta 400 esztendőn keresztül hiába harcolt a magyar földműves szegénység«.⁹

Dózsa népének perével egyidejű volt és azzal összekapcsolódott a magyarság évszázados harca: »a Habsburgok elleni per«.

⁷ *Rákosi Mátyás*: Építjük a nép országát. Bpest, Szikra, 1949. 317. o.

⁸ A Rákosi-per, Bpest, Szikra, 1950. 133. o.

⁹ *Rákosi Mátyás*: Válogatott beszédek és cikkek. Bpest, 1950. 83. o.

A RÁKÓCZI SZABADSÁGHARCOT és az azt megelőző, XVII. század folyamán vívott függetlenségi harcainkat is ebben az összefüggésben látja Rákosi elvtárs. Milyen szempontokat emel ki ezekkel kapcsolatban? Ezeket a harcokat nemzeti történetünk fő vonalába állítja, abba a vonalba, amely egyenesen elvezet mai küzdelmeinkhez és győzelmeinkhez: hangsúlyozza, hogy pártunk e harcok »nemzeti és haladó hagyományainak mai letéteményese«. ¹⁰

Rákosi elvtárs e megállapításának nagy jelentősége van történelmünk XVII—XVIII. századi szakaszának értékelésénél. A reakciós történetírás mindent megtett, hogy e korbeli függetlenségi harcaink történetét meghamisítsa és a belőlük sarjadó — különösen a Rákóczi-szabadságharcra vonatkozóan — sokáig elevenen élő — nemzeti-népi hagyományokat kiirtsa. A reakciós történetírás alapjukban hibáztatta, egyenesen károsnak minősítette ezeket a harcokat, hiszen abból indult ki, hogy a Habsburgok nálunk a haladást képviselték. Az efféle ferdítésekkel szemben Rákosi elvtárs rávilágít arra, hogy mennyi »szenny, ... vér, ... nyomorúság fűződik ennek az idegen uralkodócsaládnak nevéhez Magyarországon ...« ¹¹; hogy »Booskai hajdúi, Bethlen Gábor katonái, Thököly és Rákóczi kurucjai« nem a fejlődés képviselői ellen, hanem »a német elnyomók és rablók ellen« harcoltak. ¹²

Másrészt Rákosi elvtárs elhárítja az értékelésnek abból fakadó bizonytalanságát is, hogy ezeknek a függetlenségi harcoknak az élén egyes nagyhirtokosok állottak. Kiemeli, hogy a magyar uralkodóosztály e századokban általában a hazaárulás politikáját folytatta, hogy »a magyar feudális nemesség... bandája századokon át arról volt ismert, hogy eladta a magyar népet minden ellenségnek, ha ebből anyagi haszna volt«. ¹³ De rámutat arra is, hogy azok a kivételes egyéniségek, akik felülemelkedtek a feudális osztályérdekeken és a nemzeti ügy harcosaivá lettek, »a magyarság legjobbjai« voltak: ezért »büszkén valljuk őseinknek« őket. ¹⁴

Rákosi elvtárs ugyanakkor felhívja a figyelmet a kérdés másik oldalára: arra, hogy »a Habsburgok elleni per« »Magyarország dolgozó népe részéről... indult meg«, ¹⁵ hogy függetlenségi küzdelmeink bázisát, tömegerejét Dózsa népe, »a dolgozó, elnyomorodó, a magyarságért ezerszer és ezerszer vértett szegényparasztság« adta; sőt egyes vezetői is a népből kerültek ki. Amikor »felidézi... a kuruc időket, Thököly harcainak és Rákóczi hadseregének emléket«, arra figyelmeztet, hogy ezek »legjobb vezetői, Vak Bottyán, Esze Tamás, sőt maga a fővezér, Bercsényi Miklós is, eleinte erdőkben tanyázó szabadcsapatok élén harcoltak a német hadak ellen, míg azután ezeket hadsereggé szervezve, országos méretűvé tudták tenni a magyar nép szabadságáért vívott küzdelmet«. ¹⁶ Nem az urak »vonták be« tehát a dolgozó tömegeket a nemzeti harcba, — mint a régebbi történetírás állította, ha egyáltalán említésre méltatta a parasztság szerepét — hanem a dolgozó nép forradalmi

¹⁰ Rákosi Mátyás: A fordulat éve. Bpest, Szikra, 1948. 179. o.

¹¹ A Rákosi-per. 135. o.

¹² Rákosi Mátyás: A magyar jövőért. 51—52. o.

¹³ U. o. 9. o.

¹⁴ Rákosi Mátyás: Válogatott beszédek és cikkek. 230. és 225—26. o.

¹⁵ A Rákosi-per. 135. o.

¹⁶ Rákosi Mátyás: A magyar jövőért. 17—18. o.

elszántsága, hősi partizánharca ragadta magával az uralkodóosztály egyes csoportjait. Így XVII—XVIII. századi függetlenségi harcaink hagyománya is azokhoz a különösen fontos demokratikus történelmi tradíciókhoz tartozik, melyek közvetlenül dolgozó népünkkel függenek össze.

Rákosi elvtárs hazafias büszkeséggel emeli ki a magyar nép katonai erényeit, amelyek ezekben a harcokban, főleg a kuruc háborúban, megnyilvánultak; ¹⁷ hangsúlyozza, hogy a dolgozó tömegek »milyen hősiességgel harcoltak a német elnyomók és rablók ellen«. ¹⁸ És utal arra, hogy a magyar néppel egy táborban látjuk az ország területén élő más népek jelentékeny részét is, elsősorban a kárpátaljai »ukránokat... a magyar szabadsághoz-galmak harcossá válását«. ¹⁹

Rákosi elvtárs idézett megjegyzései nagy segítséget nyújtanak XVII—XVIII. századi függetlenségi küzdelmeink marxista-leninista értékelésénél. Ezeket a harcokat a dolgozó nép széles tömegei vívták meg, a magyarság legjobbjainak vezetésével, az országban élő más népekkel összefogva, a független Magyarország ádáz ellenségei, a Habsburgok, a német hódítók ellen, miközben a katonai erények ragyogó példáját mutatták.

Rákosi elvtárs azonban XVII. századi függetlenségi küzdelmeinket és a Rákóczi-szabadságharcot nemcsak a magyar nemzeti fejlődés szemszögéből értékeli, hanem rámutat azok nemzetközi összefüggéseire is. Amikor kifejti azt az alapgondolatát, hogy »a magyar nép akkor volt erős és megbeesült, amikor az egyetemes emberi haladás élcspatához tartozott«, a Rákóczi-szabadságharc példáját is idézi.

Miért esett egybe a Rákóczi-szabadságharc ügye a nemzetközi haladás ügyével?

Egybeesett először is azért, mert a Habsburgok, a német hódítók elleni harc a XVII. század végétől kezdve újra közös érdeke volt Közép- és Kelet-európa népeinek. A XVII. század utolsó évtizedeiben világossá vált, hogy a török birodalom, amely századokon keresztül a haladás főellensége volt, hanyatlóban, visszaszorulóban van és sok tekintetben a Habsburgok gyarmatosító, a katolikus reakcióval összefonódó, feudális abszolutizmusa veszi át szerepét Európának ezen a részén.

A török uralom alól való felszabaduláshoz a magyar nép nagy reményeket fűzött és a török kiűzésében magyar katonák tevékenyen részt vettek. A remények azonban csakhamar szertefoszlottak: a Habsburgok azt »hangoztatták, hogy az országot németek foglalták vissza a töröktől és hogy így a hódítás jogán is őket illeti meg«. ²⁰ Az 1600-as évek végén új erőre kapó Habsburg-gyarmatosító politika »Magyarországot németté, szegénné és katolikusá akarta tenni.« ²¹ De Bécs célja sokban hasonló volt a Magyarország területén élő más népekkel és a szomszédnépekkel szemben is. Ezidőtájt kezdte alkalmazni azt a — később különösen »kifinomult« — módszert, amelynek szempontjából »a népek csak annyiban jöttek számításba, amennyiben az osztrák „divide et impera“, azaz „osszad meg és uralkodj rajtuk“ elv alapján egymás

¹⁷ U. o. 336. o.

¹⁸ U. o. 51—52. o.

¹⁹ U. o. 40. o.

²⁰ U. o. 179. o.

²¹ U. o.

ellen játszották ki őket, hogy valamennyit kordában tarthassák és kizsákmányolhassák.²²

Tehát a fegyveres fellépés a Habsburgok haladásellenes erőkre támaszkodó, Európának ezt a részét gyarmati kizsákmányolás alá hajtó birodalmával szemben a magyarság és a szomszédos népek önálló nemzeti fejlődésének közös érdekét és ezzel a nemzetközi haladás érdekét szolgálta.

De ugyanezt bizonyítják Rákóczi orosz kapcsolatai is, szövetsége Nagy Péter cárral, aki Oroszországban szívós harcot folytatott a reakció erői ellen, az elmaradottság felszámolásáért és győzelmesen szállt szembe az idegen támadókkal, a svéd területrablókkal. — Harc a haladásellenes Habsburgokkal, szövetség a haladást képviselő Nagy Péterrel — ezt fejezi ki Rákosi elvtársnak az a megállapítása, hogy Magyarország a Rákóczi-szabadságharc idején sorsát a nemzetközi haladás ügyével kötötte össze.

»Az elnyomatás idején nem válhatott népünk közkincsévé az a tény, hogy a török hódítás, a német elnyomás ellen vívott évszázados küzdelme, fényes szabadságharcainak sorozata egybeesett a nemzetközi haladás ügyével.²³ Rákosi elvtárs e megállapítása a magyar történészek megtisztelő feladatává teszi, hogy minél alaposabban, minél részletesebben kidolgozzák ezt az alapvető összefüggést, többek között a Rákóczi-szabadságharcra vonatkozólag is.

Rákosi elvtárs mindezen túlmenően felteszi azt a kérdést, mi volt az oka multbeli szabadságharcaink, forradalmaink bukásának, többek közt annak, hogy »elveszett a Rákóczi felkelés, melynek zászlajára a „pro libertate“, a „szabadságért“ jelszó volt írva.²⁴ A válasz: »Mindezeket a vereségeket főleg idegen, reakciós erők okozták, amelyek a magyar nép belső ellenségeinek külföldről jöttek segítségére. Nem elsősorban a saját belső gyengéi, hanem a nemzetközi erőviszonyok kedvezőtlen alakulása verte le három évszázadon át a magyar szabadságharcokat.«²⁵

A Rákóczi-szabadságharc sorsát a nemzetközi erőviszonyok kedvezőtlen alakulása döntötte el. Míg a szabadságharc kitörésekor a spanyol örökösödési háború elvonta a Habsburg-erőket a magyar hadszínterről, addig a következő években (az 1704-i höchstädti ütközettől kezdve) Bécs évről-évre nagyobb hadsereget tudott átdobni Magyarországra. A túlerővel szemben harcoló magyar nép kedvezőtlen nemzetközi helyzetére, elszigeteltségére jellemző, hogy a nyugati »tengeri hatalmak«, Anglia és Hollandia, a Habsburgok oldalán álltak; Rákóczi nyugati »szövetségese«, XIV. Lajos francia király fölöttébb ingatag és megbízhatatlan partnerré bizonyult; Nagy Péter erőit viszont a svéd hódítók elleni élethalálharc tartotta lekötve.

Az alapvető ok, a külső reakció túlereje mellett azonban Rákosi elvtárs figyelmeztet a bukás belső okaira is: »az idegen reakciós erők . . . a magyar nép belső ellenségeinek . . . jöttek segítségére«. A katolikus főpapság általában, a világi nagybirtokosok pedig jelentős részben kezdetül fogva a szabadságharc ellen foglaltak állást, s jó előre tülekedtek a concért, árulásuk jutalmáért. Más részük Rákóczi táborába beépülve folytatta bomlasztó tevékenységét, elősegítve a kuruc seregek felmorzsolódását. És a szabadságharc »saját belső gyengéihez« tartozott a nemesi-rendi vezetés és a harcoló népi tömegek ellentétének, a nemzeti összefogáson belüli ellentétnek a kiéleződése is.

²² U. o. 177. o.

²³ Rákosi Mátyás: A békéért és a szocializmus építéséért. 531. o.

²⁴ Rákosi Mátyás: Válogatott beszédek és cikkek. 402. o.

²⁵ U. o. 402—403. o.

AZ 1848—49-ES FORRADALOM és szabadságharc, a »48-as örökség« kérdéseire is számos utalást találunk Rákosi elvtárs beszédeiben és írásaiban. Ezek fontos útmutatásokkal járulnak hozzá a forradalom jellegének és menetének helyes értékeléséhez.

Rákosi elvtárs tisztázza mindenekelőtt a forradalom burzsoa jellegét. A Szociáldemokrata Párt vezetői 1919 előtt is, után is azt hirdették, hogy 1848—49-ben Magyarországon nem polgári forradalom, hanem csak nemesi függetlenségi harc zajlott le. Ezzel az állítással azt az opportunistá álláspontjukat akarták bizonyítani, hogy Magyarországon még mindig a polgári forradalom esedékes és nem ismerték el a szocialista forradalom jogosultságát, mely a még hátralevő polgári-demokratikus feladatokat menetközben is megoldhatja. Ezzel szemben Rákosi elvtárs már 1925—26-ban, a Horthy-bíróság előtt lefolytatott perében rámutatott arra, hogy — ha a polgári forradalom Magyarországon befejezetlen is maradt — a magyar burzsoázia első forradalmárai Martinovics Ignác és társai voltak²⁶ s hogy »Magyarországon a polgári társadalmat a 48-as forradalom teremtette meg. A polgári forradalom eltakarította az útból az elavult társadalmi és állami intézményeket, mert az idő megérett rá.«²⁷

Hasonlóképpen nagy része volt és van Rákosi elvtársnak abban, hogy népünk megtanulta értékelni a negyvennyolcas forradalom legnagyobb vezetőinek, Kossuthnak, Petőfinek és Táncsicsnak az alakját. Noha ennek a három kiemelkedő forradalmárnak a politikája számos kérdésben eltért egymástól, Rákosi elvtárs mindegyikük művében ki tudja domborítani a haladót, az előremutatót, a napjainkban is például szolgálót. De Rákosi elvtárs nemcsak a forradalmárok esetében követi ezt az utat. Megvilágítja a haladó elemeket például Széchenyi működésében is. Bár Széchenyit összefoglalóan nem jellemezte, rámutatott többek között olyan haladó vonásaira, mint az illúziók elleni harc²⁸ vagy a fejlettebb országok tapasztalatainak alkalmazása a hazai viszonyokra.²⁹ Rákosi elvtársnak ez az értékelési módszere komoly segítség történetírásunk számára a »baloldaliság« elleni küzdelemben, amely mindent, ami nem teljesen pozitív, teljesen negatívnak ítél.

De Rákosi elvtárs kimutatja azt is, hogy a negyvennyolcas forradalom sikereinek oka elsősorban a dolgozó tömegek, a munkások és parasztok odaadásában keresendő, akiknek »kérgezes keze békében keményen szorította a szerszámot és kapanyelet és a háborúban nem kevésbé erősen a fegyvert.« Magasra értékeli a szabadságharc partizánjainak tevékenységét, megvilágítja milyen jelentős volt pl. az ozorai győzelem, amelyet a népfelkelők vívtak ki.³⁰ Rákosi elvtársnak ezek a megállapításai a tömegek döntő forradalmi szerepére mutatnak rá, Görgey és a Görgey vonalát napjainkig folytató reakciós történetírók álláspontjával szemben.

Rákosi elvtárs kifejti, hogy a dolgozó tömegek forradalmi aktivitása a feudális elnyomás és az osztrák gyarmatosítás elleni harc egységén alapult, hogy a forradalom sikereit a függetlenségért és a haladásért vívott harc egybefonódása, az ezen alapuló széles nemzeti egység tette lehetővé. Ezt írja :

²⁶ A Rákosi-per. 100. o.

²⁷ U. o. 61. o.

²⁸ *Rákosi Mátyás*: A magyar demokráciáért. 187—188. o.

²⁹ *Rákosi Mátyás*: A magyar jövőért. 5. o.

³⁰ U. o. 17—18. o.

»Az állami függetlenséget Ausztriával szemben kellett kiharcolni, mely gyarmati sorban tartotta hazánkat. A független haza csak úgy biztosíthatta a szabadságot, ha megdöntik a magyar nép zömét jobbágyi szolgaságban tartó feudális nemesi uralmat. Ezt a kettős célt tűzte ki maga elé a 48-as polgári forradalom s e cél elérésére hirdette s valósította meg Kossuth Lajos a nemzetegységet, a liberális középnemesség, a parasztság és a városi dolgozók összefogását. Az ország függetlensége és a belső felszabadulás elválaszthatatlanul összefüggtek egymással. Amíg a nemzet nem vívta ki a Habsburgokkal szemben függetlenségét, addig a jobbágy nem lehetett szabad paraszt, a mesterember tovább vergődött a céhrendszer béklyóiban. A nemzeti és társadalmi céloknak ez az egybeesése erősítette a magyarság összefogását, ez adott a szabadságharcnak olyan lendületet és egységet, amelyet a többi országok forradalmában hiába keresünk.«³¹ A szabadságharc honvédeknek hősiességét, ügyük igazába vetett hitét is azzal magyarázza Rákosi elvtárs, hogy a honvédsereget alkotó parasztok nemcsak feudális kizsákmányolóik ellen, hanem a Habsburg »elnyomók és rablók« ellen is küzdöttek.³² Ugyanakkor Rákosi elvtárs arra is rámutat, hogy a magyar katonák egészen más magatartást tanusítottak akkor, amikor nem igazságos ügyért, nem a gyarmatosítók ellen és hazájuk szabadságáért, hanem a gyarmatosítók érdekében más népek szabadságának eltiprására akarták őket harcba vinni: »Mikor 1859-ben az olasz hadjárat folyamán a magyar honvédek erőszakkal az osztrák hadseregbe sorozták és a császárra eskették fel, maga Kossuth Lajos, a magyar szabadság lánglelkű vezére szólította fel őket arra, hogy ne harcoljanak ellenségük oldalán, hanem álljanak át oda, ahol a németet verik. Szavára ezrével hagyták ott a honvédek az osztrák hadsereget...«³³

Rákosi elvtárs a forradalom hanyatlásának és bukásának kérdését is a nemzeti egység kérdésével összefüggésben tárgyalja. Kimutatja, hogy ugyanakkor, amikor a forradalom sikereinek alapja a nemzeti egység volt, az egységen belüli ellentmondások hozzájárultak a forradalom bukásához. Rákosi elvtárs meg is határozza a nemzeti összefogás belső gyengéit:

1. A forradalom plebejus balszárnyának fejletlensége és a parasztságtól való elszigeteltsége. »A városi dolgozók jelentékeny része magyarul sem tudott; az ipari munkásság kisszámú és politikailag fejletlen s nem tudja megtalálni az utat a parasztsággal való összefogáshoz.«

2. A parasztság kielégítetlensége. »A parasztság lendületét fékezte az, hogy a forradalom vívmányai nem egyszer papíron maradtak, a jobbágy-felszabadítás vontatottan haladt, mert az országgyűlésbe bekerült földesurakat inkább érdekelte a megváltás összege, és az, hogy a régi előjogaikból minél többet megtartsanak.«

3. Ezek következtében a baloldal nem tudott felülkerekedni a forradalom belső árulóival folytatott harcban. »...Petőfi és Táncsics, e népi rétegek radikális, demokratikus képviselői a forradalom menetét egyre kevésbé tudták befolyásolni.«³⁴

³¹ Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát. 106—107. o.

³² Rákosi Mátyás: A magyar jövőért. 51—52. o.

³³ U. o. 281. o.

³⁴ Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát. 107. o.

4. A nemzetiségi kérdés megoldatlansága. »... Az európai reakció... mozgósítani tudta ellenünk szomszédainkat.«³⁵

Hangsúlyozza azonban Rákosi elvtárs, hogy a szabadságharc bukásának főoka nem ezekben a belső gyengeségekben, hanem a külső ellenség, a szövetségzett európai ellenforradalom erőfölényében keresendő: Itt is áll az, hogy a vereséget »főleg idegen, reakciós erők okozták, amelyek a magyar nép belső ellenségeinek külföldről jöttek segítségére.« A szabadságharc győzelmeinek »csak a két reakciós nagyhatalom (a cári és a Habsburg-abszolutizmus) összefogása tudott végetvetni.«³⁶

Ebből persze nem az következik, hogy a 48-as szabadságharc eleve, minden körülmények között bukásra volt ítélve. A nemzetközi erőviszonyokat a forradalmi erők — köztük nem utolsósorban a magyar forradalmi vezetők — helyesebb nemzetközi politikája, az egymással való szövetségzés jelentősen befolyásolhatta volna az európai forradalom, — így a magyar — javára is. Az események kimenetelét 1848—49-ben sem valami »sorsszerű elrendelés«, hanem a politikai harc döntötte el.

Miben látja Rákosi elvtárs a negyvennyolcas magyar forradalom és szabadságharc történeti jelentőségét? Elsősorban abban, hogy a forradalom dicsőséges napjaiban a magyar nép »az egyetemes emberi haladás élcsapatahoz tartozott.«³⁷ Abban, amit Petőfi azáltal fejezett ki, hogy »1848-ban a nemzeti lobogó mellett a világszabadság vörös zászlóját is megénekelte.«³⁸ Rákosi elvtárs hangsúlyozza: »A választóvonal a történelem folyamán soha nem a kis és a nagy nemzetek közt húzódtott, hanem a szabadságukért és a haladásért harcolók és ellenségeik között. S hogy a kis nép is tud nagy lenni a túlnyomó ellenséggel szemben, ha szabadságát védi, azt éppen a magyar történelem nem egy ragyogó fejezete mutatja.« »A 48-as szabadságharc magyarsága alig számlált 4 milliót, mégis szembeszállt a gyarmati és feudális elnyomással.«³⁹ Rákosi elvtárs éppen ezért büszkén mutat rá arra, hogy a haladó tábor oldalán vívott harc 1848-ban a mi kis népünket is nagyá tette. Ezzel új megvilágításban áll előttünk Rákosi elvtársnak az az alapgondolata, hogy »a magyar nemzet történelmének legragyogóbb lapjait akkor írta, amikor célkitűzései és küzdelmei egybeestek a haladó emberiség célkitűzéseivel.«⁴⁰

A SZABADSÁGHARC LEVERÉSÉT, majd az abszolutizmust követő, 1867-től 1918-ig tartó hosszú korszaknak, az ú. n. dualizmus korának története sem eseményszerű összefüggéseiben, sem főkérdéseinek értékelését illetően nincs kellőképpen tisztázva. A felszabadulás előtti hivatalos történetírás — amennyiben egyáltalán foglalkozott e korszakkal — reakciós, habsburgpárti beállítottságánál fogva igyekezett szépíteni a monarchia uralkodó köreinek politikáját, a munkásság, parasztság és a nemzetiségek kíméletlen elnyomását. Ha bírálta e korszakot, akkor »jobbról« bírálta, azt hibáztatta, hogy a dualizmus félfudális gazdasági és politikai rendszere túlliberalis volt

³⁵ U. o. 112. o.

³⁶ U. o. 107. o.

³⁷ *Rákosi Mátyás*: A magyar demokráciáért, 181. o.

³⁸ *Rákosi Mátyás*: A fordulat éve. Bpest, 1948. 148. o.

³⁹ *Rákosi Mátyás*: A magyar jövőért. 237. o.

⁴⁰ *Rákosi Mátyás*: A békéért és a szocializmus építéséért. 330—331. o.

és ezáltal elősegítette a katasztrófa bekövetkeztét. Ugyanakkor az ellenforradalom történetírása teljes elismeréssel fordult a Habsburg-korszak »értékei« felé és arra törekedett, hogy igazolja a nagybirtokosok és nagytőkések államának történeti létjogosultságát és folytonosságát. Alapjában hamis az a jellemzés is, mely a szociáldemokrata és polgári radikális »teoretikusok« műveiben e korszakról fellelhető. Felfogásuk, amely szerint Magyarország e korban alapjában még feudális ország volt, kritikájuk, amely döntően a feudális osztályok ellen irányult, a kapitalizmus kifejlődésének és imperialista szakaszba való átmenetének, a kapitalista ellentétek rendkívüli kiéleződésének elleplezését jelentette. A marxista-leninista történetírás pedig keveset tett még e korszak történeti feldolgozása terén. Annál nagyobb a jelentősége Rákosi elvtárs idevágó megjegyzéseinek és elemzéseinek, melyek biztos útmutatásul szolgálnak az előttünk álló munkában.

Az 1867—1918 közötti korszak fővonásainak felderítésénél is Rákosi elvtársnak az az alapvető útmutatása irányadó, hogy »hazánk akkor volt erős, megbecsült és független, mikor sorsát a nemzetközi haladással kötötte össze.«

Az 1867-es kiegyezés után Magyarország mint az osztrák-magyar monarchia egyik alkatrésze, a haladásért és szabadságért harcolók táborából a haladás és szabadság ellenségeinek táborába állt át. Magyarország, amely 1848—49-ben az európai demokrácia élvonalában harcolt és amelynek népe »1849-től 1867-ig gúzsba kötve is folytatta harcát«,⁴¹ 67 után sorsát nem a nemzetközi haladással, hanem a Habsburg-reakcióval és a német imperializmussal kötötte össze. Ez a viszony hazánkat a dualizmus korában a látzólagos »nagyhatalmi« pozíció ellenére is függő helyzetbe sodortá és meggyengítette.

Rákosi elvtárs a dualista Magyarország kül- és belpolitikájának lényeges vonásait így összegezi:

»1849 óta Magyarország minden uralkodó rendszere a legnemzetietlenebb és leghitványabb külpolitikát folytatta. Befelé elnyomta a nemzetiségeket, de elnyomta a magyar dolgozó népet is a hazafiság jelszavával az uralkodó osztály, *kifelé* ugyanő eladta az országot és kiszolgáltatta idegen érdekeknek.«⁴²

Rákosi elvtárs többhelyütt rámutat arra, hogy a velejéig rothadt és reakciós, népelyomó és hazaáruló politika legfőbb támaszai és képviselői a feudális mágnások, a nagybirtokosok, e »megvesztegethető, telhetetlen keselyűk« voltak, ugyanaz az osztály, amely évszázadokon át »eladta a magyar népet minden ellenségnek, ha ebből anyagi haszna volt.«⁴³ »A feudális földbirtokosok... 1918 előtt a régi félféudalista magyar liberalizmus alapját alkották.«⁴⁴ De ugyanakkor Rákosi elvtárs félreérthetetlenül rámutat arra, hogy a dualizmus korában Magyarország társadalmi-gazdasági formáját illetően *kapitalista* ország.⁴⁵ Az 1905—1906-os válság egyik fontos okaként

⁴¹ Rákosi Mátyás: A magyar jövőért. 237. o.

⁴² A Rákosi-per. 133. o.

⁴³ Rákosi Mátyás: A magyar jövőért. 9. o.

⁴⁴ Rákosi Mátyás: A magyar demokráciáért. 185. o.

⁴⁵ Mivel Rákosi elvtárs 1848 legfőbb eredményeként szögezi le, hogy »Magyarországon a polgári társadalmat a 48-as forradalom teremtette meg«, nyilvánvaló, hogy 1849 után a kapitalista viszonyokat tartja alapvetőknek. Az 1935-ös perben a világháború előzményeiről szóló magyarázatából pedig világosan kiderül, hogy a magyar burzsoáziát, mint »az uralkodó magyar társadalmi réteget« tekinti. Errenézve I. A Rákosi-per 371. o.

említi a magyar és osztrák uralkodóosztályok közti *tőkés* ellentét kiéleződését.⁴⁶ Rákosi elvtárs iránymutató megállapításai elosztatják a dualista Magyarország gazdasági rendje körüli bizonytalanságot. Magyarországon ebben az időben kifejlődött a kapitalizmus, sőt hanyatlani is kezdett; a magyar társadalom burzsoa jellegű volt, de a kormányzati hatalmat közvetlenül a nagybirtokos osztály, a feudális mágnások tartották kezükben.

Rákosi Mátyás eme megállapításai nemcsak a XX. század eleji »feudális« Magyarországáról terjesztett szociáldemokrata és polgári radikális »elméletek« ellen irányulnak, hanem felhívják a figyelmet a korszak nagybirtokos kormányzó köreinek mélységesen reakciós jellegére is.

A magyar történetírásra az a feladat várakozik, hogy Rákosi elvtárs útmutatásai alapján a dualista korszak jellegét és történetét anyagszerűen feltárja és a tények világánál leleplezze a hazafias frázisokkal kendőzött sovinizmust, a liberális jelszavakba burkolt népelnyomást és a nemzetiségek elnyomását, továbbá a hitvány, nemzetietlen külpolitikát.

Nemzeti történelmünk e sötét, reakciós korszakából az ekkor megszülető munkásosztály mozgalma mutatja a kivezető utat. E téren is számos fontos kérdés megvilágítását köszönhetjük Rákosi elvtársnak.

A magyar munkásmozgalom különleges vonásainak jellemzésénél Rákosi elvtárs a mozgalom *objektív* oldalából, a magyar kapitalizmus szerkezetéből és fejlődéséből indul ki. Megállapítja, hogy a dualizmus rendszeréből következően »a magyar kapitalizmus maga sem volt erős, bizonyos fokig alárendeltje az osztrák kapitalizmusnak és minden hasznot . . . az osztrák kapitalizmussal meg kellett osztania«.⁴⁷ Ez a félgymarmati függő helyzet messzemenően meghatározta a magyar munkásmozgalom alapvonásait. Először is az következett belőle, hogy a magyar munkásosztály, mint az egész magyar dolgozó nép, *kettős kizsákmányolás* alatt nyögött.⁴⁸ Kizsákmányolta a magyar tőke és ezenkívül az osztrák tőke is. E kettős kizsákmányolás következtében a magyar munkások helyzete lényegesen rosszabb volt a nyugateurópai munkásokénál s ez növelte elkeseredésüket, forradalmi lendületüket.

A magyar munkásmozgalomnak az ország félgymarmati helyzetéből fakadó másik sajátos vonása az, hogy a munkásarisztokrácia igen vékony réteget alkotott a munkásosztályon belül. »A magyar munkások jólszituált rétege nagyon kisszámú volt« és önmagában nem rendelkezett elég erővel ahhoz, hogy a forradalmi munkástömegeket »a maga megalégedettségével áthassa és forradalmi cselekvésektől visszatartsa«.⁴⁹ A vékony munkásarisztokráciából kikerülő magyar szociáldemokrata vezetőknek az osztrák szociáldemokrácia sietett segítségére. Az egész monarchiában legjobban fizetett bécsi és bécs-környéki munkásarisztokrácia főfunkciója az elnyomott nemzetek forradalmi munkásmozgalmának megbontása és leszerelése volt. Az osztráktól vette át a magyar szociáldemokrácia az *ausztro-marxizmust*, a szociáldemokráciának ezt az »Ausztriában nagyranőtt és Magyarországra átplántálódott« speciális válfaját, azt az irányzatot, amelyet Rákosi elvtárs a lenini jellemzés alapján

⁴⁶ *Rákosi Mátyás: A magyar munkásmozgalom története. 1914—1925.* A Pártfőiskolán 1948 dec. 29-én tartott előadás gyorsírói jegyzete.

⁴⁷ A Rákosi-per. 378. o.

⁴⁸ *Rákosi Mátyás: A magyar munkásmozgalom története. 1914—1925.* Idézett pártfőiskolai előadás gyorsírói jegyzete.

⁴⁹ A Rákosi-per. 378—379. o.

»a megalkuvó szociáldemokrata gyakorlatot forradalmi frázisokkal elfedő« mozgalomnak nevez.⁵⁰ Majd megállapítja, hogy a forradalmi frazeológiára azért volt szükség, hogy elkábítsák a monarchia elnyomott nemzetjeinek kettős kizsákmányolás alatt nyögő, forradalmat kívánó dolgozó tömegeit. Az opportunista szociáldemokrata vezetés ellenére munkásosztályunk forradalmi elszántsága több ízben hősi harcokban robbant ki. Az első világháború előtti magyar munkásmozgalom harcainak elismerése tükröződik Rákosi elvtárs szavaiban: »a magyar dolgozók nem egyszer forradalmi mozgulásokkal mutatták meg a világnak, hogy tudnak küzdeni a demokrácia és a szocializmus megteremtéséért.«⁵¹

A magyar kapitalizmus sajátos fejlődését elemezve, Rákosi elvtárs egy további rendkívül fontos törvényszerűsége mutat rá. A magyarországi kapitalizmus késői fejlődéséből következik, hogy a nagy »előkészítő« munkálatok, az út- és vasútépítkezések, stb. nagyjából egybeestek a szocialista munkásmozgalom kifejlődésével. Így az építkezéseknél tömegesen alkalmazott agrárproletariátus megismerkedett a szocializmus eszméivel. Amikor a múlt század 90-es éveiben ezek az »előkészítő« munkálatok nagyjából befejeződtek és óriási munkanélkülivé vált földmunkás tömegek tértek vissza a faluba, ott az elnyomott szegényparasztságban termékeny talajra találva, tovább terjesztették a szocializmust, s az ú. n. agrárszocialista mozgalom meginđítói lettek.

E sajátos fejlődést a konkrét történelmi eseményeken elemezve jut el Rákosi elvtárs ahhoz a megállapításhoz, hogy a dualista kormányzat brutális csendőri-rendőri terrorja ellen már az első világháború előtti harcokban kialakult az együtt, közös célért küzdő magyar munkásság és szegényparasztság szövetsége.⁵² Rákosi elvtárs azonban továbbvezeti ezt a gondolatot és rámutat arra, hogy a közös harcok és tapasztalatok olyan közel hozták egymáshoz a falu és város dolgozóit, hogy az nemcsak 1918—19-ben éreztette hatását, de még ma is egyik tényezője a munkás-paraszt szövetség szilárdságának. *Így a magyar munkásmozgalomnak Rákosi elvtárs által felfedett sajátos vonásai külön jelentőségre tesznek szert. Biztos, hogy erős hatással voltak az 1918—19-es események alakulására, sőt, a továbbiakban is.*

AZ 1918—1919-ES FORRADALMAKNAK és a Magyar Tanácsköztársaságnak Rákosi elvtárs a magyar történelem főkérdései közül a legnagyobb figyelmet szentelte. Joggal mondhatjuk, hogy Rákosi elvtárs az 1918—1919-es forradalmaknak nemcsak kimagasló harcosa és alakítója, hanem legnagyobb történetírója is. Leninnek és Sztálinnak a Magyar Tanácsköztársaságra vonatkozó megjegyzéseire támaszkodva Rákosi elvtárs a magyar októberi polgári-demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság valamennyi fontos kérdését értékelte és ezen túlmenően az eseménytörténetet sokoldalú összefüggéseit is feltárta. Itt csak gondolatmenetének leglényegesebb elemeit emelhetjük ki.

Rákosi elvtárs történelmi és logikai kiindulópontja az, hogy a forradalmi fellendülés alapja Magyarországon az első világháború alatt »az orosz forra-

⁵⁰ Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát 68. o.

⁵¹ Rákosi Mátyás: A fordulat éve. 347—348. o.

⁵² Rákosi Mátyás: A magyar munkásmozgalom története. 1914-1925. Idézett pártfőiskolai előadás gyorsírói jegyzete.

*dalom magyarországi kisugárzása volt.*⁵³ Rákosi elvtárs egyik megjegyzésében utal — Lenin nyomán — arra, hogy a huszadik század eleje óta a szláv népek, különösen az orosz nép, az emberi haladás élére kerültek. »1905 óta, az első orosz forradalom óta« megváltozott a szlávok nemzetközi szerepe és »a szláv népek most egyre erőteljesebben állnak az emberi haladás élére. Az 1917-es győztes orosz forradalom már magábanvéve mutatta, hogy az elmaradott szláv népek a haladás élére ugrottak.«⁵⁴

Rákosi elvtárs nagy körültekintéssel követi nyomon a Nagy Októberi Szocialista Forradalom magyarországi hatását. Megállapítja, hogy 1917-ben ugrásszerűen megnövekedett a magyar munkásság szervezettsége, lelkesedése és öntudata. A magyar munkásosztály »megértette, vagy osztály-ösztönével megérezte a cári Oroszország és a feudális Magyarország viszonyai közötti hasonlóságot». Ennek az öntudatosodásnak és forradalmasodásnak nagyszerű bizonyítékai az 1917-ben és 1918-ban lezajlott hatalmas tüntetések és sztrájkok. Különös erővel hatott az orosz forradalom az Oroszországban levő magyar hadifoglyokra, akik tízezrével csatlakoztak a forradalom hadseregéhez. A hadifogságból — és egyúttal az évtizedes elnyomatásból — szabadult magyar munkások és parasztok »megértették, hogy az orosz bolsevik párt felszabadító forradalma közös ügy, a magyar dolgozók ügye is és az ő kezükről is leveri a láncot«. A Szovjethatalomért vérüket hullató magyar vörösgárdisták párról tanuskódtak, hogy a magyar dolgozó nép legjobb fiai a kommunista eszméknek megjelenésük első idejétől kezdve önfeláldozó harcosaivá váltak.«⁵⁵

Az orosz forradalom kisugárzásának sorsdöntő jelentőségű hatása: a Magyar Kommunista Párt megszületése, amelynek gyökere nemcsak a magyar forradalmi multba nyúlik vissza, hanem »mélyen bele volt ágyazva az orosz forradalomba is.«⁵⁶ Rákosi elvtárs e fontos megállapítása annyit jelent, hogy népünk nemcsak felszabadulását és felemelkedését köszönheti a Szovjetunió anyagi és eszmei segítségének, hanem felszabadulásának és felemelkedésének vezető nemzeti ereje, a Magyar Kommunista Párt is szorosan összefügg keletkezésében a Szovjetunió megszületésével és létével.

A Tanácsköztársaságot az ellenforradalmi rendszer minden rendű és rangú korifeusa 25 éven keresztül gyalázta, dühödt erőfeszítéssel akarta kitörölni a magyar történelemből. A másik oldalon viszont olyan »19-es« túlzók is akadtak, akik a Tanácsköztársaságtól számították a magyar történelmet és a megelőző századokat az elnyomatás egyszínűen sötét, átkos korszakának tekintették. Mások szemében pedig a Tanácsköztársaság hibái elhomályosították nagyszerű jelentőségét. Rákosi elvtárs e rágalmakkal és tévelygésekkel szemben pontosan kijelölte a Tanácsköztársaság helyét a magyar történelemben. »A magyar Tanácsköztársaság, a magyar kommün szerves része és folytatása volt a magyar szabadságharcoknak és forradalmaknak. S hiába szórt rá a fekete reakció 25 esztendőn keresztül minden rágalmat és gyalázatot, mint a felszabadító forradalmak egyik kiemelkedő láncszeme foglal helyet a magyar történelemben.«⁵⁷

⁵³ A Rákosi-per. 379. o.

⁵⁴ *Rákosi Mátyás*: A magyar demokráciáért. 347. o.

⁵⁵ *Rákosi Mátyás*: Építjük a nép országát. 62—63. o.

⁵⁶ U. o. 62. o.

⁵⁷ U. o. 69. o.

Rákosi elvtárs meghatározásából leszűrhetjük, hogy a Magyar Tanácsköztársaság, amikor szerves része és folytatása szabadságharcainknak és forradalmainknak, ugyanakkor ki is emelkedik közülük, mint a proletariátusnak minden kizsákmányolás és elnyomás megszüntetésére irányuló szocialista forradalma, mint mai átalakulásunk közvetlen elődje.

Rákosi elvtárs hangsúlyozza az 1919-es magyar proletárforradalom mélyen nemzeti jellegét s ezzel a magyar viszonyokra alkalmazza a szocialista hazafiságról szóló lenini-sztálini tanítást. Rákosi elvtárs szétzúzta a magyar munkásosztály, a magyar kommunisták »hazafiatlanságáról«, »hazaárulásáról« terjesztett képmutató, hazug rágalmakat. A Tanácsköztársaság nagyszerű intézkedéseinek, vívmányainak egész sorával és hősi honvédő harcaival bizonyítja, hogy abban az időben is a magyar munkásság és dolgozó parasztság volt a valóban hazafias osztály és a Magyar Kommunista Párt volt a legnemzetibb párt. A magyar kommunisták állottak a honvédelem élére, a kommunista munkások hirdették, hogy »tovább kell harcolni, az utolsó eszközt is meg kell ragadni és vissza kell verni a betolakodókat.«⁵⁸ A kommunisták voltak 1919-ben, amint azóta is ők, a magyar függetlenség élharcosai. Rákosi elvtárs azonban nemcsak szétzúzta a »hazafiatlanság« vádját, hanem visszafordította ezt a vádat a vádlók fejére. Bebizonyította, hogy a magyar uralkodóosztály »patriotizmusa« »biztosítás az uralkodó osztály számára«, és csak addig érvényes, ameddig biztosítja is számára a kizsákmányolást és elnyomást. »Hogy mit ér a magyar uralkodó osztály patriotizmusa, azt megmutatta ez az uralkodó osztály, amikor hátbatámadta a harcoló Vörös Hadsereget, behívta az imperialista bandákat az országba és azután a szanalás alkalmával az ország gazdasági önállóságát Júdás harminc ezüsthéért eladta a külföldi kapitalistáknak.«⁵⁹

Rákosi elvtárs perei alkalmával mondott beszédeiben és más műveiben részletesen elemzi, magyarázza a Tanácsköztársaság létrejöttének körülményeit, a kommuin eredményeit és bukásának okait. A tanulságoknak e hatalmas tárházából helyezett csak azzal az útmutatással foglalkozunk, amellyel a Tanácsköztársaság bukásának okait, pontosabban az okok fontossági sorrendjét meghatározta. Rákosi elvtárs félreérthetetlenül leszögezi, hogy »a magyar Tanácsköztársaságot végeredményben a külföldi intervenció« ölte meg.⁶⁰ Rákosi elvtárs tehát a főokot ez esetben is a kedvezőtlen nemzetközi helyzetben találja meg. Amint három évszázadon át a magyar szabadságharcok, úgy a tanácsforradalom vereségét sem »elsősorban a saját belső gyengéi, hanem a nemzetközi erőviszonyok kedvezőtlen alakulása« idézte elő. A párt kérdésében, a földkérdésben elkövetett hibákat ki lehetett volna javítani, ha a külföldi intervenció nem jön közbe, ha lett volna idő a bolsevik elmélet és tapasztalat elmélyült tanulmányozására és alkalmazására.

A túlerőben lévő ellenforradalom erőforrásait elemezve Rákosi elvtárs rámutat a külföldi imperialisták, a magyar burzsoázia, a földbirtokosok és a szociáldemokrata vezetők ellenforradalmi szövetségére. Különösen a külföldi — angol, amerikai, francia és olasz — imperialisták vezető szerepét emeli ki népünk nagy szabadságharcának megfojtásában. És az imperialisták tevékenysége nem szorítkozott a fegyveres intervencióra. Az imperialista ügynökök voltak azok, »akik a diktatúra alatt a burzsoázia vagyonát külföldre csempészték,

⁵⁸ A Rákosi-per 413. o.

⁵⁹ U. o. 127—128. o.

⁶⁰ *Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát*, 67. o.

akik az ellenforradalom levelezését közvetítették, akiknek lakásain jöttek össze a bankárok, aktív tisztek, szociáldemokraták és szakszervezeti bürokraták, hogy az ellenforradalmat megszervezzék ;« . . . »Ők protestáltak minden intézkedésünk ellen, ők kémkedtek, terjesztették a rémhíreket«, . . . »Az ellenforradalom ilyen nyílt támogatása megkettőzte a burzsoázia erejét s aláásta a harcoló és nélkülöző proletáriátus hangulatát.«⁶¹

Rákosi elvtárs igen részletesen és iránytmutatóan foglalkozik a bukás belső okaival is. »De hozzájárult a bukáshoz a számunkra kedvezőtlen nemzetközi erőviszonyok mellett a magyar munkásosztály és a magyar kommunisták politikai és ideológiai felkészültségének hiánya is.«

Lenin útmutató kritikája alapján⁶² az elkövetett hibák közt a leg súlyosabbnak azt tekinti, hogy »a Kommunista Párt az egyesülés címén lényegében beolvadt az opportunistáktól és árulóktól meg nem tisztított Szociáldemokrata Pártba«. A másik döntő hibát a földkérdésben követték el: »Nem kevésbé súlyos hibának bizonyult az, hogy az ezerholdakat nem osztották fel. A földet elvettük ugyan a nagybirtokostól, de nem adtuk oda egyéni tulajdonba a parasztságnak . . .«⁶³

Rákosi elvtárs műveiből teljes nagyságában kibontakozik a Magyar Tanácsköztársaság nemzeti és nemzetközi jelentősége. A Tanácsköztársaság, amely »nem valami kisebbség uralma volt, hanem a Kommunista Pártot követő magyar dolgozó nép többségére támaszkodott«,⁶⁴ először törte le népünk kezéről a kizsákmányolás és elnyomás bilincseit. Példája és emléke új harcra serkentette a kommunistákat — és a kommunisták vezetése alatt dolgozóink legjobbjait — a Horthy-fasizmus megpróbáltatásokkal teli, súlyos esztendei alatt és még ma is növeli harcaink lendületét.

A Magyar Tanácsköztársaság nagyszerű bizonyítéka volt a leninista tanítások igazságának és *egyetemes érvényének*. Létrejötte, harcai és bukása is fontos hozzájárulást jelentettek a kommunista pártok tapasztalatainak elmélyüléséhez, a kommunista elmélet és harci módszerek továbbfejlesztéséhez.

Rákosi elvtárs azt a feladatot állította a magyar kommunista mozgalom elé, hogy »a kommün emlékét megszabadítsa attól a mocsoktól és rágalmtól, melyet az ellenforradalom oly szívósan szórt rá s kijelölje helyét a magyar történelem legfényesebb eseményei között.«⁶⁵

E felemelő feladat oroszlánrészét maga Rákosi elvtárs végezte el, akinek egész munkássága a magyar kommün, a kommunizmus igazának fényes bizonyossága. A magyar történetírásnak azonban még sok nivalója van, hogy Rákosi elvtárs útmutatásai alapján a legapróbb részletekig feltárja és feldolgozza a Tanácsköztársaság történetét és méltóan elhelyezze azt »a magyar történelem legfényesebb eseményei között«.

⁶¹ Rákosi Mátyás: A magyar proletáriátus és az entente diplomácia. Vörös Ujság, Moszkva, 1920. jún. 27.

⁶² Egy publicista jegyzetei. Hivatkozott rész magyarul megjelent: A Magyar Tanácsköztársaság 1919. Szikra, 1949. 326. o. Ezenkívül lásd még a párt kérdésére Lenin Vál. Műv. II. k. 721. és 763. o. A parasztkérdésre: A Magyar Tanácsköztársaság 1919. 207. o.

⁶³ A Tanácsköztársaság idején elkövetett hibákra nézve l. Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát. 67—68. o.

⁶⁴ U. o. 65. o.

⁶⁵ U. o. 69. o.

A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG BUKÁSA UTÁN uralomra jutott ellenforradalom, a Horthy-fasizmus történetének összes főkérdéseihez is Rákosi elvtárs tevékenysége és írásai adják meg a kulcsot. Rákosi elvtárs itt is nemcsak alakította a korszak történetét, de irányt mutatott elméleti feldolgozásánál is. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom után, a kapitalizmus általános válságának korszakában, Lenin és Sztálin útmutatásaira támaszkodva Rákosi elvtárs maga dolgozta ki e korszak magyar történetének alapvető kérdéseit, ami a Horthy-korszak ma még megíratlan története szempontjából döntő jelentőségű számunkra.

A Horthy-fasizmus idején süllyedt Magyarország a legmélyebre egész nemzeti történelmünk folyamán. Az első világháború után »Európában Magyarország volt az első ország, ahol a reakció újra nyeregbe ült.«⁶⁶ A magyar uralkodóosztály »megúszta az 1848—49-es földindulást, az 1918—19-es forradalmat és módját tudta ejteni, hogy utána újra nyeregbe kerüljön.«⁶⁷ Rákosi elvtárs rámutatott arra, hogy a Horthy-rendszer »a nagybirtokok és a nagytőkék egyesített érdekeit szolgálja«,⁶⁸ s hogy a Horthy-rendszer nem egyéb, mint burkolt fasizmus. »Az alapgondolat: a szélső sovinizta agitációval a haza nevében, a dolgozó tömegek életszínvonalát a lehető legalacsonyabbra leszorítani, ugyanakkor szabad harácsolási lehetőséget adni az imperialista rabló vezetőrétegnek és kíméletlen erőszakkal letörni minden népszabadságot, azonos volt az úgynevezett szegedi gondolatban csakúgy, mint az olasz és német fasizmusban.«⁶⁹ Rákosi elvtárs leleplezte a Horthy-rendszer álparlamentarizmusát, az u. n. ellenzéki pártok állellenzéki jellegét, amikor rámutatott arra, hogy Magyarországon »1919 után lényegében egypárt-uralom volt«,⁷⁰ amely az összes dolgozó osztályokat kismizmizte: »Proletariátus, parasztság, kispolgárság: egyiknek sem képes az ellenforradalom valamit nyújtani.«⁷¹

Leleplezte Rákosi elvtárs a népellenes kormányok demagógiáját is: »amíg közel volt az 1918—19-es forradalomnak az emléke, addig nagyon bőkezűek voltak az ígéretekben«,⁷² — írta az u. n. földreformmal kapcsolatban. »A győztes ellenforradalom kiadós földreformot ígért. Elárulta azt.« — mondotta perének tárgyalásán.⁷³ Végigelemezte azt az évekig tartó folyamatot, amelynek során a magyar uralkodóosztály a beígért földreformot elsikkasztotta, mivel »minél jobban eltávolodott a forradalom veszélye, annál kevesebb hajlandóságot éreztek a magyar nagybirtokokosok a földreformra...«⁷⁴

Így bontakozik ki Rákosi elvtárs írásaiból a Horthy-rendszer valódi természete. Rákosi elvtárs magának Horthynak a szerepét — felelősségét — is meghatározta. Horthy »politikai pályafutása azzal kezdődött, hogy« — a fehér terror idején — »bokáig gázolt a magyar munkások és parasztok vérében.«⁷⁵ Horthyt vonzotta a fasiszta diktatúra: »a nép kirekesztése a kormány-

⁶⁶ Rákosi Mátyás: A forradalom éve. 77. o.

⁶⁷ Rákosi Mátyás: A magyar demokráciáért. 185. o.

⁶⁸ A Rákosi-per 136. o.

⁶⁹ Rákosi Mátyás: A magyar jövőért. 164. o.

⁷⁰ Rákosi Mátyás: A magyar demokráciáért. 103. o.

⁷¹ A Rákosi-per. 24—25. o.

⁷² Rákosi Mátyás: A magyar demokráciáért. 129. o.

⁷³ A Rákosi-per. 136. o.

⁷⁴ Rákosi Mátyás: A magyar jövőért. 178. o.

⁷⁵ U. o. 94. o.

zatból úgy, ahogy ezt a fasizmus hirdette, mindig szájaíze szerint való volt.«⁷⁶ Melléje állott a nyílt fasiszta diktatúrára törő Gömbösnek és szívesen »beszállott Hitler hajójába«, »... a miniszterelnök, a politikusok egymást váltogatták, de ő változatlanul a helyén maradt. Ő képviselte a „vonalat“, ő gondoskodott arról, hogy ez a vonal folytonosan megmaradjon és reakciós, népellenes irányban maradjon meg. Az, hogy az ország Hitler oldalára került... elsősorban az ő bűne.«⁷⁷

Rákosi elvtárs azonban nemcsak a Horthy-rendszert leplezte le, hanem az uralkodóosztályok egyrészének és ügynökeiknek Habsburg-restaurációt kívánó, legitimista szándékait is. A dolgozó nép részéről 500 esztendeje folyik a Habsburgok elleni harc — mondotta Rákosi elvtárs, de »... a nagybankosok és a szociáldemokrata párt is a Habsburgok szekerét merészeli tologatni Magyarországon...«⁷⁸

Rákosi elvtárs rávilágított a Horthy-rendszer és a külföldi imperializmus valódi viszonyára. Az ország függetlenségét, melyet a Tanácsköztársaság kivívott, az uralkodóosztályok eladták a külföldi imperialistáknak. A gyárakat, üzemeket az angol, francia és olasz tőkések kezére játszották. »Minél több vér és minél több izzadság, annál több fontsterling és líra« — mondotta 1920-ban Rákosi elvtárs. A gazdasági stabilizációt, a szanálást az imperialisták »segítségével« hajtották végre, ami az ország önállóságának eladását, az amerikai, angol tőkéseknek való kiszolgáltatását jelentette. »A győztes ellenforradalom Trianon csinált és szanálást csinált. A szanálással nemcsak Magyarország szuverénitását adta el, hanem Magyarország dolgozó népét soha nem látott nyomorba süllyesztette.«⁷⁹

A magyar ellenforradalom talaja azonban — mondotta Rákosi elvtárs — forradalmi talaj volt. A szanálás terheit sínylő proletariátus forradalmi elégedetlensége növekedett, s nőtt az elégedetlenség a falun is. Ekkor tért haza Rákosi elvtárs újjászervezni a Pártot, ekkor fejlődött ki a Kommunsita Párt legalitásaért folyó harc. A magyar dolgozó nép földalatt küzdött »Magyarország „független“ bírái, csendőrei és rendőrei, gyorsított tanácsai, statáriális bírósága... ellen, de a szociáldemokrata párt ellen is, egy igazán forradalmi és a munkásságot felszabadítani hivatott párt: a *Kommunista Párt legalitásáért*.«⁸⁰

Rákosi elvtárs mindkét pere során azzal, hogy elemezte a történelmi helyzetet, amelyben a pereket lefolytatták, alapvető támpontokat adott a Horthy-rendszer történetének megírásához. Ugyanakkor elmondotta, — de számos írásában és előadásában is elemezte — hogy hogyan küzdött a Kommunista Párt a Horthy-fasizmus ellen. A Magyar Kommunista Párt történetének megírásához is Rákosi elvtárs értékelései adják az alapvető szempontokat. Szakadatlanul hullottak a kommunisták legjobbjai a Horthy-fasizmussal vívott egyenlőtlen harcban: »negyedszázadon keresztül bőven öntözte a magyar kommunisták vére azt a csatamezőt, ahol szívós, soha meg nem szűnő harc folyt a népünket gúzsbakötő Horthy-rendszer ellen.«⁸¹

⁷⁶ U. o. 150. o.

⁷⁷ U. o. 176. o.

⁷⁸ A Rákosi-per 136. o.

⁷⁹ U. o. 136. o.

⁸⁰ U. o. 138. o.

⁸¹ *Rákosi Mátyás: Válogatott beszédek és cikkek.* 116. o.

A Magyar Kommunista Párt »kemény történelmi párt, amely az utolsó harminc esztendő magyar történetébe áldozattal, vérrrel és verejtékkel írta be a nevét.«⁸²

A magyar kommunisták nemcsak Magyarországon harcoltak a kizsákmányolás megszüntetéséért. Ott voltak mindenütt, ahol »áldozni és küzdeni kellett a nép szabadságáért, az emberiség elválaszthatatlan, nagy, közös ügyéért...«⁸³

A párt harcait a nemzeti erők összefogásának jegyében vívta, amióta a fasizmus nemzetközi veszélye megmutatkozott. Rákosi elvtárs leszögezi, hogy a nemzeti erők fasizmus-ellenes összefogásáért való harc, a népfront és a munkásegység politikája tekintetében a párt helyes vonalat követett. És a nemzetközi reakciót képviselő fasizmus elleni harc kérdésében Rákosi elvtárs nemcsak az egész magyar nép, de ugyanakkor a magyar történetírás számára is kijelölte a helyes utat.

Rákosi elvtárs rámutatott arra, hogy pártunkat a történet tapasztalatainak levonása tette képessé arra, hogy a világháború alatt is világosan lássa a fejlődés menetét.

Lenin és Sztálin tanítása alapján Rákosi elvtárs jelölte ki a Magyar Szociáldemokrata Párt valódi történelmi helyét. Bebizonyította, hogy a Szociáldemokrata Párt a proletárdiktatura elárulása óta is állandóan kiszolgált a Horthy-rendszert. »Bethlennel kötött paktumukban a gyülekezési és szervezkedési szabadság utolsó maradványait is eladták.«⁸⁴

A Szociáldemokrata Párt és szakszervezetek vezetői — az áruló Peyerral az élükön — kommunistagyűlöletet és szovjetellenességet igyekeztek a munkás-ság spráiban elhinteni.

Rákosi elvtárs velük szemben a vádlottak padjáról is fennen hirdette, hogy a Szovjetunió »az egyetlen ország, ahol a gazdasági felépülés előre halad, ... a Szovjetunió *szocialista* termelésének kiépülése biztosítja a dolgozóknak életnívójuk folytonos javulását, ellentétben a kapitalista országokkal, ahol a dolgozók életviszonyai napról-napra rosszabbodnak.«⁸⁵

Állhatatosan küzdött a Szovjetunióval való diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatok felvételéért, ami azzal a közvetlen előnnyel is járt volna, hogy munkaalkalmat biztosít a magyar proletariátusnak.

Rákosi elvtárs írásai nemcsak a második világháború előkészítése és a háborúban való részvétel tekintetében mutatják meg a magyar uralkodóosztály felelősségét, hanem leleplezik azt is, hogy a legsovinisztább, legreakciósabb háborús külpolitika magából a Horthy-rendszer lényegéből következett. »A hadbalépés maga csak folyománya volt a háborút megüzenő kormányrendszer általános politikájának«, — mondotta 1943 szeptemberében.⁸⁶

Miért vitték a magyar uralkodóosztályok az országot a német fasizták oldalán az imperialista rablőháborúba? Mert csak a világreakció leg-agresszivebb csoportjával való szövetségtől, csak a fasizta agresszorok győzelme esetén bekövetkező nemzetközi konstellációtól remélték korhad,

⁸² Rákosi Mátyás: A fordulat éve. 163. o.

⁸³ Rákosi Mátyás: A magyar demokráciáért. 292. o.

⁸⁴ A Rákosi-per. 130. o.

⁸⁵ U. o. 107. o.

⁸⁶ Rákosi Mátyás: A magyar jövőért. 164. o.

a pusztulásra már rég megérett, reakciós rendszerük létének további meghosszabbítását. »A magyar nép további rabigában tartása, reakciós uralmuk további megszilárdítása volt a főcél, amely őket ebbe a háborúba vitte.«⁸⁷

Rákosi elvtárs munkái megismertetik a második világháború magyarországi előtörténetét és történetét, s megadják az alapvető szempontokat a Szovjetunió elleni rablőháború idején a német fasisztákat kiszolgáló és ugyanakkor az amerikai-angol imperialisták felé kaecintgató, »hintapolitikát« folytató kormányok értékeléséhez. Rákosi elvtárs bebizonyította, hogy a magyar uralkodóosztály csak akkor ajánlkozott fel az amerikai-angol imperialistáknak — és akkor is a Szovjetunió ellen, — amikor felismerte a német fasiszták háborújának kilátástalanságát. Így történt, — mutatott rá Rákosi elvtárs — hogy a második világháborúban az »ország azok oldalán állt, akiknek minden szava és minden tette meggyalázása 48 szellemének és emlékének.«⁸⁸

A FELSZABADULÁSSAL a helyzet gyökeresen megváltozott, a magyar nép előtt feltárultak a szabad, alkotó élet lehetőségei. Olyan fejlődés következett, amelyről Rákosi elvtárs joggal állapítja meg, hogy »felér egy új honfoglalással, mert »csak most vette birtokába hazáját a dolgozó nép, csak most nyílt meg előtte a szabad jövő, csak most tárulnak ki előtte gazdasági, politikai és kulturális felemelkedését eddig elzáró kapuk.«⁸⁹

Rákosi elvtárs erőteljesen hangsúlyozza, hogy összes eredményeinket, amelyeket azóta elértünk, a Szovjetunió felszabadító műve tette lehetővé. »Mindezeknek az eredményeknek az alapja és kiindulópontja az volt, hogy a Szovjetunió és a Szovjet Hadsereg leverte kezünkről a fasiszta bilincset, hogy a Szovjetunió felszabadító műve nyomán roppant össze a magyar reakció fegyveres ereje és államgépezete . . .«⁹⁰ És Rákosi elvtárs ismételtlen kiemelte, hogy a Szovjetunió a felszabadítás óta is mindig mögöttünk állott, segített és támogatott bennünket, hogy nehézségeinket legyőzhessük. »Mint ahogy újjászületésünk kiinduló pontja a szovjet nép győzelme volt a fasiszta barbárok felett, úgy továbbfejlődésünk minden lépcsőfokán a Szovjetunió segítsége tette lehetővé, hogy a nehézségen urrá legyünk.«⁹¹

Rákosi elvtárs azonban arra is rámutat, hogy a Szovjetunió által feltárt lehetőségeket nem tudtuk volna valóra váltani, ha nem lett volna olyan pártunk, mint a magyar kommunisták pártja. Ez a további magyarázata annak a roppant útnak, amelyet a felszabadulás óta megtettünk. »A mi újjáépítésünknek és talpraállásunknak titka az, hogy demokráciánk élén tapasztalt, viharedzett párt állott, a magyar kommunisták, a Magyar Dolgozók Pártja«, egy olyan párt, melynek »minden gondolatát, minden tette a munkásnép szolgálata és megsegítése vezette.«⁹² A magyar nép vezetését nem valami véletlen, erőszak vagy furfang juttatta a kommunisták kezébe, hanem az a körülmény, hogy a kommunisták képviselték az egyetlen politikai erőt az országban, amely mindig felismerte az aktuális feladatot és eredményesen vezette a

⁸⁷ U. o. 167. o.

⁸⁸ U. o. 255. o.

⁸⁹ *Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát.* 481. o.

⁹⁰ U. o. 262. o.

⁹¹ U. o. 490. o.

⁹² *Rákosi Mátyás: A békéért és a szocializmus építéséért.* 6. o.

harcot a feladat megvalósításáért. »A magyar munkásosztály élcsapatának, a kommunistáknak vezetőszerpe... hosszú esztendőök és évtizedek áldozatos, fegyelmezett, átgondolt, eredményes munkájának természetes következménye és gyümölcse«, állapítja meg Rákosi elvtárs.⁹³

A háború befejezése után, amikor az ország romokban hevert, rendkívül nehéz feladatok hárultak a magyar kommunistákra. Rákosi elvtárs rámutat arra, hogy ezeket a feladatokat csak az élenjáró marxista elmélet birtokában, ennek alkalmazásával és továbbfejlesztésével lehetett megoldani. Annak, mondja Rákosi elvtárs, hogy a Magyar Kommunista Párt az igen nehéz történeti helyzetben is megállotta helyét, »döntő tényezője, hogy a megfelelősebb munkát végző vezetői alkalmazni tudták a marxi-lenini tanításokat, alkalmasnak tudták abban a formájában, ahogy a bölcs Sztálin e tanokat továbbfejlesztette, elmélyítette és külön a második világháború utáni viszonyokra kidolgozta.«⁹⁴

Rákosi elvtárs igen nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy sikereink a Szovjetunió felszabadító műve és állandó támogatása mellett külön még Sztálin elvtárs e felbecsülhetetlen jelentőségű munkáján és gyakorlati útmutatásain alapultak. Azt azután, hogy pártunk vezetői közül is legelső sorban Rákosi elvtárs volt az, aki a marxi-lenini-sztálini tanításokat a legbonyolultabb körülmények között is biztos kézzel alkalmazta a magyar viszonyokra, valamennyien tudjuk. Valamennyien tudjuk, hogy nincs senki Magyarországon, akinek sikereinkben nagyobb személyi része volna, mint magának Rákosi elvtársnak, aki a legmélyebb és legkiterjedtebb elméleti tudást a magyar és a nemzetközi viszonyok kitűnő ismeretével, a magyar nép forró szeretetével és a legbiztosabban működő politikai érzékkel egyesíti.

Rákosi elvtárs a hazánkban lezajlott hatalmas történeti fordulatot a magyar nép sok évszázados történetének gazdag tapasztalatai alapján, a történeti folyamat szerves egészében vizsgálja s ennek betetőzéseként értékeli; így tudatosítja népünkben. Ebbe a háttérbe helyezve még élesebben, még szemléltetőbben állítja elénk azt a hatalmas, gyökeres változást, amit a kapitalizmus megdöntése, a szocializmus építésének megkezdése jelent az egész magyar történetben, a magyar nép életének minden területén, a dolgozók minden rétegénél.

Rákosi elvtárs megmutatja, hogy a magyar népi demokrácia, a magyar kommunisták szerves folytatói mindannak, ami népünk történetében haladó és értékes. Ahogy a »hazátlan bitang«-nak kikiáltott munkásosztály a fől-szabadulás óta eltelt évek alatt az egész magyar nép előtt bebizonyította áldozataival és teljesítményeivel, hogy az összes dolgozók vezetésére hivatott s hogy legnemzetibb az összes osztályok között, úgy a magyar kommunisták, a Magyar Dolgozók Pártja is joggal hivatkozhatnak arra, hogy a legnemzetibb pártot, a magyar nép össz nemzeti pártját képviselik. »Ebben a pártban — mondja Rákosi elvtárs — nemcsak folytatódnak a Magyar Kommunista Párt régi, harcos forradalmi tradíciói, a 75 éves Szociáldemokrata Párt minden jó akkumulált tapasztalata, hanem folytatódnak és beteljesednek a magyarság legjobbainak, a régi szabadságharcosoknak: Kossuthnak, Petőfinek, Tancsicsnak céljai is.«⁹⁵ A kommunisták pártja váltja valóra és viszi tovább a

⁹³ U. o. 125. o.

⁹⁴ U. o. 429. o.

⁹⁵ *Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát.* 267. o.

magyarság minden régi álmát, a kommunisták váltják tette a magyarság minden régi reménységét.⁹⁶

Mik ezek a régi álmok, régi reménységek, amelyek beteljesedéséért a magyar nép évszázadokon át hiába küzdött, s amelyek most végre valósággá váltak? A magyar nép évszázadokig harcolt nemzeti szabadságáért, eredménytelenül. »A magyar nép — mondja Rákosi elvtárs — szinte minden évszázadban elveszített egy szabadságharcot«, a Rákóczi-felkeléstől az 1848—49-es szabadságharcot át az 1919-es forradalomig. Most »először fordul elő a modern történelmünk folyamán, hogy a magyar dolgozó nép végre hozzájutott a rég-várt szabadsághoz. Végre önállóan, független állami életet élve, szabadon szentelheti erőit annak a feladatnak, hogy pótolja elmaradottságát és felsorakoztassa hazáját a haladó népek élvonalába.«⁹⁷

A magyar nép évszázadokig nélkülözötte a függetlenséget, a külső szabadságot. A belső szabadságért, az úri iga lerázásáért pedig nem is évszázadok, hanem ezer év óta küzdött eredménytelenül. Ma ez a célja is valósággá lett. Rákosi elvtárs a Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusán megállapíthatta, hogy ezen a téren is korszakalkotó változások következtek be. »Eltűnt az átkos mult hagyatéka, a hárommillió koldus, eltűnt a köpködők, az embervásárok reménytelen, kiuzsorázott szolgahada. Megszűnt a tőkés kizsákmányolásnak, elnyomásnak a velejárója: a munkanélküliség, a szörnyű gond, a harc a mindennapi betevő falatért.«⁹⁸ A régi Magyarország helyén új ország épült, amelyben új nemzet, a szocialista Magyarország van kialakulóban. »Az urak rombadólt országából a dolgozó nép hazája lett, szabad népköztársaság, a munkások és dolgozó parasztok állama, amelyben minden hatalom a népé.«⁹⁹

Ebben lelik sikereink további magyarázatukat. A rengeteg teremtő erő, amely eddig a magyar népben elnyomva lappangott, most felszabadult. »A magyar dolgozó népnek — mondja Rákosi elvtárs — az évszázados iga után most egyenesedik ki először a gerince. Most kezd először szabadon, teli tüdővel lélegzeni. Az a felismerés, hogy övé az ország, magának dolgozik, még fiatal — de már mutatkozik minden téren teremtő ereje.«¹⁰⁰

Rákosi elvtárs rámutat arra, hogy ezt a gyökeres változást a magyar nép sorsában a nemzetközi helyzet megváltozása tette lehetővé. »Rákóczi, Kossuth, Petőfi szabadságharca azonban nem értek célt, mert minden hősiességük megtört a mostoha, kedvezőtlen nemzetközi erőviszonyokon.« Most azonban a magyar népi demokráciát »támogatják a nemzetközi erőviszonyok... a Szovjetunió vezette hatalmas tábor, a szocializmust építő népi demokráciák egész ereje áll mellette.«¹⁰¹ Hogy a nemzetközi helyzete gyökeres megváltozásának mi az alapja, Rákosi elvtárs már első perének tárgyalásán kifejtette, hangsúlyozva, hogy »a cári Oroszország a világreakció vezetője volt, míg Szovjetország a világreakció ellen a nemzetközi és magyarországi munkásság legnagyobb védőbástyája és reménysége.«¹⁰² A nemzetközi erő-

⁹⁶ U. o. 87. o.

⁹⁷ U. o. 475. o.

⁹⁸ *Rákosi Mátyás: A békéért és a szocializmus építéséért.* 530. o.

⁹⁹ U. o. 328. o.

¹⁰⁰ U. o. 30. o.

¹⁰¹ U. o. 331. o.

¹⁰² A Rákosi-per. 65. o.

viszonyokat a Nagy Októberi Szocialista Forradalom változtatta meg gyökeresen a világ elnyomott dolgozóinak javára, így a magyar dolgozók javára is.

Így hosszú idők óta először olyan történeti helyzet állott be, amelyben a magyar nép nyugodtan tekinthet jövője felé. A magyar nép a haladás legyőzhetetlen ügye mellé állott és jövőt építő munkájában a haladó népek megingathatatlan erejű béketáborára támaszkodik. »Modern történelmünk folyamán először alakult ki a helyzet, hogy minden törekvésünk, amely demokráciánk megerősítésére, békénk biztosítására, hazánk függetlenségének és szabadságának megőrzésére irányul, egybevág és egybefolyik az egész haladó világ követelményeivel. Amit mi dolgozó népünkért teszünk, mindaz egyben támogatása a haladó világ nemzetközi frontjának és minden célkitűzésünk — ennek megfelelően — maga mögött tudja ennek a nemzetközi haladó frontnak minden erejét. Mögöttünk áll e küzdelemben felszabadítónk: a hatalmas Szovjetunió és bölcs vezére, a magyarság nagy segítője, Sztálin generalisszimusz.«¹⁰³

A MULT nehéz küzdelmeinek, szenvedéseinek feltárása után ebbe a hatalmas perspektívába állítja be Rákosi elvtárs jövő történetünket, rámutatva arra a szilárd nemzetközi alapra, amelyre jövőt építő munkánkban támaszkodhatunk. A magyar dolgozók törhetetlen erőt meríthetnek ebből a perspektívából.

A magyar történettudomány művelői mélységes hálával és köszönettel fordulnak Rákosi elvtárs felé, azokért az útmutatásokért, amelyekkel a magyar történet annyi fontos kérdését megvilágította. Rákosi elvtársban nemcsak a magyar dolgozók vezetőjét ünneplik, hanem azt a vezetőt, aki történetet alakító munkáját az eddigi magyar történet szükségszerű továbbfejlesztésének, a dolgozó tömegek évszázados történeti törekvései megvalósulásának fogja fel. És amikor ezen az alapon külön részt kérnek Rákosi elvtárs hatvanadik születésnapjának megünnepléséből, megígérik, hogy a maguk területén híven fogják teljesíteni azt a feladatot, amelyet Rákosi elvtárs az egész magyar tudomány elé állít. Igyekezni fognak a lenini-sztálini elméletet minél teljesebben elsajátítani és arra fognak törekedni, hogy ezt az elméletet hibátlanul alkalmazzák a magyar történetre. Így fogják kivenni részüket abból a küzdelemből, amelyet a magyar nép, Rákosi elvtárs vezetésével, saját felemelkedéséért és az egész emberiség haladásáért folytat.

¹⁰³ Rákosi Mátyás: Építjük a nép országát. 510. o.

RAKOSI MÁTYÁS: NÉPI DEMOKRÁCIÁNK ÚTJA*

A »fordulat éve« után Sztálin elvtárs segítségével és útmutatásai alapján tisztáztuk a népi demokrácia államának jellegét. Akkor megállapítottuk, hogy a népi demokrácia olyan állam, melynek segítségével a Szovjetunió győzelmének eredményeként és a Szovjetunióra támaszkodva a dolgozó nép a munkásosztály vezetése alatt halad a kapitalizmusból a szocializmus felé. Rámutattunk arra, hogy a népi demokrácia proletárdiktatúra szovjet-forma nélkül. És azt is kifejtettük, hogy a népi demokrácia mennyiben és hogyan végzi a proletárdiktatúra funkcióit. Ennél a munkánál feltételeztük, hogy elvtársaink tisztában vannak a proletárdiktatúra létrejöttének előfeltételeivel. Azt a kérdést, hogy ezek az előfeltételek a népi demokrácia viszonyai között változatlanul érvényesek-e, vagy módosulásra szorulnak, nem vetettük fel és nem tisztáztuk. Ideje, hogy e téren is tisztázzuk a problémákat.

A proletárdiktatúra létrejöttének előfeltételeit nagy tanítóink, Lenin és Sztálin az 1917-es szovjet forradalom győzelmét követő években az orosz forradalom tapasztalatai alapján kidolgozták és egyben kimunkálták e tapasztalatok nemzetközi érvényességét is.

»A proletáriátus diktatúrája... a kizsákmányolt többség diktatúrája a kizsákmányoló kisebbség felett**«. Az ellenség a proletárdiktatúrának ezt az alapvető tételét élesen tagadta. Azt állította, hogy ennek az ellenkezője igaz, hogy a proletárdiktatúra a törpe kisebbség erőszakos uralma a többség felett. A szociáldemokraták és mensevikek továbbmentek. Ők azt állították, hogy a szovjet diktatúra még a munkások között is csak a kisebbségre támaszkodik. Ezt a rágalmat ismétlik és variálják most már harmincöt esztendeje. Különös élességgel vetik fel ezt a rágalmat a népi demokráciákkal, mint a proletárdiktatúra új formájával szemben, azzal a változattal, hogy szerintük a népi demokráciában ez az állítólagos törpe kisebbség nem saját erejére, hanem az »orosz szuronyokra támaszkodva« tartja diktatúrája alatt a nép többségét.

1917 őszén a proletárforradalom minden rendű és rangú ellenségei fenti állításaik alátámasztásánál az orosz alkotmányozó nemzetgyűlés választásainak adataira hivatkoztak. Ezekben a választásokon, melyek éppen a november 7-i forradalmat megelőző és azt követő napokban folytak le, a bolsevik párt az összes szavazatok 25%-át kapta. A »törpe kisebbség terrorjárók« szülő üvöltés különös erőre kapott 1919 folyamán, amikor a Központi Hatalmak, a császári Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia katonai veresége

* A Magyar Dolgozók Pártja Központi Pártiskoláján 1952 február 29-én elhangzott előadás.

** *Sztálin*: A leninizmus kérdései. Bpest, Szikra, 1951. V. kiad. 44. o.

és összeomlása után egy sor országban forradalom tört ki, megalakultak a kommunista pártok, vagy elkezdődött a szociáldemokrata pártok munkástömegein belül az áramlás a Kommunista Internacionálé felé. A proletárdiktatúra megrágalmazása és befekettítése részben ezeknek a forradalomra iránytvevő munkástömegeknek visszatartására vagy elriasztására szolgált, részben »ideológiai« előkészítését és alátámasztását jelentette annak az imperialista fegyveres támadásnak, melyet Amerika, Anglia, Franciaország és Japán nagytőkései a Szovjetunió ellen 1918-ban megkezdtek és 1919-ben fokozni akartak. A »törpe kisebbség terrorjáról« szóló rágalmak »felszabadító jelleget« voltak hivatva kölcsönözni az imperialisták fegyveres intervencióinak és azon kísérleteinek, hogy a Szovjetunióban erőszakkal visszaállítsák a cári nagybirtokosok és tőkésék véres, elnyomó diktatúráját.

Az amerikai háborús gyujtogatók vezette »szabad világ« mai célkitűzései lényegében hasonlók. Vissza akarják hozni elsősorban a népi demokráciák felszabadult dolgozói nyakára a régi elnyomókat, nálunk az elűzött feudális nagybirtokosokat, nagytőkéseket, horthysta csendőröket és tábornokokat.

Azzal a rágalommal szemben, hogy az orosz proletárdiktatúra a kisebbségre támaszkodik a többséggel szemben, elsősorban maga Lenin vezette a harcot, aki egyenesen felvetette a kérdést: mivel magyarázható az a »sodas«, hogy a bolsevikok, akik 1917-ben a választáson a szavazatok egynegyedét kapták, le tudták győzni a tőkés és kispolgári pártok koalícióját, amely a szavazatok háromnegyed részével rendelkezett. Erről a problémáról külön cikket írt Lenin »Az Alkotmányozó Gyűlési választások és a proletárdiktatúra« címen 1919 decemberében*. Lenin e cikkben mindenekelőtt közli a választási számokat, melyekből kiderül, hogy a bolsevikok megkapták az összes szavazatok 25%-át, 9 milliót. Ezzel szemben a mensevikek, az orosz szociáldemokraták különböző csoportjai alig 4% szavazatot kaptak. A szociálforradalmárok vagy eszerek, ahogy kezdetűik alapján nevezték őket, a parasztság pártja, 58%-át kapta a szavazatoknak, a burzsoázia és nagybirtokosok pártja, a kadétok, a szavazatok 13%-át kapták.

A proletárforradalom győzelmének első előfeltételét Lenin abban látja, hogy a bolsevikok az 1903-tól 1917-ig tartó 15 esztendő küzdelemben megszervezték, kikovácsolták és megacélozták pártjukat, a proletáriátus élcsapatát és szívós, következetes harcban leleplezték, megverték és kiszorították a megalkuvó, áruló szociáldemokrata mensevikeket, akik a proletáriátuson belül versenytársaik voltak. A választásokon ez úgy mutatkozott meg, hogy a bolsevik párt 9 millió szavazatot kapott, a mensevikek 1 700 000-et. Ennek a harenak a tanulságait Lenin a fenti cikkben így vonta le:

»Ilyen harc nélkül, az opportunizmus feletti előzetes teljes győzelem nélkül szó sem lehet a proletáriátus diktatúrájáról.

A bolsevizmus 1917—1919-ben nem győzte volna le a burzsoáziát, ha előzőleg, az 1905—1917-es években nem tanulta volna meg, hogyan kell legyűrni és könyörtelenül kiűzni a proletár élcsapat pártjából a mensevikeket, vagyis az opportunistákat, reformistákat és szociálszoviniztákat.«

»1917 novemberében a proletáriátus óriási többsége a bolsevikok mögött állott. A proletáriátus soraiban velük versenyben álló párt, a mensevikek pártja, ebben az időben teljesen szét volt verve.« Lenin ehhez hozzá-

* A cikk megjelent: *Lenin-Sztálin: Az Októberi Forradalomról* c. kötetben. Bpest, Szikra. 1949. 117. és következő oldalak.

teszi: »A bolsevikok mögött nemcsak a proletáriátus többsége, nemcsak a proletáriátusnak az opportunizmussal vívott hosszú és makacs harcában megedzett *forradalmi* élcsapata állt. Mögöttük állt, ha szabad katonai terminust használni, a fővárosok hatalmas „rohamcsapata“ is.

A döntő pillanatban, a döntő helyen döntő túlerő — a katonai sikereknek ez a „törvénye“ a politikai siker törvénye is, különösen az osztályoknak abban az elkeseredett, heves háborújában, amelyet forradalomnak nevezünk.

A fővárosok, vagy általában a legnagyobb kereskedelmi és ipari központok . . . jelentős mértékben eldöntik a nép politikai sorsát . . .

Mindkét fővárosban, Oroszország két legnagyobb kereskedelmi és ipari központjában, a bolsevikok mögött állt az elsőpró, döntő túlerő. Itt nekünk *majdnem négyszer* annyi erőnk volt, mint az eszereknek. Itt nagyobb erővel rendelkezünk, *mint az eszerek és kadetok együttesen*. Ellenfeleinket, ezenkívül, széjjelmorzsoltuk.« (A mensevikek a fővárosokban 3%-át kapták a szavazatoknak.)

A proletárdiktatúra létrejöttének első előfeltétele, a döntő többség a munkásosztályon belül, tehát megvalósult. Lenin e kérdés tisztázása után a hadsereg erőviszonyaira mutat rá. Ismerteti a hadsereg szavazatainak számaát és e számok alapján a következő megállapításra jut: »A hadsereg már 1917 október-novemberben *félig bolsevik* volt.

. . . De ha általában a hadseregben a szavazatok majdnem fele volt a miénk, a *fővároshoz legközelebb eső* s általában a nem nagyon messze fekvő frontokon, túlnyomó többségünk volt. Ha a Kaukázusi frontot nem számítjuk, úgy a bolsevikoknak általában túlsúlyuk volt az eszerekkel szemben. Ha pedig az Északi és Nyugati frontot vesszük, úgy az eredmény *1 milliónál több bolsevik szavazat* 420 000 eszer szavazattal szemben.

Következésképpen a bolsevikok már 1917 novemberében a hadseregben is rendelkeztek egy *politikai* „rohamcsapattal“, amely a döntő ponton, a döntő pillanatban biztosította számukra a döntő túlerőt.«

Az elmondottak után Lenin így folytatta: »Megismerkedtünk az Alkotmányozó Gyűlési választások adatai alapján a bolsevizmus győzelmének három feltételével: 1. túlnyomó többség a proletáriátus soraiban; 2. hadseregnek majdnem a fele; 3. döntő túlerő a döntő pillanatban, a döntő pontokon, és pedig: a fővárosokban és a központokhoz közeleső frontokon.

Ezek a feltételek azonban csak igen rövid ideig tartó és bizonytalan győzelmet eredményezhettek volna, ha a bolsevikok nem tudták volna a maguk oldalára állítani, elhódítani az eszerektől és a többi kispolgári párttól a *nemproletár* dolgozó tömegek többségét.

Éppen ez a legfontosabb.«

Lenin azt is megmagyarázza, hogyan hódíthatja el a győzelmes proletáriátus a kispolgári pártok nemproletár dolgozó tömegeit. Azt mondja: » . . . az államhatalom egy osztály, a proletáriátus kezében eszközzé válhat és kell is hogy váljék arra, hogy a nemproletár dolgozó tömegeket a proletáriátus oldalára vonja, olyan eszközzé, amely ezeket a tömegeket elhódítja a burzsoáziától és a kispolgári pártoktól.«

Hogyan hajtotta ezt végre a bolsevik párt?

» . . . azáltal, hogy *forradalmi úton elégti ki legsürgősebb gazdasági szükségleteiket a földesurak és a burzsoázia kisajátítása árán*.«

Az államhatalom birtokában a proletáriátus ezt azonnal megteheti.

»Az oroszországi proletáriátus éppen ezúton *hódította el* az eszerektől a *paraszságot* és pedig szószerint *néhány órával* azután, hogy a proletáriátus meghódította az államhatalmat. Ugyanis néhány órával a burzsoázia felett aratott petrográdi győzelem után a győzelmes proletáriátus kiadta a „dekrétumot a földről“ s ebben a dekrétumban teljes egészében és egyszerre, forradalmi gyorsasággal, eréllyel és fenntartás nélkül, *megvalósította* a parasztság *többségének* valamennyi leglényegesebb gazdasági követelését, a földbirtokosokat teljesen és megváltás nélkül kisajátította.«

Lenin ebben a cikkében rámutat arra is, hogy a parasztság, bár átállt a bolsevikok oldalára, akik a földet adták, később még ingadozott. Azt mondja erről: a parasztság együtt ment ». . . először — a bolsevikokkal, amikor földet adtak és a leszerelt katonák meghozták a béke hírét.« De amikor a bolsevik kormány szigorúan megkövetelte a gabonafelesleg átadását a parasztoktól, »az Urál, Szibéria, Ukrajna parasztsága Kolcsakhoz és Djenyikinhez fordul.

. . . a Kolcsak- és Djenyikin-féle „demokrácia“ kitapasztalása . . . megmutatta a parasztoknak, hogy a demokráciáról, az „Alkotmányozóról“ szóló minden frázis nem más, mint a földesúri és kapitalista diktatúrát takaró lepel.

Új fordulat kezdődik a bolsevizmus felé: megsokasodnak a parasztfelkelések Kolcsak és Djenyikin hátszágában. A parasztok felszabadítóként fogadják a Vörös Hadsereget.

Végeredményben a parasztságnak, mint a kispolgári dolgozó tömegek fő képviselőjének, éppen ezek az ingadozásai voltak azok, amelyek eldöntötték a Szovjethatalom és a Kolcsak-Djenyikin-hatalom sorsát.«

Lenin hozzáteszi, hogy éppen az a tapasztalat, amelyet az ingadozó kispolgárság hosszú, kemény harcokban nyer azáltal, hogy összehasonlítja a proletárdiktatúrát a kapitalista diktatúrával, vezet arra a végső következtetésre, hogy a proletárdiktatúrát kell előnyben részesítenie.

Lenin még rámutat arra, hogy a forradalom győzelméhez rendkívül fontos, hogy az ellenség ereje meg legyen osztva, el legyen aprózva, hogy az ellenség tanácstalan, tétovázó legyen.

A proletárforradalom e problémái az 1919—1920—1921-es esztendőkből szakadatlanul előtérbe állottak. Időszerűséget adott nekik a forradalmi helyzet, amely egy európai országban fennállott, valamint az a körülmény, hogy ezekben az esztendőkből alakultak ki a kommunista pártok — maga a Kommunista Internacionálé is — és taktikai, valamint stratégiai kérdéseik kidolgozása közben nagy tanítóink, Lenin és Sztálin szakadatlanul visszatértek rájuk és például állították oda.

Erre annál is nagyobb szükség volt, mert a fiatal kommunista pártok zöme nem ismerte és nem tanulmányozta elég alaposan az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetét, mozgó erőt, belső rugóit. Még 1921-ben is, a Kommunista Internacionálé III. kongresszusán előfordult, hogy egész pártok akadtak, melyek a proletárforradalom megvalósításához nem tartották szükségesnek a munkásosztály vagy éppen az egész dolgozó nép többségének, döntő részének megnyerését. Ezt az orosz forradalom tényeinek nem ismerésében éppen azzal indokolták, hogy a Bolsevik Párt is kicsi volt, amikor a hatalmat meghódította. Lenin így válaszolt erre:

»Mi Oroszországban kis párt voltunk, de a miénk volt az egész országban a munkás és paraszt képviselők tanácsának többsége . . . A miénk volt annak a hadseregnek majdnem a fele, amely akkor 10 millió emberből állt . . .

A parasztságot, amely 1917-ben a mi győzelmünk után ellenünk szavazott és az alkotmányozó gyűlésbe szociálforradalmárokból álló többséget küldött, meghódítottuk, ha nem is néhány nap alatt, mint ahogy én a magam személyében tévesen elvártam és megjövendöltem, de mégis néhány hét alatt... Mi győztünk Oroszországban, nemcsak mert a miénk volt a biztos többség a munkásságban (miénk volt az 1917-es választásoknál a mensevikekkel szemben a munkásság túlnyomó többsége), hanem azért is, mert közvetlenül a hatalom elfoglalása után a hadsereg fele és néhány hét alatt a parasztság 9/10-e is átjött a mi oldalunkra.

...Hogy győzhessünk, szükség van a tömegek rokonszenvére. Nincs szükség mindig az abszolút többségre: de arra, hogy győzzünk és a hatalmat megtartsuk, nemcsak a munkásosztály többségére van szükség... hanem a dolgozó és kizsákmányolt falusi lakosság többségére is.*

Amikor 1924—25-ben a magyar kommün bukása után megkezdtuk Magyarországon a kommunista párt újjászervezését, azonnal tapasztaltuk, hogy itthoni elvtársaink zöme nincs tisztában azzal, hogy a proletárdiktatúra csak akkor valósítható meg, ha a dolgozó nép többsége támogatja. Hogy ez a helyzet előállhatott, abban jórészt magunk voltunk a hibásak. Nem elemeztük ki, nem tártuk fel a magyar proletárdiktatúra létrehozásának tényezőit és körülményeit. S mert bizonyosak voltunk abban, hogy e problémák egy új forradalmi helyzetben azonnal felmerülnek, igyekeztünk e téren a magyar proletárdiktatúra kérdéseit tisztázni.

Mikor 1935-ben, mint a Magyar Tanácsköztársaság volt népbiztosa, Horthy bírósága elé kerültem, magam is igyekeztem azt a kevés nyilvánosságot, amit egy ilyen fasiszta törvényszéki tárgyalás jelentett, arra felhasználni, hogy ezekre a kérdésekre a magyar kommunisták figyelmét felhívjam. »Védőbeszédemben« kimutattam, hogy nálunk is a proletárdiktatúra csak úgy jöhetett létre, hogy 1. a Kommunisták Magyarországi Pártja 1918—19 telén megnyerte a proletárforradalom célkitűzéseinek a magyar munkásosztály döntő többségét, elsősorban a nagybudapesti ipari munkásokat és ezzel megverte versenytársát, a szociáldemokrata pártot. 2. Melléje állt a földosztást követelő, földéhes parasztság millióinak zöme. 3. A kommunistákat támogatta a hadsereg döntő része, elsősorban a Budapesten állomásozó helyőrség többsége. 4. Hogy az ellenséges pártok és szervezetek a proletárdiktatúra kikiáltását közvetlenül megelőző napokban már teljesen meg voltak zavarodva, tanácstalanok voltak, bomladozni kezdtek. Kimutattam, hogy 1919 márciusában nálunk is megvalósultak azok az előfeltételek, melyeket Lenin és Sztálin a Nagy Októberi Szocialista Forradalom tapasztalatai alapján a proletárdiktatúra megteremtésénél döntőnek tartanak. Rámutattam arra is, hogy a bukás okai közt saját hibáink és a magyar szociáldemokraták árulása mellett a döntő tényező az imperialisták fegyveres beavatkozása volt, mely végülis elnyomta a fiatal Magyar Tanácsköztársaságot.

1945 elején, amikor hazánk felszabadult és 25 esztendőös földalatti munka után a Magyar Kommunista Párt legálisan és nyíltan a politikai porondra lépett, csakhamar tapasztalnunk kellett, hogy pártunk stratégiáját és taktikáját kommunistáink jórésze nem érti meg.

Mi volt akkor pártunk stratégiai célkitűzése?

* *Lenin, Művei, IV. kiadás, 32. k. 447, 450, 452. o. oroszul.*

A Magyar Kommunista Párt csakúgy, mint a többi, Hitler által leigázott országok kommunista pártjai, a második világháborúban a legfontosabb stratégiai feladatnak a német fasiszta hódítók megsemmisítését tekintette. Erre a célra Sztálin elvtárs tanácsára és útmutatásai alapján az ilyen országokban széles antifasiszta koalíciókat hoztak létre a kommunista pártok, melyekbe bevonták a Hitler-ellenes parasztokat, kispolgárokat, sőt még a fasizmussal szemben ellenségesen álló közép-burzsoázia elemeit is, mindazokat, akik ebben a nemzeti-felszabadító harcban hajlandók voltak résztvenni. A fasiszta barbárság ellen vívott küzdelemben a hosszú évek folyamán megszerzett politikai tapasztalatokkal rendelkező, megedzett, összekovácsolt, harcos, áldozatkész kommunista pártok lettek a koalíciók hivatott vezetői. A kommunista pártok előre látták, hogy ennek a nehéz küzdelemnek győzelme nemcsak a náci barbárság vereségét fogja jelenteni, hanem a fasizmussal szövetséges feudális nagybirtokosokat és nagytőkéseket is magával rántja és ezért nemcsak a fasiszta imperializmus szétzúzásával jár, de egyben a feudális maradványok felszámolását, benne a nagybirtok felosztását is fogja eredményezni. Előre lehetett látni, hogy ez a küzdelem, bár tartalmában a polgári demokratikus forradalom célkitűzéseit valósítja meg, de mert élén a munkásosztály áll, mely a kommunista párt vezetésével a nép kezébe adja a hatalmat, egyben megnyitja az utat a proletárdiktatúra felé. Ez az elgondolás megfelel annak a sztálini tanításnak, mely szerint, ha megvalóul a munkásosztály vezető szerepe, ez már magában hordja a proletárdiktatúra csíráját.

E tervnek megfelelően munkánkat azzal kezdtük, hogy megszerveztük a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot, a náci imperializmus és a feudalizmus elleni pártok és elemek koalícióját.

Azoknak az elvtársaknak jórésze, akik ezt az általunk a háború alatt kidolgozott stratégiai tervünket nem ismerték vagy nem értették, meglepetve, nem egyszer ellenszenvvel fogadták ezt a széles, vegyes elemekből álló koalíciót. Hányszor hallottuk ezekben a hetekben jó elvtársak részéről a szemrehányást: »Nem ezt vártuk tőletek.« S közölték is, hogy mit vártak:

»1919-ben — mondták — az imperialisták fegyveres erővel megdöntötték a Magyar Tanácsköztársaságot és visszaállították a nagybirtokosok és kapitalisták diktatúráját. Most a Vörös Hadsereg felszabadított bennünket, éljünk az alkalommal és most mi állítsuk vissza a proletárdiktatúrát.« (Egyéb-ként hasonló »visszaállítást« várt — amint erről annakidején lépten-nyomon meggyőződhattünk — a kispolgárság jelentékeny része is.)

Ezek az elvtársak nem értették meg, hogy az imperialisták erőszakkal megdönthették — átmenetileg, mint Lenin ismételten hangoztatta — a magyar proletárdiktatúrát és visszaállíthatták a burzsoázia és a feudális nagybirtokosok diktatúráját, mert uralmuk a magyar kommuné előtt és utána egyaránt egy kizsákmányoló *kisebbség* erőszakos diktatúrája volt a többséget képező dolgozó néppel szemben. A proletárdiktatúra, mint azt Lenin és Sztálin tanítják, ezzel szemben a kizsákmányolt *többség* diktatúrája a kizsákmányoló kisebbség felett. S amíg a kommunista párt a munkásosztály többségét, a dolgozó nép zömét meg nem nyeri a diktatúra célkitűzései számára — *s 1945 tavaszán még nem nyerte meg* — addig nem lehet létrehozni. Azt az előfeltételt, hogy a proletárdiktatúrához a dolgozó nép döntő részének helyeslése és támogatása szükséges, a Szovjet Hadsereg felszabadító tette sem helyettesítheti.

Hogy ez a kérdés annyi elvtársunknál felmerülhetett és különösen az első időkben annyi nehézséget okozott, mutatta, hogy nem tanultunk és

tanítottunk eleget a Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság történetéről, aminek egyik oka a 25 éves illegalitás is volt. A párt széles tömegei előtt a felszabaduláskor nem tisztáztuk idejekorán ezeket a kérdéseket. 1945-ben csak szűk pártkörökben, a párton belül vetettük fel e problémákat. A pártnyilvánosság elé nem vittük akkor, mert a proletárdiktatúrának, mint célkitűzésnek akár csak elméleti felvetése is riadalmat keltett volna koalíciós társaink között és megnehezítette volna, nemcsak a kispolgári, de még a munkástömegek többségének megnyerésére irányuló törekvéseinket is.

Nem foglalkoztunk azzal a problémával sem, amely pedig a proletárdiktatúra »visszaállítására« kérdésében benne foglaltatott: érvényes-e változatlanul, a Szovjetunió által felszabadított országok viszonyai között is, a proletárdiktatúra lenini elmélete, vagy pedig egyben-másban módosult-e.

Ezt a kérdést azóta sem vetettük fel. Anélkül, hogy 1944—1945-ben külön megvizsgáltuk volna, változatlan érvényűnek tekintettük. A népi demokráciák hét éves fejlődése — benne a magyar népi demokráciáé is — azt bizonyítja, hogy álláspontunk helyes volt. Ez a fejlődés minden lényeges részében alátámasztja és megerősíti Sztálin elvtárs bátor megállapítását, melyet jó negyed századdal ezelőtt tett:

»A proletáriátus diktatúrájának lenini elmélete nem tisztán „orosz“ elmélet, hanem valamennyi országra kötelező (aláhúzás tőlem. R. M.) elmélet. A bolsevizmus nem csupán orosz jelenség. „A bolsevizmus — mondja Lenin — a taktika mintája mindenki számára.“«*

Eljött az ideje, hogy végre a maga egészében felvessük és részleteiben is megvilágítsuk ezt a kérdést és tudatosítsuk pártunk, de egész dolgozó népünk előtt is, hogy a népi demokráciának, mint a proletárdiktatúra válfajának megvalósulására csak akkor kerülhetett sor, amikor a munkásosztály és a dolgozó nép döntő többségét megnyertük célkitűzéseink számára. Meg kell mutatnunk azokat az elévülhetetlen érdemeket, azt a döntő támogatást, mellyel a felszabadító Szovjetunió megkönnyítette, előmozdította és lehetővé tette a népi demokráciák megteremtését, de ki kell mutatnunk azt is, hogy hogyan nyerte meg a kommunista párt a munkásosztály többségét, hogyan győzte meg a parasztság tömegeit és hogyan hozta létre a proletárdiktatúra egyéb előfeltételeit. Azt is ki kell mutatni, hogy mikor és hogyan tértünk át a népi demokrácia első szakaszából, a polgári demokratikus forradalom feladatainak a megoldásáról a másodikra, a proletárdiktatúrára, a szocializmus építésére. E kérdések elemzése és megvilágítása, a belőle folyó tapasztalatok tudatosítása megkönnyíti további küzdelmeinket, erősíti tisztánlátásunkat és biztonságunkat.

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt a Szovjetunió szerepét a magyar népi demokrácia létrejöttében s azt az imperialista állítást, amely szerint a felszabadító Szovjetunió »erőszakos beavatkozása«, hozta létre a kommunista pártok vezető szerepét és tette lehetővé a proletárdiktatúra megteremtését. Ezt a vádat már 1946 elején Churchill úr kezdte hangoztatni. Sztálin elvtárs akkor csattanós válaszbán alaposan megmagyarázta, hogy a kommunista pártok növekedése természetes eredménye annak a hősi harcnak, amelyet a fasiszta barbárok ellen a megszállott országokban vívtak s amelynek

* Sztálin: A leninizmus kérdései 108-109. o.

következtében befolyásuk jelentékenyen megnőtt ott is, ahol, mint Franciaországban, Olaszországban és egyebütt, nem a Szovjetunió verte ki a fasisztákat. Egy darabig elhallgatott e rágalom, de aztán újra éledt s ma már, hogy úgy mondjuk, aranyalapja és tengelye az ellenséges hírverésnek.

Mi a Szovjetunió szerepe a népi demokrácia megteremtésében? A Szovjetunió hősi hadserege szabadított fel bennünket is a német fasiszták és nyilas csatlósáik szörnyű rabsága alól. Ezzel a tettevel megnyitotta a demokratikus fejlődés előtt az utat. Világos, hogy népi demokráciánk létrejöttének döntő előfeltétele, kiindulópontja a Szovjetunió hősi harca és győzelme: enélkül nem valósulhatott volna meg. Ez a tudat ma már a magyar dolgozó nép közkincese és soha el nem múló hálájának forrása. A Szovjetunió hadserege eleve kilátástalanná tette a magyar reakció olyan fegyveres kísérleteit, mint amelyek az orosz forradalomban Djenyikin, Kolcsak és más fehérgárdista tábornokoké voltak. Elsősorban a Szovjetunió fegyveres erői tették lehetővé, hogy nálunk az ellenforradalom uralmának visszaállítására nem mert ilyen véres eszközökhöz nyúlni. A Szovjet Hadsereg védett meg bennünket az imperialista intervenciótól is. A Szovjetunió védett bennünket a nyugati nagyhatalmak diplomáciai beavatkozásával szemben, segített nekünk a békekötésnél, külpolitikai kapcsolataink kiépítésénél és megszilárdításánál. Mindez természetesen segítette a kommunisták befolyás megerősödését, mert a rokonszenv, mely dolgozó népünkben a tettek nyomán a Szovjetunió iránt erősödött, megkönnyítette a mi munkánkat is. Az újjáépítésnél s azóta is száz formában éreztük a Szovjetunió támogatását és segítségét s természetes, hogy a hála, amellyel dolgozóink e támogatást viszonzták, ugyancsak nagy segítséget jelentett számunkra. A legnagyobb segítség az az útmutatás és tanács volt, amelyet nehéz, bonyolult helyzetekben bölcs tanítónktól és vezérünkötől, a nagy Sztálintól kaptunk s amely mindig jónak, helyesnek, sokat szenvedett magyar dolgozó népünk érdekében állónak bizonyult.

Mind e tényezők nélkül nem jött volna létre népi demokráciánk, fejlődése nem lett volna ilyen gyors és erőteljes és súlyos megrázkódtatásoktól mentes.

A szovjet »beavatkozások« hazánk ügyeibe elég gyakoriak voltak és nagy hasznára váltak pártunk megerősödésének, csak nem úgy, ahogy az imperialisták beállítani szeretnék. A Szovjetunió úgy avatkozott be, hogy elengedte a jóvátétel felét, hogy a békekötésben megállapított határidő előtt hazaengedte hadifoglyainkat, hogy megindította s nyersanyaggal látta el iparunkat olyan időben, amikor ezt máshonnan nem tudtuk volna beszerezni, élelmet küldött, amikor meg voltunk szorulva. S mert e nagylelkű és előrelátó lépések legtöbbször pártunk nyilvános kezdeményezésére történtek, természetes, hogy a mi népszerűségünket is emelte.

Az imperialisták persze nem ilyen intervencióra gondolnak, hanem olyan véres, fegyveres akciókra, amelyeket például az angol munkáskormány vagy Truman kormánya fogantatott a görög szabadságharcosok ellen, hogy az elűzött monarchofasiszta királyt újra visszaültesse a görög nép nyakára. Ilyen »beavatkozások« az imperialisták részéről mindennaposak, ezek a »szabad világ« fegyvertárának, az »igazi demokrácia« alkalmazásának elválaszthatatlan kellei. Ilyesmi éppen ezért Magyarországon — és természetesen a többi népi demokráciákban — a Szovjetunió részéről soha elő nem fordult s az ellenség erre egyetlen példát nem tud felhozni, ami persze nem akadályozza meg abban, hogy a »szovjet beavatkozás« rágalmát tovább ne fújja.

Ismételjük: a Szovjetunió hősie felszabadító harca és szakadatlan, jóindulatú támogatása nélkül a magyar népi demokrácia — és hozzátehetjük: a többi se — nem jöhetett volna létre. De nem jöhetett volna létre akkor sem, ha a Magyar Kommunista Párt áldozatos munkájával, példamutatásával, a dolgozók érdekeinek szívós, sikeres védelmével és a reakció ellen vívott eredményes harcával meg nem hódította volna a munkásság nagy többségét, a parasztság zömét, az egész dolgozó nép döntő részét. Aki ezt nem érti meg, az nem érti pártunk — és általában a kommunista pártok — szerepét, lényegében tagadja ezt a döntő szerepet s ezzel akarva-nem akarva azokkal kerül egy síkra, akik a népi demokráciák létrejöttét kizárólag »szovjet beavatkozás« eredményének tekintik.

Nézzük meg, hogy hajtotta végre pártunk ezt a feladatot, a dolgozó nép többségének megnyerését, mely elengedhetetlen előfeltétele a proletárdiktatúra megvalósításának.

A Magyar Kommunista Párt, mint mondtuk, már a háború alatt nagyvonalakban kidolgozta azokat a tennivalókat, melyek bár lényegükben a polgári forradalom feladatkörébe vágtak, módot adtak arra, hogy fokozatosan megnyerjék a fasiszta, imperialista és feudális elemek elleni harcban a dolgozó nép többségének támogatását. Persze a mi terveinkre és elképzeléseinkre is állott az, amit Lenin hirdetett: »A történelem általában, a forradalmak története pedig különösen, mindig gazdagabb tartalmú, változatosabb, sokoldalúbb, elevenebb, „ravaszabb“, mint ahogy azt akár a legelőrehaladottabb osztályok legjobb pártjai, legöntudatosabb élcsapatai képzelik.«* Mi sem sejtettük 1942—43-ban, hogy legális munkánkat rombadőlt országban kezdjük meg, melynek minden hídját felrobbantották, állatállományának zömét, gyárainak legjobb gépeit Németországba hurcolták, melynek fővárosában se víz, se gáz, se villany nem működik, melynek közellátása nem volt stb. Pártunkat, melyet 25 évig kiméletlenül üldöztek, föld alá kényszerítettek, melynek legjobb harcosait már Horthy verbírái megtizedelték, közvetlenül a felszabadulást megelőző hetekben és napokban újabb, rendkívül súlyos veszteségek érték. Ennek dacára, el lehet mondani, a felszabadulás első pillanatától kezdve talpraugrott s megkezdte nehéz, de történelmi feladatának elvégzését.

Nehézségeinket fokozta, hogy a mi pártunkra is állt az, amit Sztálin elvtárs a bolsevik pátról írt:

»Valójában a bolsevikoknak 1917 márciusában nem volt és nem is lehetett kész politikai hadseregük. A bolsevikok csak dolgoztak egy ilyen hadsereg megteremtésén (s meg is teremtették végül, 1917 októberére) . . . a párt a maga hadseregét a harc folyamán teremti meg . . .«**

Pártunknak akkor szakadtak nyakába az ország vezetésének gondjai, amikor jóformán alig voltak szervezeteink. Mi azonnal benne voltunk a kormányban, ami azt is jelentette, hogy pártunk erőinek egy jó részét, melyet egyébként főleg saját építésére és megszervezésére fordított volna, felelős állami feladatok elvégzésével is meg kellett bízni. Ez a »kár« persze haszonnal is járt, de különösen az első hónapokban a pártépítés és az országépítés egybeesése miatt fokozott munkát és erőfeszítést követelt tőlünk. Pártunk — a magyar nép szerencséjére — már annyi vihart látott és annyi küzdelemben edződött meg, hogy bátran és bizalommal, késedelem nélkül foghatott a

* *Lenin*, Művei 31. k. Bpest, Szikra, 1951. 87. o.

** *Sztálin*: A leninizmus kérdései. 121. o.

szinte leküzdhetetlennek látszó nehézségek elhárításához. Ezzel az áldozatos munkával kezdtük a magunk oldalára fordítani a dolgozó tömegeket. Ránk is állott Sztálin elvtárs megállapítása: »... a párt a munkásosztály bizalmát nem egyszerre... szerzi meg, hanem a tömegek közötti huzamos munkájával, helyes politikájával, azzal, hogy a tömegeket saját tapasztalataik alapján meg tudja győzni politikája helyességéről, hogy biztosítani tudja magának a munkásosztály támogatását, hogy magával tudja vinni a munkásosztály tömegeit...«*

A mi pártunk attól a pillanattól kezdve, hogy szabadon jelenhetett meg a politikai porondon, nemcsak a nemzeti demokratikus erők összefogását hirdette és nemcsak a fasiszta, hitlerista elemek legkövetkezetesebb üldöz-jének mutatkozott, de egyben élenjárt a háborúüritte sebek gyógyításában, a romok eltakarításában, az újjáépítés megkezdésében. Ki tudta válogatni azokat a legsürgősebb feladatokat, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy a város és falu dolgozó tömegeinek legegésőbb gazdasági követeléseit ki-elégítsék. Rájuk tudta irányítani a közfigyelmet és meg tudta őket oldani. A felszabadulás első percétől kezdve, nemcsak szakadatlanul kezdeményezett, de vállalta a kezdeményezéssel járó munka legnehezebb részének végre-hajtását is. Gondoljunk olyan feladatok elvégzésére, mint Budapest élel-mezésének megindítása, a harc a közlekedés, a vasútak helyreállításáért, a »széncsata«, a hidak újjáépítése, a gyárak termelésének beindítása.

Pártunk a kétkedőkkel, csüggedőkkel szemben lelkesen hirdette, hogy a felszabadító Szovjetunióra támaszkodva, saját erőnkől is talpra tudunk állni. Irányító és vezető szerepét kezdettől fogva az egész dolgozó nép tapasztalta és elismerte. Ezzel a vezető szereppel járt az is, hogy kezdték mindenért pártunkat felelősnek tekinteni. Ez a szerep hosszú távon, jó munka esetén feltétlenül biztosította számára a sikert. De átmenetileg azzal a hátránnyal is járt, hogy minden nehézségért ráhárította az ellenség a felelősséget és az ő rovasára írták azokat a bajokat is, melyek a háborúokozta rombolásnak voltak következményei.

Pártunk munkáját ebben a helyzetben megkönnyítette az, hogy részese volt az államhatalomnak. Ezt a részt biztosította számára az a Hitler-ellenes önfeláldozó harc, melynek legtöbb áldozatát a mi kommunista pártunk viselte és az, hogy hazánkat a Szovjetunió szabadította fel. Pártunk a bolsevik párt példája nyomán az államhatalomra gyakorolt közvetlen befolyását természetesen minden erővel arra használta fel, hogy e hatalom segítségével kielégítse a dolgozó tömegek gazdasági igényeit és megnyerje ezzel a maga számára támogatásukat. A hatalomban való részesedés bizonyos fokig előre-hozta azokat a lehetőségeket, amelyek a bolsevik pártnak csak 1917 november 7-e, a hatalom megragadása után álltak rendelkezésére. Így a földosztást, mely a feudális nagybirtokok felszámolását jelentette és azonnal pártunk mellé állította a földhözjuttatottak jelentékeny részét, már 1945 márciusában végre tudtuk hajtani. A bányák és a legfontosabb vas- és fémipari üzemek, melyek tulajdonosai külföldre szöktek, vagy a fasiszta megszállók támogatása miatt kompromittálva voltak, ugyancsak jórészt azonnal az állam ellen-őrzése és vezetése alá kerültek. A népi demokráciák egyik sajátossága az, hogy már első szakaszuk, a polgári forradalom szakaszának folyamán a kommunista pártok részesei az államhatalomnak s így meg tudnak oldani

* *Sztálin*: A leninizmus kérdései. 164. o.

olyan feladatokat is, melyek egyébként már a proletárforradalom fejlődési szakaszához tartoznak.

A földreformnál már alkalmaztuk azt a taktikát, hogy az ellenséget igyekeztünk megosztani, vagy ha lehetséges, semlegesíteni. Ezért a földosztás alsó határát 200 holdban vontuk meg, tehát a kulákok zömét nem érintette s ez megkönnyítette a sima és gyors végrehajtást. Az újjáépítés kezdetén támogattuk a burzsoáziának azt a részét, amely ha csak átmenetileg is, bekapcsolódott e munkába. Ez jelentékenyen elősegítette, hogy a műszaki értelmiség, mely akkor még jórészt a burzsoázia uszályában volt, ugyancsak munkába állt. Amikor követeléseket állítottunk fel, gondosan lemértük a várható ellenhatást s ahol csak lehetett, óvatosan, kevéssel kezdtük, hogy az ellenségnek megnehezítsük, hogy ellene minden erőt összefoghasson, mozgósíthasson. Utána fokoztuk a követelést, ahol csak lehetett átmeneti formákat használtunk fel. A bankoknál pl. először csak állami ellenőrzést követeltünk, utána a három legnagyobb bank államosítását. Hasonlóképen az iparban először a bányák állami kezelésbe vételét követeltük, azután fokozatosan fejlesztettük tovább a követelést a hatalmas gépgyárak és kohóipar állami kezelésére, majd ezeknek az üzemeknek államosítására. Az ipar államosítását ilyen módon esztendőkre elosztott 4-5 fokozatban értük el.

Ami a feudális nagybirtokok felosztását illeti, ez csak akkor elősegítője a szocialista forradalomnak, ha a proletáriátus és a kommunista párt vezetése alatt történik. Az első világháború után az Osztrák-Magyar Monarchia romjain alakult új államok legtöbbszörében volt földreform. Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában és Lengyelországban felosztották a magyar, osztrák, német és részben orosz nagybirtokosok földjeit. Ezt a földosztást azonban a burzsoázia végezte és természetesen, hogy ennek politikai kihatásait saját uralma megerősítésére használta fel. A népi demokráciák földosztásai, melyeket a kommunista pártok kezdeményeztek s hajtottak végre, azonnal a munkásosztály hegemon szerepének elősegítésére, a munkás-paraszt szövetség létrejöttére, vagy megszilárdítására vezettek és így már magukban rejtették a proletárdiktatúra csíráit.

Mi a legvadabb üldözés és elnyomás napjaiban is biztosak voltunk abban, hogy a Magyar Kommunista Pártnak mély gyökerei vannak a munkások és dolgozó parasztek közt egyaránt. Ennek egyik mutatója volt, hogy azonnal a felszabadulás után kommunista vezetőköt választottak a nagy szakszervezetek, elsősorban a bányászok, építők, vasmunkások, szabók, bőrszűk szakszervezetei, amelyekben a kommunista párt az illegális hosszú évtizedeiben is szakadatlanul komoly befolyással bírt. Azonnal kommunista vezetés alá került a földmunkások és kisbirtokosok szakszervezete is. (A kommunista pártnak az illegális idején is kiterjedt paraszt-szervezetei voltak. Mikor például 1933-ban Horthy csendőrsége egy ilyen földalatti szervezet jó részét felgöngyölte, több mint 300 paraszt került börtönbe.) A Szakszervezetek Országos Tanácsa újjászervezésétől kezdve többségében szintén kommunista vezetés alatt állott.

A Kommunista Párt tehát 1945 tavaszán mélyen be volt ágyazva a munkás- és paraszttömegekbe és jó kilátásokkal kezdhette meg harcát a dolgozó nép többségének megnyeréséért.

Hogy álltak versenytársai?

Az ipari munkások között versenytársunk a szociáldemokrata párt volt. Vezetőik jelentékeny része Horthy rendőrspiclijé, vagy angol kém volt s a

felszabadulás után fokozatosan az amerikai imperialisták szolgálatába lépett, akárcsak a kisgazdapárté. Természetesen ezek a vezetők sokkal szívesebben látták volna, hogyha Magyarországot az Egyesült Államok vagy Anglia csapatai szállják meg. Nagy többségük gyűlölte a Szovjetuniót és eleinte az angol imperialistákat kiszolgáló Labour Partyval tartott szoros kapcsolatot, annak utasításait és tanácsait igyekezett végrehajtani, majd később egyre inkább az amerikai imperialisták irányítása alá került. Ugyanakkor azonban a szociáldemokrata munkások és parasztok — ilyenek is voltak számosan az Alföldön — nagy többsége a felszabadító Szovjetunióval rokonszenvezett, helyeselte a munkásegységet, az egységfrontot a kommunistákkal, követelte a harcot az imperialisták, a fasiszta maradványok és a tőkés reakció ellen. Ebben a helyzetben a szociáldemokrata párt vezetőinek nagyrésze csakúgy, mint a kisgazdapárté, kettős játékot űzött. Kifelé, a tömegek felé a Függetlenségi Front, a demokratikus koalíció tagjaiként mutatkoztak, titokban, kézalatt azonban már az első naptól kezdve irányt vettek arra, hogy a kommunistákat kiszorítsák a hatalomból és a lehető legkisebbre csökkentsék befolyásukat a munkástömegekben.

Ez a politika a szociáldemokrata pártban régi tradícióra nyúlt vissza. 1919-ben, amikor a munkástömegek a kommunista párt befolyása alá kerültek, az akkori szociáldemokrata vezetők zöme, hogy befolyásának egy részét megmenthesse és az adott pillanatban annál sikeresebben léphessen fel, látszatra elfogadta a kommunista követeléseket és úgy tett, mintha támogatná a Tanácsköztársaságot. Amikor pedig a helyzet válságosra fordult, akkor ugyanezek a vezetők hátbatámadták a proletárdiktaturát és ezzel hozzájárultak bukásához.

Ugyancsak régi tradíciója volt ennek a politikának, hogy a dolgozó tömegek sikeresebb megtevesztése és félrevezetése céljából a szociáldemokrata párt felváltva jobb és »bal« szárnyát tölta előtérbe. Ez a »balszárny« akkor lépett működésbe, amikor az a veszély fenyegetett, hogy valamely túlságosan nyílt és világos árulás következtében munkástömegei otthagyják. Ilyenkor ez az álbaloldal kapta azt a feladatot, hogy műellenzékieskedéssel, szóradi-kalizmussal megzavarja az elégedetlen tömegek tisztánlátását és tovább is szociáldemokrata befolyás alatt tartsa meg őket.

A felszabadulás után ennek az álbaloldalnak megnőtt a jelentősége és a vele űzött manőverek nem egyszer minket is megtévesztettek: Ez a megtévesztés annál is inkább lehetséges volt, mert a szociáldemokrata vezetők egyrésze — akárcsak 1919-ben — valóban baloldali volt, azaz becsületesen kívánta és állta a kommunistákkal az egységfrontot, küzdött érte és ma is velünk van.

Amíg a harc nem jutott döntő stádiumba, addig a szociáldemokrata vezetők megjátszhatták azt a kettős szerepet, melyben a nyilvánosság előtt a kommunisták szövetségei és a munkásegység hiveiként mutatkoztak, titokban pedig az imperialisták szekerét tölték és minden módon áskálódtak a munkásegység megvalósulása ellen. Mikor azonban a válság kiéleződött és színt kellett vallani, amikor a szociáldemokrata párt, katonai kifejezéssel élve, nyílt bevetésre került, mégpedig a dolgozó nép ellen került bevetésre, akkor vége volt a megtévesztő manővereknek: a munkástömegek felismerték igazi arculatukat és otthagyták őket, átléptek a kommunista pártba. Erre azonban a felszabadulás után csak 2—2½ évvel került a sor. Addig a szociáldemokrata párt bizonyos fokig a második vonalban állt: a reakció az első

frontvonalba főerőként akkor még a kisgazdapártot vetette be, azt tekintette derékhadának.

A parasztság zöme, elsősorban a jómódú parasztok és kulákok, valamint a kispolgárság jó része a felszabadulás után a kisgazdapártba özönlött. Ez a párt 1920-ban, a Magyar Tanácsköztársaság bukása után megkapta a parlamentben az abszolút többséget. Nagyatádi Szabó, a párt akkori kulák vezére, elősegítette, hogy a grófok, nagybirtokosok, tőkésék, betóduljanak a kisgazdapártba, belülről aláássák, végül magukhoz ragadják a vezetést, visszaállítsák uralmukat. A kisgazdapárt ettől kezdve lanyha ellenzéke volt Horthy-nak s 1944-ben, amikor a fasizmus veresége már biztos volt, a Magyar Frontban a kommunistákkal is laza kapcsolatot teremtett.

Mi már 1944-ben számoltunk azzal, hogy ha hazánkat a Szovjetunió felszabadította, a régi uralkodó osztályok újra a »nagyatádi utat« választják, azaz a kisgazdapárt cégére alatt kísérlik meg újraszervezni erőiket és visszaszerezni a hatalmat. Ezért mi már 1944-ben irányt vettünk arra, hogy támogassuk azt az új pártot, amely elsősorban a szegényparaszti rétegek megnyerését tűzte ki célul, a Nemzeti Parasztpártot. Ez a párt, amely megalakulásától kezdve szoros kapcsolatot tartott a kommunista párttal, versenytársa lett a kisgazdapártnak olyan szegényparaszti rétegekben, amelyekre kezdetben a mi befolyásunk különböző okokból nem terjedhetett ki és ezzel gátolta a kisgazdapártot abban, hogy mint a parasztság egyetlen pártja szerepelhessen. Ugyanakkor pártunk kapcsolatot teremtett, s ezt mindvégig meg is őrizte, a kisgazdapárt dolgozó parasztjaival. Ezen a kapcsolaton keresztül támogatta és befolyása alá vonta mindazokat, akik nem szívesen látták a legkülönbözőbb tőkés, nagybirtokos és kispolgári reakciós tömegek beözönlését a kisgazdapártba.

Ebben a koalícióban a széthúzó erők olyan mértékben nőttek az összetartó tényezőkkel szemben, ahogy a főcél, a fasizmus szétzúzása megvalósult. *Mikor a háború végetért, új helyzet állt elő.* Azonnal felmerült a kérdés, hogyan tovább. Mi a fejlődést a szocialista forradalom irányába igyekeztünk továbbvinni s a Szovjetunióra támaszkodtunk. A kisgazdapárt és a szociáldemokrata vezetők a tőkés rendszer megmaradásáért és megerősödéséért harcoltak, (mint ifyenek a földosztásban is csak fanyalogva és kényszeredetten vettek részt) s ennek megfelelően az imperialistákra támaszkodtak. De mert tömegeik előtt ezt ilyen nyíltan és világosan nem mondhatták meg, a Függetlenségi Fronttal s a kommunista párttal nem mertek szakítani. Ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a harc — egyelőre még a koalíciós forma megtartása mellett — éleződött: az utak kezdtek szétválni.

1945 nyarán világossá vált, hogy a régi rend minden eleme — földbirtokosok, bankárok, háziurak, horthysta politikusok és katonatisztek — a kisgazdapártban gyülekezik. Ezt a pártot támogatták az egyházak, melyeknek papjai vezetőhelyet foglaltak el irányításában. Ezzel a párttal azonnal felvették az érintkezést az imperialisták, főleg magyarországi diplomáciai képviselőiteiken keresztül. Míg a kommunista párt azt hirdette, hogy a Szovjetunióra támaszkodva saját erőnkől el tudjuk végezni az újjáépítést, addig a kisgazdapárt hivatalos és főleg nemhivatalos vonala az volt, hogy kilátástalan saját erőnkől az újjáépítés megkezdése. Újjáépítésre szerinte csak nagy amerikai kölcsön megkapása — és természetesen a kölcsönrel járó politikai feltételek teljesítése — után kerülhet sor. Míg a kommunista párt bizalmat öntött a dolgozó népbe, addig a kisgazdák vezetőinek legtöbbször fanyalogva, kritizálva, dohogva

fékezett, terjesztette a csüggedést, szította az elégedetlenséget. Minthogy 20 éves ellenzéki multra és ellenzéki tapasztalatra tekinthettek vissza, lassanként kidolgozták azt a politikát, amely élvezte a hatalomban való részesedés minden előnyét és ugyanakkor megjátszotta az ellenzékiiséget is.

A magyar dolgozó nép évtizedeken, sőt évszázadokon keresztül ki volt zárva a tényleges hatalom birtokából, ellenzékben állt az uralkodó osztállyal és ezért az ellenzékiiség, a mindenkori kormánnyal szemben való bizalmatlanság oly mélyen ült benne, hogy amikor a hatalom kezdett átmenni a saját kezébe, a változott viszonyokhoz nem tudott gyorsan hozzáalakulni. Ezzel is táptalajt nyújtott a kiszgazda ellenzékiiségnek, melynek a háború pusztításai okozta nehézségek is bő teret nyújtottak. Ez, a hatalomban résztvevő párt ellenzéki politikája, átmenetileg komoly nehézségeket okozott, lazította a demokratikus erők összefogását, de amilyen mértékben haladt a kommunista párt vezetése alatt az újjáépítés, az ország talpraállítása, amilyen mértékben megnőtt ezzel kapcsolatban a nemzet önbizalma és hálája, úgy kezdett visszajára fordulni.

1945 nyarán már világos volt, hogy a kiszgazdapárt, amely a parasztok között legkomolyabb versenytársunk volt, irányt vett a »nagyatádi útra«. A mi feladatunk ekkor az volt, hogy e párt dolgozó paraszti és kispolgári tömegei előtt leplezzük reakciós vezetőik igazi szándékait, hogy e népellenes vezetőket elszigeteljük és tömegeiket a mi befolyásunknak nyerjük meg.

Mi tisztában voltunk a szociáldemokrata és kiszgazda vezetőség többségének kétkulacsosságával és ellenséges érzületével. Ezért gondosan ápoltuk mindazokat a szerves kapcsolatokat, a munkásegységfront bizottságait, pártösszekötő bizottságokat, a Függetlenségi Front helyi bizottságait és egyebeket, melyek módot adtak nekünk arra, hogy közvetlen befolyást gyakoroljunk koalíciós partnereink munkás és paraszttömegeire. Ez a befolyásunk megnehezítette a szociáldemokrata és kiszgazda vezetők különböző nyílt manővereit és gyakran arra kényszerítette őket, hogy legalább kifelé a kommunistákkal való együttműködés látszatát keltsék.

A pártok erőviszonyaira először számszerűen azok az országgyűlési választások mutattak, amelyet a felszabadulás után hét hónapra, 1945 november elején tartottunk. Ezen a választáson a kiszgazdapárt abszolút többséget kapott, a szavazatok 56%-át. A kommunista párt a szociáldemokrata párttal fej fej mellett haladt, a szavazatok 17%-át kapta, de a mandátumok közül eggyel több jutott neki és ezzel az ország második pártjává lett. A parasztpárt nem egész 8%-ot kapott.

A kiszgazdapárt mint az a választások előtti hetekben már világosan látszott, megkapta a parasztság szavazatának többségét; mögötte állt a városi kispolgárok zöme és szinte kivétel nélkül mögötte gyülekezett a fasiszta, tókés, nagybirtokos, reakciós tömeg. Jellemző, hogy Budapesten, ahol a felszabadulás előtt semmi komoly szervezete nem volt, a szavazatok felét kapta.

A kommunista párt az országos átlagon felül kapott szavazatokat elsősorban Budapesten, ahol a nagyipari munkások több mint a fele szavazott rá, azután a bányavidékeken, ahol a bányászok túlnyomó többsége pártunkat támogatta (például Salgótarjánban az összes szavazatok 66%-át kapta a kommunista párt). 28%-ot kapott pártunk Komárom megyében, ahol a tatai bányászok szavaztak ránk. Jellemző, hogy 28%-ot kapott pártunk a tisztára paraszti Csanád megyében, mint ahogy a Tiszántúl paraszti megyéiben, a »Viharsarokban«, az országos átlagot jóval meghaladó 24—25%-át

kapta a szavazatoknak. A legkevesebb szavazatot kaptuk az ország nyugati, mezőgazdasági megyéiben, ahol a felszabadulás előtt a fasiszta pártok komoly befolyással bírtak és ahol a katolikus, vallásos parasztság messze az átlagot meghaladó számban szavazott le arra a kisgazdapártra, melynek választási plakátjain ott volt a biblia, az olvasó, a kereszt.

A választási eredményekre hatással volt az a körülmény, hogy versenytársaink is értették a módját annak, hogy felhasználják ellenünk az államhatalom rendelkezésükre álló részét. Például a választások előtti napokban Budapesten és az iparvárosokban eltűnt az élelem, elsősorban a kenyér, ami néhány héttel az aratás után csak úgy állhatott elő, hogy szándékosan visszatartották.

Amikor a választás eredményeit kielemeztük, megállapítottuk, hogy szilárdan be vagyunk ágyazva a munkástömegek közé, hogy a parasztság legöntudatosabb rétegei, elsősorban a tiszántúli, földhözjuttatott, régi forradalmi hagyományokkal rendelkező parasztok jelentékeny része bennünket követ. Azt is megállapítottuk, hogy a földhözjuttatottak zöme, a Dunántúl nem szavazott ránk, túlnyomó többségében más pártokra szavazott. Mi azt hittük, hogy maga az a körülmény, hogy a földet a kommunista párt segítségével kapták, a földhözjuttatottak zömét már mellénk állítja. Az 1945-ös választások egyik tanulsága számunkra az volt, hogy nem tudtuk a dunántúli újgazdákkal megértetni, hogy a kapott földet elsősorban pártunknak köszönhetik s csak úgy tarthatják meg, ha minket támogatnak.

A választások eredményét a magyar és hozzátehetjük, nemzetközi reakció nagy örömmel fogadta. Ezt az örömet kissé lelohasztotta az a körülmény, hogy a kommunista párt erősnek mutatkozott nemcsak az ipari munkásság, de a parasztság körében is. Pártunk a választási eredményeket arra használta fel, hogy pozícióját tovább erősítse. Ezért magának követelte a miniszterelnökhelyetteséget és a belügyminisztériumot, amit megfelelő huzavona után meg is kapott. Ez bátorságot öntött azokba, akiket a kisgazda siker elcsüggesztett. Hogy befolyásunkat az államgépezetre megerősítsük, létrehoztuk a Gazdasági Főtanácsot, amely fokozatosan befolyásunk alá vonta a gazdasági élet kulcspozícióit. A választások eredményeként tehát pártunk kiterjesztette befolyását az államhatalom akkor legfontosabb területein.

A választások eredményeképpen a kisgazdapárté lett a miniszterelnökség s a miniszteri helyek fele. Választási sikerének hatására ugrásszerűen megnőtt a reakció. Kezdték visszaözönlíteni a nyugatra szökött katonatisztek és a horthysta tisztviselők. Egyre inkább megszűdött az államapparátusból a nép ellenségeinek eltávolítása. A horthysta jegyzők a faluban és a hasonszórú tisztviselők a városokban, úgy érezték, hogy most már szabadon lélegezhetnek és egyre merészebben léptek fel a demokrácia vívmányaival szemben. Megerősödött az általános roham a felszabadulás egyik legnagyobb eredménye, a földosztás ellen. A régi földbirtokosok és ügyvédek a legkülönbözőbb címeken kezdték visszakövetelni az újgazdaktól a földet. A választásokat követő 2—3 hónap alatt ez országos jelenséggé változott át. Volt olyan járás, ahol 1946 januárjában a kiosztott földek 18%-át már visszaítték a régi tulajdonosaiknak és nem egy járásban a juttatott földek 75%-a ellen indult meg visszajuttatási eljárás. A horthysta jegyzők és tisztviselők, akik akkor a falvak többségében még megvoltak, minden módon elhúzták a juttatott földek, házhelyek telekkönyvi átírását és így fokozták az újgazdák bizony-

talanságát. Kezdték üldözni a földhözjuttatott telepeseket, a sváb földekre került újgazdákat. És ez az üldözés hamarosan nemcsak az újgazdákkal, de a kommunistákkal és a demokrácia őszinte híveivel szemben is egyre erőteljesebb és kihívóbb lett.

A földhözjuttatott parasztság, melynek száma több mint félmillió volt az országban, most kezdte csak észrevenni, hogy mit jelentett a kisgazdapárt választási győzelme. Abból a rohamból, amely a kiosztott földek visszavételére indult, sokkal jobban megértette, hogy miről van szó, hogy mit jelent a kisgazda demokrácia, mint a kommunista újságcikkekéből és népgyűlési magyarázatokból.

Az általános támadás hatására a földhözjuttatott parasztság megtalálta hozzáuk az utat, pártunkhoz fordult segítségért. Egyre fokozódó számban jelentkeztek szervezeteinknél a megriadt parasztküldöttségek és védelmet kértek tőlünk. Volt olyan küldöttség, mely 300 tagból állott. Pártunk természetesen segítségére sietett szorongatott szövetségésének, a dolgozó földhözjuttatott parasztságnak és kiadta a jelszót »Mégvédjük a földet«, »Földet vissza nem adunk«.

Ezzel egyidejűleg ellentámadásba mentünk át a reakció minden megjelenési formája ellen. A falvakban és városokban mozgósítottuk a tömegeket és népitéletek, népmozgalmak formájában sorra távolítottuk el a falvakból, a városi közigazgatásból a reakciós elemeket. Száz és száz községben, városban a néptömegek, miután nyilvános gyűlésen határozatot hoztak, eltávolították, kiűzték a jegyzőt, vagy más néppellenes elemet. A népitéletek következtében, melyeket pártunk vezetett, megnőtt a tömegek önbizalma és a vidéken kezdték visszaszorítani a felbátorodott reakciót. Ezzel párhuzamosan pártunk megindította a harcot arra, hogy a kisgazdapártba beépült reakciós elemeket leleplezze, onnan kiszorítsa, elszigetelje őket a kisgazdapárt rendes, demokratikus dolgozó paraszti és kispolgári tömegeitől és ezeket a tömegeket az ország demokratikus építésének szolgálatába állítsa. Pártunk követelte, hogy a kisgazdapárt lépjen fel saját reakciós elemeivel szemben, segítsen biztosítani a földosztás eredményeit és zárja ki tagjai sorából a legismertebb reakciósokat. E követelések mellett nyíltan fellépett a kisgazdapárt balszárnya is, ami mutatta, hogy befolyásunk kezdett tért hódítani e párt demokratikus rétegeiben.

A reakció támadása következtében megerősödött a munkásegység és a munkás-paraszt szövetség szorosabbra fogásának követelése. Pártunk kezdeményezésére 1946 március első napjaiban a Függetlenségi Fronton belül létrejött a Baloldali Blokk, mely a kommunista, a szociáldemokrata és a parasztpárt mellett a szakszervezeti tanácsot is magában foglalta. Ez az új szervezet, melynek pártjai a választásokon majdnem 42%-át kapták a szavazatoknak, a kommunista párt befolyásának megerősödését jelentette az egész munkásosztályra és a szegényparasztságra s erősen korlátozta a szociáldemokrata párt vezetőinek manőverezési lehetőségeit ellenünk.

1946 március elején a Baloldali Blokk követeléseinek nyomatékául felvonultatta a budapesti munkásságot. Az imponáló, fegyelmezett, 400 000-en felüli tüntető nagygyűlés fenyegető hatására a kisgazdapárt kénytelen volt teljesíteni követeléseinket. Országgyűlési képviselő tagjai közül a 21 legkompromittáltabbat kizárta, beleegyezett abba, hogy az újgazdákat a juttatott földről semmi címen nem lehet kizozdítani, valamint abba is, hogy a szénbányák után az olaj és bauxit bányákat is államosítják, a bankok állami

felügyelet alá kerülnek, a csepeli Weisz Manfréd, a Ganz gyárak, az ózdi vas-kohászati üzemek állami kezelésbe kerülnek s hogy a bizottságokban, melyek az államapparátust a reakciós elemektől megtisztítják, a szakszervezetek képviselői is helyet kapnak. A reakcióra mély benyomást tett a budapesti munkásság százezreinek egységes fellépése. Ez a »rohamcsapat«, a magyar munkásosztály több mint fele, a fővárosban összpontosult »proletárökök meghatványozta pártunk befolyását.

Négy hónappal a kiscgazda választási győzelem után a dolgozó nép pártunk vezetésével tehát jelentékeny csapást mért a reakcióra. Ez a csapás természetesen megerősítette befolyásunkat mind a proletáriátuson, mind a földhözjuttatott, dolgozó parasztságon belül. Amint az orosz parasztság a Djenyíkin és Kolcsak hátában megjelent »demokrata« földbirtokosok és tábornokok garázdálkodása láttára értette meg, hogy jobb a bolsevikokkal tartani, úgy nálunk az az általános roham, amely a kiosztott földek visszavételére kezdődött, értette meg a parasztsággal a kiscgazdapárt igazi arcukat. Az újkazdák tíz és százazrei jöttek rá, hogy érdekeik szilárd védelmezője és segítője a kommunista párt és hogy a földet, amelyet 1945 őszén olyan biztonsággal magukénak tekintettek, csak a kommunista párt segítségével tarthatják és védhetik meg. A reakció támadása a földosztás ellen tehát végeredményében megerősítette a kommunista párt vezetése alatt álló munkás-paraszt szövetséget.

Az 1945-ös választások eredményein felbátorodva, a reakció erejét jóval meghaladó támadásba kezdett a népi demokrácia vívmányai, elsősorban a földreform ellen. Pártunk felismerte, hogy az ellenség túlságosan előre merészkedett és ellentámadásba menve át, messze a kiindulási vonala mögé verte vissza a reakciót. Ezeknek a harcoknak lett az eredménye, hogy pártunk vezető szerepe megnőtt, megerősödött a munkásegység és a munkás-paraszt szövetség, megszilárdult a földreform és — ami új jelenség volt — az ellentámadás sikere lehetővé tette, hogy *megkezdődjön a küzdelem a tőke ellen, az államosításért.* Az államosítás kiterjesztése, a bankok, a nehézipar döntő üzemének állami ellenőrzésbe, vagy kezelésbe vétele mutatta, hogy milyen irányt sikerült adnunk a további fejlődésnek. Mi 1946 márciusáig a főtűzet a feudális nagybirtok felszámolására, a fasizmus maradványainak megsemmisítésére irányítottuk; a tőkés rendszer ellen még nem hirdettünk általános harcot. Most fordulat kezdődött: nem általános roham a kapitalizmus ellen, de elfoglaltuk a tőkésék előretolt, exponált olyan fontos állásait, amelyek megkönnyítették, elősegítették továbbhaladásunkat a proletárdiktatúra irányába.

Az 1946 márciusi sikeres ellentámadás folytatásaként szakadatlanul haladt tovább a kiscgazdapárt reakciós elemeinek leleplezése, eltávolítása és elszigetelése. A kiscgazdapárt állandóan kénytelen volt hol egyenként, hol kisebb csoportokban kizárni vagy eltávolítani az ilyen módon kompromittált tagjait. »Szalámi taktikának« nevezték akkor ezt az aprómunkát, mellyel napról-napra szeleteltük, faragtuk le a kiscgazdapártban megbúvó reakciót. Ezekben a harcokban, melyek szünet nélkül folytak, öröltük fel az ellenség erejét, csökkentettük befolyását a dolgozó parasztsz tömegeire s egyben mélyebbre eresztettük saját gyökereinket, elmélyítettük befolyásunkat.

Miközben ezek a harcok folytak, a gazdasági fronton jelentkezett nem kevésbé fenyegető veszély. 1917-ben Oroszországban a tőkésék azt remélték, hogy »az éhség csontkeze, a népnomor ragadja torkon« a forradalmat s a városok és ipari központok kiéheztetésével remélték térdrekenyszeríteni a dolgozó tömegeket. Nálunk a pénzromlás, az infláció fenyegetett az 1946-os

év folyamán azzal a veszéllyel, hogy a vele kapcsolatos gazdasági zavarok, ételmezési bajok, szenvedések és nélkülözések miatt ellenünk fordul a város és falu dolgozó népe. Az infláció elsősorban s egyre gyorsuló ütemben a dolgozó tömegeket sújtotta. Nekünk ezen a téren tapasztalataink nem voltak és különösen az első időben szinte tehetetlenül álltunk ezzel a jelenséggel szemben. A régi rend hívei kárörvendve látták az infláció növekedését és ezzel együtt a dolgozó nép elégedetlenségének fokozódását. Azt hirdették, hogy ebből a bajból saját erőnkől nem is tudunk kilábalni, itt csak külföldi — értsd: amerikai — kölcsön segít. Ennek az elméletnek megfelelően ezek az elemek mindent megtettek, hogy a pénz romlását ne tudjuk megfékezni s e célra az államgépezet rendelkezésükre álló részét is tőlük telhetően felhasználták. Jellemző volt magatartásukra, hogy amikor június elején pártunk sürgetésére a kiscgazda miniszterelnök vezetésével összeült végre egy értekezlet, amelynek célja az infláció megfékezésére szolgáló rendszabályok kidolgozása lett volna, az ülés kezdetén a kiscgazda miniszterelnök és pénzügyminisztere azzal az indokolással, hogy nekik egy fontosabb megbeszélésre kell menni, elhagyták az ülést. A kiscgazdapárt pénzügyi szakértője, a Nemzeti Bank volt igazgatója pedig hozzászólását azzal kezdte: szerintem a legjobb az volna, ha az infláció folytatódna.

Ilyen viszonyok között a kommunista pártra hárult a jó pénz megteremtésének feladata. Pártunk augusztus 1-re tűzte ki a pénzreform napját. Az időpont körül nagy vita volt, mert a szociáldemokrata párt pénzügyi szakértője, aki egyébként később Londonba szökött, amellelt kardoskodott, hogy ezt a dátumot tegyük későbbre, október 1-re. Ez azt jelentette volna, hogy a dolgozó nép szenvedései, melyeket a pénzromlás okozott, két hónappal tovább tartottak volna. Már pedig e követelés teljesítésének beláthatatlan következményei lehettek volna, mert a nélkülözések olyan fokot értek el, hogy július utolsó napjaiban már Miskolcon, Ózdon, Kunmadarason fasiszta ízű megmozdulások keletkeztek belőle.

Minthogy a kommunistákon kívül senki sem bízott a jó pénz sikerében, nem is kért részt az előkészítésből sem. Ez a munka az egész ország előtt a kommunista párt vállaira nehezedett. Barát és ellenség feszült várakozással tekintett e vállalkozás sorsa elé. Amikor azután augusztus első napjaiban kiderült, hogy a pártnak sikerült ezt a nehéz és számára szokatlan feladatot jól megoldania, természetesen ugrásszerűen megnőtt a befolyása a munkások és szegényparasztok között, de még az értelmiségiek és azon kispolgári tömegek közt is, amelyek maguk is áldozatai voltak a pénzromlásnak. A jó forint százazrékkel és milliókkal értette meg, hogy pártunk felismeri a dolgozó tömegek szükségleteit és ki tudja elégíteni ezeket a szükségleteket. Élesen és világosan mutatkozott meg újra: a mi politikánk a dolgozó tömegek gazdasági érdekeinek kielégítésével vágott egybe, ellenségeink és versenytársaink viszont a dolgozó tömegek nyomorának fokozásától remélték céljaik elérését.

Pártunk egy sor más kérdésben is megmutatta, hogy meg tudja védeni a dolgozó nép érdekeit. A parasztságot például ezekben a hónapokban rendkívül zaklatta a malomzSORA. Pártunk erre felvetette a malmok állami ellenőrzését, amely ellen a malomzSORÁBAN érdekelt kiscgazda tókések azonnal tiltakoztak. Ezzel elidegenítették maguktól és mifelénk irányították a dolgozó parasztság egy részének rokonszenvét. Mi a háborúsújtotta parasztagazdaságok és a földhözjuttatottak megsegítésére javasoltuk, hogy a 15 holdon aluli gazdákat mentesítsék a beszolgáltatás terhei alól és helyette a jómódú parasz-

tókat és kulákokat, valamint úri birtokosokat jobban terheljék meg. A kisgazdapárt ezt is elutasította és végül is hosszú huzavona után csak a 8 holdon aluliakat mentesítették. Az újjáépítés költségeinek fedezésére a kommunista párt a munkásság helyeslése mellett vagyondézmát követelt azzal, hogy »fizessenek a gazdagok«. A kisgazdapárt ezt is ellenezte, a szociáldemokrata párt fanyalogva, viszolyogva foglalt hozzá állást. Mindezek és egy sor hasonló kisebb kérdés felvetése lassan, de biztosan tovább mélyítették pártunk befolyását a munkás és paraszttömegekben.

E sikerek lehetővé tették, hogy pártunk III. Kongresszusa, mely 1946 szeptember végén ült össze, folytassa és határozottabban kirajzolja a márciusban megkezdett utat. A kongresszus fő jelszavai voltak: »Ki a nép ellenségeivel a koalícióból!« »Nem a tőkéseknek, a népnek építjük az országot!« Ez az utóbbi jelszó már magában foglalta a tőkés rendszer elleni általános harc szükségességét és tudatosítását is. A kongresszus célkitűzései között a legfontosabb a népi demokrácia megvalósítása, mert »csak a népi demokrácia teszi lehetővé, hogy országunk polgárháború nélkül haladjon a szocializmus-hoz.« A III. Kongresszus ennek a célkitűzésnek megfelelően egy sor részletkövetelést állított fel, melyek összessége, bár még mindig nem jelentett általános támadást a tőkés ellen, de további fokozatos visszazorításukat és korlátozásukat tűzte ki célul s melyek megvalósulása a szocialista szektor további fokozatos térhódítását eredményezte.

A reakció eközben új reményt merített a közelgő béketárgyalásokból. Arra számított, hogy a szovjet csapatok a békekötés után néhány hónap múlva elhagyják az országot. De tanult a márciusi nagy tömegmegmozdulásból és tudta, hogyha nyíltan harcot indít a demokrácia vívmányai ellen, akkor a kommunista párt a dolgozó tömegek segítségével ezt a szándékát meg tudja hiúsítani. Ezért földalatti összeesküvéshez folyamodott, hogy a régi horthysta rend híveinek, a nyilasoknak, a hadseregben, a rendőrségben megbúvó ellenséges elemeknek összefogásával, valamint a külföldi imperialista erők segítségével a megfelelő pillanatban fegyveresen semmisítse meg a népi demokrácia összes vívmányait. Az összeesküvők, amint kiderült, elsősorban a kisgazdapárt vezetőire támaszkodtak.

Az összeesküvés olyan előrehaladt stádiumban volt, hogy leleplezése előtt néhány nappal egyik vezetője önelégülten mondhatta, a »zongora fel van hangolva, csak játszani kell rajta«. Olyan biztosak voltak ekkor a dolgukban, hogy az angol »munkás« kormány jegyzékben kérte, hogy a Németország angol zónájában »összegyűjtött« 3500 csendőrt a magyar kormány engedje haza.

Pártunk teljes erővel nekilátott, hogy az összeesküvésen keresztül a dolgozó nép, elsősorban a parasztság elé tárja, hogy micsoda veszély fenyegette erről az oldalról. Felismertük, hogy az összeesküvés leleplezése az ellenség olyan vereségét jelenti, melynek következtében az eddigi lassú, óvatos, lépésről-lépésre haladó taktikánk meggyorsulhat, a fokozatok, átmeneti megoldások után merészebben törhetünk a célra. A harc 1946-1947 telén az összeesküvők közül emiatt rendkívül kiélesedett. A kisgazdapárti vezetők legtöbbször, jól ismerve az összeesküvés méreteit, kétségbeesetten védekezett. Segítségükre sietett a szociáldemokrata vezetők zöme. Egyrészt pártunknak felajánlották, hogy »közvetítenek« köztünk és az összeesküvők között. Másrészt, hogy a munkásosztály figyelmét, amely az összeesküvésre terelődött, elvonják és pártunk erőit lekössék, 1946 decemberében hirtelen elkezdtek

követelni az üzemi bizottságok újjáválasztását. Pártunk a szociáldemokrata »közvetítést« élesen elutasította, az üzemi bizottsági választások kérdésében pedig, miután gondoskodott róla, hogy az első néhány tucat üzem választása súlyos szociáldemokrata vereséggel végződjön, meghátrálásra kényszerítette a szociáldemokrata pártot, amely kénytelen volt lemondani ebben a helyzetben az üzemi bizottsági választásokról.

Az összeesküvés felgöngyölítése közben a szálak a kisgazdapárt egyik miniszteréhez, sőt főtitkárához, Kovács Bélához is vezettek. A kisgazdapárt az összeesküvés felszámolása folyamán kénytelen volt újra egy sor tagját kizárni; közülük sokan, mint összeesküvők, börtönbe kerültek. Vallomásaikból kiderült, hogy az összeesküvés célja a régi tőkés, nagybirtokos rend visszaállítása volt, hogy a földet vissza akarták adni régi tulajdonosaiknak, a munkásságot, parasztságot megfosztották volna szerzett jogaiktól és hogy e terveket véres, fegyveres terrorral, külföldi imperialista segítséggel akarták végrehajtani. Mindez természetesen mély benyomást keltett a dolgozó tömegekben és növelte a rokonszenvet pártunk iránt.

1947 májusában az amerikai imperialisták európaszerte általános támadást kezdtek a kommunista befolyás visszaszorítására. Kikényszerítették Francia-, Olasz- és Finnországban a kommunista pártok kizorítását a kormányból. Hasonló célú magyarországi törekvéseik előkészítésére Svájcba hívták a kisgazda miniszterelnököt, Nagy Ferencet, akivel megbeszélték a magyarországi tennivalókat. Miközben Nagy Ferenc Svájcban járt, itthon előkerültek a bizonyítékok, melyekből kiderült, hogy az összeesküvők tulajdonképpen vezetője Nagy Ferenc volt.

A kormány, miután erről tudomást szerzett, egyhangúlag, a kisgazda miniszterek hozzájárulásával, felszólította Nagy Ferencet, hogy azonnal térjen haza és tisztázza magát. Nagy Ferenc azonban jól tudva, hogy a vádak ellene alaposak, jobbnak tartotta, hogy a miniszterelnökségről lemondjon és Svájcban maradjon, ahonnan hamarosan az Egyesült Államokba emigrált.

Az a körülmény, hogy a kisgazdapárt vezetője nem mert visszatérni, mindenki előtt nyilvánvalóvá tette, hogy az ellene emelt vádak igazak. Május 31-én mondott le Nagy Ferenc. Három nap múlva megszökött az országból Varga Béla, katolikus pap, az országgyűlés kisgazda elnöke, aki szintén benne volt az összeesküvésben. Ez az eset is óriási feltűnést és megdöbbenést keltett mindenütt, nem utolsósorban a paraszti tömegekben. A kisgazdapárt vezetősége az országos felháborodás hatására június 3-án mindkettőjüket egyhangúlag kizárta a pártból.

Pártunk ilyen módon szívós, céltudatos munkájával leleplezte az elleniséget, meghiúsította azt a tervét, hogy a megtévesztett parasztság és kispolgárság tömegeire támaszkodva visszaállítsa a régi tőkés, nagybirtokos rendszert. Az összeesküvés leleplezésével a kisgazdapárt paraszti és kispolgári tömegeinek jó részét kivontuk a reakció befolyása alól. Elszigeteltük a tőkés elemeket és rákényszerítettük őket arra, hogy most már ne demokratikus mezben, ne fedezékből, hanem nyíltan, felismerhetően, saját zászlajuk alatt kelljen fellépniök. A tőkés, nagybirtokos, fasiszta vagy a papi reakció befolyása alatt álló rétegek hátat fordítottak a kisgazdapártnak, mely nem nyújtott többé fedezéket számukra s amely így kezdett szétesni. Töredékeiből 3-4, a Függetlenségi Fronttal szemben ellenzéki párt kezdett kialakulni.

Ebben a helyzetben nem engedtünk időt az ellenségnek arra, hogy rendezze sorait, átszervezést, átcsoportosításokat hajtson végre, hanem új

választásokat javasoltunk azokban a hetekben, amikor az új, ellenzéki, reakciós pártok között a legnagyobb volt a zavar, a kapkodás, a tanácstalanság és a versengés.

A nyugati imperialisták, akik két és fél éven át a kisgazdapárton keresztül igyekeztek céljaikat elérni, most, miután e párt vereséget szenvedett, kísérletet tettek arra is, hogy a szociáldemokrata pártot tolják a kommunista párttal szemben előtérbe. Ennek megfelelően a szociáldemokrata párt irányt vett arra, hogy a kisgazdapárt széthulló tömegeit maga mögött egyesítse és hogy ő álljon az élre és ő folytassa a demokrácia, a kommunista párt ellen azt az aknamunkát, amely a kisgazdapártnak nem sikerült.

A szociáldemokrata párt ennek megfelelően a választások előtt elkezdte hangoztatni, hogy neki kell a választásokból a legnagyobb pártként kikerülni. A Népszavában átlátszó célzatú, »megértő« cikkek jelentek meg, melyek lényegében felhívták a »vot« fasisztákat, hogy szavazzanak a szociáldemokrata pártra. Szervezni kezdték a B-listásokat, a hivatalokból eltávolított demokráciaellenes elemeket. A választói jegyzékek összeállításánál a legnagyobb hévvel védték a fasiszta elemek választójogát abban a reményben, hogy ezek szavazatait megkapják. A kommunista pártra célozva kezdték hangoztatni, hogy megvédik hazánk függetlenségét az olyan törekvésekkel szemben, amelyek »szovjet tagállamot« akarnak belőle csinálni. Állást foglaltak »mindenféle diktatúra ellen«. Elkezdték emlegetni a »kommunista terrort«, ígérték a »félelemnélküli életet«, a parasztokat biztosították arról, hogy ők is a »kolhoz- és csajkarendszer« ellen vannak. Egyszóval megjátszották a kommunistaellenes elemek gyűjtőpártjának szerepét.

A mi pártunk ezzel szemben erőteljesen visszavágott. Leleplezte ezeket a manővereket és egyben rámutatott arra, hogy megérték a viszonyok a szerves munkásegység megvalósítására, a két párt egyesülésére. E kérdésfelvetés, mint kiderült, nagy visszhangra talált a szociáldemokrata munkások között is, akik megértették az összeesküvés tanulságait és egyben megzavarta azokat a kisgazdapárttól leszakadó elemeket, amelyek a kommunista párttal szemben esetleg a szociáldemokrata pártra szavaztak volna. A szociáldemokraták kénytelenek voltak a munkásegység nevében velünk közös választási felhívást aláírni, ami szintén megnehezítette, hogy a kommunistaellenes elemek gyűjtőpártjává válhasson.

A választás előtti napokban már világosan látható volt, hogy a szociáldemokrata párt azt a célját, hogy a kommunista pártot háttérbe szorítsa, nem fogja elérni. A kisgazdapárti reakció ellen vívott sikeres harc eredményeképpen a szociáldemokrata munkások egy része megindult a kommunista párt felé; ugyanilyen áramlás mutatkozott éppen a választás előtti hetekben a parasztság részéről is. A választások napján, 1947 augusztus 31-én egy sor szociáldemokrata provokációs kísérlet történt, amit megkönnyített az a körülmény, hogy a belügyminiszter, az áruló Rajk László, összejátszott velük. Ezek a provokációk idéztek ugyan elő némi zavart a választásokon és csökkentették valamelyest a kommunista szavazatok számát, de magát a fejlődés menetét nem tudták megakadályozni. Amikor a szavazatokat összeszámlálták, kiderült, hogy a kommunista párt lett az ország első pártja és a szociáldemokrata pártnál is, a kisgazdapártnál is 50%-kal több szavazatot kapott.

A kommunista párt az 1945-ös választások óta eltelt 22 hónap alatt majdnem 40%-kal emelte meg szavazatainak számát. Jelentékeny sikert aratott a parasztpárt is, a kommunista párt hű szövetségese. E két párt

együttvéve 400.000 új szavazatot nyert. Ugyanakkor a szociáldemokrata párt szavazatainak száma majdnem 10%-kal csökkent. A kisgazdapárt elvesztette 1945-ös szavazatainak 71%-át. Hogy helyenként mennyire csak fügefalevél volt ez a párt a reakció számára, arra jellemző, hogy olyan paraszti megyékben, mint Vas, Zala, Győr, Sopron, szavazatainak 85-90%-át elvesztette.

Mit mutattak az 1947-es választás számai? Először is azt, hogy pártunk már akkor meghódította az egész ipari munkásság nagy többségét. Az országos 40%-os szavazátnöveléssel szemben, Budapesten, ahol az ipari munkások több mint fele lakott, pártunk szavazatait 53.4%-kal emelte és jóval magamögött hagyta a szociáldemokrata pártot. Tovább emelte befolyását pártunk a vidéki munkásság között is. Salgótarjánban például 75%-át kaptuk a szavazatoknak. A szécsényi bányászjárásban 48.7%-át, az esztergomi járásban a dorog-tokodi iparvidéken 43.4%-ot kaptunk. A tatai bányászjárásban 40.7%-ot. Az egyes bányászközségekben 80-90, sőt gyakran 100%-át kaptuk a szavazatoknak.

Nem kevésbé fontos volt azonban számunkra, hogy a választás számai megmutatták, hogy a parasztság is megindult pártunk felé. A legnagyobb százalékos növekedést éppen a Dunántúl parasztjai között, általában a tipikusan paraszti megyékben értük el. Somogy megyében 136%-kal, Szatmár megyében 107.1%-kal, Zemplén megyében 102.8%-kal, Zala, Vas, Sopron megyékben 100%-kal, Szabolcs megyében 75.2%-kal szereztünk több szavazatot, mint 1945-ben. Volt egy sor paraszti járás, ahol megháromszoroztuk szavazatainkat. Az olyan tisztára mezőgazdasági járásban, mint a sátoraljaújhelyi 45.6%-ot kaptunk, a gyulaiban 41.5%-ot, az orosháziban 40.5%-ot, a villányiban 35.7%-ot és így tovább.

A választás megmutatta, hogy megnyertük a proletáriátus nagy többségét és pártunk mögött kezdett felsorakozni a dolgozó parasztság is: kezdtek megérni a proletárdiktatúra előfeltételei.

A választás után ellenségeink még egy kísérletet tettek, hogy a kisgazdapárt és a szociáldemokrata párt segítségével a kommunistákat kiszorítsák a kormányból. Erre a célra felhasználták az elégedetlenséget, mely a kisgazdapártban a választási vereség miatt mutatkozott s egy hirtelenében összehívott pártkongresszuson reakciós vezetőséget akartak választani. Néhány rövid nap alatt ez a kísérlet meghiusult és a kisgazdapárt új vezetősége, Dobi Istvánnal az élen, olyan elemekből került ki, melyek 1945 óta szilárdan kitartottak a kommunista párttal való együttműködés mellett. Hosszabb és nehezebb volt a küzdelem a szociáldemokrata párttal, melynek vezetői ugyancsak a választási kudarc okozta elégedetlenségre támaszkodva élére álltak annak a megmozdulásnak, mely lényegében a régi koalíció megszüntetését és új, kommunisták nélküli kormányt tűzött ki célul. Ezért teljesíthetetlen követelésekkel léptek fel, például maguknak követelték a belügyminisztériumot. Pártunk ezeket a követeléseket élesen elutasította s a szociáldemokrata munkástömegekre apellált, melyeknek a szociáldemokrata vezetők persze nem merték tudomására hozni igazi célkitűzéseiket és emiatt kénytelenek voltak meghátrálni. Szeptember végén megalakult az új kormány, melyben a megváltozott helyzetnek megfelelően a kommunista párt vezető szerepe még jobban kidomborodott. Az országgyűlésen a Baloldali Blokk most már abszolút többséggel rendelkezett.

Pártunk a kormányalakítás után meggyorsította a fejlődés iramát. Mindenekelőtt irányt vett arra, hogy a kisgazdapárttól leszakadt, magát Magyar Függetlenségi Pártnak nevező fasiszta szervezetnek, a Pfeiffer-pártnak lehetetlenné tegye demokráciánk további építésének szabotálását. Dacára annak, hogy e párt bebizonyíthatóan fasiszta működést fejtett ki, a szociáldemokrata párt vezetői mégis védelmére siettek. Nyíltan kijelentették, hogy ezt azért teszik, mert Pfeifferék kiszorításával még jobban megnövekedne a kommunista befolyás. Olyan helyzet alakult ki végül is, hogy a fasiszta Pfeiffer-párt megszüntetését követelte már a kisgazdapárt is, a szociáldemokrata párt vezetői pedig csak az utolsó pillanatban, hosszas, hajnalig tartó vita és üléselés után, pártunk és saját tömegei fenyegető nyomására járultak hozzá ehhez a lépéshez. Pfeiffer eközben Bécsbe szökött, ahol a maga és pártja nevében nyíltan a demokrácia ellenségének vallotta magát, ami általános felháborodást keltett s meggyorsította pártjának feloszlását. A dolgozó tömegek, elsősorban az ipari munkásság, lelkes helyesléssel vették tudomásul e fasiszta szervezet megszüntetését és felháborodással tárgyalták a szociáldemokrata párt fasisztamentő kísérletét. Amióta a kisgazdapárt helyét a kommunisták elleni harc első vonalában a szociáldemokraták foglalták el, kezdtek gyorsan lelepleződni; saját munkástömegeik is egyre növekvő gyanakvással és elégedetlenséggel figyelték működésüket. Egyre nehezebb lett e vezetők számára az a kétkulacos politika, amit addig űztek, amíg a kisgazdapárti reakció állt előtérben.

A Pfeiffer-párt feloszlását napokon belül egy újabb fontos lépés követte, a nagybankok államosítása, amellyel a magyar ipar jelentékeny része államosításra került. Az államosított iparok munkássága, de az egész munkásság nagy lelkesedéssel és örömmel fogadta ezt az intézkedést, melyet pártunk tűzött napirendre s amelyet a szociáldemokraták hátráltató akciói dacára meg is valósított.

Az államosítás még jobban elmélyítette pártunk befolyását a dolgozó tömegekben és lehetővé tette, hogy döntő csapást mérjünk a szociáldemokrata pártban meghúzódó ellenséges erőkre. Külön bizottságot alakítottunk erre a célra. Egyre nyíltabban és élesebben lepleztük le azokat a fondorlatokat és manővereket, amelyekkel a szociáldemokrata vezetők népi demokráciánk fejlődését gátolták és a nép ellenségeinek garázdálkodását elősegítették. A két párt helyi összekötő bizottságain keresztül mozgósítottuk a pártvezetőségükkel fokozatosan ellentétbe kerülő budapesti szociáldemokrata munkástömegeket is. Mindezek hatására 1947 decemberében nyílt válság tört ki Budapesten, a szociáldemokrata párt fellegvárának szervezetében, melyet elősegített, hogy konkrét példákkal lepleztük le egyes szociáldemokrata vezetők együttműködését a fasisztákkal, vagy az imperialista kémekkel.

A munkások felháborodva vettek minderről tudomást és mert a szociáldemokrata pártvezetés tétovázott, sőt mentegette az árulókat, tagjai kezdtek országsszerte átlépni a kommunista pártba. Egyébként a kommunista párt felé özönlés 1947 végén és 1948 elején nemcsak az ipari munkások, de a parasztok között is megkezdődött. Sajtónk napról-napra hozta például azokat a híreket, hogy nagy parasztközségek férfilakosságának többsége kérte pártunkba való felvételét. A párt felé özönlő tömegek 1948 február közepén valóságos földesuszamlást okoztak a szociáldemokrata pártban. Február 15-ét megelőző egy hét alatt 40.000 új tag kérte pártunkba való

felvételét. Ezeknek zöme a nagybudapesti üzemek szociáldemokrata munkásai közül került ki. Helyenként egész szociáldemokrata üzemi szervezetek kollektíven kérték a felvételüket pártunkba.

Ez a párt felé özönlés azt mutatta, hogy végleg elhódítottuk a szociáldemokrata párt munkás tömegeit. A szociáldemokrata pártban megmaradt munkások pedig egyre türelmetlenebbül követelték áruelő vezetőik eltávolítását és a kommunistákkal való egyesülést. A szociáldemokrata sajtó a pártunkba átlépőket úgy akarta elriasztani, hogy helyezkedőknek, menekülő patkányoknak nevezte őket. De ez csak olaj volt a tűzre. Ennek a fejlődésnek látára a szociáldemokrata, ú. n. »baloldali« vezetőik merész manőverbe fogtak. Hogy mentse, ami menthető, 1948 február 18-án nyílt gyűlésen kizárták legjobban kompromittált vezetőiket, közölték, hogy rendkívüli pártkongresszust kívánnak összehívni a kommunista párttal való egyesülés kimondására. Ennek megkönnyítésére kérték a kommunista pártot, hogy a küszöbön álló egyesülésre való tekintettel március 15-ig szüntesse meg a szociáldemokrata tagok felvételét. Bár pártunk ezt a kérést teljesítette, de a szociáldemokrata párt sorsán már ez sem tudott változtatni. Megállapítottuk, hogy 1948 első három hónapjában több, mint 200.000-en kérték felvételüket pártunkba, ebből körülbelül 100.000 szociáldemokrata munkás, a többi elsősorban kisgazdapárti paraszt.

A harc az ipari munkásság nagy többségének megnyerésére a kommunisták győzelmével, a szociáldemokrata párt teljes vereségével végződött. 1948 júniusában a lenini-sztálini elvek alapján egyesült a két párt és ezzel szervezetileg is megvalósult a magyar kommunisták vezetése alatt a munkásosztály egysége.

Így valósítottuk meg a proletárdiktatúra létrejöttének két alapfeltételét, a munkásosztály túlnyomó többségének és a dolgozó parasztság döntő részének megnyerését. A fejlődés ettől kezdve meggyorsult: 1948 március végén államosítottuk a 100 munkásnál többet foglalkoztató üzemeket. Az ipari munkások nagy többsége már államosított üzemekben dolgozott s mi kiadhattuk a jelszót: »Tied az ország, magadnak épited!«

Az a körülmény, hogy a kisgazdapárt mögött felsorakozott reakciós erőket már 1947 folyamán megvertük, míg a szociáldemokrata árulókra csak 1948-ban került a sor, nem jelenti azt, hogy mi a munkásosztály többségét csak 1948-ban nyertük meg. A munkásosztály döntő többsége mögöttünk állt már 1946-47 telén. E többség nemcsak azt jelentette, hogy pártunkban számszerűleg több volt az ipari munkás, mint a szociáldemokrata pártban, hanem azt is, hogy a szociáldemokrata munkások is egyre inkább pártunk jelszavait, utasításait követték; hasonlóképpen a pártonkívüliek is. E többség nélkül, mely 1947-ben a választáson számszerűleg is jelentkezett, nem tudtuk volna 1946-47-ben megvívni a döntő csatát. A szociáldemokrata párt szervezeti összeomlása utólagos következménye volt annak, hogy munkás tagjainak zömét már előzőleg megnyertük, elhódítottuk. A proletárdiktatúra megvalósulásának nálunk is — mint egyebütt — az első alapfeltétele a munkásosztály többségének megnyerése volt.

Sikereinkkel kapcsolatban foglalkoznunk kell a tömegek ingadozásának kérdésével. Az orosz forradalom történetéből és saját tapasztalatainkból is jól ismerjük a paraszti tömegek ingadozását. Megértjük, türelemmel segítjük elő és kívádjuk, amíg ez az ingadozó parasztság a maga kételyeit, gyanakvását hosszú idő, esetleg esztendőket keserves tapasztalatai után levetkezi.

Tudjuk, hogy az ilyen, magát hosszú ingadozás után elhatározó paraszt válik nem egyszer a munkás legmegbízhatóbb szövetségésévé.

Ehhez most hozzátehetjük, hogy az ilyen ingadozás nemcsak a parasztok sajátsága, hanem azoké a munkásoké is, akik a szociáldemokrata párt befolyása alatt álltak, akiket hosszabb-rövidebb ideig megmélyezett a fasiszták, nyilas befolyás, vagy nemrég a parasztságból, a kispolgárságból jöttek s még a proletáriátuson belül is hossz esztendőig megtartották sovíniszta előítéleteiket, babonáikat, bizalmatlanságukat a kommunistákkal szemben. A tapasztalat azt is mutatja, hogy ezek a munkások is nem egyszer, éppen azért, mert kezdetben kételkedve, sőt ellenségesen álltak a kommunistákkal szemben, amikor kételyeik, előítéleteik helytelenségéről a saját közvetlen tapasztalatuk győzte meg őket, pártunk hű katonáivá válnak. Mi, pártunkon belül, a saját sorainkban nem tűrünk meg ingadozást és kételkedést, de az ilyen munkáselemekkel szemben türelmesen viselkedtünk, segítettünk nekik; hogy kételyeiktől, előítéleteiktől megszabaduljanak, mert biztosak voltunk ügyünkben és tudtuk, hogy előbb vagy utóbb, de feltétlenül a saját tapasztalatukból győződnek meg arról, hogy helyesen teszik, ha bennünket követnek.

A Magyar Népköztársaságban jó három esztendeig tartott, amíg ezek a munkástömegek elhatározásra jutottak és a mi oldalunkra léptek át. A szocialista építéssel velejár, hogy évente több, mint százezer új taggal szaporodik az ipari munkásság a parasztság és a kispolgárság soraiból és mert ezek a százezrek sem vetkezik le egyszerre mindazt a régihez húzó szellemi nyugót, amelyet magukkal hoznak, ezekkel az elemekkel szemben is hosszú ideig folytatni kell a türelmes, példákkal való meggyőzés munkáját.

Az átbillenés a forradalom polgári demokratikus szakaszáról a szocialista forradalom, a diktatúra szakaszára, mint a mi fejlődésünk mutatja, nem volt olyan világos, drámai, hirtelen és dátumhoz köthető, mint 1917 novemberében, az orosz proletárforradalomban, vagy 1919 március 21-én, a Magyar Tanácsköztársaság megalakulásakor. Nálunk a kommunista párt kisebb-nagyobb sikereinek együttes mennyisége hozta a minőségi változást, eredményezte a munkások és parasztok döntő részének átállását a mi oldalunkra, amit mi 1947 decemberétől kezdve tudatosítottunk. Mi 1947 végén már kezdtük hangoztatni: »Átléptük a Rubikont«. 1948 januárjában pártunk funkcionáriusainak III. konferenciáján már bejelentettük: »A demokrácia hívei — első-sorban maguk a munkások — csak most kezdik felismerni azokat a döntő politikai és gazdasági változásokat, melyek előállottak. Most válik tudatossá bennük, hogy a magyar nép átlépte és maga mögött hagyta azt a határt, amely a népi demokráciát a polgári demokráciától elválasztotta. Most kezdik felismerni, hogy a népi demokrácia építése a szocializmus megvalósításának útja.«

A hasonlat az átlépett határról azt mutatja, hogy mi tudatában voltunk és tudatosítottuk, hogy a népi demokráciának két szakasza van: az első, amelyben még a polgári demokratikus forradalom feladatainak elvégzése a túlnyomó, a második, amelyben már a proletárdiktatúra, a szocialista építés a döntő. De a hasonlat azt a benyomást keltheti, hogy a két szakasz egymástól élesen elhatárolt, holott nálunk is, mint a többi népi demokráciában, a kettő összefolyik. Ennek megfelelően mi is azt tudatosítottuk, hogy felszabadulásunk kezdete óta az első szakaszban is már benne volt a proletárdiktatúra sok eleme: a kommunisták vezető szerepe, részvétele az államvezetésben, a bányák államosítása, a fegyveres erő kézbevétele, a régi állam-

apparátus széttörése s új létrehozásának megkezdése a proletáriátus sorai-
 stb. Az, hogy külön fel kellett hívni a figyelmet, hogy »átléptük a Rubikont«,
 azt is mutatja, hogy ez a fejlődés óvatosan, fokozatosan, nagy megrázkód-
 tatások nélkül ment végbe, nem járt pusztításokkal, vérontással. A népi
 demokráciának ez a viszonylag békés fejlődése nagy vonzóerő a felszabadu-
 lásukért küzdő népekre és osztályokra.

A munkásegység megvalósítását és az áruló szociáldemokrata vezetők
 kizárását a munkásmozgalomból hasonló lépések követték a többi pártok-
 nál is. A kisgazdapárt és a parasztpárt jórészt eltávolította sorai-
 ból azokat az elemeket, melyek demokratikus volta-
 hoz, politikai hűségéhez és őszinte-
 ségéhez kétség fér és még szorosab-
 bra vonták együttműködésüket pártunkkal.
 Ezt megkönnyítette az a körülmény, hogy tagjaiknak és helyi vezetőiknek
 jelentékeny része felvételét kérte pártunkba. A Független Magyar Demokrata
 Párt és a Radikális Párt, amelyek az 1947-es választáson, mint a Független-
 ségi Front ellenzéke léptek fel s a szavazatok körülbelül 7%-át kapták, a
 fejlődés hatása alatt maguk is kérték, hogy soraik megfelelő megtisztítása
 után őket is vegyék fel a Függetlenségi Frontba. A Demokrata Néppárt, amely
 az 1947-es választáson elsősorban a katolikus parasztok szavazatait kapta meg,
 ebben a helyzetben bomladozni kezdett. Vezetője, Barankovics, külföldre
 szökött és pártja anélkül, hogy bármely nyomásnak vagy üldözésnek lett
 volna kitéve, önként kimondta a feloszlását, mert érezte, hogy tömegei
 elhagyták, hogy tömegei a pártunk vezette Függetlenségi Frontra vettek
 irányt. Egyre jobban kirajzolódtak a dolgozó nép egységének körvonalai és
 megteremtődtek a Népfront és a Népköztársaság létrehozásának előfel-
 tételei.

Vessünk egy pillantást a fegyveres erők megnyerésének kérdésére.
 A mi viszonyaink között, amikor a felszabadító Szovjetunió csapatai hazánk-
 ban tartózkodtak, természetes, hogy olyan nyílt fegyveres felkelés, amilyent
 a Szovjetunió polgárháborús éveiben láttunk, eleve kilátástalan volt. Ez
 azonban nem jelentette azt, hogy a fegyveres erők, a honvédség, rendőrség, az
 Államvédelmi Hatóság vezetéséért ne folyt volna elkeseredett küzdelem annál
 is inkább, mert pártunk ezekben a szervezetekben is azonnal erősen meg-
 vetette lábát. Amíg mindkét kezünk el volt foglalva a munkás és paraszt-
 tömegek megnyerésével s amíg a kormánykoalíció pártjai parlamenti kép-
 viseleteik arányában követelték maguknak a parancsnoki posztokat, addig
 a honvédség megnyeréséért folyó harcot úgyszólván elnapoltuk. Ezt úgy
 értük el, hogy megakadályoztuk, hogy a honvédség a fegyverszüneti és a béke-
 szerződésben megengedett létszámot elérje. A honvédség létszáma emiatt a
 megengedett 65-70.000 helyett 1948-ig csak 12.000 főt tett ki, annak is túl-
 nyomó többsége a határokon kis őrsőkre volt szétosztva. Budapesten, ahol az
 ország politikai sorsa dőlt el, semmiféle katonai helyőrség nem volt, úgyhogy
 időnként nehezen tudtunk külföldi követek beiktatásánál egy díszszázadot
 összeállítani.

De ebben a kis hadseregben is késhegyig menő harc folyt minden parancs-
 noki helyért, kezdve a tiszteseektől fel a tábornokokig. Mikor azonban politikai
 síkon eldőlt a harc, természetesen a hadseregben belül is megváltozott a hely-
 zet. Most már biztosítani tudtuk, hogy a hadsereg valóban a nép hadserege
 legyen, hogy tisztikarának zöme a néphez hű munkásokból és parasztokból
 kerüljön ki. Amikor 1948 őszén pártunk vette kezébe a Honvédelmi Minisz-

tériumot, megindulhatott a honvédség erőteljes fejlesztése. Azok a munkásokból vagy parasztokból kiképzett, a népből jött tisztek, akik a honvédség parancsnokai lettek, mikor visszalátogattak üzemeikbe, vagy falvaikba, puszta megjelenésükkel is demonstrálták a megváltozott osztályerőviszonyokat és munkásnak, parasztnak egyaránt minden propagandánál szemléltetőbb képet adtak az új időkről. Ezzel is erősítették a munkás-paraszt összefogást, szilárdították a népi demokrácia alapjait.

Elkeseredett harc folyt az egész idő alatt a rendőrségen belül is, melyet pártunk kézbevelt. A régi, Horthy nevelte rendőrtiszti és altiszti kar minden erővel igyekezett kiszorítani a dolgozó nép küldötteit, a munkásokból és parasztokból lett rendőröket és tiszteket. A küzdelem természetesen itt is eldőlt abban a pillanatban, amikor a munkások és parasztok zöme átállt pártunk oldalára.

Egyetlen hely volt, amelynek vezetését pártunk az első perctől kezdve magának követelte és ahol semmi néven nevezendő megoszlásba, koalíciós számarányba nem ment bele: ez az Államvédelmi Hatóság volt. Bár az ellenségnek titokban ide is sikerült bizonyos fokig beépülnie, de ezt a szervezet létrehozásának első napjától kezdve keményen kézbe tartottuk s gondoskodtunk róla, hogy a népi demokráciáért folytatott harcnak biztos és éles fegyvere maradjon.

Minden egybevéve: a hadsereg többségének megnyeréséért vívott harc a magyar népi demokrácia viszonyai között a Szovjetunió csapatainak jelenléte miatt kisebb jelentőségű volt és kevésbé éles formák közt zajlott nálunk, mint az 1919-es proletárdiktatúrát megelőző hetekben, vagy mint 1917 októberében a Szovjetunióban.

A dolgozó tömegek megnyeréséért vívott harcunkban jelentékeny szerepet játszott a hároméves terv sikere is. A hároméves terv kérdését a jó pénz megteremtése után kezdtük felvetni. Ez volt nálunk az első ilyen vállalkozás, melyre fokozatosan az egész dolgozó nép felfigyelt. Ez a terv nemcsak azt mutatta meg, hogy rövid három esztendő alatt hogyan tudjuk végleg eltakarítani a háborús romokat, hanem azt is, hogy hogyan kezdhetjük meg gazdasági életünket új, szélesebb alapokra rakni. A terv részletei, melyek felsorolták, hogy minden egyes megye, város, járás, sőt falu mennyit kap belőle, hol tervezünk új gyárat, mezőgazdasági gépet, villanyt, bekötő utat, kultúrházat és egyéb juttatást, az egész nép érdeklődését felkeltették és foglalkoztatták. Általános helyesléssel találkoztak és elősegítették, növelték pártunk iránti rokonszenvet. Ez a helyeslés és rokonszenv úgy nőtt, ahogy a terv ígéretei — legtöbbször a kitűzött határidő előtt — megvalósultak. A hároméves tervvel is úgy voltunk, mint a jó pénz megteremtésére irányuló törekvéseinkkel. A mi tervünk minden részlete a dolgozó nép javát, élet-színvonalának emelését tűzte ki célul. Ellenségeink voltak azok, akik nemcsak tamáskodtak, szították a hitetlenséget, hanem gyakran aktív szabotázzsal is igyekeztek a tervek végrehajtását és ezzel népünk gazdasági és kulturális felemelkedését meggátolni vagy hátráltatni. Ezt hamarosan felismerték a dolgozók is és a terv minden gazdasági sikere egyben pártunk politikai sikerévé is lett.

A munkások és parasztok s az egész dolgozó nép zömének megnyerésében nagy jelentőséggel bírt pártunk következetes, őszinte és szívós békepolitikája. E téren is világosan és mindenki számára érthetően fel tudtuk rajzolni a két ábor célkitűzéseit és frontjait. Egyik oldalon álltak pártunk vezetésével

azok, akik a háború annyi szenvedése után biztosították és védték a teremtő békét s akik célkitűzéseinek alapja a béke volt. A másik oldalon a régi rend hívei, akiknek minden reménye csak újabb véres háború, a dolgozó tömegek szörnyű szenvedéseinek árán valósulhatott meg.

A dolgozók politikai érettsége e színvonalemelkedéssel együtt nőtt s a kardcsörtető imperialista háborús gyujtogatók propagandáját nemcsak egy újabb háború borzalmai miatt utasították el, hanem meglátták mögötte azt a politikai célkitűzést is, amellyel a földhözjuttatott parasztoktól vissza akarták venni a földet és az új gazdák százezreit újra a nincstelen koldusok, a köpködők és embervásárok reménytelen tömegei közé lökték volna. Az ipari munkásság is nagyon jól megértette, hogy a háborús gyujtogatók végső terve a gyűlölt bérabszolgaság visszaállítása, hogy tervük sikere esetén a proletáriátus újra elvesztené minden vívmányát, minden jogát, újra bezárulnának a fejlődés, a jobb jövő kapui, melyeket a népi demokrácia és a szocialista építés olyan szélesre tárt előtte. Számszerűleg a mi következetes békeharcunk eredményeit természetesen nehéz kimutatni, de hogy a dolgozó nép bizalmáért és támogatásáért vívott harcban nagy segítségünkre volt, az nem kétséges. Népünk soha még egy kérdésben annyira egységes nem volt, mint a béke megvédésében és hálásan támogatta pártunkat, mely az országon belül és a Szovjetuniót, mely világméretekben ennek a küzdelemnek élén áll.

A mi viszonyaink között komoly nehézséget jelentett különösen a paraszti és a kispolgári tömegek megnyerésénél — helyenként az ipari munkásságon belül is — az egyház palástja mögött megbúvó reakció elleni harc. Az egyházak vezetői zömükben az első perctől kezdve a demokrácia ellen foglaltak állást. Különösen éles volt ez az állásfoglalás a katolikus egyháznál, amelynek birtokait a földosztás azonnal elvette. Az egyházak 1945-től 1948-ig szinte egységesen küzdöttek ellenünk. Amilyen mértékben azonban kiszélesedett bázisunk a falusi lakosság között, olyan mértékben fel tudtuk venni ezzel szemben a harcot. Mindenekelőtt az egyházak reakciós egységfrontját bontottuk meg. A református és luteránus egyházban meglevő demokratikus lehetőségek felhasználásával mozgósítani tudtuk a velünk rokonszenvező híveket, akiknek követelésére 1948-ban a kölcsönös engedékenység és megértés szellemében olyan megállapodás jött létre, mely lehetővé tette a népi demokrácia és ezen egyházak békés együttélését.

A katolikus egyházzal más volt a helyzet. Ennek az egyháznak vezetői a Vatikán utasítására szoros kapcsolatot tartottak az amerikai imperialistákkal. Miután a kiscgazdapárt reakciós vezetőit, mint az amerikai imperialisták ügynökeit lelepleztük, a szociáldemokrata pártot vezényelték az első arcvonalba. Mikor hasonló sorsra jutottak az áruló szociáldemokrata vezetők, majd Pfeifferék is, akkor a katolikus egyház népellenes vezetőire került a sor: ők lettek az amerikai imperializmus legexponáltabb képviselői. Működésük különösen élessé vált 1948 végén, amikor — mint az a Rajk-perben kiderült — fellépésük része lett volna annak a fegyveres betörésnek, melyet Titó és bandája a magyar munkásmozgalomba beépült kémek és provokátorok segítségével akkor tervezett.

A magyar népi demokrácia azonban résen volt és Mindszenty bíborost bíróság elé állította. A bírósági tárgyaláson fény derült Mindszenty és társainak működésére, arra, hogy az egyház leple alatt nemcsak a régi nagybirtokos, tőkés rendet akarták visszaállítani, hanem még a gyűlölt Habsburg-uralmat is. A Mindszenty-per rávilágított az amerikai imperialisták aljas terveire és

arra is, hogy hogyan használták fel dolgozó népünk ellen Mindszentyt. Ezzel kapcsolatban sor került a budapesti amerikai követ kiutasítására. A Mindszenty-per nagy csapás volt, a katolikus egyház mögött megbúvó reakcióra, mert a demokráciához hű hívők jó részét meggyőzte arról, hogy népi demokráciánknak igaza van s helyesen jár el, amikor ezekkel a reakciós kalandorokkal szemben felveszi a küzdelmet. Az amerikai követ kiutasítása egyben súlyos presztizs-vesztesége volt Európaszerte a háborús gyújtogatóknak. Dolgozó népünk ezen a peren keresztül értette meg, hogy pártunk és a népi demokrácia igazának tudatában jogosan, helyesen, kemény kézzel tudja megvédeni érdekeit.

Népi demokráciánk gazdasági és politikai megerősödésével párhuzamosan nőtt nemzetközi tekintélye. Azok a kölcsönös barátsági szerződések, melyeket elsősorban felszabadítóinkkal, a nagy Szovjetunióval és a népi demokráciákkal kötöttünk, egyhangú helyeslésre találtak, megértették dolgozó népünkkel, hogy visszatérhetünk a haladó népek nagy családjába, oda, ahova történelmünk legfényesebb fejezetei, az évszázados magyar szabadságharcok és forradalmak tradíciói mutatnak. Az értelmiség, melynek jórésze hosszú ideig gyanakodva vagy várakozóan tekintett működésünk elé, az évek sikeres munkájának hatása alatt változtatott magatartásán. Meggyőződött róla, hogy a kommunisták nemcsak a proletárnemzetköziség hű katonái, de egyben a dolgozó nép érdekeinek eredményes védői, a haladó nemzeti hagyományok éltetői és továbbbívói. Láta, hogy építő munkánk eredményeképpen hogyan tűnik el a kapitalizmus szörnyű korbácsa, a munkanélküliség. Hatalmas építő terveink, melyek megvalósításánál az értelmiség összehasonlította azt a megalázó helyzetét, melyre a kapitalista viszonyok kényszerítették, a szocialista termelésben elfoglalt, megbecsült szerepével, megbékéltették és a népi demokrácia oldalára állították át az intelligencia zömét. Hányszor hallottuk már 1948 folyamán az értelmiségiek szájából: »Ha ez a szocializmus útja, úgy semmi kifogásunk ellene!«

A népi demokráciáért folytatott harc folyamán gyorsan nőtt dolgozó népünk politikai öntudata, általános kultúrája. Gyorsan szaporodott »a kiművelt emberfők sokasága«. Valóságos kultúrforradalom kezdődött: a nép gyermekei bevonultak végre az egyetemekre, a tudomány, a műveltség azon váraiba, amelyek azelőtt el voltak zárva előlük. Ennek a kultúrforradalomnak egyik fontos hajtása lett a Szovjetunió felszabadító szerepének, tudományának, művészetének új értékelése. A népi demokrácia építésének és sikereinek tapasztalatai kiszélesítették dolgozó népünk szemhatárát. A Szovjetunióba menő magyar delegációk és az onnan hozzánk jövő szovjet tudósok, mérnökök művészek, sztahanovisták, kolhozparasztok lehetővé tették, hogy végre közvetlen tapasztalatok alapján ismerjék meg széles tömegeink mindazt az újat, nagyot, melyet a szocialista építés jó három évtizede ott létrehozott. Kezdtünk egyre bővebben meríteni abból a bőségszarúból, amelyet a szovjet tapasztalatok kimeríthetetlen tárháza jelentett, s amelyet a szovjet nép olyan szívesen és önzetlenül bocsátott rendelkezésünkre. A Szovjetunió és elsősorban a nagy Sztálin segítsége ennek az új fejlődésnek fényénél új megvilágításban jelentkezett, új értelmet nyert, fokozta háláérzésünket és összetartozásunk, közös jövőnk tudatát. Az ellenség hatását itt is ellenkezőjére fordította a fejlődés. Aki azelőtt elhitte a Szovjetunióra szórt rágalmakat, most a közvetlen tapasztalatok hatása alatt még jobban megbecsüli mindazt, amit a Szovjetuniónak köszönhet hazánk.

Ezt a tudatot csak fokozta a szomszéd jugoszláv nép tragikus sorsa, melyet áruló, aljas vezetői kiragadtak a népi demokráciák családjából és az imperialisták oldalára löktek. Azóta napról-napra láthatjuk, hogy nő szakadatlanul a jugoszláv dolgozók nyomora, hogyan vész el fokozatosan az ország önállósága, hogyan válik egyre inkább a háborús uszítók csatlósává és szolgájává. A jugoszláv nép példájából megtanultuk, hogy aki kiválik a békét védő, szocializmust építő népek nagy családjából, az menthetetlenül az imperialisták cselédjévé süllyed s az árulóknak, renegátoknak kijáró megvetéssel kezelik imperialista gazdáik és a felszabadult népek egyaránt.

A nemzetközi fejlődés kedvező alakulása sokban megkönnyítette a népi demokrácia létrejöttét. A Szovjetunió következetes harca a békéért, hatalmas gazdasági sikerei, a dolgozó nép életszínvonalát emelő rendszabályai, gigászi természetátalakító tervei nálunk sem maradtak hatás nélkül csakúgy, mint a többi népi demokráciák gazdasági és politikai eredményei. Mély benyomást keltett az olasz, a francia kommunista pártok szívós, eredményes küzdelme. 1947 őszén, azokban a hónapokban, amikor nálunk a szociáldemokrata tömegekben már folyt a döntő erjedés, Attlee »munkáskormány« Angliában, az áruló »szocialista« Leon Blum és Ramadier Franciaországban katonaságot vezényeltek a sztrájkolók ellen, tankokkal próbálták letörni harcukat. A magyar szociáldemokraták a »szocialista« sztrájkötörőket nyíltan védelmükbe vették s ezzel siettették saját bukásukat. 1948-49 folyamán kezdtek kirajzolódni a kínai forradalom világtörténelmi győzelmének körvonalai. Új lángra gyultak a gyarmati népek felszabadító harcai. Ezek fényénél egyre többen értették meg, hogy az az út, amelyen pártunk dolgozó népünket vezetni nemcsak helyes, de a győzelmes jövő útja.

A népi demokrácia fejlődése folyamán megszüntette a nők évszázados egyenlőtlenségét és elnyomatását, eltávolította mindazokat az akadályokat, melyek az ifjúság szabad fejlődését a tőkés világban gátolták. Ez is segítette elmélyíteni gyökereit, megszilárdítani alapját. S miután a dolgozó nép minden rétegét biztosan megnyerte magának, pártunk 1948 őszén felvethette a falu szocialista átépítését, a kollektív nagyüzemi gazdálkodás kérdését. Azok a sikerek, melyeket e téren azóta elértünk, mutatják, hogy helyes, időszerű volt e munka megkezdése és hogyha nem vagyunk türelmetlenek, ha megvárjuk a jó példa meggyőző hatását, e téren is teljes eredmény fogja célkitűzéseinket koronázni.

A dolgozó nép egységesen elfogadta a népi demokrácia fejlődése és sikerei nyomán pártunk vezetését. Ez az egység imponánsan, félreérthetetlenül megnyilatkozott 1949-ben, az újjászervezett Függetlenségi Népfront választásán. A Népfront egységes listáján ott szerepeltek a dolgozó nép legjobbjai, munkások, parasztok, értelmiségiek, nők, ifjak, a Népfrontot alkotó öt párt jelöltjei. A választás eddig még soha nem látott lelkesedés közepette folyt le s a több, mint ötmillió szavazó felvonulása az urnák elé hatalmas népünnepélyé, a felszabadult dolgozók viharos egységtüntetésévé változott, melynek hatása alól az ellenség sem tudta magát kivonni. Így festett nálunk az országgyűlési választás, így nyilatkozott meg a népakarat. Ez az, amit ellenségeink a »kisebbség elnyomó diktatúrájának« rágalmaznak.

Vessünk ezzel szemben egy pillantást az imperialista országokra, a »szabad világ«, a »tisza demokrácia« országaira. Ott is vannak választások. Tavaly láttuk, hogyan alakították át a francia, olasz választási törvényt olyan módon, hogy a munkásokkal szemben minden körülmények között

biztosítsák az elnyomók többségét. Ennek a választójognak eredménye, hogy Párizsban kétszer annyi szavazat kell egy kommunista képviselő megválasztásához, mint egy fasisztáéhoz. Olaszországban is így fest a demokrácia.

No és hogy áll a helyzet az Egyesült Államokban, a »szabad világ« e leghangosabb, legkardcsörtetőbb országában? Az idén ott is választások lesznek. Az egyik legbefolyásosabb amerikai folyóiratban megjelent ezzel kapcsolatban egy cikk, melynek címe: »Hogyan válogatják ki az elnököt?« »A szavazóknak — állapítja meg bevezető alcímében e cikk, — kevés beleszólásuk van a jelölésbe«. S utána részletesen megmagyarázza, hogy »az elnökjelölt megválogatásában a szavazónak a szerepe a legkevésbé fontos.« Az államok kétharmadában a jelölő értekezletek tagjait a helyi »political boss«, a politikai főnök küldi ki, aki a szavazatokkal és a választott állásokkal úgy kereskedik, mint az ócska autókkal vagy tüzelővel.

A végső döntés a »nemzeti konvenció« nevű gyűlésen történik, illetve annak egy mellékszobájában, ahol a 12-15 legbefolyásosabb »boss« fullasztó szivarfüstben és rengeteg whisky elfogyasztása után megalkuszik a legmegfelelőbb jelöltben. A legmegfelelőbb jelölt mindkét pártban az, akit a maroknyi »boss« igazi gazdái, a Morgan, Rockefeller, Du-Pont családok, a nagybankok, a hadiipar, az acélipar, a repülőipar, a petróleumforrások néhány milliárdos tulajdonosa legmegfelelőbbnek tart. Erre a két jelöltre szavazhat »szabadon« az amerikai választó. S minthogy ezeknek a milliárdosoknak a kezében van a sajtó, a rádió, a mozi, az iskola, az egyház, a szakszervezetek legtöbb vezetője, az amerikai nép jórészét meg tudják téveszteni. De jórésze átlát a szitán, csak tehetetlensége érzetében nem tud másként felelni, minthogy bojkottálja a választásokat. Az amerikai »szabad« választások úgy folynak le, hogy a választók fele egyáltalán nem is szavaz. Az elnököt ennek megfelelően a felnőtt lakosság 25-30%-a választja meg. Az országgyűlési és szenátusi választásoknál a szavazók aránya még ennél kisebb: a déli államokban 5-10, északabbra valamivel több. Nem csoda, ha ilyen szabad viszonyok közt a több, mint 30 millió amerikai munkás egyetlenegy képviselőt nem tud a szenátusba választani.

Így fest a »szabad világ« fellegvárában a »demokratikusan választott többség« uralma, ahonnan naponta rádióon és sajtón át szakadatlanul hallhatjuk, hogy a mi népi demokráciánk a »törpe kisebbség terroruralma«. Minden amerikai vagy angol történelemkönyv felhívja a figyelmet arra, hogy az athéni görög demokrácia nem volt igazi demokrácia, mert hiszen alapja a rabszolgaság volt. Ugyanakkor száz formában dicsérik saját demokráciájukat, a »szabad világot«, melynek vezetői mind, kivétel nélkül gyarmattartók és rabszolgatartók. És mert a gyarmati rabszolgák most lázadznak, leverésükre szörnyű vérfürdőket rendeznek, köztük a »szabad világ« e keresztes lovagjai, mint az amerikai imperialisták teszik Koreában, az angolok Malájban, Egyiptomban, a franciák Vietnamban, Észak-Afrikában, a hollandok Indonéziában, a belgák Kongóban stb.

S a saját országaikban, »a szabadság fellegváraiban« hányszor alkalmaznak tankot, könnyeztető gázt, fegyvert, gumibotot, hányszor vonultatják fel rendőrök, csendőrök, katonák százait és ezreit a saját dolgozó népük, a munkanélküliek, a nagyobb kenyeret követelők ellen? Nem nyithatunk ki egy tőkés illusztrált folyóiratot anélkül, hogy az ilyen jelenetekről felvett, »szenzációs« fényképekbe ne ütköznénk. Mit nem adna érte az »Amerika

hangja», ha csak egyetlen esetet tudna produkálni, ahol a szocializmust építő országokban tankokat vonultatnak fel a tömegek ellen, vagy egyéb olyan fegyveres fellépésre volna szükség, mint ami naponta, szakadatlanul előfordul a »szabad világ« imperialista rablóiak országaiban?

*

Nekünk az eddigénél jobban kell tudatosítanunk, hogy a népi demokrácia, a proletárdiktatúra a többség, a dolgozó nép uralma, hogy ellenségeink, a tőkés imperialisták, a »szabad világ« rendje egy kizsákmányoló kisebbség véres diktaturája, melyet igyekeznek demokratikus frázisokkal és kódósítással elkendőzni. Nagy tanítóink, Lenin és Sztálin gyakran idézték Engelsnek azt a mondását, hogy »a válság napján és másnap egyetlen ellenségünk a *tiszta demokrácia köré csoportosuló összreakció*«. Ma újra a »tiszta demokrácia«, a »szabad világ« jelszava alatt gyülekeznek a véreskezű imperialisták, a gyarmati rabszolgatartók, a német, a japán fasizmus feltámasztói, az összreakció. Bár ma döntően más a világkép, mint vagy hetven éve, amikor Engels e sorokat írta, emlékeznünk kell rá. Az ellenség felismerte a népi demokráciák veszélyesen vonzó erejét s ezért tajtékozva rágalmazza, igyekszik elijeszteni a szabadságukért küzdő népeket és osztályokat a népi demokrácia példájának utánzásától. Ezért külön időszerű annak tudatosítása, hogy a népi demokrácia a nemzet zömének uralma s annak felvázolása, hogy hogyan nyertük meg dolgozó népünk többségét és hogyan tudtunk nagyobb megrázkódtatások nélkül rálépni a szocialista építés győzelmes útjára.

I. V. SZTÁLIN A SZOVJETUNIO SZOCIALISTA NEMZETEINEK KIALAKULÁSÁRÓL ÉS FEJLŐDÉSÉRŐL

Írta: V. K. KOZLOV. (Voproszi Folaszofii 1951. 2. sz.)

I. V. Sztálin alkotó módon gazdagította és továbbfejlesztette a marxizmus tudományát és azt az új korszaknak, az imperializmus és proletárforradalmak korának, a szocializmus győzelmének és országunkban a kommunizmus építésének viszonyaira alkalmazta. Sztálin elvtárs miközben továbbfejlesztette a marxizmus-leninizmus elméletét, megteremtette a nemzeti-gyarmati kérdés teljes, szilárdan felépített tanát.

A nemzeti kérdés mindig Sztálin elvtárs figyelmének középpontjában állott és áll továbbra is. I. V. Sztálin már 1904-ben »Hogyan fogja fel a szociáldemokrácia a nemzeti kérdést?« c. cikkében, amelynek hatalmas jelentősége volt a leninizmus nemzeti kérdésre vonatkozó ideológiájának és politikájának megalapozásában — mint a nemzeti kérdés nagy teoretikusa lépett fel, mint aki mesterien kezeli a marxista dialektikus módszert. 1913-ban írta meg »Marxizmus és nemzeti kérdés« című zseniális művét, amelyben gondosan és alaposan kidolgozta a burzsoá nemzetek keletkezésének tudományos elméletét s élesen és nagy erővel »állított szembe... két módszert, két programot, két világnézetet a nemzeti kérdésben! a II. Internacionáléét és a leninizmusét«. ¹

A Lenin és Sztálin által kidolgozott marxista nemzetelmélet lehetővé teszi, hogy helyesen fogjuk fel a nemzetek keletkezésének és fejlődésének folyamatát. Ez az elmélet döntő jelentőségű a forradalmi párt következetesen internacionalista nemzeti politikájának kialakításában.

I. V. Sztálin a Nagy Októberi Szocialista Forradalom szerepét és jelentőségét, valamint a Szovjetunió szocialista építésének a nemzeti kérdés megoldására vonatkozó tapasztalatait általánosítva a »Nemzeti kérdés és leninizmus« című 1929-ben írt művében a marxista irodalomban elsőként alapozta meg elméletileg a szocialista nemzetek tanát. Sztálin elvtárs rámutatott arra, hogy az Októberi Forradalom véget vetett a kapitalizmusnak, és ezzel együtt a burzsoa nemzeteknek, a burzsoa korszak szükséges termékeinek is, és új, szocialista nemzeteket hívott életre, amelyek valódi, népi-nemzeti egységbe forrtak össze.

Sztálin elvtárs nevéhez fűződik országunkban a szocialista nemzetek kialakulásának egész folyamata. Az Októberi Forradalom győzelme után I. V. Sztálin a párt és a szovjet állam nemzeti politikájának kimagasló vezetőjeként lép fel. 1923-ig Sztálin elvtárs állt a Nemzetiségi Ügyek Népbiztosságának élén. Sztálin elvtárs volt az, aki a szovjet hatalomnak a nemzetek felszabadítását meghirdető, első történelmi jelentőségű dokumentumait kidolgozta. Az ő nevéhez fűződik azoknak az eszközöknek és módszereknek kidol-

¹ Sztálin. — Rövid életrajz, 50. o.

gozása, amelyekkel a proletárdiktatúra megteremtése után a nemzeti kérdést megoldották. Az ő irányítása alatt történt meg az azelőtt szétszórt népeknek egy nemzeti egységbe való egyesítése. Az ő nevéhez fűződik a szocialista nemzetek nemzeti alapon álló államiságának kifejlesztése és ezen államiság formáinak megalapozása.

A szovjet népek közt fennálló egyenlőtlenség felszámolásában és a proletár internacionalizmus eszméjének megerősítésében kiemelkedő jelentősége volt Sztálin elvtárs X. és XII. pártkongresszuson tartott beszédének. Sztálin elvtárs e beszédei meghatározták a párt és a szovjet állam cselekvési programját a nemzeteknek a szocializmus szellemében történő átalakítására. Sztálin elvtárs »A keleti népek egyetemének politikai feladatai« című beszédében, az SzK(b)P XVI. kongresszusán tartott beszámolójában szilárdan megalapozta a népek kulturális fejlődésének kérdését a proletáriátus diktatúrájának időszakában. I. V. Sztálin beszédei, — amelyekben kifejtette a formájában nemzeti és tartalmában szocialista kultúra fejlődésének problémáit, — kimagasló szerepet játszottak a szocialista nemzetek szellemi arculatát megváltoztató szovjet kultúrforradalom megvalósításában.

A Bolsevik Párt, amely engesztelhetetlen harcot folytatott a burzsoa nacionalisták, trockisták, buharinisták és a marxizmus egyéb ellenségei ellen, rendületlenül a lenini-sztálini nemzeti politikát követte.

A Szovjetuniónak a szocializmustól a kommunizmusig vezető történelmi fejlődési szakaszában Sztálin elvtárs vezetése alatt a szocialista nemzetek példátlan gazdasági és kulturális fejlődésen mennek át.

•Országunk ideológiai és politikai életében hatalmas jelentőségű esemény Sztálin elvtárs 1950-ben megjelent munkája, a »Marxizmus és nyelvtudomány«. I. V. Sztálin ebben a zseniális művében továbbfejleszti a marxista-leninista filozófiát, elsősorban a történelmi materializmus kérdéseit. Kifejti a marxizmus álláspontját az alap és felépítmény kérdésében, rámutat a nyelvnek a többi társadalmi jelenség körében elfoglalt sajátos helyzetére, hangsúlyozza, hogy a kultúra tartalmára nézve a társadalom minden új fejlődési szakaszával megváltozik. Rámutat arra, hogy a szocialista kultúra nemzeti formáit a továbbiakban is minden eszközzel fejleszteni kell, kiemeli, hogy a közös nyelv egyike mind a burzsoa, mind a szocialista nemzetek négy fő ismérvének. E kérdés sztálini kidolgozása nagyszerű hozzájárulás a nemzeti kérdés marxista-leninista elméletének továbbfejlesztéséhez.

A nagy Sztálin alkotó munkája a nemzeti kérdés területén egyre világosabban áll előttünk. A Szovjetunió szocialista népei élő bizonyosságai a nemzeti és gyarmati kérdéstről szóló zseniális sztálini tanításnak. Ennek a Bolsevik Párt által gyakorlatilag megvalósított tanításnak hatalmas forradalmasító jelentősége van. Az imperialistáknak és uszályhordozóiknak, — bármilyen eszközhöz is folyamodnak, — nem sikerül feltartóztatniok a burzsoa nemzetek szocialista nemzetekké való forradalmi átalakulásának kérlelhetetlen történelmi folyamatát.

*

A proletárforradalom győzelme, a proletárdiktatúra megszilárdulása, a kizsákmányoló osztályok megdöntése megváltoztatta Oroszország fejlődésének történelmi útját. A kapitalista rendszer szocialista rendszerré való forradalmi átalakulásának folyamata az Októberi Forradalommal kezdődött. Új korszak kezdődik ekkor Oroszországban mind a nemzetek, mind pedig a nemzetek egymásközti viszonyai történetében.

A szovjethatalom már a forradalom első hónapjaiban felszabadította a rabság alól Oroszország népeit, megszüntette a nemzeti elnyomást, kihirdette a népek szabadságát és egyenjogúságát. Kinyilvánította, hogy a szovjethatalom szellemével nem fér össze semmilyen faji, vagy nemzetiségi hovatarozásból folyó előjog, épp úgy, mint a nemzeti kisebbségek elnyomása vagy egyenjogúságuk korlátozása sem.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme nemzetiségi megkülönböztetés nélkül felszabadította a kizsákmányolás alól az összes dolgozókat, megteremtette a talajt a népek tartós egyesüléséhez, a népek közötti barátság és a proletár internacionalizmus eszméjének megszilárdulásához.

Sztálin elvtárs rámutatott arra, hogy a burzsoá társadalmi viszonyok keletkezése, a kapitalista termelési mód győzelme, a nemzeti piacok létrejötte megvetette a burzsoa nemzetek létezésének alapját. A burzsoa nemzetek a kapitalista korszak természetes termékei. Ezeknek a nemzeteknek a sorsa össze van kötve a kapitalizmus sorsával, és a kapitalizmus bukásával az általa létrehozott burzsoa nemzeteknek is meg kell szünniök.

A nemzeteket nem szabad metafizikai szemszögből vizsgálni, elszakítva azoktól a konkrét történeti körülményektől, amelyek között keletkeztek és fennállnak. A nemzetek a fejlődés és a változás dialektikus törvényeinek vannak alávetve. Míg a burzsoa nemzet a kapitalista korszak társadalmi fejlődésének szükségszerű és elkerülhetetlen formája, addig a szocialista nemzet a szocializmus korában és a kommunizmus bizonyos fejlődési szakaszaiban ugyanolyan társadalmi fejlődési forma.

Ebből nem következik az, hogy a burzsoa nemzetek felszámolása és a szocialista nemzetek keletkezése valamilyen ösztönös folyamat. Nem szabad elfelejteni, hogy a burzsoa nemzetek mögött bizonyos osztályok és pártok állanak, amelyek hatalmas erőszakszervezettel és a szellemi befolyásolás erős eszközeivel rendelkeznek. Ezek mindenképpen fenn akarják tartani a régi, burzsoa nemzeteket s akadályozni igyekeznek a szocialista nemzetek létrejöttét. Ezért a szocialista nemzetek keletkezésének első döntő előfeltétele a proletárforradalom, mert a proletáriátus, amely azt végrehajtja, megdönti a kapitalizmust, felszámolja a burzsoáziát és nacionalista pártjait. A proletáriátus, miután kezébe vette a hatalmat, megkezdi a kapitalizmus szocializmussá és a burzsoa nemzetek szocialista nemzetekké való forradalmi átalakítását.

Ez az átalakítás nem valamilyen egyszeri aktus, hanem sokrétű és ellentétekkel teli, hosszabb időt igénybevevő folyamat, melynek során megy végbe a régi állapotból az új állapotba való átmenet, a régi nemzet társadalmi, politikai és szellemi arculatának gyökeres megváltozása.

A szocialista nemzetek kialakulásának politikai alapját a proletáriátus diktatúrája adja, ez vezeti és irányítja ezt a folyamatot. A régi nemzeteket a szocializmus szellemében formálja át. Ennek az átalakító tevékenységnek folyamán a burzsoa nemzetek összes elemei teljes vagy részleges változáson mennek át.

A nemzet egyik legfontosabb ismérve a gazdasági élet közössége. A kapitalizmus fejlődése, a munkamegosztás, a közlekedés fejlődése, stb. belső gazdasági kapcsolatot teremtett, amely a nemzet egyes részeit egy egészbe fogja össze. A burzsoá nemzetek esetében ezt a gazdasági kapcsolatot a kapitalista magántulajdonon alapuló termelési viszonyok révén érik el, melyeket a fölé- és alárendeltségi viszony jellemez. Érthető, hogy a nemzetek szocialista átala-

kításának előfeltétele elsősorban a burzsoa nemzetek gazdasági alapjának gyökeres megváltoztatása. Ez határozza meg ugyanis az osztálystrukturát, a felépítmény jellegét, az illető nemzet szellemi és társadalmi-politikai arculatát. Ugyanígy megváltozik a burzsoa nemzetek másik eleme, — a nemzeti kultúra közösségében megnyilvánuló lelki alkat közössége is. Ami a nemzetek olyan ismérveit illeti, mint a terület és a nyelv közössége, ezek semilyen gyökeres változáson nem mennek keresztül. A nemzet területét a nép érdekeinek megfelelően pontosan meg lehet határozni, de nagy változások nem érik. Alapjában változatlan marad a nyelv is.

A szocialista nemzetek kialakulása bonyolult és nehéz folyamat, amely a kizsákmányoló osztályok és ügynökeik maradványai ellen folytatott éles harc közben zajlik le és kiterjed a politika, a gazdaság és az ideológia területére.

Az eddig elmondottak az Októberi Forradalomnak ama népek szocialista átalakításában vitt szerepét jellemzik, amelyek már az Októberi Forradalom előtt konszolidálódtak. Ilyen nemzetek közé tartozik az orosz, ukrán, belorussz, tatár, baskir, üzbé, kazah, az azerbajdzsán, örmény, gruz, észt, lett, litván, türkmén, moldvai, stb. De az Oroszország területén élő népek nem mind mentek keresztül a kapitalista fejlődés szakaszán. Egyes népek Közép-Ázsiában, a Kaukázusban, Északon stb. az Októberi Forradalom előtt a kapitalizmus előtti fejlődési fokon állottak. Nem váltak és nem is válhattak nemzetté, mert nem kötötte őket össze a gazdasági élet közössége, és területileg is szét voltak tagolva. Ezek a népek a kapitalista fejlődési fok kikerülésével tértek át a szocialista életformára, és már nem a burzsoázia vezetésével konszolidálódtak, hanem a szovjethatalom égíse alatt, a munkásosztály vezetésével váltak szocialista nemzetté. Ez a történelemben példa nélkül álló tény még jobban megerősíti azt, hogy milyen kimagasló szerepet játszott az Októberi Szocialista Forradalom nemcsak a régi burzsoa nemzetek átalakításában, hanem a nemzetté még nem vált népek nemzeti konszolidációjában is. Ehhez még hozzá kell tennünk azt is, hogy a népek nemzetté válásának az Októberi Forradalom győzelmével elkezdődő folyamata páratlanul gyors ütemben folyt le, mert a szovjet uralom ehhez a legkedvezőbb feltételeket teremtette meg.

Az Októberi Forradalom lelkesítője és szervezője a Bolsevik Párt volt, Leninnel és Sztálinnal az élén. A Bolsevik Párt hazánkban már uralomra jutásának első napjaitól kezdve a nemzeti kérdés megoldásáért folytatott harc élére állt. A Bolsevik Párt volt a szocializmus építésének és a szocialista nemzetek kialakulásának lelke. S ha a nemzetiségi kérdést nálunk jobban oldották meg, mint bármely más soknemzetiségű államban, úgy ezt hazánk népei a Bolsevik Pártnak, a marxizmus-leninizmus megingathatatlan alapjára épült lenini-sztálini nemzeti politikának köszönhetik.

*

Miben áll a szocialista nemzetek kialakulásnak folyamata? Melyek azok a feladatok, amelyeket a Bolsevik Párt a régi nemzetek szocialista szeltemben való átalakítása során megoldott?

Az Októberi Forradalom, amely megdöntötte a kizsákmányoló osztályok uralmát, megsemmisítette a régi, burzsoa államapparátust, véget kellett hogy vessen, és valóban véget is vetett a nemzetek kényszerű egységének, amely az imperialista Oroszországban fennállott. Az Októberi Forradalom azzal, hogy létrehozta országunkban a proletáriátus diktatúráját, egyben a nemzetek

közötti új kapcsolatok kialakulásának, a szocialista [nemzetek közti olyan valóságos egység megszilárdításának feltételeit teremtette meg, amely nem az erőszakon, hanem a testvériségen és önkéntességen alapul.

Mivel a kapitalista rendszer szocialistává való átalakításaért folytatott harc alapvető fegyvere a proletárdiktatúra, ezért ez törvényszerűen nemzeti formát ölt, és ez a tény a proletárállamot még közelebb hozza és érthetőbbé teszi a néptömegek számára. A Bolsevik Párt már uralomrajutásának első napjaitól kezdve azáltal erősítette meg a proletárdiktatúrát, hogy fejlesztette a szovjet államiséget a nemzeti területeken. A Párt vezetése alatt hatalmas munka indult meg Oroszország közigazgatási átalakításaért a nemzeti sajtóságok figyelembevételével.

A szovjet államiségnek a nemzetiségi körzetekben való megteremtése közben V. I. Lenin és I. V. Sztálin több ízben rámutattak arra, hogy szoros barátságot kell létrehozni Oroszország népei között. Ezt feltétlenül megkövetelte a dolgozó tömegek sarkalatos érdeke, ezt diktálta az egész nemzetközi helyzet. A szovjet köztársaságokban élő nemzetek egyetemes népi jelleget öltő egyesítő mozgalmát betetőzte a Szocialista Szovjet Köztársaságok Szövetségének megalakulása a Szovjetek I. Össz-szövetségi kongresszusán.

A Szovjetunió megalakulása, melynek ihletői és szervezői V. I. Lenin és I. V. Sztálin voltak, világtörténelmi jelentőségű esemény volt. Az egységes szovjet szövetségi állam biztosítja a szocialista nemzetek baráti együttműködését, minden nép nemzeti érdekeinek az egyetemes államérdekkel való harmonikus összekapcsolását. A soknemzetiségű szovjet állam életképességéről tanuskodik a Szovjetunió szakadatlan megerősödése és kiterjedése, — új autonóm köztársaságok és területek, nemzetiségi körzetek, új szövetségi köztársaságok alakulása. Jelenleg a Szovjetunió 16 szövetségi köztársaságot, 16 autonóm köztársaságot, 9 autonóm területet és 10 nemzetiségi körzetet egyesít magában. A szocialista nemzeteknek ezek a szovjet állami formái a szocialista nemzetek keletkezése és fejlődése folyamán alakultak ki és visszatükrözik azokat a különbségeket, amelyek a nemzetek között a földrajzi helyzet, a népsűrűség és egyes nemzetek lélekszáma tekintetében fennáll.

A Szovjetunió szocialista nemzeteinek megvan a maguk nemzeti államiságuk. De az államiság egyik vagy másik formájának létezése nem ismerve a szocialista nemzetnek. Sztálin elvtárs már 1929-ben rámutatott arra, hogy mennyire hibás az a nézet, mely szerint a nemzet ötödik ismérvének kell tekinteni az illető nemzet saját, másoktól különálló államát is.

A szovjet nemzeti államiság segítette a dolgozók széles tömegeinek aktivizálását az államigazgatásban és a szocialista társadalom építésében. A szovjet nemzeti államiság létrejött és a Szovjetunió megalakulása olyan politikai forma volt, amely aktívan hozzájárult a régi nemzetek gazdasági alapjának és szellemi arculatának megváltozásához.

A régi nemzetek gazdasági átalakulása a szocialista nemzetek kialakulásának lényeges része. A Bolsevik Párt hozzáfogott Oroszország egész társadalmi rendszerének szocialista alapokon való következetes és tervszerű átalakításához, és különösen nagy figyelmet szentelt a nemzetiségi vidékek gazdasági fejlesztésének. Első feladatául azt tűzte ki, hogy következetes harcot folytat a nemzeti egyenlőtlenségnek a társadalmi és gazdasági élet minden területén fennálló maradványai ellen.

A történelmileg kialakult gazdasági egyenlőtlenség által létrejött tényleges nemzeti egyenlőtlenség felszámolása nélkül a szövetségi állam keretei

közt élő népek helyes és tartós együttműködését nem lehetett megteremteni. A gazdasági egyenlőtlenség felszámolása elválaszthatatlan része volt a népek szocialista szellemben való átalakításáért folytatott harcnak és ez a szocialista termelési mód megerősítése és az orosz népnek a nemzetiségi körzetek dolgozó tömegei számára nyújtott mindennapos, óriási, önzetlen segítségnyújtása által vált elérhetővé. Míg az első ötéves terv éveiben a Szovjetunió régi iparvidékein az ipari termelés kétszeresére növekedett, addig a nemzeti köztársaságok és területek ipari termelése ugyanazon idő alatt több mint a három és félszeresére emelkedett. A második sztálini ötéves terv éveiben a Bolsevik Párt a szocialista nemzetek népgazdaságának még rohamosabb ütemét biztosította. A nagyipari termelés 1936-ban az 1913 év termelésével összehasonlítva az OSzFSzK-ban 7.8-szorosára, az Ukrán SzSzk-ban 6.9-szorosára, a Belorussz SzSzk-ban 15.9-szeresére, a Gruz SzSzk-ban 18.6-szorosára, a Tadzsik SzSzk-ban 116-szorosára, a Kirgiz SzSzk-ban 95-szörösére növekedett.

Az ország szocialista iparosítása és a mezőgazdaság kollektívizálása döntő tényezők a szocialista termelési mód megerősítésében és igen nagy jelentőségük volt a nemzetek egyenlőtlenségének felszámolásában és a szocialista nemzetek gazdasági kialakításában.

A gazdaság szocialista átalakítása mind a társadalom teljes egésze, mind pedig a Szovjetunió területén élő nemzetek szempontjából gyökeres változást hozott létre az osztálystruktúrában és a társadalmi viszonyokban.

Országunk volt az az ország, ahol először számolták fel véglegesen az összes kizsákmányoló osztályokat, először szüntették meg azokat az okokat, amelyek az embernek ember által való kizsákmányolását és a társadalomnak és a nemzeteknek kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra való megosztását létrehozták. A szovjet társadalmat az egymással barátságban együttélő munkásosztály, parasztság és értelmiség alkotja és a szocialista építés idején gyökeresen megváltoztak a Szovjetunió dolgozói. A szocialista termelési mód megerősödésével felszámolták a nemzetek régi gazdasági közösségét és újat alkottak helyette. Ennek a közösségnek az alapja a szocialista gazdasági rendszer s a termelési eszközök és felszerelések szocialista tulajdona. A szocialista termelési mód megerősödésével a soknemzetiségű szocialista állam legyőzhetetlen erővé vált, mert szilárd gazdasági alapon nyugszik.

A szocialista nemzetek kialakulásának legdöntőbb tényezője a burzsoa nemzetek politikai és gazdasági tartalmának a szocializmus szellemében való átalakítása. Ennek a folyamatnak egyik összetevője a nemzetek szellemi areculatának megváltozása is.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom a marxizmus-leninizmus, a proletár internacionalizmus ideológiájának zászlaja alatt aratott győzelmet. Győzelmének eredményeképpen megdöntötték a kizsákmányoló osztályokat, — a népellenes ideológiák fő forrását, — szétzúzták és eltemették a hazug burzsoa és kispolgári nézetek egész rendszerét, amely a kapitalizmus örökkévalóságát és a nemzeti elnyomás felszámolásának lehetetlenségét hirdette. Ez, — amint Sztálin elvtárs írta, — »gyökeres fordulatot« hozott létre »az egész világ kizsákmányolt tömegeinek mindennapi életében és hagyományaiban, kultúrájában és ideológiájában.«²

Az egész soknemzetiségű szovjet nép érdekeit kifejező és a nemzetek barátságán alapuló új világnézetért folytatott harc érdekében szét kellett

² Sztálin, Művei, 10. köt. 240. o., oroszul.

zúzni az összes pártellenes és népellenes áramlatokat, lehetőséget kellett nyújtani a népi tömegeknek, hogy a gyakorlatban győződjenek meg a marxista-leninista elmélet helyességéről. Ki kellett írtani az emberek tudatából a nacionalizmust, a vallási tévhiteket, a multból öröklött szokásokat és hagyományokat és beléjük kellett oltani a munka, a tulajdon, az állam iránti új viszonyt, az emberi együttélés új szabályait, amelyek megfelelnek a szocializmus alapelveinek.

Ezek az óriási fontosságú feladatok jelentik a kultúrforradalom tartalmát. A Bolsevik Pártnak az összes nemzetek körében roppant nagy politikai és kulturális nevelőmunkát kellett végeznie a széles néprétegek tudatának átalakítása és átnevelése, a tartalmilag más minőségű, szocialista kultúra megerősítése terén.

V. I. Lenin és I. V. Sztálin a marxizmus történetében először tárták fel munkáikban a maga teljes mélységében az új, szocialista kultúra lényegét, hasonlíthatatlan fölényét a burzsoa kultúrával szemben.

Sem a burzsoa, sem a szocialista kultúra nem lehet nemzetietlen. A nemzeti kultúra a kapitalizmus idején tartalmában burzsoa, formájában nemzeti.

A nemzeti kultúra a proletárdiktatúrában tartalmában szocialista és formájában nemzeti, az a célja, hogy a tömegeket a szocializmus és internacionalizmus szellemében nevelje. V. I. Lenin és I. V. Sztálin állandóan harcoltak a nemzeti kultúra lebecsülése, a nemzeti nihilizmus ellen. A nemzeti nyelv mindig egyetemes népi nyelv volt és ezt a szerepet ma is sikeresen tölti be. A nemzeti nyelvek hazánkban az Októberi Forradalom után új szavakkal és kifejezésekkel gazdagodtak, amelyek a szocialista termelés, az új állam és az új kultúra fejlődésével kapcsolatban keletkeztek. A nemzeti nyelvek így hajlékonyabbak és gazdagabbak lettek, alkalmassá váltak arra, hogy teljes mértékben kifejezzék a szocialista kultúra tartalmát.

A szocialista kultúra hazánk különböző népeinél formájában különböző, de lényege emellett mindig egy marad : szocialista tartalom, szocialista eszmeiség. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a nemzeti kultúra fejlődése a kapitalizmus viszonyai között mindenképp az uralkodó nemzet nemzeti kultúrájának fejlődését jelenti az elnyomott, alárendelt nemzet nemzeti formái fejlődésének rovására. A burzsoa társadalomban a nemuralkodó nemzetek nemzeti kultúráját korlátozza és elnyomja az uralkodó nemzet kizsákmányoló osztályainak politikája. A szovjet viszonyok között viszont minden feltételt megteremtettek ahhoz, hogy az egységes szocialista tartalom talaján a nemzeti formák kivirágozhassanak. A szocialista kultúra nemzeti formáinak változatossága a szocialista tartalmat az összes nemzetiségek dolgozói számára hozzáférhetővé és érthetővé teszi.

A Bolsevik Párt kitartóan és következetesen folytatta a kulturális építés lenini-sztálini politikáját és kimagasló eredményeket ért el.

I. V. Sztálin az országunkban lezajlott kultúrforradalmat jellemezve, így tárta fel lényegét: »Az általános, kötelező, a Szovjetunió nemzetiségi nyelvein folyó elemi oktatásnak életbeléptetése, az összes különböző fokozatú iskolák és tanulók számának növekedése, a főiskolát végzett szakemberek számának növekedése, az új szovjet értelmiség megteremtése és megerősödése — ez a nép kulturális emelkedésének általános képe.«³

³ Sztálin: A leninizmus kérdései, 1950 691—692. o.

A kultúrröfordalom, mely a szocialista építés történelmileg szükségsszerű alkotórésze volt, mélyrehatóan megváltoztatta az emberi pszichológia alapjait, felvirágoztatta a nemzeti kultúrákat, megerősítette az élenjáró, legmélyebb eszmei tartalmú kultúrát: a szocialista kultúrát. A kultúrröfordalom megszüntette a nemzetek közötti kulturális egyenlőtlenséget, és a Szovjetunió összes népeit a szocialista kultúra színvonalára emelte fel. Országunkban kiförmálódtek a nemzetek új lelki és erkölcsi tulajdonságai, amelyek összhangban vannak az új termelési móddal és az új termelési viszonyokkal. A szocializmus termelési viszonyai kitépték az individualizmus, az apolitikus magatartás, a népek közötti bizalmatlanság és ellenségeskedés gyökereit. Az összes nemzetek dolgozóinak széles tömegei felemelkedtek az egyetlen nempi és állami érdekek magasrendű átértéséhez. A tömegeket átható szocialista öntudat a szovjet társadalom hatalmas lendítőereje lett. Erről a legnagyobb mértékben a szocialista munkaversenynek és legmagasabb formájának, a sztahanovista mozgalomnak a fejlődése, a tömeges hősiesség, az újító mozgalom, a szocialista hazáért tanusított önfeláldozás tanuskodik.

Amilyen mértékben fejlődtek a nemzeti kultúrák, olyan mértékben alakult ki a Szovjetunió különböző nemzetei között az eszmei közelség, született meg a kulturális közösség, amelynek alapja a Szovjetunió testvéri népeinek egymás története és kultúrája iránti kölcsönös megbecsülése. De a legszilárdabb alapot a népek egymáshoz és elsősorban a nagy orosz néphez való közeledése alkotta. Az orosz néphez, melynek kultúrája vezető szerepet játszott és játszik ma is változatlanul a Szovjetunió összes többi népeinek kulturális fejlődésében. A marxizmus-leninizmus ideológiája, a proletár internacionalizmus ideológiája a Szovjetunió osztatlanul uralkodó ideológiája lett. A szocialista nemzeteknek ezen az alapon kialakult kulturális közössége azt jelentette, hogy megerősödtek a szocialista nemzetek egységének ideológiai alapjai és megszilárdult testvéri együttműködésük az egységes szövetségi állam keretein belül.

A szocializmus győzelme azt jelentette, hogy befejeződött a szocialista nemzetek kialakulási folyamata. Ezt a folyamatot a Bolsevik Párt irányította. A Párt politikája biztosította a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetségét mindegyik nemzetben belül és biztosította az összes nemzetiségek munkásosztálya és parasztsága közötti szoros baráti kapcsolatokat, amelynek eredményeként hazánkban kiküszöböltük a nemzeti ellentéteket és a társadalmi élet minden területén létrehoztuk az összes nemzetek érdekegységét.

A marxizmus-leninizmus azt tanítja, hogy a kapitalizmusról a szocializmusra való áttérés időszakában az osztályharc különösen éles formákat ölt. A szocializmus építése, a szocialista nemzetek kialakulása nem volt és nem is lehetett sima folyamat. Kemény harcot kellett vívni a kizsákmányoló osztályok és pártjaik maradványai, ügynökeik — a trockisták, buharinisták, nacionalista elhajlók és a szocializmus többi ellenségei ellen. Oroszország munkásosztálya a Bolsevik Párt vezetésével, szövetségben a dolgozó parasztsággal, az egész világ munkásosztályának támogatásával, sikeresen valósította meg a régi nemzetek átalakítását a szocializmus szellemében.

A szocialista nemzetek kialakulása szemléltetően mutatta a szocialista felépítmény, és elsősorban a Bolsevik Párt által vezetett szovjet állam hatalmas alkotó szerepét. A szovjet állam óriási aktív erőnek bizonyult, amely népünket mozgósította a régi alap és a régi osztályok felszámolására, a szocialista alap megteremtésére és megszilárdítására.

A szocialista nemzetek a Nagy Honvédő Háború éveiben mutatták meg szilárdságukat és teljes életképességüket. A háború alatt még jobban meg erősödött a szocialista nemzetek állama és a Szovjetunió népei még szorosabban tömörültek Lenin és Sztálin pártja köré.

A szovjet nép megvalósította a népgazdaság újjáépítésének és fejlesztésének háborúutáni ötéves tervét, újabb kimagasló sikereket ért el és messz maga mögött hagyta a háború előtti idők eredményeinek jó részét. A szovjet nép által elért kiváló eredmények lehetőséget teremtettek ahhoz, hogy 1950-ben hozzáfoghassanak olyan hatalmas építkezésekhez, mint a kujbisevi és sztálingrádi vízierőmű, a Türkmen Főcsatorna, a kahovkai vízierőmű, a dél-ukrajnai és északkrimi csatornák. E nagyszerű építkezések ragyogóan fejezik ki a lenini-sztálini politika diadalát és ennek legyőzhetetlen erejéről tanuszkodnak.

A kommunizmus építése során azonban a Bolsevik Párt nemcsak azt biztosítja, hogy országunk szocialista nemzeteteinek termelőeri fejlődjenek rohamosan, hanem a szellemi kultúra területén is bőséget teremt, ami nélkül a kommunizmus elképzelhetetlen. 1950-ben a Szovjetunió főiskoláit — a levelező hallgatókat beleszámítva — 1 128 000 hallgató látogatta, tehát 316 000-rel több, mint a háború előtt. Az általános iskolákban, technikumokban és más szakiskolákban több mint 36 millió tanuló tanult, tehát majdnem 2 millióval több, mint 1948-ban. 1949-től kezdve országunkban megkezdték a hétéves tankötelezettség bevezetését a városokban és a falvakban.

A Bolsevik Párt, amely vezeti a kommunizmus építését, biztosítja a szocialista nemzetek sokoldalú fejlődését, harcol az összes szocialista nemzetek népgazdaságának és kultúrájának további fellendítéséért, a kommunizmus által megkövetelt színvonal eléréseért. Megvalósítja országunk összes dolgozóinak kommunista nevelését, a nemzeti értelmiségi káderek képzését és eszmei-politikai megedzését. A Bolsevik Párt szervezi az országunk népei és nemzeteti közötti együttműködést és kölcsönös segítséget a kommunista építés minden területén, és megvalósítja a szocialista nemzetek és nemzeti kultúrák közötti további közeledés politikáját.

A szocialista nemzetek közeledésének nagyszerű folyamata játszódik le országunkban. A Bolsevik Párt ideológiája országunk minden nemzetét lelki egységbe forrasztotta össze. A Szovjetunió minden népe lelkesen hajtja végre a Bolsevik Párt politikáját. Szétbonthatatlan egységbe olvadt össze a nép és a kommunizmus.

A Szovjetunió gazdasági építésének minden területén egyre gyarapodó sikerek szemléltetően tanuszkodnak a szocialista nemzetek mindjobban fokozódó gazdasági közeledéséről.

Ugyanilyen közeledési folyamat megy végbe a kultúra területén is, ami nem véletlen, mert a nemzeti kultúrák fejlődése az egységes szocialista tartalom, az igazi nemzetköziség alapján megy végbe, és bármelyik szocialista nemzet nemzeti kultúrája a szovjet szocialista kultúra alkotórésze. Ezért büszkéek a Szovjetunió népei a Szovjetunió bármely nemzetiségének kulturális vívmányára, ezért erősödik meg a nemzeti kultúrák növekedése és rohamos fejlődése arányában a Szovjetunió népei közti kulturális közösség, aminek elsőrangú fontossága van minden nép nemzeti kultúrája és a nemzetközi kultúra gazdagodása szempontjából.

Amikor a szovjet szocialista nemzetek közeledési folyamatáról beszélünk, meg kell említenünk azt a nagyszerű tényt, hogy a Szovjetunio nemzetei egyre szorosabban tömörülnek az orosz szocialista nemzet — a Szovjetunio legkimagaslóbb nemzete — köré, amely rendkívül fontos szerepet játszott a szocialista nemzetek kialakulási folyamatában és ugyanilyen szerepet tölt be további fejlődésükben.

A szocialista nemzetek politikai, kulturális és gazdasági közeledési folyamata, szocialista fejlődésük törvénye.

A legfontosabb feltétel, amely biztosítja a szocialista nemzetek további fejlődését a kommunizmus felé vezető úton, a szocialista nemzeteknek összeolvadásuk felé haladó, egyre fokozódó közeledése útján — a leghatározottabb és legkönyörtelenebb harc az emberek tudatában még megmaradt kapitalista csökevények, a burzsoa-nacionalista ideológia jelenségei ellen és a dolgozó tömegeknek a szovjet hazafiság és a népek közti barátság, a szocialista internacionalizmus szellemében való nevelése.

Sztálin elvtárs azonban rámutat, hogy a szocializmus egy országban aratott győzelmének korszakában még nincsenek meg azok a feltételek, amelyek a nemzetek és a nemzeti nyelvek összeolvadásához szükségesek. Midőn Sztálin elvtárs vázolta, hogy a nemzetek milyen fejlődési folyamaton mennek át a világ-proletárdiktatúra győzelmének korszakában, rámutatott arra, hogy ennek a diktatúrának első szakasza a korábban elnyomott népek és nemzeti nyelvek fejlődésének és felvirágzásának, a nemzetek közti egyenjogúság megerősítésének, a nemzetek közötti bizalmatlanság felszámolásának és a nemzetek közötti kapcsolatok létrehozásának és megerősítésének korszaka lesz.

Csak a proletáriátus világdiktatúrája időszakának második szakaszában és olyan mértékben, amint az egységes szocialista világgazdaság kialakul, »kezd majd kialakulni valamilyen közös nyelv, mert a nemzetek csak ebben a szakaszban fogják érezni, hogy nemzeti nyelvükön kívül egy közös nemzetközi nyelvre van szükségük, amely megkönnyíti érintkezésüket, gazdasági, kulturális és politikai együttműködésüket.«⁴

Az emberiség következő fejlődési szakaszában, a kapitalizmus megdöntése után, a nemzetközi különbségek és nyelvek kezdenek majd elhalni, és helyüket átadják egy az egész világ számára közös nyelvnek, »amikor a szocialista világgazdasági rendszer eléggé megerősödik s a szocializmus a népek életmódjává lesz, amikor a nemzetek a gyakorlatban meggyőződnek arról, hogy a közös nyelv előnyösebb a nemzeti nyelveknél.«⁵

A nemzetek fejlődési távlatainak az a kidolgozása és mélyreható elméleti megvilágítása, amit I. V. Sztálintól a világ összes kommunista pártjai számára kaptunk, hatalmas jelentőségű. Felmérhetetlen jelentősége van annak, hogy Sztálin elvtárs feltárta a nyelvek fejlődési sajátosságait a kapitalizmus uralmának korszakában és a szocializmus világméretű győzelme utáni korszakban.

A nyelvek szabad fejlődése a szocializmus világméretű győzelméig nincs biztosítva, addig csak győztes és legyőzött nyelvek lehetnek. A nyelvek keresztveződése, amely a nyelvek uralmáért folyó harc során megy végbe, nem

⁴ Sztálin, Művei, 11. köt. 380. o.

⁵ U. o.

új nyelvek kialakulásához vezet, hanem az egyik nyelv győzelméhez és a másik vereségéhez. A nyelvek fejlődésének ezek a törvényszerűségei, amelyek jellemzőek a kapitalizmus uralmának korszakára, elvesztik erejüket a szocializmus uralmának korszakában. Ebben a korszakban »szó sem lehet egyes nyelvek elnyomásáról és vereségéről és más nyelvek győzelméről. Itt ... a nemzeti nyelvek százaival lesz dolgunk, amelyek közül a nemzetek huzamos gazdasági, politikai és kulturális együttműködésének eredményeképpen ki fognak emelkedni eleinte a leggazdagabbá vált egységes övezeti nyelvek, azután pedig az övezeti nyelvek egy közös nemzetközi nyelvvé olvadnak össze, amely természetesen nem lesz sem német, sem orosz, sem angol nyelv, hanem egy új nyelv, amely magába olvasztotta a nemzeti és övezeti nyelvek legjobb elemeit.«⁶

*

Melyek hát a burzsoa és a szocialista nemzetek közötti alapvető különbségek?

I. V. Sztálin azt tanítja, hogy a burzsoa nemzetek élén a burzsoázia és nacionalista pártjai állanak. A burzsoázia megsemmisítette a feudalizmust és a feudális széttagoltságot, összetömörítette és összeforrasztotta a nemzetet, rányomta bélyegét a nemzet egész arculatára, osztályérdekeinek megfelelően alakította ki szellemi és társadalmi-politikai arculatát. Az ilyen nemzeteket vezető burzsoázia osztálybékét hirdet a nemzetben belül a »nemzet egysége« érdekében, nemzetének területét más országok rovására akarja kiterjeszteni, bizalmatlanságot és gyűlöletet hint szét más nemzetek iránt. A burzsoázia és nacionalista pártjai a nemzeti kisebbségek elnyomásának és az imperializmussal való közös front fenntartásának politikáját folytatják, hogy megtartsák uralmukat és elnyomhassák a népek nemzeti felszabadító mozgalmát.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom teljesen új korszakot nyitott a nemzetek fejlődésének történetében — az előző, burzsoa nemzetektől gyökeresen eltérő új szocialista nemzetek keletkezésének, kialakulásának és felvirágzásának korszakát. I. V. Sztálin a következőképpen mutatott rá ezekre a gyökeres különbségekre: »A munkásosztály és internacionalista pártja az az erő, amely ezeket az új nemzeteket összeforrasztja és vezeti. A nemzetben belül a munkásosztály és a dolgozó parasztság szövetsége, melynek az a célja, hogy a szocializmus győzelmes építése érdekében felszámolja a kapitalizmus maradványait; a nemzeti elnyomás maradványainak megsemmisítése a nemzetek és nemzeti kisebbségek egyenjogúsága és szabad fejlődése érdekében; a nacionalizmus maradványainak megsemmisítése a népek közötti barátság megteremtése és a nemzetköziség megvalósítása érdekében; egységfront valamennyi elnyomott és nem teljesjogú nemzetel a hódító politika és a hódító háborúk elleni harcban, az imperializmus elleni harcban — ilyen ezeknek a nemzeteknek szellemi és társadalmi-politikai arculata.«⁷

A burzsoa és szocialista nemzetek elsősorban gazdasági alapjaik tekintetében különböznek egymástól. Gazdasági alapjaik különbözősége határozza meg osztályösszetételük és szellemi arculatuk, társadalmi-politikai érdekeik és törekvéseik különbözőségét.

A kapitalista magántulajdon, a burzsoa nemzetek gazdasági alapja, leküzdhetetlen akadályt képez a nemzetek közeledésének útján és ez a főoka

⁶ Sztálin: Marxizmus és nyelvtudomány, Szikra, 1950. Melléklet. 9—10. o.

⁷ Sztálin, Művei, 11. köt. 369—370. o.

a népi tömegek nyomorának és éhinségének, kulturális elvadulásának és politikai jogfosztottságának. Jellemzően szemléltetik ezt a szocialista nemzetek fejlődéséről és a szomszédságukban élő, még burzsoa nemzetek helyzetéről szóló összehasonlító adatok. A cárizmus megdöntése előtt ezek, amazokkal körülbelül egyforma gazdasági és kulturális színvonalon állottak.

A szovjet hatalom idején az Azerbajdzsáni és Üzbég SzSzK-ban a szocialista ipar hatalmas központjai épültek ki; élenjáró technikával ellátott szovhozok és kolhozok alakultak. A velük szomszédos Irán és Törökország, úgy, mint azelőtt, most is elmaradt agrárországok. Iránban a parasztok kétharmadának nincsen földje, mert a megművelt földek 62 százaléka a földbirtokok kezében van. Törökországban a parasztok túlnyomó többségének nincs földje. A szovjet uralom ideje alatt az Azerbajdzsáni és Üzbég SzSzK-ban teljesen megszüntették az írástudatlanságot. Ezeket a köztársaságokat széleskörű iskolahálózat borítja. Iránban viszont a mai napig a lakosság 85 százaléka analfabéta. Az Üzbég SzSzK-ban jelenleg 36 főiskola van, azaz minden 175 000 lélekre jut egy. Törökországban mindössze 10 főiskola van, azaz 1 950 000 lélekre jut egy. Az Azerbajdzsáni SzSzK-ban 13 színház, 2100 kultúrpalota és klub van. Az Üzbég SzSzK-ban 23 színház és 3011 kultúrpalota és klub működik. Iránban vagy Törökországban még csak ehhez hasonlót sem találunk. Az Azerbajdzsáni SzSzK-ban 5902 orvos működik, azaz minden 525 emberre jut egy. Iránban mindössze 1500 orvos van, azaz minden 11 333 lélekre jut egy.⁸

Egyetlen burzsoa nemzet sem álmodhat olyan sikerekről, mint amilyeneket a szocialista nemzetek a Szovjetunióban a gazdaság és kultúra területén elértek. Pedig nem szabad elfelejtenünk, hogy a burzsoa nemzetek ötven, száz, sőt kétszáz év óta léteznek, míg a szocialista nemzetek országunkban csak azután keletkeztek és alakultak ki, miután a kapitalizmust megdöntöttük Oroszországban, miután a burzsoáziát és nacionalista pártjait felszámoltuk, miután a proletárdiktatúrát és a szovjet rendszert megszilárdítottuk. A szocialista gazdasági rendszer és a termelőeszközök szocialista tulajdona — a szocializmus alapjai — feltétlenül közelhozzák egymáshoz az embereket, végérvényesen felszámolják a nemzeti viszályokat, páratlan feltételeket teremtenek az összes nemzetek gazdasági és kulturális felvirágzásához.

A burzsoázia és uszályhordozói, hogy megmentsék a kapitalizmust és fenntartsák a burzsoa nemzeteket, osztálybékét hirdetnek a nemzetben belül, betiltják és terrorizálják a haladó szervezeteket, fizikailag megsemmisítik a másként gondolkodókat, egész országokat börtönné és koncentrációs táborokká változtatnak. A hitleristák németországi példáját követik ma az USA főkolompasai és lakóik Görögországban és más országokban.

Vajjon az osztályérdekek milyen egységéről lehet például szó az Amerikai Egyesült Államokban, »ahol talán a legmélyebb szakadék tátong a dölyfös, sz. nnyben fetregő és fényűzésben tobzó milliárdosok maroknyi csoportja és az örökösen a nyomor szélén tengődő dolgozók milliói között«.⁹

Az Amerikai Egyesült Államok, élén a finánctóke mágnásaival, a világreakció központjává lett. Az USA a népek igazi börtöne, 14 milliónyi

⁸ Ld. *L. Berija*: A kommunizmus győzelmeinek nagy ihletője és szervezője, (Szóálinról, *A Pravda* ünnepi száma Sztálin elvtárs 70. születésnapja alkalmából, Szikra, 73—74. o.)

⁹ *Lenin*, Művei, 28. köt. 45. o., oroszul.

néger gyakorlatilag meg van fosztva a politikai és állampolgári jogoktól. Mindössze a lakosság 20 százalékának van lehetősége orvosi ellátás igénybevételére. Az USA-ban, ahol a felnőtt lakosság között 20 milliónyi analfabéta van, ahol 6 millió gyereknek nincs lehetősége arra, hogy iskolába járjon, az 1950—51. évi állami költségvetésből közoktatásra mindössze egy százalékot fordítanak, az 1949-ben fegyverkezésre fordított kiadások viszont 26-szorosan túlszárnyalták a közoktatásra és egészségvédelemre fordított összegeket.

A burzsoa nemzetek egymással ellenséges osztályokból állanak és belsőleg nem forrhatnak össze.

A magántulajdonon és kizsákmányoláson alapuló burzsoa nemzeteket kibékíthetetlen belső ellentmondások jellemzik, amelyek vaskövetkezetességgel hozzák létre a burzsoa nemzetek felszámolásának előfeltételeit. Az osztályok közötti engesztelhetetlen harc — a burzsoa társadalom és a burzsoa nemzetek közelgő átalakításának legfőbb hajtóereje. De — amint Sztálin elvtárs rámutat — az osztályok ellentéte és elkeseredett harca a burzsoa nemzeteken belül nem jelenti a nemzetek széthullását. A burzsoázia és a proletáriátus érdekellentétét, az elkeseredett és egyre fokozódó osztályharcot nem szabad metafizikusan úgy tekinteni, — mint az egymással ellenségesen szembenálló osztályok közötti mindennemű kapcsolat megszakadását. Amíg a kapitalizmus fennáll, a burzsoát és a proletárt — mint a burzsoa társadalom részeit — összefűzik a gazdasági szálak. Itt az ellentétek egységének dialektikus törvénye működik.

Minden burzsoa nemzetben két nemzet van. Van egy Amerika, amely Trumané és Achesoné, de létezik Howard Fast és Paul Robeson Amerikája is. Létezik Laval és Pétain Franciaországa és megvan Henri Barbusse és Joliot-Curie Franciaországa is. Minden burzsoa nemzetnek két kultúrája van. A magát túlélő, hanyatló, burzsoa kultúra mellett megtalálhatók a fejlődő, demokratikus és szocialista kultúra elemei, amelyek a haladást szolgálják és amelyeké a jövő.

A burzsoa nemzetekkel szemben a szocialista nemzetek egységes egészt alkotnak és valóban egyetemes népi jellegűek. A szocialista nemzetek az egymással barátságban élő, akarategységükkel és társadalmi-politikai törekvéseikben összeforrt munkásosztályból, parasztságból és értelmiségből állanak. A barátság, az erkölcsi és politikai egység a szovjet szocialista nemzetek jellemvonása.

A burzsoa nemzetek dolgozó tömegei a kapzsi imperialisták által nyomorúságos tengődésre vannak ítélve. Ezzel szemben a szocialista nemzetek legfontosabb fejlődéstörvénye a nép jólétének szakadatlan emelkedése. A Szovjetunióban egyedül a háború utáni időben négyízben szállították le az élelmiszerek és ipari cikkek árait. Ezáltal a lakosság összesen 202 milliárd rubel többletjövedelemre tett szert. Az állam a nép életszínvonalának emeléséről csak a szocializmus világában, a szocialista nemzetek világában gondoskodhatik.

A szocialista nemzetek szellemi arculatuk tekintetében is gyökeresen különböznek a burzsoa nemzetektől. »Burzsoa nacionalizmus és proletár internacionalizmus — írta Lenin — ez két kibékíthetetlenül ellenséges jelszó, amelyek megfelelnek az egész tőkés világ két nagy os tálytáborának és két politikát (sőt két világnézetet) fejeznek ki a nemzeti kérdésben.«¹⁰

¹⁰ *Lenin, Művei, 20. köt. 10. o. oroszul.*

Leninnek ezek a szavai, melyeket még 1913-ban írt, világosan kifejezésre juttatják a kapitalista világ két egymás ellen harcoló osztályának — a burzsoáziának és a proletáriátusnak a nemzeti kérdésben vallott álláspontját, jellemzik a burzsoa és szocialista nemzetek szellemi arculatának ellentétét.

A nacionalizmus a kizsákmányoló osztályok politikája és ideológiája. Ezzel a mérgezett fegyverrel a burzsoázia bizalmatlanságot és gyűlöletet terjeszt az emberek között az idegen nemzetek iránt, elnyomja a nemzeti kisebbségeket és idegen területeket rabol el.

Az imperialisták rabló ösztönei, rettegésük a béke, a demokrácia és a szocializmus egyre fokozódó és erősödő erejétől a reakciós politikusok, filozófusok és jobboldali szocialisták által elültetett faji fanatizmus legtorzabb formáit hozták létre. Az USA-ban és Angliában mind szélesebb méretekben terjesztik a modern malthuziánusok különféle kannibál elméleteit, amelyek azt a célt szolgálják, hogy az amerikai-angol imperialisták érdekében megszilárdítsák az emberpusztítás barbár kultuszát, bebizonyítsák a népek közötti háborúk kikerülhetetlen voltát, elrejtsek a burzsoa nemzetek sokmillió dolgozó tömegei előtt a gyöttrő éhínség és nyomor igazi okait. Nem kevésbé elterjedt a reakció országaiban az agresszív nacionalizmus egyik legarcátlanabb formája, a kozmopolitizmus. Ennek az elméletnek a hirdetői dühödt vadsággal vetik magukat a nemzeti szuverénitásra elvére, és azt a szörnyű gondolatot próbálják belopni az emberek közé, hogy a népeknek nemzeti szuverénitásuk fenntartására irányuló törekvése a háborúk és viszályok oka és a népeknek jó az, ha átengedik magukat az amerikai imperialistáknak, hadd falják fel őket.

A kozmopoliták és a malthuziánusok, ezek a címeres gazemberek és embergyűlölők, cinikus arcátlansággal úgy tüntetik fel a háborút, mint a társadalmi haladás eszközét. Mivel a háborúban látják a legjobb eszközt arra, hogy az amerikai monopoliumot, a világuralmat kezükbe kaparintsák, arról üvöltöznek, hogy a háború kiküszöbölése a nemzetek halálának első szimptomája, stb.

Ilyen a faji fanatizmus szélső határáig jutott nacionalizmus népellenes ideológiájának lényege.

A burzsoa nacionalizmus, a munkásmozgalom és a népek felszabadító mozgalmának legveszélyesebb ellensége, még él és képes arra, hogy megmérgezze az emberek tudatát. Erről újabb bizonyosságot nyújt a Tito-klikk burzsoa nacionalistáinak áruló politikája Jugoszláviában, akik — mint ez várható is volt — áttértek a fasizmusra és Jugoszlávia nemzeti érdekeinek közvetlen elárulására. A Tito-Rankovics-klikk sovinszta faji politikát, a nemzeti kisebbségek vadállati elnyomásának politikáját folytatja, megfosztja őket a szabad fejlődés minden lehetőségétől.

A Lenin és Sztálin vezette Bolsevik Párt egész tevékenysége folyamán határozottan küzdött a burzsoa nacionalizmus minden megjelenési formája ellen. Lenin—Sztálin pártja a dolgozó tömegeket a proletár internacionalizmus zászlaja alá tömörítette, a kapitalizmus és a kizsákmányoló osztályok, a nacionalista, népellenes ideológia forrásainak felszámolására vezette őket. A szocializmus győzelmével a proletár internacionalizmus ideológiája lett országunkban az osztatlanul uralkodó ideológia. A Szovjetunió Ha.ánk népei közötti barátság erődje lett.

A proletár internacionalizmus a szocialista nemzetek, a társadalmi és nemzeti elnyomás alól felszabadult egyenlő jogokat élvező népek barátságának ideológiája. A szovjet ideológia — a szovjet hazafiság ideológiája, — szöges

ellentétben áll a burzsoa nacionalizmussal. A szovjet embereket a szovjet nemzeti büszkeség, a szocialista Haza iránti szeretet, az életadó szovjet hazafiság szellemében neveli. A szovjet emberek tiszteletben tartják a többi népek jogait és szabadságát, védelmezik nemzeti érdekeiket és nemzeti függetlenségüket.

A proletár internacionalizmus a dolgozó tömegek alapvető érdekeit fejezi ki és ezért a népek nemzeti és állami szuverénitásának eszméjét védelmezi. A jelenlegi körülmények között a burzsoáziát állati rettegés tölti el a népek egyre növekvő felszabadító mozgalmával szemben. Ezért kész saját nemzetének és saját népének érdekeit is bármikor elárulni, népét bármikor eladni, csakhogy önző osztályérdekeit megvédje. A haladó egyetemes nemzeti érdekek egyedüli képviselője a kommunista pártok által vezetett proletariátus.

A proletár internacionalizmus elképzelhetetlen a nemzeti szuverénitását vívott harc, a népek szabadságáért, becsületéért és függetlenségéért való kiállás nélkül. Ma, amikor az imperialista reakció olyan eszeveszett támadásba lendült, a nemzetek csak úgy tudják nemzeti függetlenségüket és nemzeti szuverénitásukat megvédeni, ha megerősítik az egész világ dolgozóinak harci egységfrontját. A jelenlegi körülmények között a nemzeti függetlenségért vívott harc szükségszerűen összeolvad az imperializmus ellen, a békéért, demokráciáért és szocializmusért vívott harccal. A proletár internacionalizmus lényege a mai szakaszban abban áll, hogy harmonikusan összekapcsoljuk a nemzeti szuverénitását, az igazi népi demokráciáért folytatott harcot az egész, Szovjetunió által vezetett antiimperialista tábor közös harcával.

Tehát a szocialista és burzsoa nemzetek gyökeresen különböznek egymástól gazdasági alapjuk, osztályösszetételük és lelkialkatuk tekintetében. Ezenkívül sarkalatosan különböznek a más nemzetekhez és népekhez való viszonyukban is.

Az egyes nemzeteknek más nemzetekre gyakorolt nemzeti elnyomása és felettük való uralma, a nemzetek között szított gyűlölet törvényszerűen következik a burzsoázia és pártjai által vezetett régi nemzetek természetéből. A kapitalizmus elképzelhetetlen annexió és nemzeti elnyomás, rablás és háború nélkül, melyeknek az a célja, hogy megfojtsák a kis és gyenge nemzeteket. »Az imperializmus — mondotta Lenin — azt jelenti, hogy egy maroknyi „nagy”-hatalom egyre fokozottabb mértékben elnyomja az egész világ nemzeteit.«¹¹

A kapitalizmus és a burzsoa nemzetek egész története, különösen az imperializmus korszakában, a népek elleni durva erőszaknak, szabadságuk és jogaik letiprásának, az imperialista vadállatiasságnak és a gyarmati háborúknak története.

A második világháború, amely soha sem tapasztalt mértékben fokozta a népek öntudatának kifejlődését, hatalmas mértékben kiélezte a gyarmati rendszer válságát. Ilyen körülmények között az angol, francia, holland és egyéb gyarmatosítók nem tudtak megbirkózni az egyre növekvő nemzeti felszabadító mozgalommal, és az USA imperialistáira kezdtek támaszkodni, akik a népi szabadság elnyomóinak szerepét vállalták magukra.

Az amerikai imperialisták a legvadállatibb, a legrablóbb módszereket alkalmazzák a gyarmati népek elnyomására. Megteremtették a szörnyű gyarmati rendszert, és immár több mint 50 év óta könyörtelenül elnyomják Porto-Rico és a Fülöp-szigetek népeit. »Segély« örve alatt szétzüllesztik

¹¹ Lenin, Művei. 21. köt. 320. o.

Latin-Amerika, Törökország, Szaudi Arábia és más országok gazdaságát. Az USA a népek és nemzetek függetlenségének és állami szuverenitásának halálos ellensége. A viláгурalmat tűzték ki céljuknak és arra törekednek, hogy Nyugat-Európa országait is gyarmati függvényükké tegyék.

Az USA uralkodó körei a nemzetközi együttműködést durva diktátummal helyettesítik. Viláгурalmi lázalmuk megvalósítása céljából két darabra igyekeznek szakítani a német nép élő testét, vissza akarják állítani a német imperializmust és felélesztik a nacionalista Németországot. Az USA agresszív politikájának sugalmazói meghíúsítják a nemzetközi együttműködést, lábbal tiporják az államok és népek szuverén jogait, az ENSz-et az egyenlő jogú nemzetek világszervezetéből egy amerikai szolgálatban álló szervezetté változtatják. Az amerikai imperialisták »a keleti népek jóbarátainak« köntösében tetszelegnek, holott a valóságban nyílt imperialista rablást folytatnak. Segítik az angol, francia, holland gyarmatosítókat Indokína, Malaya, Indonézia és India nemzeti felszabadító mozgalmainak könyörtelen elfojtásában. Megszállták a Kína területéhez tartozó Taivan szigetet. Romba döntötték a szabadságszerető Koreát, mert a koreai nép nem akar amerikai elnyomás alatt élni.

Egészen más politikát folytat a népek és nemzetek közötti viszonyok tekintetében a Szovjetunió, a szocialista nemzetek állama. A szovjet külpolitika a népek közötti béke és barátság politikája. Ez a politika közvetlenül a szocialista társadalmi rendszer alapjaiból és a szovjet nép érdekeiből folyik. A Szovjetunióknak nincs szüksége külföldi terjeszkedésre, nincs szüksége gyarmati hódításokra. A szocializmus ellensége a nemzeteken gyakorolt erőszaknak. A szocialista nemzetek törvénye az összes elnyomott és jogfosztott nemzetekkel való egységfront kialakítása a hódító politika és hódító háborúk, az imperializmus elleni harcban.

A Szovjetunió az összes népek szabadságának és függetlenségének előharcosa, ellensége a nemzeti és faji elnyomásnak, a gyarmati kizsákmányolás minden formájának. A szovjet kormány szakadatlanul és következetesen képviseli a béke és a nemzetközi biztonság komoly biztosítékát jelentő programot. A Szovjetunió békeszerető javaslatait változatlan dühhel támadja az ENSz agresszív magva. De a szovjet külpolitikának mélyrehatóan forradalmasító jelentősége van, az emberek egyre újabb millióit nyeri meg.

Az imperialistaellenes tábor, a béke és a demokrácia tábora, élén a világ béke hástyjával és zászlóvivőjével, a Szovjetunióval ma az egész nemzetközi helyzetnek hatalmas tényezőjévé vált. Egyre magasabbra emelkedik az egész világ munkásainak öntudata, nőnek és erősödnek a munkásosztály és az összes dolgozók nemzetközi demokratikus szervezetei. Korunknak ez a nemzetközi mozgalma porrázúzza az imperialista rabló terveit.

A demokrácia és a szocializmus egyre növekvő erői mind nagyobb rettegésben tartják a rabló amerikai imperializmus ideológusait. Egyikük, Herbert Hoover, nemrégiben tartott beszédében keserűen beismerte: »az igazság felháborító«. — Igen, az igazság az imperialisták részére rendszerük alkonyán valóban felháborító. De a történelem halad a maga útján, kéréllhetetlen törvényeinek engedelmeskedve. A világ népei nem hajlandók tovább eltérni lealzó helyzetüket, meg akarnak szabadulni a véres imperialista háborúktól, imperialisták és kizsákmányolók nélkül akarnak élni. Lelkesítő példaként a Szovjetunió, a kommunista jövő népeinek testvéri családja áll előttük.

Világtörténelmi jelentősége van annak, ahogy a Szovjetunió a nemzetiségi kérdést megoldotta, ahogy Sztálin elvtárs a szocialista nemzetek kialakulásának elméleti megvilágítását adta, ahogy zseniálisan feltárta a szocialista nemzetek fejlődésének törvényszerűségeit és távlatait a szocializmusnak egy országban aratott győzelmének korszakában, és ahogy megvilágította a nemzetek, a nemzeti kultúrák és nyelvek összeolvadását a kommunizmus győzelme után az egész világon. A bolsevizmus a nemzetiségi kérdés megoldásának mintaképe a politikában, stratégiában és taktikában.

A népi demokratikus országok kommunista és munkáspártjai felhasználták a Szovjetunió tapasztalatait és segítségét és a szocializmus felépítésének útján páratlanul rövid idő alatt hatalmas sikereket értek el. A népi demokratikus államok megtörték az osztályellenesség ellenállását, irányt vettek a kapitalista elemek felszámolására és így egész társadalmi életük tervszerű szocialista átalakítását megvalósítják. A népi demokráciák lenini-sztálini tanítás által vezetett kommunista és munkáspártjai a nemzetiségi kérdés megoldásában is hatalmas sikereket értek el.

A nemzetiségi kérdés Közép- és Délkelet-Európa országaiban a burzsoaföldesúri rendszer korszakában végsőkig kiéleződött. Ezeknek az országoknak uralkodó osztályai sovinszta politikát folytattak, könyörtelenül letiporták és elnyomták a nemzeti kisebbségek jogait. Az uralkodó osztályok bűnös politikája ezeket az országokat a nemzetiségi összeütközések és belső harcok arénájává, küzdőterévé tette. Ez volt a közép- és délkelet-európai soknemzetiségű országok gyengeségének egyik forrása.

A népi demokratikus rendszer biztosította az összes népek és nemzetek igazi egyenjogúságát és minden szükséges feltételt megteremtett politikai, gazdasági és kulturális fejlődésükhöz. A népi demokratikus országokban ma megvalósul a régi nemzeteknek a szocializmus szellemében való átalakítása, kialakulnak a szocialista nemzetek, amelyeknek élén a munkásosztály és internacionalista pártjai állanak.

Csehszlovákiában a szlovák nemzet erőteljes fejlesztése céljából megteremtették a szlovákok nemzeti törvényhozó testületét — a Szlovák Nemzeti Tanácsot — létrehozták a megbízottak kollegiumát mint végrehajtó kormány szervet. A Román Népköztársaság minisztertanácsa mellett külön nemzeti kisebbségi hivatalt szerveztek, amely arra van hivatva, hogy a kisebbségek érdekeit képviselje és szabad fejlődésüket biztosítsa. A bolgár Nagy Nemzetgyűlésben a macedon és török lakosságnak külön képviselője van.

A népi demokratikus kormányok a nemzetek egyenjogúságának politikáját folytatják és minden feltételt megteremteneik formájában nemzeti, tartalmában szocialista kultúrájuk fejlődéséhez. Romániában magyar nyelvű újságokat és folyóiratokat adnak ki, magyar elemi és középiskolák, valamint magyar egyetem működik. Hasonló a helyzet a többi népi demokratikus köztársaságokban is.

A népi demokratikus országok közti kölcsönös kapcsolatok törvényévé vált a kölcsönös segítség és az egyenjogúság. Ezek az országok mind szorosabban tömörülnek a Szovjetunió köré, benne látják függetlenségük és a szocializmus útján való sikeres előrehaladásuk alapját és következetes védelmezőjét.

A szocializmus építésében és a szocialista nemzetek kialakításában a népi demokratikus országokban elért sikerek, melyeket a Szovjetunióval azonos módszerekkel valósítottak meg, megerősítik a marxista-leninista

elmélet helyességét a nemzetiségi kérdésben. A Szovjetunióban a nemzetiségi kérdés megoldásában gyűjtött tapasztalatok világtörténelmi jelentőségűvé váltak.

Sztálin elvtársnak a szocialista nemzetekről szóló tanítása, melyet a Bolsevik Párt megvalósított, büszkeséget olt országunk dolgozóiba szocialista hazájuk iránt és a kommunizmusnak a Szovjetunióban való felépítéséért folytatott harcra lelkesíti őket. Sztálin elvtárs tanítása felfegyverzi a nemzetközi proletariátust, a kommunista testvérpártokat az imperializmus ellen, országuk szabadságáért és függetlenségéért, a burzsoa nemzetek felszámolásáért és a szocialista nemzetek megteremtéséért vívott harcban.

AZ ÁLTALÁNOS MUNKÁSEGYLET TEVÉKENYSÉGE A PÁRIZSI KOMMÜN IDEJÉN. A SZOCIALISTA MOZGALOM SZERVEZETI EGYSÉGÉNEK HELYREÁLLÍTÁSA*

1871. március 18-án *Párizs munkássága*, a kispolgári dolgozókkal szövetségben, *saját kezébe vette a hatalmat*. Előző évben, 1870. szeptember 4-én, elsősorban ugyancsak Párizs munkásságának forradalmi fellépése következtében kiáltották ki Franciaországban a köztársaságot. A hatalom azonban a kapituláns Thiers-kormány kezébe került. Ez a kormány jobban félt Párizs népétől, a nemzetőrségtől, — amelynek lelke a proletariátus volt, — mint az előrenyomuló poroszoktól.

»Párizs fejeverben — írja Marx a »Polgárháború Franciaországban« című művében — annyi, mint : a forradalom fejeverben. Párizs győzelme a porosz támadón a francia munkás győzelme lett volna a francia kapitalistán és állami parazitáin. A nemzeti kötelesség és az osztályérdek állott szemben egymással ; a nemzeti védelem kormánya pillanatig sem tétovázott — a nemzeti árulás kormányává változott.«

Az ellenforradalmi Thiers-kormány a Párizst védő erődítményeket harc nélkül átadta az előrenyomuló porosz csapatoknak. Első dolga volt, hogy a felfegyverzett, hősiess, forradalmi Párizst elszigetelje az országtól. Gyalázatosan meghódolt a poroszok előtt és szövetkezett velük a felfegyverzett, hazáját és szabadságát a legvégsőkig védeni kész Párizs ellen.

Az ellenforradalmi összeesküvők, miután a poroszok már Párizs falainál állottak, megkísérelték cselszövésssel lefegyverezni a párizsi nemzetőrséget, a párizsi proletariátust s átengedni a fővárost a hódítóknak, mitsem törődve Franciaország és Párizs meggyalázásával. A Párizst és a köztársaságot féltő munkásság megteremtette a Kommünt, kezébe vette a hatalmat — ezzel válaszolt az ellenforradalmi cselszövésekre. »Mennyi történelmi kezdeményező erő, mennyi áldozatkészség van ezekben a párizsiakban — írja Marx 1871. április 12-én Kugelmannak. — Hat hónapi éhezés után, miután a belső árulás még a külső ellenségnél is jobban tönkreteszi őket, a porosz szuronyok árnyékában felkelnek, mintha sóhasem lett volna háború Franciaország és Németország között és az ellenség nem állana Párizs kapui előtt! Ilyen nagyságra nincs példa a történelemben!«¹

A párizsi proletariátus példátlanul nehéz körülmények között, vállalva minden áldozatot, hősiess módon védelmezte és 72 napon keresztül gyakorolta hatalmát, vállalva »Franciaország felszabadítását a németek igája alól és a munkások szocialista felszabadítását a kapitalizmus alól.«²

* Részlet Az Általános Munkásegylet Története című munkából X. fejezet.

¹ Marx—Engels: Válogatott levelek. Szikra, 1950. 308—309. o.

² Lenin: A Kommün tanulságai c. cikkéből. Összes Művei XIII. 437. o. oroszul

A Kommün kitörésében az Internacionálénak nem volt közvetlen része. Ennek ellenére a Kommün — Engels szavaival: »szellemileg feltétlenül az Internacionále gyermeke — noha az Internacionále egy ujját sem mozdította, hogy megcsinálja.«³ A Főtanács szeptember kilencediki *Üzenetében* óvta a francia munkásságot az adott helyzetben a felkeléstől. De amikor a Kommünt az események alakulásának kényszerítő körülményei következtében kikiáltották, az Internacionále Főtanácsa összes szekcióit felhívta a Kommün támogatására. Marx május 13-án a Kommün két vezetőjéhez, Frankel Leóhoz és Varlinhez küldött levelében tudatja: »Az Önök ügyében több száz levelet küldtem a világ minden részébe, ahol helyi csoportjaink vannak. A munkásosztály különben is kezdettől fogva a Kommün mellett volt.«⁴

Az Internacionále szekciói a különböző országokban a francia-porosz háború ellen, majd pedig a Párizsi Kommün kikiáltása után a porosz hódító-törékvések ellen indított akciójukat a Kommün melletti bátor kiállásukkal, a dolgozó nép felszabadulásának hajnalhasadását üdvözölve, a Kommün ügye iránti hatalmas lelkesedéssel folytatták tovább. Szembeszálltak a nemzetközi reakciónak a Kommün ellen indított szennyes rágalomhadjárataival. Számos országban, így Angliában és Németországban is, a munkásgyűlések őszinte, mély együttérzésüket fejezték ki Párizs hőseivel. Az internacionalisták lapjai a Kommün igazának elszánt, bátor szószólói voltak. A Párizsi Kommün a munkásosztály felszabadulásának nagy célkitűzését közelebb hozta az egész nemzetközi munkásmozgalomhoz.

1. A Párizsi Kommün visszhangja Magyarországi munkássága körében. A pesti májusi sztrájkok 1871-ben.

A párizsi események, a proletáriátus hatalomra kerülése és hősies küzdelme, a munkásosztály felszabadulásának nagy történelmi kísérlete, lelkes visszhangot váltottak ki a magyarországi munkásság körében, így a munkásosztályokban is. Ez a lelkes visszhang tükröződött vissza az Általános Munkássegylet közlönyében, a Testvériségben, — természetesen abban a szellemben, amely a lap egész ideológiáját jellemezte.

A Testvériség március 19-i száma tudósít arról, hogy a francia kormány le akarja fegyverezni a nemzetőröket. Idézi Pyat Félix kispolgári demokrata újságíró, aki a nemzetáruló Thiers-kormány ellen együtthaladt a munkásosztály s a nemzetőrökhöz így szólt: »Tartsátok Párizst és a köztársaságot, s e végből ne adjátok ki kezeitekből a fegyvert semmi áron.« A Testvériség, a francia szocialisták véleményét ismertetve és ahhoz csatlakozva, kifejti: »addig, míg a francia munkások kezében van *némi hatalom*, (kiemelés tőlem. N. D.) addig, míg a szocialista nemzetőrök helyében egyenruhás zsoldosok nem lépnek, addig részesei az emberi jogoknak. De ha ismét helyreáll a régi viszony, amelyben a hatalom *egyedül* (kiemelés tőlem. N. D.) az uralkodó osztály kezében van, akkor proklamálhatják az egyenlőséget

³ Engelsnek Sorge-hoz 1874-ben írt leveléből. *Marx—Engels Vál. Levelek*, Szikra, 1950. 341. o.

⁴ *Marx—Engels*: Válogatott Levelek, Szikra, 1950. 311. o.

⁵ Pyat Félix tagja volt a Kommünnek, de a Kommün bukása után rágalomhadjáratot indított az Internacionále Főtanácsa ellen.

akárhányszor, a munkásosztály minden törekvéseinek ellenében, használni fogják a durva fegyver hatalmat... Az ilyesmit szeretnék ismételni most is »a szent zacskó« nevében. És azért nézik rossz szemmel a tőkepezészek azt, hogy a nemzetőrök a fegyvert kiszolgáltatni nem akarják. És a nemzetőrök jól tudják, hogy mire való a fegyver, jól tudják azt, hogy egyedül ez a valódi alkotmány, mely számukra az emberi jogok élvezetét biztosítja.»

A Testvériség ekkor még nem tudott a kommün kikiáltásáról, s így a politikai hatalomban való *részesedést* méltatja, s a kettős-hatalom bizonyos formájának fenntartásában reménykedik. Ezt egy olyan helyzetben tette, amikor a francia reakció a proletáriátus lefegyverzését próbálta alattomos csiszövéseivel keresztülvinni. A többi országok uralkodó osztályai — a liberális burzsoáziát is beleértve — lélekzetfojtva várták sikerül-e Thierséknek legyűrni a »vörösöket«. A magyar uralkodó osztályok ugyanezt várták; azok a liberálisok is, akik aggodalommal tekintettek a poroszok előretörésére. A »vörös rém«-től megrettenők egész táborával szemben a Testvériség, mint a proletáriátus szószólója Magyarországon, sikraszállt a proletáriátus lefegyverzése mellett! Nagyjelentőségű forradalmi állásfoglalás ez, bár még sok minden tisztázatlan volt a Munkásegyületben és a lap szerkesztőségében. A szocialista forradalom lényege a Testvériség előtt nem világos, és lassalleánus ideológia hatja át az eseményekhez fűzött magyarázatát. »Ha meg is marad a jelenlegi kormány — írja tovább a lap a Thiers-kormányra vonatkozóan! — mit tegyen a sok foglalkozás nélküli munkással, ma, midőn Franciaországban minden ipar megszűnt? Kénytelen lesz ezeket államsegélyben részesíteni, kénytelen lesz produktív társulatokat alakítani és evvel egy új társadalomnak alapját megvetni.« Eszerint a Thiers-kormány vetné meg »kénytelenségéből« az új társadalom alapjait.

A Testvériség következő, *március 26-i* számában, hírüldja a Kommün kikiáltását és nagy örömmel üdvözli: »Éljen a szociáldemokrata köztársaság!« E jelszóval fejezte ki a munkásság általános együttérzését és várakozásteli lelkesedését. A Párizsi Kommün megteremtése, az a történelmi esemény, hogy a proletáriátus saját kezébe vette a hatalmat, — óriási lelkesedést váltott ki, megnövelte a felszabadulás lehetőségébe vetett hitet, de még nem szüntek és nem szünhettek meg a lassalleánus zavarok a forradalom kérdésében. A nagy történelmi kérdés közelebb került s a helyes válasz keresését követelte. De ez nem volt és nem lehetett könnyű és egyszerű feladat.

A Testvériség *április 9-i* száma Henry Bachruch párizsi tudósítását közli, amely szembeszáll a burzsoá lapok rágalmaival és magyarázza a Kommünt. Kifejti, hogy a Kommün azt az eszmét valósítja meg, amely eszmét »Franciaországban már régóta olyannak ismerik, mely egyedül képes Franciaországot célszerűen átalakítani. Ez a »szabad község, szabad államban«, ama község, mely teljes önkormányzattal felruházva, belső ügyei, anyagi és társadalmi érdekeiről ön maga függetlenül gondoskodik. Ez a legsúlyosabb csapás, mely a centralizációra méretik... mely (centralizáció) 20 év óta *Franciaországtól elvon* minden politikai életnedvet...« A Kommünnek az állam felépítésére vonatkozó tervezetében nagy szerepet játszott a községi önkormányzat megvalósítása. Bachruch, a Kommün jellegét ismertetve, a községi önkormányzat kérdését állítja a homloktérbe.

A »zacskójának szent érdekeit« féltő burzsoázia aggodalmairól szólva Bachruch megállapítja: »Ha a párisi Commune-nak sikerül a legközelebb,

hetek válságos idején szerencsésen átesni, anélkül, hogy a négy párisi erődökben fészkelő poroszoktól bántalmaztatnék, úgy a Cummune meg fogja mutatni, hogy tulajdonképpen nem kell a vörös kísértettől mit sem tartani. Oda irányozandja törekvéseit, hogy az államsegély alapján mentül előbb létesítse és szervezze a produktív társulatokat. Csak tekintsenek bátran az illető urak a veres kísértet szeme közé, nem olyan rémes az, mint aminőnek látszik.»

Bachruch tudósítása tehát nem gyengítette, hanem erősítette a Munkás-egyletben uralkodó lassalleánus szemléletet. Ha a Thiers-kormány marad : jön — a körülmények által kényszerítve — az államilag létesített produktív társulat. Ha a Kommün marad : ugyanaz, de tervszerű célkitűzésként, amelyet az egész világ munkásainak szimpátiáját élvező s a nép szabadságát biztosító állam valósít meg.

Lenin a »Kommün tanulságai« című már idézett cikkében megállapítja, hogy a Kommün kivívásának, ennek a ragyogó győzelemnek gyümölcseit két hiba tette tönkre : a Kommün »ahelyett, hogy hozzáfogott volna a »kisajátítók kisajátításához«, elragadtatta magát álmokkal a legfőbb igazság megvalósulásáról az összemzeti feladattal egyesített országban« s eközben például a bankot nem foglalták le. A második hiba : »a proletariátus felesleges nagylelkűsége, — el kellett volna pusztítani ellenségeit, a Kommün pedig igyekezett morálisan hatni rájuk«.

Bachruch tudósítása is visszatükrözte az általános igazság hirdetését a burzsoázia kisajátításának hirdetése helyett ; Bachruch is megkísérelte, hogy megnyugtassa a »vörös kísértet«-től rettegő polgárokat, hogy nincs mitől tartaniok. Nem meglepő, ha az adott körülmények között Magyarországon a Munkás-egyletben és lapjában is ennek a »morális ráhatás«-nak a szelleme érvényesült. Ezt megállapítjuk mint tényt, de ugyanakkor aláhúzzuk, hogy a Munkás-egylet a lassalleánus téveszmék ellenére, a Kommün ügye mellett, a munkásság felfegyverzésének eszméje mellett állt ki. Ez volt a döntő. Az ideológiai zavarosság ellenére a Munkás-egylet és lapja Magyarország munkássága nevében szolidaritást vállalt Párizs forradalmi munkásságával, a munkásság felfegyverzésének eszméjével és a proletariátus hatalomrajutásának nagyszerű tényével.

A Munkás-egyletet és közlönyét nem tévesztette meg a polgári sajtó meg-hökkenése, megdöbbenése és gyűlölködése, hanem szembeszállt mindezzel. Állásfoglalásával elősegítette a munkásság harci szellemének fejlődését és harcainak fellendülését. Bizonyos, hogy ez nem kisebb mértékben vonatkozik a Munkásképző Egyletre is, melynek saját lapja nem volt, de a külföldi szocialista lapokat terjesztette.

Az Általános Munkás-egylet és a Munkásképző Egylet együttműködése, amit a Párizsi Kommün hatása magával hozott, a napi harcok szervezésében is erősödött.

A Párizsi Kommün hatására a munkásság körében jelentős sztrájkmozgalom tört ki Magyarországon, mindenekelőtt Pesten. »1871 tavaszán, — írja Politzer — amikor az agitáció már nagyobb méreteket öltött, amikor a Párizsi Kommün kisugárzása a magyar munkások kedélyét is átforrósította, — fellépett a gyorsan fejlődő munkásmozgalmak elmaradhatatlan kísérője, a sztrájk-láz is.« Mindenütt mozogni kezdtek a munkások — írja Schulhof — és büszkeséggel tekintettek párizsi testvéreik felé, akik a szocializmusnak újabb, nagy jelentőséget kölcsönöztek. Magyarország munkásai is benne voltak az áramlatban és mintegy öntudatlanul maguktól jöttek kitörésre

a sztrájkok. A sörfőző munkások kezdtek és példájukat követték a pékek és a szabók».⁶

A kőbányai serfőző munkások még március végén indítottak mozgalmat követelésekért. A rendőrség megpróbálta a harcot leszerelni — fenyegetésekkel, gyűlésfeloszlatással és a szocialista vezetők eltávolításával. A serfőzők gyűlésén Irlinger és Politzer is részt akart venni, ki is utaztak Kőbányára, de karhatalommal szállították vissza őket Pestre. A sztrájk azonban mégis kitört és újabb sztrájkok követték.

A szabók mozgalma áprilisban kezdődött. A mozgalom vezetésére bizottságot alakítottak, amelynek Lukácsi István, a Munkásegylet választmányi tagja és könyvtárosa volt az elnöke, — ugyanaz, akit Külföldi februárban aláírások gyűjtésével bízott meg a poroszellenes Elzász-Lotharingiai petícióhoz.

A szabók tízórás munkaidőt és béremelést követeltek. Május elsején kitört a sztrájk. Mozgalmuk letörésére a rendőrség 52 bizalmi letartóztatott, mire a harc még elkeseredettebbé vált. A Pesti Napló május 9-én közli a sztrájkról szóló hírt.

A növekvő sztrájkmozgalom nagyon nyugtalanította a kormányt és az uralkodó osztályokat. Ennek a nyugtalanságnak volt a következménye a kíméletlen rendőrterror a szabósztrájk letörésére. A tömeges lefogások viszont fokozták nemcsak a szabók, hanem a többi szakmák, a gyárak és malmok dolgozóinak felháborodását is. A sztrájkmozgalom a szocialisták vezetésével a kormányterror elleni közvetlen politikai harccá fejlődött.

A sztrájkolók gyűlésein szónoklatok hangzottak el a Párizsi Kommün mellett, ami a sztrájkolók politikai öntudatát, lelkesedését és harcélvességét nagymértékben fokozta.

A mozgalom fejlődése igen nyugtalanította a 48-as pártiakat is. Irányiék továbbra is összeköttetésben álltak az Általános Munkásegylettel. Igyekeztek továbbra is megtartani, sőt fokozni befolyásukat a munkásegyletek körében. Ugyanekkor a »szakegyleti osztály« megalakulása és egyre nagyobb szerepe, a »szellemi munkások osztályá«-nak háttérbe tolódása, a sztrájkmozgalom fellendülése és a munkások politikai öntudatának gyors fejlődése megnehezítette, hogy Irányiék befolyásukat a munkásegyletekben Külföldiek segítségével fenntartsák és fokozzák.

Irányiék közművelődési tevékenységgel, a Munkásegyletben rendezett ismeretterjesztő előadásokkal, valamint időnként parlamenti interpellációkkal próbálták a munkások bizalmát és támogatását a maguk számára biztosítani. Irányi ezzel a céllal interpellált 1871. március 27-én Tóth Vilmoshoz, az új belügyminiszterhez, Raspe előző évi letartóztatása ügyében. Megismételte azt a válasz nélkül maradt interpellációt, amit még 1870. február végén mondott el Raspe lefogása és az osztrákoknak való kiadása ügyében. Irányi ismét elítélte Raspe lefogását és kiadását, mert az »egyrészt Magyarország önállóságával, másrészt pedig a politikai menekülteket illető menjjel ellenkezik«. A dolgot visszacsinálni több mint egy évvel később már nem lehetett. Így Irányi csak azt kívánta, hogy Tóth Vilmos közölje: helyesli-e elődje, Rajner Pál, eljárását? Tóth Vilmos akkor nem válaszolt.

⁶ Politzer és Schulhof megállapítása a már idézett írásaikból valók. A Magyar Munkásmozgalom Története. Válogatott Dokumentumok. (MMTVD) I. 64. és 177. o.

A szabómunkások tömeges letartóztatása ügyében Simonyi interpellált 1871. május 6-án. Simonyiékat aggasztotta a sztrájk is, de aggasztották a letartóztatások is. Attól félték, — és joggal — hogy a nyílt kormányterror nem csökkenti, hanem növeli a munkások harckészségét. Simonyi tehát helytelenítette a letartóztatásokat.

Az interpellációnak, amely a kormány terrorintézkedéseit mindenestre elítélte, volt bizonyos politikai jelentősége. Elősegítette a kormányzati önkény leleplezését szélesebb rétegek előtt. Ezért volt az ilyen interpelláció kellemetlen a kormány és pártja számára. Nem sikerült azonban a munkásság körében illúziót kelteni az interpelláció gyakorlati jelentőségét illetően. Jól tudták, hogy a lefogottak kiszabadításában az interpellációnak, amely elhangzik és esetleg egy évig sem válaszolnak rá, különösebb jelentősége nincs.

A lefogott szabók kiszabadítását a munkások saját, önálló megmozdulásukkal próbálták elérni, nem kérve tanácsot Irányiektól. A Munkásegylet, amelyhez a szabók tartoztak, a Munkásképző Egylet támogatásával *tüntetést készített elő a letartóztatottak kiszabadítása érdekében*. Ez a tüntetés lényegesen nagyobb és szervezettebb erőre támaszkodhatott, mint az 1869 júliusi tüntetés a lefogott Strobel Antal kiszabadításáért, vagy az 1870 februári tüntetés Raspe kiszabadításáért.

1871 május 8-án, két nappal Simonyi parlamenti interpellációja után, 3000 ember — a sztrájkoló szabók és az őket támogató más szakmájú dolgozók — a Sándor-utcába, az akkori Országház épülete elé vonult s a lefogott munkások szabadonbocsátását követelte! A tüntetők »Kenyeret és Igazságot« feliratú táblákkal vonultak az Országház elé és viharosan tüntettek követeléseik mellett.

A városkapitányság hamarosan mozgósította a katonai osztagokkal megerősített rendőrséget a tüntetők ellen. A rendőrcsapatokat maga a főkapitány, a hirhedt Thaisz Elek vezette. Kisebb összeütközések támadtak. Híre futott, hogy a gyárak és a malmok munkásai is beszüntetik a munkát és a tüntetők segítségére vonulnak. A tüntetőket a karhatalom fegyvereivel is fenyegették, de az elfogottak szabadonengedését is ígérték, csak oszoljanak szét.

Mielőtt a gyárak és malmok munkásai megérkeztek volna, a tüntetők zárt sorokban elvonultak az Országház elől. Lelkes hangulatban, a Marseillaiset énekelve, a Gázgyár-térre vonultak, otthagynva a városi rendőrség és katonaság által védelmezett Országház környékét. A Gázgyár-téren rövid, de lelkes gyűlést tartottak és szétoszlottak. Eszl, Szopkó, Vécsei szabómunkások, Maki cipész, Pöltzer a fiatal értelmiségi és a Munkásegylet több más választmányi tagja állt a tüntetők élén.

A Hon — Jókai lapja — másnapi közlése szerint a tüntetés előtt egy küldöttség a letartóztatottak kiszabadítását követelő kérvényt akart átadni Deák Ferencnek, — aki azonban megtagadta a kérvény átvételét. A Hon hallgat arról, hogy a tiszapártiak és a 48-as függetlenségiek is megtagadták a kérvény átvételét és az országgyűlésben való beterjesztését.

Schulhof leírása szerint a tüntetés folyamán »több ezer munkás ment a képviselőházba, elfoglalták a karzatokat, betódultak a folyosókra és az összes kijáratokat elzárva, követelték a letartóztatottak szabadonbocsátását. Azonban egy képviselő sem akadt, aki szószólójuk akart volna lenni. A malom-

munkások és a fegyvergyári munkások is a parlament felé tartottak s ha megérkeznek, ki tudja mi történik.«⁷

A május 8-i tüntetés nagy meglepetést keltett, de nem azért, mintha Pest eddig még nem látott volna ilyen vagy ennél sokkal jelentősebb tüntetést. Az osztrák önkényuralom idején voltak lényegesen nagyobb és sokkal hevesebb tüntetések is. De a kiegyezés óta ez volt a legjelentősebb utcai s a parlament előtt lefolyt demonstráció, amely a magyar kormány ellen tüntetett. Ez a tüntetés *mukástüntetés* volt. Hatását növelte az a tény, hogy a Párizsi Kommun idején történt.

Az országgyűlés megrökönyödött a munkások lelkes és viharos tüntetése miatt. Tóth Vilmos a tüntetés által kiváltott meglepődést és megütközést használta fel arra, hogy Irányinak március 27-én újra benyújtott előző évi interpellációjára válaszoljon Raspe előző évi szégyenletes letartóztatása és az osztrákok kezére adása kérdésében. Hosszú hallgatás után most sietve azonosította magát elődje önkényes és megbotránkozató eljárásával. Ugyanakkor hallgatott arról, hogy az eljárást »Ófelsége« Ferenc József előzetesen szentesítette.

Irányi viszonválaszában kijelentette: nagyon sajnálja, hogy a miniszter éppen azon a napon felel neki, »amikor az utcán látható demonstráció folytán a hangulat e teremben a munkásosztály iránt nem éppen a legkedvezőbb«, — nem hiszi, hogy Raspe tevékenysége veszedelmes volt, de még ez esetben sem lett volna szabad kiadni azoknak, »kik börtönbe akarták vinni. Ezt úgy is lehet érteni, hogy máshová kellett volna kitoloncolni. Ugyanakkor Irányi egy szóval sem érintette, hogy a belügyminiszter miért nem válaszol Simonyi két nappal előbb betherjesztett interpellációjára a lefogott szabók ügyében, — holott a munkások ezrei és tízezrei a parlament előtt és a gyárakban, műhelyekben, munkásnegyedekben hangosan követelték a választ: a letartóztatottak szabadonbocsátását. Irányiéknak ez nem volt sürgős.

Érdekes az a levél, amelyet Farkas Károly május 9-én írt Beckernek a pesti mozgalmakról s nagyrészt a parlament előtti munkástüntetéséről. A levél egy részét a Vorbote 1871 májusi száma közölte.

»Már valószínűleg ismeretes önök előtt — írja Farkas — ... az 52 bizalmi férfi elfogatása, akik már kb. 14 napja börtönben ülnek. A mai napon a képviselőházban és annak környékén furcsa dolgok történtek. 3000 sztrájkoló szabó és velük együtt más szakmák munkásai, megszállták a képviselőházat és a fogvatartottak szabadonbocsátását követelték. A szélsőbal vezetői

⁷ *Schulhof*: A munká mozgalom keletkezése Magyarországon. Az idézett részletet lásd, a MMTVD-nak I. 179. o.

Politzer, a tüntetés egyik vezetője, azt írja, hogy a szocialisták már előzőleg elfoglalták a karzatokat, s a tüntetés idején »a malommunkások és fegyvergyár munkásai a jelre vártak, hogy a műhelybe siessenek, de nem adták meg a jelet, mert ezek késésükkel — időközben cselekvésre kerülhetett a sor — a helyzetet inkább rontották, mint javították volna. A szabók megelégedtek a békés tüntetéssel ...

11 óra tájban a tüntetők előőrsei jelentették, hogy a katonaság felvonulóban van, mire a tüntetők menetoszlopban elvonultak a Gázgyár-térre, ahol eloszoltak. »A felvonult katonaság — írja Politzer — üresen találta a Sándor-utcát.«

Szvbodának a »hűtlenségi« eljárás folyamán tett rendőrségi vallomása a május 8-iki tüntetésről többek között ezt mondja:

Szvboda: A »szabótüntetés napján az Ó-Budai Munkásegylet elnöke az óbudai egylet több tagjával együtt megjelent az egylet helyiségében és az országház előtt is, a tüntetők között. Hasonlóképpen részt vettek (a tüntetésen N. D.) az Általános Munkásegylet tagjai is, közöttük Maki, Véesei, Szopkó stb. és Essl is, s a betegpénztárban képviselt gyárak és malmok bejelentették, hogy erre a napra beszüntetik a munkát.«

élesen támadták a kormányt az elfogatások miatt és egy elkésett interpellációban feltárták a Raspe ellen elkövetett gaztetteket.⁸ A szélsőbal eljárása azonban csak alakoskodás, mert hiszen ezek egyrészt éppen olyan jó burzsoák, mint a konzervatívok (Deák-pártiak), — másrészt a velük való közvetlen érintkezésünk bebizonyította, hogy a munkásmozgalomról teljesen hamis elképzeléseik vannak. E véleményemet csak igen kevesekkel tudtam megértetni.

A képviselőház környékén eleinte minden csendes volt. De amikor a munkások a »Kenyeret és Igazságot« feliratú táblákat magasra emelték, Thaisz főkapitány a pandur-rendőrséget egész Pestről egybegyűjtve és két zászlóalj katonasággal megerősítve, rászabadította a tömegre. A nép »város kutyái« kiáltozással fogadta a csordát. Néhány, a lovak patkói okozta sérülésen kívül sebesülés nem történt. Azzal az ígérettel csalták lépre a tömeget, hogy a bebörtönzötteket délutánra szabadon bocsátják, s a rendet (?) helyreállították. Az Általános Munkásegylet helyiségei ismét nyitva vannak, egy napig hatósági rendeletre zárva voltak; ellenben a fegyvergyárat katonaság szállta meg, mert attól féltek, hogy a munkások cselekvésre készenállnak és kiszolgáltatják a fegyvereket.

Így állnak ma a dolgok. A sztrájknak valószínűleg nem lesz egyéb eredménye, minthogy emelni fogja a munkások osztályöntudatát.⁹

Farkasnak ez a levele egyik legfontosabb dokumentumunk ebből az időszakból. Az itt idézett rész, a szabósztrájk eseményei kapcsán kifejezi Farkas álláspontját a 48-as klubbal való szövetkezés kérdésében. Fentebb is volt már szó erről. Irányi és Simonyi interpellációiban Farkas nem ismert fel semmi pozitívumot, semmi hasznosíthatót, abból kiindulva, hogy mindez — a baloldali burzsoák csalafintasága. S ha ő maga írja nézeteiről, hogy »csak kevesekkel tudtam megértetni«, úgy ennek oka e nézetek helytelen, a polgári baloddallal való szövetkezést általában elutasító állásfoglalásából származik. Ezért nem tudott sikraszállni a *káros* szövetségkötés helyett a *helyes* szövetségkötésért.

Kissé naív dolog a polgári liberálisoktól vagy polgári demokratáktól azt követelni, hogy azoknak »helyes elképzeléseik« legyenek a szocialista mozgalomról. Ez a naivitás egy becsületes, a szocialista mozgalom önállóságát féltő és védelmező harcos tiltakozását fejezte ki a szocialista mozgalomba újra és újra behatoló polgári befolyás ellen. Ezt a polgári befolyást *száműzni* kell a szocialista mozgalomból, nem pedig egyezkedni vele. Ebben Farkasnak feltétlenül igaza volt. De hogy a polgári befolyás elleni harc nem zárja ki a szövetséget a polgári demokratikus rétegekkel és megfordítva: a szövetkezés a polgári demokratákkal nem zárja ki, sőt *megköveteli* az ideológiai befolyásuk elleni harcot — ez Farkas előtt sem volt világos. Ebben a kérdésben a keresgélés s a tapogatózás jellemezte az egész mozgalmat.

⁸ A szabómunkások lefogása miatt Simonyi két nappal a tüntetés előtt, 6-án interpellált. 8-án Tóth Vilmos beszélt a Raspe-ügyről, amint erről fentebb már szó volt.

⁹ A tüntetés Farkas ismertetése szerint sokkal harciasabb volt, mint ahogy azt Politzer — hat évvel később — leírja. Lásd erre vonatkozóan a megjegyzést a 000-ik oldalon.

Farkas május 9-ről, tehát a tüntetés másnapjáról keltezi levelét, amelyben a tüntetésről, mint aznapi eseményről ír. Nyilván másnap fejezte be az írást, s másnapi dátum került rá.

Irányi május 8-iki fellépése a parlamentben — a Tóth Vilmosnak adott viszonzválasza — megmutatta, hogy ők is meghökkenve szemlélték a munkás-ság saját, önálló megmozdulását. Ez alkalommal tehát Farkas merev állás-pontja ismét élesebben jelentkezett. Ez tűnik ki a május 8-i tüntetés érté- keléséből.

A parlament előtti munkástüntetés zavart idézett elő az uralkodó osztályokban és a kormányban. Ezt tükrözi vissza a Pesti Napló május 10-i számának rövid közleménye. »A szabólegények tüntetései — írja a lap — számtalan hírt költöttek, melyek közül néhány világosan magán hordta a való- színűtlenség, mondhatnók : a badarság bélyegét. Ilyen hír volt az is, hogy ma éjjel támadás készül a fegyvergyár ellen, melyet kirabolni készülnek. Ezen hír folytán a honvédség is egész éjjel consignálva volt.« Másszóval : a kormány is bedőlt egy badar hírnek, amelyről egyébként Farkas is említést tesz idézett levelében.

A parlamenti előtti tüntetés a sztrájkmozgalom további szélesedését és harciasságának fokozódását vonta mag után. Pesten május 10-én sztrájkba- léptek a sütők, követelve a munkaidő leszállítását, béremelést, jobb élelmezést, rendes lakást, a tegezés megszüntetését.

Május 11-én a sztrájkoló pékek összeütközésbe kerültek a karhatalommal is. Gyűlésüket, amely igen harcias volt, a rendőrség feloszlatta. Az Akácfa- utcai Buzalka-féle táncteremből, ahol a gyűlést tartották, karhatalommal távolították el a sztrájkolókat, mert ellenszegültek a rendőri felszólításnak és nem akarták elhagyni a termet. A terem karhatalmi kiürítését utcai tüntetés és összeütközés követte. A Pesti Napló május 12-én azt írja, hogy a pékek, egy lámpatisztító létráját darabokra törve, felfegyverkeztek s rátámadtak a poroszlókra, akik öt társukat le akarták tartóztatni. A kormánykörökben komoly zavar keletkezhetett, ha a késő esti órákba nyúló tüntetés kiterjedésétől félve, két század gyalogságot és dzsidas osztagot vezényeltek ki a tüntetők ellen. Ezek a csapatok — A Hon május 14-i számának közlése szerint — »ujabbi csoportosulás megakadályozása végett az utcákat elzárva tartották.«

Egy héttel a parlament előtti tüntetés után A Hon közölte, hogy a lefogott szabók közül 24-et szabadon engedtek, míg 29 ellen eljárást indítottak, mert »fenyegetésekkel éltek a mesterekkel szemben.« Ugyanekkor hírüladja, hogy a pécsi szabók is sztrájkbaléptek. Hírt adtak az egri szabók mozgalmáról is.

A Pesti Napló május 17-én vasutassztrájk kitöréséről ír. »Amint a cs. k. szab. állami vasút igazgatósága közlé, munkásai ma beszüntették a munkát.« Ugyanezen a napon közli, hogy sztrájkbaléptek a kárpitosok is, s 10 órás munkanapot követelnek. Május 21-én tudatja, hogy »a szabók, sütők, kárpit- osok és vasúti munkások által rendezett sztrájkolást a nyerges és bőrárú munkások is megízlelték, s ma a munka beszüntetés felett tömegesen értekez- letet tartottak.«

A sztrájkmozgalom Pesten 1871 májusában mintegy 5—6000 munkásra terjedt ki. Azonban kétségtelen, hogy ennél sokkal nagyobb tömegek léptek fel követeléseikkel, de megmozdulásaik sztrájk nélkül folytak le. Ez vonatkozik a vidéki munkásokra is. Amint a pesti sztrájkmozgalmak mutatják, a munka- idő leszállításának követelése, és pedig a 10 órás munkanap vált egyik fő- követeléssé. Egyes helyeken, így több nyomdában kiharcolták a 9 órás munkaidő bevezetését.

Amint láttuk, a májusi sztrájkmozgalmakban a napi gazdasági követé- lésekért folyó harc, a kormány-terror elleni *politikai harccá fejlődött*. Ez

különösen a szabók és a sütők sztrájkjában s az e sztrájkokkal kapcsolatos tüntetésekben mutatkozott meg. A Párizsi Kommün, mint az osztályöntudatra ébresztés nagy eseménye, megmozgatta a munkásságot s igen kedvező körülményeket teremtett a Munkásegylet fejlődése számára.

2. Az Általános Munkásegylet szervezeti fejlődése és az egyesülés végrehajtása.

A párizsi forradalmi események idejére esik a Munkásegylet jelentősebb szervezeti fejlődése. Ez a szervezeti fejlődés együtt haladt a munkásmegmozdulások élénkülésével s megnyilvánult a központi egylet fejlődésében, a pesti szakegyletek fejlesztésében és a Munkásegyletbe való kapcsolásában, s a vidéki szakmai és önképző egyletek bizonyos, bár kevésbé ismert fejlődésében.

A központi Általános Munkásegyletben, az elnök mellett eredetileg egy 12 tagú bizottság alakult az egyleti tanács kebelében. Ezt a bizottságot általában *választmánynak* nevezték. A 12 tagú választmány mellett kezdetben négy osztály működött, amelyek mindegyikében a választmány 3—3 tagja vett részt: *gazdasági, jogi, pénzügyi és ellenőrzési* osztály.

A jogi osztály feladatköre egy kis magyarázatot követel: ez az osztály szerkesztői funkciót látott el, s az ideológiai-politikai nevelésben fontos szerepe volt. Kérvényeket és határozatokat szerkesztett és segítséget nyújtott a szakegyletek alapszabályainak elkészítéséhez. A jogi osztálynak *Politzer* és 1870 végétől *Szoboda* is tagja volt. 1871 tavaszán Ausztriából Pestre érkezett *Rüdt* és *Kutill*, akik szintén tagjai lettek a jogi osztálynak.¹⁰

Egyes szakegyleteket, amelyek a pesti központi Általános Munkásegyletbe csatlakoztak, szintén külön osztálynak tekintettek. Ilyen volt a szabók egylete, amely 1871-ben ismételten kimondta csatlakozását a Munkásegyletbe, a cipészek egylete, mely 1870 végén nyilvánította magát a Munkásegylet szakosztályának. 1871 tavaszán a kárpitosok, kalaposok, aranyművesek, szíjgyártók is elhatározták, hogy a Munkásegylet szakosztályaként egyletet alakítanak. Az 1871 őszen kelt ügyészi jelentés szerint — mely a hűtlenségi pert megelőző vizsgálat alapján készült — »Pesten a szabók, cipészek, kalaposok, gombkészítők, szövők, kárpitosok, sörfőzők, rézöntők, fémnyomók, Budán a szabók és kalaposok« csatlakoztak a Munkásegyletbe. A Munkásegylet megszabadult a mindenfajta »önsegélyt« mereven elutasító, korlátolt elmélettől. Aktív segítséget tudott nyújtani az új szakegyletek alapításához és könnyebben elérte, hogy azok a Munkásegyletbe csatlakozzanak.

A csatlakozó szakegyletek tagjait, akik után az egyletek fejenként havi 3 krajcárt tartoztak a pesti központi Általános Munkásegyletnek fizetni, éppúgy a Munkásegylet tagjainak tekintették mint a vidéki fiókegyletek tagjait.

¹⁰ August Rüdt Németországból való. Egy ideig a Volksstaat munkatársa volt. Egyetemi tanulmányait félbehagyva kapcsolódott a szocialista mozgalomba. Bebel »Életemből« című könyvében megemlékezik róla, de Rüdt munkáját annakidején nem tartotta elég lelkiismeretesnek. Németországból ment Ausztriába és onnan jött Magyarországra, 1871 februárjában, Kutillal és Schäftnerrel együtt. A pékek május 10-i gyűlésén harcias beszédet mondott. Rudolf Kutill Ausztriából jött Pestre s felszólalt a február 19-i népgyűlésen, valamint a sütők május 10-i gyűlésén is.

A Munkásegylet ilyen viszonya a szakegyletekhez hagyományossá vált, s később a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek viszonya hasonlóképpen alakult. A szociáldemokrata párt fejlődésének ez lett egyik kerékkötője, egyik akadályja annak, hogy élesapattá fejlődjön. De az Általános Munkásegylet működése idején a munkásegyletek szervezeti összefogása érdekében az adódó lehetőségek ilyen felhasználása is elősegítette az önálló munkáspárt megteremtését.

A fenti osztályokon kívül a Munkásegylet még *hirlapi*, illetőleg *irodalmi osztályt*, a már említett *szellemi munkások osztályát*, a szakegyletek összefogására egységes *szakegyleti osztályt*, valamint *énekosztályt* és *könyvtárosztályt* is létesített.

Az irodalmi osztály feladata röpiratok és cikkek írása és a kiadványok terjesztése volt.

A *szellemi munkások osztálya* Politzer és Szvoboda kezdeményezésére 1871 január elején alakult. Politzer szerint ennek az osztálynak feladata: »közhasznú előadások« rendezése, az »oktatás szabályozása« és »távolabbi célként« kitűzte maga elé a földkérdés tanulmányozását, valamint magyar nyelvű szocialista könyvek kiadását. »Hamarosan néhány kishivatalnok és népiskolai tanító is — írja Politzer — csatlakozott ehhez a csoporthoz«. Ehhez az osztályhoz rögtön csatlakozott Külföldi Viktor is, s a tényleges vezetés az ő kezébe került. Ez az osztály nem a Politzer által említett célok érdekében működött. »Ha az illető tagokat el is vonták eredeti rendeltetésüktől, — írja Politzer — mégis, más irányban hasznos munkát végeztek az agitáció és a szervezés területén.« De amikor az osztály már nem játszott komolyabb szerepet az agitáció és szervezés területén, akkor sem tért vissza »eredeti rendeltetéséhez«, mert feladataival nyilván nem tudott megbirkózni.

A *szakegyleti osztályt* Kutill kezdeményezésére alakították, a vezetésében Rüdtnak és Schäftnernek is jelentős szerepe volt.¹¹ A szakegyleti osztály vezetésére külön 12 tagú bizottságot választottak s ebbe a Betegpénztárhoz tartozó gyári és malom munkások képviselőit is bevonták. Farkas Károly, a »hűtlenségi« eljárás folyamán tett rendőrségi vallomásában megállapítja: »a szakszervezeti csoport a különböző szakmákban dolgozó munkások érintkezésének, a mozgalom egyöntetű eljárásának a központja.«^{11a}

A szakegyleti osztály megalakítása után a szellemi munkások osztályának mozgalmi szerepe háttérbe szorult. Szvoboda rendőrségi vallomásában^{11b} mondja, hogy a szellemi munkások osztálya az ő vezetése alatt állott, de »már fennállásának harmadik hónapjában részvétlenség folytán feloszlott«. Valószínű, hogy ez nem egészen így volt s ez az osztály még létezett, de megállapítható, hogy háttérbe szorult és a szakegyleti osztály került előtérbe. Ez egyben a bécsi szocialisták befolyásának megerősödését is jelentette, minthogy a szakegyleti osztály nagyjából Kutill, Schäftner és Rüdtnél vezetése alatt dolgozott, de szorosan együtt működött a Betegpénztár választmányával, Farkasékkal.

¹¹ Schäftner Bécsben az 1869 december 13-i tömegtüntetés alkalmával átadott petíció egyik aláírója volt, s őt is lefoglák és elítélték. A bécsi perben elítélték 1871 februárjában kaptak amnesztiát. Schäftner az amnesztia után érkezett Pestre és itt is maradt Kutillal és Rüdttel együtt.

^{11a} Farkas vallomása az Orsz. Levéltárban, másolata a Munkásmozgalmi Intézet archivumában található.

^{11b} Szvobodának is a »hűtlenségi« perben tett vallomásáról van szó, mely az Orsz. Levéltárban, s másolatban a Munkásmozgalmi Intézet archivumában található.

A szakegyleti osztály vezetésében Farkasnak is jelentős szerepe volt. A szakegyleti osztály, mint a két munkásegylet közös szerve, komoly tényező volt a májusi sztrájkmozgalom kifejlődésében. Május elseje óta a szakegyleti osztály hivatalosan is az Általános Munkás Beteg- és Rokkantspénztár helyiségében tartotta meg összejöveteleit. Ugyanitt volt a betiltás előtt a Munkásképző Egylet központja s a betiltás után a Betegpénztár helyisége maradt.¹²

A mozgalom kiterjedt az ország számos vidékére. A két pesti egylet vetélkedése egymással kihatott a vidéki egyletekre is. Vidéken sok — részben csak időleges, részben állandó jellegű — szakegylet volt. Ezek a szakegyletek elsősorban segélyegyletek, kisebb részben önképzőkörök voltak, sokhelyen támaszaivá váltak az időnként alakuló, s részben állandósuló szakmaközi jellegű önképzőegyleteknek.¹³ Ezek az önképzőegyletek a Munkásegylet fiókegyleteivé váltak, vagy rögtön fiókegyletként alakultak meg. Amikor Pesten a két munkásegylet élesen szembenállt egymással, akkor meglazult és részben megszakadt a kapcsolat a vidéki csoportokkal.

A Testvériség első száma 1871. február 5-én arról panaszkodik, hogy »a fiókegyletek még most is legédesebb álmukban ringatóznak«. Ehhez hozzászól: »Tisztelet a kivételnek! Tisztelet Kaposvárnak, Nagykanizsának, Sopronnak és Pozsonynak... Temesváron még mindig a hírhedt Windsheimer úzi játékát.«

A kapcsolat hiányát az is okozta, hogy a vidéki fiókegyletek egy része időnként alig működött. Egyes fiókegyleteket a hatósági rendszabályok megfojtottak, vagy működésüket ideiglenesen megakadályozták.¹⁴

A kapcsolat hiánya a Központi Általános Munkásegylet vezetésével való bizonyos fokú szembenállásból is következett. A Testvériség a temesváriak

¹² Farkas, aki a Betegpénztár titkára volt, a már említett vallomásában ezt a következőképp magyarázta: »a Betegpénztár a jelenlegi lakásviszonyok között nem tudta fizetni a drága lakbért, az év május elseje óta az Általános Munkásegylettel közösen bérlti és az utóbbi a Betegpénztár helyiségét oktató-szobaként használja és az Egyletkez tartozó szakszervezeti csoportok ilyenformán ugyanitt tartják üléseiket.«

A Munkásképző Egylet, majd a Betegpénztár helyisége az István-tér (mai Klauzál-tér) 4. sz. alatt, az Általános Munkásegylet helyisége pedig a Mária-utca 9. sz. alatt volt.

¹³ A legtöbb vidéki szakmai egyletük a nyomdászoknak volt. És pedig: Sopronban, Pozsonyban, Kassán, Nagyváradon, Aradon, Szegeden, Sárospatakon, Pécsen, Sátoraljaújhelyen, Ungváron, Győrött, Debrecenben, Temesvárott, Nagyszombatban, Brassóban, Újvidéken, tehát 16 helyen. Számos helyen volt egyletük a szabóknak, kőműveseknek, ácsoknak, cipészeknek, asztalosoknak, stb.

¹⁴ A belügyminiszter 1871 márciusában írt hivatalosan a Krassó-megyei alispánnak. Ebben tudomásul veszi egy korábbi szolgabírói jelentésből, hogy az ottani fiókegyletet alapító munkások nagyrésze Resicáról már jó régen eltávozott, s további adatokat kér, hogy »hányan vannak azon munkások, kik Resicát már elhagyták«, s hányan akarják még mindig a munkásképző egyletet, kiknek a vezetésével. Az alispán május elsején válaszolt a belügyminiszternek, s közölte, hogy a szolgabíró jelentése szerint az alapszabályokat kérelmező egyleti tagok közül eltávozott 24, az egyletből kilépett 36, s még mindig tag 33. Az alapszabályok benyújtása óta csatlakozottak számáról nem tudósít, azt a belügyminiszter nem is kérte.

A beterjesztett alapszabályok jóváhagyása ekkor már több mint két éve húzódott. A jóváhagyás ellen nyilatkozott a bányakapitányság, az alispán, s véleményük alapján — mely szerint a bányászoknak a munkásképző egyletre »mines szükségük« — a földművelési, ipari- és kereskedelmi miniszter is »főlöskégesnek« találta az alapszabályok jóváhagyását. A belügyminiszteri leirat az egyleti tagok megfélemlítésére és elüldözésére adott utasítás szerepét töltötte be. (Az iratok az OL. B. M. 1871—III. 4—2886. sz. alatt, részben a MMTVD-nak I. kötetében található.)

szembenállását említi, amit egyszerűen Windsheimer¹⁵ ottani tevékenységének rovására ír. Feltűnő, hogy a pozsonyi, több száz tagot számláló »Előre« Munkásképző Egylettel is megszakadt a kapcsolat. Pozsonyban egy új »általános munkásképző egyesület« alakult 1870. szeptember 12-én. A Testvériség március 5-i száma közli, hogy ez a pozsonyi egyesület az Általános Munkásegyletbe csatlakozott.

1871 április—májusában a központi egyesület és a fiók-egyletek között a kapcsolat élénkült, amit 1871 március-áprilisában a két munkásegylet pesti együttműködése nagy mértékben elősegített.

1871 májusában a szocialista mozgalom két szárnyának és a két munkásegyletnek pesti egyesülése valóravált. Nem egy tisztázatlanságot kellett a mozgalomban leküzdni, hogy az egyesülés megvalósulhasson. Mindenekelőtt le kellett küzdeni a politikai és gazdasági harc szembeállítását, a lassalleánus elutasító magatartást a sztrájkmozgalommal szemben, úgyszintén a segélyezési ügyekben mutatkozó szektáns álláspontot magában a Munkásegyletben. Nem szüntek meg az ellentétek a 48-asokhoz való viszony kérdésében. Farkasék ebben a kérdésben, álláspontjuk fenntartásával ugyan, de mégis engedtek. Megkönnyítette az egyesülést Külföldi befolyásának csökkenése. Követelte az egyesülés végrehajtását a munkásegylet tagsága és az egész mozgalom, amelynek a Párizsi Kommün kitörése és hősiesség harca szárnyakat adott.

Az egyesülés május második felében fejeződött be a Munkásegylet új vezetőségének megválasztásával.

Farkas Károly május 9-én kelt, fentebb már idézett levelében az egyesülésről a következőt írja Beckernek: »A két főegylet most harmadszor kísérli meg az egyesülést, remélhetőleg ezúttal komolyan és eredménnyel. Minden szakegylet csatlakozott az Általános Munkásegyletbe, hogy tömegszervezetet alkothassanak. Még a betűöntők is, akik eddig meglehetősen arisztokratikusan viselkedtek, bejelentették csatlakozásukat.«

A szocialista mozgalom két szárnya formailag olyan módon egyesült, hogy a Munkásképző Egylet tagjai beléptek az Általános Munkásegyletbe. Az általános munkásbiztosító pénztár, bár formailag nem, de ténylegesen szintén csatlakozott a Munkásegyletbe.

Ezt az egyesülést nem előzte meg a két külön egyesület közös közgyűlése, mint az első és második egyesülési kísérletet, mert már csak az egyik működött legálisan. A csatlakozást a két szocialista tábor vezetőinek tárgyalásain döntötték el és ezeket nem kellett a hatóságnál bejelenteni.

Politzer azt írja, hogy az egyesülést Schäftner, Kutill és Rüdtt szervezték, Farkasról hallgat, de nemcsak itt, hanem minden kérdésnél. Farkas szerepét általában figyelmen kívül hagyja. Nem fogadhatjuk el azt a megállapítását, hogy az egyesülés végrehajtásának fő ösztönzői és végrehajtói csak Schäftner, Kutill és Rüdtt voltak. Ennek ellentmondanak az első és második egyesülési kísérlettel és a »szakegyleti osztály« létrehozásával és működésével kapcsolatos tények is. Schäftneréken kívül Farkasnak és Esselnek is feltétlenül kiemelkedő szerepe volt az egyesülés megvalósításában.

Május havában a Munkásegylet tisztikarát újjáválasztották. Essel Andrászt választották meg elnökül. Külföldi alelnök maradt, s Ihringert

¹⁵ Windsheimert a bécsi rendőrségi jelentések Raspához hasonlóan úgy említik, mint az eisenachi párt küldöttét — aki Grazban és Temesvárt folytatta működését. Farkas Pestre jövele után ment Windsheimer Temesvárra.

ekkor szintén alelnökül választották. Farkas, a Betegpénztár titkára, a Munkásegylet választmányi tagja lett.

Az egyesülés végrehajtása feltétlenül elősegítette a vidéki egyletek működésének további élénkülését és a vidéki egyletekkel való szervezeti kapcsolatok megerősödését. Kialakulóban volt az országos munkáspárt, elég széles vidéki hálózattal.

A Munkásegyletnek a már említett ügyészégi jelentés szerint a következő 22 helyen voltak fiókegyletei: Ó-budán, Ujpesten, Sopronban, Mosonban, Nagykanizsán, Kaposvárott, Szigetvárott, Bonyhádon, Tapolcán, Pécsen, Eszéken, Zágrábban, Varasdínon, Temesvárott, Aradon, Nagyszebenben, Brassóban, Resicán, Aninán, Oravicán, Versecen és Pozsonyban. A mosoni, varasdinai, eszéki, bonyhádi és verseczi egyletekről csupán a főügyészi jelentésből van adatunk. Viszont ez a jelentés nem tesz említést a sárospataki és a rácz-almási fiókegyletekről. A kaposváriak a Testvériség március 12-i számában közölt levelükben tudatják, hogy *Keszthelyen* is alakult általános munkásegylet, és ugyancsak a Testvériség március 26-i száma *Lukafáról* (Baranya megyéből) írt levelet közöl, amely hírül adja, hogy ott is alakult általános munkásegylet. A főügyészi jelentés ezeket is figyelmen kívül hagyja.

A főügyészi jelentés az abban említett 22 vidéki fiókegylet, 12 pesti és budai szakegylet, egy pesti »szláv munkásegylet« és egy külön újpesti »Munkás-és Rokkant-Pénztár« tagságát számítva, az Általános Munkásegylet összlétszámát 9866 főben jelöli meg.

A központi egylettel együtt 37 egyletről van itt szó, Ezenkívül az Általános Munkásegyletnek, ha formailag nem, de ténylegesen csatlakozott az általános munkásbiztosító pénztár, amelynek Farkas vallomása szerint már 3000 tagja volt, főleg gyári és malommunkások. A pesti nyomdász-önképzőkörnek, — amely nem szerepel a Munkásegyletnek csatlakozott és a főügyészi jelentésben szereplő szakegyletek között — 490 tagja volt.

A Munkásegylet szervezeti befolyása tehát 1871. májusában 12—14 000 dolgozóra terjedt ki. Ezeknek a többsége nyilván Pesten, Budán, Óbudán és Ujpesten volt, s csak a sokkal kisebb része vidéken. A tagság túlnyomóan kisipari munkásokból állt. Gyári és malommunkások a munkásbiztosítóban, az óbudai és a temesvári egyletben voltak nagyobb számmal. A szakegyletekben és a vidéki fiókegyletekben sok kismester is volt. Értelmiségiek főleg a központi egyletben, kisebb részben a fiókegyletekben is voltak.

Ez a kép elkerülhetetlen tarkasága mellett is megmutatja, hogy 1871 tavaszán megérett a helyzet egy országos munkáspárt megalakítására. A Munkásegylet fel is vetette a párt megalakítása érdekében egy országos munkáskongresszus összehívásának a tervét; ezt a Testvériség és a Brüderlichkeit nyilvánosságra is hozta. Ezt a tervet azonban később levették a napirendről. A munkáskongresszus propagálását első számai után a két közlöny beszüntette, bár ez vidéken rögtön visszhangra talált.

Szvobodának már idézett vallomása szerint Kutill és Schäftner lépett fel a magyarországi munkáskongresszus összehívása ellen és ezért vetették le a kérdést a napirendről. Schäftnerék a mozgalom két szárnya közötti ellentétek bizonyos megoldását és az egyesülés végrehajtását előbbrevalónak tekintették. Az egyesülés végrehajtásával érlelődött meg valójában az országos munkáskongresszus összehívása és az országos munkáspárt megalakítása. Azonban ugyanez, 1871 májusában beszüntették a Testvériség

és a Brüderlichkeit megjelenését. A közlönyök beszüntetésével a Munkás-egylet kiadta a kezéből azt a fegyvert, amelynek segítségével a Munkás-kongresszus összehívását kellően előkészíthették volna.

Az egyleti közlöny megszűnésével a pesti mozgalom igen fontos, de a vidék számára még fontosabb agitációs és szervező fegyvere hullott ki a Munkás-egylet kezéből, s éppen akkor, amikor ezt a fegyvert a legeredményesebben használhatta volna. A két közlönnyet akkor szüntették meg, amikor a Párizsi Kommün hatása különösen erőssé vált, amikor a pesti sztrájkmozgalom a csúcspontján volt, amikor a »két fő egylet egyesülése« közvetlenül a küszöbön állott. Ilyen módon a pesti munkásokhoz és vidékre is csak a külföldről érkező szocialista lapok jutottak el, ha a hatóságok, a postával összejátszva, nem kobozták el azokat.

Homály fedi, hogy miért szüntették be a két lapot májusban. Politzer, a lapok felelős szerkesztője azt írja, hogy »A két lap alaptökéje nem volt elegendő arra, hogy életképességüket biztosítsa és így május közepén mindkét lap megjelenését be kellett szüntetni.« Alig hihető ez az indok. Volt alaptőke a lapok megindításához, amikor elég erős harc folyt a mozgalom két szárnya között. Nem volt már alaptőke még az egyik lap kiadására sem, amikor a mozgalom két szárnya között megegyezés létesült és egyesültek! Ismeretes, hogy ekkor már eljárás folyt Politzer ellen a lap február 26-i számában hozott közleményéért, melyet »felségsértés«-nek nyilvánítottak. Nincs kellő alap azt feltételezni, hogy emiatt az eljárás miatt Politzer nem vállalta volna tovább a szerkesztést: ő nem mutatkozott gyávának. A kérdés tisztázatlan.

A Munkás-egyletnek már nem maradt ideje, hogy új lapot létesítsen, egy kongresszust ténylegesen előkészítsen és a szociáldemokrata pártot. Németország és Ausztria után, Magyarországon is megalakítsa. A Párizsi Kommün idején a Munkás-egylet előtt közvetlenül ez a feladat állt, de megoldani már nem tudta; alig két-három hét múlva az egyletet a rendőrség feloszlatta.

3. Az Általános Munkás-egylet tüntetése a Párizsi Kommün eszméi mellett 1871 júniusában.

1871 májusát a párizsi proletariátus kiontott vérével írták be a történelembé. Az első proletárhatalom megteremtői, a proletár hősiesség óriásai példátlan elszántsággal szálltak szembe a kiéhezett Párizsra tört ellenforradalmi túlerővel. Bismarckék összefogtak Thiers-ékkel, s a foglyul ejtett francia hadsereget a francia ellenforradalom rendelkezésére bocsátották a forradalmi Párizs elleni gyilkos támadásra. »A győztes és legyőzött hadsereg szövetkezik, — írja Marx — hogy egyesült erővel megszárolják le a proletariátust.«

Május 21-én belső árulás nyitja meg Párizs kapuit az óriási túlerőben levő ellenforradalmi seregek előtt. Hét napos véres, megsemmisítő küzdelemben haltak hősi halált a kommünárdok. Az ellenforradalom olyan vérengzést rendezett, amelyre addig még nem volt példa: proletárok tízezreit megszárolták le vadállati kegyetlenséggel!

Marx előre figyelmeztette a Kommün vezetőit a francia és porosz reakció titkos szövetkezésére és a készülő támadásra. Ugyanekkor az Internacionálé felhívta a többi országokban működő szekcióit, hogy rendezzenek tiltakozó akciókat a bestiális támadás ellen.

A pesti szekció is kapott ilyen felhívást. Erről szól Becker 1871 május 20-án kelt válasza Farkas május 9-i levelére. Becker levelében a következőket írja:

»Genf, 1871 május 20.

Farkas Károly polgártársnak, Budapest.

Kedves Párt- és szövetségi társunk!

A franciaországi kommün-mozgalom már több mint két hónapja annyira igénybe veszi minden erőnket és tevékenységünket, időnket és eszközünket, hogy egyéb levelezésünket kénytelenek voltunk elhanyagolni. Ismételt és valóban veszélyes agitációs utakat kellett tenni. Egyik ilyen útról visszatérve találtam meg sok más levéllel együtt az Ön május 9-i becses levelét, amelyre szintén csak röviden és sietve tudok válaszolni . . .

Ha Dél-Franciaországban várakozásunk ellenére nem tudjuk kirobbantani a védelmi felkelést, akkor Párizsi Kommününknek a leghősiesebb védekezés ellenére időlegesen el kell esnie. Déli irányban dolgozunk, eközben teljesítjük kötelességünket az eddigi sikertelen lyoni, marseillesi, stb. felkelések következtében hozzánk érkezett több száz menekült pártelvtárs (részben asszonyokkal és gyermekekkel) elhelyezését és ellátását illetően, amiről nekünk kell gondoskodnunk. Nem csekély teher! Ezért innen hosszú ideig semmit nem tehetünk a különböző munkabeszüntetések érdekében, amit nagyon sajnálunk. Szíveskedjék mindezt a Központi Bizottság megbízásából (a svájci Federal-Szekció központi bizottságáról van szó. N. D.) a sztrájkoló pesti szabókkal közölni és szíveskedjék nyomatékosan lelkükre kötni oly terhes jelenlegi helyzetünket és oly súlyos feladatunkat. Viszont most, jobban, mint bármikor igénybe kell vennünk minden szövetségstárs segítségét, hogy e sürgős és talán még döntő ügyben minden lehetőet elkövessünk. Pesten talán egy külön e célból rendezett általános munkásgyűlés megfelelő lenne. Pusztán rokonszenvezetésekként azonban keveset használunk, a szolidaritásnak tettek által kell hússá és vérré válni.

A legközelebbi »Vorbote«-ban kivonatot közlök leveléből. Az 51 cikkelyből 100 példányt küldök Önnek és további példányok állnak a rendelkezésére, minthogy ezek legszélesebbkörű terjesztése fontos.

Csak előre, mindig előre, a mi ügyünk legyőzhetetlen!

Testvéri üdvözlöt Önnek és az összes hűséges elvtársaknak.

Johann Ph. Becker¹⁶

Becker levelét Farkas ismertette a Munkásegylet választmányi tagjaival és a szakegyleti osztály vezető tagjaival. A gyűlés összehívását azonban már csak a Párizsi Kommün leverése után határozták el.

A mozgalom politikai fejlettsége és a harci készség magas foka mutatkozott meg abban, hogy a Kommün bukása nem torpantotta meg a harci lendületet. A francia ellenforradalom vérengzéseit határtalan felháborodást és gyűlöletet váltottak ki a széles tömegekben a francia hóhérok ellen. A Kommün nagyszerű eszméi változatlanul éltek a munkásság tízezreinek szívében. A Kommün nagy szabadságeszméibe vetett hit, az ellenforradalommal szem-

¹⁶ Becker levelét az azonosság megállapítása céljából felolvasták a rendőri nyomozás során Farkasnak, s a vallomási jegyzőkönyvbe a levél teljes szövegét belevették. A levél tehát Farkas vallomási jegyzőkönyvéből ismeretes. Németből fordítva.

ben érzett megvetés és gyűlölet, a mélységes szolidaritás a Kommün hőseivel — megmozdulásra készítette a főváros munkásait. Becker levele ugyan a még fennálló és hősiesség végharcit vívó Kommün támogatására javasolta megfelelő akció szervezését, de azért a Munkásegylet vezetői tudták, hogy a párizsi tragédia után sem maradhatnak tétlenek. A Munkásegylet választmányja nyilvános gyűlés összehívását határozta el.

Június 5-én összeült a Munkásegylet választmányának és a 12 tagú szakegyleti bizottságnak együttes ülése. Elhatározták, hogy június 11-én vasárnap rendezik meg a nyilvános munkásgyűlést. Tárgyalták és elfogadták a gyűlés elé terjesztendő határozattervezet szövegét is. A határozatot Rüdtt írta meg, s ebben többek között *menedékjogot* követeltek a kommünharcosok számára.

A rendőrség a június 11-re bejelentett gyűlést nem engedélyezte. A szakegyleti osztály június 9-i ülésén elhatározták, hogy a gyűlési engedély megtagadása miatt a nyilvános gyűlést egy héttel későbbre halasztják, viszont 11-re nyilvános gyűlés helyett egyleti agitációs értekezletet, »agitációs gyűlést« hirdetnek. Ilyen értekezleteket minden külön hatósági engedély nélkül tartottak.

A gyűlésre megérkezett Bécsből *Scheu András* és *Peschan*. Magukkal hozták a Volkswille legfrissebb számának egy kötegét. Ezt megelőzőleg Bécsből postán küldtek néhány száz példányt a Volkswille ama számából, amelyet az osztrák rendőrség elkobzott a Párizsi Kommünről szóló gyászkeretbe foglalt közlemény miatt. Ennek a közleménynek a mottója Freiligrath német költő egyik versének következő szakasza volt:

»Az ajkakon a dac és a gúny kifejezésével
Még a halálban is éltetve a forradalmat
Dicsőségesen hulltatok el.«

A Volkswille-nek ez a száma komoly segítséget nyújtott a júniusi gyűlés és tüntetés előkészítéséhez.

Az »agitációs gyűlésen« június 11-én sokszázan jelentek meg. A június 11-iki gyűlés a nemzetközi proletárszolidaritás ragyogó megnyilatkozása volt. Lelkes, bátor kiállás a kommün eszméi mellett; mélységes gyász mártírjaiért; kimondhatatlan megvetés és gyűlölet az ellenforradalmi hóhérokkal szemben. A gyűlés síkra szállt a francia hóhérok magyar támogatói s mindenek előtt a magyar kormány ellen, mely az esetleg Magyarországra menekülő kommün-harcosok elfogatására és kiadatására készült.

Erről a gyűlésről a későbbi rendőrségi vizsgálat folyamán a rendőrtisztviselő, aki Farkast kihallgatta, a vallomási jegyzőkönyv szerint Farkasnak a következőt mondotta:

»A f. é. június 11-én megtartott kérdéses gyűlésen az ugyanott fellépett Scheu, Peschan, Schäftner, Kutill, Rüdtt, Politzer, stb. szónokok nem a Munkásegylet céljáról és harcáról tartottak előadásokat, mint ahogy Ön mondta, hanem ők a társadalom uralkodó osztályai ellen, mint a munkásokat elnyomó úgynevezett nagytőke, vagy uzoratóke ellen és a jelenlegi kormány ellen, mint a nemesség, a nagytőke és a klérus osztályuralma ellen beszéltek, amelynek meg kell buknia és helyébe a szabad munkásállamnak kell létesülnie és felemelkednie; hangsúlyozták, hogy a munkástörekvések végecéljának eléréséhez, a szabad munkásállam megteremtéséhez mindenekelőtt az szükséges,

hogy a munkásosztály mint negyedik rend vagy osztály szervezkedjen és ennek céljából egyesülniök kell, ki kell vívni a szabad választójogot, hogy képviselőiket az országgyűlésbe bejuttassák. Rüdít azt mondta, hogy a munkáságnak nem szabad többé kérni, joga van követelni, de követeléseikért a munkásoknak helyt kell állniok, és még ha nincs is fegyverük, ökleikkel kell szembeszegülniök a katonák szuronyainak és az erőszaknak. Azt mondta, hogy a szociáldemokrácia előtte úgy tűnik fel, mint a mithológiai idők meséiben a sárkány, amelynek minden levágott feje helyett tíz új nőtt ki. .»

Schulhof Géza a következőkép írja le a június 11-i gyűlést és tüntetést :

». . . a nagy számmal megjelent budai, ó-budai és pesti munkásegyletek tagjai előtt emlékbeszédet tartottak a párizsi Kommün elesettjei felett.

A beszédek hatása alatt a gyűlés elhatározta, hogy a tanácskozás után gyászfátyollal körített kalapokban zárt sorokban kivonulnak a városligetbe, hogy a burzsoáziának ezzel is jelét adják, hogy a munkások nem tartják ügyüket elveszettnek . . .

Hosszú, beláthatatlan sorban vonultak ki a munkások a városligetbe. A főváros közönsége érdeklődéssel nézte a szokatlan látványt. . . A városligetben megállapodtak a munkások és elénekelték a Marseillet, azzal a módosítással, hogy minden szakasz végére hozzátették : »Az új forradalom, az általános forradalom!« Azután szétszótották a munkások közt a genfi nemzetközi munkásszövetségek 51 pontból álló »Temple unique« című határozatát.¹⁷ A városba visszatérve, a munkások a pesti általános munkásegylet elé volnultak, ahol a fővárosi munkások gyásza jeléül kitűzték a fekete lobogót.¹⁸

Marx a Polgárháború Franciaországban című munkájában 1871. május 30-án állapította meg : »A munkások Párizsát, kommunjével együtt, ünnepelni fogják örökké, mint egy új társadalom dicsőséges hirnökét. Mártírjait a munkásosztály nagy szívébe zárta.« Pest-Buda munkásai a júniusi tüntetés alkalmával megmutatták, hogy a Kommün mártírjainak emlékét Magyarország munkássága is nagy szívébe zárta.

A Kommün hóhérajait — mondja Marx, — »a történelem odakötötte ahhoz az örök pellengérhez, amelyről papjaik minden imája sem oldhatja le őket.« E hóhérok mellé a szegényoszlophoz kellett kötözni azokat is, akik az ellenforradalom párizsi tömegmészárlásai után a menekültek kiadásával akartak további segítséget nyújtani a gyilkosoknak.

A pesti tüntetés előtti napon, 1871. június 10-én tárgyalta az Andrássy-kormány Beust közös külügyminiszter átirata nyomán a Thiers-kormány kérését az Osztrák-Magyar Monarchia területére menekült kommun-harcosok kiadatására vonatkozóan. A magyar minisztertanács határozata leszögezi, hogy a politikai bűnösök kiadatását »a fennálló nemzetközi szerződések kizárják.« Ehhez a megállapításhoz a határozat undorító alakoskodással hozzáteszi : »Amennyiben azonban nem tagadható, hogy a párizsi commune párthívei oly gonoszágokat követtek el, melyek politikai párttörekvések leplével semmiesetre sem fedeztethetnek és így a közbüntettek sorába tartoznak ; a magyar kormány kötelességének tartja az ilyen gonosztettekkel terheltek irányában, az osztrák-magyar monarchia és a Franciaország közt fennálló

¹⁷ A genfi Központi Bizottság április 8-i határozata ez, amelyben a Párizsi Kommünt üdvözli és méltatja.

¹⁸ Az idézett rész megtalálható a MMTVD-nak I. kötetében, 178—179. o.

menedékjogi szerződések határozványait alkalmazásba venni és ennél fogva kész a maga hatáskörében a szükséges intézkedéseket megtenni arránézve, hogy a Párizsban elkövetett... bűntettekben részvétellel gyanúsított s Magyarországra menekült idegenek, a francia kormány megkeresésére elfogassanak és az itteni törvényszéknek a kiadatási kérelem felett hozandó határozatáig letartóztassanak.¹⁹

Az Andrásy-kormány nem tekintette politikai törekvésnek sem a munkások társadalmi felszabadulását, sem Párizsban a munkásság által való védelmét a poroszok előtt kapituláló ellenforradalommal szemben, hanem »közönséges büntény«-nek nyilvánította. Ezzel az Andrásy-kormány ugyanabba az ellenforradalmi mocsárba süllyedt, amelyben a porosz segítséggel Franciaország nyakára ülő Thiers és bandája megszületett.

Az Andrásy kormány tehát a Magyarországra menekült kommun-harcosok kiadatását határozta el. De a következő napon Pest-Buda munkásai a kommun eszméi mellett tüntettek, menedékjogot követelve az üldözött munkásharcosok számára.

Az Andrásy-kormány bectelen határozatával szemben a Munkásegylet volt elsősorban az, amely a nemzetközi proletárszolidaritás által vezérelve Magyarország becsületét képviselte, s a történelem szégyenoszlopához, a francia hóhérok mellé odakötözte az Andrásy-kormányt, mely kész volt segítséget nyújtani a gyilkosoknak.

A Párizsi Kommun mellett kiállás az Általános Munkásegylet legjelentékenyebb, de egyben utolsó politikai megmozdulása volt. Vezetőinek és számos aktív tagjának letartóztatásával az általános Munkásegylet további működését az Andrásy-kormány terror-rendszabályai megbénították.

NEMES DEZSÓ

¹⁹ OL. 1038. M. E. 1871. V. 876. A minisztertanácsi határozat az idemenekült idegenek kiadatását állapítja meg. Az 1875 decemberében Bécsben letartóztatott és a magyar hatóságnak átadott Frankel Leó magyar állampolgárt is kiadni készültek a francia hóhéroknak, s ez az eljárás csak azért szakadt meg, mert a francia nép 1876-ban kikényszerítette az amnesztiát az életben maradt kommun-harcosok számára.

A DÉLKELETEURÓPAI NÉPEK ÖSSZEFOGÁSA A TÖRÖK HÓDÍTÓK ELLEN HUNYADI HÁBORÚBAN

Hunyadi hadjáratok fordulatot jelentettek a török háborúk történetében. Megállították a hódítók száz éve tartó diadalútját Európában; átmenetileg vissza is szorították őket: megvédték hazánkat és megjavították a török ellen küzdő népek önvédelmi harcának feltételeit. A kortársak, barátok és ellenségek egyaránt nagynak, csodával határosnak érezték ezeket az eredményeket; erről tanuskodnak a hadjáratok egykorú leírásai, a vezér személyét magasztaló jelzők. »Hadak villáma«, »Föld félelme« — így nevezték Hunyadit, átkaikon átszillanó tisztelettel, a visszavert hódítók. »A haza atyja, az ország megmentője«, »a magyar név és állam igaz védelmezője« — így emlegették hívei.¹

Ugyanakkor feljegyzéseikben világosan utaltak a rendkívüliségükben csodaszerűnek minősített sikerek valóságos alapjaira is. Mint a fordulatot jelző 1442 év hadieseményeinek egykorú leírásaiból tisztán kitűnik, Hunyadi úgy szorította ki a törököket Magyarországról, hogy népfelkelést hirdetett: új típusú hadereje mellett a dolgozók harcos hazaszeretetére támaszkodott a pusztítók ellen. Így teremtette meg a stratégiai ellentámadás lehetőségét. Támadása pedig, melyet viszonylag kis erővel, nagy számbeli túlsúlyban levő ellenséggel szemben, nehéz körülmények közt hajtott végre, azért lehetett eredményes, mert — mint a következő évek eseményeinek ugyancsak egykorú leírásaiból kétségtelen — a közös veszéllyel szemben messzemenően támaszkodott a töröktől fenyegetett népek összefogáson alapuló fegyveres segítségére. Ez az összefogás a támadó hadjáratok sikerének, a török hódítók átmeneti visszaszorításának alapja; világos, hogy az eredmények megszilárdításának s továbbfejlesztésének kimaradása elsősorban az összefogás korlátainak s a Hunyadi politikáját elgáncsoló belső és külső erők — magyarországi bárók, törökkel megalkuvó árulók, az összefogást aláaknázó pápai-velencei és Habsburg hatalmi törekvések — szerepének következménye. Azonban önmagában nagy szó, — Hunyadi politikájának haladó, jövőbe mutató vonalát emeli ki — hogy az összefogás a XV. század feudális viszonyai közt, azok ellenére létrejöhett; az elért eredmények mutatják ennek a politikának helyes és időszzerű voltát, indokolva egyben a tiszteletet és megbecsülést, melyet Dél-

¹ Bonfini III/5., Mező leverésével kapcsolatban. Azonos értelemben csaknem az összes elbeszélők: »a törökök egyetlen félelme« (Aeneas Silvius, *Teleki*: Hunyadiak kora Magyarországon. II. 345. o., 4. jz.); »kiváló férfi, ragyogó vitéz, kit a törökök villámló félelmének neveztek« (*Johannes Richter*, Magyar Történelmi Tár VII. 263. o.): »úgy ünnepelték az összes keresztény népek, mint a magyar név és állam igaz védelmezőjét, a törökök pedig úgy emlegették, mint legretentőbb ellenségüket... nyelvükön hadak villámának nevezték« (Hunyadi olasznyelvű életrajza, M. Tud. Akadémia Tört. Biz. másolatai. Ívrét, 142. sz. 19., 35. o.); »törökök mondtak föld félelmének« (célzás Hunyadiéra az egykorú László-himnuszban, v. ö. Századok. 1950. 148. o.) stb.

keleutópa népei, kortársak és utódok Hunyadinak, e politika kezdeményezőjének és irányítójának nevéhez fűztek. Ennek a tanulmánynak célja: megvilágítani az összefogásnak kevéssé ismert — a nacionalista történetírásban elhallgatott vagy meghamisított, a mi számunkra annál tanulságosabb — tényeit, ezek eredményeit s továbbfejlesztésük akadályait a haladás XV. századi főellenségei, a török hódítók ellen Hunyadi vezetésével vívott háborúk történetében.²

Mint ismeretes, Hunyadi minimális hadicélként Magyarország védelmére, a határok biztosítására, a hódítók távoltartására törekedett. De felismerte, hogy pusztá védekezéssel ezt a minimális hadicélt sem tudja megvalósítani. Ebből vonta le a következtetést, hogy a védelem sikere érdekében támadó hadműveletekre van szükség, melyek az ellenség erejét otthonában kötve le, megelőzik vagy csírájukban fojtják el megújuló rohamait. Felfogását több alkalommal írásban is kifejtette. »A győzelem inkább kedvez annak, aki az ellenséget saját földjén keresi fel« — írta rigómezei hadjárata előtt. »Háborús fenyegetés kényszerít háborúra... ha elhalasztjuk a hadjáratot, később határainkon kell felfognunk az ellenség támadását«. Még világosabban mutatja meg az összefüggést a támadó hadműveletek s a védelem sikeressége közt egy későbbi levelében, melyben a megígért segítséget magtagadó (s ennek leplezésére őt különféle érvekkel otthonmaradásra biztató) pápának válaszolva, behozonyította érveinek tarthatatlanságát: »Nyugalomra biztat bennünket... Mi mindig azt kívántuk, hogy békével, nyugalomban éljünk; de olyan nyugalomban, mely hazánk igazi békességét készítheti elő. Eddig is *elsősorban határaink védelméért harcoltunk, azért ugyanis, hogy támadó hadműveletekkel szélesebben szorítsuk vissza a támadó ellenséget. Fegyvereseinket most a határokon belül tartani, — ugyan mi mást jelentene, mint a közeli ellenséget még közelebb engedve, határainkon innen fogni fel?*³

A fentiekhez hasonló idézetek tanúsítják, mennyire világosan látta s milyen határozottan és sokoldalúan fejtette ki az aktív védelem elvét: azt, hogy a török támadókkal szemben a határokat is csak támadó hadműveletek segítségével lehet megvédelmezni. Ez a felismerés meghatározta hadviselésének jellegét, hadműveleteinek stratégiai és taktikai felépítését.⁴ Szükségképpen elvezette őt az összefogás bizonyos elemeinek, ezek fontosságának felismeréséhez is. A védelmi célú, de támadó jellegű hadműveleteket Hunyadinak az ellenségtől megszállva tartott északbalkáni területeken, kezdetben elenyészően csekély erővel s viszonylag igen nagy ellenséges túlerővel szemben kellett lebonyolítania. Az adott erőviszonyok mellett ez teljességgel lehetetlen lett volna az érintett vidékek lakosságának szükség esetén kézzelfogható segítségével is megnyilvánuló együttérzése, támogatása nélkül. Bár a gyér és ekkor még szükségavü források nem mondják, a fenti meggondolás alapján kétségtelennek kell tartanunk, hogy Hunyadi már szörényi parancsnoksága idején — midőn száz-kétszáz páncélosból álló, tehát körülbelül egyetlen püspök bandériumának megfelelő »hadereje« élén nemcsak megvédte a rábízott várakat,

² A harcok katonai történetét másutt, egy készülő Hunyadi-életrajzban fejtem ki. Ezt, valamint a hadjáratok diplomáciai és seregszervezésbeli előkészítésének kérdéseit ezúttal csak annyiban érintem, amennyiben a tárgyalt probléma megvilágításához elengedhetetlen.

³ Epistolae Johannis de Zredna. *Schwandtner*: Scriptores. II. Bécs, ivrét, 1746. 61—63. o. Előbb említett levele u. o. 50. o.

⁴ V. ö. Századok. 1950. 118—120. o.

hanem ellentámadásba menve át, betört a viddini szandzsákba s az ottani utakat megtisztította a török martalócoktól⁵ — támaszkodott a környék román-szerb-bolgár lakosságára. Figyelembe véve az ellenség túlerejét s a terep nehézségeit, sikereit másképp meg sem érthetjük. A következő időszak, így a fordulatot jelző 1442 év eseményeivel kapcsolatban már forrásos utalás is van arra, hogy Hunyadi a szomszédországok népével összekötetésben, baráti-segítő viszonyban állt. Bonfini beszéli, hogy amikor Sehábédin beglerbég Havasalföldre támadt, Hunyadi megüzente az ottaniaknak: »legyenek jó reménységgel; ne tegyék ki magukat az ellenség dühének, hanem húzódjanak vissza titkosabb helyekre, ha erők nem elegendők az ellenállásra. Ő szembe száll a törökkel és sem az ellenség ereje, sem száma nem fogja visszariasztani... Aki még ezután is félne, az meneküljön az ő táborába.«⁶ Ez az elbeszélés világossá teszi, hogy Havasalföld népe Hunyadiban bízott, tőle várt segítséget; a tanácsadás gondossága, valamint a hadjárat lefolyása (Hunyadi román földön, a Jalomica felsőfolyása táján ütközött meg az ellenséggel) mutatja, hogy a vezér méltó akart lenni erre a bizalomra. A kapcsolatok jellege annál figyelemreméltóbb, mert más adatokból tudjuk, hogy a feudális pártharcoktól, trónkövetelők körül csoportosuló bojárok véres villongásaitól tépett dunai fejedelemségek uralkodóosztályának állásfoglalása ebben az időben távolról sem volt egyértelműen törökellenes.⁷ A nép törökellenes, Hunyadi-barát állásfoglalása bizonyára jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a Sehábédin aratott győzelem után mindkét fejedelemségben (kivált a szorongatott Havasalföldön) az uralkodóosztály harcaiban is a törökellenes elemek, a fegyveres helytállásra és összefogásra hajlandó trónkövetelők kerekedjenek felül. Ez egyszersmind kirajzolta a körvonalait a dunai és északbalkáni államok Hunyadi vezette, törökellenes szövetségi rendszerének, mely határozottabb formákkal a következő években, a hosszú hadjárat sikereire támaszkodva tűnik elénk.

A mondottakból világos, hogy Hunyadi már minimális hadicéljának, Magyarország védelmének feladatai elvezették a szomszéd népekkel való együttműködés szükségének felismeréséhez. Török háborúi első, védelmi jellegű, a nagy támadó hadjáratok kibontakozását megelőző szakaszának egyes eseményei megmutatják, hogy törődött a szomszéd népek érdekeivel, akart és tudott támaszkodni segítségükre s ugyanakkor, amennyire módjában állt, maga is segítette őket a közös veszéllyel szemben. Ebben a viszonyban megvannak a délkeleteurópai összefogás elemei. Határozottabban és nagyobb távlatokban kellett ezeknek kirajzolódniuk Hunyadi távolabbi, maximálisnak tekinthető hadicéljával: a török kiűzésével kapcsolatban.

⁵ V. ö. u. o. 99. o.

⁶ *Bonfini* III/5., a Sehábédin elleni hadjárat leírásánál.

⁷ Turóczi az előző, Meziden aratott győzelem hatásának tulajdonítja, hogy a román fejedelmek elszakadtak a töröktől és Hunyadi mellé álltak. Azonban ez valószínűleg később, Sehábédin leverése után történt. Havasalföldön ekkorra tehető Hunyadi szövetségesének, II. Basarabnak rövid uralkodása, majd ezt követően a török fogságból hűbéresként szabaduló II. Vlad (Dracul) átállása. Moldvában 1443 tavaszán erősödött meg a törökellenes, magyarbarát irányzat, melyet a törökbarát II. Istvánnal szemben Hunyadi szövetségese, II. Péter képviselt. A régebbi irodalom e harcok történetéről nem ad tiszta képet. Csak hozzávetőleges tájékozás céljára említhetjük a következő tanulmányokat, *Giurescu C.*: *Capitulațiile Moldovei cu Poarta Otomană*. București, 1908., *Ursu I.*: *Relațiunile Moldovei cu Polonia până la moartea lui Stefan Cel Mare*. Piatra Neamț, 1900., *Minea I.*: *Vlad Dracul și vremea sa*. Iași, 1928.

Forrásaink nem határozzák meg, mikor merült fel Hunyadiban ez a gondolat. Ám hadviselésének jellege, későbből ismert kijelentései, politikájának következetessége alapján jogos a feltevés, hogy már pályája kezdetén, török háborúinak első szakaszán ezt tekintette főfeladatának. Nem csupán Magyarország határainak védelmére, az ellenség távoltartására, hanem annak lehető visszaszorítására s végső soron: egész Európából való kiűzésére törekedett. Későbbi leveleiből, a pártjához közelálló források adataiból nyilvánvaló, hogy felismerte: a török visszaszorítása nem elszigetelt magyar ügy, hanem az összes megtámadottak közös érdeke. Felismerte, hogy a magyar nép érdeke összefügg a többi megtámadottak érdekével; csak azzal együtt, annak részeként oldható meg. S felismerte, hogy a közös érdekek védelmében a közös ellenség ellen folytatott harc az emberi haladás ügyével esik egybe, annak védelmét jelenti. Szerinte a török — a valóságnak megfelelően — az egész emberi haladás főellensége, főveszedelme volt, mert minden más nép leigázására törekedett s ahol befészkelődött, irtó-pusztító hadjárataival egész vidékek életét tette tönkre, felégette a házakat és földeket, elhajtotta az állatokat, rabszolgának hurcolta el az embereket; a meghódított országok népét embertelen sorba taszította, életmódjukból, műveltségükből, nyelvükből kiforgatta, röviden: a haladás addig elért eredményeitől is megfosztotta. Hunyadi ezért tartotta szükségesnek a könnyörtelen, megalkuvástalan harcot a török hódítók ellen; ezért tartotta ezt a harcot az egész »kereszténység«, de különösen a közvetlen veszélyben forgó délkelet-európai népek közös feladatának. Ezért hangsúlyozta, hogy a törököt nem elég megverni: meg kell törni, meg kell semmisíteni, vele nem lehet soha tartós béke. Azonban a török hatalmának megtöréséhez, a pusztítók Európából való kiszorításához sem Magyarország, sem a többi megtámadottak elszigetelt ereje önmagában nem elegendő; ezért van szükség széleskörű nemzetközi összefogásra, »melyben mindazoknak részt kell venniük, kiket a veszély ma fenyeget — de saját érdekükben részt kell venniük azoknak is, kik talán csak holnap fogják megérezni, ha az alkalmat elszalasztották.

Hunyadi ezeket a gondolatokat legvilágosabban s legrészletesebben egy 1448-ban, Vitéz János tollával írt levélben fejtette ki. Tanulságos ennek szövegét alaposabban megvizsgálni, mert amellet, hogy a török veszély jellegének s nagyságának egyik legélesebb kortársi megfogalmazása, egyben az összefogás értelmének, szükségének is egyik leghatározottabb magyarázata.⁸

A levél a következőkben foglalja össze a török veszedelem, s a tenni-valók lényegét:

»Ha jól emlékszem, csaknem száz éve már, hogy a törökök támadó fegyverei Európa határaitra törtek, megsértve istent és embert. Hamarosan leigázták, s egyik vereséget a másik után mérve rájuk, dölőfős csúfsággal romba, gyászba, szolgaságba döntötték, vallásában megrontották, pogány szokásokra, erkölcsökre, törvényekre, ocsmány nyelvük használatára kényszerítették Görögországot, Macedóniát, majd Albániát és sok más földet, melyek pusztta említése szánalmat ébreszt. Semmit sem hagytak épen, szent vagy világi dolgot, mondom, semmit, aminek tűzzel-vassal, rabigával, rémuralommal ártani lehet. Gyalázatba döntöttek mindent, amihez közel értek . . . « Majd a magyar nép szenvedéseiről szólva, ekként folytatja: » . . . Itt állunk,

⁸ A levelet ld. *Schwandtner* i. m. II. 52—54. o.

immár kimerülten a sok haretól, vereségtől, gyásztól és fájdalomtól. Halálnak halálával pusztulunk. Mennyi rémségre emlékezünk! Láttuk, gyakran, az ellenség táborát a várfalokról; az égő háztetőket; sírással, futással, szükség-gel telve mindeneket; azután a feldúlt földeket, gyászoló házakat, testvéreink holttestét martalékkal az ellenség kezében, a győzők gúnyolódását, az ellenséges rabigát, nyomorúságos életre hajszolt hadifoglyok menetének gyalázatát... Hát nem elég ennyi jogos fájdalom? Hiszen *nincs olyan kegyetlenség, amit rajtunk el ne követtek volna*, és sohasem elég: akár győzünk, akár veszünk, mindig itt az ellenség; gyűlölete, mellyel ellénk harcol, még nagyobb, mint hatalma. S a következtetés: »... *Elég volt*: látni annyi igába hajtott férfit, meggyalázott nőt, fejekkel telerakott szekeret, bilincsbevert rabok gyalázatos elárvezését, vallásunknak ezt az évente ismétlődő megcsúfolását. Elég, mondom, a kegyes hiszékenységből, *ég ostoraként túrni* a szerencsétlen országok, keresztény nevünk sírhelyeinek szenvedését, hol az emberek, kik annyi nagy hajótörés után még megmaradtak, már csak nyögnek, nem élnek...» A háborút meg kell indítani és végig kell vívni: »...vagy nem kellett volna ajánlani és elkezdni a háborút, vagy ha már elkezdték, viseljük és végezzük az ügy nagyságához méltón. El is végezzük, ha megszorítjuk az ellenséget s nem tágítunk előbb, mígnem *kiútván Európából, remény-ségünk beteljesül*. Nem csekély az ok, mely kitartásra ösztönöz ebben a háborúban. Ellenségeink, kik annyiszor támadtak ránk, sohasem fogják abba hagyni támadásaikat, ha le nem verjük őket. Velük nincs, nem lehet tartós béke. Tehát szilárdan helyt kell állni, gonddal végezvén kötelességünket... *Ha egyszerre cselekszünk, rövid lesz a dolog*...»

Ez a levél, Vitéz írásművészetének s Hunyadi államférfiúi nagyságának kiemelkedő dokumentuma, magában is, egyéb forrásokkal egybevetve pedig még inkább bizonyítja, hogy a nagy hadvezér, nagy államférfi világosan felismerte a török fenyegetés jellegét, nagyságát s pontosan meghatározta elhárításának főfeltételeként az összefogás, az »egyszerre cselekvés« szükségét. Bizonyítja, hogy Hunyadit a hazája, népe sorsán érzett aggodáson túl, mély felelősségérzet hatotta át a töröktől sanyargatott többi népekkel szemben; hogy a veszély elhárítását *valamennyiük* pusztulásának, szolgaságba döntésének elkerülése érdekében, közös feladatuknak tekintette; hogy a feladatot csak szívós, kitartó, bár együttes fellépés esetén megrövidíthető helytállással, összefogással tartotta megoldhatónak. Ebben meghatároztuk összefogásra irányuló politikájának elvi alapjait.

Az összefogás szükségének elvi indokolása Hunyadinál a veszély jellegének, közös voltának, nagyságának felismeréséből s az elhárításához szükséges, az erőviszonyokban meghatározott feltételek pontos felméréséből fakadt. A valóságot, a délkeleteurópai népek életszükségletét, az emberi haladás érdekét fejezte ki: a politika, melynek elvi alapjául szolgált, nyilván haladó politika, s a háború, mely ennek a politikának sikerét fegyveres úton akarta biztosítani, igazságos háború volt. A kérdés, melyet ezzel kapcsolatban még vizsgálunk kell, a következő: megegyezett-e Hunyadi összefogási politikájának s ebből eredő, ezt katonai téren folytató hadviselésének gyakorlata az indokolásban kifejezett elvekkel. Ha elv拉斯ztjuk (amint el kell választanunk) Hunyadi politikáját s hadicéljait a hadjáratait alkalmilag támogató, de ugyanakkor aláaknázó bárók, fejedelmek és pápák céljaitól, akkor erre a kérdésre igennel felelhetünk.

Hunyadi államvezetésének s különösen diplomáciájának tanulmányozása mutatja, hogy élte fogyatéig főtörekvése volt minden erőt mozgósítani, összefogni, harcba vinni a török ellen; ennek a főtörekvésnek minden egyebet alárendelt. Háborúinak vizsgálata mutatja, hogy egyetlen alkalmat sem mulasztott el, amikor a siker bármily csekély reményével egyáltalán megkísérelhette, hogy a hódítók ellen támadásba menve át, visszaszorítsa őket. A rendelkezésére álló erők fogyatékossága át nem léphető korlátokat szabott tevékenységének; rigómezei veresége után, külső és belső ellenségek támadásaitól lekötve, nagy hadjáratait a korábbi formában nem tudta felújítani; de ekkor sem mondott le végső céljáról, a török kiűzéséről. Felismerve, hogy ehhez, kivált a változott viszonyok mellett, a rendelkezésére állóknál jóval nagyobb erők kellenek, még szélesebb körre igyekezett kiterjeszteni az összefogást, a döntő ellentámadás szervezeti alapjait. Az összefogás új elemei, új feltételei bizonyos fokig befolyásolták annak jellegét, a létrehozásáért folytatott politika eszközeit; de nem változtatták meg Hunyadi politikájának mindvégig töretlen: a főveszély ellen, annak teljes megszüntetésére, tehát a török kiűzésére irányuló alapvonalát.

A következetesség, mellyel Hunyadi a főveszéllyel szemben minden erő megmozgatására, harcba indítására törekedett, kétségkívül politikájának legpozitívabb vonása. Minthogy pedig ez határozta meg részletkérdésekben tanúsított magatartását, nyilvánvaló, hogy politikáját egészében is pozitívan kell értékelnünk. Ezen belül, az összefogás általa tervezett konkrét formáit, az ezekre alapozott támadó hadjáratok hadicéljait tanulmányozva, a részletekben is sok új és — tegyük hozzá — korának viszonyaihoz mérten meglepően haladó vonást tapasztalhatunk. Leveleiben, amikor a török kiűzésének jelentőségét fejtegette, ezt a délkelet európai népek szempontjából általában két oldalról világította meg. Az egyik: Magyarország és a »körülfekvő« országok (illetve tágabban: a török birodalommal határos, fenyegetett, de még meglevő államok) felmentése; a másik: a leigázott népek felszabadítása, »visszahelyezése előző állapotukba«. A hatása alatt álló fiatal király, I. Ulászló 1444 tavaszán (a törökök békeajánlata előtt) arra tett esküt, hogy általában a »keresztény hit« védelmére, de »különösen ennek a mi országunknak a s körülfekvő részeknek megszabadítására, melyeket a törökök sok elmúlt éven át a legkegyetlenebbül üldöztek és most sem szünnék meg üldözni... hadat indítunk Görögország és Románia (=Trácia) részei felé s minden erőnkkel a törökök kiirtásán leszünk«. Máskor a törökök kiűzését, az általuk leigázott bolgár, görög és macedon területek felszabadítását jelölte meg hadicél gyanánt. Legvilágosabban szól erről az a Hunyaditól sugalmazott levél, melyben a király az albán nép függetlenségi harcának nagy vezetőjét, Szkander béget hívta szövetségbe. »Sok egyéb bajunk közt — így szól a levél — nem a legkisebb csapásnak tekintettük az epiroszi (=albán) nép vesztét, midőn, mint hallom, atyád, Kasztriotia Iván fejedelem... Muradtól elnyomva, országát neked átadni vagy arról másképp gondoskodni nem volt képes... Úgy látom, te vagy az a fejedelem... akinek vezetésével a jövőben nemcsak az egész epiroszi föld biztonságba jut, hanem ezenfelül mindazok a népek, melyeket az oszmánok gonoszsága már régebben leszakított a macedon állam testéről, jogaik és hatalmuk korábbi állapotába visszakerülnek... Ha ezt az alkalmat nem utasítod el, mindenki azt mondja, leverhetjük a törököket s kiűzhetjük őket a sokáig bitorolt Európából. Úgy vélem, nem kell téged lelkesítenem ezért az ügyért, melynek védelme az üdvöt, a fényt, a szabadságot jelenti,

elhanyagolása pedig — kimondani is borzadok, mit hozhat. Éppen eleget szenvedtünk már eddig; mindnyájan tönkrementünk, mert senki sem hiszi, hogy a tűz az ő házára is átterjed. Mit mondjak a görögökről, mit a szerbek birodalmáról? Ki sörölja el az én bajaimat: a hatalmas fejedelmeket, a magyar állam bástyáit, kik elvesztek az időben; az erős hadseregeket, melyeket ugyanaz a gyászos hadivégzet emésztett el halálnak halálával... Ezért hívünk harcra most téged... *Amit ma te teszel értünk, arra érted mi is mindig készen leszünk.*⁹

Az összefogás módjának és céljainak fenti megfogalmazásában különösen figyelemreméltó a kölcsönösség kihangsúlyozása a szövetségben részes államok, s a »felszabadítás« fogalmának értelmezése a töröktől leigázott népek irányában. Az utóbbi a »jogaik és hatalmuk korábbi állapotába« való visszahelyezéssel azonosítva, e népek független államainak helyreállítását jelenti, értelemszerűen kizárva azt a lehetőséget, mintha Hunyadi a török kiszorítását terjeszkedésre, hódításra akarta volna felhasználni. Ez az államközi segítség kölcsönösségének kihangsúlyozásával egybevetve, még jobban kiemeli, hogy Hunyadi az összefogást egyenlőségi alapon tervezte. Ennek a ténynek jelentőségét aláhúzza, hogy ebben a korban a szövetségeket, az államközi segítségnyújtást általában hűbéri formák közt szervezték meg, oly módon, hogy a katonailag erősebb fél a gyengébbet segítség címén igyekezett alávetni, hűbéri függés és ennek megfelelő szolgáltatások elismerésére kényszeríteni. Ugyanakkor, amikor Hunyadi a legteljesebb egyenlőség és kölcsönösség alapján tárgyalt Szkanderral (amihez később is, mindvégig ragaszkodott), a nápolyi király pénzbeli segítség fejében hűbéruri fennhatósága elfogadására akarta rábírní őt, Velence pedig gyarmatosító tervei érdekében területi engedményeket követelt tőle s hátbatámadta, mikor ezeket elutasította.¹⁰ A török visszaszorításában bizonyos fokig érdekelt hatalmak: pápa, Velence, nápolyi király alkalmilag maguk is emlegették a töröktől elnyomott népek »felszabadítását«, azonban ezen korántsem »jogaik és hatalmuk korábbi állapotába« való visszahelyezésüket, független államaik életreklétését értették. Számukra a török kiszorítása saját hatalmuk kiterjesztését, a töröktől megszabadított népek függetlenségének saját fennhatósági törekvéseik érdekében való korlátozását jelentette. Sok egyéb utalás mellett, jellemző erre a pápai követ, Cezarini érvelése, ki a magyarországi bárókat azzal a javaslattal óhajtotta érdekeltté tenni a török kiűzésében, hogy »terjesszék ki hatalmukat az Égei-tengerig.«¹¹ Ez az érvelés világosan mutatja, hogy a pápa és követe, miközben kifelé a »keresztény közösség« jelszavával a töröktől leigázott népek felszabadításáról beszéltek, valójában feudális hódító háborúra gondoltak. Egyetértettek velük a fejedelmek és uralkodóosztályok, már amennyiben egyáltalán érdeklődést mutattak a háború iránt.

⁹ A levelet Szkander válaszával együtt életrajzírója, az egykorú Barletius tartotta fent, innen közli *Pray: Annales. III. 15. o., ill. Kátona: Historia Critica. XIII. 300—303. o.* (A levelek keltezésével s hitelességével kapcsolatban felmerült problémákra v. ö. *Teleki: Hunyadiak kora Magyarországon. I. 411—412. o., jz.*) Ulászló imént idézett esküjét ld. *Hurmuzaki: Documente privitoare la istoria Románilor. I/2. 694—696. o.*

¹⁰ Velence eljárására ld. *Jorga: Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au 15-e siècle. III. 226—227. o., 227—228. o., jz.* — A nápolyi király arra törekedett, hogy Szkandert mint »felségünk fegyvereseinek serény kapitányát« tüntesse fel, *Jorga: Geschichte des Osmanischen Reiches. II. 83. o.*

¹¹ Callimachus, *Schwandtner i. m. I. 487—488. o.*

A mondottakból világos, hogy Hunyadi hadicéljai nem egyeztek a török háború iránt alkalmilag érdeklődő pápák és egyéb hatalmasságok hadicéljaival; az összefogásnak, a török kiűzését követő rendezésnek ezektől gyökeresen eltérő, haladó értelmezését jelentették. Hunyadi felfogásának is megvoltak a feudális korlátai. Ez akkor tűnik ki, ha államszerződéseit vizsgáljuk, melyeket a magyar királyság 13 évében a szomszédországok uralkodóival kötött; míg saját nevében mindenkor a teljes egyenlőség alapján tárgyalt, ezekben a szerződésekben általában fenntartotta a királyságnak régebbi időből származó hűbéri igényeit. Ám alaposabb vizsgálat megmutatja, hogy nála ezek az igények kezdtek átalakulni: a látszólag változatlan formák közt új tartalom jelentkezik. Nyoma sincs a hűbéri függéssel járó, állami szuverenitást korlátozó, régebről ismert adózási, kezes- és katonaaállítási kötelezettségnek. A hűbéri viszony üres formulává vált, mely mögött gyakorlatilag egyetlen követelmény húzódott meg: a török elleni fegyveres helytállás, és pedig ugyanolyan viszonyossági alapon, mint Albánia esetében. Tanulságos erre a szerb állam példája. Ennek területét a törökök 1439-ben elfoglalták, fejedelme, Brankovics György külföldre menekült. Hunyadi hosszú hadjáratán visszafoglalta az országot; a következő nyáron a szultán a szerbiai várakból is kivonta csapatait. Sem Hunyadi, sem a befolyása alatt álló király nem tettek kísérletet a várak elfoglalására, a szerb államterület bekebelezésére: Brankovics visszakapta a fejedelemséget s ezzel a szerb állam, melynek léte öt évig szünetelt, gyakorlatilag új életre kelt. Az átadáskor hangsúlyozták, hogy Brankovics a fejedelemséget hűbéri alapon — »mint ennek az országnak hű tagja«, a rendek »névében és megbízásából« — vette át, azonban a következő évek eseményeiből világosan kitűnik, hogy ez a török elleni összefogás követelményeit leszámítva semmiféle megkötést nem jelentett számára.¹²

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy Hunyadi mind az összefogást, mind a török kiűzését s a birodalomba bekényszerített népek felszabadítását másként értelmezte, mint a pápák s a török visszaszorításában saját terjeszkedési törekvéseik érvényesültét kereső egyéb hatalmasságok. Felfogása a töröktől leigázott és fenyegetett népek valóságos érdekeit fejezte ki, korának viszonyai közt (korlátai ellenére) rendkívül fejlett és előremutató formában. Politikájának, hadviselésének gyakorlata, mint ez a történelmileg haladószellemű, valóban felszabadító háborúkra jellemző, megegyezett az indokolásukban lefektetett, korának viszonyaihoz mérten különösen fejlett és előremutató elvekkel.¹³ Hunyadi háborúi a török hódítók ellen: igazságos, felszabadító háborúk voltak, kifejezték nemcsak a magyar nép, hanem az összes megtámadottak érdekeit. Ezért támogatták ezeket a háborúkat nemcsak a magyar nép, hanem — amennyire módjukban állt — a töröktől fenyegetett többi népek, sőt — ha erre egyáltalán lehetőségük nyílt — a már leigázottak tömegei

¹² Más lapra tartozik, hogy Brankovics, Cillei ligájának tagjaként, utóbb éles ellentétbe került Hunyadi politikájával, határkérdések miatt ellentétbe került Szkanderlal, Hunyadi szövetségeseivel, s ezért végül elárulta a török elleni összefogást is. A szerb állam életrekeltésére s ennek módjára ld. V. Lászlónak egy Hunyadi tetteit elsoroló oklevelét. *Fejér*: Genus, incunabula et virtus Johannis Corvini de Hunyad. 181—190. o.

¹³ V. ö. *Fedoszéjev*: A marxizmus-leninizmus a háborúk eredetéről és jellegéről. 2. Budapest, 1948. 13. o.: »Ha történelmileg haladószellemű, felszabadító háborúkról van szó, e háborúk céljai és jelszavai, amelyek alatt kibontakoztak, rendszerint megegyeznek egymással. Igaz, hogy az antik világban és a középkorban a népi, felszabadító háborúkat olykor patriarchális, vagy vallásos jelszavakkal kenődzték...« (Csak a marxi-lenini típusú pártok irányítása biztosítja, hogy a felszabadító mozgalmak jelszavai teljes pontossággal fedjék azok tartalmát.)

is. »Ismert dolog, hogy a háború jellege milyen nagy hatással van magára a háború viselésének módjára, és az eredményekre, mert hiszen a háború jellege és céljai határozzák meg a népeknek a háborúban való magatartását. Mikor a nép igazságos háborút folytat és a háború céljai megegyeznek a nép alapvető érdekeivel, akkor a néptömegek természetesen támogatják a háborút és önfeláldozóan vesznek részt benne.«¹⁴ Hunyadi török háborúi az összes délkeleteurópai népek közvetlen létérdekeit védelmezték. Természetes, hogy mindezek a népek — amennyire a feudális szétforgácsoltság viszonyai közt, vagy éppen a törökök katonai túlerejének nyomása alatt megtehették — támogatták a háborúkat és önfeláldozóan vettek részt bennük. Nem így az uralkodóosztályok, melyek elsősorban szűk osztályérdekeikért harcoltak; ezek ott, ahol a veszély még nem bontakozott ki teljes nagyságában (mint például Ausztriában, Németországban), fegyvereiket saját néptömegeik fékentartására tartották készenlétben, nem adtak segítséget a török ellen, sőt félve a tömegek felfegyverzésétől, azt is igyekeztek meggátolni, hogy a különben segítségre kész népi elemek felkelés, »keresztes hadjárat« formájában megvalósítsák szándékaikat. A Balkánon, ahol a veszély már teljes egészében kibontakozott, az olyan országok uralkodóosztályai, melyeket még nem söpört el az oszmán áradat, megegyezést kerestek. A helyett, hogy népeikre támaszkodva s egymással összefogva, együttes erővel igyekeztek volna útját állni a szabadságukat, függetlenségüket megsemmisítéssel fenyegető török terjeszkedésnek, feudális pártharcaikkal maguk egyengették a hódítók útját. Akadtak a feudális, bárói vagy bojári pártok közt, melyek uralmuk átmeneti fenntartása érdekében behódoltak az ellenségnek, maguk hívták a törököt országukba. Sőt, különösen a század derekán, egyre többen akadtak olyanok is, akik a kizsákmányolás lehetőségeinek fenntartása érdekében osztályuktól is elszakadva, átváltak a török uralkodóosztályhoz, renegáttá lettek s ennek külső jeleként felvették a mohamedán vallást. Hunyadi korában még csak a délszerb és a bolgár uralkodóosztály egyes csoportjai léptek erre az útra; de már ekkor, a még független államokban is kialakultak az uralkodóosztály megalkuvó pártjai, melyek az ellenállás reménytelenségének hangoztatásával, a bármi áron való béke követelésével lényegében a török útját egyengették. A magyar uralkodóosztály még nem jutott ide: nem alakított békepártokat, sőt látszólag — szavakban — hevesen kardoskodott a háború folytatása mellett, kikelt a megalkuvók ellen. De a háború folytatásához nem adott támogatást. A nemesek számtalanszor leszögezték, hogy az ország határain túl nem katonáskodnak (vagyis megtagadják az összefogásnak s a balkáni népek felmentésének elemi követelményeit); a bárók pártjai, többé-kevésbé nyílt Hunyadi-ellenességükkel, még azt is gátolták, hogy Hunyadi a rendelkezésére álló erővel harcoljon a törökök ellen.

Hunyadi az adott viszonyok közt nem nélkülözhetette az összefogásnak államközi formáit. Szövetségi rendszerében s diplomáciájában arra törekedett, hogy erősítse és politikájának támogatására bírja az uralkodóosztályoknak török elleni harcra hajlandó elemeit. Ugyanakkor azonban elsősorban a népek segítségére számított. Megmutatkozott ez már Sehábédin elleni hadjáratánál említett havasalföldi kapcsolataiban, melyeknél, mint láttuk, a néppel való kapcsolat kiépítése megelőzte és kétségkívül előrelendítette az államközi kapcsolatokat. Különös élességgel nyilvánult meg az összefogásnak ez a népi

¹⁴ Fedoszéjev i. m. 32. o.

jellegű, elsődlegesen a tömegek állásfoglalására alapozott elképzelése Hunyadi hosszú hadjáratán, mely mindvégig olyan területeket érintett, ahol a törökök hosszabb-rövidebb ideje megsemmisítették a régebbi államalakulatokat és közvetlenül, saját katonai közigazgatásuk útján nyomták el azok népeit. Hunyadi számított ugyan a még meglévő államok, így a bizánci császárság segítségére, de mint hadvezetéséből és csaták előtt mondott beszédeiből kitűnik, attól nem várt sokat. Annál többet várt (és mint az események tárgyalásánál látni fogjuk, helyesen várt többet) a töröktől elnyomva tartott népek megmozdulásától. Rendkívüli optimizmusát, mellyel a hadjárat esélyeit latolgatta, elsősorban a lakosság magatartására alapította. S a Szlatica-szorosban, a hadjárat legnehezebb csatája előtt, éhségtől és hidegtől elgyötört s visszafordulásra vágyó seregét azzal biztatta, hogy ez az utolsó akadály; ha itt sikerül áttörniük, bejutnak Tráciába s ott »több munka jóformán nem is vár rájuk: *csupa vidám, jókedvű népek* fogják köszönteni őket.¹⁵

Az eddigiekben igyekeztünk képet adni az összefogásnak Hunyadi elgondolásában jelentkező, elvi alapjairól és célkitűzéseiről. Megállapítottuk, hogy ezek a célok igazságosak voltak, kifejezték a töröktől sanyargatott népek érdekeit: Hunyadi joggal számíthatott, amint számított is e népek támogatására. Ez volt az alapja rendíthetetlen bizakodásának, mellyel támadó hadjárait megindította a túlerejű ellenség ellen, mélyen benyomulva az annak hatalmában levő területekre. Felismerte a hadvezetésnek azt a napjainkig is érvényes (sőt igazában csak napjainkban kibontakozó) elvét, hogy a lakosság magatartása döntően befolyásolhatja egy hadjárat sikerét; igazságos háborúban nem csökkenti, hanem növeli az előnyomuló hadsereg erejét. Ez a felismerés, mint látni fogjuk, érvényesült hadviselésében a csapásirány megválasztásának nagyfontosságú kérdésénél is. Ugyanakkor felismerte azt az ő korának török háborúira kétségtől elválasztó érvényes igazságot, hogy az összefogás csak akkor lehet eredményes, ha a harc a török megszállta területen folyik, ha így a hódítókat minél szélesebben visszaszorítva, közvetlen érintkezést teremtenek a szövetséges államok közt és egyben csatlakozási lehetőséget nyújtanak a leigázott népek számára is. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a török katonai túlereje könnyűszerrel elfojtotta, kibontakozni sem engedte az elnyomottak felkeléseit, sőt könnyűszerrel leverhette a még független államok hadseregeit is, mindaddig, amíg ezek elszigetelten s nem egyidejűen léptek fel ellene. Az egyidejű fellépésnek azonban a hadviselés XV. századi viszonyai közt feltétele volt a közvetlen érintkezés.

Ezek voltak azok az általános, a török visszaszorítását célzó összefogás feltételeinek mély ismeretén alapuló megfontolások, melyek szerint Hunyadi megindította nagy támadó hadjárait. Hátra van megvizsgálunk, mennyiben igazolták ezeket az elgondolásokat a hadjáratok eseményei.

Rögtön Sehábbeddinen aratott nagy győzelme után Hunyadi hozzálátott első támadó hadjáratának előkészítéséhez. Ezt 1442/43 telén egy sor kisebb, román-bolgár és szerb területen lebonyolított hadjáratokkal vezette be, melyek az erőviszonyok kipuhatolása mellett elsősorban a töröktől elnyomott népek hangulatának felderítését, harcikedvük felszítását, a török iga lerázhatóságába vetett bizalmuk megerősítését célozták. A hadműveleti előkészítést részben a pártharcok és Habsburg Frigyes támadása okozta nehézségek,

¹⁵ *Bonfini* III/5., a nélkülözések okozta fegyvelebomlás és Hunyadi ez ellen tett lépései leírásánál.

részben azonban taktikai megfontolások miatt csak ősszel követte a nagy támadás. Hunyadi ezt gondosan előkészítette. Pénzt szerzett (ezt nagy összegekkel megtoldotta a magáéból is), zsoldosokat fogadott, mozgósította familiárisait; Brassóban koratavasszal taborita mintájú harciszekereket, ágyúkat, puskákat, hadigépeket gyártatott. Többhónapi munkával sikerült egy tizenkétezer főből álló hadsereget toboroznia és korszerűen felszerelnie. Közben a király is toborzott zsoldosokat; csatlakozott hozzá a pápa követe (ki a hadjáratot a Vatikán politikájának megfelelően az egyház érdekéért igyekezett feltüntetni), továbbá néhány lengyel és magyar báró, nem nagyszámú bandériumaikkal. Lengyelországból és Moldvából hivatásos katonákból álló, félévi zsolddal ellátott segédszervezetek jöttek. Igen nagy számban csatlakoztak a hadjáratához *önkéntesek* — Callimachus szerint »óriási tömeg, kik otthonukat nem zsoldért, hanem a kereszténység védelméért hagyták el« — főleg a környező országokból, »*csehek, lengyelek s más nemzetbeliek*«, de Bonfini szerint távolabbról, így Német- és Franciaországból is. Magyar *jobbágyok* is voltak a felkelők közt; ezek számára földesuraik várható ellenkezésével szemben Hunyadi biztosította a hadbavcnulás lehetőségét. Familiárisa, az aradmegyei alispán az ő utasítására adott menlevelet másik familiárisa, Dóczy Mihály megyebeli, bárhol élő jobbágyainak, hogy »a jelen általános hadsereghez akarván csatlakozni«, azt háborítatlanul megtehessek.¹⁶ Ilyenformán a király hadereje, hozzászámítva a külföldi segédszervezeteket s az önkéntes felkelők tömegét, mintegy tizenötezer főre emelkedhetett. Ehhez járult, már a határokon túl, Brankovicsnak szerb lovasokból és gyalogokból álló, mintegy nyolcezer főnyi hadserege, továbbá folyton újabb erők a törököktől éppen megtisztított területek népfelkelőiből. A teljes haderő, mely 1443 őszén támadásra indult az oszmán birodalom ellen, szélső számítással legfeljebb harmincötezer főre tehető.¹⁷ Még ha elfogadjuk is a kortársak bizonytalan becsléseit a létszám meghatározásánál, a támadásra induló hadsereget akkor sem tekinthetjük elegendőnek a törökök roppant túlerejének megtörésére. Hogy mégis rendkívüli sikereket ért el, az Hunyadi hadvezetése mellett elsősorban az érintett vidékek lakosságának lelkes magatartásával, segítőkészségével magyarázható.

A sereg október derekán, Belgrád alatt kelt át a Dunán s a Morava völgyén nyomult előre Nis irányában. Hunyadi válogatott csapataival elővédbe indulva, villámgyors hadműveletek során külön-külön semmisítette meg a megállítására felsorakozó török seregeket, majd november 3-án a Nisava torkolata táján megvert egy minden előzőnél erősebb török hadat is, mely felvette az előzők menekültjeit. A források — a király és a követ beszámolóit, valamint Aeneas Silvius ezekre támaszkodó levelezése — egyértelműen kiemelik, hogy a környék *bolgár és szerb lakossága* segített Hunyadi harcainak az ellenség üldözésében; sőt a követ, jelentésének utóiratában, újabb hírek alapján arról ír, hogy a lakosság a csata után is folytatta a menekülő üldözését, sokukat elfogta vagy levágta s végeredményben ugyanakkora

¹⁶ *Teleki*: Hunyadiak kora Magyarországon. X. 124. o. A sereg összetételére egyébként v. ö. u. o. I. 335. s k. o., ill. *Hadtörténelmi Közlemények*. 1919/21. 35—38. o., valamint az ott felsorolt forrásokat.

¹⁷ Ezt a számot adja meg Barletius, Szkander életrajzírója. Az általában jól értesült Dukas huszonötezer főről szól, de még a határon innen, Brankovics és a balkáni népfelkelők csatlakozása előtt. A többi források adataira v. ö. *Hadtörténelmi Közlemények* 1919/21. 35—38. o.

veszteséget okozott az ellenségnek, mint amekkorát az az ütközetben szenvedett.¹⁸

A lakosság támogatása tehát már most, a hadjárat első szakaszán fegyveres tettekben nyilvánult meg. Ez bizonyítja Hunyadi várakozásának indokoltságát; bizonyítja egyben azt is, mennyire helyesen járt el a csapásirány megválasztásánál, amikor ragaszkodott ahhoz, hogy a hadsereg egyenes irányban törjön előre a Balkán szíve felé, ne távolodjék el természetes szövetségeseitől, a török iga lerázását türelmetlenül váró népektől, mint ezt a király környezetében levő bárók és a pápa követe óhajtották. Ezek ugyanis a hadviselés feudális módszereinek megfelelően azt vallották, hogy a seregnek a havasalföldi síkságon, majd nagy kerülővel az Alduna lapályain s a Fekete-tenger partvidékén kell felvonulnia, mert »lovass hadnak a síkság való, a hegyeket kerülni kell«.¹⁹ A feudális uraknak sehogysem tetszett Hunyadi hadviselése: a gyorsaság, mellyel hadműveleteit lebonyolította, a fölényes ügyesség, mellyel a terep nehézségeit leküzdötte. Azt meg éppenséggel nem értették, mi köze a felvonulás irányának a töröktől leigázott népek szabadulásvágyához. De Hunyadi annál inkább tudta ezt; az események őt igazolták.

A töröktől megtisztított területek lakossága lelkesen üdvözölte Hunyadi seregeit. Egy november 8-án Bjelapalanka táján írt levelében a vezér örömmel emelte ki, hogy serege »ép és lelkes« és napról-napra nő: *igen sok bolgár, bosnyák, albán, szerb* jön hozzájuk ajándékokkal s a nép mindenfelé örül jövetelükön. Friss élelemmel várják a hadakat, mindent könnyű beszerezniük, úgyhogy a szekereken magukkal szállított készletekhez addig hozzá sem kellett nyulniuk.²⁰ Biztató hírek érkeztek máshonnan is. Röviddel Brankovics csatlakozása után Boszniából jött egy hat-hétszáz főnyi lovascsapat Cohacz (= Kovačević) Péter vajda vezetésével. Híre járt, hogy az albánok is szándékoznak erősítéseket küldeni. A győzelmek megingatták a török uralom előző szilárdságát, mely pusztán a fegyverek erején nyugodott. A félszigeten fellángoltak az elfojtott szabadságmozgalmak; az uralkodóosztályok addig ingadozó elemei is kezdtek szembefordulni a törökökkel. A király táborában úgy értesültek, hogy Albániában Arnith vezér — a Szkander fellépése előtt szétforgácsolt ellenállás egyik legsikeresebb vezetője — megtámadta a törököket s naponta megújuló harcokban több helységet visszavett tőlük. Dragas, a bizánci császár rokona Moreában gyűjtött hadat, »látván, hogy a barbár ellenség hatalma elenyészőben van s mindenfelől hadat indítanak, a magyarok pedig máris sikerrel hadakoznak ellenük«. Harcra készülődtek a szultánnal hűbéres viszonyban álló görög és albán részfejedelmek is. Az ilyen és ehhez hasonló hírek fokozták Hunyadi bizakodását, seregének harckészségét. Ennek eredménye volt, hogy a királyi haditanácsban keresztülvitték a hadjárat folytatását, szemben az urakkal, kik a közelgő téltől s a terep nehézségeitől megremülve, már ekkor a hazatérés mellett foglaltak állást. A győzelmek s a balkáni felkelések nyomán bizakodó hangulat támadt; a király környezeté-

¹⁸ *Jorga*: Notes et extraits. III. 107—110. o. Aeneas legfontosabb levelei: Fontes Rerum Austriacarum. II/61. 281—282., 562—579. o. Az események további, döntő fontosságú forrásai Hunyadi levelei, *Katona* i. m. XIII. 251. o., *Hurmuzaki*: Documente. XV/1. 29., 30—31. o. és Ulászló egy beszámolója, *Muratori*: Scriptores. XVIII. 674. o.

¹⁹ Kiténik ez Cezarini levelezéséből, Fontes Rerum Austriacarum. II/62. 95—96. o., valamint a következő évi hadjárat eseményeiből, amikor a sereg a követ terveinek megfelelő irányban vonult fel és elszakadt bázisától.

²⁰ *Katona* i. m. XIII. 253—254. o.

ben azt remélték, hogy »nagy újságok támadnak még ezeken a tájakon a törökök ellenére«, a távoli Aeneas Silvius pedig hírei alapján jogosnak vélte a feltevést, hogy sikerül a törököket kiűzni egész Európából.²¹

A hadjárat következő szakaszán Hunyadi folytatta az előnyomulást. November végén elfoglalta Pirotot, röviddel utóbb Szófiát. December 3-án Brassó városához írt levele máf »hadi előnyomulás közben Szófiából Drinápoly felé kelt.«²² Ebben lelkesedve közölte a legújabb híreket és felszólította a baráti várost, tartson örömnepet a nagy események tiszteletére. A hadjárat kilátásait a legnagyobb optimizmussal ítélte meg, s ehhez a szultán megfutamodásáról szóló (mint utóbb kiderült: téves) hírek mellett hozzájárult a lakosságnak időközben tanúsított magatartása is. Az elbeszélő források kiemelik, hogy sok bolgáriai város önként állt át Hunyadi, illetve Ulászló mellé, mivel népükben égett a törökgyűlölet. Az ellenség gyűlése, a szabadság vágya mellett erre az oldalra vonzotta őket, mint a lengyel elbeszélők írják, keresztény vallásuk, továbbá lengyelekkel közös szláv származásuk és nyelvük hasonlóságai is. Ezért kettőzött készséggel segítettek, kivált a lengyel felkelőknek, kik (mint Callimachus kiemeli) »napokban sok kiválót tettek«.

Hunyadi előretört a Balkán-hegységig. A Szlatica-szorosban megverte a szultán hadait (ebben a csatában ismét kitétek a lengyel felkelők, kik egy bozótól váratlanul kirohantva, hosszú lándzsáikkal megzavarták a török lovasságot), de a törökök erődített védőállásait nem tudta elfoglalni s a fagytól amúgyis járhatatlan, a mellett mesterségesen is eltorlaszolt hágókon nem tudott áthatolni. Seregét megviselte a rendkívül hideg s a nélkülözés. Kimaradtak ugyanis a lakosság korábbi élelmiszer-szállítmányai, részben az utak járhatatlansága miatt, részben azért, mert a visszavonuló török csapatok útközben szokásuk szerint mindent elpusztítottak. Hunyadi tehát elrendelte a visszavonulást; de visszavonulás közben, hidegtől és éhségtől elgyötört hadaival is tönkreverte a törököknek utócsapata nyugtalanítására kiküldött seregeit. A hadjárat befejezése után a szultánnak nem maradtak veretlen seregei. Ugyanakkor birodalma legkülönbözőbb részeiből egymásután kapta az aggasztó híreket a leigázott népek megmozdulásairól. Minden oka megvolt, hogy — mint egy török krónikás írja — »nagy lelki zavarral« térjen vissza székhelyére.²³ Hasonló zavarodottság mutatkozott a birodalom más részein, sőt határain túl is. A korfui kapitány már december elején jelentette a velencei tanácsnak, hogy a környéket megszállva tartó törökök »igen nagy félelemben vannak« s Hunyadi további sikerei esetén alighanem készek lesznek területeket engedni át Velencének. (A tanács erre utasította a kapitányt, legyen résen s ha mód nyílik rá, foglalja el az említett területeket. A velencei polgárok ezuttal is mások vére hullása árán igyekeztek gyarapodni.)²⁴ A birodalmat megrázó, határain túlsapó rémület méreteire jellemző egy szemtanu leírása; Hunyadi győzelmei úgy megijesztették az egyiptomi szultánt, hogy elrendelte hajóhada parancsnokának: ha Hunyadi Ázsiába is áttör, hagyja sorsára Szíriát s egész erejével siessen — Kairo védelmére.²⁵

²¹ *Jorga*: Notes et extraits. III. 107—110. o., ill. Fontes Rerum Austriacarum. II/61. 281—282. o.

²² *Hurmuzaki*: Documente. XV/1. 29. o.

²³ *Szeádeddin, Thury*: Török történetírók. I. 137. o.

²⁴ *Jorga*: Notes et extraits. III. 145. o., stb.

²⁵ *Századok*. 1894. 679. o.

Noha kétségtelen, hogy a törökök aggodalma éppoly túlzott volt, mint a hadisikerek láttán Európát eltöltő várakozás, az sem lehet vitás, hogy a hadjárat rendkívül nagy katonai eredményei okot adtak erre. A katonai eredményeket semmivel sem kisebb politikai sikerek követték. Ilyenek voltak elsősorban a birodalom elnyomott népeinek egymásután fellángoló szabadságmozgalmai. Következményeiben különösen nagy jelentőségű volt az albán nép függetlenségi harcának fellendülése egy új, kiváló vezető irányításával, ki maga is a hosszú hajárat katonai sikereinek köszönhette szabadulását. Szkander bég (Kasztriota György) a krójai albán vezér, Iván fia volt. Apja a század elején hosszú ideig harcolt a hódítókkal. Leveretése után Szkander török fogságba esett; kilenc éves korától renegátnak nevelték, abban bízva, hogy elfelejti népét s a szabadságot. De egyiket sem felejtette el. A november 3-i ütközetben török tisztként kellett volna résztvennie, de innen — életrajzírója, Barletius szerint Hunyadival titkon egyetértve — még az összecsapás előtt eltávozott. Ezután kihasználva a birodalomszerte eluralkodó fejvesztettséget, hazatért, visszaszerezte apja várát s egyesülésre, együttes ellenállásra szólította fel népét. Ezzel vette kezdetét az albán nép függetlenségi harcának új, sikeres szakasza, melynek során számtalanszor verték vissza a túlerővel támadó szultáni hadakat. Szkander egyik első dolga volt, hogy felvegye az érintkezést Hunyadival. 1444-ben szövetségre lépett vele, illetve Ulászlóval s ez a szövetség, mint a délkeleteurópai összefogás legszilárdabbnak bizonyult formája, mindvégig meghatározta kettejük politikai kapcsolatait.²⁶

A hosszú hadjárat sikerei következtében Magyarország külpolitikai helyzete megszilárdult. A Habsburgok (kik az ország gyengülését óhajtották, hogy hatalmi törekvéseiket könnyebben érvényesíthessék) és szócsoveik eleget panaszkodtak e miatt.²⁷ Belpolitikailag Hunyadi helyzete erősödött, ami az erők összefogására, a központi hatalom növelésére irányuló törekvések érvényesülését jelentette. Hunyadi körül most kezdenek tömörülni a bárók visszacsorítását, a központi hatalom megszilárdítását követelő erők; körvonalaiában már mutatkozik a későbbi Hunyadi-párt, melynek első fellépése azt eredményezi, hogy 1444 tavaszán az országgyűlés kemény (bár ekkor még végre nem hajtott) intézkedéseket hoz a hatalmaskodók, a központi hatalom csorbító ellen. Ezzel összefüggően Hunyadi külpolitikai vonala fokozottabban érvényesült; a török elleni összefogás keretei kezdtek kiszélesedni, államközi formái is határozottabb alakot öltöttek. Hunyadi barátsági, kölcsönös segélynyújtási szerződést kötött a törököktől s Cilleiektől egyidejűen szorongatott, pápától s Velencétől hitegetett, de nem segített bosnyák királlyal s bevonta őt a török elleni szövetség rendszerébe. Ugyanakkor a román fejedelemségekkel is megszilárdította a jó viszonyt; ennek eredményeként a moldvaiak

²⁶ V. ö. *Kupelwieser*: *Die Kämpfe Ungarns mit den Osmanen bis zur Schlacht bei Mohács*. Wien und Leipzig, 1895. 107—108. o., jz. (Itt említtem, hogy a szerző, mint általában a Habsburg-párti történészek, mindent megkísérel, hogy Hunyadi háborúinak, köztük a hosszú hadjáratnak eredményeit kisebbítse, az összefogás erejét, sőt lehetőségét kétségbevonja. Azért teszi ezt, hogy a Habsburgokat, kik az összefogást aláaknázták és Hunyadi politikáját tőlük telhetően akadályozták, felmenthesse a felelősség alól.)

²⁷ Ebben az összefüggésben különösen tanulságos Acneas Silviusnak, Habsburg Frigyes akkori titkáranak bizalmas levelezése. Acneas, a későbbi II. Pius pápa, elvben maga is a török elleni összefogás híve, a hosszú hadjárat sikereinek tetőpontján saványúan írta Schlick kancellárnak: a magyar ügyekben nincs semmi biztatás, minthogy a háború eredményessége megszilárdítja Ulászlónak, a Habsburgok ellenfelének helyzetét, *Fontes Rerum Austriacarum*. II/61. 242. o.

május végén, a havasalföldiek augusztus elején megújították a brassóiak kereskedelmi kiváltságait, ami ebben az időszakban mintegy a kapcsolatok fokmérőjének számított, mivel az erdélyi kereskedők egyben török elleni hírszerzők voltak.²⁸

Ezt a szövetségi rendszert betetőzte a Szkanderral kötött kölcsönös segélynyújtási szerződés, melyet fentebb más összefüggésben említettünk. Az albán nép függetlenségi harcának nagy vezetője azonnal átlátta az összefogás tervének roppant jelentőségét; ennek megfelelően válaszolt Ulászló szövetségbehívó levelére. Augusztus 4-én kelt válaszában hangsúlyozta, hogy a tervet ismertette csapatvezéreinek népes gyülekezetében. »Egy sem volt köztük, — írta — aki ne azt javasolta volna, hogy részt kell venni ebben az általad ajánlott, annyira igazságos háborúban . . . Nagyon örültem magam is enyéim akaratán, mind a te érdekedben, mind a közös ügyért, midőn a mi katonáinkat és minden rendű embereinket, az én biztatásom nélkül, ilyen lelkesnek láttam. De ki is utasíthatná el, ha nem ellensége istennek és embernek, ezt a *legigazságosabb* háborút . . . bár adná az isten, hogy ebben a nagyszerű háborúban annyi erővel segíthetnék, amennyi óhajt és lelkesedést viszek; akkor nem sokáig maradna ebben a gyalázatban Európa, elnyomva a gonosz Muradtól . . .«²⁹ Más egykorú források: görög krónikák és hőskötemények, délszláv népelemek meggyőző vallomása mellett is, talán ez a levél a legékebben szóló bizonyosság arról, mily lelkesen karolták fel Délkelet-Európa szabadságvágyó, függetlenségért küzdő népei a török elnyomók elleni összefogás, közös harc gondolatát.

Az összefogás, az ennek alapján elért sikerek eredménye volt, hogy a szultán békét kért, olyan feltételek mellett, aminőkre még nem volt példa a török háborúk történetében. Maga ajánlotta fel a Magyarországtól korábban elhódított területek, így a macsói és szörényi bánóságok egyes részei visszadását. Ulászló ezzel szemben, Hunyadi ösztönzésére, a török helyőrségek kivonását követelte mindazokról a területekről, melyeket a törökök az előző időszak hadjárataiban foglaltak el; követelte továbbá a bolgár és a szerb állam helyreállítását. A törökök kezdetben tiltakoztak, végül a bolgár állam helyreállítását kivéve az összes feltételeket elfogadták. Kötelezettséget vállaltak, hogy rövid határidőre nemcsak a bánóságokat ürítik ki, hanem Szerbország legutóbb elfoglalt részét is (az úgynevezett Rácországot) gazdag ezüstmányáival, továbbá Hulmot, Hercegovinát, Albánia északi térségeit s általában mindazokat a területeket, melyeket Bolgárország határain túl hódítottak meg; ezenfelül nagyösszegű hadikárpótlást ajánlottak.³⁰ Ezen az alapon kötötték meg a szegedi békét, melyet Marx történelmi feljegyzéseiben

²⁸ Dracul, a havasalföldi fejedelem a brassói kiváltságlevél kiadása idején egy másik levelében »hatalmas, minden dicsőségre és tiszteletre méltó, nagyon kedvelt testvérének« címezte Hunyadit, *Bogdan*: Documentele privitoare la relațiile Tării-Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească. I. 77—78. o. Dracul kiváltságlevele a brassóiaknak, *Hurmuzaki*: Documente. XV/1. 32—35. o. A moldvai kiváltságlevél, *Costăchescu*: Documentele moldovenești înainte de Stefan Cel Mare. II. 723—725. o. A városok hírszerző szolgálatára v. ö. Mátyás Király Emlékkönyv. I. 216. o. Hunyadi és a bosnyák király szerződése, *Fejér*: Genus. 68—71. o.

²⁹ *Katona*: Historia Critica. XIII. 305—307. o.

³⁰ A tárgyalások menetét és a béke főbb pontjait az elbeszélő források (Dlugosz, Chalkokondylas, Bonfini és Callimachus) alapján megállapította *Teleki* i. m. I. 393—395. o.; a hadikárpótlásra v. ö. Millenáris Történet. IV. 43. s. k. o.

mint »igen előnyöset« említ.³¹ A béke nagy területeket vont ki a török uralom alól, lehetővé tette a szerb állam helyreállítását, megjavította a magyarok, albánok, bosnyákok, havasalföldiek önvédelmi harcának korábbi feltételeit. Megfelelt tehát a török ellen küzdő délkelet európai népek érdekeinek. De nem felelt meg a pápa, Velence és a Habsburgok érdekeinek. A pápa pillanatnyi érdekei a háború folytatását kívánták, hogy annak eredményeit propagandája számára kisajátítva, eszközül használhassa a hívők felé létjogosultságának igazolására, eretnekmozgalmaktól és zsinati ellenpápa-jelöléstől megviselt hitelének helyreállítására. E mellett a pápaság, mely ezidőtájt kezdett velencei típusú signoria-vá átalakulni, közvetlenül érintve volt a hatalmas városállam érdekeiben is. Velence az adriai és égei tengerpartok gyarmatosítására törekedett; érdeke volt ugyan, hogy a törökök innen visszaszoruljanak, de nem úgy, hogy ez egyben az ott lakó népeknek, ezek független államainak megerősödését jelentse. A Habsburgok, mint érintettük, a magyar királyság megszerzését s ennek érdekében Magyarország meggyengülését óhajtották. Mindezek az érdekek találkoztak abban a diplomáciai aknamunkában, mely közvetlenül a Magyarország s török ellen küzdő szövetségesei erősödését jelentő szegedi béke megkötése után, annak felborítása érdekében indult meg Ulászló udvarában.

» . . Eugén pápa, hogy a figyelmet a bázeli zsinatról és az egyházi visszaélésekről elterelje, háborús uszítónak Magyarországra küldi egy szánalmas kardinálisát, Cezarini Juliust, aki a huszita háborúk idején szegényletes futásával szomorú hírhedtségre tett szert; Cezarini a görög és római egyház egyesítését prédikálja, valamint új keresztes hadjáratot szárazon és vizen, a görög császárság helyreállítását, stb. Ugyanebben az időben a velenceiek és a génuaiak követeket küldenek Magyarországra, hogy azok a flottáról meséljenek, mely a Hellespontust foglalná el és lehetetlenné tenné, hogy a törökök csapatokat szállítsanak Ázsiából. Ékesen beszélő követek jönnek Franciaországból, Spanyolországból, Angliából, Aragoniából, Burgundi Fülöptől, Milano és Flórenc hercegétől. Mindezek statiszták voltak a pápai tréfa szolgálatában . . . « — Marx történelmi jegyzetei részletesen követik az eseményeket, mely elemzéssel tárva fel a béke felborítására szövetkezett erőket, melyeknek végül sikerült belevinniük Ulászlót a várnai kudarcra végződő hadjáratba s ezzel a délkelet európai népeket az előző évben kivívott eredmények legtöbbszörjéről megfosztották.³²

Mint ismeretes, a pápai követ azzal érvelt, hogy »a hitetlennek adott hitet nem kell megtartani«; hivatkozott a szövetségek helyzetére, a flotta nagyságára, a török kiszorításának vissza nem térő alkalmára; érvek mellett a lelki kényszer eszközeitől sem riadt vissza. Elérte, hogy a békét felborítva, elindították a hadjáratot. Ebben azonban az előző évi haderőnek kétharmada sem vett részt. Ugyanis a béke hírére szélnek eresztették a hosszú hadjáraton győzelmes sereg jelentős részét, így a külföldi segédcsapatok mellett a »sok kíválót tett« hazai és külföldi önkénteseket, keresztes felkelőket is. Amikor a hadjáratot elhatározták, ezeket már nem tudták összegyűjteni. Ilyen csekély létszámú haderővel (melynek láttán a havasalföldi fejedelem elszörnyedve mondta, hogy a szultán vadászni több emberrel indul) nyilván el sem indultak volna, ha a pápai követ és a velencei származású pápai flottaparancsnok

³¹ *Lándor B.*: Marx jegyzetei a magyar történelemről. A Történettudományi Intézet Értesítője. I/10—12. 135. o.

³² U. o.

hiresztelése nyomán téves, túlzott várakozásokat nem fűznek a tengerszorosok elzárására küldött hajók szerepléséhez. Ezeknek az lett volna a feladatuk, hogy meggátolják az Ázsiában elfoglalt szultáni hadak átszállítását Európába. Ehhez a tengerszorosok, a Boszporosz és a Helleszponosz együttvéve közel százkilométeres partszakaszait kellett volna ellenőrzés alatt tartani. A pápa ennek a nagy és a tengeri hadviselés akkori technikája mellett igen nehéz feladatnak ellátására mindössze nyolc gályát küldött; ehhez csatlakozott a velenceiek öt, a burgundiak négy, a raguzaiak két gályája (s végül, többszöri sürgetésre, de a harcotól óvatosan távolmaradva) a bizánciak két hajója, — ami annyit jelent, hogy a terv szerint húsz egységnek kellett volna állandó ellenőrzés alatt tartania a két egymástól is távolfekvő, magában is hosszú tengerrészt, melynek partjai ráadásul az ellenség kezében voltak. A feladat képtelensége, melyre a kortársak közül a burgundi flottarészleg parancsnoka, Wavrin rámutatott, világossá teszi az egész terv alapjában felelőtlen, lelkiismeretlen, szükségképpen a szárazföldi haderő vesztéhez vezető voltát. A kudarc alapoka maga a terv; súlyösbította, betetőzte a bajt a genovaiak nyílt árulása, kik a döntő percben, ígéreteik ellenére, a szultán mellé álltak s jó pénzért saját hajóikon szállították át csapatait. Ellenállni csak a Wavrin vezette flottarészleg próbált; a pápai-velencei hajók a kritikus időben sehol sem voltak.³³

Nyilvánvaló, hogy a hadjáratnak, melyet a flotta támogatására alapoztak, az adott körülmények közt mind a terv jellegénél, mind végrehajtásánál fogva kudarcra kellett végződnie. »Egészen világos, — összegezi Marx a tényeket — hogy e mögött a pápai tréfa mögött szintén a velencés urak állottak, akiknek szemében a magyarok, a szerb király és az albániai Isz-kander bég szilárd hatalma nagy szálka volt.«³⁴

Hozzájárult a kudarchoz, hogy ezúttal, mint ez a hadjárat megindításának körülményeiből természetszerűen következik, a szárazföldi haderő irányításában is fokozottan érvényesült a pápai követ, rajta keresztül a pápai-velencei politika s a király környezetében levő bárók befolyása, Hunyadival szemben, az összefogás általa kezdeményezett formáinak rovására. Megmutatkozott ez mindjárt a felvonulás irányának meghatározásában. Eltérve a Hunyadi összefogási tervén alapuló előző évi, a félsziget belterületén vezető útvonaltól, a hadsereget most Cezarini terve szerint az Alduna síkságain keresztül a tengerpart felé irányították. Megkerülték a terep nehézségeit és (elvben legalább, aminek, mint az előzményekből nyilvánvaló, sok gyakorlati haszna nem lehetett) biztosították az érintkezést a flottával. De ugyanakkor eltávolították a sereget természetes szövetségeseitől, a török iga lerázásáért sóvárgó népektől. Részint ennek, részint a pápai befolyás megerősödésével járó egyéb jelenségeknek következménye volt, hogy a török ellen felvonuló hadsereg ez évben nem kapott olyan támogatást a lakosságtól, mint az előző esztendőben. Ehhez maga is hozzájárult azzal, hogy (ami szintén a pápai

³³ Az elmondottak megállapíthatók a főbb forrásokból, melyeket jórészt már *Teleki* i. m. I. 400—404. o., *Kropf*, *Bleyer* (Századok. 1894. 683. s k. o., u. o. 1902. 349. s k. o.) és mások összeállítottak, v. ö. még különösen *Jorga*: Notes et extraits. III. 157., 173., 195., 306. o., stb. A források szerint csupán a felelősség mértékét s megoszlását (így például az egyes hajórészlegeknek a nyílt árulásban való részvételét) illető kérdésekben lehet némi vita, a hadjárat tervezőinek, köztük különösen a pápának s követének felelősége tényét nem lehet elkendőzni; erre még olyan nagyfelkészültségű történészek is hiába tettek kísérletet, mint *Angyal D.*, Budapesti Szemle. 1910.

³⁴ *Lándor* i. m. 136. o.

befolyás előtérbe nyomulásával, ennek eredményeképpen a török elleni harcnak a »hitetlenek« és egyben az »eretnekek« elleni harccal való felcserélésével magyarázható) a sereg egyes részlegei nemcsak a török helyőrségeket dúlták fel, — ami a hadviselés akkori erkölcei szerint rendjénlevő dolognak számított — hanem az ortodox templomokat is; eljárásukkal kétségkívül felháborították, elidegenítették maguktól az érintett területek zömmel ortodox vallású népeit.³⁵ Végül az is gyengítette a felvonuló sereget, hogy Brankovics az előző évi eredményeket féltve kivált a szövetségből, sőt azt is meggátolta, hogy Szkander csapatai országán átvonuljanak és — amint szándékukban állt — csatlakozzanak Ulászló hadaihoz.³⁶

A pápai befolyás érvényesülése a török elleni összefogás gyengítését, a török ellen küzdő, egymásrautalt és természetyszerűen együttes fellépésre törekvő népek egymással való szembefordítását jelentette. A délkeleteurópai összefogásnak ez a pápai aláaknázása tovább sodorta a Várna felé vonuló sereget a kudarc útján. Az ütközetben elszenvedett vereség végső soron a pápai politika eredménye: a flotta csődjének s az összefogás meggyengítésének egyenes következménye volt. Más lapra tartozik, hogy Hunyadi, kit a válságos helyzetben, a szultán megjelenésének hírére kitört általános fejvesztettségben megbíztak a csata levezetésével, hadvezéri ügyességével s harcosainak vitézségével kevés híjján megfordította annak várható kimenetelét; hogy végül a király és a környezetében levő bárók hiúsága és felelőtlensége tette teljessé a hadjáratnak már megindításakor alaposan előkészített kudarcát.

A várnai vereség súlyos következményekkel járt. A török ismét támadásba lendült, területeket foglalt; Szerbiát, Hercegovinát függő viszonyba kényszerítette. Fokozatosan növelte nyomását Havasalföld, Bosznia, Bizánc és a még meglévő görög részállamok ellen. Egyik támadást a másik után indította Albánia elfoglalására. Fenyegette a magyar határokat is. Hogy itt nem ért el nagyobb eredményeket, az egyedül annak volt köszönhető, hogy a várnai csatában elszenvedett súlyos vérveszteség megakadályozta a győzelem azonnali kiaknázásában; mire pedig összeszedte magát s felderítői megjelentek a Szávánál s az Aldunánál, Hunyadi már újjászervezte haderejét, megerősítette a végek védelmét és több ütközetben értésükre adta a pusztítóknak, hogy készüljen várja támadásaikat. De a vereség nyomán Magyarországon is nehéz helyzet keletkezett. A lengyel-magyar perszonális unió felbomlott; felújultak Habsburg Frigyes közvetlen uralmi illetve fennhatósági törekvései, melyeket az országon belül egyházi és világi nagyurakból álló erős párt támogatott; az egymással marakodó bárószövetségek részekre szakították az államot, széjjelragadozták az állami jövedelmeket s állandósuló ligaháborúikkal a végromlás szélére sodorták az országot. Ilyen körülmények közt a függetlenség elvesztésének, a török újabb nagyarányú terjeszkedésének veszélye fenyegetővé vált; az összefogás korábbi, Hunyadi tervezte formáinak, az ezekkel összefüggő támadó hadjáratoknak felújítására gondolni sem lehetett.

Hunyadi azonban nem adta fel a harcot; nem adta fel az összefogásnak, a török visszaszorításának nagy tervét. Ennek előkészítése érdekében széleskörű diplomáciai tevékenységet folytatott. A várnai kudarcért elsősorban felelős hatalmakat, a pápát és Velencét, de mellettük a többi itáliai államokat, különösen a török visszaszorításában tengeremelléki tartományai miatt köz-

³⁵ A templomok feldúlásáról Callimachus ír, *Schwandtner* i. m. I. 511. o. A felvonulás eseménytörténetére v. ö. Századok. 1902. 349. o., ill. az ott idézett forrásokat.

³⁶ Barletius adata, v. ö. Millenáris Történet. IV. 54. o.

vetlenül érdekelt nápolyi királyt, továbbá a burgundi és francia uralkodókat iparkodott segélyadásra bírni, — mint ismeretes, kevés eredménnyel. Délkeleteurópai kapcsolatait fenntartva, azokat igyekezett továbbfejleszteni. Ennek alapján dolgozta ki egy újabb, célkitűzéseiben s méreteiben a hosszú hadjáratot megközelítő, azt bizonyos tekintetben felül is múló támadás tervét. Ilyen terv megvalósításához természetesen hosszú előkészítés kellett; így elsősorban a Magyarországot belülről tépő anarchia korlátozása, a ligaharcok megszüntetése, a bárók és a Habsburgok visszaszorítása. Hunyadi az összes, számára hozzáférhető báróellenes erőket mozgósítva, pártja köré tömörítve, három esztendő szívós és kitartó harcaival elérte, hogy az országot szétdarabolódással, függetlenségének elvesztésével fenyegető ligauralmat megszüntette, a központi hatalmat helyreállította és megerősítette, Habsburg Frigyeszt háborúban visszaszorította, s belső helyzetét ilyen módon megszilárdítva, megteremtette az új hadjárat elindításának hazai feltételeit. Mint a források feljegyezték, ezt a hadjáratát különös gonddal, két esztendeig készítette elő: gyűjtötte a pénzt, a fegyvert és hadianyagot, szervezte hadseregét. Ugyanakkor szorosabbra vonta kapcsolatait a töröktől fenyegetett délkeleteurópai országokkal, elsősorban Szkdanderral, de mellette a bosnyákokkal, szerbekkel, havasalföldiekkel és moldvaiakkal is. Kiépítette a török elleni összefogásnak egy újabb, az 1443 évinél szélesebb körre terjedő államközi szövetségi rendszerét, amely katonai és ezeknek megfelelő politikai sikerek esetén megszilárdulva, alapjává válhatott a hódítók elleni szervezkedés további kiterjesztésének s kedvező körülmények mellett: a törökök visszaszorításának. Az összefogásnak erre az új formájára, ezen belül elsősorban Szkdanderral kötött szövetségére támaszkodva indította el 1448 őszén rigómezei hadjáratát.

Haditervéről, közvetlen hadicéljairól nem maradt leírás; azonban a felvonulás irányából s egyes források, különösen Szkdander életrajzírója: Barletius utalásaiból csaknem teljes bizonyossággal lehet ezeket megállapítani. Tervének lényege az lehetett, hogy a rendelkezésére álló erőkkel benyomul a birodalom területére, felvonulásának igazi iránya és céljai felől oly sokáig tartva bizonytalanságban az ellenséget, ameddig csak lehet; a közben hozzácsatlakozó felkelőkkel megerősödve, a niskörnyéki útelágazásnál átfordul az albán határ felé s ennek közelében, Rigómezőn egyesül szövetségese, Szkdander bég hadaival, hogy innen kiindulva, immár együttes erővel támadják tovább a törököket. A terv következő részeit a helyzet adottságaiból s az 1444-i szövetséglevélnek Macedonia és Epirosz felszabadítására vonatkozó utalásaiból sejthetjük. Rigómezőről ismert hadiút vezetett délre, a stratégiai szempontból rendkívül fontos kikötő, Szaloniki felé: ennek elfoglalása lehetett az egyesült hadak közvetlen hadicélja. A kikötő birtokbavételével elvágták volna egymástól a török birodalom európai részének keleti és nyugati tartományait; az utóbbiakat, melyek katonai ellenőrzése akkoriban gyengébb volt, ezekután könnyen elfoglalhatták volna. E tartományok albán, görög és szerb lakosságának támogatásával leküzdve az utánpótlás nehézségeit, Szaloniki birtokában megrövidítve a hadművelési vonalakat, nagyjában sík terepen (tehát a Balkán-hegység szorosainak 1443-ban megismert terepnehézségeit megkerülve) a siker számottevő reményével támadhatták volna a birodalom keletebbre fekvő, tráciai tartományait.³⁷

³⁷ A felvonulás irányára, ennek stratégiai jelentőségére v. ö. Kiss L., Hadtörténelmi Közlemények. 1913. 175—176. o.

Szembeszökő, hogy ez a terv, akár a hosszú hadjáraté, a délkelet európai népek összefogásának eszméjén alapult: annak egy újabb, alaposabban át gondolt, az 1443-i tanulságoknak megfelelően megjavított változatára épült. A csapásirány megválasztásával fenntartotta, sőt növelte a török ellen küzdő, elnyomásától szabadulni akaró népek csatlakozásának lehetőségét. Ugyanakkor megkerülte a Balkán-hegység szorosain téli időben való átkelés leküzdhetetlennek bizonyult nehézségeit (a téli hadviseléssel járó, a török hadak összegyűjtésének lassúságában rejlő előnyök feladása nélkül). Megvalósulás esetén egy csapásra, úgyszólván harc nélkül tehermentesítette volna a félsziget nyugati-délnyugati térségében élő népeket; végül ezek támogatásának, Szaloniki birtokának, a kikötő hadibázisként való felhasználásának s a síkvidéki előnyomulás lehetőségének biztosításával óriási előnyöket nyújtott volna a hadjárat további szakaszain. A terv megvalósítása nagyrészt a kivitel gyorsaságától, meglepő keresztülvitelétől függött. Ezt Brankovics árulása hiúsította meg.

Brankovics már előzőleg belülről bomlasztotta, most pedig egyenesen elárulta az összefogást. Mint fentebb jeleztük, ennek kettős oka volt. A szerb fejedelem, Cillei rokona és ligájának tagja, részese volt a Hunyadi belpolitikájával legélesebben szembenálló bárószövetségnek. Ezek tudva, hogy a központi hatalom további erősödése az ő hatalmuk végével egyértelmű, mindent elkövettek Hunyadi államvezetésének elgáncsolására, majd utóbb, amikor ez nem bizonyult célravezetőnek, személye megsemmisítésére. Ennek egyik útja volt: kiszolgáltatni őt a törököknek; ilyen taktikát alkalmazott a Cillei befolyása alatt álló udvar később, Belgrád védelme idején. Brankovics rigómezei árulása Cillei taktikájának egyik első megnyilvánulása lehetett. E mellett a deszpota határterületek birtokáért egyre élesebb ellentétekbe került Szkanderral és a bosnyák királlyal, Hunyadi szövetségeseivel. Részérdekének, hatalmi törekvéseinek feláldozta az összefogás ügyét. Midőn a szultán Szkander főerődjét, Krója várát ostromolta, Brankovics velencei hírek szerint közeledni próbált hozzá és támogatást kért tőle terjeszkedési terveihez. Utóbb, hogy kegyeit megnyerje, még tovább ment: elárulta neki Hunyadi készületeit, sőt végül, a felvonulás idején, naponta tudósította őt Hunyadi terveiről és hadmozdulatairól. Főfeltételének, a meglepő végrehajtásnak megghiúsulása miatt Hunyadi helyes haditerve nem sikerülhetett.³⁸

A szerb nép zöme nem kért a török szövetségből: ellene akart küzdeni. Brankovicsnak szüksége volt valamilyen érvre, mellyel árulását elkendőzve, saját népe felé elfogadhatónak tüntetheti fel azt. Az ürügyet meg is találta a pápai térítők működésében, kik a török ellen elért sikereket az egyház befolyásának kiterjesztésére iparkodtak kihasználni s ezzel vallási ellentéteket szítva, hozzájárultak az összefogás bomlasztásához. A deszpota azzal érvelt népének ortodox vallású tömegei felé, hogy Hunyadi győzelme a katolikus valláskényszert eredményezné, míg a szultán szabad vallásgyakorlatot enged mindenkinek. Érvelésével sikerült megtévesztenie némelyeket; mutatja ezt, hogy egy szerb népének évszázadokig fenntartotta, ugyanakkor, amikor a délszláv népének zöme a török elleni harc, az összefogás emlékeit tartotta fent. Hogy azonban népének egészét ekkor sem sikerült megtévesztenie, azt bizonyítja Chalkokondylas, kinek leírása szerint Rigómező környékének

³⁸ Brankovics árulásának tényeire v. ö. Hadtörténelmi Közlemények. 1913. 33., 167., 178. o., ill. az említett velencei értesülést, *Jorga*: Notes et extraits. III. 260—261. o., jz.

szerb lakossága harcra szervezkedett a török ellen s megtámadta azokat a lovasokat, kik a csatából annak első (rájuk nézve kedvezőtlen) szakaszán menekülni iparkodtak; bizonyítja a tény, hogy a csatából menekülő Hunyadit szerb pásztorok táplálták, s hogy később, Brankovics foglyaként, annak székhelyén, katonái közt is talált támogatókat.³⁹

Bár népének egészét nem sikerült megtévesztenie, Brankovics nemcsak a siker főfeltételét, Hunyadi haditervének meglepő végrehajtását tette lehetlenné, hanem ugyanakkor számottevő erőket vont el a hadjárat támogatásától. Saját népének azokon az elemein túl, kiket sikerült megtévesztenie, a megelőző határháborúkban lekötötte, részben felmorzsolta Hunyadi szövetségének, a bosnyák királynak haderejét; így az nem adhatott jelentős segítséget. Ennek ellenére fel kell tennünk, hogy Hunyadi hadserege most is, mint 1443-ban, komoly erővel gyarapodott felvonulás közben. Míg ugyanis a magyarországi források, seregének itthoni szervezéséről s elindulásáról szólva, haderejét huszonkét-huszonnégyezer főnyire teszik (ehhez csatlakozott a havasalföldiek nyolcezer főre becsült segédhada), a csata lefolyását bővebben ismertető balkáni kutatók s a híreiket résztvevőktől, illetve szerb forrásokból merítő olasz leírások ennél jóval több harcosról, negyvenöt-, negyvenhét-, sőt hetvenezres létszámokról tudnak. Ha ezekből a nagy számokból leszámítjuk a képzeletszülte túlzásokat s a középkori becslések általánosan ismert bizonytalanságát, még mindig megmarad a tény, hogy a csatában — jól értesült források szerint — több ember vett részt, mint amennyi Hunyadi hadában s a havasalföldiek segédcapatában együttvéve volt. Másképp ez nem magyarázható, mint azzal a feltevessel, hogy a sereget most is, mint 1443-ban, nagy számban gyarapították balkáni népfelkelők. Tehát a török ellen küzdő népek Brankovics árulása ellenére most is, mint a hosszú hadjáraton, Hunyadi mellé álltak s támogatták a főellenség ellen indított közös harc ügyét.⁴⁰

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a rigómezei hadjárat idején a délkeleteurópai összefogás kiszélesítésének feltételei megvoltak; ebben most is, mint 1443-ban, adva volt a siker lehetősége. Brankovics árulása után a meglepő végrehajtás többé nem volt lehetséges; de amennyiben sikerül az albánokkal egyesülni, még mindig komoly eredményekre lehetett számítani. Brankovics azonban ennek is útját vágta: állítólag ő figyelmeztette a szultánt, hol és hogyan tudja Hunyadit az egyesülés előtt csatára kényszeríteni. Mint

³⁹ A Brankovics érvelését fenntartó népéneket közölte *Radics*, Fővárosi Lapok. 1878. 1352—1353. o. A pápai térítések szerepére utal *Kiss L.*, Hadtörténeti Közlemények. 1913. 31—32. o. (De Hunyadi szerepét ebben a vonatkozásban tévesen ábrázolja s Brankovics megtévesztő célzatát nem veszi észre.) A török lovasokat megtámadó szerbekről szól *Chalkokondylas*, bonni kiad. 364—365. o. Hunyadi menekülésének és szendrői fogságának eseményeit a főbb elbeszélő források alapján összeállította *Teleki* i. m. II. 100—114. o.

⁴⁰ A sereglétszámra vonatkozó adatok javarészt összeállította *Kiss L.*, Hadtörténelmi Közlemények. 1913. 158—159. o. (Ezek alapján, inkább hozzávetőleg, arra a következtetésre jut, hogy Hunyadi seregének létszáma a csata idején 30 000 főre rúgha: ott, mindenestre felülmúlta a várnait. Nézetünk szerint a szultán előkészületeinek rendkívüli gondossága s a csata tartama, hevessége, a törökök súlyos veresége indokolja a feltevést, hogy az létszámán ennél is több lehetett: elérte vagy felülmúlta a hosszú hadjárat győzelmes seregének létszámát. A csata kimenetelének különbségét az okozta, hogy míg akkor Hunyadinak sikerült külön-külön kényszeríteni ütközetre s így elszigetelve őket, egymás után megvernie a török hadakat, most a szultán egész haderejével egyszerre, Brankovics árulása következtében igen kedvezőtlen körülmények közt kellett felvennie a harcot.) További, a számadatok meghatározásához fontos forráshelyek: Magyar Történelmi Tár XXIII. 89. o., ill. *Jorga*: Notes et extraits. III. 233. o., jz.

ismeretes, Rigómező északi térségében a szultán hónapokig gyűjtött, birodalma minden részéből általános felkelésre, »szent háborúra« hívott hadai közel három napig tartó, rendkívül véres harcban, roppant vérveszteségek árán, végül legyőzték és tekintélyes részében megsemmisítették Hunyadinak két évig toborzott, válogatott, gonddal felszerelt haderejét. Azt a sereget, melyhez hasonló sem számra, sem felszerelésre, sem azelőtt, sem azután nem járt a birodalom belterületén. Akik az albán hegyek irányában menekültek, a vereség színhelyétől mintegy harminc kilométernyi távolságban találtak Szkander bég előhadaival; az albánok leverték az ellenőrzésükre küldött török csapatokat és siettek az egyesülés megbeszélt helyére. De a történeteken már nem tudtak változtatni.⁴¹

A rigómezei hadjárat, a délkelet európai összefogásnak ez az újabb nagyszabású kísérlete a csatában elszenvedett vereség ellenére sem volt sikertelen. Megrendítette a szultán birodalmát, súlyos vérveszteséget okozott hadainak. Átmenetileg könnyebbé tette a töröktől szorongatott népek védelmi harcát. A baj az volt, hogy nem volt folytatása. A vereség meggyengítette Hunyadit, megingatta belpolitikai helyzetét. Rigómező után védekezésbe szorult a bárókkal szemben, kik megújuló támadásokkal igyekeztek lerombolni kormányzósága eredményeit, a központi hatalomnak akkor kiépített formáit. Több az új királyban, V. Lászlóban is támogatót kaptak. A Rigómezőt követő nyolc esztendőben Hunyadi erejét állandóan lekötötték a személye, hatalma, élete, politikája ellen irányított, nyílt vagy burkolt bárói és királyi rohamok. Ebben az időben sem adta fel régebbi terveit. Küzdött a török elleni összefogásért, igyekezett kiszélesíteni annak kereteit. Az osztrák-cseh-morva rendi szövetekezést is iparkodott ennek szolgálatába állítani: röviddel azután, hogy Podjebraddal s a cseh rendek többi vezetőivel kapcsolatra lépett, a prágai rendi gyűlésen napirendre tűzték a török háború kérdését s ennek céljára több ezer főnyi segédhad kiállítását szavazták meg.⁴² De az összefogás régebben elgondolt formáit, az ezek megvalósítását szolgáló nagy hadjáratokat többé nem tudta felújítani. Így a török 1453-ban akadály nélkül foglalta el Konstantinápolyt, megsemmisítette a bizánci császárság maradványait. Most már mindkét tengerpart teljes birtokában, hátbatámadás veszélye nélkül fordulhatott egész, időközben felfrissített, sőt megnövelt haderejével a függetlenségüket védelmező délkelet európai népek ellen. Egyre jobban előnyomulva, sikerült jórészt elszigetelnie, egymástól elválasztania a harcolókat. Ezzel a védelem feltételei, az összefogás gyakorlati lehetőségei egyre rosszabbá váltak. A törökök katonai nyomása nőtt, az elnyomott népek ellenállása gyengült, a még harcolók élete nehezebbé vált. Az uralkodóosztályok ingadozó elemei ismét kezdtek a török felé fordulni: Konstantinápoly elfoglalása után gyakoribbá lettek az átállások. Megingott, bomlani kezdett a Hunyaditól összekovácsolt államszövetség törökellenes rendszere; a szultánok egyre súlyosabb fenyegetésekkel, egyre nagyobb terhek vállalására kényszerítették a bosnyák királyt, a havasalföldi és a moldvai fejedelmeket. Újból elfoglalták Szerbia területét, úgyhogy Brankovics kezén voltaképpen

⁴¹ *Fraknói*: Millenáris Történet. IV. 96. o., s másutt a források, elsősorban Barletius adataival s Teleki ezekre támaszkodó előadásával szemben, helytelenül tagadja a Hunyadi és Szkander közti együttműködést, illetve próbálja utóbbira hárítani a felelősséget a történetekért. A felelősség ebben az esetben is teljes mértékben Brankovicsot terheli.

⁴² *Teleki* i. m. II. 334. o.

csak néhány dunamenti erősség maradt. Ezek után, 1456-ban megindították frontális támadásukat Magyarországra ellen.

Ekkor, Hunyadi utolsó és legnehezebb csatájának, legnagyobb győzelmének idején, bár a változott viszonyoknak megfelelően módosult formákban, még egyszer megmutatkozott a töröktől fenyegetett népek segítőkészsége, összefogásuk ereje. Félévvel a támadás előtt, értesülve a törökök készülleteiről, Szkander bég fegyverkezni kezdett; követek útján megüzente, hogy harmincezer fegyverest gyűjt és segítséget hoz. Tervét nem tudta valóra váltani, mert a törökök sereget küldtek ellenőrzésére. Szemben ezzel jelentős erőket vont el a Belgrád ellen felvonuló szultáni hadaktól, s így hozzájárult a győzelemhez, melyet azzal is teljesebbé tett, hogy kitorve az albán hegyek közül, megverte az ellenőrzésére kiküldött török hadat.⁴³ A töröknek behódolt uralkodók, mint Brankovics vagy a bosnyák király, az események tétlen szemlélői maradtak. Követeléseire ellenére, nem segítették fegyveresen a szultánt, de Belgrád védőit sem merték segíteni. Népük azonban nem velük, hanem a Belgrádot védő magyarországi népfelkelőkkel érzett együtt. S bár a délszlávok zöme a felvonuló török seregek rettentő nyomása alatt mozdulni sem tudott, a Belgrád védelmére összesereglett népfelkelők közt, szemtanú leírása szerint, voltak »szlávok és bosnyákok« is.⁴⁴ A belgrádi ostromzárát feloldó dereglyés ütközetben kitűntek a város szerb hajósai, ottani polgárok, kikről az említett szemtanú, ferences térítőpap létére, kénytelen elismerni: »Ezek a polgárok mind görögkeleti szakadárak, de azért a törökök kérelhetetlen ellenségei, akiktől azok jobban félnek, mint másoktól... soha meg nem futamodnak.«⁴⁵ A havasalföldiek törökbarát fejedelmük eltávolítására készülődtek; a győzelem után könnyűszerrel jutott uralomra III. Vlad, Hunyadi híve, a török elleni harcok összefogás politikájának folytatója, ki később Moldvában is Hunyadi egyik régi szövetségeseinek fiát, III. (Nagy) Istvánt, eljövendő török háborúk hőseit segítette uralomra.

Midőn a töröktől közvetlenül fenyegetett, sőt elnyomott népek ilyen jeleit adták segítőkészségüknek, a hódítóktól még nem támadott, de a veszély nagyságát átérző szomszédnépek fiai is fegyverre keltek, hogy megsegítsék hazánk veszélyben forgó népét. Lengyelországban, Ausztriában, a német birodalomban felkelők gyülekeztek, azzal a céllal, hogy Belgrád alatt harcoljanak a török hódítók ellen. Az ottani uralkodóosztályok, fejedelmek nem segítettek, hanem éppen ellenkezőleg, tőlük telhetően gátolták a felkelőket szándékaik kivételében. Félvén a tömegek megmozdulásától, nem adtak katonai vezetőket, még útmutatókat sem. Kortársak, kik napról-napra követték az eseményeket, feljegyezték, hogy június derekán — mikor a török előhadak megjelentek Belgrád közelében — Németországban sok keresztes volt együtt, de nem volt kapitányuk, ezért nem tudtak elindulni.⁴⁶ Egyesek így is nekivágtak az ismeretlen útnak: vezető nélkül, kisebb-nagyobb csapatokba tömörülve, toronyiránt indultak Magyarországra felé. A csata lezajlása után még hosszú ideig tartott a külföldi népfelkelők csapatainak vonulása

⁴³ *Teleki* i. m. II. 495—496. o. (Máskép *Jorga*: *Geschichte des osmanischen Reiches*. II. 83—84. o., indokolatlanul utasítva el Barletius hiteles adatait.) Szkander követküldését a macsósi bán említi, *Történelmi Tár* 1901. 193—194. o.

⁴⁴ Tagliacozzo János adata, v. ö. *Bölcskey*: *Capistranoi szent János élete és kora*. II. 303. o.

⁴⁵ *Katona*: *Historia Critica*. XIII. 1072—1073. o.

⁴⁶ *Történelmi Tár*. 1901. 214. o.

Magyarország irányában ; július végén Pozsonynál állt egy részlegük, kiknek számára a város tanácsa hajót akart szerezni,⁴⁷ a sebenicoi püspök ugyanakkor úgy tudta, hogy »Bécsből sokan jönnek, kik hamarosan megérkeznek . . . ma érkezett Budáról hétszáz tanuló jól felszerelve«. ⁴⁸ Augusztus elején egy háromezer főnyi sereg indult el Bécsből. Szemtanú írta le indulásukat : »Láttam őket. Élen haladtak a papok, deákok, tanulók, szám szerint háromszázan, jól felfegyverkezve ; utánuk vargák, szabók, s más szegényemberek : mentek előre, vezető és kapitány nélkül«. ⁴⁹ Ilyen körülmények közt a külföldi felkelők általában későn, részben egyáltalán nem jutottak el Belgrádig. Ám ez mitsem von le vállalkozásuk hősiességéből, a tényből, hogy életüket akarták kockára tenni a közös veszély ellen, a török hódítókkal szemben, a létében fenyegetett szomszédnép megsegítéséért. Azok, akik időben odaértek, a magyarországi népfelkelőkkel együtt hősiesen vették ki részüket a harcból, a győzelemből. A források kiemelik a lengyelországi keresztések, a bécsi diákok vitézségét.⁵⁰

A mondottak kielégítően bizonyítják, hogy Belgrádnál, a török támadásával szemben, az összefogásnak új formái kezdtek kibontakozni. A veszélyt átérző népek, a dolgozók tömegei igyekeztek összefogni a közös ellenség ellen. Nem rajtuk mult, hogy szándékuk csak részben valósult meg : az sem rajtuk mult, hogy a belgrádi diadal, a magyar nép felkelésének s a szomszédnépek segítségének nagy eredménye kihasználatlan maradt, nem válhatott a török hódítók visszaszorításának kiindulópontjává. Hunyadi, az összefogás hirdetője meghalt ; király, bárók, pápai küldöttek siettek szétzülleszteni a Belgrádnál diadalmas hadat, hazaküldeni a külföldről érkező felkelőket. Délkelet-urópa népei számára a XV. században többé nem nyílt ilyen alkalom : a török kiheverte vereségének következményeit, s bár Magyarország ellen hosszú ideig nem indított hasonló támadást, maga sem kínált ekkora lehetőséget sikeres ellentámadásra. A következő korszakban az összefogást a Hunyadi korában időszerű, általa megkísérelt formák már nem volt lehetséges felújítani.

A látottak alapján a következőket állapíthatjuk meg. Hunyadi a török kiűzéséért, Délkelet-Európa felszabadításáért vívott harcában a fenyegetett népek széleskörű összefogására támaszkodott. Ezt azért tehette, mert háborúi haladószellemű, igazságos háborúk voltak, a töröktől megtámadott népek létérdekeit, az emberi haladás ügyét védelmezték. Ezért a népek melléje álltak s támogatták harcait, olyan fokig, amint azt a feudális szétforgácsoltság, vagy éppen a török katonai elnyomás viszonyai közt megtehették. Az összefogás kiszélesítését, az eredmények megszilárdítását a népek elnyomói gátolták: a Hunyadi belpolitikáját akadályozó magyarországi bárók mellett a délkeleteurópai összefogást térítőakcióival bomlasztó pápaság, gyarmatosító törekvései érdekében gyengítő velencei polgárság, magyarországi terjeszkedésük

⁴⁷ *Teleki* i. m. II. 423. o., 3. jz.

⁴⁸ *Thallóczy*: Magyarország melléktartományainak oklevéltára. II. 471. o.

⁴⁹ *Jorga*: Notes et extraits. IV. 141—142. o. Hasonló látvány bírta Ebendorfer (Haselbach) Tamást arra, hogy krónikájában a következőket írja : »Hol a római birodalom, mely hajdan az összes barbárokat megfékezte? Hol vannak fényes választói, félelmes fejedelmei? . . . Íme, fegyvertelen parasztok, vaskovácsok, ványolók, szabók, vargák, kézművesek és tanulók járnak a hadak élén, kiket (úgy vélik) isten lelkesített nagy tettekre hitükért«, *Pez*: *Scriptores Rerum Austriacarum*. II. 880. o.

⁵⁰ *Teleki* i. m. II. 437. o. (*Muratori*: *Scriptores Rerum Italicarum*. XXIII. 59. o.); 418. o., 2. jz., v. ö. *Bölcskey* i. m. II. 305. o.

érdekében hátbatámadó Habsburgok. Gyengítették — vagy, mint Brankovics, elárulták — az összefogást a balkáni uralkodóosztályok ingadozó elemei, kik saját legszűkebben értett érdekeikért népiüktől elszakadva, megalkudtak a hódítókkal s végül renegátként melléjük álltak.

A népek összefogása mégis kibontakozott, tettekben nyilvánult meg s nagy eredményekre vezetett. Ez tette lehetővé, hogy Hunyadi viszonylag csekély létszámú (délkeleteurópai viszonylatban nagy, de a török hadakhoz képest elenyésző) seregek élén mélyen benyomuljon a birodalom belterületére s leverje, vagy legalább súlyosan meggyengítse a túlerejű ellenséget. Hunyadi összefogási politikájának, ezen alapuló hadjáratainak nagy eredményei mély hatást gyakoroltak a kortársakra. Görög és délszláv hősköltevények sora mutatja: a szabadságvágyó népek megőrizték, mozgósító erőként ápták a közös harcok emlékét, az összefogás irányítójának hősi alakját. A közös elnyomók ellen, haladásért s függetlenségért Hunyadi vezetésével vívott együttes harc, a népek összefogásának dicsőséges példája: nemzeti történetünk egyik nagy öröksége, előrevivő erő és sok tanulság forrása napjainkban is. Olyan tanulságoké, melyeket teljességükben csak a felszabadult dolgozó nép érthet és valósíthat meg.

ELEKES LAJOS

A TÖRÖK HÓDÍTÓK ELLENI VÉDELEM ÜGYE A DÓZSA-PARASZTHÁBORÚTÓL MOHÁCSIG

»A török és a német hódítók ellen vívott magyar szabadságharcok végső soron azon hiúsultak meg, hogy dolgozóinkat bilincsbe verte a belső osztály-elnyomás, hogy népünk nem fejthette ki minden erejét a külső hódítók ellen, hogy a szabadságharcokat hátbatámadta az úri hazaárulás, hogy a szabadságáért küzdő magyar nép magára maradt, nem támogatták az emberiség sorsát eldöntő világhatalmak.«¹ állapította meg Révai József elvtárs Sztálin elvtárs budapesti szobrának felavatási ünnepségén. Révai elvtárs megállapítása nagyon jellemző az 1514-től 1526-ig terjedő időszakra, amely a török-ellenes, honvédő paraszt-plebejus hadsereg összegyülekezésével, a Belgrád alatt a törökkel szemben dicsőséget szerző Dózsa György hadvezéri kinevezésével kezdődik s a magyar nép patriotizmusa ellenére erejének vérbefojtásával, a parasztháború leverésével a mohácsi vészhez vezet el. Nem véletlen, hanem törvényszerű jelenség, hogy a parasztháború vezére törökellenes csapatvezérből lett azzá és hogy a parasztháború leverője nagy szerepet játszott a török hódítók mohácsi győzelmében és főleg abban, hogy e csata döntő vereséggé lett. A korszak két főkérdése, a parasztság harca és a honvédelem ügye szorosan összefonódott és Dózsa, illetve Zápolya szerepe korántsem tekinthető véletlennek. A magyar urak árulása mellett az események alakulásában mindvégig világosan látható az akkori vezető európai hatalmak áruló magatartása a török elleni védelem ügyével, a magyar nép sorsával szemben. Az 1514. évi keresztshadjárat megakadályozásában éppen úgy, mint a mohácsi vész bekövetkeztében a pápaságnak is komoly szerepe van.

1514-ben a parasztság volt az egyetlen osztály Magyarországon, amely akart és eredményesen tudott volna harcolni a törökök ellen. Erre a multból, különösen Hunyadi János korából dicsőséges példaképek állhattak a magyar urak előtt. Az uralkodóosztály azonban nem akart még egyszer olyan honvédő harcokat folytatni, mint Hunyadi János. Az uralkodóosztály a török veszedelemtől és az elégedetlen parasztság fenyegető erejétől egyszerre akart megszabadulni.

A parasztság ebben a számára igen sok szenvedést jelentő időben is kész lett volna a török hódítókat visszaverni vére ontása, élete árán is. Bármennyire megromlott helyzete, bármennyire sujtotta a rendi anarchia, a török még ennél is nagyobb pusztítással fenyegette. Természetes azonban, hogy a parasztság szemében nem volt elválasztható a két harc : *harc az idegen hódítók ellen és harc a belső osztályellenség ellen*. A parasztság, amikor áldozat-

¹ Szabad Nép, 1951 december 18.

készen fegyvert fog, hogy hareba induljon a török hódítók ellen, ösztönösen együttal a maga sorsán is változtatni akart.

A két harc nemcsak Magyarországon olvadt egybe, hanem a Magyarországtól délnyugatra eső olyan területeken is, ahol egyszerre sujtotta a parasztságot a török rablók dúlása és a feudális kizsákmányolás fokozódása. Ezt látjuk már az 1470-es években Karintiában és a szomszédos osztrák tartományokban. Ezeken a területeken ugyanis bebizonyosodott, hogy a feudális hadsereg nem tud ellenállni a török betöréseinek, sorsára hagyja a parasztságot, váraiba vonul vissza. Így 1471-től kezdve a török portyázók általában évente törtek be Ausztriának ezekbe a tartományaiba. Stájerországot, Karintiát, de Isztriát, sőt Velencét, valamint Tirolt is pusztították. Napirenden volt a rablás, gyujtogatás, mézszárlás és a lakosság ezreinek szolgaságba hurcolása. A nemesi felkelés lassúsága, az urak árulása következtében a dolgozó lakosság maga volt kénytelen fegyvert fogni és a hódítók ellen védelmet szervezni. Megerősítették a városokat, mezővárosokat, a templomokat. Ezekben az erősségekben »tabor« halmozták fel a fegyvereket és élelmiszereket a támadás esetére. A hegyek csúcsain őrszemeket állítottak fel, hogy jelezzék az ellenség közeledését. A török ellen fegyvertfogó parasztság kialakuló szervezetét természetesen a kizsákmányolás elleni harcra is felhasználta. Így Ortenburg grófságban Wunderlich Péter vezetésével parasztszövetség alakult, melynek célja az ország védelme a török ellen és engedmények kivívása a jobbágyság számára. A parasztság terheit ugyanis növelte a pénzromlás, amit az urak nagyobb pénzterhek kivetésével igyekeztek nemcsak ellenúlyozni, de a maguk jövedelmét fokozni is. A parasztok azonban 1478-ban mind Karintiában, mind Stájerországban szembeszálltak ezzel. A karintiai parasztok továbbra is csak a régi pénzterhet akarták viselni. A stájer parasztok is kijelentették, hogy nem fizetnek több földesúri terhet, »mint ami régtől ered és száz év óta van«. A parasztok szövetsége vezetőket választott, a maga céljaira adókat vezetett be, viszont megszüntette a földesúri szolgáltatások teljesítését; a parasztok maguk akarták választani bíráikat, plébánosaikat. A szövetség feloszlására kiadott császári parancsnak sem engedelmeskedtek, hanem ezrével gyülekeztek. 1478-ban a parasztszövetség felkelése idején egy török horda tört be Karintiába, amellyel szemben csak a parasztok tanúsítottak ellenállást. A parasztok többszáz főnyi fegyveres csapatát a törökök megverték, a parasztok legnagyobb része hősi halált halt, vagy fogságba esett. A törökök ezután rettenetesen elpusztították Karintiát. A feudális urak itt is megmutatták, hogy nem az ország védelme, csak a nép elnyomása érdekli őket: alig tértek vissza Boszniába a török pusztítók, a feudális urak elfogták és részben kivégeztették, részben börtönbe zárták a parasztszövetség megmaradt vezetőit, a felkelést pedig erőszakkal elnyomták.²

Hazánkban sokkal nagyobb méretekben következett be a parasztság felkelése az ország védtelensége, a kizsákmányolás fokozódása következtében. Történetírásunkban ezt az összefüggést általában csak érinteni szokták.

² *Franz Kroner*: Die österreichischen, böhmischen und ungarischen Länder im letzten Jahrhundert vor ihrer dauernden Vereinigung 1437—1526. Wien, 1864. 141. o.; *Edmund Aelschker*: Karinthia története. Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képen. VI. k. Budapest, 1891. 72—73. o.; *Richard Kralik*: Österreichische Geschichte. Wien, 1913. 73. o.; *Raimund Friedrich Kaindl*: Geschichte und Kulturleben Deutsch-österreichs von den ältesten Zeiten bis 1526. Wien und Leipzig, 1929. 146—147, 310—311. o.

Márki Sándor sem oldotta meg megnyugtatóan a kérdést: mi volt az egyház célja a kereszteshadjárat felvetésével, illetve mennyiben játszott szerepet a parasztság felkelésében a török elleni harc meghíúsítása. Bakócz Tamás esztergomi érsek és a pápa magatartása sem egészen világos az eddigi történetírásban.

Bakócz már 1512-ben felvetette a törökellenes európai támadó-hadjárat gondolatát. Ez év márciusában II. Ulászló magyar és Zsigmond lengyel király nevében levél útján felszólította a francia királyt, hogy kössön békét ellenfeleinek szövetségével, az ú. n. Szent Ligával. A francia király válaszában szintén időszerűnek mondja, hogy a keresztény fejedelmek összefogják erejüket, egyesítsék seregeiket a törökök elleni háborúra, de Bakócz közvetítését elhárítja azzal, hogy a pápától vár megfelelő békefeltételeket.³ Ebben az esetben Bakócz, mint a pápa és egyes olasz városállamok ügynöke nyilvánvalóan nem a török hódítók elleni magyar honvédelem szempontjából lépett fel, hanem a francia király ellenfeleinek érdekében. Magyarország és a török birodalom erőviszonyai ugyanis egyre inkább úgy alakultak, hogy a magyar határok biztosítása is mind nehezebbé vált, szó sem lehetett arról, hogy megfelelő előkészítés nélkül indított támadó hadjárat eredménnyel járjon. Ulászló király az adott helyzetnek megfelelően nem is járt el helytelenül, amikor sorozatosar több éves fegyverszüneteket kötött meg a törökökkel, így 1513-ban is. Kétségtelen azonban, hogy a török elleni élethalálharc megindulása csak idő kérdése volt. Szelim török szultán Magyarország elleni támadó hadjárata bármely pillanatban fenyegethette az országot, amikor leküzdi a Kis-Ázsiában, Egyiptomban és Iránban megmutatkozó ellenállást testvérei, továbbá a mamelukok szultánja és az iráni sah részéről.⁴ Ilyen körülmények között lépett fel a pápa és Bakócz a kereszteshadjárat tervével. Ez a terv, mint a kísérő jelenségek és következmények mutatják, nem szolgálta Magyarországot érdekeit már megszületésekor sem. X. Leo pápa 1513 július 5-i feljegyzés szerint ágyúlövés közben hirdette ki Bakócz Tamás pápai legatússá való kinevezését.⁵ A római egyház, a kereszteshadjárat meghirdetésével sok olyan célt próbált melleleg elérni, ami régóta beletartozott reakciós politikájába. Így bár gyakorlatilag nem sokat tett a kereszteshadjárat sikeres megszervezéséért, a kereszties hadjárat előkészítését ügyesen összekötötte az eretnekek elleni harccal és az Oroszország ügyeibe való beavatkozással. Még 1513 júliusában a pápa többek között arra is felhatalmazta Bakócz Tamást, hogy saját legatúsi működése területén — ebbe pedig Csehország, sőt Oroszország is beletartozott — vizsgálatot indíthasson minden eretnek vagy szakadár (szkizmatikus) ellen és őket, ha kell, világi karhatalom segítségével is megbüntethesse. Ennek a megbízásnak Márki Sándor sem tulajdonított semmi jelentőséget, Bakócz széleskörű felhatalmazásának sok pontja között elrejtve közli.⁶ Pedig ennek értelmét megvilágítja a pápa 1513 szeptemberében Bakóczhoz intézett utasítása. A pápa, miután elpanaszolja, hogy megbízható értesülései szerint Szelim szultán Magyarország megtámadására készül, míg ugyan-

³ *Trencsényi-Waldapfel Imre*: Erasmus és magyar barátai. Budapest, 1941 6. o.

⁴ *Hans Uebersberger*: Österreich und Russland seit dem Ende des 15. Jahrhunderts. I. k. Wien und Leipzig, 1906. 108—109. o.

⁵ *Óváry Lipót*: A Magyar Tud. Akadémia történelmi bizottságának oklevél-másolatai. I. k. Budapest, 1890. 1052 sz.

⁶ *Márki Sándor*: A magyar parasztháború 1514-ben. Hadtörténelmi Közlemények, 1914. 386—388. o.

akkor a tatárok Lengyelországot akarják tűzzel-vassal pusztítani, megparancsolja Bakócznak, hogy Cseh- és Morvaországban vessen véget az eretnekségnek, amit már a konstanzi és a baseli zsinat is kárhoztatott, »békítse meg« az eretnekeket.⁷ Ebből nyilvánvaló, hogy a római egyház a keresztesháború ürügyén a »belső front megszilárdítására«, azaz a népi mozgalmak elnyomására törekedett. Ugyanakkor diplomáciai célok is fűződtek a tervhez. Már maga az is feltűnő, hogy a pápa a legátusi felhatalmazást a nemkatolikus Oroszországra is kiterjesztette. Sőt, 1513 szeptember elején a magyar, lengyel, cseh, porosz uralkodók mellett Oroszország uralkodóját is buzdítja a török háborúra és közli vele, hogy Bakócz Tamást a legszelesebbkörü hatalommal ellátva legátusnak küldi országába.⁸ A pápai beavatkozás célja egy orosz-török háború kiobbantása útján az volt, hogy a lengyel területablók számára megmentsen olyan orosz területeket, melyeket III. Vaszilij moszkvai nagyfejedelem a már évek óta húzódó háborúban visszaszerzett Oroszország számára. A moszkvai nagyfejedelem harca a lengyel-litván állam ellen ezekben az években nagy eredményeket ért el. Éppen 1514-ben folyt Szmolenszk ostroma, amelynek következtében Szmolenszk vissza is került az orosz államhoz.⁹ A lengyelek helyzetét az 1514-ben kötött osztrák-orosz szövetség¹⁰ is fenyegette. Az egyház célul tűzte ki a lengyel uralkodóosztály helyzetének megjavítását és ebbe a tervébe illett bele Bakócz megbízatása is. Ezért az éppen Rómában tartózkodó Piso Jakab magyar királyi titkárt kiküldték Lengyelországba azzal a céllal, hogy Zsigmond lengyel király és Vaszilij nagyfejedelem között hozzon létre békét. Piso küldetése azonban nem menthette meg a lengyel területablókat 1514 júniusában újabb orosz sereg támadásától és Szmolenszk elfoglalásától. Piso tehát csak az újra kielesedett háborúról, azaz megbízásának a kudarcáról tudott jelentést tenni.¹¹

Mit tett a római egyház a török hódítók elleni harc sikeréért?

1513 október 24-én a pápa keresztet nyujtott át Bakócznak a következő szavakkal: »Fogadd e keresztet, menj és győzedelmeskedjél Krisztus ellen-ségei fölött az atyának és fiúnak és szentlélek istennek nevében.«¹² Az ájtatos szavakon kívül azonban gyakorlati segítséget a keresztes hadjárat szervezéséhez Magyarországnak nem nyujtott. Hazánknak ezzel is csak károkat okozott. Mert a törökök, nyilván értesülve a keresztes hadjárat meghirdetéséről, a fegyverszünet ellenére támadást indítottak 1514 elején Knin (a középkori Tinnin) környékén.¹³ Mindamellert sem az egyház, sem az uralkodóosztály nem gyorsította meg a keresztes sereg ellátására, gyakorlott katonasággal való kiegészítésére szükséges lépéseket, hanem az egész toborzást a Bakócz rendelkezésére álló egyházi szervezetre bízta.

Bakócz a keresztes hadat Magyarországon hosszú levélben hirdette meg, amelyben ravasz, sokféleképpen érthető kitételeket találunk. Természetesen ő is belefoglalja címeibe az oroszországi legátusságot. A keresztes hadjáratnak parasztháborúvá való fejlődése szempontjából pedig Bakócz leveléből

⁷ Márki S. i. m. 390. o.

⁸ Márki S.: i. m. 389. o.

⁹ A. M. Pankratova (szerk.): A Szovjetunió története. I. k. Budapest, 1950. 176. o.

¹⁰ H. Uebersberger i. m. 176. o.

¹¹ Márki S. i. m. 559. o., Trencsényi-Waldapfel I. i. m. 21. o.

¹² Óváry L. i. m. 1055 sz.

¹³ Márki S. i. m. 556. o.

fontos az ellenállókkal szembeni felhatalmazás megfogalmazása. A levél tulajdonképpen az erdélyi püspöknek, mint helyettes legátusnak szól, és őt hatalmazta fel, hogy alkalmazzon minden egyházi büntetést és rendszabályt, eleve elismerve ezeknek érvényét. Ezt a felhatalmazást mind a püspök, mind alárendelt kiküldöttjei az ellenkezőkkel, pártütőkkel szemben alkalmazhatják.¹⁴ De hogy kik ezek a pártütők, ebből a bullából nem derül ki, pedig éppen ez a határozatlanság tette lehetővé a kétféle, úri és népi értelmezést. Mint az eseményekből jól látható, Bakócz az egész uralkodóosztály szolgálatában, a hivatalos egyház segítségével azt a paraszt-plebejus hadsereget állította be ellenszegülőnek, amely nem volt hajlandó felszerelés nélkül Knin alá vonulni és ott elvérezni. Mészáros Lőrinc viszont a paraszt-plebejus hadsereg véleményét fejezte ki, mikor a keresztes felhatalmazás formai keretein belül maradván az áruló urakat nyilvánította ellenszegülőnek és követel bosszút ellenük. Bakócznál tehát a források semmi különösebb nézetbeli fordulatot nem mutatnak. Feltehető, hogy a levelében való meghatározatlanság tudatos volt, hiszen ez tulajdonképpen egybeesik az eretnekekre vonatkozó felhatalmazásával. A parasztok oldaláról azonban a fejlődés a források rendkívül szűkszavú volta ellenére is megállapítható. Így fennmaradt Mészáros Lőrincnek, a parasztháború egyik főalakjának egy levele, továbbá a nézeteiről vallott krónikás feljegyzés. Mészáros Lőrincnek Aszalói Kecskés Tamással együtt írott és Kassa levéltárában fennmaradt levele keltezetlen. Véleményem szerint ez a levél abból az időből való, amikor a keresztes hadjárat még nem alakult parasztháborúvá. Ezt nemcsak az bizonyítja, hogy Mészáros Lőrinc levele pápai, királyi és érseki felhatalmazásra és az érsek által Budán a kereszteseknek osztogatott bullára hivatkozik, továbbá kifejezetten a törökök elleni harcra gyűjt harcosokat, hanem az is, hogy fennmaradt Kassának a parasztháború kitörése után kelt elutasító levele, ami azonban nem Mészáros és Aszalói Kecskés levelére, hanem Bagoly Ferenc parasztvezér levelére írott válasz.¹⁵

Mészáros levele azonban már számos olyan elemet is tartalmaz, amely félreérthetetlenül különbözik a főpapok, a pápa nézeteitől. Így közelebbről meghatározza, kik azok, akiket kiközösítéssel kell sújtani: még az apát, az anyát, a feleséget vagy más rokont is ki kell közösíteni, mint az ördög testrészét és csak a pápa oldhatja fel őket, ha a keresztes hadba való beállástól valakit el akarnak vonni akárcsak egy szóval is. Nyilvánvaló, hogy az ilyen felhatalmazás a keresztes had prédikátorainak könnyen lehetővé tette, hogy a kérő szóval, rokoni féltéssel akadályozóknál sokkal veszedelmesebb, a keresztes hadba távozást erőszakkal gátolni akaró földesurakkal szemben a kiközösítést alkalmazzák. Mészáros Lőrinc levele, miután általában a keresztesekről, azután a szegényekről beszél, egy, Fraknóitól teljesen figyelmen kívül hagyott intézkedést mond ki: ha behajtok jönnének és erőszakkal akarnának kicsikarni jogtalanul pénzt tőlük (ami csak a keresztesekre vagy a szegényekre

¹⁴ Az oklevelet közli *Török János*: Magyarország Primása. Pest, 1859. 155. o.: A vonatkozó szövegrész: »Habituri ratas, et gratas. omnes censuras, penas et ordinationes. Quas tua fraternitas, et ab ea substituti et pro tempore deputandi, rite in Rebelles statuerint. decreuerint, et ordinauerint. et facturi illas auctore Domino, usque ad condignam satisfactionem obseruati.«

¹⁵ A leveleket közli és hamisan értékelte Frankl Vilmos (a későbbi Fraknói Vilmos): Adalékok az 1514-dik évi pórlázadás történetéhez. Századok, 1872. II., III., IV. sz. Mészáros és Aszalói Kecskés levelének a török elleni harcra hívó része: »... quicumque homo bona intentione adversus perfidissimos Thurcos decertare velit, causa tocius christiane sedis vel hominem mitteret in persona sua...«

érthető), velük szemben az egész gyülekezet keljen fel és ha valamennyit (t. i. a behajtókat) megölik, semmi hátrányt ne szenvedjenek. Ezután megtiltja a vámszedést az élelemszállítóktól. Az oklevélből nem teljesen világos, milyen pénzbehajtásról van szó, de az előző és következő mondat világossá teszi, hogy itt vagy az állam vagy a földesúr pénzbeszedőiről van szó és így az oklevél e helyét értelmezhetjük a keresztes hadjárat forrásokban megmutató első antifeudális megnyilvánulásának. A kiközösítés fegyvere ilyen levélben világosan lehetővé tette a keresztes hadjáratot szabotáló urak elleni fellépést. De ezen túlmenően lehetővé tette bármely feudális teher megtagadását a keresztes hadjárat idején, hiszen a »jogtalan« terhek elleni fellépés a középkori parasztfelkelésekben gyakran jelentette valamennyi feudális teher megtagadását. Így ez a levél világosan bizonyítja, hogy mennyire egybeesik már a keresztes hadjárat e szakaszában a törökellenes és az antifeudális ideológia.¹⁶

1514 május végén, tehát amikor valószínűleg még semmit sem tudhattak a keresztes hadjárat visszavonásáról, a Gönc helységben állomásozó parasztsapat vezetője (campiductor cruciferorum), Bagoly Ferenc levelet írt Kassa város bírójának és polgárainak. Ebben a levélben teljes jóhiszeműséggel hivatkozott a pápa és az érsek felhatalmazására. Ez a levél egyben szép példája annak is, hogyan ütközött bele már előbb is a török elleni harc szervezése az urak, a gazdag polgárok akadályozó tevékenységébe. A paraszti patriotizmus csendül ki szavaiból, amikor a keresztes hadat nemcsak a keresztény vére szomszédok ellen harcolónak nevezi, hanem ez ország védelmezőjének is. Annál inkább felháborodva írja, hogy miért küldtek fenyegetődzéseket neki és őszinte haraggal teszi föl a kérdést a város vezetőségének, vajjon segítenek-e megvédeni ezt az országot, vagy pedig fel akarnak-e kelni ez ellen az ország ellen, általában alávetik-e magukat a pápai utasításoknak. Utóbbi alatt a parasztszervező a keresztes hadjárat meghirdetését értette, hiszen nem tudhatott arról, hogy a pápának nem volt célja Magyarország megvédelmezése és hogy időközben az érsek betiltotta a keresztes toborzást. Végül felajánlja Bagoly, hogy a szabad városok védelmezője és segítője lesz.¹⁷ Ezekben a hetekben Magyarországon a korabeli németországi felkeléseken túlnövő, »általános parasztháború tört ki.«¹⁸ Kassa válasza már azután íródott, hogy értesült a nyílt parasztelles fordulatról. Bakócz a kereszteshad kétértelmű meghirdető levelének megfelelően a keresztes hadjáratot lényegében megtiltotta, úgyhogy a kassaiak már erre utalhatnak, amikor nem találják indokoltnak, hogy a parasztszervező hogyan hivatkozhatott az egyházi felsőbbség felhatalmazására. A város arra az álláspontra helyezkedett, hogy közben megkapták Bakócz Tamás érsek levelét, amelyben utasítást adott a plébánosoknak, hogy kiközösítés terhe mellett tegyék közzé a keresztes

¹⁶ A kiközösítésre vonatkozó rész: »si aut aliqui christianorum intencionem habuerint ad prefata opera misericordia et eos aut pater aut mater vel uxor aut aliqui cognatorum uno dicto vel uno verbo attraxerint a proposito eorum, sunt excommunicati tamquam membra dyaboli, et non possunt absolui, nisi a solo papa.« A pénzbeszedők megölésére vonatkozó felhatalmazás: »Ac si aliqui questores venerint et velint vi exigere aut accipere pecuniam iniuste ab eis, mutuo tota conuentus eorum consurgat adversus eos et si omnes interemerint nullum detrimentum patientur.« *Frankl* i. m. 2. sz. okl.

¹⁷ A levél legjellemzőbb része: »...decens et honestum esset, uti et vos cum totis viribus vestris contra perfidissimos christiane sanguinis scientes insurgeretis, et regnum hunc protegeritis. Insuper velim scire et intelligere si vestre egregietates velint adiuuare regnum hunc, an contra hunc regnum insurgere...« *Frankl* i. m. 3. sz. okl.

¹⁸ *Engels*: A német parasztháború. Budapest, 1949. 59—60. o.

hadjárat visszavonását a vidéken. A kiközösítettek ellen a világi hatalmat is igénybe lehet venni. Az érsek tehát az eretnekek ellen kapott felhatalmazását most már a parasztok ellen fordította. Az oklevél vége fényt vet a népellenes főpapság és a néphez közelálló alsópapok ellentétére is. Arra hivatkozik ugyanis, hogy lelkészek és szerzetesek minden felhatalmazás nélkül hirdették a kereszteshadat és osztogatták a kereszteteket.^{18a} A kereszties hadjáratra szóló felhatalmazás népi értelmezésére példa a Fraknóitól közölt Sáros-patakról kelt parasztlevél, amelyet egy kereszties harcos (belliger cruciferorum) küldött a tokaji várnagynak. A várnagy kereszties vitézeket tartott bebörtönözve, a keltezetlen levél tehát már a parasztháború idejéről szól. Mégis a kereszties harcos a pápa és az érsek felhatalmazására hivatkozik, illetőleg ezzel ellenkezőnek minősíti és az egész ország, valamint a keresztény hit elleni cselekménynek tekinti a keresztiesek bebörtönzését.¹⁹

A kereszties hadjárat parasztháborúvá fejlődésében Istvánfi munkája szerint nagy szerepe volt Lőrinc ceglédi lelkésznek. Ebben a forrásban tehát ismét találkozunk Mészáros Lőrinc vezető szerepével, aki már az előbb idézett levelében is mint a keresztiesek feje (princeps cruciferorum) szerepel. Istvánfinál mint a parasztháború tudatos ideológiai vezetője tűnik fel. Itt Dózsa Györgyöt tüzezi a földbirtokosok és tisztjeik elleni bosszúra, azaz a kereszties hadjárat megtiltásával való szembeszállásra. Mészáros Lőrinc ezúttal is az általa jól ismert felsőbb egyházi bullára támaszkodik és formailag erre támaszkodva hirdet harcot a pártütők, a haddal ellenkező nemesek ellen. Arra hivatkozik Dózsa előtt, hogy a király és az érsek rendeletére fogtak fegyvert az ellenség ellen, azzal vádolja a nemeseket, hogy nemcsak a gyülekező helyektől tiltják el a keresztieseket, hanem szolgálai munkára akarják vetni őket. Itt tehát világosan ismét állást foglal a feudális kizsákmányolás ellen. Majd arra mutat rá, hogyha a keresztiesek túrik, akkor még súlyosabb parancsok fenyegetik őket. A nemesek és tisztjeik a legelvetemültebb emberek fajtájához tartoznak, akik azelőtt csak a testet vetették alá legkegyetlenebb uralmuk önkényének, most azonban a lelkek túlvilági üdvösségét és boldogságát is kapzsian és kegyetlenül irigylik: tudniillik, hogy ne élvezhessék a földi pápa és az isten bűnbocsánatát. (Ezzel a kereszties vitézeknek nyújtott bűnbocsánatra hivatkozik, amit a keresztieshad megtiltása lehetetlenné tesz.) Dózsát Mészáros szerint isten, küldötte, hogy (és itt a túlvilági életről visszatér a földi életre) a szegény nép (miserae plebis) halálánál is súlyosabb nyomorult életét megváltoztassa. Ezért fegyvereit és hadseregét fordítsa az oly bűnös emberek (azaz a nemesek) megbüntetésére, túrheterlen gőgjük alávetésére.²⁰ Mészáros-

^{18a} Az oklevél legfontosabb részei: »qui si admonicionibus et mandatis hys non paruerint et a talibus congregacionibus et conuenticulis non cessauerint, publice in eorum ecclesiis excommunicatos denuncient, et si opus fuerit eciam aduersus eos brachium seculare adhibeant.« ». . . per Sacerdotes et Monachos, quibus nulla fuit auctoritas conciatam promulgandi et cruces distribuendi . . .« *Frankel i. m. 4. sz.*

¹⁹ *Frankel i. m. 5. sz. okl.*

²⁰ »Se ad Regis & Cardinalis edictum arma in hostes sumpsisse . . .«, a nemesek »neque solum castris adeundis arceri, sed ad sordes servilium operum adigi«, »quae si tolerantur graviora imperia immineant«, »antea in corpora tantum exercitum crudelissimum dominatus libidinem esse, nunc etiam salutis & felicitatis animarum post hanc vitam avare & crudeliter invideri: ne videlicet summi in terris Pastoris & communis omnium parentis indulgentia uti & frui permittantur.« Dózsa küldetése: »tot tantisque miserae plebis aerumnis morte ipsa gravioribus avertendis . . . arma ac exercitum . . . ad poenas a scelestissimis hominibus exigendas, ac eorum intolerabilem superbiam cum summa crudelitate conjunctam perdomandam«. *Regni Hungarici Historia . . . a Nicolao Isthuanffio. (Coloniae Agrippinae 1724) 42. o.*

nak a külső és belső ellenség elleni fellépése, annak radikalizmusa igen közeláll a huszita háborúk cseh kiliasztikusainak, sőt, Münzer Tamás tanításainak egyes elemeihez is. A kiliasztikusok azt várták, hogy az ú. n. »ezereves istenbirodalma« a földön meg fog valósulni. Ez az osztálynélküli társadalom követelését jelentette, amelyhez szerintük az »igaz hit harcosainak«, azaz a felkelőknek a feudális kizsákmányolók megsemmisítésével kell hozzájárulniok. Láttuk, hogy Mészáros is egybeköti a földi élet megjavítását konkrét terhek megsemmisítésével (levelében) és a nemesek elleni harccal (Istvánfinál). Ez egybeesik a prachatici Christann és a miesi Jakobell azon tanításaival (1419), hogy ha zsarnokok erőszakkal meg akarják semmisíteni a tanok felismerőit, a »hívók« kötelessége a fegyverrel való védekezés, és Jan Čapek követelésével (1420), hogy a kegyelem közelgő ideje előtt a bosszú idejének kell bekövetkeznie.²¹ Tartalmilag egybeesik Mészáros Lőrinc Dózsához intézett buzdítása Münzer Tamás tanításával: »Napnál világosabb, hogy isten megengedi övéinek, hogy erőszakot tegyenek ellenségein birtokukkal kapcsolatban, hiszen ezek kezdetől fogva akadályokat állítottak isten országának és igazságosságának útjába.«²²

Látjuk tehát, hogy a parasztháború ideológiáját Mészáros Lőrinc fejtegette a legradikálisabban.

Dózsa György mellett különösen Lőrinc pap, akit Székely István krónikája a parasztok négy fő hadnagya között említ, keltette fel a nemesi történetírók gyűlöletét. A kortárs Bartholinus elvetemült embernek jellemezte. Nem csupán ideológiai szerepéért gyűlölték. Dózsa halála után Mészáros Lőrinc pap vezette a parasztok ellenállását és ő is mártírhálált halt. Mint Székely István krónikája írja, Zápolya János vajda »a nagy botu Lőrinc papot nyáron megsütteték«.

De nemcsak Mészáros Lőrinc fordult szembe a kereszteshad megtiltásával, formailag a kereszties felhatalmazás alapján maradvá. A parasztok más világi és alsópapi vezetői s maguk a tömegek is szembefordultak a nagyurak és főpapok hazaárulásával. Szemtanú leírása szerint, amikor Bakócz érsek megtiltotta a kereszties hadjáratot és kiközösítéssel fenyegetett mindenkit, ha a keresztet nem teszi le, mintegy ötezer paraszt Budán mégis együtt maradt életre és halálra. És a szemtanú azt is elmondja, hogy az egész országban senki sincs ellenük, csak egyedül a nemesek, akik fölnyársalják, agyonverik a parasztoakat. A nép Budán a kolostorokhoz nyomult és a papok arcába mondta: »gazság az egész, a nemesek már húsz éve fegyverkeznek« (t. i. a török ellen). »És amit ti szerzetesek és papok mondotok, mindaz valótlanág, a jövőben egyáltalán nem fogunk hinni a ti prédikációtoknak és éneketeknek, sem a templomaitokba nem járunk többet«. Erre a szerzetesek elmenekültek.²³ Ebből is láthatjuk, hogy a nép felháborodása azok ellen irányult, akik a török hódítók elleni harc szólamával évtizedek óta visszaéltek, most pedig megakadályozzák a harcot.

²¹ Franz Palacký: Die Geschichte des Hussitenthums und Prof. Constantin Höfler. Prag, 1868. 127. o.

²² 1525 május 9: »Ists doch am hellen tag, das gott die seinen also freuntlich lest dye widersacher peynigen allein am guthe, durch welchs sie das reich und gerechtigkeit gottes haben vom anfang vorhindert...« M. M. Szmirin: Народная реформация Томаса Мюнцера и великая крестьянская война. Moszkva-Leningrád, 1947. 234. o.

²³ Ain gross Wunderzaichen, das do geschehen ist durch das Creutz... 1514. Röplap. Közli Kerthény: Ungarn betreffende deutsche Erstlings-Drucke. (Budapest, 1880) 90. sz. (Kiemelés töblem, Sz. Gy.)

Érthető, hogy a nép szembefordult az áruló nemesek egyházi kiszolgálóival is. Egy 1514 május—júniusából való hír is arról számol be, hogy a keresztetek feloszlanak nem akarnak, hanem felléptek a nemesség és az egyháziak ellen.²⁴ A paraszti patriotizmust ismételten a magyar dolgozó nép mozgalmának egyik gyökereként mutatják be azok a hírek is, amelyek hazánkból Velencébe jutottak el. Július 5-én a Velencébe küldött magyar követ többek között azt az értesülést nyerte a velencei tizek tanácsától, hogy a felkelők megjelentek Buda előtt, hogy a várban lakó királyt kézrekerítsék, mert *nem akarják túrni, hogy a király békét kötött a törökkel*.²⁵ Később ugyanezt a hírt hozta Giovanni Moro szállító Veglia szigetéről: a magyar urak egy része nagyon költségesnek találván a tervezett háborút, a kereszties háborút letiltották, a király és a legfőbb urak békét kötöttek a törökkel. Erre 30 000 paraszt felkelt s a budai várban levő király ellen indult.²⁶ Ezek a hírek Buda alól június végén indulhattak el, s így a Gubacsnál szétvert seregestre, azaz a parasztek budai és pesti seregestére vonatkoznak, s így ez is egybeesik a Wunderzaichen idézett híradásával. Mindezeket jóval később Heltai Gáspár krónikája szépen foglalja össze: »...Tamás, az esztergomi érsek, örömet megsegütötte volna az országot, de miérthogy mind ő, mind az urak fővények valának, és nem akarának semmit az ország mellett költeni, ezért beméne Tamás érsek Rómába, és a pápától bulcsóleveleket kére, és azzokkal kijöven, erőssen predikáltatja vala a bulcsót a barátok által a község közt, és büntől kénytől ódozák vala mind azokat, kik felkelnének, és a hadba mennének a törökek ellen. — *A szegény község felkele, és készek lőnek a törökökre menni*, de az urak és a nemes népek otthon kezdének maradni és ezt kívánják vala, hogy a szegény község hadakoznék öröttek, és megoltalmazná őket. A község látván, hogy a nemesek közzül nem jőne senki melléjek, így választának magoknak hadnagyokat, papokat, barátokat, deákokat, vargákat, házsártosokat etc. Miérthogy kedig ezek semmit nem tudnak vala a török ellen való hadakozáshoz, ezért haragvának a nemesekre, mondván: *Ők szopták enyi üdőtől fogva a mü veriténket és vérünket, immár elbúnak, és nem mernek országuinkert víni a törökek ellen*. Jertek, menjünk reájok a békaavérekre etc. És úgy kezdik üzni, verni, vágni, nyásolni a nemeseket».²⁷ Az előbbiekből láthattuk, hogy a korabeli források mennyire igazolják Heltait, mégis Márki Sándor is csak bizonytalanul jegyzi meg, hogy »A kuruc lázadásnak egyik oka viszont valóban az lehetett, hogy a török ellen összezsűdített kereszteteket hazaparancsolták, ...«²⁸ mégis maga is teret enged azoknak a rágalmaknak, hogy Dózsa a törökkel kapcsolatot akart volna teremteni. Pedig a kortárs Luther Márton, bár csak nyomorúságnak értékelte a magyar parasztháborút, maga is utalt ennek összefüggésére a római búcsúval,²⁹ ami talán utalás arra, hogy a felkelők hivatkoztak a törökellenes harcra kiadott felhatalmazásra. Mindenesetre a parasztháború elítélését mutatja, hogy arra hozta fel példának, milyen bajokat okoz a római pápa.

²⁴ *Sasinek Ferenc*: Regesták. Történelmi Tár, 1891. 307. o.

²⁵ *Márki S.* i. m. 400—401. o.

²⁶ *Márki S.* i. m. 401. o.

²⁷ *Heltai Gáspár* krónikája. Újabb Nemzeti Könyvtár, harmadik folyam. VIII. füzet. Pest, 1855. 603. hasáb. (Kiemelés tőlem, Sz. Gy.)

²⁸ *Márki S.* i. m. 556—557. o.

²⁹ »Item, was ist am letzten ynn Hungern fur ein iamer angericht durch den selben Turcken krieg mit Romischen Ablasz angefangenn?« 1521. Idézi *Sólyom Jenő*: Luther és Magyarország. Budapest, 1933. 40. o.

A parasztek nemcsak hogy nem tették le a fegyvert Bakócz parancsára, hanem vezetőik, világiak és alsópapok tovább szervezték a népet. Egy ismeretlen szerzőtől származó egykorú vagy közel egykorú kézirat a földesúri kizsákmányolással elégedetlen parasztek mellett olyan papokat és szerzeteseket említ, akik számára a vallás gyűlöletes és unalmas volt, amin azt kell értenünk, hogy gyűlölték és megunták az őket is kizsákmányoló főpapokat.³⁰ Zápolya István özvegye Trencsén fellegvárából Késmárkra 1514 június 18-án írott levelében is arról beszél, hogy olyan világi és egyházi személyek izgatják felkelésre a köznépet a kereszt nevében, akik inkább örülnek a dúlásnak és viszálynak, mint a keresztény vallás békéjének és nyugalmanak (amin az osztálybékét, a kizsákmányolásba való belenyugvást kell értenünk).³¹

Dózsa György is a kereszties hadjáratra kapott felhatalmazásra hivatkozott. Nála ez akkor mutatkozott meg, amikor megvalósította a nép általános és kötelező mozgósítását és a nemeseket is az elé a kérdés elé állította, hogy vagy csatlakoznak a kereszties sereghez, vagy ellenségnék tekintik őket. Dózsanak egy Ceglédén kelt, valószínűleg hitelesnek tekinthető és más forrásokkal igazolt levele vonatkozik erre. Ebben mint »a keresztiesek feje és főkapitánya, csak a magyar király alattvalója és nem az uraké« szól Magyarország városaihoz, mezővárosaihoz és falvaihoz. Közli velük, hogy a hűtlen nemesek a kereszties had ellen és a szent gyülekezet hadjárata ellen erőszakkal felkeltek. Ezért a kiközösítés terhe alatt (ez hivatkozás a kereszties felhatalmazásra), valamint minden javaik és fejük elvesztésének terhe mellett megparancsolja, hogy a levél vétele után minden késedelem és mentegetődzés nélkül menjenek, repüljenek Cegléd mezővárosba, hogy a szent had és áldott gyülekezet kényszerítse, megzabolázza és lecsendesítse a hűtlen és átkozott nemesek erejét és kezét. Az ellenkezőknek javait elpusztítják, házát lerombolják, családját megölik.³² Ezt a kiáltványt igazolja egy május 31-i budai cseh levél, amely előadja, hogy a keresztiesek városról városra, faluról falura vonulnak, a népet pedig arra kényszerítik, hogy hozzájuk álljon, s aki ennek ellenszegül, agyonütik.³³ Hasonlóképpen az általános mozgósításra utal a már idézett, egykorú vagy közel egykorú ismeretlen szerző műve, mely elmondja, hogy a falvakhoz és mezővárosokhoz hírnököket küldenek véres kardokkal és nyársakkal, hogy csatlakozzanak hozzájuk, az ellenkezőket pedig zsákmányra bocsátják és megölik.³⁴ Ha összevetjük ezeket az adatokat a krónikák elbeszélésével, amelyek egész mezővárosok és falvak önkéntes csatlakozásáról beszélnek, világossá válik, hogy a mezővárosok és falvak nemes birtokosait kellett erőszakkal kényszeríteni a csatlakozásra, amint ez feltehető a név szerint is ismert nemesek legnagyobb részéről, akik a parasztekhez csatlakoztak. Kifejezetten utal erre a megtorló törvény 33. cikkének 5. szakasza, amely arról beszél, hogy sok nemes a parasztek kezébe esve, nehogy megöljék, csatlakozott hozzájuk és alávetette magát. Az ilyenek, amint teheték, hamarosan ott-

³⁰ *Kluch János*: Adalék az 1514-iki pórlázadáshoz és az 1526-iki mohácsi vészhez. Történelmi Tár, 1905. 272—274. o.

³¹ »Intelligimus, varios sive seculares sive spirituales homines sint qui populum communem nomine crucis ad insurgendum incitant, qui potius gaudent depredationibus et discordiis quam paci christiane religionis et tranquillitati.« *Frankl* i. m. 8. sz. okl.

³² *Carobus Wagner*: *Analecta Scepusii sacri et profani*. IV. k. Pozsony és Kassa, 1778. 35—36. o.

³³ *Márki Sándor*: *Dósa György*. Budapest, 1913. 179. o.

³⁴ *Kluch J.* i. m. 272—274. o.

hagyták a parasztokat és tőlük elmenekültek.³⁵ Ezzel a magyar parasztháborúban is megvalósult, amit később a német parasztháborúban Münzer Tamás thüringiai serege valósított meg, amely még grófokat is kényszerített arra, hogy alá vessék magukat és kövessék a parasztokat.³⁶

A kereszteshad megtiltásából Bakócz szerepe megvilágítást nyer. De nemcsak Bakócz, hanem a római pápaság sem őszintén hirdette meg a parasztháborút megelőző törökellenes kereszties hadjáratot. A pápaság a keresztieseket nem akarta hadba indítani, hanem igyekezett elhúzni a hadjárat megkezdését. Ezt bizonyítja, hogy a lateráni zsinat 1514 május 5-i ülésén, amikor tehát már hazánkban folyt a paraszt-plebejus csapatok gyülekezése, a pápa jelentette, hogy folytatni akarja a zsinatot a »szent vállalkozás« érdekében (amelynek keretébe a magyarországi kereszties hadjárat is tartozott). A legközelebbi ülés idejét azonban — december hóra tűzte ki,³⁷ azaz lényegében legalább is elhalasztotta a tervezett kereszties hadjáratot. A pápaság, bár szavaiban a török elleni harc apostola volt, a valóságban közvetve jó kapcsolatai voltak a törökkel. Emellett az európai forgalom súlypontjának eltolódása is azt eredményezte, hogy a pápaság számára kevésbé fontos a török elleni harc ügyének hirdetése. Mint *Marx* megállapítja, »a világpiacon forradalmasítása a 15. század vége óta az északitali kereskedelem uralmodó helyzetét megsemmisítette...«.³⁸ Az olaszországi városok kereskedelmi jelentősége erősen csökkent, s így annál fontosabb volt számukra, hogy a törökökkel a kapcsolatok ne szakadjanak meg. Így Ancona, az egyházi állam keleti kikötője ezekben az években is élénk kereskedelmet bonyolított le a török birodalomhoz tartozó területekkel. És Szelim szultán éppen 1514-ben hagyta helyben Ancona város kereskedelmi szabadságát olyan beviteli vám fizetésének kötelezettségével, mint ami a velenceieké. Ancona továbbá megkapta a konzultációs jogát is Konstantinápolyban. Ezeket a szerződéseket azután 1520-ban is megerősítették.³⁹ Nem sokkal ezután, 1522-ben velencei követjelentések is rámutatnak Anconának a törökökkel való kereskedelmére: »E szép város telve van kereskedőkkel, főleg görögökkel és törökökkel; meggyőződünk róla, hogy az elmúlt évben némelyikük ötszáz ezer dukát értékben bonyolított le üzletet.«⁴⁰ A törökökkel más olaszországi városok is gazdasági kapcsolatban álltak. Így Firenze perai telepe számára 1513-ban nyerte el kedvezményeinek megerősítését. Velencének Egyiptomban élvezett kiváltságait 1517-ben az Egyiptomot meghódító Szelim is megerősítette.⁴¹ A pápa és az olasz városok ezért nem voltak érdekelvek egy általános törökellenes háborúban. Más »szent háborút« helyeztek előnybe. A pápaság egyre szorosabban fűzte kapcsolatait a nyugati hódítókkal és éppen 1514-ben támogatta Emanuel portugál királyt a papi tized egyharmadának átengedésével annak Fez és Marokkó elleni támadása alkalmából.⁴² A portugál király gyarmatosító háborúja közelebről érdekelte

³⁵ 1514. évi törvény 33. cikk. 5. §. Corpus Iuris I. k. 722. o.

³⁶ *M. M. Szmirin* i. m. 469—470. o.

³⁷ *Márki Sándor*: A magyar parasztháború Hadtörténelmi Közlemények, 1914. 394. o.

³⁸ *Marx*: A tőke I. k. Budapest, 1949. 775. o.

³⁹ *E. L. Déligeorges*: Die Kapitulationen der Türkei. Heidelberg, 1907. 47. o.

⁴⁰ *Leopold von Ranke*: A pápák története. 1936. 208. o.

⁴¹ *Lers Vilmos*: A konzuli bírások intézménye. Budapest, 1904. 53. o.

⁴² *Márki S.* i. m. 393. o.

a pápát, aki az anyagi támogatás búsás megtérülését várhatta. Hiszen ebben az időben Emanuel már Brazília, Elő- és Hátsó-India nagy területeinek is ura volt.

Bár a pápa nem támogatta a magyarországi kereszties hadjáratot, ez nem jelenti azt, hogy annak későbbi fejleményei nem foglalkoztatták. De ez csak akkor következett be, amikor már nem a törököt, hanem a magyarországi osztályrendet fenyegette veszély. A pápa, miután II. Ulászló magyar király panaszlevelét megkapta, 1514 július 18-án — azaz a parasztok főserégének leverése után, amiről még nem tudhatott — segítségadásra szólította fel Zsigmond lengyel királyt és a livlandi kardhordó testvérek lovagrendjének nagymesterét a magyar parasztok ellen. Ezúttal álszenteskedve kijelentette, hogy az Ulászló elleni belső háború török támadásra vezethet, ezért Zsigmond segítse a királyt. A pápa szívesen venné, ha a lengyel király valahogyan, akár fegyverszünetkötéssel, abbahagyná az orosz háborút és Magyarország határára menne, hogy lecsillapítsa testvére országát.⁴³ A pápa tehát, aki nem törődött a törökellenes népi hadjáratokkal, most sürgősnek tartotta külföldi sereg indítását a magyar parasztok ellen. Tevékenysége azonban nem járt eredménnyel. Zsigmond lengyel király július 27-én azt válaszolta Ulászlónak, hogy a magyarországi mozgalmak híre megzavarta őt, de sajnálata ellenére az oroszokkal való állandó harcai miatt nem ajánlhatja fel közreműködését.⁴⁴ A parasztháborút azonban ebben az időben már eldöntötte a temesvári csata és idővel a parasztok többi seregét is felszámolták.

Hazánkat ebben az időben csak a török-iráni háború mentette meg attól, hogy az urak hazaárulása folytán a török seregek ide betörjenek. Szelim szultán ugyanis olyan hatalmas sereggel, amilyent addig szultán még nem állított ki, közben Irán ellen indult; Tebriz, az akkori iráni főváros közelében 1514 augusztus 23-án csatában győzött és két héttel később a fővárost is elfoglalta.⁴⁵ E háború győzelmes befejezése után azonban hazánk a végveszély szélére került. Bakócz Tamás érsek egy — valószínűleg valamelyik római bíborosnak írott — levelében, a parasztháború szerencsés elfojtására hivatkozás után, kifejezi, hogy a török most már teljes erejével készül Magyarország ellen, melyet, ha a keresztény hatalmak segítségére nem sietnek, okvetlenül le is fog igazni.⁴⁶

Az 1514. évi parasztháború bukása után tovább folyt a magyar parasztság harca, a magyar nép »első pere«. Mint Rákosi elvtárs erről a harcrólmondotta: »Az első per Dózsa György óta folyik. Ez a per a dolgozó, elnyomorodó, a magyarságért ezerszer és ezerszer vérezett szegényparasztságnak pere a dologtalan, magát minden teher alól kivonó, félévezred óta a Habsburgokkal cimboráló nagybirtokosok ellen.«⁴⁷ Rákosi elvtárs ezzel arra is rámutatott, hogy évszázadokon keresztül mindig a dolgozó nép harcolt az uraktól elárult hazáért. Már Dózsa korában is a nagyurak, egyházfők és nemesek — akiknek egy része már cimborált a Habsburgokkal — vonták ki magát a török hódítók elleni harc terhei alól. A Dózsa-parasztháború mély nyomot hagyott a magyar

⁴³ Márki S. i. m. 396. o.

⁴⁴ Márki S. i. m. 559. o.

⁴⁵ Marczali Henrik: A reformatio kora. Budapest, év nélkül = Nagy, Képes Világtörténet, VII. k. 108. o.

⁴⁶ Óváry L. i. m. 1067. sz.

⁴⁷ A Rákosi-per 133. o.

nép életében. Parasztok és urak egyaránt még évtizedek után is emlékeztek rá. Werbőczy Hármaskönyve például eltiltotta a jobbágyokat a favágástól a náluk levő dolgok elkobzása és bírságolás terhe mellett.⁴⁸ De a mádi bíró még 1573-ban is vallotta, hogy: »Az keresztes hadkor az atyám is itt Mádon lakott és hallottam tőle, hogy mondotta azt, hogy soha az mádi erdő szabad nem volt az nemeseknek, sem jobbágyinak, hanem mindéig követték és hogyha nem engedték, ugyan el kellett szenvedniük és nála kül lenniük.«⁴⁹ A parasztok tehát mint olyan rövid korszakra emlékeztek vissza a parasztháborúra, amikor helyreállottak a földközösségi jogok, s a nemeseknek is kérni kellett azok használatát. Az urak viszont gyűlölettel emlékeztek vissza a parasztháború keresztes vitézeire, így még mindig Dózsára emlékezett vissza 1555 után Nádasdy Tamásné kanizsai birtokának tiszttartója, mikor a parasztok ellenszegülni próbáltak a terhek növelésének, s ezért »keresztes bestyék«-nek nevezte a parasztokat.⁵⁰

*

A parasztháború leverése után Magyarországon még jobban meggyengül a királyi hatalom, előretör a parasztságot leverő Zápolya János és az ú. n. köznemesi párt. Az udvari körök vele és híveivel szemben fokozottan várták és kértek segítséget a Habsburgoktól. Külpolitikai téren is nőtt a Habsburg befolyás. Ezzel hazánk sorsát még jobban és egyre nyíltabban odakötötték a Habsburg-hatalomhoz. Így azonban olyan erőnek szolgáltatták ki Magyarországot, amely a hazánkat fenyegető török veszedelemmel mit sem törődött, melynek célja az ország függetlenségének megsemmisítése volt. Ugyanakkor pedig Magyarországra zúdították a Habsburgok európai méretű külpolitikai bonyodalmainak következményeit, így közvetve fokozták a török veszedelmet is.

Ebben az időben a Habsburgok a francia királlyal küzdöttek Olaszország birtokáért, de ezen túlmenően az európai főhatalomért is. Így igen kevésé tartották szemük előtt a török hódítók terjeszkedését, ezt inkább csak diplomáciai cselfogásaik leplezésére használták. 1516-ban Miksa császár a VIII. Henrik angol királynál levő követéhez intézett levelében pl. megvádolta a francia királyt, hogy az túlságos hatalmával a legtöbb nemzetet magának aláveti és a császár szerint mindenki előtt nyilvánvaló, hogy a francia király az egész kereszténység uralmára törekszik, amelyben nem kevésé segíti maga a török, mialatt támadásaival a többi keresztényeket kínozza.⁵¹ A császár e vádja utóbb igazolódott, de ez nem jelenti azt, mintha a császár a valóságban komolyan törődött volna a török veszéllyel és ennek elhanyagolása miatt komolyan vitája lett volna a francia királlyal. Már az 1517. márciusi cambrayi konferenciára szövetségi szerződést készítettek elő a császár, Ferenc francia és Károly spanyol király között. Ennek 8. pontja utal a pápa és a szentszék többszöri felhívására a török elleni harcra, erre a szerződéstervezetben kölcsönösen ígéretet is tesznek a szerződő felek. Össze fognak jönni a törökellenes

⁴⁸ *Tagányi Károly*: Magyar Erdészeti Oklevéltár I. k. Budapest, 1896. 106. sz.

⁴⁹ *Tagányi Károly*: A földközösség történetéhez Zomboron. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1895. 293. o.

⁵⁰ *H. Balázs Éva* (szerk.): Jobbágylevelek. Budapest, 1951. 4. sz.

⁵¹ »... aspirat ad monarchiam totius christianitatis; in quo non parum adiuuatur ab ipsis Turcis dum eorum impetus et insultus reliquos christianos vexant; « 1516 szeptember 9. Monumenta Habsburgica, II. osztály I. kötet Wien 1853. 558. o. függelék.

hadjárat tervének megbeszélésére, vállalták lovas- és gyalogoshadsereg, tüzérség és hajóhad kiállítását és felszerelését. A megkötött szövetségi szerződésben azonban a török elleni harc kérdését még ennél is kevésbé konkrétan fogalmazták meg és csak az összehívandó kongresszusra utaltak.⁵² Tehát az ellenfelek éppen ebben a kérdésben kényelmes megoldást tudtak találni. Azt sem lehet véletlennek tekinteni, hogy éppen ebben az évben a törököktől elfoglalt Egyiptomban megerősítették a franciák és katalánok jogait.⁵³ Az európai hatalmaknak a török területekkel tartott gazdasági kapcsolatai többet nyomtak a latba, mint a török elnyomástól szenvedő vagy fenyegetett népek sorsa. Rotterdami Erasmus joggal szerepelteti az irigylésreméltó, boldog Franciaország helyzetével szemben a török szomszédságtól állandóan rette-gésben tartott Magyarországot.⁵⁴

Néhány nappal a cambryai szerződés után a lateráni zsinat záróülésén a pápa határozatot hozott általános törökellenes keresztes hadjáratra való felkészülésről.⁵⁵ Ezzel megindult az 1518-as év keresztes hadjárat kampánya. 1518 elején ez a kérdés szerepel Károly király instrukciójában is Ferenc királynál levő követe számára. Ebben rámutat arra, hogy ha a kereszténység leghatalmasabb királyai egymás elleni háborúba keverednek, a török jó és nagy alkalmat nyer, hogy hatalmas sereggel megrohanja a kereszténységet és helyrehozhatatlan kárt okozzon neki. Ezért »Isten dicsőségére és a katolikus hit gyarapítására« megfelelő határozatot kell hozni a török elleni támadó háborúra, amelyben sokkal nagyobb dicsőséget és érdemet lehet szerezni, mintha egymás ellen folytatnak háborút.⁵⁶

A Habsburgok valódi politikája azonban a török elleni harcot csupán ürügynek használta fel egyrészt a francia király leszerelésére, másrészt Magyarország megszerzésére. 1518-ban Miksa császár Strein Vid, Herberstein Zsigmond és Wernegger Ulrik császári megbízottaknak adott utasításai ezt félre-érthetetlenül bizonyítják. A császár megbízottai által tudatta II. Lajos magyar királlyal, mik a feltételei a török elleni háborúnak, sőt egy sokkal kisebb kérdésnek, Jajca végvára élelmezésének. Ezt attól teszi függővé, hogy Lajos *fogadja el a császárnak a magyar királyság feletti gyámságát*. Mivel ez még nem történt meg, »nem volt módja« eddig segítséget nyújtani. Magyarországot nehéz helyzetében megszarolva, szinte üzletszerű ajánlatot tesz a magyar királynak, behatolásának elismerésére: ha megegyeznek, a magyar korona kétségtelenül meg lehet elégedve és békélve. Valamivel ezután megbízottait már arra utasítja, hogy a király ismertesse el a császárnak Magyarország feletti gyámságát a rákosi országgyűlésen is, és ezzel további feltételt szab

⁵² Mon. Habsb. i. k. 10., 11. sz.

⁵³ E. L. *Déligorges* i. m. 47. o.

⁵⁴ *Trencsényi-Waldapfel I.* i. m. 8., 11. o.

⁵⁵ H. *Uebersberger* i. m. 136. o.

⁵⁶ »Auec ce si lesd^s seigneurs roix qui sont les plus puissans des chrestiens se mectent en guerre les vngs contre les autre, le Turcq que l'en dit estre prest. auec tres puissante armee aura bonne et grande occasion de enuahir et assailir la chrestiente, et y fera dompage inreparable auant que l'en y peust pourueoir ne obuier.« — »Ce fait tous lesd^s s^s roix pourront par ensemble a l'onneur de dieu et augmentation de la foy catholique prendre quelque bonne conclusion pour faire la guerre inuasiue contre le Tureq, en quoy il auroit trop plus d'honneur et de merite, que a faire la guerre l'un contre l'autre pour chose de si petite valeur.« Mon. Habsb. i. k. 23. sz.

Jajca megsegítésére, valamint lovas- és gyalogos katonaság küldésére.⁵⁷

Még ugyanebben az évben a pápa a kereszties hadjárat szólamának megfelelően a törökök ellen kidolgozott részletes haditervet küldött Budára.⁵⁸ A kereszties háború kihirdetése azonban a magyar főurak körében nagy ellenzésre talált, mint ezt 1518 június 19-i és 26-i budai levelek tanúsítják.⁵⁹ A magyar urak emlékezetében még élénken élt Dózsa György keresztieshada és áruló módon ezúttal még a kereszties hadjárat kihirdetésétől is tartózkodtak, bármennyire növekedett közben a török veszély.

1518-ban az Augsburgban ülésező német birodalmi gyűlés is foglalkozott a török elleni háború ügyével. Ebben azonban a világosan látó kortársak semmi előrehaladást nem láttak. Rotterdami Erasmus a birodalmi gyűlés tevékenységében nem látott kellő őszinteséget a török elleni harc ügyében. Erasmus angliai barátaihoz intézett leveleiben Miksa császárt komédiázással, kétszínű játékkal vádolta, lehetségesnek tartotta azt is, hogy a *fejedelmek és a pápa a törökkel szövetkezzenek saját népük ellen*, s kigúnyolta a birodalmi gyűlést, amely nem volt hajlandó adót megszavazni a kereszties hadjárat céljaira. Persze a német feudális urak nemcsak azért nem szavaztak meg adót, mert a török elleni harc kevésbé érdekelte őket, hanem mert a török háborúk költségeire szedett külön adókat és búcsúkkal gyűjtött pénzeket a fejedelmek és az egyház gyakran másra költötték el, saját céljaikra fordították. Erre már Erasmus is utalt: »Látjuk, hogy a török-háborúk ürügyén már hányszor fosztották ki a keresztény népet, de semmi más nem történt«. A történeti kutatás ezt a vádat igazolta. Az 1518. évi németországi kereszties kampányban csak Ulrich von Hutten követelte őszintén, hogy a német fejedelmek maguk indítsanak hadat a török ellen. Ezt a pápaságtól függetlenül szerette volna elérni. Egyik levelében azt írta, hogy a gyűlésről a pápa követe mint éhenmaradt farkas távozott, mert a németektől semmi pénzt nem szerzett. Hutten, mint leveléből kitűnik, nem is azt helytelenítette, hogy a pápának nem adtak pénzt, hanem azt, hogy a török háborút elhanyagolják. A birodalmi gyűléssel kapcsolatban kinyomtatott beszéde végére egy buzdítást csatolt, amelyben a tétlen álomba merült németeket figyelmezteti arra, hogy már Magyarország kapuját döngeti a kegyetlen török.⁶⁰

Bár Luther Márton ebben az időben még nem volt olyan reális politikai erő, hogy tanait az uralkodóosztály, a birodalmi gyűlés követte volna, mégis foglalkoznunk kell az ő megnyilatkozásaival a törökök elleni harcra kapcsol-

⁵⁷ Az első utasításból: »di Kronn Unngern, uber das wir von konnig Ladisslawen zu Vormundt furgenomen weren, zu derselben vormundschaft nit kumen lassen wellen. Aus d. nselben Ursachen hetten wir bi-cher in Ratt nit find-en mugen, Innen ainiehe hilff zuthain. Wo wir aber durch die kronn Unngern zu angezaigter vormundschaft, . . . wieder die Turekhen, und zu speyssung das bemelten Schloss Jeitscha, mit allem unserm Vermugen hilfft und beystandnt thun wellen. . . . Daran di Kron Ungern als unns nit zweiffelt Wolbennuegig und zufriden sein werden.« 1518. ápr. 13. előtt. *Thallóczy Lajos—Horváth Sándor: Jajca története 1450—1527.* Budapest, 1915. Pótlék 3. sz. — A második utasításból: »Veitter so haben wir denselben unns-ern Commissarien bevolhen, so bald sy auf dem Raggusch (t. i. az országgyűlésen, *Sz. Gy.*) ain antwurt erlangen. das unns die Cron Hungern zu der Vormundschaft komen lassen will, oder die unns samst gefellig und annemlich sey, das sy unns solichs von stundan zuschreiben, so wollen wir . . . volckhs . . . zu hilff und speissung des schloss Jaitscha schieckhen« 1518. április 13. *Thallóczy—Horváth i. m. pótlék 4. sz.*

⁵⁸ *F. Krönes i. m. 199. o.*

⁵⁹ *Óváry L. i. m. 1103. szám.*

⁶⁰ *Trencsényi-Waldapfel I. i. m. 22—24 o., Súlyom J. i. m. 91. o.*

latban. Ez az egyházi történetírásnak fontos vitakérdése volt, azonban helyes és elfogulatlan álláspontot természetesen nem tudtak ezzel kapcsolatban kialakítani. Luther felfogását — a protestáns egyházi történetírás adatainak tükrében is — negatívan kell értékelnünk. A mohácsi vész előtti években Luther megnyilatkozásai legalábbis tápot adtak annak a nemtörődömségnek, amit a német feudális urak legnagyobb része a török elleni harc ügyével szemben tanúsított. Luther lényegében isten ostorának tekintette a törököt, aki ellen hiábavaló a küzdelem. Nem látta a helyes összefüggést a török elleni harc ügye és a pápaság leleplezése között, még kevésbé látta és nem is akarta látni az összefüggést a kizsákmányolás elleni harc és a török elleni harc ügye között. Ezért tanításaiból csak azt vonhatták le, hogy a török hódítók elleni harc hiábavaló, de nem azt, hogy előbb az embereknek meg kell javulni (azaz mérsékelt reformációjához csatlakozni), s utána harcba indulni a török hódítók ellen. Már 1518-ban szót emelt Luther az ellen, hogy az egyházon belül a legtöbben a török elleni háborúkról álmodnak és ezeket azzal vádolta, hogy nem a bűnök ellen, hanem a *bűn vesszeje* ellen akarnak hadakozni és *isten ellen* akarnak küzdeni, aki azzal az *ostorral* fenyíti meg az emberek bűneit. 1520-ban Luther arra mutatott rá, hogy ha az isten a törököt nem használná a gonoszság *ostorául*, régen másképpen fordult volna a sors. Makacs vakságnak tekinti, hogy ebben még mindig nem ismerik fel isten tetteit.⁶¹ Luthernél világosabban látta a török elleni harc ügyét Rotterdami Erasmus, aki szembe helyezkedett Luther említett tanításaival, ugyanakkor rámutatott a keresztes hadjárat tervével kapcsolatban arra a veszélyre, hogy a keresztes hadjáratban, ha a keresztények győznek is, a pápa és a biborosok uralma terjedhet ki és nem Krisztusé.⁶² Természetesen Erasmus felfogásában is korlátok vannak, így ő is célnak tartotta a törökök megtérítését és csupán a védekező háborút tartotta jogosultnak, a támadó felszabadító háborút nem ismerte. Felfogásának kialakulásában szerepet játszhatott, hogy éppen a pápa és a Habsburgok szerepe következtében akkor nem is várható volt a török hódítók elleni harctól felszabadítást, csak újabb hódítást.

A keresztes háború pápai terveibe ismét beletartozott az Oroszország katolikus vallásra térítését célzó cselszövés. A pápa felhasználta a császárság diplomáciai manővereit és ebbe kapcsolódott bele. Miksa császár 1516-ban a moszkvai nagyfejedelemhez küldte ki Herbersteint. A neki adott instrukciókban Miksa a török elleni harc szólamát ismét felhasználja. Azt állítja magáról, hogy egész életén át csak azért az egy célért fáradozott, küzdelmei mind e nagy eszme szolgálatában indultak meg. Ugyanakkor hatalmi nyomatót is kívánt adni követeléseinek a moszkvai nagyfejedelem felé, arra mutatott rá, hogy tulajdonképpen minden európai ország eszközévé vált az ő eszméinek. És már itt jellemző módon elsősorban azt emelte ki a császár, hogy *Magyarország a kezében van*. Emellett említette, hogy Spanyolországot minden melléktartományával együtt unokája, Károly birtokolja, másik unokájának férje. Dánia, Svédország és Norvégia királya, hozzá vannak kötve Portugália is a vér köteleke, Anglia pedig a barátság köteleke által. Franciaország és Velence pedig békére kényszerül vele szemben. Mindezt azért mondotta el, hogy végül felszólítsa a nagyfejedelmet, szüntesse meg a háborút a lengyel területrablók-

⁶¹ Luther vonatkozó megállapításait szösz szerint idézi és sikertelenül mentegeti Súlyom J. i. m. 82—83, 86—87. o.

⁶² *Trencsényi-Waldapfel I. i. m. 80—81., 17. o.*

kal.⁶³ Ebből világos, hogy a császári diplomácia a török veszedelem emlegetését csak diplomáciai fogásnak használta fel. De nem is ért el vele semmi eredményt. Oroszországnak akkor nem volt reális érdeke egy törökellenes háborúba keveredni, hiszen ebben az időben még nem is fejeződött be teljesen az orosz részállamok egyesítése, a lengyel területrablóktól az orosz földek visszaszerzése. A lengyel háború egészen 1522-ig húzódott el. A törökökkel kapcsolatban Oroszország politikáját szükségszerűen a krími tatár kánság szomszédsága határozta meg, amely politikai befolyással rendelkezett a kazáni tatárok között, s melynek háta mögött Törökország állott. Míg tehát a törökök részéről Oroszországot egyelőre semmi veszély nem fenyegette, fontos volt számára a török szultánnal való jóviszony fenntartása, amit a krími tatárokkal szemben is gyümölcsöztethetett.⁶⁴

A császár tehát ebben az esetben, amikor nem a nyilvánosság felé hangoztatott szólammal állunk szemben, egy szót sem ejt hazánkunk a török hódítók elleni megsegítéséről, ellenkezőleg, arról beszél, hogy már a markában érezte Magyarországot. Ez mutatja meg, mi volt a Habsburgok valódi politikája hazánk sorskérdésével szemben. Oroszországot azonban nem sikerült a keresztes hadjárat hamis szólamaival bevonni valamilyen törökellenes koalícióba, ugyanakkor ki kell emelni, hogy Oroszország volt az egyetlen jelentősebb európai hatalom, amely nem is hangoztatta az általánosan elterjedt törökellenes, keresztes szólamokat, így nem is járult hozzá a magyar külpolitika megtevesztéséhez. A pápaságnak ebbe a külpolitikai helyzetbe való bekapcsolódása sem a török hódítók elleni tényleges harcot szolgálta. A pápaság számára is ez csak ürügy volt Oroszország behálózására.

A pápai politika képviselője ebben a mesterkedésben Nikolaus von Schönberg dominikánus volt. Ennek testvére, a meissenai Dietrich von Schönberg bizalmas tanácsadója volt Brandenburi Albrechtnek, a német lovagrend nagymesterének. Dietrich von Schönberg először 1517 tavaszán, másodszer 1518 tavaszán tartózkodott Oroszországban hivatalos küldetésben. Ez a diplomata már megpendítette Oroszországnak Rómával való uniója gondolatát. Második oroszországi tartózkodása idején erről a kérdéstről is tárgyalt Jurij Trachaniot nagyfejedelemi kincstartóval, mint Schönberg sajátkezű feljegyzése tanúsítja. Eredményt azonban természetesen nem érhetett el, a nagyfejedelemi udvartól Rómához való közeledést nem várhatott. E diplomata testvére, a dominikánus, pápai nunciusként ugyancsak 1518 elején ment a császárhoz, Magyarországra, Lengyelországra és a német lovagrendhez. Ő a pápától a török elleni háború céljából hirdetett ötévi fegyverszünet gondolatát képviselte. Ez a cél egyik újabb megnyilvánulása az orosz-lengyel háború megszüntetésére irányuló pápai törekvésnek. Zsigmond lengyel király éppen ezért helyeselte, hogy a dominikánus menjen Oroszországba és ott tevékenykedjék a Rómával való unió és az általános török elleni hadjárat érdekében.⁶⁵ A pápa oldaláról tehát ugyancsak nem hazánk megsegítése volt a török elleni hadjárat hirdetésének célja. Oroszországgal szembeni szándékaik azonban nem sikerültek. Oroszország politikáját a Rómához való viszony kérdésében is világosan mutatja III. Vaszilij nagyfejedelem kortársának, Filofej szerzetesnek a nagyfejedelemhez küldött levelében kifejtett ideológiája: »Moszkva a

⁶³ H. Uebersberger i. m. 107—110. o.

⁶⁴ A. M. Pankratova i. m. 175—177. o., Enzyklopädie der Union der Sozialistischen Sowjetrepubliken. I. k. Berlin 1950. 355. hasáb; H. Uebersberger i. m. 117. o.

⁶⁵ H. Uebersberger i. m. 145, 149, 150, 152. o.

világ nagy fővárosainak, az ősi Rómának és a második Rómának, Konstantinápolynak utóda; Moszkva a harmadik Róma, negyedik Róma pedig nem lesz.⁶⁶ Ebben az ideológiában a pápa Rómájának semmi helye sincs.

*

A török hódítók ellen hirdetett keresztes hadjárat 1518-ban sem valósult meg. A törökök hatalma tovább erősödött és Szelim fia, II. Szulejmán már megkezdte Magyarország szorosabb értelemben vett területeinek támadását is. Ugyanakkor a magyar végvárrendszer ereje egyre csökkent, az uralkodóosztály egyre kevesebbet tett a várak jókarban tartására és ellátására. 1519-ben pl. Bakócz Tamás esztergomi érsek Szlavóniában szolgáló vitézeinek nyíltan megírja, hogy vissza fogja őket hívni, mert Jajcának élelmiszerszállítmányokkal való ellátása egy ideig nem remélhető. Tíz nappal később a király már harmadszor ad ki parancsot arra, hogy az élelmiszerhiányban szenvedő Jajca várát lássák el élelemmel. A király szerint Jajca már végső veszélybe jutott, a vár küldöttei a Száva folyó révénél várják az élelmiszerszállítókat. Jajcában már akkora az éhínség, hogy védői már nem akarnak tovább ottmaradni.⁶⁷

Bár a hazántól már eléggé elszigetelt Jajca sokkal inkább az osztrák tartományokat védelmezte a török ellen, mint Magyarországot, még ennél a várnál is inkább elhanyagolták a most már valóban Magyarország utolsó védelmi vonalát jelentő délvidéki várrendszer fenntartását. A várak jelentős része nem az állam kezében volt, hanem a kalocsai érsekség vezetése alatt állt. Viszont, amikor a kalocsai érsekség éppen ezért veszedelmes és kevésbé jövedelmező tisztséggé vált, nemigen akadt egyházi férfiú, aki ezt elvállalná. Így 1520-tól a kalocsai érsekség egy ideig betöltetlenül állott. Ugyanígy egyre csökken a péterváradai ciszterci szerzetesek létszáma is,⁶⁸ amikor már kevésbé zsírosak a jövedelmek, mint előbb.

1521 nyarán Szulejmán erős támadást indított Magyarország ellen, össze akarta roppantani a déli végvárrendszert. A magyar feudális urak, de a városok sem mozdultak meg a török visszaverésére. Így pl. a besztercei csapatok háromszori felszólításra sem szálltak hadba, amikor a király általános katonai összpontosítást rendelt el a török szultán várható betörése ellen.⁶⁹ A délnyugati védelem pillérét, Jajcát, úgylátszik csak figyelemelterelő céllal támadták meg a törökök, kb. 300 lovassal, így ezt a támadást Keglevich Péter, az őrség parancsnoka visszaverte, a támadókat megsemmisítette.⁷⁰

A török támadás jóval nagyobb súllyal nehezedett Sabác erődjére, a támadás főcélja pedig Belgrád (Nándorfehérvár) elfoglalása volt, amivel tulajdonképpen megnyílt az út Magyarország szívébe. Sabácot Logodi Simon vezetésével 700 vitéz védte, akik magukra hagyatva is hősiiesen harcoltak a túlerő ellen. Megesküdtek, hogy inkább hősi halált hálnak, semmint az erődöt átengedjék az ellenségnek. Esküjüket meg is tartották. Több rohamot vertek

⁶⁶ A. M. Pankratova i. m. 177. o.

⁶⁷ *Thallóczy—Horváth* i. m. 194, 196. sz.

⁶⁸ *Pataki Vidor*: A péterváradai ciszterciak a középkori Kelenföldön. Budapest, 1942. 28. o.

⁶⁹ Szapolyai János vajda Hunyadmegyében. Berger Albert közlése. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat 1896—98. évi évkönyve, 113. o.

⁷⁰ *Thallóczy—Horváth* i. m. 211. sz.

vissza, de a török tüzérség a falak legnagyobb részét lerombolta. Az őrség zöme elesett, az ellenség a belső várba is betört. Logodi és kevés embere a várudvarban utolsó csepp véréig harcolva, a levágott törökök tömegétől körülvéve esett el 1521 augusztus 15-én.⁷¹ Ugyanez évben a Belgráddal szemben fekvő Zimony őrsége Szkublics Marko vezetésével ugyancsak egy szálig elesett.⁷² Hősiesen védelmezték Belgrád várát is, úgy hogy ez kemény dió volt a szultán nagy hadseregének is. Egy görög krónika meg is írja, hogy Szulejmánnak hosszú ideig kellett ostromolnia a várat, »mert a vár nagyon erős volt«. A vár védői hűsz rohamot vertek vissza. Így kudarcot vallott az augusztus 2-i általános roham is, melyet a szultán különösen a zimonyi oldalról erőltetett, ahol a vár a leggyengébb volt. Augusztus 8-án a török roham teljesen elpusztította a megerősített külvárost és ennek romjai a török kezébe jutottak. Az őrség 700-ról 400-ra fogyott a harcok során. Vele együtt a város nagyrészt szerb lakossága is a belső várba vonult. A harc még közel 3 hétig folyt, de a lakosság a harc megszüntetését követelte és ezt támogatta a vár áruló parancsnoka, Móró Mihály is. Ezek a megalkuvók a várórség akarata ellenére megalkudtak a törökkel és Konstantinápolyban telepedtek le. Both János és Oláh Balázs hadnagyok, valamint a megadást ellenző őrség is kénytelen volt a szabad elvonulás feltételével megadni magát. De amint elhagyák a vár kapuját, a hitszegő Szulejmán megtámadtatta és egy szálig lemészároltatta őket. Így esett el Belgrád 1521 augusztus 29-én. A polgári történetírás gyakran szokott utalni arra, hogy ez a nap éppen 5 évvel előzte meg a mohácsi vész napját. De arra nem szoktak utalni, hogy az uralkodóosztály árulása, a harcolók cserbenhagyása is már megnutatkozik 1521-ben. A király hiába hirdetett felkelést, a nemesség az országot cserben hagyta. Az uralkodóosztály két pártjának vezetője, Báthori István és Zápolya János jelentékeny csapatokkal rendelkeztek, de az egyik Péterváradnál, a másik Lippánál várakozott és nem siettek a hadszíntérre. Pedig a külföldiek világosan látták Belgrád védelmének a jelentőségét. Sok kisebb-nagyobb görög krónika emlékezik meg a vár védelméről és elfoglalásáról.⁷³ De a magyar uralkodóosztály még akkor sem akart semmi áldozatot hozni, amikor már a háború állandósult Magyarországon végvidékén és egyre nagyobb feladatok lettek volna az északra húzódó erődvonal megszilárdítása terén, különösen Pétervárad megerősítésével.

A nyugati országok urai a Magyarországot ért török támadás hírére a fülük botját sem mozgatták, sőt hazánk szorult helyzetét igyekeztek külpolitikai céljaik érdekében felhasználni. Magyarország külpolitikai súlya ebben az időben már csekély volt, de azt sem vették figyelembe, hogy a magyarok segélykérését a lengyel király is támogatta. A legvéresebb harcok idején kaphatta meg V. Károly császár Zsigmond lengyel király levelét, amelyben felhívja a figyelmet a levelet vivő Balbi Jeromos magyar és cseh királyi küldött közlésére, arra a hatalmas és hirtelen veszedelemre, amelybe a magyar állam került. A lengyel király arra is felhívja a császár figyelmét, hogy Magyarország veresége esetén ez a nyomorúság nemcsak a szomszédos országokat,

⁷¹ F. Krones i. m. 204. o.

⁷² *Hóman Bálint*: Magyar történet II. k. Budapest, 1936. 603. o.

⁷³ F. Krones i. m. 204—205. o.; *Szalay József—Baróti Lajos*: A magyar nemzet története. Budapest, milléniumi kiadás. II. k. 348. o.; *Gyóni Máttyás*: Magyarország és a magyarság a bizánci források tükrében. Budapest, 1938. 33. o.

hanem kétségtelenül az egész keresztény ügyet érinteni fogja. Felhívja tehát a császárt, segítse meg Magyarországot, tegyen úgy, ahogy azt a keresztény ügy közös veszélye megköveteli.⁷⁴ A déli várrendszer egyes részeinek eleste után írta meg ugyancsak V. Károly császárhoz segélyért könyörgő levelét Habsburg Mária magyar királyné, aki ugyancsak Balbi Jeromos követ útján juttatta el azt a császárhoz. A királyné utal arra, hogy a császárnak már Andreas de Burgo császári követ útján is tudnia kell a magyar királyság nagy veszedelméről, amellyel a török igen nagy hatalma nyomja, de Balbi is elmondja. A királyné könyörög a császárnak, adjon a magyar királyságnak végső szükségében olyan nagy segítséget, amennyit csak tud, és itt hivatkozik arra is, hogy Magyarország a kereszténység bástyája. Segítsen a császár a királyon és a királynén és országukon s akkor örökre *lekötelezettek lesznek a császárnak és a császári háznak*. A levél végén a királyné sajátkezüleg írt néhány sora ismét a sürgető szükségéről panaszkodik.⁷⁵

A világ akkori leghatalmasabb területű birodalmának urát és a vele ekkor szoros viszonyt tartó VIII. Henrik angol királyt és kancellárját, Wolseyt egyáltalán nem hatották meg a Magyarország megsegítésére irányuló kérések, sem a királyné rokonai panasza, nem törődtek a török elleni harcban százával elpusztuló magyar és délszláv harcosok életével. De azt megértette a császár és szövetségese, hogy zsarolni lehet Magyarországot, igénybe lehet venni a királyné ígéretét a császár iránti lekötöttségéről. Az angol és császári diplomácia egyes okmányai ezt világosan elárulják. Valamivel a fenti kérések után, miután Belgrád elestével egyelőre már eldőlt a török-magyar harc, V. Károly császár értesítést kapott Calaisban levő követeitől, hogy a magyar követ tárgyalta a legátus úrral (ez Wolsey volt, akit a pápa Angliába állandó legátusává nevezett ki). Miután a legátus is szép frázisokat mondott a kereszténységet fenyegető nagy veszedelméről, a magyar királynak nyújtandó segítséget azzal utasította el, hogy ha egyedül az angol király segít, a többi keresztény fejedelmek nélkül, ennek nem sok eredménye lenne.⁷⁶ Wolsey bíborost és pápai legátust tehát kevéssé érdekelte Magyarország ügye, melyet szavakban ő is a keresztény világ ügyének hangoztatott. Épp így nem érdekelte gazdáját, VIII. Henrik királyt, aki pedig a pápától a hit védelmezője (defensor fidei) címet nyerte. Anglia urait ebben az időben már más kérdések foglalkoztatták, hiszen már folyt az eredeti tőkefelhalmozás kegyetlen folyamata Angliában és Anglia érdeklődését nyugat felé vonta el az Ázsiával való kereskedelem biztosítása. (Amerikát még Kelet-Ázsiának tartották.) Néhány évvel a tárgyalat időszak előtt, 1517-ben Sebastiano Caboto, az angol szolgálatban Labradort

⁷⁴ Mon. Habsb. i. k. 67. sz. 1521. július 28-i levél.

⁷⁵ «du grandt dangier de cestuy royaulme de Hongherie oppresse de la tres grande puissance de Turcq . . . donner secours et ayde le plus tost et la plus grande que se pourra faire a l'extreme necessite de cestuy royaulme, qui et la bolleuaert de toute la chrestienete . . .» Mon. Habsb. i. k. 70. sz. 1521. augusztus 11.-i levél.

⁷⁶ ». . . l'ambassadeur de Hongrye deuers mons^r le legat, et eut icelluy ambassadeur audience en noz presences et d'aucuns du conseil d'Angleterre. Et combien que par lesdits ambassadeurs et legat ayent este dites plusieurs belles et honnestes parolles en complaignant le grand mal apparent de la chrestiente, et que il est necessite de y pourueoir ; toutesfois de prime face icellui s^r legat a bien donne a congnoistre, que le roy de Hongrie aura petite ayde du roy d'Angleterre separement sans les aultres grandz princes de la chrestiente, desquelz le secours ne peult estre de grand fruyt tant et sy longuement que la guerre estant entre eulx durera» Mon. Habsb. i. k. 109. sz. 1521 szeptember 27-i levél.

birtokba vevő Giovanni Caboto fia, felfedezte a Hudson-szorost és öblöt. Az európai politikában az angol király és kancellárja a Habsburgok és a francia király ellentétére épített, és ezeket az ellentéteket csak mélyíteni igyekezett. A szép szólamok ellenére tehát az angolok semmit sem tettek a török elleni harc, Magyarország megsegítése ügyében.

Hasonlóan járt el V. Károly császár is, bár a Habsburgok közvetlenül érdekeltek voltak abban, hogyan alakul Magyarország helyzete. Mégis V. Károlyt ennél sokkal jobban érdekelte birodalmának amerikai része, ahol lovagjai ugyanúgy bántak el a lakossággal, mint a török pusztítók. Károly császár, Miksa utóda, mint spanyol király birtokolta Spanyolország mellett annak itáliai és amerikai hatalmas területeit, amelyek már a Csendes-óceánig terjedtek. Itáliában pedig döntő győzelmet akart elérni a rivális francia hódítók felett és lehetőleg egész Olaszországot kívánta leigázni. A császár megkapta már a gazdag Németalföldet is. Így teljesen hidegen hagyta a török nyomás alatt vergődő Magyarország sorsa. Calaisi követének írott levelében azt írja, hogy az egész kereszténység békéjét kívánja, hogy jobb eszközök legyenek a magyar király megsegítésére a törökökkel, a katolikus hit ellenségeivel szemben. Nyugodjék el a keresztény fejedelmek háborújának zaja, mert különben a török nyer és erősödik a kereszténység ellen.⁷⁷ A császárnak ez a politikája azonban csak a francia király felé, a békeesélyek megjavítására szolgáló zsarolás volt, erre akarta felhasználni a török elleni segély jól bevált szólamát. A császári és angol politika valódi arculatát hazánk iránt elárulja az úgláltszik tájékoztatlan badajosi püspök Károly császárhoz intézett levele és a császár válasza. A badajosi püspök Londonból közölte a császárral, hogy a magyar király követe járt Wolsey biborosnál, aki elég nyíltan megmondta a követnek, hogy *nincs itt az ideje valamit tenni a török ellen*, hanem előbb le kell győzni a francia királyt, mert ő az akadálya a törökök elleni bármilyen hadjáratnak. Ezért felhívta a magyar követet, hogy királya nevében *lépjen a franciák elleni támadó szövetségre a pápával, a császárral és Anglia királyával*, valamint további fejedelmekkel. Wolsey ezután a badajosi püspökhöz küldötte a magyar követet és a püspök nem értette, hogy miért kellene megfogalmazni ennek a tervezett szerződésnek a cikkelyeit. A püspök tehát arra hivatkozva, hogy nincsen a császártól utasítása és instrukciója valamilyen szerződésre, nem tudja hogyan tehetnének eleget Wolsey és a császár tetszésének. A püspök előadása szerint ezt azért válaszolta, mert a magyar követ velencei származású lévén, attól félt, hogy valami titkot akart tőle kicsikarni. Végül a zavarban levő püspök felkéri a császárt, hogy adjon neki utasítást, hogyan viselkedjék a magyar követtel szemben.⁷⁸

Ez az utasításkérés váltotta ki a császárból azt a választ, amelyből világosan értesülünk a Magyarország külpolitikai érdekeit teljesen figyelmen kívül hagyó, a nyugati hatalmak érdekeiért a török elleni harcban lekötött

⁷⁷ »... nous desirons le repos de toute la chrestiente, afin d'auoir meilleur moyen d'assister le roy de Hongrie contre les Turcz, ennemy de nostre foy catholique ; et que les armes cessent . . . et qu'il ne soit nul bruyt de guerre entre les princes chrestiens . . . le Turc gagne et se fortifie contre la chrestiente . . .« Mon. Habsb. i. k. 112. sz. 1521 szeptember 30-i levél.

⁷⁸ A levél legfontosabb részei : Wolsey »satis aperte dixit ei, non esse tempus aliquid faciendi contra Turcos, nisi prius debelletur Gallorum rex . . . monuit dictum oratorem, vt nomine regum suorum vellet inire cum pontifice et m^{te} v. et rege Angliae et aliis principibus vnum fedus ofensiuum contra Gallos . . .« Mon. Habsb. i. k. 151. sz. 1521 december 12-i levél.

Magyarországot véreztetni akaró császári-angol-pápai politikáról, amely érvényesülése esetén még hamarabb vetette volna Magyarországot a török lábai elé. A császárt és Angliát kevéssé érdekelte Belgrád eleste után is a megnövekedett török veszély. Ők a nyugati hatalmak politikájából később annyira hirhedtté vált »kölesönös« szerződést akartak Magyarországra tukmálni, természetesen a rájuk kedvező sorrenddel. A császár ugyanis a badajosi püspöknek nyíltan megmondja, hogy a török elleni hadjárat érdekében a magyar és lengyel királyok csatlakozzanak a *Franciaország elleni* vállalkozáshoz, és akkor a kölesönös szövetség alapján segíteni fogja őket a törökök ellen.⁷⁹ Ezzel a császár tehát igazolja Wolsey tervét, a török veszéllyel egyikük sem törődött.

A császár politikájával lényegében egybehangzó a német rendek magatartása is. 1521-ben a wörmsi, 1522-ben és 1524-ben a nürnbergi birodalmi gyűlésen semmi segítséget nem adtak hazánknak. A nürnbergi gyűlés 1522-ben csak annyit tett, hogy egy bizottságot küldött ki Bécsbe (és nem Budára!), hogy Habsburg Ferdinánd osztrák főherceggel, valamint a cseh és magyar rendekkel megtárgyalják a teendőket. Magyar részről a király követei elkésve jelentek meg s a németek bizottsága ezzel az ürüggyel megtagadta a segélyfolyósítást és a rendelkezésre álló 3000 zsoldost Ferdinándnak adták át.⁸⁰

Ugyanekkor már jelentkezik a Habsburgok világos politikai és katonai vonala, amelynek célja, hogy a keskeny horvát-szlovén területsáv megvédelmezésével biztosítsák az osztrák tartományokat a török betörések ellen s ugyanakkor a nagyterületű Magyarországot, amelyen át a török nem tud olyan könnyen áttörni az osztrák tartományok felé, sorsára hagyják, hadd végezzen el segítség nélkül. Már 1522-ben Ferdinánd a segítségül kapott zsoldosokat a horvátok kérésére oda engedte át a török elleni harcra. Ugyanez évben a német rendektől pénzsegélyt, Nürnberg városától ágyukat kapott a horvát végek számára a Németországban járó Frangepán Bernát.⁸¹

Ezekkel az eseményekkel összhangban áll és ezért nagyrészt hitelesnek kell elfogadni Istvánfi Miklós elbeszélését arról, hogy 1522-ben Belgrád eleste után milyen befolyást nyert Habsburg Ferdinánd főherceg az illír végek, az Isztriához és Krajinához közelebb eső várak és városok védelmezésére. Ha talán Jajca nem is kerül osztrák kézre, amint ahogy azt Istvánfi írja, számos más helysége ez feltétlenül áll, amit megerősít az is, hogy 1522-ben a stájer kamara igazgatóját utasította Ferdinánd, hogy 6400 forint havi díjat fizessen a Horvátországban levő hadinépnek.⁸²

Luther ebben az időben is nyilatkozott a török elleni harc kérdéséről egyik iratában: »Mert mire jó az, hogy mi a töröknek testi fegyverrel ellenállunk? Mi rosszat tesz a török? Elfoglalja az országot és uralkodik ideig-óráig... Ezen felül a török mindenkit meghagy a maga hitében.«⁸³ Luther

⁷⁹ »... Et nous semble bien raison, que, si lesd^s roys de Hongrie et Polonie se joindent avec nous contre France, et qu'il nous veullent assister a ceste emprinse, que nous reciproquement debuons estre jointz et vnyz avec lesd^s roys pour les ayder, et assister contre les Turcz et aultre infideles Mon. Habsb. i. k. 159. sz. 1521. december 20-i levél.

⁸⁰ *Sólyom J.* i. m. 90. o.; *Hóman Bálint* i. m. 603—604. o.

⁸¹ *Hóman B.* i. m. 604. o.

⁸² Istvánfi vonatkozó részét közli, bár formális érvekre hivatkozva állítását tagadja *Thallóczy—Horváth* i. m. 217. sz. A horvátországi hadinépnek való pénzkiutalást a Lajos királynak nyújtott segélynek fogja fel.

⁸³ *Sólyom J.* i. m. 91—92. o.

befolyása ebben az időben már megnőtt és ekkor már valóban hozzájárulhatott a török elleni harc ügye iránti közömbösség kialakulásához. Luther megállapítása embertelen és kegyetlen megállapítás, amely nem vette figyelembe az országok függetlenségének elvesztését, az emberek tömeges legyilkolását és rabságba hurcolását, de azt sem, hogy a nem-mohamedán hitűek szükségképpen kettős elnyomás alatt szenvedtek a török birodalomban. De ugyanebben az időben a magyar urak is elfelejtették már a megelőző év kemény harcait, mert II. Szulejmán támadása átmenetileg kelet felé irányult és 1522-ben, hosszú ostrom után elfoglalta Rodosz szigetét a johannita lovagoktól. Ezzel ismét megélénkültek a Magyarország elleni támadások.

*

Egyre erősödtek a nagy török csapást megelőző portyázások. Így 1523-ban igen nagy létszámú, mintegy 15 ezer főnyi portyázó sereg kelt át a Száva hídján és nyomult be Magyarországra. Az ezek ellen való harc szép példája annak, hogy jó hadvezetéssel a vitéz magyar katonák a török túlerővel szemben is győzelmet tudnak aratni. A török átkelése után Bardus István magyar hadvezér a különböző források szerint 2000—4000 lovassal hátukba került és a Száva hídját lerombolta. Bardus a portyázásból visszatérő három részre osztott török sereget, kihasználva annak megosztottságát, tönkreverte. Ebben a csatában a katonák mellett nagy szerepet játszottak a magyar katonák hajcsárai és a tábori szolgák. Bardus ugyanis a poggyászokat a hajcsárok és szolgák felügyelete alatt egy halomnál hagyta vissza. A magyar katonák először az első, azután a második mintegy 5—5000 ezer főnyi török csapatot verték tönkre. Győzelmüket elősegítette, hogy a hajcsárok és szolgák edények csörömpölésével és nagy lármával azt hitették el a törökökkel, hogy a domb mögött egy nagyobb magyar sereg rejtőzik, amely oldalba kaphatja őket. A harmadik török seregtesttel való összeütközésben talán a hajcsárok és szolgák maguk is résztvettek. Ezek a törökök ugyanis akkor jelentek meg váratlanul a hegyekből a síkságra, amikor a magyar katonák hajcsáraikkal együtt már haza készültek vonulni. Élet-halálharc keletkezett, amelyben végül is a törököket legyőzték és a Szávaig kergették. Mivel a híd le volt rombolva, sok török a vízbe fulladt. Ezekben a harcokban a magyarok részéről is mintegy 700-an áldozták életüket.⁸⁴ Ilyen és hasonló vitézi tettekkel azonban nem lehetett döntően megváltoztatni az erőviszonyokat, hiszen egyre világosabban mutatkozott meg a mohácsi vész előtti években a rendi anarchia, a nemesi korrupció és a nyugati országok áruló magatartása.

Közvetlenül a mohácsi vész előtt Magyarország már a Habsburg-ház külpolitikájának minden bonyodalmába belekeveredett anélkül, hogy részesült volna annak sikereiből. A császár politikája semmi eredményt nem tudott elérni a török előnyomulás fenntartásában. Erejét Olaszország meghódítására és kirablására, a francia király legyőzésére fordította. Bár Károly császár 1524-ben összeköttetésben állt az iráni sahhal, hogy az kelet felől, a császár pedig az Égei-tenger felől támadja meg 1525-ben a szultánt, ezt a tervet nem hajtották végre. Ebben az évben a császár az olaszországi Páviát ostromló francia sereget verte tönkre. A paviai csatában maga a francia király is fogságba esett és a császár elvitette Madridba. V. Károly 1526 január 14-én a

⁸⁴ *Kropf Lajos*: Adalék az 1523 évi török portyázás történetéhez. *Hadtörténelmi Közlemények* 1914. 130—132. o.

madridi békében súlyos feltételek elfogadására kényszerítette ellenfelét. Többek között két fiát túszként kellett a császár kezében hagynia. Ferenc mégis felrúgta a rákényszerített békét. A francia király nagy külpolitikai szervező munkába kezdett, és két, formailag egymástól független külpolitikai tömböt kovácsolt ki a császár ellen. Az egyik a törökökkel, a másik a császár európai ellenfeivel kötött szövetsége. Az egyik leghatalmasabb nyugati uralkodót egyáltalán nem gátolta ebben a lépésében az, hogy a »legkeresztényibb király« címet viselte. Már régen megfélemedkezett a császárral és a spanyol királlyal kötött török elleni szerződéséről is. A legkevésbé sem akarta végrehajtani a madridi béke azon pontját, hogy a császárnak csapatokat bocsásson rendelkezésére a török elleni hadjáratra. Még 1525-ben Ferenc király madridi fogsága idején anyja, követséget küldött Szulejmán szultánhoz, hogy segítséget kérjen tőle. Ez a követség nem jutott el Konstantinápolyba. De egy másik követségben Frangepán János, aki a paviai ütközetben is részt vett Ferenc oldalán, kapcsolatot tudott teremteni a szultánnal. Frangepán arra kérte a szultánt, hogy támadja meg a császárt. A szultán csak azzal a feltétellel ígért segítséget, hogy ha a francia király szövetségeseivel együtt háborút visel a császár ellen, nehogy Károly császár és Ferdinánd osztrák főherceg egyesült erővel megsejthessék Magyarországot. A szultánnak ez a feltétele világosan mutatja, hogy a franciák másik szövetsége szoros összefüggésben van, együttműködik a törökkel, ha formailag ezt leplezik is. A szultánnak ezt a kikötését Frangepán utólag megvallotta a pápának, aki — bár előbb maga is tagja volt a török-francia szövetség másik szárnyának — ezt elmondta a spanyol követnek, aki 1530-ban közölte a császárral. Bár a török szultánt nem igen kellett biztatni a Magyarország elleni támadásra, bizonyos, hogy a Habsburgok erejének lekötése bátorította a szultánt a mielőbbi támadásra. És így valamennyire igaza lehetett Ibrahim vezirnek, aki később elbeszélte Jurisics magyar követnek, hogy a Frangepán-féle küldetés bírta rá Szulejmánt a Magyarország elleni támadásra. Szulejmán dicsekedve írta Ferencnek, hogy ősei soha nem szüntek meg hadakozni és országokat foglalni. Magáról is elmondta, hogy őseinek lába nyomába lépve, minden időben foglalt el tartományokat és erős várakat. »Paripánk éjjel-nappal fel van nyergelve és felövezünk kardunkat.«⁸⁵ Így vált a pápa »legkeresztényibb« szövetségese a török cimborájává és a Habsburgok járszalagjára került Magyarország helyzete így súlyosbodott fokozottan.

A francia-török kapcsolat kiegészítőjeképpen a francia király egy nagyobb nyugateurópai szövetséget is létrehozott, amelyet 1526 május 22-én, tehát nem sokkal a mohácsi vész előtt kötöttek meg. Ennek a »cognaci szent ligának« tagjai a francia király mellett VII. Kelemen pápa, a velencei köztársaság és Sforza milanói fejedelem. A szövetségnek VIII. Henrik angol király is kültagja volt, aki ezúttal a francia királyt támogatta a túlsúlyba kerülő császárral szemben. Szárazon és vizen megkezdték a császár elleni hadjárat előkészítését és a francia seregek előrenyomultak Olaszországban.⁸⁶ Már az előbbiekből láttuk, hogy ilyen szövetség megkötése a török szultánnak is a kikötése volt. De ezen felül az adott nemzetközi helyzetben objektíven is elősegítette a török

⁸⁵ *Marczali Henrik*: i. m. 119. o.; *Szittyay Dénes*: A simancasi spanyol állami levéltár magyar vonatkozású anyaga. Történelmi Szemle, 1922. 154, 156. o.; *Hajnal István*: Az újkor története Budapest é. n., második kiadás, 41, 289. o.

⁸⁶ *Marczali H.* i. m. 91. o.; *Szittyay D.* i. m. 154. o.; *Hajnal I.* i. m. 41. o.

kök előretörését a szövetség megkötése. A pápa tehát maga is elősegítette a törökök előretörését és ezen a tényen nem változtat az, hogy ezt leplezni igyekezett. A pápa ugyanis ilyen kapcsolatok ellenére sem átalotta 1526-ban keresztes hadjárat meghirdetését a törökök ellen. Búcsút engedélyezett mindazoknak, akik a kereszt jele alatt hadbaindulnak. A keresztes hadak vezéréül Tomori Pált jelölte ki, mint a »római egyház kapitányát«. A keresztes hadjárat hirdetésére azonban még Magyarországon sem történtek intézkedések,⁸⁷ még kevésbé a pápa szövetségeseinek országaiban.

A magyar uralkodóosztálynak az sem volt elég garancia, hogy a székelek és a felkelő parasztok ellen vérengző Tomori Pálra bízta a kereszteshad vezérletét. Sokkal jobban féltették osztályérdekeiket a felfegyverzett parasztoktól, mint a hazát a törököktől.

A pápa szövetségesei ugyanekkor nyílt kapcsolatban állanak a törökkel, ami maga is mutatja, hogy a cognaci szent liga sem állott távol a törökökkel való kapcsolattól. Nemcsak a francia király, hanem a velencei köztársaság is nyíltan jó kapcsolatokat tartott fenn ebben az időben a szultánnal. Így a század elején kötött török-velencei békeszerződést 1521-ben is megújították és érvényben volt.⁸⁸ 1526-ban pedig a szultánnal fenntartott barátságos kapcsolata következtében II. Lajos magyar király török elleni segítyt kérő leveleit a velencei tanács meg sem tárgyalta. Így 1526 július 15-én is felolvasták Lajos egy levelét, de sem ekkor, sem utána határozatot Magyarország sorsá érdekében nem hoztak.⁸⁹ Hasonlóképpen hidegen hagyta Magyarország sorsa a cognaci szövetség kültagját, VIII. Henrik angol királyt is. Ez 1526 tavaszán a pápához intézett levelében nyíltan megmondotta, hogy bármilyen »lelki fájdalmat« okoz neki, hogy Magyarországot milyen veszély fenyegeti a törököktől, semmi segítséget nem nyújthat, mivel igen nagy a távolság a két ország között, továbbá azt fejtegette, hogy a keresztény ügy minden közössége mellett is előnybe kell helyeznie a saját érdekeit, mert ez a természet törvénye, nehogy mialatt a közügyet védelmezi, a saját javát veszélybe sodorja.⁹⁰

De nemcsak a török nyílt és burkolt szövetségesei nem nyújtottak Magyarországnak semmi segítséget, hanem ugyanígy cselekedett a Habsburgok német birodalma is, pedig Magyarország külpolitikai elszigeteltségét nagyrészt az udvari köröknek a Habsburgokkal, a rendeknek a német rendekkel való kapcsolata okozta. Sem a német rendek, sem a császár, sem az osztrák herceg nem tettek semmit a török megállítására. 1526 nyarán hiába figyelmeztette Nádasdy Tamás a speyeri gyűlésen a német fejedelmeket, hogy a veszedelem közös, nyujtsanak tehát segítséget a török ellen, ilyen segítség nem érkezett. V. Károly császár és Ferdinánd osztrák főherceg ugyancsak elhárították a segítségnyújtást. Ferdinánd azzal, hogy a császárt próbálja majd rábírní, lépjen fel a török ellen. A császár viszont arra utasította követét, hogy a császár pillanatnyi ellenfelének, a török közvetett szövetségeseinek, a pápának tegyen keresztes háborúra javaslatot.⁹¹ Külföldi segítséget ilyen módon csak a Jagellók országaiból, Lengyelországból és Csehországból lehetett

⁸⁷ *Fraknói Vilmos*: Tomori Pál élete és levelei. Budapest 1881. 53—54. o.

⁸⁸ *E. L. Déligeorges* i. m. 47. o.

⁸⁹ *Fraknói Vilmos*: Bevezetés a Magyarországi pápai követek jelentései 1524—1526 c. kötethez. Budapest, 1884. 142. o.

⁹⁰ *A. Theiner*: Vetera Monumenta Historica Hungariorum Sacram illustrantia. II. k. Roma—Páris—Pest—Bécs 1860 878. sz.

⁹¹ *Trencsényi-Waldapfel I.* i. m. 56. o.; *Miskolczy István*: Keresztes-hadjárat terve a mohácsi vész előtt. Mohácsi Emlékkönyv, Budapest, 1926. 60. o.

volna vární. Lengyelország azonban 1525-ben békét kötött a törökökkel, amit Brodarics István a pápa előtt azzal indokolt meg, hogy ezért Európa fejedelmei viselik a felelősséget, akik egymás ellen fordítják erejüket, a helyett, hogy a töröktől veszélyeztetett országok segítségére sietnének egyesített erejükkel. Brodarics szerint a magyar királynak is követnie kellene a lengyel király példáját, vagy pedig jó lenne, hogy a lengyel békeszerződés foglalja magába Magyarország biztosítását is, mert különben a török támadás a magárahagyott Magyarország biztos pusztulását jelentené.⁹² Lengyelország 1526-ban is kénytelen volt fenntartani a törökökkel megkötött békét, mert 1526 júniusában és júliusában Lengyelországba betörték a tatárok, aminek összefüggésére a török nyomással Burgio Antal pápai követ is rámutatott.⁹³ Így is érkeztek Lengyelországból katonák jó vezetőkkel, de ezeknek nem jutott szerep a mohácsi csata irányításában. Csehországból is nagy számmal érkeztek segélycsapatok, így a mohácsi csatában résztvevő királyi hadseregnek kb. egyharmad része, mintegy nyolcezer ember volt lengyel, cseh, horvát, német, olasz és spanyol.⁹⁴ Ez a szám arra mutat, hogy a magyar feudális urak csak mintegy tizenötezer embert sorakoztattak fel a török ellen. A csehországi segélycsapatok nem is érkeztek meg valamennyien a mohácsi csatába, így a sziléziaiak már nem tudtak beavatkozni a török elleni küzdelemben.⁹⁵

Az országon belül az uralkodóosztály még ebben az időben is elmulasztotta a legelemibb hadseregszervezést is. Bár Tomori Pál, akit kalocsai érsekké neveztek ki, hogy így ráhárujljon a déli erődök védelme, már 1525 június 25-én felháborodva írta a királynak, hogy ha támogatást nem kap, az ország pusztulása elkerülhetetlen,⁹⁶ semmi pozitív lépés nem történt, sőt, éppen ezekben az években csaptak legmagasabbra a rendi anarchia hullámai. A király is csak 1526 tavaszán ébredt a végső veszély tudatára. Március 29-én Batthyány Ferenc bánhoz intézett levelében már arról beszél, hogy a török nagy előkészületeket tesz az ország megtámadására. Utasítja a bánt, hogy gondosan őrködjék a déli részen és haderejét, valamint a jobbágyok egyötödét tartsa készen.⁹⁷ Látni fogjuk, hogy amint a veszedelem növekedett, a király úgy hajlott mindinkább afelé, hogy mégis csak a jobbágyság felfegyverzésével próbálják megállítani a törököket. Természetesen sem a király, sem a feudális urak nem mertek következetes lépéseket tenni ebben az irányban. Így tömeges jobbágymozgósításra még Mohács előestéjén sem került sor. Hogy miért nem, arra rámutat Burgio egyik levele: »... az osztályok közt akkora a gyűlölet, akkora az irigység, hogyha a török szabadságlevelet adna a parasztoknak, tartani lehetne, hogy felkelnének a nemesség ellen, sokkal kegyetlenebbül, mint a keresztes had idején volt... Ha a király adna szabadságot a falusiaknak, féltő, hogy a nemesség fordulna el tőle.«⁹⁸ Burgio megállapítása csak

⁹² *Trencsényi-Waldapfel I. i. m. 55. c.*

⁹³ Vatikáni Magyar Okirattár. II. sorozat I. k. Magyarországi pápai követek jelentései 1524—1526. Budapest, 1884. 104. sz.: Burgio Antal Sadoletto Jakabhoz június 18-án; 117. sz.: július 31-én.

⁹⁴ *Gyalóky Jenő*: A mohácsi csata. Mohácsi Emlékkönyv 218. o.

⁹⁵ *F. Krónes i. m. 232. o.*

⁹⁶ *Pataki V. i. m. 28. o.*

⁹⁷ *Mályusz Elemér*: II. Lajos király levelei. Levéltári Közlemények, 1926. 1. sz.

⁹⁸ »... ci è infra li stati tanto di odio, tanta di invidia, che cum dar il Turco per lettere solamente libertà ali villani, è da temere che insurgirano contra nobili, tanto [più crudemente, che non fu al tempo di la Crucciata, ... Si il Re dona egli questa libertà ali] rustici, è da temere che non si alieni la nobilità da sè; ...« Vat. M. Okirattár. II. s. I. k. 94. sz. 1526 április 25.

az urak magatartásának megítélésében helyes. Jól látta, hogy ezek osztály-érdekekből szembefordulnak a török elleni védelem ügyével, de mint pápai követ, mint főnemes, maga sem láthatta helyesen a parasztok magatartását, patriotizmusát és így ő is magáévá teszi az áruló urak között elterjedt vélelményt, akik a parasztságnak a törökkel való összefogásától rettegtek.

1526 tavaszán megindult a törökök nagy támadása. A déli erődök készületlenül állottak. Títel várát 1526 márciusában nagyszámú török sereg kezdte ostromolni, de egyelőre — noha csekély számú és ellátatlan volt — az őrség az erődöt meg tudta védelmezni. De a megrémült lakosság és a magárahagyatott, mindenben szűkölködő őrség ezután elhagyta állomáshelyét és a vár június végéig őrizetlenül állott, amikor Szulejmán közeledésének hírére — száz gyalogost küldtek őrzésére.⁹⁹ A teljesen elpusztult Szalánkemén őrség és lakosság nélkül állott.¹⁰⁰ A védelem súlya tehát teljesen Péterváradon nyugodott. A szultán serege és hajóhada már közeledett Pétervárad felé, de Tomori Pálnak még mindössze ezeröttszáz katonája volt. A király azt a parancsot adta Tomorinak, hogy húzódjon vissza a Duna északi oldalára. Így a várban csak mintegy ezerháromszáz főnyi őrség maradt, Tomori pedig Bácskában állomásozott a hirtelen felfogadott több ezer főnyi paraszttal ujonccal.¹⁰¹ Tomorit, aki alkalmas lett volna a helyi védelem szervezésére, a király nagyobb feladatokra szánta. Erre azért kényszerült, mert abban az időben a magyar uralkodóosztály körében már nem volt egyetlen hadvezérnek valóban alkalmas személy sem. Burgio a magyar urakat igen kevésre tartotta katonai szempontból: »...egyetlenegy nincs köztük, ...aki el tudna vezetni egy csapatot, nemhogy egy királyi sereget«. A királyi tanács tagjairól még rosszabb volt a véleménye: »...egy sincs közöttük, aki valaha látott egy kivont és vérrel borított kardot«.¹⁰²

Pétervárad őrsége hősiessen harcolt Alapi György vezetésével a török rohamok ellen. Július 15-én és 17-én kiállották a török támadást. Tomori kísérletet sem tett a vár felmentésére és segítség sehonnan sem közeledett. A törökök éjjel-nappal állandóan aknázták alá az amúgy is gyenge várfalakat.¹⁰³ A Duna mindkét partján levő magyar sereg számbelileg és fegyverzet tekintetében messze elmaradt a török mögött. Ezekben a napokban Burgio levele szerint csak negyven kis hajóval (naszád), ezer lovassal és három ezer parasztkatonával rendelkezett a magyar hadsereg.¹⁰⁴ Július 27-én Pétervárad erődje a levegőbe repült s a megmaradt várőrség a fellegvárba volt kénytelen visszavonulni. A pápai követ levele szerint a fellegvár piacán bokáig vérben védekeztek a hősök, majd a templomba szorultak vissza és onnan okoznak rettenetes veszteséget a törököknek. A védők száma annyira megritkult, hogy utóbb már csak a templom tornyát tarthatták. A várőrség legnagyobb részére tehát valóban áll egy görög krónika feljegyzése, hogy Pétervárad vitézei

⁹⁹ *Fraknói Vilmos*: Tomori Pál élete és levelei. Budapest, 1881. 60. o.

¹⁰⁰ *Fraknói V. i. m.* 60. o.

¹⁰¹ *Pataki V. i. m.* 28—29. o.

¹⁰² »... in fra loro non hano un solo, como tante volte ho scritto, che seppia ordinare una squadra, nonchè un exercito Reale . . . Nixun ci è che habbi visto una spada disnuda et piena di sangue.« *Vat. M. Okirattár i. k.* 105. sz. 1526 június 19.

¹⁰³ *Pataki V. i. m.* 29. o.

¹⁰⁴ »... anchor che non havevan più di quaranta piccole navicelle, che lor chiamano nazade, et circa mille cavalli et tre milia villani, . . .« *Vat. M. Okirattár i. k.* 115. sz. 1526 július 26.

inkább meghaltak, mintsem hogy meghódoltak volna a török előtt. Végül az életbenmaradt kilencven vitéznek a törökök megengedték a szabad elvonulást.¹⁰⁵

Pétervárad elestével megnyílt az út Magyarország belsejébe. Most már csak a Duna és a Dráva vonala jelentett volna valami természetes akadályt a török előnyomulással szemben, ha a magyar sereg ezt megkísérli védeni. Délnyugatról pedig kísérletet lehetett volna tenni a török előnyomulók oldalba kapására. Batthyány bán és a horvát-szlavón rendek még mindig nem mozdultak. Július 31-én a király, ki közben dél felé igyekezett kevés számú seregével, Adonyból szólította fel két levélben a bán, illetve e rendeket, hogy minden erőt gyűjtsenek össze, a jobbágyságnak ne egyötödét, hanem felét fegyverezzék fel és ennek meggyorsítására hordoztassák körül a véres kardot.¹⁰⁶ Ez azonban nem történt meg. A helyzet közben egyre romlott és így a király augusztus 5-én Paksról már arra szólította fel a bán, hogy minden jobbágyot fegyverezzenek fel, kivéve a betegeket, öregeket és gyengéket.¹⁰⁷ A valóságban a nemesek nem vitték keresztül ezt a rendelkezést. Az erről a vidékről a mohácsi csatába érkezett sereg feltehetően kb. négyezer főnyi létszáma teljesen valószínűtlenné teszi, hogy a horvát-szlavón bán-ság jobbágyságának csak egy részét is felfegyverezték volna.

Ez az utasítás egyébként a király részéről sem jelentő azt, hogy valóban a népre akart volna támaszkodni, de még azt sem, hogy valóban csatába akart volna bocsátkozni a törökkel. Burgio ugyanis szintén augusztus 5-én megírta Sadoletto Jakabnak, hogy véleménye szerint a király el van szánva, hogy lemenjen Tolnára, meg akarja védeni a drávai átkelőhelyet, s ha nem tudja, vissza fog vonulni Szlavóniába. Erre Burgio szerint két okból gondolt: egyrészt ott van a zágrábi püspök és a horvát bán, akiket leghívebb embereinek tart és ott kevésbé kell félnie a nemesek ármányaitól, a második ok pedig az, hogy ebben a tartományban *igen sok megerősített helye van neki is és a főhercegnek is.*¹⁰⁸ II. Lajos tehát a döntő csata elől ki akart térni és nyíltan a Habsburgok védelme alá helyezkedve erődök mögé menekülni, mialatt az ország legnagyobb része védtelen maradt volna a török ellen. Nem a királyon múlt, hogy saját hadseregétől nem engedték távozni. Azt pedig, hogy a király nem őszintén akart a jobbágyságra támaszkodni, világosan mutatja, hogy neki is és az uraknak is még a halál torkában is nem a haza védelme, hanem a népi mozgalmak elnyomása volt a főgondjuk. Nem egészen két héttel a mohácsi csata előtt a Báltán állomásozó királyi sereg tudomást szerezve arról, hogy a besztercebányai bányamunkások augusztus elején ismét felkeltek és épületeket gyújtottak fel, a király ezúttal gyors intézkedésre szánta el magát. Augusztus 18-án Erdődi Benedeket küldötte a bányamunkásfelkelés leverésére.¹⁰⁹ Közben, mivel elmulasztották a Dráva vonalának védelmét, a török

¹⁰⁵ Pataki V. i. m. 29. o.; Gyóni M. i. m. 47. o.

¹⁰⁶ Mályusz E. i. m. 7, 8. sz.

¹⁰⁷ Mályusz E. i. m. 9. sz.

¹⁰⁸ »Il Re mi par di intendere che si risolva di undare a Tolna, et li vedere di difendere il passo del Dravo. Si non pò, fa pinsiero di ritirarsi per la Sclavonia, per due cause. La una che li have lo Vescovo di Zagrabia et il Bano di Croatia, ali quali tiene per fidelissimi, et li meno teme lensidio di li suoi; l'altra è che in quella provintia sono molti lochi forti, assai più che in questa parte, et soi et del Principe.« Vat. M. Okirattár i. k. 119. sz. (Kiemelés tölem, Sz. Gy.)

¹⁰⁹ Fraknói Vilmos: Magyarország a mohácsi vész előtt. Budapest, 1884. 205. o.

sereg átkelt a Dunántúlra. Tomori augusztus 18 körül indult el mintegy ötezer lovassal a Dráva védelmére, de még oda sem ért, mikor már arról értesült, hogy a törökök nagyrésze már átkelt.¹¹⁰

Így következett be a mohácsi csata. Leírása nem tartozik tanulmányunk keretébe. A vesztes csata híre hamarosan elterjedt Európaszerte. A távoli Moszkvába is elérkezett híre és Herberstein és Nogarola november 11 előtt értesültek már a nagyfejedelemtől a török Budáig való előnyomulásáról, míg Lajos király halálát már utazás közben Litvániában tudták meg.¹¹¹ A szembenálló európai hatalmak magatartása lényegében megegyezik Magyarországhoz való viszonyukat tekintve. Németországban ugyan a mohácsi csata után egy nappal elhatározták, hogy tízezer főnyi segélycsapatot küldenek a magyar király seregébe, de ez már elkészt s csak papíron maradt határozat volt. Ferdinánd főherceg a mohácsi csatát olyan eseménynek tekintette, amelyet arra kell kihasználnia, hogy Magyarországot többi tartományaihoz csatolja.¹¹² Németország uralkodóosztálya a következő években sem tanúsított valóban őszinte érdeklődést Magyarország megsegítése iránt. Rotterdami Erasmus joggal állapította meg, néhány évvel a mohácsi vész után II. Lajos özvegye számára írt vigasztaló könyvében, amelyben utal Magyarország elfoglalására is, hogy »magát a német birodalmat annyira hidegen hagyta az egész, mintha ami történik, mi reánk egyáltalán nem is tartoznék».¹¹³

A császárral szemben álló tábor még nyíltabban erősítette meg kapcsolatát a törökökkel. Velence egyenesen szerencsekívánatokat fejezett ki a mohácsi vész után a szultánnál.¹¹⁴ A francia király pedig, mialatt Magyarország elvérzett és a török dúlók felprédálták, még szorosabb kapcsolatot épített ki a török szultánnal a maga előnyére és lefektette az alapjait a török birodalomban, majd Ázsia egyéb részeiben évszázadokon át fennállott megalázó helyzetnek: a nyugati államok előjogainak rendszere fejlődött ki idővel az ázsiai országok szuverénitásának serelmére. Franciaország 1528-ban megerősíttette konzulának Egyiptomban élvezett kiváltságait.¹¹⁵ 1534-ben még szorosabbra fűzte kapcsolatát I. Ferenc a török szultánnal, amennyiben követének olyan utasítást adott, hogy közös támadásra irányuló szerződést hozzon létre a két ország között Ausztria ellen, ha V. Károly megtagadná a Franciaországtól elvett területek visszaadását.¹¹⁶ 1535-ben pedig egyezmény jött létre Francia- és Törökország között, amely formálisan a szabad kereskedelmi forgalom kölcsönös biztosítását mondja ki a két országban, de valójában Franciaország keleti kereskedelmének biztosítását célozza. Ez a szerződés kimondotta a két állam békéjét és őszinte barátságát s ennek keretében Franciaország biztosította, hogy polgárai, amennyiben tíz évet megszakítás nélkül nem töltenek a török birodalom területén, sem fej-, sem földadót nem fizetnek, a török hatóságok török területen sem jogosultak franciák egymás

¹¹⁰ *Fraknoi V.* i. m. 293. o. Burgio olasz idézetében is »cinco milia cavalli« szerepel ebben a könyvben, viszont az ugyanabban az évben Fraknoi előszavával megjelent *Vat. M. Okirattár* i. k. 129. sz. alatt közölt Burgio levél »X. milia cavalli«-ról beszél.

¹¹¹ *H. Uebersberger* i. m. 214. o.

¹¹² *Artner Edgár*: Magyarország és az apostoli szentszék viszonya a mohácsi vészt megelőző években. (1521—1526) Mohácsi Emlékkönyv. 104—105. o.

¹¹³ *Trencsényi-Waldapfel I.* i. m. 76—78. o.

¹¹⁴ *Artner E.* i. m. 105. o.

¹¹⁵ *Lers V.* i. m. 56. o.

¹¹⁶ *E. L. Déligeorges* i. m. 52. o.

közti pereibe beavatkozni, hanem a konzult kötelesek támogatni ítélkezésében.¹¹⁷ Nyugat egyik leghatalmasabb királyát tehát egyáltalán nem gátolta a török hódítás és vérengzés abban, hogy gazdasági előnyökért jóviszonyt építsen ki a török hódítókkal.

A mohácsi csata *önmagában* nem volt olyan vereség, amely végleg eltemette volna Magyarország függetlenségét. A török szultán maga sem így értékelte a helyzetet. Mohács döntő vereséggé csak annak folytán vált, hogy az országban még érintetlenül álló jelentős létszámú feudális hadseregek nem vonultak ezután a török hódítók ellen, nem próbálták meg hátba támadni, zaklatni a szultán seregét, elvágni visszavonulási útját. Sem Zápolya János Tiszántúlon veszteglő serege, sem Frangepán Kristóf horvát csapatai nem indultak harcba a hódítók ellen. Báthori István nádor a mohácsi ütközetből menekülve nem a további ellenállás szervezésével törődött, hanem ütközben kincseket rabolt. Ellenfele, Werbőczy István volt nádor pedig egyik felvidéki várában tartózkodva »vészelte át« a török veszedelmet, nem hozott olyan anyagi áldozatokat seregszervezésre, mint 1514-ben a parasztok ellen. A virágzó városok gazdag polgársága sem feszítette meg erejét, hogy fegyvert, lőszert, zsoldosokat vessen be a török elleni harcba. Brassó, amely 1514-ben jelentős összegeket adott ki a parasztsereg ellen zsoldos lovasok és gyalogosok kiállítására, valamint hadigépekre és lőfegyverekre és erre adót szedett, 1526-ban nem áldozott többet néhány tucat forintnál az állítólag a török ellen készülődő erdélyi hadsereg felfegyverzésére.¹¹⁸

A mohácsi vész és az utána következő időszak világosan bizonyítja »a megvesztegethető, telhetetlen keselyűk, a feudális mágnások, a nagy földbirtokosok« áruló szerepét. Már erre az időszakra is jellemző, amit *Rákosi* elvtárs megállapít róluk: »A magyar feudális nemesség e bandája századokon át arról volt ismert, hogy eladta a magyar népet minden ellenségnek, ha ebből anyagi haszna volt. A magyar nép története egyúttal az árulások története, melyekkel feudális gazdái és kizsákmányolói eladták.«¹¹⁹ A magyar feudális urak egyik pártja a Habsburgoknak, a másik az ú. n. köznemesi párt vezetői, Zápolya és Werbőczy, a hirhedt parasztyilkosok egyenesen a szultán tervei-nek támogatóivá váltak. Zápolya árulásáról ékesen beszél egy görög krónika. Ez elmondja, hogy 1529-ben a »szultán Budát Erdélyinek adta, hogy ez minden évben harácsolts fizessen neki. Mert ez az említett Erdélyi Bosznia határán egy területrészt ura volt, s *önként hozzámenvén, meghódolt a szultán előtt* népével együtt. A szultán pedig neki adta a magyarok egész országát...«¹²⁰ 1514-ben szükségszerűen egybeesett a parasztság megmozdulása a török hódítók ellen és harcuk a feudális kizsákmányolók ellen. 1526-ban szükségszerűen történt, hogy az egykori parasztháború leverői nem használva fel a parasztság és a plebejusok patriotizmusát, nem teljesítve katonai kötelességüket, elárulták az országot. Az ő esetükben is bevált Münzer Tamás jóslata. Münzer nem tekin-

¹¹⁷ *Lers* V. i. m. 60.o.

¹¹⁸ Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Kronstadt. (A Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen c. sorozatban) I. k. 201, 203, II. k. 2. o. 1514-re, I. k. 638. o. 1526-ra.

¹¹⁹ Mindkét idézet *Rákosi Máttyás*: A magyar jövőért. Budapest, 1947. 9. o.

¹²⁰ *Gyóni M.* i. m. 61. o. (Kiemelés tőlem, *Sz. Gy.*) Ez igazolja a Zápolya elleni örökbarátságáért már 1523-161 o. emelt vádakat. V. ö. *Szerémi György* emlékiratai Magyarország romlásáról. M. Tört. Emlékek. Irók. Pest 1857., 111., 120., 121. o.; Vat. M. Okirattár i. k. 103. sz., 104. sz., 107. sz.

tette különállónak a török hódítók és a hazai kizsákmányolók elleni harcot. Ernő mansfeldi grófot, a bányamunkások kizsákmányolóját, gyakran mint törököt bélyegezte meg,¹²¹ 1521-ben pedig, prágai tartózkodása idején figyelmeztetett mindenkit, aki nem csatlakozik hozzá, hogy a törökök kezébe kerül. Münzer ugyanis a törökellenes hadjáratot a belső forradalmi háborúval hozta kapcsolatba.¹²² Jósáta így törvénytzerűen következett be Zápolya és Werbőczy esetében.

A magyar dolgozó nép azonban Mohács után sem adta fel a harcot hazája és családja megvédéséért. Az említett görög krónika a mohácsi vész utáni Magyarország képét így rajzolja meg: »a városok és falvak lakosságjának tömege asszonyostul, gyermekestül a hegyek s mocsarak közé menekült s szekerekből és fákból tákolta magának faerődöket«. ¹²³ A török ellen harcoló nép tehát a maga eszközeivel, a parasztháborúkban is kialakult tapasztalatait felhasználva megkísérelte az ellenállást. Erről részletesebben is tudósít a Verancsics Antal nevéhez fűzött magyarnyelvű krónika, amely a harc színtereit is bemutatja: »Az *Vértesben*, az hol a *szegénység* táborral meggyült vala egy tó mellett Heregynél, és Marótnál, az terek sok keresztyén népet táborban megvévük, és mindnyájokat levágák. — Más tábor az *Mátra* hegyin gyült vala, kit az terek megvének, mind a népet levágának. — A császár azonban Budára irkezik«. ¹²⁴ »*Szabatkánál* az *község* egy tábort járt vala, kit az terek igen *vívának*, de semmiképen meg nem vehetik, bikivel megmaradának«. ¹²⁵ A török túlerő tehát kevés kivétellel el tudta nyomni az uraktól magára hagyott nép honvédő harcát. A görög krónika pedig megállapítja, hogy a török »...felégette a falvakat mind, s az egész vidék pusztasággá lett«. ¹²⁶

A mohácsi vész csak betetőzője volt annak a folyamatnak, amely Hunyadi Mátyás halála után megindult. Az uralkodóosztály politikája a Dózsa-parasztháború vérbefojtásán, a török hódítók ellen harcba kész igazi hazafiak tízezreinek legyilkolásán át egyenes úton vezetett el az 1526-i tragédiához. Nyugat urainak, a Habsburg-császárnak, a pápának, az angol és francia királyoknak, az angol biboros-kancellárnak, a német birodalmi rendeknek, a Habsburg főhercegnek áruló, méregkeverő politikája csak siettetett hazánk bukását. De ez a korszak mégsem vígasztalan. Nemcsak e küzdelmek tanulságai segítenek bennünket mai küzdelmeinkben, hanem lelkesít is az egész korszakban, Mohács után is megmutatkozó önfeláldozó népi ellenállás, hősies helytállás, mely a török hódoltság, az ország három részre szakadása korában is fenntartotta hazánk létét és ki tudta vezetni pusztulásából.

SZÉKELY GYÖRGY

¹²¹ Ernst Sommer: Die Sendung Thomas Münzers. Berlin, 1948. 66, 279. o.

¹²² M. M. Szmirin i. m. 54. o.

¹²³ Gyóni M. i. m. 29—30. o. (Kiemelés tőlem, Sz. Gy.)

¹²⁴ A budai és pesti köznép (Vlglas Buden. et Pestien.) hiába várta Zápolya János csapatait. Szerémi Gy. i. m. 123—124. o.

¹²⁵ Verancsics Antal II. k. M. Tört. Emlékek. Irok. III. k. Pest, 1857. 24—25. o. (Kiemelés tőlem, Sz. Gy.) Az itt említett császár a szultán.

¹²⁶ Gyóni M. i. m. 30. o.

KOSSUTH ALFÖLDI TOBORZÓ KÖRÚTJA 1848 ŐSZÉN

Jellacsics serege a hátráló magyar seregtől alig háborgatva nyomult előre a Dunántúlon át a magyar főváros felé, amikor szeptember 24-én, vasárnap reggel megjelent a Kossuth Hírlapjában Kossuth felhívása a néphez a fegyverfogásra, a szegény magyar haza megmentésére. A kiáltványt, amely ugyanazokban az órákban röplap formájában is megjelent, ezek olvasták a fővárosban és egy-két napon belül az egész ország népe megtudhatta belőle a valót, a helyzet fenyegető súlyosságát, azt hogy »ha most a magyar nemzetnek minden fia, ki csak karját bírja, fel nem kel hazáját védeni, akkor kiirtják hazájából a szegény elárvult magyar népet, ki fogják irtani az élő nemzetek sorából, hogy szegény hazájának még csak a neve se maradjon fenn«. Benne volt ebben a kiáltványban mindaz, amivel Kossuth évtizedes politikai pályáján a tömegeket megmozgatta, de ennél sokkal több is: ebben a kiáltványban néz először szembe az udvar, a kamarilla árulásával, itt mondja meg először nézés nélkül azt, hogy az igazi ellenség Bécsben, a királyi trón körül van s ebben a kiáltványban üti meg először azt a hangot, amelynek zengése ettől kezdve háromnegyed éven át új meg új erőfeszítésekre, minden erőt felülmuló áldozatokra, tűrésre, szenvedésre, világraszóló győzelmekre tudta lelkesíteni a magyar népet. A háromszáz éves kizsákmányolás, elnyomás után harcra megszerzett szabadságot, amelyet a király esküvel erősített meg, a király nevében akarják most elvenni, »a király nevében van hazánk vérről és lánggal minden oldalról elborítva és tódul a sok fegyveres rabló, a sok háládatlan áruló, minden oldalról belebb és belebb a magyar népre, hogy őt kipusztítsa a föld hátáról.« »Védelmet hát magad szegény elárvult magyar nép — hangzik Kossuth vészkiáltása — védelmezd magad, ten vízhelyedet, gyermekeidet, feleségedet elszántan, rettenthetetlenül, mint a hogy védelmeznéd magadat, midőn utonálló rablók támadnak meg. Fel hát fegyverre, szegény elárvult, de bátor magyar nép! Kaszára, kapára, kinek miye van. Keljen fel tömegben a magyar nép és megmenti magát, és megmenti ez árva hazát.« S akit ez a megrázó felhívás nem indít meg, lehetetlen, hogy hatás nélkül maradjon rá az a rettenetes átok, amelyet Kossuth, aki »a népért küzdött egész életében«, a népre mond, »ha fel nem kel, ha saját életét, vagyonát, hazáját gyáván feladja«, az az átok, amelyet akkor mond, »mielőtt szíve hazája elvesztése fölött megszakadna«, az az átok, amelynek szavait, a kiáltvány befejező mondatait, országszerte számtalanszor elmondták, ismételték a népháborúra való készülődés lázas napjaiban.¹

De Kossuth nem elégedett meg a szavakkal, cselekedett is. Tudta, hogy az a nép, amelyet ő ébresztett fel évszázados álmából, követni fogja azt, aki a szabadságot megismertette vele és megszerezte számára. Ezért felhívásának

¹ A kiáltvány a *Kossuth Hírlapja* szept. 24-i számában jelent meg; újra kiadva *Kossuth Lajos iratai*, XIII. k. 523. s. köv. o.

megjelenése után bejelentette a képviselőházban: elindul az Alföldre népfelkelést toborozni. »Lelkemben fel vagyok indulva a gondolattól, — mondta — hogy az ármánynak, árulásnak nevetséges szatirája, egy nemzet feletti győzelme csaknem sikerült, hogy 40—50 ezer potom ember bejő az országba s úgyszólván kardvágás nélkül foglalja el a hazát. Én nem érzek magamban annyi erőt, hogy ezt tűrjem; egy fél óra múlva, mint a miniszterelnök által kiküldött biztos, de ha nem volnék is kiküldve, azon megbízásnál fogva, mellyet saját érzetem s a haza veszélye nyújt, megyek vasuton és megkezdem Ceglédnél felhívni a népet, hogy tömegestől fegyverbe szálljon s így megyek tovább faluról falura és vagy nem látnak önök többé, vagy látnak, mint utócsapatát olly seregnek, melly maga is képes lesz semmivé tenni olly gyalázatos rablócsordát. Fél óra múlva zászló van kezembe s indulok; hogy hol kezdem, megmondottam, merre fogok menni, nem tudom, de megyek arra, merre a körülmények, a nép hangulata s lelkesedése fogja adni az irányt.« De nem elégedett meg Kossuth azzal, hogy ő maga zászlót ragadott és elindult. Felszólította a képviselőket, hogy aki kedvet érez, csatlakozzék hozzá, azok pedig, akiknek az ország más vidékein befolyásuk van a népre, kövessék példáját és menjenek, szervezzenek népfelkelést. A zászló, amelyet Kossuth magával készült vinni, a Radical Kör zászlaja volt; a Kör tagjait Kossuth már az ülés előtt felszólította, hogy tartsanak vele s azok közül, akik még nem indultak el a táborba, többen csatlakoztak is hozzá.² A főváros népéhez is volt szava: »Még vagyok győződve, — mondta — hogy ha mindenki nem mást, mint követ vesz is kezébe s felteszi magában, és megesküszik az örökkévaló isten előtt, hogy nem nyugszik addig, míg egy rablót meg nem öl, ez maga semmivé teheti azon rablócsordát.« Felszólította a városi hatóságot, hogy tartson népgyűlést és hívja fel a lakosságot a haza védelmére, zárassa be a boltokat, »a két városban fél nap alatt 15 és több ezer embert lehet előteremteni, s ha egyéb fegyvere nincs, van karja, van foga, van kő, van kasza... ha tehát valakinek egyéb fegyvere nincs, vegyen kaszát kezébe s tegye meg a haza védelmére azt mi tőle kitelik.«³ Befejezve beszédét, Kossuth elhagyta a képviselőházat és egy órával később már vonaton ült; kíséretében néhány képviselő volt — köztük Egressy Gábor, Tanárky Gedeon, Jókai Mór — valamint a Radical Kör néhány tagja, azonkívül titkárai, Rákóczy János, az elválaszthatatlan Vörös Antal — és Csernátony Lajos, a radikális Március Tizenötödike élestollú cikkírója.

Délután 4 órakor szállt ki a vonatból Kossuth kíséretével Cegléden s a vasútállomáson találkozott a Földváry-féle pesti önkéntesek egy csapatával, amely szolgálati idejének leteltével az aldunai táborból éppen útban volt Pestre. Kossuth rögtön beszélni kezdett hozzájuk s az egykorú tudósítás szerint »sikerült e csapatban olly lángoló lelkesedést idézni föl, miszerint e harcban edzett honfiak 300-an egy szívvel és szájjal esküdnének meg: fegyvereket és karjaikat addig nyugalomra nem bocsátani, meddig Jellacsich rabló bandájából csak egyetlenegy lesz is a magyar földön.«⁴ A csapat azonnal csatlakozott Kossuth-

² L. erre Kossuthnak Fényes Elekhez intézett sorait az Országos Széchenyi Könyvtár levelestárában. (Közlí *Waldapfel E.: A forradalom és szabadságharc levelestára*, II. k. 1952. 92. o.)

³ Kossuth búcsúbeszédét a *Kossuth Hírlapja* szept. 25-i száma közölte először; a *Közlönyben* szept. 26-án jelent meg.

⁴ Kossuth útjának első napjaira l. E gressy Gábor tudósítását a *Kossuth Hírlapja* szept. 29-i számában.

hoz és elkísérte őt a város piacterére, ahová érkezésének hírére az egész város összesereglett. Kossuth beszédet ítézett hozzájuk; egyszerű ruhában volt, kerek kalapján hátralengő fekete tollal, egyáltalán nem feltűnő jelenség, »hanem amikor szólt, — írja róla Jókai húsz évvel később — akkor bíbor és arany volt rajta minden . . . Én soha őt magát úgy szónokolni nem hallottam, mint e napok alatt . . . A nép sírt, mint ahogy sírnak az oroszok.«⁵ »E szózat keresztül hatott a népnek minden értelmi fokozatain és rétegein, — írja a ceglédi beszédéről Egressy Gábor fentebb említett beszámolójában — hatott a csontokig és velőig, annyira, hogy e szokatlan, s rendkívüli benyomások szerint a nép kebeléből majd a rémület, majd a fájdalom, majd a bosszúnak vad dühe hangos kitörésekben nyilatkozék«. Kossuth a beszéd után megbeszélést tartott a város vezetőivel és a helybeli nemzetőrség tisztjeivel, mint teljhatalmú kormánybiztos kinevezte a népfelkelés vezetőit, előírta tennivalóikat és még aznap este továbbutazott Nagykőrösre.

Nagykőrös népe lámpák és csillagok világa mellett fogadta Kossuthot, aki a városház udvarán csak röviden ismertette jövetele célját és másnapra népgyűlést hirdetett. A megerőltető nap után, mielőtt nyugovóra tért, megírta jelentését⁶ és elmaradhatatlan levelét feleségéhez. »Ceglédre 4 órakor értem, — írta feleségének — 6 órakor már egy 300 főből álló fegyveres gyakorlott csapatot, melly már felbomlott, útnak indítottam Pestre. Holnap reggel ugyanonnan vagy 3000 ember és 150 lovas megyen vasúton Pestre. E percben érkeztem Kőrösre. Itt a nép mondhatlan lelkesedéssel, illuminatioval fogadott. Ahol kell, lelkesíték, ahol kell, parancsolok. Reményilem, a Tiszaig vagy 15—20 ezer embert össze szedek, s ezeket helységenként nyomban küldöm Pestre. Aztán a Tiszán túl addig meg nem állok, míg 100 000 emberem nem lesz egy táborban. Azzal aztán tömegben nyomulok előre.«⁷ Nagykőrös népe a ceglédihez hasonlóan roppant tömegben sereglett össze másnap, hogy hallja Kossuthot, az eredmény is a ceglédihez hasonló volt. Kossuth itt is megtette a szükséges intézkedéseket és ment tovább Kecskemétre.

Kecskeméten éppen vásár volt s így nemesak a város lakosai, de a környező vidék népe is hallhatta Kossuthot, aki a vásártéren felállított szószékről beszélt több, mint tízezernyi tömeghez. »Midőn Krisztus az istennek igéit prédikálta, — olvashatjuk Egressy Gábor említett jeletésében — alig esüggött a nép lelke szentebb áhítattal az örök igazságok szent igéin, mint esüggött e nép Kossuth szónoklatán. Tisztán szellemmé látszék a nép bűvölve lenni. Ez a megtestesült ihlet volt«. Magára Kossuthra is talán a kecskeméti fogadtatás tette egész útja során a legmélyebb benyomást. »Kecskeméten országos vásár volt — írja feleségének másnap — kimentünk zászlómmal, kíséremmel. Szóllottam a nép ezreihez Isten szabad ege alatt s a nép ezrei meg-

⁵ Jókai leírását — amely 1868-ban a Kossuth-Albumban jelent meg — közli Gracza Gy.: *Az 1848/49-i magyar szabadságharc története*, II. k. 240. s. köv. l. — Mind Jókai, mind Gracza leírásából az derül ki, hogy Kossuth a ceglédi piacon tartott beszédében fentebb ismertetett kiáltványának gondolatmenetét követte.

⁶ A Kossuth alföldi körútjával kapcsolatos iratok jelentős része — így talán azok a jelentések is, amelyeket Kossuth naponta küldött Pestre — eredetileg az Országos Levéltár *Vörös Antal-gyűjteményében* voltak. Onnan azonban egy korábbi rendezés folyamán kiemelték és egy külön, *Kossuth országos biztosi iratai* elnevezésű gyűjteménybe osztották be őket; ez a gyűjtemény minden valószínűség szerint a háborús károk áldozata lett, így a fenti előadás is csak az egyéb gyűjteményekben található forrásokon és az egykorú sajtó tudósításain alapul.

⁷ Kossuth szept. 24-én este írt levelét l. *O. Lt. Vörös A.-gyűjt.* 1067. sz.

küdtek velem a nagy Istenre, hogy egytől-egyig felkélnek velem a hazát megvédeni. Olly jelenetet soha sem láttál. Mikint csókölták ruhámat s vitték proclamatioimat minden felé. Másnap már futárok jöttek Csongrádból. Kecskemétről pedig ma és holnap 5000 ember megyen Jellasich ellen.«⁸ Innen, Kecskemétről maradt fenn az egyetlen beszéd is a sok közül, amelyeket útja során Kossuthhoz intéztek. A beszéd Kossuthot mint az orvost mutatta meg, aki az árulás következtében a halál szélére sodort nemzetet, a végveszéllyel fenyegetett hazát megmenti, új életre hozza; a nemzet megváltóját látta benne, akit a pokoli ármány egydőre elnémított, de végleg elhallgattatni nem tudott. »A te neved az, — mondta a szónok — mellynek hallatára felkelkesül a magyar, Kárpátoktól Adriáig; a te neved a varázserő, melly felébreszt mindent, kiben még az élet utolsó szikrája csillog; a te neved az, mellynek hatalmában volt elsepreni a fejedelmi trónt, mint elsepri a vihar a parányi porszemet; a te neved az, melly az átkozott Camarillának leg-súlyosabb ostora; a te neved az, mellynek varázshatalma alatt a nemzet szétzúzza ellenét.«⁹ Ilyen beszédekkel fogadták az Alföldön Kossuthot s amilyen mértékben fel tudta ő korbácsolni a tömegek legnemesebb indulatait, legalább ugyanolyan mértékben merített ő is erőt a hazáért talpraálló néppel való találkozásból. Az Alföld népének történelmi élménye maradt Kossuthtal való találkozása, ugyanekkor azonban Kossuthnak is ez az út adott erőt arra, — számos nyilatkozata erre a bizonyíték — hogy vállalja a harcot a Béccsel való szakítás kezdetén és később is, valahányszor a túlerő és az árulás válságba vitte az önvédelmi harc ügyét.

Kecskemétről szeptember 26-án indult vissza Kossuth és kísérete Nagykőrösön át Ceglédre, hogy onnan a vasúton Szolnokra menjen. Útközben megálltak Abonyban. Csernátony Lajos, aki a Március Tizenötödikének írt színes tudósításokat az útról, nem várt sokat ettől az alföldi helységtől. »A nép nem látszik nagyon meleg érzelműnek — írta lapjának — és a nemzet egyrészen átokként ülő fásság és hidegség színe látszott előmenni rajta.« Kossuth azonban ezt a népet is meg tudta mozgatni és Csernátony így folytatja tudósítását: »És mégis a nép a városház udvarán szóló Kossuth beszédjére megesküvék, feltartott kezekkel esküvék meg nem nyugodni addig, míg e hon minden ellensége kiirtva nem leszen. A közeli házak tetői is hallgatókkal rakvák s a nősereg könnyeket onta a nagy népvezető elrekedt, de annál meghatóbb szavaira.«¹⁰ Kossuth is hasonlóan látta az abonyi népet. Kecskeméti fogadtatásának leírása után így folytatta feleségéhez írt, előbb említett levelét: »Onnan ma Abonyba mentem. Messze föld. És mondák, hogy ott hidegen fognak fogadni. Dehogy fogadtak hidegen. A hidegnek mondott nép felgyűlt mint a villám és megesküdött, és felkél tömegestül«.

Abonyban nem időzött sokáig Kossuth és kísérete. A népfelkelés megszervezésének elindítása után még aznap délután továbbutaztak Szolnokra. »Jöttömnek híre megelőzött — írta Kossuth aznap este feleségének. — A nép

⁸ A Szolnokról szept. 26-án írt levelet a M. Tud. Akadémia kéziratárában lévő eredeti alapján közli *Lukinich I.*: *Adalék Kossuth toborzó körútjának történetéhez.* Hadtört. Közlemények 1937. évf. 263. s. köv. o.

⁹ L. O. Lt. *Vörös A.-gyűjt.* 1028. sz. — A beszédet a *Március Tizenötödike* okt. 5-i száma szerint Torkos Károly evangélikus lelkész mondta.

¹⁰ Csernátony első tudósítása nem jelent meg a *Március Tizenötödikében*; a második, amely a Nagykőrösről való eltávozással kezdődik és amelyben utalás történik az előző elküldött tudósításra, a lap szept. 28-i számában jelent meg.

ezerenként várt és szabadítónak kiáltott. Itt találtam egy pár száz sárosi önkénytest, s azok vállalkra 'vettek s úgy vittek egy fél mértföldnyire be a városba«. Ugyanabban a levelében Kossuth azzal a bizakodással oszlatja el felesége aggodalmait, amelyet a megmozdult, felkelt alföldi magyar nép látása keltett benne. »Lelkemnek mondhatatlanul fáj az aggodalom, — írja neki — a roskadozó csüggedés, mely soraidon végigömlik. Irtsd ki lelkedből, Angyalom. Engem nem veszély, engem érdemetlen dicsőség veszen körül, szavaim szárnyán a honnak védangyala látszik lebegni s utamban ezrenként kél fel a magyar. Még csak négy helyen voltam, s e négy helyről 11 000 férfiú kelt fel szavamra, gyalog és lovon tömegestől s három nap alatt a Dunánál lesz. És ha végigmegyek a magyar hazán, egy népvándorlás kél fel utamban, mellynek híre maga meg képes állítani az ellenséget.«

A szolnoki tartózkodás sem tartott sokáig. Másnap, szeptember 27-én délelőtt megtartotta Kossuth az előző este meghirdetett népgyűlést, kijelölte a népfelkelés szervezőit és vezetőit, azután vonatra ült, hogy megszakítva körútját visszatérjen Pestre, tájékozódni a fejlemények felől. Ugyanakkor a Szolnok felé tartó vonaton már jött eléje Madarász László, hogy Pestre hívja, a Lamberg teljhatalmú biztossá történt kinevezésével előállott helyzet megoldására. Pesten közben a képviselőház már tudomást szerzett Kossuth útjának minden számítást felülmúló sikeréről. Tanárky Gedcon képviselő, aki Kossuth kíséretében volt, Kecskemétről visszatért Pestre és jelentette, hogy Kossuth »diszes fegyveres kíséretében megjelent a magyarság sarkkövénél s mindenütt azon városokban lelkesedéssel, sőt mondhatnám fanatismussal találkozott a nép között. A nemzet nevében rendelkezett, a nemzet nevében egész eréllyel parancsolta a felkelést és a nép mindenütt lelkesedéssel fogadá parancsait«. Számadatokat is akart közölni Tanárky a felkelés méreteiről, a ház azonban ezeket katonai érdekből nem kívánta hallani. Végül kérte a házat, hogy a kormány útján intézkedjék, »hogy miután az általános népfelkelés sikerülend, az tétovázással s elszibbasztással ismét hasznavehetetlenné ne tétessék«. ¹¹

A képviselőház szeptember 27-i éjjeli ülésén, amelyet Madarász, Kossuth és még 29 képviselő kívánságára rögtönözve hívott össze az elnök, Kossuth csak futólag ismertette útjának eredményeit, annak a beszédnek bevezetése-ként, amelyben a Lamberg kinevezése elleni tiltakozást elfogadtatta a képviselőházzal és a Honvédelmi Bizottmányt a tényleges hatalom birtokába juttatta. »Fegyveresen jelenek meg a képviselőházban e percben — kezdte beszédét — nem azért, mert tökéletes meggyőződésem szerint a hazának megmentése végett mindnyájunknak karára és fegyverére szükség van, hanem azért, mert vasárnapi bejelentésem szerint oda voltam a népfelkelés rendezésére. Három nap alatt néhány népesebb városokat, Czeglédet, Kőröst, Kecskemétet, Abonyt, és Szolnokot személyesen megjártam s mondhatom, hogy a magyar népet e hon megtartására s az alkotmányos szabadság biztosítására elannyira késznek találtam, hogy csak öt helyről is már részint kiindult, részint rendeltetése helyére ért, részint útban van és 24 óra — az utolsó rész pedig legfeljebb 48 óra alatt oda ér, 12 ezer ember körülbelül.« A bizakodás, a nép erejébe vetett hit, amely Kossuthnak ebből a rövid bejelentéséből sugárzott, magával ragadta a képviselőházat is, amelyet, addig a kamarilla törvénytelen lépése nyomán urrá vált megdöbbenés és tanácstalanság tartott

¹¹ Tanárky felszólalását l. a *Közlöny* szept. 28-i számában.

hatalmában s hozzájárult ahhoz, hogy a nemzet képviselői felvették az eléjük dobott keztyűt és a gyáva behódolás helyett az ellenállást, az önvédelmi harcot választották.¹²

A következő másfél napot Kossuth Pesten töltötte lázas munkában, hogy a Honvédelmi Bizottmány tényleges országvezető tevékenységét elindítsa és a Lamberg fölött végrehajtott népitélet nyomában támadt nehéz kérdéseket tisztázza. Közben azonban gondolatai már az Alföldön jártak, ahol a nép várta¹³ és ahol feltétlenül tovább akarta folytatni a nép talpraállításának munkáját eredeti tervei szerint.¹⁴ Igaz, hogy a közben előállott helyzet átmenetileg megzavarta számításait. Máris tovább maradt Pesten, mint tervezte s a mind komolyabbá váló ellenséges fenyegetés láttán kétségtelenül felmerült benne az a gondolat is, hogy nem lenne-e hasznosabb, ha az Alföld helyett a táborba menne, amely folytonos hátrálása során ekkorra már Székesfehérvárt is feladva a Velencei tóhoz érkezett. A fontolgatások végül is oda ütöttek ki, hogy folytatja útját az Alföldön. Több, mint két hete tartott már ekkor a magyar sereg hátrálása Jellacsics elől s bár a tábor a fővárostól és az országtól egyre több segítséget kapott — óránként érkeztek az önkéntes csapatok a fővárosból és az ország legtávolabbi megyéiből is és a táborban a pesti radikálisok legjobbjai, Petőfi, Vasvári, a márciusi ifjak, a legnépszerűbb képviselők lelkesítettek harcra — Kossuth mégsem bízott abban, hogy az óvatos, ingadozó, a forradalom ügye iránt közömbös, vagy éppen ellenséges vezetők a határozott parancsoknak engedelmessé csatát vállalnak, mielőtt még a főváros közelébe nem jutottak. De még a megütközés esetén sem bízott Kossuth feltétlenül abban, hogy a csata a lelkes, de fiatal és tapasztalatlan magyar sereg győzelmével végződik. Úgy érezte, hogy nem tehet fel mindent egy lapra, számohnia kellett a rosszabb eshetőséggel is és ez volt az a szempont, amely miatt mégis az Alföldre menetel mellett döntött. Már első indulásakor is kettős cél vezette: egyrészt tömegfelkeléssel akarta megerősíteni az ellenséggel szembenálló sereget a döntő csata időpontjára, másrészt biztos bázist akart teremteni az önvédelmi harc továbbfolytatására arra az esetre, ha a csata kedvezőtlenül végződne és átmenetileg esetleg a fővárost is fel kellene adni.¹⁵ Most, amikor a döntés mind közelebb került s amikor a Duna-Tisza közének népe már útban volt a tábor felé, a második szempont került az előtérbe Kossuth két célkitűzése közül és így történt, hogy azokban az órákban, amikor a fiatal magyar néphadsereg Pákozdnál diadalmasan visszaverte

¹² A képviselőház ülésének leírását és Kossuth beszédét l. a *Közlöny* szept. 29. számában.

¹³ Kossuth maga is említette feleségéhez írt egyik levelében, hogy Kecskeméten létekor Csongrád megyéből futárok jöttek hozzá meghívásukkal. Jellemző erre, amit a *Kossuth Hírlapja* csongrádi levelezője szept. 28-án ír: »Halljuk, hogy Kossuth Lajos Kecskeméten volt, bár jőne ide is, megérdemelnénk mi is egy látogatást, midőn olly határtalanul szerettetik általunk és nagyobb részünknek még azon szerencse sem jutott, hogy láttuk volna valamikor, de különösen az elharapózni kezdett rossz eszmék kiirtása végett is szükséges volna megjelenése«. (*Kossuth Hírlapja* okt. 7. sz.)

¹⁴ Fentebb idézett levelében, szept. 26-án este írta feleségének Szolnokról: »Holnap népgyűlést tartok, azután beszaladok Pestre, magamat tájékozni. Egyet alszom és megyek Csongrád, Szentcs, Vásárhelyre, Szegedre«.

¹⁵ Kiténik ez abból a levélből, amelyet a Honvédelmi Bizottmány a pákozdi sikeres ütközet után írt Kossuthnak s amelyben kérte mielőbbi visszatérését, mivel a siker után »ma már nem a szegedi tábor felállítása, de a Duna melletti csata a legközelebbi feladatunk«. (*O. Lt. OHB 798/1848. sz.*) Kossuth tehát a Honvédelmi Bizottmány-nal előzőleg abban állapodott meg, hogy Szeged körül tartaléktáborot szervez.

Jellacsics seregének támadását, Kossuth a pest-szolnoki vasúton útban volt Szolnok felé, hogy folytassa nagysikerű toborzó körútját.

A további események ismeretében meg kell állapítanunk, hogy ebben az esetben Kossuth nem cselekedett úgy, ahogy az az adott körülmények között a leghelyesebb, az ügy számára a leghasznosabb lett volna. Elragadta őt a lelkesedés a nép elemi erejű megmozdulásának láttán, nem tudott lemondani arról, hogy szavának erejét ne tegye próbára a Tiszántúl nagy városaiban is és ezért a soronkövetkező feladatok közül nem a legfontosabbhoz nyult. Nem lehet ugyanis kétséges, hogy Kossuth helye ezekben az órákban a táborban lett volna, az ütközet előtt azért, hogy szuggesztív erejének latbavetésével növelje a sereg harci erejét, az ütközet után pedig azért, hogy az ingatag hadvezetést az elért siker teljes kiaknázására és fegyverszünet helyett az ellenség végleges megsemmisítésére kényszerítse. Mindez Kossuth fenti döntése következtében elmaradt s a pákozdi ütközetet követő események Kossuth távollétében nem alakulhattak úgy, ahogyan a magyar ügy kimenetelére előnyösebb lehetett volna.¹⁶

Csongrád, majd Szentes volt az út következő állomása, mindkét helyen október 1-én volt Kossuth.¹⁷ Ittartozkodásának részleteiről keveset tudunk, eredményéről később még szó esik. Szentesről október 1-én este két levelet is írt: az elsőt Pázmándynak, aki mint a képviselőház elnöke, a Honvédelmi Bizottmány ügyeiben is a legnagyobb súllyal folyt be, a másikat magának a Honvédelmi Bizottmánynak. Pázmándyt kérte, adja tudtára a képviselőháznak, hogy útjának sikere minden várakozását felülmúlja. Közölte, hogy Pest megyében a nép óriási tömegben kel fel a haza ellenségeinek semmivé tételére s például Kecskeméten a remélt 5000 helyett 8000 ember jelentkezett. »Az általános népfelkelés eszközlését Csongrád megyében folytatván — írta tovább Kossuth — itt is, e tősgyökeres magyar népfajnál oly általános lelkesedésre és határozott készsége találtam, hogy bizton mondhatom a képviselőháznak, miként ha seregeink, melyek az ellenség előtt állanak, a mint reméllem, győznek, pártütő elleneink közül a népfelkelés segítségével egy sem látandja többé a Száva vizét; de még azon szerencsétlen esetre is, ha seregeink nem győznének, s még ha maga a főváros is, melyet annak népe biztosan meg tudand védelmezni, bármi oknál fogva az ellenség kezére kerülne, a képviselőház itt a Tiszapartnak ősmagyar népében kétségtelenül feltalálandja azon törhetlen magkövet, mely körül összegyűl a szükséges erő hazánk szabadságát dönthetetlenül megvédeni.« Megmondja Kossuth azt is, hogy miért tartotta szükségesnek mindezt megírni; azt reméli, — írja tovább levelében — hogy »ez újabb ösztönül szolgáland a képviselőház hazafiúi határozottságának, miszerint szegény elárult hazánk jogaiból semmi ármánynak, semmi árulásnak, semmi fenyegetésnek egy hajszálnyit se engedjen«. Csupa biztatás, csupa reménynyújtó, erőtadó derülátás, a nép erejébe vetett rendületlen hit jellemzi a levél befejező sorait is: »A magyar népet rend-

¹⁶ V. ö. a szerzőnek a Századok előző számában közölt: *A magyar szabadságharc vezetői és a bécsi októberi forradalom* c. közleménye bevezető részében mondottakkal.

¹⁷ Az eddig idézett tudósítások erre a két városra kimaradnak. (Csernátony Szentesről írt levelét, amelyről következő levelében megemlékezik, nem közölte le a Március Tizenötödike.) Azonban mivel Kossuth szept. 29-én este ért Szolnokra, a következő napot pedig úton töltötte Csongrád felé, legkorábban szept. 30-án érhetett Csongrádra, okt. 1-én este pedig már Szentesről, munkája elvégzésével írt Pázmándynak és a Honvédelmi Bizottmánynak.

szeresen elszenderítették hosszú éveken át. S mert aludt, azt gondolták, hogy ereje kihalt. De ő csak aludt, s a veszély által álmából felrázva olyan, mint a megpihent oroszán, mely most is meg fogja mutatni, hogy a magyar senkit sem bánt, de őtet sem bánthatja senki büntetlenül. A nemzet képviselői a magyar nép lelkesedésében tökéletesen megbízhatnak.«¹⁸

Ennek a levélnek a megírása után, a késő esti órákban kapta meg Kossuth a pákozdi ütközet hírért, de — mint írja a Honvédelmi Bizottmányhoz este 11 órakor írt levelében — »olly különböző variációkban«, hogy nem tudja, milyen parancsokat adjon az egyre szaporodó népfelkelésnek, hová irányítsa azt. Tudjuk, hogy a pákozdi csata estéjén maguk a magyar sereg vezetői sem voltak tisztában az elért siker jelentőségével és Jellacsics másnapi, sokkal erősebb támadására számítva tették meg intézkedéseiket, ahelyett, hogy megsemmisítő csapást mértek volna az ellenségre. Ilyen értelmű h iradás juthatott el Kossuthhoz is és ennek ismeretében írt azonnal hosszú levelet a Honvédelmi Bizottmánynak. »A népfelkelés ereje százezrekre vihető — kezdte levelét — csak fegyver, pénz és ellátás tekintetében megtörténjék, a minék csak lehet. Nem jól ismerik a körülményeket, a kik kételkedtek, hogy a magyar nép ki fogja a szükséges erőt fejteni a haza megmentésére, ha kellőleg felhivatik. Én kellő tájékozásául a Honvédelmi Bizottmánynak kinyilatkozatom, miként én a tapasztalás után olly biztosan számítok a magyar nép erejére a haza törvényes szabadsága megőrzésében, hogyha még Budapest el találna is veszni, semmi olly alkuhoz nem adnám megegyezésemet, melly a nemzet jogainak és szabadságának sérelmére szolgálna, s a camarillának minden újabb törvénytelenége ellen a magyar nép erejére s igaz ügyünk igazságára támaszkodva megteendém azt, mit a becsület és a hazafiság parancsol.« Szeretné azonban tudni Kossuth, hogy miként is áll a helyzet, hiszen a fenti sorokból is az derül ki, hogy még mindig számol a főváros esetleges elvesztésével is. Kéri tehát a Honvédelmi Bizottmányt, hogy három napon át mindennap küldjön futárt Szegedre és tájékoztassa a helyzet alakulásáról. De a távolból is tanácsokat ad és a népfelkelés helyes felhasználására biztatja a Bizottmányt. »Énnekem erős meggyőződéseim, — írja — hogy miután a nép a Duna jobb és balpartján tömegestől mozgásban van, okvetlenül szükséges a lehető legnagyobb erőt a Duna jobb partjára vetni s Jellacsich egyes csapatait hátban és oldalról nyugtalanítani. Ha seregeink elől megállnak, ez okvetlenül semmivé teszi.« A népháborúnak, mint a haza földjére betolakodott ellenség megsemmisítőjének gondolata itt jelenik meg először konkrét feladatként 48-as szabadságharcunkban, hogy azután folyton fejlődő formában végigkísérje Kossuth egész államvezetői pályáját. És akkor, amikor a dunántúli magyar sereg tehetetlen vezetői már megkötötték Jellacsicssal a fegyverszünetet, figyelmeztet az ellenséggel való alkudozás káros következményeire: »Kérem a Honvédelmi Bizottmányt, — írja — ne adjon helyt semmi fegyverszünetnek alkudozás tekintetéből, csak seregeink kifáradása kényszeríthetne engem arra, hogy valamely fegyver nyugvásban megegyezzem. A halasztás mindig kárunkra vált, most is azzá fog válni, mert az ellenség a fegyverszüneteket vagy arra használja, hogy külön csapatait egyesítse, vagy Bécsből segítséget kap.«¹⁹

Kossuth tehát el volt határozva, hogy útját folytatja és közölte levelében a Honvédelmi Bizottmánnyal, hogy nem tett le arról a tervéről sem, amellyel

¹⁸ L. O. Lt. OHB 2396/1848. sz.

¹⁹ L. O. Lt. Kossuth Polizei-Akten 118. sz.

Szegedet az önvédelmi harc második központjává szándékozott kiépíteni. Pedig ekkor már útban volt hozzá Madarász levele, aki a Bizottmány nevében közölte vele, hogy a tennivalók a Duna körül a legfontosabbak s Kossuth »éles belátására bízván a Szeged táján teendők további vezéreltetését«, elegendőnek találta volna, »ha a felkeltett népnek erőteljesebb és bátrabb ezrei szállíttatnának Csepel szigetébe további rendelésig«. »Mi azonban — fejezte be Madarász — kegyednek rögtöni közénkbe jöttét igen szükségesnek tartván, honfi buzgalmára hívjuk fel a Honvédelmi Bizottmányba minél előbbi megjelenésére.«²⁰

Kossuth ezt a levelet már csak október 3-án, Hódmezővásárhelyen kapta meg. Közben előző nap délben Szentesről Szegvárra ment át a kis csapat, folytatni a kimerítő, de egyre lelkesítőbb toborzást. »A lelkesedés itt is leírhatatlan és minden fogalmon felüli — írta innen lapjának Csernátony — s csak az ezeni tiszta örömezetnek köszönhetjük azt, hogy a legnagyobb magyar egészsége a roppant munka, beszéd, fáradság és szünteleni éjjelezés mellett is inkább épül, mint gyengül«. Vásárhelyen »a lelkesedés tetőpontját éré — folytatódik Csernátony levele. — Ezerek és ezerek állottak az eső mellett talpon, s a piac közepén sátor volt felvonva.«²¹ Innen válaszolt Kossuth a Honvédelmi Bizottmány sürgető levelére. »Ma délután egy óraker vettem a Bizottmány futárját — írta — ép azon percben, hol több, mint 20 000 ember esküdött itt Istennek szabad ege alatt, inkább meghalni, mint gyáván élni, vagy megbocsátani a hitszegőknek. Szegedre okvetlenül el kell mennem. Várnak, mert itt várja a nép a szabadság szavát, mint az idvezítőt. Tehát holnap jökor oda megyek. Gondoskodom a város erősítéséről. . . biztosítom Szegedet minden esetre és még holnap vagy 4000 fegyverest onnan útnak indítok a Dunához és holnap után éjjel-nappal sietek Pestre, a mint Önök kívánják«. És Kossuth ebben a levelében is megismételte két nappal előbb tett figyelemztetését: »De ne alkudjanak semmi áron. Én e tózs-gyökeres magyar nép erejére támaszkodva mondom, ne alkudjanak; még ha Budapest elvesze is — pedig nem fog elveszni — itt e nép lelkesült erejére támaszkodva megmentjük e hazát, megörökítjük szabadságát. Én Isten és a nép nevében ellene mondok minden alkunak. Győzelem vagy halál. Én más szót nem ismerek«. És Kossuth a levél további során jogos büszkeséggel sorolta fel útjának újabb eredményeit: »Csongrádról, Szentesről, Szegvárról ezerek indulnak holnap Önök rendelete szerint Csepel szigetére. Hold Mező Vásárhelyt ma délután rendezem s ígérem, hogy még ma egy pár ezer ember gyors szekerekben útban lesz Csepel felé. Különös gondot fordítottam a lovasság szaporítására. . . Szóllíttassák fel a népet, ki vállalkozik önkéntesen menni a győzelemig Jellasic ellen, akár hová fordul; adjanak szoldot neki és ezerenként fognak vállalkozni a népfelkelésből önkéntesen«. S ebben a levélben számol be Kossuth körútjának kétségtelenül legszembötlőbb sikeréről is, arról, hogy »Rózsa Sándor az utólérhetetlen rabló amnestiát kér, becsületes életet ígér és 150 felszerelt lovassal szolgálatot az ellenség ellen. Az amnestiát megadtam neki — írja Kossuth — itt a nép örülend, ha ez embertől megszabadul.«²²

²⁰ L. O. Lt. OHB 798/1848. sz.

²¹ Csernátony okt. 3-án Hódmezővásárhelyről írt tudósítását Március Tizenötödike okt. 5.-i számában közölte.

²² Kossuth okt. 3-án kelt levelét l. O. Lt. OHB 2111/1848. sz., a Rózsa Sándornak adott amnesztialevelet u. o. *Vörös A.-gyűjt.* 1761. sz. Rózsa Sándor csapata később sok hasznos szolgálatot tett a délvidéki táborban a szerb felkelők ellen.

Így érkezett el Kossuth és kísérete a felejthetetlen út utolsó állomására, Szegedre. Szeged népe, mintha igazolni akarta volna Kossuth bizalmát, amellyel városukat az ország második fővárosává akarta tenni, minden korábbi messze felülmúló fogadtatást készített számára. Már Algyónél, a tiszai átkelésnél száztagú lovasbandérium várta, a bevonulás útvonalát pedig a városnak több, mint 7000 nemzetőre övezte. »Az éljenzéseknek, zenének és ágyúzásoknak nem volt hossza vége — írta Csernátony a Március Tizenötödikében — és a temérdek nép özönle kocsisoraink után, mint a víz az odább odább úszó hajónak utánna, rögtön betöltve az üresült tért habjaival«. A szószekekre lépő Kossuthot, »a nép emberét, a tiszta hazafit koszorúk boríták el, melyeket gyöngéd nőkezek szórának«. ²³ Kossuth beszéde — az egyetlen, amelynek szövege a toborzóúton tartott beszédek közül ismeretes — méltó volt a fogadtatáshoz és csodálatos művészettel játszott a tömeghangulat pattanásig feszült húrjain. A szónok kezdetben fátyolos hangja, amint beszéd közben a belső hévtől mind ércesebbé vált, sápadt arcszíne, lángoló tekintete, páratlan szónoki fordulatai, amelyekkel a hallgatóságot bekapcsolta beszéde gondolatmenetébe, mind együttvéve a lelkesedés tetőfokára emelte a tömeget, amely fedetlen fővel, felemelt kézzel, mennydörögve mondta Kossuth után az esküt: »Esküszünk a mindenható Istenre, ki védi az igazságot és a hitszerző áruolt megbünteti, esküszöm, hogy hazánkat védeni fogom, és karomat felemelhetem! Nem tudni, a szónok ragadta-e magával inkább a tömeget, vagy — amint Kossuth mondta — ő tanult lelkesedést a tömegtől, de biztos, hogy Kossuth őszintén hitte és egész életén át vallotta azt, ami itt, a szegedi fogadtatás hangulatában érlelődött meg véglegesen benne: »Olly hatalmasnak hiszem én a népet, hogy ha felkel és összetart, a ropogva összerogyó ég boltozatait is képes fenntartani erős karjaival«. És el lehet-e képzelni azt a lelkesedést, amelyet akkor ébresztett Szeged népében Kossuth, amikor elmondta, hogy a haza veszedelmének láttán, az ősök véres kardja példájára hogyan ragadott zászlót a kezébe, »megecsküdvé, hogy addig nem nyugszik, szegény fejét addig nyugalomra nem hajtja, amíg az elárult haza fiait szabadságának megmentésére annak árulói ellen zászlaja alá nem gyűjti«. »De most — folytatta itt Kossuth csodálatos szónoki fordulattal — miután Szeged népének lelkesedését látom, bizvást összehajtom e zászlót, e zászló nem enyém többé, én Szeged zászlaja alá állok. És én bízom a magyarok istenében, bízom Szeged népének lelkesedésében, hogy kevés idő múlva mentve lesz e hon; ha pedig a hadi szerencse kevésbé mosolyogna a fegyverünkre, ha netalán a végrehajtó hatalom az armány által a fővárosból kiszoríttatnék, azon esetre Szegedet oly pontnak tekintem, melyről a haza szabadságát a nemzet függetlenségét megmenteni erősen hiszem«. ²⁴

A sikerekben gazdag körút Szegeden elérte tetőpontját s Kossuth készülődött, hogy a Honvédelmi Bizottmánynak tett ígéretéhez képest »éjjel nappal siessen Pestre«. ²⁵ Elindulása előtt azonban még kiáltványt intézett azokhoz a tiszántúli megyékhez, — Csanádhoz, Békéshez, Szatmárhoz, Biharhoz — amelyekbe, eredeti terveitől eltérően, már nem tudott elmenni. Ebben

²³ Csernátony utolsó tudósítását a szegedi fogadtatásról l. a *Március Tizenötödike* okt. 9.-i számában.

²⁴ A többhelyütt kiadott szegedi beszédet a *Kossuth Hírlapja* okt. 15.-i száma közölte le először, a közléshez fűzött megjegyzés szerint emlékezet után. A szegedi tartózkodásra l. még *Reizner J.* leírát, *Szeged története*, Szeged, 1899. II. k. 106. s. köv. o.

²⁵ Fentebb ismertetett vásárhelyi levelében Kossuth azt ígérte a Bizottmánynak, hogy csütörtökön, okt. 5.-én indul és másnap Pesten lesz.

a kiáltványban, amelynek megragadó ereje alig marad el a szegedi beszéd mögött, még határozottabban bontakozik ki Kossuth nagy terve a népháborúról, arról a hólavínáról, amely »a hazaszeretet tiszta feje havában odább és odább hengeredve, a harevágynak és minden áldozatrai készségnek olly óriási nagyságára nő, miként roppant erejével okvetlen szétzuzand minden ellenállást, melyet elébe a gonosz szándék emelt«. »Most csak írhatom — mondja tovább a kiáltvány — mit mondani akartam, s az abban áll, hogy keljen fel minden, ki csak karját bírja és keblében becsületes szívvel bír, a haza védelmére és az ellenség megsemmisítésére. Semmi egyezkedés az árulókkal, kik összeesküdtek a magyar nemzet ellen! A ki minket kővel sujtott, sujtsuk menykővel, hogy el ne árulhassák többé háládatlanul a magyar népet.« Igéri Kossuth a tiszántúli megyék derék magyar népének, hogy »ha ki lesz irtva a gyom, ha lekaszálva leend a hitvány bogáncscsapat«, akkor majd elmegy közéjük, »hogy megüljék torát édes hazánk letiport elleneinek«, elmegy megköszönni nekik, hogy szerették a hazát és megüli velük »a kivívt diadalmak áldomását.« E szent cél elérésére — fejeződik be a kiáltvány — kérlek benneteket arra, alakítsatok minél több önkéntes csapatokat, mellyek a hazaszeretet szent indulatjától lelkesítve vállalkozzanak az ellenség kiirtására . . . Kérlek másodsor arra, alakítsátok, rendezétek mindenütt az általános népfelkelést, miszerint készen legyen a nép az első intésre kimozdulni helyéből, mint az özönvíz és leseperni hazánk szent földéről az ország ellenségeit. Legyen készen a nép, hogy ha közébe lép az ország küldöttje a szabadság zászlójával, százezrek mozduljanak ki édes hazánkat megmenteni, a nép szabadságát megőrizni.²⁶

A százezreket megmozgató népháború, az igaz hazaszeretettől fűtött tömegek megmozdulása, ez az erő Kossuth szerint, amely képes a hazát a legváltóságosabb helyzetében is megmenteni s a magyar nép tömegeivel való közvetlen találkozás meggyőződéssé szilárdította benne a hitet, hogy meg is fogja menteni. Ebben a meggyőződésben indult vissza október 5-én Pestre, ahová az eredeti tervektől eltérően csak 7-én hajnalban érkezett meg,²⁷ éppen jókor ahhoz, hogy az országgyűlést feloszlató és Jellacsicsot teljhatalmú biztossá kinevező királyi rendelet által felkavart kedélyeket a saját hitével megnyugtassa és megerősítse. Az október 7-i ülésben biztosította a képviselőket, hogy »hazánk szabadságának, igaz ügyének oltalmára az összes magyar nép egytől egyig, ha kell utolsó csepp vérig felkelni és halni kész inkább, mintsem hogy ezen országot eltipratni engedné. Ha látták volna önök uraim — folytatta Kossuth — miként fogadta a Tisza partján lakó magyar nép csekély felhívásomat, hallották volna önök, hogy nem én öntöttem lelkesedést a népbe, hanem én vettem tőlük erőt és lelkesedést, ha látták volna, hogy felhívás nélkül 20—30 ezrenként mindenik esküdött az örökkévaló istenre, megbosszulni minden árulást és kipusztítani a hon ellenségeit, megnyugtatom önöket uraim, ha azt mondom, egy szó a nemzet képviselőitől és nem kerül bele három hét és 300.000 ember fegyverben áll.«²⁸ A képviselőház határozott állásfoglalása a Kossuth által előterjesztett, s a királyi manifesztumot visszautasító, megbélyegző határozat és az önvédelmi harc vállalása mellett nem kis mértékben Kossuth bizakodó bejelentésének volt a következménye.

²⁶ Kossuth kiáltványát l. *O. Lt. Vörös A.-gyűjt. 1070. sz.*

²⁷ V. ö. Csernátony utolsó ütilevelével a *Március Tizenötödike* okt. 9.-i számában.

²⁸ Kossuth beszédét l. a *Közlöny* okt. 9.-i számában.

Nem zárhatjuk le Kossuth toborzó körútjának ismertetését anélkül, hogy ne próbálnánk meg, ha hézagosan is, de ábrázolni azt, hogy a mérhetetlen lélektani hatáson túl milyen erőket mozgatótt meg Kossuth ténylegesen a veszélyeztetett haza védelmére.^{28a} Az út egyes állomásairól szóló jelentések, néha maga Kossuth beszámolói is, közöltek ugyan számadatokat a megmozgatott tömegekről, azonban természetesen csak az első, felületes benyomások alapján s a népfelkelés további szerveződése során a méretek sokszor módosultak. És itt kell megjegyezni azt is, hogy az alföldi és tiszántúli népfelkelést a Honvédelmi Bizottmány még teljes kibontakozása előtt átmenetileg leállította akkor, amikor Jellacsics futásával a főváros közvetlen fenyegetettsége megszűnt,²⁹ s maga Kossuth is, hazatérőben Kecskemétről október 6-án olyan utasítást küldött Szegedre és a Tiszántúl városaiba, hogy a felkelt tömegek a további parancsig térjenek vissza lakóhelyükre.³⁰ Vannak azonban forrásaink, amelyek felvilágosításokat adnak a Kossuth által hirdetett népfelkelés megszervezésének további folyamatáról, méreteiről, elindulásáról, alkalmazásáról és sikereiről. Ilyen források azok a jelentések, amelyekben a Kossuth által kinevezett helyi biztosok beszámolnak Kossuthnak végzett munkájukról és további utasításait kérik. E beszámolók alapján meg tudjuk állapítani a felkelt nép létszámának alsó határát s megfelelő helyesbítésekkel nagyjából helyes képet alkothatunk magunknak a Kossuth által elindított népmozgalom méreteiről.

Az út első állomásáról, Ceglédről, Kossuth fentebb ismertetett levele szerint,³¹ már az első napon 3000 gyalogos és 150 lovas indult el Pest irányába; Cegléddel kapcsolatban nem áll rendelkezésünkre kormánybiztosi jelentés, de Egressy Gábor idézett tudósításában azt írta, hogy »Cegléd városának minden lakosa talpra lón állítva 24 óra alatt, a Duna partjain táborba szállandó s az áttörni készülő rablóhadnak útját állandó.« Éppen a többi városnál megismert gyakorlat alapján fel kell tételeznünk, hogy az első nap elindultakat a következő napokban, a megszervezés és felszerelés ütemének megfelelően újabb csapatok követték. Egy szept. 27-i kunszentmiklósi jelentés szerint azon a napon ott is keresztülvonult 600 ceglédi nemzetőr Duna-földvár irányába. ^{31/a} Nagykorösről a Kossuth által megbízott Gubodi

^{28/a} Szükséges ennek a kérdésnek a tisztázása azért is, mert bizonyos elemek, amelyeknek érdekében állt kikeinyelni, meghamisítani a magyar népnek a szabadságharcra vonatkozó áldozatvállalását, a sz. mtanuk elhalta után sok hamis hírt hoztak forgalomba a Kossuth által szervezett népfelkelés kapcsolatban. Így pl. Szentesen a szerző gyermekkorában eleven volt az a »hagyomány«, hogy a városból Kossuth felszólítására összesen kettő mentek el a népfelkelés felé, de Szolnokról azok is visszaszöktek. Szegedről hasonló híresztelés szerint háman mentek volna el. A ceglédi népfelkelőkkel kapcsolatban az a hír terjedt el, hogy Perczel hazaküldte őket a táborból gyávaáguk miatt. Ezeknek a híreszteléseknek a valóságát és célzatosságát az alábbi hiteles adatok fényesen leleplezik.

²⁹ A Bizottmány okt. 4-i rendelete szerint a hadiesemények következtében »a csongrádi, szentesi, szegvári, vásárhelyi és szegedi népnek . . . Pestre szállítása jelenleg feleslegessé vált«, ezért utasította őket, hogy »maradjanak hon, de azért a haza szent ügye iránt felmelegült szívet kihülni ne engedjék s minden pillanatban készek legyenek, hogy a legelső felszólításra oda, ahova kell, megjelenhessenek.« (O. Lt. OHB 851/1848. sz.)

³⁰ Kossuth Kecskemétről okt. 6-án este 6 órakor Szegedhez írt utasítását l. a *Szeged Városi Közlevéltárban*, 356/1848. közgy. sz. alatt. Ugyanekkor a többi városnak is küldött hasonló szövegű utasítást.

³¹ L. előbb, 151. o.

^{31/a} L. *Kossuth Hírlapja*. szept. 30. sz.

Sándor kormánybiztos már szeptember 27-én, két nappal Kossuth otléléte után jelentette: »A tegnapi és mai napon a Duna balpartjára, Szalkszentmárton vidékére 1082 embert a felkelők táborába szállítottam s folyvást minden fegyverfogható embert szállítani fogok.«³² Az út következő állomásáról, Kecskemétről Kossuth első becslése szerint az első napokban 5000 ember indult el a táborba,³³ október 1-én pedig Pázmándyhoz írt levelében már 8000 kecskeméti önkéntesről tett említést.³⁴ S hogy ezek az adatok mennyire nem voltak túlzottak, arról meggyőződhetünk, ha egybevetjük őket Kossuth kormánybiztosának, Fejes Jánosnak jelentéseivel. Fejes már szeptember 29-én jelentette Pestre: »Kossuth Lajos országos biztos úr által a kecskeméti népfelkelés megindítására és vezérlésére egyik biztosnak f. hó 26-án kineveztetvén, van szerencsém jelenteni, miként biztos társam Hajagos Illés úr tüstént másnap, az az 27-én vezetett Szalkszentmártony alá 500 gyalog, fél részben puskával, fél részben kaszával fegyverzeteket, kik a kitűzött helyre 28-án megérkeztek; alólírt pedig 28-án vezettem háromezer gyalog és hetvenkilenc lovast Szabadszállás határáig, hol a sereget Király Károly kapitány gondjaira bízva, magam újabb sereg vezérlete végett ezen éjjel haza utaztam. E seregnek fele fegyverrel — puska és kasza — van ellátva s a parancsolt helyre 29-én reggel érkezend. Mai napon, azaz 29-én vezetni fogok egyezeröttszáz, vagy kétezer felkelőt, mely nagyobb részben fegyvertelen sereg a Duna partján lészen 30-án reggel s fegyverrel ott helyben fog elláttatni; lovas mily számban jön, mai napig még nem tudhatom«. Ezzel azonban még nem zárult le a kecskeméti nép özönlése Kossuth zászlaja alá. »A rögtönzés — írja tovább Fejes népfelkelési biztos — és azon körülmény, hogy a mi lakosaink a várostól 4—5 mértföldnyi távolságra pusztákon vannak, s ehhez a bor és kukorica szüret, s végre az őszi szántás ideje van, mentsenek ki az iránt, hogy a népfelkelést három nap alatt nagyobb számban nem eszközölhettem«. A szervezés azonban tovább folyt; végleges méreteiről ugyancsak Fejes egy későbbi jelentésében azt írja Kossuthnak, hogy »a kecskeméti nép hat ezret haladó számban kelt fel a hon védelmire, melyhez járulván az ó és újkécskei, alpári és pusztapéderi felkeltek, számra egyezer és háromszázan, a sereg, mellynek egyik vezérévé kinevezni kegyeskedett, több mint 7300 főből állott.«³⁵ Kossuth tehát nem túlzott, amikor megközelítőleg 8000-re tette a kecskeméti népfelkelés számát, s egyenesen szerény volt akkor, amikor feleségéhez írt levelében Abonnyal együtt 11 000-re, majd szeptember 27-i képviselőházi beszédében Abonnyal és Szolnokkal együtt 12 000-re becsülte a felkelt nép összes erejét. A fenti számok alapján már az első három városból 12 000-nél többen szálltak táborba. Abonyra vonatkozólag Török Sándor népfelkelési biztos arról értesítette Kossuthot, »micszerint itt a népfelkelés nem a legrosszabb sikerrel ment véghez; mert azalatt, míg országos biztos úr e sorokat olvasandja, már 900 ember Kunszentmiklós felé útban van. Ezek között ugyan fegyveres ember kevés van, mert a Pestre rendelt nemzetőreink azokat elvitték, azonban fegyver gyakorlott ember van mintegy 70, a többi kaszás, villás, sat.«³⁶

³² Gubodi jelentését l. *O. Lt. OHB 2248/1848. sz. alatt.*

³³ L. előbb, 152. o.

³⁴ L. előbb, 155. o.

³⁵ Fejes szept. 29. és okt. 10.-i jelentését l. *O. Lt. OHB. 793/1848. és 1049/1848. sz. alatt.*

³⁶ Török keltezetlen jelentését l. *O. Lt. OHB. 2394/1848. sz. alatt.*

Cegléd, Nagykőrös, Kecskemét és Abony felkelt népe a pákozdi ütközetben még nem vett részt, mivel még nem érkezett meg az ütközet színhelyére. Jellacsics menekülése után a lovasok az üldözésben vettek részt, a gyalogos népfelkelők pedig Perczel és Görgey seregéhez csatlakoztak, amely néhány nap alatt szétkergette és megadásra kényszerítette a Roth tábornok parancsnoksága alatt álló horvát tartaléksereget. Hogy az Alföld fiai az ellenséggel szemben derekasan viselték magukat, bizonyíték Perczel dicsérő elismerése a kecskemétiakkal szemben,³⁷ bizonyíték a nagykőrösiek parancsnokának jelentése a hadművelet végén Kossuthhoz,³⁸ de bizonyíték elsősorban Kossuth nyilatkozata, amelyben köszönetet mondott a négy város önkénteseinek hazatérésük alkalmával. »Azok méltók a szabadságra, kik azt megvédeni képesek is — mondja ez a nyilatkozat — s azok képesek megvédeni a szabadságot, kik arra méltók. De midőn önök a csatatérről a tűzhelyeikre visszatértek, maradjanak ébren, mert a nagy kérdés még nincs megoldva, a nagy kincs teljesen nincs megmentve. És a haza számít önökre, hogy amit vitézül megkezdtek, azt ha kell, vitézül újra megkezdeni és bevégezni is fogják.«³⁹

A Duna-Tisza-köz népének alkalmá volt vitézségét és elszántságát az ellenséggel szemben is bebizonyította. Kossuth útjának további állomásairól már nem jutott el a felkelt nép a harc színterére s a Honvédelmi Bizottmány rendelkezésére átmenetileg vissza is tértek tűzhelyeikhez. A készség azonban megvolt mindenütt, s a felkeltek száma vetekedett a fentebb felsorolt városokéval. A szolnoki népfelkelési biztos, Halasy Kázmér szeptember 30-án azt jelentette Kossuthnak, hogy mivel »Szolnokban a sóház és pénztárnak őrzése, úgy az itt létező tábornak szükségeire és a keresztül vonuló katonaságnak több előfogatok, lelmi tárgyak kiszolgáltatására sok egyének kívántatnak, nehogy az összes nép kivonulásával hátramaradás, vagy rövidség történjék, csak 1000 egyének október 1-ő nap reggeli óráiban a szomszéd községekből rendelt kocsikon leendő elindulásukat rendeltem . . . A kiinduló nép kaszákkal, egyrésze lőfegyverekkel van ellátva. Lovasok 100-an vannak«. Örömmel jelentette ezenkívül Halasy, »miszerint Heves megyei Törökszentmiklós és Tiszaföldvár nagyobb községektől e mai napon azon tudósítást vettem, hogy ők megértvén szegény hazánk vészteljes állapotját, annak megmentésére a megrendelendő helyre lemenni készek.«⁴⁰ S hogy a fenti 1000 ember csak egy része volt a Szolnok részéről elindított felkelőknek, azt bizonyítja a Jellacsics ellen harcoló sereg egy okt. 5-i létszámjelentése, amely szerint Ivánka őrnagy seregében többi között 2000 szolnoki önkéntes is van.⁴¹ A Szolnok környékén felkelt és Halasy által Pestre irányított népből kerülhetett ki az a 2000 kun lovas is, akiket Pázmándy visszaküldött, mivel csak »csákány és fokos forma fegyverekkel« voltak felszerelve.⁴² Csongrádról október 8-án írta Bene Lajos népfelkelési biztos a Honvédelmi Bizottmánynak, »hogy az öszves lakosság — számra mintegy 3000 — 600 kocsival e percben indítatik meg. Ezek közt mintegy 6 vagy 7 száz nemzetőr szuronyos fegyverrel bánásban begyakorolva

³⁷ Fejes hivatkozik rá említett okt. 10.-i jelentésében.

³⁸ L. O. Lt. *Nemzetőrségi Haditanács 6331. sz.*

³⁹ L. O. Lt. *OHB 1089/1848. sz.*

⁴⁰ Halasy jelentését l. O. Lt. *OHB 820/1848. sz.* alatt; mellette a Honvédelmi Bizottmány válasza, hogy a lovasokat az említett községekből irányítsa Pestre, a gyalogosok maradjanak otthon a további parancsig.

⁴¹ A jelentést l. O. Lt. *OHB 2196/1848. sz.* alatt.

⁴² V. ö. Pázmándynak okt. 5.-én. Csányihoz írt levelével, O. Lt. *Csányi-iratok 1274. rakt. sz.*

van«. Ezek számára, »hogy a többieket is némileg megvédhessék«, szuronyos fegyvereket kért a Bizottmánytól Bene.⁴³ Szentesről Müller Lajos népfelkelési őrnagy jelentette október 5-én, hogy »Kossuth Lajos úrnak sürgönyös azon rendelete következtében, miszerint be nem várva a szentesi összes népfelkelő seregek tökéletes organisatioját, a már útba indítható tömeget haladéknélkül indítsa meg Csepel szigetre«, jelenti, »miképen egy 554 főből álló gyalog csapat f. hó 5-én a városból kocsikon elindulván, az napon a Tiszán átkelve Csongrádon, 6-án Kunszentmiklóson teendő állomások után 7-kén rendeltetése helyére érkezend. Ezen csapatban 34 szuronyos, 68 magánypuskával, 27 pisztollyal, 163 lándzsával, 29 fokossal, 21 vasvillával, 15 karddal, 7 kaszával, 7 baltával felfegyverzett egyén található, mihez képest még 254 egyén felfegyverést igényel; továbbá ugyan e napon Lajosszállás és mágosci pusztán lakók 246 főre menő, s útjukat gyalog folytatva ma estvére Szentesre érkező és 6-án Csongrádon, 7-én Kecskeméten, 8-án pedig Kunszentmiklóson tartandó állomások után 9-én rendeltetése helyén megjelenő felkelő nép seregbeliek csapata szinte útnak indítván, ezen gyalogcsapat fegyverzeté 30 magánypuskából, 50 lándzsából és 166 vasvillából áll.«⁴⁴ Szegvárnak és környékének népfelkelési biztosa ugyancsak október 5-én azt jelentette Kossuthnak, »hogy az ezen kerületből felkelendő népesség száma mintegy 2200 gyalog és 50 lovas egyénekből fog állani; ezek közül 62-en rendes katonai fegyverrel, mintegy százán vadász puskákkal, a többiek részint lándzsával, kifeszített kaszával, fejszével és vasvillákkal, a lovagok pedig nagyobb részint pisztolyokkal, kardokkal és fokosokkal vannak felfegyverkezve; a lőszerekre nézve nagy hiányban lévén«, az iránt rendelkezést kért a kormánybiztos és jelentette, hogy hetedikén indulnak, és három napos út után érkeznek meg Csepel szigetére.⁴⁵

Kossuth útjának két utolsó állomásáról, Hódmezővásárhelyről és Szegedről csak kevés adatunk van arra, hogy meddig jutott a népfelkelés megszervezése és kezdeteiben milyen méretű volt. Nyugodtan feltehetjük azonban, hogy amint a Kossuthot körülvevő lelkesedés is ebben a két városban érte el a tetőfokát, ugyanúgy az eredmény is itt lett volna a legnagyobb, ha akkorra, a dunántúli hadifejlemények után, a Honvédelmi Bizottmány nem hagyta volna abba a tiszántúli népfelkelés talpraállítását. Vásárhelyről csak annyit tudunk, hogy népe október 5-én »roppant tömegben« indult el a Dunához, a közbejött rendelkezés folytán azonban Szabadszállásról visszatért.⁴⁶ Szegeden Kossuth már csak arról tárgyalt, hogy néhány ezer felkelőt a szerbek ellen harcoló csapatokhoz küld, végül azonban megelégedett azzal, hogy egy 500 főnyi felszerelt lovascsapat felállítására és két új honvédszászlóalj megnevezésére adott ki utasításokat.⁴⁷ A tiszántúli népnek azonban hamarosan alkalma volt

⁴³ Bene jelentését l. O. Lt. OHB 2221/1848. sz. alatt.

⁴⁴ Müller jelentését l. O. Lt. Kossuth Polizei-Akten 126. sz. alatt.

⁴⁵ Sántha jelentését l. O. Lt. OHB 2232/1848. sz. alatt.

⁴⁶ V. ö. a *Kossuth Hírlapja* okt. 14.-i számában közölt vásárhelyi tudósítással. (459. o.)

⁴⁷ V. ö. Kossuthnak a szegediekhez intézett búcsúlevelével (*Szeged Városi Közlevéltár 355/1848. közgy. sz.*) és Cseréy őrnagynak, Kossuth megbízottjának jelentéseivel okt. 9.-éről és 10.-éről. (O. Lt. *Nemzetőrségi Haditanács 5637. Torontáli csomó 5424., 5425. sz.*)

bebizonyítani lelkese dését és helytállását. A szerbek Nagybecskerek és Óbecse ellen intézett támadása után Kossuth október 15-én elrendelte a szegedi, vásárhelyi, szegvári népfelkelők elindítását, Szentés népe pedig ugyanakkor az aradi tábor erősítésére indult el.⁴⁸

A számszerű adatok mellett tanulságos egy pillantást vetni a felkelt nép szociális összetételére is.

Ha a Kossuth útja nyomán feltámadó népfelkelés helyi forrásait megvizsgálunk, kétségtelen bebizonyosodást nyerne az a tény is, hogy ebben a népmozgalomban az oroszlánrészt éppen azoké a rétegeké volt, amelyek mostoha gyermekei voltak a hazának s amelyekről a márciusi törvényhozás is megfélekedett. Hiszen ennek a valószínűségét a fentiekben idézett források is alátámasztják. Találunk ezekben títalásokat, hogy a nemzetőrség — a helyi társadalom tehetősbeinek gyülekezőhelye — vagy már valamelyik táborban van, vagy helyi kötelességei miatt nem csatlakozhat a népfelkeléshez, ha pedig csatlakozik, akkor pontos száma is meg van mondva, mint pl. Csongrád esetében. De mindennél többet mondanak azok a leírások, amelyek a kiinduló népfelkelés fegyverzetéről számolnak be. A többségében zsellérakosságú Szentés esetében pl. azt látjuk, hogy a tehetősebbek 34 szuronyos fegyvere, 68 vadász puskája, 27 pisztolya és 15 kardja mellett 163 lándzsa, 29 fokos, 21 vasvilla, 7 kasza, 7 balta van még a csapatban, 254 felkelő pedig teljesen fegyvertelen; a nagybirtoktól körülvevett Szegvár 2200 felkelője között pedig csak 162 lőfegyverrel rendelkező van, a többiek kaszával, vasvillával, fejszével, vagy fegyvertelenül mennek a harcba. S ha a Szentés melletti Károlyi-birtokok, Lajosszállás és Nagymágocs 246 főnyi csapatára gondolunk, amely 30 vadászpuskával, 50 lándzsával és 166 vasvillával felfegyverezve, gyalog vágott neki a közel 200 kilométeres útnak, valószínűnek tarthatjuk, hogy az Alföld, főleg a Tiszántúl 1848 őszi nagy felkelése elsősorban a parasztság szegényebb rétegeinek a megmozdulása volt, akiket a nemzetőrség nem fogadott be s akiknek a szüret, a kukoricatörés és az őszi szántás sem volt olyan gond, amely megakadályozta volna őket abban, hogy Kossuth hívó szavát kövessék. Van néhány közvetlenebb adatunk is ennek bizonyítására. Amikor Kossuth szavára október 15-e után Csongrád megye felkelői a déli táborba vonulnak, a felkelők élelmezéséről otthonról kell gondoskodni. A megye legnagyobb birtokosát, Károlyi István grófot október 23-án arra kéri tiszttartója, hogy mivel főleg Szegváron tömérdek olyan szegény család van, amely nem tud élelmezést küldeni a táborban levő hozzátartozóknak, járuljon ő is hozzá az ezek élelmezésére megindult gyűjtéshez. Annál inkább szükségesnek tartotta ezt a tiszttartó, mert — mint írta — »Méltóságod tisztjeinek nagyobb része s minden irnokai az aradi táborban állnak«, azonkívül »közel 100-ra menő béres, juhász és egyéb cselédek« is.⁴⁹ Vásárhelyről pedig azt írta a Kossuth Hirlapja a népfelkelés említett október 5-i elindulásáról, hogy »lélekemelő, de egyszersmind szomorító s mélyen leverő volt látni elindulásunk reggelén, milly hazafiui lelkesedéssel, milly roppant számmal tódult össze a nép kivált szegényebb része, s a legvagyonosabbak? a kivánt kocsikat csak a népfelkelési parancsnokok szigorú intézkedéseire állíták ki.«⁵⁰

⁴⁸ L. előbb, 46. jegyzet.

⁴⁹ V. ö. *Waldapfel* E. i. m. II. k. 226. s köv. o.

⁵⁰ L. előbb, 46. jegyzet.

Kossuth szeptembervégi és október eleji népfelkelést szervező körútja egyike történelmünk legszebb hagyományainak és jelentősége mérhetetlen mind a szabadságharc további menete, mind a magyar nép politikai tudatának fejlődése szempontjából. Nem az első eset történelmünkben, hogy a hivatalos államvezetés közvetlenül a néphez fordul a haza válságos helyzetében, de először fordul elő, hogy a nép a maga ügyének tekinti azt az ügyet, amelynek védelmére harcba hívják s testestől-lelkestől egynek érzi magát azzal, akinek ajkáról a hívó szót hallja. Ennek a népnek a személyes találkozása azzal a Kossuthal, aki a jobbagyot szabaddá tette, aki ledöntötte a társadalmi válaszfalakat, aki az adó egyrészét áthárította a volt kiváltságos osztályok vállaira, aki az ipart és kereskedelmet kiszabadította a feudalizmus béklyóiból s aki most Bécs gyarmati és politikai elnyomása ellen hívott harcba, egybe-forrasztotta az Alföld népét a magyar forradalom ügyével. Az ezekben a napokban keletkezett Kossuth-nóta mindennél szebb bizonyítéka a Kossuth és az Alföld népe között ekkor keletkezett kapcsolatnak.⁵¹ Ezekről a napokról kezdve az Alföld magyar népe biztos alapja és támasza volt Kossuth ügyének, amely szemében azonos volt a forradalom társadalmi és politikai vívmányainak összességével; a balsiker idején a szabadságharc ügye a Tiszántúlon veti meg a lábát, a Tiszántúl népe adja azt az erőfeszítést, amelyre támaszkodva ki lehet vívni a diadalmas tavaszi hadjárat kirobbanó sikereit s a bukás óráiban is azon a földön lobog legtovább az ellenállás tüze, amelyen Kossuth 1848 őszén harcba szólította a népet. S egyenes folytatása ennek a magatartásnak az alföldi magyar nép hűséges ragaszkodása egy évszázadon át Kossuth emlékéhez, a forradalmi hagyományokhoz és a magyar függetlenség ügyéhez.

S ha az Alföld népe egy évszázadra elegendő útmutatást és erőt nyert Kossuthal való találkozásából, nem kevesebb az a gazdagodás sem, amelyet Kossuth politikai egyénisége kapott alföldi útja során. Ezekben a napokban, a nép lelkesedése, önzetlen áldozatvállalása láttán erősösött meg benne fokról-

⁵¹ A Kossuth-nóta keletkezésével kapcsolatos számtalan változat közül amellett szól a legtöbb érv, amely szerint az a szegedi újoncok ajkán keletkezett 1848 őszén, októberben, amikor a 32. és 33. honvédszászlóaljkat szervezték Szegeden. (V. ö. B. E. cikkével — *A Kossuth-nóta eredete* — a Független Magyarország 1908 márc. 15.-i számában.) Ebbe az időszakba esik bele Kossuth szegedi tartózkodása is. A közismert nóta sokat emlegetett és célzatos gúnnyal magyarázott sora — »Ha mégegyszer azt üzeni, mindnyájunknak el kell menni« — egyszerűben világossá válik, ha egybevetjük Kossuth néhány Szegeden elhangzott nyilatkozatával. A tiszántúli megyékhez intézett, fentebb már említett szózatában arra szólította fel a népet, hogy a további utasításig készüljenek, rendezzék a népfelkelést, hogy »készen legyen a nép, az első intésre kimozdulni helyéből, mint az özönvíz«, »legyen készen a nép, hogy ha közébe lép az ország küldöttje a szabadság zászlajával, százezrek mozduljanak ki édes hazánkat megmenteni« stb. Szegedhez október 6.-án intézett búcsúzó soraiban pedig biztosította a város népét, hogy »kis idő múlva itt lesz az alkalom, melyben Szegednek lelkes magyar népe beváltja az esküt, mellyel esküdtött« és ezért úgy rendelkezett a népfelkelésről, hogy az »haladéktalanul organizáltassék ugyan, de a városból mindaddig ki ne indíttassék, míg ez iránt hivatalos felszólításom nem érkezendik.« A népfelkelés teljes leállításáról rendelkező, Kecskemétről írt levelében pedig arra figyelmeztette a szegedieket, hogy »még sok felől borong a veszély« s ezért »az Isten és haza nevében kérte« Szeged népét, hogy »legyen készen, legyen lelkesült, hogy első intésre lecsaphasson mint a villám hazánk ellenségeire és írta ki őket a magyar földről.« (A két levélre 1. a 30. és 47. jegyzetet). Kossuthnak ezek a felszólításai ismertekké váltak városszerte; átment a köztudatba, hogy Kossuth újabb üzenetére tappra kell állni minden fegyverfogható embernek s eléggé valószínű, hogy ebben a légkörben, a készülődő népfelkelők és az alakulóban lévő honvédszászlóaljok újoncai ajkán jött létre az egyik legszebb magyar katonadal, a Kossuth-nóta szövege.

fokra az a meggyőződés, hogy a nép megfelelő vezetés mellett biztos támasza lehet a szabadság, a függetlenség ügyének s hogy a felkelt nép ereje a népháború jól felhasználva eldönheti a szabadságharc sorsát. Ehhez a meggyőződéséhez szilárdan ragaszkodott az egész szabadságharc alatt, vállalva érte a harcot a hivatásos katonák, elsősorban Görgey ellenszenvével szemben, s minél többet csalódott a hivatásos hadvezérekben, annál szenvedélyesebben fordult vissza mindig a népháború gondolatához. S hogy a nemesi vezetésű s a haladó középnemességre alapozott magyar reformmozgalom forradalmi önvédelmi harcra fejlődött át és tömegbázisa olyan mértékben kiszélesedett, hogy 1848 őszén már az egész magyar népet magába foglalta, abban is döntő része volt Kossuth és a nép személyes találkozásának. Ennek a találkozásnak az emléke végigkíséri Kossuthot is haláláig s döntően befolyásolja azt a harcot, amelyet a kiegyezés korában száműzetéséből vív a magyar függetlenségért.

BARTA ISTVÁN

AZ AMERIKAI IMPERIALISTÁK SZEREPE A HORTHY-FASIZMUS STABILIZÁLÁSÁBAN (1924—1929)

I.

A cári uralom felett győzelmet arató orosz proletáriátus példáján lelkesülve Délkelet-Európa népei szétverték a népek másik börtönét, a reakció másik oszlopát, a Habsburg-birodalmat. Megszületett az önálló Magyarország, melynek szabadságát és függetlenségét a magyar proletáriátus hősi harcokban védelmezte.

A magyar függetlenség ügye azonban a Tanácsköztársaság leverésével elbukott. A magyar burzsoáziának, amely győzelmét az antant szuronyainak köszönhette, nem volt szándéka az önálló magyar állam kivívása. A Habsburg-háztól való elszakadás, a Habsburg-birodalom felbomlása a magyar és nemzetközi reakció akarata ellenére következett be.¹ Horthy kormányának önállósága botcsinálta önállóság volt. Ez a magyarázata annak, hogy Horthy-Magyarország önállósága az ország függetlenségének elvesztését jelentette. A magyar burzsoázia nem vívhatta ki győzelmét a magyar nép felett és nem tarthatta volna meg uralmát egy percig sem, ha nem támaszkodott volna a nemzetközi reakció állandó támogatására. A magyar nagybirtok és finánc-tőke jobban félt a néptől, mint a külföldi imperialistáktól.

A levert proletárdiktatura után a magyar burzsoázia kétszeres erővel és étvágygal vetette magát a visszaszerzett paradicsom kiaknázására, fokozta az elnyomást, a kizsákmányolás új módszereit honosította meg és megkezdte a gazda nélkül maradt ország kiárusítását.

Magyarországon az 1919—20-as években a kontinensen uralkodó angol-francia tőke parancsolt. Horthyék szélesre tárták a kapukat az angol, olasz és francia tőke előtt, de keresték a kapcsolatot az amerikai tőkés csoportokkal is és elutasítottak minden más európai tőkeérdekeltséget, amely Magyarországon befektetést kísérelt meg.²

A külföldi tőkésnek és a velük szövetkezett magyar burzsoázia érdekeit szolgálta a fehérterror munkásnyúzó politikája. A proletárdiktatura bukása után azonnal leszállították a munkabéreket és ugyanakkor szigorú teljesít-

¹ *Turok V.*: Az amerikai imperializmus rablótervei Délkelet-Európa országaiban 1919-ben. Voproszi Isztorii 1950. 11. sz.

² Elutasítják a »eseh s egyéb nem kívánatos idegen tőkék térhódítását«. O. L. Küm. Gazd. Pol. 1920—28 258. Nem fogadnak el német kölcsönajánlatokat sem, mivel azt »a volt ellenséges és semleges államok nem fogadnák rokonszenvesen«... OL. Küm. Gazd. Pol. 1923—79 368.

ménybért vezettek be.³ A nyílt bérleszállítás mellett a kizsákmányolás burkoltabb, de sokkal kegyetlenebb eszköze volt az infláció.

Az infláció a háborúval indult el, az ellenforradalom győzelméig azonban aránylag nem volt nagymértékű. Öt év alatt, a háború kitörésétől az ellenforradalom első hónapja végéig 9.87-szeresére romlott a korona. A következő öt hónapban azonban (1920 január végéig) 49.21 az infláció mértékét mutató szorzószám! Az ellenforradalom ötödik évében pedig a korona eredeti értékének 15.030-ad részére csökkent.⁴ A drágaság fokozódott, de a bérek és fizetések emelkedése távolról sem követte az infláció rohamos növekedését. Az életfenntartási költségek drágulása a békebeli színvonalhoz képest 1922 elejére 84-szeres lett. »A jövedelmek szaporodása messze elmaradt az élet drágulásától és így az életszínvonal állandóan süllyed« — állapítja meg a Horthy-külgyminiszterium (természetesen nem a nyilvánosság számára).⁵ A bérek színvonala rohamosan csökkent — a burzsoázia haszna pedig mértéktelenül fokozódott. (Nem szólva az infláció nyújtotta egyéb spekulációs nyerészkedési lehetőségekről.) »Sohasem próbáltuk eltitkolni, vagy pláne letagadni, hogy a munkásság életstandardja alatta van a békebelinek,« — írja a GyOSz lapja, a Magyar Gyáripár, de azonnal hozzáteszi, hogy »ez a leszorított nívó... a háborút veszített... ország életstandardja.«⁶ A mértéktelen kizsákmányolásnak, a reálbérek megsemmisítésének, az inflációnak elindítója — igaz — a háborus gazdálkodás volt, de a pénzromlás az ellenforradalom győzelme után öltött katasztrófális méreteket. Az inflációt a magyar nagybirtok és a finánctóke tudatosan szabadította rá az országra. Az infláció kibontakozása nem a »háború«, a »háborúvesztés«, hanem céltudatos pénzügyi politika műve volt.^{6/a}

Az infláció az egész magyar uralkodóosztálynak óriási hasznot és régi adósságaik javarészeinek megsemmisülését eredményezte. Az inflációt, amely bizonyos határon túl a normális üzleti életnek és termelő tevékenységnek akadályává váltott, a burzsoázia addig vette igénybe, amíg lehetőség nem nyílt arra, hogy külföldi tőke segítségével hajtsa végre a stabilizációt.

Természetes, hogy a GyOSz mereven elzárkózik minden olyan terv elől, »amely a munkabéreknek a mindenkori indexszámokhoz igazodó megállapítását tenné kötelezővé,«⁷ hiszen az inflációs haszonszerzés egyik legbőségesebb forrása az ár- és bérszínvonal eltéréseiből fakad.

Az infláció azonban nemcsak a hazai, hanem az angol, francia és olasz burzsoázia érdekeit is szolgálta. »A hazai nyersterményeknek a világgpiaci árakhoz viszonyított olcsósága, a hazai munkabérek aránylagos alacsony volta, mind olyan körülmények, amelyek majdnem minden vállalat létesítését

³ A Kereskedelmi Bank egyik feljegyzése (1919 aug. 28.) elmondja, hogy »A kőbányai és lábatlani cementgyárnak mintegy 300 munkása fizetés nélkül szabadságoltatott.«
»A budai téglagyár üzemben van és a szovjet munkabéreknek 50%-os redukcója és az akkordmunka bevezetése mellett dolgozik.«
»A cementkereslet előreláthatólag nagy lesz és a gyártmány jó áron lesz értékesíthető.« K. B. Titk. 1651 (I.) XXX—3.

⁴ Statisztikai Évkönyv XXXIV. k. 1926. 157. o. alapján.

⁵ OL. Küm. Gazd. Pol. 1922—55338.

⁶ 1922. I. 16. 2. o. Ezt és a Magyar Gyáripárból vett többi idézetet Karsai Elek volt szíves rendelkezésemre bocsátani.

^{6/a} Az infláció kérdésének tárgyalása e tanulmánynak nem feladata. Szándékom, hogy egy másik tanulmányban foglalkozzam ezzel a kérdéssel.

⁷ Magyar Gyáripár 1922 okt. 1. 6. o.

jövedelmezővé kell, hogy tegyék». ⁸ A fehérterror kormánya igyekezett olcsóvá tenni az imperialista fináncotke számára az ország gyarmatosítását. És a gyarmatosítók »potom pénzen« vásárolták össze a magyar vállalatok egész sorát, anélkül, hogy új tőkét hoztak volna és fokozták volna a vállalatok termelőképességét. »A gazdasági okkupációnak ez a módja azonban a magyar nemzetgazdaságnak nem áll érdekében«. ⁹

Igen, az éhes és kapzsi külföldi imperialistákkal való osztozkodásnál sok keserű falat jutott a magyar burzsoáziának. A csepeli szabadkikötő építésével a kormány a francia fegyvergyáros és bankár céget, a Schneider és Társát bízta meg »s ezzel Magyarországnak közgazdasági szempontból egyik legfontosabb szervét olyan mértékben szolgáltatta ki egy idegen pénzcsoportnak, amely még a legyőzött nemzetek történetében is példátlanul nevezhető« — írja a Fővárosi Közmunkák Tanácsa a pénzügyminisztériumhoz intézett tiltakozó feliratában. ¹⁰

Keserű falat volt az olaszoknak biztosított textilbehozatali kontingens ügye is. »Az olaszoknak biztosított behozatali kontingensek egyes iparágakra valósággal katasztrófális hatással voltak és például a hazai cérnaiparban azt eredményezték, hogy ez a még egészen fiatal és csak nagynehezen, kormánytámogatással... fejlődésnek indult ipar kénytelen volt üzemeltetni a külföldi behozatal hatása alatt 1/5-re redukálni...«. ¹¹

Az angolok már az ellenforradalom első hónapjaiban emelni kívánják a MFTR alaptőkéjét, azaz birtokukba akarják venni a vállalatot. Ha nem egyeznénk meg velük, — írja a magyar külügyminiszter — »számolnunk kellene azzal a lehetőséggel, hogy az angolok teljes befolyásukkal... ellenünk fordulnának«. ¹²

A magyar burzsoáziának — mint mindig — le kell nyelnie a keserű falatokat a »politikai előnyök« érdekében. A magyar burzsoázia csak úgy tarthatta fenn uralmát a kizsákmányolt magyar dolgozók felett, ha az ország alapvető érdekeit elárulta. A kormány országáruló tevékenysége felháborodással töltötte el a dolgozókat. ¹³

Ha a magyar üzemek eladása hazaárulás, minek nevezzük azt, amikor a magyar kormány az angolok hírszerzőit fizeti az állam pénzén? Több ilyen esetről tudunk. Álljon itt két példa. 1928-ban egy T. V. Robinson nevű angol »számvetési szakértő« öt héten át tanulmányozta a magyar kormány költségén a pénzügyminisztériumban »a magyar állami számvetelt«. Robinson úr

⁸ OL. Küm. Gazd. Pol. 1920—35 336. A párizsi követhoz, 1920 nov.

⁹ T. i. a külföldi tőke »leginkább... arra szorítkozik, hogy a meglévő magyar vállalatokat a mai valutáris viszonyok mellett aránylag potom pénzen a saját érdekkörébe vonja, anélkül, hogy ennek fejében Magyarországra új tőkét juttatna... és ezen tőkezszaporulat által az érdekkörébe vont vállalatok termelőképességét fokozná...« U. o.

¹⁰ OL. P. M. Eln. 1931—1565. (1921. III. 16.)

¹¹ OL. Küm. Gazd. Pol. 1922—119 699. A Magy. Textiliparosok Orsz. Egyesületének felirata. A textilgyárosok az olaszoknak biztosított behozatali kontingens eltörlését kérték. A kérést nem teljesítették.

¹² OL. Küm. Gazd. Pol. 1921—33 676. (14 458). A minisztertanács elöterjesztés az engedmény alapján támogatást vár az angoloktól nemzetközi tárgyalásokon.

¹³ ». . . A vasutasok körében mindjobban terjedő hírek szerint a francia részvénytársaság eddig a MÁV gépgyára, a diósgyőri vasgyára, Déli Vasútra és egy pár kisebb helyi érdekű vasút megvásárlására kötötte volna le magát. Az eladásról ingerült elkéserevéssel, mint hazaárulásról beszélnek...« Budapesti Katonai Várospancsnok-ág »T. Osztálya« helyzetjelentés. OL. ME. 1920. XXXVII—6260

ötheti budapesti tanulmányútja 6059 pengőjébe került a magyar államnak. A végén még a magyar pénzügyminiszter mondott köszönetet az angol kormánynak »azért a szívességért és előzékenységért, amellyel Robinson urat a m. kir. kormány rendelkezésére bocsájtották.«¹⁴ Az angol fináncsőke ügynöke volt — a magyar kormány költségén — Sir William Goode is. Goode a magyar kormány tagjaival közvetlen kapcsolatot tartott fenn. A külügyminisztérium legbizalmasabb irataiba betekintése volt.¹⁵ A nyilvánosság előtt Goodé neve csak néha szerepelt, mint például »az éppen Magyarországon tartózkodó neves angol újságíró és pénzügyi szakértő.«¹⁶ Csak az angol Who's who-ból tudható meg, hogy Goode 1923-tól 1941-ig a magyar kormány mellett »nemhivatalos pénzügyi« tanácsadó volt, hogy a proletárdiktatura idején Bécsben tartózkodott mint az Európai Segélybizottság angol igazgatója. (Az ellenforradalmi ARA segélyekről a továbbiakban sz. ólesz.) Goode tehát az angol imperialisták ügynöke volt, aki Bécsből az ellenforradalom győzelme után Magyarországra jött és összekötő volt az angol fináncsőke és a magyar kormány szervei között. A magyar kormánytól minden nyélbeütött kölcsön után honoráriumot (pl. a Földhitelintézet kölcsöne alkalmával 2000 fontot¹⁷) és ezenkívül havi 150 angol font díjazást kapott.¹⁸ Sokba került a magyar népeknek a Horthy-kormány áruló tevékenysége! Goode ezzel szemben angol lapokban cikket írt a magyarországi nyílt szavazásos rendszer védelmében.¹⁹ Többek között a frankhamisítási ügy idején is igénybevétték Goode szolgálatait, hogy az angol sajtót »megfelelően informálja.«²⁰ Jó áron sok angol polgár volt hajlandó védeni az ellenforradalmi Magyarországot. Ezekből toborzódtak Magyarország angol »barátai«, akikről himnuszokat zengtek az újságok. A legelőkelőbb angol textilgyárosok egyike, aki Magyarországon »igen nagy-szabású üzleteket kötött«,²¹ egyízben az angol kormány kereskedelmi megbízottjánál interveniált egy — a magyar kormány számára sérelmes ügyben és a következőket mondotta: »...Magyarországon angolbarát... hozzá kell ehhez még fűzni, hogy Magyarországon teljes áruhiány uralkodik és Magyarország akár Ausztriánál, akár Lengyelországnál jobban meg tudja fizetni, amit vásárol... De igazságtalan is ez az eljárás Magyarországgal szemben, mert egyáltalán nem ellenséges ország. Nagyon haladó állam...«²² Ez 1921 januárjában történt...

»Az a példátlan szorgalom és odaadás, amivel különösen az angol és olasz »nép« képviselői igyekeznek a magyar fehérterror rémségeit fedezni és elhazudni, azonnal érthetővé válik, ha megtudjuk, hogy a magyar ipar majdnem teljesen angol és olasz kezekbe került a diktatúra bukása óta« — írta 1920-ban Rákosi elvtárs.²³

¹⁴ OL. P. M. Eln. 1928—1175.

¹⁵ A párizsi magyar követség futárpostáját 1923 máj. 26-án pl. Goode hozta Budapestre. Küm. Gazd. Pol. 1923—72 271.

¹⁶ Budapesti Hirlap, 1926 dec. 9. 4. o.

¹⁷ OL. Küm. Res. Pol. 1926—5/Res.

¹⁸ OL. Küm. Res. Pol. 1926 ad. 5/Res. Pol.

¹⁹ Budapesti Hirlap 1926 dec. 9. 4. o.]

²⁰ OL. Küm. Res. Pol. 1926—5/Res.

²¹ OL. Küm. Gazd. Pol. 1921—28 995.

²² U. o.

²³ *Rákosi Mátyás: A magyar proletariátus és az entente diplomácia. Vörös Ujság Moszkva 1920 jún. 27.*

1920-ban a Hitelbankba angolok és franciák épültek be, a Magyar Bank és Kereskedelmi Rt.-ot angolok alakították át Angol-Magyar Bankká, ekkor alakult meg a Magyar Olasz Bank és a Leszámitoló Bank osztrák anyaintézetébe is (Länderbank) angol tőke hatolt be. Ezek az ország legnagyobb bankjai közé tartoztak és ezek irányítása a legjelentősebb iparvállalatok felett is ellenőrzést biztosított.²⁴

Az ellenforradalmi elnyomás és az infláció mellé a magyar dolgozók nyakába újból a hazai és külföldi burzsoázia kettős járma került. A nyomor és elégedetlenség fokozódott,²⁵ de ez nem fájt Magyarországnak akkori gazdáinak. »...Az a vér, amely ma oly bőven ömlik a magyar börtönökben, az a verejték, amely a rabszolgasorsba tört magyar munkásság arcáról csorog, angol fontok s olasz lírák formájában gyülemlik össze a tőkések páncélszekrényeiben. Minél több vér és minél több izzadság, annál több fontsterling és líra.«²⁶

1919—20-ban az ország javait a kormány az ellenforradalmat uralomra segítő angol-francia tőkés csoportoknak árusította ki, de megtette az első lépéseket az ország további eladására a fiatal és erős amerikai imperializmus számára.²⁷

II.

Az Egyesült Államok a legfiatalabb és legerősebb imperialista ragadozó. A világtörténelem színpadára az angol, francia és német imperialisták után lépett. Az első világháborúban az Egyesült Államok volt az antant főhitelezője, minden csepp kiontott vér Amerikában arannyá vált a bankárok zsebében.²⁸ Az Egyesült Államok a háború idején lett adósból hitelező orszaggá. Megváltoztak az erőviszonyok az amerikai és angol imperialisták között.²⁹

²⁴ V. ö. Compass (Leonhardt) Wien, 1920 utáni köteteiben az említett bankokról szóló beszámolók.

²⁵ »Mindeddig munkásvillamosokon nem mertek tiszték jelenlétében erősebb kifejezéseket tenni, de a jelentések szerint újabban mintha egyenesen a tiszteknek beszél-nének... A keresztényszocialista propagandisták kétségbeesve beszélnek, hogy... 'látjátok, a keresztények csak ezt a nyomort tudták adni!' — megjegyzések gyakrabban hallhatók...« Budapesti Katonai Városparancsnokság „T. Osztálya“ helyzetjelentés. OL. M. E. 1920 XXXVII—6260.

²⁶ L. 23. jegyzet.

²⁷ Már 1919 végén titokban »a kormány támogatása mellett, de hivatalos karakter nélkül« kiküldik az Egyesült Államokba Lévy Lajos bárót, hogy az Egyesült Államok tőkés köreivel a kapcsolatot felvegye. Lévyt a külügyminisztériumon kívül a GyOSZ és az OMGE is ellátja utasításokkal. O. L. Küm. Gazd. Pol. 1920—000 239.

²⁸ Az európai államok tartozása az Egyesült Államokkal szemben 1922 elején 10.1 milliárd dollárra rugott. Ennek az összegnek több mint 90%-át az Egyesült Államok Angliától, Franciaországtól és Olaszországtól követelte. J. F. Sinclair: America and the Debts of Europe. Philadelphia, 1922. 2. o. OL. Küm. Gazd. Pol. 1922—121 707.

²⁹ A tőke-export Anglia és Egyesült Államok között 1911 és 22 között így oszlott meg:

	Anglia	USA
1911	503	31 millió dollár
1912	465	71 « «
1913	422	78 « «
1920	40	464 « «
1921	111	596 « «
1922	276	652 « «

Érlelődtek az USA világoralmi tervei. Az amerikai imperialistáknak az volt az érdekük, hogy a háború minél tovább elhúzódjon. Amerika álláspontja azonban 1917 tavaszán megváltozott. A háború gyors befejezése érdekében április 6-án hadat üzent Németországnak. Az Egyesült Államokat az oroszországi februári forradalom készítette taktikája megváltoztatására. Az oroszországi forradalom és a küzdő koalíciók országaiban mutatkozó forradalmi megmozdulások aggodalommal töltötték el az amerikai imperialistákat.³⁰ Az Egyesült Államok célja az volt, hogy megállítsa a forradalmi erők előrenyomulását Európában és hogy Németországot a béketárgyalásokon megmentse a teljes vereségtől és saját hatalmi törekvéseinek támaszává tegye.

1917 tavaszán amerikai katonák és ügynökök szálltak partra Európa országaiban. Színre lépett a legfiatalabb imperialista rabló, a történelem új korszakának *előestéjén*, amikor — amint Sztálin elvtárs tanítja — »eljött a kapitalizmus összeomlásának korszaka«.

A hadbalépéssel egyidőben Amerika bankárai a forradalom hazájában is megkísérlik az ellenforradalom győzelemre segítését. A cári Oroszországnak az amerikai bankok 86 millió dollár kölcsönt nyújtottak 1917-ig. Kerenszki kormánya rövid fennállása alatt ennek több mint kétszeresét, 187 millió dollárt kapott. Ezekben a kölcsönökben a National City Bank, J. P. Morgan bankja játszotta a főszerepet.³¹ Az amerikai finánciókések terveket dolgoztak ki Oroszországnak amerikai gyarmattá való átalakítására. Az amerikai tervek azonban Oroszországgal kapcsolatban csúfos kudarcba fulladtak a bolsevik párt által vezetett orosz nép diadalmas harcainak következtében.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom eszeveszett gyűlöletet váltott ki az amerikai imperialisták részéről. Gyarmatosító terveik kudarcra és a világszerte megnövekedett forradalmi veszély miatt. Lansing az Egyesült Államok külügyminisztere Wilsonhoz írt 1917 december 10-i levelében kifejtette, hogy »ha a bolsevikok uralmon maradnak, számunkra már egyáltalán nincs remény«.³² Az Egyesült Államok kormánya volt az első, amely blokádt alá helyezte a Szovjet-országot. Amerika volt az 1918—20. évi szovjetellenes intervenció egyik főgyújtogatója, amint arra a legújabb szovjet kutatások rámutatnak.³³ A nyílt szovjetellenesség az Egyesült Államok külpolitikájának hosszú ideig volt vezérelve. Az Egyesült Államok, amely a Kerenszki kormányt elsőnek ismerte el, a nagyhatalmak közül utolsónak vette fel a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval.

Az Egyesült Államok szovjetellenes tevékenységével állott elsősorban összefüggésben a Németországgal szemben követett politikája. Az Egyesült Államok Németországot saját befolyása alá akarta vonni, hogy az európai politikájának támasza legyen, elsősorban szovjetellenes tervei megvalósításában. Bliss amerikai tábornok már 1918 októberében hangozta, hogy »Németországnak... támasszá kell válnia a bolsevizmus ellen«.³⁴ Ezt a célt

³⁰ V. ö. *Citovics J.*: Az USA szerepe az imperialista Németország 1918. évi teljes szétzúzástól való megmentésében. *Voproszi Istorii* 1950. 12. sz.

³¹ Editorial Research Reports 1931 II. k. 17. sz. *G. B. Granger*: Russian—American Relations. OL. Kümü. Pol. USA 1931—10/28.

³² Papers Relating to Foreign Relations of the United States. The Lansing Papers 1914—1920 vol. II. p. 343. (Washington 1939—40). Idézi: *Izvesztija Akagyemii Nauk SzSzsZR*. Szerija Isztorii i Filozofii 1949. 287. o.

³³ V. ö. *Rubinstein N.*: Az amerikai imperializmus szovjetellenes politikájának történetéhez. *Voproszi Istorii* 1951. 1. sz.

³⁴ *A. E. Kunyina*: Provál amerikanszkih planov zavojevanja mirovovo goszpodsztva v 1917—1920 gg. Moszkva, 1951. 114. o.

szolgált az Egyesült Államok tevékenysége Németországgal kapcsolatban a béketárgyalásokon. 1919 május 23-án a Négyek Tanácsában a Legfelsőbb Tanács katonai szakértőinek beszámolóját vitatták meg. Itt Bliss tábornok sikraszállt azért, hogy a Németország számára engedélyezett hadsereg létszámát emeljék fel.³⁵

Számos adat és a most folyó kutatások eredményei bizonyítják, hogy az amerikai imperialisták a Magyar Tanácsköztársaság elleni harcban is a főbujtató szerepét játszották. Lansing külügyminiszter a magyar proletárdiktatúra hírére azonnal katonai rendszabályokat követelt a Magyar Tanácsköztársaság megsemmisítésére.³⁶ Horthyék amerikai diplomáciai és katonai személyektől közvetlen segítséget kaptak az ellenforradalom érdekében. A proletárhatalom leverése után a csendőrséget az amerikai Yates ezredes szervezte meg.³⁷ Az amerikai imperialisták gazdasági téren is segítséget nyújtottak az ellenforradalomnak a Hoover-féle »segélyszervezetnek« keresztül.³⁸ Az ARA (American Relief Administration) politikai célja a reakciós erők megszilárdítása volt Európában. Hoover később, amikor az Egyesült Államok elnöke lett, a San Francisco News tudósítójának adott nyilatkozatában kijelentette, hogy »az igazat szólva életem célja — Szovjetországot megsemmisítése«.³⁹

Az ARA-segélyekre is áll az, amit Rákosi elvtárs a Marshall-segéllyel kapcsolatban jegyzett meg, hogy úgy támogatja az országot »mint az akasztott embert a kötél«. Az ARA egyúttal az amerikai bankárok hatalmas méretű üzlete is volt, »élelmezési intervenció«, ahogy Rubinstein nevezi. Erre is áll az, amit már az előbb megjegyeztünk: sokba került a magyar népnek az imperialisták »segítsége«.⁴⁰

Láttuk, Horthyék már 1919 decemberében keresik a kapcsolatot az amerikai bankárokkal. Mi vonzza az ellenforradalom kormányát Amerikához? Az, hogy az Egyesült Államok lett a legerősebb imperialista állam. Nála kerestek gazdasági segítséget és politikai oltalmat, az Egyesült Államok felé vonzotta Horthyékat az az »állati gyűlés«, amelyet »minden ország kizsákmányolója a bolsevikokkal szemben táplálnak«.

Az amerikaiak azonban a béketárgyalások után politikailag időlegesen visszavonultak az európai színtérről. Ennek több oka volt, először az amerikai világuralmi tervek kudarcot vallottak. Az Egyesült Államok a béketárgyalásokon nem érte el célját a francia-angol tömbbel szemben.⁴¹

³⁵ *Patyomkin*: A diplomácia története III. k. Szikra, 1950. 56. o.

³⁶ *Kunyina* i. m. 139. o.

³⁷ »A véres Yates ezredes — a magyar csendőrök főnöke Magyarország reakciós kormánya mellett, amely a magyar proletariátus legjobb fiainak kintzókamrákban meggyőrt holttestein tartotta fenn magát — íme az amerikai imperialista rablóknak, a forradalom hóhérainak, a népek szabadsága és függetlensége elnyomóinak igazi arca.« *Kunyina* i. m. 149. o.

³⁸ »Hoover amerikai „segélyszervezete” hatalmas méretű export műveleteket bonyolított le, felhasználva az élelmezési intervenciót az európai reakciós erők megszilárdítására és a forradalmi proletariátus szétverésére, mint ezt például Magyarországon tették.« *Rubinstein* i. m. magyarul: Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Értesítője. II. évf. 10—12. sz. 115. l.

³⁹ *Rubinstein* i. m. 129. o.

⁴⁰ Még az 1929/30-as költségvetési évben is 1 351 453 pengőt kellett kifizetni a »relief« segélyek kamata és törlesztése fejében. OL. PM. Szabóky anyag, VIII. cs.

⁴¹ V. ö. *Turok* i. m.

Vereséget szenvedett a szovjetellenes intervencióban is.⁴² Ugyanekkor felledült az amerikai proletáriátus forradalmi mozgalma. Megalakult az Egyesült Államok Kommunista Pártja. 1919-ben több mint 4 millió amerikai munkás vett részt sztrájkmozgalmakban.⁴³ Ezek az okok játszottak közre abban, hogy az Egyesült Államok ideiglenesen visszavonult az európai ügyekben való aktív szerepléstől.

Az Egyesült Államokat a háború utáni világválság aránylag legkevésbé sújtotta, így a kapitalista államok közül elsőnek lépett a stabilizáció útjára. 1922 elején már észre lehet venni ennek jeleit a magyar-amerikai kapcsolatok élénkülésében. 1922 márciusában az amerikai külügyminisztérium egyik vezetője a washingtoni magyar követtel beszélgetve »bizalmasan azt a gondolatát közölte... hogy előnyösnek tartaná, ha egy amerikai magyar kereskedelmi szerződés megkötésére vonatkozólag magyar részről kezdeményező lépések történének.«⁴⁴ Ugyanekkor a magyar kormány is kapcsolatokat akar létesíteni amerikai nagybankokkal. Kívánatos, »hogy egy legelsőrangú intézettel létesítsék összeköttetés, ami minden a magyar kormány részéről itt a jövőben szándékolt pénzügyi művelet útját egyszersmind előkészíthetné és egyengethetné. Mint ilyen pénzintézetek elsősorban a National City Bank, a Guarantee Trust Company és az Equitable Trust Company newyorki cégek jönnének tekintetbe« írja az 1921 december 9-i washingtoni követjelentés.⁴⁵ Rövidesen felveszik a kapcsolatot a Guaranty Trust alelnökével.⁴⁶ Az amerikai nagybankokhoz való közeledés azért »készíti elő« és »egyengeti« a kormányok közötti kapcsolatokat, mivel a washingtoni magyar követ szavaival élve, az »amerikai külpolitika... (a)... »big business interests« befolyása alatt áll...«.⁴⁷

Fontolóra veszik, mivel vásárolhatnák meg a maguk számára a »nagy üzleti érdekeltségek« kegyeit, hogy ezen keresztül az Egyesült Államok kormánya a jóvátételi kérdésben Magyarország mellé álljon. Mert az ország javait nem lehet amerikai bankok számára elzálogosítani (azaz nem lehet kölcsönöket felvenni) addig, amíg a Jóvátételi Bizottság zálogolási joga ezekre a javakra fennáll.

Mit kellene adni? Széchenyi gróf washingtoni magyar követ szerint »...felajánlhatunk részvényeket hazai vállalatokban esetleg olykép, hogy ne csak a magyar kincstár vásároljon ilyen részvényeket, hanem azok bizonyos részéért dollárokat is kapjunk. Ilyen tranzakciókban is jóhiszeműségünket azzal kellene bizonyítanunk, hogy a kincstár több részvényt ajánlana fel

⁴² Wilson, az USA elnöke 1919 január 16-an a Tizek Tanácsának ülésén jelentette ki, hogy »az egész világon ellenséges érzület észlelhető a nagytőke ellen és a nagytőke befolyása ellen, mind a gazdasági élet, mind a politika területén... a munka és a tőke még Amerikában sem jóbarátok... Az angol és amerikai csapatok nem akarnak Oroszországban harcolni.« Papers... VIII. k. 583—584. o. Idézi: *Turok* i. m., magyarul: M. T. A. Tört. Tud. Int. Ért. II. évf. 1—3. sz. 44. o.

⁴³ *Turok* i. m. 43. o.

⁴⁴ OL. Küm. Gazd. Pol. 1922—55 712. A magyar-amerikai kereskedelmi és barátsági szerződés megkötésére csak később került sor (1926. XXI. tc.).

⁴⁵ OL. Küm. Gazd. Pol. 1923—62 455. A felsorolt bankok egytől-egyig J. P. Morgan bankjai.

⁴⁶ OL. Küm. Gazd. Pol. 1923—62 455.

⁴⁷ U. o.

ingyen, mint amennyit az amerikaiakkal vásároltatnánk.⁴⁸ Tehát részvényeket pénzért, sőt ingyen!⁴⁹

1922 októberében az Egyesült Államok újra nyíltan fordul az európai politika felé. 1922 október 2-től 6-ig New-Yorkban tartották meg konventjüket az amerikai bankárok (American Bankers Association). A konventet Warren G. Harding, az Egyesült Államok elnöke levélben üdvözölte. Az üdvözlés előljáróban megemlékezik a kormány és a bankérdekeltségek háború alatti és azt követő viszonyáról, majd a következő — az amerikai elnökökre kevés kivétellel jellemző — álszent hangon folytatja: »...ma országunknak, a világnak, az egész emberiségnek szüksége van arra, hogy ez az együttműködés szélesebb területekre terjedjen ki: azokra a társadalmi, morális, etikai kérdésekre, amelyek megértő figyelemre várnak... Gyakran gondolkodom a bankról — folytatja az elnöki üdvözlés — mint az első olyan intézményről, amely egyesíti a társadalmat. Becsületességébe és célkitűzéseibe vetett teljes bizalom alapján hatalmas elérhető tömegbe gyűjti össze a hitel és eszközök szétaprózott darabjait, amelyek másképpen a nagyvállalkozások számára nem lennének elérhetőek és lehetővé teszi azt az óriási termelő szervezetet, amely a modern ipari közösséget jellemzi. Olyan időkhöz érkeztünk, amikor a szociális érzék, az etikai eszmék, az erkölcsi inspirációk és a legjobb értelem hasonló összegyűjtésére van szükség, hogy előmozdítsuk az emberek igazi jólétét személyenként és közösségekben egyaránt... Ezekben a kötelezettségekben való teljes részvételre hívom meg sürgősen Önöket most... Régi megfigyelésem, hogy a bankerek vezetőszerpe a helyi közösségben mindig hatékony és a közösség érdekeit szolgálja; és hasonló vezető kapcsolatot kell fenntartanunk ország-szerete és az ország külső viszonyai területén.⁵⁰

Tehát »az egész emberiségnek szüksége van« arra, hogy az amerikai imperialisták tevékenységüket »szélesebb területre« terjesszék ki, hogy a »bank-erők vezetőszerpe« érvényesüljön az »ország külső viszonyai területén« is.

⁴⁸ OL. Küm. Gazd. Pol. kövételentés. 1922—41 367 (88 012/22).

⁴⁹ A magyar vállalatok idegen kézbe adása a következő években nagy lendületet vett. »A magyar részvényvagyon Amerikába vándorlása azonban aggasztó jelenség, mert előbb-utóbb a gazdasági függetlenség teljes elvesztésére vezethet.« (Új Gazdaság, 1929. 13. sz. 28. o.) Hogy mindez nemcsak a gazdasági, hanem a politikai függetlenséget is látszólagossá változtatta, azt a burzsoa ujság elhallgatja. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban a »Közgazdasági Szemle« (1926 405—417. o. Szigeti Gyula) megjegyzi, hogy »A tőkeemelések módjait a részvényállományt illető vagyonnak és jövedelemnek új, és a régi részvénytulajdon sokszor anyagilag károsító eloszlását jelentették.« Tehát ez is keserű falat volt. A régi tulajdon» természetesen nem az országáruulás miatt érzett lelkiismeret-furdalás kínozta, hanem az, hogy a magyar dolgozók kizsákmányolását kénytelen volt megosztani az amerikai burzsoáziával. A Horthy-pénzügyminisztérium véleménye erről a kérdéstről az, hogy »a külföld részvétele a magyar vállalatok alaptőkeemeléseiben s a külföldi értékpapír vásárlás... a nemzeti vagyon szempontjából mindig sajnálatos tény ugyan, de... (erről) ... a magyar nemzet tőkeszegénysége folytán ... nem mondhat le.« (OL. P. M. eln. 1928—1763.) Ha komolyan vehetnők a Horthy-pénzügyminisztérium logikáját, azt kellene mondanunk, hogy az ország félgymarmati állapota miatt »tőkeszegény«, mozdítsuk tehát elő gyarmatosítását, hogy megszűnjék a »tőkeszegénység! Persze a Püm, szavai mást jelentenek. »Sajnálatos tény«: hogy a magyar burzsoázia harmadrangúvá válik »saját« portáján a külföldi imperialistákkal való szövetség következtében, de »nem mondhat le« erről a szövetségről a tárgyalt okok miatt.

⁵⁰ Commercial and Financial Chronicle 1922 okt. 21. 115. k. 2991. sz. OL. Küm. Gazd. Pol. 1922—119 710 (kiemelés tőlem, M. Gy.)

A konvent határozata felhívta a figyelmet »a külföldi, különösen az európai helyzet komolyságára« (III. pont), majd így folytatta: »...hisszük, hogy elérkezett az ideje annak, hogy az ország kormánya megszabja azokat az elveket, amelyek alapján együttműködhetünk a többi nemzetekkel, hogy megvalósítsuk az európai államok szükséges talpraállítását és a békét a világon.

E célból sürgetjük a kormányzatot, hogy ...haladéktalanul küldje be képviselőjét a Jóvátételi Bizottságba.⁵¹ Tehát az amerikai imperializmus újra kilépett a porondra.⁵²

A bankárgyűlést követő napokban az amerikai kormány nyilvánosságra hozta azokat a feltételeket, amelyeket kölcsönök nyújtásánál az amerikai imperialisták állítanak a kölcsönt felvevő ország elé. Ezek a pontok a következők: 1. »egyes államok ösztönzése oly irányban, hogy bizonyos, az Egyesült Államok érdekében levő ténykedést hajtsanak végre, 2. az Egyesült Államok gazdasági érdekeinek szolgálata és védelme, 3. a háborus célokat szolgáló kölcsönök felvételének megakadályozása«.⁵³

A harmadik pontot a Közgazdasági Szemle úgy értelmezi, hogy az a világbékét szolgálja. Bár ugyanakkor kénytelen beismerni, hogy »a harmadik pont alkalmazására, mellyel Amerika a világbékét kívánja szolgálni, még ezideig nem került sor«. Valóban egészen másról van szó, arról, hogy az amerikai fegyvergyárosok nem voltak hajlandók fegyvereket hitelben eladni.⁵⁴ Ehhez az elvhez tartották magukat az amerikai imperialisták Németországba és Japánba irányuló fegyverszállításainál (erről majd később), ha nem is a világbéke, de biztos profitjuk megőrzése céljából.

III.

1922 végére lehetővé vált, hogy amerikai segítséggel hajtsák végre a Horthy-fasizmus politikai és gazdasági stabilizációját. 1923 a kölcsönért folyó harc éve volt, harc a Jóvátételi Bizottság zálogjogának felfüggesztéséért, mert enélkül nem lehetett külföldről kölcsönt felvenni. A magyar finánc-tőke és a nagybirtok pedig nem akarta saját erejéből talpraállítani az országot. Ha a külföldi kölcsön kérdésében a nagybirtokos osztály egyes tagjai ingadoztak is eleinte, végül egységesen zárkóztak fel a kormány kölcsön-politikája mellé, mert »minden egyéb szanalási akció — mint Gratz Gusztáv írja — az adócsavarnak, főleg pedig a mezőgazdaságból eredő jövedelmek megadóztatásának oly horribilis felverése volna, amely a mai viszonyaink ... (mellett) ... elképzelhetetlen«.⁵⁵

⁵¹ U. o.

⁵² »... az Egyesült Államok világpolitikai »reentry«-je ép a nemzetközi pénzügyek terén várható. Az első lépés alkalmasint az Egyesült Államoknak a reparációs bizottságban való aktív részvétele lesz« jelenti közvetlenül a bankár-konvent után 1922 október 9-én a washingtoni magyar követ. OL. Küm. Gazd. Pol. 1922—41 367 (74 118/22).

⁵³ Közgazdasági Szemle 1928 504—511. o. *Buday Gyula*: Külföldi értékpapír-emissiók a new-yorki tőzsdén. Christian Science Monitor 1922 október 11. OL. Küm. Gazd. Pol. 1922—41 367 (1922—112 476).

⁵⁴ »Ismeretes Mellon amerikai pénzügyminiszter híres mondása: »Ezentúl pedig csak készpénzfizetés ellenében viselhet Európa háborút.« Közgazdasági Szemle, 1929, *Buday Kálmán*: Magyarország a nemzetközi pénzügyben. 556—574. o.

⁵⁵ A Részvényes, 1923 nov. 9. 6. o.

Korányi Frigyes báró pénzügyminiszter így érvel: »Azt az értékvesztést, amelyet a bankjegyforgalom inflációjával járó szervezeti zavarok szükség-szerűen okoztak, sohasem lehet megállítani magának az illető országnak tulajdon erejéből.«⁵⁶

A kölcsönökért folyó harc éve az infláció mértéktelen fokozásának éve is. A koronaromlás indexszáma 1922 decemberében »csak« 483 volt, ez a szám 1924 közepéig 15,030-ra emelkedett.⁵⁷ A bérek nem követték a pénzromlás örült iramát. Az árak viszont a pénzromlásnál is gyorsabb ütemben emelkedtek az infláció ezen utolsó szakaszában. Ha tehát a bérek a koronaromlás indexszámaihoz alkalmazkodtak volna — ami elől a GyOSz mereven elzárkózott, — a dolgozók akkor is a rövidebbet húzták volna.

	A koronaromlás indexszáma	Az árindex alakulása
1923 március	913	660
1923 június	1 615	1 446
1923 szeptember	3 500	5 540
1923 december	3 443	6 814
1924 március	13 726	15 994 ⁵⁸

Mindez a burzsoázia számára mérhetetlen nyereséget, a dolgozók számára végtelen nyomorúságot jelentett. 1924 januárjában 1 kg marhahús 13-16 ezer korona, 1 kg borjúhús 13-17 ezer korona, a vaj 27-30 ezer korona volt.⁵⁹ Ugyanakkor egy textilmunkás heti keresete 50 ezer korona, egy vasmunkás heti keresete 72 ezer korona volt,⁶⁰ természetesen csak abban az esetben, ha legalább 48 órát végigdolgozott. De kevés munkás dolgozta végig a hetet. Sok helyen 7 órás munkanap, másutt 4 napos munkahét volt divatban.⁶¹ De azok, akik a munkaidő egy töredékében dolgoztak, a szerencsések közé tartoztak, mert a munkásság nagy része munka nélkül nyomorgott. 1924 elején a vegyipar munkásainak felét, 10 ezer dolgozót elbocsátottak, a bőrparban »több ezer emberrel csökkentették a dolgozó munkások létszámát és a reduktió... élénk ütemben folyik.«⁶² A győzelmes keresztény-kurzus kormánya még a nyomorúságos éhbért sem biztosította a dolgozók százezeinek.⁶³

Ezekben a hónapokban a munkásosztály ellenállása megnövekedett a horthyfasiszta kormánnyal szemben. Nőtt a bizalmatlanság az áruló szociáldemokrata vezérével szemben is. 1924 januárjában a munkanélküliek több-
ezres tömege vonult fel az Internacionálét énekelve a Thököly-útra és onnan

⁵⁶ Nemzeti Ujság, 1924 szept. 13.

⁵⁷ Magyar Statisztikai Évkönyv XXXIV. k. 1926, 157. o. és OL. PM. Szabóky anyag, V. cs.

⁵⁸ OL. P. M. Szabóky anyag, V. cs.

⁵⁹ Nemzeti Ujság, 1924 jan. 4.

⁶⁰ U. o. 1924 jan. 5.

⁶¹ U. o.

⁶² U. o. 1924 jan. 6.

⁶³ De nem mindenkinek ment rosszul. Ugyanekkor, 1924 januárjában írja a Magyar Külpolitika (1924 I. sz. 14. o.), hogy »a luxusüzletek hallatlan áráikkal *jényesen* existálnak. (Kiemelés tőlem, M. Gy.) A dolgozók nyomorán egyes burzsoa lapok még tréfálkoztak is, A Pénz (1923 42. sz. 9. o.) így variálja a régi közmondást: »Ahány ház, annyi kilakoltatás.«

a Baross-térre, ahol gyalogos és lovasrendőrök támadtak rájuk.⁶⁴ A sztrájkok és tüntetések szinte egymást érik. Márciusban 10 ezer vasmunkás sztrájkol Budapesten, a vasasok sztrájkját követi a bányászok és a szabómunkások sztrájkja, áprilisban volt a nyomdászok 4 hetes sztrájkja. Sikeres sztrájkok esetében is a pénzrontás napok alatt megsemmisítette az eredményeket, azonban a gyárosok általában elzárkóztak a béremelések elől. A GyOSz állásfoglalásából világosan kiderül, hogy a burzsoázia a háború, az infláció, az ellenforradalom által az országba hozott minden nyomorúság terhére a munkásosztályra akarja háritani: »Hogy a magyar munkásosztály nehéz viszonyok között él, nem tagadjuk, de elképzelhető volna-e, hogy éppen ez a réteg vonja ki magát a háborúvesztés súlyos következményei alól.«⁶⁵

A magyar proletáriátus még nem nyerte vissza régi erejét, mert hiányzott a forradalmi vezetés. A Tanácsköztársaság leverése után elszenvedett óriási vérvesztés és az illegális mozgalom kegyetlen üldözése miatt — bár az első kommunista szervezkedések már megindultak — a párt nem tért magához, még nem tudott a tömegek élére állani. Ezenkívül Európaszerte a forradalmi fellendülés helyébe apály lépett.

A dolgozók növekvő elégedetlensége és fokozódó haragja azonban erősen nyugtalanította a magyar burzsoáziát és arra készítette, hogy fokozza a külföldi kölcson iránti törekvéseit. »Egyre több az elégedetlenség, amelynek nyugtalansága a társadalom felszíne alatt egy készülő földrengés morajával jelzi a katasztrófa közelgését« — írja a klerikális reakció lapja, a Nemzeti Ujság 1923 május 1-én a »Pénzt: tehát életet« című vezércikkében. »Az utóbbi időkben a bal felé való elhajlás, a szélsőséges radikalizmus Budapestről utat tört magának a környék felé is.« — mondja a reakció egyik papi képviselője.⁶⁶ Az angol külügyminisztérium szerint is »Magyarország anyagi helyzete napról-napra rosszabbodik... (úgyhogy) ...zürzavar beálltától lehet tartani.«⁶⁷ A dolgozó tömegektől való félelem közös frontba tömörítette a burzsoáziát. Ez nyomta rá bélyegét a kölcson tárgyalásával kapcsolatos sajtóhangokra: »az ellenzék ma éppúgy sikert kíván a kormánynak, mint a saját pártja, mert most nem pártérdekről, hanem az élet kérdéséről van szó.«⁶⁸

Bethlenék a kölcson érdekében végigházzalják az európai nagyhatalmak fővárosait, hogy a jóvátételi terhek rendezése és a zálogjogok felfüggesztése érdekében kedvező döntést érjenek el. Legkevesebbé a francia kormányra számíthattak. A Mussolini-kormány kétszínű magatartást tanúsított, hangoztatta »magyar-barátságát«, de Magyarország ellen szavazott a Jóvátételi Bizottságban.⁶⁹ A magyar kormány a vatikáni magyar követ és a hercegprimás útján kér segítséget a pápától az olaszok magatartásának megváltoztatására. Azzal érvelnek, »hogy Magyarország reparációt fizetni képtelen gazdasági összeomlás veszélye nélkül, amely egyházra is végzetes következményekkel járna.«⁷⁰ Tíz nap múlva a vatikáni magyar követ jelenti, hogy

⁶⁴ Nemzeti Ujság 1924 jan. 31.

⁶⁵ Magyar Gyáripar, 1924 május, 18. o. A nyomdászsztrájkról szóló oikk.

⁶⁶ Nemzeti Ujság, 1924. márc. 12.

⁶⁷ OL. Küm. Gazd. Pol. 1923—64 340 számjeltávirat Londonból.

⁶⁸ Nemzeti Ujság, 1923 ápr. 29. vezércikk.

⁶⁹ »Ennek oka valószínűleg, hogy esetleg reánk kirovandó jóvátétel tekintélyes része Olaszország javára esnék.« OL. Küm. Gazd. Pol. 1922. 109 560 számjeltávirat Rómába.

⁷⁰ A vatikáni magyar követ szjl. távirata. OL. Küm. Gazd. Pol. 1923. 60 298. 1923 március 10. (A számjeltáviratból hiányoznak a névelők.)

»nemcsak az államtitkár, de a Pápa Ő Szentsége is hajlandó segítségünkre lenni és az olasz kormánynál érdekünkben közbenjárni.«⁷¹ XI. Pius két hónap múlva nagy díszsel fogadta a Rómában tartózkodó Bethlen István miniszterelnököt és a legnagyobb pápai kitüntetések egyikét adományozta neki.⁷² A pápai kitüntetés természetesen nem Bethlen személyének, hanem a véres ellenforradalmi rendszernek szólt. Az ellenforradalom győzelme óta ez volt az első kitüntetés, amelyet a nemzetközi viszonylatban magyar vezető politikus kapott. A pápai kitüntetés azt a célt szolgálta, hogy Horthy-Magyarország nemzetközi tekintélyét emelje, hogy támogassa a véres ellenforradalmi rendszert a kölcsönért folytatott harcában.

A jóvátételi kérdésben a pápa mellett az angol kormány is »magyarbarát« álláspontot foglalt el. Az előbbieken láttuk már ennek a »magyarbarátság« gyökereit. Nem változtatott az angolok magyarországi politikáján az sem, hogy 1924 elején a konzervatív kormány helyére a Labour-párti Mac-Donald lépett. Az angol belpolitikának ezt a »balratolódását« Bethlenék arra használták fel, hogy a külföldi kölcsönért folytatott harcukban szociáldemokrata ügynökeiket is bevessék.

1924 február 1-én Peidl Gyula, a szociáldemokrata párt parlamenti frakciójának vezetője, Londonba utazott. Peidl kiküldetése a legszűkebb kormányzó-klika lehetett, mivel még a külügyminiszter sem tudott róla. A külügyminiszter utasítására ugyanis a londoni magyar követ azonnal intrikus tevékenységbe kezdett Peidl ellen, hogy befektítse az angol hivatalos körök előtt.⁷³ Ez történik február 1-én. Február 4-én azonban újabb titkos táviratban Bethlen miniszterelnök utasítására leállítják a Peidl elleni akciót: »Kérem kormányférfiakkal való beszélgetéseiben Peidlt illetőleg óvatosan nyilatkozni, mivel Bethlen gróf... kifejtette, hogy ... magyar parlament szocialista képviselői, így Peidl is *hivatottak felvilágosítást adni* magyar szocialista mozgalomról.«⁷⁴

Bethlen közbelépése Peidl mellett döntő bizonyíték Peidl ellen. Ez az együttműködés a Bethlen—Peyer-paktum szellemében történt, amelyben »a Szociáldemokrata párt kötelezi magát, hogy a nemzet összességét érintő vitás külpolitikai kérdésekben kifejezetten a magyar álláspontot teszi magáévá«, és »a külföldi mérsékelt szociáldemokrata körökkel való összeköttetéseit felhasználja, hogy a külföld Magyarországról a valóságnak megfelelő képet nyerjen.«⁷⁵

A külföldi kölcsönért folytatott akcióban az ellenforradalmi kormány különös gondot fordít az Egyesült Államokkal való kapcsolatok kiépítésére. A washingtoni magyar követ szerint »mindenkép kívánatosnak tűnnék, hogy a magyar kir. kormány már előre mennél több vezető amerikai pénzsoporttal álljon üzleti összeköttetésben.«⁷⁶ A washingtoni magyar követ kevesli a magyar kormány eddigi kapcsolatait az amerikai tőkésekkel és kívánatosnak tartja

⁷¹ OL. Küm. Gazd. Pol. 1923—63 035. Szigorúan bizalmas jelentés.

⁷² Nemzeti Ujság, 1923 máj. 23.

⁷³ OL. Küm. Res. Pol. 1924—38/res. és 1924—48/res. Londonba az utasítás Peidl elutazásának napján, 1924 február 1-én ment ki.

⁷⁴ A chiffre-táviratot maga Daruváry külügyminiszter írta alá. OL. Küm. Res. Pol. 1924—42/res. (Kiemelés tőlem, *M. Gy.*)

⁷⁵ A Bethlen—Peyer paktum eredeti jegyzőkönyve, közli *Réti László*: A Bethlen—Peyer paktum. Századok 1950 1-4. sz. (Kiemelés tőlem, *M. Gy.*)

⁷⁶ OL. Küm. Gazd. Pol. 1923—62 455. követjelentés.

új kapcsolatok létrehozását, elsősorban »a new-yorki helyzetet domináló Morgan—Rockefeller érdekeltséggel.«⁷⁷ A külügyminisztérium közli a követtel, »hogy a magyar állam *kész örömmel* bocsátana kutatási jogokat ásványolaj-félék és földgázt illetőleg a még rendelkezésre álló területeken *megfelelő* amerikai tőkecsoportoknak...«⁷⁸

Persze a »kész öröm« mellett vannak kevésbé örömteljes mozzanatok is. Ilyen az ellenőrzés kérdése. A Bethlennél járt »amerikai pénzemberek« a kölcsön feltételéül kikötik, hogy az ellenőr amerikai legyen.⁷⁹ Ez újabb keserű falat a burzsoázia számára. Ezt még Széchenyi László gróf washingtoni magyar követ is soknak találja, aki pedig az amerikaiakat ingyen részvények ajándékozásával akarta megnyerni.⁸⁰ Azonban a burzsoázia számára legfőbb törvény az ellenforradalmi rendszer fenntartása és ebből a szempontból »előnyös volna«, »egy amerikai állampolgárt« megbízni az ellenőr szerepével.⁸¹ Ez történik a kulisszák mögött.

A nyilvánosság előtt a parlament 1924 január 8-i ülésén Bethlen igyekszik megnyugtanni az ország közvéleményét, hogy »semmiféle magyar kormány nem állhatna meg a nemzet és a nemzetgyűlés előtt, amely a trianoni szerződésben vállalt katonai kontrollon túlmenő, vagy azt módosító, hatékonyabbá és erősebbé tenni alkalmas stipulációkat elfogadna. (Úgy van! Úgy van! a jobboldalon.)«⁸² Bethlen persze nem mondott igazat. Parlamenti beszéde előtt két és fél hónappal a kormány jelentést kért az osztrák Főkommisszáriátusi Hivatal működéséről, amely »a jövőben talán (nálunk is) mintául szolgálhat.«⁸³ Ausztria hamarabb kapott népszövetségi kölcsönt és ellenőrt, mint Magyarország, így a magyar kormánynak tiszta képe volt arról, hogy az ellenőrzés nem »csakis pénzügyi vonalon« érvényesül.⁸⁴

A párizsi magyar követ 1923 július 19-i jelentésében beszámol egy angol tőkés és politikussal folytatott beszélgetéséről, aki kijelentette, hogy »Ausztria hajlandó volt a kölcsön engedélyezése fejében lényegében feláldozni politikai önállóságát is... a tény az, hogy Ausztria ezzel segített magán.«⁸⁵ Augusztus

⁷⁷ Ezzel »kétségkívül nagyon lényegesen erősítenék meg pozicionkat esetleges new-yorki kölcsönöknek elnyerése tekintetében.« U. o.

⁷⁸ A »megfelelő« tőkés csoporton értds: Rockefelleréket, akik csakugyan megkapták a kutatási jogokat Magyarországon és később megalapították a MAÖRT vállalatot. OL. Küm. Gazd. Pol. 1923. 87 551. (Kiemelések tőlem, M. Gy.)

⁷⁹ »Bethlen üzeni Koránynak és Khuen-Hédervárnak: Nálam járt amerikai pénzemberek nyilatkozatai szerint amerikai pénzvillág nézete, hogy ... bármilyen kölcsön elhelyezése Amerikában ezidőszerint nagy nehézséggel jár. Az esetre azonban, ha magyar kölcsön kontrolorjaként amerikai szakember küldetnék ki, ez annyira hízelgne amerikaiak hiúságának, hogy kölcsönünk ottani elhelyezése nagyon megkönnyítenék.« Számjeltávirat 1923 XI. 27. OL. Küm. Gazd. Pol. 1923. 96 618. A táviratot Londonba a kölcsönügyben ott tárgyaló kormány megbízottak tájékoztatására küldték.

⁸⁰ »ami az idegen kontrollt illeti... politikai szempontból lehetőleg mellőzni kívánatos...« a washingtoni követ jelentése 1923 XI. 26. OL. Küm. Gazd. Pol. 1923. 161 339.

⁸¹ »A kölcsön Amerikában való elhelyezése szempontjából véleményem szerint előnyös volna, ha sikerülne egy amerikai állampolgárt a kontrollor szerepével megbízni.« OL. Küm. Gazd. Pol. 1923—162 110. A külügym. a washingtoni követhoz.

⁸² Országgyűlési Napló 1924 jan. 8-i ülés. XIX. k. 2. o.

⁸³ OL. Küm. Gazd. Pol. 1923—92 540.

⁸⁴ Bethlen említett január 8-i beszédében hangoztatta, hogy »csakis pénzügyi ellenőrzésről lehet szó.« O. Gy. Napló XIX. k. 4. o.

⁸⁵ OL. Küm. Gazd. Pol. 1923—81 140.

8-án ugyancsak a párizsi követ⁸⁶ saját véleményeként jegyzi meg, hogy Ausztria pénzügyi ellenőrzése »diktatura« és a »souverenitás rovására« megy.⁸⁷ Ennyi is elegendő annak bizonyítására, hogy Bethlen hazudott az országnak, mikor kijelentette, hogy a pénzügyi ellenőrzés csupán »pénzügyi ellenőrzés« lesz. Csak egy forrást hallgassunk még meg ezzel kapcsolatban. A pénzügyminisztérium 1923 októberében összefoglalta véleményét (persze nem a nyilvánosság számára) a népszövetségi ellenőrzés kérdéséről abból az alkalomból, hogy a Jóvátételi Bizottság a Népszövetségre ruházta a pénzügyi ellenőrzés jogát Magyarország fölött. A pénzügyminisztérium elaborátuma Ausztriáról a következőket írja: »Ausztriában a helyzet... hogy az ellenőr úgyszólván diktatori hatalommal bíró pénzügyminiszter szerepét tölti be... az ellenőr beleszól a kormánynak minden jelentősebb pénzügyi kihatással bíró intézkedéseibe, az ellenőr figyelemmel kíséri nemcsak a pénzügyi, hanem az általános közgazdasági és politikai helyzetnek is az alakulását... szóval az ellenőr tudomása nélkül vagy éppen ellenére alig történhetik valami Ausztriában.«⁸⁸ Ez történik a kulisszák mögött.

A nyilvánosság előtt pedig — a nemzetgyűlés 1924. április 5-i ülésén — Bethlen miniszterelnök újra szégyentelenül tagadja el az igazat: »A reparációs kommisszió ellenőrzése azt a célt szolgálta, hogy minél nagyobb reparációt szedjen ki ebből az országból, ez az ellenőrzés pedig azt a célt szolgálja, hogy minél előbb talpraálljon ez az ország (helyeslés a jobboldalon)...«⁸⁹

Ugyanakkor Bethlen a kérdésnek egy másik oldalát is érinti, amiben kétségekívül igazat mond: »Nagy örömmel állapítom meg, hogy külföldi tárgyalásaim egész folyamán egyetlen olyan faktor részéről, amellyel komoly tárgyalásokat folytattunk e szanálási akció érdekében, kísérlet sem tétetett olyan kérdések tárgyalására, amelyek belügyeinkbe való beavatkozást jelentenének.«⁹⁰

Valóban, az amerikai és angol imperialisták — a munkáspárti kormányt sem kivéve — nem megdönteni, hanem megszilárdítani kívánták a Horthy-fasiszta rendszert Magyarországon. Bethlennek igaza van, amikor élesen szembeszáll azokkal, akik azt mondták, »hogy az államformát kell hat hónapon belül rendezni, a királykérdést kell hat hónapon belül elintézni, hogy előfeltétele a kölcsönnek az, hogy a kormányzó lemondjon és hasonlók. Belügyi téren hogy koalíciós kormányt kell létesíteni, hogy demokratikus uralmat kell behozni, hogy fel kell oszlatni az Éme-t és más egyesületeket, hogy vissza kell fogadni az emigránsokat, hogy be kell szüntetni az internálótábort, szóval, hogy mindezt meg kell tennünk mint előfeltételeit annak, hogy Magyarország külföldi kölcsönt kaphasson. Bocsnatot kérek — mondja Bethlen — azt hiszem, hogy ezek az állítások többé-kevésbé mind egy forrásból származnak, abból a forrásból, amelyet a német úgý fejez ki: Der Wunsch ist Vater des Gedanken...«⁹¹

⁸⁶ A párizsi magyar követ ekkor Korányi Frigyes báró volt, az ellenforradalmi kormány pénzügyminisztere, aki a stabilizáció után újra pénzügyminiszter lett. A párizsi követségnek a kölcsön előkészítése, a Jóvátételi Bizottsággal való tárgyalások során fontos szerepe volt.

⁸⁷ OL. Küm. Gazd. Pol. 1923. 83 433.

⁸⁸ OL. Küm. Gazd. Pol. 1923. 92 852.

⁸⁹ O. Gy. Napló XXII. k. 279—280. o.

⁹⁰ U. o.

⁹¹ O. Gy. Napló XIX. k. 2—3. o. 1924 jan. 8-i ülés.

Bethlen persze mindezeket azért mondja el, hogy bebizonyítsa azt, hogy az imperialisták kölcsöne nem sérti az ország függetlenségét, de amit Bethlen elmond, csak azt bizonyítja, hogy az imperialisták a fasiszta diktatúrát kívánták fenntartani. Ezt még világosabban kifecsegi az uralkodóosztály más képviselői. *»Bele kell mennünk ebbe a kiuzsorázó feltételekkel egybekapcsolt kölcsönbe, — írja az OMGE helyettes igazgatója, Buday Barna — hogy élni hagyjanak minket. Ez a kölcsön húsz évre megadja az ország életlehetőségét.»*⁹² *»Csak az érdeklődő külföldi tőke segíthet rajtunk» — írja az OMGE lapja.»*⁹³ Ugron Gábor volt miniszter szerint: *»...a kölcsönt felvenni az áldozatok dacára is feltétlenül szükséges.»*⁹⁴ Mindenkinél világosabban beszél a finánc-tőke képviselője Eber Antal: *»Most igazán nem arról van szó, vajjon ki tudjuk-e mutatni, hogy ezek a feltételek súlyosak, hogy lényegesen leszállítják az ország gazdasági és pénzügyi szuverénitását, hogy mindezzel szemben tulajdonképpen pénzügyi tekintetben igen keveset nyujtanak.»*⁹⁵ Hogy miről van szó, azt Bethlen miniszterelnök a nemzetgyűlés igazságügyi bizottságában elmondja. *»Amíg... Európában egyik oldalon kommunista állam van, ... s amíg más oldalon német reparációs kérdés és más nemzetközi vonatkozásban izgató kérdések vannak, addig Magyarország mindig ki lehet téve valamely forradalom eshetőségeinek.»*⁹⁶

Ezért életkérdés a horthyfasiszták számára az, hogy a nemzetközi imperialista erőket és elsősorban az Egyesült Államokat *közvetlenül is* érdekeltté tegyék a magyarországi politikai rendszer fenntartásában, mert ha *»már Magyarország adósa a külföldnek, a hitelező országok érdeke a meglévő nemzeti vagyon mentése.»*⁹⁷ Erről van szó: Horthyék gyengék egyedül a magyar néppel szemben és szükségük van a külföldi támogatásra. Ennek azonban ára van. Világosan látja ezt a klerikális reakció: *»a 250 millió aranykoronás külföldi kölcsön felvétele súlyos kötelezettségeket ró hazánkra. Nemcsak szigorú pénzügyi ellenőrzés alá helyezi az államot, hanem oly intézkedések megtételére is kényszeríti, amelyek legalább is átmenetileg szuverénitásunknak többé-kevésbé feladását is jelentik.»*⁹⁸ Az egész burzsoázia véleményét fejezi ki a klérus folyóirata, mely szerint *»A nemzet önrendelkezési jogának felfüggesztése» nem volt elkerülhető »az ország megmentése érdekében» és »ebben a tényben bármennyire fájdalmas legyen is, meg kell nyugodnunk.»* (Kiemelések tőlem M. Gy.)

Az ország függetlensége *»többé-kevésbé»* elveszett és a klérus — hányadjára a magyar történelemben! — azt prédikálja, hogy ebben *»meg kell nyugodnunk.»*

A Jóváételi Bizottság 1923 októberében a népszövetségi kölcsön biztosítására kijelölt állami bevételi forrásokra (vám, cukoradó, dohányjövédék brutto- és a sójövédék netto-bevétele) nézve feloldotta a békeszerződésben

⁹² A Pénz 1924 6. sz. 10. o. (Itt és a következő jegyzetben: a kiemelés tőlem. M. Gy.)

⁹³ Köztelek, 1924 47—48. sz. 584. o.

⁹⁴ A Pénz, 1924. 13. sz. 3. o. (Eredeti kiemelés.)

⁹⁵ Világos, a burzsoázia számára másodrangú kérdés volt az, hogy *pénzügyi* tekintetben mit nyújt a kölcsön. Magyar Külpolitika, 1924. 2. sz. 1. o. Eber Antal: A külföldi kölcsön. (Kiemelés tőlem, M. Gy.)

⁹⁶ Nemzeti Ujság, 1924 jún. 14. (Kiemelés tőlem, M. Gy.)

⁹⁷ Magyar Külpolitika, 1924 1. sz. 14. o. Smolka János: A magyar kölcsön.

⁹⁸ Magyar Kultúra, 1924. 257. o. A további idézetek ugyanonnan.

a magyar állam javaira megállapított zálogjogot. Lehetővé vált a nemzetközi kölcsön felvétele, az infláció megállítása: Magyarország eladásával, amerikai ellenőrrel. A stabilizációs kölcsön megerősítette a magyar és a nemzetközi (főképp amerikai) burzsoázia közötti szövetséget, amely a Szovjetunió ellen irányult, és amely a magyar nép közös kizsákmányolását szolgálta. Horthyék áru-bocsátották az ország függetlenségét, viszont megszilárdíthatták uralmukat, a külföldi tőkések magyarországi helytartói maradhattak. A Horthy-rendszer nemcsak belpolitikai téren szilárdult meg. A népszövetségi kölcsön a Horthy-rendszer nemzetközi helyzetét is megszilárdította.

Magyarország 1918-ig túlnyomórészt osztrák és német finánctóke vadászterülete volt. Ezért mielőtt továbbmennénk, meg kell néznünk, hogy mi lett a sorsa az országot kezükben tartó érdekeltségeknek, azaz a háború utáni új helyzetben hová csatlakoztak Magyarország régi gazdái.

Nem lehet megérteni a népszövetségi kölcsön politikai jelentőségét és világpolitikai összefüggéseit a németországi fejlődésnek legalább alapvető vonalaiban való áttekintése nélkül. Az amerikai imperialisták magyarországi tevékenységét nem lehet megérteni a nemzetközi összefüggések — elsősorban a Németországgal kapcsolatos politikájuk — figyelembevételével nélkül. Először is azért, mert az amerikai imperialisták magyarországi tevékenységüket a Németországgal kapcsolatos szovjetellenes terveiknek rendelték alá. Másodszor pedig azért, mert a legjelentősebb német bankok és vállalatok birtokában — a német szállakon át — a magyar gazdaság jelentős területeire férkőztek be az amerikai bankárok. Hozzátehetjük még ehhez, hogy a német szállak a Magyarországon berendezkedett osztrák nagybankok többségéhez is elvezettek, így a német finánctóke feletti uralom az osztrák érdekeltségek nagyrésznél irányítását is biztosította.

IV.

A magyar burzsoázia gazdasági és politikai stabilizációja nem elszigetelt jelenség volt Európában. Ebben az időben a kapitalista országok világszerte megerősödtek gazdaságilag és politikailag egyaránt. A háborút követő évek forradalmi fellendülését a kapitalista országokban a forradalmi mozgalmak ideiglenes apálya váltotta fel. A kapitalista stabilizáció azonban ingatag talajon állott, mert a kapitalizmus nem fejlődhet, nem állhat talpára anélkül, hogy ne élezné ki mindazokat az ellentéteket és ezzel ne halmozná fel azokat a körülményeket, amelyek végeredményben a kapitalizmus bukására vezetnek.⁹⁹ Ezért a kapitalizmus stabilizációja nem lehetett tartós. De a kapitalizmus stabilizációja nemcsak ideiglenes, hanem részleges is volt, mivel a földgyhatodán már a szocialista Szovjetunió stabilizálódott. Két stabilizáció haladt egymással párhuzamosan. »Ennek az az oka, hogy a világon nincsen többé általános és mindent átfogó kapitalizmus. Az az oka, hogy a világ két táborra szakadt: a kapitalizmus táborára, amelynek élén az angol-amerikai tőke áll és a szocializmus táborára, amelynek élén a Szovjetunió áll. Az az oka, hogy a nemzetközi helyzetet egyre inkább e két tábor erőviszonya fogja meghatározni.«¹⁰⁰ Ebben az időben a kapitalista világ központja az amerikai Egyesült Államok lett. »Az európai kapitalizmus ideiglenes stabilizációját...

⁹⁹ V. ö. *Sztálin*, Művei, 7. k. 102. o.

¹⁰⁰ U. o. 100. o.

főképpen amerikai tőke segítségével érték el, s ennek az volt az ára, hogy Nyugat-Európa pénzügyileg függő helyzetbe került Amerikával szemben.¹⁰¹

Az európai kapitalizmus stabilizációja elsősorban a Dawes-tervben öltött testet. A Dawes-tervet az amerikai finánc-tőke legagresszívabb csoportja, a J. P. Morgan-csoport vetette fel és hozta tető alá. Dawes, akinek a nevét a tervezet viseli, ügyvéd volt és a világháborúban tábornoki rangot kapott. Dawes a Morgan-bankcsoport embere volt.¹⁰² Az értekezlet, ahol az amerikai, angol és francia imperialisták megegyeztek Németország kifosztásának módszerére és mértékére vonatkozóan, 1924 júliusában kezdődött. A londoni jóvátételi konferencián az amerikai szakértők között ül Owen D. Young — Morgan egyik fővállalatának, a General Electric-nek az elnöke, — Leon Fraser, a General Electric igazgatósági tagja, a First National Bank of the City of New-York — Morgan-bank — elnöke.¹⁰³ »A konferencián a bankárok, elsősorban az amerikai bankárok parancsoltak...«¹⁰⁴ A londoni konferencia, a Dawes-terv elfogadása, megváltoztatta a nemzetközi erőviszonyokat. Az európai politika főmozgatója, a szovjetellenes front főszervezője az angolszász imperialista tömb lett. Az angol-amerikai tömb győzelmet aratott a franciák felett.¹⁰⁵ Morgan százmillió dolláros kölcsönt nyújtott a francia kormánynak a megegyezés fejében. A gazdasági és politikai erőviszonyok engedelmességre kényszerítették a francia burzsoáziát.¹⁰⁶

A Dawes-terv alapvető célja az volt, hogy megakadályozza a Szovjetunió ipari átalakulását, hogy Németországot bázissá építse ki a Szovjetunió ellen.¹⁰⁷

A Dawes-terv értelmében Németországnak különböző időpontokban 130 milliárd aranymárkát kellett fizetnie az antantnak. Az elgondolás az volt, hogy Németország fizet Európának, Európa viszont megfizeti adósságait az Egyesült Államoknak.¹⁰⁸

Németországnak, hogy adósságait fizetni tudja, »több szabad, más kapitalista országok által el nem foglalt piacot kell kapnia, ahonnan új erőt, friss vért meríthet a jóvátételi tartozások kifizetéséhez. Több jelentéktelen piac mellett Amerika itt a mi oroszországi piacainkra gondol. Ezeket a piacokat, a Dawes-terv értelmében, Németországnak kell átengedni, hogy ezekből

¹⁰¹ U. o. 283. o.

¹⁰² V. ö. Diplomácia története, III. k. 291. o.

¹⁰³ OL. Küm. Gazd. Pol. 1924—93 658-nál Proceeding of the London Reparation Conference July and August 1924. 49. o. és Who's who in commerce and industry. The International Business »Who's who« 1938. New-York. N. Y.

¹⁰⁴ *Sztálin*, Művei 6. k. 320. o.

¹⁰⁵ V. ö. Diplomácia története, III. k. 295. o.

¹⁰⁶ V. ö. Diplomácia története, III. k. 291. o. Horthyék egyik franciaországi ügynöke jellemző módon vélekedik a kölcsönről. Szerinte a kölcsönnek külpolitikai ára »a németekkel való megegyezés. Röviden: Anglia és Amerika egyszerűen megveszik az európai békét, hogy a bolszevizmussal szemben egyöntetűen helyt tudjanak állani.« OL. Küm. Res. Pol. 1925. 263/res.

¹⁰⁷ Baldwin volt miniszterelnök 1924 október 3-án így nyilatkozott a Dawes tervről: »Erőssé és szilárdná kell tennünk a nyugateurópai civilizáció védőgátját, hogy minden keletről jövő pusztító támadásnak ellenállhasson. Erre a célra nincsen jobb és biztosabb eszköz, mint a Dawes-terv...« Diplomácia története, III. k. 305. o.

¹⁰⁸ Pl.: Franciaország az USA-nak és Angliának 26.2 milliárd arany frankkal tartozott. Ezt az összeget a Németországtól követelt 68 milliárd arany frank jóvátételi összegből kívánta megfizetni. OL. Küm. Gazd. Pol. 1922—41 367 (1922—67 420).

egyét-mást kisajtolhasson és így legyen miből kifizetnie a jóvátételi tartozásokat Európának...¹⁰⁹ Az amerikai imperialisták saját kereskedelmük károsodása nélkül akartak piacokat szerezni Németországnak, ezért terelték kelet felé a német imperializmus agresszióját.¹¹⁰ Ugyanekkor a német nép nyakára a nemzetközi és német burzsoázia kettős jármát helyezték.

A Dawes-terv keretében nyújtott kölcsön segítségével megállították a német inflációt és így megnyitották az utat a további tőkebeözönlés számára. 1924 és 1930 között 63 milliárd márkát fektettek a német iparba. Ebből több mint 30 milliárd márkát a külföldi kölcsönök hoztak. »E kölcsönök a német termelési gépezetet oly mértékben racionalizálták és korszerűsítették, hogy annak kapacitása egészen rendkívüli módon megnövekedett.«¹¹¹ Amerikai ellenőrzéssel megalakultak a német mamut-trösztök, mint például az IG Farben, a Vereinigte Stahlwerke és a Siemens-tröszt. A német ipar új, minden eddiginél magasabb technikai színvonalat ért el és újra felzárkózott Anglia és az Egyesült Államok ipara mellé. A német hadipotenciál feltámasztásában a döntő szerepet a Morgan—Rockefeller—duPont amerikai fináncotóké csoport játszotta, amely ma is az amerikai imperialista fináncotóke legreakcióssabb, legagresszívabb (és leghatalmasabb) szárnyát képezi.¹¹²

A londoni konferencia alapján kialakult új erőviszonyoknak megfelelően az imperialisták felosztották egymásközt a nemzetközi piacokat. Nemzetközi kartellek alakultak. Európában az amerikai bankárok az ellenőrzésük alatt álló német trösztök számára biztosították a vezető szerepet.¹¹³ A nemzetközi kartellek megalakulása (1925-1926) nem választható el a nemzetközi politikai fejlődés kérdéseitől.¹¹⁴ Ezzel egyidőben vezetik be Németországot a szovjetellenes tábor egyenrangú tagjaként a nagyhatalmak közös tanácskozásaira: a lokarnói egyezmény (1925) után a németek bevonulnak a Népszövetségbe (1926).

1929 júniusában újra szabályozták a német jóvátételek kérdését. A Young-terv keretében Németország 300 millió dollár újabb kölcsönt kapott és — ami a legfontosabb — a német ipart tehermentesítették a jóvátételi tartozások törlesztésében való részvétel alól. A Young-terv ezzel jelentősen hozzájárult

¹⁰⁹ *Sztálin*, Művei 7. k. 288—289. o.

¹¹⁰ Diplomácia története, III. k. 293. o.

¹¹¹ *A Norden*: A német monopol-kapitalizmus Bp. Szikra, 1950. 72. o. 1926-ban és 27-ben az Egyesült Államokból Európába 511 millió, illetve 652 millió dollárt exportáltak, ezeknek az összegeknek túlnyomó része Németországba irányult, mégpedig 1926-ban 301, 1927-ben 232 millió dollár. Ugyanezekben az években Magyarországra 15, illetve 35 millió dollár jött. Közgazdasági Szemle, 1928. *Buday Gyula*: Külföldi értékpapír-emissiók a new-yorki tőzsdén, 504—511. o.

¹¹² V. ö. *Norden* i. m. 73—74. és 111. o. Történelemhamisítók (történelmi megállapítás), Bp. Szikra, 1951. 8—10. o. *J. S. Allen*: A monopol-kapitalizmus és a béke. Bpest, Szikra, 1948. 13—14. o.

¹¹³ Elsősorban a vegyi, elektromossági és acéliparban (V. ö. *Norden* i. m.). Az európai acéltermelés 43.18%-át Németországnak biztosították. (Schweizerischer Bankverein. Monatshefte. 1926. 267. o.) Az amerikai imperialisták Nyugat-Európa szén és kohászati iparát — akárcsak ma — a Ruhr-vidékre, »a porosz militarizmus és »a hitleri agresszió ősi fészke« (V. A. *Visinszkij* beszéde az ENSz politikai bizottságának 1951 november 24-i ülésén. Szabad Nép, 1951 nov. 27.) kívánták összpontosítani.

¹¹⁴ »A legelőkelőbb nemzetközi tényezők . . a kuszált európai viszonyok rendezését . . a nemzetközi kartellek fokozatos és rendszeres kiépítésétől várják . . »a lokarnói szellem« alatt ma már azt kell érteni, hogy a francia és német nagyipar előkészítik . . a politikuskok útját.« Magyar gyárpar, 1925. október 1. 1. o.

ahhoz, hogy a német hadiipar teljesítőképessége fokozódjék. A terv elfogadása után a nemzetközi ellenőrző szervek elhagyták Berlint.¹¹⁵ A Young-terv szakértőbizottságának hangadói az amerikai delegátusok voltak. Az Egyesült Államokat ebben a bizottságban O. D. Young a General Electric elnöke, az AEG felügyelőbizottsági tagja és John Pierpont Morgan, a Morgan-ház feje képviselték.¹¹⁶ A Young-tervet követő évben a antant-csapatok elhagyták a Rajna-vidéket.¹¹⁷ 1930 márciusában megkezdődött Brüning korszaka, amely a parlamentáris rendszerről a diktatúrára való átmenetet jelentette. A szeptemberi választásokon a német finánciókések által pénzelt Hitler pártja 107 mandátumot nyert az addigi 12 helyett.

Az amerikai imperialisták a német agresszió gazdasági és politikai újjáélesztésén kívül felelősek Németország felfegyverzéséért is.

Németország a békeszerződési korlátozások ellenére állandóan növelte hadikiadásait. A hadikiadások 1925-ben 490,5 millió márkára, 1928/29-ben 827 millió márkára rúgtak. Ugyanebben az időszakban a hadsereg műszaki felszerelésére és a flotta építésére kiadott összegek az 1925 évinek tizenegyszeresére növekedtek.¹¹⁸

Az amerikai fináncióke azonban nemcsak közvetett úton — a német agresszió bátorításával és az ipar újjászervezésével — járult hozzá Németország felfegyverzéséhez, hanem fegyverek szállításával is. Ez a nemzetközi szerződések kijátszását jelentette és ezért természetesen a legnagyobb titokban történt.

1934-ben, Rooseveltnél elnök idején, parlamenti vizsgálat indult a nemzetközi fegyvergyártó cégek tevékenységével kapcsolatban. »Felszínre került egy cinikus társaság sok rejtett ügye, amely anyagi előnyök reményében mindent elkövetett, hogy haláltokozó gyártmányait minél nagyobb mennyiségben helyezhesse el... az elsősorban kihallgatott Electric Boat Company vezetői odavallottak, hogy Németország a környező államokban (Svájc, Hollandia és Svédország) leplezett hadianyag-gyártó üzemeket létesített, nevezetesen a célból, hogy a tengerelattjárók tekintetében lépést tarthasson a többi állammal,«¹¹⁹ — írja a washingtoni magyar követ. A németországi fegyvercsempészség legfőbb irányítója a duPont cég volt, (amely napjainkban nylon-harisnyák és kozmetikai cikkek készítése mellett atombomba-gyártással foglalkozik). 1933 február 1-én »Félix duPont szerződést írt alá egy náci ügynökkel, aki Gierának nevezte magát, de valójában azonos volt Peter Brennerrel, a nemzetközi kémmeleg... Ebben az időben még mindig tilos volt municiót küldeni Németországba, duPont-ék azonban mégis megbízták Gierát, hogy Hollandián keresztül fegyvereket csempésszen oda«. A vizsgálóbizottság megállapította, hogy »a Giera ügynökség által Hollandiában felvásárolt katonai lőszeres és robbanószeres mennyisége igen tekintélyes« volt.¹²⁰

¹¹⁵ A »német imperializmus előtt megnyílt a lehetőség, hogy titokban megvalósítsa háborús előkészületeit.« V. ö. Diplomácia története, III. k. 410—414. o.

¹¹⁶ Schweizerischer Bankverein. Monatshefte. 1929. 141-142. o.

¹¹⁷ Norden i. m. 75. o.

¹¹⁸ Diplomácia története III. k. 416. o.

¹¹⁹ OL. Küm. Pol. USA. 1934—10/1 1934. szept. 19.

¹²⁰ A Nye-bizottság vizsgálatával kapcsolatban lásd: *G. Seldes*: Ezer amerikai. Bpest. Szikra, 1948. 163—164. o. Amerikai fegyvergyárak egészen 1938-ig szállítottak Japánnak fegyvereket. A Horthy-külgyminisztérium egyik feljegyzése szerint Japán hadianyagszállításának mintegy 57%-át az Egyesült Államokból szerezte be. (OL. Küm. pol. USA 1930—10/22. és 1939—10/25.)

A német imperialisták mind merészebbek lettek. Schacht, a birodalmi bank elnöke 1929-ben O. D. Young-gal folytatott tárgyalásai során a német gyarmatok visszaadását követelte.¹²¹ Egy évvel később a német imperializmus »megtette az első lépéseket az új külpolitika útján«. Követelték, hogy csatolják Ausztriát a német vámterülethez. Ez volt az első lépés Ausztria területi bekebelezése felé.¹²²

V.

Horthy-Magyarország megkapta a népszövetségi kölcsönt és helye megszilárdult a nemzetközi antibolsevista táborban. Sokan azt hiszik, hogy a népszövetségi kölcsönben az Egyesült Államok fináncatókéja Anglia mellett alárendelt szerepet játszott. Ez a hiedelem téves, mivel nem veszi tekintetbe sem a kölcsön szemmel látható következményeit (pl. az amerikai ellenőrt), sem azt, hogy a német szálakon át a magyarországi német és osztrák érdekeltségek nagyrésze amerikai ellenőrzés alá került, sem pedig azt, hogy a kölcsönben résztvevő angol bankok az amerikai bankárok ellenőrzése alatt állottak. Bár az angol imperialisták szerepe jelentős volt, meg kell állapítani azt, hogy az angolok az amerikaiak mögött a második helyre szorultak és minden további év Amerika javára tolt a hatalmi egyensúlyt.

Az amerikai imperialisták döntő szerepe a Horthy-rendszer stabilizálásában a tisztánlátó kortársak előtt is világos volt. Ezt ékesen bizonyítja az Uj Előre new-yorki magyar kommunista lap 1925 október 31-i számában megjelent gúnyrajz. (l. 188. o.)

Az amerikai tőkésekkel szemben Horthyék szolgálai előzékenységgel viseltettek, mindent elkövettek, hogy a »befektetési alkalmakra éhes amerikai tőke szívesen«¹²³ jöjjön Magyarországra, »az pedig, hogy így legyen, eminens magyar érdek...«¹²⁴ mivel »egyetlen rossz tapasztalat, amelyre valamely amerikai pénzügyintézet Magyarországon szert tesz, alkalmas volna arra, hogy bizonyos mértékig az egész országot diszkvalifikálja.«¹²⁵ Jellemző a Bethlen kormány magatartására Speyer new-yorki bankár fogadtatása, kinek érkezésével kapcsolatban a londoni magyar követ megjegyzi, hogy »bizalmas értesülésem szerint Speyer úr nagyon fogékony társadalmi udvariasságok iránt, tehát az ügy érdekében állana, ha a miniszterelnök úr... vagy más előkelő hivatalos személyiségek őt asztaluknál látnák.«¹²⁶

¹²¹ Norden i. m. 76. o.)

¹²² U. o. Az Anschluss-tervekkel kapcsolatban a tervek lényegére mutatnak rá a brüsszeli magyar követ megjegyzései. Szerinte Churchillnek és az angol kormánynak (ekkor munkáspárti kormány van Angliában) az Anschlussal kapcsolatos állásfoglalásában »Oroszország ellensúlyozása és sakkbantartása lesz... a főmotívum«, majd hozzáteszi, hogy »ha Anglia az Anschluss alapján akarná felépíteni Európát és megszervezni az Oroszország elleni védelmet... akkor bennünket továbbra is felhasználhatna a szláv-ellenes politikában.« (Kiemelés tőlem, M. Gy.) OL. Küm. Pol. Anglia 1929—2/25.

¹²³ Nemzeti Újság, 1924 márc. 9.

¹²⁴ U. o.

¹²⁵ OL. Küm. Gazd. Pol. 1924—93 075. New-yorki főkonzul jelentése.

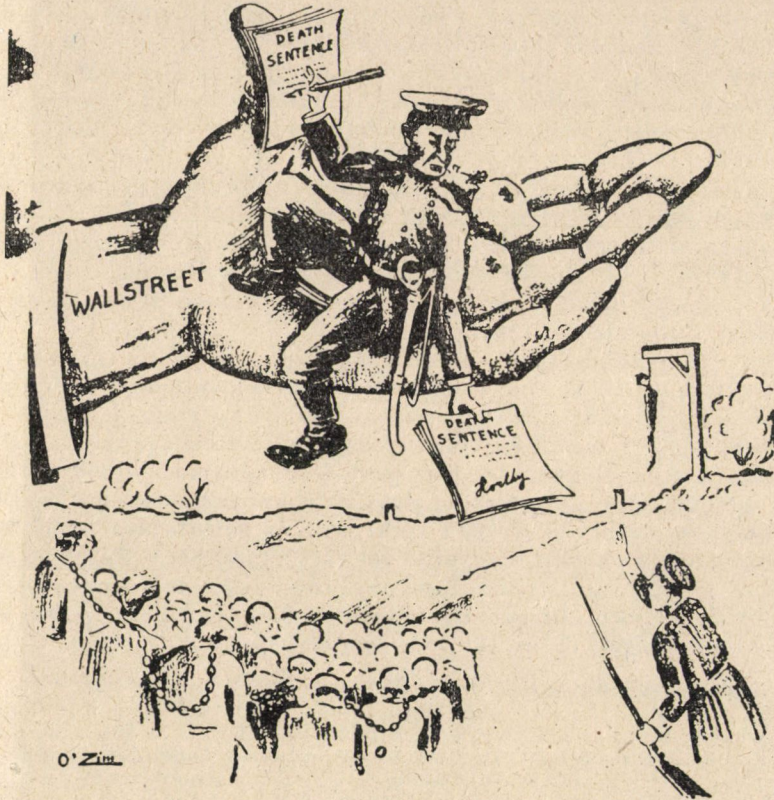
¹²⁶ Az újságok nem adtak hírt Speyer fogadtatásáról, mivel Speyer kívánatosnak tartotta, az idézett követjelentés szerint, hogy »a publikum... a dologról egyáltalán ne tájékozottassék, mert ez csakis az ügy kedvező kimenetelének kárára volna.« (OL. P. M. Eln. 1925—777.) Azonban éppen 7 hónappal azelőtt a népszövetségi kölcsön kibocsátásával kapcsolatban Speyer már járt Budapesten és ekkor Vass József h. miniszterelnök adott teastét tiszteletére, ahol többek között a következő előkelőségek vettek részt: Korányi Frigyes pénzügyminiszter és neje, Klebelsberg Kunó kultuszminiszter és neje, ott volt továbbá Nagyatádi-Szabó István, Teleki Pál, Apponyi Albert gróf és más előkelő hivatalos személyiségek. Nemzeti Újság, 1924 VIII. 14.

ÚJ ELŐN

Entered as second class matter August 1, 1917, at the Post Office of New York, N. Y., under the Act of

— 4748. NEW YORK NATIONAL EDITION. SZOMBAT, OKTÓBER 31, 1925.

A WALL STREET SZENTESITI HORTHY TÖMEGGYILKOLSÁT

A magyar ellenforradalom legalábbvaló bestiája, Horthy a magyar munkásosztály legkiválóbb ezreit gyilkolta le és most újból tomegmészárlásra készül. Horthy erejének és bestialitásának igazi háttere azonban nem csak a magyar uralkodóosztály gazdasági és politikai uralma, hanem a nemzetközi tőke vezető államai, köztük a Wall Street a legerősebb támasza ennek a véres uralomnak. Horthyék a Morganok nevében is védik a "civilizált" ka-

pitalista világot a kommunizmustól. Miközben az egyenruhás fenevad százával írja alá a magyar munkások halálos ítéleteit, Coolidgeék rendőrei védik itteni ügynökeit a fólhábodottan tiltakozó amerikai munkásokkal szemben. Horthy a Wall Street tenyerén ülve és becézgetve üvölti a kommandót a munkások kivégzésére. Megálljt a fenevadak felé csak a nemzetközi és az orosz szovjet proletárság kiált.

HORTHYVÉ

Magyarország népszövetségi főbiztosa, Jeremiah Smith amerikai ügyvéd lett, aki mint a lapok megírták, a béketárgyalásokon az Egyesült Államok pénzügyi szakértőjeként vett részt. Smith »az amerikai nagybankokkal évek óta állandó összeköttetésben állott«, — írja az egyik ujság,¹²⁷ de elmulasztja hozzátenni, hogy Smith milyen nagybankok szolgálatában állott. A Horthy-külgügyminisztérium feljegyzései azonban elmondják, hogy Jeremiah Smith bostoni ügyvéd »Pierpont Morgannak belső embere« volt.¹²⁸ Smith-t tehát a leghatalmasabb amerikai fináncatókés csoport feje, J. P. Morgan küldte Magyarországra aféle »John császárnak. Az ország állapotát hosszas fejtegetéseknel ékesebben fejezi ki az a hihetetlen összeg, amelyet a népszövetségi főbiztos havonta tiszteletdíjként zsebrevágott. J. Smith tiszteletdíja havi 24 675 dollár volt effektív valutában! Ez havi 141 079, évi 1 692 951 pengőnek felelt meg,¹²⁹ azaz Smith többbe került az országnak, mint Horthy kormányzó és egész »udvartartása«, Smith fizetése megközelítette a miniszterelnökség évi költségvetési összegét.¹³⁰

Az ország gazdasági konszolidálása az amerikai finánctóke pénzéhsége és politikai befolyása előtt szélesre tárta a kapukat. Nem csoda ha »az ország gazdasági helyzetének további konszolidációját a külföld és különösen az Északamerikai Egyesült Államok is megfelelően értékelték és a már korábban kifejlődött bizalom Magyarország iránt a lefolyt évben is változatlanul fennállott.«¹³¹ 1926-ban a hat legnagyobb amerikai bank nyeresége 50.7 millió dollárra rúgott, azaz 50%-kal volt nagyobb, mint a magyar nagybankok egész tőkeereje.¹³² »A háborus Európa talpraállításának finanszírozása duzzasztotta meg ennyire az amerikai nagybankok tiszta nyereségét.« Az angol »big five« nyeresége is 50 millió dollár felett volt (11 és fél millió font).¹³³

A magyar burzsoázia, második helyre szorult ugyan »hazájában« a külföldi tőkések mögött, de ezen az áron megőrizte hatalmát a magyar dolgozók felett és dús hasznot vágott zsebre a külföldi imperialistákkal való szövetség révén. Az ellenforradalmi korszakban a magyar uralkodóosztály szorosan összefonódott az amerikai és az amerikai ellenőrzés alatt álló nemzetközi imperialista fináncatókéval. A magyar fináncatókékre és nagybirtokosokra jól illik »A kutyák dala« :

»Ha gazdánk jóllakék
Marad még asztalán
S miénk a maradék.

»Nem volt a Horthy-rendszernek egyetlen minisztere, államtitkára, vagy miniszteri osztályfőnöke, nem volt egyetlen ezredese, vagy tábornoka, —

¹²⁷ Külföldi Magyarság, 1924 15—16. sz. 6. o.

¹²⁸ OL. Küm. Gazd. Pol. 1924—299. A párizsi ügyvivő jelentése.

¹²⁹ OL. P. M. Szabóky anyag IX. cs. (Magyar államadósság kamatszükséglete 1924—25. évben. — Kimutatás 1924/25. költségvetési év előrelátható valutaszükségletéről.)

¹³⁰ Az 1925/26. évi költségvetés szerint a Kormányzó tiszteletdíja 92 800 pengő, a kormányzóság költségvetése 1 449 581 pengő, a miniszterelnökség költségvetése pedig 2 523 258 pengő volt. Az ausztriai főbiztos fizetése 14 ezer angol font (389,5 ezer pengő) volt havonta. OL. Küm. Gazd. Pol. 1923—92 540.

¹³¹ Nagy Magyar Compass 1928—29. I. k. 89. o.

¹³² Új Gazdaság, 1927. 5—6. sz. 7. o. Az idézet is ugyanonnan.

¹³³ U. o.

írja Markos György — aki hű szolgálatai után ne lett volna elnök, alelnök, igazgató, vezérigazgató, felügyelőbizottsági tag valamely nagy bányá- vagy iparvállalatnál, esetleg bankban.¹³⁴ Ezek a bankok és iparvállalatok pedig 80—90%-ban, a nagybankok pedig 100%-ban közvetlen vagy közvetett amerikai ellenőrzés alá kerültek 1924 után.

Szorosan fonódott össze a magyar és angolszász fináncburzoáziával »a vidéki elszegényedett gentrycsaládból kormányzói dinasztiává felcserepedett Horthy-család«,¹³⁵ melynek fellegvára az Angol-Magyar Bank lett. Az Angol-Magyar Bank anyavállalatai felett az ellenőrzést ekkor J. P. Morgan csoportja gyakorolta. Erre a továbbiakban még visszatérünk. Az Angol-Magyar Bank igazgatóságában foglaltak helyet a Horthy-család bizalmi emberei: gróf Edelsheim-Gyulai Lipót, Horthy István apósa, gróf Károlyi Imre, ifjabb Horthy Miklós apósa, Purgly Emil, Horthy Miklós sógora és ifj. Horthy Miklós, Horthy kormányzó fia.¹³⁶ Közismertek ifj. Horthy Miklós kapcsolatai az angolszász befolyás alatt álló textiliparral (a Budai Goldbergerrel). Már a 20-as évek elején, amikor a »textilipar nyersanyaggal való ellátása fokozottabb nehézségekbe ütközött, ő volt az (ifj. Horthy Miklós), aki összeköttetéseiivel... biztosította a nyersanyag, főleg a gyapot behozatalát.«¹³⁷ Nyilván ezt a célt szolgálta ebben az időben Közelkeleten, Egyiptomban tett »tanulmányútja« is. Közismert, hogy az ifj. Horthy gazdasági kapcsolatait a Budai Goldbergerrel, később házassági kapcsolat tette szorosabbá.

A répszövetségi kölcsön további kizsákmányoló kölcsönök áradatát zúdította az országra. A kölcsönök terheit a dolgozók viselték, a kibíratlanul magas adók és alacsony nyomorbérek formájában.

»Európa, hogy ki tudja fizetni a kamatokat és az adósságokat, kénytelen a lakosság adóterheit fokozni és a munkások helyzetét lerontani. Valóban ez történik ma Európa országaiban. Az adóterhek az egész nemzeti jövedelemhez viszonyítva már most, amikor az adósságok és a kamatok fizetése jóformán még meg sem kezdődött, például Angliában az 1913 évi 11 százalékról 1924-ben 23 százalékra, Franciaországban a nemzeti jövedelem 13 százalékaról 21 százalékra, Olaszországban 13 százalékról 19 százalékra emelkedtek. Mondanunk sem kell, az adóterhek a legközelebbi jövőben még jobban fognak növekedni. Az európai dolgozók és elsősorban a munkásosztály anyagi helyzete ennek folytán okvetlenül rosszabbodni fog...«¹³⁸ — mondotta 1925 december 18-án Sztálin elvtárs.

Magyarországon 1927-ben az adóterhek a nemzeti jövedelem 28 százalékára rúgtak.¹³⁹ »Ez a szám a lehetetlenséggel határos.«¹⁴⁰ »Az állam kényszerülve volt tekintélyes...összegeket alattvalóinak *könyörtelen* megadóztatása révén megszerezni.«¹⁴¹ »Azonban már ott tartunk, hogy lehetetlen többet kipréselni a már kétségbe esett népe sségből.«¹⁴²

¹³⁴ *Markos György*: 50 család és cselédei. Bpest. Szikra, 1947. 6. o.

¹³⁵ U. o. 23. o.

¹³⁶ U. o. Az »50 családban« Károlyi Imre helyett tévesen Károlyi Gyula szerepel.

¹³⁷ *Ki kicsoda? Kortársak lexikona.* Bpest, Béta. é. n. 339—340. o. (Kiemelés tőlem, *M. Gy.*)

¹³⁸ *Sztálin*, Művei 7. k. 284. o.

¹³⁹ O. L. P. M. Szabóky anyag, VIII. cs. Korányi expozé.

¹⁴⁰ U. o.

¹⁴¹ U. o. (Kiemelés tőlem, *M. Gy.*)

¹⁴² U. o.

Nem szabad azt hinnünk, hogy az »alattvalókat« egyforma »könyörtelenséggel« adóztatták meg a Horthy-fasiszták. Az ellenforradalmi korszak adópolitikája a burzsoázia érdekét, a dolgozók kíméletlen kizsákmányolását szolgálta. Korányi Frigyes báró pénzügyminiszter cinikus nyíltsággal jelentette ki a nemzetgyűlésen, hogy »az adóztatásnál nem szabad a progresszióval visszaélni. Magyarországnak *gazdag emberekre van szüksége*, mert sajnos nincsen elég gazdag ember.«¹⁴³ A Horthy-pénzügyminisztériumot nem lehet azzal vádolni, hogy »visszaélt« volna a »progresszióval«. A legfőbb adóbevételi forrás a fogyasztási- és forgalmiadó volt. Ez a legantiszociálisabb adóztatási forma, mivel a progresszivitás ennél az adónemnél érvényesül legkevésbé. A forgalmiadó »úgy tételében, mint alkalmazásában a legsúlyosabb... egész Európában« — vallja be a pénzügyminisztérium.¹⁴⁴ Ugyanekkor »a földbirtokosok adóját leszállítják, az örökösödési adót eltörlik, ... a kereseti adókat felemelik és a házbéreket megduplázzák...«¹⁴⁵ A házbérek az amerikai tőkések felszólítására emelték fel, akik alacsony házbérek mellett nem tartották eléggé kifizetőnek a házakra és házak építésére szóló kölcsönök nyújtását.¹⁴⁶

Az infláció a magyar uralkodóosztály kezében a kizsákmányolás fokozásának eszköze volt. A kapitalista stabilizáció azonban nem csökkentette a dolgozók kizsákmányolásának mértékét, sőt fokozta. Megnyilvánult ez a reakciós adópolitikában, de az élet minden más területén is.

1924 második felére megállították a pénzrontást. A koronarontás indexszámai 1922-től a pengő bevezetéséig a következők:

1922	293'57
1923	3 393'00
1924	15 030'00
1925	14 479'00
1926	14 441'00 ¹⁴⁷

A korona tehát 1924 második felétől már nem romlott, azonban az árak tovább emelkedtek¹⁴⁸ túlszárnyalva az infláció minden addigi mértékét. A koronaromlás indexe 1924-ben 15,030-ra rúgott, ugyanakkor az árindex a következőkép alakult:

1924 július 15.	20 972
1924 szeptember 15.	22 774
1924 október 15.	22 493
1924 november vége	23 095 ¹⁴⁹

¹⁴³ Nemzeti Ujság, 1924 július 2. (Kiemelés tőlem, *M. Gy.*)

¹⁴⁴ OL. P. M. eln. 1926—190. és OL. P. M. Szabóky anyag. VI. cs. Memorandum..

¹⁴⁵ Párisi Munkás, 1924 november 8. I. o.

¹⁴⁶ »Bud János pénzügyminiszter úr öngyméltósága a napokban szíves volt egy amerikai pénzesopórtnak párisi megbízottját hozzám ajánlani, mivel tanácskozásokat folytattam... A kedvezőbb kölcsönajánlatnak az a feltétele, hogy a bérek legalább successive 100%-ig emelkedjenek...« (OL. P. M. eln. 1926—5201. Háztulajdonosok Országos Szövetségének elnöke.) A 2830/1926. M. E. lakásrendelet kimondotta a lakásforgalom felszabadítását. Ezzel kapcsolatban a Közszolgálati Alkalmazottak Nemzeti Szövetsége a következőket írja a miniszterelnökhöz: »Mínt hogy a rendelet... a lakbéremelésre nézve még átmenetileg sem állított fel semmiféle korlátozást, a háztulajdonos a ma érvényes bérek kétszeresét, akár háromszorosát is követelheti...« (OL. P. M. eln. 1926—5201.)

¹⁴⁷ Magyar Statisztikai Évkönyv, XXXIV. 1926. 157. o.

¹⁴⁸ »A korona stabilizálása mellett is az árakban elég jelentékeny emelkedés állott elő.« OL. P. M. eln. 1925. 19/res.

¹⁴⁹ OL. P. M. Szabóky anyag, V. cs. és OL. P. M. eln. 1925—19/res.

»Húszezer koronás cseresznyét árulnak a piacon, ahol olyan emberek ödöngenek vevőkként, akiknek e húszezer korona félnapi jövedelmük. Egy fatelep kapuján cédulát látok kiakasztva: itt napszamosok 4000 korona órabérrel felvétetnek. Egy negyedkilogramm cseresznye áráért kell egy óráig dolgoznia nehéz testi munkát az emberek százezreinek...«¹⁵⁰ 1924 szeptemberének harmadik hetében a budapesti hatósági munkaközvetítő útján felajánlott munkabérek a következők voltak:

Órabérek koronákban

kőműves szakmunkás	10 500	asztalos szakmunkás	8 833
építő segédmunkás	6 145	könyvkötő szakmunkás	8 310
lakatos szakmunkás	8 833	szabó szakmunkás	11 600
festő szakmunkás	13 000	kifutó	4 166 ¹⁵¹

Az államháztartással együtt a burzsoázia a tömegek nyomorát is stabilizálta.

A stabilizációval az inflációs spekulációs lehetőségek megszűntek. A termelés nem fokozódott, sőt átmenetileg visszafejlődött. Egyes gyárak teljesen leálltak, másutt megrövidítették a munkaidőt és elbocsátották a munkások egy részét.¹⁵² Külföldi tőkés források is rendkívülinek találják a magyarországi munkanélküliséget.¹⁵³ Sajnos, nem állanak rendelkezésünkre megbízható adatok erre vonatkozólag, mivel a különböző szakszervezetek kimutatásai az ipari munkanélküliségnek is csak töredékét ölelik fel és nem dolgozzák fel az értelmiségi és mezőgazdasági munkanélküliek hatalmas tömegét.¹⁵⁴ Ezek a hiányos kimutatások is arról tanúskodnak, hogy a stabilizációtól az 1929—1933-as válság kitöréséig állandó volt a munkanélküliség Magyarországon. »A foglalkozást űző néprétegnek nagy része nem kapván alkalmazást, társadalmi szempontból óriási veszélyt jelent«,¹⁵⁵ hangoztatja Korányi a Jóváítéleti Bizottság párizsi tárgyalásán.

A pénzhigitás megszűnt, de az árak tovább emelkedtek, a munkanélküliség fokozódott, az éhség fokozódott. A polgári gazdaságtörténész ezt szemérmesen úgy fejezi ki, hogy a »fogyasztók tartózkodtak a vásárlástól.«¹⁵⁶ Ha követni kívánnók ezt a szemérmes kifejezőmódot, azt kellene mondanunk, hogy a »fogyasztók egyrésze tartózkodott az élettől is«.

1926-ban csak újév napján 24 ember lett öngyilkos Budapesten. A Tőzsdei Kurir szerint »ma már úgyszólván beletörődött mindenki és szinte megszokott jelenségnek tekinti az öngyilkosságoknak ezt a járványszerűségét.«¹⁵⁷

¹⁵⁰ Az Úzlet, 1924. 76. sz. 1. o.

¹⁵¹ OL. P. M. Szabóky anyag, V. cs.

¹⁵² V. ö. *Eckhardt Ferenc*: A magyar közgazdaság száz éve 1841—1941. Bpest, 1941. 255. o.

¹⁵³ »Die Arbeitslosigkeit ist immer noch ausserordentlich gross« — írja Magyarországról a Schweizerischer Bankverein. Monatshefte 1925. 10. száma.

¹⁵⁴ OL. P. M. Szabóky anyag, VIII. cs.

¹⁵⁵ OL. P. M. Szabóky anyag, VIII. cs.

¹⁵⁶ *Eckhart* i. m. 255. o. »A nagyobb áresésre számító fogyasztók tartózkodtak a vásárlástól.« Ez így csak a burzsoáziára nézve igaz, de a »fogyasztók« összességére vonatkoztatva: durva megmásítása a valóságnak.

¹⁵⁷ »Az ijesztően megszaporodott öngyilkosságok ugyanis azon egyszerű okra vezethetők vissza, hogy sokan egzisztenciájuk problémáját csak ily módon tudják megoldani« — folytatja a lap. 1926. 2. sz. 1. o.

Növekedett a nyomor és elkeseredés a falun is.¹⁵⁸ Növekedett a kizsákmányolás mértéke. A gyáriparban az egy munkásra eső termelési érték 1923 és 1930 között 77.73 százalékkal emelkedett:

1923	2370 P	1927	5336 P
1924	2688 «	1928	5198 «
1925	4257 «	1929	5270 «
1926	4777 «	1930	5419 « ¹⁵⁹

»Magyarország gazdasági fellendülése' a Népszövetség pártfogásával a nemzetgazdaság eddig soha nem tapasztalt méretű válságába vezetett. Munkanélküliség, csőd, mezőgazdasági válság. A parasztság igazi földreformot követelt. A francia bankjegyek kormányhatóságok közreműködésével elkövetett hamisítása végleg kompromittálta az ellenforradalmat.¹⁶⁰ Ilyen körülmények között a dolgozók elégedetlenségének elfojtása céljából fokozta a Bethlen-kormány a forradalmi munkásmozgalom üldözését. Megrendezték az első Rákosi-pert, amely az egész világon a tömegek tiltakozását és felháborodását váltotta ki. A kommunisták üldözésével is az imperialista kölcsönök kamatait törlesztik, mert jól tudták Bethlenék, hogy »... az angol-amerikai hitelek nemcsak a kamattól és a jótállástól függenek, hanem a Szovjetunióval és a munkásmozgalommal való ellenségeskedéstől is.«¹⁶¹ A szolgálat fejében viszont Horthyék számítottak az amerikai és angol kormány — legyen az munkáspárti is — támogatására. Az angol munkáspárt sajtója — a tömegek félrevezetésére — Horthyékkel szemben ellenséges hangon írt, azonban Henderson, MacDonald külügyminisztere, a II. Internacionálé egyik vezetője megnyugtatta a londoni magyar követet, »hogy angol kormánynak nincs szándékában... (a magyar kormánynak) ... bárminemű nehézségeket is csinálni, mert tudják, hogy esetleges zavarok nemcsak Magyarországra nézve járhatnának káros következményekkel...«¹⁶²

Bethlen gróf miniszterelnök a népszövetségi kölcsön felvételekorr a pénzügyi ellenőrzésről szólva azt hangoztatta, hogy »ez az ellenőrzés ... azt a célt szolgálja, hogy minél előbb talpraálljon az ország (Helyeslés a jobb-

¹⁵⁸ Jásznagykunszolzok vármegye tiszai felső járásának főszolgabírája jelenti, hogy »a munkás nép ... aratási munkájával annyit sem képes keresni, hogy családjának és magának a téli élelem legalább csekély hányadát biztosíthassa.« A főszolgabíró aggodalmasan jegyzi meg, hogy »... a nyomor a legrosszabb tanácsadó és ha ezen fenyegető inségben a leggyorsabban nem iparkodunk segíteni, szívem mélyéből aggódom, hogy az egyébként minden tévtanok ellen vértezett közönségem, a nyomor következtében igen könnyen helytelen utakra téved...« OL. P. M. eln. 1925—4902. (Kiemelés az eredetiben.)

¹⁵⁹ Eckhardt i. m. 259. o.

¹⁶⁰ Pravda, 1926 július 13. Idézi: A Rákosi-per, 85—87. o.

¹⁶¹ U. o.

¹⁶² Számjeltávirat Londonból, 1929 nov. 11. OL. Küm. Pol. Anglia. 1929—2/7. Jellemző a horthysta diplomata érvelése, aki tisztában volt azzal, hogy a munkásosztály legaljasabb árulóival van dolga. Azzal érvel a munkáspárti külügyminiszternek, hogy az angol munkáspárti sajtó »szimpátiahiánya« árt az ellenforradalmi rendszernek és hogy a »mostani regime bukása ... balrafordulással járna.« Henderson teljes megértést tanúsított...« és megtette fentidézett kijelentését.

Hendersonnal kapcsolatban a római magyar követ hasonló szellemben jelent. A római magyar követ szerint Henderson a londoni olasz követnek azt jelentette ki, hogy »a belpolitikai rezsim eltérősége dacára a külpolitikában megérthetjük egymást«. Követjelentés, 1929 júl. 10. OL. Küm. Pol. Anglia 1929—2/27.

oldalon). . .¹⁶³ Nézzük meg, hogyan segített a népszövetségi kölcsön és nyomában a többi imperialista kölcsönök abban, hogy »minél előbb talpraálljon az országa?¹⁶⁴

A »magyar királyság 1924. évi államkölcsöné«-nek tiszta hozadéka 272 123 638 aranykorona volt,¹⁶⁵ ez 315 266 500 P-nek felel meg. A kölcsönből azonnal vissza kellett fizetni az 1923 és 1924 évek folyamán felvett egyéb kölcsönöket: 29 250 000 svájci frankot és 15 millió francia frankot. Ezen kívül vissza kellett fizetni a Nemzeti Bank alapításához nyújtott angol előleget is 4 000 000 fontot.¹⁶⁶ A népszövetségi kölcsön terhére írhatjuk a főbiztos effektív dollárban kifizetett tiszteletdíját, amely az ellenőrzés 24 hónapja alatt összesen 592 200 dollár volt. Ezek az összegek átszámítva 152 584 599 P-re rúgtak. Ez azt jelenti, hogy a népszövetségi kölcsön 48.4%-a születése pillanatában holtösszeg volt a magyar nemzetgazdaság számára. Fennmaradt a kölcsönből 162 681 901 P-nek megfelelő összeg.

A stabilizáció éveiben az 1924/25-ös költségvetési évtől az 1928/29-es költségvetési év végéig a magyar állami beruházások 931.2 millió pengőre rúgtak.¹⁶⁷ Ha feltesszük, hogy a népszövetségi kölcsön megmaradt összegét teljesen állami beruházásokra fordították, akkor ez az összes állami beruházások 17.47 s á alékát teszi.

Külön kérdés az, hogy mit nyert az ország ezekkel a beruházásokkal. Köztudomású, — és ezt polgári források is kénytelenek elismerni — hogy »e beruházások csak részben voltak produktívak«¹⁶⁸ hozzátehetjük, csak igen kis részben.¹⁶⁹ Köztudomású, hogy a kölcsön felhasználásának éveiben milliókat költöttek luxus-építkezésekre, a királyi vár belső díszítésére, külföldi követ-ségi épületek és kollégium hungaricumok építésére. Milliókat költöttek lak-tanyák, fogházak és bírósági épületek és ehhez hasonlók építésére. És a beruhá-zásoknak csak kis töredéke jutott el a termelő apparátusba.¹⁷⁰

A népszövetségi kölcsön megnyitotta az utat a többi rabló imperialista kölcsön előtt. A kölcsön ára a kamat. A kamat Magyarországon a 20-as évek-ben többszöröse volt a nyugateurópai országokban akkor érvényes kamat-lábnak. De a kölcsönök valóságos kamatja többszöröse volt a hivatalos kamatlábnak is. Csak egy példát vegyünk.

1925 őszén kapták meg a magyar városok a Speyer-kölcsön első részle-tét. Az első részlet *névértéke* 5 millió dollár volt. Mivel a kölcsön kibocsátása

¹⁶³ O. Gy. Napló, 1924 április 5-i ülés. XXII. k. 279—280. o.

¹⁶⁴ A kölcsönök kérdését itt csak annyiban érintem, amennyire azt az összefü-gések megkövetelik. A kölcsönökkel egy másik tanulmányban foglalkozom majd rész-letesen.

¹⁶⁵ OL. P. M. Szabóky anyag, VII. cs. (A pengőösszegek saját átszámításaim az akkori hivatalos árfolyam alapján).

¹⁶⁶ OL. P. M. Szabóky anyag. Állampénzügyek.

¹⁶⁷ Varga István: Csonka-Magyarország gazdasági fejlődése. (Kenéz Emlék-könyv) Bpest. 1932. 192. o.

¹⁶⁸ U. o.

¹⁶⁹ Meg kell jegyezni, hogy a XX. század folyamán a magyar költségvetésben soha még olyan alacsony százalékban nem szerepeltek beruházások, mint a Horthy-stabilizáció éveiben. 1900—1914-ig a költségvetésnek átlag 7,6%-a volt beruházás, 1924 és 1929 között csupán 3,8%-a. OL. P. M. Szabóky anyag, IV. cs. Beruházásokra előirányzott összegek alapján.

¹⁷⁰ Erről példa az »1924—25. évi beruházások felosztása«. OL. P. M. Szabóky anyag I/a.

82%-os alapon történt, csupán 4 100 000 dollárt utalt ki a Speyer-bankház, de ebből is levonta a kötvények »vésési és hitelesítési« költségeit, a »jogtanácsos illetményét«, az első félévi kamatot és törlesztést, összesen 511 594 dollárt. Így a magyar városok csupán 3 588 406 dollárt kaptak kézhez, azaz a névérték 71,76%-át. Természetesen a magyar városok nem 3,5 millió dollárral tartoztak Speyernek, hanem 5 millió dollár után fizették a kamatokat és a törlesztést.¹⁷¹

A kizsákmányoló kölcsönök az ország kiszipolyozásának és politikai alávetésének voltak eszközei és nem fejlesztették az ország termelőerőit. A nemzeti jövedelem 1925 és 1929 között csupán 7,2%-kal emelkedett. Ez a csekély emelkedés is eltűnt az 1929—33-as válság idején. 1933-ban a nemzeti jövedelem 6%-kal volt kisebb, mint a Horthy-stabilizáció évében.¹⁷²

1924 óta az országba évente 360 millió pengő értékű külföldi kölcsöntőke jött, szemben a régi, sokkal nagyobb területű és lakosságú Magyarországgal 200 millió pengős évi átlagával. Súlyosbítja a helyzetet az, hogy az 1924 év utáni kölcsönök kamata közel kétszerese volt a háború előtti kamatoknak.¹⁷³ 1931-re az ország eladósodása a külfölddel szemben 4 milliárd pengő felett volt.¹⁷⁴ Ebből a 4 milliárd pengőből 1,8 milliárd pengő volt az új¹⁷⁵ és 2,2 milliárd volt a régi adósság. A magasabb kamatláb miatt azonban a kisebb összegű háború utáni kölcsönök után közel kétszerannyi kamatot kellett fizetni, mint a régiek után.¹⁷⁶

Magyarországról az évente kamat és törlesztés formájában kifolyt összeget 300 millió pengőre becsülik.¹⁷⁷ A Magyar Nemzetgazda 1927-ben évi 20-25 millió pengőre teszi azt az összeget, ami a külföld kezében levő részvények osztalékaként elhagyta az országot.¹⁷⁸ Mit jelent ez? Azt, hogy az országot évente kb. annyi összeg hagyta el törlesztés, kamatok és osztalék formájában, mint amennyi kölcsönök alakjában bejött. Azt jelenti, hogy új kölcsönt azért kellett felvenni, hogy a régit fedezni lehessen. Azt jelenti, hogy az egyik imperialista kölcsön szüli a másikat: Az imperialista »segítség« szüli a következő »segítség« szükségét.

¹⁷¹ Adatok: OL. P. M. eln. 1925—6002.

¹⁷² *Eckhardt* i. m. 320. o. alapján. »A nemzeti jövedelem, vagyis a népgazdaságunkban termelt új érték 1950-ben mintegy 20%-kal volt magasabb, mint az előző évben.« »A Horthy-fasizmus idején az ország nemzeti jövedelme 15 év alatt, tehát az első világháborút követő stabilizációtól, 1924-től 1939-ig mindössze 12,6%-kal emelkedett, tehát az évi emelkedés nem érte el az egy százalékot sem. Ötéves tervünk első évében tehát a nemzeti jövedelem emelkedésének üteme a Horthy-rendszerbeli átlagos évi emelkedésnek huszonnégyszerese volt.« Gerő Ernő beszámolója a M. D. P. II. Kongresszusán. A szocializmus építésének útján. A Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusának anyagából. Bpest, Szikra, 1951. 198. o.

¹⁷³ OL. P. M. Szabóky anyag, VIII. cs. Korányi expoze.

¹⁷⁴ *Eckhardt* i. m. 309. o. és Közgazdasági Szemle 1932. 501. o.

¹⁷⁵ OL. P. M. Szabóky anyag, VIII. cs.

¹⁷⁶ Az államadósság például 1929/30-ban 1,5 milliárd pengő volt. Az állam e kölcsönök törlesztési és kamatösszegének 89%-át külföldre fizette. A külföldre fizetett államadóssági szolgálat a régi 1 milliárdra rúgó adósságok után 32,9 millió volt, míg az új félmilliárdos adósság után 53 millió volt az említett költségvetési évben. (OL. P. M. Szabóky anyag, VIII. cs.) Ezek az arányok a magángazdaság terén még kedvezőtlenebbek voltak, mivel ott szerepet játszottak a rövidlejáratú hitelek, melyeknek kamatai még a szokásosnál is magasabbak — 12-14% — voltak. 1929 augusztus végén a rövidlejáratú hitelek már 0,735 milliárd pengőre rúgtak. (U. o.)

¹⁷⁷ Közgazdasági Szemle, 1931, *Eber Antal*: Devizagazdálkodás. 501—535. o.

¹⁷⁸ 1927 5. sz. 4. o. Ez bár meglehetősen szerény becslés, de így is megdöbbentően nagy összeg.

Az 1924 után kibocsátott kölcsönök többségét közvetlenül amerikai bankárok nyújtották.

A Magyarországnak nyújtott kölcsönök megoszlása az USA és Anglia között:

Év	USA	Anglia	Együtt
	%	%	%
1924	13.01	58.93	71.94
1925	100.00	—	100.00
1926	53.85	44.02	97.87
1927	54.97	30.21	85.18
1928	74.94	24.58	99.52 ¹⁷⁹
Átlag	52.60	36.27	—

Ehhez hozzá kell azt fűzni, hogy az »angol« kölcsönök nagyrészt olyan bankok nyújtották, amelyek valójában amerikai bankok voltak (pl.: a Schröder Bank). Így Anglia aránya kisebb és az amerikaiaké nagyobb, mint ahogy azt a statisztika feltünteti.

Az I. világháború végéig Magyarországot az osztrák és német tőke szipolyozta ki. A Horthy-stabilizáció az amerikai finánciókének szolgáltatotta ki az országot. Az »önálló« Magyarország kiszolgáltatottsága, függése sokkal nagyobb volt, mint az 1867—1918-as korszakban az osztrák-magyar monarchia idején.¹⁸⁰ A magyar dolgozók azelőtt sem rózsás helyzete még rosszabb lett. A nemzetközi és magyar burzsoázia kettős igája nyomasztóbb volt, mint valaha.

A külföldi kölcsönök eszközül szolgáltak az iparba való behatolásra is. Iparvállalatok kötelezettségeiket gyakran részvényeik átengedésével egyenlítették ki.¹⁸¹ De a leghatalmasabb eszköz az ipari behatolásra a nagybankok birtokbavétele volt kölcsönök, tőkeemelések és részvényvásárlások révén. 1930-ban már minden magyar nagybank amerikai ellenőrzés alatt állott. (Erről a továbbiakban szó lesz.) Az ipar birtokbavételével teljessé lett az amerikai fináncióke uralma Magyarországon. Mindehhez az utat az 1924 évi stabilizációs kölcsön nyitotta meg.

1926 július 1-én megszűnt a népszövetségi ellenőrzés Magyarországon.¹⁸² Magyarország ellenőrzése teljessé vált.

¹⁷⁹ Közgazdasági Szemle, 1929. *Buday László*: Magyarország a nemzetközi pénzpiacra, 564. o. adatai alapján.

¹⁸⁰ De nemcsak gazdasági tekintetben, mint ahogy azt Eckhardt Ferenc állítja: »magyarányú külföldi eladósodásunk gazdasági életünket a távolos piacoktól sokkal függőbbé tette, mint amilyen a világháború előtti időben Bécestől való függésünk volt.« *Eckhardt* i. m. 309. o. (Kiemelés tőlem, *M. Gy.*) Ugyanekkor a burzsoázia ellenzéki része (az ipari középburzsoázia, amely a külföldi és hazai fináncióke ölelkezéséből nem sok hasznot látott, amely a külföldi kölcsönöket ha megkapta, a hazai nagybankok közvetítésével sokkal drágábban kapta meg, nyíltan megmondta, hogy miről van szó: »a szolgátság mindig fokozódóbb és mindig nagyobb mértékű, amely fokozottabb mértékben minden mozdulatunkat, minden cselekedetünket a külföld tetszésétől teszi függővé.« (Magyar Nemzetgazda, 1927. 30—31. sz. 2—3. o. *Kepes Ernő*: Ország-kisajátítás. Kiemelés tőlem, *M. Gy.*) Tehát még a munkásosztály álláspontján sem kell állani ahhoz, hogy Horthyék »ország-kisajátítását« részre vegyüek.

¹⁸¹ Az amerikai tőke behatolása Magyarországra a két világháború között. Kézirat. Magyar Nemzeti Bank Terv és Statisztikai Osztály.

¹⁸² »Magyarország esetében a Tanácsnak biztosított az a jog, hogy az ellenőrzést visszaállíthassa minden időben, amíg a kölcsön visszafizetve nincs... a magyar kormánytól kötött eredeti megállapodásban nyert biztosítást.« A Nemzetek Szövetségének Tevékenysége (1920—1926) Genf. é. n. A Nemzetek Szövetsége Titkárságának Információs Osztálya. 63. o.

És végül idézzük újra emlékezetünkbe Bethlen István szavait: »az ellenőrzés ... azt a célt szolgálja, hogy minél előbb talpraálljon az ország (Helyeslés a jobboldalon.) ...«

VI.

A Horthy-fasiszták országáruulása az országot gazdaságilag és politikailag az idegen, főleg amerikai imperialisták kezére játszotta. Az amerikai imperialisták 1924 és 1929 között közvetlen vagy közvetett ellenőrzésük alá vonták a magyar bank és ipari tőke túlnyomó százalékát. A következőkben ennek a behatolásnak mértékéről próbálunk számot adni.¹⁸³ Az ábrázolás módszere az lesz, hogy a felületi összefüggésekből igyekszünk a belsőbb összefüggések felé hatolni.

Nezzük meg legelőször azt, hogy a Compass-ok adatainak alaposabb vizsgálata nélkül, első pillantásra hogyan alakul a kép:

Az összes magyarországi részvénytőke megoszlása 1931-ben:

	száma	A részvénytársaságok	
		%-ban	részvénytőkéje
Magyar kézen	3639	69.83	401 505 114 P
A 12 nagybank kezén ^{183/a}	657	12.61	913 636 377 P
Közvetlen külföldi tőke kezén	915	17.56	711 706 786 P
Összesen	5211	100.00	2 026 848 277 P

Ez tehát az első metszet. Ennek alapján meg lehet állapítani, hogy a magyarországi fináncetőke igen hatalmas volt. A nagybankok a vállalatok számának csupán 12.61%-át ellenőrizték, ugyanakkor az összes magyar részvénytőkének közel felét tartották kezükben. Tehát a legnagyobb magyar vállalatok voltak a fináncburzsoáziáé. Magyar tulajdonosok a vállalatoknak közel 2/3-ad része, de a részvénytőkének alig 1/5-e felett rendelkeztek.

¹⁸³ A számítások és kimutatások a magyar, osztrák és környező államok viszonylatában a Leonhardt-féle Compass, a Nagy Magyar Compass kötetein alapulnak. A többi országok, elsősorban a nyugati országokkal kapcsolatos adatokat a következő kézikönyvekből merítettem: The Banker's Almanac and Year Book for 1929—30 London, Who's who in Commerce and Industry. The International Business »Who's who«. 1938. New-York N. Y., The Stock Exchange Year-Book 1930 London, Moody's Manual of Investments. 1929. London, Who's who London 1928, Who's who in Commerce and Industry 1940—1941 Chicago. Az általános statisztikai adatokra nézve l. Magyar Statisztikai Évkönyv megfelelő évfolyamai.

^{183/a} Tekintettel arra, hogy ennek a tanulmánynak a külföldi befolyás kimutatása a főszempontja, ezért olyan vállalatokat, ahol a magyar fináncetőke a külföldi tőkeérdekeltségekkel közösen vett részt, de az adatok tanúsága szerint a külföldi tőkeérdekeltség hegemóniája érvényesült — még ha jogilag a magyar bank érdekeltsége is —, nem a 12 nagybank, hanem a külföldi tőke körében tüntettem fel. Így például a Ganz-gyárat nem a Magyar Általános Hitelbank, hanem a General Electric vállalatai közé számolom, mivel itt 1930 óta ennek az amerikai vállalatnak komoly befolyása volt. Ennek a módszernek következtében a magyar fináncetőke befolyása kisebbnek tűnik. A kimutatás, bár csak a főszempont követelményeit veszi tekintetbe, figyelmeztet a magyar és külföldi fináncetőke nagymértékű összefonódására.

Különösen a hitelintézeti tőke területén volt jelentős a nagybankok hatalma :

	száma	% ban	A hitelintézetek részvénytőkéje pengőben .	% ban
Magyar kézen	1604	89.06	159 738 580	33.84
A 12 nagybank kezén . .	187	10.38	302 035 420	63.99
A 12 nagybank (leány- vállalatai nélkül)	(12)	(0.66)	(216 200 000)	(45.80)
Közvetlen külföldi tőke kezén	10	0.56	10 222 000	2.17
Összesen	1801	100.00	471,996.000	100.00

A 12 nagybank egyedül (leányvállalatai nélkül) az összes magyar hitelintézeti részvénytőke 45.80%-át ellenőrizte. Ugyanezek a bankok a többi — az ipari-, bányá- és kereskedelmi vállalatok számának 13.78%-át, de részvénytőkéjük 39.34%-át tartották kezükben.

	száma	%-ban	részvénytőkéje pengőben	%-ban
Az összes többi (ipari-, bányá-, kereskedelmi stb. vállalatok — a hitelintézetek nélkül) részvénytársaságok				
Magyar kézen	2035	59.68	241 766 534	15.55
A 12 nagybank kezén . .	470	13.78	611 600 957	39.34
Közvetlen külföldi tőke kezén	905	26.54	701 484 786	45.11
Összesen	3410	100,00	1 554 852 277	100.00

Az infláció, majd a tőkés stabilizáció, amely soha nem látott nyomort, a kizsákmányolás hallatlan fokozását jelentette a magyar dolgozók millióinak, a fináncsőke gazdagságát és hatalmát nagymértékben megnövelte.

Az összes magyarországi részvénytársaságok

	száma	alaptőkéje
1925	6590	1 137 436 222 P
1931	5211	2 026 848 277 P

Az infláció, majd a válság jelentős mértékben gyorsította nemcsak a fináncsőke felhalmozását, hanem koncentrációját is. Az összes magyarországi részvénytársaságok száma 1925 és 1931 között (1379-el) 20.92%-kal csökkent, ugyanakkor részvénytőkéjük (889 412 055 P-vel), 78.19%-kal nőtt.

A hitelintézeteknél ez a folyamat még gyorsabban halad előre. 1925-től 1931-ig a hitelintézetek száma 28.89%-kal (732-vel) csökkent, részvénytőkéjük azonban 101.2%-kal (237 410 000 P-vel) nőtt. Budapesten, az ország gazdasági központjában, ahol a legnagyobb bankok voltak, a hitelintézetek száma az említett időpontban 53.54%-kal csökkent. Részvénytőkéjük pedig 100.2%-kal nőtt.

A tőke koncentrációja és centralizációja a Horthy-korszakban gyors ütemben haladt előre. Évről-évre több vagyon és hatalom halmozódott fel a leghatalmasabb monopoltőkés csoportok kezén. A fináncsőke hatalmának kiterjedése azonban az idegen imperialista befolyás kiterjedését jelentette. Mert miközben a magyar fináncsőkes csoportok növekvő mértékben ragadták magukhoz az ország gazdaságának legjavát, a magyar fináncsőkes csoportokat külföldi monopolkapitalista csoportok teljesen ellenőrzésük alá vonták. (Ennek politikai előzményeit már láttuk az előbbieknél.)

A tőke koncentrációjának és centralizációjának továbbfejlődése Magyarországon az ország javainak fokozódó mértékben idegen kezekbe való koncentrációját jelentette.

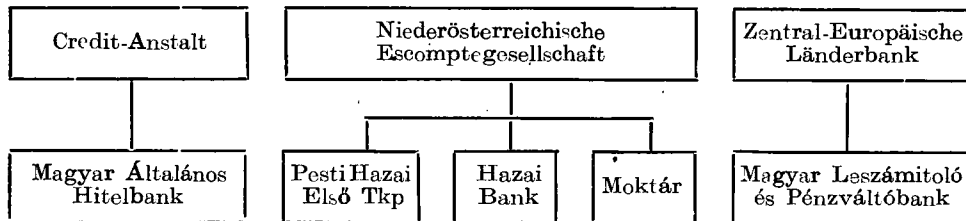
Az eddigiek alapján világos, hogy annak megítélésében, hogy kiknek a kezén volt a magyar gazdaság, döntő szerepet játszik az, hogy a nagybankok milyen tőkecsoportok ellenőrzése alatt állottak. (Nagybankokon értem azt a 12 bankot, amelynek részvénytőkéje ebben az időben meghaladta a 10 millió pengőt.)

Elérkeztünk odáig, hogy egy réteggel mélyebbre ássunk.

A legnagyobb magyarországi bankot, a Magyar Általános Hitelbankot, az Oesterreichische Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe tartotta kezében.

A Pesti Hazai Első Takarékpénztárt, a Hazai Bankot és a Magyar Országos Központi Takarékpénztárat a Niederösterreichische Escomptegesellschaft ellenőrizte.

A Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank gazdája pedig a Zentral-Europäische Länderbank volt. Az osztrák bankok nagy befolyása az osztrák-magyar monarchia idejéből maradt fenn.

A bank ellenőrzése alatt álló részvénytőke

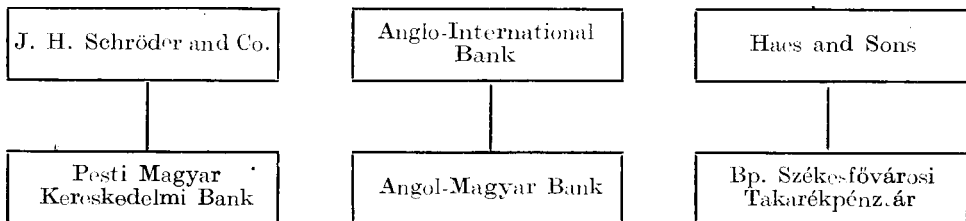
	pengőben	%-ban
Magyar Általános Hitelbank	296 977 191	14.65
Pesti Hazai Első Takarékpénztár	77 236 568	3.81
Hazai Bank		
MOKTÁR	33 335 000	1.64
Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank	44 436 250	2.19

Angol bankok három nagybankot ellenőriztek.

A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, a második legnagyobb magyar bank részvényeinek 20%-a 1925 óta a J. H. Schröder londoni bankház kezében volt.

A harmadik magyar nagybank, az Angol Magyar Bank 1920-ban alakult, itt az Anglo-International Bank és a British Overseas és más angol bankok játszották a főszerepet.

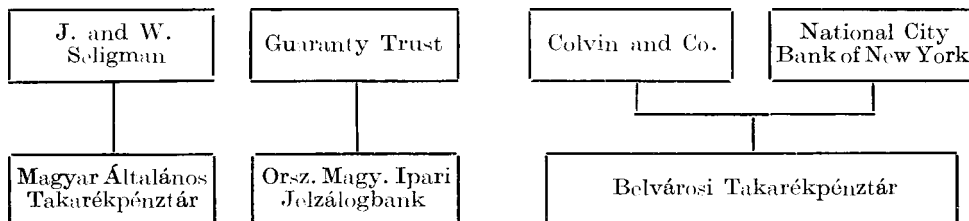
A Budapest Székesfővárosi Községi Takarékpénztárban 1928 óta részesedett a Haes and Sons londoni bank.

A bank ellenőrzése alatt álló részvénytőke		
	pengőben	%-ban
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	200 162 830	9.87
Angol—Magyar Bank	95 971 400	4.73
Bp. Székesiöv. Községi Takarékpénztár	10 800 000	0.53

Amerikai tőke három nagybankot ellenőrzött.

A Magyar Általános Takarékpénztárat, 1929 óta a new-yorki Seligman Bank, a Belvárosi Takarékpénztárat a National City Bank of New-York és a Colvin and Company (1924 óta) ellenőrizte, az Országos Magyar Ipari Jelzáló Bank pedig (1928 óta) a Guaranty Trust kezében volt.

A bank ellenőrzése alatt álló részvénytőke		
	pengőben	%-ban
Magyar Általános Takarékpénztár	30 056 720	1.48
Belvárosi Takarékpénztár	20 422 000	1.01
Orsz. Magyar Ipari Jelzáló Bank	10 000 000	0.49

A Magyar-Olasz Bank a Banca Commerciale Italiana bankja volt (1920-ban alakult). A Magyar-Olasz Bank és érdekeltségei kezén a magyarországi részvénytőkének 3.45%-a (70 078 418 P) volt.

Amint látjuk, valamennyi nagybank külföldi tőke ellenőrzése alatt állott. Az elmondottak alapján módosítanunk kell az első statisztikai kimutatót. Össze kell adnunk a közvetlen külföldi és a magyar finánc-tőke ellenőrzése alatt álló részvénytársaságok adatait — és így bontakozik ki előttünk igazán a külföldi imperialisták magyarországi gazdasági behatolásának megdöbentő képe.

Meg lehet állapítani, hogy a magyar részvénytársaságok számának 30.17%-a, az összes magyar részvénytőke 80.19%-a állott 1931-ben idegen imperialisták ellenőrzése alatt. Horthyék hazaárulása a szó legszorosabb értelmében volt árulás. A magyar gazdaság ilyen nagy mértékben addig még sohasem volt idegen kézen.

Tanulságos megnézni az idegen befolyás nemzetek szerinti megoszlását.¹⁸⁴

¹⁸⁴ Mivel a magyarországi svájci vállalatok egy része mögött osztrák, illetve amerikai tőke állott, ezeket eleve az osztrák, illetve amerikai tőkéhez számoltam. Ez esőken-ti a táblázatban a svájci tőke arányát. Ugyanígy jártam el a hollandi, svéd és csehszlovák vállalatokkal. Ezek együttesen így 1.94%-ot vesztek. A csehszlovák tőke teljesen eltűnt a táblázatból, mivel mögötte 100%-ig angol, osztrák és amerikai tőke állott.

Osztrák	848 750 389 P	41.88%	} A 12 magyar nagybank ezek ellenőrzése alatt állott
Angol	360 740 914 «	17.80%	
Olasz	72 293 918 «	3.57%	
USA	136 909 114 «	6.75%	
Német	151 140 428 «	7.46%	
Belga	7 719 000 «	0.38%	
Holland	9 117 400 «	0.45%	
Svéd	460 000 «	0.02%	
Francia	10 132 000 «	0.50%	
Svájc	3 920 000 «	0.66%	
(A nagybankok közös vállalkozásai)	(24 160 000 «	1.19%)	
Összesen	1 625 343 163 P	80.19%	

Magyarországon 1918-ig főleg az osztrák és német tőke befolyása érvényesült. Bizonyos mértékig ezt tükrözi vissza az osztrák tőke hatalmas részese-
sedése még 1931-ben is, az osztrák és a német tőkések együttesen a magyarországi részvénytőkének 49.34%-át tartották kezükben. Ez természetesen nemcsak a múlt tükre, hanem a jövő árnyéka is volt. Akkor, amikor a német imperializmus újból talpraállt és megkezdte terjeszkedését, ez a 49.34% igen veszedelmesnek bizonyult. Az osztrák 41.88%-os részese-
dés sok mindent megmagyaráz abból a szempontból, hogy milyen nagy veszélyt jelentett az Anschluss a magyar függetlenség maradványaira.

Az angol és olasz befolyás a Horthy-korszakban nőtt meg, azelőtt nem volt jelentős.

Az ellenforradalmi korszakban az ország javai fokozott mértékben kerültek idegen kezekbe. Ezen a vonalon is bebizonyosodott az, amit a kölcsönök tárgyalásánál már megállapítottunk, hogy Magyarország az ellenforradalom győzelme után nagyobb mértékben függött az idegen imperialistáktól, mint az 1867—1918-as korszakban, azért mert a magyar uralkodóosztály a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme után, a kapitalizmus általános válsága idején jobban rászorult a külső reakciós erők segítségére, mint bármikor. A Tanácsköztársaság kivívta az ország függetlenségét és megszüntette a fináncburzsoázia uralmát Magyarországon. A burzsoázia azonban visszakapta hatalmát a nyugati imperialistáktól, a nyugati imperialisták által uralomra segített ellenforradalomtól.¹⁸⁵

Az amerikaiak részese-
dése a magyar részvénytőkében a közölt táblázat szerint 6.75% volt. Ennek alapján jogosan érhet az az ellenvetés, hogy nem igazolt az az alaptétel, amely eddig vezérfonalként húzódik a tanulmányon végig, tudniillik, hogy Magyarország az 1924-es stabilizáció után elsősorban az amerikai imperialisták befolyása alá került. Bár a kölcsönök vonalán (amennyire érintettük ezt a kérdést) bebizonyosodott az amerikaiak vezető szerepe, félünk végezni, ha nem mutatnánk ki a bankok és az ipar

¹⁸⁵ „...s azután első fényugárként jelent meg a láthatáron Horthy Miklós, hogy visszaszerezze nekünk a hazát... (Élénk tetszés és éljenzés. A bankett közönsége helyéről felemelkedve, percekig lelkesen tapsolja a Kormányzót. (Magyar Gyáripár, 1927, 6—7. sz. 15. o.)« Mindezeket Fellner Henrik, a GyOSz elnöke, a GyOSz jubiláris közgyűlésén mondotta. Különös jelentőséget ad Fellner szavainak, hogy ő egyben a két legnagyobb magyarországi amerikai vállalatnak, az Egyesült Izzónak és a Standardnak elnöke és a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak alelnöke volt. (Kiemelés tőlem, M. Gy.)

területén az amerikaiak döntő befolyását. De ahhoz, hogy ezt megtehessek, egy réteggel ismét mélyebbre kell ásnunk. Az eddigi adatok főleg a közvetlen függés rendszerét mutatták meg. Most meg kell vizsgálnunk, hogy a magyarországi angol, német, osztrák, olasz, stb. érdekeltségeken keresztül milyen erők tartották kezükben az országot.

Mielőtt erre rátérnénk, néhány szót az ábrázolás módszeréről. Először is csak a főerőket vehetjük tekintetbe. Például a Magyar Általános Takarékpénztárt amerikai banknak tekintjük, bár ugyanekkor ebben a bankban olasz és angol tőke is résztvett. Azonban az adott politikai és gazdasági erőviszonyok mellett a három nagy részvényes csoport között a főerőt az amerikaiak képviselték. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot a Schröder Bank befolyási körébe számítjuk annak ellenére, hogy Schröderék a bank részvényeinek »csupán« 20%-át tartották kezükben.¹⁸⁶ De 20%-nál kevesebb részvény is elegendő egy vállalat teljes ellenőrzéséhez. »A vezető ellenőrzi a központi társaságot (szó szerint »anyatársaságot«), ez a tőle függő társaságokat (»leánytársaságokat«), ezek viszont az »unokátársaságokat« stb., úgy hogy nem is igen nagy tőkével a termelés óriási területein lehet uralkodni; mert hiszen ha a tőke 50%-a elegendő valamely részvénytársaság ellenőrzéséhez, akkor a vezetőnek csak egy millióval kell rendelkeznie, hogy az »unokátársaságoknak« már nyolc milliányi tőkét ellenőrizhessen. S ha ezt a skatulyázást még tovább folytatja, akkor egy millióval ellenőrizhet 16 milliót, 32 milliót, stb.«¹⁸⁷

Az Országos Magyar Ipari Jelzálogbankot amerikai banknak számítjuk, pedig egyetlen amerikai sem ül igazgatóságában, nincs adatunk arra sem, hogy (ha volt) mennyi részvény volt az amerikaiak kezén. Nem önkényes dolog-e ilyen körülmények között amerikai tőke kezében levőnek tekinteni ezt a bankot? Nem. Mivel a bank létének alapja az az 5 millió dolláros ipari jelzálogkölcson volt, amelyet a Guaranty Trust-től kapott. A bankot a Guaranty Trust ipari jelzálogkölcsonének lebonyolítására alapították. Ez az összeg akkor 28,587 500 P-nek felelt meg, azaz a bank 10 milliós alaptőkéjének (amely egyébként csak 60%-ig volt befizetve) többszörösét tette.

Ilyen alapon csak a főerőket szemléltetjük. Lehetetlen is volna másképp tenni, mivel a különböző érdekeltségek olyan bonyolult szövetségét, ahogy az a valóságban megvolt, alig lehetséges visszaadni. De erre nincs is szükség. A lényeges összefüggéseket kell kiemelni, ez pedig az adott erőviszonyok között az amerikai tőke volt. Ezek alapján: kimutatásaink nem arról beszélnek, hogy mennyi részvény volt az amerikaiak, angolok, stb. kezén, hanem

¹⁸⁶ Hogy ez az eljárás helyes, azt könnyen lehet bizonyítani, csak bele kell nyúlni a bankok irattárába. A Kereskedelmi Bank elnöke a »részvénytőkeemelés« napján nyilatkozatot adott át »J. Henry Schröder and Co. uraknak«, amelyben arra kötelezte magát a bank nevében, hogy a bank »hazai pénzügyi műveleteiben« részesedést ajánl fel nekik és olyan »pénzügyi műveleteket, amelyeket . . . a külföldön végrehajtott szándékok«, »elsősorban« Schröderékkal »megbeszéljen«. Ez azt jelenti, hogy a Kereskedelmi Bank külső és belföldi viszonylatban a Schröder-ház ellenőrzése alá került. A következő években Schröderék csakugyan résztvettek a bank emisszióiban és több vállalatába beépültek közvetlenül is. K. B. Titk. 5.388/II. 1—2. német eredeti példány, a nyilatkozat magyar fordítása ugyanott II/1—29.

¹⁸⁷ *Lenin*, Művei, 22. k. Szikra, 1951, 235. o. Lenin Heymann német közgazdászt idézi. De egy részvénytársaság elsőfokú ellenőrzéséhez sem szükséges a részvénytöbbség, mivel a cenzus és a plurális szavazati jog a részvényesek nagy részét kizárja a vállalat ügyeibe való beleszólástól, elegendő ha az igazgatóság a szavazatok $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{10}$ -ed részét tartja kezében. V. ö. *Varga Jenő*: A magyar kartellek. Bpest. Népszava, 1912. 7. o.

arról, hogy ezek a tőkecsoportok mekkora részvénytőke felett gyakoroltak döntő módon ellenőrzést.¹⁸⁸ Ezek után továbbmehetünk.

Nézzük meg közelebbről a magyarországi osztrák érdekeltségeket. Magyarországon az osztrák érdekeltségek többsége hét bécsi bank kezén volt. Ez a hét bécsi bank egytől-egyig közvetlen amerikai kézen volt. (És valószínűleg van ma is.) Ezek a bankok a következők:

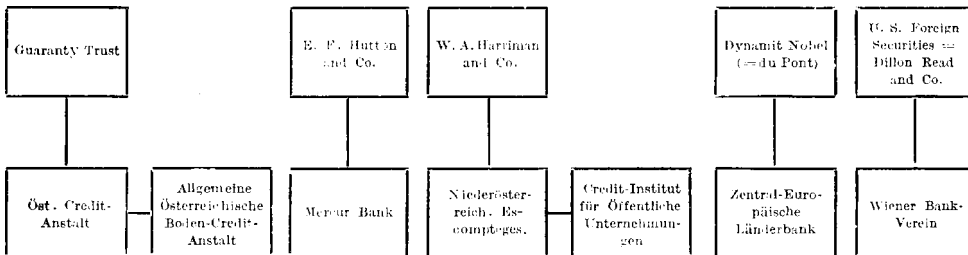
Az Allgemeine Österreichische Boden-Credit-Anstalt a Hitelbankot kezében tartó Oesterreichische Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe leányintézete volt. A Credit-Anstalt 1920 óta a new-yorki Guaranty Trust érdekkörébe tartozott.

A Mercur-Bank részvénytőkéjét a 20-as évek elején »emelte fel« az E. F. Hutton and Co. amerikai bank.

A Credit-Institut für öffentliche Unternehmungen und Arbeiten a Magyarországon nagy befolyással bíró Niederösterreichische Escomptegesellschaft tulajdona volt. A Niederösterreichische Excomptegesellschaft 1926 óta a W. A. Harriman new-yorki cég köréhez tartozott.

A Wiener Bankverein, amely 186.2 millió pengőnyi részvénytőkét ellenőrzött Magyarországon, 1927-ben került a Dillon Read and Company new-yorki bank kezébe.

A Zentral-Europäische Länderbankban, az Anglo-International Bankon és francia tőkén kívül a Dynamit Nobel—duPonték vállalata — is részesedett.

A magyarországi német érdekeltségek legnagyobb része két német nagybank és két német tröszt kezén volt.

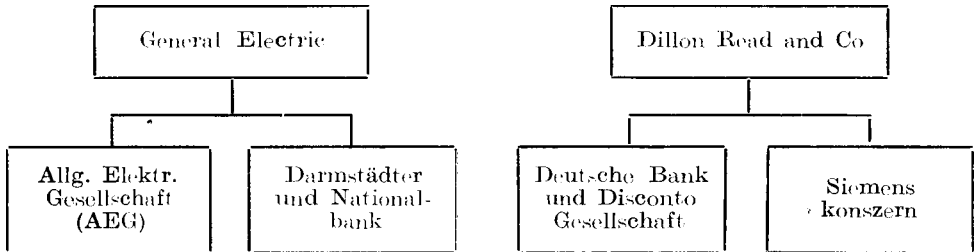
A Deutsche Bank und Disconto-Gesellschaft több amerikai bankkal például a Dillon Read-del állt kapcsolatban.

A Darmstädter und Nationalbank a General Electric érdekeltsége kezében volt.

A Siemens konzern az United States and Foreign Securities — a Dillon Read leányvállalata — kezén volt.

¹⁸⁸ A részvénytulajdon mennyiségéről számot adni egyébként is lehetetlen feladat volna, »miután az értékpapír forgalom... a legnagyobb inkognitóban bonyolódik le«. Magyar Statisztikai Szemle, 1927. 6. sz. Magyarország 1926 évi fizetési mérlege. »Az amerikai tőkeek magánúton is vállaltak érdekeltséget külföldi vállalatokban, ennek megfigyelése természetesen nagy nehézségekbe ütközik, miután semmiféle eladási vagy kibocsátási hirdetés nem található.« Közgazdasági Szemle, 1928, *Buday Gyula*: Külföldi értékpapíremissió a new-yorki tőzsdén. 504—511. o.

Az Allgemeine Elektrizitäts-Gesellschaft a General Electric kezén volt.

A német és osztrák bankok és vállalatok, akárcsak a magyar vállalatok 1919, de főleg 1924 után kerültek amerikai befolyás alá. Az amerikai tőke ezeken a német és osztrák vállalatokon keresztül Magyarországra és Délkelet-Európa többi államaira is érvényesítette befolyását.¹⁸⁹

Nincs tér ennek a tanulmánynak a keretében az összes érdekeltségeken végigmenni és ezek kapcsolatát az amerikai bankokkal bemutatni. Így csak néhány megjegyzést tesztek:

A svájci, holland, svéd érdekeltségek egyrészét az amerikai, illetve angol érdekeltségekhez kell sorolni.

Az angol érdekeltségek jelentős részét, így az Angol-Magyar Bank mögött álló vállalatokat is amerikai bankok és vállalatok ellenőrzik.

Az Olasz-Magyar Bank mögött álló Banca Commerciale Italiana részvénytőkéjében 1928 óta a new-yorki Bankers Trust részesedik.^{189/a}

Ezek alapján az eddigi kép teljesen átalakul, mivel mint legalábbis néhány esetben láttuk, a különböző külföldi érdekeltségek nagyrésze az amerikai tőke ellenőrzése alatt áll:

Az idegen befolyás nemzetek szerinti megoszlása (pengőben)

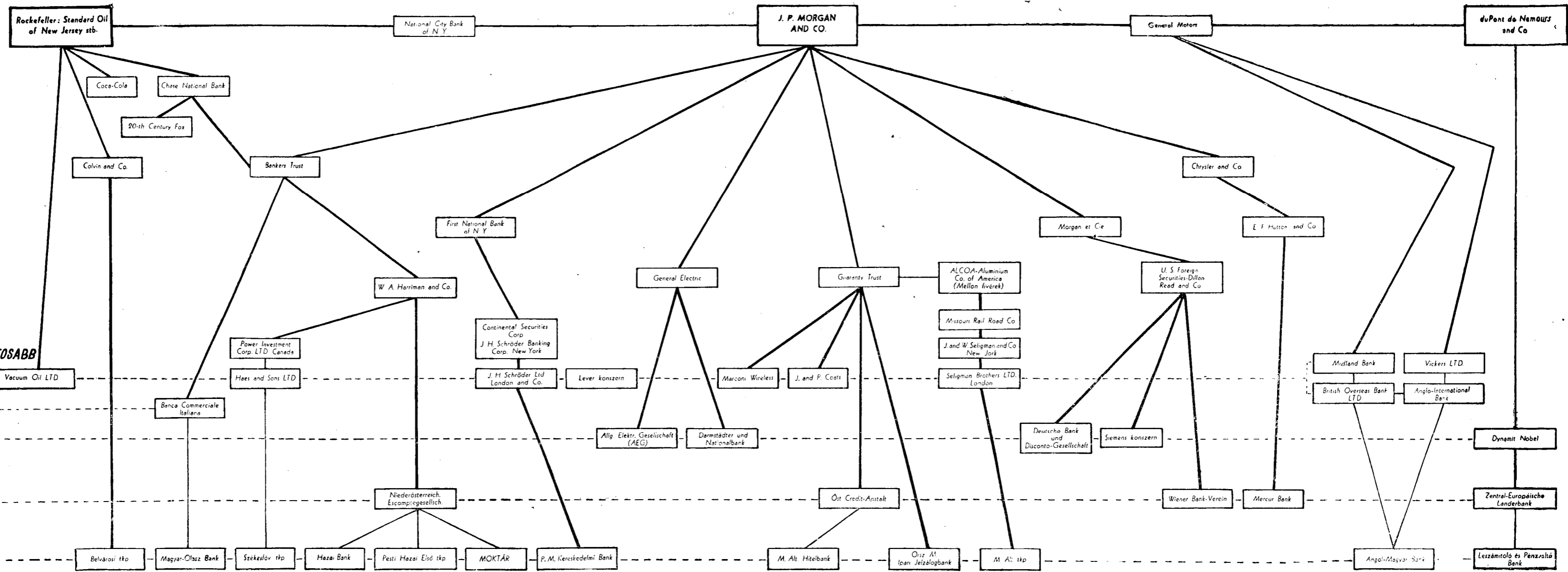
	Közvetlen úton	Ebből az amerikai tőke ellenőrzése alatt
Osztrák	848 750 389	825 413 660
Angol	360 740 914	346 426 914
Olasz	72 293 918	71 506 918
USA	136 909 114	136 909 114
Német	151 140 428	145 883 639
Belga	7 719 000	—
Holland	9 117 400	500 000
Svéd	460 000	1 000 000
Francia	10 132 000	—
Svájc	3 920 000	1 000 000
Nagybankok közösen	24 160 000	24 160 000
Összesen	1 625 343 163	1 552 800 245

¹⁹⁰

¹⁸⁹ V. ö. *Turok* i. m.

^{189/a} Hangsúlyozni kell, hogy az amerikai vállalatoktól való függő viszony nem a részvények számától, hanem jelentős mértékben a tényleges gazdasági és politikai erőviszonyoktól függ. Ezért ugyanannyi amerikai részvénytulajdon mellett egy német, osztrák vagy magyar vállalat függősége nagyobb, mint egy angol vállalaté.

¹⁹⁰ A svédnek esetében az arányok furcsasága annak következménye, hogy mint azt már említettük a svéd, holland, svájci és csehszlovák tőkeérdekeltségekből eleve, már az első táblázat elkészítése, előtt kiemeltük az amerikai tőkeérdekeltségeket.

MAGYARORSZÁGON ÉRDEKELT FONTOSABB

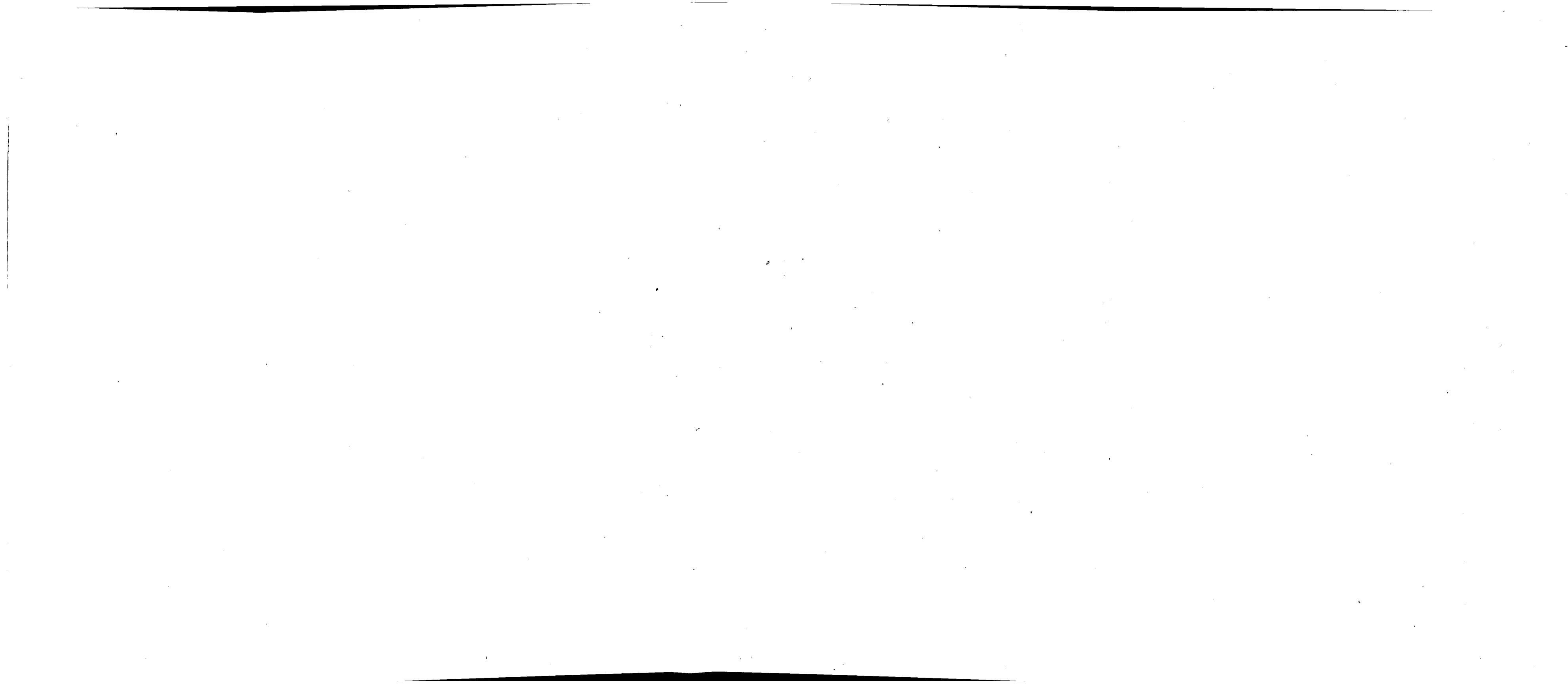
ANGOL

OLASZ

NÉMET

OSZTRÁK VÁLLALATOK ÉS BANKOK

ÉS A MAGYAR NAGYBANKOK AMERIKAI KAPCSOLATAI

Láttuk, hogy a magyarországi részvénytőke 80.19%-a állott külföldi finánciókés ellenőrzése alatt. Az eddig nyert képet újra módosíthatjuk. A magyarországi külföldi érdekeltségek túlnyomó többsége (95.53%-a) az amerikai nagybancok és vállalatok kezében volt. Így 1931-ben közvetlen és közvetett úton a magyarországi részvénytőkének 76.51%-a szállította az osztalékot az *amerikai* tőkés zsebébe.

A J. P. Morgan, Guaranty Trust, J. H. Schröder Banking Corporation, Bankers Trust, Colvin and Co., National City Bank of New-York, J. and W. Seligman, W. A. Harriman, stb. bankok és a General Motors, duPont, Standard Oil, General Electric, stb. iparvállalatok, az amerikai tőke által ellenőrzött 1 552.8 millió pengő magyar részvénytársasági tőkéből 1 551.5 millió P részvénytőkét ellenőriztek.

Az »amerikai behatolás« valóban nagy szám volt, de — kérdezhetné valaki — van-e jogunk egy kalap alá fogni az amerikai bankok és vállalatok tarka sokaságát? Van-e jogunk az amerikai tőkeérdekeltségeket egységesen a német imperializmus, a Horthy-fasizmus támogatóinak, stb. nevezniük? Igen, van jogunk. Mivel a bankok és vállalatok »tarka sokasága« közös irányítóerő kezében van.

Ezek a vállalatok egymással szorosan összefüggenek. Mind *egy-től-egyig* a Morgan, Rockefeller és duPont csoport kezében vannak. Ezek ma is Amerika leghatalmasabb tőkés csoportjai. Ez a három csoport kezezi az amerikai finánciókés legagresszívabb csoportját. Ezeket a csoportokat nevezte meg Visinszkij elvtárs 1951 november 24-én¹⁹¹ az ENSz Politikai Bizottságának ülésén, mint az Egyesült Államok agresszív politikájának főmozgatóit:

»Elegendő, ha megnevezük Morgan, Rockefeller és duPont úgynevezett korporációit, monopóliumait és máris kiderül, hogy komoly erővel van itt dolgunk. Ez az erő kezében tartja az Egyesült Államok sorsát és kezében akarja tartani az egész világ sorsát.«

Ez a három csoport azonban ugyanakkor egy is, mivel számtalan szál fűzi egybe az amerikai finánciókés leghatalmasabb csoportjait. Sok magyar ázatot megtakarít a mellékelt ábra, amely természetesen csak a fővonalakat szemléltetheti. (A bonyolult kapcsolatok számtalan szála csak zavarossá tenné a képet.)

Ezek a hajszálereken és csatornákon áramlott be a tőke Németországba és segítette talpraállani a német imperializmust. Ezekből a csatornákból mászott elő Hitler — a finánciókés által pénzelt — pártjával. Ugyan-ezek a csatornák szállították az éltető nedvet Horthy fasizma rendszerének és szívták a magyar dolgozók véres verítékét a kizsákmányolás keserű éveiben.

Az első világháború előtt amerikai érdekeltség alig volt Magyarországon. Egyetlen jelentősebb üzem volt csak amerikaiak kezén: az Egyesült Izzó. A háború után azonban az amerikaiak 1920-ban ellenőrzésük alá vetették a bécsi Credit-Anstaltot és ezzel a legnagyobb magyar bankra terjesztették ki befolyásukat. (A Hitelbankba később közvetlenül is beépültek.) Az első magyar bank, ahová az amerikaiak közvetlenül behatoltak, a Belvárosi Takarékpénztár volt 1924-ben. 1925-ben az »angol« (valójában Morgan-) Schröder bank a Kereskedelmi Bank tőkét »emeli«. Tehát a stabilizáció utat nyitott az amerikai tőke közvetlen behatolásának. 1926-ban három magyarországi nagybank — a MOKTÁR, Pesti Hazai Első Takarékpénztár és a Hazai Bank — került közvetve amerikai befolyás alá a Niederösterreichische Escompte-

¹⁹¹ Szabad Nép, 1951 nov. 27.

gesellschaft-nak W. A. Harriman által végrehajtott tőkeemelése révén. A következő években minden nagybank közvetlen, vagy közvetett amerikai befolyás alá került Magyarországon. Így a finánc-tőke végeredményben teljesen Morganék kezében volt. A Morgan-csoport a magyar hitelintézeti részvénytőke 64.96%-át ellenőrizte.

A nem hitelintézeti részvénytőkének 80.04%-a volt a Morgan-csoport kezén.¹⁹²

A Morgan-csoport befolyása elsősorban a magyar gazdaság döntő ágaira terjedt ki. Míg a nem hitelintézeti részvénytőkének 80.04%-a van Morganék kezén, addig a

a vasúti és közlekedési vállalatok	96.76%-a,
a villamossági és elektromos ipar	94.75%-a,
a kőolajüzemek	89.76%-a,
a bánya- és kohóipar	91.16%-a,
a cukor- és cukoráruiipar	94.40%-a

van 1931-ben ennek a csoportnak a kezén.¹⁹³ Döntő a Morgan-csoport befolyása

¹⁹² A nem Morgan-csoport által ellenőrzött amerikai tőke befolyása Magyarországon 1 551 500 P részvénytőkére terjedt ki.

¹⁹³ Az egyes iparágakról szóló statisztika a bécsi Compass és a Nagy Magyar Compass 1931-es kötetének adatai alapján készült. Meg kell jegyezni, hogy a compassok az összes magyar részvénytársaságoknak csak 78%-ról (3410 cégről) közölnek adatokat, azonban a cégeknek ez a 78%-a az összes részvénytőkének 92.39%-át, 1 872 629 264 P-t ölelt fel. Így joggal vehetjük számítási alapnak, annál is inkább, mivel a közölt 78% a legjelentősebb magyarországi üzemetek, tehát azokat mutatja be, ahol a külföldi tőke befolyása elsősorban érvényesült.

Hogy világosan megértsük, hogyan érvényesült a Morgan-csoport befolyása két fontos iparágra nézve, közöljük a részletes adatokat is:

Bánya- és kohóipar:	Részvénytőke	%-ban
Magyar kézen	5 182 000	3.72
Külföldi ellenőrzés alatt	133 903 500	96.28
Összesen pengő	139 085 500	100.00

A Morgan-csoport ellenőrzése alatt álló vállalatok kezén a következő részvénytőke összegek voltak:

Magyar Általános Hitelbank	90 580 000
Kereskedelmi Bank	23 250 000
Angol-Magyar Bank	8 950 000
Credit-Anstalt	1 515 500
Marconi Wireless Telegraph	2 025 000
Wiener Bank-Verein	469 000,
Összesen pengő	126 789 500 azaz 91.16%

Cukor- és cukoráruiipar:	Részvénytőke	%-ban
Magyar kézen	1 618 000	2.00
Külföldi ellenőrzés alatt	79 250 000	98.00
Összesen pengő	80 868 000	100.00

A Morgan-csoport ellenőrzése alatt:

Magyar Általános Hitelbank	41 375 000
Credit-Anstalt	23 320 000
Kereskedelmi Bank	7 850 000
Leszámitolóbank	3 750 000
MOKTÁR	50 000
Összesen pengő	76 345 000, azaz 94.4 %

a magyar nemzetgazdaságnak más fontos ágaira is, így pl. :

gép- és fémipar	77.28%
vegyiipar	65.77%
textilipar	62.65%
malomipar	61.03%
bőripar	41.76% stb.

Közvetlenül a Morgan-vállalatok csak kevés iparágban szerepeltek. Elsősorban szerepeltek a villamossági iparban. A General Electric ellenőrizte az Egyesült Izzót, a Standard Villamossági Rt.-t, a legnagyobb magyarországi villamossági vállalatokat. 1930-ban a General Electric beépült a hatalmas Ganz konszernbe. A kőolajüzemek közül a Magyar Fanto Művek és néhány vállalata közvetlenül a J. P. Morgan és J. H. Schröder bankok kezén voltak.

A legnagyobb kőolajvállalat a 14 millió pengő alaptőkéjű Vacuum Oil Co. angol szálon állt a Standard Oil of New-Jersey kezében. (A MAORT, amely szintén Rockefellerék kezén volt, csak 1938-ban alakult meg, az 1933-tól folytatott előmunkálatok alapján.)

A többi iparágakban az amerikai finánc-tőke közvetlen érdekeltsége kevés, itt szövetségeit tartja az első vonalban (akárcsak a frontokon) :

A bánya- és kohóipar 139 milliós összrészvénytőkéjéből 90.5 millió a Hitelbanké. A vegyiipar 77.3 milliós részvénytőkéjéből 14 millió van az Angol-Magyar Bank, 9.3 a Hitelbank, 9.7 a Wiener Bank-Verein és 6.6 a Credit-Anstalt kezén. A vasúti és közlekedési vállalatok 339.3 millió pengős tőkéjéből a Wiener Bank-Verein kezén 99.6 millió, a Darmstädter und Nationalbank kezén 54.7, a Credit-Anstalt kezén 53.3 és a Magyar-Olasz Bank kezén 42.4 millió pengő részvénytőke van 1931-ben. A cukoripar 80.8 millió pengő részvénytőkéjéből a Credit-Anstalt és leányvállalata, a Hitelbank 64.7 milliót, ugyanezen két bank a textilipar 138.7 millió pengő részvénytőkéjéből 35.6 milliót ellenőrzött és így tovább...

Morganék, az amerikai imperialisták nagy mértékben okkupálták a magyar gazdaságot, de csak igen kis mértékben lendítették elő a termelést. Ez annál feltűnőbb, ha meggondoljuk, hogy ugyanezeknek a vállalatoknak a tevékenysége milyen magasra lendítette a német ipar termelőképességét, ugyanakkor amikor Magyarország termelése úgyszólván egyhelyben topogott. Ez azonban nem véletlen műve. Magyarázata az amerikai imperialisták Németországgal kapcsolatos terveiben van.

A Morgan—duPont—Rockefeller társaság magyarországi tevékenységét teljesen németországi politikájának rendelte alá. Ennek a politikának alapjait a Dawes-terv rakta le. A Dawes-terv szerint Kelet-Európát Németország mezőgazdasági területévé és ipari felvevőpiacává kell tenni. Ez a terv elsősorban a Szovjetunió ellen irányult, de érintette Magyarországot is abból a szempontból, hogy Magyarország is »keleten« van. Nem túlzás, ha a Dawes-tervet a hitleri »új Európa« előfutárának tekintjük. Mind a két terv azonos volt abban, hogy Kelet-Európában nem szándékozik az ipari termelőerőket fejleszteni, hogy Kelet-Európát a német imperialisták gyarmatává akarta tenni.

Az amerikai okkupáció a Horthy-korszak későbbi éveiben tovább fejlődött. Az amerikai tőkebehatolás megerősítette a magyarországi német és osztrák tőke helyzetét és konzerválta a német és osztrák vállalatokat arra az időre, amikor a Dawes-terv beérett és a német imperializmus elindult a saját lábán. Az amerikai behatolás az új német politikai és gazdasági behatolás

előjátéka lett. A második világháború előestéjén és a háború alatt a magyarországi amerikai üzemek teljesítőképességük határáig fokozták termelésüket. Az amerikai imperialisták legreakciósabb csoportja a háború alatt is fenntartotta kapcsolatait a fasisztákkal. Természetes, hogy ugyanezek a népi demokrácia államával szemben ellenséges álláspontra helyezkedtek. A háború alatt teljes gőzzel működő amerikai üzemek a felszabadulás után »teljes gőzzel« szabotáltak.

A magyar nép azonban birtokába vette jogos tulajdonát. A magyar üzemek és gyárak haszna ma már nem gazdagítja a Wall-Street bankárjait.

A múlt eseményeinek feltárása pedig leleplezi és igazi mivoltukban mutatja be az amerikai imperialistákat: mint a fasizmus istápolóit, mint a munkásosztálynak, a Szovjetuniónak, hazánk függetlenségének ádáz ellenségeit.

MAGOS GYÖRGY

A NŐI ÉS GYERMEKMUNKA MAGYARORSZÁGON 1890 ÉS 1914 KÖZÖTT

A női és gyermekmunka elterjedése

A termelési folyamatok gépesítése lehetővé tette, hogy a tőkés egyre nagyobb számban alkalmazzon kevesebb fizikai erő kifejtésére képes munkásokat: nőket és gyermekeket, »gyenge vagy fejletlen testű, de hajlékonyabb kezű munkásokat... A gépek tőkés felhasználásának első szava tehát a női és gyermekmunka bevezetése volt. A munkának és a munkásoknak ez a hatalmas helyettesítője így rögtön a bér munkáslétszám szaporításának eszközévé vált azáltal, hogy korra és nemre való tekintet nélkül, a munkáscsaládok valamennyi tagját a tőke közvetlen uralma alá hajtotta. A tőkés számára végzett kényszermunka lépett nemcsak a gyermekek játszóideje helyébe, hanem az erkölcs korlátain belül, a család számára a családi körben végzett szabad munka helyébe is.¹

A magyar kapitalisták profitja, amelyet kénytelenek voltak az osztrák tőkével megosztani, nagyrészen olcsó munkaerők — a nők és fiatal gyermekek — kizsákmányolásán alapult. Hazánk félgymarmati körülményei között a kapitalizmus eleinte csak lassan fejlődött: gyors kibontakozását hátráltatták a mezőgazdaságban levő feudális maradványok is, amelyek lassították a széles belső piac kialakulását, ahol az ipar termelvényeit jövedelmezően lehetett volna értékesíteni. 1880 után azonban a külföldi tőke beözönlése következtében megélnéknült a magyar ipar fejlődésének üteme. A magyar ipar fejlődésének különleges jellege tehát abban áll, hogy kibontakozása csak az imperializmus korszakában következett be. Ezért a külföldi, különösen pedig az osztrák tőke behatolása, valamint az ország félgymarmati, függő helyzete következtében az 1890 és 1914 között már *viszonylag gyorsan* fejlődő magyar ipar még mindig messze elmaradt a fejlettebb kapitalista országok mögött. A magyar ipar egyre inkább alárendelt helyzetbe került az osztrák tőkések vezetése alatt álló kartellekben. »A magyar burzsoázia kibékült az önálló ipari fejlődést hátráltató osztrák-magyar kapcsolattal a közös imperialista kartellprofitok kedvéért.«² Ezidőben az osztrák-magyar monarchia területén összesen 26 magyar és 56 osztrák-magyar kartell volt. A kartellegyezmények előírták a termelés korlátozását és az árak felemelését és ennek terheit a munkásoknak és a dolgozó parasztságnak kellett viselnie.

Mindezen tényezők következtében Ausztria uralmi helyzete hazánkban a munkásosztály fokozott kizsákmányolásához vezetett. A munkások életszínvonalát jóval a fejlettebb tőkés országok proletáriátusának életszínvonala alá szorították. Az osztrák vezetés alatt álló kartellek nemcsak a termelés korlátozásával és így fokozott munkanélküliség előidézésével, de az összes

¹ Marx: A Tőke I. k. Bpest, 1948. 425. o.

² Révai: Marxizmus, népiesség, magyarság. Bpest. 1948. 123. o.

közszükségleti cikkek árainak felhajtásával is súlyosbították a helyzetet. A magyar munkás kettős járom alatt nyögött: nemcsak a magyar tőké számára kellett értéktöbbletet termelnie, hanem az osztrák és egyéb külföldi tőke is az ő véréből-verejtékéből jutott extraprofitoz.³

1890 és 1914 között, főként Magyarország félgymarmati helyzetéből következően, igen nagy számban vontak be az iparba női és *gyermekmunkásokat*, akikből aránylag könnyebben sajtoltak ki extraprofitot. Hazánk félgymarmati helyzetére jellemző, hogy nálunk az ifjúmunkások, főképpen pedig a fiatal nők alkalmazása sokkal elterjedtebb volt, mint a fejlettebb országokban. Az 1898 évi gyáripari felvétel érdekes statisztikát idéz, melyből kitűnik, hogy az ifjúmunkásoknak a nagyüzemekben történő alkalmazása nálunk sokkal elterjedtebb volt, mint Ausztriában vagy Németországban. A vasgyártásban például az arány a következőképpen alakult: ⁴

Ország	16 éven felüli munkás		16 éven aluli munkás (és inas)	
	száma	az összes %-a	száma	az összes %-a
Magyarország	28 989	91.5	2691	8.5
Ausztria	45 941	93.7	3081	6.3
Németország	108 411	96.2	4251	3.8

Pontosan nem tudjuk felmérni a gyermekmunkások számát, »de következtetni lehet«, — írta a Szaktanács sajtója — »hogy óriási sok fiatalkorú gyermek iskola helyett a műhelyekbe vagy gyárakba jár. 33 365 gyermek dolgozik csupán azokban a gyári üzemekben, amelyeket az iparfelügyelők ellenőriznek . . .

Sok gyár van, amely nem is alkalmazhat gyermek munkást, de sok van, amely csak ilyenekkel dolgoztat. De sokkal jelentékenyebb a gyermekmunka elterjedtsége a kis- és középiparban, amelyben — sajnos — iparfelügyelet nincs és amelyben a munkafeltételek még sokkal rosszabbak, mint a gyárban . . . Egy régi, 1900-as statisztikája szerint 130 000-en felüli gyermektömeg van a kisipari termelésben kizsákmányolva. Ma már bizonyára kétszer annyi. Legnagyobb számban a kő-, agyag-, üveg-, tégl-, fonószövő- és élelmiszeri ipar foglalkoztat gyermekeket.⁵

A nőmunkások ugyancsak az összes munkások igen magas százalékát tették ki. Igaz, hogy a kérdésről nehéz megbízható statisztikai adatokat találni, mert a gyártulajdonosok nem szívesen vallották be, hogy nőket dolgoztatnak és különösen titkolni igyekeztek, hogy nagyszámú olyan fiatalkorút foglalkoztatnak, akiknek munkáját a gyári törvény tiltja.

Gyakran történt meg, hogy ahol törvénytelenül alkalmaztak fiatal gyerekeket, a gyáros a szemle alkalmával elbújtatta őket, amiből nemcsak a tőkések erkölcsatlenségére lehet következtetni, hanem arra is, hogy a külön

³ V. ö. Rákosi Mátyás útmutatásával. I. A Rákosi-per, Bpest, 1950. 378. o. V. ö. továbbá Századok, 1952. I. sz. 12. o.

⁴ Magyarország Gyáripara az 1898 évben. II. k. 305. o.

⁵ Szakszervezeti Értesítő, 1913. nov.

tiltó rendelkezés ellenére a gyárosok előre tudtak a felügyelők látogatásairól.⁶ Ezért nem lehet pontosan megállapítani, hogy a női munkások száma hogyan viszonylott a férfiakéhoz. A munkássajtó szerint 1890-ben az alkalmazottak mintegy 25%-a nő.⁷ Pickler Gyula számukat 30.4%-ra becsülte és számítása szerint 1890 és 1914 között a gyárban foglalkoztatott nők száma 30.4%-ról 25.1%-ra esett, míg a kereskedelem és hitelben foglalkoztatottaké 13.6%-ról 19.5%-ra emelkedett.⁸

A 30%-os arány kevésbé valószínű, mert az 1890-es népszámlálásra támaszkodik, amely mindenfajta házi- és vándoriparosokat, családtagokat és egyéb személyeket is a munkások kategóriájába sorolt. A 25% a hihetőbb, de mindenesetre biztos, hogy a háziiparban foglalkoztatott nők száma emelkedést mutatott. A népszámlálások szerint a háziiparban dolgozó nők száma gyorsabban nőtt, mint a férfiaké, különösen, mivel a háziiparhoz számították az «izzasztó» ipart is, amelynek bizonyos ágait csaknem kizárólag nők művelték. Főképpen a fonó- és szövőipar volt a női- és gyermekmunka területe, továbbá a fa- és papirosipar, valamint a ruházati és élelmezési ipar, míg a vas- és fémipar és a gépgyártás kevés nőt foglalkoztatott.

Az 1898 évi gyáripari felvétel a következő adatokat sorolja fel a férfi és női munkások arányszámáról azokban a nagyobb gyárakban, ahol több mint 20 munkással dolgoztak.⁹

Gyárimunkások és napszámok

	Férfiak	Nők
Vas- és fémipar	39 132	1 665
Gépgyártás és rokon szakmái	32 656	628
Mész-, cement-, üveg- stb. gyártás	26 203	4 456
Faipar	24 908	2 184
Bőr-, sörté- és szőripar	3 500	987
Fonó- és szövőipar	5 845	7 601
Ruházati ipar	2 024	1 274
Papiros ipar	2 945	2 335
Élelmezési és élvezeti ipar*	23 803	20 874
Vegyészeti ipar	9 484	2 378
Sokszorosító ipar	3 341	1 626
Összesen	173 841	46 008

Ebből a táblázatból arra következtethetünk, hogy 1898-ban a nagyiparban dolgozó munkások 26%-a volt nő, tehát valamivel több mint a népszámlálások adatai szerint. A kisiparról, sajnos, nincsenek összehasonlítható adatok, mert ott sem statisztikai felvétel, sem iparfelügyelet nem volt.

A fonó- és szövőiparban túlnyomórészt nők és fiatalok dolgoztak. Sőt egyes gyárakban, mint például az újvidéki selyemgyárban, amely a korszak elején 544 munkásnőt foglalkoztatott, csaknem kizárólag nőket

⁶ Iparfelügyelők jelentései, 1911, LIII.

⁷ Népszava, 1891 márc. 20.

⁸ Pickler Gyula: Budapest népessége 1873-tól 1913-ig. Huszadik Század, 1914. 611. o.

⁹ Magyarország Gyáripara az 1898 évben c. műI. füzetéből 296—9. o.

*A nőmunkások magas arányához itt döntő mértékben a dohányipar járult hozzá. A dohánygyárakban 17 879 nő és 1134 férfi dolgozott.

alkalmaztak.¹⁰ A textilipar elmaradottsága a magyar ipar egyik legkirívóbb gyengéje volt. Textilbehozatal tekintetében hazánk csaknem teljesen Ausztriától függött, 1898-ban a hazai ipar a fogyasztás követelményeinek csak 14.6 %-át tudta kielégíteni, és még 1906-ban is csak 25 %-át.¹¹ (A különbség nem a termelés emelkedésének, hanem a fogyasztás csökkenésének volt a következménye.) A textiliparban talán még a bányászatnál és a többi iparágnál is szembetűnőbb a technikai elmaradottság, mely egészen a felszabadulásig fennállt. Ez az ipar, az 1906-os gyáripari felvételben foglalt dicséret ellenére mind műszakilag, mind nagyságrendben és termelőképesség tekintetében messze elmaradt a fejlettebb tőkés országok textilipara mögött. A felvétel szerint a fonóipar műszakilag fejlettebb volt mint a szövőipar, amelyben »éppúgy, mint Ausztriában, az ú. n. automatikus szövőszék k használata még igen korlátolt s csupán a Northrop-székeket gyártó rózsashegyi gyár üzemeiben található nagyobb számban.«¹² A magyar textilipart szándékosan hátráltatták fejlődésében azok a külföldi érdekeltségek, amelyek félték egy kifejlődő magyar ipar versenyétől. A textiliparosok az olcsó munkaerő reményében vidéken igyekeztek felépíteni gyáraikat.

A magyar textilgyárosok, a Goldbergerek és a többi érdekeltek, a Hirschek, Chorinok, Weissek, Popperek, stb. a védtelen és szervezetlen nők és gyermekek brutális kizsákmányolásával busásan növelték profitjukat.

A szakszervezetek jelentéseikben évről-évre arról panaszkodtak, hogy a női munkások szervezése áthághatatlan nehézségekbe ütközik, hogy a textilipari szakszervezet gyenge, és ennek okául mindig ugyanazokat az indokokat hozták fel. Úgy vélték, hogy Ausztriában a textilipari dolgozók szakszervezete azért erős, mert ott a tanoncokat rendszeresen vették fel és képezték ki szakmunkásokká. Itt, néhány szakmunkástól eltekintve, a többi olcsó munkaerő volt. »Nőt, leánygyermekeket vesznek fel, akiknek olyan éhségbért fizetnek, hogy abból szervezeti célokra sem áldozhatnak valamit... És minthogy a textilgyárak elszórtan, mindegyike más vidéken épült, irtóztak a munkások az elbocsátásnak még a gondolatától is. Ezt a rettegésüket természetesen jól kihasználják a gyárak tulajdonosai és eltiltják nekik, helyzetük megbeszélése céljából, még az értekezést is.«¹³

A nőknek és gyermekeknek a gyárakban történő fokozott alkalmazása, mivel az ipari tartaléksereg megnövekedésére vezetett, egyben a munkásosztály kizsákmányolásának fokozását is maga után vonta. Marx ezzel kapcsolatban a következő megállapítást tette: »A munkaidő értékét nemcsak az egyes felnőtt munkás fenntartásához, hanem a munkáscsalád fenntartásához szükséges munkaidő határozta meg. Minthogy a gép a munkáscsalád valamennyi tagját a munkapiacra dobja, azáltal a férfi munkaerejének értékét az egész családra osztja szét. A gép tehát *csökkenti* a férfi munkaerejének értékét.«¹⁴

Ezt a tényt már maguk a munkások is korán felismerték. A női és gyermekmunka korlátozásáról szóló követeléseknek a szakszervezeti és szociáldemokrata pártgyűléseken való ismételt hangoztatását nemcsak a huma-

¹⁰ Budapesti Hirlap, 1890 május 10.

¹¹ Eckhart számításai szerint: A Magyar Közgazdaság 100 éve. 1941. 93. o. Az utolsó adat az 1906 évi felvétel szerint helyesen 27.4%.

¹² Magyarország Gyáripara az 1906. évben, III. k. 455. o.

¹³ Szakszervezeti Értesítő, 1911 febr.

¹⁴ A Tőke. I. k. 425—426. o.

nitárius elvek indokolták. A férfiak a nők és gyermekek munkájában versenytársat láttak: olcsó munkaerőforrást, melynek révén a tőkésék csökkentik a béreket és munkanélküliekké teszik a férfiakat. A nők és gyermekek alkalmazása csak egyike a gépesítés azon felforgató hatásainak, melyeket a munkások és munkaadók közötti viszonyra gyakorolt. Azelőtt, a manufaktúra korszakában a munkás csak saját munkaerejét adta el a tőkésnek, a gépek bevezetésével azonban a felesége és gyermeke munkaerejét is kénytelen volt áruba bocsátani. A családi kötelek felbomlottak: most már az egész — a burzsoázia részéről szavakban oly szentnek minősített — családot behálózták a pénz kötelei. Gyakran olvashatunk olyan esetekről, hogy a munkások 6-7 éves gyermekeiket is beviszik a gyárba, ahol a téglá-, üveg-, vagy gyufagyártásnál a legborzalmasabb viszonyok, a megbetegedés és bal-esetek veszélyei közepette dolgozták le a hosszú munkanapot, és ezzel szükségyszerűen súlyosan hátráltatták testi és szellemi fejlődésüket.

A munkanap

a) A női munkások munkaideje

A nők munkaidejét Magyarországon a kapitalizmus korszakában lényegében semilyen törvény nem szabályozta. A kormány csak a munkásoknak a burzsoázia kicsiny »emberbaráti«, vagy talán inkább elővigyázatosabb részétől támogatott tömegmozgalma eredményeképp vezetett be idővel a nők és gyermekek munkaidejének korlátozásáról szóló, de a való helyzeten mit sem változtató törvényhozást.

A kapitalizmus klasszikus honában, Angliában már korán bevezették a nők és gyermekek védelméről szóló törvényeket. Marx e vonatkozásban rámutatott, hogy »Mielőtt a bányákban a női és gyermekmunkát (a 10 éven aluli gyermekekről van szó) eltiltották volna, a tőke meztelen nőket és leányokat gyakran férfiakkal együtt használt fel a szén- és más bányákban s ez erkölcsi törvénykönyvének és főleg főkönyvének annyira megfelelt, hogy gépekhez csak a tilalom elrendelése után nyult.«¹⁵

Hazánkban azonban a törvény e korszakban csak minimális védelmet nyújtott a gyermekeknek, a nőknek pedig jóformán semennyit, kivéve az 1884. évi törvény azon szakaszát, mely elrendelte, hogy a nők szülés után négy hétig szerződésileg kötelezett munkájuk teljesítése alól, a szerződés megszűnése nélkül, felmentessenek.¹⁶ Az 1891 évi XIV. tc. 7. §-a ehhez még hozzátette, hogy a szülőnőnek legalább négy hétig a táppénzzel egyenlő összegű segélyt kell folyósítani. Csak 1911-ben, a munkások hosszadalmas harcai árán, sikerült kivívni a női- és gyermekmunka bizonyos minimális védelmét, bár még az akkori igen szerény rendszabályok is nagy felháborodást váltottak ki a gyárosok köréből. A tőkésék mindent megtettek, hogy kibuvót találjanak a törvényben előírt kötelezettségeik alól, és a GyOSz élénken támogatta ezirányú törekvéseiket. »A nők éjjeli munkáját tilalmazó 1911. évi XIX. törvénycikk végrehajtási rendelete 14. §-ában a védett korú (14-16 éves) munkások munkaidejére vonatkozólag akként intézkedik, hogy a védett korú munkások munkaideje a munkaközi szünetek beszámításával tíz óránál

¹⁵ U. o. 424. o.

¹⁶ 1884. XVII. tc. 116. §.

több nem lehet . . . » — írta a GyOSz. A gyárosok azonban azt is kimutatták, hogy nem világos, vajjon a fiatalok munkanapjába be kell-e számítani a kötelező munkaszünetet is. A GyOSz állást foglalt e kérdésben és a kereskedelmi miniszterhez címzett indítványában ezután a következőket is kifejtette: »Különösen rámutattunk arra, hogy elsősorban az amúgy is nehéz viszonyokkal küzdő textiliparunkra végzetes csapást mérne a védett korú munkások munkaidejének korlátozása, holott éppen a textiliparban a fiatalabb korú munkások testi megerőltetéssel nem járó oly könnyebb munkát végeznek, amely mellett a munkaidő megrövidítése teljesen indokolatlan . . .«¹⁷ A gyárosok a textilipart, melyet talán az összes iparág közül a leginkább elnyomott az osztrák konkurencia, az olcsó, fiatal munkaerők korlátlan kiszivattyozása révén akarták fellendíteni. A kereskedelmi miniszter persze rokonszenvvel fogadta kérésüket és nemcsak a kérdés komoly megbeszélését helyezte kilátásba, hanem ezen túlmenően megírta, hogy »addig is azonban, míg erre nézve érdemben nem határoznék, nem emelek észrevételt az ellen, hogy további rendelkezésig az ipartörvény 115. és 117. szakaszaiban foglalt rendelkezések az eddig követett gyakorlatnak megfelelően legyenek értelmezhetők.«¹⁸

A tőkés nem is szégyelték nyíltan kifejteni, mennyire ellenzik a női munkások helyzetének valódi megjavítását célzó törvények bevezetését. Amikor például a II. Internacionale 1889. évi párizsi kongresszusa határozatban követelte a nők és gyermekek védelmét — a nők és gyermekek éjjeli munkájának megtiltását, a női munkások eltiltását a nehéz munkától, egyenlő bért egyenlő munkáért, — ez nagy visszhangot keltett a gyárosok között. A kereskedelmi miniszter felkérte az iparkamarákat, nyilvánítsanak véleményt a határozatról. A beküldött válaszok igen sokat árulnak el arról, hogy a burzsoázia hogyan tekintett az olcsó munkaerő forrásaira.

A női munka vonatkozásában elismerték, hogy a női munkások eltiltása a nehéz munkától elvben helyes, de nem voltak hajlandók ezirányban határozott lépést tenni. Az egyenlő munkáért egyenlő bért követelő határozatra ugyancsak azt válaszolták, hogy az *elvben* helyes, bár a miskolci kamara hozzáfűzte, hogy »megvalósítása lehetetlen«.¹⁹ A válaszok mind az »egyéni szabadság« védelmét hangoztatták: a gyáros egyéni szabadságát, hogy kizsákmányolja a gyenge és engedékeny munkaerőket, majd ha kimerülnek, kidobja őket.

A kassai Kereskedelmi és Iparkamara véleménye a többire is jellemző, amennyiben kifejti, hogy a nyolcórás munkanapról szóló törvény bevezetése hazánkban csupán a nyugati állapotok vak utánzását jelentené. Szerintük, még a gondolat is, hogy ilyen törvényt nálunk be lehetne vezetni: »tvédedés és nemcsak a honi ipar prosperitása, de magoknak az iparos munkásoknak existenciája ellen intézett merénylet«.²⁰

Az Országos Ipartestület még nagyobb gonddal vigyázott arra, hogy nemzeti életünkben érvényesüljön az egyéni szabadság gyakorlásának joga. »Ipari politikánk jelszavának annak kell lennie, hogy minden gyár a lehető legtöbbszörre képesítessék és hogy minden gép erejének teljes megfeszítésével

¹⁷ GyOSz 1913 évi jelentése. 153—154. o.

¹⁸ U. o.

¹⁹ OL. Ker. Min. Archivum 1890—2—19 974.

²⁰ OL. Ker. Min. 1891—2—10 991.

minél többet alkothasson . . . Igenis kívánatosnak kell, hogy tartsuk a hatályos munkát védő törvényhozást, de annak alapelve nem lehet az individuális erő kifejtés sablonoszerű korlátozása . . . e téren a legnagyobb szabadság érvényesüljön . . .

De attól eltekintve, az egyéni szabadságnak egyik leglényegesebb attribútuma, hogy saját munkaereje felett ki-ki szabadon rendelkezik, és azt oly mérvben aknázhassa ki, amint azt egyéni hajlama, ambíciója, haladási vágya, vagy anyagi helyzetének javítása iránti törekvése kívánja.²¹

A törvényhozás tehát nem csökkentette hathatósan a nők munkaidejét. A szervezett munkások azonban a gyárosok és egyesületeik mesterkedései ellenére is sok győzelmet arattak ezekben az években, és a hivatalos szakszervezeti statisztika szerint a munkások lényeges munkaidőcsökkentést értek el. Az 1899 évi Szakszervezeti Kongresszus alkalmából statisztikákat állítottak össze, melyekből kitűnik, hogy az átlagos munkanap hossza 14 óra, egyes iparágakban 18, néhányban 9-11, egyetlen egyben pedig 8 óra volt.²² A háború előtti években már éreztette hatását a munkások forradalmi mozgalmának fellendülése és a munkaidő megrövidítése terén is sikerült jelentékeny engedményeket kicsikarniok. Különösen 1905-ben és 1906-ban volt számos harcias, forradalmi sztrájk és bojkott. Az 1905-ben győzelmesen megvívott sztrájkharccal a munkanapot általában $\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ órával rövidítették meg, az egyik iparágban, a kőműveseknél pedig $3\frac{1}{2}$ órás rövidítést értek el. 1907-ben a Szakszervezeti Értesítő, a Szakszervezeti Tanács hivatalos lapja már azt írta, hogy a 10 órás munkanap bevezetése most már nem elégtené ki a munkásságot, mert sok esetben már kivívták a 9, illetve 8 órás munkaidőt.²³

A szociáldemokrata vezetők azonban csak a szervezett, főleg a szakmunkásokkal törődtek. A szakszervezeti adatok tehát kissé rózsás színezésben mutatják be a helyzetet. Amint arra még a hivatalos statisztikával való összehasonlítás is rávilágít, most is csak néhány igen jól szervezett iparág munkásairól lehetett valóban azt mondani, hogy már kivívták a 9 vagy 8 órás munkanapot. Az 1901. évi üzemi és munkásstatisztikában például a tényleges, tehát a szünetek levonása után számított munkaidőt a következőképpen mutatták ki: ²⁴

		Üzemek száma	
		Tél	Nyár
Több mint	12 óra	21	165
	12 óra	70	186
	11,5 óra	81	139
	11 óra	272	370
	10,5 óra	434	422
	10 óra	655	736
	9,5 óra	165	118
	9 óra	221	125
	8,5 óra	84	28
	8 óra	114	22
	Kevesebb mint	8 óra	62

²¹ OL. Ker. Min. 1890—2—19 974.

²² Vas- és Fémmunkás, 1899 június 8.

²³ Szakszervezeti Értesítő 1906 jún. és 1907. jan.

²⁴ 1901 üzemi és munkásstatisztika (a Kereskedelmi Miniszter Kiadványa).

Hét évvel később, az 1905-ben és 1906-ban lezajlott sztrájkok után a kereskedelmi miniszter a következő adatokat tette közzé.²⁵

Munkaidő	A munkások száma			
	Télen		Nyáron	
		%		%
14 óránál több	164	0,0	816	0,2
14 óra	43	0,0	893	0,3
13½ óra	26	0,0	917	0,3
13 óra	371	0,1	2 657	0,9
12½ óra	867	0,3	2 197	0,8
12 óra	2 202	0,8	11 412	3,9
11½ óra	2 796	1,0	6 912	2,4
11 óra	21 871	7,7	26 189	8,9
10½ óra	48 268	17,0	47 653	16,3
10 óra	115 967	40,9	122 673	41,9
9½ óra	16 418	5,8	17 107	5,8
9 óra	30 819	10,9	25 266	8,6
8½ óra	10 969	3,9	8 094	2,8
8 óra	20 271	7,1	14 247	4,9
8 óránál kevesebb	12 796	4,5	5 812	2,0
Összesen	283 839	100,0	292 845	100,0

A táblázatból, — bár ezek hivatalos statisztikák, amelyekben igyekeztek »szépitett« adatokkal elkendőzni a valóságot, — így is kiténik, hogy a munkás-ság túlnyomó része még télen is, amikor általában rövidebb volt a munkanap, 10 órát vagy ennél is többet dolgozott naponta. 1908-ban, tehát ugyanazon évben, amikor a Szakszervezeti Értesítő közzétette adatait, télen a munkásoknak csak 26,4, nyáron pedig 18,3%-a élvezte — akár papíron is — a nyolc-kilencórás munkanap vívmányát. Ezek azonban nemcsak, hogy »kicsinosított« hivatalos adatok voltak, hanem csupán a nagyobb üzemekben dolgozó munkásokra vonatkoztak. A többi — igen jelentékeny számú — munkás tekintetében a munkaidő szinte esetről-esetre változott, úgy, hogy az ő viszonylatukban igen nehéz volt bármilyen kimutatást készíteni. »A nehézipari munkások munkaideje részben szabályozatlan, szinte végnélküli (mezőgazdaság), részben oly különbözően szabályozott (bányászat), hogy minden összefoglaló kimutatás hijján még a kísérletezést sem lehet rájuk kiterjeszteni.«²⁶ Az idézett adatok megbízhatatlanságát még fokozza az is, hogy nem ölelik fel a kisipari, háziipari, stb. munkásokat, akiknek helyzetével kapcsolatban ugyanez a cikk »az elmaradott törpe iparban uralkodó szinte végnélküli munkaidő«-ről írt.²⁷

A szakszervezeteknek a munkaidőről szóló jelentései mindemellett legtöbbször csak a szervezett férfimunkásokra vonatkoztak. A gyermekek és asszonyok azonban a jobban szervezett férfimunkásoknál hosszabb munkaidőt dolgoztak le. Különösen a kis- és otthoni iparban a munkanap hosszát csak a fizikai korlátok szabták meg.

A nők munkaidejéről lehetetlen pontos kimutatást összeállítani. Nemcsak a kis- és nagyiparban érvényben levő munkanap hossza különbözött,

²⁵ U. o. 1908 évrre

²⁶ Munkásügyi Szemle, 1910 349. o.

²⁷ U. o. 368. o.

de iparágról iparágra is változott a munkaidő és vidéken a viszonyok még sokkal rosszabbak voltak, mint Budapesten. A szervezetlen vidéki munkások, akik főleg a szétszórt kis- vagy középiparban dolgoztak, csak nagy harcok árán vívtak ki maguknak csekély »kedvezményeket«. Hogy csak egy példát említsünk, amikor 1907-ben a Szakszervezeti Értesítő a budapesti vas- és fémmunkások rövidebb munkanapért folytatott harcának győzelméről írt, a vidéki vas- és fémmunkások éppen, hogy megkezdték a helyzetük megjavításáért folytatott küzdelmüket. »A bent-koszt, bent-lakás, a 12—14 órás munkaidő, 2-6 koronás hetibérek, ezek az ősi állapotok, amelyek mellett a munkás olyan, mint a házi cseléd, régen megérették az elsöprésre és a vidéki küzdelmekben ezeknek tüzen hadat első sorban a vas- és fémmunkásság.«²⁸

Ilyen körülmények között dolgoztak azok a debreceni fiatal leányok is, akikről a Nőmunkás 1913-ban írt: »A debreceni patkógyár részvénytársaság most oly módon akarja jövedelmét gyarapítani, hogy olcsó munkáslányokat alkalmaz a kohói mellé. Ezek a leányok, természetesen, járatlanok az izzó vasanyag kezelésében és így a gyárban napirenden vannak a kisebb-nagyobb balesetek. A tüzes anyag ugyanis a szakképzetlen és gyöngé leányok kezéből kiömlik és összeégeti a szerencsétlen leányokat.«²⁹

A nőmunkások az 1905 májusi első kongresszusukon érdekes adatokat szolgáltatottak a nők munkaidejére vonatkozólag. Egyik felszólaló a másik után mutatott rá az ő iparágában uralkodó munkaviszonyokra. Egyedül a nyomdai munkásnők élveztek rövidebb munkanapot: ők 9 órát dolgoztak naponta. Ezenfelül, a túlórázás gyakori volt. A könyvkötőmunkásnők 10 órát dolgoztak, de ha sok volt a munka, akkor éjjel 12, 2, 3 óráig tartott. A cipőfelsőrészkesztő nők szintén 10 órát dolgoztak és ebben a szakmában 12 éves leányokat is alkalmaztak gép mellett.³⁰ Ezek főleg a kis- és középiparban dolgoztak; a gyárakban azonban hasonló volt a helyzet. A téglagyárakban a munka hajnali négy-öt órakor kezdődött és késő estig tartott. Az állami gyárakban még rosszabbul bántak a munkásnőkkel. A dohánygyárakban a munka egészségrontó hatása mellett, a szerfelett hosszú munkanap is hamar tönkretette a munkásokat és a megbetegedések száma itt jóval magasabb volt, mint az országos átlag. A nyiregyházi gyárban például, ahol 700-800 nő dolgozott, közöttük 12-13 éves leányok és 50-60 éves asszonyok, a munkaidő 15 órás volt. A tolnai m. kir. selyemfonógyárban, ahol a század elején meggyorsították a munka ütemét és sikertelen sztrájkot provokáltak, a napi munkaidő 11 órás volt.³¹ 1907 március 22-én az első osztrák jutafonógyár munkásai 10%-os béremelésre és 11 órás munkanapra irányuló követelésekkel léptek sztrájkba. Ezidőben a napszámosnők és a fonó-szövőnők egyaránt napi 12 órát dolgoztak. Velük együtt dolgoztak a 10-12 éves befűzőnők.³²

²⁸ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1907 ápr. 4.

²⁹ Nőmunkás, 1913 máj. 15.

³⁰ U. o. 1905 máj. 7.

³¹ A tolnai m. kir. selyemfonógyárban dolgozó nők napibére 52 fillér és 1 kor. 20 fillér között váltakozott. A gyár vezetősége büntetési rendszert vezetett be, amelynek értelmében büntetést róttak ki azokra a munkásnőkre, akik nem készítették napi 500 gramm selyemfonalat. Az egyheti büntetéspénz némely esetben még a 4 koronát is meghaladta. Végül igyekeztek arra kényszeríteni a munkásnőket, hogy hat szál helyett naponta 8 szálát fonjanak. A provokatív céllal bevezetett rendszabály ellen sztrájkba lépő munkásnők mozgalmát megtörték.

³² U. o. 1906 jan. 28., ápr. 8. és 1907 márc. 30.

A női munkásokat nehéz volt megszervezni, — 1913-ban például csak 6508 szervezett nőmunkás volt. És mivel munkájuk legnagyobb részét nem igényelt szakképzettséget, ezért munkanapjuk általában hosszabb volt, mint a szakképzett, szervezett férfimunkásoké, akiknek vívmányairól a szakszerkezeti lapok oly szívesen írtak. De még ha szakmunkát is végeztek a nők, munkaidejük hosszabb volt mint a férfiaké. A női-szabóságnál például egy és ugyanazon műhelyben a férfimunkások $9\frac{1}{2}$ órát dolgoztak, a nők ellenben 12 órát. Ennek ellenére keresetük jóval alacsonyabb volt, mint a férfimunkásoké.³³

A legkegyetlenebb kizsákmányolás az otthoni iparban volt. A cipő-, ruházati-, kalap-, művirág-, fehérnemű iparokban a munkanap szinte korlátlan volt. Helyzetükre rávilágít a Nőmunkásnak az óbudai kesztyűvarrónőkről 1913-ban írt cikke: »Ezen a telepen meglepően nyomorúságosak az állapotok. A varrónők legnagyobb része szemrontó világítás mellett dolgozik, nedves, sötét szobákban, amelyért a legtöbb leány 100-200 korona évi bért fizet. A szobák berendezésén, butorzatán látszik, hogy a nők minden idejüket a gép mellett töltik. Munkaidejük nagyobb részét 12-14 óra. Reggel 7 órakor kezdik a munkát és az ebéd megszakításával este 7-8 óráig dolgoznak. Vannak azonban olyanok is, akik a főszezonban, ősszel 15-16 órát is dolgoznak, reggel 6 órától este 11 óráig.«³⁴

b) A gyermek- és ifjúmunkások munkaideje

A törvényhozás a gyermekmunkásoknak sem biztosított hatáskorú védelmet. A gyárosok a törvényben előírt gyárvédelmi rendszabályokat semmibe vették, mégpedig a törvény végrehajtásával megbízott hatóságoknak nemcsak tudtával, de aktív támogatásával. Az ipartörvényeknek a gyermekmunkára vonatkozó rendelkezései igen általánosok voltak, hiszen főleg azt a célt szolgálták, hogy a kormányzat a látszat-védelemmel leplezze a kizsákmányolás könyörtelen valóságát és hogy elhallgattassa az egyre erélyesebben és féelmetesebben fellépő munkásosztály követeléseit. Az 1884. évi ipartörvényt, valamint a vasárnapi szünetről, a biztosításról, a sárga- vagy fehérfoszfor gyufa gyártásának eltiltásáról, a nők éjszakai munkájának megszüntetéséről szóló törvényeket egytől-egyig a munkástömegek nyomása kényszerítette ki a kormánytól, a gyárosok és a kormány makacs ellenállásával szemben. A kapitalizmus kibontakozásának korszakához képest, amikor például a gyermekeknek ugyanolyan hosszú munkaidőt kellett teljesíteniük, mint a felnőtteknek, azaz a fizikailag elérhető maximális munkanapot kellett ledolgozniuk, még a védelemnek az a foka is haladásnak számított, amelyet ezek a törvények nyújtottak volna a fiataloknak, ha betartják őket. Az 1884. évi ipartörvény például rendszabályokat állapított meg a fiatalok munkájának munkaidejére és iskolázására vonatkozólag. Elrendelte, hogy »a 10 éven aluli gyermekeket épen nem, a 10 évet meghaladott, de a 12 évet még el nem érteket csak az iparhatóság engedélye mellett szabad gyárakban munkára alkalmazni.

³³ U. o. 1905 márc. 26. és jún. 18. A szabónők csak három évi tanidő után kezdtek keresni. Az ú. n. tanidőből az első két évben mosogatással, padlószúrolással foglalkoztak és csak egy rövid évben tanulták a varrást.

³⁴ U. o. 1913 jan. 15.

Az engedély csak akkor adandó meg, ha vagy az iskola rendes látogatása a gyárban való alkalmazással megegyeztethetőnek mutatkozik, vagy a gyáros részéről külön iskolák felállítása által a gyermekek oktatásáról az iskola-hatóság rendeletei szerint kellő gondoskodás történik.

Kik a 12 éves kort meghaladták, de a 14 éves életkort még be nem töltötték, gyári munkában csak 8 óra hosszát foglalkoztathatók.

Oly ifjak, kik a 14 éves életkort betöltötték, de a 16 évest még el nem érték, naponként csak 10 órai munkaidőre alkalmazhatók.³⁵

Ez az ipartörvény tehát, amelyre a gyárosok állandóan hivatkoztak, a sok kibuvó következtében a fiatal gyerekek alkalmazásának »elvi« eltiltása mellett, a valóságban éppen ennek ellenkezőjét: a fiatalok büntetlen kizsákmányolását biztosította. Az iparhatóságok könnyen adtak engedélyt a 10-12 évesek alkalmazására, a gyárosok pedig semmibe vették a 10 éven aluliak munkájának feltétlen megtiltását.³⁶ Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy a 12-14 és a 14-16 éves gyermekek számára engedélyezett 8, illetve 10 óra munka heti 6, sokszor 7 munkanapon történt, úgyhogy a törvény kimondottan előírta a fiatal gyermekeknek heti 56—60, sőt 70 órán át való dolgoztatását. A tanonctartásról az ipartörvény a következőképp rendelkezett: »Gyermekek, kik életük 12-ik évét be nem töltötték, tanoncokul fel nem vehetők«. A hatóságnak azonban itt is volt kivételezési joga. A törvény a tanoncok munkaidejét úgy szabályozta, hogy 14 éves korig legfeljebb napi 10 órát, 14 éves koron felül pedig 12 órát dolgozhattak, az iskolában töltött idő leszámítása mellett. A törvény előírta ugyan, hogy a tanoncokat nem szabad éjjeli munkára alkalmazni, de megint csak azzal a kibuvóval, hogy az iparhatóság »tekintettel a tanoncok testi fejlettségére« engedélyezhette a 14-16 éves tanoncok éjjeli munkáját is. Az iskolázás tekintetében a rendelkezés úgy szólt, hogy a hét két napján 4-4 órát, vasárnap pedig 3 órát vehet igénybe.

A tőkésék épp oly élesen foglaltak állást a hatásos gyermekvédelmi törvénykezs ellen, mint a nők törvényes védelmével szemben. A gyermekmunka törvényes eltiltásáról szóló javaslattal kapcsolatban például az országos ipartestület hosszasan kifejtette azt az elgondolását, hogy aki iparos pályára készül, az jó, ha egyéni fejlődése lehetőségei szerint minél előbb kezdi képzését. Olyan hamis hasonlatokkal érveltek, mint, hogy az ember csak akkor lehet zeneművész, ha fiatal korában kezdi meg a tanulást, és hogy a korai kezdet különösen szükséges a kézművesség terén, mert ha a munkás nem gyermekkorában kezdi, akkor nem tudja elsajátítani a szükséges kézügyességet. Az iparkamarák általában a gyermekmunka eltiltása tekintetében úgy vélték, hogy »elegendő az ipartörvény«.³⁷

A gyermekmunkások helyzetét tehát nem a törvények tanulmányozásával mérhetjük fel, mert a gyermekek munkaidejét, viszonyait hathatós jogalkotás nem szabályozta. Közismert, hogy Magyarországon a kápitalizmus alatt több gondot fordítottak az állatok védelmére, mint a gyermekekére. A századforduló idején ingyen orvosi szolgálatot vezettek be — az állatok számára; az állatvédő egyesület sokkal tevékenyebb propagandát fejtett

³⁵ 1884. XVII. tc. 115. §.

³⁶ L. pl. az iparfelügyelők jelentéseit: OL. Ker. Min. archivum 1898—2—1223, 1893—2—4411, 1898—2—22 512, 1910 LIV, 1911 LXXXVI.

³⁷ OL. Ker. Min. archivum 1890—2—19 974.

ki, mint a Gyermekvédő Liga. Dr. Hollós József a következőkben foglalta össze az akkori helyzetet: »Valamelyik utcasarkon olvasom az állatvédő egyesület tábláját. „Az állatok védelmét a közönség figyelmébe ajánljuk.“ Ugyanakkor pillantásom egy árukkal megrakott kiskocsira esik, melyet két inasgyerek — lehetnek 13-14 évesek — óriási erőfeszítéssel től a lejtős úton fölfelé. A fiúk nagyon fáradtak lehetnek, mert minden 3-4-ik lépésnél megpihentek, de a kimerültség arcukon is meglátszott, melyről nagy cseppekben gyöngyözött a verejték s szapora légzésük is elárulta, hogy nehéz földattal kell megküzdeniök. Rajtam kívül persze senkisémmel ütközött meg a szomorú látványon, de ez érthető is, hisz az ilyesminek látásához a fővárosi ember eléggé hozzászokott. Utcai csődületet és beavatkozást csak az csinált volna, ha a fiúk helyett pl. az ő koruknak megfelelő kis csikók szakadtak volna meg a húzásban, mert hát az állatok védelme nemes egyéni, sőt társadalmi kötelesség. S az ember védelme? az bolondság, sőt lázítás a mai társadalmi rend ellen.«³⁸

Hollós dr. nem volt egyedül: a Gyermekvédő Liga tagjai és még számos »emberbarát« burzoá is nem egyszer tett említést erről az ellentétéről. Érthető is, hogy a kapitalista miért fordított kevesebb gondot a fiatal munkásokra és tanoncokra, mint az állatokra, hiszen az állatnak volt bizonyos értéke, ára, de ha egy fiatal munkás elpusztult, több lépett helyébe. Így tehát a munkaidő tekintetében is az 1884-es ipartörvény rendelkezései a munkaidőre vonatkozólag holt betűk maradtak. Az egyik gyapjúfonó gyárban a 14 éven aluli fiatal munkások napi 8 óra helyett 13 órán át dolgoztak, az egyik nagy malomban négy 16 éven aluli tanonc 24 órás műszakban dolgozott, másutt gyermekek vagy fiatal tanoncok napi 13, 12, 11, a legjobb esetben 10 órát dolgoztak. Az 1900. évi népszámlálás például érdekes adatokat szolgáltatott a munkaidőnek a felnőttek és ifjúmunkások közötti megoszlásáról. A statisztika szerint a 16 éven felüliek átlagos munkaideje $10\frac{1}{4}$ óra volt, a 16 éven alulaké $10\frac{1}{2}$ óra. »A 16 évnél fiatalabb gyermekek kizsákmányolása tehát nagyobb volt, mint a munkát jobban bíró, de szervezettebb felnőtteké.«³⁹ E felvétel azonban kizárólag a nagyüzemek munkásaira és tisztviselőire vonatkozott. Még a háborút közvetlen megelőző években is, amikor pedig a felnőtt munkások rövidebb munkaideje révén az ifjúmunkások munkanapja is megrövidült, a fiatalok és tanoncok többsége 10 óra hosszat dolgozott, jelentős részük pedig 11, vagy még több órát. A Szakszervezeti Tanács hivatalos lapja megírta, hogy a gyárakban dolgozó gyermekek »rendes munkaideje a nyári hónapokban 14 óra, téli hónapokban 12-13 óra. A törvény kimondja, hogy 14 éven aluli gyermekeket csak 8 órán át, 16 éven alúliakat csak 10 órán át szabad dolgoztatni. Ezzel a rendelkezéssel szemben az iparfelügyeleti statisztika kimutatta, hogy a 14 éven aluli munkások 48.3 %-a ennél tovább van foglalkoztatva.«⁴⁰

Chyzer »A gyermekmunka Magyarországon« című könyvében olyan adatokat ismertetett, amelyeket a királyi javítóintézetekbe küldött kérdőívekre kapott válaszokból állított össze. Megállapította, hogy a kolozsvári javítóintézetben levő 81 gyermek munkaideje — mielőtt az intézetbe került — a következő volt:

³⁸ Az Ifjú Munkás, 1905 jan. 1.

³⁹ Szakszervezeti Értesítő, 1907 nov.

⁴⁰ U. o. 1913 nov.

7	gyerek napi	8	órát dolgozott
2	«	«	9	«
8	«	«	10	«
8	«	«	11	«
41	«	«	12	«
7	«	«	13	«
8	«	nem dolgozott	

45 gyermek hajnalban kezdett dolgozni és csak késő este hagyta abba, 28 pedig éjszaka is dolgozott. A kassai helyzetről szóló jelentés pedig arról számol be, hogy a kisiparban foglalkoztatott gyerekek közül volt, aki cipész-műhelyben napi 16 órát dolgozott, 2 pedig sütődében este 7-től a következő déli 12-ig, 17 óra hosszat dolgozott naponta.⁴¹ A kisiparban mint minden szempontból, a munkanap tekintetében is rosszabb volt a helyzet, mint a nagyiparban. Voltak azonban a nagyiparban is bizonyos iparágak, ahol gyerekeket már 6-7 éves korukban napszámba alkalmaztak. Dr. Friedrich Vilmos, aki személyesen vizsgálta meg több gyufagyárat, jelentette, hogy ott az anyjuk mellett már 6-7 éves gyerekek is dolgoznak.

Az iparfelügyelők is megírták, hogy a gyufagyárakban apró gyermekek robotolnak, és pedig a jelentések szerint *igen gyakran*. A fiatal gyerekek alkalmazása az üvegyárakban volt a leggyakoribb, ahol az üvegfűvők mellett kifizűkát alkalmaztak. Ezek viszonylatában azonban a kereskedelmi miniszter külön is kiemelte, hogy nem szívesen kényszerítené az üvegyárosokat a törvény betartására, mert ha korlátoznák az ott dolgozó kisgyerekek számát, akkor az esetleg rossz hatással lenne a hazai üvegyipar külföldi versenyére, hiszen ez az iparág külföldön is gyermekmunkával biztosította jövedelmezőségét.⁴²

Binder iparfelügyelő a kereskedelmi miniszter példáját követve, ugyancsak kesztyűs kézzel bánt a gyárosokkal és nem a gyermekmunka eltiltásával, de azzal vélt a helyzeten segíteni, hogy »miután ezek a fiatalok leginkább az üvegfűvő munkásoknak a gyermekei és mint ilyeneket nem sikerült az éjjeli munkától eltiltani, ezen csak úgy volna segíthető, ha a fiatal munkások minden 4 órai munka után fel lennének váltva.«⁴³ A 4 óránként történő váltásból természetesen nem lett semmi. Mivel a munkaidő ebben az iparágban az üveg olvadásához volt kötve, a munkanap továbbra is nemcsak hosszú volt (17-18 óra), de bizonytalan is. Az iparfelügyelők ezután is jelentették, hogy az üvegyiparban a fiú és leánygyermekek gyakran az éjjeli műszakban is dolgoztak.⁴⁴ A téglagyárak gyermekmunkásai tekintetében a jelentések ugyancsak megállapították, hogy »a munka kora reggeltől napnyugtáig tart és így a szülei mellett egész napon át dologban vannak«.

A tanonckorban levő fiatal munkások helyzetének vizsgálatánál előre kell bocsátanunk, hogy a gyárosok inas helyett sokszor szívesebben alkalmaztak fiatal munkásokat. 1906-ban például az egyik iparfelügyelő jelentette, hogy a 351 inason kívül még 1218 fiatal — 16 évesnél fiatalabb — munkás talált a körzetében levő gyárakban alkalmazást. »A munkaadók nagy része előszeretettel alkalmaz az inások helyett fiatal munkásokat, mert nem kell velük nehézkes szerződéses viszonyba lépni és az inasiskolás napokon nem-

⁴¹ Chyzer: A gyermekmunka Magyarországon. Bpest, 1909. 22., 26. o.

⁴² Kereskedelmi miniszter jelentése, 1891. 249.

⁴³ OL. Ker. Min. 1897—2—17 986.

⁴⁴ Iparfelügyelők Jelentései, 1909. Bpest, 1910, folytatólagosan.

kell őket korábban a munkából elbocsátani.«⁴⁵ A tanoncokat inkább a kisiparosok vették fel szívesebben, ahelyett, hogy felnőtt munkásokkal dolgoztattak volna: így igyekeztek a nagyipar versenyét ellensúlyozni.

A gyárak viszonyait vizsgáló iparfelügyelők ezért újból és újból ugyanazokkal a panaszokkal hozakodtak elő: a gyárosok nem kötöttek szerződést a tanoncokkal; törvényellenesen éjszaka is dolgoztatták a tanoncokat és kötelezővé tették számukra a vasárnapi munkát. Chyzer például azt jelentette, hogy »sok száz gyermek a vasárnapi munkaszünet áldását egyáltalán nem élvezzi. Nem egy helyről hallok a panaszt, hogy különösen a kisiparosok vasárnap is foglalkoztatják a gyermekeket. Ez az eset különösen azon városokban fordul elő, hol a heti vásárok hétfői napra esnek A vasárnap délelőttjén való munkáltatás pedig megszokott dolog. Sokhelyütt a vasárnap délelőtt a tisztogatás és takarítás ideje s ugyancsak ez időben szállítja sok munkaadó a készárut megrendelőinek lakására.«⁴⁶ Amikor tehát a tanoncok munkaidejét vizsgáljuk, figyelembe kell vennünk azt is, hogy a munkahét nem 6 nappól állt, mint ahogy az 1891-es törvény előírta, hanem 6½, vagy 7 nappól.

A szerződéssel rendelkező, és a törvényben előírt »jogokban« részesülő tanoncok helyzete sem volt azonban irigylésreméltó. Míg a szervezett felnőtt munkások ki tudtak maguknak harcolni bizonyos fokú érdekvédelmet, a tanoncok helyzete alig javult. Ez egyrészt védtelen voltuk, fiatal koruk következménye volt, másrészt pedig maga az ifjúmunkásmozgalom sem erősödött még meg az 1900-as években. A szakszervezetek és szociáldemokrata párt opportunistá reformista vezetőségei sokszor helytelen irányba terelték a mozgalmat és általában gátolták, fékeztek a fiatalok forradalmi megmozdulását. Az ifjúmunkások jobb életért folyó harcát »külsőséges lármának«, »elfajulásnak« nevezték.⁴⁷ Bár a szociáldemokrata párt programjában több pontban követelte a nők, gyermekmunkások és tanoncok védelmét, a valóságban elfojtották az igazi mozgalmat, amely ehhez a védelemhez vezetett volna.

Számos bizonyítékból következtethetünk arra, hogy a tanoncok helyzete ugyanolyan keserves maradt a háború előtti években, mint a XIX. század utolsó éveiben volt. Vessünk össze két példát a vas- és fémipar köréből. 1892-ben a gyáripar versenyével szemben a kisipar csak a tanoncok könyörtelen kiszípolozása révén tudta fenntartani magát. A következő esetben szereplő húsz inas csak képviselője annak a több ezer tanoncnak, aki hasonló műhelyekben és mestereknél dolgozott.

»Nagy János (Cserháti-u. 16.) lakatos üzletében nem kevesebb, mint 20, olvasd: húsz inas van alkalmazva és pedig úgy, hogy akiknek szülei fizetni képesek 100-150 forint tandíjat, 2 évet, akiknek szülei nem képesek fizetni, azok 3-3½ évet kénytelenek tanulni és gazdagítani a mester urat . . . És ha még hozzá tesszük, hogy Nagy úr hányszor nem ad tanoncinak büntetésből enni (bestiális tett), hogy 10 óra helyett dolgoztatja őket sokszor 14-15 órán, sőt egész éjeken keresztül (ez törvényellenes és büntetendő), hogy az idősebb tanoncoknak kell a legjobban díjazott tűzimunkákat végezniök, hogy házmesteri és kocsis szolgálatokat kell teljesíteniök, könnyen eltalál-

⁴⁵ Iparfelügyelők jelentései, 1906. 43. o.

⁴⁶ Chyzer i. m. 15. o.

⁴⁷ L. a »Mi már nem leszünk kizsákmányolt proletárok« c. könyvet, Bpest, 1951. 129-130. o.

hatjuk, hogy miért vannak közöttünk satnya, kevés szakértelemmel bíró munkások.«⁴⁸

A korszak végén, 1912 július 18-án azonban ugyanezen lap még mindig a következőket írhatta: »Fuchs Edének zárgyára van a Jász-utcában. Ez a mester egy tipikus alakja a tanoncnnyúzó mestereknek. Állandóan foglalkoztat 25-30 inast. Valamennyit úgy szerződteti, hogy ő látja el a fiúkat étellemezzel és lakással. Ezidőszerint 23 inasa van. Ez a 23 fiú egy 5 méter hosszú, 4 méter széles és 2½ méter magas szobának nevezett oduba van begyömöszölve. Ez a hálószobájuk. A szó legszorosabban vett értelmében össze vannak zsúfolva. A tisztaság itt ismeretlen... Aki látja ezeket a 13-15 éves koravénehd, csenevész gyermekeket, annak megesik a szíve rajtuk.

Ezeket a soha ki nem pihent fiúkat dolgoztatja a lelketlen kizsákmányolójuk, napi 13-15 órát. S mit kapnak ezek az agyonhajszolt páriák táplálékot? Reggelire kapnak mintegy 10-15 deka fekete, élvezhetetlen kenyeret. Délben hamis levest zsír nélkül és egy tányér főzeléket, zsír nélkül. Vacsorára pedig 8, mondd nyolc fillért... Amikor a fiúk látták, hogy hiába minden könyörgésük, e hó 5-én mind abba hagyták a munkát és elmentek a lakatosmesterek ipartestületébe oltalmat keresni.

Az ipartestületben azzal utasították el őket, hogy nem tehetnek az érdekükben semmit...«

Az egyik jelentős iparágban, amelyről még nem szoltunk, a bányászatban világosan látjuk mindazon fogásokat, amelyek révén a tőkésék a gépesítést és műszaki észszerűsítést a munkaidő meghosszabbításával igyekeztek helyettesíteni. Elvben már korán elismerték a nyolcórás munkanapot, de a gyakorlatban a 12 órás munkanap volt a bányászok általánosan elterjedt munkaideje. Kauffmann Camill bányakapitány, még az 1893-as pécsi bányászsztrájk befejezése után úgy nyilatkozott, hogy a munkások a munka újrafelvétele óta »rendesen jelentkeznek munkához és Wiesner bányáigazgató közlése szerint nevezetesen a pécsi telepi bányamunkások igen szorgalmasan is dolgoznak, mivel az utolsó hóban, a szokott szakmánál átlag 1 Ft 50 kr esik egy nyolcórás munkaszakra és minden második napon jelentkeznek két nyolcórás munkaszakra úgy, hogy tényleg nyolc óra helyett jelenleg naponta 12 órán át dolgoznak.«⁴⁹ A bányászok tehát az egyik napon 16, a másikon 8 órát dolgoztak és ebből jön ki Kauffmann úr 12 órás átlaga.

Az első világháborút közvetlen megelőző években a 12 órás munkaszak még mindig általános volt. 1912-ben a Kohlen Industrie Verein ajkai bányászai sztrájkban követelték a még mindig fennálló 12 órás munkaidőnek 8 órára való csökkentését.⁵⁰ Petrozsényben a papíron 12 órás munkanap szerepelt, a gyakorlatban 13-16 órát kellett föld alatt tartózkodni.⁵¹ A nyolcórás műszakot bevezették ugyan, de a bányatulajdonosok mindig találtak módot arra, hogy meghosszabbítsák a munkaidőt. A nők és gyermekek ugyancsak ilyen hosszú munkaidőt voltak kénytelenek teljesíteni.

A női és gyermekmunkások valódi számát nehéz megállapítani, mivel a statisztika főképpen a bányatulajdonosok válaszaitól függött, akik nem voltak hajlandók minden esetben elismerni, hogy fiatal gyermekeket alkal-

⁴⁸ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1894 júl. 28.

⁴⁹ OL. Bányakapitánysági Archivum 1893/1508.

⁵⁰ U. o. 1912/1373.

⁵¹ Bányamunkás, 1913 okt. 30. és nov. 20.

maztak bányáikban. Kétségtelen, hogy itt az arány kisebb volt, mint a gyár-
iparban, bár néhány helyen nagyszámú gyermekmunkást foglalkoztattak.
Ha csak egy évet veszünk például, meglátjuk, hogy a különböző bányakerületek
egyenlőtlen arányban alkalmaztak olcsó munkaerőt. Az 1905. évről a
»Bányászati és Kohászati Lapok« a következő kimutatást közli:⁵²

Kerületek	Munkások száma		
	Férfi	Nő	Gyermek
	Feketeszén		
Budapest	4 271	277	36
Oravicza	3 508	58	412
Zalatna	45	2	—
	Összesen	7 824	337
			448
	Barnaszén		
Besztercebánya	6 024	3	137
Budapest	12 663	370	635
Nagybánya	328	—	21
Oravicza	120	3	4
Zalatna	6 741	51	289
	Együtt	25 876	427
			1 086

Ezeknek a női- és gyermekmunkásoknak a munkaviszonyairól a bányabiztos jellegzetes képet nyújt a brennbergi bányákban levő munkaviszonyok vizsgálatáról felvett jegyzőkönyvben. Ebben a következőket állapította meg: »Nőmunkások az akna külszíni rakodóján és csillettőlánál és az osztályozóban vannak alkalmazva; a rakodás egy műszakban rendszerint 4 nőmunkást foglalkoztat, míg 31 nő, közülük 6 olyan, kiknek életkora 12-14 éves közt váltakozik, az osztályozónál van beosztva. A nők munkája nappal 8 órától este 8 óráig tart. Éjjeli munkára nem alkalmaztatnak. Fiatalkorúak alkalmaztatása: 16 éven aluli munkások mint vízfordó fiúk vannak alkalmazásban a bányában. A műszak-jegyzőkönyvből kitűnik, hogy ezek az éjjeli munkaszakban (este 8 órától reggel 4 óráig) csak elvétele vannak alkalmazva, 30 ily fiatal vízfordó közül ugyanis 4 tizenhat éven aluli januárban e hó 20-ig tizenkét éjjeli műszakot teljesített összesen, de két esetben megtörtént, hogy egy éjjeli és egy nappali munkaszak teljesített egyhuzamban ...

A szeparációnál alkalmazott 12-14 éves fiúk ideiglenes heti munkások, kik a nőmunkásokkal együtt reggel 8 órától este 8 óráig foglalkoztatnak.⁵³ A háborúelőtti években a munkások rövidebb munkanapot vívtak ki maguknak. A rövidebb munkanapért folytatott harc a munkásosztály egyik legalapvetőbb követelését volt hivatva megvalósítani. A pihenés, a tanulás és a családi élet lehetőségétől megfosztott munkás lényegében a gép brutalizált automata kiszolgálója lett. Marx megírta, hogy »Az idő az a tér, amelyben az emberi fejlődés végbemegy. Az olyan ember, akinek nem áll szabadidő rendelkezésére, akinek egész életét az alvás, étkezés stb. tisztán fizikai megszakításaitól eltekintve a tőkés számára teljesített munka veszi igénybe, az ilyen ember kevesebb, mint az igavonó barom, testileg megtört, szellemileg

⁵² Bányászati és Kohászati Lapok, 1906 II. k. dec. 15. 771. o.

⁵³ OL. Bányakapitánysági Archivum 1913/285.

leigázott gép csupán, amely idegen gazdagságot termel. És mégis a modern ipar egész története azt bizonyítja, hogy a tőke, ha ebben meg nem akadályozzák, arra fog törekedni, hogy az egész munkásszótályt kiméretlenül és könyörtelenül lenyomja a megalázottság legmélyebb fokára.⁵⁴ Így tehát a rövidebb munkanapért vívott küzdelem a munkásszótálynak a kapitalizmus elleni megmozdulásai közül a legfontosabbak közé tartozik. A hazai tőkésék, amikor kénytelenek voltak meghátrálni a szervezett munkásság követeléseivel, és bevezették a rövidebb munkanapot, azzal kárpótolták magukat veszteségükért, hogy fokozták a női- és gyermekmunkások kizsákmányolását. A szervezetlen munkásoknak, a nőknek és gyermekeknek, különösen a kisiparban, meg kellett szenvedniök a túrheteretlenül hosszú munkanap minden borzalmas következményét.

Munkaviszonyok

a) A női munkások munkaviszonyai

A női és gyermekmunkások munkaviszonyai visszatükrözték a tőkés osztály könyörtelenségét, kegyetlen kapzsiságát, mely a női és gyermekmunkások kiméretlen hajszolásából, kizsákmányolásából facsarta ki a busás profitot. A legvisszataszítóbb az az álszent képmutatás, amellyel az uralkodó osztályok igyekeztek elkendőzni gaztetteiket. Mailáth József gróf 1910-ben például a következőket volt képes leírni: »A magyar faj egyik erős jellemvonása volt minden időben, hogy megbecsülte, tisztelte a nőt...

... A történelem igazolja, hogy a magyar nő helyzete a társadalmi fejlődés kezdete óta mindig külön, jobb és emberesebb volt, mint a világ bármely más nemzetének asszonyáé. A magyar közjog és társadalom felfogása úgyszólván ezer esztendő óta megbecsülte a nőt.⁵⁵

Nézzünk meg csak egy-két példát arra, hogyan becsülte meg a magyar burzsoázia a nőt. Először a téglagyárakról idézzük Varga Jenő írását: «Kora hajnalban, 5 órakor, 4 órakor, néha még ennél is korábban kezdődik a munka. Asszonyok, gyerekleányok hurcolják a sarat. Testük csupa piszkos és sár, ruhájuk rongy, amely alól a meztelen test kilátszik. És ha eljő a sötét este, piszkos odukban, rothadt szalmán találnak éjjeli nyugalmat a téglagyár proletárjai, férfiak, nők, gyerekek, felnőttek vegyesen. Micsoda örült ijedelem volna Székely Ferenc, Elek Pál, Radvánszky báró vagy bármely más téglakapitalisták családjában, ha 15 éves lányuknak csak egy éjszakát kellene egy olyan barakban eltölteni, amelyet az 1906 évi gyáripari statisztika „a férfi és női hálótermek“ névvel díszesít, és amelyekben több ezer fiatal nő tölti el napról napra éjszakáit.» 1906-ban ilyen körülmények között élt 4129 felnőtt női munkás, 1094 16-17 éves, 730 14-15 éves és 140 12-13 éves leány.⁵⁶

A vasiparban és az állami dohánygyárakban, hogy csak kettőt említsünk a sok közül, hasonló viszonyok uralkodtak. A csavargyárakban »egy lakatos felügyelete alatt 10-12 nő dolgozik. A nők darabszámban lesznek fizetve, a lakatosok pedig az elvégzett összes munka után kapnak bizonyos százalékot.« Így tehát a női munkásokkal szemben nemcsak a művezető, hanem a lakatos

⁵⁴ Marx: Bér, ár és haszon; Marx—Engels: Válogatott Művek. Bpest, 1949. I. köt. 418-419. o.

⁵⁵ Budapesti Hirlap, 1910 ápr. 27.

⁵⁶ Varga Jenő: A magyar kartellek. Bpest, 1912. 38. o.

is hajcsárkodott. Ugyanez volt a helyzet a préselőknél meg a kovácsoknál is. A munkaviszonyokról szóló jelentés így folytatódik: »A műhelyek bűzös, piszkos lyukak. Mosdószköznek vagy szellőztető készüléknek nyoma sincs. A bánásmód a legdurvább és nem egy esetben vetemedett tettelegességre egy-egy durva mester a nőkkel szemben, a szidalmakról nem is szólva, amelyek napirenden vannak.«⁵⁷

Az állami gyárakban dolgozók helyzete talán még rosszabb mint a magántulajdonban levő üzemekben. A Népszavában számos munkáslevelező számolt be arról, hogy milyen rettenetes viszonyok között folyt a munka a magyar állam gépgyáraiban. Hasonló helyzet uralkodott az állam egyik legfontosabb monopoliumának, a dohányjövédéknek gyáraiban is, ahol ugyancsak főleg nőmunkások dolgoztak. A m. kir. dohánygyárak 1891 évi üzemkimutatásában a munkásegészségügyről szóló statisztikákból képet alkothatunk a dohánygyárakban uralkodó egészségügyi viszonyokról. A 13 dohánygyárban 13 438 munkás dolgozott, köztük 12 211 nő és 340 gyermek. E munkások közül 11 835-öt biztosítottak és közülük 1891-ben 6200 fekvő-beteg eset fordult elő; vagyis egy év alatt a biztosítottak 52.38%-a szenvedett súlyosabb betegségben. A járóbetegekkel együtt 19 359 esetben vették igénybe a biztosítót. A temesvári gyár volt a legegészségtelegebb, mert itt 1730 biztosított munkás közül egy év alatt 1515 fekvő beteget tartottak nyilván s a járóbetegekkel együtt 5739 ízben igényeltek orvosi segílyt. A fiumei gyárban, ahol a helyzet egy árnyalattal jobbnak látszott, 1951 biztosított dolgozó közül egy év folyamán mégis 725 volt a fekvő beteg. A dohánygyárakat a lebegő, szállongó dohánypor rendkívül egészségtelegé tette és még az erősebb szervezetű férfiak sem bírták itt 15-20 évnél tovább a munkát.⁵⁸ Mennyivel borzalmasabb volt tehát a nők és gyermekek helyzete, akik a balesetek és betegség állandó veszélyének kitéve hosszú munkaidő és rossz munkaviszonyok között, a korai öregség perspektívájával, a legnyomorúságosabb éhbérért dolgoztak.

A győri állami selyemfonódában a serdülő leányok reggeli 5 órától esti 7-ig a szünetek levonásával 12 órát dolgoztak. Napi 25 krajcáros, a legjobb esetben 55 krajcáros szégyenletes bért kaptak, ha ezt az összeget egyáltalában bérnek lehet nevezni.⁵⁹ Általában a női munkások olyan borzalmas helyzetben sínylödtek, hogy ezt még az iparfelügyelők is kénytelenek voltak illemtudóan szóvátenni. »A nők védelme — jelentette a főfelügyelő 1909-ben — gyengébb, kevésbé ellenálló szervezetüknél fogva s az anyaságra való különös tekintettel szintén igen kívánatos volna. Ezek a kérdések azonban máról-holnapra nem oldhatók meg, mert a fennálló szociális viszonyok e tekintetben a legnagyobb mértékben figyelembe veendőek. Az *ipartörvény revíziója*, illetőleg a majdan hozandó új ipartörvény lesz hivatva a kérdéseknek a hazai közviszonyok figyelembe vételével való megoldására.«⁶⁰ A híres ipartörvény-revízió, amelyről annyi szó esett e korszakban — hiszen még az iparfelügyelők sem találták kielégítőnek a fennálló helyzetet — továbbra is elmaradt. 1911-ben a tömegek nyomására végre törvénybe iktatták a női munkások éjjeli munkájának eltiltásáról szóló terveze, amely — mint láttuk — írott malaszt maradt.

⁵⁷ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1906 szept. 20.

⁵⁸ Typografia, 1892 nov. 25.

⁵⁹ Népszava, 1899 nov. 21.

⁶⁰ Iparfelügyelők jelentései, 1909. LI. o.

Az otthoni, az ú. n. »izzasztó« munka területén, amelyet Marx és Engels oly élesen jellemeztek, a nők munkaviszonyai ugyancsak félháborítóak voltak. Az ilyen munkán dolgozó nők Magyarországon is szerfölött hosszú munkaidőt teljesítettek, túlsúfolt műhelyekben, vagy saját otthonukban, rendkívül alacsony munkabér mellett. A Népszava már 1893-ban felhívta a figyelmet a konfekciós iparban uralkodó helyzetre, ahol a reggel 7-től este 8- vagy 9 óráig robotoló leányok 10-18 forintos havi könyöradamányt kaptak.⁶¹ A munkaadó szempontjából az »izzasztó« rendszernek kettős előnye volt: a munkabérek olcsósága és hogy megszabadultak a munkások feletti felügyelet gyakorlásának szükségétől. Ferenczi Imre polgári szociológus, később a főváros tanácsa szociálpolitikai osztályának szakelőadója, tanulmányt írt az otthoni munkáról és a következőkben idézte az egyik ruha-nagykereskedőnek ezzel kapcsolatos véleményét: »Nagy cégeknek nem kell üzemi gondokkal foglalkozni, hanem minden idejüket kizárólag az árúk terjesztésére fordíthatják.«⁶²

Az otthoni munka leginkább a szabóiparban, a szűcsiparban, a cipőiparban, a fehérműkészítésnél, és általában a ruházati iparban terjedt el. A cipésziparban, — amelyről sok adat áll rendelkezésre — Budapesten és környékén 11 500 munkás, köztük 450 nő dolgozott az otthoni munka különböző rendszerei szerint.

Az otthon dolgozó munkásnőknek legalább 13 órát kellett naponta dolgozniuk, hogy a 15 koronás heti keresetet elérjék. »Egy otthoni munkás szobájában, mely nappali lakás, műhely és hálóhelyül szolgált az egész családnak, és a sitzen dolgozóknak, harmadrészannyi levegő-tér jut egy-egy emberre, mint például a Váci Cipőgyárban.« Ezek az üzemek kiszorították a versenyből a cipész kisipart, amelynek helyzete évről-évre rosszabbodott.⁶³ A kisipari munkaviszonyokat az egészségügyi berendezések hiánya, a piszkos műhelyek, a fojtott levegő, a sötétség és nyirkosság jellemezte, mert az alacsonyabb lakbérek miatt a kisipari műhelyek legtöbbszörre pincékben voltak és így a kínzó robot károsabb hatású volt a kisiparban dolgozó munkások egészségére, mint a nagy gyárakban folytatott munka.

A fehérműkészítésben kizárólag nők dolgoztak. Ebben az iparágban általános szokás volt, hogy egy ú. n. »mesternő« vette át a bedolgoztató nagykereskedőtől a munkát, és a saját lakásán dolgozó tanuló leányoknak, vagy kézilányoknak adta tovább. E mesternők legalább napi 10 órát, gyakran többet dolgoztattak. A tanuló lányok fizetést nem kaptak, mert a bedolgoztató cég nem közvetlenül a kézilányoknak, hanem a mesternőnek fizetett. Tényleges keresetüket tehát nem ismerjük, csak annyit tudunk megállapítani, hogy a kézilányok bére fejében felvett összeg legnagyobb része a mesternő zsebébe került. E munkásnők között a rendkívül egészségtelen munkaviszonyok következtében igen elterjedtek a tuberkulózis és a szembetegségek. Az ülő életmód, az elégtelen és rossz levegőben eltöltött hosszú munkanap az emésztőszervek zavaraihoz, női betegségekhez és testi fejlődésük visszamaradásához vezetett.

A sütőipar is példa arra, hogyan alkalmazták a munkaadók a nőket olcsó munkaerőként. A sütőmunkások szakszervezetének 1911-es jelentésében

⁶¹ Népszava, 1893 dec. 1. és újból Népakarat, 1895 jún. 21.

⁶² Ezt és a következőt a Szakszervezeti Értesítő, 1908 dec. száma idézi.

⁶³ A cipészkisiparról l. a cipész ipartestület emlékiratát. OL. Ker. Min. 1897—2—31 847.

a következőket olvashatjuk helyzetükről: »Új jelenség, hogy 20-22 órai napi munkaidő mellett havi 30-40 korona díjazással kenyérsütő asszonyokat is alkalmaznak. Ezen szerencsétlen nők sorsa megdöbbentő. Valóságos állati munkát végeznek és a legdurvább bánásmódban részesülnek. Heteken át nem távozhatnak a műhelyből. Megesik, hogy szombaton hajnali 4 órától vasárnap hajnal 5 óráig dolgoztatnak velük. A vasárnapi munkaszünetet tőlük is megtagadták. Hálóhelyük piszkos és szűk, a földön zsákokon alszanak, öltözkük tisztátlan, arcuk beesett, testük megtört, fejletlen.« Egy évvel később ismét jelentették, hogy a vidéki sütődégekben, ahol a férfiak munkaideje 14-18 óra, a nők gyakran 20.⁶⁴

b) A gyermek- és ifjúmunkások munkaviszonyai

A gyermekmunka a kapitalizmusban ma is nélkülözhetetlen. Az ú. n. »fejlett« országokban, a sok gyermekvédő liga, az ipartörvények és az üdvhad-sereg ellenére, a gyermekmunka továbbra is a tőkés gazdaság egyik alapvető tényezője. A gyarmati országokban a gyermekmunka az extraprofit egyik legfontosabb forrása. Hazánkban is, az első világháború előtti — és utáni — években a gyermekmunka fokozott kizsákmányolása segítette elő a magyar kapitalizmus világszerepének megtartását. Ezért 1890 és 1914 között nemcsak, hogy nem csökkent a gyermekmunkások száma, hanem ellenkezőleg erősen megnövekedett. 1909-ben, azokban a gyárakban, amelyeket az iparfelügyelők látogattak, még mindig 35 095 16 éven aluli gyermek dolgozott, a pénzügyminiszterium szakközegei által ellenőrzöttékben pedig 36 500. Ezeknek a gyermekmunkásoknak még az iparfelügyelők szerint is nem mindegyike haladta meg a törvény által előírt 12 évet. Csak »a szüleik mellett segédkeznek«, szölte a gyárosok ismételt felhozott kifogása. Ez a »segédkezés« valójában a legnehezebb munkából állott, melyet hosszú munkanapon keresztül kellett végezni.

A gyufagyárakban dolgozó nagyszámú gyermekmunkásról is azt állították, hogy csak szüleiknek segítenek. Ezek az apróságok zsenge kortól kezdve szívták magukba a sárga- vagy fehérfoszfor mérges gőzét. A foszfornekrozis élő halálának e fiatal áldozatai még a burzsoázia egy részére is olyan mély hatással voltak, hogy támogatta a munkások követelését, a fehér- és sárgafoszfor gyufa gyártása eltiltásának törvénybeiktatására. A gyufagyárak viszonylatában az ipari betegségeket tanulmányozó dr. Friedrich Vilmos kirívó hanyagságot jelentett levelében: »Az iparfelügyelők esztendőszámra nem járnak az egészségre oly ártalmas gyufagyárakba s amennyiben el is néznek hébe-hóba, szemet hunynak a gyárosok visszaélései előtt. Nem látják meg, hogy a legegységesebb védőkészülékek hiányoznak; hogy az étkezésre és mosdásra nincs külön helyiség, vagy ha van is, az egészségügyi követelményeinek abszolúte nem tesz eleget; hogy 14 évesnél fiatalabb gyermekeket foglalkoztatnak fehérfoszfor-megmunkálásnál; hogy kifejlett foszfornekrozisban szenvedő munkások, betegségeik ellenére, rendszeresen dolgoznak.« Az egyik megvizsgált gyárról azt írja a szerző, hogy: »Az emberi érzést megdöbbentő, valóságos elrettentő állapotok uralkodnak az egyes helyiségekben; ezen az egészségre olyan ártalmas üzemnél az óvintézkedéseket és a legegységesebb rendszabályokat nemcsak hogy figyelmen kívül hagyták, hanem egyenesen lábbal

⁶⁴ Szakszervezeti Értesítő, 1911 febr. és 1912 jan.

tiporták, tudatosan és szándékosan mellőztek mindent, ami az egyes helyiségekben való foglalatoskodást és az üzem menetét — a törvény legcsekélyebb követelményeinek betartásával — elfogadhatóvá, vagy legalább is tűrhetővé tenné. És ezen viszonyok illetén volta nem új keletű és nem ismeretlen az illetékes iparhatóságok előtt sem, amint az iparfelügyelő feljegyzéseiből az kiviláglik. Ugyanezen gyárban láttam egy 6-7 éves gyermeket is, amint anyja mellett gyufapakolással foglalkozott, ez lévén a délutáni szórakozása és játéka.⁶⁵

A törvény elvben megtiltotta ugyan a gyermekeknek a veszélyes szakmákban való foglalkoztatását, de ez alól is lehetett kivételezést kérni, ha bizonyos — meg nem határozott — feltételeknek eleget tettek: »A 16 évet még be nem töltött munkások vagy éppen nem, vagy bizonyos föltételek mellett alkalmazhatók azon iparágakhoz tartozó gyárakban, melyek egészségtelenek vagy veszélyeseknek nyilvánítottak és egyáltalában csak oly munkára alkalmazhatók, mely egészségüknek nem árt és testi fejlődésüket nem gátolja.«⁶⁶

Hogy a gyárosok mily kevéssé tettek eleget e rendelkezéseknek, kitéunik a Weiss Manfréd-féle híres csepeli töltény-gyárban 1909-ben bekövetkezett robbanásról szóló jelentésből is, amelynek felháborodott visszhangja támadt a munkássajtóban.

»Csepelen és környékén — írta a Vas- és Fémmunkások Szaklapja a szerencsétlenség után — évek óta a *legveszedelmesebb csendőrruralom* garázdálkodik. Korlátlan hatalmukkal eltiportak minden szabadabb mozgólódást, befurakodtak a munkások körébe, üldöztek, büntettek, terrorizáltak minden élőt, aki meg mert mocanni. *Állandó és legbizalmasabb összeköttetésben* vannak a gyárvezetőséggel... *Csepelen hat év óta nem engedtek meg munkásgyűlést...* az utóbbi időkben már *korcsmákban sem türt(ek) meg 20-25-nél több embert.* Ez a terror uralkodott a *gyáron belül, sőt a munkások magánlakásaiban is...*

A munkások többször tiltakoztak az ellen, hogy a gyár gyermekmunkásokat alkalmaz, a legnagyobb életveszedelemmel fenyegető munkahelyeken. A gyárvezetőség mindig azt a választ adta, hogy az iparhatóság munkakönyvet állított ki a gyermekeknek, a gyár pedig ott alkalmazza őket, ahol jónak látja.⁶⁷

A munkások ellenőrző bizottságot akartak felállítani, de ezt a gyár urai nem engedélyezték. Az 1909-ben bekövetkezett robbanás azután bebizonyította, hogy a munkások követelése jogos volt. A jelentések szerint a szerencsétlenségnek 14 halálos áldozata volt, hárman pedig súlyos sérülést szenvedtek. Az áldozatok között volt három 13 éves, egy 14 éves, három 17 éves, egy 12 éves és egy 18 éves fiú.⁶⁸ A tulajdonosok — mint a legtöbb hasonló esetben — azt állították, hogy az elpusztult munkások egyike okozta a robbanást, de a főok valóban a kellő biztonsági és védelmi intézkedések hiánya volt. Ezek között az intézkedések között annak is kellett volna szerepelnie, hogy eltiltják a 12-14 éves gyermekeknek ilyen munkahelyen való alkalmazását. A Weiss Manfréd-gyári eset távolról sem volt egyedülálló jelenség.

⁶⁵ Idézi a Szakszervezeti Értesítő, 1909 júl.

⁶⁶ 1884 XVII. tc. 116. §.

⁶⁷ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1909 szept. 2.

⁶⁸ Népszava, 1909 aug. 27.

Az iparfelügyelők — akiknek hivatása lett volna többek között, hogy védjék a fiatal munkásokat — megelégedtek azzal, hogy feljegyezték: »Egyes munkaadók görcsösen ragaszkodtak az olesó fiatal munkásokhoz és eléggé kapzsiak ahhoz, hogy még az olesó munkabér mellett is túlságosan kihasználják őket.« De, szerintük nehéz munkát nem végeznek: a textiliparban csak a különösen könnyű munkákkal, csomagolással stb-vel foglalkoznak. »Mind-ezen munkák mellett szabadon beszélgetnek, szórakoznak jól szellőzött, világos és egészséges munkatermekben. Sokaknak tehát a testi fejlődésére a gyárban való tartózkodás nincs annyira kárára, mintha otthon egészségtelen lakásban megerőltető munkára szorítanák őket.«⁶⁹

Maguk a munkások azonban korántsem látták oly rózsásnak a fiatal munkások helyzetét. Nemcsak a téglá-, üveg-, gyufa- vagy textiliparban voltak gyermekmunkások, a vasiparban is sok fiatal fiút alkalmaztak. Budapesten és vidéken egyaránt különösen nehéz helyzetben voltak. Sok tekintetben, amit 1893-ról olvasunk, 1913-ra is vonatkozik: a híres gyárfelügyelőknek nem sikerült megjavítaniok a fiatal munkások helyzetét.⁷⁰

Azok a gyárak, amelyek a vidék egyik-másik távoli zugában létesültek, ritkán láttak felügyelőt. Ilyen volt például az egyik szepes megyei vasüzem, amely főleg gyermekmunkával dolgozott. Itt 20-22 tanulógyerek dolgozott 2-3 szakmunkás mellett. Ezek a gyerekek, bár tapasztalatlanok és gyengék voltak, sokszor szakmunkás felügyelete nélkül végezték a legnehezebb munkát, az öntést. Télen is kint dolgoztak a legnagyobb hidegben, mivel a gyár egy régi, szűk helyiségben volt. Ennek eredményeképp, amikor a Vas- és Fémmunkások Szaklapja feltárta helyzetüket, két fiút már kórházba szállítottak, három pedig elszökött.⁷¹

A tanoncok helyzete semmivel sem volt jobb, mint a többi gyermekmunkásé. Az 1884. évi ipartörvény minden önálló iparosnak jogot adott, hogy tanoncokat fogadjon és mi több, nem volt semminemű olyan korlátozás a felvehető tanoncok száma tekintetében, mint amelyet a céhek régebben előírtak. Így vált lehetővé a tanoncok ama felháborító kiszípolozása, amelyről a vizsgált korszak első éveiben oly sok panasz hangzott el.

⁶⁹ Iparfelügyelők jelentései 1913. 82. o.

⁷⁰ Ennek számos oka volt. Elsősorban az iparfelügyelők intézményét, mint magát az ipartörvényt is azért hozták létre, hogy elkenőzzék az iparban uralkodó viszonyokat, tompítsa a munkásosztály követeléseinek életét, és ugyanakkor szabad kizsákmányolási lehetőséget biztosítson a gyárosoknak. Ez nemcsak abban mutatkozott meg, hogy az iparfelügyelők rokonszenveztek a tulajdonosokkal — különösképp a bányakapitányok, akiket a szénbárók asztalánál láttak vendégül — de abban is, hogy az intézmény felépítése már eleve kudarcra ítélt minden esetleges becsületes törekvést, amely még az ipartörvények igen szegényes rendszabályainak érvényesítésére is irányult. Túl kevés iparfelügyelői állást engedélyeztek: ezért a gyáraknak csak kis töredékét tudták felülvizsgálni. Az iparfelügyelőknek nem adtak megfelelő rendelkezési hatáskört, és csak arra szorítkozhattak, hogy a visszaéléseket az illetékes hatóságok tudomására hozzák. Mivel azonban a bírósági eljárások igen lassan folytak, a fellebbezések gyakran évekig is elhúzták az ügyeket, anélkül, hogy a sérelmet jóvátették volna. Végül még ha meg is büntették a gyarost, a 100 ft-ig, súlyos testi sérelom okozása esetén 300 ft-ig terjedő büntetés olyan csekély összeget jelentett, hogy a jó profit reményében érdemesnek tartották az ipartörvényt megszegni. Az iparfelügyelők hatásköre kevés kivételtől eltekintve nem terjedt ki a kisiparra, a háziiparra, a mező- és erdőgazdasági termelésre, az állattenyésztésre, bányászatra, hadászatra, a vasúti, gőzhajó és csatornavállalatok és a közönséges napszámos munkára.

⁷¹ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1913 márc. 26.

A háború előtti években is sok volt a panasz, hogy a mesterek a felnőtt munkásokhoz viszonyítva túlon túl sok inast alkalmaznak. Az egyik munkáslap megírta, hogy a századfordulón bekövetkezett válság utolsó éveiben a munkaadók általában ingyen vagy majdnem ingyen munkát zsákmányoltak ki. A kisebb mesterek csupán két-három inással dolgoztak: ez volt a teljes munkáslétszámuk. A hivatalos munkaközvetítő intézet ezért panaszkodott tanonchiányról — 1901-ben 4408 tanoncot kerestek, de csak 2897 jelentkezett.⁷²

Ennek az olesó munkaerőnek különösen válságok idején nőtt meg a kereslete, aminek azonban fő oka az volt, hogy a szülőknek a tanoncok után prémiumot kellett fizetniök. A prémium összege gyakran elérte a 200-300 forintot.

Tanoncot csak szerződéssel lehetett alkalmazni és az iparosnak törvényes kötelessége volt a tanoncot »azon iparágban, melyet úz, kiképezni, jó erkölcsre, rendre és munkásságra szoktatni«. Ha a tanonc az iparos házában kapott szállást és ételmezést, akkor »18 éves koráig az ő házi fegyelme alatt áll«, — vagyis az iparosnak joga volt testi fenytéket alkalmazni, de csak úgy, hogy annak nyoma 8 napon belül megszűnjék.⁷³ Hogy hogyan értelmezték az iparosok ezt a házi fegyelmet, az a »Herkules-motor« műhely tanoncainak sztrájkja során derült ki.

»A munkáltatóknak törvényben biztosított „házi fegyelmi joga” szinte elviselhetetlenné teszi a proletárgyermekeknek, az inasoknak a sorsát — írta a Népszava erről az esetről. — Száz és száz ifjú proletárt kergetett már halálba a munkáltatók brutalitása, amellyel a szerencsétlen inasokkal szemben viseltetnek. Az ütés, rúgás és koplaltatás napirenden van s nincsen hatóság, amely megvédené ezek ellen a tanoncokat. . .

A tőkének ez a kegyetlensége most tizenöt inasgyereket sztrájkba kényszerített. Rákényszerítette őket arra, hogy a mindennapi korbácsolásokkal szemben úgy védekezzenek, amint azt proletárapáiktól tanulták.

Az inassztrájk a Váci-út 30. szám alatt levő Schlesinger Alajos-féle »Herkules-motor« műhelyben tört ki. Itt — amint bennünket értesítettek — napirenden volt a tanoncoknak korbácsolással való ütlegetése. Ehhez járult, hogy a tanoncokat padlóúrolásra, ablaktisztításra, sőt téglahordásra is felhasználták. Azonkívül csekély napibérükből levontak nap-nap után három százalékot anélkül, hogy a fiúk tudták volna mire.«⁷⁴

Ez csak egy példa a sok közül, de a munkás-sajtó napról-napra közölt ilyen jelentéseket. Az 1902 évből, a válság idejéből, a következő példákat hozzuk a vasipar köréből: Egy gyár, a Langfelder Vilmos-féle szerszámgyár 46 tanoncot alkalmazott, akik 25 kr koszt pénzért napi 15-16 órát dolgoztak. Egy Hunyadi-utcai ércöntödében a rendes munkaerő 6 tanonc volt, akik valamelyes ellátástan részesültek, de lényegében a szülőknek kellett gondoskodniok a négyévi »tanidő« alatt a ruházatról, lakásról, élelemről. A tanoncok közül az egyiknek éjjeli 12 óráig kellett a szárítóban mindennap szolgálatot teljesítenie. Ezeknek a tanoncoknak sohasem volt meg az elégséges pihenése, vagy megbetegedtek, vagy megszöktek, — s ez esetben erő-

⁷² Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1902 márc. 20.

⁷³ 1884. XVII. tc. 62, 66. §§.

⁷⁴ Népszava, 1908 okt. 3. Bővebben idézve a »Mi már nem leszünk kizsákmányolt proletárok« c. műben. 119. o.

szakkal hozhatták őket vissza. Ugyanez történt más műhelyekben is. Egy bizonyos Högel nevű úrnak 6 inasa volt, segédet nem tartott; a Schlick-féle gyárban 3 segéde volt 6 inas mellett, más mesterek 3-7 inas mellett csak 1-2 segédet tartottak — ez volt a teljes munkáslétszámuk. Mindennapos volt a verés, megtörtént, hogy a verésbe az inasok belehaltak. Egy Schwartz Adolf nevű lakatos például úgy verte tanoncát, aki amúgyis csak két hete hagyta el a kórházat, hogy az elment az orvoshoz »mert felső testrésze ujjni vastag vérrel elfutott ütésekkel volt tele, amelyeket szeretetreméltó mestere vert rája valami vasdarabbal.«⁷⁵

Mindemellett a tanoncokat sok esetben még a szakmára sem tanították meg, hanem minden piszkos házi munkát velük végeztettek. Ez a helyzet természetesen főként a kisiparban uralkodott. A pék-tanoncok például — amellet, hogy egész nap ők hordták ki a nehéz kenyeres kosarakat, az, összes többi piszkos munkát is kénytelenek voltak végezni: ők vágta fát, hámozta burgonyát és mindenféle más, nem szakmabeli munkát végeztek.⁷⁶

1913-ban a szociáldemokrata pártgyűlésen elmondották, hogy »az élelmezési iparban foglalkoztatott 12 661 gyermeknek körülbelül egyharmad része dolgozik a pékeknél. Ezeknek a gyermekeknek a sorsa a legszomorúbb. A sütődékben a munka este 6-7 órakor kezdődik és a reggeli óráig tart, amikor a süteményt kihordják. Ezt a munkát is a gyermekek végzik, akiknek a munkaideje ilyen módon napi 16-20 órára terjed. Ha a hatóságok közbe akarnak lépni, akkor a mesterek arra hivatkoznak, hogy a gyermekek éjjel aludhatnak. Ez azonban hazugság, a jelentések alapján megállapítható, hogy a sütődékben foglalkoztatott legtöbb gyermek rögtön, mielőtt beül a padba, elalszik és csak nagyon nehezen tudják őket felkelteni. . . . Egy helyről azt jelentették, hogy egy tanonc, amikor kihívták felelni, a fáradtságtól ájultan esett össze.«⁷⁷

Az élelmezési ipar többi ágában hasonlóak voltak a viszonyok, de nemcsak az élelmezési iparban, hanem minden iparágban, ahol tanoncokat szegődttettek, gyermek- vagy női munkásokat alkalmaztak, ugyanilyen módon bántak velük. Az építőiparban pl. a főváros tanácsa emberszeretetéből mint könnyű munkát ajánlotta a női és gyermekmunkásoknak a téglahordást.⁷⁸

Egy régi Mémosz tag elmondotta, hogyan emlékszik vissza a tanoncok helyzetére az első világháború előtti években. A tanulót küldözgetéssel foglalkoztatták; amellet főleg napszámomunkát végzett, kocsit tolt, ásott stb. A vidéki építőmesterek földmunkát végeztettek a tanoncokkal: a kerti munkát végezték, ástak, szántottak, arattak. Az inasnak hosszabb munkaideje volt, mint a szakmunkásoknak: reggel 6-kor kellett indulnia, mert az anyagot kellett elkészítenie és este 8, 9 vagy 10 óráig dolgozott. Az ilyen »tanidő« 3, 4, még 5 évig is eltartott, ahol pedig »koszt-kvártélyban« részesült az inas, 4-5 év volt a szokásos.⁷⁹

Általában minden intézkedés, minden gondoskodás a fiútanoncokról szólt. Bár az iparfelügyelők többiben említették a kihágások között a leánytanoncok túlhosszú időn át való foglalkoztatását, a hatóságok csak 1897-ben

⁷⁵ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1902 ápr. 3. és máj. 7.

⁷⁶ Népszava, 1890 jan. 26.

⁷⁷ A Szociáldemokrata Párt XX. Pártgyűlésének jegyzőkönyve, 1913. 247. o. Részletesebben a »Mi már nem leszünk kizsákmányolt proletárok« c. műben. 62, 63. o.

⁷⁸ Népszava, 1899 szept. 19.

⁷⁹ Elmondotta a szerzőnek Furták Ede óbudai építőmunkás.

fordították rá figyelmüket. Ez évben a kereskedelmi miniszter tárgyalást indított a kultuszminiszterrel egy női tanonciskola felállításáról. Első lépésük a pontos statisztikák gyűjtése volt és ebből a felvételtől megdöbbentő kép tárul elénk a női tanoncok foglalkoztatásáról. Az 1899-ben elkészült felvétel megállapítja: »Kiderült, hogy az országban összesen 7 137-re rúgott a felvétel idejében az iparban alkalmazott és tizenöt évnél fiatalabb nők száma, kik közül 3 356 esett a kisiparra, 3 781 pedig a gyáriparra. A kisiparban alkalmazottak közül 1 990 nem bírt tanoncszerződéssel, a gyáriparban alkalmazottak közül — tanonciskola híján — 2 042 látogatta, 5095 pedig nem látogatta az ismétlő iskolát.«⁸⁰

Jellemző, hogy ezeknek a 15 éven aluli leányoknak pontos életkorát a jelentés tapintatosan elhallgatja.

A helyzet, különösen a kisiparban olyan botrányos jelleget öltött, hogy még a hivatalos munkaközvetítő intézet is kénytelen volt az ügyel foglalkozni, és világosan összefoglalta az akkori bánásmód lényegét:

»Az 1884. évi XVII. t. c. 168. §-ának 6. pontja az iparhatósági biztosok kötelességévé teszi a tanoncotartó műhelyek ellenőrzését, de ez a szakasz csak a papíron maradt rendelkezések számát szaporítja s a gyakorlatban a szó szoros értelmében ki vannak szolgáltatva az inasok az inastartók önkényének.

Akinek alkalma nyílik mélyebben beletekinteni az inaskodás ügyeibe, kénytelen megállapítani, hogy az inastartók jórésze egyáltalán semmibe se veszi a törvényes rendelkezéseket, melyek a jövő iparosnemzedék testi és szellemi erejének fejlesztését és épségben tartását célozzák.

* A szerződéskötést hónapok hosszára elhanyagolják, inasikat a tanonciskolától elvonják, vagy oda be sem iratják és a Kerületi Munkásbiztosító Pénztár kötelékébe sem jelentik be. Amellett éjnek idején és a törvényes munkaszünet napjain is dolgoztatják, vagy házi cselédül használják; durván, brutálisan bánnak velük, az elvállalt ellátási és ruházási kötelezettséget pedig a legnyomorúságosabban teljesítik és hogy az inasfiú ily módon való kihasználását a tanoncvizony egész tartamára biztosíthassák maguknak, rendszerint oly szerződést iratnak alá a tapasztalatlan szülőkkel, mely 2-300 korona fizetésére kötelezi őket, ha elvonnák a fiaikat tőlük.«⁸¹

Valóban rettenetes lehetett a helyzet, ha még az állami munkaközvetítő igazgatósága is így foglalt állást a »tanoncnýúzással« szemben.

Munkabérek

A »szabad alku« elve jól szolgálta a gyárosokat a munkabérekérdésekben is. Hazánkban, mint minden gyarmati vagy félgyarmati országban, a hosszú munkaidő mellett a bérek minimálisak voltak. Néhány jól szervezett szakma tagjai kivételével, amilyen például a nyomdász szakma volt, a munkások munkabére katasztrofálisan alacsony maradt. A bérek átlagszínvonala — bár a tőkésék folyton a drága munkaerő miatt siránkoztak — hazánkban alacsonyabb volt, mint a fejlettebb kapitalista országokban, sőt alacsonyabb béreket már csak a Balkán-országokban és a cári Oroszországban lehetett találni.

Az átlag férfi munkabérmél még alacsonyabb volt a nők és gyermekek munkabére, a mezőgazdaságban és iparban egyaránt. Összehasonlító adatok kimutatása nehéz, mert amellett, hogy egyes gyárak tekintetében

⁸⁰ Kereskedelmi Miniszter Jelentése, 1899. 177-8. o. (Kiemelés tölem. H. D.)

⁸¹ Szakszervezeti Értesítő, 1912 aug.

vannak szétszórt adataink a férfi és női munkabérekéről és az ifjún munkások bérééről, idevonatkozó összefoglaló táblázatot, mint amilyent a mezőgazdasági bérek tekintetében készítették, soha nem állítottak*össze. A hivatalos statisztikán alapuló legteljesebb kimutatást Szádeczky-Kardoss Tibor állította össze az »Adalékok a Budapesti Ipari Munkabérek Statisztikájához« c. művében. Ezek szerint még 1901-ben is, amikor a nominálbérek valamit emelkedtek és a férfimunkásoknak már csak 18.8%-a kapott 10 koronánál kevesebb hetibért, a női munkások 60.7%-a tartozott ebbe a kategóriába; 10 és 14 korona közötti heti keresete a férfimunkások 24%-ának, de a nők 21.9%-ának volt; míg a magasabb, 14 és 20 korona közé eső bércsoportba a férfiak 26.2%-a, a nőknek azonban csak 6.8%-a tartozott. 20 és 40 korona között a férfiaknak 26%-a, a nőknek pedig 0.8%-a keresett.⁸²

Ugyanez a könyv érdekes statisztikát szolgáltat az 1910 évi női munkabérekéről. A különböző iparcsoportokba tartozó gyárimunkások munkabéréét összehasonlítva, a szerző megállapítja, hogy »feltűnően kedvezőtlenek voltak 1910-ben a textilipar körében foglalkoztatott gyárimunkások bérvizonyai.« Több mint 22.6%-a heti 10 koronánál kevesebbet kapott, amit azzal magyaráz, hogy a textilgyárakban az első világháború előtt nagyarányban alkalmaztak munkásnőket.

Ezt a tényt több forrás is igazolja: például a Nőmunkás minden számában találunk felhárító leírásokat a női munkaerők gyalázatos bérvizonyairól. Találomra ragadtuk ki a következő példákat: A dohánygyárakban a legtöbb nő napi munkabére 40 kr és 1 Ft 40 kr között mozgott. A Magyar Kereskedelmi Rt. dohánygyárában lefolyt sztrájk után a béreket, amelyek már azelőtt is kicsit magasabbak voltak az átlagosnál, felemelték úgy, hogy a férfiak az addigi 3 korona helyett napi 3.40 K-t kaptak; a női munkások pedig 1.60 K-t, az addigi 1.20 K vagy 1.40 K helyett. A legjobb fizetésű válogató- és préselőnők 2 K, illetve 2.40 K-t kaptak, az eddigi 1.60-2 K helyett. A női szabóságoknál a férfiak 5 K. *minimalis* heti keresetet kaptak, a nők *legmagasabb* bére csak 3 K. volt. A könyvkötőknél, ahol a férfi munkabér 14-18 korona volt, a munkásnők 7-8-10 koronát kaptak. Korábban, a vizsgált korszak elején a helyzet azonos volt. A nyomdákban a nők 4-6 forintot, az állami nyomdákban 3-5 forintot kerestek hetenként, míg a férfiak bére az árszabály szerint átlagban 10 forint volt.⁸³

⁸² Szádeczky-Kardoss Tibor: »Adalékok a budapesti ipari munkabérek statisztikájához«. Bp. 1930.

⁸³ Népszava, 1890 máj. 11., Nőmunkás, 1905 márc. 26., jún. 18, 1906 szept. 16., 1907 júl. 21.

1895-ben a forint és krajcár helyett bevezették a koronát: 2 korona = 1 forinttal. Hogy megérthessük e bérek értékét, a következő árakat kell figyelembe vennünk. Az 1894. évi statisztikai évkönyv adatai szerint 1 kg marhalús ára, a minőség szerint 43—123 krajcár, sertés 23—90 kr, szalonna 42—72 kr, búzakenyér I—16, rozskenyér 9—15 kr között váltakozott. Később az árak gyorsan emelkedtek. A Népszava 1910 okt. 12-én a következő árakat közölte:

Időpont	1 kg ára fillérekben				
	Leveshús II. rendű	Borjújús (eleje)	Sertés II. rendű	Szalonna	Barna kenyér
1901 évi átlag	131	123	114	115	23
1910 okt. 1-én	172	220	190	197	30

Egyes cikkek árai viszonylag kevésbé emelkedtek — a tej ára literenként csak 7 fillérral, 24%-kal. A minőség hanyatlását azonban nem tudjuk kiszámítani.

A háborút megelőző években a női és férfi munkabérek közötti különbség nemcsak hogy nem csökkent, de még fokozódott is. Szádeczky-Kardoss említett művében megállapítja, hogy »a gyári munkásnők kereseti viszonyai a világháború előtt kisebb mértékben javultak, mint a férfimunkásoké. 1906-tól 1910-ig a 10 koronánál alacsonyabb kategóriákba tartozó gyári munkásnők arányszáma 54.4%-ról 45.4%-ra csökkent és viszont a 10-20 koronás bércsoportoké kissé megnőtt. De 1906-ról 1910-re alászállott azoknak a gyári munkásnőknek százaléka is, akiket 20 koronánál magasabb hetibérekkel díjaztak (4.1%-ról 2.8%-ra)«. ⁸⁴

Ezek a munkabérek kizárólag a nagyipari munkásokra vonatkoznak; a kisipariak még nyomorúságosabb béreken tengődtek és az otthoni iparban, amelynek több ágazata női munkán alapult, még alacsonyabbak voltak a munkabérek. A munkaadók, akik olcsó munkaerőt láttak a munkásnőkben, fittyet hánytak az egyenlő munkáért fizetendő egyenlő bér gondolatának.

Ez a nézet mindenütt jellemző a kapitalizmusra: a mai Amerikában éppúgy, mint a felszabadulás előtti Magyarországon.

Eddig csak a névleges bérekről volt szó, arról a bizonyos pénzösszegekről, amelyet a munkás munkaereje eladása ellenében kapott. A munkások a háborúelőtti években kemény harcok árán vívtak ki maguknak több béremelést. Szádeczky-Kardoss az összes bércategóriákban a következő névleges béremelkedéseket mutatta ki: ⁸⁵

Év	Egy hétre esett átlagos munkabér koronákban	Az átlagos hetibérek index-számokban
1901	15.50	100.0
1906	17.10	110.3
1910	18.80	121.3

Ebből a táblázatból kétségkívül kitűnik a névleges bérek bizonyos emelkedése a korszak alatt, bár biztos, hogy a Szádeczky-Kardosstól idézett, munkabérek sokkal magasabbak a valóban fizetettekénél. Azt is tekintetbe kell vennünk, hogy a munkásnők bére, mint már említettük, kedvezőtlenebb arányban emelkedett, mint a férfiaké. A reálbérek tekintetében azonban egészen más volt a helyzet. A háborúelőtti években megdrágult az élelmiszer, a lakbér, a világítás és a tüzelő és Magyarország gazdasági életére is az lett jellemző, ami a kapitalista országok gazdaságának általános jellegzetessége, hogy a kemény harcok árán kivívott béremelések sohasem érik utól a sokkal gyorsabban emelkedő árakat. Ez azt jelentette, hogy hazánkban a reálbérek katasztrófálisan csökkentek. Míg a névleges bérek 21.3%-kal emelkedtek, egyedül az élelmiszeri cikkek ára körülbelül 39%-kal drágult meg. ⁸⁶ Ennek következtében a hús, liszt és egyéb közszükségleti cikkek fogyasztása lényege-

⁸⁴ Szádeczky-Kardoss i. m. 112. o.

⁸⁵ Szádeczky-Kardoss i. m. 134. o.

sen csökkent. A fogyasztott búzaliszt és hús mennyisége a következő arányokban csökkent:⁸⁷

Búzaliszt fogyasztása fejenként, mutatószámokban

1882—1885	100
1890—1895	75
1907 első felében	61

A hús fogyasztása fejenként, mutatószámokban

1874	100
1899	87
1905	66

A férfi-, női- és gyermekmunkásoknak egyes iparágakban fizetett bérekről pontos, részletes kimutatást készíteni igen nehéz. A bányászatban például a munkabérek erősen különböznek nemcsak az egyes szakmák között, hanem a bányakerületek között is. Itt is, mint az iparban általában a női- és gyermekmunkások jóval kisebb bért kaptak, mint a férfimunkások. A következő, az 1905 évről készült táblázat szemléltető formában világít rá erre a nehézségre és egyben bizonyos képet ad a munkabérek alakulásáról a fekete-és barnaszénbányászatban.⁸⁸

Kerület:	Átlagos napibér fillérekben		
	férfi	nő	gyermek
	F e k e t e s z é n		
Budapest	224—239	80—90	80—90
Oravicza	216—291	93—140	84—120
Zalatna	200	100	—
	B a r n a s z é n		
Besztercebánya	180—293	100—120	90—100
Budapest	200—350	90—120	77—135
Nagybánya	200—240	—	100—120
Oravicza	180	100	90
Zalatna	200—320	97—120	80—103

Tehát a bányászatban éppúgy, mint a többi iparágban a női- és gyermekmunkások kevesebb bért kaptak, mint a férfiak: itt azonban azt a különbséget kell figyelembe vennünk, hogy a bányákban a nők és férfiak nem mindig végeztek azonos munkát. A nőket és gyermekeket inkább a külszínen alkalmazták — például a szén osztályozásánál — és ha földalatti munkát végeztek,

⁸⁶ Varga Jenő (A magyar kartellek, 23. o.) más adatokból arra következtet, hogy az élelmészeti cikkek ára 40%-kal emelkedett.

⁸⁷ Szakszervezeti Értesítő, 1907 nov.

⁸⁸ Bányászati és Kohászati Lapok, 1906. II. k. dec. 15. 771. o. Megjegyzem, hogy ezek a számok magasabbak, mint a munkássajtó és a szakszervezetek jelentéseiben, azonkívül a névleges bérből rendszerint még annyi levonást eszközöltek, hogy a bányász alig kapott valamit kézhez.

akkor csillettalással, vízfordással foglalkoztak. Mindenesetre ki voltak téve — éppúgy mint a férfiak — a bányák egészségrontó hatásainak: a hiányos munkásvédelmi berendezések miatti állandó veszélynek, a rossz víz okozta tifusznak és az egyik legpusztítóbb betegségnek, amely valóban a bányák sajátságos par betegsége volt, az úgynevezett »bányaféregnek« (ankylostomiasis). Ez a ragályos betegség elterjedt a munkások között, elrabolta vérüket és erejüket. A hatóságok bűnös nemtörődömséget tanúsítottak e betegséggel szemben.

Egészségügy

A rossz munkaviszonyok szükségszerű velejárója volt a munkások rossz egészségügyi állapota. A burzsoázia és szószólói általában tagadják, hogy a munkáosztály egészsége a kapitalizmus alatt leromlik. Ezzel kapcsolatban rámutatnak a csökkent gyermek- és felnőtt halandóságra, a ragályos és veszélyes betegségek ritkább bekövetkezésére, a jobb szociális gondoskodásra, stb. A legtöbb kapitalista országban a közegészségügy e vonatkozásaiban valóban bizonyos javulást mutat; a munkások egészsége azonban általában erősen leromlik. A munkárisztokrácia kivételével a kapitalista országok munkásai ma is rossz egészségügyi viszonyok között élnek, az ipari betegségeket és a számos balesetet még nem küszöbölték ki a gyárimunkások életéből és a gyermekek és szülőanyák halandósága még mind jóval magasabb, mint például a Szovjetunióban, ahol a legmesszebbmenően gondoskodnak a gyermekek és anyák védelméről.⁸⁹ A gyarmati és félgyarmati országokban pedig a közegészségügy a legelmaradottabb, a tőkés tömeges méretekben követik el »társadalmi gyilkosságot«, amellyel Engels már 1844-ben vádolta őket. Engels egyben rámutatott arra, hogy ha a kapitalisták osztálya »büszkén kérked azokkal az intézkedésekkel, melyek nemhogy a baj gyökereit nem támadják, de még a legközönségesebb köztisztasági politikának követelményeit sem elégítik ki, akkor nem mentheti fel magát e vád alól.«⁹⁰

Ez a megállapítása teljes mértékben illik a magyar burzsoázia szociálpolitikájára is.

Korszakunkban még maguk a tőkés is megijedtek a romlás foka felett, hiszen a nép erejének elsorvadása veszélyeztette mind a hadsereg erejét, mind a gyárak jövedelmezőségét. A burzsoázia a társadalombiztosítási törvényekkel, Budapest tanácsa bódéiban árusított olcsóbb élelmiszerekkel, a legrosszabb lakásoknak lakhatatlanná minősítésével és más hasonló, csak a felületet érintő intézkedésekkel igyekezett legalább leplezni társadalmi legkiválóbb hiányosságait. Ezekkel az intézkedésekkel a burzsoázia emellett egy más célt is el akart érni: hogy a munkáosztályt korrumpálják legalábbis olyan mértékben, amely elegendő az állam és a rendszer elleni erősebb támadás elhárítására.

⁸⁹ A háború előtti évek során hazánk gazdasági életének is állandó elemévé vált a tömeges munkanélküliség, amely különösen súlyos közegészségügyi következményekkel járt. Ezt számszerűleg nem tudjuk szemléltetni, mert a főváros tanácsa csak 1914-ben állította össze Budapest vonatkozásában az első statisztikát a munkanélküliségről. Kimutatták, hogy a fővárosban 20 624 munkanélkült tartottak nyilván. A nőkről külön munkanélküliségi statisztika nem áll rendelkezésünkre, mert a nők munkanélküliségének nagy részét elkenőzi az, hogy a »háztartásbeliek« közé sorolják őket.

⁹⁰ Engels: Die Lage der Arbeitenden Klasse in England. Stuttgart, 1892. 97, 98. o.

A csecsemőhalandóság hazánkban kivételesen magas volt. — Magyarországon 1901 és 1913 között, az egyéves kor elérése előtt elhunyt gyermekek százalékaránya a következőkép alakult :⁹¹

1901—5	21.3%
1906—10	20.6%
1911	20.7%
1912	18.6%
1913	20.1%

Ezek az adatok az egész országra vonatkoznak. Budapesten a csecsemőhalálozás aránya kisebb volt :⁹²

Év	1891—95	1890—1900	1901—5	1906—10	1911—15
Csecsemőhalálozás az élveszülöttek százalékában	19.9	17.4	14.9	15.1	15.6

A következő táblázatból kitűnik, hogy a munkásnegyedekben a csecsemőhalandóság jóval az átlag fölött volt (az adatok csak 1902-től állanak rendelkezésre).⁹³

Csecsemőhalálozás az élveszülöttek százalékában

Év	III. ker.	V. ker.	VIII. ker.	X. ker.
1902—5	18.3	16	13.5	18
1906—10	18	12.4	12.6	17.3
1911—15	18.5	11.6	12.9	16.6

A halálozások számának csökkenése számos tényező függvénye, és ezért nem tekinthető úgy, mintha a munkásosztály egészségügyi viszonyai megjavulásának biztos fokmérője lenne. Az olyan különlegesen magas csecsemőhalandóság azonban, mint amilyent a statisztikák Budapest munkásnegyedei tekintetében mutatnak, feltétlenül összefügg a munkásosztály viszonyaival. A csecsemőhalandóság alakulása a munkásosztály viszonyai változásának érzékenyebb mutatója, mint akár a születési, akár a halandósági statisztika. A csecsemő élete első évében teljes mértékben, minden szükséglete kielégítésében a szülőktől függ. A csecsemőhalandóság azonnal visszatükrözi az elégtelen táplálkozást — az alacsony bérek vagy munkanélküliség következményét, melynek eredményeképp az anya kevesebb tejjel rendelkezik — a rossz lakásviszonyokat, az ápolás hiányát, ha az anya elmege dolgozni. Éppen ezen okok következtében váltakozik annyira a csecsemőhalandósági statisztika 1890 és 1914 között. Az élve született, de az öt éves kor betöltése előtt elhunyt gyermekek százaléka az egész ország viszonylatában a következőkép alakult :⁹³

1891—95	39.9%
1896—1900	34.0%
1901—1905	32.5%
1906—1910	30.6%

A csökkenés részben a ragályos betegségek kisebb gyakoriságának tulajdonítható.

⁹¹ Magyar Statisztikai Évkönyvek.

⁹² Ezeket, valamint a következő adatokat l. dr Bakács Tibor: Budapest Közegészségügyének Száz Éve. 71. és 73. o.

⁹³ Magyar Statisztikai Évkönyvek

De vajjon egészségesebbek voltak-e azok a gyerekek, akiknek sikerült a magasabb kort elérni? Tudjuk, hogy a munkások általában rövid, egészségtelen életet éltek, hogy szervezetüket felemésztették a gyomor- és egyéb emésztési bajok, a tüdőbetegségek, különösen a tuberkulózis, a szív-bántalmak és a különböző ipari betegségek. A magyar ipart egy sor rövidéletű, egészségtelen munkásnemzedék szolgálta és ebben a tekintetben szembe-tűnő, hogy a női munkások jóval fiatalabban haltak meg, mint a férfiak. Egyes szakmákban maguknak a munkakörülményeknek is közvetlen káros hatása volt a munkások egészségére. Ilyen volt például a nyomdaipar, ahol a tbc és egyéb tüdőbajok igen elterjedtek. A nyomdai munkásokról 1890-ben megállapították, hogy míg az átlagos állampolgár élete 33 évig tart, a nyomdászok csak 28 évet élnek.⁹⁴

A gyári munkásoknál és napszámosoknál az átlagos halálórási életkor a következőkép alakult:⁹⁵

A gyári munkásoknál.....	36
a gyári munkásnőknél.....	29
a napszámosoknál.....	43
a napszámosnőknél.....	39

A gyári munkásnők a legegésztelenebb, a legnehezebb munkát végezték és kétségkívül szerepet játszott, hogy csekély bérükből nem tudtak elegendő táplálékot venni. Ha a munkásnő még lány volt és saját keresetéből élt, akkor szervezetét a hiányos tápláltság következtében gyengült el. Ha férjénél volt, akkor a nehéz munka, amelyet kénytelen volt egészen a szülésig folytatni, és amelyet rövidesen szülés után újból felvett és az a tény, hogy általában a munkásasszony inkább nélkülöz azért, hogy a férjének és gyermekeinek adja a tőle telhető legjobbat, a kimerültséghez és korai halálához vezetett.

Hazánk legelterjedtebb népbetegsége — a tuberkulózis — a rossz lakásviszonyok, a túlszűfolt és levegőtlen lakások, ahol a munkásasszonynak még külön ágya sem volt és a hiányos táplálkozás miatt könnyen szedte áldozatait. Bizonyos iparágak ezen túlmenően is elősegítették a tuberkulózis és más légzőszervi betegségek terjedését. Ilyenek voltak a cukor-, textil-, juta-, hajlított bútort- és egyéb iparok, ahol a munkások igen meleg vagy poros légkörben dolgoztak. Az iparfelügyelők jelentéseikben rámutattak, hogy a cukorgyárak meleg levegője sok munkásnál okozott légzőszervi hurutot, ami gyakran a tbc-nek lett szállásainálója. Szinte természetesnek tartották, hogy a helyzet megváltoztatása érdekében semmi sem történt. A gyárosok közönye várható volt, de még az iparfelügyelők is, akiknek hivatásuk lett volna, hogy a munkások életét védelmezzék, csak vállukat vonogatták és kijelentették, hogy a viszonyok megjavítása »az üzem természeténél fogva, keresztül nem vihető«.⁹⁶

A jutagyárakban és a kenderkikészítőtelepeken, ahol a munka során felszálló rost-por gyakori szembetegségeket és tüdőbajt okozott, könnyebben lehetett javítani a fennálló helyzetet. A soproni iparfelügyelő 1904-ben külön tanulmány tárgyává tette a felügyelete alá tartozó jutagyár viszonyait és kijelentette, hogy »tapasztalatai szerint a jutagyári munkások közt a hörgőhurut és a szemkötőhártyának hurutja feltűnő mértékben el van terjedve«.

⁹⁴ *Jászai*: A Magyar Szakszervezetek Története, Bpest, 1926. 48. o. és Népszava 1890 febr. 9.

⁹⁵ Budapesti Kerületi Betegsegélyező Pénztár jelentése, 1911. 97. o.

⁹⁶ L. pl. Iparfelügyelők jelentései, 1899. 117. 1903. 268. o. stb.

A pénztári orvos csak 9 szembeteget jelentett, de egyetlen gyárban nem kevesebb, mint 73 tüdőbeteget.⁹⁷

Dr. Pach Henrik, a dolgozó nők betegségéről írt cikkében kimutatta, hogy nagyon sok nő dolgozik veszélyes vagy egészségtelen iparágban. Szerinte a háborút közvetlen megelőző években a női munkások százalékaránya a következőképp alakult a különböző iparágokban:⁹⁸

	Női munkás volt %-ban :
A tüdőbántalmakra hajlamosító cementiparban	33,0
gyapjúiparban	45,6
len- és kendergyártásnál	61,7
papirosáru gyártásnál	79,4
dohánygyártásnál	92,7

Az ólommérgezéssel kapcsolatban a következőt állapította meg:

Az ólommérzésre vezető pipakészítésnél	29,1
kőedény- és porcelángyártásnál	23,5
üveggyártásnál	20,0
gombkötő, zsinórgyártásnál	84,9
művirág- és díszollógyártásnál ⁹⁹	92,3

Ebből hiányzik még a nyomdaipar, ahol az ólommérgezés — a rossz védelmi berendezések miatt — igen elterjedt. Igen rossz volt a helyzet a fazekasiparban is, ahol pedig sok nő dolgozott. A fazekasipart az iparfelügyelők kivételesen ellenőrizték. Jelentéseik és egyéb tanulmányok borzalmas képet tárnak fel az ólommérgezés hatásáról a női szervezetre. A férfiak hasgörcsökben, bénulásban, lábszagatásban szenvedtek, a nők mindemellett még terhességük során el is vetéltek; tudunk olyan esetekről, amikor az anya 12 magzat közül hetet elvetélt, két gyermek élve maradt, kettő görcsökben halt meg, egy pedig háromhónapos korában bélgyulladásban halt meg.¹⁰⁰ Ettől a gyilkos ipari betegségtől nemcsak az élő nemzedék szenvedett, megtámadta a betegség azokat is, akik még meg sem születtek.

Egy másik feltűnő betegség, a foszformérgezés és foszfornekrózis borzalmas élő-halála sok áldozatot szedett, míg 1911-ben törvénybe nem iktatták a f.hér- és sárgafoszforgyújtók gyártásának tilalmát.

E törvényjavaslat benyújtása hosszú évek kitartó agitációjának volt az eredménye. Ez alatt az idő alatt a munkások százai szenvedtek a borzalmas mérgezés hatásától. Pontos statisztikai kimutatás nem készült róluk, mert a jelentésekben csak a foszfornekrózis halálos kimenetelű esetei szerepeltek, — ezek közül sem mindegyik — az »enyhébb« esetekről pedig szórványosan tettek említést az iparfelügyelők. Hogy mit tekintettek »enyhébb« esetnek, azt dr. Hahn Dezső, az általános betegsegélyező pénztár egyik orvosának következő leírása szemlélteti:

»Emlékszem — írta Hahn dr. 1910-ben — kezdő éveim egy impressziójára. Az általános munkásbetegsegélyező pénztár sebészeti rendelésén teljesítettem szolgálatot Lévai főorvos osztályán. Fiatal leány jelentkezett vizsgálatra. Arca sápadt volt, anyjára támaszkodva tudott csak járni. Mikor kendőjét levetette, láttam, hogy arca el van torzulva. Álla hegyes és keskeny, arca érzéketlen, madárformájú. Arcának baloldala duzzadt. A duzzadt területen sipoly-

⁹⁷ U. o. 1904. XLII. és 676.

⁹⁸ Munkaügyi Szemle, 1911. 92. o.

⁹⁹ Ezekben az iparágokban ólmot használtak.

¹⁰⁰ Munkaügyi Szemle, 1911. 421. o. valamint az Iparfelügyelők Jelentései, 1911. LXXVII. o.

nyílások, melyekből bűzös genny ürült. A bal alsó állkapocs helyén mély, torzító hegek. És mikor száját kinyitotta! Alsó állkapocsa majdnem egészen hiányzott. A felső állkapocs egy nagy része elhalt. Itt is mindenütt gennyes, eves sipolyok. Enni, beszélni alig tud, félig nyitott szájából folyton csorog a nyál.«¹⁰¹

† A beteg a pestkörnyéki gyufagyár egyik munkása volt, aki foszformérgezés okozta csontelhalásban szenvedett. Megbetegedéséig napi 12 órát dolgozott a heti kilenc koronás »főúri« fizetésért.

Amikor az egyik ilyen foszfornekrózisban szenvedő gyufagyári munkánőt megkérdezték, hogy miért áll ilyen állapotban is munkába, az derült ki, hogy a munkaadó bérlevonással bünteti, ha a munkától emiatt elmarad; a munkaadó pedig azzal indokolta e förtelmes tényt, hogy »a munkásnő ha akar, miért ne dolgozzon?«¹⁰²

A fehér- és sárgafoszforgyufa gyártását betiltó törvény megszavazása után a foszfornekrózis eltűnt, de a foszformérgezés kisebb mértékben még megmaradt. A gyárosok üzemeiket a vörös foszforral készített, úgynevezett svédgyufák gyártására állították át, mert ez a foszfor-allotróp kevésbé mérgező. A gyufaiparban azonban még ezután is gyakran történtek súlyos égési balesetek, amikor a svédgyufa-töltőgépben levő gyufák fellobbantak.¹⁰³ Ennek — éppúgy, mint korábban a sárga- vagy fehérfoszforgyufa gyártásánál — sok kisgyermek volt áldozata.

A gyermekmunkások szintén tudóbajban, ólommérgezésben és különböző ipari betegségekben szenvedtek. Mindenütt, ahol gyermekeket és ifjúmunkásokat alkalmaztak, — a téglagyártásnál, üvegyártásnál, a bányászatban, a textilgyárakban és számos kisebb nyomdában — a rossz viszonyok mellett teljesített hosszú munkanap eredménye a gyermekek vézna testalkatában, visszamaradt testi és szellemi fejlődésében és az általános gyengeségükben mutatkozott. A téglagyárakban, ahol az 1900. évi népszámlálás adatai szerint 852 16 éven aluli fiatal- és gyermekmunkás dolgozott — bár Chyzer szerint jóval többen voltak, — a következő viszonyok uralkodtak: »Munkaidőről ezen iparban szó sincs, mivel a munka virradattól alkonyatig tart« és emellett itt agyaghordásról, téglaverésről, téglafordításról és hordásról, rendkívül fáradtságos munkákról volt szó. Itt segítkeztek már a hat- és hétéves gyermekek is, úgy hogy aligha lehet csodálkozni azon, hogy később jellegzetes vonásuk a szintelen arc, gyenge testnövés és némelyiknél köhögés.« Földet és sarat talicskázni 8-12 éves gyermekeknek testetlő munka.«¹⁰⁴

Itt nem tárgyalhatjuk részletesen mindazon iparágak kérdéseit, ahol ifjúmunkások és tanoncok dolgoztak. Minden iparág rásütötte saját bélyegét a fiatal testekre: a bőrparban az általános vérszegénység, a mell- és hasfájás, a sütőiparban a satnya test, a visszamaradt testnövés (az úgynevezett pékláb, »a lábnak „x“ állása, mely azért található fel leginkább éppen ebben az iparban, mivel a szervezet büntetlenül el nem tűri a 16-18 órás állást«), a »szintelen, fakó, alvajári alakok«, az úgynevezett pékizmok.¹⁰⁵ A kereskedősegédek, akik hosszú munkanapot teljesítettek egészségtelen viszonyok között, nagyrészt ideggyengeségben, szexuális neuraszténiában szenvedtek, amely igen fiatal korban vette kezdetét. Az újsághordó gyerekek, a házi és »izzasztó«

¹⁰¹ Munkásügyi Szemle, 1910. 104. o.

¹⁰² Szakszervezeti Értesítő, 1909 júl.

¹⁰³ Iparfelügyelők jelentései, 1911. LXXXIII. o.

¹⁰⁴ Chyzer i. m. 48. o.

¹⁰⁵ U. o. 56. o.

iparokban, a diótisztításnál, a kalapüzemekben és egyébütt dolgozó gyermekek gyakran napi 15-16 órát robotoltak és viselték a hosszú és kimerítő, rossz levegőben végzett munka összes következményeit. Ennek eredményeképp, mint ahogy Chyzer kifejezte, egy »selejtes, napszámos nemzedék keletkezik«.

Mindamellettt a nőmunkásokat nemcsak fokozott mértékben zsákmányolták ki, nemcsak egészségüket tette tönkre a rossz viszonyok között folytatott végnélküli robot, de a tőkés rendszer erkölcsi tekintetben is éppen arra az útra kényszerítette őket, amely ellen a burzsoázia és a papok oly ékesen prédikáltak.

Az egyik 1895-ben tartott nőgyűlésen özv. Galambos Jánosné munkásszony hű képet adott a magyar dolgozó nők helyzetéről. Amit elmondott, általános érvénnyel bír, a vizsgált korszak egészére vonatkozóan tükrözi vissza a női munkások viszonyait. Özv. Galambos Jánosné többszáz főnyi hallgatóság előtt ismertette, »hogya a nők helyzete mily keserves, mily elnyomatásnak, mily kizsákmányolásnak áldozatai ők. Milyen életük van, ha férjhez mennek? A férj nem képes annyit keresni, hogy megélhessen, ha családja megszorodik. A nő kénytelen gyárakba, műhelyekbe menni és gyermekeit idegen kezekre bízni. A gyermekek nagy része a szülői gondoskodás híján elpusztul, vagy utcagyermekké lesz. És ha megéri a 13 éves korát, akkor őt is befogják a munkába, neki is kell mennie a gyárak, műhelyek büzlött, erkölcsrontó levegőjébe, csekély néhány krajcár bérért. Itt van a fiatal, tapasztalatlan leány a legtöbb kísértésnek kitéve. Itt kerül össze azokkal a léha fiatal emberekkel, akik elcsábítják, megrontják és faképnél hagyják, ha elrabolták ártatlanságukat. Így szaporodnak föl azután a törvénytelen gyermekek, így telnek meg a börtönök, ha a nő magzatját szégyenében elemészti, így keletkeznek az öngyilkosságok, így telnek meg a nyilvános házak, a kórházak, így támadnak az utcasarkon kéregető koldusasszonyok.«¹⁰⁶

A nőmunkásokkal a legbrutálisabban bántak: a felügyelők és tulajdonosok káromkodása, sértegetése, ütlegei is rajtuk csattantak: minden tekintetben a gyár urainak hatalmában voltak. Az »első éjszaka« feudális joga a földesúrról a gyárosra szállt, és a burzsoázia még csak nem is titkolta a munkásnők testével folytatott üzérkedést. Az álszent, velejéig rothadt burzsoá társadalomra jellemzőek azok a hirdetések, melyek az »erkölcsi hírnevükre« kevésbbé vigyázó lapok hasábjain jelentek meg. Tucatjával idézhetnénk az olyan hirdetéseket, mint amilyen pl. a következő: »Fiatal, csinos asszonnyal szeretnék megismerkedni, kinek férjét bérházamba, vagy gyáramba alkalmaznám. Választ „Belvárosi“ címen a kerepesi-úti kiadó továbbít.«¹⁰⁷

A női munkások alacsony bérei éppen, hogy elegendők voltak ahhoz, hogy a munkásnő életben maradjon: gyakran még ehhez sem. A munkánélküliek helyzete még ennél is sokkal rosszabb volt. Mivel a burzsoázia a házassági szerződésai szentségének alapjául szükségesnek tartja a prostitúció fenntartását, a prostituáltakat is a munkásnők sorából toborozza. Különösen a bányákban és téglagyárakban dolgozó nők szokták meg már fiatal korukban azt az erkölcstelen életmódot, mely munka- és életviszonyaik következménye volt. Túlszűfolt barakkokban éltek együtt férfiak, nők és gyermekek vegyesen, a munkahelyek pedig olyan melegek voltak, hogy mindkét nembeli munkások félmeztelenül dolgoztak együtt. Ezek a viszonyok, az élet kilátástalan nyomorúsága és egyformasága, voltak azok a tényezők, melyek az álszent burzsoáziát olyannyira megbotránkoztató életmódhoz vezettek. Sokszor a mun-

¹⁰⁶ Népakarát, 1895 jún. 28.

¹⁰⁷ Friss Ujság, 1906 aug. 8.

kások otthoni viszonyai sem voltak kedvezőbbek: különböző korú férfiak, nők és gyermekek zsúfolódtak össze egy kis szobában, kevés ágyban, vagy egyszerűen a padlón aludtak.

A gyárakban uralkodó viszonyok ugyancsak kísértést jelentettek a fiatal nőknek. Az egyik jellegzetes eset például csak azért került nyilvánosságra, mert a losonci zománcédegygyár 300 munkása sztrájkba lépett. A sztrájk tiltakozás volt az ellen, hogy a szokásos ütlegek és erőszak, a szakszervezeti tagok elbocsátása mellett a művezetők a női munkásokkal még különösen rosszul bántak. Kiderült, hogy Varga Márton osztályvezető »F. Mária ellen, aki 16 éves, erkölcsi merényletet akart elkövetni, s hogy ez békén tűrje, 10 fillér bérjavítást ígért neki, ha nem, úgy nyomorúságos béréből levon ennyit. M. Zsuzsi ellen erőszakot akart elkövetni a malomban. Egy férjes asszonynak 40 fillér bérjavítást ígért, ha engedelmes lesz. M. Miczi 2-3 napot dolgozott csak, de 14 napi fizetést kapott, mert engedelmes volt.«¹⁰⁸

Ilyen légkörben nevelkedtek a fiatal munkásnők, így éltek a háború előtt a munkásasszonyok. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy a családi kötelek meglazultak, a természetes érzelmek eltorzultak, de azon sem, hogy az ú. n. »angyalcsinálók« és a kiskorú, elhagyatott gyermekekkel kereskedő üzérek szabadon folytathatták mesterkedéseiket. Ilyen körülmények között még azt is meg lehet érteni, miért történt meg oly gyakran, hogy maguk az anyák, szántsándékkal vagy gondatlanságból, de megölték saját gyermekeiket. A kapitalizmus teherré tette a családöt és tönkretette annak természetes viszonyait: ezzel is gyarapította bűneinek borzalmas lajstromát.

A háború előtti évek során a magyar munkásosztály életszínvonala katasztrófális mértékben csökkent. Az ipar »fellendülésének« szakaszaiban is állandósult a tömeges munkanélküliség, amely a munkában levők béreinek és viszonyainak romlását is elősegítette. A munkásosztály elkeseredett ellenállása dacára csökkentették a béreket, és ugyanakkor az árak, a magyar ipar csaknem minden ágának kartellbe tömörülése következtében, állandóan emelkedtek. A háborúelőtti években lényegesen romlott még a szervezett férfimunkások helyzete is, de a női- és gyermekmunkások viszonyai ennél még gyorsabban hanyatlottak. A női- és gyermekmunkások bérei még a legjobb esetben is csak a férfiak 1/3-2/3-át érték el, ezért az árak emelkedése ugyancsak súlyosabb csapást mért rájuk. Hazánk félgymati helyzete következtében a fiatalkorúakat és a nőket fokozott mértékben zsákmányolták ki, szinte hihetetlenül hosszú munkaidőt kellett teljesíteniök és igen sok volt a baleset. Mindezt elsősorban az ifjúmunkások testi alkata, egészsége sínylette meg.

A nyugati kapitalista országokban a jobboldali szociáldemokraták igyekeznek mindenképpen »megcáfolni« a marxizmusnak a munkásosztály kapitalizmus alatti elnyomódásáról szóló tételét. Nálunk még ők is kénytelenek voltak elismerni e tétel igazát. A női- és gyermekmunka tanulmányozása csak további pregnáns adatokat szolgáltat annak bizonyításához, »hogy a tőke felhalmozásának arányában a munkásosztály helyzetének rosszabbodnia kell, bármilyen legyen is a fizetése, akár magas, akár alacsony... A gazdagság felhalmozása az egyik oldalon, egyúttal a nyomor, kínzó munka, szolgaság, tudatlanság, erőszak, erkölcsi lealacsonyítás felhalmozása a másik oldalon, azaz annak az osztálynak az oldalán, amely saját termékét mint tőkét termeli.«¹⁰⁹

HATVANYNÉ E. DORIS

¹⁰⁸ Vas- és Fémmunkások Szaklapja, 1905 jan. 5

¹⁰⁹ A tőke, I. k. 699. o.

SZEMLE

A MAGYAR MUNKÁSMOZGALOM KIALAKULÁSA 1848—1890.

(A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai I. köt.)

Budapest, Szikra, 1951. 651 p. + 2 t.

A munkáosztyály kialakulásával új szakasz kezdődött hazánk történetében. Olyan osztály jött létre, amely fejlődése folyamán összeforrvva a marxizmus-leninizmuszal, a Szovjetunió nyújtotta segítséget felhasználva képes volt népünk legnagyobb forradalmi megmozdálását végrehajtani: a fordulatot a kapitalizmusból a szocializmusba. A munkáosztyály útja, amíg e nagy nemzeti feladat megoldására megérett, sok belső harcra vezetett keresztül. E harcok az újkori magyar történelem döntő kérdései.

A reakció nemcsak a politikában igyekezett a munkáosztyályt elszigetelni, hanem a történetírásban is a munkásmozgalom szerepének és hatásának elhallgatására törekedett. A szociáldemokrácia pedig a történetírás vonalán ugyanúgy segítette a reakciót a munkáosztyály szerepének lekicsinylésében, mint a politikában. Publicistáik, történészeik meghamisították a munkásmozgalom történetét, a munkásmozgalmat a nagy nemzeti feladatok megoldásáért folyó küzdelemtől elszakítva tárgyalták, mintha minden, ami nem munkabér, betegsegélyezés és választójog kérdése, az a munkásmozgalomtól idegen »kispolgári« probléma lenne. Opportunizmusuk igazolására elhallgatták a hatalomért folyó forradalmi harc tényeit, kozmopolitizmusuk leplezésére hallgattak a munkáosztyály küzdelméről az idegen elnyomók ellen. Különösen Révész Mihály különböző »feldolgozásai« voltak e szempontból nagyon károsak. A szociáldemokrata szemlélet olyan súlyos rombolásokat végzett a történetírásban, hogy még egyes kommunista szerzők sem tudtak e befolyástól megszabadulni. Révai elvtárs a Munkásmozgalmi Intézet megnyitására 1948-ban ezért tűzte ki feladatul: »Ideje . . . , hogy megmutassuk a munkásság osztályharcának döntő szerepét a magyar történelem keretében . . . nincs külön nemzeti történelem és külön története a munkásmozgalomnak. A magyar munkáosztyály a nemzeti fejlődés utolsó háromnegyed évszázada alapvető kérdéseinek megoldásáért küzdött.«¹ Sajnos, történészeink e feladatot még nem tudták kielégítően megoldani és Révai elvtársnak két évvel később meg kellett ismételnie, amit 1948-ban mondott: »A Horthy-korszak történetírásának főbűne az, hogy a magyar munkásmozgalomnak és különösképpen az 1919-es proletárforradalomnak történetét úgy igyekezett feltüntetni, mint aminek semmi köze a magyar történelemhez. Új magyar történetírásunk még nem eléggé küzdötte le ezt a reakciós örökséget.«²

Ezért van rendkívül nagy jelentősége annak a tíz kötetre tervezett kiadványsorozatnak, amelynek első kötetét 1951-ben kibocsátotta a Munkásmozgalmi Intézet. A készülő hatalmas kiadványsorozat feladata, hogy fellendítse a munkásmozgalom történetének kutatását, feldolgozását és népszerűsítését. Megmutassa, azt, amit a szociáldemokraták eddig elhallgattak, a munkáosztyály forradalmi harcainak összefonódását a nemzeti történelemmel. Az első kötet címe: »A magyar munkásmozgalom kialakulása« és az 1848—1890-ig terjedő korszakot öleli fel. A közölt anyagok tudományos feldolgozása még hátra van, nem egy kérdés körül még viták lesznek, de az anyag áttekintése már mutatja, hogy felül kell vizsgálni azt a képet, amit eddig a munkásmozgalom kezdeteiről rajzoltak. A feltárt anyagok alapvetően új megvilágításba helyezik az Általános Munkásöyletet és az Általános Munkáspárt első, Frankel vezette korszakát. Az első fejezet az 1848-as forradalomra vonatkozóan már eddig közzétett anyagokat egészíti ki néhányval.

¹ Révai József: Élmi tudtunk a szabadsággal. Szikra, 1949. 495—496 o. (kiemelés tőlem: K. I.)

² Révai József felszólalása a Magyar Történelmi Társulat előadásán. Századok, 1950. 1—4. sz. 464 o.

A második, az 1849-től 1867-ig terjedő korszak anyagát adja. Ez az időszak a munkásosztály kialakulásának ideje. Bach retteg a kommunizmus «kísértetétől» és postai cenzúrával, határozással, figyeltetéssel, nyilvántartások felállításával akarja elszigetelni a kialakuló munkásosztályt a külföldön már ismert szocialista eszméktől. A munkások megmozdulásai ekkor még ösztönös, helyi mozgalmak, nem áll élükön szervezet, nincs közöttük még országos kapcsolat, de már ekkor megmutatják a munkásosztály nagy forradalmi erejét. A selmeci bányászoké, az óbudai téglagyáriaké, az orosházi földmunkásoké a dicsőség a munkásosztály első nagy sztrájkjaiért. E megmozdulások olyan elkeseredettek, hogy legtöbbször véres összeütközésekbe torkolnak. Rendkívül fontosak azok az okmányok, amelyek megmutatják, hogy az 1860-as nemzeti tüntetések harcossal munkások voltak. A munkások emlékezve 1848-ra, Kossuth és Garibaldi nevével ajkukon harcoltak az önkényuralom ellen. Az egyik rendőri jelentés szerint: «A polgárság nem vett részt az itt vázolt tüntetésekből...» a másik szerint: «Az ilyen tüntetéseket kiváltképpen kézműiparos-legények és általában az alsóbb néposztályokhoz tartozó egyének rendezik...»³ Több anyagot találunk arra is, hogy a munkásosztálynak már első harcaiban milyen nagy szerepük volt a nőknek. Az 1863-as orosházi megmozdulás egyik vezetője Tüske Istvánné, akit a földmunkások szabadítanak ki a csendőrök markából.

A harmadik fejezet az 1867—1871-es korszakra vonatkozó anyagot közli. Ebben az időszakban jött létre, szilárdult meg, majd a Párizsi Kommun bukása után zúzatott széjjel az *Általános Munkáségylet*. Eddig az Általános Munkáségylet szokás volt a munkásosztály korai, lassalleánus, opportunisták kísérleteként tárgyalni. A közzétett anyagok alapján azonban az Általános Munkáségylet egészen más megvilágításba kerül. Különösen jelentős Policzer Zsigmondnak az Általános Munkáségylet egyik vezetőjének visszaemlékezése, amelynek alapján fény derül arra a nehéz belső harcra, amelyben az Általános Munkáségylet kialakult. A szocialdemokrata írók e harcot, mint elvtelen, a mozgalmat gyengítő »testvérharcot« mutatták be, valóban ez a forradalmi irányzat harca volt az opportunisták irányzat ellen.

A kiegyezés után a reakció az ébredező munkásosztályban álmunkás szervezetek létrehozásával akarta biztosítani befolyását. Ezért Vidacs gyáros létrehozta a Buda-Pesti Munkáségyletet, majd ennek bukása után Horn Ede a Pest-Budai Munkásképző Egyletet. De a proletár irányzatnak sikerült felülkerekednie és Vidacs csoportját Hrabie, az ügyes lassalleánus munkásagitátor, Hornét pedig *Farkas Károly* gépész zúzta szét. Hrabie megteremtette az Általános Munkáségyletet, Farkas pedig a Pest-Budai Munkásképző Egyletből kiszorította Horn befolyását, a Munkásképzőegyletet egyesítette az Általános Munkáségylettel. Farkas Károly vasmunkás, Marx és Engels személyes ismerője, az I. Internacionálé magyar megbízottja, az első jelentős szocialista vezető a magyar munkásmozgalmában. A forradalmi és opportunisták irányzat összeütközése s schultzeizmus—delitzschizmus és lassalleizmus lobogója alatt történt, de a lassalleánusok harcát az I. Internacionálé kezdeményezte és irányította. Így a schultzeizmusra mért csapás nem a lassalleizmust vitte győzelemre, mint eddig állították, hanem az I. Internacionálé irányzatát. A schultzeizmus veresége után megindult a harc az Általános Munkáségyletben, ahogy Policzer nevezi: az »orthodox« lassalleánusok, az »imperialiszocialisták« ellen. »... Hrabie, Hirsch és Viola bűne az volt, hogy... vakon majmolták a Dr. Schweitzer-féle taktikát és kacérkodtak a kormánypárttal.«⁴

Azonban a lassalleizmus ideológiája ellen nem vívtak elvi harcot, csak a lassalleisták »orthodoxiájá«-t támadták. A lassalleizmus néhány súlyos hibáját képviselő »merc«, »makacs« lassalleista eltávolítását követelték, de maguk sem voltak mentesek a lassalleizmus ideológiai zűrzavarától.

Az Általános Munkáségylet gyenge eszmei alapon állt, az I. Internacionálé képviselő vezetőit is megmérgezte a lassallei kotyvalék. Eppen ezekre a lassallei frázisokra támaszkodva tekintették eddig az Általános Munkáségyletet lassalleista csoportosulásnak. Azonban a közölt anyagban található tények ennek ellentmondanak. Az Általános Munkáségyletből kiűzték azokat, akik a munkásosztályt a lassallei »kormányszocializmus« útjára akarták taszítani. Leleplezték és kikergették az egyletből 1869-ben Violát és 1870-ben Strausst, a rendőrség ügynökeit, akik megkaparintva az egylet elnöki pozícióját, kormánybarát politika útjára próbálták a mozgalmat taszítani.

³ A Magyar Munkásmozgalmak Történetének Válogatott Dokumentumai 34. o.

⁴ Id. m. 54. o.

Leleplezésük és kikergetésük a lassallei-schweitzeri út veresége, az I. Internacionálé irányának újabb győzelme volt a magyar munkásmozgalomban. Az egyesület még ahhoz is elég szilárdnak bizonyult, hogy kizárja soraiból — a munkások között egyébként méltán nagyrabecsült — Tánácsics Mihályt, amikor pénzsegélyért fordult a kormányhoz. Mi volt ez, ha nem a lassallei «államségély» eszmének veresége? Policzer írja: «Magyarországon, amikor szakítottak az igazhitű lassalleánizmus taktikájával, még tovább mentek, mint az eisenachiak.»⁵

Az Általános Munkásegylet harcolt a munkásosztály szövetségeseinek megnyeréséért. Az Internacionálé utasítására több felhívást intézett a parasztsághoz. 1871-ben már megalakulás előtt állt az Általános Munkásegyletben a «mezei munkások osztálya». Létrejöttét csak az Általános Munkásegylet szétverése akadályozta meg.

Az Általános Munkásegylet nagy erőfeszítéseket tett a forradalmi értelmiség kialakítására. Megszervezték a «fej munkások osztályát» a haladó ifjú értelmiségből. Az I. Internacionálé útmutatása nyomán helyesen látták e rétegek viszonyát a munkásosztályhoz. Egyik felhívásuk írja: «Mindenütt az iparos-munkás áll előtérben, követve a mezei munkás által. Amde hol késnek a fej munkások proletáriusai?»⁶

Az Általános Munkásegylet kiüzte a mozgalomból azokat, akik a kormánypárttal kacérokodtak, ugyanakkor kapcsolatot teremtett és közös akciókat hajtott végre a parlamenti szélsőballal, a negyvennyolcas párttal. Mi volt mindez, ha nem gyakorlati szétzúzása a lassallei «egyetlen reakciós tömeg» elméletnek és a junkerekkel való cimborálásnak?

Felvetődik a kérdés, mi adhatott erőt az Általános Munkásegyletnek, hogy szembe forduljon a lassalleizmus legdöntőbb hibáival. Erre is választ találunk a dokumentumokban. Feltárul ugyanis az anyagokból, hogy az Általános Munkásegylet lényegében az I. Internacionálénak volt a magyarországi szekciója, azzal szoros kapcsolatban, annak útmutatásai szerint dolgozott. A másik tényező, ami a lassalleizmus elleni harcot elősegítette, szoros kapcsolatuk a forradalmi munkásokkal. Policzer leírja, hogyan kergették el az óbudai munkások az áruló Violát gyűlésükről, amikor Viola elismerte az 1867-es kiegyezést. «Egy népmozgalom, amely egyúttal kormánybarát is — a magyar munkás számára teljesen felfoghatatlan» írja. — «Így azután a felbukkanó szocializmusnak — a többi körülményt nem számítva — már a nép forradalmi legendákon táplált szabadságszerető szellemén szét kellett zúzódnia.»⁷

A mindenféle kispolgári befolyástól mentes proletárpárt megteremtése volt a munkásmozgalom legdöntőbb feladata. A kötet összeállító nagy gonddal gyűjtötték össze az Általános Munkásegylet sajtójából azokat a nyilatkozatokat, amelyek a pártra vonatkozó álláspontjukat mutatják. Ezekből kitűnik, hogy az Általános Munkásegylet emelte először magasba hazánkban a munkáspárt eszméjét, küzdött a munkásosztály forradalmi pártjának megteremtéséért és szervezetével egyben első csírája volt ennek a pártnak. Lapjuk első számában «Elveink» cím alatt írják, hogy: «*Működésünk vezérelve: a munkáspárt szervezése Magyarországon.*»⁸

Később még részletesebben kifejtik elgondolásukat a pártról: «A munkáspárt olyan párt, mely a munkásosztály érdekeit folytonos kapcsolatban látja az emberi nem legmagasabb érdekeivel és ezt az állambani uralomra akarja juttatni.»⁹ A Párt Policzer szerint magas eszmei, erkölcsi és gyakorlati követelményeket támaszt tagjaival szemben... a szocialistának az élet minden kötelékével pártjához kell fűződnie. Az egyesek élvezetét és szórakozását szocialista szellemnek kell áthatnia.¹⁰ Arra törekedtek, hogy az egyesületnek minden tagja végezzen mozgalmi munkát.

Különösen fontos Magyarország nemzeti elnyomtatása és soknemzetiségű összetétele miatt az Általános Munkásegylet álláspontja a nemzeti kérdésben. A kötet erre vonatkozóan is több anyagot közöl. Az Általános Munkásegylet vezetőinek nagy érdeme, hogy a többnemzetiségű munkásosztályt egységes szervezetbe fogták össze. A munkásokat az Internacionálé iránti hűségre, a munkások nemzetközi szolidaritásának szellemében, minden nemzet önrendelkezési jogának elismerésére nevelték. Működésük az Által-

⁵ Id. m. 62 o.

⁶ Id. m. 62 o.

⁷ Id. m. 56 o.

⁸ Id. m. 92. o. (kiemelés tőlem K. I.)

⁹ Id. m. 93. o.

¹⁰ Id. m. 62. o.

lános Munkásegylet e nagyszerű vonásait nem értékeli pozitívan, sőt frázisnak tekinti, amellyel opportunisták politikájukat leplezték.¹¹ Pedig az Általános Munkásegylet internacionalizmusa ma is példamutató. Internacionalizmusuk nélkül nem lehetett volna szó burzsoa pártoktól független proletár mozgalomról.

A nemzeti függetlenség kérdésében azonban politikájukban fogyatékoságok vannak. A magyar munkásokat mélyen áthatotta a Monarchia iránti gyűlölet, elevenen éltek még Rákóczinak, Kossuthnak, Petőfinek hagyományai. Policzer erről sokat ír. Az Általános Munkásegylet azonban nem vette programjába a Habsburg elnyomás elleni harcot. De harcoltak a monarchia és kormánya ellen, azzal soha nem cimboráltak, és szövetkeztek a nemzeti függetlenséget hangoztató 48-as párttal. 1868-ban az első budapesti munkásgyűlésen elhangzott ennek követelése: »A nemzetiségek teljes egyenjogúságára fektetett¹² és minden más országtól teljesen független Magyarországot.«

A Párizsi Kommün a mozgalomra rendkívül nagy hatással volt és újabb oldalát mutatta meg az Általános Munkásegyletnek. A kötetben az erre vonatkozó anyag érdemének megfelelően nagy helyet foglal el. Sztrájkok, politikai tüntetések kezdődtek, a spontán mozgalom is fellendült. 1871-ben háromezren gyűlt össze a parlament előtt, hogy behatoljanak a terembe. A Kommün kikiáltását sajtójuk »Éljen a szociáldemokrata köztársaság!« jelszóval közzönte. A kommün bukásának a hírére tüntetésük egyik jelszava »Le a kormányokkal!« A kommün azért tett rájuk ilyen nagy hatást, mert a munkáshatalmat látták benne, azt a munkáshatalmat, amelyért ők is küzdöttek, habár vezetőik ezt a lassallei eszmék béklyójában nem tudták megfogalmazni. Számukra a lassallei »szabad állam« zavaros eszméje a Kommünt jelentette. Méltán nevezte őket perük vádlója »magyar kommunárdoknak«. Valóban ők voltak hazánkban az első »kommunárdok«, sajnálatos, hogy ezt előbb ismerte fel a »hűtlenségi-per« közzváltója, mint a mi történéseink.

A következő időszak legfőbb kérdése Frankel Leó magyarországi tevékenysége. Az erre vonatkozó anyag két fejezetben oszlik meg. A negyedik fejezetben 1872—1880-ig és az ötödikben 1880—1890-ig. Frankel Leó volt a korai magyar munkásmozgalom legnagyobb alakja, 1849 utáni történetünk kimagasló nagysága, a nemzetközi munkásmozgalomnak is büszkesége. Frankel Leó nagyságát eddig még nem mutatta meg eléggé történetírásunk. Frankel, Marx szoros baráti köréhez tartozott és egyike volt legjobb munkástanítványainak. A Kommün és Marx baráti útmutatásai megértették vele korunk legfőbb problémáját, a proletariátus diktatúráját és ennek tántoríthatatlan, bátor harcossá vá nevelték. A dokumentumkötet legnagyobb érdeme, hogy Frankel eddig eléggé nem méltatott munkásságának ismertetésére sok anyagot közöl. Azonban az anyag fent említett fejezetheozításának helyessége vitatható. Egyrészt Frankel tevékenységét kétféle szakítja és bár a negyedik fejezet főcíme »... Frankel Leó a magyar munkásmozgalom élén«, mégis az ötödik fejezetben van munkásságának legfőbb eredménye, az Általános Munkáspárt megteremtésére vonatkozó anyag és jelentős 1880 utáni irodalmi munkássága, közöttük a legszebb Marx tanulmány, amely a magyar kommunista irodalom előtt megjelent. Másrészt pedig az Általános Munkáspárt két egymástól élesen elkülönülő szakaszát, a forradalmi szakaszt, amikor Frankel állt az élén és a reformistát, Frankel távozása után, egy fejezetben közli. A szakaszhatárt így a munkásmozgalom formális, szervezeti alakulásához köti, figyelmen kívül hagyva belső tartalmi változását, ami Frankel távozása után következett be. Ez a beosztás akaratlanul csökkenti Frankel tevékenységének jelentőségét a magyar munkásmozgalomban.

Frankelt 1876-ban magyarországi börtönbe hurcolták. Kiszabadulása után kapcsolódik be a magyar munkásmozgalomba, az Arbeiter-Wochen-Chronik szerkesztője lesz. Frankel eddig nem ismert magas színvonalra emelte a magyar munkásajtót. Irodalmi munkásságának néhány oldalát helyesen mutatja meg a kötet, így sajtójának a nemzeti kérdésben elfoglalt álláspontját. Az Arbeiter-Wochen-Chronik megeafolja azt a rágalmat, hogy a munkáosztály nem hazafias és ma is útmutató szavakkal fejti ki a hazafias proletár értelemezését: »Az igazi hazafiaság egyedül és kizárólag az, ha... mindenünket kockáztatjuk azért, hogy hazánknak a lehető legnagyobb szabadságot, szellemi és anyagi jólétét biztosíthassuk, hogy hazánkat a kultúra olyan fokára segíthessük, ahonnan minden vonatkozásban tündöklő példaként világítja be a többi országok útját...«¹³ A munkáosztály addig is harcolt a Habsburg önkény ellen, de az Általános

¹¹ *Mód Aladár*: 400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért. Szikra, 1951. 279. o.

¹² Id. m. 104. o.

¹³ Id. m. 319 o.

Munkásegylet ezt nem emelte a tudatosság fokára. Frankel tette az első kísérletet, hogy a munkásosztály forradalmi osztályharcát és a nemzeti függetlenségért folyó szabadságharcot összeforassza. Sajtója küzdött először a magyar munkásmozgalomban szocialista öntudattal a nemzeti elnyomás ellen. Az Arbeiter-Wochen-Chronik megmutatja, hogy 1848 folytatója a forradalmi munkásmozgalom: »Azok a márciusi napok, amelyeket hazánk az 1848-as esztendőben átélt, nekünk szociáldemokratáknak is fontos emléknapjaink, mert megmutatják, mire képes a zsarnokság ellen fellázadó nép... mi mindent lehetett volna még elérni, ha a nép győzedelmeskedett volna!...«. Majd az ország elnyomott helyzetét elemzi. »Van felelős magyar miniszteriumunk, de éppen úgy függünk a bécsi kormány szeszélyeitől, mint azelőtt. Van valamiféle honvédelmünk, de nincs magyar néphadseregünk... mi nem ismerünk nemzetiségi perpatvart, szeretjük népünket, hazánkat, — szabadabb akarjuk tenni, de azt is akarjuk, hogy velünk együtt szabad legyen minden nép, minden nép egy nagy szabad egységes szövetséget képezzen. Ó nép emlékezz a márciusi napokra... és ne engedd, hogy ismét 32 esztendő múltjék el tettek nélkül.«¹⁴ A cikk nincs jegyezve, de csak Frankel tollából eredhet, csak olyan valaki lehetett képes e nagyszerű szavakra, aki ismerte Marxot is és Petőfit is. Frankel sajtójában újra helyet ad a munkásmozgalomban elkövetett hibái ellenére méltán nagyrabecsült nagy hazafinak és forradalmi demokratának, Táncsicsnak. Az 1880 március 15-nek megünneplésére rendezett nagy munkásgyűlésen együtt szónokol az agg Táncsicssal. Ismételten tiltakozik a Habsburg elnyomás ellen. »... amely által hazánk Ausztriához úgyszólván gyarmati viszonyban van...«¹⁵ Sajtója balról bírálja Kossuth Duna-konföderációs eszméjét és megmutatja a dunai népek összefogásának egyetlen járható útját a szocializmus elvi alapján. »A Kossuth-féle dunai szövetség majd egyszer meg fog valósulni, de nem azon az alapon, mint azt ő prédikálta. A népek szövetsége a Keleten (a magyarok, a magyar-németek, románok, szerbek stb.) csak *szocialisztikus alapon* létesülhet, ez az egyedüli mentesség... *Szabad Magyarország és szabad szomszéd-államok!* ez a mi célunk.«¹⁶ A nemzeti függetlenség követelését nem veszi be az Általános Munkáspárt programszerű nyilatkozataiba, de e hiba ellenére Frankel alapjában helyes politikát folytatott a nemzeti kérdésben.

Sajnos a kötet nem mutatja be Frankel eszmei harcának sokoldalúságát. Teljesen kihagyja harcát a békéért, a rablőháborúk ellen, pedig ennek ma új jelentősége van. Az Arbeiter-Wochen-Chronik tiltakozott a kettős szövetség megkötése ellen, és leplezte annak háborús tartalmát. Harcolt a boszniai okkupáció ellen. Frankel fejtette ki először hazánkban a háborúk marxista elemzését, amelyet azután a szociáldemokrácia sutbadobott. »A háború első és egyetlen indítóokának... az igazságosságnak kell lennie... A jelenlegi háború csúfot úz az igazságból és nem egyéb közönséges rablőhadjáratnál... Mi nemcsak ezt a háborút ellenezzük azért, mert ez a háború igazságtalan, mi ellenezünk minden olyan háborút, amit nem kényszerítenek rá egy országra... a dolgozó népek fel kell emelnie szavát, minthogy főként a dolgozó népet érintik a háborúkkal járó pusztítások... nemcsak erkölcsi kötelessége, hanem anyagi érdeke is azt kiáltani: Nem akarunk háborúkat!... *Éljen a nép döntése a háború és béke ügyében!*¹⁷

Frankel küzdelmeinek főcélja a legális munkáspárt megteremtése volt. Folytatta magasabb színvonalon a harcot, amelyet az I. Internacionálé irányításával az Általános Munkásegylet kezdett meg. Ez a harc a Párizsi Kommiun bukása után rendkívül nehézzé lett. A kötet közli azokat a megállapodásokat, amelyeket a titkos nemzetközi tárgyalásokon kötöttek a munkásmozgalom megfojtására. Durva és cinikus önkénnyel zúzták szét a munkásosztály szervezkedését, bármilyen formában kísérte meg legális szervezet létrehozását.

A reakció Frankel hazaérkezésére újabb ellenséges csoport lábraállításával válaszolt. Külföldi Viktor ellensajtót és ellenpártot szervezett. Míg Frankel minden kísérletét a legális szervezet teremtésére meghiúsítja a rendőrség, Külföldi munkáspártot alapít. Frankel szívós harccal leplezte le a szocialista köntösben fellépő ellenséget.

Frankel 1880-ban hosszú és bonyolult küzdelem után kikényszerítette a kormánytól az Általános Munkáspárt engedélyezését. Nyolc év után újra volt legális szervezete a munkásosztálynak. Frankel e harcot rendkívül ügyesen vezette, mozgósította a munkástömegeket, felhasználta a parlamenti ellenzéket és a Tisza-kormány önkényét a külföldi sajtóban is szégyenpadra szegezte.

¹⁴ Id. m. 399—400. o.

¹⁵ Id. m. 363. o.

¹⁶ Id. m. 314. o. (kiemelés tőlem: K. I.)

¹⁷ Arbeiter-Wochen-Chronik. 1878 szept. 8. (kiemelés tőlem K. I.)

Az Általános Munkáspárt jellegét nem lehet csupán programja alapján megítélni. mint eddig tették. A program a legalitásért folytatott nyolcévi nehéz és sok különböző legális formával kísérletező küzdelemben, a Tisza-kormány legnagyobb nyomása közepette született meg. Frankel maga írta a két évvel előbbi szocialista kongresszusról a L'Égalitéba: »Érthető, hogy egy olyan kongresszusnak, amelyet a magyar kormány engedélyezett és megtűrt, nem lehetett valami nagyon forradalmi a napirendje... Nehogy azt higgyék, hogy a kongresszust összehívók követelései csak ezekre korlátozódtak... De le kellett rakni egy szervezet alapjait... meg kellett mutatni, hogy vagyunk és ezt meg tudtuk csinálni, méghozzá a rendőrség szemeláltára.«¹⁸ Frankelnek az 1878-as szocialista kongresszusra vonatkozó szavai, ahol nem sikerült megteremteni a pártot, nyilván még fokozottabban vonatkoznak a későbbi 1880-as kongresszusra, ahol a pártot létrehozták. A program gyengeségében azonban szerepe volt annak is, hogy nyílt elvi harcban nem zúzták szét minálunk a lassalleizmust és maradványai megmaradtak. De az Általános Munkáspárt e hibák ellenére forradalmi párt volt, mert megteremtője és vezetője a proletariátus bátor vezére Frankel Leó volt. A program sehhol nem mondja ki a főcél, a proletariátus diktatúráját, de Frankel erről soha nem feledkezett meg. Már 1872-ben ezt hangsúlyozza Farkas Károlyhoz intézett levelében: »Március 18-ika forradalma megmutatta, hogy a proletárság meghódíthatja ezen hatalmat... a politikai hatalom meghódítása képezi a munkásság főkötelességeinek egyikét. Hogy ezt eredményesen kivívhassák, a munkásoknak egészen különálló, a vagyonos osztályok minden egyéb pártjával harcban álló pártként kell szervezkedniök...«¹⁹ Frankel a proletár-hatalom követelését minden munkáskongresszuson felveti valamilyen formában, a rendőrség fűheltárára. Az 1878-as szocialista kongresszus szövege, amelyet Frankel fogalmazott, ezt írja: »Nekünk megvan a jogunk, törekedjünk a *hatalmat* is elérni, mely követeléseiteket győzelemre vezeti.«²⁰ 1880-ban pedig, az Általános Munkáspárt megalakulásakor hiába próbálja befőjtani a szót a rendőrbiztos, Frankel ezt kiáltja: »*És el fog jönni az idő, midőn nemcsak jogaink lesznek, hanem hatalmunk is leend!* (Viharos éljenzés)«²¹ Frankel volt az első hazánkban, aki tudatosan küzdött a proletariátus diktatúrájáért és e harcban, e célért teremtette meg az Általános Munkáspártot.

Frankel 1881-ben újra börtönbe került és másfél évi büntetés letöltése után elhagyta Magyarországot. A reakciónak sikerült a magyar munkásmozgalmat megfosztani igazi vezéréttől. Frankel távozásával lezárul a munkásmozgalomnak első nagy korszaka. E korszakot az jellemezte, hogy olyan vezetők álltak az élén, mint Farkas és a nagy Frankel, akik forradalmárok voltak és szoros kapcsolatuk volt a nemzetközi munkásmozgalom vezéreivel, Marxszal és Engelsszel. Ha nem is állt a magyar mozgalom a marx-angelsi eszmei magaslapon és bár ideológiailag tévelygett, de fő vonalaiban helyes, forradalmi politikát folytatott. E forradalmi irányzat éles harcban állt a mozgalomban fellépő különböző ellenséges csoportokkal és ha nem is semmisítette meg azokat eszmei harcban, de kiszorította a vezetésből. Így jártak Vidacs és Horn után Viola és Strauss, és ugyanez lett a sorsa Külföldieknek is. A dokumentkötet nagy érdeme, hogy e elhallgatott hősi korszak feltárásához az anyagok jó összeválogatásával hozzájárult.

Frankel távozása után tűnnek elő munkásságának árnyoldalai. Nem tudta az Általános Munkáspártot szilárd eszmei alapokra helyezni, nem tudott olyan marxista munkásvezetőket nevelni, akik távozása után az ő szellemében folytatták volna a munkát. A Külföldi frakciója elleni harcban elhanyagolta a párton belüli Irlinger, Kürschner-féle opportunisták, kispolgári csoport felszámolását, amely távozása után reformista irányba vitte a pártot. A reformista pártba befészkelte magát a sovinizmus és kozmopolitizmus, elvetették az Általános Munkásközvetítő és a Frankel szerkesztette Arbeiter-Wochen-Chronik forradalmi hagyományait.

Az általános választójog olyan követeléssé lett, amelynek támogatásától vagy elvetésétől tették függővé minden más demokratikus és nemzeti követelés támogatását. A nemzeti szabadságért való küzdelem is alku tárgyává lett a polgári ellenzékkel kötött kompromisszumokban. A nemzeti függetlenség szerintük a munkásokoztályt »nem érdekli«, »nem az ő érdekét«. Amennyiben beszélnek még néha hazafiságról, az már nem a Frankel által kifejített proletár hazafiság, hanem burzsoa sovinizmus. A választójog reményében hajlandók háttérhagyni a nemzetiségi mozgalmakat is. »Hazánk sajtószerep nemzetiségi

¹⁸ A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai. 338. o.

¹⁹ Id. m. 239. o.

²⁰ Id. m. 333. o. (kiemelés tőlem K. I.)

²¹ Id. m. 387. o.

viszonyai mintegy intőleg követelik meg éppen a haza érdekében, hogy *ne idegenítse el magától* a törvényhozás és a *kormány a hazai munkásokat*, hogy ne hagyja künn őket az alkotmány sánczain kívül... Ha itt-ott fel is tűnnének úgynevezett *nemzetiségi izgatók*, azokért nem lehet a munkásosztályt felelőssé tenni...²² Ez már közönséges sovinizmus. 1888-ban pedig a kormánytól államséglét kérnek. Míg 1870-ben Táncsicsot ezért megfosztották elnöki tisztétől, most ez ellen nem emeli fel senki a szavát.

Pedig ebben az időben bontakozik ki szélesen a munkásosztály spontán mozgalma. Egyik szakma a másik után harcba indul az embertelen munkafeltételek, a 16 órás munkanap, a megszakítás nélküli munkahét, az önkényes bérmegállapítások ellen. A munkásosztály széles tömegharcának kibontakozásakor nem volt forradalmi pártja, amely ösztönös mozgalmát a szocializmus céljával kötötte volna össze. A szakegyletekben megerősödnek az Általános Munkáspárt oportunistusánál is rosszabb ökonomista irányzatok. A nyomdászok még a választójogi harcot is elvetik. ». . . ami azonban a polgári jogokat illeti, ezt utána tesszük a *megélhetés* kérdésének...²³ — írja a *Typographia*.

Az Általános Munkáspárt reformista politikájával az ökonomista irányzatokat nem tudta leküzdeni. A munkásosztályon belül egyre szélesebb az ellenzék táborra, amely követeli az Általános Munkáspárt vezetőinek eltávolítását. Az ellenzék azonban nem találja meg a helyes forradalmi vonalat, nincs forradalmi vezére és anarchista irányzatok martalékává lesz.

A kötet a II. Internacionálé megalakulásának és az 1890 május 1-i tüntetésnek dokumentumaival zárul. 1890-ben új szakasza kezdődik a magyar munkásmozgalomnak, megalakul a szociáldemokrata párt.

Ihrlinger a II. Internacionálé ülésén arról beszél, hogy a kormány jó szándékkal nézi a munkásmozgalmat. Ihrlinger a Viola, Strauss és Külföldi-féle árulók útjára lépett. Nincsenek azonban már olyanak a vezetőségben, akik ezért leleplezzék és kitaszítsák a mozgalomból, mint tették ezt a többi árulókkal. Ihrlinger csak az ellenzéki munkások nyomására és a II. Internacionálé beavatkozására távolítják el, de csak a vezetőségből, nem a mozgalomból. Farkasnak és Frankelnak a munkája azonban nem volt hiábavaló, az ébredező munkásosztály a különböző munkásegyletek körül még az oportunista vezetés ellenére is megmutatta hatalmas forradalmi erejét. 1890-ben a II. Internacionálé ismeretes felhívására rendezett május elsejei tüntetésen hatvanezer munkás vonul fel Budapest uccáin.

A Munkásmozgalmi Intézet jó munkát végzett a kötet összeállításával. A dokumentumok nagy segítséget adnak azoknak a szociáldemokrata hamisításoknak a megcáfolásához, melyek szerint a munkásmozgalom hajnalán nem volt forradalmi, és közömbös volt a nemzeti függetlenség kérdésében. Megmutatják, hogy a munkásmozgalom — amikor saját pártjának megteremtéséért harcolt, ugyanakkor küzdött első megjelenésétől kezdve nagy nemzeti feladatok megoldásáért: a demokratikus átalakulásért, a békéért, a rablőháborúk ellen, harcolt a hazánk fejlődését gátló Habsburg bilincsek összezúzásaért, Nagy tanulása e harcoknak, hogy szüntelenül küzdeni kellett a munkásmozgalomba küldött munkásmezt öltő ellenség ellen. Harc a nagy történelmi feladatokért csak akkor tudott kibontakozni, amikor harc folyt a belső árulók ellen. Voltak e küzdelmeknek komoly fogyatékosai is, de a magyar munkásosztály mégis hősi forradalmi osztály, amely már első lépéseinél olyan hatalmas egyéniséget tudott adni, mint Frankel Leó.

A kötet szerkesztésében nem tekinthető szerencés megoldásnak a dokumentumoknak történelmi időrendtől eltérő, témák szerinti csoportosítása. Így a mozgalom fejlettebb fokát mutató anyagok előbbre, koraiak későbbre kerültek. Még az egyes témák szerint csoportosított fejezetben belül sincs meg az időrend. Ez a módszer megnehezíti az olvasónak a mozgalom fejlődésének a követését. Helyesebb lett volna ragaszkodni a történelmi időrendhez és szerkesztői jegyzetekben utalni az ugyanazon témára vonatkozó máshol található anyagokra. Kétségtelen, hogy az anyagok ilyen csoportosításával az olvasó figyelmét felhívják a mozgalomnak olyan döntő kérdéseire, mint a párt kérdése, a nemzeti kérdés, a parasztsággal való szövetség stb. Ezt azonban nem ezzel a módszerrel, hanem előszóval kellett volna megoldani. Hiányoznak a kötetből a munkásosztály kialakulására, fejlődésére vonatkozó adatok. Igen sajnálatos, hogy a kötetnek nincs előszava. Az előszó megkönnyítette volna az olvasóknak a kötet tanulmányozását, felhívta volna figyelmüket a döntő problémákra. Igaz, hogy az előszó elkészítése nem lett volna könnyű feladat, mert a munkásmozgalom fejlődésének fő kérdéseiről még vita folyik a történészek között. Nem elég azonban, hogy olyan jelentős munka, mint ez a

²² Id. m. 549—550. o. (kiemelés tőlem K. I.)

²³ Id. m. 508. o.

«dokumentumkötet csupán anyagok közlésével járuljon hozzá e vitához, feltétlenül állást kellett volna foglalnia e vitában és a közölt anyagokból levont elvi általánosításokkal is előrevinni azt. Ilyen típusú, bár sokkal élesebben meglévő állásfoglalást és elvi általánosítás levonását kerülő hibára mutatott rá Fogarasi elvtárs a Tudományos Akadémia I. és II. osztályának működésében: »... a dokumentációs jellegű kiadványokból sokszor teljesen hiányzik a történelmi összefüggésekre rámutató, a módszertani indoklást tartalmazó, az elvi következtetéseket levonó bevezetés, előszó...»²⁴ A kötetnek fogyatékosága még, hogy nincs meg a kellő tudományos precizitása. Az eredeti szövegek megrövidítésénél nincs mindenütt a kihagyott részre utaló regeszta, a szerkesztői jegyzetek közlési formája sem egyöntetű.

KATÓ ISTVÁN

²⁴ Társadalmi Szemle. 1952. jan.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT NÉPSZERŰ SZOROZATA

Fiatall marxista történetírásunk rendkívül fontos feladatot teljesít, amikor a tudományos kutatásokkal párhuzamosan népszerű munkák megjelentetésével is foglalkozik. Ez a tény maga bizonyíték arra, hogy az új típusú történetírás nem a néptől elszakadt elefántesonttorony-historiográfia, hanem szoros kapcsolatban áll vele, a nép és a haladás ügyét szolgálja. Történetíróink ilyen módon is követik népünk vezetőjének, a Magyar Dolgozók Pártjának útmutatását, melyet Révai József így fogalmazott meg: »Népünk nevelésének szerves része történelmünk, kultúránk nagy haladó hagyományainak felelevenítése.« A népszerű munkák megjelentetésével történetírásunk követi egyúttal a szovjet történészek példáját s a legjobb magyar haladó hagyományokat: múltunk minden nagy harcában a történetírás mozgósító, nevelő szerepet játszott. Míg azonban régebben a haladó történeti munkák néhány ezer vagy tízezer embernek szóltak, ma a népszerű kiadványokat dolgozó népünk százezrei olvassák s ez maga is felhívja történészeink figyelmét annak a feladatnak fontosságára, mely ezen a területen rájuk hárul.

Ennek a rövid ismertetőnek a keretében nem lehet feladatunk az eddig megjelent kilenc népszerű történeti kiadványt szakmai szempontból elbírálni (ez a feladat egyébként is az egyes szakterületek történészeire vár), céloink pusztán csak az, hogy a népszerű ismeretterjesztés szempontjából vizsgáljam meg a különböző köteteket.*

Először is le kell szögezni, hogy a népszerűsítésnek semmi köze sincs a vulgarizáláshoz. A sorozat célja csak az lehet, hogy helyes elvi szempontok szerint *tudományos szempontból a legszigorúbban megrostált anyag alapján világos, közzérhető, sőt bizonyos esetekben színes formában* ismertesse múltunk jelentős eseményeit. Az eddig megjelent kötetek csaknem kivétel nélkül megfelelnek a tudományosság követelményének. Sőt elmondhatjuk, hogy a sorozat sok esetben többet ad, mint amit népszerű ismeretterjesztés terén elvárhatunk. Itt arra gondolok, hogy több szerző még akkor írta meg a népszerű művet, amikor tudományos feldolgozását nem fejezte be. Nagyon gyakran a népszerű kiadvány megírása során kellett tisztázni alapvető szempontokat. Elég itt olyan munkára utalni, mint Elekes Lajos Hunyadi Jánosról szóló könyve, amely tudományos szempontból is iránymutató. Kisebbség-nagyobb mértékben elmondhatjuk ezt a többi kiadványról is, hiszen majdnem mindegyik új levéltári anyag alapján ismerteti a kérdést. Az új anyag feltárása különösen jellemző a fehér terrorral és a klerikális reakciónak ebben játszott szerepével foglalkozó kiadványokra. Általánosságban meg lehet tehát állapítani, hogy a *kiadványok tudományos szempontból is előre vitték a kérdéseket*.

Amikor ezt megállapítjuk, ugyanakkor le kell szögeznünk, hogy a tudományos színvonal helytelisége értelmezése a népszerűség rovására is mehet. Kutatóink sokszor nem tudnak az adathalmaz fölül emelkedni s igyekeznek egy rövid kiadványban mindent elmondani. Ez zsúfolttá, nehezen olvashatóvá teszi a munkát s elveszi mozgósító erejét. Vonatkozik ez például I. Tóth Zoltán brosúrájának bevezető részére, amely túl messzire nyúl vissza, hogy megmagyarázza a zsalatnai bányászobrágyok helyzetét. Mennyivel szerencsésebb megoldás lett volna, ha Varga Katalin fellépésével kezdi el a történetet s ennek keretében mondta volna el a szükséges előzményeket. Ha a szerző ez utóbbi megoldást választja, munkájának első része nem lett volna olyan száraz, színtelen. Az adatok

*A Művelt Nép Könyvkiadó kiadásában megjelent kötetek a következők: Elekes Lajos: Hunyadi János, Esze-Köpeczi: Esze Tamás, Várkonyi Ágnes: Vak Bottyán, Hadrovics-Wellmann: a XVIII. századi parasztmozgalmak, Kovács Endre: Bem apó, Fekete Sándor: Vasvári Pál, I. Tóth Zoltán: Varga Katalin, Karsai-Pamlényi: A fehér terror, Csonka Rózsa: A klerikális reakció az ellenforradalom győzeleméért.

egymás mellé sorakoztatása jellemzi a XVIII. századi parasztmozgalmakkal foglalkozó munkának a Pero-felkelésre vonatkozó részét is, mely fontosabb, mint az 1753-as mozgalom s mégis kevesebb helyet foglal el a brosrában, mint ez utóbbi. Ha a szerző jobban kifejté az egyes adatokkal kapcsolatos mondanivalót, bizonyára élvezetesebbé és hatásosabbá válik elbeszélése. Áll ez bizonyos mértékig Karsai Elek és Pamlényi Ervin munkájára is, melyben az adatok rendkívül érdekesek, de mivel a hozzájuk fűzött magyarázatok nem kielégítőek, a politikai mondanivaló nem domborodik ki a kellő élességgel.

A tudományos színvonalra való törekvés helytelen értelmezése nehézségeket okoz számos esetben akkor is, ha a szerző túl sok előzetes tudást tételez fel az olvasó részéről. A népszerűsítő író feladata, hogy például az egyes jobbágyi szolgáltatásokkal kapcsolatban részletesebben megmagyarázza ezek jellegét és ne elégedjék meg pusztán az illető fogalom elnevezésének feltüntetésével. Legszerencsésebb megoldás az, ha az ilyen fogalmakat magában a szövegben magyarázzuk meg, vagy ha ez nem lehetséges, jegyzetben. Persze nem lehet mindent megmagyarázni: helytelen volna, ha például a feudalizmus fogalmát minden brosrában igyekeznénk részletesen kifejteni. Ilyenkor vagy egyes munkákra utalhatunk, vagy pedig az olvasó érdeklődésére bizzuk a magyarázat megtalálását. Ezzel a kérdéssel szorosan összefügg a latin és egyéb idegen nyelvű kifejezések használata. Olvasóink — ankétokon, leveleikben — többször felvetették azt a kérdést, hogy túl sok idegen, főleg latin, kifejezés fordul elő a kiadványokban. Helyes az a kérés, hogy ott, ahol e kifejezés használata feltétlenül szükséges, adjuk meg a megfelelő magyar magyarázatot. Végül idetartozik az idézetek ügye is. Egyes szerzők túl hosszan idéznek régies szövegeket, melyeket az olvasó csak nehezen tud figyelemmel követni s főleg megjegyezni. Helyesebb ilyen esetekben csak a legjellemzőbb részt vagy kifejezést hozni s egyébként összekötő szöveget alkalmazni. Ezeknek az általános szempontoknak a figyelembevételé közérthetőbbé teszi a munkát s ugyanakkor egy jótányit sem von le a megkívánt tudományos színvonalból.

A tudományosság és népszerűsítés viszonyának e rövid áttekintése után fel kell vetnünk a *témaválasztás* kérdését. Nyilvánvaló, hogy a Történelmi Társulat sorozatának fel kell tárnia a magyar történelem minden igazán nagy haladó hagyományát és ugyanakkor le kell lepleznie mindazokat az erőket, melyek évszázadok során elnyomták, sanyargatták a dolgozó népet. Megállapíthatjuk, hogy az eddig megjelent kötetek mindkét célt szolgálták. Haladó hagyományaink közül feldolgozásra került a török elleni harc, a Rákóczi-szabadságharc, az 1848/49-es szabadságharc egy-egy momentumá, a XVIII. századi parasztmozgalmak kérdése és az erdélyi román jobbágyok 1848 előtti mozgalmának problémája, mely azért is jelentős, mert — éppúgy egyébként, mint a Bemről szóló brosrú — a népek összefogásának gondolatát is felveti. A magyar nagybirtokos és tőkés osztályok aljasságát, az imperialisták népünk ellen elkövetett merényleteit, a klerikális reakció aknamunkáját és a jobboldali szociáldemokratáknak a reakcióval való szövetségét leplezik le Karsai-Pamlényi: A fehér terror és Csonka Rózsa: A klerikális reakció az ellenforradalom győzelméért c. könyvek. Természetesen az előbb felsorolt munkák is bemutatják a nép és hőseinek küzdelmei során a haladásellenes erők tevékenységét, mintahogy e két utóbbi füzet ismerteti, ha vázlatosan is, a magyar dolgozó nép ellenállását.

Olvasóközönségünk helyesnek találta e témák kiválasztását, de természetesen újabb és újabb igényekkel lép fel. A hiányok még nagyok, tekintve, hogy a munkának még csak kezdet-kezdeten vagyunk. Mindenesetre helyes volna ezeket a hiányokat felmérni s aszerint összeállítani egy *hosszabb lejárati tervet*: a jelenlegi helyzetben egyéves tervvel dolgozunk, ami ilyen sorozatnál nem kielégítő. Az 1952-es év számos hiányosságot fog felszámolni főleg a függetlenségi harcok, valamint a parasztmozgalmak története terén. De természetesen sürgős szükség volna olyan kiadványokra, amelyek az orosz-magyar kapcsolatokkal, a szomszédnépekkel közös haladó hagyományokkal, kultúr-történeti stb. kérdésekkel foglalkoznak. Meg kell itt említenünk, hogy a dolgozók nagy érdeklődést tanúsítanak a magyar munkásmozgalom története iránt, amelyek feldolgozása nem ennek a sorozatnak a keretébe tartozik. Ugyancsak nem ide tartozik, de szükségesnek tartom hangsúlyozni, az egyetemes történet kérdései iránti érdeklődést, melynek kielégítése sajnós, csak igen kis mértékben történik meg.

A témaválasztással szorosan összefügg az *életrajzok* kérdése. Olvasóink figyelmét elsősorban ezek kötik le, s ez, véleményem szerint, igen döntő módon kell, hogy latba essék az egyes tervek összeállításánál. Az életrajzok teszik lehetővé nagy történeti hőseink bemutatását s a hősi példaképek nevelőszerepe rendkívül jelentős. Egy-egy előadáson, ha Hunyadiról, Esze Tamásról, Vak Bottyánról vagy Bemről van szó, hallgatóink mindig mohó érdeklődéssel hallgatják az életszerű epizódok elbeszélését. Előadás

után pedig kifejezik azt a kívánságukat, hogy minél több életrajzot jelentessünk meg. Persze ez nem jelentheti azt, hogy lemondunk egy korszak általánosabb, nem annyira személyhez kötött ismertetéséről, de ilyen esetben is gondosan kell vigyázni arra, hogy elég elevenen álljon az olvasó előtt az az esemény, amit előadunk. A Hunyadiáról (belgrádi csata), Esze Tamásról (a jobbhágyok és a fejedelem találkozása), Vak Bottyánról (harok) szóló kis monográfiákban több ilyen életszerű részletet találunk s ezek jó hatást váltanak ki.

A témával kapcsolatban kell megemlítenünk az *értékelés* kérdését. A tudományos színvonalról beszélve már érintettük azt, hogy néha a sok adat közt elvész az igazi mondanivaló. Olvasóink elvárják, hogy valóban *központi kérdéseket tárgyaljon a népszerű kiadvány* s részletesebben is fejtse ki ezeket a problémákat. A Hunyadi Jánosról szóló munkában például egyik lényeges mondanivaló a délkelet-európai népek összefogása a török ellen. Míg a szerző elég részletesen tárgyalja a török állam és társadalom kérdéseit, alig mond el valamit éppen ezeknek a népeknek (természetesen Magyarországot kivéve) a korabeli helyzetéről. Megtudjuk a kiadványból azt, hogy Hunyadi azért érte el nagyszerű sikereit, mert tudott a népre támaszkodni, de nem látjuk elég világosan, hogyan jutott el ehhez a gondolathoz. Vak Bottyán élettörténetéből világosan kiderül, hogy a dunántúli nép támogatására mindenkor számíthatott, de nincs elég adat arra, hogy mit tett a tábornok a nép érdekében s főleg, hogy miként harcolt a szabadságharc belső aláaknázói, a főurak és mindenekelőtt a klerikális reakció ellen. Bem esetében az olvasót érdekelné az, hogy miként lett a lengyel tisztből nemzetközi forradalmár, milyen fejlődésen ment keresztül, míg ide eljutott. Vasvári életrajzában az életrajz maga túl rövidre fogott és a szerző inkább az utolsó — nagyon érdekes és eredeti, de ebben a vonatkozásban nem kizárólagos fontosságú — rész megírására koncentrált minden erejét (Vasvári a szocializmus egyik magyar előfutára). Csonka Rózsa munkájával kapcsolatban felvetődik az a kérdés, hogy a szerző miért nem ismertette részletesebben a klérus szerepét a második világháború előkészítésében és magának a háborúnak a során. Rövid kitérítése távolról sem kielégítő. Persze tudjuk, hogy ezen a téren még újabb kutatásokra van szükség, de az olvasóban joggal vetődik fel ez az igény, különös tekintettel arra, hogy a klerikális reakciónak a fehér terror alatt játszott szerepét nagy vonalakban már tárgyalja Karsai Elek és Pamlényi Ervin könyve. Ez utóbbival kapcsolatban már megemlítettük, hogy szereti az adatokat felsorakoztatni, most az értékeléssel kapcsolatban hadd utaljunk ismét arra, hogy a megfelelő következtetések le nem vonása bizonyos mértékig elvtelen jelleget ad a munkának. Úgy érezzük egyébként, hogy hiányzik itt a fehér terror tevékenységének ismertetése kulturális vonalon. Ezeknek a problémáknak a felvetése természetesen távolról sem jelenti azt, hogy a kutatások jelenlegi szakaszában mindegyikre lehetett is volna választ adni, de még sem hiábavaló ezeket megemlíteni, mert az olvasókban felmerülnek.

Az értékeléssel kapcsolatban fennáll a sematizmus veszélye. Multunk haladó hagyományait is a megfelelő kritikával kell megvizsgálnunk s éppen ezért helytelen az itt-ott felbukkanó törekvés, amely az ellentmondások elhomályosítására törekszik, de helytelen a másik véglet is. Mindez szorosan összefügg a szerző pártos állásfoglalásával. Történészeink általában pártosan foglalnak állást, de nem mindig sikerül helyesen összekapcsolni a múlt tanulságait a jelen harcainkkal. Gyakran helytelen aktualizálással találkozunk, de még többször elmarad a tanulságok levonása, melynek egyébként magából az anyagból kell szükségszerűen következnie. Áll ez elsősorban az 1848 előtti függetlenségi harcokkal és a parasztmozgalmakkal foglalkozó kiadványokra. Ezzel szemben a Hunyadi Jánosról szóló brosúra, azt hiszem, jó példa arra, hogyan lehet a legrégebb eseményeket is összefüggésbe hozni a mával. Ezek természetesen nemcsak a népszerű kiadványok problémái, hanem történetírásunk általános kérdései, melyekre Molnár Erik a Magyar Tudományos Akadémia nagygyűlésén tartott előadásában hívta fel a figyelmet. Nem lehet célunk ezeket a problémákat itt részletesebben megtárgyalni, de helyes lenne éppen a népszerű kiadványok kapcsán általánosabb vitát indítani felőlük.

Az említett tartalmi problémák egyébként elválaszthatatlanok a *forma* kérdésétől. Nyilvánvaló, hogy az eddigi kötetek mindegyike egyéni módon igyekezett megoldani a felépítés, az anyag elosztása, a stílus kérdését. Bár ezen a téren az egyéni megoldásoknak tág tere nyílik, mégis van egy pár általános szempont, melyek figyelembe vétele annál is inkább indokolt, mert az olvasók felszólalásai, levelei alapján alakultak ki. Így például elengedhetetlen a brosúra világos, jól tagolt beosztása. Ajánlatos a szépirodalmi szövegek felhasználása, amely egyik másik kiadványban jól sikerült. Ez is, az epizódok (csatajelenetek stb.) elbeszélése is élénkké, színessé teszi az előadásmódot. Egyébként a munka szemléletesebbé tétele érdekében szükség van — talán az eddiginél még fokozottabb mértékben — az illusztrációk és térképek közlésére.

Rövid beszámolóink végére érve, meg kell jegyezni, hogy mind tartalmi, mind formai szempontból a sorozat eddig megjelent kötetei igyekeznek helyesen megoldani a népszerűsítés bonyolult kérdését. Ez magyarázza nagy sikerüket s ezért lehetett egyáltalában felállítani a fenti követelményeket. A Történelmi Társulat népszerű sorozata tehát jó úton indult el s már most el lehet mondani, hogy valamennyi kötete komoly mozgósító erőt képvisel. Még vannak hiányosságok, de meggyőződésünk, hogy a szovjet történetírás és a legjobb magyar történeti munkák nyomán haladva, olvasóközönségünkkel szoros kapcsolatot fenntartva, történéseink még eredményesebb munkát fognak végezni, és hozzájárulnak a maguk területén a kultúrforradalom előreviteléhez.

KÖPECZI BÉLA

I. TÓTH ZOLTÁN:
PARASZTMOZGALMAK AZ ERDÉLYI ÉRCHEGYSÉGBEN
1848-IG

(Budapest, Közoktatásügyi Kiadó, 1951. 288 l.)

I. Tóth Zoltán új könyvével több okból is szükséges foglalkoznunk. Az okok közé tartozik a könyv szerzőjének személye. I. Tóth Zoltán az erdélyi történelemkutatás legkiválóbb magyar szakértője, aki évtizedes kutatói tapasztalattal — s ami az erdélyi történelem a fejedelmi kor utáni szakaszának nem nagyszámú magyar feldolgozójánál nem a leggyakoribb jelenség volt: levéltári kutatások során szerzett ismeretekkel — felvértezve nyúlt újabb témájához. Szükséges foglalkozni a könyvvel tárgyánál, anyaga gazdagságánál, általános és részletkérdésekben tett megállapításainak jelentőségénél fogva. Végül: a könyv tárgyválasztása s az eredmény, amit feladata megoldásában elért, a kérdések egész sorát veti fel.

Megkíséreljük, hogy röviden összefoglaljuk a mű megállapításait, rámutassunk azokra a hézagokra, amelyek az ismertető okok folytán a műben maradtak, vitába szálljunk néhány megállapításával, s végül vázlatosan bemutassuk a tárgyválasztása és eredményei által felvetett kérdéseket.

*

I. Tóth Z. könyve célja: a zalatnai kincstári uradalom, különösen annak középső része — az ú. n. középső uradalom: Abrudfalva, Bucsum és Kerpenyes községek — bányászjobbágysai helyzete alakulásának és harcainak bemutatása. Mint műve előszavában megállapítja: »A szakirodalom eddig teljesen elhanyagolta a bányászjobbágyság kérdését és úgyszólván semmi támaszpontot nem tudott nyújtani.« (5. o.) S ha azzal a (szintén az előszóban tett) megállapításával kapcsolatban, amely szerint »kevés olyan helyet lehet találni, amelyen a parasztközpontok és felkelések olyan következetes egymásutánban jelentkeznek, mint a zalatnai uradalom területén« (5. o.), a továbbiakban még teszünk is néhány észrevételt, nem vitatható, hogy annak a bányász jobbágyságnak harcos multja, amely a Horia-felkelés mindhárom fővezérét adta, s amely magához fogadta és vezérévé emelte Varga Katalint, a legvonzóbb témák egyike Erdély XVIII.—XIX. századi történetében; feldolgozásának fontossága is nyilvánvaló. Az erdélyi parasztság története ismeretében minden *előre* tett lépés a Román Népköztársaság népeinek barátságát és népköztársaságaink baráti kapcsolatait szilárdítja. A mű tárgya különösen alkalmas volt ennek a célnak elérésére.

A mű első fejezete szükségképpen vázlatos, de alapos áttekintést ad a bányavidék történetéről az erdélyi fejedelemség bukásáig. A honfoglalás után a XIII. századtól kezdődőleg két központ alakul ki: Zalatna és Abrudbánya. A telepések egy része bányakiváltóságokkal rendelkezik, a többi lakosok a területet 1271-től birtokló gyulafehérvári káptalan jobbágysai.

A bányatermelés ebben az időszakban elsősorban aranymosást, felszíni művelést és csekély mélyművelést jelent. A termelés technikája hosszú időn át alig fejlődik.

A bányászat folytatásához szükséges földművelést döntően az Érchegység állattenyésztő román pásztorai telepedése teremtette meg.

Szolgáltatásokkal a kincstárnak és földesuraknak tartoztak. Az a körülmény, hogy az általuk termelt arany kincstári beváltása korábban fejlesztett ki pénzforgalmat, mint a mezőgazdasági területeken, megmagyarázza a pénzügyi szolgáltatások korai jelentőségét.

A bányászjobbágyságok kettős (kincstári és magánföldesúri) függése a paraszti ellenállás különleges lehetőségeit teremti meg. Ezek a lehetőségek azonban határok között mozognak.

A XVI. század elején és közepén válság lép fel az aranybevéltásban. Az Erdélyen átvonuló politikai viharok magát a bányatermelést is alaposan megviselik. Bethlen Gábor erőfeszítésekkel tesz a bányagazgatás, aranybevéltés szabályozására, munkaerő biztosítására. Követi ebben a két Rákóczi György is. 1657-től azonban újból hanyatlás köszönt be, s ez a folyamat a XVII. század végére a bányászat teljes lezüllése állapotát eredményezi.

A szekularizációkor a fejedelmi kincstár kezére jutott bányavidék jobbágypai szolgáltatásainak fejlődése a mezőgazdasági jellegű szolgáltatások könnyebbítése és a bányászati termelés feltételeinek javítása irányában történik. 1651-ben a középső uradalom jobbágypai kiharcolják szolgáltatásaiknak meghatározott mennyiségű ura-
dalom beszolgáltatásával történő megváltását.

Adóterhek különösen I. Apafi Mihály fejedelemsége alatt válnak súlyosakká. További rosszabbodást jelent 1687 a Habsburg-uralom beköszöntése Erdélyben.

Nemcsak a jobbágyszolgáltatások és adóterhek nehezednek a bányavidék jobbágyaira, hanem a megyei és uradalmi tisztek zsarolásai is. Harcot kell vívniok az Abrudbányán lakó nemesekkel is, akik birtokaikat adományok útján, vétel, zálogos jószágok megtartása és földrablások útján igyekeznek növelni. Hasonlóan jártak el a falvakban lakó egytelkes nemesek, s a zálogos földek esetében a gazdagparaszatok, a görögszertartású egyház papjai is. A gazdagparasztság köréből kikerülő uradalmi bírák az uradalmi tisztek kiszolgálóivá válnak.

A földközösségnek az Érchegységben kisebb a jelentősége, mint Erdély mezőgazdasági vidékein.

A mű második fejezete a gyarmatosító Habsburgoknak a bányavidéken való berendezkedését tárgyalja (1748-ig). Thavonat felsőmagyarországi bányaprefektus, akit I. Lipót 1699-ben a bányavidék megsemmisítésére küld, javaslatot tesz a bányaugynek az erdélyiek kezéből való teljes kivételére. Utóda, Seeau J. Frigyes megkezdi a bányák helyrehozását, az arany- és ezüstváltás megszervezését, a hegyvidék élelmiszerezéssel ellátását. Az udvar azonban — mint ahogy a Habsburg-uralom egész ismertett szakszabályában — nem szándékszik nagyobb befektetéseket eszközölni.

Kezdetből törekszik az udvar az uradalom elidegenített javainak visszaszerzésére.

1700-tól kezdve megnőnek a bányajobbágypai szolgáltatásai.

Az 1746/48 években az udvar, majd az országgyűlés sorozatos bányaugyi rendszabályokat hoz. Ezek a rendelkezések azonban — ugyanúgy, mint a korábbi hasonlóak — a Habsburgok gyarmatosító szerepének felelnek meg: a magán- és népi bányászat fellendítésére, ezen keresztül az udvar jövedelmeinek növelésére irányulnak.

A mű harmadik fejezete a Horia-felkelés időszakát ismerteti. A XVIII. század második felében az udvar eszközölt bizonyos javításokat a bányaművelés technikáján és a bányagazgatás szervezetén. Elsősorban most is az aranybevéltés előmozdítása a célja.

A korszak (1748—89) közepén ugrásszerűen megnőnek a bányavidék jobbágypainak terhei. 1772-ben egy feljelentés alkalmat ad a hatóságoknak arra, hogy az uradalomban folyó nagyméretű adóeltitkolás fegyverét kiűssék a parasztok kezéből. Az adó kétszeresére nő. 1775-ben sor kerül úrbérrendezésre is; ez a gyakorlatban korlátlanra teszi a robotot. A rendezés kielezi a gazdag- és szegényparaszatok ellentéteit. I. Tóth Zoltán rámutat a névleg fizetett korlátlan robotnak a gyarmati jellegű kizsákmányolással való összefüggésére, s leleplezi az udvarnak szemforgató »jobbágyvédelmet«.

A terhek növekedése és a parasztság más sérelmei következtében a parasztok kérvényező és küldöttségjáró hadjáratait indítanak. Sérelmeik a robottal, az irtás eltiltásával, elvételével, a taxa emelésével, az adók, közterhek súlyosbodásával, a falusbírák garázdálkodásaival, speciális bányász-sérelmekkel, a kocsmálási joggal, ortodox vallási sérelmekkel kapcsolatosak. A küldöttségjárás eredménytelensége vezet azután a fegyveres felkeléshez.

Szerző itt, a Horia-felkelés ismertetése előtt, vázolja a Sofronie-mozgalom eseményeit. A mozgalom a vallási unió erőszakos felszámolásáért, ezzel a román parasztpárt szervezetének törvényességéért folyt — állapítja meg. Maga Sofronie nem annyira a parasztpárt, mint inkább az egyház képviselője volt; ez magyarázza meg ingadozását.

A Horia-felkelés részletes ismertetését a szerző szándékosan nem tűzte ki célul. Azon a néhány oldalon azonban, amit magáról a felkelésről ír, kiválóan veti fel a felkelés olyan alapkérdését, mint a parasztkérdés és nemzeti kérdés kapcsolata, a felkelés célja, s olyan kapcsolatos kérdést, mint a gazdagparasztpárt áruháza. Rámutat arra a nyomra, amelyet a Horia-tól kapott csapás az erdélyi uralkodóosztály gondolkodásában hagyott. A felkelés kényszerítette II. Józsefet az 1785—6-ban a parasztságnak tett engedményekre.

Mikor azonban a közvetlen veszély elmúlt, a hatóságok a császár beleegyezésével térnek vissza a régi politikához, amelynek eredménye a korszak záróköve, az 1789-i szerződés; ez szintén nem határozza meg a robot mennyiségét.

A negyedik fejezet az 1819-i mozgalommal foglalkozik. A bányászat fejlődése az 1879 utáni időszakban továbbra is lassú marad. Az uradalom jobbágyainak sérelmei az irtványföldek elvételében, döntően azonban a robot növelésében állnak. Ehhez járulnak hozzá az uradalmi tiszték zsarolása, s az uradalmi bírák visszaélései. A visszaélések a gazdag- és szegényparasztok fokozódó ellentéteit tárják fel. A hiábavaló kérvényezés a bányászparasztokat újból a szolgálatmegtagadás fegyverének használatára szorítja. A bucsumiak 1819 októberében megtagadják a szolgáltatások teljesítését. A mozgalmat az uralkodóosztály katonai demonstrációval törli le; a parasztek azonban a verezés másnapján folytatják a harcot.

A ötödik fejezet az 1837-i mozgalmat tárgyalja. A XVIII. század második felétől az érchegységi *magánbányászat* egyre inkább tőkés jelleget kezd ölteni. Kialakul a szabad vagy félszabad munkaerő (ha még nem is tömegméretekben). Bányatársulatok, ezekből országos jellegű tőkés vállalkozások alakulnak. A kincstár azonban (gyarmati kizsákmányoló-volta folytán) nem vesz részt a bányászat tőkés fejlődésében.

A tőkés fejlődésnek természetesen megvannak a feudális gátjai.

A bányavidék jobbágysága sorában kettős szétválás figyelhető meg: egyrészt fokozódó munkamegosztás bányász- és földművesjobbágyok közt (minél többen akarnak a bányászatba kerülni), másrészt a rétegződés folytatódása mind a földműves, mind a bányászjobbágyok soraiban.

A parasztság harca 1835-től részleges, 1837 februárjában teljes robotbeszüntetéshez vezet. 1837 nyarán a gyarmatosítók és az uralkodóosztály katonai erővel letörlik ugyan a mozgalmat, a parasztek kérvényharca azonban tovább tart.

A mű utolsó két fejezete Varga Katalinnak az érchegységi parasztek élén folytatott harcával és perével foglalkozik. Varga Katalin alakjának igazi megismerésére sokáig nem került sor. A kortársak számára titokzatos, legendás alak volt; a román polgári történetírás kimagasló alakjai a sovíniszta szemével nézték, a magyar polgári történetírás pedig elhallgatta. Az egyetlen, amely vele foglalkozott — Erdélyi (Aradi) Viktor könyve —, jószándékú, de felületes.

A valószínűleg kisnemesi családból származó Varga Katalin tönkremegy. Ekkor kerül kapcsolatba bucsumi bányászparasztokkal, akik maguk közé hívják. Azonosítja magát a parasztek ügyével, életét teszi rá. 1841-től kérvényhadjáratot vezet a parasztek érdekében. Ugyanakkor felhatalmazza a jobbágyokat az erdők használatára, irtványok létesítésére. 1843 májusában egy az uradalom által elvett irtványról a parasztek élén elkergeti az uradalom embereit, akik az irtványt vissza akarják erdősíteni. A parasztek beszüntetik az 1789-i szerződésen túlmenő szolgáltatások teljesítését.

A hatóságok már 1842-től felfigyelnek rá. 1844-ben a gubernium elfogató parancsot ad ki ellene. Varga Katalinnak azonban sikerül az elfogatóparancsot hatálytalanítani.

Az uradalomban növekednek a munkabeszünetések; 1845-ben Varga Katalin fellép a kocsmajog-árendások ellen; 1846 elején eltávolításra itéli az alszolgabíró; Bucsum és Abrudfalva saját kezébe veszi az adópénz kezelését.

A hatóságok közben többször kísérletet tesznek Varga Katalin békés eltávolítására, majd a mozgalom katonai erővel való leverésére. A katonai végrehajtás híre a gazdag-parasztokat eltántorítja a mozgalomtól. Az udvar azonban nem a katonai végrehajtást használja fel Varga Katalin ellen. Saguna A., az erdélyi görögkeleti egyház vikáriusa vállalkozik arra, hogy a vezért kiragadja a parasztek közül. Ez 1847 január 18-án történt meg.

Varga Katalin 4 évnél többet töltött a Habsburg-reakció börtöneiben. A fogság azonban nem törte meg; népvézéri küldetését ekkor sem látta-befejezettnek. Viszonylag enyhe elítéltetése (1851-ben) a zalatnai uradalomban fennálló feszült helyzet következménye volt.

Az erdélyi történelemnek ez a kimagasló nőalakja ma már tisztán áll előttünk. A szabadságáért küzdő magyar és román nép összefogásának szimbóluma ő, akire méltán emlékszik büszkén két felszabadult nép.

*

A mű három főérdeme: a parasztság harcai történetének következetesen pártos ismertetése, a gyarmati kizsákmányolás bemutatása, és a nemzeti kérdés helyes beállítása. I. Tóth Z. korábban is rokonszenvvel, megértően nyúlt az erdélyi románok — ami igen

jelentős mértékben az erdélyi *parasztságot* jelentette — történetének kérdéseire. A marxizmus-leninizmus megismerése adta meg számára annak a lehetőségét, hogy *tudatosan* a parasztság oldalára álljon.

A gyarmati kizsákmányolás kérdésével az ismertetés előbbi részében többhelyütt foglalkoztunk, ezért itt nem térünk ki rá.

A nemzeti kérdés helyes feltevésére a mű két kiemelkedő részéből: A Horia-felkelés ábrázolásából és Varga Katalin harcának összegezéséből idézünk egy-egy részt. A Horia-felkelést jellemezve, I. Tóth Z. a következőket írja: »A felkelés nem valamely nemzetiség ellen, hanem általában a feudalizmus ellen irányult, ennek megtestesítője pedig a magyar földbirtokos osztály volt.« (123. o.) »A magyar nemeseket vagy kiirtják, vagy ortodoxokká, azaz románokká, azaz parasztokká lesznek.« (125. o.)

Varga Katalin harcát összegezve, megállapítja: »Magyar asszony szentelte életét a román jobbágyok ügyének és szenvedett érte hosszú rabságot. Román parasztok vallották vezetőjüknek a magyar asszonyt, mert megbizonyosodtak róla, hogy teljes hittel küzd értük.« (276. o.)

Fejtsük ki bővebben az ezekben a tételekben foglaltakat. Az az ellentét, amely a tárgyalt időszakban Erdélyben románok és magyarok közt fennáll, alapjában jobbágyok és földesurak ellentéte. A román jobbágy ezért tud együtt harcolni a magyar és szász jobbágygal a magyar (és román) földesúr ellen. Ezért válhat gyűlöletessé a román Saguna a román parasztok előtt. Varga Katalin vezetőszerpe a parasztok harcában ehhez a kérdéshez kapcsolja a kishemesség kérdését. A kishemesség állásfoglalása nem egyöntetű, legalábbis még további kutatásra van szükség ebben a kérdésben. Fokozottan áll ez a magyar kishemességre, amelyet, még a románnál is inkább, ezer szál fűz a feudális urakhoz, s ezért igen gyakran alkotja azok tömegerejét. Tény azonban, hogy nem Varga Katalin az egyetlen magyar kishemese, aki az erdélyi parasztmozgalmak élén állt vagy sorában haladt (1848-ban számos ilyen esetet találunk). A jobbágyok akkor is semleges-ként tekintenek rájuk, ha nem csatlakoznak a parasztmozgalomhoz.

*

A mű fogyatékoságait illetően két kérdésben kívánunk a szerzővel vitába szállni.

Általánosságban véve: a gazdagon dokumentált mű egyes kérdéseket kidolgozatlanul hagyott. Hogy a legfontosabbat említsük: a bányaművelés technikájának kérdéseivel viszonylag keveset foglalkozik a szerző. A mű bizonyos részeit viszont túlszélesre méretezte. (Ilyen rész például a 220—28. oldalakon a Fosztó-féle vizsgálat és a vele kapcsolatos vita ismertetése.) További fogyatékosága: az 1819-i és 1837-i mozgalmaknak jelentőségüknél nagyobb súlyt ad. Kissé elmosott az a vázlatos kép, amit az 1848-i mozgalmakról ad. S végül: helyenként még tartózkodó a következtetések levonásában.

Tárgyi helyreigazítani való a gondosan készült munkának csak két jelentéktelen részletében akad: a 169. oldalon Jósika J-ről (1821 V. 25-én) mint gubernátorról, a 199. oldalon ugyancsak őről 1837 III. 16-án ismét mint gubernátorról beszél. A valóságban az első időpontban Jósika a gubernium alelnöke volt. Később sem lett gubernátor, csak a gubernium elnöke. 1834 végén pedig az országgyűlés nyomására a király nyugalmazta, s 1837 márciusában Kornis J. (a későbbi gubernátor) vezette alelnöki minőségben a guberniumot.

Két kérdést kell részletesebben megvizsgálnunk. Az egyik: A Horia-felkelés jelentőségének kérdése.

»A Horia-felkelés döntő jelentőségét« — mondja I. Tóth Z. — »mi sem domborítja ki élesebben, mint az, hogy az 1784-től 1848-ig terjedő időszak a feudális urak számára mindekelőt a Horia-világ felújításától való rettegenségnek a kora. Világossá vált a feudalizmus két alapvető osztályának kibékíthetetlen ellentéte. Ezért a földbirtokos nemesek továbbra is makacsul ellenezték az úrbérrendezést. A parasztokat — vélték — nem csillapíthatja le semmiféle úrbérrendezés, mert ha most megkapják az úrbérrendezés kedvezését, akkor azt fogják mondani, hogy tetteikkel szerezték meg és újra fognak kezdeni még nagyobb dolgokat is. Sikerült is 1847-ig megakadályozni az úrbérrendezést. Azonban kétségtelen, hogy az uralkodóosztály egész magatartását alapvetően a paraszti ellenállás és kivált annak legmagasabb formája, konkrétan a Horia-felkelés határozta meg.« Azt hisszük: ez az érvelés nem számol több körülménnyel. Nem számol elsősorban azzal, hogy az erdélyi földesurak álláspontját az úrbér kérdésében nem *csak* a paraszti ellenállás határozza meg: és a paraszti ellenállás sem ebben a formában határozza meg. Az úrbér kérdésében az erdélyi uralkodóosztály számára *gazdasági* tényezők az elsődlegesek. Nem akarják az úrbérrendezést, hogy módjuk legyen a jobbágyföldök zavartalan elrab-

lására és a robot mennyiségi megtartására. Amikor pedig az úrbérrendezés elkerülhetetlennek látszik, akkor éppen ezt a rendezést használják fel a parasztek kezén lévő föld jelentős hányadának elrablására, a parasztek haszonvételeinek megfosztására stb. Amennyiben az úrbérrendezés kérdésében a parasztság ellenállása szerepet játszik, akkor éppen az úrbérrendezés *felé* hajtó erőként lép fel (ld. a XIX. század elején történt helyi úrbérrendezéseket, később Wesselényi álláspontját 1834 körül — nagykirályi beszéde — és az ellenzék egyes tagjainak megnyilvánulását az 1845/46-i országgyűlésen). Általában a parasztság ellenállása elhanyagolhatatlan tényezője az uralkodóosztály politikájának. De ne feledjük el: az 1784 és 1848 közti idő a polgári forradalmat megelőző korszak. S ha Erdélyben a polgári forradalmat megelőző fejlődés kisebbarányú volt is, mint Magyarországon, mégis ez a fejlődés határozza meg mind a parasztság, mind az uralkodóosztály — helyesebben az uralkodóosztályon belül kialakuló táborok — politikáját. Hogy ez a fejlődés továbbélezte az ellentéteket, az világos. Hogy ez a kiéleződés — *kétféleképpen, ellentétesen* — a legnagyobb mértékben hatott az uralkodóosztály egyes táborai politikájára, az sem szorul bővebb kifejtésre. Az is tény, hogy bizonyos esetekben a uralkodóosztály táborai közt az ellentétek eltűnnek.

Másrészt ez a tétel figyelmen kívül hagyja azt a körülményt, hogy az udvar a »vivum aerarium« fennmaradásának biztosítására sürgeti az úrbért. S mit látunk 1830 táján? Az úrbérrendezés tervét az udvar elejti; a földesurak zavartalanul nyúzzák tovább jobbágyaikat; az udvar azonban, az adónak ezüstpénzben szedésével szintén eléri a maga célját. Láthatjuk: a paraszti ellenállás erejét helytelen mechanikusan és a történelmi fejlődés konkrét szakaszától függetlenül tekinteni — az úrbér és általában az uralkodóosztály politikája kérdésében is.

A másik kérdés Saguna és a román burzsoázia viszonyának kérdése. »Mint a vonatkozó román burzsoázia tagja, gazdag magyarországi macedoromán kereskedőcsalád sarja, Saguna a román burzsoázia kifejezője volt« — írja a szerző. »Amikor Saguna Erdélybe érkezett, pozíciójánál fogva az erdélyi román burzsoárért legtekintélyesebb képviselőjévé vált. Ez a burzsoázia meglehetősen fejletlen volt, melynek kibontakozását a feudalizmus erősen korlátozta és visszaszorította, még a magyar uralkodóosztály nemzeti elnyomása is súlyosbította. Ez utóbbi késztette arra, hogy bár általában szembenállt a feudalizmussal, elvi fenntartásai mellett is a helyi feudálisokkal szemben a központi feudális kormányzatoknál, a bécsi udvarnál keressen támaszt. A román jobbágyok széles rétegeinek erejét jól ismerte, nem sokkal később, 1848/49-ben éppen a parasztság mozgalmára támaszkodott saját céljaiért folytatott küzdelmében. De éppen fejletlensége, szervezetalansága és felkészületlensége miatt nem volt forradalmi.«

Meg kell jegyeznünk: a román burzsoázia ugyanúgy nem egységes politikailag, mint a földesúri osztály I. Tóth Z. meghatározása a román burzsoáziáról magáról, ráillik a burzsoázia egyrésze. De nem illik rá azokra a képviselőire, akik forradalmiak voltak — ld. 1848-i fellépésüket —, nem tartoztak kezdetűl a Habsburg-reakció uszályhordozói közé — s ha 1848-ban mégis a Habsburg-reakció vonalára kerültek, ezt eredménytelen kísérletek előzték meg arra, hogy a forradalom vezetőosztályával megtalálják a közös alapot s megelőzte az államhatalom — a gubernium által indított hajsza ellenük. Ami pedig Saguna-t illeti: ő sem 1848 előtt, sem 1848-ban nem a burzsoázia képviselője. Saguna annak a klerikális reakciónak a képviselője, amely mindig a legreakciósabb fél oldalára áll. Saguna 1848 áprilisában a gubernium megbízásából az erdélyi földesurakat támogatja a parasztek ellen. Mikor a román polgári vezetők közt működik: a feudális reakció ügynöke. A földesurak érdekeit védi akkor is, amikor 1848 nyarán István főherceggel tárgyal és pásztorlevelekben inti csendre híveit. Mikor a szabadságharc megindul: a Habsburg-oldalra áll. Saguna a görög nem egyesült püspökök hagyományának folytatója. Novakovics kinevezésének nemcsak az a jelentősége, hogy az udvar elismeri a g. n. e. egyház létét, hanem az is, hogy annak vezetését bizalmi emberre ruházza. Nikitics, Adamovics, Moga: valamennyien a gyarmatosító hatalom bizalmi emberei a parasztek egyháza élén.

*

Végül foglalkoznunk kell a tárgy választása és a mű eredményei által felvetett bizonyos kérdésekkel.

Újból le kell szögeznünk: a feldolgozott kérdések közül a Horia-felkelés és Varga Katalin harca a legvonzóbbak és legfontosabbak közé tartoznak Erdély XVIII—XIX. századi történetében. Másrészt: olyan részletmunkákra, mint az ismertetett mű, rendkívüli szükségünk van. Mégis: különbséget kell tennünk az olyan részletmunkák közt, amelyek egy *különleges részletkérdést* tisztáznak és az olyanok közt, amelyek a *központi kérdések*—

jelen esetben az erdélyi parasztság zöme XVIII—XIX. századi története — megismeréséhez közvetlenül járulnak hozzá. Ez a mű, a Horia-felkelés kérdésének helyes beállításával és Varga Katalin harcának ismertetésével a központi kérdés megismeréséhez vitt közelebb bennünket. Másrészt azonban a mű igen jelentős része a bányászjobbágyság különleges kérdéseit tárgyalja. Tény az, hogy az erdélyi parasztság történetében egész sora van ilyen különleges részletkérdéseknek. I. Tóth Z. maga utalt arra, hogy munkájában nem volt módja foglalkozni a földesúri bányászjobbágyság kérdéseivel. Hogy még néhányat említsek az egyébként a parasztmozgalmak szempontjából is jelentős, különleges részletkérdésekből: ilyen Szelistye és Talmácsszék, a brassóvidéki falvak, ezen belül különösen a Hétfalu, a kükküllömegyei 13 szász falu, az egykori kiváltságos várkatonaság kérdései. Mindezek feldolgozása azonban nem a *központi* kérdés: a parasztság zöme történetének ismeretéhez vinne közelebb bennünket. A parasztság zöme történetének pedig olyan kérdései várnak még hosszantartó munkát igénylő tisztázást, mint a földesúri gazdaság árutermelésének fejlődése, a parasztság rétegződése, a földközösség története (amelynek kérdését Tagányi a felszínre hozta ebben a kérdésben, de utána az erdélyi történelem vonalán semmi sem történt), a parasztság állami (különösen katonai) terheinek kérdése — s végül a parasztság helyi mozgalmaj végtelen sorának története, (amelyekről legfeljebb vázlatos képünk lesz a közeljövőben). S nem foglalkozhatunk úgy a parasztság történetével, hogy ne vizsgáljuk meg bővebben az udvar parasztpolitikájának olyan kérdéseit, mint II. József úrbérrendezési terve. Igen sok kutatni való fog fennmaradni az 1817—22 körüli úrbérrendezési tervekkel kapcsolatban is. Távol állunk attól, hogy bővebben ismernénk a földesurak álláspontját a jobbágykérdésben. Az erdélyi ellenzék, Wesselényi működése ismeretére és értékelésére az első kísérleteknél tartunk. S ha magánál 1848-nál valamivel megnyugtatóbb is a helyzet: korántsem beszélhetünk arról, hogy 1848 ősze, vagy 1849 kérdéseiről elégséges és megbízható ismeretekkel rendelkezünk.

A történettudományunk számára rendelkezésre álló erőknél a *központi* feladatnak ezeknek a részletkérdéseire koncentráció* a legsürgősebb teendő az erdélyi parasztság történetének vonalán. I. Tóth Z. könyvének fogyatékségei erre a teendőre mutatnak rá, s munkája legfontosabb eredményei a központi kérdések megoldása felé jelentenek nagyjelentőségű úttörést.

TRÓCSÁNYI ZSOLT.

* A koncentrációnál egyébként is vannak olyan hibák, amelyek a munka szervezésének fogyatékségeiből erednek. Szüksége-e, hogy egyszerre két történetünk — egymástól függetlenül — foglalkozzék a Horia-felkeléssel s egyben egyikük se tartson igényt arra, hogy teljes feldolgozást adjon.

JOB B Á G Y L E V E L E K

Összeállította s az előszót írta H. BALÁZS ÉVA.

(Budapest, Közoktatásügyi Kiadó, 1951. 318 l.)

»Vajha mind egy tsumóban köthetném azoknak alázatos törcdelmeket, a'kik magokat Excellentiád és örökös emlékezetű Méltóságos eleinek híveinek, szolgálainak, jobbágyinak vallották szüntelen lenni.« — Vízess Miklós, Károlyi Ferenc gróf csengeri jobbágya helyett a Magyar Történelmi Társulat 200 év elmúltával végre »egy tsumóban kötötte« mindazokat az »alázatos törcdelmeket«, megpróbáltatásokat, melyekben a magyar parasztságnak története három súlyos évszázada alatt Mohácstól egészen 1848-ig törökök, labancok, »Excellentiás Urak és örökös emlékezetű Méltóságos eleinek« uralma alatt oly hőven volt része. A kötet anyagát központi kormányhatóságok és megyék, egyházak és különféle birtokos családok levéltáraiból elsősorban levéltárosok gyűjtötték össze: — a szerkesztés és bevezetés H. Balázs Éva munkája.

A szerkesztő kötségtelenül igen jó érzékkel és helyes szempontokból végezte el az anyag összegyűjtését. A 180 levél — valamennyi most lát e őször napvilágot — a paraszti sors összes gondját baját, szenvedését élénk tárja. Földjeiknek vagy legelőiknek teljes vagy részleges elvétele, robotterhek mértéktelen növelése, uradalmi tisztviselők vagy éppen az uraságtól fejükre ültetett falusi bírák kegyetlenkedése és kapzsisága, török pusztítás és labanc zsoldosok garázdálkodása, katonafogdosás hálójába került parasztyerek, állami adó, egyházi tized terhei, a földesúr által használt hamis mértékek — mind itt sorakoznak fel előttünk a legközvetlenebb élőbeszéd erejével eszméltetve rá a mai olvasót a feudális kori parasztság nyomorára és elnyomottságára s azokra az éles ellentétekre, melyek végig az egész korszakon földesúr és paraszt között fennállottak.

A leveleket a mai olvasóhoz elsősorban a bevezetés igyekszik még közelebb hozni. Balázs Éva itt rövid de világos összefoglalást ad a jobbágyterhekről és növekedésüknél a földesúri majorsági gazdálkodással szorosan összefonódó menetéről. Ez a bevezetés lehetett volna valamivel hosszabb is, — megérte volna az, ha így a közölt levelekkel közvetlenebb kapcsolatot tud teremteni. Esetleg az is segíthetett volna, ha a megfelelő levelek számára értékelésüknél lábjegyzetben utal. A nem szakember olvasó számára így az értékeléssel való közvetlen kapcsolattól megfosztott levelek a paraszti élet képét kissé statikusá teszik, — nem érzékeltetik eléggé a fejlődés menetét. Ezen a hiányosságon nem segítenek a kötet végére tett különben igen ügyesen összeállított mutatók és az egyes terheket összefoglalóan felsoroló összeállítás sem.

A bevezetésen túlmenően az egyes levelekkel kapcsolatos részletkérdéseket a levelekhez készült részletes tárgyi jegyzetek igyekeznek megoldani. A jegyzetelés — melyben a kötet szerkesztőjének is jelentős része van, — egészében jó és kielégítő, bár helyenkint nem egészen egyenletes. Néha mintha hiányát éreztük volna még bővebb magyarázatoknak az olykor kissé szűkszavú, inkább szakember szemével készített jegyzetben. Áll ez néha még egyes régies nyelvű sajtásokra is. (Pl. az ismertetésünk elején idézett mondatban nem ártott volna megmagyarázni a »törcdelem« szó jelentését, mely ma egészen mást jelent mint 200 éve: akkor összetörést, megtörtséget jelentett, amivel az esetleg nem filológus olvasó csak hosszabb gondolkodás után jönné tisztába.) Viszont ugyanakkor ki kell emelni elsősorban a Wellmann Imre és Esze Tamás által közölt levelek mintaszzerű jegyzetelését, mely az egyszerű tárgyi magyarázatokon már túlmenve olykor az egész környezetet és háttért is megrajzolja, melyből a levél kinő. Sokkal plasztikusabban hat a levél, ha az olvasó tudja, hogy a koldusbotra jutott jobbágy még néhány éve jómódú gazda volt, vagy ha a királyhoz beadni tervezett kérvényről megtudjuk — és szinte magunk előtt láthatjuk —, hogy hosszú ideig zsebben hordták, nem juttatták el, hanem gyűjtötték az aláírásokat és a tollforgatásban járatlan nehéz jobbágykezek számára előzőleg megvonalozni is készültek. Apró megfigyelések ezek — mégis szinte klasszikusnak nevezhető mintapéldái annak az eljárásnak, mellyel a tudós az irat minden vonatkozását kihasználva hozza azt közelebb mai olvasójához.

Mai olvasójához — és ez az a pont, ahol az eddig említett apróbb negatívumokkal szemben rá kell mutatni a kiadvány hatalmas pozitívumára. Forráskiadványt a mult rendszerek történetírása is készített, többnyire hatalmas és komoly kutatómunka árán. De ez a forráskiadvány csak a szakember, legjobb esetben az ugyan magasabb képzésű, de nem szakember közönség számára készült. A dolgozó nép számára nem készültek forráskiadványok, az ő számára nem mutatták meg multját. Ez persze nem volt véletlen. A százezerholdas hitbizományok, és ugyanakkor a nyomorgó nincstelen parasztság ugyancsak százezrekkel mérhető tömegei korában ilyen kiadvány mindennél élesebb vádirat gyanánt leplezte volna le azt az elnyomást, melyben a parasztságnak már évszázadok óta része volt, — és mindennél élesebben mutatott volna rá a *jelen* elnyomásra is.

A népszerű forráskiadvány, mely felé ez a kötet teszi meg az első lépést, még sokat ígérő és nagy fejlődés előtt álló műfaja új történettudományunknak. A »Jobbágylevelek«-et, reméljük, még számos népszerű forráskiadvány fogja követni. Köztük remélhetőleg nem utolsó sorban egy olyan kötet is, mely a jobbágyok panaszos levelei után a kor jobbágymozgalmainak válogatott iratait fogja — a középkori parasztháborúk kötetéhez csatlakozva — az olvasók elé tárni.

»Ma, — írja a szerkesztő a bevezetés zárószavaiban, összefoglalva a kötet tanulságait — mikor felszabadult parasztságunk, vállalva a munkásosztállyal, falun is építi a szocializmust, multbeli életének, küzdelmeinek megismerése kétszeresen fontos. Ezek történetéből vált tudatossá egyrészt az, hogy parasztságunk mindig törekedett a szabadságra, másrészt az, hogy végső célját csak a munkásosztály vezetésével, a szocializmusban érheti el. A kötet anyaga így népünk mai harcait, politikai öntudatának elmélyítését is szolgálja. — Úgy gondoljuk, megállapíthatjuk, hogy jól szolgálja.

VÖRÖS KÁROLY

GERÉB LÁSZLÓ :

A PÁRIZSI KOMMÜN AZ EGYKORÚ MAGYAR IRODALOMBAN

(Budapest, Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Tanulmányok. Új sorozat I. 1951. 70 l.)

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár kiadványa, — amely a Párizsi Kommün kikiáltásának nyolcvanadik évfordulójára jelent meg — tulajdonképpen bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátott bibliográfia, illetőleg repertórium. Geréb László munkája nem éri be a bibliográfiák szokásos címfelsorolásával, hanem az egyes művekből jól megválogatott, jellemző szemelvényeket is közöl és ezért jelentős mértékben hozzájárul ahhoz, hogy átfogó képet kapjunk a Párizsi Kommün magyar irodalmi visszhangjáról. Geréb László bevezető tanulmánya helyesen világítja meg a 70-es évek magyar irodalmának számos kérdését és felhívja figyelmünket irodalmunk néhány méltatlanul elfelejtett jeles képviselőjére is. Összefoglalásul megállapítja, hogy az egykorú magyar irodalom bizonyos mértékben ábrázolta a Párizsi Kommünt és vele kapcsolatos történelmi eseményeket. — Geréb Lászlónak azonban bevezető tanulmányaiban a rendelkezésre álló anyag alapján nyomatékosabban rá kellett volna mutatnia arra, hogy azok a magyar írók, akik kiállottak a francia köztársaság, a forradalom és a Kommün mellett, ezáltal 1848—49 szellemében hitet tettek a magyar függetlenség, a magyar szabadság ügye mellett is.

A kötet számos érdekes és értékes szemelvényt közöl a 70-es évek magyar irodalmából. Ezek a szemelvények azt bizonyítják, hogy az 1870—71-es franciaországi események haladó írónkra jelentős hatással voltak. Sajnálatos, hogy az anyaggyűjtés nem terjedt ki a kortársakra azokra a műveire, amelyek 1870—71 után jelentek meg.

Meg kell említenünk, hogy Geréb László jegyzetei nem egyszer pontatlanok vagy hiányosak. A jegyzetelés általában következtelen. Számos helyen a jegyzetek indokolatlanul hiányoznak. Az egyes művekről Geréb László sokszor elnagyolt, pontatlan megállapításokat közöl (pl. »gördülékeny, közepes vers« stb.). Véleményünk szerint, ha már értékelünk, akkor ezt alaposabban, behatóbban kell elvégezni.

A kötetet nagyon jó illusztrációs anyag egészíti ki. (Az összeállítás Tiszay Andor munkája). Nagy öröm az olvasó számára, hogy a »Magyarország és a Nagyvilág« c. lap 1871. nov. 26-i számának címlapján Marx Károly egyik igen szép arcképét találhatja meg. A közölt korabeli karikatúráknak nem egyszer mély politikai mondanivalójuk van. Elég, ha csak arra a karikatúrára utalunk, amely a vérengző Thiers-t a magyar nép hóhérával, Haynauval hasonlítja össze.

Geréb László munkája is felhívja a figyelmünket arra, hogy irodalmunk és publicisztikánk haladó hagyományainak feltárása terén még jelentős feladataink vannak. Hathatósan hozzájárul »A Párizsi Kommün az egykorú magyar irodalomban« bibliográfia ezeknek a hagyományoknak az ápolásához. Reméljük, hogy ezt a kiadványt a közeljövőben még számos hasonló jellegű munka fogja követni. Kár, hogy a kötet viszonylag kis példányszámban jelent meg és a könyvkereskedésekben nem kapható.

A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár »A Párizsi Kommün az egykorú magyar irodalomban« c. kiadvány megjelentetésével jelentős szolgálatot tett a magyar irodalomtörténet kutatóinak.

ERÉNYI TIBOR

A. E. КУНИНА : ПРОВАЛ АМЕРИКАНСКИХ ПЛАНОВ ЗАВОЕВАНИЯ МИРОВОГО ГОСПОДСТВА В 1917—1920 ГГ.

(A. E. Kunyina : Az amerikai világaluralmi tervek kudarca 1917—1920-ban)
(Goszpoltizdat, 1951.)

Az egész haladó emberiség leghalálosabb ellensége, az amerikai imperializmus, már születése óta nagymestere a cinikus képmutatásnak, hazudozásnak. Nem véletlen az, hogy a burzsoa történetírás és publicisztika segítségével széles körökben elterjedt, sőt még ma is uralkodik sok olyan hamis nézet, ami az amerikai imperializmus fejlődését, az amerikai külpolitikát »békésnek«, »demokratikusnak« tünteti fel. Még nálunk is él sok ilyen illúzió, ha nem is a jelenre, de legalább a multa vonatkozólag. Ez pedig megzavarja a tisztánlátást, lefegyverez, csökkenti az éberséget. Éppen azért nemcsak történeti, hanem szorosan vett politikai jelentősége is van annak, hogy feltárjuk az amerikai imperializmus igazi történetét, a reá jellemző módszereket, eszközöket, célkitűzéseket. A szovjet történészek az utóbbi években nagy munkát végeztek ezen a téren. Eredeti források alapján feltárták az amerikai imperializmus félévszázados történetének számos igen fontos mozzanatát és szétzúzták a burzsoa történelemhamisítás hazugságait. Ezek közé a munkák közé tartozik *Kunyina* 1951-ben megjelent könyve.

Ez a könyv igen fontos korszakban tárgyalja az Egyesült Államok szerepét : a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmét követő korszakban, amikor a világ két rendszerre szakadt, amikor már megkezdődött a kapitalizmus általános válságának korszaka, s amikor az USA — az első világháború eredményeképpen — vezető kapitalista nagyhatalommá emelkedett.

A burzsoa történetírás szerint az USA ebben az időben a demokrácia védelmezője, a »békeangyal« szerepét játszotta. Ezeknek a nézeteknek a hatása még egyes szovjet történészek munkájában is fellelhető volt. Kunyina könyve lerántja a leplet erről a hazugságról. Kimutatja, hogy az Egyesült Államok már az első imperialista világháború alatt kitűzte magának a célt : a világaluralom megszerzését és ezen belül különösen a cári Oroszország gazdasági leigázását, befolyási szférájába való kerítését. Az USA következtesen és kíméletlenül haladt is előre ezen az úton és már úgy látszott, hogy semmi sem áll a siker útjába, amikor a Nagy Októberi Szocialista Forradalom kitérése és győzelme egyszerűen meghiúsulásra ítélte ezeket a terveket. A Szovjethatalom létrejötte közvetlenül megakadályozta Oroszország amerikai félgymarmattá való süllyedését, és mivel a proletárforradalom győzelme s az első szocialista állam megszületése alapjaiban ingatta meg az egész kapitalista társadalmat, közvetve állandó, halálos veszélyt jelentett a viláгимperializmus létre.

Érthető, hogy valamennyi kapitalista hatalom ádáz gyűlölettel támadt a világ első munkás-paraszt államára. És ezek között az országok között is az *első sorokban* haladt az *Egyesült Államok*, amely ekkor már magát tartotta a világaluralom legesélyesebb jelöltjének és minden erővel harcolt a maga elé tűzött célért. Az USA volt már ebben az időben — Sztálin elvtárs kifejezése szerint — »a kapitalizmus fellegránc« és egyre inkább vált minden ellenforradalmi erő, mozgalom középpontjává.

Az Egyesült Államoknak igen nagy szerepe volt a Szovjetország elleni *intervencióban*. Erről a történetírásban korábban kevés szó esett. S ez nem véletlen. Az amerikai imperialisták annak idején mindent megtettek, hogy az intervencióban való szerepüket álcázzák. A legemlyítőbb, legfellegrősebb frázisokkal jelentették ki több ízben, hivatalosan, hogy »nem kívánnak beleavatkozni Szovjetország belügyeibe«, hogy »az orosz népnek magának kell eldöntenie, milyen kormányformában fog élni«. A hírhedt wilsoni 14 pont 6. pontja, amely az orosz kérdéssel foglalkozik, képmutatón kijelenti, hogy Oroszországnak joga van önállóan dönteni politikai fejlődéséről és nemzeti politikájáról. Ugyanakkor a valóságban az USA már a proletárforradalom győzelme előtt is mindent megtett a forradalmi mozgalom elfojtására,

ebből a célból támogatta a burzsoa Ideiglenes Kormányt, támogatta Kornijilovot és minden ellenforradalmi erőt. Az Októberi Forradalom győzelme után még vesztettebbül harcolt a proletárhatalom ellen, felhasználva ennek a harcnak minden formáját. Az Egyesült Államok kormánya volt az első, amely már 1917 novemberében blokádot állított a Szovjetköztársaságot. 1917 decemberében az antant-országok az USA részvételével konferenciát tartottak Párizsban, ahol a Szovjetország elleni fegyveres intervenció tervét vitatta meg. Ezen a konferencián, amelyen a forradalom eltiprásáról és Oroszország szétdarabolásáról jött létre megegyezés, *kezdeményező szerepet* játszott az USA, amelyet House ezredes, Wilson bizalmasa képviselt.

Az Egyesült Államok kezdetben elsősorban a belső ellenforradalmi erők támogatásával, felfegyverzésével vélte elérni célját. Az amerikai imperializmus mindenfajta ellenforradalmi erőt támogatott, pénzzel, fegyverrel, anyaggal: az USA volt a legfőbb szervezője a fehérgárdista lázadásoknak, összeesküvéseknek. Az Egyesült Államok diplomatai — élükön Francis követtel — voltak az ellenforradalom központjai. Egész Szovjetországot elárasztották a »diplomata«, »szakértő« és egyéb álnév alá rejtett amerikai kémek, ügynökök, akik lázasan szervezték az ellenforradalmat. Ezt a módszert az amerikai imperialisták ma is nagyon kedvelik, a második világháborút követően ugyanezt a módszert igyekeztek felhasználni a népi demokratikus államokban.

Az Egyesült Államok intervencióra ösztökélte a többi imperialista államot is, elsősorban Japánt, majd amikor látszott már, hogy a belső ellenforradalmi erőkkel nem tudnak sikereket elérni, maga is *fegyveresen* beavatkozott. Amerikai katonái egyesek már 1918 nyarán behatoltak szovjet területre, természetesen hadüzenet nélkül. Az amerikai katonák hallatlan kegyetlenkedéseket vittek véghez a dolgozó lakosság között — olyan kegyetlenkedéseket, amelyeket napjainkban, nagyobb méretekben, Koreában folytatnak.

És mialatt mindezt tették, kifelé állhatatosan bizonygatták, hogy a legnagyobb jóindulattal, a legbékésebb szándékkal viseltetnek a szovjet nép iránt és ellenzik a fegyveres beavatkozást. Erre a hazugságra azért volt szükség, hogy félrevezessék a világ népeit, elsősorban az amerikai népet, amelynek haladó körei rokonszenveztek a szovjet néppel és elleneztek az amerikai kormány intervenciók politikáját. 1918 végétől kezdve aztán az amerikai imperialisták már *jélredobták az álarcot* és nyíltan folytatták a fegyveres beavatkozást.

Jellemző az amerikai imperializmus módszereire az, hogy miként fosztották ki a megszállt területek dolgozó orosz lakosságát (eltekintve most a közvetlen fosztogatásoktól). Lansing amerikai külügyminiszter közvetlen utasítására úgynevezett »árucserét« szerveztek az orosz parasztság között: Nyugat-Szibériában és Turkesztánban óriási mennyiségű gabonát szereztek, úgy, hogy »cserébe« ócska, eladhatatlan amerikai rongyokat adtak. A fillérekért megszerzett orosz gabonát aztán Észak-Oroszországban, az általuk megszállt területeken elcserélték értékes nyersanyagokra. Ez az üzlet óriási hasznot hajtott az amerikaiaknak, s ugyanakkor az amerikai propaganda az egész akciót, mint amerikai »segítséget«, az amerikai »humanitás« megnyilvánulását igyekezett feltüntetni (87—88. o.)

A forradalmi hullám Oroszországból Európa többi részére is átcsapott. Forradalmak lángoltak fel a közép- és kelet-európai államokban, s a győztes országokban is erősödött a munkásmozgalom. Az Egyesült Államok veszett dühvel vetette rá magát az európai forradalmi mozgalmakra. *Kezdeményező és vezetőszerpet* játszott a német forradalom eltiprásában, az *ausztriai forradalmi mozgalom* elfojtásában. Bennünket különösen közelről érint a *Magyar Tanácsköztársaság megfojtásában* játszott szerepe. Kunyina könyve aránylag elég részletesen foglalkozik ezzel a kérdéssel és sok érdekes, eddig nem ismert adatot közöl.

Az Egyesült Államok eredetileg az Osztrák-Magyar Monarchia fenntartását tervezte, abból a célból, hogy Szovjetországgal szemben erős *ütközőállamot* képezzen. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a monarchia nem tartható fenn, amikor a tömegmozgalmak csapásai alatt a monarchia szétesett alkotórészeire, és az új államokban burzsoa kormányok jöttek létre, akkor az USA minden eszközzel támogatta ezeket a kormányokat a belső forradalmi mozgalom elleni harcban. A magyarországi Károlyi kormány is elsősorban az USA-ra támaszkodva folytatta ellenforradalmi politikáját. »Magyarország reményeége három szóban van: Wilson, Wilson és még egyszer Wilson«, — mondotta a magyar miniszterelnök (136—137. o.). Az USA, éppúgy, mint Oroszországban, Magyarországon és egész Délkelet-Európában is, már a proletárforradalom kitörése előtt ádáz küzdelmet folytatott a haladó, forradalmi erők ellen, csirájában akarta

megfojtani a forradalmat. 1918 decemberében az Egyesült Államok egy Coolidge nevű kém vezetésével speciális küldöttséget küldött Bécsbe, amelynek feladata az volt, hogy megszervezze a forradalom elleni harcot a volt Osztrák-Magyar Monarchia területén. Coolidge 1919 januárjában találkozott Károlyival, s ennek során azt követelte, hogy a magyar kormány fokozza a harcot a forradalmi mozgalom ellen, hozzon kíméletlen rendszabályokat (137. o.). Ugyancsak 1919 januárjában az USA európai kémközpontjának egyik vezetője, Gibson, akit az amerikai külügyminisztérium az ellenforradalmi erők szervezésével megbízott, szintén tárgyalásokat folytatott Károlyival. Ennek során azt követelte, hogy a magyar kormány alkalmazzon tömegterroret a magyar proletariátus ellen, tartóztassa le a kommunistákat (137. o.). Mint ismeretes, a magyar burzsoázia, a szociáldemokraták aktív közreműködésével, híven teljesítette ezeket a kívánságokat, s nem sokkal e tárgyalások után be is következett a kommunisták letartóztatása, a forradalmárok kegyetlen üldözése. De az USA-megbízottak mégis aggódtak — teljes joggal, — ezeknek a rendszabályoknak sikere tekintetében, nem bíztak abban, hogy a burzsoa kormány elég erős lesz a forradalom elfojtására. Ezért ugyanakkor állhatatosan követelik kormányuktól, hogy a forradalom megakadályozására küldjenek szövetséges csapatokat Magyarországra (138. o.).

Az amerikai kémek aggodalma indokoltnak bizonyult. 1919 március 21-én a magyar proletárforradalom elsöpörte a burzsoa kormányt. Az amerikai imperialisták természetesen nagy rémülettel és felháborodással fogadták a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának hírért, s egy percre sem nyugodtak bele kudarcukba. Kunyina az amerikai kémjelentésekből vett idézetekkel illusztrálja, hogyan szervezték az amerikai imperialisták az első perctől fogva a Tanácsmagyarország elleni fegyveres intervenciót. Amikor pedig az USA sürgetésére az ellenforradalom nemzetközi vezérkara, a párizsi békekonferencia elhatározza, hogy a román és csehszlovák burzsoázia által rendelkezésére bocsátott csapatokkal megindítja a fegyveres beavatkozást, a Coolidge-féle amerikai misszió közvetlen kapcsolatot létesít a támadó intervenció csapatok parancsnokságával, és Budapestről kémjelentésekkel látja el. Az Egyesült Államok az intervencióban Ausztria csapatait is fel akarta használni és ebben az osztrák szociáldemokraták, Karl Rennerrel az élükön, készséges támogatást nyújtottak.

Az amerikai imperialisták, a magyar nép elleni merényletükben a jobboldali szociáldemokratákra támaszkodtak, akik — akárcsak napjainkban —, akkor is feltétlen kiszolgálói voltak az amerikai imperializmusnak. Az USA megbízottai kezdettől fogva kapcsolatban álltak a jobboldali szociáldemokratákkal és az ő segítségükkel igyekeztek — a kívülről jövő fegyveres támadással egyidejűleg — belülről is összeesküvést szervezni a proletárhatalom ellen. A bécsi amerikai misszió vezetője, Halstead közvetlen tárgyalásokat folytatott az áruló Böhm Vilmossal, akit az amerikai imperialisták a Tanácsköztársaság megdöntését követő ellenforradalmi kormány tagjaként vettek számításba.

A Magyar Tanácsköztársaság megdöntése után, amelyben az amerikai imperializmus kezdeményező és vezetőszerpepet vitt, ugyancsak az amerikai imperialisták segítettek a fehér terror megszervezésében. Amerikai katonatisztek, Bandholz tábornok és Yates ezredes szervezték meg a hírhedt magyar csendőrséget, sőt Yates a magyar rendőrség és csendőrség főnöke lett a forradalom véres eltiprása idejére.

A Kunyina munkájában közzétett adatok ismét meggyőzően bizonyítják, hogy az amerikai imperializmus mindig is halálos ellensége volt a magyar népnek, éppúgy, mint a világ valamennyi népének.

Kunyina külön fejezetben foglalkozik az amerikai agresszió egyik burkolt eszközével, az amerikai úgynevezett segélyszervezettel, az ARA-val. Ennek vezetője Herbert Hoover, a hétpróbás reakciós, a Szovjetunió és mindenfajta haladás esküdt ellensége volt. Ennek a szervezetnek lényegében kettős célja volt : segíteni a forradalom elfojtását az európai országokban, és ugyanakkor gazdaságilag leigázni, az amerikai tőke érdekerületévé tenni az európai államokat. Mindezt a »jótékonyság« és az »emberiesség«, az amerikai »nagylelkűség« visszataszítóan képmutató, hazug álarcában, akárcsak napjainkban a hírhedt Marshall-terv.

A. E. Kunyina könyve foglalkozik még az amerikai viláгурalmi törekvések egyéb megnyilvánulásaival : a tengerek feletti uralomért folytatott harccal, a gyarmati expanzióval és a viláгурalmi tervekkel kapcsolatban Anglia és az Egyesült Államok közötti ellentétekkel. Mégis, amint ezt a szovjet kritikák felróják, nem mutatja be teljességükben az amerikai viláгурalmi törekvéseket : nem foglalkozik a délamerikai expanzióval (ami pedig igen jelentős helyet foglalt el az agresszív amerikai külpolitikában) és igen vázlatosan foglalkozik a távolkeleti agresszív tervekkel.

Több, mint 30 év telt el azon időszak óta, amit A. E. Kunyina könyve tárgyal. Az amerikai imperializmus azóta sem hagyott fel viláгурalmi terveivel és a Szovjetunió megsemmisítésének aljas tervével. És ha akkor, 30 évvel ezelőtt — amikor a fiatal, ellenségektől körülvelt szovjet ország még egyedül szállt szembe a világimperializmussal —, nem sikerültek ezek a tervek, ma még kevésbé sikerülhetnek — hiszen az erőviszonyok a szocializmus és a kapitalizmus között azóta mérhetetlenül eltolódtak. De ez a tény nem csökkenti, hanem fokozza a pusztulását érző imperializmus eszeveszett-ségét és a nemzetközi politika tényei, a koreai véres intervenció, a vad háborús készülődés azt mutatják, hogy az amerikai imperializmus és kiszolgálói minden eszközt fel akarnak használni örült terveik megvalósítására. Kunyina könyve, amely leleplezi ezeket az eszközöket a multban, éberségre késztet bennünket az amerikai imperializmus mai/mesterkedéseivel szemben. A könyv magyar nyelven való megjelenése elősegítené a magyar népnek a békehare, az imperialisták elleni gyűlölet szellemében való nevelését.

GÁL ÉVA

А. С. ЕРУСАЛИМСКИЙ:
ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА И ДИПЛОМАТИЯ ГЕРМАНСКОГО
ИМПЕРИАЛИЗМА В КОНЦЕ XIX. ВЕКА

(A. Sz. Jeruzsálmszkij: A német imperializmus külpolitikája és diplomáciája
a XIX. sz. végén. Moszkva, 1951. 607 l.)

Jeruzsálmszkij munkájának első kiadása 1948-ban a lehető legnagyobb elismerésben részesült, megkapta a Sztálin-díj második fokozatát. Az ismertetett második bővített és javított kiadás pedig már tekintetbe vette a bírálók megjegyzéseit és a legújabban publikált anyag, valamint újabb levéltári kutatások alapján részletesebben foglalkozik több fontos problémával, melyeket Jeruzsálmszkij az első kiadásban csak érintett.

A felhasznált források és az irodalom jegyzéke azt mutatja, hogy Jeruzsálmszkij valóban szakavatott kézzel nyúlt forrásai kiválasztásához. Igen fontos probléma ez ilyen diplomáciatörténeti munka megírásánál, ahol a kutatót lépten-nyomon a hatalmas anyagban való eltévedés fenyegeti. A forrásanyag kiválasztása csakis szigorú tudományos kritika alapján történhetik meg. Jeruzsálmszkij ezt biztos kézzel, a marxizmus-leninizmus klasszikusainak útmutatásai nyomán végezte el. Most olvassuk először azoknak a hatalmas német és angol forráskiadványoknak marxista-leninista kritikáját, melyek meghatározott politikai célokat követtek és állandóan megtévesztették és még ma is megtévesztik a gyanútlan, jóindulatú burzsoa kutatókat, míg a tudatos hamisítóknak kitűnő támaszt nyújtanak. Ugyancsak megtaláljuk a könyvben a hatalmas memoár-irodalom legfontosabb darabjainak kritikáját is. A nehezen hozzáférhető szovjet forrás-publikációk és elsősorban a cári külügyminisztérium eddig ismeretlen anyagának felhasználása pedig egészen új perspektívákat nyitott meg Jeruzsálmszkij számára.

A marxista klasszikusok és elsősorban Lenin sokszor hangsúlyozták a burzsoa nagyhatalmak külpolitikája tanulmányozásának elsőrendű fontosságát a nemzetközi munkásmozgalom szempontjából. Ennek a követelménynek kíván Jeruzsálmszkij eleget tenni olyan problémakör kiválasztásával, mely esirájában már tartalmazza az első világháború okait.

A monográfia aránylag nem nagy időt ölel fel. Az 1895—96 évi transvaali válsággal kezdődik és az 1900. évi világgazdasági krízissel végződik. A transvaali epizód már teljes egészében mutatja azokat a jegyeket, amelyek a német és az angol imperializmus ellentéteit jellemzik. Ez e két ország világhatalomra törő politikájának első komolyabb összeütközése. Az 1900. évi általános gazdasági válság pedig nagyban hozzájárul a német kartellek megerősödéséhez, s így megnyitja az utat ahhoz az új német expanziós politikához, mely végül is az első világháború kirobbantásához vezet.

Jeruzsálmszkij az első fejezetben a német imperializmus speciális vonásaival, a német militarizmussal és a német diplomácia jellegével, céljaival és módszereivel foglalkozik. Részletes analízis után megállapítja, hogy mind a hadsereg, mind pedig a diplomácia Németországban a junkerek kezében van, mely osztály együttműködve a monopólióke egyes csoportjaival, azok céljait követi és rávezeti Németországot a világpiac újrafelosztásának veszélyes útjára. A kapitalizmus egyenetlen fejlődésének törvénye teljes súlyával érvényesül.

A második fejezet a transvaali válságot tárgyalja, amikor az angol és német imperializmus először ütközik össze és éppen a gyarmati kérdésben. Bár a diplomáciai válság aránylag simán megoldódott, mégis fontos szerepet játszott a további fejlődés szempontjából. Nyilvánvalóvá vált a német külpolitika agresszív kalandor jellege, és ami a döntő, a kudarc nagy mértékben fokozta a német uralkodóosztályok sovínisza, agresszív beállítottságát.

A következő fejezetben Jeruzsálmszkij részletesen foglalkozik a német diplomácia szerepével a hármas szövetség keretei között, miközben kitér az osztrák-magyar monarchia szerepére is. Ezután a törökországi örménymészárlások idején kitört úgynevezett közel-

keleti válsággal foglalkozik és megállapítja, hogy Németország a formális benemavatozással a szultán helyzetét erősítette, gyengíteni igyekezett az orosz-francia szövetséget és előkészítette az utat a későbbi közelkeleti expanzív politikájához.

A továbbiakban Jeruzsálimszkij hosszasan tárgyalja a németországi belpolitikai változásokat, a német szociáldemokrata párt áruló szerepét és elsősorban a tengeri felfegyverkezési programot, amely az angol-német viszonyt a végsőkig kiélezte. Ezután Németország kínai behatolásának eddig ismeretlen adatok felhasználásával történt részletes analízise következik.

A következőkben megismerkedünk azokkal a német-angol tárgyalásokkal, melyeknek célja az Oroszország kárára való megegyezés lett volna, ami azonban nem sikerült. Jeruzsálimszkij mélyreható elemzését adja az Oroszország és Anglia között ingadozó német politikának és általában bizonytalan vonalvezetésének. Az okot a junker-burzsua uralkodóosztályok egyes csoportjainak ellentétes érdekeiben találja meg. A német-angol tárgyalásoknak csak egy kézzelfogható eredményük volt, a portugál gyarmatok felosztására vonatkozó egyezmény. Ezután Jeruzsálimszkij a spanyol-amerikai háború körülményeit, hatását, majd a bagdadi vasút problémáját tárgyalja egy hosszabb kitéréssel Németország szlávellenes politikájára, ami erős hatással volt az osztrák-magyar monarchiára is.

A zárófejezetben a XX. század első éveiben fennálló világpolitikai helyzetet vázolja, amikor már végérvényesen kialakult két imperialista blokk és Németország az egyre erősödő támadás útjára lépett.

Jeruzsálimszkij könyve messze túlmegy címén, mert a német imperialista külpolitika és diplomácia agresszív útjait vizsgálva természetesen mélyenjáró elemzését adja a többi imperialista hatalmak kül- és bizonyos mértékig belpolitikájának is. Nem marad ki még az Egyesült Államok sem, mely e korban lép aktívan az agresszív imperialista világpolitika útjára.

Jeruzsálimszkij könyve megnyitotta azoknak a diplomáciatörténeti munkáknak a sorát, amelyhez az iniciatívát a Potjomkin szerkesztésében megjelent első nagyszabású szovjet diplomáciatörténeti összefoglalás adta. Remélhetjük így, hogy e munkák alapján rövidesen a legújabb kor részletes diplomáciatörténete fog elkészülni, amely eligazít majd bennünket századunk bonyolult nemzetközi kérdéseinek szövevényeiben és utat mutat napjaink és jövő külpolitikáinknak, a béketábor és a munkásosztály külpolitikájának.

PERÉNYI JÓZSEF

РЕВОЛЮЦИЯ 1905—1907 ГОДОВ В НАЦИОНАЛЬНЫХ РАЙОНАХ РОССИИ

(Az 1905—1907 évi forradalom Oroszország nemzetiségi vidékein)

(Szerk.: A. M. Pankratova és A. L. Sidorova, Goszpolitizdat, 1949. 811 l.)

A szovjet történetírás igen sokat foglalkozott az 1905—1907 évi forradalommal, s bár a nagy összefoglaló munka még hiányzik, mégis elmondhatjuk, hogy tisztán látjuk a problémákat. Lenin és Sztálin zseniális munkái kimerítően megvilágították az orosz polgári-demokratikus forradalom feladatait, mélyrehatóan elemezték menetét és megmutatták azokat az okokat, amelyek a forradalom vereségéhez vezettek. Ugyanakkor levonták a tanulságokat is, s a nyert tapasztalatok alapján fejlesztették tovább azt a stratégiát és taktikát, amely 1917-ben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelméhez vezetett. A szovjet történészek által az utóbbi évtizedekben napvilágra hozott új anyag teljes mértékig alátámasztja Lenin és Sztálin elméleti síkon mozgó megállapításait, s bizonyítja, hogy a Bolsevik Párt azok gyakorlati keresztülvitelével érte el világtörténeti jelentőségű győzelmét.

A szovjet történészek figyelmüket a legújabb időkig a centrumra, a munkásmozgalmak központjaira, Pétervárra és Moszkvára, valamint a legélénkebb parasztmozgalmakat felmutató területekre, azaz orosz terminussal élve a »központi területre« irányították. Homályban maradtak a »perifériák«, Ukrajna, a Kaukázus, Közép-Ázsia és Szibéria munkásainak és parasztjainak mozgalmai. Ezeket igyekszik megvilágítani most az ismertetett munka, amely ebben a minőségben egyedül áll a szovjet történeti irodalomban. Természetesen első kísérletről van szó, az aránylag kiterjedelmű cikkek nem ölelhetik fel az 1905—1907 évi forradalom teljes problematikáját a nemzetiségi vidékeken. Kiindulópontnak tekinthetjük azonban, alapvetésnek, melyet sok részlettanulmány fog követni, hogy azután egy bizonyos idő múltán létrejöjjön az a nagy szintetikus munka, amely az első orosz polgári-demokratikus forradalmat teljes kiterjedésében, az általános törvényszerűségek és a helyi sajátosságok és eltérések szintetikus egységében fogja bemutatni.

A könyv 15 tanulmányt tartalmaz, átfogja Oroszország hatalmas nemzetiségi területeit (Finnország és Moldávia hiányzik). Valamennyi tanulmány egységes tervre épül: kezdi a terület társadalmi-gazdasági viszonyainak elemzésével, majd rátér a forradalom előtti tömegmozgalmak vizsgálatára és végül a forradalom menetének ismertetésére.

Valamennyi tanulmányból kiderül, hogy a forradalom főproblémája a földkérdés, amint azt Lenin megállapította. Részletes statisztikai adatok bizonyítják, hogy a föld hatalmas többsége a földesurak kezén van, a parasztságot mindenütt a »földéhség« kinozza. Fokozza a bajokat a földbirtokok gyors kapitalizálása, amely azonban, helyenként különböző mértékben, erősen beleütöközik a haldokló feudális világ maradványaiba. A falu differenciálódása is gyors ütemben halad, de más a tempó Ukrajnában és más Kazahsztánban.

Ugyanez vonatkozik az ipar kialakulására is. Míg Ukrajnában az orosz tőke és az egyre gyorsabban behatoló idegen imperialista tőke a századeleji gazdasági válság idején egyre inkább monopolformákat vesz fel, addig ez a folyamat Közép-Ázsiában például alig észrevehető, de a tendencia ugyanaz. Ennek megfelelően a proletáriátus kialakulása is fázisos eltolódásokat mutat és ez magyarázza a forradalom intenzitásában mutakozó különbségeket az egyes területeken.

A szakirodalomban néha olyan nézeteket találunk, mintha a forradalom ügye egyedül az orosz proletariátus és parasztság ügye lett volna. Ezt állították a burzsoa írók, akik ebben csak az egykorú burzsoázia nézeteit adták vissza. Ezek voltak ugyanis azok a jelszavak, amelyekkel a nemzetiségi, polgárság saját proletáriátusát és paraszt-

ságát a forradalomtól visszatartani igyekezett. Ezek a próbálkozások egyes helyeken valóban részleges sikereket értek is el (Közép-Ázsiában a pántörök irányzat stb.), de éppen az ismertetett könyvben feldolgozott anyag bizonyítja, hogy általában e kísérletek kudarcra végződtek és nem tudták megbontani az orosz és nemzetiségi proletariátus és parasztság közös harcát a közös ellenség, a cárizmus és a fojtogató feudális jellegű bürokratikus-adminisztratív rendszer ellen. Az azonban igaz, hogy a harc élén az orosz munkásosztály és az orosz parasztszok álltak, amit bizonyít, hogy a vasútak mentén lévő javító-műhelyek (ezek voltak Közép-Ázsiában és Szibériában az orosz munkások kolóniái) mindenütt a forradalmi harc központjai voltak. Mindez azonban csak azt bizonyítja, hogy az egész országra kiterjedő forradalom vezetése a fejlettebb, társadalmi és gazdaságilag fejlettebb orosz nép kezében volt. Számos adat bizonyítja, hogy az orosz és nemorosz kizsákmányolt osztályok igenis együtt harcoltak közös érdekeikért, közös céljaik megvalósításáért. Az igazság éppen az, hogy az 1905—1907 évi forradalomban találták meg talán először egymás kezét a »népek börtönének« kisémmizett lakói és ez a közös harc járult hozzá, hogy egy jó évtized múlva sikeresen tudták együttesen lerázni a valamennyiök vállát nyomó közös igát és kifejleszteni az új, szocialista államban a szovjet népeket annyira jellemző, másutt nem található megértést, barátságot és a közös cél érdekében kifejtett együttműködést.

Egyes tanulmányok részletesen foglalkoznak a nemzetiségi burzsoázia szerepével is, amely nagyjában és egészében az orosz burzsoázia útján haladt. Egyrésztől zsarolta a cárizmust, másrészt azonban félve a forradalomtól, mindent elkövetett a forradalmi mozgalmak leszerelésére.

Minden cikk behatóan foglalkozik a bolsevik párt vezető, irányító szerepével. Valamennyi nemzetiségi terület közül a legjobb munka a Kaukázusban, Grúziában folyt, ahol a munkát Sztálin elvtárs irányította, aki kérielhetetlen harcot folytatott a mensevikiek és más magukat szocialistáknak stb. nevezett kispolgári irányzatok ellen. Ezek munkája végeredményben a forradalom fékezésére, sikerének megghiúsítására irányult. Értékes adatokat találunk az egyes cikkekben Lenin legjobb munkatársainak, Ordzonikidzének, Vorosilovnak, Dzerzsinszkijnek, Kujbisevnek stb. szervező, irányító munkájára is.

Mindezeket összefoglalva, meg kell állapítanunk, hogy a kötet igen értékes kiindulópont. Sikerült az első orosz forradalom általános törvényszerűségét kimutatni Oroszország egész területén, annak ellenére, hogy a helyi speciális viszonyok ezt a munkát eléggé megnehezítették. Hogy a dolog mégis sikerült, annak oka főleg abban keresendő, hogy a szerzők alaposan áttanulmányozták Lenin és Sztálin vonatkozó munkáit és sikeresen alkalmazták a történeti materializmus módszerét.

A cikkek nem egyenlő értékűek, a szovjet kritika kiemelt néhány hibát és tévedést, elsősorban a balti és középázsiai területtal kapcsolatban, de ez nem csökkenti az egész kötet érdemét.

Amikor majd az 1905—1907 évi orosz forradalom magyarországi hatásának megírására kerül a sor, behatóan tanulmányoznunk kell ezt a munkát, mert sok értékes útmutatást nyújt számunkra.

PERÉNYI JÓZSEF

A SZLOVÁK MUNKÁSMOZGALOM TÖRTÉNETE M. GOSIOROVSKÝ MUNKÁIBAN

A szlovák burzsoa történetírás alig foglalkozott a szlovák történet legújabb korszakával. A burzsoa történészek ezt azzal indokolták, hogy nem tartozhat a történetírás érdeklődésébe az a korszak, amelyben már ők is éltek. Ez azonban csak kifogás volt, amely csak az igazság eltakarásául szolgált. A szlovák történet legújabb korszakában jelent meg a szlovák munkásosztály, a szlovák nemzet leghaladóbb osztálya, a burzsoázia és a kizsákmányolás elleni harc legkövetkezetesebb harcosa. Mindez megmagyarázza a burzsoa történészek álláspontját, azt, hogy igyekeztek elhallgatni a munkásosztály történelmi jelentőségét, nehogy annak hősie harca a későbbi korszakban a burzsoázia elleni küzdelem fegyverévé váljék. Még abban a kevés munkában is, amely erről a korszakról szól, a szlovák munkásosztály szerepét, a munkásosztály jelentőségét tudatosan elhallgatták. Jellemző tényként említhetjük meg azt, hogy Rizner hatkötetes bibliográfiájában, amely a legjelentéktelenebb, érdeklődésre igényt sem tartó munkákat is felvesz bibliográfiájába, még csak véletlenül sem tesz említést a szlovák munkásosztály sajtóorgánumairól, röpiratairól, brosuráiról.¹ Már pedig fel sem tételezhető az, hogy egy olyan szorgalmas gyűjtő, mint Rizner, ne ismerte volna a szlovák munkásmozgalom nyomtatott anyagát.

Az új szlovák történetírás, amelyet a marxizmus-leninizmus tanításai vezetnek, felismerte a szlovák történet legújabb korszakával való foglalkozás jelentőségét. Felismerte, milyen hatalmas erő rejlik abban, ha a szlovák nép megismeri a szlovák munkásmozgalom történetét, történetének egyik legszebb haladó hagyományát. A legtöbbet ezen a téren a Szlovák Nemzeti Felkelés Intézete (Ústav Slovenského Národného Povstania) tette. Ez az intézet — amely hasonló a mi Munkásmozgalmi Intézetünkhöz — negyed-évenként megjelenő folyóiratában² az 1944-es szlovák felkelés történetén kívül a szlovák munkásmozgalom történetével is foglalkozott. Ez az intézet gyűjtötte a szlovák munkásmozgalom történetére vonatkozó anyagot, amelynek egy részét feldolgozta, vagy a fontosabbakat kiadta folyóiratában.

Mindez a Szlovák Kommunista Párt iránymutatásának, segítségének volt köszönhető. A párt az, amely a szlovák történészeket is segíti, megjelöli számukra a követendő utat. A Szlovák Kommunista Párt IX. kongresszusa 1950 májusában a szlovák történészek elé a következő feladatot tűzte: »A történettudományunktól azt várjuk, hogy feldolgozza történelmünk legfontosabb korszakait, különösen népünk harcait és küzdelmeit, nemzeti történetünk haladó osztályainak harcait a történelmi materializmus módszereinek az alapján. A Szlovák Nemzeti Felkelés Intézete tevékenységét a munkásmozgalom keletkezése és fejlődése, a szlovák nép fasizmus és náciizmus elleni hősi nemzeti felszabadító harcai tanulmányozására fordítja. Azon a véleményen vagyunk, hogy tudományos dolgozóinknak bátrabban kell meríteniök nemzeti történetünk gazdag forrásaiból, mint azt eddig tették.«³ Hogy a szlovák történetírás a IX. kongresszus óta eltelt időben is egy lépéssel előbbre jutott, azt többek között mutatja a Historický Sborník 1950-es, de főképpen 1951-es száma.

A szlovák történetírás, bár a helyes utat megtalálta, nehézségekkel küzd. Ezek a nehézségek a mi történetírásunkra is jellemzőek. Ilyenek: a káderhiány, továbbá vannak még olyan történészek, akik hiányosan vagy egyáltalán nem sajátították el a marxizmus-leninizmust. Ezek a hiányosságok megmutatkoznak a legújabb korrall

¹ Miloš Gosiorovský: Príspevok k dejinám slovenského robotníckeho hnutia. Bratislava 1951. 7. o.

² Sborník Ústavu Slovenského Národného Povstania. (Sb.ÚSNP).

³ Miloš Gosiorovský: Pred tridsiatym výročím vzniku KSC. Sb.ÚSNP 1950. 3. sz. 132. o.

foglalkozó szlovák történeti munkákban és elsősorban a káderhiány abban, hogy a legújabb kor szlovák története nincs feldolgozva.

A szlovák történészek kemény munkával leküzdik ezeket a nehézségeket. Nagy segítségükre van ebben éppúgy, mint nekünk a Szovjetunió történettudománya, amely elvi és gyakorlati útmutatást ad szlovák elvtársainknak is. De komoly segítséget jelent számukra a cseh marxista történetírás is.

A szlovák munkásmozgalom feldolgozásában a legeredményesebb munkát Miloš Gosiorovský elvtárs végezte. Tanulmányai a Szlovák Nemzeti Felkelés Intézetének, a Csehszlovák Kommunista Párt és a Szlovák Tudományos Akadémia folyóirataiban jelentek meg.⁴ Ezek a tanulmányok foglalkoznak a szlovák munkásmozgalom megindulásával, a Szlovák Szociáldemokrata Párt megalakulásával, a cseh és szlovák munkásmozgalom haladó hagyományaival. Megvizsgálta Gosiorovský elvtárs azt is, hogy a Csehszlovák Köztársaság megalakulásában milyen óriási szerepe volt a cseh és szlovák munkásosztálynak. Egy tanulmánya foglalkozik a Szlovák Tanácsköztársasággal. Végül különös jelentősége van Gosiorovský elvtárs a Kommunista Párt megalapításával foglalkozó tanulmányának. Ezeket a kisebb tanulmányokat lényegesen kibővítve, újabb kutatásokkal kiegészítve a múlt év decemberében külön kötetben adta ki a Szlovák Nemzeti Felkelés Intézet.⁵ Ezzel megszületett a szlovák munkásmozgalom történetével foglalkozó első összefüggő munka. A munka főadata, amint azt Gosiorovský elvtárs a bevezetésben mondja, hogy megmutassa a szlovák dolgozóknak azt — amit a burzsoá történetírás tudatosan elhallgatott, a Kommunista Párt megalakulását és jelentőségét a szlovák nemzet számára. Ehhez szorosan kapcsolódik a párt előtörténete, a szlovák munkásmozgalom fejlődése az Osztrák-Magyar Monarchiában. Különös súlyt helyez a munka a Csehszlovák Köztársaság megalakulásának körülményeire. Lelolepi a szlovák burzsoázia árulását és bebizonyítja azt, amit a burzsoa történetírás elhallgatott, hogy a Csehszlovák Köztársaság megalapításában a proletariátusnak van döntő szerepe, éppen az 1917-es Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására megindult mozgalmainak. Gosiorovský elvtárs munkája rendkívül világosan, népszerűen, de mégis tudományos bizonyító anyaggal, forráskutatások alapján mutatja meg a szlovák munkásmozgalom történetének nevezetesebb állomásait. Munkájában a századforduló szlovák történetének főbb kérdéseit helyesen veti fel és a részletes, nagyobb kutatásokhoz — köztük a mi egyetemi tankönyv munkáinkhoz is — segítséget, iránymutatást ad. Hogy csak egy kérdést említsek, a szlovák burzsoa pártok osztálybázisának elemzésében, a szlovák burzsoázia jellegének és összetételének kérdésében ad útmutatást. Gosiorovský elvtárs munkájában felhasználja a marxista-leninista klasszikusok, elsősorban Sztálin elvtárs útmutatásait a nemzeti kérdésre vonatkozóan. Ezeket az útmutatásokat Gosiorovský elvtárs jól alkalmazza a szlovák viszonyokra. A szlovák burzsoáziának a szlovák nemzetet eláruló politikája mellett a szlovák szociáldemokrácia opportunizmusát és árulását is bírálja. Gosiorovský elvtárs következetesen szembeszáll azokkal a rágalomokkal és hamisításokkal, amelyeket a cseh és szlovák burzsoa történetírás a Magyar Tanácsköztársasággal szemben évtizedeken keresztül hangoztatott. Helyesen értékelve a Magyar Tanácsköztársaság jelentőségét, Gosiorovský elvtárs könyve hozzájárul a szlovák és a magyar nép, a Csehszlovák és Magyar Népköztársaságok barátságának elmélyítéséhez.⁶

⁴ Československé tradice v dejinách slovenského robotníckeho hnutia. Sb. ÚSNP 1950. 1. sz. 15—33. o.; Slovenský proletariát pri vzniku Československej republiky. Sb. ÚSNP. 1949. 3. sz. 213—233. o.; O sovietoch na Slovensku 1919. Nová Mysl 1949. 3. sz. 276—285. o. Ez a cikk magyar fordításban is megjelent a Társadalmi Szemle 1950. 7—8. számában 633—640. o.; Vznik Kommunistickéj Strany na Slovensku. Historický Sborník VIII. 1950. 15—27. o.

⁵ Príspevok k dejinám slovenského robotníckeho hnutia. Bratislava 1951.

⁶ Gosiorovský elvtárs munkássága mellett a Szlovák Nemzeti Felkelés Intézeté folyóiratainak munkatársai is folytattak a szlovák munkásmozgalomra vonatkozó kutatásokat. Ezek a cikkek az első Csehszlovák Köztársaság megalakítása után következő forradalmi megmozdulásokkal, a Csehszlovák Kommunista Párt megalakulásával és a Csehszlovák Szociáldemokrata Párt áruló, a cseh és szlovák burzsoáziát kiszolgáló politikájával foglalkoznak.

Miroslav Kropilák. Krompachy v dejinách robotníckeho hnutia (K tridsiatému výročiu krompaškých udalostí) Šb. ÚSNP. 1950. 3. sz. 150—172. o.; František Oktavec: 13. december 1920. Šb. ÚSNP. 1950. 3. sz. 134—150. o. Megjelent még a Slovensko XV. 10. számában is; M. Kropilák: Pamätný rok 1921. Šb. ÚSNP. 1950. 4. sz. 200—210. o. Megjelent még a Slovensko XVI. 1. számában; Fr. Oktavec: Lubochnianský sjazd. Šb. ÚSNP. 1950. 4. sz. 230—237. o.

Az alábbiakban Gosiorovský elvtárs könyve alapján a szlovák munkásmozgalom főbb eseményeit és kérdéseit ismertetjük.

A szlovák munkásmozgalom kezdetei a kiegyezést közvetlen követő időbe nyúlnak vissza. Budapesten főképpen az építkezéseknél sok szlovák munkás dolgozott. Ezek a munkások a szlovák munkásmozgalom első úttörői, akik azonban külön csoportot nem alkottak. A szlovák munkások közül sokan résztvettek az Általános Munkássegyletben, majd a Szociáldemokrata Pártban, amely nemzetiségi különbség nélkül a magyarországi munkások szervezete volt. A szlovák munkásmozgalom kifejlődését akadályozta többek között az, hogy a szociális elnyomás mellett a nemzeti elnyomás súlya is ránehezedett a munkásosztályra. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy nem volt hosszú évtizedekig szlovák nyelvű munkáslap, nem voltak szlovák nyelvű brosúrák, egyszóval a szlovák munkásosztály anyanyelvén nem ismerkedhetett meg a marxizmus tanításaival.

A szlovák munkásosztály az ipar fejlődésével növekedett. Az imperializmus korszakában Magyarország északi részén, Szlovákiában néhány nagyüzem jött létre. A szlovák proletáriátus részvétele a munkásmozgalomban elsősorban Budapesten bontakozott ki, ahol 1897-ben 40 000 szlovák munkás dolgozott. A 90-es években a szlovák munkásmozgalom egyre jobban kifejlődött, ami a szlovák burzsoáziát arra készítette, hogy feladja a passzivitás politikáját, amelyet a Matica Slovenská és a három szlovák gimnázium bezáratása után (1875) követett, nehogy a munkásosztály vegye kezébe a szlovák nemzet irányítását. Az erősödő szlovák burzsoázia mindent elkövetett, hogy a szlovák népet, elsősorban a parasztságot a maga oldalára állítsa, a nemzeti elnyomást igyekezett kihasználni arra, hogy magát a szlovák nép érdekei egyedüli képviselőjének tüntesse fel.

A szlovák munkásosztály azonban arra törekedett, hogy saját zászlaja, a burzsoáziától független lapja, szervezete legyen. 1897 májusában jelentek meg az első szlovák munkás lapok: a Nová doba és a Zora. Ezek az első lapok, bár rövid ideig állottak fenn, komoly mértékben segítették a szlovák munkásosztályt napi harcaiban. A szlovák burzsoázia azonban arra törekedett, hogy megakadályozza a szlovák munkásmozgalom kibontakozását. A szlovák munkásmozgalmat nemzetietlen, a szlovák nemzet érdekeit eláruló mozgalomnak állította be. Ezzel kapcsolatban így ír František Tupý, a korszak mozgalmainak egyik vezető alakja: »Ami a nemzeti kérdést illeti, abban a mi programunk nagyon is világos, mi nem ismerünk és nem is teszünk semmiféle különbséget a nemzetek közt, tehát nem hisszük azt, hogy egyik nemzet elnyomja a másikat és ezért mi százszorosan jobb hazafiak vagyunk, mint azok, akik nemzetietlenséggel vádolnak bennünket...«⁷

A szlovák történelem a későbbi évek folyamán számtalan példával igazolja František Tupýnak ezeket a sorait. A szlovák burzsoázia bármennyire is hangoztatta, hogy a szlovák nemzeti érdekek képviselője, a gyakorlatban a szlovák nemzet árulója lett.

Az 1900-as évek a szlovák munkásmozgalom újabb erősödését hozták. 1904 október elsején indult Bratislavában a Slovenské robotnícke noviny. Ekörül a lap körül keletkeztek a magyarországi Szociáldemokrata Párt első szlovák szervezetei. Az 1905-ös forradalom a szlovák munkásmozgalomnak is óriási lendületet adott. A szlovák munkások 1905 febr. 12-i budapesti nagygyűlésén, ahol a szlovák munkások képviselői is felszólaltak, kifejezték rokonszenvüket az orosz munkásosztály, az orosz nép harca iránt. Az orosz forradalom hatását mutatja, hogy a Szlovákiában 1905—1910 között lezajló 192 sztrájk közül 138 sztrájk 1905—1907 között, tehát az orosz forradalom időszaka alatt folyt le.

Ebben az időben az orosz forradalom hatása alatt ült össze 1905 jún. 11 és 12-én a szlovák szociáldemokraták első kongresszusa. Ezen a kongresszuson azonban megmutatkozott a szlovák munkásmozgalom ideológiai felkészületlensége, megmutatkozott az, hogy a munkásmozgalom vezetői elmaradtak a szlovák munkásosztály forradalmi mozgalma mögött. A kongresszus komoly hibája volt, hogy az osztrák és cseh szociáldemokratáknak a nemzeti kérdésben elfoglalt helytelen álláspontja hatására kimondta az önálló Szlovák Szociáldemokrata Párt megalakulását. Ezzel elvetette a munkásosztály internacionalista szervezeti formáját és a munkásosztály szervezeteibe is belevitte a nemzetek szerinti széttagolást, ami a munkásmozgalom számára súlyos veszedelmekkel járt. A Szlovák Szociáldemokrata Párt kongresszusa elfogadta a Magyar Szociáldemokrata Párt programját, amely opportunistá program volt.

A Szlovák Szociáldemokrata Párt II. kongresszusa 1906 március 16-án kimondta az egyesülést a Magyar Szociáldemokrata Párttal. Ez az egyesülés sem felelt meg azonban annak az internacionalista szervezeti formának, amelynek alapjait Sztálin elvtárs adta

⁷Gosiorovský i. m. 20. o.

meg 1903-ban írt cikkében.⁸ A Magyar Szociáldemokrata Párt helytelen nemzetiségi politikája következtében a szlovák munkásmozgalom a szlovák burzsoázia felé tolódott el. Ebben az időszakban léptek fel a politikai életben a szlovák burzsoa demokraták, az úgynevezett hlaszisták, akik demokratikus jelszavakat hangoztattak. E burzsoa csoport befolyása alá került a szlovák munkásmozgalom az első világháború előtt. Mindez azt mutatja, hogy a munkásmozgalom, bár a századfordulón fejlődésnek indult, még sem érte el azt a fokot, vezetőinek ideológiai felkészületlensége és opportunizmusa miatt, hogy visszautasítható volna a burzsoa demokratáknak a munkásosztály befolyásolására irányuló törekvéseit.

A szlovák burzsoázia bár évtizedeken keresztül kemény harcot folytatott gazdasági és politikai érvényesüléséért a magyar uralkodó osztályokkal, mégis azokkal megegyezésre törekedett, elsősorban a munkásmozgalom fenyegető kibontakozásának hatására. Milán Hodža ilyen irányú próbálkozásait és lapjának kormánytámogatását elfogadó Ferdinánd Jurigát a munkásosztály élesen elítélte. A szlovák burzsoázia rálépett a szlovák nemzet elárulásának útjára. Mindezt a világháború alatt és a megalakult Csehszlovák Köztársaságban sorozatos árulással tetőzte be.

A szlovák szociáldemokraták 1914 ápr. 12—13-án Bratislavában tartott IV. kongresszusán élesen megbírálták a szlovák burzsoáziának »szlovák nemzeti« politikáját, amely kiszolgáltatta a szlovák népet a magyar uralkodó osztálynak. A kongresszus keményen elítélte a szlovák burzsoáziának »Tisza István gróffal való paktálását«. A kongresszusnak ez a kritikája a burzsoa pártok felé helyes volt és mutatta a szlovák munkásosztály fokozódó öntudatosodását és a tömegek elégedetlenségét a szlovák burzsoa pártok politikájával szemben.

A szlovák burzsoázia a háború kitörésekor féltetővé sérelmeit és követeléseit, szívvel-lélekkel a magyar uralkodó osztályok mellé állt. A szlovák burzsoa pártok a háború alatt semmiféle tevékenységet sem folytattak az Osztrák-Magyar Monarchia ellen. A szlovák szociáldemokraták sem foglaltak el helyes álláspontot a háborúval kapcsolatban. Hiányzott az a harcoss forradalmi párt, mint amilyen a Bolsevik Párt volt Oroszországban, amely az imperialista háború ellen mozgósította volna a tömegeket. A szlovák szociáldemokraták álláspontja határozatlan volt. Nem szálltak szembe az imperialista háborúval, de nem támogatták az Osztrák-Magyar Monarchiát sem.

A Nagy Októberi Szocialista Forradalom a szlovák munkásosztály számára is megmutatta a helyes utat. Sztrájkok, tüntetések sorozata indult meg a vasutasok és az üzemi munkások között. Az egyedüli átütőerőt Szlovákiában a munkásosztály képviselte. A szlovák burzsoa pártok passzív szemlélői voltak az eseményeknek. A szlovák munkásosztály ilyen körülmények között készült 1918 májusának megünneplésére. A Robotnícke noviny az előkészület kapcsán írt cikke azt mutatja, hogy a szlovák munkásosztály haladó nemzeti hagyományát és a proletárnemzetköziséget össze tudta kapcsolni. 1918 nemcsak az első évfordulója a legnagyobb szláv nép hatalmas forradalmának, hanem a 70 éves évfordulója az 1848-as forradalmi esztendőnek és 70 éves évfordulója a Kommunista Kiáltványnak.¹⁰

Egyedül Liptovský Sv. Mikuláson sikerült kierősokolni a munkásosztálynak a május elsejei ünnepéi engedélyezését. A Liptovský Sv. Mikulási május elsejei munkásgyűlésnek, bár egy polgári demokrata szónoka volt, jelentős követelése voltak, ami mutatja azt, hogy az Októberi Forradalom nyomán forradalmasodó szlovák tömegek, elsősorban a munkásosztály érvényesítette hatását. Ezek között a követelések között szerepelt a békekötés, az önrendelkezési jog, az általános, egyenlő és titkos választójog, a sajtó- és szólásszabadság, a nyolcórás munkaidő. A követeléseken látható a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása, elsősorban a béke és a nemzetek önrendelkezési jogának a kérdésében.

Csak a munkásosztály megmozdulása után szánta rá magát a szlovák burzsoázia, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia ellen megindult mozgalomban részt vegyen, illetőleg a munkásosztály hatalmas megmozdulásait kihasználja a maga érdekében. Erre lehetőséget adott a szlovák munkásmozgalom vezetőinek opportunizmusa. A burzsoáziának ezért sikerült a megalakuló Szlovák Nemzeti Tanácsban a vezetőszerpet megszereznie.

⁸ Sztálin: Hogyan fogja fel a szociáldemokrácia a nemzeti kérdést. Sztálin, Művei, I. kötet, 33—58. o.

⁹ U. o. 61. o.

¹⁰ U. o. 75. o.

A munkásmozgalom továbbra is növekedett, erősödött a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására. Munkástanácsok alakultak Szlovákiában, melyek a háború ellen foglaltak állást. A mozgalom átterjedt a falura is, ahol a frontról hazatért katonák vezették a paraszt-ág mozgalmait. A szlovák munkásosztály és parasztság forradalmi mozgalmaiban nagy szerepet játszottak az Oroszországból hazatért szlovák hadifoglyok.

A szlovák munkásosztály, a szlovák nép követelését fejezte ki az oroszországi Csehszlovák Kommunista Párt, amely 1918 májusában tartott kongresszusán a következő határozatot hozta: »Követeljük a Csehszlovák nemzet teljes felszabadítását és egyesülését, a nemzetek önrendelkezési jogának megvalósítása alapján. Ennek eszköze a nemzetközi szocialista forradalom, célja csehszlovák szocialista köztársaság legyen.«¹¹ A szlovák és a cseh munkásosztály felismerte a cseh és szlovák nép közös hazája meg-alapításának helyességét, amelyet csak a reakciós Osztrák-Magyar Monarchia szétzúzásával valósíthattak meg. A szlovák proletariátus az 1917 december 15-i lipetovský sv. mikuláš-i nagy népgyűlésen a szocializmus alapjain álló Csehszlovák Köztársaság mellett szállt síkra. A Csehszlovák Köztársaságot a cseh és szlovák munkásosztálynak a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatásaként kibontakozó mozgalma hozta létre.

Az első Csehszlovák Köztársaság polgári demokratikus forradalom eredményeként alakult meg, amelyben — mint látjuk — a forradalmi erőt a munkásosztály képviselte. A burzsoáziának azonban sikerült a vezetést megkaparintania s így a Csehszlovák Köztársaság első éveinek forradalmi munkás megmozdulásai ellenére a polgári demokratikus forradalom nem nöhetett át szocialista forradalommá. Hogy a polgárságnak sikerült a burzsoa demokratikus forradalomban a vezetést magához ragadnia, az a cseh és szlovák szociáldemokrata vezetők árulásának volt a következménye. Hiányzott Csehszlovákiában az a forradalmi párt, amely Lenin szerint egyik feltétele annak, hogy a munkásosztály a polgári demokratikus forradalom vezetője legyen. A szlovák munkásosztály elégedetlen volt áruló vezetőinek politikájával és ez ellen sorozatos megmozdulásokban tiltakozott. Így jött létre 1920-ban a szocialista baloldal. A jobb- és baloldal közötti szakadékok mélyítette a III. Internacionálé megalakulása, mely a forradalmi út kérdését vetette fel. A szociáldemokrata párt baloldala a forradalmi utat helyesnek tartotta. Tovább élte ezt az ellentétet a Magyar Tanácsköztársaság léte ellen irányuló csehszlovák intervenció, amelyet a jobboldali szociáldemokraták támogattak.

1919 június 6-án a Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadserege, amelyben cseh és szlovák munkások is harcoltak, az intervenció csapatokat visszaverve, elérték Košicét és Prešovon 1919 június 16-án a szlovák proletariátus kikiáltotta a szlovák proletár-diktatúrát. Az erről szóló proklamáció többek között a következőket mondja: »Az új Szlovák Tanácsköztársaság természetes szövetségesének tekintik győzelmes testvéreit, az Orosz és Magyar Tanácsköztársaságot, és az egész nemzetközi proletariátus védelme alá helyezi magát, az egységes és szolidáris munkás Internacionálé védelme alá. Első üdvözlete a cseh proletár testvéreknek szól, akik még az imperializmus elnyomása alatt élnek.«¹²

A Szlovák Tanácsköztársaság fennállásának rövid időszaka alatt sok fontos intézkedést hozott. Államosította a gyárakat, bankokat. Kiszélesítette a politikai jogokat, minden dolgozó, először a szlovák történelemben, választójogot kapott. A Szlovák Tanácsköztársaság, bár rövid ideig állt fenn, mégis megmutatta a szlovák proletariátus harcosszántását politikai, gazdasági szabadságának kivívásáért. A szlovák munkásosztály későbbi harcainak során erőt merített történetének e haladó hagyományaiából.

A tanácsköztársaság alatti szlovák-magyar viszony népeink összefogásának is haladó hagyománya. Ennek az időszaknak harcosszantása világosan megmutatja azt, hogy a szlovák és magyar nép közötti ellentétet a magyar és szlovák burzsoázia szította, hogy könnyebben kizsákmányolhassa a magyar és a szlovák dolgozó népet. Amikor a munkásosztály megszerezte a hatalmat, véget vetett a nemzeti elnyomásnak és a népek új típusú, igazi barátságának nyitotta meg útját. A szlovák-magyar viszonyoknak ez a proletárm nemzetköziségen alapuló új útja többek között a Csehszlovák Kommunista Pártban folytatódott az első Csehszlovák Köztársaság alatt. A Kommunista Pártban egyesülve csehek, szlovákok, magyarok, németek közösen harcoltak a cseh, szlovák, magyar és német burzsoázia ellen. Ezt az összefogást szocializmust építő országaink mai együttműködése tetőzi be, amikor a Szovjetunió oldalán, a nagy békétáborban együtt küzdünk közös ellenségeink, az angol-amerikai imperialisták ellen.

¹¹ U. o., 87. o.

¹² U. o. 103. o. és Társadalmi Szemle idézett száma 637. oldalán.

A Magyar és Szlovák Tanácsköztársaságok leverése után a szociáldemokrata jobboldal árulása egyre nyilvánvalóbbá vált. Az 1920-as áprilisi választásokon Szlovákiában a legtöbb szavazatot a Szociáldemokrata Párt kapta, amelynek jobboldala a választásokon demagóg jelszavakkal (kulcsiparok államosítása, földbirtokreform stb.) lépett fel. A tömegek, amikor a választások után látták, hogy az ígéretekől nem lesz semmi, mindinkább a már szervezkedő baloldal köré tömörültek. A szociáldemokrata szervezetek jó része a III. Internacionálé mellé állt. Így az 1920 szept. 5-i Ifjún munkás Kongresszus, amelyen Viliam Široký elvtárs is résztvett, kimondta a szlovák Ifjún munkás Szövetség megalakulását és csatlakozott a Kommunista Internacionáléhoz. Ilyen előzmények után a szlovák szociáldemokrata szervezetek 1920 szept. 19-i kongresszusán (e kongresszust a jobboldal el akarta halasztani várható veresége miatt) a delegátusok többsége, 128 delegátus közül 117 a Kommunista Internacionálé mellé állt. Iván Déernernek, a burzsoázia ügynökének vezetésével a szociáldemokrata jobboldal 11 delegátusa külön kongresszust tartott. Így a szlovákiai szociáldemokrata szervezetekben megtörtént a pártszakadás. Ezekben a harcokban folytatódott a Csehszlovák Köztársaság területén a szlovák és magyar munkások proletárnemzetköziségén alapuló harcok együttműködése. A szociáldemokrata baloldal keretében szlovákok, magyarok, németek együtt küzdöttek az áruló szociáldemokraták ellen.

A pártszakadás országos viszonylatban szeptember 29-én következett be Prágában, a jobboldali szociáldemokraták aljas provokációja és árulása következtében.

Közben a burzsoázia mindent megtett a munkásosztály mozgalmanak a letörésére. Bevezette a cenzurát, üldözte a munkásosztály forradalmi vezetőit. 1920 december 9-én csendőrök szállták meg és adták át a prágai »Népházat« (Lidový dům) — amelyben a szociáldemokrata baloldal központja és a párt-sajtónak, a »Rude Právo«-nak nyomdája volt — a szociáldemokrata jobboldalnak. A szociáldemokrata baloldal a kormányznak erre a lépésére általános sztrájkjal felelt. A Csehszlovák Köztársaságban kb. egymillió munkás sztrájkolt. Nagy sztrájkok voltak Szlovákiában is. A szlovák munkásosztály most is megmutatta forradalmi erejét. Vrútky-n a sztrájkolók elfoglalták a postát és a vasútállomást. Gelnicán pedig megszállták a járási hivatalt, kiszabadították a fogházból a politikai foglyokat, lefegyverezték a csendőröket. A munkásmozgalomnak ezt a hatalmas fellángolását, amely a forradalmi fellendülésben a munkásosztály utolsó kísérlete volt, hogy a fejlődést a szocializmus irányába terelje, a burzsoázia erőszakos szervei leverték. Az 1920-as decemberi sztrájkok vereségeinek főoka az volt, hogy a szociáldemokrata baloldal nem állott a munkásmozgalom élén, nem vezette a munkásosztály hatalmas megmozdulásait, nem látta a forradalmi párt megalapításának szükségességét. A vereség másik oka, hogy a szociáldemokrata baloldal sem értette meg a parasztkérdés jelentőségét. Mindez még a II. Internacionálé szociáldemokrata frakciónak volt az öröksége.

A szlovák munkásosztály a vereségből azt a tanulságot vonta le, hogy meg kell alakítani az új típusú, forradalmi munkáspártot. Így került sor 1921 jan. 16—17-én a szlovák marxista baloldal luchoňiai kongresszusára. Bár a kongresszust erőszakkal feloszlatta a hatóság, mégis az folytatta tanácskozását Ružomberokban, és magáévá tette a Kommunista Internacionálé 21 pontját. A kongresszus által elfogadott határozati javaslat így kezdődik: »Szlovákia és Kárpátukrajna proletariátusának 1921 január 16-án tartott kongresszusa teljesen egyetért a III. Internacionálé alapelveivel, és Szlovákia és Kárpátukrajna szervezett proletariátusának nevében kinyilatkoztatja, hogy legfontosabb kivánásának és kötelességének tartja, hogy az egész világ proletariátusának oldalára álljon, azoknak az oldalára, akik a III. Internacionáléba tömörültek.«¹³

Az 1921 május 14—16-i kongresszus kimondta a Csehszlovák Kommunista Párt megalakulását. Így jött létre a cseh és szlovák munkásosztály egységes pártja, az a párt, amely a cseh és szlovák nemzetet kiszabadította az elnyomás bilincseiből és a szocializmus széles útjára vezette. Az 1921-ben megalakult Kommunista Párt nem volt még marxista-leninista, új típusú párt, mint a mai. Hosszú, kemény harcokat kellett folytatnia a burzsoázia pártba furakodott ügynöksége ellen, míg létre nem jött a Bolsevik Párthoz hasonló harcoss, forradalmi párt: a Csehszlovák Kommunista Párt (CsKP). Ennek a pártnak a kikovácsolásában Sztálin elvtárs mellett, nagy érdemeket szerzett Klement Gottwald elvtárs a Csehszlovák Kommunista Párt elnöke.¹⁴ A burzsoázia pártba furakodott

¹³ U, o. 139. o.

¹⁴ Sztálin elvtárs a CsKP új típusú párttá alakításában igen nagy segítséget nyújtott a csehszlovák elvtársaknak. V. ö. ezzel kapcsolatban *Sztálin*: A Csehszlovák Kommunista Pártról. Beszéd a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottságának Csehszlovák bizottságában. 1925 márc. 30. Sztálin művei, VII. k., 61—71. o.

ellenségei napjainkban sem hagyták abba a pártban folytatott ellenséges tevékenységet. Ezt Slánský, Sling, Švermová, Clementis, Novomeský bandájának leleplezése mutatja. A CsKP Klement Gottwald elvtárs vezetésével keményen lesújtott ezekre az ügynökökre és ezzel tovább erősítette a párt egységét, forradalmi erejét.

Gosiorovský elvtárs munkája — mint láttuk — végigkíséri a szlovák munkásmozgalom történetét a CsKP megalakításáig. A szlovák munkásmozgalom a századfordulótól nagy fejlődésen ment keresztül, amelynek során nagy forradalmi erőről tett tanúságot. A szlovák munkásmozgalom vezetői azonban a szociáldemokrata baloldallal kialakulásáig az opportunizmus álláspontján állottak, akik nem erősítették, hanem gyengítették a munkásmozgalom forradalmi erejét. Az elmondottakból azt is láthatjuk, hogy a szlovák munkásmozgalom viszonylag fejletlen volt, a nemzeti elnyomás is nagy akadályokat gördített fejlődése elé. Mindez azonban nem mentheti a szlovák munkásmozgalom opportunista vezetőinek felelősségét. Láthattuk azt is, hogy a Szociáldemokrata Párt baloldala is több hibát követett el és az újonnan megalakult pártnak is hosszú utat kellett megtennie a belső ellenség ellen folytatott harcban, míg új típusú, marxista-leninista párttá fejlődött, olyan párttá, amely sikeresen vezeti a Csehszlovák Népköztársaságot a szocializmus felé.

Gosiorovský elvtárs a szlovák munkásmozgalom története területén úttörő munkát végzett. Tanulmányaiban helyesen alkalmazza a marxizmus-leninizmus módszerét. Véleményünk szerint azonban — a munkásságát döntően jellemző pozitívumok mellett — munkáiban néhány hiányosság is található. Ilyen hiányosságnak tartjuk, hogy az orosz polgári demokratikus és szocialista forradalmak (1905—1907; 1917) hatását a szlovák munkásmozgalomra nagyrészt az opportunista munkássajtó alapján mutatja meg. Ez a munkássajtó azonban csak szóban állt a forradalom oldalán, csak a munkás tömegek voltak azok, amelyek szívvel-lélekkel együttéreztek az orosz forradalmakkal. Ezért a munkássajtó anyaga mellett szélesebbkörű dokumentációra van szükség, mint amit Gosiorovský elvtárs munkájában nyújt.¹⁵

Gosiorovský elvtárs nagyon helyesen bírálja a szlovák szociáldemokraták opportunizmusát. Felveti azonban azt, hogy a szlovák munkásmozgalom vezetői nem ismerték Lenin és Sztálin munkáit.¹⁶ Ez tény, sőt az is, hogy a cseh, magyar és osztrák szociáldemokraták opportunizmusa is hatott a fejletlenebb szlovák munkásmozgalomra. Hiányzik azonban Gosiorovský elvtárs ilyen fejtegetései mellől annak félreérthetetlen kihangsúlyozása, hogy ez nem csökkenti sem a szociáldemokrata vezetők, sem a marxista baloldal felelősségét.

Gosiorovský elvtárs könyvében a szlovák munkásmozgalom eseményeit, történetét írja meg. Felveti ugyan a fontosabb elvi kérdéseket, de nem tárgyalja le azokat alaposan. Ebből fakad — véleményünk szerint — az a hiba, amelyet Gosiorovský elvtárs a Szlovák Tanácsköztársaság kapcsán vet fel. Eszerint helytelen volt, hogy a Szlovák Tanácsköztársaság nem vette tekintetbe a Csehszlovák Köztársaság létét, nem foglalt el helyes álláspontot a csehek és szlovákok viszonyának kérdésében.¹⁷ Nem lehet vitás előttünk egy pillanatra sem, hogy a csehek és szlovákok számára az állami életnek az egyedüli természetes és lehetséges alapja a Csehszlovák Köztársaság. De tekintetbe véve a lenini-sztálini önrendelkezési jog elvét, amely szerint az önrendelkezés felvetését az adott történelmi viszonyok, a munkásosztály érdekei szabják meg — az akkori történelmi viszonyok között helyesen cselekedett a Szlovák Tanácsköztársaság, hogy nem csatlakozott a burzsoa demokrata Csehszlovák Köztársasághoz.

Komoly jelentősége van Gosiorovský elvtárs egy másik munkájának, amely a szlovák munkásmozgalom csehszlovák hagyományait dolgozza fel.¹⁸ Ez a munka ezért fontos, mert tudatosítja a szlovák dolgozó népben a cseh és szlovák kapcsolatok haladó multját, melynek betetőzése és mai megvalósítója a Csehszlovák Népköztársaság. Gosiorovský elvtárs ebben a tanulmányában bemutatja azt a nagy segítséget, amelyet a cseh munkásosztály adott a szlovák dolgozó népnek. A szlovák munkásmozgalom megindulásától kezdve (pl. a már idézett František Tupý is cseh munkás volt) egészen napjainkig szakadatlan segítséget nyújtott a cseh munkásosztály a szlovák munkásosztálynak és az egész szlovák népnek. Klement Gottwald elvtárs hosszú éveken

¹⁵ Gosiorovský i. m. 29—32. o.; 73—75. o.

¹⁶ U. o. 62. o.; 89. o.

¹⁷ U. o. 106. o.

¹⁸ Československé tradície v dejinách slovenského robotníckeho hnutia. Sb. ÚSNP. 1950. 1. sz. 15—33. o.

keresztül dolgozott a szlovák munkásmozgalomban, munkájának eredményeképpen a szlovákiai kommunista szervezetek megerősödtek. A cseh burzsoázia gyarmatosító politikájával szemben a Csehszlovák Kommunista Párt a sztálini nemzetiségi politikát követte, amikor az 1937-es baňská-bystricai pártkonferencián elfogadta Szlovákia gazdasági, szociális és kulturális felemelkedésének tervét. A hitlerellenes antifasiszta ellenállás idején csehek és szlovákok a Kommunista Párt vezetésével vállvetve harcoltak az új Csehszlovák Köztársaságért.

Az új népi demokratikus Csehszlovák Köztársaság döntő feladatának tartja Szlovákia iparosítását. Viliam Široký elvtárs a CsKP IX. kongresszusán 1949 máj. 17-én mondotta: »Nincsen már messze az az idő, amikor a virágzó, iparosodott Szlovákia a Csehszlovák Köztársaságban örömteli valósággá lesz és az új gyárak állandó hirdetői lesznek a csehszlovák munkásosztály teremtő erejének és szövetségének.«¹⁹

Az 1951-es év tervteljesítésének eredményei igazolják Široký elvtárs szavait: »az iparosított Szlovákia a Csehszlovák Köztársaságban« a cseh és szlovák munkásosztály szövetségének eredményeképpen valósággá vált.

Befejezésül megállapíthatjuk, hogy Gosiorovský elvtárs munkáit a magyar történészek örömmel üdvözlik. Örömmel üdvözlük azért, mert Gosiorovský elvtárs munkáiból sokat tanulhatnak. A magyar történészek Gosiorovský elvtárs munkáiban a marxista-leninista történetírás megjelenését látják, annak az új történetírásnak a jelentkezősét, amely gyökeresen szakított a burzsoa történetírás szemléletével, amely a szlovák és magyar nép új megváltozott viszonyát tükrözi.

ARATÓ ENDRÉ

¹⁹ U. o. 33. o.

R. H. HILTON and H. FAGAN :

THE ENGLISH RISING OF 1381.

(Az 1381-es angliai felkelés, Londoni, Lawrence and Wishard, 1950. 204 l.)

R. H. Hilton a Voproszji Isztorii 1951. 9. számába írt cikkében beszámol az angol marxista történészek munkaközösségének működéséről; értékeli az elért eredményeket és rámutat a hiányosságokra és nehézségekre. Az angol marxista történészek munkájának megjavításában nagy szerepet játszik a szovjet történészek segítsége és a tudósok marxista képzettségének emelése. A marxista klasszikusok és a szovjet történészek munkáinak alapos tanulmányozása teszi lehetővé az angol kommunista történészek számára, hogy hazájuk igazi történetét megírják. Az angol marxista történészek nagy és áldozatos munkát végeztek a legutóbbi években az angol történelem marxista szemléletű megírása terén. A munkaközösség tagjai főleg az újkorral foglalkoznak, de nem hanyagolják el a középkori történelmet sem. Így H. Fagan már 1938-ban megírta népszerű formában az 1381-es angol parasztfelkelés, az ú. n. Wat Tyler-felkelés történetét. E könyvet a munkaközösség tagjai alaposan megvitatták, s Hilton egyes fejezetekkel ki is bővítette. Így új könyv született: Hilton és Fagan közös munkája.

A mű témaválasztása világosan bizonyítja, hogy a szerzők Sztálin elvtárs útmutatását követték, aki a történészek elé azt a feladatot állította, hogy elsősorban a termelők történetével foglalkozzanak; a középkor paraszttözealmairól pedig kifejti: »Számunkra mindig érdekes volt tanulmányozni a parasztság első ilyen felkelési kísérleteinek történetét. (Sztálin, Művei 13. k. Budapest, Szikra, 1951. 118. o.,) Sztálin elvtárs e kijelentése világosan mutatja a feudalizmus történetíróinak főfeladatát. Hilton és Fagan megértette ezt, amikor az angol feudalizmus korának legkimagaslóbb parasztfelkelését választotta műve tárgyául.

De a szerzők nemcsak a témaválasztásban követték klasszikusaink útmutatását hanem a feldolgozásban is világosan megmutatkozik Marx, Engels, Lenin és Sztálin műveinek alapos ismerete. Különösen Marxnak az angol történelemre vonatkozó megállapításait és Leninnek: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban c. művét forgatták nagy haszonnal.

Marx, Engels, Lenin és Sztálin munkái útmutatása mellett nagy segítséget jelentett számukra Vinogradovnak az angol manorral (urasági birtok) és az angol jobbágy-sággal, továbbá Koszminszkijnek a XIII. századi jobbágy-szolgáltatásokkal foglalkozó munkája. De felhasználták, természetesen igen erős és éber kritikával, az angol polgári szerzőket is.

A mű első fejezeteit, amelyek a XIV. századi angol gazdaság és társadalom rajzát adják, R. H. Hilton írta. A szerzőnek igen nehéz feladata volt. Népszerű munkát írt olyan közönség számára, melynek nagyrésze a marxista klasszikusokat s a marxizmus megállapításait és terminusait csak kevéssé, vagy meghamisítva ismeri. Így tehát nemcsak a XIV. századi angol társadalom rajzát kellett adnia, hanem röviden fel kellett vázolnia a feudalizmus lényegét, rámutatva ezzel kapcsolatban a burzsoa történetírás tévedésére és ferdítéseire. R. H. Hilton az első fejezetben valóban kitűnően ábrázolja a feudalizmus lényeges vonásait s a XIV. századi angol gazdaságot és társadalmat. Nemcsak elvi megállapításokat tesz, hanem igen sok konkrétumot is ad a birtokmegosztásról, az egyházi nagybirtok nagyságáról, a földesurak jövedelmeiről és az angol parasztság terheiről. Noha igen rövid összefoglalást kell adnia, sohasem válik sematikusá, nem egyszerűsíti le és nem szürkíti el a feudális társadalomra annyira jellemző tarkaságot, sokféleséget. Nagy figyelmet szentel a pénzáradék megjelenésének s rámutat arra, hogy a jobbágy-szolgáltatások pénzbeli fizetése (az ú. n. commutatio) hamarabb jelenik meg az észak- és nyugatangliai birtokokon, mint a sokkal fejlettebb déli és délkeleti vidékeken. Ennek okát abban látja, hogy az utóbbi területeken fejlett városok voltak, ahol a feudális urak igen jól tudták értékesíteni a jobbágyoktól beszedett terményeket. Így e tartományokban

kb. egy évszázaddal később vált általánossá a pénzjáradék, mint az északi és nyugati vidékeken. Ez a magyarázat azonban csak részben oldja meg a problémát. Általában ugyanis a pénzjáradék éppen a legfejlettebb vidékeken található meg a legkorábban. Így tehát az angol marxista történészekre még nagy feladat vár; a tények feltárása és marxista elemzése alapján kell megvilágítaniok annak okait, hogy miért a fejlődésben eléggé elmaradott északi és nyugati vidékeken jelenik meg először a commutatio.

A parasztság kizsákmányolása az árutermelés fejlődésével mindenütt fokozódott. Ezzel kapcsolatban minden országban növekedett a parasztság ellenállása. Hilton részletesen tárgyalja a paraszti ellenállás különböző formáit. Ezek között elsősorban rámutat arra a számos perre, amelyet egyes parasztok vagy egész falvak indítottak földesuruk ellen, hogy megakadályozzák régebbi szolgáltatásaik emelését vagy pedig bebizonyítsák szabad eredetüket. A paraszti ellenállás másik formája, a városba szökés szintén igen nagyjelentőségű volt Angliában. Gyakori volt a szolgáltatások megtagadása is. Hilton számos példával bizonyítja, hogy milyen sokszor tagadták meg mind egyes parasztok, mind pedig egész falvak a földesúrnak járó termény- és robotszolgáltatásokat. A paraszti ellenállás XIV. századi fokozódásával kapcsolatban a szerző rámutat arra, hogy az egyes nagybirtokos már nem eléggé erős a leigázottak fékentartására és így egyre gyakrabban fordul segítségért a központi hatalomhoz. A király hivatalnokai mind nagyobb befolyást nyernek az egyes birtokosok területén. Hilton itt világosan megmutatja a központi hatalom erősödése és a paraszti ellenállás fokozódása közötti összefüggést, noha talán nem eléggé hangsúlyozza, hogy e jelenségek alapvető oka a termelőmódban lassanként végbemenő változás. Mikor a paraszti ellenállás legmagasabb formájáról, a paraszti felkelésről ír a szerző, újra nyomtatékosan rámutat a központosításnak az ellenállással való szoros összefüggésére s arra, hogy a központosított monarchia főfeladata a dolgozó osztályok fékentartása.

A XIV. századi angol gazdaság és társadalom rajzánál Hilton kitér a pestis következményeinek tárgyalására. Nem esik abba a hibába, hogy túlbecsülje a járvány hatását, de igen helyesen megmutatja a nagyarányú népességcsökkenés következményeit. Ezzel kapcsolatban beszél a XIV. és XV. században Angliában mutatkozó gazdasági hanyatlásról. Valóban helyes a népesség nagyarányú pusztulásával összefüggően bizonyos átmeneti visszaesésről említést tenni, de véleményünk szerint nem helyes a XIV. és XV. századi Angliában nagymértvű hanyatlásról beszélni. Úgy érezzük, hogy a szerző bizonyos mértékig lebecsüli mindazt az újat, amelyet e két évszázadban Angliában látunk. Noha megemlíti a termőterület növekedését, erdők irtását és mocsarak lecsapolását, ezeknek nem tulajdonít nagyobb jelentőséget, ami szerintünk nem helyes álláspont. Nem értünk egyet azzal a felfogásával sem, hogy a termőterület jelentős megnövelését elsősorban a földesurak és nem a dolgozó nép kezdeményezésének tulajdonítja; kétségtelen, hogy egész Európában az erdőirtás, mocsárlecsapolás, puszta területek művelés alá vonása a parasztság kezdeményezéséből történt. Amint nem szentel nagy figyelmet a szerző a termőterület megnövekedésének, ugyanígy nem hangsúlyozza kellő nyomatékkal a juhtenyésztés óriási jelentőségét Anglia történetében, noha foglalkozik ezzel a kérdéssel. Véleményünk szerint a városok szerepét és fontosságát sem eléggé domborítja ki és nem szentel kellő figyelmet a városon belül a plebejus elemeknek. Nem hangsúlyozza, hogy éppen a városok fejlődése és a városi lakossággal való kapcsolatok teszik a paraszti ellenállást egész Európában a XIV. századtól minőségileg magasabbrendűvé.

A pestis utáni helyzet ábrázolásánál ismerteti a mű az 1349-es Statute of Labourersnak nevezett törvényt. Ez a rendelet arra kényszerített minden embert, akinek nem volt kellő terjedelmű birtoka, hogy a földbirtokosok által meghatározott, igen alacsony bérért dolgozzék. Hilton helyesen mutat rá arra, hogy e törvény főleg a legbefolyásosabb nagybirtokosoknak hajtott hasznot. Ezek ugyanis fel tudták használni a közigazgatás egész apparátusát arra, hogy a rendelet értelmében birtokaikat olcsó munkaerővel lássák el. Ugyanakkor a munkászeket korlátozott száma következtében a kisebb birtokosok és gazdag parasztok igen kevés, vagy semilyen munkaerőhöz nem jutottak. Így kiéleződtek a nagy- és kisbirtokosok közötti ellentétek és a gazdag parasztság elégedetlensége is újabb tápot nyert. Ezzel kapcsolatban a szerző felsorolja a jómódú parasztság egyéb sérelmeit is, s kifejti, hogy ez a réteg éppoly forradalmi volt, mint a Statute of Labourers által sújtott földnélküli, vagy kis földbirtokkal rendelkező parasztok. Anélkül, hogy tagadnók, hogy a gazdag parasztság ebben az időben valóban mélyen elégedetlen volt a fennálló társadalmi renddel és részt is vett az 1381-es felkelésben, rá kell mutatnunk, hogy forradalmisága semmiképpen sem azonos értékű a szegényparasztokéval és a városi plebejus elemekével. Erre maga a Wat Tyler-mozgalom is bizonyítékot nyújt.

A felkelés előzményeiről szólva a szerző nagy vonásokban és találóan jellemzi a XIV. századi angol politikát és a százéves háború hatását Anglia életére.

A felkelés talajának és körülményeinek rajza semmiképpen sem volna teljes, ha hiányozna a felépítmény ábrázolása. A könyv nagy érdeme, hogy alaposan és részletesen, két fejezetben tárgyalja a XIV. századi Anglia kultúráját. Elsősorban az egyház szerepét s az általa hirdetett legfontosabb eszméket ismerteti. De nem hanyagolja el az irodalom, sőt a történetírás ábrázolását sem. Különösen értékesek és figyelmet érdemlők a Chaucerről és Langlandról írott részek, amelyek világosan megmutatják e két költő haladó felfogását, de egyszersmind szemléletük korlátait is. Ismerteti a szerző az akkori népi epika legkiemelkedőbb műveit, a törvényen kívül helyzetekről szóló énekeket is, amelyek művészi formában fejezik ki a dolgozó nép keserűségét s azt a rokonszenvet, amellyel az uralkodóosztály által üldözöttek iránt viseltetnek; de ugyanakkor kifejezik azt a gyűlöletet is, amely a nép szívében az uralkodóosztály ellen élt.

A feudális társadalom felépítményének vizsgálatánál foglalkozik a mű az eretnekmozgalmakkal is, kifejtve Engels megállapításai nyomán az eretnekmozgalmak alapvető feudalizmusellenességét és fontosságát a feudális rend elleni harcban. A helyes elvi megállapítások mellett azonban hiányzik az angliai eretnekmozgalmaknak legalább vázlatos ábrázolása, sőt véleményünk szerint Wicliffe mozgalma sem szerepel jelentőségének megfelelő súllyal.

A XIV. századi Anglia alapos ismertetése után a könyv második része, amely H. Fagan munkája, a felkelés leírását adja. Részletesen ír John Ball agitatív működéséről és szerepéről a felkelés előkészítésében. Idézi prédikációit és néhányat azokból a levelekből, amelyek a parasztokat felkelésre szólították fel. Ballról és a mozgalom többi vezetőjének következetes és bátor magatartásáról írva leleplezi, hogy egyes burzsoa történetíróknak e vezetőket becsmerlő állításait teljesen alaptalanok és csupán a nép mozgalmairánci gyűlöletből és nem a források alapos vizsgálatából fakadnak. Hiányossága a műnek, hogy a vezetők között nem szentel elég figyelmet Jack Straw-nak, noha ennek a népi vezérnek a királyság megszüntetésére és köztársaság alapítására vonatkozó nézete kétségtelenül messze túlmutatott a maga korán.

Miután a Kentből és Essexből kiinduló felkelők a városi lakosság segítségével bejutottak Londonba, az uralkodóosztály — hogy ereje összegyűjtésére időt nyerjen — jónak látja, hogy a fiatal király, II. Richárd tárgyalásokba bocsátkozzék a felkelőkkel. A parasztság szinte vallásos tisztelettel viseltetett a király személye iránt. A szerzők a könyv több helyén rámutatnak erre és kitűnően kidomborítják, hogyan használja fel ezt az uralkodóosztály a felkelés idején a nép törbecsalására és leverésére. A felkelés legyőzésének okai között is kiemelik a parasztságnak a jó királyba vetett hitét, mint amely a mozgalom szétzúzásában nagy szerepet játszott. Ugyanakkor, mikor a szerzők ezen felfogásával teljesen egyetértünk, meg kell említenünk, hogy a szerzők nem hangsúlyozzák azt, hogy a XIV. századi Angliában a központi hatalom haladó volt. A királlyal való szövetség keresése, a királyi hatalom erősítésére való törekvés nem tekinthető teljesen elhibázottnak, reakciónak, a paraszti fejletlenség bizonyítékának. A szerzőknek rá kellett volna mutatniuk arra, hogy a központosítás, — noha az uralkodóosztály államát erősíti és a parasztság kiszákmányolásának fokozásával jár együtt, — haladó jellegű és a parasztságnak is érdeke. Utalniok kellett volna arra, hogy másként kell értékelnünk a monarchiát a feudális virágkorában s másként a feudális rend hanyatlása, vagy éppen a kapitalizmus idején.

Az uralkodóosztály a felkelés alatt igen ügyesen épít a parasztság királytiszteletére és mérhetetlenül aljas játékot űz a néppel. A király teljes egészében elfogadja a Wat Tyler által tányujtott követeléseket. Fagan kitűnően jellemzi a program pontjait és kidomborítja, hogy azok egy része főleg a polgárság és a gazdag parasztság kívánsága volt. Követeléseik elfogadása után a gazdag parasztok elszélednek. A második program, amelyet később nyújtanak át a királynak, sokkal radikálisabb követeléseket tartalmaz. Itt is világosan bebizonyosodik, hogy a gazdag parasztság elégedetlenségét helytelen — mint erre már előbb utaltunk — a városi plebejusok és a szegényparasztok forradalmiságával azonos értékűnek tekinteni.

A befejező, 12. fejezet, amely Hilton munkája, méltatja a felkelés jelentőségét és megrajzolja az angol történelem további fejlődésének vonalát. E befejező résszel, amely az angol történelem XV—XVI. századi szakaszának csak fő vonalait kívánja bemutatni, az olvasó világos képet nyer a polgári forradalom előtti Angliáról; de a szerzőnek a paraszti osztályharc ábrázolása mellett a termelőerők fejlődését és a polgárság szerepét itt kissé jobban ki kellett volna domborítani.

Hilton a Voproszi Isztorija írt cikkében kiemelte, hogy az angol marxista történészek hazájuk igazi történetének feltárásával a munkásosztályt és a Pártot kívánják

szolgálni. Ha Fagan és Hilton könyvét e szempontból vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy a mű kitűnő fegyver a munkásosztály harcában. Megmutatja, hogy az angol népnek vannak nagyszerű forradalmi hagyományai, amelyekhez a jelenben s jövőben méltónak kell bizonyulnia. Leleplezi az uralkodóosztály és az uralkodó aljasságát, álszent, áruló voltát s minden olvasóban gyűlöletet ébreszt az elnyomás, kizsákmányolás ellen és ugyanakkor harcos együttérzést a kizsákmányoltak iránt. Az egész munkát átfűti az írók proletár pártossága, amely azonban soha sem nyilvánul meg éles szavakban. Sőt éppen a könyv stílusának egyszerűsége ragadja meg az olvasót. Az uralkodóosztály valódi arca nem az írók heves szavai nyomán alakul ki az olvasóban, hanem az egymás mellé állított tények domborítják azt ki minden megbélyegző szónál élesebben.

Hilton említett cikkében utal arra, hogy a művet a közeljövőben cseh nyelvre is lefordítják. Helyes volna, ha a magyar könyvkiadás is követné a példát. A magyar tudományos és népszerű tudományos irodalom igen szegény éppen olyan munkák tekintetében, amelyek a különböző népek felkeléseivel, forradalmi hagyományaival foglalkoznak. A felszabadulás előtti magyar történetírás és könyvkiadás ezeket a mozgalmakat vagy tudatosan elhallgatta, vagy teljesen elferdítve, a felkelő nép iránti izzó gyűlölettel eltelve tálalta a magyar olvasóközönség elé. Így nagyközönségünk, de még a tanárok és tanítók is csak igen keveset tudnak ezekről a mozgalmakról, amelyek megismerése pedig igen fontos lenne, elsősorban azért, mert saját hazánk, népünk történetét csak akkor értjük valóban, ha nem elszigetelten, hanem a többi nép történetével összekapcsolva szemléljük.

De fontos volna a könyv lefordítása azért is, mert más népek haladó hagyományainak, népi küzdelmeinek megismerése erősíti a dolgozó osztályokban a nemzetközi összetartozás érzését, az elnyomók elleni gyűlöletet s a harcos segítőkészséget.

Fegyver lenne ez a könyv dolgozó népünk békeharcában is, mert fokozná gyűlöletét a nyugati imperialisták, az angol nép mai elnyomói ellen és szeretetét a szabadságért, felszabadulásért küzdő angol dolgozók iránt. Az angol nép multbeli harcait megismerve, a magyar dolgozók még az eddiginél is nagyobb együttérzéssel és bizakodással nézik majd az angol munkásosztály forradalmi harcát.

KULCSÁR ZSUZSANNA

МАТИАС РАКОШИ И ВЕНГЕРСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ

В лице Матиаса Ракоши весь венгерский народ почитает своего мудрого вождя и учителя. Учение Матиаса Ракоши особенно важно для венгерских историков и венгерской исторической науки потому, что основные вопросы нашей истории могут быть выяснены на основании его указаний.

Матиас Ракоши обратил внимание венгерских историков на то, что мы «с большой заботой должны хранить и поддерживать все живые, способные на развитие традиции тысячелетней венгерской истории.» Осветив эти прогрессивные традиции и обобщив уроки истории венгерского народа, он сделал самый важный вывод венгерской истории: «Наша родина была сильной, уважаемой и независимой, когда она связала свою судьбу с международным прогрессом.» Это указание Матиаса Ракоши подкреплено всеми существенными моментами венгерской истории. Создание венгерского государства, связанное с именем короля Иштвана, стало возможным в результате совместной борьбы за общественный прогресс и против иностранных захватчиков. Венгерское государство — подчеркивает Матиас Ракоши — было «не одним из побочных побегов немецко-франкской культуры», а наоборот, оно было создано в борьбе против немецкой экспансии.

В течение средневековья венгерский народ почти беспрерывно вынужден был вести борьбу за свою независимость, для обеспечения условий своего развития. В осуществлении Матиаса Ракоши в своем полном величии встает историческое значение одного из выдающихся государственных деятелей и полководцев венгерского средневековья — Яноша Гуниади. Гуниади сплотил и вел силы венгерского народа на борьбу против турков — главного врага универсального прогресса человечества в те времена. У Гуниади также сочетается дело защиты универсального прогресса и национальной независимости.

В такую же взаимосвязь ставить Матиас Ракоши нашу борьбу за независимость XVII столетия и борьбу за свободу, возглавляемую Ракоци. В этой борьбе венгерский народ восстал против одной из цитаделей международной реакции, против господства Габсбургов. Матиас Ракоши подчеркивает, что основной силой этой борьбы был трудовой народ, ставя одновременно на надлежащее им почетное место лучших венгров, которые отказались от своих феодальных классовых интересов, стали борцами за национальное дело и которых мы «с гордостью признаем своими предками.» Таким образом является для нас Ференц Ракоци II. В связи с войнами за свободу Матиас Ракоши решительно указал на то, что большая часть венгерской знати, крупные помещики были прислужниками Габсбургов, «предавали венгерский народ всем врагам, если имели от этого пользу.» Матиас Ракоши, анализируя главные вопросы венгерской истории, разоблачает предательское антинародное поведение господствующих классов. Указания Матиаса Ракоши имеют решающее значение в оценке революции и борьбы за свободу 1848 года и ее самых крупных вождей — Кошута, Петёфи и Танчича. Революцию и борьбу за свободу 1848 года, устанавливая их буржуазный характер, он ставит в главную линию венгерской истории: венгерский народ и тогда связывал судьбу своей независимости и подъема с международным прогрессом. 1848 год блестяще подтверждает, что «и малый народ может быть великим, если он защищает свою свободу против превосходящего врага.» Матиас Ракоши образцом ставит перед венгерским народом Кошута, Петёфи и Танчича, показывает в их лице передовое, показывающее вперед.

Венгерский народ в 1918—19 году также боролся за свою свободу и независимость. Его борьба за создание справедливого, социалистического строя была связана с защитой родины от империалистических агрессоров. Матиас Ракоши является не только выдающимся борцом и руководителем, но и крупнейшим историком этой славной эпохи. Сделанный им основной вывод заключается в том, что революционная эпоха 1918—19 гг., Венгерская советская республика «была отражением русской революции» 1917 года в Венгрии. Этим он показал на ту основную закономерность, согласно которой судьба венгерского народа, его освобождение и независимость со времени Великой октябрьской социалистической революции тесно связана с существованием и развитием Советского Союза, с социалистической революцией.

Одновременно Матиас Ракоши ясно подчеркивает, «что Венгерская советская республика, венгерская коммуна была органической частью и продолжением венгерских революций и борьбы за свободу» и «занимает место в венгерской истории как одно из выдающихся звеньев освободительных революций.»

Анализируя этот главный урок венгерской истории Матиас Ракоши пришел к другому очень важному заключению. Главная причина того, что на протяжении столетий венгерская борьба за свободу кончалась поражением, — подчеркивает Матиас Ракоши, — заключается в преобладании сил иностранных захватчиков, «во вмешательстве сил иностранной реакции и неблагоприятном сложении международного положения.»

Из этих двух исторических закономерности следует оценка исторического положения народно-демократической Венгрии.

Матиас Ракоши констатирует, что наша родина вновь сильна, уважаема и независима потому, что она связала свою судьбу с международным прогрессом и с лагерем мира, которым руководит великий Советский Союз. Он указывает на то, что после освобождения 1945 года венгерский народ вел и ведет первую победоносную революцию и это возможно потому, что соотношение международных сил со времени 1917 года, и главным образом, после 1945 года в основе изменилось. Венгерский народ в этом случае не стоял одиноким против преобладающей силы реакции, потому что на помощь пришел знаменосец прогресса, социализма и мира — великий Советский Союз, который разгромил немецкий фашизм и его вассалов, заклятых врагов свободы и независимости венгерского народа. Руководимый великим Советским Союзом могучий лагерь мира играл и играет в настоящее время решающую роль в том, что после освобождения от ига немецкого фашизма наша родина не стала жертвой агрессии американских империалистов.

Кроме этих главных уроков венгерской истории труды Матиаса Ракоши служат указанием по многим вопросам. На основании учений товарища Сталина Матиас Ракоши указал на роль трудового народа, на значение его революционной борьбы и патриотизма. Матиас Ракоши подчеркнул замечательный пример Дьёрдя Дожа и руководимого им крестьянского восстания. Он очень подробно и основательно анализировал возникновение и развитие венгерского рабочего движения; установил, что в венгерском рабочем классе, страдавшем то Австро-венгерской монархии под двойным угнетением, скрывалась большая революционная энергия, неоднократно прорывавшаяся до первой мировой войны. В то же время он указал на то, что тормозом, демобилизовавшим революционность рабочего класса было оппортунистическое руководство социал-демократической партии, полностью находившейся под влиянием немецкого и австрийского реформизма. Он разоблачил предательскую роль социалдемократов и между двумя мировыми войнами.

Матиас Ракоши впервые раскрывал действительный классовый характер и содержание режима Хорти. «Режим Хорти служил объединенным интересам крупных помещиков и капиталистов» — констатирует Матиас Ракоши. Крайний шовинизм, беспощадный террор по отношению к трудящимся, подавление народной свободы» были тождественны в так называемой сегедской идее так же, как в итальянском и немецком фашизме.»

Труды Матиаса Ракоши и в первую очередь его выступления перед кровавым судом хортистского фашизма, дают мастерский анализ глубочайших пружин истории всей контрреволюционной эпохи, а также замечательную характеристику всего режима.

В связи с этим Матиас Ракоши вскрывает тот факт, что в захвате и укреплении власти хортистского режима, в подавлении Венгерской советской республики главную роль играли англо-французские и американские империалисты. В трудах, написанных Матиасом Ракоши после 1945 года, он неоднократно подчеркивает, что эти реакционные агрессивные силы и с тех пор неизменно являются главнейшими врагами освобождения, новой счастливой и свободной жизни и независимости венгерского народа.

Одновременно Матиас Ракоши показывает и ту силу, которая руководила борьбой венгерских трудящихся против контрреволюционного режима, служащего интересам иностранных империалистов, и которая руководит их и в настоящее время, венгерских коммунистов.

«На протяжении одной четверти столетия кровь венгерских коммунистов обильно поливала то поле битвы, где шла упорная, никогда не прекращавшаяся борьба против хортистского режима, лишившего наш народ свободы». Труды Матиаса Ракоши — это неисчерпаемая скровищница научной оценки и разработки венгерской истории; мастерские примеры применения марксизма-ленинизма в венгерских условиях примеры того, как надо применять науку в пользу народа и прогресса.

Венгерские историки стремятся к тому, чтобы, хорошо обдумав учения Матиаса Ракоши, постоянно имея в виду его указания, выполнять свою ответственную работу по описанию подлинной истории венгерского народа.

Деже Немеш :

Об истории Общего рабочего Объединения. (см. »Századok« 1951. г. LXXV. № 3—4.)

Лайош Элекеш :

ОБЪЕДИНЕНИЕ НАРОДОВ ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В ВОЙНАХ ГУНИАДИ ПРОТИВ ТУРЕЦКИХ ЗАВОЕВАТЕЛЕЙ

Венгерский народ в XV столетии вел справедливую войну против турецкой державы, угрожавшей его независимости и стремившейся к порабощению всех других народов. В середине столетия всйнами, руководимыми великим полководцем и государственным деятелем Яношом Гуниади, удалось приостановить продвижение и даже временно отбросить турков. Гуниади, опираясь на массы венгерского трудового народа, во главе своей реорганизованной армии во многих боях одержал победу над турками и не допускал их до Венгрии. Однако он стремился к большему : он хотел изгнать турков из Европы. Он пытался достичь этого, опираясь на широкое объединение народов, которые подвергались нападениям со стороны турков. Гуниади рассчитывал на то, что при первой возможности его поддержат не только еще независимые государства Юго-Восточной Европы, но и зависимые от турков вассальные государства, а особенно рассчитывал он на поддержку со стороны порабощенных турками, находящихся под их военным угнетением народов.

Его известный «длительный» поход (зимой 1443—44 г.) оправдал эти ожидания. В его армию еще во время ее организации шли массы ополченцев не только из Венгрии, но и из соседних стран ; позже армия по мере ее продвижения по занятой турками территории укреплялась новыми силами. Благодаря сьединению народов, их вооруженной помощи, Гуниади удалось глубоко проникнуть на территорию турецкой империи и, разбив на части превосходящую по силе армию противника, он во многих боях одержал над ним победу. Это обстоятельство сильно улучшило условия дальнейшей обороны всех народов Юго-Восточной Европы.

Результаты этого «длительного» похода были уничтожены подрывной деятельностью папской и венецианской дипломатии, основу которой вскрыл Марк в своих «Хронологических выписках». После Гуниади в союзе с великим вождем борьбы албанского народа за независимость, Скандер бегом старался создать новые формы объединения. В результате этого он предпринял свой поход в Косово поле (1448 г.), который воодушевленно поддерживали народы Юго-Восточной Европы, особенно албанцы. Из-за предательства перешедшего на сторону турков сербского князя Бранковича этот поход окончился поражением. Вследствие подрывной деятельности внешнего и внутреннего врага Гуниади не мог предпринять новых подобных походов, что привело к усилению турецких нападений, к занятию ими Константинополя, к изолированию оборонительной борьбы народов Юго-Восточной Европы.

Но попытки Гуниади создать сьединение народов все же имели большое значение, показав принадлежность этих народов друг к другу и их готовность на помощь. Эта готовность проявилась в последнем сражении Гуниади, когда он во главе венгерских ополченцев защищал Белград против султанских войск, начавших свой поход за порабощение мира (1456). На помощь венграм в их борьбе против общей опасности шли тогда массы ополченцев из соседних стран. Господствующим классам, которые боялись народного движения, в большинстве случаев удавалось воспрепятствовать своевременному прибытию иностранных ополченцев на место сражения. Но уже сам факт этого движения является великим, активизирующим примером объединения народов против угрожающих им захватчиков.

Дьердь Секель :

ДЕЛО ОБОРОНЫ ПРОТИВ ТУРЕЦКИХ ЗАВОЕВАТЕЛЕЙ ОТ КРЕСТЬЯНСКОЙ ВОЙНЫ ПОД РУКОВОДСТВОМ ДОЖИ ДО БИТВЫ ПОД МОХАЧОМ.

(1514—1526)

Два главных вопроса 1514—1526 годов : классовая борьба крестьян и дело обороны против турецких завоевателей, тесно связаны друг с другом, в глазах крестьян они были неразделимы. В 1513 году папа поручил эстергомскому архиепископу Бакоцу организацию крестового похода. Этим самым папство хотело содействовать и успеху о борьбы против чешских еретиков и вмешаться в русско-польскую войну. Булла Бакоца содер-

жала в себе уполномочие на возбуждение процесса против сопротивляющихся крестовому походу. Официальная церковь применила её против крестьянско-плебейской армии, которая не хотела идти против турков без соответствующего снаряжения. Руководители этой армии использовали буллу против саботировавших крестовый поход помещиков. И в этом согласуется антитурецкая и антифеодалная идеология. Одна из причин начала крестьянского восстания — это возмущение народа тем, что дворяне не выступили против турков. Вождь крестьян Дожа, ссылаясь на полученное уполномочие на организацию крестового похода, дал распоряжение об общей мобилизации. Заставили присоединиться и многих дворян. Ввиду торговой связи папского государства с турками, папа стремился оттянуть поход против турков. Папство было больше заинтересовано в «святых войне» португальских завоевателей в Африке. Папа потребовал от Польши в мешательство в Венгрию в связи с венгерской крестьянской войной.

После подавления крестьянского восстания венгерские придворные круги наладили еще более тесную связь с Габсбургами. Таким образом дело обороны Венгрии от турков стало средством политических маневров европейских держав. Во время папского плана крестового похода 1518 года Габсбурги условием своей помощи выставили опеку императора над Венгрией. Немецкие сословия также не оказывали помощи. Лютер, представляя турецкое нашествие как божье наказание, содействовал отказу немцев от помощи. К папским планам крестового похода относились и интриги в интересах обращения населения России в католиков. Из крестового похода и на сей раз не стало действительности. В 1521 году султан Сулейман начал сильное наступление против Венгрии и занял самую важную в то время венгерскую пограничную крепость, — теперешний Белград. Героически сражавшиеся солдаты пограничных крепостей были брошены венгерским господствующим классом на произвол судьбы. Западные страны пытались использовать тяжелое положение Венгрии для достижения своих внешнеполитических целей. Английская и немецкая императорская дипломатия вместо помощи Венгрии требовали от нее помощи в борьбе с Францией.

Габсбурги после падения Белграда оставили Венгрию на произвол судьбы и под видом защиты заняли граничащую с Австрией территорию Хорватии.

После захвата о. Родоса усилился нажим турков на Венгрию. Венгрия, находящаяся в политической зависимости от Габсбургов, вынуждена была переносить все убытки внешней политики Габсбургов. Император вместо оказания помощи обратил свои силы на завоевание Италии. Французский король, с другой стороны, против него вступил в связь с турками. Западные союзники французского короля, в том числе и папа, косвенно и сами стали союзниками турков. Но Габсбурги и немецкие сословия также не оказывали помощи даже и в 1526 году. Польше помешало в этом татарское нашествие. Более серьезную помощь оказала только Чехия. Господствующий класс Венгрии даже во время самой большой опасности не вооружил крепостных. В 1526 году пала Петервардская крепость. Король, вместо должной организации обороны, хотел отступить в Славонию, попавшую под влияние Габсбургов. Всего за две недели до решающего сражения он послал войска против восстания бестерцебанских шахтеров. В то же самое время для сборных линий по реке Драва ничего не сделали. Мохачское поражение Габсбурги старались использовать для захвата Венгрии. Одновременно, противники Габсбургов все более укрепляли связь с турками. Франция присбрела в Турции экономические привилегии. Мохачская битва стала решающим поражением потому, что еще имевшиеся войска венгерского господствующего класса не вступали в бой с турками. Сопротивление оказывало только городское и сельское население.

Иштван Барта:

ПОЕЗДКА КОШУТА ПО ВЕНГЕРСКОЙ НИЗМЕННОСТИ (АЛФЁЛЬД) ОСЕНЬЮ 1848 ГОДА ДЛЯ ВЕРБОВКИ СОЛДАТ В АРМИЮ

Когда в сентябре 1848 года венская реакция перешла в контр наступление против завоеваний венгерской революции и наемник контрреволюции, хорватский бан Еллачич стоял со своей армией уже вблизи венгерской столицы, Кошут отправился в Низменность, для организации народного ополчения против вторгнувшегося врага. В ходе двух своих поездок 24—27 сентября и 29 сентября — 6 октября в больших венгерских городах по призыву Кошута восстали десятки тысяч людей и отправились в армию, воевать против врага. Пресбладающее большинство ополченцев вышло из самых бедных слоев народа, которых псбудило взять оружие в руки не боязнь за свое имущество, а бескорыстная, чистая любовь к родине. Тогда еще не наступило время использования массовой силы народного ополчения, так как в то время молодая венгерская армия уже

разбила армию Еллачица. Однако, несмотря на это, поездка Кошута является одной из самых замечательных традиций венгерской истории и значение ее неизмеримо как с точки зрения дальнейшего хода борьбы за свободу, так и с точки зрения развития политического сознания венгерского народа. С этого времени народ Низменности был верной опорой дела Кошута, которое в глазах этого народа было тождественно совокупности общественных и политических достижений революции. Население Низменности и позже, в течение одного столетия верно хранило память Кошута, было верно революционным традициям и делу венгерской независимости. Но на этом пути очень обогатилась и сама личность Кошута. В эти дни в нем укрепилось убеждение в том, что народ, при соответствующей руководстве может быть верной опорой деле независимости и что хорошо воспользовав народную войну, можно решить судьбу борьбы за свободу. Этого убеждения он придерживался в ходе всей борьбы за свободу и вопреки профессиональным полководцам неоднократно попытался созвать частичное народное ополчение. Память о его вичной встрече с народом сопровождала Кошута до самой смерти и решающим образом влияла на борьбу, которую он вел в эмиграции за независимость Венгрии.

Дьердь Магош:

РОЛЬ АМЕРИКАНСКИХ ИМПЕРИАЛИСТОВ В СТАБИЛИЗАЦИИ ФАШИЗМА ХОРТИ (1924—1929 гг.)

Американские империалисты оказывали помощь террористическому правительству Хорти уже в свержении Венгерской советской республики и укреплении контрреволюции. Однако, вторжение американского капитала в Венгрию началось только после стабилизации валюты в 1924 г. До первой мировой войны Венгрия находилась главным образом в руках австрийского и немецкого финансового капитала. После падения диктатуры пролетариата в Венгрию проник английский, французский и итальянский капитал. Стабилизация, которая и с политической точки зрения укрепила фашизм Хорти, открыла путь перед американским капиталом. Хортистская Венгрия заняла свое место в международном антибольшевистском лагере, находящемся под руководством Соединенных Штатов Америки.

Одновременно американский капитал широко проник и в австрийские, немецкие, итальянские и английские банки а также и в промышленные предприятия. И так американское влияние осуществилось и через большинство австрийских, немецких и других предприятий в Венгрии.

После победы контрреволюции концентрация и централизация капитала сильно продвинулась вперед, но это значило, что экономическая и политическая жизнь Венгрии стала еще более зависимой от заграницы и главным образом от американских империалистов.

Все венгерские крупные банки и 80—90% важных отраслей венгерской промышленности непосредственно или косвенно попали под влияние американцев до периода кризиса 1929—33 годов. Почти сто процентов американских предприятий находились в руках группы Морган—Рокефеллер—дю Пон, которые и в настоящее время являются штабом поджигателей войны. Империалистическая экономическая оккупация восстановила промышленность только в Германии. В Венгрии промышленное производство во времена Хорти продвигалось вперед очень медленно. Американские империалисты на основании принципов плана Дауэса и Венгрии предназначили роль аграрной страны и рынка промышленных товаров для Германии.

Дорис Хатвани:

ЖЕНСКИЙ И ДЕТСКИЙ ТРУД В ВЕНГРИИ В 1890—1914 гг.

В последние годы перед первой мировой войной даже и венгерская буржуазия осознала усиление обнищания рабочего класса, осознала, что — как они писали — «возникает бракованное поколение поденщиков». Здоровье фабричных рабочих все более ухудшалось, сильно повысилось число непригодных для военной службы. В то время, как в более развитых капиталистических странах буржуазия и ее писаксы стремились доказывать, что условия рабочего класса улучшаются, у нас даже сама буржуазия вынуждена была признать, что эти условия ухудшаются. Условия венгерского рабочего класса в период капитализма почти во всех отношениях показываю быстрый упадок. В более

развитых капиталистических странах — как Англия и Германия — можно было наблюдать некоторое улучшение, так, например, снижение смертности детей, улучшение общественного обслуживания, но в полукOLONиальной Венгрии не было и следа этого. Так, за период с 1901 по 1913 г. смертность младенцев в возрасте до одного года снизилась с 21,3% всего лишь до 20,1%. Однако, во многих отношениях условия определенно ухудшились: рост находящихся под руководством австрийцев монополий, тяжелые кризисы, в основе потрясающие капиталистическое общество, влекли за собой относительное и абсолютное обнищание рабочего класса.

Этому способствовало усиленное использование женской и детской рабочей силы, то, что их принимали на работу вместо мужчин, как дешевую рабочую силу. Фонд рабочей силы пополнялся путем включения в производство всей семьи рабочего, не взирая на пол и возраст. Несмотря на то, что закон о промышленности, принятый в 1884 году, запрещал прием на заводы детей моложе десяти лет и органичивал рабочее время для детей в возрасте от 10 до 16 лет, этот закон остался только на бумаге, и имеются доказательства, что даже уже шестилетние дети работали на кирпичных заводах, на стекольных заводах, в прядильноткацкой промышленности, в пищевой промышленности и даже на спичечных фабриках, работающих в ужасных условиях с белым фосфором. Эти малолетние дети работали в полном смысле этого слова от зари до поздней ночи, гораздо больше, чем установленное законом рабочее время. Еще худшим было положение рабочих, работающих дома или в кустарной промышленности, где рабочее время не ограничивалось никакими распоряжениями, где заработная плата была еще меньшей, а отношение к рабочим еще более грубое, чем в крупной промышленности. Кустарная промышленность могла конкурировать с заводами только с помощью беспощадной эксплуатации детей и ремесленных учеников.

Работа женщин в фабриках полностью разложила семью. Семьи часто содержали женщины, работавшие в фабриках по 13—14 часов в день. Закон не предоставлял женщинам никакой защиты. Только в 1911 году, по требованию рабочих масс и некоторых человеколюбивых, гуманных представителей буржуазии, был издан закон, ограничивавший рабочее время женщин. Однако, распоряжения этого закона нигде не соблюдались. Женщины были беззащитными уже и потому, что профсоюзы добивались улучшения условий только для квалифицированных рабочих, а собственное движение женщин развивалось очень медленно. Рабочее время женщин было часто более длительным, чем рабочее время мужчин, в домашней промышленности были заняты, главным образом, женщины, которые, несмотря на нетерпимо длинное рабочее время, получали лишь ничтожную зарплату. Заработная плата женщин составляла вообще $\frac{1}{3}$ или $\frac{2}{3}$ заработной платы мужчин.

Работницы, ослабевшие вследствие плохого питания, длительного рабочего времени и плохих условий, подвергались различным заболеваниям, большая часть которых была последствием условий их работы. Здоровье детей уже в раннем возрасте было подорвано плохим питанием, тяжелой работой, тем, что о них не заботились в молодости. Капиталистическую промышленность в Венгрии питал целый ряд недолголетних поколений. Жадное на наживу капиталистическое общество было построено на крови тысяч рабочих, на многостраданиях миллионов жизней.

RÉSUMÉ

MÁTYÁS RÁKOSI ET L'HISTORIOGRAPHIE HONGROISE

Le peuple hongrois tout entier vénère en la personne de Mátyás Rákosi son guide et son maître éclairé. Les enseignements de Mátyás Rákosi sont particulièrement importants pour les historiens, pour l'historiographie hongroise, parce qu'ils permettent d'élucider certains problèmes fondamentaux de notre histoire.

C'est Mátyás Rákosi qui a attiré l'attention des historiens sur leur devoir de «garder et de cultiver avec le plus grand soin toute tradition vivante et progressiste de l'histoire hongroise millénaire». Tout en éclairant le problème des traditions progressistes et en généralisant leurs enseignements, il a tiré la leçon principale de l'histoire hongroise : «Notre patrie fut forte, respectée et indépendante, quand elle lia son sort au progrès international.» Tous les événements importants de l'histoire hongroise peuvent servir de preuves à cette thèse de Mátyás Rákosi. La fondation de l'Etat hongrois, liée au nom du roi saint Étienne, ne fut rendue possible que dans la lutte pour le progrès social, contre les envahisseurs étrangers. L'Etat hongrois ne fut pas une «pousse secondaire de la culture allemande-franque» — constate Mátyás Rákosi —, il naquit, au contraire, dans la lutte contre l'expansion germanique.

Au cours du moyen âge, le peuple hongrois dut mener une lutte presque ininterrompue pour son indépendance et pour assurer les conditions de son développement. En la présentant sous une lumière nouvelle, Mátyás Rákosi a mis en évidence, dans toute sa grandeur, l'importance historique du rôle de János Hunyadi, un des plus grands hommes d'Etat et chefs militaires hongrois du moyen âge. Hunyadi réussit à rassembler et à diriger les forces du peuple hongrois contre le Turc, ennemi principal du progrès humain universel à cette époque. C'est ainsi que la cause du progrès universel et celle de l'indépendance nationale se confondent dans le cas de Hunyadi aussi.

Mátyás Rákosi applique le même principe aux luttes pour l'indépendance du 17e siècle et à la guerre d'indépendance de Rákóczi. Au cours de ces luttes, le peuple hongrois s'est levé contre la domination des Habsbourg, bastion de la réaction internationale. Mátyás Rákosi souligne que le peuple a constitué la force de base de ces luttes, mais en même temps il assigne la place qui leur convient aux «meilleurs Hongrois», à ceux qui ayant pu surpasser leurs intérêts de classe féodaux, sont devenus les champions de l'indépendance nationale et que «nous revendiquons avec fierté comme nos ancêtres». Un tel modèle à suivre est la figure de François II. Rákóczi. — En rapport avec les luttes pour l'indépendance, Mátyás Rákosi souligne que la majorité de la noblesse latifundiaire s'est conduite comme un serviteur fidèle des Habsbourg et «a vendu le peuple hongrois à tous ses ennemis pourvu qu'elle en ait pu tirer profit». Dans toutes les analyses qu'il donne des problèmes centraux de l'histoire hongroise, Mátyás Rákosi ne cesse de dénoncer le rôle traître, anti-populaire des classes dirigeantes.

Les enseignements de Rákosi sont d'une importance capitale en ce qui concerne l'appréciation de la révolution et de la guerre d'indépendance de 1848 et de ses plus grands chefs : de Kossuth, Petöfi et Táncsics. Il élucide le problème du caractère bourgeois de la révolution de 1848 et replace la guerre d'indépendance dans la ligne principale de l'histoire hongroise : en 1848 le peuple hongrois a de nouveau, lié le sort de son indépendance et de son ascension au progrès international. 1848 prouve d'une façon éclatante qu'un «petit peuple peut devenir également grand en face d'un ennemi numériquement supérieur, s'il défend son indépendance». Mátyás Rákosi présente les figures de Kossuth, de Petöfi et de Táncsics comme des exemples à suivre et il montre tout ce qui est progressif en eux, tout ce qui dans leur activité et dans leur pensée présage l'avenir.

En 1918/19 le peuple hongrois a lutté de nouveau pour son indépendance et pour sa liberté. Sa lutte pour un ordre juste, socialiste a été étroitement liée à la défense contre l'agression impérialiste. Mátyás Rákosi a été non seulement un combattant et un dirigeant éminent de cette période glorieuse de l'histoire hongroise, mais il est aussi son

plus grand historien. Sa constatation fondamentale est que la période révolutionnaire de 1918/19, la République des Soviets Hongroise, fut le résultat du rayonnement en Hongrie de la Révolution de 1917 de Russie. Cette thèse constitue la base de la loi fondamentale en vertu de laquelle — depuis la Grande Révolution Socialiste d'Octobre — le sort, la libération et l'indépendance du peuple hongrois est étroitement lié à l'existence, au développement de l'Union Soviétique, à la révolution socialiste. En même temps, Mátyás Rákosi met en relief le fait que «la République des Soviets Hongroise, la Commune hongroise fut une partie intégrante, la continuation des guerres d'indépendance et des révolutions hongroises» et qu'elle «occupe sa place dans l'histoire hongroise comme un maillon important de la chaîne des révolutions libératrices.»

Au cours de l'analyse de cet enseignement principal de l'histoire hongroise, Mátyás Rákosi aboutit à une autre constatation non moins importante. La cause principale de l'échec des luttes d'indépendance hongroises pendant plusieurs siècles réside dans la supériorité numérique des envahisseurs, «dans l'intervention des forces réactionnaires étrangères, dans la tournure défavorable de la situation internationale.»

L'appréciation de la situation de la Hongrie démocratique-populaire d'après la libération de 1945 résulte de ces deux principes historiques fondamentaux. Mátyás Rákosi constate que notre patrie est de nouveau forte, respectée et indépendante, car elle a lié son sort au progrès international, au camp de la paix, dirigé par la grande Union Soviétique. Il souligne que le peuple hongrois a réalisé la grande transformation historique après la libération de 1945, ce qui n'a été rendu possible que par un changement radical des rapports des forces internationales après 1917 et surtout après 1945. Le peuple hongrois ne devait plus s'opposer à des forces réactionnaires numériquement supérieures, au contraire, il était aidé par le porte-drapeau du socialisme et de la paix, par l'Union Soviétique qui a écrasé le fascisme allemand et ses satellites, ennemis acharnés de la liberté et de l'indépendance du peuple hongrois. L'immense camp de la paix, dirigé par l'Union Soviétique, a joué et joue encore aujourd'hui un rôle décisif en ce que notre patrie libérée de sous le joug du fascisme allemand n'est pas devenue une victime de l'agression de l'impérialisme américain.

Les oeuvres de Mátyás Rákosi sont capitales non seulement pour les enseignements principaux de l'histoire hongroise, mais aussi en ce qui concerne un grand nombre d'autres questions. Suivant les enseignements de Staline, Mátyás Rákosi a mis en relief le rôle du peuple laborieux, l'importance de ses luttes révolutionnaires et de son patriotisme. Mátyás Rákosi a souligné l'exemple grandiose de György Dózsa et de la guerre paysanne qu'il avait dirigée. (1514) Il a analysé d'une façon détaillée et approfondie la formation et le développement du mouvement ouvrier hongrois. Il a constaté que la classe ouvrière hongroise, se trouvant sous une double oppression dans la Monarchie Austro-Hongroise, a possédé de grandes énergies révolutionnaires qui ont fait plusieurs fois irruption avant la première guerre mondiale. En même temps, il a démontré que la direction social-démocrate opportuniste hongroise, influencée entièrement par le réformisme allemand et autrichien, a constitué un frein pour ces énergies révolutionnaires. Il a démasqué impitoyablement la trahison de la social-démocratie entre les deux guerres aussi.

C'est Mátyás Rákosi qui a révélé le premier le véritable contenu et caractère de classe du régime de Horthy. «Ce régime a servi les intérêts communs des gros propriétaires et des grands capitalistes» — constate-t-il. Le chauvinisme poussé à l'extrême, la terreur brutale exercée contre les ouvriers, l'écrasement de toute liberté populaire sont des éléments qui «se retrouvent aussi bien dans la soi-disante idée de Szeged que dans le fascisme italien et allemand». Les oeuvres de Rákosi, et surtout ses discours prononcés devant le tribunal d'exception du fascisme horthyste, offrent une analyse magistrale des ressorts les plus profonds de la période contre-révolutionnaire et elles donnent une caractérisation sans pareille du régime horthyste tout entier. Mátyás Rákosi souligne que les impérialistes occidentaux, anglais-français et américains ont joué un rôle prépondérant dans l'avènement au pouvoir, dans la consolidation du régime de Horthy et dans l'étouffement de la République des Soviets Hongroise. Dans ses oeuvres parues après 1945, il insiste maintes fois sur le fait que ces forces réactionnaires agressives restent invariablement les principaux ennemis de la libération, d'une vie meilleure et libre, de l'indépendance du peuple hongrois.

En même temps, Mátyás Rákosi indique la force qui a dirigé les travailleurs hongrois dans leur lutte contre le régime contre-révolutionnaire, serviteur des intérêts étrangers, impérialistes : ce sont les communistes hongrois qui ont représenté cette force. «Pendant un quart de siècle le sang des communistes hongrois a abondamment arrosé le champ de bataille où s'est déroulé un combat acharné, ininterrompu contre le régime de Horthy

qui a voulu ligoter notre peuple.» — Les oeuvres de Rákosi sont des trésors inépuisables pour toute appréciation et élaboration scientifique de l'histoire hongroise. Elles sont autant d'exemples magistraux de l'application du marxisme-léninisme aux conditions hongroises et du travail scientifique effectué dans l'intérêt du peuple et du progrès. Guidés par les enseignements de Mátyás Rákosi, les historiens hongrois s'efforcent de mener à bien leur travail de grande responsabilité : d'écrire la véritable histoire du peuple hongrois.

V. K. KOSLOV :

SUR LA FORMATION ET L'ÉVOLUTION DES NATIONS SOCIALISTES DE L'UNION SOVIÉTIQUE

L'auteur passe en revue les ouvrages de I. V. Staline s'occupant de la question nationale et met particulièrement en relief ses articles sur la linguistique, parus en 1950. Rappelant la grande transformation radicale que subirent les peuples de l'URSS après la Grande Révolution Socialiste d'Octobre, il examine le processus de formation des nations socialistes en Union Soviétique en s'appuyant sur les ouvrages de I. V. Staline. Il attire ensuite l'attention sur l'importance des changements économiques qui transformeront d'une façon décisive le caractère de ces nations. Dans la majorité des cas il s'agit de la transformation des nations bourgeoises en nations socialistes. L'établissement de la dictature du prolétariat a, en même temps, créé les conditions préalables de l'union libre et volontaire des nations socialistes en une communauté fraternelle autour de la grande nation russe. Prenant pour base les ouvrages de I. V. Staline, l'auteur esquisse les changements importants que la Révolution d'Octobre apporta sur le plan culturel. La formation de la culture des nations socialistes fut accompagnée de l'essor inouï de l'activité culturelle de chaque nation, et le développement des caractères nationaux contribua au renforcement de la communauté d'idées des nations socialistes.

L'auteur énumère ensuite — les ouvrages de I. V. Staline à l'appui — les principales différences qui séparent les nations socialistes des nations bourgeoises. Les nations bourgeoises ont pour fondement le mode de production capitaliste, tandis que les nations socialistes reposent sur un mode de production supérieur, sur le mode de production socialiste. Les nations bourgeoises sont composées de classes hostiles les unes aux autres et elles ne peuvent, par conséquent, former un tout uni : dans chaque nation bourgeoise on peut distinguer en réalité deux nations. Au contraire, les nations socialistes sont complètement unies, elles ont vraiment le caractère universellement populaire. Au point de vue idéologique elles diffèrent foncièrement : le nationalisme bourgeois et l'internationalisme prolétarien représentent deux solutions diamétralement opposées de la question nationale. Il résulte de l'internationalisme prolétarien que l'Union Soviétique se trouve à l'avant-garde de la lutte que les peuples opprimés mènent pour leur liberté contre l'impérialisme américain qui tend à les subjuguier. A la fin, l'auteur souligne que l'enseignement stalinien sur la question nationale a eu une grande importance dans les pays de l'Europe Centrale et de Sud-est où les nations bourgeoises se trouvèrent opposées les unes aux autres, tandis qu'actuellement le régime de démocratie populaire qui construit le socialisme réunit ces nations en un groupe fraternel.

D. NEMES :

L'histoire de l'Association Générale des Ouvriers. (cf. Századok, 1951, année 85, No. 3—4.)

L. ELEKES :

L'UNION DES PEUPLES DU SUD-EST EUROPÉEN CONTRE LES ENVAHISSEURS TURCS DANS LES GUERRES DE HUNYADI

Au 15e siècle, le peuple hongrois mena une guerre juste contre la puissance ottomane qui menaçait son indépendance et s'efforça, en même temps, de subjuguier tous les autres peuples. Vers le milieu du siècle, on réussit à arrêter les envahisseurs et même à les repousser pour quelque temps à la suite des guerres dirigées par le grand capitaine et homme d'Etat, János Hunyadi. En s'appuyant sur les masses du peuple laborieux

et se trouvant à la tête d'une armée réorganisée, Hunyadi réussit à vaincre les Turcs en plusieurs batailles et à les rejeter loin des frontières de la Hongrie. Cependant il poursuivit un but plus lointain : il voulut expulser les Turcs de l'Europe. Pour atteindre ce but, il essaya de réaliser une large union des peuples attaqués par les Turcs. Il compta non seulement sur l'appui des pays libres du Sud-est européen et sur celui des pays devenus, sous la contrainte, vassaux des Turcs, mais avant tout sur l'aide des peuples subjugués, tenus sous l'oppression militaire. Sa célèbre campagne «longue» (1443-hiver 1444) prouva la justesse des ses prévisions : des volontaires se joignirent en masses à son armée encore au stade de l'organisation, et les effectifs augmentèrent sans cesse au cours de son avance sur les territoires occupés par les Turcs. C'est l'union des peuples, leur appui armé qui permit à Hunyadi de pénétrer très loin dans le territoire de l'empire ottoman et de vaincre dans plusieurs batailles les armées de l'ennemi supérieur en nombre, après les avoir divisées. Ces victoires contribuèrent grandement à l'amélioration des conditions de défense de tous les peuples du Sud-est européen.

Les résultats de la campagne «longue» furent anéantis par le travail de sape de la diplomatie de la Papauté et de Venise, dont les fondements ont été révélés par Marx dans ses notes historiques. Plus tard Hunyadi s'efforça de créer, en étroite alliance avec Scander-beg, grand chef de la guerre d'indépendance du peuple albanais, les nouvelles formes du rassemblement des peuples. Après ces préparatifs, il commença la campagne de Rigómezó (Kosovo) au cours de laquelle il fut très activement aidé par les peuples du Sud-est européen et surtout par les Albanais (1448). Cette campagne se termina par une défaite à cause de la trahison du prince serbe Brankovitch qui passa du côté des Turcs. A cause du travail de sape de ses ennemis intérieurs et extérieurs, Hunyadi ne put préparer une nouvelle campagne pareille, ce qui conduisit au renforcement des attaques turques, à la conquête de Constantinople et à l'isolement des combats défensifs des peuples du Sud-est européen.

Malgré cela, les tentatives d'union des peuples, entreprises par Hunyadi, furent de grande importance : elles montrèrent l'identité d'intérêts et la nécessité d'aide mutuelle aux peuples luttant contre les Turcs. C'est la volonté de s'entraider qui se manifesta au cours de la dernière bataille de Hunyadi qui défendit, à la tête des volontaires issus du peuple, la forteresse de Belgrade contre les armées ottomanes marchant à la conquête du monde. A ce moment, des volontaires des pays voisins y vinrent en masses afin d'aider leurs frères de Hongrie contre le danger commun. Craignant les mouvements populaires, les classes dirigeantes essayèrent d'empêcher ces volontaires d'arriver à temps sur le champs de bataille, mais l'existence même d'un tel mouvement populaire est un exemple précoce, mobilisateur de l'union des peuples contre les envahisseurs.

GY. SZÉKELY :

LA CAUSE DE LA DÉFENSE CONTRE LES ENVAHISSEURS TURCS DE LA GUERRE PAYSANNE DE DÓZSA JUSQU' À LA BATAILLE DE MOHÁCS

Les deux problèmes fondamentaux des années 1514—1526, celui de la lutte de classe de la paysannerie et de la défense contre les envahisseurs turcs, furent indissolublement liés aux yeux de la paysannerie. En 1513, le pape chargea Bakócz, archevêque d'Esztergom, d'organiser une croisade contre les Turcs. Par là, la papauté voulut aussi aider la lutte contre les hérétiques de Bohême et intervenir dans la guerre russo-polonaise. La bulle accordée à Bakócz l'autorisa à appliquer des sanctions contre tous ceux qui s'opposeraient à la croisade. L'Eglise officielle se servit de cette possibilité contre l'armée paysanne-plébéienne qui refusa de déclencher la guerre sans aucun équipement. Les chefs de cette armée invoquèrent cette clause contre les seigneurs féodaux sabotant la croisade : sur ce point aussi il y a une concordance parfaite entre l'idéologie anti-turque et anti-féodale. Une des causes de la guerre paysanne fut l'indignation du peuple contre les nobles qui refusèrent de marcher contre les Turcs. Invoquant son autorisation obtenue pour l'organisation d'une croisade, Dózsa, chef des paysans, ordonna la mobilisation générale. Les paysans obéirent beaucoup de nobles de se joindre à l'armée. La papauté essaya d'ajourner la guerre contre les Turcs afin de servir les intérêts de ses marchands qui entretenaient des relations étroites avec les Turcs. D'autre part, la guerre sainte des envahisseurs portugais contre l'Afrique du Nord l'intéressa beaucoup plus que la

guerre des Hongrois contre les Turcs. Le pape fit même appel à une intervention militaire de la Pologne contre la guerre paysanne hongroise.

*

Après la guerre paysanne, les milieux dirigeants de la Hongrie resserrèrent leurs liens avec les Habsbourg. Ainsi la cause de la Hongrie contre les Turcs devint un instrument de manoeuvres politiques des puissances européennes. En 1518, quand le pape projeta une nouvelle croisade, les Habsbourg posèrent comme condition de leur participation : acceptation par la Hongrie de la tutelle de l'Empereur. Les Etats allemands refusèrent également toute aide. En présentant le danger turc comme un fléau de Dieu, Luther contribua à la défaillance du secours allemand. Dans les plans de croisade du pape figura également la machination visant la conversion à la religion catholique de la Russie. — Cependant ce plan de croisade ne fut non plus réalisé. En 1521, le sultan Soliman déclencha une attaque forte contre la Hongrie et occupa sa forteresse frontalière la plus importante, Belgrade. — La classe dirigeante hongroise abandonna à leur sort les soldats qui luttèrent courageusement dans les forteresses des confins. Les puissances occidentales voulurent tirer profit de la situation dangeureuse de la Hongrie. Au lieu d'aider la Hongrie, la diplomatie anglaise et impériale demanda le secours des Hongrois contre la France. Après la chute de Belgrade, les Habsbourg abandonnèrent la Hongrie et ne firent qu'occuper les territoires croates voisins d'Autriche, sous prétexte de défense.

*

Après l'occupation de l'île de Rhodes, la pression des Turcs sur la Hongrie ne cessa d'augmenter. La Hongrie, liée à la dynastie des Habsbourg, dut subir tous les désavantages de leur politique extérieure. Au lieu de prêter secours à la Hongrie, l'empereur utilisa ses forces en vue de conquérir l'Italie. Son antagoniste, le roi de France, établit des liens avec les Turcs. Ainsi les alliés occidentaux du roi de France — et parmi eux le pape — devinrent indirectement les alliés des Turcs. Cependant les Habsbourg et les Etats allemands n'accordèrent aucune aide à la Hongrie en 1526. Seule la Bohême envoya quelque secours. La classe dirigeante hongroise n'osa armer les serfs pas même au moment du danger extrême. En 1526, tomba le fort de Pétervárad. Au lieu d'organiser la défense, le roi voulut se retirer en Slavonie, territoire se trouvant sous l'influence des Habsbourg. Deux semaines avant la bataille décisive, il envoya des troupes contre le soulèvement des mineurs de Besztercebánya. Entretemps, on négligea de fortifier la ligne du Drave. Les Habsbourg essayèrent de se servir de la bataille perdue de Mohács en vue de conquérir la Hongrie. En même temps les ennemis des Habsbourg ne cessèrent de resserrer leurs liens avec les Turcs, et la France s'assura des privilèges économiques dans l'empire ottoman. La bataille de Mohács se transforma en une défaite décisive parce que les troupes gardées intactes de la classe dirigeante hongroise ne furent pas engagées dans la lutte contre les Turcs. Seul le peuple des villes et des villages fut prêt à résister aux envahisseurs.

I. BARTA :

LA TOURNÉE DE RECRUTEMENT DE KOSSUTH EN AUTOMNE 1848 DANS LA GRANDE PLAINE HONGROISE

Quand en automne 1848 la réaction de Vienne déclencha son attaque contre les conquêtes de la révolution hongroise et le ban de Croatie, Jellačić, soldat de la contre-révolution, se trouva avec son armée tout près de la capitale hongroise, Kossuth entreprit un voyage dans la Grande Plaine Hongroise afin d'organiser la levée populaire contre les agresseurs. Au cours de ce voyage, effectué en deux étapes, entre le 24 et le 27 septembre et entre le 29 septembre et le 6 octobre, des dizaines de milliers de Hongrois se levèrent dans les grandes villes de la plaine et rejoignirent l'armée pour lutter contre l'ennemi. Ces insurgés se recrutèrent en grande majorité des couches les plus pauvres de la population et ils prirent les armes, poussés non pas par la crainte pour leurs biens, mais par un amour pur et désintéressé de la patrie. A ce moment on ne put encore se servir de la force de masses représentée par la levée populaire, car l'armée de Jellačić fut battue par l'armée jeune des honvéds. Toutefois la tournée de recrutement de Kossuth constitue une des traditions les plus nobles de l'histoire hongroise et son importance est considérable tant au point de vue de la marche future de la révolution qu'au point de vue de l'évolution

de la conscience politique du peuple hongrois. Dès ce moment, le peuple de la Grande Plaine devint un appui solide de la cause de Kossuth qui à ses yeux s'identifia avec l'ensemble des conquêtes sociales et politiques de la révolution hongroise. De plus, le peuple est resté fidèle pendant un siècle au souvenir de Kossuth, aux traditions révolutionnaires et à la cause de l'indépendance hongroise. Cependant ce voyage contribua également à l'enrichissement de la conception politique de Kossuth. C'est dans ces jours que s'affermait sa conviction d'après laquelle le peuple — s'il est bien dirigé — peut devenir un appui sûr de la cause de l'indépendance et que la force du peuple, la guerre populaire — si l'on s'en sert d'une façon juste-peut jouer un rôle décisif en ce qui concerne le sort de la guerre d'indépendance. Kossuth est resté fidèle à cette conviction tout le long de la guerre et il a essayé de recourir plusieurs fois — contre l'avis même des chefs militaires professionnels — à la levée générale du peuple. Le souvenir de sa rencontre personnelle avec le peuple l'a accompagné pendant toute sa vie et a déterminé sa lutte menée dans l'émigration pour l'indépendance nationale.

GY. MAGOS:

LE RÔLE DES IMPÉRIALISTES AMÉRICAINS DANS LA STABILISATION DU RÉGIME FASCISTE DE HORTHY

Les impérialistes américains avaient déjà prêté secours au gouvernement de terreur blanche de Horthy dans son action contre la République des Soviets Hongroise et dans la consolidation du régime contre-révolutionnaire, mais la pénétration du capital américain en Hongrie ne commença qu'après la stabilisation financière de 1924. Avant la première guerre mondiale, la Hongrie se trouva avant tout aux mains du capital financier autrichien et allemand. Après la chute de la dictature du prolétariat, c'est le capital anglais, français et italien qui pénétra dans l'économie hongroise. La stabilisation, qui consolida le régime fasciste de Horthy au point de vue politique aussi, ouvrit le chemin devant le capital américain. La Hongrie horthyste se rangea dans le camp international anti-bolchévick, dirigé par les Etats-Unis.

À la même époque, le capital américain pénétra également dans les banques et dans les usines autrichiennes, italiennes et anglaises. Par conséquent, l'influence américaine put s'exercer en Hongrie également par l'intermédiaire des intérêts autrichiens, allemands etc.

Après la victoire de la contre-révolution, on observe un essor considérable de la concentration et de la centralisation du capital, qui a eu pour conséquence une dépendance accrue de la vie économique et politique hongroise à l'égard de l'étranger et surtout à l'égard des impérialistes américains.

Jusqu'à la crise économique de 1929—1933, toutes les grandes banques hongroises, 80—90% des branches fondamentales de l'industrie se trouvèrent sous le contrôle direct ou indirect du capital américain. Près de 100% des intérêts américains se trouvèrent aux mains du groupe Morgan—Rockefeller—Dupont qui aujourd'hui aussi constitue une sorte d'état-major des fauteurs de guerre. L'occupation économique impérialiste ne reconstitua l'industrie qu'en Allemagne, en Hongrie la production industrielle ne progressa que très peu. Prenant pour base les principes du plan Dawes, les impérialistes américains considérèrent la Hongrie comme une province agricole de l'Allemagne et comme un débouché pour les produits industriels allemands.

DORIS E. HATVANY:

LE TRAVAIL DES FEMMES ET DES ENFANTS EN HONGRIE ENTRE 1890 ET 1914.

Dans les années précédant la première guerre mondiale, la bourgeoisie hongroise elle-même devait reconnaître que la misère de la classe ouvrière augmentait et que, d'après les déclarations de ses représentants, «une génération déchuée de journaliers était en train de se former». En effet, l'état de santé des ouvriers des grandes usines s'aggravait sans cesse et le nombre des jeunes, inaptes au service militaire, augmentait d'une façon considérable. Tandis que dans les pays capitalistes plus développés la bourgeoisie et ses scribes à gages ont cherché à prouver que les conditions de vie de la classe ouvrière s'améliorent, en Hongrie la bourgeoisie elle-même a dû reconnaître que ces conditions empirent. La situa-

tion de la classe ouvrière hongroise sous le régime capitaliste, se caractérise par une aggravation rapide des conditions de vie dans tous les domaines. Même là où dans les pays capitalistes plus développés — comme en Angleterre ou en Allemagne — on pouvait remarquer une certaine amélioration (diminution de la mortalité infantile, amélioration des services publics etc), dans la Hongrie semi-coloniale on ne voyait nulle trace d'amélioration. Ainsi, par exemple, entre 1901 et 1913 le pourcentage de la mortalité des enfants âgés de moins d'un an, n'a baissé que de 21,3% à 20,1%. Dans plusieurs domaines de la vie les conditions ont nettement empiré : le renforcement des monopoles contrôlés par le capital autrichien, les crises graves qui ont secoué les fondements même de la société capitaliste ont eu pour conséquence l'aggravation relative et absolue de la misère de la classe ouvrière.

A tout cela s'est ajouté l'emploi accru du travail féminin et infantile, beaucoup moins cher que le travail masculin. Les capitalistes ont élargi la base de la main-d'oeuvre en embauchant la famille entière de l'ouvrier sans égards au sexe et à l'âge des membres de la famille. Bien que la loi de 1884 relative à l'industrie ait interdit en Hongrie l'emploi dans les usines des enfants âgés de moins de 10 ans et ait limité la durée de travail des jeunes âgés de 10 à 16 ans, cette loi restait lettre morte, et nous avons des preuves qui attestent qu'on a employé des enfants de 6 ans dans les briqueteries, dans les verreries, dans l'industrie textile et même dans les conditions terribles des fabriques d'allumettes se servant du phosphore blanc. Ces enfants ont travaillé de l'aube jusqu'à la nuit, bien au delà de la durée de travail fixée par la loi. La situation de ceux qui ont travaillé dans l'industrie à domicile ou bien dans la petite industrie était encore pire, car aucune loi n'a réglementé la durée de travail, les salaires étaient plus bas et le traitement encore plus brutal que dans la grande industrie. La petite industrie ne pouvait soutenir la concurrence des usines qu'en exploitant encore plus impitoyablement les enfants et les apprentis.

L'emploi des femmes dans les usines a mené à une décomposition complète de la famille. Beaucoup de fois c'est la femme, travaillant de 13 à 14 heures dans une usine, qui est devenue le gagne-pain de la famille. La loi relative à l'industrie n'accordé aucune protection à la femme. C'est seulement en 1911 que, sous la pression des masses ouvrières et de certains bourgeois humains, une loi limitant la durée de travail de la femme fut votée, loi dont on n'a nulle part observé les dispositions. Les femmes étaient d'autant plus dépourvus de toute protection que les syndicats ont lutté uniquement pour l'amélioration des conditions de vie des ouvriers spécialisés et que le mouvement féminin ne s'est développé que très lentement. Souvent la durée de travail des femmes était plus longue que celle des hommes. L'industrie à domicile a surtout employé des femmes qui, malgré une durée de travail d'une longueur insupportable, n'ont reçu qu'un salaire très bas. Les salaires des femmes en général n'ont atteint que 1/3—2/3 des salaires des hommes.

Les femmes affaiblies à la suite de la mauvaise alimentation, de la longue durée de travail et des conditions de travail malsaines ont été exposées aux diverses maladies qui, dans beaucoup de cas, ont résulté des circonstances de leur travail. La santé des enfants fut compromise de bonne heure par une alimentation insuffisante, par le manque des soins dans leur âge tendre et par un travail trop lourd. L'industrie capitaliste hongroise a été servie par une longue série de générations de vie brève : la société du capital avide au profit a été bâtie sur le sang de milliers et de milliers d'ouvriers, sur les longues souffrances de millions de vies.

18/1954 JAN 7 2

KEDVES OLVASÓNK!

A Századok c. folyóirat kiadását 1952-től, a 86. évfolyamtól kezdve az Akadémiai Kiadó vette át.

A folyóirat negyedévenként jelenik meg, évenként általában 45—50 ív terjedelemben. Előfizetési ára félévre 12.—, egész évre 24.— Ft. A Magyar Nemzeti Banknál vezetett egyszámlánk száma: 02-878-111-48. Előfizetési és vásárlási ügyekben felvilágosítás 112—449 számú telefonon.

Akadémiai Kiadó

Budapest, V., Alkotmány-u. 21

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

legújabb kiadványai

Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. (Kossuth Lajos 1848/49-ben I.) Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta : Barta István

Ember Győző: Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez

Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés

H. Balázs Éva: Jobbágylevelek

★

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK

kiadványai közül eddig megjelent:

Magyar Történeti Bibliográfia I., II. és III. kötete

Haraszi Éva: Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen

Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I.

I. Tóth Zoltán: Parasztmozgalmak az erdélyi Érchegységben 1848-ig

S. Sándor Pál: Parasztságunk a Habsburg-önkényuralom korszakában 1848—1867.

★

A *Studia Historica* sorozatban megjelent:

1. Йожеф Реван, почетный член Академии Наук Венгрии: Маркс и венгерская революция 1848—1849 гг.

2. Эржебет Андич, член Академии Наук Венгрии: Церковная реакция во время революции 1848—1849 гг. в Венгрии

3. Эрик Мольнар, член Академии Наук Венгрии: Основание венгерского государства

Megjelent az *Acta Historica* 1. száma. Előkészületben az *Acta Historica* 2. száma

~~Ara : 15,— Ft~~

~~Előfizetés egy évre: 24,— Ft~~

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÉRDÉSEI

sorozat egyes kötetei haladó honvédő hagyományainkkal, a nemzetközi és magyar munkásmozgalommal és történelmünk egyéb fontos kérdéseivel ismertetik meg dolgozó népünket

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÉRDÉSEI sorozatban eddig megjelent :

1. *Grekov, B. D.*: Sztálin és a történettudomány 1,— Ft
2. *Andics Erzsébet*: A magyar munkásmozgalom az 1914—18-as világháború alatt 2,— „
3. *Lederer Emma*: Az egyház szerepe az Árpád-kori Magyarországon 1,50 „
4. *Pach Zsigmond Pál*: Az eredeti tőkefelhalmozás gyarmati korlátai Magyarországon 1848 előtt 1,50 „
5. *Girsfeld, A.*: Az Egyesült Államok szerepe a szibériai és távolkeleti szovjetellenes intervenció megszervezésében 1,— „
6. *Zsigmond László*: A második világháború előzményei 2,— „
7. *Réti László*: A Bethlen—Peyer paktum 2,— „
8. *Kovács Endre*: Bem József és a magyar szabadságharc 1,80 „
9. *Elekes Lajos*: Hunyadi hadserege 1,80 „
10. *Kató István*: A magyar jakobinus mozgalom 1,80 „
11. *Molok, A.*: Párizs munkásai a Kommün napjaiban 1,50 „
12. *Esze Tamás*: II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata 4,50 „

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

szerkesztésében megjelent

NÉPSZERŰ KIADVÁNYOK MŰVELT NÉP KÖNYVKIADÓ

- Fekete Sándor*: A márciusi fiatalok (Szikra kiadás) 15,— Ft
- Kovács Endre*: Bem apó 4,— „
- Fekete Sándor*: Vasvári Pál 3,50 „
- Elekes Lajos*: Hunyadi János 2,50 „
- Esze-Köpeczi*: Esze Tamás 3,— „
- I. Tóth Zoltán*: Varga Katalin 3,— „
- Karsai-Pamlényi*: A felhár terror 6,50 „
- Hadrovics-Wellmann*: Parasztmozgalmak a 18. században 6,— „
- Várkonyi Ágnes*: Vak Bottyán 4,50 „
- Gsonka Rózsa*: A klorikális reakció az ellenforradalom győzelméért 4,50 „
- Pálffy Ilona*: Nők a magyar függetlenségért 4,— „
- Nagy Kálmán*: Stromfeld Aurél 4,— „
- Incze Miklós*: Válság és nyomor a Horthy-rendszerben 4,— „
- Kossuth Lajos*: Fel mindnyájan a hon védelmére! (Összeállította: *Barta István és Spira György*) 11,— „
- Heckenasi—Karcsonyi—Spira—Lukács*: A magyar nép története. Rövid áttekintés 23,— „

Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-u. 21.) Felelős: Mestyán János

Akadémiai nyomda, Gerlóczy-u. 2. — 16660/52 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc

51593

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

86. ÉVFOLYAM

1952. 2. SZÁM

1952.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, VIII., PUSKIN-UTCA 26

86. ÉVFOLYAM. 1952. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

FŐSZERKESZTŐ:

ANDICS ERZSÉBET

FELELŐS SZERKESZTŐ: EMBER GYÓZÓ

SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: HANÁK PÉTER

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BENDA KÁLMÁN, BOLGÁR ELEK, CZÓBEL ERNŐ, KOSÁRY DOMOKOS, LEDERER EMMA,
MÉREI GYULA, MÓD ALADÁR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL,
RÉTI LÁSZLÓ, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A SZÁZADOK 1952-es ÉVFOLYAM 2. SZÁMÁNAK TARTALMA

TANULMÁNYOK

<i>Tarle, J. V.</i> : Mihail Illarionovics Kutuzov, a hadvezér és diplomata.....	299
<i>Lederer Emma</i> : A tatárjárás Magyarországon és nemzetközi összefüggései	327
<i>Heckenast Gusztáv</i> : A besztercebányai bányászfelkelés (1525—1526)	364
<i>Várkonyi Ágnes</i> : A Dunántúl felszabadítása 1705-ben	397
<i>Király István</i> : A parasztság felhomlásának néhány kérdése (1900—1914)	437

SZEMLE

Zsigmondkori Oklevéltár I. (1387—1399.) Összeállította Mályusz Elemér. (ism. <i>Elekes Lajos</i>)	469
Magyar történeti bibliográfia 1825—1867. (ism. <i>Waldapfel Eszter</i>)	470
<i>Babics András</i> : A pécsvidéki kőszénbányászat története (ism. <i>Sándor Vilmos</i>) ..	471
Szemelvények a magyar történelem tanításához (ism. <i>Dolmányos István</i>)	474
Zrinyi Miklós Válogatott Művei. Válogatta Klaniczay Tibor, sajtó alá rendezte Bán Imre (ism. <i>Makkai László</i>)	476
<i>Удальцов, И. И.</i> : Очерки из истории национально-политической борьбы в Чехии в 1848 г.	
(<i>Udalcov, I. I.</i> : Csehország 1848. évi nemzeti és politikai harcának rövid története, ism. <i>Arató Endre</i>)	478
<i>Zsizska, M. V.</i> : Jemeljan Pugacsov (ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	481
<i>Hahn István</i> : A késő-ókor történetének kérdései a szovjet irodalomban	482
<i>Никифоров Л. А.</i> : Русско-английские отношения при Петре I.	
(<i>Nyikiforov, L. A.</i> : Az orosz-angol viszony I. Péter uralkodása alatt, ism. <i>Perényi József</i>)	486
<i>Dutt, Palme R.</i> : Merre tart India? (ism. <i>Incze Miklós</i>)	487
<i>Kulcsár Zsuzsanna</i> : A mai nyugatnémet burzsoa-történetírás a Historische Zeitschrift tükrében. A Historische Zeitschrift 1950., 1951. és 1952. évi számainak ismertetése	491
KRÓNIKA	496
РЕЗЮМЕ — RÉSUMÉ	499

MIHAIL ILLARIONOVICS KUTUZOV, A HADVEZÉR ÉS DIPLOMATA

Irtta: J. V. TARLE (Voproszi Isztorii, 1952. 3. sz.)

I.

Kutuzov hatalmas, rendkívül bonyolult történelmi alakjának vizsgálata néha elmerül az 1812. évi háború eseményeinek tarka tömegében. Ha emellett Kutuzov alakja nem is sikkad el teljesen, mégis néha elhalványodik, vonásai kissé elmosódnak. Kutuzov orosz hős volt, nagy hazafi, nagy hadvezér — amit mindenki tud, — és nagy diplomata, — amit távolról sem tud mindenki.

Kutuzov óriási személyes érdemeinek feltárását mindenekelőtt az nehezítette meg, hogy sokáig — egészen Sztálin elvtárs közismert útmutatásainak megjelenéséig — az egész 1812. évi háborút, kezdve az orosz hadsereg Borogyino alóli elvonulásától Tarutyinoba való érkezéséig és egészen 1812 decemberében Vlnába való bevonulásáig, nem úgy tekintették, mint Kutuzov alaposan átgondolt tervének — a szakadatlan láncolatból álló ellenoffenzíva előkészítésének és végrehajtásának — megvalósítását, holott ez a terv volt az, amely Napoleon seregének teljes szétzüllesztését és végérvényes megsemmisítését eredményezte.

Ma Kutuzov történelmi jelentőségű érdeme már rendkívül világosan áll előttünk, ahogy a cár akarata, sőt saját vezérkara egy részének akarata ellenére, elsöpörve Wilson, Wolzogen, Winzingerode és az ügyek menetébe beavatkozó egyéb külföldiek rágalmozó kirohanásait, végigvitte és megvalósította elgondolását. Az értékes új adatanyag és elsősorban I. V. Sztálin 1947-ben megjelent óriási jelentőségű, iránytadó útmutatása¹ arra ösztönözték az 1812-vel foglalkozó szovjet történészeket, hogy vizsgálják még eddigi munkájuk fogyatékoságait és hibáit, mulasztásait és pontatlanságait, hogy vizsgálják felül a Kutuzov stratégiájáról, ellenoffenzívájának jelentőségéről, a tarutyinói, malojaroszlaveci és kraszniyi csatáról, valamint az 1813-as külföldi hadjáratáról előzőleg kialakult hibás nézeteket. Abban, hogy a külföldi hadjáratról nálunk csak igen keveset tudnak, vétkes majdnem az egész 1812-ről szóló irodalom, többek között az én régebben megjelent könyvem is, amely ennek a hadjáratnak csak néhány futó megjegyzést szentel, holott 1813 első négy hónapja sok anyagot nyújt Kutuzov stratégiájának jellemzéséhez és megmutatja, hogyan ment át az ellenoffenzíva közvetlen támadásba azzal a pontosan kitűzött céllal, hogy megsemmisítse az agresszort és azután megdöntse Napoleon nagyszabású rabló-»világmonarchiáját«.

»Napoleon 1812. évi betörése és szétzúzása Oroszországban«. c. készülő új könyvemben igyekszem új anyagot felhasználni és ugyanakkor mélyebben meríteni egyes régebbi anyagokból, hogy részletesebben számolva be arról,

¹ Lásd: I. V. Sztálin válasza Razin elvtárs levelére. Sztálin — A győzelem hadvezére. 266. l.

ami magából a könyv új koncepciójából fakad, kerekesebb és helyesebb képet nyújthassak az olvasónak, mint régi könyvemben.²

Ez az új munka lehetőségét nyújt nekem arra, és egyben azt a kötelességet is rója rám, hogy újból foglalkozzam 1812-vel, hogy kijavítsam és főleg igen alaposan kiegészítsem a munkát és hogy megkísérleljem a szovjet olvasók elé tárni a napoleoni hadsereg pusztulásának történetét új adatoknak és azoknak a fontos módszertani útmutatásoknak a fényénél, amelyeket az a hadvezér adott, aki a Szovjetunió hadseregét nemzedékünk szemeláttára a legnagyobb világtörténelmi győzelemre vezette.

Trilógiám (»Az orosz nép harca az agresszorok ellen a XVIII—XX. században«) második kötetének megjelenésével kapcsolatban szeretnék majd arról írni, hogyan »mutatják be«, illetve, hogyan ferdítik el a nagy hadvezér, Kutuzov igazi alakját a nyugateurópai és amerikai irodalomban. Itt első-sorban azoknak a német történészeknek munkáit fogom elemezni, akik eleget fáradoztak 1812 történetének és főképp Kutuzov alakjának meghamisításán. Ilyenek: Hans Delbrück, York von Wartenberg, Bernhardsen különösen azok, akik mint »szemtanúk« sokakat megtévesztettek; így pl. Clausewitz és Toll, az angol Robert Wilson, aki egyidejűleg Cutcart angol követ és Sándor cár számára, illetve rovására, Kutuzov után kémkedett, Rüstow (aki bírálja Kutuzovot az 1805. évi háborúban és előljáróban általános értékelést ad róla), Roth von Schreckenstein (»A lovasság szerepe a borogyinói csatában«), stb.

Külön foglalkozom a hadjárat francia részvevőinek és krónikásainak megállapításaival, többek között Clinecourt, Ségur, Jomini, Chambráis, Thiers történészek és Louis Madelin modern író értékelésével, megjegyezve, hogy egyesek (pl. a »Napoleon-legenda« megteremtője, Adolphe Thiers) többet fantáziálnak az 1812. évi csatákról, mint a grande armée hivatalos bulletinjei, bár ebben a bulletinnek már ugyis utólréhetetlenek (vegyük csak azt a bulletint, amely Napoleonnak Moszkvából való kivonulásáról szól: »A grande armée, miután megverte az oroszokat, Vlnába vonuk«, stb.). Az angolok (Wilson említett brosuráján kívül) keveset írtak 1812-ről és ezek is kizárólag tényanyagot közlő tanulmányok, amikor pedig az események értékelésébe bocsátkoztak, rövid, semmitmondó, lebecsülő vagy »leereszkedő« nyilatkozatokra szorítkoztak. Többek között Kutuzovról és stratégiájáról egyáltalán fogalmuk sincs. Az utóbbi időben megjelent néhány amerikai munka. Ezeknek ismertetésével fejezem be készülő művemben szemlémet »a külföldiek 1812-ről szóló megnyilatkozásairól«, amelyeknek nagyrésze néha egész a legvadabb mesék világába tartozik.

² Előző munkámat 1937-ben írtam és 1938. jún. 2-án került sajtó alá. Ez a könyv, amelyet 14 évvel ezelőtt írtam, mind a felhasznált anyag, mind a hadműveletek általános koncepciója, továbbá 1812 történetének számos kérdése tekintetében általában igen eltér készülő könyvemtől mind a fontosabb következtetésekben, mind sok részletkérdésben is. Erről már szóltam a Bolsevik (1951. 19. sz.) szerkesztőségéhez intézett levelemben. A jelen cikkben tekintetbe vettem a Bolsevik szerkesztőségének számos megjegyzését, amely ugyanabban a számban jelent meg »A szerkesztőség megjegyzései« címmel, közvetlenül az én levelem után, amelyet Sz. Kozsuhovnak az én régi könyvemről írt cikkével kapcsolatban küldtem a szerkesztőségnek. Készülő könyvemben kitérek két nemrég megjelent tanulmányra is, amelyek már tekintetbe veszik Sztálin elvtársnak az 1812. évi háború jellegéről adott útmutatásait (*I. Zsilin* »Kutuzov ellenoffenzívája 1812-ben« és *L. Beszkrovnyj* »Az 1812. évi Honvédő Háború és Kutuzov ellenoffenzívája«)

Az új nagy British [Encyclopediában (1946) a következőket olvashatjuk Kutuzovról: »Borogyinónál csatát vívott, vereséget szenvedett, amely azonban nem volt döntő jellegű«. Vagy a továbbiakban: »Sok kritikát váltott ki, hogy az öreg tábornok elővigyázattal üldözte az ellenséget«. És ez minden. Ez az értékelés és különösen ez a szűkszavúság élénken emlékeztet a Larousse Dictionnaire Encyclopédique egyik előző kiadásában Szuvorovról megjelent »klasszikus« másfél soros megállapításra: »Szuvorov, Alekszandr. 1730—1800. Orosz tábornok, akit Masséna tábornok megvert«. Mikor és hol? Erről óvatosságból nem történik említés, teljesen érthető okokból. És ez minden, amit egy franciának Alekszandr Szuvorovról tudnia illik. Hasonló »alapossággal« ír a Dictionnaire Kutuzovról: »Kutuzov, Mihail, orosz tábornok, aki Moszkvánál vereséget szenvedett. 1745—1813«. ³ Semmi többet. Ehhez még hozzá kell tennünk Louis Madelin akadémikus megállapítását Kutuzovról, aki Napoleon Marie Louisehez intézett leveleinek kiadásához írt bevezetőjében azt írta, hogy a borogyinói csata után Kutuzov »elég arcátlan volt ahhoz, (eüt impudence), hogy ne tartsa magát legyőzöttnek«.

Ki kell emelnünk egy igen érdekes jelenséget. Az 1812. évről fró külföldi történészek mind kevésbé és ritkábban folyamodnak a rágalmazáshoz, a dühödt és lelkiismeretlen kritikához, hanem inkább a teljes elhallgatás módszeréhez. Felhozunk erre egy tipikus esetet. Vegyük elő Hans Delbrück professzor »A hadvezetés művészetének története a politikai történet keretében«. c. újabban megjelent négykötetes művét. Nyissuk fel a XIX. századdal foglalkozó vaskos negyedik kötetet; mégpedig a »Napoleon stratégiája« c. fejezetet. A rendkívül pontosan összeállított névmutatóban hiába keressük Kutuzov nevét, sehol sem találjuk. A 386. lapon az 1812. évre vonatkozólag ezt olvashatjuk: »A napoleoni stratégia rejtélyét képezi az 1812-es hadjárat. Napoleon megverte az oroszokat Borogyinónál, elfoglalta Moszkvát, majd kénytelen volt visszavonulni és a visszavonulás során elvesztette majdnem egész hadseregét«. A következő szavakból az tűnik ki, hogy ha H. Delbrück titkos tanácsos állott volna Napoleon helyén, Oroszországra biztos pusztulás várt volna: »Nem járt volna-e el helyesebben Napoleon, ha 1812-ben a kimerítés stratégiáját alkalmazza és Frigyes módszere szerint folytatja a háborút?«⁴

És több semmit sem szól az 1812-es évről, Kutuzovot még csak meg sem említi. De minderről majd bővebben szólck egy külön tanulmányban. Ott majd érintem a régi orosz irodalmat, továbbá a legutóbbi időben (1950—1951) megjelent szovjet irodalmat is, amely már számbaveszi Sztálin elvtárs útmutatásait.

1948-ban hozzáfogtam egy rendkívül jelentős és nagyon időszerű téma kidolgozásához: »Az orosz nép harca az agresszorok ellen a XVIII—XX. században«. c. trilógiám megírásához. A munka első kötete a svéd támadó háborúval és XII. Károly vereségével, a második kötet — amelyen jelenleg dolgozom — az 1812. évi betöréssel és Napoleon hadainak pusztulásával foglalkozik; a harmadik kötet pedig a német fasiszta hadak támadását, szétzúzását és a hitleri Németország teljes leverését fogja felölelni.

³ Petit *Larousse* illustré. Paris, 1909. 1406. l. — Az 1892-es kiadásban 1183. l.

⁴ *Delbrück, H.*: A hadvezetés művészetének története a politikai történet keretében. M. 1938. IV. köt. 386. l.

Ebben az összefüggésben tekintem most át az 1812. évi betörést. 1812-ről szóló könyvemben részletesen elemzem azt, hogy mit bizonyítanak a Tarutyinonál, Malojaroszlavecnél, Krasznijnál lefolyt csatákról szóló dokumentumok és megkísérlem megvilágítani, milyen helyet foglalnak el ezek a csaták az aktív (és győzedelmes) hadműveletek sorában, mert ilyen aktív ellenoffenzíva volt Kutuzov hadművelete az elejétől a végéig.

Megemlítek néhány olyan mozzanatot, amelyben készülő könyvem leginkább különbözik előző könyvemtől, amelyet 1937-ben írtam és amely először 1938-ban jelent meg. Először is sokkal részletesebben mutatom be, hogyan pusztították el és égették fel a franciák Szmolenszket, milyen kegyetlenkedve és pusztítva törtek előre Szmolenszkgig, és különösen Szmolenszktől Borogyinóig, Borogyinótól Moszkváig, Moszkvától Vjazmaig, milyen könyörtelen barbár rombolást végeztek az agresszorok, hogyan raboltak, pusztítottak, égették fel a városokat, falvakat a fokozatosan elfoglalt egész területen.

Másodszor pedig Kutuzov tevékenységét szoros kapcsolatban mutatom be azzal az átfogó programmal, amely szerint döntő, súlyos csapást akart mérni az ellenséges seregekre Moszkva felé vezető útjukon. Kutuzov azután, hogy Borogyinótól Moszkváig, illetve Moszkva mögé, Tarutyinéhoz visszavonult, azt a célt tűzte ki, hogy helyreállítsa a reguláris haderőket, mert csak ezekkel tudja elkezdni a rendszeres és szüntelen ellentámadásokat. Készülő könyvemben bemutatom Kutuzov és vezérkara szervező tevékenységét Tarutyinóban (amit nem tettem meg régi könyvemben); végül elemzem a tarutyinói, malojaroszlaveci, vjazmai, kraszniji, berezinói csatákat, és kimutatom, hogy ezek képezték az egymást követő láncszemeket Kutuzov ellenoffenzívájában, amelynek megvalósítása az agresszor hadseregének szétzúzásához és megsemmisítéséhez vezetett. A partizán-háború leírásánál új könyvemben részletesen bemutatom, hogy a partizán-tevékenység a reguláris hadsereg hadműveleteinek csak nagy, igen jelentős támaszát képezte, de az ellenség szétzúzásában egyáltalán nem a fő eszköz volt, mert a döntő szerepet a reguláris hadsereg játszotta — egyszerűen ki fogom javítani azt a fogalmazásbeli pontatlanságot, illetve hibát, amelyet régi könyvemben a »népi háború« című fejezetben elkövettem.

Sokkal nagyobb terjedelemben jellemzem majd Kutuzov stratégiáját és taktikáját mind az egész háború folyamán, mind az egyes összecsapások során, amit nem tettem meg kellőleg régi könyvemben. Új könyvem, amely terjedelmét tekintve, majdnem kétszerese lesz a réginek, bővebb anyagot fog nyújtani az olvasónak és ez megkönnyíti, hogy az említett pontatlanságokat, fogyatékoságokat és hiányosságokat kijavítsam. Külön nagy fejezetet fogok szentelni az 1813-as hadjáratnak, egészen Kutuzov haláláig, amiről régi könyvemben csak egész futólag emlékeztem meg, és amiről — meg kell jegyezniem — az 1812-ről szóló népszerű-tudományos könyvek legtöbbjében úgyszólván említés sem történik.

Új könyvemben Kutuzov történelmi szerepét a lehetőséghez mérten teljesen feltárom és jellemzem. Kutuzov terveinek és tevékenységének ilyen koncepciója mellett — amelyet elsőnek Sztálin elvtárs állapított meg 1947-ben rendkívül pontosan és világosan, s amelyet a dokumentumok is teljes mértékben alátámasztanak, — teljesen értelmetlen fenntartani az »aranyhíd« elméletét, amelyet a Kutuzovval ellenséges angol brigadéros, Wilson nyomán, sokáig komolyan Kutuzovnak tulajdonítottak. Természetesen ezt a hibát kiküszö-

bőlöm új könyvemben, amelyben a borogyinói csatát és az ellenoffenzívát a főparancsnoknak az ellenséges hadsereg teljes megsemmisítésére irányuló általános elgondolásával való összefüggésében mutatom be. Az ellenoffenzívát a borogyinói csatától elszakítva ábrázolni azt jelentené, hogy súlyos hibát követünk el. A valóságban éppen a borogyinói és utána a tarutyinói csata tette lehetővé, hogy Kutuzov ellentámadásba menjen át és elgondolása teljes sikert arasson.

És végül, bár régi könyvemben határozottan sehol sem tulajdonítok sem az éhínségnek, sem a fagynak olyan döntő szerepet, mintha ezek a tényezők határozták volna meg a gigantikus harc kimenetelét, csak arról szólok, hogy ezek a tényezők meggyorsították a franciák pusztulását, de világos, hogyha egyes olvasóknál ilyen félreértés felmerülhetett, ez azt jelenti, hogy pontosabban és részletesebben kell kifejtennem elgondolásomat. Ezt most a következőképpen foglalom össze: Kutuzov stratégiája volt az, ami a borogyinói csatához és azután ahhoz a mélyen átgondolt és rendkívül operatív módon végrehajtott ellenoffenzívához vezetett, amely »Napoleont megsemmisítette«. A reguláris hadsereg hősi magatartása az ellenséggel való minden összecsapásban, a partizánok aktív segítsége, az egész háború népi jellege, a háború teljesen igazságos voltának a népbe mélyen begyökerezett tudata, mindez hozzájárult ahhoz, hogy Kutuzovban ez a zseniális stratégiai kombináció felmerült, megérett és győzelmes megvalósítást nyert.

*

Jelen cikkemben szeretném elmondani az olvasóknak, miképpen áll most előttem Kutuzov szerepe az 1812-es Honvédő Háborúban, de azt is, hogy melyek voltak életútjának fő szakaszai egészen az őt halhatatlanná tévő 1812 évig. Ez csak egész rövid vázlatra lesz annak, amit nagy munkámban adni fogok.

Kutuzov eszét és katonai erényeit bajtársai és feljebbvalói már 19 éves korában kezdett katonai szolgálatának első éveiben elismerték. Kutuzov harcolt Rumjancev seregében Largánál, a Kagulnál és példátlan merészségéről már akkor regéket meséltek. Támadáskor ő volt az első, aki rohamra vágatott és ő volt az utolsó, aki az ellenség üldözését abbahagyta. Az első török háború végén súlyosan megsebesült és csak valami csoda révén menekült meg (ez volt az őt gyógyító orosz és német orvosok véleménye), úgyhogy csak egyik szemét veszítette el.⁵

II. Katalin úgy rendelkezett, hogy Kutuzovot a kinestár számlájára küldjék külföldre gyógyulás céljából. Ez az elég hosszú utazás jelentős szerepet játszott Kutuzov életében. Nagy érdeklődéssel adta át magát az olvasásnak és műveltségét nagymértékben fokozta. Mikor visszatért Oroszországba, jelentkezett Katalinnál, hogy szívességét megköszönje. Ekkor Katalin Kutuzov természeti adottságainak rendkívül megfelelő megbízást adott neki: elküldte a Krimbe, hogy segítségére legyen Szuvorovnak, aki diplomáciai tárgyalásokat folytatott a krími tatárokkal, ami nem igen felelt meg Szuvorov adottságainak.

⁵ Lásd: »Kutuzov, M. I., Dokumentumok«. Szerk. L. G. Beszkrovnij. Moszkva 1950. 1. köt. 7. dok. A krími hadsereg főparancsnokának, V. M. Dolgorukovnak, az alustai ütközetről és M. I. Kutuzov sebesüléséről II. Katalinhoz intézett jelentéséből (1774 júl. 28.) a szarabuzdai táborból.

A feladat az volt, hogy Sagin-Girejt támogassák Devlet-Girej ellen és diplomáciailag tető alá hozzák az orosz uralom megerősítését a Krimben. Szuworov nyíltan megmondta, hogy nem szeret diplomáciával foglalkozni, mindezeket a kényes politikai ügyeket rögtön Kutuzovra bízta, aki feladatát tökéletesen megoldotta. Ekkor mutatta meg először Kutuzov, milyen okosan tud bánni az emberekkel, mennyire ki tudja találni szándékait, hogyan tud harcolni az ellenfél intrikái ellen, anélkül hogy a vitát fegyveres összeütközésig hagyná fajulni, és ami a legfontosabb, hogyan tud teljes sikert elérni amellett, hogy az ellenféllel »a legbarátságosabb« viszonyba kerül. Szuworov el volt ragadtatva tőle.

Kutuzov néhány évig, egészen Krimnek Oroszországhoz való csatolásáig és az ottani zavargások megszűnéséig, részt vett Krim politikai megszervezésében. Kutuzovban a féktelen, sőt gyakran esztelen merészség párosult az óvatos, tartózkodó, megnyerő, éleseszű diplomata tulajdonságaival, amint ezt Katalin észre is vette. Amikor Katalin 1787-ben ellátogatott Krimbe, Kutuzov, aki akkor már tábornok volt, olyan lovasbravúrokat mutatott be neki, hogy a cárnő a nyilvánosság előtt szigorúan megróttta: »Magának vigyáznia kell magára, megtiltom, hogy ilyen vad lovakra üljön és sohasem bocsátom meg, ha meghallom, hogy nem teljesíti parancsomat«. De a szidás keveset használt. 1788. augusztus 18-án Kutuzov Ocsakovnál az ellenség üldözése során katonái előtt vágtatott. De Ligne herceg, osztrák tábornok, erről a következőképpen számolt be József császárnak: »Tegnap Kutuzov ismét fejlövést kapott, nem hiszem, hogy megéli a holnapot«. A seb igen súlyos volt és ami a legrosszabb, éppen ugyanazon a helyen érte, ahol előző alkalommal, de Kutuzov ismét megmenekült a haláltól. Alig épült fel, három és fél hónap múlva már részt vett Ocsakov ostromában és elfoglalásában⁶ és nem maradt ki az 1789—1790-es években egyetlen nagyobb ütközetből sem. Természetesen személyesen részt vett az Izmail elleni rohamban is. Izmailnál Kutuzov az ostromló hadsereg balszárnyának hatodik oszlopát vezényelte. Ez az oszlop leküzdötte »a szörnyű kartács- és ágyútűzet . . . és a sáncokba leereszkedve, minden nehézség közepette, létrákon felkapaszkodott a sáncokra és elfoglalt egy bástyát. Golenyiscsev-Kutuzov érdemes és bátor lovassági tábornok bátorságával példát mutatott alárendeltjeinek és ő is részt vett az ellenséggel való küzdelemben«. Kutuzov maga is részt vett a kézitusában, kivonta a tartalékból a Herszon-ezredet, visszaverte az ellenséget és oszlopa két másik követő oszloppal együtt, »megvetette a győzelem alapját«.

Szuworov így fejezi be Kutuzovról adott jelentését: »Golenyiscsev-Kutuzov lovassági tábornok újabb tanujelét adta tudásának és bátorságának; erős ellenséges tűzben legyőzött minden nehézséget, felkúszott a sáncokra, birtokába vett egy bástyát, és mikor a túlerőben lévő ellenség előnyomulásában megállította, bátor példamutatásával tartotta az elfoglalt helyet, elhárította az erős ellenséget, megvetette lábát az erődben és a továbbiak során is visszaverte az ellenséget.«⁷

Szuworov jelentésében nem tért ki arra, hogy mikor Kutuzovot a törökök megállásra kényszerítették és szorongatták, és mikor a főparancsnoktól

⁶Lásd: U. o. 106. sz. dok. G. A. Potjomkin jelentése II. Katalinhoz az ocsakovi ütközetéről és M. I. Kutuzov sebesüléséről (1788. aug. 22.) Ocsakovi tábor.

⁷»Kutuzov tábornagy«. *Anyag- és adatgyűjtemény*, M. 1947. 30. sz. dok. 63. l. A. V. Szuworovnak Izmail bevételéről (1790. dec. 21—1791. jan. 1.) G. A. Potjomkinhoz intézett jelentéséből.

erősítést kért, semilyen erősítést sem kapott, csak azt az üzenetet, hogy kinevezték Izmail parancsnokává. A főparancsnok előre tudta, hogy Kutuzov erősítés nélkül is áttör oszlopával a városba.

Kutuzov az izmaili csata után a lengyel háborúban is kitüntette magát. Ekkor már kb. 50 éves volt, de egyetlen alkalommal sem adtak neki olyan teljesen önálló beosztást, ahol teljes mértékben meg tudta volna mutatni képességeit. Katalin viszont nem vesztette szem elől Kutuzovot és 1792. október 25-én váratlanul kinevezte konstantinápolyi követté. Kutuzov szántszándékkal nem nagyon sietett állomáshelyére, hanem a Konstantinápolyba vivő úton gondosan tanulmányozta a török lakosságot, értesüléseket szerzett be a népről és a népben egyáltalán nem harciasságot fedezett fel (amelyet a török szultán fenyegetően hangoztatott), hanem »éppen ellenkezőleg, forró vágyakozást a béke iránt«.⁸

1793. szeptember 26-án, tehát 11 hónappal az 1792. október 25-i követi kinevezés után, érkezett meg Kutuzov Konstantinápolyba. Kutuzov követi minőségét egész addig viselte, míg Katalin 1793. november 3-i rendelkezése értelmében át nem adta a követség összes ügyeit V. P. Kocsubejnek, az új követnek. A valóságban Kutuzov Konstantinápolyt csak 1794 márciusában hagyta el.

Konstantinápolyi diplomáciai küldetésének feladatai egy bizonyos keretben mozogtak csak, de nem voltak könnyűek. Meg kellett akadályozni, hogy szövetség jöjjön létre Franciaország és Törökország között és ezzel elhárítani azt a veszélyt, hogy a francia flotta behatoljon a Fekete-tengerre, továbbá adatokat kellett gyűjtenie Törökország szláv és görög alattvalóiról, és ami a fő, fenntartani a békét a törökökkel. Ezeket a célokat el is érték Kutuzov konstantinápolyi tartózkodása idején (1793 szeptemberétől 1794 márciusáig).

Konstantinápolyi küldetése után bizonyos megszakítás állt be Kutuzov katonai pályafutásában és diplomáciai tevékenységében. Felelősségteljes tisztségekkel ruházták fel: kazáni és vjatkai főkormányzóvá, a szárazföldi haderők parancsnokává, a finnországi tengeri erők parancsnokává nevezték ki, 1798-ben pedig Berlinbe küldték Repnyin herceg segítségére. Repnyin herceg feladata az volt, hogy megakadályozza, vagy legalább is enyhítse azt a veszélyt, amelyet Oroszország számára a Poroszország és Franciaország között létrejött különbéke rejtett magában. Kutuzov elvégezte Repnyin számára a megkívánt diplomáciai munkát és több igen fontos eredményt ért el: a szövetség Franciaország és Poroszország között nem jött létre. Pál cár annyira bízott benne, hogy 1800. december 14-én igen fontos helyre állította. Megbízta az ukrán, breszti és dnyeszteri »inspectiok« parancsnokságával arra az esetre, ha háborúra kerülne a sor Ausztriával. De Pál cár elhunyt és Sándor cár uralkodása alatt a politikai helyzet fokozatosan megváltozott és ugyanilyen jelentős mértékben változott meg Kutuzov szolgálati helyzete is. Sándor először Pétervár katonai kormányzójává nevezte ki, majd 1802. augusztus 29-én egész váratlanul elmozdította tisztségéből. Kutuzov ekkor 3 évig falun élt, távol a politikai élettől. Megjegyezzük, hogy a cár már akkor sem szerette őt és helytelen az a nézet, hogy Kutuzov csak Austerlitz után lett kegyvesztett. Amint majd meglátjuk, Kutuzov I. Sándor idején elég szabályos időközökben volt kegyvesztett. A cár hol eltávolította őt az ügyek vitelétől, hol fontos

⁸ *Kutuzov M. I.*, Dokumentumok, I. köt. 226. l. 317. sz. dok. M. I. Kutuzov II. Katalinhoz (1793. aug. 21.)

állami tisztségekkel ruházta fel, illetve ugyanolyan váratlanul a legmagasabb katonai posztra állította. Sándor nyilván nem szerette Kutuzovot, de szüksége volt Kutuzov eszére és tehetségére, hírnevére a hadseregben, ahol Szuvoŕov közvetlen utódjának tartották.

1805-ben megindult a harmadik koalíció háborúja Napoleon ellen és Kutuzov falujába külfutár érkezett a cártól. A cár Kutuzovot főparancsnoki megbizatással a Napoleon személyes vezetése alatt álló francia hadsereg elleni front egy döntő szakaszára állította.

Kutuzov háborúi közül éppen az 1805-ös háború kiáltó mintaképe volt egy olyan háborúnak, amikor két tehetségtelen koronás fő minden teketóriázás nélkül, makacsul és súlyos károkat okozva, bűnös módon beleavatkozik a nagytehetségű stratégá rendelkezéseibe. A Napoleon elleni harmadik koalíció háborújában I. Sándor és I. Ferenc egyáltalában nem vették számításba Kutuzov határozott útmutatásait és terveit és a háborút így csúfosan el is veszítették. Napoleon egy gyors hadmozdulattal körülzárta és fogságba ejtette Ulmnál azt a hadsereget, amelynél jobb serege mindeddig sohase volt az osztrákoknak és azonnal megindította a Kutuzov elleni hadműveleteket. Kutuzov tudta (és ezt jelentette is Sándornak), hogy az ulmi csata után Napoleon keze teljesen szabad lesz és hogy háromszoros túlerőben van.⁹ Az ulmi katasztrófa elkerülésére az egyedüli mód az lett volna, hogy sürgősen vonuljanak vissza Bécs alá, és ha kell, Bécs mögé. De Ferenc véleménye szerint — amihez teljes mértékben csatlakozott Sándor is — Kutuzov seregének bármely áron meg kellett volna védenie Bécset. Szerencsére Kutuzov nem teljesítette ezeket az esztelen és pusztulásba vivő tanácsokat, valahányszor erre lehetőséget nyújtott neki az, hogy az adott időpontban felséges tanácsadója távol volt.

Kutuzov kilábal a kilátástalan helyzetből. Először is, ami teljesen váratlanul érte Napoleont, az előretörő francia sereg éles ellenállásba ütközött. Kutuzov szétverte Napoleon élcsapatát Amstetennél és amíg Mortier marsall magához tért, Kremsnél elzárta előtte az utat és itt igen erős csapást mért Mortier-re. Napoleon, aki a Duna tulsó partján tartózkodott, nem tudott segítséget nyújtani Mortier-nek. A franciák teljes vereséget szenvedtek. De a fenyegető veszély ezzel még nem múlt el. Napoleon egy kardcsapás nélkül elfoglalta Bécset és újból üldözőbe vette Kutuzovot. Az orosz hadsereg még sohasem volt olyan közel a pusztuláshoz, illetve a kapitulációhoz, mint éppen ekkor. De az oroszok parancsnoka nem az ulmi Mack, hanem az izmaili Kutuzov volt, akinek a parancsnoksága alatt ott volt az izmaili Bagratyion is. Murat teljes iramban üldözőbe vette Kutuzovot, hogy bármi módon — ha a leg-rövidebb időre is — feltartóztassa az orosz sereget, nehogy az egyesülni tudjon az Olmütznél álló orosz sereggel. Ezért Murat színleg béketárgyalásokba is bocsátkozott.

De ahhoz, hogy valaki Kutuzov eszén túljárjon, nem elég tüzes és jólvagdalkozó lovassági tábórnoknak lennie. Kutuzov mindjárt észrevette Murat cselét és rögtön beleegyezett a »tárgyalásokba«, de még erőltettebb menetben vonta vissza seregét kelet felé, Olmütz alá. Kutuzov természetesen tudta, hogy a franciák egy-két nap alatt rájönnek arra, hogy nem lehet és nem is lesz semilyen béketárgyalás, s rátörnek az oroszokra. De tudta azt is, kire bízta azt a nehéz feladatot, hogy hátvédül szolgáljon a gyors iramban előretörő franciákkal szemben. Hollabrunn és Schöngraben között már ott állt Bagratyion.

⁹ »Kutuzov, M.^o I., Dokumentumok«. 1. köt. XIV. 1.

Bagratyion hadteste hatezer főből állt. Muraté viszont ennek négy, ill. ötszöröse volt. Bagratyion egy egész napig feltartóztatta a veszett dühvel támadó ellenséget és bár sok katonáját elvesztette, sok francia is otthagyta a fogát. Most már zavartalanul folytathatta a visszavonulást. Kutuzov ez alatt már Olmütz alá érkezett és ide igyekezett Bagratyion is.

És itt is teljes mértékben megmutatkozott az a bűnös játék, amit Kutuzovval műveltek, és Sándor, valamint a hadvezért mímelő, isten kegyelméből való másik uralkodó, Ferenc, káros szerepe is. Semmiből sem tűnik ki oly világosan Kutuzov gazdag és sokoldalú tehetsége, mint abból, hogyan tudott eligazodni egyrészt azok között a politikai körülmények között, amelyek mellett a háborút folytatnia kellett, másrészt pedig, hogy az általános politikai célnak alá tudta rendelni a taktikai és stratégiai elgondolásokat. Kutuzov nyílt ellenségei és titkos irigyei ezt Kutuzov gyengeségéül akarták feltüntetni, holott éppen ellenkezőleg, ebben van hatalmas ereje.

Elég, ha az 1805. évi tragikus kimenetelű austerlitz-i csatára gondolunk. Hiszen mikor megindultak a hadműveletek és mikor a hízelgő rábeszéléseknek, utána pedig az elég átlátszó fenyegetéseknek és annak az olcsó komédiának ellenére, — mikor az orosz csapatok által annyiszor és olyan alaposan megvert Nagy Frigyes sírja fölött eskük hangzottak el az örök orosz-porosz barátságról, — III. Frigyes Vilmos mégis megtagadta a koalícióhoz való azonnali csatlakozást, akkor Sándor és akkori minisztere, Adam Csartorijcskij, és a születése óta agyalágyult I. Ferenc ebben csak holmi kellemetlen diplomáciai kudarcot láttak és semmi többet. Kutuzov viszont — amint ez minden tettéből kivilágott — ebben az egész hadjárat elvesztésének fenyegető veszedelmét látta. Ő már akkor tudta és több ízben kifejezésre is juttatta, hogy ha a porosz hadsereg nem csatlakozik sürgősen a koalícióhoz, akkor a szövetségeseknek csak egy kiútjuk maradt: visszavonulni az Érchegységbe, ott biztonságban áttelelni és elhúzni a háborút, azaz éppen azt tenni, amitől Napoleon félt.

Tavaszig, amikor újra megindulnak a hadműveletek, lehet, hogy a körülményekben nem történik jelentős változás, vagy talán javulás áll be, ha pl. Poroszország végre felhagyna a habozással és belépne a koalícióba. Kutuzov elgondolása mindenesetre jobb volt, mint az a megoldás, hogy haladéktalanul támadják meg Napoleont, ami azt jelentette volna, hogy a biztos pusztulásba rohannak. Kutuzov diplomáciai érzéke azt sugallta, hogy ha elhúzzák a háborút, Poroszország végre rájöhet, hogy mennyivel előnyösebb neki, ha belép a koalícióba, mintha fenntartja a számára káros semlegességet.

Miért ütköztek meg mégis Kutuzov minden intése ellenére is? Először is azért, mert Kutuzov ellenfelei az olmützi haditanácsban — I. Sándor, meg kedvence, Pjotr Dolgorukov, a beképzelt szélkelep, Wyrotter, a tehetségtelen osztrák katonai teoretikus — abban a nagyon veszélyes betegségben szenvedtek, amit úgy hívnak, hogy az ellenség erejének és képességének lebecsülése. Napoleon 1805 november végén néhány napon keresztül azt a látszatot akarta kelteni, hogy hadserege az előző csatákban kimerült, meggyengült és mindenáron ki akarja kerülni a döntő összecsapást. Wyrotter nagy bölcsen kinyilatkoztatta, hogy azt kell mindig tenni, ami az ellenség számára nem kívánatos. És Sándor, amikor a nyugateurópai haditudomány egy ilyen kiváló képviselője támogatta őt, végérvényesen abban a hitben élt, hogy a gondviselés rendelése szerint itt a Morva alföldön fogja első katonai babérait aratni. Egyedül Kutuzov volt az, aki nem értett velük egyet és azt magyarázta nekik, hogy Napoleon csak komédiázik, nem szállt annak inába a bátorsága

és legfeljebb csak attól fél, hogy a szövetségesek seregei visszavonulnak a hegyekbe és a háború elhúzódik.

De Kutuzov minden erőfeszítése hiábavaló volt. Mégis csak megütköztek, aminek az lett a következménye, hogy Napoleon 1805. december 2-án Austerlitznél tönkrevverte a szövetséges sereget.

I. Sándor gyűlése Kutuzov iránt éppen Austerlitz után nőtt meg még jobban. A cár nagyon jól tudta, hogy hiába próbálják akár ő, akár udvari tányérnyalói a vereségért a felelősséget Kutuzovra hárítani, mert Kutuzov semmiképpen sem lesz hajlandó sokezer ember hiábavaló halálának súlyos bűnét és a szörnyű kudarcot magára venni. Az oroszok Szuvorov óta nem voltak hozzászokva a vereséghez. Ehhez még az is hozzájárult, hogy a cár mellett nem volt egyetlen olyan katona sem, akit akár ész, akár stratégiai tehetség tekintetében össze lehetett volna hasonlítani Kutuzovval. És főként nem volt senki, akinek olyan általános és szilárd tekintélye lett volna a hadseregben, mint Kutuzovnak.

Természetesen a kortársak tudták, — és ez igen kellemetlen volt Sándor cárnak, — hogy Kutuzov amúgy is elég nagy katonai presztízse még jobban megnőtt Austerlitz után, hiszen mind Európában, mind Oroszországban mindenki, akit csak valamennyire is érdekelték a Napoleon elleni koalíció harcainak és diplomáciai csatározásának eseményei, teljesen tisztában volt azzal, hogy az austerlitz-i katasztrófa kizárólag azért következett be, mert Wyrotter ostoba tervét fogadták el és hogy Sándor bűnös módon mellőzte Kutuzov tanácsait, holott sem erkölcsi, sem formális joga nem volt ehhez, mert a szövetséges hadak hivatalosan kinevezett főparancsnoka a vészterhes austerlitz-i évben éppen Kutuzov volt. De természetesen az osztrákok voltak a főbűnösök a katasztrófában.¹⁰

Austerlitz után Kutuzov teljesen kegyvesztett lett és a volt főparancsnokot csak azért nevezték ki (1806 októberében) mégis kievi katonai kormányzónak, nehogy az ellenség ebben vereségük beismerését lássa. Kutuzov barátait bántotta az őt ért sérelem és ezt még teljes nyugállományba helyezésénél is rosszabbnak érezték.

De nem sokáig kellett a katonai kormányzó tisztét betöltenie. 1806—1807-ben, a Napoleon elleni súlyos háborúk idején, amikor Napoleon Friedlandnál teljesen megverte Poroszországot és az Oroszország számára olyan hátrányos tilsiti békét megkötötte, Sándor a keserű tapasztalatokon okulva belátta, hogy Kutuzov nélkül nem boldogul. És így Kutuzovot — akiről az 1806—1807-es háborúk idején elfeledkeztek — visszahívták Kievből, hogy hozza helyre az ügyeket abban a háborúban, amelyet Oroszország a tilsiti béke után is tovább folytatott: a törökök elleni háborúban.

*

Oroszországnak a még 1806-ban Törökország ellen indított háborúja nehéz és kevés sikerrel kecsegtető háborúnak bizonyult. Oroszország nehéz időket élt át Austerlitz után, hiszen nem kötött békét Napoleonnal és szövetségesek nélkül maradt, 1806 végén pedig újból folytatnia kellett a hadműveleteket, nagy csatákat kellett vívnia (Pultuszk, Preussisch-Eylau, Friedland), amelyek a tilsiti békével zárultak. A törökök nem kötöttek békét, mert

¹⁰ *Maistre, J. de: Oeuvres complètes. Lyon, 1885. X. köt. 22. l. — Ce malheur a été préparé comme tous les autres par le cabinet d'Autriche.*

Oroszország újsütetű »szövetségesének«, Napoleonnak először nyílt, majd a tilsiti béke után titkos segítségére számítottak.

A helyzet rendkívül bonyolult volt. A dunai hadsereg főparancsnoka, Prozorovszkij, tehetetlen volt és nyugtalanul várta a tavasz kezdete óta a törökök támadását. A török háború elhúzódott, és — mint nehéz helyzetekben mindig — most is Kutuzovhoz fordultak segítségért. Így Kutuzov kievi kormányzóból a dunai seregek főparancsnokának helyettese, illetve a valóságban Prozorovszkij utóda lett. Kutuzov 1808 tavaszán Jassyban találkozott Napoleon Konstantinápolyba igyekvő követével, Sebastiani tábornokkal. Kutuzov elbűvölte a francia tábornokot és az akkori orosz-francia »szövetségi« viszonyra támaszkodva, sikerült megbizonyosodnia arról a rendkívül fontos diplomáciai titokról, — ami egyébként nem volt előtte újság, — hogy Napoleon Konstantinápolyban kétszínű játékot játszik és hogy a Tilsitben Oroszországnak tett ígéretei ellenére segítséget nyújt Törökországnak.

Kutuzov rövidesen összevezetett a tehetségtelen Prozorovszkijjal, aki Kutuzov tanácsa ellenére nagy ütközetbe bocsátkozott Brailovo bevételéért és a csatát elvesztette. Prozorovszkij ezért nem saját magára, hanem Kutuzovra volt dühös és mindenképpen azon volt, hogy megszabaduljon tőle. Sándor cár, aki mindig szívesen hallgatta meg a Kutuzovra szórt rágalmatokat, visszahívta őt és litván katonai kormányzóvá nevezte ki. Jellemző, hogy mikor Kutuzov búcsút vett a dunai seregtől, a katonák sírtak.

De aránylag nem sokáig kellett őt nélkülözniük. A kudarcok egymást érték a Duna mentén, és újból Kutuzovhoz kellett folyamodni, hogy az ügyeket rendbehozza. 1811. március 15-én Kutuzovot kinevezték a dunai sereg főparancsnokává. A nehéz helyzetet végképpen elrontotta Kutuzov közvetlen elődje, N. M. Kamenszkij gróf, aki még siralmasabban szerepelt, mint a leváltott Prozorovszkij.

A Duna-menti harcokkal foglalkozó hadtörténések egyetértenek abban, hogy Kutuzov stratégiai tehetsége éppen ezekben a hadműveletekben bontakozott ki igazában. Kutuzovnak alig 46 000 katonája volt, a törököknek viszont több mint 70 000. Sokáig és a legnagyobb körültekintéssel készülődött a törökök főerői elleni támadásra. Tekintetbe kellett vennie a megváltozott európai helyzetet is. Napoleon 1811-ben már nemcsak megbízhatatlanabb szövetséges volt, mint 1808-ban, hanem kimondott ellenség, aki minden percben levethette az álarcot. Kutuzov hosszas előkészületeivel és ügyesen irányított tárgyalásokkal időt nyert és 1811. június 22-én Ruszcsuk alatt ismét súlyos vereséget mért a török vezírre. Az orosz hadak helyzete javult, bár még mindig elég kritikus volt. A francia követ — Sebastiani — által uszított törökök mindenáron harcha akartak bocsátkozni. Viszont csak úgy szabadulhattak fel a dunai hadak egy Napoleon elleni elközelgő háborúra, ha Törökországgal békét kötnek. Mikor Napoleon 1811. augusztus 15-én szándékkal sértően fogadta Kurakin orosz követet, már senki sem kételkedett Európában abban, hogy küszöbön áll a háború.

És ekkor Kutuzov olyan ragyogó diplomáciai sakkhúzást hajtott végre, ami hasonló körülmények között soha senkinek sem sikerült volna és ami a történelem legkiválóbb diplomatái közé emeli. A cári Oroszország egész történetében kétségtelenül nem volt tehetségesebb diplomata, mint Kutuzov. Arra, amit Kutuzov 1812 tavaszán hosszas és rendkívül nehéz tárgyalások során elért, még a legkiválóbb hivatásos diplomaták — mint pl. A. M. Gorcsakov — sem lettek volna képesek, nem is beszélve Sándor cárról,

a dilettáns diplomatáról. Puskin a cárt »a külügyi kollégium ülnöke (asszesszora)« szerény titulussával illette.

Napoleon jól megszervezett diplomáciai és katonai kémszervezettel rendelkezett Törökországban és nagy pénzeket is költött megszervezésére. Nem egy ízben fejtette ki, hogy amikor egy jó kém beszervezéséről van szó, akkor a honoráriumot illetően nincs helye alkunak. Kutuzovnak Moldvában erre csak olyan anyagi eszközök álltak rendelkezésére, amelyek számba sem jöhettek a Napoleon által a kémszervezetre költött összegek mellett. De biztos adataink vannak arra, hogy Kutuzov sokkal jobban ismerte a Duna menti harc körülményeit, mint Napoleon.¹¹

Kutuzov számításaiban sohasem követett el olyan súlyos hibákat, mint a francia császár, aki teljesen komolyan bízott abban, hogy a százezerfőnyi török sereg (!) győzelmesen visszaveti Kutuzovot a Duna, a Dnyeszter, a Dnyeper felső folyása mellől, sőt még abban is, hogy megközelíti a Nyugati-Dvinát és itt csatlakozik a francia seregekhez. Kutuzovnak lényegesen kevesebb katonai tudósítás állt rendelkezésére, mint Napoleonnak, de Kutuzov sokkal jobban kiismerte magát bennük és sokkal jobban tudott belőlük olvasni, mint Napoleon.

Az orosz-török háború megindulása óta eltelt 5 év alatt az oroszok részleges sikerei ellenére sem sikerült a törököket rávenni a békekötésre. De ami nem ment — Mihelszontól Kamenszkijig — egyik elődjének sem, az sikerült Kutuzovnak.

Kutuzov terve a következő volt. A háború befejezhető, de csak akkor, ha teljes győzelmet arat a nagyvezir nagy hadserege felett. Ahmed bej vezirnek kb. 75 000 főnyi embere volt: Sumlában 50 000, Szófiánál pedig 25 000 fő. Kutuzov moldvai hadserege alig volt több mint 46 000. A törökök kezdték el a béketárgyalásokat, de Kutuzov nagyon jól tudta, hogy céljuk csak a hadműveletek elhúzása. A vezir és Hamid effendi zsarolni akarták Kutuzovot. Arra számítottak, hogy az oroszok engedni fognak, hiszen a háború Oroszország és Franciaország között a levegőben lóg, ezért azt követelték, hogy a Dnyeszter legyen a határ Oroszország és Törökország között. Kutuzov válasza erre — mint már mondtuk — a Ruzscsuk melletti nagy ütközet volt, amely 1811. június 22-én az orosz csapatok teljes diadalával végződött. Kutuzov rögtön ezután parancsot adott a város elhagyására és erődítményeinek felrobbantására. A törökök azonban tovább folytatták a háborút. Kutuzov szántsándékkal hagyta, hogy átkeljenek a Dunán. »Hadd keljenek át, csak kelnének át minél többen a mi partunkra« — mondta kísérője és később történetírója, Mihajlovszkij-Danyilevszkij tanúsága szerint. Ostrom alá vette a vezir táborát és amikor az ostromlottak meghallották, hogy az orosz csapatok az ostrom abbahagyása nélkül elfoglalták Turtukajt és Szilisztriát (október 10 és 11), rájöttek arra, hogy teljes pusztulás vár rájuk, ha nem adják meg magukat. A vezir titokban elmenekült a táborból és megindította a béketárgyalásokat. 1811 november 26-án az éhínségtől megtizedelt török sereg maradványai megadták magukat az oroszoknak.

Napoleon cühe nem ismert határt. »Hát láttak már ilyen kutyákat, fajankókat, mint ezek a törökök! Tehetségük van ahhoz, hogy elveressék

¹¹ *Petrov, N.*: Oroszország háborúja Törökország ellen. III. köt. 381. l.: »Nagy diplomáciai művészetre volt szükség ahhoz, hogy Napoleon iránt bizalmatlanságot keltsen a Portánál«.

magukat. Ki számított erre, ki láthatott előre ilyen ostobaságot? — ordította magánkívül a francia császár. Nem látta előre akkor, hogy ugyanaz a Kutuzov alig néhány hónap múlva el fogja intézni a »grande armée«-t is, pedig annak erősebb vezetője lesz, mint a nagyvezír...

És miután Kutuzov, a hadvezér, teljes sikerrel befejezte programja katonai részét, Kutuzov, a diplomata, feltette rá a koronát.

Az október közepén kezdődő béketárgyalások — mint ahogy várható is volt — rendkívül elhúzódtak. Hiszen éppen a béketárgyalások tartamának minél hosszabbra való kitolása volt a törökök főesélye arra, hogy enyhítést érjenek el az orosz feltételekben. Napoleon minden elképzelhetőt megtett, ami tőle függött, hogy visszatartsa a szultánt a békefeltételek aláírásától, hiszen a franciák, ha nem ma, de holnap megrohanják Oroszországot és akkor az oroszok minden engedményre készek lesznek, csakhogy szabaddá tegyék moldvai seregüket. Elmúlt október, november, december és a tárgyalások egyhelyben topogtak. A törökök ekkor már ugyan nem a Dnyesztert, hanem Prutot javasolták orosz-török határnak, de Kutuzov még erről sem akart hallani.

Pétervárról olyan tervezetek jöttek, hogy katonai felvonulást kell indítani Konstantinápoly ellen, sőt az 1812. február 16-i utasítást maga Sándor írta alá. Ebben az állt, hogy véleménye szerint »a tengeri és szárazföldi erőknek karöltve erős csapást kell intézniük Carigrad (Konstantinápoly) falai ellen«. A tervből egyébként semmi sem lett. Kutuzov sokkal realisabbnak tartotta, hogy a törököket kisebb szárazföldi támadásokkal ijesztgesse.

A tavasz beálltával a helyzet még bonyolultabb lett. Egyrészt Törökországban sok helyütt kiütött a pestis, másrészt Napoleon csapatai fokozatosan kezdték átjönni az Odera és Visztula közötti területre. A cár már hajlandónak mutatkozott arra, hogy belemenjen a Prut határként való elismerésébe, de azt követelte, hogy Kutuzov ragaszkodjék egy Törökország és Oroszország közti szövetségi szerződés aláírásához. Kutuzov tudta, hogy ebbe a törökök nem fognak belemenni, de meggyőzte a török meghatalmazottakat, hogy eljött az az idő, amikor Törökország számára ebben az élet-halál kérdésben döntenie kell. Ha a törökök nem kötik meg haladéktalanul a békét Oroszországgal, akkor Napoleon, oroszországi sikerei esetén úgyis a Török birodalom ellen fordul, és a Sándor cárral való békekötés esetén Oroszország beleegyezik abba, hogy Napoleon elfoglalja Törökországot. Ha viszont Napoleon Oroszországnak fegyverszünetet ajánl fel, úgy Törökországot természetesen felosztják Oroszország és Franciaország között. A törökökre erős hatást gyakorolt ez az érvelés és már belementek abba, hogy a határ a Prut legyen a Dunába való betorkolásáig és onnan a határ a Duna balpartján húzódjon a feketetengeri Duna-torkolatig. De Kutuzov a végsőig ki akarta aknázni a törökök ijedségét és azt követelte, hogy engedjék át Oroszországnak örök időre Bessarábiát Izmail, Bender, Hotin, Kilia és Akkerman erődökkel. Ázsiában megmaradtak a háború előtti határok, de egy titkos cikkely értelmében Oroszország birtokába kerültek mindazok a kaukázusontuli területek, amelyek önként Oroszországhoz csatlakoztak, valamint egy 40 km-es tengerparti sáv. Tehát Kutuzov, a kiváló diplomata, nemcsak azt érte el, hogy szabaddá tette a moldvai sereget a Napoleon ellen küszöbönálló háborúra, hanem nagy és gazdag területeket is szerzett Oroszországnak.

Kutuzov felhasználta minden okosságát és egész diplomáciai ügyességét. Sikerült meggyőznie a törököket arról, hogy a Napoleon és Oroszország

közötti háború kérdése még korántsem dőlt el végleg, de hogyha Törökország idejében nem köt békét Oroszországgal, akkor Napoleon újból barátságos viszonyba lép Sándorral és a két császár felosztja egymás között Törökországot.

És ekkor megvalósult az, amit Európában később diplomáciai »paradoxon«-nak neveztek el. 1812. május 16-án hosszas tárgyalások után Bukarestben aláírták a békekötést. Ez nemcsak azt eredményezte, hogy az egész dunai orosz sereg felszabadult a Napoleon elleni háborúra, hanem Oroszország ezenkívül megkapta Törökországtól örök birtokul egész Besszarábiát is. De ez még nem minden. Oroszország kezébe jutott úgyszólván az egész tengerpart a Rion torkolatától Anapáig.

Mikor Napoleon megtudta, hogy a törökök 1812. május 16 (28)-án aláírták a békét Bukarestben, kimerítette a francia káromkodások egész tárházát. Nem tudta megérteni, hogyan tudta Kutuzov a szultánt egy, az oroszok számára ennyire előnyös békére bírni, különösen akkor, mikor Damol kardja ott függött az oroszok feje felett. Hiszen nem a törököknek, hanem éppen nekik kellett volna siettetniök a háború befejezését.

Ez volt az első csapás, amelyet Kutuzov, a diplomata, három és hónappal azelőtt mért Napoleonra, mielőtt Kutuzov, a stratég, a borogyi síkon a második csapást mérte rá.

*

A francia történetírás egyik meggyökeresedett hamisítása az, mely szerint még 1810-ben, sőt 1811-ben is fenn lehetett volna tartani a béke Oroszország és Franciaország között, ha Sándor nem tiltakozott volna ellen, hogy Napoleon elfoglalja Oldenburg hercegséget és ha megadta volna a kívánt biztosítékokat a kontinentális blokád szigorú betartására. Megtaláljuk ezt a hazug állítást már Thiersnek a konzulátus és a császárság történetéről írt 20 kötetes művétől kezdve egészen Louis Madelinnek az utóbbi években megjelent és 1951-ig még be nem fejezett 14 kötetes munkájáig.¹² Ezt a történelemhamisítást csak azok fogadhatják el, akik — úgy mint a francia sovinizta beállítottóságú történészek és a nyomukban járó német, olasz, angol és amerikai kollegáik — egyáltalán nem akarják látni a szembeszökő valóságot. A valóság pedig az, hogy Napoleon már sokkal hamarabb megindította az Oroszország elleni közvetlen politikai agressziót, mint 1812. június 12. (24)-én, amikor élcapatai átkeltek a Nyemen hídjain a folyó balpartjára.

Napoleon 1810-től kezdve különböző ürügyek alatt és ürügy nélkül, és anélkül, hogy bárkinnek is bármi magyarázatot adott volna, egymásután kebelezte be a hatalmas francia birodalom és az orosz határ közti területeket és a megrémült Európával csak a kész tényeket közölte. Egyik nap Hamburg, Bréma, Lübeck Hanza-városokat területeikkel együtt, másnap a már korábban elfoglalt westfáliai királyságtól északkeletre eső német területeket, azután Oldenburg hercegséget. A hódítások formája és ürügye változott, de az Oroszország biztonságát fenyegető közvetlen és nyilvánvaló veszély szempontjából a reális eredmény ugyanaz volt: a francia csapatok egyre jobban közeledtek az orosz határ felé. Egymás után döntötték meg az államokat, foglalták el az erődtornyokat, hidalták át a vízi akadályokat: a Rajna után az Elbát, az Elba után az Oderát, az Odera után a Visztulát.

¹² Madelin, Louis: Histoire du Consulat et de l'Empire. Paris, 1940—1951.

Vjazemszkij herceg később visszaemlékezve ezekre az időkre azt mondta, hogy aki nem élt ekkor: Napoleon Európa feletti korlátlan uralmának idején, nem tudja elképzelni, milyen súlyos aggodalomban éltek Oroszországban ezekben az években. Erről az időről írja barátja, Puskin: »1812 vihara még szunnyadt, Napoleon még nem próbálta ki a nagy népet, még csak fenyegetőzött, habozott«.

Kutuzov tisztábban látta az orosz népet fenyegető veszélyt, mint bárki más. És amikor ebben a válságos, vihar előtti időben a Duna mentén irányította a háború menetét, mint kiváló tehetségű stratégia egymás után oldotta meg a kérdéseket, amelyekkel szemben összes elődei hat éven át tanácslanul álltak. Széles politikai látóköre viszont nemcsak a Dunáig ért, hanem elfogta a Nyement, a Visztulát és a Dnyesztert is. Nemcsak a foga fehéret már majdesen kimutató ellenséget, Napoleont ismerte fel, hanem a még nem teljes yalójukban megmutatkozó »barátokat« is, mint pl. az osztrák Ferencet, III. egyes Vilmos porosz királyt, lord Liverpoolt és Castlereaght-t is.

Később Napoleon azt mondta, hogyha előre látta volna, hogy mit tesznek a örökök Bukarestben és a svédek Stockholmban, akkor nem indult volna meg 1812-ben Oroszország ellen. De késő bánat — eb gondolat.

A háború kitört. Az ellenség bevonult Szmolenszkbe és onnan egyenesen Moszkva irányába tartott. 1812 augusztus első napjaiban nagy volt a feladulás a nép között, a nyugtalanság és felháborodás a nemesség között, a tervvár kiürítését latolgató fejvesztett kapkodás Maria Fjodorovna és az udvari emberek körében. Egyre terjedt és mind nagyobb méreteket öltött az agatottság. Mindenfelől az a szűnni nem akaró követelés visszhangzott: Kutuzovot!

Jekatyerina Pavlovna éppen úgy nem értette meg, nem szerette és nem becsülte Kutuzovot, mint bátyja. Sándor mintegy »mentetődzésképpen« írta neki, hogy ő »ellenezte« Kutuzov kinevezését, de kénytelen volt meghátrálni a közvélemény előtt és »azt választani, akit a közvélemény kijelölt«.¹³

Arról, hogy már Kutuzov kinevezésének híre, majd megérkezése a hadsereghez, milyen hatást váltott ki a népből, a hadseregből, sok adatunk van. Ez a szó, hogy »népszerűség« nem képes kifejezni mindazt, amit éreztek. A fenyegető veszélytől mélyen megrázott emberek törhetetlen hite abban, hogy itt a megmentő — talán így jellemezhetnénk ezt az érzést, amely a népi tömegeket elfogta. »Azt mondják, hogy a nép mindenütt megmagyarázhatatlan örömujjongással fogadja. A városokból az emberek elébe mennek, kifogják lovaikat és maguk húzzák kocsiját. Aggastyánok unszolják unokáikat, hogy csókolják meg lábanyomát, anyák hozzák csecsemőiket, térdrehullanak előtte és gyermekeiket az égnek emelik! Az egész nép megváltónak hívja«.¹⁴

1812. augusztus 8-án Sándor kénytelen volt Kutuzovot az orosz hadak főparancsnokává kinevezni, mert ezt követelte parancsolólag a közvélemény a hadseregben és a nép között. És kerek 6 nap múlva, augusztus 14-én Kutuzov útban a hadrakelt sereghez, Jazsembica állomásról egy rá rendkívül jellemző levelet írt P. V. Csicsagovnak, a dunai hadsereg főparancsnokának. Ez a levél egyik kitűnő bizonyossága annak, milyen (széles kört átfogó) éles szeme volt Kutuzovnak és hogy mindig milyen szoros kapcsolat állott fenn stratégiai

¹³ »I. Sándor cár levelezése hugával, Jekatyerina Pavlovna nagyhercegnővel«, Szentpétervár, 1910. 87. l. (a levél francia eredetijéből).

¹⁴ Glinka, F.: Egy orosz tiszt levelei. M. 1815. IV. rész. 50. l.

terve és tettei között, bármilyen — akár elsőrendű fontosságú, akár másodrangú — fronton töltötte is be a parancsnoki tisztet. Kutuzov azt írta Csicsagovnak, hogy az ellenség már Dorogobuzs alatt áll és ebből mindjárt le is vonta a következtetést: »Ezekből a körülményekből könnyen átláthatja, hogy most nem lehet bármiféle . . . eltérítő hadmozdulatokra gondolni, de az első és második hadseregen kívül mindazt, amink van, az ellenség jobbszárnya ellen kell bevetnünk, mert csak ezzel állítjuk meg előnyomulását. Minél inkább fejlődnek a körülmények ebben az irányban, amint ez eddig történt, annál fontosabbá válik a dunai hadsereg felzárkózása a főerőkhöz.«¹⁵ De Kutuzov minden, már áprilisban tett erőfeszítése és az általa 1812 május 16-án kötött béke minden feltétele azt szolgálta, hogy annak, akire a Napoleonnal küszöbönálló összeütközés vár, joga és lehetősége legyen a dunai hadsereggel számolni! Csicsagovhoz intézett levele egyben nyugtalanságot is elárul. Csak nem gondol ez az örökké becsvágytól és irigységtől mart ember arra, hogy a Kutuzov által szabaddá tett dunai hadsereget bármilyen kockázatba, még hozzá egy Schwarzenberg elleni szükségtelen harcba bocsássa. Kutuzov, a stratégia, jól tudta, hogy a dunai hadsereg hamarabb olvadhat bele a Drogobuzsnál és Mozsajszknál operáló orosz seregekbe, mint hogy Schwarzenberg Napoleon seregéhez eljut. Kutuzov, a diplomata, előre látta, hogy Napoleonnak ugyan előnyös volt az apósával kötött »szövetség«, hogy ezáltal elvonja az orosz erők egy részét délnyugatra, de tudta azt is, hogy az osztrákok gyakorlatilag egy katonai összeütközésben sem fognak komoly szerepet játszani.

Ezért volt Kutuzovnak szüksége — még hozzá minél előbb — arra, hogy a dunai hadsereg a balszárnyán álljon, mert már jónéhány nappal a hadművelleti területre való megérkezése előtt látta, hogy ellenük fogja intézni Napoleon jobbszárnya a legerősebb támadást.

Közelgett az az idő, amikor a főparancsnok meggyőződhetett róla, hogy Csicsagov, a cár kedvence, ügyet sem vet a dunai hadsereg parancsnoki tisztét betöltő elődje kérésére, és hogyha várható valamilyen lényeges segítség és a moszkvai utat védő hadsereg létszámának gyarapodása, úgy az kizárólag csak a moszkvai és a szmolenszki népfelkelők részéről fog bekövetkezni.

Bármennyire is igyekeztem lehető legtömörebb, általános jellemzést adni Kutuzov hadvezéri eredményeiről, mivel Borogyinoról lesz szó, megbocsáthatatlan mulasztást követnék el, ha nem hívnám fel az olvasó figyelmét a következőkre. A történelem színpadának előterében ebben a vészterhes időpontban két olyan ellenfél áll egymással szemben, akik mindketten tisztában voltak azzal, hogy mi a tét. Mindketten minden lehetőt elkövettek, hogy a döntő percben számbeli fölényben legyenek egymással szemben. De az egyik félnek — Napoleonnak — elegendő, ha csak parancsot ad és máris minden ami az emberi akarattól telik, haldéktalanul és hibátlanul teljességbe megy. Másként áll az ügy a másik félnél, Kutuzovnál. Bár a cár őt »legfelső kegyelméből« állítólag a Napoleon elleni hadművelletben résztvevő összes orosz fegyveres erők korlátlan rendelkezési hatalommal felruházott parancsnokává nevezte ki, mégis minden lépésében akadályozta, megbénította őt éppen ebben a nyomasztóan fontos kérdésben, a hadsereg létszámának kérdésében. Kutuzov kéri, hogy minél előbb bocsássonak rendelkezésére újonnan

¹⁵ *Kutuzov, M. I.* Személyi levelezéséből. Kutuzov Csicsagovhoz írt levele (1812. augusztus 14. az útról, Jazsembicából). Znamja. 1948. 5. sz. 96. l.

alakított ezredeket, amire Sándor cártól a következő választ kapja : »Ami az Ön által beterjesztett kérést illeti, hogy Lobanov-Rosztovszkij hercegtől átvezényeljünk újonnan alakított ezredeket Önhöz, ezt a kérést teljesíthetetlennek találom.«

Kutuzov tudta, hogy Bagratyion és Barclay két seregén kívül — amelyek augusztus 19-én Carjovo Zajmicsében kerültek közvetlen parancsnoksága alá — további három hadserege van : Tormaszové, Csicsagové és Wittgensteiné, akik forma szerint ugyanolyan feltétlenül engedelmességgel tartoztak neki, mint pl. Napoleonnak marsalljai. Papiorma szerint igen, de gyakorlatilag nem. Kutuzov tudta, hogy velük a cár fog rendelkezni és ő nem adhat nekik parancsot, legfeljebb unszolhatja és igyekezhet rábírní őket arra, hogy mielőbb segítsenek megvédeni Moszkvát és Oroszországot. Pl. így ír Tormaszovnak : »Azt hiszem, egyet fog érteni velem abban, hogy Oroszországra nézve ilyen válságos időben, mikor az ellenség már Oroszország szívében van, nem lehet az Ön feladata az, hogy távoli lengyel tartományunkat védelmezze és oltalmazza.« De felhívása csak pusztába kiáltó szó maradt. Tormaszov seregét Csicsagov seregével egyesítették és Csicsagov parancsnoksága alá helyezték. Kutuzov így írt Csicsagovnak : »Mikor a hadsereghez megérkeztem, az ellenséget az ősi Oroszország szívében, úgyszólván Moszkva alatt találtam. Jelenlegi feladatomban az, hogy magát Moszkvát megmentssem és azt hiszem, nem kell azt vitatnom, hogy egyes távoli lengyel tartományi körzetek védelme össze sem hasonlítható ősi fővárosunk, Moszkva és az ország határán belül fekvő kormányzóságok oltalmazásával.«

Csicsagovnak eszébe sem jutott, hogy azonnal válaszoljon a felhívásra. A legérdekesebb azonban (a Kutuzov főerőiből kivált) harmadik hadsereg — Wittgenstein seregének — esete. »Azok a parancsok, amelyeket Kutuzov Wittgensteinnek adott, nem kerültek elő az aktákból« — jegyzi meg finoman Mihajlovskij-Danyilevszkij, aki határozottan semmiben sem tesz szemrehányást Sándor cárnak.¹⁶

A borogyinói győzelemre, a francia hadsereget tönkrevető szakadatlan ellenoffenzívára, Napoleon legjobb hadosztályainak a Krasznoj alatti négy napos csatában való fergeteges szétzúzására, Napoleon első és már teljesen vitathatatlan legyőzőjének hatalmas arányban egyre fokozódó tekintélyére volt szükség ahhoz, hogy Kutuzov a gyakorlatban is kezébe ragadhassa kivétel nélkül az összes »nyugati« orosz hadakat és hogy Sándor meggyőződjön arról, hogy már nem akadályozhatja meg kényére kedvére Csicsagovot és Wittgensteint abban, hogy a főparancsnok parancsait teljesítsék. Tormaszov, miután kivették kezéből a 3. (megfigyelő) hadsereg parancsnokságát, bevonult a főhadiszállásra és becsülettel szolgálta és segítette Kutuzovot.

A mindenfajta akadályt, cselvetést és intrikát, a cárnak a tábornokokat felülről engedetlenségre buzdító, teketória nélküli, önkényes beavatkozását a katonai rendelkezésekbe, két hatalmas erő múltja felül : a nép és a hadsereg határtalan bizodalma Kutuzovban és az orosz stratégia és taktika ezen igazi korifeusának messze kiemelkedő tehetsége. Az orosz hadsereg ugyan visszavonult keletre, de harcolva vonult vissza és súlyos veszteségeket okozott az ellenségnek. Napoleon hadserege egyre fogyott » . . . 600 000 főnyi seregéből,

¹⁶ Mihajlovskij-Danyilevszkij, A. I.: Az 1812. évi Honvédő Háború leírása. Szentpétervár, 1843. 2. rész. 191. l.

mellyel az Oroszország elleni hadjáratra elindult, alig 130—140 000 főnyi haderővel jutott el Borogyinoig.¹⁷

De a ragyogó napokig, amíg a hadsereg teljes diadalt aratott, még igen sokat kellett átélni. Át kellett vészelnii azt a hosszú augusztusi napot, amikor bokáig jártak a vérben a borogyinói síkon, vissza kellett vonulni a főváros mögé és nézni, hogyan ég Moszkva a távolban; a legnehezebb körülmények között, hosszadalmas ellenoffenzívában kellett bajonettel és golyóval kiebrudalni a hivatlan vendégeket.

A Hadtörténeti Levéltárban (»Az 1812. évi Honvédő Háború«, XVI. köt. Az 1812. évi hadműveletek, 129. sz.) található számadatok így szólnak: »Ezen a napon az orosz hadseregben fegyverben állt: a sorkatonaságban és tüzérségben 95 000 fő, kozák 7 000 fő, moszkvai népfelkelő 7 000 fő, és szmolenszki népfelkelő 3 000 fő. Tehát összevéve fegyverben állt 112 000 fő«. A hadseregnek 640 tüzérségi lövege volt. Napoleon gyalogos serege és tüzérsége a borogyinói csata napján több mint 185 000 főre rúgott. De mind fiatal gárdája (20 000 fő), mind régi gárdája a lovassággal (10 000 fő) egész idő alatt tartalékban vesztegelt és nem vett részt közvetlenül a csatában.

A francia források beismerése szerint — még ha egyáltalán nem is számítják a régi és a fiatal gárdát — francia részről kb. 135—140 000 fő vett részt közvetlenül a csatában.

Meg kell jegyeznünk, hogy maga Kutuzov Carjovo-Zajmiscsibe való megérkezése után a cárnak tett első jelentésében azt írta, hogy Napoleonnak nemhogy 185 000, de 165 000 embere sem lehet, az orosz csapatok létszámát pedig ugyanebben az időben 95 734-re becsülte. De a Carjovo-Zajmiscse-i megérkezése és a borogyinói csata közben eltelt néhány nap alatt Miloradovics tartalékhadtestéből 15 589 fő, »különböző helyekről összeverbuvált további 2 000 fő« csatlakozott az orosz hadsereghez, úgyhogy a sereg 113 323 főre nőtt. Ezenkívül, mint Sándor cár Kutuzovnak jelezte, további kb. 7 000 főnek kellett még befutnia.

Egyes kutatók azon a véleményen vannak, hogy gyakorlatilag Kutuzovnak a borogyinói síkon nem 120 000 főnyi (és ez aligha helyes), hanem legjobb esetben 105 000 főnyi teljesen felszerelt és felfegyverzett harcrakész reguláris sereg állt rendelkezésére, ha a számításnál egyáltalán nem vesszük figyelembe a népfelkelőket és ha meggondoljuk, hogy a 7 000 főnyi kozák osztagot egyáltalán nem vetették be a harcba. A népfelkelők harckészsége azonban 1812-ben minden dicséretet felülmúl.

Amikor a még gyengén képzett népfelkelők beérkeztek, kb. 120 000 főnyi sereg állt Kutuzov közvetlen rendelkezésére; egyes számítások szerint (melyek azonban nem nagyon meggyőzők) még valamivel több is. Az akták általában eltérő adatokat tartalmaznak. Kutuzov természetesen jól tudta, hogy a népfelkelőket nem lehet egy kalap alá venni a reguláris csapatokkal, de sem a főparancsnok, sem Dohturov, sem Konovnyicin nem hagyta ki a számításból ezeket a sebtében összeverbuvált népfelkelő csapatokat. A népfelkelők Borogyinónál, Malojaroszlavecnel, Kraszniijnál az egész ellenoffenzíva ideje alatt, legalább is, ami az egyéni bátorságot, önfeláldozást, kitartást illeti, minden igyekezetükkel azon voltak, hogy ne maradjanak el a reguláris csapatok mögött.

¹⁷ *Sztálin*: A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról. 65. l.

Az 1812-es orosz népfelkelőket az ellenség is nagyra tartotta. Bessier marsall a rendkívül nagy véráldozattal járó malojaroszlaveczi csata után megmutatta a komor hallgatásba merült Napoleonnak a francia gránátosok holttestével fedett csatamezőt és meggyőzte Napoleont arról, hogy Kutuzovot elfoglalt állásában teljesen lehetetlen megtámadni: »Hogy milyen ellenféllel harcolunk? Hát nem látta felség a tegnapi harcmezőt? Hát nem vette észre, hogy milyen makacs elszántsággal mentek a halálba az alig fel-fegyverzett, silány ruházatú orosz rekruták?« Malojaroszlavec védelmében éppen a népfelkelők játszottak igen fontos szerepet. Bessier marsall elesett 1813 harcaiban.

Az 1812. évi háború nem hasonlított egyetlen háborúhoz sem, melyet az orosz nép a XVIII. század eleje óta viselt. Még XII. Károly hadjárata idején sem volt és nem is lehetett olyan erős és olyan általánosan elterjedt a nép összes rétegeiben az Oroszországot fenyegető veszély tudata, mint 1812-ben.

A továbbiakban Kutuzov ellenoffenzívájáról fogunk szólni, amely végleg szétmorzsolta Napoleon csapatait; most csak egy eddigelé páratlanul álló érdekes tényt említünk meg, hogy az oroszok még Borogyino előtt, amikor az ellenség óriási erői még szakadatlan áradatban özönlöttek Sevargyino felé, egymásután indítottak sikeres támadásokat a derékhadtól elszakadt francia csapatok ellen, elpusztították ellátmányoszlopaikat és, ami a legcsodálatosabb, még az orosz hadsereg általános visszavonulása idején is tudtak foglyokat ejteni.

Napoleon négy nappal a borogyinói csata előtt, Gzsatszknál, megcáfolatatlan írásos tanúságot hagyott arról, hogy mennyire nyugtalanítják ezek a szakadatlan támadások. A következő parancsot adta ki vezérkari főnökének, Bertier marsallnak, az egész hadseregnek való szétküldésre: »Hozza a tábornokok, hadtestparancsnokok tudomására, hogy naponta sok embert veszítünk azért, mert az élelmezés beszerzése nem történik eléggé rendben. A különböző alakulatok parancsnokaival meg kell beszélniök a szükséges rendszabályokat, hogy véget vessünk ennek a helyzetnek, amely hadseregünket pusztulással fenyegeti. Az ellenség által ejtett foglyok száma naponta több száz főre rüg. A legszigorúbb büntetés terhe mellett meg kell tiltani a katonáknak, hogy eltávolodjanak csapattestüktől«. Napoleon parancsot adott ki, hogy ha ellátmánybeszerzésre küldenek ki embereket, úgy »elég fegyverest kell melléjük adni a kozákok és a parasztok elleni védelmük.¹⁸

Konovnyicin utóvédcsapataiból kerültek ki ekkor azok a merész harcosok, akik Napoleonnak ilyen gondot okoztak. Kutuzov már ezekből a kisebb arányú hadműveletekből is látta, hogy egy ilyen hadsereggel a legnehezebb helyzetekben is sikerre számíthat.

Kutuzov nem kételkedett abban, hogy az elkövetkező összecsapásban a francia hadseregnek majdnem ugyanannyi vesztesége lesz, mint az oroszoknak. És a valóságban az ütközet után kitűnt, hogy a franciák sokkal több embert veszítettek. Kutuzov mégsem ingott meg elhatározásában és Moszkva előtt már nem bocsátkozott újabb ütközetbe.

Hogyan állapíthatjuk meg most teljes határozottsággal Kutuzov fő céljait? Az 1812. évi háború előtt azokban a háborúkban, amelyekben a főparancsnok szerepét kellett betöltenie és felelősséget vállalnia, Kutuzov

¹⁸ »Correspondence de Napoléon I-er«. Paris, 1868. XXIV. köt. 203—204. 1.

határozottan sosem tűzött ki maga elé túlságosan tág körű végcélokat. 1805-ben sosem beszélt Napoleon szétzúzásáról, Franciaországba való betörésről, Párizs elfoglalásáról, tehát mindarról, amiről Sándor cár és I. Ferenc császár főhadiszállásán az üresfejű udvaroncok álmodoztak. Vagy pl. 1811-ben egyáltalán nem készülődött Konstantinápoly bevételére. De most, 1812-ben, a helyzet más volt. A háború összes körülményei parancsolólag azt a célt állították elé, hogy a háborút az agresszor seregének felmorzsolásával kell befejeznie. A franciák összes, számukra végzetes hibáinak és Napoleon téves számításainak tragikuma az volt, hogy Napoleon nem tudta felfogni, hogy csapatainak teljes felőrlése Kutuzovnak nem maximális, hanem minimális programja és hogy európai uralmának katonai zsarnokságon és katonai diktatúrán nyugvó nagyszabású építménye meginog, ha hadserege elpusztul Oroszországban. És akkor, már többé-kévesbbé a közeljövőben, a megvalósulás stádiumába léphet Kutuzov másik («maximális») programja, Napoleon nagyszabású rabló-birodalmának megsemmisítése.

Kutuzov programja, melyet Carjovo-Zajmiscsebe való megérkezésekor ugyan még nem fejezett ki szavakban, az volt, hogy erős csapat mérjen az ellenség seregére. A terv első része a megvalósulás útjára lépett Sevargyionnál és Borogyionnál. Napoleonnak ugyan már az 1807 február 8-án Preussisch-Eylau-nál lefolyt véres ütközet megmutatta, hogy az orosz katonát semilyen más hadsereg katonájához nem lehet hasonlítani, a sevargyinoi ütközetben mégis meglepte az a válasz, amelyet arra a kérdésre kapott, hány foglyot ejtettek az egy teljes napig tartó véres összecsapás alatt: »Egyetlen egyet sem, az oroszok nem adják meg magukat, felség«.

És a borogyinoi csata a sevargyinoi ütközet utáni napon homályba borította Napoleon hosszú győzelemsorozatát, a francia hadseregnek majdnem a felét harcképtelenné tette. Kutuzov hadtervét úgy állította össze, hogy a franciák csak hallatlan áldozatok árán tudták elfoglalni először a Bagratyion-féle éksáncokat, majd a Rajevszkij-üteg által védett Kurgán-magaslatot. De nem csak az a lényeg, hogy ezekhez a nagy veszteségekhez még újabbak is járultak a nagy csata más különböző pontjain, nemcsak arról van szó, hogy kb. 58 000 francia és köztük Napoleon 47 legjobb tábornoka maradt a csatamezőn, hanem azon fordul meg a dolog, hogy az a 80 000 francia katona, aki túlélte, sem harci szellem, sem hangulat szempontjából össze sem volt hasonlítható azokkal, akik a borogyinoi síkra értek. A császár győzhetetlenségébe vetett hitük megingott, pedig ez a hit mindeddig sosem hagyta el Napoleon seregét sem Egyiptomban, sem Szíriában, sem Olaszországban, sem Ausztriában, sem Poroszországban, sem sehol másutt. Nemcsak a Bagratyion szárnyán 8 rohamot és a Rajevszkij ütegnél jónéhány hasonló rohamot visszaverő oroszok határtalan bátorsága keltett bámulatot a vihar-edzett napoleoni gránátosok között, hanem nem tudták elfelejteni és később is mindig visszaemlékeztek arra, milyen pánik fogta el őket akkor, amikor Platov a kozák lovassággal és Uvarov első lovashadteste Kutuzovnak az ellenség, de még az orosz vezérkar által sem sejtett parancsára feltartóztat-hatatlan fergetegként váratlanul Napoleon hadseregének hátába támadt. Az ütközet végetért és Napoleon volt az első, aki a hatalmas vérfürdő színhelyéről elvonult.

Kutuzov elérte első célját, Napoleon hadseregének csak kb. a fele maradt meg. Moszkvába — Wilson becslése szerint — mindössze 82 000 főnyi sereggel vonult be. Ez a csata hosszú heteket biztosított Kutuzovnak, hogy az

ország mélyébe visszavonulva, növelje serege létszámát, feljavítsa az embereket és a lovakat és feltöltse a borogyinói veszteségeket. Kutuzov legfőbb stratégiai sikere a borogyinói csata révén az volt, hogy a franciák szörnyű veszteségei lehetővé tették az orosz hadsereg feltöltését, ellátásának pótlását és újjászervezését; hogy azután Napoleon ellen félelmetes erejű, szétmorzsoló ellen-offenzíváját megindítsa.

Mikor Kutuzov Borogyinótól Moszkvába visszavonult, Napoleon nem azért nem támadta meg, mintha azt tartotta volna, hogy már megnyerte a háborút és nem akarta volna feleslegesen vesztegetni embereit, hanem azért, mert félt egy második Borogyinótól, éppúgy, ahogy a továbbiakban ettől tartott Malojaroslavec feléretése után is. Döntőleg hatott Napoleon lépéseire az is, hogy meg volt győződve arról, hogy Moszkva elfoglalása után nemsokára meglesz a békekötés. De — hangsúlyozom — nem szabad elfelejteni, hogy az orosz hadsereg úgyszólván Napoleon szemelattára vontatta el többszáz megmaradt ágyúját és a legteljesebb rendben vonult vissza, megőrizve a fegyelmet és harci felkészültségét. Ez a tény erős hatást gyakorolt Davout marsallra és az egész francia tábornoki karra.

Kutuzov biztosan számíthatott rá, hogy ha Napoleon váratlanul rátámadna a visszavonuló orosz hadseregére, akkor ismét »pokoli« fogadtatásban lenne része. Így nyilatkozott a tábornagy a sevargyinói csatáról augusztus 25-én feleségéhez, Jekatyerina Iljinyicsnához írt levelében.

Napoleon ugyan lehetségesnek tartotta, hogy a franciák sikert aratnak Moszkva alatt egy esetleges újabb ütközetben, ami nagyon fontos és kívánatos lett volna számára, de meghátrált a vállalkozás kockázata előtt. Ez újabb (és nem is első) jele volt annak, hogy a francia hadsereg már távolról sem volt az, mint akkor, amikor Kutuzov Carjovo-Zajmicséből kiindulva megállt a Kolocki kolostornál és Napoleont ott és akkor kényszerítette ütközetre, ahol és amikor azt ő előnyösnek tartotta.

Annak a tervezett csapásnak, amelyet Kutuzov Borogyino előtt akart a Moszkva felé törekvő francia hadsereg felvonulási útvonalán Napoleonra mérni, nagymértékben nemcsak a közvetlen, hanem végső stratégiai sikere is annak a problémának a helyes megoldásától függött, hogy melyik hadsereg tudja előbb pótolni azokat a súlyos veszteségeket, amelyeket a küszöbön álló nagy ütközetben nyilván mind a két hadsereg szenvedni fog. Vajjon előbb futnak-e be az erősítések Napoleonhoz a hátsószágból, vagy Kutuzovnak a kikerülhetetlen szörnyű összecsapás után újból olyan fegyveres erők fognak-e rendelkezésére állni, mint azok, amelyek olyan örömujjongással fogadták Carjovo-Zajmicsében? Kutuzov ennek a létfontosságú feladatnak a megoldásában az adott esetben sokkal nagyobb előrelátásról tett tanúságot, mint ellenfele. Mindkét hadsereg meggyengülve került ki a borogyinói csatából. De elkövetkező sorsuk nem volt egyforma, sőt nagyon is eltérő lett. Napoleon ugyan jelentős erősítéseket kapott, de moszkvai tartózkodása során napról-napra gyengült serege. Ugyanezekben a döntő hetekben viszont a tarutyinói táborban folyó erős szervező munka napról-napra egyre inkább helyreállította és gyarapította Kutuzov erőit. Mindehhez még hozzájárult az is, hogy a francia hadsereg Moszkva elfoglalását úgy tekintette, — és ez érthető is volt — hogy a háború a végét járja és hogy a várvavárt béke már küszöbön áll, úgyhogy minden újabb nap, melyet Moszkvában töltöttek, egyre fokozta a nyugtalan-ságot és elkeseredést. Kutuzov táborában viszont az a szilárd hit uralkodott, hogy a háború csak most kezdődik és hogy a java csak most jön. Az oroszok

borogyinói győzelmének stratégiai következményei mindenekelőtt abban mutatkoztak meg, hogy az ellenség előretörése megakadt és semmi kilátás sem volt arra, hogy újra meginduljon, mert Tarutyino és Malojaroszlavec egyenes és közvetlen folyománya volt a borogyinói csatának. Vésztjósító figyelmeztetés volt az agresszor számára, hogy az oroszok szilárdan tartották hadállásaikat egész napon át. Borogyino tette lehetővé a győzelmes ellen-offenzívára való áttérést.

A további következmények megmutatták, hogy Borogyinonak nemcsak elsőrangú stratégiai fontossága volt, hanem az orosz hadsereg hatalmas erkölcsi győzelmét is jelentette és teljesen tévúton jár az a történész, aki ezt nem látja tisztán. Az ellenség ereje Borogyino után egyre fogyott és fokozatosan haladt a pusztulás felé. Napoleon és marsalljai (és elsősorban Bessier) már Tarutyinonál és Malojaroszlavecnél tisztán látták, hogy a borogyinói életre-halálra menő összecsapásnak nincs vége, hanem — ha nagyobb szünetekkel is — tovább tart. Rövidesen belátták, hogy a mérkőzés tovább folyik és egyre erősebb lesz, a »szünetek« egyre rövidebbekké válnak, Krasznij után pedig teljesen megszűnnek és egy percnyi nyugtuk sem lesz. Kutuzov az Európában párját ritkító ellenféllel szemben megmutatta Borogyino előtt és után is, hogy az idő-tényezővel is sokkal jobban tud bánni, mint Napoleon.

Kutuzov a cárnak küldött jelentésében megjelölte hadállásait, természetesen a legjobbat, amit az adott helyzetben választhatott. Elhatározta, hogy felhagy a visszavonulással és azonnal harcra bocsátkozik. Itt folyt le aztán a nagy csata. Kutuzov a hadállások kijelölése után, már augusztus 22-ének hajnalán körüljárta a terepet és olyan parancsokat adott, amelyeket Napoleon nem láthatott előre. A főparancsnok úgy határozott, hogy még a döntő ütközet előtt feltartóztatja az ellenfélnek azokat az erőit, melyek szemmel láthatóan az orosz balszárnnyal szemben tömörültek. Erre a hadműveletre a Sevargyino falu melletti dombokat és halmokat választotta ki. Augusztus 24 és 25-én itt véres ütközet zajlott le, amelyben a franciákat, nagy veszteséget okozva, visszavetették a — közvetlenül Kutuzov kezdeményezésére augusztus 22. és 23-án emelt — nagy zárt sáncoktól. Az oroszok csak akkor húzódtak vissza Sevargyintól parancs szerint, amikor már nem volt szükséges a támadó ellenség feltartóztatása, mert a Szemjonovszkij és a Kurgán-magaslat megerősítése már majdnem be volt fejezve.

Napoleont nyugtalanította és dühre gerjesztette a sevargyinói védők hősi helytállása és kijelentette, hogyha az oroszok nem adják meg magukat, hanem azt akarják, hogy lekasabolják őket, akkor le kell őket kasabolni. Ahogy egyre inkább közeledett a döntő csata, Napoleon egyre kevésbé tudott magán uralkodni. Így nem gátolta meg, hogy a francia hadsereg barbár módon elpusztítsa és felégesse Gzsatszka városát (amely mindaddig teljesen ép volt) és olyan, elsősorban a francia hadseregre káros, túlkapásokat és rémtetteket engedett meg, amelyek ellen még nemrég ő maga küzdött, természetesen nem emberszeretetből (ez nem volt szokása), hanem pusztá számításból.

Kutuzov közelről szemlélte a sevargyinói hadműveleteket és előre kitalálta, hogy Napoleon elsősorban a balszárnnyat fogja támadni, bármilyen leplező hadmozdulatokat is tett egyéb helyeken. Ezért a balszárnny, a szemjonovszkojei éksáncok és más megerősített pontok, védelmét Bagratyionra bízta, akiben mindig a legjobban bízott. És sokba kerültek a franciáknak az éksáncok, míg a reménytelenül súlyosan megsebesült hőst elvitték a harmezőről.

Kutuzov az egész csata alatt a szó szoros értelmében az orosz hadsereg agya volt. A Szemjonovszkij (Bagratyion-féle) éksáncokért, azután pedig a Kurgán-magaslatért folyó harc idején, majd Poniatowski lovasságának pozdorjává zúzásakor és végül a csata befejezésekor egymást érték nála a vágató adjutánsok, hozták a jelentéseket és vitték a parancsokat.

Az úgynevezett Kurgán-magaslatért (»Rajevszkij-üteg«) folyó harcban, ahol a Szemjonovszkojénél vívott küzdelem után a harcoló felek minden erőfeszítése összpontosult, a franciák olyan »sikert« arattak, hogy a csatamezőn ottmaradtak Napoleon legjobb ezredei, azok, amelyek még túléltek a Bagratyion-féle éksáncoknál a többszöri gyilkos kézitusákat. Kutuzov kategorikus parancsot adott ki. Augusztus 24-én (a sevargyinoi zárt sáncnál folyó harc első napján), már két nappal a borogyinoi csata előtt, aláírta a küszöbön álló csatára vonatkozó emlékezetes rendelkezéseit. »Az adott esetben nem tartom fölöslegesnek — írta Kutuzov — a parancsnok urak figyelmét felhívni arra, hogy a tartalékokkal minél tovább takarékoskodjunk, mert az a parancsnok, aki megőrizte tartalékait, nincs legyőzve«. Ezekben a szavakban Kutuzov nemcsak mint tábornok mutatkozik meg, aki kész döntő ütközetbe menni egy olyan ellenfél ellen, mint Napoleon, hanem mint az eljövendő ellenoffenzíva vezére is, aki ebben a rendelkezésben ugyan arról is ír, hogyan kell eljárni »az ügyek kedvezőtlen állása esetén«, de aki biztosan tudja, hogy még ebben az »esetben« sem Oroszország fogja elszenvedni a végső »kudarcot«, hanem a rátámadó agresszor és hogy a »tartalékok« még óriási szerepet fognak játszani.

Tekintettel arra, hogy a külföldi történetírás minden erőfeszítéssel azon van, hogy meghamisítsa Borogyinot és úgy tüntesse fel, mint Napoleon győzelmét, szükségesnek tartom kihangsúlyozni a következőket. Napoleon vonult vissza először a véres ütközet színhelyéről, sőt egyben parancsot adott a visszavonulásra is mindazokról a pontokról, amelyeket a franciák a nap folyamán olyan súlyos veszteségek árán foglaltak el, tehát mind a Bagratyion-féle éksáncoktól, mind Rajevszkijnek a Kurgán magaslaton álló ütegeitől, mind Borogyino faluból. És ki volt az, aki ilyen döntést hozott a megmaradt hadsereg szemeláttára, mikor csapatainak majd a fele ott maradt a harcmezőn? Napoleon, akinél a legfőbb szempont az volt, hogy katonái szemében megtartsa győzhetetlenségének hírnevét. És mikor tette ezt? Néhány órával Kutuzov parancsa előtt. Zakrevszkij, aki Barclay de Tolly mellé volt beosztva, egyszer később megmutatta Mihajlovszkij-Danyilevszkijnek Kutuzov írásbeli rendelkezését, amelyet rögtön a csata után adott át Barclaynak. Ebben az állt, hogy Barclay maradjon a csataterén és tegye meg az előkészületeit a »másnap« ütközetre. Csak majdnem éjfélkor (11 óra után) változtatta meg Kutuzov elhatározását. Dohturov jelent meg nála. »Gyere ide, hősöm, hadd öleljelek meg. Mivel jutalmazhat meg téged a cár?«¹⁹ Dohturov Kutuzovval bement a szomszéd szobába és beszámolt az éksáncot védő Bagratyion (a volt »második«) hadsereg veszteségeiről. Csak ekkor adott parancsot Kutuzov visszavonulásra, de ekkor már rég nem volt egyetlen francia sem a hadszíntéren, de még a környéken sem.

Napoleontól származó megcáfolhatatlan bizonyítékaink vannak arra, hogy Borogyino alapos aggodalmat keltett benne és, hogy ennek következtében jelentős változtatásokat tett legközelebbi terveire vonatkozóan. Majdnem

¹⁹ Mihajlovszkij—Danyilevszkij, id. m. 261. 1.

rögtön a csata után — miután számbavette irtózatossá váló veszteségeit — parancsot küldött Victor marsallnak, hogy haladéktalanul menjen Szmolenszkbe és onnan Moszkva irányába. Napoleon tehát közvetlenül Moszkvába való bevonulása előtt sem tudta, hogy Kutuzov nem bocsátkozik-e újabb csatába. Arra adott parancsot, hogy minél közelebb vonják össze a csapatokat a Mozsajszk-Moszkva vonalhoz. Victort azzal nyugtatta meg, hogy az oroszokat Borogyinonál »a szívük közepén találta el«, de rendelkezései azt mutatták marsalljainak és kíséretének, hogy egyáltalán nem volt biztos egy Moszkva alatti »második« csata sikerében. Ezt az elővigyázatot önteltség és beképzeltség váltotta fel, mikor a császár meggyőződött róla, hogy Moszkvát kiürítették és, hogy Kutuzov elég távolra vonult el. De súlyos hibát követett el azzal, hogy túlbecsülte a Kutuzov hadseregének tábora és a Moszkva közötti távolságot. Ezt az illúzióját elég sokáig nem akarta feladni.

*

Az orosz hadsereg Fili falvához közeledett. Kutuzov életében olyan nehéz időszak állt be, amelynél súlyosabbat sem korábban, sem később nem élt át.

1812. szeptember 1-én (13-án) Kutuzov parancsára összegyűltek a nagy seregtestek parancsnokai, az orosz hadsereg tábornokai. Kutuzov, az izmaili hős, aki a harcokban félszemét elvesztette és aki bátorságával magát Szuvorovot is bámolatba ejtette, természetesen megengedhette, hogy felülemelkedjék ellenségei — mint pl. a nem tisztakezű Benningsen — aljas intrikáin, akik a háta mögött a bátorság hiányával próbálták befeketíteni az öreg főparancsnokot. De még Kutuzov olyan hű emberei, mint Dohturov, Uvarov, Konovnyicin is amellet voltak, hogy újabb ütközetbe kell bocsátkozni az ellenséggel. Kutuzov természetesen tudta, hogy nemcsak az iránta gyűlölettel eltelt cár fogja Moszkva feladását felhasználni arra, hogy ennek egész felelősségét Kutuzovra hárítsa, hanem hogy sok odaadó híve is meginoghat. És azokhoz a szavakhoz, amelyeket a tanácskozás végén kimondott, sokkal több bátorság kellett, mint az ellenséges golyók tüzeiben állni, vagy Izmailt megrohmozni. »Amíg a hadsereg fennáll és olyan állapotban van, hogy szembeállhat az ellenséggel, — mondta Kutuzov, — addig élhet bennünk a remény, hogy szerencsésen befejezzük a háborút, de hogyha a hadsereg megsemmisül, elvész Moszkva és Oroszország is«. Szavazásra nem került sor. Kutuzov felállt és kijelentette: »Annál a hatalomnál fogva, amelyet államfőnk és a haza ráruházott, kiadom a parancsot a visszavonulásra«. Azt tette, amit szent kötelességének érzett. Hozzáfogott alaposan átgondolt programja második részének megvalósításához, a hadseregnek Moszkvából való visszavonásához.

Csak azok, akik semmit sem értenek meg ennek az orosz hősnek a természetéből, csodálkozhatnak azon, hogy Kutuzov szeptember 2-ra virradó éjszakán, a Moszkva feladása előtti utolsó éjszakán nem aludt, mély felindulás és belső vívódás jeleit árulta el. Adjutánsai hallották, hogy az éjszaka sírt. A haditanácsban így nyilatkozott: »Ti félték Moszkvát feladni, én viszont ebben a gondviselés kezét látom, mert ez menti meg a hadsereget. Napoleon olyan, mint egy rohanó hegyipatak, amelyet még nem tudunk megállítani. Moszkva lesz az a szivacs, amely fel fogja szívni.«²⁰

²⁰ A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Archivuma. *Voroncov* iratai. VII. köt. 232—235. l.

Ezekben a szavaiban nem fejtette ki mélyenszántó, termékeny, megváltó elgondolásait arról a fergeteges ellenoffenzíváról, amely az agresszort hadseregével pusztulásba fogja taszítani. És bár szilárdan meg volt győződve arról, hogy a jelenlegi háború Oroszország és az agresszor között — olyan háború, amely logikusan csak Napoleon katonai vereségével és politikai bukásával végződhet, — csak most kezdődik és bár nagyon jól tudta, hogy amit akkor Filiben tett, az stratégiailag, politikailag és erkölcsileg elengedhetetlen volt, mégis mint orosz hazafi gyötrődött és nem tudott azonnal bele-törődni abba a gondolatba, hogy Moszkvát elveszítsék.

Szeptember 2-án az orosz hadsereg keresztülvult Moszkván és (először) a rjazani úton kezdett elvonulni keleti irányban.

*

Jelen cikkünkben, amely különösképpen Kutuzov általános jellemzésével foglalkozik, elég, ha a moszkvai tűzvészről csak néhány szót szólunk.

Az természetesen nem kétséges, hogy a tűzvészért és Moszkva végleges barbár elpusztításáért a történelmi, erkölcsi és politikai felelőség senki más, csak Napoleont terheli. Azt a nagyarányú tűzvészt, amely a francia hadseregnek rögtön Moszkvába való bevonulása után, szeptember elején kitört, nem Napoleon szervezte. Ez akkor neki kedvezőtlen volt és kissé összezavarta kártyáit. De mindenki tudta, hogy októberben, kivonulása előtt, előre megfontolt terv szerint, mintegy bosszúképpen, teljesen elpusztította a várost és azt akarta, hogy kő kövön ne maradjon benne. A kortársakat, amikor a régi fővárosba visszatértek, megrázta Moszkva szörnyű képe és sokáig ennek hatása alatt álltak. Például Dmitrij-Troszenszkij 1812 december 10-én ezeket írja Kutuzovnak: »Ön mélyen fájjalja, hogy nem tudta megoltalmazni ősi fővárosunkat. Természetesen mondhatatlanul fájdalmas ez, de mit tehetünk a sorssal szemben? És gondolhattunk-e arra, hogy az ellenség, amely anyyi fővárost megkímélt, hidegvérrel Moszkván fogja kitölteni minden dühét.«²¹

Amikor Troszenszkij ezeket írta, már tudott azokról a tervszerű gyujtogatásokról, amelyeket a francia hadsereg Napoleon közvetlen engedélyével október közepén, kivonulásakor, elkövetett. Napoleon azt is tervbe vette, hogy felrobbantja a Kremlt és már hozzá is fogott ennek a szándékának kivitelezéséhez. De a Moszkvába bevonuló szedett-vedett banda már a megszállás kezdetétől, szeptembertől, dühöngve gyujtogatott és rabolta a várost, nem várva külön parancsra.

Sok kortárs nem látott semmi hihetlent abban, hogy a városban maradó lakosság között olyan orosz emberek is lehettek és voltak is, akik bármilyen eszközzel is meg akarták akadályozni, hogy a betolakodó ellenség zsákmányt ejthessen. Napoleon nem a régvárt jólfelszerelt téli táborba vonult be, amivel éhező seregét is kecségtette — hanem egy tűzfészekbe. Ezt a tényt különbözőképpen magyarázták és számtalan híresztelés keringett föléle. Többek között már röviddel az esemény után szétlében terjedtek az országban olyan hírek, hogy a lakosság részt vesz a gyujtogatásokban és az életből vett Puskin-hős, Roszlavlev, világosan kifejezésre juttatta, hogy ezeket a híreszteléseket akkor megértették és el is hitték. De hogy hogyan érzett az orosz embereknek egy Moszkvában maradt része, arról fogalmat adhat az a tény, hogy néhányan

²¹ Szaltikov—Sesedrin Állami Közkönyvtár. Kézirat-osztály, A. A. Majkov levéltára. *Troszenszkij* Kutuzovhoz írt levele. Kobencei. 1812. dec. 10.

magukat pusztulásra ítélve, szeptember 2-án (14-én) bezárkóztak a Kremlbe, és, miután onnan lőtték Murat lovaskatonáit, a franciák mind kiirtották őket.

Moszkva égéséről mondanak, történetek, legendák keletkeztek versben és prózában és gyorsan elterjedtek. A hagyomány nemzedékről nemzedékre szállt anélkül, hogy megszakadt volna. Puskitól kezdve Moszkva dolgozóinak 1947-ben, Moszkva 800. évfordulójának ünnepén, I. V. Sztálinhoz intézett megható leveléig, amely megemlékezik arról, hogy a moszkvaiak tüzzel-vassal milyen hősi harcot vívtak a betörő ellenség ellen a megszállás idején és hogy mi a jelentősége ennek a harcnak.

A mondottakból a bennünket közvetlenül érdeklő következtetést levonva, minden habozás nélkül állíthatjuk, hogy Moszkva felégetésében és szétrombolásában mind politikai, mind erkölcsi, mind nemzetközi-jogi szempontból teljesen az agresszor volt a bűnös, hiszen hódító szándékkal tört rá Oroszországra és hatolt be avval a rablóhordával Moszkvába, amely előzőleg már számtalan várost és falut égetett fel, tett tönkre és pusztított el. Napoleon Moszkvában már szeptemberben teljesen szabadjára engedte hordáit és maga is közvetlenül bekapcsolódott a város elpusztításába. Hogy ezt miért nem októberben, röviddel kivonulása előtt tette, annak az a magyarázata, hogy szeptemberben Moszkvába való bevonulásakor még abban reménykedett, hogy a városban élelmiszer- és takarmánykészleteket fog találni, de mikor számításai nem váltak valóra, szörnyű vadállati dühvel állt bosszút Moszkván. És sem a francia imperialista történetírás, sem az új életre kelt bonapartista és fasiszta publicisztika semmiféle ravaszkodással és szofista félremagyarázással nem tudja eltüntetni Napoleon emlékérel ezt a sötét foltot, ahogy nem tudják kivakarni Kutuzov ama megbélyegző szavait sem, amelyeket 1812. október 5-én a táborába érkező francia követnek, Loriston marquisnak mondott, hogy az orosz nép a tatárjárás óta nem látott olyan barbár agressziót, mint Napoleon betörését.

A több-kevesebb mértékben a tűzvészek közvetlen okainak tisztázására szolgáló dokumentumanyag szigorúan tudományos kritikai vizsgálatától teljesen függetlenül, a költészetben és a művészetekben visszatükröződő említett hagyományok keletkezésének története is speciális irodalomtörténeti kutatást érdemelne. Természetesen ez maga nem képezne semmiképp sem döntő tényigénnyel fellépő, dokumentumértékű érvet a felvetett kérdés tisztázásában.

Meg kell jegyeznünk, hogy a katonanóták Moszkva égését és pusztulását kizárólag az ellenségnek tulajdonítják: »A francia Moszkvát pusztítja, minden sarkát felgyújtja«. A tveri népfelkelők nótája, amelyet már a háború végén énekeltek, így szól: »Szörnyű rablás kezdődött, lángba borultak a békés tetők, szikrát vetettek az istennek hajlékai.«²² A »Mozsajszktól egész Moszkváig« végigpusztított útról is szól a nóta: »Az ellen már Moszkva kapujánál áll, romban már a fehérfalú hajlék, ó jaj a fehérfalú hajlék«.

Költöttek nótákat a tarutyinói táborban is. Ezek kezdetben úgy szólnak, hogy »sötét volt az éj, a hold sem világított, a katona bánatos volt, vígságának nyoma sem volt« és hogy a harcosok »siratták szülőanyjukat, tápláló anyjukat, az aranycsúcsú drága Moszkvát«. De már felcsendülnek vidám motívumok is, a katonák várják az aktív hadműveletek megindulását: »Nem félünk

²² »1812«. *Dalok* »Moszkva lángban«, stb. M. 1912. 6—7. 1. Költötték Kutuzov tarutyinói táborában.

a franciáktól, szuronyunk mindig fel van tűzve, csak Kutuzov apánk engedje, hogy mihamar rájuk vessük magunkat!» Felcsendül e dalokban már a győzelem előérzete: »Ugye fiúk a gaztevőt szuronyunkra tűzzük és egész hadának csontjai borítják majd az utat és nem engedjük, hogy egy máshitű is visszajusson országába«.

Fent már említettük Kutuzov és Loriston találkozását. Erről itt meg kell emlékeznünk néhány szóban, ha időrendben még nem is tartozik ide. Kutuzov táborában nagyban folytak az előkészületek a Murat előretolt csapatteste elleni aktív hadműveletre, mikor Kutuzovnak jelentették, hogy megérkezett a tarutyinói táborba Napoleon külön megbízottja, Loriston marquis tábornok (egyes iratokban tévesen gróf). Ez Napolen állandó és sikertelen próbálkozásai közül az utolsó volt, hogy kapcsolatba lépjen Sándorral és mielőbb megkössék a békét. Az első (Tucskov tábornoknál Szmolenszkben) és a második (I. Sz. Jakovlev útján Moszkvában) próbálkozás kudarcra haragra gerjesztette és zavarba ejtette a császárt, mert hozzá volt szokva, hogy nem ő kért békét, hanem őtőle kértek békét. De ezúttal októberben, a moszkvai tűzfészekben, olyan volt a helyzet, hogy a büszkeségről le kellett mondani.

Napoleon először Colincourt-t akarta Kutuzovhoz küldeni, mert ő sokáig volt a császár oroszországi követe, de Colincourt nem vállalta ezt a kilátástalan próbálkozást, bármilyen odaadó híve is volt Napoleonnak. Ekkor Loristont hívatta, aki annakidején Colincourt-t követi tisztében Pétervárott felváltotta. Loriston megpróbált arra célozni, hogy Colincourtnak igaza van, de Napoleon félbeszakította és kiadta a parancsot: »Békére van szükségem, feltétlen szükségem van rá, bármibe is kerüljön. Csak a becsületünket mentse meg«. Loriston azonnal el is indult az orosz előőrsökhöz.

Loriston fogadását és, ami a fő, a küszöbönálló beszélgetést Kutuzov az ingadozás minden jele nélkül oldotta meg és csak a Kutuzovra kigyót-békát kiáltó angol főkém, Robert Wilson, volt képes megrágalmazni Kutuzovot azzal, hogy az előőrsöknél négyszemközt tárgyalva Loristonnal, esetleg béketárgyalásokba akar bocsátkozni a franciákkal a cár és a szövetségesek (Anglia) tudta nélkül és akarata ellenére.

Mi az adatok alapján és Kutuzov azon szavaiból, amelyeket a kraszniji csata előtt Puibusque francia hadifogoly-tisztnek mondott, már tudjuk, hogy a főparancsnok minden eszközzel azon volt, hogy Napoleont minél tovább tartóztassa vissza Moszkvában. Ezért nemcsak azt tartotta célszerűnek, hogy Loristont a lehető legudvariasabban fogadja, hanem azt is megígérte neki, hogy minden üzenetét továbbítja Sándor cárhoz. Ez jó hosszú időhúzást jelentett. Azt viszont határozottan visszautasította, hogy Loriston maga menjen Pétervárra.

Lényegében Kutuzov válasza nem hagy kétséget afelől, hogy akkor szó sem lehetett békéről Napoleonnal. Loriston abbeli panaszára, hogy hogyan járnak el az orosz parasztok a kezükbe került franciákkal, Kutuzov azt felelte, hogy az orosz nép »a franciáknak olyan pénzzel fizet, mint amilyenel Dzsingisz kán betörő tatár hordájának fizetni kell«. Ez a gondolat megisméltődött.

A Kutuzovtól a Kremlbe visszatérő Loriston tábornok jelentéséből Napoleon látta, hogy nincs remény kompromisszumos békére. De egyáltalán semilyen békére sem volt kilátás — még annyi sem, mint valaha is — már akkor sem, amikor Kutuzov csapatai szeptember 2-án (14-én) elhagyták Moszkvát. Ezekben a nehéz napokban felbecsülhetetlenül nagy kincs volt

a nép és a hadsereg rendíthetetlen, odaadó bizodalma Kutuzovban. És ez a hit kiállt és legyőzött minden megpróbáltatást.

A visszavonuló orosz hadsereg éjjelenként látta az égő ősi főváros vöröslő fényét és Kutuzov is csak nézte, nézte. A tábornagyban ezen az úton kavargott a harag és a fájdalom és ki-kitört belőle a bosszúállás fogadalma, szíve együtt vert az orosz katonák szívével.

A hadsereg nem láthatta előre, hogy, bár még sok kemény megpróbáltatást kell kiállnia, mégis eljön végre 1814 március 30-a, az a nap, amikor az orosz katonák Párizs elővárosába, Pantinbe érve felkiálthatnak: »Adj isten Párizs apó! Hogy fogsz megfizetni Moszkva anyánkért?« Mikor Kutuzov a moszkvai vöröslő égboltot nézte, tudta, hogy a leszámolás előbb-utóbb eljön, de nem tudta, hogy mikor lesz az, és megéri-e ő azt a napot?

A Moszkva égését kiváltó okokról szóló gyér adatokat és az adatok súlyának tudományos kiértékelését »Napoleon 1812. évi betörése és szétzúzása Oroszországban« c. könyvemben adom majd meg. Ebben a Kutuzovról adott tömör jellemzésben viszont elég, ha annyit említek, hogy Moszkva égése a francia hadseregre kétségtelenül közvetlen hatással volt. A tüzek nem megerősítették, hanem meggyengítették a Moszkvában időző ellenséget. Ez kétségtelen tény, de arra nincs alapunk, hogy — mint később erre sokan hajlamosak voltak — Moszkva égését a háborúban elhatározó jellegű, *döntő* tényezőnek tekintsük.

Megindult a háború új szakasza — az ellenoffenzíva. Kutuzov eltávolodva Moszkvától mesteri hadmozdulattal tévútra vezette a franciákat, elszakadt Murat lovasságától és a rjazani útra csalta őket, ő maga viszont a tulai, majd onnan a kalugai útra tért és Tarutyinohoz ért, ahol tábornok is vert.

(Folytatása következik)

A TATÁRJÁRÁS MAGYARORSZÁGON ÉS NEMZETKÖZI ÖSSZEFÜGGÉSEI

I.

A XIII. század negyvenes éveiben komoly veszedelem fenyegette Európát. A Dzsingisz kán által megszervezett hatalmas mongol birodalom hadserege hódító útján Közép-Európa felé közeledett. A nomád haditechnikát a legmagasabb fokra fejlesztve, ez a kizárólag katonai erején épülő birodalom eddigre már igája alá hajtotta úgyszólván az egész kultúralt Távol-Keletet. Ekkor Nyugat felé özönlött és rázúdult az orosz földekre.

A mongol hódítást mindenütt pusztulás jelezte. Felégetett falvak, rombadöntött városok, de ami ennél még sokkal súlyosabb: megölt és rabszolgaságba hurcolt emberek ezrei voltak az útjelzők. Ahol a mongol hódítók tartósan megtelepedtek, a termelőerők elpusztultak; nemcsak hogy fejlődésükben megakadtak, de visszafejlődtek. A mongolok igyekeztek a legyőzött népek uralkodóosztályainak áruló tagjaival megegyezni és ezek segítségével a népet mindenütt a végtelenségig kiszípolyozták. A mongolok kizárólag katonaszkodó uralkodóosztálya a leigázott népek húsán-véréen élésködött. Belőlük facsartak ki mindent, amire megélhetésükhöz szükség volt. Ezeket a népeket mindenütt rabszolgáknak tartották, őket gyakran rabszolgaságba hurcolták és a rabszolgapiacra eladták, de ha erre nem is került sor, a helyükön meghagyták sorsa sem volt ennél jobb. Az orosz népdal szerint: »A tatár adószedők mindenkiből kipréselték az adókat«.

Akinek még pénze nincsen
Elragadja gyermekét
Akinek gyermeke nincsen
Elragadja asszonyát
Akinek asszonya nincsen
Elragadja őt magát.¹

A tatár járom nemcsak nyomasztó teher, hanem megalázó is volt és a lelkét szikkasztotta ki annak a népnek, amelyik áldozatául esett — mondja Marx.

Az orosz nép gyűlölete már a leigázás kezdeti korszakában sok helyen felkelésekben nyilatkozott meg, de ezeket gyakran maguk az alattvalóik feletti uralmukat féltő és a tatárokkal (mongolokkal) megegyező fejedelmek verték le. »

Az orosz földek meghódítása után a mongol támadás Közép-Európa felé haladt előre. Lengyelország, Szilézia, Morvaország után Magyarországra került a sor. 1241-ben következett be az a nagy mongol támadás, amelyet a magyar történetírásban a »tatárjárás« néven ismerünk.

A polgári történetírás a magyarországi tatárjárás történetével nem sokat foglalkozott. Megelégedett azzal, hogy az egykorú források (Rogerius és Spalato

¹ Pankratova, A. M.: A Szovjetunió története I. 109. l.

Tamás) előadására támaszkodva, azt teljesen hitelesnek elfogadva, leírja a nagy tatárdúlást és ebből azt a következtetést vonta le, hogy Mohácsot megelőzően ez volt a legnagyobb nemzeti szerencsétlenség korszaka. Mindezt azonban nem önálló monografiákban tette, hanem a nagy történeti összefoglalásokban megfelelő helyen és viszonylag kis terjedelemben tárgyalta a tatárjárás lefolyását. Monografikus munka a tatárjárásról alig jelent meg Magyarországon. Igen érdekes, hogy a legmegbízhatóbb és adatszerűbb összefoglalást nem magyar ember, hanem osztrák szerző írta és az eredeti, előbb említett forrásokon kívül a magyar polgári történetírók nagy mértékben támaszkodtak ennek a szerzőnek adataira.²

A tatárjárásról szóló, aránylag nagy terjedelmű és az adatokat bőségesen felhasználó magyar monográfiát, amely — s ezt nem tekinthetjük véletlennek — ugyancsak egy nagy nemzeti szerencsétlenség, az 1848-as forradalmat követő ú. n. abszolutizmus korszakában jelent meg, alig ismerték, adatait nem igen használták fel. Pedig Rosty Zsigmond munkája talán még ma is a legmegbízhatóbb az összes magyar nyelven megjelent, a tatárjárásról szóló, önálló tanulmányok közül. Rosty munkája végén nyíltan megmondja, miért tartotta időszerűnek — 1856-ban — éppen a tatárjárás történetének megírását. »Mi pedig a tatárjárásból ama tanulságot merítsük, hogy a hont ért bárminő rettentő csapás következményei megsemmisíthetők... ha fiaiban az elcsüggedés helyett férfias akarat, eszélyesség és honfiasság uralkodik, azaz ha le nem mondanak önmagukról.«³

A dualizmus korában a tatárjárásról önálló munka nem jelent meg. Csak katonai történetével foglalkozott először Pauler Gyula 1893-ban, majd Olchváry Ödön 1902-ben.⁴

Az ellenforradalmi korszakban jelent meg Rostyéhoz majdnem hasonló terjedelmű monográfia a tatárjárás történetéről. Ezt »gróf« Zichy Ladomér írta. Zichy észrevette azt aényt, hogy a tatár iga nem évszázadokig, hanem csak egy évig nehezedett Magyarországra, ebből azt a következtetést vonta le, hogy ennek semmi következménye nem volt és nem lehetett. Egyáltalán meg sem kísérelte felkutatni annak okát, miért nem ismétlődött meg a tatár támadás, mi tartotta vissza a tatárokat Magyarországtól. Nem is kísérelte meg, hogy összefüggést keressen Béla tatárjárás utáni külpolitikája és egy újabb tatár támadás elmaradása között. Sőt ellenkezőleg, teljesen hamisan, még az adatok meghamisításának árán is azt bizonyította, Béla folytatta

² *Gustav Strakosch—Grassmann: Der Einfall der Mongolen in Mittel-Europa in den Jahren 1241 und 1242.* (Innsbruck, 1893).

³ *Rosty Zsigmond: A tatárjárás történelme* negyedik Béla király idejében (Pesten 1856) 145. l.

1856-ban egy kis, népszerű jellegű munka is megjelent a tatárjárásról Szalay László tollából. (A tatárjárás Magyarországon 1241—1242. Pest 1856, Vasárnapi könyvtár 2.) Ennek a munkának jellege teljesen más, mint Rostyé. Nem buzdítja a nemzetet, hanem éppen az uralkodóval való megegyezés szükségességét vonja le a tatárjárás tanulságául. »Nem tudták ők, mit vezérük tudott, hogy Magyarországon fejedelem és nép meghasonlottak egymással, hogy gyűlölködés, gondatlanság és elbizakodás jobbra-balra rángatják a nemzetet, noha már megnyílt előtte az örvény, melyen csak egyetértés és hősi elszántság emelhetik túl«.

⁴ *Pauler Gyula: A sajómezei csata* (Hadtörténeti Közlemények, 1893. 1. 1.). *Olchváry Ödön: A muhi csata* (Századok 1902. 309, 412, 505. 1.).

»hódító« politikáját az orosz fejedelemségek felé. Éppen ezzel igyekezett bebizonyítani: a tatárjárás nem volt nagy nemzeti szerencsétlenség.⁵

Amikor 1941-ben Félegyházy József arra vállalkozott, hogy Zichy beállítását megcáfolva, változatlanul a nemzeti szerencsétlenség hirdetését vállalja, ezt olyan érvekkel tette, hogy a tatárjárásnak »mélységesen káros következményei... 1. az értékesebb magyar elem kiirtása jelentős fajgyengülést eredményezett... 2. az ország katonai ereje meggyengült.«⁶

Az egyetlen munka, amely igényt tarthat érdeklődésünkre, 1928-ban jelent meg Pálffy Ilona tollából. Ebben megkísérelte a tatárjárás nemzetközi szerepének feltárását és óriási adatanyag felhasználásával a mongolok európai szerepének megvilágítását. Bár sok mindent észrevett a tatárokkal szembeni európai politika összefüggéseiből, nagyon kevés következtetést vont le és nem tudta megoldani a döntő kérdést: Mit jelentett tulajdonképpen a magyarországi tatárjárás, mi volt az oka, hogy nem ismétlődött meg, milyen nemzetközi politikai összefüggések álltak ennek hátterében.⁷

A magyarországi tatárjárás u. i. — véleményünk szerint — nem tárgyalható önmagában. Ha Rogerius és Spalatoi Tamás leírásai alapján kíséreljük meg vázolni a tatárjárást, akkor valóban élénk tárul egy év szörnyű története, a szörnyű pusztítás, amely az 1241. évben Magyarországot sújtotta. Nem értjük meg azonban, hogy miért vált ez csak egy év eseményévé, miért nem nehezedett Magyarországra is évszázadokon át a tatár iga.

Ennek a munkának éppen az a célja, hogy feltárja a mongol hódítás összefüggéseit, és ezzel kapcsolatban az európai politika útvesztőit.

Ha meg akarjuk érteni a magyarországi tatárjárást, meg kell világítanunk az oroszországi mongol hódítás kérdéseit, az Aranyhorda elleni orosz ellenállás problémáját, fel kell tárunk részleteiben IV. Bélának a tatárjárás előtti és utáni politikáját és meg kell ismerkednünk a pápának és a vele szövetséges francia királynak a mongol kérdésben elfoglalt kétkulacos álláspontjával.

Úgy hisszük, hogy csak ezeknek a kérdéseknek tisztázása vezethet ahhoz, hogy végre egyszer tisztán lássuk a tatárjárás egész problematikáját.

II.

A mongolok történetének régebbi szakaszaira nem szándékozunk kitérni. Dzsingisz kánnak 1227-ben¹ bekövetkezett halála idején a mongolok birodalma a tulajdonképpeni Mongóliára, Észak-Kínára, Szibéria déli részére, Közép-Ázsiára és a Kaukázusodásra terjedt ki. A feketetengeri ú. n. kun pusztaságokra való terjeszkedésre már egyszer tettek kísérletet és a kunokkal szövetséges orosz fejedelmeket 1223-ban a kalkamenti csatában megverték, de Dzsingisz életében mégsem került sor a hatalomnak Nyugat felé való végleges kiterjesztésére. Csak tíz évvel Dzsingisz halála után, 1237-ben kezdődött meg az orosz fejedelemségek meghódítása. 1236-ban Dzsingisz unokája,

⁵ Gróf Zichy Ladomér: A tatárjárás Magyarországon (Pécs, 1934). Az ellenforradalmi korszakban az »A Magyar Nemzet Hadtörténelme« sorozat ötödik részeként Doberdói Breit József tollából 1930-ban megjelent »A tatárjárás (1236—1242)« lényegében semmi újat nem mond. Nagyjából Pauler és Olchváry adatain épül, azt bővíti és magyarázza tovább.

⁶ Félegyházy József: A tatárjárás történeti kútfőinek kritikája (Felolvasta a Szent István Akadémia II. osztályának 1941. április 25-én tartott ülésén) Vác, 1941. 69. l.

⁷ Pálffy Ilona: A tatárok és a XIII. századi Európa (Budapest, 1928.).

fiának Dsucsinak fia, Batu átlépve az Ural (Jajk) folyón, feldúlta a volgamenti bolgárok országát és innen indult tovább az orosz fejedelemségek ellen.

Az orosz fejedelmek egymásközti viszálya megkönnyítette a mongol hódítást, amely kiterjedt egész északkeleti Ruszra. Rjazany, Vlagyimir rövidesen elestek és egyedül Novgorod állott ellent. 1240-ben sor került a legszebb és legnagyobb orosz városnak, amelyről a nyugati források is elragadtatással emlékeznek meg, Kievnak elfoglalására és feldúlására. A halicsvolhiniai fejedelemségek feldúlása után a mongol seregek még nyugatabbra fordultak.

Lengyelország, Morvaország után Magyarországra került a sor. Lengyelország, Szilézia és Csehország uralkodóházai szoros rokoni kötelékben álltak a magyar királyokkal. Kelet-Európának ezen a részén a római katolikus országokat, hatalmának megőrzése és kiterjesztése céljából a pápai politika is már régóta igyekezett összekovácsolni, de ugyanakkor a feudális anarchiát erősítette meg ezekben az országokban és rendkívül nagy széthúzást idézett elő. Lengyelország fejedelmei éppen úgy nem segítettek egymásnak, mint az orosz fejedelmek és Szemeremes Boleszló, IV. Béla magyar király veje éppen úgy nem kapott segítséget, mint Henrik sziléziai herceg, aki a cseh királynak, Vencelnek, sógora volt. Liegnitznél szétverték (1241. április 9-én) Henrik herceg seregeit, maga Henrik is elesett a csatában, míg Vencel király kétnapi járóföldre állt seregével.

A feudális anarchia erői Magyarországon is akkor már győzedelmeskedni kezdtek a központi hatalom felett. A XIII. század elejének pártharcai, amelyeket a pápaság beavatkozása Magyarországra belügyeibe még nagy mértékben előmozdított, megerősítették az egyház és világi nagybirtokosság egymásközti versengését és az erőknek eme széthúzásában a királyság központi ereje egyre inkább gyengült. Rogerius arról ír, IV. Béla azzal vonta magára a »magyarok«, értsd a magyar főurak gyűlöletét, hogy míg az előző királyok szolgálataik fejében »falvakat, birtokokat juttattak nekik örök adományul, addig Béla nemcsak, hogy ezt nem tette, hanem »tőlük birtokokat minden ellenérték nélkül elvett« és — mondja a jámbor szerző — »Ez volt a fájdalom, ez a kard, amely átjárta a magyarok szívét.«⁸ A tatárok előrenyomulása, amelyről IV. Béla már 1240 végén, Kiev elfoglalása után értesült, a feudális anarchia viszonyai között nem hatott eléggé mozgósítóan a védelem gyors megszervezésére. Az országot részekre tagolni törekvő nagyurak nem siettek sereggel a király segítségére, mert »azt akarták, hogy a király veszítsen csatát és ők azután kedvesebbek legyenek előtte« — mondja Rogerius.⁹

A tatároknak mindenütt segítségére volt a feudális szétदारaboltság, amely az erők egyesítését megakadályozta. Béla külső segítsége, amely felkínálkozott, a tatárok elől az országba menekülő kunok voltak, akikben valóban hasznos segítőtársat szerzett volna a tatárok ellen. A magyar urak azonban, kik félték a kunok harci szervezetétől, attól, hogy azt a király — mint későbbi időben meg is tette — ellenük használhatja fel, kiüldözték az országból a kunokat, még mielőtt a tatárok támadásukat megkezdték volna.

A belső erők elégtelen volta a tatár támadók ellen nyilvánvaló volt. A következőkben beszélünk majd a tatár harci szervezetről és arról, hogy

⁸ Rogerius: *Carmen miserabile* (Scriptores rerum Hungaricarum) Budapest, 1937. II. 556. l.

⁹ Rogerius i. m. 569. l. »Volcunt quidem, quod rex perderet, ut ipsi chariores postmodum haberentur...«

miképpen támadták meg az országot, most csak annyit, hogy a krónikák (Rogerius és Spalato Tamás) egyaránt csak a király mellett felvonuló egyházi csapatokról beszélnek. Igaz, hogy Béla a tatárjárás előtt kedvezőbben bánt el az egyházi nagybirtokkal, mint a feltörekvő és mindent elsöpörni akaró új világi arisztokráciával. Elképzelhető, hogy több egyházi nagybirtokos vonult fel seregével. Az egyháziak harci szervezete azonban éppen ebben az időpontban feltétlenül visszamaradottabb volt, mint a világi uraké, hiszen ezek éppen azért tudták gyakran szinte háborítatlanul elrabolni az egyházi birtok jobbágysait, földjeit. Természetesen azért nem adhatunk teljesen hitelt Rogerius és Spalato Tamás az egyháziak felvonulásáról szóló előadásának; nyilvánvaló, hogy ők, mint papok hangsúlyozni akarták, amikor az ország nagy veszélyben volt, egyedül az egyházi férfiak állítottak ki óriási sereget. A tény tehát az, hogy kénytelen-kelletlen vonultak fel a főúri csapatok, köztük több egyházfő csapata, hogy szembeszálljon a tatárokkal.

Béla ekkor külső segítségre gondolt. A természetes segítő az ország bel- és külügyeit egyaránt befolyásoló és Béla közvetlen elődjének Imrének és Endrének idejében szinte döntő módon irányító pápa lett volna. Emellett persze nem tekinthette Béla elhanyagolható erőnek a még mindig legnagyobb katonai hatalomnak elismert német-római császárt sem.

A segítségkérés tehát elsősorban ezek felé irányult. Béla elküldte köveit mind a pápához, mind a császárhoz, hogy tőlük végszükségében segítséget nyerjen.

A pápa — IX. Gergely, a világoralmi törekvések egyik legharcosabb képviselője — és az Itáliában a pápasággal szembenálló, központosított államot építő II. Frigyes császár között ebben az időszakban a legvéresebb harc dült, főképpen Itália birtokáért. A pápának ebben a harcban sikerült maga mellé állítani az olasz városok szövetségeit és megakadályozni Frigyes terveinek végrehajtását. Ez a harc olyan kiélezett volt, hogy a pápa az »Antikrisztus«: Frigyes ellen keresztshadjáratot hirdetett. A tatárok előnyomulásának híre, amely egyelőre határaiktól távol zajlott le, nem igen érdekelte a két harcoló felet. A pápa ugyan »nem sok könnyeknek hullatása nélkül« vett tudomást a Magyarországon lezajló eseményekről és biztosította IV. Bélát, hogy »őt és familiáját a Szentszék védelme alá veszi«, továbbá, hogy mindazoknak, akik a tatárok ellen indulnak, biztosítja »azt a mentességet, mint a Szentföldre induló keresztieseknek«, de ennek a kimondásán kívül egyetlen lépést sem tett.¹⁰ Sőt tudjuk, hogy még a tatárok bejövetelének hírére sem mondott le arról, hogy Magyarországon II. Frigyes ellen keresztshadjáratot hirdessen. Egy múlt századbéli német történétíró, aki a mongolok történetével foglalkozott, ezért egyenesen azzal vádolja a pápát, hogy már ekkor a tatárok szövetségének látszott.¹¹

Ugyanekkor azonban, az 1241-es év kora tavaszán a tatár hadak teljes erővel zúdultak Magyarországra. A Magyarország ellen irányuló tatár támadás

¹⁰ »Tartaris invasum et occupatum non sine multarum lacrimarum effusione didicimus . . . personam et familiam tuam sub protectione sedis apostolice recipientes . . . omnibus qui assumto crucis signaculo contra Tartaros . . . processerint, illam immunitatem concedimus . . . quae terre sancte succurrentibus in generali concilio conceduntur...« IX. Gergely 1241. évi leveléből Béla királyhoz. (*Katonai Historia critica* V. 933. 1.)

¹¹ »... Davon war aber Gregor IX. so weit entfernt, dass er die Kreuzpredigt gegen den Kaiser in Ungarn nicht einmal aufhob . . . er war hiemit ein Bundesgenosse der Tataren«. G. Wolff: *Geschichte der Mongolen oder Tataren* (Breslau, 1872) 315. 1.

gondosan előkészített haditerv eredménye volt. Nem lehet ugyan célunk a tatár hadviselés és harcszervezet részletes tárgyalása, de mégis meg kell emlékeznünk néhány szóval ennek lényegéről. A mongol hódítások nagy sikerüket a rendkívül fejlett harci szervezetnek, a teljesen katonai államszervezetnek köszönheték. A mongolok pásztortársadalmában még jóval Dzsingisz kán fellépése előtt kiépült ú. n. »nomád feudalizmus« katonai személyi függőségek rendszerén alapult.¹² Ezt a feudális katonai rendszert, az összes mongol törzseket összefogó Dzsingisz azután szigorúan tagolt katonai rendszerre építette ki. A tizedekben, századokban és tümenekben (a legnagyobb harci egység) csoportosított mongolok a pásztornépek könnyű lovas taktikáját a legmagasabb fokra emelték. Az összes egykorú írók egyöntetű jelentése hangsúlyozza a tatárok szigorú harci fegyelmét, igénytelenségét, hogy kitartóan és »némán«, minden zaj keltése nélkül harcolnak.¹³

Dzsingisz kán dinasztiája a kitűnő hadvezérek egész raját bocsátotta ki és ezek között is kiemelkedett a magyarországi hadak fővezére, az Aranyhorda megalapítója: Batu kán, aki mellett Dzsingisz régi segítőtársa és hadvezére, az öreg Szübütej állott.¹⁴

A Magyarország elleni hadjárat tervének Kíev — 1240. december 6-án hősi védelem után való — eleste volt a kiindulója. Batu a hadsereget három hadoszlopra osztva, Volhínián és Podolián keresztül, átkaroló hadmozdulatokkal indult Magyarország ellen.¹⁵

Mint láttuk, a Lengyelország és Szilézia ellen induló tatár csapatok, a tatár hadsereg jobb szárnya, Baidár (Peta) vezénylete alatt győzelmet győzelemre halmozva, feltartóztathatatlanul közeledtek Magyarország határai felé. Ugyanakkor a közvetlenül Magyarország ellen induló főhadoszlop Batu személyes vezérlete alatt Halicson át az ú. n. orosz kapu (a vereckei szoros) felé haladt előre, míg a bal hadoszlop Kadán vezérlete alatt Erdély felé nyomult (Podolián és az ú. n. kun püspökség területén), a Bulgária felől megindulható minden hadműveletnek elejét vágva.¹⁶

A tatár sereg számbeli erejének meghatározása rendkívül nehéz, sőt majdnem lehetetlen. A magyar krónikák — amelyek különben a tatár betörésről csak igen szűkszavúan emlékeznek meg — 500 000 emberről beszélnek.¹⁷ Ezt az adatot krónikáink Rogeriustól vették át, kinek egyéb mondanivalóit úgyszólván teljesen elhanyagolják.¹⁸

A középkori krónikák számadatait még a leggondosabb kritikával sem fogadhatjuk el. Az ötszázezres szám nagyon sokat jelent, de jelenthet éppúgy 40 000-et, mint százezret. E közt mozog a történeti kritika megállapítása a Magyarországra törő tatár hadseregről. Pauler Gyula megállapítása szerint

¹² *Vladimircov, R.*: Общественный строй Монголов (Монгольский Кочевой феодализм) Изд. АН. СССР, 1934.

¹³ »cum autem tanta sit hominum multitudo, quasi muti nullam fere vocem emittunt, sed taciti ambulanti, et taciti pugnant . . .« (*Spalatoei Tamás*: Historia Salonitana Schwandtner Scriptorum III. 610. 1.).

¹⁴ *Grekov, B. D.*—*Jakubovszkij, A. I.*: Золотая орда и ее падение, Изд. АН. СССР. М.-Л. 1950.

¹⁵ *Olchváry Ödön*: A muhi csata. (Századok, 1902. 318 1.).

¹⁶ *Olchváry i. m.* 414. 1.

¹⁷ *Kézai Simon* krónikája (Scriptores I. 184. 1.) *Bécsi képes krónika* (Scriptores I. 468. 1.).

¹⁸ *Rogierius i. m.* 563. 1.

az egész mongol hadsereg mintegy 120 000 főből állt és magában a nagy magyarországi, sajiómenti csatában mintegy 20 000 lovas vett részt. Természetesen sem Pauler, sem Olchváry számmeghatározását nem tekinthetjük megdönthetetlennek. Lehet, hogy a tatár seregek létszáma valóban jóval a százezer alatt volt, erre utalnának olyan adatok, hogy a hódító török seregek, világralmuk kezdeti fokán sokkal alacsonyabb létszámúak voltak. Természetesen ezt az analógiát sem fogadhatjuk el döntőnek, mert harcmodor tekintetében lényeges különbség állott fenn a tatár és török hadak között.¹⁹ A tatárok harci stratégiája tehát, mint említettük, a gondosan előkészített hadműveletek, Magyarország esetében az országnak harapófogóba szorítása, a szövetségesnek tekinthető lengyel és cseh hadseregektől való elvágása volt. A közvetlen harci taktika: a nomád lovas seregek régi harci taktikájának legmagasabb fokra emelése, a megfélemlítés, a színlelt megfutamodás és a ravasz cselvetésben állott.

A tatár hadseregek jobb szárnya csak akkor került Magyarországra, amikor a főhadoszlop, Batu vezetése alatt már döntő győzelmet aratott a magyar sereg felett. A balszárny — amely valamivel előbb végigpusztította Erdélyt is, — csak a győzelem után lépett fel együtt a főhadoszloppal.

Batu serege már március elején átkelt a vereckei hágón. A Spalato Tamás által terjesztett mese, hogy a király által itt elkészített »erődítéseket« 40 000 baltás ember vágta át, semmi hitelt nem érdemel. A király március elején még készületlenül állt. A szétdaraboltság erőinek érvényesülése semmiféle előre elkészített haditervet nem tett lehetővé. Nyilvánvalóan a legfontosabb átkelési helyet, a vereckei szorost sem erősítették meg. Március 6-án ugyanis a nádor futárt küldött a királyhoz, mondván, serege nem elégséges a tatárok feltartóztatására s így segítséget kért. »A tatár támadásban nem hívó királynak azonban nem voltak fegyveresei« — mondja Rogerius, — így segítséget küldeni nem tudott. Ennek következménye, hogy a nádor »csak kevesedmagával tudott megmenekülni« a bevonuló tatárok elől.²⁰

A király által a külső országokból kért segélyhadak nem jöttek. Az egyetlen »segítség«, az osztrák hercegnek, Babenbergi II. Frigyesnek — akit a történetírásban a »harcias« melléknévvel jelölnek — a megjelenése volt. Frigyes azonban minden hadsereg nélkül, saját »harcias« személyében képviselte a nyugati segítséget. Hogy miért jött Magyarországra, még el kellene dönteni, a tény, hogy jelenléte csak zürzavart idézett elő, mert Rogerius tanubizonyosága szerint ő lázította a magyar urakat a kunok ellen és valószínűnek vehető, hogy a kunok »királyának«, Kötenynek megöletése is az ő műve volt.²¹

Frigyesről még feljegyezték, hogy a tatárok előőrseivel — akik március végén Pestig elkalandoztak, valószínű felderítő szolgálat végett — harcra keveredett és nagy dicsőséggel egyet közülök levágott. Azután, mint aki dolgát jól végezte, eltávozott Magyarországról, semmi egyéb segítséget a tatárok ellen nem nyújtva.

Batu hadseregének kisebb csapatrészei, mint előbb említettük, részben felderítés, részben a tatár szokás szerint megfélemlítés miatt az északi területről kiindulva végigszárguldoztak az országon, mindenütt rombolva és dúlva

¹⁹ Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt, II. 205. l.

²⁰ Rogerius i. m. 568. l.: Rex adhuc incredulus secum armatos milites non habebat.

²¹ Rogerius i. m. 567. l.

a parasztok falvait. Mint láttuk, egészen Pestig eljutottak, nagy riadalmat okozva az itt gyülekező királyi hadaknak. A magyarok — és ez igen meglepő, hiszen az oroszoktól és a kunoktól eléggé sok részletet tudhattak meg, — nem ismerték a tatárok harci taktikáját. A valószínűleg Sejbán, Batu egyik alvezérének parancsnoksága alatt Pesten megjelenő tatár csapatokat a tatár főerőnek tartották és mikor ezeket látszatra megverték, elindultak a »visszavonuló« tatárok után, akik a magyar hadsereget a számukra legkedvezőbb terepen megállították. Batu seregeit a Sajó mentén, »... túl a vizen, rejtett helyeken« táboroztatta, amiért a »magyarok őket nem egészen, csak félig-meddig láthatták.«²² Ezzel szemben a magyar hadak úgy vonultak fel, hogy a tatárok számára teljesen kikémlelhetők voltak. Spalatoi Tamásnak abból az előadásából, hogy a magyarok »sátrai úgy össze voltak zsúfolva és azok kötelei egymáshoz kötözve és összebonyolítva, hogy az út teljesen be volt hálózva, a táborban járni-kelni nem lehetett, hanem mindnyájan mintegy hálóba szorultak,« egyesek messzemenő következtetéseket vontak le.²³ Arra következtettek, hogy IV. Béla a sajómenti csatában »szekértáborban« igyekezett harcolni a tatárokkal. A szekértábor harci módszerét azonban a XIII. századi ú. n. lovagi hadviselés egyáltalán nem ismerte és itt bizonyára csak arról lehet szó, hogy a magyarok által magukkal hurcolt málhás szekerek sokasága gátolta némiképpen a szabad mozgást. Bizonyos azonban, hogy nem ezen múltott a csata sorsa. Hogy Muhinál, vagy nem közvetlenül ezen a pusztán vívták-e a csatát, eldöntve nincs. Olchváry többször idézett munkájában kardoskodik a muhi csatater mellett, de őt magát is bizonytalanná teszi az a tény, hogy amikor archeológiai ásítások során felásták az általa csataternek vélt terepet, ott egyetlen csontvázat sem találtak. Ezt azzal magyarázza, hogy »mindenki«(!) a menekülés során esett el.²⁴ Magának a csatának lefolyása igen bizonytalanul rekonstruálható. Szemtanú feljegyzésével egyáltalán nem rendelkezünk, Rogerius is, Spalatoi Tamás is csak másod-, vagy harmadkézből értesültek — mint maguk is megmondják — a csatáról. Egykorú kínai forrás adatai némi segítséget nyújtanak, de a pontos csatamenetet nem adják meg.

A tény, hogy a tatár harci taktika itt is győzedelmeskedett. A magyarokat a — valószínűleg Sajóhidvégnél levő — hídhoz csalták, amelyen átkelést színeltek. Állítólag — a kínai forrás szerint — itt Batu vereséget szenvedve elkedvetlenedett és vissza akart fordulni. Ugyanekkor azonban a Sajón, annak felső szakaszán, ahol a magyarok erre nem számítottak, Dzsingisz öreg hadvezére, Szübütej kelt át és a magyarokat hátba támadva, szörnyű pusztítást okozott.²⁵

A magyar sereg pusztulását, a szörnyű menekülést igen drámai képekben válaszolja Rogerius. Bizonyos, hogy a csatateren maradt a magyar hadsereg színe-java, maga a király is ügyel-bajjal tudott csak menekülni észak felé.

A sajómenti csata következménye a tatárok szabad előrevonulása volt északról dél felé. A sajómenti csata valószínűleg 1241. április 11-én zajlott le és ugyanekkor a Kádan által vezetett balszárny Erdélyen át gyors menetben vonult előre, míg a jobbszárny csak a hónap végén jutott át az ú. n. Magyar kapun (a Kis-Kárpátokban levő hrozinkai szoroson, amely Magyar-Bródból

²² *Spalatoi Tamás* i. m. 603. l.

²³ *Spalatoi Tamás* i. m. 603. l.

²⁴ *Olchváry* i. m. 510. l.

²⁵ *Archeologiai Értesítő*. 1915. (XXXV.) 142. l. és *Olchváry* i. m. 512. és köv. l.

Trencsénbe és a Vág völgyébe vezet). Az erdélyi csapatok valószínűleg március legvégén kezdték meg az előrenyomulást, amelyben nagy segítséget nyújtott nekik Radna, az ezüstmányászkó városának gazdag polgársága, akik (Rogerius szerint 600-an) készséggel vállalkoztak »a tatárvezető« szerepére és őket »az erdőkön át kalauzolták.«²⁶

A saájómenti csata után, miután Erdélyben állítólag megütköztek Pósa vajda hadseregével és azt megverték,²⁷ a tatárokat már semmi katonai erő nem tartóztatta fel. A városok polgársága még nem volt elég erős, hogy védekezni tudott volna és mind az erdélyi szász városokat, mind Pestet teljesen feldúlták. A tatárok harci módszeréhez tartozott, hogy azoknak a városoknak a lakosságát, amelyek ellentálltak, a legbarbárabb módon kiirtották. Amerre végigvonultak, útjukat pusztulás jelezte. A paraszti falvak lakosságát rabszóra fűzve magukkal hurcolták. Erről Rogeriuson kívül a feltétlenül Magyarországon készült »Planctus« (Siralom) szerzője, — bizonyára innen menekült pap, — számol be: »Az ellenség, amit elért, fogyul ejtve magával vitt, a tiszta nemzetségek tagjait, súlyos rabság ígája sújtja, katonákból rabszolga lett.«²⁸ Emellett természetesen bizonyára az öldöklés és pusztítás is igen súlyos lehetett. Erdélyről és a Duna-Tisza közéről vagyunk legjobban értesülve, főképpen Rogeriustól, aki Erdélyben a pusztulásnak szemtanúja volt.

Nyugat felé az előrenyomulásnak a Duna állta gátját. A széles folyamon való átkelést még a tatárok fejlett folyóátkelési technikájával sem merték megkísérelni. Felszereléssel ilyen széles folyón átkelni — hidak hiányában — úgyszólván lehetetlen volt.

A nyarat az országban töltve, a tatár sereg felélte az élelmet, s ahol kevés volt, a lakosságot kiirtotta, hogy számára elegendő maradjon. Természetesen nem lehet teljes mértékben hitelt adni Rogerius leírásának, hogy a királyi pecséttel előhívott és az aratást elvégző lakosságot teljes egészében kiirtották. Ha a tatárok — mint ahogyan ez feltételezhető — legalább időlegesen az országban akartak maradni, nem volt számukra esélyes, hogy az egész lakosságot kiirtsák. A tatár iga éppen abban állt, hogy a lehető legszükségesebb kizsákmányolással tegye lehetővé a katonáskodó tatárok eltartását. A tatárok mindenütt igyekeztek megnyerni a vezetőket (földesurakat, papságot), hogy ezeknek segítségével gyakorolhassák hatalmukat. Rogerius leírásában van erre célzás, a tatárrá váló magyar urakról, az együttműködő papokról, akiknek sorában — véleményünk szerint — maga Rogerius is helyet foglalt.²⁹

²⁶ Rogerius i. m. 564. l.

²⁷ Ez a hadsereg vajmi kicsiny és megbízhatatlan lehetett, ahogyan ez Rogerius leírásából kitűnik.

²⁸ Planctus destructionis regni Hungariae (Scriptores II. k. 596. l.)

²⁹ Rogerius elmondja, hogy egy tatárrá lett magyar úrhoz állt »szolgának«. Ugyanakkor azonban a tatároktól való menekülésének elbeszéléséből azt tudjuk meg, hogy maga is »szolgájával« együtt menekült. Tehát nem egészen valószínű, hogy a tatárrá lett magyar szolgája, hanem inkább vele együttműködő lehetett. Rubruk és a ferences utazók később tárgyalandó leírásában hallunk olyan »magyar« papokról, kik a mongol nagykan udvarában éltek, ott tolmácsi, diplomatai szerepet töltöttek be. Valószínű, hogy a tatár kivonulás után ezek önként hagyták el a tatárokkal együtt az országot. Rogerius nem ezt az utat követte, hanem inkább elmenekült, amihez hozzájárult, hogy ő nem akart Magyarországon maradni, hiszen származása nézve is olasz volt. Rogerius számtalan helyen beszél a foglyok lemészárlásáról és a legjobb esetben eladásukról. Ilyesmi a papoknál nem történt.

A király ezalatt menekülése során eljutott Ausztriáig (valószínűleg Hainburgig), ahol találkozott feleségével, akit már a tatár veszély hírére gyermekeivel és kincseivel előreküldött. Itt találkozott IV. Béla a Harcias Babenbergivel is, aki harciasságát nem tatárok, hanem a menekülő király ellen használta fel. A királyt saját várába csalva, foglyul ejtette és tőle nemcsak nagy pénzüsszeget zsarolt ki, hanem a három nyugati megyét (Sopron, Moson és Locsmád) is elfoglalta. A pénzüsszegekről szólva Rogerius azt monja: »vannak, akik 7, vannak, akik 9, de sőt, akik 10.000 márkáról beszélnek«. ³⁰ Rogerius arról beszél, hogy a herceg a »várakat saját költségén (?) a tatárok ellen megerősítette«, ugyanakkor azonban beszámol arról, hogy a nyugati határvidéken, ahova a tatárok nem jutottak el, »amit ezek nem pusztítottak el, a németek elpusztították«, »falvakat felgyújtottak és Győr várát erőszakkal elfoglalták«. ³¹ »A magyarok azonban ellenük fordultak — beszélí tovább Rogerius — a várat visszafoglalták és németeket benne elégették«. Ezzel szemben a menekülő magyarokat — mondja Rogerius — a herceg fosztogatta és tőlük rengeteg kincset elszedett. Egy XVI. században Magyarországról író török krónikás az osztrák herceget összecseréli a császárral és továbbmegy leírásában, mint Rogerius. Hogy milyen forrás alapján, azt eldönteni nem tudjuk. »Azután a császár is látá, hogy a tatár már az ő határán való tartományt pusztítja, és azért megparancsolta, hogy még mielőtt Magyarországra még érintetlen részeit a tatár földülne és kirabolná, a németek menjenek és pusztítsák el. Eképpen a németek is beütvén, azon még érintetlen helyeket, melyek a magok határán valának, földülak és kipredálak... Amint a németek ellenségképpen e nagy kegyetlenségeket mivelék, a több magyar bégek egybegyülvén, hogy nem tudtak másképpen segíteni, ők is felkelének azon szándékkal, hogy Horvátországba ütvén be, ott összetalálkoznának a királlyal. Azután, hogy fejet emelvén, lábra kelének, a császárhoz hallgató két várat megvevének és minden bennevaló népet asszonyostúl, gyermekestül levágván, a várakat leronták s az előtalált kincseket és jószágokat mind prédára hányák«... ³²

Mint látjuk tehát, a tatárdúlást kiegészítette a »nyugati szövetséges«, aki valóban segített azokat a falvakat elpusztítani, amelyeket a tatárok épen hagytak. Persze, Babenbergi Frigyes nagy szavakkal kérkedni tudott a tatárok felett aratott győzelmeiről. Erről az osztrák történetírásba is került valami olyasféle, mintha a tatár előretörést Babenbergi Harcias Frigyes állította volna meg. Valószínűleg még 1241-ben a Morvaország felé kalandozó csapatok egy kicsiny töredéke — tatár szokás szerint — elkalandozott Bécs felé és itt összeütközhettek a fosztogató tatárok az osztrák lovagokkal. Erről számolt be Frigyesnek Konrád királyhoz 1241. júniusában intézett levele, amelyben arról beszél, hogy a tatárok, miután »megöltek vagy 100 szegény embert, a tatárok közül a mieink több mint háromszázat megöltek«. ³³ Igen érdekes és jellemző Frigyesre, hogy a Konrádhoz intézett levél után mintegy két héttel a konstanzi püspökhöz intézett levelében azt írja, hogy miután »a határokon szegény embereket megtámadtak, katonáink közülük

³⁰ Rogerius i. m. 575. l.

³¹ Rogerius i. m. 576. l.

³² Tarikhi Üngürüsz (kiadta és lefordította Budenz József, Akadémiai értesítő a philosophia, történet és törvények oszt. 1861. 314. l.)

³³ Wenzel: Árpádkori Új Okmánytár II. 136. l.

hétsszázat levágtak«. Két hét alatt háromról hétszázra emelkedett a Frigyes katonái által levágtatott tatárok száma.³⁴ Ezek a »hóttettek« valóban nem voltak alkalmasak, hogy a tatár veszélyt Nyugat-Európa felől elhárítsák és így igen kevéssé beszélhetünk arról, hogy Ausztriánál állt meg a tatárok támadása. De a magyar főurak sem maradtak hátra. A török krónika utal rá, hogy »asszonyokat, gyermekeket« pusztítottak.³⁵ Bélának a tatárjárás utáni időkből való oklevelei rámutatnak nem egy úrnak ilyen szerepére. Általánosan ismert Fulko szerepe, akiről elmondja, hogy a Fülel várával szomszédos »falvak népét elpusztította«.³⁶ Miklós ispánt hasonló tetteiért később Béla felakasztattatta.³⁷ De nemcsak a tatárok által némileg megkímélt részekben dúlhettek az ilyen úri rablók, mert 1249-ben Pál országbírónak adott adománylevelében Béla kiemeli, hogy az »erdélyi részekben tanyázó rablókat és gonosztevőket megfékeztek«.³⁸ Ugyanekkor azonban megtaláljuk nyomait a népi ellenállásnak is. Legjellemzőbb példája ennek a trencsényi várat védő szláv várnépek esete, akiket név szerint említ Béla 1243-i oklevele (Never, Buda, Orcirad, Rasko, Radila és Domszló).³⁹ A nép, amint erről Rogerius is tanuskodik, erdőkbe, menedékhelyekre gyűlt össze és itt kísérelte meg a menekülést a tatár pusztítók elől. Rogerius szerint csak ezek menekültek meg. Persze, ez túlzás, de az oklevelek »menedékkő« (lapis refugii) megjelölései is utalnak a nép ilyen passzív ellenállására.^{39/a} A rabló urakkal szemben áll az a »Folvyn« nevű ember, aki Komárom várát a bennelakó »udvarnokokkal és más népekkel együtt« megvédte a tatárok támadásai ellen.⁴⁰

Az ország elpusztításáról szóló híreket a Horvátországba menekült Béla király követei — kiket ismét a pápai és császári udvarokba küldött — vitték tovább. II. Frigyes császár is megdöbben a tatár pusztítás híretől és a pápához hasonlóan »feldúlt lélekkel« vette tudomásul. 1241 júliusában körlevelet intéz az angol, francia stb. királyokhoz, amelyben mintegy megbizottjának Konrádot, fiát, a választott »római királyt« jelöli meg. Igen ékes szavakkal és részletesen írja le a tatárok szokásait, hadseregét, Magyarország elpusztítását, a király menekülését. Annak, hogy hareba szálljon, egyedüli akadály a pápa, aki »a keresztet, amelyet a tatárok és a szentföld rablói ellen kellene hirdetni, ellenünk hirdeti meg nyilvánosan«. Arról, hogy a különböző királyok, akikhez ez a levél szól, Magyarországot segítsék meg, amire a szerencsétlen Béla király számított, szó sincs. Frigyes ebben a levelében arról beszél, hogy »az ellenség ellen, aki Németország határait készül átlépni, ezeket a határokat, mint a kereszténység kapuját, egyesült erővel... igyekezetek megvédeni«. Mert ezeken a kapukon át a barbár ellenség eláraszthatja a címzett

³⁴ U. o. 138. 1.

³⁵ *Buda* i. m. 315. 1.

³⁶ *Fejér*: C. D. IV/1. 403. 1. 7.

³⁷ *Hazai Okmánytár* VIII. 45. 1.

³⁸ »In Transilvanis partibus fures et latrones, qui tunc in eisdem locis plures solito surrexerant« *Wenzel* i. m. VII. 283. 1.

³⁹ *Wenzel* VII. 135. 1.

^{39/a} *Rogerius* i. m. 582. 1.

⁴⁰ *Fejér*: C. D. VII/1. 26.

királyok országait is.⁴¹ A különböző német fejedelmek hasonlóképpen, de már hamarabb felfigyelnek a veszedelemre — április havában egymást kergetik a levelek, amelyekben mindegyik figyelmezteti a másikat, hogy saját határait erősítse meg, nehogy a tatárok Németország területére törjenek be. Seholy hang sincs arról, hogy Magyarországról ki kellene verni a tatárokat, hogy a magyar királynak segítséget kellene nyújtani.⁴² A jámbor püspökök ugyan hirdetnek keresztes hadjáratot egy-két esetben, a cél azonban csak közvetlen területeiknek megvédése és eleve kijelentik, hogy »bár Isten eltávolítaná tőlünk ezeket a népeket, anélkül, hogy velük harcba kerüljön a sor.«⁴³

Mikor pedig, mint a wormszi évkönyvek jelentik, már 1241 nyarán olyan hírt kapnak, hogy a tatárok kivonultak, a keresztes hadjáratok céljaira gyűjtött pénz a világi és egyházi fejedelmek sürgősen felosztották egymás között.⁴⁴

Béla király közben, miután hírnökei egyre rémesebb híreket hoznak az országból, a Zágráb melletti csázmái kolostorból újból követeket küld a pápához. Helyesebben a bibornokok kollégiumához, miután 1241 augusztusában IX. Gergely pápa meghalt és Cölesztin pápa 17 napos uralma kivételével, a pápai szék egészen 1243-ig nem volt betöltve. A levelet Csázmáról Béla 1242. január 19-én keltezi és benne nem jelöli meg a pápa nevét. Ebben a levelében nem ködös ígéreteket kér, hanem határozott segítséget, amelyről pontosan meg is mondja, hogy miből álljon. Elmondja, hogy ez már a harmadik követség, amelyet a pápai udvarhoz indít és elmondja, hogy mielőtt a tatárok a Dunán átkelnének »amitől a mindenható Isten óvjon«, kioldjon a pápa a velenceiekhez, akiktől számszerijászokat kérjen, mert a Dunán való átkelést csak ezekkel lehetne megakadályozni. Azonkívül hirdessen a pápa keresztes hadjáratot akként, hogy a segélycsapatok »Bőjtközép ünnepéig Magyarországon megjelenhessenek«. Ez a levél jellemzi Béla egyéniségét is. Nem »könnyek hullatásáról« akar hallani, ezt persze hasonló körülmények közt senki sem vette volna szívesen. De Béla követelései igen határozottak: egészen pontosan meghatározza, mik azok a szükségletek, amelyek — szerinte — a tatár további előrenyomulásának útját állhatnák. A számszerijászok — mint arról még később lesz szó — volt az a fegyvernem, amely a tatárokkal a legnagyobb eséllyel tudott szembeszállni, úgy látszik sokkal komolyabban, mint az átlag nehéz fegyverzetű páncélos lovas. Egyenesen megmondja Béla: »Velencétől kell ilyeneket kérni« és határozottan megjelöli a legkésőbbi

⁴¹ »Nec hec sine magna animi perturbatione potuimus didicisse . . . per legatos et nuncios suos crucem quam adversus tyrannidem Tartarorum vel Saracenorum terram sanctam invadentium et occuparium exercisse debuit et decebat, jussit contra nos . . . publicari . . . « ut contra hostes Germanie terminos jam ingredi proponentes velut christianorum januam viribus aggregatis . . . exercitum valeat obtineri . . .

II. Frigyes császár levelét Matth. Paris. Historia Anglie közölte, ennek alapján Huillard—Bréholles: Historia Diplomatica Friderici Secundi T. V. P. 1148. és kk.

⁴² Otto rajnai pfalzgraf levele Siboth augsburgi püspökhöz (Wenzel II. 139. l.) erre Siboth egyházmegyéjében júliusban kereszteshadjáratot hirdet (Wenzel II. 140. l.). Henrik thüringiai örgróf állítólag még márciusban arról beszél, hogy »miután a veszély közvetlen határainkat fenyegeti«, Konrád király, akihez a levelet intézi, nyújtson neki segítséget (Erben Regesta Bohemie I. 472. l.). Konrád freisingeni püspök figyelmezteti a konstanzi püspököt a veszedelemre, azzal, hogy gyűjtsön élelmiszert a hadsereg számára. Wenzel II. 141. l.

⁴³ Huillard Bréholles i. m. V. II. 1211. l. a konstanzi püspök köriratából.

⁴⁴ Strakosch—Grassmann i. m. 139. l.

határidőt, ameddig ő lehetségesnek tartja, hogy az országba bejövő segélyhadak valódi segítséget is tudjanak adni a tatár előrenyomulás ellen. Rendkívül jellemző, hogy a bíbornokok kollégiuma erre a levélre egyáltalán nem reagált, s hogy későbbi levelében, amelyet — igen óvatosan — már a tatár kivonulása után intézett Bélához, nem is hivatkozik erre a levélre.⁴⁵

Körülbelül ugyanakkor, mikor Béla király ezt a segélytkérő levelet útnak indította, a tatárok a befagyott Dunán átkelve, a Dunántúlt kezdték pusztítani. Itt azonban útjuk elsősorban a király nyomába szegődött. Az útjukban álló várakat nem vették hosszú ostrom alá. Annak, hogy a királyt minden áron elfogni igyekeztek, bizonyára megvolt az oka. Valószínűnek kell tartanunk, hogy a király fogságbevételével őt kényszeríteni akarták arra, hogy a tatár kánnak adófizetőjévé váljék. Ezzel azután állandóan zsarolhatták volna, és kisebb csapatoknak az országban tartásával is kényszeríthették volna adófizetési kötelezettségének teljesítésére. Csak ezzel magyarázhatjuk azt a szívós kitartást, amellyel a királyt üldözték, s közben a Dunántúlt kifosztását nagyrészt elhanyagolták.

Meg kell jegyeznünk azt, hogy a tatárok mindenhol törekedtek arra, hogy a meghódított ország uralkodóját kezükbe kaparinthassák. Ezekkel az uralkodókkal csak akkor végeztek, ha közvetlenül ellentáltak. Erre azonban ritkábban került a sor; rendszerint a másik módszerrel, a behódoltatással sikerült céljukat elérniök.

Történetírásunk állandóan arra hivatkozik, hogy a Dunántúlon a várak nagyobb száma állta útját a török dúlásának. Bizonyos az, hogy minden hódító hadsereggel szemben a várak komolyabb védelmet biztosítanak, mint az erődítmény helyek. Ennyiben tehát természetesen a tatárok ellen is erős várak nagyobb védelmet nyújthattak volna. De csak ennyiben, mert a tatárok már eddig az időig igen komoly technikára tettek szert, a kínai haditechnika elsajátítása útján, a várak megvívásában. A múlt század egyik polgári történetírója, ki gondosan tanulmányozta a tatárok, mongolok fejlődéstörténetét, rámutatott arra, hogy érthetetlen egyes történetíróknak ragaszkodása ahhoz az elmélethez, hogy a tatárok nem tudtak bevenni megerősített helyeket. Ahogyan ő mondja: »aki történetüket jól ismeri, százait a legerődítettebb helyeknek tudja felsorolni Koreától és a Sárga-tengertől Dalmáciáig és az Adriai-tengerig, amely az ellenkezőjét (t. i. a várívás hiányának) bizonyítja...« Ha valamilyen erődöt nem vettek be, annak oka lényegében az volt, hogy nem is törekedtek komolyan annak megvívására.⁴⁶ Rogerius, de a tatárok harcainak minden egykorú leírója, beszámol a tatárok »hadigépeiről«, a »görög tűzről«, az »égő lándzsáról«, amelyekkel nagyon komoly erődítményeket bevettek és megvítak. Nem kell itt másra hivatkoznunk, mint Kiev városára, a kornak egyik legfejlettebb és erődítettebb helyére, hogy ezt a tételt meg tudjuk cáfolni. A dunántúli várak semmiesetre sem versenyezhetek Kievvél. Esztergom, Pannonhalma erődjei sem lehettek lényegesen komolyabbak, mint Várad vagy a szász városok. Amennyiben jobb fekvésüknél fogva talán komolyabb erődítményről szó is lehet, ez nem jelentett döntő akadályt a

⁴⁵ Rogamus igitur vestram sanctitatem quatinus apud Venetos, qui propter balistarios nobis plurimum essent necessarii, maxime transitum dieti fluminis observandum, et per alia regna catholicorum principum crucem predicari facientes... usque ad medium quadragesime manu armata in Hungariam accedere non ommittent...« *Huillard Bréholles* i. m. VI. 2. 902. 1.

⁴⁶ *Waff* i. m. 134. 1.

tatórok számára. Ha tehát nem estek áldozatul, vagy csak részben estek áldozatul a tatárok rohamának, ennek oka, hogy ezek nem vetettek olyan súlyt a várak, városok elfoglalására. Nem teljes erővel hatoltak be a Dunántúlra; Spalatoi Tamás csak egy csapatrésznek Dalmáciában való megjelenéséről tanúskodik. A király ugyanis, mikor hírév vette a Dunán való átkelésnek, Horvátországból tovább menekült Dalmácia felé és a dalmát városokban keresett menedéket. Spalatoi Tamás éppen azért megbízható forrás, legalábbis a tatárjárás későbbi eseményeinek tárgyalásánál. A király félelméről tanúskodik, hogy egyik városban sem mert megtelepedni, csak a szigetek, sőt még itt is inkább a tengeren úszó hajók védelmében bízott. A tatárok egyes csapatrészei ide is — mint említettük — üldözik a királyt, de a tenger útjukat állta. Spalatoi Tamás kifejezetten megmondja, nem a várak, hanem a tenger vetett gátat annak, hogy a tatárok a királyt elfogják. »Kádán vezér minden körülményt gondosan megvizsgálva, arra törekedett, hogy lovas csapataival átkeljen; mikor azonban meggyőződött, hogy a víz, amely a várat a szárazföldtől elválasztotta, mélysége miatt járhatatlan, visszahúzódott...«⁴⁷

Nem tudjuk pontosan, melyik hónapban, de még a tavasz folyamán a tatár csapatok kitakarodtak Dalmáciából s ugyanakkor megkezdték a visszavonulást Magyarországról is. A király egyelőre még Dalmáciában maradt. Nem tudjuk, vajjon ide érkezett-e a kardinálisok testületének levele, amely ugyan nem válasz a király császári levelére, mert erre a levélre a király semilyen választ nem kapott, — hanem siralmas lamentáció Magyarország pusztulása felett. Ismét »könnyes fájdalommal« hallják a bíbornokok, hogy a »viñg népei közül az egyházhoz olyan hű magyar királyság«, ennek papjai és főpapjai a »barbárok kardjának áldozatául esett«. A király azonban vigasztalódják meg, mert »a földön semmi sem történik ok nélkül«. Ahogy Istennek tetszik, úgy történik és így »bele kell helyezni reménységének vaskapocsát«. Ami különben a király személyét illeti, őt »továbbra is különleges kiválasztottsággal figyelik és... vigasszal szolgálják...« Figyelemmel vannak arra, hogy Magyarországon sok egyházfői állás megürült és ennek betöltéséről gondoskodni fognak.⁴⁸

Mint láttuk tehát számszerijászok és segélycsapatok helyett ismét igen szép szavakat kapott a király. De valójában ekkor már nem is volt szükség — legalább is az adott pillanatban — csapatokra. A tatárok teljesen váratlanul elhagyták az országot és Erdélyből, éppen úgy, mint a Dunántúlról, kivonultak.

A régebbi történetírás eléggé naiv magyarázatot adott erre a kérdésre: mi volt az oka a tatárok hirtelen elvonulásának? Ez a válasz az volt, hogy miután Ogodaj nagykan 1241. decemberben meghalt, Batu, aki a nagykáni méltóságra igényt tartott, amikor ennek hírév vette, sietve kitakarodott az országból. A tatár viszonyok teljes nemismerésén alapult ez a feltevés. Batu sürgős távozását nem indokolja a tatár trónváltozás. A tatár trónöröklési törvények szerint — amelyeket természetesen jól ismert — semmiféle igénye a nagykáni méltóságra nem volt. A kánválasztó kurultái-on nem is jelent

⁴⁷ *Spalatoi Tamás* I. k. 613. l. »Ceterum Dux Caydanus, omnibus locis illius circumstantiis perlustratis, tentabat si posset sub moenibus equitando transire: sed cum cognovisset, quod aqua illa, per quam civitas a terra dirimetur, propter limi profunditatem invadibilis erat, retraxit se.«

⁴⁸ Forschungen zur deutschen Geschichte 12. kötet (1872) *W. Wattenbach* közlése 643. l. és kk.

meg, mint erről még a mult század elejének francia történetírója, D'Ohsson beszámol. Különben ezt a kurultait csak 1246-ban tartották meg, addig pedig a káni tisztséget Ogotaj özvegye, Turakina birtokolta.⁴⁹

Ennek a kérdésnek tárgyalásánál nem szabad elfeledkeznünk a tatárok általános harci stratégiájáról. A tatárok nem egyszerre, egyszeri beütéssel szokták teljes hódítás alá venni az általuk legyőzött területeket. Az első nagy támadást igen gyakran hosszú szünet követi. Ez idő alatt teljes egészében megerősítik a hátszágban uralmukat és csak azután következik a második döntő támadás, amelyben hódító tevékenységüket az újabb területre kiterjesztik. Példa erre Korea, amelynek első megtámadása és legyőzése után hosszú szünet következett és ezt csak 1241-ben (éppen a magyarországi tatár támadás évében) győzték le véglegesen,⁵⁰ de a legjellemzőbb példa a kalkai csata (1223) és az orosz földekre és a Kiptsakba való újabb beütés (1236) közt eltelt 13 év. Nyilvánvalónak kell tartanunk, hogy az orosz földektől nyugatabbra fekvő területekre történt első nagy támadást a tatárok még nem tekintették végleges hódításnak. Erre csak abban az esetben gondoltak volna, ha az orosz földeken a viszonyok számukra teljesen kedvezően alakulnak. De már 1242-ben kedvezőtlen híreket kaptak, itt is, ott is felkelések vannak, Délnyugat Rusz fejedelme pedig nem volt hajlandó tatár igába hajtani a fejét. Danyil fejedelem még 1241-ben hadjáratot indított az áruló bolohovi bojárok ellen, akiknek földjei a kievi, halicsi és volhiniai fejedelemségek hármasságátán terültek el és akiknek »megparancsolták a tatárok, hogy nekik termeljenek gabonát«. Ezeknek városait »felperzselte és készleteiket kiásatta a vermekből« s ezzel — mint Pasuto mondja — megnehezítette a mongol sereg élelmezési lehetőségeit.⁵¹ Az adott helyzetben tehát a kézenfekvő megoldás az volt: először megszervezni az orosz földek feletti uralmat és azután törni előre nyugat felé. Magának Batunak különben éppen a nagy-káni házzal való szembenállása következtében az volt a célja, hogy lehetőleg a nagykántól független uralmat alakítson ki a fennhatósága alá tartozó területeken. Ezt az Aranyhorda kiépítésével akarta elérni. Batu igen nagy szervező készséggel látott ehhez a munkához és sikerült is a Hordát kiépítenie, anélkül azonban, hogy az orosz földeket teljesen megtörte volna.⁵²

A magyar történetírásban gyakran beszéltek arról, hogy a tatár veszély 1242 után megszűnt, Béla csak »zsarolásképpen« használta fel Nyugat felé a tatár veszély fennállását, valójában a tatároknak eszük ágában sem volt többé Magyarország megtámadása.

Tárgyalásaink középpontjában éppen ez a kérdés áll. Az előbb elmondottakból következik, hogy egyáltalában nem állhat meg az, hogy a tatároknak 1242 után eszük ágában sem volt Magyarország megtámadása. A tatár veszély, mint imminens veszély még évtizedekig az első nagy tatár támadás után természetszerűleg fennállott. És erről éppen Béla — aki nagy gonddal ügyelt a tatárok minden megmozdulására — meg volt győződve.

⁴⁹ Ezt különben már Zichy is észrevette, csak természetesen felfogásához híven teljesen hamis következtetéseket vont le belőle. (Zichy i. m. 103. l.)

⁵⁰ Howorth, Henry H.: History of the Mongol from the 9th to the 19th Century. (1876). 135. l.

⁵¹ Pasuto: Alekszandr Nyevszkij és az orosz nép harca függetlenségéért a XIII. században. (Művelt Nép 1952.) 86. l.

⁵² Grekov—Jakubovszkij: i. m. 50. l. és kk.

A főkérdés tehát, amelyet fel kell vetnünk: mi akadályozta meg a tatárokat abban, hogy megismételjék támadásukat Magyarország ellen, ezt most már véglegesen tatár iga alá vetve. Hogy ezen a vonalon tisztán láthassunk, meg kell vizsgálnunk a Magyarországgal szomszédos orosz földek viszonyait, az orosz fejedelmek állásfoglalását, Béla külpolitikáját a tatárjárás után. Ugyanakkor meg kell vizsgálnunk, hogy a »kereszténységnek« a pogányok elleni fővédői, a pápa és a vele szövetséges francia király mit tettek a tatár veszély elhárítására, milyen volt valódi álláspontjuk a tatárokkal szemben.

III.

Magyarország helyzete a tatárok kivonulása után szörnyű volt. A Dunántúl kivételével, amelyen — mint említettük — a tatárok lényegében csak átvonultak, mindenütt megműveletlen földek, rombadöntött falvak jelezték a tatárok útját. A lakosság egy részét fogságba hurcolták, bizonyára igen sokat meg is ölték. Ennek ellenére egy év alatt az országot tönkretenni nem lehetett és néhány év alatt helyre lehetett hozni a károkat. Béla, amikor az 1242-es év második felében visszatért az országba, mindezt látta. A legfontosabb azonban szemében az volt, hogy megtegye az óvintézkedéseket egy újabb tatárveszély elhárítására. Úgy látta, a tatárjárást megelőző belpolitikája nem volt helyes. A feudális nagyurak ugyanis ha akartak, erős páncélos sereget tudtak felszerelni és ilyeneket az egymással folytatott harcokban igen gyakran be is vetettek. Béla úgy látta, a tatárok ellen is csak ezekkel az erős páncélos seregekkel veheti fel sikeresen a harcot, de csak akkor, ha ezeket a seregeket veszély esetében valóban rendelkezésére is bocsátják. A királyi hatalmat megerősíteni, akképpen, ahogyan ezt uralkodása kezdetén megpróbálta, hogy az összes régi királyi birtokokat ismét egy kézbe egyesítve, maga állíthasson ki ilyen seregeket, lehetetlen volt, ezt a tatárokkal való harc kudarcra megmutatta. Most a békülékenység politikáját folytatva, megegyezésre tört a nagyurakkal. A várak építésének engedélyezése is hozzátartozott ehhez a politikához. Ugyanakkor igyekezett erősíteni azokat az elemeket, amelyekre a nagyurak túlerőre kapása ellen támaszkodni tudott: így a még gyermekcipőben járó városi polgárságot, a feudális hatalmasok ellen szervezkedni kezdő ú. n. köznemességet, és végül visszahívta az 1241-ben az országból kiűzött kúnokat. Ez utóbbiakat esetleg a tatárok ellen is be akarta vetni, de bizonyára már megnyilatkozott a későbbi tendencia, melytől a magyar nagyurak már 1241-ben is tartottak, hogy a kúnok katonai demokráciában élő harci szervezetét a túlhatalmassá váló urak ellen is felhasználja.

Belpolitikájának ez a változása már közvetlenül a tatárjárást követő években bekövetkezett, néhány évvel később pedig már beszélhetünk Béla külpolitikájának döntő megváltozásáról.

Mint már az előzőkben említettük, a Magyarország bel- és külpolitikáját a Bélát megelőző uralkodók idején, de még Béla uralkodásának első idejében is döntő módon befolyásoló pápai hatalom gondosan őrködött afelett, hogy Kelet- és Közép-Európának »keresztény«, értsd római katolikus uralkodóházai között rokonsági és barátsági kapcsolatok épüljenek ki, ugyanakkor, amikor ezeket az uralkodókat a »kereszténység« terjesztése, értsd a pápai hatalom kiterjesztése érdekében uszította, sőt egyenesen harcba állította az »eretnekek« (görögkeleti oroszok, bulgárok és délszláv bogumilok)

ellen. Még közvetlenül a tatárjárás előtt is keresztshadat akart indíttatni Bélával a bolgár cár, Assan ellen. Az oroszok felé támogatta a magyar uralkodóknak feudális hódító politikáját, amely a XII. század közepe óta lényegében abban állott, hogy a szétdarabolt orosz fejedelemségek között fennálló ellentétekre építve, valamilyen »trónkövetelő«⁵³ érdekében föllépve, lényegében saját hatalmukat építsék ki. Igen gyakran házasságok a trónkövetelővel pecsételték meg ezeknek a hódító előretöréseknek »jogosságát«. Ez természetesen kedvezett a római kúria elképzelésének, amelynek régi fájdalma volt, hogy az orosz földek felett uralmát nem érvényesíthette. Az északi szláv és orosz területeken nem a magyarok, hanem a német lovagrend előretolása jelezte a pápai hatalmi politika útját. Béla politikája a tatárjárást megelőző időszakban lényegében követte a pápai politikának ezt az irányvonalát. Még a tatárjárást közvetlenül megelőzően, mikor a tatárok elől ide menekülő Rostislav Mihailovicshoz nőül adta Anna leányát, valószínűen arra gondolt, hogy hatalmát erősítse Halics területén. Ez magától értetődően erősítette volna a pápai hatalmat is ezen a területen.

Felmerül az a kérdés, mi volt a kiváltó oka annak, hogy Béla külpolitikájában változás állott be.

A magyarországi tatárjárás utáni időkben a tatárok mind erősebben törekedtek arra, hogy az orosz fejedelmekkel a tatár fennhatóságot elfogadjassák. Elismerték a szuzdali Jaroszlav Vszevolodovicsot nagyfejedelemnek és az ő kezébe adták Kievet is. Jaroszlavban a tatár politika bázisát igyekeztek kiépíteni. Da a tatár uralom hatósugarán kívül maradtak még ebben az időben az északnyugati és délnyugati orosz földek és éppen ezekre a területekre törekedtek hatalmi túlsúlyukat érvényesíteni. Délnyugat-Ruszbán, Halics-Volhíniában, Danyiil Romanovics állt ellent a legerősebben a tatárok előretörésének; 1257-ig Danyiil akadályozta legerősebben a tatárok előretörését nyugat felé. V. T. Pasuto ekként beszél Délnyugat-Oroszország helyzetéről ebben az időszakban: »Délnyugat-Oroszországnak már maga a földrajzi fekvése is némi elővigyázatosságra kellett hogy készítse a Horda politikusait. A Halics-Volhíniai Oroszországban azoknak az államoknak az előőrsét kellett látniok, akik a tatár ellenőrzésén kívül maradtak.«⁵³

Béla Halicsnak ezt a rendkívül fontos szerepét nem azonnal a tatárjárás után ismerte fel. Feltétlenül szükséges volt ehhez annak a belátása, hogy a tatár elleni összefogás éppen Danyiil útján vezethet célra. Danyiil hatalmának megszilárdulása, az Aranyhordában tett látogatása után, az a politika, amely Danyiil részéről is kiindulva, az ú. n. pápai szövetséghez is vezetett, irányíthatta azután Béla figyelmét erre a fontos szövetségre. Ez döntően 1246-ban következett be.

Mert — úgy látjuk — Béla külpolitikájában a tatárjárást közvetlenül követő években az a lényeges változás még nem következett be. Mikor Rosztiszlav, Csernigovi Mihály fejedelemnek, aki egyideig Kievből, de Halicsban is uralkodott, fia 1243-ban igénnyel lépett fel Halics ellen és Danyiillal szembeszállva, az ottani bojárok Danyiil-ellenes pártjára támaszkodott, Béla hadsereget bocsátott rendelkezésére Halics elfoglalásához.

Erről az 1243-i hadjáratról az orosz évkönyvek ú. n. gustini kézírata számol be, míg az Ipatius kéziratban ugyanez az adat az 1249-i évnél szerepel.

⁵³ Pasuto, V. T.: Очерки по истории галицко-волинской Руси. (Москва 1950.) 255. l.

Általában arról szoktak beszélni, hogy itt két összetűzésről volt szó, és 1243-ban, de 1249-ben is vezetett hadat Béla király Halicsba Rosztiszlav érdekében. A történeti összefüggések azonban a kérdés ilyen felvetését nem valószínűsítik. Az 1243-i és az 1249-i bejegyzés szövege úgyszólván teljesen azonos, csak az 1249-i sokkal részletesebben számol be a csata lefolyásáról, de már 1243-ban beszélnek arról, hogy »foglalták a halicsi nagy bojárt, az örökösen izgágáskodót és Filjót a büszke magyart is, akiket mind megöletett Dániel, maga pedig beült Halicsba...«⁵⁴ 1249-ben az Ipatius kéziratában ez áll: »Ekkor András udvarnok elfogta volt büszke Filjót és Dániel elé vezette, aki megölette őt«. Ha tehát Filjót (Fülét) már 1243-ban megölték, igen nehezen hihető, hogy 1249-ben újra megölték. Tehát vagy az 1243-i vagy az 1249-i bejegyzés dátuma helytelen. Minthogy Hodinka szerint az Ipatius kézirat évszámai rendkívül megbízhatatlanok, azt hisszük, nem követünk el hibát, ha nem fogadjuk el az 1249-i dátumot, amit a következőkban még indokolni szándékozunk.⁵⁵

IV. Béla 1246-tól kezdve állandó szövetségben állott Danyil Romanovicsal. Az események menetének most következő felvázolásából ez nyilván ki fog derülni, elképzelhetetlen tehát, hogy közben 1249-ben váratlanul, beütésszerűen olyan érdekekért, amelyek ekkor már nem is lehettek számára fontosak, megtámadja szövetségését. Ettől eltekintve az orosz krónikák adatai 1245-től kezdve szilárdnak tüntetik fel Danyil hatalmát Halicsban és éppen ez magyarázza a tatárokkal való szembe fordulást, bizonyosfokú ellenállást.

IV. Béla külpolitikájában a fordulat tehát 1245-ben, vagy 1246-ban következett be. Ezt nem foghatjuk fel a pápa befolyásának következményeképpen; éppen ellenkezőleg, Béla fokozatos csalódása a pápában, a »nyugati« szövetségeseiben erősíti meg az orosz szövetség keresését. Nem szabad itt a diplomáciai szóhasználatra súlyt helyezni és Bélának olyan mondásait, hogy »kénytelen volt« a keleti házasságokkal »meggyaláznia« a tiszta kereszténységet, komolyan venni. Ezek a pápával folytatott levélváltásban fordulnak elő; a kúria formanyelvéhez alkalmazkodnak. Béla fokozatosan döbben rá a pápa és a nyugati udvarok hazug, kétszínű politikájára. Nem képzelhetjük, hogy Béla valóban tisztán látta, ami ma előttünk világos, hogy a pápa és a nyugati barátai, így elsősorban a francia király állandó szövetségi viszonyban állottak a mongolokkal, tatárokkal, de bizonyára kémei, követői sok mindenről tájékoztatták, amint ezt a következőkből meg fogjuk látni.

A tatároknak Magyarországból való kitakarodása után az újonnan megválasztott pápa, IV. Ince, a pápai világralmi gondolat igen harcoss képviselője, IX. Gergelynek méltó utóda, 1243-ban válaszol Béla 1241—42-es segélykérő levelére; ismét nagy siránkozással vesz tudomást Magyarország pusztulásáról, ugyanakkor beszél arról, hogy akik a keresztet felveszik a tatárok ellen, azokat a szentföldi keresztességekkel egyenlő jogok illetik. Lényegileg tehát ismétli IX. Gergely 1241-i levelének tartalmát, amelynek most még annyi értelme sincs, mint akkor.⁵⁶

⁵⁴ Hodinka: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. 417. l.

⁵⁵ Hodinka i. m. 419. l. és 280. k.

⁵⁶ Fejér: C. D. IV/1. 301. l.

1245-ben a lyoni zsinaton a pápa felveti a tatárok elleni védekezés gondolatát, mégpedig a várak építésének szervezését, egymás értesítését tatár veszély esetén. A lyoni zsinatnak ez az intézkedése természetesen írott malaszt maradt, hiszen a tatár terjeszkedésére nyugat felé nem került sor, s a zsinati végzésben említett uralkodóknak eszük ágában sem volt a tatár veszély ellen védekezni, amelyet határaiktól távolinak, őket semmiképpen sem fenyegetőnek tekintettek.⁵⁷

A mongol iga ekkor lényegében Európában csak az orosz földekre nehezedett, az egyre jobban megszerveződő Aranyhorda hatalmát mindjobban igyekezett az orosz fejedelmek felett megerősíteni. A halicsi fejedelem, Danyiil állt a legtovább ellent a Horda törekvéseinek, egészen 1245-ig nem volt hajlandó hódolását a kánnak bemutatni.

A tatár hódítás a pápai politika számára új lehetőségeket nyitott az orosz földek felé fennhatóságának kiterjesztésére. Pasuto a halics-volhiniai fejedelemségek e korbéli történetével foglalkozó munkájában kitűnően elemzi a pápai politika jellegét, amely a XIII. század elején a német és svéd kereszties lovagok útján igyekezett ezt a fíhatóságot kiterjeszteni, majd a bizánci császárságnak 1204-ben a keresztiesek által történt elfoglalása után, a keleti fíhatalom megszűnésére apellálva, az ú. n. únio politikáját hirdetni az orosz fejedelmek felé. A tatár hódítással ennek a politikának bizonyos mérvű folytatása mellett új lehetőségek is nyíltak a pápa előtt. Míg egyik oldalon arra törekedett, hogy a tatárokkal »modus vivendi«-t találjon, velük valamilyen megegyezésre jusson, ugyanakkor a halicsi fejedelmet igyekszik szövetségkötésre bírni a tatárok elleni összefogás jegyében, s így két vasat tartva kezében, valamelyik úton az orosz földön hatalmának kiterjesztését elérni.⁵⁸

1245-ben a pápa követe, a ferences szerzetes Plano Carpini János a mongolokhoz indul, hogy »közöttük a keresztet hirdesse«. ⁵⁹ A polgári történetírás arról szokott beszélni, hogy a pápai, majd később a francia követküldések a mongolokhoz rendkívül »naiv« kísérletek voltak a mongoloknak a keresztény közösségbe való bevonására. Valójában nem szabad sem a pápát sem később a francia királyt, de a »jámbor ferences« szerzeteseket sem olyan »naiv«-nak képzelnünk, hogy azt hitték, megjelenésükkel a világ leghatalmasabb hódító hatalmasságait egyszerűen meggyőzik a kereszténység tanainak igazságáról. Itt komoly hatalmi érdekről, politikai manőverekről van szó, amelyek néha szinte meglepőek és alig kibogozhatóak. Plano Carpini igen kitűnő megfigyelő és jó diplomata volt. Jelentésében pontosan felméri az erőviszonyokat, tárgyal a különböző orosz fejedelmekkel, s megkísérli a tárgyalás felvételét magával Batuval is.

Útjában Batu felé találkozott Danyiil fejedelemmel, aki éppen ekkor tért vissza a kántól, aki »mirnyik«-ké (baráttá) fogadta és mint ezt éppen Carpini is leírja, megkülönböztetett tisztelettel igyekezett vele bálni, ami természetesen azért azt jelentette, hogy egyúttal törekedett hatalmát Dél-nyugat-Rusz fölé is kiterjeszteni. Danyiilnak Carpini felajánlja — bizonyára nem saját elhatározásából — a pápa szövetségét. Danyiil ezt elfogadta és ekkor a pápai kancelláriából egyetlen napon hat bulla ment Dél-nyugat-

⁵⁷ Wenzel VII k. 198. 1.

⁵⁸ Pasuto i. m. 252. 1.

⁵⁹ Plano Carpini jelentése (Sinica Franciscana 35. 1. és kk.)

Ruszbá, amelyeknek lényege, hogy a pápa »Szent Péter gyámsága« alá veszi az országot, legátust küld a »görög eltévelyedések« kiirtására stb.⁶⁰

A pápai szövetség lényege tehát az »únió« létrehozatala, a pápai hatalom kiterjesztése és távolról sem a tatárok elleni védelem megszervezése volt. Mert ugyanakkor folytatódik a pápai követküldés a tatárokhoz, a velük való megegyezés érdekében. 1247-ben dominikánus szerzeteseket küld a pápa a tatárokhoz; ezeknek a küldöttségeknek egy célja volt: »a pápa iránti engedelmesség elérése a nyugati népeknél«, értsd a tatároktól nyugatra eső és eddig a pápa iránti engedelmséget megtagadó, de a tatárok fennhatósága alatt álló népeknél, tehát az oroszoknál. Ez a »naiv« kívánság eléggé világosan kiderül a legtehetségesebb nyugati »diplomata«, Rubruk Vilmos — akinek küldetéséről még később bővebben szó lesz — 1253-i jelentéséből, amelyben a kánnal való beszélgetésének egy részletéről számol be ekként.⁶¹

A pápai politika lényege tehát a 40-es évek vége felé, hogy míg egyrészt a német lovagrendeket továbbra is uszítja az oroszok ellen, mint erről Pasuto idézett munkájában beszámol, ugyanakkor az orosz földek felett a »leki« főhatóságot vagy a tatárok vagy a szövetséges Danyiil útján szeretné elérni. Danyiil azonban igen korán átlátta ezt a politikát és már 1248-ban megszakította a kapcsolatokat a pápai kúriával.

Nem hihetjük, hogy IV. Béla a pápai politikának ezzel a bonyolult útvesztőjével tisztában lett volna. Amit azonban még a Bélánál sokkal kevésbé világosfejű ember is beláthatott, az volt, hogy a tatár veszély legsúlyosabb nyomásának idején a nyugatról semmi segítség sem érkezett. Sajnos, nem maradtak ránk Bélának összes, a pápához intézett levelei, ezekről részben csak a pápai válaszokból tudunk, de egészen nyilvánvaló, mindenütt újra meg újra felcsendülhetett Béla leveleiben a keserű csalódottság, amelyet éppen ennek a segítségnek elmaradása keltett benne. Béla, mint minden későbbi intézkedéséből látszik, igen józan gondolkodású, jószándékú ember volt, akinek célja Magyarország megmentése egy újabb tatárdúlástól, — 1243, de még inkább 1245 után minden cselekedetében, minden megnyilvánulásában világos az erre irányuló törekvés. Akkor, amikor az áruló Babenbergi ellen indul, tőle az elszakított nyugati megyéket visszacszerző, az ország egységét akarta helyreállítani. Jól tudjuk az előbb elmondottakból, hogy Harcias Frigyes hogyan »gazdálkodott« az általa megszállt területeken, és hogy mennyire lehetett rá számítani egy újabb esetleges tatár támadás esetén.

Az orosz évkönyvek feljegyezték, hogy 1246-ban, amikor Béla végre fegyveresen indult a nyugati megyéket bitorló Harcias Frigyes ellen, Dániel szövetségét kérte. »Béla magyar király harcban lévén Fridrich osztrák fejedelemmel, segélyül hívta Dánielt«. Ebben a csatában tulajdonképpen az osztrákok győztek, de mint a magyar és külföldi krónikák egyöntetűen feljegyezték, Frigyes herceget megölték és így a harc mégis eredményes volt, a nyugati megyék visszakerültek Magyarországhoz. Frigyes utolsó sarja volt

⁶⁰ Pasuto i. m. 252. l.

⁶¹ A dominikánusok 1247-i követségéről (Continuatio ex speculi naturalis libro XXXII. M. G. SS. XXIV. 163. l.) Rubruk jelentése (Sinica Franciscana I. 273. l.) . . . Chan . . . promittens quod iret ad Papam et quod adduceret ad obedienciam suam omnes nationes occidentis . . .

a Babenbergi háznak, és ezért halála után harc indult meg az osztrák örökségért, amelyben a magyar királyi szövetséges Dániel is részt vett.⁶²

Frigyes elleni küzdelmét Béla későbbben is úgy ítélte meg, hogy ebben az időben »legveszélyesebb ellenfele«, »legfőbb ellensége« a Babenbergi volt. Nem véletlen tehát, hogy éppen ellene szövetkezett az orosz fejedelemmel.⁶³

Nem sokkal az első orosz-magyar szövetség utáni időben folytatódott, de most már más formában és továbbmenő célokkal a nyugatiak szövetségi tárgyalása a tatárokkal. Ennek vezetője azonban most nem maga a pápa, hanem szövetségese, a francia király, IX. Lajos, akit a történetírás Szent Lajos néven ismer. 1248 végén, vagy 1249 tavaszán a kereszteshadjáratra induló IX. Lajost Cyprus szigetén, amint erről életrajzírója, Joinville, beszámol, felkeresték a mongolok követei, neki a szaracénok elleni harcban szövetséget ajánlva. Ugyanerről beszámol Odo püspök is IV. Ince pápához intézett levelében.⁶⁴ Ennek a szövetségi ügynek megértéséhez szükséges megvilágítanunk az e korbéli gazdasági kapcsolatok nemzetközi összefüggéseit. A XIII. század eleje óta az ú. n. kereszties hadjáratoknak többé vagy kevésbé bevallott célja a Keletről Nyugatra irányuló külkereskedelmi forgalomnak, az ú. n. Levante-kereskedelemnek a biztosítása. A keleti árukat a kisázsiai kikötőtől szárazföldi karavánutakon kellett szállítani, és ezek az utak a két mohamedán hatalom, az egyiptomi szultánok és a bagdadi kalifák területein vezettek át. A nyugati — legnagyobbbrészt olasz, de ekkor már francia — kereskedőket is ezek a mohamedán hatalmak alaposan megsarcolták, áruik biztonsága állandó veszélyben forgott. A »Szentföld« keresztény fejedelemségein, a »keresztény« kézből levő Akkonon át vitt az egyetlen biztonságosnak tűnő út, de a két hatalom terjeszkedése ezt is állandóan veszélyeztette. Mint tudjuk, II. Frigyes császár nyílt üzleti szerződést kötött az egyiptomi szultánnal a karavánutak biztosítása érdekében, ezt a nyílt utat a pápa, a francia király, akiknek pedig igen fontos érdekeik fűződtek az olasz kereskedővárosok, a francia tengeri kikötők erősítéséhez, nem követhették. Így tehát a »kereszties hadjáratok« meghirdetésével a mohamedán hatalmak elleni fegyveres harc útján kísérelték meg biztosítani a Szentföldön egyre szűkülő hatalmukat. IX. Lajos, akinek jelentős szerepe van a franciaországi centralizáció megindulásában, nagy mértékben támaszkodott az erősödő francia városok polgárságára, a pápának ekkor világhatalmi harcukban az olasz városok voltak támaszaik, ugyanakkor szoros pénzügyi kapcsolatok fűzték őket a nagy olasz bankházakhoz.

Míg a pápának 1245—47-i mongóliai követségjárásai döntően csak az orosz földek feletti hatalom érdekeit szolgálták, a 40-es évek végétől a pápának és a francia királynak mongol kapcsolatai mögött már nemcsak ezek az érdekek — bár azért ezek sem szorultak teljesen háttérbe — hanem az ú. n. szentföldi kérdés állott.

A tatárok 1248 vagy 1249-i követsége, amelyben Joinville tanúsága szerint felajánlották, hogy »segítenek neki megvédeni a jeruzsálemi király-

⁶² *Hodinka*: Orosz évkönyvek 435. l.

⁶³ »Contra ducem Austrie nostrum inimicum capitalem...« (IV. Béla adományleveléből Kozma és Achilles ispánok számára 1256. (*Wenzel* II. 269. l.)

⁶⁴ *Joinville*: Histoire de Saint Louis (ed. de Wailly Paris 1874) 258. l. és kk. Odonis Episcopi Tusculani ad Innocentium IV. Papam (Spicilegium sive collectio veterum aliquot scriptorum (ed. d'Achery Paris, 1724.) Tom. III. 624. II. és kk.

ságot a szaracénok ellen⁶⁵, nem vezetett még célhoz. Szent Lajos még abban a hiszemben volt, hogy sikerül neki egyedül is győzelmet aratnia, ahogyan Joinville mondja, »még visszariadt« ezekkel a barbárokkal való szövetségtől. Bár már ekkor kezdődik a későbbi szerezcsenmosdatás: a mongolok, a barbárok nem is olyan szörnyű emberek, hatalmuk »istentől ered« és bár legyőzték a leghatalmasabb keresztény királyt, »János papot«, végső soron ennek uralmát folytatják tovább.⁶⁶

IX. Lajos kereszties hadjárata azonban — mint ismeretes — nem vezetett sikerre, maga a király is fogságba esett és csak súlyos váltságdíj megfizetése után sikerült kiszabadulnia. Ekkor sem tért azonban vissza Franciaországba, hanem megkísérelte a két mohamedán hatalom közti ellentét kihasználásával a szentföldi helyzetet megmenteni. 1252—53-ban azonban ez a helyzet megváltozott. Az egyiptomiak és a sziriaiak békét kötöttek és ez a keresztiesek, de az ú. n. keresztény fejedelemségek helyzetét is reménytelenné tette.⁶⁷ IX. Lajos azonban nem hagyta el a Szentföldet. Nyilvánvalóan várt valamire. A keresztieshadjáratok multszázadbéli német történetírója a krónikák adatait követve azt mondja, »Istenhez fohászzkodott, körmeneteket vezetett és így kérte az Urat, hogy mutasson neki jelet«,⁶⁸ a valóságban azonban IX. Lajos nagyon is valóságos »jelre« várt: követének, Rubruk Vilmosnak jelentésére, hogy sikerült-e megkötni szerződését a mongolokkal és így mongol segítséggel visszaszerezni a »keresztények« elveszett szentföldi hatalmát. IX. Lajos ugyanis 1253-ban már »nem rettent vissza« a mongolokkal kötendő szövetségi szerződéstől, hanem a leghatározottabban ajánlotta fel a szövetséget ezeknek, ha a »szaracénok« ellen indulva az egyiptomi szultánnal olyan fenyegető hatalmat állítanak szembe, amely képes megvédeni a keresztény fejedelemségeket. Rubruk követtségét az egész polgári történetírás tudatosan félremagyarázta, s ha teljesen nem is hunyhatták be a szemüket a tények előtt, arról beszéltek: »Szent Lajos tisztasága, Rubruk szerzetes bigotizmusa« akadályozta meg a szövetség kötését.⁶⁹

Ha azonban Rubruk jelentését alaposabban áttanulmányozzuk, igen kevés nyomát találjuk mind Szent Lajos nagy lelki »tisztaságának«, mind Rubruk »naiv bigotizmusának«. Rubruk Vilmos ferences szerzetes híres »itinerariumát«, a mongoloknál megtett útjának leírását nagyon sokan és nagyon sokszor analizálták mindenféle szempontból. Megállapították, hogy Rubruk igen művelt ember volt, aki tudott arabul, törökül, hogy a mongolok

⁶⁵ ». . . vindrent li message des Tartares a li, et li firent entendant que il li aide-roient conquerre le royaume de Jerusalem sur les Sarrazins . . . « *Joinville* id. h. 258. l.

⁶⁶ *Joinville* id. h. 259. l. és kk. » . . . Et sachiez que li rois se repenti fort quant il y envoya . . . « A »János pap« országáról szóló mese igen elterjedt volt Nyugaton. Észertint valahol a Távol-Keleten uralkodik egy keresztény uralkodó, akinek a hatalma az itt élő hitetlenekre kiterjed. A polgári történetírás úgy szokta beállítani ezt a kérdést, hogy a mongolokat a nyugatiak János pappal azonosították és ezért nem féltek tőlük. A valóságban az a helyzet, hogy a mongolokkal való szövetség idején igyekeznek elterjeszteni ezt a legendát, a mongolok ugyan legyőzték János papot, de uralmuk végső soron ennek folytatása. Ők is segítenek a keresztényeken a hitetlenek legyőzésében. Ez a felfogás a XIII. század végén általánossá vált a középkori krónikákban, amikor a mongolokat mint a »keresztények megváltóit« üdvözölték. Erről még a továbbiakban lesz szó.

⁶⁷ *Kugler, B.*: Geschichte der Kreuzzüge (Berlin 1880). 376. l.

⁶⁸ *Kugler* i. m. 376. l.

⁶⁹ *Lavisse et Rambaud*: Histoire Générale (Paris, 1912).

életmódját, a mongol birodalom belső szerkezetét a legmegbízhatóbban írta le. Nagy mértékben támaszkodnak adataira és ilyenkor nem is hallunk arról, hogy Rubruk valóban olyan »naiv« lett volna.

Valóban, ha alapos analízis alá vesszük Rubruk híres jelentését, amelyet a követségküldésről írt IX. Lajosnak, ebből Rubruk mindennek inkább látszik, mint »naiv«-nak. Igen körültekintő diplomata, aki rendkívüli óvatossággal jár el kényes útján és igen körmönfont eszközökkel igyekszik biztosítani a mongol segítséget anélkül, hogy a nyílt szövetség megkötését valóban szorgalmazná. A nyílt szövetségkötés a mongolokkal Európa »legkeresztényebb« uralkodója részéről 1253-ban, amikor Közép-Európa »keresztény«, vagyis katolikus országait (Lengyelországot, Magyarországot) a legközvetlenebbül fenyegette a tatárok támadása, túlzottan merész lépés lett volna.

Óvasosan tiltakozik az ellen, hogy ő hivatalosan követe lenne IX. Lajosnak. Kijelenti, hogy ők egyszerű papok, illetve szerzetesek, akik kizárólag a keresztnek a hitetlenek közti terjesztésére utaztak a mongolok országába.⁷⁰ Elmondja, hogy Sartach kánhoz, Batu kán fiához indult, mert azt hallotta róla, hogy keresztény. »Mikor pedig arról kérdeztek, hogy saját akaratomból indultam-e útnak, vagy küldetésben járok, azt válaszoltam, hogy senki sem kényszerített arra, hogy idejőjjek. . . saját akaratomból jöttem és fölötteseim akaratából. *Fölöttébb óvakodtam attól, nehogy az Ön követének mondjam magamat.*«⁷¹

Ugyanakkor azonban elárulja azt, hogy Sartachhoz IX. Lajos levelével jött.⁷²

»Óvakodik« attól is, hogy ennek a levélnek tartalmát leírásában közölje. Megtudjuk, hogy a levél igen fontos dolgokról szól, hiszen Sartach nem tartotta magát illetékesnek a döntésre és Rubruk éppen ezért kényszerült tovább indulni Batuhoz és megtenni az igen hosszú és fáradságos utat Batu szekérvárosáig.⁷³ Hogy ebben a levélben valóban »nehéz és fontos dolgok« lehettek, erre még abból is következtethetünk, amit Rubruk elmond, hogy t. i. Akkonban szír és arab nyelvre lefordíttatta ezeket, hogy tehát megkönnyítse ezek megértését a mongol kán számára.⁷⁴

Így jutott el Rubruk és a levél Batuhoz. Batu ebben az időben a mongol birodalomban majdnem teljhatalmú úr volt, ekkorra már megszervezte az Aranyhordát és a nagykán, Möngeke a valóságban az ő kreatúrája volt.⁷⁵

⁷⁰ Ipsi primo vocabant nos nuncios vestros in ipsis litteris. Tunc dixi eis : »Nolite nos nominare nuncios quia bene dixi ipsi Chan quod non sumus nuncii Regis Ludovici . . . Ego autem dixi eis ut amoverent nomen nuncii et vocarent nos monachos vel sacerdotes . . .« Guillelmus de Rubruc jelentése (Sinica Franciscana I. 309. l.)

⁷¹ »Dixi eis superiora verba, quod audiveramus de Sartach, quod esset christianus, et quod vellem ire ad eum . . . Ipsi diligenter quaesiverunt utrum irem de mea voluntate vel utrum mitterer. Ego respondi quod nemo coegit me ad eundem, nec vissem nisi voluissem, voluntate ibam et etiam, de voluntate superioris mei. Bene cavi quod nunquam dixi me esse nuncium vestrum.« (Sinica Franciscana I. 188. l.) Kiemelés tőlem L. E.

⁷² » . . . quia habebam ei deferre litteras vestras . . .« id. h.

⁷³ »Dominus Rex scripsit bona verba domino meo (ui. Sartachnak), sed sunt eis quedam difficilia de quibus nichil auderet facere sine consilio patris sui ; inde opportet vos ire ad patrem suum . . .« Sinica Franciscana. I. 203. l.

⁷⁴ »Tunc optuli ei litteras vestras cum transcriptis in arabico et sirjaco, Ferebam enim eas transferri in Acon in utraque lingua et littera . . . Sinica Franciscana I. 203. l.

⁷⁵ Grekov—Jakubovszkij i. m. 68. l.

Ügylátszik azonban, a formális látszatot Batu meg akarta őrizni, mert a »rendkívül fontos« levél ügyében nem dönt maga, hanem meghagyja Rubruk-nak, hogy menjen Karakorumba a nagykánhoz, aki egyedül hivatott ebben a kérdésben a döntésre. A Batutól Möngkehez vezető úton árul el azután az óvatos Rubruk végre valamit a levél tartalmából, akként, hogy a kérdés a nembeavatottak előtt mégis tisztázatlan maradjon. Szórol-szóra így szól Rubruk jelentése erről a kérdésről:

»Ezen az úton az az írnok, akit Cailacnál megismertünk, azt mondotta, hogy abban a levélben, amelyet Batu Manguchanhoz küldött, az áll, hogy Ön segítséget és hadsereget kért Sartachtól a szaracénok ellen. Erre én el kezdtem nagyon csodálkozni, hiszen ismertem az Ön levelének tartalmát és tudtam, hogy ebben a levélben erről említés sem történik, ha csak az nem, hogy Ön inti őt (*u. i. Sartachot*), hogy legyen minden kereszténynek barátja, emelje fel a keresztet és legyen a kereszt minden ellenségének ellensége... Hallgattam tehát, nem szóltam sem ellene, sem mellette, mert féltem megcáfolni Batu szavait, nehogy alapos ok nélkül kerüljek hazugság vádjá alá». ⁷⁶

A levél tartalma tehát nyilvánvaló. Erről a polgári történetírás mindig bölcsen hallgatott; az első, aki a levél valódi tartalmát felismerte, Pasuto a Délnyugat-Rusz történetét tárgyaló, már többször idézett munkában. ⁷⁷

Rubruk tehát elérkezik Möngkehez és ott bemutatja Batu levelét. Karakorumban kénytelen addig időzni, míg Möngke dönt a levél ügyében. Nagyon érdekes képet fest magáról Karakorumról, ami bennünket most kevésbé érdekel, de egyúttal pontosan beszámol mindazokról a követekről, akik Karakorumban időzése alatt a nagykán udvarába érkeztek. Ebből megtudjuk, hogy mind a bagdadi kalifának, mind az egyiptomi szultánnak a követei jártak a karakorumi udvarban. Pontosan értesülve van a bagdadi kalifával folyó tárgyalásokról, amelyek szerint a nagykán csak akként kíván békét kötni a kalifával, ha összes erődítményeit lerombolja. Elmondja azonban, hogy egy másik verzió szerint 10 000 lovat követel a nagykán a kalifától. ⁷⁸ Tehát »naiv« Rubrukunk nyitva tartotta szemét karakorumi tartózkodása idején és gondosan figyelte, hogy milyen eredményeket tudnak elérni az ellenfél küldöttei. Igen hosszas és körülményes tárgyalások folyhattak a nagykánal, amelyről a rubruki jelentés a lehető leghomályosabb képet adja, ugyanúgy, mint arról az állítólagos levélről, amelyet végül is a nagykán Rubrukkal válaszképen elküldött. Itt csupán az az érdekes, hogy a levéllel Möngke saját követeit is szándékozott küldeni. Ez ellen élénken tiltakozik Rubruk, mondván: »Az ő követeit nem merem magammal vinni országa határain túlra, mert háborús területek, hegyek és tenger van köztünk és közte és én csak szegény szerzetes vagyok...« ⁷⁹ Itt a kérdés bizonyára megint az:

⁷⁶ »In illa etiam via dixit michi scriptor ille, quem expectaveramus apud Cailac, quod in litteris Baatu, quas mittebat Manguchan continebatur quod vos requirebatis exercitum et auditorium a Sartach contra saracenos. Tunc incepti multum mirari et etiam sollicitus esse, quia sciebam tenorem litterarum et quod nulla mentio fiebat de hoc in litteris vestris, nisi quod inonebatis eum ut esset amicus omnium christianorum et exaltaret crucem et esset inimicus omnium inimicorum crucis... Tacui ergo non dicens aliquid nec pro nec contra, quia timebam contradicere verbis Baatu, ne incurrerem calumpniam sine rationabili causa... Sinica Franciscana I. 243. l. Kiemelés tőlem. L. E.

⁷⁷ Pasuto i. m. 266. l.

⁷⁸ Sinica Franciscana I. 306. l.

⁷⁹ »Nuncios suos non audem ducere extra terram suam, quia est terra guerre inter vos et mare et montes, et ego sum pauper monachus... Sinica Franciscana 292. l.

nem lett volna eszélyes közhírré tenni, a francia király szövetségét a mongolok nagykanjával, ami pedig nyilvánvalóvá lett volna, ha a »szegény szerzetes« tatar követekkel együtt érkezett volna meg a Szentföldre, ahol Rubruk Lajost még ekkor, 1254 nyarán megtalálni vélte.

Különben a »szegény szerzetes« egyébként sem lehetett olyan rendkívül szerény és szegény. A jelentés tele van sirámokkal a rossz ellátás, a nélkülözések miatt. Elmondja, hogy pénzért nem kapnak semmi húst és ez rendkívül hiányzik nekik, csakúgy, mint a bor.⁸⁰ Amikor pedig egy alkalommal nyolc napig igen rossz szálláson hideget és éhséget kell szenvedniök, a »szegény ferences szerzetes« — röviddel a szegénységet hirdető és szegénységi fogadalmat tevő rend alapítása után — felkiált: »Itt ismertem meg, hogy milyen mártíromság szegénységben sínylődni.«⁸¹

Rubruk követségét általában úgy értékelik, hogy semmiféle szövetség nem jött létre a francia király és a mongolok között. Valóban IX. Lajos akkor, amikor Rubruk a követségből visszatért, már elhagyta Akkont és ismét Franciaországban tartózkodott. Nagyon nehéz azonban nem találni összefüggést a rubruki küldetés és a között, hogy 1255-ben megindult a nagy támadás az arab kalifátus ellen. Hülegü kán, Möngke fivére ekkor indítja meg ezt a támadást és 1256—58 között befejezik Irán meghódítását, ebben az évben (1258) elfoglalva Bagdadot is.⁸² Rasid-ed-Din arról számol be, hogy mikor Hülegü elindult erre a támadó hadjáratra, Möngketől azt az utasítást kapta: »Minden esetben kérd ki Dokuz-Katun véleményét«. Erről a Dokuz Katunról pedig azt írja Rasid, hogy »a Keraitok nagy nemzetségéhez tartozott, Ikunak, Ong-Khan fiának volt leánya. Mind a Keraitok, mind Dokuz-Katun is már régen áttért a kereszténységre, és a keresztények az ő életében igen virágzó helyzetben voltak. Hülegü, hogy megfeleljen a hercegő kívánságainak, mindenütt kedvezett a keresztényeknek.«⁸³ A múlt századi, a mongolok történetével foglalkozó munkák mindenütt látnak itt valami összefüggést. Feltűnik nekik, hogy Hülegü, aki a legkönnyörtelenebbül írtotta ki a bagdadi kalifa családját és járt el a mohamedánok ellen, »a sziriai és palesztinai keresztényeknek mindenben kedvezett.«⁸⁴

Nyílt szövetség nem jött létre, de erről ekkor valóban beszélni sem lehetett volna. De titkos szövetség bizonyára fennállott és állandóan megvolt a nyugati hatalmasságok, a »legkeresztényibb« király, a pápa és a mongolok között. Hogy a pápa bizonyára az egész ügyben érdekelve volt, azt egy 1262-ből származó adatból tudjuk meg, — amelynek értékelésére különben még vissza kell majd térnünk — amikor azt halljuk, hogy IX. Lajos a hozzá érkezett mongol követeket ünnepélyesen tovább küldte a pápához. A szövetség folyamán különben ez még nyilvánvalóbban ki fog tűnni.

⁸⁰ Carnes quas detulerant reservavimus usque ad diem festum nichil enim inveniebamus venale pro auro vel argento, nisi telis vel aliis pannis, et illas non habebamus. Sinica Franciscana 192. l. és több más helyen.

⁸¹ Ibi expertus sum quantum martirium sit largiri in paupertate. Sin. Fr. 257. l.

⁸² Crekov—Jakubovszkij i. m.76. l. és kk.

⁸³ Lavisse—Rambaud id. h.

⁸⁴ Wolff: Geschichte der Tataren 402. l. Mit dem Heiden Hulaku konnte er umso weniger in gutem Vernehmen bleiben, als dieser sich durch grausame Ermordung des Kalifen Metessassin Billah und dessen Familie, am 20. Februar 1258. und Vernichtung des Kalifates, durch barbarisches Vorgehen gegen andere moslimische Dynastien und Orte z. B. Damaskus so wie auch durch Begünstigung der Christen in Syrien und Palästina den bitteren Hass, namentlich aller Sunniten zugezogen hatte . . . *

Most azonban meg kell vizsgálnunk azt, hogy mi történt Oroszországban és Magyarországon ugyanakkor, amikor ez a bonyolult játszma folyt a tatárok és a nyugati kereszténység között.

Itt kell megjegyeznünk azt, hogy a mongolok és a pápai kúria között folyó tárgyalásoknak volt még egy céljuk. Mint már sokszor említettük, a pápa mindenáron arra igyekezett, hogy az orosz földekre és az északi szláv törzsek fölé uralmát kiterjessze. Említettük a XIII. század első felében lefolyt harcokat, amelyeket a német keresztések folyattak a szláv törzsek ellen, s mikor a kereszties lovagok 1242-ben a Csud-tó jegén Alexandr Nyevszkitől ismert súlyos vereségüket szenvedték, ez alapján rendítette meg a liv és porosz lovagrend uralmát. A pápa tehát a diplomáciai eszközökhöz folyamodott, 1245-től egymásután küldi a »szívéhez közelálló férfiakat« ezekre a területekre, akik közül egyeseknek legatúsi jogot adnak »in partibus Russiae«. ⁸⁵

Emellett azonban az »únió« gondolatát más úton is megkísérelte a pápa keresztülvinni. Szövetséget igyekszik kötni Mindogv litván fejedelemmel és — mint már említettük — ezt a célt szolgálta Danyiállal kötött szövetsége is.

A pápa harmadik eszköze, amellyel fennhatóságát az orosz földekre ki akarta térjeszteni, kapcsolatban állt a latin császárság létrejöttével. 1204 után a pápa azt állította, a görög-keleti egyház a keletrómai császárság megszűntével már nem létezik, és így az »únió«-nak természetesen be kell következnie. Ezt azonban a nicaei császárság fennállása akadályozta és így a pápa diplomáciájának éle ez ellen a császárság ellen is irányult. Pasuto többször idézett munkájában rámutat arra, hogy Rubruk követsége a mongolokhoz részben a nicaei császárság elleni szövetség célját is szolgálta, de ez — mint Pasuto megállapítja — nem vezetett sikerre. ⁸⁶

Ugyanekkor a tatárok, az Arany Horda feje, Batu úgy látja: a halicsvolhiniai fejedelem, Danyiil — akit már 1245-ben »mirnyik«-ké (baráttá) fogadott — túl önkényesen járt el, szövetségeket köt és függetlenül igyekszik kormányozni. Ezért 1252-ben hadjáratot indít Kuremza vezetése alatt Danyiil ellen.

Danyiil és IV. Béla között — mint láttuk — 1246 óta szövetség állott fenn és tudunk arról, hogy IV. Béla és Danyiil 1248-ban Pozsonyban találkoztak az osztrák terület kérdésének megvitatására. ⁸⁷

1250-ben, vagy 1251-ben ezt a szövetséget ünnepélyesen Cyrill metropolitá közbenjárásával állandósítják, és ekkor adja nőül IV. Béla leányát, Konstanciát Danyiil fiához, Levhez. ⁸⁸

Ennek a szövetségnek jegyében folytak le Béla és Danyiil közös harcai az osztrák örökségért, de ugyanekkor lényegében a szövetségnek célja Béla részéről a tatárok elleni összefogás volt.

Béla okleveleiben a 40-es évek második felétől tűnnek fel az adományozások, amelyeket azért ad, mert az adományozottak »Oroszországban követésben jártak«.

A magyar, de a külföldi történetírásban is úgy beszélnek IV. Bélának Danyiállal kötött szövetségéről, mint egyikéről az ebben az időben szokásos feudális-dinasztikus szövetségeknél. Sőt, a magyar történetírásban, főképpen

⁸⁵ Pasuto i. m. 245. l.

⁸⁶ Pasuto i. m. 267. l.

⁸⁷ Pasuto i. m. 255. l.

⁸⁸ Hodinka 431. l. és Pasuto i. m. 238. l.

az ellenforradalom korszakában az egész szövetséget igyekeztek jelentéktelennek feltüntetni. Hivatkoztak Bélának a pápához intézett levelére, s abból arra következtettek, hogy Béla a szövetséget soha komolyan nem vette. Zichy, mint említettük, addig megy, hogy arról beszél: Béla a tatárjárás után változatlanul folytatta Oroszország elleni »hódító politikáját.«⁸⁹

A szövetség jellegére és annak jelentőségére éles fényt éppen azok az oklevelek vetnek, amelyek a követségek kérdéséről szólnak. Ezekben az oklevelekben természetesen arról van szó, hogy az érdemek felsorolása között szerepel a »Ruscia«-ba küldött követség. De milyen formában? Az egyik oklevél arról beszél, hogy az érdemeiért Koarzeg birtokával megajándékozott Obichk fia, Miklós »Oroszországba... követségbe küldve Dániel fenséges fejedelemtől, aki a tatároktól éppen hazájába visszatért, ígéretet nyert, hogy a tatárok állapotát, ahogyan ezt látta és megismerte, hivatalos oklevélben ismertetni fogja...«⁹⁰

Követségküldésnél tehát — szemben a máskor hasonló esetben csak formálisan említett követséggel — itt a rendkívül komoly, határozott cél is felmerül, amiért Béla követségeit Danyiilhoz elküldte. De még ennél is érdekesebb az a két, 1251-ben, illetve 1259-ben kelt oklevél, amelyet egy Komlós falubeli Germanus nevű ember részére állíttat ki IV. Béla.

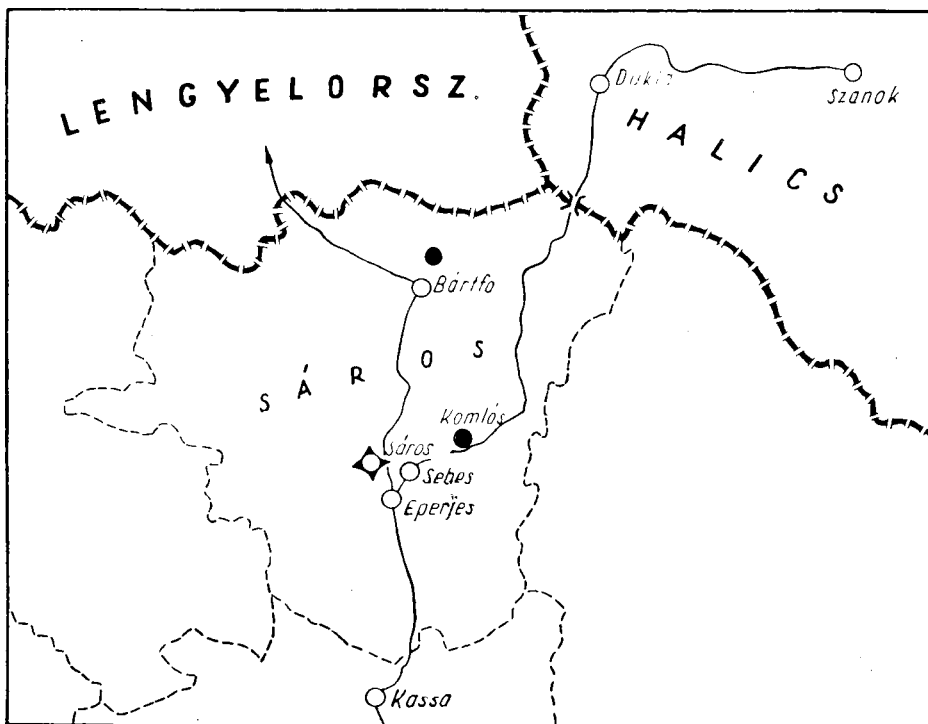
Ez a Germanus valószínűleg egyszerű várkatona lehetett, aki az állandó futárszolgálatot Béla és Danyiil közt lebonyolította. Bizonyára sürgős esetekben lebonyolítandó futárszolgálatról lehetett itt szó. Béla nem véletlenül tarthatott fenn és építhetett ki egy ilyen futárszolgálatot: állandóan és minden percben értesülni akart a tatárok minden megmozdulásáról és arról csakis Danyiiltól értesülhetett. Az 1251-i oklevélben még arról van szó, hogy Germanus azért futárszolgálataiért kiemelik a »servilis«-ek sorából és a »szentkirály jobbgyfiak — vagyis a várkatonák legelőkelőbb tisztjei — sorába emelik.⁹¹ 1259-ben azonban földjeit örökbirtokul adják ugyanennek

⁸⁹ Ennek a szövetségnek fennállását közzvetve az is bizonyítja, hogy a trónkövetelő Rostisláv ugyan még 1245-ben használja a »dux Galicie« címet, de 1247-től döntően mint szlavóniai bán, majd macsói bán szerepel a magyar oklevelekben. (Wertner: Boris und Rostislav Berlin 1889.) 42. l.

⁹⁰ »Ad partem Ruscie... in nostra legacione profectus ab illustrissimo Duce Danela, qui Tartarorum Principe visitato ad propria rediens, universum statum Tartarorum, prout viderat et cognoverat edisserendum nobis promiserat stili officio conditum, reportavi...« Wenzel VII. 164. l. Az oklevelet *Szentpétery* (Az Árpádházi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I. 2. 228. l.) hamisnak tartja formális okokból. U. i. az oklevélben a királyi címek felsorolása közt helytelenül »primogenitus« jelző szerepel, azonkívül az állítólag 1244-ben kelt oklevélben Béla uralkodási éve »vigesimo« (huszadik)-nak van feltüntetve, ami valóban helytelen. *Pauler* (A magyar nemzet története II. 520. l.) az oklevelet »hiteles, legfeljebb dátumban talán két évvel elhibázottnak« tartja. *Pauler* az oklevél tartalmát tekintette meg, amely feltétlenül hiteles. Az oklevél egy 1296-i átiratban maradván meg, az előbb említett hibák a másoló hibái lehetnek, de a magunk részéről valószínűnek tartjuk, hogy az oklevél kelte nem 1244, hanem 1254, amikor a »vigesimo« uralkodási év már helyes. *Pauler* azért beszél egy-két évvel 1244-nél későbbi dátumról, mert igen helyesen látta, hogy itt csak Danyiil 1245-i tatár látogatásáról lehet szó, ezután járhatott Miklós Danyiilnál. A követség tehát bizonyára 1246 körül folyhatott le, mert az oklevél tartalma szerint Danyiil »éppen akkor tért vissza« a tatároktól. Ez azonban egyáltalán nem gátolja, hogy az érdemek felsorolása közé, — hiszen Miklósnak más érdemeit is felsorolják — egy régebbi eset ne kerülhessen be, ha az oklevél maga 1254-ben kelt is.

⁹¹ »... in legationibus nostris ad dilectum cognatum nostrum Danilam ducem Ruthenorum deferendis...« *Szentpétery* i. m. I. 2. 296. l.

a Germanusnak azzal a feltétellel, hogy ha »mint eddig, ezután is az Oroszországban teljesített követségekben bennünket híven szolgál...«⁹² Ez a Komlós falu, az alábbi térkép tanúsága szerint Sáros megye legfelső határszélén, közvetlenül a halicsi határ mellett volt.

Az utat Halicsba egy nap alatt kényelmesen oda-vissza meg lehetett tenni. A futárszolgálat fontosságát bizonyítja, hogy az egyszerű várszolgából nyolc év alatt országos nemes lett. Tehát még 1259-ben is állandóan fennállott a szövetség és a jól működő futárszolgálatról még ekkor sem — amikor pedig a tatárok hatalma megerősödött Halics-Volhíniában — akart lemondani Béla.

1256-ban Arnold fia, Jordán érdemei közt is szerepel az Oroszországban teljesített követség.⁹³

Bélának ebből a külpolitikájából egészen nyilvánvaló: ő látta, hogy a magyarokat egy tatár támadás ellen csak az oroszok hősi harca védheti

⁹² Ita tamen quod in deferendis legacionibus in *Rusciam* nobis sicut hactenus fideliter servire teneatur... « *Wenzel VII.* 505. l.

⁹³ *Katona: Historia critica VI.* 251. l.

meg,⁹⁴ látta azt, szoros kapcsolatban, *állandó* összeköttetésben kell maradnia azzal az orosz fejedelemmel, akinek személye biztosítékot nyújtott a tatárok ellen. Danyiil, akinek országa közvetlenül határos volt Magyarországgal, fogta fel a Magyarország ellen irányuló támadásokat. Danyiil — legalább is bizonyos mértékig — ellentállt a tatároknak, egészen természetes, hogy Béla a vele való szövetségben látott és láthatott reményt a tatár támadás elhárítására. Az orosz szövetség mellett azonban egészen természetes, hogy Béla, mint katolikus fejedelem, megkísérelte továbbra is a pápaságnak, a katolicizmus fejének segítségét kérni. Nem mondhatott le teljesen a nagy katolikus uralkodók segítségéről, a császár, a »legkeresztényibb« francia király az ő szemében még mindig a »kereszténység« védőinek tűnhettek fel. Ezért küldi ismételt leveleit, követeit ezekbe az udvarokba, amikor a tatár veszély imminenssé válik, amikor nagyobb összefogást, európai méretű védekezést szeretne kiépíteni a tatárok ellen. A Kuremza-féle támadás idején aktivizálódik a legerősebben IV. Béla. Igyekszik megmozgatni az összes rendelkezésre álló erőket, így a kúnokat. Ebben az évben írnak úgy róla, hogy »fiával szemben a kúnokat részesítette előnyben.«⁹⁵ Ugyanekkor bizonyára Danyiil barátságának megnyerését szolgálta az, hogy az osztrák örökségben részletetni kívánta akként, hogy fiát, Románt az osztrák örökösövel, himbergi Gertruddal háziasította össze. És ekkor intézi 1252-ben (esetleg 1253-ban) híres levelét a pápához, amelyben igyekszik rámutatni arra, hogy a tatárok támadása nemcsak Magyarországot fenyegeti. Béla nem volt olyan naiv, hogy ne látta volna 1241-ben, a nyugati uralkodók csak akkor rémültek meg, ha saját területeik veszélyeztetésére gondoltak. Úgyeszen igyekszik tehát ráirányítani a figyelmet arra, hogy »a tatárok egész Európa ellen irányítják megszámlálhatatlan seregüket.«⁹⁶ Elmondja Béla ebben a levélben, amelyből mindenütt kitűnik keserű csalódottsága, hogy a »kereszténység három kiemelkedő udvarához, így az Önéhez, amelyet a keresztények isteninek és minden udvar fejének hisznek, a császárhoz és a francia udvarhoz segítségért fordultunk, kiktől semminemű vigasztalást, vagy segítséget nem kaptunk, legfeljebb szavakat.«⁹⁷

Mint az előbb láthattuk, 1253-ban indította el a francia király, Szent Lajos a mongolokhoz Rubruk Vilmost a titkos szövetség megkötésének ügyében. Nem tudjuk, mennyit tudhatott erről IV. Béla, de a francia, német és a pápai udvarnál levő követei útján kellett, hogy halljon valamit erről, mert különben szinte érthetetlen lenne a levélnek az a kitétele, mely így szól: »Nagyon csodálkozunk azon, hogy a dolgok ilyen állásánál (u. i. amikor

⁹⁴ Ebben a tanulmányunkban nem térünk ki bővebben az orosz nép harcainak taglására. Egy következő tanulmányban, amelyben lényegileg az orosz és magyar összefogásról szándékozunk írni, részletesen kívánjuk tárgyalni az orosz felkeléseket a tatárok ellen és azt, hogy ez mennyiben állt összefüggésben a tatároknak távolmaradásával a magyar területekről.

⁹⁵ *Katona* i. m. VI. 179. l. és 187. l.

⁹⁶ Béla levele a pápához (*Fejér* CD. IV/2. 218—224. l.) Az oklevél keltét Szentpétery formális okokból 1250-re teszi, de ez tartalmánál fogva teljesen lehetetlen. Nem dönthető el, hogy 1252-ben vagy 1253-ban kelt. »Contra totam Europam suum innumerablem exercitum destinaret.«

⁹⁷ »... Tres totius Christianitatis principales Curias: scilicet Vestram quae divina et magistra omnis Curiae a Christicolis ereditur... et imperiale... Francorum etiam curiam requiri fecimus de quibus omnibus nihil consolationis, vel subsidium recepimus, nisi verba.« id. h.

a tatárveszély fenyegeti Európát!) Atyaságod, minden bölcsesége ellenére a francia királyt, az Egyháznak ily nemes tagját, Európa határaitól távolra menni engedte. . .⁹⁸

A levél befejezésében határozott fenyegetést lehet érezni. Béla, ha segítséget nem kap, az egyházi nyájából kiközösítettnek fogja magát tekinteni.⁹⁹ Ebben a levélben beszél Béla arról, hogy »kénytelen« volt házasságokat kötni »hitetlenekkel«, hogy tőlük és »Keleten lévő egyéb barátainktól« állandóan híreket kapjon a tatárok szándékai felől.¹⁰⁰

A pápai kúria és a francia király politikai manővereinek teljes kétszínűsége akkor tűnik elénk, ha meglátjuk azt is, hogy ugyanezekben az években (1252-től kezdve) a kúria ismét szövetségi viszonyban állt Danyiil Romanoviccsal. Bár Danyiil teljesen tisztában volt a pápai segítség »jelentőségével«, mégis miután elhatározta, hogy »harcot indít a tatárok ellen«, legálább a hátát igyekezett valamennyire biztosítani.

A kúria figyelmét nemcsak IV. Béla hívta fel a fenyegető tatár veszélyre, hanem Danyiil is, aki 1253-ban ír a pápának a tatár hadak közeledéséről. Az 1253. május 14-i pápai bullában felszólították Csehország, Morvaország, a Szerb föld, Pomorje és a többi szomszéd népek keresztényeit a tatárok elleni hadjáratra. Pasuto rámutat arra, hogy ugyanekkor Svédország, Dánia, Németország és a lovagrendek nem kaptak a pápától ilyen felhívást.¹⁰¹

Az elénk táruló kép tehát az, hogy 1253-ban a nyugati kereszténység legkiemelkedőbb uralkodója, a »legkeresztényibb« francia király a pápa nyilvánvaló tudtával és beleegyezésével szövetségről tárgyal ugyanazzal a Batuval, akinek hadvezére ugyanebben az évben indítja meg támadását. Ez a támadás nemcsak a pápával szövetségben álló, de általa mégis »hitetlenek« tekintett Danyiil orosz fejedelmet fenyegette, hanem a katolikus egyház olyan híveit is, mint a magyar király, IV. Béla. A »kereszténység feje« igen jól tudta, hogy ennek a kétszínű játéknak nyilvánosságra kerülése igen rosszul hatna Középeurópa katolikus uralkodóira, és ezért igyekszik mézes szavakkal, szép és hangzatos frázisokkal ezeket megnyugtatni és ugyanazokról a tatárokról, akikkel szövetséget kötni szándékozott, mint a »kereszténység veszedelméről« beszélni.

Ennek az egész kétszínűségnek mélysége akkor tűnik elénk, amikor 1258-ban, miután Danyiilnak 1253-ban sikerült Kuremza hadait valóban visszavetni, az Arany Horda egyik legtehetségesebb hadvezéré, Burundajt indítja meg Délnyugat-Oroszország teljes alávetésére. Ekkor már Danyiil ereje is megtört, és kénytelen-kelletlen belenyugszik a tatárok követeléseibe, maga is részt vesz a Litvánia elleni hadjáratában, ezzel — úgy véelve — megkíméli saját földjét a tatárok pusztításától.¹⁰²

IV. Béla kétségbeesetten látja az újabb tatár előrenyomulást. A tatárok valószínűleg Danyiil útján szövetséget kínálnak neki, és ő nem látva előre,

⁹⁸ »Admiratur enim quam plurimum Sapientium multitudo eo, quod rebus ut nunc, se habentibus regem Franciae, tam nobile membrum Ecclesiae, de Europae finibus vestra Paternitas licentiarum sustinuit . . .« id. h.

⁹⁹ Alioquin si in petitione . . . quod credere non possimus, pateremur repulsam, cogemur non tanquam filii, sed privigni . . . quasi extra gregem Patris expulsi . . . id. h.

¹⁰⁰ »ut per ipsos et amicos nostros alios, qui sunt ex parte orientis, sciremus nova, quae multum latent, de Tartaris . . .« id. h.; kiemelés tőlem L. E.

¹⁰¹ Pasuto i. m. 259. l.

¹⁰² Pasuto i. m. 284. l.

hogymennyire sikerül Danyiúlnak ügyes manővereivel valamennyire is felfogni a tatárok előrenyomulását, nem tudja, hogy mitevő legyen. Ismét a pápához fordul. Elmondja neki kétségeit és határozott segítséget, ezer számszerijászt kér. Ezt a fegyvernemet tartották az egyedülinek, amely a tatárok lovasrohamait feltartani képes volt. Mint láttuk, Béla már 1241-ben, Csázmáról ilyen számszerijászkok küldését kérte a pápai kúriától.

Bélának ez a levele nem maradt ránk, tartalmáról azonban jól tájékozódhatunk abból a válaszból, melyet IV. Sándor pápa intézett 1259-ben Bélához.¹⁰³

A levél azzal kezdődik, hogy a pápa finoman szemérveti Bélának: reméli, hogy panaszait a »fiúi bizalom és nem a sértett lélek« diktálta.¹⁰⁴

Béla u. i. — mondja a pápai levél — azt állítja, hogy boldog emlékű Gergely pápa, amikor Béla országát a tatárok teljesen elpusztították és fel-dúlták, nem tettekkel, hanem csak szavakkal volt segítségére és ugyanez történt Gergely pápa halála után a kardinálisok kollégiuma részéről is. Nem érti, hogy Béla »nem vizsgálva meg az okokat és az időpontot, amikor a Szentszék kérését nem tudta teljesíteni, magát jogosultnak tartja, hogy mormogással tárgyalja ezt a kérdést«, pedig tudnia kellene, hogy ebben az időben micsoda veszedelmek fenyegették az Egyházat, amikor az egykori császár, Frigyes zsarnoksággal dühöngött a pápa ellen. Természetes, hogy a népek javáért küzdő pápa ilyen körülmények között nem segíthetett. Később pedig az új pápa idején a tatárok már kitakarodtak az országból és így segítségre szüksége sem volt.¹⁰⁵

Ezután rátér a pápa Béla levelének tulajdonképpeni tartalmára. Ebből tudjuk meg, hogy a tatárok olyan szövetséget kínálnak, hogy Béla fiát vagy leányát házassítsa össze egy tatár fejedelmi sarjval s seregének negyedével legyen a tatárok segítségére. Ennek fejében megkímélik az országot a megszállástól, nem követelnek adót stb.

Erre azt mondja a pápa: ». . . vissza kell, hogy taszítson minden keresztényi fejedelmet s általában a világ minden országát, hogy saját maga és övéi életét, és menyeeiket a földieknek alárendelve, ilyen gyűlöletes és megvetendő eszközökkel megvédje. . .«, ». . . inkább meg kell halni, mint bűnben élni. . .«. »Távol legyen tőled, legkedveltebb fiunk, hogy világi szerencséért, vagy kedvezésekért, valamilyen veszély elkerülése végett magadat, személyed fenségét ily alávaló házassággal beszennyezd. . . és hogy a *hivók testéről leszakadva hitetlen nemzetekkel köss szövetséget* és eképpen Krisztus bajnokának nevét felcseréld a hitetlenek bajnokával. . .« (! ! !)¹⁰⁶

Ne higgyen a hitetlenek, hiszen »a hitetleneknek nincsen hitük«, tehát a szövetség és a velük kötött házasság is érvénytelen. Miután mindezt kifejtette, igen szép és kenetteljes szavak következnek Isten könyörületességéről, amellyel megjutalmazza a jókat és megbünteti a gonoszokat és ezért higgyen és bizzon Istenben, aki meg fogja menteni. De »ami azokat a kéréseket illeti, amelyeket követed útján nekünk előterjesztettél, jóakaró füllel meghallgattuk és amit időben és helyben el tudunk intézni, el fogjuk intézni.

¹⁰³ Katona: Historia critica 6. k. 289. l. és kk.

¹⁰⁴ »licet credamus, eam non ex iactura laesi animi, sed ex libertate filialis confidentiae processisse . . .« id. h.

¹⁰⁵ Katona id. h.

¹⁰⁶ ». . . quod abruptus a corpore fidelium et foedo foedere infidelium nationibus fias, de propugnatore Christiani nominis fidelium impugnator ...« Katona id. h.

Ne tekintsd azonban királyi méltóságod lealacsonyításának, ha az ezer számszerijászt, akit segítségül tőlünk kértél, nem tudjuk megadni... a Római Egyházat oly súlyos feladatok terhelik, nehéz adósságok alatt görnyed... hogy újabb terheket magára vállalni nem tud...¹⁰⁷

Amit az Egyház felajánl, az körülbelül megint az, amiről Béla 1252-i levelében azt mondta, »csak szavak« (nisi verba). Bizonyos — a ciszterciektől járó, meg nem határozott — jövedelmeket ajánl fel a pápa és az egyház »tanácsát és segítő szavát«. Az Egyház »segítő szava« azonban kevésbé volt alkalmas arra, hogy Magyarországot egy újabb és sokkal végzetesebb tatárdúlástól megmentse. A csapást ismét az orosz földek fogták fel, ugyanakkor Batu halála után az Arany Hordában megkezdődő bomlás is megzavarta a tatárok nyugatabbra irányuló törekvéseit. Így nem került sor 1258-ban sem újabb tatár előretörésre Magyarország felé. A kereszténység védői, a pápa és a legkeresztényebb király azonban kisújjukat sem mozdították, ellenkezőleg ebben az időben tovább folyik a szövetekezés a mongolokkal.

Az ú. n. kisebb erfurti krónika (auctore minorita Erphordiensi) feljegyezte, hogy 1262-ben a tatárok »királya« — ünnepélyes követséget — 24 előkelő tatárt két dominikánus szerzetes kíséretében, akik tolmácsok voltak, Párizsba küldött Lajos királyhoz. A krónikásnak ez nem tűnhetett egészen természetesnek, hozzáfűzi tehát, a követség célja: »hogy a király magát és egész Franciaországot vesse alá a tatároknak: ellenkező esetben megtámadják Franciaországot«. Ez után a nem egészen valószínűen ható közbeszúrás után folytatja az események elbeszélését, hogy u. i. »Lajos király, miután országa előkelőivel tanácskozást tartott, a követeket tisztelettel Párizsban megvendégelte, majd békén Sándor pápához továbbküldte...¹⁰⁸

A valóban naiv erfurti szerzetes nem érthette meg a »nagypolitika« cselszövéseit. Ő nem képzelhetett mást, tatár követek csak azért jöhettek a francia királyhoz, hogy tőle országa alávetését követeljék. Hiszen alig húsz évvel a tatárok nagy európai támadása után, mikor az egyháziak mindenütt szavakkal a tatárokat gonosz fajzatnak bélyegezték, hogy képzelhette el azt, hogy az Egyház feje és a leghatalmasabb »legkeresztényebb« király szövetekezési tárgyalásokat folytatnak a tatárok követeivel. Hogyan képzelhette volna el azt, hogy ugyanez a Sándor pápa, aki alig két évvel a tárgyalások előtt dörgedelmes levélben óvta IV. Béla magyar királyt a »hitetlen nemzetekkel való szövetségtől«, ugyanennek a hitetlen nemzetnek követeivel baráti megbeszélést folytasson. De az az 1262-i adat — mint már az előzőekben is utaltunk rá — egészen nyilvánvalóvá teszi, hogy IX. Lajos

¹⁰⁷ Sane petitiones tuas, quas praefatus nuncius ex parte tua nobis obtulit, audivimus aure benevola, et quas pro tempore et loco potuimus ad exauditionis effectum duximus effectu benignitatis soliae admittendam. Non tamen ferat indignae sublimitatis regiae altitudo si de mille ballistariorum subsidio, quod a nobis inter cetera postulasti, non est tibi eo, quo requisisti ordine satisfactum... Romanam siquidem Ecclesiam tot premunt arduae occupationis molimina, totque gravant sarcinae debitorum, quod aequanimiter assequi debet, si quum non posset, ad alia onera non assurgit... « *Katona id. h.*

¹⁰⁸ Anno Domini 1262 rex Tartarorum misit sollemnes nuncios circiter 24 nobiles Tartaros cum duobus fratribus Ordinis Predicatorum qui essent interpretes linguarum, ad Regem Francie Ludewicum ut se et totum regnum Francie dicioni subiceret Tartarorum: alioquin Franciam inpuget tempore procedente. Quod Ludewicus rex, habito consilio cum primoribus regni sui constanter rennuit: ipsos tamen nuncios honorifice Parisiis tenuit et usque ad papam Alexandrum pacifice remisit. « *M. G. SS. XXIV. 202. l.*

a pápa tudtával, vele való egyetértésben folytatta szövetségi tárgyalásait a mongol kánnal.

Mindez persze nem akadályozta meg IV. Sándor pápa utódát, IV. Orbánt, hogy az 1262-i tárgyalások után két évvel, 1264-ben még az 1259-i levélnél is sokkal dörgedelmesebb hangon ne írjon most már nem is Bélának, hanem Magyarország főpapjainak arról, hogy »megrettent szívvel és könnyes szemmel« értesült arról, hogy Krisztusban legkegyeltebb fiai, Béla és elsőszülött fia, István a tatárok »álnok követei által félrevezetve. . . meggyőzettek arról, hogy valamiféle rokonsági kapcsolatot vagy baráti szövetséget létesítsenek a tatárokkal«. A pápa szónoki páthosszal felkiált: »Ó Isten! mily egyezmény a fény és a sötétség, a katolikus és hithű nép és a hitetlenek között. . .« Majd gyönyörű kép következik a »rabló és pusztító farkasok« és az »égi bárányok« közti szövetségről, végül egy újabb Ó Isten előtt azt halljuk, »galambot a kígyóval akarnak párosítani«. ¹⁰⁹

A levél befejező soraiiban kiközösítéssel fenyegeti meg a pápa a főpapokat és magukat a királyokat, ha nem akadályozzák meg ezt a szövetekezést.

Igen megható a katolikus Egyház fejének ez a felháborodása a hit megsértése felett, ha nem nézünk kissé a kulisszák mögé. Most nem is arra gondolunk, hogy milyen furcsán hangzik ez annak a pápának a szájából, aki a mongolokkal szövetkezni kész volt, hanem arra, hogy e mögött a félelem rejtőzik. Közép-Európa egyik leghatalmasabb országában, melynek királyai eddig eléggé készségesen kiszolgálták a római kúriát, beférkőzhetik a tatárok és talán a szövetséges oroszok útján valamilyen »görög eltévelyedés«. Bélát megfertőzheti az a Danyiil, aki ugyan látszatra szövetkezett a pápával, de aki nem hajtotta végre az úniót, nem engedte meg a pápai fennhatóság kiterjesztését saját területeire. Mint tudjuk, a pápa már 1257. február 13-i bullájában egyházi büntetésekkel, az »igazak fegyverével« fenyegette meg Danyiilt eme eltévelyedéséért. ¹¹⁰

Mert a szövetségi szerződés IV. Béla és Danyiil között még ekkor is tartott (Danyiil éppen 1264-ben halt meg), még 1260-ban is hallunk arról, hogy Danyiil támogatta IV. Bélát a cseh II. Ottokár (Přemysl) elleni háborújában. Mikor Ottokár hírt adott IV. Sándor pápának a magyarok feletti győzelméről, a magyar király szövetségesei közt Danyiilt és fiait említi meg. ¹¹¹

Úgy látjuk tehát, Béla a pápai fenyegetések ellenére nem változtat lényegében politikáján. Ennek középpontjában a Danyiillal való szövetség állt. Mikor Danyiil 1258 után kényszerül a fegyveres ellenállásról a tatárokkal szemben lemondani, Béla nem adja fel a szövetségi politikát. Reméli, hogy

¹⁰⁹ Ha Deus! que conventio lucis ad tenebras vel quid ad plebem catholicam et devotam cum fidelium commune perfida seu damnatorum hominum participatione dolosa, vel quid etiam lupos rapaces et perditionis ac perditionis ac dispercionis semper avidum cum pastoris eterni conumelia et agni celestis offensa ovium gregi mitissimo applicari, vel columbas colubris coumiri? Ha Deus! (Wenzel III. 84. l.)

¹¹⁰ *Pasuto* i. m. 260. l.

¹¹¹ »Daniclem Russie Regem et filios eius et ceteros Ruthenorum et Tartaros qui eidem in auxilium venerant.« (*Pasuto* i. m. 277. l.) Valószínűnek kell tartanunk, hogy itt tatárok alatt kúnokat értenek. A nyugati források igen gyakran összetévesztik a kúnokat a tatárokkal.

Danyiil nem teljesen hódolt be a tatároknak és jól tudja, hogy a látszólagos megegyezés a tatárokkal feltartóztathat egy közvetlen és életveszélyessé válható támadást. Lényegesnek látjuk a különbséget az orosz és magyar fejedelmeknek a tatárokkal való esetleges megegyezései, ú. n. szövetségei és a nyugati hatalmasságoknak a mongolokkal való szövetségei között. Danyiil, mikor megegyezett és Béla, mikor bizonyos megegyezésre irányuló tárgyalásokat folytatott a tatárokkal, életveszélyes helyzetben elodázni igyekezett egy halálossá válható fenyegetést.¹¹² Ez — mint tudjuk — Bélának sikerült is, anélkül, hogy a valóságban szövetségre került volna sor. Ezzel szemben a pápa, a francia, az angol királyok kizárólagosan pénzügyi érdekekért szövetkeznek egy olyan ellenséggel, amelyet saját maguk a »kereszténység« legveszélyesebb ellenfelének tartanak.

Hogy 1262 után sem kellett IV. Bélának a gyűlöletes tatár »szövetséget« megkötnie, vagyis magát a tatár uralomnak alárendelnie, annak egyik döntő okát az 1262-ben Oroszországban kitört népi felkelésekben látjuk. Bár ekkor már a közvetlen segítség, a Danyiillal való szövetség nem nyújtott támaszt, a tatárokat igen lefoglalták az Oroszországban kitört zavarok.¹¹³

Béla fia, István az ifjabb király e kor legügyesebb diplomatája: Miskoch Panyth útján folytatott — úgy látszik — igen sikeresen ilyen tárgyalásokat. Istvánnak 1270-ből származó egy oklevele úgy számol be erről, hogy a tatároknak »kezét, mely már fegyveresen ellenünk irányult« visszafordította és Magyarországnak nyugalmat szerzett.¹¹³

Természetesen ennek csak azért lehetett sikere, mert éppen Oroszország fokozatos felemelkedése mellett már megkezdődött az Arany Hordán belül a fokozatos bomlás. Az első mongol támadást követő döntő 20 év után már sokkal kevésbé volt fenyegető a tatárok egy újabb támadása, 1285-ben a Telebuga-féle kísérletet könnyen sikerült kivédeni.

A francia-pápai-mongol szövetkezés ugyanekkor változatlanu tovább tart. Ismerjük IV. Kelemen pápának 1267-ben Abaka kánhoz intézett levelét, amelyben arról panaszkodik, hogy a kán ez alkalmommal nem latinul írt neki, *mint az előző alkalmakkal*: ezt a legutóbbi levelét a pápai udvarnál senki sem tudta lefordítani.¹¹⁴ D'Ohsson, akinek a mongolok történetéről írt, a mult század elején elkészült munkájában a fenti idézet is megtalálható, több helyen igen élesen mutat rá a pápa, a nyugati udvarok és a mongol kánok közt a szentföldi ügyekben folyó tárgyalásokra, szövetkezésekre. Ő idézi I. Eduard angol király Abakához intézett levelének fordítását is, amelyben hálásan fogadja Abaka érdeklődését a szentföldi ügyek iránt és arról panaszkodik, hogy most nincs módjában a Szentföldre keresztshadjáratot vezetni.¹¹⁵

De az erfurti kisebb krónika 1269-ben is megemlékezik arról, hogy ebben az évben az egyiptomi szultán és a mongol kán követei egyidőben

^{111a} Itt kell megjegyeznünk, hogy az orosz fejedelmek, az orosz papság behódolása a tatárok előtt semmiképpen sem magyarázható ckként. Itt az orosz uralkodóosztálynak saját elnyomottjai ellen való egyezségéről van szó, a tatárok ellen. De éppen Danyiil volt az, Alekszandr Nyevszkin kívül, aki nem tartozott bele az orosz fejedelmeknek megalkívó társaságába.

¹¹² *Pasuto*: Alekszandr Nyevszkij 122/21. l.

¹¹³ *Wenzel* id. mű. XII. 7. l.

¹¹⁴ *D'Ohsson*: Histoire des Mongols (Amsterdam 1832) III. 539. l.

¹¹⁵ *D'Ohsson* i. m. III. 542. l.

érkeztek IX. Lajos udvarába és »ő a szultán követeit sem látni, sem hallani nem akarta, míg a tatár király követeit tisztelettel és dicsőséggel fogadta és megvendégelte«. ¹¹⁶

Nemcsak arról tud azonban az erfurti krónika, hogy ezeket dicsőségesen fogadta, hanem, hogy a velük való tárgyalásokat »hasznosan be is fejezte«. ¹¹⁷

A keresztes hadjáratok IX. Lajos első keresztes hadjárata után már teljesen elvesztették céljukat, ezt tulajdonképpen a mongol szövetség helyettesítette. Hogy a perzsiai kánoknak milyen hasznuk volt a keresztényekkel való szövetségből, főképpen az egyiptomi szultánok elleni harcukban, mai tudásunkkal még eldönteni nem tudjuk. De nyilvánvaló, hogy a mongol segítség nem lehetett teljesen önzetlen. Itt kell megjegyeznünk azt, hogy természetesen a mongol-keresztény szövetség a »kereszteshadjáratokat« helyettesítő szerepét csak addig tölthette be sikeresen, míg ezen a területen a különböző mohamedán részfejedelemségek meg nem erősödtek, ami már a XIV. század első felében bekövetkezett. Tudjuk, hogy IX. Lajos utódához, szép Fülöp francia királyhoz, s I. Eduard angol királyhoz is érkezett újabb mongol követség, amelynek céljáról már azt hiszem nem kell bővebben beszélnünk. ¹¹⁸

A mongol terjeszkedést Szíria felé, a volt keresztény fejedelemségek és Jeruzsálem meghódítását a mongolok által a középkori krónikák egyértelműen úgy ünneplik, mint ezek visszaadását a keresztények számára. Legjellemzőbben szól erről a Gesta Boemundi, amely így ír: »Sír és jajong az egész kereszténység, hogy az egész anyaszentegyház kebelében nem volt található méltó és bűnöktől mentes ember, aki le tudta volna győzni Krisztus ellenségeit, ezt a dicsőséget az Úr idegennek adta és kiválasztott egy szíve szerinti ismeretlen embert, a tatárok urát«. ¹¹⁹

A freisachi krónika pedig az 1300 évről így ismerteti ezeket az eseményeket: »... a tatár felkészült a harcra, sokat megölt a szaracénok közül, legyőzte a szultánt... Meggyőzte a tatár Damaszkuszt és a Szentföld összes városait és a városokat és várakat a keresztényeknek adta. Azután Egyiptomba és Babilonba ment és egész Egyiptomot legyőzte, annak lakosai közül, akit elért, megölte. A ciprusi király majd minden alattvalójával és a hit harcosaival a Szentföldre vándorolt és a barátok és más papok az Úr sírja felett ünne-

¹¹⁶ Denique prefati nuncii cum pervenissent ad regem Francie Sarracenos nuncios soldani nec videre voluit nec audire, nuncios autem regis Tartarorum et Tartaros gloriose et honorifice suscepit et procuravit et legaciones ipsorum motabailiter et utiliter terminavit ipse illustri Ludevicus rex Francie. Chronica minor Erphord. MG. SS. XXIV. 207. l.

¹¹⁷ Itt kell megjegyeznünk, hogy a dsingiszidák két ága, a perzsiai és az Arany Horda közt Hülegü utódai alatt éles harcok folytak, amelyeket az egyiptomi szultánok szítottak. Ez azonban kevésbé érdekli a mongol-keresztény tárgyalások kérdését, mert hiszen ezek még az Arany Hordával, személy szerint Batuval kezdődtek el.

¹¹⁸ Guillelmus de Nangis krónikája d'Achéry kiadás (Spicilegium sive collectio veterum aliquot scriptorum etc. Paris 1724.) 44. l.

¹¹⁹ Ploret et ululet omnis christianitas quod in amplo matris ecclesie gremio non est inventus homo dignus et idoneus peccatis exigentibus, ad expugnandum inimicos Christi sed honorem nostrum Dominus dedit alieno et elegit ad hoc virum secundum eor suum hominem ignotum, dominum Tartarorum (Gesta Boemundi Archiepiscopi Treverensis MG. SS. XXIV. 483. l.

peltek. Az ispotályosoknak és a templomosoknak pedig mindent visszaadtak, váraikat, birtokaikat . . .¹²⁰

A polgári történetírás, kivéve a múlt század mongol történettel foglalkozó íróit, az egész mongol-keresztény szövetség történetét tudatosan homályba borította. Ha nem is azzal a naivitással, mint a derék erfurti szerzetes, inkább tudatosan, úgy állította be az egész kérdést, szövetségről szó sem lehetett, bár ennek lett volna realitása. Nem látta, vagy nem akarta belátni, hogy a nyílt szövetség lehetetlen volt, de ugyanakkor a titkos szövetség 1245-től kezdve folyamatosan és állandóan fennállt a pápa és a vele szoros kapcsolatban álló nyugati uralkodók, elsősorban IX. Lajos között. A cél egészen nyilvánvaló: a karavánút biztosítása. Ehhez pedig nem volt indokolt valami hangzatos szövetségi szerződés.

A legérdekesebb, hogy a modern francia polgári történetírás hogyan foglalt állást ebben a kérdésben. 1931-ben Augustin Renaudet erről a kérdésről írva, továbbra is arról beszél, mint Lavissee-Rambaud a század elején, hogy u. i. a mongol-keresztény szövetség nem jött létre. Ugyanakkor a következőket írja e perzsiái mongol kánokról, helyesebben szerepükről, amit a Levante kereskedelmében betöltöttek: »A szélesre kitérő határok nem zavarják a cserét: nem állítják meg sem a nyugati kereskedőket, sem a nyugati zarándokokat. Európa, amelynek eddig a Mameluk-Egyiptomon át kellett haladnia, hogy itt óriási költségekkel szerezze meg Ázsia áruit, most gyors és könnyű átjáró utakkal rendelkezik az ázsiai kontinensen.¹²¹

Összefoglalva az előadottakat: azt hisszük, megfejtettük azt a »csodát«, hogy miért nem ismétlődött meg az 1241-i nagy tatár támadás Magyarország ellen és miért nem vált a tatár járom a magyarság továbbfejlődését súlyosan gátló tényré. A sajmónti csata súlyos nemzeti szerencsétlenség volt, de nem végzetes, hogy nem vált végzetessé, azt döntően az akadályozta meg, hogy a tatárok, az Oroszországban megalakuló Arany Horda nem tudott véglegesen leszámolni az orosz földeken ellenében megnyilvánuló gyűlölettel, nem tudta az orosz népet leigázni és nem tudta győzelmét véglegesen biztosítani az orosz földek felett. Az orosz nép hősi harcát ugyan fejedelmei gyakran elárulták, de kiemelkedő egyéniségek köztük is akadtak. Ilyen volt a halics-volhiniai fejedelem, Danyiil Romanovics. IV. Bélának, a magyar királynak érdeméül kell betudnunk azt, hogy felismerte: döntően csak a szomszédságunkban uralkodó Danyiillal való szövetség háríthatja el a közvetlen veszélyt Magyarország felől. Ezért áll 1246-tól Danyiil haláláig (1264-ig) állandó szövetségben a halicsi fejedelemmel. Ez a szövetség messze túlnő minden középkori feudális-dinasztikus szövetségen. Ha látszatra arról is van szó, hogy különböző-dinasztikus háborúkban nyújtanak egymásnak segítséget, a valóságban a közös

¹²⁰ Tartarus preparavit se ad bellum, occidit multos de Sarracenis vicit soldanum, qui vix aufugit ad loca Babyloñie. Devicit Tartarus idem Damascum et omnia oppida Terre Sancte et civitates obtentas christianis tradidit, et inde processit versus Egiptum et Babiloniam et totam Egiptum obtinuit et habitatores quos reperit occidit. Item rex Cipri fere cum omnibus sibi subditis et religiosi bellicis ad terram Sanctam tunc processerunt, et fratres nostri et alii religiosi super sepulchro Domini tunc celebraverunt. Item Hospitalariis et Templariis reddita sunt omnia castra sua et possessiones (Annales Frisacenses MG. XXIV. 67. 1.)

¹²¹ Les frontières, largement ouvertes, ne gênent pas les échanges elles n'arrêtent ni les commerçants ni les missionnaires d'Occident. L'Europe obligée jadis de passer par les Mamelouks d'Egypte pour se procurer à grands frais les marchandises d'Asie, dispose désormais de voies commerciales rapides et d'accès facile à travers le continent asiatique. (La fin du Moyen Âge Paris 1931. A vonatkozó részt *Augustin Renaudet* írta.) 181 1.

óél a tatár elleni védekezés volt. IV. Béla itt szembekerült egész régi politikájával, nem a »kereszténység« védőire, a pápára és a nyugati uralkodókra támaszkodott, hanem az orosz fejedelemre. Bizonyosnak kell tekintenünk, hogy Béla nem tudta és nem ismerte a nyugatiak diplomáciájának aljasságát. Nem tudhatta azt, hogy a pápa és a »legkeresztényibb« király szövetségi tárgyalásokat folytatott ugyanazzal a Batuval, aki az orosz és magyar földek ellen irányuló nagy hadjáratok fővezére, a »tatárjárás« irányítója volt. Nem tudhatta, hogy a »kereszténység vezetői«, a »hitetlenek« elleni harc főhirdetői mennyire hajlamosak voltak az olyan »hitetlenekkel« való szövetkezésre, akiket ugyan »Isten ostorának«, az »emberi nem kinövésének« bélyegeztek, de akik ugyanekkor más »hitetlenekkel« szemben az ő pénzügyi érdekeiknek szolgálai tudtak lenni. Bélának csak egy-két elejtett megjegyzése utal arra, hogy — talán követei útján — valamit megtudott ezekről a tárgyalásokról, de azt meglátta, hogy ezektől segítséget soha nem kaphat. Láthatta Béla azt is, hogy a közvetlen nyugati szomszéd, a németek csak saját határaiknak, a »kereszténység kapuinak« védelmét tartották szem előtt és saját bőrén tapasztalhatta a legközelebbi szomszéd, az osztrák herceg sötét akcióit: a legnagyobb tatár veszély idején őt magát kifosztotta, az országnak a tatárok által el nem pusztított területét feldúlta.

A polgári történetírás minderről soha említést sem tett. Híven ahhoz a beállításhoz, hogy a magyarok a »nyugati kultúrközösség«-be tartozva, a németekkel, a pápával és a nyugati országokkal haladhattak csak előre, elködösítette történetünknek ezt a haladó hagyományát. Tudatosan elhallgatta, vagy jelentéktelennek igyekezett feltüntetni azt, hogy egyik királyunk felismerte: a közös veszély ellen nem a nyugati uralkodókkal, hanem az oroszokkal, ebben az esetben az egyik fejedelmükkel való összefogás vezethet sikerre. Számunkra azonban igen komoly tanulság a tatárjárás nemzetközi összefüggéseinek feltárása, megmutatja, hogy már a korai középkor. századaiban is mit jelentettek a »nyugati szövetségesek«, mit jelentett a pápa »segítsége« s ezzel szemben: mit jelentett az orosz nép hősi harca a függetlenségét védő magyar nép számára.

LEDERER EMMA

A BESZTERCEBÁNYAI BÁNYÁSZFELKELÉS

(1525—1526)

A magyarországi munkásság őseinek a története távoli évszázadokba nyúlik vissza. Középkori történetünk forrásai számos bányász-, kézműves- és szőlőmunkásmozgalom emlékét őrizték meg számunkra, de ezeknek a mozgalmaknak, a szocialista munkásmozgalom ez »előfutárai« történetének feldolgozásával legtöbbszörre adós maradt a polgári történetírás. A felszabadult népi demokratikus országok történészeire vár a feladat, hogy feltárják a középkori bányászok, kézművesek és napszámosok osztályharcát, hogy beleágyazzák e mozgalmak történetét népeink közös történetének egészébe.

Az 1525—26. évi besztercebányai sztrájk és felkelés a Garam-menti bányavárosok munkásnépének legnagyobb arányú középkori megmozdulása, a magyarországi bányamunkás-mozgalmak történetének egyik jelentős fejezete volt. Nem meglepő tehát, hogy a klerikális és reakciós történészek mindent elkövettek a mozgalom jelentőségének elleplezésére, az első fegyveres magyarországi munkásfelkelés agyonhallgatására. Rendkívül tanulságos ebből a szempontból röviden megvizsgálni a besztercebányai mozgalom historiográfiáját.

Az 1526. évi besztercebányai eseményeket a magyar történetírásban először a volt jezsuita *Katona* István említi a XVIII. század utolsó évtizedében. Nézete szerint a német fejedelmeket a lutheri reformáció és a német parasztháború akadályozta meg abban, hogy II. Lajos magyar királynak a török ellen segítséget adjanak, s úgy látja, hogy a reformáció és a vele karöltve járó lázadás szelleme »már Magyarországon is annyira elterjedt, hogy a fiatal királynak egyaránt kellett harcolnia mind a belső, mind a külső ellenséggel«. Ezen állításának alátámasztására közli Werbőczy István nádornak 1526. április 13-án Besztercebányán kelt ítéletlevelét.¹

Engel János Keresztély beállítja Werbőczy besztercebányai vérbíróságát a kor politikai történetébe és arra mutat rá, hogy Werbőczy kiküldetése a bányászfelkelés elnyomására tulajdonképpen udvari cselszövés volt, a nádor megbuktatásának minél zavartalanabb előkészítésére.²

Fessler Ignác Aurél — helytelenül — az 1525. évi hatvani országgyűlésen hozott lutheránus-ellenes törvény következményének tekinti a besztercebányai mozgalmat; lecsillapítását Werbőczy szónoki tehetségének érdeméül tudja be, s az idill zavartalansága kedvéért hallgat a nádor parancsára végrehajtott kivégzésekről.³

¹ *Katona, Stephanus*: Historia critica regum Hungariae... Tom. XIX. Budae, 1793. 579—588. 1.

² *Engel, Joh. Chr.*: Geschichte des ungarischen Reichs. III. Bd. Wien, 1813. 2. rész, 272. 1.

³ *Fessler, I. A.*: Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen. VI. Bd. Leipzig, 1823. 246. 1.

Szalay László és *Horváth Mihály* munkái Katonához és Engelhez képest semmi újat nem hoznak.⁴

A XIX. század második felében *Kachelmann János*, *Wenzel Gusztáv*, *Péchy Antal* és *Fraknói Vilmos* kutatásai tárnak fel új adatokat a mozgalom történetéből.⁵ Legjelentősebb közülük Fraknói munkássága volt, aki 1884-ben megállapította az 1526. évi besztercebányai mozgalom szakaszos lefolyásának két periódusát és utalt a bányászszervezkedés selmecebányai ágára is, azonban későbbi munkáiban már elhallgatta ezt az általa felkutatott anyagot.

A besztercebányai sztrájk és felkelés története a mozgalom vallási motívumai révén a protestáns egyháztörténeti munkákban is helyet kapott. Az egyháztörténeti feldolgozások azonban új tényanyagot nem tártak fel.

Az eddig említett feldolgozások szerzői mind többé-kevésbé elleneségesen állnak szemben a bányászmozgalommal; ezen túlmenően azonban világosan megkülönböztethető köztük egy katolikus és egy protestáns álláspont.

A katolikus álláspont képviselői kiemelik a mozgalom vallási vonatkozásait, hogy ezzel is bizonyítsák a reformáció társadalmi rendet felforgató, forradalmi jellegét. Pl. *Fejér György* prépost-kanonok Katona nyomán kivonatossan közli Werbőczy ítéletlevelét, s megjegyzi: «Ime, a lutheri szakadárság keserű gyümölcsei!»⁶ Lényegében ugyanezen a nézeten van Fraknói is. A protestáns szerzők ezzel szemben mindent megtesznek, hogy szétválasszák a mozgalom gazdasági és vallási elemeit, s igyekeznek elhárítani a reformációról a forradalmi felforgatás vádját. Szerintük a bányászmozgalom és a reformáció között csak Werbőczy lutheránus-gyűlölete teremtett kapcsolatot.⁷

Figyelemreméltó kísérlet a bányászfelkelésnek mint forradalmi mozgalomnak a történeti értékelésére a szlovák Alžběta *Göllnerová* tanulmánya. Göllnerová a felkelést a munkástömegek gazdasági elégedetlenségére és a »társadalmi egyenlőség tiszta evangéliomát hirdető lutheri reformációra«, illetőleg e két tényező kölcsönhatására vezeti vissza, tételének kielégítő bizo-

⁴ *Szalay László*: Magyarország története. 2. kiadás. III. köt. Pest, 1863. 608—609. l.; *Horváth Mihály*: Magyarország történelme. III. köt. Pest, 1871. 370. l.

⁵ *Kachelmann, Johann*: Geschichte der ungarischen Bergstädte und ihrer Umgebung. III. Theil. Schemnitz, 1867. 151—153. l.

Wenzel Gusztáv: Magyarország bányászatának kritikai története. Budapest, 1880. 169—170. l.; A Fuggerek jelentősége Magyarország történetében. Ert. a tört. tud. köréből. X. köt. 4. sz. Budapest, 1882. 26—33. és 44. l.; és Okmánytár a Fuggerek magyarországi nagykereskedése és részvállalatának történetéhez. Történelmi Tár, 1882. 622—669. l. és 1883. 61—97. l.

Péchy Antal: Alsó Magyarország bányaművelésének története. I. köt. Budapest, 1884. 113—121. l.

Fraknói Vilmos: Werbőczy István a mohácsi vész előtt. Századok, 1876. 622—623. l.; Magyarország a mohácsi vész előtt. Budapest, 1884. 202—205. l.; A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440—1526). A Magyar Nemzet Története. IV. köt. Budapest, 1896. 477—478. l.; és Werbőczy István életrajza. Budapest, 1899. 226—227. l.

⁶ *Fejér, Georgius*: Jurium ac libertatum religionis et ecclesiae catholicae... codicillus diplomaticus. Budae, 1847. 44. l.

⁷ Werbőczy »... igyekezett a gazdasági elégtelenség tüneteit az ott akkor már nagyon elterjedt lutheri tanítással kapcsolatba hozni (úgy, ahogyan az 1525-i német parasztforradalommal is megeselekedték ezt a reformáció ellenségei). — *Révész Imre*: Magyar Református Egyháztörténet. I. köt. Debrecen, 1938. 53. l. Lényegében ugyanígy foglal állást a szabadelvű teológus *Zoványi Jenő*: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest, é. n. 61—62. l. és az orthodox lutheránus *Sólyom Jenő*: Luther és Magyarország. Budapest, 1933. 58—59. l. is.

nyításával azonban adós marad ; a mozgalom gazdasági és társadalmi összefüggéseit is általában felszínesen kezeli, forrásainak értelmezésében pedig nem egyszer elképesztő hibákat követ el. Pl. mítsem törődve az oklevelek keltezésével, az 1526 augusztusi és az 1527 augusztusi eseményeket is 1526 március—áprilisára helyezi, tehát a bányászmozgalom másfél esztendejét rövid másfél hónapra csökkenti, s ezzel akadályozza a mozgalom valódi méreteinek és jelentőségének felismerését.⁸

A magyar ellenforradalmi történetírás reprezentatív alkotásai, a *Hóman—Szekfü*-féle Magyar Történet és a Magyar Művelődéstörténet jelentik a mélypontot a besztercebányai sztrájk és felkelés amúgy is szegényes historiográfiájában. Ezek a valóban koruk, az ellenforradalmi korszak »színvonalán« álló művek egyszerűen agyonhallgatják az 1525—26. évi bányászmozgalom tényét, s ez a hallgatás ékesszólóan bizonyítja az ellenforradalom félelmét a munkásosztály erejétől, a fasizmus rettegését a bányamunkásság több mint 400 évvel ezelőtt lezajlott fegyveres felkelésének még az emlékétől is.⁹

Csak a hatalomra jutott és minden kizsákmányolást megszüntető proletariátus történetírói vetik fel helyes megvilágításban a szocializmus felépítéséért küzdő bányászaink őseinek, a Garam-menti bányavárosok munkásnépének kizsákmányolói ellen vívott elszánt harcát. *Molnár Erik*¹⁰ a középkori bányakapitalizmus kérdésének beható tudományos elemzése során foglalkozik a bányamunkások harcaival a bányakapitalisták illetve az állam mint munkaadó ellen, és külön kiemeli az 1525—26. évek eseményeit, mint e mozgalmak tetőpontját. *Peter Ratkoš* pedig felveti a plebejus reformáció jelentkezésének kérdését a besztercebányai bányászmozgalomban.¹¹

Jelen tanulmány szerzője azt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy — amennyire ez a rendelkezésre álló forrásanyag alapján lehetséges volt — feltárja az első fegyveres magyarországi munkásfelkelés indítóokait és lefolyását és a besztercebányai bányászok több mint négy évszázaddal ezelőtt megvívott dicsőséges küzdelmeinek felidézésével erősítse e hagyományok jogos örökösének, a magyar és a szlovák bányászoknak, a magyar és a szlovák munkásosztálynak, az egész magyar, cseh és szlovák népnek forradalmi öntudatát.

*

Az 1525—26. évi bányászmozgalom színhelye, a Garam-menti — a régebbi szakirodalomban a szepesi-gömöri »felsőmagyarországi«-val szemben »alsómagyarországi«-nak nevezett — bányavidék¹² a középkorban a magyar-

⁸ *Göllnerová, Alžběta*: Počátky reformace v Banské Bystrici (A reformáció kezdetei Besztercebányán). Bratislava (folyóirat!), 1930. 580—612. l.

⁹ *Hóman—Szekfü* Magyar Történet-ében a besztercebányai felkelésről mindössze ennyi található : Werbőczy »Besztercebányán a bányászok lázadását erélyesen leverte« (II. köt. 607. l.) és »1527-ben János király a libetbányai papot, Nikolai Fülöpöt, Gergely nevű tanítójával együtt kivégeztette, minden valószínűség szerint inkább a bányászok lázadásában való részvétel, mint új hite miatt.« (III. köt. 247. l.) A Magyar Művelődéstörténet pedig egyetlen szóval sem emlékezik meg a felkelésről.

¹⁰ *Molnár Erik*: A magyar társadalom története az Árpádkortól Mohácsig. Budapest, 1949. 181. l.

¹¹ *Ratkoš, Peter*: Príspevok k dejinám banského práva a baníctva na Slovensku. (Adalékok a bányajog és a bányászat történetéhez Szlovákiában.) Bratislava, 1951. 41. l.

¹² Az alsómagyarországi hét bányaváros : Selmecebánya (Baňská Štiavnica), Bakabánya (Pukanec), Bélabánya (Baňská Belá), Körmöcebánya (Kremnica), Ujbánya (Nová Baňa), Besztercebánya (Baňská Bystrica), Libetbánya (Lubietova).

országi réz- és ezüsttermelés központja volt. A bányák és a hozzájuk közvetlenül kapcsolódó iparágak termelése bér munkán alapult. A bányapolgárok egyre fokozódó mértékben kerültek szembe a tőkehiány okozta nehézségekkel, s tőkeszegénységük a XV. század második felében egyrészt a bányaművelés lehanyaglására, másrészt a bányatermelésbe behatoló kereskedő- és uzoratóke termelő nagytőkévé való átalakulására vezetett.¹³

Körmöcbányán a bányászat a XV. század végére lehanyaglott, elsősorban az itteni aranybányák kimerülése miatt. A bányászat hanyatlását kifejezően tükrözi, hogy az 1469-ben megvolt 29 ércüzómalom közül 30 esztendő múlva már csak 16 működött. A szomszédos városok viszonyaihoz képest a bányai ipar a pénzverde nagy jelentősége mellett háttérbe szorult, s a város plebejus lakosai közt — úgy látszik — a bányászoknál nagyobb súlyuk lett a pénzverde munkásainak.¹⁴ Selmecebányán és környékén a XVI. század első negyedében még számos kis bányavállalat volt a bányapolgárok kezén,¹⁵ a rézben gazdag Besztercebányán viszont már a XV. század derekán mutatkoztak, a vállalati koncentráció komoly jelei. A bányaművelés technikai nehézségeivel, elsősorban a bányavíz eltávolításának problémájával küzdő bányapolgárok egyre inkább a bányászat termékeivel kereskedő tőke uralma alá kerültek. Így hatolt be a besztercebányai bányai iparba a XV. századvégi — XVI. század eleji magyarországi bányakapitalizmus nevezetes alakja, a kitűnő technikai szakember és vállalkozó, Thurzó János. A bányavíznek a tárnákból való eltávolítása fejében 1475-től kezdve a kibányászott érc $\frac{1}{6}$ -át kapta és ezenfelül vízemelőgépenként heti 1 aranyforintot. Pénzkölcsönöket nyújtott a bányapolgároknak, s amikor azok nem tudtak fizetni, mint felvásárló lépett fel. Kifejező példája ennek a folyamatnak Thurzó Jánosnak a Kolman-féle bányavállalattal 1493-ban kötött szerződése: a Kolman-bányavállalat tulajdonosai ebben a szerződésben vállalatuk tulajdonjogát átruházzák Thurzóra, a bányák művelését azonban saját kockázatukra menő vállalkozás formájában maguknak tartják meg; teljes réztermelésüket kötelesek megszabott minőségben és áron Thurzónak eladni, Thurzó viszont megígéri, hogy kívánságukra mindenkor 1000 forintig terjedő előleg-hitelt bocsát rendelkezésükre. 1494-ben Thurzó János már saját kezében egyesítette a legtöbb besztercei rézbányát. A besztercebányai bányapolgárok vagy függő helyzetbe jutottak, vagy kiszorultak a város területéről. Amikor pedig Thurzó 1495-ben a hatalmas augsburgi kereskedő és bányabirtokos céggel, a Fuggerekkal társult, az így létrejött vállalat, a bányavidék leghatalmasabb és legkoncentráltabb vállalkozása, még tovább terjeszkedett, s a szomszédos bányavárosokban, elsősorban Selmeceen és Libetbányán is vásárolt, illetve bérelt bányauzemeket. A nagymennyiségű tőkét befektető Thurzó—Fugger vállalat működése fellendítette a rézbányászatot, megnövelte a réz- és a belőle kivont ezüst-termelést, s bányauzemeiben, valamint a velük kapcsolatos feldolgozó üzemekben nagyszámú bér munkást foglalkoztatott, különösen a vállalat központjában, Besztercebányán.¹⁶

¹³ Molnár Erik i. m. 170. és 172—176. l.; Paulinyi Oszkár: A középkori magyar réztermelés gazdasági jelentősége. Károlyi-Emlékkönyv, 1933. 402—439. l.

¹⁴ Wenzel: Magyarország bányászatának kiritikai története i. m. 50—51. l.; Péch i. m. I. köt. 115. l.

¹⁵ Wenzel i. m. 38—39. l.

¹⁶ Molnár Erik i. m. 175—178. l.; Paulinyi i. m. 432—433. l.

Az 1495-ben megalakult Thurzó—Fugger társaság elsősorban réztermeléssel foglalkozott, de a besztercebányai rézérczek viszonylag nagy ezüsttartalma révén az ezüsttermelésben is érdekelt volt. Emellett huzamosabb időn át bérelte a körmöci pénzverő kamarát is. A társaság bányái 1495—1525 közt átlag mintegy évi 18 000 q feketerezet termeltek, s ebből finomítás útján évi 13 700 q rezet és 2 200 kg ezüstöt állítottak elő. A társaság jövedelme még a nagyarányú termeléshez képest is meglepően hatalmas összeget tett ki: Max Jansen számításai szerint 30 esztendő alatt mintegy $1\frac{1}{2}$ millió forintot. Ebben az összegben azonban nincs benne a rézércből kivont ezüst értékesítéséből származó haszon, úgyhogy a Fugger-vállalkozás tiszta nyeresége a Jansen által megadottnál is lényegesen magasabb volt.¹⁷

E hatalmas tiszta nyereséggel szemben a Fuggerek semmi érdemleges ellenszolgáltatást nem adtak. A bányáikban termelt rezet és ezüstöt az országon kívül értékesítették, sőt jelentékeny mértékben külföldön is dolgozták fel, úgyhogy Magyarország földjének bányakincsei nem a magyar, hanem a délnémet gazdasági életet lendítették fel. A belföldi tőkefelhalmozás legfontosabb forrása — Molnár Erik megállapítása szerint — a XIV. század vége óta Magyarországon a bányamunkások által termelt értéktöbblet volt.¹⁸ Ennek az értéktöbbletnek igen tekintélyes része a Fugger-vállalat révén a délnémetországi tőkefelhalmozást mozdította elő.

A rendelkezésére álló anyagi eszközök komoly politikai befolyást biztosítottak a társaságnak az ország kormányában. Így az 1520-as években Perényi Imre nádor, Szatmári György és Szalkai László kancellárok, egyben esztergomi érsekek a Fuggerek megvesztegetett emberei voltak. Mellettük a társaságnak közvetlen képviselője is volt a kormányban, Thurzó Elek kincstartó személyében. A hatalomban való részesedést a Thurzó—Fugger társaság jövedelmének és gazdasági túlsúlyának további fokozására használta fel: királyi engedély alapján nem fizetett bányaadót, kivonta magát az ezüstbeváltás törvényes terhe alól és Thurzó Elek személyén keresztül részese volt a kormányzat különböző inflációs manővereinek.¹⁹

Mindezek a jelenségek azt mutatják, hogy a délnémet kereskedőtőke a maga pusztá gazdasági túlsúlyának kihasználásával behatolt a magyar gazdasági életbe, s annak jelentős területeit alávetette magának. A Fuggerház, amely a német császári és a pápai hatalom bankárja volt, az elmaradott Magyarországon élvezett hatalmát Róma és a Habsburgok érdekében használta fel, s a maga gazdasági eszközeivel előkészítette a Magyarország ellen irányuló Habsburg hódítást.²⁰

A Habsburg hódítók szálláscsinálójának, a Thurzó—Fugger társaságnak magyarországi gazdasági és hatalmi bázisa a Garam-menti bányavidék volt.

A bányavárosok már a XV. század második felétől kezdve a mindenkori királyné jegyajándékát képezték. 1502-ben Beatrix királyné kielégítésére a Thurzók hiteleztek II. Ulászló királynak 200 000 frt-ot, ezért 20 évre zálogba

¹⁷ Molnár Erik i. m. 177. l.; Jansen, Max: Jakob Fugger der Reiche. Leipzig, 1910. 152—156. l.; Strieder, Jakob: Studien zur Geschichte kapitalistischer Organisationsformen. München-Leipzig, 1925. 11—12. l.

¹⁸ Molnár Erik i. m. 182. l.

¹⁹ U. o. 177—178. l.

²⁰ Strieder, Jakob: Jakob Fugger der Reiche. Leipzig, (1926). 133—135. l.

kapták Zólyom várát és a hét Garam-menti bányavárost. 1522-ben e városok Mária királyné birtokába kerültek, azonban az átadás nem volt súrlódásmentes, úgyhogy voltak kisebb összeütközések Habsburg Mária királyné és a Habsburg érdekeket egyébként következetesen szolgáló Thurzó—Fugger társaság közt. 1525-ben pedig a királyi udvarnak a társaság elleni akcióját Mária királyné állítólag Thurzó Elek három várának megkaparintására akarta felhasználni.²¹ Ez azonban csak »házi perpatvar« a Habsburg-párton belül, mint ahogy előfordul ilyesmi magán a Thurzó—Fugger társaságon belül is, ugyancsak az 1525-ös akció idején, amikor Fugger Jakab gondosan elhatárolja magát letartóztatott üzlettársától és rokonától, Thurzó Elektől és nem vállal annak cselekedeteiért anyagi felelősséget.²²

A királyné és a Thurzó—Fugger társaság »összeördüléseinél« sokkal mélyebb, szinte áthidalhatatlan ellentét áll fenn a bányavárosok és a szomt szédos feudális földesurak közt. A bányavárosok polgárai évtizedes küzdelmevíttek erdőbirtokaik, illetve szabad fáizási joguk és polgári kiváltságaik védelmében a megyei nemesség, elsősorban a nagylucei Dóczyak ellen, s a hosszú pereskedés közben többször formális csatákat is vívtak. Megvédelmezték magukat és jogaikat a feudális urak támadásaival szemben, azonban a fegyveres összeütközések során sok kárt is szenvedtek. A feudális urak, hogy érzékeny csapásokat mérjenek a városokra, előszeretettel rongálták meg a bányaműveket s vetették börtönbe a kezükbe kerülő városi lakosokat és bányászokat. Ez a küzdelem időnként annyira elmérgesedett, hogy pl. midőn 1500. április 10-én Besztercebánya leégett, általánosan a Dóczyakat gyanúsították a gyújtogatással.²³

A Dóczyakkal és a megyei nemességgel szemben a Fuggerek emberei a bányavárosok polgárságát támogatták.²⁴ Ez azonban egyáltalában nem jelentette azt, hogy teljes az összhang az egyes bányavárosok és a Thurzó—Fugger érdekelttség között. Ellenkezőleg: a társulat fennállása óta csaknem állandóak voltak a súrlódások és összetűzések, különösen Besztercebánya városával. Ez összeütközések főoka az volt, hogy a Thurzó—Fugger társaság kizorította a besztercei bányapolgárokat a város területén levő bányáikból, s ezenfelül pusztá jelenlétével is komoly anyagi károkat okozott nekik. Mindenekelőtt akadályozták a polgárokat az erdők használatában, mellőzték a városi iparosokat a bányákban szükséges szerszámok beszerzésénél, a bányamunkásokat saját joghatóságuk alá vonták, megakadályozták, hogy az általuk bérelt besztercebányai Ernuszt-féle nemesi kúria jobbágysai a városnak jobbágyi szolgáltatásokat teljesítsenek, megtagadták a város által munkásaikra kivetett adó megfizetését, és — ez érintette a várost a legfájdalmasabban — a városi privilégiumok semmibe vételével maguknak biztosították a bá-

²¹ *Kachelmann* i. m. III. köt. 124. l.; *Hatvani Mihály*: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. I. köt. Pest, 1857. 23. l.; *Ernyei—Karsai*: Bilder aus der Geschichte der Niederungarischen Bergstädte. Budapest, 1938. 807. l.; *Artnér Edgár*: Magyarország és az apostoli szentszék viszonya a mohácsi vést megelőző években (1521—1526). Mohácsi Emlékkönyv, 1926. 117. l.

²² Tört. Tár, 1883. 93. l.

²³ *Wenzel Gusztáv*: Az alsómagyarországi bányavárosok küzdelmei a nagylucei Dóczyakkal, 1494—1548. Ért. a tört. tud. köréből. VI. köt. 6. sz. Budapest, 1876. passim, különösen 36., 43., 61., 63. és 83. l.

²⁴ *Wenzel*: A Fuggerek jelentősége ... 40—41. l.

nyászok élelmiszerral (hússal, kenyérral és sörrel) való ellátásának jövedelmező monopóliumát.²⁵

Viszályok és súrlódások voltak a városok és a királyi bánya- és pénzverőkamarai tisztek között,²⁶ és féltékenykedtek egymásra az egyes városok is.²⁷ Elkeseredett ellenségeskedés volt Selmecebánya városa és a hozzá tartozó Hodrusbánya között, mert ez utóbbi el akart szakadni Selmecebányától s ezekbe az ellenségeskedésekbe a szomszédos városok polgárai is bekapcsolódtak.²⁸ Éles osztályellentétek voltak — természetesen — egy város polgárságán belül is. A városi magisztrátussal csaknem mindig szembenállt a polgárság egy része²⁹ és még az egyes bányauzemek is gyakran hadilábon álltak egymással.³⁰

Királyi tisztviselők és feudális földesurak, nagykereskedő bányavállalkozók és patricius bányapolgárok, városi tisztségviselők és a tisztségekből éppen kipottyant polgárok, a felbomló feudalizmus és a bányakapitalizmus különféle erői egyetlen kérdésben értettek egyet, a bányamunkásság kizsákmányolásában, egyetlen társadalmi réteggel szemben léptek fel egységesen, a bányamunkássággal szemben, egyetlen esetben tették félre azonnal legélesebb ellentéteiket is, a bányamunkásság felkelése esetén.

A bányamunkások a Garam-menti bányavárosokban »mind német és szláv nyelvűek«,³¹ tehát minden valószínűség szerint németek és szlovákok, esetleg részben cseh-morvák voltak. Társadalmi helyzetüket tekintve túlnyomó többségük szabad bérmunkás,³² csak kisebb részüik jobbágyállapotú, de ezek is mint bérmunkások és nem mint a bányatulajdonosok jobbágyai dolgoznak a bányákban; ennek megfelelően a bányamunkás foglalkozásukkal kapcsolatos ügyekben nem földesuruk, hanem a bányabíróság joghatósága alá tartoznak.³³

A Garam-menti bányavidéken, de legtöbbször az ország más bányaterületein is, nem csak maga a szoroson vett bányászat alapult túlnyomórészt bérmunkán, hanem a bányákhoz közvetlenül kapcsolódó iparágak termelése is. Ez szoros érdekközösséget hozott létre a bányászok, olvasztárok és más kohóüzemi munkások, szénégetők és az érczúzomalmok munkásai között. A kizsákmányolás lényegében azonos volta és a kizsákmányolók részbeni

²⁵ *Jansen* i. m. 166. l.; *Wenzel*: A Fuggerek jelentősége... 41—44. l.; *Tört. Tár.* 1882. 659—669. l., 1883. 74—78. l. A Thurzók és Besztercebánya közötti vitatott kérdésekben II. Lajos több ízben, egymásnak homlokegyenest ellenkező döntéseket hozott, általában azonban a Thurzók érvényesítették érdekeiket.

²⁶ *Péché* i. m. I. köt. 104., 114—115. l.

²⁷ *U. o.* -85.l.

²⁸ *Kachelmann* i. m. III. köt. 119—121. l.; *OL.* Selmecebánya lt. II. 701.

²⁹ *Péché* i. m. I. köt. 114. l.

³⁰ *U. o.* 96. és 123. l.

³¹ *Burgio Antal* báró pápai legátus jelentése: »... hano tutti la lingua tudescan et sclavona...« *Magyarországi pápai követek jelentései 1524—1526.* Budapest, 1884. Vatikáni Magyar Okirattár (A továbbiakban: *Mon. Vat.*) II. sor. I. köt. 334. l. — Ezt a megállapítást az általam átnézett levéltári anyagban előforduló személynevek mindenben alátámasztják.

³² »... laboratores illos esse homines liberos...« — mondják róluk a Thurzók. *Tört. Tár.* 1882. 664. l.

³³ *Jurkovich Emil*: Besztercebánya sz. kir. város monográfiája. Széchenyi Könyvtár, Kézirattár, Fol. Hung. 1930. 356. l.

azonossága megteremtette az alapját az egy városban különböző iparágakban foglalkoztatott bér munkások, sőt az egyes bányavárosok munkássága közötti együttműködésnek.

A bányászok, olvasztárok és zúzomalom-munkások munkaviszonyairól és béréről egy 1515-ben Selmecebányán kiadott hivatalos szabályzat tájékoztat. ³⁴ A hét 5 munkanapból állt, a napi munkaidő bányában 8, egyébként 12 óra volt. Az elsőrendű vájárok és kohómunkások kivételével, akik szakmában dolgoztak, a munkásokat általában munkaidejük szerint fizették. A munkabér a termelésben betöltött funkcióhoz és a végzett munka minőségéhez igazodott. A bérfizetés módja a következő volt: a munkások megkapták minden héten hetibérük legnagyobb részét, mint élelmezési pénzt; teljes elszámolásra csak minden 7 hétben került sor. Ekkor kapták meg azt a bérösszeget, amely az élelmezési pénzen felül még járt nekik. A nagyobb bányák és olvasztókohók élén álló főtisztek, sáfárok fizetése heti 1 frt. 25 dénár volt, a legalacsonyabb kategóriáknak mintegy négyszerese. A bányaügylek, olvasztárok, malomsáfárok általában 1 frt-ot kaptak egy hétre, a vájárok három kategóriába sorolva 70—65—60 dénárt. Az ércválasztók három kategóriája — ezek közt sok nő dolgozott — már csak 60—50—33 dénárt kapott egy hétre. A malommunkások 65—60—50 dénár hetibérért dolgoztak. A bányaszatban és a vele kapcsolatos iparágakban nagymértékben elterjedt női munka mellett a gyermekmunkának is van nyoma a forrásanyagban. ³⁵

A bányász-munkabérek vásárlóértékének felbecsüléséhez útbaigazítást adhat a bányamunkásoknak 1535-ben, a bányák megvizsgálására érkezett királyi biztosok előtt tett vallomása, mely szerint »egy bányász meg nem élhet, hogyha 11 (4 órai) műszakért, — vagyis kb. egy heti munkáért — 100 dénárt nem kap.« ³⁶ Az 1515-ös bérszabályzat szerint azonban csupán az olvasztárok, sáfárok és ügyelők fizetése érte el ezt az összeget. Így még ha fel is tételezzük a megélhetési költségeknek másfélszeresre, kétszeresre való megnövekedését e 20 esztendő alatt, ³⁷ azt a következtetést kell levonnunk, hogy a bányászok legnagyobb részének szűkös megélhetését egész heti fáradságos munkájuk alig biztosította.

A bányamunkásság és az őket foglalkoztató üzemek számának megállapításához csak részletadatok állnak rendelkezésünkre. A selmeci bányászok, kohó- és zúzomalom-munkások lélekszáma 1509-ben 235, 1520-ban 434, 1522-ben 918 volt, a városnak fizetett u. n. félbér-adójegyzékek szerint az őket foglalkoztató bányauzemek száma 1509-ben 19, 1520-ban 35, 1522-ben

³⁴ Eredetije: OL. Selmecebánya lt. III. 34.; kiadta Péch i. m. I. köt. 402—405 l., magyarázata u. o. 96—98. l.

³⁵ »... müssen auch den Kleinarbjettern vnd Jüngen zwifachen lon geben...« OL. Selmecebánya lt. II. 542. — Németországban a gyermekmunka alkalmazása a bányaszatban ezidőben általános volt. V. ö. *Strieder*, Studien... 42. l.

³⁶ Péch i. m. I. köt. 164. l.

³⁷ A bányaművelés különféle költségeinek kb. ilyen arányú emelkedése valószínűvé teszi ezt a feltevést. »... ezelőtt 10—14 véka (viertl) zabot lehetett venni 1 frtéért, most csak 4—6-ot, ... Az előtt egy ló ára volt 7—9 frt, most 12—16 frt ... Egy mázsza faggyú volt az előtt 2¼—2½ frt, most messziről kell azt hozatni és 4 frtba kerül; egy ökörbőr volt ezelőtt 33—45 dénár, most 75—120 dénár; egy mázsza vas volt 95 dénár, most 116—120 dénár; a Teschenbe járó fuvarosoknak fizettek azelőtt 4 mázsáért 1 frtot, most 3 mázsáért kell 1 frtot fizetni — idézi egy 1535-ös jelentésből Péch, i. m. I. köt. 159. l.

43, a kohóké 1, 4 illetve 5, a zúzómalmoké 2, 5 illetve 5.³⁸ Az egyes üzemek átlag 9—10—15 munkást foglalkoztattak, a selmecebányai vállalatok közül a legnagyobbak munkáslétszáma 1520-ban 62, 37, illetve 33 volt. A kohó- és malom-munkások száma az összmunkáslétszám 14—15%-a lehetett.³⁹ Besztercebányára vonatkozólag még ennyi adatunk sincsen. A Thurzó—Fugger rézvállalat átlagos munkáslétszámát Molnár Erik 250—300 főre teszi,⁴⁰ az 1525 júniusi sztrájkról szóló egykorú beszámoló a sztrájkoló bányászok számát kb. 500-ban állapítja meg.⁴¹ Az 1526 márciusi felkelésben résztvevők számát Burgio pápai legátus mintegy 4000-re teszi;⁴² ez irányadó lehet az egész Garam-menti bányavidék munkáslétszámára vonatkozólag.

A munkások életkörülményeiről még ennél is kevesebbet tudunk. Állandó lakóhelyük Besztercebányán — és minden valószínűség szerint másutt is — a városban volt, s innen jártak ki a szomszédos bányatelepekre munkába.⁴³ Tulajdonképpen egy sajátságos »kettős kizsákmányolás« nyomása alatt éltek: kizsákmányolták őket mint bérmunkásokat a bányakapitalisták, a Thurzó—Fugger társaság, illetve a patricius bányapolgárok, és ugyanakkor kizsákmányolta őket privilégiumának erejénél fogva a város is, mint polgárjoggal nem rendelkező lakosokat. A kétfajta kizsákmányoló a városi magisztrátus bányapolgár tagjai személyében egybeesett: ez magyarázza meg a felkelő bányászoknak a városi tanács tagjai iránti izzó gyűlöletét.⁴⁴ Hiszen azok a városi privilégiumok, amelyeknek érvénybentartására a tanácstagok éberren ügyeltek, megtiltották, hogy bárki is húst áruljon vagy sört mérjen a bányászok munkahelyén vagy hogy iparosember lakjék a bányatelepen, mert ez esetben a bányászok nem fizetnék meg a városi piac magas árait.⁴⁵ Ezért élesebb volt a munkásság osztályharca a feudális privilégiumát is érvényesítő városi hatóság, mint a Thurzó—Fugger-társaság ellen.

A bányamunkásság 1525—26 előtti mozgalmairól nagyon keveset tudunk. A besztercebányai bányamunkásság szervezkedéséről a legrégebbi adat az 1400 körüli időből való.⁴⁶ A XV. század végén létrejött a bányászoknak a bányakapitalisták részéről is elismert szervezete, a »Krisztus szentséges teste társulat« (Sodalitas Sacratissimi Corporis Christi). E társulatot a bányapolgárok alapították, még 1460 előtt, de felvették maguk közé munkásaikat is. A társulat székhelye a vártemplomban levő »Krisztus szentséges teste«

³⁸ OL. Selmecebánya lt. III. 100., 75. és 98. — Az irodalomban elfogadott munkáslétszámok: 1509-re 191, 1519(!)-re 424, 1522-re 603, úgy keletkeztek, hogy *Kachelmann* i. m. III. köt. 135., 146. és 148. l.-on *kivonatossan* közölte e félbér-jegyzékeket, *Péché* i. m. I. köt. 95., 103—104. és 109. l.-on *Kachelmannra* hivatkozva, mint *teljes* jegyzéket ismétli meg a közlést. — A selmeci bányavállalatoknak *Wenzel*: Magyarország bányászatainak kritikai története 38. l.-on közölt 426-os száma a fenti adatok mellett teljesen valószínűtlenül hat.

³⁹ *Molnár Erik* i. m. 180. l. A százalékszámítás *Péché* i. m. I. köt. 95. és 103—104. l.-on közölt adatok alapján.

⁴⁰ *Molnár Erik* i. m. 180. l.

⁴¹ »... in der Zal vngeferlich fünffhundert...« — mondja a besztercebányai tanács bizonyáglevelé. *Tört. Tár*, 1883. 83. l.

⁴² *Mon. Vat.* II. sor. I. köt. 334. l.

⁴³ *Jurkovich* i. m. 248. l.

⁴⁴ »... Dominos Consulés interficere velle, Precipue vero Martinum Schaffer, Georgium Pruster et Dominum Thobiam et Notarium Novisoliensem et Semniciensem cum forcipibus velle dilacerare.« *Jurkovich* i. m. 423. l.

⁴⁵ *Tört. Tár*, 1883. 76. l.; *Jurkovich* i. m. 439. l.

⁴⁶ *Molnár Erik* i. m. 181. l.

kápolna volt, tagjai eredetileg a szentmise alkalmával heti értermelésük egy részét ajánlották fel a társulat — úgy látszik akkor még kizárólag vallásos — céljaira. (Ezt az adományt »Liebfrauererz«-nek, »Marienerz«-nek nevezték.) A Thurzó—Fugger-féle részvállalat megalakulása nyomán, 1496-ban vált a vallásos társaság a bányamunkásság segélyező szervévé.⁴⁷ Ettől kezdve — a teljes kibányászott rézmennyiségre igényt tartó vállalat kezdeményezésére — az ércadományt minden forintnyi bér után 2 dénárral váltották meg, s az összegyűlt összeget világi célokra, elsősorban beteg és elaggott munkástársaik segélyezésére fordították. A társulat vagyonának, az úgynevezett bányatársuladának a kezelésére a bányászok mellett mind a városi tanács, mind a Fuggerek tisztjei igényt tartottak. Amikor ezt az igényüket érvényesítették, az komoly kárt okozott a munkásságnak: a városi tanács a »Liebfrauererz«-adományozás szokását kívánta mindenáron felújítani, azaz a szociális tendenciát háttérbe szorítani a vallási célok javára, a Fuggerek tisztjei pedig, mint a társuláda kezelői, elsikkasztották a társulat pénzét. Végül a Thurzó—Fugger társaság beleegyezésével maguk a bányászok kezelték a társuladát, s abba egészen a bányászfelkelés bukásáig nem engedtek bele szólást a városnak.⁴⁸

1514-ben, a magyarországi parasztháború évében, a bányászok sztrájkba léptek, mert a szomszédos feudális földesurak, a Dóczyak, több breznóbányai társukat börtönbe vetették.⁴⁹ Ekkor II. Ulászló király megparancsolta, hogy az elfogott bányászokat bocsássák szabadon, nehogy a bányavárosokban felkelés törjön ki, s nehogy a felkelő bányászok Dózsa seregeihez csatlakozzanak.⁵⁰ A feudális uralkodóosztálynak ekkor sikerült megakadályoznia a bányászfelkelés kitörését, így a parasztháború nem kapott komoly támogatást a bányavárosok plebejus népe részéről. Vannak azonban arra utaló adatok, hogy a bányászok nagy számban hagyták el ebben az időben a bányavárosokat,⁵¹ s minden valószínűség szerint annak a parasztseregnek siettek a segítségére, amely a bányavárosok szomszédságában működött, s utóbb Kőrmöcbánya és Szentkereszt között szenvedett vereséget.⁵² A parasztháborúban résztvevő bányászok a földesurak bosszúja elől szülőföldjükre, Morvaországba menekültek, s innen tértek vissza néhány év múlva Selmecebányára 179-en, Besztercebányára pedig 200-nál is többen.⁵³

Az 1525 előtti évekből több bányászmegmozdulásról tudunk. Egy 1521-i oklevél említi a hodrusi bányamunkások Selmecebánya ellen irányuló összeesküvését, amely »az elmúlt években« volt,⁵⁴ egy 1525 őszi kelt levél pedig három évvel azelőtti, vagyis 1522-i bányászmegmozdulást említ, ugyancsak Hodruson.⁵⁵ Az 1525—26. évi felkelés közvetlen kapcsolatát azonban

⁴⁷ *Jurkovich* i. m. 114. l.

⁴⁸ *U. o.* 151. és 418. l.

⁴⁹ *Molnár Erik* i. m. 181. l.

⁵⁰ *Iványi Béla*: Oklevelek az 1514. évi pórlázadás történetéhez. Tört. Tár, 1904. 221—222. l.

⁵¹ OL. Selmecebánya lt. II. 493. Kőrmöcbánya 1514. jún. 22-én kelt levele Selmecebányának: alig elégséges a nép a munkára Besztercebányán és Kőrmöcbányán.

⁵² *Kachelmann* i. m. III. köt. 141—142. l.

⁵³ *Ernyei—Karsai* i. m. 808. l.

⁵⁴ OL. Selmecebánya lt. II. 701.

⁵⁵ »... vor dray iaren haben sich gar fast gegen eu(er) h (erschafft) entgprüst vnd haben die fúncken auffgyplossen: ... « OL. Selmecebánya lt. II. 376.

az előző évek mozgalmaival még nem tudjuk kimutatni, mert a bányamunkásság titkos szervezkedésének a sztrájk és felkelés előtti időből nem maradt nyoma a városi iratokban. Az ismétlődő megmozdulások ténye így is a bányászok rossz életkörülményeit és harci elszántságát tanúsítja.

*

A Garam-menti bányavidék társadalmi viszonyainak és az ott folyó osztályharcnak a bemutatásánál nem mellőzhetjük a bányavárosokban ekkor felbukkanó reformáció kérdését. Az erre vonatkozó rendkívül gyér forrásanyag alapján meg lehet állapítani azt, hogy a lutheri reformáció, mint a római egyházzal és általában a feudális reakcióval való polgári szembenállás ideológiája, az 1520-as évek elején megjelent a Garam-menti bányavárosokban. 1522-ben iratkoznak be az első magyarországi diákok a wittenbergi egyetemre, köztük Baumheckel György Besztercebányáról. A Luther iránti érdeklődés más jelei mellett a reformáció terjedését mutatja az is, hogy az egyik selmecbányai káplán 1524-ben teljesen Luther szellemében prédikált; és már 1522 tavaszától kezdve Körmöcbányán működött a morvaországi születésű Cordatus Konrád, a lutheri reformáció egyik első magyarországi hirdetője, aki még a budai udvarban tartott prédikációjában is hevesen támadta a pápát és a bibornokokat.⁵⁶ A reformáció táborát erősítették azok a bányamunkások is, akiket a Fuggerek az 1523 : 39. tc. alapján Németországból és Csehországból, elsősorban Kutna Horából telepítettek magyarországi üzemeikbe.⁵⁷ Az állami hatóságok egyelőre nem léptek fel a lutherizmus hívei ellen, sőt Cordatus Konrád és Kressling János, a reformáció legfőbb terjesztői a bányavárosokban állítólag egyenesen Mária királyné támogatását élvezték.⁵⁸ Ilyen körülmények között 1525 tavaszára — mint azt a besztercebányai plébános az esztergomi egyházmegyei zsinaton elpanaszolta — Besztercebányán a katolikus vallás általános megvetés tárgya lett. Ezt a feljelentést nyomom követte a kézművesek és bányamunkások körében nagyon népszerű két prédikátor, Cordatus és Kressling elfogatása.⁵⁹

*

Ugyanebben az időben a kormányzat és a Thurzó—Fugger vállalat minden eddiginél súlyosabb támadást indított a bányamunkásság amúgy is rendkívül alacsony életszínvonala ellen. A kormányzat az állam katasztrofális pénzügyi helyzetén nagyarányú pénzrontással akart segíteni: a már 1521 óta 75% réztartalmú ezüstpénzből kivonta a még benne levő ezüst nagyrésztét is, s két új rézdénárt egy régi ezüstdénárral nyilvánított egyenlő értékűvé. A pénzrontásban Thurzó Elek főkincstartó révén a Thurzó—Fugger társaság is érdekelt volt: ellenségeik állítása szerint ez egy alkalommal 800 000 forintot kerestek.⁶⁰ A pénzrontás országszerte nagy drágaságot és

⁵⁶ Zoványi i. m. 23—25. l.

⁵⁷ Ernyei—Karsai i. m. 755—756. és 808. l.; beszámol arról is, hogy a bevándorlókat Körmöcbányán nem látták szívesen, annál nagyobb örömmel fogadta őket Besztercebánya.

⁵⁸ Révész i. m. I. köt. 50. l.

⁵⁹ Zoványi i. m. 51—52. l.; Egyháztörténeti Emlékek a magyarországi hitújítás korából (a továbbiakban: E. T. E.) I. köt. Budapest, 1902. 202—203. l.

⁶⁰ Jansen i. m. 173—174. l.; Molnár Erik i. m. 178. l.

áruhiányt idézett elő,⁶¹ s különösen a bérmunkából élő, élelmiszer tekintetében a piacra utalt bányászokat sújtotta. A Thurzók és a Fuggerek azonban nem elégedtek meg a pénzrontás nyújtotta hatalmas nyereséggel, egy rókáról két bőrt akartak lehúzni, s az új, felét érő pénzből is annyit akartak a munkásoknak kifizetni, amennyi a régi, jó pénzből járt volna. Tehát a bányászok reálbérét egy csapással felére akarták csökkenteni.

Mint láttuk, a bányamunkások bére megélhetésüket eredetileg is éppen csak hogy szűkösen biztosította. A reálbér felére csökkentése ilyen körülmények közt azt jelentette, hogy még a legmagasabb fizetésű bányamunkások és olvasztárok is éhezésre kényszerültek.

A bányászok elkeseredett harcot kezdtek életük fenntartásáért. Valamennyi bérkategória munkásai résztvettek a közös bérharcban, hiszen a bányatulajdonosok szemérmetlen nyereszkesedési vágya egyformán elvette valamennyiük kenyerét. Mivel a Fuggerek példáját a többi bányavállalkozó is követte,⁶² csatlakozott a Thurzó—Fugger bányák dolgozóihoz a bányavidék többi munkása is. Az egész bányavidék munkásságának közös érdekei nagy átütő erőt és lendületet biztosítottak a kibontakozó sztrájkmozgalomnak.

A Besztercebányai rézbányák munkásai 1525 május 19-én felkeltek és megtagadták béruknek rossz pénzben való felvételét. A munkások fegyveresen és igen erélyesen léptek fel: kifejtették a tárgyalás során, hogy megérőltető és veszedelmes munkájuk mellett félfizetésből életüket nem tudják fenntartani, s inkább felhagynak a bányászattal. A határozott és egységes fellépésnek meg is lett az eredménye: a Fuggerek bányatisztjei már másnap, május 20-án a besztercebányai városi tanács előtt, Hany Mátyás zólyomi várnagy jelenlétében, kiegyeztek a munkásokkal.⁶³

A bányászok azonban néhány nap múlva, június 2-án, fizetésük ügyében kénytelenek voltak újra sztrájkba lépni. A sztrájkot az váltotta ki, hogy a pénzrontás okozta áruhiány és drágulás következtében az új pénzen nem lehetett annyit vásárolni, mint a régin. Ezért a bányászok — arra hivatkozva, hogy ők most is úgy dolgoztak, mint régen — régi pénzben kérték a fizetést. A sztrájkmozgalom kezdeményezői és vezetői a vájárok voltak, de rövid ingadozás után a bánya ügyelők is csatlakoztak a vájárok követeléseikhez. A Thurzó—Fugger társaság tisztjei Ploss János vezetésével újabb tárgyalásra kényszerültek a bányászokkal. Miután Ploss nem akarta teljesíteni követeléseiket, a bányászok azzal fenyegetődztek, hogy három évre visszamenőleg fognak fizetés-kiegészítést és kártalanítást követelni. A városi patriciusok közvetítőkként igyekeztek a bányászokat leszerelni, azonban a bányászok nem engedtek: Ploss minden forint után 25 majd 50 dénár béremelést helyezett kilátásba, a bányászok azonban ilyen kisméretű bérjavítást nem fogadtak el, s aranyban követelték a fizetést, mint régen. Végül kijelentették, hogy ha

⁶¹ *Wagner, Carolus*: *Analecta Scepusii sacri et profani*. Tom. II. Viennae, 1774. 14. és 144—145. l.

⁶² Amikor a Fuggerek besztercebányai faktora, Ploss János, engedni kényszerült a bányászoknak, levelében azt írja a selmecebányai polgároknak, hogy a bányászkövetelések egyszeri teljesítésével so wolle wir doch euch... in dissem wie es sich betzimpt ewern Hewern zu lonen kein zil noch moss gesetzt...«, vagyis ha tehetik, továbbra se engedjenek a bányászok jogos követeléseinek. OL. Selmecebánya lt. II. 641.

⁶³ A megegyezésről szóló oklevelet kiadta *Wenzel*: Magyarország bányászatanak kritikai története... 170. l., a megegyezés pontjainak *kihagyásával*, az oklevél levéltári jelzetének megjelölése nélkül. A megegyezést megelőző eseményekről Ploss János bányatiszt levele: OL. Selmecebánya lt. II. 641.

régi pénzben kapják meg bérüket, minden egyéb követelésüktől elállnak, ha viszont új pénzben akarják fizetni őket, akkor megtagadják a munkát. Ploss János elutasító válaszára a bányászok zászlóik alatt, dobszó hangja mellett, rendezetten, fegyveres csapatban elvonultak, egy hegyen túl le-táboroztak és nem voltak hajlandók további barátságos tárgyalásokra. Ezzel elérték azt, hogy a bányauzem folyamatosságának biztosítása érdekében Ploss János kifejezetten ez egy alkalommal hajlandó volt egy dénár helyett kettőt fizetni, vagyis a régi bért, ugyanakkor azonban ünnepélyes óvásban jelentette ki, hogy ezt csak a bányamunkásság erőszakos követelésére teszi. A bányászok hosszú tanácskozás után ez egy alkalomra elfogadták a felajánlott bért, és felkérték Plost, hogy pünkösöd utáni szerdára (jún. 7.), azaz a következő munkanapra ebben a kérdésben adjon végleges választ, hogy tudják magukat mihez tartani.

Elérve ezt az ideiglenes megegyezést, a sztrájkoló bányászok, kb. 500-an fegyveresen, kürtökkel és zászlókkal visszatértek a városba, a kapu előtt puskáikat elsütötték és teljes rendben bevonultak. Másnap, június 3-án a megállapodás szerint megkapták az előző napon kiharcolt bért.

Pünkösöd utáni szerdán, június 7-én korán reggel a bányászok csak akkor akartak munkába állni, ha Ploss továbbra is megadja a régi bért, vagyis két dénárt egy helyett. A városi patriciusok minden erejükkel a bányászmozgalom lecsendesítésén fáradoztak; azt javasolták, hogy a bányászok a fizetés kérdésének eldöntéséig, nyolc vagy tizennégy napig dolgozzanak tovább, ez a törekvésük azonban eredménytelen maradt. Ploss János egyes munkásokat sztrájkötésre akart rábeszélni, azonban a bányászok között nem akadt sztrájkötő. Arra a kérdésre, hogy más városi lakosok vagy idegenből hozatott sztrájkötők biztonságban lesznek-e tőlük, ha dolgoznak, a bányászok azt felelték, hogy ők ugyan senkinek meg nem tiltják, hogy kimenjen a bányába... Végül hosszú tárgyalás után a bányászok hajlandók voltak még nyolc napig, június 15-ig dolgozni, s eddig az időpontig biztos választ kívántak fizetésük ügyében.

Június 15-én este megérkezett Besztercebányára Thartzay Miklós királyi kamarás, a király utasításaival és fegyveres kísérettel, hogy a mozgalmat lecsendesítse.⁶⁴ A királyi utasításokat nem ismerjük, de következtethetünk tartalmukra a fegyveres kíséretből és Mária királyné néhány nappal előbb kelt okleveléből, amelyben arra utasította a bányavárosokat, hogy a bányászok »isten parancsa ellen való« felkelését nyomják el.⁶⁵

A bányássztrájk elnyomásáról tehát egyenesen a királyi udvar gondoskodott, annak ellenére, hogy Magyarország ezekben a hónapokban súlyos kormányzati válságot élt át. A magyar állam függetlenségét már évtizedek óta komolyan fenyegette a hódító török birodalom, de a török veszedelem árnyékában a feudális uralkodóosztály egyes klikkjei és csoportosulásai minden egyébről megfeledkezve marakodtak a hatalomért. A besztercebányai bányássztrájk kezdetekor már igen erősen érezhető volt az ú. n. köznemesi párt tömegeinek nyomása a hatalmon lévő főúri kormányra. Az 1525 májusi

⁶⁴ A sztrájkoló bányászokkal folytatott tárgyalások részletes leírása a besztercebányai tanács bizonyoságlevelében: Tört. Tár, 1883. 78—84. l.; a fegyveres kíséret: *Fraknói Vilmos*: II. Lajos király számadási könyve. 1525. Magyar Történelmi Tár, XXII. köt. 210. l.

⁶⁵ OL. Dl. 47.612.

rákosi országgyűlés széteszlása után a köznemesek kezdtek összegyülekezni a hatvani országgyűlésre, bár a király az ezen való megjelenést megtiltotta. Szükségesnek látszott ilyen körülmények között a kormányon levő főúri csoport megmentése érdekében bizonyos áldozatokat hozni. És ha már a hatalmon levők egy részének feláldozásáról volt szó, akkor kívánatos volt a királyi kincstár számára minél előnyösebb kibontakozást keresni a kormányválságból. Ezért június 21-én a pénzverés körüli visszaélések miatt letartóztatták a Fuggerek budai tisztjeit és Thurzó Elek főkincstartót és parancsot adtak a királyi udvarmesternek, hogy foglalja le a Fuggerek bányáit.⁶⁶ A Fuggerek rabló pénzügyi műveletein felháborodott néptömeg ugyanekkor Budán és állítólag Besztercebányán is megtámadta és kifosztotta a Fuggerek házeit.⁶⁷ Korlátkövi Péter királyi udvarmester június 23-án érkezett Besztercebányára és másnapra megbeszélésre hívta össze Besztercebánya, Selmecbánya és Körmöcbánya városok megbízottait és a Fuggerek képviselőit.⁶⁸ A király nevében minden ellenszolgáltatás nélkül átvette a bányákat felszerelésükkel és a hozzájuk tartozó feldolgozó üzemekkel együtt; a Fuggerek egyik budai alkalmazottja, Turnschwamb János azonban gyorsfutárral értesítette Ploss Jánost a Fuggerek ellen készülő intézkedésekről, így a bányavárosokban levő mozgatható értékeket még Korlátkövi megérkezése előtt Krakkóba vitték.⁶⁹ A Fuggerek elleni akciótól megélhetését féltő bányamunkásság újabb felkelését Besztercebányán Korlátkövi Péter a királyi hatalom erejével letörte: letartóztatta és börtönbe vetette a munkások vezetőit.⁷⁰ Ugyanezen a napon Dóczy János kincstárnok a király megbízásából Selmec- és Körmöcbányán igyekezett leszerelni a bányászmozgalmat. Hogy a felkelő munkások erejét megtörje, egyetértésben Behem Bernát kamaragróffal, a mozgalom egységét bontotta meg. Teljesítette a körmöci pénzverők követelését, ismét életbe léptette régi munkadíjukat, és ezzel leválasztotta őket a felkelő bányászok táboráról.⁷¹ A királyi udvarmester és a kincstárnok beavatkozása megfosztotta a mozgalmat vezetőitől és megbontotta a bérharcot folytató különböző foglalkozású munkások egységfrontját. A bányászmozgalom egy hónapos sikeres akciói után elszenvedte első vereségét, lendülete rövid időre megtört.

A kormány bukását a Thurzó–Fugger társaság feláldozásával sem lehetett elkerülni. A király jobbnak látta, ha maga is megjelenik a hatvani országgyűlésen, amelynek a megtartását nemrég még szigorúan megtiltotta. Az itt összegyűlt fegyveres köznemesi tömeg lemondásra kényszerítette az ország főtisztviselőit, elsősorban Báthory István nádort, és helyette a köznemesi párt egyik vezérét, Werbőczy Istvánt választotta meg nádorrá. Hivatkozva azokra a hatalmas cárokra, amelyeket a Thurzó–Fugger társaság számos visszaélése az országnak okozott, az országgyűlés nemcsak az eddigi királyi intézkedéseket hagyta jóvá, hanem a Fuggereket az országból is

⁶⁶ Mon. Vat. II. sor. I. köt. 225. l. A Fuggerek elleni fellépés rendkívül kínosan érintette a pápai nunciust, mert a budai Fugger-házban talált kincsek lefoglalásánál kitűnt, hogy a pápa ösztentsége is belekeveredett a Fuggerek kétes tisztaságú pénzügyi műveleteibe.

⁶⁷ *Strieder*, Jakob Fugger ... 127. l.

⁶⁸ OL. Dl. 47. 616.

⁶⁹ *Engel, J. Chr.*: Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenländer. I. Bd. Halle, 1797. 202. l.

⁷⁰ *Molnár Erik* i. m. 181. l.

⁷¹ *Péchy* i. m. I. köt. 115. l.

száműzte. Thurzó Elek helyett Szerencsés Imre lett a főkincstartó, aki hatalmas jövedelmet ígért a királynak a Fuggerektől elkobzott bányákból. A pénz értékének ügyében a hatvani országgyűlés úgy határozott, hogy két új pénz legyen egyenlő egy régi pénzzel, ennél silányabbak ne legyenek az új pénzek. Ez az országgyűlési határozat azonban éppúgy írott malaszt maradt, mint a megelőző vagy ezután következő királyi intézkedések.⁷²

Egy hónappal Korlátkövi Péter királyi udvarmester látogatása után újra sztrájkban találjuk a bányavárosok munkásait. A sztrájk célja az volt, hogy mindenki, még a tanulatlan munkások és az ifjak számára is kiharcolják a «kétszeres fizetést», vagyis a régi reálbért. Ebben a harcban egységesen léptek fel a kincstári kézen és a városi polgárok tulajdonában levő üzemek munkásai.

Július 24-én a király is és a királyné is külön-külön utasítják Selmechánya város hatóságait, hogy kövessenek el mindent a bányászok munkájának újrafelvételének érdekében, kényszerítsék őket a Korlátkövi Péter által megszabott feltételek mellett munkára, az engedetleneket pedig fej- és jószágvesztéssel büntessék. Mária királyné külön lelkére köti a városnak, hogy amíg új pénzt nem vernek, addig semmiesetre se engedjenek a bányászok követelésének. Ugyanezen a napon a király és királyné a sztrájk azonnali abbahagyására szólítják fel a selmechányai és hodrusi bányamestereket, bányászokat és munkásokat.⁷³ A királyi levelekkel egyidőben érkezett Besztercebányára Thuróczy Miklós protonotárius és Lengyel János, a királyné udvarmestere, hogy elnyomják a bányavárosokban támadt mozgalmakat.⁷⁴

Úgy látszik, a hatóságok a munka felvételére kényszerítették a sztrájkolókat, mert néhány héten át nincs adatunk a bányászok mozgalmáról. Lengyel János némely szerint is érdekelve volt a sztrájk elfojtásában és a munkások megkárosításában, mert ő és a két kamaragróf, Behem Bernát és Bornemissza Péter, kapták meg haszonbérbe a bánya-urburát.⁷⁵

A patriciusoknak és a bányászok verejtékes munkája többi haszonélvezőjének nyugalma azonban nem tért vissza. A városi hatóságok attól rettegetek, hogy a különböző városok bányamunkásai közös harcukban egymásra találnak és akcióegységben küzdenek tovább kizsákmányolóik ellen. Kőrmöcbánya városa augusztus vége felé nyomozást indított bányászai között, de semmi olyat nem talált, ami összefüggésben állt volna a selmeci bányászok mozgalmával.⁷⁶

Valószínű, hogy a bányászmozgalomnak is része volt abban a királyi intézkedésben, amely megszüntette a régi pénz felét érő új pénzt és a régivel egyenlő értékű pénzek verését rendelte el. A királyi tanács azt is elhatározta, hogy minden élelem és áru régi árán cseréljen gazdát, azonban ezek a rendeletek nem váltak valósággá; az ú.n. régi dénárak ezután is három-négy új dénárral voltak egyenlő értékűek.⁷⁷ És minthogy sem a pénz értéktelenségét nem orvo-

⁷² A silány új pénzt nemesak a bányamunkások nem fogadták el, hanem a végvári vitézek sem. Mohácsi Emlékkönyv, 1926. 87. l.

⁷³ OL. Selmechánya lt. I. 157, 158, II. 542, 822.

⁷⁴ OL. Selmechánya lt. II. 823.

⁷⁵ Péch i. m. I. köt. 118. l. — Az urbura természetben fizetett vagy készpénzben megváltott bányaadó, a termelés egynyolcada. *Jurkovivik*, i. m. 366. l.

⁷⁶ OL. Selmechánya lt. II. 672.

⁷⁷ OL. Selmechánya lt. II. 874, 875. ; OL. Dl. 47. 621. (Kiadta Szabó Dezső : A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Budapest, 1909. 212—213. l.) Péch i. m. I. köt. 115—116. l.

solták, sem a bányászok bérköveteléseit nem elégítették ki, a bányászmozgalomnak is szükségszerűen tovább kellett folytatódnia.

1525 szeptemberében minden eddiginél nagyobb arányú közös megmozdulásra került sor a három bányavárosban. Létrejött a besztercebányai, a selmecbányai és a körmöcbányai bányamunkásság szövetsége.⁷⁸ Szeptember 17-ről 18-ra, vasárnapról hétfőre virradó éjtszaka a bányászok betörték a selmecbányai börtönbe és az ottlevő foglyokat erőszakkal kiszabadították. Behem Bernát kamaragróf, mivel nem rendelkezett a mozgalom elnyomásához szükséges fegyveres erővel, azonnal a helyszínre sietett közvetíteni a város és a bányászok között.⁷⁹

A három város szövetkezett bányamunkássága egyesült erejével szemben az érdekelt városok polgárai is szövetségre léptek egymással.⁸⁰ A városok polgárainak szövetsége azonban egyáltalában nem jelentett olyan erőt, amely képes lett volna segítség nélkül is levetni a jogos bérükért harcoló bányászokat. A kamaragróf ezért azt tanácsolta a városoknak, hogy adják meg a bányászoknak, ami jár nekik és legyenek engedékenyek mindaddig, amíg a bányászok hangulata meg nem nyugszik.⁸¹

Fennmaradt ezekből az izgalmas napokból a besztercebányai bányászoknak két levele. Mindkettő aláírása : »sáfárok, ügyelők, vājárok, szénégetők, olvasztárok és valamennyi munkás» a munkások különböző kategóriáinak egységes állásfoglalását tanúsítja. Az egyik levélben Selmecbánya városát szólítják fel, hogy keresztényi módon bánjanak a selmeci bányászokkal és ne alkalmazzanak velük szemben erőszakot;⁸² a másikban a hodrusi bányászokat biztosítják a besztercebányai munkások szolidaritásáról, felszólítják őket, hogy cselekedjenek keresztényi és evangéliumi módon s figyelmükbe ajánlják, hogy kerüljék az erőszakot, ne vétkezzenek isten, a király és az isteni rend ellen.⁸³

Mindkét bányászlevél ugyanazon kéz írása, nyilvánvalóan lutheránus prédikátoré. Mindkettő a lutheri reformáció hívei részéről használt prédikációt kezdő formulával, az ú. n. apostoli üdvözléssel kezdődik : »Kegyelem és békeség az istentől, az atyától, Jézus urunk, a mi szószólónk által, illetve »Kegyelem és békeség az istentől, az úrtól, a mi Jézus Krisztus urunk által« (1. Kor. 1, 3.). Ezek a levelek megeáfolják a protestáns egyháztörténészeknek azt az állítását, hogy csak a reformáció ellenségei kapcsolják egybe a bányászok

⁷⁸ OL. Selmecbánya lt. II. 374 : »Es ist vnns auch entzeigt wurden wie sie sich aus allenn dreyen stetenn sammetlich mitanander mit leib guett vnnd lebenn sollen verpinnden habn.« — írja Besztercebánya Selmecbányának 1525. szept. 22.-én. — OL. Selmecbánya lt. II. 376. : »ain anikait mit den hayren yst geschechen, ym soll, wo sie sich vermessen haben, treulich payzusten vnd sich gywalt zu retten.« — írja *Zanacker Jakob* hodrusi káplán a selmecbányai bíróhoz 1525. szeptember 23.-án.

⁷⁹ U. o. OL. II. 954.

⁸⁰ U. o. OL. II. 374.

⁸¹ U. o. OL. II. 375.

⁸² U. o. OL. II. 956.

⁸³ U. o. lt. II. 955. »... jr wolt alszo handeln, in euernn handell : dass do cristis vnnd ewangeliss werde : Szo euch don solt wýdere farnn gewalt szo tutt vnns kvndt : wyr wellnn fuer euch steen : mit allnn vnsernn vermügnn : ýber dass seyť gepetnn alsz vnsszere brüder jr wolt gewalt nit prauchnn : wider gott : vnnd den kvnig : auch výder dý gottliche ornuge : ... «

vallási meggyőződését gazdasági követeléseikkel. Nemcsak az világos ezekből, a bányászlevelekből, hogy a sztrájkoló és felkelő bányamunkások a reformáció hívei voltak, hanem az is, hogy vallási meggyőződésüknek komoly szerepe volt mozgalmukban.

A szeptemberi felkelés befejezéséről hallgatnak a források. Így nem tudjuk megállapítani, érték-e el valami eredményt a szövetségbe tömörült bányászok. Szeptember végén a király megbízásából Dóczy Ferenc, barsi ispán, majd októberben Bornemissza Péter királyi tanácsos, kamaragróf kereste fel a bányavárosokat. Útjuk céljáról megbízólevelük nem tudósít; nem lehetetlen, hogy feladataik közé tartozott a bányászmozgalom elnyomása is.⁸⁴

A szeptemberi felkeléssel ért véget a bányászmozgalom első szakasza. Eredményre vezető sztrájkok, sikeres felkelések s a sikerek elérése után a feudális hatóságok beavatkozása, a mozgalom visszaszorítása jellemzik ezt a szakaszt. A harcok kezdetén az egyes bányavárosok munkásnépe még egymagában áll szemben az állami és városi hatóságokkal, így a májusi sztrájkharcot Besztercebánya munkássága titkos szövetségben tömörülve egyedül harcolja végig. A hónapokig elhúzódó bérharcok során létrejön a harci szervezet magasabb formája, s a szeptemberi küzdelmeket már a három bányaváros szövetségben tömörült bányamunkásai, szénégetői és olvasztárai vívják meg. A forradalmi mozgalom kezdeményezői és vezetői a vájárok, gócpontjai a Fugger-vállalkozás központja, Besztercebánya és Úrvölgy, valamint a Selmecebánya melletti Hodrus, amelynek egész lakossága évtizedek óta küzd a selmeci patriciusok fennhatósága ellen. A mozgalomnak már ebben az első periódusában értékes adatok szólnak a reformáció érvényesüléséről a bányamunkásság körében.

*

A szeptemberi felkelés után hónapokig nem került sor újabb megmozdulásokra. December elején a hodrusi bányászok gyűlést tartottak s követelték, hogy jó pénzben fizessék őket. A kamaragrófok ez alkalomból adott utasítása a selmecebányai városi tanács számára pontosan mutatja az erőviszonyok változását a szeptemberi napok óta. Szó sincs most engedékenységről; a kamaragrófok maguk biztatják a polgárokat a bányászok megkárosítására:

Ha a polgárok egymásközt egy régi dénárért három újat adnak is, munkásaiknak egy régi dénárért csak két új dénárral fizessenek. És semmiképpen ne merészeljenek régi jó pénzben fizetni a bányászoknak, mert ha ezt teszik, mint lázítókat fogják őket megbüntetni.⁸⁵

A besztercebányai munkások számára ezek a hónapok az erőgyűjtés hónapjai voltak. Sikerült elérniök azt, hogy szervezetüknek, a »Krisztus szentséges teste« társulatnak az alapszabályait II. Lajos király 1525 november 1-én megerősítette. Ezen a királyi megerősítésen, amely úgylátszik a bányászok érdekeinek megfelelő volt, semmit nem változtatott Besztercebánya városának a nádor előtt 1525 december 1-én benyújtott tiltakozása.⁸⁶

December 29-én a besztercebányai munkások a körmöcbányaiak kérésére levélben fordultak az esztergomi érsekhez a két bebörtönzött körmöcbányai

⁸⁴ OL. DI. 24.193, 24.194, 47.625.

⁸⁵ OL. Selmecebánya lt. II. 953.

⁸⁶ *Jurkovich* i. m. 105 és 379. 1.

lutheránus pap, Cordatus Konrád és Kressling János szabadonbocsátása érdekében.⁸⁷ A prédikátoroknak nemsokára bekövetkezett szabadonbocsátása valószínűleg hatással volt a mozgalom újabb fellendülésére 1526 tavaszán. Cordatus Konrád ugyan kiszabadulása után végleg elhagyta Magyarországot, Kressling János azonban visszatért Körmöcbányára. Ugyanezidőtájt mutatkozott be Selmecebányán Bernhard Simon morvaországi lutheránus prédikátor,⁸⁸ és más bányavárosokban is működtek a reformáció terjesztői, így a Besztercebánya melletti Ürvölgyön, a rézbányászat központjában Nicolai Fülöp, akit később a bányászmozgalommal való kapcsolata miatt máglyán égettek meg.⁸⁹

Az 1526. újesztendő még viszonylagos nyugalomban találta a bányavárosokat. Csupán II. Lajos király január 22-i rendelete, amely megtiltja, hogy egy régi dénár helyett három, négy vagy még több új dénárt követeljenek a polgárok,⁹⁰ mutatja, hogy a pénzügyi kérdés megoldatlan, s ezért a bányászmozgalmak átmeneti szünetelése nem tarthat sokáig.

A kamaragrófok egyelőre nem tartottak a mozgalom újabb fellendülésétől. 1526 február második felében alkalmasnak találták az időt a bányamunkásság régóta fogvatartott vezetői, mint felségsértők fölötti ítélkezésre, s ilyen értelmű utasítást is küldtek Selmecebánya városának.⁹¹ A két kamaragróf azonban nem jól ítélte meg a helyzetet. A bányászmozgalom vezetői fölötti ítélkezésre nem került sor. A bányászmozgalom lángja március első napjaiban még az elmúlt év szeptemberi eseményeinél is magasabban lobogott.

A fegyveres felkelés 1526 márciusának első napjaiban robbant ki Besztercebányán. Vezetői most is a vájárok voltak, akik maguk mellé állították a munkások és napszámások »műveletlen és egyszerű népét«, s esküvel megerősített titkos szövetségben egyesítették őket. Csatlakoztak a felkeléshez a három bányaváros, Besztercebánya, Selmecebánya és Körmöcbánya munkásnépén kívül a szomszédos helységek elsősorban Hodrus bányamunkásai, valamint a városi kézművesek egy része is.⁹²

A fegyveres felkelést elsősorban az váltotta ki, hogy nem fizették, illetve nagyon silány pénzzel fizették a munkások bérét. Mint ahogy a selmeci és hodrusi bányászok utóbb a nádorhoz intézett kérvényükben elmondták, nagyfokú uzsora folyt a pénzzel, 100 új jó pénzért általában 300 régi rossz pénzt adtak, egy aranyért pedig 400 darabot a silány pénzből. Miközben a pénzrontás következtében az összes áruk és különösen az élelmiszerek megdrágultak, a bányászokat egyre rendszertelenebbül és egyre értéktelenebb pénzzel fizették, úgyhogy már jóformán semmit sem tudtak vásárolni. A

⁸⁷ E. T. E. I. köt. 227. l.

⁸⁸ Szalkai László esztergomi érsek erre vonatkozó 1526. jan. 17-én kelt levelét pontatlan regesztával és hibás keltezéssel kiadta *Karácsonyi János*: E. T. E. I. köt. 264. l. Az eredeti: OL. Selmecebánya lt. II. 803.

⁸⁹ *Zoványi* i. m. 61. l.

⁹⁰ OL. Selmecebánya lt. II. 313.

⁹¹ OL. Selmecebánya lt. II. 935.

⁹² Az 1526 márciusi fegyveres felkelés okainak és lefolyásának szűkszavú forrásai Burgio Antal báró, pápai legátus jelentései (Mon. Vat. II. sor. I. köt. 333—335. l.), a selmeci és hodrusi bányászoknak a nádorhoz intézett kérvénye (OL. Selmecebánya lt. I. 160.), Werbőczy István nádor ítéletlevele (*Katona* i. m. XIX. köt. 579—588. l., illetve E. T. E. I. köt. 251—256. l. és OL. Selmecebánya lt. II. 975.), és *Jurkovich* i. m. 379—380. és 422. l. a besztercebányai levéltárból kiragadott anyag alapján.

besztercebányai patríciusok pedig visszaéltek a munkások szorult helyzetével és szinte kirabolták őket: a hetivásárokról kitiltották a városon kívüli mészárosokat és vargákat, s a konkurrencia eltávolítása után megfizethetetlen árat kértek a bányászok számára nélkülözhetetlen húsért és bocskorért. A selmeci patríciusok a hodrusi kocsmában drágábban mérték a bort, mint benn a városban és karhatalommal akadályozták meg, hogy a bányászok rendes városi áron vásároljanak bort s azt kivigyék munkahelyükre, Hodrusba. A bányamunkásság a Fuggerek bányáinak királyi kezelésbe vétele óta eltelt nyolc hónap alatt meggyőződött arról, hogy a király éppúgy kizsákmányolja őket, mint a Fuggerek tették, és hogy a királyi kamara tisztjei semmivel sem jobbak a Fuggerekénél. Sőt tapasztalhatták a bányászok és napszámosok azt is, hogy míg a Thurzó-Fugger társaság saját jól felfogott érdekében ellátta munkásait élelmiszerekkel s ezáltal a maga számára biztosította a munkásság élvezéséből befolyó nem megvetendő jövedelmet, de egyben megkímélte a bányászokat a városi piac rabló árainak megfizetésétől, addig a magatehetetlen királyi és királynéi kamarai bányaigazgatás kiszolgáltatta a bányavárosok munkásnépét a patrícius-bányapolgárok kielégíthetetlen pénzvágyának. Ezenfelül az is nyilvánvalóvá vált, hogy a Thurzó-Fugger társasággal ellentétben a kamarai igazgatás képtelen a bányamunkásság bármilyen alacsony bérekkel való rendszeres fizetésére. Ebben a helyzetben, amikor »nyomorúságuk és szegénységük napról-napra nőtt és már olyan fokot ért el, hogy életük fenntartása is kétségessé vált«, folyamodtak a bányászok ismét a fegyveres felkelés eszközehez.

A felkelés célja tisztességes, emberi megélhetést biztosító munkabér kiharcolása volt. A felkelők a régi jó pénzzel azonos értékű új pénzt követeltek és a méltányosnál drágább piaci árak letörését. Azt kívánták, hogy a bányaépitmények és a bányavíz elvezetésére szolgáló gépek karbantartásáról a bányapolgárok gondoskodjanak és ily módon biztosítsák a bányaművelés folyamatosságát az ország, a munkalehetőséget a maguk számára. A bányamunkásság mozgalmát támogatták a városi lakosság szegényebb rétegei, elsősorban a besztercebányai szabók, timárok, építőmesterek és más kézművesek.

E kézműves-plebejusok részvétele a bányászok mozgalmában azt tanúsítja, hogy a Garam-menti városokban a társadalom differenciálódása már erősen előrehaladt, és nem jelentéktelen számban voltak olyan kézműveselemek, amelyeknek a megélhetését saját mesterségük már nem biztosította.

A felkelő bányászok, olvasztárok és zúzómalom-munkások, akiknek száma — a pápai legátus értesülése szerint — szövetségeseikkel együtt elérte a 4000-et, fegyveresen támadtak Besztercebányára. A város körsáncain áttörtek, megrohanták és elfoglalták a fegyverraktáruól szolgáló vártemplomot s innen egy mozsárágyút is elvittek. Betörték a városi tanács üléstermébe, behatoltak a polgárok házaiba, s azok pincéit és lakásait fosztogatták. Benyomultak a királyi kamara épületébe is és fegyverrel a kezükben kényszerítették a kamarai tiszteket, hogy ne az addig szokásos, hanem az általuk követelt bért fizessék ki nekik.

A felkelés további menetének története nem világos. Burgio Antal báró, pápai legátus jelentése szerint a bányászok elsáncolták magukat a hegyekben, majd »már a következő napon békésen és minden lázongás nélkül visszatértek munkájukhoz«. Werbőczy István nádor ítéletlevele viszont azt állapítja meg, hogy a felkelők a király többbizben hozzájuk intézett leveleit semmibeverték;

ebből a megállapításból a fegyveres felkelés hosszabb időtartamára vagy legalább is a bányászok követeléseinek állandó napirenden tartására lehet következtetni.

A bányászmozgalom erejét tükrözi, hogy a felkelés hírére Behem Bernát kamaragróf azonnal intézkedik, hogy a selmecbányai Glanzenbergen dolgozó asszonyoknak minden szombaton jó pénzben adjanak fizetést, hogy másnap bevásárolhassanak a piacon.⁹³ Amikor pedig a felkelés utáni napokban a selmeci és hodrusi bányászok 30 tagú küldöttsége kereste fel őt, és halálra ítélt társuk, Kramer András szabadonbocsátását követelte, a kamaragróf nem merete elutasítani a küldöttséget és felszólította Selmecbánya város tanácsát, hogy a kivégzést halasszák el, amíg az udvartól újabb utasítás nem érkezik.⁹⁴ A másik kamaragróf, Bornemissza Péter pedig a fegyveres felkelés sikerétől megrémülve Budára sietett jelentéstételre s a városi polgárság és a kamarai hivatal nevében segítséget kért a királytól.⁹⁵

A királyi udvarban nagy bosszúsággal fogadták az események hírért. A bányák eddig az új kincstartó, Szerencsés Imre minden ígérete és fogadkozása ellenére sem hoztak számottevő jövedelmet a kamarának, gondot viszont annál többet. A bányaubura, amelyet 1525-ben Lengyel Jánosnak, Bornemissza Péternek és Behem Bernátnak adtak haszonbérbe, semmiképpen sem akart jövedelmezni, s a Fuggerektől elkobzott rézbányákkal sem tudott mit kezdeni az udvar.⁹⁶ A kamarai tisztviselőknak nem voltak sem technikai ismereteik, sem kereskedelmi tapasztalataik és kapcsolataik, a bányászok munkájának eredményeként befolyt jövedelmet pedig elsikkasztották.⁹⁷ A rézbányák hozama így erősen csökkent, az ezüsttermelés alig volt több a Fuggerek alatti termelés felénél.⁹⁸ A Fuggerek pedig minden erejükkel azon voltak, hogy egyre újabb nehézségeket támasszanak, s a kamarai igazgatás teljes csődje révén szerezzék vissza magyarországi bányáikat. A Fugger-ház feje, Fugger Jakab, bojkott alá vetette az országot. Krakkói faktora segítségével megakadályozta a Magyarországra irányuló ólom- és cinkbevittelt, ugyanakkor emberei segítségével kiszállította az országból a Rózsahegyen tárolt ólom- és rézkészleteit. A bojkott eredményeként lehetetlenné vált a már királyi kézen lévő bányákban termelt réz kivitele a külföldi piacokra. Fugger Jakab tárgyalásai következtében Ausztrián át már nem lehetett kiszállítani a magyar rézet, a Krakkón át vezető rézkivitel útját pedig 1525 végén zárta le a lengyel király, aki szintén a Fuggerek érdekeltségéhez tartozott. Így hiába adta el a magyar kamara a rézet a Fuggerek versenytársainak, a nürnbergi Seldner Farkasnak, illetve a Welsler-cégnek, a Magyarországra ellen irányuló bojkott eredményes volt.⁹⁹ Még olyan hangok is hallatszottak, hogy a besztercebányai munkásság márciusi felkelésében is benne volt a Fuggerek ügynökeinek a

⁹³ OL. Selmecbánya lt. II. 586.

⁹⁴ OL. Selmecbánya lt. II. 575.

⁹⁵ OL. Selmecbánya lt. II. 571. és E. T. E. I. köt. 252. l.

⁹⁶ *Pécs* i. m. I. köt. 118. l.

⁹⁷ Bornemissza Péter kamaragróf például «... so ein Ochsen Treiber gewest, der mit Ochsen hat gewust umzugehen, und zu Handeln — und nicht Bergwerken.» Turnschwamb emlékirata. *Engel: Geschichte des Ungarischen Reichs...* I. köt. 202 l.

⁹⁸ Tört. Tár, 1883. 95. l.

⁹⁹ Tört. Tár, 1883. 94. l. és *Jurkovich* i. m. 379. l. A Besztercebányán maradt rézet a felkelő bányászok fizetésük fejében értékesítették.

keze.¹⁰⁰ A pápa, V. Károly császár és Habsburg Ferdinánd főherceg, valamint a lengyel király ismételten közbenjártak a magyar udvarban a Fuggerek érdekében, sőt a császár komoly akcióval fenyegetett.¹⁰¹ Így a királyi udvar egyre többet foglalkozott azzal a gondolattal, hogy visszaadja a bányákat a Fuggereknek.¹⁰²

Közben lassanként a mult év nyarán megbukott főúri kormány restaurációja is napirendre került. A főúri kormány tagjai már röviddel bukásuk után hozzákezdtek a hatalom újramegszerzéséhez. Báthory István vezetésével — vallásos társaság színe alatt — megszervezték az ú. n. kalandosok társaságát s szervezkedésük Werbőczy nádor megbuktatására 1526 márciusában már annyira előrehaladt, hogy a tervbe a királyt és királynét is beavatták. Werbőczy letételét az 1526 április 24-re összehívott országgyűlésen akarták keresztülvinni. Hogy a kalandosok zavartalanul előkészíthessék tervük végrehajtását, Werbőczyt el kellett távolítani az udvarból. Kitűnő ürügyet szolgáltatott ehhez az udvar számára az 1526 márciusi besztercebányai fegyveres felkelés. Március 27-én — tehát kb. három héttel a felkelés után — Lajos király megbízta Werbőczy István nádort és Ráskai Gáspár nógrádi főispánt a bányavárosokban található eretnekek és felkelők felkutatásával és megbüntetésével.¹⁰³ Werbőczy léprement és április első napjaiban elindult Besztercebányára.

Werbőczy látogatását a kamaragrófok és a bányavárosok polgárai is a maguk javára akarták felhasználni; arra készültek, hogy a nádor jelenlétében és segítségével végleg leszámoljanak a bányászmozgalommal. Bornemissza Péter kamaragróf már április 3-án örömmel írta a selmechányiaknak: el fog jönni a nádor »és meg fogunk szabadítani benneteket és valamennyi várost ezektől a rablóktól«. Felhívta őket, készüljenek föl, hogy ha szükség lesz rá, adhassanak gyalogosokat, puskásokat és lándzsásokat.¹⁰⁴

A nádor közeledésének híre azonban nemcsak örömet, aggodalmat is keltett a városi polgárok szívében. Örültek annak, hogy a feudális államhatalom leszámol ellenségeikkel, a bányászokkal, de ugyanakkor félelem fogta el őket, mert eszükbe jutottak a szomszédos földesúrral, a hatalmas nagylucei Dóczy Ferencsel évtizedeken át folytatott küzdelmeik a városok szabadságáért. Attól tartottak, hogy Dóczy bosszúból a bányászok védelmére kel majd a nádor előtt. Ez az aggodalmuk azonban teljesen alaptalannak bizonyult. Dóczy jobban félt a fegyveresen felkelő bányamunkásoktól, mint amennyire a városi polgárokat gyűlölte.

A polgárok aggodalmát hamar eloszlatta Bornemissza Péter újabb levele, amelyben értesítette a várost, hogy ő is tagja annak a bíróságnak, amely a bányászmozgalom kérdését meg fogja vizsgálni. A kamaragróf felszólította

¹⁰⁰ Mon. Vat. II. sor. I. köt. 334. l.

¹⁰¹ *Havani Mihály*: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. II. köt. Pest, 1858. 183. l. A külföldi követek 1525 november-decemberi intervenciójának részletes leírása: *Marczali Henrik*: Regesták a külföldi levéltárakból. Tört. Tár, 1878. 452—457. l.

¹⁰² A Fuggerek visszatérésének lehetősége viszont aggodalommal töltötte el a besztercebányai bányapolgárokat s 1526. febr. 6-án előre is tiltakoztak ez ellen a nádor, a többi bányavárosokkal együtt pedig a turóci konvent előtt. *Jurkovich* i. m. 422. l.

¹⁰³ OL. Selmechánya lt. II. 576.

¹⁰⁴ OL. Dl. 47.657.

ezért a városi tanácsot, hogy titokban írják össze névszerint a bányászmozgalom vezetőit és a felkelés fejeit, s a listát neki adják át.¹⁰⁵

A nádor érkezésének híre nagy nyugtalanságot keltett a bányászok között. A besztercebányaiak küldöttei azt javasolták a másik két város bányamunkásainak, hogy térjenek vissza valamennyien a bányákba, s többé ne keljenek fel a király ellen.¹⁰⁶ A bányászmozgalom megalkuvásra hajló szárnyát tehát a teljes kapitulációig megfélemlítette a nádor közeledésének híre. Kevesen lehettek más véleményen, s talán csak a nádor távozása után adtak hangot annak a nézetnek, hogy »a mennykő csapjon a nádorba, a bestiába.«¹⁰⁷

A városi hatóság mindent megtett a kapituláns hangulat erősítésére. A selmecebányai bíró és városi tanács undorító komédiát játszott végig a szerencsétlen bányászok félrevezetésére. Annak tudatában, hogy a nádor le akar számolni a felkelőkkel, amint megkapták Bornemissza fent idézett levelét, amely a bányászmozgalom vezetőinek denunciálására szólította fel őket, azonnal tárgyalásokat kezdtek a bányászokkal. Mézes szavakkal csalták lépre a selmeci bányászokat, megígérték nekik, hogy minden lehetségeset megtesznek érdekükben, lépjenek fel hát városi polgárok és munkások egységesen a nádor előtt, s bízzák érdekeik védelmét a városi hatóságokra. Azt a lehetőséget is megcsillogtatták előttük, hogy jó pénzben fizetik meg a bérüket. Még arra is rávették a selmeci szövetkezett bányászokat, hogy egy kapitulációra felszólító levelet írjanak a bányamunkások legharcrakezebb csoportjának, a hodrusiaknak, akik egy bizonyos Benedek főember vezetése alatt álltak.¹⁰⁸

A bányászmozgalom lendületét tehát a nádor érkezésének híre és a városi hatóságoknak ezzel kapcsolatos mesterkedései erősen megzavarták, erejét gyengítették. Még a legelszántabb bányászokkal is sikerült elhitetni azt, hogy a nádor nem vérbírótságot tartani jön Besztercebányára, hanem a helyzet megvizsgálására, igazságos döntés meghozására. A távoli állami hatalom igazságosságába vetett illúzió — mint látni fogjuk — rettenetesen megbosszúlta magát.

Amíg a bányászok követeléseik igazságosságába és méltányosságába vetett hittel békés megoldásban reménykedtek, s éppen a feudális államhatalom képviselőjétől várták az igazságos döntést, a bányászok elnyomói, az állami, kamarai és városi hatóságok alaposan felkészültek a mozgalom leverésére.

Werbőczy már április 8-án Zólyom várában van, s itt 150 forint kölcsönt vesz fel Hany Mátyás várnagytól, jó magyar pénzben, s kötelezi magát a kölcsön visszafizetésére szept. 8-ig ugyanilyen vagy hasonló jó pénzben, és nem rézpénzben.¹⁰⁹ Werbőczy és Hany, akik mindketten el vannak szánva a bányászokkal való kegyetlen leszámolásra, mert a bányászok nem akarják a rossz, értéktelen pénzt elfogadni, egymás között kifejezetten jó pénzben és nem rézpénzben üzletelnek. Werbőczy, aki öt nap múlva bányászvezetőket fog akasztatni azért, mert nem fogadják el a rossz pénzt, maga is jó pénzben vesz fel kölcsönt és természetesnek találja, hogy Hany Mátyás zólyomi várnagy, aki szintén tagja lesz a vérbírósnak, a kölcsön visszafizetését is

¹⁰⁵ OL. Selmecebánya lt. II. 578.

¹⁰⁶ OL. Selmecebánya lt. II. 577.

¹⁰⁷ Besztercebánya lt. 45. fasc. 55. t. (fotokópia a M. Tud. Akad. Történettudományi Intézetében).

¹⁰⁸ OL. Selmecebánya lt. II. 579.

¹⁰⁹ OL. Dl. 24.277.

jó pénzben kívánja. Ami a feudális urak egymásközi üzleteiben magától értetődik és természetes, az a bányászok esetében halállal büntetendő.

1526 április 13-án ült össze Werbőczy elnökletével a zólyommegyei nemesekből megalakított bíróság. A nádor látszólag pártatlan volt. Meghallgatta mind a városok, mind pedig a bányászok képviselőit. A városok szóvá-tették, hogy a bányamunkások közül többen kisiparral, főleg szabósággal foglalkoznak, hogy a bányászok segélyezésére szolgáló »Krisztus szentséges teste« társulat vezetőit a tanács hozzájárulása nélkül választják, tehát kivonják szervezetüket a patricius-bányapolgárok ellenőrzése alól, a társládában levő pénzt saját céljaikra használják és folyton lázonganak.¹¹⁰ A bányászok képviselői is előadták sérelmeiket, amelyek ismételen felkelésre kényszerítették őket. A magasabb munkabérért, jobb életért vívott küzdelmük szorosan összefonódott a termelőerők védelmével, a termelés fejlesztésével.¹¹¹

Werbőczy mindkét fél meghallgatása után »ítélkezett«. A fegyveres karhatalomra támaszkodva elfogatta és azonnal kivégeztette a bányászok vezetőit.

Az ez alkalomból kiállított ítéletlevél,¹¹² miután röviden összefoglalja a felkelés történetének fővonásait, megállapítja, hogy a bányászok bizonyos követeléseai jogosak; mégis elrendeli megbüntetésüket, példaadás kedvéért, mert »vakmerő« összeesküvéssel felkeltek uraik ellen és tömegbe verődve »inkább kényszeríteni, mint kérni akarták őket«. A vérbíróság véleménye szerint ugyan a felkelés valamennyi résztvevője halált érdemelne, mégis figyelembe véve, hogy a tömeget vezetői »félrevezették«, csupán a felkelés vezéreire mondták ki a halálos ítéletet. A vezetők egyrésze el tudott menekülni Morvaországba, ezeknek »vagyonát« elkobozták. Elbujdostak az inkvizitori buzgalmú Werbőczy elől a lutheránus prédikátorok is; Bernhard Simon, aki az év elején érkezett Selmecebányára, szülőföldjére, a sziléziai Teschenbe menekült és nem mert többé visszatérni Magyarországra.¹¹³ A többi felkelő,

¹¹⁰ *Jurkovich* i. m. 380—381. l. Azt, hogy a felkelő bányászok szervezetük pénzét a maguk céljaira fordították, utóbb a városi tanács leplezetlen rosszindulattal így fejezte ki: »... das gelt vonn der Stat mit gewaltiger hand genumben ... selber vnder ain ander gestolln ... « U. o. 412. l.

¹¹¹ V. ö. a selmeci és hodrusi bányászoknak a nádorhoz intézett kérvényével, melynek tartalmát a márciusi felkelés okainak tárgyalásánál ismertettem. OL. Selmecebánya lt. I. 160.

¹¹² Werbőczy ítéletlevelét először *Katona* adta ki (i. m. XIX. köt. 579—588. l.), újabb kiadása E. T. E. I. köt. 251—256. l. Az ítéletlevelet — a kifejezetten besztercebányai vonatkozású részekről eltekintve — a selmecebányai példány alapján ismertetem. (OL. Selmecebánya lt. II. 975. Az oklevél királyi átiratának töredéke OL. Dl. 48.302.) A besztercebányai példánnyal közös első része a selmecebányai ítéletlevelnek valamivel bővebb — alighanem a besztercebányai példányt kiadó *Katona* egyes részeket kihagyott. A kihagyott részek a bányászok szerepét hangsúlyozzák a felkelésben, pl. a bevezető mondatban »et ductu quorundam sectorum non sine grandi civium et inhabitatorum ipsarum civitatum sed et aliorum incolarum parcium istarum iactura et incomodo protecta et inagitata«, ugyanebben a mondatban a résztvevőket kifejezetten megnevezi »ceteros scilicet laboratores et operarios«; a kegyelem feltételei első pontjának vége a selmecebányai példány alapján »aut aliter vexillis seu bandarijs erectis sonitu tubarum aut timpanorum in desperationem et contumeliam civitatis eiusdem aut aliorum turmatim incedere« részzel bővül. Ugyancsak hiányzik *Katona* kiadásából a mesteremberek és a bányászok közti kapcsolatra vonatkozó rész: »Ceterum quod sartores cerdones aliosque mechanicis artis magistros vel artifices de civitate ipsa Bistriciensis ad culturam montanarum aut aliter in medium eorum preter voluntatem et consensum iudicis et juratorum civium eiusdem civitatis Bistriciensis educere collocareque non presumpant.«

¹¹³ OL. Selmecebánya lt. II. 640.

azok, akiket a városi és kamarai hatóságok névszerint nem denunciáltak, s akiknek nem volt vezetőszerepük a felkelésben, az alábbi feltételek mellett kaptak kegyelmet:

1. Ha titkos szövetségeiket és összeesküvésüket fölbontják és soha többé ilyen összeesküvésben, felkelésben nem vesznek részt, s zászlókkal, hadirendben, kürtök és dobok hangja mellett soha nem vonulnak fel a városiak vagy mások gyalázatára.

2. Ha a jövőben engedelmeskedni fognak a királynak, királynénak, azok kamarai tisztviselőinek és a városi hatóságoknak.

3. Ha örökre szakítanak a lutheránus eretnekséggel és alávetik magukat a római pápának, az esztergomi érseknek és a városok plébánosainak.

Ezenfelül megtiltotta a nádor azt is, hogy a bányamunkások puskával vagy más fegyverrel felfegyverkezve belépjenek a városokba; csupán egy kézfejszét vihettek magukkal.

Végül a hodrusi bányászokat és más munkásokat a selmeci városi tanács tagjai iránt engedelmességre kötelezték »minden dologban« és megtiltották, hogy a selmeci bíró és tanács engedélye nélkül bárki is a munkások közül érinteni vagy megütni merészelje azt a rudat, amellyel a munkásokat gyűlésre szokták összehívni.

Az ítélező nemes urak azonban mégsem érezték magukat elég erősnek ahhoz, hogy a felkelők egyetlen követelését se teljesítsék. A legkiáltóbb visszaéléseket orvosolniuk kellett, hacsak nem akartak a közeljövőben egy újabb, még elkeseredettebb bányászfelkeléssel megküzdeni. Ezért engedélyezte a nádor azt, hogy a besztercebányai hetivásárokon városon kívüli mészárosok és vargák árusíthassanak húst illetve bocskort, nehogy a bányászoknak a városi mészárosok és vargák dupla árait kelljen megfizetniük és ezért parancsolta meg a selmeci városi tanácsnak, hogy a bort a hodrusi kocsmában se mérjék drágábban, mint amennyi a jogos ára. Hogy a besztercebányai kézművesek és a bányamunkások szövetségét megbontsák, megtiltotta a nádor, hogy a szabók, tímárok, építőmesterek és más kézművesek a városi hatóságok engedélye nélkül a bányák művelésére vagy a bányászok körébe menjenek.

A Werbóczy-féle vérbíróság minden tőle telhetőt megtett a bányászmozgalom megsemmisítésére. A vezetőket kivégezték vagy menekülésre kényszerítették, a munkástömegeket újra alávetették a királyi, kamarai és városi hatóságok uralmának s a katolikus egyház városi plébánostól esztergomi érseken át egészen a római pápáig terjedő kizsákmányoló gépezetének, tilalmakkal választották le a bánya- és kohómunkások egységes tömbjéről szövetségeiket, a kézműveseket és mesterembereket, és súlyos csapást mértek a besztercebányai bányamunkások szervezetére, a »Krisztus szentséges teste« társulatra.

A »Krisztus szentséges teste« társulatot egyházi jellege megvédte a feloszlástól, azonban a nádor megállapította, hogy vagyonával »rosszul« gazdálkodtak és a pénzt »világi és haszontalan célokra« (értsd: a felkelés céljaira) fordították s ezért a városi hatóság ellenőrzése alá helyezte. A társuláda négy kulcsa közül ezentúl kettőnek a városi tanács két tagjánál kellett lennie s csak kettő maradhatott a bányászoknál. Egyben kötelezte a társulatot a nádor arra, hogy vagyonából különböző egyházi célokra jelentős összegeket adjon.

Alighanem ezzel kapcsolatban vizsgálta meg Werbőczy a bányatársláda tartalmát s »felejtett magánál« 1070 forintot — mint azt a selmeci bányászok 1535-ben egy királyi bizottságnak előadták.¹¹⁴

Az ítéletlevélben foglaltak megtartására a megfélemlített bányászok — Werbőczy szavai szerint — »önként kötelezték magukat«. Így fojtotta vérbe a magyar parasztság »örökös« jobbágysorba taszítása után a magyarországi munkásság első fegyveres megmozdulását is Werbőczy István, a feudális úri rend előjogainak, a parasztság és munkásság jogfosztottságának kodifikátora.

Werbőczy megbízatása nemcsak a felkelő bányászok, hanem a lutheránus eretnekek üldözésére is szólt s az ítéletlevél is bőven foglalkozik a lutheránus eretnekség problémájával. Jogos tehát az a kérdés, hogy milyen szerepe volt a besztercebányai bányamunkásság felkelésében a reformációnak.

A besztercebányai felkelés a források egybehangzó tanúsága szerint bérhárcból kibontakozó szociális megmozdulás volt. Azonban a középkorban, amikor »az egyház dogmái egyszersmind politikai sarkigazságok voltak és a Bibliából vett idézeteknek minden törvényszerűen törvényerejük volt«,¹¹⁵ amikor a mindennapi életet ezer meg ezer szállal szőtték át az egyház vallási tanításai és a fennálló társadalmi rendet isteni dicsfényvel övezték, akkor »a tömegeknek, amelyeknek lelkét kizárólag vallással táplálták, saját érdekeiket vallásos öltözetben kellett bemutatni, ha nagy vihart akartak előidézni.«¹¹⁶ Ezért minden nagyobbarányú társadalmi és politikai mozgalom a középkorban teológiai formát kényszerült magára öltetni, tehát egyúttal szükségszerűen vallási eretnekséggé is vált.

A Garam-menti bányamunkásság vallási nézeteire vagy követeléseire vonatkozó adat a márciusi felkelés időszakából maguktól a felkelőktől nem maradt ránk. A városi hatóságoknak és a kamaragrófoknak a bányászmozgalomra vonatkozó levelezése egy szóval sem utal a felkelők eretnek nézeteire. Mivel maguknak a besztercei bányászoknak 1525 szeptemberi leveleiből s a körmöci és besztercei munkásnépnek elfogott lutheránus papjai kiszabadítása érdekében 1525 december végén írt kérvényéből a bányamunkásság lutheránus eretnekségét minden kétséget kizáróan kitűnik s a márciusi felkelést mind Burgio, mind Werbőczy e lutheránus eretnekség hatásának tulajdonítja, a városi hatóságoknak és a kamaragrófoknak a vallási kérdést illető tapintatos hallgatása amellet szól, hogy a lutherizmus nemcsak a munkások, hanem a polgárok között is elterjedt. Mindaz, amit a Garam-menti bányavárosok vallási életéről az 1526 előtti évekből tudunk, alátámasztja ezt a megállapítást. A lutheri reformáció névszerint ismert hívei a bányavárosokban papok, szerzetesek, patríciusok, előkelő polgárok voltak.¹¹⁷ A lutheránus Bernhard Simon prédikátor meghívása is ezt bizonyítja. Joggal vetődik fel ezek után a kérdés, vajjon a bányamunkásság reformációja még mindig lutheri jellegű volt-e, nem haladt-e már túl a reformáció szigorúan lutheri, polgári irányzatán?

¹¹⁴ Péch i. m. I. köt. 117. l.

¹¹⁵ Engels: A német parasztháború. Budapest, 1949. 25. l.

¹¹⁶ Engels: Feuerbach és a klasszikus német filozófia felbomlása. Budapest, 1949. 47. l.

¹¹⁷ E. T. E. I. köt. 41—42, 57, 65, 177—178, 202, 203. l. Zoványi i. m. 23, 25, 45—46, 61—62. l. Súlyom i. m. 21, 30—31, 49, 58—59. l. Göllnerová i. m. 587—590. l. stb.

A márciusi felkelés vallásos vonatkozásait is megemlítő források egybehangzóan lutheri irányzatúnak vallják a mozgalmat. Burgio Antal báró, pápai legátus azt írja a felkelőről, hogy »mind meg vannak fertőzve az átkozott lutheránus eretnekséggel«.¹¹⁸ Werbőczy királyi megbízólevele a bányavárosokba kiküldött bizottság feladatává teszi azon szakadárók és lázadók megbüntetését, akik megvetvén az isteni és emberi törvény félelmét, fölkeltek a városi hatóságok, továbbá a katolikus vallás és klérus ellen,¹¹⁹ és a nádori ítéletlevél is »a lutheri szekta és az átkos eretnokség« elnyomásáról beszél, és arról, hogy a besztercebányai munkásoknak meg kellett esküdniök, hogy »örökre lemondanak az említett lutheri eretnokségről«.¹²⁰

Pápai legátus, király és nádor tehát egyértelműleg lutheri eretnokségről beszélnek. Azonban közismert Luthernak a német parasztháborúval szemben elfoglalt álláspontja, minden világi felsőbbség ellen irányuló felkelést kárhözható magatartása és ismeretes az is, hogy Luther már éveekkel a német parasztháború előtt elárulta a reformáció forradalmi balszárnyát. Amikor tehát az állítólag lutheránus bányamunkások sztrájkolnak és fegyveres felkelést hajtanak végre, akkor egyáltalában nem tanúsítanak lutheri magatartást. A forrásoknak a felkelők vallási meggyőződésére alkalmazott megjelölése így ellentmond az ugyanezen forrásokban leírt fegyveres felkelés tényének. A besztercebányai mozgalom résztvevőit tehát nem tekinthetjük minden további nélkül lutheránusoknak, még abban az esetben sem, ha ők — nem ismerve Luther árulását — saját magukat lutheránusoknak tartották volna is. Csak ha így járunk el, akkor követjük Engels útmutatását, aki a parasztháború kezdetével kapcsolatban álló radikális propagandát nem aszerint értékelte, ahogyan a régi hit hívei általában nevezték, hanem tartalma és jellege alapján.¹²¹ A besztercebányai felkelés esetére is érvényes Szmirin szovjet történész figyelmztetése: »Már Zimmermann (a német parasztháború történetének száz évvel ezelőtti forradalmi demokrata feldolgozója) joggal felhívta a figyelmet arra, hogy a parasztháború katolikus krónikásai a forradalmiság minden megnyilvánulását Luther és a »lutheri szekta« kezeművének tekintik és így olyan eszméket és cselekményeket tulajdonítanak a lutheri reformációnak, amelyekhez semmi köze sem volt.«¹²²

A bányamunkásság reformációja kétségkívül a lutheri irányzathoz fejlődött ki, azonban a mozgalom kibontakozása és nyílt felkelésbe való átnövése során objektíve már túlhaladta a lutherizmus szociális programját. A felkelő bányászok a lutherizáló prédikátorok általánosságban mozgó társadalomkritikáját a maguk érdekei szerint konkretizálták s harcuk szolgálatába állították. Így válhatott a lutheri polgári reformáció, amely megindulásakor — »jóllehet a korábbi polgári eretnokség követeléseim nem ment túl, nem zárta és nem zárhatta ki az ennél továbbmenő irányzatokat sem«,¹²³ — a németországihoz képest fejletlen viszonyok között egy plebejus, bányászfelkelés ideológiájává.

¹¹⁸ Mon. Vat. II. sor. I. köt. 334. l.

¹¹⁹ OL. Selmecbánya lt. II. 576.

¹²⁰ E. T. E. I. köt. 253. l.

¹²¹ V. ö. Szmirin, M. M.: Народная реформация Томаса Мюнцера и великая крестьянская война. (Münzer Tamás népi reformációja és a nagy parasztháború) Moszkva-Leningrád, 1947. 399. l.

¹²² Szmirin i. m. 248. l.

¹²³ Engels: A német parasztháború. 30—31 l.

A besztercebányai bányamunkásság 1526 márciusi felkelése nagy lépést jelentett előre a plebejus elemek fejlődése és szerveződése útján az 1525 május-júniusi, sőt az 1525 szeptemberi mozgalmakhoz képest is. Míg 1525 májusában csupán a bányamunkások szervezett megmozdulásáról van szó szeptemberben is csak a három bányaváros munkásnépének közös szervezkedéséről, 1526 tavaszán a bánya-, kohó- és zúzómalom-munkásokon kívül a felkelők mellé állnak a városi lakosság szegényebb rétegei, a szabók, tímárok, építőmesterek és más kézművesek, sőt a környező kisebb helységek lakossága, talán még parasztok is. Gyengéje a márciusi felkelésnek a távoli államhatalom igazságosságába vetett illúzió, amely éppen akkor fegyverezte le a bányászmozgalmat, amikor a legnagyobb szükség lett volna a fegyveres felkelés kiszélesítésére, t. i. a nádor érkezésekor. Az 1526 március-áprilisi felkelésnek még bukásában is voltak eredményei: a nádori ítéletlélvélnek a bor, hús és bocskor árusítására vonatkozó intézkedései azt tanúsítják, hogy a felkelők követeléseinek egy részét teljesíteni kellett, a legvérlázítóbb visszaéléseket meg kellett szüntetni, hacsak nem akarták újabb, még elkeseredettebb felkelésbe hajszolni a bányavárosok szegény dolgozóit.

*

Mialatt Werbőczy a bányavárosokban tartózkodott, a királyi udvarban minden előkészület megtörtént a kormány megbuktatására és Báthoryék hatalomra juttatására. Mint ahogy a hatvani országgyűlés előtt is a Fuggerek elleni fellépés jelezte a kormányváltást, Werbőczy megbuktatását és a főúri kormány restaurációját is a Fuggerekkel való kapcsolat újrafelvételéi vezeti be. A külföldi hatalmak, elsősorban a pápa és a Habsburgok intervenciója kierőszakolta, hogy az önálló politikára képtelen, függő helyzetben levő magyar udvar tárgyalásokat kezdjen a Fuggerekkel. Thurzó Elek, aki ismét főkincstartó lett, formálisan kivált a társaságból és mint az állam megbízottja április 16-án Fugger Antallal új szerződést kötött. E szerződés szerint, amely messzemenően megkárosította az államot, a Fuggerek 15 évre bérbe vették a bányákat, évi 20 000 forintért. Az általuk beszolgáltatandó ezüstmennyiséget maximálták, így az ezüsttermelés egy részét a beváltás alól mentesítették, a beváltási árat a Fuggerek számára igen kedvezően állapították meg, végül az állam olyan hatalmas kártérítés fizetésére kötelezte magát a bányák lefoglalásáért, hogy a valóságban ingyen kapták meg a Fuggerek a bányákat, sőt még a magyar állam tartozott nekik 285 000 forinttal.¹²⁴

Eközben Werbőczy útban visszafelé Dobronya várában még levelet intézett a selmechányai tanácshoz, hogy két rézpénzt egy régi és jó magyar pénzért mindenkitől fogadjanak el, ¹²⁵ Nógrád megyében még kiállított egy hatszáz forintos záloglevelet,¹²⁶ április 23-án érkezett meg Budára, hogy egy nappal később már mint hűtlenségben elmarasztalt bukott nádor meneküljön vissza felvidéki birtokaira.

Werbőczy bukása azonban nem jelentett, nem jelenthetett fordulatot a magyar politikai életben. Báthory István nádorsága idején a helyzet semmit sem javult. A belső, feudális anarchia zűrzavarából eredő veszedelmeket a külső támadás fenyegetése megsokszorozta. A Magyarország ellen támadásra felvonuló hatalmas török sereggel szemben a felbomlóban levő, maga-

¹²⁴ *Molnár Erik* i. m. 178—179. l.

¹²⁵ OL. Selmechánya lt. II. 580.

¹²⁶ OL. Dl. 24.281.

tehetetlen államgépezet nem volt képes összefogni az erőket. A nemességen belül éles klikk- és frakcióharcok folytak Werbőczy eltávolítása, Báthory hatalomrakerülése után is, épúgy mint addig. S a földesúri klikkharcoknál is jobban megbénította az ország erejét az, hogy a nemesség félt fegyvert adni a jobbágyok kezébe, nehogy a parasztok a török helyett ellenük forduljanak s bosszút álljanak az 1514. évi szörnyűségekért, a magyar parasztháború vérbefojtásáért. Birtokát is félt elhagyni a nemesség, attól tartva, hogy távollétében újra felkelnek a parasztok. Így nem volt az országban olyan fegyveres erő, amely megállíthatta volna útjában a hódító törököt s megvédhette volna hazánk önállóságát.

A feudális államgépezet bomlása és fokozódó csődje mellett a bányászmozgalmak közvetlen okozója, a rossz pénz továbbra is forgalomban maradt.¹²⁷ 1526 nyarán azt híresztelték, hogy Mátyás király pénzéhez hasonló értékű pénzt fognak verni, de oly rosszat vertek, hogy tíz régi jó dénárért 32-t kellett adni.¹²⁸ Emellett továbbra sem gondoskodtak a bányamunkásság bérének rendszeres kifizetéséről.¹²⁹ Ilyen körülmények között magától értetődőnek kell tartanunk, hogy a bányászok tovább folytatták harcukat.

1526 július vége felé kezdődött meg a már több mint egy éve tartó bányászmozgalom legnagyobb arányú és legjobban megszervezett összeközése az állami és városi hatóságokkal. A márciusi felkelés Morvaországba menekült vezetői visszatértek az országba és Németprónán összegyülekezve megbeszélték a további teendőket, felvették a kapcsolatot az itthon maradt bányászokkal.¹³⁰ A zólyomi várnagy július 27-én kelt levele számol be arról, hogy a besztercei bányászok újra meg újra fel akarják szítani a felkelés tüzét a bányavárosokban. Néhány nappal a levél kelte előtt a vájárok és bányamunkások felprédálták és kifosztották a besztercebányai katolikus plébános házát.¹³¹ Ugyanakkor Selmecebányán is mozgolódní kezdtek a munkások, de erőszakos akciókra itt nem került sor. A városi patriciusok kérésére Mária királyné levelet intézett a bányászokhoz, emlékeztette őket Werbőczy vérbíróságára és azokat, akik felkelést szítanak közcüttük, hasonló büntetéssel fenyegette meg.¹³² Egyelőre úgy látszott, hogy a bányászok mozgalmá Besztercebányára korlátozódik.

Az újra fellendülő bányászmozgalommal kapcsolatos kérdések megbeszélésére a bányavárosok augusztus 5-re, vasárnapra Körmöcbányára gyűlést hívtak össze, a gyűlés azonban a besztercebányai városi tanács kérésére — váratlan események közbejötté miatt — elmaradt.¹³³ A bányamunkások augusztus 3-án, pénteken éjjel nyílt fegyveres felkelést indítottak meg Besztercebányán.

A felkelés vezetői besztercebányai munkások, »Casper de Lybetha, Egidius Vurdel, Valentinus Zymerman, Vitus Hamerschmidt, Andreas Kolar,

¹²⁷ *Wagner* i. m. II. köt. 145. l. egykorú adatai szerint 500 forint régi pénz 1680 forint új pénzzel volt egyenlő értékű, 420 régi forintnak 1260 új, 200 réginék 840 új, 140 réginék 420 új felelt meg.

¹²⁸ *Péck* i. m. I. köt. 120—121. l.

¹²⁹ 1526 pünkösdkor is járt egy besztercebányai küldöttség Budán, »der hewer lon wegen«. *Jurkovich* i. m. 422 l.

¹³⁰ U. o. 382. l.

¹³¹ OL. Selmecebánya lt. II. 746.

¹³² OL. Selmecebánya lt. I. 167.

¹³³ OL. Selmecebánya lt. II. 755.

Antonius Inquilinus Joannis Hopp, Egidius Kolb, Michael Dietrich, Beno Maslo cum fratre, Valentinus Lang, Tyrnavszky, Karneffl, Tzokorovszky, Ioannes Lankusth, Hans Halupky, Gregorius Saufresser, duo Holtzappel, duo Kascha, Michael Prawn, Kosschan, Petrus Fulpauch, Michael Pittel, Tzygenpuchl, Iacobus Keler, Koczko, Stamber, Hansel Rossdieb, Matis Affinis Andree Presbir, Mathes Soffranko, Hauschka, Turnus, Gabriel de Lybethen, Georgius Radosth, Mathis Siegel, Hansel Striberny, Katzenhiren, Schuester apud Hopp, Michael Spaltenkayl, Hans Ochs, Hanns Mayksner, Georgius Schwster, Balthazar Payerl, Andreas Krtzko et Hansel Fyxel» voltak.¹³⁴ A plébánia megrohanásában és kifosztásában csak negyvenen vettek részt, a bányászok titkos szövetségének azonban több mint 200 tagja volt.

Ügylátszik, hogy az augusztus 3-i felkelést az eddigi mozgalmak tapasztalatainak figyelembevételével kitűnően előkészítették. Lang István és Pál vájár készítették elő a felkelést Selmeceen, Staub János és Lang István pedig felszólították a selmeci bányamunkásokat, hogy egyesüljenek a hodrusi bányászokkal. A selmeci bányamunkások megbízásából Isopus Lénárt kereste fel a besztercei rézbányákban, az Úrvölgyben dolgozó bányászokat és felszólította őket, foglalják el Besztercebányán a vártemplomot, szerezzék meg az ottlévő puskákat s akkor a selmeciek egyesülni fognak velük.¹³⁵

Amint Körmöcbánya város tanácsa Mária királynéhoz intézett levelében beszámol róla, a »neveletlen, vakmerő és lázadó vájárok és bányamunkások«, miután Besztercebánya városát »nyilvánosan kifosztással, megrohanással és felgyújtással fenyegették«, most valóban »néhány háztól eltekintve... teljesen felégették és elpusztították.« A besztercebányai bíró és a tanács tagjai »hogyan életüket megmentsek, a templomba menekültek és ott tartózkodva kénytelenek voltak a tűzvészt és siralmas kárukat szánalomraméltóan végignézni«. A felkelők tehát valóban a város arzenálját, a vártemplomot vették ostrom alá. Fabarrikádokat emeltek körülötte és fedezékeik mögül puskával és számszeríjjal lövöldözve támadták a bennszorult patriciusokat. Emellett az elkeseredett bányászok állítólag a vízzel hajtott bányaműveket is tönkretették.¹³⁶

A vártemplomba szorult patriciusok azonban valahogy kapcsolatban tudtak maradni a külvilággal s már másnap értesítették a szomszédos városokat. »Fájdalommal tudatjuk veletek, hogy pénteken éjjel a mi itthoni ellenségeink, a vájárok és bányamunkások teljesen felégették és tönkretettek minket. Életünk is végveszedelemben van és ha meg nem vígasztal bennünket isten, ti és az összes körülfekvő jámbor szomszédság segítségével, tanáccsal és meg nem ment, akkor végünk van s attól tartunk, rátok kerül a sor« — írták Selmechányához intézett levelükben.¹³⁷

A szomszédos városokban Besztercebánya pusztulásának hírére kitört a pánik. Körmöcbánya tanácsa már azzal sürgeti a királynét azonnali beavatkozásra, hogy ha gyorsan meg nem érkezik a segítség, »akkor ők valamennyien elpusztulnak és rögtön utána mi szegények is, mert nagyon is tartunk tőle, hogy nem fognak megelégedni egyedül Besztercebányával, hanem mint elszánt

¹³⁴ *Jurkovich* i. m. 423—424. l., A felkelés vezetői fölött ítélkező személynöki bíróság 1526. augusztus 16-i okleveléből.

¹³⁵ Besztercebánya lt. 45. fasc. 55. t.

¹³⁶ OL. DI. 24.320. A templom körüli barrikádok, puska és számszeríj használata: Besztercebánya 45. lt. fasc. 55. t.

¹³⁷ OL. Selmechánya lt. II. 213.

és elvetemedett emberek, akik már minket is nyilvánosan fenyegetnek, meg fognak rohanni, ki fognak fosztani és tűzzel fognak elpusztítani bennünket is». Ezért a körmöcbányaiak még fallal körülkerített városukban sem érezték magukat biztonságban s éjjel-nappal résen voltak, nehogy a besztercebányaiak az ő bányászait is rábeszéljék és maguk mellé állítsák.¹³⁸ Még a távoli Korponát is rettegéssel töltötte el a bányászfelkelés híre. Selmecebányához intézett levelükben a korponai patriciusok kölcsönös segítségre és támogatásra hívják fel a többi városokat, »mert senki sem tudja, hogyan és hol fog ez véget érni.«¹³⁹

A besztercebányai felkelés hatalmas arányait sejteti nagylucsei Dóczy Ferencnek, Bars megye főispánjának a besztercebányai események hírére Selmecebánya város tanácsához intézett levele is. Dóczy mindenekelőtt annak a meggyőződésének ad hangot, hogy Besztercebánya az ő korukban már nem fogja újra elérni eddigi virágzását. Reméli, nem igaz az a hír, hogy már Selmecebánya is Besztercebánya sorsára jutott. Lelkükre köti, hogy éjjel-nappal maguk a polgárok őrizzék a várost, ne bízzák az őrszolgálatot a bányászokra. Ő még az eddigieknél is nagyobb arányú és rosszabb dolgoktól tart; forduljanak ezért a városok egyenesen a királyhoz és a királynéhoz segítségért; ő minden rendelkezésére álló erővel kész segítségükre sietni. A gyors beavatkozást nagyon fontosnak tartja, mert attól kell félni, hogy a rossz pénz miatt s felhasználva a nemesség egyrésznének távollétét, a parasztság is csatlakozni fog a felkeléshez, s így a bányászfelkelés parasztháborúvá fejlődhetik.¹⁴⁰

Az átütő siker azonban, amelytől a szomszédos városok patriciusai és a megyei feudális urak rettegtek, mégsem juthatott a felkelőknek osztályrészül. Besztercebánya városát felgyújtották ugyan, de a vártemplomot és az ott felhalmozott fegyvereket nem tudták birtokba venni. Lehetséges, hogy ezért maradt el a szomszédos bányavárosok munkásnépének csatlakozása.

A besztercebányai felkelők kértek segítséget a selmecebányai és körmöcbányai bányászoktól, azonban számottevő támogatást nem kaptak. Az egyik elfogott felkelő vallomása szerint Körmöcbányáról négyen, Selmecebányáról pedig ketten jöttek csak segítségükre, ez utóbbi kettő, Nebojsza és Tappen is az ellenük felvonuló feudális seregtől szökött át, tehát csak a felkelés végére érkezhettek meg.¹⁴¹

A török ellen hadbavonult II. Lajos király a Duna melletti bátai táborból augusztus 18-án Erdődy Benedeket küldte a bányászfelkelés elfojtására.¹⁴² Ekkor azonban a felkelés már le volt verve. A besztercebányai felkelők elnyomására a zólyommegyei nemesség vonult fel Hany Mátyás zólyomi várnaggyal az élen; lehetséges, hogy a szomszédos megyék is — Dóczy ígérete szerint — segítségül jöttek, ezenkívül Selmecebánya, Körmöcbánya és Libetbánya is nagy erőket vonultatott fel. Mária királyné Thuróczy Miklós személynököt küldte a bányavidékre.¹⁴³ A magyar nemesek nem jelentek meg a mohácsi csatamezőn, ahol a haza szabadságáért és önállóságáért kellett megküzdeni a magyar nép leigázására törő, pusztító, hódító törökkel, de néhány nap alatt

¹³⁸ OL. Dl. 24.320.

¹³⁹ OL. Selmecebánya lt. II. 215.

¹⁴⁰ OL. Selmecebánya lt. II. 214.

¹⁴¹ Besztercebánya lt. 45. fasc. 55. t.

¹⁴² *Fraknói*: Magyarország a mohácsi vész előtt, 205. l. 2. jz.

¹⁴³ OL. Selmecebánya lt. I. 168.

hatalmas erőket vonultattak fel a jogaikért, megélhetésükért fegyveres felkelésre kényszerült bányamunkásság ellen.

Komoly kára történetírásunknak, hogy a felkelés kitörése és leveretése közt eltelt csaknem két hét történetéről a források mélyen hallgatnak; így nem tudjuk megállapítani, hogy a felkelők ebben az időben hatalmon voltak-e Besztercebánya városában vagy pedig a felkelés egész ideje alatt folyt a harc a városi patriciusokkal. A városi tanáccsal folytatott tárgyalásokra utal az egyik felkelő vallomásának az a részlete, hogy »az urakat árulóknak szidalmazta, mert tönkretették a besztercei bányászokat«. Egyébként a felkelés, amelyben a bányászokon kívül a város más plebejus elemei, szabólegények, cipészek, ácsok is résztvettek, nemcsak a városi patriciusok, hanem a Fuggerek tisztjei ellen is irányult. Különös gyűlölettel emlegették a fogságba esett felkelők Mertz Györgyöt, a Fuggerek egyik sáfárát és a városi tanács urait, továbbá a selmeci Cherubin urat, a bíróviselt vagyonos bányapolgárt, valamint a besztercebányai és a selmebányai városi jegyzőt. A felkelés elnyomásának időpontjáról és részleteiről semmit nem tudunk. A fogságba esett felkelők kínvallatásáról készült jegyzőkönyvtöredék és a személynöki bíróság ítéletlevelének keltezése 1526 aug. 16., ezek szerint vagy ekkor, vagy az ezt megelőző napokban verték le a szövetkezett nemesi és városi erők Magyarország Mohács előtti történetének legnagyobb arányú plebejus-felkelését.¹⁴⁴

A városi patriciusok kegyetlen bosszút álltak a kezükbe került felkelőkön. Kínpadra vonatták és kivégeztették őket. A fogságba esett bányászok általában nagyon bátran viselkedtek, kínpadon tett vallomásaikban csaknem kizárólag olyan társaikról beszéltek, akikről tudták, hogy sikerült elmenekülniük.

A felkelés vezetőinek egyrésze, Dietrich Mihály, Holczappel János, Saufresser, Hauschka, Lankus János és mások ismét Morvaországba menekültek. Valašské Měziříči városában elfogták őket, s ekkor a besztercebányaiak Hopp János bírót néhány polgárral utánuk küldték. A Valašské Měziříči-beliek azonban — előttünk ismeretlen okokból — meg akarták menteni a hozzájuk menekült bányászokat a besztercebányai patriciusok bosszújától, Hoppot társaival együtt, mint kezeseket letartóztatták és csak hosszas huza-vona után bocsátották szabadon. A menekült bányászokat végül Mária királyné utasítására a Valašské Měziříči-beli polgárok ki kellett, hogy adják a beszterceieknek, azt azonban nagynehezen mégis el tudták érni, hogy a beszterceiek és a menekült bányászok között megégőzés jött létre: a bányászok kötelezték magukat, »hogy többet nem fognak vétkezni«, ezek után a besztercebányai küldöttség szabadon bocsátotta őket s nélkülök tért vissza Besztercebányára.¹⁴⁵

Harci lendület, katonai erő tekintetében az augusztusi felkelés volt a második éve folyó bányászmozgalom csúcspontja. A megmozgatott tömegek tekintetében azonban már hanyatlás mutatkozott: bár a besztercebányai plebejusok újra csatlakoztak a bányamunkásokhoz¹⁴⁶, a felkelést a jó előkészítés ellenére sem sikerült átvinni a szomszédos bányavárosok területére. Itt mutatkozott meg, hogy milyen súlyos érvágást jelentett a bányászmozgalom történetében a Werbóczy-féle vérbíróság működése: szinte lefejezte a mozgalmat

¹⁴⁴ Besztercebánya lt. 45. fasc. 55. t.

¹⁴⁵ Göllnerová i. m. 598. l.

¹⁴⁶ Mint egy elfogott kézműveslegény vallotta a kínpadon: ».. was die Heyer beschlossen und thun, das wolle er auch thun...« Besztercebánya lt. 45. fasc. 55. t.

Selmebányán és a bányászmozgalmakban egyébként élenjáró Hodruson. Csupán a besztercebányai bányászok vezetői egyrészenek sikerült elmenekülni és a következő felkelést megszervezni.

A bányamunkásság megmozdulásainak sorozatos vérbefojtása szomorú párhuzamot alkot az 1514-es eseményekkel. A feudális hatalmak lefegyverték a fegyverforgatáshoz jól értő hős bányászokat, elpusztították vagy menekülésre kényszerítették a magyarországi bányamunkásság legjobb fiait. A feudális magyar uralkodóosztály önzésének, rövidlátó politikájának, a dolgozó nép iránti gyűlöletének következményeként függetlenségünkért vívott harcban a mohácsi csatamezőn nemcsak a hazát megvédeni egyedül képes jobbágyság tömegei nem lehettek jelen, nem lehetett jelen a magyarországi munkásság kicsiny számú, de harcedzett csapata sem.

A városi patriciusok pedig, miután ismételten fegyverfogásra, végül nyílt felkelésre kényszerítették megélhetésük és jogaik védelmében a bányászokat, nem átallozták hazafiatlansággal is megvádolni őket. Kőrmöcbánya város tanácsa, amely más magyarországi városokhoz hasonlóan minden meg nem engedett eszközt felhasznált, hogy a török hódítók elleni harc érdekében az egyházi kincsekre kivetett adó alól kibújjon,¹⁴⁷ azzal vádolta a bányamunkásokat, hogy tudják, hogy a király és a nemesség »kereszténység nagy ellensége ellen hadbavonult« s ezt az alkalmat használták fel a felkelésre.¹⁴⁸ A városi patriciusok tehát — ismerős jelenség — a saját hazafiatlanságukról úgy igyekeztek elterelni a figyelmet, hogy a munkásokat rágalmazták meg.

✦

Az 1525—26. évi bányászmozgalom utójátéka 1527 augusztusában zajlott le Libetbányán. Az események emlékét fenntartó forrás¹⁴⁹ a közel egykorú Stöckel Lénárt levelére hivatkozva csupán annyit mond el, hogy a libetbányai lelkészt és tanítót, mivel Szűz Máriát nem tisztelték, elevenen megégették 1527 augusztus 24-én.

A XVIII. századi protestáns történetírás ezt az eretnekegetést egy 1527-ben lejátszódott libetbányai bányászmozgalmal kapcsolta össze.¹⁵⁰ Ezek szerint a libetbányai bányamunkások felkeléssel próbálták régóta ki nem fizetett bérüket kiharcolni. A megrettent besztercebányai kamara Zápolyai Jánostól kért segítséget s János király ki is küldte biztosait (Szobi Mihályt, Magócsi Istvánt és Ráskai Gáspárt) és katonáit a felkelés elnyomására. A felkelés ődiúját a katolikus klérus a lutherizáló libetbányai papra, az előző évben még a Besztercebánya melletti Úrvölgyön működő Nicolai Fülöpre és Gregori tanítóra hárította. A tanítót és Libetbánya hat szenátorát letartózt-

¹⁴⁷ *Kriskó Pál*: A kőrmöci régi kamara és grófjai. Ért a tört. tud. köréből. VIII. köt. X. sz. Budapest, 1880. 52. l. és OL. Dl. 24.318.

¹⁴⁸ OL. Dl. 24.320.

¹⁴⁹ *Petschius, Petrus*: Malleus Peniculi Papistici... Cassoviae 1612. 9. l. — 1611—1615 közti feljegyzés alapján kissé bővebb szöveggel közli az eseményt E. T. E. II. köt. 424. l.

¹⁵⁰ Erről az állítólagos libetbányai felkelésről először a XVIII. századi protestáns egyháztörténetírók emlékeznek meg. Egykorú forrás vagy okleveles anyag a felkelésről nem ismeretes. Minthogy azonban a libetbányai levéltár elpusztult, a többi bányaváros levéltár 1527-re vonatkozó anyagát pedig nem volt alkalmam átnézni, nem tudom megállapítani, hogy a besztercebányai felkelés történetének hagyományon alapuló variánsáról vagy pedig az előző évek mozgalmainak továbbregzéséről van-e szó.

tatták, a prédikátort hívei a hegyekben rejtették el, majd egyikük megfélemlítve, kiadta őt üldözőinek. A vizsgálat során a szenátorok visszanyerték szabadságukat, a tanítót Zólyomban, a prédikátort pedig a dobronai vár mellett megégették.¹⁵¹ Ha tekintetbe vesszük azt, hogy Cordatus és Kressling 1525-ben lutheránus elveikért csupán néhány hónapig tartó börtönbüntetést szenvedtek, Lőrinc — ugyancsak libetbányai pap, aki 1538-ban egyes polgárok felbujtására az új bíró, a bíró és a városi tanács ellen prédikált s ezzel lázadást szított a városkában — rövid börtönbüntetéssel és nyilvános bocsánatkéréssel szabadult,¹⁵² akkor el kell ismernünk, van bizonyos valószínűsége annak, hogy Nicolai Fülöp lelkész és Gregori tanító máglyahalála nemcsak Szűz Mária iránti tiszteletlenségük, hanem elsősorban a bányászmozgalomban való részvételük következménye volt.

*

Az 1525—26. évi besztercebányai felkelés, a magyarországi munkásság első fegyveres megmozdulása, nem terjedt túl a Garam-menti bányavárosokon, az ország gazdasági elmaradottsága következtében elszigetelt maradt. Nem csatlakozott a mozgalomhoz — 12 évvel a magyarországi parasztháború vérbefojtása után — a jobbágyok sem. A Garam-menti bányavárosok munkásainak hősi harca kizsákmányolók ellen mégsem volt hiábavaló. A felkelés utáni években, a vereség ellenére javult a helyzet. Az 1535-ben itt járt királyi biztos megállapítása szerint a bányászokat jó pénzzel fizették és a bér ellen — legalább is a megkérdezett bányaaltisztek szerint — nem volt panasz. A Fuggerek ezidőbeli besztercebányai tisztje, az 1526 augusztusi felkelés idején halálra keresett Mertz György is azt állította, hogy jó pénzzel fizeti a munkásokat, de amikor a biztosok e pénzt megmérték, kitént, hogy egy márkára 16 dénárral több megy, mint kellene, tehát mégsem volt teljesen kifogástalan a bérfizetésre használt pénz, ha lényegesen jobb volt is, mint a felkelés idején. Javította a bányászok helyzetét — ha nem is a hatóságok beleegyezésével —, hogy az egyházi jellegű terheket, az úrnapiján isten tiszteletére adományozott ércet és a forintonként két dénár egyházi adót az 1525—26 évi felkelés óta nem fizették.¹⁵³ A bányászfelkelés tehát — leveretése ellenére — hozott bizonyos eredményeket. Megingatta a Fuggerek és a királyi bányaaltisztek uralmát, korlátokat szabott a bérmunkásság kizsákmányolásának, biztosította a bányamunkásság szűkös megélhetését és ezáltal lehetővé tette a termelés folyamatosságát, a bányaművelés fenntartását, megmutatta a bányavárosok népének a bányászok elszántságát és erejét. A besztercebányai német és szlovák bányászok felkelésének hősi hagyománya méltóan nyitja meg a magyarországi bányamunkásság emberi életért és felszabadulásért vívott évszázados küzdelmeinek sorozatát, büszkeséggel tölti el és még elszántabb munkára, még hősiabb helytállásra készíti a hagyományok méltó örököseit, a szocializmust sikerrel építő magyar és szlovák bányászokat, a magyar és szlovák munkásosztályt és a testvéri barátságban örökre egymásra talált magyar és csehszlovák népet.

HECKENAST GUSZTÁV

¹⁵¹ E. T. E. II. köt. 424. l. — *Ribini, Jonanes*: Memorabilia aug. conf. in Regno Hungariae... Posonii 1787. Tom. I. 19—20. l. — *Fabó András*: A magyarországi ág. h. evangélikusok tört. emlékei. Pest, 1871—1873. II. köt. 184—185. l. és III. köt. 274—275. l. — *Zoványi*: i. m. 101. l.

¹⁵² E. T. E. III. köt. 221., 227—228, 230. l.

¹⁵³ *Péché* i. m. I. köt. 156—157, 163 és 165. l.

A DUNÁNTÚL FELSZABADÍTÁSA 1705-BEN

A Rákóczi szabadságharc első esztendejében a függetlenségéért harcoló ország s az elnyomó idegen hatalom erőviszonyai ismeretesek: a kedvező külpolitikai helyzetben induló felkeléshez az ország lakosságának nagy tömegei csatlakoztak. A nemzeti harc közös ügye, amely mellett háttérbe szorultak a társadalmi ellentétek, egységfrontot teremtett a feudális Magyarország egymással szembenálló osztályai, a jobbágyság és nemesség s a társadalom különböző felekezetű és nemzetiségű tagjai között. A külpolitikai helyzet, a széles egységfront — mely ugyan telve volt ellentmondásokkal, de ideig-óráig mégis létrehozta az együttműködést — s az igazságos háború erkölcsi ereje lehetővé tette, hogy a hazájuk felszabadításáért harcoló kuruc csapatok fényes győzelmeket érjenek el a rablóháborút viselő császári hadakkal szemben. 1703-ban felszabadult a Tiszántúl, a Duna-Tisza köze; a felvidéki várak egymásután nyitják meg kapukat s Erdélyben is fellángolnak a kuruc harcok. A felkelés nagyszerű méreteivel, széles kibontakozásával egyenes arányban azonban a Habsburgok is egyre nagyobb erővel törekednek a mozgalom leverésére. Minél nagyobb területe szabadul fel az országnak, minél több győzelmet aratva nyomul előre a kuruc hadsereg, annál több császári csapatot küld Bécs az ország területére és annál nagyobb számítgatással küldi embereit a felkelők táborába, hogy ha a nyílt erőszak útján nem megy, hát a diplomácia síma nyelvével vagy alattomos cselszövésessel vessen véget a magyarországi háborúnak. Ily módon 1704 közepére az erőviszonyok terén bizonyos kiegyenlítődés jön létre.

A két tábor körül kikristályosodott erők viszonylagos egyensúlya magyarazza meg azt a — felületes szemlélő számára nem szembetűnő, de a további fejlődés szempontjából annál veszélyesebb — változást, amely a kuruc szabadságharc történetében 1704 közepén a kezdeti sikerek után bekövetkezett. A felkelés területi kibontakozásának a Duna vonala szab határt: Dunántúlt nem sikerül a kuruc csapatoknak tartósan felszabadítaniok. Vannak nagyszerű eredmények: Rákóczi Duna-Tisza közti hadjárata, és Erdély felszabadítása a szabadságharc jelentős állomásai, de a kuruc hadsereg ereje az ország nyugati részén helyi jellegű megmozdulásokban, rövid portyázásokban forgácsolódik szét. Az események azt is megmutatják, hogy a belső reakciós erők, melyeknek aknamunkája nem kis mértékben járult hozzá a szabadságharc leveréséhez, máris végzik bomlasztó tevékenységüket. A koroncói csatavesztés rávilágít a főúri tisztek megbízhatatlanságára; kétségtelenné válik, hogy a katonai vezetés nincs jó kezekben, mert a főurak katonailag képzetlenek, politikai állásfoglalásukban ingadozók, ha át is jöttek a kuruc táborba, nem állnak fenntartás nélküli őszinteséggel a szabadságharc ügye mellett. A klérus leplezetlenül kiszolgálja Ausztriát: Bercesényinek nem sokkal a koroncói csata után tudomására jut, hogy a nagyszombati

jezsuiták »németnél németebb« rektora merényletet tervez a szabadságharc vezetői ellen.¹ Az ősszel meginduló béketárgyalásoknál a magas klérus képviselője, Széchenyi érsek a főközvetítő, aki arra akarta rávenni a szabadságharc vezetőit, hogy feladva a szabadságharc eredeti célkitűzéseit, kompromisszumot kössenek Bécscsel.

Megváltozott a szabadságharc megindulása idején annyira előnyös külpolitikai helyzet is. Ez a változás még nem jelent közvetlen veszélyt, — de a höchstädti csatában már előreveti árnyékát a spanyol örökösödési háborúnak Rákóczi francia szövetségese számára annyira kedvezőtlen alakulása.

Ebben az időben félő volt, hogy a kuruc szabadságharc a tétlenség, az egyhelyben topogás kátyujába jut: a felkelés terjedésének határt vont a Duna, az ország jelentős területe elszigetelődött; az ellenség megsemmisítése helyett átmenetileg a béke alkudozás vak vägányára tértek. Az időszakos megszállás, stagnálás lezárja a fejlődés útját. Annál a forradalmi harcnál pedig, amely tartós mozdulatlanságba merevedik, rövidesen megkezdődik a hanyatlás.

Az 1704-es esztendő második fele a Rákóczi szabadságharc felfelé ívelő szakaszát jelenti még, de a kezdeti lendület megállt s a pillanatnyi tétlen tespedtségben máris tenyésztek a reakciós erők. A következő év eseményei azonban átmentik ezen a mélypontra és új lendületet adnak a felkelésnek, mely most már töretlen ívben jut el az 1707-es tetőpontra.

Tanulmányunkban 1705 legjelentősebb eredményével, a Dunántúl felszabadításával foglalkozunk,² ennek jelentőségét azonban csak akkor tudjuk kellőképpen megvilágítani, ha röviden vázoljuk a dunántúli társadalom viszonyait a Rákóczi-szabadságharc első esztendeiben.

1705. augusztus 28-án gróf Herbeville tábornagy, Lipót császár magyarországi hadainak főparancsnoka mintegy 20 000 főnyi sereggel Komáromból Erdélybe indul, hogy az ott igen szorongatott helyzetbe került, a császáriaktól elszakadt s anyagi nehézségekkel is küzdő Rabutin császári tábornokot megsegítse.³ Az osztrák erőket az erdélyi hadműveletekre összpontosították,

¹ *Thaly Kálmán*: A jezsuiták mérgezési terve Beresényi ellen és a szécsényi országgyűlés IV. articulusa. Hon 1875. 15. sz.

² Az 1705-ös dunántúli hadjárat önálló feldolgozására mindeközbe nem történt kísérlet.

Röviden foglalkozik vele:

Wagner, Franciscus: Historia Josephi I. Caesaris Augusti, Vienna 1744. I. köt. 66—68. l.

Katona, Stephanus: Historia critica regnum Hungariae stirpis Austriacae, Buda, 1806. XXXVII. 79.

Szalay László: Magyarország története. Pest 1859, VI. 307—309. l. Főleg Wagner adataira támaszkodik, de emellett kevés új adatot is hoz.

Thaly K.: Bottyán János, II. Rákóczi Ferenc fejedlem vezénylő tábornoka. Pest 1865. 60—96. l.

Eredeti forrásanyag alapján csupán az események reprodukálására törekszik. Rengeteg adatot rak egymás mellé, de hiányzik ezeknek megrostálása, kiemelése. Ily módon leírásában nincs meg a kellő plaszticitás és távlat. Adatai — mivel nem ad pontos levéltári jelzetet, sok esetben ellenőrizhetetlenek. Emellett nem vizsgálja meg a Dunántúli társadalmi viszonyait, a jobbgátság és nemesség állásfoglalásával kapcsolatos problémákat fel sem veti.

Horváth Mihály: Magyarország történelme 2. kiad. Pest 1872. VI. k. 410—416. l. Thaly leírását veszi át.

³ Archivum Rákóczianum, (továbbiakban A. R.) II. o. II. k. 201. l.

a »sedes belli« Erdélybe tevődött át. A császár jelentős csapatai a Dunántúltól távol, az ország keleti részében voltak elfoglalva, figyelmüket teljes mértékben az erdélyi események kötötték le. Dunántúlon tehát pillanatnyilag csökkent a császáriak védereje s ez megteremtette a kedvező alkalmat a Dunántúl felszabadítására. A hadjárat szükségességének az idegen elnyomás alatt lévő terület felszabadítása, a szabadságharc táborának területi és számbeli növelése mellett új jelentőséget adott a császáriak erdélyi akciója. Sikeres harcok esetén ugyanis a császáriak kénytelenek ismét a Dunántúl felé fordulni : ezzel a kurucok veszik kezükbe a hadműveletek irányítását a császáriakkal szemben.

1. Dunántúl társadalmi viszonyai és a Rákóczi-szabadságharc

Az osztrák örökös tartományokat a Fertőtől délre nem biztosította természetes határ, sem mesterséges erődvonat. A császáriak Nyugat-Dunántúlt tekintették az örökös tartományok védőbástyájának. A török harcok idején erős végvárvézetet építettek itt ki s a Rákóczi szabadságharc megindulásának pillanatától kezdve ismét különös figyelemmel fordultak a Dunántúl felé, melynek jelentőségét az is növelte, hogy ez az országrész nagyszerű felvonulási területe, kimeríthetetlen élesztára volt az idegen hatalomnak. A császáriak tehát mindent elkövettek, hogy Dunántúlt a maguk számára biztosítsák, s ne a Fertőnél, hanem a Buda-Paks-Mohács vonalon húzzák meg a határt a kurucoktól felszabadított és a császári megszállás alatt levő területek között. Ez magyarázza meg, hogy miért fordít a császár a dunántúli megyék védelmére olyan »kiváló gondot«, miért árasztják el óvatosságra és védelmi intézkedésekre vonatkozó császári parancsok a megyéket már a felkelés első hónapjaiban, mikor ennek országos méretei még egyáltalán nem voltak nyilvánvalóak.

Dunántúl katonai megerősítésének technikai része nem volt nehéz feladat. A városokat erős fal védte a támadásoktól, s az egész területen számos folyó, kisebb-nagyobb tó és mocsár tette nehezzé a mozgást. Emellett azonban a vidék fő erősségét azok a kisebb-nagyobb várak, erődnek átépített régi kolostorok, nemzeti kastélyok jelentették, melyeknek megerősítését, rendbehozását a császáriak elsősleges feladatnak tekintették. Nemcsak a nagyobb várakat : Földvárt, Pápát, Tatát, Simontornyát erősítették meg császári őrsgéggel, hanem olyan kisebb erősséget is számításba vettek, mint Palota, Magyaróvár, Kapuvár stb., sőt a mogyorókeréki és kismartoni kastélyokat is átalakították a védelemre és fegyveres őrsgéggel látták el.

A helyzeti előny a Dunántúlon a szabadságharc megindulása idején, sőt az első esztendőben is a császáriak oldalán volt, de a Dunántúl felszabadításának kérdését elsősorban nem ez, hanem a lakosság állásfoglalása, politikai öntudata, harcra készsége határozta meg. Annál is inkább fontos kérdés ez, mert 1705 őszen, mikor sor került Dunántúl felszabadítására, a dunántúliak előtt már nem ismeretlenek a kuruc csapatok. Az első híreket a felkelők harcairól a kőborló emberek vitték el a dunántúli falvakba, de hamarosan megjelennek a kuruc portyák, a hadgyűjtő tisztek a fejedelem paténsaival,^{4a} majd a nagyobb csapatok is. Ezeket a csapatokat Rákóczi mágnás

⁴ Chernel Kálmán : Középgy. kir. város jelene és multja. Szombathely 1877-- 78. II. k. 140. l.

^{4a} Rákóczi hadgyűjtő pátense Zalkovics János kapitány és Madarász János hadnagy számára. Tokaj 1703. dec. 20. OL. Radvánszky lt. III. o. XXV. cs. 3. és 4. sz.

főtisztei: Károlyi Sándor, Forgách Simon, Eszterházy Antal és Dániel vezetik, de tartós eredményeket nem tudnak elérni. Károlyi 1704 tavaszán első dunántúli szereplése alkalmával felszabadította az egész ország-részt, de helyzetét nem tudta megszilárdítani s a császáriak hetek alatt kiszorították őt onnan. Az 1704-és 1705-ös kuruc próbálkozásoknak mégis nagy a jelentőségük: a kurucok rövid otléte alatt Dunántúl minden társadalmi osztályának állást kell foglalnia a felkelés ügyé mellett, vagy az ellen, s mikor a kurucok visszavonultak, kiderült, hogy ez az állás-foglalás mennyire volt őszinte vagy mennyire volt csupán a helyzet diktálta megalkuvás. A dunántúli vidéken ez a körülmény sajátságos állapotot teremtett: több mint két esztendőn keresztül a császáriak állandó jellegű megszállása mellett rövid időre megjelennek a kuruc portyák, elűzik a császáriakat, majd ismét a császáriak kerülnek fölénybe, de számolni kell a kurucok újabb támadásával. Ez a körülmény arra kényszeríti a lakosságot minden rétegét, hogy leplezetlenül megmutassa valódi arculatát: ingadozás, a pillanatnyi helyzettel való megalkuvás, vagy egyértelmű kiállás minden esetben; császáriak teljes kiszolgálása vagy kitartás a kurucok mellett. Dunántúl társadalmának különböző osztályai 1704—5 folyamán különböző, de osztály-helyzetükre annál inkább jellemző magatartást tanúsítottak.

A főnemesség szerepe nem kétséges. A dunántúli főnemeseket még szorosabb szálak fűzték Bécshez, mint az ország egyéb területeinek magnásait. Közülük »sokan nősültek Ausztriából vagy Steyerországból, mások Bécsben nevelkedtek és örökös birtokaik voltak Steyerország, Ausztria vagy Morvaország határán. Ez volt az oka annak, hogy szívükben Ausztriához szítottak és hogy nem akarták kockára tenni birtokukat és vagyonukat...⁵. A főnemesség soraiból számosan voltak, akik birtokaikat féltve, a nagyobb érvényesülés reményében, vagy sértett hiúságtól vezetve a szabadságért harcolók táborába álltak. Dunántúl elnémetesített magnásai között azonban csak elvétve akadt, az egy Esterházy Antal, aki, ha nem is az első esztendőben — hanem csak mikor már kibontakoztak a nemzeti függetlenségi harc perspektívái — odaállt a kurucok közé.

A Dunántúl legjelentősebb birtokosai: Esterházy Pál, a Batthyányak, Draskovicsok, Ebergényiek, akiknek számos »várjai, kastélyai, lakóhelyei és residentiai vannak«⁶ a szabadságért harcoló nép elnyomójának szolgálatában állnak. A dunántúli császári csapatok főparancsnokai: Nádasdy Ferenc, Esterházy Gáspár, Batthyány Ferenc. Ezek a nagybirtokosok most leplezetlenül megmutatják, hogy a nép ellenségei, mert nemcsak, hogy az ellenség táborában vannak, hanem tevékenyen részt vesznek a szabadságharc leverésében. Érdekeik a császár érdekeivel azonosak. Félnek a fegyvert fogott néptől. Ha valamelyik vidéken föllángolnak a kuruc harcok, megjelennek Rákóczi portyázói, a császárt szolgáló főúri birtokosok Bécs biztonságos falai vagy legalább is az osztrák határok mögé menekülnek. Bécsbe menekül a vasmegyei főispán, gr. Erdődy Sándor Károlyi kurucai ellen.⁷ Gr. Széchenyi György, aki Belatincaba fut széplaki és sopronmegyei jószágáról, meglehetősen írja br. Ebergényi Lászlónak: »Az több úri rend is, kik jószágukról ide

⁵ II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai Bp. 1951. 71. l.

⁶ Márki Sándor (közl.): gr. Gyulai Ferenc naplója 1703—1704. Bécs, 1928. 26. l.

⁷ Széchenyi Könyvtár Kézirattár (továbbiakban: SzKK.) Nádasdy Ferenc levelezése. Fol. Hung. 181. II. k. 98. l.

jöttek, igen szívesen láttanak«. ⁸ A kurucok kezét nyujtanak a dunántúli főnemességnek, de ezek érdekeiket biztosítottak vélik Bécs árnyékában, és nem hajlandók az együttműködésre. Mikor Niczky Sándor ezeres kapitány 1704 márciusában a Németujvára szorult gróf Batthyány Ferencet csatlakozásra szólította fel, az »sokképpen mentette magát, s főképen azzal, hogy fia, kit mindenekfelett szeret, Graeczben vagyon, s ha meghódol periculo exponálja, s 3 leánya Bicsben levén, azt írják: ha a várat feladja, az fattyúgyermekek között sem leszen helyek«. ⁹ Számos főnemes könnyen talált ürügyet arra, hogy hazaáruló, nemzetellenes magatartását mentse. Még többen vannak azonban olyanok, akik szemérmetlen nyíltsággal, mentegetődzés nélkül leplezetlenül támogatják a császáriakat. Festetich Pál, Dunántúl egyik legnagyobb birtokosa, mindent elkövet, hogy a kurucokhoz állt vejeit, Peczovicz Ferencet és Béri Balogh Ádámot arra akarja rávenni, hogy regimentjével együtt álljon a császáriak oldalára. ¹⁰ A császári támadások megindításának, a megyék császári szolgálatba állításának legaktívabb szervezője herceg Esterházy Pál, az ország nádora, Dunántúl legtekintélyesebb embere. Ezek a nagybirtokosok vagyonukat, kiváltságos helyzetüket a Habsburgok fegyveres erejével akarják megerősíteni és fenntartani. Önzésük miatt nem látnak túl önös érdekeik szűk korlátain, a császár szolgálatában is arra törekednek, hogy a fegyveres harenak minden anyagi megterhelését elhárítsák maguktól. Esterházy, mikor a községi németet a maga jószágának kell eltartania, azt javasolja a vármegyei főispánnak, hogy az egész megye vegye ki részét a katonatartásból, holott a megye már így is túl van terhelve. ¹¹ A császári őrség Esterházy birtokait védi, a herceg azonban nem akarja vállalni az ebből származó anyagi áldozatot, s a maga jószágát a mások költségén tartott zsoldosokkal akarja biztosítani. A kurucok harcait, a felkelők dicőséges térfoglalását csupán önzésének torzító szemüvegén keresztül nézi, arról panaszkodik, hogy ő a rebellesek pusztításai miatt a háborúban már egymillió forintnál sokkal több kárt vallott. ¹²

A főnemesség mellett a Dunántúl másik jelentős nagybirtokosa: a katolikus egyház volt. A klérus minden tevékenységével Bécs elnyomó törekvéseit igazolta és ez a tény a függetlenségi harcban is meghatározó állásfoglalását. Rákóczi Emlékirataiban rámutat arra, hogy a szabadságharc legnagyobb ellenségei a jezsuiták voltak — akik erősen éreztették befolyásukat és irányító szerepüket egyházi körökben minden vonalon. Ezek a jezsuiták — írja tovább a fejedelem — »mindig osztrák főnökeiknek engedelmességek«. ¹³ A magyarországi jezsuiták szervezetileg az osztrák provinciához tartoztak, a bécsi provinciális pedig állandó összeköttetésben volt a császári udvarral. ¹⁴ A császári udvarnak tehát igen egyszerű út kínálkozott arra, hogy politikai

⁸ *Bártfai Szabó László*: Gróf Széchenyi György levelei báró Ebergényi Lászlóhoz. Bp. 1929. I. k. 143. l.

⁹ A. R. I. k. 118—119. l.

¹⁰ *Bodnár István*: Béri Balogh Ádám. Szekszárd. é. n. 10. l.

¹¹ SzKK.: gr. Erdődy Sándor levelezése. Fol. Hung. 179/I. 88. l.

¹² SzKK.: Thaly Gyűjtemény (továbbiakban: T. Gy.) Fol. Hung. 1389. XXVI. 466. l.

¹³ *II. Rákóczi Ferenc* Emlékiratai. 70. l.

¹⁴ V. ö.: *Meszlényi Antal*: *II. Rákóczi Ferenc felkelésének valláspolitikája és a jezsuiták*. Különlennyomat a Regnum egyháztörténeti évkönyvből. 18. l.

törekvései érdekében felhasználja az egyházat. Bécs nem szasztotta el ezt a kedvező alkalmat s a jezsuiták készségesen teljesítették osztrák főnökük parancsait. Hiszen a császári trón volt legerősebb támaszuk, védelmezőjük és anyagi helyzetük felvirágoztatója.¹⁵ A Dunántúlon minden nagyobb helységben (Kőszegen, Győrött, Sopronban, Komáromban, Pécsen, Esztergomban és Székesfehérváron) volt jezsuita rendház, ezekben összesen 98 rendtag élt.¹⁶ Ahogy fellángolnak a kuruc harcok, a jezsuiták a császári csapatok oltalma alatt keresnek menedéket s a kurucokban lázadókat látnak.¹⁷

A többi szerzetesrend főnökei, előljárói hasonló ellenséges érülettel viseltetnek a szabadságharc ügye iránt, hiszen a kuruc zászlók győzelme az ő kiváltásos helyzetüknek is megnyirbálását, hatalmuk korlátok közé szorítását jelentette volna. Karner Egyed pannonhalmi főapát, mikor Lipót császár 1703-ban elrendelte a szentmártoni vár megerősítését, igen nagy buzgóságot fejtett ki a munka mielőbbi végrehajtása érdekében. Személyesen buzdította jobbágyait a téglák hordására és egyéb munkák végzésére. Mikor pedig a jobbágyok megtagadták az engedelmességet, katonákat küldött rájuk, hogy fegyveres erővel kényszerítse őket munkára.¹⁸ Az egyháziak Bécs ügyét szolgálták a császári fegyverek védelme alatt s mikor a kurucok felszabadították a Dunántúlt, akkor sem szüntették be a szabadságharc megbuktatására irányuló tevékenységüket. Alig verik ki Pápáról a császáriakat, mikor Sebastian Vilmos, zirci cisztercita adminisztrátor ismét a németek kezére akarta juttatni a várost. Levelet írt a győri császári őrségnek, melyben értesíti őket a pápai állapotokról s az emberek félrevezetésével, pánikkeltésével is igyekezett ártani a kurucoknak.¹⁹ Sümeg földesura, Széchenyi érsek, a Rákóczi szabadságharc felfelé ívelő szakaszában is a békekötés, a császáriakkal való megalkuvás szorgalmazója. A vezetők befolyása alatt áll az alsópapság jelentős része is. »Népszerűségük« jól lemérhető a református lakosságnak azzal az ellenséges magatartásával, mellyel a szabadságharc első éveiben a reformátusokat üldöző katolikus plébánosokkal szemben viseltettek. Nem csupán vallási ellentétéről van itt szó, hiszen a XVII. sz. végén, XVIII. sz. elején a katolikusellenesség politikai meggyőződést is jelentett.

A szabadságharchoz a köznemesség viszonya nem egyértelmű s ennek megfelelően magatartása a meginduló fegyveres harcban sem eléggé határozott. Állásfoglalását döntő mértékben osztályhelyzete határozza meg: a német iga nyomasztóan nehezedett a középnemességre is. A katonatartással járó zaklatásoknak a Dunántúlon fokozott mértékben volt kitéve, fizetnie kellett a hadiadót, ami a nemesi jogok semmibevévése mellett jelentős anyagi terhet jelentett. A Dunántúl keleti és déli vidékein élő nemesség megismerte a neoacquistica bizottság igazságtalan és a magyar nemesség elszegényítésére és lesüllyesztésére törekvő működését. Mindezt figyelembevéve: a dunántúli középnemességre Rákóczi táborában volt a helye. A nemesség állásfoglalását azonban jelentős mértékben befolyásolta, hogy milyen mértékben kapcsolódott

¹⁵ U. o. u. a.

¹⁶ U. o. 15. l.

¹⁷ *Hodinka Antal*: Négy egykorú jelentés az 1704-i pécsi rácz dúlásról. Pécs, é. n. 3—6. l.

¹⁸ A Pannonhalmi Szent Benedek rend története. Bp. 1911. IV. 123. l.

¹⁹ *Thaly K.*: A zircz-ciszterciek adminisztrátora a Rákóczi-korban: Sz. 1881. 768—773. l.

be a felkelésbe az országnak az a területe, amelyen él. Ennek figyelembevételével kell Dunántúl köznemességének helyzetével és politikai magatartásával foglalkoznunk, mely a szabadságharc első felében bizonyos mértékben különbözött az ország más területén, pl. a Tiszántúlon élő középnemesség magatartásától.

A középnemesség élete megyéjének határai között zajlik le, élénk részt vesz a megyei életben, a megyei tisztviselők ennek a középbirtokos nemességnek elszegényedett tagjai közül kerülnek ki. Ausztria a Rákóczi szabadságharc megindulásának első hónapjaitól kezdve a megyéket is — közigazgatási apparátusának végrehajtó szerveit — a szabadságharc leverésére, vérbefojtására irányuló tevékenysége szolgálatába állítja. A dunántúli nemesség hazaszeretete és politikai fejlettsége legjobban azon a magatartáson keresztül mérhető le, melyet mint a megye tisztviselője a császári rendeletekkel, parancsokkal szemben tanusít. Ez annál is inkább figyelembeveendő szempont, mert helyzete módot nyújtott az ellenállásra, akkor is, mikor területi elszigeteltsége miatt még nem volt meg a lehetősége arra, hogy a fegyveres harcba bekapcsolódjék.

Ausztria sem bízott a középnemesség császárhűségének állhatatosságában s ezért a megyékkel szemben tanusított magatartásában kettős szempont vezette. A felkelés terjedésének megelőzésére a kuruc mozgalmak fellángolásának letörésére szolgáló császári parancsok, rendeletek és tilalmak nem csupán a jobbgység fékentartását célozták, hanem ezekkel a császári parancsokkal és rendeletekkel a köznemességet is sikerült jobban az ellenőrzés és szemmel tartás fénykörébe vonni. Azokat az általános leiratokat, melyek nem tartalmazznak mást, minthogy »a nép a Rákóczi féle felkeléstől óvatni, s visszatartóztatni rendeltetik«²⁰ hamarosan konkrét feladatokat meghatározó császári parancsok váltják fel. 1703 őszére a kuruc felkelés előhírnökei már átjutnak a Dunán; Fejér megyében a császár vizsgálatot rendel el Rákóczi kémeinek ügyében.²¹ Szigorúan tilos Rákóczi kiáltványait, manifesztumait terjeszteni, melyek hol itt, hol ott bukkannak fel a dunántúli vidékeken. Vas megyében nemcsak azt tiltják meg, hogy »a kurucok manifesztumát ide-oda hordozzák« és olvassák, hanem az »oly bússzívűeknek«, akik eddig a »kurucokhoz állottak« ő Felsége hűségére való visszatérését is ehendelik.²²

A császár a megyéknek nem csupán ilyen passzív szerepet szánt. A Dunántúl katonai megszervezését a császár a megyék segítségével, a megyei nemesekre támaszkodva akarja végrehajtani. A szervezés két vonalon indult meg: egyrészt a megyei katonaság kiállítása, másrészt a középnemesség felültetése a cél. A számbavétel megyénként történt. A császár a dunántúli hét vármegye seregeit Koháry István és Esterházy Antal parancsnoksága alá rendelte.²³ A katonaillesztés azonban igen lassan történhetett, mert 1704 elején gr. Széchenyi György beszámol arról, hogy mivel a megyék »igen késedelmesen állíthatnák elő« a katonákat »arra való képest Méltóságos Palatinus Urunk Ó Kegyelmesége (hg. Esterházy Pál) készpénzül kívánta, hogy limitáltassék és az regiment-béli tiszteknek asszignáltassék minden katonára fogadására egy hópénzzel együtt semel pro semper 16 Frt, az az gyalognak felállítására una cum una

²⁰ SzKK.: T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIII. 132. l.

²¹ U. o. 132. l.

²² U. o. 258. l.

²³ U. o. 614. l.

menstrua solutione 8 Frt«. Zala és Somogy vármegyének 314 katonát és ugyanannyi hajdút, Vas vármegyének 300, Győr vármegyének 200, Fejér vármegyének 130 hajdút kell adnia a Dunántúl felállítandó 2 lovas és 2 gyalog regimentbe.²⁴

A parasztság magatartására a katonaállítással szemben, mely a császáriak iránt tanúsított mély ellenszenvét és gyűlöletét fejezte ki, később fogunk rátérni. A megyék katonaállítási kötelezettségét most a nemesség szempontjából említjük meg. A nemességnek a hadiadó mellett most még külön terhet jelentett a hadak kiállítása és eltartása.

A dunántúli köznemesség németellenes, de még nem áll a politikai fejlettség és öntudat olyan fokán, mint azok a tiszántúli, tiszavidéki köznemések, akik már ekkor a kuruc harcokban nevelődnek és fejlődnek. Dunántúlnak voltak történelmi hagyományai: a Zrinyi óta felnövekedett nemzedék a törökellenes harcok, Szigetvár, Kőszeg hősi védelmének emlékéen nevelkedett. Hiányzott azonban a bujdosó mozgalom, Thököly kuruc harcainak forradalmasító ereje, mely a Tiszántúlon öntudatosította a középnemességet. Ez a középnemesség, melyet nagyon sok szál fűzött a Dunántúl Habsburg-barát főnemeseihez, nem látta világosan, hogy Ausztria mereven elzár előle minden felemelkedési lehetőséget.

A császári udvar, hogy a Dunántúlon elejét vegye a nemesség részéről történő bárminemű ellenállásnak, maga mögött akarja felsorakoztatni és igyekszik a szabadságharcra szemben nyílt fegyveres kiállításra kényszeríteni a megyét. A cancellária már 1703. szept. 28-án általános insurrectiót rendel.²⁵ Vas vármegyét Lipót császári parancsban hívja fegyverfogásra.²⁶ A győrmegyeieket Esterházy Pál szólítja fel személyes felkelésre a »csavargó« kuruok ellen.²⁷

A megyék részéről azonban ellenállás mutatkozik: minden császári parancs ellenére késedelmeskednek az insurrectioval.²⁸

Béri Balogh Ádám a nemesség makacosságával mentegetőzik akkor, mikor a császár számára kellene a nemességet felültetnie: »egy árcus papirosra sem tudnám leírnom, nekem az-uta micsoda galibáim s különb-különb vesződésim nem voltak az itt való... nemességgel...; semmiképpen fel nem ültethettem őket.« »Engemet itt mind az Urak s mind nemesek eleget fenyegetnek, hogy ha békesség lészen, így tesznek, amúgy tesznek.«²⁹ A sopronmegyei nemességet is nehéz megmozgatni.³⁰

A nemességnek ez a passzív magatartása, melyet az ellenállás egyik kezdetleges formájának tekinthetünk, azt a következtetést vonja maga után, hogy a nemesség semleges álláspontjából bizonyos mértékben a szabadságharc táborának irányába tolódott. Mindezt azonban csak annak fenntartásával szabad elfogadnunk, hogy a nemesség álláspontját nem a szabadságharc célkitűzései iránti őszinte és önzetlen lelkesedés határozta meg, hanem a

²⁴ A lovas regimentek obesterei Bottyán János és Eszterházy Antal; a gyalog regimentek obesterei Batthyány Ferenc és Eszterházy Ferenc. Gr. Széchenyi György levelei Báró Ebergényi Lászlóhoz. 147. l.

²⁵ SzKK.: T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIII. 132. l.

²⁶ U. o. 634. l.

²⁷ U. o. 154. l.

²⁸ Ld. Lipót császár levele Fejér vármegyéhez 1704. jan. 7. U. o. 132. l.

²⁹ SzKK.: Nádasdy Ferenc levelezése. Fol. Hung. 181. I. k. 161. l.

³⁰ U. o. 202. l.

számítgatás, a nyílt anyagi helyzetére esetleg kedvezőtlen következményeket maga után vonó állásfoglalás kerülése, a »várjuk meg a végét és akkor meglátjuk számunkra hol lesz biztosabb« politika irányította. Ez azért is jelentős volt, mert anyagi érdekei egyfelől a gyarmati elnyomás alóli felszabadulás reménye, másfelől a fegyvertfogott jobbágyoktól való félelem ellentmondásos helyzetet teremtettek számára. A kurucok gyors és jelentős sikereit látva azonban, nagy óvatosan megteszi a következő lépést is: mihelyt megjelennek a kuruc csapatok, a köznemesség is a kurucok mellé áll. Fejér vármegye, Vas vármegye, Veszprém vármegye készségesen támogatja Károlyit és Forgáchot. Kétségtelen, amennyiben a nemesség úgy látta, hogy érdekeit ily módon biztosíthatja, őszinte volt és egyértelmű, de abban a pillanatban, amikor rájön, hogy a kuruc fegyverek nem jelentenek számára biztonságot s félni kell a császáriak esetleges megtorlásától, okosabbnak véli, hogy a nyitva hagyott ajtón — melyet még a legnagyobb kurucbarátság idején is biztosított — kihátráljon a császáriak karjai közé.

Ezért terheli Károlyit és Forgáchot súlyos felelősség a dunántúli kudarcok s a gyászos koronói csatavesztés miatt: dunántúli szereplésüknek komoly politikai következménye volt a nemesség magatartására vonatkozóan és az hosszú ideig kerékkötője volt annak, hogy a szabadságharc tömegbázisa a Dunántúlon is kiszélesedjék.

Az 1704—1705 tavaszi eredménytelen próbálkozások egyrészt további kétségeket támasztottak a nemességben, megerősítették benne az ingadozást, a határozatlanságot, másrészt módot adtak arra, hogy ez az ingadozó nemesség ismét a császáriak befolyása alá kerüljön. Azt a kurucbarát magatartást, mellyel Károlyit és Forgáchot 1704-ben fogadják, a császáriak a kuruc csapatok kiverése után szigorúan megtorolják. A »hűtlen és eskü szegű« magatartás miatt gr. Heister Sigbert császári tábornok Fejér vármegyét keményen megfenyegeti.³¹ Esterházy Pál az első dunántúli kuruc harcok elcsitulása után felszólítja a dunántúli vármegyéket, hogy »ne várják magokra a hadak fegyveréseit«, hanem minél előbb »hűségre térjenek«.³² Heister a »megtérőket« a császár messzemenő kegyelméről biztosítja, viszont »a meg nem térők tüzzel vassal fognak pusztíttatni«.³³ Vas megye határán a császári csapatok élén megjelenő gr. Pálffy János labanc altábornagynak a megyéhez küldött leveléből érezzük, hogy milyen nagy volt a feszültség a dunántúli megyei nemesség és a császáriak között. Pálffy felszólítja a megyét, hogy küldje elébe a szolgabíró és főtisztjeit »egyébíránt, ha előnkben nem jönnek, mint ellenséggel, úgy bánunk kegyelmetekkel, meg nem engedvén még az csöcsömös gyermekeknek és annyival inkább az többieknek«. Figyelmezteti a nemeseket, hogy álljanak el a kurucoktól, esküdjenek hűséget a császárnak.³⁴ Heister sarcot vet ki a nemességre, melyet »mint büntetést a volt hűtlenségükért« kötelesek 3 nap alatt megfizetni.³⁵ A Veszprém-vármegyei nemességnek »kik a hűségre visszatérnek« 40 Frt sarcot kell fizetnie portionként.³⁶ »A rebellióban levő összes nemesek fideliter specificaltatvan azoknak minden ingó és ingatlan

³¹ SzKK.: T. Gy. Fol. Hung. XXVI. 1389. 465. l.

³² U. o. 465. l.

³³ Heister levele Fejér vm.-hez. Gyuró 1704. aug. 20. U. o. 186. l.

³⁴ U. o. 634. l.

³⁵ U. o. 634. l.

³⁶ U. o. 657—58. l.

javai lefoglaltatnak». ³⁷ Fejér vármegyében a harmincados és egy ügyvéd [Vámosi Ferenc] összeírják a »hívtelenek jószágait«, mivel ez a megye is »alig tette ki lábát a császári had a megyéből hűtlen és esküszegő lett«. ³⁸ A császáriak valóra is váltják a fenyegetést: »Nyakas és Conspirált nemességnek zabola fog kivántatni«. ³⁹ Üldözik a Rákóczi-pártiakat s mindenkit elfognak, akire a kurucbarátság legkisebb árnyéka is esik. ⁴⁰

A dunántúli középbirtokos nemesség az 1704-es esztendő folyamán válságos helyzetbe jutott. Azokhoz a terhekhez, melyek az idegen elnyomó, gyarmatosító kizsákmányolásból következtek, most még az elleneséges megszálló üldözése és elnyomása is hozzájárult. Érdekei azonosak voltak az ország érdekeivel, célkitűzéseit már megfogalmazta Rákóczi námenyi pátense. ⁴¹ Mindez azonban nem elegendő ahhoz, hogy a dunántúli nemességet egyértelmű állásfoglalásra kényszerítse, mert bármennyire is nyilvánvaló németellenessége, ez a németellenesség nem mozgató erő, nem nyit előtte a megye határain túlmutató széles perspektívát. Félti birtokait, képzelte lehetőségeit. Emellett a dunántúli köznemességből is — mint általában a köznemességből — hiányzott a kellő határozottság, a politikai fejlettségnek az a foka, mely képessé tette volna őt arra, hogy elszigetelve a kuruc csapatoktól, a császári hadak által megszállott területen is nagyobb szabású szervezkedést indítson meg, s a kurucok bejövételéig azok felszabadítását előkészítse és egységesen álljon szemben a császáriakkal. Ez a feladat a jobbágyokból s az elbocsájtott végváriakból összeverődött bujdosókra várt. A nemesség pedig, mint a parttalan patak, arra ment, amerre a legkényelmesebb volt számára az út. Dunántúl minden vármegyéjére illik Sigray János vasmegyei szolgabírónak az a megjegyzése, melyet a főispánnak írott levelében Vas vármegyére tesz: »ahoz hajul az Nemes Vármegye is a ki őrzi és oltalmazza«. ⁴² Hiába vezetett Sándor László és Bezeredy János dunántúli birtokosokból álló küldöttséget Bercsényi elé 1704 januárjában azzal, hogy Dunántúl népe és birtokos nemessége a kurucok ügye mellett áll. ⁴³ Bercsényi átküldi ugyan Károlyit, de Károlyi árulással határos tehetetlenséggel képtelen megszilárdítani a kurucok helyzetét, s ezzel el is lobbant az első lelkesedés tüze. Áprilisban már gr. Nádasdy Ferenc a császári csapatok dunántúli főtisztje meglegedetten olvashatja egyik hívének levelében, hogy »Sopron, Vas és Zala vármegyék is — : eő Főlsége hűségére megh esküttek, Pápa, Beszprin hasonló képpen«. ⁴⁴

Hevenyesi János vasmegyei alispán tipikus alakja az ingadozó, két-kulacsos megyei nemesnek. 1704 február elején rossz egészségi állapotára hivatkozva, házában bujik meg a kurucok elől. ⁴⁵ Március elején a kőszegi Cameralis Dicasterium ⁴⁶ azt írja Károlynak, hogy Hevenyesi . . . »egyvet akar

³⁷ U. o. 634. l.

³⁸ U. o. 132. l. Nagy birtokai voltak itt az akkor már Rákóczihoz csatlakozott Eszterházy Antalnak.

³⁹ Sz.K.K.: gr. Erdődy Sándor levelezése Fol. Hung. 179. I. k. 110. l.

⁴⁰ Ld. a felső-óri nemesek esete: Sz.K.K. gr. Erdődy Sándor levelezése Fol. Hung. 179/I. k. 114. l.

⁴¹ *Esze Tamás*: II. Rákóczi Ferenc tisztántúli hadjárata. Századok 1951. 30. l.

⁴² Sz.K.K.: Erdődy S. levelezése Fol. Hung. 179. I. k. 133. l.

⁴³ *Thaly K.*: A székési gróf Bercsényi család. Bp. 1892. III. k. 97. l.

⁴⁴ Sz.K.K.: Nádasdy Ferenc levelezése. Fol. Hung. 181. I. k. 123. l.

⁴⁵ Ld. Hevenyesi János levele Károlyihoz 1704. febr. 6. A. 2. I. 100—101.

⁴⁶ A kőszegi Cameralis Dicasterium Károlyi által felállított gazdasági hivatal, melynek feladata a fiscalis-javak számbavétele és fenntartása volt. Működése azonban csak pár hétre tehető.

velünk érteni, és mindenekben egyiránt collaborálni.⁴⁷ Valóban Károlyi otltéle alatt a vas megyei alispán mindenben támogatta a kurucokat, a megyegyűlésen a kurucok érdekeit képviselte.⁴⁸ Csakhogy bár Hevenyesi márciusban Rákóczi mellett állt, de mihelyt Károlyi kifutott a Dunántúlról, a császárnak esküdött hűséget.⁴⁹ Áprilisban a császáriaknak hajlong és a következő hónapban Forgách Simon kurucei előtt ismét fordít egyet a köpönyegén.⁵⁰ A koroncói csata után pedig, mikor a kurucok ismét kiszorulnak a Dunántúlról, Hevenyesi Herbeistein császári fővezér parancsát teljesíti. Herbeistein éjjel rendeli magához és áristommal fenyegeti, ha nem hajtják végre utasításait: confiscálják a pártos magyarok jószágait, kezdjék el a kóborló kurucok kergetését, vágják be a kelőket, állítsanak ki legalább 50 jó fegyveres nembest, aki az utakat járja.⁵¹ A fenyegetésre azonban nem volt sok szükség, mert Hevenyesi, aki a kurucok otltéle alatt, ha közvetett úton is, de kapcsolatot tartott fenn a németeket híven kiszolgáló Esterházy Pállal, mindig a császáriak védőszárnyát tartotta biztonságosabbnak.⁵² Hevenyesi János nem az egyedüli: Acsády Pál veszprémi, Vitnyédy Zsigmond mosoni, Gábor György Zala vm-i alispánok is, ha talán nem nagy készséggel és lelkesedéssel, de végrehajtják a császári parancsokat s ezzel a fegyvertfogott és szabadságáért felkelt nép küzdelmével szemben a császáriak érdekeit szolgálják.

A dunántúli nemesség magatartását a kétféle »biztosítás« óvatosságotja jellemezte. Nem szegül szembe határozottan s nyíltan a császáriakkal, de ha megjelennek Rákóczi csapatai, készséget mutat az együttműködésre, mihelyt azonban a kurucok elhagyják a megye területét, a nemesség megtagadja kurucbarátságát, ugyanakkor igyekszik Rákóczival is fenntartani az összeköttetést. Lipót 1704 máj. 23-án Bécsből irt levelében inti Vas megyét: nehogy követeket küldjön Rákóczi gyöngyösi országgyűlésére.⁵³ Fejér vármegye esetleg elküldött követeinek azonnali visszahívását rendeli el (1704. szept. 7-én), ha pedig ez nem történnék meg, a gyűlésről visszajött követeket ne hallgassák meg.⁵⁴

Ahhoz, hogy a nemesség egyértelműen és fenntartás nélkül a szabadságért küzdők táborához csatlakozzék, a kuruc csapatok olyan magával ragadó erejére lett volna szükség, amilyen Rákóczi tiszántúli vagy Bercsényi felvidéki hadjárata volt. Ezek eloszlatták a tiszántúli és felvidéki nemesség kétségeit és nem hagytak időt számígtatásra és ingadozásra. A dunántúli kuruc harcok hatása éppen ellenkező volt: bizalmatlanságot, kételkedést ébresztettek a nemességben a kuruc fegyverek győzelme iránt. Megerősítették azt az álláspontját, hogy érdemes nyitva hagyni az ajtót a császáriak felé, mert az áruló mágnás főtiszték dunántúli kudarcaiból csupán azt a következtetést vonhatta le, hogy a Rákóczi szabadságharc győzelmei tiszavirágéletű eredmények, melyek nem biztosíthatják tartósan a nemesség érdekeit. Károlyi dunántúli harcainak még annyi ereje sem volt, hogy az egyébként a kurucokhoz húzó

⁴⁷ A. R. I. k. 63. l.

⁴⁸ A. R. I. k. 121—122. l.

⁴⁹ SzKK.: Nádasdy Ferenc levelezése. Fol. Hung. 181. iI. k. 123. l.

⁵⁰ »Hevenyesi Jánost, hogy meghogtak az kurucok igen megh bökötték, seb is esett rajta«. SzKK.: Nádasdy Ferenc levelezése. Fol. Hung. 181. II k. 32. l.

⁵¹ SzKK.: Erdődy Sándor levelezése. Fol. Hung. 179. I. k. 115. l.

⁵² U. o. 114—115 l.

⁵³ SzKK.: T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIII. 635. l.

⁵⁴ U. o. 136. l.

nemesség németellenes magatartását nyílt felkeléssé lobbantsa fel. A dunántúli köznemességet területi elszigeteltsége, szűk látóköre a határozatlanság olyan holt vágányára juttatta, melyről a maga erejéből nem tudott letérni.

Ennek a megállapításnak az alátámasztásául szolgál a dunántúli kuruccá lett középbirtokos nemesek helyzete is. A köznemesség legjobbjai, akik felülemelkedtek az átlag kicsinyes és önző álláspontján, csatlakoztak Rákóczihoz: Balogh Ádám, Sándor László, Sándor István, Bezeredy János mint ezres kapitányok harcoltak a kuruc seregben. Közöttük is vannak ingadozók, pl: Niczky Sándor,⁵⁵ Bezeredy János, sőt Balogh Ádámot is megzavarják a császári ígéretek, de eltekintve a kezdeti ingadozástól, többségük híven kitartott Rákóczi ügye mellett. Működésük főleg 1704—1705-ben a Dunántúltra lokalizálódik. Károlyi, Forgách seregének szétverése után számos portyát tettek a Dunántúlon, közülük nem egy a Bakony és Vértes rengetegeiben szervezte a bujdosókat, gyűjtötte kuruc zászlók alá az elégedetleneket. Ezek a kuruc tisztek — bár a közénemesség soraiból kerültek ki, nem a vármegyei nemességgel fognak össze — a megyék teljesítik a császári parancsot, hajtó hadjáratot indítanak ellenük. A kuruc harcok lelkes támogatóját a jobbágyság széles tömegeiben, s a végváriakban, Dunántúl jellegzetes társadalmi rétegében találják meg.

A tiszaháti jobbágyság megomozdulása úgy hatott a parasztságra, mint a tóba dobott kő; a kurucok támadásának híre gyors hullámokban eljutott az ország legtávolabbi végeire is. A tiszavidéki, alföldi, felvidéki jobbágyságot hareba szólította: fogjanak fegyvert, álljanak Rákóczi győztesen előrenyomuló kurucjai közé. Azokon a területeken pedig, ahová még nem értek el a felszabadító csapatok, reményt ébresztettek a jobbágyságban, fellobbantották közöttük az ellenállás, a felkelés tüzét, s a kuruc-várás feszült hangulatában minden jobbágyság figyelme a felkelők felé fordult.

A Dunántúlon, »az ellenség torkában« az örökös tartományok nem kívánt szomszédságában a parasztság kétszeresen érezte az osztrák elnyomó ember-telen kizsákmányolását. A kuruc szabadságharc a dunántúliak számára is az idegen betolakodó ellen folytatott igazságos háborút jelentette. Dunántúl jobbágysága a szabadságharc megindulásának pillanatától kezdve Rákóczi ügye mellett állott. Már a felkelés első hónapjaiban van reális lehetőség arra, hogy a »Dunán innend való ország is föl zendül és kuruczezé lészen.«⁵⁶ A dunántúli jobbágyság körében Rákóczi eljövételének várakozásteljes feszültsége uralkodik. A kurucokat »mint az Istent, úgy várják az innetső félőn« — írják a Dunántúlról.⁵⁷ Rákóczihoz is eljut a hír, hogy túl a Dunán »a köznép igen akarja« a kurucok eljövételét.⁵⁸ A jobbágyság kuruc hangulata félelemmel tölti el a dunántúli labanc magyarokat. »Itt a ki Ó Fölsége híve, szalad« — jelentik 1703-ban.⁵⁹ A császár híveinek ijedtsége nem gyors pánik csupán s hogy mennyire tisztában vannak a dunántúli állapot rájuk nézve fölttöbb kedvezőtlen voltával, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az első zavart és ijedt kapkodás és menekülés után lázas sietséggel és alapos körültekintéssel fognak a Dunántúl megerősítéséhez.

⁵⁵ SzKK.: Nádasdy Ferenc levelezése. Fol. Hung. 181. I. k. 123. l.

⁵⁶ A. R. IX. k. 110—112. l.

⁵⁷ U. o. 124—125. l.

⁵⁸ SzKK.: T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXVI. 650. l.

⁵⁹ A. R. IX. 110—112. l.

A császáriak fokozott felkészülése Dunántúl megvédésére s a kuruc szabadságharc terjedésének megakadályozására két szempontból nehezítette meg a parasztság életét. A császáriak a várrendbehozásnál, sáncépítésnél szám nélkül igénybevették a paraszti munkát. Fegyveres erővel hajtották a jobbágy-ságot a várakhoz téglahordásra, pallazita [sáncépítéshez szükséges cölöpök] szállítására. A jobbágyok hiába hivatkoztak arra, hogy ez nincs benne az úrbéri kötelezettségben, országos rendelet ez, amely nem veszi figyelembe a jobbágy-ság másirányú megterhelését.⁶⁰

Ezen a — bizonyos mértékig alkalomszerű — megterhelésen kívül egy — következményeiben sokkal súlyosabb — állandó jellegű teher nehezedett a parasztságra. Dunántúl 1705 őszéig a kurucok ellen vonuló császári csapatok állandó felvonulási területe, pihenőhelye és élelemtára volt. A császári csapatok az utolsó gabonáját is elvitték a jobbágy-nak, ekéjéből kifogták az igást és a katonatartásra kivetett mennyiséget könyörtelen kegyetlenséggel hajtották be. Győr vm. pusztai járásának falvai a következő kenyér, széna és vágómarha mennyiséget kötelesek »tűz és karóbavetés fenyegetése mellett« 1704 áprilisában a német sereg számára beadni: Pázmánd 12 szekér szénát, 12 vágómarhát, 150 mérő zabot, 500 kenyeret. Táp ugyanannyit, Nyalka 8 szekér szénát, 8 vágó marhát, 100 mérő zabot, 300 kenyeret, Szent-Miklós szintannyit, Ósz 15 szekér szénát, 15 vágót, 200 mérő zabot, 700 kenyeret, Mindszent 8 szekér szénát, 8 vágót, 300 kenyeret és 70 mérő zabot, Gönyű ugyanannyit, Pér 10 szekér szénát, 10 vágót, 100 mérő abrakot, 800 kenyeret, Szentivány hasonló mennyiségű szénát, vágómarhát, abrakot és kenyeret.⁶¹ Vas vármegyét 1704. december 12-én felszólítja a császári hadi bizottság, hogy 7000 mérő gabonát és 2000 mérő abrakot szállítson Komáromba,⁶² de ugyanebben a hónapban Pozsonyba is kell szállítania 18.830 köböl életet.⁶³ A katonatartási terheket nem a jobbágy-ság teljesítőképessége, teherbírása, hanem a császári csapatok igénye határozza meg. Akkor mennyiségű élelem- és szénaporciót vetnek ki egy-egy vidék falvaira, amekkorára az illető császári seregnek szüksége van. A lakosság kérését, mely bizonyos könnyítésért, kedvezményért szól, nem veszik figyelembe. Hiába váltanak meg a szombathelyiek beszolgáltatási kötelezettségüket készpénzért, Heister császári generális szigorúan ragaszkodik ahhoz, hogy »kenyerért gabonát vagy lisztet, a zabért zabot, a húsért eleven marhát és szalmaért szénát« adjanak.⁶⁴ A hivatalos beszolgáltatási mennyiségen felül a »tiszték magok számára Tyukot, Ludat, Pokat [pulykát] és mindennemű szerszámokat kívánnak.«⁶⁵ A császári hadak eltartásának nyomasztó terhe annyiban is nehezítette a paraszti életet, hogy fontos termelőeszközeiktől fosztotta meg a jobbágyokat. Az élelmet maguknak kellett beszállítaniok, sokszor a falvaktól többnapos járásra eső városokba, ami tönkre tette az igásállatot. Napirenden van az is, hogy a császáriak a parasztok szekereire is igényt tartanak. Heister 1705 januárjában a Pozsonyba rendelt császári ármádia alá minden késedelem

⁶⁰ Ld. a szentmártoni vár megerősítése körüli munkák. A pannonhalmi Szent Benedek rend története. Bp. 1911. IV. 123. l. Pápa megerősítésére vonatkozóan: SzKK.: T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIII. 657—58. l.

⁶¹ Sz.K.K.: T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIII. 159. l.

⁶² U. o. 614. l.

⁶³ U. o. 635. l. Vas vm. katonatartási kötelezettségére vonatkozóan u. o. 636—

⁶⁴ Sz.K.K.: Erdődy Sándor levelezése. Fol. Hung. 179. II. k. 15. l.

⁶⁵ Sz.K.K.: Nádasdy Ferenc levelezése. Fol. Hung. 181. II. k. 204. l.

nélkül Sopron vármegyétől 30, Vas vármegyétől 30, Moson vármegyétől 10, Győr vármegyétől 6, Komárom vármegyétől 8, Veszprém vármegyétől 12 szekeret követel.⁶⁶

A katonatartás, a porciózás a XVII. század végi parasztságnak leg-súlyosabb terhe volt. A katonatartás fölöttébb terhes volta robbantotta ki a hegyaljai jobbágyságok felkelését. A kuruc szabadságharcban résztvevő jobbágyságoknak közös sérelme volt a hallatlan magas porció. Elképzelhető, hogy a porciózás háborús körülmények között, a császáriak számára ellenséges területen milyen súllyal nehezedett a jobbágyságra. Amerre elvonultak az idegen csapatok, ott a jobbágyságoknak annyi gabonájuk sem maradt, mellyel a következő esztendőben vethettek volna, a falvakban alig hagytak egy-két állatot; a kegyetlenül magas porció következtében éheztek a családok s tönkrementek a szegényes jobbágyságok.

Ezek a számbavehető terhek, de nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a felmérhetetlen és számba nem vehető pusztítást és garázdálkodást sem, melyet az ide-oda vonuló idegen zsoldosoktól a falvak védtelen lakosságának el kellett szenvednie. A császári hadak ellenséget láttak a jobbágyságban; feldúlták házákat, leölték állataikat, pincéjéből kihordták a bort s ha a parasztszegényes holmijainak, otthonának védelmére kelt, fegyverrel tartották vissza a felháborodott jobbágyságokat. A sövényházi (Győr vármegye) jobbágyságok a német hadak okozta pusztításokról beszámolván elmondják, hogy a katonák »ellődösték a pástörök elöl 35 sörtést, azonkívül elvittek két lovat és kocsit, . . . erővel vettek rajtunk 17 forintot, . . . ételt italt valamennyi szükséges volt.«⁶⁷ Kis-Nyula (Győr vármegye) szegénysége szintén számbaveszi a császári csapatok által elhajtott ökröt, lovat, tehenet, miután megemlíti, hogy a németek házieszközeiket is kihordták, 1300 forintra becsüli a kárt.⁶⁸ Vas megye falvait is végigfosztogatták, gyújtogatták az oda betörő császári hadak.⁶⁹ A monori jobbágyság megrendítő hangon számolnak be kifosztott állapotukról: »Most alámenve rajtunk Nádasdi Úram Generálissága alatt való Ráczság: minden ökreinket, lovainkat egy napon elvitte« most csupán 1 lova és 2 ökre van az egész falunak. Kifosztották őket mindenükből, még ruhájuk sem maradt: »csak úgy maradánk, mint a nyári takarodás után a talló, az mellynek ékességét lemezette a szálló.«⁷⁰

A német katonaság könyörtelen zsákmányolása, kiméretlen fosztogatása és erőszakoskodása csak fokozta a parasztszegényes németgyűlöletét. A császáriak a kurucérmű lakosságot jól felszerelt várak őrségeivel és nagyszámú császári haddal próbálták fékentartani. Úgy vélték, hogy katonai erőszakkal kordában tarthatják a Dunántúl szabadságra vágyó jobbágyságát. A fegyveres elnyomás azonban olyan erők kibontakozását siettetete, amelyeknek tulajdonképpen csírát akarta elfojtani. A császáriak dunántúli működése alatt a jobbágyságban tudatosodtak a kuruc szabadságharc célkitűzései. Számára az 1704 és 1705-ös esztendő volt az a politikai iskola, melyet a tiszaháti és hegyaljai jobbágyság 1697 óta járt.

A dunántúli jobbágyság a szabadságharc megindulásának első hónapjaitól kezdve szemben áll a császáriakkal. Ellenállásának intenzitása egyre nő

⁶⁶ SzKK.: T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIII. 530—531. l.

⁶⁷ U. o. 165. l.

⁶⁸ U. o. 170. l.

⁶⁹ SzKK.: Erdődy Sándor levelezése. Fol. Hung. 179. II. k. 58. l.

⁷⁰ SzKK.: T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIII. 48. l.

A szentmártoni vár építésére kirendelt jobbágyok fegyverrel kergetik el a katonákat, akiket az apát azért küldött rájuk, hogy a várépítési munkára kényszerítsék őket.⁷¹ Acsády Pál veszprémi alispán nem tud marhát és szekeret adni Nádasdy katonáinak, mert amint írja, »egy falura sem parancsolhatok, egy lélek sincs a Falukon«. ⁷² A jobbágyok, ha nincs más lehetőség, passzív jellegű, de eredményes és a császáriakra nézve fölöttébb súlyos következményekkel járó magatartással száll szembe az idegen csapatokkal: elhagyja lakóhelyeit, az erdőbe, mocsarakba bujdosik. Hiába írja Pálffy János altábornagy a sopronmegyei jobbágyoknak, hogy előle »senki az erdőkre ne fusson, sőt mindenki házánál maradjon vagy oda visszatérjen, ne lappangjon«. ⁷³ A parasztság a kurucokkal tart s ez különösképpen kifejezésre jut abban a merev visszautasításban, mellyel a császáriak katonatoborzásával szemben viseltetik.

A szabadságharc megindulásának idején a császári haderő jelentős része a nyugati hadszíntéren volt. Az osztrák katonai vezetőség a jobbágyok soraiból toboroz katonákat a császári zászlók alá, hogy az így felállított csapatokkal egészítse ki a Magyarországon levő kislétszámú császári haderőt. A föld népe azonban — úgy mint az ország többi területén — itt is következetes merevséggel utasít vissza minden kísérletet, mely arra törekszik, hogy fiaiból császári sereget állítsanak a kurucok ellen. A hadfogadó tisztek a katonafogadás sikertelenségéről beszélnek s munkájuk eredménytelenségéről számolnak be: »se tiszteket, se katonaságot, ha duplán fizetek is, nem találók«. ⁷⁴ A parasztság lelkesedését és harckészségét nem lehet pénzzel megvásárolni. ⁷⁵ A császári hadsereg magyar csapatainak létszáma nemhogy növekedne, hanem nap mint nap fogy, mert akik eddig a császár zászlaja alatt szolgáltak, egyre szöknek, »kurucok lesznek. ⁷⁶ A Sopron és Moson vármegyében levő hajduk felől sem biztos Esterházy Pál, mert félő, hogy ezek is átszöknek a Dunán a »rebellisekhez«. ⁷⁷ Eloszlott a veszprémi katonaság nagyrésze is. ⁷⁸

A parasztságot nem lehet katonai fegyelemmel és tekintéllyel olyan kezesbáránnyá változtatni, mely vakon engedelmeskedik a császári parancsoknak. Esterházy Antal, az 1703-ban még császári tiszt, a vas megyei katonaság magatartásáról számol be. Az emberek egyrésze elszökött, akik meg még ott vannak, azokkal is sok baj van, mert »merő ellenségnek magokat hozzám mutatják, hogy életemben is secutus alig lehetek«. ⁷⁹

A császáriak jöbágytoborzása végső fokon a felkelők ügyét támogatta, mert amint megjelennek a kuruc portyák, a császári sereg jobbágykatonái is közéjük állnak. A Bakony, a kurucok »erős vára« megtelik bujdosó kurucokkal,

⁷¹ A pannonhalmi Szent Benedek rend története. IV. k. 123. l.

⁷² SzKK.: Nádasdy Ferenc levelezése. Fol. Hung. 181. I. k. 137. l.

⁷³ SzKK.: T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIII. 531. l.

⁷⁴ A. R. IX. k. 110—112. l.

⁷⁵ Bottyán János az akkor még császári ezredes, beszámolva hadfogadó munkájának sikertelenségéről — írja: »Az mely katonákat fogadtam vala is, sokan a pinzt vissza küldötték«. A. R. IX. 104. l.

⁷⁶ Ugyancsak Bottyán írja: »A katonaság alig ötvenig való vagyok, mivel már kurucok is lettek közülök«. A. R. IX. k. 111. l.

⁷⁷ SzKK.: T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIII. 527. l.

⁷⁸ SzKK.: Nádasdy Ferenc levelezése. Fol. Hung. 181. III. k. 165. l.

⁷⁹ SzKK.: T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIII. 634. l.

szökött jobbágyok, »lappangó« végváriak harcrakész csapatjaival. Ezeknek a számát szaporítják a császári csapatokból elszökött katonák is. 1704 decemberében, mikor az egész Dunántúlon már szeltében-hosszában beszélnek a Bakony-beli bujdosók szervezkedéséről, egy Heister hadtestéhez tartozó csapatban a legénység Tárkány nevű hadnagy vezetésével arra a hírre, hogy a »kurucok Dunán innen szaporulnak«, a labanc Szarka Zsigmond kapitánynak megtagadta az engedelmisséget. »Megragattatván töb Tárkányival edgyet értü katonákkal Szarka uramat, és mellette való eöt dragonyost mindenekből kifosztották és Szent-Grotra elvittik gondolván, hogy már ott kurucokat találának«. Szent-Gróton nem voltak kurucok, de Tárkányi katonáival együtt elszedvén a kapitánytól és dragonyosaitól a lovakat és fegyvereket, tovább ment.⁸⁰

A dunántúli jobbágyság széles tömegeiben fenntartás nélkül a Rákóczi szabadságharc mellett állott. Németgyűlöletét csak fokozták a császáriak elnyomó intézkedései s a háború terhei. Abban, hogy nyíltan a szabadsáért harcolók seregéhez csatlakozzék, megakadályozta a Dunántúl területi elszigeteltsége s az eddigi dunántúli kuruc harcok kudarca. A jobbágyságnak vezetőre van szüksége, de míg az ország keleti részein Rákóczi és Bercsényi fogja össze a felkelőket, addig Dunántúlon Károlyi és Forgách megy át, akik gyanus szereplésükkel csak bizalmatlanságot ébresztettek a dunántúliakban. Így a dunántúli jobbágyság számára az ellenállásnak kezdetlegesebb formájára nyílt mód: a bakonyi erdők bujdosói között a császári csapatok elől menekülő jobbágynépség, a császári hadak elszökött parasztkatonái, kurucokkal, végváriakkal együtt várták azt az időt, mikor a fejedelem csapatai felszabadítják az egész Dunántúlt.

A dunántúli bujdosó) mozgalom a szabadságharc megindulásával egy időben született meg, kibontakozása, széles tömegmozgalommá fejlődése azonban az 1704—1705-ös évekre esik, mikor az eredménytelen kuruc hadjáratokon szétvert és elszéledt katonák is a Bakony és Vértes rengetegeibe s a somogyi erdőségekbe húzódnak.

A bujdosók jelentős tömege a Dunántúl legforradalmibb társadalmi rétegéből, a végvárak elbocsátott katonanépségéből került ki. A végváriak társadalmi összetétele ismeretes: földjét vesztett nemes, a török elől vagy földesurától menekülő jobbágy egymás mellett harcolt a végeken. Az udvar soha nem törődött a végváriakkal: évekig visszatartotta fizetésüket, ellátásukról és a várak karbantartásáról nem gondoskodott. A török veszély elmúltával pedig egyszerűen szélnek eresztette a katonákat és nem gondolt azzal, hogy ezek az emberek, akiknek többet nincs helyük a feudális társadalom merev keretei között, miből élnek meg, hogyan tartják fenn magukat és családjukat.⁸¹ Természetes tehát, hogy az elbocsátott végvári katonák, akik a Dunántúlnak számban nem annyira, de jelentőségber annál számottevőbb részét alkották — úgy teremtették meg a maguk számára a megélhetéshez szükséges létminimumot, ahogyan tudták. A társadalom kivetettjei voltak, akik ahhoz, hogy megéljenek, kénytelenek se mmibevenni a társadalom emelte korlátokat

⁸⁰ SzKK.: Nádasdy Ferenc levelezése Fol. Hung. 181. III. k 151. l. Erről számol be Hevenesi János Erdődynek Németujvárról 1704. dec. 10-én írott levelében. U. o. Erdődy S. levelezése. 179. I. k. 95. l.

⁸¹ A dunántúli végváriak életére vonatkozóan ld.: Takács Sándor: Kísérletek a magyar haderő felosztására. Századok 1904.

és törvényeket, mivel a társadalom még róluk nem vett tudomást. Veszprém megyében, a zalai vidékeken, Sümeg, Keszthely környékén mindenütt megtaláljuk az elbocsátott végházbeliak lerongyolódott seregét.⁸² »Az őrsegen fegyveres nép lakik és sok nemes, a kik igen tüzes tolvajok s orgazdák, minden lopott marhát németnek adják«⁸³ Ezek a hajdani végvári vitézek a derékhadát alkothatták volna a kuruc szervezkedésnek. Csakhogy nem állt mögöttük olyan politikai iskola mint a tiszaháti szegénylegényeknél Thököly kuruc harcai vagy a hegyaljai felkelés. Emellett figyelembe kell venni az osztrák határ közelségét, ami fokozott elnyomást és szemmeltartást eredményezett. A kuruc szabadságharc fellobbanásának és továbbvitelének mások a lehetőségei Dunántúlon és mások a problémái is, mint az ország keleti részén.

A császáriak igyekeznek a kurucok ellen fordítani a végvárak régi katonanépét, de ezek hadbaállítási kísérlete nem jár eredménnyel.⁸⁴ Amilyen közömbösen elutasítják a császári toborzókat, olyan lelkesedéssel csatlakoznak az első kuruc csapatokhoz. A régi végvári hadnagyok kuruc patensekkel járják a falvakat, hogy régi embereiket összeszedjék. Bódy Gergelyhez, a kuruc csapatok egyik lovas hadnagyához sokan álltak 1704 februárjában »beszprimiek, palotaiak, csikváriak és abban az tartományban valók«, de ezek mind elmentek tőle, mert Károlyi »a végbeli tiszteknek szabadságot adván, hogy magok népet kezek alá hajtsák«. Ezek a Bódyhoz csatlakozott emberek valószínűleg mind régi végváriak voltak.⁸⁵ Károlyi kuruc serege végváriakkal, volt ujjvári katonákkal szaporodott: Bakács Lukács a Keszthely környéki végváriakat gyűjti maga köré, a kaposiak és az igalibéliek állanak az ezredébe.⁸⁶ 1704 márciusában írja Somogyi Ádám Nizsiderről: »a fegyveres nép mind velem vagyok.«⁸⁷

A végváriak között megvan a régi katonai szervezet hagyománya. A kuruc ezereskapitányoknak csak össze kell fogni ezeket a katonaviselt embereket. Szervezésükben a régi szokások uralkodnak. Lengyel János azzal a kéréssel fordul Károlyihoz, hogy a balatonmeléki vegházbeliek között lévő Sulya Mihály, aki a »hadakban mindenkor hadnagy volt — hadd legyen most is« az.⁸⁸ A régi végvári katonák megnyerése nagy segítséget jelentett a kuruc csapatoknak, mert ezek az emberek fegyverviselt, régi kipróbált katonák voltak. Ahová eljutottak a kurucok, ott a végváriak a kurucokhoz csatlakoztak, amerre viszont nem jártak Rákóczi katonái, ott továbbra is az életfenntartás, a mindennapi kenyér megszerzésének nehéz és számos leleményt, felfángot, sokszor csalást és rablást kívánó harcát folytatták. Így volt ez az őrsegen élő végbeliekkal is, akik 1704 februárjában mit sem tudnak a kurucokról, nem is jártak náluk Rákóczi emberei. Önkéntelenül a németnek szolgálnak, mert ha két hárcm lovast látnak, máris félreverik a harangokat.

⁸² OL. Esterházy Pál nádor iratai. 53/5062.

⁸³ A. R. I. k. 105—106. l.

⁸⁴ »Az Generálisságbeli végházakból vagy másfél ezer Regedéhez fel commendéroztaték«. SzKK.: Inkey János levele Nádasdyhoz 1704. júl. 17. Nádasdy Ferenc levelezése Fol. Hung. 181. II. k. 108. l. Zala vármegye alispánja, Csábor György meghagyja, hogy »az Muramelléki réghvi vighbeliek« Egerszeg felé siessenek. U. o. »Szegény Egerszeghy sereg« levele Erdődynek. Gr. Erdődy Sándor levelezése. Fol. Hung. 179 I. k. 83. l.

⁸⁵ A. R. I. k. 298—299. l.

⁸⁶ U. o. 338—339. l.

⁸⁷ U. o. 66. l.

⁸⁸ U. o. 310. l.

Pedig az ottvaló nemesség örömmel felkelne,⁸⁹ ha lemenne közéjük valaki 2—300 emberrel, a föld népe és a nemesség csatlakozna hozzá. Az itteni lakosság németgyűlölete naponta új tápot kapott a határszéli németek (a regéczi német) becsapásai következtében. A regéczi német állandóan háborgatta a magyar falvakat »az mit hun találnak marhát, élést, elviszik«.

A végvári katonasággal, akiknek életét a német elnyomás a rabló, orgazda tisztességtelen életmódjára süllyesztette le, jelentős erővel bővült volna Rákóczi tábora a Dunántúlon. A birtoktalan nemesek és jobbágyok a végváriakkal együtt a szabadságharc dunántúli tömegbázisát alkották. Az első évek eseményei azonban azt mutatták, hogy a kuruc sereg képtelen megvetni a lábát a Dunántúlon s a végvárak katonanépeségének összefogása — csakúgy mint a birtoktalan nemesek és jobbágyok megszervezése megvalósíthatatlan kísérlet.

A császár teljes mértékben le akarja szerelni a dunántúli fegyveres népet. A megyéket szigorú parancsokban utasítja, hogy a »nem birtokos nemesektől« és jobbágyoktól szedjék el a fegyvereket.⁹⁰ Akinek azonban egyszer fegyver van a kezében, az többet nem engedelmeskedik a császári parancsnak. A felső-, alsóíri jobbágyok, szigeti elszegényedett nemesek azzal tagadják meg a fegyverek beszolgáltatását, hogy a »szomszéd staerség miatt« semmi nyugalomuk nincs s betörésük elől kénytelenek fegyverrel védeni magukat.⁹¹ A fegyveres jobbágyok és birtoktalan nemesek, ezek a régi végvári katonák, a dunántúli erdőségekben, a Bakony rengetegeiben keresnek menedéket. Itt szervezkedik a dunántúli nép.

A bujdosók száma egyre nő. A »kóborlók«, »lappangók«, »csavargók«, ahogy a császáriak a dunántúli lakosságnak ezt a legforradalmibb rétegét nevezik — a Dunántúl különböző vidékein tűnnek fel. Ahonnan a császári csapat elmegy, ott azonnal megjelennek a Károlyi hadsereg ittmaradt kuruc katonái s a hozzájuk csatlakozott jobbágyok, végbeliek. Lipót szigorú vigyázást parancsol Vas vármegyének, mert »értésére jutott, hogy mióta Heister hadaival átalment a Dunán, a vármegyében ismét feltámadtak a kóborlók, gyujtogatók«.⁹² Céljukat maga Lipót császár fogalmazta meg legjobban, mikor elrendeli a »prédáló« üldözését, akik »a lakosokat felkelésre ösztönzik«, s akiknek »vezére Pápai Sándor László«.⁹³

Sándor László vas megyei középnemes Károlyi ezereskapitánya Zana Györggyel és Rác Miklóssal együtt szervezik a dunántúli kurucságot.⁹⁴ Ezek a bakonybéli kurucok szítják a jobbágyok közt a felkelés tüzét, biztatják a lakosságot, Rákóczi pátenseit hordják faluról falura és a kuruc hadsereg átjvetelét készítik elő.⁹⁵ Hamis a császáriaknak az a vádja, hogy Sándor László hívei fosztogatják a békés lakosokat, kirabolják a népet.⁹⁶ Sándor László maga mondja 1705 telén egy »éteczakán bévetődvén kenyerezni« Sándor Ferenchez Rác Miklóssal és egynéhányad magával, hogy ők az »urakat«

⁸⁹ U. o. 105—106. l.

⁹⁰ SzKK. : T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIII. 136. l.

⁹¹ SzKK. : Erdődy Sándor levelezése. Fol. Hung. 179 l. k. 21. l.

⁹² SzKK. : T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIII. 635. l.

⁹³ U. o. 635. l.

⁹⁴ U. o. 530. l.

⁹⁵ Rákóczi pátenseire vonatkozóan : SzKK. : T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXVI, 635. l.

⁹⁶ SzKK. : T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIII. 530. l.

üldözik.⁹⁷ A labanc magyarok sa jobbagyság elnyomói, Bécs barátjai valóban nem lehettek biztonságban tőlük. Gr. Széchenyi György kulcsárja, vagy a vépi vásárról megtérő kalmárok, akiket a bujdosók kifosztottak, a jobbagyság bőrén gazdagodtak, gyarapodtak.⁹⁸ A jobbagylakosság mindenben segíti a bujdosókat, hiszen az ő fiai is közöttük vannak, de a bujdosók is ahol tudják védik, oltalmazzák a jobbagylakosságot. Vilkei Nagy János 1705 januárjában Tápi Szt. Miklóstra (Komárom vármegye) ment, hogy az ottani adós parasztok tartozását behajtsa. Az adós jobbagyokkal Mezőerdősre mentek át s útközben az »azon a részen tekerő és bujdosó alkalmas számú kuruczságh« kifosztotta Vilkei Nagy Jánost.⁹⁹ A veszprémmegyeiek nem árulják el az alispánnak Rákóczi bujdosó katonáit. A Bakony tele van velük, mégis a Veszprém és Vázsony tájáról jövő emberek azt mondják, hogy soha »híret sem hallották«.¹⁰⁰

A dunántúli jobbagyság nem csupán támogatja a kurucokat, hanem soraiból egyre nagyobb számban csatlakoznak hozzájuk. Sándor László kurucái közé a szegénységéből, a parasztság nincstelen rétegéből állnak legtöbben. A veszprémmegyei nemesség arról beszél, hogy »az Bakonyságon . . . az kuruczság kezd szaporodni az gazzából az plebsnek«. A szegénység egész Veszprém vármegyében »elmaradott az kuruczokon« [kurucnak állt].¹⁰¹ A Dunántúl legszegényebb rétege, amelynek már nincs mit féltenie a császáriaktól, hiszen mindenéből kifosztották, a kuruc fegyverek győzelmétől viszont helyzete jobbrafordulását remélheti, nyíltan a fejedelem mellé áll. Annak a széles egységfrontnak, amely a Rákóczi szabadságharc megindulásának és győzelmes kibontakozásának elengedhetetlen feltétele volt, itt a Bakonybeli bujdosó kurucok között is megtaláljuk a nyomát. Jobbagyok, végváriak, kismesek, szökött katonák, nemesek Sándor László, Zana György vezetésével szervezkednek. Bakács Lukács 50—60 lóval csatlakozott Sándor Lászlóékhoz, akik »naponként mindenfelől szaporodnak«.¹⁰²

A császáriak felismerik, hogy mit jelent számukra ez a dunántúli kuruc mozgalom. Lipót Sopron vármegyének 1704. december 22-én küldött leiratában írja: »félni kell pedig, ne hogy az erdőkől hadaival kicsapó rabló az egész . . . földet lángba borítsa«.¹⁰³ Ennek megelőzésére Heister tábornagyot bizza meg a dunántúli föld lecsendesítésével. A jobbagyok és kisbirtokos nemesek disarmatioját [lefegyverzését] is azért rendelik el, »nehogy ezek a kőborlókhoz csatlakozzanak«.¹⁰⁴ Valóságos irtóhadjáratot indítanak a kurucok láthatatlan hadserege ellen. Külön katonaságot rendelnek a »kurucok, kőborlók, útonállók üldözésére«.¹⁰⁵ A vármegyék a császári helyőrségek segítségével kötelesek felkutatni, lefogni a kurucokhoz húzó gyanús embereket.¹⁰⁶ A nemesség hajlongó, érdemszerző igyekezete azonban nem jár eredménnyel. A jobbagyság a bujdosókkal tart. Veszprém megye, Sopron és Vas vármegye segítségét kéri, mivel a veszprémi jobbagyság a kurucokhoz állt.¹⁰⁷ A Bakonyba

⁹⁷ U. o. 637. l.

⁹⁸ SzKK. : Erdődy Sándor levelezése. Fol. Hung. 179. II. k. 42. l.

⁹⁹ SzKK. : T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIII. 174. l.

¹⁰⁰ SzKK. : Nádasdy Ferenc levelezése. Fol. Hung. 181. I. k. 143. l.

¹⁰¹ SzKK. : gr. Erdődy Sándor levelezése. Fol. Hung. 179. I. k. 92—93. l.

¹⁰² U. o. 179. 94. l.

¹⁰³ SzKK. : Fol. Hung. 1389. XXIII. 530. l.

¹⁰⁴ U. o. 635. l.

¹⁰⁵ U. o. 636. l.

¹⁰⁶ U. o. 635. l.

¹⁰⁷ SzKK. : Erdődy Sándor levelezése. Fol. Hung. 179. I. k. 92—93. l.

a pápaiak küldtek 60 lovast a kóborlók felkutatására, »kik nyomoztak ugyan, de bizonyos híreket nem hallván« Tamási faluba szállottak éjszakára ... »éjfél tájban — mint egy száz kurucz meg ütötte őket, negyven több, s kevesebb lovakat ... elnyerték ... ruhájukat, fegyvereket«. ¹⁰⁸

A császári csapatok s a vármegye minden próbálkozása s üldözése ellenére a Dunántúlon egyre erősödött, sokasodott a bujdosó kurucok száma. 1705 nyarára már úgy alakul a helyzet, hogy a kóborlók miatt, akiknek száma »iszonyú sok« — »emberséges ember« — [lahanc] már nem is járhat háborítatlanul. ¹⁰⁹

A Dunántúl társadalmának a Rákóczi szabadságharc első harmadában tanúsított állásfoglalását a sokrétűség jellemzi. A főneesség nyíltan szemben áll a felkelőkkel és kiszolgálja a császáriakat; a parasztság s a végváriak nyíltan szemben állnak a császáriakkal és segítik a felkelőket. A két tábor között a középnemesség teszi óvatos sakkhúzásait: egyet a császáriak, kettőt a kurucok, majd egyet a kurucok és hármat a császáriak javára. A középnemesség magatartásában egyedüli határozott tendencia a határozatlanság, mely tulajdonképpen az önző számítás s az óvatos jólhelyezkedés megnyilvánulása volt. Ebből az ingadozásból a sikeres kuruc harcok azonban föltétlenül Rákóczi mellé állítanak. A kuruczérmű parasztság és végváriak politikai öntudatosodására nagy hatással volt a bujdosó mozgalom.

Ezek megfontolásával méltán felvethető a kérdés, hogy ilyen lehetőségek mellett, mikor a lakosság széles együttműködésére és támogatására lehet számítani, miért nem sikerült mindeztideig kuruc csapatoknak jelentős és tartós eredményeket elérni a Dunántúlon. Gr. Eszterházy Antal szerint »az Dunán túl lévő föld ehhez az földhöz képest respective fatalis terra szokott lenni.« ¹¹⁰ Az adatok azonban megcáfolják a mágnás főtiszt valóságát elleplező, a tények helyett a véletlen szerencse babonás hiten alapuló magyarázatát. A Dunántúlra átmenő kuruc főtisztek távol álltak a néptől, nem értették, nem tudták összefogni és megszervezni a dunántúli lakosságot.

A Dunántúlon kuruc hadműveleteket vezető főtisztek [gr. Forgách Simon, Esterházy Antal és Dániel, Károlyi Sándor] közül Károlyi alakja a legtipikusabb példája a tehetetlen mágnás főtisztnak, aki felelőtlenségével és hozzá nem értésével többet árt, mint használ a szabadságharc ügyének.

Károlyi három alkalommal vezetett kuruc sereget Dunántúlra. 1704 elején, majd nyarán s végül 1705 januárjában megy át a Dunán. Hadjáratának célját első hadjárata alkalmával, 1704. május 25-én Diószegen kiadott jelentésében fejtí ki, s részletesen beszél azokról a pusztításokról, melyeket a németek a »Dunán innen« [Dunántúl] vittek végbe. ¹¹¹ Dunántúlnak azonban szomorúan kellett tapasztalnia, hogy Károlyi csapatai, ha prédálásról, a szegénység húzás- vonásáról, fosztogatásról van szó, nem sokban különböznek a császáriaktól. Károlyi nem törődik a dunántúli jobbágsággal, nincs arra gondja, hogy kedvezőbb helyzetet teremtsen számukra, hanem a magas sarcokat szám és mérték nélkül veti ki a falvakra és városokra. ¹¹² A lakosság

¹⁰⁸ U. o.

¹⁰⁹ Gróf Széchenyi György levelei Ebergényi Lászlónak 179. l.

¹¹⁰ *Thaly K.*: Bottyán János 63. l.

¹¹¹ SzKK: T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIII. 563—564. l.

¹¹² Witnyédy Zsigmond, Moson megye alispánja beszámol arról, hogy a megye milyen nagy nehézségekkel küzdve tudja beszédni a 4000 Frt sarcot. A. R. I. 120. 317. l.

sokat szenvedett a császári zsoldosok garázdálkodásától; Károlyi hadainak megjelenése is csak rettegést és félelmet okozott. Károlyi mindenben a Thököly alatt szolgáló tisztek tanácsát követte, ezeknek pedig a háborúról ez volt a nézetük: »az ellenségtől messze tartózkodni, őrséget egyáltalán nem állítani, sokat inni és aludni, emberek és lovak hosszú pihenője után három-négynapos portyázásra indulni, az ellenséget hirtelen megrohanni; üldözni, ha menekül, visszavonulni, ha ellenáll.«¹¹³ Ezek a tisztek, akik maguk sem ismerték a fegyelmet, szabadjára engedték katonáikat is. A hadaknak belső viszonyaira élesen rávilágít Perényi Farkas ezeres kapitány levele, a seregnek »nemhogy az közkatonája ne követné az csintalanságot, de a tiszte is nem igen fél az Istentől. Ha ezek között engem Méltóságos Generális sokáig fog tartani, meg fogok teljességgel vénülnem. Ezeket az istentelen semmirevaló rábaközi hajdúkat is az nyakamba csapta Kegyelmed, az itt egyebet nem cselekszik, hanem éjjelnappal részegeskednek; az főkapitányok is hazament még Kis-Martontól.«¹¹⁴ A zabolátlan, kötetlen és minden fegyelmet nélkülöző katonák zsarolták, húzták-vonták a szegénységet. A falvakon ugyanaz volt a helyzet, mint Kőszegen, ahová »akárki, hogy már ő, katona, bejövén, . . . parancsol abrakot, szénát, bort, ételt magának.«¹¹⁵ A kuruc katonaságot főleg a labanc magyarok birtokain kellett volna élelmezni, s ezzel jelentősen könnyítettek volna a jobbágyságra nehezedő terhen. Károlyi fel is állítja a confiscált jószágok és dominiumok számbavételével és kezelésével foglalkozó hivatalt, a kőszegi Dicasteriumot.¹¹⁶ Az egyik kezével azonban megkötötte a másikat; mert amit az egyik oldalon épített, azt a másik oldal szervezetlensége rontotta le. A kőszegi Dicasterium nem tud megfelelőképpen gazdálkodni a fiscalis javakkal, mert Károlyi katonái a fiscalis birtokokon még fékezetlenebbül pusztítanak. Fehérvár környékéről írják: »Itt rutul folynak a dolgok . . . a ki fiscalitas, marha, buza, zab, széna volna: mind praeda. Ez ilyeneket hadak számára kellene tartani, s nem így bitangolni, mert szegénységnek már elfogyott a szénája s abrakja.«¹¹⁷ A kőszegi Dicasterium is panaszkodik; »valakik, valahol akarják, az fiscalis jószágokban involválván, nem gondolnak senkivel semmit: bort, gabonát, marhát, juhot és a mit kaphatnak, csak elhajtják . . . a fiscalis jószágokból semmit be nem vehetünk.«¹¹⁸ Károlyi nem tudta szervezett úton biztosítani a sereg ellátását s így a kuruc hadak eltartása, élelmezése a falvak és városok lakosainak vállára nehezedett. Ennek az volt a szomorú következménye, hogy a lakosság a zaklatások és terhek miatt bizalmatlan lett Károlyihoz, majd végül teljesen elfordul tőle. A hadak fegyelmetlenségének más súlyos következménye is volt. Károlyi nem tartotta kézben embereit, de a dunántúli kuruc érzelmű lakosságot sem szervezte meg, a harcrakész jobbágyokat, végváriakat, birtoktalan nemeseket nem állította a szabadságharc zászlaja alá, pedig ezeknek a csapatokban volt a helyük. A lakosság lelkesen csatlakozott a kurucokhoz, csakhogy Károlyi tisztei maguk is szervezetlenek lévén, nem tudtak mit kezdeni a fegyvert fogott tömegekkel. Azok, akik készségesen csatlakoztak volna a seregben szemben

¹¹³ II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai. 87. l.

¹¹⁴ A. R. I. sz. 67—68. l.

¹¹⁵ U. o. 64—65. l.

¹¹⁶ U. o. 59—60. l.

¹¹⁷ U. o. 111—112. l.

¹¹⁸ U. o. 66—67. l.

találták magukat a közömbösséggel, zavart össze-visszasággal. Dunántúl kurucváro feszültségét a kiábrándulás és kedvetlenség váltotta fel. Még akik jelentkeztek is a kuruc seregekbe, visszahúzódtak. Vas vm-ben némely hadfogadó tisztnek négy-áznál több ember is »kezet adott«. A számos jelentkező közül azonban alig maradt valaki, aki ténylegesen beállt a seregbe. A megye kénytelen kemény parancsban kiadni, hogy, ha »valaki lovas, gyalog, fegyveres vagy fegyvertelen hadi tisztviselőnek ajánlást tett, szót, kezét adott, kemény büntetés alatt tisztviselőihez menjen . . . ha egyszer tetszett, el kell menni«. ¹¹⁹ A lakosság hangulatát nem lehet azonban szigorú parancssal megváltoztatni. A kurucnak állt jobbágyok is »kóborlani« elszélednek. ¹²⁰ Károlyit súlyos felelősség terheli azért is, mert Dunántúl kurucérmű lakossága elől elzárta a szabadságért küzdők táborába vezető utat. Mikor a fiatal nemzeti hadseregben minden emberre szükség volt, a csak a maga hasznát néző főúr megakadályozta, hogy ez a hadsereg lelkes, harcrakész emberekkel bővüljön. Ugyanakkor nagymértékben fellángolt a belső anarchia. A vezető nélkül maradt jobbágyok nem mondtak le a harcról, csak hogy a maguk útját a számukra legközelebbi ellenséggel való leszámolással kezdték meg. Rossz hatása volt a Károlyi katonák semmi korlátot nem ismerő fegyelmetlenségének is. A mórchidai jobbágyok maguk mondták: »nekik most senki sem parancsol«, nem függnek sem földesúrtól, se »Méltóságos Fejedelemtől«, se Károlyitól. ¹²¹ Félő volt, hogy helyi jellegű villongásokban, feudális sérelmek megtorlásában forgácsolódik szét a nép forradalmi ereje. Vas vármegyében a Tótságán »4 vagy 5 száz paraszt eszeverte magát, és az nemeseket, úgy tisztviselőket tüzzel sütögetnek, kinozzák és pénzt sajtolnak tőlük«. ¹²² A parasztság azzal a kizsákmányolással akar leszámolni előbb, amelyik közelebb van, elérhető számára; nem látja meg a harc helyes útját, mert a népellenes Károlyi kizárja őt onnan, ahol a közös ellenség ellen harcolhatna. A falvak református lakossága elérkezettnek látja az időt, hogy vallási sérelmeit megtorolja. Hosszú évek elfojtott gyűlöletével fordulnak a katolikus plébánosok ellen, a Habsburgokat szolgáló pápisták ellen. A mórchidaiak fegyveresen törnek a plébános házára, a falu katolikus lakóinak menekülniök kellett. ¹²³ Kenessén, Fülen, Eösön, Hajmáskéren a lakosok katonákat fogadtak a plébánosok ellen. Felverték és kifosztották a templomokat. A foksabadi és kiliti plébánost a »feiszékkal, botokkal, csákányokkal, bárdokkal rájuk törő jobbágyság megeskettette, hogy soha erre a vidékre vissza nem jönnek«. ¹²⁴ A kőszegiek a luteránus prédikátor bevonulásából rettenetes confusiot és »emberhalálokat« jósolnak. ¹²⁵ A parasztság helyesen látta, hogy a katolikus klérus a Habsburgház érdekeit szolgálja, de nem mérte fel azt, hogy most minden erővel a legnagyobb ellenség, a gyarmatosító Habsburg hatalom ellen kell fordulnia. Így az a nagy forradalmi lendület, mely jelentős mértékben előrevitte volna a kurucok dunántúli harcait, most szétforgácsolódott és kimerült a helyi, a falu határokön túl nem terjedő megmozdulásokban. Károlyi ahelyett, hogy létrehozta volna az ország nyugati részén is az egységfrontot, semmit nem

¹¹⁹ U. o. 100—101. l.

¹²⁰ U. o. 105—106. l.

¹²¹ U. o. 315. l.

¹²² U. o. 100—101. l.

¹²³ U. o. 315. l.

¹²⁴ OL.: Kamarai lt. Miscellanea Ecclesiast. Fasc. 53. Nro 48.

¹²⁵ A. R. I. k. 59—60. l.

tett a különböző társadalmi osztályok és felekezetek együttműködésének érdekében. A Dunántúlon 1705 második feléig nem szélesbített ki a nemzeti függetlenségért harcolók tábora, bármilyen nagyszámú kuruc csapat is ment át oda, mert Károlyi s a többi hozzá hasonló mágnás vezető megakadályozta azt, s a társadalmi és felekezeti harc anarchiájába vitte a jobbágyságot.

A nép bizalmatlanságát Károlyi irányában csak fokozta az a tehetetlenség, amely Károlyi dunántúli működését jellemezte. Károlyi mindig kerülte a nyílt összecsapást. Hadmozdulatai önkéntelenül is az árulás gyanúját keltették fel. 1704-ben Kőröncönál tétlenül nézte, hogyan verik szét a császáriak a gr. Forgách Simon vezette kuruc seregeket. 1705 március közepére Károlyi Sopronig jutott előre a Dunántúlon. A Fertő környékén négy császári lovasezred állt; Károlyi ahelyett, hogy felvette volna velük a harcot, visszafordult, majd a Csallóköz felől ellene induló Heister elől a Balaton felé hátrált.¹²⁶ Március 31-től április 1-re virradólag Kilitiben töltötte seregével az éjszakát. Nem gondoskodott kellő őrségről s Heister könnyűszerrel meglepte és szétverte Károlyi seregét; a szétvert, vezető nélkül maradt kurucok a bakonyi bujdosók számát növelték, Károlyi pedig fejvesztetten menekült át a Dunán. A kiliti futás ügyében folytatott tanukihallgatás élesen rávilágít a Károlyi seregében uralkodó zűrzavaros, rendezetlen állapotokra. Goda István ezredének három hónapra elmaradt a fizetése, az ellenség felé nem küldött Károlyi portyát, s mikor a császáriak meglepték őket, a tisztek: Goda, Gentsi és Nyiri »el hagyván magok ezereket, s zászlójukat« elsőnek mentek át a Dunán. Olyan módszerekkel, melyeket Károlyi alkalmazott, nem lehet harcba vinni az embereket. Károlyi »az ellenség ellen akarván fordítani a katonát, kettőt, hármat is karabéllyal ledöfött a lórul, sőt Gentsitől kérte is az hegyes tört, hogy azzal verje le a katonát.«¹²⁷ Bercsényi gúnyosan jegyzi meg Károlyi utolsó dunántúli szerepléséről: Kilitiből Kalocsára nyargalni alkalmas diversio; pro Majali commotione is sok volna egy huzamban.«¹²⁸ Károlyi dunántúli hadmozdulatainak gyanús sikertelensége csak fokozta azt a bizalmatlanságot és ellenszenvet, melyet a fegyelmetlen rabló, zsaroló katonák ébresztettek a lakosságban. A jobbágyság elfordult Károlyitól s felhúzódtott a Bakonyba. Károlyit nemcsak az anyagi veszteségek, sikertelen hadműveletek, a nemesség ingadozásának elmélyítése miatt terheli a felelősség, hanem a jobbágyság magatartása megváltozásának is ő volt az oka.¹²⁹

A Rákóczi-szabadságharc első két esztendeje Dunántúl számára nem hozta meg a fölszabadulást, sőt ez a két év még több megpróbáltatásnak és szenvedésnek nyitott kaput. Az állandó harcok és seregátvonulások következtében pusztulásnak indult az egész országrész. A falvak elnéptelenedtek. A császáriak garázdálkodása és sarcolása elől az emberek az erdőkbe menekülnek »mind a várost, s mind pediglen az falukat kintelenek pusztán hadnyi és földön futóvá lennyi.«¹³⁰ A pilisi Budakeszit és Buda Kovácsit »egy lélek

¹²⁶ Károlyi 1704-es dunántúli hadjárataira vonatkozóan ld. *Thaly*: Gr. Bercsényi család. III. k. 333. l. A. R. IV. k. 404. l.

¹²⁷ A kiliti futás ügyében folytatott tanukihallgatás: OL. Lymbus Ser. I. fasc. 72—73.

¹²⁸ A. R. IV. 470. l. Károlyi ápr. 1-én hajnalban már Kalocsán volt.

¹²⁹ Ez a rövid összefoglalás nem kívánja Károlyi dunántúli szereplésének teljes képét adni, csupán a rendelkezésünkre álló forrásanyag alapján az 1705-ös dunántúli hadjárat szempontjából kísérli meg vázolni a dunántúli állapotokat.

¹³⁰ SzKK.: Nádasdy Ferenc levelezése. Fol. Hung. 181. III. k. 16. l.

sem lakja«. ¹³¹ »Az egész Somogyiságot már annyira el pusztították, hogy egész Péchigh, az Balatontul fogvást csak mind pusztaságh«. ¹³² »Somogy vármegyét az vadak lakják«, embert alig találni. Zala vármegyében »hol szüntelen volt az sedes belli kő hátán kónél egyebet nem lát ember«. ¹³³ Hasonló állapotok uralkodnak Mosony, Győr, Komárom, Veszprém, Fejér megyében. A teljes pusztulás képe tárul elénk egy 1705 októberi levél leírásából:

»Ezen az földön is hasonlóná lészen az vadon bakonsághoz, mert édes fiam uram, nincsen kibem reménlenünk, hogy megszabadítson egyedül az ur Isten, ki fordíthatja jóra állapotunkat«. ¹³⁴ A »Dunántúli siralomdal«-ban a magárahagyott és védtelen jobbágyság panasza szólal meg:

Rólunk is lehúzták öltözetünket,
Mezítelen hagyták az mi testünket,
Hurezoltak, rútol kioztak bennünket,
Levágtak bennünk nagy sok ezeréket.

Gonosz ellenségünk jaj! elpusztíta,
Sok várost, falukat fölgyujtogata,
Szép épületit mind összerontotta,
Annak lakosit mind az kardra hányta.

Jaj, már oda vagyunk, mert csak bujdosunk,
Egy helybül más helyre hordozóskodunk:
De sohul sincs barátságos lakásunk,
Az erdőn széjjel gunyhókban nyomorgunk«. ¹³⁵

A Dunántúl a szabadságharc első esztendeiben sokat szenvedett. De tévedett Heister, mikor »azt hitte, hogyha lemészárolja a gyerekeket és szabadjára engedi a katonák kegyetlenségét, rémületet kelthet a nép lelkében s visszatarthatja a fegyverfogástól«. ¹³⁶ A dunántúli erdősegekben a bujdosók szították az ellenállás tüzét s csak jó vezetőre volt szükség, hogy fellángoljanak a kuruc harcok.

II. Bottyán János felszabadító hadjárata

A dunántúli állapotok is megerősítették annak szükségességét, amit a szabadságharc általános helyzete — Herbeville erdélyi hadjárata — nyilvánvalóvá tett: elérkezett az alkalmas pillanat a Dunántúl felszabadításáért induló hadműveletek megkezdésére. Az elmúlt évek eseményei megmutatták, hogy Dunántúlon csak erős és jólszervezett sereggel s a lakosság szoros együttműködésével és támogatásával lehet eredményt elérni.

Katonailag képzett és bátor vezetőre volt szükség, aki ismeri a népet és aki iránt a lakosság is bizalommal viseltetik. Aki átmege a Dunán, annak

¹³¹ U. o. 48. l.

¹³² U. o. 129. l.

¹³³ Gróf Széchenyi György levelei báró Ebergényi Lászlóhoz. 169—172 l.

¹³⁴ U. o. 181—82. l.

¹³⁵ *Thaly K.*: Adalékok a Thököly és Rákóczi-kor irodalomtörténetéhez. Pest, 1872. II. k. 60. l. (Dunántúli siralomdal).

¹³⁶ *II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai* 83. l.

igen sokrétű feladatot kell megoldani; a várak bevétele, az ellenséges haderő megsemmisítése körütekintő hadvezért és bátor katonát követelt, a lakosság zászlók alá állításához, felfegyverzéséhez erélyes szervezőre volt szükség. Meg kellett nyerni az ingadozó középnemességet, lefegyverezni a kétkulacsos számítgatókat és nyugodt, békés munkát biztosítani a jobbágy-ság számára. Rákóczi tábornokai közül ennek a szabadságharc szempontjából annyira fontos feladatnak a megvalósítására, végrehajtására egyetlen ember volt alkalmas: Bottyán János.

Bottyán János, vagy ahogyan a korabeli források emlegetik: Vak Bottyán, a kor legjobb vitézi iskolájában, a végvárak törökellenes harcaiban tanulta meg a hadakozás mesterségét.¹³⁷ Itt sajátította el azokat a tulajdonságokat, melyek magasan Rákóczi mágnás-tábornokai fölé emelték őt: a határozottság, fáradhatatlan kitartás, kemény helytállás és rettenthetetlen bátorság jellemezték Bottyánt. A császári hadseregben ezredesi rangra emelkedett; 1704 végén csatlakozott Rákóczihoz. Életének eddigi szakaszáról csak töredékes adataink vannak; a törökverő Bottyán alakja a krónikák ködös emlékezéseinek s a néphagyomány színes meséinek homályába vész [bár az egyre nagyobb számban előkerülő levéltári anyagok arra engednek következtetni, hogy alapos kutatás fényt derít a török ellen harcoló Bottyánra is]. A kuruc seregek élén töltött évek, a haza függetlenségéért vívott harcok nyitottak nagyszerű távlatot előtte, s emelték a magyar nép hőseinek sorába.¹³⁸

Rákóczi felismeri Bottyánban a tehetséges katonát, a szabadságharc hűségese harcosát. Sok vád érte a fejedelmet amiatt, hogy nem volt jó emberismerő, de Bottyán képességeit tisztán látta: Emlékirataiban tömören, de találóan jellemzi Bottyánt: »Nem volt sem jószármazású, sem művelt, ezért igen nyers volt, de józan, éber, szorgalmas. Szerette a népet és az is rendkívül szerette őt, mert katonáit szigorú fegyelemben tartotta, de mindenben igazságot szolgáltatott nekik».¹³⁹

¹³⁷ A Rákóczi-szabadságharc tehetséges és népszerű tábornokát a polgári történetírás agyonhallgatta. *Thaly Kálmán* fiatalkori, sok adatot tartalmazó, de azokat minden kritika nélkül közlő munkáján kívül (Bottyán János, II. Rákóczi fejedelem vezénylő tábornoka, Pest, 1865) nincs összefoglaló, tudományos igényű munka.

Badinszky László: Vak Bottyán. Esztergom 1933. Thaly adatainak alapján a Horthy-korszak sovíniszta szellemében készült rövid összefoglalás. *Új szempontból* kísérli meg Bottyán alakját bemutatni népszerű feldolgozások: Vak Bottyán. Bp. 1951.

Thaly a Bottyán-kutatás érdekében *forráskiadványával* tett sokat. Bottyán János vezénylő tábornok levelezései s róla szóló más emlékezetre méltó iratok. 1685—1716. Bp. 1883. (Archivum Rákóczianum IX. köt.) és

Adalékok Bottyán tábornok levelezéséhez. Történelmi Tár 1886. 536—552. u. o. 1887. 472—475. l.

¹³⁸ *Bottyánnak a Rákóczi szabadságharchoz való csatlakozására vonatkozó forrásanyag és irodalom*: A. R. IX. köt. 101, 104, 111, 114. (Bottyán János levelei Kohárynak, melyekben hadfogadó munkájának sikertelenségéről s a nép állásfoglalásáról számol be).

Tolvay Ferenc verses krónikájából (Zólyomvára 1703-i ostromáról és feladásáról) a Bottyánra vonatkozó részleteket közli Thaly: A. R. I. o. IX. köt. 141. l.

Gabrielis Kolinovics *Rerum Ungaricarum XIII.* 1742. 21. SzKK.: Fol. Hung. 386. l.

Fáy István murányi várkapitányhoz írt levelek. Közli *Nagy Iván*. Tört. Tár. 1880. 380. l. — *Thaly Kálmán*: Nagy Ivánnak »Fáy István murányi várkapitányhoz írott levelek« című közléséhez. Tört. Tár. 1880. 780. l. — *Villányi Szaniszló*: Három évtized Esztergom megye és város multjából. (1684—1714) Esztergom, 1892. 162—164 l. (Számos új adatot tartalmaz, de azokat a Habsburgok és a klérus szemszögéből és az országos viszonyok figyelembevételével nélkül vizsgálja s ezért valódi jelentőségüket sem emeli ki.)

¹³⁹ *II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai*. 111. l.

A kor társadalmi konvenciói azonban Rákóczit is kötötték és Bottyán az egész szabadságharc folyamán — bár ő a legkitünőbb tábornok — csak másodrangú szerepet kaphat.¹⁴⁰

A dunántúli hadjárat az első nagy vállalkozás, mellyel a kuruc szabadságharcban Bottyánt megbízzák. Eddig csupán kis részfeladatokat kellett megoldania: Érsekújvár felszabadítása, a duna-tiszaközi portyák, híd- és sáncépítés Földvár alatt, azok az események, melyek Bottyán nevéhez fűződnek.¹⁴¹

1705 őszen, mikor a dunántúli hadjárat megindítására lehetőség nyílt, Bottyán a Nagy Alföldön az Erdély felé vonuló Herbeville császári főparancsnok hadait kísérte és állandó portyázással és gyors rajtaütésekkel zavarta és gyengítette a császári haderőt.

Október elején kapta meg a fejedelem és Bercsényi parancsát a dunántúli hadjárat megindítására. Október 12-én írja Károlynak, akit ugyancsak Herbeville nyugtalanítására rendel a Duna-Tisza közére a fejedelem: »Én már mind Kegyelmes Urunknak Ő Ngának, s mind penig Méltóságos Gróf Berchényi Miklós Uramnak két rendbéli orderit is vettem, melyben, ha az német az Tiszán által költözik, kegyelmessen parancsolják, hogy bizonyos két regimenttel Pest eleire visszamenjek, s ottan alkalmas helyet keresvén, az Dunán által költözsem, — mellyet magam is szívessen bánom: mivel inkább akartam volna Ngoddal együtt járni, de ő Ngok kegyelmes parancsolatjoknak obtemperálnom kellett, nem tehetek róla.«¹⁴²

Bottyán kedvetlenül fogadta a fejedelem megbízását, nem mintha lebecsülné, vagy erejét meghaladónak és teljesíthetetlennek tartaná a reá váró feladatot, hanem azért, mert ismeri Károlyi nemtörődömségét és nem szívesen hagyja magára a szegénységet húzó-vonó főtisztet. Károlyi nem tanult a dunántúli eseményekből, most sem igyekszik jobb rendben tartani seregét, ami csak nyilvánvalóbbá teszi, hogy dunántúli magatartásában sem pusztán gyakorlatlanságról lehetett szó. Bottyán szinte naponta felemeli szavát a szegény megterhelt jobbágyok érdekében a fegyelmezetlen Károlyi katonákkal szemben.¹⁴³ Szereti a népet és nem tűri a szegénység sanyargatását. Herbeville október 9-én kelt át a Tiszán; Károlyi hadi rendet és pontosságot nem ismerő, portyára küldött tisztjei még három nap múlva, okt. 12-én sem jelentették ezt parancsnokuknak. Mikor Bottyán a Tisza-melléki táborban

¹⁴⁰ Bottyán János származására vonatkozó pontos adatok kiderítése a további kutatás feladata. A XVII. századnak a vagyonukat veszített nemesek és a török elől menekülő jobbágyok jellegzetes, egzisztencia nélküli tömegéből került ki, s mint egyszerű végvári vitéz kezdte a katonaiéletet. A Rákóczi-szabadságharc folyamán származása miatt sok mellőzésben volt része, bár ő volt a szabadságharc legtehetségesebb és katonailag legképzettebb embere.

Bottyán származására vonatkozólag ld.: »II. Rákóczi Ferenc Emlékiratai«. 111. l. Bottyán kérvénye I. Lipót királyhoz nemesség újításért és Bottyán nemesség-újító levele. AR. IX. köt. 4—10.

Bezerédy levele Eszterházy Antalhoz. AR. IX. köt. 413. l.

Szirmay Antal: Notitia Historica Comitatus Zempléniensis. Budae, 1804. 292 l.

Létzfalvy Gyárfás Zsigmond: Bottyán János nemeslevele. Századok. 1882.

Daróczy Zoltán: Ismeretlen adatok Bottyán János életéhez. Turul, 1933. 37. l.

¹⁴¹ A földvári harcokra vonatkozóan: Markó Árpád: Bottyán János harcai Dunaföldvár és a kömlödi »Bottyán vár« körül 1705 júniusában. Magyar Katonai Szemle. 1933. 9. sz.

¹⁴² Sem Rákóczinak, sem Bercsényinek nem maradt meg ez a levele, csupán Bottyán idézett leveléből következtethetünk az időpontra. (Alpári táborból 1705. okt. 12.) A. R. IX. k. 253. l.

¹⁴³ Ld. Bottyán Károlyihoz írott leveleit: A. R. IX. k. 207—208. l.

Károlyi újabb, bűnös felelőtlenségéről győződik meg, föltámad benne a szabadságharc győzelméért harcoló katoná felháborodása. Komoly hangon figyelmezteti Károlyit: »Megbocsásson Ngod: de az tisztekkel erősebben kellene bánni az ilyen vigyázatlanság és szófogatatlanságért, mert Ngod nehezen mehet előre dolgában. Én, megvallom, ha az én tisztem ezt elkövetné: Másoknak példájokra tisztibül is kivettetném.«¹⁴⁴ Nem nehéz megállapítani azt a különbséget, ami a felelőtlen főúr és a szegénység érdekeit védő, kemény fegyelmet tartó katoná között van.

Károlyi nem tartja észszerű vállalkozásnak a dunántúli hadjárat tervét: a dunántúli események nem befolyásolják a német erdélyi hadműveleteit, s ha sikerül is »occupálni« a Dunántúl való földet, annak megtartásában nagyon kételkedik.¹⁴⁵ A maga felelősségét akarja ezzel elleplezni, de Dunántúl megtartása iránti kétségeit már a hiúságában megsértett főúr mondja, aki kizárt dolognak tartja, hogy Bottyán Jánosnak, aki egyszerű végvári vitézből küzdötte fel magát a tábornoki rangra, sikerüljön valamit is elérnie ott, ahol ő már számos kudarcot vallott. Eszterházy Antal is hasonló véleményen van: nem Károlyi az egyetlen és utolsó, aki vereséget szenved a Dunántúl, »mert ámbátor akárki menjen innét a Dunántúl által: hasonló confusus szerencsétlenségben fog evezni.«¹⁴⁶ Rákóczi tábornokai közül egyedül Bercsényi tekint bizalommal Bottyán dunántúli hadjárata elé; a dítettáns okoskodás és pesszimista jóslások helyett a reális helyzetet mérlegeli. Meglátja, hogy a dunántúli harcoknak egyik jelentős főerejét a dunántúli bujdosók képezik. Károlyi Kilitinél szétvert katonáira lehet építeni: »De megvan az had bizony kár nélkül ott valahol az Somogyságon, — csak menjen által Bottyán új haddal: meglátja kegyelmed micsoda fordítást tesz azoknak sziveken!«¹⁴⁷

Vak Bottyán neve nem ismeretlen a Dunántúlon, s Bottyán is jól értesült az ottani viszonyokról. Tisztában van a megyei nemesség ingadozó magatartásával. Ő az, aki átlát a vasmegyei alispán, Hevenyesi János kétszínűségén. Sándor Ferenc vasmegyei nemes jelenti gr. Erdődy Sándor főispánnak, hogy a hozzá éjtszaka betérő Sándor László különösen Hevenyesit szeretné megfogni: mert — mint Sándor László mondta — »Bottyán János neheztel igen Hevenyesire, az több urak között bárcsak azt foghatná vagy olthatná el, igen jó ajándékot adna talán ezer aranyat is megnyerhetnék Bottyántul.«¹⁴⁸ Az elszórt adatok arra engednek következtetni, hogy Bottyán összeköttetésben van a bujdosókkal, megbízható emberei vannak a várak őrségei között. Károlyi Dunántúl maradt katonái Bottyánhoz jönnek át.¹⁴⁹

A tatai császári őrség négy magyar vitéze, Zámbo János, Szendi Márton, Kalaggy Mihály, Kis Gergely levélben értesítik Bottyánt a tatai viszonyokról. Szövevényes utakon jutnak el hozzá a hírek; Károlyi augusztusban ír a Fejedelennek egy emberről, aki útközben jött hozzá Esztergomból »ki által

¹⁴⁴ A. R. IX. k. 253. l.

¹⁴⁵ Károlyi első érvére vonatkozóan: A. R. IX. k. 252. l. a második érvre: SzKK. T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIV. 259. 6. l.

¹⁴⁶ Idézi: *Thaly*: Bottyán János 63. l.

¹⁴⁷ Bercsényi levele Károlyinak. Nyitra, 1705. április 8. Rákóczi Tár. Bp. 1868. II. k. 103—107. l.

¹⁴⁸ SzKK: T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIII. 637. l.

¹⁴⁹ Bottyán 1705. aug. 4-én írja Károlyinak: »mert az elmúlt éjszaka jöttek által hozzám a Dunántúlról mintegy kilenczen, kik még Ngodtul maradtak el.« A. R. IX. K. 209. l.

egy asszony Bottyánnak azt izente, hogy egy Harcsa Jancsi felesége már kétszer vitt be levelet, harmadikat is beviszi, s akkor 200 katona fog kurucz bészökni; azon levélhordó asszony Bátorkesziben vagyon.¹⁵⁰ Ez a feltételezhető összeköttetés azt eredményezi, hogy Bottyán ismeri a dunántúli helyzetet, értesül a császáriak erőviszonyairól, hadmozdulatairól.

Méltán nem túloz Bottyán, mikor azt írja a dunántúli ellenséges táborról »ha az föld alá menne is azon ellenség táborra: én azontúl megírnám«.¹⁵¹

A császáriak és a kurucok erőviszonyai nem voltak egyenlők: Dunántúl két császári hadtest táborozott: Heister Hannibal nyolc—tízezer főnyi hadserege Vasmegyében, Pálffy János tábornok négyezer emberrel Komárommegyében állomásozott.¹⁵² A császáriak dunántúli főtámaszpontjait a jól meg erősített, felszerelt császári őrséggel ellátott várak alkották.

Bottyán haderejét nem tudjuk pontosan meghatározni, kb. 7—8 ezer között lehetett a létszám.¹⁵³ Ez a haderő Bottyán 50 ember híjján teljes dragonyos ezredén kívül három gyalog, egy lovas ezredből s a dunántúli ezres kapitányok ezredtöredékeiből állott.¹⁵⁴ A dunántúli ezredek közül csak Hellepront és Balogh Ádám ezredei ütötték meg a hatszáz-as létszámot, a többi ezredben alig volt ötven—hatvan ember.¹⁵⁵ Bottyán seregének jelentős részét alkották a dunántúli töredék ezredek. Ezek meglehetősen rossz állapotban voltak, rongyosak és fizetetlenek, Bottyán oszlásukról panaszkodik.¹⁵⁶ A sereg kis létszáma mellett nagy nehézséget jelentett Bottyán számára a megfelelő tüzérség hiánya.¹⁵⁷ Dunántúli felszabadításához és megvédéséhez elsősorban a várak elfoglalása szükséges; ehhez viszont jó tüzérség kellett. A la Rivière francia hadi mérnökötiszt által vezetett tüzérség csupán kézi-gránáttal, tábori ágyukkal, seregbontókkal s az egri, szolnoki várból és a solti sánctól odahozott mozsárral rendelkezett, pedig elsősorban faltörő öregágyúkra lett volna szükségük.

A Dunántúlra induló kurucz haderő számban és felszerelésben messze mögötte maradt a császáriak dunántúli erejének. Az erőviszonyok kétség-telenül jelentősen befolyásolják a harc kimenetelét, de végső fokon nem csupán a számarányban és felszerelésben nyilvánuló erőviszonyok alakulása döntik el azt. Sztálin elvtárs rámutat arra, hogy a háborút az a fél nyeri meg, mely — sok egyében kívül — a nép kitartása és egysége tekintetében a háború egész folyamán erősebbnek bizonyult ellenfelénél.¹⁵⁸ Dunántúl felszabadí-

¹⁵⁰ A tatai vitézekre vonatkozóan: A. R. IX. k. 261—262. 1. Esztergomra vonatkozóan SzKK.: T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIV. 3—4. 1.

¹⁵¹ A. R. IX. k. 517. 1.

¹⁵² Ld. *Thaly*: Bottyán János 73—74. 1.

¹⁵³ *Thaly* Wagner és Katona alapján 8 000 emberről beszél, Bottyán János 65. 1.; Károlyi 7 000 említ. A. R. IX. k. 252. 1.

¹⁵⁴ Bottyán helyettese gróf Csáky Mihály tábornok. A Bottyánnal átmenő tisztek: Ebeczky István, Kisfaludy György, Domokos Ferenc brigadérosok, Béri Balogh Ádám, Kisfaludy László, Somogyi Ádám, Réthey György lovas, Sándor László, Szekeres István, Hellepront János, Kiss Gergely és lovas Fodor László, Horváth Tamás, Horváth Ferenc, Horváth Mihály, br. Cziráky László, Balogh Ferenc, Dóczy Endre, Sellyey Gergely és Benkő Ferenc gyalog ezres kapitányok, Borbély Gáspár és Szegedi Kiss Mihály szabad lovas, Gál Márton, Gál András, Kerekes Mihály szabad hajdu-csapatulajdonosok. Ld. *Thaly*: Bottyán János 65. 1.

¹⁵⁵ Ld. Bercsényi hadi utasításait A. R. VIII. 8—10 1. és *Thaly* u. o.

¹⁵⁶ A. R. IV. k. 702—705. 1.

¹⁵⁷ *Thaly*: Bottyán János, 65. 1.

¹⁵⁸ Ld. *Sztálin*: A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról Bp. 1949. 114. 1.

tójának csupán az első lépést kell egyedül a hadseregre támaszkodva megtenni, ha ez sikeres, akkor a következőket már a nép széles tömege támogatja.

Bottyán nagy gondot fordít arra, hogy ez az első lépés biztos és határozott legyen. Október 15-én már Kecskeméten van, ahol nagy körültekintéssel a hadjárat előkészítésével foglalkozik. Első feladata, hogy a lerongyolódott, kedvetlen sereget ütőképes haddá szervezze. Addig, míg nem rendelkezik a hadak fizetéséhez szükséges pénzzel és katonáinak nincs rendes ruhája, nem indul el.¹⁵⁹ Bercsényi Kecskemét városát kötelezi megfelelő számú »mundér« elkészítésére.¹⁶⁰ A hadak fizetésére Bottyánnak 20 000 forintot küld.¹⁶¹ Számítani kellett arra, hogy a dunántúli bújdosó kuruc katonák tömegesen csatlakoznak az ezredekhez, s hogy emiatt zavar ne legyen, minden ezredes megkapta a maga hadfogadó területét: Kisfaludy György Vas vármegyében, Kisfaludy László Zala vármegyében, Sándor László Veszprém és Fejér vármegyében fogadhat katonát, Török István Sopron-, Somogy András (Ádám) Somogy-, Balogh Ádám Tolna- és Baranya-, Goda István Győr-, Komárom-, Esztergom-megyéből egészítheti ki a maga ezredeit. A szabad legények a Sennyei, Pongrácz, Lóczy, Szinay és Fodor László vezetése alatt harcoló hajdukhöz álljanak. A portánként kiállítandó hajduságot Török István, Horváth Zsigmond és Fodor László vegyék számba és osszák a gyalog hadak közé.¹⁶² A hadak élélmzését, a fiscalítások számbavételét és felhasználását Török István szenátorra, Horváth Zsigmond consiliáriusra és Fodor Lászlóra bízta. Fodor László feladata a pénztár kezelése, ő veszi számba az ezredeket és adja ki fizetésüket.¹⁶³ Gondja van Bottyánnak az átkelés technikai biztosítására is; két kompot és egy hajót csináltat, melyek azonban meglehetősen lassan készülnek el.¹⁶⁴ Különös figyelmet fordít arra, hogy seregét erkölcsileg előkészítse és képessé tegye a nagy vállalkozásra. A kecskeméti mezőn pihenő hadakat kemény fegyelemben tartja; szigorúan büntet minden lazaságot, kicsapongást. »Hogy pedig az katonáim részegeskedjenek: szemérem [szégyen] volna az énnékem, mellyet el sem szenvedék; az minthogy az városban meghagytam: egy csöpp bort se adjanak a katonaságnak. Sőt az népebet mindenütt tiltom az részegségtől« — írja Rákóczinak.¹⁶⁵

Az átkelést Bottyán Soltnál gondolja, ahová sáncot akar építeni; Bercsényi azonban ebben csupán időhúzást lát, s egyre sietteti az indulást.¹⁶⁶ Október utolsó napjai lázas készülődésben teltek el: Bottyán nem kíméli a fáradságot, mint írja: »... az Dunán által való menésemben szorgalmatosan munkálódtam éjjel és nappal.«¹⁶⁷ Október 30-ára, egy szombati napra elkészülnek a kompok és a hajók. Ezekkel a hajdúság azonnal Solt irányába indul.¹⁶⁸ A Duna partján Horváth Tamás, a hajduk kapitánya portyáz két századjával. Bottyán úgy tervezi, hogy már november 1-én, hétfőn maga is a hajduk után indul a főszereggel,¹⁶⁹ de november 2-án

¹⁵⁹ Ld. Bercsényi levele Rákóczinak. A. R. IV. 702—705. l.

¹⁶⁰ SzKK.: Jeszenák cs. lt. Prot. Rák. I. 5. l.

¹⁶¹ A. R. IV. k. 705—708. l.

¹⁶² A. R. IV. k. 736—738. l.

¹⁶³ Bercsényi ezt főhadvezéri kiadványában jóváhagyja. A. R. VIII. k. 8—10. l.

¹⁶⁴ A. R. IX. k. 262; 264. l.

¹⁶⁵ U. o. 255—257. l.

¹⁶⁶ A. R. IV. k. 702—705; 709—10. l.

¹⁶⁷ A. R. IX. k. 264—267. l.

¹⁶⁸ U. o. 262. l.

¹⁶⁹ U. o. 262. l.

még Kecskeméten van. Ezer gond és munka között még arra is van ideje, hogy a hozzá forduló szegénység panaszát meghallgassa. Már indulófélben van, mikor Balogh Mihályné szabadszállási szegény asszony számára nyílt levelet írat, melyben megparancsolja, hogy a szegény nyomorult asszony bárhol megismeri egyetlen tehenét, amit Csampai György tőle elhajtott, a falusi bírák kötelesek neki azt visszaadani.¹⁷⁰

Gondos és körültekintő előkészülés után november 4-én hajnalban indul Bottyán a derékhaddal Kecskemétről a Duna felé, hogy ott átkelvé, megkezdje hadműveleteit a Dunántúlon, ahol »minden kigondolható és végbevihető dolgokat« kész elkövetni.¹⁷¹

A dunántúli vidékek kulcsereősége Földvár volt. Közvetlenül a Duna partján emelkedett, Pakstól északra, Solttól kissé délre olyan helyen, ahol viszonylag könnyű az átkelés, mert egy kisebb sziget két ágra osztja a folyót. A földvári erősség nem várnak épült: régi bencés monostorból alakították át katonai erőddé a XVII. század végén.¹⁷² Az erőd magja a monostor főépülete volt, emellé később erős, masszív őrtornyot építettek. Az ily módon várrá alakított monostort a Duna felől a régi falak védték, másutt földsáncok vették körül. Nehezen megközelíthető helyen állt, s ebben rejlett fő erőssége. Keleten a Duna s a meredek part, északon a város nehezítette meg a falak megmászását. A várhegy déli és nyugati lábánál két mocsaras tó, az alsó és felső tó feküdt. A falak alá a két tó közötti gátakon és a malomárok töltéseken keresztül lehetett jutni. Nem volt nagy vár, az őrség kb. 2—300 emberből állott.¹⁷³

A dunántúli események s a Bottyánvár körüli harcok bebizonyították, hogy aki Dunántúlon meg akarja vetni a lábát, annak mindenekelőtt Földvár várát kell elfoglalnia. Bottyán világosan látta, hogy első feladata a földvári őrség kiverése s a vár alapos megerősítése: »mint előbbeni levelemben megírtam, földvári sánczot fogom renoválni, ha úgy tetszik Fejedelemségednek« — írja még Kecskemét: ől Rákóczinak.¹⁷⁴ A földvári várát már a júniusi harcokban megismerte s akkor a maga kárán tanulta meg azt, hogy a kuruc sereg gyenge tüzéségével, résbontó ágyúk nélkül nehezen érhet célhoz. Taktikát változtatva, már az átköltözés alatt kiadta az ostromra vonatkozó parancsot. Éjjel keltek át a Dunán, Bottyán a hajdúságot azonnal hadirendbe állította. A két századból álló német őrség csak az ostrom megindulását jelző három taracklövésre lett figyelmes. Hiába fogadták gyilkos tüzrel a falakra hágó hajdúságot, a kurucok mindent elsöprő lelkes rohamának nem tudtak ellenállni. Mire kivirradt, már Bottyán katonái örködték a földvári várban.¹⁷⁵ A császáriak dunántúli kulcsereősége a kurucok kezébe jutott. Ezzel elvágták az összeköttetést a budai és pétervárad császári őrség között, viszont a továbbiakban a kurucoknak Földvár biztosítja az utánpótlás szállításának zavartalan lebonyolítását az egri és szolnoki várból. A földvári átkelőhelyen keresztül tarthatják az összeköttetést a fejedelemmel és a többi csapatokkal.

¹⁷⁰ U. o. 267. l.

¹⁷¹ U. o. 264—265. l.

¹⁷² Rupp I.: Magyarország helyrajzi története. Pest 1870. I/2. 386. l.

¹⁷³ Földvár császári őrségéről a júniusi harcok alatt a várból kiszökött német vallomása alapján kapunk megközelítő képet: júniusban három század német gyalogos (századonként 50 ember) és hetven lovas császári őrség volt Földváron. A. R. IX. k. 194. l.

¹⁷⁴ U. o. 262—263. l.

¹⁷⁵ Thaly K.: Bottyán János. 172. l.

A dunántúli hadjárat főparancsnokának, Bercsényinek, aki a hadjárat ideje alatt az északnyugati felvidéken tartózkodott, főhadiszállása, Nagyszombat, meglehetősen távol esik a dunántúli hadműveletektől. Az eseményekről csak napok múlva értesült, sokszor kerülő úton. November 9-én még nem tudja biztosan, hogy Bottyánnak sikerült-e átkelnie a Dunán, Földvár felszabadításáról pedig egyáltalán nincs tudomása. Később maga is írja, hogy nehéz a hajót ilyen messziről kormányozni. Valójában ez a »kormányzás« csak névleges, mert Bottyán a maga elgondolásai szerint vezeti a hadműveleteket.

Nyilván ez a viszonylagos elszigeteltség az oka annak, hogy Bercsényi utasításai, parancsai, a dunántúli hadjáratra vonatkozó elgondolásai és a Bottyán által végrehajtott hadműveletek között különbség van. Feltehető, hogy Bottyán nem kapta meg idejében Bercsényi utasításait s az adott viszonyok és körülmények is megváltoztathatták a terveket. Az események további alakulása azonban azt a feltevést erősíti meg, hogy Bottyánt nagyobb szabású elgondolások vezették a dunántúli harcokkal kapcsolatban, mint Bercsényit. Bercsényi úgy látja, hogy a dunántúli hadműveletek súlypontja a Rábán túl van; a legfontosabb feladat Heister és Pálffy seregének a kiszorítása. Bottyán a Dunántúl felszabadítását tűzi ki célul; az ellenség teljes megsemmisítésére törekszik, s ennek érdekében a várak bevételeinek is nagy jelentőséget tulajdonít.

Bercsényi utasításában meghagyja Bottyánnak, hogy az átkelt sereg lovasságának jelentős részét Csáky Mihály generális főlovászmester vezetésével, Ebeczky István brigadérost és Balogh Ádám kapitányt melléje adván, a Rába vidékére küldje. Ha a Csáky által vezetett seregnek sikerül Bezerédy, Kisfaludy György és Török István ott portyázó hadaival egyesülnie, Heister császári tábornokot sikeresen kiszoríthatják onnan.¹⁷⁶ Bottyán pedig a gyalogsággal s a megmaradt két zászlóalj lovassággal a Komárom-megyében állomásozó Pálffyfigyelemmel tartva, Szent-Márton felé a nyuli hegyek irányába menjen, s miután Csákyval egyesült, igyekezzék Pálffy seregét szétverni. Bercsényi két feladatot tűz a Dunántúlra átment kuruc sereg elé: egyrészt Heister és Pálffy haderejének megsemmisítését, másrészt a Rábaköz biztosítását a kurucok számára, ahonnan állandóan küldhetnek portyát Ausztria felé. A Dunántúl egyéb vidékeinek biztosításáról, a várak felszabadításáról Bercsényi főhadvezéri parancsában nincs szó.¹⁷⁷

Bottyán az egész Dunántúl felszabadítását tűzte maga elé. Az együtt tartott vagy kétfelé osztott sereggel talán sikerült volna a két császári sereget kivernie, de a hadműveletek így egy kis részterületre lokalizálódtak volna. A Földvár felszabadítását követő napon haderejét három oszlopba osztotta: a jobbszárnyat gróf Csáky Mihály vezetésével Komárom felé küldte. Feladatául azt tűzte ki, hogy a Rábán átkelve, a Rába-köz felszabadítása után Kőszeg alatt várja be a balszárnyat, mely Balogh Ádám, Sándor László, Hellepront vezetésével Baranya felszabadítása után Sümegen keresztül vonul

¹⁷⁶ Tévedés a Bottyán dunántúli haderejére vonatkozóan Thalynak az a megállapítása, hogy Bezerédy Imre, Török István és Réthey János Bottyánnal együtt jöttek volna át a Dunán. (Bottyán János 65. és 74. l.) Bezerédyék október végén és november első napjaiban a Rábán túl portyáztak. Ld. Bercsényi levelei Rákóczinak: A. R. IV. k. 720—723; 700—702. l. Gróf Csáky Zsigmond levele Erdődynek Sopron 1705. november 9. SzKK.: gr. Erdődy Sándor levelezése. Fol. Hung. 179. II. k. 10. l.

¹⁷⁷ A. R. VIII. 8—10. l.

ide. A két hadoszlop egyesülése után majd együttes erővel veszik ostrom alá Kőszeg várát. A derékhadat Bottyán maga vezette. Célja: Simontornya, Palota, Tata, Pápa elfoglalása után döntő ütközet Pálffyval. Kapitányainak meghagyta, hogy a fosztogató, rabló katonákat szigorúan büntessék meg, nem engedi a szegénységet megnyomorítani, az ő kommandója alatt nem lehet »húzás-vonás«, ő szigorú »disciplinában« tartja a hadakat.¹⁷⁸

Bottyán első állomása Simontornya volt. A simontornyai vár Földvártól kissé délnyugatra, a Sió, Kapos és Sárvíz ingoványai között emelkedett. Nem épült magaslaton, de a császáriak a szabadságharc első évében jól megerősítették, a mocsár és a folyók hínárjai pedig természetes védelmül szolgáltak. A három emeletes épületet mély vízesárok vette körül. Magas órtornyáról jól lehetett tekinteni az egész, nádasokkal, cserjékkel borított tájat. A mocsáron keresztül csak a vidéket ismerők tudták a várhoz vezető, járható utat.¹⁷⁹ Bottyán nem vihette embereit meggondolatlan gyorsasággal a falak alá, mert a sereg nagy része a feneketlen ingoványba pusztult volna. A szomszédos szőlőhegyen foglalt állást s innen heves tüzet nyitott a várra. Már az első kísérlet után meggyőződött azonban arról, hogy kis tábori ágyúival nem sok eredményt érhet el. Más talán hosszú, kitartó tüzelessel próbálkozott volna, vagy hetekig taró ostromgyűrűvel várta volna azt, hogy a kielhezett őrség feladja a várát. Kétségtelen, hogy mindkét módszer célravezető akkor, ha az ostromlóknak bőven van idejük a várakozásra és nem kell a felmentő sereg megjelenésétől tartaniok. A hosszú halogatás azonban módot és időt ad a császáriaknak arra, hogy nagyobb haderő bevetésével megsemmisítsék a Simontornya körül veszteglő sereget. Az erőviszonyokat s a körülmények nyújtotta lehetőségeket mérlegelve azonban kétségtelen volt, hogy a kurucok csak meglepetésszerű, gyors támadásokkal tudnak Dunántúlon eredményeket elérni. Bottyán a gyors cselekvés embere volt: elhatározta, hogy rohammal veszi be a várát. November 10-én éjjel Simontornyáról magyar katonák szöktek ki. Ezek megmutatták az ingovány titkos gázlóit.¹⁸⁰ Bottyán ily módon a falak alá vezette embereit s november 11-én ja szabadságharc történetében végzetes napon]¹⁸¹ rohamra indult. A falakat szerencsésen megmászták s lefegyverezve és megsemmisítve a csaknem háromezerfőnyi őrséget, Simontornyát bevették minden tüzérségi előkészítés nélkül. Bottyán beszámolva Károlynak a dunántúli eseményekről, így említi a kemény ostromot: »Simontornyát vérrel megvettem«.¹⁸² A simontornyai harcról Barkóczy Ferenc is megemlékezik. Az ő leveléből ért sülünk az ellenség veszteségéről: »a mult szerdára virradólag Bottyán János Simontornyát ostrommal megvette az többit levágván, az commendansot 17-ed magával elfogták. Az Pálffy németjeit is elszélesztették és semmivé tették!«¹⁸³

Bottyán nem elégedett meg azzal, hogy elfoglalta Simontornyát, ismerte az erősség nagy stratégiai jelentőségét, meg is akarta azt tartani.

¹⁷⁸ Ld. *Thaly*: Bottyán János 74. l.

¹⁷⁹ *Kis István*: Simontornya krónikája, Simontornya. 1938. 96. l.

¹⁸⁰ *Thaly K.*: Gróf Beresényi család. III. k. 475. l.

¹⁸¹ Nov. 11-én Zsibónál Rákóczi hadserege Herbeville császári haderejével szemben súlyos vereséget szenvedett.

¹⁸² A. K. IX. k. 283—285. l.

¹⁸³ Idézi: *Thaly K.*: Bottyán János 78. l.

Simontornyára támaszkodva a Balatonig erős sáncvonalat épített ki, mely évek múlva is a dunántúli kuruc csapatok egyik jelentős állása volt. A várat dél felől is megerősítette azzal, hogy Új-Palánknál a Sió és a Kapos hidját sáncokkal biztosította.¹⁸⁴ A szekszárdi hajdúkból álló őrség parancsnokának Csajághy Ferencet tette meg s saját huszárezredéből is hagyott ott egy századot Szily György kapitány vezetésével.¹⁸⁵ Ugyanekkor a hajdúság hópénzét, négyszáz forintot a maga pénzéből fizette ki s mivel a földvári vár az ostrom alatt meglehetősen megromlott, annak megjavítására és megerősítésére is ad száz forintot.¹⁸⁶ A szabadságharc gazdasági nehézségei, melyek a katonák fizetésének rendszertelenségében is megnyilvánultak, már ekkor jelentkeztek. A nemesség nem vállalta a szabadságharc anyagi áldozatait, minden teher a jobbágyok vállára nehezedett. Bottyán felismeri, hogy egyéni érdekei az ország érdekével azonosak s azzal, hogy nem vár a katonák fizetésére, hanem ha a szükség ezt így kívánja, maga gondoskodik róla, az önző és számító nemesség számára is példát mutat.

Simontornya elfoglalása után Bottyán észak felé fordul, — útirányát egy Bercsényinek írott levél s két pátens kibocsátási dátuma jelzi. November 16-án Keresztúron van. Innen számol be Bercsényinek eddigi útjáról és a további tervekről. Pécs és Szigetvár felszabadítására Szekeres István kapitányt küldte, ő maga még aznap Tata felé indul.¹⁸⁷ Ugyancsak november 16-án adja ki Bottyán Zala és Somogy vármegyékhez szóló pátensét Seregélyesről, aznap második állomáshelyéről. Somogy és Zala vármegyében Kisfaludy László gyűjti a hadakat. Bottyán fegyverfogásra szólítja fel a megye népét: Bár seregünk »reánk és Hazánk ellen küzködő hitetlen német ellenséget — már sok ízben megtörte és nagyszámú hadait sokszor diadalunk alá vetette« most ismét itt az ideje »hogy valaki hazájának igaz fia, fegyvert fogjon és országunk szabadságáért igazán hadakozó, Kegyelmetekhez expedált tisztjeinkkel hadban szálljon«. Felszólítja az elszéledt katonákat, hogy mindenünnen gyülekezzenek zászlója alá.¹⁸⁸ Két nap múlva, nov. 18-án, gyarmati táborából az egész Dunántúlhoz intéz nyílt parancsot: a nemesség keljen fel régi szabadsága mellett, a megyék, városok tegyék le a hitet a nemes ország konföderációjára. Biztosítja a lakosságot, hogy hadai nem prédálnak, fosztogatnak és senki lakóhelyét el ne hagyja, aki másként cselekszik, azzal úgy bánnak, mint az ellenséggel.¹⁸⁹ Ilyen hangon csak az szólhat, aki a legteljesebb mértékben tisztában van a dunántúli állapotokkal. Bottyán jól ismerte a nemesség határozatlan magatartását, de nem veti szemükre az addigi hűtlenségeket, hiszen ezzel a császáriak malmára hajtaná a vizet. Annak azonban a leghatározottabb mértékben az elejét veszi, hogy a nemesség megismételje ingadozó, kétkulacos politikáját, mellyel az előző esztendőben csak kerékkötője volt a kurucok dunántúli győzelmeinek. Bottyán nem tűr halogatást: válaszára állítja a nemességet, vagy a szabadságharc ügye mellé áll, vagy ellenségnek tekinti s akkor nem érdemel kegyelmet.

¹⁸⁴ Thaly K.: Gr. Bercsényi család. III. k. 476. 1.

¹⁸⁵ Bottyán beszámolója Bercsényinek. Keresztur, 1705. nov. 16. A. R. IX. köt. 271—272. 1.

¹⁸⁶ U. o.

¹⁸⁷ U. o.

¹⁸⁸ A. R. IX. 272—273. 1.

¹⁸⁹ U. o. 274—277. 1.

A nemesség felfigyelt Bottyán eddigi harcainak fényes eredményeire. Ahogy egyre előbbre nyomultak a kuruc csapatok, úgy oszladozott a bizalmatlanságnak és kétségnek az a sűrű köde, melyet a kudarcot kudarcra halmozó Károlynak gyanús magatartása támasztott Rákóczi és a dunántúli nemesség között. Egyre kevesebben vannak, »az kik maghok szíveikben nem foveálnák a kurucokat.¹⁹⁰ Ez a hallgatólagos szimpátia napok alatt nyílt és aktív kiállásba fejlődött. Amerre Bottyán seregei elhaladnak, mindenünnen zászlók alá özőnk a jobbágyság. A kuruc csapatok fegyveres erejének lendülete a nemességet is magával ragadja. Egyre sokasodik a fegyvert-fogott nemesek száma. Horváth Mihály azt írja, hogy »mintegy 10—12 ezer felkelt nemesség áll vala rendelkezése alatt«¹⁹¹ Már Tata környékén járhatott Bottyán, amikor Bercsényi leveléből az erdélyi eseményekről értesül. Bercsényi a zsigóói vereség hírére csak nyolc nappal a csata után, november 19-én tudta meg Károlyi leveléből. A lesújtó hír hatása alatt azonnal futárt indít Bottyánhoz. Benne van minden bizodalma. Az Erdélyben esett csorbát túl a Dunán kell helyreütni — írja a fővezér Rákóczi leghűségesebb tábornokának.¹⁹² Végig a Rákóczi-szabadságharc folyamán mindig ez volt Bottyán feladata; a baj elhárítása, a katasztrófa feltartóztatása, ha a főúri vezetők elrontottak valamit. Bottyánnak kellett rendbehozni a dolgokat. Mikor összeomlással fenyegetett minden, Bottyán olyan erő volt, akire bármilyen körülmények között lehet számítani.

A szabadságharc vezetőinek figyelmét eddig az Erdélybe vonuló császári főhaderő feltartóztatása kötötte le. Most, hogy Zsigónál ez a terv meghiúsult és a kurucok súlyos vereséget szenvedtek, minden szem Dunántúl felé fordult. Részben mert Dunántúl volt 1705 november közepén az egyetlen terület, ahol a kurucok aktív hadműveleteket folytattak, részben pedig — ez különösen figyelembe veendő szempont — az eddigi eredmények felébesztették a reményt, hogy amit Rákóczi Zsigónál elvesztett, azt Bottyán visszacszerzi a Dunántúlon. Bercsényi leveléből is, amit Károlynak nov. 22-én ír, ezt a fokozott Dunántúl felé fordulást látjuk: »Erőltetem szörnyen az Dunán tul való operatiokat: mert már Simontornyan kezdve, Pécs, Siklós s a többi mind miénk, kivágták az németjét, s az magyarja miénk még Tatának s Esztergomnak is: már ma Tatában akart ebédelni Bottyán.«¹⁹³ Ugyanaznap a fejedelemnek is részletes helyzetjelentést küld a dunántúli dolgok állásáról: »Bottyán már Tatához gyűtt, Szekeres Pécsét, Siklóst, Simontornyát megvette, az németeket kivagdalta, Bezerédy Kőszegre szorította Haiszttert.«¹⁹⁴

Amint Bercsényi beszámolóiból kitűnik, Bottyán következő lépése Tata felszabadítása volt. A tatai események időpontjára Bercsényi leveléből következtethetünk. Bercsényi ugyanis nov. 24-én már azt írja Bottyánról »ki is tegnap Tatánál volt.«¹⁹⁵ Eszerint Tata november 23-án szabadult fel. Bottyán jól ismerte a tatai viszonyokat. Kapcsolatban volt a város lovas seregének vitézeivel. Ezek már a hadjárat megindítása előtt megírták Bottyánnak, hogy csak jöjjön a városhoz sereggel, ők mindannyian a kurucok mellé

¹⁹⁰ OL. Eszterházy P. nádor iratai 28/2859.

¹⁹¹ Horváth Mihály: Magyarország története Bp. 1872. VI. 416. l.

¹⁹² Thaly K.: Gróf Bercsényi család. III. k. 474. l.

¹⁹³ Rákóczi Tár II. k. 122—124. l.

¹⁹⁴ A. R. IV. 739—741. l.

¹⁹⁵ U. o. 741—742. l.

állnak. A német várórség teljes bizalmatlansággal viseltetett velük szemben. A tatai vitézek azonban számítottak az ostrommal járó zűrzavarra, amikor könnyűszerrel bemennek a várkapun, s »gondját yiselik« a németnek.¹⁹⁶ Tata könnyűszerrel a kurucok kezébe került: a magyar lovasság, mint azt már előre jelezték, Bottyánhoz pártolt, s a német őrség az első rohamnál feladta a várat. A tatai vitézekről a Fejedelemezhez írott levelében is megemlékezik Bottyán: »Írhatom azt is Fejedelemségednek: az tatai sereg egészen mind hadnagyostul, zászlóstul, Fejedelemséged hűségére és az ország szolgálatjára kigyúvén, mellettem vannak; ki is igen jó katonaság.«¹⁹⁷

Tata megvétele után Bottyán előtt két lehetőség állt: határoznia kellett, hogy tovább megy észak felé és Esztergomot veszi ostrom alá, vagy nyugatra fordulva Pápát szabadítja fel. Esztergom a Dunántúl, a Felvidék s a Kis-Alföld felé jelentett volna biztos őrhelyet a kurucok számára. Pápa viszont a kurucok dunántúli harcainak szolgálhat központi erősségül. Bercsényi célja az volt, hogy minél több átkelőhelyet biztosítson a Dunán és ebből a szempontból is szorgalmazta Esztergom megvételeét.¹⁹⁸ Bottyán úgylátszik Bercsényi útmutatását követte, mert november 25-én felérkezett Esztergomhoz.¹⁹⁹ A gyalogság kedvetlensége s az a tény, hogy Esztergomot nem lehet 24 óra alatt bevenni, mint az az egyik francia hadimézőnök tiszt »Le Mer böcsüli«²⁰⁰ világozza tette, hogy Esztergom megvétele hosszú hetek harcába került volna, s a dunántúli harcok eredményes továbbvitele érdekében a Dunántúl központi erősségét, Pápát kell előbb felszabadítani. Bottyán november 26-án Zsitvatorokon Bercsényivel haditanácsot tartott. Ezen elvetették az esztergomi tervet, a Bottyán eredeti céljának megfelelően Pápa felszabadítását tűzték ki a dunántúli középső hadoszlop feladatául.²⁰¹

Pápa vára jól felszerelt támasztpontja volt a császáriaknak: széles tó és nehezen megmászható kő- és földbástyák védték. Az őrség nyolcszáz német gyalogosból és két század könnyű lovasból állott; parancsnokuk, Miglio Tullius olasz ezredes, alaposan felkészült az ostromra. A pápai lakosság erősen a kurucokhoz húzott; 1704-ben a pápaiak »magok 150 németjeiket levagdalták.«²⁰² Bottyán most is számíthatott a pápaiak támogatására. A támadást tűzérsegi előkészítéssel kezdte: a »tüzes kapu« s a »borsos-győri« kapu felől lövette a falakat. Ismételten meg kellett azonban győződnie arról, hogy kis tábori ágyúival nem érhet célt, csak rohammal veheti be a várat. Miglio kartácsra töltött ágyúkkal várta az ostromlókat. Mikor a trombiták és dobok jelt adtak az általános rohamra, ugyanakkor megszólaltak az ellenség ágyúi is. A bástyákra induló katonákat azonban nem tartotta vissza a védők heves tüzelése. Bottyán maga biztatta kitartásra az embereket; mindenütt ott volt, ahol a legnagyobb volt a veszély, leg-sűrűbben hullott a kartács. Elsők között rohant a falakra, s a heves küzdelemben maga is megsebesült. »... Én Pápán bezzeg... csak alighogy el nem rúgtam az patkót: mivel az vállamat, fejemet és orczámat csak alig-

¹⁹⁶ A. R. IX. k. 261—262. l.

¹⁹⁷ U. o. 281—283. l.

¹⁹⁸ Ld. Bercsényi levele Rákóczihoz, Tyrnaviae 1705. nov. 7. A. R. IV. k. 728—731. l.

¹⁹⁹ A. R. IV. k. 742—744. l.

²⁰⁰ U. o. 728—731. l.

²⁰¹ *Thaly K.*: Gróf Bercsényi család. III. k. 447. l.

²⁰² SzKK.: T. Gy. Fol. Hung. 389. XXVII. 351. l.

hogy el nem vitte az kartács« — írja később tréfálkozva Károlynak.²⁰³ Ha vértje fel nem fogja a szilánkokat, könnyen ő is a Pápa ostrománál elesett kuruc hősök közé került volna.²⁰⁴

A bátor ostrom azonban nem volt eredmény nélküli. A vár védője, Miglio Tullius elesett, s a parancsnok nélkül maradt őrség feladta a várat. Az őrség közül négyszázan lettek kurucokká.²⁰⁵

Pápa megvétele a további kuruc harcok szempontjából különösen jelentős eredmény volt. A vár meglehetősen rongálódott állapotban került a kurucok kezébe, viszont a város központi fekvésével, a háta mögött emelkedő Bakony rengetegeivel az elkövetkezendő esztendőik során jelentős támaszpontja volt a kuruc harcoknak. Bottyán Pápan pihenőt tartott, erre csupán a kényszer vitte rá : az ostromnál kapott sebek nem engedték tovább. Pedig — mint maga írja később — mindenütt úgy várják már »mint az Messiást az zsidók«. ²⁰⁶ Ahová még nem jutottak el a kuruc csapatok, a császár kiszolgálói már ott is rosszul érzik magukat. A vasmegyei állapotokról még novemberben írják a főispánok Erdődy Sándornak, hogy rosszul folynak a dolgok s féltő, hogy rosszabbra fordulnak, mert »népünk itten nincsen« »az ellenség [kurucok] naponként szaporodik.«²⁰⁷ Valóban nem alaptalan az aggodalom ; hogy ha így marad a helyzet »nem tudom miképen marad meg Nagyságod Vas-megyében«. A szabadságharc ellenségeinek nincs helyük a Dunántúlon. Eszterházy Pál nádor jószágait a kurucok lefoglalták.²⁰⁸ Hasonló sorsra jutottak a többi labanc főnemeselek birtokai is.

A pápai pihenőt Bottyán a dunántúli felkelők megszervezésével, megszorodott serege felszerelésével és elrendezésével töltötte. December 9-én nyílt levélben szól a Dunántúl még fel nem szabadult részeinek lakosságához : tegyék le a hűségüket és csatlakozzanak a felkeléshez.²⁰⁹ December elejére már Dunántúl keleti s déli vidékeinek jelentős erősségei is a kurucok kezében voltak. A felső és az alsó hadoszlop is jelentős eredménnyel harcolt. Csákyék felszabadították Pannonhalmát, ostromzár alatt tartották Komáromot és Bezerédy a Rába vonalán is áttört. Az alsó hadoszlop útját : Botyánvár, Pécs, Siklós, a balatoni várak : Sümeg, Csobáncz, Kapornok, Vázsonyó felszabadulása jelezte. Baranya, Tolna, Somogy vármegyéből tömegesen csatlakoztak a jobbhágyok, Károlyi elszéledt kurucok a zászlók alá : a Földvárnál még csak ezredkeretekkel rendelkező ezereskapitányok, Sándor László, Balogh Ádám, Hellepront ezredei rövid idő alatt teljes létszámúvá nőttek. Ezeknek a seregeknek a felfegyverzése, csapatokká szervezése, élelmezése s »jó rendben tartása« foglalta le Bottyán pihenő napjait.

Az alsó és felső hadoszlop Bottyán eredeti terve szerint Kőszeg alatt találkozott. Csáky Mihály és Ebeczky a Magyaróvárra szorított Pálffy tartották szemmel, Török István pedig a rábai átkelést őrizte. Így Kőszeg alatt Kisfaludy György, Bezerédy Imre, Balogh Ádám, Sándor László, Kis

²⁰³ A. R. IX. k. 280—281. l.

²⁰⁴ U. o. 283—85. l.

²⁰⁵ *Thaly K.*: Bottyán János. 85. l.

²⁰⁶ A. R. IX. k. 281—283. l.

²⁰⁷ SzKK.: Erdődy Sándor levelezése. Fol. Hung. 179. II. 29. l.

²⁰⁸ SzKK.: T. Gy. Fol. Hung. XXVI. 1389. 466. l.

²⁰⁹ A. R. IX. 274—277. l.

Gergely, Réthey György csapatai találkoztak.²¹⁰ Sopron mellett Kőszeg volt a császáriak legjelentősebb dunántúli erőssége. A kurucérezelmű lakosság és a környékbeli nyíltan a kurucokhoz húzó jobbágyság fékentartására a várban német helyőrség volt, azonban ezek közül is többen szöktek át a kurucokhoz.²¹¹ A lakosság állásfoglalására jellemző, hogy 1705 őszén az arra portyázó s a város alól ökröket és lovakat elhajtó Szekeres István kuruc csapata ellen semmiképpen nem lehetett őket mozgósítani. A lakosok »nem fegyveresen compareáltak, hanem csak páczával mentenek a sáncrezra és úgy nézték onnét azon kóborlókat.«²¹² Mikor pedig Doppelstein kapitány, az őrség parancsnoka²¹³ meghagyta Kun János devecseri tiszttartónak, hogy börtönöztesse be Farkas Mihályt, mert ez az ember a város határából marhákat hajtott el s azokat a kurucok kezére juttatta, a tiszttartó megtagadta a parancs teljesítését. Nem teljesítheti — mert a vidéken lévő magyarok megakadályozzák őt abban, s saját biztonságát is veszélyeztetné.²¹⁴ A külvárosi lakosság nyíltan kijelentette, hogy a kuruc hadak támadása esetén nem fogja védeni a várost.²¹⁵ December 6-án Svetics János, a városbíró a »külvárosi községet« a tanácsházára rendeltette és a császári parancsnok nevében felszólította, hogy »határozatától álljon el« s magát a község, mint a császár híve, a végsőkig védelmezze. Pár nap múlva, december 8-án reggeli 10 órákor a kuruc hadak körülvették a várost. A parancsnok minden hadijogot figyelmen kívül hagyva, lövetett a kurucok követéire s a polgárságnak is szigorúan megtiltotta, hogy közülük bárki is tárgyalásba kezdjen azokkal. A kuruc sereg okulva az embertelen eljárásán, nem vesztegette tovább az időt, hanem megtámadta a várost és háromszori hősies rohammal sikeresen be is vette azt, Doppelstein, aki az őrséggel együtt a várba húzódott, az ostromkészülődésektől megijedve, a kurucok rohamát be nem várva — feladta a várat. Az őrség közül 70-en csatlakoztak a várost és a várat felszabadító kuruc csapatokhoz.

A harc részleteiről a Kőszegi krónika számol be.²¹⁶ Szerzője Győri János plébános, aki adatait, leírásait a város irataiból s a jezsuiták egyházi jegyzőkönyveiből vette. A városi jegyzőkönyvek az 1705 decemberi eseményekre vonatkozó feljegyzését Krugovich Mihály városi jegyző fogalmazta. Krugovich Mihály erősen császárhű ember volt, aki hivatalát Palugyai Gábor császári biztos vezetése és befolyása mellett néhány évvel ezelőtt megtartott tisztújítás alkalmával nyerte el. Az egyházi szerző a császárhű városi jegyző leírásának és a kurucokkal szemben ellenséges érzülettel viseltető jezsuiták adatainak alapján Kőszeg ostromáról ferde és egyoldalú képet rajzol. Nem említi a külvárosi lakosság magatartását s az őrség csatlakozásáról is csak röviden beszél. Megelégszik csupán a harci események leírásával, de itt igyekszik a kurucokat minél kedvezőtlenebb színben feltüntetni. Krónikáját azzal a kívánsággal zárja, hogy bárcsak a továbbiakban megmenekülne Kőszeg az »ilyetén veszedelmektől és rettenetes károktól«.

²¹⁰ *Garády*: Kőszeg krónikája. Új Magyar Múzeum. 1857. IV. 201. l.

²¹¹ SzKK.: T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIII. 250. l.

²¹² U. o. 259. l.

²¹³ Lipót 1704. szept. 12-én nevezi ki Kőszeg parancsnokának. SzKK.: T. Gy. 1389. XXIII. 634—35. l.

²¹⁴ *Czernel K.*: Kőszeg szabad királyi város jelene és múltja. II. k. 154. l.

²¹⁵ SzKK.: T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIII. 260. l.

²¹⁶ Közli: *Új Magyar Múzeum* 1857. 4. és 5. füzet.

Kőszeg megvételének végső tanulságát és jelentőségét Bercsényi állapítja meg, aki csak kerülő úton, Bécsből értesült az eseményekről: »Azon exemplificatioval nem kevés hasznot ad az Dunántúl lévő több erősségek feladásának facilitatiojára.«²¹⁷ A kőszegi harc után Kapuvár, Sárvár, Kismarton, Nezsider megvétele és csatlakozása jelzik a kuruc győzelmeket.²¹⁸ Monyorókerék parancsnoka, Niczky Sándor abban reménykedik, hogy Monyorókerék nem kerül a kurucok kezébe, mert »könnyebb védeni, mint Kőszeget«. Azonban mikor Kisfaludy László kurucai körülvették a kis erősséget, melyet alig 180 ember védett, az három nap alatt megadta magát.²¹⁹

A Dunántúl állomásozó két császári haderő, Pálffy és Heister serege azonban december közepéig csaknem sértetlenül került ki a kurucokat. Pálffy Győr tájékán állomásozott, Bottyán Bercsényi utasításának megfelelően itt akarta döntő ütközetre kényszeríteni. A labanc tábornok azonban a kuruc csapatok elől egyre jobban hátrálva, minden seregét Szombathely biztonságot nyújtó falai közé vonta. A várost megerősítette és lőszerrel jól ellátott háromezer főnyi gyalogságát a házakban helyezte el. A városban akarta felvenni Bottyánnal a harcot. Vak Bottyán azonban soha nem engedte meg, hogy az ellenség diktálja a feltételeket. Világos volt, hogy a kuruc sereg nagyon hátrányos helyzetbe kerül, ha Szombathely falai között küzd meg a császári haddal. Felgyújtani, összelövetni pedig nem akarta a várost. Hogy az ellenséget megtévessze, mégis úgy tett, mintha ostromra készülődne. A város előtt sáncokat ásatott és két lovas ezredét is felvonultatta, akik nagy mozgolódásukkal teljesen lekötötték Pálffyt. Maga ezalatt a hat legjobb lovasszerezzel s a szekérre ültetett hajdúsággal Szombathelyről csendesen lekanyarodva Szentgotthárd felé indult. Heister állomásozott itt, aki eddig szintén elkerülte a kuruc csapatokkal való döntő ütközetet. Most biztonságban érezte magát, mert úgy tudta, hogy Pálffy erős serege Szombathely mellett tartja Bottyán hadait. Annál jobban meglepődött, mikor a szentgotthárdi mezőn a téli ködből hatalmas kuruc sereg bontakozott ki. Annyi ideje sem volt, hogy csatarendbe állítsa hadait. Bottyán lovasrohama szétszórta, elsöpörte a császári sereget. Heister hadereje a szentgotthárdi mezőn megsemmisült. Pálffy, mikor megtudta a gyászos hírt, nagy sietéssel, nehogy az ő hada is Heister seregének sorsára jusson, kivonta katonáit Szombathelyről és igyekezett minél előbb túljutni a határon. Az utána küldött kuruc seregek már csak a hátvédet sikerült utolérnie.²²⁰

Bottyán Ruzsra tette át főhadiszállását. Ruszton Bercsényi vezetésével haditanácsot tartottak. Itt abban állapodtak meg, hogy a Dunántúl megvédelése érdekében a Lajta vonal biztosítása mellett be kell venni a császáriak egyetlen, de annál jelentősebb bástyáját, Sopront. A Sopron körüli harcok már a következő év eseményei, melyek a Dunántúl megvédésével kapcsolatos hadműveletekkel vannak szoros összefüggésben.

1705 december végére nem volt Dunántúlon jelentős császári sereg. »Az első dolog — mondja Sztálin elvtárs — hogy ne ragadtassuk el

²¹ SzKK.: T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIII. 260. l.

²¹⁸ Ld. *Thaly K.*: Bottyán János 92—97. l.

²¹⁹ OL. Múzeumi törzsanyag 1705. dec. 15.; u. o. 1705. dec. 30. Ad postulata capitulationis puncta P. ac. G. Dni. Alexandri Niczky Arcio Monyorókerék Commendantis.

²²⁰ A. R. IV. k. 746—749.; 749—752. l. *Szalay L.*: Magyarország története. Pest. VI. k. 1859. 309. l. *Thaly K.*: Bottyán János 93—94. l.

magunkat a győzelemtől és ne kérkedjünk, a második dolog, hogy megszilárdítsuk a győzelmet s a harmadik, hogy végleg megsemmisítsük az ellenséget». ²²¹ Bottyán nem pihent meg az első sikerek után, hanem fáradhatatlanul vezette végig seregét az egész Dunántúlon. Mindenütt győzelmet aratott a túlerőben lévő császáriakon, mert megtalálta azt a kedvező harcformát, melynek alkalmazásával a kuruc sereg került fölénybe. Mindig támadott s így állandóan a maga oldalán tartotta a kezdeményezést. A dunántúli várak megvételeinél szükség diktálta módszert alkalmazott, mikor tüzérségi előkészítés nélkül, pusztán rohammal vette be az erősségeket. Ezzel leküzdötte azt a nehézséget, amely a kuruc hadsereg gyenge tüzérsége mellett holtpontra juttatta volna az ostromokat. A minden ellenállást elsöprő rohamokat Vak Bottyán egyéni hősiessége és bátorsága lendítette előre. A várak megvételeinek kettős jelentősége volt: egyrészt ezzel is gyengítették a császáriak haderejét, másrészt a felszabadított várak a kurucok számára jó támaszpontul szolgáltak az elkövetkezendő ellenséges támadásokkal szemben. Bottyán nagy gondot fordított a várak megerősítésére s állások kiépítésére. A várak felszabadítását nem a gyors győzelem véletlen eredményének tekintette; már az első lépésnél gondolt a felszabadított föld megvédésére is. A dunántúli hadjárat utolsó állomásaként szétverte és megsemmisítette a császári haderőt. 1705 végére Dunántúl felszabadult.

Az ellenséges haderő teljes felszámolása azonban csak egyik eredménye a dunántúli hadjáratnak. Bottyán hadjáratának az a nagy jelentősége, hogy az egész lakosság a kurucok mellé állt, s ezzel a szabadságért küzdők tábora jelentősen megerősödött. A kuruc sereg hallatlan mértékben felszaporodott. Bottyán nyolcezer emberrel jött át a Dunán, s most a harmincezret is meghaladja a sereg létszáma. ²²² »Most 20 zászló is van egy ezerben« — írja Bercsényi Fodor Lászlónak — »mind semmi az, nem kell most az első mustrán háborgatni őket, majd lesz annak ideje, hadd velősdjenek csak«. ²²³

A katonáknak állott dunántúliak mellett azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az otthonmaradt lakosság is szívvel lélekkel a szabadságharc ügye mellé állott és mindenben támogatta a kurucokat. Ennek a támogatásnak különösen az elkövetkezendő esztendőkből van nagy jelentősége, mikor a kurucok a lakosság ellenállásának segítségével hiúsítják meg a császáriak dunántúli hadjáratát.

Bottyán felszabadító harca végetvetett annak az áldatlan állapotnak, ami a középbirtokos nemesség körében uralkodott. A nemességnek nem kellett attól félnie, hogy kurucbarátságát már a következő héten megtorolják a császáriak, mert Bottyán sikerei tartós eredmények voltak. A kétféle biztosítás óvatos álláspontjáról a nemesség ugyan soha nem mondott le, de Bottyán dunántúli hadjárata következtében a Rákóczi-szabadságharc mellé állt.

A jobbágyok számára a kuruc hadsereg megjelenése a biztonságot, az állandó üldözött, otthonatlan életmód megváltoztatását jelentette.

1705 december végén a kurucok hadjáratáról szóló ének mindennél jobban kifejezi a lakosság hangulatát:

²²¹ *Sztálin*: A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról, Bp. 1949. 89. 1.

²²² A. R. IV. k. 749—751. 1. SzKK.: T. Gy. Fol. Hung. 1389. XXIV. 515. 1.

²²³ SzKK.: T. Gy. u. o.

»Immár reánk derült újra szép szabadság :
Mert győzelmeket vivutt az kuruczság.
Vigasságban vagyon ezen darab ország,
Aranyos zászlóját szelek jól hordozzák.«²²⁴

Bottyán győzelmeivel s katonáinak a szegénység iránt tanúsított fegyelmezett magatartásával visszanyerte a parasztság bizalmát. Bizonyára nem minden célzatosság nélkül írja Károlynak : »szép csendességben vagyon ez a darab föld, és mind Kegyelmes Urunk hűségére hajlott ; az katonaság is jó disciplinában tartatik, semmi huzást vonyást nem követ el, az mint is engemet nem kártevő : hanem jótévő Jánosnak hívnak.«²²⁵

Bercsényi 1705. december 23-án kiadott főhadvezéri utasításaiból érezzük, hogy Dunántúlt már olyan területnek tekinti, mely biztos és jelentős erőforrása a kuruc harcoknak. A hadfogadás továbbra is a novemberi beosztás szerint történik, csupán Somogyi Ádám és Sándor László hadfogadási megyei cserélődtek fel. Somogyi Veszprém és Fejér vármegyében gyűjti a hadakat, mivel ő Pápának decretális kapitánya, Sándor László pedig Somogy vármegyét kapta meg.²²⁶ A megyék minden portától kötelesek 4 fegyverest adni. Ily módon Tolna, Baranya, Somogy és Fejér vármegye összesen 1480 hajdút állít ki. Ezek irányítása és beosztása Simontornyán történik.²²⁷

Nagy gondot fordít Bercsényi a fiskalitások kezelésére. Innen fizetik a hadakat, s ezért kimondja, hogy »úgy az borokat s más egyéb eladható mobiliseket pénzzé köll tenni az cassának felállítására és az hadaknak abból kitelhető fizetéseknek.«²²⁸ Dunántúl nem a bizonytalan kuruc portyák területe többé, hanem olyan országrész, mely biztos erőforrása és hűséges támogatója a kuruc szabadságharcnak.

A Rákóczi-szabadságharcot az 1704–1705. évi kudarcok és csatavesztések válságos helyzetbe sodorták. A gyászosvégű zsigóci csata következtében a kurucok helyzete Erdélyben jelentős mértékben megromlott. Az erőviszonyok a császáriak javára tolódtak el. Ez a fölény azonban csak ideig-óráig tartott, mert amit a kurucok Erdélyben elvesztettek, azt 1705 végén visszanyerték a Dunántúlon. Ennek következtében a császáriak győzelme távol az örökös tartományoktól, az ország elszigetelt keleti részén már korántsem volt olyan jelentős. Különösen, ha azt is figyelembe vesszük, hogy Dunántúl a császáriak féltett területe volt, s most az osztrák örökös tartományokat semmi sem védte a kuruc portyáktól. Dunántúl felszabadítása kiegyenlítette az erőviszonyokat s új lendületet adott a függetlenségi harcoknak.

Bottyán a dunántúliak számára meghozta a szabadságot ; a szabadságharc számára felszabadította és biztosította Dunántúlt — s dicsőséges hadjáratával, melyben a dunántúli jobbágyok és bujdosók kitartó együttműködésére támaszkodott, új távlatokat nyitott a nemzeti függetlenségért harcolók előtt és megvívta a Rákóczi-szabadságharc legszebb, számos győzelmet hozó hadjáratát.

VÁRKONYI ÁGNES

²²⁴ »Vak Bottyánról való ének« (1705. dec 24.) *Thaly K.*: Adalékok a Thököly és Rákóczi kor irodalomtörténetéhez II. k. 105. l.

²²⁵ A. R. IX. k. 280—281. l.

²²⁶ A. R. VIII. k. 39—40. l.

²²⁷ U. o.

²²⁸ U. o.

A PARASZTSÁG FELBOMLÁSÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE A XX. SZÁZAD ELEJÉN

A parasztság gazdasági helyzetét tárgyaló korabeli irodalomban állandóan megismétlődő ellentmondásokat lehet találni. A kortársak rámutatnak egyrészt arra, hogy a művelés technikája javult, a gazdálkodás rendszere intenzívebb lett, másrészt arról beszélnek, hogy a parasztság táplálkozása a tejtermelés előrehaladásával romlott, a megjavított technikai módszerek nem minden esetben szolgálták az egész parasztság javát. Az egyik tolnamegyei földbirtokos a tejszövetkezetek hatását vizsgálva írja: »De míg egyfelől e szövetkezetek valóban modern, intenzívebb gazdálkodásra, több trágyázásra, nemesebb szarvasmarhafajták beszerzésére készítették parasztjainkat, bekapcsolva egyúttal szomorú elszigeteltségüket egy most kialakuló gazdasági világláncolatba, másfelől e nagyerejű áldásokat megcsorbitották azzal, hogy a paraszt közellátását, az egészségtanban való járatlanságát és másfelől természetes hagyományainak értékét számba nem vették. Így esett meg, hogy tejszövetkezetek virágnak, de ugyanakkor elvonják a legbőségesebb és legkönnyebben megszerezhető gyermektáplálékot a nádfedeles tanyákból.«¹ Ugyanezt a jelenséget látta a nagybirtokosok gazdasági szervezetének, az OMGE-nek egyik tollforgatója Torontál megyében: »Azt tapasztaltam ugyanis, hogy oly községben, hol sok a szegény zsellérség, ott a tejszövetkezet károsan befolyásolja a gyermektáplálást, amennyiben a szegény nép tehénkéjétől a tejet azelőtt főzésre s a gyermek táplálásául használta fel, a tejszövetkezet révén azonban módot találván azt pénzzé átalakítani, családját megfosztja legfontosabb tápszerétől, a tejtől.«²

Ezek a parasztságon belül mutatkozó ellentmondások tőkés jellegűek. Egyrészt a földművelési rendszerek, módszerek és eszközök javulása, másrészt a falusi lakosság nagy többségének elnyomorodása az egyik legjellegzetesebb hatása a tőkés termelési mód fejlődésének a faluban. A táplálkozás romlása csak egyik ismertetőjele az elnyomorodásnak.

A kortársak nem értették meg ezeket az ellentmondásokat, beteges jelenségeket véltek felfedezni bennük. E »beteges« jelenségeknek okául a helytelen gazdasági politikát jelölték meg.

A korabeli irodalomban mutatkozó ellentmondásosság a parasztgazdaságokban meglevő ellentmondások visszatükröződése. Csakhogy ez az irodalom nem tudta megtalálni a szoros összefüggést az akkori társadalmi gazdasági alakulat és a vázolt ellentmondások között. Nem értették meg, azért nem is tartották normális gazdasági jelenségeknek azokat.

¹ *Ij. Leopold Lajos*: Parasztyermekeink és a tehéntej. Közgazd. Szemle XXIX. évf. 1905. 357. l.

² *Marton Andor*: Torontál vármegye gazdasági viszonyai és gazdálkodási rendszere. Bp. 1907. 63. l.

Ez a tanulmány azzal foglalkozik, hogy mi a tőkés termelési mód fejlődésének hatása a parasztgazdaságban, milyen a parasztság osztálytagozódása, merre tart a parasztság osztályokra bomlása, milyen változásokat okoz a *monopolkapitalizmus* a falu életében, mik a magyar parasztság felbomlásának sajátosságai.

*

A parasztságon belüli ellentmondások alapja a termelőeszközök különböző megoszlása volt. Mindenekelőtt a mezőgazdaság egyik legdöntőbb termelőeszközének, a földnek különböző megoszlása képezi ezeknek az ellentmondásoknak az alapját. 1911-ben az állatállománnyal rendelkező gazdaságok számának és területének megoszlását az alábbi kimutatás szemlélteti:³

A gazdaságok nagysága	A gazdasággal bíró állattulajdonosok száma	%-ban	A gazdaságok területe kat. holdban	%-ban
1 katasztrális holdon alul	97.378	5.77	36.719 k. h.	0.21
1-5 katasztrális holdig	573.281	33.94	1,420.881 « «	8.00
5-10 «	442.585	26.20	2,965.545 « «	16.72
10-20 «	350.814	20.78	4,727.398 « «	26.64
20-50 «	183.713	10.88	5,239.546 « «	29.54
50-100 «	31.107	1.84	2,030.483 « «	11.44
100-200. «	9.947	0.59	1,321.532 « «	7.46
	1,688.825	100.00	17,742.104 « «	100.00

Az 1911-es állatstatisztika alapján kapott földterület a parasztgazdaságokban jóval kisebb, mint az 1895-ös mezőgazdasági statisztika eredményei. Ez abból eredt, hogy 1911-ben csak az állattulajdonosokat vették figyelembe. Az 1911-es statisztika mégis felhasználható. Számunkra az a fontos, hogy milyen arányban oszlott meg a föld a különböző kategóriák között és ezt az 1911-es statisztika jól mutatja.

A magyar burzsoa statisztika fenti csoportosítása az egyik leginkább felhasználható csoportosítás. A 0—10 holdig terjedő gazdaságok ebben a korban szegényparaszti gazdaságokat, a 10—20 holdig terjedő gazdaságok a középparasztság alsó rétegét foglalják magukba. A 20—50 holdig terjedő gazdaságok csoportja ellentmondást tartalmaz. Ez a csoport a középparasztság felső részét és a kulákság alsó részét foglalja magába. A magyar burzsoa statisztika eme csoportosítása miatt nem lehet a kulákságot és a középparasztságot élesen elválasztani. Mégis, megszorításokkal felhasználható. Lenin foglalkozott a magyar statisztikának ezzel a csoportosításával. 0—5 holdas csoportot a törpegazdaságoknak, 10—20 holdas csoportot középparaszti gazdaságoknak nevezte. 20 holdon felüli csoportokban »... nagy paraszti

³ Magy. Statiszt. Közlemények. Új sorozat. 51. k. 1911. Állatszámolás. II. k. (9110). A gazdaságok területét a statisztika nem közli. Ellenben közli a 100 k. h.-ra eső állatlétszámot a különböző kategóriákban. Az egyes állatfajták létszámának és a 100 holdra eső állatfajtáknak a hányadosa szorozva százszal adja az egyes kategóriák kezében levő terület nagyságát. (Az adatok csak Magyarországra vonatkoznak, Horvát—Szlavónia nélkül.)

és tőkés gazdaságok» vannak. Ugyanitt kifejezetten arról beszél, hogy a 20—100 holdas csoport »nagyparaszt gazdaság«. Lenin tehát elfogadta ezt a csoportosítást.⁴

Ezt a csoportosítást nekünk is el kell fogadni azzal, hogy rámutatunk a 20—50 holdas csoportban rejlő ellentmondásra. Semmi ok sincs arra, hogy a középparasztság és a kulákság közötti különbséget elmoszuk, mégis az akkori történeti helyzet megengedi, hogy ezt a csoportosítást használjuk. Az első világháború előtt a faluban meglevő kettős ellentét közül a *nagybirtokosok* és az *egész parasztság* közötti ellentét volt a döntő jelentőségű és nem a parasztságon belüli ellentét. Az utóbbi ellentét fejlődőben volt, de még nem vált uralkodóvá. A parasztságon belüli osztályellentétek azért nem kerültek a falusi osztályharc homlokterébe, mert még létezett a feudális jellegű nagybirtok és a politikai életben vezető szerepét játszott a nagybirtokos osztály. A parasztság egészének, így a kulákságnak is érdekében állt, hogy a nagybirtokos osztályt megdöntsék. Demokratikus földreformot, burzsoa demokratikus politikai életet követelt a kulákság az egész parasztsággal egyetemben. Miért? A földbirtokosok gazdasági és politikai hatalmának megdöntése után a kulákság kiküszöbölte volna versenytársát a piacon, a nagybirtokosok földmonopoliúmának megtörése után a kulákság tökefelhalmozásának eddigi korlátjai megszűntek volna, ő lett volna a falu teljesjogú ura. Másrészt reménye lehetett volna arra, hogy országos méretekben is jobban benyomulhatott volna a politikai közéletbe. De megengedhető ez a csoportosítás azért is, mert a parasztság felbomlik a mezőgazdaság kapitalista fejlődése során. A középparasztság legfelső rétegéből egyesek kulákká válnak. Mindez azonban nem zárja ki, hogy a 20—50 holdas csoportban rejlő ellentmondással ne számoljunk. A határt véleményem szerint 30 k. h. körül lehetne meghúzni *ebben a korban*. A kulákgazdaság egyik főismérve alapján alakult ki ez a véleményem, nevezetesen a bérmunka alkalmazása alapján. A 30 k. h. alatti gazdaságokban két esetben alkalmaznak állandó bérmunkást. Először akkor, ha a gazdaság közel fekszik valamelyik nagyobb városhoz, vagy ha valamelyik fejlettebb mezőgazdasági területről van szó (tejgazdasági övezet, kertgazdasági övezet), vagy abban az esetben, ha a család nem elég népes. Néha még a 30 k. h.-on felüli gazdaságoknál is előfordult; ha elég népes a család, hogy csak az év nyári szakaszában alkalmaznak bérmunkást (hónapos cseléd, pásztorgyerek).

Az 50 holdon felüli csoportokkal egyértelműen mint nagyparaszti, kulák gazdaságokkal kell számolnunk.

Visszatérve az 1911-es állatstatisztika adataira, azt látjuk, hogy a szegényparaszti gazdaságok (0—10 k. h.) az összes gazdaságok 65,91%-át tették ki, viszont a birtokukban levő földterület a parasztság gazdaságok összterületének csak 24,93%-a volt. Ebben az időben a 10 k. h-on aluli gazdaságok nem tudtak saját birtokukon végzett munkából megélni. A túlnyomó többség még bérmunkát is vállalt. (Vagy a nagybirtokon, vagy a kulákoknál, vagy részes földet művelt, vagy — ha volt lova — fuvarozott.)

A szegényebb középparasztság (10—20 k. h.) az összes gazdaságok 20,78%-át adta, a földterületből pedig 26,64% volt a kezén. Ebben a kategóriában levő szegényebb középparaszttok közül viszont már csak a népes családok

⁴ *Lenin*: Az agrárkérdésről. II. k. Bp. Szikra, 102—103. l.

tagjai voltak kénytelenek bérmunkát vállalni. A többi középparaszt csak rossz termés, vagy elemi csapás esetén kényszerült bérmunkára.

A jómódú középparasztok és a kulákok birtokában a gazdaságok 13,31%-a volt, de a parasztság kezén levő területből 48,43% összpontosult a kezükben. A földterület olyan nagy volt, hogy egy-egy család nem tudta maga megművelni. Időszaki vagy állandó bérmunkásokat tartottak. Ez pedig a parasztságon belüli egyenlőtlenséget tovább fokozta.

A parasztságon belüli ellentétek még világosabbá válnak, ha az állatállomány megoszlását nézzük.⁵

A gazdaságok nagysága	A gazdaságok száma	%	Szarvasmarha db.	%	Ló db.	%	Sertés áll.	%	Juh db.	%
1 holdon alul	97.378	5.77	80.672	1.73	26.086	1.63	175.443	4.35	53.646	1.15
1—5 k. h.	573.281	33.94	934.944	19.99	218.879	13.66	840.597	20.81	660.680	14.12
5—10 k. h.	442.585	26.20	1147.666	24.53	327.963	20.47	815.699	20.18	1001.751	21.40
10—20 k. h.	350.814	20.78	1219.669	26.07	449.908	28.09	987.837	24.44	1240.460	26.50
20—50 k. h.	183.713	10.88	901.202	19.26	415.121	25.93	858.578	21.24	1092.043	23.33
50—100 k. h.	31.107	1.84	251.780	5.39	115.371	7.20	245.696	6.09	369.916	7.91
100—200 k. h.	9.947	0.59	141.404	3.03	48.283	3.02	116.622	2.89	261.227	5.59
	1688.825	100.00	4677.337	100.00	1601.611	100.00	4040.472	100.00	4679.723	100.00

Az állatállomány megoszlása, amely a föld mellett a legfőbb termelőeszköz és egyben áru is volt, igen hasonló a földterület megoszlásához. Az állatállományból a 20—200 holdas gazdaságok, amelyek a gazdaságok 13,31%-át tették ki, kb. 27—36%-nyit tartottak kezükben. A szegényparasztság viszont számarányához viszonyítva jóval kevesebb állat fölött rendelkezett.

Az állatállománynak nemcsak nagyrésze volt a gazdagparasztság kezén, hanem sokkal kedvezőbb feltételek mellett tartotta, mint a szegényparasztság. Ez kitűnik az egy szarvasmarhára, sertésre és juhra eső földterület mennyiségéből :⁶

A gazdaságok nagysága	1 szarvasmarhára eső földterület k. h.-ban	1 sertésre eső földterület k. h.-ban	1 juhra eső földterület k. h.-ban
1 katasztrális holdon alul	0,44	0,20	0,68
1—5 katasztrális hold	1,26	1,69	2,15
5—10 „ „	2,58	3,63	2,96
10—20 „ „	3,87	4,78	3,81
20—50 „ „	5,80	6,10	4,79
50—100 „ „	8,06	8,26	5,48
100—200 „ „	9,34	11,33	5,05

⁵ Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 51. kötet. 1911. állatszámolás II. kötet (9. l.). Az adatok csak Magyarországra vonatkoznak Horvát-Szlavónia nélkül.

⁶ U. o.

Ha a főállatállományra 5 k. h. termőföldet számítok (1—1 darabot véve mindegyikből és ideszámítva a lovakat is)⁷, akkor megállapítható, hogy 20 holdig kevés föld esett az állatállományra. Ennek következménye az lett, hogy 20 holdon alul nem tudták megfelelő mértékben élelmezni állatállományukat, vagy egyenesen éhezetttek. Különösen kevés föld esett az 5 holdon aluli gazdaságok főállatállományára. Ezekben a parasztgazdaságokban a hiányzó takarmánymennyiséget vagy pénzért vették meg, vagy mint részes aratók keresték meg, vagy a bérük egy részét, amelyet természetbeni juttatásként kaptak az általuk végzett bér munkáért, állatállományukkal feletették. Kevés föld jutott a 10—20 holdas szegényebb középparasztok állatállományára is.

Csak a 20 holdon felüli jómódú középparasztok és kulákok tudták jól, sőt bőségesen táplálni állatállományukat.

A földterület különböző megoszlása a szegény-, közép- és gazdagparasztság között odavezetett, hogy a szegényparasztság és a szegényebb középparasztság állatállománya sovány volt, ennek megfelelően kevés jövedelmet adott gazdáiknak. A jómódú középparasztság és a kulákság állatállománya viszont kövér és jóminőségű volt, ennek következtében hozama is nagyobb volt, mint a szegényparaszti és középparaszti gazdaságok állatállományának. A földterület és az állatállomány különböző megoszlása az alapja annak, hogy a gazdagparasztság a piacon fölénybe került, vagyonilag állandóan erősödött, a szegényparasztság viszont szegényedett.

A fenti kimutatásban nem vizsgáltuk meg, hogy egy lóra hány k. h. föld esik a különböző kategóriákban. Ennek az oka az, hogy az egy lóra eső föld nemcsak a lóállomány táplálására vet fényt, hanem arra is, milyen mértékben tudják kihasználni a különböző kategóriákban az igaerőt.

A gazdaságok nagysága	Az 1 db. lóra eső földterület k. h.-ban
1 katasztrális holdon alul	1,40
1—5 katasztrális hold	6,49
5—10 „ „	9,04
10—20 „ „	10,50
20—50 „ „	12,62
50—100 „ „	15,62
100—200 „ „	27,37

Az első pillanatra szembetűnik, hogy a gazdagparasztság lóállományát jobban ki tudta használni, mint a szegényparasztság, vagy akár a középparasztság. A szegény- és középparaszti kategóriákban vagy kihasználat-

⁷ A főállatállományra számított 5 k. h. termőföld nem önkényes. Ahhoz, hogy a főállatállományt megfelelően (nem bőségesen) lehessen takarmányozni, az 5 k. h.-at a következőképpen kell beosztani. 2000 □öl rét, 1000 □öl mesterséges takarmány, 1000 □öl répa, burgonya, 1600 □öl búza, 800 □öl árpa vagy zab, 1600 □öl kukorica.

A 20 k. h.-on felüli gazdaságok esetében a földterület megoszlása sokkal kedvezőbb, mert itt már kidömborodik a nagygazdaság fölénye.

lanul fogyasztotta a ló a takarmányt és ezzel erősen növelte a gazdaság belső költségeit, vagy bérfuvarozást, bérszántást vállaltak. Erre annál is inkább mód volt, mert 0—10 holdig a gazdaságok jelentős része nem tartott lovat.⁸

A gazdaságok nagysága	A gazdaságok száma	Lovat nem tartó gazdaságok száma
1 katasztrális holdon alul	97,378	71,292
1—5 katasztrális holdon	573,281	354,602
5—10 katasztrális holdon	442,585	114,622

A lovat nem tartó gazdaságok száma a 10 holdon aluli parasztek között igen nagy. Ezek földterületét a lóval rendelkező szegényparasztek és középparasztek művelték bérért, vagy részes művelésbe bírták. »Vagy a kulákok úgy művelték meg a lónélküli szegényparasztek földjét, hogy a kulákok által adott igásmunkáért kétszer, háromszor annyi gyalognapszámot követeltek a szegényparasztól; vagy ha a szegényparaszt cseléd volt a kuláknál, akkor a kulák az igásmunkát leszámította a cseléd béréből.«

A parasztságon belüli ellentétek fokmérője az is, hogy az egyes osztályok milyen mértékben termelnek vagy vásárolnak árut. Az árutermelés méreteire következtethetünk az egy gazdaságra eső állatállomány számaiból. Az árutermelés méreteinek a megállapítására a különböző osztályoknál az egy gazdaságra eső sertések száma mutatkozik alkalmasnak. Az egy gazdaságra eső sertések száma azért is megfelelő, mert az áruként el nem adott sertéseket a parasztagazdaságokon belül kellett, hogy elfogyasszák. Az egy gazdaságra eső sertések száma 1911-ben így alakult:⁹

Gazdaságok nagysága	Az 1 gazdaságra eső sertések száma db.
1 katasztrális holdon alul	1,80
1—5 » »	1,46
5—10 » »	1,84
10—20 » »	2,81
20—50 » »	4,67
50—100 » »	7,89
100—200 » »	11,72

Az egy holdon aluli kategóriában a parasztek nagyrészenek nincs sertése. Ez azt jelentette, hogy egyáltalán nem fogyasztottak serteshúst, vagy ha igen, akkor azt vásárolták. 1—10 holdas parasztoznál viszont több

⁸ Ezeket a számokat számítás után kaptam, az 1911-es állatstatisztikából. A valóságban valószínű, hogy a lónélküliek száma nagyobb. Feltételeztem, hogy ezekben a gazdaságokban csak egy ló van.

⁹ U.o. Az 1 k. h-on aluli és az 1—5 k. h-as kategóriákban az átlagszámok valamivel nagyobbak voltak a valóságban, mert ez a felvétel februárban történt, tehát disznóvágás után.

sértés van, mint egy. Ez azonban közel sem jelenti azt, hogy ezeknek a gazdaságoknak egy része rendszeresen termelt árut. A folyamatos termelés még a gazdaság belső fogyasztására is megköveteli azt, hogy legalább 2 db. sertés legyen egyszerre jelen egy-egy gazdaságban. A sertéshízlalás időszaka legkevesebb egy év. Ha a folyamatoságot biztosítani akarják, akkor még ugyanabban az évben a hízó mellé még egy malacot kell beállítani, amelyből a következő év hízója lesz. Persze nem beszélve arról az esetről, ha eldöglött a sertés. Tehát a folyamatos termelés feltétele az, hogy egy hízó és egy malac legyen egyszerre 1—1 gazdaságban. 10 holdig ez nem mondható el minden gazdaságra. A 10—20 holdas gazdaságokban már 2,81 db. sertés esik egy gazdaságra. A kettőn felül mutatózó 0,81 db. azt mutatja, hogy a szegényebb középparasztok közül nem mindegyik gazdaság termelt rendszeresen piacra sertésből árut. Minden valószínűség szerint a kevesebb földdel rendelkezők nem termeltek rendszeresen árut sertésből.

A 20—200 holdas parasztgazdaságoknál az egy gazdaságra eső sertések száma kettőnél jóval több. Ez azt mutatja, hogy ezek a gazdaságok a saját szükségletük fedezésén felül fennmaradó sertéseket piacra vihették. Ezekben a kategóriákban annál nagyobb a piacra vitt sertések száma, minél nagyobb a gazdaságok területe. A kettőnél jóval nagyobb szám azt mutatja, hogy ezek a gazdaságok rendszeresen termeltek sertést a piacra, hogy üzemük erre is be volt rendezve.

Az árutermelés a parasztság különböző osztályainál nemcsak országos vonatkozásban, hanem egyes gazdaságok esetében is felmérhető. Ezek az esetek rámutatnak arra, hogy milyen más árúkat vittek piacra a parasztgazdaságok.

Először a szegényparasztságot vizsgáljuk meg ebből a szempontból. K. F. mezőkeresztesi lakos, akinek háza, kertje és egy 2 vékás földje volt és »mint mezőgazdasági munkás tartja fenn magát és családját« — írja a korabeli leírás — 1909-ben eladott 1 db. sertést, 4 pár tyúkot, 1 db. borjút és tejet. Ezzel szemben az aratásnál fiával együtt 6 q búzát kerestek, a szükségletük 10 q volt, a 4 q-ás különbözetet úgy kellett megvenniök. K. F. ebben az évben 400 korona jelzalogos kölcsönt vett fel.

F. S. ugyancsak mezőkeresztesi lakos, aki községi kocsis volt, 1909-ben 1 feljavított sertést adott el és 30 db. baromfit. Viszont 12 q-ás gabona-zükségletét pénzért kellett megvennie. Költségvetésében hiány mutatkozott, amelyet újabb disznóhízlalással akart eltüntetni.

B. S. mezőkeresztesi községi kocsis semmiféle árut nem adott el 1909-ben, viszont 8 q búzát kellett vennie.¹⁰

Száraz Gábor 6 holdas derecskei szegényparaszt 1906-ban 6 q búzát, 4 q kétszerest, 5 q tengerit, zöldséget 95 korona értékben, 40 kg gyapjút és 12 bárányt adott el.¹¹

Sz. J. mezőkeresztesi 9 holdas paraszt, aki még 14 hold földet is bérelt, 1909-ben a következő mezőgazdasági termékeket vitte piacra: 158 q cukor-

¹⁰ Kovács József: Mezőkeresztes nagyközség. M. Gazdák Szemléje 1912. I. kötet. (193—194. és 196—197. l.)

¹¹ Löherer Andor: Derecske nagyközség monográfiája. Bp. 1908. (71. és 72. l.)

répát, egy tehenet, két sertést és baromfiakat 20 korona értékben. Viszont 20 q és 40 kiló búzát úgy kellett megvennie.¹²

Gombos Péter 10 holdas paraszt, aki még bérelt 10 holdat földjéhez és szőlőjével és beltelkével együtt 22 holdat művelt, 1906-ban a következőket adta el: 40 q búzát, 20 q tengerit, 10 q vöröshagymát, 32 q sárgarépát, 50 kg gyapjút, 15 db. birkát, 3 db. hízó disznót és mustért kapott 332 koronát. Elég jó jövedelme ellenére 10 év alatt csak 2 hold földet tudott venni és építkezett, de ezeket 4000 korona adósság már terhelte.¹³

Tóth Sándor 10 holdas gazda, aki még 10 holdat bérelt, 1906-ban eladott 40 q búzát, zöldséget 740 korona értékben, tejet 200 korona értékben, baromfit 100 korona értékben és hízót 300 korona értékben. Az utolsó 10 évben 2800 koronáért földet vett, 2000 koronát pedig elépítkezett.¹⁴

A kulákok vitték a legtöbb árut a piacra és az ebből eredő jövedelmük a parasztságon belül a legnagyobb volt, mint ez az alábbi esetekből kitűnik:

Varga Sándor 40 holdas kulák 1909-ben árpáért 168 koronát, tengeriért 162 koronát, burgonyáért 70 koronát, lóheremagért 336 koronát, lucernamagért 54 koronát, lóért 470 koronát, borjúért 132 koronát, sertésért 200 koronát, tejért, vajért 584 koronát, összesen 2276 koronát kapott.¹⁵

B. S. 54 holdas kulák 1909-ben búzából, árpából, tengeriből, lóból, tinóból, sertésből, tejből és vajból 2188 koronát kapott.¹⁶

Egy hódmezővásárhelyi 60 holdas kulák árutermelésből eredő jövedelme így alakult: ¹⁷

Búzából eladásra került 87 q á. 16 kor.	1392 kor.
Tengeriből	1270 «
Mustból	520 «
Négy darab igás kanca szaporulatából	360 «
Három darab tehén szaporulatából	320 «
Két darab sertés szaporulatából	200 «
Baromfiakból	500 «

4562 kor.

A szegényparasztok kivételesen adtak el mezőgazdasági termékeket, rendszerint akkor, ha megszorultak. Ezekre a vétel a jellemző. Mindenek előtt a kenyérgabona vétele és a sertésállomány pótlására fiatal malacok vétele.

Még a középparasztokról sem lehet elmondani, hogy árutermelésük rendszeres, folyamatos volt. Csak a jobbmódúak jövedelmének nagyobbik felét adta a piacról hazahozott pénz.

A kulákok mezőgazdasági termelése viszont a piacot szolgálta. Piacra-termelésük legfőbb célja a »pénzszerzés«. A kulákgazdaságok néhány áruafajta rendszeres termelésére rendezkedtek be. Kivétel nélkül mindegyiknél megtaláljuk a gabonaneműek eladását, a piacra termelő állattenyésztést, a tej

¹² Kovács József: Mezőkeresztes nagyközség, M.G.Sz. 1912. I. kötet. (197—199. l.)

¹³ Lóherer Andor: Derecske nagyközség monográfiája. Bp. 1908. (73. l.)

¹⁴ U. o. 74. l.

¹⁵ Kovács József: Mezőkeresztes nagyközség M. G. Sz. 1912. I. kötet. (253. l.)

¹⁶ U. o. (254—255. l.)

¹⁷ Szeles János: Hódmezővásárhely törvényhatósági város monográfiája. M. Gazdák Szemléje 1909. I. k. (184—186. l.)

rendszeres eladását. Egyik-másik foglalkozott különleges fajta áru termelésével, mint lucerna-, lóheremag eladásával, must értékesítésével stb.

Az eddigiek alapján látható, hogy a kulákgazdaságok fölényben voltak a középparaszti és szegényparaszti gazdaságokkal szemben. Ennek a gazdasági fölénynek az alapja a mezőgazdasági termelőeszközök és a mezőgazdasági termelés koncentrációja volt a kulákgazdaságokban.

A kulákok termelése vállalkozói jellegű volt. A kulákgazdaságokat már méreteiknél fogva sem tudták a kulákok családjai magukban megművelni. A szegényparasztok nagyrésze pedig nem tudta saját gazdaságán belül munkarejét teljesen kihasználni. Ezek a szegényparasztok bérmunkát vállaltak — a nagybirtokon kívül — a kulákgazdaságokban is.

A fölény mindenekelőtt a piacon mutatkozott meg. A kulákok jóval több és jobb minőségű árut termeltek, mint a közép- és szegényparasztok. Ezért a piacon a versenyben a közép- és szegényparaszti gazdaságok lemaradtak. A verseny tovább bontotta a parasztságot osztályaira, amelyek minden átmenet ellenére a kapitalizmus alapvető osztályai felé közeledtek.

1895 és 1911 között a parasztság osztálytagozódásában lényeges változások történtek. A változások irányára az 1895-ös mezőgazdasági statisztika és az 1911-es állattisztiztika mutat rá.

A gazdaságok nagysága	Gazdasággal bíró állattulajdonosok száma 1895-ben	1911-ben	Ha 1895-ben az egyes kategóriákat 100-nak vesszük, akkor 1911-ben
I katasztrális holdon alul	562 949	97 378	17.29
1—5 » » »	716 769	573 281	79.98
5—10 » » »	458 535	442 585	96.52
10—20 » » »	385 381	350 814	91.03
20—50 » » »	205 181	183 713	89.53
50—100 » » »	36 032	31 107	86.33
100—200 » » »	10 275	9 947	96.80
	2 375 122	1 688 825	

Különbség 1895 és 1911 között 686 297

A két statisztika adatai között mutatkozó különbség nem tükrözi vissza teljesen a valóságot. A gazdasággal rendelkezők számának fogyása nagyobb, mint amennyi a valóságban volt. Ez a torzított különbség a két felvételezés különböző módszereiből adódott. Az 1895-ös felvétel számai azért nagyobbak, mint az 1911-es felvételezésé, mert 1895-ben minden parcellatulajdonost összeírtak, függetlenül attól, hogy volt-e állatállománya vagy nem. 1911-ben csak az állattulajdonosokat írták össze. Eltérést okoz az 5 k. h. alatti kategóriákban az is, hogy az 1895-ös felvételt novemberben eszközölték, tehát akkor, amikor malacaikat még hizlalták az 5 k. h. aluli parasztlakosok és így őket az állattulajdonosok közé számították. Viszont az 1911-es felvételt februárban ejtették meg, tehát már akkor, amikor a disznóvágások megvoltak, ezért az 1911-es adatok kisebbek, mint az 1895-ös adatok. Az 1 k. h-on aluli kate-

góriában különösen erős változást okozott az, hogy 1895-ben a csak baromfival és méhekkal rendelkezőket is számbavették, míg 1911-ben nem, ezért az 1895-ös statisztika adatai ebben a kategóriában erősen felduzzadtak. Véleményem szerint az 1 k. h. alatti kategória, ha leszámítjuk a felsorolt módosító körülményeket, 1895-ben 200 ezer körül mozoghatott. A felsőbb kategóriák közül még az 1—5 k. h.-as kategória száma csökkenthető valamivel az 1895-ös statisztikában, ha összehasonlítási alapnak az 1911-es statisztika módszerét fogadjuk el. A többi kategóriában sokkal kisebb a hibalehetőség. A gazdaságok száma, amely az 1911-es állatstatisztikán alapszik, ellenőrizhető az 1910-es népszámlálás adataival. Az önálló őstermeléssel foglalkozó férfiak és nők száma kis eltéréssel megegyezik az 1911-es statisztika gazdaságainak számával.

Ha az 1895-ös statisztika eredményeit 100-nak vesszük és ehhez viszonyítjuk az 1911-es statisztika eredményeit, akkor kitűnik, hogy melyik kategóriák szenvedték el a legnagyobb változást. A szegényparaszti és nagyparaszti csoportokban a legerősebb a változás. Kétségtelen, hogy ezeknek az ellentétes csoportoknak a gyors fejlődése a falusi lakosságnak új, születő típusait alkotják, amelyeknek létrejötte és fejlődése az árutermelés rendszerében gyökerezik.

Viszont az 5—20 holdas kategóriák változása lassúbb. Itt a szegényparasztság felső részéről és a középparasztság egy részéről van szó. Ezek a kategóriák az első pillanatra látszólagos szívósságot mutatnak. Szívósságról azonban csak feltételesen lehet beszélni. Kétségtelen, hogy ezeknek a kategóriáknak viszonylagos csökkenése a legkisebb, hogy ezeknek a főállatállománya még nő is. Mégis a szívósság csak látszat. Három okból kifolyólag: 1. azért, mert rövid 16 év alatt abszolút számban 51 ezerrel csökken ezekben a kategóriákban a gazdaságok száma (ezek a kategóriák rejtik a legkisebb hibalehetőséget, amelyek a két statisztikai felvétel módszereiből adódtak), 2. azért, mert már a megelőző részben láttuk, hogy ezek a kategóriák koplaltatják legjobban állatállományukat, tehát a látszólagos szívósságuk igen nyomorúságos külsőt nyer, 3. azért, mert a szegényparasztságnak különösen az 5 k. h. aluli része elvándorolt az országból és ez erősen módosítja a felbomlás képét, megnövelte a középparasztság súlyát az országon belül. Ezért az 5—20 k. h.-as kategóriák szívóssága csalfa látszat, amely nem fedi a valóságot.

A kivándorlás azonban rátereli a magyar parasztság felbomlásának egyik sajátos vonására a figyelmet és még inkább aláhúzza, hogy az 5—20 k. h.-as parasztek szívóssága csak látszat. Minden országban tapasztalható a falusi lakosság elvándorlása régi lakhelyéről. Oroszországban a középparasztság települt át az ország belső vidékéről a peremvidékre és ezzel erősen megnövelte a régi lakhelyén levő parasztság felbomlását, mert csak a szélső típusok maradtak ott. Nálunk ez másként történt. Nem a középparasztság, hanem a szegényparasztság vándorolt el és amellet az országon kívülre vándorolt. Ez a történeti előzményekkel volt szoros összefüggésben; mégpedig a gyarmati körülmények között történt eredeti tőkefelhalmozással, a 48-as jobbágyszabaddal és utána a magyar mezőgazdaság porosztatásával. Mindezek révén az agrárproletariátus felduzzadt. A múlt század végén ez az agrárproletariátus gyorsan munkanélkülivé vált, mivel megszűntek a vasútépítő és a vízszabályozási munkák. A 90-es évek parasztt mozgalmi is eredménytelenek maradtak. Ezután indult el a kivándorlás nagyobb arányban és a 900-as évek vége felé érte el a tetőpontját. Magyarországból 1899 és 1904 között 289 313 személy, 1905 és 1907 között 450 684 személy, 1908 és

1913 között 455 239 személy vándorolt ki.¹⁸ Ebből a számból a parasztok százalékaránya 68% körül mozgott, 17—20% a birtokos paraszt, a többi pedig agrárproletár volt. A kivándorlás nálunk is gyorsította a parasztság felbomlását, akár Oroszországban az áttelepülési mozgalom. Míg azonban Oroszországban a középső vidékeken a középparasztság súlya csökkent, nálunk a szegényparasztság nagy tömegeinek kivándorlása az országból növelte a parasztságon belül a középparasztság súlyát.

A kivándorlás vizsgálata a parasztság felbomlása szempontjából feleletet ad azokra az ellentmondásokra, amelyek a magyar burzsoa statisztika századforduló utáni termékeiben fellelhetők. Míg az eladósodás mértékét és ütemét mutató statisztikák kétségtelenül a parasztság felbomlásának gyorsulásáról beszélnek (ennek részletes bizonyítása a következőkben történik meg), ugyanakkor a gazdaságstatisztikák ezt csak alig tükrözik vissza. Ez azért van így (a burzsoa statisztika minden hamisító szándéka ellenére), mert a kivándoroltak rendszerint felszámolták itteni gazdaságukat, hogy legyen mivel áthajózniok Amerikába és így a statisztika, mint gazdaságokkal már nem számolhatott.

A magyar kivándorlás az imperializmussal van szoros összefüggésben. Lenin a kivándorlásban az imperializmus egyik sajátos vonását jelölte meg. »Az imperializmusnak . . . sajátosságai közé tartozik az imperialista országokból való kivándorlás csökkenése és az elmaradottabb alacsonyabb munkabért felmutató országokból ezekbe az országokba való bevándorlás növekedése. (Munkások odaözönlése és áttelepülések.)«¹⁹ A magyar szegényparasztságot a magasabb munkabérek vonzották Amerikába. A magyar városok csak kevés szegényparasztot szippantottak fel. Rá kell még mutatni arra, hogy a nagyarányú kivándorlás azért történt meg, mert a magyar mezőgazdaság nem tudott elég munkát adni a szegényparasztságnak, sem a nagybirtok felszámolása nem történt meg.

*

A századforduló körül gyors változások álltak be a parasztgazdaságok művelési rendszerében; különféle árutermelő övezetek alakultak ki.

A XIX. század 90-es évtizedének közepén erősen megindult az ország néhány területén a parasztgazdaságokban a tejtermelés. A paraszti tejtermelés megnövekedése visszatükröződik a tejszövetkezetek számának és a beszállított tej mennyiségének növekedésében.

A tejszövetkezetek fejlődése 1908-ig fölfelé ívelt, majd 1908 után apadt a számuk. A beszállított tej mennyisége viszont nőtt. De 1908 után sem állt meg a paraszti tejjgazdaság fejlődése, csak az értékesítés formája változott meg. Az » . . . adatokból kitűnik azonban, hogy a megszűnt tejszövetkezetek legtöbbször ma is meg van azért, de nem mint szövetkezet, hanem mint tejszarnok, hol egy vállalkozó vagy nagyobb vállalat a szövetkezetet bérbe- vagy megvette és fix árat, legtöbbször 10 fillért fizet a tejért literenként.«²⁰

A tejszövetkezetek számának csökkenését az okozta, hogy a magyar vaj nem állta a versenyt a nyugateurópai vajjal és ebből értékesítési nehézség.

¹⁸ Stat. Közlemények. 67. k. 14. l.

¹⁹ Lenin: Vál. M. I. k. Bp. Szikra 1006. l.

²⁰ Hertelendy Ferenc: A tejszövetkezetek hatása. M. Gazdák Szemléje 1907. I. kötet. (267—268. l.)

Év	Szövetkezetek száma	A leszállított tej literekben
1897	—	4 790 132
1898	76	10 531 408
1899	146	22 147 144
1900	246	39 536 794
1901	374	66 718 036
1902	542	80 686 300
1903	513	88 687 400
1904	566	95 364 900
1905	597	77 087 800
1906	622	80 612 800
1907	651	84 406 000
1908	558	84 927 000
1909	541	77 300 000
1910	540	104 669 000
1911	554	97 792 000
1912	528	103 684 000
1913	519	113 729 000
1914	469	107 521 000 ²¹

ségek származtak. »Az 1909. és 1911. évi aszályos esztendő, az 1911. évi száj- és körömfájás miatt csökkent a termelés és így fő vajpiacunkat, Wient nem bírtuk kellően ellátni. A wieni kereskedő kénytelen volt dán vaját importálni, mely 1910-ben még csak 51%-át tette a monarchia egész vajimportjának, 1912-ben azonban már 70%-át. A vajkereskedő — megismerkedve a dán vaj tartós, jó minőségével — behozatala állandósult és az 1912—13. években a magyar tejjgazdaságnak súlyos károkat okozott, a magyar vaj igen nehezen és rosszul volt értékesíthető.«²²

A bécsi értékesítési nehézségek után a szövetkezetek a belső piac felé fordultak. »Miután az ország vajfogyasztása az utóbbi években bámulatosan emelkedett, a tejszövetkezetek nagy része jól tudván értékesíteni a vajtermelő központokon kívül is, csak 147 tejszövetkezet volt ezekkel üzleti összeköttetésben. Egyes nagyobb városok közelében fekvő tejszövetkezetek friss tej szállításával is foglalkoztak, 7 tejszövetkezet bevezette a sajtkészítést, 2 pedig juhtúrót készített.«²³

A tejjgazdaságok kifejlődése a múlt század utolsó évtizedében három földrajzi folton történt meg. Az első Moson, Sopron, Vas, Zala és Veszprém megyékből, a második Baranya, Tolna megyékből, a harmadik pedig Bács-bodrog, Temes és Torontál megyékből áll. Az utóbbi két terület érintkezik egymással, mégis szét kell választani azokat. Az övezetek fejlettségét az alábbi statisztika szemlélteti: ^{23a}

²¹ Magy. Stat. Évkönyvek. Évenként 1899-től 1914-ig. A vajtermelésre berendezett tejszövetkezetek statisztikái. (A tejszövetkezetekre vonatkozó számok 1905-ig nem pontosak.) A földművelésügyi minisztérium kiadásában megjelent Magyarország földművelésügye c. kiadványoknak és a Statisztikai Hivatal Évkönyveinek adatai lényegesen eltéréseket mutatnak. A két kiadványból a számok eltérő nagysága ellenére ugyanazok a tendenciák olvashatók ki.

²² Gratz Ottó és Vogel József: A tejjgazdaság története és statisztikája. Magyaróvár 1939. 50. l.

²³ Köerfer István és Tolnay Pál: Magyarország tejjgazdasága 1909 évben. Bp. 1909. 13. l.

^{23a} Kimutatás a falusi tejszövetkezetek működéséről, 1908. évben. A magyar kir. földművelésügyi miniszter kiadványa.

Nyugatmagyarországi övezet :

zöv. száma	Vármegye	Tagok száma	Hány üzletrésze van?	Hány liter tejet szállítottak 1908-ban	Hány kg vaját készítették 1908-ban
20	Moson.....	2018	3873	3 500 116	79 204
44	Sopron.....	3919	6617	7 207 277	280 439
59	Vas.....	4086	7797	7 413 561	176 625
54	Zala.....	4758	8027	4 481 256	169 422
32	Veszprém.....	2641	4878	3 173 086	14 242
199		17 422	31 192	25 775 296	719 932

Tolna—baranyai tejgazdasági övezet :

78	Baranya.....	8760	13913	13 132 572	458 017
43	Tolna.....	5749	9190	7 935 715	300 101
121		14 509	23 103	21 068 287	758 118

Délmagyarországi tejgazdasági övezet :

29	Bácsbodrog....	4291	6241	4 371 756	88 293
18	Temes.....	2703	4270	2 911 419	38 950
21	Torontál.....	3060	4730	2 710 343	34 419
68		10 054	15 241	9 993 518	161 662

A legfejlettebb folt a nyugatmagyarországi tejgazdasági övezet volt. Ez az övezet szállította a falusi tejszövetkezetek által forgalombahozott tej 30%-át.

A Tolna-baranyai övezet szintén erősen fejlett. Ez az övezet a tejszövetkezetek által forgalombahozott tej 25%-át szállította.

A legkevésbé fejlett övezet a délmagyarországi.

A három övezet 1908-ban együttvéve adta az összes szövetkezetek 67,7%-át, az összes szövetkezeti tagok 70%-át. Ez a három övezet szállította a tejszövetkezetek által szállított tej 67,6%-át, a tejszövetkezetek által előállított vajnak pedig a 67,8%-át. A tejgazdaság fejlődése a századforduló után természetesen nemcsak ezeken a tejgazdasági foltokon haladt előre, hanem az egész országban. Ez a három folt csak vezető az országon belül.

A második specializált mezőgazdasági övezet a Duna-Tisza közén alakult ki. Ez az övezet szőlőt, gyümölcsöt, zöldséget termelt. Az övezet centruma Kecskemét. Ennek az övezetnek a fejlődése nem a századforduló körül indult meg, hanem már korábban. Kecskeméten a gyümölcstermelés »... az

első vasút megnyitása után vette rohamos lendületét, mivel a vasúti szállítási lehetőségekkel megnyíltak a külföldi piacok is.«²⁴ A gyümölcsstermelés területén a legfontosabb a kajszinbarack volt, ezenkívül a szilva és a meggy. Kecskeméten az 1880-as évektől fejlődik a szőlőkultúra, »1874-ben a fillokszerának a hegyes vidéken történt fellépése után mind nagyobb lendületben kezd fejlődni a homoki szőlőkultúra. 1892—1900-ig 3202 hold szőlőt ültettek.« »1900—1912-ig 3380 hold szőlőt ültettek.« »1905—1907-ig ültették a legtöbb szőlőt, mivel ekkor az összes szőlőterület elérte a 11 000 holdat.«²⁵

A gyümölcsstermelés is fejlődik a századforduló körül. A kecskeméti piacra :

1886—1896-ig	7 887 183	tótkosár	671 110	kerekkosár
1896—1906-ig	9 567 530	«	319 086	«

gyümölcs került.²⁶

A tanyákon lakó parasztok, ugyancsak a századforduló után, egyre több baromfit visznek a kecskeméti piacra. 1911-ben 800 ezer db. baromfit adtak el.²⁷

Az 1910-es évek elején kezd Kecskeméten fejlődni a zöldségstermelés. Habár nagyobb lendületet az 1920-as években kap. »Jelenleg mintegy 70 család körülbelül 80 holdon foglalkozik zöldségstermeléssel. A zöldségstermelők kisbirtokosok...«²⁸

Érdekes, hogy a jellegzetes kertkultúra mellett még mindig elég nagy területet foglalt el a gabonaneműek vetésterülete. 1910-ben a 79 ezer holdas határból még mindig 5000 hold volt az ugar.

Nagykőrösön a zöldségstermelés volt a domináló. Itt is a zöldségstermelés — mint a gyümölcsstermelés Kecskeméten, a vasutak kiépülése után indult meg. Nagykőrösön uborkát és salátát termeltek nagy tömegben. De a gyümölcsstermelés is fejlődött. Nagyobb mennyiségű szilvát, almát és barackot termeltek. A szőlő területe is növekedett. Az 1896. évi kimutatás szerint 2421 k. h. 852 négyszögöl volt a szőlő területe. 1925-re pedig 4311 k. h. 364 négyszögölet telepítettek be szőlővel.²⁹

A többi duna-tiszaközi nagy paraszttvárosokban szintén fejlődik ebben az időszakban a kertkultúra.

A harmadik övezet, a gabonatermelő övezet. Ez az övezet nem a századforduló után alakult ki, mint a tejgazdaságok övezete, vagy mint a kertgazdasági övezet, mely a századforduló idején erősödik meg, hanem már korábban is megvan. Elválását a tej- és kertgazdasági övezet kialakulása, illetve megerősödése teszi szembeszökővé. Ez az övezet adja a legelmaradottabb paraszttgazdaságokat. Területe főleg a Tiszántúl. De megtalálható mindazokon a helyeken, ahol nem tudott kifejlődni a tej- vagy kertgazdaság. Sőt még a tejgazdasági és kertgazdasági övezetekben is jelentős területet foglalnak el a gabonaneműek.

²⁴ Bende László: A kecskeméti szőlő- és gyümölcsstermelés fejlődéstörténete. Kecskemét. 1929. 82. l.

²⁵ U. o. 25. l.

²⁶ U. o. 64. l.

²⁷ Lakos Béla: Kecskemét gazdasági fejlődése. Huszadik Század 1913. II. k. 360—1. l.

²⁸ U. o. 362—63. l.

²⁹ Galántai Fekete Béla: Nagykőrös. Bp. 1927. 123—126. l.

A századforduló után a parasztgazdaságokban végbemenő változások közül az egyik legjellegzetesebb a mezőgazdasági termelés specializálódása. Az övezetek elkülönülése már magában fokozza a parasztgazdaságok áru-termelését. A fenti adatokból láttuk, hogy az eladott tej és gyümölcs mennyisége az övezeteken belül — nagyobb időközökben — növekszik. Mindez azt jelenti, hogy az imperializmus kialakulásának idején a parasztgazdaságok Magyarországon fokozott mértékben kapcsolódtak be az árutermelés rendszerébe.

Az övezetek közül a tejgazdasági övezet a legfontosabb, ennek kialakulása okozza a legalaposabb változásokat a parasztgazdaságokban. A paraszti tejgazdaságok kialakulásával párhuzamosan tapasztalható a szarvasmarhaállomány minőségi javulása és mennyiségi növekedése. A marhaállomány növekedését a korabeli írások ugyan globális számokban közlik, a nagybirtokot és a parasztbirtokot együtt tüntetik fel, mégis a globális szám — ha torzítottan is — de mutatja a parasztgazdaság fejlődését. »Az állatállományra vonatkozólag Moson megyében a »Szarvasmarhatenyésztő Egyesület« és a tejszövetkezeteknek alakulása előtt 1887-től 1896-ig a marhalétszám átlag 35 000 db. körül volt; 1896-tól 1906-ig 34 825 db.-ról 51 893-ra szaporodott, vagyis 17 068-al több, ami 49% szaporulatnak felel meg.«³⁰ Országos mérethen is erősen növekszik a szarvasmarhaállomány. 1895-ben 5,8 milliónyi szarvasmarha volt; 1908-ban 6,4 milliónyira növekedett a szarvasmarhaállomány.

De nemcsak mennyiségi, hanem minőségi javulás is beállt a marhaállományban. Vas vármegyében »... a nyugati korán fejlődő szarvasmarha, nevezetesen a pirostarka hegyijellegű bernsimmenthali-fajta jutott túlsúlyra. Ezt tenyésztí nagy-, közép- és kisbirtokos egyaránt...«³¹ A délmagyarországi tejgazdasági folton is javul a marhaállomány. A fehér magyar marhafajtát a tejelésre sokkal alkalmasabb bonyhádi vörös tarka kezdte kiszorítani. A bonyhádi tehenet Tolnából szereztek be.

Országos mérethen is erősen megváltozott a fajtajelleg. »A tejgazdaság terjedését igen jellemzi a szarvasmarhaállományban beállott óriási változás. Míg 1895-ben az ország 5,8 milliónyi szarvasmarhaállományából 3,7 millió, vagyis 65% volt a magyar fajta, addig 1908-ban a 6,4 állományban már csak 2,2 millió vagyis 34% volt magyar fajta, helyét elfoglalták a svájci és tiroli piros-tarka és borzderes fajták. Nem lehet tagadni, hogy ebben a tejgazdaság terjedésének is nagy része volt.«³²

A tejgazdaságok kialakulása megváltoztatta a parasztgazdaságok földművelési rendszerét. A tejgazdasági övezeteken belül a nyomásos földművelési rendszert a vetésforgós földművelési rendszer váltotta fel. Az állatállomány fejlődése lehetetlen volt nagyobb méretű takarmánytermelés nélkül. A tejgazdasági övezetekben erőteljes a takarmánytermelés. Vas vármegyéről írja Éhen Gyula: »Tekintve a vármegyének magasfokú és nagyarányú állattenyésztését, a takarmányneműek intenzíve termeltetnek.«³³ A tejszövetkezetek hatásáról Kirschaneck ezt írta: »A gazda a tejszövetkezetek következtében lassan áttér egy észszerűbb termelési rendszerre. A tejszövetkezet feltételezi

³⁰ Hertelendy Ferenc: A tejszövetkezetek hatása. Magy. Gazd. Szemléje 1907. I. k. 266. l.

³¹ Éhen Gyula: Vas vármegye közgazdasági leírása. Közgazd. Szemle. 1905. XXIX. évf. 785. l.

³² Kőrfer István és Tolnay Pál. I. m. 5. l.

³³ Éhen Gyula. I. m. 803. l.

a nagyobb állattartást. Ez maga után vonja a nagyobb *takarmánytermesztést*.³⁴ A takarmánytermelés kiszorítja az ugart és ezzel felborítja vagy alaposan módosítja a nyomásos gazdálkodást. »Megfigyelhető, hogy 1895-ben azokon a területeken volt a legkisebb az ugar aránya, ahol már ekkor is az átlagosnál jóval nagyobb mértékű szalastakarmánytermesztés (Vas, Zala) vagy kukorica-termesztés (Csongrád, Békés) folyt.«³⁵

Marton Andor leírja, hogy a tejjgazdaság kialakulása Grabác torontál-megyei községben hogyan változtatta meg a parasztgazdaságok földművelési rendszerét. 1901-ig a községben a nyomásos földművelési rendszer volt az uralkodó. Ezt a rendszert a »két dűlős« rendszer váltotta fel. A határt két részre osztották, egy északi és egy déli részre. Az északi részben vetették az őszi búzát, a déli részben a kukoricát, zabot, mohart, csalamádét, takarmányborsót, zabosbükkönnyt és takarmányrépát. Lucernást mindenki ott létesített, ahol akart.³⁶ A dűlőket aztán esztendőként változtatták. Feltűnő, hogy a déli részben teljes mértékben olyan növényeket termeltek, amelyek kizárólag az állattenyésztés célját szolgálták.

A földművelés rendszerében beállott változás okait így írja le Marton: »A két dűlős rendszer behozatala, s általában az egész község gazdálkodási rendszerének a megváltozása a községi tejszövetkezet megalakulásának köszöni életét. Ennek megalakítása fordulópontot képez a község egész gazdálkodási rendszerében.«³⁷ A szövetkezet 1899-ben alakult. »A tejszövetkezet ettől kezdve valósággal tényező lett a községi gazdálkodás véredényrendszerében. A községi lakosság mindig nagyobb és nagyobb arányokban kezdte felkarolni a szarvasmarhatenyésztést és ennek arányában mindig nagyobb és nagyobb mértékben kezdte termelni a takarmányt a szántóföldeken és hogy ezek termelésének az akkor még fennálló négydűlős rendszerben való gazdálkodás miben sem állhassa útját, az 1901. évben a közbirtokosság kimondotta a két dűlős rendszert.«³⁸ Grabácra tehát a nyomásos földművelési rendszert a vetésforgós váltotta fel.

A vetésforgó jellegében tőkés földművelési rendszer. A forgóba azt a növényt illesztik be, amelyből kereslet van a piacon. Vagy azokat a takarmánynövényeket illesztik be, amelyek előmozdítják az állati termékek növelését, vagy az állattenyésztés növelését és így azokat az állatokat tartják, amelyekből ugyancsak kereslet van. A vetésforgós földművelési rendszer tehát azt jelenti, hogy a parasztgazdaságok egyre jobban függenek az árutermelés rendszerétől.

A tejjgazdaságok kialakulása nemcsak a földművelési rendszert rendeli alá a piac törvényeinek, hanem a parasztgazdaságban számos más változást idéz elő. A fokozott állattenyésztés olyan takarmányfélék fogyasztását is maga után vonja, amely a mezőgazdasági ipar mellékterméke. »A grabáciak évenként sok számos vagon bükkönnydarát és korpát vásárolnak.«³⁹ A tej eladása, a dara és korpa vétele fokozza a parasztgazdaságok pénzforgalmát. A parasztgazdálkodása egyre inkább vállalkozói jellegű lesz.

³⁴ *Kirschanek Ödön*: A tejszövetkezetek. Bp. 1914. 110. l.

³⁵ *Kiss Albert*: Mezőgazdaságunk fejlődése 1895—1935. Bp. 1944. 118. l.

³⁶ *Marton Andor*: Torontál vármegye gazdasági viszonyai és gazdálkodási rendszere. Bp. 1907. 87—88. l.

³⁷ U. o. 89. l.

³⁸ U. o.

³⁹ U. o. 94. l.

A parasztgazdaság pénzforgalmának növekedése magában is visszatükrözi a növekvő árutermelést. Míg inkább aláhúzza ezt az, hogy az állattartás növeli a trágyatermelést és ezen keresztül módot ad a talajerő visszapótlására. A nagyobb termőerejű talajon több árut lehet termelni.

De tejjgazdasági övezetekben műtrágyával is fokozták a talaj termőerejét. »Az istállótrágyán kívül egész tekintélyes mérvben használnak a grabáciak műtrágyát is (kizárólag szuperfoszfátot). Műtrágyát csak búza alá adnak és pedig holdanként 50—75 kg-ot.«⁴⁰

A tejszövetkezetekből és tejszövetkezetekből visszakapott melléktermékeket a parasztgazdaságokban felhasználták az állattenyésztés más ágainak fejlesztésére. Grabácon a lefölözött tejet borjak nevelésére használták, másutt sertéshizlálásra. Az alábbi statisztika néhány vármegye által beszállított tej mennyiségét és visszaadott lefölözött tej mennyiségét tünteti fel 1911-ben: ⁴¹

Vármegye	Beszállított tej liter	Visszaadott, lefölözött tej liter
Baranya	12 403.000	237.970
Moson.....	3 629.000	1 658.214
Sopron	6 459.000	4 170.206
Tolna	11 086.000	412.442
Vas	5 674.000	3 858.739
Zala	4 371.000	3 199.004
Bács-Bodrog	3 188.000	645.480
Temes.....	2 190.000	438.218
Torontál.....	1 810.000	759.413

Ez a statisztika azt mutatja, hogy a falusi tejszövetkezetek által visszaadott tejipari melléktermékeket a beszállított tejhez viszonyítva a nyugatmagyarországi tejjgazdasági övezet használta ki a legjobban. Visszatükröződik a számokban az is, hogy az olyan állattartás, amely tejipari melléktermékekkel nagyrészt megoldható, Nyugatmagyarországon volt a legfejlettebb (sertés, borjúnevelés és marhahizlálás).

A tejjgazdasági és a kertgazdasági övezet fejlődése a parasztgazdaságban visszatükrözte az ország gyarmati jellegű függő helyzetét. Az övezetek területi elhelyezkedése már magában utal a gyarmati jellegű fejlődésre. A legfejlettebb tejjgazdasági övezet Bécs közelében helyezkedik el. Budapest körül nem alakult ki a parasztgazdaságokban olyan tejjgazdasági övezet, mint akár a nyugatmagyarországi. A másik két övezet is távol esik a fővárostól. Csak a temes-torontáli övezet esik közel a délkeletmagyarországi iparvidékhez, de ez az övezet a legfejletlenebb.

A tejjgazdaságok kifejlődésének időpontja is visszatükrözi a gyarmati jellegű fejlődést. Míg Oroszországban a 90-es években már határozott körvonalai vannak a tejjgazdasági övezeteknek, addig nálunk csak a 900-as évek elején válnak határozottakká ezek a körvonalak.

⁴⁰ U. o. 103. l.

⁴¹ Magyarország földművelésügye az 1911. évben. Bp. 1913. 50. l. Tejszövetkezetek az 1911. évben Magyarországon.

A kertgazdasági övezet ugyan nem messze Budapesttől helyezkedik el, mégis a megtermelt termékek jelentős hányadát nem belföldre, hanem külföldre szállították.

Kecskemét friss gyümölcs-kivitele 1909–1912 között így alakult :⁴²

Év	Magyarország Kivitel q	Kecskemét	Kecskemét kivitele az orsz. kivi- telének %-a	Kecskemét kivitelének megoszlása országok szerint q		
				Ausztria	Németorsz.	Egyéb orsz.
1909 ...	305.580	83.948	27.5	72.026	10.687	1.235
1910 ...	307.832	60.637	19.7	38.710	21.499	428
1911 ...	597.531	48.037	8.0	37.702	8.283	2.052
1912 ...	177.994	31.444	17.7	26.570	4.465	429

A nagykőrösi piac exportja belföld és külföld között a következőképpen oszlott meg 1909-ben :⁴³

	Uborkából kg	Gyümölcsből kg	Gyorsárúként fel- adtak a két cikkből kg
Budapestre	111.810	577.400	134.900
Ausztriába	1 021.250	1 101.250	34.195
Galiciába	31.260	35.100	33.135
Szászországba	78.480	11.350	8.600
Poroszországba	348.660	10.510	7.310

A tejszövetkezetekben és a tejközpontokban előállított vaj, mint az eddigi adatokból is kiderült, szintén nagy részben külföldre került. A temesvári, szabadkai, veszprémi és dombóvári tejközpontokból ... a vaját hordókba rakva Németországba, Angolországba, sőt még Japánba is küldik.⁴⁴

A tejjgazdaság gyarmati jellegű fejlődését mutatja az is, hogy a tejszövetkezetek a városoktól távol alakultak. A városok mellett a parasztok saját maguk értékesítették a tejet. A magyar városok még annyira fejletlenek voltak, hogy »batyuzó-kereskedelem« is el tudta látni megfelelő mennyiségű tejtermékkel. A várostól távolfekvő falvak viszont nem voltak ilyen szerencsés értékesítési lehetőség birtokában. Kénytelenek voltak szövetkezetekbe tömörülni. Ezek a szövetkezetek a 900-as évek elején szinte kizárólag külföldre szállítottak tejterméket, csak a 900-as évek utóján kezdenek belföldre szállítani.

*

Az eddig elmondottak azt mutatták, hogy a parasztgazdaságokban általában új földművelési rendszere tértek át, hogy speciális árutermelési zónák körvonalai kezdtek kialakulni, hogy általában fejlődött a paraszti

⁴² A kecskeméti gyümölcsstermelés jelentősége. Magyar Statisztikai Szemle. 1935. 5. sz. 451. l.

⁴³ Galántai Fekete Béla: i. m. 144. l.

⁴⁴ Kemény Ignác: A szövetkezetek hazánkban. Bp. 1903. 75. l.

árutermelés. A parasztgazdaságok különböző típusai azonban nem egyenlő mértékben léptek a fokozottabb árutermelés útjára. A tejpgazdaságok fejlődésére vonatkozóan biztosan eldönthető, hogy melyik típus fejlődött a legjobban. A kertgazdasági övezetre nézve nem dönthető el, mert tudomásom szerint nincs olyan munka vagy statisztikai feldolgozás, amely a különböző típusok fejlődését figyelemmel kísérte volna ebben az övezetben. A tejpgazdasági övezetre vonatkozóan az 1910-es Statisztikai Évkönyv nem a gazdaságok földjének nagysága szerint osztályozza a gazdaságokat, hanem tehének szerint. Ez azonban elfogadható, mert a tehének száma nagyjából visszatükrözi a gazdaság típusát.

A falusi tejszövetkezetekbe tejet szállító tehéntartók megoszlása és teheneik létszáma⁴⁵

Vár- megyék	A tagok száma, akinek							A tehénlétszám megoszlása aszerint, hogy					
	nincs te- hene	tehene van						tehene van					
		1	2	3	4	5	5-nél több	1	2	3	4	5	5-nél több
Moson	32	799	640	226	127	52	45	799	1280	678	508	260	396
Sopron	101	2143	1495	284	109	49	54	2143	2990	852	436	245	501
Vas	69	1167	1228	328	178	51	70	1167	2456	984	712	255	594
Veszprém	15	886	856	98	73	29	25	886	1712	294	292	115	208
Zala	35	3076	1044	146	46	34	100	3076	2088	438	184	170	1186
Baranya	313	5072	2964	480	148	30	40	5072	5928	1440	592	150	159
Tolna	155	2920	1861	358	119	27	28	2920	3722	1074	476	135	480
Bács- Bodrog	1	2686	799	218	125	30	10	2686	1598	654	500	150	*
Temes	98	796	518	75	39	6	18	786	1036	225	156	30	533
Torontál	44	2105	620	168	89	20	15	2105	1240	504	356	100	275
Összesen	863	21640	12025	2381	1053	322	405	21640	24.050	7143	4212	1610	4322
%-ban	2,23	55,94	31,08	6,15	2,72	0,83	1,05	34,36	38,19	11,34	6,69	2,56	6,86

A tejszövetkezeti tagok teheneinek megoszlása teljesen hasonló, mint az állatállomány gazdaságonkénti megoszlása. A háromnál több tehénnel rendelkezők már a nagyparaszti gazdaság típusához tartoznak. Az ilyen tejszövetkezeti tagok száma 10,75%-ra rúg, viszont a tejet adó tehéneknek 27,45%-át tartja kezében. Igen magas az egytehenesek száma. Ezek csak annak árán tudtak a tejszövetkezetekbe tejet szállítani, ha elvonták maguktól és családjuktól. Nyilvánvaló, hogy a nagyparasztok tejtermelése ennek következtében a tejszövetkezetekbe beszállított tej túlnyomó többségét adta. Ezért nem lehet arról beszélni, hogy a tejpgazdasági övezetben az egész parasztság részesült a tejpgazdaság »áldásában«. A fejlődés ellentétes a tejet termelő parasztgazdaságokban. Míg a nagyparaszti gazdaságok számára »áldásos« volt, addig a szegényparaszti gazdaságok pusztulását jelentette. Erre utal a tehén-nélküli szövetkezeti tagok kategóriája. Itt arról van szó, hogy ezeknek a szegényparasztoknak korábban volt tehénük, de időközben elvesztették

* Bács-Bodrog vármegyére vonatkozóan a tehének számaiba valahol hiba csúszott be, vagy sajtóhibáról van szó, mert az 5-nél több tehenet tartók száma —10-et tartalmaz.

⁴⁵ Magyar Statisztikai Évkönyv. 1910. 122—123. l.

Szövetkezeti tagságuk azért maradt meg, mert vagy remélték, hogy visszakeresik elvesztett tehenüket, vagy nem törődtek a szövetkezetből való kilépéssel.

A gazdálkodás haladó rendszerének bevezetése, a fokozott takarmánytermelés, általában a fokozott ártermelés, az erős kivándorlás a parasztság meggyorsult felbomlását mutatják.

A magyar parasztság felbomlásának meggyorsulása lemérhető az eladósodás ütemének meggyorsulásán.⁴⁶

Év	Esetek száma	Értéke 1000 koronában
1881	218 281	356 852
1882	236 016	580 398
1883	227 826	371 186
1884	231 631	444 282
1885	242 257 231 189	369 568 424 457
1886	245 997	404 448
1887	237 949	373 910
1888	263 949	408 916
1889	259 178	325 142
1890	251 064 251 475	317 458 365 974
1891	269 169	411 630
1892	270 669	407 186
1893	303 293	533 742
1894	314 170	546 506
1895	336 195 298 699	631 554 506 123
1896	342 346	600 620
1897	410 993	672 960
1898	411 485	667 086
1899	413 432	622 116
1900	423 405 400 332	678 426 648 241
1901	446 927	587 945
1902	458 450	653 747
1903	485 715	790 861
1904	503 759	790 426
1905	526 348 484 239	903 409 745 277
1906	509 062	855 537
1907	511 521	952 422
1908	568 066	979 723
1909	575 926	1 199 839
1910	575 948 548 104	1 587 536 1 115 011
1911	600 380	1 686 710
1912	603 921	1 345 749
1913	556 102 586 801	1 134 946 1 389 135

*

⁴⁶ Statiszt. Évkönyv. 1893—1913. »A telekkönyvi birtoktestek megterhelésében előfordult változások« alatt.

Az új telekkönyvi terhek keletkezését mutató számokban a nagybirtok és a parasztbirtok hitele együtt van feltüntetve. Mégis, a kortársak megállapításai után elmondható, hogy az új telekkönyvi terhek a parasztságot sújtották nagyrészen. »...nyilvánvaló, hogy a kölcsön túlnyomó száma a kisbirtokosok között forog,«⁴⁷ — állapítja meg Sebess Dénes. »Mivel nyugodtan elmondhatjuk, hogy a 20 000 koronáig terjedő kölcsönök nagysága a kisbirtok forgalmával szoros összefüggésben van, az ingatlanok összes hitelintézeti kölcsönéből a húszszer koronáig terjedő: 622 220 darab kölcsön, vagyis 97,47% a kisbirtokra esik, míg a húszszer koronán felüli kölcsönök száma 16 097 db., azaz 2,53%. És a kisbirtokra eső 4000 koronáig terjedő kölcsönök száma ismét 564 326, azaz 88,40%, ezekre bizvást elmondható, hogy a legkisebb parasztsztyály létfenntartásának alapját kötik le.«⁴⁸

Ha az új terhek növekedését tekintjük, akkor megállapíthatjuk, hogy a 90-es évek közepéig a parasztbirtok egyenletesen, fokozatosan adósodott el. A 90-es évek közepétől az eladósodás rohamos, tempója meggyorsul. A kölcsönvétel eseteinek száma a 80-as évek elejétől a 90-es évek közepéig 5 éves átlagokban több mint 70 ezres növekedést mutat. Viszont a 90-es évek közepétől az első világháború előtti utolsó békeévig majdnem 290 ezres növekedést mutat. Az új terhek értéke még szemléltetőbb módon mutatja az imperializmus beköszöntésével a parasztság fokozott eladósodását. A 80-as évek elejétől 95-ig valamivel több mint 80 millióval nőtt az új terhek összege, 95-től 1913-ig 5 éves átlagokban majdnem 900 millióval nőtt.

Az adósság nagyarányú növekedése a parasztbirtokok tönkremeneteléhez vezetett, vagy a nagymértékű eladósodáshoz. A telekkönyvi birtoktestek forgalmában a következő változások álltak be csak Magyarországra vonatkoztatva: ⁴⁹

Év	Birtoktestek változásainak száma	
	szerződés által	végrehajtás útján
1901	352 329	19 040
1904	398 051	18 441
1907	431 252	13 897
1910	435 631	15 988
1913	392 476	22 288

Ezek a számok is, mint a magyar burzsoa statisztika számos terméke, a nagybirtokot és a parasztbirtokot együtt tüntetik föl azzal a nyilvánvaló céllal, hogy elleplezzék a mezőgazdaságban végbemenő folyamatokat. A végrehajtott birtokok kategóriájában azonban majdnem tisztán a parasztbirtokok szerepelnek. A szerződés útján történt birtokváltozások esetében is sok parasztbirtok szerepel. A magyar nagybirtok tekintélyes része kötött birtok volt. Ezek földje nem került bele a kereskedelmi forgalomba. Tehát ebben a kategóriában is erős a parasztbirtokok jelenléte.

⁴⁷ Sebess Dénes: Magyar agrár evolúciók.

⁴⁸ Rácz Gyula: A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása.

⁴⁹ V. ö. Magy. Stat. Évk. id. évfolyamainak a tkvi birtoktestek forgalma c. részeiből

A parasztbirtok eladósodásának mértékére az OMGE gyűjtött adatokat. Az adatokat a falusi körjegyzők szolgáltatták.

Az eladósodott és az el nem adósodott parasztbirtokok : ⁵⁰

Vármegye	Nincs eladósodva	33%-ig eladósodva	33—50%-ig eladósodva	100%-ig eladósodva
1. Alsó-Fehér	1	5	24	28
2. Beszterce-Naszód.....	3	11	15	11
3. Brassó	3	9	9	2
4. Csik	—	—	9	23
5. Fogaras	2	12	7	14
6. Háromszék	2	6	10	29
7. Kolozs	1	4	26	13
8. Krassó-Szörény	6	16	29	51
9. Maros-Torda	1	17	16	21
10. Nagyküküllő.....	9	43	16	18
11. Abauj	29	4	13	9
12. Borsod	35	31	12	6
13. Gömör	8	33	16	19
14. Sáros	15	29	6	8
15. Szepes	6	32	13	12
16. Szilágy	3	10	16	43
17. Árva	1	6	6	7
18. Bars	—	10	23	19
19. Esztergom.....	2	10	14	9
20. Liptó	3	7	6	3
21. Nógrád	16	40	13	12
22. Nyitra	7	35	43	30
23. Hont	6	25	4	9
24. Fejér	15	52	16	8
25. Győr	8	31	23	19
26. Komárom	9	26	3	20
27. Moson	1	22	12	10
28. Somogy	13	40	32	17
29. Sopron	8	30	23	25
30. Arad	9	31	31	27
31. Bácsbodrog	11	50	40	24
32. Békés	—	1	16	5
33. Bihar	14	74	63	49
34. Csanád.....	—	6	6	15
35. Csongrád	2	4	7	2
36. Hajdu	2	7	9	1
37. Heves	12	36	26	12
38. Jásznagykun-Szolnok	3	22	16	11
39. Pest-Pilis-Solt-Kiskún	20	86	60	41
40. Szabolcs.....	14	26	31	15
41. Szatmár	13	29	24	31
42. Temes	16	37	46	95
43. Torontál	10	50	41	55
Összesen	339	1055	871	878
%-ban	10,78%	33,57%	27,71%	27,93%

⁵⁰ Baross János: Részleges jelentés az OMGE által a magyar parasztbirtokok öröklési módjaira vonatkozólag elrendelt adatgyűjtés eredményeiről. Bp. 1905. 30—31.

A parasztbirtokok típusait nem tünteti föl a kimutatás, mégis az eddigiek alapján elmondhatjuk, hogy az eladósodott parasztlak között szegény- és középparasztlak szerepelnek. Kulákokról alig lehet szó. A kulákgazdaság a parasztlakgazdaságoknak gyarapodó típusát képviselté és nem a tönkremenő, eladósodott típusát.

Ez a nagy jelzálogteher a bankok profitját növelte erősen. Különösen pedig nagytömegű extraprofitot adott. Miért? A jelzálog a parasztlak részéről nem más, mint a földjáradék elzálogosítása.⁵¹ De hogyan termelhet a parasztlak parcelláján földjáradékot, mikor itt nem szerepel sem tőkés bérlő, sem nagybirtokos. »Amíg a parasztlak egyszerű árutermelő marad, — mondja Lenin — beérheti a bérmunkás életszínvonalával; nincs szüksége profitra és földjáradékra, magasabb árat fizethet a földért annál, amit a tőkés vállalkozó adhatna. De az egyszerű árutermelést kiszorítja a tőkés termelés. Ha például a parasztlak jelzáloggal terhelte meg földjét, már a földjáradékot is kénytelen előteremteni, amelyet eladott a hitelezőnek. A fejlődésnek ezen a fokán a parasztlak csak névleg tekinthető egyszerű árutermelőnek.«⁵²

Az OMGE adatai szerint a parasztlakgazdaságok majdnem 90%-a eladósodott. Sőt, a gazdaságok 28%-a már csak névlegesen volt a tulajdonosok kezében. Ez azt jelentette, hogy a parasztlak nagy része adózott a bankoknak. A bankok pedig extraprofitjuk tekintélyes részét a jelzálogügyletekből nyerték.

Azonban nem egyszerűen a bank, hanem a bankban összefonódott fináncburzsoázia. Ezzel a finánc-tőkével összefonódott az agrártőke. Ez azt jelenti, hogy nemcsak a városi tőkés, hanem a földbirtokosok is hasznot húztak a parasztlak kamataiból, elérvezett parcellájából. Erre annál is inkább mód volt, mert nemcsak a nagybancok igazgatóságában ültek benn a fölbirtokosok, hanem a vidéki bankokban is. Ezek a vidéki bankok pedig a jelzálogügyletekből nyerték hasznuk nagy részét. Sőt a vidéki bankok egy része uzsora feltételek mellett adott hitelt. A Köztelek, a nagybirtokosok lapja ír le ilyen uzsorás esetet: »A kölcsönkérő bemegy a takarékpénztári igazgatósági taghoz, mindig egy bizonyoshoz s előadja, hogy pénzt akar felvenni s kéri pártfogását. Az igazgatósági tag, aki ismeri embere anyagi viszonyait, meg is igéri. Aztán a kölcsönösszeg arányában vámot szed tőle. Száz forint után tíz forintot, kétszáz után húsz forintot.«⁵³ Bosnyák Béla lapokon keresztül tárgyalja, hogy a vidéki bankok olyan feltételek mellett adtak hitelt, hogy abban a pillanatban forgathatták ki vagyonából a parasztlakot, amikor akarták.⁵⁴

A parasztlak felbomlásában szerepet játszott a regresszív adózási rendszer. Az államhatalom a földbirtokosok kezében volt. A regresszív adózás ebből eredt. Az adóterhek nagy részét a parasztlak vállára tolták át. Az állami adó esetében a nagybirtok kataszteri tiszta jövedelmét alacsonyabban állapították meg, mint a parasztlakét. Ennek az eredménye az lett, hogy pl. »Dobos községben fejenként 2,10 K állami adót fizettek, míg a Wencsheim uradalomban 0,70 K-t és a Széchenyi uradalomban 0,47 K-át.«⁵⁵

⁵¹ Lenin: Az agrárkérdésről. I. k. 14. l.

⁵² U. o. 22. l.

⁵³ Köztelek 1904. 12. sz. febr. 10.

⁵⁴ Bosnyák Béla: Oros község gazd. és társadalmi rajza. 1911. 18—20. l.

⁵⁵ Eörsi Béla: A magyar földműves szegénység kialakulása. Bp. 1938. 19. l.

A regresszív adózás ténye közismert, de az, hogy a parasztságon belül is regresszív volt az adózás, már kevésbé ismert. Jesvin községben az adóteher a parasztságon belül oszlott meg :⁵⁶

	Összes adója	1 holdra eső adója
1. Földnélküli zsellér	8 K 40 f	—
2. 5 holdas.....	29 « 45 «	5 K 89 f
3. 10 holdas.....	49 « 36 «	4 « 93 «
4. 20 holdas.....	79 « 94 «	3 « 99 «

Mezőkeresztesen egy 54 holdas kulák 7,54 K adót fizetett holdanként. Ugyanebben a faluban egy 9 holdas szegényparaszt 9,33 K adót fizetett holdanként.⁵⁷ Az adó főtömegét a szegényparasztság fizette, annál is inkább, mert számszerűen a legnagyobb osztály volt. A nagy adóteher a szegényparasztság további proletarizálódásához vezetett.

*

Az eddigiek alapján elmondható, hogy a magyar parasztság felbomlása 1900 után tovább folytatódott, sőt a felbomlás ütemét tekintve *gyorsabban* folytatódott. *A parasztság meggyorsult felbomlása szoros összefüggésben van a monopolkapitalizmussal.* A falu leghatalmasabb kizsákmányoló osztályának, a földbirtokosoknak parazita mivolta a finánctóke kialakulásával még élesebben kidomborodott. A magyar finánctókével összefonódott a nagybirtok. A magyar nagybirtokosok hatalmas latifundiumai ránel ezedtek a szűk határu falvakra. A nagybirtokosok földmonopóliuma kínossá tette a magyar parasztság felbomlását. Sőt azáltal, hogy a kötött birtok nem képezte kereskedelem tárgyát, a föld koncentrációja szűk keretek között folyt. *A földbirtokosok és a finánctóke összefonódása egyben a kétfajta monopólium és járadék összefonódását is jelentette*; mindez elmélyítette a dolgozó parasztság kizsákmányolását, mindez gyorsította a felbomlást.

Ebben a tanulmányban a felbomlásnak néhány olyan kérdését érintettem, amelyben megnyilvánul a felbomlás gyorsulása. Ennek ellenére a felbomlásnak sajátos vonása is előbukkant. Ilyen a félgymarmati jellegű függés között fejlődő paraszti tejjgazdaságok és kertgazdaságok kérdése, valamint az, hogy az államhatalmat kezükben tartó földbirtokosok az államon keresztül is kizsákmányolták a parasztságot, hogy a kivándorlás során a szegényparasztság száma erősen csökken az országon belül.

*

Befejezésül arról szeretnék szólni, hogy a mezőgazdaság poroszutas fejlődése mellett végbemenő felbomlás mit jelent az uradalmi cselédek és a napszámások számára, hogy milyen formák között szereztek meg a földbirtokosok járadékukat.

⁵⁶ Berger Károly Lajos: Temes vármegye gazd. viszonyai Bp. 1907. 17. l.

⁵⁷ Kovács József: Mezőkeresztes nagyközség. M. Gazdák Szemléje 1912. I. k. 197—199. és 25—55. l.

A nagybirtokon dolgozó cselédek kizsákmányolása igen erős volt és a legembertelenebb körülmények között történt. A cselédek bére az ország különböző területein különböző nagyságú volt. De a különbségek elenyészőek. A Földművelésügyi minisztérium adatai szerint a nős konvenciók cselédek évi bére 1905-ben így alakult:

Vármegye	Bér, lakás és az összes illetmény értéke koronában	Vármegye	Bér, lakás és az összes illetmény értéke koronában
Bars	375	Zemplén	471
Esztergom	481	Békés	625
Hont	408	Bihar	500
Liptó	421	Hajdu	495
Nógrád	406	Mármaros	496
Nyitra	384	Szabolcs	485
Pozsony	447	Szatmár	487
Trencsén	348	Szilágy	466
Turóc	364	Ugocsa	487
Zólyom	371	Arad	522
Baranya	478	Csanád	549
Fejér	523	Krassó-Szörény	458
Győr	446	Temes	531
Komárom	469	Torontál	533
Moson	517	Alsófőher	347
Somogy	479	Beszterce-Naszód	—
Sopron	479	Brassó	—
Tolna-Vas	505	Csik	—
Vas	462	Fogaras	—
Veszprém	542	Háromszék	—
Zala	436	Hunyad	431
Bács-Bodrog	584	Kisküküllő	362
Csongrád	535	Kolozs	373
Heves	471	Maros-Torda	359
Jásznagykun- Szolnok	522	Nagyküküllő	427
Pest-Pilis-Solt-Kiskún	478	Szeben	—
Abauj-Torna	477	Szolnok-Doboka	347
Bereg	475	Torda-Aranyos	338
Borsod	477	Udvarhely	443
Gömör-Kishont	436		
Sáros	438		
Szepes	506		
Ung	499		
		Átlag	460

Országos átlagban a cselédek bére igen alacsony volt. Az összes illetményének értéke átlagosan 460 korona volt. Készpénzben egy-egy cseléd csupán 60—80 koronát kapott egy évre. A bér többi részét természetbeni juttatás alakjában kapták. A bér fő részét 10—16 q gabona tette ki. A gabona zöme rozs volt, de adtak búzát és árpát is. (A jobban értékesíthető búzát a nagybirtokosok piacra vitték, a cselédeknek a rozsot adták.) Kevésbé elterjedt volt a bér fejében adott hús és zsír. Sőt vizont mindenütt adtak. A bérhez tartozott még egy 400—600 négyszögöles konvenciók föld, amelyet az uradalmak szántottak és vetettek be. A konvenciók föld a legfejlettebb mezőgazdasági területeken volt a legkisebb. A konvenciók föld mellé 100—200 négyszögöl kertet adtak. Végül 1 marhát, disznót és baromfit tarthattak

a cselédek a nagybirtok takarmányán, legelőjén és szerűjén. A fejlettebb területeken, elsősorban Nyugatmagyarországon már megvonták a tehéntartást, vagy már elvesztette tehenét a cseléd. Ilyen esetekben 1—1½ liter tejet adtak marhatartás helyett. A cselédek bére ezentúl magábafooglalta a tüzifát és a lakás bérét.⁵⁸

A Földművelésügyi Minisztérium által begyűjtött adatok szépítettek. Az átlagos 460 K értékű bér 320—360 K körül mozgott. Ezt más, megbízhatóbb adatok, amelyek az ország egy-két területéről szólnak, bizonyítják. Ezenkívül az adott terményeket mint elsőrendű terményt számították, ugyanúgy a többi juttatást, holott az rendszerint gyenge minőségű volt.

A konvencióban kapott terményt és a konvenció föld termését a cselédek teljesen elfogyasztották. »Rendes körülmények között a konvenció föld egész termését és egész természetbeni fizetését a cseléd saját háztartásában fogyasztja el, részint emberi táplálék gyanánt, részint pedig az állatok hizlalására.«⁵⁹

Az alacsony bérek mellett az uradalmi cselédség tovább proletarizálódott. Néhány lábas jószágát elveszítette. »Terményeket csupán azok a cselédek adnak el, akik szegénységük folytán állattartási jogukat ki nem használhatják. Számuk különösen a drágaság folytán szaporodott, mert azok, kiknek állatai elpusztulnak, a magas árak folytán nehezebben tudnak disznót vagy tehenet vásárolni. Egy 15 cselédet foglalkoztató orosi gazdaságban tehéntartási jogát csak 9, disznótartási jogát pedig csak 10 használta ki, 3 cselédnek pedig sem disznója, sem tehené nem volt.«⁶⁰

— A Viharsarok környékéről írja Szeberényi: »A béresek fizetése az utolsó 30 év alatt a nagy uradalmakban alig változott, sőt hanyatlott, mivel a mellékkereset csökkent. A fő jövedelmi forrása volt a bérescsaládnak a disznótartás; de a disznóvész nagy károkat okozott a szegény családoknak. A legtöbb uradalomban megtiltották vagy megnehezítették a béresnek a disznótartást, nehogy idegen sertések vétele által behurcolják az uradalom területére a vészt. Régebbi időben a mellékkereset folytán a béres egy kis vagyonkát, házat, egy-két holdat is szerezhetett, de újabban ez a ritkaságok közé tartozik.«⁶¹

Az uradalmi cselédeknek szinte semmi munkaszünetük nem volt. »Nagyon sok nagybérleten és nagybirtokon nem volt igazi vasárnapi munkaszünet, sőt egyáltalán csak nagy ritkán kapott a béres egész éven át pár órai szabadságot.

Egy ízben, a vasúton utazva, feltűnt egy elhagyott külsejű ember, aki négy apró gyermekével és nejével szülővárosába igyekezett. Beszélgetésbe ereszkedtem vele. Elmondta, hogy egy biharmegyei bér gazdaságban szolgál három év óta. A takarmánykamrában van alkalmazva. Egész éven át nincs soha egy szabad napja. *Három év óta most először kapott két napi szabadságot rokonainak látogatására.* Ennek az embernek, ki naphosszat alig mond egy-két szót, lévén örökösen munkába fogva, minden mozdulatából kiteszett, hogy emberi ábrázattal bíró munkagép.«⁶²

⁵⁸ Mezőgazd. munkabérek Magyarországon 1905. évben. 516—519. l.

⁵⁹ *Bosnyúk* i. m. 4—5. l.

⁶⁰ U. o.

⁶¹ *Szeberényi* i. m. 58. l.

⁶² *Szeberényi* i. m. 55. l.

A cselédek lakásviszonyai szintén a legembertelenebb kizsákmányolás rendszerét tükrözik vissza: »A nagy uradalokban is nagyobb gondot fordítottak a modern istállók felépítésére, mint a higiénia követelményeinek megfelelő cseléd lakásra. A legtöbb uradalomban 2—3 család volt összezúfolva egy-egy szobában s ahol újabban ezt a barbár egészség- és erkölcsrontó szokást meg is szüntették, meghagyták a közös konyhát 2—3 béres-család részére.«⁶³

A cselédekkel a bánásmód igen rossz volt. A legtöbb uradalomban megverték őket, a leghetlenebb módon megalázták őket. »Waldek György gróf gyendai uradalmában szolgált Balogh József. A télen trágyahordás közben a sima úton egy ökör elesett és egy lába eltörött. Mi lett a következménye? A bérest felpofozták, elcsapták. . . Most meg azzal is fenyegetik, hogy ami ingó-bingósága van, azt is elveszik.«⁶⁴

Ha a cselédek a legkisebb mértékben elégedetlenkedtek sorsukkal, a nagybirtokosok rögtön a csendőrséghez fordultak. Ennek jellemző példája a következő eset: »Karsai Vilmos hatvani földbirtokos cselédjei a silány gabona és a gyalázatos bánásmód miatt összegyűltek, hogy sorsuk változtatását kérjék az uraságtól. El is mentek hozzá és ott könyörögtek neki, hogy segítse őket, mert a jószáguk elpusztult, ennivalójuk maguknak sincs. A jószívű uraság meg is hallgatta őket. Azután csendőroket hozatott, megvasaltatta valamennyit, bekísértette őket Gödöllőre. Szegény emberek nem tudták, hogy mi történt velük, csak másnap reggel, amikor kihallgatták, mondták meg nekik, hogy lázítók és ezért jutottak a gonosztevők sorsára. A békés munkások kálváriája még azért nem ért véget. Elítélték őket fejenként 10—10 napra és 40 koronára. Az uraság pedig kidobta őket.«⁶⁵

A cselédek életét még keserűbbé tette az, hogy sok uradalomban dézsmát kellett adni a földesúrnak. »Hevesen Braun Sándor földbirtokos a cselédségtől, holott annak magának sem jut esztendőben kétszer-háromszor hús ennivaló, 25 tojást, 12 csirkét szed évente azon a címen, hogy megengedi nekik a baromfitartást, pedig a cselédség a baromfit azért tartja, mert fizetéséből nem tud megélni és így olykor 1—2 tojást és csirkét eladhat. A többi uraságoknál sincs különben másként, mert azok éppen úgy elveszik tőlük a baromfit. És ha a cselédség közül valaki azt mondja, hogy csak tyúkjá van, nincs tojás, akkor kijelentik, hogy akinek nem tetszik, az mehet. . . avagy jobban »mondva«, aki nem adja be, azt elbocsátják.«⁶⁶

Gullner Gyula bérlőnél a cselédektől vett dézsmát összekötötték a cselédasszonyoktól követelt robottal: »Az éves cselédek feleségei 12—15 napot kötelesek robotban dolgozni. Súrolnak, mosnak a kastélyban, vagy aki ettől elmarad, azt gyűjteni rendelik ki. Minden egyes cselédnek kötelessége még 20 db. kappannak való csirkét és 10 db. tojást beszolgáltatni, vagy ezek meghatározott pénzértékét tartozik megfizetni. Aztán mosáshoz úgy itt, mint a környékben fekvő kőrösi határban, Fain Halász Gida úrnál is szokásos, hogy a mosó vagy súroló asszonyokat nem tudni úri szeszélyből, luxusból, vagy az irántuk való nagyobb rokonszenv és hűség kiérdemlése céljából — olykor rúgják, pofozzák.«⁶⁷

⁶³ U. o. 56. l.

⁶⁴ Világ szabadság. 1906. márc. 24.

⁶⁵ U. o. 1906. jan. 6.

⁶⁶ U. o. 1907. febr. 16.

⁶⁷ U. o. 1907. febr. 16.

A feudális maradványok közül a bér naturális jellege, a cselédek törvényengedte verése, a dézsma és a robot maradványai különösen fontosak. A feudális módszerekkel kevert tőkés kizsákmányolás a cselédek életszínvonalát az éhség nivóján tartotta. A kizsákmányolásnak hallatlan magas foka volt a forrása azoknak a nagy extraprofitoknak, amelyeket a földbirtokosok földjáradék formájában kisajátítottak és fényűző módon elherdáltak. De egyben a tőkés bérlők magas profitjának is forrása volt.

*

A földjáradéknak és a bérlők profitjának nem egyetlen forrása volt az uradalmi cselédek kizsákmányolása. Sőt a földjáradék és profit főtömegét a mezőgazdasági idénymunkások és napszámosok kizsákmányolása adta. A mezőgazdasági proletariátusnak ez a része számszerűen kb. kétszerese a cselédségnek. A nagyobb szám a földjáradéknak és profitnak nagyobb tömegét adta.

A mezőgazdasági idénymunkások és napszámosok helyzetének vázolásánál legelső helyen kell említeni a rejtett munkanélküliséget. A mezőgazdasági munkásoknak ez a része az évnek csak egy részét töltötte el munkában, túlnyomó részben a kapálás, az aratás és a terménybetakarítás idején kapott munkát.

A munkában eltöltött munkanapok száma :⁶⁸

Év	Férfi munkanapok	Női munkanapok	Gyermek munkanapok
1906	215	164	120
1907	216	161	125
1908	225	177	153
1909	223	186	154
1910	222	188	152

Ez a statisztika, habár osztályhelyzetüktől erősen befolyásolt uradalmi gazdáktól, intézőktől származott, mégis még így is rámutatott arra, hogy a falvakban a mezőgazdasági munkások tétlenül voltak kénytelenek eltölteni az év $\frac{1}{3}$ részét. A munkanélküliség télen volt a legnagyobb. Télen csak a városokban, vagy az erdőn, favágásból adódott valami munka. »Télen... betódulnak a városokba favágás, gyári munka végzésére, így Temesvár, Versecz és Fehértemplom városokba a környékbeli lakók. Majd erdei munkával is foglalkoznak.«⁶⁹ »Nagyülésen a sommások téli favágással 50—60 korona napszámot kerestek.«⁷⁰

A nagy latens munkanélküliség azonban nem csupán a mezőgazdasági termelés speciális jellegéből következett. Télen ugyan kevesebb a munka a mezőgazdaságban, mint nyáron, mégsem ez volt a fő oka. A nagy latens munkanélküliséget az elmaradt mezőgazdasági termelés okozta. Persze nem utolsó szerepe volt ebben a fejletlen félgymarmati iparnak, amely nem tudta

⁶⁸ Mezőgazd, munkabérek Magyarországon 1900—1910-ig. »A napszámosok munkában eltöltött napjainak száma« c. rovatokból.

⁶⁹ Berger Károly Lajos: Temes vármegye gazdasági viszonyai. Bp. 1907. 20. l.

⁷⁰ Bencze Imre: Nagyülés község monográfiája. M. Gazdák Szeml. 1908. I. k. 114. l.

felszívni a »fölösleges« mezőgazdasági népességet. Az extenzív földművelés mellett a nagybirtoknak csak a növényápolási és betakarítási időszakban volt szüksége mezőgazdasági munkásokra. A mezőgazdasági termelés azonban nem kívánja meg, hogy télen ne legyen semmiféle munkaerőszükséglete. Fejlett állattenyésztés mellett a munkaerőszükséglet sokkal egyenletesebb. Az állatok gondozása télen is jelentős mennyiségű munkát kíván. Ilyen szükséglet Magyarországon is volt. Csakhogy aránylag igen kicsi és a nagybirtok állandó uradalmi cselédek alkalmazásával oldotta meg.

A napszamosok névleges bére 1900-tól 1913-ig növekedést mutat :

Év	Férfi napszám fillérben	Női napszám fillérben	Gyermek napszám fillérben
1900	126	88	59
1901	126	90	53
1902	128	91	63
1903	133	93	64
1904	138	93	63
1905	149	105	71
1906	180	123	84
1907	205	138	96
1908	203	140	94
1909	200	136	91
1910	211	143	97
1911	221	150	102
1912	251	169	114
1913	235	158	108 ⁷¹

A mezőgazdasági bérek névleges értékének növekedése a rendkívül erős szegényparaszti osztályharc sikereivel és a nagyarányú kivándorlással van szoros összefüggésben. Az Amerikába való elvándorlással a latens munkanélküliség időlegesen enyhült. A munkanélküliek nem gyakoroltak olyan nagy nyomást a munkában állók bérére és ez tette lehetővé a bérek névleges értékének növekedését. Az amerikai kivándorlás és a munkabérek emelkedése közötti összefüggést már a kortársak is látták, de a jelentőségét eltúlozták. »Az amerikai kivándorlás megindulása fordulópontot jelent a magyarországi földmunkások helyzetében is. A munkabér már is emelkedett s a kivándorlás következtében még emelkedni is fog.«⁷²

A mezőgazdasági munkások tényleges (reális) bére azonban nem emelkedett. Először azért nem, mert az elvándorolt férfimunkaerőt a nagybirtokosok és a bérlők gyermek- és női munkaerővel pótolták. 1906-tól 1910-ig a férfiak munkanapjainak száma 3,2%-os emelkedést mutat. A nők munkanapjainak száma már 14,6%-os emelkedést mutat. A legnagyobb volt a gyermekmunkások alkalmazása. A gyermekek munkanapjai 26,6%-kal növekedtek. Az emelkedés azért a legnagyobb a gyermekeknél, mert az ő bérük volt a legkisebb. Ezek szerint tehát a nagybirtokosok és bérlők munkabére fordított tőkéje még névleges emelkedést sem mutat. Annál súlyosabb volt a drágulás. 1900-tól 1914-ig az iparekkek és élelmiszerek ára — a monopóliumok

⁷¹ Mezőgazd. munkabérek Magyarországon c. kiadvány 1909. és 1913. évi számaiból.

⁷² Szeberényi i. m. 51. l.

és mezőgazdasági védővám miatt — nőtt. Az iparcikkek árának növekedése 50—150%-os, az élelmiszer áraké pedig 70—100%-os.⁷³ Végül nem lehet emelkedésről beszélni, mert közben nőttek az állami terhek és ezek sujtották a mezőgazdasági bérmunkásokat.

Mindezeket együttvéve: nem a bérek emelkedéséről van szó, hanem süllyedéséről. A reálbérek süllyedése miatt a magyar mezőgazdasági munkások elnyomorodtak. Számítalanszor hírt adtak arról a hírlapok, hogy az ország valamelyik részén ínség tört ki. 1906 telén a Viharsarkot látogatta meg az ínség. »A téli nyomorúság az orosháziakhoz is ellátogatott. A nép nyomora oly nagy fokra hágott, hogy az előljáróság e héten kénytelen volt 60 métermázsza gabonát 50 kilogrammonként kiosztani a nép között. Azonkívül kenyérsegélyt is osztanak.«⁷⁴ »Orosházán kívül Nagyszénáson, Gádoroson és Csorváson volt éhínség a Viharsarokban. Tüzelőben is ínség volt.«⁷⁵ Hasonlóképpen Újkígyóson: »Különösen a napszámosok és a dohánymunkások vannak minden élelem nélkül.«⁷⁶

Balmazújvároson majdnem minden évben megismétlődtek az ínségek. Fényes Samu ezt írja róluk: »És ez a nép koplal. Pedig földje kövér s jól termő, 7—8 magot fizet, Kánahán az és szereti a nép ezt a földet, mondhatnám testvéri vagy gyermeki gyöngédséggel, odaadással műveli. És ez a nép mégis ínségbe van. Évről-évre, akár jó az aratás, akár nem jó — meg kell ismételní a vármegyének az ínségakciót, hogy a balmazújvárosiak éhen ne haljanak.«⁷⁷

A mezőgazdasági proletariátus testileg is elnyomorodott. 1905-ben a szekszárdi börtönbe 59 sztrájkoló aratót zártak be. A börtönben munkára akarták fogni őket. A börtön rendje szerint a munkábfogás előtt az orvos köteles volt megvizsgálni őket. Az 59 munkás közül csak 33 volt egészséges. A 30 éven aluliak voltak nagyrészt egészségesek. Az idősebbek között tüdőbajosok, szívbajosok, vérszegények, betegesen lefogyott emberek voltak találhatóak. És ezek a beteg emberek napi 14—16 órát dolgoztak a tűző napon.⁷⁸

Feltűnő a fiatalok közötti nagyszámú szervi szívbaj. »Az aratás sürgetésének s a helytelen táplálkozásnak végzetes deficitjét sinyli a legújabb aratónemzedék.«⁷⁹ »A gyenge táplálkozás, a szeszfogyasztás, a lakásnyomorúság, hiányos fűtés, hiányos ruházkodás és öröklött hajlamok járultak ennek a kárpnek a kialakításához. És ezek a betegek arattak napi 15—15½ órát a tűző napon.«⁸⁰

⁷³ A drágaság kérdéséről bőséges irodalom keletkezett a tárgyalt időszakban. Ebben a kérdésben a nagybirtokosok és a tőkésék érdeke összeütközött. A nagybirtokosoknak az élelmiszerek árának növekedése volt az érdeke, mert ezzel nőtt a földjáradék. A tőkésék viszont csökkenteni akarták az élelmiszerárakat, mert ezzel csökkenthették volna a munkabérré fordított tőkét. Az iparcikkek árának kérdésében ugyanilyen okok alapján a törekvések fordítottak voltak. Az iparcikkek árát viszont a földbirtokosok és bérlők akarták csökkenteni. Ezért azt az irodalmat, amely az uralkodó osztály két része közötti vitában keletkezett, nem lehet közvetlenül elfogadni, mert mindegyik túloz a másik kárára.

⁷⁴ Világszabadság, 1906. jan. 27.

⁷⁵ U. o. 1906. febr. 10.

⁷⁶ U. o. 1906. febr. 17.¹

⁷⁷ *Fényes Samu*: A balmazújvárosi nép ínségének okai. Huszadik Század. 1911. II. k. 537. l.

⁷⁸ *Ifj. Leopold Lajos*: Aratógép szociológiája. Közgazdasági Szemle. 1906. 105—6. l.

⁷⁹ U. o. 107. l.

⁸⁰ U. o.

A mezőgazdasági munkások táplálkozása annak ellenére, hogy ilyen erős munkát végeztek, egyhangú és szegényes volt. Az egyik család táplálkozása télen és nyáron így nézett ki:

Reggeli	Ebéd	Vacsora
<i>Étkezés 1911. február 1-től 7-ig</i>		
1. Pörkölt káposzta kolbásszal	Pergelt tésztaleves	Semmi
2. Kenyér, szalonna.....	Lepény	«
3. « «	Krumplileves kolbásszal	Kenyér, szalonna
4. « «	Sült szalonna	Csipkedett tésztaleves
5. (Vasárnap) semmi.....	Töltött káposzta	Kenyér, szalonna
6. Kenyér, szalonna.....	Pergelt tésztaleves	« «
7. « «	Metélt tészta	« «
<i>Étkezés 1911. július 1-től 7-ig</i>		
1. Sült szalonna	Zöld paszuly	Déli maradék
2. (Vasárnap) Semmi	Húsleves	Tej
3. Szalonna	Pöszmételeves, tészta	Pöszmételeves
4. «	Húsleves, krumpli	Meggyleves
5. «	Paszulyleves, csirkehús	Paszuly
6. Sültszalonna	Hagymaleves, palacsinta	Krumplileves
7. Szalonna	Paprikás csirke	Pöszmételeves ⁸¹

A hallatlanul silány étkezés és a túlhajtott munka eredménye az lett, hogy a mezőgazdasági munkások idő előtt megöregedtek, megbetegedtek, korán meghaltak. A tőke nemcsak vagyonukat kívánta és magához láncolta őket, hanem mint valami vérszopó, egészségüket és életüket is.

A mezőgazdasági napszamosokat és idénymunkásokat a feudális maradványok éppennyű sujtották, mint az uradalmi cselédeket. Csak itt a feudális maradványok más alakot vettek föl. Somogy m. igali járásában »minden aratókaszás 1 kat. hold. takarmányt díj nélkül lekaszálni és feltakarítani tartozott.«⁸² A kaposvári járásban a »részes aratók nagyobb gazdaságokban kaszánként 500 négyszögöl kapásföldet kaptak teljes használatra, melyért viszont 8—10 napot külön szolgáltak.«⁸³

Fejér megye vaáli járásában »minden arató 6—8 kaszánapot szolgált, valamint a széna, sarjú és mesterséges takarmány felgyűjtésénél és bekazalozásánál is segédkezni tartozott, ezért viszont 1200 négyszögöl szabad tengeri földet kapott, azonfelül negyedes tengeri és burgonyaföldet, mely utóbbiakat azonban nem szívesen vállalták.«⁸⁴

Bihar megye tordai járásában »a rész szalmástul adatott ki s a keresetet a gazda vitte haza, de ennek fejében a helybeli munkás 2, a vidéki pedig 8 napi külön munkát volt köteles szolgálni.«⁸⁵

⁸¹ Takács József: A földmunkásmozgalom célja és közelebbi föladata. Bp. 1922. 13. l.

⁸² Mezőgazd. munkabérek Magyarországon 1900-ban. 121. l.

⁸³ U. o.

⁸⁴ U. o. 111. l.

⁸⁵ U. o. 206. l.

A Duna-Tisza-közén »az aratók külön szolgálatot is teljesítettek, rendszerint a takarmánykaszálásnál és felgyűjtésnél, viszont azonban feles vagy harmados földet kaptak.«⁸⁶

A tanulmány utolsó részében nem az egész szegényparasztság helyzetével foglalkoztam, hanem annak két legfontosabb csoportjával, az uradalmi cselédekkel és a mezőgazdasági napszámosokkal. A tanulmány nem beszél a szegényparasztság más csoportjairól. A birtokos parasztság helyzetének alakulása mellett szükségesnek látszott, hogy kimutassam, mit jelent a birtok nélküli szegényparasztok életében a parasztság felbomlása. Ehhez fontos szempontokat ad a szegényparasztság fő csoportjaival való foglalkozás, bár e döntő kérdés feltárása további mélyreható kutatásokat igényel.

KIRÁLY ISTVÁN

⁸⁶ U. o. 170. l.

SZEMLE

ZSIGMONDKORI OKLEVÉLTÁR. I. (1387—1399.)

(Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok. I. Összeállította Mályusz Elemér. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1951. 795 l.)

Újjászületett tudományunkat nemcsak az emeli elődei fölé, hogy a marxizmus-leninizmus módszerének mind következetesebb alkalmazásával, az objektív igazság megismerésének egyre teljesebb eszmei fegyverzetével törekszik a fejlődés törvényszerűségeinek feltárására, hanem egyebek mellett az is, hogy ezt az előző irányoknál tervszerűbb, alaposabb és szélesebb forráskutatás nyomán, az anyag lehető teljességének birtokában igyekszik tenni. Levéltárak és iratgyűjtemények útmutatói mellett, ezt segítik elő a forráskiadványok, melyeknek számottevő hely jutott tudományunk öt éves tervében. A forrásközléseknek tervünkben juttatott hely arányaival nem csupán a feladat fontosságát tükrözi, hanem egyben a tényt, hogy ezen a területen évtizedek, sőt évszázadok mulasztásait kell pótolnunk. A hazai forráskutatás a múltban sem nélkülözte az akkor tudományos, hasznos és előremutató kezdeményezéseket; ám ezek a fejlődésünk egészét, benne kulturális életünket is megbénító Habsburg-elnyomás és feudális maradványok béklyói közt ritkán, inkább csak kivételképpen vezettek megfelelő eredményre. Az ilyen kezdeményezések elfojtásának tanulságos példája ennek a gyűjteménynek előtörténete, melyet a kötet bevezetése ismertet. Hazai történészek már a múlt század nyolcvanas éveiben látták, mennyire megnehezíti történetünk fontos szakaszának, a XV. század első felének feltárását egy legalább a korábbi századokra akkor meglévő közlések tartalmi színvonalának megfelelő okmánytár hiánya; elhatározták ennek kiadását, el is kezdték a gyűjtést; azonban a gyűjtött anyag sohasem látott napvilágot, évtizedes, a maga idejében színvonalas kutatómunka gyümölcseként további évtizedekig porosodott, míg végül eredeti formájában elavult s jóformán hasznavehetetlenné vált. A felszabadulás után, a történettudomány első törvények készítésekor ismét felmerült a Zsigmondkori okmánytár szükségére. Nem a régi alapokon, hanem a kutatás új, elmélyültebb igényeinek megfelelően, a hajdan tervezettnél jóval szélesebb keretek közt. Tudományunk fejlődésének új életünk magával ragadó lendületének egyik beszédes példája, hogy a gyűjtés ilyen keretek közt, egy a forrásanyagot mélyen ismerő régi szakembernek, Mályusz Elemérnek, a tudomány irányító szerveitől sokoldalúan támogatott munkájával, néhány esztendő alatt eljutott az első közlésig. Ennek eredménye ez a közel nyolcszázoldalas, tizenhárom esztendő okleveles anyagát felölelő kötet.

A közlés alapelve: törekvés a lehető teljességre, és pedig nem az egyes oklevelek szövegét, hanem a felkutatott anyag egészét, annak a kutatás feladataihoz mért jelentőségét nézve. Innen a közlés módszerének két jellemző vonása: egyfelől az elérhető teljesség az anyag feltárásában (olyan fokig, hogy lényegesen már csak külföldi levéltárak állagainak bevonásával lenne bővíthető); másfelől a tömör, sűrített regeszterűség, mely az egyes adatok közlésénél figyelembe veszi azok ismert vagy ismeretlen voltát és tartalmi fontosságát a kor súlyponti kérdéseinek, a fejlődés fővonalainak feltárása szempontjából. A módszer jelentőségét felesleges hangsúlyozni: így válik lehetővé hateremnél több oklevél — az eseményekben gazdag századvég történetére jellemző forrásanyag — hozzáférhetővé tétele egyetlen kötet keretében. A közlésnek ez a módszere nemcsak azt segíti elő, hogy viszonylag rövid idő alatt, kezelhető terjedelemben tegyük megismerhetővé Zsigmond korának okleveles anyagát, hanem egyúttal reményt nyújt arra is, hogy belátható időn belül napirendre tűzhessük a következő kor még gazdagabb okleveles anyagának ismertetését. Az oklevélközlések jelenlegi feladatainkhoz mért, leghelyesebb és leggazdaságosabb formájának kialakítása szempontjából jelentős a megfontolás, ami az egyes regesztaák elkészítésénél érvényesült. A kötet egészen rövid, cimszerű kivonatban utal a már kiadott oklevelekre (rövidségével helyet takarít meg, ugyanakkor az utalás tényével hosszú keresgéléstől kíméli meg a kutatót); a most először közölt okleveleknél a regeszta bő és — a regeszta régebbi elveitől eltérően, bár azokat is figyelembevéve — a formális részek helyett a tartalmilag, a korszerű kutatás számára lényeges elemeket igyekszik előtérbe helyezni (különösen fontos vagy vitatható értelmű helyeken szószertint idézve az eredetiből). Az utóbbi megoldás

gondos kivitelével többnyire pótolja a teljes szövegközlést és — a sajátos oklevéltani-írástörténeti rész kutatásokat leszámítva — általában nélkülözhetővé teszi az eredeti megtekintését. Mint ismeretes, régebbi regeszta-közlésekre ez általában nem mondható.

A lényegükben helyes, célszerűen kivitt regesztázási elvek némi túlhajtása azonban, úgy véljük, helyenként zavarólag hat. Bár általában egyetértünk az elvvel, hogy a már megjelent oklevelekre röviden kell utalni, szívesen látnók, ha az utaló megjegyzések a jelenlegi címzerű forma helyett valamivel közelebb állnának a kivonatokhoz: nem részletezőn, mégis kissé bővebben jeleznék tárgyuik tartalmi fontosságát.

A kötet használatát név- és tárgymutató könnyíti meg. Ennek szempontjai jórészt az anyag összeállításánál is érvényesült, helyes célokat tükröznek. Örvendetes volna, ha valamivel nagyobb terjedelemben és még több oldalról tükröztek.

Ki kell emelni a kiállítás és az effajta kiadványoknál különösen fontos korrektúra munkáját. A nyomdahiba kivételszámba megy. Azt a keveset, ami néhol (például 4768. sz. 2 sor) mégis akad, a kiegészítésekkel együtt lehet feltüntetni.

Egészében: a kötetnek a középkor kutatói jó hasznát fogják venni. Mielőbb várják a következőt. Egyben remélik, hogy a Zsigmondkori okmánytár tanulmányai alapot és ösztönzést fognak szolgáltatni a következő korszakra vonatkozó hasonló közléseknek.

ELEKES LAJOS

MAGYAR TÖRTÉNETI BIBLIOGRÁFIA 1825—1867. II. köt.

(II. kötet. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952. 260 l.)

A Magyar Történeti Bibliográfia 1825—1867 újabban megjelent II. kötete a jelzett korszakból a polgári történetírás által legelhanyagoltabb területnek, a gazdasági-társadalmi fejlődésnek gazdag címanyagát bocsátja a kutatás rendelkezésére. A kötet csaknem 16 000 címet, 16 000 nyomtatásban megjelent munkát sorol fel, melyeknek jelentős része, átlagban mintegy 70—80 százaléka, egykorú, tehát valóban forrásértékkel bíró dokumentuma a polgári átalakulást előkészítő reformkornak, az 1848-as polgári forradalomnak és a magyar kapitalizmus kezdetét jelentő 1848—1867 közötti korszaknak.

Ennek a felbecsülhetetlen értékű s eddig a burzsoa történetírás által — mint mondtuk — csaknem teljesen kiaknáztatlanul hagyott anyagnak a feltárása, hozzáférhetővé tétele nagy lendületet fog adni az e korszakkal foglalkozó kutatásoknak s a bibliográfia egyéni munkával soha el nem érhető teljessége lehetőséget fog nyújtani ahhoz, hogy történészeink a maga teljes valóságában mutassák meg a polgári átalakulást sürgető gazdasági fejlődést, a polgári forradalommal terhes XIX. század gazdasági-társadalmi alapjait. E vonatkozásában a bibliográfia lényegesen többet ad a címben a »Gazdaság« címszó alatt beigértnél.

De nemcsak a gazdag anyag lehetőség szerinti teljes feltárásával siettek e bibliográfia készítői a kutatók segítségére. Ahogy arra már más helyen, az egész munkával kapcsolatban, rámutattunk, a kötet szerkesztői az anyag csoportosításával a részletekben is igyekeztek a történelmi materializmus szempontjait érvényesíteni.

Hogy ez nem mindig és mindenütt sikerült egyformán, az csak kis részben róható föl a kötet szerkesztőjének, jelentős részben a még nálunk fennálló, a tudományok rendszerezésében mutatkozó elvi tisztázatlanságnak tulajdonítható. A könyvtártudomány terén is élenjáró Szovjetunióban befejeződéshez közelgő hatalmas munkálatok azonban, melyeknek célja a tudományok teljességének marxista rendszerezése s melyeknek eredményeit rövid időn belül meg fogjuk ismerni, ezen a területen is felbecsülhetetlen segítséget fognak jelenteni, nagyban hozzájárulnak majd a Magyar Történeti Bibliográfia további köteteinél a határozottabb és egységesebb szempontok kialakításához.

Ami a feldolgozás módját illeti, igazat kell adnunk a szerkesztőknek akkor, amikor az anyag teljességét minden egyéb szempontnak fölébe helyezi — azonban ez nem zárja ki s éppen a második kötet anyagánál fokozottan szükségesnek találunk — legalább a jelentősebb munkák rövid, tömör, értékelő és tartalmi annotálását. Valamennyi kötetnél fennálló, de itt is megmutatózó hiányosságként említjük továbbá, hogy a szerkesztők nem éltek azokkal a tipográfiai lehetőségekkel, melyek az egész anyagot áttekinthetőbbé s így gyorsabban és könnyebben kezelhetővé tették volna. Helyes lett volna pl. az ismertetéseket, melyek annotáció hiányában teljesen nélkülözhetlenek, magától

az anyagtól (t. i. az ismertetett munkák címétől), eltérő tipográfiával kiugratni. A nem egykorú irodalmat vagy egészen külön az egykorúak után, vagy legalábbis ugyancsak tipográfiailag megkülönböztetve lehetett volna hozni. Itt említjük meg, hogy a nem egykorú irodalomba néhány olyan cím is becsúszott, amelyek egyáltalán nem, vagy csak alig érinti a bibliográfia felölelte korszakokat. Hozzátehetjük, hogy az átfogó jellegű, az ezúttal feltárt 1825—1867 évkörön túlmenő általános vonatkozású munkákat viszont helyesebb lett volna külön részben kiemelni. Azoknak időnként a betűrendben, a többi között való elhelyezése ugyanis — ezen a ponton nem következetes a szerkesztés — nagyon meg fogja nehezíteni a további korszakok anyagának publikálásánál a szerkesztés munkáját, a szükséges utalások megvalósítását, sok esetben a címek ismételt felsorolására fogja kényszeríteni a szerkesztőket. A használhatóságot nehezíti az is, hogy bár az egyes részek általában igen jól vannak tagolva, egyik-másik kérdésnél túlzott tagolással találkozunk. Így indokolatlannak találjuk pl. a méhészetnél a Dzierzon-kaptárra, a Dzierzon-féle módszerre vonatkozó irodalomnak, mely összesen 9 címszóból áll, külön részbe való összefoglalását. Ilyen kiemelés helyett a csak néhány címszó besorolható lett volna a sok hasonló tárgyat magábanfoglaló, méhészettel foglalkozó anyagba. Ugyanígy feleslegesnek érezzük az »Erdészet« címszó alatt a »Számvitel, mértékek« c. külön csoportot, melynél az anyag nem is fedi teljesen a címben megjelölt fogalmat. Hasonlóan nem mindig fedi a fogalmat a mozgásgazdaságról szóló fejezetben belül található »Üzemszervezés« kategória sem, az ugyanebben a fejezetben található »Százalékos rendszer« önálló csoportként való szerepeltetése pedig a fentebbiekhez hasonlóan nem látszik eléggé indokoltnak. A munkaeszközöknek a munkafolyamatoktól való elszakítása és külön csoportban való szerepeltetése szintén bizonyos mértékig erőszakoltnak tűnik. Fejlődést mutat viszont a második kötet a korábbi kötetekkel szemben a leírások, a bibliográfiai jelek következetesebb, egységes, egyértelmű alkalmazásában.

A felsorolt hibák és hiányosságok ellenére, melyek csak kis mértékben befolyásolják a munka könnyű kezelhetőségét és semmit sem vonnak le annak nagy értékéből, helyeselnünk kell a szerkesztőknek az I. kötet bevezetésében kifejtett álláspontját, mely szerint — hangsúlyozva a bibliográfiák nem öncélú voltát — a gyors megjelenést az apróbb következtetlenségekből fakadó hibák elébe helyezték. Régi mulasztást hoz helyre, régi hiányt pótol ez a kiadvány s nagy lépéssel viszi előbbre a magyar marxista történet kutatás mind erősebben kibontakozó fejlődését.

WALDAPFÉL ESZT^{ER}

BABICS ANDRÁS;

A PÉCSVIDÉKI KŐSZÉN-BÁNYÁSZAT TÖRTÉNETE

(Budapest, Közoktatásiügyi Kiadó, 1952. 256 l. + 6 kép)

170 évvel ezelőtt, 1782-ben termeltek először szenet a pécsvidéki szénterületen. Húsz évi termelés után — a XVIII. század végén — kb. 500 tonna, száz évvel később 733 000 tonna, a második világháború alatt pedig több mint 1 millió tonna szén került ki évenként a szénterület bányáiból.

Babics András munkájának hat fejezetében Magyarország e jelentős szénterületének történetét minden fontos vonatkozásában igyekezett feldolgozni. Ismerteti a szénterület felfedezését, az első széntermelési kísérleteket, a szakszerű bányaművelés kezdeteit, a bányák koncentrációját az Első Dunagőzhajózási Társaság kezén, a termelés kérdéseit, a bányavidék munkásainak nemzetiségi összetételét, munkateljesítményét, egészségügyi, lakás- és művelődési viszonyait, végül a párt- és szakszervezeti mozgalmak, valamint a sztrájkok történetét.

A pécsvidéki szénbányászat kezdetei 1808-ig nyúlnak vissza, de fejlődésnek csak az 1840-es években indul, amikor az Első Dunagőzhajózási Társaság mind sűrűbben jelenik meg Pécs vidékén mint szénvásárló, majd 1850 körül a pécsi szén legnagyobb fogyasztójává lesz. Ennek nyomán a kisebb bányavállalkozások termelése viszonylag fellendül. Ez a fellendülés azonban — legalábbis a kis vállalkozók számára — csak nagyon rövid lélegzetűnek bizonyult, mert 1852-ben az osztrák tőkés kezén levő Első Dunagőzhajózási Társaság vevőből termelővé lesz. Megtelepszik a bányavidéken és hatalmas tőkeerejével, korszerű gépi felszereléssel és »különböfélé válogatott tőkés módszerekkel« sorra elsorvasztja kisebb versenytársait, s bányáik átadására kényszeríti

öket. A pécsvidéki bányák és szénterületek sorra az Első Dunagőzhajózási Társaság birtokába kerülnek s néhány évtized leforgása alatt a Társaság a pécsvidéki széntelepek kizárólagos urává lesz. Területi terjeszkedése az 1890-es években fejeződik be. Később, a XX. század első évtizedeiben létesülő újabb bányavállalatokat részvénytökejük megszerzésével vonja érdekörébe. 1937-ben felkínálja bányáit megvételre Horthy-kormányának, de az üzlet nem jön létre. 1938-ban a pécsvidéki szénterület a hitleri Németország nagytökeésinek kezére kerül, a Göring konszernhez csatolják és a német hadicélok szolgálatába állítják. A felszabadulás óta a Magyar Szovjet Hajózási Részvénytársaság művelésében és birtokában vannak.

A pécsvidéki bányákban gőzgépet először a múlt század ötvenes éveiben alkalmaztak. Az elektromos energiát elsőtízben 1884-ben használják fel világítási célokra, 1893-ban szerelik fel munkagépek hajtására az első elektromos generátort. 1913-ban kezdtek meg az elektromos erőközpont építését.

A külső és belső szállítás technikája 1869-től 1913-ig lényegében nem változott. 1913-ban kezdtek meg a szállítás korszerű átalakítását és 1927-ben fejezték be. A korszerűsítés a szállítás centralizációját jelentette.

A fejtési munkánál gépi-erőt először 1909-ben, ill. 1914-ben alkalmaztak: fél-automatikus sűrített levegővel működtetett fúrókat és kalapácsokat. 1920-ban 50%-os volt, ma 80%-os a fejtés gépesítése.

Az Első Dunagőzhajózási Társaság bányáiban termelt szénnek főpiaca a belföld volt. A társaság exportkísérletei a Balkán és Olaszország felé eredménytelenek maradtak. Legnagyobb fogyasztójának, a magyar államvasutaknak rendeléseit a Társaság különféle szállító módszerekkel szerezte meg az egykori magyar kormányoktól.

A pécsvidéki bányákban dolgozó bányászok nagyobb része a XIX. század utolsó évtizedéig külföldiek közül került ki, főleg cseh-morva és német bevándorolt munkásokból állt. Az 1890-es évek második felében azonban már a magyarországi származású munkások vannak többségben, közöttük elsősorban a környékbeli német parasztok. A rossz munkafeltételek miatt igen nagyfokú volt a migráció és a kivándorlás, a pécsvidéki bányászoknak 1/3-a évenként kieserélődött. Ebben szerepe volt a Társaság munkásüldöző politikájának, mert a munkásmozgalomban élenjáró munkásokat telepeiről minden sztrájk után eltávolították. Mivel pedig a legöntudatosabb munkások egyben a legjobb szakmunkások is voltak, a migráció és kivándorlás nagy foka egyik akadályá volt a termelékenység növekedésének.

Az Első Dunagőzhajózási Társaság pécsvidéki bányászátat 1858-ban 52 munkással kezdte, 1880-ban 2753, 1900-ban 4021, 1920-ban 4421 és 1942-ben — ekkor érte el a legnagyobb létszámot — 4900 munkással dolgozott. A magyarországi munkásmozgalom megélénkülésekor, az 1880-as években a pécsvidéki bányák munkáslétszáma 2500—3000 fő között váltakozott. A bányászok között többségben levő külföldi munkások magukkal hozták a szocializmus tanait és ennek terjesztőivé váltak.

A nagytőke profitéhsége a bányászoknak szakmájukban fizetett bérét olyan alacsonyan szabta meg, hogy a legelemibb létfenntartási eszközök megszerzéséhez is alig volt elegendő. De ezenfelül a szakmájukat kiadó munkavezetők is zsarolták a munkásokat a jó munkahelyek juttatása fejében. Akik viszont nem adták le bérük egy részét a munkavezetőnek, azokat olyan munkahelyre osztotta be, ahol a szakmának csak felét, háromnegyedét tudták teljesíteni. Ehhez járult még a bántó, durva bánásmód.

Ezek az okok robbantották ki 1883-ban a pécsvidéki bányászok első, majd 1893-ban második szervezett nagy megmozdulását. A pécsvidéki bányatelepeken lezajlott sztrájkokról a szerző jó áttekintést nyújtó sztrájk-kronológiát közöl. Ennek adatai jól mutatják a pécsvidéki bányamunkásság osztályharcának forradalmi fellendülését az 1905—1908-as években és az első világháború évtizedében. A pécsvidéki szénbányászat történetét a szerző 1944-el fejezi be.

Babies András munkája hazánknak a tökéletes kizsákmányolás alóli felszabadulása óta az első olyan ipartörténeti monográfia, amely egyik jelentős ipari vidékünk átfogó történetével foglalkozik. A szerző tárgyválasztása ötvenes tervünk és ipari országga lett hazánk egyik fontos időszakához kapcsolódik. Tárgyválasztását ezért hasznosnak és követendő példának kell tekintenünk. Szükséges, hogy hazai bányászatunkról és általában a magyar nagyipari fejlődés legfontosabb területeiről minél előbb és minél több monográfia készüljön, amely a marxizmus-leninizmus tanításait az elmélyült kutatómunkával feltárt tényanyagra helyesen alkalmazza.

Babies András munkájáról elmondhatjuk, hogy szorgos kutatómunka eredménye, olyan munka, amelyben széleskörű és sokoldalú tényanyagot tár az olvasó elé. Elmond-

hatjuk munkájáról azt is, hogy tárgya feldolgozásában is törekedett azt a pártosságot érvényrejuttatni, ami tárgyválasztásának is érdeme.

Nem mondhatjuk el azonban, hogy inunkáját a marxizmus-leninizmus tanításai megfelelően áthatnák, hogy klasszikusaink útmutatásait következetesen alkalmazzák. Ennek következménye, hogy munkájában nem tud a burzsoa ideológia csökevényeitől megszabadulni, hogy úrrá lesz felette a burzsoa objektívizmus, az igazi objektív szemlélet, a marxizmus-leninizmus által megkövetelt pártosság helyett.

Munkájában nem alkalmazza a történelmi materializmust. A társadalmi formációk változásairól nem vesz tudomást. Ezért a pécsvidéki szénbányászat 170 esztendejének története a szerző munkájában a történelmi korszakokon kivülesően jelenik meg. Nem tűnik ki munkájából, hogy az első két fejezetben tárgyalt történet a feudális gazdasági rendben, a feudálizmus válsága idején játszódik le. Ezért is osztja a pécsvidéki szénbányászat előtörténetét — véleményünk szerint indokolatlanul — két főfejezetre. Ezért nem derül ki, hogy a szénbányászat kínos fejlődése nemcsak a gyarmati, hanem a feudális viszonyok korlátainak is következménye, hogy a céhes kisárutermelés uralma nem lehet talaja a szénbányászat fejlődésének, hogy a feudális munkaviszonyok — a bányáknak nem bér munkásokkal, hanem jobbágyokkal való műveltetése — éppen annyira akadály a termelés kibontakozásának, mint amennyire a szételepek főpapi és főnemesi birtokosai akadályozzák — hogy tehát a termelési viszonyok elmaradottsága a termelőerők fejlődésének akadályává vált.

A munkának ugyanebből az alapvető hiányosságából következik, hogy a szerző nem veszi észre: a pécsvidéki szénbányászat a feudálizmust felváltó kapitalizmussal egyidőben lendül fel és bontakozik ki rohamosan a kapitalizmus felfelé haladó szakaszában. Nem tűnik ki munkájából, hogy a felfelé haladó kapitalizmust a századforduló körül a kapitalizmus imperialista szakasza váltja fel, hogy a kapitalizmus belső ellentmondásai elmélyülnek, hogy a bányamunkásság osztályharca ennek nyomán válik élesebbé, forradalmivá. Nem értékeli a Nagy Októberi Forradalomnak, a Szovjetunió létrejöttének és ezzel a világkapitalizmus helyzetében bekövetkezett változásnak hatását semilyen vonatkozásban. A szerző szerint pl. »A kapitalista társadalmi rend a közölgő világháború árnyékában még konzervatívabb lett, mint valaha«. (184. l.)

A marxizmus-leninizmus tanításainak mellőzése a tárgynak szorosan vett speciális szakmai vonatkozású feldolgozásában is megnyilvánul. Ebből következik például, hogy nem jelöli meg a pécsvidéki bányászat helyét Magyarország szénbányászatában, hogy a termelőerők fejlődéséről csak hiányos képet ad és nem hasonlítja össze sem a magyarországi, sem a külföldi fejlődéssel, illetőleg helytelenül hasonlítja össze. Nem értékeli annak jelentőségét, hogy a termelőerők fejlődése a D.G.T. bányáiban 1869-től 1913-ig megszakad; hogy nem látja a D.G.T. teljes jelentőségét Magyarország gazdaságában. Nem ismerteti a termelés folyamatát, ennek történetét, nem terjed ki a bányászok termelő munkájának összefüggő, szemléltető ábrázolására.

Az eddig elmondottak egyben rámutatnak a burzsoa objektívizmusnak arra a fő megnyilvánulási formájára, amely mint hiányosság jellemzi a szerző munkáját. Emellett azonban a munkán belül is megtaláljuk a burzsoa objektívizmusból eredő hibákat. A szerző szerint pl. a munkáosztály nem alapvető osztály a kapitalizmusban, hanem csak a munkásmozgalom kifejlődése következtében válik osztállyá (154. l.), a kapitalizmus Magyarországon évszázados baj (61. l.), az 1882. évi nagy sztrájknak legnagyobb jelentősége az, hogy éberré tette a dzsentri világot (158. l.), a munkásmozgalom szervezeti formái és az osztályharc megnyilvánulása azonos fogalmak (154. l.), a sztrájkok történetében az 1905/1908-as sztrájkig nem használja az »osztályharc« kifejezést, hanem helyette a burzsoa frazeológiát alkalmazza (161. l.). A szerző szerint a nagytőke — habár mellékesen — de gondolt arra, hogy a gép a munkás sorsán javítson (59. l.), a képzetlen munkások számának növekedése előmozdította a gépek fejlődését (52. l.), szükségesnek tartja, hogy Marx mellett kritikái megjegyzés nélkül O. Spenglerre is hivatkozzék (45. l.). A rejtett burzsoa objektívizmusra találunk példát abban a táblázatban, amely az átlag munkabérek mutatja be, de nem tünteti fel, hogy a munkások túlnyomó nagy része az átlag munkabérenél jóval kevesebb bért kapott és az átlagot a kevésszámú, de az átlagnál jóval nagyobb munkabér emeli fel stb.

Befejezésül rá akarunk mutatni arra, hogy az úttörő mű, amelynek megírását Babics András vállalta, igen sokoldalú feladatot rótt szerzőjére. Témája feldolgozása során kutatásai a gazdaságtörténetre, a technika történetére, a munkáosztály életviszonyaira, szervezeti mozgalmának és osztályharc megnyilvánulásainak történetére terjedtek ki. Emellett szükséges volt, hogy a bányászat egyes tudományos kérdéseiben jól tudjon tájékozódni és alaposan ismerje Magyarország gazdasági- és politikai történetét.

Mindezen felül meg kellett birkóznia az úttörés nehézségeivel. A szerző feladatát elég sok tekintetben jól oldotta meg, a megoldás értékét azonban az elvi hiányosságok és az elvi tartalom hibái csökkentik.

SÁNDOR VILMOS

SZEMELVÉNYEK A MAGYAR TÖRTÉNELEM TANÍTÁSÁHOZ I—II.

(Budapest, Közoktatásügyi Kiadó, 1952. 202 ; 272 l. Az oktatás és nevelés kérdései. II. sz.)

A szocializmus építése iskoláinkban mindenekelőtt azt jelenti, hogy élenjáró tudományon alapuló ismeretekkel kell felfegyverozni a dolgozók gyermekeit. E feladat a történelemtanítás terén nagy erőfeszítéseket követel tanárainktól: a történelmi folyamat gazdag tényanyagának közlésén keresztül kell megismertetniök a tanulókkal az emberi társadalom legáltalánosabb fejlődéstörvényeit, az egyes történelmi tények megkapó és színes bemutatása segítségével kell kifejleszteniök a tanulóknak az elvont történelmi fogalmakat. Ez csak akkor sikerülhet, ha a tanár nem szorítkozik csupán a könyvben foglaltak ismétlésére, nemcsak elvont társadalmi és gazdasági sémákat boncolgat, hanem bő és meggyőző tényanyaggal támasztja alá általánosításait, egy szóval ha nemcsak a történelem csontvázát, de annak húsát és véréit is tanítja.

A szükséges szemelvények kiválogatása igen nagy munkát követelt tanárainktól. A legkülönbözőbb helyekről fáradságos gyűjtő munkával kellett összeállítani egy-egy óra anyagát. Sok esetben a szemléltetésre legalkalmasabb részletek hozzáférhetetlenek voltak, különösen a vidéken tanítók számára. Megtörtént az is, hogy e nehézségek miatt egyes tanárok a Horthy-fasizmus »segédleteit« használták fel óráikon, amivel csökkentették az órák eszmei és szakmai értékét vagy éppen súlyos kárt okoztak. E körülmények parancsoló szükségét bizonyították olyan segédkönyv megalkotásának, amely a magyar történelem tanításához szükséges szemelvényeket összegyűjtve adja tanáraink kezébe és a marxista-leninista történettudomány eredményeinek felhasználásával teljes gazdagságában tárja népünk történelmét a tanulók elé.

A Közoktatásügyi Minisztérium Nevelésügyi Főosztálya didaktikai csoportjának történelmi munkaközössége ennek a felelősségteljes feladatnak a megoldására vállalkozott a »Szemelvények a magyar történelem tanításához« c. gyűjtemény kiadásával. A közel 600 oldal terjedelmű kétkötetes munka a középiskolai tankönyvi csoportosítást követve, zömében kiválóan felhasználható szemléltető anyagot tartalmaz. Krónika- és törvényrészleteket, levéltári dokumentumokat, újságcikkeket, röpiratszövegeket, tanulmány- és regényrészleteket közöl. Helyesen bővebb anyagot tartalmaz az 1848/49-es szabadságharcról és a magyar dolgozóknak a Horthy-fasizmus ellen, majd pedig a szocializmus építéseért vívott harcairól. A szerkesztő munkaközösség változatosan merített a rendelkezésre álló forráskiadványok anyagából, különösen a második kötetben, ahol az idevonatkozó forráskiadványok döntő többségét felhasználta. A gyűjtemény nagy segítséget jelent az órákra való felkészülésnél, az órák szemléltető anyagának összeállításánál és megmutatja azokat a hatalmas lehetőségeket, amelyekkel a hazánk történetét tanító pedagógusok élhetnek, előadásaik színvonalának emelése érdekében. Hiánypótló munka annyiban is, hogy felhívja a tanárok figyelmét sok olyan dokumentumra, amelyet a burzsoa történetírás elrejtett a pedagógusok szeme elől. Az olvasó kiadás és a nyolcezer példányszám biztosítja annak, hogy a kézikönyv eljut minden történelemtanár könyvespolcára.

A gyűjtemény használhatóságának kihangsúlyozása mellett meg kell állapítani, hogy a szerkesztő munkaközösség korántsem végzett teljes munkát. A kiadvány jelentős lépést tesz a középiskolai történelemtanárok segédkönyvének megalkotása felé, de maga nem elégíti ki ezt az igényt, mert mind didaktikai, mind pedig szakmai szempontból súlyos kifogás alá esik.

Szombetűnő mindenekelőtt a kiadvány szűkreszabott kerete. A gyűjtemény terjedelme egyik legfőbb gátja annak, hogy eredményesebben szolgálhassa célját. Vajon kielégítő segítséget nyújt-e tanáraink számára egy olyan gyűjtemény, amely — hogy csak a fontosabbakat említsük — egy szóval sem emlékezik meg a magyar

nép őstörténetéről, elhanyagolva például olyan kiváló szemléltető anyagokat, mint a görög, arab és perzsa kútfők, amelyben I. Istvánról és koráról hiába keresünk akár csak egy mondatot is, ahol a XIV. század szemléltetésére a szerkesztő munkaközösség fél oldalt, Mátyás és kora bemutatására másfél oldalt szánt, amelyben — bár fejezet-címekben szerepel — egy szó sincs az 1918-as polgári demokratikus forradalomról, amely nem vesz tudomást népünk addigi történetének legjelentősebb fordulópontjáról, a Kommunisták Magyarországi Pártja megalakulásáról? — nyilvánvalóan nem nyújt kielégítő segítséget.

A kiadvány hasonlóan igen súlyos hiányossága, hogy a szerkesztő munkaközösség mellőzte a marxizmus klasszikusainak a magyar történelemre vonatkozó útmutatásait. Nem közölt egyetlen részletet sem Marxnak a magyar történelemre vonatkozó jegyzeteiből, elhanyagolt olyan nagyjelentőségű dokumentumokat, mint például Marx és Engels megállapításai az 1848/49-es magyar polgári forradalomról, Engels megjegyzései a magyar munkásmozgalom fejlődéséről, Lenin tanítása a magyar és orosz viszonyok hasonlóságáról, Sztálin elemzése az osztrák-magyar monarchia nemzetiségi ellentéteiről és különösen szemet szűrő mulasztást követett el a magyar Tanácsköztársasággal kapcsolatban, ahol a hasonló című fejezetből elsikkadtak Lenin és Sztálin nemzetközi jelentőségű állásfoglalásai. E legfontosabb dokumentumok beiktatása mellett az egyes fejezetek élén okvetlenül közölni kellett volna a marxizmus-leninizmus klaszikusai odavagó munkáinak bibliográfiáját.

Módszertani szempontból sem teljesen kielégítő a gyűjtemény. Mindenekelőtt hiányoljuk, hogy a szerkesztők nem gondoskodtak egy alapos módszertani eligazítást nyújtó tanulmányról. Ezt a hiányt nem pótolják az első kötet jegyzetei. A jegyzetek amellett, hogy rendkívül szükségesek, javarészt nem módszertani eligazítást, hanem egyes szemelvényekre vonatkozó tudnivalókat tartalmaznak. Azonban ezek értékéből is sokat levon az, hogy a munkaközösség nem számolt kellőképpen történelemtanáraink megnövekedett eszmei-szakmai színvonalára követelményeivel. Ez tükröződik például abban, hogy az egyik jegyzet arra hívja fel tanáraink figyelmét, hogy »a kronikák latin nyelven íródtak...« (18. l.) de abban is, hogy egy másikban ilyen mondatot találunk: »Az 1437-i erdélyi felkelés előtt *úgy látszik* az ország több vidékén tagadják meg a tizedet.« (Kiem. D. I. 20. l.) Elég telennek tartjuk azt az útbaigazítást is, amelyet a kiadvány az egyik fontos szemelvényhez ad: »A forradalom és szabadságharc értékelése, Révai József tollából igen fontos útmutatást nyújt« (198. l.). Ellentétben az első kötettel, a második kötetben nem találunk jegyzeteket. A helyes eljárás az lett volna, ha — követve a hasonló jellegű szovjet kiadványok példáját — minden egyes szemelvény elé megfelelő bevezetést írtak volna a szerkesztők. Hiányoljuk mindezeket kívül az egyes fejezeteken belüli csoportosítást.

A gyűjtemény szakmai szempontból is több helyen kifogásolható. A kolozsmonostori egyezséggel kapcsolatban például jegyzetben egy olyan tanulmány elolvasását ajánlja a tanároknak, amelyet a szovjet történelemtudomány mint antimarxistát vetett el.

Az 1514-i dekrétumot objektívista módon jellemzi: »...a tárgyilagosságot és mérsékletet követelő szakaszokból valójában a félelem tűnik ki...« (52. l.). Az osztálytársadalomban nem létezett soha olyan törvény, amely osztályok felett álló tárgyilagosság és mérséklet talaján jött volna létre, ezért a kiadvány komoly hibát követ el, amikor ilyen kiinduló pontról vizsgálja az 1514-i dekrétumot.

Burgioról, aki a pápai követeknek abba a sorába tartozott, akiket Marx statiszta-knak nevezett a pápai tréfa szolgálatában, az egyik jegyzet azt állítja, hogy »Feladata a török elleni háborúra szervezni és alkalmassá tenni az országot...« (62. l.). Ezzel a kiadvány Burgiot a magyar nép honvédő harcának szervezői közé emelte, ami a burzsoa történetírás hagyatékának kritikátlan átvételét jelenti s nem felel meg a történelmi tényeknek.

Az első kötet figyelmen kívül hagyja a magyar és orosz nép között fennállott történelmi kapcsolatokat. Ezáltal olyan jó szemléltető alkalmakat mulaszt el, mint például Rákóczi és Nagy Péter levelezése, valamint az orosz forradalmi mozgalomnak, az orosz katonáknak és tiszteknek a magyar szabadságharc idején tanúsított baráti magatartására vonatkozó okiratok. Utóbbival kapcsolatban megfosztja a tanárokat »a másik Oroszország« magatartásának megragadó ábrázolásától. Nem közöl egyetlen dokumentumot sem a Horia-vezette jobbágyfelkelésről. Az imperializmus kialakulásának jellemzésére a gyűjtemény Ady Endre »Az urak« c. cikkét közli helytelenül. E cikk a századforduló Magyarországnak néhány másodlagos jellegzetességét ugyan szemlélteti, de nem mutatja meg éppen az útját, a lényegeset ebben a korszakban, a

monopoltőke mindenhatóvá válását. Az 1905-ös orosz forradalom magyarországi visszhangja cím alatt három oldalon keresztül olyan sztrájkleírásokat sorol fel, amelyek nem adnak kielégítő képet egymagukban az első orosz forradalom magyarországi kisugárzásáról. Ehelyett az úgynevezett »emlékgyűlésekre« vonatkozó dokumentumokat kellett volna közölni, amelyekből közvetlenül kitűnik a magyar munkásosztály forró együttérzése a felkelt orosz munkások iránt.

A magyar Tanácsköztársaság történetének szemléltetésére a szerkesztő munkaközöség nem fordított kellő figyelmet. Ez többek között abból az összehasonlításból is kitűnik, hogy amíg az abszolútizmus korából 24 oldalnyi anyagot közöl, addig a Tanácsköztársaság bemutatására csak 18 oldalt szánt. »Forradalom és ellenforradalom Magyarországon« c. fejezet bőségesen ismerteti a parasztság szociális helyzetét, de az elző fejezethez hasonlóan nem mutatja be a munkásosztály mérhetetlen nyomorát és szenvedését. Hasonlóképpen elhanyagolja a munkásosztály gyökerében megváltozott életkörülményeit a felszabadulás után a következő »A szocializmus építése Magyarországon« c. fejezet is. Népi demokráciánk története szakadatlan harc története az imperializmus különböző rendű és rangú ügynökei ellen. Erről a harcról a gyűjtemény igen gyér anyagot közöl. Elfeledkezik például olyan kiváló szemléltető anyagokról, mint az egyes perek ügyiratai.

Az egész gyűjtemény fogyatékosága, hogy az egyes korszakok kulturális fejlődését teljesen figyelmen kívül hagyja s ezzel a tankönyv hibájába esik. Az első kötet néhány verstörödékét kivéve, egyetlen vers sincs a kiadványban. Apróbb szerkesztésbeli hibák is akadnak. Van olyan dokumentum, ahol forrásra utaló hivatkozást nem találunk, például a »Budai polgár levele...« c. szemelvényénél (40. l.), sok olyan akad, ahol a pontos lapszámot nem tüntették fel.

A szerkesztői munka összegezésénél rá kell mutatni arra, hogy egy ilyen fontos kézikönyv összeállításának és lektorálásának munkájához a szerkesztő munkaközöségnek fokozottabb mértékben kellett volna igénybevennie a történeti intézmények segítségét. A gyűjtemény fogyatékoságainak jórésze emellett abból is ered, hogy a munkaközösség nem használta fel a szovjet tapasztalatok gazdag tárházát. Többek közt olyan követésreméltó példa állott rendelkezésre, mint Dmitriev és Nyecskina szerkesztésében »A Szovjetunió történetének olvasókönyve«, mely a szovjet középiskolai tanárok kedvelt segédeszköze. A kiadvány, hibáival és fogyatékoságaival együtt is igen értékes és nagyjelentőségű kezdeményezés és történelmi frontunk új eredményei közé sorolható. Azonban a szerkesztő munkaközöségnek mégis el kell követnie mindent, hogy egy esetleges második kiadásnál, a szovjet tapasztalatokat felhasználva, kiküszöbölje a hibákat és olyan teljesértékű segédkönyvet bocsásson történelemtanáraink rendelkezésére, amilyent népünk története tanításának és a hazáját forrón szerető új szocialista nemzedék felnevelésének nagyfelelősségű munkája megkövetel.

DOLMÁNYS ISTVÁN

ZRINYI MIKLÓS VÁLOGATOTT MŰVEI

Válogatta Klaniczay Tibor, sajtó alá rendezte Bán Imre.

(Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1952. 436 l.)

A »Szigeti Veszedelem« megjelenésének háromszázadik évfordulója adott alkalmat Zrinyi műveinek e válogatott, — levelein kívül — minden fontos alkotását legalábbis bő szemelvényekben közlő kiadására. A kiadvány időszerűségét azonban nem egyszerűen az évforduló, hanem elsősorban az a politikai haladással egybekötött honvédó program adja meg, mely Zrinyi életművét egyik legértékesebb haladó hagyományunkká teszi.

Klaniczay Tibor bevezető tanulmánya helyesen mutat rá Zrinyi nemzeti programjának alapételeire: belül a nemzetáruló feudális partikularizmus és klerikalizmus felszámolása, kifelé az idegen hódítók elleni kimeríthetetlen harc; ennek a kettős küzdelemnek eszköze — és egyúttal céljaként — pedig a független, központosított nemzeti monarchia megteremtése, amelynek legfőbb előfeltétele az önálló magyar hadsereg. Klaniczay világos vonalvezetéssel követi nyomon Zrinyi fejlődését, programjának fokozatos tisztázódását, amint az a konkrét politikai fordulatok során, állandó harc közben végbement. Kijűnően érzékelteti, hogy a mindennapi harci tapasztalatokból hogyan von le Zrinyi újabb és újabb elvi tanulságokat, hogyan gazdagodik, fejlődik

politikai elmélete, hogyan alkalmazkodik opportunizmus nélkül az adottságokhoz, mindig a gyakorlatilag legjárhatóbb, de ugyanazt a célt szem előtt tartó megoldásokat keresve. Így kíséri végig művei tükrében és politikai tevékenysége tényeiben élete négy nagy szakaszán, mikor felváltva hol a törökök elleni felszabadító háború, hol a központositott nemzeti monarchia létrehozása állott Zrinyi érdeklődése és munkássága homlokterében. Útja a »Szigeti Veszedelem«-ben meghirdetett felszabadító háború tervétől a »Vitéz Hadnagy« és a »Mátyás király életéről való elmélkedés« nemzeti központositó programján át a »Ne bánts d a magyart« honvédő riadójáig vezet, mely után már az ultima ratio, a Habsburg-ellenes felkelés terve merül fel.

Ebből a fejlődésből nemcsak Zrinyi elvi következetességgel párosuló gyakorlati rugalmassága derül ki, hanem kibontakozik az a magasszínvonalú szintézis is, melyben Zrinyi a XVII. század magyar politikai életének különböző pozitív kezdeményezéseit egyetlen szerves, a nemzeti függetlenség legdöntőbb kérdéseit átfogó programmá egyesítette. Klaniczay utal rá, de nem ártott volna, hogyha élesebben kifejti, hogy milyen úttörően új Zrinyi viszonya a régebbi és közel-egykorú magyar politikai hagyományokhoz. Arra rámutat, hogy miként oldódik fel benne, a katolikus főúrban a katolikus-protestáns ellentét és ad helyet egy olyan határozott antiklerikális magatartásnak, melynek halvány nyomai előtte csak Bethlen Gábornál figyelhetők meg s mely századában csak II. Rákóczi Ferencnél válik még öntudatosabbá. Kevesebb szót ejt azonban a nyugati és keleti partikularizmus feloldásának jelentőségéről, arról, hogy Zrinyi az első nyugati katolikus magyar főúr, aki azonosítja magát az erdélyi fejedelemség nemzeti egységesítő célkitűzéseivel s azokat tevékenyen támogatja, ugyanakkor pedig élesen elhatárolja magát az erdélyi politikában gyakran kísértő törökbarát opportunizmustól. Figyelemreméltó, hogy Zrinyi, Pázmány gyámja, milyen megbecsüléssel szól Bethlenről, akinek nevét a Habsburg-oldalon álló magyarok körében akkor csak gyűlölködő rágalmaktól kísérve szokták emlegetni. Helyesen látta meg azt is Klaniczay, hogy milyen más Zrinyinek az abszolút monarchiához való viszonya, mint a feudális anarchiát saját szűk érdekeik védelmében fenntartó nyugati főuraké: ő csak az elnyomó idegen abszolútizmus ellen küzdött, de harcos híve volt a nemzeti központositásnak, mely Erdélyben Bethlen Gábor óta már kifejlődően volt. Ha tehát — helyesen — kiemeljük nála a nemzetközi tájékozottságot és különösen Macchiavelli hatását, ugyanakkor még erősebben kell hangsúlyoznunk, hogy politikájában egyrészt dedapjának és a XVI. század többi törökverő hősének, másrészt Bethlen Gábornak a tanítványa volt. A nyugati és keleti magyar államok politikai célkitűzéseinek ez az egysítése azonban nem opportunistá középutasság volt, hanem harcos, a fejlődést továbbvívó kritikai szintézis, melynek jelképét a magyar függetlenséget a török és a Habsburg felé védelmező, belül erős központi hatalmat szervező Mátyás királyban látta és írta meg. Zrinyi erőteljes történeti érzéke, a hagyományokkal szemben elfoglalt kritikai magatartása s ugyanakkor azoknak programmjába való szerves beépítése adja meg politikájának kortársaihoz képest nagy távlatait.

Klaniczay nem mulasztja el, hogy ne utaljon Zrinyinek osztályhelyzetéből adódó korlátaira is. Míg a polgári fejlődés egyik tényezőjének, az abszolút monarchiának szükségességét felismerte, ugyanakkor nem látta meg a porosz útra térő jobbágyrendszernek a nemzeti felszabadulást akadályozó szerepét. Ebben a tekintetben a kortárs puritánusok népoktató és népi presbitériumszervező programja túlmutat Zrinyin, akinek az angol forradalommal szemben elfoglalt reakciós álláspontja is azt mutatja, hogy a polgári fejlődés döntő kérdései kívül estek érdeklődésén. Klaniczay is említi azonban, hogy fejlődése során Zrinyi is eljutott, éppen a honvédelem kérdésével kapcsolatban, a jobbágysággal szembeni viszonylag haladóbb álláspontra, mikor a paraszt-felkelésektől rettegő főurakkal ellentétben az állandó hadsereget a jobbágyásra akarta építeni, sőt a népfelkelés megszervezését is javasolta. Korai halála egy további fejlődést ígérő pályát tört ketté. Mindenesetre tanulságos lett volna, ha Klaniczay megvizsgálja, hogy Zrinyi politikai nézetei hogyan viszonyulnak a XVII. század egyéb haladó magyar ideológiai áramlataihoz s így jelöli ki helyét a fejlődésben. Korai polgári fejlődésünk kérdéseinek tisztázása tehát még komoly feladatokat állít történetírásunk elé. Klaniczay tanulmánya értékes hozzájárulás ehhez és nemcsak irodalomtörténészeink, hanem történetíróink számára is igen hasznos szempontokat ad.

Meg kell említenünk Zrinyi költészetének sikerült jellemzését is, melyben az esztétikai és politikai szempontok szerves egységben, egymást értelmezve és gazdagítva szövődnek össze kerek, meggyőző és lebilincselő képpé. Ezt természetesen csak a történeti materializmus következetes alkalmazása tehetné lehetővé, mert csak ez a módszer teszi az egyes társadalmi tudományokat egymás számára is igazán hasznossá,

előmozdítóvá. Klaničzay tanulmánya így a társadalmi tudományok művelésének kívánatos egységét és kölesönösségét is előbbreviszi egy jó lépéssel.

A közölt művek kiválógatása, a szemelvények összeállításja szerencsésnek mondható, mindössze talán Zrínyi leveleinek, vagy legalábbis azok fontosabbjainak kimaradását sajnálhatjuk. A magyarázatok, jegyzetek alkalmazásában, az idegen nyelvű szövegek lefordításában követett elv és gyakorlat helyes, a kiadvány valóban széles olvasóközönséghez viheti közel Zrínyi egyéniségét és eszméit ezekben a napokban, mikor honvédő és haladó hagyományaink békehareunknak és építő munkáinknak olyan fontos támogatói.

MAKKAI LÁSZLÓ

И. И. УДАЛЬЦОВ :
ОЧЕРКИ ИЗ ИСТОРИИ НАЦИОНАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ
БОРЬБЫ В ЧЕХИИ В 1848 Г.

(I. I. Udalcov : Csehország 1848. évi nemzeti és politikai harcának rövid története. Moszkva, A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Kiadója. 1951. 252 l.)

I. I. Udalcov könyve, amely kitűnő, világos előadásban, széleskörű kutatások alapján tárja fel a forradalmi esztendő nemzeti és politikai történetét, sokkal több annál, amit a címben olvasunk. Egyrészt az 1848. évet megelőző fejlődés fő vonalait is alaposan tárgyalja, másrészt útmutatással szolgál az 1849. év cseh történetére vonatkozóan is.

Melyek I. I. Udalcov könyvének főbb megállapításai? A cseh nemzeti mozgalomnak 1848-ban két szakasza van. Az első szakaszra, amely a márejusai napokkal kezdődik és a prágai felkelés leverésével zárul (június 17.), a cseh parasztságnak és munkásságnak antifeudális és a kibontakozó kapitalizmus elleni harca a jellemző. Ennek a harcnak az élén a cseh radikálisok állottak. A cseh népnek ez a harca a feudális és a kapitalista elnyomással szemben egybeesett az európai forradalom, az európai haladás érdekeivel. Ebben a szakaszban a cseh liberális burzsoázia szerepe és nemzeti törekvései csak másodlagosak voltak. A cseh nemzeti mozgalomnak ezt a szakaszát Marx és Engels hősi küzdelemmel teli, forradalmi szakasznak tartotta és ennek megfelelően értékelte is. Az osztrák abszolútizmus leverte a cseh népet ez a hősi küzdelem és a prágai felkelést követő új szakaszban a cseh liberális burzsoáziának sikerült a vezetést kezébe kaparintania.

A cseh nemzeti mozgalom e második szakaszában a cseh liberális burzsoázia a nemzeti kérdés előtérbeállításával leszereli a cseh népet a forradalmi mozgalomtól, szembeállítja a szomszéd népek függetlenségi küzdelmeivel és a cseh népet az európai haladás oldaláról a Habsburg reakció oldalára viszi át. A cseh nemzet haladó képviselőinek, a radikális demokratáknak e második szakaszban már nem sikerült a csehek nemzeti mozgalomát az európai haladás mellé állítani. Hogy a cseh mozgalom végig kitartott az ellenforradalom mellett, abban nem kis szerep jutott a F. Palacký által vezetett cseh liberális burzsoázia nacionalista, népetek egymás ellen uszító és a német polgárság helytelen nemzetiségi politikájának. (250—251. l.)

I. I. Udalcovnak ezek a megállapításai megegyeznek a feltárt levéltári anyaggal és a marxizmus-leninizmus klasszikusainak iránymutató megjegyzéseivel. I. I. Udalcovnak ez az elemzése a cseh nép 1848. évi politikai történetét helyes, marxista megvilágításban adja. I. I. Udalcov munkájában támaszkodik a cseh marxista történetírás eredményeire, de azokat továbbfejlesztve új megállapításokkal gazdagítja e korszak cseh történetét.

Most nézzük meg kissé részletesebben I. I. Udalcov munkáját. A könyv bevezetése a historiográfiát és a cseh nemzeti mozgalom 1790—1848 közötti fejlődését tárgyalja. I. I. Udalcov kellő részletességgel megvizsgálja a cseh, német, orosz és a szovjet — e korszakkal foglalkozó — történeti irodalmat. Leleplezi a cseh, német és orosz burzsoa történetírás tudománytalan reakciós munkáit, felfogásait. Ebből a bírálatból történészeink pártosságot, lelkiismeretességet tanulhatnak. A historiográfia rámutat a marxista

munkák eredményeire, hiányosságaira, a marxista igénnyel fellépő munkák hibáira, Ebből is sokat tanulhatunk, elsősorban a marxizmus-leninizmus helyes, következetes alkalmazását (4—25. l.). A bevezetés második részében I. I. Udalcov mindenképp a kapitalizmus fejlődésével, a parasztság és proletariátus helyzetével, mozgalmával foglalkozik. Majd megvizsgálja a cseh és német burzsoázia helyzetét és azt a harcot, amely a fejlettebb német és fejletlenebb cseh polgárság között folyik. I. I. Udalcov mindezzel megadja a cseh nemzeti mozgalom gazdasági-társadalmi alapjait. Ezekután végigtekinti a cseh nemzeti mozgalom fejlődését, amely a burzsoa értelmiség munkája nyomán, a kemény németesítést leküzdve, a cseh nyelv és a cseh kultúra megteremtéséért folyik. I. I. Udalcov részletesen foglalkozik azzal, hogy a cseh nemzeti kialakítására milyen nagy hatással volt a cseh népnek az orosz néppel való személyes kapcsolata a napoleoni háborúk alatt és az orosz haladó kultúra milyen megtermékenyítően hatott a cseh nemzeti fejlődésre (44—46. l.). Már ebben az időszakban is találkozunk az 1848—49 folyamán jelentős szerepet játszó liberális burzsoáziával és a radikális demokratákkal. Politikájukat, tevékenységüket a bevezetés részletesen ismerteti. Itt külön ki kell emelnünk azt a szövetséget, amely a liberális burzsoázia és a cseh nemesség között volt. I. I. Udalcov Sztálin elvtárs útmutatásainak megfelelően leleplezi a burzsoa történetészek által hangoztatott felfogás tarthatatlanságát a cseh nemesség nemzeti szerepéről.

A cseh nemesség »nemzeti« törekvéseit nem lehet összehasonlítani a szereppel, amelyet a magyar középnemesség, vagy lengyel nemesség töltött be nemzetük függetlenségi harcában. A cseh nemesség esetében hasonlóról van szó, mint amit Sztálin elvtárs a grúz »nemzeti nacionalizmusról« mond. A cseh nemesség nem a polgári fejlődésért szállt síkra, hanem feudális jogait akarta konzerválni, csak céljai elérésére nemzeti jelszavakat használt (50—53. l.).

I. I. Udalcovnak ezekből a fejtegetéseiből nemzetiségi kérdéssel foglalkozó történetészeink megtanulhatják, hogy miképpen kell összekapcsolni a gazdasági és társadalmi alapok ismertetését a nemzeti mozgalom döntően nyelvi és kulturális fejlődésének elemzésével. De megtanulhatják történetészeink I. I. Udalcov könyvéből azt is, ami ugyan-csak fontos problémája most készülő egyetemi tankönyveinknek — hogy hogyan lehet együtt tárgyalni a politikai történetet a kultúrtörténettel, amikor a politikai harc kultúr-harc formájában jelentkezik.

Az első fejezet a csehországi márciusi napok eseményeivel, a cseh nép demokratikus mozgalmának kibontakozásával és a cseh-német nemzeti ellentét elmérgesedésével foglalkozik. A radikális demokraták vezetésével meginduló mozgalom, amely a nemzeti követelések mellett nagyrészt polgári demokratikus célkitűzéseket tartalmaz, a cseh parasztság és munkásosztály támogatásával nagy méreteket ölt. A cseh liberális burzsoázia minden törekvése arra irányul, hogy ezt a mozgalmat a maga befolyása alá vonja. Ennek egyik eszköze volt a nacionalizmus felszítása. A fejezet részletesen megvizsgálja az egyes eseményeken keresztül ezt a folyamatot. I. I. Udalcov Palacký írásain, megnyilatkozásain keresztül leleplezi a cseh liberális burzsoázia, a cseh nemzetet eláruló ausztrorszláv politikáját (69—112. l.). Ebbe a politikába szervesen belekapcsolódik a szláv kongresszus, amellyel a könyv következő fejezete foglalkozik.

Megvizsgálva a kongresszus gondolatának felmerülését, előkészítésének lefolyását és programját, a kongresszus plenumának és különböző szekciónak (elsősorban a cseh-szlovák szekciónak) tárgyalásával foglalkozik. Mindezek alapján az a kép, amelyet I. I. Udalcov a szláv kongresszusról rajzol, megmutatja a marxizmus-leninizmus módszerének hatalmas fölényét a burzsoa történetírás felett. I. I. Udalcov ezekben a megállapításaiban kitűnően alkalmazza Marx útmutatásait és Sztálin elvtárs nemzetiségi kérdésre vonatkozó zseniális munkáinak tételeit. A szláv kongresszus szláv nemzeti, burzsoa mozgalom volt, szoros kapcsolatban a nemességgel. A szláv kongresszus a fiatal szláv burzsoáziák harcát volt hivatva elősegíteni a német burzsoázia, illetőleg a magyar középnemességgel szemben. Természetes volt, hogy a német és magyar szlávellenes politika jogos elégedetlenséget keltett a szláv népek körében és ez megfelelő feltételeket teremtett a szláv kongresszus összehívásához. A kongresszuson kiderült, hogy az egyes szláv népeknek az előttük álló feladatoknak megfelelően más és más céljaik voltak. A cseh burzsoázia az ausztriai szlávok nemzeti mozgalmát arra akarta felhasználni, hogy megszerze Csehországban a gazdasági és politikai hatalmat, a galíciai ukránok a lengyel nemesség, a szlovákok pedig a magyar nemesség uralmát akarták lerázni a szláv népek nemzeti mozgalmának segítségével.

A kongresszuson a cseh liberális burzsoáziának sikerült a vezetést a kezébe vennie. Ez a vezetés azt jelentette, hogy az ausztrorszlávizmus politikája érvényesült és a polgári

demokratikus követelésekkel szemben a nemzetiségi kérdés került előtérbe. A kongresszuson azonban a szláv mozgalmak radikális demokrata képviselői az ausztrószláv nemzeti programmal szemben polgári demokratikus követeléseket vetettek fel. Palackýéknak, miután a demokraták kisebbségben voltak, ausztrószláv követeléseik keresztülviteléhez sikerült a többséget biztosítaniok. I. I. Udalcov a pánszlávizmus vádjával kapcsolatban rámutat arra, hogy a szláv kongresszus közvetlenül nem állt kapcsolatban a cárizmussal; tárgyalásai során nem vetődött fel a vele való kapcsolat kérdése sem. A szláv kongresszus az ausztrószlávizmus politikája alapján állott és mint ilyen, az ellenforradalom érdekeit képviselte. Így közvetve a cárizmust is támogatta, erősítette (148—150. l.).

A harmadik fejezet a prágai júniusi felkelés előzményeivel és magával a felkeléssel foglalkozik. I. I. Udalcov ebben a fejezetben bemutatja a cseh nép, a cseh radikálisok hősi küzdelmét és a liberális burzsoázia árulását. Részletesen ismerteti Marxnak és Engelsnek a prágai felkelésre vonatkozó megnyilatkozásait, amelyek a Neue Rheinische Zeitungban jelentek meg. A júniusi felkelés volt az 1848-as cseh nemzeti mozgalom első szakaszának tetőpontja, amelyben cseh munkások és parasztok német munkásokkal és parasztokkal vállelve harcoltak a közös ellenség, a Habsburg abszolutizmus ellen. I. I. Udalcov ebben a fejezetben leleplezi azt az egykorú nacionalista híresztelést, amely szinte napjainkig megtalálható a burzsoa történetírásban. Eszerint a júniusi felkelés nemzetiségi küzdelem volt, amelyben a csehek és németek harcoltak egymás ellen (198. l.).

A negyedik és utolsó fejezet a cseh nemzeti mozgalom második és reakciós szakaszát mutatja be. Ennek megfelelően I. I. Udalcov hatalmas anyaggal bizonyítja a cseh liberálisok árulását, részvételüket a birodalmi gyűlésben, állásfoglalásukat a bécsi októberi felkelés ellen, röviden: megmutatja azt, hogy milyen nagy szerepe volt a cseh liberálisoknak az ellenforradalom megerősítésében. I. I. Udalcov ugyancsak hatalmas anyag — elsősorban sajtóanyag — alapján ismerteti a radikálisok állásfoglalását és bátor küzdelmét. Ebből megismerjük a radikálisok harcát az abszolutizmus, a nemesség és a liberális burzsoázia ellen, ugyancsak megismerkedünk a cseh radikálisok kispolgári szocializmusával.

A fejezet végül foglalkozik 1849 néhány fontosabb eseményével, elsősorban a radikálisok magyar szabadságharc iránti szimpátiájával és a májusi, abszolutizmus elleni felkeléssel.

I. I. Udalcov 1848-al foglalkozó könyve azonkívül, hogy széles tényanyagon keresztül megismertet bennünket a csehországi eseményekkel, történéseink még azt is láthatják I. I. Udalcov munkájából, hogy egy politikai történeti monográfiánál hogyan kell helyesen ábrázolni az egymással szembenálló osztrályok harcát.

Befejezésül két hiányosságot kell felvetnünk, amely nem a könyvben elmondottakra vonatkozik, hanem — véleményünk szerint — éppen hiányzik a könyvből. I. I. Udalcov nem beszél arról, hogy a cseh radikálisok jórésze a nemzeti kérdésben a mozgalom második szakaszában a liberálisok megtévesztő politikájának következményeképp a nacionalista politika uszályába került. Az események, elsősorban a bécsi októberi forradalom, majd az abszolutizmus egyre aljasabb politikája nyomán a cseh radikálisok felismerik, hogy mit is jelent az ausztrószlávizmus politikája, milyen „segítséget” nyújt az osztrák kormány a szlávoknak. Véleményünk szerint ebből fakad az is, hogy I. I. Udalcov a radikálisok álláspontját ismertette, döntően polgári demokratikus követeléseikről számol be (230—236. l.) és nem tesz említést azokról az 1849 januárjától egyre nagyobb számban megjelenő cikkekről, megnyilatkozásokról, amelyek a cseh nép függetlenségi harcának szolgálatában állottak.

I. I. Udalcov könyve döntően pozitív munka, amely nagymértékben gazdagítja a cseh történeti irodalmat is. I. I. Udalcov könyve ismételtén megmutatja azt, hogy a szovjet történettudomány milyen óriási segítséget ad a népi demokráciák történettudományainak. A cseh és szlovák elvtársakon kívül a mi történészeink — elsősorban a nemzetiségi kérdésekkel foglalkozók — tanulhatnak sokat I. I. Udalcov könyvéből.

ARATÓ ENDRE

ZSIZSKA, M. V.

JEMELJAN PUGACSOV

(Budapest, Művelt Nép, 1952. 196 l.)

»Mi bolsevikok — mondotta Sztálin elvtárs — mindig érdeklődtünk olyan történelmi személyiségek iránt, mint Bolotnyikov, Razin, Pugacsov és mások. Ezeknek az embereknek a cselekedeteiben az elnyomott osztályok ösztönös felháborodásának, a hűbéri járom elleni ösztönös paraszti lázadásnak tükröződését láttuk. Számunkra mindig érdekes volt tanulmányozni a parasztság első ilyen felkelési kísérleteinek történetét«. (I. V. Sztálin: Beszélgetés Emil Ludwig német íróval. Művei, 13. k. Bp. 1951. 117—118. l.). Sztálin elvtársnak ezek a szavai iránymutatóak a szovjet történettudomány számára, a szovjet történészek az utóbbi időben csakugyan igen sokat foglalkoznak a parasztfelkelések történetével. Elég itt Szmimov Sztálin-díjas könyvére utalnunk, amely a XVII. század elején kitört nagy Bolotnyikov-féle felkeléssel foglalkozik.

A Pugacsov-féle felkelés is egyike azoknak a jelentős megmozdulásoknak, amelyek alapjaiban ingatták meg a feudális rendet Oroszországban. Az orosz polgári történetírás foglalkozott ugyan ezzel a kérdéssel, N. Dubrovin többkötetes nagy tanulmányban, jelentős forrásanyag feltárásával tárgyalta a kérdést, de a polgári történetírás számára a Pugacsov-féle felkelés csak lázadás volt, amelynek részletes lefolyása volt az érdekes, de okai, mélyebb háttere és jelentősége az egész orosz fejlődés szempontjából már kiesett a kutatók érdeklődési köréből. Csak a szovjet történetírás, amely a marxizmus-leninizmus sziklaszilárd alapjain áll, vethette fel ezt a kérdést helyes módon, és csak ez a történetírás oldhatta meg helyesen a problémákat.

M. V. Zsizska könyve ennek a szovjet történettudománynak az alkotása. A könyvet az OSzSszK népművelési minisztériuma adta ki, világosan népszerűsítő céllal a nagyközönség számára. A könyv azonban messze meghaladja ennek kereteit. Nagy levéltári anyagot használ fel, jelentős tudományos apparátussal dolgozik, gondosan idézi forrásait — egyszerűen arra taníthatja a magyar történészeket, hogy a népszerű munkákban is milyen gondos és elmélyült szakmai tudást igényel a szovjet tudomány. És a könyv bő anyagot, neveket és adatokat tár az olvasó elé, mégsem válik szárazzá és vontatottá. Pedig Zsizska nem alkalmaz különösebb stilisztikai mestert fogásokat, a szavak csillogása helyett inkább a tények nemes pátoszával akar az olvasóra hatni. És ez valóban sikerül neki. Egyszerű és tömör mondatai formailag is jól símulnak mondanivalójához. Azt is meg kell még említeni, hogy minden tudományos igényessége mellett, nem zárkózik el nagyképűen a népszerűsítő műfajnak olyan hatásos eszközeitől, mint egyes jelenetek dramatizálása. Ezek a kis epizódok, az elbeszélés menetébe ügyesen beleszöve, nagyban hozzájárulnak a munka olvasmányos voltához.

A könyv az első fejezeteiben röviden áttekinti Pugacsov élettörténetét a felkelés kitörésének időpontjáig, megismertet ennek a hányatott életű, rendkívül tehetséges, éleseszű kozák legénynek a viszontagságaival, elmondja fogságbaeséseit és kalandosabb-nál kalandosabb, ügyes szökéseit. Egy szélesebben fogalmazott fejezetben a felkelés általános okait világítja meg, a jobbágyság szörnyű elnyomását a »felvilágosult II. Katalin cárnő uralkodása alatt, utána pedig igen részletesen elmondja a felkelés történetét. Pugacsov hadjáratainak részletes ismertetésén túl ezekben a fejezetekben gondosan elemzi, hogy a társadalomnak milyen rétegei csatlakoztak Pugacsov felkeléséhez, rámutat az üzemi jobbágyság szerepére. Részletesen világítja meg azt, milyen szerepet játszottak a felkelésben a baskir, kalmük és tatár nemzetiségi vidékek lakosai. Pugacsov leghívebb emberei jelentékeny számban éppen ezekből a nemzetiségi elemekből kerültek ki, akik szívesen csatlakoztak az orosz kozákok által megindított felkeléshez, mert tudták, hogy együtt kell harcolniok közvetlen elnyomóik, a földesurak ellen.

Persze, amint erre Sztálin elvtárs figyelmeztet, ezeket a parasztfelkeléseket nem szabad idealizálni. Hiszen a parasztok csak a földesurak ellen fordultak, nem az egész feudális rendszer ellen. Világosan megfogalmazott céljaik, tervük nem is volt. Zsizska külön fejezetben tér ki erre a kérdésre, kimutatja azt, hogy Pugacsovnak nem volt határozott programja, nem is lehetett, hiszen az egész felkelésben nem vett részt olyan osztály, amely ezt a felkelést győzelemre tudta volna vinni. A parasztok a »jó cárért« harcoltak, maga Pugacsov is azzal tudja megnyerni az embereket, hogy III. Péter cárnak adja ki magát, akit nem sokkal a felkelés kitörése előtt gyilkoltak meg. Pugacsov elfogatásáig ragaszkodik ehhez a fikcióhoz, és emberei is hisznek neki, vagy legalább is szívesen elfogadják ezt a mesét, még azok is, akik korábról ismerik őt, vagy legalábbis tisztában

vannak igazi származásával. A Pugacsov-féle felkelésnek ezek a természetes korlátai azonban mitsem vonnak le a felkelés jelentőségéből a maga korára nézve. Zsizska könyve igen szemléletesen mutatja be, hogy ez a többbezeres tömegeket megmozgató felkelés milyen nagy veszedelmet jelentett a cári abszolútizmus számára. Amikor az első hírek érkeznak a felkelésről, a kormányzat gondosan titkolja, azonban a külföldi követek is tudomást szereznek róla hamarosan és eléggé riasztó hangú jelentéseket küldenek kormányaiknak. A cárnó egymásután küldi csapatait a felkelés leverésére, de a csapatok egy része is átáll Pugacsov oldalára, a sebtiben összetoborzott nemesi felkelés semmit sem ér, a nemesek által kiállított jobbágycsapatok pedig szívósebben fordulnak saját uraik, mint a felkelők soraiban harcoló testvéreik ellen. A felkelés a Volga és az Ural területén zajlik le, számos kormányzóságot foglal magába, de az egész birodalomban igen nagy az elégedetlenség, úgyhogy Pugacovnak minden eshetősége meglett volna arra, hogy Moszkva ellen vonuljon, a nép mindenütt melléje állt volna.

Bukását végül is árulás okozta, azok a kozák előkelőségek adták őt a kormány kezére, akik eleve csak kényszeredetten álltak a felkelés oldalára, és megragadták a kedvező alkalmat arra, hogy összeesküvés útján távolítsák el Pugacsov híveit és őt magát a megfelelő pénzzutalom ellenében kiszolgáltatassák.

Zsizska könyve Pugacsov és társainak elítélésével és kivégzésével zárul, a befejezés mégegyszer hangsúlyozza a felkelés jelentőségét a feudális rend megdöntéséért vívott küzdelemben.

A Művelt Nép kiadó helyesen választott, amikor Zsizska könyvét fordíttatta le. Balázs János gördülékény fordítása helyesen tolmácsolja a könyv mondanivalóját. A fordító és a szerkesztő helyenként közbeszúrt jegyzetei igen hasznosak: részben a szöveg, részben pedig az események olyan mozzanataira világítanak rá, amelyek a magyar olvasó számára bizonyos magyarázatot igényelnek. Épp ezért annál sajnálatosabb, hogy az orosz helynevek átírása nem mindig pontos, egyebektől eltekintve, kifogásolnunk kell azt, hogy Nyizsnyij-Novgorodot nemcsak melléknévi, hanem egyízben főnévi alakjában is Nyizsegorodnak írták. Az ilyen hibák kikerülése méginkább emelhetette volna a fordítás színvonalát.

Ez a kifogás persze eltörpül a könyv és a fordítás érdemei mellett. Zsizska könyvét nemcsak az általános olvasóközönség, hanem a rokon területeken kutató történészek is nagy haszonnal forgathatják.

NIEDERHAUSER EMIL

A KÉSŐ-ÓKOR TÖRTÉNETÉNEK KÉRDÉSEI A SZOVJET IRODALOMBAN.*

Az ókori történet nemrégiben elhunyt kiváló szovjet művelőjének két posthumus műve a késő-ókor egy-egy fordulatot jelentő, döntő szakaszáról két szempontból is különös figyelemre tarthat számot. Egyfelől a szovjet tudomány — s ezen belül maga a szerző — elért eredményeit lerögzíti, a marxi-lenini történet szemlélet fölényét mutatja meg, másfelől pedig alkalmat ad arra is, hogy rajta keresztül tudatosítsuk a további kutatásra, tisztázásra váró kérdéseket, és kijelöljük azokat a területeket, amelyeken a szovjet kutatás meghatározta általános kereteket további részletmunkának kell konkrét tartalommal megtöltenie.

A két könyv felépítése hasonló jellegű. Mindkettőt egy-egy bevezető rész nyitja meg, amely általános képet ad a hellenizmusról, illetve a római császárságról. Ezt a hellenizmusról szóló művében Nagy Sándorról és a diadochosokról élel fejezetek, majd a hellenisztikus Szíria, Egyiptom, Görögország, végül a kulturális élet ismertetése követi. A másik könyv a bevezető fejezet után külön tárgyalja a kisázsiai provinciákat, Szíriát, Egyiptomot, a görög provinciákat. Mindkét művet tartalmas összefoglalás zárja le.

* A. Б. Ранович: Восточные провинции Римской империи в I—III. вв. és A. Б. Ранович: Эллинизм и его историческая роль.

A. B. Ranovics: A római birodalom keleti provinciái az I—III. században. — A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadása, Moszkva-Leningrád, 1949. 264 l. (A továbbiakban: »R«).

A. B. Ranovics: A hellenizmus és történelmi szerepe. — A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának kiadása, Moszkva-Leningrád, 1950. 382l. (A továbbiakban: »H«)

Ranovics professzor mindkét könyve a rabszolgatartó társadalomnak azon az egységes történelmi koncepcióján épül fel, amelyet Marx és Engels foglaltak először formába. A rabszolgatartó rendszerben a rabszolga érdektelen a termelésben; ez elzárja a belső fejlődés lehetőségét¹. E társadalmaknak ez az alapvető belső ellenmondása vezet arra, hogy fejlődésük csak külsőleges, területi gyarapodásban jut kifejezésre.² Az a folyamat, amelyben az erősebb rabszolgatartó állam elnyeli a gyengét, egyre magasabb síkon ismétlődik.

A marxista szemlélet meghatározza, hogy ezen a folyamaton belül milyen történelmi helyet foglal el a hellenizmus és a római birodalom. A hellenizmus nem véletlen jelenség, nem is az alaptól elszakított «kizárólag kulturális folyamat» (Schubart), hanem a rabszolgatartó társadalomnak szükségyszerű fejlődési foka, amely magasabb szinten — a hellenisztikus monarchiák területén — megismétli a polis fejlődését (H. 29. l.). A polis-rendszer az i. e. V. században érte el fejlődésének a polis-kereteken belül lehetséges csúcspontját, amelyet szükségszerűen követett a IV. század válsága. Ebből a kiút: a pánhellenizmus gondolata,³ a perzsa birodalom meghódítása, majd Nagy Sándor birodalmának és a diadochusok államainak kialakulása (H. 23. l.). A területi növekedés azonban nem oldhatta meg a társadalmi ellentmondásokat (u. o. 25., 29. l.). A III. század átmeneti felvirágzását újabb válságzakasz követi. Ennek ismét szükségyszerű következménye a római hódítás (u. o. 31. l.), amely a hellén-világot ismét tágabb keretek közé helyezve, a rabszolgatartó társadalom összeomlását újabb évszázadokra odázta el, míg végül a rabszolgák forradalma és a barbárok támadása megdőntötte a további terjeszkedésre már képtelen római birodalmat és vele a rabszolgatartó rendszert.

Ez a látszatra oly egyszerű koncepció megadja a kulcsát nem egy olyan problémának, amelyet a polgári tudomány csak felvetni tudott, de megoldásukra képtelennek bizonyult.

I. Szemben a burzsoa kutatással, Ranovics nyomatékosan rámutat a hellenisztikus államok rabszolgatartó jellegére. A polgári s a reformista történetírás a rabszolgatartást, mint önálló társadalmi formát elködösíteni akarván, annak kezdeti szakaszában feudális viszonyokat, fejlettebb szakaszában pedig kapitalizmust vél «felfedezni». Így talál Rostovtzeff feudális földbirtokviszonyokat a Seleukida birodalom kezdeti időszakában, Kahrstedt, Heichelheim és mások kapitalizmust a ptolemaijsi Egyiptomban. Ranovics a földbirtokviszonyokra vonatkozó felírt szövegek finom analizisével (H. 148—158. l.) kimutatja, hogy a szóbanforgó szövegekben nem a parasztok eladásáról, hanem csak adójuknak átengedéséről van szó. Feudális viszonyokról tehát a felírtokban szó sincs. Az a jelenség pedig, amelyben a burzsoa kutatók a szír parasztságnak a Seleukidák által történt állítólagos «felszabadítását» látják — nem más, mint a parasztok adójának átadása a Seleukida birodalomban alakult polisoknak — másszóval: az ókeleti földbirtokviszonyok átalakítása antik földbirtokviszonyokká (H. 158. l.).

Mindkét könyv közöl a rabszolgákra és munkájukra vonatkozó részletes adatokat. Ezek az adatok leleplezik és megcáfolják a rabszolgák jelentőségének csökkentésére irányuló tendenciákat (v. ö. H. 160, 204, 206, l. R. 81, 147, 204. l. stb.). Ranovics kimutatja az adórszolgátság meglétét a ptolemaijsi Egyiptomban. Több helyen részletesen foglalkozik a rabszolgafelkelésekkel, azok egymás közötti összefüggésével.

¹ Bár Ranovics könyve ezt a kérdést nem veti fel, rámutatunk azokra a további kutatás szempontjából gyümölcsözőnek ígérkező szempontokra, amelyeket *M. N. Mejman* A rabszolgaerővel folyó termelési mód fejlődésének gazdasági törvénye c. cikkében (Isztorieszkije Zapiszki, 22 [1947], 314—366 l.) felvet. A rabszolgának a termelésben való érdekeltenségéből kiindulva, azt a gondolatot fejt ki, hogy a rabszolgatartó társadalom fejlődésének optimális szakasza az a fejlődési fok, amikor a magasabb színvonalú munkamegosztást biztosító rabszolgamunka mellett még kellő helyet foglal el a termelésben érdekelt szabad dolgozók munkája is (i. m. 354 l.). Ennek a szempontnak további feldolgozása hatással lesz a latifundiumok progresszív voltának kérdésére, a Gracchusok értékelésére, s az ókori «szabad munká»-nak mindmáig marxista szempontból kielégítően fel nem dolgozott problémájára is.

² Ezt a jellemvonást teszi — más szempontokból kiindulva — a rabszolgatartó társadalomról szóló szemlélete alapjául a magyar kutatásban *Molnár Erik*, Századok, 1949. 311—319. l.

³ A pánhellenizmusnak, mint tudatos irányzatnak létezését újabban kétségbevonják *M. G. Kolotova* és *V. G. Boruhovics*. Vesztnyik Drevnyej Isztorii (a továbbiakban V. D. I.) 1951. 1., 203—209. l.

(H. 284. l.) és az osztályharcok hatásával az ókori államok diplomáciájára. De rámutat — főként Szíriában és Egyiptomban — a faluközösség tartós továbbélésére is, egészen a római korig (R. 188. l.).

A további kutatás feladata lesz az, hogy az így nyert általános képet részleteiben is tisztázza. Igen termékenynek ígérkezik Ranovicsnak egy utalása amelyben rámutat arra, hogy a rabszolga fogalmát nem szabad csupán a legszorosabb értelemben vennünk. Munkaviszonyaik szempontjából a rabszolgákkal egyelbírálás alá estek az ú. n. szabad, vagy félszabad lakosság egyes csoportjai is (H. 201. l.). A rabszolgaság sajátos formájának tekinthető pl. az egyiptomi «katochoi» (templomi rabszolgák) intézménye is. De a rabszolgákhoz hasonló körülmények között élnek más, különféle késő-ókori «alsóbb» rétegek is. E rétegek pontos társadalmi helyzetének megállapítására éppen legújabbban több kísérlet történt a szovjet tudományban. A kutatás azonban ezen a fontos területen még koránt sincs lezárva.⁴

Hasonlóképpen külön, monografikus tárgyalást kívánnak meg a rabszolgák osztályharcának sajátos, késő-ókori formái, amelyeket Ranovics két könyve csak nagyjából tárgyal.⁵

2. Az antik államok osztályjelenségének kidomborítása rávilágít a polgári tudomány nem egytorzítására. Rostovtzeff — az állam osztályjellegét tagadva — a hellenisztikus államok alapvető problémáját a hellén-barbár ellentétben látja.⁶ Nem mutatható azonban ki, mintha akár a Ptolemaiosok, akár a Seleukidák egységes és következetes politikát folytattak volna ebben a kérdésben. Amit pedig tettek, annak célja éppen a görögök és «barbárok» összeolvasztása volt. (H. 184—189. l.). A megoldás a marxista kutató számára egészen világos. A Ptolemaiosok és Seleukidák nem a «görögök»-nek, hanem a rabszolgatartó uralkodó osztálynak képviselői. Ennek az uralkodó osztálynak tagjai a Nagy Sándor hódítását közvetlenül követő időszakban túlnyomórészt (de nem kizárólag) görögök, a későbbi fejlődés során azonban egyes «barbár» csoportok felemelkednek, a görögök pedig lesüllyednek a kizsákmányoltak közé. Nem «fajok», hanem osztályok harcáról van itt szó!

Az állam osztályjellegének kérdése különös élességet nyer a késői római birodalom korában, amikor a gazdagokra háruló terheket, (liturgiák, munera), egyes burzsoa kutatók a késő-antik állam «osztályfeletti» jellegének bizonyítására használják fel, sőt akad olyan is, aki a késői rabszolgatartó állam hatalmi szervében, a hadseregben, a kizsákmányolókkal ellen küzdő «paraszt-hadsereget» vél felfedezni. Efféle átlátszó célzatú kísérletekkel szemben Ranovics joggal mutat rá Engels nyomán a késői-római hadseregnek a XVI. századi német Landsknechtekhez való hasonlóságára.⁷ Több helyen foglalkozik a szerző a késő-ókori «munera» kérdésével (R. 23. skk. 200. skk.). Mindemellett a késői ókor egyes társadalmi csoportjaira (curialisokra, decuriákra) nehezedő különleges terheknek, valamint e terhek alól való «immunitas»-nak és főleg ezek osztályjellegének kérdése ismét olyan problémakör, amelynek marxista szempontú, monografikus feldolgozása még az előttünk álló feladatok sorába tartozik.

3. Az osztályharc szempontjaiból kiindulva talán választ a szerző olyan, sokszor vitatott kérdésre, mint Róma hódítása a Földközi-tenger keleti medencéjében. Róma, mint a rabszolgatartó uralkodó osztály szövetségese jelent meg. Rómának természetes szövetségesei mindenütt a nagy rabszolgatartó arisztokraták, földbirtokosok, természetes ellenségei pedig mindenütt a rabszolgák, a plebejus rétegek, a demokrata pártok. A római hódítás osztályjellegének erőteljes kidomborítása nemcsak a «görög szabadság» jelszavával hódító római uralkodó osztály képmutatását leplezi le, hanem a kiméretlen római hódítópolitika késői magasztalóját, az imperializmus történéseit is. A szerző helyes marxista kérdésfeltevésének fényénél ismerjük fel a Rómaellenes, látszatra «nemzeti» mozgalmak háttérében rejtőzött osztályharcos jelleget. Mithridates háborúja nem a hellenizált kelet harca Róma ellen, hanem inkább a még nem-rabszolgatartó, «barbár» társadalmi erők

⁴ Lásd *Ranovics* ugyancsak posthumus cikkét: A kolonátus a római törvényhozásban. (V. D. I. 1951., 1., 83. skk.), *Stajermann* (u. o. 1951., 2., 84. skk.), *Leneman* (u. o. 47. skk.), *Szjuzjumov* (V. D. I. 1951., 4, 83. skk.), elvileg: *Utsenko*: Az antik rabszolgatartó társadalom osztályai és osztálytagozódása (V. D. I. 1951., 4, 15. skk.).

⁵ *Dmitrev*: A «latrones» mozgalmai. V. D. I. 1951., 4, 61. skk.

⁶ *Social and economic history of the Hellenistic world*, 1027. l.

⁷ Rámutatható volna azonban a kérdés másik oldalára is: a légiókban való szolgálat civilizatórikus jelentőségére a provincialakók számára. V. ö. V. D. I. 1949., 4, 177. l.

összpontosított támadása a rabszolgatartó társadalom — és benne egyes hellenisztikus városok rabszolgatartó arisztokráciája — ellen.⁸ Helyesen mutat rá a szerző nem egy Rómaellenes mozgalom rabszolga- vagy plebejus jellegére (pl. a zsidók 66, 112 és 132. évi felkeléseire).⁹

A hellenizmus korával meginduló gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődés alapvető irányát a szerző a *nivellálódásban* látja. Ez egyfelől egységes gazdasági élet megteremtésének tendenciájában jut kifejezésre (H. 337. l.), másfelől egyre nagyobb politikai egységek kialakulásában, az autarkikus polisok beolvasztásában, ideológia terén pedig a kozmopolitizmus megjelenésében, a vallási szinkretizmusban, egységes kultúra kialakulásában. A nivellálódás folyamata a hellenizmus korában csak megindul, csúcspontját a római császárság idején éri el, anélkül azonban, hogy az egész birodalomra kiterjedő valóságos gazdasági vagy kulturális egységet tudna létrehozni.¹⁰ A szerző — aki az ókori ideológiáknak is mélyreható kutatója — részletesen ismerteti és értékeli a kulturális felépítmény jelenségeit is. Ezirányú fejtegetéseire természetesen rányomja bélyegét az, hogy Sztálin elvtárs nyelvtudományi műveit, valamint a belőlük kiinduló vitát alap- és felépítmény kölcsönös viszonyáról még nem ismerhette. Így a kulturális, vallási és filozófiai felépítmény nála még főként úgy jelenik meg, mint az alap tükröződése. A felépítménynek az alapra való aktív visszahatásáról csak egy-két megjegyzés szól,¹¹ elvileg a kérdést nem vetette fel.

Alap és felépítmény kölcsönös viszonyának kérdése a késő-ókorra vonatkozólag is további termékeny kutatásokra adhat alkalmat. Hadd mutatok rá egyre. A rabszolgatartó társadalom válságának kiéléződésével és a szabad colonusok munkája jelentőségének növekedésével egyidejűleg fokozódik a munka megbecsülése is. Az egyébként is plebejus jellegű cinikus filozófia már hirdeti, hogy »a munka jó«, a késő-ókorban pedig széles körben terjed el a Héraklés-kultusznak az az értelmezése, amely Héraklésben a munka hőroszát tiszteli.¹²

Az elhunyt kiváló szovjet szerző két műve a fejlődésnek általános vonalát rajzolja meg. Az általános képen belül természetesen bőven talál teret egyes részletkutatások számára. Nagy Sándor hódító hadjáratainak legfontosab következményét abban látja, hogy ezek tették Hellast a világforgalom központjává (H. 90. l.); szembeszáll a diadochusok harcainak s azok gazdasági következményeinek túlzott ábrázolásával (H. 96. l.). Részletesen elemzi a késő-ókori gazdaságtörténet egyik legérdekesebb emlékét, az *Idios logos* »gnomon«-ját (R. 172 kk.). E kutatások érdemét a szovjet kritika is kiemeli. Magától értetődik azonban, hogy egyes részletkérdések, pl. a colonusok intézményének szerepe a keleti provinciákban; a keleti és nyugati provinciák közötti eltérések részletesebb tárgyalása; áruteremelés és naturalis gazdálkodás viszonya a késő-ókori gazdaságban — nem nyerhetnek részletes tárgyalást. Ilyen irányú részletkutatások hiányát a szovjet kritika meg is említi. De éppen azzal, hogy a könyv élesen vet fel és old meg egyes kérdéseket; azzal, hogy nyomatékosan és ismételten mutat rá a fejlődés egyes általános törvényeire, már önmagában is útmutatást ad a további kutatás számára. Így mindkét művet kettős értelemben is a fejlődés útjelzőjének tekinthetjük. Egyrészt tájékoztatnak az eddig elért eredményekről, de további feladatok távlatait is megnyitják, újabb feladatokat, újabb célokat tűznek ki a marxista kutatás számára.

Hahn István

⁸ Maga *Ranovics* (H. 31. l.) sem formulázza ezt meg teljes világossággal. Élesebben határozza meg a mithridatesi háború jelentőségét *Grakov*: *Kievszkaja Rusz*, 26. l. Erről legújabbán lásd: *A. G. Bokscsanyin*: *Az i. u. II. század zsidó felkelései*. (A Moszkvai Áll. Egyetem tudományos közleményei, 143. füzet). 1950., 43—85. l.

¹⁰ A nivellálódás folyamata a császárkorban sem teljes. Az egyes provinciák között lényeges gazdasági, nyelvi és kulturális különbségek voltak. Lásd erre vonatkozólag Sztálin nyelvtudományi munkáiból kiindulva Stajermannak a 4. jegyzetben idézett cikkét.

¹¹ Pl. a sztoikus filozófia szerepe egyes forradalmi jellegű társadalmi mozgalmakban (H. 342. l.).

(Л. А. НИКИФОРОВ : РУССКО-АНГЛИЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ ПРИ ПЕТРЕ I.

(L. A. Nyikiforov : Az orosz-angol viszony I. Péter uralkodása alatt. Moszkva, Goszpolitizdat, 1950. 277 l.)

Nyikiforov Sztálin-díjas munkája szűkebb értelemben vett diplomáciatörténeti munka. A monográfia aránylag rövid időt, az ú. n. északi háború (1700—1721) időszakát öleli fel, de a bevezetésben röviden ismerteti az orosz-angol kapcsolatok történetét az előző századokban is.

Nyikiforov munkája nagy hiányt pótol, mert eddig sem az orosz burzsoa, sem a szovjet történetírás nem foglalkozott behatóan e problémakörrel. Teljesen hiányzott eddig az orosz-angol viszony marxista-leninista értékelése és általában keveset tudunk a fiatal orosz diplomácia tevékenységéről, amely jó munkájával erősen hozzájárult azokhoz a sikerekhez, amelyeket az orosz hadsereg vívott ki a legyőzhetetlennek tartott svédek ellenében.

A XVIII. század elején Oroszország számára tengerpart szerzése feltétlen szükségessé vált. Az Archangelszken keresztül való érintkezés Európával csak korlátolt mértékben tette lehetővé az európai kereskedelembe való bekapcsolódást és főleg teljesen kiszolgáltatta az orosz kereskedelmi érdekeket a szállítást lebonyolító angol és holland kereskedőknek. Oroszország nagy exportra alkalmas mezőgazdasági feleslegekkel rendelkezett, de hiányt szenvedett iparcikkekben. Még a Péter által gyors tempóban szervezett manufakturák sem tudták kielégíteni az elemi szükségleteket. Az orosz politika III. Ivántól kezdve mindent elkövetett a Balti-tenger menti régi orosz földek visszaszerzésére, de sikertelenül. Péter nehéz örökséget vett át elődeitől. A fiatal cár természetesen felismerte a helyzetet; eleinte a Fekete-tengerre való kijutást igyekezett biztosítani, de ez nem sikerült. A XVII. sz. utolsó éveiben azonban újabb lehetőségek nyíltak, ezáltal már a Baltikum irányában.

Dánia és Lengyelország már régóta aggodalommal figyelte a svédek balti terjeszkedését és XII. Károly kiskorúsága idején elérkezettnek látták az időt a cselekvésre. Péter természetesen megragadta az alkalmat és tevékenyen közreműködött a szövetség létrejötté érdekében.

Az első közös fellépés nem sikerült, mert a svédek villámgyorsan tönkrevérték a dánokat, majd a szász-lengyel sereget, azután pedig Pétert.

A háború következő szakaszában azonban már más volt a helyzet. Míg XII. Károly Lengyelország és Szászország elfoglalásával bajlódott, Péter hatalmas sereget épített ki, elfoglalta a Balti-tenger menti svéd birtokok jelentős részét, felépítette a Néva torkolatánál Pétervárt.

Péter figyelme most a megszerzett területek biztosításának problémájára terelődött. A poltavai csatáig (1709) terjedő időszakban mindent elkövet, hogy a svédekkel békét kössön és legalább egy balti kikötőt biztosítson Oroszországnak. Az orosz diplomácia erőfeszítései arra irányultak, hogy a közvetítésre megnyerje a »Nagy Szövetség« tagjait, elsősorban Angliát, amely változó sikerekkel harcolt a spanyol örökösödési háborúban az európai hegemoniára törvő XIV. Lajos Franciaországa ellen.

Nyikiforov könyve két egyenlőten részre oszlik. Az első, a kisebb rész az orosz-angol viszony alakulását mutatja a poltavai csatáig, míg a második részben az 1721-ig terjedő szakaszt tárgyalja.

Anglia félt Oroszország megerősödésétől, a tengerre való kijutásától és ezért húzta az időt, majd kereken visszautasította a közvetítést. Az angol uralkodó körök mindent megtekinttek, hogy XII. Károlyt háborúba bonyolítsák az oroszok ellen. Ebben az esetben ugyanis nem kellett volna félniük XII. Károlytól sem, aki ingadozó politikát folytatott a »Nagy Szövetség« és a franciák között. Nyikiforov részletesen tárgyalja az orosz diplomácia erőfeszítéseit a béke megteremtése érdekében, mélyrehatóan elemzi az angol külpolitika oroszellenes irányát. Kár, hogy nem foglalkozik itt, ha csak mellékesen is, Rákóczi és I. Péter kapcsolataival, amelyek bizonyítják, hogy Péter hamar felismerte az angol politika kétszínűségét és a franciákhoz igyekezett közeledni, ugyancsak a béke megteremtése érdekében.

A poltavai csata fordulópontot jelent Észak-Európa történetében, mert az eddigi domináló svéd nagyhatalmi tényezőt kikapcsolja és Oroszországot állítja helyébe. Péternek minden angol mesterkedés ellenére sikerült megszereznie a tengerpartot. Oroszország európai nagyhatalommá vált, amelynek szava döntő súlytal esett latba ezután Kelet-Európa történetében.

Az angolok oroszellenes politikája egyre aktívabbá vált, először a törököket biztatják háborúra Oroszország ellen, majd maguk igyekeznek összetákolni egy olyan szövetséget, melynek célja a svéd balti birtokok visszaadása lett volna. Az európai népek azonban nem akartak harcolni az angol érdekekért és így a szövetség nem tudta megakadályozni Svédország teljes vereségét, amit a nystadi béke megpecsételt.

A könyv által tárgyalt események ismereteseink előttünk, de eddig nem láttuk tisztán Anglia szerepét. Ugyancsak nem tudtunk arról a lázas tevékenységről, amit Péter és az orosz diplomácia fejtett ki, hogy keresztelje Anglia terveit. Anglia a Marx által annyira elítélt XVIII. századi diplomácia összes fegyvereit alkalmazta. A rágalmazás, a hazugság, a zsarolás és a fegyveres fenyegetés napirenden volt. Oroszországnak a lehető legaktívabb diplomáciai tevékenységet kellett kifejtenie az ügyes angol diplomáciai sakkhúzásokkal szemben. Péter a szerződések, egyezmények egész sorát köti a különböző európai államokkal, személyesen irányítja diplomatái akcióit, személyesen vezeti a tárgyalásokat. A feudális Oroszország legnagyobb uralkodója, az orosz nagyhatalom megteremtője nemcsak a csatáron, hanem a diplomáciában is kitünteti magát és tevékenységét siker koronázza.

Nyikiforov könyve kitérően oldotta meg feladatát. Eredeti okmányokból vett adatai és bő idézetei segítségével minden állítását alátámasztja. S a kép, amelyet megrajzol, sokkal nagyobb területet ábrázol, mint azt a munka címe után sejtjenők. Könyve nélkülözhetetlen segédeszköz a XVIII. századi nemzetközi kapcsolatok megértéséhez. Munkájából megismerjük azt a nagy szerepet, amit Oroszország már e korban játszott az európai történelemben, amit a burzsoa történészek eddig elhallgattak. Igaz színben látjuk itt azt a hirhedt angol »egyensúly-politikát« is, amely az angol diplomácia vezető-eszméje volt századokon keresztül, melynek ürügyével más népeket mindig be tudott állítani az angol burzsoázia érdekeinek védelmébe, melynek segítségével másokkal kapartatta ki a gesztenyét.

A mi számunkra Nyikiforov könyvének még egy hasznos oldala van. Igaz, hogy csak részletekben, vagy tartalmi kivonatban, de hozzáférhetővé tesz, olyan kiadatlan okmányokat, amelyek lehetővé teszik Rákóczi és Péter kapcsolatainak újabb értékelését, a haladó magyar-orosz kapcsolatok egyik láncszemének részletes feltárását.

PERÉNYI JÓZSEF

R. PALME DUTT:

MERRE TART INDIA ?

(Budapest, Szikra, 1951. 649 l. India Today, Bombay, People's Publishing House Ltd. 1949.)

Az 1952 elején megtartott indiai választás — *Adzsoj Ghos*, az indiai Kommunista Párt főtitkára szavaival — »erős csapást mért a legreakciósabb indiai erőkkel szoros kapcsolatban álló angol-amerikai imperialisták terveire, akik Indiát igyekeznek bevonni a háborús táborba«. A kínai nép *történelmi győzelme* hatalmas mértékben segíti az indiai népet annak felismeréséhez, hogy »az előtte álló kérdések megoldása érdekében népi kormányt kell alakítani«. Ezért folytat ma harcot az indiai Kommunista Párt vezetésével az indiai nép.

E harc jelentőségének mélyebb megértését teszi számunkra lehetővé P. Dutt könyve, melynek 1949-es bombayi kiadását bocsátotta közre magyar fordításban a Szikra Könyvkiadó.*

P. Dutt könyve India modern történetének összes fontos kérdéseit felöleli. Megmutatja India *gazdagságát és nyomorát* — leírja, hogy *milyen* az indiai brit uralom következtében India, és természeti gazdagsága alapján *milyen lehetne*. Történetileg végigvezeti a *brit uralmat* Indiában. Külön részt szentel India alapvető problémájának, az *agrárkérdésnek*, majd az indiai *nemzeti mozgalom* kibontakozását és szakaszait tárgyalja a *munkásosztály és a szocialista mozgalom kialakulásával* együtt. Végül — utolsó részként — *Imperializmus és nemzeti felszabadulás* cím alatt elemzi végig India legégetőbb problémáit.

* Az eredetileg Angliában 1940-ben megjelent könyvet Indiából kitiltották. A második világháború után Angliában nem jelenhetett meg s 1947-ben — teljesen átdolgozva — Indiában adták ki. Az 1947-es kiadást egészítette ki a szerző — 1948-ig vezetve az események fonalát — s ez került magyar nyelven is kiadásra.

P. Dutt a bizonyító anyagot elsősorban hivatalos statisztikákból, kormányjelentésekből és más bizottsági jelentésekből — általában a brit kormány és az angol uralkodóosztály álláspontját tükröző forrásokból meríti és ezen keresztül is leleplezi a brit imperialista uralom valódi jellegét.

Az első részben — *India — amilyen, és amilyen lehetne* — India gazdagságát és az indiai nép nyomorát állítja szembe s leleplezi azokat a reakciós elméleteket is, amelyek *«túlnépesedéssel»* akarják megmagyarázni az indiai nép nyomorát. Szembeállítja a középzásiai szovjet köztársaságok rohamos fejlődését azzal a fejlődésnek semmiesetre sem nevezhető úttal, amelyet India a két világháború közötti időben megtett.

A második világháború előestéjén az indiai nép nagy többségének napi keresete 1—1,25 penny között mozgott. A falusi szegénység között a járványok napirenden vannak. Az 1—1 munkáscsaládra eső lakóterület — egy-egy szoborész — a rabok részére kiszabott börtönterület fele. Az átlagos élettartam alig fele az angliaiénak, a halálozási arányszám viszont sokszorosra s hasonlóak az arányok a csecsemőhalandóság tekintetében is. A borzalmas nyomor állandóan fokozódik.

«*A brit uralom Indiában*» című második rész *Marx* Indiáról írott alapvető tanulmányaiból kiindulva vázolja fel azt a történeti hátteret, amelynek ismerete az imperializmus indiai szerepének megértéséhez nélkülözhetetlen. — Az indiai brit uralom első szakasza a *Keletindiai Társaság* uralmával esik egybe. India ebben az időben még nem mint árúpiac, hanem mint a *közvetlen sarc és rablás* forrása volt jelentős.

A pusztítás kezdetét a társaság óriási közvetlen rablásai mellett, az indiai gazdaság számára nélkülözhetetlen *öntözés és közművek elhanyagolása* jelzi. India kirablása jelentette azt a *felhalmozási forrást*, amely döntő szerepet játszott az angol ipari forradalom előidézésében. Az ipari forradalom után megfelelő *piac biztosítása* volt már a cél az angol iparcikkek számára. A gyarmati uralom *módszerei* átalakulnak: az addigi kereskedelmi monopólium helyét a *szabadpiac* foglalta el, India pamutárut szállító országból pamutárut importáló országgá alakult át. Megtisztították a talajt — reformoknak feltüntetett *rendszabályok* segítségével — India *tervszerű* kizsákmányolása számára az *egész* angol ipari tőkeosztály érdekében. Az angol gyártnányok beözönlése tönkretette az indiai kézművesipart és a falu gazdasági életének egyensúlyát is megbontotta.

Az indiai piac *kiszélesítése* céljából fontos volt, hogy biztosítsák India átalakítását *újratermelő országgá*, olyan országgá, amely *nyersanyagot* exportál cserébe az importált iparcikkért. Ehhez azonban elkerülhetetlenül szükség volt az utak, vasutak és az öntözési rendszer kiépítésére. Az *«éptítő»* szerep tehát csak a haladás anyagi feltételeinek lefektetésében vitt *objektív* szerepet jelenti. Az angol ipari tőkés uralkodóosztály indiai politikája *bevallottan* is az volt, hogy Indiát a brit kapitalizmus nyersanyagszállító és a gyártott cikkek felvevő *mezőgazdasági gyarmatává* tegyék.

A kizsákmányolás új alapját megteremtő *ipari tőke* időszaka után a *finánc-tőke* — régi maradványokon felépülő — *modern időszaka* következett. P. Dutt leleplezi azt az állítást, mintha az első világháború óta az imperializmus Indiában olyan új szakaszához érkezett volna, amely megszünteti a régi imperialista elnyomást. Arról van szó, hogy a szabadkereskedelmen alapuló *ipari kapitalizmus kizsákmányoló módja helyett a finánc-tőkés kizsákmányolási mód* következett. A *kapitalizmus általános válságának idején* jelentkeztek azután a *finánc-tőke* indiai uralmának jellegzetes — a megelőző imperialista szakaszban nem teljesen kifejlett formában megnyilatkozó — *vonásai*, de egyidejűleg a *tömegellenállás hullámai* is magasra csaptak, a kibontakozó *tömegharcok* megrengették az imperialista uralom alapját.

A finánc-tőke uralmának megértéséhez P. Dutt végigelemzi az ipari tőke finánc-tőkévé alakulásának *folyamatát*. Míg az első világháborúig terjedő egész időszakban a tényleges indiai *angol tőkekivitel* igen kismérvű volt és összegét többszörösen felülmúlta az egyidejűleg Indiából Angliába özönlő *sarc* értéke, addig a kapitalizmus általános válságának *«időszakában* ez a helyzet némileg változott.

A tőkeexport mindvégig Indiának mint nyersanyagforrásnak a kihasználását és az angol áruk piacának biztosítását szolgálta, nem vezetett a modern ipar kifejlesztéséhez. Az indiai angol tőkebefektetések alapja az államadósság volt, mely a közvetlen brit uralom háromnegyed évszázada alatt több mint megtízszereződött.

P. Dutt számos fontos iparág konkrét példáján bizonyítja be, hogy a finánc-tőke uralma idején valódi *iparosodásról* Indiában *nem lehetett szó*. A vámrendszer alapjává a birodalmi vámelőny elvét tették. Ez a vámrendszer úgy hatott az indiai ipar fejlődésére, hogy általában a külföldi, különösen a brit érdekeltségek számára volt előnyös. Ez a védővámrendszer tehát az indiai helyett az *angol ipart védte*. A nagy külföldi monopóliu-

mok, hogy szabadon kihasználhassák ezt a vámrendszert, leányvállalatokat létesítettek Indiában. Ez vezetett arra az eredményre, hogy egyrészt a *nehézipar* — az iparosítás alapja — nem fejlődött, hogy India a függő gyarmati országokra jellemző *fordított gazdasági fejlődést* mutatja, másrészt, hogy az ipari munkások száma több mint 2 millióval csökkent a két világháború közötti két évtizedben. Az ipar *visszafejlesztéséről* lehet tehát beszélni, a gazdasági fejlődés feltartóztatásáról, aminek fő oka magában a független ipar kialakulásával szemben ellenséges *imperialista rendszerben* rejlik.

Az indiai gazdasági élet az angol fináncotőke harapófogójába került: aránylag kisszámú ipari vállalkozást lebonyolító ügynökség alapítja, ellenőrzi és jelentős mértékben finanszírozza — angol ellenőrzés alatt — az indiai ipart. Az angol fináncotőke ellenőrző hatalma döntően azonban a *külföldi bankokon* keresztül érvényesül. Ezeket a bankokat szolgálja az egész — P. Dutt által részletesen ismertetett — modern indiai bankrendszer.

A második világháború alatt elkerülhetetlen volt az ipari tevékenység bizonyos mértékű felélénkülése. Ez sem vezetett azonban valódi ipari fejlődéshez, mert a meglévő üzemek és gépek mértéktelen kihasználásával érték el anélkül, hogy a termelési kapacitást növelték volna. Semmiféle ipari berendezés behozatalát — a meglévő iparágak felszereléseinek megújításához szükségeseket sem — engedélyezték.

A második világháború után azonban Anglia csak az *indiai monopóliumok* segítségével biztosíthatta magának az indiai piacot. Azzal az ürüggyel, hogy *technikai segítséget* ad Indiának új taktikához folyamodott: pénzügyi érdekeltségeinek biztosítására *társasviszonyra* lépett az *indiai monopóliumokkal*.

Az indiai brit-imperialista uralom eredményeit összegezve: »Indiában a modern imperializmus a termelőerők fejlődésének legfőbb akadálya... most már nem beszélhetünk a kapitalista uralom objektíve forradalmasító szerepéről Indiában. A modern imperializmus szerepe Indiában teljesen és minden vonatkozásban reakciós» (194. l.). A fejlődő termelőerőknek az elavult termelési viszonyok elleni küzdelme legélesebben az imperialista gazdaság csődjét mutató *agrárválságban* jut kifejezésre.

Az *India alapvető problémája* — az *agrárkérdés* című harmadik részből ismerkedünk meg a krónikus mezőgazdasági válság okaival, amely okok a *földbirtok-rendszer* kérdésében gyökereznek: 1. a *népesség túlszűföldősége a mezőgazdaságban* — ami a parasztság kizsákmányolásának társadalmi körülményeivel együtt az indiai nyomor alapját képezi; 2. az angolok által céltudatosan létrehozott *földmonopólium* és a parasztságra nehezedő *terhek* hatása — ami reménytelen és állandóan növekvő földéhséget eredményez és lehetetlenné teszi, hogy a mezőgazdaság megélhetést nyújtson a növekvő lakosság mind nagyobb része számára; 3. az *elavult technika* és a technika fejlődésének akadályai; 4. a *mezőgazdaság pangása és visszafejlődése* — aminek nem természeti körülmények, nem az »abszolút földhiány» az oka, hanem a fennálló társadalmi viszonyok, amelyek megakadályozzák, hogy a meglévő földterületet megfelelően használják ki és a megművelt területen a termelés rendkívül alacsony színvonalát emeljék; 5. a *parasztság fokozódó elnyomordása*, nyomorba döntése — ami az óriási adósság- és a súlyos adóterhek következménye és 6. a *parasztság éles és növekvő osztályrétgazdálkodásában*, a parasztság majdnem felének agrárproletárrá válásában nyilvánul meg.

P. Dutt rámutat arra, hogy a lakosság háromnegyed részének a mezőgazdaságtól való *egyoldalú függősége* az imperialista uralom *egyenes és állandóan növekvő* tendenciát mutató következménye. »Ebben jut kifejezésre az ipar és mezőgazdaság közötti régi egyensúly szétrombolása és India lesüllyesztése az imperializmus mezőgazdasági függvényévé» (200. l.).

Az agrárválság kiélesedése hatalmas hajtóerő a *társadalmi változás útján* — ugyanis a *jelenlegi rendszeren belül*, a *földmagántulajdon* rendszerének keretei között a *krónikus agrárválságot* nem lehet megoldani. A kormány *reformpolitikája* csődöt mondott, a tönkrement parasztság és földnélküli mezőgazdasági munkásság szeme előtt a *Szovjetunió példája* lebeg. Ebben a helyzetben a parasztszocializmus gyors fejlődése — ami különösen a világgazdasági válság után vett lendületet — az egyik legjelentősebb fejlődési folyamat.

Az *India népe megmozdul* című negyedik részben — miután az előzőekben láttuk azokat az erőket, amelyek »az indiai nép fejlődő felszabadító mozgalmát érelik és elkerülhetetlenné teszik» (279. l.) — először az indiai nemzeti mozgalom *kibontakozásáról* kapunk képet.

P. Dutt előbb az *indiai nemzeti egység jelenlegi fokát* vizsgálja meg, hogy leleplezze azokat az imperialista *hamisításokat*, amelyek azt is tagadják, hogy indiai népről egyáltalán beszélni lehet. Elemzi a *kaszt, vallás és nyelv kérdéseit*, — azokat a *szétválasztó* tényezőket, amelyeket a brit propaganda »annyira kiemel és hangsúlyoz azt állítva, hogy ezek az

önkormányzat akadályai és igazolják a brit uralom fenntartásának szükségességét» (286. l.). »Kétségtelen — mondja továbbá — hogy az indiai népnek meg kell szabadulnia... a múlt maradványaitól... mint ahogy minden népnek le kell győznie a maga átkos örökségét és meg kell oldania a maga problémáit. Az önkormányzat éppen azért van olyan nagy szükség egyéb fontos okok között, hogy az indiai nép haladó vezetői számára alkalom nyíljon arra, hogy ezekkel a problémákkal foglalkozzanak, megoldhassák azokat és az indiai népet előbbre vigyék a demokratikus és társadalmi fejlődés útjára. Megmutatja, hogy az indiai *nemzeti öntudat* és *nemzeti mozgalom* az imperializmus elleni harcban keletkezett és fejlődött ki.

A *Nemzeti Kongresszus* az indiai nemzeti mozgalomnak a legutóbbi időkig vezető szerve 1885-ben (bár a mozgalom csíráit már a megelőző félszázadban megtaláljuk) alakult meg a brit kormánypolitika egyenes kezdeményezésére. A nemzeti mozgalom azonban nem lehetett az imperializmus által kijelölt szűk mederbe szorítani: a Kongresszus végig kettős jellegű maradt. Egész történetén mindaddig, amíg a nemzeti mozgalom szerveként működött, *kettős szál* fut végig: »az egyik szál az imperializmussal való együttműködés a tömegmozgalmak jelentette „veszély” leküzdésére, a másik szál a tömegek vezetése a nemzeti harcban... Az indiai burzsoázia összeütközésbe került a brit burzsoáziával és vezetni kívánta az indiai népet, de ugyanakkor félt, hogy a „túl gyors” fejlődés esetleg az imperialisták kiváltságainak lerombolásával együtt saját kiváltságainak elvesztésével is végződhet» (310. l.).

P. Dutt jellemzi a *nemzeti harc három szakaszát* a jelenlegi politikai helyzet megvilágításához szükséges mértékben, azaz: megjelöli a fejlődés fő határköveit és a mozgalom jellegét kialakító, egymást követő *fő irányzatokat*. Három nagy, egyre magasabb szintet elérő fejlődési szakasz felé utat nyitó harci hullám jellemzi a mozgalmat; az *első* szakaszban (1905—10) a mozgalom csupán a *nagyburzsoáziát* képviselte, a *másodikban* a *kispolgárság* elégedetlenségének adott hangot, a *harmadikban* (az első világháború után) már a *néptömegek*: a parasztság és az új erőt képviselő munkásosztály jutottak szerephez. A harmadik szakasz első nagy harci hulláma a háború utáni években, második hulláma a világgazdasági válság után bontakozott ki azoknak a döntő erőpróbnáknak előjátékaként, amelyek a második világháborúval és az azt követő eseményekkel indultak meg.

Az indiai proletariátus szervezett mozgalma — mint szerző »*A munkásosztály és a szocialista mozgalom kialakulása*» című fejezetben rámutat — az első világháborút követő nagy *sztrájkmozgalmakkal* kezdődött: Az Októberi Forradalom és a világszerte jelentkező forradalmi hullám az indiai proletariátust is mozgásba hozta. Egy évtizeddel később a munkásosztály már független és szervezett erő. Ezekben az években alakul ki a szakszervezeti mozgalom (1920-ban alakult meg az indiai *Szakszervezeti Kongresszus*). 1924-ben pert indítottak a kommunista csoportok vezetői ellen, de a kormány terrorja sem tudta megakadályozni a szocialista eszmék terjedését. »A munkásosztály politikai és szocialista szervezetének új, kezdeti formája jelent meg a keletkező munkás-paraszt pártokban, amelyekben egyesültek a szakszervezeti mozgalom harcos elemei és a Nemzeti Kongresszus baloldali elemei» (400. l.). 1928-ra kiszélesedett és felélenkült a sztrájkmozgalom. A kormány erre 1929-ben az évekig húzódó *meeruti perrel*, a munkásmozgalom vezetőinek bebörtönzésével válaszolt. Átmeneti visszaesés után *újjaéledt* a mozgalom, a kommunisták vezetésével megalakult a *vörös Szakszervezeti Kongresszus*. Az 1934-es *sztrájkhullám* hatására a kormány *illegalitásba* kényszerítette a Kommunista Pártot és *statáriumot* hirdetett. *A párt* a terror ellenére folytatta a harcot, *vezette a legális tömegakciókat*. Mint a munkásosztály vezető pártja, különösen 1942—45 között bizonyította be, hogy az indiai politikai élet létfontosságú erőtenyezője: ugyanakkor, amikor határozottan fellépett az imperialista elnyomás ellen, felismerte a háború következtében megváltozott helyzetet, világos és következetes irányvonalat vitt a *felszabadító* háborúval kapcsolatban. A háború végére a munkásmozgalom az imperializmus elleni küzdelem legszervezettebb és legtántoríthatatlanabb ereje lett.

P. Dutt külön fejezetként »*Az indiai demokrácia kérdései*» cím alatt elemzi az angol imperialisták India népeinek megosztására irányuló módszereit — a reakciós fejedelmek és feudális nagybirtokosok felhasználását, a valláson keresztül való szembeállítás politikáját, stb.

Az »*Imperializmus és nemzeti felszabadulás*» cím alatt tárgyal ötödik, utolsó részben leplezi le a szerző azokat az alkotmányjogi *látszatreformokat*, melyeket a feltörő *nemzeti mozgalom* letörésére vezettek be az angolok. Ezeket az »*alkotmányokat*» az jellemezte, hogy engedmények fejében az imperialista uralom biztosítását és megszilárdítását szolgálják. Az 1930—34-es tömegharcoktól a második világháborúig a nemzeti harc *három* fejlődési szakaszát különböztethetjük meg. Az 1934 utáni súlyos elnyomás idején

újjászervezték a mozgalmat és új politikai irányvonalat dolgoztak ki. Az 1937-es választásokon aratott győzelem következtében a nemzeti mozgalom vezetőszerephez jutott. A győzelmet a jobboldali vezetőség arra használta fel, hogy a tartományok többségében kongresszusi tartományi minisztériumokat hívott életre. »Ezután azonban kezdetét vette egy gyorsan mélyülő válság és a kongresszusi tartományi minisztériumokkal kapcsolatos kiábrándító eredmények élesen szembeállították egymással a jobb- és baloldalt. Új harci szakasz bontakozott ki, amelyek első formái 1938—39-ben már láthatók voltak. A háború körülményei és az a mélyreható válság, amelyet a háború Indiában és az indiai nemzeti mozgalomban okozott, a harcot fokozta és bonyolulttá tette. A harc a második világháború utáni nagy forradalmi fellendülésben érte el csúcspontját» (495. l.).

A háborút követő hatalmas nemzeti megmozdulás, az általános nemzetközi, valamint az angol belpolitikai helyzet a brit imperializmust indiai politikája megváltoztatására kényszerítette. 1946 elején India a forradalom küszöbén állt. Erre jelentették be, hogy »átadják a hatalmat« s 1947-ben életbe is lépett a Mountbatten-terv, amely két részre — az Indiai Unióra és Pakisztánra — osztotta az országot.

Ebben a változásban az új tulajdonképpen India felosztása volt. »Egyébként csupán továbbfejlesztette az imperializmus és az indiai nagyburzsoázia szövetségének elvét...« (573. l.). Ezzel egyúttal megérték a feltételek »a nemzeti demokratikus front új formái számára, melynek vezető ereje a munkásosztály« (592 l.).

*

A munka általában minden felvetett kérdést világosan, áttekinthetően tárgyal — itt említjük meg azt, hogy Palme Dutt könnyen érthető, világos stílusát is jól adja vissza a magyar fordítás — az egész munka szerkezeti felépítése azonban hagy kívánnivalót maga után. A problémakör szerinti tagoláson épül fel szerkezetileg az egész munka. Az első három résznél ez nem hat zavarólag, bár az egész szerkezeti felépítésre is el lehet mondani, hogy az öt külön részben tárgyalt kérdéscsoportok egységes, kronológikus előadása a történeti folyamat egységesebb és kerekébb képét adná s nem menne ezzel a szerkezeti megoldással a szerző által nyilvánvalóan biztosítani kívánt áttekinthetőség rovására. P. Dutt — mint ismertetésünkben is kiderül — különválasztja a nemzeti mozgalom kibontakozásának és történeti szakaszonkénti alakulásának, valamint a munkásosztály és a szocialista mozgalom kifejlődése kérdésének tárgyalását (negyedik rész) az imperializmus és nemzeti felszabadulás című utolsó (ötödik) rész ugyancsak történeti elemzésétől. Így egyrészt a történetileg is legszorosabban összetartozó kérdések, események elszakadnak egymástól, továbbá — és ez már zavaróan hat — az imperializmus és nemzeti felszabadulás tárgyalásánál más, de nagy mértékben rokon összefüggésben vetődnek fel ismét az előző részben már végigelemzett nemzeti függetlenségi harc és a szocialista mozgalom kérdései.

Az indiai Kommunista Párt programtervezete és választási kiáltványa, melyet a kiadó függelékben közöl, hasznosan egészíti ki a könyvet s még szorosabban napjaink történetéhez kapcsolja. Az olvasó ezeknek a dokumentumoknak a segítségével is lemérheti azt a változást, amely 1948 őszétől — eddig tárgyalja a munka az eseményeket — az 1952-es választásokig végbement.

E rendkívül hasznos és érdekes munka megismertet az indiai brit uralom valódi történetével s ezen keresztül mutatja be a sarcot szedő imperializmus, valamint a vele szövetséges indiai földbirtokosok és monopoltőkék reakciós szerepét. Nyilvánvalóvá válik az olvasó előtt, hogy napjainkban az indiai nép az ország második legnagyobb pártjának, a kommunista pártnak a vezetésével a helyes úton halad, azon az úton, amelyet követve — a szabad népi Kínához hasonlóan — a szocialista és demokratikus népek családjának tagjává válik.

INCZE MIKLÓS

A MAI NYUGATNÉMET BURZSOA TÖRTÉNETÍRÁS A HISTORISCHE ZEITSCHRIFT TÜKRÉBEN. (Historische Zeitschrift 1950., 1951. és 1952. évi [170., 171., 172.]

A nyugatnémetországi hivatalos történettudomány mai helyzete világosan tükrözi az amerikai megszállás alatt álló Nyugat-Németország mély politikai és tudományos süllyedését, az imperialista megszállók háborús, népellenes propagandájának hú kiszolgálását. Erről a reakciós német történettudományról tiszta képet kapunk,

ha áttanulmányozzuk a Münchenben megjelenő *Historische Zeitschrift* legutolsó három évfolyamát.

Az 1950-es (170.) évfolyam első számának első cikke *Ritter, G.*: »A német történettudomány jelenlegi helyzete és jövő feladatai« programot ad a háború után újra meginduló folyóirat s egyszersmind a nyugatnémet burzsoa történettudomány számára. Számbaveszi a német történetírás hagyományait s elsősorban a XIX. és XX. századi német történetírás konzervatív jellegét emeli ki. A történettudomány feladata — a cikk szerzője szerint — elsősorban a megértés és nem a kritizálás; így nincs helye benne a politikai tendenciának. A német történettudomány mindig különösen vigyázott — írja — objektivitására, továbbá individualizáló, az általánosítástól óvakodó módszerére. Ritter rendkívül büszke rá, hogy a XIX. századi konzervatív történetírók nem kívántak általános érvényű törvényszerűségeket megállapítani s mereven elzárkóztak a marxista dialektikus materializmustól.

Imé, ezek azok a vonások, amelyeket a cikkíró (és nyilván a folyóirat köré csoportosult egész történetgárda) mint legértékesebbeket meg akar őrizni a jelenben és a jövőben. A német történettudomány feladatai között a nagy személyiségek kultuszán kívül Ritter a jelenel és a jövővel való foglalkozást tartja legfontosabbnak, mindezt természetesen oly módon, hogy töretlenül fennmaradjanak a mult század német történetészeinek előbb felsorolt »nemes vonásai«. A jelenel és a jövővel azért kell a cikkíró szerint a német történetészeknek foglalkozniok, hogy utat mutassanak a német népek. Ritter cikke maga is igyekszik utat mutatni. Miután leszögezi, hogy a közelmúlttal kapcsolatban nincs szükség önvádra és önkritikára, kifejti, hogy a németiség boldogságát egy amerikai vezetés alatt álló, szovjetellenes európai konföderációban fogja megtalálni. Itt kihasználja a szerző az alkalmat a Szovjetunió rágalmozására, ékes tanúbizonyságát adva annak, hogy mit értenek a burzsoa tudósok objektivitáson és politikamentes tudományosságon.

Ugyanez a cikk helyzetképet ad a jelenlegi nyugatnémet történettudományról. Panaszskodik a német tudósok, könyvtárak és levéltárak pusztulásáról, a tudósok utánpótlásának akadályairól, az egyetemi ifjúság helyzetének kizártságáról s a súlyos, szinte katasztrófális anyagi és publikációs nehézségekről. Elmondja például, hogy egy nagy nyugatnémet történeti bizottság a legutóbb közölte: végre, hosszú idő után teljes összegben ki tudja fizetni alkalmazottait, de egy fillérje sincs levéltári kutatásokra, honoráriumokra, nyomtatási költségekre. Mindezekre a bajokra az illusztris szerző csupán egy orvosságot remél és vár: a nyugati hatalmak, főleg Amerika támogatását.

Vizsgáljuk meg ezek után, hogyan felel meg a folyóirat a programcikk célkitűzéseinek. Ami a büszkén emlegetett objektivitást illeti, — megállapíthatjuk, hogy az még annyira sem található meg a *Historische Zeitschrift* legújabb számaiban, mint a XIX. század polgári történetírómál. Hogy mennyire nem igyekszik a folyóirat az objektivitásnak még csak a látszatát sem kelteni, arra jellemző a könyvismemléke. Az utolsó három évfolyamban közel 600 hosszabb-rövidebb könyvismertetés jelent meg, nemcsak német, hanem más nemzetbeli szerzők műveiről is, s még háború előtti könyvekről is közel beszámolókat a folyóirat. De a csaknem 600 ismertetett könyv között csak 5 szovjet mű található. Ugyanakkor azonban bőven és behatóan, bírálat nélkül ismerteti például Ciano Naplóját, ami már önmagában is fényt vet arra, miként tekintenek vissza a *Historische Zeitschrift* körül csoportosult »történetészek« a második világháború előtti évek történetére.

Miután így a programcikkben hangoztatott objektivitás a folyóiratban sehol sem lelhető fel, vizsgáljuk meg a Ritter által a német történettudomány másik »nemes vonásaként« felemlített forradalomellenességet. Első pillantásra úgy látszik, mintha e téren sem valósulna meg a programcikk célkitűzése: a tartalomjegyzék átolvasásakor meglepetve tapasztaljuk, hogy sok tanulmány foglalkozik a forradalom problémájával általában és az 1848-as burzsoa forradalommal különösen. (170. kötet 2. és 3. füzet 172. kötet 3. füzet) Ezek között a legmeglepőbb számunkra — miután a bevezető cikk a marxizmustól való merev elzárkózást a német történetírás legszembetűnőbb jellemvonásai között emlegette — a következő cím: »Marx Károly és az 1848-as német forradalom«. (172. k. 3. f.) De ha ezeket a forradalomról szóló értekezéseket áttanulmányozzuk, látjuk, hogy itt nincsen ellentmondás a program és a megvalósítás között; ezen értekezések nem fordultak szembe a »nemesi tradíciókkal: mélyeséges gyűlölettel és félelemmel beszélnek a tömegek megmozdulásairól, a forradalmakat az emberiség szerencsétlenségeinek, a kultúra és tudomány sirtjának tüntetik fel, s egyidejűleg ontják a rágalmozásokat a Szovjetunióra és a marxizmusra. Álláspontjuk és módszerük hasonló a munkásáruló szociáldemokrata vezérek eljárásához és felfogásához. A marxizmus rágalmozásában ugyanis szociáldemokrata módszerek szerint igen óvatossal járnak el: dicsérik Marx csodálatos képességeit, lángelméjét, de ugyanakkor azt bizonygatják, hogy nem ismerte a valóságot

és következtetései — főleg, amennyiben a jövőre vonatkoznak — teljesen elhibáztak. Az, hogy Marxtól kénytelenek — ha ily kétértelmű módon is — dicsérni és rágalmaikat csak igen óvatosan merik kifejteni, arra mutat, hogy a marxizmus egyre inkább tért hódít a nyugatnémetországi értelmiség körében is. A folyóirat módszere abban is meg-egyeznek a munkásárulók szociáldemokrata vezérékével, hogy a marxizmus kétszínű dicsérete mellett nyíltan és vakmerően rágalmazza a Szovjetuniót és szorgosan keresi az alkalmat arra, hogy ezt megtehesse. Így pl. a »Németország és a Szovjetunió a világháborúk között« c. értekezés hemzseg a vakmerő és képtelen hazugságoktól, de mégis — nyilván a cikkíró akarata ellenére — kidomborodik belőle a Szovjetunió korrektsége, az imperialisták hazug mesterkedése, s az a sok haszon, amely Németországra a szovjetek országgal való békés kapcsolatból származott.

A Szovjetunió rágalmozásában e »studósok« nem elégszenek meg a legújabb korról írt cikkek nyújtotta lehetőségekkel, hanem felhasználják erre a régebbi korok ismertetését is. Így pl. a »Narva jelentősége a XVI. században« c. értekezés kénytelen ugyan fájó szívvel rámutatni arra a fellendülésre, amelyet Narvának az orosz birodalomhoz kerülése hozott, s nem tagadhatja, hogy az oroszok itt békés építő politikát folytattak, de főleg azt taglalja, hogy Oroszország megjelenése a Balti-tengeren súlyos nemzetközi bonyodalmakat okozott. Nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a »lübecki kereskedők... (mint oly sokan mások is, főleg az angolok és hollandok) mohóságától elvakultan nem figyeltek fel Oroszországnak a nyugateurópai nemzeteket oly közelről érintő s erősen fenyegető szerepére«. (172. k. 2. f. 281. l.) Befejezésében pedig újra rámutat a tanulmány az Oroszország megjelenése miatt támadt zavarokra és megegyeszer elmondja (gyengébbek kedvéért): »A tizenhatodik század kóstolót adott arról a hatásról, amelyet Oroszország keltett, mihelyt a Nyugatra belépést nyert«. (u. o. 284. l.)

Így tehát megállapíthatjuk, hogy a haladásellenesség terén nincs ellentét az »apolitikus« célkitűzés és a tudománytalan, politizáló megvalósítás között.

A bevezető cikk a német történettudomány legfőbb feladatai között emlegeti a nagy egyéniségek kultuszát. Ezen a téren a Historische Zeitschrift igyekszik igen sokat nyújtani. Főleg Nagy Frigyes és Bismarckkal foglalkozik. Hosszan értekezik Nagy Frigyes hódító háborúiról, hadszervező tevékenységéről és főként arról, hogy Angliával szövetségre lépett. Bismarcknál nyomatékosan kiemeli azt az óvatos magatartást, amelyet a gyarmati kérdésben és az Angliával való kapcsolatban tanúsított. De a folyóirat nemcsak külpolitikai vonalvezetése miatt viseltetik nagyfokú tisztelettel Bismarck iránt, hanem erőszakos belpolitikai módszerei, főleg munkásellenes rendelkezései miatt is. (»Bismarck ethosa« 171. k. 2. f. 263—292. l.)

Világos tehát, milyen szempontok vezetik a Historische Zeitschrift köré csoportosult történészeket a mult nagyjairól alkotott értéktételeikben. Ugyanilyen szempontok szerint értékelik a régebbi német történetírókat is. Különösen nagyrabecsülik Rankét. A folyóirat valóságos Ranke-kultuszt űz s egyáltalán nem titkolja, hogy főleg Ranke konzervatívizmusa, mélyesges gyűlölete a haladás és a forradalom ellen s az lelkesedés, amellyel a német hódítópolitikát szemlélte, tölti el rokonszenvvvel és tisztelettel.

Az első világháború utáni történetírói nemzedékből különös figyelemmel és megbecsüléssel fordulnak Rudolf Stadelmann személye felé. Lehet, hogy nagyrabecsülésük főleg abból fakad, hogy Stadelmann korábban lett a náci párt tagja, mint a Historische Zeitschrift köré csoportosult többi történész. Sem Stadelmann, sem a többi náci történész felé nem hangzik el a folyóiratban bírálat a Hitler-regime alatti politikai magatartásuk miatt. Ugyanígy egyetlen cikkíró sem gyakorol önkritikát a náciizmus idején Hitler szolgálatában írt művei felett; a folyóirat csak dicsérettel emlegeti ezeket a munkákat, híven követve a megadott programot, mely feleslegesnek tartja a közelmulttal kapcsolatban az önkritikát, a multtal való leszámolást.

Ugyanezt a magatartást tanúsítják a német imperialisták egész működésével szemben. A folyóirat helytelenítés nélkül ismerteti a XX. századeleji német imperialista programot. Csak arról kesereg, hogy a német imperializmusnak hódító törekvései közepette már korán érdekellentétei támadtak a brit birodalommal és az Északamerikai Egyesült Államokkal. »Végzetes volt, — írja az egyik „tudós“ — hogy Németország, ha csak egészen felületesen is, (a Filippi-szigeteknél, Venezuelánál) szembekeült az amerikai imperializmussal és a két hatalomban felébredhetett a közöttük fennálló vetélkedés érzése«. (171. k. 2. f. 256. l.) Németország elkövette azt a hibát, — fejtegeti a továbbiakban a cikkíró, — hogy nem akadályozta meg a különböző európai hatalmaknak ellene irányuló szövetségét. Majd részletesen ismertette a XX. századeleji német imperialisták keleti és nyugati hódító terveit, a következő megállapítást teszi: »Éppen, ha

ilyen terveik voltak, kell csodálkoznunk, hogy egy az állam fennállását és konszolidálását szívében viselő vezetés oly vakon lebecsülte, vagy félreismerte az ellenfél erejét és nem látta át, hogy csak a *szövetségek áthelyezése* (értsd: szövetekezés Angliával és Amerikával), az *engedményekre való készség*, új barátságok keresése és új, mindenki számára értékes konstrukciós lehetőségek (Páneurópa) kidolgozása által használhatja fel Németország helyesen az erőit». (171. k. 2. f. 256. 1.)

Hasonlóképpen viselkedik a Historische Zeitung náci-Németországgal kapcsolatban is. Az egész folyóiratban sehol egy elítélő szó a náci tömeggyilkosságairól, gázkamráiról, kegyetlenkedéseiről. Csupán azt róják fel Hitlernek, hogy túl hangos, ízléstelen propagandát űzött és nem volt eléggé kíméletes az őt készségesen kiszolgáló német tudósok és művészek irányításában. Más hibát nem látnak a náci belpolitikájában.

Sajátos a magatartásuk náci-Németország agresszív külpolitikájával, a népek leigázásával és a második világháborúval kapcsolatban. Meglepő és szinte a dicsekvés határára jár az a készség, amellyel elismerik, hogy a második világháború kirobbantása náci-Németország műve volt. Ugyanakkor ismételtlen hangsúlyozzák az ógvád, vagy mentegetőzés szükségételenségét. Kifejtik, hogy Hitler az első világháború hagyományait folytatta s ugyanazokat a hibákat követte el, mint az első világháború időszakának német politikusai: »...A helyzet kedvező volt a politikai hazardörök számára. Így Németországban Adolf Hitler vitte tovább az első világháború tradícióit; ő a kultúrkrízisként interpretált gazdasági válság láttán felkészült a nagy coup-ra, amely a végső lehetőség volt Németország számára, hogy villámszerűen megszerezze a világhatalmat... Ezen nem lehet csodálkoznunk, miután előzőleg egy tisztultabb (!!!) korszakban a vezető politikusok a német hivatás megragadásában már félrefogtak». (171. k. 2. f. 259. l.) Hitlernek, szerintük, csak az volt a bűne, hogy — éppen úgy, mint általában a XX. századi német imperialista politikusok — tévedett a német hivatás felfogásában, nem közeledett eléggé az angolszász hatalmakhoz, nem tett nekik engedményeket s nem tartotta meg nekik tett ígéreteit. Főleg azonban azért hibáztatják Hitlert, hogy ugyanakkor támadta meg a Szovjetuniót, amikor még harcban állt a nyugati nagyhatalmakkal. (171. k. 3. f. 540—552. 1.)

Így tehát a német történések a második világháború borzalmaira visszatekintve nem a mélységes megbánásnak és szégyenkezésnek adnak hangot, hanem — éppúgy, mint az első világháború politikájával kapcsolatban — keresik a *hibát*, mely a német imperialisták kudarcához vezetett. E cikkekkkel a folyóirat, — programjának megfelelően — utat kíván mutatni az olvasóknak. Arról akarja meggyőzni őket, hogy Németország hivatása nem a békés építés, nem a szomszédokkal való baráti együttműködés, hanem a régi imperialista program megvalósítása, persze »javított» formában. A folyóirat rámutat, hogy milyen korrektúrák szükségesek ahhoz, hogy a már kétszer elkövetett »hibák» elkerülhetők legyenek: Németországnak le kell mondania az Európán kívüli gyarmatok szerzéséről s kizárólag a Szovjetunióra és a népi demokráciákra kell összpontosítania figyelmét. Egyszersmind némi szerénységre is szokásuk van a német imperialistáknak: a régebbi agresszív tervek meg kell — sajna — kissé nyírbálni; német világhatalomról nem lehet szó, feltétlenül el kell ismerni az angolszász fölényt, az USA világhatalmát; Németország csak mint az USA zsoldosa remélheti keleti hódító terve megvalósulását.

A Historische Zeitschrift mindent elkövet, hogy olvasóit ezen álláspont helyességéről meggyőzze. Valóban nagy ügyességet és készséget mutat e téren; semmiféle szemérem vagy tartózkodás nem zavarja tevékenységében. A meggyőzés egyik eszközeként állandóan és bámulatos leleményességgel tömjénezi az USA-t. Az egyik tanulmány pl. kifejti, hogy nem a francia forradalmat, hanem az északamerikai angol gyarmatok függetlenségi harcát kell az egyetemes újkori történet korszakhatárának tekinteni: »...ma már kezdjük megérteni, hogy az amerikai gyarmatosok kezdeményezése egy új, Európán kívüli politikai centrum alakítására, új korszak kiindulópontjává lett». (171. k. 2. f. 248. 1.)

A szolgalelkűségnek egészen magas fokát éri el e cikk szerzője akkor, mikor Németország 1918-as vereségéről szólva kijelenti: »Németország lett az *katalizátor*, az a gyorsító tényező, amely az Északamerikai Egyesült Államok megerősödésének folyamatát elősegítette». (u. o. 257. l. K. Zs. kiemelése). Nézete szerint a társadalom és az államok fejlődése nagy, egész világrészekre kiterjedő államok alapítása felé halad. Rosszalóan mutat rá, hogy a német birodalom azzal, hogy az európai vetélkedést felélesztette, késleltetően hatott a fejlődésre, de azután örömmel állapítja meg, hogy hazája veresége előmozdította az új globális rend kialakulását. (u. o. 258. l.) Németország leveretése az első világháborúban teljesen evidenssé tette — írja — az USA világ-

uralmi helyzetét. Még evidensebb lett ez a második világháború után. »Most látszik csak igazán világosan Németország hivatása, mint katalizátoré«, — kiált fel elragadtatással a tudós szerző. (u. o. 260. l.)

Így tehát a Historische Zeitschrift — hazája nagyszerű történeti hivatását abban látja, hogy immár kétszer megverette magát Amerika által (e kijelentéssel egyszersmind a Szovjetunió szerepét is kisebbiteni akarja) s így lépcsőül szolgált a nyakára hágó USA-nak a világhuralomhoz. Ehhez — azt hisszük — nemigen kell kommentár!

Ezek a volt náci történészek, akik felfuvalkodott göggel tekintettek és tekintenek a szláv és más európai, valamint a gyarmati népekre s folyóiratukban még a régi szép idők emlékeként egy kis piano antiszemitizmust is megengednek maguknak, a kozmopolitizmusnak valóban elképzelhetetlen mélységét és szennyét tárják elénk, mikor hazájuk és népüknek ilyen elhivatottságáról elmélkednek. Világos példáját látjuk itt is a nacionalizmus és kozmopolitizmus azonos gyökereinek egyszersmind annak, hogy a szovjetellenesség a legmesszebbmenő hazaárulásra vezet.

Ezek után természetes, hogy elragadtatott hangon nyilatkoznak e »burzsua tudósok« az Atlanti-Chartáról, a Marshall-tervről s egy atlanti államszövetség felépítéséről álmodoznak, amely Nyugat-Európát és Amerikát foglalná magába és az USA imperialistáinak vezetése alatt állna. Ebben a nagy konföderációban, — véleményük szerint — Németország megtalálná a maga szerepét, mint az Egyesült Államok legfontosabb szövetségese.

A folyóirat több cikke elmélkedik Németország jövőjének illetén alakulásáról, Németország sikeres beilleszkedéséről az USA-vezényelte nagy nyugati koalícióba. Kozmopolitizmusukban odáig mennek, hogy a német történetírás, különösen az önálló német középkori történetírás létjogosultságát is tagadják.

Mint a Szovjetunió rágalmozásánál, úgy itt is igyekeznek a történeti analógiákat is e propaganda szolgálatába állítani. Ilyen analógiákat főleg a perzsa birodalom, a diadochok és a római birodalom történetében látnak. Kifejtik, hogy az imperium anglosaxonium az imperium Romanum mintájára békét, pax anglosaxonicát fog hozni az emberiségnek. (170. k. 2. f. 307—329., 171. k. 1. f. 1—20. l.) Németország e »tudósok« nézete szerint ebben az imperium anglosaxonicumban Hellász szerepét fogja játszani. (170 k. 2. f. 324. l.) Ha ezt a felfogásukat ismerjük, csak akkor válik teljesen érthetővé számunkra a »Marathon és a perzsa politika« cikk (172 k. 1. f. 1—35. l.) Az »ihletett szerző« nem a görögök függetlenségi harcának nagyszerűségéről, Athén ilyen irányú vezető szerepéről ír, hanem részletesen ismerteti azokat az erőfeszítéseket, amelyekkel a perzsa nagyhatalom az egyes görög államokat, főleg Athént meg akarta nyerni. Rosszalóan »mlegeti az athénieknek ezzel a »békülékeny és jószándékú perzsa politikával« szembeni makacsságát, korlátoltságát és sajnálkozva elmélkedik azon, milyen fényes jövő várt volna Athénre, mint Perzsia vazallusára, a hatalmas perzsa birodalomban. (u. o. 34. l.)

Valamennyi elmefuttatásban hangsúlyozzák a cikkírók, hogy a döntés órája egészen közeli s Németországnak nem szabad ingadoznia az USA kiszolgálásában, mert különben harmadszor is rosszul jár: üres zsebbel kell távoznia.

Ime ide jutott az imperialisták által megszállt nyugatnémetországi területen a történettudomány: hitvány lakáj képét mutatja a nagymúltú, 170-nél több évfolyamot megélt Historische Zeitschrift.

A folyóirat áttanulmányozása után újra eszünkbe jut a programcikk panaszkodása az anyagi gondok, szűkös pénzüsszgek miatt. Úgy látszik, az amerikai gazda — nagyurak módjára — nem jól fizeti e történész-szolgákat.

Lehetséges azonban, hogy itt nem fukarságról van szó, hanem egyszerűen arról, hogy az ügyes amerikai üzletemberek felismerték: igen keveset ér, igen kevés eredményel jár a németiség körében a Historische Zeitschrift tevékenysége.

KULCSÁR ZSUZSANNA

KRÓNIKA

A Magyar Tudományos Akadémia 1951 novemberében tartott ünnepi nagyhétén az egyes osztályok elnökei beszámoltak a különböző tudományágak terén folyó munkálatokról, majd akadémikusok és vendégelőadók tartottak vitával egybekötött előadásokat.

A társadalmi-történeti tudományok osztályának elnöke, *Fogarasi Béla* bevezető előadása »A társadalmi-történeti tudományok helyzete és feladatai Sztálin elvtárs új munkáinak megvilágításában« címmel többek között alaposan foglalkozott a történettudomány helyzetével és feladataival. Megállapította, hogy Magyarország felszabadítása a történettudomány fejlődésében is új korszakot nyitott, a marxizmus-leninizmus-hegemoniájának korszakát. A Magyar Dolgozók Pártja harcoss munkájának eredményeképpen egyre erőteljesebb érdeklődés nyilvánul meg a történelmi és dialektikus materializmus iránt. A társadalomtudományok magyar művelői, köztük a történészek, egyre alaposabban ismerik meg és használják fel az élenjáró szovjet tudomány eredményeit. Hatalmas lendületet adott a tudományos problémák helyes felvetéséhez és megoldásához Sztálin elvtársnak az alap- és felépítmény viszonyáról szóló új alapvető tanítása. A történészeknek is az a feladatuk, hogy a történettudományt a szocialista alap aktív segítőjévé tegyék. Munkájukban már vannak nagy eredmények, — különösen a magyar történelem marxista megvilágítása terén — de mutatkoznak komoly hiányosságok is. Aránytalanság van az adatgyűjtő, dokumentációs munka és az elmélet fejlesztése között. A dokumentációs jellegű kiadványokból nem egy esetben hiányzik a történeti összefüggésekre rámutató, módszertani indokolást adó, elvi következtetéseket levonó bevezetés. Az anyaggyűjtés fontos feladat, ilyen formájában azonban arra vezet, hogy a tudós megkerüli a társadalmi összefüggések problémáit. Ez pedig nyilvánvalóan objektivisztikus álláspontot takar. Az objektivizmus, mely igyekszik »osztályok felett álló«-nak feltüntetni álláspontját, nem más, mint a társadalmi valóság megcsonkítása, meghamisítása. Fel kell venni a küzdelmet ellene s az eddiginél sokkal nagyobb mértékben kell telíteni az elmélet szempontjaival a kutatás egész folyamatát. Egyik legfontosabb feladat az alap- és felépítmény korszakalkotó sztálini elemzése alapján kidolgozni az alap- és felépítmény sajátosságait, minden téren figyelembe véve a magyar történeti fejlődés jellegzetességeit, népi demokráciánk fejlődésének mozzanatait. Ehhez a nagy munkához Fogarasi Béla osztályelnök aktív közreműködésre hívja fel az idősebb tudományos nemzedéket is. A történettudomány területén is folytonosan harcolnunk kell a vulgarizáló tendenciák ellen. De nem szabad eközben megfeledkeznünk arról, hogy központi feladatunk az ellenes ideológiák elleni harc, az ellenforradalmi korszak általudományos elméleteinek leplezése, az idealista, sovinszta és kozmopolita nézetek leküzdése.

*

A társadalmi-történeti tudományok osztálya következő ülésén. »A magyar történetírás a felszabadulás óta; eredményei, hiányosságai és legsürgősebb feladatai« címmel *Molnár Erik* akadémikus tartott előadást. Jellemezte a felszabadulás előtti magyar történetírást, melyben a feudális-klerikális ideológia uralkodott, alig engedve teret még a burzsoa ideológiának is. Ez a »magyar történelem« lényegileg az elnyomó, kiváltságos osztályok története volt, mely lekicsinyelte a tömegek történeti szerepét.

A felszabadulás után a marxista történetírás régi művelői felvették a harcot a Magyarországon ekkor még igen erős reakció ellen. De 1949-ig a történetírást még jelentős befolyást gyakoroltak az angol-amerikai imperializmussal szimpatizáló, kozmopolita, polgári irányzatok, sőt nyomai mutatkoztak még a Horthy-fasizmus történetírásának is. A fordulat évében a megerősödő proletárdiktatúra talaján a Magyar Dolgozók Pártja iránymutatása alapján megkezdődött a történészfront demokratikus ujjászervezése. Az első lépés a Magyar Munkásmozgalmi Intézet megalakítása volt 1948 őszén. Majd a következő év tavaszán, 1949-ben ujjászervezik a Magyar Történelmi Társulatot

és még ez évben felállítják a Történettudományi Intézetet. (Utóbbi a Horthy-korszakban született és a felszabadulást túlélő ú. n. Kelet-európai Tudományos Intézet helyére lép.) Ezek a változások és a 48-as forradalom centenáriuma lehetőségét és egyben lendületet adott a forradalmi hagyományok ápolásait célzó művek megjelenésének. Ebben a korszakban azonban a történetírás még meglehetősen egyoldalú, jórésben csak az 1848-as és parasztságunk történetét érintő témákhoz nyúl. 1950-ben az ötéves terv hatása a történettudományban is jelentkezett. A Történettudományi Intézet keretén belül munkaközösségek kezdtek el tervmunkákat készíteni. E munkaközösségi témák ugyancsak még bizonyos egyoldalúságot mutatnak.

A történettudomány fejlődésében fordulatot jelentett a Magyar Dolgozók Pártja II. Kongresszusa, ahol Rákosi, Farkas és Révai elvtársak iránymutató beszédeikben a történelemírás új útját mutatták meg. Az ezzel kapcsolatos feladatok megoldását szervezetenleg segítette elő az a tény, hogy a Történettudományi Intézet a Magyar Tudományos Akadémia irányítása alá került. A történetírás középpontjába a honvédő, haladó hagyományok ápolása, felszabadulás utáni történetünk megvilágítása került. Döntő feladat: az új tudományos eredmények eljuttatása a dolgozó magyar néphez. A Történelmi Társulat népszerű kiadványsorozata, újonnan alakult szakosztálya is ezt a célt szolgálja. A történettudomány előtt álló hatalmas feladatok közül legfontosabbként emelte ki Molnár Erik a magyar történet egyetemi tankönyvek formájában történő feldolgozását 1953-ra. A munka nemcsak ezen a téren, hanem — jelentős elmaradás után — az orosz-magyar történeti kapcsolatok, a demokratikus szomszédállomokhoz fűződő történeti hagyományok kutatása terén is nagy lendülettel megindult. Továbbhalad honvédő, haladó hagyományaink feldolgozása és népszerűsítése. E keretekbe illeszkedik a Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára készülő nagyszabású Kossuth Emlékkönyv. A magyar történészek további fontos feladata Sztálin nyelvtudományi műveinek tanulmányozása, a történettudomány számára adódó útnutató felhasználása.

A történettudomány előtt álló feladatok megoldásának előfeltétele, hogy a tudomány minden művelője egyre jobban sajátítsa el a marxizmus-leninizmust, fűzze szorosabbra kapcsolatait a Szovjetunió élenjáró történettudományával, következetesen és magasszínvonalúan alkalmazza a kritikát és önkritikát. A magyar történészek így teljesíteni fogják feladatukat, hogy a magyar jelent a jövő előkészítésében, a szocializmus építésében a történetírás eszközeivel támogassák.

*

December 12-én került sor *Andics Erzsébet* akadémikus »Kossuth harca a reakció ellen« c. előadására. Az előadó a magyar reformkorszak széles távlatába állította be a kérdést, megmutatta azt a légkört, amelyben a fiatal Kossuth a harmincas évek folyamán, a haladó nemzeti és a reakciós udvari irányzat harca közepette politikai felfogását kialakította. Kossuth ennek a harcnak csakhamar a főszereplői közé emelkedik s az Országgyűlési Tudósítások, majd a Törvényhatósági Tudósítások lapjain folytat agitációt. Az aulikus arisztokrácia sürgetésére és tevékeny közreműködésével csakhamar börtönbe kerül. Kiszabadulás után mint a Pesti Hírlap szerkesztője fokozza a harcot a haladás érdekében — s ugyanazzal az ellenséggel, az aulikus arisztokráciával találja szemben magát. A harc ekkorra már rendkívül élessé válik a polgári fejlődés és a halálraítélt feudális rend erői között. A kormánnyal szövetségzett feudális reakció taktikát változtatva ellentámadásba ment át, hogy az ellenzéki reformkövetelések egy részének kisajátításával, megszelídítésével s a maga céljainak megfelelő megvalósításával kifogja a szelet az ellenzék vitorlájából. Ezt a célt szolgálta a konzervatív párt megteremtése, annak haladóvá álcázása, az adminisztrátori rendszer kiépítése és a legkülönbözőbb kísérletek az ellenzék egységének megbontására. Az a publicisztikai harc, amelyet Kossuth indított ezeknek a szándékoknak a leleplezésére és visszaverésére, egyike pályája legragyogóbb szakaszainak. Ennek a harcnak lett az eredménye, hogy létrejött az ellenzéki párt, összekovácsolódott a haladás élcsapata és legalább a leglényegesebb kérdésekben kialakult az ellenzék programja is. A Kossuth által megfogalmazott program jegyében, Kossuth vezetése alatt harcolta ki az ellenzék az 1847-i választási győzelmet az aulikus párt és a kormány — eszközökben nem válogató — taktikájával szemben s Kossuth vezette az ellenzék harcát a márciusi győzelembe torkolló utolsó rendi országgyűlésen is.

Az áprilisi törvények életbeléptével megváltozott Kossuth harcának jellege is. A márciustól szeptemberig terjedő időszakot szélesend jellemzi, az első felelős miniszteriumban — úgy látszott — megvalósult a két korábban szembenálló tábor együttműködése. Ez azonban csak látszat volt, a szeptemberi fordulat után az arisztokrácia

kevés kivétellel ismét az udvar táborában volt, amely a magyar szabadság fegyveres, eltiprására készült. Az árulás legszembetűnőbb jeleit akkor a hadsereg szolgáltatta s Kossuth, mint az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke elsősorban az áruló várparancsnokok, a szolgálatot megtagadó tisztek ellen vette fel a harcot, hogy a honvédsereg harci erejét biztosítsa. Ugyanekkor igyekezett ellensúlyozni a Bécs oldalán álló arisztokrácia áruló tevékenységét is. Az ő javaslatára hozott határozatot az országgyűlés a külföldről hazatérni nem akaró arisztokraták birtokainak elkobzásáról; ő irányítja a harcot azok ellen az árulók ellen, akik a betörő császári sereg oldalán szolgálatot vállaltak, életrehívja a rögtönítélő hadi és polgári vegyesbíróságokat az árulók megbüntetésére és kezdeményezi a hivatalos akciókat az áruló arisztokraták vagyonának elkobzására.

A fenti — gazdag bizonyító anyaggal alátámasztott — tények ellenére — állapította meg az előadó — Kossuth magatartása a szabadságharc idején a hazaáruló konzervatív arisztokráciával szemben mégis inkább védekező volt, mint támadó. Ennek oka az, hogy Kossuth ragaszkodott a nemzeti egységfront eszméjéhez és ezt az egységfrontot ki akarta terjeszteni olyan rétegekre is, amelyek önmagukat kívülhelyezték azon. Kossuth harca szabadságharcunk árulói ellen azonban így is olyan tanulságokkal jár, amelyeket megszívlelni s belőlük okulni — mint az előadó megállapította — »a mi nemzedékünk különös szent kötelessége«.

*

A történeti tárgyú előadások sorát *Elekes Lajos* Hunyadi Jánosról tartott előadása zárta le. Kiemelte, hogy a XV. században a magyar nép s az összes délkelet-európai népek fejlődésének központi kérdésévé vált a török hódítók támadásai elleni védekezés. A török hatalom világalomra tört; terjeszkedése pedig nemcsak szomszédai függetlenségét s ezzel további fejlődését, de pusztító hadjárataival, a termelőerők tömeges elpusztításával, a meghódított területeken az elnyomás és kizsákmányolás különlegesen durva és kiméretlen formáival a fejlődés meglévő alapjait, addig elért eredményeit is fenyegette. A török terjeszkedést megkönnyítette a délkelet-európai államok feudális szétforgácsoltsága. Az uralkodóosztály saját lehetőségei fenntartása fejében lemondott a függetlenség védelméről, a fegyveres ellenállás időszakában gátolta a harc eredményességét. Osztályuralmukat féltve, nem mertek saját népük tömegeire, a dolgozók hazafiságára támaszkodni a hódítóval szemben. Egymásközi harcaikkal akadályozták az erők összefogását az országon belül és kívül egyaránt, akadályozták a közös védelem megszervezését a főellenséggel, a török hatalommal szemben. Holott a török előnyomulásának csak a dolgozó tömegek hazafiságára, a veszélyben forgó népek összefogására támaszkodva lehetett útját állni. Hunyadi János, törökelleni védőháborúnk nagy hadvezére, felismerte ezeket az összefüggéseket. Hadjárataiban a magyar nép tömegeire támaszkodott, s a magyarországi haderőt új, előremutató elemekkel korszerűsítette, így sikerült megállítania a török hadak száz éve tartó diadalútját. Diplomáciai és katonai téren egyaránt arra törekedett, hogy a délkelet-európai népeket összefogja a török elleni harcban. Hadjáratai — nemcsak a győzelmeseik, hanem a vereséggel végződők is — nagy jelentőségűek voltak a magyar nép s a török hódítóktól fenyegetett többi népek önvédelmi harcának kifejlesztése, feltételei megjavítása szempontjából. Hunyadi harcain a magyar nép s a töröktől fenyegetett többi népek tömegei támogatták, az uralkodóosztályok gáncsolták. A nagybirtokosok egymásközi harca nemcsak az ország függetlenségét fenyegette, de rablásaikkal, pusztításaikkal a piaci kapcsolatok kibontakozását, a békés termelőmunka folytatását is akadályozták. Hunyadi belpolitikájában harcot indított a bárói szövetségek ellen, a központi hatalom erősítéséért. Ebben a harcban sikerült megnyernie azokat, akik a bárók hatalmaskodásaitól saját javaikat, birtokaikat féltették, s akik érdekelve voltak a piaci kapcsolatok kiszélesítésében is. A közép- és kismesség nagy része Hunyadi mellé állt és támogatták a parasztok is.

Magyarországon az egyszerű árutermelésre való áttérés kezdeti időszakában még gyengék voltak azok a belső erők, amelyek az államok központosítását általában szükségessé tették. Követeléseiknek azonban súlyt adott a külső fenyegetés, a török veszély. Hunyadi küzdelmei a központi hatalom erősítésére mintegy előkészítették fia, Mátyás központosító kísérletét. A központosítás külső és belső okai közötti összefüggés az alapja Hunyadi belpolitikájának, államvezetői működésének. Az összefüggések megvilágítását Sztálin útmutatása teszi lehetővé, aki felhívta a történészek figyelmét arra, hogy Közép-Európában a központosítás folyamatát »az önvédelem követelményei siettetették. Ennek a tanításnak konkrét alkalmazása teszi lehetővé, hogy megértsük és megvilágítsuk Hunyadi harcain keresztül XV. századi történetünk problémáit.

РЕЗЮМЕ

Эмма Ледерер :

НАШЕСТВИЕ ТАТАР НА ВЕНГРИЮ В СВЯЗИ С МЕЖДУНАРОДНЫМИ СОБЫТИЯМИ ТЕХ ВРЕМЕН

В этом очерке в связи с нашествием татар на Венгрию обсуждается, главным образом, вопрос : что было причиной того, что татары после великой победы, одержанной ими над Венгрией в 1241 году, не предприняли второго похода против Венгрии и не старались упрочить свое завоевание. В своих завоеваниях татары обычно проводили следующую политику : они распространяли свое окончательное господство на побежденную страну спустя более или менее длительное время после первой победы. — Автор очерка подробно обсуждает нашествие татар 1241 года, старается объяснить, что оно было возможно благодаря внешней и внутренней феодальной анархии. Венгерская знать не оказывала помощи венгерскому королю Беле IV, так как он предварительно старался обрезать их власть. Внешняя же помощь, называющие себя «главными защитниками» христианства — папа и император Фридрих II, борющиеся друг против друга, не обращали внимания на татар. Фридрих II и немецкие князья укрепляли только свои границы.

Главной причиной ухода татар из Венгрии в 1242 году было : не укрепленный тыл, их неуверенное положение на русской территории ; решающей же причиной — не полное подчинение русских территорий.

Венгерский король Бела IV начиная с 1243 года постоянно боялся повторения татарского нашествия. Вначале он обращается за помощью к главному западному «защитнику» — папе, позже — к германскому императору и к французскому королю. Однако он убеждается в том, что не получит от них много, как «только слова», как говорится в одной из его грамот. И это естественно. Как доказывает на основе данных автор очерка, папа и французский король начиная с конца 40-х годов и, решающим образом, с 1253 года, со времени миссии Вильгельма Рубруквиса к татарам, были в союзе с татарами.

Одной из целей этого союза было приобретение господства над русскими схизматиками, вторая цель заключалась в обеспечении с помощью войны на т. н. святой земле торговых караванных путей.

Бела IV, хотя и не отказывается полностью от мысли о западной помощи, начиная с 1246 года находится в тесном союзе со своим непосредственным соседом — русским князем, который относительно более длительное время сопротивлялся татарам (до 1258 г.) Это был галицко-волынский князь Даниил Романович. Между двумя правительствами существовала постоянная, хорошо организованная курьерская служба.

После 1258 года, когда союз с Даниилом уже не мог быть гарантией против нападения татар, внимание формирующейся Золотой Орды отвлекали усиливающиеся восстания русского народа, так крупное восстание 1262 года. Это косвенно отстранило татарскую опасность от Венгрии. В конце же столетия уже началось разложение внутри Золотой Орды.

В течение решающих 20 лет после нашествия татар опасность от Венгрии отстраняла правильная союзническая политика, проводимая Белой IV, и борьба русского народа. Западные державы (папа, французский король и др.), называющие себя «опорой христианства», предали дело венгерского народа, а также и тогдашнюю западную цивилизацию, заключив союз с их главным врагом — с татарами.

Густав Хекенст :

ВОССТАНИЕ ШАХТЕРОВ В БАНСКОЙ-БЫСТРИЦЕ

(1525—26.)

Банска-Быстрица и соседние шахтерские города в долине реки Хрон (Гарам были в средние века центром добычи меди и серебра в Венгрии. В начале XVI столетия большинство рудников находилось в руках компании Турзо-Фуггер, меньшая часть их — в руках городских патрициев, владеющих шахтами. В рудниках, на плавильных заводах и на рудодробильных мельницах работали немецкие и словацкие наемные рабочие.

В очерке после ознакомления с общественными отношениями и жизненными условиями шахтеров в шахтерских районах описывается история забастовки и восстания шахтеров в Банской-Быстрице 1525—26 гг., история первого вооруженного восстания рабочих в Венгрии.

Шахтеры вели упорную борьбу за повышение зарплаты против компании Турзо-Фуггер и временно занимавшей ее место королевской коморы, а также против патрициев шахтерских городов. Летом 1525 года против сокращения на половину реальной зарплаты шахтеров забастовкой протестовали еще только шахтеры Банской-Быстрицы, осенью 1525 года был уже создан боевой союз шахтеров Банской-Быстрицы, Банской-Штявницы и Кремницы. Весной же 1526 года к восставшим шахтерам присоединились также и плебейские элементы шахтерских городов. В шахтерском движении играла роль также и лютеранская ересь, факт восстания показывает даже на наличие более радикального, чем лютеранское, течения реформации.

В апреле 1526 года восстание шахтеров было подавлено самим палатином Иштваном Вербеци, по приказу которого были повешены захваченные руководители восстания. Однако часть руководителей бежала и, вернувшись летом тайком обратно, подготовила новое восстание. 3 августа 1526 года восставшие шахтеры и плебеи подожгли Банску-Быстрицу, высланные против них феодальные вооруженные силы только две недели спустя смогли подавить их движение.

Венгерский господствующий класс не шел на борьбу против турецких захватчиков; но, чтобы подавить восстание шахтеров, дворянство соседних комитатов немедленно взялось за оружие.

Несмотря на падение, восстание шахтеров все же имело результаты. Повстанцы сотрясли власть собственников шахт, которые вынуждены были удовлетворить часть требований шахтеров. Восстание шахтеров Банской-Быстрицы является славной традицией истории венгерских и чехословацких шахтеров.

Агнеш Варкони :

ОСВОБОЖДЕНИЕ ТРАНСДАНУБИИ В 1705 Г.

Резюме

После блестящих успехов первого года освободительной борьбы Ракоци соотношение сил сравнялось, и тот большой подъем, с которым взявшийся за оружие народ в короткий срок освободил почти всю территорию страны, ограничился позиционной борьбой и боями местного характера. Трансданубия была еще в руках императорской армии. Освобождение этой земли дало бы новый толчок борьбе за свободу.

Позиция населения не была едина: аристократия открыто выступала против куруцов и делала услуги императорской партии; крепостное крестьянство и старое войско противотурецких крепостей стояли на стороне борьбы за свободу и были готовы взяться за оружие против немцев и венгров, делавших услуги императору; а среднепомещичье дворянство комитатов показало колеблющееся, нерешительное поведение. Аристократические полководцы Ракоци — шедшие большим войском в Трансданубию — не любили и не знали народа, а народ тоже не поддержал их; они не достигли проч-

ных успехов и своими неудачами возбудили недоверие в крепостном крестьянстве и углубили колебание среднего дворянства. Трансданубия, бывшая в течение больше двух годов безпомощно в руках врагов, вследствие безпощадного хозяйничания императорских войск показала к середине 1705 г. вид полного разорения. Жители покинули деревни, и дебри Баконя и Вертеша наполнились бежавшими, которые присоединившись к куруцам, оставшимся в Трансданубии, напали на императорские войска и ожидали армию-освободительницу куруцов.

По просьбе народа и скрывавшихся в Трансданубии солдат Ракоци посылает туда Боттьяна Слепого: Боттьян после основательной подготовки похода с армией, насчитывавшей едва 8.000 человек, форсировал Дунай у Фельдвара. Быстрым штурмом он захватил фельдварскую крепость и за короткие шесть недель освободил всю Трансданубию. Он был великим мастером штурмов, безо всякой артиллерийской подготовки он сам вел войска на стены крепостей. Солдаты, несмотря на то, что генерал требовал от них суровой дисциплины и строго наказывал за малейшее неповиновение, окружали его сердечной привязанностью. Боттьян любил народ, а народ также любил его. Быстрых успехов, помимо новых методов ведения войны, своей личной храбрости и храбрости своих солдат, он в первую очередь достиг благодаря любви народа. Во всех операциях он опирался на народ и повсюду, где он проходил со своими войсками, к нему массово присоединялись крепостные. Он перешел Дунай с армией, насчитывавшей едва 8.000 солдат, и спустя шесть недель под его знаменем было 30.000 солдат. Янош Боттьян не только освободил Трансданубию, но и собрал под свое знамя крестьян-патриотов этой части страны, и организовав восставших крепостных, увеличил лагерь борьбы за свободу. Освобождение Трансданубии в ходе борьбы против императорских войск снова изменило положение в пользу куруцов, получивших преимущество в связи с победами у Пудмериц и особенно у Жибо.

Бои за освобождение Трансданубии — самые славные события в истории борьбы куруцов, зародившиеся из тесной связи вышедшего из народа генерала и крестьян-патриотов.

Иштван Кирай:
НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗЛОЖЕНИЯ КРЕСТЬЯНСТВА В НАЧАЛЕ
'XX СТОЛЕТИЯ

Во введении к своему очерку автор анализирует противоречия между различными типами крестьянских хозяйств, показывая различное распределение меры земли, поголовья скота и товарпроизводства между различными типами хозяйств. Превосходство кулаческих хозяйств в области производства и рынка ведет к их обогащению. Хозяйства же бедных и средних крестьян гибнут.

Далее автор устанавливает, что наиболее значительное изменение заметно в числе бедняцких и кулаческих хозяйств. Одновременно часть среднего и бедного крестьянства проявляет кажущееся упорство в сохранении земли и поголовья скота.

Разложение венгерского крестьянства показывает несколько своеобразных черт. Одна из этих черт: в начале XX столетия особенно усиливается эмиграция бедного крестьянства в Америку. Вследствие этого сильно растет вес среднего крестьянства и кулачества. Большого размера эмиграция находится в тесной связи с разложением крестьянства, ускорившимся в начале столетия.

На ускорившееся разложение указывает развитие и укрепление районов молочного хозяйства и садоводства. Развитие этих районов имеет колониальный характер. Большая часть продукции идет в Австрию. Кроме этого, колониальный характер носит также и размещение районов. И внутри районов особенно выделяется превосходство кулаческих хозяйств. Кулаки лучше всего использовали преимущества производства молока.

Ускорившееся разложение можно измерить задолженностью крестьянских хозяйств. В начале столетия бурно растет ипотечная задолженность крестьянских хозяйств. Долги отягощают почти 90% крестьянских хозяйств. В том числе 28% хозяйств были заложены полностью, их хозяева являлись лишь номинальными собственниками своих хозяйств. Растет и число аукционов.

В заключительной части очерка говорится о положении батраков и сельскохозяйственных рабочих, работающих в крупных поместьях. Реальная зарплата батраков

и сельскохозяйственных наемных рабочих, несмотря на повышение их номинальной зарплаты, — уменьшается. Большую часть зарплаты батраков составляла оплата натурой. Побой батраков разрешались законом. Жены батраков выполняли для помещиков барщину и выплачивали десятину (подать). Уровень зарплаты как сельскохозяйственных наемных рабочих, так и батраков был особенно низким вследствие сильной скрытой безработицы. Почти каждый год где-нибудь в стране был голод. Среди сельскохозяйственного пролетариата редко встречались здоровые люди в возрасте старше 30 лет. Сельскохозяйственных наемных рабочих, также как и батраков отягощали многие феодальные пережитки (барщина, оплата труда натурой и т. д.).

RÉSUMÉ

E. V. TARLÉ :

MIKHAIL ILLARIONOVITCH KOUTOUZOV — CHEF MILITAIRE ET DIPLOMATE

L'auteur, qui a publié en 1938 un ouvrage sur la Guerre Patriotique de 1812, est en train d'écrire une grande trilogie sous le titre : La lutte du peuple russe contre les agresseurs au cours du 18e—20e siècle. Le second volume de cet ouvrage s'occupe des événements de 1812 et donne, suivant les enseignements du camarade Staline, une juste appréciation du rôle de Koutouzov dans la Guerre Patriotique. Dans la présente étude, il esquisse les grandes lignes du contenu de ce livre et donne un bref aperçu de la vie de Koutouzov. Après avoir souligné l'importance de ses premières campagnes, l'auteur expose les causes de la défaite d'Austerlitz qui aurait pu être évitée si l'on avait suivi les conseils de Koutouzov. Peu après cette défaite, le général russe devait assumer une tâche diplomatique très importante lorsqu'on lui confia de mener à bien les négociations destinées à mettre fin à la guerre russo-turque. Grâce à son génie diplomatique, Koutouzov réussit à persuader les Turcs à conclure la paix et rendit ainsi disponible l'armée russe stationnée aux bords du Danube pour les campagnes contre Napoléon.

Le tsar Alexandre a saisi toutes les occasions possibles pour reléguer Koutouzov à l'arrière-plan, mais au moment où l'armée napoléonienne déclencha la guerre contre la Russie, il fut contraint de le nommer — sous la pression de l'opinion publique, du peuple — commandant en chef de l'armée. C'est Koutouzov qui remporta la victoire sur Napoléon à Borodino. L'historiographie bourgeoise a tenté d'attribuer cette victoire à Napoléon. Or, Napoléon quitta le premier le champ de bataille et subit des pertes si lourdes qu'il lui fut impossible de les réparer plus tard. Toutefois Koutouzov dut évacuer Moscou afin de pouvoir réorganiser l'armée. Tout cela n'exigea pas un moindre courage de sa part que son attitude ferme au cours des batailles.

L'auteur prouve que c'est Napoléon qui s'est rendu coupable de l'incendie et du saccage de Moscou, puisqu'il en donna ordre au moment de sa retraite. Jusque là, Koutouzov réussit à organiser une armée régulière au camp de Tarutino, une armée, qui se mit à la poursuite de Napoléon et réussit à l'expulser de la Russie. Koutouzov savait que ses victoires ne décident pas encore du sort de la guerre et, afin de pouvoir continuer la lutte, il voulait assurer, malgré l'opposition du tsar et du roi de Prusse, le repos nécessaire aux troupes russes fatiguées dans les combats victorieux.

Sa mort, survenue en 1813, l'empêcha de terminer la guerre et de vaincre définitivement Napoléon. Koutouzov a été entouré de la grande affection de ses soldats et du peuple qui l'a considéré comme le seul chef capable de faire triompher sa cause. Les historiens militaires bourgeois ont cherché en vain un schéma pour y faire entrer sa conception stratégique et tactique, car il avait une façon de combattre tout à fait personnelle. Koutouzov était avant tout un grand patriote russe qui a uni en sa personne les meilleures qualités du peuple russe. C'est pourquoi le peuple russe, qui a vaincu Hitler, l'agresseur le plus infâme de l'histoire, garde en sa mémoire son souvenir et c'est pourquoi nous pouvons aujourd'hui, à la lumière de la victoire remportée sur le fascisme, apprécier dans toute sa grandeur l'importance du rôle joué par Koutouzov.

E. LEDERER :

L'INVASION DES TARTARES EN HONGRIE ET SES CONNEXIONS INTERNATIONALES

Pourquoi les Tartares ne revinrent-ils pas en Hongrie après leur grande victoire de 1241, et pourquoi ne tentèrent-ils pas à rendre durable leur conquête? C'est le problème central que pose l'auteur de cette étude à propos de l'invasion des Tartares en Hongrie. Au cours de leurs conquêtes, les Tartares appliquèrent en général la politique suivante :

ils n'étendirent définitivement leur domination au pays vaincu que dans un délai plus ou moins long après leur première victoire. S'occupant d'une façon détaillée de la grande invasion de 1241, l'auteur cherche à démontrer qu'elle a été rendue possible par l'anarchie féodale régnant tant à l'intérieur du pays que dans les relations internationales. Les seigneurs hongrois n'appuyèrent pas le roi Béla IV, car celui-ci avait essayé auparavant de limiter leur pouvoir. Il ne put compter sur l'aide extérieure non plus, puisque le pape et l'empereur germanique, Frédéric II, qui se considéraient comme les « protecteurs suprêmes » de la chrétienté, furent préoccupés uniquement de leur lutte interne et ne se soucièrent guère des Tartares. Frédéric II et les princes allemands se contentèrent de fortifier, tant bien que mal, leurs propres frontières.

La principale cause de la retraite des Tartares de Hongrie, en 1242, réside dans le fait qu'ils ne disposèrent pas d'un arrière-pays fortifié, que les territoires russes furent considérés par eux comme incertains et, surtout, qu'ils ne purent les soumettre entièrement.

Le roi de Hongrie, Béla IV, ne cessa de s'inquiéter, à partir de 1243, d'une répétition de l'attaque des Tartares. C'est pourquoi il s'adressa d'abord au « principal protecteur » occidental, au pape, puis à l'empereur et au roi de France pour leur demander secours. Cependant, il devait se rendre compte très tôt qu'il ne pouvait espérer de leur part « que des paroles » — comme il le dit lui-même dans un de ses diplômes. Tout cela est fort naturel, car, à partir de la fin des années 40 et surtout après la mission de Guillaume de Rubruquis, en 1253, le pape et le roi de France entretenaient — comme le prouve la présente étude, de nombreux documents à l'appui — des relations d'alliance avec les Tartares. Un des buts de cette alliance fut d'étendre l'influence de l'Eglise catholique aux Russes schismatiques, l'autre, ce fut d'assurer par là les routes commerciales des caravanes dans les croisades. Ne renonçant pas complètement à l'alliance occidentale, Béla IV chercha avant tout à resserrer, à partir de 1246, ses liens avec son voisin direct, le prince russe qui avait résisté le plus longtemps aux Tartares. Ce fut Daniil Romanovitch prince de Halicz-Volhynie. Un service de courriers bien organisé fonctionna entre les deux cours.

Quand, après 1258, l'alliance avec Daniil n'offrit plus de garantie contre l'attaque des Tartares, ce furent les soulèvements de plus en plus forts du peuple russe, et avant tout celui de 1262, qui lièrent les mains de la Horde d'Or et détournèrent le danger tartare de Hongrie. Vers la fin du siècle, la Horde d'Or entra déjà dans une période de décomposition.

Au cours des vingt années décisives qui ont suivi l'invasion des Tartares, ce fut la juste politique d'alliance de Béla IV et les luttes du peuple russe qui empêchèrent une nouvelle attaque tartare contre la Hongrie. Les puissances occidentales (le pape, le roi de France, etc.) qui se disaient les « remparts de la chrétienté », ont trahi la cause hongroise, de même que celle de la civilisation occidentale d'alors, en concluant l'alliance avec les Tartares, principaux ennemis de cette civilisation.

G. HECKENAST :

LE SOULÈVEMENT DES MINEURS DE BANSKÁ BYSTRICA (1525—26)

Banská Bystrica et les villes minières voisines, situées au bord du Hron, furent, au moyen âge, les centres de l'extraction de cuivre et d'argent en Hongrie. Au début du 16e siècle, la majeure partie des mines se trouva dans les mains de la société Thurzó-Fugger et, une moindre partie, dans celles des bourgeois des villes minières. Dans les mines, auprès des forges et des moulins à broyer travaillèrent des ouvriers salariés allemands et slovaques.

Après avoir fait connaître la situation sociale de la région minière et les conditions de vie des ouvriers, l'étude expose l'histoire de la grève et du soulèvement des mineurs de Banská Bystrica dans les années 1525—26, l'histoire du premier soulèvement ouvrier armé de Hongrie.

Les mineurs entreprirent une lutte de revendications de grande envergure contre la société Thurzó-Fugger, ou, pour mieux dire, contre le fîse royal, et les bourgeois patriciens des villes de montagne qui avaient pris sa place. C'étaient d'abord les mineurs de Banská Bystrica qui, en été 1525, protestèrent par la grève contre la diminution de moitié de leur salaire réel, en automne de la même année une alliance de combat fut réalisée entre les ouvriers de Banská Bystrica, de Banská Štiavnica et de Kremnica. Au printemps 1526, les éléments plébéiens des villes minières se rallièrent également aux mineurs soulevés.

Dans ce mouvement des mineurs, l'hérésie luthérienne joua également un certain rôle, de plus, le déclenchement de ce soulèvement permet de supposer l'existence d'une tendance réformatrice plus radicale que celle du luthérisme.

C'est le palatin du royaume, István Werbóczy qui étouffa en personne, en avril 1526, le soulèvement des mineurs et fit pendre leurs chefs arrêtés. Une partie des chefs du mouvement réussit à s'enfuir et, rentrés en secret au cours de l'été, ils préparèrent un nouveau soulèvement. Le 3 août 1526, les mineurs et les plébéiens soulevés incendièrent la ville de Banská Bystrica et les troupes féodales envoyées contre eux ne réussirent à étouffer le mouvement qu'au bout de deux semaines.

La classe dirigeante hongroise ne prit pas les armes contre les conquérants turcs, mais la noblesse des comitats voisins n'hésita pas à se mettre en mouvement pour étouffer le soulèvement des mineurs.

Malgré son échec, le soulèvement des mineurs eut des résultats sérieux. Les soulevés ébranlèrent le pouvoir des propriétaires des mines et ces derniers furent contraints de satisfaire à certaines revendications des mineurs. Les soulèvements des mineurs de Banská Bystrica s'inscrivent comme une tradition de souvenir glorieux dans l'histoire des mineurs hongrois et tchécoslovaques.

A. VÁRKONYI :

LA LIBÉRATION DE LA TRANSDANUBIE EN 1705.

Après les victoires éclatantes de la première année de la guerre d'indépendance de François II Rákóczi, l'équilibre des forces s'est rétabli, et le grand élan, qui avait permis au peuple armé d'occuper en peu de temps presque l'ensemble du pays, fut contenu dans les cadres d'une guerre de positions, de combats locaux. La Transdanubie se trouvait encore aux mains des Impériaux, or, sa libération aurait pu donner une nouvelle impulsion à la lutte pour l'indépendance.

L'attitude de la population n'était pas uniforme : l'aristocratie s'est ouvertement opposée aux Kuruc et s'est mise au service des Impériaux ; par contre les serfs et les anciens soldats des châteaux des confins firent cause commune avec la guerre d'indépendance et furent prêts à courir aux armes contre les Allemands et les Hongrois de tendance labanc ; la noblesse moyenne des comitats témoigna une attitude irrésolue et hésitante. Les officiers d'origine aristocrate de Rákóczi — qui passèrent en Transdanubie à la tête d'une grande armée — ne conurent et n'aimèrent pas le peuple, le peuple à son tour ne les soutint non plus ; ils n'attinrent pas de succès durables et par leurs échecs ils provoquèrent la défiance des serfs tout en approfondissant l'hésitation de la noblesse moyenne. La Transdanubie, qui pendant plus de deux ans fut sans défense livrée à l'ennemi, par suite de l'exploitation inhumaine des armées impériales présenta au milieu de l'année 1705 l'aspect d'une complète dévastation. Les habitants quittèrent leurs villages et les forêts immenses du Bakony et du Vértes se remplirent de réfugiés qui se joignant aux soldats kuruc troublaient les Impériaux et attendaient l'armée libératrice des Kuruc. Sur la demande du peuple et des soldats restés dans cette partie du pays, le prince y envoya le général Vák Bottyán. Après des préparatifs sérieux, celui-ci passa le Danube à la tête d'une armée de 8000 hommes. Il s'empara, par un assaut rapide, du fort de Földvár et, en six semaines, il libéra toute la Transdanubie. Grand expert en matière d'assauts, il conduisait personnellement ses soldats, sans aucune préparation d'artillerie, contre les remparts. Ses soldats — bien que le général ait exigé une discipline stricte et puni avec sévérité tout acte de désobéissance — l'entourait d'un attachement enthousiaste. Il aimait le peuple et le peuple nourrissait les mêmes sentiments à son égard. Il devait ses succès rapides non seulement à sa nouvelle façon de combattre et à son courage personnel et au courage de ses soldats, mais avant tout au lien étroit qui l'unissait au peuple. Dans chacune de ses entreprises il s'appuya sur le peuple et, partout où son armée fit son apparition, les serfs s'y joignirent en masse. Quand il traversa le Danube, il n'eut que 8000 soldats, en six semaines plus de 30 000 hommes se trouvèrent sous ses drapeaux. Bottyán réussit non seulement à libérer la Transdanubie, en rassemblant et en organisant les paysans patriotes, il contribua également au renforcement du camp de la guerre d'indépendance. La libération de la Transdanubie, venue après les victoires des Impériaux à Pudmeric et à Zsibó, fit pencher de nouveau la balance en faveur des Kuruc.

Les combats de Transdanubie, événements les plus glorieux de la guerre d'indépendance, naquirent de l'union étroite d'un général issu du peuple et des serfs patriotes.

I. KIRÁLY:

QUELQUES PROBLÈMES DE LA DÉCOMPOSITION DE LA PAYSANNERIE AU DÉBUT DU XXe SIÈCLE

Dans l'introduction de son étude l'auteur s'occupe des contradictions qui existent entre les différents types de propriétés paysannes. Il distingue les divers types économiques d'après l'étendue de la terre, le nombre du cheptel et le degré d'intensité de la production des marchandises. La supériorité de l'économie des koulaks, tant dans le domaine de la production que dans le domaine du marché, conduit à l'enrichissement de cette couche de la paysannerie. En même temps, les exploitations des paysans pauvres et moyens dépérissent.

L'auteur constate, ensuite, que c'est le nombre des exploitations des koulaks et des paysans pauvres qui varie le plus. La paysannerie moyenne et une partie de la paysannerie pauvre fait preuve d'une grande tenacité dans la conservation de ses terres et de son cheptel.

La décomposition de la paysannerie hongroise présente certains traits caractéristiques. Un de ces traits consiste dans le fait que vers la fin du XIXe et au début du XXe siècle l'émigration de la paysannerie pauvre vers l'Amérique s'accroît d'une façon particulière. Il en résulte un renforcement de la paysannerie moyenne et des koulaks dans les villages hongrois. Cette émigration accrue se trouve en liaison étroite avec l'accélération de la décomposition de la paysannerie au tournant du siècle.

D'ailleurs le développement ou le renforcement des zones de production laitière et de culture maraîchère atteste également l'accélération de cette décomposition. Le développement de ces zones a un caractère nettement colonial. La majorité des produits est exportée en Autriche. En outre, la situation géographique de ces zones prouve également le caractère colonial de ce développement. A l'intérieur des zones mentionnées, l'hégémonie des exploitations des koulaks est particulièrement marquante. Ce sont surtout les koulaks qui ont tiré profit de la production de lait.

Un autre indice de cette décomposition accélérée est l'endettement des exploitations paysannes. Le fardeau hypothécaire des exploitations paysannes augmente rapidement vers la fin du siècle. Plus de 90% des terres paysannes sont grevées de dettes 28% de ces propriétés sont entièrement endettées, de sorte que la terre n'appartient, que nominalement à son propriétaire. Le nombre des ventes à l'enchère va également augmentant.

Dans la dernière partie de son étude l'auteur esquisse la situation des domestiques travaillant dans les grandes propriétés et celle des salariés agricoles. Malgré l'augmentation du salaire nominal, le salaire réel des domestiques et des salariés agricoles diminue. Le salaire des domestiques est payé, en grande partie, en nature. La loi a permis même la punition corporelle des domestiques. Les femmes devaient fournir la corvée et la dîme aux propriétaires terriens. C'est surtout le chômage latent qui a maintenu à un niveau bas le salaire des ouvriers agricoles et des domestiques. Presque chaque année la famine a fait ses ravages dans une région du pays. Parmi les prolétaires agraires âgés de plus de 30 ans l'ouvrier sain faisait exception. Les survivances féodales (corvée, salaire en nature, etc.) ont frappé les salariés aussi bien que les domestiques.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

kiadványai

Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. (Kossuth Lajos 1848/49-ben I.) Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: *Barta István*

Ember Győző: Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez

Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés

H. Balázs Éva: Jobbágylevelek

Újabbban megjelent

Kossuth Lajos 1848/49-ben III. k. Kossuth a Honvédelmi Bizottmány élén. Összeállította: *Barta István*

A magyar jakobinus mozgalom iratai II., III. Összeállította: *Benda Kálmán*

Babics András: A pécsvidéki kőszénbányászat története

Lederer Emma: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon

Pach Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon

Előkészületben

Elekes Lajos: Hunyadi.

Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára
1802—1952. I-II.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK

kiadványai közül eddig megjelent:

Magyar Történeti Bibliográfia I., II. és III. kötete

Haraszti Éva: Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen
Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I.

I. Tóth Zoltán: Parasztmozgalmak az erdélyi Érchegységben 1848-ig
S. Sándor Pál: Parasztságunk a Habsburg-önkényuralom korszakában 1848—1867.

Kovács Endre: Magyar-cseh történelmi kapcsolatok

Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. I. 1867-1892

A *Studia Historica* sorozatban megjelent:

1. Йожеф Реваи, почетный член Академии Наук Венгрии: маркс и венгерская революция 1848—1849 гг.

2. Эржебет Андич, член Академии Наук Венгрии: Церковная реакция во время революции 1848—1849 гг. в Венгрии.

3. Эрик Мольнар, член Академии Наук Венгрии: Основание венгерского государства

Előkészületben a *Studia Historica* 4. és 5. száma

Megjelent az *Acta Historica* 1. és 2. száma

Előkészületben az *Acta Historica* 3. száma

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÉRDÉSEI

sorozat egyes kötetel haladó honvéddé hagyományainkkal, a nemzetközi és magyar munkásmozgalomra és történelmünk egyéb fontos kérdéseivel ismertetik meg dolgozó népünket

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÉRDÉSEI sorozatban eddig megjelent:

1. <i>Grekov, B. D.</i> : Sztálin és a történettudomány	1,— Ft
2. <i>Andics Erzsébet</i> : A magyar munkásmozgalom az 1914—18-as világháború alatt	2,— „
3. <i>Lederer Emma</i> : Az egyház szerepe az Árpádkori Magyarországon	1,50 „
4. <i>Pach Zsigmond Pál</i> : Az eredeti tőkefelhalmozás gyarmati korlátai Magyarországon 1848 előtt	1,50 „
5. <i>Girsfeld, A.</i> : Az Egyesült Államok szerepe a szibériai és távolkeleti szovjetellenes intervenció megszervezésében	1,— „
6. <i>Zsigmond László</i> : A második világháború előzményei	2,— „
7. <i>Réti László</i> : A Bethlen—Payer-paktum	2,— „
8. <i>Kovács Endre</i> : Bem József és a magyar szabadságharc	1,80 „
9. <i>Elekes Lajos</i> : Hunyadi hadserege	1,80 „
10. <i>Kató István</i> : A magyar jakobinus mozgalom	1,80 „
11. <i>Molok, A.</i> : Párizs munkásai a Kommün napjaiban	1,50 „
12. <i>Esze Tamás</i> : II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata	4,50 „
13. <i>Wittman Tibor</i> : Bethlen Gábor mint hadszervező	2,— „
14. <i>Elekes Lajos</i> : A délkelet-európai népek összefogása a török hódítók ellen Hunyadi háborúiban	1,80 „
15. <i>Székely György</i> : A török hódítók elleni védelem ügye a Dózsa-paraszt-háborútól Mohácsig	1,80 „
16. <i>Barta István</i> : Kossuth alföldi toborzó körútja 1848 őszén	1,50 „
17. <i>Maços György</i> : Az amerikai imperialisták szerepe a Horthy fasizmus stabilizálásában (1924—1929)	2,50 „

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

szerkesztésében megjelent

NÉPSZERŰ KIADVÁNYOK

MŰVELT NÉP KÖNYVKIADÓ

<i>Fekete Sándor</i> : A márciusi fiatalok (Szikra kiadás)	15,— Ft
<i>Kovács Endre</i> : Bem apó	4,— „
<i>Fekete Sándor</i> : Vasvári Pál	3,50 „
<i>Elekes Lajos</i> : Hunyadi János	2,50 „
<i>Esze-Köpeczi</i> : Esze Tamás	3,— „
<i>I. Tóth Zoltán</i> : Varga Katalin	3,— „
<i>Karsai-Pamlényi</i> : A fehér terror	6,50 „
<i>Hadvovics-Wellmann</i> : Parasztmozgalmak a 18. században	6,— „
<i>Várkonyi Agnes</i> : Vak Bottyán	4,50 „
<i>Csonka Rózsa</i> : A klerikális reakció az ellenforradalom győzelméért	4,50 „
<i>Pálffy Ilona</i> : Nők a magyar függetlenségért	4,— „
<i>Nagy Kálmán</i> : Stromfeld Aurél	4,— „
<i>Incze Miklós</i> : Válság és nyomor a Horthy-rendszerben	4,— „
<i>Kossuth Lajos</i> : Fel mindnyájan a hon védelmére! II. kiad. (Összeállította: <i>Barta István és Spira György</i>)	11,— „
<i>Heckenast—Kardcsanyi—Spira—Lukács</i> : A magyar nép története. Rövid áttekintés	23,— „
<i>Mérei—Lukács—Spira</i> : Kossuth Lajos. Rövid életrajz	22,— „
<i>Sóds Imre—Szántó Imre</i> : Eger vár védelme 1552-ben	6,— „

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

86. ÉVFOLYAM

1952. 3—4. SZÁM

1952

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST, VIII., PUSKIN-UTCA 26

86. ÉVFOLYAM, 1952. 3-4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

FŐSZERKESZTŐ:

ANDICS ERZSÉBET

FELELŐS SZERKESZTŐ: EMBER GYÖZŐ

SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: HANÁK PÉTER

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BENDA KÁLMÁN, BOLGÁR ELEK, CZÓBEL ERNŐ, KOSÁRY DOMOKOS, LÉDEBER EMMA,
MÉREI GYULA, MÓD ALADÁR, MOLNÁR ERIK, NEMES DEZSŐ, PACH ZSIGMOND PÁL,
RÉTI LÁSZLÓ, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A SZÁZADOK 1952-es ÉVFOLYAM 3-4. SZÁMÁNAK TARTALMA

TANULMÁNYOK

Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára	507
<i>Szabó István</i> : Kossuth és a jobbágyfelszabadítás	509
<i>Barta István</i> : Kossuth és Csányi	593
<i>Parkas Lajos—Radó Géza</i> : Kossuth és a szabadságharc hadiipara	688
<i>Arató Endre</i> : A cseh és magyar nép összefogásának hagyományai 1849-ben... ..	731
<i>Tarle, J. V.</i> : Mihail Illarionovics Kutuzov, a hadvezér és diplomata	778

SZEMLE

<i>Kossuth Lajos</i> Összes Munkái. XI. kötet. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. (Ism.: <i>Bélay Vilmos</i>)	806
<i>Kossuth Lajos</i> : Fel mindnyájan a hon védelmére, II. kiad. (Ism. <i>Szabad György</i>)	809
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon (ism. <i>Ember Győző</i>)	810
<i>Aranyossi Magda</i> : Frankel Leó (ism. <i>Markovits Pálné</i>)	813
<i>Kovács Endre</i> : Magyar-cseh történelmi kapcsolatok (ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	818
<i>Barg, M. A.</i> : Cromwell és kora (ism. <i>Hatvany E. Doris</i>)	821
<i>Pasuto, V. T.</i> : Alekszandr Nyevszkij és az orosz nép harca a függetlenségért a 13. században (ism. <i>Kulcsár Zsuzsanna</i>)	823
<i>Alpatov, M.</i> : A reakciós történetírás a háborús gyujtogatók szolgálatában (ism. <i>Weiner Magda</i>)	826
<i>Sejman, M. M.</i> : A Vatikán a második világháborúban (ism. <i>Köpeczi Béla</i>)	828
<i>Klugmann, J.</i> : Trockijtól Titóig (ism. <i>Osépdnyí Dezső</i>)	831
<i>Claude, Henri</i> : Où va l'impérialisme américain? (ism. <i>Aranyossi Pál</i>)	834
KRÓNKA	836
PEZIOE — RÉSUMÉ	844

KOSSUTH LAJOS SZÜLETÉSÉNEK 150. ÉVFORDULÓJÁRA

A magyar nép szerte az országban hálatelt szívvel, mély kegyelettel ünnepelte meg ez esztendőben a 150. évfordulóját annak, hogy nagy fia, az 1848—49-es forradalom és szabadságharc lánglelkű vezére, a függetlenségéért küzdő Magyarország kormányzója, a magyar nép szabadságának mindvégig hűséges bajnoka, Kossuth Lajos megszületett.

Kossuth Lajos személyében a magyar nép a XIX. század egyik legnagyobb szabadságharcosát adta az emberiségnek.

Kossuth Lajos polgári forradalmár volt, de abból a fajtából, amely mindvégig megőrizte a harcos szabadelvűséget, mindvégig azoknak a haladó polgári eszméknek a hirdetője volt, amelyeket maga a polgári társadalom és annak vezető osztálya, a burzsoázia, igen hamar megtagadott, hogy azután teljesen elfelejtsen. Kossuth Lajos, mint az 1848—49-es forradalom előkészítője, majd vezére sziklátat gördített el a magyar nép fejlődésének útjából. Egész életét, minden erejét annak szentelte, hogy kiemelje a magyar népet évszázados elmaradottságából, kivezesse »a szolgaság házából«, a több szabadság, több kultúra, több emberiség, nagyobb anyagi gyarapodás útjára. Elsősorban neki volt köszönhető, hogy a magyar nép 1848—49-es forradalma európai jelentőségű küzdelemmé nőtte ki magát, hogy lendületével és kitartásával e kor legjobbjainak, legnagyobb szellemeinek, élükön Marx-szal és Engels-szel, csodálatát és tiszteletét vívta ki.

Ha a magyar forradalom és szabadságharc a túlerővel szemben el is bukott, Kossuth mindvégig hű maradt a magyar nemzeti függetlenség és a magyar nép szabadságának gondolatához, hű maradt akkor is, amikor már reakcióssá züllöttek azok a társadalmi osztályok, amelyeknek ő hajdan zászlóvivője volt. Nem törte őt meg a volt harcostársak hitehagyása, hűtlensége sem, akik »a karbonári köpönyeget a lomtárba lökték s a kialakulás fekete frakkját öltötték fel«: megalkudtak, »kiegyeztek« a magyar népet sorvasztó külső abszolútisztikus és belső feudális erőkkal.

Kossuth Lajos politikai egyénisége olyan társadalmi viszonyok között alakult ki, amelyekben a munkásosztálynak még csak első csirái voltak fellelhetők és a múlt század 40-es éveinek kezdetleges magyar osztályviszonyai mindvégig kitörölhetetlen nyomokat hagytak gondolkodásán és nézetein. A magyar munkásosztály mégis tisztelettel és kegyelettel adózik emlékének, mert fel tudta mérni korának parancsait, meg tudta érteni társadalmi szükségleteit, tudott szakítani a régivel, amikor az elavulttá és korhadttá vált, tudott harcolni a haladásért, akár-milyen akadályok álltak útjába. Harcos elődünk volt azzal, hogy mert — mint maga mondotta — »az eseményeknek szemébe nézni, miképp a sas néz a nap tüzébe bátran, rémülés nélkül«. Harcos elődünk volt, aki a magyar népet a szabadság új rendjéért vitte küzdelembe, »nem fék, hanem sarkantyú« volt nemzete számára.

A magyar munkásosztály megbecsüli, felkutatja, jelen küzdelmeiben felhasználja mindazt, ami értékes, előremutató, hasznos és maradandó az elődök erőfeszítéseiben és célkitűzéseiben. Hogyne viseltetne kegyelettel és tisztelettel Kossuth Lajos iránt, akinek neve és emlékezete a szabadságharc vereségét követő

reakció egy egész sötét századán át erkölcsi támaszul szolgált a magyar népek, hogy szabadságszeretetét megőrizze és a szolgaság bilincseibe ne törődjön bele.

A marxizmus-leninizmus történelem-szemlélete, a Magyar Dolgozók Pártja vezetőinek útmutatásai és munkái adták meg Kossuth Lajos működésének, történelmi szerepének első, igaz értékelését. Kossuth nem ködképek fantaszta hajszolója volt, nem »árnyakért, árnyak ellen« viaskodott, mint ezt a magyar nagybirtokos osztály és nagybúrzoázia, annak tollforgatói igyekeztek a magyar néppel elhitetni. Nem Kossuth siklott félre, amikor kitarzott a magyar függetlenség és haladás eszméi mellett, hanem a magyar uralkodó osztályok vitték lejtőre, ingoványba az országot, amikor a kossuthi eszméket megtagadták.

Míg a félféudális, majd ellenforradalmi fasiszta Magyarország reakciós vezetői meggyalázták Kossuthnak még az emlékét is, a nép és csak a nép, hű maradt hozzá. Kossuth eszméit a munkásosztály vezetésével a magyar dolgozó nép valósította meg. A magyar munkásosztálynak jutott feladatul felszámolni hazánkban a szolgaság és népelnnyomás minden rendű és rangú maradványait. A »jobbágyok unokái« — ahogy Révai elvtárs mondja, — igen, az 1848—49-es pesti plebejusi tömegek, alföldi népfelkelők, somogyi partizánok, ózdi és tarjáni hős bányászok, dunapentelei, solti népi ellenállók unokái, leszármazottai valósították meg napjainkban Kossuth eszméit és célkitűzéseit.

A felszabadult magyar nép, Pártunk, Rákosi Mátyás elvtárs vezetésével nemcsak megvalósította mindazt, ami Kossuth elképzeléseiben és célkitűzéseiben maradandó, időtálló volt, hanem a kossuthi eszméken túlhaladva, a szocializmus építésének útjára térve, a világ első szocialista nagyhatalmának önzetlen segítségével, a szomszédos, felszabadult népekkel baráti összefogásban, országunk, hazánk szabadságának, anyagi és szellemi előrehaladásának soha nem látott, ragyogó korszakát nyitotta meg. »A magyarnép útja egyenesbe fordult« — mondotta Rákosi Mátyás elvtárs a 48-as forradalom 100. évfordulóján. — »Nekünk jutott az a történelmi feladat, hogy valóra váltsuk és kiteljesítsük mindazt, amiért az 1848-as forradalom hősei Kossuthal, Petőfivel, Táncsiccsal az élükön küzdöttek.« — És Rákosi elvtárs hozzáteszi — »Mi büszkén vállaljuk ezt a történelmi feladatot«.

A felszabadult magyar nép Kossuth Lajossal együtt vallja, hogy a nép leverhetetlen, »ha egységes és szereti hazáját«. Vele együtt valljuk, hogy »csak oly nép méltó a szabadságra, amely kész azt meg is védelmezni«. Vele együtt valljuk, »egység, egyetértés, testvériség magyar, szláv és román között«. Vele együtt valljuk, hogy »a nemzeteknek, akik szabadok akarnak lenni, egymás iránt barátságban kell élni«.

Kossuth Lajos születésének 150. évfordulóján elmondhatjuk, hogy a magyar szabadság és függetlenség védelmére, a külső és belső ellenséggel, a népszabadság mai hőhéraival, az emberiség mai zsarnokaival, népünk olyan elszántságot és erőt tud szembehelyezni, amelyről Kossuth nem is álmodott, nem is álmodhatott.

Dolgozó magyar népünk elévülhetetlen hálával gondol azokra, akik a magyar szabadság útját a rabság és elnyomatás nehéz századaiban a zsarnokság ezer formájával szembezállva egyengették és tisztelettel hajtja meg zászlaját Kossuth Lajos nagy emléke előtt. Nevét nem moshatja el az idő, mert örökre szívébe zárta a magyar nép. Amiért küzdött, az halhatatlan: a magyar népszabadsága és függetlensége szocialista fejlődésünk gránitalpazatán nyugszik.

KOSSUTH ÉS A JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS

I

A jobbágyság felszabadítása a magyar történelemben Kossuth Lajos nevével forrt össze. Negyvennyolc márciusának nagy napjaiban még nem szövegezték meg a feudális jobbágyrendszer eltörlésére a törvényjavaslatokat, a bécsi és pesti forradalmaknak — ha előestéjén is — még előtte volt az ország, mégis tudták, hogy a jobbágyfelszabadítás immár kikerülhetetlenül elérkezik s hogy ezt mindenki más előtt elsősorban Kossuth Lajosnak kell köszönni: 1848 március 12-én »Kővár vidékének rendei Kossuth Lajosnál tisztelegtek és üdvözölvén őt, mint a görnyedő pór nép várva-várt szabadítóját, egyszerűen becses ezüst tölgy-ágból fonott polgári koszorúval tisztelték meg.«¹ Érthető, hogy az, amit a pesti tisztelgésre Erdély határáról érkező kővárvidéki nemes urak a jobbágyság felszabadítására irányuló törekvésekről és Kossuth küzdelméről tudtak, szenvedélyesen és felejtetlenül a »görnyedő pór nép«-nek lett tudatává, hiszen az ő sorsáról volt szó. A jobbágyság eltörlése az egész 1848. évi forradalmi átalakulásnak egyik alapkérdése, magának a jobbágyságnak pedig — lényeges hiányaival is — történeti fordulója volt. Nem véletlen, hogy az »alföldi nép az elnyert szabadság egész élményét« Kossuthhoz fűzte,² s hogy »a 48-as forradalom hagyományát a magyar parasztság őrizte meg legjobban«.³

A jobbágyokat először Franciaországban szabadították fel. A XIX. század során Európa más országaiban is, ahol feudális jobbágyrendszer uralkodott, végbement a jobbágyság felszabadítása, a Franciaországban megvalósult polgári szabadság nyomain haladva. A felszabadítás azonban ezekben az országokban rendszerint hosszadalmas, évtizedeken, esetleg fél századon át tartó folyamat volt, ennek különböző szakaszai voltak s a földesúri-jobbági feudális kötöttség fokozatos feloldásának az egyes szakaszokban különböző formái alakultak ki. A magyar jobbágyfelszabadításnak s Kossuth küzdelmének és álláspontja fejlődésének megértéséhez szükséges röviden számba vennünk a jobbágyfelszabadítások folyamata során szinte Európaszerte szabványosan szereplő különböző megoldási terveket. Ezek legtöbbször nem is csupán tervként maradtak a történelemre, hanem az egyes országokban a jobbágyfelszabadítás egyes fejlődési szakaszaiban a gyakorlati megoldást jelentették. A különböző megoldási formákat annál inkább kívánatos sorba állítanunk, mert ezek a magyar jobbágyfelszabadításért folyó küzdelem másfél évtizedében különböző oldalról jóformán hiánytalanul javaslatba és megvitatásra kerültek.

¹ Kéry Gyula: A magyar szabadságharc története napi krónikában. Bpest, 1899. 135. l.

² Kosáry Domokos: Kossuth Lajos a reformkorban. Bpest, 1946. 41. l.

³ Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. Bpest, 1948. 197. l.

A megoldás tervei sorában a kezdeti ponton a szabad egyezkedésre bízott önkéntes örökváltságot találjuk. Ez esetben az állam azon túl, hogy az egyes jobbágyoknak vagy jobbágyközösségeknek a feudális kötöttségből való kilépésre, a jobbágyterhek örökre való megváltására az elvi lehetőséget megteremti, nem nyújt a jobbágyoknak semmiféle gyakorlati segítséget, a földesúrra és a jobbágyra bizza, hogy egymással megegyezzenek a szolgálmányok megváltásáért egyszerre vagy évek hosszú során törlesztéses részletekben fizetendő megváltási összegben, a földesúr egyáltalában tetszés szerint elfogadhatja vagy elutasíthatja a jobbágy megváltási ajánlatát, s a jobbágy gondja merőben, hogy a váltság-összeget miként teremti elő.

A további fejlődésben, mintegy lépcsőzetesen, számos fokozatot találunk az európai jobbágyfelszabadítások történetében. Nyilvánvaló, hogy a jobbágy-ság számottevő tömegben belátható időn belül alig juthat el a felszabadításhoz, ha a megváltás önkéntes, a földesúr tetszésére van bízva a váltság elfogadása. A fejlődés további állomásán tehát kötelezni óhajtják a földesurat, hogy a megváltásra jelentkező jobbágytól a váltságösszeget fogadja el. Ez a kötelező örökváltság. A kötelező örökváltság esetén gondoskodni kell a jobbágy megváltandó tartozásainak hatósági-bírói felbecsléséről, hogy a földesúr a jobbágy megváltkozását ne akasztassa meg. Az önkéntes és a jobbágy megváltkozásra jelentkezésével beálló kötelező örökváltság terveiben helyet találhat az egyes feudális szolgálmányok külön-külön való megváltása is, így például külön megváltható a robot, míg a terményteher továbbra is fennmarad, vagy fordítva. A továbbiak során a döntő választóvonalat az jelenti, hogy a jobbágy-nak magának kell-e a váltságösszeget megfizetnie, vagyis közvetlen adóssági viszony jön-e létre a földesúr, illetőleg a helyére lépő hitelintézet és a felszabaduló jobbágy között, vagy pedig a földesurat az állam a közkinctár terhére kárpótolja. Mindkét esetben a földesúrnak eddig fizetett szolgálmányokat tőkésítik, vagyis az évi szolgálmányok értékét kamatnak fogva fel, a kamathoz-szolgálmányokhoz képest kiszámított tőkét, mint váltságösszeget kapja meg a földesúr, aki nem veszít semmit. Nyilvánvaló, hogyha a jobbágy-nak magának kell ezt az összeget megfizetnie, a jobbágy-ság nagy része a megváltáshoz így sem jut el. Az örökváltságot éppen a jobbágy tőkeszegénysége miatt kapcsolják össze — már a szabadegyezkedéses örökváltság esetén is — kölcsön nyitásával, állami jótállással szerzett hitelből vagy bankszerűen kezelt, esetleg a jobbágyok befizetései útján létrehozott örökváltsági pénztárak tőkéiből. A kötelező vagy kényszerített örökváltság a feudalizmus felszámolása szempontjából akkor von maga után a társadalom-szerkezetben gyors átalakulást, ha a megváltkozást nem bízzák a jobbágyokra, hanem a kötelező örökváltság egyúttal általános is, ami azt jelenti, hogy a jobbágy-ság megváltása — a jobbágy akaratától is függetlenül — egyszerre végbemegy az országban. Ez esetben már beszélhetünk jobbágyfelszabadításról, a jobbágy feudális kötöttsége és kötelezettsége egyszerre megszűnik. Viszont az általános kötelező megváltáshoz feltétlenül szükség van az állam pénzügyi támogatására. Az állam részben vagy egészben leveszi a jobbágy vállairól a megváltási összeg előteremtésének gondját s a földesurak kárpótlását részben vagy egészben az állam veszi magára. Amennyiben az állam csupán egy részét vállalja el a földesúri kárpótlásnak, a fennmaradó részre adóssági viszony jön létre a földesúr és volt jobbágya között. A valóságban a jobbágyfelszabadítás akkor megy végbe, ha az állam közbevételei terhére teljesen magára vállalja a földesúri kárpótlást, a jobbágyot és birtokát általánosan és a földesúrtól teljesen függet-

lenné téve, vagy ha éppen minden kárpótlás nélkül törli el a jobbágyrendszert, azaz a jobbágyot a jobbágyföld tulajdonosává teszi anélkül, hogy a földesúr kárpótlást nyerne feudális birtokáért. Minthogy pedig a nagybirtokrendszer az európai társadalmakban a középkor óta a feudális fejlődés tényezője s a földesúr és a jobbágy feudális viszonyának megszüntetése után is nagyon alkalmas feudális csökevények, a jobbágyviszony maradványainak fenntartására, sőt új feudális viszonyok (pl. ledolgozási rendszer) kialakítására is, a feudalizmus megszüntetésének teljes biztosítékát gyakorlatilag csak a földnek teljesen a parasztok kezére való adása, a földbirtok megosztásának tervszerű megreformálása, a nagybirtok felosztása jelenti, ami azonban az életben megvalósuláshoz általában csak a jobbágyviszony megszüntetését követő polgári fejlődésben jutott, ha a kérdés ide egyáltalában eljutott. Egyébként a jobbágy-ság megszüntetése során, amikor a földesúri kárpótlást részben vagy teljesen az államhatalom vállalja magára, az vagy államkölcson felvételével, vagy kötvénykibocsátással történik olyformán, hogy az állam kamatozó kötvényeket ad a nemesi földbirtokosoknak s a kamatot és a kötvények fokozatos beváltását a közbevételekből vagy kölcsönből létrehozott kárpótlási (kármentesítési, földtehermentesítési) alap viseli. Nem szükséges fejtegetnünk, hogy a feudális szolgálmányoknak állami kárpótlással vagy éppen anélkül való általános eltörléséhez forradalmi megmozdulások juttatták a jobbágy-ságot.

Franciaországban 1789 augusztus 4-ének nevezetes éjjelén törölték el a jobbágyok földesúri függőségét és szolgálmányait. A megvalósítás azonban a gyakorlatban sok nehézséggel ütközött össze. Ezért 1790 március 15-én a földesúri terhek megváltását önkéntessé tették s mivel az önkéntes megváltást a jobbágyok nem érhették el egykönnyen, az augusztus 4-én eltörölt földesúri hatalom ténylegesen továbbra is fennmaradt. Majd a forradalom fejlődése nyomán 1792 június 18-án kimondták bizonyos feudális jogositványoknak minden kárpótlás nélkül való eltörlését, a kárpótlásnak mégis helyet engedtek olyan esetben, amikor a földesúrnak e jogai hiteles adományozó oklevelekkel voltak bizonyíthatók. Az 1792 augusztus 25—28-án kiadott dekrétumokban az évi szolgálmányokat is eltörölték, de a földesúrnak a jogcím bizonyítása esetén megítélendő közvetlen kárpótlás még mindig kétséssé tette a jobbágy-ság felszabadulásának teljes érvényesülését; ezért az 1793 július 17-én kiadott dekrétum a földesúr minden kárpótlása nélkül a jobbágyoknak teljes és korlátlan tulajdonába adta át földjeiket, úri szolgálmányaikat eltörölte, vagyis a jobbágyföld földesúri birtokjogtól mentesített szabad tulajdonalakját öltötte fel s a polgári jogegyenlőség elvei szerint megszűnt a jobbágy személye felett a földesúri hatalom joga. Az állam tulajdonába vett egyházi és emigránsi birtokokat pedig az állami kiadások fedezésére 1790 óta árverés alá bocsátották, minthogy azonban készpénzben kellett a föld árát megfizetni, az főként a tőkével rendelkező polgárság kezére került. 1793 június 3. óta az ilyen földeket kisbirtokra felosztva adták el, most már elsősorban parasztoknak. Ez már a jakobinus kormány reformja volt s a jakobinusok 1794 február 26-án lefoglalva a köztársaság ellenségeinek nyilvántartott személyek vagyonát, ezt március 3-án »valamennyi nyomorgó« kielégítésére rendelték. A kiosztásra azonban már nem került sor, a nagyszabású jakobinus agrárreform Robespierre bukásával szintén elbukott. Az európai jobbágyrendszerek eltörlését megnyitó francia forradalom után a nyugati német országokban a XIX. század első felében először önkéntes örökváltásigot

tettek lehetővé vagy általános kötelező örökváltságot vezettek be, de egyelőre a jobbágyoknak vállalniuk kellett a váltságösszeg megfizetését. Az 1830. évi júliusi forradalom után pedig részleges állami kárpótlás lépett életbe, de a teljes felszabadulást ezekben az államokban is csak az 1848. évi forradalmak hozták meg a jobbágyságnak. Ekkor más német országokban és Ausztriában is megtörtént a jobbágyok felszabadítása. Ezekben az országokban is többnyire megvolt már előzőleg az önkéntes megváltás lehetősége, de ezzel az örökváltsággal alig jutott előre a jobbágyszabadság. Az ausztriai örökös tartományok némelyikében már évtizedek óta biztosítva volt az önkéntes örökváltság, azonban a megváltakozás — Felső-Ausztriát kivéve — alig tudott előbbre haladni.⁴

A francia forradalom hatása alatt az 1790-es évek elején Magyarországon is felvetették a jobbágyok feudális alávetettségének megszüntetését. Gróf Batthyány Alajos, Hajnóczy József, Nagyváthy János, Martinovics Ignác röpiratai és írásai támadták a kiváltságokon alapuló feudális társadalmat s a francia polgári egyenlőség elvei szerint kívánták átalakítani. Ezekben az elgondolásokban a jobbágytervek még nem jutottak el a jobbágyság teljes megszüntetéséig s a jobbágybirtok szabad tulajdonáig. A jobbágyok elnyernék a személyes szabadságot, felszabadulnának az úri hatóság alól, szerződéses bérlőviszonyba jutnának a földesúrral szemben, esetleg meg is válthatnák telkeiket.⁵ Az előrenéző keveseknek ezek az elgondolásai meglehetősen gyakorlatiatlanok és alaktalanok, sőt éppen veszélyesek is (pl. a bérlőviszony: a jobbágyok kezéből még inkább kicsúszna a szűkös föld) voltak — ezekben az években még a francia forradalom jobbágyprogramja sem találta meg a felszabadítás végső formáját — s azok a polgári jogegyenlőségből elméletileg sarjadtak, a jobbágy és jobbágybirtok tényleges szabadságának megvalósítása nélkül. A politikai életben gyakorlatilag jelentőségre egyébként sem emelkedhettek, mert még az 1790-es években ráborult az országra a Ferenc-féle reakció fojtogató csendje. Az 1790/91. évi országgyűlés az úrbér új szabályozására készült, kiküldött országos bizottságának munkálata azonban már nem került az országgyűlés elé. Az 1790-es évektől 1825-ig — miközben Európa némely országaiban fejledezett az örökváltság és a jobbágyfelszabadítás — nálunk az országos politika számára nem volt jobbágykérdés. A süket csendben ki gondolt volna Berzeviczy Gergelynek a jobbágyokról írt okoskodásaival, melyekben a feudálizmusból való kifejlődés is szóhoz jutott. Az 1825/27. évi országgyűlésen is csak annyi történt, hogy az úrbér új szabályozása tárgyában az 1790/91. évi országgyűlés bizottságának elavult munkálata helyett új munkálat készítésére bizottságot küldtek ki. Egyébként a nemesi rendek ezen az országgyűlésen még dühös kiáltásokkal fogadták s meg sem igen hallgatták Felsőbükki Nagy Pál beszédét, aki pedig nem kívánt egyebet, mint az adózó jobbágy nép helyzetének a megjavítását, a kiáltó úrbéri visszaélések megszüntetését. Az 1825/27-ben kiküldött bizottság tervezete a rövid 1830.

⁴ *Kulischer, Josef*: Allgemeine Wirtschaftsgeschichte. II. B. München und Berlin, 1929. 427—442. l.; *Grünberg, Karl*: Die Bauernbefreiung und die Auflösung des gutherrlich-bäuerlichen Verhältnisses in Böhmen, Mähren und Schlesien. Leipzig, 1894; *Thorez, M.*: Tanulmányok a francia forradalomról 1789. Epest, 1949. 49—72 l.

⁵ *Ballagi Géza*: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bpest, 1888. 321. s. köv. ll.

évi országgyűlés napirendjére nem került. Így vette azt elő az 1832-ben összehívott s 1836-ban berekesztett országgyűlés. E hosszú országgyűlésen a legtöbb vita a tervezet körül folyt le.

Azonban az országgyűlésen több is történt, mint a földesúr és a jobbágy viszonyának új szabályozása: napirendre került az örökváltás kérdése. Széchenyi művei már támadták a feudalizmust, mikor most az országgyűlésen is megindult a küzdelem, amely ezután szakadatlanul folyt s nemsokára Kossuth Lajostól hevítve és hovatovább irányítva, 1848-ban a magyar jobbágyság felszabadításában teljesedett be. Az 1832/36. évi országgyűlésen jelent meg először liberális ellenzék s az alsó táblán mindjárt többségre is jutott. A liberális pártok más országokban is ekkor voltak kibontakozóban. Franciaországban a polgári forradalom eltemette a feudalizmust, a gazdasági rend a kapitalizmus lett s ezen az alapon kifejlődtek a polgári liberalizmus eszméi. Ezek az eszmék azután a feudalizmus közös európai alapján élő államokban maguk is közrehatottak a feudális gazdasági és társadalmi rend felbontásában s a feudalizmus korában már kiépülő polgári kapitalizmus előbbre jutása érdekében. Nem szükséges itt fejtegetnünk, hogy nálunk a liberális eszmék első politikai képviselői a városi polgárság fejlődésének hiányai és egyéb okok miatt a közép- és kismemesség tanult és művelt tagjaiból sorolódtak. De rá kell mutatnunk arra, hogy a kapitalizmus és politikai liberalizmus képviselőit megvoltak a fejlődési feltételei nálunk is. A XIX. század első felében ugyanis a kapitalizmus tényezői Magyarországon is egyre mélyebben hatoltak be a feudális gazdasági rendbe. Az 1848. évi magyar forradalomra is vonatkoztatható Engelsnek az 1848. évi forradalmakról tett megállapítása: a társadalmi megrázkódtatások mögött társadalmi szükségletek álltak, melyek kielégítését az elavult feudális berendezkedés megakadályozta.⁶ Magyarország az elavult feudális berendezkedés miatt a XIX. század első felében az egyre súlyosbodó válság korszakában élt. Magyarország társadalomszerkezeté a reformkor kezdetén lényegében még ott volt, ahol Mária Terézia korában,⁷ azonban a gazdasági életben már megindult a feudalizmus ellentmondásainak és a kapitalizmussal való összeütközéseinek a kieleződése. A feudalizmus alapviszonyának, a földesúr és a jobbágy viszonyának síkján a válság jelei: a majorsági gazdálkodás növekedése következtében a földesúri földigény növekedése, a jobbágyföld elszűkülése, a telkek további felosztódása, a kiáltó földszűke következtében óriási földnélküli nincstelen tömeg felhalmozódása, ugyanakkor a polgári tőkés termelési formák kikerülhetetlen feltételeinek, elsősorban a tőkének szinte vészes hiánya, a földjétől elesett, kisajátított parasztréteg mezőgazdasági vagy iparos termelő munkába való bevonásának akadályai. A termelés kapitalizálásához szükséges tőke előteremtésének pedig leküzdhetetlen akadálya volt az a gyarmati kiszolgáltatottság, amelynek állapotában volt Magyarország a habsburgi birodalom osztrák országaival szemben. Nyilvánvaló volt, hogy a polgári gazdasági és társadalmi rend csak akkor valószínűleg meg, ha a feudalizmus béklyóinak lerázása mellett a gyarmati nyomás alól is felszabadul az ország. Ez a kettős feladat kezdett egyre világosabban felderengeni a magyar liberálisok, elsősorban a közép- és kismemesség politikusai

⁶ Engels: Forradalom és ellenforradalom 1848-ban. Bpest, 6. n. 16. l.

⁷ Mályusz Elemér: A reformkor nemzedéke. Századok, 1923. évf. 32. l.

és értelmiségi tagjai előtt, akik rá tudtak mutatni arra is, hogy a kibontakozó válságban a birtokos nemességet saját érdekei, az árutermelés fejlesztése is a haladók táborához állítja.⁸

A feudalizmust bontogató s a polgári eszmék megvalósítására törekvő liberális-reformerek nem mulasztották el annak hangsúlyozását sem, hogy a jobbágyságnak a magatartásában is jelentkeznek a nagy válság hatásának jelei. Nem arról van szó, mintha a jobbágyok valami nagyerejű politikai összefogást, harci szervezetet hoztak volna létre. A parasztok a feudalizmust eltakarító 1848. évi forradalmuk előtt a német országokban nem »sokat fájdították a fejüket politikával«⁹ s ez nálunk sem volt másként. Mégsem volna megokolt sem ebben a korban, sem a távolabbi múltban alábecsülni a parasztság értelmét és a helyzete felméréséhez szükségeselt képességét, viszont akkor sem járnánk a valóság talaján, ha feltételeznénk, hogy a reformkor parasztsága tisztában volt a feudális — mint akkor inkább mondták: hűbéri — rendszer feje fölé tornyosuló válságával s a helyzet politikai teendőivel. De a parasztok ilyen tudatosítására nem is történt semmi, a reformkor magyar politikusai — az egyetlen Táncsicsot kivéve, de még Kossuthot sem — nem parasztoknak írtak és beszéltek, hanem elsősorban az iskolázott elméknek. Így nem is szállhatunk perbe Kemény Zsigmondnak azzal a megállapításával, hogy »a reformkora gondolkodásban és műveltségben olyanakk hagyta a népet, amilyenek találta, a néptudalomban 1848-ig nagy szellemi fejlődés nem mutatkozott.«¹⁰ Pedig a nép kereste a válságban a maga útját: az 1831. évi felvidéki ú. n. kolerafelkelés elnyomására kiküldött biztos, báró Eötvös Ignác beszélt Széchenyinek, hogy a felkelő parasztok magyaráltatták maguknak a Hitelt, Széchenyi könyvét, a feudalizmusból kibontakozandó Magyarország első szöszölőjét.¹¹ Nemcsak a kolerafelkelés tett arról tanúságot, hogy Magyarországon a földesúr és jobbágy viszonyában a feszültség ismét a robbanásig tud halmozódni. Itt is, ott is ellenállás, szembeszállás, mozgolódás apró elszigetelt jelenségei mutatkoztak, ezek meg arról tanúskodtak, hogy a jobbágyság életében a polgári szabadság felé mutató igények kezdenek feltűnedezni: a jobbágyok nyughatatlan panaszaí és pereí földragadozások és tagosítási sérelmek miatt földesuraik ellen, a hátrányos legelőelkülönítések megtagadása, elvesztett jobbágyföldek erőszakos visszavétele, a személy és a birtok bántalmái miatt való felzúdulások mutatnak a parasztság szabadságkeresése felé. Az államhatalom legtöbbször csak bírói ítéletekkel és katonai erő alkalmazásával tudta akarátát érvényre juttatni. Apró tüzek ezek, de ki-kitörnek a »szunnyadó

⁸ A feudális gazdasági rendnek az 1848. évi átalakulást megelőző válságára nézve kérdésünk szempontjából ma már több tanulmányra utalhatunk: *Révai József: A reformkorszak. I. m. 167—177. l.*; *Ungár László: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt. Századok. 1935. évf. 39—60. l.*; *Mérei Gyula: Mezőgazdaság és agrártársadalom 1790—1848, Bpest, 1948*; *Pach Zsigmond Pál: A tőkés termelés feltételei a magyar mezőgazdaságban 1848-ban. Társ. Szemle, 1948. évf. 109—123. l.*; *S. Sándor Pál: Az agrárkérdés 1848 előtt. Társ. Szemle, 1948. évf. 6—21. l.*; *S. Sándor Pál: A jobbágykérdés az 1832/36-os országgyűlésen. Bpest, 1948*; *Stern Pál: Az agrárkérdés 1848 előtt. Valóság, 1947. évf. 366—369. l.*; *Spira György: A »szunnyadó láva«. A bomló magyar feudalizmus munkaerőválságáról. Valóság, 1948. évf. 174—195. l.*; *Spira György: A tehetetlen kor. Valóság, 1948. évf. Kny.*; régebbiről *Takács Mária: Társadalmi állapotok és törekvések Magyarországon 1830—1847. Bpest, 1909.*

⁹ *Engels i. m. 28. l.*

¹⁰ *Kemény Zsigmond: Forradalom után. Pest, 1850. 105. l.*

¹¹ *Angyal David: Gróf Széchenyi István történeti eszméi. Bpest, 1907. 45. l.*

láva alól.¹² Berzeviczy Gergely a XIX. sz. fordulója táján még a parasztoknak velük születtetett bizalmatlanságáról szólt feljebbvalóik irányában¹³ s 1837-ben Pest megye közgyűlésében azt állapították meg, hogy a parasztság és szegénynemesség naponta elégedetlenebb.¹⁴ Szűcs Ábrahám ügyvéd-birtokos az 1840-es években már arról írt, hogy a jobbágyember szolgálja nem fogad szót gazdájának, a gazda a helység bírójának, vallásbeli előljáróinak, a bírák a földesúrnak, papnak, sőt a megye tisztviselőjének is csak akkor, ha szigorú és hogy aki ismeri a magyarországi földbirtokosok és jobbágyaik, a gazdák és cselédek közti viszonyt, aggódva néz a jövőbe. Szűcs fejtegeti »a földesúr és jobbágy között ezelőtt nem kellemetlen, most mégis már utálatossá vált viszony« megszüntetésének szükségét.¹⁵ Wesselényi Miklós is arra figyelmezteti földesúri társait, hogy »a paraszt csak kínzójának nézi földesurát«¹⁶ s Széchenyi már 1830-ban naplójába írta: meglehet, hogy a paraszt a szegény nemessel szövetségbe még agyonüt bennünket.¹⁷ A külföldi utazó is úgy látta már a harmincas években, hogy a magyar paraszt érzi elnyomatását s ha nem szolgáltatnak neki hamar igazságot, ki fogja csikarni.¹⁸ Valóban, a magyar nemesség előtt ezekben az évtizedekben gyakran megjelent az új nagy parasztlázadás rémképe, sőt voltak egyesek — maga Kossuth is —, akik attól tartottak, hogy a bécsi hatalom a vele szemben engedetlen magyar nemesség feje fölött kezét fog a magyar paraszttal s a nemesség ellen vezeti őket. A feszültséget, mely a

¹² Ez a kifejezés találó alkalmazása *Spira Györgynek* egykorú munkából. I. m. 174. l. Egyébként a történeti kutatás a jövőben előreláthatólag egész sorát fogja napvilágra hozni a falusi parasztok ellenállászerű helyi megmozdulásainak a reformkorban. E helyen csupán néhány esetre utalhatunk az 1830—40-es évekből. Gertenyes (Temes m.) jobbágysai mindjárt 1848 márciusában előálltak Batthyány Lajos ideiglenes miniszteri bizottságának, hogy kérvényeiket a multban mindig elsikkasztották és őket megbotozták. *Meszlényi Antal*: A Miniszteri Országos Bizottság működése 1848 március 23-tól április 20-ig. (Századok, 1923—24. évf. 733. l.) — Kórós baranyamegyei falura, amiért nem nyugodtak meg a legelőkülönítésben, 375 katonára szállt s 3 parasztra egy évi börtönt és 48 pálcát, 25-re pedig 12 pálcát mértek ki, Rád falura pedig 1843-ban 660 katona szállt, a falusi jobbágybíró félévre börtönbe tették s 48 botütésben részesítették hasonló ellenállásért. A baranyamegyei Cun-on is ilyen módon fogadtatták el a legelőkülönítést rendező bírói ítéletet, a falu bírójának 32 botot és negyedévi tömlőcöt kellett elviselnie. Más községek azután meghajoltak, »miután előttiük volt néhány borzasztóan exequált község példájuk. *Szabó István*: A jobbágybirtok problémái 1848/49-ben. Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bpest, 1948. 358—359. l. — A pest-megyei Vadkert jobbágysai, mivel földesuruk két pusztájukat elvette, földesúri kazlakat gyűjtöttek fel s az ekével erőszakosan álltak be a pusztá földjébe, mire karhatalommal kényszerítették rájuk az erdő ügyében hozott kedvezőtlen ítéletet. *Spira György* i. m. (A tehetetlen kor.) 20—21. l. — Makó mezőváros és földesura, a csanádi püspök között az 1830-as években a perek sorozata indult meg, miután a földesúr újból és újból megrövidítette a város népét, a megyei törvényszék pedig a szószólókat veszélyes izgatókként ítélte el. *Giday Kálmán*: Makó története az 1848/49-es szabadságharcban. Kny. Makó, 1848. 5. l. — Szarvas mezővárosban 1835-ben a hátrányos legelőkülönítés miatt támadt fel a nép, újból elhangzott a »kuruc lesznek« keserű riadója, »valóságos Dósa György kora éledd fel« s 1847-ben ismét lázongás lobbant fel az akkor már megváltakozott, de nagyszámú szellereit a legelőből kizemmisző város ellen, a népet itt is a katonaság fékezte meg. *Neumann Jenő*: Szarvas nagyközség története. Szarvas, 1922. 56, 53. l.

¹³ *Mérei Gyula* i. m. 11. l.

¹⁴ *Takács Mária* i. m. 116. l.

¹⁵ *Szűcs Ábrahám*: A pipás nemesek véleménye az adó, háziadó, örökváltság, ingatlan bírhatóság, emancipatio, hitel, ősiség, magyar és deák nyelv iránt. Kecskemét, 1844. 45, 47, 52. l.

¹⁶ *Wesselényi Miklós*: Balitéletekről. Bukarest, 1833. 76. l.

¹⁷ *Angyal Dávid* i. m. 45. l.

¹⁸ *Paget*: Ungarn und Siebenbürgen. I. k. 1842. 255. l.

paraszság tömegében működött, Kossuth — mint látni fogjuk — nem hagyta figyelmen kívül.

Az 1832—36. évi országgyűlésen az alsótáblai reformellenzéknek, mely a régi rendi sérelmi politikát sok ponton átvezette a polgári-nemzeti igények síkjára, az új urbáriumban sikerült számos részletsikert elérni, ezek az eredmények azonban a feudális jobbágyrendszer szerkezetét nem érintették, tehát össze voltak egyeztethetők a feudalizmus földesúri-jobbágyi viszonyával. Az ellenzéknek volt azonban olyan követelése is, amely már túlmutatott a feudalizmus határain s a jobbágyfelszabadítás útján az első lépés lett volna: az önkéntes örökváltság. Az alsótábla el is fogadta az ellenzék javaslatát, mely kimondta, hogy a jobbágyok tartozásait, szolgálataikat és adózásait a földesúri hatóság sértetlen hagyásával a földesúrral kötendő szabad egyezségben megállapított összeg lefizetésével tökéletesen és örökre megválthatják.¹⁹ A jobbágyoknak a feudalizmus kötelékeiből való kibontakozása útján ez a törvényjavaslat első lépésnek is igen szerény lett volna, hiszen a földesúr és jobbágy szabad egyezségére bízta a megváltási alkut, az államhatalom a jobbágyoknak sem az alkuban, sem a váltságösszeg előteremtésében nem lett volna segítségére s a javaslat — különös ellentmondást tartalmazva — az örökre megváltott jobbágyot továbbra is a földesúri hatóság alatt hagyta volna, tehát a földesúr továbbra is bírója maradt volna a jobbágyoknak. Az ellenzék ugyanis az alsó táblán sem tudta többséghez juttatni azt a javaslatát, hogy a jobbágy is szerezhessen nemesi birtokot, így a polgári szabad birtok elvét sem tudta elismertetni. Az ellenzék örökváltság-törvénycikke minden fogyatékosága mellett elvileg mégis nagy fordulót jelentett volna, a feudalizmus omlatag épületén ez lett volna az első rés, mely a jobbágyok és a jobbágybirtok szabadsága felé vezető úton megnyílik: a jobbágy egyszersmindenkorra megszabadulhat úri terheitől s a maga ura lehet a földjén. Az ellenzék törvénycikkéből azonban nem lett törvény. A főrendi tábla és a kormány összefogott elbuktatására. A főrendi tábla ugyan többszöri üzenetváltás után elfogadta a javaslatot, de a főrendek előtte József nádor tanácsára biztatást kaptak az udvartól, hogy a király úgysem fog alkotmányfelforgató cikkelyt szentesíteni. Valóban, Bécsből háromnegyed év múlva megérkezett a visszautasítás. Az ellenzék vezérszónokai legszebb szónoklataikkal szálltak síkra az örökváltság mellett, a kormány azonban közben több megye követi utasításának megvesztegetés és erőszak árán történt megváltoztatásával az alsó táblán is megszerezte a többséget a szabad megegyezéses önkéntes örökváltság ellenében. Az örökváltságot tehát most már leszavazták a követi táblán is s amit helyette nyújtottak a parasztnak — úrbéri-tartozásait a földesúrral kötendő szerződésben ideiglenesen vagy örökre évi átalányösszegben állapíthajták meg s elköltözés esetén nemcsak házukat, hanem haszonvételi jogukat is eladhatják — a jobbágyállapotból való kimenekedés útján egy lépéssel sem vitt előbbre, ha egyébként az 1832/36. évi új jobbágytörvényeknek ez és más rendelkezései megjavították is a jobbágy viszonyait.

Kossuth az 1832/36. évi országgyűlés tárgyalásairól adta ki híres tudósításait s az országos politikába először tudósításaival kapcsolódott be. A vagyontalan kismemesek fiainak pályáját követve ügyvédségre készült fel s eddig Zemplén megye körében mozgott. Ha már voltak jelei akkor is, hogy Kossuth számára szűkek a hagyományos kispolitikával és vigasságokkal folyó megyei

¹⁹ *Ballagi Géza*: A nemzeti államalkotás kora 1815—1847. Mill. Tört. IX. k. Bpest, 1897. 320. l.

életnek a határai, a reformkor második szakaszának vezéralakjára s a forradalom és szabadságharc hőisére még nem ismerhetünk rá ekkor. Nem állapíthatjuk meg, hogy a parasztság nagy kérdései eddig foglalkoztatták volna. Kossuth a magyar parasztság kérdéseibe nyilvánvalóan az 1832/36. évi országgyűlésen ütközött. A két éven át folyó úrbéri vitában a jobbágyéletnek jóformán minden kérdése napirendre került s a vitában sokszor szikrázóan ragyogtak a reformellenzék fegyverei. Ekkor különösen Kőlcsey Ferenc és Wesselényi Miklós, mindketten az örökváltságnak is első bajvivői, voltak Kossuthra nagy hatással. Tudósításaiban különösen is nagy figyelmet szentelt az úrbéri vitának. Jóllehet tudósításaiban csupán az alsó és felső táblán elhangzott beszédek közlésére szorítkozott, a beszédek kiemelésével vagy súlytalanításával, a szöveghez csillogtatásával vagy szűrkítésével ki tudta fejezni ellenzéki állásfoglalását. A tudósítások kötetei nem hagynak fenn kétséget afelől, hogy Kossuth állást foglalt a parasztkérdésekben is : nyilvánvalóan ekkor forrtak ki jobbágy-programmjának alapelvei. Az úrbéri vitának, különösen is az örökváltságnak szokatlanul nagy teret biztosított s a beszédek pusztá közléséhez olykor megjegyzéseket is fűzött. Az országgyűlés megnyitása után három hónappal szükségesnek látta kifejezni véleményét : az úrbér tárgyalása eddig a követi utasítások merevsége miatt nem felelt meg »a nemzet nemesebben gondolkozó része várakozásának«. ²⁰ A konzervatívokat »a régihez szorosan ragaszkodó s mindég az úri jussok tulajdonát emlegető felekezet«-nek nevezte el²¹ s amikor a hitbizományok eltörlését az alsó táblán kimondták, ami azonban szintén nem lett törvénné, Kossuth feljegyezte, hogy »örvendő zajgás kísérel a teremből vidorult arcú képviselőit nemzetünknek, kik bajjal győzhetvén, reménylék, hogy az emelkedő közvélemény erősödve fogja fenntartani, mit emez európai kérdésben végeztenek«. ²² Amikor pedig megérkezett az ellenzék úrbéri javaslatait s ezek között az örökváltságot elutasító királyi rezolúció, Kossuth a »mennydörgés és villámhullás között« történt kihirdetésekor tudósításába írta : »nehéz munka keblem érzését legyőzni, hogy tollamba ne folyjanak«. ²³ Az elsüllyedő örökváltságért indított utolsó ellenzéki küzdelem közlése során különösen nagy hangsúllyal közölte Kőlcsey és Deák rémek felszólalásait s itt tudósítását befejezve, a következő tudósításban Nagy Pál és Balogh János beszédei közlését ígérte »több más gyönyörükkel«. ²⁴ Kossuth olyan jelentőséget tulajdonított az örökváltságról kifejtett vita közlésének, hogy idevonatkozó tudósításait díjtalanul sok községnek is megküldte, mire a kormány nyomozást rendelt el. ²⁵ Mikor pedig a közben új követi utasításokkal konzervatív többségűvé alakított alsó táblán elbukott az örökváltság, Kossuth — mintegy már a jövődőt nyitogatva — tudósításaiban ezt adta hírül : »Megtörtént, amitől rettegünk. Édes reményeinket, melyeket hazánk jövődjére felől két évek óta hű kebellet ápolánk, a sors acélkeze gyökerestől zúzta szét. Ma, december 10-én az úrbéri te-nek az örökös váltsági kötések tárgyalta része elesett és a magyar földművesnek ingatlan sajátot bírni 1834-ben sem engedtetik. Vannak óhajtasok, melyek oly mélyen vertek szívünkbe gyökeret, hogy kiszaggatások másképp, mint a szívvel együtt nem lehet. Ezen kínos szaggatás fájdalma

²⁰ *Kossuth Lajos*: Országgyűlési Tudósítások I. k. Bpest, 1948. 231. l.

²¹ U. o. 313. l.

²² U. az III. k. Bpest, 1949. 331. l.

²³ U. o. 471. l.

²⁴ U. o. 690. l.

²⁵ *Vizota Gyula*: Kossuth Lajos írott hírlapjai. Bud. Szemle, 1927. évf. 206. k. 249. l.

dúlja keblemet s gyermeki panaszokra fakadnék, ha nem lennék érezni kén-
telen, hogy a roppant gondok némák s a csekély fájdalom csevegé.«²⁶ E vallomás
szerint az ellenzék örökválság-javaslatára, a jobbágy szabaddá léételének ez első
zsenge reménysége Kossuth szívében mélyen gyökeret vert s majd félszázad
múlva az öreg Kossuth visszaemlékezve, innen eredeztette elhatározását a
jobbágy felszabadítására: »1832—6-ban megbukott az örökválság, pedig nem
is volt valamely radicalis democraticus dolog, mert csak annyiból állott,
hogy ha megbír egyezni földesurával, a jobbágy magát megválthatja. Én
akkor azt mondtam Deáknak: Én ekkoráig csak egy positiv célt tűztem ki
magamnak, azt, hogy írott országgyűlési tudósításaimmal utat török a sajtó-
szabadság felé. E naptól kezdve egy más célt is kitűzök magam elé: a föld
felszabadítását a jobbágyság bilincseiből. Nem tetszett a méltóságos aristo-
cratiának az optativus örökválság, mint szép lassú derivativum? Jó, lesz
(a francia) augusztus 4. 1789. Nem nyugszom, míg keresztül nem viszem.«²⁷
Kossuth tehát visszaemlékezése szerint akkor forradalmi erőre gondolt, mellyel
a jobbágyságot szabadsághoz juttathatja. Pulszky Ferenc feljegyzései szerint
Kossuth az 1832/36. évi országgyűlés alatt gyakran haza szokta kísérni Deák
Ferencet, az alsótáblai ellenzék egyik vezérét Kőlcsey után s valóban többször
beszélt arról neki, hogy bármi módon, európai forradalom vagy háború által
— de változás fog multhatatlanul bekövetkezni.²⁸

Ha az emlékezetben évtizedek múlva gyakran új értelmet nyernek is a
dolgok, nincs okunk kételkedni Kossuth emlékezetében, melyet különben
mások is alátámasztanak: a harmincas években a hosszú országgyűlés tárgya-
lásai idejében Kossuth előtt megjelent a jobbágyság szabadságának és egy
nagy forradalomnak a látomása. Ha mégis azt kell majd megállapítanunk,
hogy Kossuth első felszabadítási programja nem volt forradalmi, hogy pro-
gramja alakulásának voltak süllyedő és lendülő szakaszai s hogy Kossuth
programjában még 1847 őszén sem vetette előre árnyékát 1789 augusztus
4-ének éjjele, nemcsak arra kell gondolnunk, hogy — mint látni fogjuk —
Kossuth a nemességgel való szakítás nélkül, sőt a nemesség vezetésével óhaj-
totta a nemzetet a polgári forradalmon átvezetni, hanem arra a valóságra is
gondolnunk kell, amivel a gyakorlati politikus a negyvenes években Metter-
nich birodalmában szemben találta magát: a szent szövetség rendítetlen volt
s a szabadságtörekvések elnyomását maga elé tűző szövetség központi állama
éppen a habsburgi birodalom volt.

II

Kossuth az országgyűlés befejezése után 1836 májusában Pestre költö-
zött s a Törvényhatósági Tudósításokat írta. Az országgyűlés alatt Kossuth,
aki »név, ismeret, pártfogás« nélkül ment Pozsonyba,²⁹ országos névre tett

²⁶ *Éber Ernő*: Kossuth és a jobbágyfelszabadítás. Huszadik Század, 1948. évf. 17. 1.

²⁷ *Lukinich Imre*: Kossuth Lajos és a Magyar Történelmi Társulat. Századok, 1927. évf. 227. 1.

²⁸ *Pulszky Ferenc*: Életem és korom I. k. Bpest, 1884. 71. 1. — Bécsbe titkos ügynökök Kossuthról, kinek »kitűnő tehetségei a legveszélyesebb elvekkel egyesülnek«, az országgyűlési ifjúság felbujtójaként tettek jelentést, Kossuth letartóztatására készültek, 1836. szeptemberétől kezdve forradalom tervezésével vádolták. *Kosáry Domokos* i. m. 116, 155. 1.

²⁹ Kossuth búcsúszavai az Országgyűlési Tudósításokban. *Hentaller Lajos*: Kossuth és kora. Bpest, 1894. 11. 1.

szert, megszerezte az ellenzék vezéreinek bizalmát, politikai tekintély lett. Pestről írt törvényhatósági tudósításaiban a megyék közgyűléseinek tárgyalásait vitte a nyilvánosság elé, nem kevésbé ellenzéki szellemben s az országgyűlési ifjak bebörtönzésének és az alkotmányos jogok sérelmeinek vezérkérdései mellett ezeken a hasábkokon mindig megszólaltatta a jobbágykérdéseket is, amikor azok — főleg az országgyűlésről hazatérő követek beszámoló jelentései kapcsán — a nemesi közgyűléseken szóba kerültek. Azonban az új tudósítások alig futottak egy évig, amikor hűtlenségi perbe fogták, börtönbe vetették, előbb a királyi táblán 3, majd a hétszemélyes táblán 4 évre ítélték. A királyi tábla ítéletlevelében külön terhére rótták, hogy az ország »aristocratico-monarchikus rendszerébe ütköző személy és vagyonbeli jussok egyenlőségét« hirdette,³⁰ amit elsősorban a megyék úrbéri tárgyalásainak közlésével követhetett el. Kossuth három év letöltése után 1840 májusában elhagyhatta budai várbeli börtönét, kegyelmet nyerve a kormánypolitika egy olyan szakaszának kezdetén, amelyben Bécs részéről az ellenzék agitációját mérsékelt reformokkal, de a rendszer lényeges elemeinek megtartásával akarták kibővíteni. Ha a pozsonyi évek a polgári szabadság és a polgári nemzetállam magyar politikai kérdéseinek felvetésére, a budai fogság magánya a politikai és gazdasági liberalizmus teoretikusainak, elsősorban Smithnek és Benthamnek tanulmányozásával az elméleti elmélyülésre, különösen is a »politikai oeconomia új gyönyörű tudományá«-nak³¹ megismerésére adott Kossuthnak alkalmat.

Amíg Kossuth a börtönben büntetését töltötte, az 1839/40. évi országgyűlésen a magyar törvénytárba került a szabad egyezsége bízott önkéntes örökváltság, amit az előző országgyűlésen elbuktattak. Hamarosan kiderült, hogy a kormánynak és a konzervatív nagybirtokosoknak indokolatlan volt az örökváltság e formájától annyira berzenkedni. Igaz ugyan, hogy elvileg a jobbágy szabad parasztságra való emelkedésének ez a törvény teremtette meg először a törvényes lehetőségét, mert a jobbágy a törvény értelmében örökre megválthatta magát a földesúri szolgálatok alól, azonban már a feudális kötelekből sem tudott teljesen kiszabadulni, minthogy a törvény a magát megváltott jobbágy felett továbbra is fenntartotta a földesúri hatóságot, tehát a földesúr bírói jogát. De a törvénynek egyéb tekintetben is alig volt egyéb, mint elvi jelentősége. A gyakorlat azt mutatta, hogy a jobbágyok nem tudtak élni az örökváltsággal. Nemcsak azért, mert a földesurak akármilyen magas árat szabhattak a váltságért, hanem azért sem, mert az országban a gyarmati függés következményeként leküzdhetetlen pénzsűke uralkodott s éppen a jobbágnak legkevésbé volt módja komoly pénzkölesönhöz jutni. Nagy Károly, gróf Batthyány Kázmér jószágkormányzója, a maga idejében feltűnést keltő Daguerréotyp írója egy év múlva is azt állapította meg, hogy az örökváltság nem akar mozdulni, mert a törvény nem adott pénzt a jobbágnak s nem adott szorgalmat, hogy pénzt keressen.³² Erdélyi János pedig évek múlva sem tudott mást megfigyelni, mint hogy »az örökváltság engedményét

³⁰ *Pompéry Aurél*: Kossuth Lajos 1837/39-iki hűtlenségi perének története. Bpest, 1913. 176. l.

³¹ Kossuthnak édesanyjához 1838 május 5-én budai börtönéből írt levelében: »Feltűnt a politika oeconomia új gyönyörű tudományja, lassankint gyökeret vernek a tömegben cáfolhatatlan igazságai«. Régi Okiratok és Levelek Tára. 1906. évf. 7—8. sz. 107. l.

³² [*Nagy Károly*]: Daguerréotyp. Pozsony, 1841. 105. l.

kevesen használhatják, mivel a jobbágyság legnagyobb részben pénztelen s nem mindenik földesúrnak van kedve ingatlan földbirtokát ingói vagyonná átváltoztatni, két év alatt csupán 7 község váltotta meg magát.³³ Sőt az Antiúrbérváltság írója még 1846-ban is »írott malaszt«-nak minősíthette a törvényt, mely »a parasztnak igen magasra kötött szőlőfürt«.³⁴ Kossuth tehát, amikor elhagyhatta fogságát, amelyben magának »számot adott a haza állapotáról«, találhatott már örökváltsági törvényt, de másokkal együtt éppen ő ringathatta magát legkevésbé olyan reménykedésben, hogy e törvénnyel valaha is el lehet jutni Magyarországon a jobbágyság felszabadításához.

Kossuth tehát az 1841. év kezdetével megindított Pesti Hírlapban, mely a magyar hírlaptörténetben új fejezetet nyitott meg, az ország fontos reformkérdései között az egyik döntő kérdésként éppen ezt ragadta meg: az örökváltság, illetőleg ezen keresztül a szabad föld, végső kifejlésében a jobbágyszabadítás kérdését. Már 1841. január 5-én az örökváltságot is ama néhány kérdés közé sorolta, amelyek állásáról elsősorban kívánt a lap vidéki levelezőitől tudósítást, február 13-án, majd pedig még ugyanez év augusztus 28-án és szeptember 1-én »Örökváltság« címen vezércikkeket írt, melyekben ellenállhatatlan erővel zendítette meg a feudalizmus gyökerét megtámadó követelést: szabad földet! Jóllehet Kossuth az örökváltságról a Pesti Hírlapban — a szerkesztéstől 1844. június 30-án vált meg — többé vezércikket nem írt, mégis a »szabad föld« jelszava újból és újból megharsant különféle vezércikkeiben, valamint a közzétett tudósításokhoz fűzött »lapalji« szerkesztői megjegyzéseiben. Szavai élesen fogalmazva s gyűjtő hatással sokszor éppen az ilyen rövid, az írói fegyelem által kevésbé kötött s talán a cenzúra figyelmét is inkább kikerülő szerkesztői megjegyzésekben jutottak el a közönséghez.

Kossuth elsősorban is azt akarta tudatosítani, hogy a szabad föld a kor olyan követelése, amely elől kitérni nem lehet. »A szabad föld azon világ-erővel ható igények közé tartozik, melyeknek legbizonyosabb jövődjük van.«³⁵ Kossuth a Cato-féle »caeterum censeo«-ként minden »magánykörben« folyó beszélgetést is azzal szeretne bevégezni: egyébiránt a földet szabadítsuk fel s hozzunk szabadságot és biztonságot a javak világába.³⁶ Valóban, amikor a jobbágy roskadásig szolgált a föld után földesúrnak, államnak, egyháznak, megyének, de a földje végül sem volt övé, mikor a jobbágy személyiségén is naponta estek meg a kiáltó sérelmek, ütötték-verték gazdatisztek, köztisztviselők, »kik itt-ott szenvedelmes zsarnokai a népnek, melyet minden kénytől oltalmazniok kellene«,³⁷ Kossuth szózata nem téveszthette el hatását.

Kossuth szabad földre és szabad emberre irányuló követelésében világosan meghatározódott a feudalizmus felszámolásának korszerű formája. Hogy mit kellett a jobbágyvilágban szabad föld alatt érteni, nyilvánvalóan félre-

³³ Erdélyi János: Nemzeti iparunk Pest, 1843. 133—134. l. Lehet, hogy túlzás még hét megváltott községről is beszélni. Ugyanis olyan községeket is ide szoktak számítani, amelyek az 1832—36. évi törvénynek megfelelően csupán tartozásaikat váltották át örökre egy állandó évi összegre, de magukat a teher alól nem váltották meg.

³⁴ Antiúrbérváltság. Lipcse, 1846. 7—8. l. Újabbán e névtelenül kiadott röpirat szerzőjének Tánácsics Mihályt vélik. Barta István: Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen. Bpest, 1951. 256. l. Magam nem találtam alapot ilyen következtetésre.

³⁵ Pesti Hírlap 1841. aug. 21. (67. sz.) Irány c. vezércikk.

³⁶ Pesti Hírlap 1841. febr. 13. (13. sz.) Örökváltság c. vezércikk.

³⁷ U. o. 1841. máj. 1. (35. sz.) 288. l. Szerkesztői megjegyzés szentesi tudósításhoz.

érthetetlen volt, de mégis voltak, akik félre akarták érteni. Amikor Bezerédj István a Pesti Hirlapban vezércikket írt a »népesítés«, t. i. a telepítés kérdéséről s a telepesnek szabad földet óhajtott juttatni, de kamatfizetési kötelezettséggel, ha a tőkét nem tenné le, Kossuth alkalmat vett, hogy meghatározza véleményét a szabad és szolgaföld fogalma felől. »Ezen utóbbi nézet — utal Bezerédj kamatfizetési tervére — egyáltalában nem ellenkezik a szabad földnek a sophisták által sokszor és sokfélekép csúrt-csavart eszméjével. A szabad földnek is vannak fokozatai. Legjobb és legkívánatosabb kétségtelenül az oly birtok, melyet sem szolgaság nem nyom, sem bér nem terhel: de azért azon megszálló is szabad földbirtokos leend, ki megszállott s teljes tőkéletes szabadsággal használhatott földje holdjától például 4 p. forintot vagy két pozsonyi mérő búzát fizet, ellenben ki tizedet, ötödet — a termés szerint változót — fizet, az szolgaföldet bír, mert annál többet adózik tőle, minél több szorgalmat fordít reá; így aki alku szerint napibérért dolgozni megy, amikor neki tetszik, midőn hasznosbat tenni saját földjén tenni nem tud s munkabérével határozott földbérét lerója, szabad ember lesz; de akit holnap, mivelhogy nap süt, úrdolgára hajtának, bár honn miatta repéje vész, az nyomorult szolga, kit a kényszerített munka elröstít, míg amaszt a szabad munka szorgalmassá teheti.«³⁸ Kossuth itt világosan kifejti, hogy a jobbágyból szabad ember és a jobbágyföldből szabad föld akkor lesz, ha megszüntetik a jobbágy feudális viszonyát, megszüntetik feudális szolgálmányait, tehát magát a jobbágyt, de ugyanakkor Kossuth a kapitalizmus felvirágzása korában jellegzetes liberális felfogásával a föld szabadságának megvásárlását — akár bérmunka-keresményből is — természetesnek tartja s ez a felfogás — mint látni fogjuk — ekkor még örökváltságterveire is jellemző volt. Kossuth a föld szabadságának megvalósítását nem csupán a jobbágyföldre vonatkozólag tartotta szükségesnek, hanem a nemesi földre is, melyek tulajdonát a kárhoztatott ősiség tette bizonytalaná. A szabad föld elve alapján Kossuth eltörlni kívánja a hitbizományokat is, ezeket annál inkább, mert »a feudális maradványaiból jobbágyörökváltság általi kibontakozásunkat« alig akadályozza erősebben valami, mint a holt kezeken lévő birtokon honos érdekek befolyása.«³⁹ Azonban Kossuthnál a nemesi föld szabad birtokká alakítása és a hitbizományok eltörlése mellett is a szabad föld a jobbágytágnak marad döntő kérdése. Amikor cikkeiben a sokak füle számára kellemetlen »szabad föld«-et hangoztatja, tulajdonképpen a jobbágyok dolgáról szól.

Kossuth elleneivel szemben nagy súlyt helyezett annak megállapítására, hogy »a jobbágyföld tisztán a földesúr korlátlanul szabad rendelkezésétől soha sem függött«, tehát az úrbéri föld nem volt »olyan szabad tulajdona a nemességnek, miszerint később szabad tulajdonának feláldozásáról szólhatna.«⁴⁰ A jobbágyfölddel tehát a magyar törvényhozó hatalom a tulajdon szentségének megsértése nélkül rendelkezhetik. Viszont a szabad földre nem merőben azért van szükség, mert »világesszme«, hanem azért is, mert a szabad föld a gyakorlati életnek is követelménye. Kossuth Bullwer allegóriájával szemlélteti

³⁸ U. o. 1842 márc. 27. (129. sz.) 211. l. Szerkesztői megjegyzés *Bezerédj István*: Népesítés c. vezércikkéhez.

³⁹ U. o. 1841 márc. 20. (23. sz.) Ősiség; 1842 aug. 25. (172. sz.) Majorátusok; 1842 okt. 13. (186. sz.) okt. 16. (187. sz.) Majorátusok; 1843 ápr. 2. (235. sz.) Adalék az ősiség kérdéséhez c. vezércikkek.

⁴⁰ Pesti Hirlap, 1841 febr. 13. (13. sz.) Örökváltság; 1841 szept. 22. (76. sz.) Adó; 1841 aug. 28. (69. sz.) Örökváltság c. vezércikkek.

a szabad föld nagy hatalmát : a föld termékenysége — az allegória leláncolt óriása — sokkal több jóhoz juttatná az embereket, ha kezeit szabaddá tennék.⁴¹ »Ha szegény e hon, ha csak egy közepszerű aratás is inséget, két-három rossz aratás pedig éhséget okoz : azt hiszem, e sebre nem lehet találni biztosabb gyógyszert, mint — személyt önkénytől biztosító jó törvények mellett — e szót : szabad föld. Ha látjuk, hogy a földnépe nagy részben munkátlan, rest és tunya, ismét hajlandó vagyok azt hinni, adjuk meg neki anélkül, hogy a földbirtokosoknak csak egy filléryi kárt is okoznánk, a szabad földtulajdon varázsingerét és a tunyaság szörnyének egyik agyarát szakítottuk ki.«⁴² A »szűkölködés«-ről, a tejjel-mézzel folyó Kánaánban itt-ott gyakran jelentkező éhínségről Kossuth vezércikkét is írt : lehet takarékmagtáratat felállítani, de az igazi segítség »szabad föld uraim és ismét és ezerszer ismét szabad föld! bármít károgjon is a feudális oppositio«. A közlekedésről írva vezércikkét, szintén eljut Kossuth a szabad földhöz : a jobbágyi állapotnak örökváltság által való megszüntetése ad módot arra, hogy »édes hazánk szumnyadó termékenységét fölébresztve«, termelésünket megkettőzzük, ezért a teendők sorában legelől áll e szó : szabad föld.⁴³ Kossuth előtt világos, hogy a magyar mezőgazdaságot sorvasztják a feudalizmus kötöttségei, hogy szorgalom nem ösztönözheti a lélektelen szolgálai munkát, hogy az ország a jobbágyrendszer miatt megközelítőleg sem termel annyit, mint amennyit termelhetne⁴⁴ s Kossuth a termelés követelményein túl akkor is a szabad föld megtermelésében ismeri fel a mentőszert, ha az országot kínzó pénzsűkéről ír vezércikkét lapjának mindjárt második számában, ez is elősegíti a pénz gyorsabb forgását.⁴⁵ Amikor pedig a zsellérségre hívja fel olvasói figyelmét, a javítás eszközeit végül is egyrészt a gyáripar kiépítésében, másrészt a birtokszerzés szabaddá tételében, tehát ez esetben is a szabad földben jelöli meg. Így bukkan fel, különböző kérdések kapcsán az úrbéri váltság, az örökváltság : a szabad föld. Így lesz a szabad föld Kossuth egész nemzeti rendszerében — mint látni fogjuk — az egyik főoszlop, melyen a rendszer nyugszik. Évek múlva jogosan hivatkozik Kossuth arra, hogy mikor a zsurnalisztika mezejére lépett, legelső szava a »szabad föld« volt.⁴⁶

A szabad föld megvalósításának módjára nézve Kossuthnak ekkor még nem volt teljes és pontos programja. Azt azonban nem habozott kimondani, hogy az alig néhány hónappal előbb alkotott örökváltsági törvény, amely az »engedelmezés« álláspontján a földesúr kényére bízta jobbágyai megváltási kérelmének teljesítését és a váltság bérének meghatározását, nem vezethet célhoz, »a földnek felszabadítása szabad egyezés útján a világon sehol egészen végbe nem ment, a kényszerítő törvényt sehol a világon ki nem kerülték : szívre kezünket, uraim, hisszük-e hogy mi kikerülhetjük? Senkise altassa magát a gondolattól, hogy a tulajdon sérthetetlenségének elve a kényszerített váltságtól meg fog óvhatni« — írta Kossuth mindjárt első örökváltsági cikkében.⁴⁷

⁴¹ Pesti Hirlap, 1841 szept. 1. (70. sz.) Örökváltság II. és bank c. vezércikk.

⁴² Kossuth Lajos: Felelet gróf Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajostól. Pest, 1841. 155—156. l.

⁴³ Pesti Hirlap, 1841 aug. 11. (64. sz.) Közlekedés 1841 okt. 9. (81. sz.) Szűkölködés c. vezércikk.

⁴⁴ Pesti Hirlap, 1844 febr. 22. (328. sz.) Magyar Gazdasági Egyesület II. c. vezércikk.

⁴⁵ Pesti Hirlap, 1841 jan. 6. (2. sz.) Pénz szűke c. vezércikk.

⁴⁶ Hetilap, 1846. 2. sz. Földművelési érdekek c. vezércikk.

⁴⁷ Pesti Hirlap, 1841 febr. 13. (13. sz.) Örökváltság c. vezércikk.

Kossuth tehát az önkéntes örökváltságot kötelező, kényszerített örökváltsággal óhajtotta felcserélni, ami maga már nagy lépést jelentett előre. A kötelezés elve legalább annyit magában foglalt, hogy a földesurak nem tagadhatják meg a megváltást a jobbágyoktól, nem függ tetszésüktől, hogy a megváltásért jelentkező jobbágy ajánlatát elfogadják-e vagy sem. A további lényeges kérdés azonban az volt, hogy Kossuth az egész jobbágyságot egyszerre át akarja-e vinni az örökváltságra, vagyis a kötelező örökváltság egyúttal általános örökváltságot jelent-e, vagy pedig a jobbágyok esetenként, magukválasztotta időpontban, tetszésük szerint jelentkeznek a váltságért. Ez a kérdés azonban szorosán összefüggött a földesurak kárpótlásának a kérdésével.

Kossuth a földesurak kárpótlása mellett foglalt állást s álláspontja mellett — mint látni fogjuk — mindvégig kitartott. A kárpótlás, helyesebben a váltság megfizetése magától érthető volt az önkéntes örökváltságnál, hiszen ez esetben a jobbágytelket a jobbágy csak kölesönös megegyezéssel megállapított összeg lefizetésével tehetta magáévá. A kötelező örökváltság, Kossuth programja ezen a ponton csupán annyi változást jelentett, hogy a földesúr kénytelen volt a megfelelő váltságot elfogadni. Nyilvánvaló, hogy nemesi országgyűléssel sohasem lehet elérni a földesúri kárpótlás elejtését, ezt eddig egyedül Franciaországban is csak a forradalom negyedik évében ejtették el. A kárpótlásra 1848-ban — mint látni fogjuk — a párisi, bécsi, pesti forradalmak riadalmai után s majd a már viharzó harci küzdelemben is nagy gondja volt a magyar nemességnek. A birtokosok a nemesi birtok nagymértékű eladósodottsága mellett⁴⁸ a jobbágyszolgalmányok, főleg az ingyenes munkaerő elvesztése esetén nem indokolatlanul tartottak helyzetük romlásától, sőt esetenként anyagi romlásuktól. Kossuth, aki nem óhajtotta a parasztságot forradalomba vinni a nemességgel szemben, hanem a nemességet át akarta menteni a polgári társadalom eljövendő korszakába, nyilvánosság elé a negyvenes évek elején a legteljesebb, a »tökéletes« kárpótlás elvével lépett. Kossuth határozottan elveként szögezte le, hogy a földesúrtól egyetlenegy talpalatnyi földet, kalászt vagy adófillért elvenni is valóságos jogtalanság lenne, »a jobbágyi tartozások a földesúr jogszerű tulajdona«, melyért tökéletes, hasonértékű váltságbér jár, ilyen váltságbér mellett pedig a jobbágyföld elvétele nem birtokszentségtelenítés.⁴⁹ Azt hisszük, hogy Kossuthot a szabad föld agitációjának megindításakor nem annyira nemesi eredete s nem is csak a polgári tulajdonjog elvi tisztelete vitte a »tökéletes« kárpótlás javaslata mellé, hanem reális politikai megfontolás: így is egész világgal — a nemesség Werbőczy-világával — fordult szembe s az akkori politikai társadalom sokszor így is elképedt merészségén.

Kossuth tehát a megváltásnak a földesúrral szemben való kötelezővé tétele és a földesúr teljes kártalanítása álláspontjáról indult ki, a továbbiakban azonban az örökváltság gyakorlati megvalósítása céljából az volt a döntő kérdés, hogy a kártalanítást maga a jobbágy fizesse-e közvetlenül a földesúrnak s ha igen, a jobbágynek milyen eszközöket adnak e célból rendelkezésére. Kossuth 1841 augusztus 28-i vezércikkében olyan véleményt nyilvánított, hogy »a bizonyos évek alatti általános megváltás a legkívánatosabb és előbbutóbb meg is fog történni.«⁵⁰ Vagyis Kossuth szerint a kötelező örökváltság

⁴⁸ Erre vonatkozólag úttörő *Unghár László: A magyar nemesi birtok eladósodása* 1848 előtt. Századok, 1935. évf. 39–60. l.

⁴⁹ Pesti Hirlap, 1841 aug. 21. (67. sz.) Irány c. vezércikk.

⁵⁰ Pesti Hirlap, 1841 aug. 28. (69. sz.) Örökváltság c. vezércikk.

együttal általános is lenne. Ha azonban a váltságot magának a jobbágnak kell fizetni, ez azt jelenti, hogy a jobbágyoknak az úrbéri tartozások — a tőke kamata — mellé vállalniuk kell a tőke törlesztését is, a földesúrral szemben a jobbágy anyagi terhe tehát jelentékenyen megnövekednék. Kossuth első, 1841 február 13-án megjelent örökváltsági vezércikkében a váltságfizetés gyakorlati megoldását nem vetette fel. Ellenben már néhány nappal előbb február 3-án közreadta a Hírlapban »Tététleni« név alatt Farkas Károlynak »örökváltsági pénztár« tervezetét.⁵¹ Farkas számolva az országot fojtogató gyötrelmes pénzsűkével, e célból kibocsátandó bankjegyekben egyszerre fizetné ki a földesurak váltságát és ezt az összeget az összes jobbágytelkek úrbéri tartozásainak 6%-os tőkésítésével igen alacsonyan 90 millió forintra számította. Az ország pénzforgalmához képest egyszerre forgalomba bocsátásának tehát ilyen riasztóan hatalmas bankjegytömeget s a jobbágyok — nem a kielégített földesúrnak, hanem a felállítandó örökváltsági pénztárnak — 30 éven át féléves részletekben fizetnék meg a váltságot. Farkas terve nyomán más pénztár- és banktervek is napvilágot láttak, Farkasénál — mint látni fogjuk — még délibáosabbak is, de ugyanakkor e tervek megvalósíthatatlanságára is rámutattak. Kossuth eleinte láthatóan hinni szeretett volna Farkas tervének realitásában. Néhány nap múlva a híres szatmári 12 pont kapcsán szerkesztői megjegyzésben nyilatkozott Farkas tervéről, amit a szatmáriak magukévá tettek, megállapítva, hogy Farkas terve »nagy figyelmet ébresztett s egy részben legalább biztos adatokon épült több mint reménnyel adhatjuk tudtára, hogy a világ pénzügyi tárgyokban járatos bel- és külföldiek szerint a bankjegyeknek készpénz gyanánt elfogadásában még a távol külföldön sem lenne fennakadás.«⁵² Ez azonban indokolatlan hiedelem volt s Kossuth említett augusztus 28-i vezércikkében, melyben a kötelező és általános örökváltságot célként kitűzte, le is vonta a következményeket. Az általános megváltás terve ellen maga teszi azt a »nyomós« észrevételt, hogy »90 s tán kétszer is annyi millió bankjegynek egyszerre kibocsátása az értéki világban mondhatatlan zavart hozhatna s a bankjegy mint pénzjel s áruk s munka közt oly aránytalanságot hozna be, melyet a váltságbérenek előleges meghatározásánál eleve számba venni lehetetlen volna«. Éppen ezért Kossuth arra az eredményre jut, hogy az általános megváltás »aligha megtörténhetik anélkül, hogy a váltságbérenek egy részét a státus vállalná magára«. Íme, 1841-ben Kossuth eljutott a — most még részleges — állami megváltás gondolatához, ami majd 1847-ben az országgyűlésre készülő ellenzék hivatalos programja lett!

Kossuth látóhatárának a szélein a harmincas évek óta megjelenik a nemesség által vezetett polgári forradalom lehetősége. De 1841-ben milyen alak-talan még ez a lehetőség! Kossuth kénytelen a rendi politikai intézményekre építeni s a nemesi alkotmánnyal számolni. Így pedig csak azt állapíthatja meg, hogy a részleges állami megváltásról »mostani adórendszerünk s adómentességeink mellett még csak a gondolkozást is ábrándnak hisszük«. Kossuth tehát 1841-ben előlépett az általános és kötelező, részben állami kárpótlással megoldandó megváltás tervével, de ugyanakkor a gondolatot a távolabbi jövőendő gondjaira bízta. »Nem marad egyéb hátra, mint az olyan módon kötelező örökváltság, hogy a felmondási joggal csak a jobbágy bírjon«. Vagyis: a jobbágy vállalkozhatik a maga megváltására, ha tud s ez esetben a földesúr köteles

⁵¹ Pesti Hírlap, 1841 febr. 3. (10. sz.)

⁵² Pesti Hírlap, 1841 márc. 6. (19. sz.)

elfogadni a megváltást. De hogyan állapítsák meg a földesúr által kényszerűleg elfogadandó váltság összegét, amit a jobbágy a földesúrnak fizetne? Kossuth megfelelőnek tartaná a törvényhozásilag meghatározott s a megye irányítása alatt felállítandó választott becselő bíróságok: t, melyekbe a földesurak és jobbágyok egyformán küldenének bírakat, de még jobbnak vélné, ha az országra nézve megyénként és a megyéken belül osztályonként⁵³ megállapítanák a váltságösszeg maximumát s az osztályozást már a következő országgyűlésen szeretné kimondatni. A megváltandó jobbágytelek úrbéri tartozásainak megbecsülése tekintetében határozott állást foglalt arranézve is, hogy a megváltás alapjául nem a jobbágytelket, hanem az úrbéri tartozását s nem a nyers jobbágyszolgálmányt, hanem a földesúri hasznot kell venni. Kossuth ez álláspontjához az 1848. évi törvények meghozataláig kitartóan ragaszkodott.⁵⁴ De a nyers jobbágyszolgálmány és a földesúri tiszta haszon között nagy a különbség. Kossuth már Farkas említett örökváltságpénztárterve kapcsán a kilenced kérdésnél megjegyezte lapalji jegyzetben: »mi azonban a kilenced-váltságbérnél a földesúr kezelési költségeit, szállítási veszteségét stb. leszámitandónak véljük: szóval mindennél azt tekintendőnek, mennyit nyer a birtokos s nem azt, hogy mennyit vesz a jobbágy.⁵⁵ Ilyenformán végül is a földesúrnak fizetendő váltságbért« nagyon megcsonkíthatják,⁵⁶ így könnyebb lesz a megoldás gyakorlatilag.

Kossuth az örökváltság elősegítése céljából a legelső teendők közé sorolta olyan hitelintézet felállítását, melytől a jobbágy pénzt kaphasson, olcsó kamatra, apró törlesztésekre. Jelzálogbankra lett volna szükség, de a bank magában még nem jelentett tőkét is. Honnan szerezzon a bank a nyomasztó bécsi gyarmatpolitika ellenében tőkét? Kossuth különös tervvel állt elő: a megyék adópénztárában fekvő pénz fordíttassék a magyar bank megalapítására és »megvan a pénzalap«. A gondolat nem Kossuthtól eredt, de Kossuth magáévá tette, nemszámolva a részben fémpénzt, részben bécsi bankjegyeket forgató s a pénzt éppen nem tőkeszerűen használó adópénztárak ilyen célra való felhasználhatatlanságával. Kossuth azt gondolta el, hogy az adópénztárak pénzét a bank bankjegyek kibocsátására fedezetül használná fel s elhessegette azokat a gondokat, amelyekkel a bankjegyek tömeges beváltása esetén mulhatatlanul számolni kell s amelyek a pénztárakban forgó bécsi bankjegyekkel való összeközömből származnak.⁵⁷

Kossuth a kényszerített, de nem általános örökváltság előbbre mozgatása céljából felvetett egy másik módot is, amellyel a jobbágy számára a váltság megfizetését megkönnyíteni lehet: a jobbágy engedje át földje kilencedét — egyáltalában a dézsmahányadnak megfelelő részt — a földesúrnak. Minthogy az ugarföld után — háromnyomásos rendszerben — földesúri dézsma nem

⁵³ T. i. a telek minőségének megfelelő osztályok szerint a Mária Terézia-féle úrbérendezés osztályainak mintájára.

⁵⁴ Kossuthnak a jobbágyság szempontjából kedvező állásfoglalását alaposan félre lehetett érteni: *Supka Géza*: 1848. c. munkájában (36. l.) úgy értelmezte, hogy Kossuth szerint a föld nem lehet megváltás tárgya, csak az úrbéri szolgáltatok, a föld érinthetetlen tabu!

⁵⁵ Pesti Hirlap, 1841 febr. 3. (10. sz.)

⁵⁶ Pesti Hirlap, 1841 febr. 13. (13. sz.) Örökváltság c. vezércikk.

⁵⁷ Pesti Hirlap, 1841 aug. 21. (67. sz.) Irány; 1841 aug. 28. (69. sz.) Örökváltság; 1841 szept. 1. (70. sz.) Örökváltság II. és bank; 1841 szept. 4. (71. sz.) Bank c. vezércikkek. Kossuth tervének taglalása e vezércikkek alapján; az idézeteket — ha a forrás külön nincs jelezve — ezekből vettük.

járt, a váltság háromnyomásos gazdálkodás esetén csupán a jobbágyföld kétharmadából volna természetben, tehát földben kiadandó. Kossuth úgy gondolkozott, hogy a jobbágy semmit sem veszít, ha a terméskilenced fejében a föld kilencedét váltságul átengedi, ellenben így sok milliónyi pénztőke előteremtésének gondjától meg lehet szabadulni s »az egész operatio nagyon könnyítettnek«, »a földesúr oly kárpótlást nyerne, melynél minden jövő idő számba véve, igazságosabbat gondolni sem lehet«. Természetesen fennmaradna még a többi úrbéri tartozás megváltása, azonban ezek megváltása a földbeli váltság után »igen tetemesen megkönnyítettnek«. A jobbágnak földváltság ellenében való felszabadítását Kossuth európai példákból, elsősorban a porosz váltságrendszerből meríthette. Ma már tudjuk, hogy a porosz rendszer nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a parasztok kezéből kicsússzon a föld. A magyar jobbágyiség véstes földszükéjét és földsovágását ismerve, Kossuth igen szerencsétlen kézzel nyúlt az idegen példák után s erre nyomban figyelmeztethették is, mert a Pesti Hírlapnak már következő számában a pénzbeli s egyéb viszonyaink figyelembe vételével készült »nem annyira javasolt, mint eszmeesére fölvetett gondolatot« félig-meddig visszavonta: elsősorban is csak a földesúri kilencedre értette, de az egyházi tizedre nem s előbb a nép véleményét tisztába kellene hozni: akarja-e vagy sem, csak olyan helyen kerülhetne rá sor, ahol az úrbéri rendbeszedés és tagosítás még nem történt meg s a földváltság kimérése éppen ezek végrehajtásával kapcsolatban volna eszközölhető, ahol pedig a földváltság már nem adható ki, a kilencedet a jobbágy 12—15 évi középarányos szemmenyiséggel rója le, de a jobbágnak joga lenne, hogy állandó földesúri adója alól 5%-os tőkésítésnek megfelelő pénzüsszeggel örökre mentesíthesse magát, így az esetenkénti terméshez arányosuló dézsmától, amely oktalan és kártékony teher, mert »nem annyira a földön, mint a munkán s befordításon fekszik«, meg lenne a magyar jobbágyiség szabadítható. Kossuth földváltság-tervét különböző oldalról részésítették elutasító bírálatban, a Pesti Hírlap hasábjain néhány hónap múlva Szöllősy Balázs figyelmeztette, hogy a földváltság »a jobbágságnál nagy ingerültségre fogna találni«, véres jeleneteket szülhetne, mire Kossuth lapalji jegyzetben ismét kijelentette, hogy ha az utóbbi vezércikkében lényegesnek vett feltétel, a nép belenyugvása nem forog fenn, »a dologból semmi sem lehet.«⁵⁸ Kossuth a tervet még sem ejtette el teljesen, még az 1847/48. évi országgyűlésen is előhozta. Az elgondoláshoz való kitartó ragaszkodása aligha magyarázható mással, mint a sorsfordító főcélnek, a feudális kötelem levételének és a szabad föld megteremtésének valósággal áhitatos és türelmetlen siettetésével, amelyért a földváltság hátrányos következményeitől szemeit derűlátóan elfordító Kossuth ezt az árat is elfogadhatónak találta. Azt azonban hangsúlyozta, hogy megvan határozott véleménye az egész dolog, t. i. az örökváltság felől; az általános megváltást tartja legkívánatosabbnak, ez meg is fog előbb-utóbb történni, de ismerve haladásunk menetét, a jövő országgyűléstől ezt még nem reméli.

Kossuth tehát már 1841-ben kitűzte a kötelező, általános, részben állami kárpótlással fedezett örökváltság feladatát, de egyelőre nem látta — nem is láthatta — a tervet kivihetőnek. Addig is, míg az idő elérkezik rá, a földesúrra nézve kényszerítő erejű önkéntes megváltással óhajtotta növelni a szabad föld barázdáit és a szabad parasztok csekély táborát. Segíteni akart a magukat

⁵⁸ Pesti Hírlap, 1841 okt. 16. (83. sz.) *Szöllősy Balázs: Örökváltság.*

megváltani akaró jobbágyokon hitelintézettel, nemzeti bankkal, földváltással s ha ezek a segélytervek sokszor felhőkön jártak, akkor arra kell gondolnunk, hogy az örökváltság az adott politikai helyzetben lebíratatlan feladatnak látszott, ezért az utak-módok keresésében botladozni is lehetett. Kossuth gyakorlati programja különben is rugalmas volt, nem törekedett teljességre, a súly nem a részleteken, hanem az alapon: a szabad föld diadalmas meghirdetésén volt. A kormány és a konzervatív párt 1840-ben a megbékítés reményében megadta a néhány évvel előbb megtagadott, valójában írott malasztanak tekinthető szabad egyezkedéses önkéntes örökváltságot. Azt hitték, most már lehet tovább altatni a serkenő országot. Mint gróf Teleki Domokos a Pesti Hírlap hasábján írta: sokan mások non plus ultrá-nak tekintették ezt a látszat-örökváltságot.⁵⁹ Nyilvánvalóan voltak sokan, akik éppen nem a »nem tovább«-ként, hanem csak első állomásként fogták fel. De Kossuth volt az, aki a végső kielégítésül szánt törvény szentesítése után néhány hónappal megfújta a harsonát: el a jobbágysággal és szabad földet helyébe! Általános kötelező örökváltságot, részben állami kárpótlással! Ma még nem megy? majd fog menni kikerülhetetlenül! Addig is előre, ahogy tudunk! A viszonyokhoz képest messze előrenéző új követelések meghirdetése volt Kossuthnak a jobbágyság felszabadítására irányuló tevékenysége e szakaszában elsősorban az, aminek történeti jelentőségét méltatnunk kell.

III

Mielőtt megtekintenénk, hogy Kossuthnak az örökváltság végett kifejtett agitációja milyen gazdag »szemesúrlódás«-t idézett elő a magyar közéletben s hogy a torlódó vita mennyiben volt alkalmas előbbvinni a kérdést, helyénvaló lesz előbb megvilágosítani, hogy Kossuth politikai rendszerének egészében milyen helyet foglalt el a jobbágyság felszabadítását előbb-utóbb beteljesítő örökváltság. Mi sem volna eltévesztettebb s e tanulmány céljától is távol-állóbb, mint Kossuthot akként szemlélni, mintha nem lebegett volna szemei előtt egyéb, mint önmagában a jobbágyfelszabadításnak különben így is teljes programja, mintha a nemzet e legnagyobb osztályának, a jobbágyságnak a boldogítását, a jobbágyság osztályérdekeinek harcosaként, magáért a jobbágyság érdekében szerette volna elérni. Kossuth előtt az egész, a nemzet lebegett: a feudalizmus kasztszerű viszonyaiból és elnyomó rendszeréből a szabadság által megújhóva kibontakozó nemzet. A szabad ember és a szabad nemzet, a polgár és a polgári önálló állam határozta meg egész gondolatrendszerét úgy, ahogyan a XIX. század első felében a polgári szabadság híveit ezek a célok lelkesítették. Kossuthnak az 1832/36. évi országgyűlésen döntő élményévé éppen annak felismerése lett, hogy a feudális és gyarmati Magyarország a polgári és nemzeti megújhódás útjának küszöbére érkezett és meggyőződését igyekezett ezután minden erejével a nemzet lelkiismeretébe is átültetni. A Pesti Hírlap beköszöntő vezércikkében mindjárt tisztázta: nem az a kérdés, hogy haladjunk-e avagy megálljunk, hanem az, hogy mit és miként végezzünk el.⁶⁰ Gyakran hangoztatja ezután, hogy a magyar nemzet az »átalakulás kínos

⁵⁹ Pesti Hírlap, 1841 aug. 7. (63. sz.) *Gróf Teleki Domokos*: Testvérhoni párhuzamok II. Urbér.

⁶⁰ Pesti Hírlap, 1841 jan. 2. (1. sz.)

korszakát éli, avult érdekek életre-halálra küzdenek egy még alaktalan jövőre, az új világ eszméivel.⁶¹ Most Kossuth a müezzin szavaival zúg végig az országon: az idő rohan, az ítélet közel,⁶² s ha nekünk történelmünk során később is kellett »az idők angyalának szárnycsattogását hallanunk«,⁶³ most elkövetkezett a sor reánk. Kossuth rendszerében az átalakulás kínos, de nagy korszakának feladatait a szabad emberek által alkotandó szabad nemzet programja öleli fel. Ez a program az út végső állomásán szükségszerűen az önálló független magyar állam képét állítja eléje. Kossuth az első, aki az »ország függetlenségének kérdését a reformmozgalom központi kérdésévé« tette.⁶⁴ A feudalizmus felszámolása és a polgári alkotmány megteremtése tehát Kossuthnál elválaszthatatlanul összekapcsolódott a bécsi politikai és gyarmati függés lerázásával. Kossuth utóbb öregkorában is arra utalt, hogy Magyarországot »nem magyar kormány kormányozta«, országgyűléseink csak provinciális téren mozogtak, a magas állami funkcióknál a magas politikában semmit sem nyomtak: a népet nemzetté kellett tenni, hogy Magyarország önálló lehessen, békés úton, ha lehet, fegyverrel, ha kell.⁶⁵

A negyvenes évekbeli Kossuthnak sok szava volt a nép és a nemzet viszonyáról. Ekkoráig — írta — nép és nemzet között jogtanilag különbség vala s hogy e két nevezet nem egyértelmű, hogy a jog- és érdekesség hatalmas kapcsa még ma is jámbor óhajlás, ezért vagyunk így, amint vagyunk, hogy átalakulásról kellene gondoskodnunk.⁶⁶ A népet azonban nem lehet másként nemzetté tenni, csak úgy, hogy a népet, a kiváltság nélkül élő tömeget érdekében egyesítjük a kiváltságosokkal. Így fogalmazódik meg a Kossuth rendszerében döntő elemet jelentő érdekegyesítés. A gondolat és kifejezés nem új: az a két férfiú — Wesselényi és Kölcsey — akik Kossuth nemzeti reformrendszerének kialakulására a legnagyobb hatást gyakorolták, a nemzeti egység gondolatának már hasonló kifejezést adtak. A magyar társadalomnak közös érdekében való egyesítésének gondolata vezérszólamként cseng Kossuth vezércikkeiben. Politikai religiója alaptanjának nevezi meg az »összeolvasztás«-t és nem az elkülönzést. A honnak minden osztályát »nemzetiségben és alkotmányban egygyéforrottnak, egy nagy nemzeti családdá egybeolvadottnak« óhajlja látni.⁶⁷ Az érdekegyesítés, az átalakulás alapkövetelménye Kossuth minden tervének mélyén megtalálható. Utóbb, már a nagy küzdelem közben, Kossuth még mindig lázasan üldözi árnyképét, pedig már sokszor ellenébe fordul. Most a negyvenes évek elején az érdekegyesítés vezérli Kossuth jobbágyszerveit, hiszen a nép nemzetté emelése nem egyéb, mint: a jobbágyság felszabadítása.

Kossuth tehát elvi megfontolások útjain keresztül, a végső cél feltételeit keresve és az érdekegyesítésért küzdve jutott el a jobbágyság nagy kérdéseihez. A jobbágysággal Kossuthnak nem volt közvetlen gyakorlati kapcsolata. Előbb nyilvánvalóan a felvilágosodás eszméi határozták meg társadalomszemléletét.⁶⁸ A társadalmat ekkor még jellegzetesen Rousseau hatása alatt olyan szövet-

⁶¹ Pesti Hirlap, 1841 jan. 16. (5. sz.) Betyárkodás c. vezércikk.

⁶² Pesti Hirlap, 1843 jan. 26. (216. sz.) A kezdet kezdete c. vezércikk.

⁶³ Pesti Hirlap, 1842 márc. 20. (127. sz.) Birtokolhatatlanság c. vezércikk.

⁶⁴ Révai József i. m. 172. l.

⁶⁵ Kossuth Lajos 1882 nov. 22-i levelében. Közli Lukinich Imre i. m. Századok, 1927. évf. 228. l.

⁶⁶ Pesti Hirlap, 1841 dec. 1. (96. sz.) Birtokaristocrátia c. vezércikk.

⁶⁷ U. o. 1841 okt. 2. (79. sz.) Szavazat és költségvetés c. vezércikk.

⁶⁸ Erre vonatkozólag legjobban Kosáry Domokos i. m. 54. s. köv. ll.

kezésnek fogta fel, melyet »a személyes és vagyonbeli biztosság óhajta« fűzött össze s az országban gyakran jelentkező éhínségek egyik döntő okát »az értelem boldogító világosságától távol helyezettett nevetlenség«-ben vélte megtalálni.⁶⁹ A harmincas években a pozsonyi országgyűlés alatt Kossuth szélesbülő látóhatára szétfeszítette a felvilágosodásnak már szűk burkait s hatalmas képzeletén a kor kapitalista-liberális eszméi lettek úrrá. A felvilágosodás humanitárius gondolatai elvi rendszerében ugyan még megtalálhatók ezután is, viszont e rendszerben vannak olyan elemek is, melyekben a társadalmi igazság mintegy a jövődőt villantják már meg. A harmincas években már azt vallja Kossuth, hogy az ember nem születik jóra vagy rosszra s tisztában van vele:

»e thesis ellen feltámadnának a keresztény papok, akik a napkeleti bölcseknek a világ phisicai s erkölcsi eredetéről írott philosophemait revelált hitágazattá tették, mivel gazdagon élnek e mellett. Az ember nem képzelhető el társadalmon kívül s valóban csak az jó s az rossz, mit a társasági viszonyok tettek ilyenné.«⁷⁰ Minden kornak megvan saját eszméje, mely egy világrésznek élet-szükségeiből önként fejlődik ki.⁷¹

Kossuth a maga »földireligió«-ját a kor eszméjének megfelelően a »polgári szabadság«-ban határozta meg,⁷² nemzetnek e szabadság nélkül nincs jövődje, »Én a szabadság embere vagyok, én gyűlölöm az önkényt, gyűlölöm azon fokig, melynek jellemzésére még szót nem talált az emberi nyelv.«⁷³ Szabadnak lenni pedig annyit tesz, mint olyan joggal bírni, aminek gyakorlata minden másoknak hasonló joggyakorlatával összefér.⁷⁴ A szabadság a kezdetben netán magautótte sebeket is be tudja »gyógyítani.«⁷⁵ Inkább a szabadság »múlékony csapongásain« keresztül óhajt a szabadság rendjéhez eljutni, mint a szabadságtalan rend sírsendes ösvényén az önkényuralom torkába.⁷⁶ A feudalizmus bilincseiből a szabadság útja vezethet csak ki s Kossuth polgári »religiójának« sok évek óta mindennapos fohásza: a nép nemzeté legyen.⁷⁷

Kossuth tehát a feudalizmus helyét elfoglalandó polgári társadalom s az önálló magyar állam megteremtésének a programjától egyformán ahhoz a követelményhez jut el, hogy a népet nemzeté kell emelni, ez pedig az érdekekben való egyesítés nélkül nem lehetséges. Ez a szilárd elvi meghatározottság szinte hajthatatlanul köti Kossuthot a szabad föld, a jobbágyosság szabad állapotra vitele mellé. Kossuth történeti szemléletében eredetileg az egész nemzet szabad társadalom volt⁷⁸ s a magyar birtok eredeti állapotában nem ismerte

⁶⁹ Kossuth Lajos értekezése 1828-ban »Az éhségmentő intézetek« címen. Rég Okiratok és Levelek Tára, 1905. évf. I. f. 19. 23. l.

⁷⁰ Kossuth Lajos naplója 1837 febr. 21-től márc. 2-ig. Történeti Lapok, 1874. évf. 14. l.

⁷¹ Pesti Hirlap, 1841 febr. 13. (13. sz.) Örökvaltság c. vezércikk.

⁷² Kossuth Lajos: Adó c. tanulmánya. Ellenőr. Politikai zsebkönyv a Pesti Ellenzéki Kör megbízásából. Szerk. Bajza. Németországban, 1847. 449. l.

⁷³ U. o. 468. l.

⁷⁴ Kossuth Lajos: A magyar politikai pártok értelmezése c. tanulmánya az i. m.-ben. (Ellenőr) 267. l.

⁷⁵ Kossuth Lajos orsz. védegyeleti igazgató értekezése a védegyelet közgyűlésén 1846 aug. 20-án. Magyar Szózatok. Hamburg, 1847. 186. l.

⁷⁶ Kossuth Lajos i. m. (Ellenőr) 267. l.

⁷⁷ Kossuth Lajos i. m. (Felelet) 76. l.

⁷⁸ Pesti Hirlap, 1841 ápr. 24. (33. sz.) N-Körös és Kecskemét követői a pestmegeyi gyűlésen c. vezércikk.

a feudumot.⁷⁹ Az adókérdés kapcsán kitartóan cáfolja azt az állítást, mintha a magyar nemesség azért hozott volna »áldozat«-ot a jobbágyföldröknek a jobbágyok részére való átengedésével, hogy ennek fejében a jobbágyok viseljék a közterheket.

Kossuth a jobbágyság kialakulása történetének előadásával felel. Abból indul ki, hogy a hódítás hatalmával elfoglalt országot maga a nemes nem művelhette; mert így hamar éhen halt volna. De rabszolgák által sem művelhető az egész, mert ennyi rabszolgára nehéz lett volna szert tenni; később egyre nehezebbé lett a rabszolgaszerezés, venni pedig drága dolog volt. De meg fődolog volt a személy és vagyon biztonsága akkor, amikor az ökök szabott törvényt s a szomszédok gyakran összekocódtak és megütköztek — utal Kossuth a feudális anarchia korszakaira. »Van egy bizonyos valami az ember keblében, mely még a legdurvább századokban is világosan érezteté vagy legalább ösztönileg sejtítetté vele, hogy a rabszolgától, kit az emberiség fokáról barmok sorába süllyesztett, a semmivel nem bírhatótól hű ragaszkodást nem csak nem remélhetni, de nem is kívánhatni; innen van, hogy a legvégső veszélynek utolsó fokra hágása esetén kívül fegyver a rabszolga kezébe sohasem adatott egy nemzetnél is, honvédelemre soha nem fordították sehol, a magyarnál sem; ha tehát élni, ha javakkal bírti kívánt a magyar nemes, legfőbb jó gyanánt kellett oly embereket tekintenie, önéletének fenntartása végett kellett oly néposztályról gondoskodnia, kik bizonyos feltételek mellett s bizonyos szabadsággal felruházva s bizonyos tulajdoni jogokra lépve, átvegyék művelni a földet, vagy el ne vándoroljanak a meghódított földről, ha már ott laktak«. A magyar jobbágy állapota tehát úri kénykedvtől függő rabszolgaszertő sohasem volt. A jobbágy volt a nemes számára a gazdagság és hatalom forrása, ezért ami nyereség volt a nemesség számára eredetileg, most részéről nem tekinthető áldozatnak.⁸⁰

Kossuth előadása a magyar jobbágyrendszer, a földesúri-jobbágyi feudális viszony keletkezéséről — a történeti kutatások korabeli állásának megfelelően — lényeges fogyatékoságokat is mutat fel, de itt nem ezek és nem ma is helytálló szempontjai⁸¹ vonják magukra figyelmünket, hanem annak hangoztatása, hogy a nemesek a jobbágyföld megadásával vagy megtartásával — jellemző Kossuth harcaira, hogy cáfolnia kellett ezt — nem áldozatokat vállaltak, hanem »önhasznukat« követték.⁸² A feudalizmusban tehát a földesúr és jobbágy viszonyát nem valami nagylelkűség alakította ki, hanem az érdekek. A feudalizmus felett azonban eljárt az idő s a feudális osztályérdekek kiküszöbölése s a szabad nemzet és önálló állam megteremtése végeredményben nem sérti az osztályérdekeket sem. Viszont amíg legalább annyit nem teszünk, hogy a jobbágyok magukat megválthassák, a »súrlódásnak, gyűlölségnek, ellenszenvnek oly eleme dül nemzetünk kebelében, mely egy nemzeti testté forrnunk soha nem enged« s ez a legsúlyosabb átok jelenünkben, de kivált jövendőnkön. Ha nem forrunk egybe, ha minden nemessel tíz ki nem engesztelt ember áll szemközt, nem tarthatjuk fenn a hazát.⁸³

Kossuthnak sokszor már idillikus látomásában az ország aristocrátiája — az ő szóhasználatában: nemessége — »a nép érdekeivel egybeforrva«

⁷⁹ U. o. 1846 márc. 20. (23. sz.) Ősiség c. vezércikk.

⁸⁰ U. o. 1841 szept. 18. (75. sz.) Adó c. vezércikk.

⁸¹ Így különösen is a földesúri érdekek szempontjai, melyek a történetkutatásban nem mindig jutottak és jutnak hasonló bölcshélményekhez.

⁸² U. o. 1841 szept. 22. (76. sz.) Adó II. c. vezércikk.

⁸³ *Kossuth Lajos* i. védegyeleti értekezése 72. l.; Pesti Hírlap, 1843 dec. 21. (310. sz.) Visszatekintések és Tájékozódás; 1843 dec. 24. (311. sz.) Telekdij c. vezércikk.

jelenik meg, mint »testvérek között a hú elsőszülött, a háznak erős szögletköve, mely csak szeretet és bizodalom tekintetével találkozik«.

Az érdekegyesítés, mint már magából a fogalomból is következik, nyilvánvalóan nem forradalmi, hanem békés politika. »Kossuth Magyarország polgári újjáalakítását — elemezte ki Révai József — nem demokratikus népforradalom és különösen nem parasztfelkelés útján akarta elérni.⁸⁴ Kossuth nem hűnyt szemet a tény előtt, hogy a népforradalmat elutasítva kikerülhetetlenül a politikai mezőn uralkodó nemességgel kell együttműködnie. Wesselényihez írt levelében 1843-ban reálisan felmérte, hogy a politikai életben még nincs semmi elem a nemességen kívül, mely által csak más elemnek is behozatalát eszközölhetnék, miértis úgy látszik, nem tanácsos a kérdést (t. i. a megyei reformot) akkint állítani, hogy attól a nemesség szükségképpen elforduljon, mert úgy most még egyedüli hatalma . . . minden oly elemnek behozatálá ellen forduland, mely idővel a szabadságnak renddeli párosításában hathatós gyámolul szolgálhatna.⁸⁵ Ez a nemességre támaszkodó politika Kossuthra mindvégig jellemző maradt, nélküle politikai pályáját meg sem lehetne érteni. Kossuth nem óhajtotta forradalmi úton letaszítani a nemességet a magyar politikai hatalom mezejéről. Erőt érzett magában arra, hogy a nemességet, meggyőzve saját érdekéről is, előbb-utóbb magával ragadja a polgári és nemzeti átalakulás békés pályájára.

Kossuth nem csupán elfogadta a nemességgel való együttműködést, hanem egyenesen a nemesség kezébe óhajtotta letenni a polgári átalakulás vezetésének feladatát. Sőt Kossuth a nemességnek vezető szerepet ígért az átalakulásban megszülető polgári társadalomban is. De sóvárogja, hogy »nőjön, erősödjék, színpadra lépjen más elem is s a nemesség ne legyen minden mindenben«. A békés haladás »szelíd ösvényén legközelebb a polgárságban kell ezt az elemet keresnünk.«⁸⁶ Egyelőre mégis a nemesség egyedül van a porondon s Kossuth a negyvenes években mindvégig hangoztatta a nemesség érdemeit az ország fenntartásában és hivatottságát a nemzet jövőnd életében. 1847 november 29-i híres beszédében, melyet a közteherviseles, mint az országgyűlés első polgári reformjavaslata mellett mondott el, valósággal apotheozist állított a most már mégis elmúlándó nemességnek.⁸⁷ Aligha volna helyes, ha Kossuth állásfoglalásában csupán valaminő taktikai eszközt látnánk a nemességnek a reformokhoz való megnyerésére. Nyilvánvalóan szövegezésein volt ilyen hangsúly is, azonban Kossuth politikai magatartása őszinte volt s ezt az állásfoglalást egyenesen megkövetelte az érdekegyesítés is. Hihetünk Kossuthnak, hogy a népet szereti, de nem mint osztályt (kasztot), nem a nemesség rovására, hanem a »közös hon biztonságának, boldogságának érdekében.«⁸⁸

Az örökváltság és nyomában a jobbágyfelszabadítás az érdekegyesítés feltétele ; az érdekegyesítés a feudális rend felszámolásához és a független állam megvalósításához elvezető út ; az érdekek közös nemzeti alapon csak békés átalakulás során egyesíthetők ; a békés átalakulásban a haladó nemességtől nem lehet a vezető szerepet megtagadni : ilyen elvi alapokon szövődött bele a negyvenes évek elején Kossuth rendszerébe az örökváltság kérdése.

⁸⁴ Révai József i. m. 132. l.

⁸⁵ Tört. Tár. 1902. 191. l.

⁸⁶ Pesti Hírlap, 1842 aug. 4. (166. sz.) Még egy-két ok c. vezércikk.

⁸⁷ Barta István i. m. 336—338. l.

⁸⁸ Pesti Hírlap, 1843 dec. 21. (310. sz.) Visszatekintések és tájékozódás c. vezércikk.

IV

Kossuth már 1841 áprilisában olyan feladatok közé sorolta az örökváltást, melyek a megoldás »első stádium«-án túlhaladtak. Ez Kossuth kategóriái szerint azt jelentette, hogy annak felismerésén már túl vagyunk: a dolog nem jól van úgy, amint van (agitatio); vagyis következhetik második stádiumként annak megvitatása, hogy másként hogyan lehetne (discussio); végül pedig a harmadik stádium: a cselekvés, az actio: kell hogy legyen másként.⁸⁹ Az a szélesen áradó vita, amely az örökváltás körül a harmincas évekbeli szerény kezdetek után a negyvenes években elsősorban éppen Kossuth vezércikkei nyomában bontakozott ki és folyt végig 1848 márciusáig, nem mindig igazolta Kossuth megállapítását az örökváltásnak első stádiumon való állapotáról. Az elkövetkező években a vitában még sok szó esett arról és csak arról, hogy »nem jól van úgy, amint van«. A jobbágykérdés irodalmának ezekben az években számottevő részét éppen annak hangoztatása és bizonyítása foglalta le, hogy milyen hátrányai vannak — a földesurak oldalán is — a jobbágyrendszernek, különösen is a földesúri dézsmának és a robotmunkának s milyen előnyei vannak a megváltásnak. Mégsem volna a történeti hűséghez való, ha e gyakran idézett s végül sem nagyszámú megszólalások csalódásba ringatnának bennünket s úgy képzelnék el, hogy a közvéleményen nagyon is úrrá lett az örökváltás gondolata. Még kevésbé, ha azt gondolnánk, hogy éppen az uralkodó osztály, a birtokos nemesség körében valami sokan magukévá tették a jobbágyosság megszüntetésének a programját.

Az 1840-ben törvénnyé lett szabad egyezései örökváltás sikertelenségét, egykorú szemlélőkkel együtt, nem csupán az országban uralkodó pénzüszükének és a jobbágy annál inkább nyomasztó szegénységének kell tulajdonítanunk, hanem a jobbágy felett uralkodó birtokos nemesi rend idegenkedésének az örökváltástól, sőt ellenállásának azzal szemben. A Magyar Gazdasági Egyesületnek, a birtokosok érdekszövetkezetének titkára, Török János, alig néhány hónappal a törvény meghozatala után a földművelés akadályairól, nem utolsósorban éppen a dézsmáról és robotról értekezve, azt állapította meg, hogy »a birtokosok legnagyobb része rendkívüli áldozatnak s anyagi érdekei rövidítésének tekintti, ha valamelyik jobbágya megváltási kérelmében megegyezik« s így nem is lesz sikere félszázad múlva sem, ha csak nem hoznak kényszerítő törvényt. Mert ha a megyei utasítások úgyszólván egyhangúlag kívánták is az örökváltást,⁹⁰ mégis a földesurak nagy része »privatim« egészen másképpen gondolkodik és minden kitelhető módon azon fog lenni, hogy a jobbágyok hasonló megváltási kérelmeket ne nyilvánítsanak s hol ezen törekvés nem használ, oly szerfölött túlzó követelésekkel fog a birtokos a jobbágy kívánatai elébe lépni, hogy az egyezkedés nem sikerülend.⁹¹ Néhány év múlva a liberális reformokért lelkesülő Gorove István külföldi útján, a nálunk akkor gyakran emlegetett württembergi jobbágyfelszabadítás hazájában sem tudott mást hallani a paraszttól, mint, hogy »a megváltás nehezen megy, mert a somma magasra van határozva« s a vidéken igen kevés helység váltotta meg még magát.⁹² Záborsky Alajos tapasztalá-

⁸⁹ Pesti Hirlap, 1841 ápr. 21. (32. sz.) Iparegyesület c. vezércikk.

⁹⁰ T. i. az 1840. évi önkéntes örökváltást.

⁹¹ Török János: A földművelés akadályairól s azok elhárításáról Magyarországon. Athenaeum, 1840. évf. 32—33. sz.

⁹² Gorove István: Nyugat. Utazás külföldön. Pest, 1844. 203. l.

sokból vonta le, hogy »az uradalmak birtokosai nem akarják, vagy „ad graecas calendas“ szeretnék elhalogatni a telkek országosan leendő megváltását.«⁹³ Török János jóslata igazolódott, mert 5—7 év múlva is azt olvashatjuk a köziradalomban, hogy az örökváltság nem megy előre, elsősorban azért, mert a földesurak nem akarják, hogy menjen. A már Csengeri Antal szerkesztése alá jutott Pesti Hirlapban 1845-ben Táncsics Mihály állapította meg, hogy eddig azért nem történt sok megváltás, mert a földesurak nem akarták.⁹⁴ Majd a Vas megyei Batthyány-uradalom 17 falvának még 1846-ban is nagy eseményt hirdető megváltásáról szólva állapítják meg a lap hasábjain, hogy »a gondolat a szomszédban nem terjed, mert a népnél az eszmét nem terjesztik s kevés földesúr pártolja.«⁹⁵ A Pesti Hirlap egyik vezércikkirója határozott esetekre utalt: a váltságot kérő jobbágyokat azzal utasították el, hogy szükség van robotmunkájukra.⁹⁶ Amikor pedig a lap hasábjain a tiszaföldvári örökváltsági szerződéséről — még mindig ritka hollóként — az uraságnak, a Podmaniczkyaknak tisztartója maga számolt be, hozzáfűzte, hogy a földesúrnő a földesúri hatóságról nem mondott le »okulva a felsőbb ellenzésen.«⁹⁷ Nyilvánvaló volt, hogy a földesurak mellett a vérszegény önkéntes örökváltsági törvény előhaladását a kormány sem igen óhajtja. A Pesti Hirlapban még 1846 decemberben is arról írtak: elég példa van arra, hogy a váltsági ügy egyenesen a földesurak túlságos követelésén bukik meg, éppen a kamarai, papi és koronajóságokon eddig egyetlen megváltás sem fordult elő.⁹⁸ Már az országgyűlésre készülve írták 1847-ben hogy a megváltás most hatástalan, mert a jobbágyok tőkével nem rendelkeznek s az »alkukötés« a földesúr tetszésére van bízva.⁹⁹

Érthető ilyen körülmények között, hogy Kossuth követelése a szabad földért igen nagyerejű ellenálló közegbe ütközött. A követeléssel szemben állt a kormány, legjobbjai kivéve a birtokos nemesség és kevés kivétellel a nagybirtok hatalmas urai, a konzervatív főrendek. Szemben állt a katolikus főpapi klérus is, melyről a Daguerréotyp írója 1841-ben óvatoskodva írta, hogy »ha hajlik valamelyik oldalra, ezen oldal nem a megváltás lesz.«¹⁰⁰ Tulajdonképpen a politikai hatalom birtokosai együtt! Kezükben voltak — a jóformán egyetlen ellenzéki időszak lapot, a Pesti Hirlapot kivéve — a szó közlésének eszközei is. A szabad föld ellenzői táborának nagy segítségére volt az a támadás is, melyet gróf Széchenyi István a Pesti Hirlap Kossuth-vezércikkeinek hatása alatt a Kelet népében még 1841-ben intézett Kossuth

⁹³ Záborszky Alajos: Urbéri telkek örökös megváltásának terve és hasznai. Pozsony, 1843. 69. l.

⁹⁴ Pesti Hirlap, 1845 márc. 20. (440. sz.) Ész és akarat c. névtelenül közölt cikke.

⁹⁵ Pesti Hirlap, 1846 jan. 8. (603. sz.) D. G.: Örökváltság Vas megyében c. vezércikke.

⁹⁶ Pesti Hirlap, 1846 márc. 19. (643. sz.) Örökváltság c. névtelenül közölt vezércikk.

⁹⁷ Pesti Hirlap, 1846 máj. 26. (681. sz.) Sztranyavszky Péter: A tiszaföldvári örökváltság részletei c. cikk. — Ez esetben a tisztartó az örökváltság mellett állott, de volt olyan hang is, hogy »a gazdatisztek nem kis akadályai az örökváltságnak«. Hetényi János: Robot és dézsma (Hetényi János—Királyi Pál—Ploetz Adolf könyve.) Pest, 1845. 171. l. Különben itt is: az örökváltság »eddigelő nem fér fejkébe földesuraink nagy részének, akik előtt a birtok minden, a személy semmi. 72—73. l.

⁹⁸ Pesti Hirlap, 1846 dec. 24. (801. sz.) Örökváltság c. névtelenül közölt vezércikk.

⁹⁹ Pesti Hirlap, 1846 jan. 31. (822. sz.) Sz. I.—n.: Jobbágyi viszonyok c. vezércikke.

¹⁰⁰ [Nagy Károly] i. m. 105—106. l.

ellen. Kossuth öreg korában is visszaemlékezett, hogy a jogegyenlőség — amihez a szabad föld az első lépés — a hatalomnak Bécsben, itthon pedig a konzervatív »fő- és nem főrendeknek« nem volt ínyökre.¹⁰¹ A támadást az ekkor »fontolva haladó«-nak nevezett párt lapjának, a Világnak hasábjain a jó vitázó tollú gróf Dessewffy Aurél indította meg. Minden olyan megváltást, amely nem járt teljes és valóságos kárpótlással, »rablás«-nak nevezett, hangoztatta, hogy a szabad föld agitációja elérhetetlen célt tűzött ki, a jobbágyok a maguk pénzén — ahogy szerették volna — nem tudják magukat megváltani, más tervek kellenének, de nincsenek, a szabad földdel olyasmit agítálnak, ami ebben a formában nem valósulhat meg.¹⁰² A hamarosan elhunyt Dessewffy Aurél után a lap egyre élesebb ellenagitációnak nyitott teret. »Ismét Pesti Hírlap és ismét szabad föld és ismét kényszerített megváltás, mi lesz ebből a birtoknak örökös fenyegetéséből? Megállj, le a sarukkal, a hely, melyhez közelítesz, szent!¹⁰³ A szentség, ami körül forog örökké bűnös lábakkal a Pesti Hírlap vezércikkirója« — t. i. Kossuth — a tulajdon szentsége volt. Gróf Sztáray Albert azzal vádolta meg Kossuthot a lap hasábjain, hogy »a philantropizmus álorcája alatt ezen nagy szót: szabad föld« eszköz gyanánt használják, Kossuth kármentesítést hangoztat, de csak pajzs gyanánt, hogy olyan kármentesítési módokat koholhasson, amelyekben a földesúr kárpótlása zérussá olvadna, izgatják a parasztokat »amint ez főképp nagyobb községekben holmi zugprókátorok, »commis voyageur«-ök etc. hoc genus omne által gyakran történik.«¹⁰⁴ A Világ később egy másik vezércikkében az örökváltságot jelölte meg az első vagy legalább kitűnő helyet elfoglaló olyan kérdésként, melyben »a megfontolt és rögtöni haladás baráti, a radicalis és conservatív felekezetek elveinek különbsége leginkább kitűnik«, nagyhangú szavakat és tévtanokat tulajdonít Kossuthéknak, hangoztatja — e tekintetben helyesen látva — hogy forradalom nélkül a tulajdon feláldozása, a nemzetet más osztályára (t. i. a jobbágyokra) való átruházása szóba sem jöhet.¹⁰⁵ A klérus lapjában, a Nemzeti Újságban pedig egyenesen a jobbágyok tönkretételét írják Kossuthék terhére. Gúnyosan kérdezik »a theoretizáló« uraktól, hogy a szabad földön nem lesz-e több a koldusbotra jutott szerencsétlenek, korhelyek, tékozlók, dologtalanok száma? A megváltás súlyos nehézségeit ismerve, éppen nem jóhiszeműen kérdezték azt is, hogy ha a szabad föld olyan üdvös és kívánatos, miért nem törekednek arra a jobbágyok? Fel is szólították Kossuthékat, hogy míg a megváltásnak valami »célirányos« módja tökéletesen megállapítva nem lesz, »ne sokat harsogtassátok trombitáitokat a szabad földről.«¹⁰⁶ A katolikus Nemzeti Újság hasábjain azt lehetett olvasni, hogy általános megváltás esetén a nagy bankjegy-tömeg miatt a pénz értéktelenné lenne s a földesurak »tökéletes ki-

¹⁰¹ *Kossuth Lajos* visszaemlékezései a Pesti Napló 1885 ápr. 7-i számában. Közli: *Viszota Gyula*: Gróf Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal. Bpest, 192. — 3. I. k. 76. l.

¹⁰² *Gróf Dessewffy Aurél* összes munkái. Bpest, 1887. 4—11. l.

¹⁰³ *Világ*, 1841 szept. 18. (75. sz.) 299—300. l.

¹⁰⁴ *Világ*, 1842 jan. 15. (5. sz.) Nagymihályi levelek. II. Örökmegváltás c. vezércikk.

¹⁰⁵ *Világ*, 1842 máj. 7. (37. sz.) Örökváltságról c. vezércikk.

¹⁰⁶ *Nemzeti Újság*, 1842 98. sz. — *k* —: Valami ismét az örökváltságról c. cikk. E helyen kívánom köszönettel megjegyezni, hogy a *Nemzeti Újság*ból felhasznált adatokat kérelmemre a Magyar Tört. Társulat megbízásából Deák Imre kutatótársam gyűjtötte részemre.

rablása« lenne az, ha a birtok nagy részét »köpedelem-áron« átjatszanák a nép kezére.¹⁰⁷ A Nemzeti Újság hasábjain hangzott el a vitában az a jövőben még hol itt, hol ott előbukkanó merész állítás is, hogy a magyarországi jobbágyosság semmivel sem boldogtalanabb a többi európai országok már régóta nem robotoló jobbágyainál s hogy a magyar törvényhozás a jobbágyoknak a földesúri hatalom alóli majdnem tökéletes fölmentése által — utalás az úriszék korlátozásaira az 1836. évi törvényekben — ártott a jobbágyoknak annyit, mint használt, a földesurakon pedig nagyon is érezhető sebeket ejtett.¹⁰⁸ A klérus lapja szerint a jobbágyok nemcsak az örökváltságot, hanem a dézsmának évi pénzbeli megváltását sem kívánják, mert ha az Isten termést ad, annak egy részét a jobbágy »örömet« átengedi, ha pedig rossz a termés, nehéz pénzt fizetni.¹⁰⁹ A lap odáig eljut, hogy Magyarországon tulajdonképpen a jobbágy a birtokos s a földesúri tulajdon csak »eszmeben létezik.«¹¹⁰ Viszont máskor azt hangoztatják, hogy a magyaroknak még most nem való a szabad föld.¹¹¹ A jobbágy csak kölcsönzött pénzzel vagy — Kossuth egyik gondolata szerint — földje egy részének átengedésével válthatná meg magát,¹¹² de a lap mintegy a jobbágyok védelmezőjének szerepében »utálattal« veti el az ilyen terveket, mert ezek a »paraszt pénzére, mije nincs s telkére, melyből élnie kell, következésképp valóságos romlására irányozvák.«¹¹³ Vagyis: csak azok álmodoznak kényszerítő törvényről, végül is a jobbágyfelszabadításról, kik a parasztokat »egészen nyomorúvá kívánják tenni.«¹¹⁴

A két konzervatív újság ellenséges viharzása és sokszor kiáltó szarvasokoskodása mellett folydogálnak más újságokban és társadalmi lapokban is a cikkek Kossuth szabad földje ellen. Ezek a lapok helyet adtak a dézsmát és robotot kárhóztató és a váltság útjait kereső cikkeknek is, de Kossuth lépteit követni nem voltak képesek s esetenként az egész váltságot is el-ejtették. A Magyar Gazdasági Egyesület 1843 novemberében tartott közgyűlésében a nemesi birtokosok a mezőgazdaság előmozdításának ügyét a törvényhozásra bízták — ott is nemesek ültek — azzal, hogy »a tulajdon s magánjog szentsége, egyoldalú népkegyelési vágynak fel ne áldoztassék.«¹¹⁵ A Jelenkor c. újságban szemére vetették a »túlzó phylantrop«-oknak, hogy megnyitották az elégtelenség forrását, de senki sem tudja, hogyan tudják azt ismét elfojtani, mert a köznépet kielégíteni nem képesek.¹¹⁶ A Társalkodóban pedig arról írtak, hogy — kegyetek túlzó uraimék — »magasztos eszméikkel a felhőkben tévedeznek, a nemzetet magokkal együtt a mélység örvényébe zuhíthatók.«¹¹⁷ A Századunk »abracadabra«-nak nevezi a szabad

¹⁰⁷ Nemzeti Újság, 1846. 391. sz. *Csiky Emánuel*: Ábránduljanak ki honfiak c. vezércikke.

¹⁰⁸ Nemzeti Újság, 1843. 71. sz. *K—n. J.*: Korunk ügyei. Jobbágyosságunk jövedője c. cikke.

¹⁰⁹ Nemzeti Újság, 1846. 391. sz. *Csiky Emánuel* i. vezércikke.

¹¹⁰ Nemzeti Újság, 1846. 406. sz. U. annak folytatása.

¹¹¹ Nemzeti Újság, 1844. II. 63. sz. Szabad föld c. vezércikke.

¹¹² Nemzeti Újság, 1843. 73. sz. *K—n. J.*: I. Korunk ügyei. Jobbágyosságunk jövedője c. cikke (folytatás).

¹¹³ Nemzeti Újság, 1843. 146. sz. *K—n. J.*: Korunk ügyei. Még valami az úrbéri váltságról c. cikke.

¹¹⁴ Nemzeti Újság, 1843. 73. sz. *K—n. J.* i. cikke.

¹¹⁵ Magyar Gazda, 1843 nov. 19, dec. 3. (93., 97. sz.)

¹¹⁶ Jelenkor, 1842 okt. 31., nov. 3., 7., 10. (87—90. sz.) *Gáty*: Adó, készpénz és kölcsön c. cikke.

¹¹⁷ Társalkodó, 1842 ápr. 2. (27. sz.) *G. I.*: A jobbágytelkek megváltásáról.

földet s azzal vádaskodik, hogy 1840-ben alig hozták meg az örökváltság törvényt, már »a legkalandibb ötletek tűnnek fel, már túlnyomó eszmék terjednek szét.«¹¹⁸ Még nem múlt el Kossuth Lajosnak egy éve a Pesti Hirlapnál, amikor megdöbbenve állapítják meg, hogy »a korszellemnek éltető eleme, a liberáliszmus orkánná vált, mely a Pesti Hirlapban elég illiberaliter gyökeréből akarja kiforgatni mindazt, amit megszentelt a régiség, mi megszerezte nekünk ezen országot, mi azt egy ezred vihari közt fenntartotta. Ezen lap oly trombitába rivalgát, melynek hangjára romba kellene dűlni országunk ős alkotmányának, hogy abból Kossuth Lajos úr mesterkeze az ő finomabb ízlésére új világot teremtsen elő.«¹¹⁹ Gúnyolják a »jobbágnélküli« urakat, nem értik, hogy miért küzdenek azok az urak oly tüzesen a váltság mellett, kiknek jobbágyaik nincsenek, ez a kérdés csak a földesurakat és jobbágyokat érdekli, de különben is kényszeríteni az örökváltságot körülbelül annyit tenne, mint ha a parasztot, »ha beteg lévén enni nem tudna, tömnők, ha szomorú volna, tűzzel-vassal csipkednök, hogy ficánkoljon«. Így végül is a cikkíró »az egész haza nyílt ellenségei-nek nyilvánította azokat, kik a szegény parasztságot az úri tartozásoktól megváltásra törvényesen kényszeríteni kívánják, vagy »csábító declamatiok« által megváltásra igyekeznek rábírní előbb, mintsem arra elegendő ereje lenne. »Szabad föld, koldus tarisznya, szép csinos ruha, mindig üres has — éljete«. A névtelenség védelme alá helyezkedő cikkíró képes volt még azt is hozzáfűzni, hogy ma már »a parasztot nem ütik, verik, hajtják, úzik, zsarolják, hanem oly gyengéden, szeliden, emberileg bánnak vele, mikép a paraszt tulajdon feleségével, gyermekével, rokonával s barátival bizonyosan nem bánik.«¹²⁰

A szabad földért lelkesedő és szabad földet kárhoztató publicisztikai megnyilatkozások két szélső álláspontja között nem kevés volt az átmeneti fokon megrekedt bizonytalan és határozatlan nyilvánulások száma. Ezek a szabad föld felé teendő első lépéseket megtették, de mindjárt meg is álltak, megnyitották fülüket a feudális jobbágyföld megszüntetésének érvei előtt, de fontolgatták a szabad föld megvalósításával szemben felvetett ellenérveket is. Ezek az ellenérvek széles skálán mozogtak, de voltak kifejezesebb pontjai. Így : a jobbágyparaszt tudatlansága, értelmi és erkölcsi fejletlensége, sőt butasága, melyből a felszabadítás előtt még ki kell nevelni, de ehhez idő kell ;¹²¹ szükséges a földesúr és jobbágys között osztatlanul közösen használt földeknek, elsősorban a legelőnek a megváltás előtt való elkülönítése, ami azonban hosszadalmas mérnöki munkával érhető el ; egyáltalában szükséges a földesúr és jobbágys között az ú. n. úrbéri »rendbeszedés« előzetes elrendezése ;¹²² szükséges előbb a határban apró tagokban szerteszét fekvő földrészek commassatióját, az ú. n. tagosítást végrehajtani¹²³ ; aggodalom, hogy

¹¹⁸ Századunk, 1841 márc. 15. (21. sz.) Úrbéri váltság c. cikk névtelenül.

¹¹⁹ Századunk, 1841 nov. 15. (92. sz.) Politikai nézetek. I. Adó c. cikk, névtelenül.

¹²⁰ Századunk, 1842 márc. 31., ápr. 18. (25., 30. sz.) *K-n. J.*: Gyakorlati szó az úrbéri váltságról c. cikke.

¹²¹ Századunk, 1841 szept. 27. (78. sz.) Úrbéri váltság c. cikke. — Hangsúlyozzuk, hogy csupán 1—2 jellegzetes megnyilatkozás forrását jelöljük meg. — E nézettel szemben *Királyi Pál*: Robot és dézsma (Hetényi—Királyi—Ploetz i. m. könyve) 277. l., Anti-úrbérváltság i. m. 18. l.

¹²² Társalkodó, 1841 júl. 10. (55. sz.) *Gáthy János*: Az úrbéri rendezésről c. cikke. Pesti Hirlap, 1846 aug. 30. (735. sz.) Ismét és újra örökváltság c. vezércikk névtelenül.

¹²³ *Ploetz Adolf*: Robot és dézsma (Hetényi—Királyi—Ploetz i. m.) 367., 368. l. Arra is utal, hogy a Magyar Gazdasági Egyesület ilyen határozatot hozott.

a szabad föld vég nélkül fel fog darabolódni, illetőleg a másik lehetőségként »tözsér«-ek, tehetősek kezében fog felhalmozódni, a föld üzérkedés tárgya lesz, de anélkül is a parasztság társadalmának széles meghasadása következik be a magukat megváltani tudó vagyonos s a jobbágykötelek további viselésére kényszerülő szegény parasztok között;¹²⁴ a magyar elem háttérbe szorulása a polgárok egyenlő jogaival versengő nemzetiségi tömegekkel szemben;¹²⁵ különösen gyakran hangot adnak olyan aggodalomnak, hogy a nemesi birtok, különösen is a nagy allodiumok gazdasága válságba jutna, ha egyszerre elesnék a robotmunkától, munkásszúke állna elő, a munkabér felszökne.¹²⁶ De olyan nyugtalanság is előkerült, hogy a jobbágyok felszabadulása után nem lesz, aki a közmunka mértéktelen igényeivel szemben megvédje a parasztokat, akiknek ilyen túlterhelésével szemben a robotmunka miatt a földesúr saját érdekében szembeszállni kényszerült.¹²⁷ Az aggályok, kifogások és ellenvetések zöme azonban nem ilyen kérdések, hanem az alapkérdés: az örökváltás gyakorlati megoldásának, a váltásösszeg megfizetésének nehézségei körül mozgott. Kossuth, mint láttuk, 1841-ben az általános és kötelező, részben állami kárpótlással eszközendő örökváltást tűzte ki feladatként, azonban a politikai erőket felmérve egyelőre megvalósíthatatlannak látta azt és a földesúrral szemben esetenként a kényszerítés eszközét óhajtván alkalmazni, a jobbágyokat intézményesen óhajtotta segíteni, hogy földjük és személyük szabadságát mintegy megvásárolva a földesúrtól, magukat megválthassák. Az örökváltásnak valaminő sérelmetlen formáját, amely a földesúr teljes kárpótlása elvének alapjára épült volna fel, a Nemzeti Újságot és a Világ legkonzervatívabbjait kivéve legtöbbször — legalább is elvileg — magukénak tudták vallani, de az aggodalmas ellenvetések az ilyenek részéről sem maradtak el. Az alapbaj az volt, hogy egészséges megváltási tervek nem születtek és ilyen alapon valójában nem is születhettek meg. Abban igaza volt gróf Dessewffy Aurélnak, hogy a Kossuth megszólalása nyomában előkerült terveken »sűrű homály fekszik s egy sem igen kivihető,«¹²⁸ miként a Pesti Hírlap hasábjain 1841 őszén Hirschfeld (utóbb Erdei) Fülöp orvos, később jószágigazgató szintén csak azt tudta megállapítani, hogy az örökváltás szükségé eléggé meg van mutatva, de »annál nagyobb homály rejlik« a kivitel módjára nézve.¹²⁹

Az ötletek, elgondolások és tervek felett, melyek a magyar publicisztikában sarjadoztak, csupán rövid szemlét tarthatunk s itt nem is túl az 1844. éven, mert — mint látni fogjuk — Kossuth egész nemzeti rendszerére nézve ez időtájban lezáródni látszik az első fejlődési szakasz. Ebben a szakaszban — mint láttuk — Tetétleni név alatt Farkas Károly tárt először a Pesti

¹²⁴ Záborszky Lajos i. m. 64., 106. l. Királyi Pál i. m. 285. l.; Ploetz Adolf i. m. 360. l.; Budapesti Híradó, 1844 okt. 27. (68. sz.), Hirlapi Szemle; u. o. 1847 ápr. 27. (582. sz.) Jobbágyság és szabad föld c. vezércikk.

¹²⁵ Gorove István: Nemzetiség. H. n., 1842. 24. l. Az író elutasítja a veszélyt.

¹²⁶ Világ, 1842 jan. 19. (6. sz.) Gróf Sztáray Albert i. m. cikke; Világ, 1842 nov. 30., dec. 3., 7. (96–98. sz.) Kállay Ferenc: Politikai fejtegetések c. cikke; Magyar Gazda, 1844 nov. 10., 14. (38–39. sz.) Robot és dézsma c. cikk névtelenül; Nemzeti Újság, 1847. 500. sz. Örökváltás c. vezércikk K. F.-től.

¹²⁷ Pesti Hírlap, 1841 szept. 29. (78. sz.) 688. l. Nyílt levél B. megye P. helységéből.

¹²⁸ Gróf Dessewffy Aurél i. m. 4. l.

¹²⁹ Pesti Hírlap, 1841 nov. 13. (91. sz.) Hirschfeld: A hűbéri örökváltás ki-
eszközlése módjáról és még valami c. cikke.

Hirlap közönsége elé bámulatosan egyszerű tervet, mely egyenesen az általános váltságát hajtotta volna végre a magyar jobbágyságnak: a földesurakat egyszerre kifizette volna e célból kibocsátandó bankjegyekben s a jobbágy 30 éven át egy országos pénztárba fizette volna be váltságát a bankjegyek visszaváltására.¹³⁰ Farkas Károly tervére azután a lap hasábjain ráduplázott az egyik cikkíró, aki azt számítgatta, hogy a jobbágy által lerótt törlesztéseket folytonosan kiadva hitelre s a kamatot is a jobbágyadósság törlesztésére fordítva, már 18 év alatt be lehet hozni a jobbágyváltságot s a kamathaszon ilyen gyümölcsösztetése mellett a jobbágynek végül is a váltság összegének csak 60%-át kell ténylegesen megfizetni.¹³¹ Hamarosan Kossuth egy harmadik tervnek adott helyet a lap hasábjain: Fogarasi János jogtudományi író, akadémiai tag a jobbágyok által évente fizetendő összegek terhére, miután azokat fémpénzre váltanák át, bankjegyeket bocsátana ki, kiadná kamatra s a bankjegyeket e kamatokból váltaná be.¹³² Fogarasi nem sokára könyvecskében másik tervvel is előállott, visszavonva hirlapbeli tervét: »magyar bankot állítana fel részben a megyei adópénztárak pénzeinek fedezetül való felhasználásával, részben részvények kibocsátásával s a bank elősegítené hitellel a jobbágyok megváltkozását.¹³³ Még ugyancsak 1841-ben másik banktervről is jelent meg könyv. Ebben az író, Farkas Ferenc az ország nemesi birtokait vélte egy nemzeti hitelbank felállításához közös kezességül felhasználni, a bankért tehát az ország egész nemessége kezes lett volna s állította, hogy terve az »egyetlen mód, mely az úrbéri tartozások örökös megváltását lehetővé teszi.«¹³⁴

E banktervek légvár-építményeinek kimutatására nem volt szükség a konzervatívok rosszindulatú bírálatára, bár ők nem fukarkodtak vele. A liberálisok táborából is jöttek a lesújtó kritikák: valóban semmiféle fogással nem lehetett leplezni azt, hogy valójában fedezetlen bankjegy-tömeget árasztottak volna az országra s ennek vészes következményei nem maradtak volna el. Az ábrándos bank- és pénztártervekre a legnagyobb csapást a liberálisok jeles szakembere, Trefort Ágoston mérte, aki előbb a Pesti Hirlap hasábjain, majd külön könyvben mutatta ki, hogy ha a termelés egyidejűleg nem nő, a pénz értéke csökken s papiros-pénzgyár nyitásával nem lehet letisztázni az úrbéri tartozásokat. Tetétleni varázsvesszővel akarja a pénzt a megváltáshoz előteremteni; Fogarasi olyan alap-tőkét akar létesíteni, melyet saját képzelt jegyeivel vált be; Farkas Ferenc terve pedig papirospénzköltészet.¹³⁵ De egyébként is mit ért volna jobbágyságunk olyan megváltással, amelyért neki évtizedeken át kellett volna fizetni és pedig többet, mint eddig, hiszen a kamat — az úrbéri tartozások — mellett most már a tőkét is kellett volna törleszteni. Ezért ugyan felesleges a bank, mert — jegyezte meg helyesen a Daguerreótyp szerzője — »ha a jobbágynek csakugyan kell fizetnie a tőkét és annak kamatait, mi haszna lenne abból,

¹³⁰ Pesti Hirlap, 1841 febr. 3. (10. sz.)

¹³¹ Pesti Hirlap, 1841 ápr. 24. (33. sz.) *Bereneci*: Néhány szó az örökmegváltás tárgyában.

¹³² Pesti Hirlap, 1841 jan. 26. (51. sz.) Bankügy c. cikk.

¹³³ *Fogarasi János*: Magyar bank. Pest, 1841.

¹³⁴ *Farkas Ferenc*: Egy nemzeti magyar hitelbanknak és élelembiztosító intézetnek tervezett szabályai. Buda, 1841.

¹³⁵ Trefort és Fogarasi vitája a Pesti Hirlapban: 1841 aug. 28. (69. sz.), szept. 1. (70. sz.), szept. 15. (74. sz.), okt. 2. (79. sz.) L. még: *Trefort Ágoston*: Bankügy. Pest, 1842.

ha azt nem a földesúrnak, hanem p. o. kereskedőházaknak fizetné.¹³⁶ A tervekkel el is hallgattak s az örökváltságmozgalomnak nem volt éppen javára, hogy Kossuth előbb Tetétleni, majd Fogarasi tervei mellett valamennyire állást foglalt. Politikailag pedig komoly volt a Szatmári megyei eset. A Kossuth útján járó liberális csoport 1841 tavaszán itt bontott először zászlót s 12 pontba foglalták a feudális Magyarország átalakításának követeléseit. A szatmári pontok egyike a jobbágyok örökváltsága volt, Tetétleninek akkor még friss tervezete szerint. Kossuth a szatmári határozatot éppen az ehhez a ponthoz fűzött biztatással tette közzé. Szatmár megye pontjait más megyék is megvitatták, a vita szenvedélyes jeleneteket idézett elő, Nyitra megyében — Kossuthnak Wesselényihez intézett levele szerint — csak tanácskozásba vételét is »vaderő rohammal« gátolták meg s a pontokat Szatmár megyében még az év végén visszavonták. Kossuth maga is elítélte, amiért »a meggondolatlanul a megyék asztalaira sodort szatmári pontok harcot idéztek elő« más megyékben is s a nemesség által elvállalni unszolt háziadó tervének megbukását részben a szatmári bukásnak tulajdonította.¹³⁷

A különféle bankjegyoperációs bankterveken kívül néhányan felvetettek más megoldásokat is a jobbágyság egyszerre lebonyolítandó, tehát általános és kötelező örökváltságára. A bankterveket támadó Hirschfeld Fülöp a földesurak kielégítéséhez szükséges tőke kölcsönvételével óhajtotta az örökváltságot megvalósítani.¹³⁸ A szatmári 12 pontot előterjesztő Somogyi Antal a pontok bukása után szintén részben földváltsággal, részben országos kölcsönrel látta volna a kérdést révbé juttatni újabb tervében.¹³⁹ Irinyi József is bankrendszer vagy státuskölcsön útján vélte a nagy kérdést kibonyolíthatónak,¹⁴⁰ s hasonló elgondolás hangját ütötte meg Biharból Thurzó János is.¹⁴¹ Viszont a kölcsöntervekre most Fogarasi János tette fel teljes joggal a kérdést: ugyan ki ad nekünk ilyen hatalmas kölcsönt?¹⁴² Amellett a kölcsönkeresők is a jobbágygal fizettettek volna meg mindent, egyszerre tehát tőkét és kamatot, csupán Somogyi Antal gondolta el — ekkor még előre is sietve — hogy a kölcsönt az országnak kellene felvenni s kamatát és törlesztését az adóból kellene fedezni. Borsod megye a szatmári 12 pontra válaszul az úrbéri birtokokra mint fedezetre óhajtotta volna a bankjegy-áradatot elszabadítani,¹⁴³ a katolikus Nemzeti Újság pedig valósággal pengengerrel állította Kossuthot a váltság földben való lerovásának gondolatáért, de hasábjain tért adott annak a követelésnek is, hogy általános váltság esetén fizessen csak földdel a paraszt.¹⁴⁴ Kossuth híve, Záborszky Alajos pedig könyvet írt egy igen bonyo-

¹³⁶ [Nagy Károly]: *Daguerréotyp*. 110. l.

¹³⁷ Pesti Hírlap, 1841 márc. 6. (19. sz.), okt. 9. (81. sz.); *Horváth Mihály*; Huszonöt év Magyarország történelméből, 1823—1848. II. k. Bpest, 1886. 330. l.; *Nemzeti Újság*, 1842. 89. sz. *Sikátorai Emil*: Korunk ügyei. Úrbéri örökváltság c. cikke; *Századunk*, 1841 nov. 25. (95. sz.) Szatmári pontok c. cikk, névtelenül; *Szilágyi Sándor*; A magyar nemzet története, X. k. 542. l.; *Trefort Ágoston* i. m. 41. l.; *Ferenczi Zoltán*; *Deák élete*, I. k. Bpest, 1904. 393 l.; *Tört. Tár*, 1902. évf. 179. l.; Pesti Hírlap, 1843 dec. 21. (310. sz.) *Kossuth*: Visszatekintések és tájékoztató c. vezércikke.

¹³⁸ Pesti Hírlap, 1841 nov. 17. (92. sz.)

¹³⁹ *Társalkodó*, 1842 máj. 7., 11., 14. (37—39. sz.) *Somogyi Antal*: Mit és hogy?

¹⁴⁰ *Századunk*, 1841 nov. 8. (90. sz.) *Irinyi József*: Adó.

¹⁴¹ *Társalkodó*, 1841 aug. 25., 28. (68—69. sz.)

¹⁴² Pesti Hírlap, 1842 jan. 20. (110. sz.)

¹⁴³ Pesti Hírlap, 1841 dec. 22. (102. sz.) Borsodi nézetek a szatmári 12 pont iránt c. cikk, névtelenül.

¹⁴⁴ *Nemzeti Újság*, 1843. 32. sz. Megváltás c. cikk névtelenül.

dalmas váltságtervről, de szintén nem tudott más kiutat találni, mint : 8 évenként 40 éven át megszüntetni az úrbéri tartozások $\frac{1}{5}$ — $\frac{1}{5}$ -ét, az így felszabaduló ötödtelekrészekre jelzálogként az országos váltságtóke — Záborszky számítása szerint 234,000.000 forint — egy ötödreszéig »mesterséges pénznem«-et, tehát bankjegyet kibocsátani, ezt az ötödtőkét kifizetnék a földesuraknak, a jobbágyok pedig a bankjegyeket kötelesek volnának évenként adóban visszaváltani, így azután a jobbágyok 32 év múlva telkeik birtokába, a földbirtokosok pedig a kárpótlás teljes összegéhez jutnának.¹⁴⁵ És mindezt valami fantasztikus jelzálog-bankjeggyel kellene végigcsinálni!

A bank- és kölcsöntervek színes buborékjai pillanatra sokakat kápráztattak, de elpukkantak és többé nem is igen beszéltek róluk. Az általános örökváltságról épkezláb terv végül sem forrt ki, meg kellett tehát elégedni azzal, amihez Kossuth 1841 augusztusa végén eljutott : egyelőre lemondani az általános kötelező örökváltságról s kivívni a földesúrra nézve esetenként kötelező váltságot, de igyekezni elsősegíteni, hogy a jobbágyok minél könnyebben hozzájussanak a szükséges tőkéhez. Erre nézve gróf Desseffwy Emil még 1839-ben gondolkozott egy országos pénztár felállításáról s tervét 1841-ben így formulázta meg : az örökváltság csak lépcsőnként mehet végbe, vagyis olyan mértékben kell a földesurat kárpótolni, amilyen mértékben a megváltásra jelentkező meg tudja váltani szolgáltatásait s hogy a megváltás könnyebb legyen, a nemzet kezessége alatt egy jobbágytakarékpénztárt kell felállítani s a jobbágy itt gyűjtene össze részletfizetésekkel a szükséges tőkét.¹⁴⁶ A lényegben nem igen tért el a Pesti Hirlap egyik névtelen cikkírójának terve : a földesúrnak 5%-os állami kötvényeket kellene adni, viszont a magát megváltani kívánó jobbágy 6% kamatot fizetne az állam pénztárába s ebből 1% törlesztésként a kötvények beváltására szolgálna.¹⁴⁷ A pénztelen országban a pénztelen, de egyben mindenféle terhek alatt nyögő jobbágy-nak kellett volna a kombinációk szerint összekapargatni a tőkét és kamatot. Pest megye gyűlésében olyan javaslatot terjesztettek elő s utasítottak is mindjárt el, hogy népnevelési célból szedjenek két krajcáros adót s ezt adják ki kamatra a magukat megváltani akaró jobbágyoknak.¹⁴⁸ Ez is verejtékes pénz lett volna s még hozzá alig vitte volna előbb az ügyet. Leginkább mégis bankkölcsönrel szerették volna a nem általános örökváltságot is megoldani,¹⁴⁹ mintha sokat változtatott volna a dolgon, ha a jobbágyok nem a földesúrnak, hanem a banknak fizetnek. Voltak olyan elgondolások is, hogy kölcsön nélkül is megoldható esetenként a megváltás : a jobbágy amortizációs fizetést vállal magára közvetlenül a földesúrral szemben, esetleg csak fokonyként haladva a szolgáltatásokkal¹⁵⁰ s az egyik tervkovács mindjárt ki is szá-

¹⁴⁵ Záborszky Alajos i. m. 32. s köv. ll.

¹⁴⁶ Gróf Desseffwy Emil: Alföldi levelek. Buda, 1842. 129. s köv. ll.

¹⁴⁷ Pesti Hirlap, 1841 dec. 15. (100. sz.) Váltság c. cikk. Körülbelül hasonló megoldáshoz jutott a Daguerreótyp kritikus írója (Nagy Károly) is. I. m. 127. l.

¹⁴⁸ Pesti Hirlap, 1841 márc. 24. (24. sz.)

¹⁴⁹ Athenaeum, 1840 okt. 15., 18., 22. (31—33. sz.) Török János i. cikke; Pesti Hirlap, 1841 jún. 16. (48. sz.) Ifj. Bezerédj István cikke; Pesti Hirlap, 1841 jún. 16. (48. sz.) Ifj. Bezerédj István cikke; Pesti Hirlap, 1842 márc. 13. (122. sz.) Lónyay Gábor: Örökváltság c. cikke; Társalkodó, 1841 aug. 25. (68—69. sz.) Thurzó János i. cikke; Magyar Gazda, 1843 nov. 19., dec. 3. (93., 97. sz.); Gorove István i. m. (Nemzetiség) 64. l.

¹⁵⁰ Magyar Gazda, 1843 szept. 10. (73. sz.) Földbirtoki viszonyok Magyarországon c. cikk.

mította, hogy 50 év alatt egy 1000 forintos telekért így csak 2470 forintot fizetne a jobbágy.¹⁵¹ Legkülöncsebb volt talán mégis azok javaslata, akik az úrbéri tartozást kamattehernek óhajtották nyilvánítani s így a jobbágytelekre betáblázták volna a tőkét a földesúr javára: fizesse meg a jobbágy, ahogy neki tetszik.¹⁵² Ez igazán Kolumbus tojása volt, később egy pillanatra még Táncsics is ilyen javaslattal állt elő:¹⁵³ a jobbágy tényleg mindjárt felszabadult volna, de nyakába akasztottak volna egy erejéhez képest hatalmas — most már magánjogi — adósságot a velejáró perekkel és végrehajtásokkal s 1—2 évtized alatt a jobbágyföld jó része minden bizonnyal földesurak és bankok kezére került volna. A Nemzeti Újság hasábjain azután egy mehökkentően együgyű terv is előkerült. A terv elgondolója abból indult ki, hogy egy bizonyos községben a jobbágyok nem szoktak robotban aratni jární, ami igen ritka eset lehetett, most tehát a jobbágyok megegyeztek a földesúrral, hogy részes aratóként ők vágják le a gabonát, a gabonarészt pedig értékesítik s megkezdik vele megváltásukat; a cikkíró azután ezt ajánlotta másoknak is.¹⁵⁴ Persze, mindezekon túl olyan javaslatok is szép számmal akadtak, hogy maradjunk csak az 1840. évi törvénynél, hiszen ezzel a jobbágy — ha a földesúr is akarja — meg tudja váltani magát.¹⁵⁵ Sőt volt olyan vélemény, hogy még az is elhamarkodott volt.¹⁵⁶ Tetétleni délibábos bankjegy-óceánjától e tovább egy lépéssel sem haladni óhajtók terveik 1841—1843-ban sokfajta ötlet pattant elő, ezek azonban a »görnyedő pórnép« terhet megtették volna a tőke — a váltásösszeg — teljes megfizetésével a földesúr vagy bank számára, de — ha egyáltalában fizetni kell a földesúrnak kárpótlást, amit ekkor még egy hang sem vont kétségbe — a végül is valóban célhoz vezető megoldásnak, amit Kossuth a távolabbi feladatra már kitűzött, az állami kárpótlásnak a gondolata csak egyetlen alkalommal pendült meg szerényen a Pesti Hirlap hasábjain. Trefort Ágoston — Fogarasi banktervéhez szólva hozzá — jegyezte meg 1841-ben, hogy ha a jobbágytelkek megváltását nem vállalja magára az állam, a banktervnek csekély haszna lesz.¹⁵⁷ Kossuth távolabbi feladatként már kitűzte a legalább részbeni, állami kárpótlást, ez a gondolat azonban visszhangtalanul enyészett el; valóban: annak, hogy az állam a közbevételek terhére vállalja el a földesurak kármentesítését, mennyi-mennyi feltétele volt és ez valamennyi hiányzott! Hiányzott mindenekelőtt az az államhatalom, amely egyáltalában óhajtotta volna a jobbágyok felszabadítását, még inkább a nagy váltáságteher elvállalását.

¹⁵¹ Világ, 1842 dec. 10. (90. sz.) Jobbágyi megváltás c. cikk.

¹⁵² Rövid értekezés az úrbéri terhek megváltásáról. Pest, 1842; Társalkodó, 1840 dec. 9., 12. (99—100. sz.) *Fabriczy Sámuel*: Füzér a törvény tudományból.

¹⁵³ Pesti Hirlap, 1845 márc. 16. (439. sz.) Ész és akarat c. vezércikke, névtelenül. Táncsics maga mondja a Hunnia függetlensége c. munkájában (Jena, 1847), hogy az Ész és akarat c. vezércikket ő írta. A »Hunniá«-ban is ezt az eszméjét óhajtotta »az úrbéresek közt terjeszteni«. (198. l.)

¹⁵⁴ Nemzeti Újság, 1843. 154. sz. *K—n. J.*: Korunk ügyei. Még valami az úrbéri váltáságról c. cikk.

¹⁵⁵ Világ, 1841 szept. 18. (75. sz.) »Én a váltáságnak barátja vagyok, de csak a dolog természetes folyása szerint: adja kiki, amint veszik.«

¹⁵⁶ Századunk, 1842 márc. 31. (25. sz.) *K—n. J.* i. cikkében: a törvény elhamarkodott, utána jön a vitatás. *Szücs Ábrahám* pedig: »a kis dézsmák elvesztése is fáj még most is« (1836-ban törülték el), nem is lehetne jogszerűen kimenteni. A kelet népe gazdasági állása a gyakorlati életben. Pest, 1842. 30. l.

¹⁵⁷ Pesti Hirlap, 1841 aug. 28. (69. sz.) *Trefort Ágoston*: Észrevételek Fogarasi magyar bank-terve körül c. cikke.

Konzervatív oldalon már 1842-ben azt állapították meg, hogy »jelenleg azon eszmével fel kell hagyni, hogy országunkban a földbirtok felszabaduljon«. ¹⁵⁸ Kossuth fejére olvasták a Pesti Hírlap kétéves fordulóján, hogy sokat kezdtek, de semmit elvégezni nem tudtak, »a szatmári 12 pont megbukott azon megyében, hol keletkezett és több másokban, a Hírlap örökváltsági és banktervei tökéletesen el vannak felejtve«, Kossuth tervein valami »sajátságos átok fekszik, mert amihez hozzányúlt, majdnem minden rosszabb állapotban van, mint azelőtt.« ¹⁵⁹ A Nemzeti Újság már fölényeskedve írt, hogy »nem volna hálátlan munka, ha jelesebb publicistáink a látszólag feledékenységnek átadott úrbéri váltságot újlag elmékedésük tárgyává tennék«. ¹⁶⁰ Kossuth egyre hallgatagabb lett az örökváltság ügyében. A közelgő 1843/44. évi országgyűlésnek már megnyitása előtt a követi utasításokban megbukott a vezércikk sorával támogatott terv, hogy a nemesség viselje a háziadót közösen a jobbágysággal. Majd az országgyűlésen megbukott Széchenyi telekdíj-terve is, amelyet Kossuth a Széchenyi által vele szemben kiélezett viszony ellenére is buzgón támogatott. A »telekdíj« földadó lett volna minden föld, a nemeseké után is, de Kossuth akként módosította volna a tervet, hogy az összegyűlő 100 millió tőkéből jelzálogkölcsonként kiadandó összeg felerészére elsőbbsége legyen a parasztnak és pedig köztük is azoknak, akik a kölcsönt örökváltságra akarják felhasználni. ¹⁶¹ Az országgyűlésen elfogadásra, de Bécsben visszautasításra talált a földhitelintézet terve, miután a bécsi kormány az intézet felett az ellenőrzését nem látta eléggé biztosítotttnak. Az intézet a terv szerint nemesi és városi földeken kívül parasztföldekre is adott volna jelzálogkölcsonként az örökváltság céljaira. ¹⁶² Ezekkel a megbukott tervekkel és javaslatokkal többé-kevésbé összekapcsolódott az örökváltság. Az örökváltság külön is megfutotta az országgyűlésen a maga eredménytelen útját. Kossuth az országgyűlés kezdetén buzdította a követeket az örökváltság előbbvitelére, de már akkor sem sok reménnyel. ¹⁶³ Szóltak követi utasítások a kötelező örökváltság mellett is, de az utasítások általában nem voltak biztatóak. Fejér megye a kötelező váltság ellen foglalt állást, ¹⁶⁴ Békés megye azt állapította meg, hogy az örökváltság gyakorlati keresztülvitelét különböző tényezők gátolják. ¹⁶⁵ Az országgyűlés választmányt küldött ki s ezzel el is tetette a kérdést. ¹⁶⁶ A jobbágyságból kiszabadulást kereső parasztnak számára aligha volt gyakorlati jelentősége annak a törvénynek, hogy nemesi földet a jövőben nem-nemesek is birtokolhatnak.

¹⁵⁸ Világ, 1842 nov. 30., dec. 3., 7. (96—99. sz.) *Kállay Ferenc* 1. cikke.

¹⁵⁹ Világ, 1842 dec. 31. (104. sz.) *Visszapillantás a kétéves Pesti Hírlapi politika eredményeire c. vezércikk.*

¹⁶⁰ *Nemzeti Újság*, 1843. 146. sz. *K—n. J. i. cikke.*

¹⁶¹ *Pesti Hírlap*, 1843 dec. 24. (311. sz.) *Telekdíj c. vezércikk.*

¹⁶² *Kautz Gyula* i. m. 368. l.; *Szilágyi Sándor* i. m. X. k. 508. l.; *Hunyadi Ferenc*: *A Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének ötven éves működése.* Bpest, 1930. 9—10. l.

¹⁶³ *Pesti Hírlap*, 1843 júl. 25. (267. sz.) *A teendők c. vezércikk.* »Teend-e egyenesen valamit a jelen törvényhozás az örökváltsági törvény frott malasztjának valószínűsítésére? Az Isten tudja, megnehezedett a szükségek halmaza vállaink fölött s törvényhozásunk nehézkes formáiból egy országgyűlésen nem minden vajudhatik életre, amiért felbuzog az elmaradás átkát érző honfi szív«.

¹⁶⁴ *Madarász József*: *Emlékirataim.* Bpest, 1883. 88. l.

¹⁶⁵ *Pesti Hírlap*, 1843 ápr. 23. (241. sz.) *Békésmegyei követutastítás c. tárcacikk.*

¹⁶⁶ *Horváth Mihály* i. m. II. k. 441. l.

Kossuth az országgyűlés megnyitása előtt még úgy látta, hogy »nagy dolgok előestéjén vagyunk«. ¹⁶⁷ Az országgyűlés megnyitásának másnapján már arra intett, hogy akik az országgyűléstől mindent remélnek, éppen úgy meg fognak csalatkozni, mint akik a haladás kerekét megakasztani akarják. ¹⁶⁸ Néhány hónap múlva — 1843 december 7-én — pedig megírta híres »Kiábrándulás« c. vezércikkét. ¹⁶⁹ Hivatkozott három éves izzadságos hírlapi pályájára, a gyakorlati sikerért való meg-megalkuvásra, a nemesség lelkesedésébe s ennek alapján »a békés átalakulás« lehetőségébe vetett hitére. Hivatkozott a meghirdetett reformokra s arra, hogy a népnek nemzetté tételéhez első lépésnek a szabad földet hirdeté. De most megvallja : keservesen kiábrándult, a magyar nem tud lelkesedni semmi iránt s ez a feloszlás, a halál jelé. »A nemesség régi energiáját elveszítette, a nép százados mulasztás következtében most még csaknem egy caput mortuum«. Nem lát tehát semmiféle elemet, mely a nemzeti újjászületés nagy munkáját végbevigye. Kossuth másfél hónap múlva, 1844 január 24-én »Igazolás« című vezércikkében ¹⁷⁰ felfedte, hogy előbbi vezércikkéért dorgáló leveleket kapott, hogy miért nem éleszti »az aluszékony lelkesedést« ¹⁷¹ s előadta, hogy napról napra erősebben vonul át gondolatain »a búskomor rém«: hogy a nemzeti újjászületés nagy munkáját végbevenni a nemességben nemcsak elegendő tehetség, hanem elegendő akarat sincs. Sőt a lélektani törvények szerint — nem egyesekre, hanem a többségre érti — nem is lehet. A nemzeti újjászületés áldozatokat kíván, melyek lemondást kívánnak, de a többség ennek magaslatára »természeténél fogva« nem képes felemelkedni. A nemességből emelkedtek ki, akik a nép ügyében síkra szállottak s a dolog a többségnél is divat lett egy kis időre, de mikor áldozatot kell hozni, mikor a nemességnek saját kiváltságai ellen kell »nemcsak szólni, hanem cselekednie is«, bekövetkezik a resignatio korszaka. »S kérdek én boldogot, boldogtalant, hiszi-e, hogy a nagy többség ily áldozatra önmagától képes legyen.« A nép és nemesség érdekegyesítésére mit tettünk eddig? Megengedtük, hogy ha az úrnak tetszik, a jobbágy megválthassa magát? — valóban még csak az kellett volna, hogy még akkor se tehesse, ha földesurának tetszik, de hogy ez valósággal életbe is lépjen, hogy Magyarhon szabad földét szabad emberek lakják, szóval a népért ugyan mit tettünk? — »Semmit uraim, de csak egy lépés-két sem«. Ez azért van, mert a »privilegiált osztályok többségének sympathiája és szilárd akarata nem áll azok mögött, akik szívből, lélekből akarnak.« Arra int Kossuth, tisztán kell venni a dolgot : »A kiváltságosok többsége sohasem lesz a kiváltságok ellensége, mert ez mindenestre abnormis, nem természetszerű állapot volna.«

Kossuth ekkor nyilvánvalóan súlyos válságot élt át. Egész nemzeti rendszere fordulóponthoz érkezett. Kossuth, aki annyira a politikai nemes-

¹⁶⁷ Kossuth Lajos levele Wesselényi Miklóshoz 1843 ápr. 17-ről. Tört. Tár, 1920 évf. 184. l.

¹⁶⁸ Pesti Hirlap, 1843 máj. 14. (247. sz.) Szemle és értesítés c. vezércikk.

¹⁶⁹ Pesti Hirlap, 1843 dec. 7. (306. sz.) Újra kiadva: Kossuth Lajos: Iratai, XIII. k. Budapest, 1911. 239–243. l.; *Viszota Gyula* i. m. (Széchenyi vitája Kossuthal) II. k. 286–290. l.

¹⁷⁰ Pesti Hirlap, 1844 jan. 21. (319. sz.). Kossuth Ferenc nem vette fel az »Irataim az emigrációból« köteteibe; újra kiadta *Viszota Gyula* i. m. II. k. 290–297. l.

¹⁷¹ Ugyanakkor a konzervatív Világ nem átalotta Kossuthot gúnyos cikkben azzal gyanúsítani, hogy a »Kiábrándulás«-sal az előfizetőket akarta csak szaporítani s Kossuth rovására írta, ha »a magyar nem ismer állandó lelkesültséggel fogadott eszmét«. Világ, 1843 dec. 9. (98. sz.)

ségre építette rendszere sikerét, most elvesztette a hitét a magyar nemességben. Vajjon felvetődött-e akkor gondolatai mögött, hogy az ország megújodásáért a nemesség nélkül, sőt vele harcban induljon el? Felvetődött-e a parasztháború gondolata? Nyilatkozataiban ilyesminek nincs nyoma. Kossuth felfogása most is változatlanul és világosan tükröződik: az önálló szabad magyar állam és a polgári szabad nemzet megteremtését, ennek érdekében a nemzeti közös arcvonala kialakítását, az érdekegyesítést mi sem fenyegeti veszesebben, mint olyan, az érdekek egyesítése helyett az érdekeket szembeállító polgárháború, melyben a bécsi kormány birodalmi ereje egyik vagy másik fél, a nemesség vagy parasztság oldalára állhatna. Mit kell tehát tenni? Kossuthól a csalódás után sem szabad volt várni a reménytelen veszteglést. Valóban, már a Kiábrándulásban megtalálta bizodalma és a cselekvés útját: »a társadalmi téren minden egyes ember önmagában s önmagára nézve teljes hatalom, a rokonszenvűek együttmunkálása pedig e hatalom körét nevezetesen kitágítja«. Kossuth társadalmi agitációval egyesíteni kívánja a rokonszenvűeket s ezért az egyesületi eszme ápolását ragadja fel. »A körülményekkel alkudozást másoknak hagyjuk, lesz ember a gáton akármennyi, hisz az alkudozás korunk kórsága — a mi minket illet, mi nem alkuszunk«. Még világosabban nyilatkozik meg az »Igazolás«-ban: »Nem létező elemeket teremteni, mely a nemesség áldozatkész resignatívus részével kezét fogjon, ez a feladat; a már létező elemekkel egyedül nem boldogulunk«. Kossuth tehát az érdekegyesítés síkján maradva, a nemesség áldozatkész részéhez más társadalmi elemeket óhajt segítségül megnyerni. A társadalmi alap kiszélesítésének, a haladó nemesség és a nép politikai összefogásának és mozgósításának politikája ez, amely végső ponton tömegnyomással tudja hajtani előre a dolgokat, a jobbágyfelszabadítás megrekedt kérdését is, miként ez 1848 forradalmi tavaszán meg is valósult.

V

Kossuth kiábrándulásának heteiben a fordulót jelző két vezércikk megjelenése között következett be meghasonlása a Pesti Hirlap kiadóival, akik bécsi sugalmazásra valósággal kihívták Kossuthal az összeütközést. Kossuth, aki nem sejtette a bécsi háttérrel, 1844 január 2-án felmondott s június végén megvált a Pesti Hirlaptól. Bucsúszavában önérzetesen mutatott rá, hogy miként a palma teher alatt nő, úgy erősödött az ő állása s a párt, amelynek a Pesti Hirlap orgánuma volt. Megjelölte a párt legfőbb elveit: szabadság, alkotmányos jog, nemzeti jólét, közös teherviselés, népképviselés.¹⁷² Tekinthejtük-e véletlenül, hogy a sorból kimaradt az örökválság, a »szabad föld«, mely a lap hasábjain Kossuth első szavaival süvöltött végig az országon? Kossuth 1841. évbéli örökválság-vezércikkei óta a nyilvánosság előtt nem foglalkozott többé külön e kérdéssel, ha egyébként a szabad föld, mint nemzeti rendszerének egyik legfontosabb tartó oszlopa, különféle kérdések kapcsán újból és újból zengő szavakhoz is jutott. Kossuth ekkor kissé hamarkodva is karolta fel Tetétleni, majd Fogarasi terveit. Azóta kiderült, hogy nemcsak ezek a tervek hasznavehetetlenek, hanem az egész tervkoszorú is, mely összefűződött. Nyilvánvaló lett, hogy a sokszor pénzügyi és állam-

¹⁷² Pesti Hirlap, 1844 jún. 30. (365. sz.)

politikai ismereteket is nélkülöző tervek kivihetetlenek, célszerűtlenek, sőt sokszor egyenesen ártalmasak. Mind az általános és kötelező, mind az önkéntes, de a földesúrral szemben esetenként kötelező örökváltságra nézve olyan tervek kerültek napvilágra, melyek különféle módokon ugyan végül mégis magukkal a jobbágyokkal fizettették volna meg a telek árát, esetleg 20—50 éven át, de ez alatt a tőke részleteivel együtt a kamatot is. Egyszóval a jobbágy földesúri terhe megnövekedett volna, hiszen a tőketörlesztés új teher lett volna. Ha voltak is az országban jómódú parasztközségek és vagyonos parasztok, a jobbágy nép zöme a hosszú teherhalmozás alatt anyagilag elvérzett volna. Amellett a birtokosoknak az örökváltsághoz való szelidítése céljából, de meg egyéb gyakorlati okokból is rendszerint olyan tervekre gondoltak, amelyek a földesurakat egyszerre kielégítették volna, s ha erre a jobbágy nem lett volna képes, a földesúr helyébe a kárpótlást kifizető állam, bank vagy valami pénztár lépett volna közvetlen követelőként a jobbágy szemben. De honnan teremtsé elő akár az egyes jobbágy, akár a bank vagy az állam a tőkét? És ha sikerülne is varázsszöveggel tőkés fakasztani valami forrásból, vajjon Bécsben hozzáengednék-e a magyarokat, hiszen ott — mint láttuk — elbuktatták egy csupán félig örökváltsági, másik felében nemesi kölcsönök nyújtására tervezett üzleties földhitelbank megszavazott törvényjavaslatát is. Ez alapnehézségek mellett a jobbágyot közvetlenül váltságadóssá tevő tervek sok más súlyos kérdéseit is felszínre hozta a vita. Nem csoda, ha Kossuthnak ettől a vitairadalomtól elment a kedve. Láttuk, hogy Kossuth mindjárt az általános és kötelező, részben állami kárpótlással összekapcsolt örökváltságot tűzte ki célul, de a politikai viszonyokhoz képest egyelőre lemondva erről, önkéntes, a földesúrral szemben kötelező s a jobbágyoknak valaminő módon pénzbeli támogatást nyújtó örökváltságot vett fel a napirendre. Kossuth az elmúlt évek alatt meggyőződhetett arról, hogy ez az út nem járható. A megoldást csak a távolabbi célként kitűzött általános és kötelező örökváltsághoz fűzött állami kárpótlás síkján lehet keresni. Időszerűvé kell tehát tenni a távolba tolt feladatot. De van-e valóságossága az ilyen törekvésnek? Amikor Kossuth a társadalom szélesebb megmozgatásának gondolatával ocsúdott fel válságából, minden bizonnyal előtte lebegett az örökváltság, a szabad föld is, hiszen elsősorban itt volt szó arról az áldozatról, aminek elmaradta miatt Kossuth hite megingott a nemességben.

Kossuth a Pesti Hirlap elvesztése s új lap alapításához fűzött reményeinek összedőlte után csupán 1845-ben jutott szerény sajtóforumhoz az Iparegyesület Hetilapjában. E részben gazdasági jelentéseket közlő lapocskának kezdett írni most vezércikkeket névtelenül s öt évi szünet után 1846-ban itt juttatta nyilvánossághoz új örökváltsági tervét. Közben megváltoztak az országban a politikai viszonyok. A negyvenes évek elején a fontolva haladásra és mérsékelt reformokra kész kormánypolitika nem közömbösítette a reformellenzék törekvéseit, az ellenzéki szellem növekedett, Metternich 1844-ben az ellenzék jóformán eredmény nélkül hazabocsátó 1843/44. évi országgyűlés berekesztése után nevezetes felségelőterjesztését azzal kezdte, hogy Magyarország a forradalom előcsarnokában van.¹⁷³ A kormányzat most már nyíltan szembefordult az ellenzék mozgalmával s ezt elsősorban a nemesség politikai fórumain, az országgyűlésen és a megyék gyűlésein

¹⁷³ *Viszota Gyula* i. m. (Széchenyi vitája Kossuthal) II. k. LXIX. 1.

törekedett visszaszorítani. Ezt a célt szolgálták a megyék megzabolozására küldött főispáni adminisztrátorok. A megyék voltak ugyanis a politikai élet alapelemei, hiszen az országgyűlések politikai állásfoglalásait is követi utasításuk révén a megyék alakították. Az adminisztrátori rendszerrel fokozódó politikai nyomás az ellenzéknek, különösen is az ellenzék körében ezekben az években vezető tekintélyre emelkedő Kossuthnak a programjában a bécsi abszolutisztikus kormányrendszer kiküszöbölésének és a magyar állam politikai függetlenségének követelményét állította az előtérbe. Kossuth nemzeti rendszerében, mint láttuk, eddig is a polgári alkotmány alapjain berendezett önkormányzatú magyar állam állott a végső állomás céljaként. Nyilvánvaló volt, hogy a feudális rend felszámolását célzó reformjavaslatok szervesen összefüggtek egymással és végsőleg az önálló magyar államkormányzattal, most azonban — elsősorban Kossuth szemléletében — a bécsi politikai alárendeltség megszüntetése egyre élesedő hangsúlyt nyert,¹⁷⁴ úgy is, mint minden reform alfája. Kossuth ezekben az években gyakorlati tevékenységében nem kisebb súlyt helyezett a nemzeti önállóság gazdasági feltételeinek biztosítására. Különböző ipari és kereskedelmi alapításai éppen úgy ezt a célt szolgálták, mint a Védegyelet tömegszervezete, mely a bécsi kormány szemében az ország folytonos ingerültségben tartója,¹⁷⁵ Kossuth forradalmasító eszköze volt.¹⁷⁶ Az örökváltság gyakorlatiatlan terveinek kudarc mellett a politikai élnek egyre inkább a függetlenségre irányítotttsága is hozzájárult, hogy — Kossuth hallgatásának tanúsága szerint is — az örökváltság gyakorlati megoldásának kérdésével, a szabad föld elvének fenntartásával, nem foglalkozott. Azonban 1846 első hónapjaiban olyasmi történt Ausztria galíciai tartományában, amely Kossuthot nyomban arra készítette, hogy a magyar jobbágycsere gyakorlati megoldásának tervét kezébe vegye.

A lengyel állam felosztásakor Ausztriához csatolt galíciai tartományban 1846 februárjában az elnyomó habsburgi hatalom ellen felkeltek a lengyel nemesek, akik az európai forradalmi csoportokkal kapcsolatot tartottak fenn s most le akarták rázni az osztrák igát. A lengyel nemes urak felkelése gyors kudarcba fulladt, nem csupán a velük szemben alkalmazott császári katonai erő, hanem amiatt is, hogy a lengyel birtokos urak jobbágycsere felkeltek földesuraik ellen, mintegy tehát a bécsi uralom támogatására. A galíciai, többnyire rutén jobbágycsere a lengyel földesurak alatt sínylődtek: itt a jobbágy feudális viszonya a régi merevségében érvényesült, törvényesen évi 156 napi robot terhelte, 5 forintnál nagyobb kölcsön felvételéhez, marháit eladásához földesúri engedélyt kellett szereznie s ha kiköltözött az országból — kivéve ha Magyarországra vagy Erdélybe ment — 5% vagyoni illetéket tartozott földesurának fizetni.¹⁷⁷ A jobbágycsere a parasztlázadások hagyományos szenvedélyével fordultak most földesuraik ellen, kastélyaikra támadtak, öldököltek, dúltak, raboltak. A nemesek nemzeti felkelése vérbe fült s leszerelték a parasztság mozgalmát is. A bécsi kormány a válságos időpontban fegyvertársává lett jobbágycsere ellenében könnyítésekkel adott. Már 1846 április 13-án enyhítette a legkiáltóbb panaszokra

¹⁷⁴ *Vukovics Sebő* emlékiratai. Bpest, 1894. 5–6. l.

¹⁷⁵ *Szógyény-Marich László* emlékiratai I. k. Bpest, 1903. 29. l.

¹⁷⁶ *Barta István* i. m. 17. l.

¹⁷⁷ *Magyar Gazda*, 1843 dec. 14. (100. sz.) Párvonal a magyarországi és az ausztriai jobbágycsere sorsa közt.

okot adó jobbágyszolgálatokat, elsősorban a robotot, december 18-án pedig az összes osztrák tartományokra nézve dekretumot adtak ki arról, hogy a robotot és a dézsmát önkéntes megegyezéssel más szolgáltatássá, esetleg járadékká lehet átalakítani, vagy éppen meg is lehet váltani a tőke letételével vagy föld átengedésével. Az egyezményekhez a kerületi hatóságok megerősítését kívánták meg.¹⁷⁸ A kormány engedményeinek alig volt leplezhető az a célja, hogy az osztrák uralom alól elkíváncozó lengyel nemeséggel szemben biztosítsa magának a parasztság szövetségét.

A galíciai események — jóllehet a cenzúra röstáján a hírek nehezen jutottak át — mély hatást gyakoroltak a magyar közvéleményre, elsősorban természetesen a nemesség körében. Ha a galíciai jobbágyok már régóta a bécsi kormányban látták támaszukat a földesúri elnyomó hatalommal szemben, Magyarországon is találhatott az éleesebb szemű figyelő olyan jeleket, melyek a magyar parasztok reményeinek a főhatalomba, elsősorban a király személyébe vetett hagyományaira mutattak. Wesselényi már 1834-ben hangoztatta híres szatmári beszédében, amit azután a vádlottak padján is felrögtak neki, hogy a kormány századok óta »a köznépet terhelő ocsmány képére parasztvédői és a köznépoltalmazói álarcot tett fel, de alatta egyfelől ő szívja zsrját« s hogy ha a parasztság lázadásban törne ki a nemesség ellen, a kormány a lázadást elnyomja ugyan, de ennek fejében a megmentett nemesség jogait fogja még inkább megnyirbálni.¹⁷⁹ A magyar jobbágyoknak a királyi hatalomhoz fűzött reménységei virultak még 1848 tavaszán is.¹⁸⁰ Most a galíciai események kapcsán azonban még egyébről is szóltak a hírek. Brüsszelben a lengyel kérdés irányában európai rokonszenvet kereső röpirat jelent meg, mely egyenesen azzal vádolta meg a bécsi kormányt, hogy ő támasztotta a parasztok zendülését, felbujtva a parasztokat földesuraik ellen. A röpiratot Magyarországon is sokan olvasták.¹⁸¹ A Pesti Hírlap már 1846 március 27-én megjegyezte, hogy »nagy tanulság fejlődött ki a lengyel mozgalmakból s nagy tanulság különösen reánk nézve, hol különben is sokakat foglalt le az örökváltás eszméje.«¹⁸² A parasztság elégedetlenségét éppen ekkor az is növelte, hogy 1846 és 1847-ben rossz volt a termés.¹⁸³ Az 1846-ban kiadott Antiúrbérváltáság szerzője azt jósolta, hogy »az elromlott kormány reserveben tartja azon rendszabást, hogy nem boldogulván már más úton, a parasztot fogja a nemesség ellen uszítani.«¹⁸⁴ A jobbágykérdés éppen a kormánnyal szemben küzdő nemesi ellenzék számára égetően nyugtalanító kérdés lett s a kormány besúgója már 1846 június elején azt jelentette Pestről, hogy

¹⁷⁸ Grünberg, Karl i. m. II. B. 492—494. l.; Zsoldos Ignác: Örökváltáság. Pest, 1847. 47—48., 50., 78. l.; Pesti Hírlap, 1846 dec. 13. (795. sz.) Örökváltáság c. vezércikk; Budapesti Híradó, 1847 szept. 30. (670. sz.) Tekintet az alsóausztriai úrbéri örökváltáságokra nézve 1846. decemberben kibocsátott legfelsőbb rendeletek elveire c. vezércikk.

¹⁷⁹ Pompéry Aurél i. m. 42. l.

¹⁸⁰ Spira György: Parasztságunk és az első magyar polgári forradalom nemzeti vezetése. Századok, 1948. évf. 102—105. l.

¹⁸¹ Schlitter, Hans: Aus Österreichs Vormärz. III. Ungarn. Zürich—Leipzig—Wien. 1920. 48, 125. l.

¹⁸² Ferenczi Zoltán: Kossuth és Wesselényi s az úrbér ügye 1846—1847-ben. Századok, 1902. évf. 49. l.

¹⁸³ Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48—49-es magyar forradalomban. Bécs, 1921. 87. l. Franciaországban is: Marx: Osztályharcok Franciaországban 1848—1850. Marx—Engels: Válogatott művek. I. k. Bpest, 1949. 121. l.

¹⁸⁴ Antiúrbérváltáság 62. l.

az egyik követelés, amire most az ellenzék tárgyalásai összpontosulnak, az úrbéri követelés, nehogy a magyar nemességgel olyasmi történjen, mint ami a közelmúltban történt Galíciában.¹⁸⁵ Akire a bécsi kormánynak és a parasztságnak a galíciai példa szerint bekövetkezhető összefogása valósággal felkorbácsoló hatást tett: Kossuth volt. Az ilyen fordulat mindent eltemetne, egész nemzeti rendszerre dicstelenül összeomlana: a kormány szövetségesévé lenne a magyar jobbágyság, a kormány megelőzve a politikai nemességet, maga nyújtana a jobbágyságnak engedményeket, talán fel is szabadítaná, de ennek ára lenne és pedig a független magyar állam, a szabad emberek szabad nemzete, az érdekek egyesítése helyett az érdekek gyilkos háborúja következne be s ennek tüzeben megsemmisülne a jövő minden reménye. Ha Kossuth hite 1843/44 fordulóján megingott is a nemességben, a nemességet mégsem vethette ki az érdekek egyesítésének programjából, mert akkor nincs közös arcvonala Béccsel és az oldalán álló feudális hatalmakkal szemben. Kossuth tehát — az érdekek egyesítésének síkján — éppen nem a nemesség kikapcsolását, hanem a társadalmi alap kiszélesítését tűzte maga elé. A feladat most: megelőzni a kormányt, hogy a magyar jobbágyságot ő szabadítsa fel, annál inkább elengedhetetlen tehát az érdekegyesítés. A kormány besúgója már 1846 március 6-án azt jelentette Pestről, hogy Kossuth az ellenzék legközelebbi értekezletén szóba akarja hozni a galíciai dolgokat s hogy Kossuth nézete szerint alkotmányos uralom alatt nem tört volna ki a lázadás, ezt az osztrák abszolutizmus idézte fel.¹⁸⁶ Március 20-án pedig besúgói jelentés arról számolt be a bécsi kormánynak, hogy az ellenzék vezetői — gróf Batthyány Lajost és Szentkirályi Móricot nevezi meg — a jobbágyság felszabadítására akarnak törekedni, hogy így a jobbágyságot kiengeszteljék s a kormányt megfosszák a jobbágytámasztól a nemességgel szemben.¹⁸⁷ Kossuthra várt a feladat, hogy az örökváltság évek óta veszteglő kérdését mozgásba hozza és keresztüllépve az eddigi terveken, a gyors megvalósíthatóság útján elindítsa a jobbágyság felszabadítását.

Kossuth a lelkében felkavarodott türelmetlen nyugtalanságot mindjárt 1846 márciusában-áprilisában két vezércikkben igyekezett átömlesztetni a közvéleménybe és tette nógatni a kis Hetilap hasábjain, amelyen kívül ekkor más lap nem állt rendelkezésére. A cenzúra a vezércikkeket törölte, ezek tehát nem jelentek meg, így a közvéleményt nem érinthették, mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, mivel Kossuth állásfoglalásának fejlődéséről tanuskodnak.¹⁸⁸ Mindkét vezércikket vésztkongatóan festi alá a »késő«, a tennivalókról való lekésés gondolata: a »bús magyarnak örökös baja volt, hogy mindig reményelt s mert mindig reményelt, mindig későn cselekedett«. Sokan — a ködnek bölcssei — suttojják, sőt harsogják a magyar füleibe: csak lassan, ne siessetek. Kossuth esdekel: el ne késsetek. Minden lépés elkésztett eddig. Példaként a magyar nyelv, az úrbéri viszonyokból való kibontakozás és a közteherviselés kérdéseit említi. Az úrbért érén mi történt? Őseink 1790-ben szükségét érezték, hogy úrbért alkossanak, akkor boldogság lett volna, de csak 1836-ban hoztak toldozó-foldozó úrbért. Ekkor

¹⁸⁵ Barta István i. m. 89. l.

¹⁸⁶ U. o. 252. l.

¹⁸⁷ U. o. 254. l.

¹⁸⁸ A Hetilap 1846 márc. 24-i számában a »Késő«, ápr. 3-i számában az »Úrbéri viszonyok« c. cikkeknek kellett volna megjelenni. Kiadta: *Viszota Gyula* i. m. (Széchenyi vitája Kossuthal) II. k. 989—997. l.

már késő volt, ekkor az örökváltságot kellett volna hozni, de elbuktatták. Majd 1840-ben törvénybe iktatták az önkéntes, szabad egyezkedéses örökváltságot. Ekkor már késő volt. Ezért sürgette a továbbhaladást. Ha 1843-ban törvényt alkottak volna, mely a földesúrral szemben kimondta volna a kötelezést s gondoskodtak volna a váltság hatósági becsléséről és a jobbágy segítségére hitelintézetéről, »a kiengesztelés angyala ütötte volna fel közöttünk maradandó lakását«. Ma már késő ennyit tenni. »A vésznek küszöbén vagyunk, a részleges örökváltság legjobb neme is késő már, csilapító gyógyszerek nem használnak többé, a gyökeres gyógyítást halasztgatni a bizonyos halál. Az úrbéri viszonyoknak bizonyos határidő alatt, tetszik vagy nem tetszik ott egyes embereknek (legyen földesúr avagy jobbágy), meg kell szünni az egész országban mindenütt!« Az államnak kell gondoskodni, hogy »a historiai jog alapján a statusboltozat oltalma alatt keletkezett érdekek kármentesíttessenek«. Kossuth nem örökváltságról beszél többé, hanem »az úrbéri állapotból való kibontakozás«-ról s ez a kibontakozás nem »magánjogi, hanem státuskérdés«. A váltság terhét nem lehet kirekesztőleg a jobbágyra róni, Badenben például az állam a robotváltság felét fizeti a közpénztárból. Ha pedig a jobbágnak magának is kellene még mindig váltságpénzt fizetnie, könnyítést kell adni állami adójában. Ez pedig azt jelenti, hogy most már kikerülhetetlenül össze kell kapcsolni az úrbéri váltság és a közteherviselés kérdéseit: a közteherviselés megvalósítása előfeltétele az úrbéri viszonyokból való kibontakozásnak: »minden közadónak mindnyájunk általi közös viselése az úrbéri állapot váltság útján megszüntetésének egyetlen eszközlő módja«. Kossuth tehát az 1841-ben még távoli lehetőségek periferiájára tolt kötelező és általános, részben állami kárpótláshoz kötött örökváltságot most az azonnal programjára tűzte. Elgondolása szerint az állami kárpótlás a közadók terhére menne. Egyébként azonban Kossuth e cikkei nem tájékoztatták volna a nyilvánosságot arról, hogy ha a jobbágy közvetlenül is fizetne váltságot, aminek lehetőségét fennhagyta, a váltság milyen hányada esnék e közvetlen váltságra s hogy az állam a maga váltságát miként bonyolítaná le, azon kívül, hogy a fedezetet a most már mindenki által viselendő közadóban jelölte meg. Kossuth e nyitva hagyott kérdések tekintetében is közelebbi állást foglalt el Wesselényi Miklóshoz 1846 május 17-én intézett, értekezésnek beillő nevezetes levelében.¹⁸⁹ Erdélyben, ahol eddig nem történt a Mária Terézia-féle rendezéshez hasonló úrbéri szabályozás, most ilyen úrbérszabályozást készítettek elő a következő erdélyi országgyűlésre. Kossuth a levélben határozottan nyilvánítja ki, hogy Erdélynek nem úrberről kell gondoskodni. »Az úrbérek ideje lejárt, a feudalizmus romjainak bukni kell s ha a nemesség fel nem fogja helyzetét, veszve van menthetetlenül s esett áldozatul nem a szabadságnak, hanem a kormánykénynek, az absolutizmusnak.« Ezért ismét a sarkkövetelmény: egyesülnünk kell érdekekben a néppel, hogy erősebbek legyünk. Visszont érdekegyesítésről addig szó sem lehet, míg a feudalizmus maradványaiból, a boldogtalan úrbéri viszonyokból »ki nem bontakozunk.« Az úrbéri viszonyokat »juris privati« kérdésének tekintették, holott — ha van ilyen oldala is — főképpen »juris publici« kérdése. Innen az »engedélyező« örökváltság »anomália«-ja, mégis a jobbágyra nézve optimalis, a földesúrra nézve kötelező örökváltsági törvénnyel — láttuk, hogy Kossuth 1841-ben még maga is ezt tekintette a napi feladatnak —

¹⁸⁹ Közli *Ferenczi Zoltán* i. m. Századok, 1902. évf. 50—62. l.

vagy két század alatt talán ki lehetett volna bontakozni »az úrbéri viszonyok gonosz hálójából.« De közbejött a galíciai szerencsétlen zavar s oly borzasztó jelenetet idézett elő, mely örök gyalázatképp égend az ausztriai kormány emlékének. Kossuthnak az a felfogása, hogy a kormány most már a monarchia többi részében kénytelen lesz véggé megoldani az úrbériség csomóját. Ha tehát késlekedünk a megoldással, a nép itt is azzá lesz a kormány kezében, ami Galíciában lett. Haladéktalanul ki kell bontakozni az úrbéri viszonyokból, a »bosszú és gyűlölség hinár«-jából, »különben a nemesség kaszára kerül s e tor egyszersmind a magyar alkotmány s magyar nemzetiség halálnapja lesz.« Tehát »a népet és a nép földét szabaddá kell tenni az egész országban egyszerre«. De az összeülő országgyűlés nem lesz, nem lehet az »1789-i constituyente, a nemesség nem fogja megcáfolni — a Kiábrándulás gondolata él itt tovább — természetét, »inkább veszni fog, hogy sem az úrbéri jogokat kárptólás nélkül feladja«. Tehát kármentesíteni kell a földesurakat, de ennek egész terhét a nép nem viselheti. Kossuth a levélben világosan megjelölte, hogy az állam vállalja el felerészben a váltság terhét, »tegyen végette financiai operációt«, ezt a feleösszeget fizesse ki egyszerre a nemességnek, hogy jószágát instruálhassa. A váltság másik felét pedig fizesse a jobbágyság 10—12 év alatt. De a jobbágyság ezt is csak úgy tudja fizetni, ha az állami adóban annyi könnyítést kap, hogy együtt többet ne fizessen, mint amennyit most adóban fizet. Tehát az érdekegyesítésnek s általa a nemzeti erő nevelésének concomitans második eszköze, egyszersmind az úrbér megszüntetésének postulátuma az, hogy legyen meg a közteherviselés. Kossuth számításokat közöl, hogy az ország váltságösszege 120 millió forint lesz — ez a szám túlságos alacsonynak bizonyult — az államnak tehát 60 milliót kellene a földesurak kezébe kifizetni. A másik 60 milliót 12 évre elosztva évi 5 millió forintos rátákban a jobbágyság fizetné, ennyi állami adóterhet kell tehát a vállairól levenni. Kossuth még — annyi jobbról-balról elhangzott támadás után is — újból előhozakodott régi eszméjével: ha a jobbágy földben akarná fizetni váltságrészét, ez legyen elfogadható. Kossuth újból hangoztatta levelében, hogy elvesztünk, ha a nemesség nem áll a tervre, azt pedig semmiesetre sem engedjük, hogy a kormány kezdeményezze a nemesség ellenében. »Megt teszi pedig, ha mi nem tesszük, erre esküszöm, mert kénytelen vele.«

Kossuth két vezércikke és Wesselényihez intézett levele nem jutott a nyilvánosság elé.¹⁹⁰ Azonban Kossuth hamarosan — a vámkérdés kapcsán, mintegy tehát kerülő úton — mégis szólni tudott a Hetilapban a kérdéstről. Hangsúlyozta, hogy az úrbéri viszonyokból való teljes kibontakozás elkerülhetetlen s hogy ez a kérdés nem magán-, hanem közjogi kérdés s ezért a kármentesítés egyedül az állam financiai közbenjöttével eszközölhető.¹⁹¹ A Hetilapban 1846 július 28-án pedig sikerült a kérdéstről vezércikket is közreadnia »A teendők legfőbbike« címen.¹⁹² A teendők legfőbbike: az úrbéri viszonyokból való kibontakozás. A vezércikknek a megjelenéstől eltiltott két gyűjtőhangú vezércikkhez képest tompított a hangszerelése, de itt is előkerül a nyugtalanító »késő« gondolata s Kossuth szeretné »izzó tűzfolyadékba«

¹⁹⁰ Kossuth a »Késő« c. cikk egyes részeit felhasználta »Ne árnitsunk« és »Akarat és siker« c. vezércikkeiben a Hetilap 1846 máj. 26. és jún. 25-i számaiban.

¹⁹¹ Budapesti Híradó a vámkérdésben c. vezércikk. Újraközli: Kossuth Lajos Iratai, XIII. k. 468. l.

¹⁹² U. o. 473—478. l.

mártani a tollát, hogy hű rajzát adja »mindazon gyűlöletességnek, miknek az úrbéri állapot kiapadhatatlan forrása«. Utal a honszeretet sugalmaira és a galíciai eseményekre, ezekkel kapcsolatban a kormány rendeleteire, amelyeknek következményeit kell várni nálunk is. Magáról a gyakorlati megoldásról csak annyit írt most Kossuth, hogy »általános országos váltság« által kell kibontakozni az úrbéri viszonyokból. A lap december 15-én 25-i vezércikkeiben¹⁹³ pedig, melyekben az adó közössé tétele, a teljes közteher-viselés mellett szállt síkra, ezt az úrbéri viszonyokból való kibontakozás feltételeként, »a státus financiaiális közbelépéseként« jelölte meg, mert a nép az általános örökváltság terhét elviselni nem képes. A háziadóban való osztozás, a telekdíj vagy hasonló más terv késő és elégtelen. Minden már létező teher mindnyájunkkal közös legyen. Enélkül az úrbéri állapotból lehetetlen kibontakozni. »Én mondom nektek, osztozni fogtok a népnek minden terheiben!« Kossuthnak e cikkeiben csupán általános országos váltságról s az állam financiaiális közbenjöttéről, ennek következményeként pedig a közteher-viselésről volt szó, azonban egyáltalában nem kerültek elő a terv részletei olyformán, miként két eltiltott vezércikkében, különösen pedig Wesselényi-hez intézett levelében olvashatók. Úgy véljük, hogy a terv részleteinek közlését nem csupán a cenzura akadékoskodásán okulva ejtette el Kossuth, hanem azért is, mert álláspontja az egyik lényeges ponton időközben megváltozott. Láttuk, hogy említett terve szerint a váltságösszeg felét a jobbágy-ság viselte volna, az általa fizetett állami adóban ugyanannyi könnyítéshez jutva. A másik fele az államot terhelte volna és pedig az államnak azt egyszerűre kellett volna kifizetni a földesuraknak. Évéggett az államnak financiaiális operációt kellett volna tennie. Ez az »operatio« azonban igen gyenge lábbon állt. Kossuth óvakodott is közelebből megjelölni az operatio módját. Nyilvánvaló azonban, hogy ilyen nagy összeghez az országban uralkodó tőkehiány miatt belföldön nem lehetvén jutni, csak külföldön lehetett volna megszerezni kölcsön útján, vagy állami vagyontárgyak, illetőleg jövedelmek külföldi tőkéskezére való adása ellenében. Az adott viszonyok között az ilyen számítások is meglehetősen reménytelenek lettek volna. Kossuth hamarosan el is ejtette ezt a tervét. A Hetilap 1847 január 26-i számába szánt Programm című vezércikkében, melynek megjelenését azonban a cenzura szintén megakadályozta,¹⁹⁴ módosított tervet adott elő: vegyen le a nemesség a jobbágy-ságról évi 5 millió forint terhet, ez az öt millió fordíttassék az úrbéri váltságra s ezzel »a státus oly tőkére teszen szert, mellyel a földesurakat tökéletesen kármentesíti.« Az 5 millió forintot a jobbágy-ság 20—25 évig fizette volna. Vagyis nem 10—12 évig, mint az előbbi terv szerint, de most nincs is szó a feleváltság kifizetéséről az állam részéről. Az egész váltságteher a jobbágy-ságtól átvállalt adó terhére menne, ezt kellene tehát most Kossuth szavaiban az »állam financiaiális operációjának közbejötté« alatt érteni. Ennek a tervnek is voltak gyengéi. Egyrésztől a nemesség

¹⁹³ »Adó« és »Adózzunk« c. vezércikkek. U. o. 479—490. l.

¹⁹⁴ Kiadta *Viszota Gyula* i. m. (Széchenyi vitája Kossuthal) II. k. 1004—1010. l.—*Viszota* ugyanott (998—1004 l.) kiadott Kossuth kéziratából egy »Örökváltság« c. vezércikk-szöveget is, mely nem látott akkor napvilágot, a jelek szerint cenzura alá sem került. *Barta István* szerint (i. m. 87. l.) 1847 nyarán készülhetett. Ez a cikk magának a megoldásnak a gyakorlati tervét nem vitte előbb. Ezután Kossuth az 1847/48. évi országgyűlés decemberi örökváltság-vitájáig a nyilvánosság előtt a kérdésben nem foglalt állást.

nem jutott volna egyszerre a tőkéhez, felerészéhez sem. De egyáltalában homályos volt, hogy végül is miként lett volna az adóból földesúri váltság. Másrésztől miért kell beszélni a jobbágyadó bizonyos részének a váltságra való fordításáról, ha a terv szerint minden adó közös lesz? Ez esetben mind-egy, hogy az állam melyik zsebéből veszi ki a váltságot. Nyilvánvaló, hogy Kossuth ezen a ponton úgy óhajtotta fogalmazni mondatait, ahogyan a nemesi főlekedők szívesebben hallják: a jobbágy fizeti a váltságot meg.

Kossuth terve különben ekkor már döntő mértékben az új országgyűlésre készülő és hovatovább pártszerűen működő ellenzék állásfoglalásaiban formálódott. Az ellenzék 1845 decemberében már központi bizottmányt alakított s ezután az ellenzék vezetői Pesten gyakran jöttek össze tanácskozásra. Az 1846 június 8-i medárdusnap-i vásár óta pedig a pesti vásárok, melyeken a birtokos nemesek közül egyébként is sokan megjelenni szoktak, alkalmat szolgáltatottak az ellenzék vidéki szélesebb tömegének is ez értekezleteken való megjelenésére, nézeteik kicsérélésére. Hovatovább párthatározatok kidolgozására is. Az első, 1846 június 8-án tartott nagy értekezlet idejében Kossuth a galíciai események hatása alatt már megfújta a harsonát az úrbéri viszonyokból való kibontakozásért s közölte első tervét, mely szerint a váltság felét az állam rögtön kifizetné, másik felét a jobbágyok adójából törlesztenék. Az értekezleten foglalkoztak a jobbágykérdéssel s kimondva a közteherviselés bevezetésének szükségét, állást foglaltak az úrbéri viszonyok »megváltoztatása« mellett is. Az ülésen — beúgó jelentése szerint — Deák Ferenc adta elő azt a javaslatot, hogy a nemesség által fizetendő adóból állítsanak fel pénztárt, ebből a jobbágyoknak adjanak előleget a váltságra s az előleget részletekben fizessék a jobbágyok vissza.¹⁹⁵ Ez aligha szólhatott éppen így, hanem inkább: a nemesség részt vesz az adóteher viselésében s az így felszabaduló jobbágyadóból állítsanak fel pénztárt. Ez pedig körülbelül megfelelt Kossuth említett második tervének: az egész summát az adóból fizetik ki. Az ellenzéki határozat mégis elmaradt Kossuth e tervétől, mert nem szólt a jobbágyság egyszeri általános felszabadulásáról s anélkül is csak valami előleg mellett eszközzendő váltságról volt szó. Kossuth második terve tehát alighanem az értekezlet nyomában alakult ki, meggyőződést szerezve arról, hogy az első terv — az állam valami »financiális operáció« által fizesse ki egyszerre a földbirtokosoknak a váltság felét — nem vihető keresztül s hogy a jobbágyadóból fizetendő váltság formulájára a végeredményben nemesi pártban szükség van. Elvégre az ellenzék értekezletein nemes urak jöttek össze, még az ellenzéki alapon sem éppen egy nézetben levők, sőt élesen el is térők, akiknek a jobbágykérdés anyagi kérdésük volt. Éppen a nézetek közös nevezőjének hiánya miatt kívánta a közös program megszerkesztését és közzétételét halogatni Deák Ferenc, aki Kőlcsey visszahívása után az 1832/36. évi országgyűlésen a liberális reformokért küzdők élére került s azóta az ellenzék egyik vezérférfia volt. Minthogy azonban 1846 novemberében a konzervatív párt közzétette a maga programját, az ellenzék sem kerülhette el, hogy a nyilvánosság számára sokáig halaszthassa az állásfoglalást a közelgő országgyűlés főkérdéseiben, így a jobbágyság ügyében.

Amikor ezekben az években az ország politikai kérdéseiről beszélünk, nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a bécsi kormánynak az ellenzék

¹⁹⁵ Barta István i. m. 17, 89. l. — Ferenczi Zoltán i. m. Századok 1902. évf. 65—67. l. olyan állásfoglalást tulajdonít az értekezletnek, amely nem igazolható, korai is lett volna. V. ö. még: Ferenczi Zoltán: Deák élete. II. k. Bpest, 1904. 39. l.

aláaknázására irányuló törekvései miatt az ellenzék programjában mindinkább a közjogi kérdések kerültek a homloktérbe: az ország függetlenítése a bécsi nyúgtól s ehhez járulékosan fűződtek a polgári átalakulás reformkérdései, mint amelyek az önállóság megszerzésével együtt oldandók meg. E reformkérdések között csupán az egyik helyet foglalta el az úrbéri viszonyokból való kibontakozás kérdése. Kossuthnál 1846 tavaszán »a teendők legfőbbiké«-nek címét nyerte el, de a rangsorban Kossuthnál is — korábban és most is — a politikai önállóság követelménye állt az első helyen s utána a társadalom reformkérdéseiként: a közteherviselés, az úrbéri viszonyokból való kibontakozás és a népképviselés. Az úrbéri kérdés mindenesetre nem volt elejthető, állásfoglalást követelt, a reformok egyik magától értendő alapeleme volt, de sem az ellenzék országos értekezletein, sem majd a megyék követi utasításaiban kiugró szerephez nem jutott, sőt sokszor igen szerény hellyel volt kénytelen megelégedni.

A konzervatív párt, mely a kormánypolitika támogatását szolgálta, 1846. november 12-én Pesten gróf Keglevich Gábor főtárnokmester elnöklése alatt állította össze programját. Ebben mindössze csak annyi foglalt helyet a mi kérdésünkre nézve, hogy »az úrbéri viszonyok békés kiegyenlítésének könnyítése« a fontos teendők közé tartozik, de a teendők csak akkor érdemlik meg »a haladás és javítás nevezetét, ha a kormánynak alkotmányos ereje és hatályossága, az országnak alkotmányos állása, a birtoknak mérsékli befolyása, a tulajdoni jognak szentsége, a közbirodalommal kapcsolatok szilárdsága« stb. megerősítettek.¹⁹⁶ Ami a jobbágykérdésben körülbelül annyit jelentett, hogy maradjunk az 1840. évi »engedélyező« törvény alapján, legfeljebb »könnyítések«-et kell adni a jobbágyoknak az örökváltság magán-egyezkedéses úton való eléréséhez. Az ellenzék 1847 március derekán tartotta meg programkészítő értekezletét, melynek nyilvános tanácskozása közel 1200 résztvevővel folyt le. Kossuth előzőleg meglátogatta Kehidán Deákot, más tanácskozásokon is igyekezett programjavaslatát elfogadtatni, de az értekezleten a javaslattal különböző indítványok s Szemere Bertalannak egy óvatosabb fogalmazású ellenjavaslata kerültek szembe. Végül is ezekből tevődött össze az elfogadott program. Alapul többnyire Kossuth javaslatát vették. Az úrbérből való kibontakozásnál is Kossuth javaslata került az ellenzék hivatalos programjába, némileg egyszerűsített formában. Kossuth saját fogalmazványában fennmaradt javaslata az érdekegyesítésre utalva nem éppen világosan azt kívánta, hogy »az úrbéri viszonyoknak a földesurak igazságos kármentesítésével kötelező törvény általi megszüntetését és az ósiség eltörlésével a birtokszerzés biztosítását s az elsőre nézve úgy a földesúri, mint úrbéres néposztályra nemzetgazdasági tekintetben legkívánatosabbnak, mind az országra nézve legjótékonyabbnak ítéljük, hogy előlépések történjenek, miszerint az úrbéri örökváltság a státus közbenjöttével országos eszközlésbe vétessék.« A határozat pedig külön alponthá téve az ósiség eltörlésével a birtokszerzés biztosítását, szükségesnek vélte »az úrbéri viszonyoknak kármentesítés mellett kötelező törvény általi megszüntetését, mire nézve legkívánatosabbnak véljük, hogy előlépések történjenek, miszerint az örökváltság a státus közbenjöttével országos eszközlésbe vétessék«. A határozat alapján kellett elkészíteni a nyilvánosság számára

¹⁹⁶ K. Papp Miklós: A konzervatív és liberális pártok 1848 előtt Magyarországon. Tört. Lapok 1875. (II.) évf. 763. 1.

az »Ellenzéki Nyilatkozat«-ot s a szövegezésre hat tagú bizottságot küldtek ki, soraiban Kossuthnal. Az ellenzék júniusi nagy értekezletén végül is a Deák Ferenc szövegezésében elfogadott nyilatkozatban az úrbéri viszonyokra nézve szöveg szerint a márciusi határozat szavait találjuk fel.¹⁹⁷ Így tehát az országgyűlésre készülő ellenzék programjával hozott határozat s a közrebocsátott nyilatkozat Kossuth javaslatából alakult ki, a határozatból és nyilatkozatból jóformán csak az »igazságos« kármentesítés jelzője maradt ki, pedig ezen az »igazságos« jelzón súly lehetett Kossuthnál, hiszen korábban — mint láttuk — a »tökéletes« kármentesítés elve alapján állt. A javaslat és határozat kétségtelenül kompromisszum eredménye volt s Kossuthnak 1846 tavasza óta kialakult, már az 1846. évi ellenzéki értekezletében szerényült álláspontjához képest is visszaesést fejezett ki. Már Kossuth javaslatában is csak »előlépés«-ekről volt szó, mellyel az örökváltság eszközésbe vétésék s valójában e bizonytalan fogalmazás nem jelentette már az »azonnali«-t. Köd borította az örökváltságnak a »státus közbenjöttével országos eszközés«-be vételének a kifejezését is. Ebből ugyan nem egykönnyen lehetett volna arra gondolni, hogy a kárpótlás valaminő állami úton való eszközéséről van szó. Ami — különösen is a konzervatív párttal, tehát a hivatalos kormányprogrammal szemben — mégis nagy előlépést jelentett: a kötelező törvénynek, az »állam közbejötté«-nek, az »országos« lebonyolításnak, egyáltalában az úrbéri viszonyok »megszüntetésé«-nek a követelése volt. Az általánosságban mozgó és határozatlan szövegezés — ha már többet nem lehetett elérni — talán nem is volt Kossuth kedve ellen: a konkrét tervek, ha egyáltalában készíthetők, a tapasztalat szerint könnyen megtámadhatók, amellet kötik is a tervnek képviselőit, viszont az általános rugalmas fogalmazás módot ad arra, hogy kedvező körülmények forgása esetén túlhaladjanak a programmon. Tudjuk, Kossuth álláspontja igazában az azonnali megszüntetés volt a közadó-bevételek terhére leendő kárpótlással. Ez előbbjárt az ellenzéki párt nehezen összeszerkesztett programjánál, de a jószándék kicsorbult az ellenzéki értekezleteken. Ez az ellenzéki határozat éppen nem ígérte — az országgyűlésen elérendő többség esetén sem — a jobbágyság állami kárpótlás mellett való azonnali felszabadítását.

Fel kell vetnünk most a kérdést, hogy egyrésztől Kossuth új álláspontjának kialakulásáig hogyan haladt előre az örökváltság vitatása, amit Kossuth válságáig, 1843-ig kísértünk figyelemmel s hogy így Kossuth álláspontja miként helyezkedik el a tervek között s Kossuth új riadói után tovább tudott-e fejlődni a gyakorlati megoldás kérdésének vitatása? Ami legfőbb lehetett: a jobbágyság földesúri kárpótlás nélkül való felszabadításának forradalmi gondolata időközben szót kért a külföldön kinyomatott, tehát csempészúton behozott Antiúrbérváltság c. névtelenül kiadott röpiratban. Az író szerint az úri viszonyok legbiztosabb és legcélszerűbb módja: eltörölni minden úri tartozást kárpótlás nélkül. Az eltörlés legfeljebb azokat sújtja,

¹⁹⁷ Kossuthnak az 1847 március 15-i értekezletre készített javaslatát, az értekezlet határozatát, Kossuth júniusi programtervezetét s a júniusi értekezleten elfogadott ellenzéki nyilatkozat szövegét közli: *Barta István* i. m. 116—119, 120—122, 141—152, 152—157. l.; l. még előadását 19—27. l. — V. ö. *K. Papp Miklós* i. m. 777—779. l.; *Kónyi Manó*: Deák Ferenc beszédei. II. kiad. Bpest, 1903. 157—169. l.; *Kosáry Domokos* i. m. (Kossuth Lajos a reformkorban) 346—348. l.; *Ferenczi Zoltán* i. m. (Deák élete) II. k. 44—50. l.

akik a hon szegény polgáraitól kicsikart igazságtalan zsákmányt Londonban, Párisban, Rómában, Bécsben szép énekszóval elpazarolják.«¹⁹⁸ A röpirat 1846 március-áprilisában jelenhetett meg. Ekkor azt jelentette a bécsi kormány besúgója, hogy Kossuth nem akar már tudni örökváltságról (t. i. egyáltalában »váltság«-ról), megszédítette az Antiúrbérváltságnak az a tétele, hogy a föld a parasztot illeti meg.¹⁹⁹ Ez az állítás nem felelt meg a valóságnak, hiszen — mint láttuk — Kossuth ekkor írta a cenzura által törölt cikkeit az úrbéri viszonyokból való kibontakozásról és új kárpótlási tervéről. Sőt 1846 július 28-i vezércikkében elutasítva az Antiúrbérváltság álláspontját arról is szólt, hogy tudakozódott az északnyugati határszélen, tehát a Galícia szomszédságában lakó »hiteles férfiak«-tól a hangulatról s úgy értesült, hogy »a kármentesítés nélkül pusztá eltörlés eszméjének ugyan természetesen nem barátjai, a kárpótlással való országos váltság mellett azonban kedvezőleg nyilatkoznak.«²⁰⁰ Kossuth az érdekegyesítés elejtése nélkül nem is mérlegelhetette a kárpótlás elejtésének gondolatát. Különben az Antiúrbérváltság meglehetősen egyedül is képviselte ezt a gondolatot.²⁰¹ Egy különös könyvecske ugyan, szintén 1846-ban, azt javasolta, hogy földet — a kommunizmus ellenszereként — csak parasztok bírjanak, de viszont az úrbéri terhekről csak annyit tudott mondani, hogy ezek »megváltása« vétessék eszközzésbe.²⁰² Táncsics Mihály, az 1845-ben írt említett újságcikkeken kívül az 1845/46-ban írt, de 1847-ben kiadott Hunnia függetlensége című munkájában is azt óhajtotta még, hogy a telket tőkének, az úrbéri tartozást kamatnak nyilvánítva, így a jobbágyokat egyszerre felszabadítva, bizzuk rájuk a tőkeadósság letisztázását.²⁰³ Viszont 1846-ban kiadott Népkönyvében már megközelítő állást foglalt el az Antiúrbérváltság írójához: a földesurak engedjék el a váltságdíjat s ennek fejében kárpótlásul 3 évig nem tartoznának részt venni a közterhek viselésében.²⁰⁴ A földesúri kárpótlás eltörlésének adott kifejezést Táncsics a nyomtatásban csak 1848-ban napvilágra jutott Nép szava Isten szava c. munkájában is, melyet Kossuth Lajosnak ajánlott, hangoztatva, hogy az »ajkaidról varázserővel hangzó minden igédnek mi parasztok nyomatékot adunk«. Táncsics e munkájában azonban a lehetőségekhez képest fokozatait is felállította az úrbéri tartozások eltörlése módjainak: a váltságdíj eltörlése mellett szükség esetén helyet adott az országos kárpótlásnak is s a kárpótlásnak különféle módozatait — köztük ismét a telek tőkének nyilvánítását — adta elő.²⁰⁵ Ekkor Táncsics ment a legmesszebb a forradalmi megoldás útján, hangoztatta, hogy ha nem lesz országos kárpótlás vagy más segítség, ki fogják kiáltani, hogy váltságdíjat nem fizetnek.

¹⁹⁸ Antiúrbérváltság 57, 62. l.

¹⁹⁹ Barta István i. m. 256. l.

²⁰⁰ Kossuth Lajos: Iratai XIII. k. 478. l.

²⁰¹ Wesselényi Kossuthoz 1846 május 6-án írt levelében nyilvánvalóan az Antiúrbérváltságról szólt, mondvá, hogy röpirat jelent meg a föld s úrbéri tartozás egyszerre s ingyen való odaajándékozásáról. Wesselényi ostobaságnak nevezi; egyszerre ajtóstól hullni be a szobába, a különben is vesztéstől annyira félt nemességet ijjeszteni s ingerelni s a népet ily vágyak gerjesztésével felizgatni, kivált most a szomszéd-bani borzasztó események idején» (t. i. Galiciában). Tört. Tár 1903. évf. 324. l.

²⁰² Báró Dercsényi János: Tanulmányok a kommunizmusnak egy humánus ellenszereiről. Pest, 1846. 66—71. l.

²⁰³ Táncsics Mihály: Hunnia függetlensége. Jena, 1847. 198, 260—262. l.

²⁰⁴ Táncsics Mihály: Népkönyv. Lipcse, 1846. 78, 101—102. l.

²⁰⁵ Táncsics Mihály: Nép szava Isten szava. Bpest, 1848. 9—10, 32—34, 40—65. l.

Azonban az örökváltság vitatása, mely az 1844—45. években ellanyhult, de 1846-ban — Kossuth új szózataival párhuzamosan — újból fellángolt, 1844 óta is leginkább csak az 1841—43. években már megismert tervek keretei között mozgott. Sokan most is hitelintézettel vagy állami bankkal vélték a jobbágytelek egyszerre való vagy fokozatos megválthatását elősegíteni,²⁰⁶ tovább kísértett a teleknek a földesúr részére tőkeköveteléssé nyilvánítása,²⁰⁷ a külföldi kölcsön ábrándja,²⁰⁸ a szolgáltatások fokonként külön-külön való megváltása,²⁰⁹ a robotnak fokozatosan 36 év alatt való kiküszöbölése váltással,²¹⁰ a robotnak egyszerűen átalány (pausalis) munkatartozássá vagy a teleknek haszonbérletté való átalakítása,²¹¹ még Fáy András sem tudott túlmenni a kényszerítetlen váltságon. A klerikális Nemzeti Újság 1847-ben is azt hangoztatta, hogy a jobbágyok 99/100 része nem akar kikerülni a jobbágyágból,²¹² a konzervatív Világ c. újság utódja, a Budapesti Híradó pedig gróf Dessewffy Emil szerkesztésében a jobbágyok jó dolgát bizonygatta s szintén kivihetetlennek tartotta a kötelező általános örökváltságot.²¹³ Új gondolattal állt elő 1847-ben Zsoldos Ignác a Magyar Tudományos Akadémián tartott előadásában s az utána kiadott röpiratban: a jobbágyok — ha óhajtják — róják le földben a váltságot a földesúrnak, de az átengedett földön zálogjogok lenné s teljes kárpótlás megadása esetén visszaválthatnák a földet.²¹⁴ A robot és dézsma kérdéséről a Magyar Gazdasági Egyesület útján a reformellenzékhez tartozó gróf Batthyány Kázmér által meghirdetett pályázat díjnyertes munkái sem vitték előbbre a gyakorlati megoldás kérdését, ha egyébként a robot és dézsma korszerűtlenségét és a váltság szükségét akadémikus színvonalon adták is elő.

Kossuth napirendre tűzött gondolata, az állami kárpótlás a már 5—6 év óta ugyanazon körben forgó tervekhez képest merész volt, de a lehetséges kivezető útra mutatott. Az ellenzék hivatalos programjában ugyanez a gondolat — mint láttuk — lényegesen eltompult, azonban az ellenzéki Pesti Hirlapban Kossuth vezércikkei után egyre sűrűbben szóltak már az állami kárpótlásról. A lap 1846 augusztus 21-i számában a vezércikkíró világosan

²⁰⁶ Pesti Hirlap 1845 dec. 23. (595. sz.) *Szögedi A.*: Általános örökváltság c. vezércikke; 1846 ápr. 16. (658. sz.) Örökváltság c. vezércikk névtelenül; 1846 máj. 7. (670. sz.) Hitelintézet és örökváltság c. vezércikk; 1846 nov. 3. (772. sz.) *Sz. I.*: Urbéri viszonyok c. vezércikke; 1847 jan. 24. (818. sz.) Örökváltság c. vezércikk; Társalkodó 1846 febr. 5. (10. sz.) *M. K.*: Robot és dézsma; Nemzeti Újság 1847. 498. sz. Örökváltság c. vezércikk; *Királyi Pál* i. m. 294. l.; *Ploetz Adolf* i. m. 372. l.

²⁰⁷ Pesti Hirlap 1846 szept. 3. (737. sz.) A szerkesztő megjegyzésben helytelenítette a tervet, melynek eredményeként az urbéri tartozások hitbizományná változnának a földesúr javára. A lap 1847 okt. 28. (974. sz.) Teendők c. vezércikkben pedig arra figyelmeztetett, hogy a földesúr s jobbágy viszonya adóssági viszonyná alakulna át s így végül vagy árendális viszony vagy executio lenne a vége.

²⁰⁸ Jelenkor 1845 okt. 30. (87. sz.) *Fáy András*: Összeállítások a hon legközelebbi teendői körül c. cikke.

²⁰⁹ Magyar Gazda, 1845. I. ápr. 29. (34. sz.) *Szendrey*: Nyílt levelek.

²¹⁰ Magyar Gazda, 1844. II. nov. 10, 14. (38—39. sz.) Robot és dézsma c. cikk névtelenül.

²¹¹ Nemzeti Újság 1846. 391. sz.

²¹² Nemzeti Újság 1847. 439. sz.

²¹³ Budapesti Híradó 1846 szept. 3. (449. sz.); 1847 jan. 3. (518. sz.); 1847 ápr. 27. (582. sz.)

²¹⁴ *Zsoldos Ignác* i. m. 47—48. l. Azt a Kossuth által felvetett gondolatot, hogy a jobbágy föld lerovásával megválthassa magát, utóbb a Nemzeti Újság felkarolta: 1846. 258. sz. *Ba. Zs.* cikke, 1846. 391., 1847. 439. sz.

kijelentette, hogy az örökváltság másként, mint az állam által nem eszközölhető.²¹⁵ Majd más vezércikkíró fejezte ki, hogy igazságos lenne, ha a státus is részt venne a megváltási tőke letisztázásában,²¹⁶ a galíciai eseményeket követő úrbéri rendeleteket ismertetve is a magyarországi státusintézkedés szükségét hangoztatták,²¹⁷ 1847 augusztusában Pulszky Ferenc értekezett a lap hasábjain folytatásos vezércikkekben s arra a következtetésre jutott, hogy ha a küszöbön álló országgyűlésen nem valósul meg a köztelherviselés, a földesúrral szemben kényszerítő törvényt kellene hozni s legalább hitelintézettel kölcsönhöz juttatni a jobbágyot, ha pedig a köztelherviselés megvalósul, a váltságot $\frac{1}{3}$ részben az államjövedelemből kellene fedezni részletekben vagy egyszerre.²¹⁸ Az országgyűlés megnyitásának előestéjén a Pesti Hirlap vezércikkírója még mindig arra a végső következtetésre jutott hogy »a viszonyok tökéletes ismerete nélkül e tisztán gyakorlati kérdésben kivihető javaslatot nem tehet senki«, de a kibontakozás csak úgy sikerül, ha az állam segédkezet nyújt.²¹⁹ Az állam közbejöttét kívánó felszólalások között a valóban keresztülvitt megoldást leginkább megközelítette — eddig Kossuth terveit is meghaladva — a Pesti Hirlap említett 1846 augusztus 21-i vezércikkírója, aki államkötvényekkel óhajtotta a földesurakat kifizetni. Ez a terv ugyan a földesurakat nem juttatta volna egyszerre a tőkéhez, de keresztülvihető volt s a jobbágytságot — ha egyáltalában lesz földesúri kárpótlás — legkevésbé terhelte volna meg.

Ezek az állam kezét kereső tervek azonban csupán az ellenzéki Pesti Hirlap hasábjain kerültek elő s egyelőre éppen nem volt kézenfekvő, hogy az egész ellenzéki párt egységes állásfoglalásává legyenek. A Kossuth-cikkek visszhangja más hasábokon egyenesen ellenséges volt. A Budapesti Hirlap kimondottan Kossuth »A teendőik legfőbbike« című említett vezércikkére válaszolva, valósággal visszaborzadt Kossuth javaslatától, az úrbéri viszony általános kényszerített országos erővel leendő megváltásától: »Itt vagyok végre nálad, te ijesztő szörny, ha madár volnék, krokodilnak képzelnék, merevültség szállná meg szárnyaimat s repülni nem tudnék; félnék tőled, mint a sas elől bokorba bútt ökörszem, létesüléssel reményemet veszteném ez ország valahai önállóságáról. Uram, ments meg tőle minket!«²²⁰ A cikkíró a magyar nemzetiség végveszedelmére gondolt, a klerikális Nemzeti Újság vezércikkírója ugyanekkor azzal vádolta Kossuthot, hogy »nyegle ostentatíóval« ugyan kitűzte a célt, de »az indokok alátámasztására csak egyetlen szócskát sem szólt«, viszont most már — az állam nyílt bevonásáról lévén szó — a Hetilap és az ellenzék »az örökváltság tekintetében a birtokos nemességnek mindenféle áltató s szemfényvesztő váltsági módok tervezése alá burkolt kifosztása csinos eszméjéből valahára kiábrándultak.«²²¹ Még Széchenyi is, Kossuth Hetilap-cikkeitől felizgatva, újból könyvet írt Kossuth ellen, minden eddiginél hevesebben támadva meg s a parasztlázítás vádjával illetve

²¹⁵ Pesti Hirlap, 1846 aug. 21. (730. sz.) Örökváltság c. vezércikk.

²¹⁶ Pesti Hirlap, 1846 nov. 3. (772.sz.) Sz. I.: Úrbéri viszonyok c. vezércikke.

²¹⁷ Pesti Hirlap, 1846 dec. 13. (795. sz.) Örökváltság c. vezércikk. L. még 1847 jan. 17. (814. sz.) Örökváltság angol módon c. vezércikk; márc. 9. (843. sz.) Dunamelléki szózat az örökváltság ügyében c. vezércikk.

²¹⁸ Pesti Hirlap, 1847 aug. 22. (936. sz.) Pulszky Ferenc: Az örökváltság körül.

²¹⁹ Pesti Hirlap, 1847 szept. 28. (974. sz.) Teendőink (Örökváltság) c. vezércikk.

²²⁰ Budapesti Híradó, 1846 szept. 3. (449. sz.)

²²¹ Nemzeti Újság, 1847. 412. sz. Adó és úrbérváltság c. vezércikk.

Kossuthot, »a már csak hajszálon függő revolúciónak istenített hőse«-t, aki midőn »népeket gondolt boldogítani, zugprókátorként felizgatójuk volt.«²²² Sőt Kossuth 1846 május 17-i levelén nem lelkesedett már a régi jó barát, Wesselényi sem, akire már évek óta ráborult a testi vakság éjtszakája. Most riadozva válaszolta, hogy az úrbéri viszonyok rögtöni megváltoztatása el-sepri a béke folyamatát, vér és átok terheli a véget s »könnyen leend nemzeti-ségünknek is vége.«²²³ Wesselényi a Kossuth-tervet megküldte Deáknak s azt írta neki, hogy az örökváltság üdvös, de »temételenül sokan undorod-nak tőle« s Kossuth gyűlöltebb, semhogy tőle bárminő terv elfogadásra számíthatna.²²⁴ Kossuth nagy vitáját az új országgyűlés volt eldöntendő s ez a döntés végül is a társadalmi alapnak azon a kiszélesülésén volt mulandó, amelynek kimunkálását Kossuth 1843/44. évi válságában feladatul maga elé tűzte. A vezérszerepet vivő Pest megye egyik követe, Kossuth Lajos — követté választásakor már »tettleges hatalom«²²⁵ — az országgyűlésre Thiers-nek a francia forradalom történetéről szóló munkáját olvasva készült²²⁶ s figyelte az Európa egén feltűnedező »új jelek«-et.²²⁷

VI

1847 november 12-én a király ünnepélyesen megnyitotta az országgyűlést, melynek alsó tábláján a hallgatólag előzőleg is többé-kevésbbé vezetőszerepet játszó Pest megye egyik küldöttjeként helyet foglalt immár Kossuth Lajos, aki az országgyűlés kezdetétől fogva az ellenzéknek vezére lett. A nagy várakozásokkal felkészült országgyűlés közel négy hónapon át nemigen igazolta Kossuthnak a megválasztása előtt való napon a választók előtt tett kijelen-tését: azon korszak, melyet most élünk, hazánk életének legfontosabb, legveszélyesebb szakai közé tartozik.²²⁸

Az országgyűlésen, mely forradalmi erők váratlan beavatkozására utóbb mégis a feudális rendi világ felszámolását végezte el, egyelőre inkább konzervatív túlsúlyról lehetett beszélni. A felső táblán a többség — a klérus, a zászlósurak és a főispánok révén — nyilvánvalóan messzemenően a konzer-vatívok kezében volt. Az alsó táblán a krónikás — Vahot Imre — a 49 megye 98 követe között 45 ellenzékít számolt össze. Ezekkel szemben 36 megyei követnek jutott ki a konzervatív osztályozás, 14 követnek a »közepes«, tehát középpárti jegy jutott, vagyis ezek a liberálisok és konzervatívok között foglaltak el helyet, míg 3 megyei követ pártállását a krónikás nem tudta felderíteni. Az alsó táblán ülő ú. n. kisebb prelátusok — apátok, pré-postok és káptalani küldöttek — összesen egy szavazatot képviseltek s ez nyilvánvalóan nem az ellenzék oldalán esett latba. Egy szavazattal élhettek

²²² Gr. Széchenyi István: Politikai programtörödékek. Pest, 1847. Újra kiadta Viszota Gyula i. m. (Széchenyi vitája Kossuthal) II. k. 785, 802. l.

²²³ Kiadta Ferenczi Zoltán i. m. Századok 1902. évf. 141. l.

²²⁴ Tört. Tár. 1904. évf. 326. l. Hasonlóképpen ír Wesselényi Vörösmarty Mihály-nak 1846 dec. 28-án. Új Magyar Szemle I. évf. 285. l.

²²⁵ Vukovics Sebő i. m. 16. l.

²²⁶ Kosáry Domokos i. m. (Kossuth Lajos a reformkorban) 357. l.

²²⁷ Adó c. vezércikk a Hetilap 1846. 100. sz.-ban. Kossuth Lajos: Iratai XIII. k. 484. l.

²²⁸ Barta István i. m. 207. l.

az összes szabad királyi városok is a nem-nemes kerületekkel (jászkun, hajdú kerület) együtt, viszont gyakorlatilag a városok és a kiváltságos kerületek követői igen megoszlottak pártállásra nézve a liberálisok és konzervatívok között. Végül egy megyeként, tehát két követvel szavazhattak az alsó táblán a kapcsolt részek: Horvátország.²²⁹ A horvát követek konzervatívok voltak. Végeredményben tehát Vahot Imrének körülbelül a közvéleményül tekinthető osztályozása alapján 45 ellenzéki magatartású képviselő szavazatával szemben 38 konzervatív állott.²³⁰ A két párt között a mérleg nyelvét tehát a 14—15 határozatlan pártállású s a 3 ismeretlen szavazó jelentette, pedig az alsó tábla után következett még a döntően konzervatív többségű főrendi tábla. Ez a kép nyilvánvalóan sok mindent megvilágít számunkra az országgyűlés huzavonái, sokszor inkább hátra-, mint előrelépései felől, magának Kossuthnak éppen az úrbéri viszonyokból való kibontakozása terén jelentkező hátrálépései felől is.

Természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a követek az alsó táblán nem egyéni pártállásuknak, hanem a kezükbe adott utasításoknak megfelelően foglaltak állást. A múltban a megyék követeket is utasításukhoz választották meg. Éppen az 1847/48. évi országgyűlésen — az érlelődő idők jeleként — a követek egyéni állásfoglalására már némi tér nyílt meg. Az utasítások valóban veszítettek merevségükből s nagyobb súlyt nyert a követ egyénisége. Ez magyarázza meg, hogy a kormánypárt és az ellenzék egy-egy kérdésnél külön küzdelmet vívott a szavazatokért s az eredmény rugalmasan alakult. Így érthető meg, hogy Kossuth 1847 december 23-án a Partium visszacsatolásának kérdése kapcsán Wesselényinek azt írta, hogy az alsó tábla ellenzéke ugyan csak 21 voksot (t. i. megyét) számlál, de többje a kormánynak sincs, a »mi ezeken felül van, az határoz és inkább velünk tart, részint mert mi a kétséges elemek felhasználásához jobban értünk, részint mert individualitás tekintetében az oppositiónak 55 követje van s a kormánynak csak 45.«²³¹ Kossuth annyira derűlátó volt e percben, hogy a karok és rendek termében egyenesen gazdának vélte pártját, hamarosan azonban kiderült, hogy az elvek és utasítások laza kötéseit a kormány is ki tudja használni.

A követek pártállásának és egyéni állásfoglalásainak némely lehetősége mellett elsősorban mégis a követi utasításokba kell betekintenünk, amikor azt akarjuk megállapítani, hogy az örökváltság, az úrbéri viszonyokból való kibontakozás kérdése milyen jövőnek nézhetett elébe az országgyűlésen. A megyék követi utasításai között kiemelkedő tekintélyt élvezett már eddig is Pest megyéé. Az utasításban, mely döntő mértékben Kossuthtól, mint a kiküldött választmány tagjától eredt, az érdekekben való egyesítés negyedik feltételeként adták elő az úrbéri javaslatot,²³² elvként hangoztatva, hogy az örökváltságot valóságos közjogi kérdésnek tekintik s így azt a státus közbenjöttével országosan óhajtják eszközölni, a kármentesítést pedig a közteher-

²²⁹ A három szlavóniai megye (Szerém, Pozsega, Verőce m.) a magyar megyék között foglalt helyett.

²³⁰ *Vahot Imre*: Az utolsó pozsonyi országgyűlés legtöbb tagjának jellemzése c. cikke a szerkesztésében kiadott Országgyűlési emlék c. kiadványban. Bpest, 1848. 45—57. l.

²³¹ Tört. Tár 1902. évf. 341. l.

²³² A választmány javaslatának közgyűlési vitája: Pesti Hírlap, 1847 szept. 10. (947. sz.) — A követi utasítást közli *Barta István* i. m. 179—180. l.

viselés bevezetésével akarják biztosítani, de a váltságot földben is le lehet róni. Tulajdonképpen Kossuth 1846. évi tervei szövegeződtek meg a választmány javaslatában, sokszor szó szerint bukkannak elő az ismert kifejezések, azonban a kiváncsi sokkal szelídebb, sűrű homály terjeng most is az állami »financiális operáció«-n, amely a jobbágyságra a közteherviselés által háramló »könnyítés«-en épülne fel s az egész processusra, mint már az 1847-i ellenzéki nyilatkozatok megoldásaira is, az időben való elhatárolatlanság, az elhúzás lehetősége nyomja rá bélyegét. Kossuth 1846. évi terveihez képest a követi utasítás elsősorban azért jelentett komoly visszaesést, mert »általános« örökváltságról, tehát a jobbágyságnak az úrbéri viszonyokból egyszerre való kibontakozásáról az utasításban kifejezetten nem volt szó. Nyilvánvaló, hogy a lázasszavú Kossuth-tervnek a megye nemes rendei körében lágy és nyújtott hangszerelést kellett kapnia. A megye közgyűlésében a választmány javaslatának csupán a földben való váltságra vonatkozó javaslata, e régi Kossuth-gondolat körül keletkezett vita és pedig főleg az »elvtarátok«, vagyis a liberálisok közt. Végül is a többség Kossuth föld-váltsága mellett foglalt állást, csupán a javaslatnak azt a részét ejtették el, amely bizonyos maximumot írt volna elő a földdeli váltságra. Így alakult ki az ország kis parlament-jének tekinthető pestmegyei közgyűlés állásfoglalása: előkészíteni az állam pénzügyi műveletével a közzadók terhére az örökváltságot, egyelőre pedig megengedni, hogy a fennálló engedélyező törvény alapján földben is megváltható legyen a jobbágyság. Pest megye követi utasítása sok kérdésben, elsősorban a közjogiakban valóban élesen fogalmazta meg a nemzet követeléseit, az örökváltság kérdésében azonban kevéssel is beérte.

A Pest megyei utasítás mellett Horváth Mihály Borsod megye utasítását említi az ellenzéki megyék által mintegy mintául szolgáló utasítások másikként.²³³ Borsod megyében, ahol Szemere Bertalan vezette az ellenzékot s vette is az utasítást a megye egyik követeként kezébe, röviden határoztak az úrbéri kérdés felől: kényszerítő örökváltságot kívánnak úgy, hogy ezáltal az állam viszonyai fel ne bomljanak s mivel a jobbágyok maguk erejével megváltani nem lennének képesek magukat, a »megváltási mód a státus segítségével eszközöltessék«, egyébként pedig azt kívánták, hogy a földesúr a váltságdíjat egyszerre kapja meg. Azt is kívánta a megye — más megyékkel együtt —, hogy az országgyűlés elkészítendő tervét közöljék előbb a megyével, hogy aziránt állást foglalhassanak.²³⁴ Ez az utasítás határozottabb volt, mint Pest megyéé, nem gondolt közeli és távolabbi programra, viszont általános megváltásról kimondottan itt sem volt szó s a megoldás irányában semmi támpontot nem nyújtott, amellel a megoldást gyakorlatilag szinte elérhetelenné tette azáltal, hogy a váltságdíjnak egyszerre való kifizetését követelte. A borsodi utasítást viszonylag a radikálisabbak közé kell sorolnunk, azonban Horváth Mihály kijelentésén elindulva hasztalan keresnők a megyék sorát, amelyek a pesti és borsodi utasításokat — legalább is a jobbágyság nagy kérdésében — mintául

²³³ Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. III. k. Pest, 1871. 253. l.

²³⁴ A következőkben említett követi utasítások: OL. Nádori lt. 1847. Diaet. és Canc. 1847. VIII. Fasc. Instr. Ableg.; a PH és a Budapesti Híradó 1847. évi számai. Az OL.-ból felhasznált követi utasításoknak adatait Deák Imrének, Zala, Vas és Győr megyéét a megyei levéltárvezetőnek köszönöm.

Bars megye követi utasításairól nem tudtam tájékoztatást szerezni. Vahot Imre i. m. 53–56. l. szerint a megye konzervatív és középpárti követeket küldött az országgyűlésre.

használták volna fel. Csak 7 megye (Gömör, Liptó, Nyitra, Pozsony, Szabolcs-Trencsén, Zólyom megye) utasításában találjuk az állam közbenjöttével, tehát — vélhetőleg — állami kárpótlással eszközözendő örökváltság követelményét, sokszor éppen nem világos szövegezésben, de mindenesetre az általános váltság nélkül. 10 megyénk (Komárom, Máramaros, Moson, Nógrád, Somogy, Sopron, Torna, Torontál, Vas, Veszprém) az 1840. évi engedélyező törvényt csupán azzal óhajtotta kiegészíteni, hogy ha a jobbágyok, illetőleg a jobbágyközségek — esetleg meghatározott többsége — megváltást kíván, a földesúr ne tagadhassa azt meg, legfeljebb egyes megyék a váltságösszeg hatósági megállapításának biztosítékaival, hitelintézeti támogatással vagy a földdeli váltság engedélyezésével óhajtottak a jobbágyok segítségére lenni. További 8 megye (Arad, Bihar, Csanád, Fejér, Heves, Ung, Verőce, Zemplén) szintén »kényszerítő« megváltást kívánt, nyitva hagyva, hogy az előzők módjára — miként igen valószínű — csupán a földesúrral szemben kötelező megváltásra gondoltak-e. Szép számmal voltak megyék (Árva, Bács, Baranya, Csongrád, Esztergom, Hont, Pozsega, Sáros, Szatmár, Szepes, Szerém, Temes, Tolna, Túróc, Ugocsa), melyek mindenféle kötelező törvény ellen nyilatkoztak, tehát az 1840. évi törvény alapján óhajtottak maradni, esetleg kifejezetten is ragaszkodtak a »szabad alku«-hoz, mellyel a jobbágy földesúrával megkötheti a maga váltságyszerződését, legfeljebb hitelintézeti támogatását emlegették s a váltságban való levonását engedélyezték volna, de ugyanakkor a tulajdon sértetlenségét hangsúlyozták. Kötelező törvény ellen szóló utasítással jöttek Horvátország követői is. Krassó megye kényszerítő törvényről óhajtott volna gondoskodni, de csak a mostani követő országgyűlésen, Abaúj megye az országgyűlés örökváltság-vitája után is csak olyan kötelező örökváltságot volt hajlandó elfogadni, ami nem sérti a híres Werbőczi-tételben foglalt földesúri jogot: *totius terre proprietatis ad dominum terrestrem spectat et pertinet*; ezzel pedig örökváltsághoz kezdeni sem igen lehet. Békés megye túl óhajtott menni a mostani engedélyező törvényen, de javaslati a kérdés lényegét nem érintették. Bereg megye pedig a jobbágyságnak az úrbéri terhektől örökváltság útján való megszabadítását óhajtva, az országgyűlésből a kérdés »komoly megfontolása végett« választmányt kívánt kiküldetni s egyéb óhajt nem nyilvánított. Zala megye az örökváltságra nézve 1843. évi utasítását írta elő most is követeinek s ebben örökváltságra kölcsönt nyújtó bank felállítása mellett csupán általánosan volt szó a »kölcsönös igazság elvei«-re építendő örökváltságról, Győr megye utasításai pedig az örökváltságról nem is szóltak.

Az úrbéri kibontakozás kérdése az utasítások szerint nagyon is siralmasan volt az országgyűlés tárgyalásaira kerülendő. Kossuthnak általános, kötelező és állami kárpótlással megvalósítandó tervét — mint láttuk — már az ellenzék 1847. évi értekezetlén eléggé megnyirbálták. A megyék között most tíz sem volt az állami kárpótlásnak az általános örökváltság elhallgatásával igen megenyhített terve mellett sem. A megyék tekintélyes hányada egyáltalában nem is óhajtott előbb lépni, a többinek zöme is valami olyan önkéntes örökváltság egyezményekre gondolt, amelyeket a földesúrra adott esetben kényszeríteni is lehessen, pedig annyi szófecsérlés után ilyesmiről már nem is lehetett volna komolyan beszélni. Az alsó tábla mögött pedig ott állt még az igazi birtokhatalmasságok törvényhozó testülete: a főrendi tábla! Sőt azon túl a kormány és az udvar! Erdélyben ugyanekkor nem is többre, mint a XVIII. sz. óta elmaradt úrbérrendezésre készültek s Wesselényi

nem győzött háborogni amiatt, hogy a földesurak itt arra akarják felhasználni az úrbérrendezést, hogy a jobbágyság amúgy is kevés földjét elrabolják.²³⁵

Az országgyűlés a régi hagyományok szerint a királyi előadások felolvasásával és a reá adandó válaszfelirat megvitatásával vette kezdetét. Kossuth egy kedvező pillanatban 24 megye szavazatával 22 ellenében az alsó táblával elfogadtatta az ellenzék válaszfelirati javaslatát, amely — az utóbbi évek ellenzéki irányvonalának megfelelően — az önkényes kormányzatot, külön is az adminisztrációs rendszert, bírálat alá vetve, a nemzeti és alkotmányos önállás kifejtését kívánta. Tudjuk, hogy az alsó tábla válaszfelirati javaslatát a főrendi tábla nem tette magáévá, mire az alsó tábla Kossuth javaslatára ügyes politikai húzással 25 szavazattal 21 ellenében kimondta, hogy a felirati javaslatot leveszi napirendjéről, viszont egyenként veszi tárgyalás alá a sérelmeket és javaslatokat. Így került az alsó tábla színe elé november 29-én a köztelherviselés kérdése, amelyet a hadiadónak érintetlenül a jobbágyságra hagyásával s a házi adó és az országos pénztár »közös« teherré tételével felerészben megoldottak. Utána december 3-án az alsó tábla kerületi ülésében³⁶ az örökváltság tárgyalását kezdték meg.

A királyi proпозиciókban az »úrbéri viszonyokból való kibontakozás«-ról néhány burkolt óvatos szót lehetett hallani: az úrbéri jobbágyságnak örökváltsági szabadsága törvény által ugyan kimondva, de az avvali élethez több nehézségekkel összekötve lévén, a király a törvény célja általános elérésének könnyítése végett óhajtja, hogy a karok és rendek még az országgyűlés folyama alatt oly törvényjavaslatot terjesszenek a király elé, mely a fenti célt »a fennálló törvényekből származó akadályok elhárítása mellett a méltánossággal és a tulajdoni jog tiszteletével összhangzásba hozza«.^{2, 7} Ami nemigen jelentett többet, mint hogy az 1840. évi törvény önkéntességi elve alapján maradva, valaminő — a birtokosok érdekeinek megfelelő — eszközökkel elő lehetne segíteni a jobbágyság váltságkötéseit. A közös nevezőtől és az állami kárpótlás radikálizmusától nagy részében távol álló ellenzéki párt részéről Lónyay Gábor zempléni követ nyitotta meg a vitát. Vele Kossuth még a zempléni időkből közeli kapcsolatot tartott fenn. Lónyay a Kossuth jelenlegi álláspontját meghatározó két sarkalatos elvet terjesztette elő elfogadásra: a kötelezés kimondását és az örökváltságnak a státus közbenjöttével országos finansziális operáció által való eszközlését. Lónyay kijelentette ezekhez, hogy az általános örökváltságot, — mely, mint láttuk, a megyei utasításokból

²³⁵ Wesselényi levele Kossuthnak 1848 jan. 6. Tört. Tár 1903. évf. 586. l.; levele Deák Ferencnek 1846 okt. 19. Tört. Tár 1904. évf. 331. l.; levele Veér Farkasnak 1847 febr. 17. V. *Waldapfel Eszter*: A forradalom és szabadságharc leveletára. Bpest, 1950. 16. l.; levele ismeretlenhez 1847 febr. 17. u. o. 18. l.

²³⁶ Az alsó tábla a kérdéseket előbb »kerületi« ülésen tárgyalta meg s azután vitték azokat »országos« ülésbe. A kerületi ülés a követek közös tanácskozása volt a hivatalos elnökség, a királyi személynök és a jegyzői tisztelet ellátó királyi táblabírák nélkül. Itt az elnöklés sorban járt a megyei követek között. A reformkor országgyűlésein a vita érdemileg nagyobb részben a kerületi ülésen folyt, az országos ülés meglehetősen formai volt már. A kerületi ülések is nyilvánosak voltak s ezeken különösen hatásosan érvényesülhetett a közönségnek, elsősorban a forradalmi lendületben előljáró országgyűlési ifjúságnak a tárgyalások alakulására gyakorolt befolyása, amit a tetszés és a nem-tetszés nyilvánvásaival tudott kifejteni. V. ö. *Szeremley Samu*: Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről. Pest, 1867. I. k. 19. l.; *Székely József*: Az utolsó pozsonyi országgyűlés (Vahot Imre i. m. 13. l.) Az 1847/48. évi országgyűlés kerületi üléseiről nem készült jegyzőkönyv, így az egykorú hírlapok tudósításait kell használnunk.

²³⁷ Az 1847/48. évi országgyűlés irományai. Pozsony, 1848. 6. sz. 44. l.

is kimaradt — most még kivihetetlennek tartja. A kötelezés tehát csak azt jelenti, hogy ha a község lakosainak fele a megváltás mellett foglal állást, a földesúr kényszerítve lesz a megváltásba belemenni. Lónyay javaslata azonban nem szólt — legalább is a tudósítások szerint — »az országbeli egész úrbériség« megváltására szükséges tőkének a közterhek megosztása útján való előteremtéséről, ami Kossuthék Pest megyei utasításában hallgatólagosan mégis az általános örökváltás programját jelenthette, javaslata tehát Kossuthnak a Pest megyei utasításba foglalt alaposan összezsugorodott javaslatához képest is némi visszaesést jelentett. Talán ilyen törekvések is lappangtak arra irányuló javaslatában, hogy az állam »közbenjárás«-ának részletei, a törlesztés módja, a vitás kérdések feletti bírászkodás stb. kidolgozására küldjenek ki választmányt. Ezzel viszont a gyakorlati kérdés igen leegyszerűsödött: a választmány — eddig oly sok jószándék eltemetője — kiküldése lett az alapkérdés s csupán arról folyhatott a további vita, hogy milyen elvi szempontokat adjanak útravalóul a választmánynak.²³⁸

Kossuth hamarosan szót kért a vitában. Bejelentette: a főcélra, az úrbéri viszonyokból való kibontakozásra, melynek szükségét mindenki szem előtt tartja, körülményeink még nem értek meg, ezért hogy a célt megközelítse, örömet megalkuszik a körülményekkel s szívesen rááll egyúttal arra, hogy most csak olyan előleges lépések történjenek, amelyek a jövő országgyűlést képessé teszik a »tárgy egészbeni bevégzésére«. Azonban már most lépéseket kell tenni az úrbéri tartozásoknak egyetemleges, de helységről helysére menve elvégzendő felbecslésére s ha a becslés kész lesz, egyszerűen ki lehet mondani, hogy ha a jobbágy a tőkéjét leteszi, a földesúr azt felvenni tartozik s így az úrbéri állapot, míg a »végkibontakozás« elérhető lesz, átmegy egyszerű adóssági állapotba. Szükséges volna arról is gondoskodni, hogy a megváltkozni óhajtó jobbágyinak az állam nyisson pénzfürsőt. Végül is szavazást kívánt arra az elvtre nézve, hogy a földesúr a váltságösszeget felvenni köteles legyen, a részletek kidolgozására pedig a kerületi ülésből választmány kiküldését kérte.³ Kossuth tehát nyíltan kimondta, ami már az ellenzéki nyilatkozatban és a Pest megyei követutasításban az »előkészületi lépések«-kel rejtegetve ugyan, de érthetően benne volt: ez az országgyűlés csupán előkészületeket tegyen s maradjon a kérdés a jövő országgyűlésre. Amit most elérhetünk: a becslés végrehajtása esetére a földesúrral szemben való kötelezés elvének kimondása s az utána önként váltságért jelentkező jobbágy-nak valaminő forrásból kölcsönnel való megsegítése. Elesett az 1846. évi szenvedélyes Kossuth-riadók követelménye: általános megváltás az állam közbejöttével, merészebben kimondva: jobbágyfelszabadítás állami kárpótlással. Ha Kossuth a bécsi hatalommal szemben közjogi téren kibontakozó támadás előrehaladását megelégedéssel szemlélhette is, bizonyára csak keserűséggel gondolhatott arra, hogy hét év után, amióta a »szabad föld«-et meghirdette, most kénytelen azzal a programmal megelégedni, amit már 1841-ben is minimálisként jelölt meg.

²³⁸ Lónyay beszéde és javaslata: Pesti Hirlap, 1847 dec. 9. (998. sz.); Nemzeti Újság, 184. 608. sz.; Budapesti Híradó, 1847 dec. 5. (708. sz.)

²³⁹ Kossuth beszédét a Pesti Hirlap 1847 dec. 9.-i (998. sz.) tudósítása alapján közli Barta István i. m. 369—373. l.: Kossuth Lajos; Iratai XI. k. 49—53. l. (a beszédet sajtó alá rendező Kossuth Ferenc azonban tévesen keltezte a beszédet november 29-ről, ekkor Kossuth Lajos a közteherviselés ügyében mondott beszédet); Karádjfi és Ráthkay: Kossuth parlamenti élete. Pest, 1850. 17—19. l. (más szövegezés, a lényegre nézve nincs eltérés); Budapesti Híradó 1847 dec. 5. (708. sz.)

A kerületi ülés további vitájában, mely december 3-án befejezéshez nem jutva, csatlakozólag december 6-án is folyt, a liberálisok Lónyay Gábor illetőleg Kossuth javaslatai, vagyis a földesúrral szemben való kötelezés kimondása s válaszmány kiküldése mellett foglaltak állást. A konzervatív párti felszólalók közül többen szintén magukévá tették az ellenzéki javaslatnak a földesúrral szemben való kötelezésre vonatkozó — valóban földesúri érdek szempontjából is elfogadható — elvét, Tabódy Pál egyenesen Kossuth javaslata mellett foglalt állást. Voltak azonban közöttük, akik a földesúri kötelezést elutasították. Paczolay János honati követ — volt adminisztrátor és híres pecsovic — egyenesen azt jelentette ki, hogy a papi jószágokon lakó jobbágyok nem akarnak örökváltságot, mert tudják, hogy akkor »állapotuk rosszabbá lesz, minthogy nekik most kimondhatatlan jó dolguk van«. A kerületi ülés vitája csupán két ponton vetett fel új kérdést. Az egyik az volt, hogy az örökváltság javaslatának részletes kidolgozására a válaszmányt az alsó tábla kerületi üléséből küldjék-e ki vagy pedig legyen »országos« a válaszmány, vagyis foglaljanak benne helyet a főrendi tábla kiküldöttei is? Az utóbbi megoldás eleve az egész kérdés mérséklését és lebonyolításának lassítását ígérte, viszont pusztán kerületi válaszmány a főrendeknél előreláthatólag a leghevesebb ellenállással találkozott volna. Kossuth — ha ímmel-ámmal is — elfogadta²⁴⁰ az országos válaszmány tervét s ezzel ez a kérdés el is dőlt. A másik kérdést Bónis Sámuel Szabolcs megyei követ hozta elő, azt indítványozva, hogy a határozat ne »úrbéri«, hanem »úri« tartozások megváltásáról szóljon. Ez a csekélységnek látszó különbség nagyhorderejű volt. Itt csak röviden utalhatunk arra, hogy az elmúlt évszázad, főleg az utolsó félszázad alatt a magyar parasztságban egy folyton duzzadó új réteg alakult ki, a majorsági vagy kuriális zselléréké vagy jobbágyoké, olyan parasztoké, akik a földesúr majorsági földjén vállaltak művelésre földet. Az ilyen parasztok és a földesúr viszonya nem »úrbéri«, hanem »szerződéses« volt, egyébként azonban a parasztok az ilyen földek után is rendszerint olyanféle szolgálmányokkal fizettek a földesúrnak, mint az úrbéri földek után s a gyakorlatban sokszor el is mosódott a határ úrbéres és majorsági jobbágyok között.²⁴¹ A derék szabolcsi követ indítványa azt célozta, hogy az örökváltságra a majorsági parasztok is ugyanolyan módon legyenek jogosítva, mint az úrbéresek. Bónis indítványa most nem keltett figyelmet. A szavazás során 37 megye a földesúrral szemben való kötelezés elve mellett, míg 12 megye és Horvátország ellene foglalt állást. Ugyanakkor országos válaszmány kiküldése mellett 28, kerületi válaszmány mellett 20 megye adta le szavazatát.²⁴² A határozat alapján elkészítették a főrendeknek szóló üzenet szövegét, de amikor december 10-én a kerületi ülésben a szöveget bemutatták, parázs vita fejlett ki, minthogy Bónis megismételte indítványát, most világosan megnevezve, hogy a majorsági jobbágyokról van szó. Az indítvány célzatát felismerve a konzervatív követek siettek felszólalni ellenében. Utánuk Kossuth vette fel a szót s olyan módon igyekezett hidat építeni Bónis indítványa szá-

²⁴⁰ Ám legyen országos, én csak azért javasoltam kerületi válaszmányt, mert féltem, hogy az országos válaszmány nem fog oly szorgalmasan dolgozni — mondta Kossuth.

²⁴¹ Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bpest, 1948. 337. és köv. 11.

²⁴² A december 3. és 6-i kerületi ülésekről szóló tudósítások: Pesti Hírlap, 1847 dec. 9., 12. (998, 1000. sz.); Budapesti Híradó, 1847 dec. 5, 7. (708., 709. sz.)

mára, hogy ne tétessék a szövegbe olyan kifejezés, mely által »egy vagy más kívánság kizáratné«, tehát a választmány foglalkozhassék a majorsági jobbágyok váltságával. Nyomában más liberális képviselők szintén a majorsági jobbágyok oldalán foglaltak állást, Kossuth is felszólalt újból. Bernáth Zsigmond ungi követ ébresztgette volna a követek lelkiismeretét, hogy »70, sőt 200.000 embernek útilevet kívánnánk adni, hogy a holdvilágba menjen lakni«, most is azért nem jut föld, mert a földesúr birkanyájainak sok legelő kell s az embert nyírni nem lehet, de a birkát évente esetleg kétszer is, viszont katonának nem a birkák, hanem a szegény emberek közül szoktak fogni«. Az eredmény az lett, hogy végül a konzervatív pártvezér, Somsich Pál baranyai követ közvetítő megoldásként azt javasolta, hogy a kiküldendő választmánytól kérjenek »külön« javaslatot a majorsági népre nézve. Somsich indítványát elfogadták,²⁴³ ezzel a pótlással készült el tehát a kerületi ülésben a főrendekhez szóló üzenet. Az üzenetet most már javaslatként az alsó tábla országos ülése elé kellett vinni. Ide a javaslat éppen nem sietve csak december 21-én került. Az országos ülésen a vita többnyire formális szokott lenni. Most nem volt az. A vita főként az üzenetnek a Bónis-féle indítvány alapján pótlólag szerkesztett új szakasza körül folyt. Az elnöklő személynök mindjárt a tárgy felvételekor bejelentette, hogy errenézve fenntartja észrevételét. Utána többen megátadták a szakaszt s Bónis látva a kifejlődő ellenkezést, hajlandó volt akként magyarázni indítványát, hogy a majorságiak örökváltsága a külsőségre, tehát a földre nem terjed ki, csak a belső telekre. Ez a nagy engedmény sem használt: Bónis javaslatát a többség elvetette.²⁴⁴ A majorsági jobbágyok utóbb valóban kimaradtak a váltságból s jogos elégedetlenségük nem csupán az 1848. évi parasztmegmozdulásoknak volt egyik legerősebb tényezője, hanem évtizedeken át a magyar parasztság nyugtalanító nyílt sebe.²⁴⁵ Jóllehet Bónis — mint látni fogjuk — újból előállt a kérdéssel, a magyar parasztság e számottevő részének a sorsa valójában most pecsételődött meg. Kossuth az ülésen nem szólalt fel, talán jelen sem volt. A leszavazás arról tett tanúságot, hogy az örökváltság kérdése körül nemcsak a főrendi, hanem az alsó táblának is súlyos gátlásai vannak.

A főrendeknek küldött üzenetben a rendek azt kérték, fogadják el az elvet, hogy »a megváltás a földesúr beleegyezésétől felfüggesztve tovább ne maradjon«. Az üzenet Lónyay Gábor és Kossuth Lajos szelíd indítványának udvarias szövegezésével készült el.²⁴⁶ A főrendeket ez is nyugtalanította. Nem is siettek a kérdés felvételével: a december 21-i üzenet tárgyalására csak február 3-án kerítettek sort. A főrendek számos felszólalás után²⁴⁷ elkészített válaszüzenetükben a kiküldendő országos választmánynak elsősorban a teljes kármentesítés feltételeinek előteremtését kívánták legfőbb feladatul adni

²⁴³ A december 10-i kerületi ülésről szóló tudósítások: Pesti Hirlap, 1847 dec. 17. (1003. sz.); Budapesti Híradó, 1847 dec. 14. (713. sz.)

²⁴⁴ A december 21-i országos ülésről szóló tudósítás: Budapesti Híradó, 1847 dec. 31. (722. sz.); Karok naplója 68–81. l.

²⁴⁵ *Szabó István* i. m. 342. s. köv. 11.; u. az.: *A magyar parasztság története.* Budapest, 1940.

²⁴⁶ Az 1847/48. évi országgyűlés irományai. Pozsony, 1848. 21. sz. 49. l.

²⁴⁷ A főrendi tábla febr. 3-i üléséről szóló tudósítások: Budapesti Híradó, 1848 febr. 5. (753. sz.); Főrendi napló 214–239. l. — A válaszüzenet szövegének bemutatása nyomában a febr. 10-i ülésen lefolyt vitáról: Budapesti Híradó. 1848 febr. 12. (759. sz.)

s valahol a dolgok végén a földesúrral szemben a kötelezést is megengedték volna, de a válaszúzenetben is hangsúlyozták: »most nem tartják tanácsosnak, sem célszerűnek, hogy általános kényszerítő törvény elfogadtassék.«²⁴⁸ A főrendek és a követek között így nem annyira az elvre, mint inkább a szövegezésben a tennivalók sorrendi hangsúlyaira nézve eltérés állt elő, ami azt jelentette, hogy a kérdés visszakerül a követi táblára, keresendő a meg-szövegezésben is az egyetértést.

A főrendi válaszúzenet elküldésekor az országgyűlésnek már három hónapja mult el s az örökváltság kérdése nem jutott dűlőre. Hangsúlyoznunk kell itt is, hogy az örökváltság kérdése éppen nem volt a politikai élet homlok-terében. Nem azért, mintha annyira megvitatott lett volna, hogy nem volt már a kérdéssel mit kezdeni. Hanem azért, mert az ellenzéknek, elsősorban is Kossuthnak a taktikája a közjogi kérdéseket, főleg a háborító adminisztrátor-kérdést, általában a nemzeti és alkotmányos sérelmeket vitte a napirendre, keresve a támadás réseit a kormányrendszer ellenében. Az örökváltság azonban egyszerűen azért is hátrább szorulhatott a nagy politika mezején, mert nem tudott előremenni. Az úrbériség gyökeres felszámolásának hívei tehetetlennek bizonyultak a megyék utasításaival s a birtokos nemesi követek idegenkedésével szemben. Széchenyi azt írta 1847. december 3-án egy levelében Kossuthról, aki ezen a napon mondta el az örökváltság vitájában új engedményeket kínáló beszédét: Kossuth nagyon fénylik, elragadja az embereket, vagy inkább csak a hallgatóságot, szinte senki sem beszél csak ő, ma az örökváltság dolgát akarta keresztül hajtani.²⁴⁹ Ez az akarat már igen szerény eredménnyel is megelégedett volna, de az örökváltság — ha a döntő kérdések egyikének ismertek is el — nem tudott a döntő kérdés igényével előtörni. Az egész kérdés felett valami kedvetlenség és érdektelenség lett urrá. Az országgyűlés megnyitása óta a hírlapi sajtóban alig esett szó ez előzőleg állandóan vitában forgó kérdéstről. Brűnek József jószágigazgató, gazdasági író, aki a gróf Batthyány Kázmér-féle pályázatra írt s 1846-ban kiadott munkájában sokalta még az 1840. évi törvényt is s az 1836. évi törvényt, tehát a dézsmának és robotnak csupán járadékszerű átváltását jelölte meg a »szent ügy« legjobb megoldásaként,²⁵⁰ az alsó tábla örökváltság-vitája után 1848. januárjában a konzervatív Budapesti Híradóban a jobbágyföld örök földbérlés-té való minősítését ajánlotta átmeneti kivezetőként, »korlátlan egyezkedési szabadság«-gal és az 1840. évi önkéntes örökváltsági törvény fenntartásával.²⁵¹ A Hetilap válasza elé szerényen jegyezte meg, hogy ez a terv »inkább ajánlatos a földesúrnak«, mint a jobbágyinak.²⁵² A kérdés más »támogatás«-t a sajtóban nem kapott s néhány megyének időközben küldött pótutasítása sem vitte előbb a kérdést.²⁵³ Kossuth mindenesetre úgy mérte fel a helyzetet, hogy az

²⁴⁸ Az 1847/48. évi országgyűlés irományai. Pozsony, 1848. 38. sz. 62—63. l.

²⁴⁹ Tasner Antalhoz. *Majláth Béla*: Gróf Széchenyi István levelei. Bpest, 1891. III. k. 504. l.

²⁵⁰ *Brűnek József*: Robot és dézsma. Pest, 1846. 116. l.

²⁵¹ Budapesti Híradó, 1848. jan. 30, febr. 1. (748—749. sz.) Némi újabb irányvonalak az úrbéri viszony eredményletesb átalakítása kérdéséhez c. cikk.

²⁵² Hetilap, 1848. febr. 11, 18, (12—14. sz.) Örökváltságiak c. cikk.

²⁵³ *Abauj m.*: Budapesti Híradó, 1848. jan. 6. (727. sz.); *Szepes m.*: u. o. 1848. jan. 4. (725. sz.); *Turóc m.*: u. o. 1848. jan. 7. (728. sz.); *Esztergom m.* követe, *Jagasics Sándor* az alsó tábla 1847. dec. 21-i ülésén jelentette be, hogy küldői közben otthon a kényszerítés elve ellen nyilatkoztak. Azonban a megye eredetileg sem foglalt állást a kényszerítés mellett, csupán hitelbank felállításával és a váltság földbeni le-rovásával óhajtotta volna előbb segíteni az örökváltságot.

örökváltság kérdésében engedményeket kell tenni.²⁵⁴ Annál inkább, mert helyzete az országgyűlésben nem volt sebezhetetlen. Az országgyűlés kezdetén az ellenzéki politika irányítása kétségtelenül kezébe került, az ellenzéki csoport azonban az alsó táblán sem volt valami megingathatatlan gárda. Amikor Kossuth az adminisztrátor-kérdéssel a kormányra súlyos csapást készült mérni, a kormánynak sikerült az ellenzék sorait megbontani s Kossuth javaslata február 5-én kisebbségben maradt. Kossuth ekkor jelentette ki: az országgyűlésen béke többé nem lehet, hanem lesz harc az utolsó percig.²⁵⁵ Ekkor már Európaszerte érezni lehetett az 1848-i nagy tavaszi rengés előjeleit, hiszen újságok adtak hírt azokról. Kossuth nyilván ezekre utalva jelentette ki leszavazása után, hogy »békés időkben Magyarországnak semmit sem adtak, mikor zavaros idők voltak, megsimogatták a magyart és akkor szép szavakért odaadta a hazáját, jelenleg a körülmények olyanok, hogy nekünk kedveznek, nem akarom ugyan túlfeszíteni a húrt, de nem is fogom azt megereszteni.«²⁵⁶ Blackwell angol diplomáciai képviselő, aki Pozsonyból jelentéseket írt, már január 6-án írta jelentésében, hogy amíg Európában valami rendkívüli dolog nem történik, az országgyűlés nem fog eredményre jutni.²⁵⁷ Az eredményrejutás azonban nem csupán a rendkívüli európai eseményen múlt, hanem Kossuth személyén is, aki ellenállhatatlanul magához ragadva a hatalmat az események felett, a magyar nemzet nagy kérdéseit, ezek között a jobbágyfelszabadítás ólomlábakon mozgó kérdését a forradalmi erők szárnyaira bízta.

VII

Az országgyűlés akadozó tárgyalásai közben Európa egyes zónáiból sűrűn érkeztek forradalmi rezdülésekről hírek. Asztalos Pál mármaroszi követ az 1848 február 5-i kerületi ülésben jelentette ki: ha szétnézünk Európában, mindenfelé vihart és fenyegető jövőt látunk s e veszélyek egyetlen vezérlője a szabadság.²⁵⁸ Sziciliából és az itáliai Habsburg-állomány területéről forrongások

²⁵⁴ A konzervatív Somssich Pál írja utóbb visszaemlékezéseiben, hogy Kossuth az országgyűlés alatt vele folytatott tárgyalásai során az úrbériség megváltásának és a királyi városok demokratikusabb rendezésének kérdését mennél előbb kívánta ugyan megoldani, de ezek tekintetében is hajlandó volt olyan enyhítő megoldásokra, melyek a kormánynak biztosítékot nyújtottak volna, hogy a megoldás se jogos érdekeket érzékenyen sérteni, sem a közbékét háborító zavargásokat előidézni nem fog. *Kónyi Manó*: Deák Ferenc beszédei 1842—1861. II. kiad. Bpest, 1903. 188. l.; *Szabó Ervin* i. m. 105. l.

²⁵⁵ *Barta István* i. m. 508. l. Jellemző, hogy a különben heveskedő Perczel Mór úgy ítélte meg Kossuth helyzetét a pártjában, hogy »egy sereg áruló« hálózatában tusakodik, baja nem a konzervatívok erejében, hanem saját ármádiája kajánságában, cudarságában fekszik. *V. Waldapfel Eszter* i. m. 79. l. — Wésselényi »átpártolás«-ról írt Kossuthnak s arra utalt, hogy a hosszabb országgyűlések alatt »mennyien« megváltoztak (t. i. a kormány oldalára álltak). 1848 febr. 20. *Tört. Tár* 1903. évf. 589. l. — Blackwell angol diplomáciai küldött szerint a konzervatív párt számára nagyobb, a liberális viszont szervezettebb, de a »párt vezető emlekei egymásra sokkal irigyebbek és féltékenyebbek, minthogy hosszabb ideig együtt dolgozni tudnának«. *Horváth Jenő*: Blackwell A. J. angol ügynök magyarországi küldetési, Bud. Szemle 1921. évf. II. k. 104. l.

²⁵⁶ *Barta István* i. m. 510. l.

²⁵⁷ *Horváth Jenő* i. m. Bud. Szemle 1929. évf. II. k. 107. l.

²⁵⁸ *Viszota Gyula* i. m. (Széchenyi vitája Kossuthal) II. k. 1061. l.

és katonai csapatszállítások,²⁵⁹ a felsőausztriai és stíriai osztrák tartományokból parasztlázadás hírei érkeztek.²⁶⁰ Február végén pedig Pozsonyon az európai forradalmi tavasz első nagy sikerét, a francia forradalmat hirdető hírek áramlottak szét. Lajos Fülöp lemondását február 29-én, a forradalmi francia kormány megalakulását március 1-én tudták meg a városban.²⁶¹ Míg a konzervatívok megdöbbenek, az ellenzékiek valósággal új életre keltek s az első hírekre kitűzték az alapkövetelést: független felelős kormányt Pozsonyba, hogy vele az országgyűlés minél gyorsabban megoldhassa a nemzet korszerű kérdéseit. A kormány besúgója szerint »az exaltált elmék« már március 1-én sem beszéltek másról, mint a liberálisizmus diadaláról.²⁶² Egymást érték az ellenzéki követi tanácskozások, most már a konzervatívokkal közösek is s március 3-án Kossuth elmondta híres beszédét a nemzet kívánságairól s előterjesztette felirati javaslatát. Kossuth »melegen folyó« beszédében²⁶³ először zendült meg az 1848. évi magyar forradalom hangja s Kossuth indítványának »mennyei szikrája« — miként Wesselényi írta — derítő, melegítő s tenyészítő fényé és lánggá vált ország- s országokszerte.²⁶⁴ Kossuth beszédében a kormányzati rendszer teljes felszámolását s a polgári alkotmányosság megteremtését, mindezekhez független parlamenti kormány szervezését követelte.²⁶⁵ Az alsó tábla, végig sújtva rajta a forradalom szele, kerületi ülésében még március 3-án, országos ülésében pedig 4-én egyhangúlag magáévá tette az indítványt s ezzel kezdetét vette az országgyűlés új szakasza, melyben a forradalmi átalakítás munkáját kellett elvégezni. Az alsó tábla tulajdonképpen Kossuth hajráját vette át: ő mindjárt az első hírre március 1-én azt a reményét fejezte ki a kerületi ülésen, hogy az országgyűlés »a mindennapiság parányi politikájából, mely a mostani nagy dolgokkal összhangzásban nincs, a kornak s azon igények érzetére fog emelkedni, melyekkel az országgyűlés iránt a nemzet viseltetik.«²⁶⁶ Kossuth, aki február utolsó napjaiban — már a párizsi forradalom híre előtt — azzal a tervvel lépett elő, hogy kérjenek alkotmányt az osztrák örökös tartományok számára is,²⁶⁷ tisztában volt azokkal a lehetőségekkel, melyek a párizsi forradalomban a magyar politika s az ő nemzeti rendszerének valószínűsítése számára megnyílnak s nem mulasztotta el azokat megragadni.

Az úrbéri viszonyokból való kibontakozás nem tartozott az olyan kérdések közé, melyek a párizsi forradalom hatására mindjárt gyors fejlődés iramát vették fel. Láttuk, hogy a főrendek február 3-án vitatták meg az alsó tábla üzenetét s február 10-én hitelesítették az alsó tábla nagyon mérsékelt üzenetét is mérsékelni kívánó válaszüzenetüket. Az úgy tehát az alsó táblán

²⁵⁹ *Kéry Gyula* i. m. 68. l.; *Pulszky Ferenc* i. m. I. k. 264. l.; *Kovács Lajos*: Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve 1846—1848. Bpest, 188. II. k. 41. l.; *Kónyi Manó*: Lónyay Menyhértnek 1847/8-i naplója. Bud. Szemle 1896. évf. 86. k. 23. l.

²⁶⁰ *Kéry Gyula* i. m. 90. l.

²⁶¹ *V. Waldapfel Eszter* i. m. 87. l.

²⁶² *Barta István* i. m. 615. l.

²⁶³ »A beszéd melegen folyt ajkáról, minden szavában a hazaszeretet lehel. Én exaltáltabb nyelven szóltam Kossuthot nem hallottam.« *Székely József*: Az utolsó pozsonyi országgyűlés. A Vahot Imre által szerkesztett Országgyűlési Emlékben. Budapest, 1848. 23. l.

²⁶⁴ Kossuth Lajoshoz 1848 márc. 23. Tört. Tár 1903. évf. 596. l.

²⁶⁵ A beszéd *Barta István* i. m. 619—628. l.; *Kossuth Lajos*: Iratai XI. k. 124—137. l.; *Karádfi és Ráthkay* i. m. I. k. 68—77. l.

²⁶⁶ *Barta István* i. m. 617. l.

²⁶⁷ U. o. 53. 614. l.

újból tárgyalás alá veendő volt. Az alsó tábla Kossuth javaslatára február 29-én valóban új napirendjére tűzte a kérdést március 2-ára s Kossuth még március 1-én, tehát az események sodrában is arra utalt, hogy 2-án vagy 3-án a kérdés az alsó tábla elé fog kerülni.²⁶⁸ Közbejött azonban Kossuth március 3-i beszéde és felirati javaslata. Az előző napon Kossuthnál a liberális és konzervatív vezetők közös értekezletet tartottak s ezen a másnapi indítvány fővonalait kitűzve, a kormányhoz befutott titkos jelentés szerint kimondták, hogy »a robot és tized megváltását életbe kell léptetni«.²⁶⁹ Nehéz volna ma már megállapítani, hogy e valójában kifejezéstelen szövegezés mögött mi volt a szándék s nem sokkal jutunk előbbre Kossuth március 3-án előterjesztett felirati javaslata alapján sem. Kérdésünkre nézve ugyanis itt is csupán ennyit olvashatunk: »elhatároztuk, hogy az úrbéri viszonyokból kibontakozást kármentesítéssel összekötve eszközöljük s ez által a nép és nemesség közti érdekeket kiegyenlítve hazánk boldogságának gyarapításával felséged trónját megszilárdítjuk.«⁷⁰ Ez a kifejezés önmagában még nem határozott meg semmit, a »kibontakozás« legkülönbözőbb változatait megengedte, de — mint látni fogjuk — gyökeresebb megoldást mégsem foglalt magában. Az előző napi konferenciára utalva Széchenyi, aki részt vett a Kossuthnál tartott konferencián, azt írta levélben, hogy Kossuth keresztülvitte a felelős minisztérium követelményét, hiába kérte Széchenyi, hogy aludjanak rá egyet, »nem használt, tatár hévvel keresztül tört minden«.²⁷¹ Az alsó tábla március 6-án lefolytatott úrbéri vája azonban arról tanúskodik, hogy az úrbéri viszonyokból való kibontakozás kérdése még mindig nem tudott komolyan előretörni. Az alsó tábla, mely március 3-a után egyelőre még a régi kérdésekkel foglalkozott, ezen a napon vette fel a főrendek válaszüzenetét kerületi ülésében, várva a 3-i feliratnak a főrendek által való elfogadását és további sorsát.

A főrendi tábla válaszüzenetének felolvasása után mindjárt Kossuth ragadta meg a szót²⁷² s visszautasította a kiküldendő országos választmány főrendi munkatervét, mert azzal »az örökváltságból az országgyűlésen semmi sem lenne«, már pedig erre a térre a »közbejött« események nélkül sem lett volna hajlandó lépni, »annál kevésbbé most, mikor az ember nem tudja, meddig lehet az időt használni«. Láttuk viszont, hogy Kossuth 1847 december 3-án az alsó tábla kerületi ülésében azt jelentette ki, hogy megalkuszik ezen az országgyűlésen olyan előleges lépésekkel, melyek a jövő országgyűlést képessé teszik az ügy teljes bevezetésére. Alig lehet feltenni, hogy Kossuth három hónap mulva elfeledte vagy éppen megtagadta volna kijelentéseit. Inkább arra kell gondolnunk, hogy Kossuth arra gondolt: már december 3-án szükségesnek tartotta az országgyűlés rögtöni állásfoglalását a földesúrral szemben való kötelezés elvében a kiküldendő választmány számára, viszont a főrendek ködös szövegű üzenetének gondos filológiai elemzése sem jogosít fel arra a következtetésre, mintha a »végső elhatározás«-t fenntartó főrendek, ha a kötelezés elvét elismerték is, azt már ezen az országgyűlésen a választmány munkálatának alapjául engedték volna kitűzni. Kossuthot felháborította a

²⁶⁸ U. o. 617. l.

²⁶⁹ U. o. 616. l.; báró Podmaniczky Frigyes: Naplótöredékek. II. k. Bpest, 1888. 224. l.: »az örökváltság kérdése végleges megoldást nyerjen«. Ez az adat nem látszik hitelesnek, hiszen — mint látni fogjuk — végleges megoldást a következő javaslat éppen nem jelentett.

²⁷⁰ Barta István i. m. 626. l.

²⁷¹ Tasner Antalhoz 1847 márc. 3. Majláth Béla i. m. III. k. 598. l.

²⁷² A beszéd Barta István i. m. 634—641. l.; Karádfi és Ráthkay i. m. I. k. 78—79. l.

főrendi tábla elodázó és ködösítő taktikája s most már élesen intette a főrendeket, hogy ha ezen az országgyűlésen eredményes lépések nem történnek, »a nép is nagy kárt fog vallani, de alkalmasint legnagyobbat az aristocratia«. Kossuth félreérthetetlenül követelte, hogy hitelbank felállításától, új úrbéri elkülönítő törvénytől ne tegyék függővé a megváltásért jelentkezők óhajának teljesítését. Ki kell mondani tehát — a szabad egyezségnek tág teret nyitva — a kényszerítést s meg kell engedni a községeknek — a régi Kossuth gondolat — a váltság közös községi földekből való lerovását,^{2,3} a kilencednek magszemben vagy a robottal együtt pénzben való megváltását és pedig nem csupán a kimondottan úrbéres jobbágyok, hanem — Bónis Sámuel elbuktatott indítványa szerint — a szerződésesek részére is; egyben az úrbéri tartozások országos felbecslését követelte. Kossuth javaslata meglepően kevéssel ment előre a holtpontról. Nem volt szó régi követeléseiről, az általános örökváltságról és az állami kárpótlásról. A jobbágnak, ha megváltást óhajt, magának kell megfizetni a váltságot, földben vagy pénzben, ahogyan tudja. Az országos becslés és esetenként a földesúri kötelezés Kossuth minimális decemberi követeléseiben is megvolt. Új és előrelépés az volt, hogy Kossuth most már elejtette a törvényjavaslat kidolgozására kiküldendő választmány gondolatát. Azt kívánta ugyanis, hogy meghatározva az alapokat, bízzák meg a kerületi jegyzőt — Kossuth Pest megyei követtársa, Szentkirályi Mór volt — a törvényjavaslat szerkesztésével és az országgyűlés elé való terjesztésével. Kossuth most tehát nem az örökváltság kiterjesztésére, hanem a tanácskozások ingoványában elsüllyedni látszó eljárás gyorsítására fektette a súlyt.²⁷⁴ Az ellenzék szónokai támogatták Kossuth indítványát. A közép-párti Tarnóczy Kázmér is magáévé tette azt. A konzervatívok szónokai is ráálltak a javaslatra, meg is teheték ezt, de egyformán támadták a Bónis-Kossuth kezdeményezést, azt kívánták tehát, hogy a törvény ne terjeszkedjék ki a szerződéses, vagyis majorsági jobbágyokra. Kossuth újabb felszólalásában elvileg kitartott a szerződéses jobbágyok mellett, gyakorlatilag mégis engedményt tett, amikor azt kívánta, hogy az esetben, ha a többség elütné a szerződéses jobbágyok váltságát, »akkor keresni kell olyan kifejezést, mely a curialitásokat ne foglalja a törvény alá, de a szerződéses helyeket se zárja ki«. Vannak ugyanis olyan helyek — magyarázta Kossuth — melyek szerződésüknél fogva nem urbarialitások, de nem is curialitások, mondják ki tehát, hogy a megváltás olyan szerződési helyekre terjed ki, hol a földek adózás alatt voltak. Minthogy pedig a majorsági jobbágyok nem fizettek földjeik után állami adót, így elestek volna a megváltkozás jogától, ellenben elnyerhették volna azok a kiváltságos állású községek, melyek a multban olyanformán alkudtak meg uraikkal, hogy viszonyuk úrbéresnek nem volt tekinthető. Az egész vitában csak a Somogy megyéi képviselő Madarász László óhajtott túlmenni Kossuth indítványán, kijelentve, hogy a jobbágyföldek megváltása

²⁷³ Kossuth megszívlelte a támadásokat, miket a földváltság miatt az előző években kapott s most már csak az olyan községeknek engedte volna meg a földváltságot, melyeknek az egyes jobbágyok úrbéri állományához nem tartozó közös földjei voltak. Így az egyéni jobbágyföld nem kevesbedett volna.

²⁷⁴ Kossuth készített törvénycikk-tervezetet is a beszédben előadott elveknek megfelelően, ez azonban nyilvánosságra nem került. A tervezet különösen részletes előírásokat tartalmazott a váltság megállapításának eljárására nézve, egyébként azonban éppen e részletek világosan tanúskodnak arról, hogy Kossuth a váltság megfizetésére nézve az állam közbenjárására vagy segítségére most nem gondolt. A tervezet szövegét közli *Barta István* i. m. 641—644. l.

az állam közbenjárása nélkül nem történhetik meg, ezért Kossuth indítványát küldőinek kívánságánál »szűkebbnek tartja«. Kossuth egyszerűen azzal felelt, hogy a Somogy megyei rendek némi tévedésben vannak, ha azt hiszik, hogy az ő nézetük jobb vagy tágabb, de további magyarázatot nem adott. Végül is az alsó tábla megbizta a kerületi jegyzőt, hogy Kossuth indítványából s egyéb »kiegészítő« javaslatokból készítsen »törvénytervezetet«. ²⁷⁵

Ha a februári francia forradalomnak a hatásait Kossuthnak a jobbágykérdésre nézve az országgyűlés színe előtt március 6-án elfoglalt álláspontjában nem igen lehet még felderíteni, ismét arra kell gondolnunk, hogy Kossuth a magyar politikában fordulatot jelentő március 3-i követelésekben — a forradalom első nyilatkozatában — döntőleg a független magyar államiság követelményeit állította fel. A feliratban a kormánynak magyar felelős minisztériummá való átalakítását minden reform »alapfeltételének és lényeges biztosítékának« jelölte meg. A csatát pedig még nem nyerték meg érte. Nyilvánvaló, hogy Kossuth a nemzeti követelések mezején a nemesi rendeket sokkal kevesebb gátlásokkal ragadhatta magával, mint a társadalmi kérdésekben, különösen is az úrbériségből való kibontakozás kérdésében. Úgy látszik, Kossuth nem ítélte lehetségesnek, hogy a képviselők zöme bármilyen radikálisabb jobbágymegoldást elfogadjon, viszont éppen ilyen igényekkel nagyon lelohaszthatta volna a nemzet jogaiért felgyújtott nemesi lendületet. Ezt a lendületet a különböző európai országokból érkező forradalmi hírek napról-napra növelték. Viszont Bécsben már a magyar országgyűlés felosztatásáról tanácskoztak s a főrendi tábla a március 3-i felirat felvételét, az udvari reakció és a konzervatívok taktikájából olyan módon igyekezett kikerülni, hogy a táblát össze sem hívták ülésre. Végül is: a párizsi forradalom nyomában a talaj a kormányzatok alatt Európa különböző pontjain megindult ugyan, azonban a habsburgi monarchiának, a szent szövetség oszlopának, Metternich birodalmának a hatalmi gépezete még érintetlen volt. A birodalom saját belső forradalmi erőinek a robbanására, a március 13-i bécsi és a március 15-i pesti forradalomra volt szükség ahhoz, hogy Magyarország átalakításának kérdései, ezek között az úrbéri viszonyokból való kibontakozásnak: a jobbágyfelszabadításnak a kérdése győzelemhez jusson.

A bécsi forradalom március 13-án gyorsan sikert aratott: Metternich és kormányrendszere az esti órákban már megbukott s Ferdinánd császár ígéretet tett a polgári alkotmányra. A forradalomnak és győzelmének híre — együtt a magyar kormányzat vezetője, gróf Apponyi György főkancellár bukásának hírével — március 14-én reggel érkezett Pozsonyba. Ha a konzervatív báró Fiáth Ferenc azt gondolta, hogy a párizsi forradalom hírének nem tulajdonítottak a magyarországi viszonyokat érintő horderőt, ²⁷⁶ jóllehet más mágnások éppenséggel nem így fogták fel a helyzetet, most a birodalom reakciós szentszövetségi kormányzatát irányító Metternichnek és magyarországi hívének, Apponyi Györgynek a bukása éppenséggel érintette a magyarországi viszonyokat. Metternich bukása egész világ megdőlését jelentette. Összeomlott a legerősebb oszlop, amit a magyar feudális konzervativizmus eddig nagy biztonsággal tudhatott maga mögött. Az angol Blackwell diplomata Pozsonyból azt jelentette, hogy a magyar mágnások meghajoltak Metternich és Apponyi bukása hírére. ²⁷⁷ Meg kellett hajolniok, mert Kossuth felismerte a

²⁷⁵ A vita: Budapesti Híradó, 1848 márc. 7, 8. (779, 780. sz.)

²⁷⁶ Báró Fiáth Ferenc: Életem és élményeim. Bpest, 1878. II. k. 92. l.

²⁷⁷ Horváth Jenő i. m. Bud. Szemle 1929. évf. III. k. 260. l.

történeti pillanatot. Az események egyenesen fellelkesítették. Kossuth világosan látta, hogy az események túlhaladtak mindenben, amit eddig elértek vagy csak elérni óhajtottak is. Keresztüllépve tehát ezeken, előre kell törni! Kossuth a közvélemény korlátlan ura lett, kicsorduló lelkesültség árja ölelte körül. Március 14-én este Pozsonyban fáklyás zenével ünnepelték, ami eddig el volt tiltva éppen politikai okokból.²⁷⁸ Római triumfátorként kísérték,²⁷⁹ az érte rajongó országgyűlési ifjúság testőrsége vette körül és őrizte szállását.²⁸⁰ A nagy bécsi omlás igazolta Kossuth küzdelmeit s Kossuth megragadta a történelem kerekét. A békepárti Kovács Lajos szerint is március 13-ával vette kezdetét Kossuth korszaka.²⁸¹

Kossuth az alsó tábla kerületi ülésén március 14-én reggel jelentette be a bécsi eseményeket. Javaslatára küldöttség útján megkérték István főherceg-nádort, hogy a március 3-i feliratot a főrendekkel, akik azóta sem jöttek össze ülésre, azonnal vétesse tárgyalás alá. A főrendi tábla még ezen a napon délután 3 órakor össze is ült és elfogadták a felirati javaslatot. Kossuthék ugyan a nagy helyzetben is változatlanul meghagyták az eredeti szövegében a feliratot,²⁸² ám ez a szöveg olyan általános elvi síkon mozgott, hogy — Kossuth nézete szerint is — magában hordta a teljes kibontakozás minden lehetőségét. Az országgyűlés 14-én azt is elhatározta, hogy a felirati küldöttség útján juttatja el az uralkodó kezébe Bécsbe. A kerületi ülésben pedig 14-én Bernáth Zsigmond ungmegyei követ javaslatára kimondták, hogy egységes és közös nyilatkozatban tájékoztatják küldőiket — végül is magát az országot — az események felől. A bécsi küldöttség másnap, március 15-én délelőtt 10 órakor szállt hajóra, hogy Bécsbe menjen. Tudjuk, hogy a küldöttségnek Kossuthtal az élén a forradalmi Bécsben valósággal diadalútban volt része s a küldöttség izgalmas fordulatok után március 17-én este független felelős magyar minisztérium alakítására és a feliratban foglalt reformok, ezek között az úrbéri viszonyokból való kibontakozás törvényjavaslatainak elkészítésére szolgál felhatalmazással tért vissza Pozsonyba. Mindjárt másnap, március 18-án elsőként a közteherviselés és az úrbériség megszüntetésének kérdéseit tárgyalás alá vették. A jobbagyság nagy ügyében azonban már előzőleg döntő állásfoglalás jött létre az országgyűlésben és döntő esemény játszódott le Pesten.

Március 14-én délelőtt a kerületi ülésben, miután Kossuth bejelentette Metternich bukását és előterjesztette említett javaslatait, a javaslatok felett megindult vita során felállt Szentkirályi Mór s bejelentette, hogy »az örök-váltsági törvényjavaslat nyomtatva van s minden órán tárgyalhatatik«.²⁸³ Láttuk, hogy a követi táblán március 6-án Szentkirályi Mórt, mint a kerületi ülés jegyzőjét megbízták az örökvaltság törvényjavaslatának elkészítésével. Nyolc nap óta a javaslatról több szó nem esett. A nagy fordulat sodrában

²⁷⁸ Pesti Hirlap, 1848 március 18. (2. sz.); báró Podmaniczky Frigyes i. m. II. k. 226. l.

²⁷⁹ Pozsonyból márc. 17-én keltezett levélben. *Abafi Lajos*: Az 1848-i pozsonyi országgyűlésről. Hazánk IX. évf. 147. l.

²⁸⁰ *Paskay Gyula*: A jurátus élet 1847/48-ban. Korrajz a pozsonyi utolsó hongyűlés idejéből. Bpest, 1885. 18. l. Az a hír terjedt el, hogy Kossuthot bérgyilkosok követik, ezért márc. 8-a óta lakószobája előtt kettesével kivont karddal álltak őrt.

²⁸¹ *Kovács Lajos* i. m. II. k. 62. l.

²⁸² *Károlyi Árpád*: Az 1848-i pozsonyi törvények az udvar előtt. Bpest, 1936. 8. l.

²⁸³ Pesti Hirlap, 1848 márc. 18. (2. sz.)

most Szentkirályi sietett a javaslattal jelentkezni. Szentkirályi bejelentése azonban nem keltett figyelmet, törvényjavaslata tárgyalását nem kezdték meg s ennek utóbb Szentkirályi is csak örvendhetett. A javaslat szövege, jóllehet már kinyomtatták, nem maradt reánk, mégis arra lehet következtetnünk, hogy a javaslat a március 6-án elfogadott minimális, de éppen most már túlhaladott elvek alapján készült, így jobb is volt, hogy a tárgyalása elmaradt, hiszen március 14-én már más szelek fújtak. Az úrbéri viszonyokból való kibontakozás kérdése mégsem maradt annyiban 24 óráig sem. Március 14-én — mint említettük — a kerületi ülés közös követi jelentés kiadását határozta el. A nyilatkozat elkészítésével ugyancsak Szentkirályi Mórt bízták meg. Most már az történt, hogy »mielőtt a küldöttség Bécsbe ment volna, a követi kar még egy jó napot akart kivánni a nemzetnek«. A hajó indulása előtt tehát március 15-én reggel 8 óraker — a hajó 10 óraker indult — Pozsonyban a követek kerületi ülésre jöttek össze s ezen Szentkirályi Mór bemutatta a tegnapi határozat alapján elkészített követi nyilatkozatot. A nyilatkozathoz többen hozzászóltak. Mindjárt másodiknak Kossuth, aki váratlanul azt javasolta, hogy mondják ki »határozatilag« a teljes közteherviselést s határozatukat üzenjék meg a főrendeknek. Javaslatahoz nem kevesebben, mint 27-en szóltak hozzá helyeslőleg. A felszólalások után pedig Szentkirályi Mór kért szót s előadta, hogy »a hosszás szavakat mellőzve, a hon megnyugtatóására s az érdeksúrlódások megszüntetésére elmellőzhetetlennek tartja, hogy az örökváltság tárgyában általa szerkesztett törvényjavaslat helyett a körülmények fejleményeihez alkalmasabb mód választassék, miért indítványának továbbm kifejtését máskorra halasztván, jelenleg csak elveit kívánja elfogadtatni, miszerint a törvény kihirdetése után az úrbéri viszonyok megszűnjenek s a kártalanítást az állam vállalja magára«. Javaslataát általános helyesléssel elfogadták.²⁸⁴ Ennek megfelelően azután a március 14-éről keltezett, de valójában csak 15-én elfogadott és kibocsátott követi nyilatkozatba is belefoglalták, hogy elhatározták: »minden úrbéri viszonyok mindenütt az egész hazában egyszerre leendő megszüntetése iránt törvény akként alkotassék, hogy a magánbirtokosok kármentesítésének kötelességét a közállomány vállalja el.«²⁸⁵ Ime: a jobbágyiség felszabadítása állami kárpótlással! Amit Kossuth 1841 óta maximumként tűzött ki. Sőt Kossuth javaslatai

²⁸⁴ Budapesti Híradó, 1848 márc. 16. (787. sz.) Szentkirályi Mór felszólalását a Pesti Hírlap 1848 márc. 18. (229. sz.) számában így adja vissza: »Hogy az üdvös és jelenleg nyugalomszító eszmék egyszerre terjedjenek, rövid szavakban adja elő indítványát, miszerint az úrbéri viszonyok törvény általi elintézése után a földes urak kártalanítását a státusz vállalja magára.« E nevezetes március 15-i reggeli ülésről és az úrbériség eltörléséről az idézett hírlapi közléseken kívül l. még: *Lónyay Menyhért* i. m. Bud. Szemle 1896. évf. 86. k. 46. l.; *Vukovics Sebő* i. m. 64. l.

²⁸⁵ A nyilatkozat szövegét közli *Pap Dénes*: Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez I. k. Pest. 1868. 9—12. l. *Barta István* i. m. 658—659. l. Barta látva, hogy a nyilatkozatot 14-éről keltezték, viszont a közteherviselésre és az úrbériség megszüntetésére hozott határozatot a március 15-én reggel tartott kerületi ülésben hozták, az ellentmondást úgy vélte feloldhatónak, hogy feltételezte: e két határozati javaslathoz az ellenzékiek az előző este tartott konferencián hozzájárultak s így előre bekerültek a nyilatkozatba. Barta figyelmét azonban elkerülte, hogy a nyilatkozatot ugyan 14-én határozták el, annak kész teljes szövegét csak 15-én reggel a két határozattal együtt fogadták el; nincs szükség tehát ilyen következtetésre. Persze kérdés marad, hogy miért maradt a nyilatkozat alatt a 14-i kelet, ha 15-én fogadták el a nyilatkozat szövegét? Lehet, hogy — amit könnyű is volt elkövetni az izgalom óráiban — figyelmetlenségéből. De nagy hiba így sem történt, mert a nyilatkozat kiadását márc. 14-én határozták el.

ilyen kategorikusan nem is szóltak — tudjuk : nem is szólhattak —, mert Kossuth előbb a »részbeni« állami kárpótlással, utóbb 1846-ban pedig a jobbágyság adóterhéből fizetendő kárpótlással kívánta volna a jobbágyság felszabadítását lebonyolítani, miután a nemesség ugyanannyi adóterhet átvett volna a maga »szűz« vállaira. Kossuth politikai rugalmasságára és lendületére vall, hogy mihelyt a harmincas években már elgondolt európai forradalom akaratlanul megnyitotta a cselekvés új lehetőségeit, nem habozott e lehetőségekkel élni.

Kérdés : vajjon Szentkirályi Mór, a reformországgyűlések egyik vezetője, aki Kossuthban nemcsak Pest megyei követ-, hanem vetélytársát is tekintette s februárban azok között az ellenzéki követek között volt, akik a kormány Kossuth megbuktatására irányuló tervéhez csatlakoztak, nem Kossuth lépésétől sarkalva, mintegy vele lépést tartandó jelentkezett-e javaslatával saját kezdeményeként szólásra? Vagy talán Kossuth és az ellenzék vezérkara megbízásából állt a követek elé javaslatával, amely új volt és nem a tegnapi, miként Szentkirályi utalt is rá felszólalásában? A kérdésre nem tudunk pontos választ adni. Lázás rohamú órák voltak ezek, nem örökítették meg az események minden mozzanatát. Kossuth és Szentkirályi utóbb nem szóltak a kérdésről s így nem segítenek bennünket, hogy eloszlathassuk a homályt, amely a jobbágyság felszabadításának e döntő pillanatát fedi. Mégis azt kell valószínűnek tartanunk, hogy sem Kossuth, még kevésbé Szentkirályi nagyhorderejű javaslata nem születhetett a rögtönzés percében. Szentkirályi nem is mint a követek egyike, hanem mint a törvényjavaslat elkészítésével megbízott kerületi jegyző állott fel szólásra, így annál kevésbé tehető fel, hogy eredeti megbízásán messze túlmenően merőben egyéni indítvánnyal lépett volna elő. Egyenesen azt kell feltennünk, hogy indítványát Kossuth megbízásából adta elő. Tudjuk, hogy Kossuthnál naponta esténként értekezletek voltak az ellenzéki vezetők részvételével. A köztelherviselésről és jobbágyszabadításról szóló elvi határozatok gyors kieszközlésében március 14-én este a konferencián állapodhattak meg, éppen a már elhatározott követi nyilatkozat átgondolása kapcsán, hiszen a nyilvánosságnak szánt nyilatkozat ezek nélkül a nép előtt nagyon is csonka lett volna. Sőt arra lehet gondolni, hogy március 15-én reggel éppen a nyilatkozat kiegészítése, illetőleg a nagyjelentőségű elvi határozat meghozatala végett hívták össze kerületi ülésre a követeket, hiszen a követi nyilatkozatot 14-én elhatározták és ki is adhatták volna, az alsó tábla teljességének jóváhagyása nélkül.²⁸⁶ Végül is : a helyzet egyáltalában nem az volt, hogy Kossuth tudomása vagy éppen kezdeményezése nélkül fontos politikai lépések történhettek volna.

Amikor tehát az alsó tábla március 18-án reggel 8 órakor megkezdte a köztelherviselés, majd pedig mindjárt utána az úrbéri törvényjavaslat tárgyalását, az alsó táblának mindkettőre nézve volt már elvi határozata. Az elvi határozat azonban végül is csak az általánosság terén mozgott. Az ilyen elvi határozatokat a valóságba átültetni még mindig sokféleképpen lehetett. Esetleg mivoltukból alaposan ki lehetett azokat forgatni. Azonban március 18-án, éppen e két elsősorban népi kérdés lealkudhatatlanságának már újabb

²⁸⁶ Talán azért is írták a Szentkirályi által valószínűleg még 14-én megszüvegezett nyilatkozat alá a 14-i keltet, mert akkor még nem gondoltak a szöveg bemutatására? Azután pedig feledékenységéből ott maradt a dátum? A szövegbe mindenesetre utólag illeszthették be a köztelherviselésről és az úrbériség megszüntetéséről hozott elvi határozatok szövegét : ezt a nyilatkozat szerkezetébe ma olvasva is valószínűsíthető.

biztosítéka volt : a pesti forradalom. A forradalom kezdeményezői, a radikális értelmiség és a pesti nép²⁸⁷ március 15-én forradalmi megmozdulással magához ragadta a hatalmat s 12 pontban kihirdette a magyar nemzet kívánságait, ezek között 7. pontként »az úrbéri terhek megszüntetésé«-t. A pesti tömeg megmozdulásának már március eleje óta jelei voltak. A 12 pontot az ifjúság vezetői Irinyi József indítványára még március 11-én megszövegezték, azokat március 12-én értekezleten, március 14-én pedig az Ellenzéki Kör termében népgyűlésen tárgyalták, így azok a győzelmes március 15-i forradalmi lépés előtt már szélesebb körben ismertek voltak.²⁸⁸ Március 15-én pedig a pesti forradalom alapokmányává lett, melyet ezután Pest nyomában lelkesedéssel fogadtak az ország minden szegleteiben²⁸⁹ s éppen az országos közvélemény alakításában volt leginkább hatása.²⁹⁰ A 15-én Pesten alakított közszeméni bizottmány heteken keresztül vezetője volt az ország népét magával ragadó mozgalomnak s a főváros és a vidék összefonódó forradalmi ereje hatalmas támaszt nyújtott Pozsonyban a hatalommal és a gátló erővel viaskodó Kossuthnak. Kossuth ugyan kezdettől fogva hangsúlyozta a rend szükségét a forradalomban s az országgyűlés illetékességét kifejezetten a pesti mozgalommal szemben is, mégis az alkotmányozó nemzetgyűlés jellegét felvevő utolsó rendi országgyűlésnek még lépten-nyomon nehézségekbe és előítéletekbe ütköző munkája március 15-étől kezdve e forradalmi erő nyomásával haladt előre.

A pesti forradalom jelentőségét nem lehet alábecsülnünk az úrbériség megszüntetésének és a jobbágyság felszabadításának keresztülvitele szempontjából akkor sem, ha figyelembe vesszük, hogy az alsó tábla — mint láttuk — március 15-én reggel Pozsonyban már elvi határozatban kimondta az úrbéri viszonyoknak az egész országban egyszerre való megszüntetését. A törvényt még ezután kellett elkészíteni és megszavazni s a március 15-i fordulat nem tévesztette el hatását éppen a jobbágybirtok szabaddá tétele terén sok gátlással küzdő és ezért ilyen hatásokra nagyon rászoruló országgyűlési rendekre, elsősorban természetesen a nagybirtokos főrendekre, de az alsó táblán ülő követek jó részére sem. A pesti megmozdulásnak a március 18-ától sorozatosan tárgyalt úrbéri törvények meghozatalára gyakorolt hatásáról egykorúak, köztük az országgyűlés tagjai tesznek tanúságot. A konzervatív Somsich Pál írta utólag, hogy március 17-én a bécsi küldöttséggel hazatérőben gróf Batthyány Lajos felszólította, hogy a pártoskodást félretéve, működjenek együtt a rend és közbéke érdekében, mert — fűzi hozzá Somsich — »az ellenzéki urak se voltak minden aggodalom nélkül, kivált a Pestről érkezett hamis vagy eltorzított hírek folytán egészen megzavarodtak és, mint mondani szokás, fejüket vesztették.«²⁹¹ A hírek annál nyugtalanítóbbak voltak, mert a pesti forradalomhoz a már évtizedek óta, de különösen is az 1846. évi galíciai parasztfelkelés óta félemlítő magyar parasztfelkelés kísértete csatlakozott. Pozsonyból már március 12-én írták, hogy ott az a hír szállong, hogy Zemplén, Abaúj, Szepes és Ung megyék-

²⁸⁷ *Mód Aladár*: Pártharcok és a kormány politikája 1848-49-ben. (Forradalom és szabadságharc 1848—1849.) Bpest, 1948. 21. l.

²⁸⁸ *Gracza György*: 1848. március 15. Bpest, 1898; *Fekete Sándor*: A márciusi ifjúság. Bpest, 1951.

²⁸⁹ *Vahot Imre* i. m. 26. l.

²⁹⁰ *Vukovics Sebő* i. m. 66. l.

²⁹¹ *Kónyi Manó* i. m. (Deák Ferenc beszédei II. kiad.) 203. l.

ben »a parasztlázadástól, március 20-án azt jegyezte fel, hogy a pesti forradalmat nem tekintették oly nagy fontosságú dolognak, mint a bécsit, de ő megijedt azon gondolattól, hogy »e mozgás a föld népére is kiterjed«; amikor pedig már megszavazták a törvényt s ezt — mint látni fogjuk — kiáltványban mindjárt közölték is a néppel, Lónyay 24-én azt jegyezte fel, hogy a gyors elfogadásra és a kiáltványra »a panique-nak bizonyos neme indított, melyet a mindenünnen jövő nagyobb részt alaptalan hírek okoztak, sokaknál a Petőfi valóban veszett verse.«²⁹³ A főrendi tábla fiatal ellenzéki tagja, báró Podmaniczky Frigyes pedig — még március 15-e előtt — írta naplójába, hogy »Magyarországon jelenleg 15 000 embernyi hadsereg létezik; ha mindazokra gondolunk, amelyek Európaszerte történnek, borzadály fogja el az embert ama lehetőség képzeletére, hogy egy meggondolatlanul kitörő mozgalom milliók szerencsétlenségét és bukását okozva, megsemmisítené vagy legalább is hátravetné hosszú időre reformtörekvéseinket.«²⁹⁴ Egy konzervatív követ írta március 24-én kelt levelében, hogy parasztlázadástól fél, mely anarchiába sodorja Magyarországot.²⁹⁵ Vukovics Sebő is megörökítette, hogy március 15-e után »bizonyos félelem a nép fellázadásától villámlott akkor át az egész országon.«²⁹⁶ Gorove István március 18-án Temesvárról Kossuthnak írta, mindenre elkészültek, hogy szerencsésen keresztülmelessenek »ama crisisen«, mely a parasztság irányában reájuk vár.²⁹⁷ Ugyanazon a napon báró Perényi Zsigmond ellenzéki főrendnek Pestről írták, hogy »szívszorongva halljuk, hogy oda kin Monoron s tán máshol is zavarodnak már a parasztlázadók is.«²⁹⁸

A parasztlázadók felkeléséről szállongó és elsősorban Pozsony, a politikai központ felé áramló hírekben szó volt egy — közelebbről Rákoson — gyülekező paraszttáborról is s e hírben valójában összeszövődött a pesti forradalom és a parasztfelkelés. Ez a hír elsősorban Petőfi Sándor naplója nyomán ment át utóbb a köztudatba. Petőfi március 24-én feljegyezte naplójába: »az úrbért eltörülte az országgyűlés. Nagyon szép tőle, de még szebb lett volna, ha ezt előbb teszi. Akkor viselhette volna a nemesség a nagylelkű nevet, de most, midőn ezt a végső szükségből tette és ijedségből, nem tarthat rá számot. A tekintetes karok és rendek s a méltóságos nem t'om miféle főrendek azt a hírt kapták, hogy Petőfi Sándor a Rákoson tanyáz, de nem egyedül, hanem 40.000 paraszttal egyetemben s ezen kellemes meglepetés indította őket azon nagylelkűségre, hogy az úrbért azonnal eltörülték.«²⁹⁹ A rákosi felkelő parasztsereg alaptalan, de riasztó híre valóban riasztgatta Pozsonyt. Az országgyűlési ifjúság egyik tagja írta utóbb a márciusi napokról, hogy »egész áldott nap híreket hajhásztunk, kaptunk olyan ujságot is, hogy Pest alatt a Rákoson százezer ember csődült fegyver alá s hogy ezen népsereg a lengyel forradalom-

²⁹³ V. Waldapfel Eszter i. m. 102. l.

²⁹⁴ Lónyay Menyhért naplója. Közli Kónyi Manó. Bud. Szemle 1896. évf. 86. k. 43, 45. 48. l. Petőfi: A mágnásokhoz c. versére történik utalás, a vers márc. 11-én jelent meg.

²⁹⁵ Báró Podmaniczky Frigyes i. m. II. k. 224. l.

²⁹⁶ Károlyi Árpád i. m. 47. l.

²⁹⁷ Vukovics Sebő i. m. 88. l.

²⁹⁸ V. Waldapfel Eszter i. m. 117. l.

²⁹⁹ U. o. 124. l.

³⁰⁰ Petőfi Sándor összes művei V. k. Pest, 1895. 425. l.

ban szolgált tisztek által a kaszaforgatás rettenetes harci mesterségében begyakoroltatik, miszerint Kossuth parancsára bárhol helyet álljon.³⁰⁰ Báró Fiáth Ferenc 30.000 emberről tudott, akikkel »diktatúra«-t akartak Pesten csinálni.³⁰¹ Pestről március 16-án levélben írták, hogy Rákos mezején népgyűlés lesz, innen fognak az országba szétmenni az izgatók s a következményekről senki sem állhat jót, »mert a népet senki sem tartóztathatja meg majd attól, hogy fel ne lázadjon.«³⁰² Egyébként a rákosi gyülekezés híretől Bécsben is ijedeztek. Báró Ambrózy Lajos emlékirataiban olvashatjuk, hogy Lajos főherceg Ambrózy előtt néptömegektől riadozott, melyek a Rákost már ellepték.³⁰³

Pozsonyban tehát a pesti 15-i események híre után sokan jutottak arra a meggyőződésre, hogy legyen »concessio«, különben lesz »revolutio«.³⁰⁴ Így volt értesülve a külföldi szemlélő is. Március 22-én ugyanis az angol Blackwell azt foglalta jelentésébe, hogy a felső tábla ellentmondás nélkül fogadja el az alsó tábla javaslatait, mert az arisztokraták úgy látszik, kissé megijedtek.³⁰⁵ István nádor-főherceg március 19-én bécsi telegrammjában maga is azzal számol be az úrbért megszüntető törvényjavaslat előző napi tárgyalásáról, hogy »az első ijedelemben« ment keresztül:³⁰⁶ s a különben ellenzéki gróf Pálffy József a törvényjavaslatról annak tárgyalása során a főrendi tábla ülésén jelentette ki, hogy a törvénycikk hozatalára leginkább az szolgáltatott okot, mert a karok és rendek zavarok kiütésétől félnek.³⁰⁷ Az alsó táblán pedig március 23-án az ösiség kapcsán Deák Ferenc világította meg, hogy az úrbériség eltörlése tekintetében az európai körülmények határoztak: »Franciaországban megingott a trón, Németország általános mozgalomban van s minden visszhangra és rokonszenvre talált Ausztriában és nálunk is. A törvényhozó test tehát, igen helyesen, azt hitte, hogy itt minden halogatás vészélyes lehet, ily mozgalmak idején akár kormánynak, akár törvényhozásnak egyéb feladata nem lehet, mint a mozgalmat vagy elnyomni vagy annak élére állni, a rendek nem érezvén magukat elég erősnek, hogy elnyomják, igen bölcsen tették, hogy élére állottak, mert ezáltal polgári háború kitérését gátolták.«³⁰⁸ Kossuth és hívei ugyan nyilván nem érezték a dilemmát, mert a forradalmat minden vagy-vagy nélkül irányítani és erejét a kitűzött feladatok győzelemhez juttatására alkalmazni óhajtották, Deák magyarázata azonban

³⁰⁰ Paskay Gyula i. m. 29. l.

³⁰¹ Báró Fiáth Ferenc i. m. II. k. 94. l.

³⁰² V. Waldapfel Eszter i. m. 107. l. A rákosi paraszttábor híre valószínűleg az akkor folyó pesti országos vásár révén és onnan eredt, hogy az Ellenzéki Kör még a 15-i fordulat előtt március 19-ére nagy népgyűlést hirdetett meg a rákosi mezőn.

³⁰³ Wertheimer Ede: Báró Ambrózy Lajos kiadatlan emlékirataiból Bud. Szemle 1898. évf. 95. k. 28. l. — Szabó Ervin i. m. 201. l. felveti a kérdést, hogy vajjon az ellenzék demokratikusabb elemeinek részük volt-e az ilyen hírek keltésében, de a kérdésre források hiányában nem tud választ adni. Egykorúak gondoltak arra, hogy tervszerű híreszteléssel lehet dolguk. Így Jósika Sámuel erdélyi kancellár, aulikus bécsi konzervatív írja márc. 23-án levélben, hogy »a pesti ellenzéki kör híresztelte ugyan a pórnép lázadását, de a következők megmutatta, hogy ez csak stratagéma volt, melynek terrorismussára szükség volt«. Deák Imre: 1848. A szabadságharc története levelekben. Bpest, é. n. 39. l.; másnap azt írta, hogy Petőfi és mások a környékbeli parasztságot lázítják. U. o. 44. l.

³⁰⁴ Pozsonyból március 17-én írt levélben. Abafi Lajos i. m. Hazánk IX. évf. 147. l.

³⁰⁵ Bud. Szemle 1895. évf. 81. k. 230. l.

³⁰⁶ Szógyény-Marich László i. m. 216. l.

³⁰⁷ Főrendi napló 342. l.

³⁰⁸ Kónyi Manó i. m. (Deák Ferenc beszédei II. kiad.) 208. l.

jól jellemzi azt a kénytelenséget, amellyel az eseményeket még az ellenzéki táborban is sokan fogadták.

Amikor tehát az országgyűlés a Batthyány Lajos miniszterelnökségét és az átalakulás elrendezésének ígérését hozó küldöttség visszatérése után március 18-án munkához látott s a közteherviselés törvényjavaslatának vita nélkül történt elfogadása után az úrbér kérdését parasztmozgalmakról szállongó hírek között kezébe vette, mögötte volt már egy elvi határozat, melyben az alsó tábla az úrbériség megszüntetését állami kárpótlással kimondta és országszerte hirdették már a magyar nemzet kívánságait kifejező 12 pontot, melyek között az egyik lakonikusan az úrbéri viszonyok megszüntetését tartalmazta. A pesti pont nem szólt az állami kárpótlásról, így radikálisabb volt az alsó tábla elvi határozatánál, viszont mégis nyitva hagyta a kérdést, mert kifejezetten nem tagadta meg a kárpótlást. A követek a 18-án reggel 8 órakor megnyitott kerületi, majd országos üléseken Kossuth javaslatára személy szerint egyenlő szavazatot biztosítottak a megyei, városi, kerületi (jászkun, hajdú) és káptalani követeknek, hogy a táblán senki se tekintse magát »bármely osztály vagy testület« képviselőjének, hanem csak »honfi«-nak. Ezzel tulajdonképpen feloldották a követeket az utasítás alól, mintegy a polgári parlamentek útjaira lépve. Együttal Kossuth javaslatára újabb nyilatkozat kiadását határozták el az országgyűlés teendői felől. A nyilatkozatban kijelentették, hogy az országgyűlést nem tartják hivatottnak a szükséges törvények részletes kidolgozására és megállapítására. Minden kérdést, amely a képviseleti rendszer alapjainak meghatározásán túl nem kíván rögtöni intézkedést az ország belbékéjének és a nemzeti szabadságnak biztosítása végett, az összehívandó képviseleti országgyűlésnek engedtek át. Hat kérdést tartottak még ezen az országgyűlésen elintézendőnek. Ezek között »az úrbéri viszonyoknak a magánbirtokosokra nézve közállományi kárpótlás mellett megszüntetését«.³⁰⁹ A valóságban több mégis sok egyébire is sor került az országgyűlésen, mely Kossuth javaslatának megfelelően valóban reggeltől az éjfélig órákig ülésezett. Sokszor órák, sőt ülés közben percek alatt születtek meg a törvényjavaslatok vagy módosítások. Nem volt idő gondos mérlegelő-fontolgató munkára, így olykor az elfogadott törvényjavaslatokhoz utána kiegészítést vagy elvi határozatban magyarázatot kellett fűzni. A főrendi és alsó tábla egyszerre ülésezett s az ítélmesterek hordták az »üzeneteket az egyik tábláról a másikra. Az alsó tábla ülései szaggatottak voltak: ha elfogadtak egy javaslatot a kerületi ülésben, ez az elnöklő személynököt és a királyi táblának a jegyzőkönyvet vezető tagjait a terembe kérve átalakult országos üléssé, innen átvitték az üzenetet a főrendekhez s az országos ismét kerületi üléssé alakulva más kérdést vett elő, de ha a főrendek válaszüzenetet küldtek, azt vették elő s az ügynek újból a kerületi és országos ülések állomásait kellett megjárni. Március 18-án, miután a kerületi ülésben előbb Kossuthnak az országgyűlés teendőire és munkarendjére vonatkozó javaslatát, majd a közteherviselésről szóló törvényjavaslatot elfogadták, Szentkirályi Mór, aki az országgyűlésen az úrbéri törvényjavaslatok szövegezője volt, beterjesztette az úrbériség megszüntetéséről készített törvényjavaslatot. A kerületi ülés — miközben az említett követi nyilatkozat szövegének elfogadása végett átalakult országos üléssé — az esti órákban végzett a törvényjavaslattal. Ekkor

³⁰⁹ A nyilatkozat szövege *Pap Dénes* i. m. I. k. 22—25. l.; *Barta István* i. m. 668—669. l.

ismét országos ülésnek kellett következnie. Miután a törvényjavaslatot itt elfogadták, este 8 óraker azonnali ülésre összehívták a főrendi táblát s mint-hogy a főrendeknek a papi tized eltörlése tekintetében üzenni valójuk volt, a javaslat rögtön visszakerült az alsó tábla kerületi, majd országos ülésébe s újabb üzenetváltás után éjfél tájban ért véget a magyar jobbágyágot eltörlő nevezetes ülés. Másnap, 19-én a törvényjavaslat szövegét »elegyes« ülésben hagyományos szokás szerint bemutatták, hitelesítették, felirattal látták el, megpecsételték és elküldték a királynak.³¹⁰

Szentkirályi javaslatát csak az országgyűlés által rajta már elvégzett módosításokkal ismerjük.³¹¹ Úgy látszik, hogy nem tartalmazott többet az úrbéri tartozások megszüntetésének és az állami kárpótlás elvének kimondásánál. Az alsó tábla kerületi ülésének vitájában ugyanis a felszólalók a földesúri bíróság megszüntetésének, a törvény kihirdetés napján való életbeléptetésének kimondását, a földesúri kárpótlás főbb elveinek a meghatározását,³¹² a legelőelkülönítések és-összesítések rendezését kívánták. Az »úrbéri« szolgáltatások megjelölését is módosítani kívánták »úrbéri és úrbérpótló szerződések alapján nyújtott szolgáltatások«-ra s természetesen ez a kiegészítés nem érintette a »majorsági« jobbágyok szerződéses tömegét, akiknek szerződése nem úrbérpótló volt. Az alsó táblán az említett nyilatkozat közbejött országos ülésbeni tárgyalása után délután 1/25-kor vették újból elő a kerületi ülésben a kérdést s Szentkirályi az előző felszólalásokat részben figyelembe vevő új javaslat szövegét mutatta be. Úgy látszik most került a javaslatba a nevezetes kifejezés »a nemzeti közbecsület védpajzsá«-ról, amely alá helyezték a földesúri kárpótlást. Szentkirályi, aki ezt a kifejezést a francia provizorikus kormány 1848 március 7-i nyilatkozatából vette át,³¹³ hangoztatta most, hogy a nemzet becsületénél szentebb kezeség nem lehet, »bízva egy felelős magyar miniszteriumra, melynek a nemzet parancsol s melyet a populáris mozgalom, bármennyire szárnyalja is túl a most uralkodó eszméket, annyira el nem ragadhat, hogy az elfogadott kötelességet teljesítse.« A birtokosoknak Lónyay Menyhért beregi követ egy más vonatkozásban valóban kézzelfogható megnyugtatót javasolt: az úrbériséggel összekapcsolt birtokon fekvő betáblázott adósságok bizonyos idő alatt felmondhatók ne legyenek. A moratórium-indítványt, mely a nemési birtok eladósodottsága és az úrbéri jövedelem váratlan kiesése miatt valóban indokolt volt, egyhangúlag elfogadták. Kossuth, aki eddig a tárgyalásban, mely különben kicsinyes kérdések körül forgott, nem szólalt fel, most a nemességet a nagy fordulójánál ismét szükségesnek tartotta megnyugtanni: a magyar nemességet a népi érdekek kiegyenlítése, a jogok közlése s teljes törvény előtti egyenlőség behozatala mellett olyannak tekinti, melyet erejéből kivetkeztetni a házára nézve káros volna, szeretné még a kármentesítést is az országgyűlésben kidolgozni »azon osztály javára, mely a magyar nemzetiségnek hű védője s az alkotmányosság bármilyen tökéletlen rongyainak megtartója volt.«

³¹⁰ Az országgyűlés tárgyalási módjáról, külön is az úrbériség megszüntetéséről szóló javaslat tárgyalásáról *Ghyczy Kálmán* — akkor személynöki ítélmester — visszaemlékezései: *Könyi Manó* i. m. (Deák Ferenc beszédei II. kiad.) 234—235. l.

³¹¹ Az 1847/48. évi országgyűlés irományai 63. sz. 82—83. l.; Pesti Hirlap, 1848 márc. 21. (5. sz.)

³¹² A kármentesítés főbb elveit még ez országgyűlésben meg kell állapítani, nyugtassuk meg a másik részt is, a jövő országgyűlés már különböző elemekből áll össze — mondta Babarczy Antal Csongrád megyei konzervatív követ.

³¹³ *Károlyi Árpád* i. m. 36. l.

Az úrbéri javaslat tárgyalásánál Schneé László Heves megyei követ, a »mindig nyomon járt radikálok« egyike,³¹⁴ váratlanul olyan kérdést vetett fel, mely valóban időszerű volt s csak a lázas törvényalkotásban kerülhette ki eddig is a figyelmet : intézkedni kell a papi tizedről is. A felszólításra Daróczy Zsigmond pécsi kanonok, aki »legtöbb ésszel és jó akarrattal«³¹⁵ ült a káptalani követek között, lemondott káptalana tizedéről, mire a többi káptalani küldött sem tehetett mást, mint követte a példát. Szentkirályi sebtiben törvény-cikket fogalmazott s most már két törvényjavaslatot³¹⁶ vittek át a főrendekhez, akiket az ellenzék kérésére rögtönözve hívott össze a nádor-főherceg. Nem is igen jöttek összesen vagy 17-en.³¹⁷ Az úrbéri törvényjavaslat kapcsán vita bontakozott ki egy-egy kérdés (szőlődézsmá, legelőelkülönítés, úriszék) körül, de a javaslatot végül is elfogadták. A papi tized eltörléséről szóló törvényjavaslat körül azonban nagyobb vita keletkezett s a javaslatot végül is visszaküldték az alsó táblának. »Az egész tanácskozás, vagyis inkább a jóváhagyás, a papoknak lemondása — írta Lónyay Menyhért beregi követ, aki hallgatóként jelen volt az ülésen — a resignatióknak ólomhangján ment. A legnyugodtabban szóló Szécheny, valamint Lonovics. A többi papon látszott a fájdalom a jövedelmük nagy részétől való megválása miatt, melyet a rémület a forradalom szellemétől csikart ki.«³¹⁸ Az alsó táblán szintén hosszú vita bomlott ki két kérdés : a tized plébánosi sedecimájától eleső alsó papság megélhetése és a szerződésben tartott tizedek felől a szerződéses tizedbirtokos kárpótlása körül. Kossuth hozzájárult, hogy a törvénybe foglalják be : az alsópapság ellátására nézve a kormány nyújtson be törvényjavaslatot a jövő országgyűlésen. A másik kérdésre nézve hiába fejtette ki az alsó táblán okosan Szentkirályi és más, hogy az örökös szerződésrel tartott tizedért nem jár kárpótlás, ha a bérlő csak a bérösszeget fizette meg, de a tizedet nem vette meg, tehát magát a tőkét nem tette le, a főrendek — pedig ezzel már igazán nem sokat tudtak megmenteni — makacsul kitartottak követelésük mellett : az örökös szerződéssel vagy királyi adománnyal magánecsaládok birtokába jutott tizedért állami kárpótlás jár. Kossuth végül is engedett. Az éjfél felé járó nevezetes ülésnek azzal vetett véget, hogy a mai napon több kérdésben megegyeztek a főrendekkel, ezt a méltányosságot viszonzni kívánja s elfogadja a főrendek kívánatát. Kossuth elégedetten hagyhatta el így is az ülést, hiszen amit ezen a napon elért, még 10—12 nappal előbb is a képzelet játéka lehetett volna csupán.³¹⁹

³¹⁴ Vahot Imre i. m. 55. l.

³¹⁵ U. o. 53. l.

³¹⁶ A papi tized eltörléséről szóló alsótáblai üzenet elfogadott formájában : Az 1847/48. évi országgyűlés irományai 61. sz. 82. l.

³¹⁷ *Károlyi Árpád* i. m. 35. l. szerint 17 főrend volt jelen ; *Lónyay Menyhért* valószínűleg *Ghyczy Kálmán* visszaemlékezéseit követi, aki hallomás után 17 főrendről tudott. *Könyi Manó* i. m. (Deák Ferenc beszédei II. kiad.) 235. l. — *Lónyay Menyhért* i. m. Bud. Szemle 1896. évf. 86. k. 48—49. l. szerint »alig volt 20—25 főrend« jelen.

³¹⁸ *Lónyay Menyhért* i. m. Bud. Szemle 1846. évf. 86. k. 48—49. l. — *Hám János* primás emlékirataiban (Budapest, 1928, kiadta Scheffler János) világosan képet ad a főpapság vonakodásáról, a »nagylelkű lemondás« lefolyásáról és azt állapítja meg, hogy »a papságnak sem joga nem volt lemondania, sem a valóságban le nem mondott róluk« (40—42. l.) ; l. még *Andics Erzsébet* : Az egyházi reakció 1848—49-ben. (Forradalom és szabadságharc 1848—49.) Bpest, 1948. 324—328. l.

³¹⁹ Az alsó tábla március 18-i kerületi üléséről tudósítások : Pesti Hirlap, 1848 márc. 22. (6. sz.) ; Budapesti Hiradó, 1848 márc. 19. (790. sz.) — Az alsó tábla országos üléséről : Karok naplója 175—177. l. — A főrendi tábla üléséről : Főrendi napló 340—350. l. A március 19-i hitelesítő ülésről : Karok naplója 177—178. l. — Kossuth felszólalásait közli *Barta István* is i. m. 671—673. l.

Így született meg március 18-án a jobbágyfelszabadítás törvényeikre, melyben eltörölték »örökösen« az úrbéri szolgáltatásokat, a nemzeti közbecsület védpajzsa alatt kárpótlást ígértek a birtokosoknak, a legeltetés és faizás jogát fenntartották az olyan helyeken, ahol úrbéri rendezés és legelőelkülönítés még nem történt, eltörölték a földesúri bíraskodást s moratóriumot biztosítottak a birtokosok adósságaira. A másik törvényekben pedig eltörölték az egyházi tizedet.³²⁰

Az előző fejtegetések nem hagynak fenn kétséget afelől, hogy március 18-ának eredményei messze túlhaladták a haladó nemesi követeléseket. Talán még Kossuthét is. Az országgyűlés mégis Kossuth törvényét alkotta meg, mert Kossuth a váratlanul feltáruló lehetőségekhez fel tudta emelni igényét. Széchenyi három nap mulva azt írta naplójába, hogy »az úrbér megszűnt, Kossuth eltörölte, ez az egész igazság, amint ő mondja.«³²¹ Amikor Somsich Pál azzal óhajtotta Kossuthot fékezni, hogy az új polgári alkotmány veszélyezteti a soknemzetiségű országban a magyar nemzetiséget, Kossuth azzal válaszolt, hogy most, amikor a hatalom a kezében van, egytől-egyig életbe lépteti azokat az elveket, melyek »nem ifjú ábrándok, hanem egy átvirrasztott férfiui kornak meggondolt resultatumai«. Somsich további aggodalmaira pedig az erő biztonságával felelte: »Kicsinyhitűek! Nem ismeritek ti a szabadság varázshatását, erősebb az, mint a nemzetiség, a vallás, a vér és baráti rokonság, melyeket mind egyesíteni képes a hazafiságban.«³²²

VIII

Március 19-én Pozsonyból az angolok diplomáciai ügynöke, Blackwell azt jelentette, hogy a magyar forradalom diadalt aratott, az ország független királyság lett s csak egy párt van már az országban.³²³ A helyzet ura Kossuth volt, ő mutatta az irányt s a polgári Magyarország új törvényeit éjjel-nappal szerkesztő és tárgyaló országgyűlés vágóját az ő türelmetlen ereje fűtöttet. Kossuth jól tudta, hogy a forradalomnak új lendületében elsősorban éppen a forradalmi lökés erejére leginkább reászoruló nehéz kérdéseket kell elintézni. Nem véletlen, hogy a bécsi forradalom hírére március 15-én reggel 8 órakor az országgyűlésben a közteherviselés és a jobbágyfelszabadítás elvét mondták ki s hogy Kossuthék bécsi útja után mindjárt március 18-án a rendek, akik előtt a bécsi forradalom lángolt, mögöttük pedig most már a pesti forradalom zúgott — elől tűz, hátul víz — elsősorban éppen e két nagy kérdés törvényének megalkotását kapták feladatul. Valóban, éppen az úrbériség megszüntetésével jó volt sietni e végül is feudális-rendi országgyűlésben! A riadalom és tanácsatlanság első napjai után sokan találták már az országgyűlés tagjai között úgy, hogy a törvényt elsiették s ha várhattak volna, nem kellett volna annyit adniok. Szentkirályi Mór mindössze öt nap mulva, március 23-án azt jelentette ki az alsó táblán, hogy »az úrbéri viszonyok megszüntetésének elvét ki kellett mondani, mert ha az alkalom elszalasztatik vala, kivívására nem lehetett

³²⁰ Az úrbériség eltörlésére nézve elfogadott és szentesítés alá terjesztett javaslat szószerint az 1848. évi IX. törvénycikknek, a papi tizedről szóló a VIII. t. cikknek felel meg.

³²¹ *Viszota Gyula* i. m. (Széchenyi vitája Kossuthal) II. k. 1147. l.

³²² *Kónyi Manó* i. m. (Deák Ferenc beszédei II. kiad.) 204. l.

³²³ *Horváth Jenő* i. m. Bud. Szemle 1929. évf. III. k. 261. l.

volna remény«. ³²⁴Sőt az eredményt még így is veszélyek fenyegették. Ha magának az úrbérnek a visszahozatalára józanon már nem igen gondolhattak, annál inkább gondoltak arra, hogy a törvény kiegészítéseivel a jobbágyság nyereségéből valamit lefaragjanak. A rendek, különösen a főrendek és az udvar körében egyformán törekvések jelentkeztek a menthető mentése végett. Táncsics Mihály emlékirataiban olvashatjuk, hogy »az úrbér eltörlése megtörtént, a hangos követelésnek a földbirtokosok kénytelenek voltak engedni, azonban csakhamar emelkedtek hangok azok ajkáról, kik a dézsma és robot elvesztését nagyon sajnálták«. ³²⁵Deák Ferencet, aki az országgyűlésen eddig nem vett részt, sietősen Pozsonyba hívták, majd igazságügyminiszternek jelölték; Deák március 20-án érkezett Pozsonyba s 28-án azt írta sógorának, hogy »sokan a főrendek közül s maga a nádor is felszólítottak, hogy hogyha lehet, eszközöljek valami változást az úrbéri viszonyok iránti törvényben, de én kijelentettem, hogy ezen rögtönzését a törvényhozó testületnek éppen nem helyeslem ugyan s nem is vagyok arról meggyőződve, hogy azt éppen így tenni szükséges lett volna, de miután ez megtörtént, miután a törvényjavaslatot mind a két tábla egyhangúlag elfogadta, miután azt sok megyében kihirdették, minden lépést veszedelmesnek tartok s elvenni ismét az adottat egyenesen annyi volna, mint öldöklő parasztháborút előidézni.« ³²⁶Az országgyűlés tehát Deák, az ellenzék egyik régi vezető egyénisége szerint is március 18-án tovább ment a kelleténél. Annál inkább helytelenítették, sőt kárhóztatták a törvényt a Deáknál is mérsékeltbb ellenzékiek és a konzervatívok. Az országgyűlésen eddig csak párba jokban híreskedő — Kossuthot is kihívta — gróf Waldstein János főrendi tag március 22-én azt írta levélben egy másik főúrnak, hogy az úrbér eltörlése a főrendek ülésén »felelőtlenül« ment keresztül, általános a tiltakozás a »megalázó meglepetés« ellen. Másnap pedig az úrbéri törvények felett napról napra növekvő »ijjedelem« felől írt. ³²⁷Valóban, március 18-a után az úrbériség megszüntetésének egyes kérdései sorozatosan az országgyűlés napirendjére kerültek s új törvénycikkeket hoztak. Ha ezek között voltak olyanok is, amelyek a hevenyészve szerkesztett alaptörvényt szükségesen egészítették ki, mégis az országgyűlés március 18-át követő úrbéri tárgyalásaira legtöbbször éppen nem a jobbágyfelszabadításnak, hanem a birtokosok érdekeinek előbbre segítése nyomta rá bélyegét.

A nemesi birtokosok valóban nem minden ok nélkül nézhettek aggodalommal a jövőbe. Elsősorban nem azért, mert egyik napról a másikra elestek a jobbágy dézsma- és pénzszolgáltatásaitól, hanem főként a robot elvesztése miatt. A földbirtokosok mostantól a maguk majorsági földjeire voltak utalva s az elesett robotmunka helyett cseléd- vagy bérmunkáról kellett gondoskodni, amellet sokszor gazdasági felszerelésről is, minthogy a földesúr földjeit a jobbágyok eddig a maguk ígas állataival és szerszámaival művelték meg. ³²⁸A földbirtokosoknak tehát pénztökére volt szükségük, de míg — miként

³²⁴ Budapesti Híradó, 1848 márc. 25. (795. sz.)

³²⁵ *Táncsics Mihály: Életpályám.* Bpest, 1949. 247. l. 7

³²⁶ *Deák Ferenc levelei 1822—1875.* Bpest, 1890. 194—195. l. 7

³²⁷ *V. Waldapfel Eszter* i. m. 145, 153. l.,

³²⁸ Ragályi Tamás mindjárt március 19-én Pozsonyból azt írta haza, hogy majorsági földjei műveltetésének eddigi módján tüstént változtatni kell: vagy marhákat kell venni és cselédeket fogadni, vagy napszámosokkal dolgoztatni, vagy a földet bérbé adni, de mindeniknek megvan a maga »bekkenője.« *V. Waldapfel Eszter* i. m. 128. l.

láttuk — a nemesi birtok már így is nagy mértékben eladósodott volt, addig az úrbéri jövedelemért járó kárpótlás kérdését a március 18-i törvény a nemzeti közbecsület védpajzsa alatt a jövő országgyűlés napirendjére tette félre. Jóllehet Kossuth őszinte meggyőződésből igyekezett a kárpótlás felől megnyugtatót az országgyűlés tagjait, mégis azt rebesgették, hogy a kárpótlásból nem lesz semmi.³²⁹ Valóban, ki is építhetett volna a forradalom menete közben biztosan a népképviselőt alapján összeülő jövő országgyűlésre? Jellemző a hangulatra, hogy gróf Pálffy József ellenzéki főrend, aki a »gyökeres reform egyik leghívebb bajnoka« volt s »mindig a legtöbbet követelte«³³⁰, barátai körében sírva panaszkodott, hogy nem lévén módjában birtokai megművelésére a kellő fundus instruktust beszerezni, menthetetlenül koldusbotra juttatott.³³¹ Gróf Szapáry Antal pedig a kardjára írta fel: kártalanítás vagy halál.³³² Most bizony sokan visszaemlékezhetek volna Kossuth évek óta hangoztatott intelmére: az a földbirtokos jár a legjobban, aki leghamarább megalkuszik jobbágyaival az örökváltságra. Valóban, a törvény meghozatala napján, március 18-án írták Pozsonyból, hogy »szerencsés a földesúr, ki eddig jobbágyaival megalkudott, akik hátra vannak, majd a státus által fognak kárpótlást nyerni, talán unokáik.«³³³ A kármentesítés elintézésével Babarczy Antal konzervatív követ már március 18-án elégedetlen volt s a kárpótlás »főbb elvei«-t már ezen az országgyűlésen megállapítani kívánta. A földbirtokosok részéről a kárpótlás kérdésében leginkább összetalálkozhattak az országgyűlés tagjai bármelyik párton. István nádor március 19-én Bécsbe küldött jelentésében az »első ijjedelemben« eitorölt úrbértől az arisztokrácia romlását várta, a király közbelépését kérte s a kárpótlás kérdésével gondolta az egész dolog elintézését halogatni. Egyelőre — írta — nagyon titkosan arról lehetne tanácskozni, hogy a rendeknek, akik kárpótlást terveznek, lehetne-e azt felelni, hogy elvben a király nincs ellene, de előbb tudni akarja, hogy miként kelljen a kárpótlást elintézni s csak azután tudna véglegesen a törvény szentesítése felől határozni.³³⁴ A nádor-főherceg időt óhajtott nyerni s erre a célra valóban alkalmas lehetett a kárpótlás kérdése, mert a megoldás a gyakorlatban most sem volt egyszerű feladat.

A földesúri kárpótlás kérdése azzal, hogy a március 18-án elfogadott törvényjavaslat az állam kötelességévé tette a kárpótlási tőke megfizetését a volt földesuraknak, tulajdonképpen megszűnt a parasztság kérdése lenni. De mégis kérdése volt egyrésztől azért, mert az állam közterheinek jelentékeny hányadát a közteherviselés kimondása után is a volt jobbágyság volt viselendő, de másrésztől azért is, mert a kárpótlás kérdése a március 19-i törvényjavaslat elfogadásával éppen nem záródott le. A kérdés tulajdonképpen már a március 20-i kerületi ülésen előkerült. Batthyány miniszterelnök — bizonyára az országgyűlés közhangulatának hatása alatt — törvényjavaslatot nyújtott be, hitelintézet felállításáról.³³⁵ Ez az állami hitelintézet

³²⁹ Kossuth már március 20-án arról szólt a kerületi ülésben, hogy a követurak ingerültség keltése céljából azt a hitet terjesztgetik, hogy nem bizhatni a nemesség kártalanításában. *Barta István* i. m. 680. l.

³³⁰ *Vahot Imre* i. m. 51. l.

³³¹ *Paskay Gyula* i. m. 89. l.

³³² *Báró Fiáth Ferenc* i. m. II. k. 96. l.

³³³ *Abafi Lajos* i. m. Hazánk IX. évf. 149. l.

³³⁴ *Szógyény-Marich László* i. m. 216. l.

³³⁵ Az 1847/48. évi országgyűlés irományai 67. sz. 85. l.; a törvénytárban a XIV. t. cikk.

első helyen megjelölt célja szerint az oly birtokosoknak, akiknek megszünt-
 úrbéri tartozások fejében kárpótlás jár, az úrbéri jövedelem tőkájének erejéig
 elsőséget biztosított kölcsön felvételére s az intézetnek visszafizetés fejében
 el kellett volna a megállapítandó kárpótlást fogadni. Az 500 000 forint alap-
 tókével felállítandó hitelintézet a tőkeszegénység állapotában nyilvánvalóan
 igen keveset segíthetett volna. Kossuth a vita során bölcsen szembeszállva
 Pázmány Dénes komáromi követ indítványával, hogy a kölcsön biztosítékául
 köttessék le a felszabadult jobbágytelek is, azt a kijelentést tette, hogy ám
 terjesszék a hitet, hogy nem lehet bízni a nemesség kárpótlásában és idézzenek
 elő ezzel ingerültséget, de nyujtsanak hát kivihetőbb tervet s mondják meg,
 hogy hol vegye a nemzet az úrbéri viszonyok megszüntetéséhez szükséges 100
 milliókat. Sokan ugyanis úgy fogták fel, hogy a kormány a hitelintézettel
 el is vetette a kárpótlás egész gondját, nem lesz más kárpótlás, mint a hitelinté-
 zeti kölcsön s a főrendek ülésén gróf Berényi János éppen erre utalva jelentette
 ki, hogy »ezen úrbéri kárpótlás minden egyes nemesnek vagyonát tetemesen
 s így az alkotmányt is megrendíti«. A gróf »az egész alkotmánynak érdekében«
 nem kevesebbet kívánt, mint hogy a kérdést »az összes nemesség országgyűlé-
 sileg a Rákos mezején határozza s döntse el«. ³³⁶

A hitelintézetről szóló javaslatot végül is mindkét táblán simán elfogad-
 ták, de Kossuth felszólítása, hogy t. i. aki tud, álljon elő kivihetőbb tervvel,
 nem mult el nyom nélkül a kárpótlás kérdését elsietni éppen nem akaró rendek
 körében. Tarnóczy Kázmér, Nyitra megye középpárti követe már másnap-
 szót kért s utalva Kossuth felszólítására s arra, hogy »ezen intézkedés vissza-
 hatást szült, mely kétségbeesésig növekedik s tartani lehet attól, hogy a dolog
 vérengzésre fog fajulni«, bejelentette, hogy a kárpótlásról törvényjavaslatot
 készített s azt benyújtotta. A javaslatot »a nyomban következő titkos tanács-
 kozásba vitték, hol a honvédelmi és képviselői rendszer felől tanakodtak«. A
 Tarnóczy javaslata által elérni óhajtott megnyugtatót — t. i. a nemeseket —
 »még nagyobb mértékben eszközölkék a tanácskozás folytán beiktatott vál-
 tozások, melyeket maga Kossuth indítványozott«. A javaslat, melyet március
 23-án vett a kerületi ülés tárgyalás alá, túlhaladva a már szentesítésre fel-
 terjesztett törvénycikk idevonatkozó ismertetett általános jellegű rendelkezésén,
 előírta, hogy az úrbéri tartozások felbecsülését a kormány az országgyűlés
 berekesztése után köteles a »lehető legrövidebb idő alatt« végrehajtani,
 alapul a birtokos tényleges évi haszna veendő, ennek húszszorosa lesz a kár-
 pótlási tőke, a tőke fejében az állam kötvényeket ad a birtokosoknak, a köt-
 vények kifizetésére leköti a kincstári fekvő javakat s ezekre a kormány köl-
 csönt vehet fel vagy azokat eladhatja. Így a javaslat az úrbéri kárpótlás
 tőkáját »valóságos státusadósság«-nak ismeri el s a kormányt kötelezi, hogy ez
 adósság törlesztése és kamatozása felől a legközelebbi országgyűlésre törvény-
 javaslatot nyujtsa be. A kárpótlási tőkének az évi jövedelem húszszorosával
 való számítása Kossuth javaslata volt s ez a javaslat kedvezőbb volt a birto-
 kosok szempontjából, mint az előző vitákban olykor alacsonyabban ajánlott
 sokszorozás, mert így a földesúr kárpótlási tőkéje magasabb lett. A tőkésítés
 így 5%-nak felelt meg, ilyen olcsón pedig akkor kölcsönhöz nem lehetett jutni.

³³⁶ A hitelintézet javaslatának tárgyalása: Pesti Hirlap, 1848 márc. 23, 25, 26. (7, 9, 10. sz.); Budapesti Híradó, 1848 márc. 22, 23. (792, 793. sz.); Karok naplója 171. l.; Főrendi napló 353—359. l.; Kossuth felszólalása külön is. *Barta István* i. m. 679—686. l.

Kossuth, aki elérte reményei maximumát, az immár »kétségbeesés«-ben sodródó, de nemzeti rendszerének kivívásában nélkülözhetetlennek tartott nemességet megnyugtanni akarta s e célból a nagy lényegyet nem érintő kisebb engedményektől nem vonakodott többé. Kossuth gondolataként került a törvényjavaslatba a kincstári fekvő javaknak az államkötvények fedezetéül való lekötése s ezekre kölcsön felvétele vagy azok eladása is. Pillanatnyilag ugyan nem látszott éppen valószínűnek sem a kölcsön felvétele, sem a javak eladása — valójában csak idegen tőkések jöhettek számba — viszont a megoldással Kossuth az állami közbevételeket az úrbéri államadósság törlesztésének és a kamat fizetésének terhétől mentesítette volna. Így a jobbágyság anélkül tehetne volna szabad tulajdonává a földet, hogy az állami terhek reájutó hányadából közvetve is esett volna valami a földesúri kárpótlásba, viszont — ez a dolog másik oldala — a birtokosoknak sem kellett volna a maguk kifizetéséhez hozzájárulni.³³⁷ A javaslat vitájában Kossuth nyíltan szólt azokról, akiket a törvényhozás eddigi intézkedései nem nyugtattak meg s az ingerültséget arra használják fel, hogy »hazánk szerencsés átalakulását gátolják«. Az elégedetlen birtokosokat kellett érteni s Kossuth megfenyegette őket, hogy a nemzet el fogja őket tiporni, de azokhoz is volt szava, akik alaptalanul attól félve, hogy nem kapnak kármentesítést, meg akarnák nyirbálni a törvényt: a mostani mozgalmat elfojtani, az »uralkodó szellemet ágyúkkal agyonlőni nem lehet«. Másrészről azonban azt is kijelentette, hogy a kormány a kárpótlási ígéret beváltásához lételét kötötte, mert arra van szükség mindezekelőtt, hogy minden érös és érdekelt megnyerjenek. Az alsó tábla a már-már kőbevesző kárpótlás valóra válásának biztosítékait meglegegedéssel fogadta, viszont Madarász László a javaslat ellen vetette, hogy az országgyűlés nem az egész nemzet közvéleményét képviseli s »a nemzet vagyonáról rendelkezni nincs felhatalmazva«. Madarász ezért tiltakozott az állami fekvő javak rögtöni eladása ellen, azonban a fedezetül való lekötéshez ő is hozzájárult. Az alsó táblát követőleg a főrendek is elfogadták nagy vita után a javaslatot, csupán — még bizonyosabbak óhajtván lenni kárpótlásuk felől — azt kötötték ki, hogy ha a kárpótlási tőke kielégítésére az állami fekvő javak nem lennének elegendők, zálogul szolgáljon minden egyéb kincstári és országos jövedelem is. Így is küldték a törvényjavaslatot szentesítésre és így lett az törvényt.³³⁸

A földesúri kárpótlás pótlólagos tárgyalása alkalmat adott az országgyűlés tagjainak, hogy az úrbériség megszüntetésének újabb kérdéseit vessék fel törvényes szabályozás céljából. Az alsó tábla kerületi ülésében március 23-án Babarczy Antal azokra a községekre nézve kívánt rendelkezést, amelyek az előző években örökvaltság szerződést kötöttek s a váltság egy részét már meg is fizették. Azt kívánta, hogy a befizetett összeg ne legyen a földesúrtól visszakövetelhető s hogy a hátralevő összeget újabb beclés nélkül az állam biztosítsa a szerződésnek megfelelően. A konzervatív indítványozó tehát a földesúri érdeket kívánta biztosítani. Arra sem ő, sem mások nem

³³⁷ Mint Szentkirályi Mór a vita során mondta: más forrás nincs, mint az adózók zsebe vagy a kincstári javak.

³³⁸ A törvényjavaslat: az 1847/48. évi országgyűlés irományai 85. sz. 101. l.; a tárgyalás: Pesti Hírlap, 1848 márc. 29. (13. sz.); Budapesti Híradó, 1848 márc. 23, 25. (793, 795. sz.); Károk naplója 186, 187, 189. l.; Főrendi napló 403—407. l. Kossuth felszólalásai külön is *Barta István* i. m. 689—690. l.; a törvénytárban a XII; t. cikk.

gondoltak most, hogy ha az ország jobbágyságának zöme váltság fizetése nélkül nyeri el szabadságát, az osztó igazság szerint az örökváltságos helységeket és parasztokat szintén mentesíteni kell a szerződés kötelezései alól, sőt nekik az eddig fizetett összegért kárpótlás jár a kárpótlást viselő államtól, bár az ilyen helységek — főleg mezővárosok az Alföldön — és parasztok a jobbágyság fizetőképes felső rétegéből kerültek ki. Kossuth az indítvány ellenében foglalt állást, a kérdést olyan részletnek minősítette, amely az általános elvek nyomán úgysis teljesezésbe megy, az indítvány elfogadásával a »rablás kapu«-ját látta kinyitva, mivel alkalmat adna arra, hogy — ez nem volt éppen valószínű — a földesurak és a jobbágyok kezét fogva hamis szerződésekét koholjanak az állam megtévesztésére. Amikor Babarczy tovább ostromolta, kijelentette, hogy abból ugyan semmi sem lesz, hogy az ilyen helységeknek a földesurakkal visszafizetessék a már általuk felvett összeget, de a jobbágyokat sem fogják exequálni. A kérdés az alsó tábla országos ülésén is szóba került s Bónis Sámuel indítványára kimondták, hogy az ilyen szerződéses ügyekről a minisztérium gondoskodik. Ám a főrendek nem nyugodtak meg ennyiben, hanem a megváltkozott községekre, sőt ezenkívül az úrbéres birtokok haszonbérleteinek rendezésére, a faizásnak az első törvényjavaslatban változatlanul fenntartott haszonvételére és a függő úrbéri perekre nézve is törvényjavaslatokat kívántak. Az alsó táblán ezek kapcsán robbant ki az alkotmányozó rendi országgyűlés egyik legizgalmasabb jelenete. Az alsó tábla kerületi ülésén március 24-én ugyanis megbízták a megváltkozott helységekre vonatkozólag a kérdés rendezését előző napon szintén sürgető Tomcsányi János Békés megyei, a többi kérdésre nézve pedig Tarnóczy Kázmér Nyitra megyei követettörvényjavaslatok készítésével.³³⁹ Másnap, 25-én, Tarnóczy kinyomtatva bemutatta törvényjavaslatát s ebben az erdő és legelő kérdéseim túl előrántotta a figyelmen kívül hagyott szőlő- és irtványkérdést is. Tarnóczy javaslatát nem ismerjük, de a vitából következtetni tudunk arra, hogy a szőlő- és irtványföldet — kivéve az úrbériség fogalma alól — továbbra is a földesúr szabad joga alatt kívánta volna hagyni s talán a legelő és erdő kérdésében is a földesúri jogot szélesítette volna. Kossuth keményen támadt a javaslatra s kijelentette, hogyha azt szakaszonként is tárgyalás alá veszik, »nincs többé erő, mely az ország lángbaborulását megakadályozza«, mert amit egyszer megadtak a jobbágnak, azt visszavenni nem lehet s ha a javaslatot elfogadják, azonnal leteszi miniszteri állását. Erre a konzervatívok is megegyeztek abban, hogy a javaslatot tárgyalás alá sem szabad venni, Madarász László pedig egyenesen kimondta, hogy ellenforradalom nyomait látja az országban, »furesának tartja, hogy a rendek nagylelkűségről beszélnek, holott az európai viszonyok s az ország állapotából kifejtett kénytelenség ragadta az országgyűlést oda, hova a törpe maga erejével felemelkedni nem tudott«, nincs többé erő, mely a törvény jótékonyágát kijátszhatná. Tarnóczy végül is visszavette és széttepte javaslatát, a nyomtatványt megsemmisítettnek nyilvánították s megszívelve Kossuth intelmét, hogy a javaslat ne kerüljön ki az országba, hiánytalanul meg is semmisítették, erre a kerületi ülésnek éppen ezen a napon elnöki székében ülő Széchenyi István adott példát a nyílt színen. Végül is megint Szentkirályi Mór fogalmazott javaslatot az összesítés, tagosítás, a legelőelkülönítés és a

³³⁹ Most általában mindenik követ egyszersmind jegyző és saját indítványait és eszméit formulázva szokta bemutatni — írta ezek kapcsán a Pesti Hírlap, 1848 márc. 30. (11. sz.)

faizás kérdéseiről s ez törvényt is lett. Ugyancsak törvényt hoztak — a már szentesítésre felterjesztett javaslat pótlásaként — az úriszékek pereiről, a megváltakozott községekre nézve pedig a kárpótlási javaslatához fűztek pontot arról, hogy az ilyen ügyekben a kormány fog igazság és méltányosság szerint intézkedni. Az úrbériséggel kapcsolatos bitokok haszonbérleteire nézve nem kívántak intézkedni, minthogy ezt — helyes felismeréssel — végül is magánjogi kérdésnek nyilvánították.³⁴⁰ Ezzel el is készült az országgyűlésnek valamennyi javaslata, melyek az úrbériség megszüntetéséről az 1848. évi törvények közé kerültek.

Amikor azonban Madarász László a kerületi ülésen az úrbériség megszüntetésével szemben az országban jelentkező ellenforradalomról szólt, a jobbágyvívmányokkal szemben egy másik ponton is megmozdult már az ellentámadás: a bécsi udvarban. Az úrbériség megszüntetéséről március 19-én felterjesztett törvényjavaslatot a király, biztatva a nádor elodázó javaslatától is, szentesítés helyett visszaküldte az országgyűlésnek. A királyi leirat, az elvet elfogadva, helytelenítette az úrbéri tartozások azonnali megszüntetését, ami erejéből vetkeztetné ki azt az osztályt, amely most a »törvény hozatalával is oly ritka nagylelkűséggel áldozik« és elfogadhatatlannak tartotta a kincstári fekvő javaknak a kárpótlás fedezetéül való lekötését. Ezért a király azt kívánta, hogy vegyék a javaslatot »bővebb tanácskozásba«.³⁴¹ A bécsi udvarban jól tudták, hogy a törvényjavaslatot Pozsonyban »ijjedelemből« szavazták meg s felocsudva az első megrázkódtatásból, az időnyerés politikájához folyamodtak. A javaslattal március 28-án együtt érkezett vissza Pozsonyba a felelős magyar minisztériumról szóló törvényjavaslat is, melytől az udvar az állami önállóság feltételeinek lényeges megcsonkítását kívánta a pénz- és hadügyek terén. A bécsi taktikára felzúgott a március 15-e óta tovább erjedő pesti forradalom vihara. Úgy látszott, hogy az esetleg engedékeny kormánnyal szemben Pest magához ragadja még a kormányt is. A harag áradatát első sorban az állami önállóság elaludásának bécsi kísérlete indította fel. De nem kisebb ellenállásba ütközött a másik kísérlet sem az úrbériség terén. Az úrbériség eltörlése terén annál kevésbé lehetett már alkuról szó, mert Batthyány miniszterelnök és az egyes követek a március 18-i úrbéri javaslatot siettek szétküldeni, a népnek kihirdetni s így a bécsi kormányt befejeztek tények elé állítani.³⁴² A pozsonyi országgyűlés ilyen módon mintegy a paraszti felkelésével biztosította be a javaslatokat. Az országban felzendülő orkán erejére

³⁴⁰ Szentkirályi Mór által készített javaslat az összesítésről, legelőelkülönítésről, faizásról, az úriszékről, a megváltakozott községekről: az 1847/48. évi országgyűlés irományai 109, 120, 128. sz. (116, 120, 123, 136. l.); a kérdések tárgyalása: Pesti Hirlap, 1848 márc. 30. (14. sz.); Budapesti Híradó, 1848 márc. 25, 28, 29. (795, 797, 798. sz.); Karok naplója 192–195. l.; Főrendi napló 442, 446. l.; a törvénytárban a X. és XI. t. cikkek s a XII. t. cikk 9. §-a. Kossuth felszólalásai külön is: *Barta István* i. m. 691–694. l. — A Tarnóczy-javaslat Széchenyi által történt összetévesztéséről még *Viszota Gyula* i. m. (Széchenyi vitája Kossuthal II. k.) CCXL. l.; *Höke Lajos*: A pozsonyi országgyűlés. Hazánk VI. évf. 429. l.

³⁴¹ *Károlyi Árpád* i. m. 35–52, 216–225. l.

³⁴² Batthyány miniszterelnök március 23-án kiadott körleveléhez mellékelte a köztelherviselésről, az úrbériség és a papi tized eltörléséről felterjesztett törvényjavaslatok szövegét, meghagyva a törvényhatóságok vezetőinek, hogy azt nyomassák, osszák ki és magyarázzák meg a népnek a béke fenntartása céljából. *Ember Győző*: Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez. Bpest, 1951. 251–252. l. Egyes követek — a körlevelet megelőzve — külön is megküldték megyéiknek a javaslatokat. L. V. *Waldapfel Eszter* i. m. 128. 161. l.; *Deák Imre* i. m. 49. l.

támaszkodva utasította vissza Kossuth március 29-én a királyi leiratokat az országgyűlés elegyes ülésében. Az úrbér megszüntetését illetőleg kijelentette: nem hajlandó semmiféle tárgyalásba bocsátkozni, legfeljebb kiáltványban kérhetné az országgyűlés a felszabadult jobbágyságot — hazafiúságára hivatkozva — arra, hogy a közjólét szempontjából nyújtson segédkezet a földek — t. i. a robotmunkától eleső nemesi földek — mostani tavaszi megműveléséhez. Bernáth Zsigmond ungi követ ezt is elvetette, hangoztatta, hogy többé nem lehet kegyelmet osztogatni s kimondta, hogy a legutolsó házatlan zsellér egy csepp véréért sem adja azoknak összes véréért, kik ezen iratokat koholták. Madarász László is úgy nyilatkozott: veszélyes a népet arra felszólítani, hogy szíveskedjék még robotolni, itt többé nem a 300 000 aristocrata, hanem a 12 milliónyi nép érdekéről van szó. A Szentkirályi Mór által szövegezett határozatban, amelyet a főrendek is engedelmesen magukévá tettek, kijelentették, hogy az úrbéri viszony nem érinti a fejedelmi jogokat s miután az úrbér megszüntetését »tisztán, határozottan és egyhangúlag« kimondták, »ettől semmi szín alatt« nem állnak el, újabb tanácskozás szükségét tehát nem látják, hanem a törvényjavaslatot a király által helyben hagyottnak tekintve, annak »semminemű változtatásába vagy foganatosításának felfüggesztésébe bele nem egyeznek«. Hasonló élesen utasították el a pénz- és hadügyi követeléseket s Bécsben engedni kellett a nyomásnak: a király végül is elfogadta a javaslatokat.³¹³

Az utolsó rendi országgyűlés sarkalva Kossuthtól, hogy semmi új tárgyat ne vegyen többé fel, a zárókövet illesztette már a rendi országgyűlések sokszázados történeti pályája után, amikor utolsó napjaiban újból napirendre került a jobbágyügy. A hevenyészett úrbéri törvények valójában kerettörvények voltak s a gyakorlatban sok-sok esetben eligazítás nélkül maradtak az emberek. A legtöbb tanácstalanság a körül volt mindjárt keletkezendő, hogy mit kell az eltörölt úrbér és azt pótló szerződések alapján eddig gyakorlatban volt szolgálatok« alatt érteni. Tudjuk, hogy ez a kérdés az egyik legerősebb rúgója lett az 1848-ban országszerte feltámadó parasztmozgalmaknak. De a kérdés a gyakorlatban jelentkezett már most az országgyűlés végnapjaiban a törvény szentesítése előtt is. A megyék a törvényjavaslatot kihirdetve, különféleképpen kezdték az »úrbér« rögtön előlépő kérdéseit magyarázni. Zemplén megye — a hegyaljai szőlők ura — olyan határozatot hozott, hogy a szőlődézsma nem tekinthető úrbéri tartozásnak s határozatát megküldte Batthyány miniszterelnöknek, aki viszont az országgyűléstől kért felvilágosítást, hogy a szőlők az úrbéri törvény hatálya alá esnek-e. Április 6- és 8-án vitáztak az országgyűlésen a kérdésről. A földesúri érdek természetesen az úrbér fogalmának szűkítését kívánta. A szőlők révén előkerült az irtványföldek kérdése is. Végül is abban állapodtak meg, hogy nem készítenek már új törvénycikket — az országgyűlés bezárása küszöbön volt — ehelyett országgyűlési határozatot hoznak az úrbér mikénti magyarázata felől. A határozat az úrbériség ismervét igen jogiasan, de az elkövetkezendők szerint éppen nem vitathatatlanul abban jelölte meg, hogy a birtok elvehető volt-e a földesúr által a jobbágytól »rendezési per«, illetőleg »kibecsültetés« nélkül vagy nem. Az előbbi esetben majorsági, az utóbbi esetben úrbéri

³¹³ Az országgyűlés tárgyalása: Pesti Hirlap, 1848 ápr. 1. (16. sz.); Budapesti Hiradó, 1848 márc. 30. (399. sz.); Karok naplója 198—199. l.; Főrendi napló 449—450. l.; Kossuth felszólalásai külön is: *Barta István* i. m. 101—7 2. l.; a határozat: Az 1847/48. évi országgyűlés irományai. 132. sz. 126. l.

birtokról van szó. Ez a megszorító magyarázat alkalmas volt arra, hogy jobbágyszőlőket és jobbágyirtványokat elüssenek a jobbágyok kezéről s megpecsételte végleg a majorsági földön jobbágykodó parasztok sorsát. Róluk most nem is esett már szó: nyilvánvaló, hogy a veszett fejsze nyelét kereső birtokosok minden maradékért, amit a nagy partomlásból megmenthettek, így éppen a majorsági jobbágyok földjéért nagyon síkra szálltak volna, hiszen — mint láttuk — március első felében még azt sem engedték meg a rendek, hogy a majorsági jobbágyok saját pénzükön megválthassák a szolgálatoktól földjeiket. Kossuth a vitában csak egy ízben szólalt fel. Óhajtotta, hogy a »jelen szerencsés átalakulás mindenütt gyakorolja a jó hatását, főleg a szegény népnél«, ezért törvényben kívánta volna biztosítani, hogy az úrbéres zsellérek minden elkülönítő per nélkül is kivehessék illetőségeiket a még elkülönítetlen földből. Törvény nem lett indítványából, ekkor már a törvények április 11-ére kitűzött ünnepélyes kihirdetésére készültek.³⁴⁴

A jobbágyfelszabadítás törvényeinek létrehozatalán végigtekintve, meg tudjuk utólag állapítani, hogy ez a munka kezdettől fogva a gyorsaság, sőt hevenységesség, az utolsó napokban pedig sokszor már az elnagyolás és megfontolatlanság jeleit viselte magán. Kossuth mintha maga sem feszítette volna végig egyformán a húrt s a döntő harcot megnyerve, mintha a részletkérdésekben itt-ott könnyen visszavonult volna. Azonban sohasem szabad szem elől tévesztenünk, hogy Kossuthnak a szabad földet és szabad embert követelő szózatai eddig pusztában kiáltott szavak voltak a hatalommal szemben, hogy az 1847/48. évi országgyűlésre a megyék a földesúri kötelezésnek előbb-haladást alig jelentő elvének törvénybe iktatására sem igen adtak engedélyt s hogy Kossuthnak a forradalmak termékeny napjaiban is e birtokos nemesi országgyűléssel kellett együtt dolgoznia, mert nemcsak a polgári haladásért, hanem — talán még döntőbb hangsúllyal — az önálló magyar államért is küzdve, az érdekegyesítés helyett nem óhajtott olyan érdekharcot, melyben a bécsi hatalom mindenképpen szövetséges lesz. Ilyen viszonyok között Kossuth »hol a liberális nemesi réteg mérsékletét képviselte a nép felé, hol a népi radikálizmus szószólója volt a nemesi réteg felé, de mindig a polgárosodásért síkra szálló nemesség és a nép közös harcának volt a képviselője és megtestesítője.«³⁴⁵ Az országgyűlés március első felében még a régi utakon लगт botorkált az örökvaltság felé s március 18-án már megszavazták a feudális jobbágyrendszer eltörlését éjfélüli ülésben, amely kísértetiesen emlékeztetett a francia 1789 augusztus 4-ének éjjelére, a harmincas évekbeli Kossuth végső érvére. Most az eredmény, amit a jobbágyfelszabadítás törvényeibe foglaltak, minden fogatkozásai ellenére nem csupán az eddigi eredményekhez, sőt a kitűzött

³⁴⁴ A tárgyalás: Budapesti Hiradó, 1848 ápr. 8, 13, 14. (807, 811, 812. sz.); Karok naplója 231. l.; Főrendi napló 539—540. l.; Barta István i. m. 737. l.; az országgyűlési határozat: Az 1847/48. évi országgyűlés irományai 208. sz. 187—188. l.

³⁴⁵ Révai József i. m. 189. l. — Szabó Ervin i. m.-ben nem vonta vizsgálódásai körébe Kossuthnak a negyvenes években a szabad földért folytatott küzdelmét s a küzdelemben feltárult anyagi és politikai nehézségeket, de nem ismerte az 1847/48. évi országgyűlés politikai erőviszonyait, közelebbről az örökvaltság kérdésének helyzetét sem, egyáltalában figyelmen kívül hagyta az állami önállóság s e végből az érdekegyesítés követelményeit is, így kevés megértéssel nézte Kossuth engedményeit, taktikai lépéseit s az érdekegyesítésre irányuló törekvésében sokszor a nemesi érdekek szolgálatát vélte megállapíthatni. Nem vetette össze a magyar jobbágyfelszabadítást az európai jobbágyfelszabadításokkal sem. Egyébként becses munkáját e negatív úton nem követhettük.

célokhoz, hanem az európai megoldásokhoz képest is kiemelkedő volt. Engels szerint az ausztriai birodalomban a parasztok felszabadítása az olaszországi háborúkra és az udvarnak a bécsi és pesti forradalom által okozott gondjaira való tekintettel jobban sikerült, mint bármely más részében Németországnak.³⁴⁶ Mi pedig hozzátehetjük, hogy Magyarországon is jobban sikerült, mint a birodalom ausztriai részén. Míg ugyanis Magyarországon március 18-án azonnali hatállyal eltörölték a jobbágyságot, ott 1848 március 28-án egy császári dekrétum nem adott a népnek többet, mint azt, hogy a robotszolgálatot egy éven belül kártérítéssel megszűnőnek nyilvánították. A kormány azt óhajtotta elérni, hogy ez egy év alatt a földesurak és jobbágyok igyekezzenek önkéntesen megegyezni egymással közvetlen megváltásban. Ilyen várakozás azonban 1848-ban nem vezethetett már eredményre. A soraiban 92 parasztképviselőt számláló új Reichstag 1848 nyarán hiába igyekezett gyorsan dűlőre vinni a jobbágyfelszabadítást. A kormány végül 1848 szeptember 7-én új dekrétumot adott ki, amelyben valóban megszüntették földesúri kárpótlással a jobbágyságot, de a szintén 5%-kal tőkésített váltságösszegnek körülbelül egyharmadát magának a jobbágyoknak kellett megfizetni.³⁴⁷ Az osztrák jobbágyfelszabadítás nyilvánvalóan azért volt vontatott a magyar jobbágyfelszabadításhoz képest és végül is a jobbágyokra azért rakott terheket, mert a forradalom erői legnagyobb potenciáljuk idejében nem érvényesültek céltudatosan a hatalom tényezőivel szemben. Forradalmi lökés hiányában még kedvezőtlenebb volt a jobbágyokra Oroszországban az 1861. évi felszabadítás. Itt a jobbágyságot „maguk a földbirtokosok, az önkényuralmi cár földesúri kormánya és hivatalnokai „szabadították“ fel, a jobbágyoknak meg kellett vásárolni földjüket, valójában kétszeresen rabolták meg őket, nem elég, hogy földet hasítottak le parcellájukról, hanem még arra is rákényszerítették őket, hogy „megváltást“ fizessenek azért a földért, amelyet meghagytak nekik s amely mindig az ő birtokukban volt, sőt a megváltás összegét úgy szabták meg, hogy az jóval meghaladta a föld tényleges árát«, de most még szabad emberekké sem tették őket: húsz évre »ideiglenesen elkötelezettnek« hagyták meg őket.³⁴⁸ Sokan ilyen megoldást tervezgettek nálunk is a negyvenes években a magyar parasztoknak ezeket a terveket csak a márciusi vihar seprte el. A márciusi magyar jobbágyfelszabadítást is nagyobb részben földbirtokosok végezték els viselte is ennek jegyeit, de viszont viselte annak is, hogy az úrbériség eltörlését a bécsi forradalmat követően 48 órán belül mondták ki s magát az úrbériséget megszüntető törvényt 5 nappal a bécsi és 3 nappal a pesti forradalom után szavazták meg Pozsonyban. Az európai országokban a legradikálisabb a francia jobbágyfelszabadítás volt, legkevésbé az orosz, a 48-as magyar jobbágyfelszabadítás a kettő között, a viszonylag radikálisabb között foglal helyet. A különbségek a mozgató erőkre utalnak: Franciaországban a forradalom fejlődése közben a polgárság, sőt hovatovább a jakobinus párt hozta tető alá a felszabadítást, ezzel szemben Oroszországban a felszabadításnak a cári hatalom és nagybirtokosok felülről adtak formát sok feudális maradvánnyal, a magyar jobbágyfelszabadítást nemesi országgyűlés fogalmazta meg forradalom hatására, a habsburgi államhatalom támogatása nélkül, sőt szemben azzal, viszont

³⁴⁶ Engels i. m. 76. l.

³⁴⁷ Grünberg, Karl. i. m. I. k. 375—405. II. k. 495—497. l.; Kulischer, Josef i. m. II. k. 436. l.

³⁴⁸ Lenin: Az agrárkérdésről. Bpest, 1950. I. k. 57, II. k. 107. l.

a francia forradalom radikális tényezőihez hasonló erők nem tudták a magyar jobbágyfelszabadítást tovább fejleszteni.

Az 1848. évi magyar forradalom születésének és sikerének megvoltak a tárgyi feltételei, de mégis elválaszthatatlan lett Kossuthtól. A márciusi törvények mindenki más előtt Kossuth műve. Az úrbéri törvények tető alá hozását fejtegetve, a részletek tanulmányunkban talán el is takarták kissé az alaptényt: elsősorban Kossuth alakította azt azzal a hatalommal, melyet a forradalom adott. Ami történt, azt nem személyek teremtették önmagukból, azonban a történelem minden tárgyi adottság mellett mult azon is, hogy lesz-e, aki a kellő pillanatban és a kellő erő nyomásával megragadja az alkalmakat. Kossuth élt az alkalommal, a megfelelő időben cselekedett s kifejezést tudott adni kora törekvéseinek. A politikáját követni nem tudó Pálffy János szerint »megnyilatkozást adott azon érületnek, mely millió kebelben szunnyadott, de soha ki nem aludt.«³⁴⁹ Az országgyűlés krónikása szerint Kossuth egész lélekkel függött minden eseményen, nem szalasztott el egyetlen percet sem használatlanul, az országgyűlés »argusi szeme« volt.³⁵⁰ A márciusi forradalom fellelkesítette, a bécsi és pesti cselekvésre készítette. Saját vallomása szerint állása az országgyűlésen március 14-e óta egészen más volt, mint azelőtt. »A kivételes befolyás, melyet a dolgok menetére gyakorolnom a körülmények megengedtek, azon naptól számítható.«³⁵¹ Széchenyi március 21-én írta egyik levelében: Kossuth dirigál, Batthyány kormányoz.³⁵² Jellemző a tekintélyére, hogy a borsodi követ a március 23-i úrbéri vitában csak annyit adott elő, hogy Kossuth minden szavát politikai szentírásnak tartja, ezért a kérdést a minisztériumra bízta.³⁵³ Kortársai — nem is éppen politikai barátai — sokszor talán már aránytalan hangsúllyal is írták: az 1848. évi törvényalkotás egy ember érdeme, Kossuthé, ő fogta fel a forradalmak jelentőségét,³⁵⁴ az 1847/48. évi korszakos átalakulást össze fogja kötni a történelem Kossuth nevével, aki azt 1848-ban megindította,³⁵⁵ a magyar forradalmat ő maga csinálta.³⁵⁶ Március 22-én levélben Pozsonyból írták, hogy Kossuth »mennydörgő« szavára összeomlott az alkotmány temploma,³⁵⁷ az addig konzervatív Hont megye március 27-én Kossuthnak országos megadományoztatása iránt hozott indítványt, mert annyit tett Magyarország békés átalakulás útján való újjá-teremtéséért a különféle érdekek kiegyenlítéséért.³⁵⁸ Pázmándy Dénes faluról írta április derekán Kossuthnak, hogy naponként jönnek hozzá a faluból az emberek s »felvilágosítatván örömkönnyek között távoznak, nevedet nincs ember, ki ne ismerné.«³⁵⁹ Gróf Batthyány Kázmér is azt látta, hogy »a nép rajongó lelkesüléssel viseltetett a férfiú iránt, ki legnagyobb előmozdítója volt a jobbágyszolgálatokat eltörlő s a politikai jogokat minden osztályra

³⁴⁹ Pálffy János: Magyarországi és erdélyi urak. Kolozsvár, 1929. II. k. 82. l.

³⁵⁰ Vahot Imre i. m. 16. l.

³⁵¹ Kossuth Lajos visszaemlékezései, közölte Viszota Gyula i. m. (Széchenyi vitája Kossuthtal) II. k. 1051. l.

³⁵² Majláth Béla i. m. III. k. 604. l.

³⁵³ Bükk Zsigmond, Budapesti Híradó, 1848 márc. 25. (795. sz.)

³⁵⁴ Pulszky Ferenc i. m. I. k. 307. l.

³⁵⁵ Deák Ferenc kijelentése 1867-ben. Gracza György: Kossuth Lajos élete és működése. Bpest, 1893. 65. l.

³⁵⁶ Pálffy János i. m. II. k. 81. l.

³⁵⁷ V. Waldapfel Eszter i. m. 140. l.

³⁵⁸ Székely József: Kossuth fogsága és Pestvármegye rendei. Bpest, 1895. 77. l.

³⁵⁹ V. Waldapfel Eszter i. m. 205. l.

különbség nélkül kiterjesztő törvényeknek.³⁶⁰ Tudjuk, hogy a magyar jobbágyfelszabadításnak sok hiányossága volt s ezek igen hamar ki is ütöztek. Mégis 1848 márciusában kiszabadult parasztnépünk a feudális jobbágyrendszerből s ha valaki, valóban Kossuth mutathatott önérettel a törvényekre: »a föld szabad, a jobbágytság el van törölve s a nemzet tizenöt millió polgárt nyert».³⁶¹

A nyolevanéves Kossuth száműzetésében azzal adott számot lelkiismeretének,³⁶² hogy a jobbágytságot fel kellett szabadítani, mert a népet nemzetté kellett tenni, hogy Magyarország önálló lehessen; mert a jobbágyi állapot Damocles-kard volt hazánk felett, eszköz volt a bécsi udvar kezében s ha a jobbágyot Bécsben szabadítják fel, »Magyarországnak örökre vége van»; mert az ország gazdasági érdekei követelték, hiszen »rabszolgakényszer munkával lehet pyramisokat építeni, de nemzetet vagyonossá tenni soha. Szemem előtt állott az, hogy a feudalizmus korunkba többé nem illik bele. És szemem előtt állott az igazság tekintete a nép iránt... a földfelszabadítás teljességgel nem volt elhamarkodott, mind politikailag, mind közigazgatásilag parancsoló, sürgető szükség volt. A körülmények kedveztek a maximum kivitelének s én megragadtam az alkalmat, hogy a félmillió nemesből állott nemzet tizenhárommillió főnyi nemzetté legyen s annak a beláthatatlan átokkal terhes állapotnak, mely nép s nemesség közt elválasztó falat húzott s melyet a hatalom mindig felhasználhatott, egyszerismindenkorra vége legyen. Hát nem a lelkesedés mámorának szülöttje volt az, még kevésbé elhamarkodás, hanem rég kitűzött cél, komolyan átgondolt terv, melynek kivitele éveken keresztül készült elő.»³⁶³

Mintha az agg Kossuth — talán csak önmagával vitázva már — védekezni óhajtott volna az elhamarkodás valaminő szemrehányásával szemben: a magyar nép tudatában sohasem szorult igazolásra! Mintha Kossuth csupán a márciusi forradalmi alkalom megragadására óhajtott volna a magyar jobbágyfelszabadításban őt megillető szerepét szorítani. Láttuk, hogy ez a szerep jóval több volt, de akkor kétségtelenül a pillanat megragadásán múlt e nagy kérdés sorsa. Az alkalom Kossuth géniuszából nem múlt el felhasználatlanul: így született meg a jobbágyfelszabadítás történeti műve s így nyilatkozott meg a műben az igazi történeti személyiség.

SZABÓ ISTVÁN

³⁶⁰ *Tóth Lőrinc*: Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai. Bud. Szemle 1893. évf. 25. k. 36. l.

³⁶¹ Degré látogatása alkalmával történt: Kossuth egy csomagra — a törvény előkészítésének irataira — ütve tette ezt a kijelentést. *Degré Alajos*: Visszaemlékezéseim. II. kiad. 14. l.

³⁶² Vizsgálódásunkat az 1848. évi jobbágytörvények megalkotásával lezárjuk a törvények Kossuthnak a jobbágytság felszabadításáért folytatott küzdelmét a valóságban is lezárták. Tudjuk, hogy az 1848. évi magyar jobbágyfelszabadításnak számos fogyatkozása volt s mindjárt 1848 tavaszán és nyarán a parasztok forrongásai ország-szerte mutattak a megoldásra váró kérdésekre. Itt csak röviden utalhatunk arra, hogy Kossuth álláspontja a törvények megalkotása után döntő előhaladást már nem tett, azért sem, mert Kossuth 1848/49-ben az önvédelmi küzdelem alatt az igények és panaszok kielégítésének a felfüggesztését kívánta.

³⁶³ *Lukinich Imre* i. m. Századok 1927. évf. 227—229. l.

KOSSUTH ÉS CSÁNYI

I

Zala vármegye 1837 május 29-i közgyűlésének tárgysorozatán olyan tárgyak szerepeltek, amelyek már hetek óta izgalomban tartották a megye nemesi közvéleményét. Az izgalom oka országos jelentőségű esemény volt: a kormány még a hónap elején elfogatta és börtönbe záratta a Törvényhatósági Tudósítások bátorhangú szerkesztőjét, Kossuth Lajost s a megyéhez most érkezett meg Tolna és Somogy megyék átirata, amelyben a két megye, az ellenzéki közvélemény mozgósításának jól bevált eszközével, a megyék egymás-közi levelezésének útján szólította fel Zala megyét, hogy az országos tiltakozáshoz csatlakozva emelje fel szavát a szólásszabadság durva megsértése ellen. Egyidejűleg került a gyűlés részvevői elé a bebörtönzött szerkesztő apjának, Kossuth Lászlónak a levele, amelyben fia elfogatásáról és a Tudósítások megszüntéről értesítette a megyét és pártfogást kért a kormány zsarnoki önkénye ellen. A zsúfolásig telt teremben, a feszülten figyelő hallgatóság előtt szinte természetes volt, hogy elsőnek a megye büszkesége, az elmúlt hosszú országgyűlésen az országos ellenzék legjobbjai közé emelkedett Deák Ferenc szóljon a kérdéshez. Deák szólott is, úgy, ahogyan azt tőle várták: komoly, higgadt szavakkal bélyegezte meg a kormány eljárását, tiltakozó feliratot javasolt az ügyben a királyhoz, ha pedig arra elutasító választ kapnának, úgy azt indítványozta, hogy megyei küldöttség menjen az udvarhoz és követelje a sérelem ügyében az országgyűlés összehívását. Deák után a megyei ellenzék radikális szárnyának vezére, Csányi László szólalt fel, egyetértett Deákkal, de elutasította Pest megyének azt a kezdeményezését, hogy Kossuth érdekében a nádor közvetítését kérjék ki, megvetéssel beszélt Ófenségéről, azt mondta, hogy valamennyi élőlény között a nádor iránt van a legkevesebb bizalommal, mert most is ő volt a kezdeményezője Kossuth letartóztatásának. A bátor szónok a hallgatóság zajos tetszése közben vágta oda a rendreutasító főispánnak, hogy megmarad állítása mellett és vállal azért minden felelősséget.¹ Kossuth ügye ettől kezdve — az ország legtöbb megyéjéhez hasonlóan — még sokáig a zalai megyegyűlések napirendjén maradt s a titkos megfigyelők ugyancsak feszélyezve érzik magukat, amikor Csányi indultat kirohanásairól számolnak be megbízóiknak. Az augusztus 14-i ülésről azt jelentik, hogy Csányi minden mondatában előfordult a »zsarnok« szó, hogy a kormány által a magyaroknak kínált méregpohárról beszélt, hogy rövides véget jósolt a Szentszövetségnek, amelyben Ausztria bízik és fenyegetőzött, hogy a magyarok nem fogják a mostani törvénytelenégeket elfelejteni akkor, amikor a bajbajutott Ausztria

¹ A megyegyűlésről Bécsbe küldött titkos jelentést l. *OL. Informationsprotocolle* 1837 jún. 3-i ülés. A nádor szerepére Kossuth elfogatásával kapcsolatban l. *Kosáry D.* előadását: Kossuth Lajos a reformkorban Bpest. 1945. 143. s köv. l.

megint segítségért könyörög a »forrón szeretett magyar nemzetnél.«² A királyhoz intézett felíratra rövidesen megérkezett a dorgáló, elutasító válasz s a szeptember 26-i közgyűlésen ismét Deák mondta meg róla elsőnek a véleményét. Utána újból Csányi következett, »fűlértő gúnnyal beszélt a kormányról«, azt mondta, hogy a Kossuth bebörtönzéséhez hasonló esetek »még a legvérszomjasabb zsarnokok alatt sem fordulnak elő, nemhogy az emberséges 19. században«. Főbenjáró hitványságnak (Erzspitzbüberey) nevezte a kormány eljárását, de kijelentette, hogy a bátrakat az erőszak és a fenyegetés nem rettentheti vissza és éppen ezért el kell mennie a küldöttségnek és követelnie kell az országgyűlés összehívását.³ A bátor kiállások eredménye az lett, hogy Csányinak is — Wesselényihez, Balogh Jánoshoz, Kossuthhoz és az ifjakhoz hasonlóan — felségsértési pert akasztottak a nyakába s csak a megye érélyes felírata valamint a vallomást tévő barátok helytállása mentette meg a bebörtönzéstől.⁴

Csányi László nem ennek a harcnak a folyamán került először kapcsolatba azzal a férfiúval, akivel később az életét kötötte össze s akinek az ügyéért, a magyar haladás, a magyar függetlenség ügyéért egy tucatnyi év leforgása után az önkéntes halált is vállalta. Már előbb bizonyára ő is azok sorába tartozott, akik az Országgyűlési Tudósítások hasábjairól ismerkedtek meg a nemzeti reformprogramm első, csirázó gondolataival; a Törvényhatósági Tudósításoknak ugyancsak lelkes olvasója volt és az 1837 április 24-i részleges megyegyűlésen egyike volt azoknak, akik Kossuth lapjának pártfogásba vételét kívánták a megyétől a kormány üldözéseivel szemben.⁵ Sőt egy ízben alkalma volt arra is, hogy bécsi értesülései alapján figyelmeztesse Kossuthot az ellene készülőkormányakcióra.⁶ Azonban Kossuthot ez a harc tette jelképpé a nemzet haladó elemei előtt, ekkor vált világossá végérvényesen, hogy Kossuth és Bécs harca a haladás és a reakció harca s azok, akik korábban még csak a jó ügynek kijáró rokonszenvtől indítatva istápolták az ismeretlenség homályából felbukkanó zempléni fiskálist, ekkor jöttek rá végleg, hogy Kossuth nem csupán egy a jó ügy előmozdítói közül, hanem sokkal több annál: elhivatott vezér, aki mindenkinél jobban ismeri a nemzet szükségleteit, aki hivatott arra, hogy hangot is adjon ezeknek a szükségleteknek s akiben megvan az erő és bátorság arra, hogy a hatalommal szemben a harcot is vállalja a nemzeti követelésekért. Csányi bátor kiállása Kossuth mellett ugyanazokból az indítékokból fakadt, amelyek a Kossuthért folyó, országos méretű harcot mozgatták; Kossuth neve ettől kezdve Csányi számára is az emberi haladásért, a politikai szabadságért, a reakcióval, az idegen elnyomással szemben vívott harc zászlaját jelentette. Kapcsolata Kossuthal személyessé vált, amikor a nemzet sürgető követelése 1840-ben megnyitotta Kossuth börtönének ajtaját

² *Informationsprotocolle*, 1837 szept. 2-i ülés.

³ *U. o.* 1837 okt. 7-i ülés.

⁴ *V. ö. Eissen Gy.*: Csányi László pályája. Arad, 1917. 11. s köv. l. — Eissen a kiadott anyag és a korábban az aradi múzeumban volt Csányi-iratok alapján írta meg Csányi életrajzának vázlatát. A dualizmus kori történetfelfogásnak megfelelően azonban — nem törődve saját anyagának tanúbizonyosságával sem — Csányit már az első lapokon Széchenyi követőjének s a Kossuth-féle radikalizmus ellenségének tünteti fel (9. l.) s munkája végén is azt hangsúlyozza, hogy »a Széchenyi és Deák-féle eszméknek volt a zászlóvivője.« (78. l.)

⁵ *Informationsprotocolle*, 1837 jún. 3-i ülés.

⁶ Vörös Antal írja feljegyzéseiben, hogy amikor a bécsi titkos kabinetben elhatározták Kossuth letartóztatását, az akkor éppen Bécsben tartózkodó Csányi Hardeggróf mostohafia révén tudomást szerzett a döntésről és levélben értesíteni akarta Kossuthot, a levél azonban a rendőrség kezére került. (*OL. Vörös A.-gyűjt.* 1706/146. sz.)

s attól kezdve nem szűnt meg egy pillanatra sem addig, míg csak közel egy évtizeddel később az elbukott üggyől búcsúzva egyikük a száműzetést, másikuk a halált nem választotta osztályrészül.

Csányi László a Kossuth ellen indított hajsza idején már nem volt újonca a haladás egyre népesülő magyarországi táborának. Gyermekkora — 1790-ben született a zalamegyei Csányon — a francia forradalom és Napoleon háborúinak idejére esett s félig gyerekfejjel vett részt a napoleoni háborúkat lezáró harcokban. A katonai pályát választotta, de mint annyian mások, a császár egyenruhájában jött rá, hogy hazájának ügye nem azonos azzal az üggyel, amelyért a császári reg. mentekben szolgáló magyarok a vérüket ontják. A magyar függetlenség volt az, amiről hasonló gondolkodású bajtársaival »mint egy szép álomról beszélgetének s fellegvárakat építének.«⁷ 1818-ban — az Olaszországban szolgáló Radetzky huszárezred főhadnagya volt ekkor — sebesülése után kilépett a hadseregből, hazatért megyéjébe és a gazdálkodás mellett a megye politikai életében vállalt mind jelentősebb szerepet. Résztvesz azokban a harcokban, amelyek megyéjében az 1825-i országgyűlést megelőző alkotmányellenes állapot ellen folynak; a harmincas években Deák mögött már kétségtelenül az ellenzék második legfontosabb embere, radikalizmusban pedig Deákot is jóval meghaladja. A megyegyűlések ünnepezt szónoka, aki katonás szókimondással ostromozza a kormány politikáját s különösen a haladó szellemű fiatalságra van rendkívül nagy hatással. Bár »több megyék táblabírája«, a haladást, különösen a nemzeti függetlenséget illető vonatkozásaiban, nem a táblabíró-reformerek csigalassúságú útján képzei el, hanem azon az úton, amelyre kiszabadulása után Kossuth igyekszik rávezetni a Pesti Hírlap hasábjain a nemzetet. Csányi számára a Pesti Hírlap Kossuth által írt vezércikkei azt öntik szavakba, szépen csiszolt, logikus mondatokba, amit ő és birtokos társai közül a legjobbak éreznek és szeretnének elmondani: innen az érdeklődés, a rokonszenv, amely harcos, odaadó fegyverbarátsággá fokozódik a negyvenes évek közösen vívott harcaiban.

Csányit ugyanazok az okok vitték az ellenzék táborába, amelyek a napoleoni háborúk befejezése óta évről-évre, napról-napra többeket győztek meg a birtokos nemesség soraiban arról, hogy a régi módon nem lehet tovább élni, hogy a feudális életformát el kell dobni, mint a kinőtt ruhát s hogy a haladás útjának megnyitásához elsősorban a nemzet szabadságát, függetlenségét kell visszaszerezni, az idegen, gyarmati elnyomást kell megszüntetni. Csányi és a hozzá hasonló birtokosok ugyanis a bomladozó feudális termelési viszonyok közepette nemcsak azt tapasztalták a saját bőrükön, hogy a jobbágy-munka a piacra való termelés igényeit nem tudja már kielégíteni, vagy hogy a fejletlen hitelviszonyok, a tőkehiány miatt nem tudnak a korszerű mezőgazdasági termelésre áttérni, meg kellett látniok a bajokat súlyosbító tényezőket is, azt, hogy a társadalmi-gazdasági haladás legfőbb akadálya az ország politikai függősége, amelynek segítségével egy idegen hatalom a magyar verejték minden gyümölcsét a maga zsebébe szívja át s amely Magyarországot saját, fejlettebb burzsoázija számára áruehelyező piacként, olcsó nyersanyagbeszerző forrásként akarja a régi, fejletlen, elmaradott állapotában megtartani. Nem lehet megdöbbenés nélkül forgatni azokat az iratcsomókat,

⁷ Egykori bajtársa, Csuha Antal ezredes írja neki 1848 szeptemberében, a Jellasics elleni készülődés napjaiban: »Amiről ezelőtt 30 évvel mint egy szép álomról beszélgeténk s fellegvárakat építünk, most valóság ugyan, de mint minden jóért, küzdenünk kell érte.« *OL. Csányi-iratok, 1271. rakt. sz.*

amelyek Csányi levelezését és egyéb iratait tartalmazzák a negyvenes évekből ; összesűrítve mutatják ezek az iratok a termelési viszonyoknak azt a megoldhatatlan válságát, amelynek fojtogató hullámai között fuldoklik az egész magyar nemesi társadalom. Váltóügyek, felmondott adósságlevelek, meghíúsult hitelszerzési kísérletek, adásvételi szerződések, fizetési felszólítások, végrehajtások, csődök tükröződnek ezeknek a leveleknek a tömegéből.⁸ Csányi vállaira nemcsak a saját eladósodott birtokának a gondjai nehezdednek ; 1837 óta gyámja és vagyonkezelője Schmeidegg József gróf árvájának, Kálmánnak s a gyámoltalan özvegy zilált pénzügyei szinte egyetlen órára sem hagynak nyugtot neki. A terjedelmes grófi birtokokon már a tulajdonos halálakor 121.000 forint adósság volt s ez az összeg Csányi erőfeszítése ellenére is évről-évre csak növekedett ; egyízben, 1842 végén, amikor a grófné már a csőd előtt állott, maga Kossuth is résztvett egy 70.000 forintos kölcsön megszerzésében. »Drága lesz a kölcsön, — írta Záborszky Alajos Csányinak — de ígérem, hogy sem Kossuth, sem én jutalomra számot nem tartunk.«⁹ Ilyen hitelszerző útjai adtak valószínűleg alkalmat Kossuth és Csányi első személyes találkozásaira is. Mi sem lehet jellemzőbb az elmondottakra, mint az, hogy Csányi 1848 februárját és márciusát is azért tölti Pesten, hogy saját maga és néhány megbízója számára birtokeladás útján pénzt, illetőleg kölcsönöket szerezzen ; így lesz a szereplőjévé a március 15-i forradalomnak és az arra következő hetek mozgalmas eseményeinek.¹⁰

Ezrek és ezrek küzdenek hasonló bajokkal a birtokos nemesség soraiban, de azoknak a száma már kevesebb, akik a feudális termelési viszonyok zsákutcájából a kivezető utat ugyanott keresik, ahol Csányi. Ez a kivezető út Csányi számára a kossuthi program, amelyet kibontakozása első lépéseitől lelkesen tesz magáévá és amelynek részletekben való kidolgozásához maga is hozzájárul azokkal együtt, akik a haladás élenjáró harcosaiként a megyei központokban és egyéb őrhelyeken a Pesti Hirlap kitűnő levelezőgárdáját alkották. 1841 január elején, az új sajtóorgánium első számainak megjelenése idején Pesten tartózkodott, nem lehetetlen, hogy ekkor történt első személyes találkozása is Kossuthal. Talán már ekkor kézhez kapta azt a körlevelet, amelyben Kossuth felszólította, hogy »közélcélú dolgozatában nagybecsű közremunkálásával« segítse. »A socialis javítások nagy kérdéseinek minden oldalról megvitatására nyit szabad tért Feuillettonunk — olvashatta Csányi a felszólításban — de sikert csak úgy remélhetünk, ha lelkes honfitársaink e socialis nagy kérdések, statusgazdaság, nemzetiség, tudományok, művészet, földművelés, ipar s hasonlók köréből közredolgozásukkal, érett bölcseségük gazdag gyümölcsével támogatnak. Erre kérjük meg önt a közügynek nevében. Fő lapunkra nézve hitelességgel párosult gyors közlés mindenek előtt, amit óhajtunk, mert amannak hiánya pletykatárrá teszi a hírlapot, emennek hiánya óság bélyegét üti rá«. A törvényhatósági élet eseményeit, a megyegyűlések határozatait, a viták összefoglalását szerette volna Kossuth elsősorban levelezőtől kapni, de felhívta a figyelmüket a büntető bíróság statisztikájára, a háziadó kivetésére és felhasználására, a dolgozóházakra, a katonatartás terheire, örökváltsági esetekre, népnevelésre, magyarosításra, út- és hídépítési

⁸ Csányi 1848 előtti iratanyagát l. *OL. Csányi-iratok 1282. 1283. rakt. sz.*

⁹ Záborszky levele Csányinak 1842 dec. 24. I. h. 1283. rakt. sz.

¹⁰ V. ö. Batthyány Károly grófhoz intézett leveleivel. (Közli *Borbély Gy. a Magyar Paizs* c. zalaegerszegi lap 1914. évf. 28. számában.)

munkákra, újoncozásra, a ló- és selyemtenyésztés állapotára stb. »Legyünk munkások a nemzeti jövőndő kifejtésében« — kérte Kossuth és Csányinál nem talált süket fülekre.¹¹ Ettől kezdve Kossuth és a Pesti Hírlap szellemében munkálkodott a »nemzeti jövőndő kifejtésén«, nemcsak azáltal, hogy tudósításokat és cikkeket írt, hanem azáltal is, hogy megyéjében igyekezett megmunkálni a talajt Kossuth kezdeményezései számára.

Nincs helyünk itt arra, hogy részletezzük, hogyan hódította meg a Pesti Hírlap programja az ország törvényhatóságait s köztük az elsők között Zala megyét, amelynek középnemesi rétegét Deák ellenállhatatlan logikája mellett elsősorban Csányi szenvedélyes agitációja állította a kossuthi érdekegyesítés zászlaja alá. Eléggé ismeretes az is, hogy a feudális korlátok eltávolításában elsősorban érdekelt birtokos középnemesség a haladásért vívott harc első nagy erőpróbájára, az 1843/44-i országgyűlésre erősen haladó szellemű követutasítást készített, amely Kossuth érdekegyesítési programjának számos lényeges pontja mellett magáévá tette annak központi követelését, a nemesek megadóztatását, a háziadó elvállalását is. A haladás ellenségei azonban nem voltak tétlenek. A követutasítást tárgyaló megyegyűlésre a maradi párt mozgósította az »adómentesség koldus privilégiumához«, mint kiváltságos helyzetének utolsó jeléhez¹² féltékenyen ragaszkodó vagyontalan bocskoros nemességet s még az akkori, kiélezett viszonyok közt is példátlan megfélemlítési hadjárat után az 1843 április 4.-i gyűlésen a megye garázda, felizgatott kismemesi tömegeinek felvonultatásával megbuktatta az utasításnak ezt a pontját. Csányi, akinek Deákkal együtt szívügye volt az utasítás, hiszen a megalkotásában is oroszlánrészt vállalt, elkéseredetten harcolt a megye becsületének helyreállításáért, Deák pedig visszavonult: Zala megyében nem is vállalta a követséget és az »Istenre és barátságuk szentségére« kérte Kossuthot, ne engedje, hogy más megyében még csak szóba is hozzák megválasztását.¹³ Csányi hiába igyekezett Deákat cselekvésre, erélyes fellépésre bírni s végül a Pesti Hírlap részére írt egyik tudósításában megtámadta, »gyöngének, oktalanul makacsnak s character gyarlónak« nevezte. A két fegyvertárs között Kossuth teremtett békét; Csányihoz írt levelében védelmébe vette Deák magatartását, figyelmeztette Csányit, hogy »a közügy előtt minden személyes érzelemnek háttérbe kell vonulni«. »Nyer-e, vagy veszít a közügy, — kérdezte Csányit — ha Önök most Deák ellen kikelnek? Olly bővében vagyunk-e a tiszta lelkiismeretű honfiaknak, hogy nekünk, még ha logice hibázott is, de tiszta, szeplőtlen, jó lélekkel hibázott volna is elvbarátaink legkitűnőbb individualitása, in propria viscera sevire szabad legyen?«¹⁴ Csányi engedett, a támadás nem jelent meg, de Csányi is elkedvetlenedett és visszavonult a megyei politikától, míg csak az országgyűlés végén Kossuth újabb mozgósító kezdeményezése a cselekvés terére nem szólította.

Az 1843/44.-i országgyűlés lefolyása látszólag azokat igazolta, akik már az előkészületek során borúlátóan nyilatkoztak kilátásairól. Az adó ügye elbukott, vele a haladó program többi lényeges kezdeményezése is.

¹¹ A felszólítás Csányinak küldött, Kossuth által aláírt példányát l. *OL. Csányi-iratok*, 1283. rakt. sz.

¹² Kossuth nevezi így a nemesi adómentességet abban a levélben, amelyben önmagát birtoka után önként adó alá veti. (A levél s. k. eredetije Komárom — Esztergom megye levéltárában van.)

¹³ Deák levelét a zalai gyűlés lefolyásáról l. *OL. Vörös Antal-gyűjt.* 80. sz.

¹⁴ Kossuth 1843 szept. 15-i levelét Csányihoz l. *OL. Csányi-iratok* 1282. rakt. sz.

Kossuth azonban nem csüggedt. Az országgyűlés lefolyásából azt a fontos taktikai tapasztalatot szűrte le, hogy a reformok megvalósítása törvényhozási úton még leküzdhetetlen akadályokba ütközik, az érdekegyesítésért folyó küzdelmet társadalmi térre kell tehát átvinni s a széles néprétegek ébredését öntudatát kell felhasználni a politikai téren fennálló akadályok leküzdésére. Az országgyűlés utolsó heteiben a reform barátainak segítségével életre hívta a Védegyületet s azonnal széleskörű agitációt kezdett a magyar földön teljesen újszerű vállalkozás népszerűsítésére. »Az associatio eszméjében kell keresnünk az üdvöt, ha van még számunkra üdv« — írta Csányinak egy alább ismertető levelében. A kossuthi érdekegyesítési terv hű tükrre volt a Védegyület alapszabályait tartalmazó könyvecske, amelyben a »középponti igazgató választmány« tagjai között grófok, nagybirtokosok, országgyűlési követek mellett nagy számmal voltak értelmiségiek és polgárok: ügyvédek, írók, gyárosok, nagykereskedők, kocsigyártó, szabómesterek, vargák, asztalos puskaműves stb.¹⁵ Az országgyűlésről hazatérő követek viszik magukkal Kossuth aláírási íveit a megyékbe, Zalába is visz néhányat Kerkápoly, személy szerint Deáknak és Csányinak is. Deákék azonban már a felszólítások megérkezése előtt, a Pozsonyból kiinduló kezdeményezés hírére munkába álltak, amit annál könnyebben tehettek, mivel Csányi — Bezerédy tolnai példáját követve — már a második éve buzgólkodott Zalában helyi jellegű mozgalom szervezésén.¹⁶ Mindketten feismerték azt, hogy az új vállalkozás, helyesen megvalósítva, az érdekegyesítés fontos eszköze lehet, olyan mozgalom, amelynek keretében, a hazai ipar előmozdításán keresztül a nemesség mellett a polgárság, az értelmiség, sőt a parasztság politikai aktivizálását is hathatósan elő lehet mozdítani. Deák még a leküldött ívek kézhezvétele előtt, 1844 dec. 7-én tudósította Kossuthot, hogy Egerszegen már ezernél több aláíró van, hogy a megyében öt központot akarnak szervezni, hogy Kanizsán Csányi, aki a legfűradataatlanabb valamennyi szervező között, már az alakuló gyűlést is megtartotta.¹⁷

Csányit a nagyszabású terv valóban egy csapásra kiragadta átmeneti visszavonultságából. Még kézhez sem vette Kossuth felkérését, amikor — mint a nagykanizsai fiók igazgatója — már munkájának első eredményeiről tudósíthatta Kossuthot. »Jóra törekvő derék ifjúságunk kívánatának engedve kiléptem újra a sikra — írta dec. 8-án Kossuthnak — és ezentúl amig erőm, egészségem engedi, jöllehet csend és nyugalom az elem, mi után kifáradtan vágyom, a közdolgokban azon biztos reménnyel ismét részt veendek, hogy leveletem átadó jeles barátom Csúzy Pál vezérlete alatt álló ifjú nemzedék Zalánk szellemét többé elbukni nem engedendik«. Kiderül az is a levélből, hogy a Védegyület eszméje valósággal forrongásba hozta a zalai ellenzékot s hogy az első lelkesedés hangulatában nagy tervek születtek. »Egünkön derű mutatkozik, intézkedésünket Ön bizonyosan örömmel fogja hallani, mert az nemcsak megyénk jövődjére alapítására szolgál biztosítékul, de magában foglalván az associationnak eszméjét, egykor az egészre nézve dús eredményű lehet«. A levél ezután a nehéz problémák egész sorát veti fel s rámutat mindjárt a legfontosabb akadályra, a versenytárstól féltő osztrák tőke gáncsvetéseire.

¹⁵ *Az Országos Védegyesület alapszabályai*. Kiadva Pozsonyban 1844 szept. 18-án,

¹⁶ Még 1843 január 8-án írta Pestre Deáknak: »Bezerédy Pistának üzenem hogy tolnai védegyület bennünk utánczókat nyere... közgyűlésünk napjáig hihetőleg aláírottaink száma ezerre felnyönd.« (OL. Csányi-iratok 1282. rakt. sz.)

¹⁷ OL. Vörös Antal-gyűjt. 84. sz.

»Itt a kalmárok — írja — kik Bécsben hitellel bírnak s azt kezdetben nálunk feltaláltatni nem hiszik, ellenünk dolgoznak, mert a bukástól félnek... Ismét mások kételkednek a honi cikkeknek kellő mennyiségbeni kaphatásán és határozatlanok, Bécs vagy Pest felé induljanak-e«. Megküldi Csányi az alakuló közgyűlés jegyzőkönyvét is, felvet egy sor szervezeti problémát és helyesen látja meg, hogy a Védegyelet sorsa az erős központi vezetés megvalósításától függ. »A vidékbeli biztosságok ne összpontosuljanak-e egy megyei központi biztosságba?« — veti fel a kérdést, de meg is adja rá a választ: »Ezzel igaz, kevesülne a pesti központi igazgatóságnak tömérdek munkája, de mégis Isten mentsen ettől, mert előre látom, hogy ilyen vidékbeli biztosságok egy megyében központosulva, csakhamar autonomia szint fognának magukra öltetni«. Csányi ismeri a megyei nemesség ingadozó természetét, de ismeri már Kossuthot is annyira, hogy képesnek tartsa a nagyjelentőségű vállalkozás sikerre vitelére. »Az Istenre kérem önt — kéri levele befejező soraiban — eszkezelje roppant lelki erejével, bölcsességével és nagy hatásával, hogy a megkezdettt óriási következményű terv el ne bukjon, én gondolni is irtózok azon szörnyű eredményre, mely a szerencsétlen esetben honunkra bekövetkezne.«¹⁸

Csányi levele jó alkalmat nyújtott Kossuthnak arra, hogy hosszú, nyolc oldalas válaszlevelében mondja el Csányinak mindazt, amivel a lelke ezekben a hetekben, a szervezésnek, a tervekjavasolásnak, az első sikereknek ebben a forró időszakában csordultig telve volt. Éjjel írta a levelet, »roncsolt szeme káprázott az éjjeli mécsnél s közbajtól, örökös küzdéstől és házi élelemgondtól fáradt tagjai rövid nyugalomra vágytak,« de azért fáradhatatlanul rötta egymás alá a sorokat, nemcsak azért, mert szárnyaló fantáziája ragadta előre a színes jövőbe, hanem azért is, hogy Csányit, akiben harcos ellenzéki multja alapján a leghasznosabb munkatársat látta, minél erősebben lekösse a nagy ügy szolgálatára. »Isten áldása szállja meg önt — írta neki — hogy kipótólatlan erélyét s mindazt, mit Önben tisztelünk, nem voná meg a hontól, nem voná meg Zalától, a munka és cselekvés e napjain; mivé lennénk, ha azok, kiknek lelkök szintolly erős, s jellemök szilárd, mint szívök nemes, tiszta és hű, veszteglésben hagynák nyugodni azon befolyást, mellyet egész vidékekre gyakorolhatnak. Mégegyszer: az Isten áldása szállja meg Önt. Csuztytól s másoktól igazán örömmel hallám Kegyetek intézkedéseit, annál nagyobb örömmel, minél erősebben meg vagyok győződve, hogy az associatio eszméjében kell keresnünk az üdvöt, ha van még számunkra üdv; s hogy ezt Kegyetek a political elvrokonság, a political jellem terére is átültették, olly cselekvény, mellynek — jól mondja Ön — az egészre nézve dús eredménye lehet.«¹⁹ Ez az első, ragyogó levél azoknak a hosszú Csányihoz írt Kossuthleveleknek a sorában, amelyek ettől kezdve, de különösen a forradalom és szabadságharc drámai hónapjaiban melegségükkel és leplezetlen őszinteségükkel kiemelkednek Kossuth leveleinek ezekre menő tömegéből. Ugyanolyan

¹⁸ Csányi 1844 dec. 8-i levelét I. *OL. Vörös Antal-gyűjt. 72. sz.*

¹⁹ Ez az utalás Csányi fentebb ismertetett levelének arra a mondatára vonatkozik, amelyben Csányi bizonyos, a levél vívője által élőszóban ismertetendő intézkedésre céloz. Világos Kossuth leveléből, hogy az intézkedés a Védegyelettel kapcsolatban az ellenzék politikai elveit vallók egyesületbe tömörítésére vonatkozott. Talán a haladó szellemű ifjak egyesületének megalapításáról lehet szó, amelyről (Burschen-Verein), mint Csányi befolyása alatt álló csoportról, később a titkos jelentések is megemlékeznek. (V. ö. *OL. Informationsprotocolle 1846 márc. 3-i ülés.*)

őszintén ír ebben Kossuth a Védegyessel kapcsolatos terveiről, mint amilyen leplezetlen őszinteséggel tárja fel később, az élethalálharcát vívó ország minden gondjával a vállán, szándékait, reményeit, kétségbeesését, és örömét első kormánybiztosa, Csányi előtt. »Ezen egyesület minden mások felett olly természetű — írja a Csányi által felvetett részletkérdésekkel kapcsolatban — hogy a valóság nem a formákban, nem is egyes specialitásokban fekszik, hanem a dolog lényegében, különösen azon jóakarásban, mellyel egy vagy más egyéniség a honi műipar pártolása iránt viseltetik. . . Az individualis enthusiasmus a legjobb magyarázó.« S a továbbiakban célzást tesz már arra is, hogy a Védegyest jelentős politikai szerepet is szánt a gyarmati elnyomás ellen megindított harcban. »A Védegyest maga — írja — félretéve azon befolyás momentumát, mellyel a vámkérdések törvényhozási megoldására lehet s lenni fog okvetlenül, a socialis téren magában nem cél, hanem eszköz arra, hogy gyár- iparunk támadjon ; mert arra, hogy nálunk, a mi viszonyaink között támad- hasson, hogy valaki reá csak gondoljon is, enuncióálni kellett egy roppant nemzeti manifestatióban a honi gyártmány kelendőségének biztosítását.« S csak néhány héttel az agitáció megkezdése után már büszkén számol be Kossuth a kezdeményezés ilyen irányú eredményeiről is. »Azok vagyunk ma is, mik tegnap valánk, geographiai, populationalis, financialis viszonyaink egy hajszálnyira sem változtak, s miért nem jutott még pár hónap előtt egy külföldi gyárnoknak is eszébe hazánkba telepedni, bármennyire édesgetők? s miért jó most francia, belga, württembergai, szász, sweizi, cseh, morva, osztrák egymás után, adván szobámnak kilincsét egymásnak kezébe, s várva óráig, míg velem szólhatni a sor reá kerül? és kérdez adatokat, és tesz ajánlatokat, és kíván útmutatást a bámulatig? miért? — Mert enuncióáltuk a magyar mű kelendőségének biztosítását s kivetők vele a maszlagot, melly a gyárnokot legjobban vonzza.« A ma is lenyűgöző erővel ható sorokban fokról-fokra bontakozik ki Kossuth hatalmas látomása a kifejlődő hazai gyárparról, amelyhez nem külföldről jön a pénz, hanem a hazaiak adják össze részvénytársaságok formájában, forintoként, tíz- és százforintonként, míg csak az így összegyűlt milliók külföldről újabb milliókat nem vonzanak, s »vele technikus tehetséget is« az országba. »Ez visszahatand a Védegyest passivus, de hatalmas mezejére, ez a nemzet moralis érzetére, mert ezerek szíve dobogand fel, mond- ván : ama füstölő gőzkéményben, ama zörgő hámorban, ama kopogó szövő- székben az én garasom is benne van. Az ember az Isten majma — szeret teremteni és jól teszi.« A Gyáralapító Társaság folyamatban levő létesülésére utalnak ezek a sorok, de mögöttük, a pislogó mécsvilág mellett feldereng a levélíró képzeletében a polgári Magyarország, amely füstölő gyárkéményekkel, vashámorokkal s a gyárak változatos sokaságával népesíti majd be a földes- urak és robotoló jobbágyok Magyarországot. De a ragyogó jövőn merengő képzelet elé a valóság szab rögtön alig áthágható határokat. »A kormány sanda szemmel nézi működésünket a Védegyestben — folytatódik a levél — tiszt- viselőit, oh botrány! eltiltá az aláírástól. (Talán visszahúzza, mert az aláírástól igen, de a résztvétől el nem tilthatá; sőt amazt tiltva ezt neveli.) Sok gyárnok félve közelít hozzánk, mert félt, hogy kedvetlen a kormány előtt.« Ez adta Kossuthnak azt a gondolatot, hogy merész taktikai húzással »szalonképessé« tegye a Gyáralapító Társaságot a kormány és a konzervatívok felé is. Elragadó humorral írja le Csányinak, hogyan ajánlotta fel a résztvételt a konzervatív arisztokrácia és bürokrácia tagjainak, hogyan hozta össze Széchenyi kaszinó- jába alakuló ülésre Ürményi koronaőr elnöklete alatt Dessewfytól Széchenyin,

Keglevich tárnokmesteren keresztül a dúsgazdag Ullmann és Frólich nagykereskedőig a nagybirtok és a tőke tekintélyes képviselőit s hogyan alakult meg végül is a Gyáralapító Társaság, amelynek elnöke a nádor helyettese, Keglevich tárnokmester s amelynek vezetőségében konzervatív és haladó magnások ülnek együtt a polgári tőke képviselőivel. »Eddig vagyunk — zárja be Kossuth a hosszúra nyúlt fejtegetést — mondjon rá kegyed áment, há jól cselekvénk, Istenre mondom, nem kis munka volt. Egy éve, hogy megírtam a »Kíábrándulást«, mikint szidtak, mikint piszkoltak.²⁰ Én hallgattam, s mentem utamon. »Der erste Aufzug«. De ne hagyjanak el Kegyetek, engem a gyöngét s erőtlent; vezessenek, tanácsoljanak, ha rosszul tesztek, feszítsenek meg, de ha jót, pártoljanak. Mindenféle »clique« van a görbe világon s ezer ármány, ezer hiúság, ezer rosszakarat; jó csak úgy lehetséges, ha azt hiszik, hogy sokan egyetértünk. Oszoljék el a képzelt nimbus, és jó éjszakát.«²¹

Csányi lelkesen lát a munkának s az elnöklete alatt működő nagykanizsai fiók rövid idő alatt az ország egyik első védegyeleti szervezetévé lesz. Pedig helyzete nem könnyű, az ellenség rosszakarata sok akadályt gördít az útjába. 1845 márc. 10-én Kossuthhoz írt levelében arról panaszodik, hogy a Gyáralapító Társaság érdekében kifejtett toborzó munkáját rosszakarátú gyanúsítások zavarják. Ekkor már a kormány is nyíltan fellép a Védegyelet ellen, ettől azonban Csányi nem tart, ellenkezőleg helyes érzékkel ismeri fel, hogy a társadalmi haladásért folytatott küzdelemnek egyenesen használ az, ha konkrét politikai harcra lehet összekapcsolni, mert a tömegek előtt is nyilvánvalóvá válik a társadalmi haladás és a nemzeti függetlenség kérdéseinek elválaszthatatlan kapcsolata. »A kormánytól a gyanúsítások hevében jót várni nem lehet — írta fenti levelében Kossuthnak — azonban a rossznak is van jó oldala. Én megvallom, ha parányiságomat tanácsadásra méltatnák, minden bizonnyal inkább erőszakot, mint közömbösséget tanácsolnék a kormánynak. Mert ez utolsó esetben félok, hogy szalmatűzünk előbb elalszik, mintsem hogy melege valamit hasznunkra megérlelt volna, ellenben az ingerlést úgy tekintem, mint a tűznek folytonos élesztését és ez tartósságot biztosít. Nézetem helyességét nem vitatom, az ilyen kisvárosi politicusok gyakran tévednek.« És a »kisvárosi politicus« ennek a levélnek a befejező soraiban is kimutatja, mekkora erővel hat rá Kossuth, mennyire vezérének tekintti, s mennyire hisz abban, hogy Kossuthot a sors nagy feladatok véghezvitelére szemelte ki. »Áldja meg az Isten Önt egészséggel — írja neki — erre most a honnak legnagyobb szüksége van, betegség vagy visszalépés Önnek részéről halálosan sujtaná a gyenge kezdetet. Én Önnek intéséhez képest ébresztek, élesztetek kit kit a kitűrésre, vajha a szép, a nagy terv sikerülne, bizon bizon mondom, nem tudom, vajjon a magyar hon-e, avagy Fejedelmünk utódi fartozzanak egykor Ön emlékének nagyobb hálával?«²²

A védegyeleti mozgalomért folytatott harc természetesen nem az egyetlen terület volt, amelyen Csányi igyekezett támogatni Kossuth reformkori harcait.

²⁰ A cikket Kossuth a Pesti Hírlap 1843 dec. 7-i számában írta. Az adó kérdésének bukása után ebben fejtegette ki, hogy törvényhozási úton nem lehet előre haladni, s ezért a jövőben társadalmi úton, az egyesületi eszme népszerűsítésével harcol a szükséges reformokért.

²¹ Kossuth dec. 24-én Pesten kelt s. k. levelét l. *OL. Csányi-iratok. 1283. rakt. sz.*

²² Csányi Kanizsáról írt, 1845 márc. 10-én kelt levelét l. *OL. Csányi-iratok, 1282. rakt. sz.*

Láttuk már fentebb a kossuthi program egyik legfőbb pontjáért, a közteherviselésért Deák oldalán folytatott harcát s annak bukását. Csányi azonban nem nyugodott bele a bukásba s az első kínálózó alkalommal lelkesen ragadta meg az adó elvállalása melletti agitációnak azt a formáját, amelyet Bezcredy és Kossuth kezdeményeztek. Az 1845 márc. 3-i megyegyűlés elé nyilatkozatot nyújtott be, amelyben 200 zalai birtokossal együtt birtokai után önként vállalta a háziadót.²³ Büszkén számol be erről is Kossuthnak, úgy érzi, hogy sikerült ezzel helyreállítani a zalai ellenzék becsületét az ország előtt, de tudja azt is, hogy a kormány a jól bevált fegyverrel, a bocskoros nemesek mozgósításával fog harcolni ellenük. »Mi — írja fentebb idézett márc. 10-i levelében, közvetlenül az akció végrehajtása után Kossuthnak — kik a közterhek viselésének elvállalásával talán gr. Széchenyi István várakozását is túlhaladó nagyobb szerű példát mutattunk, számot tarthatunk arra, hogy bizonyos életkérdéseknél az adó szónak hatalmas ereje a tömegeknél ellenünk fog használtatni, de ha Isten segít és kapcsunk meg nem szakad, a pokol hatalmával is képesek vagyunk jelen állásunknál fogva dacolni.« A zalai ellenzék Deák és Csányi vezetése alatt valóban dacolni tudott a »pokol hatalmával« s a következő országgyűlésen már szerepelt a követi utasítások között a közteherviselés. Hogy az adófizetés vállalásának kérdése mennyire központi helyet foglalt el Csányi agitációs tevékenységében, arra jó bizonyíték, hogy hátrahagyott irataiban, a rengeteg apró-cseprő, változatos tárgyú történeti, földrajzi, statisztikai stb. jegyzet között egy hosszú, sajátkezű értekezés is szerepel a »Magyarok adómentességéről.«²⁴

Az 1843/44-i országgyűlés tapasztalatai alapján kezdte meg a kormány az adminisztrátori rendszer széles alapokon való kiépítését azzal a céllal, hogy a következő országgyűlésig magukban a megyékben törje meg az ellenzékét és az alsó táblán is kormánypárti többséget hozzon létre. A törvénytelen rendszer elleni országos akció élén Kossuth állott, aki elsősorban Pest megye gyűlésein hallatta tiltakozó szavát. Az új rendszer jelentőségét és rendeltetését Csányi Kossuthhoz hasonlóan helyesen ismerte fel. »A kormány eljárásából a főispánok és helyettesek kinevezése érdemében azt tartom — írta Kossuthnak — hogy mi egy új időszaknak küszöbén állunk. Az eddigi kinevezésekből következtetni lehet, sőt következtetni kell, hogy az mindenütt olyan főispánokat és helyetteseket állítand fel, kik képesek a megyékben a kormány érdekében minden áron túlnyomó erejű pártot alakítani.« Zalában a kormány ekkor már elmozdította az ellenzék által kedvelt Batthyány Imre főispánt; »helyetteséről eddig mit sem tudunk — írja Csányi — ha valami zavargót tolnak nyakunkra, azzal igyekezzünk a gazdag díjt megérdemeltetni.«²⁵ Igéretét hamarosan van alkalma tettekre váltani. Már május 26-án ő elnököl az ellenzéki konferencián, amely a közben kinevezett adminisztrátor, Festetich Leó gróf ellen késhegyig menő harcot hirdet. Deák ekkor még le tudja szerelni a készülő akciót és az adminisztrátor székfoglalása nagyobb zavar nélkül megtörténhet, a következő, aug. 18-i tisztújító közgyűlésen azonban kitör a vihar. Az adminisztrátor katonai fedezet mellett akarja a választást tartani, Csányi ezt törvénytelenységnek bélyegzi és olyan gorombaságokat vág az adminisztrátor fejéhez, hogy az a titkos jelentés szerint kékiült-zöldült azok hallatára.²⁶

²³ V. ö. *Informationsprotocolle*, márc. 28-i ülés.

²⁴ L. O. L. *Csányi-iratok 1282. rakt. sz.*

²⁵ A Kossuthhoz írt 1845 márc. 10-i levélben írja ezt Csányi. (L. fentebb.)

²⁶ »... wiederholt die Farbe wechselte. *Informationsprotocolle*, 1845 szept. 3-i ülés.

Ettől kezdve a zalai megyegyűlésekről szóló titkos jelentések minden alkalommal megemlékeznek Csányi heves támadásairól az adminisztrátori rendszer ellen: egyik esetben a honti visszaélések adnak rá alkalmat, máskor Pest megye körirata az adminisztrátor törvényszéki elnöklése ellen, máskor ismét az a Csányi által előterjesztett és elfogadott javaslat, hogy a megyei törvényszékek nem-nemes ülnökei is lehessenek. Megkapja a magáét minden alkalommal a kormány is, sőt az uralkodóházra is félreérthetetlen célzásokat tesz időnként a szónok, annyira, hogy megintést, elnöki rosszalást is kap; néha még Deák is tülerősnek találja Csányi beszédeit.²⁷

Kossuth a negyvenes évek elejétől egyre fokozódó harcot vív a horvát mozgalmak ellen s Csányi egyike azoknak, akiktől ebben a harcban a legtöbb támogatást kapja, sőt éppen Csányi az, aki figyelmét még 1842 januárjában erre a kérdésre irányította. Csányi megyéje szomszédos Horvátországgal, első kézből kapja az értesítéseket az illir párt tevékenységéről s értesüléseit azonnal közli Kossuthtal, aki a Pesti Hirlap hasábjain nemcsak a Csányi megyegyűlési harcairól szóló tudósításoknak ad helyet, hanem leközi Csányi vezércikkét is az »illir veszedelemről.«²⁸ Csányi nem vette tudomásul a horvát mozgalom alapjában haladó jellegét, de azt az oldalát felismerte, hogy az udvar a horvát nemzeti mozgalmat a magyar mozgalom ellen akarja felhasználni. »Most az illir párt separatióra dolgozik — írja már 1845 márciusában Kossuthnak — s egy a bánhoz intézett elnöki levélből úgy látszik, hogy a kormánynál is pártolásra számíthatnak. Én mindezeket egy messzebb elágazó célzatnak tulajdonítom.«²⁹ Csányi irányította azt a harcot is, amely — a szomszédos megyékkel egyetértésben — a megyei közvélemény segítségével, az uralkodóhoz küldött feliratok formájában folyt a horvátországi magyar nemesség érdekében s amelynek eredményeképpen Zala megye az 1847 őszen megnyílt országgyűlésre elvállalta Zágráb megye panaszának képviselőjét. Ez a kapcsolat volt az egyik oka annak, hogy Kossuth 1848 tavaszán, Jellasics mozgalmanak fenyegető erősödésekor Csányit küldte királyi biztosként a határ védelmére gyülekező katonai erőkhöz. »Mi ketten valánk a horvát ügyben a nemzet Cassandrái« — írta Kossuth 1848 nyarán Csányinak, amikor a horvát betörés már a küszöbön állott.³⁰ Valóban, Csányi ebben a kérdésben is kezdettől Kossuth politikájának támasza, később pedig feltétlen végrehajtója volt.

Nehéz lenne a kossuthi reformprogramnak olyan részletét találni, amelynek hatása valamiképpen ne mutatkoznék meg Csányi megyei politikai agitációjában is. Nem nehéz pl. Kossuth közvetlen hatását felismerni abban a megyegyűlési beszédében, amelyben azzal biztatja nemes társait az adó elvállalására, hogy »addig engedjünk, amíg engedélyünk nagyszerű szeretetet bizonyít, addig engedjünk, amíg engedélyünkkel hálát, köszönetet gerjeszhetünk« s hogy »mielőtt a szükség ideje beáll«, »szabad akaratból, szeretettel« osszák meg a néppel terheit, mert a nép csak így fogja tovább is vezetőjének elismerni a nemességet. A Pesti Hirlap termékenyítő hatása mutatkozik

²⁷ Lásd különösen az 1845 aug. 18-i, nov. 10-i, 1846 márc. 2-i, jún. 17-i, szept. 14-i, nov. 9-i közgyűlésekről szóló jelentéseket. (*Informationsprotocolle*, 1845 szept. 3-i, nov. 29-i, 1846 márc. 3-i, júl. 7-i, okt. 5-i, nov. 28-i, ülések.)

²⁸ A megyegyűlési tudósításokat l. a *Pesti Hirlap* 1842 jan. 23-i és aug. 21-i számában, a vezércikket a szept. 22-i számban.

²⁹ A többször idézett 1845 márc. 10-i levélben.

³⁰ Kossuth Csányihoz intézett, aug. 31-i levelében. (L. *OL. Csányi-iratok* 1274. rakt. sz.)

meg Csányinak azon a beszédén is, amelyet a zalai követek beszámolóján, 1845 január 7-én tartott. Nem volt meglepődve az országgyűlés eredményeivel; a sikertelenség okát a kormány eszközeül szolgáló főrendi táblában látta s abban, hogy »ataljában országgyűlési szerkezetünk a képviseleti rendszernek satyrája és nem az egész nemzeti társaság szellemének kifolyása, mi nem is lehet másképp, mert csak egy kiváltságos osztály képviseltetik, mely az egész társaságot nem képes boldogítani. Szükség tehát a képviseleti rendszer változtatása és annak a hon millióira kiterjesztése... Fel kell a népet testvérileg emelni hozzánk, vélek a hon javaiban és terheiben egyaránt osztozni s akkor nem kell egyfelől az absolutismustól, más oldalról az anarchiától tartanunk.« Rámutatott arra, hogy »a sok rossznak oka a kormányban feneklik« s ezért a kormány felelősségének eszméjét is felvetette és sürgette az ellenzéki párt központosítását, egységes vezetés alá helyezését. De különböző alkalmakról fennmaradt egyéb beszéd- és levélfogalmazványjaiból is egyaránt az derül ki, hogy maradéktalanul magáénak tekintette Kossuth egész programját, agitációjának hangnemét tekintve pedig még radikálisabb is volt fiatalabb mesterénél.³¹

A reformkori Csányi jellegzetes képviselője annak a liberális reformnemességnek, amely a Pesti Hirlap cikkein nevelkedett fel s amely a feudális termelési mód válsága idején, erős polgári réteg hiányában, vezeti az átalakulásért meginduló harcot. Osztályhelyzetéből következik, hogy az átalakulás programjának nem minden részlete iránt viseltetik egyforma fogékonysággal: nála is, mint általában osztályának haladó tagjainál, a nemzeti függetlenség, a gyarmati helyzetből való szabadulás kérdései találnak a legerősebb visszhangra, mert e kérdések megoldásától reméli a kiutat a saját gazdasági zsákutcájából. Lelkesedéssel karolja fel Kossuth érdekegyesítési programját, harcol a közteherviselésért, ki akarja szélesíteni a dolgozó nép jogait, befolyást kíván neki biztosítani még a törvényhozásra is, a védeyleti mozgalomban együtt dolgozik pénzemberekkel, értelmiségiekkel, kereskedőkkel, iparosokkal, propagálja a selyemtenyészést, takarékpénztárat alapít, a balatoni fürdőélet fellendítésén fáradozik, mindezt azonban elsősorban azért teszi, hogy a nemnemes rétegekben szövetségest találjon a kormány, az udvar elleni politikai harchoz és hogy — Kossuth tanításának megfelelően — az átalakulás utánra is biztosítsa a nemesség számára a többi osztályokkal szemben az »elsőszülöttségi jogot«, a nemzeti politikai vezetését. Gazdag reformkori iratanyagában, változatos tartalmú jegyzeteiben alig-alig bukkan fel a föld népének sorsa miatti aggodás, a föld problémái elsősorban a birtokos osztály szempontjából érdeklik s nem találjuk pl. nyomát annak, hogy a Kossuth által annyit propagált örökváltság lehetőségei iránt érdeklődést mutatott volna. A haladás táborának első soraiban harcolt, de természetesen nem Táncsics és Petőfi fajtájából való volt, hanem a Perczelek és Madarászok mértékével kell mérni, akikről az említett korlátozottság ekkor ugyancsak megállapítható s akiknek radikalizmusát a nemzeti függetlenség kérdéseiben feltétlenül elérte. Perczellel, Madarász Lászlóval, Bezerédyvel, Vukovics Sebővel szoros baráti kapcsolatban is van, a kormány elleni harcban összhangba hozzák megyéik taktikai húzásait, megbeszélik a tennivalókat s amit Kossuth megkezd Pest megyében, azt Csányi éppúgy folytatja Zalában, mint Madarász

³¹ Csányinak rengeteg töredékes reformkori fogalmazványát tartalmazza az *Országos Levéltárban* levő iratainak két többször említett kötege. (1282., 1283. rakt. sz.)

és Perczel Fejérben, Tolnában és Somogyban. Levelezésükben beszámolnak egymásnak elért eredményeikről, terveikről, az ellenzék pesti tanácskozásain azonos nézeteket képviselnek s Csányinak a többiek buzdítására az lenne a feladata, hogy Deákot az ellenzéki egység megvalósítása és a pártprogram kérdésében balra szorítsa. »Január elején nagy csatánk lesz Fehérvárott — írja Perczel 1845 december 25-én Csányinak — s talán nem eredménytelen az egészre.« Beszámol arról is, hogy Tolnában Ürményi adminisztrátort alaposan sarokba szorították. »Még egy pár ilyen attaque — folytatja — és miénk lesz ismét a győzelem. Átallyában változik a lég, az ellenzék szelleme üdül, ők, az istentelenek se ide, se oda.« Különösen feltűnő az a tisztelet és ragaszkodás, amely Madarász László leveleiből csendül ki öregebb »druszája« iránt. »Csányi Lászlót azon kevesek egyikének érzem — írja neki 1846 febr. 1-én — kik a legutolsó évtizedben e hazát megtarták a germanismus területe ellenébe önállóságban s mostani komoly pillanatain visszaküldeni az autokrata önkényt hivatvák.« »Most jön a tettek feladásának megoldása — írja neki tovább — s konok honfitársaink ellenébeni magasztos pályánk kezdete; és mivel én olly igen ragadva vagyok épp hozzád, inkább mint Deák Ferinkhez, engedd nekem a kedves hitet, hogy ha te hosszas tapasztalásokkal vagy is gazdagabb s már többet tettél, mint mi kis és szűk körünk miatt tehattünk, mégis bennem ugyanazon lélek él, mely Csányi Lászlóban.«³² A dunántúli ellenzék egységének egyik záloga Csányi, messze ágazó kapcsolatai a többi megyéket is behálózzák s nem kis része van abban is, hogy Balatonfüreden a dunántúli vezetők rendszeres ellenzéki összejöveteleket tartanak. A reformkori Csányi a Kossuth által megteremtett ellenzéki párt egyik jelentős tagja, biztos támasza s majdan következetes végrehajtója Kossuth reformpolitikájának és forradalmi célkitűzéseinek egyaránt.

II.

A márciusi mozgalmak Csányit a fővárosban találták. Február eleje óta Pesten tartózkodott, hogy birtokeladással és kölcsönügyletek útján pénzt szerezzen Schmideggeknek és néhány más megbízójának. Már éppen indulni akart haza, amikor a március 15-i nagyszerű események maradásra bírták. »Itt olyan események vannak fejlődésben — írta még aznap Batthyány Károly grófnak — melyek minden jó embernek tehetségét igénybe veszik... Olyan időket élünk, minőkben lehetetlen a kitűzött napon személyünkkel rendelkezni; a körülmények sebes fejlődését visszatartóztatni nem lehet, de kötelesség ennek, amennyire lehet, csendes irányt adni. Valamint a fővárosnak példája, ha azt a nagyszerű lázadástól vissza lehet tartani, jótékonyan hat az egész honra, úgyha itt ezt eszközölni nem lehetne, általános bajtól lehetne tartani Kárpátoktól Fiuméig. Én ugyan a nagy folyamatban csak egy parányi csepp vagyok, de minthogy egyes cseppek képezik a tengert is, kötelességemmé tétetett az ittmaradás. Hisszük, reméljük a vihar elhárítását... Egész Pest lábán, ezerek hullámoznak a városház előtt, de a csend még egy percig sem lön megzavarva. Mit rejt méhében a jövő, az a sors titka.« Azonnal írt Deáknak is és megküldte neki a pesti mozgalom követeléseit tartalmazó 12 pontot.¹

³² Perczel és Madarász Csányihoz intézett leveleit l. *Csányi-iratok* 1282. sz. alatt.

¹ L. a *Magyar Páizs* o. zalaegerszegi hetilap 1914. 28. számában.

A Pesten maradást az a körülmény tette Csányinak kötelességévé, hogy ellenzéki barátai, Nyáry Pál és társai bevonták abba a munkába, amellyel a forradalmi megmozdulás továbbfejlődését és a közsensé megzavarását kívánták meggátolni. Azon már nem is esodálkozhatunk, hogy Csányi szinte ugyanazokkal a szavakkal ír a pesti forradalom jelentőségéről, jótékony hatásáról az ellenzék céljaira, korlátok között tartásáról és a nemesi vezetés megőrzéséről, mint amilyen nyilatkozatok Pozsonyban az országgyűlésen Kossuth szájából elhangzottak. A reformnemesség, élén Kossuthal, szívesen támaszkodott Béccsel szemben a magyarországi népmozgalmakra, igazi forradalmat azonban nem akart s főleg nem szeretne volna, ha a forradalmi szellem a parasztságot is hatalmába keríti. Ezért tekintené Csányi is »általános bajnak« a »Kárpátoktól Fiuméig« terjedő forradalmat és ezért működik tevékenyen közre abban, hogy a pesti mozgalmakat a törvényes mederben tartsák. Örül, ha a hangulat nyugodt, aggódik, amikor a bécsi taktikázás nyomán a forradalmi mozgalmak hullámai újból magasra csapnak. »A nyugalom csalóka volt, itt ingatag téren állunk — írja ápr. 5-én Batthyány Károlynak — pedig a haza nyugalma jelen helyzetünkben egészen a főváros nyugalmatól függ... Aggodalommal telt kebellem néz mindenki a jövő elébe. Isten kezében vagyunk, óvjon meg bennünket csüggedés ellen a remény. Borút derű szokott felváltani.«²

Pest azonban a pozsonyi kedvező fejlemények nyomán megnyugodott s Csányi minden valószínűség szerint Pozsonyba ment, hogy találkozzék a győztes ellenzék vezéréivel, immár miniszterekké lett barátaival és hogy résztvegyen az országgyűlés bezárásának fényes ünnepségein. Ezt bizonyítja legalábbis az a tény, hogy a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány, a megerősítés előtt álló minisztérium Pozsonyban április 10-én különleges feladattal bízza meg. Az ország különböző részeiből már a forradalmi márciusi napoktól kezdve egyre érkeztek a tudósítások arról, hogy a parasztság a maga igényeinek forradalmi eszközökkel igyekszik érvényt szerezni, lehajtja az uraság birkáit a közös legelőről, semmisnek tekinti a tagosításokat, amelyek a földesúr javára, az ő megrövidítésével történtek stb., másrészt, különösen a városokból, zsidóellenes kilengésekről is érkeztek hírek. A Dunántúl egyes vidékeiről is érkeztek ilyen jelentések, ezeknek lett a következménye, hogy Csányit, a vas megyei alispánal, Széll Józseffel együtt kiküldték »különösen Vas, és a szükség úgy hívván magával Zala, Veszprém, Soprony megyékbe avégett, hogy... a megtámadott személy- és vagyonbiztonságot helyreállítsák, felruházttván teljes hatalommal mindazon erőnek és segedelemnek felhasználására, melyet a törvényes cél elérésére szükségesnek ítélnék.«³ A megbízólevelet Szemere fogalmazta, a döntés azonban minisztertanácsban, Kossuth részvételével történt és feltehető, hogy maga Kossuth irányította a figyelmet a régi fegyvertársra. Egy szűkebb hatáskörű, egyetlen esetre vonatkozó, Pulszky Ferencnek szóló megbízatástól eltekintve ez volt az első ilyen jellegű kormánybiztosi megbízatás, Csányi tehát nemcsak hatáskörben, befolyásban, energiában és eredményességben volt első Kossuth kormánybiztosainak hosszú sorában, hanem az időrendi sort tekintve is. Csányi a minisztérium és az általa képviselt birtokos osztály érdekeinek védelmezőjeként lépett tehát akkor fel. Ez a meg-

² Ápr. 5-i levél Batthyány Károlyhoz, u. o.

³ A megbízólevél fogalmazványát l. *OL. Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány Iratai*, 265. sz. Az intézkedésnek Széll József jelentése szolgált alapul, aki arról számolt be, hogy Szombathelyen zsidóellenes kilengések voltak és hogy a parasztság körében is növekvő elégedetlenség, földesürelles hangulat észlelhető.

biztatás kiragadta őt a megyei politika szűk keretei közül, később országrészek, seregek teljhatalmú parancsolójává, majd miniszterré s végül a magyar függetlenség vértanújává tette.

A két kormánybiztos első közös jelentése azonban nem sok eredményről számolhatott be s már április 15-én azt jelentették, hogy nem tudnak úrrá lenni a mozgalmon, több karonai erőt kértek és főleg ezüst váltópénzt, hogy a nyugtalanságok egyik okát, a váltópénz teljes hiányát meg tudják szüntetni.⁴ A földfoglaló parasztok elleni, katonai erővel támogatott eljárás azonban nem tudta Csányit lelkesíteni, nem is szívesen használt erőszakot tevékenysége során. »Sokhelyütt visszaszereztem én már a tiszteletet a megsértett törvénynek — írta egyik jelentésében a miniszterelnöknek — és még egy pálcautés sem bélyegzi eljárásomat.« Mégis azon volt, hogy mihamarább megszabaduljon terhes megbízatásától. S amint teltek a napok, amint megbízatásának teljesítése közben beutazta a Dunántúl Drávától Sopronig terjedő részét, a szállongó hírek és a Dráván túlról érkező menekülők révén egyre világosabban kezdte látni, hogy a márciusi eredményeket nem a parasztság mozgalmi veszélyeztetik, hanem egy sokkal veszedelmesebb tűz, amelynek lángjait a Dráván túl Bécs messzenyúló keze szítja. Május 18-án egy kiküldött emberének jelentése alapján beszámolt a miniszterelnöknek a május 15-i zágrábi magyarelleses tüntetésekről, amelyek során a nádor és a magyar miniszterek képeit akasztófára függesztették. Erélyes fellépést sürgett, mert ellenkező esetben »Horvátország veszve van és abban Magyarország sorsa is eldöntetik«. S a régen felismert veszély új, fenyegető feltűnése eszébe idézi a régi harcokat »a sokéves Cassandra szerepet«. »Bárminő vakmerőnek látszanék is ezen állításom — folytatódik a jelentés — ennek alaposságáról engem sok évi tapasztalásom győz meg. Én szólaltam fel először a honban az illirizmus veszélyes irányának érdemében, én írtam e tekintetben az első hirlapi cikket,⁶ folytonos figyelemmel kísértem számos évken a horvátországi eseményeket, nézeteimet a következők igazolta. Ha méltóságod érellyessége meg nem menti a komoly korban honunkat a veszélytől, a drávántúli földön megátsatik annak sirja«. »Vajha most, e nagy, e fontos időszakában honunknak ne lennék illy elaggott, illy rossz egészségű — sóhajtott fel a levél végén — érzem, hogy tudnék tenni, de körülményeimben hosszasan nem bírom, azonban amíg lehet, teszek amit tehetek.«⁷ Az öregedő, beteg test szenvedései csak fokozódnak — az egészségi állapottal kapcsolatos panaszok Csányinak szinte minden levelében visszatérnek — az akarat, a lélek ereje azonban együtt nő benne a feladatokkal, a napról-napra fokozódó veszéllyel s Csányi ettől kezdve nem szűnik meg írásban, szóval, tettekkel agitálni a felkészülés érdekében. A minisztérium gépezete azonban ekkor még akadozva működik: Kossuth beteg, a Horvátországba kiküldött királyi biztos, Hrabovszky altábornagy tehetetlen, ingadozó s nem rendelkezik az erélyes fellépéshez szükséges katonai erővel sem. Csányi közben teljesen mellőzi eredeti megbízatását, a parasztmozgalmak megszüntetésére rendelkezésére bocsátott katonaságot a Drávához viszi, beutazza a határvidéket, mivel »a megszűnni nem akaró,

⁴ A két kormánybiztos ápr. 14-i és 15-i két jelentését l. *OL. MOIB* 527., 531. sz. alatt.

⁵ Máj. 18-án, Nagykanizsán kelt jelentésében. *OL. 1848-as miniszterelnökség eln. 270. sz.)*

⁶ L. előbb, 603. l. 28. jegyzet.

⁷ A máj. 18-i, fentebb említett jelentésben.

sőt növekvő illir rakoncátlanságok következtében a Dráva vonalt egészen katonai szempontból tekintvén, azt folytonos figyelemmel akarja kísérni». S ekkor már, a személyesen gyűjtött tapasztalatok birtokában, tisztában van azzal is, hogy a horvát mozgalmakat Bécsből szítják. »Én az állomány titkaiban avatatlan, nem bírom a körülményeket mérlegezni—írja Batthyánynak május 30-án — de miután a nádornak és Méltóságodnak királyunk akaratjával kiadott rendeletei Jellasic által szinte a király akaratában, tudtában, meg-egyezésében gyökerezett rendeletekkel semmisítettnek meg, nem tartom lehetetlennek, hogy a magyar korona s magyar király katonái közt, talán már a közelben harcra kerülend a dolog. Ezen esetben lelkem lelkéből kérem fel Méltóságodnak figyelmit a Dráva vonalra, honnén a délről előnyomuló magyar seregeket hát és oldal megtámadással positive lehet segíteni, vagy legalább azzal használni, hogy az ellenségnek nagy része negatív állásba tételük a drávai részről minden órában megkezdhető operáció miatt.« Világos ebből az elképzelésből, hogy Csányi itt már nem magyar-horvát összeütközésre gondol, hanem osztrák-magyar háborúra, amelynek hadműveletei a Dunántúlon, nyugat-keleti irányban játszódódnának le. Csányi már meg is kezdi a katonaság összevonását a Drávidékre és ezzel megteremti a drávai hadsereg* magját. »Sokkal nagyobb hadsereg lenne szükséges a mostani, említést is alig érdemlőnél« — folytatja előbbi gondolatmenetét s közli, hogy a parasztmozgalmak ellen rendelkezésére bocsátott Ernő-ezred századait a Muraközbe rendeli. »Az Ernő-századok ugyan gyengék, de egy ezred fiai s magyarok, bennök nagyobb a bizalmam.« A határőrezredekéről kijelenti, hogy megbízhatatlanok, »egyetlen esetben lehetne reájok számolni, ha t. i. a király magyar honba jönne és a seregeknek élén István főherceg állana«. Így sürget, tanácsol Csányi s felajánlja, hogy a részletek megbeszélésére Pestre megy, ha szükséges. »Legszívesebb készséggel szolgálók, amivel szolgálhatok igénytelen személyemmel — írja — pedig anélkül, hogy akármilyen néven nevezendő jutalmat keressek, vagy elfogadjak a világ akármiféle hatalmától. Én közel a sírhoz csak egyben találok jutalmamat, abban t. i. ha életem véghatárán honomnak jót tehettem.«⁸

Csányi májusi jelentései nagyszabásúak, mert elsőnek irányítják a kormány és a közvélemény figyelmét a drávántúli mozgalmak veszélyes voltára és azokra a kapcsolatokra, amelyek a mozgalmak és Bécs között fennállanak. A kormány és az ország ekkor még a délvidéki, küszöbön álló szerb felkelésre figyel s minden katonai erőt annak a megfékezésére kíván fordítani. Csányi figyelmeztetései erőlyes támogatóra találtak Kossuthban, aki betegségeből felépülve, egyre nagyobb hatáskörrel irányítja a minisztérium munkáját. Ő kezdeményezi azt az akciót, amely a minisztérium részéről a király tekintélyének igénybevételével próbálta Jellasicsot elszigetelni és amely a május 29-i és június 10-i Jellasics-ellenes királyi rendelkezéseket eredményezte.⁹ Egyidejűleg azonban mindent megtesz, hogy Csányi javaslatai nyomán a Dráván túlról fenyegető veszedelemmel szemben tényleges erőt is szembeállítson. Az első láncszeme a Csányi sürgetésére Kossuth által mozgásba hozott intézkedéseknek a minisztérium június 2-i rendelete, amely Csányit Zala, Somogy, Baranya és Tolna megyék területére teljhatalmú királyi biz-

⁸ A május 30-án, Zalaegerszegen kelt jelentést l. *OL. 1848-as miniszterelnökség eln. 266. sz.*

⁹ Az említett rendelkezések eredeti fogalmazványai kivétel nélkül Kossuth kezétől származnak. (L. *OL. 1848-as pénzügyminiszteri vegyes iratok. 355. rakt. sz. és Miniszterelnökség eln. 296. sz.*)

tosnak küldte ki. A rendelet, amelyet Szemere fogalmazott, de Kossuth alaposan kibővített, »a határt nem ismerő törvénytelen törekvés veszélyének megelőzése, sőt szükség esetében elnyomtatása és megfenyítése« végett Csányi alá rendelte a Drávánál összevonandó, egyelőre 4000 főre tervezett sorkatonaságot és nemzetőrséget, felhatalmazta, hogy az utóbbiakat fegyverbe hívja és felhasználja, a Horvátországból elmenekülteket és az ottmaradt, de fenyegetett magyarokat megvédje, a megtévedteket »a törvény népszerű magyarázata« által felvilágosítsa. »A szellemi fegyvernek minden neveit felhasználandja — mondja a rendelet — az anyagi összeütközéstől a lehetőség óvakodni fog.« Célja a hadi erő összevonásnak s felállításnak most még nem a megtámadás — írja Szemere a rendelet 7. pontjában — hanem őrködés a Dráva partján, oltalomnyújtás a kiüldözötteknek (— úgy a Dráva mentiben veszéllyel fenyegetetteknek — szúrja közbe Kossuth tolla), az elszakadási és panslavi törekvés terjedésének meggátlása és általában véve elfoglalása azon pontnak és vonalnak, honnan, ha a sors úgy akarja, a korona jogait és a haza határainak épségét öröklött díszében és teljességében meg fogjuk védeni.« »Vezéreszméül szolgálандván önnek az a nézet — folytatja innen Kossuth — hogy ha harcra leendnének kényszerítve, kívánatos ezen demonstratioval oda hatni, hogy a párttűző mozgalom a Dráván túl maradjon s megtámadási irányt ne vegyen, míg mi nagyobb erővel felkészülni időt nyerünk.« Ugyancsak Kossuth fűzött a rendelet végére néhány sor tudósítást a május 29-i rendeletekről, amelyek következtében Jellasics »vagy engedelmeskedni, vagy pártütési zászlaját egyenesen a király ellen kítűzni kénytelen s maga a király fogja őt, ha a már munkába vett utolsó kiegyenlítési kísérlet nem sikerül, azonnal párttűzőnek nyilatkoztatni.«¹⁰

Csányi még nem kapta kézhez a királyi biztosi megbízó levelet, amikor június 3-án már újabb, baljós híreket tartalmazó jelentést küld. Lesújtó vélelmet közöl Hrabovszkyról, aki a magyar kormány utasítására elment ugyan Zágrábba, de nem katonai erővel, hanem vendégként és Jellasics által megvédélve a horvát mozgalom barátjaként tért vissza. »Én tellyesen hiszem — írja Csányi — hogy Hrabovszky éppen azon utasítás nyomán hallad, mellyen Jellacsich, őt én ügyünk ellenségének tartom...« Beszámol Csányi arról is, hogy szlavoniai katonaság megrohanta és elfoglalta Turmezőt s »a horvát föld színéről eltűntek barátaink, a magyarok hívei s most kény és kedv szerint féktelenkedik az ellenség«. Hosszan részletezi azokat az eseményeket, amelyek Zágrábban a hangulat végtelen kieleződését bizonyítják és tetteket sürget. »Pesten a mindent Istentől váró optimisták számát ismerem — írja — tudom, hogy Méltóságod, Deák és Kossuth urakon kívül ezelőtt még rövid idővel is az illirizmust chimáranak tartották, a következők igazolta éveken át ismételt állításomat.«¹¹

Csányi jelentése a jún. 6-i minisztertanácson került felolvasásra s elindítója volt egy sor újabb kezdeményezésnek, mind a tárgyalások, mind a tényleges védelmi intézkedések terén. Csányi közben jún. 8-án — a miniszterelnök egy május 31-i utasítását követve¹² — Pestre jött, azonban Batthyány ekkor már útban volt Innsbruck felé s így csak a minisztérium többi tagjával,

¹⁰ A rendelet fogalmazványát l. *OL. 1848-as belügym. eln. 213. sz. Tisztázata Csányi-iratok 1265. rakt. sz. Belügym. iratok.*

¹¹ L. *OL. 1848-as miniszterelnökség eln. 272. sz.*

¹² L. *OL. Csányi-iratok 1265. rakt. sz. Miniszterelnöki levelek.*

elsősorban Kossuthal és Szemerével tárgyalta.¹³ Még nem érkezett meg, amikor Kossuth már intézkedett, hogy a június 3-i jelentésében a katonaság eltartására igényelt összeget haladéktalanul megkapja. »Ha a föld alól is kell teremtenem — írja neki Kossuth — lesz pénz, csak tudjam, hol és mikor kell.«¹⁴ Csányi pesti tartózkodása után pedig a drávai hadsereg ügye végérvényesen a kormány és a közvélemény érdeklődésének homlokterébe kerül. A pesti tárgyalások eredményeként megélnkül a katonaság és a nemzetőrség összevonása a Drávánál s az előreláthatólag megsokszorozódó feladatok elvégzésének megkönnyítése végett Szemere már június 11-én felhatalmazza Csányit, hogy polgári biztosokat nevezzen ki, akik a tábor szükségleteinek ellátásában és a »jó hazafiúi szellem fenntartásában« segítségére legyenek.¹⁵ S úgy látszik, hogy a pesti tanácskozásokon alakult ki az a vélemény is, hogy szükség esetén a katonaság és a nemzetőrség mellett a felkelt nép erejét is igénybe kell venni a támadás elhárítására. Erre mutat legalább is a tolnai alispán június 11-i beadványa a belügyminiszterhez, amelyben közli, hogy a Pestről visszautazó Csányi Szekszárdon tárgyalta a megye vezetőivel, s azt kívánta, hogy a megye »a jelen veszedelemnek elhárítására okvetlen megkívántató sereget lakosságához mért arányban bizonyos határnápig egy évre kijelelendő helyre a *nemzeti őrseregre megállapított kvalifikáció figyelembevételével* kiállítsa«. Utasítást kért tehát ebben az ügyben. Szemere a felterjesztést átküldte a gyengélkedő Kossuthnak — bizonyítéka ez is annak, hogy fontos döntések Kossuth nélkül nem születhettek meg — s Kossuth a következőket írta az akta hátlapjára: »Véleményem az, hogy tenni kell; a Drávára dülő megyék köteleztessenek Csányi rendelete szerint saját megyéjük határának megőrzése s a berohanások meggátlása végett tömegben fegyvert fogni. Hasonlót Bács magyar lakosai, Pest alsó része, Csongrád, Csanád, Arad, Jászokuntság stb-re nézve, Szegednél a magyar nép védelmére egyesülés végett.«¹⁶ Az általános népfelkelés gondolatának ez az első felmerülése Csányitól származik tehát s bár megvalósítására csak a szeptemberi napokban került sor, mégis az a lelkes fogadtatás, amelyben Kossuth részéről részesült, mutatja, hogy már a viharfelhők gyülekezésének időszakában is ők ketten látták a legtisztábbban a veszélyt és az ellene való sikeres fellépés eszközeit.

Nincs helyünk itt arra, hogy a magyar-horvát viszály június-júliusi fejleményeit részletezzük s ismertessük azokat az erőfeszítéseket, amelyeket a magyar kormány ez alatt az idő alatt tett, hogy a polgárháború veszélyét becsületes megegyezés útján elhárítsa.¹⁷ Ismeretes, hogy e fejlemények

¹³ Fentebb idézett jún. 3-i jelentések utóiratában mondja Csányi, hogy jún. 8-ára ér Pestre.

¹⁴ *OL. Csányi-iratok 1265. rakt. sz. Pénzügyminiszteri levelek.*

¹⁵ A rendelet fogalmazványát l. *OL. 1848-as belügym. eln. 299. sz.*, a tiszázatot *Csányi-iratok 1265. rakt. sz. Belügyminiszteri levelek.* — Csányi, mint kormánybiztos, elsősorban a belügyminisztériumnak volt alárendelve, kiemelkedő fontosságú jelentéseit pedig a miniszterelnöknek címezte. A döntés azonban jelentéseivel kapcsolatban többnyire minisztertanácsos történt, ahol — különösen a horvát kérdésben — Kossuthnak volt a legnagyobb befolyása.

¹⁶ Augusz Antal szekszárdi alispán beadványát Kossuth hátiratával l. *OL. 1848-as belügym. eln. 350. sz.*

¹⁷ A teljes forrásanyag felhasználásával ismerteti ezeket a tárgyalásokat *Károlyi Á.*: Gróf Batthyány Lajos magyar miniszterelnök főbenjáró pöre. Bpest. 1932. I. k. 369. s köv. l.

során a kamarilla átmenetileg meghátrálásra kényszerült és a király június 10-ri manifesztumával kénytelen volt megtagadni az udvar politikájának engedelmes eszközét, Jellasicsot.¹⁸ Csányit azonban ez a meghátrálás egy pillanatra sem tudta megtéveszteni: leveleiben szünet nélkül arra intette a kormányt, hogy a beállott enyhülés ellenére sem szabad a fegyveres felkészülésben megtorpanni. Június 22-i jelentésében is kikel azok ellen, akik a megyei nemzetőrség talpraállítását abba akarják hagyni — a megyei hatóságokban megvolt erre a hajlandóság — mert, amint írja, »ha most a lelkesülést fel nem használjuk, sőt azt ellenkező rendelet által lehangítjuk, szükség esetében, a magyar nép ingatag jelleménél fogva semmi áron ki nem mozdíthatnók őrseregeinket, s ami még fontosabb, »folytonos engedélyeink által büszke makacsságra vezetett illir ellenségeink egyetlen egy móddal birathatnak elfogadható pacificatoria, s ezen egyetlen mód, a nagyobb erőnek felmutatása részünkről, kiváltképpen egy olyan erőnek, mely nem a sorkatonaságnak annyira, mint a népnek kifolyása, minthogy szárnyaló álhírek következtében egész Horvátországban népünkről a haza ügye eránt közömbösséget hisznek és éppen ez az oka, amiért szavainkat, intéseinket eddig figyelemre nem méltaták.« »Istenemre mondom — folytatja később — ellensége vagyok a polgári háborúnak s minden becsületes áron ki akarom azt kerülni, s mi lehet egy nemzetnél a béke eszközzésére más becsületes ár, mint viszonyaink közt elszánt készütség a háborúra. . . Egyedül az erő felmutatása az, mely célhoz vezet, költségkimélés illy nevezetes tárgynál tekintetbe nem jöhet, a haza nyugalma bármi drágán fizetessék meg, dús kamatokat hozand.«¹⁹ Mintha csak Csányi szavait ismételné Kossuth, amikor július 4-i cikkében a Kossuth Hirlapja első oldalán a fegyveres felkészülés szükségességét bizonyítja: »Ha készülünk, nem fogunk megtámadtatni; ha nem készülünk, megtámadtatunk. A gyöngének békéje kegyelemtől függ, az erős békéje biztosítékát önmagában hordja. Alvótól habár óriás is, senki sem fél. Az erőssel alkusznak, a gyengének parancsolnak. Készületlenség több mint gyengeség, készületlenség bizonyos halál.« Szemerének is ír Csányi ugyanezen a napon s neki is hangsúlyozza: »Nincs időnk mulasztásra, rövid idő alatt kell bevégeznünk, aminek történnie kell, biztos alapot a békének csak a népben gyökerezett erő szolgálhat.«²⁰ Egy másik, július 5-i jelentésében az önkéntesekről ír Csányi, akik szép számmal gyülekeznek, a szombat-helyiekről, a pécsiekről — akik »rongyosak, mint a lazarónik, de szép fiatal emberek«, a veszprémiékről: »Úgy hiszem — írja — hogy önkényteseinkben nem csalatkozunk.« A horvátországi helyzet elemzése során ismételten rávilágít az udvar lelkiismeretlen taktikájára. »Szegény horvátok — írja — függetlenség után sóvárognak és ha a reactionalis camarillának sikerül terve, az így terhét érzendik nyakukon. Vajha mi tudjuk magunkat főntartani: Nemzetiségünk megőrzése bármi nagy áldozatokkal vásároltasson is meg, a legolcsóbb ár, melyen honunk századok óta valami jóban részesült.« A drávántúli fejlemények egyébként igazolják korábbi nézeteit, az éberségre, a felkészülésre nagyobb szükség van, mint valaha. »Úgy hallom — írja a Zágrábból vett értesülések alapján — a színlelt visszavonulás helyett erősítik magukat, aligha csalatkozok, ha azt mondom, hogy. . . a béke náluk

¹⁸ U. a. 122. l.

¹⁹ OL. 1848-as miniszterelnökség eln. 327. sz.

²⁰ OL. 1848-as belügym. eln. 465. sz.

szinlelés, az olasz dolgok jobb fordulata következtében most tervük sikerésítésében elbizottabbak, mint valaha, csak őrseregeinket tudjuk kitartani, mégis reménységem van, hogy dacára minden cselszövényeknek becsületes békét köthetünk, ellenkező esetre ellenkezőrül vagyok meggyőződve; ha a birtokban lévő 2040 puska és 25 ezer tagból álló őrsereg közt párvonalt huzok, nem tudom, sírjak-e vagy nevessek?» »Vajha az országgyűlési teendők között a horvát kérdés foglalna első helyet — fejezi be a levelet — és vajha minél számosabb katonaságot decretálna a hongyülés, katonaságot, mely aztán magyar kormányunktól függendne.«²¹

Csányi erőfeszítéseit a drávai védsereg megteremtése érdekében a minisztérium leghaladóbb tagjai igyekeznek a lehetőségek határain belül támogatni. Szemere a tevékenységének sikeres folytatásához szükséges hatáskört biztosítja számára, Kossuth a föld alól is igyekszik előteremteni a gyorsan szaporodó nemzetőrsereg eltartására és felfegyverzésére szükséges költségeket. Szemere jún. 14-én a megyékkal szembeni eljárás részletezése során biztosítja, hogy »ott, hol a haza veszedelemben van, az igazság és méltányosság megtartandó, de a formát mellőzni lehet; a sükernek feltétele, annak ami szükséges, rögtönzött végrehajtása.«²² Június 19-én pedig, Csányi pénzt kérő levelére válaszolva ezt írja: »Közöltem levelét pénzügyminister úrral is. Mi készek vagyunk Önnek mindent adni és küldeni, mert ön által a hazának adjuk, a hazának szolgálunk.«²³ Kossuth is szívesen teljesíti Csányi minden kérését: nagy hiteleket nyit számára a különböző dunántúli sóhivataloknál, szabadkezet ad neki a pénzek kezelésére nézve, jóváhagyja utólagos elszámolásait; nevelt fiát, Schmeidegg Kálmánt szárnysegédévé nevezi ki, írnokot rendel melléje stb. »Ha pénz kell, csak jókor tessék nekem jelenteni — írja neki — mindig fogok gondoskodni, hogy legyen... meg vagyok győződve a felől, mikép országos biztos úr ismert hazafiúi érzelménél fogva az állománynak csak hasznos költségeket okoz és okozand.«²⁴

Figyelemreméltó, hogy ezekben a hetekben, amikor a haza határait fenyegető ellenséggel szemben folyik a nemzetőrsereg talpraállításása, mennyire közvetlen példákön ismeri meg Csányi a föld népének hazaszeretétét. Láttuk, hogy bár osztályának leghaladóbb rétegéhez tartozott, a reformkor küzdelmei idején a haladás programjának egyes kérdései közül éppen a parasztkérdés iránt mutatta a legkevesebb érdeklődést és első kormánybiztosi megbízatása során is mint birtokos nemes állott szemben a parasztság osztályharcos megmozdulásaival. A haza fenyegetettségének láttán mégis ő az, aki Kossuthék figyelmét a népfelkelésre irányítja és tapasztalatai során számára új oldaláról ismeri meg a parasztságot. Első tapasztalatai még vegyesek. Június 26-án még arról ír Szemerének, hogy a megyei hatóságok jelentései szerint »sokhelyütt elégedetlenség, idegenkedés mutatkozik, sőt ellen szegülés is nyilvánul a kimozdulás eránt népünk részéről,« bár »léteznek számos községek, melyekből lelkesülve kimozdítható a népességnek harmad, negyedrésze.«²⁵ Július 8-án azonban már tudósítja Szemerét, hogy »nemzetőrseregeink Zala és Somogy megyéből nemcsak kiindultak, de már rendeltetésök helyét is elfoglalták; öröm látni, mint vonul katonai rendben azon

²¹ U. o. 377. sz.

²² *OL. Csányi-iratok 1265. rakt. sz. Belügym. iratok 328. sz.*

²³ U. o. 410. sz.

²⁴ Kossuth jún. 30-i rendelete Csányihoz (U. o. *Pénzügyminiszteri iratok, 1180. sz.*)

²⁵ *OL. 1848-as belügym. eln. 471. sz.*

nép, melyről mondva volt, hogy szabadítói ellen fogja fordítani azon fegyvert, mely néki hazája védelmére adatik. Fáj a lelkem látva azt, hogy a nép hazája védelmére lelkesedve van, és mi néki fegyverrel nem szolgálhatunk. A rendelkezésem alatt lévő kaszák céliránytalanságát. maga a nép is belátván, csak szükségéből fogadja el, inkább hajlandó baltával a csataterre menni, mint kaszát elfogadni.«²⁶ Csányi hívó szavára így gyülekezik már a nép, amely majd szeptemberben keresztülhúzza a magyar föld ellen támadó ellenség számításait.

Alakulóban van tehát a sereg Csányi, a minisztérium és a magyar nép erőfeszítései nyomán. Csányira egyre nagyobb feladatok hárulnak s ő lázasan dolgozik, hogy eleget tegyen a teljhatalmú kormánybiztosi hatáskör összes követelményeinek. »Olyan a szobám, mint egy gyár, minden kézben munka« — írja június 26-án Deák sógorának, Oszterhuber Józsefnek.²⁷ S amint gyülekezik a sereg, amint formálódik annak rendes sorkatonaságból álló magja, Csányi hatásköre új irányban bővül. Teljesítenie kell a teljhatalmú kormánybiztosnak azt a feladatát is, amely a francia forradalom biztosainak példája nyomán Kossuth előtt lebegett, amikor megbízatásának határait megvonta: biztosítani kell — a forradalmi önvédelmi harc sikerének elengedhetetlen feltételeként — a civilhatalom, a magyar minisztérium teljes befolyását a katonai vezetésre. S ez nem könnyű feladat egy olyan hadsereg esetében, amelynek parancsnoka és tisztikara telve van fekete-sárga érzelmekkel s minél inkább látszik a horvát mozgalmak mögött Bécs irányító keze, annál kevésbé érzi a saját ügyének a megtámadott magyar haza védelmét. A Drávánál gyülekező sereg június végén parancsnokot is kapott Ottinger vezérőrnagy, a volt helyettes hadügyminiszter személyében, akinek a ki-nevezését, valószínűleg még régi katonai kapcsolataikra emlékezve, maga Csányi kérte,²⁸ s ezzel megkezdődött Csányi kéthónapos emberfeletti küzdelme a hadseregért, a közömbösség, az ingadozás, az árulás szelleme ellen. Ottingert mindjárt megérkezése után felkereste Jellasics bizalmasa, Fligelli őrnagy; a küldetés célját Csányi helyesen ismerte fel, hogy bár »békét színel, háborút táplál kétségkívül keblében, ő inkább kém, mint követ«, Ottingerrel szemben azonban még nem fogott gyanút. »Dicsekedve mondhatom — írta — hogy Ottinger vezérőrnagy úrral mindeddig a legnagyobb egyetértésben vagyunk és hiszem, hogy leendünk is.«²⁹ Ez az egyetértés azonban nem tartott sokáig. Csányinak nagyon hamar meg kellett ismernie a volt császári tisztek egy részének, köztük Ottingernek is, az igazi gondolkozását.

Július folyamán a helyzet a drávai szakaszon nem rosszabbodott. Jellasics bécsi útja, tárgyalásai Batthyányval és István nádorral, János főherceg békértető megbízatása azt a reményt keltették sokakban, hogy sikerül a magyar-horvát viszályt békés úton megoldani. Csányi azonban nem nagyon hitt a békés kibontakozás lehetőségében. »Igen óhajtanék valami bizonyosabbat tudni jövődönkről — írta Kossuthnak július 20-án — én a pacificatiót alig hiszem lehetségesnek.« Bizonyítja Jellasics további támadó szándékait Szerém-megyei útja is, ahol »a legelőknben, kisebb királyi jövedel-

²⁶ U. o. 545. sz.

²⁷ *OL. Csányi-iratok 1278. sz.*

²⁸ A minisztériumhoz aug. 10-én intézett lemondó levelében mondja Csányi, hogy ő kérte Ottingert parancsnoknak s hogy régi barátságuk következtében tette ezt. (*OL. 1848-as miniszterelnökség elm. 550. sz.*)

²⁹ U. o. 377. sz.

mekben és a makkoltatásban nyilvánított communisticus elvei nagy hatást tettek.³⁰ Pedig Jellasics színelte békeszándékait igyekezett táplálni maga Ottinger is, aki augusztus elején személyesen találkozott Jellasicscsal és a legrózsásabb benyomásokkal tért vissza: szélében beszélt Jellasics állítólagos nyilatkozatairól, hogy »Magyarországtól elszakadni soha nem volt szándékában, ő csak Austriát akar, nagyot, erőset, hatalmasat a Sanctio Pragmatica alapján«, hogy »ő kész visszavonni erejét, ha mi visszavonulunk és ezen esetben katonáit Olaszhonba küldeni« stb. Csányi ekkor még igyekezett elaltatni gyanúját Ottingerrel szemben. »Én valamint magamat felül emelve érzem a gyanúsításokon, úgy azt gondolom, azok felett kell állnia annak is, kinek becsületességében én úgy megbízom, mint Ottinger vezérőrnagy úréban« — ez volt a véleménye, amikor Ottinger közölte vele, hogy Jellasics találkozóra hívta.³¹ Az azonban már nem tetszett Csányinak, hogy Ottirger, alighogy visszatért Jellasicstól, intézkedéseket tett, hogy a drávai védsereget az egész Dráva-vonal mentén szétszórja, a sorkatonaságot pedig át akarta küldeni a Duna balpartjára, a szerbek ellen harcoló sereghez. Csányi kénytelen volt ehhez hozzájárulni, augusztus 2-i kelettel ugyanis értesítést kapott a hadügyminisztériumtól, hogy Batthyány tárgyalásai Bécsben Jellasicscsal megszüntették a fegyveres összecsapás veszélyét, az erőket tehát a szerbek ellen kell átcsoportosítani.³² Azonban csak abban az esetben volt hajlandó ebbe beleegyezni, hogyha őrsereg marad a Muraközben és ha Jellasics valóban beváltja ígését, hogy visszavonul seregével a Drávától. Ebben azonban egyáltalán nem bízott. »Igen igen veszedelmes embernek tartom Jellasicsot — írta Batthyáynak augusztus 5-én, a fenti lehetőségek fejtegetése során — minthogy ő minden ellenségeinknek sympathiáját bírja, és elég hiú magát eszközül felhasználtatni.«³³ Ilyen körülmények között egyre nehezebbé vált a katonai vezetés megfelelő ellenőrzése s Csányi, hogy a sereg vezetésében változást erőszakoljon ki, néhány heves összecsapás után augusztus 10-én beküldte lemondó levelét a minisztériumnak.

A jelentésben Csányi azzal indokolta meg lemondását, hogy »a biztosok és vezérek közti egyenetlenségek mindenkor a közállomány kárával vannak közvetlen kapcsolatban, azért ilyen esetben a közjő azt követeli, hogy egyik vagy másik visszalépjen.« Elmondta az elhatározására indító körülmények részletezése során, hogy muraközi utolsó szemleútja alkalmával azt tapasztalta, hogy Jellasics nemcsak nem gondol visszavonulásra, hanem ellenkezőleg, teljes erővel új csapatokat von össze. Visszatérése után viszont a magyar csapatok tisztjeitől tudomást szerzett Ottingernek egy parancsáról, amelynek értelmében, ha Jellasics csapatai megkezdének támadásukat, a magyar seregnek fegyverhasználat nélkül vissza kellene vonulnia. »Ezen parancs — írta Csányi — engemet a meglepetés legkeserűbb érzetére ragadott, mert ítéletem szerint az annyit tesz, Muraközt, Magyarország 15 négyszegmértföld legszebb területét 62 ezer vagyonos lakosival Jellasicsnak védtelenül átadni... Ezen parancsról én mitsem tudtam, jól-

³⁰ Csányi leveleit Kossuthhoz júl. 20-áról és 21-éről l. *OL. Iktataltalan pénzügy-miniszteri iratok*, 276 a rakt. sz.

³¹ L. mindezekre a miniszterelnökhöz aug. 5-én intézett Csányi-jelentést *OL. 1848-as miniszterelnökség eln. 482. sz.*

³² L. erre Csányi aug. 10-i jelentését a miniszterelnökhöz *OL. 1848-as miniszterelnökség eln. 550. sz.*

³³ A Batthyányhoz intézett aug. 5-i jelentést l. u. o. 482. sz.

lehet arról, mint hadi operatiókat tervező rendeletről tudnom kellett volna, az abban felállított elvet én magamévá nem tehettem sem úgy, mint biztosa a magyar felelős kormánynak, sem úgy, mint hű fia hazámnak. . . Lehet, hogy ítéletem hibás, de az lelkem meggyőződése és azt semmi hatalomnak, semmi tekintélynek fel nem áldozom, azért kinyilatkoztattam szóval is, barátságos levelemmel is Vezérőrnagy úrnak, hogy azon esetben, ha rendeletét vissza nem veszi, a zalai összes nemzeti őrseregeket beszállásolandom Muraközbe.« A továbbiakban kijelentette, hogy amíg kormánybiztos, addig a nemzetőrök élén védeni fogja a Muraközt, azonban Ottingerrel a történetek után nem tud együttműködni, mert tervét sem politikai, sem stratégiai tekintetből nem oszthatja. Mivel pedig Ottingerrel — akihez régi barátság fűzte — nem tudott együttműködni, valószínűleg mással még kevésbé tudna, ezért lemondását még arra az esetre is fenntartotta, ha Ottinger visszalépne. Ez az eset valóban be is következett: a jelentés utóiratában Csányi már közölte, hogy Ottinger visszalépett és átadta a parancsnokságot Milpök (Mühlbeck) ezredesnek.³⁴

A minisztérium tagjai különböző érzelmekkel fogadták Csányi lemondását. Batthyány miniszterelnök korábban sem lelkesedett túlságosan Csányi megbízatásáért, az ő politikájának vonalába nem nagyon illett bele az erélyes kormánybiztos Kossuth politikáját szolgáló tevékenysége. Tudta Csányiról, hogy Kossuth feltétlen híve s néhány esetben már kifejezést is adott nemtetszésének amiatt, hogy Csányi a »szolgálati út« megkerülésével egyenesen Kossuthhoz fordult kívánságaival vagy panaszai-
val. »Nem hallgathatom el — írta pl. július 19-i levelében neki — milly kellemetlenül érintett, hogy ön e tárgyban nem én hozzám, hanem Kossuth minster úrhoz folyamodott. Ön mint volt katona eléggé ösmeri a szolgálat útját, ha orvoslani valója van; ne másokhoz, hanem egyenesen azokhoz folyamodjék, kiknek az orvoslás hatalmuk, és hatáskörükben van. Az illy bepanaszlást rosszalom.« Csányi feleletére, hogy ő »az összes minisztériumot egy compact testületnek tekinti és így tehát azt véli, hogy amit az egyikkel közöl, a másik ministert is illeti«, Batthyány azt válaszolta augusztus 11-én, hogy »ez a nézet a parlamentalis kormányrendszer alapeszméjével össze nem fér, mert ennek fő elve, hogy minden minster csak tárcájáért felelős.« S mivel Csányi már ebben a levelében kifejezésre juttatta elkedvetlenedését és lemondási szándékát, arra is figyelmeztette, hogy »ha az ügyek nem egészen úgy mennek, amint kívánjuk és óhajtjuk, még nem jogosít fel bennünket arra, hogy szolgálati tehetségeinket hazánk javától elvonva, elkedvetlenítsük magunkat. Oly buzgó hazafiak — írta neki — mint amilyenek ösmerem én Csányi Lászlót, a legrosszabb esetekben sem csökkentik tevékenységöket.« Azonban amikor másnap kézhez vette Csányi lemondó nyilatkozatát, mégsem marasztalta túlságosan. Egy már megírt levél végére írt neki néhány odavetett sort: »Bízván hazafiságában, felteszem Önrről, hogy legalább is addig nem fogja elhagyni helyét, míg materialis időnk nem lesz azt legalább félig-meddig betölthetni.«³⁵

A minisztertanács azonban nem volt hajlandó ilyen könnyen lemondani Csányiról. Kossuth és Szemere erélyesen melléje álltak s Szemere azonnal meg is fogalmazta a választ: ». . . Egy szívvel és lélekkel kijelentjük, mi-

³⁴ Csányi lemondólevelére l. előbb a 28. sz. jegyzetet.

³⁵ A három levelet l. *OL. Csányi-iratok 1274. rakt. sz.*

képpen a haza Önt nem nélkülözheti.« Mi sajnáljuk — írta Szemere a minisztérium nevében — hogy Ottinger ön várakozásának nem felelt meg, sajnáljuk mivel keserű tapasztalása nemcsak a hazafiúnak, hanem a barátnak is okoz fájdalmat.« Mégse hagyhatja el Csányi a helyét, »hiszen kik maradnak a hazának, támaszul, ha hívei elhagyják?« Ottinger meggyőződését követi, amikor elmegy, »de ha Ön hagyná el helyét, éppen ellenkezőleg cselekednék meggyőződésével, éppen azon kötelességét nem teljesíthetné, minek nemteljesítését a nevezett vezérőrnagyban helyteleníti.« Ragyogó érveléssel bizonygatta Szemere, hogy visszavonulásával mérhetetlen kárt okozna a hazának, hogy mekkora hiány van vezetésre alkalmas férfiakban, hogy ha Csányi szerint gondolkoznának, valamennyiüknek le kellene mondaniok s végül kijelentette: »Mi az Ön helyét nem tölthetjük be, a kormány Önt nem nélkülözheti, mivel nem nélkülözheti a haza és nem nélkülözheti éppen a legkétesb pillanatokban.« »Eddigi nevezetes fáradozásaiért sokkal tartozunk önnek, igaz — fejezte be Szemere — a nyugalomra számot tarthatna, de vezérféfiainak a haza nem adhat nyugalmat harcnak idejében. Előbb segítsen megmenteni a hazát, mert az valóban veszedelemben van. Inkább mint valaha.«³⁶

Kossuth ezekben a hetekben az ország száz bajával elfoglalva kevesebbet tudott törődni Csányival és megelégedett azzal, hogy Csányinak egyenesen hozzá intézett kéréseit intézte el, vagy intéztette el miniszter-társaival. Csányi lemondása azonban arra készítette, hogy újból nagyobb figyelmet fordítson a drávémentőfejeményekre. Augusztus 14-én hosszú, sajátkezü levelet küld Csányinak — hosszú idő óta az elsőt a reformkori bizalmas, őszinte levelek után — s abban elsősorban tettekkel kívánja Csányit maradásra bírni. »Eddigi jelentéseire tettekkel feleltem — írja neki — teljesítvén mindent, amit *töllem* kívánt, ha még olly gondba került légyen is. Most kurir gyanánt küldöm saját titoknokomat.« A levél egy sor radikális, kossuthi intézkedést tartalmaz a drávai összezavarodott ügyek tisztázására. Pénzt visz a futár a katonák fizetésére, parancsot a minisztérium által leküldött Melczér ezredes hadügyi államtitkárnak, »hogy minden katonatisztet egyenkint becsületszavára szólítson fel, akar-e a törvénynek híven szolgálni — aki nem, azt azonnal eressze el.« »Ottinger Budára parancsoltatott. (Sub rosa haditörvény elibe fog állíttatni.)« S Csányi lemondása is hozzájárul ahhoz, hogy Kossuth meghirdeti a harcot a hadsereg tisztikarának megtisztításáért, az árulok eltávolításáért, azt a harcot, amelyet aztán elsősorban Csányi támogatásával főleg a szabadságharc első hónapjai alatt lankadatlanul folytatott. »Titoknokom közlend némi leveleket — írja tovább — miket a maga tudósításaival egybeállítva látandja, hogy el vagyunk áruulva a katonaság által. Epurálni kell: Kegyednek mint királyi biztosnak joga van azt, aki áruló, vasra veretni és statarium elé állíttatni, ha Isten fia is. Tegye, ne várjon, ne kérdezzen senkit, támaszkodjék saját energiájára, belátására, hazafiságára.« Ehhez azonban az szükséges, hogy Csányi lemondjon visszavonulási szándékáról. »Hanem az Isten és a haza szent nevére kérem, ne hagyja el szegény nemzetünket most, a veszély percében. Én fekvő beteg és elégedetlen a habozó politikával, százszor dobtam oda tárcámat, de a veszélynek súlya maradásra késztetett, s maradok, míg a veszély, vagy az élet

³⁶ U. o. (A fogalmazványt l. 1848-as belügym. eln. 723. sz.)

elhágy, vagy míg maradásom nem teljes lehetetlen. Esdeklem önnek a haza nevében, maradjon, ne hagyja védtelenül túl a Dunát, különben elveszett. E percben kapom a hírt, hogy Szegednél két bataillon erdélyi oláh vég őr átment a lázadókhöz. Csak most ne hagyjuk el a hazát, minél nagyobb a veszély, annál inkább álljuk meg helyünket.« S a levél további, szakadozott mondatai csak úgy sugározzák az energiát : Kossuth elmondja legbizalmasabb terveit is a hűséges fegyvertársnak, hogy a saját hitével bírja kintartásra a közös ügy válságos óráiban. »Még ma, ha török, ha szakad, kieszközlöm, — írja — hogy parancsok menjenek kurir által Galliciába, Bécsbe etc. a jó szellemű magyar ezredeknek, hogy azonnal jöjjenek be az országba. Az új katonák, kiket állítandok, honvédzászlóaljakra mennek, nem az áruló fekete-sárga szín alá. Freycorps-okat állítok, 2400 gyalogot, 1500 székely lovas. Fegyverem már van. Az Istennek minden energiáját evolválandom, ha életembe kerül is, három nap alatt. A ministerium modificáltatik. Kegyednek is be kell lépni, vagy nemzetőrségi országkapitányságot vállalni. Hiában ! vagy én kilépek, vagy energiának kell jönni a tanácsba. A diétát 10-ik szeptemberig bezárjuk.« A Dráva-mellék katonai teendőik terén is igyekszik Kossuth elosztatni az Ottinger működése által előidézett zűrzavart ; utasításai megerősítik azt az álláspontot, amelyet Csányi képviselt Ottingerrel szemben. »Jelliasichot át ne eressze — írja neki — Eszéket védje, a várba, ha más biztos ember nincs, nemzetőröket is jobb volna tenni, mint nem. Centrálja erejét a hosszú elszórt vonalból erős posztiókba, ha áttörne a párttűtés, vagy szemben, vagy hátulról harcállásba védjünk minden lépést. Ne bizzunk senkiben, csak magunkban.« »Le kell rázni nyakunkról az ónsúlyt, mely zsidbaszt — fejeződik be a ragyogó levél — s felemelkedni egész erőnkben az igaz ügy soha kétségbe nem eső erejével. Csak Ön ne hagyja el a hazát s maradjon helyén amott a Drávánál. Isten a hazával.«³⁷

Még nem kapta meg Csányi Kossuth levelét, de már megszületett lelkében az elhatározás, hogy helyén marad, hiszen elérte amit akart, Ottin gert eltávolította — ha nem is igazán forradalmi úton, hiszen Ottinger át tudott menni a császáriakhoz — és a minisztérium figyelmét megfelelő nyomatékkal hívta fel a drávai sereg problémáinak fontosságára. Már augusztus 14-én válaszolt Szemerének, megköszönte a bizalmat és jelentette, hogy rövid ideig még megmarad a helyén, »mellyet nem a munka töméredeksege, nem a kellemetlenségek és a növekedő elégtelenségből eredő bajok» miatt akart elhagyni, »hanem azért, mert belátja, hogy hajlékonyabb jellemű ember szükséges nálánál a katonaparancsnokokkal összhangzás fenntartására, olyan tudni illik, ki nem követeli azt, mit ő, hogy a sárga-fekete szín ne árnyékolja a magyar tricolort.« Azonban ha helyreáll a nyugalom, vagy ha kitör a vihar, akkor mégis kénytelen lesz visszalépni. »Mert bizon bizon nem lehet ezekkel a katonai parancsnok urakkal úgy munkálkodni — magyarázza meg elhatározását — mint azt hazafiui meggyőződéssel követelni kell. Úgy hiszem, így mint most vagyunk, hosszab ideig nem maradhatunk, néhány napok eldöntik az eddig megoldatlan kérdést, hozzon ránk a sors bárminő vést. azt megosztom hazámmal, de ha átélem azt, már meg nem fogok maradni, eszerint egynéhány napokig még rendeletére állok Önnek, tisztelt Minister Úr.«³⁸

³⁷ L. OL. Csányi-iratok 1274. rakt. sz.

³⁸ Csányi Szemeréhez írt válaszlevelét l. OL. 1848-as belügym. eln. 762. sz.

Még aznap megírja elhatározását Batthyánynak is. »Nem a nehézségek — írja — nem a napról napra nagyobb mértékben felmerülő bajok, nem a munka tömérdeksége, mi a kórházi lepedőktől kezdve a katonai munkálat végső pontjáig rajtam fekszik, nem állásunknak lelkületet lehanyíttó bizonytalansága oka lemondásomnak, hanem a körülményeknek abbéli ismerete, miszerint katonai parancsnok nélkül itt félig-meddig sem lehet megfelelni a célnak, olyan parancsnokot pedig Ottinger vezérőrnagy úrbani tapasztalásom után, nem gondolok található-nak, kinek fekete-sárga elvei elveimbe beleolvaszthatók lennének; nehogy egyenetlenségünk, viszálykodásunk kárt árasszon hazánkra, polgári kötelességemnek érzem helyemet átadni olyan egyénnek, ki hajlékonyabb jelleménél fogva kellő arányban tudja magát összhangzásba tenni a katonai parancsnokokkal.« Csak azért vonja vissza rövid időre lemondását, — folytatja tovább — mert »kevés napok alatt más fordulatot kell a dolgoknak venniök, mert hiában nem küldi Jellasics Verőczébe biztosságát és hiában nem kap pénzeket, nem gyűjti és rendezi erejét.«³⁹ Visszavonulása azonban rögtön érvénybe lép, mihelyt »vagy eljár felettünk, vagy leviharoz ránk a zivatar.«⁴⁰

Kossuthnak is ír erről a napról, hogy egy pillanatig se hagyja kétségbe elhatározásának megváltozása felől. »Vésznapok jóslatnak — írja neki — míg ezek vagy el nem járnak felettünk, vagy le nem viharoznak ránk, megmaradok helyemben, de tovább semmi árért. Mentsen Isten ilyen szerencsétlen chemiai munkálattól, mellyel a sárga-fekete szint úgy köllene beleolvasztani a magyar tricolorba, hogy amazt ez elnyelje, mint arany a rezet. Hajlékonyabb jellemű ember kell a katonai parancsnokokkal összhangzás fenntartására, mint én vagyok. Tehát én semmi esetre néhány napoknál tovább nem maradok.« Örömmel közli agitációjának máris mutatkozó eredményét, hogy az előző napon tartott haditanács egyhangúlag elhatározta, »hogy védetlen egy talpalatnyi földet sem szabad átadni és nem fogunk átadni, ha mindent veszteni kéntelen az ember, tartsa meg becsületét.« S ebben a levélben dobja be Csányi a politikai meggondolások mérlegébe azt a szempontot, amely ettől kezdve az egész ősz folyamán vezető motívuma lesz Kossuthék politikai taktikájának: ez a szempont a legalitás formáinak megőrzésére való törekvés. »Fájdalmasan hatnak ránk a pesti hírek — írja a továbbiakban Kossuthnak — úgy hallom, a ministerium bomláshoz közeledik. Amennyire én bécsi és innsbrucki nem alaptalan adatoknak hitelt adhatok, a ministerium még csekély változásban is alig leend sanctionálva. Az olasz győzelem felnevelte a reactio hatalmát, mellynek ugyan az egészet visszasodorni régi medrébe nem sikerülend, de sikerülend minket oda juttathatni, honnén nem lesz könnyű, vagy talán nem lesz lehetséges is a menekvés. Katonaságunk szelleme!!! Most ez a ráczokra, sőt a horvátokra is löni fog, de ha a dinastia positive lép fel parancsával ellenünk, akkor arra számolni nem lehet, nem lehet a legvérmesebb reménnyel is, és ez az, ami befátyolozza jövőnket, ettől félelemből óhajtanék minden ministeriumi crisist elkerülni.« Bizonyíték ez a levél arra is, hogy Csányi a távolból aggódó figyelemmel kísérte az új honvédsereg felállítására körüli előzetes tárgyalásokat és az új sereg nemzeti, magyar jellegét különösen

³⁹ Jellasics Bunyik pozsegei alispánt kormánybiztossá nevezte ki avégre, hogy Verőce megyét és Eszék városát megbüntesse, amiért követeket küldtek a magyar országgyűlésre.

⁴⁰ *OL. Csányi-iratok 1274. rakt. sz.*

a szíven viselte. Mészáros álláspontjával szemben felveti, »nem lehetne-e minden ezredből inkább egy zászlóaljat beleolvasztani az ujonczok közé? ekkor rövid idő alatt szinte kész katonáink lennének.« De mivel úgy értesült, hogy Mészáros a tárcáját kötötte álláspontja elfogadásához, nem bánja, a 40.000 ujonc fele menjen a sorkatonasághoz, de a miniszter »leginkább figyelemmel legyen a jó, igen jó szellemű huszárookra, és figyelemmel legyen arra, hogy az altisztek tisztékké változtassanak. A másik feléhez szinte soroztasson sok altiszt tisztnek, igaz, hogy amazok hiányában lesznek az altiszteknek, de a közlegénység közt vannak arra alkalmas egyéniségek, csak alkalmat kell adni a felemelkedésre. És már be kell hozni, mennyire lehet, a magyar tisztet, most talán nem tanácsos kimondani azt, egynehány jó ember miatt, de practice kell behozni, szó beszéd nélkül. Csak még egy évig nevelhessük gyakorlatilag népünket, erre nem rossz oskola a nemzetőrség, sőt igen jó,« ezért bosszankodik, hogy a megyék rövid szolgálat után hazahívják, kicserélik nemzetőreiket: »a kabátos osztályban van a métely, most ettől kell tartani«. Csányi tehát az ujonczok felhasználásában kompromisszumra lép a tényekkel, de amit a serezek tisztikarának nemzetivé tételére, legénységiék és altisztek tisztékké előléptetéséről, a nemzetőrségről, mint a jövő néphadsereg iskolájáról ír, azok olyan gondolatok, amilyenek csak igazi hazafi és igazi forradalmár agyában születhettek akkor meg. Csányi elképzelése, amely gyakorlati tapasztalatokon, a drávai sorkatonaság és honvédszászlóalj problémáinak ismeretén alapult, a magyar tisztikar segítségével magyarrá akarta tenni a serezeket is, a nép fiainak, a legénység legjobbjainak altisztekké és tisztékké emelésével pedig olyan néphadsereget kívánt létesíteni, amilyen valójában később, szabadságharcunk folyamán sem tudott kialakulni. S a levél végén ismét visszatér Csányi a minisztérium megmaradásának fontos kérdéséhez. »Tartsa össze igen tisztelt barátom a gépezetet, tartsa össze — könyörög Kossuthnak — Önt küldte talán egyedül hozzánk erre az ég, egy év után ha felhuzzuk is a cataraktot, nem fogja a zuhatag elmeríteni hazánkat. Ez a sok bolond divergentia Európában segíthet rajtunk, de most már hamarjában, reánk uszított lakosink ellenségeink kezökben iszonyatos eszkezek. Tartsa össze a gépet tisztelt barátom, ettől függ hazánk jövője.« A befejező sorokban pedig újból felcsendül a bizalom, a Kossuth iránti odaadás hangja: »Azért vagyok bátor így írni, mert büszke érzettel tudom, hogy olyan szerencsés vagyok, hogy Ön engemet érdektől nem vezetett tiszta hazafinak tart.«⁴¹

Hamarosan megérkezik Kossuth levele is és Csányi teljesen a belőle áradó lenyűgöző erő és bizakodás hatása alá kerül. Azonnal válaszol rá és a válaszban már nyoma sincs annak, hogy csak rövid ideig kívánja még betölteni munkakörét »Ön kívánja, hogy maradjak helyemen — írja — ki személyét, egész valóját, családját, mindenét a hullámok közé veté, hogy hazáját megmenthesse. És én érezve, hogy illy telles joggal senki mástul áldozatot nem követelhet, kinyilatkoztatom, hogy igenis maradok. Például fog előttem állani a viharok közt, erő szállja meg ismét lelkemet munkálatom folytatásában, melyet több napok óta keserű gondolatok zavartak meg azon emberek felett, kik kötelességüket olly nyomorultul fogják fel, hogy állásukat nem a honhoz, hanem egy jutalmazó személyhez kötik. Számoljon

⁴¹ A keltezetlen, de tartalma után aug. 14-én írt levelet l. *OL. Iktatatlan pénzügy-miniszteri iratok, 276/a rakt. sz.*

reám Ön, mennyit hűségem, tiszta akaratom eszkezelhet, annyira rendelkezésére állok, de ha bevégeztük itt és a ráczokkal munkánkat, nyugalomra leend szüksége ronsolt testemnek.« S a hűséges barát, feledve az elmúlt napok kiábrándultságát, rögtön tovább fűzi az előző levelében felvetett gondolatokat. »Igen örülünk mindnyájan a magyar bankjegyeknek« — írja, majd az általa annyiszor sürgetett ujonckiállításról mond ismét véleményt. »Ha crisist tenne az ujonczok állítása magyar lábra — írja — mi nélkül veszve vagyunk, méltóztassék elfogadni abbéli módosításomat, miszerint 20 ezerrel tegyenek, mit akarnak a besorozásnál, de 20 ezer legyen honvéd, és kezdessen meg a toborozás is a honvédekhez. Jót állok, hogy minden várakozást felülmul a toborozás tervem szerint, csak 40 vagy 50 ezer, sorkatonát schakban tartó honvéd legyen, majd a kapufánál hagyandják a sorkatonák is tisztjeiket, ha velünk ellenkezőt akarnak.« Augusztus 16-án írja Csányi ezeket a sorokat, azon a napon, amikor az előzetes minisztertanácsi viták után a jobb- és baloldal éles szembenállásának jegyében megindult a képviselőház vitája az ujoncozási törvényjavaslat fölött. Két nap alatt érhetett Csányi levele Pestre s 19-én, Kossuth fenti szellemű közvetítő javaslata alapján megtörténik a ház többségének megállapodása. A szeptemberi események pedig igazolták Csányinak a sorkatonaság magyar legénységének átlépéséhez fűzött reményeit is. Megismétli Csányi most is a legalitás fenntartására két nappal előbb tett figyelmeztetését. »Most — írja a továbbiakban — tapasztalásom szerint a közkatoná nekimegy az illirnek, értem a magyar sorkatoná, akárhogy dicsérik előtte Jellasićot, de ha a királyról van szó, már akkor nem számolhatni rá. De a honvédekkel társalgás rövid idő alatt nagy változást idézendne elő. Magyar tiszt, csak magyar tiszt szükséges, ezek közt is elég férges van, de ha kivagdalja az ember belőlük a rothadt részt, lehet használni.« S közli Csányi Kossuthtal azt is, hogy a belügyminisztert kérte, »küldjön egy olyan parancsnokot, ki az összes monarchia érdekét tisztelje, de semmi néven nevezendő esetben annak a magyar érdeket alá ne rendelje, hogy küldjön olyat, ki a generálist és a magyart két lénynek ne tekintse. Nehéz találni illyet — sóhajt fel — különösen nehéz most, az olasz győzelem után ; nagyra nőtt a szarvuk. A honvédekért könyörgök.«⁴² A magyar szellemű, magyar vezetésű hadsereg követelésében tehát Csányi együtt halad a baloldal legjobbjával s ha gyakorlati tapasztalatai alapján tesz is részletkérdésekben engedményeket, messze megelőzi a haladó nemesség túlnyomó többségét a nemzeti függetlenség gyakorlati szükségleteinek felismerésében.

Az áruló hadvezetés elleni harc első nagy sikere és különösen Kossuth útmutatásai nyomán Csányi fokozta erőfeszítéseit, hogy a sorkatonaságot helytállásra bírja és hogy az egyre nagyobb számú nemzetőrséget használhatóvá, harcképesse tegye. A főtisztekkal való további tapasztalatai azonban csak fokozták aggályait a sereg vezetését illetően.

A hadügyminisztérium által ideiglenes főparancsnokként kiküldött Melczer ezredes augusztus 16–17-i látogatásáról a minisztériumhoz írt jelentésében beszámolt Melczer intézkedéseiről, amelyekkel szándékosan gyöngíteni akarta a sereget és jelentette azt is, hogy Melczernek sejtelme sincs a teljhatalmú polgári biztos hatásköréről. »Előttem bebizonyosodott — folytatta Csányi — hogy ő idegen a magyar dolgok fordulatában és hogy ő lehet magyar politicus is, de most nem más, mint olyan osztrák mintájú

⁴² Csányi aug. 16-i válaszlevelét l. u. o.

katona, ki a polgári hivatal, olyat mint egy biztos, természet elleni dolognak tart. Én a véleményemet tartózkodás nélkül mondtam ki minden dolgunkra vonatkozó tárgyakban, őt visszatartózkodónak tapasztaltam, látszott rajta Ottingernek és Milböknek befolyása, vagyis egészen azok kifolyása volt. . . Ottinger ittléte káros. Milbök nem idevaló ember, őbenne nincs semmi magyar szellem, de semmi. Előttem tartózkodó, de nem kerülheti el mindenben a figyelmet, észre venni rajta, hogy a régi rendszernek bálványozója; a ministeriumról mélyen hallgat, ha szó van róla; bosszantja, hogy a Württemberg huszárok közül néhányat halállal nem büntettek.⁴³ Ez itt hasznot bizonyosan semmit nem hajt a hazának.⁴⁴

A hadsereg árulói ellen folytatott harcában Csányi bizton számíthatott Kossuth támogatására, aki Ottinger eltávolítása után is több ízben felhívta figyelmét a haza biztonsága érdekében való gyors és erélyes cselekvésre. »Olly percekét élünk — írta Kossuth augusztus 29-én — mellyekben a rendkívüli hatalommal megbízott királyi biztosok csak úgy menthetik meg a hazát, ha minden egyes specialitásra a kormánytól utasítást nem várva, tesznek és teszik azt, amit a körülmények, a haza megvédése s hazafiúi lelkük sugall. Volt-e vagy nem valamelyik eljárása a kormánybiztosnak auctorizálva, ha a hazát mentette meg velem, nem férhet hozzá kérdés, mert árulókkal vagyunk körülvevő minden oldalról.« Meg is mondja Kossuth, hogy mi indította erre a nagyjelentőségű megállapításra: tudomást szerzett arról, hogy a Pécssett lévő Hardegg-vasasvezred tisztikara titkos érintkezésben áll Jellasicscsal és már el is kötelezte magát a hozzája való csatlakozásra. »Én a körülményeket nem ismerem — írta erről Kossuth — de annyit megmondok, hogy én királyi biztos úr helyzetében, ha árulást tapasztalnék, jönne bár az öreg Isten fiától, nem kegyelmeznék neki.« Eszéket ajánlotta még különösen Csányi figyelmébe, amelynek kulcshelyzete volt a déli hadműveletek szempontjából s végül a viszonyokat jellemző őszinteséggel ismertette Csányival a mind drámaibbá váló politikai helyzet megoldására tett és tervezett intézkedéseket: Mészáros délvidéki tevékenységét, »ahol minket egyenesen elárultak saját embereink«, Batthyány és Deák bécsi útját, amelytől a horvát kérdés megoldását hozó királyi parancsokat várta azzal, hogy ha a király »ezeket nem teszi meg, a ministerium lelép és a nemzet az árulás ellen az anarchia szörnyeirez folyamodandik.« Tudatta vele, hogy az országgyűlés Horvátországnak »e napokban minden possibilis concessiot megszavazand, egész az elszakadásig, ezt is ha kell, de szabadságunkat nem adjuk.« »Tartsa ön ott a hazát, csak két hétig még — csendül Kossuth zárószóiraiból Csányi felé a bizalom hangja — ezalatt jobbra, vagy balra dől.«⁴⁵

Amikor Kossuth levele megérkezett Csányihoz, ő már tisztában volt a császári katonaság árulásával és megtette első intézkedéseit eltávolításukra. Jellasics csapatai ugyanis néhány nappal előbb bevonultak Verőceze és Szerém megyékbe anélkül, hogy az ott állomásozó sorkatonaság ebben magakadályozta volna. »Aggasztó a Hardegg vasas ezredének áruló lelkülete — írta

⁴³ A Galiciában állomásozó Württemberg-huszárok egy százada május végén hazatért Magyarországra; a huszárok századosukat, Lenkey Jánost és Fiath főhadnagyot kényszerítették, hogy tartsanak velük. A közvélemény nyomására a felsőbb hatóságok nem merték megbüntetni őket, hanem a délvidéki harctérre rendelték a századot.

⁴⁴ A jelentés fogalmazványa keltezetlen, de tartalmánál fogva csak aug. 18-án keletkezhetett. (OL. Csányi-iratok 1274. sz.)

⁴⁵ U. o.

a miniszterelnök címére, még mielőtt Kossuth levelét kézhez vette volna — mellynél B. Kres könnyű lovas osztályáé nem jobb, és épen ilyen rossz a János dragonyosok, kik Jellasics gyülevész csekély népe elől gyáván — Jellasics körútja alkalmával tett alkú következtében — Zanini gyalog osztályával együtt elvonultak, és hová? Hozzánk, hogy kebelünkben mindnyájan az árulásnak gyalázatos vétkét ismételhessék.« Közölte Csányi, hogy az új fővezért, Teleki Ádámot rávette már eltávolításukra, azonban jó lenne, ha miniszterelnöki parancs is jönne, hogy a szóbanforgó alakulatokat olyan messzire vezényeljék el, ahol már nem tehetnek kárt.⁴⁶ Kossuth levelének vétele után azonnal értesítette őt is a folyamatban lévő intézkedésekről. »Az árulás előttem esmérletes, az egyik olyan, mint a másik — írja a felsorolt alakulatokról — ha el nem mozdíttatnak innén, Jellasics biztosan számolva rájok bejöhet.« »Én jóllehet nem vagyok felruházva rögtönítelő bíraskodási hatalommal — írja Kossuth biztatására, hogy erélyesen lépjen fel — mégis tudnám, mit kellene tennem, ha egy ezred lenne áruló, de mint mondom, egyik sem jobb a másiknál, mindegyiktől tarthatni, így kockázatása nélkül az eredménynek nem szabad kísérletet tennem.« Csányi ezt a rövid levelet drávamenti útjáról, Istvándiból írta; visszatérve Nagykanizsára, hosszú levélben számol be Kossuthnak a védővonal mentén tett tapasztalatairól s arról, hogy Jellasics feltétlenül be fog törni, ha számíthat az itteni császári alakulatok támogatására. »Én használom az alkalmat, tudomására juttatni, — írja erről Csányi — hogy mi kívánnók, hogy Pest ellen menjen, nem lesz szükség muszka hidegre, ő vissza soha nem térend embereivel.« Beszámolt hosszasan az Eszék biztosítására tett intézkedésekről, a nemzetőrök és ujonnan érkezett honvédek felhasználásáról s mint mindig, most is pénzt kért: »Méltóztassék pénzekekről rendelést tenni, se órája, se napja, hogy szétbomlik táborunk, ha nem fizethetünk, iszonyatosok a költségek.« A minisztériumnak Kossuth által kilátásba helyezett lemondása balsejtelmekkel tölti el: »Ha a ministerium lemond — írja — akkor... akkor... erről most hallgatok, elég harsányan fognak akkor a tények nyilvánulni.«⁴⁷

A válság közeledtével, s különösen a miniszterelnök távolléte miatt, Kossuthra emberfeletti feladatok vállalása hárult, de ezek ellenére is fokozni tudta azokat az erőfeszítéseket, amelyekkel Csányi ügyét már eddig is támogatta. Ekkor Batthyány távollétében, már közvetlenül is hozzá kerültek azok az ügyek, amelyek elintézésébe korábban csak közvetve folyt be. »A méreg majd meg eszen — írja Csányi egyik korábbi sürgető levelére — hogy ha ki pénzt kér a haza szükségeinek fedezésére, én nyomban kiteremttem a pénzt s küldöm azonnal, de az útbani késedelem legyőzése tehetségemben nem lévén, nem repül oly hirtelen, mint óhajtanám.« Közli, hogy nagyobb összeget, 70—75.000 forintot indított útnak a drávai sereg szükségleteire, Csányinak a nemzetőrséggel kapcsolatos terveit olvasva pedig önkénytelenül is elárulja, milyen szerepet töltött be eddig is a minisztériumban, ha Csányi kívánságairól volt szó: »Sajnálom — írja — hogy nem vagyok mindenható,

⁴⁶ Csányi aug. 31-én kelt levelét l. *OL. 1848-as miniszterelnökség eln. 574. sz.*

⁴⁷ Csányi két levelét — aug. 31-éről és szept. 2-áról — Kossuth átküldte Szemerének, hogy intézkedjék az idegen katonaság eltávolítása felől. (L. *OL. 1848-as belügym. eln. 893. sz.*) A minisztérium lemondásáról már aug. 30-án azt írta Csányi Szemerének, hogy az »azon keveseknek is meggyengíti lelki erejüket, kik mindenöket egész valójokkal készek a hazának áldozni, s hogy az »Magyarország temetése, és temetése fölött diadala bel- és küllellenségeinek«. (*U. o. 833. sz.*)

miszerint magam tehessek mindent, csak nógatnom, unszolnom, fenyegetőzőnöm lehet, ezer lélekölő bosszúság között; meg fogom tenni most is. De Kegyedet a haza szent nevére kérem, se ne kérjen, se ne várjon sok instrukciókat, hanem tartsa össze a nemzetőrséget, mindaddig, míg önkéntesekkel, vagy más erővel fel nem válthatnak, vagy horvátokkal pacificálván, a drávai őrség feleslegessé válik.»

A megbékélés a horvátokkal: ez az a törekvés, amelynek érdekében Kossuth és társai most, a veszély óráiban készek annyi engedményt adni, amennyit a magyar vezető osztályok soha máskor a nacionalizmus évszázadában nem adtak volna, s a kísérlet végrehajtásában Kossuth fontos szerepet szánt a kérdés régi ismerőjének és harcosának, Csányinak. »Ezen pacificatiót illetőleg — írja neki tovább — ide rekesztem Deák projectumát, mely e napokban a ház elé fog terjesztettni⁴⁸ azon alternatívával, hogy ha ez nem tetszik a horvátoknak, menjenek Isten hírével, mi távol minden elnyomási szándoktól szárnyra bocsátjuk, szakadjanak el, de Fiume miénk, azt nem adjuk senkinek. Én az elszakadást már 7 év előtt proponáltam, hogy lezúgott érte az ország, pedig bizony legokosabb volt volna; most is az a Slavonia teszi a bajt, de mintsem Magyarországot veszélyeztessük, hadd menjen ez is, Péterváradot és Eszéket minden esetre megtartva. Ezt avégett közlöm Kegyeddal, hogy ha jónak, tanácsosnak tartja, lépjen érintkezésbe a horvátokkal s mondja meg nekik, hogy ha igazán nemzeti s nem reactionális szellemből indulnak, ha nem akarnak olly bolondok lenni, hogy ők legyenek a kéz, mellyel a reactio kiszedeti maga számára a gesztenyét, mondják meg, mit akarnak? Horvátországnak mindent, magát az elszakadást is, menjenek, legyünk jóbarátok, de a reactioval nem alkuszunk, készebbek vagyunk akármilyen veszélynek szemébe nézni, ha betörnek és a volt kormány bűnei miatt készületlenek lévén az ő kész bataillionjainak ellent nem állhatnánk is első perczen, ha magát Pestet elfoglalnák is, Magyarország nem veszett el, nem fog elveszni. Fél év alatt 2—3 százezer magyar fegyveres fog a kétségbeesés dühével velök szembeszállni, mellyet a veszély kis idő alatt gyakorlottá tesz, és hosszú időre velünk a csatát ki nem állhatják. Azért hát térjenek eszökre, ha el akarnak szakadni, tegyék, legyenek szabadok és boldogok, de idegen reactio miatt, ne keverjék vérbe, szerencsétlenségbe a két országot.« A veszély növekedésével együtt növekszik tehát Kossuth államférfiúi ítélőképessége is és a fegyveres harc küszöbén eljut a népek összefogásában rejlő hatalmas erő felismeréséhez a kis szomszédnépekkel való viszonylatban is. Jellasics akciójában azonban a józan ész és a népek közös érdekeinek felismerése egy pillanatra sem játszott szerepet, így Kossuth kezdeményezése nem számíthatott sikerre s a másik lehetőségre került a sor, a kétségbeesés dühével vívott népháborúra, amelyet Kossuth itt látoki erővel jósol meg.

A szeptemberi sorsdöntő napokra készülődő Kossuth talán egyetlen más dokumentumban sem mutatkozik meg olyan lenyűgöző erővel, mint ebben a levélben. »Ha Kegyed jónak látná és tehetné — folytatódik a levél — hogy ezen alapon velök fegyvernyugvás köttethetnék, a hazának annál nagyobb jótéményt eszközhetne, minthogy akkor erőnket a szerbek ellen koncentrálhatnók, kiket azért nem verhattünk meg eddig, mert erőnket nem ők, hanem az árulás zsibbasztotta el. Saját táborunkban voltak legnagyobb ellenségeink, ki győzzön ekkint? Gondolhatja Kegyed, mi kínos

⁴⁸ A tervezetet ld. a *Csányi-iratok 1274. sz.* kötetében.

helyzet négy hónap óta Cassandra szerepét játszani, (hiszen mi ketten valánk a horvát ügyben évek óta a nemzet Cassandrái) és nem segíthetni mások miatt. De hiszen pár nap alatt máskint leszen. Én alkuszom az ördögnek is, de a schwarzgelb reactioval egy hajszálnyit sem, ha darabokra vagdálnak is. De nem fognak vagdalni, én talpra állítom a hazát, ha a diplomatizáló politicának egyszer vége szakad.« »Én nagyon beteg vagyok — fejeződik be a Csányit érdeklő részletkérdések megválaszolása után a levél — óránként fekszem meredülten mint a fa, mozdulatlanul. De a veszély megedzi roncsolt idegeimet. Én nem esem kétségbe. Csak még egy kis kitartás, ez a nemzet nem fog elveszni.«⁴⁹

A levél pátosza, drámai hagja már azt a feszültséget tükrözi, amely a magyar forradalom szeptemberi nagy fellendülését, drámai fordulatát jellemzi majd. Kossuth érzi, látja már a küszöbön álló mérhetetlen jelentőségű eseményeket, tudja, milyen próbatétel vár a nemzet ellenálló erejére, amelyet ezekben a napokban elsősorban a drávai hadsereg testesített meg. Annak helytállásán múltott a nemzet sorsa, ezt tudta Kossuth és azt akarta levelének minden sorával Csányival is tudatosítani. Csányiban Kossuth buzdításai valóban fokozták az elszántságot és lelkesedést, ugyanakkor azonban az ő hite is nagyban hozzájárult Kossuth és Szemere védelmi elszántságának erősítéséhez és ahhoz, hogy az országgyűlés a legszűkebb napokban is bízott a sikeres fegyveres ellenállás lehetőségében. Csányi nem titkolta el jelentéseiben a helyzet fokozódó rosszabbodását, a hadsereg elégedetlenségét, a tisztikar szellemének nem kielégítő voltát, s a »saját lelkükön táplált kígyók«, a belső ellenség mardosását, sőt azt sem, hogy Jellasics demagóg célzatú intézkedései a Dráván túl — az úri haszonvételeket és a makkoltatást a volt jobbágyok számára szabaddá tette — éreztetik hatásukat a köznépre s néhol »a szellem rossz, igen rossz és csak alkalomra vár a kitörésre.«⁵⁰ De — éppen személyes tapasztalatai alapján — tudta, hogy a Dunántúl túlnyomó részében a parasztság a függetlenség híve s ha mégis utalt a nyugtalanító jelenségekre is, annak megvolt a haszna, hogy emlékeztette Kossuthot a parasztság kielégítetlen követeléseire. Rámutatott arra is, hogy a megyei nemzetőrcsapatok szeptember elején esedékessé vált leváltása mennyire megzavarta a védelmi intézkedéseket s hogy a pénzellátásban mutatkozó zavarok mennyire károsan befolyásolják a katonaság hangulatát. Jelentéseiben azonban a nehézségek feltárása ellenére sincs nyoma csüggedésnek. »Bárminő aggasztók is a jelek — írja a miniszterelnöknek szept. 3-án — reám nézve csüggesztő hatással nincsenek, mi tenni fogunk mindent, mit tőlünk a kötelesség szent érzete követel és amit feladatul nekünk tisztelt kormányunk kijelölt.« »Történjék bármi — írja máshol — én a vész óráiban helyemen állok.« »Lehet, hogy olyant kérek — írja ismét egy sürgető levele végén — mit adni nem lehet, ez esetben teszünk, mit tehetünk.«⁵¹ Ehhez hasonló nyilatkozatot szinte minden jelentésében találni s az események, amelyek hamarosan bekövetkeztek, bebizonyították, hogy a haza valóban minden helyzetben számíthat Csányira.

Az események Kossuth augusztus 31-i levele után drámai gyorsasággal követték egymást s már nem adtak időt arra, hogy az országgyűlés érdemben is foglalkozzék a horvátokkal való megegyezés tervével. Az augusztus 31-i

⁴⁹ Az aug. 31-én kelt levelet l. u. o.

⁵⁰ Ilyen utalások vannak a *belügym.* 833, 877., 897. stb. sz. jelentéseiben.

⁵¹ Az idézetek Csányinak a *belügym. eln.* 833. sz. alatt levő jelentéséből valók.

királyi leirat és az osztrák minisztérium hozzá mellékelt emlékirata nem hagyott többé semmi kétséget aziránt, hogy megindult az ellenforradalom támadása a márciusi törvények ellen, a Jellasicsot nyíltan felkaroló szeptember 4-i manifesztum pedig azt is megmutatta, hogy milyen szerep jutott a Magyarország elleni támadásban a horvát bánnak. Deák és Batthyány üres kézzel tértek vissza Bécsből, Kossuth a szeptember 4-i képviselőházi ülésen bejelentette, hogy az önvédelmi erőfeszítések terén nem a törvény, hanem a haza veszélye lesz az irányadó, megjelent az új magyar pénz, az ujoncozási rendelet s az országgyűlés száztagú küldöttsége elutazott Bécsbe, hogy megkísérelje a lehetetlent.

S a kibontakozó dráma feszült napjaiban Csányinak Kossuthhoz és a miniszterelnökhöz írt levelei egyre bizonyosabbá teszik, hogy az ellenforradalom fegyveres támadása is küszöbön áll. »Ha minden jelek nem csalnak, — írja Csányi Kossuthnak szeptember 5-én — úgy a napokban meg fog itt kezdődni az ellenségeskedés.« Vácolja az ellenséges sereg készülődéseit, megírja, hogy nem képes Jellasicssal személyes érintkezésbe kerülni, mert Jellasics és környezete nem békét, hanem harcot akar, ezért nem akar-nak találkozni vele, »a kormánynak biztosa reájok nézve iszonyatos lény«. Az ellenséges katonaság »szentül hiszi, hogy a császárt kell visszahelyeztetni országába, mint Olaszországban«. »Nagy erő leendő használva ellenünk — írja Csányi — és mi számlálunk Eszékig 900 verekedhető gyalogot, 7 század huszárt, van egy honvédszászlóaljunk, ehhez megérkezik talán a pápai ruhátlan 7. zászlóalj, és ha pénz érkezik, a nemzetőrség.« »Mi valóban ez ügyre nézve Cassandrái voltunk nemzetünknek — utal Kossuth legutóbbi levelére — Istenem, hol állanánk, ha történhete, minek történnie kölle? Azonban én veszem, ahogy vannak a dolgok, teszek, mint tehetek, mit a hazámeránti hűség, mit a kötelesség, mit becsületem parancsol.« »Én abbéli nézetemből soha elállni nem fogok — igéri a küszöbön álló haditanácsra utalva — hogy védetlenül egy talpalatnyi földet sem szabad átengedni. A többi Isten gondja, csodát nem várok nemzeti öreinktől, de mégis igyekezni fogok én velök annyit mivelni, mennyit lehet. Csak két zászlóaljjal tudjam is megállatni a sarat, horvát uraim izzadni és vérzeni fognak a magyar föld elfoglalásában. Miért is vitetett el innen az az erő is, ami volt? Sír bennem a lélek, ha meggondolom, milly hibák történtek. Mi nem tehetünk róla tisztelt barátom, már most oda fogok törekedni, és ha sorkatonáink el nem hagynak, ki is viszem, hogy drágán jusson az ellenség minden arasznyi földhez.« Két nappal később, szeptember 7-én azt írja Kossuthnak, hogy »nincsen már most nap, mellyben biztosítva lennénk az ellenség betörése ellen«, de újból hangsúlyozza, hogy védeni fogják az országot s csak azt nem ígérheti, hogy meg is védik, mert kevés a sorkatona, hosszú a megvédendő vonal és sok az ellenség. S a minisztérium lemondására célzó újsághírek is aggodalommal töltik el. »A máj hírlap nem tetszik a katonáknak — írja — ha a ministerium lemond, akkor nem számolhatunk katonaságunkra, mint azt ma tapasztalni volt alkalmam.« Másnap arról tudósítja Kossuthot, hogy Almássy Györgyöt és Schmidegg Kálmánt Zágrábba küldte Jellasics szándékainak kitudására, szeptember 9-i levelében pedig már a minden órában várható támadásról beszél s a sorkatonaság tisztjeinek arról a nézetéről, hogy a csekély erőkkkel a Muraközt nem tudják megvédeni.⁵²

⁵² Csányi szept. 5-i, 7-i, 8-i, és 9-i leveleit Kossuthhoz l. *OL. Iktatatlan pénzügy-miniszteri iratok, 276/a rakt. sz.*

Kossuth a kétségbeejtő órákban határozottabb, mint valaha s ezernyi teendője között most is az elsők közé tartozik, hogy Csányit tájékoztassa és rajta keresztül a drávai hadsereg helytállását igyekezzék biztosítani. Szeptember 9-én újabb 30 000 forintot küld neki, további 50 000-et helyez kilátásba s biztosítja, hogy »annyinak megtételére, ami emberileg lehetséges, mindent elkövet.« Értesíti, hogy másnapra várják vissza Bécsből az országgyűlés küldött-ségét »alkalmasint semmi, vagy rossz válasszal, mert hiszen már néhány nap óta kezünkben van az austriai ministerium nyilatkozata, miszerint azt állítja, hogy Magyarország önálló kormányzatát sanctionálni a királynak nem volt joga, mert ez a Sanctio Pragmaticával ellenkezik.« »Már most tehát tudjuk — folytatja Kossuth — mért kell pártütésnek lenni, mért a magyar falvaknak elpusztíttatni Magyarországon. Néhány óra alatt eldöntő crisisnek nézünk elébe. A ministerium semmi esetre meg nem maradhat. Esterházy már lemondott, Széchenyi megtévelyodott. A bécsi árulás dühbe hozza itt az embereket s az országgyűlés elhatározva lenni látszik Magyarország önnállásának megvédésére bármi halálos veszélyre is. Én mindent elkövetek, hogy a lázadások kikerültessenek, a mozgalom gyepőlőjét az országgyűlés tartsa kezébe, a dynastialis szín megtartassék s István herceg maradjon a végrehajtó hatalom élén, mellynek Ön is kell, hogy tagjává legyen. Azonban a reactio itt is emeli fejét, mi vigyázni fogunk mindkét oldalra, hogy a nemzet jövődjé ne kockáztassék, de el vagyunk határozva a hallatlan árulással semmi esetre sem alkudni.« E sorok után, amelyek éles megvilágításba helyezik Kossuth szeptember-eleji politikáját, következnek a gyakorlati intézkedések a védelem megszervezésére. »Most három főmomentum van — folytatódik Kossuth levele — egyik Pest és Komárom, erről mi gondoskodunk. Másik a Kegyed állomása, harmadik a Beöthyé⁵³. Önök ketten lehetnek a hazának megmentői azáltal, ha seregeket a nemzet számára együtt tartják. Tapasztalni fogja Ön, hogy Jellasics ereje nem olly igen nagy, mint hirtelik s Isten áldja Önt azon határozatért, hogy védtelenül nem teendi lábát honunk földére; csak ez legyen meg, csak legyen minden mozdulata háborítva, akadályozva, még ha nyomulna is előre, csak igen sebesen ne nyomulhasson, én nem esem kétségbe hazám sorsa felett.« Igéri Kossuth, hogy az országgyűlés másnapi határozatát futárral fogja megküldeni s »kimondhatatlanul fontos volna — kéri Csányit — ha Ön s a parancsnoksága alatti honvédek és nemzetőrök és némelly sorkatonaság, mellynek legénységére kell szükség esetén támaszkodni, futáromra azzal felelnének, hogy a nemzet rendelkezésére állanak.« »Én az Istenre kérem Önt — fejeződik be ez a levél is a szokásos biztatással — ne nézzen parancsot, ne utasítást, hanem éljen teljhatalmával, amint szükségesnek látja. Ön tudja ott a helyszínén, mi jó, mi nem, másra ne hallgasson senkire. Isten örkdíjék a haza felett.«⁵⁴

Lent a drávai táborban éppen azon a napon következett be a Csányi által régen előre látott drámai fordulat, amelyiken Kossuth a fenti levelet írta. Szeptember 9-én kapta ugyanis kézhez Teleki Ádám vezérőrnagy a Dráván túlról a szeptember 1-i és 4-i királyi manifesztumok nyomtatott példányait s Csányi még aznap jelentette a minisztériumnak, hogy Teleki a Muraközt ellenséges támadás esetén ki akarja üríteni s harc nélkül akar visszavonulni. »Igy most ismét ott vagyok igen kevés különbséggel — jegyezte

⁵³ Beöthy Ödönt szept. 3-án nevezte ki a minisztérium a Csányiéhoz hasonló hatáskörrel a szerbek ellen harcoló seregek teljhatalmú kormánybiztosává.

⁵⁴ Kossuth iktatószám nélküli levelét l. a *Csányi-iratok* 1274. sz. kötegyében.

meg keserűen Csányi — hol voltam Ottinger úrral.« Csányi azzal érvelt, hogy a királyi manifestum ministeri ellenjegyzés nélkül érvénytelen, Teleki viszont a sereg csekély voltára hivatkozott s nézetét akkor sem változtatta meg, amikor Csányi hajlandó volt minden felelősséget magára vállalni. Csányinak az volt a véleménye, hogy a Muraköz, fekvése következtében, csekély erővel is védhető s nem alaptalanul tette fel a kérdést: »Ha a Muraköz védelmére erőnk nem létezik, létezend-e erőnk hazánknak Murán inneni részét megvédeni? Én azt mondom, hogy nem létezend és azon esetben mi csak hátrálni fogunk és az ellenség szélében a hazában minket kísérend, akkor az a kérdés merül fel, mi a mi rendeltetésünk, mért vagyunk itt a kincstár áldozatával, akkor inkább lenne használható az itteni tábor ott, ahol célja nem a visszavonulás, hanem a hazafias ellenállás lenne.« Csányi ekkor még úgy látja, hogy Teleki parancsa ellenére »néki a sorkatonaság az engedelmisséget bizonyosan megtagadná«, ezért az egyszer már sikerrel alkalmazott fegyverhez nyúl, hogy megfelelő súllyal hívja fel az árulásra a minisztérium figyelmét: beadja lemondását azzal a megokolással, hogy nem kíván a seregnek csupán élelmezési biztosa lenni, a kormány által ráruházott politikai hatáskört pedig nem tudja a főparancsnok ellenállása miatt gyakorolni. »Én azt hiszem — írja — erányomban talán előítélettel is viseltetnek a főparancsnok urak, mit lelkekre mondom, hogy nem érdelek, mert a visszavonásnak barátja soha sem voltam, de meggyőződésemet soha semmi esetben meg nem változtatom.«⁵⁵

Hogy mennyire nem gondolta komolyan Csányi a lemondást, azt bizonyítja az a körülmény, hogy fokozott mértékben folytatta erőfeszítéseit a védelem megszilárdítása érdekében és szeptember 10-én újabb jelentésben számolt be a minisztériumnak a további fejleményekről. Közölte, hogy Teleki aznap levelet kapott Jellasicstól, amelyben az, katonai becsületére hivatkozva felszólította, hogy csapataival együtt csatlakozzék hozzá, s azt hogy Teleki a felszólítást éppen becsületére, a magyar minisztériumnak tett esküjére hivatkozva utasította el, de kijelentette, hogy ha — mint hírlik — a minisztérium lemondana, akkor »nézete más fordulatot veendő«. Kérte ezért Jellasicstól, hogy bejelentett betörését halassza el két nappal, míg Pestre, a nádorhoz küldött futárja biztos hírekkel vissza nem tér. Csányi — mint írta — Teleki lemondását, amit neki bejelentett, nem akadályozhatja meg s ezért csak azt kérte, hogy ne két, hanem háromnap haladékot kérjen Jellasicstól. »Ezen idő alatt — írta — hiszem, hogy a ministerium engem, ki korom és betegségem dacára érette és a hazáért a lelket és testet egyaránt fárasszó bajokkal küzdöttem, tudósítás nélkül nem hagyand.« »Fájdalommal jelenthetem azt — írta továbbá — hogy amint a ministerium leköszönése tudva leendő és ezt gróf Teleki leköszönése követendő, sorkatonáinkra én többé nem számíthatok, azért újra meg újra kérem, sőt esedezem a tisztelt minisztériumot, hogy le ne köszönjön, mert akkor tegnapi jelentésemben érintett nézetemet ismétetem, miszerint zavaraink oly óriási nagyságra emelkednek, hogy az azokból kibontakozás talán csak utódinknak jutand feladatul.« »Ha segélyt nem küld az Isten és általános népfelkelés nem állandó be — fejezte be Csányi a levelet — úgy Jellasicstól függ Pestet mielőbb megközelíteni.«⁵⁶

⁵⁵ A fentieket I. Csányi szept. 9-i, a minisztériumhoz intézett jelentésében. (Fogalmazvány a *Csányi-iratok 1274. rakt. sz. kötegében*.)

⁵⁶ Csányi szept. 10-i jelentésének fogalmazványát I. u. o.

Kossuth már a Teleki által Pestre küldött futár megérkezése és Csányi első, szeptember 9-i jelentésének vétele után, szeptember 10-én intézkedett: a nádor nevében, minisztertársaival egyetértésben rendeletet fogalmazott Telekihez és Csányihoz, amelyben a nádor a szeptember 4-i királyi kéziratot hamisnak jelentette ki és megparancsolta a címzetteknek, hogy »Magyarország földjét az ellenséges megtámadás ellen rendelkezésükre álló minden seregekkel lépésről lépésre védelmezzék s a betörő ellenséget előnyomulásában minden kitelhető erővel és vigyázattal akadályozzák, feltartóztassák és háborítsák addig is, míg több erő fogazon vidékek őtalmára kirendelhetetni.«⁵⁷ Közben Csányi is folytatta erőfeszítéseit, hogy a nyíltan még színt vallani nem akaró Telekit helytállásra bírja, egyidejűleg mindent megtett, hogy a magyar érzelmű sorkatonaság tisztikarát megnyerje a fegyveres ellenállásnak és hogy a megyékben a népfelkelés talpraállítását elősegítse. Fáradozásai azonban ekkor még nem jártak sikerrel. Szeptember 11-én bekövetkezett, amitől Csányi már napok óta tartott: Jellasics csapatai átlépték a Drávát. Csányi ezt az eseményt azonnal jelentette a miniszterelnöknek és hozzátette, hogy a magyar sereg visszavonulóban van és a sereg vezérére egyáltalán nem lehet számítani.⁵⁸

Csányi jelentése még nem érkezett meg Pestre, amikor Kossuth és Szemere újabb, hosszú tudósításban számoltak be neki a szeptember 11-i nagyfontosságú eseményekről. Elmondták benne, hogy a minisztérium lemondott, s ők ketten látják el a minisztérium teendőit addig, míg az új minisztérium meg nem alakul. A tudósítás részletes rendelkezéseket tartalmazott arra vonatkozólag is, hogy Jellasicscsal szemben milyen magatartást tanúsítson a sereg. »Miután megverni őt nem igen van erőnk — így szólt ez utasítás — s megveretni magunkat politikai okoknál fogva nem szabad, ott hol ő jövend át, a sereget felállítsák ellenében. Első sorban a sorkatonaság álland, mellyben bízni lehet, hogy át nem tér. Jellasichek nem lő, mi sem. Ekkor visszatérésre szólítsák fel . . . Ha ekképen nem engedi magát feltartóztatni s kijelenti, hogy fegyverrel utat csinál magának és megtámadó állásba helyezi magát: bocsátani fogják, mint egy engedetlen katonai csapatot. Felelőssé teszik mindenért, ami ebből következik s táborának is megmagyarázzák, mi az, amit elkövetni szándékoznak. De óvakodjanak, hogy ne fejezzék ki magukat csalfán, ezért seregünk nagyobb részét oldalt állítsák s akképpen, hogy a nemzetőrökkel s a felkelendő néppel hátul maradván a körülményekhez képest munkálkodhassanak, szükséghez képest megtámadólag is . . . Segedelmet is kapnak . . . Itt jelenleg csend van és hisszük, marad csend és rend. Hogy Jellasichek éppen védtelenül ne találja Budapestet, fogunk intézkedni.« A már kész rendeletre szeptember 12-én délután három órakor Szemere sajátkezűleg vezette rá utóiratként a következőket: »Vettük legutolsó jelentéseiket a proclamatiókkal, miket Jellasichek osztogat. Ha Jellasicheknek a beütésre ok a mostani ministerium, tudatjuk Önökkel, hogy pár óra mulva *alullrottak* is megszűntek lenni minis-

⁵⁷ A rendelet fogalmazványa Stullernek, Kossuth titkárnak a kezeírása; Kossuth Szemerének küldte át, hogy kézjeggyel és a nádor aláírásával ellátva továbbítsa Teleki futára, Almásy György útján. (OL. 1848-as belügym. eln. 900. sz.) Kossuth kísérőirata a pénzügyminisztériumi iktatókönyv 2081. számát viseli.

⁵⁸ Csányi jelentésének szövege nem ismeretes, Batthyány a szept. 12-i esti ülésben olvasta fel a képviselőházban, valószínűleg ezért nem került iktatásra és nem tették be a miniszterelnökség iratai közé. (V. ö. *Közlöny*, 1848 szept. 14. sz.)

terek.⁵⁹ Ez tehát Jellasicznak ürügyül többé nem szolgálhat. A ház ki fogja jelenteni, amit adni, engedni a horvátoknak kész, amivel tartozik jog szerint, biztosítja nemzetiségöket (— eredetileg »függetlenségöket« volt írva —) jogaikat, szabadságaikat.«⁶⁰ A rendeletet Csányi azonnal kézhezvétele után, 13-án este 9 óraker, átküldte Teleki Ádámnak, az utóirathoz hozzáfűzte, hogy azt lojálisnak, hazafiasnak találta. Kérte Telekit, hogy ha »eljárásában ezen bizonyosan váratlan nyilatkozat valami lényeges változást okozna« (— mit én legforróbban óhajtok — tette hozzá —) úgy azt azonnal tudassa vele. Teleki válasza rövid volt: mivel a minisztérium lemondott és semmiféle törvényes kormány nincs, a tisztikarral együtlésben úgy határozott, hogy Jellasics ellen nem tesz ellenséges lépést, mert ez esküjük ellen volna.⁶¹

A válságos szeptember 14-i napról, amely döntően befolyásolta a Jellasics elleni harc, és ezzel az egész önvédelmi háború sorsát, Csányi hosszú levélben számolt be a miniszterelnöknek. A Teleki végzetes tartalmú levele után Csányi azonnal hozzá sietett, hogy elhatározásának megváltoztatására bírja. Ekkor már a kezében volt Batthyány szeptember 13-án kelt rendelete, amelyben ez tudatta újabb miniszterelnöki megbízatásáról s megparancsolta neki, hogy kormánybiztosi tisztét a haza érdekében továbbra is tartsa meg, álljon ellent az ellenségnek, tülerő esetén pedig Veszprém irányában vonuljon vissza.⁶² »Rám nézve lelkiileg, testileg leverőleg hatott azon biztos meggyőződés — írta Csányi a tárgyalások után Batthyánynak — miszerint a sír széléhez erőltetett hazánknak szakadatlan fáradalmaimmal, küzdelmeimmel sem sikerült használni.« Elmondta, hogyan hitegette Teleki azzal, hogy beljebb csalják a támadókat, csatákkal fárasztják, népfelkeléssel gyengítik majd, és végül a főváros közelében döntő csapást mérnek rá. »És imé, mi történt: a jeles nevű ember akkor, amikor a hazának reá iszonyatos veszélyében legnagyobb szüksége volt, védelmi szándok helyett saját és tisztjé, mellyhez én a huszárokat nem számlálom, nevében kinyilatkoztatta, hogy ő Jellasic ellen harcolni nem fog, kivél őt egy eskü köti; ezen lélekleverő hűtlenséget Jellachichnak tudtára adta, kijelentvén, hogy ő közömbös állását a sorkatonasággal az úttól elvonulva teendő. Jellachich a neutralitást úgy ajánlotta elfogadni, ha gr. Teleki Stájerországba Regedébe vonuland; ezt ugyan ő nem teszi, de Keszthelytől balra számára a helységek kijelölésére és az élelmezésre nézve intézkedésre hívott fel, miben midőn én nehézségeket nyilvánítottam, kijelentette, hogy ha élelmezésről nem gondoskodom, kész átmenni Jellachich táborába.« »Nem képzeltető a keserű érzet — folytatta Csányi — melly engemet illy reménytelen gonosznak hallására megragadott, szóval ismételve és hivatalosan írásban is felszólítottam őt, hogy terveitől álljon el, de ő makacsul megmaradt nyilatkozatánál; így már most, minthogy őt kényszeríteni iszonyatos következmény nélkül képes nem vagyok, túrnöm

⁵⁹ A levél befejezése és az utóirat megírása közötti órákban zajlott ugyanis le a képviselőház ülése, amelyen nyilvánosságra került, hogy a nádor Batthyányt új minisztérium alakításával bízta meg; ezzel ismét Batthyány kezébe került az irányítás és megszűnt az ideiglenes állapot, amelyben Kossuth és Szemere, mint le nem mondott miniszterek intézkedtek. A betörés hírért Szemere ekkor még nem tudja, Csányi tudósítása csak az esti órákban, az este 8 óraker kezdődött ülés alatt érkezett meg.

⁶⁰ A Telekinek és Csányinak címzett rendeletet és Csányi szept. 13-án este 9 óraker kelt kísérőlevelét l. *OL. Csányi-iratok 1274. rakt. sz.*

⁶¹ A keltezetlen, de valószínűleg szept. 14-én reggel kelt levelet l. a *Csányi-iratok 1274. rakt.sz. kötegében.*

⁶² Az utasítás fogalmazványát l. *OL. 1848-as miniszterelnökség 601. sz.*

kell, hogy ezen ember a bomlásnak indult hazának védő soraiból kiállott. «Csak a két ágyúteget szerette volna Csányi elvenni Telekitől, de erőszakra nem gondolhatott, mivel csak két gyengén felszerelt honvédszázalajra és a fehérvári önkéntesekre számíthatott feltétlenül s egyébként sem szívesen vállalta volna a katonai lázadás felidézésének felelősségét. »Minthogy gr. Teleki vezérőrnagy úr Méltóságodat sem ismeri el törvényes ministernek — kérte Csányi Batthyányt — méltóztassék a lehető legnagyobb gyorsasággal a makacs megátalkodót nádori és haditanácsi paranccsal kötelességére visszautasítani; ha Jellachich előre nyomul, pedig előre nyomulni kénytelen, mert egy vidék seregeit népszarolás nélkül nem táplálhatja, úgy hat osztály huszárunk, két osztag gyalogságunk és két ágyútelepünk a szükség legkomolyabb óráiban elveszve lenne. «Nyugtalan aggodalommal nézek a holnapi nap reggelének elébe — fejeződött be a levél — amikor Jellachichnak engedelmessége vagy engedetlensége tudomásomra jövend, az ágyúktól fájdalmasan veszek búcsút, a sorkatonaságra azonban felszólításokkal igyekezendek hatni. «⁶³

Csányi levele szeptember 15-én a késő délutáni órákban érkezett meg a fővárosba és leírhatatlan hatást gyakorolt mind a közvéleményre, mind a képviselőházra. A képviselőház már reggel óta rövid szünetekkel ülésezett s az urbéri kártalanítás hosszúra nyúló vitáját többször is megszakította a minisztérium megalakításának és a védelmi intézkedéseknek a kérdése. Batthyány — még Csányi újabb tudósításának kézhezvétele előtt — ismertette Teleki Ádámhoz intézett rendeletét, amelyben megparancsolta neki, hogy — egy talpalatnyi magyar földet védtelen Jellachichnak át ne engedjen, «ha pedig nem akar engedelmeskedni, úgy azonnal adja át a főparancsnokságot a főtisztek közül egy olyannak, »ki hazája földét megvédeni, első legszentebb kötelességének ismeri. A rendelet másolatát Csányinak is megküldte a miniszterelnök.⁶⁴ Az esti órákban futótűzként terjedt el Pesten Teleki árulásának híre és a képviselőház este 8 órai ülésének kezdetére óriási, zajongó tömeg jelent meg a tanácskozás színhelye körül. Csányi levelének ismertetése után a további fejlemények irányítását Kossuth ragadta magához: hatalmas beszédet mondott, amelyben Csányi támogatására három erélyes kormánybiztos kiküldetését javasolta a táborba Asztalos Pál, Bónis Sámuel és Perczel Móricz személyében, indítványozta, hogy kérjék fel a nádort a hadsereg vezérletének átvételére s megtette az első lépéseket a Honvédelmi Bizottmány életrehívására. A ház a javaslatokat magáévá tette, a nádorral még az ülés alatt, küldöttek útján megtörtént a megállapodás s elhatározták a Honvédelmi Bizottmány tagjainak megválasztását is.⁶⁵ Az ülés hallgatósága és a sajtó révén másnap már szélteben ismeretessé vált Teleki árulása és a veszedelem nagysága, de ismeretessé váltak a Kossuth által kezdeményezett intézkedések is. A főváros népe lázasan készült az ellenség fogadására, a miniszterelnök általános népfelkelésre hívta fel a Dunántúl népét, fokozódtak az erőfeszítések a meglévő erők megfelelő összevonására és a harcra kész népből új erők terem-

⁶³ A nagyfotosságú, sokat keresett levél eredetijét nem ismerjük; tartalmát abból a hiteles másolatból ismertetjük, amelyet Csányi kérésére Batthyány szept. 19-én küldött vissza. (Mellékelve a 688. sz. miniszterelnöki levélhez a *Csányi-iratok-1274. rakt. sz. csomójában*.)

⁶⁴ A Csányinak küldött 612. sz. miniszterelnöki rendelettel a Telekihez intézett rendelet másolatával l. *OL. Csányi-iratok 1274. rakt. sz.*

⁶⁵ A képviselőház szept. 15-i üléseinek leírását l. a *Közlöny* szept. 17-i számában.

tésére. Batthyány még bízott a bécsi tárgyalások sikerében, Kossuth és az ország népe azonban már ekkor az önvédelmi harc vállalása mellé állott.

Közben Csányi sem adta fel a harcot, hanem erélyesen dolgozott, hogy a sorkatonaság tisztikarát a helytállás gondolatának megnyerje s rajtuk keresztül kényszerítse a főparancsnokot kötelessége teljesítésére. Egyidejűleg Telekivel szemben is kormánybiztosi hatáskörének teljes súlyával lépett fel: szeptember 15-én reggel levélben szólította fel, hogy amennyiben megmarad elhatározása mellett, úgy a két ágyútelepet minden ellenszegülés nélkül adja át, »különbén a felelősség terhe nemcsak a törvényes bíróság előtt, hanem az egész hazának közvéleménye előtt vezérőrnagy úrra fog nehezülni.«⁶⁶ Ugyanekkor kiáltványt intézett a sorkatonasághoz is, amelyben leleplezte a főparancsnok árulását és arra szólította fel őket, hogy amennyiben el akarnák őket vezényelni az ellenség elől, jelentkezzenek önkéntesnek a harc folytatására. »Lehet, hogy azzal fognak hitegetni némellyek benneteket — mondta a kiáltványban — hogy a magyar független ministerium lemondott, s így esküktől felmentve vagytok, azonban ez csak a haza árulóinak vétkes merénye«, mert a nádor Batthyányt új ministerium alakításával bízta meg, »s annál fogva a magyar független ministerium valamint most létez, úgy jövőre is létezni fog«. Elmondta Csányi a kiáltványban, hogy a seregből már »számos honfiakéletöket a haza megmentésére előtte, önként felajánlották« és »még számos ezredbéli mind huszár, mind gyalog magyar vitéz bajnokok e szent célra csatlakozni fognak.« »Felhívlak annál fogva benneteket vitézek — fejeződött be Csányi kiáltványa — hogy jelentsetek magatokat mint önkéntesek főtisztjeiteknél, akik ezt néktek mint magyar honfiaknak rossz néven éppen nem vehetik, s kövessetek engem a majdan általam kitűzendő állomásra, hogy ctt egyesített erővel édes hazánkat a pártütők pusztításától mint vitéz bajnokok megmerthessük.«⁶⁷ Csányi tehát igazi forradalmi bátorsággal az alakulatok legénységéhez, a nép fiaikhoz fellebbezett a főparancsnok döntése ellen, azok hazaszeretetére hivatkozott a főúri vezér és az idegen tiszték egyrészének árulása ellen s arra szólította fel őket, hogy csapattesteiket elhagyva, önkéntesként álljanak ki a veszélyeztetett haza védelmére. S a következmények megmutatták, hogy amikor a honvédek hazaszeretetére számított, nem épített ingatag talajra.

A körülmények ugyanis a táborban még azon a napon döntő mértékben megváltoztak. Csányi még aznap, szeptember 15-én este arról számolhatott be a miniszterelnöknek, hogy »a körülmények itt üdvösen alakultak, a Miklós huszárok lelkes tisztikara Bubna gróf őrnagy vezetése alatt, és a Sándor huszároktól Bárczay százados a tisztikar nevében vezérőrnagy úrhoz elmentek és kinyilatkoztatták, hogy hátrálni többé ok nélkül, vagy visszamaradni nem fognak, hanem királyért, hazáért harcolni, vívni és ha kell halni kívánnak, mire a vezérőrnagy úr közömbösségi tervétől elállott és az egész ittlelvő tisztikar a gyalogosok tisztikarával együtt egy levelet szerkesztettek, mindnyájuk aláírása alatt gróf Bubna őrnagy és Bárczay századosok által holnap Jellachich-hoz küldendőt, ezen levélben felhívják őt Ófelsége aláírása alatt kelt abbéli parancs előmutatására, miszerint Magyarországnak megtámadása világosan és határozottan megrendeltek, különben bé fogják a seregek és ezek tisztikara fegyverök becsületét szilárd elhatározottsággal bizonyítani.« »Ezen szívemelő

⁶⁶ OL. Csányi-iratok 1273. rakt. sz.

⁶⁷ A kiáltvány fogalmazványát l. u. o.

jelenet reám nézve minden értelemben nagy hatással volt — fűzte hozzá Csányi az örvendetes jelentéshez — és már most itt harcra kerül a dolog, ha visszaveretünk, fennmarad a veszprémi positio és azután a fejérvári és velencei.« S lelkesen sürgeti a legsürgősebb intézkedések megtételét: Móga tábornagy leküldését kéri »mert az ellenség táborában hét generális vagyon«, Teleki helyett is jó lenne más fővezér, törzstisztekben is nagy hiány van, előléptetésekre, új kinevezésekre, új tábori kórház létesítésére tesz javaslatot. Kéri, hogy küldjenek pénzt, hogy a tisztek fellépését közöljék a hírlapokban a sereg és a közvélemény fellelkésítésére és közli, hogy »az ellenség táborában nagy elbizottság uralkodik biztosan hiszik, hogy bántatlanul jutandnak Budára, holnapután talán az ellenkezőről lesznek meggyőződve.« Alig lehet kétséges, hogy a tisztikar állásfoglalását Csányi személyes agitációja mellett döntően befolyásolta a honvédek lelkes, harcrakész magatartása is, amelyet Csányi kiáltványa és közvetlen, lelkesítő tevékenysége tett aktív tényezővé a helytállásért folyó harcban. Batthyány a jelentés kézhezvétele után, szeptember 17-én válaszolt: közölte a megerősítésre felterjesztett új minisztérium névsorát, valamint azt, hogy a nádor Móga és Holtsche tábornokokkal elindult a táborba és hogy a főváros megerősítését megkezdték, egyben részletes választ adott a Csányi által felvetett kérdésekre.⁶⁸ Közben Csányi már 16-án jelentette, hogy a tisztek küldöttsége elment Jellasicshoz Kanizsára, ahová a horvát sereg közben bevonult. »A tisztikar — írta — elhatározottan néz a csata elébe, én nagy hatást várok ezen lelkesültek példájától a lehangolt nemzetre nézve.« Beszámolt arról is, hogy milyen intézkedéseket tett az ellenség mögött és oldalában a népfelkelés megszervezésére. Batthyány válaszában helyeselte intézkedéseit és felhatalmazta, hogy a »mozgó portyázó sereghez« tiszteket nevezzen ki.⁶⁹ Csányi pedig új lendülettel látott hozzá a dunántúli nép fegyverbeállításához: örömmel közölte a megyékkel, hogy »a szomorítva leverő körülmények megváltoztak«, most már csúful, botránnyára a világnak visszavonulni nem fogunk« s felszólította őket, hogy »a már gyakorlott őrseregeiket a lehető legnagyobb számban kiállítván, azokat löfegyverrel, dárdával, kaszával felfegyverezzék« és a táborba küldjék.⁷⁰ A biztosra vett csata ugyan ezekben a napokban a nádori közvetítő kísérlet miatt még nem jött létre, azonban Csányi-nak sikerült másodsor is megakadályozni az árulást és a sereg szétzüllesztését s munkája nyomán a visszavonulás közben is kialakulóban volt már az új szellemű magyar honvédsereg, amely nem sokkal később forradalmi módon állt helyt Pákozdnál és súlyos csapást mért a kamarilla terveire.

Közben aggodalommal látta Csányi azt a huzavonát, amely Pesten és Bécsben az új minisztérium megalakulása körül folyt; az elmúlt válság tapasztalatai megmutatták neki, hogy mennyire fontos a törvényesség formáinak a megőrzése a sereg tisztikarának hangulata szempontjából s türelmetlenül várta az új minisztérium megalakulását. Az aggasztó hírek hallatára úgy érezte, hogy közölnie kell nézeteit Kossuthtal, akit egyedül tartott képes-

⁶⁸ Csányi jelentését és a válasz fogalmazványát l. *ÖL. 1848-as miniszterelnökség eln. 638. sz.* alatt, a válasz ered. tisztázata a *Csányi-iratok 1274. rakt. sz. csomóján*.

⁶⁹ A szept. 16-i jelentést és a reá adott választ fogalmazványát l. *ÖL. 1848-as miniszterelnökség 653. sz.*

⁷⁰ Az idézet a somogy megyei nemzetőrségek parancsnokaihoz szóló felhívásból való, Csányi-nak a népfelkelés és nemzetőrség szervezésével kapcsolatos iratai tömegével vannak a *Csányi-iratok* sokat idézett 1273. és 1274. rakt. sz. csomójában.

nek arra, hogy megtalálja a válságból a kivezető utat. »A kormány leköszönt, most úgy hallom, gróf Batthyány is feltételekhez köti maradását — írta neki szeptember 19-én — ha ez sem fog megmaradni és minisztériumot alakítani, úgy Jellasics csorda népe tönkre teendi e hazát feltámadási remény nélkül. Emlékezzen vissza mélyen tisztelt barátom mondottaimra, irottaimra, betű szerint következtet be minden...« »Eltörlik a nemzetek sorából magyar nemzetünket, ha Ön hatalmas befolyásával Batthyányt reá nem bírja, hogy ministeriumot alakítson. A sors úgy akarja, hogy Cassandrája legyek e nemzetnek, az Istenért, hazudtolják meg Önök, a nemzet elsői, jóslatomat.« S a levél során kiderül, hogy Csányi nem értett egyet mindenben azokkal az intézkedésekkel, amelyeket Kossuth a szeptember 15-i képviselőházi ülésen kezdeményezett a drávai sereg szellemének erősítésére. »Engemet mártírnak helyeztek ide — írta — ha Önnek felszóllalása, Önnek példája maradásra nem bírja, távozzék az Ottinger generálissali baj után, tudtam, láttam, mi van tervben, és több következett be, mint képzeltem. Lélekben, testben lezúzva, törve, iszonyatos lelki kínok után, testi fáradalmaim után, anélkül, hogy megkérdteték, segédek rendeltetnek mellém ; igaz, hogy ezekre itt szükség van és Bónist ismerve megkérdzés után magam is kértem volna, Asztalost is olyan embernek hallom lenni, kivel ki lehet jönni, ki a közügyben maga feláldozásával is mindent kész tenni, és így e két egyénnel, kik közül egyik rég bírja szeretetet, az ördögök táborát is elláttuk volna — de mire való Móricz itt? Én vele mindenkor meg tudtam élni, de nem feledhetjük, hogy a katonaságot szemünk elől körülményeinknél fogva téveszteniünk nem szabad, ennél a szép lelkesülést fel kell tartanunk, Teleki méltósága viseletének erre semmi rosszabb hatása nem mutatkozik, de ha Perczel Móricz tüzeskedésével ragadja meg az egyik fékszarat, kérdés, nem lesz-e rossz következése? Én tudom, hogy őt visszavenni nem lehet, de lehet más rendeltetést számára, talán fontosabbat kijelelni. Gondolja meg tisztelt barátom, intézkedjen bölcsesége szerint. Mi fog velem történni, azt majd a legközelebbi napok fogják elhatározni.« Sokat várt Csányi a nádor megjelenésétől, azt, hogy lelkesítőleg fog hatni a népre. »Első dolog a népfelkelés — írta — ezt itt organisáltatom.« A nemzetörök felfegyverzetlen, gyakorlatlan csapatait is azért küldte haza, »hogy belőlük alakuljon és áldaluk a népfelkelés«. A legsürgősebb feladat azonban a politikai válság megoldása. »Hazánk sírja szélénél kérem, esdem Önt — sürgeti újjólag Kossuthot a befejező sorokban — bírja Batthyány Lajos grófot a maradásra és ministerium alkotására és kérem lelkem lelkéből, mellyben írva van, hogy ministeri kormány nélkül e hon veszve van, veszve örökre, nem Jellasics csordája, hanem önmagunk által... Csak határozott ministeri sanctionált kormányunk legyen, Öntül függ minden, Önt Isten adta, hogy segítse e bomlásnak indult hazát, bírja Batthyányt a megmaradásra és ministerium alkotására, mellybe Önnek is bele kell jönnie. Százszor mondtam és mondom, hogy én Istenre esküszöm, hogy semmi de semmi soha nem leszek, mit teszek, mondok, teszem és mondom hazámért. Vegye Ön legmélyebb forró tiszteletemet.«⁷¹ Perczel Csányi aggodalmai ellenére is a parancsnok és kormánybiztos maradt, de máshol, önálló tevékenységi körben mutatta meg a forradalmi hadvezetésre való alkalmasságát, olyanban, amelyből egész sikerdús őszi és tavaszi önálló seregvezéri működése kinőtt ; Csányi véleményének súlyát azonban mutatták azok az erőfeszítések, amelyek-

⁷¹ A levél Csányi kezétől származó fogalmazványát l. a *Csányi-iratok 1273. rakt. sz. esomójában.*

kel Kossuth a pákozdi csata napjaiban rá akarta bírni Batthyányt a fővárosba való visszatérésre és a kormányzatban való további részvételre.⁷²

Hasonló tartalmú levelet írt Csányi aznap Batthyánynak is. Hangja ebben már csupa bizakodás, örül a nádor jöttének, mert úgy hiszi, nagy hatással lesz a népfelkelés talpraállítására s felveti, »nem lenne-e jó, most a kiskomáromi tábornokot megtámadni, tönkretenni, utánna a kanizsait és a muraközit s bemenni Horvátországba, Jellasichot pedig ereszteni, vagy pedig Horvátország helyett utánamenni Magyarországra.« Itt is, mint előbb az ütközetre alkalmas pozíciók felsorolásánál, az látszik, hogy Csányi — az egykori huszárfőhadnagy — nemcsak a polgári biztos, hanem a szakértő katona szemével is nézi a fejleményeket s elgondolásai, amelyeket felvet, az adott körülmények között katonailag is megfontolást érdemelnek. »Azt hiszem — írja tovább — ha azon lovassággal, mellyel bírunk és melly még táborunkhoz csatlakozni rendeltetett, még két zászlóalj gránátos adatkék, ha Jellasichnak csordáját meg nem verjük, akkor egy percig sem érdemli meg nemzetünk, hogy más jóra való nemzetek sorába helyt foglaljon«. Dícsérettel beszél a katonaság lelkes hangulatáról: ha ezt jól felhasználják, a győzelem nem kétséges, »ha a kormány lemondása nem sodor bennünket örvénybe«, azért megismétli a kérést Batthyány felé is, hogy »ha már a kormány együttmaradni nem tudott, most legalább személyére nézve a kormányt kezéből ki ne eressze, mert kieresztvén, a következés ellenállhatatlan és Jellasichnak diadala csak akkor bizonyos.«⁷³

Kossuth és Csányi kapcsolatának megmutatása lévén a célunk, nem folytatjuk tovább annak az emberfeletti munkának a részletezését, amellyel Csányi a pákozdi ütközetet megelőző tíz nap a hadsereg jó harci szellemét fenntartotta, erejét növelte, élelmezésének és lőszerellátásának gondjait megoldotta, a dunántúli népfelkelést megszervezte s mindezzel a korábbiakhoz képest egyenessé tette a győzelemhez vezető út utolsó szakaszát. Kossuth ekkor már a pesi feladatokkal birkózott: a szeptember 15-i fordulat után jó kezekben látta a hadsereg sorsát és azon dolgozott, hogy a kormányzati válságból kivezető útként forradalmi végrehajtó hatalmat teremtsen, hogy biztosítsa a képviselőház, a főváros és a hátsó ország forradalmi elszántságát s végül, ami a legfontosabb, hogy országos méretű népfelkeléssel tegye biztossá a betolakodott ellenség pusztulását. Csányival hetekig nem vált levelet, kapcsolatuk megszakad s csak néhány hét múlva áll helyre ismét, amikor a Jellasichot üldöző magyar sereg megtorpan a határátlépés formális jogi problémája előtt.

A diadalmas pákozdi ütközet napja határnapot jelent Csányi kormánybiztosi működésében is. Ezzel az ütközetrel zárul le kormánybiztosi tevékenységének első, legsikeresebb, eredményekben leggazdagabb szakasza. Elsőnek ismerte fel a Dráván túl keletkező, frissen szerzett szabadságunkat veszélyeztető mozgalmat, annak bécsi kapcsolatait és fáradszaktalan agitációval megteremtette vele szemben úgyszólván semmiből a drávai hadsereget. Elsőnek mutatott rá a császári hadseregtől örökölt parancsnokok és tisztek, a Hrabovszkyak és Ottingerek gyengeségére, megbízhatatlanságára, árulására. Kétizben leplezett le olyan árulást, amelynek sikere szétzüllesztette volna a

⁷² L. erre szept. 28-án Batthyányhoz intézett leveleit. (Az egyiket közli részben *Horváth M.*: Magyarország függetlenségi harcának története. Genf, 1865. I. h. 529. s köv. l., a másikat l. *OL. OHB 2241/1848. sz. alatt.*)

⁷³ *OL. Csányi-iratok 1273. rakt. sz.*

maga teremtette hadsereget, meggyorsította volna az ellenséges támadást és biztosította volna annak győzelmét. Különösen a szeptemberi válság idején végzett emberfeletti munkát, amikor a sereg áruló vezetője, kihasználva a politikai hatalom átmeneti zavarait, arra készült, hogy a nehezen megteremtett sereget átvigye az ellenség táborába. Csányi ekkor a legénység hazafias érzületére támaszkodva, a meggyőzés minden eszközét igénybevéve ébresztette fel a magyar tisztekben a hazafiságot, az idegen származásúakban az eskühöz való ragaszkodást s ezzel megmentette a sereget a forradalom ügye számára. Az ő érdeme, hogy az a legkülönbözőbb elemekből összeállított sereg szeptember közepe után annyira »fanatizált« lett, hogy Jellasicsnak komoly gondokat okozott az ellene való harc gondolata.⁷⁴ Csányi vetette fel a népfelkelés alkalmazásának gondolatát s bár magának is voltak aggályai a követeléseiben kielégítetlen nép felhasználását illetően, s munkatársai is »néplázadástól« óvták az ellenség előnyomulása esetére,⁷⁵ mégis bátran és sikerrel alkalmazta az igazi hazafisággal eltöltött nép erejét az ellenség megsemmisítésére. Nem volt még egy sereg szabadságharcunk folyamán, amelyben a politikai vezetés elsőbbsége a katonai fölött ennyire el lett volna ismerve, mint a drávai seregnél 1848 szeptember végéig; Csányinak ekkori működése közelítette meg legjobban azt az eszményt, amely a nagy francia forradalom polgári biztosainak példája nyomán Kossuth előtt lebegett, amikor a kormánybiztosi intézményt életre hívta. Csányi mindvégig sikerrel harcolt a császárhű tábornokok árulása ellen s emellett a polgári igazgatás fölött is teljesen úrrá tudott lenni. Az öreg ellenzéki vezérnek személyes ismerőse volt a Dunántúl egész nemessége, ismerték erélyét, szorgalmasan teljesítették parancsait, akár új nemzetőr csapatok kiállítását, akár előfogatokat vagy élelmezést kívánt s még az ellenség által megszállt területekről is rendszeresen érkeztek hozzá a tudósítások az ellenség erejéről, mozdulatairól és szándékairól. Mindenki tőle vár parancsot, tanácsot, útbaigazítást, igazi forradalmi kormánybiztos, aki csak egy célt ismer, a haza megmentését és ennek a célnak az elérésére a lehetőségek határain belül minden eszközt felhasznál. Kossuthhoz való viszonya pályájának ebben a szakaszában ugyanaz, mint a reformkor éveiben: a vezetésre hivatott, zseniális államférfit látja benne, hozzá fordul nehézségeivel, erőt merít hitéből, buzdításából s elgondolásait igyekszik megvalósítani. Ugyanekkor Kossuth is tisztában van Csányi értékével, ítéleteinek megbízhatóságával, véleményének súlyával: hallgat rá, helyzetjelentéseihez alkalmazza tevékenységét, kiharcolja minisztertársainál Csányi kívánságainak teljesítését, a szeptemberi napokban pedig egyenesen Csányi jelentéseire, tanácsaira, kívánságaira alapozza a legalitás formáinak megőrzésére folytatott egész politikáját. Kettejük helytállása, határozottsága és együttműködése fontos tényező volt az ingadozás, a behódolás ellen folytatott sikeres harcban s jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az ellenforradalom első támadása a magyar függetlenség ellen kudarcba fulladt.

⁷⁴ V. ö. Kulmer Ferenchez intézett levelével, magyar fordításban hozza a *Közlöny* 1848 szept. 19-i száma.

⁷⁵ Csillagh Lajos zalai alispán írta szept. 14-én Csányinak, hogy néplázadástól tart, mert a nép azt beszéli, hogy azért hívták be az urak az illireket, mert megbánták a robot elengedését. Vidos József vasmogyei alispán pedig azt jelentette, hogy a nemzetőr soraiban sokan nem akarnak »az urak katonái« lenni. (*OL. Csányi-iratok 1271. rakt. sz.*)

III

A magyar fegyverek pákozdi sikere egyben elindítója volt a hibák egész sorozatának, amelyek megakadályozták azt, hogy a győzelem valóban az ellenség teljes megsemmisítését és a felkészülés időszakának jelentős hosszabbítását eredményezze. A sikert követő döntések meghozatalánál súlyos következményekkel járt az a körülmény, hogy Kossuth nem volt a táborban s nem érvényesítette a tehetetlen, nagyrészt osztrák nevelésű és érzelmű hadvezetéssel szemben a forradalmi háború támadó taktikáját és nem követelte a visszavert ellenség teljes megsemmisítését. Kossuth ezekben az órákban Szolnok felé utazott, hogy folytassa nagysikerű toborzóját, amelyet szeptember 27-én megszakított, hogy rendbehozza a Pesten Lamberg kinevezése következtében válságosra fordult politikai helyzetet.¹ Csányi a táborban volt s egyike volt azoknak, akiknek erélye a siker kivívásához vezetett, az ütközet befejezése után azonban abba a hibába esett, hogy hosszas meggyőzés után bár, de elfogadta a parancsnokok okoskodását, akik a bekerítés és az éjjeli támadás veszélyére való hivatkozással a sereg Martonvásár felé való visszavonását javasolták. Pedig a sereg kívánta a harcot, lelkesedése Csányira is nagy hatást gyakorolt. »Szívemelő volt látni a lelkesült seregeket — írta az ütközet estéjén a Honvédelmi Bizottmánynak — melyek különbség nélkül a legnagyobb készséggel lettek volna megtámadók« s a sereg állásairól is az volt a véleménye, hogy »ha a jobb szárnyon Lovasberény felől nem kölle a túlszárnyalástól tartanunk, úgy nemcsak megtarthatnánk állásunkat, de agresszív is működhetnénk.« Alávetette azonban magát a hadvezetés véleményének, annál is könnyebben, mivel határtalan volt az öröme, hogy a volt császári vezetés és a sereg helytállt az ütközetben az ugyancsak császári ellenség ellen. »Móga és Holcse generálisokra biztosan számolhatni — írta Pestre — valamint tartózkodás nélkül felszólaltam akkor, mikor vezéreink által a haza érdekeit és fegyvereink becsületét veszélyeztetve tapasztalám, úgy kötelességem érzetében ki kell jelentenem a bizodalmat, mellyet ezek megérdemelnek és Móga tábornagnak még vezéri ügyessége is kétségen kívüli.« A siker erkölcsi jelentőségét emelte ki akkor is, amikor a hadseregről szólott. »Ez volt az első nap — írta — mely a körülményekhez mérve teljesen kielégítő, részint mert meggyőzött bennünket, hogy a seregekre bizvást lehet számolni, és azok tisztikarára, részint mert valamint a seregünknek a szerencsés eredmény morális erejét nevezetesen felemelte, úgy lehangolta büszke magabiztosságát az ellenségnek . . Ezen nap elválasztotta hitem szerint az osztrák seregeket, mert ki szolgáljon a mieink közül azokkal, kik hosszú évek során a magyar szíves vendégszeretetheni részesülés után illy alávaló perfidiára vetemedhettek.«²

Az első hibát, a visszavonulást nyomon követte a többi. Megkötötték Jellasicssal a fegyverszünetet, majd amikor az ellenséges sereg a fegyverszünet megszegésével északnyugati irányba elvonult, több mint kétnapos késéssel indították meg üldözésére a magyar sereget s így olyan nagy előnyt biztosítottak Jellasicsnak, amelynek birtokában az a különben sem túlgyorsan mozgó magyar sereg előtt kényelmesen elérte az osztrák határt. Ebben a késedelemben hibás lehetett Csányi is ; ő sem ismerte fel azonnal Jellasics igazi szándékát

¹ Kossuth alföldi toborzójára l. a szerző tanulmányát: *Kossuth alföldi toborzójára 1848 őszén*. Századok 1952. 1. sz.

² Csányi szept. 29-i jelentésének fogalmazványát l. *OL. Csányi-iratok 1278. rakt. sz.*

s a megkötött fegyverszünet formai tényéhez ragaszkodva, nem sürgette idejében az üldözést. Még jobban lefékezte a magyar seregek lendületét az a körülmény, hogy a fővárosban az ügyek irányítását Kossuth távollétében a képviselőház elnöke, Pázmándy Dénes vitte, aki nem volt híve a Béccsel való nyílt szakításnak s rendelkezéseivel az első napokban az ellenség üldözése helyett a főváros biztosítását kötötte a vezérek és a kormánybiztosok lelkére.³ Később pedig, mikor Jellasics már a határ felé közeledett, külön is meghagyta Csányinak, hogy az üldözés során ne lépjék át az osztrák határt.⁴ Csányi az első napok ingadozása után azon volt, hogy az üldözést siettesse és az ellenség megsemmisítését előmozdítsa: elrendelte a népfelkelést a dunántúli megyékben is, erősítéseket kért a táborba, beütést tervezett Jellasics mögött Horvátországba és arra készítette elő a sereget, hogy még abban az esetben is megütköznek Jellasicscsal, ha az Ausztriából jövő segédc csapatokkal egyesülne. Az sem rettentette meg Csányit, hogy a kamarilla közben október 3-án kiadatta Ferdinánddal a magyar országgyűlés feloszlását és Jellasics teljhatalmú királyi biztosi kinevezését tartalmazó rendeleteket, annál kevésbé nem, mivel egyidejűleg jutottak el hozzá az október 6-i bécsi forradalomról szóló tudósítások. »Régóta nem éreztem magam olyan jól, mint a bécsi hírekre — írta Pázmándynak — van bíró a felhők felett, segéllend bennünket a magyarok Istene.«⁵ Azonnal felismeri a váratlan esemény óriási horderejét, követeli, hogy Pestről küldjenek határozott utasításokat Mógának, addig is intézkedéseket tesz, hogy a Dunántúlról előnyomuló népfelkelés vágja el Jellasics seregének útját. »Várva várjuk Pestről teendőinkre nézve az utasítást — írja október 7-i levelében Pázmándynak — most okvetlenül az országgyűlésnek kell meghatározni a katonai működést általános értelemben, részletes kivitele természet szerint a katonai parancsnokra hagyatván.« Pázmándytól meg is jött az utasítás, de nem az, amit Csányi várt: a képviselőház elnöke közölte a ház megbélyegző és elutasító határozatát az október 3-i királyi rendeletekre s közölte azt is, hogy »a választmány abban állapodott meg, hogy a fősereggel tovább nyomulni nem lehet«, Győr alatt kell minél nagyobb erőt összegyűjteni és védekező állást felvenni. Közölte Pázmándy azt is, hogy »az ország gyűlése minden méltánytalanságok mellett őfelsége trónja iránti hűséget semmi esetben nem fogja felmondani, sem a monarchiától elszakadását, azonban mi törvénytelen rendelet, jöjjön bármily formában, nem fog elfogadtatni.«⁶

Így állottak a dolgok akkor, amikor Jellasics menekülő serege már az osztrák határ felé közeledett és amikor Kossuth fárasztó, denagyszerű toborzó-útját abbahagyva október 7-én reggel visszatért a fővárosba. Kossuth az alföldi nép körében szerzett tapasztalatok birtokában egycsapásra helyreállította az országgyűlés önbizalmát és lelkes elszántsággá változtatta át azt a megdöbbenést és zavart, amely az október 3-i törvénytelen királyi rendeletek nyomán átmenetileg úrrá lett a képviselőház egyrészén. A rendeleteket visszauta-

³ A pákozdi ütközetet követő napok történetére l. a szerző tanulmányát: *A magyar szabadságharc vezetői és a bécsi októberi forradalom*. Századok, 1951. évf. Ugyanott ki van adva a következőkben idézett levéltári anyag jelentős része is; az akták túlnyomó része napvilágot látott a *Kossuth Összes Munkái* c. sorozat közelmúltban megjelent XIII. kötetében is: *Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén*. I. Bpest, 1952.

⁴ Okt. 6-i, Csányihoz intézett levelében, (*OL. Csányi-iratok 1274. sz.*)

⁵ Csányi okt. 7-i, Pázmándyhoz írt levelét l. *OL. Kossuth Polizei-Akten 145. sz.*

⁶ Az okt. 7-én kelt levelet l. *OL. Csányi-iratok 1274. sz.*

sító országgyűlési határozat meghozatala után azonnal kézbe vette a Jellasics elleni hadműveletek irányítását is és hosszú hetek után ismét ő választott Csányi utasításokat sürgető jelentéseire. Október 8-i első ilyen levelén még erősen meglátszik, hogy hosszú ideig távol volt és még nem kapcsolódott be teljesen az itthoni problémákba. »Az önök seregének mozdulataira nézve az országos honvédelmi bizottmány innen minden mozdulati részletekben . . . elhatározó irányt, utasítást nem adhat, politicalai nézeteit az innen holnap indulandó Pázmándy Dénes képviselőházi elnök úr közlendi önökkel.« Tanácsai, utasításai is az óvatosságot hangsúlyozták elsősorban : vigyázzanak az előnyomulásnál, nehogy »az Austriából betörhető seregnek az út a Duna mellett az ország fővárosához nyíltan maradjon«, vigyázzanak, nehogy Jellasics dél felé elmeneküljön, nehogy a bécs-trieszti vasúton segítséget kapjon stb. »Illy sok féle possibilitások között a mozdulatokat lehetetlen irányozni — hangsúlyozta újból — csak annyit lehet bizonyosnak mondani, hogy mihelyt a győzelem valószínűségével ütközni lehet, ez a legpositivabb biztosíték.« S csak mellékesen hívja fel Kossuth a figyelmet arra a kötelezettségre, amit az a körülmény jelent, »hogy Bécs irántunk sympathiát mutatott.«⁷

Csányit közben egyre jobban tűzbe hozzák a Bécsből érkező hírek. A »Bécsből érkező hírek — írja október 8-án — hosszú ború után kideríték napjainkat.« Nem fél már bekerítéstől, délről jövő támadástól, Komárom elfoglalásától, s attól sem tart, hogy »az intimidált Camarilla valami nagyobb szerű erőszakra merészelen vetemedni«, mert »ha egyfelől seregeinket megosztjuk, másfelől az kétszeresen növekszik és Kossuth lelkesítésének sikerült a tiszai igaz magyar fajtát felkölteni érdekünk védelmére.« »Amíg a dolgok fejlődnek, nehéz felettük az ítélet — elmélkedik arra utalva, hogy a bécsi forradalmat Jellasics közzedése robbantotta ki — így most beláthatja mindenki, hogy a sukorói visszavonulás, melybe én késő estig bele nem egyeztem és végre is csak Kohlmannak engedtem, reánk nézve üdvös volt, sőt a fegyverszüneti csalás is a csalónak készítette el a sírját.« De gyorsabb haladást óhajt s határozott parancsokat kér, ugyanúgy mint másnap, amikor jelenti, hogy Jellasics átlépte a határt, a magyar sereg »ez utolsó napokban kettőztetett menetben sem tudta őt elérni s vele botrányos rablásaiért számolni.« Jelenti azt is, hogy Móga a képviselőház határozott parancsa nélkül nem fogja a Lajtát átlépni, »pedig a bécsi események után ügyünket pártoló becsületes német barátainkat nemzeti becsületünk és a lovagiasság megsértése nélkül a reakciónak fel nem áldozhatjuk.« Kéri tehát a bizottmányt, küldjön Mógának »táborunk teendője eránt« határozott parancsot. »Seregeink fáradtak, de folytonosan lelkesültek — fejezi be a levelet — óhajtva várjuk Pestről és Szönyről erőnk növekedését, mire osztrák földön szükségünk leend, mert mindenütt, de különösen ott, a magyar fegyverek becsületét be kell bizonyítanunk.«⁸ Pázmándynak is ír és figyelmezteti, hogy úgy vezesse a dolgot, ahogy nemzeti becsületünk és hazánk haszna követeli.⁹ S közben lázasan szervez, megbízottakat küld Bécsbe, felderítőket az ellenség táborába, szervezi a határszéli megyékben a népfelkelést s mindent megtesz, hogy a sereg lelkes hangulatát ébrentartsa a döntő összecsapásig.

⁷ A levél fogalmazványa *OL. OHB 910/1848. sz.*, tisztázata *Csányi-iratok 1271. rakt. sz.*

⁸ Csányi két levelét *1. OL. Kossuth Polizei-Akten 128. sz.* és *OHB 1575/1848. sz.*

⁹ *L. OL. OHB 1586/1848. sz.*

Közben megkapja Csányi Kossuth első levelét és bár nem találja még benne azt a határozott utasítást, amit várt, öröme mégis határtalan, mert bízik abban, hogy Kossuth megadja a seregnek az annyira szükséges határozott politikai irányítást. »Hála Istennek, hogy ismét találkozunk a hivatalos téren — írja neki október 10-én — vajha az félbe ne szakasztatott volna. Irtam egyszer, hogy megállok helyemen, amíg a vész el nem vonul felettünk, például tartván Önt előttem, és bizon csak a vésznek nevedekése volt az oka, hogy szavamnak ura maradtam, mert az utolsó napokban Zala megyében történetek következtében felejthetetlen és majd tűrhetetlen bajokkal voltam küzdeni kénytelen, azonban illy komoly időben személyes viszonyokról hallgatni kötelesség.« Panaszkodik a veszteglés miatt és türelmetlenül várja Pázmándyt az országgyűlés határozatával, mert azt reméli, hogy az adja meg a döntő lökést a kínálkozó siker megragadásához.¹⁰

Kossuthnak nem kellett sok idő, hogy tisztába jöjjön a helyzettel és felismerje a bécsi forradalomnak, a bécsi nép szolidaritásának óriási jelentőségét a magyar ügy további sorsa szempontjából. Az október 8-i képviselőházi ülésben már határozottan állást foglalt a határátlépés és a bécsi nép megsegítése mellett, október 10-én, Csányi közben érkezett sürgetéseinek következtében pedig elfogadtatta az országgyűléssel a határ átlépésére és Jellasics üldözésére vonatkozó határozatot és kiadta a jelszót: »Előre Bécsig!«¹¹ Csányi országos biztos úrnak tegnapi napon kelt jelentése folytában — írta Kossuth a határozathoz írt kísérőlevelében Mógának, Csányinak és a táborba már elindult Pázmándynak — a képviselőház azon szempontból indulva, hogy ha Jellasics az austriai határon túllép, részünkről a leggyávább hálátlanság volna az austriai nép iránt utána nem nyomulni és saját veszélyünket a lelkes bécsi nép nyakába hárulni engedni segítség nélkül, az ide rekesztett határozatot hozta és azt a birodalmi gyűlésnek elküldé. Ennek következtében a nemzet nevében legszorosabban meghagyatik önöknek, hogy a nemzet képviselői határozata értelmében Jellacsich táborát akármerre fordul, nevezetesen Austriába is kövessék, úzzék, kergessék és ne nyugodjanak, míg őt semmivé nem teszik.« Figyelmébe ajánlotta a határozat a vezetőknek, hogy barátként viselkedjenek osztrák földön, tartsanak szigorú fegyelmet és a sereg élmezéséről magyar földről gondoskodjanak.¹²

Úgy látszott, hogy a határozat elhárított minden akadályt a támadó hadműveletek útjából s a magyar sereg viszonylag kedvező körülmények között, lelkes hangulatban, Bécs forradalmi népének támogatására számítva tehet kísérletet az ellenség megsemmisítésére. Azonban nem így történt. Megérkezett a táborba Pázmándy képviselőházi elnök, de állásának tekintélyét nem arra használta fel, hogy Csányi támadó terveit támogassa, hanem magáévá tette Móga nézeteit arról, hogy a magyar sereg a biztos pusztulás elébe néz, ha benyomul Ausztriába. Csányi azonnal, még az országgyűlési határozat kézhezvétele előtt futár útján értesítette Kossuthot a fordulatról, azt remélve, hogy támogatást talál nála az ingadozókkal szemben. Azonban Kossuth határozottságát is megingatták Móga és Pázmándy érvei s a várt bátorítás helyett azt a választ adta Csányinak, hogy a honvédelmi bizottmány

¹⁰ L. OL. Kossuth Polizei-Akten 167. sz.

¹¹ Kossuth okt. 8-i és okt. 10-i beszédét l. a Közlöny okt. 10. és 12-i számaiban, az országgyűlés határozatának eredeti, a hadsereghez küldött példányát OL. 1848/49-i rendezetlen anyag, Csányi-iratok.

¹² OL. Csányi-iratok 1271. rakt. sz.

helyesli Pázmándy észrevételeit, »mert az országgyűlésnek határozatát legkevésbé sem lehet akkép értelmezni, hogy a magyar sereg nyilvános megsemmisítés veszedelmének legyen kitéve, sőt inkább úgy kell érteni, miként az inkább azon politicalai kérdést dönti el, hogy azon esetben, ha az austriai nép támogatására és sympathiájára bízton lehet számítani, maga az ország határa átlépésének politicalai kérdése seregeinket ne tartóztassa vissza.« Ézért arra utasította Csányit, hogy a »helyszínen kifejlődő körülményeket« vegyék tekintetbe, ne Pestről várjanak stratégiai utasításokat s hogy a továbbiakban hasonló elvekhez tartsák magukat.¹³ Október 13-án hajnalban pedig Kossuth újabb levelet írt Csányinak, amelyben még nyomatékosabban felszólította, hogy a teendők mérlegelésénél a fenti elveket kövessék.¹⁴

Kossuthnak ez a megtorpanása végzetes hatással volt az egész Jellasic elleni vállalkozás további sorsára, mert bedobta a mérlegbe azt a gondolatot, hogy a támadó hadműveletet a bécsiek helyeslésének, sőt meghívásának kell megelőzni. A sereg óvatos vezetői persze két kézzel kaptak ezen a kibívón és addig halogatták a cselekvést, amíg az erőviszonyok valóban a magyar sereg kárára változtak meg. Hozzájárult a határozatlanság és a zavar növeléséhez az a körülmény is, hogy a tábori jelentések és a pesti intézkedések állandóan keresztezték egymást s amikor az egyik intézkedés következtében a tábor mozogni kezdett, a borúlátó jelentések következményeként kiadott újabb intézkedés újból nyugalmat parancsolt a támadni készülő seregnek.

Jó példát nyújtanak erre a képviselőház október 10-i határozatát követő fejlemények. A határozat, amely azonnali támadást parancsolt, még útban volt, amikor Kossuth — mint láttuk — Pázmándy fellépése következtében gyakorlatilag visszavonta a támadó parancsot és erről értesítette Csányit. Levele még nem ért el Csányihoz, amikor megérkezett a táborba a ház támadást elrendelő határozata és Csányinak sikerült rávennie Mógáékat, hogy a sereg meginduljon. Követeket is küldött Csányi Bécsbe, hogy a támadást a felkelők kitérésével összehangolja, mert Bécsből a forradalmárok vezetőitől egymásután kapta a sürgető felszólításokat a támadásra. »Egyéni véleményem szerint — írta Kossuthnak október 12-én reggel, a sereg indulásának órájában — szükséges a mielőbbi komoly megkezdése a harcnak, mert az minél későbbben áll elő, annál nehezebb leend, mert ki tudja, nem lesz-e ideje Windischgrätznek is a megjelenésre?« Csányi tisztán látta, hogy az időhúzás az ellenségnek kedvez s ezt a szempontot erőlyesen hangsúlyozta azokban a vitákban, amelyeket a sereg vezetőivel a határátlépés kérdéséről folytatott. »Ha Jellacic legyőzندی Bécsset — kérdezte Mógát, aki keveselte a sereg erejét a támadásra — és aztán Austriának egyesült erejével megtámadand, lehet-e okosan reménylenünk, hogy akkor magunkra hagyatva valószínűbb sikerrel állhatunk meg ellenében, mint most a bécsiek segítségével? Ehhez nem kell tiszta fogalomnál egyéb, hogy kiki belássa, ehhez járul azon körülmény, miszerint Bécsnek legyőzése után megkezdődvén velünk a harc, a novemberi és decemberi időben nem használhatjuk ruhátlan seregeinket úgy, mint használjuk azokat most. Már is eltávozott a pilisi csapat, eltávozott a zalai ruhátlan zászlóalj, elkészülnek a ceglédiek, ezenkívül ha a bécsiek segedelmünk hiányában

¹³ A levél fogalmazványa *OL. OHB 998/1848. sz., tisztázata Csányi-iratok 1271. rakt. sz.*

¹⁴ Az *OHB 1036/1848. sz. levél tisztázata l. Hadtört. Lt. 1848/49-es vegyes anyag 24. fasc.*

vesznek el, az egész civilizált világnak méltó okot adunk megvetésünkre : ha a bécsiek kellő időben küzdendnek, azaz összhangzásban velünk, úgy győzni fogunk, ha pedig nem győzünk Austriában, úgy az történend velünk, ami kétségkívül egy pár hét múlva úgyis megtörténék, azzal a különbséggel, hogy austriáiban veszteségünkkel még a nemzet becsülete fennmarad, anélkül pedig veszve leend ez is.¹⁵ Még aznap délután újabb levelet írt Csányi Kossuthnak : ebben elmondta, hogy az indulás előtt Móga haditanácsot tartott és közölte, hogy végre fogja hajtani az országgyűlés határozatát, »de kimondja, hogy nem lehet sikert remélni«. Csányi a fenti érvekkel harcolt s végül »elhatározottat az átkelés, elhatározottat annál nagyobb kedvvel, minthogy áthatva lón mindenki azon meggyőződéstől, miszerint veszteségünk esetében is megmarad az, mi egyesnek úgy, mint nemzetnek legnagyobb kincse, a becsület«. ¹⁶ Csányi harca azonban végül is hiábavalónak bizonyult. Másnap reggel, amikor indulásra került a sor, »nagyobb szerű izgatások következtében több zászlóaljparancsnok jelentette, hogy tisztjeik és a nemzetőrlegénység egyrésze vonakodnak átlépni a határt s ennek következtében a hadvezetőség »célrányosabbnak tartotta a továbbmenetelt felfüggeszteni«, annál is inkább, mivel Bécsből olyan értesülések jöttek, hogy a birodalmi gyűlés befolyásosabb tagjai a magyar országgyűlés felhívását »hidegen fogadták« s a nép is nehezen hagyná el támadás esetén a városfalakat. A kormánybiztosok tehát — élükön Pázmándyval — azt javasolták, hogy várjanak addig, míg »seregeink erősödve, magokat egy kissé kipihenve fellelkesülnek« s csak azután kíséreljék meg újra a benyomulási terv végrehajtását.¹⁷ Közben befutott Kossuth október 11-i levele is és megerősítette azok álláspontját, akik Csányival szemben a halogatás mellett voltak.

A kormánybiztosok tudósítása rádöbentette Kossuthot azokra a végzetes következményekre, amelyeket a halogatás maga után vonhat, de még mindig nem tudta magát a cselekvésre elhatározni, ehelyett arra törekedett, hogy igazolást keressen a maga és a tétlenkedő hadvezér számára a késedelemért. E törekvés gyümölcse lett az október 14-i képviselőházi határozat, amely kijelentette, hogy mivel Bécs nem adta határozott tanújelét együttműködési készségének, a magyar sereg kénytelen eltekinteni a támadó fellépéstől és saját határainak védelmére fog szorítkozni.¹⁸ A kísérőlevélben azonban, amelyet Kossuth Mógának, Csányinak és Pázmándynak címezett, keserű szemrehányásokkal árasztotta el őket az elmulasztott alkalmakért. »Midőn a honvédelmi bizottmány ezeket a sorokat írja — kezdte Kossuth a levelet — fájdalommal nehezedik keblére a gondolat, hogy seregünk mozdulataiban a Lajta át vagy nem lépése feletti tanakodás közben oly három nap veszett el, mellynek elveszése hazánkat vérbe fogja boríthatni hosszú időkre.« Hangoztatta, hogy rendkívüli időkben »a tények ereje határozza meg a politikát s nem megfordítva« s kijelentette, hogy ha kérdés nélkül nyomon követik Jellasics futó, lehangolt, kétségbeesett seregét, »nincs ember Austriában, kinek eszébe jutott volna azt mondani, hogy ez invasio, hanem fogadott volna nyílt karokkal országgyűlés, Gemeinde-Ausschuss és nép, Jellasichek nem egyesült volna Auersperggel s igaz ügyünk diadala biztosítva volna.« Ez azonban nem

¹⁵ *Hadtört. Lt. 1848/49-i vegyes iratok 1848: 10: 15. sz.*

¹⁶ *OL. Kossuth Polizeii-Akten 190. sz.*

¹⁷ Az okt. 13-án írt jelentést Pázmándy, Csányi, Bónis és Luzsénszky írták alá. (*OL. OHB 1072/1848. sz.*)

¹⁸ A képviselőház határozatát l. a *Közlöny* okt. 16-i számában.

történt meg, a vezérek kényszerítették az országgyűlést a nyilatkozatra és ezzel »a diplomacai nyilatkozatok szőnyegére vitték a kérdést« s az elakadt, mert »sok dolog van mit az emberek szeretnek látni, ha megtörténik, de nem szeretnek kimondani.« A hibát halmozták a vezetők azzal, hogy miután kicrőszakolták az országgyűlés nyilatkozatát, »futárt küldenek futár után azon tudósítással, hogy seregünk elvesz okvetlenül, ha tovább nyomul, s mégis nyomulnak akkor, midőn késő, mert a nemzet így parancsolt.« »Ha lajtai seregünk elvesz — folytatta Kossuth — nem mondjuk, hogy a nemzet is elveszett, mert mi nem adjuk fel igaz ügyünket semmi áron, s a magyarban van elég erő hazáját megmenteni, de mondjuk azt, hogy e sereg elveszésével hosszú, véres harcra és temérdek szerencsétlenségbe bonyolódnánk.« Ez az ok, amiért az országgyűlés az újabb határozatot hozta, de Kossuth »a szegény haza, az annyi árulással körülvevett magyar nemzet nevében« kéri Mógáékat, »ne ismerjenek más vezércsillagot, mint a sikert és nem bibelődve diplomacai tekintetek theoriáival, ha látnak rést nyílni a sikerre, a győzelemre, merjék tetteknek felelősségét hű, férfias vállakra elvállalni, ragadják meg az alkalomnak üstökét s ne kérjenek 40 mértföldnyiről utasítást, mert közben az alkalom elvesz. Önök tudják, hogy a hazának győzelemre van szüksége, ha tehát győzhetnek valahol, ne mulasszák azt el, mert a haza megmentését mulasztották el.« Ennek a buzdításnak a hatását azonban Kossuth maga rontja le akkor, amikor a levél befejezésében újból a határvédelemre való berendezkedéssel kapcsolatban ad tanácsokat. A levél egyetlen pozitívuma az az ígélet, hogy Kossuth néhány nap mulva személyesen kíván felmenni a táborba a további teendők irányítására.¹⁹

Bármennyire jogosak voltak is ezek a szemrehányások egyébként, nem illethették Csányit, aki, mint láttuk, a döntésre befolyást gyakorló személyek közül — beleértve Kossuthot is — egyedül képviselte kezdetől fogva a határozott támadó fellépés álláspontját s aki valamennyiük között időben felismerte a halogatásból származó végtelen károkat. Felfogásának a gyakorlatban való érvényesítése előtt azonban az volt a legnagyobb akadály, hogy Pázmándy a legfőbb politikai hatalom, az országgyűlés képviselőiben fölötté állott s vele szemben nem volt helye a kormánybiztosi teljhatalomnak. De Csányi még akkor sem adta fel a támadás tervét, amikor Kossuth első óvatosságot parancsoló utasításai megérkeztek és a tisztikar egy részének október 13-i ellenállása után is valóban csak néhány napi pihenőre gondolt, hogy utána újból támadásba vigye a sereget. Erre sürgette őt az a körülmény is, hogy szinte óráról órára kapta az értesítéseket Bécsből Pulszky Ferentől, Warga Istvántól, Gorove Istvántól s ezek az értesítések mind arról szóltak, hogy a bécsi nép, függetlenül a hivatalos körök haborzó magatartásától, remény és kétségbeesés között ingadozva várja a magyarokat. Bécs védelmét ezekben a napokban már Bem szervezte, s küldöttei, Hauch és Lescański megérkeztek a magyar táborba, hogy összehangolják a katonai műveleteket. Ilyen előzmények után, Csányi határozott fellépése következtében október 16-án reggel végre újból megindult a magyar sereg, át is kelt a Lajtán, s ekkor érkezett meg Kossuth október 14-i levele és vele az országgyűlés határozata, amely védelmi állások elfoglalását parancsolta a seregnek. Csányi »vérző szívvel« teljesítette a parancsot, de azért bízta a Bécsben agitáló Pulszkyt, hogy tartsa ébren a bécsi nép harci készségét. »Megyünk mi — írta a meg-

¹⁹ Az okt. 14-én kelt levél eredetijét l. *OL. Csányi-iratok 1271. rakt. sz.*

hiusult támadás napján — ha Kossuth eljövend, talán anélkül is mert az hozand magával népet, hozand magával lelkesülést... Higyjed, hogy én minden feltétel nélkül mennék — írta tovább — mert belátom, hogyha a bécsi akármennyi segéllyel, bár kicsi legyen is az, — vesznünk kell, így magunkra hagyatva még inkább veszve leszünk, és akkor veszünk becsületünk feláldozásával, ami örök halál. De nem tehetünk róla, ha mások másképp gondolkoznak és gondoskodnak.«²⁰

Kossuth közben tovább hányódott a törvényesség látszatához való ragaszkodás és a forradalmi hadviselés szükségességének felismerése között és kereste a formulát, amellyel elmozdítsa a holtpontról a Jellasics elleni vállalkozás ügyét. Ezt a formulát végre meg is találta abban a válaszban, amelyet a bécsi birodalmi gyűlés adott a magyar országgyűlés október 10-i, határátlépést bejelentő nyilatkozatára. E válasz ugyan csak homályosan beszélt arról az örömről, amellyel a bécsi országgyűlés a magyarok segítőkészségét fogadta, de Kossuth felvillanyozva kapaszkodott bele, annál is inkább, mert egyidejűleg arról is tudomást szerzett, hogy Bem tábornok Bécs védősege nevében tárgyalásokat kezdeményezett az együttműködés megvalósítására.²¹ Azonnal rendeletet intézett Mógához s közölte vele, hogy mivel a fenti válaszban »az foglaltatik, hogy az austriai országgyűlés a felszólítást nagy örömmel fogadta s ebből azt következtetni, hogy Austria, mint Magyarországnak szövetségese, a közös ellenségnek közös erővel tetteges legyőzését is feladatának tekintti,« ha garanciát kap arra, hogy a bécsiek legalább 30 000 emberrel segítenek, támadjon.²² A Csányihoz intézett kísérőlevélben újból arra utalt, hogy »az óránként változó körülményekhez nem alkalmazhatják a rendeleteket« s kifejtette, hogy a korábbi rendelet »nem lehet akadály az előnyomulásban, ha a siker valószínűségével megtehető«. Eddig Bécs hívására vártak, »most hí, a Reichstag Jubellel fogadta ajánlatunkat, Bécs mobil ármádájának vezére közli dispozióit önkkel, tehát felhívott szövetséges lábon állunk«. »Az Istenért, vigyék azt véghez, hogy ármádánk Bécsnek kezét nyujthasson — mondja ki végre a Csányi által annyira várt utasítást — s a haza megmentői lesznek.« Közölte, hogy két nap múlva maga is indul s útközben fegyveres segédcapatokat szed fel. »Adják ezt hírül a seregnek — írta — tegyék, hogy híre menjen túlmanra is. Azt tudom, hogy ezerek lesznek, midőn önkhez érek, kíséretemben. Nagyítsák, ha jónak látják, beszéljenek 40 000-ról, mert hiszen lehetne, de válogatni akarok, jó fegyvereseket. Isten adja, s reményelem is, úgy lesz, hogy mikorra felérek, önk már győztek... Fődolag Béccsel egyesülni; előre urak, de vigyázza, mert ha várunk, nyakunkra hozzák még Windischgrätzét is.«²³

Kossuth október 18-án reggel indult el hajóval, jelentős katonai és nemzetőr-erők kíséretében s útközben Esztergom, Komárom és Győr megyékben nagyszámú nemzetőr és népfelkelő csapatok csatlakoztak hozzá. Csányi közben tovább buzgólkodott a siker érdekében és Kossuth biztatásaira, valamint Pulszky és a bécsiek sürgetéseire támaszkodva elérte, hogy a hadvezetőség október 22-én újabb támadást kísérelt meg. Csányi még aznap tudósította

²⁰ *Hadt. Lt. 1848/49-i vegyes anyag 1848:10:27. sz.*

²¹ Fentiek bővebb tárgyalását l. a szerző id. tanulmányában, *Századok*, 1951. évf. 466. s. köv. l.

²² A Mógához intézett rendeletet l. *OL. Csányi-iratok 1271. rakt. sz.*

²³ *OL. 1848/49-i rendezetlen anyag, Csányi-iratok.*

Kossuthot a támadásról: leveléből azonban már kicsendült a borúlátás hangja, úgy látta ekkor már ő is, hogy a legkedvezőbb alkalmakat már elszalasztották s a siker esélyei napról-napra csökkennek. »Reménytelen kebellem keltem át a Lajtán — írta jelentésében — reményt veszítve jövőnk eránt tértem vissza«. A balsiker okát főleg abban látta, hogy »vezéreink már nem mentek győzelmi bizodalommal, keveselven erőnket az ellenség erejéhez képest. Azonban táborunk nemzetiesen lelkesülve ment.« Elmondta Csányi, hogy a bécsiek támogatására számítva hogyan nyomultak előre, hogyan győztek a kisebb csatározásokban s hogyan tértek éjjeli szállásra Stickeusiedel és Kaltbrunn környékén. Itt értesültek arról, hogy Jellasics közben már egyesült Windischgrätz-cel és hogy ennek következtében túlnyomó császári erő áll velük szemben, s itt érte el őket Kossuth futárja, akit Győrből küldött utánuk azzal, hogy ha eddig nem ütköztek, most már várják meg, amíg ő néhány nap múlva 10 000 emberrel és 22 ágyúval megérkezik. Mógáék természetesen azonnal a visszavonulás mellett döntöttek s Csányi közölte Kossuthal a kormánybiztosok nézeteit: »Miután Ön bírja egyedül a nemzetnek osztatlan bizalmát, bevárjuk Önt, hogy megbírálván körülményeinket, határozza meg, hogy mikor, vagy kell-e Austriában felkeresnünk az ellenséget... Az én egyéni véleményem az, ami előbb, de hazám mindenek felett áll — írta — nézetemet alárendelem, hol annak boldogulásáról van kérdés.«²⁴

Kossuth október 24-én érkezett meg a táborba s ettől kezdve határozottabb irányt vettek a dolgok. Erőfeszítéseinek részletezése, amelyekkel a vezért és a tisztikart a támadás szükségességéről meggyőzte, nem tartozik tárgyunkhoz, ugyanúgy maga a vállalkozás sem, amely későn és hitetlen vezérek irányítása alatt történvén túlnyomó erejű ellenséggel szemben, nem hozhatta meg a kívánt sikert. Csányi ezekben a napokban fáradhatatlanul segédkezett Kossuthnak a hadsereg lelkesítésében éppúgy, mint a támadás anyagi előfeltételeinek megteremtésében, a kudarc után pedig elsősorban az ő érdeme volt, hogy a sereg zöme viszonylagos rendben vonult vissza köpcsényi és pozsonyi új állásaiba.²⁵ Csányinak magának élete végéig az volt a véleménye, hogy a kezdetben legszebb reményekkel kecsegtető vállalkozást a gyávaság és tudatos rosszakarat juttatta a schwechati gyászos sorsra. Mikor 1849 májusában a közben árulóvá vált és elfogott Pázmándy ügyében vallomást kellett tennie, határozottan Pázmándyt vádolta a két első átvonulás sikerének tudatos megakadályozásával. »Milly nevezetes hasznát árasztott volna hazánkra a hadjárat — írta vallomásában — ha lépteinket határozatlanság és gyáva kételkedés nem bélyegzi, épp olly kevésbé koronázható siker a használatlanul elszalasztott kedvező pillanatok után a harmadszori kísérletet Schwechatnál, mit már nem annyira a siker reménye, mint a nemzeti becsület érdekében kelle tennünk.«²⁶

Az októberi, Jellasics elleni vállalkozás kudarcával Csányi pályájának újabb rövid, de jelentős szakasza zárult le. S hogy ez a szakasz kudarcral zárult le, azért a felelős tényezők közül Csányit terheli a legkevesebb felelősség. Ó attól az órától kezdve, hogy Pákozdnál a visszavonulás ellen foglalt állást, napról-napra világosabban látta, hogy minden halogatás és késedelem az ügy bukását készíti elő s ezért rengeteg erőfeszítést pazarolt arra, hogy gyors

²⁴ Csányi okt. 22-i jelentését l. *OL. OHB 1630/1848. sz. alatt.*

²⁵ Az októbervégi napok történetét és anyagát l. többször idézett cikkemben, *Századok*, 1951. évf. 473. s. köv. l.

²⁶ Csányi máj. 18-i vallomását l. *OL. 1849-es közlek. min. éln. 20/1849. sz. alatt.*

tetteket erőszakoljon ki a hadvezetésből. Az első pillanatban felismerte a bécsi felkelésben a forradalmi népek szolidaritásának egyszerű gesztusát, s azt az egyedülálló lehetőséget, ami a bécsiek felkelése révén nyílt meg a forradalom kiszélesítése és a magyar eredmények biztosítása számára. Fáradhatatlan agitációval, ragyogó érvekkel harcolt a támadó fellépés mellett nemcsak a katonai vezetők ingadozásával és Pázmándy gátló tevékenységével, hanem magával Kossuthtal szemben is, aki a kéthetes kiesés után csak akkor tudott ismét urává lenni a helyzetnek, amikor az erőviszonyok döntő megváltozása következtében a sikernek már csak igen halvány lehetőségei voltak meg. Kossuth csak a táborba érkezése után jött rá arra, milyen »kimondhatatlan felelősséggel tartoznak a nemzetnek, kik okozták, hogy seregünk a futamló Jellasicht nyomon nem követte.«²⁷ Csányi az első napoktól kezdve tisztában volt ezzel és az álláspontja mindvégig megközelítette azt, amelyet Engels a fejlemények távolból való szemlélése és elemzése alapján fogalmazott meg: hogy a magyaroknak nemcsak becsületbeli kötelességük lett volna az érettük felkelt bécsi nép azonnali és hathatós megsegítése, hanem saját biztonságuk, forradalmuk jövődő sorsa miatt sem lett volna szabad elfelejteniök, »hogy Bécs az egyetlen előretolt állása a magyar függetlenségnek és Bécs eleste után semmi sem tarthatja vissza a császári csapatok előnyomulását Magyarország, ellen.«²⁸ Csányin nem múltott, hogy ez nem történt meg idejében és sikerrel, ő pályájának ebben a szakaszában is az volt, ami korábban: a nemzeti függetlenség önfeláldozó harcosa, aki ekkor, ebben a kérdésben Kossuthnál is tisztában látott és tőle telhetőleg igyekezett legyűrni a kitűzött cél elérése elé tornyosuló akadályokat.

Kossuth a táborba érkezésétől, október 24-től kezdve összesen két hetet töltött együtt Csányival s ez az idő csak még jobban elmélyítette barátságukat, különösen attól kezdve, hogy közös reményeik romjain megkezdték az új honvédsereg felépítését. Mindketten azonos anyagból voltak gyúrva: a balsiker nem csüggesztette el őket, ellenkezőleg, csak fokozta eltökéltségüket, hogy még többet tegyenek a haza megmentése érdekében. Fokozta bizakodásukat, hogy úgy vélték, Görgeyben végre megtalálták a forradalom igazi hadvezérét, aki nem a formák, hanem a tettek embere s aki tudja, hogy a hadvezért nem a jogi formák, hanem a sikerek igazolják. Ez a hiedelem Görgeyvel kapcsolatban akkor indokoltnak látszott: Görgey egy áruló gróf felakasztásával hívta fel magára a figyelmet; a pákozdi csata után Mógáék haditörvényszék elé állítását követelte a siker kiaknázásának elmulasztása miatt; Kossuth hosszú, személyes eszmecsere után azzal a megbízatással küldte a táborba, hogy a vezért ellenőrizze; megérkezése napján a Csányi által ráruházott rögtönítélő hatalom birtokában felakasztatott egy katonát, aki megtagadta a határátlépést;²⁹ az utolsó haditanácsban egyedül ő állt Kossuth mellett, amikor a határátlépésről volt szó; a csatában helytállt, fedezte a visszavonulást, elhagyott ágyúkat mentett meg. Kossuth elragadtatással írt róla a Honvédelmi Bizottmánynak, amikor fővezérré kinevezte s bizalma nem ingott meg benne az alatt a hét alatt sem, amíg november elején hármásban lerakták az önvédelmi harc folytatásának biztosítását jelentő új hadsereg alapjait. Csányi olyan

²⁷ L. az OHB-hoz írt okt. 26-i levelét. (OL. OHB. 1840/1848. sz.)

²⁸ V. ö. Engels, Fr.: Forradalom és ellenforradalom 1848-ban 2. kiad. 136. l.

²⁹ Az erről szóló haditörvényszéki jegyzőkönyveket l. OL. Rendezetlen 1848/49-es anyag, Csányi-iratok.

embernek ismerte meg Görgeyt, aki bírja Kossuth teljes bizalmát, akinek célkitűzései azonosak a Kossuthéival, aki nem a császári katonai bürokrácia ranglétráján, hanem a forradalom akaratából lett vezér, akit nem az Ottingerek, Teleki Ádámok, Mógák mértékével kell mérni, aki tehát a forradalom kormányának hadvezére s mellette a kormánybiztosnak nem az ellenőrzés, hanem a feltétlen segítségnyújtás a feladata. Ezzel az útravalóval hagyta hátra Kossuth Csányit a táborban, amikor visszaindult Pestre s ez nyomta rá a bélyegét Csányi és Görgey viszonyára is 1848 őszi hónapjaiban.

Kossuth november 6-án tért vissza Pestre s Csányit azzal a feladattal hagyja hátra Pozsonyban, hogy közvetítő legyen az államhatalmat gyakorló kormány és az ország megvédésére hivatott hadsereg között: közvetítse a kormány felé a hadsereg és a fővezér igényeit, ugyanakkor képviselje a táborban a polgári hatalmat s hajtsa végre mindazt, amit a kormány a hadsereg erejének növelésére szükségesnek tart. Csányi azzal a lelkiismeretességgel teljesítette ezt a feladatát, amellyel korábban kivívta a kormány és Kossuth bizalmát. Az akták százai tanúskodnak arról, hogyan tartotta kézben a hadseregszervezés és fenntartás százféle ügyeit a létszámkiegészítéstől és fegyverellátástól kezdve a ruházaton, lábbelin, élelmezésen, egészségügyön keresztül a felderítésig és a tisztek kinevezéséig, hogyan támogatta és valósította meg Kossuth kezdeményezéseit és hogyan tette lehetővé ezzel, hogy létrejöjjön a feldunai hadsereg, a tavaszi hadjárat diadalmas honvédseregének a magja.³⁰ Kossuth bizalma változatlan irányában s azon van, hogy hatáskörét kiszélesítse és megvédje mindenkivel, még Görgeyvel szemben is a korlátozó törekvésektől. November 10-én alá rendeli Moson, Győr, Pozsony, Sopron és Komárom megyék kormánybiztosait azzal a megokolással, hogy »a jelen körülmények multhatatlanul megkívánják, hogy az ország kormányzásában összpontosítás létezzék.«³¹ A katonatiszti kinevezésekkel kapcsolatban Csányi és Görgey közt támadt nézeteltérés eldöntésénél Kossuth kioktatja Görgeyt, hogy »tekintettel kell lenni az országos biztosnak auctoritására is, még azt Csányi úr viseli, ki mint teljhatalmu biztos a hadseregnél az ország kormányát representálja« s ezért úgy dönt, hogy Görgey a kinevezéseket, illetőleg felterjesztéseket mutassa be Csányinak, aki láttatmozza azokat, »melly alkalommal azon joga lesz, hogy ha valamely kinevezés ellen észrevétele volna, azon eset függőben tartassék, míg a kérdést a kormány nem dönti el.«³² Amikor decemberben Görgey kezdeményezésére létrehozzák a sereg intendaturáját, Kossuth megírja Csányinak, hogy Görgey tervezetét csak azért fogadja el, mert ő, Csányi is helyesli; »reád, mint a kormány teljhatalmú képviselőjére bízván annak a fővezér általi életbe léptetését« — teszi hozzá s arra kéri, hogy »mint a kormánynak képviselője s teljhatalmú országos biztos a főfelügyeletet mindazon hatósággal, mellyel hadserege felett az ország kormánya bír, általában gyakorolja. »A hadsereg nem status in statu — teszi hozzá Kossuth — s teljességgel nem független a polgári hatalomtól, de sőt a fővezértől kezdve összesen alá van vetve a polgári hatalom felügyeletének s öröködésének; ezen legfőbb polgári hatalmat pedig a kormány nevében te képviseled.«³³ December 14-én

³⁰ Kossuth és Csányi őszi hadseregszervező tevékenységének aktái ugyancsak napvilágot láttak a *Kossuth Összes Munkái* sorozat fentemlített kötetében.

³¹ A rendelet fogalmazványát l. *OHB. 2665/1848. sz. alatt.*

³² A nov. 18-án Görgeyhez írt levél fogalmazványát l. *OHB. 2944/1848. sz. alatt.*

³³ Dec. 11-i levél Csányihoz, *OL. Csányi-iratok 1276. rakt. sz.* Az erről szóló rendelet Görgeyhez *OHB 5034/1848. sz. alatt.*

pedig azt írja Csányinak : A bizottmánynak elve országos biztos úr irányában : »Misimus sapientem et nihil ei dicimus. Curet consul, ne quid respublica detrimenti capiat.«³⁴ Csányi meglepéssel vette tudomásul mindannyiszor, hogy Kossuth melléje állt. »Rendeleted — írta neki a november 18-i rendelkezés után — egészen biztosítja a honvédelmi bizottmány tekintélyét s hatalmát és lehetővé teszi, hogy az országos biztos is képviselhesse a honvédelmi bizottmányt, mint főhatalmat.«³⁵

A teljhatalom és Kossuth bizalma birtokában Csányi nemcsak a sereg felszerelésével, ellátásával törődik, hanem igazi forradalmi kormánybiztosként mindent megtesz, hogy a sereg erkölcsi erejét is fenntartsa s megakadályozza, hogy az árulás szelleme károkat okozzon az országnak. November elején levelezési és közlekedési tilalmat rendel el a nyugati határ mentén, »mert másképp lehetetlen megakadályozni a rendszerített cselszövényt és ármányt, mely honunkból a külfölddel üzetik.« November 8-án azt jelenti, hogy Pozsonyban a »fekete-sárga párt erős« és hogy az ellenzékkel való cimborálás miatt kénytelen volt elfogatni egy Eszterházy grófnő komornyikját. Három nappal később újabb három foglyot küld Pestre, akik Pálffy gróf birtokán a vadászokból az osztrákok mellett harcoló vadászcsapatot akartak szervezni. Később a délvidékről felvezényelt Sándor-gyalogezred tisztikarában lappangó áruló szellemet leplezi le. Szembeszáll Görgeyvel is, amikor az a továbbszolgálni nem akaró tiszték számára szabad elvonulást akar biztosítani. Így december 13-án tiltakozik Kossuthnál az ellen, hogy Görgey útlevelet akar adni Bibra ezredesnek, Lipótvár volt parancsnokának. »Az útlevél — írja Kossuthnak — felhatalmazásul szolgáland nekie elárulására táborunk számának és minden hiányainak, melyeket ő mint régi katoná gyakorlati szemmel és ellenséges szemmel jobban átlát seregünk tisztjeinek legnagyobb részénél. Ha Elnök úr változást nem eszkezel a határozatban, Bibra elmegy, de bizonyossággal mondom, mennyire emberileg másnak belsejéről ítélni lehet, hogy ő a legveszedelmesebb árulónk leend. A jobbak előtt itt úgy ismeretes, hogy Lipótvárát is eladandó vala, ha onnén el nem mozdítatott volna.«³⁶ Ezen a téren Csányi Kossuth szellemében járt el, aki december folyamán Görgeyvel szemben a tovább szolgálni nem akaró tiszték vidékre telepítését rendelte el³⁷ s a komáromi tisztekkel kapcsolatban december 21-én arra utasította Csányit, hogy »aki idegen gondolkozásról gyanús, vagy engedelmeskedni nem akar, szóval a vár biztonságát bármiképp compromittálhatná, fel kell jelenteni, ilyen ember ott nem maradhat.«³⁸ Csányi kezdeményezi azt az akciót is, amelyet Kossuth november második felében a csapatukat elegendő ok nélkül elhagyó tiszték ellen kezdeményez. »Adjatok parancsot — írja Kossuthnak november 19-én — hozzatok határozatot, hogy amellyik tiszt legnagyobb ok nélkül seregítül távol marad, megszűnik lenni tiszt és tüstént töltsék be helye. Tisztéknek előre bebizonyított némi szolgálatbeli képesség nélkül tenni senkit ne lehessen. Mindaddig, amíg ezer ilyen paradérozó tiszt van, de csak papiroson, addig semmi jót nem remélhetni. Mennyi törzstiszt ment el, botrányára a seregnek,

³⁴ A teljhatalmú biztos rögtönbíráskodási joga tárgyában írt levelében. (S. k. fogalm. OHB. 5572/1848. sz. a tisztázat Csányi-iratok 1276. rakt. sz.)

³⁵ A nov. 20-i levelet l. OHB 3912/1848. sz. alatt.

³⁶ L. a fentiekre az OHB 2527., 2856., 3515., 5572/1848. sz. stb. aktákat.

³⁷ OL. OHB. 6204, 6431/1848. sz.

³⁸ Az utasítás fogalmazványa OHB 6228/1848. sz. alatt, tisztázata Csányi-iratok 1276. rakt. sz.

békés szolgálatra.« A kívánt rendelet néhány nap múlva megjelent a hivatalos lapban.³⁹ Az árulással szemben Csányi nem ismert megalkuvást vagy kíméletet. Felfogását ebben a kérdésben hiven tükrözi az a válasz, amelyet december 21-én adott régi barátjának, Batthyány Károlynak, aki egy Benedek nevű, árulással vádolt ember részére kérte közbenjárását. »Ha nem czimborája az ellenségnek — írta Batthyánynak — úgy biztosan kiszabadul, ellenben ha hűtlenségre vetemedett, akkor már a segítséget rajta Nagyságod nemcsak nem kívánja, sőt kimondja ellene a halálos ítéletet.«⁴⁰

Hogy mekkora volt Kossuth bizalma Csányi iránt, különösen bizonyítja az a tény, hogy beavatta azokba a diplomáciai tervekbe is, amelyek útján az ellenséggel a magyar álláspontnak megfelelő békét, vagy legalábbis a felkészülést biztosító fegyverszünetet kívánt kötni. Így Csányi szervezte meg azt a sikertelen kezdeményezést, amellyel Kossuth a döntő összecsapás előtt, december első napjaiban Stiles bécsi amerikai követ útján akart észszerű fegyverszünetet kötni az osztrák sereg vezérével.⁴¹ Csányi kezdeményezte azt az akciót is, amelynek során Kossuth a kremsieri alkotmányozó gyűlés egyik baloldali képviselőjét kívánta megnyerni arra, hogy emeljen szót az osztrák parlamentben a magyarokkal való megbékélés mellett. Kossuth ennek a kezdeményezésnek a kapcsán őszintén feltárta Csányi előtt azokat a feltételeket, amelyek alapján elképzelhetőnek tartotta a megbékélést: Magyarország egy fejedelem alatt álló, de Austriába soha be nem olvasztott, jogszerűen soha be nem olvasztható önálló külön ország.« Senkit meg nem támadott, senkitől nem akart elvenni semmit, őt támadták meg, »olly istentelen módon, amelyhez hasonló példa nincs . . . ha volt valaha harc szent, a védelemnek ezen harca szent.« A nemzet Ferenc József trónraléptét el nem ismerheti, de »szóljon az új fejedelem a magyar országgyűléshez, mellynek lételeté bolondság volna ignorálni, szóljon az engesztelés, a jogszerűség hangján, mondja meg, hogy önállását, jogait, törvényeit respectálni akarja, azokra megesküszik, az önálló ministeriumot nem akarja csonkítani . . . koronáztassa meg magát és tapasztalni fogja, hogy Magyarország meg fog egyezni az ő uralkodásában, nem fog akarni elszakadni, csak országos önállóságát biztosítva lássa . . . De sietni kell a béke olajágával, nem akasztásokkal fegyvetésekkel. Ez előtt a magyar meg nem hajol, amazt elfogadja, mert csak szabad és nemzet akar lenni s ehhez joga van.« Kossuth tudta, hogy a kamarilla ilyen engedményekre nem lesz hajlandó, hiszen akkor el sem kezdte volna ellenforradalmi harcát Magyarország ellen; a megegyezési kísérletet csak alkalomnak szánta arra, hogy esetleg időt biztosítson Magyarországnak a felkészüléshez. »Ha Olmützben ilyen értelemben tétethetnél egy bolhát a fülükbe — írta Csányinak — jó volna, időt nyerhetnének vele.« Csányi el is juttatott egy ilyen tartalmú felkérést Violandhoz, az osztrák parlament baloldalának vezetőjéhez. »Amennyire tudtam, Önnek szellemében és Öntől kölcsönzött szavakkal szerkesztettem« — írta a felkérésről Csányi, és közölte az osztrák baloldali képviselők válaszát is, hogy »ők részünkre mindent készek leendnek kieszközölni.«⁴²

³⁹ Csányi levelét l. *OHB*. 3485/1848. sz. alatt, a szóbanforgó rendeletet u. o. 34534/1848 sz. alatt.

⁴⁰ *Magyar Paizs*, 1914. 28. sz.

⁴¹ Az ügyre vonatkozó levélváltást Kossuth és Stiles között l. *Kossuth Összes Munkái* XIII. köt. 584. s. köv. 1. Csányi szerepére a közvetítésben l. az *OL. Kossuth Polizej-Akten* 423. sz. aktát.

⁴² Kossuth levelét l. *Csányi-iratok* 1276. rakt. sz. Csányi válaszát *OHB* 6114/1848. sz. alatt.

Csányi minden erejével azon volt, hogy méltónak mutassa magát arra a bizalomra, amellyel Kossuth a legkényesebb kérdésekben is hozzá fordult. Amikor Pesten, a Bizottmány körében ismertté vált a december 2-i államcsiny, Ferenc József törvénytelen trónralépésének ténye, Kossuthnak első dolga volt, hogy még a kérdés megtárgyalása előtt hosszú, bizalmas levelet írt Csányinak. Hosszan fejtegette ebben a levélben a trónváltozás önkényes, törvénytelen jellegét, ismertette a saját álláspontját és annak a határozatnak a lényegét, amelyet másnap az országgyűlés elé szándékozott terjeszteni s arra kérte Csányit, hogy Görgeyvel egyetértőleg eszközölködjön ki a hadsereg nevében is hasonló tartalmú nyilatkozatot. »Ha valami illyet kibocsátnátok — írta neki — s a magyar hadseregnek minden más részeit is testvéri indulattal hasonlóra felszólítnátok, a hazának jó szolgálatot tennétek.« Csányi számára Kossuth kívánsága parancs volt: a levél vétele után azonnal Görgeyhez ment, meggyőzte őt a nyilatkozat kiadásának szükségességéről, cioszlatta aggályait, megnyerte a tisztikar számottevő tagjait és hamarosan megjelent a feldunai hadsereg nyilatkozata, amely szóról szóra a Kossuth által ajánlott szöveggel bélyegezte törvénytelennek a trónváltozás tényét s fogadott hűséget az országgyűlésnek és a Honvédelmi Bizottmánynak.⁴³

Oldalakon sorolhatnók még fel annak bizonyítékait, hogy Csányi mint a feldunai hadsereg teljhatalmú kormánybiztosa 1848 őszi és téli hónapjaiban is Kossuth politikájának hű támasza, a civilhatalom szilárd, erőskezü képviselője volt a táborban. Megnyilvánult ez a már ismertetett tényeken túlmenően pl. abban, hogy a felkészülés egész időszakában Kossuth szellemében, a nép katonai erejével szemben bizalmatlan Görgey szándékát keresztezve szervezte a népfelkelést, vagy hogy kíméletlen eréllyel hajtotta végre a kiűrtett területeken a fölös gabona begyűjtését, elszállítását, sőt szükség esetén a megsemmisítését is.

Győr kiűritésekor 70.000 mérő gabonát semmisített meg, »legalább az állományéból nem fog hízni a gaz nép« — írja erről Kossuthnak. Hasonlóan megsemmisíti Windischgrätz herceg nádasi birtokának készleteit is a visszavonuláskor s míg a földmívelő néppel szemben november közepe után Kossuth kérésére nem nyúl többé a rekvirálás eszközéhez, Albrecht főherceg és Sina bankár birtokairól továbbra is ellenszolgáltatás nélkül veszi igénybe a hadseregnek szükséges fát és bort. S amikor megtudja, hogy a nyitrai püspök ellene szegült a fölös gabona elszállítását elrendelő intézkedésnek, »nehogy ez a tömeg előtt könnyen veszélyes következtetéseket maga után vonható például szolgáljon«, utasította Jeszenák kormánybiztost, hogy »nem tekintve vagyont és rangkülönbséget, a hadi törvényeket magok egész szigorúságában alkalmazni méltóztassék.«⁴⁴

Kétségtelen azonban az is, hogy Csányi a helyzet kritikussá válásának időszakában nem tudta megfelelően teljesíteni a forradalmi kormánybiztos legfontosabb feladatát, azt, hogy a hadseregnél a civilhatalmat olyan erővel képviselje, hogy annak szándékait, célkitűzéseit, ha kell, a hadvezetéssel szemben alkalmazott erőszak útján is érvényre juttassa. Pedig láttuk, hogy Csányiban volt erő és elhatározottság erre olyan esetekben, amikor tisztán

⁴³ Kossuth dec. 5-i levelét Csányihoz l. a *Csányi-iratok 1276. rakt. sz.* csomójában, a feldunai hadsereg dec. 10-én kelt nyilatkozatát. *Pap D.*: Okmánytár II. k. 264. s. köv. l.

⁴⁴ L. a fentiekre az *OHB 3736, 5572. és 6411/1948. sz.* jelentéseket és Csányi dec. 14-i utasítását Jeszenákhöz, *OL. Kormánybiztosok iratai, 1317. rakt. sz.*

felismerte, hogy a hadvezetés a kormány szándékai és a haza érdekei ellen dolgozik. Görgey esetében azonban ez az utóbbi tény egészen az esztendő utolsó napjáig nem volt annyira nyilvánvaló, mint Ottingerrel, vagy Teleki Ádámmal kapcsolatban. Csányi Görgeyben, aki Kossuth legteljesebb bizalmát élvezte⁴⁵ s akit még Madarász is a forradalom régvárt hadvezérének tartott, nem láthatta a kormány és az ország ellenségét, annál kevésbbé sem, mivel Görgey erélye, kétségtelen képességei s az öreg kormánybiztossal szemben mutatott tisztelete őt magát is erősen befolyásolták ítéletének megformálásában. Görgey Csányit is, ugyanúgy, mint a főtisztek többségét, a legtöbbször meg tudta győzni arról, hogy elgondolásai katonailag helyesek és a kivívandó győzelem érdekében történnek s Csányi az időnként felbukkanó ellentétek mellett is úgy vélte, hogy Görgey elgondolásainak támogatásával Kossuth szándékait és a haza érdekeit szolgálja.

Nem vette észre azt, hogy az a Görgey, aki szeptemberben és októberben a karrierista igyekezetével használja ki a forradalmi helyzet által nyújtott emelkedési lehetőségeket, novemberben már — talán a volt császári tisztek társaságának és a hadseregszervezés konkrét nehézségeinek befolyása alatt — elindul azon az úton, amely a kételyeken, az ingadozásokon át kéréllhetetlen logikával vezet egyéni fejlődésében a kalandorok cinizmusához, cselekedeteiben pedig a szabotázsok során át az áruláshoz. Nem, Csányi ezt nem láthatta ekkor még meg s saját hatásköréről az volt a nézete, amit november 13-án írt a Bizottmánynak arról, hogy Görgey fel akarja adni Pozsonyt: »... Övé lévén a felelősség, stratégiai szempontból véve a dolgot, beleavatkoznom nem szabad«. Ezt november 29-én Lukinics soproni kormánybiztosnak így fejtette ki: »Mentsen Isten ellenkező rendelettel beleavatkozni a katonai rendeletekbe... Övék a felelősség, mi mint polgári hatóság és hatalom kifolyása, sikert tartozunk adni minden rendeletnek, melyek a stratégiai tekintet által helyeseltetnek.« S nem tűnt fel neki az sem, hogy hogyan bontakoznak ki — főleg a népfelkelés és nemzetőrség alkalmazásával kapcsolatban — egyre inkább Görgey egyéniségének néppellenes vonásai, amelyek mind erősebben

⁴⁵ Kossuth a decembervégi keserű tapasztalatokig maga is mindig igyekezett tiszteletben tartani azt a felhatalmazást, amelyet november elején a hadsereggel való szervezeti és taktikai rendelkezés területén Görgeynek adott. Hadműveleti kérdésekben nem küldött utasításokat, hanem csak tanácsolt, javasolt, Görgeyre bízva, hogy mennyit szível meg tanácsaiból. »Én katoná nem lévén, sohasem fogom magamnak igényelni azt, hogy irányozni akarjam katonai működéseit — írja Görgeynek pl. nov. 12-én, amikor taktikai tanácsokat ad neki a várható ellenséges támadással kapcsolatban. (Steier L.: Görgey és Kossuth. 147. l.)» Én egyébiránt határtalan bizalmunknál s a dolog természeténél fogva Önnek a hadi munkálatokban teljesen szabad kezét adok s azért őszinte bizalmam s több, mint testvéri barátságomnál fogva bizonyára nem magyarázza balra, ha figyelmeztetést tesztek, nem azért, hogy kövesse, hanem hogy megítélje — így vezeti be, amikor nov. 29-én arra kéri, hogy Pozsonyt a lehetőségig tartsák, de a végén ismét hozzáteszi: »Ez nem rendelet, hanem vélemény; az ítélet az Öné, amint Öné a dicsőség s a morális felelősség. (U. o. 187. l.) Még a helyzet élesedése idején, dec. 20-a után is csaknem minden levelében hangsúlyozza Kossuth, hogy »tökéletes bizalommal lévén« Görgey iránt, »stratégiai (helyesen: taktikai) terveibe nem avatkozok«, hogy Görgey kezében »határtalan bizalommal látja a vezérletet« s azért nem rendel semmit, csak tanácsol, hogy iránta »az ország és ő határtalan bizalommal van« s nem kívánja, hogy leonidasi harcot vívjon stb. Dec. 27-i levelében mondja ki először Kossuth, hogy rendel, nem véleményezi az összpontosítást és a csata elvállalását. (V. ö. Kossuth dec. 20-i levelével Csányihoz, Csányi-iratok 1276. rakt. sz., dec. 24-i, 26-i és 27-i leveleivel Görgeyhez, Hadtört. Lt. Ezh. 287., 369., 362.)

akadályozzák azt, hogy a magyar függetlenségi harc valóban az egész nép forradalmi önvédelmi háborújává fejlődhessenek.⁴⁶

Nem jelenti azonban mindez azt, hogy Csányi nem foglalt állást Görgeyvel szemben akkor, ha úgy látta, hogy annak törekvései ellentétben állanak a Bizottmány és Kossuth szándékaival. Alig hogy Kossuth november elején Pozsonyt elhagyta, már kitört köztük az első ellentét a tiszti kinevezések körül. Csányi felismerte, hogy Görgey akkor, amikor a tiszti kinevezéseket minél jobban a saját hatáskörébe akarja vonni, azon dolgozik, hogy a sereg tisztikarát az ország kormányának mellőzésével a maga személyéhez kapcsolja. Csányi az ebből eredő viták során megmondta Görgeynek, hogy »valamint Önnek igazsága van, hogy a seregeket magához csatolja, úgy a bizottmánynak, azon egyetlen kormánynak, mely mindnyájunk felett áll, kötelessége, hogy okot gerjessen a seregekben bizodalomra és szeretetre,« ezért hagyta a magasabb rangú tisztek esetében csak a felterjesztés jogát Görgeynek, »minek következtése, hogy Önt, mint igazságos előterjesztőt a sereg szeretni fogja és ragaszkodand az igazságos előterjesztés elfogadójához, a kormányhoz«. »Lajosom erre vigyázz — ismeri fel Csányi már itt Görgey igazi szándékait, — ha így nem tesztek, katonai dictatura jövend, vagy jöhet a világra.«⁴⁷ Néhány nap múlva megismétli figyelmeztetését. November 17-én megírja Kossuthnak, hogy Görgey ismét kinevezett egy századost és egy főhadnagyot. »A kinevezés olyan stílusú — írja levelében, hogy azt aláírom felesleges. Ha így marad, ám nevezzen, de akkor én nem írom többé alá, mert az egészen felesleges. Lássák Önök, bizottmány tagjai!!! mit tesznek. Téged igen tisztelt barátom figyelmeztetlek, adjon Isten egy-két szerencsés csatát, ezt kívánunk kell, ezt esdenünk kell, mert jövőnk alapja, de akkor a fővezér kinevezési teljes joggal dictátor, azaz tellyhatalmú úr, és mivel fegyverrel rendelkezik, igen veszélyes.«⁴⁸ Alighanem a Görgeyvel való ellentétek is hozzájárultak, hogy Csányi november 19-én, a »lelket testet egyaránt fárasztó munka« következtében bekövetkezett betegsége miatt újból felajánlotta lemondását, de hogy mennyire nem gondolta komolyan, az kiténik abból, hogy terhei kisebbitésére maga javasolja egy tábori számvevőhivatal felállítását, »mert a növekvő részek elől elvonulni nem szándéka«. Kossuth válaszában fájdalomnak adott kifejezést Csányi egészségi állapota fölött s közölte vele, hogy »minden felterjesztett kívánatában megegyez a bizottmány, mert meg van már eléggé győződve arról, miszerint Csányi kormánybiztos úr az, ki mit hazája megmentésére megtehet, élte minden pillanatát a lehetőleg feláldozva megtenni soha el nem mulasztandja.«⁴⁹ A dolgok hamarosan rendbejöttek: a kinevezések kérdésében Kossuth félreérthetetlen parancsot küldött Görgeynek, megindult a tábori intendántura megszervezése is — addig felosztották a tenni-valókat a kormánybiztosok — és Csányi a helyén maradt.

Az a körülmény, hogy Csányi nem tett komoly erőfeszítéseket Görgey visszavonulási taktikájának megakadályozására, nem jelenti egyben azt is, hogy helyeselte és nem is bírálta azt. A visszavonulás kérdésében az első perctől kezdve szembenállt Görgeyvel s csak azért nem avatkozott komolyabban

⁴⁶ OL. *Kormánybiztosok iratai 1217. rakt. sz. és OHB 3370/1848 sz.*

⁴⁷ Csányi nov. 13-án Kossuthhoz írt levelét közli *Steier L.*; Görgey és Kossuth, 135. s. köv. l.

⁴⁸ OL. *OH B. 3950/1848. sz.*

⁴⁹ Csányi levelét l. *OH B 3388/1848. sz.* alatt; Kossuth válaszána fogalmazványa u. o., tisztázata *Csányi-iratok 1276. rakt. sz.*

terveibe, mert Kossuth pozsonyi tartózkodása alatt katonai kérdésekben messzemenően szabad kezét biztosított Görgeynek. »Görgey . . . Posont nem tartván megtarthatónak, a mosoni és győri positiót választja — írta a Bizottmányoknak november 13-áról, amikor Görgey először közölte vele visszavonulási tervét — övé lévén a felelősség stratégiai szempontból, bele avatkoznom nem szabad. Óhajtásom lenne ezen megyéket megtartani, mert Posont elhagyva, elhagyandjuk a bányavárosokat, el a hegyes megyéket, honnan az ellenséget kiverni Isten tudja mikor és birandja-e a haza. De tábornok úr állítása szerint ha mindent meg akarunk tartani, mindent veszthetünk.«⁵⁰ Kossuth a visszavonulási terveknek ezt az első szakaszát még tudomásul vette — ismerte is már Görgey elgondolásait pozsonyi tartózkodása idejéből — csak azt kérte Csányitól, hogy »ne adják fel Pozsonyt könnyedén s ne szakítsák a Duna két partjára a sereget, mert nem bírna így egyesülni.« Kérte arra is, hogy »azokat a retiráda-terveket ne mondogassák, ne irogassák oly nyíltan«, mert a hírek nyomában járó pletykák felérnek egy pár veszített ütközettel.⁵¹ Az ellenség támadása azonban késett, s Kossuth nem mulasztott el egyetlen alkalmat sem, hogy fel ne hívja Görgey és Csányi figyelmét arra, hogy az elhamarkodott visszavonulási készülődések milyen rossz hatással vannak az ország hangulatára. December 7-én szemrehányást tett Csányinak, hogy még a zálogház értékeit is leküldette Pestre. »Minden ilyen lépés oda mutat — írta neki — mintha minden órán futófémben volnátok, ezen hit pedig elveszi az önbizalmat s a városban minden kétkedőt a schwarzgelb oldalra kerget.«⁵²

A nádasi, majd a nagyszombati balsiker után azonban Görgey mégis megkezdte a visszavonulást. Csányi beszámolt az eseményekről Kossuthnak s megjegyezte, hogy »sok, igen sok azokban a szomorú, a legszomorúbb pedig az, hogy elhagyván e földet, a hazának nagy része kerül gonosz ellenségünk kezébe, de van egy jó oldala is, hogy újonczaink megtanulnak harcolni, megtanulnak a hazáért az eddig félt halállal ismerkedni, majd ha a sors öszves erők csatlakozását megengedi, hitem, meggyőződésem szerint jól és sikerrel fogjuk vívni az élet és enyészet iszonyú harcát.« A népből létesült hadsereg vitézsége mellett Kossuth személye Csányi reménységeinek másik záloga. »Önnek, tisztelt Elnök úrnak szilárd lelkülete — írta neki tovább — ki fogja azt pótolni, amit körülményeinkben csatlakozásunk eszközlésére kipótolni lehet, az nem lehet, hogy ármány és árulás egy nemzetet nyomorú eszközeivel oly gazul kitörölhessen az élők sorából.«⁵³ Kossuth igyekszik Csányit is felhasználni arra, hogy hadi elgondolásainak lényegét, az erők összpontosítását végrehajtsa Görgeyvel. Tiltakozik Görgey terve ellen, aki az erők megosztásával a Duna balpartján is nagyobb erőt akar tartani. Ez a terv szerinte »nem ér semmit, mert mit ér nekünk azt tartani, ha itt a jobb oldalon lejő Windischgrätz Pestre, pedig nekem ahhoz már nincs bizodalمام, hogy Görgey eldarabolt kicsi seregével megverje Győrnél Windischgrätzet«. Kossuth utasítása tehát az, hogy a balpart biztosítására elég lesz Komárom erős őrsége, a többi erőt át kell vinni a fősereghez a jobbpartra. »A kormány — írja Csányinak — országos biztos úrra bízva a fentebbi figyelmeztetésnek a körülmények szerinti végrehajtását.«⁵⁴ Két nap múlva megismétli a figyelmeztetését:

⁵⁰ U. o. 3370/1848. sz.

⁵¹ A levél s. k. eredetijét l. *OL. Csányi-iratok 1276. rakt. sz.*

⁵² L. *OL. Csányi-iratok 1276. rakt. sz.*

⁵³ L. *OL. OHB. 6114/1848. sz.*

⁵⁴ A levél dec. 18-án kelt s. k. eredetijét l. *OL. Csányi-iratok 1276. rakt. sz.*

»a jobbparton dől el a dolog«, oda kell tehát összpontosítani minden erőt, a balparton szervezzon Csányi népfelkelést, gerillacsapatokkal. »Fejtsünk ki minden energiát — írja neki — miszerint elmondhassuk halálunk óráján is : »hazám! leróttam mind, amivel neked tartozám!«⁵⁵ Az újabb rossz hírek vétele után pedig még ugyanaznap másodszer is ír Csányinak, sürgeti az erők átvitelét a jobbparra s kéri : »Menjen országos biztos úr Görgeyhez s mondja meg neki, hogy én tökéletes bizodalommal lévén iránta, stratégiai tervekbe nem avatkozom, de az Istenért is kérem, koncentrálja erejét a lehetőségig, támadjon egy ponton, ha támad koncentrált erővel, győzni fog. Mit és mennyit vonjon a balpartról magához, ő tudja, de hiszen azt mondja ön, annyi a nép Komáromban, hogy nem is fér . . . Ott vesztegel a sok nép, míg szegény Görgey küzd, mint az oroszlan . . . Amint Görgey mostani seregével a balparti erőresz és Perczel egyesülnek, akkor támadni kell, támadni egész erővel, ha a jobbparton egy nagy ütközetben győztünk, higgye el, mindenütt győztünk. Concentrálni az erőt minden áron . . . Keltse fel a népet, az ellenség háta mögé, pusztító Völkerkrieg! Én mindent elkövetek, de Gyórt tartsák, míg Perczel megérkezik.«⁵⁶

Ha Csányi nem is ismerte volna Kossuthnak Görgeyhez írt hasonló tartalmú, de jóval hosszabb leveleit, ezekből a levelekből világosan megismerhette Kossuth helyes elgondolásait az erők összpontosításáról s nem kétséges, hogy meg is tett mindent, hogy Görgeyt rávegye Kossuth óhajának teljesítésére. Ezirányú tevékenységét megnehezítette az a körülmény, hogy Pozsony elhagyásának napjától december 24-éig a balparti seregnél tartózkodott; amikor Győrbe ért s sürgetésére Görgey kiadta a parancsot a balparti sereg áthozatalára, a jégzajlás miatt ezt a parancsot már nem lehetett végrehajtani. Többet ennél nem tehetett, de nem is kívánt tőle senki : Kossuth ezekben a levelekben is Görgey iránti teljes bizalmát hangsúlyozta és azt, hogy stratégiai terveibe nem kíván beleavatkozni. A magyar huszárság mosoni győzelme és Görgeynek erről Pestre küldött jelentése átmeneti időre eloszlatta Kossuthban is, Csányiban is a bizalmatlanság keletkező hangulatát. Csányi inkább azzal vélte szolgálni Kossuth törekvéseit, hogy erélyes intézkedéseket tett a népfelkelés talpraállítására : különösen a Bakonyban szervezendő vadászcsapatoktól várt sokat, még a fogházakból is ki akart bocsátani »ismert elszántságú alkalmas egyéneket, kikről meg lehetünk győződve, hogy szabadságukat nem polgártársaik ellen, de a haza javára használandják.«⁵⁷ Úgy látszik egyébként is, hogy Görgeynek sikerült Csányit megnyugtatnia, mert december 22-én azt írta Kossuthnak, hogy Görgey több napig tudja Gyórt tartani — az erők összevonása miatt volt ez döntően fontos, hiszen Perczel serege Kossuth rendelete nyomán már elindult felfelé — a mosonyi sikernek pedig két következményét emelte ki : »Első, hogy Görgey nagy bizodalmat nyert az ügyhöz, magához és a sereghez, másik, a sereg úgy fellelkesült, különösen a huszárok, hogy most már a hideget is szívesen tűrik . . . Mégegyszer áldást és békét, de békét csak a legbecsületesebb áron.«⁵⁸ Két nappal később pedig, amikor már Perczel közeledtéről adhatott hírt Kossuthnak s a délvidéki táborból

⁵⁵ U. o.

⁵⁶ U. o.

⁵⁷ L. Csányi Hunkár Antalhoz intézett keltezetlen, dec. 20. után írt levelét *Csányi-iratok 1272 b rakt. sz.*

⁵⁸ OL. OHB. 6411/1848. sz.

is útban voltak az erősítések, annak a véleménynek adott kifejezést, hogy »már most vétek nélkül defensivára szorítkozva nem maradhatunk.«⁵⁹

Karácsony napján azonban mégis arról kell tudatnia Kossuthot, hogy »az ellenség itt sem akarja a bikát szarvánál fogni, hanem túl akar bennünket szárnyalni«. A vezérkari főnököt, Kohlmannt⁶⁰ okolja a visszavonulási terve-kért. »Ez egy haszontalan, félékeny lény — írja róla — az ő féjelme oka minden rossznak. Felőle azt hiszem, hogy seregünket a világból is kihátráltatná, csak ő ne legyen elfogatás veszélyének kitéve.« Perczel is közeledik már s keserű levelet írt Csányinak. »Lesz bajom e két emberrel — aggódik nem alaptalanul Csányi — de Móríc eddig hozzám szeretetet és bizodalmat tanusított, azért hiszem, hogy jót tehetek. Vajha minél előbb koncentrálódhasunk. Én hiszek, reménylek teljes lelkemből.«⁶¹ Kossuth ugyanaznap levele megint csak a támadást hangsúlyozza. »Erőt koncentrálni — írja Csányinak — megtámadni az ellenséget s Győrt egy győzelemmel biztosítani, ez jobb mód volna. De hiszen tudom, hogy te is így érzed. Mit tegyek, hogy valósuljon? véretem, életemet, idvességemet!«⁶² Kossuth levele karácsony másnapján jut el Csányihoz, aki azonnal nekiül, hogy hosszú levélben fejtse ki a helyzetet. »Istenemre mondom, nincs szerencsétlenebb ember ezekkel az örökös retirádákkal — írja — mint én. Minduntalan készen lenni a hátrálásra, a legkínosabb érzet. Ma itt egy erős lovas recognoscirozás történt, minek következése holnap igen valószínűleg támadás, és a túlszárnyalástuli aggodalomból retirálás leend. Hiában hirdetem az egyesülést, seregünk Dunán innen és Dunán túl. Perczel még csak holnap érhet Tétre, így lehet, hogy segítségünkre későn. Most jövök a tábornoktul, kértem, gondolják meg jól a dolgot, hogy Perczelnek kellő irányt adhassak mozdulatában.« Éjjél felé tart már a levélírásban Csányi, amikor bizonyossá válik a másnap visszavonulás. »Most jön Görgey tábornok úr — folytatódik egyéb részletek után a levél — és mondja, hogy el lévén szárnyalva, holnap mennünk kell, különben ha a 60.000 emberre csinált sáncokat, áradásokra, járhatatlanságra számítottakat védeni akarjuk, nagyobb részét ágyúknak el fogjuk veszíteni, a sáncok között iszonyú intervallumok lévén . . . Eszerint ismét retirálunk s mint Kassandrának, beteljesül jövendölésem, hogy a főváros körül vívjuk az élethalálharcot, de hitem erős, hitem szerint győzelemmel. Még a hátunk mögé is ágyukat állítsunk a futni akarók ellen. Ott élni, vagy halni kell. Budát fel ne adjuk, tisztelt Barátom. Az országgyűlés utolsó percig maradjon Pesten. Lengje át lelkületed, tisztelt barátom, minden becsületes hazáját szerető embert, és mi győzni fogunk. Én nem hiszem, hogy erősen úzzön bennünket az ellenség, és ha úz, a szorosokban verekedhetünk. Csak a Tuladunán lévőek lennének nálunk! . . . Győrt nehezebb kebellet hagynom el, mint Pozsonyt . . . Utánad, de igen igen utánad, nekem jutott a legnagyobb szerencsétlenség, a legkeserűbb pohár a hazában, ki ezen szerencsétlen retirádát kezdettől izzelem. Az Isten tartson meg hazánknak igen tisztelt barátom.«⁶³ Másnap reggel pedig már a vérgehajtott visszavonulásról

⁵⁹ A dec. 24-i levél fogalmazványát l. *OL. Csányi-iratok 1272 b rakt. sz. alatt.*

⁶⁰ Kohlmann nov. 6. óta a győri sáncolási munkákat vezette (V. ö. Kossuth nov. 5-i levelével, *OHB 1848; 2546. sz.*) a vezérkari főnöki munkakört azalatt Pusztelnik látta el. Kohlmann akkor csatlakozott ismét Görgeyhez, amikor a visszavonuló sereg Győrt elérte.

⁶¹ A levél eredetijét l. *OL. Kossuth Polizei-Akten 519. sz. alatt.*

⁶² A dec. 25-én kelt levél s. k. eredetijét l. *OL. Csányi-iratok 1276. rakt. sz. alatt.*

⁶³ L. *OHB 6777/1848. sz.*

értesíti Csányi Kossuthot. »Győrt elhagytuk — írja neki — elhagytuk részemről mélyen sebzett szívvel. Tarthatánk-e ott magunkat, ha a dunabalparti erőt Görgey magához vonja? — azon kérdések közé tartozik, melyeket határozottan eldönteni nem lehet. Most Lázár ide van rendelve, de jöhetése kétséges a jég miatt. Hiszem, hogy szaladni nem fogunk, így időnyerés minden, mit tőlünk most követelni lehet... Minden nap két futárt fogok küldeni ezentúl, hogy minden mozdulatunkról tökéletes tudomással bírjon Elnök úr. Nemcsak tudom, de érzem azon nyomasztó helyzetnek iszonyatosságát, melybe elnök urat a fővároshoz, a méltán várt és reméllett időnél hamarábbi visszavonulásunk helyezi. Vigaszt egyedül azon meggyőződés nyújt, hogy szilárd lelki erejét elnök úrnak a körülmények semmi fordulata meg nem ingathatja.«⁶⁴

Győr elhagyása meghiúsította Perczel csatlakozását, Görgey csak tíznapos késéssel rendelte át a dunabalparti csapatokat s akkor már a jégzajlás miatt nehéz volt az átkelés a Dunán, a Délvidékről számításba vett csapatok is lassan mozogtak, így tehát a Kossuth által követelt s Csányi által is erőltetett erőkoncentrációt — főleg Görgey miatt — nem lehetett megvalósítani. A dráma további jelenetei már olyan gyorsan peregtek, hogy Kossuth a fővárosból nem tudta tovább ellenőrzése alatt tartani a sereg mozdulatait. Intézkedései egy-egy újonnan elfoglalt állás tartására rendszerint akkor érkeztek már meg, amikor Görgey már újabb visszavonulást hajtott végre, majd a bálolnai és móri vereség december utolsó napjaira végleg összekuszálta a katonai helyzetet. Kossuth ezekben a napokban már közvetlenül Görgeyvel vívta levélpárba-ját, Csányitól csak azt kérte, hogy lelkesítse a sereget és a Buda előtt esedékes nagy ütközet előtt legalább egy kisebb győzelmet erőszakoljon ki a sereg fellelkesítésére.⁶⁵ Perczel veresége azonban Csányi bizakodását is alaposan megingatta. »Szegény magyar hont hová juttatja az eldarabolt erő — írta Perczelnek Biskéről a csatavesztés hírére — mi elnöki és bizottmányi határozott rendeletnél fogva itt valánk ütközendők, de már most a te állásodhoz kell magunkat alkalmazni, különben mind a két tábort elviszi az ördög s a hon menthetetlenül veszve van. Írd meg határozottan véleményedet, hogy ahhoz képest szólhassak én is, mert jóllehet stratégiai tekintetben nincsen semmi szavam, mégis véleményemet, mint mindenkor, ki fogom mondani. Aztán történjen bármi, én megyek a táborral, ahová a sors vezérli, jó vagy rossz tervvel a vezér nézetéhez képest, kinek át van adva a hadnak vitele. Én a hazám szerencsétlenségét túlélni nem akarom.«⁶⁶

December 31-én megtörtént az országgyűlés nagy horderejű döntése a Debrecenbe költözésről s Kossuth új munkakört jelölt ki Csányinak: közölte vele a határozatot, hogy »az országgyűlés és a kormány nem teheti ki az országot annak, hogy a főváros közelébeni csatavesztés esetére az ország kormányszata s képvisellete zavarba jöjjön« s ezért utasította, hogy »valamint egyebütt, hol a tábor volt, van és lesz, úgy Budapesten is az ország teljhatalmú biztosíthatóságát egész mértékben gyakorolja.«⁶⁷ Ez a rendelkezés egyben el is szaktította Görgey seregétől Csányit. A január 2-i haditanács ugyanis, amelyben Csányi elnöklete alatt Vetter, Görgey, Perczel, Lázár, Klapka és Répássy vettek részt, elvetette a Buda előtt vívandó döntő ütközet gondolatát és

⁶⁴ L. OL. Kossuth Polizei-Akten 529. sz.

⁶⁵ Kossuth dec. 29-i levelét l. OL. Csányi-iratok 1276. sz.

⁶⁶ OL. Csányi-iratok 1272 b. sz.

⁶⁷ Kossuth sk. megbízólevelét l. a Csányi-iratok 1271. rakt. sz. esomójában.

Görgey serege számára Lipótvár felmentését jelölte ki feladatul. Görgey elvonult, Csányi pedig Pesten maradt, hogy teljesítse Kossuth legutolsó megbízását és a polgári hatalmat képviselje a kiürítendő fővárosban.

Kossuth de cember 31-én a kinevező okmány mellett részletes levélben is megindokolta Csányi előtt, hogy miért tartja szükségesnek a kormány és a képviselőház elköltözését.⁶⁸ Csányi azonban így sem helyezte a hirtelen elhatározást. Január 1-én vette át új hivatalát, bement Pestre s tapasztalatairól azonnal írt Kossuthnak: »A várost úgy leltem — írta — mint képzelhetni a pestistől fenyegetett, halálos vésszel szemközt néző testületet, lehangolva minden, minden különbség nélkül az elhagyatás szomorú érzetében. A városháznál gyűlést tartottam, úgy látszott, hogy sikerült egy kevésbé őket felemelni . . . Seregeink demoralisálva, egy pár napi reorganizációt kíván, csak engem várt volna be a kormány, egy pár napi előkészület előkészíthette volna a közönséget és a távozásnak ilyen hatása nem lett volna . . . Megkísér- tendjük a lehetőséget, azért most már én is lehangoltabb vagyok, de még koránt sem reménytelen. Még minden, minden jóra fordulhat.« Még kevésbé helyezte Csányi a Windischgrätzhez küldött békekövetséget. »Az a Windischgrätzhez küldés, József Ferenc császárhoz-e, királyhoz-e, az Isten ki tudja — írta róla ugyanebben a levélben — rosszabb hatású egy csatavesztésnél. Az maga jobban felbátorítja az ellenséget egy győzelemnél, és a következése, teljes bizonyossággal mondom, semmi sőt nem semmi, hanem egy nagyszerű büszke megbántása leend a nemzetnek, az Elnök úrnak akarata nem lehetett.«⁶⁹ Kossuth érezte Csányi igazát, különösen utóbbi kérdésben; másnapi válaszában arra utalt, hogy »az örökös retiráda és csatavesztés« hangolta le a fővárost, a kormány elköltözése ellenkezőleg csak emelheti a hangulatot, mert az látszik belőle, »hogy bizony még Budapest elvesztésével sem adjuk fel az országot, hanem reá támaszkodunk Magyarország tőzgyökeres vidékére.« A békeküldöttségről azonban kijelentette, hogy valóban nem volt az ő műve, s nem is várt sikert tőle.⁷⁰

Csányi új munkakörét is a tőle megszokott eréllyel és lelkiismeretességgel látta el. Gondoskodott a fővároson átvonuló csapatok ellátásáról, a pályaudvaron személyesen irányította és ellenőrizte az államjavak elszállítását, gondoskodott arról, hogy a minisztériumok irattárai, a fegyvergyár felszerelése, a katonai ruhatár, a lőszerkészlet és a katonai szempontból fontos készletek a vasúton elinduljanak a kormány új székhelye felé. Egyidejűleg falragaszokon nyugtatta meg a főváros lakosságát arról, hogy a kiürítés csak ideiglenes és a kormány elköltözése csak azt tanúsítja, »hogy a hazát még elveszettnek nem hiszi, hanem szent földjének minden léptét utolsó hantjáig védeni, mi eddig elveszett, újított erővel visszavenni, vagy ha Isten úgy akarja, sirján veszni eltökélt komoly szándéka.«⁷¹ Kossuth Kisújszállásról január 4-én hosszú levelet ír még neki, melyben nyomatékosan kéri, hogy tudassa a hadvezérekkel, a csatavállalás politikai kérdés, a döntés joga a Bizottmányt illeti ebben és éppen ezért parancsolja nekik, hogy a fővárost ne adják fel csata nélkül.⁷² Mikorra azonban ez a Kisújszállásról írt levél elérte Csányit,

⁶⁸ *OL. Csányi-iratok 1276. rakt. sz.*

⁶⁹ *OL. Kossuth Polizei-Akten 571. sz.*

⁷⁰ Kossuth Szolnokról írt s. k. levelét l. *Csányi-iratok 1276. rakt. sz.*

⁷¹ Egykorú nyomtatvány *OL. Kossuth Polizei-Akten 709. sz.*

⁷² *OL. Csányi-iratok 1276. sz.*

Ő már nem volt a fővárosban. Január 4-én még rövid levélben tudósította Kossuthot a Vilmos-huszárok szép tétényi győzelméről, de megírta azt is, hogy a tervek és a már elvégzett hadmozdulatok miatt nem lehetett kiaknázni a sikert. Ekkor már a katonaság utolsó csapatai vonulnak át a fővárosra s Csányi ismét »a mirigyhaláltól pusztított városról« ír, ahol »bús, komoly, aggódott mindenki«. »Én maradok, míg a katonaság elvonul — fejezi be a lehangolt levelet — azután Döbröcönbe, nyugalomra, míg onnan is ki nem zavarnak. Mulatságból történetét irandom a vésztellyes 9 hónapoknak.«⁷³ Másnap, miután az utolsó katona és az utolsó szállítmány is elhagyta a fővárost, maga is elindult s végig kísérve a szállítmányokat viszontagságos útjukon, január 10. körül megérkezett Debrecenbe, de nem azért, hogy a nyugalmat élvezze, hanem hogy Kossuth hitéből új energiát merítve, új feladatok vállalásával szolgálja mindkettejük közös ügyét, a haza fenyegetett szabadságát. Azzal a tudattal tehetett pontot kormánybiztosi működésének talán legnehezebb szakasza mögé, hogy kötelezettségeit képességeihez mérten, Kossuth szándékainak megfelelően teljesítette. Az ellenséges támadás lehetőségének felmerülésétől kezdve az erők összpontosítása mellett s a visszavonulás ellen, majd a Buda előtti döntő csata megvívása mellett volt s nem lehet hibáztatni azért, hogy véleményét nem tudta Görgeyre ráerőszakolni, hanem meghajolt a tények — a koncentráció megvalósulásának elmaradása — és Görgey katonai érvei előtt. Láttuk, hogy Görgey az utolsó napokig élvezte Kossuth és a Bizottmány teljes bizalmát és még a november eleji napokban olyan széles hatáskört kapott Kossuthtól, amellyel szemben gyakorlatilag nem látszott szükségesnek a kormánybiztosi teljhatalom érvényesítése. Nem is kapott Csányi soha Kossuthtól olyan utasítást, amely közvetlenül a harc kérdéseibe való beavatkozást kívánta volna, vagy amely Görgeyvel szemben energikus fellépésre, vagy éppen kormánybiztosi teljhatalmának igénybevételére szólította volna fel. Csányi, aki a nyílt ellenséggel erélyesen szembeszállt, önmagától nem jutott el odáig, hogy a Görgey jellemében és taktikájában már megjelenő jobbratulódást felismerje. Kormánybiztosi funkciójának egyéb feladatait azonban lelkiismeretesen és a régi eréllyel teljesítette s Kossuth erőfeszítései mellett az ő munkájának volt jelentékeny részben az eredménye az, hogy a feldunai hadsereg két hónap alatt a schwechati tarka alakulatból valóban sereg lett, amelyre Kossuth bizton számíthatott a tavaszi hadjáratra való felkészülés idején.

IV

Csányi úgy gondolta, amikor Görgey seregétől megvált, hogy feladatának, a főváros kiürítésének befejezése után a jól megérdemelt nyugalmat élvezheti Debrecenben s »mulatságból történetét irandja a vésztellyes kilenc hónapoknak«. Rossz egészségi állapotban volt s ezért úgy látszik Kossuth is belenyugodott, hogy leghasználhatóbb munkatársáról átmenetileg le kell mondania. Egy-két nappal Csányi Debrecenbe érkezése után ugyanis már kinevezte utódait Görgey hadseregéhez Luzsénszky Pál és Ragályi Ferdinánd képviselők személyében, fenntartva Csányinak az egész magyar hadseregére érvényes országos főbiztosi jogait. A decemberi visszavonulás tapasztalatai, de méginkább a

⁷³ OL. Kossuth Polizej-Akten 578. sz.

váci kiáltvány meggyőzték Kossuthot arról, hogy Görgeyvel szemben kíméletlenül alkalmazni kell a polgári hatalom kényszerítő eszközeit s a két új kormánybiztosnak adott felhatalmazásába már bekerült mindaz, aminek alkalmazásáról Csányi esetében még szó sem lehetett a Kossuth bizalmát élvező fővezérrel szemben. Szó volt benne arról, hogy a vezér feltétlenül köteles követni a kormány által kitűzött politikai irányt, hogy a kormánybiztosok, ha a vezér ezt nem tenné, kötelesek őt elmozdítani, hogy a vezér tiszteket csak a kormánybiztosok jóváhagyásával nevezhet ki, hogy a sereg oda köteles menni, ahová a kormány parancsolja stb. A széleskörű teljhatalmat biztosító felhatalmazást ugyan Nyáry Pál alaposan megszelídítette, de ami megmaradt belőle, az is alkalmas lett volna arra, hogy kordában tartsa Görgeyt, ha lett volna ember, aki érvényt is tud szerezni neki. A két új kormánybiztos azonban nem bizonyult erre a feladatra alkalmasnak.¹

Közben Csányi, amint előrelátható volt, nem sokáig pihenhetett Debrecenben; képességeire csakhamar olyan területen lett szükség, amely ekkor, a magyar ügy mélypontja idején, alapvetően fontos volt az ideiglenes fővárosban székelő kormány és a Tiszántúl, a maradék Magyarország biztonsága szempontjából. Erdélybe kellett mennie, ahol Bem december vége óta kivívtatott sorozatos sikerei a közvetlenül fenyegető veszélyt elhárították ugyan, de ahol az elért eredmények megszilárdításához és a további, végleges sikerek előfeltételeinek megteremtéséhez rengeteg szervező munkára, és ehhez megfelelő emberre volt szükség. A december 19-én kinevezett erdélyi kormánybiztos, a bihari ellenzék egykori harcos vezére, Beóthy Ödön, aki előzőleg szeptember elejétől a délvidéken birkózott hősiessen a megoldhatatlan feladatok tömkelegével, január eleje óta egymásután írta lemondó leveleit a Honvédelmi Bizottmányhoz s megrongált egészségére való hivatkozással más, erélyesebb kormánybiztos kiküldését sürgette maga helyett². Kossuth nem igen válogathatott emberekben s így szinte természetes, hogy Csányira gondolt, aki a haza szolgálatát most is elébe helyezte saját egyéni érdekeinek és elfogadta a minden eddiginél terhesebbnek ígérkező megbízatást. A megállapodás közte és Kossuth között január 18-a körül történt meg a kormánybiztosi megbízatás elvállalásáról; Csányi jellemző módon csak a Kossuth által felajánlottnál alacsonyabb napidíjra tartott igényt.³

Kossuth utasítása, amelyet a kinevezés napján, január 27-én Csányihoz intézett, hosszan és részletesen ismertette azokat a feladatokat, amelyek a Beóthyéhez hasonló teljhatalommal felruházott új kormánybiztosra vártak. »Az Erdélyre vonatkozó intézkedések vezérlete egységet és erőt kíván — mondta Kossuth az utasításban. Az nem elég, hogy Erdély fegyvereink által visszafoglaltatott, hanem az uniónak még ezután kell igazán valósíttatni s a különböző népfajok társadalmi mint politikai életébe beolttatni, hogy így a közigazgatás viszonyai a magyar kormányzati rendszerbe részint beolvasszassanak, részint pedig — amennyiben természetök a különböző népek belső

¹ A jan. 13-án kelt rendelet Kossuth által javítgatott, Nyáry és Madarász által lerövidített fogalmazványát l. *OL. OHB 364/1849. sz. alatt.*

² A lemondás valódi oka — Beóthy kétségtelenül rossz egészségi állapota mellett — az volt, hogy komoly ellentétek fejlődtek ki közte és Bem között. Beóthy nem tartotta elegendőnek azt az erőt, amit Bem a felszabadított területek biztosítására hátrahagyott s attól tartott, hogy a megújuló román mozgalmak Kolozsvárt is N.-gyenyed sorsára juttatják. (L. jan. 19-i lemondólevelét *OL. OHB 701/1849. sz. alatt.*)

³ V. ö. jan. 18-án Kossuthhoz intézett levelével. (*OL. Vörös Antal-gyűjt. 823. sz.*)

életéből folyó sajátságos színezetűek s komoly következmények nélkül nem illeszthetőek lennének — ahhoz idomíttassanak.« Ehhez képest figyelmébe ajánlotta Kossuth Csányinak azokat a kényes kérdéseket, »mellyek egy három nemzetből s négy bevett vallásból összeszerkesztett népségű országban uralkodnak«, de hangsúlyozta, hogy »a magány vagy felekezeti érdekek miatt sem a közügyet, sem pedig a magyar nemzetiség jövőjét (nem a többiek feletti zsarnokságát) biztosító magosabb politicalai szempontokat háttérbe szorítania nem kell«. Két szempont körül kell forogniok Csányi intézkedéseinek : »megnyerni a nép sympathiáját a magyar alkotmányosság és önállóság új eszméinek és rendelkezéseinek, vagy pedig — hol ezt az alávaló bujtogatások által félrevezetett nép antipathiája nem engedné — erélyes szigor s kéréllhetetlen eljárás által nyugalmat teremteni«. A politikai átalakítás részleteit akkor kívánta Kossuth közölni, amikor Csányi jelentéséből meggyőződik arról, »miszerint Erdély állapota arra is eléggé consolidált, hogy a politicalai jogok élvezetére s a közterhek viselésére nézve behozatni óhajtható egyenlősítés semmi komolyabb rázkódásokra okot szolgáltatni nem fogna«; ezért Csányi a politicalai rendezést illetőleg egyelőre csak olyan intézkedéseket tegyen, »mellyek a magyar érzelmű népességnek kedvesek, vagy az ellenséges hangulatokat féken tartsák«. Hangsúlyozta Kossuth, hogy »a három nemzet törvényhatósági életét egy kaptára húzni most még nem lehet« s ezért külön-külön írta elő Csányinak az Erdély egyes népeivel szembeni bánásmódot. A székelek régi terheim könnyíteni kell, a határőrszolgálatot meg kell szüntetni, belső autonómiájukat tiszteletben kell tartani, de rá lehetne őket venni, hogy főtisztjeik választásáról a kormány javára lemondjanak. A százszok ostromállapot alatt legyenek mindaddig, míg »békés és csendes viseletök s az alkotmányhozi simulások esetén« a politicalai jogok élvezetébe bevonhatók lesznek. A románoknál különbséget kell tenni a határőrvidékiek és a megyebeliek között, de mindig csak a bűnös egyének büntetendők és nem a közösség. A határőrszervezet eltörlendő és a szomszédos hatóságokba beolvasztandó, de erről előzőleg alapos tanácskozást kell folytatni a szomszéd hatóságok vezetőivel. A legfontosabb »az erdélyi lakosság sympathiájának megnyerése«, aminek érdekében a nemesség úrbéri kármentesítésére kezdeményező lépéseket kell tenni, a tisztviselők fizetését fel kell emelni, a károsultakat a felkelők vagyonának terhére kármentesíteni kell stb. »Kegyelem, vagy igazság vezesse-e önt a bűnösök megbüntetése körül, — hangzott a fontos elvi utasítás — ezt a körülmények s ön belátása határozandják. De legyen kegyelem, legyen igazság : minden esetre erő legyen.« Helyesen látja Kossuth ebben az utasításban, hogy az önvédelmi háború érdekei a reakcióval, különösen a százszokkal szemben az erő mutatását, a román paraszttömegeknek reakciós vezetőiktől való elválasztását kívánják, nem jut azonban még el addig, hogy ezen túlmenően a román parasztság és az egész erdélyi románság megnyerésére konkrét eszközöket tudjon Csányinak javasolni; a demokratikus nemzetiségi politika hiánya Csányi eredményes erdélyi működésének egyik legfőbb akadálya.

Láttuk, hogy Csányi korábbi kormánybiztosi működésének sarkköve — mint általában a teljhatalmú kormánybiztosokénak mindig — a katonai vezetéshez való viszony volt. Kossuth most, éppen a Görgeyvel kapcsolatos tapasztalatokon okulva, ebben az irányban is határozott utasítást kíván Csányinak adni. A Csányi megbízatását tartalmazó nyílt rendeletben először külön kiemelte, hogy »működési köréhez tartozik különösen az erdélyi hadsereg, mellynek amint stratégiai vezérlete a vezér parancsnokot illeti, úgy a

hadjáratnak politikai irányát a kormány utasításához képest ellenőrizni s az ország kormányát a hadseregnél képviselni országos biztos úr feladata s ezért felhívta a figyelmét, hogy »valamint az erdélyi hadvezér operatív tervé s szándokáról országos biztos urat folyvást világhosszágban tartandja, úgy országos biztos úr a hadjárat politikai irányát a hadvezérrel tudatni fogja, egyébirányt a tökéletes egyetértés fenntartására mindent elkövetve«. A rendeletnek ezeket a sorait azonban Kossuth áthúzta s a szövegbe mindössze annyi került be, hogy »Csányi politikai intézkedéseinek katonai segély igénylő részleteire nézve az erdélyi hadak vezérével tegye magát érintkezésbe«. Biztosította ez a rendelet Csányinak azt a jogot is, hogy kormánybiztosokat nevezzen ki, nemzetőrzászlóaljokat állítson fel és azok tisztjeit maga nevezze ki. A katonai vezetéssel való együttműködés kérdését azonban bővebben részletezte Kossuth a fentebb taglalt hosszabb utasításban. Itt közölt nézetein erősen meglátszanak azok a tapasztalatok, amelyeket Bem és a polgári funkcionáriusok korábbi, decemberi összeütközéseiből szűrt le, de méginkább az a tisztelet, amellyel az öreg hadvezér katonai sikereinek adózott. »Ami a jelen, s különösen erdélyi viszonyokkal annyira összefüggésben lévő hadi intézkedéseket illeti — mondotta Kossuth a fenti utasítás befejező részében — ezekre nézve országos biztos úr oda utasíttatik, hogy magát Bem tábornok és fővezér úrral érintkezésbe tévén, vele a legjobb egyetértésben lenni igyekezzék, mi országos biztos úr ösmert nyugalmas és hazaszeretettől átjárt kedélyének még akkor sem leend nehéz, ha a nevezett fővezér önnek némely kívánataira — saját operatív tekintetéből — eleget nem is tenne, s minthogy, kivált az ellenségétől megtisztított és tisztítandó helyeken — hol a nyugalom fenntartására s a lázadás ismétli kitörésének megelőzésére maga a fővezér kénytelen némi katonai hatóságot hagyni — a polgári viszonyok is a katonaiakkal szoros összefüggésben vagynak és leendenek, ennél fogva országos biztos úr még politikai intézkedéseire nézve is viszonyban legyen nevezett fővezérrel, nehogy intézkedéseik egymást keresztül vágják.« Tudatta Kossuth egyidejűleg Bessel is a kormánybiztos személyében beállott változást s kifejezésre juttatta azt a reményét, hogy a »kormánynak Erdély politikai administratioja rendbehozatalára tett választása mind a sikerre, mind pedig az önneli érintkezésekre nézve a legszerencésebb.«⁴

Csányi a rendelet kézhezvétele után azonnal el is indult új állomáshelyére, Kolozsvárra, ahová január 30-án este érkezett meg. Útjának tapasztalatairól már másnap beszámolt Kossuthnak s ettől kezdve nagyobb szünet nélkül állandóan mentek a tudósításai Debrecenbe — néha egy napról kettő is — hogy Kossuth egy pillanatra se veszítse el áttekintését az annyira fontos erdélyi ügyek fölött.⁵ Csányi tiszttában volt feladata nagyságával, s azzal is, hogy Kolozsvárt, elzárva egyrészt Magyarországtól, másrészt a hadműveleteket

⁴ Kossuth hosszabb utasításának fogalmazványát l. *OL. OHB. 1079/1849. sz. alatti tiszttázatát a Csányi-iratok 1278. rakt. sz. alatti csomóiban*: a nyílt rendelet és a Bemhez szóló értesítés fogalmazványa ugyancsak az *OHB 1079/1849. sz. alatti van*.

⁵ Csányi Erdélyből írt tudósításai két helyen találhatók meg: az OHB irattárában fekszenek az eredeti tudósítások, sajnos nem hiánytalanul, a fogalmazványaik pedig megvannak Csányi 771 fogalmazványt tartalmazó -leveleskönyvében, amely — a Csányihoz befutott, kb. 5000-re tehető erdélyi tárgyú badvánnyal együtt — korábban az aradi múzeum birtokában volt, most pedig a bukaresti Román Tudományos Akadémia levéltárában van. Ezen az utóbbi gyűjteményen alapszik az egyetlen komolyabb, Csányival foglalkozó tudományos munka: *Márki Sándor: Csányi László Erdélyben e. tanulmánya az Erdélyi Múzeum 1897. évfolyamában. Fissen Gyula* már említett életrajzi vázolata (Csányi László pályája, Bpest., 1917.) is használja kisebb mértékben.

végző seregektől, alkalmas segítőtársak nélkül, egy csak félig-meddig pacifikált országrész közepén jóval nehezebb dolga lesz, mint a Dunántúlon, ahol minden nemesi kúriában régi ismerősként üdvözölték. Már első jelentésében munkatársakat, pénzt és fegyvert kért Kossuthtól, aki válaszában mindent helyeselt, pénzt is küldött, csak éppen a fegyverkérésre volt kénytelen a korábban és később is annyit ismételt tagadó választ adni.⁶ Csányi már az első órákban lázas tevékenységbe kezdett: azonnal írt Bemnek és megtette az intézkedéseket, hogy a tábori posta megteremtse az összeköttetést Debrecennel. Nyomasztóan nehezedett rá az elszigeteltség érzése, ezen akart legelőször segíteni. »Úgy éltem le itt ezen néhány napokat — írta február 3-i levelében, amikor a posták felállításáról számolt be Kossuthnak — mint a tengereken túl szakadott, nem tudva, nem hallva mit is honáról.«⁷ Tevékeny egyénisége azonban hamar megtalálta az utat, amelyen Kossuth utasításához híven a rend és a közbéke helyreállításán dolgozhatott.

»Erdély még mindig a legborzasztóbb jeleneteknek színhelye — írta fenti jelentésében — a vérengző események, rablások, gyújtogatások napirenden vannak és kölcsönösen gyakoroltnak, egy helyt az oláhok, másutt a magyarok által. Ez egy igaz, betű szerinti értelemben irtóháború. Szüntessem meg, mondod nemde? Hiszem, hogy teendem, de mikor? azt meghatározni nem lehet.« Aki ilyen igazságszeretettel közeledik a szabadságharc legsúlyosabb problémájához, annak kezében nem volt méltatlan helyen az a teljhatalom, amelyet Kossuth Csányinak juttatott az erdélyi béke helyreállítására. »Naponkint alakulnak a mozgó négyhónapos órseregek — írta ugyanebben a levelében alább — feladatuk az oláh falvak lefegyverzése, a gyilkosok, rablók, gyújtogatók elfogdozása, de fájdalom, a könnyű alakulásra rablási vágy szolgál ingerül, mi minden intézkedések dacára már többször általuk gyakorlatba is vétetett és még távolban mutatkozik a kilátás az ilyen botrányos kihágások megszüntetésére. Ürügyül a falvakban felhasználtatik az oláhok ellenállása, s ekkor bekövetkezik a gyújtás, rablás, gyilkolás, — igaz, irtóztató okok léteznek a visszatörlésre, de mégis ez így nem mehet, állati vadságra aljasult itt az Isten úgynevezett teremtménye, az osztrák „lovagias“ tisztek vezérlete alatt...« Február 27-én utasítja Tóth Ágoston alezredest, hogy a »seregeink által Naszód helységben végbenvitt botrányos rablások« tetteseit állítsa rögtönítélő bíróság elé; megmagyarázza neki, hogy mennyire fontos a visszafoglalt területeken a jó bánásmód a lakossággal, nemcsak általános emberi, de politikai szempontból is.⁸ Kiáltványai, amelyeket sűrű egymásutánban intéz a felkelt román néphez, mind a megbékélést, a megbocsátást, a büntetlenséget hangsúlyozzák a békés élethez visszatérők felé s csak a felkelésben megmaradókat fenyegetik kemény megtorlással.⁹

A román parasztságról azt tartja Csányi, hogy »felhasználtatott nyomott állásánál fogva vak eszközül a szász által« s ezért a teljes megbékélés politikáját tartja követendőnek velük szemben, a szászokról azonban olyan indulattal szól mindig, amilyenre alig van példa más vonatkozásban mér-

⁶ Csányi jan. 31-i jelentését és Kossuth febr. 5-i válaszát l. *OHB* 1454/1849. sz. alatt.

⁷ *OL. OHB. 1512/1849.*

⁸ A levelet l. a *Kossuth Archiv* 489. csomójában.

⁹ Kiáltványainak legnagyobb része ki van adva a *Borbély György* által szerkesztett Csányi-Emlékkönyvben. Zalaegerszeg, 1906.

hetetlen mennyiségű írásai között. »Nincsen ember Erdélyben — írja február 10-i levelében Kossuthnak — ki át ne legyen hatva azon meggyőződéstül, hogy a szászok zaklatták fel légyen az oláhok szenvedélyeit, sőt hogy a Camarillában is azok otótták a gyilkoltatás eszméjét. Lehet képzelni, milly feldúlt kebellet tekintik itt az úgyszólván mindenükből kifosztott magyarok a gyilkos rablók orgazdait, minden könnyelműségünk mellett is, nem szabad ezúttal a szív sugallatát követnünk. Én minden szászt ásóval rajzoltatnék, mellyel minden áron törekedett sírunk elkészítésére.«¹⁰ Kemény ítélet ez, de némileg igazolhatja az a körülmény, hogy már egy héttel leírása előtt cári csapatok léptek Erdély földjére a szászok hívására és február 4-én a Bem seregéhez tartó székely csapatok már ezekkel csatáztak útjuk közben. A nemzetiségi béke Csányi által tervezett helyreállításának különben az lett volna az előfeltétele, hogy a magyar fegyverek végleges győzelme biztosítva legyen, ennek a kilátásai azonban éppen Csányi működésének első hetében romlottak meg Bem vizaknai veresége és az ennek nyomán egész Erdélyben fellángoló újabb román mozgalmak következtében. Várni kellett tehát, amíg a katonai helyzet gyökeres fordulata megnyitja az utat a tervek gyakorlati kiviteléhez.

Csányi már az első napokban hozzálátott, hogy »az erdélyi lakosság sympathiájának megnyerésére« elvégezze mindazt, amit Kossuth a kormánybiztosi utasításban lelkére kötött. Azonnal kiadta a rendeletet a tisztviselők fizetésének »magyar lábura állítására«, mert az addig érvényes erdélyi fizetéseket »valóságos satyrának« találta. »Szegény Erdély — sóhajtott fel az első tapasztalatok után — nem tartok ennél most a hallottaknál és egy kissé már a tapasztaltaknál fogva is szerencsétlenebb országot a világon. Egykor a történetben meselapoknak fognak tartatni a máj események iratai.« Azonnal napirendre tűzte a székelyek ügyét is. »Holnap a székelyekhez egy buzdító, és jó viseletök esetére az álladalom részéről sok szép és jót biztosító szózatot intézendek — írta február 3-i levelében és valóban, másnap megjelent a székelyeket fegyverfogásra buzdító kiáltvány, amely megígérte, hogy »a magyar nemzet nem lesz háládatlan hű fiai iránt, meg fog szűnni a határőri szolgálat és gondoskodni fog az ország a székely nemzet anyagi jólétéről s telepítéséről.«¹¹ »Ezer szép terveket készítek agyamban Erdélyt illetőleg — írja két nappal később Kossuthnak — de ha az Öreget továbbra is pofozgatja Puchner, úgy eloszlanak azok, mint álmok.« »Itt tömérdek a teendő — írta néhány nappal később — normális állapotban is hosszú idő kívántatik Erdélynek rendezésére, kevés napok alatt én csekélyet tehettem. Addig is, amíg a hatóságokban létező törvénytelen formákat, zavarokat meg nem lehet szüntetni és amíg egy általános rendszerezést életbe nem lehet léptetni, egyben-másban rendelkeztem.«¹²

Az »Öreg«-hez, Bemhez való viszonya lesz Csányi erdélyi működésének próbaköve, ez látszik már az első levelekből is; a másik »öreg« nem mulaszt el egyetlen alkalmat sem, hogy bírálatot ne gyakoroljon Bem különös hadvezetési módja fölött, amely Csányi Erdélybe érkezésének napjaiban kivételesen éppen kevés sikert hoz, és ez elég ok Csányinak arra, hogy az egész erdélyi

¹⁰ OHB 4107/1849. sz.

¹¹ A febr. 3-i levelet l. OHB 1512/1849. sz. alatt, a kiáltványt Márki i. m. 430. s köv. l.

¹² A Kossuthhoz intézett febr. 6-i levelet l. OHB 1708/1849. sz. alatt, a febr. 8-i jelentést u. o. 1789/1849. sz. alatt.

ügyet féltse a vakmerő harcmodor következményeitől. »Derék okos ember Bem, de szeles fráter, akármit mondjon, elszeleskedte a dolgot, túlbecsülvén saját, és csekélyre mérve az ellenség erejét« — így ír róla az első napokban, február 3-án s másnap megismétli: »Egyébberránt . . . én tartok tőle, hogy ha ő a kellő segély megérkezése nélkül támadja meg Szebcnt, ismét kudarcot vall.« »Már magamnak is bosszúságomra szolgálnak Kassandra sajtáságaim — írja február 6-án — alig olvastad el leveletem, melyben Bem szélessége felett aggodalmamat nyilvánítanám, már azt is kell írnom, hogy ő megveretett és Déva felé visszavonulásban van.« Persze ez a vélemény nem nevezhető tárgyilagos bírálatnak Bem vizaknai hősi harcával szemben, amely a jelenlévő Petőfit egyik legszebb, leglelkesítőbb forradalmi versének megírására ihlette. De úgy látszik Csányi is azt tartja, hogy csak a siker igazolhatja a fővezér taktikáját, mert kísérletet tesz, hogy Bemet a kormánybiztos véleményének meghallgatására szorítsa. »Írtam Bemnek is — közli Kossuthal a levelében — igen barátságosan, de egyszersmind tudtára adtam, hogy én magamat nem engedem ignoráltatni.« Ez a bizalmatlanság azonban csak addig tart, amíg Bem újból fel nem tudja mutatni a hadvezér taktikájának legfőbb igazolását, a sikert. A piski győzelemről szóló tudósításban Csányi már készségesen ismeri el az »ősz bajnok« érdemeit, akinek visszavonulása Szászsebestől Szászvárosig »oly remek, hogy nem lehet az által bámulatra nem ragadtatni és azon meggyőződéshez nem jutni, hogy ő nem egyedül nagy tűzér, hanem valóban nagy vezér is, kár benne az egyébkint katonában dicséretes tulajdon, a vakmerőség.« Iszonyú vakmerő ember — írja másik levelében Kossuthnak, miután beszámolt Bem egyéni hőstetteiről — de valóban derék ember, ámbar folytonos aggodalomban tart engemet vakmerőségével, ha ő elesne, nincsen egyetlen egy ember is a közvélemény szerint, ki a vezérletet átvehetné.¹³ S nem fukarkodik az elismeréssel Csányi akkor sem, amikor Bem legnagyobb fegyvertényéről, Nagyszeben március 11-én történt bevételéről értesül. »Az ősz bajnok bennünket meglepett, Szeben a magyar« — írja Kossuthnak, amikor megkapja Bemnek Puchner lakásából írt győzelmi jelentését s nem késett a »nagy bajnok és vitéz serege« diadalát azonnal falragaszokon tudatni Kolozsvár lakosságával.¹⁴ Amilyen mértékben bontakoztak ki Bem merész, forradalmi hadvezetésének eredményei, olyan mértékben enyhül Csányi kritikája Bem hadvezetése fölött, bár az aggodalom, hogy Bem hajlama a legnagyobb kockázatvállalásokra egyszer még súlyos következményekkel jár, mindvégig megmarad benne. Annál inkább mélyül azonban az ellentét köztük azokban a kérdésekben, amelyek a polgári igazgatás körébe tartoztak. Ezen a téren úgy látszik, Csányi sem mutatta azt a tapintatot Bemmel szemben, amit Kossuth a figyelmébe ajánlott, erre mutat legalább is a Csányi mellé segítségül kiküldött Asztalos Pál véleménye a két öreg viszonyáról. »Én igen féltém Csányit, minden levelemben kérem, vigyázzon — írta Asztalos február 24-én Kossuthnak — a két öreg majd úgy neki szelesíti egymást! Megírtam neki, hogy a más szemében meglátja a szálkát, magáéban nem a gerendát.«¹⁵ Bizonyos azonban az is, hogy Csányi Kossuth határozott utasítását követte, amikor Erdély polgári igazgatásának területén Bem számos kezdeményezésével

¹³ Erről a napról — febr. 16-áról — Csányi az OHB-nak is, Kossuthnak is írt jelentést, nagyjából ugyanazokról a dolgokról. Az idézet első része az OHB-hoz, a második a Kossuthhoz írt jelentésből való. (L. *OHB 4104/1849. sz. alatt.*)

¹⁴ Bem jelentését, Csányi levelét és a falragaszt ld. *OL. OHB. 3443/1849. sz. alatt.*

¹⁵ *OL. OHB 2590/1849.*

szembefordult és a polgári forradalom célkitűzéseinek megfelelően egyrészt a központi hatalom befolyásának kiépítésére, másrészt a függetlenségi háború bázisát jelentő, annak terheit elsősorban viselő magyar elem erősítésére törekedett. S számíthatott is Csányi Kossuth támogatására mindannyiszor, valahányszor szembe kellett szállnia Bemnek egyes olyan kezdeményezéseivel, amelyek, helyes szándékból folytak ugyan, de Erdély speciális viszonyainak nem ismerése nyomta rájuk bélyegét és megvalósításuk esetén nem erősítették, hanem gyöngítették volna az önvédelmi harc esélyeit. Bem nem láthatta a szabadságharc problémáinak egészét Erdélyből úgy, ahogy azt Kossuth Debrecenben, az országvezetés felelős pontján látta s nem kétséges, hogy bár Bem balra állt nemcsak Csányitól, de Kossuthtól is a forradalmi háború eszközeinek megítélésében, mégis az utóbbiaknak volt igazuk akkor, amikor a kormány erdélyi politikáját a realitásokhoz igyekeztek alkalmazni.

Kossuth február folyamán a tavaszi sorsdöntő hadműveletek előkészítésével volt elfoglalva s ezért Csányival való érintkezése csak arra korlátozódott, hogy igyekezett kielégíteni napról-napra megismétlődő pénz- és fegyverigényeit, vagy felmerülő kérdésekkel kapcsolatban utasította intézkedésre. Tudta, hogy Erdély vezetése jó kezekben van katonailag is, polgárilag is, hiszen az a két ember vigyázott rá, akikben ő valamennyi munkatársa között a legjobban megbízott. Érdeklődése csak akkor fordult ismét Erdély felé, amikor a székelyek és Bem délerdélyi mozdulatai során Brassó körül felrémlett a magyar szabadságharc legfenyegetőbb veszélye, a cári beavatkozás. Csányi az első hírek vétele után nem hitt a cári csapatok megjelenésében s Debrecenbe is csak orosz ruhába bujtatott románokról irogatott, a további események azonban hamarosan bebizonyították a cári beavatkozás valóságát s Kossuth — tisztában lévén a tény mindent felülmúló jelentőségével — azonnal cselekedett. Már az első kősa hírek után, február 17-én utasította Csányit, hogy az úgyról »kerüljön bármibe, magának hiteles tudomást szerezni sziveskedjék,« és ne késsen a tudósítással, mert »az iránt, ha van valami a dologban, diplomáciai érintkezés is nagyon sürgetőleg szükséges.«¹⁶ Hamarosan tudomást szerzett Kossuth a hírek valódiságáról s február 23-án arra utasította Csányit, hogy »diplomaticai kérdést« intézzen »a határszáron commandírozó orosz generális útján az orosz császári kormányhoz« és használja fel ezt az alkalmat arra, hogy a cári udvart megismertesse a magyar ügy lényegével. Mutasson rá arra, hogy Magyarország a Pragmatica Sanctio és az 1790:10. tc. értelmében független állam, hogy a márciusi törvények nem jelentenek forradalmat, csak törvényes átalakulást, hogy az udvar, a kamarilla követett el árulást, amikor fellázította a nemzetiségeket, felbérelte Jellasicot és végül maga is fegyverrel támadt a magyarokra. — Azt kellett Csányinak megírni, hogy amennyiben a hírek valónak bizonyulnának, »készebbek vagyunk egytől egyig meghalni, mint nemzeti életünk hitszegő lemészároltatását gyáván eltűrni«. Igazi Kossuth-levél ez is, telve a Csányi iránti bizalom jeleivel. Hírt ad benne az »irtózatos szerencsétlenségről«, Eszéknek árulás által történt elvesztéséről, Görgey megérkezéséről, elmondja, hogy Dembinski panaszkodik Görgey engedetlensége miatt s hogy »Görgey körében sokaknál a személyes nagyravágyás előbb áll a hazánál«. »Félek — fejezi be levelét Kossuth — draszticus eszközökhöz kell nyúlnom. Beh szeretném, ha önnek fele Erdélyben, fele Miskolcon lehetne!«¹⁷

¹⁶ Az utasítás fogalmazványa *OHB 2059/1849. sz. alatt.*

¹⁷ Kossuth s. k. levelét l. *OL. Csányi-iratok 1278. rakt. sz. alatt.*

Csányi február 23-i válaszában még mindig »muzska gúnyába, hosszú ingekbe öltöztetett« románokról beszél, de igéri, hogy ír az ügyben a cári tabornoknak. A magyarországi hadi készülletekről hallva arra gondol, hogy kicsoda kár »az erők ilyen szétdarabolása«. »Ha most az Erdélyben lévő seregek Magyarországon lehetnének — írja — az osztrákokat legyőzni nem lenne nagy feladat.« »Istenem, minő botrányos események bélyegezik szent harcunkat« — sóhajt fel Eszék elestének hallatára s rögtön Kossuthra gondol: »Képzelem lelkiállapotodat, igen tisztelt barátom! Te, ki egész valóddal annyira csatolva vagy a haza ügyéhez, ki a kedvező bontakozást percről percre várod, és amikor győzelemhírt reménylesz, egy nagyfontosságú erősségnek, az ország kulcsának elestéről értesülsz. Iszonyatos állapot ez a mi állapotunk, engemet csak az vigasztal, hogy oda mégis már minden akadályok dacára eljutottunk, hogy Austria bennünket meghódítani nem képes, évekig tarthat változó szerencsével a küzdelem, de az osztrák dicsőségnek óája ütött külavatkozás nélkül.«¹⁸

Kossuthot érzékenyen érintette Csányi célzása az erők megosztottságára, hiszen már Csányi kiküldésekor úgy képzelte el, hogy a döntő katonai győzelem után kivonják a seregeket Erdélyből és »mozgó colonokkal fogják Erdély viszonyait elintézni.«¹⁹ »Az az Erdély valóban nagy átok reánk — írja március 2-i válaszában — mikor fogunk már azon erővel hazánk életére acsakodó ellenségünk ellen disponálhatni? Igazad van, ha az itt volna, futyolva megvertük volna Windischgrätz uramat... és mikor kapok egy levelet tőled, mellyben pénzt nem kérsz? Pedig te gazdálkodol, mint senki más, de az az Erdély egy borzasztó örvény, melly mindent elnyel. Bizon még abbahagyjuk, ha soká nem végez az öreg úr.« Kéri Csányit, hogy sietesse az öregét és figyelmeztesse, ne szórja szét az erejét, mert Szebennél megint kudarcot vall. »Ez az Erdély valóban megesz minket — utal Kossuth az Erdélybe küldött rengeteg katonai erőre, amellyel „Budavárát vehetnők be egy het alatt“ — azért siessen az öregúr, vagy Isten bizon nem tudom, mit csinálunk azzal az átkos Erdéllyel.« S elmondja Kossuth a Dembinski-Görgey viszály újabb fejleményeit, beszámol az első igazi nagy erőpróbáról, a kápolnai csatáról, vázolja a kedvező kilátásokat. »Nagy napokat élünk — írja — az élet és halál döntő napjait, amint Istennek tetszeni fog! Hanem az már világos, hogy ha elveszünk, az Erdélyre pazarolt tömérdek erő miatt veszünk el. A dolgok annyira értek itt, hogy Bem vagy hiába győzend, mert ha Windischgrätz verve lehet, Puchner fejtájást nem csinál, vagy ha itt elveszünk, ismét hiába győzend, mert akkor Erdély nem ment meg. Azért siessen az öreg úr, különben meglehet, elveszünk vagy 5000 embert tőle...«²⁰ Egy héttel később, amikor beszámol a Dembinski leváltását eredményező válságról s közli, hogy 50.000 emberrel indulnak Pest felé, azzal biztatja Csányit, hogy ha az erdélyi bajok nem volnának, Budára hívná husvéti báránnyra. »Concentráljátok az erőt, ne engedd dissipálni — kéri Csányit, — és győzzetek... Ah az az Erdély, az az Erdély a mi Achilles sarkunk. Isten áldjon meg, hogy ott vagy. Mivé lennénk, ha ott nem volnánk.«²¹

¹⁸ OHB 2592/1849. sz.

¹⁹ Csányi utal erre febr. 22-i jelentésében, OHB 3590/1849. sz.

²⁰ S. k. eredeti a Csányi-iratok 1278. rakt. sz. csomójában.

²¹ U. o.

Kossuthnak Erdélyt illető túlzott aggodalmait eloszlatta Bem szebeni diadala. Kossuth fenti sorai még el sem jutottak Csányihoz, amikor Bem március 11-én megírta győzelmi jelentését a szebeni császári főparancsnok, Puchner szobájából. A későbbi fejlemények pedig megmutatták azt is, hogy a magyarországi hadjárat kimenetele szempontjából Erdély helyzete egyáltalán nem volt közömbös. Kossuth a legnagyobb elismeréssel adózott Bem érdemeinek, példaként állította hadvezérei elé, győzelmeinek hírével lelkesítette a döntő hadjárat előtt álló hadsereget és az ország népét. Az Erdélyben beállott nagy fordulat azonban napfényre hozott néhány olyan kérdést is, amelyek azt bizonyították, hogy Bem egyrészt továbbra sem tesz különbséget a katonai és polgári közigazgatás feladatai között, másrészt, a helyi speciális körülmények ismerete nélkül próbálja jószándékú elképzeléseit megvalósítani. E kérdések legtöbbször olyan volt, hogy Bem erdélyi működésének kezdetétől fennállott — Bocóthy lemondásában is szerepet játszottak ezek a betegség mellett — most azonban, a döntően megváltozott viszonyok következtében fokozottan előtérbe léptek és komoly véleménykülönbségeknek lettek okozóivá egyik oldalon Bem, a másik oldalon Csányi és Kossuth között.

Az egyik ilyen kérdés a székelyeknek a naszódi határhoz tartozó helyére tervezett áttelepítése volt. Bem február 22-én adott megbízást Gál Sándor ezredesnek, hogy szervezze meg Csíkból és Háromszékből a kitelepítést. A Honvédelmi Bizottmány még ugyanaznap kelettel értesült Asztalos Pál útnán Bem tervéről. »Tisztelet Bemnek — írta Asztalos a tervről — de ez alig eszelés, mert elveszi a földet az oláhoktól a katonavidéken, adja a székelyeknek, ez szikra a puskapor közé, s már a háború mulatságot unt s csendesedő oláh faj újra felzúdul és életre-halálra küzd földjeért.«²² Csányi csak március 7-én számolt be részletesen Kossuthnak Bem tervéről, megküldve neki Bem utasítását Gálhoz és a székelyeknek szóló felhívását. »Ebből látszik — írta Csányi a tervről — hogy a zavar kikerülhetetlen, ha Gál ezredes hozzá intézett utasításom folytán a colonisatio eszméjével fel nem hágy.« Közölte Csányi, hogy Gált utasította, ne avatkozzék olyan dolgokba, amelyek csak az országgyűlésre tartoznak. »A székelység rendezésével a magyarság iövendője alapjainak kell megvetetnie Erdélyben, ez olyan munka, melly Bem tábornokra és reá nem bízatik, melly nem egyeseket illet meg, hanem az egyesült hazának gyűlését.« Figyelmeztette Gált, hogy »amennyire lehet, Bemnek bosszantása nélkül kell történnie a tervbeli felhagyásnak«, azonban mivel úgy értesült, hogy az áttelepítés már meg is indult, úgy érzi »kénytelen lesz nékie kinyilatkoztatni, hogy hasonló intézkedések eljárásához nem tartoznak.«²³

Kossuth még Asztalos tudósításának kézhezvétele után megírta nézeteit a telepítési tervről Csányinak. »Ami az oláh határhoz tartozó colonisatióját illeti — írta március 2-i levelében — ez kényes dolog. Az üres helyeket igen, de nem elszört kisszámú magyarokkal, az csak úgy tanácsos, ha olyan számban telepednek le, hogy aztán meg is óvhatiák magokat. Nem kell 20 oláh közzé egy magyart tenni, mert ha meg nem ölik, idővel oláh lesz belőle s vesztettünk nyereség helyett. Csak amellet kellene maradni, ami utasításodban van, hogy az oláh ezredbeli végvidék megszüntessék s a szomszéd hatóságok között felosztassék s ezt minél előbb, annál jobb, mert egy szétbontott organismust nem olly könnyen fog visszaállítani akárki is. Pedig én nem szeretem, hogy oláh

²² OL. O.H.B. 2590/1849. sz.

²³ OL. 3205/1849. sz.

határőrezredi vidék existál. Capacitáld illy értelemben az öreget, mert én nem érek reá sokat írni, iszonyú sok dolgom van.«²⁴ Kossuth és Csányi állásfoglalása, méginkább azonban a döntő katonai fordulat és Bem Magyarországra való távozásának közeli lehetősége következtében a telepítési terv hamarosan lekerült a napirendről.

Szeben bevétele tett időszerűvé egy másik fontos kérdést, a meghódolt, vagy fegyverrel meghódolásra kényszerített nemmagyar népekkel való bánásmód kérdését. Bem ezen a téren hadműveleteinek első szakaszában a nagylelkűség és megbocsátás álláspontjára helyezkedett; lényegében helyescn látta meg, hogy a szabadságharc sikerének legfontosabb előfeltétele a nemmagyar népek megnyerése, vagy legalább is semlegesítése. Ezt igyekezett elérni olymódon, hogy a seregei által birtokába vett területeken teljes bünbocsánatot hirdetett mindazoknak, akik a magyarok ellen fogott fegyvert leteszik és visszatérnek lakóhelyükre. Kossuth nem kísérte teljes helyesléssel Bem nemzetiségi politikáját; a románokkal szemben ő is hajlott ugyan a megbocsátásra — láttuk ezt Csányinak adott utasításából — s a »nép sympathiájának megnyerését« tartotta fontosnak, hangsúlyozva, hogy a kegyelmet vagy igazságot egyaránt erő felmutatásával kell gyakorolni. Más volt azonban nézete a szászokkal kapcsolatban. Ő tudta azt, amit Bem nem láthatott olyan világosan, hogy a szászok évszázadok óta a magyarság javíthatatlan ellenségei s a bécsi politika leghívebb eszközei voltak, akik most is egyértelműen a magyar szabadságharc ellen foglaltak állást és akikkel szemben feltétel nélküli megbocsátást gyakorolni annyi lett volna, mint újra fegyvert adni kezükbe, hogy a magyarok iránt érzett engesztelhetetlen gyűlöletüknek szabad folyást adhassanak. Ezért történt, hogy amikor Bem január elején először készült Nagyszeben elfoglalására, Kossuth előre figyelmeztette, hogy Szeben a szász reakció főfészke, ott nem szabad könnyörületesnek lenni, hanem szigorú igazságosságot kell tanusítani. Ostromállapotot kívánt, a polgári igazságszolgáltatás felfüggesztését és a hadijog életbeléptetését. Szeben elfoglalására csak két hónappal később került sor s Bem hű maradt korábbi politikájához: újból közbocsánatot hirdetett a szászoknak és románoknak, minden honpolgárnak nemzet- és valláskülönbség nélkül egyenlő szabadságokat helyezett kilátásba; a feledés fátyolát kívánta a multa vetni, biztosította a szászok számára hivatalnokaik szabad választását, néhány nap múlva pedig engedélyt adott hirlapjaik megjelenésére is. Kossuth, miközben a legnagyobb dícséretekkel és kitüntetésekkel halmozta el a diadalmas hadvezért, nem mulasztotta el, hogy erős bírálatot ne gyakoroljon a szászokkal szemben követett politikája fölött. A szászokról táplált korábbi rossz véleményét a tapasztalások közben csak erősítették: bebizonyítottá vált, hogy a cári csapatok a szászok kívánságára avatkoztak be az erdélyi háborúba, a március 4-i oktrojált alkotmány köztudomásúvá válása pedig leleplezte az udvar esküszegését és könnyörtelen elhatározottságát a magyar függetlenség teljes megszüntetésére. Ebben a hangulatban hívta fel Kossuth Bemet arra, hogy ne bízzék a szászokban, mert nem a nagylelkűség, hanem az erő biztosíthatja csak velük szemben a győzelem gyümölcseit. Figyelmeztette, ne ígérjen a szászoknak semmit, a jövő magukviseletétől függ, hogy milyen bánásmódban lesz részük. A szászok ezerszeresen hazaárulók, akik behívták a cári sereget és ha nem tesznek meg mindent annak eltávolítására, valamennyit ki kell úzni az országból,

²⁴ *OL. Csányi-iratok 1278. rakt. sz.*

vagyonukat pedig a háború károsultjainak kártalanítására kell felhasználni. Utasította Kossuth Bemet, hogy a szász összeesküvés vezetőit fogassa el, adja át kezésül Csányinak s ha a cári csapatok nem hagyják el az országot, vagy ha a szászok újból mozgolódnának, ki kell végezni őket. S a levél befejezésében nyomatékosan figyelmeztette Bemet, hogy a Szászföld viszonyainak rendezését a kormánynak magának tartja fenn, egyelőre fel kell függeszteni a polgári törvénykezést és a haditörvények alá kell helyezni az egész területet.²⁵ Nem kétséges, hogy ebben a kérdésben Kossuth látta helyesen a függetlenségi harc érdekeit.

Kossuth nem Csányi útján értesült Bem amnesztiarendelétéről, hanem magának Bemnek a leveléből. Csányi jelentései március 11-e után meglehetősen hiányosan maradtak fenn,²⁶ kétséges azonban, hogy egyáltalán tudott-e Bem rendelkezéseiről előbb, mint Kossuth. A kezdeményezés mindenesetre Kossuthtól indult ki, de Kossuth azonnal Csányira gondolt, amikor intézkedéseinek megvalósításáról volt szó. A fenti, Bemnek szóló levelet, amely a czibakházai főhadiszálláson kelt, nyitva küldte el Csányinak s a következő sorokat mellékelte hozzá: »Olvasd el Bemnek írott leveletem s küldd kérlek azonnal, sőt ha teheted, menj magad hozzá. A szászok irányában irtozatos energiával kell fellépni, ezt kívánja horasztó honárulásuk s az ez által előidézett orosz invasio.« Csányi azonnal elindult a Szászföld felé, hogy végrehajtsa Kossuth utasításait, Kossuth pedig március 22-én újabb levélben még nyomatékosabban figyelmeztette Bemet, hogy »dicsőséges, de terhes győzelmi útjában a szervezési munkálatokkal ne fárassza magát«, foglalkozzék a sereg növelésével, felfegyverzésével, felruházásával, élelmezésével, »a polgári szervezés s közigazgatási ügyek háládatlan fáradalmaait engedje át Csányi kormánybiztos úrnak.«²⁷ Nem győzi ebben a levelében hangsúlyozni, hogy mennyire bonyolódottak az erdélyi viszonyok s bármely célszerűtlen lépés milyen súlyos következményeket vonhat maga után. Az erdélyi problémák megoldásához nem elegendők a helyi ismeretek — hangoztatta — az ország egésze szempontjából kell azokat tekinteni. Bem hamarosan elhagyta Szebent s a közben megérkezett Csányi feladata lett, hogy megvalósítsa a Szászföldön Kossuth elgondolásait. Március 28-án újabb utasítást kapott Kossuthtól arra, hogy foglalja le a szász nemzeti vagyont, amelyet a szászok alkotmányellenes célokra, a szász nép érdekei ellen, az ország egységének és szabadságának felforgatására és Erdély nyugalmanak felzavarására fordítottak. A rendelet ezt a vagyont államvagyonnak nyilvánította, de megnyugtatta a szász nemzetet, hogy az intézkedés csupán eredeti rendeltetésének akarja visszaadni a szász nemzeti vagyont és az alapítványokat.²⁸ Április 1-i levelében pedig arra utasította Kossuth Csányit, hogy jelentős hadisarcot vessen ki a szászokra. »Pénz szűkében vagyunk — írta neki — a szászokat mindenesetre fizettesd meg becsületesen, 2,000.000-t fizessenek. Felét sarc gyanánt, felét mint kényszerített kölcsönt unus pro omnibus, omnes pro uno.

²⁵ Kossuth márc. 17-i németnyelvű levelét l. *OL. Bem József-iratok*.

²⁶ Csányinak márc. 11–17. között csak egy jelentése van iktatva az OHB iktatókönyvében, a márc. 14-i (3409. sz.), maga a jelentés azonban hiányzik az iratok közül. Márc. 17-i jelentésében (3610. sz.) nincs a fenti tárgyról szó, márc. 22-i és 27-i iktatott jelentései ugyancsak hiányoznak. (4281., 4282. sz.)

²⁷ V. ö. *Makray A.*: Briefe Ludwig Kossuth an FML Bem. Pest. 1870. 12. s. köv. l.

²⁸ A rendelet fogalmazványát l. *OL. OHB 4188/1849. sz.* alatt.

Ha vonakodnak, exequáltasd. Confiscatioért folyamodtak a gazok? ezért lakolniok kell, saját magok mondák ki magokra az ítéletet.²⁹ Az amnesztia kérdésében pedig Kossuth még egyszer körvonalazta álláspontját április 5-i levelében, amelyben Csányi március 27-én feltett kérdéseire válaszolt. Közölte, hogy nézeteit korábbi, Bemhez intézett levelében kifejtette már, mivel azonban »nem barátja a hazának hasznos szolgálatokat tett érdemes férfiak desavouirásának«, nem akarja visszavonni a Bem által adott amnesztiát, »de igenis annak káros következményeit annyira mérsékleni, mennyire a status java ezt okvetlenül megkívánja« s ezért kimondta, hogy nem érvényes az amnesztia a rablókra, gyilkosokra, gyújtogatókra, a határon kívül szököttekre, a magyarhú elemek vagyonekbobzásának kimondóira, a cári csapatokat behívókra és a magánkártérítésre kötelezettek. Ugyanebben a levélben rendelte el Kossuth a külföldre távozottak vagyonának elkobzását, valamint a magyarelles hivatalnokok elbocsátását is.³⁰

Nem célnk itt részletezni azt a sokoldalú tevékenységet, amelyet Csányi Szebenbe március 24-én történt megérkezése után kifejtett, hogy a fegyverrel visszahódított területeken helyreállítsa a rendet és a magyar államhatalom tekintélyét. Kossuth szellemében járt el, amikor erőt mutatott: keményhangú kiáltványokat bocsátott ki, ostromállapotot hirdetett, elrendelte a fegyverek beszolgáltatását, korlátozta a szász önkormányzatot, az elmenekülteknek visszatérésük esetére bocsánatot, ellenkező esetben vagyonekbobzást helyezett kilátásba s egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy írásban vagy szóban szemükre ne vessa a szászoknak árulásukat és annak következményeit. Ez azonban elegendőnek is bizonyult a rend helyreállítására, erősebb eszközökhöz nem kellett Csányinak nyulnia, egyetlen elfogatást sem kellett eszközölnie. »Csányi szelleme — írja az egyik szemtanú — sehol sem volt inkább elemében, mint itt, hol mondhatni egy chaost kellett újra rendezni.«³¹

Amikor Bem Szeben elfoglalása után Gyulafehérvár ostromára indult, hogy Erdély felszabadításának munkáját befejezze, a magyarországi főszereg már előrenyomulóban volt, hogy megkezdje diadalmas tavaszi hadjáratát. Kossuth maga is a táborban tartózkodott s onnan küldte leveleit Csányinak, amelyekben — számítva arra, hogy Bem a régi tervek értelmében kivonul seregével Magyarországra — Csányira bízta Erdéllyel kapcsolatos terveinek megvalósítását. Április 1-i levelében kérte Csányit, hogy mozdítsa elő Bem mielőbbi kivonulását a Bánátba, támogassa a helyetteseül kiszemelt Czecczredest, torlaszoltassa el az öt erdélyi szorost és hágót és ami a fő, »teremtse, mit teremteni tud, katonát, fegyvert s munitiót mindenek felett«. S feltárta Csányi előtt nagy tervét, hogy a háborús felfordulás megrázkódtatásai között kellene egyszerre végrehajtani a nagy operációt, amit békés viszonyok között csak lassan és nehezen lehetne megcsinálni: felszámolni Erdély ősdi, feudális közigazgatási szervezetét és beolvasztani az egységes, központosított polgári államba. »Erdélyt organisálni kell — írta neki — csak ez által testesülhet az unió valósággá. Institutióinak harmóniába kell hozatni Magyarországgal,

²⁹ Kossuth s. k. levelét l. *OL. Csányi-iratok 1278. rakt. sz.*

³⁰ Kossuth levelének s. k. eredetijét l. a *Csányi-iratok 1278. rakt. sz.* csomójában.

³¹ Csányi szervezőmunkájáról részletesebben ír *Kovári László*, aki mint hivatalos »történeti jegyző« tartózkodott Bem táborában s a Szeben elfoglalását követő hetekben Csányit is elkísérte szász- és székelyföldi körútján. (Erdély története 1848-49-ben. Pest, 1861. 208. s. köv. l.) L. még *Márki S.* idézett tanulmányát.

különben nincs állandóság. Nemzetiségek s vallások, mint status organizmus alapjai, kábaság. Ennek meg kell szűnni s a megszűnést új territorialis felosztással garantírozni. Ezen organisatio minden detaillában végtelen fárasztó operatum systematicum, s csak *most* lehetséges, s csak *egy ember* teheti. Békés időben, s collegialis tanácskozás soha. Óriási feladat: hátam borsószik tőlle. Mondd tisztelt Barátom, magadra vállalod-e? Tudnom szükség okvetlenül!«³² De nem csak abban nyilvánul meg Kossuth határtalan bizalma Csányi iránt, hogy ilyen hatalmas feladat vállalására kéri fel, nem is csak abban, hogy beavatja Beöthy bukaresti diplomáciai küldetésének bizalmas részleteibe, vagy hogy közli vele a magyarországi hadjárattal kapcsolatos elképzeléseit, vágyait: Csányi az elsők között van, azok között, akiket Kossuth beavat a függetlenségi nyilatkozat és a Habsburg-trónfosztás nagy tervébe. Ugyan-ebben a levélben Komárom fontosságáról ír Csányinak, amely ha elveszne, eszközül szolgálhatna Ausztriának arra, »hogy ha rosszul megy dolga, onnan ajánlhasson pacificatiókat, számítván a sok saját bőrét őrző gyávaságra, mellyel fájdalom még ~~most~~ is bővölködünk.« »Azért itt van az idő — tér rá Kossuth itt a legfontosabbra, — hogy a nemzet nyilatkozzék s ezzel minden intriguának útja vágassék. S az orosz intervenciónak felkérése s a mártius 6-ki manifestum által Magyarországnak eltörlése után ezen nyilatkozat más nem lehet, mint az, hogy 1-ör Magyarország minden hozzá tartozókkal, úgy territorialis, mint állami integritásában sérthetetlen, oszthatlan, önálló és független, 2-or az austriai ház mint hitszegő és honáruló, Magyarország feletti uralkodásból örökre kizáratik; 3-or ideiglenes kormány alakíttatik; 4-er az országgyűlés bevégezvén missióját új választást rendel s Constituantot hív össze, melly a nemzet jövőndő organismusát megállapítsa. Egy nagy győzelem s ez azonnal így lesz initiálva.«³³

Csányi erdélyi körútja miatt csak megkésve vette kézhez Kossuth nagyfontosságú levelét s április 11-én írt válasza már nem befolyásolhatta Kossuthot a döntés meghozatalában. Helyeselte Kossuth tervét, de úgy vélte, ahhoz, »hogy a hitszegő austriai ház ellenében határozottan és következetesen nyilváníthassuk kizáratását az uralkodásból, mellyel olly vétkesen visszaélt, szükséges, hogy Európa nemzeteinek szótárában mint független nemzet álljunk. Eddigélé — folytatta — Európának a közlekedés hiánya miatt nem volt alkalma megtudni helyzetünket, mindent az osztrák érdeken írt hírlapokban látván, hinnie kölle, hogy a magyar nemzeti függetlenségnek végórája ütött.« Úgy látta, hogy az erdélyi győzelmek következtében jól állnak az ügyek »és remélni lehet, hogy egyes érintkezés jó eredményt szülhet«.

³² Hogy Kossuth mennyire komolyan gondolta Erdély azonnali és teljes beolvasztását, az kiderül egy ápr. 5-i, Duschek pénzügyi államtitkárhoz intézett rendeletéből is. A rendeletre Csányi márc. 28-i jelentése szolgáltatott alkalmat, amelyben Csányi a harmincadhivatalok és az erdélyi kincstartóság átszervezéséről számolt be s amelyből kiderült, hogy Csányi továbbra is fenntarthatónak vél valamiféle erdélyi központi pénzügyi hatóságot. »Statustitkár úr tudja nézetemet — írta Kossuth Duscheknek — mikint én semmi olly institutiót nem akarok meghagyni, melly Erdélyt a közigazgatásnak akármelly ágára nézve külön tartomány színében tartaná fenn, s azért különböző kezelési ágazatoknak másutt, mint a minisztériumban központosítását nem engedhetem, éppúgy mint amiként számúzve kell lenni minden collegialis igazgatási formának, minthogy az a ministerialis felelősség eszméjével merő ellentétben áll.« Kérte Duscheket, hogy ilyen értelemben tájékoztassa Csányit. (A rendelet fogalmazványát l. *OL. OHB. 4210/1849. sz. alatt.*) Ezeket a nézeteket maga is kifejtette, jóval részletesebben Csányinak ápr. 5-i levelében. (*Csányi-iratok 1278. rakt. sz.*)

³³ Kossuth ápr. 1-i s. k. levelét l. a *Csányi-iratok 1278. rakt. sz.* csomójában.

épen ezért a diplomáciai kapcsolatok mielőbbi kiépítését tartotta fontosnak.

»Erdély organisatióját illetőleg — tért át Csányi Kossuth másik nagy tervére — azt nagy munkának látom, nagyobbnak, hogysen azt nélkülöd, igen tisztelt barátom, elvállalni merészelném, de arrondirozására nézve eddig hitem az volt, hogy 24 órai combinatio után egy circinus és egy darab vörös rajzón annak eszközlésére elégséges; most már mindent egy kaptafára kellett vni, a szélek megyékké alakulandnak — tűzzük ki, milyen egy megyének a területe, tekintetbe véve az administratiót s ahhoz képest tekintet nélkül osszuk el megyékre az országot... Azonban semmi esetre sem egy embert illet meg a felosztás, kivéve téged, kinek belátásában minden ember megbízik és intézkedéseiben megnyugszik. Nélkülöd egy választmánynak kell munkálódnia, 3 erdélyi, 2 magyar practicus ember bevégezhetné. Személyemet illetőleg megvallom, hogy én lélekben testben kimerülök, . . . egy olyan ország organisatióját nem vállalhatom, mint Erdély, melly olly sok tekintetben más, mint Magyarország. Veled szivesen dolgoznék, mert akkor a könnyebb vége jutna, de nélkülöd én csak egy practicus ismeretű embert gondolok alkalmasnak, Nyáryt, én pedig ha béke leend, régi vágyamat követve, sietni fogok a Márkus piacra hosszú pipaszárból eregetve bodor füstömet az irgalmas ég felé, honnan annyi áldás adódott ránk, ha pedig még békét nem adhatnak győztes fegyverünk, egy valami nyugalmasabb, legalább nem illy lélekemészto foglalkozással bizzál meg.«³⁴

Mire ez a levél Kossuthhoz eljutott, Erdély átszervezésének kérdése átmenetileg elvesztette időszerűségét. A magyar honvédsereg fényes győzelmei nyomán a külföldnek Csányi által óhajtott felvilágosítása könnyebbé vált és a magyar országgyűlés Kossuth javaslatára trónvesztettnek nyilvánította a Habsburg-Lotharingiai házat. A sorsdöntő elhatározás következményeként Csányi-előtt is megnyílt az út, hogy megszabaduljon az erdélyi »lélekemészto« munkakörből, csak az volt a kétséges, hogy az új beosztás, amelyre Kossuth kiszemelte, kevésbé lesz-e terhes az eddiginél. Kossuth április 20-án közölte Csányival, hogy »a nemzetgyűlés kimondta a hitszegő dynastia száműzését és hazánk függetlenségét«. »A dolog érett volt — tette hozzá magyarázatul — késni vele nem lehetett. Majd elmondom okaimat. Most nincs teljességgel időm. Véget kellett vetnem az ármánynak. Megvan. Azt hiszem, nem csal politicám. A manifestum nyomtatás alatt van. Holnapután megküldöm. Balsorsom úgy akará, hogy velem parancsoljanak, legyenek kormányzó. Helyzetem átok, de húzom az igát, míg becsülettel nem mehetek szántani, vagy pipázni veled a Márk piacra, avagy ami hihetőbb, összeroskadok. Hagyján, csak a haza mentve legyen.« S a rapszódikus, Kossuth vívódását tükröző sorok után következik a lényeg; az új minisztérium tervezete, a közlekedés-ügynél Csányi nevével — »ha ismered« — fűzi a névhez finom humorral Kossuth. »Kérlek Isten és haza nevére — folytatja a névsor ismertetése után — ne tagadd meg tőlem a ministeriumba belépésedet. De arra is kérlek, addig ne hadd el Erdélyt, míg a megküldendő függetlenségi manifestumnak elismerést nem szerzettél Erdélyben s míg utódról nem gondoskodhaték.« Mire Kossuth idáig jut a levélírásban, már elkészültek a függetlenségi nyilatkozat nyomta.

³⁴ Csányi ápr. 11-i jelentését l. *OL. OHB 4153/1849. sz.* alatt. (Jelenleg még a beosztandó anyagban.) Jellemző az is, amit Csányi egy későbbi, máj. 8-i jelentésében ír erről a kérdésről: »Mindenkor szem előtt tartandó, hogy Erdély egy fontos pont, az organisatio s colonisatióknak úgy szükséges történnie, hogy Erdélyből soha Vendée ne lehessen«. (*OHB 6848/1849. sz.*)

tott példányai; Csányi megkapja belőle a számára szükséges példányokat s Kossuth kéri, hasson oda, »hogy minden jurisdictiók ne csak elfogadják ezen függetlenségi nyilatkozványt, hanem hogy adreseket is írjanak hozzám, mellyben az ország határozata iránti örömet kijelentsék, annak fenntartására hűségüket, áldozatkészségüket felajánlják a hazának és (azt hiszem, te nem magyarázod balra, hanem hazai szükségnek lenni elismered) kormányzóságom iránti bizalmukat kijelentsék... Eszközölj kérlek hasonlót mindenek felett a hadsereghél is — fejeződik be a levél — ennek nagy momentuma volna. Ez most a fő, a legsürgetőbb teendő.«³⁵

Csányi rögtön a levél kézhezvétele után emelkedett szépségű sorokban válaszolt Kossuth felszólítására. »Áment mondott a ház, hazánk a függetlenségi határozatra — írta — áment mondok én is. Kormányzó más nem lehetett, mint te, mert biz Isten te vagy igen tisztelt barátom a tengelyszög, melly ha kihull, pereg egy kis időig még a kerék, de csakhamar kiesik a szög után, s nem kell sok tűz a lovakban, hogy a kocsí feldüljön, szétzuzasson. A hon téged nem nélkülözhet, ha leroskadnál, mitül bennünket Isten mentsen, a sors kimondaná okvetlen felettünk: *Finis Hungariae*. Velem parancsolsz... egy érzet azt mondja keblemben, hogy most éli a magyar azon napokat, mellyek viharai közt őt csak a kormányzó mentheti meg — a kormányzónak hű segédekre van szüksége és én, ki kanizsai leköszönésem óta mindenkor azt tevém, mit akartál, most is azt mondom, ám legyen, belépek a sorompóba. Tudom, hogy a küzdőhomokon állva, ügyesség, technikai ismeretek nélkül, belépek a sorompóba egyetlen egy kellékkel, hűséggel hazám iránt és irántad: ha látni fogom, hogy a kormányzó nem veheti hasznomat, más alkalmasabbnak helyet adni lesz idő és lesz bennem akarat. A fekete leves bizonyosan hátra van s az csak azután tálatatik fel, de a vonaglás órái rövidek, a kérdés jobbra, vagy balra egypár hó alatt lényeges részében eldől, s akkor, mikor a hűségnél több kívántatik a kormányzó segédtársaiban, én visszalépek, a Márk, vagy a világ más terére.« Közölte Kossuthal, hogy a függetlenségi nyilatkozat kihirdetésére és elismertetésére megtette a szükséges intézkedéseket, beszámolt egy sereg folyamatban lévő fontos ügy állásáról és kérte Kossuthot, hogy gondoskodják utódjáról. »Isten áldása legyen veled, igen tisztelt barátom — fejezte be a levelet — adja az ég, hogy bármily rövid ideig leendek is melletted, hasznomat vehesd, és bizodalmadnak megfelelhessenek, csak a tiszta jóakarattal és rendíthetetlen hűségnél ne igen várjal többet tőlem.«³⁶

Jókora idő telt el azonban addig, amíg Csányi valóban megválthatott terhes hivatalától s addig még egy sereg megkezdett, vagy újonnan felmerült kérdést kellett rendeznie. Ilyen volt a függetlenségi nyilatkozat elfogadtatásának ügye, amely Kolozsváron »az első percben nem volt kedvezőleg érezhető« Csányi szerint, április 21-én azonban »már általános volt a helyeslés... az asszonyok exaltálva voltak, és pedig minden osztályban.«³⁷ Egy héttel később már az »örökös lelkesedés szülte ünnepélyekre« panaszkodik, de »éppen mélt lelkesülés eredménye, nem hanyagolhatja el azokat.« »Erdély teljesen kielégít-heti várakozásodat« — közli Kossuthal és beszámol arról, hogy Szebenben a katonaság lelkesen ülte meg a függetlenségi ünnepet, de a polgárok részéről nem volt »semmi corporatio, este semmi világitás... mint corporatio a

³⁵ Kossuth s. k. levelét l. *OL. Csányi-iratok 1276. rakt. sz. alatt.*

³⁶ Az ápr. 24-én kelt levelet l. *OL. OHB 6206/1849. sz. alatt.*

³⁷ Csányi ápr. 21-i jelentését l. *u. o. 6053/1849. sz. alatt.*

hivatalnokok közül sem jelentek meg... »Ezek a százok gonosz emberek — tör ki belőle a régi ellenszenv — szerencsésük, hogy ott nem voltam, bizonyosan becsukattam volna egynehányat, pedig nem vagyok terrorista, de a makacs hűtlenségnek ellensége vagyok.«³⁸ Közben Csányit is egyre jobban elragadja az a lelkesedés, amellyel Erdély népe a függetlenségi nyilatkozatot fogadja. »Isten legyen szegény hazánkkal — írja Kossuth április 26-án — csak soha többet osztrák uralkodó, én az ördögöt magát is készebb vagyok elfogadni, de ha mézeskaláccsal csalogat is a német, inkább a világból fogok kibujdosni, mint uralkodása alatt élni; leszen bennem utitársad, igen tisztelt barátom.«³⁹ Másnap, éjjel után pedig elragadtatott levlében számol be a függetlenségi nyilatkozat kolozsvári kihirdetéséről, amelynek során »annak s szerzőjének az egész nap folytán tömjénezett, hódoltatott«, s a Mátyás huszárok zászlórúdjába Kossuth nevével verték a szöveget a »népsokaság zajos kitérései között«, majd »a városházi roppant gyűlés« elfogadta a nyilatkozatot »folytonos örömrivallgások közt, pedig minden korteskedés nélkül«. A két napig tartó örömnépből az esik legjobban Csányinak, hogy eléje mindúntalan felvonuló »eddig sohasem tapasztalt, zenétől kísért iszonyú néptömeg nem úrtól és úrfélettől vezetve« jött, »mert ez még nem tapasztaltatott, jele, hogy a nép át van hatva a határozat szellemétől.«⁴⁰ A függetlenségi ünnepek hangulatát az egekig fokozzák az újabb győzelmekről és Pest visszafoglalásáról érkező hírek. »Nem lehet képzelné a legelevenebb képzelő tehetséggel is azon magasztosságot, mi itt mutatkozik — írja erről Csányi Kossuthnak — neved hangja ezerszerre hasítja a léget, ellenállhatatlan tömeg erkélyem előtt, leveledet felolvasám, ennek olvasása Istenemre mondom, majd örülségig fokozta a lelkesülést. Barátom, te nagy vagy, mert Isten után te teremtéd e napot, és én lelkemből örülök, hogy e nagy te vagy. . . Holnap Kolozsvár városa, holnapután Kolozs megye küldöttsége jelenend meg hódolva előtted, következnek a többiek is mind.«⁴¹

De a függetlenségi nyilatkozat elismertetése csak egy volt az ezerféle tennivaló sorában. Rendezni kellett a székelyek ügyét, akiket Bem alaposan igénybevetett a háború folyamán s akiknek Kossuth több ízben is megígérte, hogy »a status erejének megfeszítésével is« teljesíteni fogja kívánságait, »hogy véderejüket kifejtve megtarthassák a szabad hazát, melyet megmenteni segítettek.«⁴² Csányi az ígért teljesítésének első jele gyanánt elengedte a székelyek egy évi adóját. Nagy gondot okozott Csányinak is, Kossuthnak is, hogy Bem Lugoson kiadott rendeletével leszállította a só árát s ezzel alapos kavarodást idézett elő a pénzügyekben. Nyomasztóan nehezedett Csányira a felszabadított Erdély biztosításának terhe is. Biztos híreket kellett szerezni a mind fenyegetőbbé váló cári készülődésekről és kísérletet kellett tenni annak elhárítására.⁴³ Sok bajt okozott Bem új amnesztiarendelete is, ezzel szemben is érvényre kellett juttatni Kossuth irányelveit.⁴⁴ Be kellett volna

³⁸ U. o. 6435/1849. sz.

³⁹ U. o. 6146/1849. sz.

⁴⁰ U. o. 6326/1849. sz.

⁴¹ U. o. 6565/1849. sz.

⁴² V. ö. Kossuth ápr. 5-i levelének utóiratával. (OL. Csányi-iratok 1278. rakt. sz.)
L. még az OHB ápr. 27-i utasítását, 6288/1849. sz. alatt.

⁴³ Csányinak a cári csapatok parancsnokához ápr. 15-én intézett jegyzékét l. az 5823/1849. sz. jelentés mellett.

⁴⁴ L. Csányi ápr. 19-i jelentését OHB 6062/1849. sz. alatt.

hajtani a szászokra kivetett adót — Bem ennek is elengedte egyrészt — meg kellett indítani az új törvényszékek munkáját, meg kellett akadályozni a kártalanítások terén felmerült rengeteg visszaélést, meg kellett védeni a jobbágyokat földesuraik zsarolásai ellen,⁴⁵ rendezni kellett, a nemzetiségi béke előmozdítása érdekében, a görög szertartású papoknak juttatandó állami támogatás ügyét s mindezek mellett állandóan gondoskodni kellett a hadsereg szükségleteiről, az új alakulatok, a folyton alakuló vadászcsapatok és idegen légiók felszereléséről és ezen túl is százféle váratlanul felmerülő szükségletéről, amelyekről csak annak van némi áttekintése, aki végigolvassa az öreg kormánybiztos szinte naponta érkező jelentéseit az utolsó erdélyi hetekből.⁴⁶ Utolsó erőfeszítései arra irányulnak, hogy Kossuthal egyetértésben helyreállítsa a nemzetiségi békét s Erdély román népét a szabadság közös ügyé számára megnyerje. Mint február folyamán, úgy most is elkészeríti, hogy magyar részről egyesek a megbékélés szándéka helyett a megtorlás fegyverével élnek a románok ellen. »Minden parancsok dacára sok oláh legyilkoltatik a portyázók által — jelenti április 14-én — mit ilyen rendezetlen, fenyítéshez nem szokott seregnél Isten sem akadályozhat, s ez meg fog bosszultatni.«⁴⁷ Április 27-én ismét az önkéntesekre panaszkodik Kossuthnak: »Nincs nap, hogy borzasztó excessusokat ne tennének, legújabbban Berkest félegették és sokat legyilkoltak, állítván, hogy lövésekkel fogadtattak.«⁴⁸ »Az oláhokra egyrésztől vadászát tétetik, másrészt barátságos meghívás a törvényes ösvényre« — mutat rá máshol a vezetők szándékai és az alárendelt közegek gyakorlata közt tátongó szakadéokra⁴⁹ Éppen ezért üdvözli örömmel Kossuth kezdeményezését, amikor az Drágos János bihari képviselőt kiküldi a románokkali megbékélés eszközésére. »Az oláhokra nézve Drágost megvárom — írja április 29-én Kossuthnak — különben már a papok által intézkednék«. A román lakosság szempontjából nézi azokat az intézkedéseket is, amelyeket a parasztág érdekében, a kártérítést előíró rendelkezésekkel való visszaélések és a földesúri túlkapások ellen tett. »A kármentesítésre — írja tovább — egy módot találtam ki, a békebírákat, ezek közbejöttével hiszem, a legtöbb károokra nézve meglesz az egyesség, ezek közbejöttem nélkül minden egyesség érvénytelen, és ma megtiltom a munkabani egyezkedést, mert robot-szaga van. Sok élheterlen ember van, szeretne némelyik ismét robotoltatni, de egy placatumban azt meg-

⁴⁵ Csányi ápr. 28-án adott ki egy rendeletet »a körülményeken nem okult zsarnokok« ellen, »kik volt jobbágyaikat, jóllehet azoknak többé nem uraik, erőszakkal is robotra kényszerítik«. Kimondta, hogy »aki ellen e vétek bebizonyul, úgy tekintti, mint egy új lázadásnak üszkét elszórni törekvőt, törvények, haza iránti hűtlenté, s rögtön törvény elé állítja. A volt jobbágyoknak pedig, »a törvény jótékonyágánál fogva velünk minden tekintetben egyforma jogú polgároknak, testvéreinknek« meghagyta, »hogy hasonló istentelen parancsoknak engedelmeskedni ne merészljenek.« (A rendelet mellékelve az ápr. 28-i 6435/1849. sz. jelentéshez.) Május 8-án pedig arra panaszkodik Csányi Kossuthnak, hogy »az uraknál az uralom régi érzete még mindig fő vágya a kibelnek« s kérte, hogy »az igazságügyi minisztérium egy szabályt alkosson a majorság földén lakóknak tartozásai érdemében.« »Szükséges — írta ugyanakkor — szabályt alkotni a haszonbérilők és tulajdonosok közt fennforgó kérdésben is.« (OHB 6848/1849. sz.)

⁴⁶ Csányinak ezekből a hetekből az alábbi jelentései találhatók az OHB iratai között: Ápr. 11. (4513.), 13. (5714.), 16. (5823.), 18. (5966.), 19. (6062.), 21. (6053.), 24. (6206.), 26. (6146.), 27. (6288, 6326, 6565.) 28. (6435.) május 2. (6468., 6576.), 8. (6848.) és 10. (6911).

⁴⁷ OL. OHB. 5682/1849. sz.

⁴⁸ OL. OHB 6326/1849. sz.

⁴⁹ Máj. 8-i jelentésében. (OHB 6848/1849. sz.)

tiltottam erős kifejezésekben, és megtiltottam a népnek is a robotolást. Bizonyos a hatása, csak jönne Drágos, higgyed el, a békebírák eligazítják a dolgot, reménységem van, hogy e napokban már egy havasról le fognak húzódni az oláhok.«⁵⁰

A rengeteg munka közben egyre szaporodnak a panaszok is, a derék öreg egészségi állapota ugyancsak megsínyli a nagy hajszát. Alig van levele, amelyben ne kérdezné Kossuthot, hogy megvan-e már az utód, mehet-e már haza, Magyarországra. »Várva várom felváltásomat — írja május 2-án is — kimerülök, kidülök a munka terhe alatt. Istenemre mondom, egyedül neked van sokkal több dolgod, mint az erdélyi biztosnak, ha kötelességének meg akar felelni. De te Kossuth vagy, mi mások pedig közönséges Isten teremtményei. Csak munkabírák legyen utódomban, az igen sokat tesz.«⁵¹ Neveket is javasolt, Vukovicst, majd amikor megtudja, hogy az miniszter lesz, Hunkár Antalt, Veszprém megye keménykezű kormánybiztosát. A Kossuth által ajánlott Újházy Lászlóról azt tartja, hogy »ő nem idevaló, ő hevesebb, hogysen itt használni lehessen, ez aligha tudná fenntartani a kellő tekintélyt.«⁵² Végre Kossuth megtalálja az utódot régi ellenzéki fegyvertársa, Szentiványi Károly gömöri követ személyében és sor kerülhet a leváltásra. Csányi azonban még az utolsó napokban is tevékeny. Az Erdélyt Magyarországgal összekötő vasútvonal eszméjét karolja fel — ezt már némileg miniszteri minőségében is teszi — azt akarja elindítani a megvalósulás felé. »Szentiványi megérkezése után néhány napig maradnom kell — írja egyik levelében Kossuthnak — személyesen akarom megtekinteni a vonalakat, az uniót vas erőssé vasut alkotandja.«⁵³ S az utolsó napokban érlelődik meg benne az a gondolat is, hogy micsoda erőt jelentene az ügynek, ha Kossuth valamikor meglátogatná Erdélyt. »Napról napra elégedettebb vagyok — írja pl. április 27-én Kossuthnak — hogy elengedtem az adót a székelyeknek. Azokra kell alapítanod, igen tisztelt barátom, tervedet, azokra egyedül. Ha Isten arra segíthetne tégedet, hogy a Székelyföldre bemehetnél, akkor Erdélyben nec portae Inferi adversus te e' tui regimen, ha körüléd leszek, erre többször foglak emlékeztetni, mert higgyed, lényeges dolog.«⁵⁴ Megismétli ezt a kívánságát két nap múlva is. »Az organisatoria — írja — ha vélem parancsolni fogsz, bejövök, ugyis meg kell tekinteni akkor a vasút miatt az egész országot. Az igaz, hogy utánnad sóvárognak, de előre tudom, hogy neked jönni nem lehet — 48 óra Székelyföldön és Erdélyben, csodát tenne megjelenésed. Úgy látszik, velem is elégtűtek, ha jól találának alakulni körülményeink, bekisérnélek kevés napokra, és a te megjelenésed sziklaerőssé tenné az uniót.«⁵⁵

Csányi vágya, hogy a harc győzelmes befejezése után Kossuth kíséretében térjen vissza Erdély földjére s együtt dolgozzanak ott a központosított polgári állam felépítésén, sőt hamar valósulhatott meg. Május 9-én megérkezett utóda s Csányi, miközben Szentiványit bevezette a tennivalók ismeretébe, készülődött Debrecenbe. »Mint látom — írta utolsó jelentésében Szentiványi-ról — nem nagy kedve van ezen fontos álláshoz, pedig mi volt egy hajdani fejedelem egy mostani teljhatalmú ország erdélyi biztoshoz, kinek szava

⁵⁰ OHB 6468/1849. sz.

⁵¹ U. o. 6576/1849. sz.

⁵² U. o. 6468/1849. sz.

⁵³ A máj. 8-i jelentésében (OHB 6848/1849. sz.)

⁵⁴ U. o. 6326/1849. sz.

⁵⁵ U. o. 6468/1849. sz.

dönthetetlen mint a szikla. Nem, nem minden ember találja örömét a hatalomban, úgy én sem, Szentiványi sem. Mesterünk, példaadónk te vagy, igen tisztelt barátom, azonban néhány hétig csak ki fogja húzni, azután majd találunk mást. Ennél alkalmasabbat bizonyosan nem, mert ennek esze, szíve helyén van.« Azután jelentette Kossuthnak, hogy 12-én indul és 14-én érkezik meg Debrecenbe. Tudta, hogy nem pihenni megy, amire pedig alaposan rászorult volna. »Vedd annyi hasznomat, amennyire alkalmas leszek — írta Kossuthnak — kezdetben a ministerium ugyis sine cura, de így volt néhány napig Erdély is, ha nyiland tér, nyiland alkalom a munkára.« Nem tudja titkolni örömét, hogy otthagyhaja Erdély gondjait. »Már a gondolat, hogy innét mehetek, félig egészségessé tőn. Sok bajokkal kölle nekem küzdenem.«⁵⁶ Lehangoaltsága érthető, hiszen éppen az elutazása előtti napokban kellett fáradozásainak meddő voltát az egyik legfontosabb területen, a nemzetiségek megbékítésének kérdésében tapasztalnia. A Hatvani támadása következtében újból fellángoló magyar-román harc ezekben a napokban követeli Vasvári és Drágos életét áldozatul, s a szászokkal is éreztetni kell újból az általa képviselt forradalmi államhatalom erejét: az elutazása előtti napon írja alá a szász mozgalom vezérének, a császári biztossá lett Ludwig Stefan Rothnak a halálos ítéletét. Másnap elhagyta Erdélyt s néhány nap múlva megérkezett Debrecenbe.

Csányi azzal a meggyőződéssel tett pontot kormánybiztosi működésének 1849 május 14-ével lezárult utolsó fejezete mögé, hogy Erdélyben nem végzett rossz munkát s mindent megtett, amivel az ügynek, a hazának szolgálhatott. Valóban becsülettel és minden ereje latbavetésével igyekezett teljesíteni mindazt, amit Kossuth rábizott: mentesítette a katonai vezetést — sokszor magának Bemnek az akarata ellenére is — a polgári igazgatás gondjaitól, ujoncokat, pénzt, fegyvert, ágyukat, lőszert biztosított a hadseregnek, helyreállította a fenekestől felfordult országrészben a rendet, a hatóságok és a törvény tisztelétét, igyekezett megteremteni a nemzetiségek megbékélésének előfeltételeit, megvédte a román parasztot magyar földesura bosszújától és egyáltalán a parasztot a földesúri kizsákmányolás önkényes meghosszabbításától. Kétségtelen azonban, hogy Csányi erdélyi működésében korábbi tevékenységéhez képest kevesebb konkrét eredményt tudott felmutatni és néhány jelentős kérdésben nem tudott urává lenni az elébe tornyosuló feladatoknak.

Így túlnőtt Csányi képességein — minden igyekezete és jószándéka ellenére is — a nemzetiségi kérdés. Azt láttuk az előbbiekből, hogy nem volt véreskezű elnyomója az erdélyi nemmagyar népeknek s hogy a vérengzésig fajult nemzetiségi harc közepette kereste a megbékélés útját és igyekezett gyógyítani az áldatlan harc ütötte sebeket. Nem tudott azonban a mérhetetlenül nehéz és bonyolult erdélyi nemzetiségi probléma szemléletében a nemesi nacionalizmus szűk korlátaiban felülemelkedni; igaz, hogy ebben a hibában osztoztak vele a liberális nemesi vezetőréteg legjobbjai is, élükön Kossuthtal. Erdélyi magatartásának és tevékenységének másik bírálható pontja az erdélyi felszabadító háború diadalmas vezéréhez, Bemhez való viszonya. A végső ítélet azonban ebben a kérdésben sem szólhat olyan egyértelműen. Csányi ellen, mint ahogy az az első pillantásra látszanék. Ami Bemnek azokat az intézkedéseit illeti, amelyekkel a civilhatalom hatáskörébe avatkozva a székelyek áttelepítését, a sóár leszállítását, vagy a szászok amnesztiáját

⁵⁶ Csányi utolsó, máj. 10-én kelt jelentését l. *OL. OHB 6911/1849. sz. alatt.*

elrendelte, kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy bár jó szándékból eredtek, de az erdélyi viszonyok félreismerésén alapultak és teljes végrehajtásuk esetén több kárt okoztak volna, mint hasznot. Nem ilyen egyszerű a kérdés annak a magatartásnak az esetében, amelyet Csányi Bem katonai tevékenységével szemben tanusított. E téren sokszor indokolatlan az a kritika és kezdeti bizalmatlanság, amellyel Csányi Bem tetteit kíséri és feltétlenül túlzó az a hang, amikor a makacs embernek, meggondolatlanak, autokratának nevezi és azt jósolja, hogy még rengeteg baja lesz vele Kossuthnak. Bemet a sikerei kétségtelenül igazolták, forradalmi hadvezetéséhez diadalok fűződtek, Csányinak azonban mentségére szolgál, hogy ő Bemnek szerinte túlzott merészségétől, az esetleges balsiker végzetes következményeitől házája sorsát feltette, amit — szerinte — az idegenből jött hadvezér nem méltányolt kellően és sokszor könnyelműen tett kockára. S a Bem működése fölött gyakorolt kritikáról meg kell állapítani, hogy az nem volt denuncziáló jellegű, mert Csányinak nem az volt a szándéka vele, hogy Bem leváltására vegye rá Kossuthot, hanem ellenkezőleg, mindig hangsúlyozta, hogy Bemnek kitűnő képességei vannak — bár sikereit néha a szerencse számlájára írja, ami ugyancsak hadvezéri erény — hogy a sereg bálványozza és hogy elvesztése, vagy távozása esetén lehetetlen lenne pótolni. Hasonlóan nem fukarkodott Bem dicséretével az erdélyi néphez intézett kiáltványaiában, győzelmi jelentéseiben sem. Attól is tartott azonban Csányi, hogy Bem, éppen sikereitől és katonáinak bálványozásától megszédülve a diktátorságra törhet; erre tett is célzásokat Kossuthnak. Akkor is volt némi igaza Csányinak, amikor ismételten arra célzott, hogy Bemmél sok baja lesz még Kossuthnak. A Bemmél kapcsolatos további fejlemények ugyanis megmutatták, hogy a sok diadalt látott öreg az ügy sorsdöntő pillanataiban sem tudta magát alárendelni a civilhatalmat képviselő Kossuth elgondolásainak s emiatt magyarországi működésének második szakasza már távolról sem tudott az elsőhöz hasonló sikereket felmutatni. Hozzá kell tenni mindehhez, hogy Csányi csak Kossuth felé alkalmazott ilyen erős bírálatot Bemmél szemben, személyes érintkezésükben azonban elment az engedékenység legvégső határáig, került az összetűzéseket s ennek következtében személyes viszonyuk mindvégig kielégítő volt. Csányi sok panasza közepette is többször kijelentette, hogy szereti Bemet. »Azt gondolod, hogy haragszom az öreg barátunkra — írta egy alkalommal a panaszok áradata után Kossuthnak — nem, hisz én vele jól megélek, s azt szokta mondani, „es gibt nur zwey Menschen in Ungarn, mit denen man reden kann, der Praesident und der Csányi“, sokszor megharagszik rám, de kibékítem, reád igen sokat ad, másra senkire, sokszor bolond — honvédelmi bizottmány, Mészáros, azokról hallani sem akar — sok velem a baj, de akárhogy, az ellenséget megveri, persze ez a fő.«⁵⁷ Ezzel a mondattal lehet a legjobban jellemezni Csányi és Bem viszonyát, amely a sok ellentét mellett is gyümölcsöző volt, mert — nem utolsó sorban Csányi erőfeszítései segítségével — meghozta Erdély teljes felszabadulását.

S végezetül, két dolgot nem szabad elfelejtenünk akkor, amikor Csányinak a nemzetiségi kérdéshez való viszonyulását vagy a Bemhez való kapcsolatát mérlegre tesszük. Az egyik az, hogy Csányi Kossuth szándékainak

⁵⁷ Az idézet Csányi ápr. 11-i leveléből való (*OHB 4153/1849. sz.*) Egyébként az elmondottak alátámasztására szolgáló adatokat elszórva találja az olvasó az e fejezet során idézett Csányi-jelentésekben.

következetes végrehajtója volt, — bár a nemzetiségi kérdésben saját magának és egész osztályának álláspontját érvényesítette. Továbbá Kossuth szellemében járt el akkor, amikor harcolt az ellen, hogy a katonai parancsnok magának sajátítsa ki a civilhatalom hatáskörét. A másik szempont, amely Csányi mellett kerül a mérlegbe, az, hogy Csányi mindkét kérdést a döntő kérdésnek, a függetlenségi háború érdekeinek rendelte alá: nem a román vagy a szász nemzetiség ellen járt el, ha a szükség úgy kívánta, kemény kézzel, hanem a haladásért, a függetlenségért vívott harc nyílt és titkos ellenségeivel szemben, ugyanúgy, ahogyan dunántúli működése alatt is keményen bánt mindenfajta ellenséggel, bár azok az esetek többségében magyarok voltak. Ugyancsak a nagy cél, a győzelmes háború érdekeit szolgálta akkor is, amikor Bemmel szemben tiltakozott minden olyan kezdeményezés ellen, amely bármilyen vonatkozásban is károsan befolyásolhatta volna a háborus erőfeszítéseket. Ez a két szempont mindenesetre figyelembe veendő akkor, ha az 1848/49-es Erdély még sok kutatást kívánó történetével s benne Csányi szerepével foglalkozunk. Csányiról pedig hibái, korlátai és fogyatékoságai ellenére is megállapíthatjuk, hogy Erdélyben is minden tétivel, minden gondolatával azt az ügyet szolgálta, amelyet Kossuth bízott rá, s úgy szolgálta, ahogy hite, lelkiismerete s hazája, annak függetlensége iránt érzett forró szeretete diktálta.

V

A magyar szabadságharc utolsó, hanyatló szakasza visszaesést, hanyatlást jelent Kossuth és Csányi kapcsolatában is, nem érzelmileg ugyan, de a kapcsolat gyakorlati értéke, gyümölcsöző volta szempontjából. S ebben a megállapításban nemcsak az a körülmény játszik szerepet, hogy a két harcostárs hosszú idő után ebben az időszakban egymás mellett dolgozott, naponta személyesen érintkezett, a minisztertanácsokban együtt ült s így a levélbeli érintkezés, amely a korábbi időszakokban olyan gazdag bizonyítékát nyújtja barátságuknak, a közös célok érdekében eszközölt közös erőfeszítéseiknek, megszakad közöttük. Nemcsak erről volt itt szó, hanem sokkal többről. A minisztérium megalakulásával az államvezetésben lényeges szerkezeti változás állott be, amelynek következtében Kossuth korábbi teljhatalma felparcellázódott a minisztérium tagjai között, Csányinak pedig a szétszított államhatalomnak éppen egy olyan része jutott, amely a többihez képest talán a legkevésbé volt politikai jellegű s főleg Csányi korábbi munkaköréhez képest hatáskörben, politikai befolyásban határozott visszaesést jelentett. Míg korábban Kossuth és Csányi barátsága, együttműködése, politikai nézeteiknek és céljaiknak azonossága az önvédelmi háború egyik szilárd támasza volt, addig a minisztérium megalakulásától kezdődő időszakban ez a barátság, bár érzelmileg továbbra is megvan, gyakorlati értékéből sokat veszít s nem tudja korábbi funkcióját tovább teljesíteni. Talán ha Kossuth ugyanaz maradt volna, aki 1848 őszén, majd a téli hónapok reménytelenségében és a tavaszi hadjárat sikereinek közepette volt, Csányi lendülete sem tört volna meg olyan váratlanul s egyénisége nem olvadt volna bele a politikai szereplők szürke átlagába. Mert Csányival kapcsolatban az elmondottak után is hangsúlyoznunk kell, hogy nem volt az a nagyformátumú államférfiú, aki kiemelkedő képességei folytán mindvégig döntő

befolyást gyakorolhatott volna a szabadságharc menetére. Igaz, hogy egy-két esetben valóban döntően befolyásolta az események alakulását, egészében véve azonban a történelem szereplőinek ahhoz a csoportjához tartozott, amelynek tagjai a helyesnek tartott út következetes szolgálatával és az elhivatott vezér szándékainak érélyes, önfeláldozó megvalósításával szolgálják nemzetük és a haladás ügyét. Csányi számára Kossuth volt az elhivatott vezér, de azért válhatott azzá, mert mindketten osztályuk egyazon típusát testesítették meg, egyazon eszme hevítette őket, egyazon politikai irányzatot szolgáltak.

Csányi mint szakminiszter is a lehető legjobban igyekszik tárcája feladatait elvégezni: biztosítja a nagy hadseregek mozgásával előálló közlekedési és szállítási szükségleteket, a nyomasztóvá váló lőporhiány elhárítására új lőporgyáratokat állít fel, megteszi a kezdő lépéseket a szolnok—debreceni és a szolnok—aradi vasútvonal megépítéséhez, majd amikor a hadihelyzet alakulása következtében július elején újból ki kell a fővárost üríteni, az általános fejetlenség közepette higgadtan, lelkiismeretesen elvégzi ezt a feladatot is és — ugyanúgy mint januárban — utolsónak hagyja el a kiürített Pestet. A politikai vezetésben azonban kevés szerepet vállal. Ez a jellemes, becsületes, kötelességtudó férfi nem érzi jól magát abban a légkörben, amelyet egymás ellen áskálódó politikusok, megegyezést sürgető békepártiak, a szabadságharc bukására spekuláló árulók és egymásra féltékeny, önfejű katonák teremtettek Kossuth körül. Pedig hibát követ el, amikor nem foglal állást a megalkuvás ellen s politikai szereplése kimerül abban, hogy a szabadságharc kimenetelét végzetesen befolyásoló Kossuth-Görgey ellentétben igyekszik mérséklő, kiegyenlítő szerepet játszani. S ebben az időszakban nyomja rá bélyegét tevékenységére legnagyobb hibája, legfeltűnőbb fogyatéka: az, hogy még mindig nem ismeri fel Görgey igazi szándékait s az öszön keletkezett barátság, a diadalmas tavaszi hadjárat emléke és a tisztikar jelentős részének hangulata alapján még mindig benne látja a szabadságharc egyedüli hivatott vezérét.

Csányi Görgeyhez való viszonyát egyes kortársi visszaemlékezések úgy állították be, hogy az a legmelegebb volt, hogy Csányi Görgeyt fiaként szerette s ami ebből következik, politikájának is híve volt.¹ Ez a beállítás a valóságot erősen torzítva tükrözi s aligha tévedünk, ha eredetét abban a békepárti törekvésben keressük, amely utólag a saját politikájának igazolására akarta felhasználni ennek a tiszta jellemű, mindenki által fenntartás nélkül becsült és tisztelt férfiúnak az emlékét. Kétségtelen az, hogy Csányit meleg emberi kapcsolatok fűzték Görgeyhez, kezdve attól az időtől, amikor Görgey mint Kossuth és a baloldal bizalmának letéteményese és a magyar forradalom seregének jövődjévé vezetője a lajtai táborban megjelent. Ezt a barátságot nem tudta tartósan megbontani az a magatartás sem, melyet Görgey a decemberi visszavonulás alkalmával tanúsított: a vezér, akinek tevékenységét Csányinak a hadseregszervezés hónapjai alatt volt alkalma

¹ A békepárti *Szilágyi Sándor* pl. azt írja tendenciózus könyvében (A magyar forradalom férfiai. 2. kiad. Pest, 1850.), hogy Csányi »Görgeynek testi lelki barátja volt s valahányszor ügye forgott fenn a minisztertanácsban, mellette szavazott.« (306. l.) *Szinnyey*nél pedig (Magyar írók élete és munkái, II. k.) azt olvassuk, hogy »Görgeyt mint fiát szerette.« (167. l.) Ezt a megállapítást Szinnyei alighanem *Klapkától* vette át, aki ugyancsak azt írja Csányiról, hogy »benső barátja volt Görgeynek, akit mint fiát szeretett.« (Emlékeimből, Bpest, 1886. 187. l.)

megismerni, minden lépését meg tudta katonai érvekkel indokolni a kormánybiztos előtt s Kossuth bizalma is csak az utolsó napokban ingott meg Görgeyben, akkor, amikor Csányinak már nem lehetett befolyása a katonai elhatározásokra.² Egy tény azonban, Csányi működésének és nézeteinek részletes ismeretében feltétlenül bizonyos: az, hogy Csányi Görgeyhez való viszonyában is a legutolsó napig Kossuth nézeteit, Kossuth politikáját képviselte s közvetítő szerepe is abban merült ki, hogy míg egyik oldalon igyekezett Kossuth bizalmatlanságát Görgeyvel szemben eloszlatni, addig a másik oldalon minden erejével azon volt, hogy Görgeyt megnyerje Kossuth politikai és katonai elgondolásai számára. Csányinak semmi köze nem volt a békepárthoz, amellyel Görgey szövetségben volt s hallani sem akart az osztrákokkal való megegyezésről,³ amire Görgey állandóan gondolt. »Szállásom a Széchenyi sétatéren van — írja pl. Kossuthnak Pestre érkezése után, május 30-án Debrecenbe — Széchenyi házában lakom, Kovács osztályfőnököm, de azért én ezer ilyen individuumok mellett is vagyok és leszek a régi.«⁴ Ismerjük reformkori Habsburg-ellenes állásfoglalásait s tudjuk, hogy bár republikánusnak nyíltan nem vallotta magát, rokonszenvezett a köztársasági jellegű megnyilvánulásokkal.⁵ S bár nem tartozik szorosan a tárgyunkhoz, elvhűségének, forradalmi meggyőződésének szilárdságára nem érdektelen egy adatot megemlíteni. Amikor a felszabadító magyar sereg Komárom megyébe ért, Puky Miklós komáromi kormánybiztos Debrecenbe szállíttatta Pázmándy Dénest, a képviselőház volt elnökét, aki december 31. után elhagyta az ügyet és jelentkezett Windischgrätznel. Kossuth vádat emeltetett ellene, de maga is, mint a többi miniszter s a békepárthoz tartozók, azon volt, hogy az egykori fegyvertárs ép bőrrel szabaduljon. A Pázmándy ellen emelt vádak egyik pontja az volt, hogy »midőn a Lajtha melletti táborba azon célból küldetett, miszerint állásának tekintélyével a futó ellenség üldözésében a Lajtán átkelés politikai tekintete miatti akadályok elhárítását biztosítsa, ő éppen ellenkező irányban működött, a sereg szellemét lehangolni igyekezett, a Lajtha átlépése ellen izgatott, tehát egyik főoka volt annak, hogy Jellacich nem semmisíthetett meg, hanem Auersperggel egyesülése lehetővé tétetett.« Vukovics igazságügyminiszter erre a pontra vonatkozólag kikérte Csányi véleményét is és az öreg válasza egyáltalán nem az volt, mint amit a Pázmándy viselkedésére mentségeket keresők vártak. Csányi ugyanis teljes meggyőződéssel állította, hogy »a rádlott fővagy egyedüli oka azon körülménynek, miszerint a seregnek két ízbeni át-

² V. ö. előbb, a 650 lapon mondottakkal.

³ »Ha Pestet bevesszük — írta Kossuthnak április 16-án — tudom vagy béke, vagy fegyvernagyvadás fog szóba hozatni osztrák részről. Az Istenért egyikbe se ereszkedjétek, amíg egy ember lesz a határok közt.« (OHB 5823/1849. sz.)

⁴ L. OL. OHB 7727/1849. sz. alatt.

⁵ »Egy pap itt nyilvános szónoklatokat tartott — írja pl. ápr. 16-án Kossuthnak, amikor még nem tud a függetlenségi nyilatkozatról — felszólított engedelmeért. Republicanus szellemben beszél, én engedelmet adtam nékie kénye-kedve szerint beszélni, csak azt tiltám el, hogy osztrák reactionarius szellemben ne szónokoljon.« (OHB 6848, 1849. sz.). — Május 8-án pedig így ír Szemere köztársasági szellemű bemutatkozó beszédéről Kossuthnak: »Szemere nyilatkozata nagy lelkesedéssel fogadtatott; ha a nyilvánulás a nagyközönség és a ház részéről tiszta mell, és nem torokhang, úgy már csak megyünk valamire, reám igen tisztelt barátom biztosan számíthatasz, ennyiből áll fide professionom.« (OHB 6848/1849. sz.). Ezekkel és egyéb hasonló nyilatkozataival szemben csak az ügy bukásának keserű tapasztalatai adhatták tollára okt. 9-i búcsúlevelének ezt a mondatát, amely szerint »holond, ki Magyarországon respublicáról álmodik.« (OL. Vörös A.-gyűjt. 1761/142. sz.)

vonulása a Lajthán eredmény nélkül maradt, mert a honvédelmi bizottmányhoz, vagy annak elnökéhez intézett levelei következtében a sereg visszarendeltetvén, az első esetben Jellasics és Auersperg csatlakozásának megsemmisítése — minek kétségkívül be kelle következni — nem sikerült, a második esetben pedig a Bécsnek tervezett segélynyújtás mondott csődöt.⁶ Köztudomású, hogy Kossuth ennek ellenére is elejtette a vádat és szabadon bocsátotta Pázmándyt.

Csányi a hanyatlás heteiben is mindvégig amellet volt, hogy az önvédelmi háborút a teljes siker kivívásáig következetesen végig kell harcolni s ennek következtében Görgeyhez való viszonyában sem tehetett mást, mint hogy arra használta fel minden befolyását, hogy Görgeyt hozza közelebb Kossuth célkitűzéseihöz. Ismerte Görgey viszonyát seregéhez, főleg annak tisztikarához s szent volt a meggyőződése, hogy a szabadságharc sorsa Kossuth és Görgey egyetértésén múlik. Valószínű az is, hogy ha Csányi január elején nem szakad el Görgeytől, a váci proklamáció nem jött volna létre, Csányinak ugyanis nemcsak Görgeyre, hanem a tisztikarra sőt a legénységre is volt akkora befolyása, amellyel ezt a lépést megakadályozhatta volna. Egy bizonyos, hogy Csányi január közepétől kezdve a kapott értesülések nyomán nem kevésbé aggódott Görgey magatartása miatt, leveleket írt neki, hogy jobb belátásra bírja s lelkes örömmel reagált Kossuth tudósításaira, amelyekben az Görgey megérkezéséről, majd győzelmeiről és az ügy iránti lelkesedéséről számolt be.⁷ Személyesen csak május végén találkozott újból, öt hónap után Görgeyvel, akkor, amikor többnapos betegeskedés után Kossuth megbízásából Pestre ment, hogy előkészítse a kormány Pestre költözését. Jöveteléről május 24-i levelében értesítette Görgeyt. »Lelkemből örülök — írta neki — önnel, igen tisztelt barátommal találkozhatni, mennyi közölni valóm leend.« Dícséretekkel halmozta el Buda bevételéért⁸ és úgy látszik, a találkozás alkalmával jó benyomást hagyott benne hátra a Görgeyvel folytatott beszélgetés, mert május 30-i levelében már így írt róla Kossuthnak: »Görgeynkkel találkozásom igen jól esett, már ő hű ember Lajosom, tartsd őt annak, ő eltántorodni nem fog.«⁹ Görgey persze tudta, hogy Csányi Kossuthnak hű embere s bárhogyan gondolkozott is, óvakodott előtte kedvezőtlenül nyilatkozni Kossuthról. Tény azonban — s ezt igazolják az egyébként gazdag forrásanyag Csányira vonatkozó gyér adatai is, — hogy mind Kossuth, mind Görgey a legutolsó percig bizalommal voltak Csányi iránt s Kossuth többször is őt kérte fel közvetítésre, ha Görgeyt rá akarta venni valamely elgondolásának elfogadtatására. Így történt ez akkor is, amikor a június 29-i minisztertanács elhatározta, hogy a kormány átteszi székhelyét Szegedre s az erők összpontosítása szükségessé tette, hogy Görgey is Szeged felé vonuljon a fősereggel. Kossuth tudta, hogy ez a terv nem fog tetszeni Görgeynek, sőt azzal is számolt, hogy Görgey megtagadja az engedelmisséget, ezért a kormány küldöttei, Csányi, Aulich és Kiss Ernő nyílt parancsot is vittek magukkal, amely arra az estre, ha Görgey megtagadná

⁶ Vukovics máj. 5-i átiratát és Csányi máj. 18-án kelt válaszáat l. *OL. 1849-es közl. min. eln. 20/1849. sz.*

⁷ L. erre Csányi leveleit Kossuthhoz jan. 18-áról (*Vörös A. gyűjt. 823. sz.*) febr. 3-áról (*OHB 1512/1849. sz.*), febr. 9-éről (*4119/1849. sz.*), febr. 23-áról (*2592/1849. sz.*), ápr. 13-áról (*5625/1849. sz.*), ápr. 27-éről (*6565/1849. sz.*) és ápr. 29-éről (*6468/1849. sz.*).

⁸ L. *OL. Görgey-iratok 1212. rakt. sz. 69/G.*

⁹ *OL. OHB 7727/1849. sz.*

az engedelmességet, megfosztja őt a főparancsnokságtól és Kiss Ernőre ruházza azt. Csányi azonban meggyőzte Görgeyt a minisztertanács tervének helyességéről s maga Kossuth csodálkozott a legjobban, amikor a küldöttek azzal tértek vissza, hogy Görgey kész végrehajtani a kapott utasítást. Ez az ígéret kétségtelenül Csányi érdeme volt s az ő befolyásának értékét nem csökkenti az a körülmény sem, hogy Görgey később mégsem hajtotta végre, hanem tovább mélyítette a szakadékat, amely őt Kossuthtól elválasztotta.¹⁰ Klapka leírásából is az derül ki, hogy Csányi július elején, a Görgey engedetlensége által okozott válság közepette változatlanul abban látta a megoldást, ha Görgey kiszabadítja magát környezetének káros befolyása alól és együttműködik Kossuthal. Levelet is írt neki július 5-én, amelyben kérve-kérté őt, »hogy semmiféle ellenséges sugdosás és ármánykodás által ne engedje elszakítani attól a szövetségtől, amelynek minden erejét egyesítenie kell, ha azt nem akarjuk, hogy a haza tönkremenjen s örvénybe dőljön.«¹¹

Hogy mennyire Kossuth oldalán állott Csányi a Görgeyvel folytatott párharcban, azt mutatja július 9-i, Kossuthhoz intézett levele is. Ebben, a Görgeyvel kapcsolatban szerzett legutóbbi tapasztalatok és a tábornokok közt fokozódó ellentétek alapján arra szólította fel Kossuthot, hogy valósítsa meg a néhány nappal előbb közölt — s általa akkor még ellenzett — tervet és vegye át ő maga a seregek főparancsnokságát. Ilyen módon a kormányzó sohasem kerülne összeütközésbe a főparancsnokkal a hadművelési terveket illetően — vélte Csányi — és egyszersem mindenkorra véget lehetne vetni a széthúzásnak.¹² Nem tartozik a tárgyunkhoz annak a részletezése, hogy hogyan vált lehetetlenné a politikai erőviszonyok jobbratolódása, a vezérek közötti ellentétek, a fokozódó zűrzavar és a rohamosan rosszabbodó katonai helyzet következtében mind ennek a tervnek, mind egyéb terveknek a megvalósítása s hogyan jutott el a szabadságharc egy-két hét alatt a végső drámai kifejlődésig. Tény az, hogy a Csányira vonatkozó szórványos adatok továbbra is arról szólnak, mennyire igyekezett támogatni Kossuthnak a harc folytatására irányuló erőfeszítéseit, s nincs egyetlen olyan adatunk sem, amely csüggedésről, megalkuvási szándékról tanuskodnék. Azok között volt, akik július végén a minisztertanácsban helytelenítették, hogy Görgey tárgyalásokat kezdett Paskievics fővezérrel.¹³ Kossuth bizalmát irányában mutatja az is, hogy a végkifejlet napjaiban, augusztus 7-én őt küldte az északról, Arad felé közeledő Görgey elé azzal a megbízatással, hogy siettesse és rávegye, gondoskodjék a csucsaik szoros védelméről, nehogy az orosz seregek betörve ott Erdélybe, könnyűszerrel birtokukba vegyék azt. Csányi előre-küldött levelében a fentiek közlése mellett a régi hittel s változatlan bizalommal biztatta Görgeyt a sietésre, az erők egyesítésének megvalósítására. »Minden percben szükségessé válik a csatlakozás — írta neki — mert egyedül az önthet új életet a sinlódó hazába. Azért Isten vezérelje mielőbb Altábornagy urat a kívánt csatlakozási célhoz.«¹⁴ Megérkezve Görgey táborába, rögtön beszámolt benyomásairól minisztertársának, Vukovicsnak. Az augusztus 8-án, Zerinden kelt levél a leghívebben tükrözi Csányinak a fővezérség és

¹⁰ V. ö. *Steier L.*: Haynau és Paskievics. I. k. 84. s. köv. l.

¹¹ V. ö. *Klapka Gy.*: Emlékeimből, 187. l.

¹² Csányi levelének német fordítását l. *OL. Kossuth-Archiv.* 495. sz.

¹³ V. ö. *Steier*, i. m. II. k. 51. l.

¹⁴ *L. Hadtört. Lt. 1848/49-es vegyes anyag: Tagesbefehl, jelentések. stb.*

a végsőig való harc kérdésében elfoglalt álláspontját és indokait. »Akar ki mit mondjon — írta benne — ismételem, ha Görgey ki nem neveztetik mielőbb fővezérnek, elveszett a haza. Nem mondom én, hogy ő menti meg bizonyosan, de már azt mondom, hogyha valaki viszonyaink közt hivatva annak megmentésére, úgy ő az... A seregéről írt hírek aseptalanok, ő most is bálványa annak és hős tisztjeinek, kik közt olyvak vannak, kik Homer költött hősein is felülállanak. Ilyen Leiningen, Pöltenberg és többek, ezek Görgey mellőzésével mindnyájan mellözetteknek éreznék magukat, és akkor hogyan lehessen várni a kellő lelkesülést?« S Csányi ekkor, egy nappal a temesvári csata előtt, még nem csak akarja a harc folytatását, de hisz is a sikerben. »Ha Dembinszky okos mozdulatokkal csatlakozand — írja tovább — úgy meg lehet verni Görgey fővezénylete mellett az osztrákokot, s ez most a fődolog, mert akkor tért nyerünk, mi nagy és jótékony fordulatot adand ügyünknek.« Hasonló értelemben tájékoztatta Kossuthot is.^{14a}

Görgey lassú vonulás után augusztus 9-én érkezett meg Aradra seregének első hadteste élén s másnap, miután a minisztertanács ráruházta a fővezéri hatalmat, kénytelen-kelletlen előkészületeket tett, hogy támadásba menjen át a Maroson túl álló osztrák erők ellen. Ekkor érkezett meg az augusztus 9-i temesvári csatavesztés híre; ez lehetővé tette Görgeynek, hogy nyíltan is előálljon a fegyverletétel tervével, amelyen titokban már július eleje óta dolgozott. Augusztus 11-én korán reggel felkereste Csányit, hogy rávegye, nyerje meg Kossuth hozzájárulását a fegyverletétel tervéhez és ahhoz, hogy a kormány adjon át minden hatalmat neki. Csányi eleinte a harc folytatása mellett volt, Görgey azonban a temesvári csatavesztéssel, a lőszerhiánnyal és a sereg lehangoltságával érvelve, meggyőzte őt és megnyerte terve támogatására. Katonai szempontból a helyzet a temesvári csatavesztés után valóban reménytelennek látszott s Csányi elsősorban azért mondott le a harc folytatásáról, mert Görgey, a cári parancsnoksággal folytatott korábbi tárgyalásai alapján, minden bizonynal félreérthetetlen célzásokat tett arra, hogy fegyverletétel esetén nemcsak a maga és tisztársai, de a forradalom valamennyi résztvevője, sőt az egész nemzet számára kedvező feltételeket tud kialakítani.¹⁵ Az is kiderült Görgey előadásából, hogy az orosz fővezér a polgári hatalommal nem hajlandó tárgyalni s ezért szükséges lenne a teljes főhatalom egy kézben, Görgey kezében való egyesítése. Így történt, hogy Csányi vállalta a közvetítést s először személyesen tárgyalt Kossuthal, majd amikor annak szóbeli ígérete után a felhatalmazó okirat — amelyet a Csányi távollétében tartott hevenyészett minisztertanács állított ki — nem tartalmazta a kormány lemondását, Aulich hadügyminiszterrel és Vukovics igazságügyminiszterrel egyetértésben levelet írt neki.

A levélben — az utolsóban, amelyet Kossuthnak írt — kifejezésre juttatta azt a véleményét, hogy »az ország függetlenségi igazságos harcát Bem vezénylete alatti seregének szétveretése után bevégeztetnek kell tekinteni« s azt, hogy »a szerencsétlen nemzet részére polgári hatalom jót eszközölni nem képes«. Úgy látta, hogy »ha létez valami, mi által boldogtalan nemzetünket némi kezdvezesekben lehet részesíteni, egy katonai kézben központosított hatalom az, amihez képest, lemondván a kormány haszonlatanná, célhoz nem vezethetővé vált hatalmáról, ruházza fel Görgey al-

^{14a} *OL. Görgey-család iratai, 10. fasc.*

¹⁵ V. ö. *Steier* i. m. II. k. 222. s. köv. l.

tábornagyot, ki nem csak vezérlete alatt levő seregeink, de a nemzetnek szent ügyét is szem előtt tartandja intézkedéseiben.« Ezért sürgette »a hatalommal felruházó irat« elküldését, »minthogy az eldöntő végpercek közelnek«, egyúttal a maga nevében írásban is lemondott miniszteri tárcájáról, megköszönve Kossuthnak hozzá való bizalmát. »Vajha — írta — szerencsés lehettem volna annyi jót felmutathatni soha semmi mellékes érdekhez nem csatolt igyekeztemből, mennyire azt lelkemből óhajtam.«¹⁶

Kossuth még aznap délben, rövid levél kíséretében átküldte a minisztereknek a kívánt felhatalmazást és egy kiáltványt a nemzethez.¹⁷ A kiáltványban megakololta a nemzet előtt a kényszerű lépés szükségességét s fel szólította Görgeyt, hogy a ráruházott hatalmat »legjobb tehetsége szerint szegény hazánk nemzeti státuséletének megmentésére, javára, s jövőjének biztosítására« fordítsa. Ugyanezt hangsúlyozta másnap Lugosról írt levelében is: kijelentette, hogy árulásnak tartaná, ha Görgey nem a nemzet, hanem csak a hadsereg részéről, nevében és számára bocsátkoznék alkudozásba, s a hadsereg is elveszti becsületét, ha úgy teszi le a fegyvert, hogy a nemzetnek »sok, néhány, vagy kevés egyének személyes javának árán« szolgaságot vásárol.¹⁸ Az volt tehát Kossuthnak is a legfontosabb, ami Csányit is arra bírta, hogy a harc folytatásáról lemondjon: az egész nemzet létét kívánta biztosítani, a szolgaság jármát akarta eltávolítani a fegyverletétel árán. Mindketten csalódtak: Kossuth talán kevésbé, mert hiszen Görgey iránti bizalma már régen eltűnt, Csányi súlyosabban, mert ő az utolsó óráig bízni akart Görgeyben és meg volt győződve, hogy a válságos helyzetben jó kézbe segített letenni a nemzet sorsát. Talán ez a csalódás is hozzájárult ahhoz az elhatározásához, hogy életének önkéntes feláldozásával ossza meg azok sorsát, akiket a Görgey iránti bizalom a győztes zsarnokság kezére juttatott.¹⁹

Csányi egyéni sorsának drámája mindvégig párhuzamosan haladt a magyar forradalom pályájával s befejezése is egybeesik a nagy nemzeti tragédia utolsó jelenetével. Amikor a kormány augusztus 11-i döntése köz tudomásúvá vált, az Aradon összegyűjt politikusok és hivatalnokok egyrésze azonnal útrakelt, hogy külföldre távozzék, másrésze a seregnél maradt, bízva Görgey tárgyalásainak sikerében. Csányi az utóbbi csoporttal maradt. Nem azért, mert kegyelmet várt, hanem mert ismét betegeskedett és mert egy pillanatig sem gondolt arra, hogy sorsa elől kitérjen. Talán közben, augusztus 13-a után elhagyta Aradot, hogy gyámfiával, Schmidegg Kálmán századossal találkozzék, akihez apai szeretettel ragaszkodott s akiért, »egyetlen protectiójáért« még azt is megtette korábban, hogy Kossuth vagy Görgey pártfogásába ajánlotta. Mednyánszky Cézár emlékiratai szerint ugyanis

¹⁶ L. *OL. Vörös A.-gyűjt.* 1762/44. sz.

¹⁷ A három miniszternek szóló rövid kísérőlevelet — Kossuth és Csányi érintkezésének ezt az utolsó írásos emlékét — l. *OL. Csányi-iratok 1278. rakt. sz. alatt.*

¹⁸ Kossuth aug. 12-i Lugosról Görgeyhez írt levelének másolatát l. *OL. Vörös A.-gyűjt.* 1762/45. sz. alatt.

¹⁹ A magyar szabadságharc befejező napjainak legmegbízhatóbb krónikása, a szemtanú és főszereplő *Horváth Mihály* részletesen leírja az aug. 11-i nap drámai fejleményeit. Csányi szerepét a kormány lemondásában és a főhatalomnak Görgeyre való átruházásában ő is a fenti módon, a legtisztább hazafiui indulatból eredőnek tekinti. (Magyarország függetlenségi harcának története, 2. kiad. III. k. 471. s. köv. l.) Egyébként e napoknak gazdag irodalma, az emlékiratokat is beleértve, túlnyomó részben védő-illetőleg vádirat jellegű. Anyaggazdagságánál fogva kiemelhető *Steier L.* id. műve és *Kosáry D.*: A Görgey-kérdés és története. Bpest, 1936. c. munkája.

egy alföldi kuriában — közelebről meg nem nevezett helyen — találkoztak, ahol a családott öreg kivándorlásra biztatta a két fiatait, ő maga azonban kifejezésre juttatta azt az elhatározását, hogy önként jelentkezik az oroszoknál.²⁰ — Ha ez a találkozás nem is történt meg, egy bizonyos : Zichy Ferenc gróf, a cári főparancsnokság mellé beosztott császári biztos már augusztus 20-án jelentette Schwarzenbergnek, hogy a »lázadók dühöngő kormánybiztosa« (der so wütende Rebellen Commissär) fogva van s Perényi Zsigmonddal együtt olyannak jellemezte, aki eljátszotta az életét és mindenféle kegyelemre méltatlan.²¹ Valóban, a bosszú nem váratott sokáig magára. Csányit számos más társával együtt Pestre vitték és haditörvényszék elé állították. Az eljárás során hű maradt elveihez : szilárdan hangoztatta, hogy mindent meggyőződésből cselekedett s hogy minden tettéért vállalja a felelősséget.²² A börtönben töltött napjai alatt megegyeszer mérlegre tette életét s bár a csalódottság érzését nem tudta magától teljesen távol tartani, lelkiismeretét megnyugtatta az a meggyőződés, hogy erejéhez képest híven szolgálta hazáját. »Engem a tényezők közé helyezze a sors — írta egyik börtönlevelében — teljes igyekezettel törekedtem hivatásomnak megfelelni, de igyekezetem nem sikerült, hajótörést szenvedtem minden tervem a könnyenhívők optimizmusán és a gonoszok gazságán ; többet csalatkoztam a lefolyt 16 hónapok alatt, mint egész életem hosszú évein át — természetes, mert ezek a havak voltak azok, melyekben a tiszta hazafiság és az önzés világosan mutatkozhatott. Milly boldogító öntudat, hogy én csalatkoztam és nem esaltam, nem soha.«²³ Október 9-én mondta ki a bíróság a halálos ítéletet. Csányi ezt nyugodt örömmel vette tudomásul. — »Használni nem bírtam hazám ügyének — írta kivégzése előestéjén Schmidegg Kálmánnak — annak tudok mártyrja lenni.«²⁴ »A hazámért szívesen« — ezek voltak másnap is az utolsó szavai, amikor a bitófa alá lépett.²⁵ A nyitrai megyei kormánybiztos Jeszenák Jánossal együtt végezték ki.

²⁰ Mednyánszky Cézár emlékirataiban (*Hadtört. Közlemények* 1929. évf. 593. s köv. l.) ennek a találkozásnak a leírásánál ellentmondások vannak. Így képtelenség a találkozás szeptembervégi időpontja, hiszen Csányi Zichy Ferenc császári biztos jelentése szerint (l. *Steier* i. m. II. k. 379. l.) már augusztus 20-án fogságban van. Schmidegg Kálmán viszont Görgey szárnysége volt s azok között volt, akik aug. 11-én megvitték Rüdigernek a feltétel nélküli megadást bejelentő levelet. Nem valószínű, hogy már az azt követő napokban bujdosni indult volna, amikor a tisztikar még erősen bízott az orosz közbenjárás sikerében. Az is kétséssé teszi Csányi és Schmidegg találkozását, hogy Csányi még alább idézendő búcsúlevelében is arról a pénzüsszegekről beszél, amelyet nála a hatóságok lefoglaltak s amely Schmidegg Kálmánt illeti. Ha találkozott volna, átadhatta volna neki ezt az összeget. Viszont kétségtelen az, hogy Csányinak útlevét és közel másfélezer arany volt a birtokában, tehát könnyen menekülhetett volna. Az irodalomban — az emlékiratok és Szilágyi Sándor fentebb említett munkája nyomán — általános az a felfogás, hogy Csányi önként jelentkezett Sarkadon az oroszoknál és azok vitték Nagyváradra. *Görgey István*, aki művében (1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. III. kötet) igen részletesen szól az augusztus 11-ét követő napokról, 13-án még említi Csányit az aradi Bohus kastélyban levők között, majd arról ír, hogy Csányi 17-én, két nappal Görgey után érkezett Nagyváradra.

²¹ *Steier*, i. m. II. k. 380. l.

²² Csányi perének iratait ezideig nem sikerült megtalálnom a pesti haditörvényszéknek a Hadtörténelmi Levéltárban lévő iratanyagában. Magatartásáról egykorú feljegyzések a fenti módon emlékeznek meg.

²³ *L. OL. Vörös A.-gyűjtemény 1761/141. sz.*

²⁴ *U. o. 1761/142. sz.*

²⁵ Csányi fogságának és kivégzetésének története idők folyamán romantikus elemekkel is bővült. Leírását Szilágyi S., Kacziány G., Gracza Gy. és mások alapján l. a már idézett Csányi Emlékkönyv-ben *Novák Mihály* tollából. (65. s köv. l.)

Szabadságharcunk időszaka — úgy, amint azt Csányi látta — bőségesen napvilágra hozta a tiszta hazafiság és az önzés példáit. Nem lehet kétséges, hogy Csányi László ott áll azok hosszú sorában, akik az előbbi csoportba tartoznak, akik életükkel és halálukkal egyaránt a haza, a szabadság és függetlenség ügyét szolgálták. Kossuth első, legjobb kormánybiztosa volt, Kossuth oldalán, Kossuth ügyéért harcolt a Drávánál, a Lajtánál, a távoli Erdélyben, majd a miniszteri székben is, szolgált a önvédelmi háború ügyét hitt, meggyőződéssel, olyan önzetlen odaadással, amely fogyatékosaira és elkövetett hibáira is mentségül szolgálhat. Ha szavai és tettei, amelyeket a fentiek során olyan bőségesen megismertünk, nem lennének elegendőek arra, hogy meggyőzzék a történelem kutatóját és az olvasót Csányi egyéniségének kivételes voltáról, úgy döntő bizonyítékul a kortársak ítéletére lehet hivatkozni. Azt már láttuk, hogy Kossuth szerette, tisztelte, véleményére sokat adott s bizalma az utolsó percekig nem ingott meg vele szemben. Horváth Mihály, a miniszter társ éppen az aradi sorsdöntő tárgyalások ismertetése során nevezi tisztalelkű hazafinak, hazafias jellemnek, egyeneslelkű és másokat is örömet olyannak tartó férfinak.²⁶ A másik miniszter társ, Szemere kiméretlen, vádaskodó tollát is a tisztelet és meghatótság szelidíti meg, amikor az emigrációban Csányiról emlékezik.²⁷ Nem fukarkodnak az elismeréssel Erdély 48-as háborújának történetírói, Kőváry László és Jakab Elek sem, akik mindketten közvetlen közelről kísérhették figyelemmel Csányi kormánybiztosi tevékenységét.²³ Az emigráció táborában általános volt a nézet, hogy Csányi azért ment önként a halálba, hogy elégtételt szolgáltasson hazájának azért, mert az utolsó napok tárgyalásai során bízott Görgeyben és elősegítette a feltétel nélküli fegyverletételt. De az értékelés mérlegében pozitív súlya van nemcsak a fegyvertárs szeretetének, hanem az ellenség gyűlöletének is. A magyar szabadságharc külső és belső ellenségeinek, az udvar zsoldosainak és a császárhű arisztokráciának Csányiról alkotott véleményét az ellenforradalmár hódító köröző-levelei mellett tükrözi a császári biztos, Zichy Ferenc gróf fentebb idézett nézete is, amely — a formális bírósági eljárástól függetlenül — eleve a vértanúhalálra szánta Csányit.

²⁶ Horváth M. i. m. III. k. 471 s köv. l.

²⁷ Érdemes ideiktatni — főleg utolsó sorai miatt — Szemerének Csányiról 1854-ben írt epigrammját ;

Lánglelkű hazafink, dísze és ékessége Zalának,
Vágyad örök kinek a szép haza üdve vala.
Aggott vén karod a sok munka alatt ifjú lón
Vészben erőd kélt, mint kél a pálmalevél.
Éltél a honnak s érette halál, a szabadság
Szelleme volt az ami néked is éltet adott.
Nem haltál te bitón, te előbb haltál, mikor a hon
Végsőt sóhajtott, élted el akkor aludt.
Sokban, igen sokban bírtál sas büszke szemével,
S át mégsem láttad Görgey lelkületét.
Bíztál benne, a hon mint bízott s lón szülegyilkos,
Tégedet atyjának hitt, a hon anyja vala.

(Lombok és tövisek. Forradalmi jellemképek, írta Szemere Bertalan.)
OL. Vörös Antal-gyűjt. 1705. sz.

²⁸ Jakab E.: Szabadságharcunk történetéhez. Visszaemlékezések 1848—1849-ro. Bpest. 1880. 44. s köv. l. Kőváry L.: Erdély története 1848/49-ben. Bpest, 1861.

Csányi László a magyar reformmozgalmat megharcoló haladó birtokos nemesség soraiból került ki, egyike volt e nemesség legjobbjainak, azoknak, akik a reformmozgalom fejlődése, majd az önvédelmi harc folyamán egyéni fejlődésükben is a legnagyobb utat tették meg. Egyike volt azoknak, akik — Kossuthtal az élükön s az ő példája nyomán — számos kérdésben felül tudtak emelkedni osztályuk nézőpontján, akiknek mély, a harcokban egyre edződő hazafiassága felülkerekedett kötöttségeiken és előítéleteiken s alkalmassá tette őket arra, hogy válságos helyzetben ne a szűkkörű nemesi érdekek vezette alkú, hanem a nemzet egészének érdekeiért vívott harc útját válasszák. Csányi kiváló egyéni tulajdonságai mellett is a birtokos nemesség nagy átlagának nézeteit vallotta a forradalom elindulásakor a magyar szabadságharc döntő kérdéseiben, a parasztkérdésben és a nemzetiségi kérdésben. 1848 nyarán és őszén azonban már bizton támaszkodik azokra a paraszttömegekre, melyeknek jogos igényeiben néhány hónappal előbb még csak rendészeti kérdést látott, 1849 tavaszára pedig — erdélyi működésének tapasztalatai alapján — nagy, ha nem is a helyzet megkövetelte mértékű lépést tesz meg a szomszédnépekkel való megbékélés fontosságának felismerése felé is. A nemzeti függetlenség kérdésében pedig egy pillanatra sem ismert alkút, nem tesz engedményt. Hibái pedig, amelyeket pályája utolsó szakaszában elkövetett s amelyek áldozatokban és eredményekben gazdag tevékenységének lendületét megtörték, azonos forrásból fakadtak azokkal a hibákkal, amelyek az egész szabadságharc belső hanyatlására vezettek. Ezek a hibák bénították meg Kossuth energiáját is a sorsdöntő hetekben, ezek tették lehetővé a békepárt erőrekapását, mind nyitabb bomlasztó munkáját, ezek okozták a középnemesség mind nagyobb részének elfordulását a forradalomtól.²⁹ Azonban Csányit működésének ebben a hanyatló szakaszában is magasan a nemesség hitét veszített tömegei fölé emeli helytállása, hősi áldozatvállalása, amellyel életét is áldozatul adta a hűségesen szolgált ügyért. Ez, és a haza szolgálataiban korábban végzett munkája teszik jogosulttá azt a megállapítást, hogy Csányinak fogyatékoságai és elkövetett hibái ellenére is ott van a helye történelmünk nagy haladó egyéniségeinek sorában s hogy Kossuthtal végzett közös munkájuk nemzetünk önvédelmi harcának egyik igen jelentős erőforrása és előrelendítője volt.

BARTA ISTVÁN

²⁹ A békepárti aknamunka kibontakozására és Kossuth összeroppanására l. *Andics E.* meggyőző fejtegetéseit Kossuth Emlékkönyv-beli cikkében: Kossuthi harcra az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején. (II. köt., 117. s. köv. 1.)

KOSSUTH ÉS A SZABADSÁGHARC HADIIPARA

1848 március 15-én, a győzelmes bécsi forradalom hírére, a magyar hivatali reakciót pánik fogta el s kísérletet sem mert tenni arra, hogy a felkelt tömegekkel szemben erőszakot alkalmazzon. A szuronyokra épített régi rend órák alatt omlott össze s fegyvertelenül is győzött a forradalom. Ez a fegyvertelenség később súlyos aggodalommal töltötte el a nemzetet. Pest népe, amelyből a fegyverhiány a védtelenség érzését váltotta ki, sorozatos utcai tüntetésekkel követelt fegyvereket.

Pesten, a nagyobb városokban, a várakban 60 ezer katona állomásozott, túlnyomó részükben idegenek, a magyarságot gyűlölő tisztek vezénylete alatt. A magyar kormány pedig még a belső rend biztosítására felállítani szándékolt első nemzetőrzászlóaljakat sem tudta kielégítően felfegyverezni. Kiáltó ellentét, amely nagy veszélyeket rejtett magában.

Kossuth már áprilisban rádöbrent arra, hogy az aléltóságából magához térő kamarilla mindent el fog követni a hatalom visszaszerzésére. A »közös« pénzügy és a »közös« státusadósságokra irányuló követelés elsősorban ő ellene irányult, az első felelős magyar kormány pénzügyminisztere ellen. A tét azonban nem Kossuth volt, aki a kormányban egyedül képviselte a baloldalt, a meg nem alkuvás politikáját, hanem a pénzügyi és katonai függetlenségét visszanyert ország politikai önállóságának megszüntetése. Kossuth jól látta, hogy a közös pénzügy után »a többi majd elkövetkezik«.¹

Ez a »többi« valóban igen gyorsan következett el. Már június elején véstjósloán hangzott Kossuth bizalmasának, Csányi László kormánybiztosnak a dunántúli vármegyékhez intézett kiáltvány: »Magyarok, a haza veszélyben van! . . . honunk kebelében a fölzendült ráczok Bács és Torontál megyékben ontják a polgári vért. Horvátországban is lobog a pártütés zászlója és nemzetünk kiirtására törekszik a vakmerő ellenség.«² Kétségbevonhatatlan tényvé vált tehát, hogy a kamarilla a zsarolások és fenyegetések talajáról hamarosan a fegyveres leszámolás útjára készül átlépni. Kossuth ebben a tudatban szállt szembe, kérlelhetetlen következetességgel, Batthyányékkal, akik minduntalan fékeztek, akadályozták, nem egy esetben szabotálták a fegyverkezés megindítására irányuló követeléseit, — nehogy egy ütőképes magyar hadsereg »terhelje« a Béccsel folyó tárgyalásokat, amelyeket Kossuth bár nem ellenzett, de sikerükben nem hitt.

A július elején megindult Kossuth Hirlapja első számában cikket írt, amely nemcsak beszámoló arról, ami addig történt, de egyben vádirat is a fegyverkezés lassítói ellen és programm a jövőre vonatkozóan. A cikk hangszerelése a forradalmár Kossuthé, az elszánt hazafié, aki nem torpan vissza sem a belső ellenfelektől, sem a külső ellenségtől, ha a nemzet szabad-

¹ Kossuth Hirlapja (továbbiakban K. H.) 1848 júl. 13. (11. sz.)

² K. H. 1848 júl. 1. (1. sz.)

sága, függetlensége forog kockán : »... a pénzügyminiszternek az volt volna kötelessége, hogy minden új kiadás ellen kézzel-lábbal szabadkozzék. Én ezt nem tevétem. Sőt, ellenkezőleg, magam unszoltam az illetőket, hogy minél több honvédet állítsunk... magam unszoltam a költséges ágyútelepek felszerelését... Fegyverért szívesen odaadtam volna a kincstár utolsó fillérét; fizettem előre, itt fegyvergyár alapításra, amott ágyús gőzösök megszerzésére; felemeltem a salétrom árát, hogy a puskaapor készítése gyorsabban menjen; nem gondoltam egy kis kárral, csak hogy nagyobb mennyiségben kiteremtsem az önt, amely golyó-alakban repüljön a hálátlan pártütők felé; nem kiméltem a költségeket a rendeletek gyors küldeményezésétől, fegyverek, töltések, pénzek, katonák drágább, de gyorsabb szállításaitól; szóval, ha pénzt kértek a honvédelemre... ha kérdezték, bírom-e fedezni a kiadást, csak azt fontoltam meg, melyik út-mód jobb, melyik czélszerűbb, de feleletem mindig az vala: csak rajta! rajta! a haza védelmére van pénz, lesz pénz, nem hagy el a nemzet, s ha elhagyna, teremtünk az egekből, s ha az ég elhagy, a poklok-ból is.«

Néhány nappal később a fegyveres önvédelem sürgősségének nyilvánosan is hangot adott: »Ha készülünk, nem fogunk megtámadtatni. A gyöngének békéje kegyelemtől függ. Az erős békéje biztosítékát önmagában hordja. Alvótól senki sem fél. Az erőssel alkuszna, a gyöngének parancsolna. Készületlenség több mint gyengeség. Készületlenség bizonyos halál.«³ A belső ellenség felé is keményebbé vált a hangja. »... itt az idő, hogy végre a magunk lábán járjunk. Az árulókat, ellenforradalmiakat végre meg fogjuk ismerni. Gyorsaság és szigor... főügyelettel arra, hogy elleneinknek fegyvert és hatalmat kezökbe ne adjunk.«⁴

Bécs látta, hogy katonailag mennyire erőtlén az ország s ezért újabb kísérletet tett, hogy a két döntő tárcát, a pénzügyit és a hadügyit a saját befolyása alá kényszerítse. Kossuth így adta okát Bécs vakmerőségének: »... tudják, hogy készületlenek vagyunk... Tudják, hogy nincs egyetlen fegyvergyárunk; tudják, hogy fegyvert kívülről nem kapunk; tudják, hogy váraink bástyái porlásban vannak, magtáiraik üresek, védjeik idegenek...«⁵ Riasztó kép, amely a gyávákat, a megalkuvókat megretentette, de Kossuth nem riadt vissza a veszélytől, sőt egyre jobban fokozta tevékenységét. Július 11-iki híres beszédére a parlament megszavazta a kért 200.000 honvédet és a 42½ milliós hadihitelt.⁶ A reakció fölényesen mosolygott. Azt hitte, üres papírszámok ezek. De csakhamar rá kellett döbbsennie a valóságra: Kossuth szervező és irányító tehetsége, támogatva a tömegek forradalmi akaratától és elszántságától, biztos alapot teremtett a honvédség számára. A papírszámok nemsokára életre keltek.

Kossuth nem egy alkalommal tette fel magában a kérdést: mi vár az országra, ha Bécs fegyveres támadást indít ellenünk? Ausztria és Magyarország gazdasági erőviszonyainak összehasonlítása a számok tükrében aggasztó képet mutatott. Közlekedési rendszerünk katasztrofálisan elmaradt. Vasút csak Váctól ment Pesten át Szolnckig. A rettenetesen elhanyagolt utakon a szekér volt az egyedüli szállítóeszköz.⁷ Esős időben az egész magyar élet

³ K. H. 1848 júl. 4. (4. sz.)

⁴ K. H. 1848 júl. 15. (13. sz.)

⁵ K. H. 1848 júl. 4. (4. sz.)

⁶ K. H. 1848 júl. 13. (11. sz.)

⁷ *Faraó Miksa*: Kossuth-bankók kora. Bpest. 4. l.

beragadt a feneketlen sárba, száraz időben a mély homok tette lehetetlenné a társzekerek előbbre vánszorgását. Kezdetleges iparunk teljesítőképessége elenyészően kis százalékat tette Ausztria viszonylag nagymultú, fejlett iparának. A magyar gyáriparnak jóformán csak a csirái léteztek, ámbar az utolsó néhány évben Kossuth országos agitációja meggyorsította az iparosodás folyamatát, de nem annyira, hogy valamennyi fontosabb iparcikkben ne szorultunk volna jelentős behozatalra. Nyersanyagainkat az osztrák gyárak potom pénzért vásárolták fel, nekünk viszont igen magas árakat kellett fizetnünk az osztrák ipar termékeiért. 1842—47. évi adatok szerint vasiparunk évi 657.000 mázsá »dolgozatlan« öntöttvasat állított elő. Ez a mennyiség korántsem volt elegendő a szükséglet fedezésére.⁸ A nyersvasat kivittük és helyette kovácsolt és hengerelt vasárakat, sodronyokat, szegeket, csavarokat, reszelőket, mindenféle acélárut hoztunk be.⁹ Rézben gazdagabbak voltunk, ólomban és ónban annál szegényebbek. Acélgyártásunk gyenge kísérletezésnek számított. Két salétromfőzőtelep, két puskapormalom és két »vegyes- és álny-gyár« jelentették a vegyészeti ipart.¹⁰ Bőrfeldolgozó iparunk még gyerekcipőben járt. Egy gyár kivételével a többi üzem nem volt más, mint néhány munkással dolgozó timárság.¹¹ A textil- és ruházati ipar is alig haladta meg — néhány gyár kivételével — a háziipar méreteit. Az egész magyar gyapjúszövőipar nyersanyagszükséglete csak kevéssel múlta felül az évi 2000 mázsát s ugyanakkor évi 214.416 mázsá gyapjút vittünk ki Ausztriába.¹² A pamutfeldolgozást még alig ismertük. A lenszövő háziipar is csak részben tudta ellátni a szükségletet.¹³ Igen sok kívánni valót hagyott hátra az ipari munkás-ság szakmai színvonala és számarányban is óriási különbség mutatkozott a magyarság terhére. 1845-ben egyedül Csehországban, tehát Ausztriának csupán egyik tartományában, 539.325 munkás dolgozott az iparban,¹⁴ ugyanakkor nálunk mindössze 233.324 volt az iparúzóik száma, túlnyomórészt a korhadó céhrendszer bilincsei közt vergődő, szakmailag és anyagilag visszamaradt kézművesiparos.¹⁵

Ezek a számok önmagukért beszéltek az osztrák félgymati elnyomás és a gyilkos vámrendszer ellen, amelyek miatt iparunk nem tudott kibontakozni. Ausztriát vádolta a szakmunkáshiány, a tókeszegénység és a gépesítés kezdetlegessége is. Nagytömegű ipari termelésre sem berendezve, sem megszervezve nem voltunk. Ezért jelentkezett már igen korán a nyomasztó posztó- és fegyverhiány. Mindenütt baj volt a nemzetőrök ruhájával. Július 5-én a vészharangot kongató Csányi László kormánybiztos ezt írta Kossuthnak: »Az önkéntesek, akik Pécsert vagnak, rongyosak, mint a lazarónik.«¹⁶ »Pesten is botrányt keltett a ruházatuk. Elrongyoltan, piszkosan vonultak át a városon, felkeltve ellenségeink gúnymosolyát és polgáraink fájalmát.«¹⁷

⁸ Hetilap 1845. 38. sz.

⁹ Hetilap 1845. 53. sz.

¹⁰ Hetilap 1846. 82. sz. — *Merei Gyula*: Magyar iparfejlődés 1790—1848. Bpest, 1951. 295. l.

¹¹ *Erdélyi János*: Nemzeti iparunk, 1843. 168. l.

¹² *Erdélyi János*: i. m. 166—167. l. — *Fényes Elek*: Magyarország statisztikája. Pest, 1847. I. k. 96. l.

¹³ *Fényes Elek* i. m. I. k. 96. l.

¹⁴ Hetilap 1845. 35. sz.

¹⁵ *Fényes Elek* i. m. I. k. 50. l.

¹⁶ OL. OHB. 377/1848.

¹⁷ *Gelich Rikhard*: Magyarország függetlenségi harca 1848-49-ben. I. k. Bpest, 1882. 77. l.

A fegyverhiány leküzdésére a június 6-iki minisztertanács »megbízta a hadügy-minisztert, hogy 100.000 kaszát védelmi célokra fegyverré alakíttasson és a nemzetőröket addig, míg rendes fegyverekkel elláttathatnának, vadász-fegyverekkel is« felszerelhesse.¹⁸ Június 15-én az egyre sürgetőbb fegyverigénylések a hadügyminisztert már arra kényszerítették, hogy elrendelje: »... miután a szerződésileg megrendelt fegyverek csak később érkezendinek«, a nemzetőrök szolgáltatassák vissza a kincstártól kapott fegyvereket, »misperint velök a veszélyeztetett vidékre rendelkezhessem.«¹⁹

Az első tízezer honvéd nemzetőr felfegyverzésének még módját lehetett ejteni. Maradt valamennyi puska az osztrákoktól átvett fegyvertárakban és a várakban. Bécsből és Belgiumból is vásároltunk valami keveset, ámbár a kifizetett fegyverek jó része elveszett a Batthyány által kiküldött áruló, szabotőr és sikkasztó tisztok kezén. A lakosságtól is beszedtek öreg puskákat, amelyeket a puskaművesek nagy ügyel-bajjal használhatókká tettek,²⁰ de egy nagyszámú hadsereg felfegyverzésének lehetőségét csak egy igen nagyarányú fegyverbehozatal vagy pedig egy nagyteljesítőképességű fegyvergyár tette volna lehetővé. A kormány tétovázása, határozatlansága és az egyetértés hiánya a döntő politikai kérdésekben mind a két lehetőséget meg-
hiúsították.

Ezért járt Kossuth külön úton a pesti József Hengermalomhoz tartozó gépgyárnak fegyvergyárrá való átalakítása és a kormány részére való foglalkoztatása kérdésében is. Széchenyi István, a gyár egyik főrésztulajdonosa, akkori közlekedési miniszter naplójából élénk fény derül arra a hátmögötti akadékoskodásra, amellyel Kossuthnak itt is meg kellett küzdenie. Már április 25-én kijelentette, hogy havonként 50—60 ezer forintot tud fegyverekre adni. »Onnét Batthyányhoz mentünk, — jegyezte fel Széchenyi — ő sokkal nehézkesebb.«²¹ És megindult a harc a pénzért, a fegyvergyár megindításáért. Kossuth hiába kifogásolta már július 9-én, hogy »a minisztérium nem járt el elég erélyesen a fegyverek szerzésében«,²² és később, augusztus 14-én — amikor kint járt a gyárban, hogy a folyamatban levő munkálatokat ellenőrizze — hiába ígérte meg Széchenyinek, hogy »ezt a gyárat nem hagyjuk bajban«,²³ Batthyányék akadékoskodása miatt nem tudott elegendő pénzt folyósítani. Elkéstek a gépek beszerzésével, a puskaszerezvények behozatalával, amiben nem kis része volt az iparügyi minisztériumnak is. Széchenyi Istvánnak Klauzál Gábor iparügyi miniszterhez június 13-án írt panaszos levele nem hagy kétséget afelől, hogy a szabotőrök keze, akik már akkor be voltak építve a döntőfontosságú hivatalokba, Klauzál minisztériumába is elért. »Éppen most jelentik nekem a gép- és fegyvergyár részéről, hogy még maiglan sem adatott ki a minta fegyver . . . Ha a gépgyár szorosan nem teljesítené a kötelezettségét, méltóztassék a hibát azokra hárítani, kik a minta kiadásával meg nem szűnő kérés és felhívás daczára annyira késtek.«²⁴

¹⁸ OL.VA (Vörös Antal gyűjtemény) minisztert. jegyzőkönyv 1848 jún. 6.

¹⁹ P. H. 1848 jún. 17. (84. sz.)

²⁰ K. H. 1848 júl. 30. (6. sz.)

²¹ *Károlyi Árpád*: Gróf Széchenyi István döblingi hagyatéka I. k. 349. l.

²² *Károlyi Árpád* i. m. I. k. 347. l.

²³ *Károlyi Árpád* i. m. I. k. 374. l.

²⁴ *Bártfai Szabó László*: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez. II. k. Bpest, 1943. 693. l.

A belső politikai helyzet gyökeres változására volt szükség, hogy Kossuth megszabaduljon a kormány-bürokrácia mesterséges akadályaitól és egész munkaerejét, tudását és lelkesedését a zsarnokság elleni harcra való felkészülésnek szentelhesse.

A változást a kamarilla leplezetlen támadása érlelte valósággá, amely elérkezettnek látta az időt arra, hogy az európai forradalmak kialvása után eltíporja a magyar forradalom még izzó zsarátnokát és visszaállítsa az 1847-iki állapotokat. Jellasics szeptember 11-én elindította martalóc seregét Budapest felé.²⁵ Kossuth önmarcangoló mentegetőzéssel kiáltott fel: »... a haditárcsa nem volt kezemben, én csak szólhattam, tennem nem lehetett.«²⁶

A Jellasics-támadás napján lemondott a minisztérium és így ezekben a legvérszterhesebb napokban nem volt kormánya az országnak. A helyzet mégis tisztult, mert a forradalom sohasem gyengül, ha a megalkuvók cserbenhagyják. Kossuth valósággal fellélegzett: »Mai naptól kezdve nem szorítják kezeimet a ministeri collegialitás béklyói. Kiszabadultam az udvari cselszövények fojtó légköréből.«²⁷

Szeptember 11-én Pázmándy Dénes, a képviselőház elnökének beszámolójából azt is megtudta a nemzet, hogy a Kossuth előterjesztésére még augusztusban megszavazott pénzügyi és hadügyi törvények nem számíthatnak királyi szentesítésre.²⁸ A reakció az önvédelem minden lehetőségétől megakarta fosztani a magyarságot. Az elnöki beszámolót követő szenvedélyes vita végeztével Kossuth a forrongó és elkecseregett pesti népre, a képviselőház karzatán helyet foglaló és a környező utcákon gyülekező, elszánt hangulatú tömegekre támaszkodva, a gyors cselekvés útját választotta. Felhívta a házat: erősítse meg az ötforintos bankjegyek kibocsátásáról szóló rendeletét és hozzon határozatot, hogy »addig is, míg az ő felsége elébe terjesztett törvény-cikk minden részleteiben sanctionáltatnék, a haza megmentésének kötelessége időhalogatást nem szenvedhetvén, ... a hadsereg toborozás útjánai egybegyűjtése megengedtesék.«²⁹

Ennek a két indítványnak elfogadásával a létében fenyegetett nemzet a forradalmi helytállást választotta, és Kossuth a zsarnokokkal már az erő nyelvén beszélhetett. Az egész vonalon kezébe ragadta a kezdeményezést és higgadt tervszerűséggel kísérelte meg a kijutást a zsákutcából. Jellasics közben a fővároshoz közeledett és még mindig nem volt kormánya az országnak. Batthyány, a minden áron megbékélést kereső designált miniszterelnök, miniszterek nélkül vitte az ügyeket. A helyzet tarthatatlanná vált. Szeptember 22-én Kossuth felszólalt a képviselőházban: »... lehetetlenség, hogy egy ember mindent végezhessen. Ennek az emberi erőt felülmúló lehetetlenségnek nem adhatjuk által a haza sorsát.«³⁰ A parlament Kossuth mellé állt.

Batthyány személyének, és megalkuvó politikájának szóló nyílt szembehelyezkedéssel szeptember 22-én első formájában életre hívta a honvédelmi bizottmányt, amely Kossuth vezetésével elhatározóan befolyásolta a forradalom további sorsát és menetét, bár megalakulása napján csupán azt

²⁵ *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harcának története. Genf, 1865.

I. k. 454. l.

²⁶ K. H. 1848 szept. 13. (64. sz.)

²⁷ K. H. 1848 szept. 14. (65. sz.)

²⁸ Közlöny 1848 szept. 13. (96. sz.)

²⁹ Közlöny 1848 szept. 13. (96. sz.)

³⁰ Közlöny 1848 szept. 24. (107. sz.)

a szerepet kapta, hogy összekötő kapocs legyen a rendkívül elfoglalt miniszterelnök és a képviselőház között. Kossuth azonban nem elégedhetett meg ennyivel. Szakítása Batthyányval teljessé vált. Közben Jellasics veszélyesen közeledett, a feszültség nőtt, a zűrzavar tetőfokára hágott. A király Lamberg gróf tábornokot »Magyarország hadserege és fegyveres csapatai főparancsnokává« nevezte ki. Ez a kinevezés nyílt támadást jelentett a magyar alkotmány, a magyar nép szuverénitása ellen. Kossuth indítványára a képviselőház szeptember 27-én a kinevezést »törvénytelennek, érvénytelennek és semmit érőnek« nyilvánította és a »Lamberg iránti engedelmisséget haza árulás bűne alatt« megtiltotta. Ennek a határozatnak a foganatosításáról a miniszterelnök távollétében már a honvédelmi bizottnánynak kellett gondoskodnia.³¹ Ily módon a honvédelmi bizottnány végrehajtó hatalommal ruházott fel, végeredményben tehát »uralkodott a helyzet fölött.«³²

A bécsi udvar nyílt támadása megállította a középnemesség jobbrafordulását és létrehozta Kossuthnak a baloldallal való szövetségét.

A pesti változások híre gyorsan elterjedt a Jellasicscal szembenálló csapatok soraiban is, amelyek önbizalmukat visszanyerve és a Pestről érkező nemzetőrökkel, valamint a környék fegyverre kelet népével megerősödvé, noha számbelileg és felszerelésben jóval gyengébbek voltak, mint a császári tisztek által vezetett ellenség, szeptember 29-én a pákozdi csatában döntő győzelmet arattak a fővárost fenyegető Jellasics felett. Ezután szokatlan gyorsasággal követték egymást az események. Ferdinánd király október 3-án a lelépő miniszterelnök ellenjegyzése nélkül, tehát teljesen törvénytelenül és önhatalmúlag, Récesey Ádámot, egy Bécsben élő testőrtábornokot nevezett ki magyar miniszterelnöknek.³³ A példa nélkül álló provokációra a képviselőház október 8-iki ülésében — Kossuth előterjesztésének meghallgatása után — olyértelmű végzést hozott, hogy »... a honvédelmi bizottnány addig, míg az ország normális állapotba jöven, törvényes kormánya nem lesz, mind azon hatalommal, mellyel az ország kormányának bírnia kell, felruháztatik.« Továbbá, hogy »... a honvédelmi bizottnány, Kossuth Lajos elnöklete alatt, önmagát fogja rendezni és a dolgok menetelét akkép elosztani, mint azt böles belátása szerint legjobbnak fogja találni.«³⁴

A nép kívánságát, akaratát, a forradalom életerejét tükrözte vissza a képviselőháznak ez a döntése, amely lényegében teljhatalmat jelentett Kossuth számára, aki fegyverkezési és hadseregfelszerelési téren a hiányokon és fejletlenségen kívül jóformán alig örökölt valamit is a Batthyány kormánytól. Döntő bizonyíték erre Kossuthnak Parndorfról, a nyugatmagyarországi táborból küldött október 26-iki beszámolója: »... most 65.000 rendes katona áll ellenünk s közte 8000 lóvasság, míg nekünk alig van 30.000 emberünk, közte vagy 7000 sorkatona és honvéd, nem több 1750, de verhetetlen huszárnál. Seregünk többi része indisciplinált, puskát tölteni fele sem tud, lőni már éppen nem.«³⁵ És még ez a kevés katona is — jelentette november 5-én a honvédelmi bizottnánynak — »rosszul ruházva tovább lehetetlen, hogy kiállja

³¹ Közlöny 1848 szept. 29. (111. sz.)

³² *Szerenlei Samu*: Honvédelmi Bizottnány, 65. l.

³³ Közlöny 1848 okt. 10. (122. sz.)

³⁴ Közlöny 1848 okt. 10. (122. sz.)

³⁵ OL. ÖHB 1840/1848.

a szabadbani táborozást«. ³⁶ Gyors és átfogó intézkedésekre volt tehát szükség, hogy megindulhasson egy teljesen új iparág: a fegyver- és lőszergyártás, egységes termelési hálózatba legyen összefogható a bányászat, a vas- és gép- ipar, a textil-, ruházati-, bőrfeldolgozó- és vegyészeti ipar. A forradalom törvényeit kellett alkalmazni, hogy a rendelkezésre álló kísértetiesen rövid idő alatt elegendő és harcképes honvéd állhasson szembe a betolakodott ellenséggel.

Kossuth az adottságok és lehetőségek pontos ismeretével indította el a gazdasági önellátásra irányuló szervező munkáját, amely a szabadságharc katonai felkészültségének előfeltételeit volt hivatva megteremteni. Már legelső rendeletei azt a célt szolgálták, hogy életre keltse a háborús félelem és a gazdasági válság miatt szinte teljességgel megbénult ipart. Két lehetőség kínálkozott erre: a gyárak folyamatos munkájának pénzügyi segítséggel és nagyösszegű rendelésekkel való biztosítása és a kisipar mozgósítása. Mindkét lehetőséget a legmesszebbmenően kihasználta. A kétségtelenül fennálló katonai és pénzügyi nehézségek ellenére habozás nélkül segítségére sietett a pénzhiány miatt bajba jutott üzemeknek, amelyek májusban és júniusban még hiába ostromolták hitelkéréseikkel a Batthyány kormányt. Akkor Kossuth alig tehetett valamit, most már módjában volt beavatkozni. Kölcsönöket adott új üzemek létesítésére, leállt gyárak üzembehelyezésére és kibővítésére. Így szerzett gépeket állami pénzen a pesti fegyvergyár. 60 ezer forintos kölcsönből rendezte be új gyapjúszövőüzemét, a budai fonógyár.³⁷ Kölcsönök és nagyösszegű áruelőlegek révén biztosította az állam részére a zay-ugróci, kőszegi és gácsi posztógyárak egész termelését.³⁸ A pécsi vasgyár is támogatást kért, hivatkozván »a mostani erélyes kormányra, mely már több gyárat hatályos segélyével felkarolt és azokba új életet öntött«. 60 ezer forintot kapott három évre, mert ágyúk, golyók, vasúti sínek szállítására vállalkozott »olcsóbb áron, mellyen bárki ajánlkozni fog«. ³⁹ A Rimai Vasművek Egyesület 60 ezer forint összegű állami kölcsönének engedélyezésénél az volt a kikötés, hogy özdi üzemét alkalmassá teszi puskacső hengerlésre.⁴⁰ Az állami pénzek helyes felhasználását, a szerződésileg biztosított hadianyag előállításai költségeit, termelését és leszállítását a legtöbb helyen külön kormánybiztosok ellenőrizték, akik révén gyorsan és hatályosan érvényesülhetett a honvédelmi bizottmány elnökének minden utasítása, minden kívánsága. Nagy jelentősége volt ennek főleg azoknál a vállalatoknál, amelyek külföldieki tulajdonát képezték, vagy ahol a vezetők voltak idegenek, akik összejártszva a legfontosabb katonai hivatalokban, fegyvertárakban, ruhatárakban ittfelejtett »schwarzgelb« tisztekkel, már a kezdet kezdetén szabotálták a nemzeti összefogást és a nagy lendülettel megindult ipari termelést.

A kezdetleges berendezésű és korlátolt teljesítőképességű gyáriparon kívül Kossuth a legnagyobb mértékben számbavette a kézművesipar termelési lehetőségeit is. A gazdag céhmesterek háborús üzletelésének egy csapásra végét vetett, arról azonban gondoskodott, hogy a kisiparosok tömegei, a

³⁶ OHB 2546/1848.

³⁷ OHB 3501/1848.

³⁸ OHB 35 1, 37 5/1 848.

³⁹ OHB 4604, 4951/1848.

⁴⁰ *Ungár László*: Magyarország pénzügyei 1848—49-ben. Századok 1936. Pótfüzet 609—611., 654—655. l. — OHB. 2173/1848. — FIKM (Földművelési, Ipari és Kereskedelmi Minisztérium) Ipar 1848—3—18.

szabadságharc ügyét lelkesen szolgáló kisemberek megélhetését elfogadható árakkal biztosítsák.

A honvédelmi bizottmány már október 3-án felhívással fordult a vasúti és lánchídi kézművesekhez, a puskaművesekhez, továbbá mindazokhoz, kik »e tárgyhoz értenek«, munkálkodjanak közre a fegyvertárban talált puskaövek és puskaagyak összerakásában.⁴¹ A puskaművesek, akik közül egyesek már augusztusban próbálatlan, elavult, »rozsdaméztett csövű« lőfegyvereket hoztak forgalomba,⁴² csak szórványosan tettek eleget a felhívásnak, holott tudták, hogy a fegyverkezelőséghez beosztott Láhner György őrnagy leleplezte Marziani ezredest, a fegyvertárak főfelügyelőjét, a honvédség felfegyverzésének akadályozóját és több ezer puskát, 20.000 puskaövet és 4000 puskaagyat talált a budai fegyvertárban,⁴³ amelyeknek sürgős használhatóvá tételétől függött az alakulásban lévő honvédszászlóaljak felfegyverzése. Kossuth nem habozott. Igazi forradalmi eréllyel oldotta meg az égető kérdést: felszólítás ment a budai és pesti puskaművesekhez, hogy ezentúl az állam számára kötelesek dolgozni, magánmunkát pedig nem vállalhatnak.⁴⁴ Hamarosan sor került az összes puskaművesek állami munkára való igénybevételére is: »... meghagyatik, — utasította a fegyvergyár kormánybiztosát — hogy tüstént érintkezésbe téve magát... Pest város tanácsával, a helybeli minden puskaműves, lakatos stb. mesterembereket végyék requisitio alá olykép, hogy azok legényeik számához képest a pusokák felszereléséhez tartozó apróbb részeket naponkint meghatározott számmal állítsák ki. A requisitioá vett mesteremberek munkaidejük alatt a nemzetőri szolgálattól felmentetnek, de ha a szükség úgy hozza magával, rendelkezzenek arról is, hogy senki a gyármunkások közül a mostani szükség idejében a gyárt el ne hagyja.«⁴⁵

Hasonló céltudatossággal lépett fel az állami rendelkezéseket csak vonatottan teljesítő szabóiparosok ellen. Nem nézhette tétlenül, hogy a lajtai táborban fagyoskodnak a honvédek. November 5-én meghagyta a haditanács elnökének: »a főváros minden szabómesterei... azonnal és kizárólag csak az álladalom számára dolgozzanak, s aki eme rendelet ellenére még is, mielőtt a reá kiszabott ruhát elkészítette volna, bármily munkával foglalatoskodnék, — az minden kímélet nélkül rögtön börtönbe zárandó s ott legalább félévig fogva tartandó, — ahol szintén köteles legyen dolgozni. Ugyanez legyen érvényes Pápa, Óbuda, Vác, Cegléd, Kiskőrös, Gyöngyös és Kecskemét városokra.«⁴⁶ Kétségtelen, hogy e vidéki városok nevei azért szerepeltek ebben a rendeletben, mivel szabóiparosaik nagyobb katonai megrendeléshez jutottak.

Az ilyen és hasonló esetek élénken bizonyítják, hogy Kossuth valósággal mozgósította a gazdasági életnek a szabadságharccal szorosán összefüggő területeit. Nemcsak a polgári termelésben dolgozó iparosokat vonta be egyre nagyobb számban a honvédség felszerelésének munkájába s ezzel — ha nem is formailag, de lényegében — a véderő tagjaivá tette őket, hanem a katonaság soraiban található szakmunkásokat is felkutatva, számbavette és gondoskodott arról, hogy különleges szakmai tudásuknak megfelelő beosztáshoz jussanak. November 17-én meghagyta Budapest és számos, névszerint fel-

⁴¹ Közlöny 1848 okt. 3. (115. sz.)

⁴² K. H. 1848 aug. 3. (29. sz.)

⁴³ Közlöny 1848 okt. 1. (113. sz.) — OHB 872/1848.

⁴⁴ OHB 1645/1848.

⁴⁵ OHB 2173/1848.

⁴⁶ OHB 2285/1848.

sorolt vidéki hely előjáróságának, hogy a puskaművesek és legények számát egy héten belül közvetlenül hozzá továbbítsák. Egyidejűleg utasította »a közállomány vas- és gépgyárai« igazgatóit, »valamint minden közállományú bányatisztséget, hogy a bánya- és gyármunkások közül mindazokról, kik a fegyvergyártásnál alkalmazhatók . . . 8 napok alatt névjegyzéket küldjenek fel, hogy a szükséges munkások« Pestre való irányítása tekintetében »intézkedni lehessen«. Erre az intézkedésre azonban már nem volt szükség. . . . A kormány megvárja — így szólt a rendelet befejező része — hogy a puskaművesek önként szolgálatra ajálkozni annál inkább kötelességüknek ismerendik, mivel különben a munkásoknak igénybevétele parancsolólag is*el nem fog mulasztatni«. ⁴⁷ Kossuth erélyes rendeleteinek hatására naponként szaporodtak az ajánlkozók. ⁴⁸ Az erély és a gyorsaság győzött ezen a kényes ponton is.

A hadiipari termelés fokozása érdekében Kossuth nem egyszer egész üzemeket, üzembrészeket vagy fontos gépeket is »mozgósított« és — mai szóhasználattal élve — lényegében államosította a gyárakat, műhelyeket és termelő eszközöket. A legnagyobb horderejű államosítást ⁴⁹ a gyengén termelő, ⁵⁰ szakmunkásokban és gépi berendezésben szűkölködő ⁵¹ pesti fegyvergyár átvétele jelentette. Egyidejűleg a lőfegyverek apróbb kellékeinek készítésére Kossuth igénybevette a központi vasúti szergyár egyik műhelyét, ugyanakkor azonban arra kötelezte a gyárat, hogy a műhellyel együtt adja át a nélkülözhető »munkatársakat is«. ⁵²

Egy Hanki nevű asztalos gőzgépét Komáromba irányíttatta, mivel ott nagyobb szükség volt arra. ⁵³ Gróf Andrássy György tornamegyei dornói gyárában öt esztergályozógép állt munka nélkül. Kossuth utasította a fegyvergyár igazgatóságát, hogy azokból Tischler Gedeon és Társai mecenzéfi szuronygyárosok, kisajátítás útján, legalább két gépet kapjanak. ⁵⁴ Eszterházy herceg magántulajdonát sem tartotta nagyobb tiszteletben. A hadügyminisztérium beszámolójából tudta meg, hogy hadiröppentyűkkel sikeres kísérletezéseket folytattak, de a gyártás megindulásához nélkülözhetetlenek az Eszterházán található vízisajtók. Már másnap utasítást kapott a soproni kormánybiztos, hogy vegye át és sürgősen továbbítsa Pestre a herceg cukorgyárában lévő két vízisajtót, »de legalább az egyiket.« ⁵⁵ Ágyúfűrésra és »külső pallérozásra igen czélszerűleg használható« esztergagépe volt a vasúti szergyárnak. Pontosan ilyen gép kellett az ágyúgyártás vezetőségének. Kossuth váltásdíj ellenében rögtön átadatta a vasesztergát az ágyúöntési felügyelőnek. Ugyanilyen rendeletet küldött egy másik vaseszterga átadása ügyében a budai hajógyárnak. ⁵⁶ Egyébként a hajózási társaságot, amely teljes egészében külföldiek tulajdonát képezte, a csapatok, nyersanyagok, hadiszerek szállítása terén elfoglalt különlegesen fontos helyzete miatt, ha nem is formailag, de lényegileg állami ellenőrzés alá helyezte. Kitéunik ez abból a rendelkezéséből, hogy a hajózási társaságnak a Duna magyar felségvizein található teljes hajó-

⁴⁷ Közlöny 1848 nov. 17. (160. sz.)

⁴⁸ OHB 3845/1848.

⁴⁹ OHB 3194/1848.

⁵⁰ OHB 1645, 2324/1848.

⁵¹ OHB 958, 2777/1848.

⁵² OHB 2572/1848.

⁵³ OHB 2974/1848.

⁵⁴ OHB 5357/1848.

⁵⁵ OHB 5555/1848.

⁵⁶ OHB 6687/1848.

parkját, gőzőseit, uszályait, hajójavító üzemét és kikötői létesítményeit zár alá vetté és a hajózást a társaságnak »a kormány utasítására« kellett folytatnia.⁵⁷

»Szükség volt reá, hogy a háborúi élet practicumába bele tekintsek. Beh! sokat költünk és mégis szenved a sereg mondhatatlanul...« Ezeket írta Kossuth november 5-én a lajtai táborból a honvédelmi bizottmánynak küldött jelentésében.⁵⁸ És hazatérve, gyors egymásutánban jelentette meg rendeleteit, amelyek a későbbi fejlemények szempontjából a hadiipar terén mélyreható változást eredményeztek. Felállította a hadsereg intendatúráját;⁵⁹ a fegyverkezési és felszerelési ügyek központi szervét, az áruló Nádasy ezredes irányításával külön utakon járó és a hadügyminisztérium intézkedéseit sokszor keresztvező haditanácsot beolvasztotta a hadügyminisztériumba.⁶⁰ Két napra rá, november 15-én a zászlóalj parancsnokoknak adott parancsot: egy hét alatt jelentsék »világos és pontos kimutatási jegyzékben« a csapatoknál és a raktárakban található »fegyverek, ruházati kellékek, fegyverzeti szerek és eszközök« számát.⁶¹

Miért volt szükség ezekre a rendeletekre? Mert Kossuth tudni akarta a hadsereg tényleges szükségletét, hogy azt arányba hozhassa a készletekkel, valamint a hadiipar gyártási terveivel és lehetőségeivel. Kossuth a forradalom rendjének megteremtésére törekedett, amely nélkül a hadiipari termelés ki sem bontakozhatott volna. A megszökött Marziani ugyanis — szándékosan — teljes zűrzavart hagyott maga után. Láhner a fegyverfelügyelő-osztály iratait sem tudta átvenni s így még október végén sem alakult ki tiszta kép a hadi-rendelésekről. Kossuth ezért felszólította a hadügyminisztériummal szerződésben álló »összes gyárnokokat és szállítókat, tudassák velem azonnal, mit és mennyit szállítottak már; — miért nem feleltek meg kellőleg szerződés-szabta köteletségeiknek? — végre milly összegek utalványoztattak már is nekik a hadügyminisztérium rendelkezésére szállított és egyéb készletekért?«⁶²

A kezdeti nehézségek és az ellenség beépített ügynökei által mesterségesen támasztott bajok leküzdése után a hadiipar fejlesztése olyan ütemben haladt, — bár teljesen kielégítő eredményekről az adott viszonyok között az egész szabadságharc során nem lehetett szó — hogy a honvédelmi bizottmány lázas tevékenysége még »a jártas katonát is csodálattal töltötte el.«⁶³ A korábbi összevisszaság helyett a rendszeresség lett az úr. Kossuth asztalára naponként befutottak a minisztériumok, kormánybiztosok, katonai parancsnokok és a hadiüzemek jelentései. Így aránylag megbízható kép alakult ki arról, mit gyártottak a gyárak és a kézműiparosok, milyen készletek tárolnak a katonai raktárakban s hova mennyi fegyver kell és mennyi jut. Kossuth tehát megközelítően pontos adatok birtokában adhatta ki utasításait, amelyeknek hiány-

⁵⁷ OHB 6082, 6687/1848.

⁵⁸ OHB 2546/1848.

⁵⁹ OHB 2288/1848.

⁶⁰ OHB 2804/1848.

⁶¹ Közlöny 1848 nov. 15. (158. sz.)

⁶² OHB 1645/1848.

⁶³ *Gelich* i. m. I. k. 446. l.

talán végrehajtását szigorúan ellenőrizte. A parancsok tetejébe írt »rögtön«, »azonnal«, »múlhatatlan« szavakat nála betűszerinti értelmükben kellett teljesíteni. Mindenkitől 24 órán belül, s nem egyszer még »aznap« követelt jelentést a megtett intézkedésekről. Páratlan cselekvőereje és erélye nyomán váltak valóra a hadiipar megteremtésére vonatkozó célkitűzései, amelyeket már pénzügyminiszter korában körvonalazott, sőt egyes részleteiben ki is dolgozott.⁶⁴ Tervei szerint a pesti fegyvergyár, mint legfontosabb hadiüzem, nagyteljesítőképeségű fegyverműhellyé fejlődnek, mely a Fejérmagyarországon, főleg Rhoniczon (:Rohenczon): Besztercebányán, Breznóbányán, Kassán, Mecenzéken és Krömpachon meginduló fegyvergyártással, a felsőmagyarországi bányákkal, hutákkal, hámorokkal, öntődéekkel és hengerdékekkel, valamint a többi kisebb-nagyobb pesti üzemmel együtt, mint egységes fegyvergyártási hálózat fedezné az ország egész fegyverszükségletét.

A ránk maradt iratokból, Kossuth intézkedéseit nyomon követve, feltárul előttünk az ipari fejlődés kezdetén álló ország gigászi erőfeszítése, hogy rövid idő alatt behozza az elmulasztottakat. Látjuk a munka lázában égő ipari munkásokat, a bányászokat, a kohászokat, a fegyverkovácsokat, a lakatosokat, köszörűsöket, a kisebb-nagyobb üzemeket, amelyeket a kossuthi szervező erő jólműködő ipari egységgé fogott össze.

A pesti fegyvergyár valósággal szívügye volt. Már pénzügyminisztersége első hónapjaiban odaadással, szeretettel és türelemmel foglalkozott a vállalattal. A hatalom birtokában még bőkezűbben sietett az üzem segítségére. A vezetésbe és ellenőrzésbe nem egyszer közvetlenül is beavatkozott. Napjában néha többször is jelentést tétetett magának a munka menetéről. Mélységesen elkésérítette, hogy az eredmények messze elmaradtak a gyár »szakértő« igazgatóinak ígéreteitől és a szerződésileg vállalt kötelezettségektől. Október 25-én ezt írta a gyár ellenőrzésére küldött kormánybiztosnak: »A fegyvergyár munkássága napról-napra sürgetőbbé válik. Kövessen el mindent a gyár legnagyobb erővel munkálkodásának minél előbb való megindítására. E célra minden összeget utalványozhat.«⁶⁵

November 3-án a »fegyvergyár mielőbbi munkásságba tételére« ennél is döntőbb fontosságú lépésre határozta el magát. Meghagyta a kormánybiztosnak, hogy a szakmunkások biztosításával egyidejűleg hol és milyen módon gondoskodják a fegyverek hiányzó részeinek beszerzéséről, amelyek előállítására a fegyvergyár még nem volt berendezve:

»A sárkányfejek készítésére kössenek alkut vagy rendeljék meg requisitió útján a helybeli polgár Werheimnél, kinek minden készületei hozzá megvannak. 40.000 szurony szállítására állapodjanak meg Tischler Gedeon és Társa mecenzeffi gyárnokokkal.« Végül »rendeljék meg a pénzügyminisztérium útján, miszerint a rhoniczi álladalmi vasgyár a puszkavesszőket rögtön a lehető legnagyobb számban készítse s részenként küldje ide.«⁶⁶ És hogy utasításainak a feltűnő lassúsággal dolgozó pénzügyminiszteri bányászati osztály felé is kellő nyomatékot adjon (később még szó lesz a pénzügyminisztérium élére került osztrák Duschek Ferencről, a »nagy szakember«-ről, a szabadságharc legkártékonyabb gazdasági szabotőrjéről), jelentést kért Trangous Lajos osztályvezetőtől, »történt-e már valami annak érdekében, hogy a rhoniczi vasgyárat fegyvergyárrá alakítsák át és mi az oka annak, hogy a gyár nem

⁶⁴ OHB 2450/1848.

⁶⁵ OHB 1680/1848.

⁶⁶ OHB 2173/1848.

szállította le a megrendelt 80.000 puskavesszőt? « hiszen »a szállítási kötelezettség ideje már augusztusban letelt.«⁶⁷

Íme a termelés lassítása, fékezése lépten-nyomon felmerült. Kossuthnak az országos fegyvergyártási hálózat kiépítéséről szóló terve sikerének az volt az előfeltétele, hogy a különböző és egymást kiegészítő üzemek munkája teljesen összehangolt legyen, mert különben egy üzem kiesése is komoly zavarokat okozhat, sőt fel is boríthatja az egész elképzelést. Mit ér pl. a gyalogsági fegyver szurony nélkül, amikor az akkori hadviselés módszere mellett a gyalogságnak, mint fő fegyvernemnek küzdelmeit a szuronyharcok döntötték el? November 6-án Kossuth a breznóbányai polgármesterhez intézett leiratában erőlyesen sürgette egy másik szabotáló üzemnél, Tibély ottani gyárosnál a megrendelt szuronyokat. A személyes felelősség súlyos következményeivel fenyegette meg a polgármestert, »ha »a megnevezett gyárnok rögtön nem fordítja minden erejét a kötelezett szuronyok készítésére«, hiszen a vállalt 40.000 darabból eddig egyetlen darabot sem szállított a pesti fegyvergyárnak,⁶⁸ amely 100.000 darab szuronyos lőfegyver gyártására kötelezte magát. Jellemzi Kossuth munkamódszerét, hogy nem érte be az erélyes leirattal, hanem a fegyvergyár kormánybiztosa útján külön futárt is küldött Breznóbányára a szükséges intézkedések foganatosítására. Kossuth gyanúja nem volt alaptalan. A futár ott durván elkészült 16.000 darabot talált s ebből 4000 szuronyt tüstént Pestre szállíttatott, hogy »fennakadás ne legyen«, a többinek rögtöni elkészítését pedig megsürgette. A kormánybiztos jelentéséből az is kitűnik, hogy a futár, akinek Kossuth »Nyílt Rendelet«-et adott küldetése sikere érdekében⁶⁹, a mecenzéfi vasmunkásokhoz is kiszállt »új 40.000 szuronyra alkut kötni«. Apró »puskagarniturokra is szerződvényt kötött« és a »rimaszombati lakatosokat is ilyen garnituraszerek készítésével bízta meg«. »Jelenleg a gyár — így fejeződik be a kormánybiztos jelentése — napi 80—100 puskát készít, jövő héttől kezdve azonban 200—250 darabot fog naponként beszállíthatni a fegyvertárba.«⁷⁰ A kormánybiztos jóvondolése teljesen alaptalannak bizonyult. A termelés fokozására irányuló minden igyekezet megtört a gyár osztrák vezetőjének árulásán, a másik igazgató, az angol Dobbs szabotázsán és a tulajdonosok teljes nemtörődomségén, akik nyíltan folytatták sötét üzemleiket és egy fillért sem voltak hajlandók az üzembe fektetni külön állami jóállás nélkül. Erre vall Kossuth november 11-iki rendelete a kormánybiztoshoz, amellyel arra utasította, hogy a még szükséges műszereket minden áron bérbevenni igyekezzen. Biztosította egyben a társulatot, hogy »ha netalán oly műszerek is megszerzendők, mellyek már külföldön megrendelvék, de mind ez ideig nem érkeztek, a később megérkezőket az országos kincstár átveendi vagy amennyiben szükséges lesz becsáruk kártalanítására, azt szinte megteendi.«⁷¹

Az árulás, a szabotázs, az ellenállás letörésére és a termelés mulhatatlannul sürgős fokozására nem volt más mód, mint a legerélyesebb állami beavatkozás. Kossuth november 14-én erre a gyökeres megoldásra szánta el magát: az üzem azonnali államosítása mellett döntött. November 17-én már meg is jelent a Közlönyben az államosítási rendelet. Régi szakembert, Rombauer

⁶⁷ OHB 2173, 2275/1848.

⁶⁸ OHB 2443/1848.

⁶⁹ OHB 2327/1848.

⁷⁰ OHB 2777/1848.

⁷¹ OHB 2777/1848.

Tivadár kereskedelmi minisztériumi osztályfőnököt nevezte ki »teljes hatalommal« az államosított fegyvergyár igazgatójává.⁷² Várakozásában, melyet működéséhez fűzött, Kossuth nem csalódott. Rombauer nagy műszaki tudásával, határozottságával és munkabíráásával egyik legjobb munkatársa lett s a Marziani helyére került talpig becsületes, lelkes, kitartó és eredményekben gazdag Láhner Györggyel együtt a fegyvergyártás vonalán végig hűségesen szolgálta a szabadságharc ügyét.

A fegyvergyár állami kézbe vétele úttörő jellegű iparpolitikai lépés volt. Kossuth a forradalom érdekei szerint cselekedett, amikor egy döntő fordulattal kiragadta az új hadiipar kulcsüzemét a megbízhatatlan, gyanús idegenek kezéből és hozzáértő, megbízható hazafiakra bízta a vezetést. Ő maga, nem apadó buzgalommal, látta el az irányítás és legfőbb ellenőrzés munkáját. Még az egyes kisebb állású szakemberek felvételébe is beleavatkozott s legelső tennivalói közt szerepelt a szükséges specialisták biztosítása. Külpolitikai megbízottai által igyekezett fegyver- és lőszergyártási technikusokat szerződtetni. Erre annál nagyobb szükség lett volna, mert a külföldi fegyverbehozatal szeptember óta a szigorú osztrák határzár miatt szinte teljesen szünetelt s legfeljebb csempésztúton, drága pénzért lehetett jelentéktelen mennyiségre szert tenni. Teleki László és Irinyi József Párizsban és a belga Lüttichben »fogadtak több gyutacs- és puskaművest az ország szolgálatába, kik azonban az osztrák határszéleken nem juthatván át, mindnyájan visszatértek.«⁷³ Belföldi viszonylatban azonban teljes sikerrel jártak a szakemberek biztosítására irányuló erőfeszítései. Nagy gondot fordított ezeknek a szakembereknek, a hadiipar minden rendű és rangú szakmunkásának a kellő helyen való gyors felhasználására, mert tisztában volt azzal, hogy a frontokon küzdő csapatokat egy belső ipari hadseregnek kell kiszolgálni és az egyik sereg a másik nélkül ~~mi~~ sem ér. Ezért tekintette elsőrendű feladatnak a forradalmi munkafegyelem biztosítását is, amelyre vonatkozó felfogását a Rombauer által készített és Kossuth által jóváhagyott fegyvergyári munkaszabály-tervezet őrizte meg. A végső és pontos szöveget nem sikerült ugyan fellelnünk, de már a tervezet azt bizonyítja, hogy Kossuth ezen a téren is alaposan megelőzte a korát. Az első szakasz leszögezi, hogy az »álladalmi Fegyvergyár minden munkásai és felügyelői hadi fegyelem alá tételnek és mint esküvel kötelezett álladalmi szolgák... mind azon jótéteményekben részesíttetnek, mint az álladalmi szolgák.« A felmondási idő kölcsönösen négy hét, de aki a munkát bejelentés nélkül otthagya, azt szökevényként büntették meg. Aki betegség miatt maradt távol, az köteles volt erről a gyár vezetőségét értesíteni. A munkaidőből reggel és este fél-fél, délben pedig egy órát biztosítottak étkezésre. Aki késett, óránként egy krajcár büntetést fizetett. Aki többször igazolatlanul késett, állását veszítette. Szigorúan léptek fel azokkal szemben is, akik ittasság miatt hanyagolták el kötelességüket. A munkaszabályok a gyár belső rendjét, nyugalját, a munka zavartalanságát azzal igyekeztek biztosítani, hogy megtiltották a lármozást, veszekedést, ácsorgást és a dohányzást. A munka végeztével mindenki köteles volt »munkaeszközeit rendbehagyni, az elzárhatókat elzárni és gyertyáját 10 krajcár büntetés alatt gyertya oltóval eloltani.« A gyártól kapott s könyvecskéjébe feljegyzett szerszámokért — ha hiányzottak — az illető munkás anyagilag is felelős volt, az elvásott szerszámokat viszont

⁷² Közlöny 1848 nov. 15. (168. sz.)

⁷³ Horváth Mihály i. m. II. k. 57. l.

a művezetőnél újakkal felcserélhette. Szerszámaint mindenki köteles volt jó karban tartani.

A munkások közé beépített, osztrák szolgálatban álló bujtogatókat, rémhírterjesztőket haditörvényszékekkel fenyegette meg a munkaszabályzat, hangoztatván, hogy »az okozott károk lehető megtérítése mellett halálos kereset által is fognak büntettetni«.

A gyárak gépparkja az akkori viszonyok között pótolhatatlan értéket jelentett. Éppen ezért a munkaszabályzat különleges felügyeletet írt elő az olyannyira becses gépek megvédeése érdekében, nehogy szabotőrök kárt okozhassanak bennük. A szabályzat szociális intézkedései közül különösen kiemelkedik az a fejezet, amely a felügyelőknek »fokozatos büntetés terhe alatt« megtiltotta — holott akkor ez szélteben szokás volt —, hogy a munkavezetők a munkásokat testileg bántalmazzák. »Akire panasz van, azt jelentse a felügyelő az igazgatóságnak, a munkások pedig bárminő panaszukat az igazgatóság elé terjeszthetik.«

A tervezet végén a következő eskümintát találhatók: »Én... ezennel esküszöm, hogy a magyar alkotmányhoz hűséges és a magyar törvények eránt engedelmes leszek és hogy minden a Honn érdekében reámbízott munkát, dolgot és kötelességet az előmbe adott Szabályok szerint híven és a Haza javának előmozdítására pontosan fogok teljesíteni.«⁷⁴

A makacs és kitartó munka hatása alatt, a napi 12—16 órát dolgozó hadiipari munkások erőfeszítésének látható jelei, lassan bár, de állandóan mutatkoztak. Kossuth le is szögezte: »Végre a fegyvergyár is kezd hivatásának megfelelni, mióta felette az állomány szemei őrködnek.« Beszámolójából tudjuk meg azt is, hogy »... apróbb lőfegyverek iránt a kormány már több felé és rég óta intézkedett.«⁷⁵

Az Ausztriában, Bécsújhelyen, a fegyvergyár részére hónapokkal előbb megrendelt gépeknek egy kisebb hányadát novemberben sikerült a határon áthozni, ami még hiányzott, annak »pótlására a helybeli kovács, lakatos és kés-csináló mesterembereket requisitíóba vették, kik még most 500, de közelebből 1000 darab fegyver apróbb részeit hetenként elkészítik«. November 10-én »a gyárnak magának 4000 fegyverre „volt“ készülete (garnitúrája)«. Rombauer is első helyen említi munkássága első két hetéről Kossuthhoz küldött jelentésében a szerszámihiányt: »Nem is hiányzanak munkások, de inkább szerszám és hely. Mit tenni lehetett, az történt, — szerszámoknak azon része, mely itt készíthető, — készül, melyet Styriából hozatni kell, annak behozatalára azonnali lépések tétettek.« Az elért termelési eredmények ennek ellenére biztatóak voltak: »A múlt héten készült 288 darab, a folyó héten reményilem 600 darab fegyvert fogunk kiállítani.«⁷⁶ Rombauer jelentésének kézhezvétele után Kossuth, kellő pénzzel ellátva, egy Sztankó nevű tisztet küldött át a határon, hogy a Bécsújhelyen heverő többi géprészt és szerszámot is igyekezzék kerülő utakon áthozatni.⁷⁷ Koczok őrnagynak pedig arra adott parancsot: ha az osztrák határon megpróbálnák a szállítmányt visszatartani, nyujtson fegyveres segítséget a csempészeknek.

*

⁷⁴ OHB 3947/1848.

⁷⁵ Közlöny 1848 dec. 6. (179. sz.)

⁷⁶ OHB 4438/1848.

⁷⁷ OHB 5031/1848.

A fegyvergyártás ügyének országos előrehaladásáról a Kossuthhoz intézett december 9-iki Rombauer-féle szakvélemény ad hű képet. Ebben vannak röviden összefoglalva a leghitelesebb adatok a szabadságharc gazdasági erőfeszítéseinek legdöntőbb fejezetéről. Legfontosabb ténymegállapításai a következők: Puskacsövekben a pesti hengergyárban végzett hengerezés tökéletesen fedezi a szükségletet. Ha úgy adódnék, Ozdon is megindítható a csövek hengerezése. Az acélból készülő puskavesszőkre tett megrendelés egy részét Rhonicz már leszállította. Acéldöfőszuronyokat Diósgyőr készít, onnan »rövid időn belül naponként 200 darab kikerül. A fegyvergyár tökéletes működéséhez még 300 darab elkészítése iránt pedig részint a rhoniczi, részint a jeczenzéfi üzemekkel kötötett szerződés.« A puszkaszám-részek kikövacsolása a pesti gyárban már annyira előrehaladt, hogy egyedül képes a szükségletet ellátni. — A golyók öntését Chisnavoda vasgyárában és a rimbabreznói vasolvasztóban kezdték meg, a többi kincstári vasgyárnál pedig minden intézkedés megtörtént golyók öntése iránt. — Lőcsén folyamatban van a fegyvergyár felszerelése, Kassán és Besztercebányán pedig már működnek a gyárak.⁷⁸ Kossuth forradalmi erélye tehát nem maradt hatástalan, a fegyvergyártás fejlődésben volt és már nem látszott üres ígéretnek, hogy az év végére elérhető a napi 500 új és teljesen felszerelt puska. Ha számbavesszük az akkori nehézségeket és körülményeket, több mint száz esztendő múltán is a legnagyobb elismerés és tisztelet hangján kell szólnunk az akkori ipari proletáriátus munkahöstetteiről, hiszen hetek alatt kellett ezer baj, hiány, szabotázs közepette fegyvert adniok a minden sarkán lángragyujtott ország honvédoinek a kezébe.

*

A szabadságharc kezdetén ágyúban éppen olyan nyomasztó volt a hiány, mint puskában, a feladatok tehát e téren is sürgetőkké váltak. Az ország területén található csekélyszámú, régi fajtájú, igen kis tűzerőt képviselő ágyúk helyett újabb és gyorsabban mozgatható ágyúütegekre lett volna szükség. Öntésükre és felszerelésükre Lukács Dénes, a kitűnő és lelkes tüzértiszt kapott megbízást. Nagy érdeme van abban, hogy a pesti ágyúöntőgyár berendezési munkálatai már novemberben annyira előrehaladtak, hogy a gyártás megindulhatott. Kossuth azonban az ágyúelőállításban is országos hálózat kiépítésére törekedett, hogy a hadsereg ellátását lehetőleg függetlenítsa a harctéri fejlemények esetlegességeitől. November 21-én elrendelte, hogy a kincstári bányák, kohók és hámorok »ágyúöntő műhelyeket állítsanak fel, még pedig olyakat, a hol nem csak vas, de ércágyúk is öntethessenek.«⁷⁹ Ugyanaznap a baranyai főispánt is utasította: »Kérem magát a pécsi vasgyárral érintkezésbe tenni s positions ágyúk, hegyi haubitok és ágyúgolyók öntése iránt alkut kötni.«⁸⁰ Harmadik rendelkezése Irányi Dániel eperjesi kormánybiztoshoz szolt: »...csak hadd öntsék azokat a vaságyúkat mentől nagyobb számmal.«⁸¹ November 23-án Máriássy szepesi alispánt sürgette:

⁷⁸ OHB 4986/1848.

⁷⁹ OHB 3342/1848.

⁸⁰ OHB 3342/1848.

⁸¹ OHB 3555/1848.

»...kössön szerződést a prackendorfi gyárral minél több érczálgyú öntésére nézve.⁸²

December 2-án az ungi főispán már komoly sikert jelentett: a felsőremetei fegyvergyár 100 munkással kiváló ágyúcsöveket gyárt.⁸³ Rombauer december 9-én a többi közt arról is beszámolt, hogy Prackendorfon is előrehaladt a munka: »... 6 álgyú tökéletesen felszerelve és lafetírozva készen áll.«⁸⁴

Az ágyúöntést leginkább az ónhány akadályozta. »Ezen fém honunkban nem jön elő s jelenleg külföldről sem kapható, a kereskedőknél sincs nagyobb készlet...« magyarázta egy pénzügyminisztériumi jelentés.⁸⁵ Ezért Kossuth országos öngyűjtést rendelt el. Lángoló szavú felhívással fordult a nemzethez: »... ügyünk diadalát nem kirekesztőleg annak szentsége és igazságossága döntendi el, hanem eldöntendi az ágyúk és fegyverek hatalma. Azért fegyvert, ágyúkat kell teremteni, minden áron és minél többet... hadviselésnek s diadalnak legfőbb tényezője az ágyútelepek, ezeknek előállítására tehát az egyik feladat, melyet a honvédelmi bizottmány magának kitűzött. A kormány tehát intézkedett, hogy a honnak arra alkalmas helyein ágyúk öntessenek és fúrassanak, mind vasból, mind pedig más érczből és mivel az öntéshez megkívántató különbözőfélé fémek közt az ón (Zinn) is nélkülözhetetlen, felszólítatik minden polgár, ónedényeinek beszolgáltatására.«⁸⁶ Az egykorú gyűjtéskimutatásokból megható és lelkesítő kép tárul elénk: a beváltási árról igen sokan lemondtak a »haza javára« s különösen az egyszerű emberek voltak azok, akik egyetlen ónedényüket is felajánlották. A Közlöny 1848 decemberi számai gyakran említenek ilyen eseteket. Néhány hét múlva a gyűjtést leállították, a szükséges ónmennyiség már fedezve volt.

Sok gondot és nehézséget okozott az ágyútalpakban mutatkozó veszedelmes hiány is, hiszen ezek nélkül a mind nagyobb számban készülő ágyúcsövek mit sem értek. Kossuth szokásához képest gyorsan döntött: a lánchídépítési igazgatóság végezze saját szakembereivel és a tulajdonát képező faanyag felhasználásával az ágyútalpak készítését. »A hon jelen körülményeiben a közügy minden magánügynek elébe teendő — írta december 4-én Clark Ádámnak, a híd építést vezető angol mérnök-vállalkozónak — tartsa tehát multhatatlan kötelességének az utasítás teljesítését.«⁸⁷ Az ágyútalpműhelyeket a hajóhivatal épületében rendeztette be, amelyet e célra azonnal igénybevett.⁸⁸ Az állványrészek szállítására a pesti gépgyárat és a budai hajógyárat jelölte ki, de még így is két hét kellett ahhoz — az akkori viszonyok között bámulatosan rövid idő —, míg az első ágyútalpak elkészültek. Addig is a tüzérhadszerhivatal szerelt fel hetenként egy üteget, azaz hat ágyút és a pécsi vasgyár is vállalkozott ágyúk szállítására.⁸⁹

A nagy eredményt azonban Lukács Dénes, akkor már a honvédtüzérségi főparancsnokság vezetője december 16-iki közlése jelentette: »Az ágyúöntőgyárban jelenleg már 6 ágyú öntetett... A két utolsó, kiváltkép a hatodik,

⁸² OHB 3901/1848.

⁸³ OHB 4787/1848.

⁸⁴ OHB 4986, 4989/1848.

⁸⁵ OHB 3901/1848.

⁸⁶ Közlöny 1848 dec. 6. (179. sz.)

⁸⁷ OHB 4152/1848.

⁸⁸ OHB. 5065/1848.

⁸⁹ OHB 6050/1848.

ha nem több, de bizonyosan olly erőnek állhat ellen, mint Osztria vagy bármely más ország ágyúí... az öntésben már semmi akadály nem adhatja elő magát... az ötödik ágyú már ki is furatott s mint első a fúrásban, olly tökéletesen sikerült, hogy ennél jobbat várni nem is lehet... esztergályozása mindkettőnek tökéletes...⁹⁰ A korábban elnyomott, lenézett, kizsákmányolt magyar ipari munkás — íme — egy teljesen új technikát és szaktudást kívánó munkaterületen is nagyszerűen megállta a helyét. December 23-án már 4 és ½ ágyúüteg állt készen a pesti »hadiműtárban«, egy 8 ágyús üteg felszerelésén pedig lázasan dolgoztak és azt is jelentették Kossuthnak, hogy három héten belül a harctérre indulhat az akkori idők legmodernebb tüzérségi fegyvere, az első magyar röppentyűüteg.⁹¹

*

A puszkapor és tölténykészítés kiegészítő részét képezte ugyan a fegyvergyártásnak, de önmagában is igen szétágazó nyersanyag-utánpótlási és termelési feladatot jelentett. Behozatalra — akárcsak a fegyvereknél — itt sem nyílt lehetőség, tehát a gyártás minden vonatkozásában csak saját erőinkre támaszkodhattunk. A lőporszükségletet egy ideig a közös hadsereg Magyarországon maradt készleteiből és a lőpormalmok termeléséből sikerült fedezni. Mészáros Lázár október 25-én a honvédelmi bizottmánynak küldött felterjesztéséből azonban már sötétebb kép rajzolódott ki: a hadügyminiszter a gyalogsági fegyverekhez szükséges lőporhiányról tett említést. Az 1848. évi lőportermelést 6230 mázsában irányozta elő, hozzátette azonban, hogy megfelelő és célirányos eszközök igénybevételével a termelést az év végéig 7420 mázsára lehet emelni. Ezekről az »eszközökről« Kossuth gondoskodott.⁹²

Mindenekelőtt felhívással fordult a lőporkészítő telepekhez: a pozsonyi, besztercebányai, nagybányai, a közös vezetés alatt álló kassai, eperjesi és sóvári lőpormalmokhoz, végül az újonnan felállított óbudai gyárhoz és meghagyta nekik, hogy »kettőztetett szorgalommal siessenek, különösen addig, míg a gyengébb évszak engedi, az annyira szükséges lőport gyártani s főleg a kézfegyverekre szükséges lőport. Csak így lehet az egész hont vésszel fenyegető lőpor szükségén némiképp segíteni.«⁹³ A lőporgyártás két legfontosabb nyersanyagában, kénben és salétromban, már a szabadságharc elején égető szükség lépett fel. Kossuth november 14-én a hadügy-, 17-én pedig a pénzügyminisztériumot figyelmeztette: »...nemzetünk folytonos és hosszadalmas küzdéseknek van kitéve. Valjon van-e puszkapor készítésére elegendő kénkő, miután honunkban elegendő mennyiség nem gyártatik.«⁹⁴ Egyben meg is jelölte a módját a kén szükséglet biztosításának és annak hangoztatásával, hogy külföldről a szükségletet jelenleg nem fedezhetjük, szorosan meghagyta a pénzügyminisztérium bányászati osztály-igazgatójának, »hogy a kalinkai kéntermelés a lehető legnagyobb eréllyel kezeltessék és annyi állíttassék elő, minő a legszigorúbb szakértői szorgalom s teljes felügyelet mellett előteremthető.«⁹⁵ A salétromot főleg Debrecen és Nagykovács salétromfőzői termelték,

⁹⁰ OHB 5821/1848.

⁹¹ OHB 6433/1848.

⁹² OHB 1677/1848.

⁹³ OHB 1677/1848.

⁹⁴ OHB 2977/1848.

⁹⁵ OHB 3219/1848.

akiknek kérésére Kossuth többször felemelte a salétrom beváltási árát, hogy ezzel is fokozza a gyártás lendületét és a katonai szolgálat alól is felmentette őket.⁹⁶

A vegyészeti iparnak a lőszergyártás szolgálatába állítása terén azonban a legmélyrehatóbb jelentőségűnek Kossuth december 13-i rendelete bizonyult, amelyben felszólította azokat az iparosokat és gyárosokat, akik kén, kénsav és más savak, valamint számos egyéb vegyészeti cikk gyártásával foglalkoznak vagy foglalkozni kívánnak és ehhez a kormány segélyére szorulnak, nyujtsák be mielőbb érdembeli folyamodványaikat, terjesszék elő gyártási terveiket és tüntessék fel a gyártandó cikkek neveit és mennyiségét.⁹⁷ Ez a rendelet mintegy folytatását képezte a Kossuth által már korábban bevezetett ama gyakorlatnak, hogy az állam kölcsönök és előlegek folyósításával tegye teljessé az állami ellenőrzést és beavatkozást a termelésnek azon a pontjain, ahol a magánvállalkozás nem akart vagy nem volt képes a háborús szükséglet fedezéséről gondoskodni.

Magában a lőszergyártásban a kézfegyverek különbözősége támasztott különösen nagy nehézségeket. »Fegyvereink vegyest gyutacos (Zünderes), csappantyús (Kapszeles), tűzkövás, majd kis átmérőjű madárpuskákból s karabélyokból állottak, mi egyrészt a főhadiszertárnak elég kellemetlenséget okozott, másrészt a kiosztásoknál is zavarokra adott alkalmat, mert a legénység azokat nem ismeré, azokkal bánni, azokat tölteni, vagy kisütni nem tudta, annál kevésbbé bírt velük czélt találni.«⁹⁸ Ahányféle fegyver, annyiféle töltényt kellett készíteni. Mégis eredményes volt a munka. Jól dolgozott az egész szervezet, melynek Pest volt a központja. Pest váciúti határában 5 nagy műhelyben és az Újépületben rendelkezésre bocsátott helyiségekben kezelték a lőport, készítették a töltényeket, a gyutacsokat, amelyeknek a gyártásánál jó szolgálatot tettek a külföldön még kellő időben megrendelt gépek.⁹⁹ Láhner november 25-iki jelentése szerint a honvédség a jelentés napjáig 5,217.902 töltényt kapott, »melly összlet, ha nagyobbyszerű csaták nem történnek, felette nagy«. Ugyanakkor azonban, amikor ezt az örvendetes tényt Kossuthnak tudomására hozta, az egyre fokozódó igények láttán, a tölténypazarlás gyakoriságára és súlyos veszélyeire is felhívta a figyelmet. Arra kérte Kossuthot: »... méltóztassék a gyutacstöltényeket és lőkupakokat illetőleg az illető parancsnokságoknak a legnagyobb takarékoszást meghagyni, hogy az ellenségre csak czéltávolságra, azaz 250 lépésre kezdessék meg a tüzelést.« Kossuth osztotta Láhner aggodalmait. Tudta, hogy nehéz napok előtt áll az ország és kiadta a tölténykimélési rendeletet,¹⁰⁰ másrésztől azonban minden esetben gyors intézkedést követelt a lőszerutánpótlás zavartalansága érdekében. Hogy mennyire komolyan vették Kossuth sürgető előírásait, azt élénken bizonyítja a sok közül Mészáros hadügyminiszter levele, aki november 24-én este 8 órakor írt választ »... mai napon, éppen most... hozzám intézett átiratára« s jelentette, hogy Perczel tábornoknak ágyugolyók, kartácsok, pattantyúk, kovás és kupakos puskatöltények, az utóbbiak »egész az utolsóig kiadattak.«¹⁰¹

⁹⁶ Közlöny 1848 szept. 10. (93. sz.) — OHB 5988/1848.

⁹⁷ Közlöny 1848 dec. 13. (188. sz.)

⁹⁸ *Mészáros Lázár*: Emlékiratai. Pest, 1867. I. k. 328. l.

⁹⁹ *Gelich* i. m. I. k. 277. l.

¹⁰⁰ OHB 3696/1848.

¹⁰¹ OHB 3719/1848.

A lőszerellátási nehézségeket, amelyek kétségtelenül végigkísérték az egész szabadságharcot, nagy mértékben fokozták az egyes hadseregpáncs-nokok túlméretezett igényei. Nem egyszer lényegesen több fegyvert, ágyút, löszert, pénzt, ruhát, élelmet kértek, mint amennyire szükségük volt. Ugyan- ebbe a hibába estek a kormánybiztosok is, ami érthetően növelte az elosztás gondjait. »... a kormánybiztos uraktól nem azt igényli a kormány — intette meg őket Kossuth erélyesen —, hogy mindig csak fegyvert és hadsereget és álgúkat kérjenek, és panaszló hangon írjanak..., mert ha mindenhova egy-egy hadsereget küldhetne az ország, rögtön nem volna szükség kormány- biztosokra.«¹⁰²

Őszintén felvilágosította Bem tábornokot is december 21-i levelében : »... a kormánynak nincs földöntúli hatalma, hogy olyan mennyiségeket..., mint ahogyan azt a tábornok úr kérte, előteremtsen. És nem küldhet túlzott mennyiségeket sem egyetlen helyre, mert akkor másutt szenvedne hiányt a sereg... E pillanatban 30.000 emberünk vár fegyverre... Tábornok úr 200 töltnyit is kér emberenként. Ezidőszerint 100.000 emberünk áll fegyverben. Ha a hadseregnek minden katonáját ebben az arányban látnánk el töltnnyel... egyszerre 20 millió töltnyit kellene előteremtenünk, amihez 3400 mázsza puskaporra és 3—5 ezer löszergyártó munkásra lenne szükség... Amikor az országot 10 oldalról támadják egyszerre és mindent a harczok közepette kell előteremtenünk, emberfeletti teljesítmények kellenek már ahhoz is, hogy a legszükségesebbet biztosítsuk.« A levél, mely egyik legjellemzőbb dokumentuma Kossuth erőfeszítéseinek és a kezdet nehézségeivel való birkózásának, ezekkel a szavakkal fejeződik be : »Ha lesz kéthónapi téli pihenők, akkor tartalékokról is nagyobb mértékben gondoskodhatunk.«¹⁰³

*

Üres katonai ruharaktárak, lábbelihiány, csenevész bőripar, kezdetleges textilgyárak, visszhang nélkül maradt honvédségi versenytárgyalási fel- hívások s oly kopott, rongyos öltözetű honvédek, hogy láttukra a jó hazafiakat fájdalom töltötte el : ilyen helyzetet talált Kossuth, amikor a honvédelmi bizottmány élére került. Valósággal megdöbbsent, amikor októberben az osztrák határon felsorakozott magyar sereget megszemlélte : »Küldjön a tisztelt (honvédelmi) bizottmány legénységet — írta haza —, de küldje felruházva, mert mezitláb, ruha nélkül mit teszünk velük. Küldjön minél több bakkan- csot, csizmát, köpönyeget, szalmazsákokat, pokrócokat.«¹⁰⁴

Nádasy ezredest, a haditanács elnökét már valósággal felelősségre vonta — nyilván nem alaptalanul, mert ez az áruló, félve a következményektől, néhány hét múlva átszökött az osztrákokhoz — : »Az ujoncokat ne küldje Nádasy öltözetlenül,¹⁰⁵ Görgey pedig emberenként legalább egy fehérruhát (fehérneműt) kért, mert »az önkéntes zászlóaljok valamennyien tökéletesen eltetvesedtek...«¹⁰⁶

¹⁰² OHB 4092/1848.

¹⁰³ OHB 5173/1848.

¹⁰⁴ OHB 2297/1848.

¹⁰⁵ OHB 2546/1848.

¹⁰⁶ *Mészáros Károly*: Kossuth levelei a magyar szabadságharc karvezéreivel 1848—49-ben. Ungvár, 1862. 25—26. l.

November 17-i levelének a hangja még sivárabb; nem hitt a javulásban, nem bízott Kossuth erőfeszítéseinek sikerében. »...a hiányos ruházattól származó sanyarúságokról« írt és a multhatatlan szükségletről: »Húszezer darab attila vagy egyéb ujjas posztó ruha s köpönyeg (nevetséges gondolat, mert azt nem lehet csak úgy a semmiből teremteni), megannyi posztó nadrág s volna valami a cholera s mindennemű ellenségünk ellen. Szinte irigylem a hadifoglyokat jó ruházatuk miatt.«¹⁰⁷ A futár talán már ott állt Görgey mellett, készen arra, hogy a levelet Pestre vigye a honvédelmi bizottmány elnökének, mikor jelentették neki, hogy a táborba nagy ruhaszállítmány érkezett. Teljesen befejezett és aláírt levele utóiratákeppen, az örvendetes hír hatása alatt, még ezeket a sokatmondó sorokat vetette papírra: »Isten áldása a sok jó ruháért.«

Miként következett be ez a nem várt fordulat? Hogyan, milyen eszközökkel, milyen rendelkezésekkel, minő tervek szerint teremtett Kossuth ruhát és lábbelit a teljes nincstelenségből?

Más kisipari ágazatokhoz hasonlóan, október 5-én újszerű, következményeiben jelentős rendelettel fordult a ruházati és felszerelési kisiparosok tömegeihez. E szerint minden szabó, cipész, csizmadia, szíjgyártó, nyereggyártó, szües, gombkötő, csákó- és katonasapkakészítő mentesítve van a nemzetőri szolgálat alól, míg a hadseregnek dolgozik. A lábbelikészítőket külön felszólította bakkancsoknak szerződéses szállítására és a készleteket vagy a rövid időn belül szállításra kerülő tételeket felpénz ellenében is hajlandó volt a hadsereg megvásárolni.¹⁰⁸ Kezdetben kissé lassabban, később már »csoportosan jelentkeztek a kézművesek munkára. A ruhák és cipőneműek anyagát kiszabva kapták. A fehéreneműeket és vászonneműt női kezek készítették. Ez nemcsak Pesten volt így, hanem az egész országban és így minden iparos részesült a haszonban.«¹⁰⁹

— A feldolgozásra kerülő posztó, vászon és bőr biztosítását a gyári üzemek és nagyobb céhműhelyek, a vászonszövők, posztó- és csapó céhek, timárságok legerősebb bekapcsolásával oldotta meg,¹¹⁰ amelyek — már egy bizonyos idő óta — részben amúgyis a katonaság részére dolgoztak.

A kereskedői készleteket a jó értékesítési lehetőség és az a körülmény csalta elő rejtkehelyeiből, hogy Kossuth mindent készpénzzel fizetett, s különösen jó árakat adott a csempészeknek, ezzel a külföldi áruk titkos utakon át való behozatalát nagyban előmozdította.

Példásan teremtett rendet az úgynevezett »óbudai ruhabizottmány«-ban is. Ez volt az osztrák hadsereg magyarországi parancsnokságának központi áruátvevő szerve, »czopfos schlendrián« szellemet árasztó intézmény, amelyben — amint azt a Kossuth Hirlapja írta — a régi császári tiszttek voltak a hangadók.¹¹¹ Számos bizonyíték szól amellett, hogy ezek a »szakemberek«, akiket a magyar kormány állásukban megerősített, »idegenkedést, sőt mondhatni ellenséges indulatot« tanúsítottak az álladalom érdekei iránt «és inkább kárunkra, mint javunkra» működtek.¹¹² Kossuth ezért egy külön honvédségi ruhabizottmány létesítését rendelte el. Ezt kezdetben csupán szabászati

¹⁰⁷ OHB 3716/1848.

¹⁰⁸ *Gelich* i. m. I. k. 273. l.

¹⁰⁹ *Gelich* i. m. I. k. 273. l.

¹¹⁰ OHB 3501, 3785/1848. — OL. FIKM ipar 2 — 74, 2 — 87, 2 — 88, 2 — 96, 1 — 132/1848.

¹¹¹ KH. 1848 szept. 21. (71. sz.)

¹¹² P. H. 1848 jún. 23. (89. sz.)

műhelynek szánta, de feltűnő gyorsasággal fejlődött a honvédség egyik legmegbízhatóbban dolgozó intézményévé. Hatáskörébe tartozott az összes ruházati cikkek készíttetésén kívül az anyagok szabásának, varrásának és a bőrfeldolgozásnak az egész országra kiterjedő munkája.¹¹³

Rendszerességet és tervszerűséget vitt a honvédségi versenytárgyalásokba. Szeptember 24-én 20—24 ezer honvéd ruházatának és felszerelésének biztosítására írtak ki árlejtést, november 2-án már az egész 1849. évi szükséglet szállítására hívta fel a ruházati bizottmány a kereskedőket, iparosokat és gyárosokat. Ennél a versenytárgyalásnál valósággal szabványosították a fontosabb áru-fajtákat, hogy ezzel is gyorsabbá és olcsóbbá váljék a termelés, a minőség pedig kielégítő és megbízható legyen. »A mintákat vegyipróbáknak vetik alá«, — olvashatjuk a hirdetményben — ami más szavakkal azt jelentette, hogy a ruhabizottmány kebelében valóságos textil- és bőripari minőség-ellenőrző laboratórium működött, bár kezdetleges, de sok tekintetben mégis jól tájékoztató vizsgálati módszerekkel,¹¹⁴ amelyeknek a segítségével sok visszaéléssel szemben sikerült megvédeni az állam érdekeit.

November hónapban a Kossuth Hírlapja már komoly fordulatról számolhatott be a ruhaellátás terén. »A hazának Pozsony körül táborozó vitéz bajnokai rosszul lévén ruházva, e miatt sokat szenvedtek . . . s a Mondurs-Comission elrendezésénél fogva vajmi ólom-lábon haladt a felruházás! A kormányelnök azt mondta, hogy a kik a haza védelmére életüket vívék a Lajtha partjára, azoknak fázniok nem szabad, mert az hálátlanság volna a haza részéről vitéz bajnokai irányában. Megvizsgálta a Mondurs-Comissiot, megnyerte Nyáry Pált a nemzet minden seregeinek ruházattal ellátására felügyelni és ma két hajó ment fel ruházattal terhelve a lajhai táborban levő vitézek számára. És legyen biztosítva a közönség, hogy ezentúl nem fog ruházatban seregünk hiányt szenvedni.«¹¹⁵

Íme néhány tétel a Görgey parancsnoksága alatt álló csapatokhoz irányított ruházatból, annak bizonyítására, hogy már novemberben aránylag tekintélyes mennyiségeket tudott Kossuth előteremteni: 3000 köpeny, 3608 mellény, 5828 tölténytáska, 15.112 fehér ruha, 6620 attila, 5500 bakkancs, 1000 csizma, 7624 csákó, 6320 bornyú, 7320 kesztyű. A haditanács elnökehez intézett rendeletből kitűnőleg »legkülönösebben a fehér ruha és cipők küldése« nem szenvedhet semmi, de semmi halasztást. »Kérem ezért — így fejeződik be a rendelet — az ikerváros minden mesterembereit rögtön a szükségelt tárgyak kiállítása végett igénybe venni.« Hogy Kossuth milyen aprólékosan ismerte a készleteket és hogy milyen alaposan vizsgálta végig a katonai raktárakat, arra jellemző egy megjegyzése, amelyet pótlólag szűrt bele a szövegbe: » . . . a mellényekre nézve figyelmeztetem az ezredes urat, hogy azok egy színűségéhez most oly szorosan nem ragaszkodunk, azért azon sok mellényt, melyet magam is láttam, rögtön el kell küldeni.«¹¹⁶ Nem törődött az osztrák copfra emlékeztető merev előírásokkal. Hadd hordjon a honvéd szabálytalan színű mellényt, csak védelmet találjon a hideg ellen. Tanulságos megfigyelni, miként járt egy ilyen fontos ügy végére, mert eljárása felfedi azt az elvét, hogy a pusztá parancs egyes esetekben nem sokat ér, — kellő ellenőrzés nélkül. Ruhaszállítási rendelkezését a haditanácson kívül a hadügyminiszterrel is

¹¹³ *Gelich* i. m. I. k. 274. l.

¹¹⁴ Közlöny 1848 nov. 3. (146. sz.)

¹¹⁵ KH. 1848 nov. 21. (123. sz.)

¹¹⁶ OHB 2937/1848.

közölte, azzal a külön utasítással: legyen gondja rá, hogy a pesti és az óbudai ruhazottmányok a holnikat legkésőbb november hó végéig állítsák élő, mert különben a bizottmányok személyzete ellen vizsgálat indul.¹¹⁷

A bakkancsellátás nehéz kérdését is forradalmi eréllyel oldotta meg. A honvédelmi bizottmány felszólítást intézett valamennyi megyéhez, kerülethez, szabad királyi városhoz és önálló hatósághoz: írják össze a vargákat és csizmadiákat és hagyják meg nekik, hogy személyenként és naponként egy pár csizmát vagy bakkancsot készítsenek.¹¹⁸

Csányi László kormánybiztos már november 24-én jelentette Görgey táborából: »Seregünk elnök úr erélyessége következtében más tekintetet vón fel. Még a schwarzgelb polgárok is észreveszik a különbséget, mellyet egy-két nap óta a felszerelés okozott.«¹¹⁹

Mészáros Lázár hadügyminiszter, aki élete javát az osztrák hadseregben töltötte, emlékiratában azon tünődik, miért kellett a szabadságharc hadfelszerelésiiparának helyzetét még azzal is súlyosbitani, hogy az egyes hadseregek négyszer annyi ruhát rendeltek, mint ahány ember fegyverben volt? A kérdés nem érdektelen, mert rávilágít arra, milyen óriási követelményeket kellett kielégíteni. A jó olasz és osztrák utakhoz szokott Mészáros azonban megfeledezett arról, hogy a siralmas állapotban lévő magyar utak, a térdig érő sár vagy hó, a szabadban való táborozás valósággal letépték a ruházatot és bakkancsot honvédeinkről.¹²⁰

*

A decembervégi váratlan katonai fordulat rendkívüli csapást mért a szabadságharcra. Pestet, a fegyvergyártás számos ágazata és a ruházati ipar központját át kellett adni az osztrák seregeknek.

Sokan és sokszor tették fel a kérdést, vajjon nem múlt-e a fegyverzet, a hadianyagok és a felszerelés hiányán a főváros elvesztése? Erre a kérdésre a hadiipar novemberi és decemberi termeléséről fennmaradt adatok ismeretében határozott nem-mel kell válaszolnunk. A magyar hadsereg december 16-án közel 100.000 főből állott, a fejlődés tehát szeptemberhez képest szembeszökő. Kossuth három hónapnál rövidebb idő alatt felfegyverezte, felöltöztette és folyamatos utánpótlással látta el ezt a hadsereget. Így értékelte a helyzetet Gelich Rikhard tábornok, a honvédelmi bizottmány elnöki hivatala mellett működő katonai iroda egyik vezetője is, akinek magas beosztásában teljes átnézete volt a hadsereg minden ügyéről. Véleménye szerint Budapest feladása semmiképpen sem a honvédség felszerelésén múlt.¹²¹

Ha Pestet továbbra is tartani lehetett volna, gyors megoldást nyert volna a szuronygyártás nagy gondot jelentő kérdése is. Kitűnik ez Kossuthnak Láhnerhez intézett december 30-iki leveléből, amely szerint: sikerrel jártak a pesti hajógyárban a szuronygyártás terén végzett kísérletek, a szuronyminták »hasznavehetőeknek és célirányosaknak találtattak, felkéretik tehát ezredes úr, miszerint azoknak nagy mennyiségbeni gyártása iránt intézkedni szíveskedjék.«¹²² A pesti szuronygyártásból azonban semmi sem lett; mire

¹¹⁷ OHB 3203/1848.

¹¹⁸ OHB 3203/1848—*Gelich* i. m. I. k. 467—468. l.

¹¹⁹ OHB 3736/1848.

¹²⁰ *Mészáros Lázár* i. m. I. k. 336—337. l.

¹²¹ *Gelich* i. m. I. k. 471. l.

¹²² OHB 7075/1848.

Láhner az utasítást kézhezvette, a hadiüzemek már becsomagolva várták a parancsot, hogy a kormánnyal együtt útrakeljenek a Tiszántúlra, új életet kezdeni az ország nyersanyagban és iparban legszegényebb vidékén.

*

Az ország nagyobbik felének feladása teljesen új helyzetet teremtett. A kétkedők, a hitüket veszítették, a bizalmukban megrendültek, a hódítóval békét kötni akarók felé így kiáltott Kossuth: »Én a szerencsétlenségek egyik legnagyobbikának tartom a háborút, csak egyet ismerek ennél nagyobbat, — egy nemzetnek halálát és egy nemzetnek gyalázatát.«¹²³

Kossuth később így indokolta meg Pest kiürítését: »... a kormányzatot nem lehetett kitenni a főváros falai alatt vívandó egyetlen harcز kétes kimenetelének.«¹²⁴ Kormányzat alatt a gazdasági lehetőségeket értette legelsősorban, a fővárosban felhalmozott gépeket, értékeket, készleteket, a hadi és hadfelszerelési ipar színe-javát, amelyeknek megmentése létkérdés volt az ellenállás folytatása szempontjából. Igyekezett tehát megmenteni minden megmozgathatót és ez jórészt sikerült is neki. A kiürítés technikai munkájának irányításával egyik legerélyesebb kezű kormánybiztosát, Csányi Lászlót bízta meg, aki valóban emberfeletti munkát végzett »az általános zűrzavarban«.¹²⁵ •

Rombbauernek Kossuthhoz intézett december 31-iki »igen sürgetős« levele nemcsak azt érzékelteti, hogy milyen hihetetlen gyorsasággal kellett a gyárakat elmozdítani, hanem azt is, hogy egyedül a fegyvergyári gépek, szerzőszámok és készletek elszállítására 400 szekérre volt szükség, 800 munkásnak azonban már nem jutott szállítási alkalmatosság, ők »a félig használható és kiigazítandó fegyverekkel« ellátva, gyalog tették meg az utat Szolnoktól Nagyváradig, behavazott országúton, 25 fokos hidegben, rettenetes szenvedések közepette.¹²⁶

»Január elsején oly tekintete volt a fővárosnak — írja a szemtanú Horváth Mihály —, mintha annak összes lakossága vándorlásra indulna: a zaj és a zavar, amely a tolokodásban uralkodott, leírhatatlan és dacára a zavarnak, a papírpénz- és fegyvergyár, a felszerelési készülétek, amelyek vagy már régebben készletben tartattak, vagy az utolsó hónapokban halmozottak fel a bekövetkező háborúra, szóval a valamennyire is kimozdítható státuszjavarok pár nap alatt mégis útban voltak Debrecen felé.«¹²⁷ Mivel az amúgyis csekély teljesítményű pest-szolnoki vasútvonalat a katonaság foglalta le, a kimozdított javakkal temérdek szekér indult el a ceglédi országúton. Egy január 7-iki jelentés szerint Szolnokról már addig 2653 szekérfuvar ment tovább a túlzúfolt országúton, amelyen egymást követték a torlódások.¹²⁸ Január végéig az ökrös-szekerek és lovaskocsik száma 6242-re rugott s egy szemtanú szerint a solnoki elosztóhelyen egy »elátkozott népvándorlás« képe tárult a szemlélő elé.¹²⁹

¹²³ Közlöny 1849 jan. 14. (1. sz.)

¹²⁴ Közlöny 1849 jan. 16. (2. sz.)

¹²⁵ Szeremlei Samu: Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről. Pest, 1867. II. k. 5. l.

¹²⁶ OHB 7052/1848.

¹²⁷ Horváth Mihály i. m. II. k. 215—216. l.

¹²⁸ OHB 123/1849.

¹²⁹ Oláh György: Békésvármegye 1848—49. I. k. Gyula, 1889, 167. l.

Kossuth ezekben a napokban bámulatos lélekjelenlétről, elhatározottságról tett bizonyosságot. Annyi energia sugárzott belőle s gyors, határozott intézkedéseivel, lépten-nyomon megmutatkozó önbizalmával oly mértékben tudott lelket önteni a tömegekbe, hogy a debreceni menekülést nem követte a szabadságharc megbénulása, szétbomlása, noha a belső reakció és az osztrákok ezt biztosra vették s ezért Windischgrätz nem is üldözte a Tiszántúltra a menekülő honvédszászlóaljakat. Az osztrák szoldateszkára jellemző korlátozott észjárás, amely képtelen volt a forradalmi energiákat reálisan számbavenni, ez esetben is csődöt mondott: a szabadságharc népe — Kossuth irányításával — nemcsak elviselte ezt a válságot, de iparilag is felkészülhetett a tavaszi visszacsapásra. Kossuth e kedvező fordulatnak a lehetőségét abban látta és ezt már január 6-án meg is írta Bem tábornoknak, hogy: »... továbbra is elegendő eszköze lesz az országnak a harc folytatására, ami annak köszönhető, hogy biztonságba hozhattuk a bankjegynyomdát, a fegyvergyárat, az ágyúgyárat, a ruházati bizottmányt, az ágyúkat és munitiót.«¹³⁰ Egy Bemhez írt későbbi levelében így szögezte le stratégiájának alapelvét: »... hogy ha gyorsan, igen gyorsan egyesíthetjük erőinket, a haza meg van mentve, ha nem: nincs. Vértó szívvel bár, de szilárd meggyőződéssel ki kell mondanom: hogy ha ez gyorsan történik, egész provinciákat, sőt az ország négyötöd részét kész vagyok feladni, hogy erőink gyorsan koncentrálthassanak... A megvert ellenféltől az elveszett provinciákat magoktól visszakapjuk, de ha a főerő szétveretik, a nemzet elvesz s a provinciák mit sem használnak.«¹³¹ Ezt az elvet tartotta szem előtt a hadiipar újjáteremtése kérdésében is. *Ezért tudott a válságos napokban »mindenben a mozgó erő« maradni.*¹³² *»Egész napon át dolgozott; este, ha fontos sürgönyök érkeztek, ismét íróasztalához ült, hogy egész napfelkeltéig írjon. Oly munkaerő, mint Kossuthé, még alig létezett. Meg kell vallanunk, hogy éppen a legnagyobb veszély napjaiban tűnt fel nagynak.«*¹³³ *Valóban, százfelé gondolt, és százfelé cselekedett.*

*

Kossuth a fegyvergyárat, az ágyúgyárat, a lőszergyártó műhelyeket és a ruházati bizottmányt Nagyváradra irányította, »mivel ott megfelelő katonai készülétek« voltak és Debrecenben »lehetetlen« volt »mindennel összeszorulnunk, amire a kormánynak szüksége van.«¹³⁴ Mi történt ezekkel az értékekkel az akkori nyomorúságos szállítási viszonyok között? Láhner január 15-iki nagyváradai jelentéséből erre is fény derül: »Sehol az úton nem volt semmi segítség. Így csak részletenként lehetett a roppant anyagot, a mindenféle gépeket, eszközöket, puskaport, puskákat, ruházatot, amellyekre legalább 1000 szekérre lett volna szükség, Nagyváradra szállítani. Egyes gépekkel terhelt szekerek csak ma érkeztek meg.« De nem érkezett meg a lőszergyártást vezető Lukács őrnagy, Rombauer pedig egyelőre Szolnokon maradt, nehogy valamilyen felszerelést ott felejtssenek. Kossuthnak arra a kérésére, hogy a fegyvergyártás azonnal

¹³⁰ OHB 54/1849.

¹³¹ *Gelich* i. m. III. k. 635. l.

¹³² *Gelich* i. m. II. k. 213. l.

¹³³ *Gelich* i. m. II. k. 206—207. l.

¹³⁴ Közlöny 1849 jan. 16. (2. sz.)

induljon meg, Láhner azt felelte, hogy ilyen körülmények között a munka csak 12 nap múlva kezdődhet, hiszen a fegyvergyár részére kijelölt nagyváradi vár rendkívül elhanyagolt, sötét és piszkos szobái sem voltak még kiürítve, de különben is, Pesten, összehasonlíthatatlanul kedvezőbb körülmények között 5 hónappal is több kellett az üzem megindításához.¹³⁵

Kossuth felindultan válaszolt: »Szent isten, az így lassú kezdetben ne legyen meg a szomorú végzet is.« És a gyár valamennyi munkásához és alkalmazottjához szólva, így folytatta parancsnak beillő kívánságát: *»Tudják meg, miként a 12 napnak 12 éjjele van és nekünk az éjet is nappallá kell tennünk, ha sikerhez akarunk jutni.«*¹³⁶ Kérő és figyelmeztető szavait megértették, megfogadták a munkások, akik a tökéletesen felszerelt, világos pesti üzemüket »Nagyváradi sáros utcáival« és a legkezdetlegesebb munkafeltételekkel cserélték fel.¹³⁷ A »fegyverek javítása január 17-én kezdődött meg«, — hangzott Láhner újabb jelentése,¹³⁸ de az új fegyverek gyártására csak február eleje táján került sor. Súlyos okai voltak a késedelemnek, ámbár az eredmény így is rendkívüli. »Csak az álladalmi fegyvergyárnak magának bent a várban 43 szobát kellett műtermekké és raktárakká átalakítani, — 124 nagy asztalpadokkal ellátni s 25 tüzet felállítani; szinte a fegyvergyár számára kelle még a városban egy házat kibérleni s ott kovács, puskaműves és reszelő műhelyeket, a szükséges tüzekkel berendezni... A megkívántató szerszámoknak és gépeknek sem voltunk teljes birtokában, részint mert Pestről-Budáról nem is lehetett mindent elhozni, részint mert több rakományok és rakaszok elvesztek, részint mert sok gépeknek egyes alkotórészei útközben majd elhagyattak, majd megtöredeztek... A táborokba is kellett egészen elkészített műhelyeket átengedni s a leggyakrabban egyes készületeket kiadni, pedig mindezen felszerelést igen nagy mértékben nehezítette a szükséges anyagszerek hiányzása. Majd acélban, majd pléhekben, majd legkivált reszelőkben... igen nagy vala a hiány... Míg Pesten voltunk, a fegyvergyárnak külső vállalkozók készítették a szerkezeti részeket, részint pedig külföldről vette azokat. Nagyváradra érteztünk után azonban nem lehetett e rendszert többé alkalmazni. Magának a gyárnak kellett műhelyeket állítani, miben a szerkezeti részek gyártásának.«¹³⁹ Láhner egy későbbi beszámolójából valók ezek az idézetek, amelyeket jól egészítenek ki Rombauer január 30-iki közlései: »Tegnapelőtt kezdődött volna meg a fokonzinti működés, miután a padok (Werkbanke) elkészítésével roppant sok időt, vesztettünk.« A munka néhány nap múlva mégis megindult, de csak »némely részben, mert voltak munkaágak, melyeket még akkor sem lehetett megindítani«, mivel *a teljesen megváltozott körülmények közé került gyárban a munka megszervezése terén is új rendszerre, a teljes önellátásra kellett áttérni.*¹⁴⁰

Miért helyezte Kossuth a hadiüzemeket Nagyváradra? A debreceni helyszűkén kívül nagy szerepe volt ebben a város jó stratégiai fekvésének. Körülbelül egyforma távol volt az arcvonalaktól, de ennél is döntőbben érvényesült az a kossuthi elgondolás, hogy a környéken levő bányák, kohók és hámorok számottevő részben elláthatják a váradi gyárak vasszükségletét és így

¹³⁵ OHB 618/1849.

¹³⁶ OHB 383/1849.

¹³⁷ OHB 618/1849.

¹³⁸ OHB 1463/1849.

¹³⁹ OHB 6095/1849.

¹⁴⁰ OHB 1463/1849.

egy új, aránylag független hadiipari hálózat jöhet létre. A terv végrehajtásához Rombauer nyújtott segédkezet. Már január 30-án megtette az első lépéseket, hogy »az idevaló vasgyáraknak egyikéjén« meginduljon a szurony és puska-
vessző gyártás, »ami azonban nem volt rögtönözhető«, mert minden »hiányzott, ami aczélből való : a fegyverrészletek, szuronyok, a puskavesszők«. *Akkoriban a magyar vasipar csak Gömörben és a Szepességben termelt némi acélt, már pedig ezektől a telephelyektől Nagyvárad a hadiesemények miatt legtöbbször el volt zárva, s a felvidéki üzemek is többnyire külföldi származású acélt dolgoztak fel.* »Ha a szuronyokból mindaz elhozható, ami Miskolcra, Breznóbányán, Meczenzéken és Rhoniczon, továbbá a mi szuronyban és puskavesszőben Meczenzéken és Rhoniczon van, akkor is a gyárnak hosszabb és egy holnapon túli munkálkodhatása egészen a megszerezhető szerszámoktól, nevezetesen a reszelő megszerezhetésétől függ.«¹⁴¹ Bár Kossuth utasítására a veszélyeztetett helyekről minden készletet Nagyváradra irányítottak, Rombauer pedig mindenütt, ahol csak lehetett, sürgős rendelkezéseket adott fel, a *fegyvergyártás ügyét a nyersanyaghiány a szabadságharc utolsó órájáig hátrányosan befolyásolta. Ennek ellenére Kossuth gyártási intézkedései — lassúbb ütemben ugyan, mint ahogy azt a hadihelyzet szükségessé tette volna — valósággá váltak.* Február 10-én Láhner 288 puskát indított Debrecenbe, 14-én újabb 300-at küldött.¹⁴² Február 19-ig a »fegyverosztály 2835 fegyvert szolgáltatott ki.«¹⁴³ Kieépülőben volt a fegyvergyártási hálózat is. Rombauer a Nagyvárad melletti Petrósz vasgyárát már március 6-án bekapcsolta a fegyvergyári munkaközösségbe, elrendelvé a Breznóbányáról elhozott féligkész vágószuronyok kikészítését és új főfőszuronyok gyártását.¹⁴⁴ Röviddel ezután Petrószra telepítette át a breznóbányai szuronygyárat és megszervezte a puskacső készítést. Csókovácsokat idegenből hozott. A beszercebányai fegyvergyárat Kabolapolyánára vitte, amely fegyverjavításon kívül gyalogsági fegyverek és puskacsövek gyártását is megkezdte a felállított új műhelyekben.¹⁴⁵ Az acélhiány kiküszöbölésére is javaslatot tett. Helyszíni vizsgálatai jogossá tették azt a feltevését, hogy a vaskohi vasból jóminőségű acél nyerhető, a fegyverek acélrészei, kardlapok és szuronyok gyártására.¹⁴⁶ Kossuth rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított a javaslatnak és haladéktalanul utasította Láhnerre : »... végeztessé el ahhoz értő szakbeliek által a szükséges előleges kísérletet«, egyben felhatalmazta, »a körülmények szerint az álladalomnak oly nagyon érdekében fekvő acélt az illetőknek... igérendő jutalmaztatással is sikeresíteni.«¹⁴⁷ A szakemberek véleménye biztató volt, *Vaskóhn megindulhatott a gyártás — a szabadságharc iparfejlesztési politikájának egyik legnagyobb sikereként. Április 22-én már jelentette is Láhner : »Petrósz és Vaskóh a nagyváradai fegyverzési ügyvitel vas és acél szükségletét fedezheti.*« És talán már márciusban megindult volna a vaskóhi acélből a szuronygyártás, de »az új elhelyezkedés, a petrószai vasgyári vidéknek minden segédforrásokbani hiánya, a martiusban beállott havazás, fagyás és áradás, a petrószai olvasztónak több napokig tartott romlottsága és a jónak reméllett köszőrűkövek hasznavehetetlensége«, mind-

¹⁴¹ OHB 1463/1849.

¹⁴² OHB 2079/1849.

¹⁴³ OHB 2432/1849.

¹⁴⁴ OHB 2854/1849.

¹⁴⁵ OHB 3510/1849.

¹⁴⁶ OHB 3426/1849.

¹⁴⁷ OHB 3607/1849.

megannyi előre nem látott akadály, valósággal lehetetlenné tették a petrósz szuronygyár munkáját. A beállott késedelem ellenére a próbaszuronyok kitűnő minősége jogossá tette Láhner reményét: »Szuronyokban remélhetőleg mielőbb nem fogunk szűkölködni, mert egy részről Meczenzéfén megtétetvék a szükséges lépések, hogy . . . onnan 40.000 szurony szolgáltatassék ide s ezenfelül Petrósz naponkint 120 darab szuronnal fogja Nagyváradot segíteni.«¹⁴⁸ Meczenzéfén azonban továbbra is akadozott a gyártás s az emiatt támadt szuronyhiányt Vaskóh nem tudta egyedül leküzdeni: »már egy szurony sincs« a nagyváradai fegyverraktárban, panaszkodott május végén Rombauer. »Meczenzéről mindössze 249 érkezett.«¹⁴⁹ A cári seregek betörésének árnyékában a felvidéki üzemek teljesítőképessége leromlott, a bomlasztó, diverzáns elemek befolyása ismét fellángolt. Diósgyórt is hasztalan sürgették, Kabolapolyána termelése is alábbhagyott. Kétségtelen, hogy a nagyváradai fegyvergyártás akadozása az acélhiányban leli magyarázatát, mégis a növekedő nehézségek ellenére az üzem teljes erőmegfeszítéssel dolgozott és május 9-ig 5461 különböző fajtájú puskát állított elő.¹⁵⁰ Ami pedig a fegyvergyártás egész hálózatának, ennek a szinte semmiből életre hívott gyártási ágazatnak példamutató, bár a valóságos szükséglethez mérten sohasem teljesen kielégítő eredményeit illeti, fel kell jegyeznünk Láhner egyik kimutatásának idevonatkozó adatait: 1848 szeptember 28-tól 1849 április 22-ig, tehát a győzelmes tavaszi hadjáratig, a honvédség fegyveriparunktól 35.318 löfegyvert, 4.172 karabélyt, 12.464 pisztolyt, 29.254 szuronyt kapott.¹⁵¹ Ez a szám azonban korántsem teljes. Nem szerepel benne az önálló puskművesek termelése és nem tartalmazza azoknak az alkalmi üzemeknek adatait sem, amelyek a katonai központokban és táborokban a beszedett, vásárolt vagy zsákmányolt fegyverek átalakításával, javításával joglalkoztak.

*

A fegyveripar létrejöttének és sikereinek vizsgálatánál újra és újra találkozunk a munkáskérdés problémáival is. Az iparon belül — noha nem kielezeten — felszínre kerültek bérezési, munkafegyelmzési és egyéb szociális kérdések, amelyeknek megoldása vagy megoldatlansága kihatott a gyártás egész menetére. Kossuth az egyre nyomasztóbb pénzhány ellenére is Nagyváradnak mindig juttatott pénzt, hogy Láhner »a fegyvergyár munkálataira és a gyárhoz tartozó személyzet részére szükségelt pénzzel minden időben ellátva legyen.«¹⁵²

Ez az intézkedés olyan időszakban történt, amikor egyrészt a bankjegynyomda áttelepítésével kapcsolatban felmerült technikai nehézségek, másrészt a nehézségeket szándékosan eltúlozó Duschek aknamunkája következtében gyakran még a legszükségesebb állami kiadások fedezésére sem tudott a pénzügyminisztérium kellő mennyiségű bankjegyet és váltópénzt rendelkezésre bocsátani.

Komoly gondokat okozott Kossuthnak az a körülmény is, hogy a Nagyváradra vitt pesti munkások igen súlyos lakás- és ételmezési bajokkal küzdöttek, a drágaság egyre nőtt s a legszükségesebb holmik beszerzése a speku-

¹⁴⁸ OHB 6095/1849.

¹⁴⁹ OHB 7533/1849.

¹⁵⁰ OHB 6095/1849.

¹⁵¹ OHB 6086/1849.

¹⁵² OHB 5991/1849.

lások és üzérkedők siserehada miatt egyre nehezebbé vált. Február 4-én meghagyta Láhnernak: »A fegyvergyár munkásai éppen úgy, mint a Ruhabizottmány dolgozó személyzete, katonai bánásmód és fegyelmi rendszer alá lévén állítva, beszállásolásuk, mint a katonaságé, némi kényszerítéssel is eszközöltethetik. Ha lehet, méltányos egyezség az illető ház- és bérszoba tulajdonosokkal, ha nem, hatósági ármegállapítás.« Élelmezésnél közkonyha (menage) felállítását tartotta helyesnek. És elfogadta Rombauer előterjesztését, amely szerint a munkások visszamenőleg megkapták bérüket a Pesttől való indulás napjáig, ezen felül pedig 10–20%-al emelték mind a napidíjas, mind a darabbérben dolgozó alkalmazottak fizetését.¹⁵³ Kossuth tehát igyekezett a fegyvergyári munkásság nehéz helyzetén könnyíteni, ugyanakkor azonban ragaszkodott a szigorú munkafegyelem betartásához. Mikor Láhnert »a munkásoknak minden méltányos kérelmek« megadásáról értesítette, hozzáfűzte: »... egyúttal felszólítom Önt, hogy komolyan tudassa a fegyvergyári munkásokkal, hogy a munkaidőre nézve magokat a ... kiszabott időhöz alkalmazzák! megvárandom tőlük, hogy most, mikor a haza általok kíván fegyverekkel ellátatni, a buzgó hazafi és a becsületes iparos szorgalmával fognak dolgozni.«¹⁵⁴ Egyidejűleg a munkával túlhalmozott Kossuth széleskörű felhatalmazást adott Láhnernak, hogy bérügyekben önállóan döntsön »s engem aprólékos panaszok eligazításától megmenteni tessék...« Ezzel akarta azt a lábrakapott rossz szokást megszüntetni, hogy a hadiipari vezetők a kisebb jelentőségű ügyekben is hozzáfordultak döntésért.¹⁵⁵

Acélöklöt mutatott a fegyvergyári alkalmazottak közé beépült ellenség felé. Megparancsolta Láhnernak, hogy rövid úton bánjon el a szabotőrökkel és az uszítókkal. Ezért a személyzet minden tagját katonai törvénykezés hatálya alá rendelte. »Különös szigorúság és kérlelhetetlenséggel kell azok ellen eljárni, kik engedetlenségre, ellenszegülésre« bujtogatnak »s e czélból complotokat« szítanak.¹⁵⁶

*

Kétségtelen, hogy a hadiipar sorsa mélyen be volt ágyazva a szabadságharc menetébe és való összefüggéseiből tépnénk ki a fegyverkezés ügyét, ha nem vennénk figyelembe a katonai és politikai helyzet fordulatait. Kossuthnak a baloldali forradalmi erőkkkel való szövetsége és a haza szabadságáért minden áldozatot vállaló néptömegek példátlan vitézsége tették lehetővé a dicsőséges tavaszi offenzívát, amelynek eredményeképpen az ország területe majdnem teljes egészében felszabadult a betolakodott osztrák seregek uralma alól. Ezzel új lehetőségek nyíltak arra, hogy Kossuth a hadi- és hadfelszerelési-ipar nyersanyag és termelési központjait ismét munkába állítsa, sőt továbbfejlessze. Ennek érdekében az intézkedések egész sorát foganatosította. Hogy az eredmények még sem bontakozhattak ki a szükséges mértékben, annak okai a belpolitika jobbrafordulásával magyarázhatók. A képviselőház úgynevezett békepártja akkor már fokozódó befolyáshoz jutott, a radikális szárny pedig mindinkább elszigetelődött. Kossuth a detronizációval gondolta a mindenáron békülni akarók kezét megköthetni, azon-

¹⁵³ OHB 1463/1849.

¹⁵⁴ OHB 1541/1849.

¹⁵⁵ OHB 1484/1849.

¹⁵⁶ OHB 1581/1849.

ban éppen az ellenkező hatást érte el. Elszakadt a forradalom fejlődése szabta objektív követelményektől, a forradalom tényleges osztály-erőviszonyainak talajától. A baloldallal való szakítás folyamánaképpen a magyar forradalom és szabadságharc hanyatló korszaka következett be. A cári seregek inváziójának küszöbére érkezett ország, — hátában a megvert, de meg nem semmisített s új erőre kapó osztrák sereggel — az egyre élesedő belső ellentétek kereszttüzében, a politikusok és tábornokok tusakodó csoportjainak nyugtalankodásai között, forradalmi erejében és kitartásában folyton gyengülve haladt végzte felé. Kossuth a fenyegető összeomlást, ha lehet, még keményebb munkával igyekezett elhárítani.

Utasítására Láhner május 19-én tervezetet dolgozott ki. Javaslatára szerint a fegyvergyár Nagyváradon maradt volna. Pesten új fegyvergyárat kívánt létesíteni, amelynek a hengerművét és fűróüzemét 250 puskacső és magát a gyárat ugyanannyi fegyver gyártására tervezte. Komáromban is új fegyvergyár létesítésére gondolt. A három gyár együtt napi 500 fegyver készítésére lett volna képes. Rhonicot, amely állami vasmű volt és évi 80.000 mázsa vasat, valamint több ezer mázsa acélt termelt, szurony- és töltővessző gyártással foglalkoztatták volna. Ez az üzem fedezte volna a pesti és komáromi gyárak szükségletét. Diósgyőr szállította volna Pestnek és Komáromnak a szuronyokat. A nagyváradai fegyvergyárat Petrósz és Vaskóh látta volna el vassal, acéllal és bajonettekkel. Töltővesszőket és szuronyokat Meczenzéről kapott volna. A fegyverek és alkatrészek fő raktározási helyéül Komáromot javasolta és úgy gondolta, hogy ott ostromzár esetén is lehet majd napi 100 fegyvert gyártani.¹⁵⁷

Kossuth csak részben tette magáévá Láhner javaslatait. A nagyváradai fegyvergyárat mindjárt Buda visszafoglalása után visszatelepítette Pestre. A szakmunkások jó része is visszaköltözött. Nagyváradon csak a fegyverjavító műhely maradt, az ügyügyárral és a lőpormalmokkal. A komáromi fegyvergyár létesítését viszont elrendelte¹⁵⁸ és június 8-án Klapka már jelentette is: »A puskagyár felállításán szorgalommal működünk, addig azonban, míg az tökéletesen létrehozatik, Láhner tábornok által ideszállított mesteremberek a romladozó fegyvereket javítgatják.«¹⁵⁹

A nagyváradai fegyvergyár visszatelepítése Pestre nem bizonyult szerencsés intézkedésnek. Heteket vett igénybe a gépek szétszedése, csomagolása, szállítása és üzembehelyezése.¹⁶⁰ Mire az üzem termelése újból feljuthatott volna, jött az új tragikus fordulat, ismét fel kellett adni a fővárost.

Kossuth az állami fegyvergyár kényszerszünetének néhány hetes időszakát azzal vélte ellensúlyozhatónak, hogy a nagyváradai és debreceni fegyverjavító műhelyekben gyorsított ütemben tette hasznavehetővé a Buda elfoglalásakor zsákmányolt 8760 különféle gyalogsági fegyvert.¹⁶¹ Az egyre érezhetőbb fegyverhiányon — hiszen a honvédség létszáma gyorsuló ütemben szaporodott — ez a zsákmány sem segített tartósan. A baj megelőzésére más mód is kínálkozott, amit Láhner április 22-iki előterjesztésében már előre látott: »Bármily kecsesgatók is — írta akkor Kossuthnak — a fegyvergyártás kilátásai,« mégis azt

¹⁵⁷ OHB 7190/1849.

¹⁵⁸ *Gelich* i. m. III. k. 430. l.

¹⁵⁹ OHB 7800/1849.

¹⁶⁰ *Gelich* i. m. III. k. 430. l.

¹⁶¹ OHB 7706/1849.

*javaslom, »ha Erdélyen és Oláhországon keresztül a külfölddel szabad s eszközölhető a közlekedés, ez esetben meggyőződésem szerint is tanácsosabb több ezer embernek felfegyverzéséhez megkívántató fegyvereket... külföldön megszerezni.«*¹⁶²

Tulajdonképpen itt lép a fegyverkezés történetébe Duschek Ferenc pénzügyminiszter, István nádor bizalmasa, ez az osztrák származású, magyarul alig tudó, Bécsből, az udvari kancelláriából Pestre került magasrangú főtisztviselő, aki mint »kiváló pénzügyi szakember« 1848 áprilisában került államtitkárként Kossuth mellé. Kossuth tudta róla, hogy nem a forradalom, nem a magyar ügy embere, de kötelességtudó, becsületes tisztviselőnek tartotta, aki kellő irányítás és ellenőrzés mellett igen hasznos munkát végezhet. Sok mindenre fényt derítenek a Duschek-ügy aktái: hogyan furakodott Kossuth bizalmába, miként építette ki összeköttetéseit a kulisszák mögött Kossuth ellen, a forradalom belső ellenségeivel, hogyan segítette be cinkosait a pénzügyminisztériumba és a bankjegynyomdába s a pénz- és bankjegynyomásnak lassításával miként okozott egyre súlyosabb károkat a kormányzatnak, a népnek, az országnak. A radikálisok lapja, a Márczius Tizenötödike, már 1848 tavaszán heveshangú cikkben támadt a gyanús és megbízhatatlan Duschek ellen.¹⁶³ de akkor még nyüzsgöttek a Batthyány-érában az előző rendszerből ittmaradt s nem egyszer szándékosan itthagytott császárpárti figurák. Kossuth vezető munkatársainak javarészt többnyire szerencsés és bátor kézzel a hozzá legközelebb álló liberális középnemesi rétegből és a régi bürokrácia »szakember« tagjaiból válogatta össze. A népi réteg fiai vezető állásokba csak elvtve kerültek. Ez a magyarázata annak, hogy az egyébként jóhiszemű Kossuth nem egyszer tévedett, felületesen ítélte és így környezetében olyan személyek is akadtak, akik később cserbenhagyták a haza ügyét és összefogtak Kossuth politikai és személyi ellenségeivel. Katonai téren Görgeyben, gazdasági vezérkarában pedig Duschek esetében tévedett a legnagyobbat. Duschekből ő csinált pénzügyminisztert, mert személye megítélésénél felült az üres látszatoknak és tengernyi dolga-gondja közepette nem volt ideje, módja, hogy kellőképpen ellenőrizze ezt a gonosz kalandort, aki megérdemli »a szabadságharc legveszedelmesebb szabotőre« jelzőt. Ma már világosan látjuk, hogy valahányszor komoly lehetőség nyílt volna jelentős fegyverbehozatalra, Duschek bürokratikus huzavonával, áлиндokokkal szegült ellen s nem egyszer hamis adatokkal operált, azt állítván, hogy a vásárláshoz szükséges arany vagy ezüst nem áll rendelkezésére, holott már koratavasszal több mint 600.000 forint értékű arany- és veretlen arany meg ezüst feküdt felhasználatlanul az állampénztárban,¹⁶⁴ amelynek révén a törökök segítségével meg lehetett volna szerezni 30.000 darab Viddinben tárolt angol fegyvert. Ez a nagymennyiségű fegyver a döntő pillanatban, a legnagyobb fegyverhiány idején, megfordíthatta volna a sorsot. Kossuth később a legkülönbözőbb módon próbálkozott a fegyvercsempészsnek utat nyitni. A törökök a cári intervenció előtt még átengedték volna a fegyvereket, de akkor Duschek nem adott pénzt, később azonban már nem merték vállalni egy nagyobb szállítmány kockázatát.¹⁶⁵

*

¹⁶² OHB 6095/1849.

¹⁶³ Márczius Tizenötödike 1848 máj. 9. (47. sz.)

¹⁶⁴ Steier Lajos: Haynau és Paskievics II. k. 297. l.

¹⁶⁵ OHB 7102, 7132/1849. — Mészáros Károly i. m. 110–111. l.

Ellentétben a kézi fegyverek gyártásával, az ágyúipar teljes mértékben kielégítette a szükségletet. Itt nem is volt szükség a termelés lázas fokozására. Kabolapolyánán, Mámarosszigeten és Munkácson már februárban öntöttek, fúrtak és felszereltek ágyúkat¹⁶⁶, az ágyúgyártás legnagyobb teljesítményét azonban Lukács Dénes május 10-ikén jelentette: »Itt Nagyváradon egy olly ágyúöntőde és fúroda állítatott fel, melyben hetenként két üteget, azaz 12 ágyút tökéletesen el lehet készíteni. 24 fontosakat is tudunk önteni és fúrni. Az épületek tökéletesen készek, a fúrodában a gépek felállítva vannak. Egy héten belül működésbe hozható a gyár, amely magyar hon szükségleteit pótolhatja. Pecze vize hajtja a gépeket, ereje 18 lóerővel mérkőzik. Télen-nyáron egyforma erejű, soha be nem fagy.«¹⁶⁷

Az ágyúkhöz szükséges lőszer is előteremtette a hadiipar. Kossuth Lukácsot már február elején túlfűtött hangon figyelmeztette a fokozott teljesítmény döntő fontosságára: »A lőszernek általában, kivált az ágyútöltények hiánya okozza azt, hogy hadi operációinkban elé nem mehetünk ekkorig. Lőszer a hadviseléshez az, ami levegő az élethez . . . Azért mondom önnek, hogy az ön vállain fordul meg a haza sorsa . . . Lőszert, uram, lőszert! 3-szoros tölténykészletet minden ágyúhoz! Ezt teremtsen ön rögtön, azonnal! ha arannyal mérlik is. Adjon jutalmat, büntessen, nyúljon minden eszközhöz, de lőszert teremtsen mindenek előtt, sietve, rögtön, azonnal! Minden ettől függ!«¹⁶⁸

Lukács teljes lendülettel látott Kossuth felszólításának szószerinti megvalósításához. Február 9-én ágyúgolyók öntésére igénybevette a strimbulyi és dernői vasgyárakat, Joksmann Károly tüzérszázadost pedig Mámarosba küldte az ottani vasgyáraknak a fegyvergyártási hálózatba való bekapcsolása érdekében.¹⁶⁹ Február 11-én Mámarossziget már »nagyobb számban« készített kartácsokat és ágyúgolyókat.¹⁷⁰ Kabolapolyánán is sikeresen haladt a gránátok és kartácsgolyók öntése.¹⁷¹ Az ungmegyei vasgyárak szintén munkába álltak.¹⁷² Megindult az ürgolyók, kartácsörétek, tömöttgolyók, gránátok áradata Nagyvárad és Erdély felé.¹⁷³ Gömör is szállított. Sorra jelentkeztek küldeményeikkel Rimabrezó, Csiznavíz és Murány.¹⁷⁴ Golyók, bombák és gránátok öntésére fogták be a Nagyvárad mellett fekvő vasműveket,¹⁷⁵ majd később az aradi hutákat¹⁷⁶ és Ruszkabányát.¹⁷⁷ Április 14-én »pillanatnyilag« ugyan még nagy szükség volt nehéz lőszerekben,¹⁷⁸ de kétségtelen, hogy az utánpótlás fokról-fokra javult. Egy május 11-iki jelentés szerint például a munkácsi vasgyárból egy hét alatt 110 mázsa tömött golyó, 48 mázsa pattantyú, a turjaremetei vasgyárból 311 mázsa 18 fontos lőszer, Mámarosszigetről 200 mázsa mindenféle lőszer, Kabolapolyánáról 60 mázsa tömött golyó indult Nagyváradra. Kossuth a szállítások gyorsítása érdekében arról

¹⁶⁶ OHB 3510/1849.

¹⁶⁷ OHB 6891/1849.

¹⁶⁸ OHB 1129/1949.

¹⁶⁹ OHB 1784/1849.

¹⁷⁰ OHB 2073/1849.

¹⁷¹ OHB 2114/1849.

¹⁷² OHB 2297/1849.

¹⁷³ OHB 2589/1949.

¹⁷⁴ OHB 2317/1849.

¹⁷⁵ OHB 3426/1849.

¹⁷⁶ OHB 7963/1849.

¹⁷⁷ Közlöny 1849 ápr. 26. (89. sz.)

¹⁷⁸ OHB 5575/1849.

is gondoskodott, hogy mindig legyen elegendő társzekér, nehogy »a lőszerben könnyen felakadás következék be«. ¹⁷⁹

A gyutacs- és lökupaggyártás már jóval nehezebben folyt, mint az ágyúgolyók és gránátok készítése. Ez az ágazat ugyanis egyrészt túlszövevényes munkafolyamatot és új gyártási berendezkedéseket, másrészt a vegyipar olyan üzemeinek megteremtését is kívánta, amelyek jóformán nem is voltak fellelhetők Magyarországon. Mégis, már február 12-én jó hír érkezett Láhnertől, amely ismét azt igazolta, hogy ipari munkásságunk tehetsége és hazafias lendülete újból legyőzött egy áthághatatlanak hitt akadályt: »Vetter tábornok és Kiss altábornagy nem győztek eléggé csodálkozni azon, miképp illy rövid idő alatt, minden segédeszközök és a gyárhoz igényelt hely és ezer meg ezer technikai és egyéb akadályok daczára a gyár már úgy dolgozik, hogy mellőzve mást, most naponkint 40.000 darab lökupag készül, holott három hét előtt széles e Magyarországon lökupag minden árért nem volt kapható.«¹⁸⁰ Február 19-ig 489.400 Nagyváradon gyártott lökupagot küldött az egyes csapattesteknek.¹⁸¹ Igen gyorsan értek el napi 50.000 darabot és még ennél is jóval többet gyárthattak volna, de gőzerő hiányában a hűvelgyártó gépet kézierővel kellett működtetni és nem volt elegendő »durranypor« sem, »amelynél a rostálás, szárítás és darálás mindenkor a legnagyobb veszéllyel fenyegetett. Egyedül a decemberben Párizsból hozzánk érkezett Chateau nevű vegyész értett hozzá. Eljárása szerint 48 óra kellett a durranypor minden részletének szárításához, azután lehetett csak sajtolni és tölteni, újabb 48 órás szárítással, különben nem durrant a lökupag. »Így a lökupaggyártás nem volt képes annyi kupagot termelni, mint ahány töltenyt készített naponként mintegy 500 ember.« Ezért Kossuth racionalizálta a fegyvergyártást: elrendelte, hogy a jövőben csak gyutacsos fegyvereket gyártsanak, a gőzerő hiányának pótlására pedig a Pecze patak vizi erejének felhasználását hozta javaslatba. Végül arra kérte Láhnert, igyekezék »Chateau vegyész által minél több egyént durranó por készítésére betaníttatni.«¹⁸² Alig telt bele néhány hét és már a Pecze vize hajtotta a hűvelgyártó gépet, az ágyúgyárat, a két új löpormalmot, a fegyvercsőfűrást, esztergályozást és köszörülést.¹⁸³

A gyalogsági és tüzérségi lőszergyártás emelkedésével együttjárt a löpor-szükséglet nagyarányú fokozódása. Vegyük figyelembe Wagner lőszergyártási tanácsadó becslését, hogy a feladat rendkívülisége elénk táruljon. 200.000 katonát és 350 táborigyút számítva, szerinte a honvédség évi löporfogyasztása 15.400 mázsát tett ki.¹⁸⁴ Bár a Budán maradt 6 löpormalom helyett új löpormalmok épültek¹⁸⁵, Wagner további szaporításukat javasolta. Ajánlotta Debrecen környékén hat új salétromhely létesítését, »ha eredményesen akarjuk a háborút folytatni.«¹⁸⁶

Kossuth a veszély elhárítására késedelem nélkül megindította a nagy-szebeni löporgyárat és utasítást adott a hadügyminisztériumnak, hogy Komáromban is építtessen löpormalmot. Csányi Lászlót arra kérte, főzessen salétro-

¹⁷⁹ OHB 6857/1849.

¹⁸⁰ OHB 2079/1849.

¹⁸¹ OHB 2432/1849.

¹⁸² OHB 3377/1849.

¹⁸³ OHB 6095/1849.

¹⁸⁴ OHB 5575/1849.

¹⁸⁵ OHB 2073, 2953, 3510/1849.

¹⁸⁶ OHB 5913/1849.

mot Erdélyben és kövessen el mindentlőpor behozatalára. Ugyanakkor Wagnernek megbízást adott a salétromtermelés minden eszközzel való fokozására.¹⁸⁷

Májusban, a háború tetőpontján — az önvédelmi harc sikere érdekében — olyan új intézkedésekre szánta el magát, amelyek korábban teljesen ismeretlenek voltak. »Mint hogy a salétromtermelésre a legalkalmasabbnak mutatkozik a Tiszavidéke, s itt különösen... a házak között ásott föld, — bármilyl tiszteletben legyen előttem egyébként a hajlék szentsége, a haza jelen körülményei között nemcsak számítok az illető háztulajdonosok hazafiságára, hanem egyszersmind szoros kötelességükké teszem, miképpen a legnagyobb óvatossággal és kimélettel a debreczeni salétromtermelési igazgatóság felügyelete alatt történendő házfúrás ne akadályozzák, biztosítván őket a károk... megtérítéséről.« Egyidejűleg a salétromfőzéshez értő... »és azt a két dunai kerületben űző egyéneket« a salétromban sokkal gazdagabb tiszai kerületbe költöztesse át, hogy munkájuk révén, kellő állami támogatásban részesítve őket, emelje a termelést.¹⁸⁸

A lőporgyártás hozama a tett intézkedések révén ugyan megjavult, de Kossuth újabb és még nagyobb eredményeket kívánt, mert tudatában volt annak, hogy egy végső erőfeszítés előestéjén áll a nemzet, amikor még oly sok lőszer sem lesz elegendő. Újabb lőpormalmok létesítését sürgette.¹⁸⁹ Szembe szállt azzal a véleménnyel, hogy elég a meglévő 10 malom, újabbaknak úgy sem jutna nyersanyag.¹⁹⁰ Nem hagyta magát jól átgondolt terveinek irányvonalától eltéríteni. Nem elég a nyersanyag? Majd ő gondoskodik róla, hogy bármi áron is előteremtsék. Június 27-én Rapaich Dániel alezredest országos lőpor- és salétromgyártási főigazgatónak nevezte ki, egyben megbízta az állami salétromgyártás megszervezésével. Ezzel az intézkedésével országszerte államosította a salétromtermelést, amelynek kielégítőbb működését csak ily módon látta biztosítottnak. Külön rendelet arra is jogot adott a főigazgatónak, hogy a salétromgyártáshoz szükséges telepföldet magántelken is kijelölheti, azt kihalásíthatja és kisajátíthatja.¹⁹¹

A nyersanyaghiány mellé azonban másfajta gondok is szegődtek: a belső ellenség, ahol csak lehetett, főleg azonban a fegyver- és lőszergyártásban igyekezett lelassítani, akadályozni, sőt lehetetlenné tenni a nemzet erőfeszítéseit. Kossuth itt résen állt, a legtöbbször gyorsan lecsapott a kártevőkre és könyörtelenül üldözte a bűnök elkövetőit. Egyes esetekben egész üzemekre, szállítmányokra, nagytömegű nyersanyagokra kiterjedő vizsgálatra volt szükség, hogy a vádak tisztázódjanak, a szabotázs cselekményekre fény derüljön. Ezek közé tartozott az a jelentés, amelyet különböző csapattestek egyidőben juttattak el a honvédelmi bizotmányhoz, vádat emelve a nagyváradi gyutacsgyár ellen, amelynek ágyúlövedékgyutacsai gyakran hasznavehetetleneknek bizonyultak. »... A hiányok mielőbbi kijavításáról gondoskodni kell — írta Kossuth február 7-én Lukács alezredestnek — ... a gyutacsokat szigorúan meg kell próbálni és ha hibások találtak, az illető vezetőket felelősségre kell vonni...«¹⁹² Lukács válaszából kiderült, hogy a kifogsolt gyutacsokat fogoly osztrák tüérek készítették, akiket megbízható

¹⁸⁷ OHB 6056, 6364/1849.

¹⁸⁸ Közlöny 1849 máj. 1. (93. sz.)

¹⁸⁹ OHB 7472/1849.

¹⁹⁰ OHB 8201/1849.

¹⁹¹ Közlöny 1849 jún. 27. (142. sz.)

¹⁹² OHB 1644/1849.

magyar tüzerekkel váltott fel.¹⁹³ Egy másik alkalommal hamisított puska-töltényeket találtak a fronton. »A hibát nyomozás végett azonnal jelentse fel«, — így szólta Kossuth erélyes parancsa. Hosszas nyomozás után a nagyváradi fegyvergyári laboratórium derített fényt a rejtélyes esetre: bűnös kezek a lőport festett homokkal keverték.¹⁹⁴ Vécsey tábornok azért tett panaszt, mert a fegyvertöltények nagy részéből a lőpor ki volt szóródva: »A szállítmányok mindenkor felügyelőit jobban kell megválasztani — ez Kossuth kívánsága volt — és a legközelebbi rendetlenség esetében a szállítmány vezetőjét haditörvényszék elé kell állítani.«¹⁹⁵ De akadtak olyan bűnözők is, akik lőszerrel üzérkedtek. Kossuth országosan közhírré tette: »... nemcsak az olly katoná, ki ezt cselekszi, hanem az is, ki a bűnösen áruba bocsátott lőszerrel megveszi, rögtönítélő bíróság elé fog állíttatni.«¹⁹⁶

Minél közelebb ért a szabadságharc a végkifejletéhez, annál vakmerőbben emelték fel fejüket a hadianyag szállításokat minden eszközzel és ürüggyel szabotáló gyárosok, akik akkor már nyíltan az ellenség felé »tájékoztak«. Jól rávilágít ezekre az esetekre Kossuth június 16-iki levele, amelyben figyelmeztette a szepesi kormánybiztost, hogy Jakobbs gölnici vasgyáros, aki szuronyokat gyártott a kincstár részére, a féligkész szuronyok egy részét elásta, további szuronyokat pedig azért nem akart gyártani, mert félt az osztrák vagy orosz beütéstől.¹⁹⁷ Erélyes fellépést követelt Jakobbs és a környék többi fegyvergyárosa ellen. Hasonló erélyt tanúsított a fegyverrejtegetők ellen. A szegényembernek azidőben nem volt fegyvere, a tehetősebbek viszont nem igen akartak megválni kedvenc vadászpuskáiktól, már csak a parasztlázadás fenyegető emlékei miatt sem. Ezért Kossuth május 10-én szigorú parancsot adott valamennyi hatóságnak a polgári tulajdonban lévő fegyverek azonnali beszedésére. Aki »... előadni vonakodik... fegyverét, vagy azt talán el is rejtené, hazánk függetlensége bizonyításának csonkítója s az ellenség orgazdája gyanánt fog tekintetni s a legszorosabb feleletre vonatni... Ki fegyvert rejt el, annyit tesz, mintha a hadseregtől egy vitézt volna el.«¹⁹⁸

*

A fegyver- és lőszeripar mellett a honvédség felruházását tekintette Kossuth az egyik legégetőbb és legdöntőbb feladatnak. A ruhabizottmány Nagyváradra való átköltöztetése rendben bonyolódott le. A készleteket szinte maradéktalanul megmentették és a szakemberek: az anyagbeszerzők, szabászok, áruátvevők és árukiadók is idejében megérkeztek új működési helyükre. Ez tette lehetővé a munka gyors megindulását,¹⁹⁹ ami azonban korántsem jelentette a folyamatos tevékenység biztosítását. A készletek igen rövid idő alatt kiapadtak, a régi szállítókkal való kapcsolatok megszakadtak. Súlyosbította a helyzetet, hogy a folytonos visszavonulásban a katonák

¹⁹³ OHB 1914/1849.

¹⁹⁴ OHB 5738/1849.

¹⁹⁵ OHB 6088/1849.

¹⁹⁶ Közlöny 1849 márc. 29. (65. sz.)

¹⁹⁷ OHB 7818/1849.

¹⁹⁸ OHB 6713/1849.

¹⁹⁹ *Gelich* i. m. II. k. 220—221. l.

lerongyolódtak és Kossuth lázasan sürgette az újoncok tizezreinek felruházását is. Lukács Sándor, a ruházati ügyek rendkívül tehetséges fiatal vezetője, új árubeszerzési és munkaerőmozgósítási lehetőségekkel próbálkozott, mert felszerelés hiányában az erők összevonásának nagy terve forgott veszélyben. Kétirányú javaslatot tett a bajok leküzdése érdekében: bocsásson a honvédelmi bizottmány minden vásznat, posztót és bőrt, ami a megmaradt országrészben a gyárosok és kereskedők raktárán van, a ruhabizottmány rendelkezésére és irányítsa a nyereg- és kulacskészítőket Erdélyből, Tiszafüredről és Miskolcra, a lakatoslegényeket pedig Kassa vidékéről Nagyváradra. »Ha fent elősorolt kívánataim pontosan teljesíttetnek, bátran ígérem, hogy a magyar nemzet gyalog- és lovashadsereg felszerelésében nem lesz hiány.« A kért rendeletek megjelentek²⁰⁰, az igénybevett készletek azonban jelentékteleneknek bizonyultak, mert a Tiszántúlon és Erdélyben aránylag igen kevés volt a nagykereskedő, a kiskereskedőknél viszont alig volt mit igénybevenni. A hatóságilag támogatott csempészet és a nyilvános árlejtés indokoltabb reményekkel biztattak, bár korántsem oly mértékben, mint Pesten, ahol a ruhabizottmány a legkülönbözőbb szakmák ipari műhelyei, a gyári lerakatok és a csempészetet lebonyolító kereskedők felé jól kiépített kapcsolatokkal rendelkezett. Kossuth megbízásából Pesten még képviselők is foglalkoztak posztó és bőr felvásárlásával, amit a Gömör, Szepes, Árva, és Liptó megyékben működő csempészek hoztak át porosz, cseh, morva és galíciai területről.²⁰¹ Pestre Csányi László is küldött több mint félmillió értékű csempészosztót. Komoly mennyiség volt ez, több mint 150.000 róf, amit a csempészek a hátukon hoztak át a Lajtán.²⁰² A Nagyváradról irányított csempészet száalai »egész Poroszsziléziáig terjedtek.«²⁰³ Götz és Behr pesti nagykereskedők a cseh- és szászországi határokon át csempészték a katonaság részére szükséges textilárukat, sok pesti kereskedő pedig a különféle titkos utakon behozott szöveteket továbbította Debrecen és Nagyvárad felé.²⁰⁴ Ezt a csempészetet igyekezett Windischgrätz március 9-iki proklamációjával megakadályozni. Megtiltott »mindennemű élelmi, nyersanyagi vagy műkészítményi szállításokat s fuvarozásokat azon tájékokra«. Tilalmának azonban alig volt foganatja, mivel a csempészetet merész és ügyes emberek bonyolították le, akik jól ismerték azokat az átkelő helyeket, ahol elkerülhették az osztrák katonák és kémek vizsla tekintetét.²⁰⁵ Ennek ellenére csempészüton aránylag nem túl nagy mennyiségek jutottak el Nagyváradig és a nyilvános árlejtések útján sem sikerült az egyre nagyobb hiányokat pótolni.²⁰⁶ Márciusban mármár úgy látszott, hogy az árubeszerzési források végleg kiapadnak. Szemere Bertalan, akkor országos főkormánybiztos, aki Miskolc székhellyel intézte a felső országrész csapatainak az ellátását, a társadalomhoz fordult segítségért: »Szereztek vásznat, ti férfiak, ti pedig, lelkes nők, varrjátok meg, mert együtt képesek vagytok néhány nap alatt egy hadsereget felruházni.«²⁰⁷

*

²⁰⁰ OHB 2044/1849.

²⁰¹ OHB 3834/1849.

²⁰² *Gelich* i. m. I. k. 467. l.

²⁰³ *Gelich* i. m. II. k. 221. l.

²⁰⁴ *Ungár* i. m. 658—659. l.

²⁰⁵ *Gelich* i. m. III. k. 145. l.

²⁰⁶ Közlöny 1849 febr. 13. (27. sz.) és febr. 16. (30. sz.)

²⁰⁷ Közlöny 1849 márc. 24. (61. sz.)

A felszerelési kormánybiztosság a kiáltó nehéz viszonyok ellenére is komoly teljesítményeket mutathatott fel. Márciusra felszerelte és felruházta az újoncok tízezreit, kiegészítette a visszavonulásban lerongyolódott csapatok ruházatát, úgy hogy az előre tervezett időpontban indulhatott meg az osztrákok ellen a honvédség tavaszi támadó hadjárata, amely viszont újabb és további követeléseket támasztott az ellátást irányító nagyváradi központtal szemben. »Az itteni iszonyú sár és a táborozás a ruhát a vitézekről — hogy úgy mondjam — leégeti«, írta Kossuth március 28-án Nyári Pálnak a tiszafüredi táborból.²⁰⁸ Segíteni azonban alig lehetett. Március 31-én Mészáros Lázár Kossuthhoz küldött jelentésében megkongatta a vészharangot: »... a posztószükségletek fedezésére már minden források kikapdantak.«²⁰⁹

Április 17-ére már odáig romlott a helyzet, hogy Kossuth az erők végső megfeszítésére hívta fel a felszerelési kormánybiztost: »Most, midőn az idő egy tetemes hadtest előteremtésére int, 76 nadrág van a ruhatárban, készülőben pedig nem több mint 55. Én e legnagyobb mértékben kellemetlen tünénynek okait vizsgálni nem akarom, hanem röviden kinyilatkoztatom, hogy okvetlenül akarok legalább tízszer nagyobb eredményt látni! Miképpen véli ezt a bizottmány elérhetőnek, erről rögtön nyújtsa be tervét.«²¹⁰ Am a választ be sem várva, maga is újabb próbálkozásokat tett, hogy a ruhaellátás kátyúba rekedt szekerét újból útjára indítsa. Nyílt rendeletben szólította fel a hatóságokat: »támogassák Haldek Dávid kereskedőt, aki arra ajánkozott, hogy Pestről kihoz a nemzeti kormány részére 45.000 rőf posztót és további 500.000 rőföt külföldről Pestre és onnét pedig a kormány birtokába áthozza.«²¹¹ Csányi útján posztót szállíttatott Nagyváradra. »A posztó disznódi, vastag, durva, fehér, de lesz szürke is, azonban mindegy, csak legyen!«, olvassuk Csányi április 21-iki levelében.²¹² És amikor a tavaszi offenzíva során a honvédség visszafoglalt valahol egy várost, Kossuth első gondja volt, van-e ott olyan gyár, amelynek a készletei lefoglalhatók, termelése hasznosítható. Április 25-én a délvidéki kormánybiztostól futár útján kért választ: »milly karban vannak s mi készlettel bírnak a felszabadult apatini, gombosi s újvidéki posztógyárak? Ezen gyárakat mellőzhetlen szükség leend úgy lefoglalni, hogy szerződés mellett csupán az álladalom számára dolgozzanak. Minde-nyikbe fog küldetni ellenőr, fognak kapni pénzt s a megkívántató anyagot. Csakhogy aztán... egyedül az álladalom részére fog kiállító erejük igénybe vétetni.«²¹³

Április 24-én a honvédseregek bevonultak Pestre. Lukács Sándor kése-
delem nélkül sietett a fővárosba, hogy a Kossuth által kívánt »új felruházási
tervet« a megváltozott viszonyoknak megfelelően dolgozza ki és valósítsa meg.
Ismét rendelkezésére állt Pest, számos üzemével, műhelyével, sok-sok ipa-
rosával és kereskedőjével, tekintélyes készleteivel. Kossuthtól már az
első napokban kapott gyakorlati tanácsokat: »Az állomány részére készí-
tendő posztóhoz szükséges fonalszámokat és színeket azon mustra alapján
adja meg« a Budai Fonógyárnak, »amit Irányihoz«, Pest kormánybiztosához

²⁰⁸ OHB 4186/1849.

²⁰⁹ OHB 4724/1849.

²¹⁰ OHB 5760/1849.

²¹¹ OHB 5866/1849.

²¹² OHB 6053/1849.

²¹³ OHB 6139/1949.

már eljuttatott.²¹⁴ A másik kívánság és sürgős figyelmeztetés ennél sokkal nagyobb jelentőségű. Indokolt óvatosságra intette Lukácsot a pesti kereskedőkkel szemben, akik mohó haszonvágyból »azon posztót, amelyet Pest bevétele előtt vevők hiányában 24 garason adtak el, — amint seregeink a lábukat Pestre betették, rögtön 52 garasra rúgtatták, miből az álladalomra, a posztókészületeket összevásárolni kényszerülve lévén, — nagy kár háramlik.«²¹⁵

Amikor Lukács ezt a figyelmeztetést kézhez vette, már »minden czélszerű és hatályos« intézkedést megtett »a hadsereg felszereléséhez szükségelt cikkek beszerzésére«, úgy hogy »felszerelési cikkek hiányában a magyar hadsereg felszerelési nagy munkája nem fog akadályt szenvedni és ez a legnagyobb és legörvendetesebb dolog.« . . . »Ha június végéig 200.000 katonát is kell felszerelni, mind fel lesz szerelve.« Ez volt a Kossuth kívánságának megfelelő új felszerelési terv. Lukács a zay-ugróci, kőszegi és gácsi posztógyárak raktárainból már az első napokban sok jó és olcsó posztót kapott. Ezért hagyta meg a nagyváradai ruhabizottmánynak, hogy »három nap alatt Pestre induljon, mert hogy Pesten az állományra nézve kár nélkül és teljes erővel működhessek, tárgyavatott emberekre van szükségem, minők a nagyváradai ruhabizottmány tagjai.« A huszárság nyeregszerszámainak készítésére szolgáló szíjgyártó műhelyt, valamint a kardgyárat azonban Nagyváradon hagyta, mert a két műhely »nem csekély költséggel fel van szerelve s eredményes működésre emelve«. Kossuthhoz intézett levele végén még egy örvendetes hírrel szolgált: »... a bevásárlandó felszerelési cikkek kifizetésére a 100-as bankjegyek is alkalmasak.«²¹⁶ Mindenki aprópénzért ostromolta Kossuthot. Lukács ebben is kivétel volt: százasokkal fizetett a »nyerészkedőknek«, akik a magyar pénz értékét amúgy is a pillanatnyi hadihelyzet szerint ítélték meg.

Lukács május 7-iki jelentéséből már az is kiderült, hogy Kossuth utasításainak betartása milyen nagy eredményeket hozott. »A pesti kereskedők 130—140 ezer rőf posztót« ajánlottak fel, »de ugyanannyit, ha nem többet, eldugtak.« Megtiltotta ezért a hadsereg felszerelését szolgáló cikkeknek Pestről való kivitelét, egyben lefoglalta a posztó- és vászonkészleteket, talp- és felsőbőröket, lópokrócokat. A gyárosok, iparosok és kereskedők két nap alatt tartoztak készleteiket bejelenteni. A bejelentési kötelezettség kész katonaköpenyegekre, attilákra, nadrágokra, bakancsokra, borjúkra és egyéb felszerelési cikkekre is kiterjedt. Rendeletének másik részében valósággal megfenyegette az árdrágítókat: »A legfájdalmasabb megilletődéssel tapasztaltam, miként a pesti gyárosok, kereskedők, iparosok és mesteremberek . . . felszerelési cikkeiknek és készleteiknek árát a haza tetemes kárára a képtelenségig felcsigázták. A hazán nyerészkedő illy szívtelenek ellen, kikről világos tudomásom van, hogy a haza ellenségeinek minden szükségletét minél olcsóbb áron szolgálni versenyeztek, kénytelen vagyok úgy intézkedni mint azt . . . a szívtelen zsarolások meggátlása kötelességemmé teszi.«, Rendelete végén még vagyonuk elkobzását is kilátásba helyezte. Kossuth a »jó híreket« jóváhagyólag vette tudomásul, de nem hallgatta el rosszalását amiatt, hogy Lukács, be sem várva Buda visszavételét és a rendes állapotok

²¹⁴ OHB 6268, 6488/1849.

²¹⁵ OHB 6579/1849.

²¹⁶ OHB 6525/1849.

visszatértét, Pestre tette át »minden tudtom és hírem« nélkül a ruházati bizottmány működésének színterét. Ezt a hibát, amelyet Kossuth még csak tetézett a bankjegynyomda és a fegyvergyár megdöntésével, azzal vélte jóvátétetni, hogy kettőzött szorgalmat kívánt Lukácstól és azt, hogy »12.000 főnyi új hadsereg részére 15 nap alatt elkészíti a szükséges ruhát.« A téli ruházat előállítását viszont eltiltotta, »míg az egész hadsereg nem lesz ellátva nyári ruhával.«²¹⁷

Később Lukács újból kitért Kossuthnak a magas árak miatt táplált aggodalmaira: »... úgy intézkedtem, hogy a status vére méltatlanul ne szírvassék ki... a zsarolást nem engedtem s nem fogom engedni soha«. Ezért szüntette meg »bárminemű anyagok átvételét a fiók felszerelési intézeteknél, mert éppen ezeknél történtek a leggyalázatosabb visszaélések.«²¹⁸

Az állam májusban minden felajánlott textil- és bőrárut megvásárolt.²¹⁹ A készletek nem várt gyorsasággal szaporodtak, mivel a belföldi és külföldi kereskedők, valamint a gyárosok — a kedvező értékesítési lehetőséget kihasználva — egyaránt igen nagy tételeket ajánlottak fel a mindent készpénzzel fizető ruhabizottmánynak. Jelentette is büszkén május 20-án Lukács Sándor: »... az újonnan kiállítandó 12.000 újoncz a megrendelt időre, azaz folyó hó végére felszereltek... A komáromi várórség számára — mától számítandó 14 nap alatt, — 18.000 újoncznak megkívántató nyári és téli felszerelés elküldetik... Jövő hó végére az egész magyar hadsereget, ideértve az Erdélyben lévőket is, két pár fehérruhával, foszlánnyal, nyári nadrággal, nyakkendővel, sapkával, bakkancsal s a szükségelt köpenyekkel egyszerre el fogom látni... augusztus végére a még kiállítandó újonczok fehérruháján, nyári öltönyén és köpenyén kívül az egész magyar hadsereg számára szükségelt téli öltönyöket is készen fogom tartani.«²²⁰

Lukács okos és erélyes rendelkezéseivel teljesen kikapcsolta a lánc-kereskedőket. Akár a második vagy harmadik kéz hozta az árut, csak az első kéznek fizetett, még pedig a hiteles kereskedői könyvek felmutatása ellenében. Az uzorát tehát, úgy amint azt Kossuth megkívánta, sikerült letörnie s az áru mégis valósággal hőmpölygött a ruhabizottmány raktáraiba. Május 20-ig »több mint 400.000 rőf posztó, három annyi vászon és bőr, amennyi kell« volt készleten... »ezenfelül naponként több száz láda posztók és vásznak érkeznek«. A ruhabizottmány műhelyeiben végzett munkára azok az adatok jellemzők, amelyek a szabások számára vonatkoznak: »A tegnapi napig a szabással 200 szabót foglalatostoktattam, a holnapi naptól kezdve pedig legalább 500 szabó fog szabni naponként és így napról-napra legalább 2000 darab foszlány posztó szabatik fel, minden darabra 26 rőftől 30-ig számítva.« A felszabott darabokat az ország valamennyi városának mesteremberei a pesti főraktárból kapták feldolgozásra.« Jelentése végén Lukács a Nagyváradon hagyott felszerelési üzemek jó munkáját is kiemelte: »Az állományi szíjgyártó műhelyben legalább két egész huszárezred számára szükséges nyeregszerszám készen van.«²²¹

Mindez az őszi és téli állapotokhoz képest valóságos bőséget jelentett: a hadfelszerelési ipar idejében és jól teljesítette a rábízott feladatokat, Kossuth

²¹⁷ OHB 6832/1849.

²¹⁸ OHB 7175/1849.

²¹⁹ Közlöny 1849 máj. 11. (102. sz.) és máj. 15. (105. sz.)

²²⁰ OHB 7347/1849.

²²¹ OHB 7347/1849.

mégis a termelés további fokozását kívánta. Már ismerte a határokon felsorakozott cári seregek létszámát és az újoncok tízezreit sürgősen és minden szükségessel el akarta látni. »A tartaléksereg felruháztatásának nem szabad hátramaradást szenvednie«, — közölte Lukácsal, miután megparancsolta, hogy a Buda ostrománál lerongyolódott honvédeket 5–6 nap alatt öltöztesse új ruhákba.²²²

Kossuthnak ez a rendelete május 23-ról kelt és május 29-én már az asztalán feküdt a végrehajtásról szóló beszámoló, amelyből pontos és megbízható kép tárul elénk a hadseregfelszerelés május végén kialakult helyzetéről. »Klapka és Görgey rendeletére a komáromi várórség számára megrendelt szükségletből május 25-én az első részlet: 10.000 pár fehérruha, 3000 pár bakkancs, 2000 és néhány száz attila, köpeny, nadrág, blous, csákó, sapka, nyakkendő már leszállításra került. Mihelyt a gőzös fordul, a szállítást folytatjuk. A Budavára ostrománál összesített minden zászlóaljnak szükségei fedeztettek... Az armadánál behozandó rend és tisztaság tekintetéből június 20-ára egyszerre fognak kiadni... 65.000 bloust, nadrágot, fehérruhát, sapkát, mellényt, bakkancsot és köpenyt, amennyi szükségeltetik.« A tartalékszázaljak részint már kivették szükségleteiket, részint pedig megbízott századosaik Pesten vannak és a szükségleteket most veszik át.

Az elért sikerben oroszánrésze volt a munkaerőmozgósítás kitűnően szervezett, gyors lebonyolításának, de nem utolsó sorban a kézművesiparoság és a munkások igyekezetének, fáradtságának és kitartásának is. A kiskapari hálózat országos megszervezésével sikerült egy nagyteljesítményű termelőapparátust felállítani. Valóságos csodának hatnak — az akkori viszonyokat figyelembevéve — Lukács adatai, amelyek a közös célra összefogott s a pontos központi irányítás és ellenőrzés alatt álló munka felsőbbrendűségét bizonyítják: »Jelenleg... a fóruhabizotmány részére legalább 16.000 mesterember dolgozik, de naponként jönnek számos vidéki város czéhbéli küldöttei munkanyerés végett és én bizton számítok arra, hogy öthat nap múlva mászerte számunkra legalább 30.000 mesterember fog dolgozni. A közelfekvő városokban levő czéhek számára két hétre, s távolabb esők számára négy hétre adatik ki a munka. Néhány hét múlva a practikus élet fogja megmutatni, hogy illy rendszerrel milly teméntelen készletet tudunk összeremteni.«²²³

A folytonos ütközetek és a gyorsított toborzás következtében az igények és szükségletek azonban oly mértékben szöktek a magasba, hogy azoknak időhöz kötött és maradéktalan kielégítése nem mehetett abban az iramban, mint azt Kossuth szerette volna. Talán ezért is írta június 8-án Klapka tábornoknak — aki amiatt panaszkodott, hogy »a 7-ik hadtestnél leginkább hiányzik a nyári öltözet, pedig a jelenlegi kiállhatatlan hőségben a manovrirozás köpönyegekben és a nehéz téli ruhában vajmi keserves«, — ... »valóban nem találtam oly nagy előkészületeket, mint azt nekem Lukács ígérete szerint gyanítanom kelle.«²²⁴

Kétségtelenül előfordulhatott, hogy az óriási menetelések közben, elkésett igénylések, esetleg szállítási vagy elosztási zavarok miatt imitt-amott pillanatnyilag hiány mutatkozott egyes felszerelési cikkekben, ez azonban

²²² OHB 7355/1849.

²²³ OHB 7608/1849.

²²⁴ *Mészáros Károly* i. m. 118—119. l.

mit sem változtat azon a tagadhatatlan tényen, hogy június vége felé nem volt rongyos honvéd és a ruhabizottmány Kossuthnak azt az irányelvét, hogy a magyar sereg a legnagyobb gondra s legjobb ellátásra méltó, példamutató munkával, nagy szakértelemmel és féltő szeretettel teljesítette.

*

A győzelmes tavaszi hadjárat végső sikerét — akár ősszel, Jellasics futása után — a megvert császári seregeknek osztrák területre való visszaszorítása és megsemmisítése jelentette volna. Görgey azonban most is megállt a határon, ami újból kegyetlenül megbosszulta magát. Az osztrákok a hetekig tartó harci szünetben rendezték és kiegészítették zilált soraikat, új erőre kaptak és mire Görgey — Kossuth állandó és követelő sürgetésére — támadásba lendült, már elkésett: júniusban az osztrákok ellen csatát csata után veszített és június 25-én a cári seregek betörése is kétségbevonhatatlan tényé vált.²²⁵

A fővárost ismét ki kellett üríteni és a honvédek egyre nagyobb területek feladására kényszerültek az ország nyugati, északi és keleti frontjain egyaránt, ez pedig egyet jelentett a hadi- és hadfelszerelési-ipar nyersanyag és gyártási bázisainak gyors zsugorodásával. Szekerekre kellett rakni az elmozdítható berendezéseket, a gyárak részére új otthonokról kellett gondoskodni, de alig telepedtek meg valahol, a hadihelyzet folytonos romlása, az újabb katonai visszavonulások további vándorlásokra kényszerítették az üzemeket s az azokhoz tartozó munkásokat. A helyzet még sokkal nyomasztóbb volt, mint januárban, mert most a harapófogó két szára — az osztrák és a cári hadak — gyors ütemben közeledtek egymáshoz, hogy összeroppantsák a honvédő sereget.

Kossuth ismét az összes erők koncentrációját választotta kivezető útnak: valamennyi csapatot összevonni az ország déli részén, a Szeged-Arad-Temesvár háromszögben s először egy hatalmas ütéssel leteríteni az osztrákokat, majd külön megmérkőzni az amúgy is vontatottan, kedvetlenül, túlságos óvatossággal operáló cári sereggel, amely — számos jel szerint — nem is vállalkozott volna egy nehéz téli hadjáratra. Ez bátor és logikus elgondolás volt s ha a képviselőházban és Görgey környezetében egyre erősödő kapituláns irányzat nem okoz annyi ellenkezést, zavart, defetizmust, a honvédség zömének töretlen forradalmi elszántságára és osztrákkellenes gyűlöletére támaszkodva ez a terv komoly reményt nyújtott volna a sikerre.

Ha a tények világánál pontos mérlegre tesszük a szabadságharc hanyatlásában és bukásában közrejátszó legfőbb okok rangsorát, bátran állíthatjuk, hogy a katasztrófában aránylag igen kis része, talán a legkisebb része volt a hadi- és hadfelszerelési ipar működése fogyatékoságainak.

Kossuth az összeomlás napjaiban is nagy figyelmet szentelt a fegyver- és hadianyagutánpótlás biztosításának.

Amúgyis óriási munkabírását ismerve, ezt jól megértjük, hiszen a feltornyosuló veszedelmek idején szeretete volna önmagát megsokszorozni. Állandó pontos tájékoztatást követelt valamennyi katonai és polgári hatóság-

²²⁵ Szeremlei i. m. II. k. 192. l.

tól. A legaprólékosabb részletességgel tette fel kérdéseit a hadiipar valamennyi időszakú kérdésére vonatkozólag.²²⁶ A déli irányban visszavonuló hadsereg, valamint a várak fegyver- és lőszerellátásáról kívánt legelső sorban gondoskodni. *Július 3-án, Arad visszafoglalása után, az aradi várat jelölte ki a fegyver- és lőszergyártás új központjának.*²²⁷ Első rendelkezése értelmében minden megmondható gépet, anyagot, a munkásokat Aradra kellett volna áttelepíteni. Kitűnik ez Láhner július 7-iki jelentéséből, amely arról is tájékoztat, hogy milyen hősi feladatok vállalására, milyen példás erőfeszítésekre volt képes a szabadságharc Kossuth vezette ipari szervezete, munkások, technikusok, mindenféle beosztottak egyaránt.

»Aradon — hova minden gyár, ruhabizottmány, röppentyű, lökupag, gyutacsgyár, főhadyszerhivatal, tüzér dolgozóház, ágyú- és csőfúrás, a hozzátartozó személyzet és a puskapormalomhoz tartozó személyzet . . . utasítottak — teljes lehetetlenség mindezen kiterjedt ágazatokat elhelyezni . . . mivel a vár . . . igen össze van lődöztetve.« A városban is a nagyobb épületek »omladékká lettek.« Ilyen körülmények között a városban csak a lökupag- és gyutacsgyár maradt, a fegyvergyárat a város különböző épületeiben kellett volna elhelyezni. *Az ágyú- és csőfúrásra szolgáló gépeket tehát visszairányította Nagyváradra.* »Ott a szükséges hely már készen van, itten pedig több hétre lenne szükség, míg üzembe kerülhetne.« *A főhadyszerhivatalt és a tüzérdolgozóházat ugyancsak visszaköltöztette Nagyváradra.* Levele végén arra kérte Kossuthot: kövessen el mindent a komáromi fegyvergyár mielőbbi üzembehelyezése érdekében is. Ő már odairányította a Rhonicon készült puszkasöveket, töltővesszőket és szuronyokat. A döntéseket Aradon szándékozott megvárni, hogy elvégezhesse közben »a felbomlott rend helyreállítását.«²²⁸

Kossuth mindenben helybenhagyta Láhner javaslatait, *a debreceni és pesti fegyverjavító és gyártó üzemeket azonban Szegedre telepítette. Július 9-én már meg is indult Szegeden, a vár kazamattáiban a Debreceni Állami Fegyver- és Kardgyár munkája »75 legények részére alkalmas műhelyekben«. Ugyanott, a sötét, nedves pincékben kapott helyet a pesti fegyvergyár is.*²²⁹

Az áttelepített üzemek hihetetlen nehézségek között készültek fel ismét a munkára, de az anyagkészletek gyorsan kimerültek s új nyersanyag beszerzése az ország rohamosan szűkülő területéről majdnem lehetetlenné vált. Az aradi gyutacsgyár készlete is kifogyott. Július 18-án maga Kossuth avatkozott be, hogy ennek a döntő üzemnek a továbbvitelét biztosítsa. *Teremtsem elő a pénzügyminisztérium, bárhonnán veszi is, nyújtott sárgarezt s ha ez nincs, vastagrezet s ha ez nincs, a nyújtáshoz szükséges hengereket.*²³⁰

A nehéz helyzetben az osztrákok bérencei is mindinkább életjelt adtak. Július 20-án a nagyváradi löpörgyárban kísérelték meg az üzem felrobbantását. A merénylet megghiúsítása Svoboda tűzmeister lélekjelenlétének volt köszönhető. Július 28-án azonban Szegeden célt értek: emberéletben és anyagiakban óriási kárt okozva, felrobbantották a szegedi nagy löporraktárt, amely a hadsereg készleteinek tekintélyes részét tárolta falai között. A sajtó nyíltan írt a bűnös kezek

²²⁶ OHB 6788/1849.

²²⁷ Gelich i. m. III. k. 657. l.

²²⁸ OHB 9260/1849.

²²⁹ OHB 8992, 9260/1849.

²³⁰ OHB 9604/1849.

munkájáról, de a város gyors kiürítése miatt rendőri vizsgálatra már nem maradt idő.²³¹

Megoldhatatlan problémát jelentett a temérdek felszerelés mozgatása is, úgyhogy a készletek tekintélyes részét — a jobb jövő reményében — Szeged és Arad környéki városokban raktározták be. Az *utánpótlási és szállítási szervezet működésében — a Görgey környezetéből származó kapituláns hangulat erjesztő hatására — a könnyelműség és nemtörődömség lett úrrá. Akadtak csapattestek, amelyek az alkalmi raktárakból kétszeres mennyiségű fegyvert, lőszert, ruhát vettek fel s így másoknak a legszükségesebb sem jutott.* Amikor Schlick osztrák tábornok csapatai augusztus 4-én megszállták Makót és Kossuth a hadfelszerelési hivatalt Facsetre, a fegyvergyárat Ménesre, a kardgyárat és a ruhabizottmányt Radnára helyezte át, ez az áthelyezés egyet jelentett tevékenységük végleges megszüntetésével. A kis falvak között bolyongó üzemeket már képtelenség volt munkába állítani.²³²

Szemere Bertalan miniszterelnök, aki örökös ingadozásaival nagyban hozzájárult a békepárti irányzat felülkerekedéséhez s a parlament radikális szárnyának visszaszorításához, augusztus 7-én Szalontáról levelet írt Kossuthnak. A pusztulás árnyékában megvilágosodott benne a tavaszi belpolitikai fordulat alapvető balfogásainak minden szerencsétlensége s egyben a felelősség kérdése is. »Nem volnánk ilyen szegények, ha a 60 milliót sietve készletre megcsináltattuk volna... Ne legyen szép, ne legyen ékes, de legyen pénz, és minden összeterezhető erő a készülésre fordíttassék. Miért nincs fegyverünk? Mivel az arany és ezüst pénz nem mertük berendelni a status szükségére, nem említve, hogy a bankárokat kiméltük. Kiméltük az embereket, a templomokat, csak a nemzet jövődjét nem. Revolutiót kivívni revolutionális szabályok nélkül nem lehet. Azért veszünk el, mert az ellenkezőt hittük, guillotine helyett amnesztiáról gondoskodtunk. Ha nem késő, szerezzünk aranyat, ezüstöt, akárhonnan és fegyvert!«²³³ De már késő volt! Szemere elkésett önbeismerésével, a cserbenhagyott forradalmat már nem lehetett feltámasztani.

*

A polgári történetírás művelői — kevés kivétellel — száz év óta igyekeztek Kossuthot — a kapituláns szárnnyal szemben elmarasztalni a szabadságharc nagy történelmi perében. Nemesak a kezdetéért, de az összeomlásért is elsősorban Kossuthra hárították a felelősséget s mindenáron igyekeztek Világos miatt Görgey és a békepárt magatartását igazolni. A Kossuth ellen felhozott vádak között gyakran szerepeltették azt is, hogy a honvédsereg szűkében volt az ágyúnak, fegyvernek, lőszernak, ruházatnak s így az anyagi felszerelés hiánya kezdettől fogva eleven gátja volt a végső győzelemnek. Jóval túlmenne e szűk tanulmány keretein²³⁴ a szabadságharc bukása okainak részletes feltárása. Célunk az volt, hogy leszámoljunk azzal a száz év óta szövedő hazug legendával, amely szerint a honvédek fegyvertelenek és rongyosak voltak s ezért nem állhattak ellen a túlerőnek. E tanulmányban ennek éppen az ellenkezőjét igyekeztünk bizonyítani: a kossuthi zseni a hadi- és had-

²³¹ OHB 9486/1849. — *Gelich* i. m. III. k. 810. l.

²³² *Gelich* i. m. III. k. 829. l.

²³³ *Szemere B.*: Levelek 1848–1862. Pest, 1870. 18–21. l.

²³⁴ amely csupán néhány kivonatolt részlete a szerzők »Kossuth, a gazdaságpolitikus« című készülő nagyobb művének.

felszerelési-ipar megteremtése és irányítása terén is óriásit alkotott s a kortársak számára is váratlan, rendkívüli eredményeivel, nemhogy lábraállítani segített egy közel kétszázézer főnyi sereget, de a dolgozó nép hősiessége és nagyszerű teljesítményei révén éppen ez a terület volt az, amelyen Kossuth a legkézzelfoghatóbb sikereket mutathatta fel. A szabadságharc gazdasági tartóoszlopai között tehát a hadi- és felszerelési ipar nem a leggyengébbnek, hanem a legerősebbnek bizonyult. Marx és Engels is hangsúlyozták Kossuth nagy érdemét a nemzeti fegyvergyártás megindításában.²³⁵

Ugyancsak a legteljesebb elismerés hajján vélekedik Kossuth forradalmi jelleméről és a fegyverkezés terén mutatott példátlan erőfeszítéseiről a szabadságharcról írt alapvető tanulmányaiban Révai József: »Ha valaha „kockázatot“ jelentett fegyveresen védeni a függetlenséget, akkor — írta többek között — 1848-han jelentett. Magyarországnak akkor nemcsak hadserege nem volt, de fegyvere és pénze sem . . . Nem volt egyenruha, nem volt fehérnemű, bakkancs. És nemcsak hadsereg, fegyver, pénz, lőszer, ruhanemű nem volt: nem volt meg az az államhatalom sem, melyre támaszkodva vívni lehetett volna a szabadságharcot. Kossuthot mindez nem riasztotta vissza, ellenkezőleg, a tornyosuló nehézségek csak fokozták erélyét. Nincs pénz? Felállítja a bankóprést. Nincs fegyver? Mozgósítja a magyar kézműipart. Nincs lőszer? Nagyváradon felállítja a löpörgyárat . . . Kossuth nem hadvezére, de a szó szoros értelmében szervezője a szabadságharcnak.«²³⁶

A haladás hívei nagy tisztelettel és elismeréssel hajthatnak fejet Kossuth és legszűkebb ipari munkatársai, a hadiipar minden munkásának emléke előtt. Az akkor még fejletlen, szervezetlen, önmagára hagyott, a műveltség és politikai öntudat alacsony fokán álló munkásság ösztönszerűen érezte, tudta, hol a helye s a fegyverletétel előtti napokban, amikor Görgey már nyíltan páktált a cári tisztekkel a megadás feltételeiről, az aradi vár sötét kazamatáiban a kiéhezett, lérongyolódott, hetek óta rendes élelem és fekhely nélkül dolgozó magyar munkások, a leggyötrőbb bizonytalanság óráiban is, kovácsolták a fegyvert, köszörülték a kardot, töltötték a gránátokat. A szabadságharc hadiipari munkássága az igaz ügy mellett — a szó szoros értelmében — az utolsó percig kitartott. A szocializmust építő mai magyar munkásság méltó és igaz őseit láthatja bennük.

FARKAS LAJOS—RADÓ GÉZA

²³⁵ Révai József: Marxizmus, népiesség, magyarság. Marx és a magyar forradalom. Bpest, 1949. 80—81. l.

²³⁶ Révai József: Kossuth Lajos. Moszkva, 1944. 17—18. l.

A CSEH ÉS MAGYAR NÉP ÖSSZEFOGÁSÁNAK HAGYOMÁNYAI 1849-BEN

1848—49 egyaránt haladó hagyománya a cseh és a magyar történelemnek. Ezekben az esztendőekben népeink hőiesen harcoltak szabadságukért, függetlenségükért. A cseh nép és a radikális demokráta bátor küzdelme 1848 tavaszán a megalkuvó liberálisok és az osztrák abszolutizmus ellen, a magyar függetlenségi harc az európai haladás oldalán, büszkeséggel tölti el a szocializmust építő cseh és magyar népet.

Csehek és magyarok a közös ellenség, az osztrák abszolutizmus elleni harcot nem mint szövetségesek vívták. Az összefogás kézenfekvő lett volna, hisz az osztrák abszolutizmus egyaránt veszélyeztette mindkét nép szabadságát, függetlenségét. Ez a szövetség 1848—49-ben mégsem vált valósággá. Ha az összefogás nem is jött létre, mégis voltak rokonszenvmegnyilvánulások egymás harca iránt, kísérletek az összefogásra, elsősorban a cseh nép és a radikális demokráta részéről 1849 tavaszán. Ezeket a tényeket mind a cseh, mind a magyar burzsoa történetírás elhallgatta. A burzsoa történetírás célja ezzel az volt, hogy a két nép között mesterségesen szított gyűlöletet a történelmi multtal támassza alá. A burzsoa történetírás ugyanis különös figyelmet fordított azokra a kérdésekre, amelyek elválasztották népeinket. A marxista történészeknek az a feladatuk, hogy felkutassák népeink haladó hagyományait, azokat a tényeket, amelyek nem elválasztották, hanem összekötötték a multban is a cseh és a magyar népet. Révai József ezt a feladatunkat így határozta meg: »Ideje már a magyar, valamint a cseh és szlovák nép közös harcaira, a csehszlovák és magyar történelem, a csehszlovák és magyar kultúra eleven kölcsönhatásaira emlékeztetni... Történészeink nemes feladata, hogy felkutassák a két nép történelmében az érintkezéseket és közös törekvéseket és felhasználják azokat a szocializmust építő népeink barátságának elmélyítésére.«¹

1848-ban népeink viszonyában nem összefogással, hanem inkább tragikus ellentétekkel találkozunk. Mi volt ennek az oka? A magyar kormány helytelen, nacionalista nemzetiségi politikát követett. Nem elégítette ki a magyarországi nemzetiségek, közöttük a szlovákok jogos törekvéseit, sőt a nemzetiségi mozgalmakat csírájukban igyekezett elfojtani. Ez a politika jogos ellenszenvet váltott ki a cseh nép és a cseh radikálisok körében.

A magyar kormánynak ez a helytelen nemzetiségi politikája megkönnyítette a cseh liberális burzsoáziának és az osztrák abszolutizmusnak azt a célkitűzését, hogy a nacionalizmus ideológiájának felhasználásával leszerelje a cseh nép forradalmi mozgalmát és megakadályozza e mozgalom

¹ Révai József beszéde a Magyar Népköztársaság és a Csehszlovák Köztársaság közötti kulturális együttműködésről szóló egyezmény aláírásakor Prágában 1951 november 13-án. (Szabad Nép, 1951 nov. 14. sz.)

és a magyar függetlenségi harc összefogását.² A júniusi prágai felkelés leverésével a cseh nemzeti mozgalomnak új szakasza kezdődött. Ebben a szakaszban a mozgalom korlátlan vezetői a liberálisok voltak, akiknek — szövetségben az osztrák reakcióval — sikerült a radikális demokratákat és a cseh népet megtéveszteniök és szembeállítaniök az európai forradalommal, közöttük a magyar függetlenségi harccal is. A liberálisok nacionalista propagandája a bécsi októberi forradalom idején volt a legerőteljesebb. E forradalom hatására ugyanis a radikális demokraták közül sokan rádöbbenek arra, hogy helytelen úton járnak. A bécsi októberi forradalom iránt a cseh nép és a radikálisok körében megnyilvánuló rokonszenvet a liberálisok a nacionalizmus felkorbácsolásával szerelték le és sikerült is rövid ideig visszaszorítaniök a cseh népnek az európai forradalom iránt érzett rokonszenvét. A radikális demokraták egy része a nacionalista uszítás ellenére felismerte a bécsi forradalom jelentőségét. Ez volt a radikálisok első lépése a magyar forradalom felé, hiszen a bécsi felkelés a magyar szabadság támogatására tört ki.

Mi jellemezte a radikálisok politikáját a prágai felkelés leverése utáni időben? A radikális demokraták 1849 tavaszáig a nemzeti függetlenség kérdését — és ez súlyos hiba volt — a demokratikus követelések mellett háttérbe szorították. Mivel programjukban a cseh függetlenség kérdése háttérbe szorult, érthető, hogy nem támogatták a magyar függetlenségi harcot sem. Ezt magyarázza még az is, hogy a radikálisok a magyar szabadságharc szeptemberi fordulata után sem ismerték fel a magyar középnemesség patrióta arculatát a nacionalista arculat mellett.

Amikor 1849 telén és tavaszán fokozódik a cseh nép harca a függetlenségért, ezzel párhuzamosan érlelődik a magyar szabadságharc iránti rokonszenv is.

I

1848—49 fordulóján az osztrák ellenforradalom helyzete kedvező volt. Az osztrák birodalom országainak nagy részében sikerült a »rendet« helyreállítani. A frontokon is — átmenetileg ugyan — de kedvező volt a helyzet. Görgey visszavonulása, a forradalmi magyar kormány menekülése Debrecenbe, Budapest elfoglalása mind azt sejtették, hogy az ellenforradalom lassanként elérkezettnek látja az időt arra, hogy visszavonja mindazokat az engedményeket, amelyeket 1848 forradalmainak hatására adnia kellett az elnyomott népeknek. Nemesak az osztrák, de az egész európai ellenforradalom, előnyomult.

Éppen ezért Európa forradalmi erői is újabb támadásra készültek az ellenforradalom ellen. A német demokraták a porosz kormány reakciós intézkedéseire válaszként fegyveres ellenállást készítettek elő. Nem maradtak ki az ellenforradalom elleni harcból a cseh radikálisok sem. A radikálisok programjának az az alapvető ellentmondása, hogy az ausztróslávizmussal és a demokratikus követelések együtt szerepeltek, nem volt sokáig fenntartható. A szabadságukért harcoló népek hősi példája, elsősorban a bécsi októberi forradalom, felnyitotta a radikálisok szemét. Emellett az ellenforradalom tevékenységének sorozatos

² A cseh liberális burzsoázia nacionalista politikájára vonatkozóan I. Удальцов, И. И: Очерки из истории национально-политической борьбы в Чехии в 1848 г. Москва, 1951.

jelei mutatkoztak Csehországban. Ez is elősegítette, hogy a radikálisok ott vegyék fel az abszolutizmus ellen a harcot, ahol a prágai felkelésben abbahagyták. Hogyan mozgolódott az ellenforradalom Csehországban, milyen rendelkezéseket adott ki, amelyek a radikálisok körében mélységes ellenállást váltottak ki? Stadion belügyminiszter 1848 december 6-án betiltotta a demokratikus egyesületeket. E rendelet nyomán a csehországi helytartóság felhívta a kerületi hivatalokat, hogy a demokratikus egyesületeket (demokratikus klubokat, munkásegységeket) oszlassák fel és éberen őrködjenek azon, hogy ezek az egyesületek ne folytathassák tovább működésüket. Ugyanez a minisztérium december 20-án megtiltotta a plakátok kiragasztását, röplapok nyilvános terjesztését.³

A helytartóság 1849 január 6-án közölte a minisztériummal az akadémiai légió feloszlására vonatkozó rendeletét.⁴

Ez az intézkedés is nagy elkeseredést váltott ki. A kormány és reakciós csehországi képviselői már 1849 elejétől megnyitották a tüzet a Slovanska Lipa egyesület ellen. A Slovanska Lipa nagyrészt liberális befolyás alatt állott, de széleskörű vidéki szervezeteiben lényegében demokratikus agitáció folyt. — A nemzetségi körében nőtt a nép és az egyetemisták iránti rokonszenv, amely ellen a hatóságok felvették a küzdelmet és erőyes intézkedéseket léptettek életbe.⁵

Az ellenforradalom a birodalmi gyűlésen az alkotmány tárgyalása alkalmából is fellépett. Schwarzenberg és Stadion miniszterek szembefordultak a népfélség elveivel, ami lényegében azt jelentette, hogy a kormány a birodalmi gyűlés ellen foglalt állást. A kormány képviselői 1849 január 12. óta részt sem vettek a birodalmi tanács ülésein.⁶

Az oktrojált alkotmány már előrevetette árnyékát. A cseh liberális burzsoázia kezdte felismerni, hogy az ellenforradalom nemcsak a cseh nép és a radikálisok ellen irányult, hanem részben ellenük is. Ezért a fenti kérdésben a birodalmi gyűlésben bizonytalanul és határozatlanul ugyan, de szembefordult a kormánnyal.⁷ Persze ez az elégedetlenség nem hasonlítható össze a radikálisok és a cseh nép határozott fellépésével. A liberálisok magatartása azt mutatta, hogy a cseh liberális burzsoázia és a kormány szövetsége meggyengült, de semmiesetre sem jelentette azt, hogy a liberálisok helyes következtetést vontak volna le a történelemből. Hogy ez így volt, azt bizonyítja az a tény is, hogy a liberálisok nem egy esetben éles harcot folytattak a radikálisok és a cseh nép ellen.

A cseh radikálisok elsősorban a sajtóban indították meg a harcot a kormány ellen. Ennek a harcnak az élén a kiváló tollú forradalmár újságíró, Karel Sabina állott. Sabina mindinkább rádöbrent arra, hogy az ausztrorszláv állásfoglalás, a hivatalos cseh politika, hibás, áruló politika, amely nem veszi tekintetbe a cseh nép érdekeit. Mindinkább felismerte azt, hogy az ellenforradalommal szemben eredményesen csak a nemzetközi haladás erőivel együtt lehet harcolni. Sabina 1849 telén és tavaszán írt cikkei tükrözik a radikálisok fejlődését is. 1849 január elején Sabina szembefordul a kormány képviselő

³ H. Traub: Květnové spiknutí v Čechách r. 1849. Praha, 1929. 19—20. l.

⁴ U. o. 21. l.

⁵ U. o. 23—24. l.

⁶ A. Klíma: Rok 1848 v Čechách. Praha, 1948. 134—135. l.

⁷ U. o.

politikájával, amely cselekedetek nélkül csak szónokol a szabadságról. »Nem elégítenek ki bennünket az üres szavak. A szabadság boldoggá kell hogy tegyen bennünket, a szabadságnak valósággá és polgári életünk alkotóelemévé kell válnia. Ott, ahol csak papíron van szabadság és a hivatalokban pedig rabszolgaság, ahol az egyik oldalon milliók henyélnek, a másik oldalon a föld pusztul, ahol az iskolai kiadásoknál takarékoskodnak és a katonai költségeknél tékoznak, ahol minden oldalról csak arról gondoskodnak, hogy a kormány biztonságosan és erősen álljon és a nemzetekkel nem törődnek, ott nincs igazi szabadság, ott csak papírszabadság van.«⁸ A továbbiakban Sabina rámutat arra, hogy csak az »elégedetlenség« (forradalmiság) hozhatja meg a cseh nép helyzetének javulását, mert ha azzal megelégszenek, amit »kegyesen« adnak, akkor nem lesz több szabadságuk, mint volt 1848 márciusa előtt. »Va'óban, — folytatja tovább a cikk — ha figyelembe vesszük az újabb milliós állami adósságot, ha számításba vesszük a kiontott vér nagyságát, hogyha tekintetbe vesszük a haza ezer és ezer reményteljes fiát... akik közül ezek elpusztulnak, hogyha mindezt latolgatjuk és együtt átgondoljuk miért és mire? minek az érdekében és kiért, valóban nincs okunk elégedettségre. Mi van nekünk ebből? Talán a kormány az általunk hozott áldozatokat visszafizeti?«⁹ És ha az olaszokat és magyarokat legyőzik, — fejtegeti tovább Sabina — akkor majd keresztül lehet vinni reakciós intézkedéseket. A mostani kormányban Sabina szerint nem lehet megbízni. Csak szép szavakat mondott, tetteivel nem bizonyította be, hogy a szabadságot szereti. Befejezésül Sabina rámutat arra, hogy cikke nem egyszerű, alkalmoszerű ellenzékiesség, hanem alapvető állásfoglalás, amely a kormány ellenforradalmi politikája ellen irányul.

Egy nappal később Sabina ismét vezércikkben fordul szembe a kormány sajtószabadságot korlátozó rendeletével. »Már olyan messzire jutottunk bizalmunkkal és áldozatunkkal! Cseh nemzet, te, aki szabaddá tetted az osztrák birodalmat és a dinasztiaát, te, aki fiaid és pénzed áldoztad — bilincsekért — te magad ítéld e fölött a parancs fölött.«¹⁰ De nemcsak a demokratikus jogokat rabolja el az ellenforradalom, hanem a nemzeti szabadságot is.

Egy másik vezércikkében kifejti Sabina, hogy a cseh nép nap mint nap konkrét tényeken keresztül meggyőződhet arról, hogy az osztrák kormány ellensége a szabadságnak. Ez a cikk már mutatja a cseh radikálisoknak az abszolutizmus ellen kibontakozó nemzeti függetlenségi harcát. Sabina e cikkében elmondja, hogy a politikai életben két erő jelentkezik. A kormánynak az ereje és az ezzel szemben jelentkező ellenerő, a nemzetek ereje. E két erő csak akkor egyesülhet, ha a kormány megérti a nemzetek kéréseit, követeléseit. A nemzetek hosszú évszázadokon keresztül hagyták magukat elnyomni, nem lépett fel az »ellenerő«. 1848-ban megváltozott a helyzet és ekkor kezdődött a népek igazi élete. Megrendült az abszolutizmus. A reakciós kormányok ebbe nem nyugodtak bele és szembefordultak a nemzetek jogos követeléseivel. Sabina világosan látja az ellenforradalom *divide et impera* politikáját: »... az abszolutizmus megosztja a nemzeteket és országokat zár el egymástól, hogy a szétszórt ellenerővel szembeállítsa a maga erejét, mert most a nemzetek, mint ellenerők a testvériség és barátság kapuját kinyitva egyesülni kezdenek

⁸ K. S. jelzésű vezércikk. *Noviny Lipy Slovanská* (NLSI) 1849 jan. 2. (1. sz.)

⁹ U. o.

¹⁰ K. S. jelzésű vezércikk. *NLSI* 1849 jan. 3. (2. sz.)

az ellenséges elemekkel szemben.«¹¹ Sabina ebben a cikkében elmondja azt is, hogy a kormányok mindig egyesültek az »ellenerőkkel«, a szabadságukért harcoló népekkel szemben, hogy leverjék azokat. Eddig sikerült — folytatja fejtegetését Sabina — ezt a forradalmi erők megosztására irányuló politikát folytatni, de most már nehéz lesz. És itt rámutat az olaszországi és magyarországi helyzetre (Az utóbbit azonban nem látja világosan, ez is tükrözi, hogy a radikálisok 1849 januárjában még nem jutottak el a magyar függetlenségi mozgalom támogatásához). Az osztrák reakció először a szlávokkal szövöttek a német demokraták ellen. Amikor az utóbbiakat Frankfurtban, Berlinben, Bécsben sikerült levernie és már nem voltak veszélyesek számára, akkor a németekkel szövöttek a szlávok ellen. »Az, aki arra gondol, hogy a jelenlegi minisztérium valamilyen szimpátiát érez a szlávok irányában, az nagyon téved. Felhasználni bennünket és azután a sorsunkra hagyni — ez a céljuk. Ha mi magunkról nem gondoskodunk, akkor senki se fog rólunk gondoskodni. Kell még ezt külön magyarázni? Sajnos igen, mert vannak olyan emberek, akik vakok, még most sem látnak.«¹²

Sabina ismertetett cikkei nagyjelentőségűek a cseh radikálisok újból megindított harca szempontjából. A cikkek bátor forradalmi hangja mutatja, hogy sem Windischgrätz katonai ereje, sem a liberálisok hamis félrevezető politikája nem tudta megtörni a radikálisokat. A cikkek leleplező erejűek voltak, mozgósítottak az ellenforradalom ellen meginduló támadásra. A radikálisok felismerték az osztrák reakció és a vele szövetségben lévő cseh liberálisok igazi arcát. Leleplezték a népeleplező kétszínű módszert, amely szabadságról prédikál és e papolás közben fosztja meg a népeket szabadságuktól. Azzal, hogy a radikálisok rámutattak a cseh nép hiábavaló áldozataira, amelyeket az osztrák birodalom és dinasztia érdekében hoztak, lényegében a cseh liberálisok ausztrósláv politikáját bírálták. Különös jelentősége volt a reakció »oszd meg és uralkodj« politikája leleplezésének. Sabina világosan látta a nemzetek függetlenségi harcának jelentőségét az abszolutizmus ellen és felismerte azt, ami néhány hónappal később az európai forradalommal szemben bé is következett: a reakciós hatalmak összefogása a szabadságukért harcoló népek leverésére. A radikálisok azonban még nem jutottak el a magyar függetlenségi harc támogatásához. Ez 1849 januárjában — az elmúlt hónapok ellentétei, éles harcai miatt — nem következhetett be.

A radikálisok tevékenysége nem korlátozódott csak a sajtóra. Február 7-én ünnepséget tartottak a Karolinumban, ahová tüntető menet vitte a feloszlatott akadémiai légió zászlait. Az aulában megtartott népgyűlésen a szónokok kitarásra buzdították a szépszámban megjelent diákokat és munkásokat.

A radikálisok a parasztság között is megindították a szervező munkát. Konkrét feladatot ezzel kapcsolatban az a sorozás adott, amely az 1848 december 5-i rendelet alapján alkotmányellenesen indult meg országszerte. Az újabb katonaszedés nagy elégedetlenséget váltott ki a parasztság körében. Ezt a radikálisok felhasználták az abszolutizmus elleni harcukban. Egy Prágában készített litografált röpirat felhívja a cseh népet, hogy forduljon szembe az újoncozással. »Cseh nemzet! Ismét el akarják ragadni kebletekről derék fiataljaitokat, hogy idegen országba vigyék őket és elnyomják azt a

¹¹ K. S. jelzésű vezércikk. *NLSI* 1849 jan. 13. (11. sz.)

¹² U. o.

nemzetet, amely szabadságot akar!»¹³ A röpirat a továbbiakban rámutat arra, hogy azért kell 700.000 főre emelni a hadsereget, hogy az a nemzetet rabszolgává tegye. Végül a röpirat támadja a kormányt, amely Metternich örökébe lépett és felszólítja a cseheket, ne adjanak katonát a kormánynak. »Csehek! ha egy csepp szabad vér is kering bennetek, így tesztek, így kell tennetek — mert ezt mondja az igazság, ezt parancsolja a jog és a szabadság! Mindent a jogért és a szabadságért!»¹⁴ A parasztság ellenállásának letörésére katonaság igénybevételére volt szükség. A helytartóság, abban bízva, hogy sikerül felszámolnia az elégedetlenséget, néhány héttel elhalasztotta a sorozást. Ez alatt az idő alatt azonban még hatékonyabb propaganda indult meg a parasztság körében, különösen a časlavi, berouni, klatovi, plzeňi, žateci és libereci kerületekben, ahol a radikálisok gyűléseket tartottak és biztatták a népet az újoncozás megtagadására. A kormánylapok csaknem minden nap felhívták a katonaköteles személyeket, hogy vonuljanak be. Egy lap 1024 — a katonállítás elől elmenekült — személy nevét közli a pardubicei kerületből. Összeütközésre is sor került Chomutovban, Nepomýšlben, Příbramban, ahol nem egy esetben a sorozást végző tisztviselőknek el kellett menekülniök.¹⁵

A népnek ezzel a fokozódó elégedetlenségével magyarázható, hogy a K. Havlíček Borovský, a liberális burzsoázia képviselője is felemelte hangját az újoncozás ellen. Rámutatott arra, hogy a kormány a birodalmi gyűlés engedélye nélkül nem szedhet katonát. Továbbá azt igyekezett bizonyítani, hogy az osztrák birodalom hadseregét nem kell növelni. A birodalom rendelkezik olyan erővel, hogy külső támadással szemben az országot meg tudja védeni.¹⁶ Ugyanígy a tömegek nyomása kényszerített egyes cseh liberális képviselőket arra, hogy a kormányhoz az újoncozás ügyében emlékiratot nyújtsanak be.¹⁷

Ez a megmozdulás, amelyet a radikálisok szerveztek, gyengítette az abszolutizmus erőit és közvetve támogatta az európai forradalmat. Így érik meg az abszolutizmus elleni harcra keresztül a cseh népnek a magyar szabadságharc iránt táplált rokonszenve.

A radikálisok a nép között végzett felvilágosító munkával párhuzamosan tovább folytatják sajtójukban a támadást az osztrák abszolutizmus ellen. Jellemzőek a radikálisok állásfoglalására a *Noviny Lipy Slovanské* következő sorai: »Felhők húzódnak a mi politikai égboltozatunkra és mint valami fojtó zivatar nyom bennünket a közeljövő bizonytalansága. A reakció hidrája falánkan nyújtja ki kezét szabadságunk és jogaink felé.»¹⁸

Sabina cikkei most is utat mutatnak a radikálisoknak, leleplezéseik mindmegannyi fegyver az abszolutizmus elleni harcban. Mindinkább lelepleződik — írja vezércikkében — az osztrák abszolutizmus politikája, »már talán a mi nemzeti pártunk (liberális burzsoázia) félrevezetettjei is elismerik, hogy hova jutottunk« a kormányba vetett bizalom során. A kormánynak két fizetett zsoldosa van, az egyik az erőszak, amely szuronyokra támaszkodik.

¹³ Máme dát rekrutu žili nemáme? c. röpirat. Közli *F. Roubik*: *Český rok 1848*. Praha, 1948. 389–390. l.

¹⁴ U. o.

¹⁵ *Traub*: i. m. 26–30. l.

¹⁶ *Rekrutování Národní Noviny (NN)* 1849 febr. 15. Közli *Karel Havlíček Borovský*: *Duch Národních Novin*. Havlíčkův Brod, 1948. 101–102. l.

¹⁷ *Pamětní spis klubu slovanského ministerstvu strany odvodu 1849 febr. 28*. Közli *Černý, J. M.*: *Boj za práva*. Sborník aktů politických v věcech státu a národa českého od roku 1848. I. k. Praha, 1893. I. 529–531. l.

¹⁸ *Z Prahy. NLSI* 1849 febr. 13. (38. sz.)

»És az igazságos kérdésekre karddal és tűzzel felel.« A másik a megfizetett tollnokok, a legnyomorultabb csürhe, amely állásokért elárulja népét és becsapja őt. — Sabina azután felhívja a figyelmet arra, hogy az eddig történtek a reakció kezdeti próbálkozásai, amelyeket újabb elnyomás követ majd. Sabina rámutat arra, hogyan vezette orruknál fogva a szlávokat az osztrák kormány, amely gondoskodik arról, hogy az ausztriai nemzeteket rabszolgasághoz szoktassa. Hogy ezt a célt elérje, bombáztatta Prágát, Bécest, egymás ellen fordította a nemzeteket, megtámadta a szabadságot, »elfoglalja Olaszországot és minden erejét a magyarok ellen veti be. Magyarok és általában Magyarországnak a másik fontos kérdése, egy csomó, amelyet nem könnyű kibogozni! A szlávok Ausztria számára a tűzből kikaptarták a gesztenyét és most ?« — Világosan lehet látni a szlávok szomorú jövőjét, amelyet a reakció készít elő.¹⁹

A prágai kormányellenes hangulatra nagy hatással volt az a hír, — ami ugyancsak februárban terjedt el — hogy a cári csapatok a magyar szabadságharc leverésére intervencióra készülnek.²⁰ Ekkor már megmutatkozott, hogy a magyar szabadságharc ügyét a cseh demokratikus közvélemény kezdi magáénak tekinteni.

A prágai radikális lapok a magyar tavaszi hadjárat sikereiről rövid hírekben számolnak be. Ezek a kommentár nélküli rövid hírek is alkalmasak arra, hogy felkeltsék a cseh nép érdeklődését és együttérzését a magyar szabadságharc iránt.²¹

Nagymértékben megnövelte az abszolutizmus elleni harcot az oktrojált alkotmány kihirdetése. 1849 március 6-án Stadion gróf belügyminiszter titkos értekezletet tartott Korěňžlen a birodalmi gyűlés képviselőinek egy csoportjával. Ezen az értekezleten Palacký, Brauner, Strobach és Pinkas cseh liberálisok is résztvettek. Ezekkel a képviselőkkel Stadion gróf ismertette az uralkodó határozatát a birodalmi gyűlés feloszlatására vonatkozóan. A képviselők engedelmesen végighallgatták Stadion gróf közlését. A következő napon feloszlatták a birodalmi gyűlést és 1849 március 4-vel publikálták az oktrojált alkotmányt.²² Engels az oktrojált alkotmány előzményeiről és a cseh liberálisok szerepéről így ír: »Az osztrák birodalmi gyűlés Bécs bevétele óta már csak árnyékként tengette életét egy kis morva városkában, Kremsierben. Itt érte utól a szláv képviselőket, akik választóikkal együtt a legtöbbet tették annak érdekében, hogy az osztrák kormányzat legmélyebb megaláztatásából megint magasba emelkedjék, egészen egyedülálló büntetésük, azért, mert elárulták az európai forradalmat. Alig nyerte vissza a kormány erejét, máris a legnagyobb megvetéssel kezdte kezelni a parlamentet és annak szláv többségét, és amikor a császári fegyverek első sikere után a magyarországi háború gyors befejezése volt várható, a Birodalmi Gyűlést március 4-én feloszlatták és képviselőit fegyveres erővel kergették szét.«²³

¹⁹ K. S. jelzésű vezércikk. *NLSI* 1849 febr. 14. Itt kell megjegyezni azt, hogy Noviny Lipy Slovanské nem mindig foglal állást olyan félreérthetetlenül és keményen az abszolutizmus ellen, amint azt Sabina cikkeiből láthattuk. A lapra még befolyást gyakoroltak a liberálisok és ez néhány cikkben meg is mutatkozott. V. ö. ezzel kapcsolatban Rittersberg egy cikkét. Noli me tangere. (*NLSI* 1849 febr. 7—8. 32—33. sz.) Ebben a cikkben még az ausztrioszláv politika nyomaival is találkozunk.

²⁰ Traub i. m. 34. l.

²¹ V. ö. ezzel kapcsolatban: *Pražský Večerní List* (PVL) 1849 máj. 12. (71. sz.)

²² Udalov i. m. 223—224. o. V. ö. még ezzel kapcsolatban *J. V. Frič*: Paměti Praha, 1891. IV. 129—130. l.

²³ Engels: Forradalom és ellenforradalom 1848-ban. Bpest é. n. 151—152. l.

Az oktrojált alkotmány kifejezésre juttatta azt az elvet, hogy a hatalom az alkotmányos monarchiában az uralkodóé, aki »isten kegyelméből« áll a birodalom élén. Az alkotmány egyesítette a monarchiát, egységes vám és kereskedelmi rendszert vezetett be. A nemzetek érdekeit figyelmen kívül hagyva elrendelte az egységes osztrák állampolgárságot. Bevezette a koronartartományok rendszerét és a birodalmi centralizmus alá rendelte az egymástól szétszakított nemzeti területeket. Az oktrojált alkotmány Csehország egyesítése helyett, amely a cseh hazafiak jelentős követelése volt és egyik alapja a cseh nemzet további polgári fejlődésének — az országot három külön országrészként kapcsolta az osztrák birodalomba. (Cseh királyság, morva őrgrófság, alsó- és felsősziléziai hercegség).

Az oktrojált alkotmány tehát törvényesítette az osztrák birodalom keretébe tartozó népek nemzeti elnyomását. Az alkotmányban szereplő pont a nemzetek egyenjogúságáról a gyakorlatban az ausztriai nemzetek egyenlő elnyomását, az egyenlő jogtalanságot jelentette.

Csehország számára a március 4-i alkotmány az 1848 április 8-án kiadott kabinetlevélben biztosított jogok visszavonását jelentette. (A március 4-i alkotmány alapján azután a cseh királyság részére külön alkotmányt adtak ki 1849 december 30-án.) Az oktrojált alkotmány amellelt, hogy az osztrák birodalom kebelébe tartozó népek nemzeti elnyomását szolgálta — ami ezzel együttjárt — antidemokratikus is volt. A birodalmi és tartományi gyűlések képviselőinek választásából a lakosság döntő többségét kirekesztették, a választójogot magas cenushoz kötötték. Az oktrojált alkotmány a legelemibb szabadságjogokat, mint a sajtó- és gyülekezési szabadságot — hogy csak a legfontosabbakat említsem — sem biztosította. Az alkotmány bizonyos fokú polgári jellegét mutatja, hogy eltörölték a feudális szolgáltatásokat, a főnemesség és főpapság rendi képviseletét. Méltán állapította meg Marx és Engels az oktrojált alkotmányról, hogy »az abszolutizmust Ausztriában minden vonalon visszaállították 1849 március 4-én.«²⁴

Az oktrojált alkotmány tehát az ellenforradalom látszólagos győzelmét jelentette. De ez a győzelem a cseh nemzet csaknem minden rétegében, egyiknél kisebb, másiknál nagyobb elégedetlenséget váltott ki.

Az oktrojált alkotmány kibocsátásakor a cseh liberálisok és a kormány prágai helytartói számítottak a cseh nép tiltakozó megmozdulására. Pinkas liberális képviselő mondotta: »Mi nem fogunk fellázadni, de olyan messzire nem ér el a hatalmunk, hogy meg tudnók akadályozni azt, ami biztosan ki fog törni.«²⁵ Brauner liberális képviselő is megállapította, hogy valami készülöben van. A kormány csehországi képviselői meg is tették a szükséges katonai intézkedéseket. Ponton híddal kötötték össze a Hradčanyt — ahol nagyobb katonai erő állomásozott — Karlín prágai városrészsel, továbbá megerősítették a prágai helyőrséget.²⁶ Valóban szükség volt ezekre az intézkedésekre, mert a prágai nép nem egy alkalommal juttatta kifejezésre elégedetlenségét. Március 11-én, a szentvencefürdői gyűlés évfordulóján, Prágában két helyen ünnepséget tartottak »a nemzeti ébredés ez első megnyilatkozásának emlékére« és nagy lelkesedéssel énekelték a K. Sabina által csehre fordított Marseillaise-t és a lengyel nép harcra lelkesítő himnuszát, a Jeszcze Polska niezginęta-t.²⁷

²⁴ Marx—Engels Művei VI. 86. l. (oroszul)

²⁵ Traub i. m. 39. l.

²⁶ U. o. 39—40. l.

²⁷ U. o.

Ezeket az ünnepségeken sokan vettek részt, de az egy nappal később, a minisztérium által elrendelt »alkotmányünnepségről« a prágaiak tüntetően távolmaradtak. Hivatalból megjelent személyeken kívül szinte senki sem volt az »ünnepségen«. A következő napon, március 13-án a radikális demokrata diákok által rendezett megmozduláson tüntetően részt vett az egész Prága, annak ellenére, hogy rossz idő volt és a meghívókat sem lehetett megfelelően terjeszteni. Ez az ünnepség is hasonló volt, mint a március 11-i. Rekvizitum tartottak »az elmúlt 365 nap során a szabadságért folytatott nemes küzdelemben elesettek emlékére«. A Klementinumban cseh és német nyelvű beszédek hangzottak el, amelyek felhívták a cseh és a német diákságot az összefogásra és lelkes szavakkal emlékeztek meg az elmúlt esztendő márciusi, júniusi és októberi napjairól. A forradalmi küzdelmekre való emlékezésnek meg is lett a következménye. A nép a diákokkal együtt nyilvánosan ócsárolta az oktrojált alkotmányt, majd szövegét elégették az uralkodó képmásával együtt. Egy alkalommal köztársaságot követeltek. A csehek és németek közösen léptek fel az abszolutizmus ellen — éppúgy, mint a dicsőséges prágai felkelés napjaiban. De nemcsak Prágában, hanem a vidéken is forradalmi volt a hangulat. A prágai helyzetéről egykorú jelentés a következőképpen számol be: »A diákok és az újságírók igazi republikánusok. Hallatlanul szidják az alkotmányt, a minisztériumot, a fiatal császárt. Teljesen zavartalanul szitkozódhatnak az utcákon és a vendéglőkben. Nyíltan hirdetik, hogy éljen Kossuth, vesszen a kormány. . . Elfogták olyan embereket, akik a magyar ezredeket hüllenségre akarták csábítani, így Lehner órásságodat és Soltys volt katonát lezárták. A sajtó, a német ép úgy, mint a cseh támad és uszít.« A diákok egy vendéglőben — folytatja tovább a jelentés a »Gaudeamus igitur« c. közkedvelt dalban különös nyomatékkal énekelték a »Vivat et res publica«-t, ami hatalmas tapsot váltott ki. A cseh és a német parasztság Prága felé tekintett, amelynek példáját akarta követni.²⁸

Az oktrojált alkotmány kibocsátása során keletkezett forradalmi hangulatnak különös jelentőséget adott, hogy a cseh nép többsége felismerte a liberálisok áruló politikáját. Ha arra gondolunk, hogy a prágai felkelés óta a cseh liberális burzsoázia milyen káros befolyást gyakorolt a cseh népre, akkor világosan látjuk e fordulat jelentőségét. A prágaiak meggyűlöltek a birsdalmi gyűlés szláv jobboldalának képviselőit, azokat a liberálisokat, akik oly soká csalták a cseh népet.²⁹ A prágaiak féltékenyen kifejezésre is juttatták ezt az érzésüket a feloszlatott birsdalmi gyűlésből visszatérő képviselők felé. »Amikor küldötteink visszajöttek Kroměřížből, a radikálisok egész szép seregecskéje ment ki megnézni őket és a »Sláviának« egy volt tagja, a szlovák műkedvelő Šrámek, ócsárló dalocskát osztogatott a közönség között, melyet itt nem lehet pontosan elismételni. A fő tromf a »Národní Noviny« szerkesztőjének, Havličeknek szólt. De nem ma adt ki Palacký meg Rieger sem a sok gúnyos dalból. A vendéglőkben pedig . . . énekelték egy dalt, melynek csak az első versszaka közölhető: Nagy szláv politikát folytatnak ők, mondták, pedig csak az isten szent idejét lopták! Egészében, bár az izgalom általános volt, be kell vallani, hogy az öntudatos polgárok elégedetlensége nem is annyi: a kormánynak szólt, hanem eleinte közvetlenül a követek ellen fordult amiatt a nemze-

²⁸ U. o. 40—43. l.

²⁹ Frid i. m. IV.

tükhöz méltatlan magatartásuk miatt, melyet a birodalmi gyűlés egész ideje alatt tanúsítottak. Bizonygatásuk, hogy »lelkiismeretük tiszta« mit sem ért.³⁰

A liberálisoknak is fel kellett ismerniük, hogy politikájuk csődbe jutott. Az osztrák ellenforradalm, amelyet súlyos helyzetében támogattak, amikor visszanyerte erejét, »hű szövetségeseit«, a cseh liberálisokat cserbenhagyta. Az efelett érzett elégedetlenség tapasztalható az oktrojált alkotmány kibocsátása után a cseh liberálisok vezető köreiből. Rieger, a cseh liberális burzsoázia egyik vezetője a birodalmi gyűlés feloszlatásakor Fr. Smolkától a birodalmi gyűlés lengyel elnökétől a következő szavakkal búcsúzott el: »Mi ez tinétek, lengyeleknek, akik ennek a minisztériumnak sohasem hittetek. De mi, akik az utolsó percig hittünk neki, hogy menjünk most haza és nézzünk választóink szeméi közé?«³¹

A liberális burzsoáziának az oktrojált alkotmány után megszűnik az a kizárólagos vezetős szerepe, amelyet a prágai felkelés óta élvezett. Részen az osztrák kormány politikájában való »csalódás«, részben, hogy ne csúszsék el teljesen a tömegek támogatását, a liberális burzsoázia egy csoportja »ellenzékbe« vonult. Ez »ellenzékiesség« jól megfért azzal, hogy Palacký a birodalmi gyűlés szétkergetése után »minden reményét a még lehetséges cseh országgyűlésbe helyezte«, és Trojan és Brauner aktív tevékenységet is fejtettek ki a cseh országgyűlés érdekében.³²

Az oktrojált alkotmány következménye volt az is, hogy a párt jobbszánya — éppen a liberálisok »ellenzékiessége« miatt — új pártot alakított, az ú. n. konzervatív cseh pártot. A konzervatívok élén Thun Leó gróf, Tomek, Erben és Jiříček állottak. Ez a párt teljesen egyetértett az oktrojált alkotmánnyal. A cseh hazaárulónak ez a pártja az osztrák abszolutizmus nyílt ügynöksége volt. A konzervatívok szembefordultak a cseh nemzet függetlenségi törekvéseivel és a demokratikus követelésekkel.

A liberális burzsoázia vezetői közül egyedül K. Havlíček Borovský az, aki leginkább levonta az oktrojált alkotmány következményeit és 1849 márciusától következtelenül ugyan, de harcolt az abszolutizmus ellen. Ebben a küzdelemben két egymással szorosan összefonódó hibát követett el. Egyrészt harcolt az abszolutizmussal párhuzamosan a radikálisok ellen, másrészt továbbra is állást foglalt a magyar szabadságharc szemből. K. Havlíček Borovský küzdelme tehát ellentmondásokkal volt terhes és már csak ezért sem lehetett sikeres. K. Havlíček Borovský az abszolutizmus elleni harcát elszigetelte a radikálisoktól és a cseh néptől, egyrészt magyarelles, másrészt a radikálisok ellen folytatott politikájával.

K. Havlíček Borovský már március elején, még az oktrojált alkotmány kibocsátása előtt, számított a reakció előretörésére ». . . már Havlíček is kezdett sejteni valami fenyegetőfélét, mivel a Národní Noviny-ban óva intette a kabinetet oktrojált alkotmány bevezetésétől, ami véleménye szerint új forradalom alapjait rakná le! — Egyúttal azt ajánlotta a nemzeteknek, hogy maradjanak csendesen, persze az elszenvedett igazságtalanság tudatával, legjobb lesz, ha mindent elviselnek, megvárva a dolgok továbbfejlődését. . .«³³ Lényegében

³⁰ U. o. 133—134. l. (Idézet: J. V. Frič: Emlékeim. Budapest, 1951. 181—182. l.)

³¹ U. o. 129. l. (Idézet: Emlékeim 180. l.)

³² U. o. 128. l. és Z. Tobolka: Politické dějiny československého národa od r. 1848. až do dnešní doby. Praha, 1932. I. 158—159. l.

³³ Frič i. m. IV. 128. l. (Idézet: Emlékeim 179. l.) V. ö. még ezzel kapcsolatban: O. Řiha: K. Havlíček Borovský. Praha, 1950. 18. l.

ez a politika jellemezte Havlíček további küzdelmét. Harc az oktrojált alkotmány ellen, de nem a radikálisok forradalmi eszközeivel. A birodalmi gyűlés felosztatásáról írt cikkében kemény szavakkal vádolja a minisztériumot, amely felelős a történetekért. »Vannak idők — kezdi cikkét K. Havlíček Borovský, — amikor nem helyes egyszerre kimondani a teljes igazságot, de vannak olyan idők is, amikor minden becsületes embert arra kényszerít a lelkiismerete, hogy a teljes igazságot mondja el és ne hallgassa el gondolatát még akkor sem, ha a hóhér kardja van a feje felett. Ilyen idők következnek most is.³⁴ Tudjuk, — folytatja tovább a cikk — hogy a minisztérium a sajtószabadság ellen tör, ez látható több erőszakos eszköz használatából. Mi azonban el vagyunk készülve, hogy a végsőkig, amíg erőnkből telik, dolgozzunk a szabadságért.«³⁵

K. Havlíček Borovský egy másik cikkében az oktrojált alkotmány magyarázatát adta. Ezért a cikkért az ellenforradalom perbe fogta.³⁶ K. Havlíček Borovský azonban megfordította a vádat és vádlottból vádlóvá vált és a tárgyaláson cikkénél alaposabban megtírálta a márciusi alkotmányt. Védekezésében nevetségessé tette nemcsak az alkotmányt, de az egész bíró-ságot is. Császári proklamációk, kormánynyilatkozatok és az oktrojált alkotmány összehasonlításával mutatott rá a császári és kormányígéreték igazi arculatára. Leleplezte a kormány kétszínű politikáját. Az esküdtszék cseh tagjainak egyöntetű véleménye volt, hogy Havlíček Borovský ártatlan, fel kell őt menteni. Így is történt. De a katonai törvényszék nem feledkezett meg Havlíček küzdelméről és adandó alkalommal, később betiltotta a Národní Novinyt, Havlíček lapját.³⁷

Karel Havlíček Borovský harcát a radikálisok is rokonszenvvel kísérték. »Olyan fényesen védekezett, hogy nemcsak egyhangúan felmentették, hanem tiszteletet vívott ki magának szenvedélyes ellenfelei körében, akik egy pillanatra elfelejtve Havlíčekkel való összeütközéseiket, magasztalták rettenthetetlenségét és maguktól és őszintén elismerték Havlíček hazafiasságát.«³⁸

Havlíček — amint azt az elmondottak mutatják — részben szakított a liberális burzsoáziának az osztrák abszolútizmust mindenben kiszolgáló politikájával. Politikájának következetlenségét azonban nem tudta most sem kiküszöbölni. Havlíček egyedül maradt, egyedül harcolt, a liberális burzsoázia képviselői teljesen magára hagyták. Jellemző volt Riegernek a magatartása, aki a harc helyett a kényelmesebb külföldi tanulmányutat választotta. De nemcsak azért harcolt egyedül Havlíček, mert a liberálisok a kényelmesebb passzivitást választották, hanem azért is, mert nem találta meg az igazi helyes utat, a radikálisokkal való közös harc útját.

Forradalmibb, élesebb harcot folytattak a radikálisok az oktrojált alkotmány, az osztrák abszolútizmus ellen. A radikális sajtó a Pražský Večerní List, a Noviny Lípy Slovanské egyaránt leleplezte a márciusi alkotmánynak mind antidemokratikus, mind a nemzeteket elnyomó arculatát. A Pražský Večerní List, amint híre terjedt az oktrojált alkotmánynak, azonnal állást foglalt ellene. Ez az alkotmány az utolsó csapás a márciusi vívmányok

³⁴ Po rozpuštění říšského sněmu. NN 1849 márc. 13. Közli DNN 105. l.

³⁵ U. o.

³⁶ Protní soud nad redaktorem Nár. Novin pro článek »Výklad oktrojovaného ústavy od 4. března« v čísle 62. Nár. Novin. NN. 1849 ápr. 14—15. közli DNN 145—175. l.

³⁷ O. Říha i. m. 19. l.

³⁸ Frič i. m. IV. 155—156. l.

ellen — írta — és rosszabb, mint az 1848 áprilisi vagy azok az alkotmányok, amelyekkel a német államok rendelkeztek 1848 márciusa előtt. Különös hangsúllyal foglalkozik azzal a magas cenzussal, amelyet a választásokkal kapcsolatban állapítottak meg. »Kíváncsiak vagyunk, hogyan fog az országgyűlés viselkedni. . . hogy honfitársaink ezt az ajándékot hogyan fogadják — azt tudjuk előre. A szabadság sír — szomorúak az elkövetkező napok, amelyek felé haladunk — március 15-t búsán fogjuk ünnepelni.«³⁹ A lap egy későbbi száma is hasonló bírálatot gyakorol az oktrojált alkotmány felett. A kormány a »szegény néposztályokat« a magas cenzus bevezetésével megfosztotta a választójogától, így képviselőik nem lesznek. Az elnyomottak ügyében a kiváltságosok döntenek majd. . . két osztálya van a nemzetnek, azok, akik jogokkal rendelkeznek és azok, akik jogtalanok.«⁴⁰ A nyilvános választást a gazdagok kihasználják, a hivatalnokok is visszaélnék majd hatalmukkal. Nemigen lát a cikk lehetőséget arra, hogy a kormány »a szegény nép« helyzetén javítani fog. Ha az alsóház a nép érdekeit képviselné, — bár ez nem valószínű — akkor e határozatok keresztülvitelét a gazdagokból álló felsőház megakadályozhatja. Ha a két ház egyetértene, akkor a császári vétó is beleszólhat az ügyekbe. »A népfélség tehát semmiség, egy ember akarata hatályosabb, mint 38 millióé. Ilyen abszolút vétó nincs egy valamennyire is demokratikus alkotmányban. . .«⁴¹

A radikálisok az oktrojált alkotmánynak nemcsak az antidemokratikus pontjait támadták, hanem nagy tüzet nyitottak a nemzeti szabadságjogok eltírása miatt is. K. Sabina egy vezércikkében a kormány politikájának hazugságait leplezi le. A kormány, mikor szabadságot ígér, bilincseket ad. »Hazudik, amikor azt ígéri, hogy a haladás élére áll. . . Hazudik, amikor a nemzeteknek egyenlőséget ígér. . . Hazudik, amikor a népek elégedettségéről beszél. Hazudik már a létezésétől kezdve és hazudni fog pusztulásáig.«⁴² Ha meg kellene írni a hazugság történetét, akkor csak elő kellene venni a különböző félhivatalos és hivatalos kormánylapokat!

Több cikk a kormány elleni támadás során fontos tanulságokat von le az elmúlt év tapasztalataiból. Sabina a Noviny Lipy Slovanské c. lapban az oktrojált alkotmány kapcsán ismét felveti azt a súlyos hibát, amelyet a szabadságukért harcoló népek azzal követtek el, hogy az elmúlt esztendőben egymás ellen harcoltak. Az oktrojált alkotmány nem volt örömnapi számunkra — írja Sabina — de »sok megnyugtató és örömdetes gondolat merült fel bennünk, mert ezen a napon sok tehertől és előítéllettől szabadultunk meg, amelyek törekvéseink keresztülvitelében mérhetetlenül korlátoztak bennünket. Azokhoz a katonákhoz hasonlítottunk, akik a harcterre érve valóságos ellenségeiket keresték. Az egyik azt mondta, itt van, a másik, hogy ott van, a harcosok szétszóródtak, elfáradtak a vélt ellenséggel való harcban, miközben az igazi körülkerítette őket.«⁴³ Az egymás ellen folytatott kemény harcokból írja Sabina — a cseh radikálisok sokat tanultak. Ennek kapcsán veti fel a következő kérdést: lehetséges-e szabadság, egyenlőség, testvériség ott, ahol a polgár polgár ellen, nemzet nemzet ellen harcol, ahol egy ország fiai nem ismerik egymás feladatait és egyik a másik ellen küzd, ahelyett, hogy együtte-

³⁹ PVL. 1849 márc. 8. (67. sz.)

⁴⁰ U. o. 1849 márc. 14. (73. sz.)

⁴¹ U. o.

⁴² K. S. jelzésű vezércikk NLSI 1849 márc. 20. (67. sz.)

⁴³ K. S. jelzésű vezércikk u. o. 1849 márc. 13. (61. sz.)

sen vennék fel a harcot a közös ellenség ellen. A válasz egyszerű : nem. A cikk azt a reményét fejezi ki, hogy Európa nemzetei, közöttük a csehekkel együtt-lakó németek is a cseh néppel együtt meg fogják ezt érteni.

Pražský Večerní List egy vezércikke visszapillant az elmúlt év polgári demokratikus követeléseire : sajtó-, gyülekezési, vallásszabadságra, olyan választási törvényre, amely nincs cenzushoz kötve. Majd megállapítja, hogy a demokratikus jogok megvalósítása csak üres ígéretek maradtak. Helyettük kemény elnyomás nehezedik a népre. »A sajtó- és gyülekezési szabadságot eltörölték, a nemesség továbbra is felfuvalkodottan uralkodik felettünk. Ezt mutatja az egyház hazugsága, amely állandóan azt hirdeti, hogy egyformák vagyunk. Részvételünk nincs biztosítva a politikai életben, mert szegénységünk örökös engedékenységre ítél bennünket.«⁴⁴ Ezek után felveti a kérdést, hogy ki a hibás mindezekért! »Mi magunk — válaszol a cikkíró. — A jog és az uralkodás mindig összekapcsolódik a hatalommal. Erről nem gondoskodtunk, amikor az alkalom minderre megfelelő volt, bizalommal voltunk (a kormány felé), határozatlanok is voltunk és ellenségeinknek alkalmat adtunk ahhoz, hogy megerősödjenek. Vezetőink — folytatja tovább a cikk — csak szépen beszéltek, de senkisémm állt ki a szükséges időben a harcmezőre. Szegény nép voltunk eddig, mert nem adtunk egy tettrekész embert sem a szabadságnak. Minden más nemzet nagy hősokeket adott, a franciák, a lengyelek, az olaszok, a magyarok, csak mi nem. Nem voltunk eléggé tapasztaltak. Most, amikor már tapasztalatokat szereztünk, különösen szükséges, hogy megvizsgáljuk a történelmet és megnézzük azt, hogy a nemzetek hogyan viselkednek a nagy korszakokban és milyen módon jutnak el a szabadsághoz.«⁴⁵

A radikálisok harca együttjárt az árulók leleplezésével is. A szláv népek körében, így a cseheknél is nagy tiszteletnek örvendett Jellasics horvát bán. Az iránta érzett bizalom azonban a bécsi októberi forradalom óta fokozatosan csökkent. A radikálisok fontos feladatuknak tartották, hogy a szláv népeknek ezt az árulóját leleplezzék és a cseh nép szívében még meglévő bizalmat, tiszteletet gyűlöletté változtassák. A Pražský Večerní List február 20-i száma már felvetette azt a kérdést, hogy a közeljövő megmutatja, vajjon Jellasics osztrák tiszt vagy szláv hazafi.⁴⁶ Nem egészen egy hónappal később már a Národní Novinyval (a cseh liberálisok lapjával) vitába szállva, a lap leleplezi Jellasicsot⁴⁷, mint az osztrák dinasztia érdekeit képviselő ügynököt. Jellasics tevékenységére a Wiener Zeitungban megjelent nyilatkozata derített fényt. Josef Václav Frič, a radikális demokraták egyik vezető alakja emlékiratában a Jellasics-nyilatkozatról a következőképpen számol be. »A Wiener Zeitungban, ebben az erősen hivatalos lapban, Jellasics bán nyilatkozatát olvashattuk, mely szerint „mindenekelőtt osztrák katonának érzi magát“, ami nem is lepett meg bennünket annyira mint *Windischgrätz* herceg hozzáfűzött dicsérete. A lap szerint a bán *Windischgrätz* herceget igen tiszteli s ezért neki készségesen engedelmes híve marad. Ennek a nyilatkozatnak az lett a következménye, hogy este a *Platzban* nyilvánosan elégették Jellasics arc-képét, gondolom a híres *Řehoř* vezetése alatt, aki a politikai meggyőződésnek azt az aktusát nyomatékos és sokatmondó kommentárral kísérte.«⁴⁸

⁴⁴ PVL 1849 márc. 23. (82. sz.)

⁴⁵ U. o.

⁴⁶ PVL 1849 febr. 23. (50. sz. Vezércikk.)

⁴⁷ U. o. 1849 márc. 13.

⁴⁸ Frič i. m. IV. 134. l. (Idézet : Emlékeim. 182. l.)

A radikálisoknak fentebb ismertetett koncentrált támadása azonban nem akadályozta meg az ellenforradalmat abban, hogy tovább haladjon azon az úton, amely a nemzetek béklyóbazárását, demokratikus jogaiktól való megfosztását jelentette. 1849 március 21-én új, igazán drákói sajtótörvény jelent meg, amely óriási kauciókat rótt ki valamennyi folyóiratra és valamennyi néplap számára kész halálos ítélet volt.⁴⁹ A kauciókon kívül a törvény megtiltotta az összes lapok utcai árusítását. A reakció nyíltan kifejezésre is juttatta azt, hogy a Národní Noviny-n kívül más lap nem fogja tudni fenntartani magát a rendelet következtében.⁵⁰ A radikális lapok erre az elemi szabadságjogot tipró intézkedésre újabb támadást indítottak. A Pražský Večerní List leleplezte a kormány újabb rendeletének igazi célját és kifejtette a sajtószabadság jelentőségét. »Hogy a mostani kormány iránt nincs semmi bizalom, azt mindenki elismeri, kivéve a szolgálalkú hivatalnokokat, a mindig engedelmes katonaságot és a hatvanhetesek söpredékét.«⁵¹ Ha a kormány rendeletet ad ki — fejtegeti a cikkíró — mindig bizalmatlanok iránta, mert nem tudják, hogy a kormány a kiadott rendelettel milyen csalárdságot forral. A kormány azonban most »világosan és szemérmetlenül lábbal tapossa a nemzetek jogát. Ezen a napon jött ki a sajtórendelet.«⁵² Ebből a rendeletből világosan látszik szándéka. »A kormány teljesen meg akarja semmisíteni a szabadságot, be akarja vezetni a cenzurát, csak ennek más nevet ad. Olyan ostobának tartja a nemzeteket, hogy azt hiszi, hogy a nemzetek nem ismerik fel azt az ördöngösséget...«⁵³ Az a tény, hogy adót vetnek ki a lapokra, a halálát jelenti a szabad sajtónak. Ez ugyanis annyira megdrágítja az újságokat, hogy a kisebb példányszámban megjelenő lapok nem fogják tudni fenntartani magukat, a nagyobb lapoknak pedig felére száll le olvasóik száma. Ezt akarja a kormány. A kormány fog kiadni újságokat — folytatja a cikk — ezek elbírják majd az adót. Így a kormánylapok könnyen terjeszthetik majd »a hazugságot és folytathatják a félrevezetés politikáját. Világos tehát, — fejtegeti tovább a cikk — hogy a kormány az abszolutizmus visszaállítására törekszik. Nem szabad mindezt tétlenül túrni. Az ilyen törvénnyel szemben a nemzetnek azonnal fel kell emelnie a hangját, nem szabad várunk, azonnal tiltakoznunk kell az ilyen rendelet ellen...«⁵⁴

A liberális burzsoázia képviselői — még az események során balfelé tolódó K. Havlíček Borovský is — szembefordultak a radikálisoknak fentebb ismertetett politikájával. A Národní Noviny többek között így száll szembe a radikálisok egyre növekvő befolyásával: »Jól van tehát! Ne higgyetek azoknak a férfiaknak, akiknek hazafias és nemes törekvéseit az egész nemzet régóta ismeri, higgyetek inkább bármiféle szélhámosoknak vagy az ellenségeinknek. Még hogy radikálisok! De az örültség is lehet radikális.«⁵⁵

Egy másik cikk helytelenítette, hogy a radikális lapok állandóan csak »lamentálnak« a csehországi helyzet felett. »Hogy már minden el van veszve, a sajtószabadságot eltörölték, már nem írhatjuk meg a nemzetnek az igazságot

⁴⁹ Frič i. m. IV. 135. 1. (Idézet: Emlékeim. 183. 1.)

⁵⁰ U. o.

⁵¹ PVL 1849 márc. 29. (80. sz.)

⁵² U. o.

⁵³ U. o.

⁵⁴ U. o. Itt jegyezzük meg, hogy Sabina egy már idézett cikkében foglalkozik a fentiekhez hasonló szellemben a sajtószabadság kérdésével. NLSI 1849 márc. 24. (71. sz.)

⁵⁵ Frič i. m. IV.

és már utoljára beszélünk hozzá szabadon stb. stb. stb.⁵⁶ Bár a cikk elismeri hogy a cseh népet lassanként megfosztják szabadságától, de nem tartja okos cselekedetnek azt, hogyha »túlértékelik« és felnagyítják a sérelmeket. A cikk szerint nem helyes az a vélemény sem, hogy a sajtótörvény a sajtószabadság elvesztését jelenti. — A Národní Noviny az ehhez hasonló megnyilatkozásokkal az abszolutizmust támogatta. A radikális lapok nem sajnálkoznak a dolgok felett, hanem bátran a harc útjára léptek. Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy az 1849-es esztendő fordulatot hozott a cseh radikálisok politikájában és ezen keresztül bizonyos fokig magában a cseh nemzeti mozgalomban is. Az ellenforradalom egyre inkább megfosztotta a cseh népet szabadságjogaitól. A cseh radikálisok szembe fordultak az ellenforradalommal és a demokratikus követelések mellett zászlajukra tűzték a cseh nép függetlenségéért való harcot is.

II

A cseh radikálisoknak és a cseh népnek az osztrák reakció elleni harcával párhuzamosan fordulat következett be a cseh népnek a magyar szabadságharcához való viszonyában is. Az ellenforradalom megerősödése, a cseh népnek szabadságjogaitól való megfosztása és ennek következtében a radikálisok meginduló küzdelme során az elnyomott nép rokonszenve a magyar szabadságharc felé fordult. Jellasiés helyét — akit a liberális burzsoázia megtévesztő politikája nyomán a szláv népek megmentőjének tartottak — Bem, Dembinski és Kossuth foglalták el, akiket a demokratikus cseh közvélemény igazi hősként tisztelt.⁵⁷

Ez az út hosszú, csalódásokkal teli út volt. Az ellentétek elmúlt időszaka a reakció galád mesterkedéseire vet fényt. Sikerült megakadályozni a szabadságukért harcoló népek abszolutizmus elleni szövetségének létrejöttét. A cseh közvélemény állásfoglalásának ez a megváltozása azonban azt is mutatja, hogy a reakció elleni következetes harc le tudja küzdeni a rágalmakat és előbb-utóbb közös frontba egyesíti az egymással szembe fordított népeket. Az a Prága, amely 1848 folyamán a liberálisok tevékenysége következtében a magyarországi nemzetiségek haladásellenes mozgalmanak támasza, segítője volt, felismerte a cseh nép és a magyar nép azonos feladatait, gyökeresen megváltoztatta álláspontját. »Március folyamán nem volt Prágában és környékén talán egy épület sem, amelyre nagy betűkkel ne lett volna ráírva: Éljen Kossuth! Ezt a jelszót hangoztatták, a vendéglőkben Kossuthra ültették poharaikat és éjjel e jelszótól volt hangos az utca, ezt kiáltották a gyerekek és a vándorló szlovákok is... A diákok a vendéglőkben forradalmi dalokat énekeltek, amelyek közül különösen egyet kedveltek, amely Éljen Kossuth refrénnel végződött.«⁵⁸ Ezek a példák az általános hangulatot jellemzik. A magyarok iránti barátság növekedésének számos kisebb-nagyobb megnyilatkozása volt.

Március 12-én a Lőporkapunál kb. 200 fiatal, nagyrészt diák gyűlt össze, akik ütemesen éltették Boroscht és Kossuthot. »Nem úgy néz ki, — fűzi a demonstráció leírásához a reakciós kortárs, J. Malý — hogy a

⁵⁶ Utěcha v zléme čase. NN 1849 márc. 27. DNN 120—121. 1.

⁵⁷ Traub i. m. 44. 1.

⁵⁸ U. o.

tüntetés kizárólag a németek szervezték volna, mert Kossuth életése mind gyakrabban ismétlődött a cseh nép körében úgy Prágában, mint a vidéken.⁵⁹

Hasonló magyarbarát tüntetés játszódott le abból az alkalomból, hogy a Prágában állomásozó magyar katonaság egy része elhagyta Prágát. Az egykorú hír erről a következőképpen számol be. »Tegnap este egy magyar zászlóalj hagyta el vasúton Prágát. Az elutazás időpontja hat órára volt kitűzve, ami azonban félnyolcig elhúzódott. Megszámolhatatlan néptömeg lepte el a sáncokat, a vasutat és az ehhez közelfekvő Žižkovot. Amikor a katonák már a vagonokban ültek, ezer torokból hangzott fel hangosan „Éljen Kossuth! Éljen a Magyar!” és e kiáltásoknak nem akart vége szakadni, hogy azt a zenekart, amely a vasúton játszott, nem is lehetett hallani. »Hogyan változtak az idők! — folytatja beszámolóját a lap — ki merte volna fél évvel ezelőtt a mi Prágánkban éltetni a magyarokat. . . — A katonák, akik már a vagonokban ültek örömteli arccal válaszoltak az összegyűlteknél: „Éljen Prága! . . . Éljen Csehország” és hasonlókat.⁶⁰

A magyar katonaság és a prágai lakosság viszonya, amint ezt a fenti tudósítás mutatja, jó volt. És ez szemet szűrt a reakciónak. A magyar katonaság és a cseh lakosság egymás iránti kölcsönös barátsága — már korábban is — nem egyszer kifejezésre jutott. Husvéthétfőn Karlinban egyrésről cseh diákok és néhány polgár, másrésről pedig a Welden ezred katonái között nézeteltérésre majd verekedésre került sor. A jelenlévő magyar katonák a prágaiak pártjára állottak és elkergették a Welden-ezred katonáit.⁶¹

Ezért a reakció jobbnak látta a cseh néppel jó viszonyt fenntartó katonaságot eltávolítani Prágából, ahol éppen ebben az időben erősödött a magyarbarát és az abszolutizmus elleni hangulat. 1849 tavaszán a cseh és a magyar nép barátságán tehát csődöt mondott az a politika, amely más nemzetiségű katonasággal akarja elfojtani egy nép nemzeti mozgalmát. A divide et impera politikájának ezzel az aljas megnyilatkozási formájával és véres változatával 1848 júniusában mind Prágában, mind Pesten (olaszok és magyarok között) találkoztunk.

A prágai lakosság még a Csehországban maradt magyar katonák iránt később is kifejezésre juttatta rokonszenvét. Május 6-án vasárnap egy kisebb tüntetés szétzavarására magyar katonákat vezényeltek ki. A megérkező magyarokat a prágaiak tüntető „Éljen”-nel fogadták.⁶²

Május elsején Stromovkán tartott ünnepségen a diákság ismét éltette Kossuthot és a magyar népet.⁶³

A prágai hangulatra egyébként jellemző az a városkapitányi jelentés, mely beszámol arról, hogy a Kohlmarktön a tömeg egy asszonyt hallgatott, aki fennhangon azt mesélte, hogy bizonyos Šturma, aki tűzer és állítólag a szertárban lakik, a fiától, aki Kossuth szolgálatában százados és Magyarország tartózkodik, állítólag egy pénzzel telt levelet kapott és egyben apjával közölte, hogy Kossuth szent János ünnepére Prágába érkezik.⁶⁴

A jelentésben idézett ismeretlen prágai asszony híre nem felelt meg a valóságnak, de e tény mutatja azt, hogy nemcsak a radikálisok, hanem a prágai

⁵⁹ *J. Malý*: Naše znovuzrození. Přehled národního života českého za posledního půlstoletí. Praha, 1883. III. 110. l.

⁶⁰ Čechy. Zprávy z Prahy. PVL 1849 ápr. 11. (100. sz.) *Frč* i. m. IV. 155. l.

⁶¹ *Traub*: i. m. 85. l.

⁶² *J. Malý* i. m. III. 35—36. l.

⁶³ *Traub* i. m. 100. l.

⁶⁴ *Polizei Praesidium* (PP) 1849 május 2. 669 Archiv Ministerstva Vnitra (AMV) Praha.

nép is helyesen látta, hogy Kossuth és a magyar csapatok a cseh nép szabadságáért is harcolnak. És ez a felismerés volt az alapja a cseh népnek a magyar függetlenségi harc iránt érzett szimpátiájának. Ehhez hasonló hírek a cseh parasztság körében is — mint később látni fogjuk — széles körben terjedtek el. A bécsi lapok így számolnak be május elsején a prágai helyzetről: »A levegő telített, az ég felhős, az atmoszféra feszült, majd itt-ott hallani, hogy a magyarok Bécs előtt állanak, majd azt, hogy elérték Bécset, majd ismét azt, hogy néhány mérföldre vannak Bécstől, továbbá azt mondják, hogy Kossuth be akar törni Morva- és Csehországba. Igen, már tudnak biztos időpontot arra nézve, hogy mikor érkeznek Prágához.«⁶⁵

A magyar nép harca iránti rokonszenv nemcsak passzív rokonszenvben, demonstrációkban, Kossuthnak és a magyar csapatok segítségének várásában nyilatkozott meg, hanem a magyar szabadságharc támogatásában is

A Slovanská Lipa — amely 1848 folyamán a liberálisok befolyására a magyarországi szlávok magyarellenes harcának fő támogatója volt — szakított ezzel a politikával és nyíltan kifejezésre juttatta a magyarok iránt táplált szimpátiáját azzal, hogy nem küldött pénzt a magyar szabadságharc ellen harcoló szlovákoknak és délszlávoknak.⁶⁶ A Slovanská Lipa egyesületben megnyilvánuló magyarbarátság tehát a rokonszenvmegnyilatkozás mellett, ha nem is közvetlenül, de az eddigi támogatás megvonásával közvetett segítséget nyújtott a magyar szabadságharcnak.

A cseh radikálisok és a cseh nép aktív tevékenységét jelentette a májusi abszolutizmus elleni felkelés előkészítése és a cári intervenció elleni küzdelem. Ez egymással szorosan egybekapcsolódó harci feladat során a cseh radikálisok és a cseh nép még közelebb került a magyar nép függetlenségi mozgalmához. A májusi felkeléssel és a cári intervenció csehországi hatásával az alábbiakban külön foglalkozni fogunk.

A magyar szabadságharc nemcsak Prágában, hanem a vidéken, a cseh parasztság körében is rokonszenvet és reményteli várakozást váltott ki. A cseh parasztságot antifeudális küzdelmeiben erősítette a magyar szabadságharc. Kossuth, a függetlenségi harc vezére népszerű volt 1849 tavaszán a cseh parasztság körében is. Kossuthtól, a magyar csapatok győzelmétől a maga szabadságát várta a cseh parasztság is. Különböző hírek keringtek körülükben Kossuth és a magyar csapatok csehországi bevonulásáról. Általánossá vált nemcsak Prágában, de egész Csehországban az a felismerés, hogy a magyar és a cseh népnek egyformán az osztrák abszolutizmus az ellensége, tehát a magyarok saját szabadságukért küzdve, a cseh nép ellenségei ellen is harcolnak. De a csehországi hatóságok is felismerték a magyar szabadságharc iránti rokonszenv jelentőségét. Meg is tették a szükséges intézkedéseket. Spiclik figyelték a Slovanská Lipa vidéki fiókjait és a cseh nép hangulatáról rendszeres jelentésekben számoltak be a kerületi főnököknek és a helytartótanácsnak. Céljuk az volt, hogy felderítsék a csehek és magyarok közötti esetleges kapcsolatokat és a vidék forradalmi elemeinek állandó szemmel tartásával a kellő időben szembefordulhassanak a cseh nép mozgalmával. Most tekintsük át a cseh vidék magyarbarát hangulatát.

Ústi nad Orlicében egy 50—60 tagból álló fiókja volt a Slovanská Lipának, amely a már említett rendelet után mint olvasókör működött. Az olvasókör tagjai nyíltan kifejezésre juttatták Kossuth iránt érzett rokonszenvüket és

⁶⁵ Traub i. m. 101. l.

⁶⁶ Bakunin: Zpoved' Caru Mikuláši I. Praha, 1926. 134. l.

kivánták Kossuth győzelmét. Azt is mondták, hogy Kossuth Galíciából és cári uralom alatt álló lengyel területekből visszaállítja Lengyelországot.⁶⁷ Egy másik jelentés utal a Plzeňben fennálló radikális pártra, ennek a pártnak *Kossuth és a magyar felkelés iránt nyíltan kifejezésre juttatott szimpátiáira*, azután különösképpen azokra a legnagyobb mértékben aggodalmat keltő ténykedésekre, amelyeket Škoda plzeňi kerületi orvos, apósa Řiha plzeňi molnár, továbbá Peithner plzeňi polgár, a kémia doktora követtek el.⁶⁸ — Az egykorú jelentések hírt adnak Kossuth-proklamációk terjesztéséről is. A königgrätzi területen »állítólag német és cseh nyelvű és Kossuth által aláírt proklamációk forognak közkezen, amelyekben Kossuth ügyének végső győzelmét jósolják, a népnek szabadságot és boldogságot ígérnek és a császári és királyi hadvezérekre gúnyt és neveltséget halmoznak.« A hatóságok meg is teszik a szükséges intézkedéseket. »Felszólítom nagyságodat, hogy legyen különös figyelemmel ezekre a proklamációkra, lehetőség szerint szerezzon meg egy ilyent, abban az esetben, ha lát ilyen proklamációt, azonnal foglalja le...«⁶⁹

Hasonló aggodalomról számol be egy másik jelentés is. Janeček hívei »állítólag igen sok Kossuth-féle falragaszt is terjesztettek, amelyek közül nagy mennyiséget küldtek Reichenau-uraladalom heggyvidékére. Még nem sikerült egy ilyenre szert tennem. Wildenschwertben (Ústi nad Orlice) volt egy falragasz nyolcadrét nagyságban, amint kétoldalas levél egymásra hajtra, amely ebben a helyzetben olvasva, öfelsége a császár és a magas minisztérium legnagyobb dicséreteit tartalmazta. Ha azonban az ember kinyitotta az összehajtott oldalakat, akkor tele volt a leggyalázatosabb kirohanásokkal öfelsége és a miniszter urak ellen.«⁷⁰ Ezt a falragaszt az ústi nad orlicei Slovanská Lipa tagjai olvasták és terjesztették. A jelentés azután beszámol arról, hogy milyen intézkedéseket foganatosított a falragaszok terjesztésével kapcsolatban. Ilyen Kossuth-proklamációkat természetesen nem találtak.⁷¹ A hatóság ébersége azt bizonyítja, hogy mindent elkövettek a magyar szabadságharc forradalmasító hatásának megakadályozására. De ez a hatás Kossuth és a magyar szabadságharc iránti rokonszenvenben tevékeny erőként élt a cseh nép körében. Hasonló jelenségekkel gyakran találkozunk. A hatóságok rendszeresen kutatták, hogy a cseh nép Kossuth és a magyar szabadságharc iránti rokonszenve hozott-e létre konkrét forradalmi kapcsolatokat. De a jelentések arról számolnak be, ami a valóság volt: »nem vettem észre, hogy itt az utóbbi időben bizottság alakult volna, amely egy Prágában levő egyesületen keresztül Kossuth központi irodájával összekötte-

⁶⁷ Mattas tanácsos jelentése 1849 máj. 23. *Rapant*: Slovenské povstanie roku 1848—49. Povstanie Septembrové. Turč. Sv. Martin. 1950. II. 3. — Ugyanezzel a községgel kapcsolatban egy másik jelentés kiemeli a Slovanská Lipa vezetőinek Schlesinger Libor vászonkereskedőnek és Hanisch Károly káplárnak radikális gondolkodását, akik nem idegenkednek a Kossuth-féle üzemlektől. « Hnilička tanácsos jelentése a königgrätzi kerület főnökéhez 1849 máj. 19. Közli *Rapant*: i. m. II. 3. 409—411. 1.

⁶⁸ Írásos feljegyzés PP 1180 AMV Praha (Kiemelés tőlem A.E.). — Itt jegyezzük meg azt, hogy a prágai belügyminisztérium levéltárában a *Polizei Praesidium* iktatókönyve a fentiekén kívül még nyolc jelentésről számol be (*Sympathien für Kossuth*), de ezeket időközben kiselejtezték.

⁶⁹ Vačka város kapitányi adjunktusnak 1849 május 8. PP 529 AMV Praha.

⁷⁰ Pelikan žamberki főbiztostartó a helytartótanácsához. 1849 máj. 26. Közli *Rapant* i. m. II. 3. 418—420. 1.

⁷¹ *Rapant* i. m. II. 3. 490. 1.

tésben állott volna.⁷² A magyar csapatok bevonulásával kapcsolatban — mint említettük — különféle mende-mondák éltek a cseh parasztság körében. Ehhez alapot — mint láttuk — maguk a radikálisok adtak, akik számítottak a magyar csapatok és Janeček betörésére.⁷³ A nép körében különösen Janečekben bíztak, akiről az a hír járta, hogy átállt a magyar szabadságharc oldalára. Egy német kiáltvány, amely a drezdai felkelés idején »a csehországi német testvérekhez« szól, így ír: »Morvaországban a hősokeket (a magyar felkelőket) mint megmentőket üdvözlük, a szláv lobogót látjuk a magyar mellett lengeni; *Janitschek, a szlávok vezére, szintén a magyar seregben van.* Galíciában készülnek a felkelésre stb.«⁷⁴ Ez a hír sem felelt meg a valóságnak, de híven tükrözi a cseh és morva parasztság magyar szabadságharc iránti rokonszenvét. Mikor Janečeket a májusi felkelés előkészítésében való részvétel, a magyar szabadságharc támogatása vádjával letartóztatták, olyan hírek terjedtek el a königrázi kerületben, »hogy Janeček már ismét kiszabadult a fogságból és szabadlábban van (egyesek szerint magasabb parancsra, mások szerint a nép szabadította ki erőszakkal!), *biztosan idejön majd a magyarokkal.*⁷⁵ A jelentés ehhez hozzáfüzi, hogy e mende-mondák terjesztésével Janeček hívei azt akarják elérni, hogy »párthíveik« megőrizték bátorságukat Janeček letartóztatása után is. Janeček »párthívei« — folytatja tovább a jelentés — »a magyar-lengyel fölkelés ügye iránti rokonszenvnek, mindazon jelenség szerint, amit megfigyelek, olyan széles mértékben egyengették az útját, hogy a lázadók Csehország felé közeledésének esetére kilátásba helyezték a lakosság legalább kétharmadrészének hozzájuk való csatlakozását, Prága és az erődök ostromállapotának ellenére ugyanis ennek a vidéknek a felforgatói nincsenek megfélemlítve, sőt gonosz szellemek elborítják a nép minden rétegét és a vakbuzgóság örvényébe rántják nemcsak az egész vagyontalan néposztályt, hanem még a kisbirtokosokat is a tehetősebbek tulajdonának kommunisztikus felosztása reményében.«⁷⁶ Ugyanez a jelentés számol be arról is, hogy Janeček elfogatásakor hallani lehetett olyan kijelentéseket, hogy »nincs más segítség a falu számára, nem lesz előbb jobb dolga a parasztnépnek, míg csak szét nem rombolnak minden piros (cserepes) tetőt, és meg nem semmisítik azok lakóit.«⁷⁷

A fentiek mutatják, hogy a magyar-cseh kapcsolat és a magyar szabadságharc melletti agitáció (Kossuth-proklamációk terjesztése stb.) jelentőségét a jelentések felnagyítják. A magyar csapatok csehországi bevonulásával kapcsolatban sok reményteli hír keringett a nép körében. Nem vitás, hogy az idézett jelentések azokra a konkrét tapasztalatokra támaszkodnak, amelyek élénken éltek a cseh parasztság körében és pedig Kossuth és a magyar szabadságharc iránt táplált rokonszenv érzésére.

Az elmondottak szemléltetően bizonyítják, hogy a cseh-magyar viszony megváltozott. Meg kell jegyeznünk azonban azt, hogy a magyar kormány

⁷² Lásd 67. jegyzetet. A kerületet ez állítólagos kapcsolatra a belügyminisztérium figyelmezteti. *Rapant* i. m. II. 3. 417. l.

⁷³ V. ö. ezzel kapcsolatban Straka vallomását Janeček ügyében. Janečekről azt hitték, hogy a magyarok döntő győzelme nyomán »merész felvonulással Morvaországon keresztül Csehországig« nyomult előre. *Rapant*: i. m. II. 3. 473. l. (Janeček cseh radikális demokrata volt, aki résztvett az 1848. évi szeptemberi felkelésben. A felkelés kudarca után a magyar szabadságharcra való megegyezésre törekedett.)

⁷⁴ *Rapant*: i. m. II. 3. 417. l. (Kiemelés tőlem A. E.)

⁷⁵ U. o.

⁷⁶ U. o.

⁷⁷ U. o. 419. l.

nem figyelt fel kellően a cseh radikálisok küzdelmére, pedig az oktrojált alkotmány után a prágai radikálisok kapcsolatot kerestek a debreceni körökkel.⁷⁸ A kormány képviselői a cseh liberálisok felé orientálódtak. Erről számol be Szarvady Frigyes a párizsi követség titkára Kossuth Lajoshoz 1849 március 15-én írt levelében. »Én írtam egy levelet a cseh (kremsieri) párthoz, mellybe megmutattam, hogy a mi kormányunk, ha annyit nem ígér, mint az austriai, csak azért tette, mert csak annyit akar megígérni, a mennyit megadhatna. De hogy valósággal többet adna, azaz ő decretálta a nemzetiségek egyenlőségét, mi a diaetalis előjogot akarjuk csak fenntartani a mi nyelvünknek stb. A mostani conjuncturák közt a levél jó hatással leend, mert a csehek dühösek a ministerium és dynastia ellen . . .«⁷⁹

E kezdeményezést a cseh liberális burzsoázia nem karolta fel. A liberálisok — mint láttuk — szembefordultak a magyarok iránti rokonszenvmegnyilvánulásokkal. A magyar kormánynak a radikálisokkal kellett volna a kapcsolatot felvennie. Ez volt az egyik döntő oka annak, hogy a segítség módját konkrét tárgyalások és ezen alapuló szövetség nem pecsételte meg. Ennek ellenére a cseh nép rokonszenve a magyar nép függetlenségi harca iránt közvetve ugyan, de segítette a magyar szabadságharcot. A cseh radikálisok felismerték, hogy milyen nagy jelentősége van a magyar szabadságharcnak a cseh nemzet szabadságjogainak kivívásában. Erről számol be egy tudós magánlevele is, amely az egykorú sajtóban jelent meg. »Az ellenzék (értésd radikálisok) eljutott ahhoz az állásponthoz, hogy kisebb reménye lehet eredmény elérésére, ha Magyarországot pacifikálják. Innen a nagy szimpátia a magyar felkelők irányában, ezért manifesztálnak félelem nélkül.«⁸⁰

Már említettük, hogy a magyar szabadságharc vezetői nem fordítottak megfelelő figyelmet a cseh nép abszolutizmus elleni harcára. Valóban az egykorú magyar sajtó is csak itt-ott vesz tudomást arról a fordulatról, amely a cseh nép állásfoglalásában a magyar szabadságharc felé bekövetkezett. A Pesti Hírlap foglalkozott a fentebb idézett levéllel és a Národni Noviny egy megnyilatkozásával, amely azt fejtegeti, hogy a csehek éppen a magyarországi események következtében nem szánják rá magukat határozott lépésre, mert »a magyar és európai viszonyok« várákozásuktól eltérő irányt vehetnek. Mindezek alapján a következő következtetést vonja le: »Nem nagy jártasság kell e sorok között olvasni tudásban, hogy e két prágai levél háta mögött örvendetes dolgokat pillantsunk meg. Eljutnak tehát valahára, a külföld népei is tiszta tudatára a dolgoknak, s belátják, mikép a magyar igaz ügy győzelme leszen dicsőséges kezdete a népszabadság európszerte diadalának. És örülhet lelke azon férfiúnak, ki mély belátással megjósolá, hogy Európa népeinek szabadságát, a Duna és Tisza partjain vívandó harc fogja megadni.«⁸¹

Még két rövid cseh vonatkozású hírrel találkozunk a magyar sajtóban. A Márczius Tizenötödike minden kommentár nélkül beszámol arról a magyarbarát tüntetésről, amely május elején játszódott le Prágában, abból az alkalomból, hogy magyar katonaságot vezényeltek ki egy kisebb tüntetés szétszórá-

⁷⁸ Steier.: Beniczky Lajos bányavidéki kormánybiztos és honvédezeredes visszalelékezései és jelentései az 1848—1849-iki szabadságharcról és a tót mozgalomról. Bpest, 1924. 543. l.

⁷⁹ Közli *A Háborús Felelősség* c. folyóirat 1929. I. 4—5, 437—438. l.

⁸⁰ Traub i. m. 47. l.

⁸¹ *Pesti Hírlap* 1849 máj. 23. (296. sz.)

sára.⁸² A Pesti Hirlap ahhoz a prágai hírhez, amely egy pár »részeg« ember »Éljen Kossuth« kiáltásáról szól, a következőket fűzi hozzá: »Szegény lelkek, nem merik bevallani, hogy azokból bizony csak másvalamiszól ki mint a bor, hogy azoknak ajkait, más valami nyitja meg, nem a bor és, hogy vannak Prágában sok emberek, akik épen nem részegek, és mégis csak jó lélekkel és örömet kiáltják el, hogy: „Éljen Kossuth“.«⁸³

Ezek a megnyilatkozások kétségtelenül pozitívak. Mindez azonban kevés volt ahhoz, hogy a szabadságharc vezetői és a magyar nép körében a cseh nép harca iránt olyan kedvező hangulatot teremtsen, amilyenekkel fentebb találkoztunk a cseh nép részéről. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a cseh radikálisok harca 1849 elején kisebbségű, csak kibontakozó mozgalom volt, amely a fegyveres harcig — amint látni fogjuk, épen a felkelés leleplezése miatt — el sem jutott.

A cseh konzervatívok és a liberális burzsoázia is — épúgy, mint a hatóságok — felismerték a magyar szabadságharc iránt megmutakozó rokonszenv növekedésének jelentőségét és azonnal felvették ellene a küzdelmet. Hogyne vették volna fel a harcot e rokonszenvmegnyilvánulások ellen, amikor a magyar szabadságharc támogatása az ellenforradalom csehországi szakasza ellen is irányult, erősítette, szélesítette az európai haladás frontjait. A Wlastimil c. reakciós lap így próbálkozik szembeszállni az egyre növekvő magyarbarátsággal: A háború kezdetekor nem volt senkisé Csehországban — írja — aki ne kívánta volna a magyarok vereségét. Gyűjtés indult meg a magyarországi szlávok megsegítésére, ha valaki nyilvánosan kifejezésre juttatta volna a magyarok iránti rokonszenvét, hazaárulónak bélyegezték volna. »... a magyarok elleni gyűlölet nálunk Csehországban a legmagasabb fokot érte el úgy, hogy itt önkénteseket soroztak és sok fiatal ifjút vittek ez ellen az ázsiai horda ellen. És most maguk azok az emberek, akik a dölyfös magyarok ellen harcoltak és kiirtani akarták őket „Éljen magyar és éljen Kossuthot“ kiáltoznak: — az idők változnak, mi is velük, mondaná talán valaki, mi azonban azt mondjuk, hogy azok a magyarok, akik az osztrák katonaság ellen harcolnak, ugyanazok, akik korábban eltaposni akarták mindazokat a nemzeteket, akik nem a magyarok nyelvén beszéltek és mindezt ők most is biztosan megtennék, ha sikerülne az osztrák hadsereg felett győzelmet aratniok.«⁸⁴ Ezek az emberek — vádolja tovább a Wlastimil a magyar szabadságharccal rokonszenvezőket — minden állam és minden kormány ellenségei, ezek vesztelen fanatikus emberek. «A Wlastimil mögött álló ellenforradalmi köröket az aggasztja, amit a cikkíró el is árul, hogy a magyar szabadságharc iránti rokonszenv tömegeket mozgat meg. »Nem csodálkozunk azon, ha csak egyesek fejezték volna ki rokonszenvüket és együttérzésüket a magyarok iránt, de ez történik nyilvánosan írásokban, hogy bujtogatják és félrevezetik a népet, dicsérik a nép előtt a magyarok lépéseit, ezek ellen élesen fel kell lépünk.«⁸⁵

A nacionalista uszítás mellett a Wlastimil az aljas megtévesztés eszközeihez is nyúl. A magyarok — írja — győzelmük esetén elszakadnak Ausztriától, külön országot alkotnak és nem fognak részt vállalni az állam terheiben. Kik fognak akkor — teszi fel a kérdést a lap — több terhet viselni. Azok, — feleli — akiknek valamijük van, mert sokkal több adót kell majd fizetniök.

⁸² *Márctzius Tizenötödike* 1849 máj. 17. (24. sz.)

⁸³ *PH* 1849 jún. 2. (304. sz.)

⁸⁴ *Wlastimil* 1849 ápr. 15. (39. sz.)

⁸⁵ U. o.

Majd így folytatja: »aki a parasztság helyzetét ismeri Magyarországon, az biztosan nem fogja kívánni a magyarok győzelmét, a paraszt ott a szó igaz értelmében rabszolga, aki nem rendelkezik semmiféle politikai joggal, hacsak nem azzal, hogy ontsa a vérét azért az országért, amely vele mint rabszolgával bánik. Csak esztelen emberek kívánhatják, hogy a magyarok győzzenek, aki éljent kiált nekik, az a politikai képzetlenség példáját mutatja és egyben következtelen is.«⁸⁶ A magyarok ugyanis, akik ellen az egész Csehország harcba ment, mert a szlávok legnagyobb ellenségei voltak, most sem változtak meg, továbbra is ellenségei maradtak a szlávoknak. A cikk befejezésül felhívja az olvasóit, hogy a mondottakból ítéljenek, kik azok, akik az érdekeiket képviselik. Azok, akik éljent kiáltanak a magyaroknak, vagy azok, akik óvják ettől.

E cikkel azért foglalkozunk részletesebben, mert ebből bepillantást nyerhetünk a reakció aljas módszereibe. A Wlastimil mögött álló cseh konzervatívok rágalomokkal, nacionalista uszítással akarják letériteni a cseh népet a helyes útról. Majd úgy tüntetik fel magukat, mintha a kisemberek és a parasztság érdekeit képviselnék. A cseh népnek az a félrevezetése egy célt szolgál: az ellenforradalom győzelmét, a reakció uralmának biztosítását. Az ellenforradalomnak ezek a próbálkozásai már kevesebb sikerrel jártak, mint a liberálisok »felvilágosító munkája« 1848 második felében. A cseh népnek a magyar nép hősiessége iránti rokonszenvét nem sikerült gyűlöletté változtatniok.

A cseh liberális burzsoázia is felvette a harcot a szabadságharc iránt megnyilvánuló rokonszenvvel. K. Havlíček Borovský egy cikkében elmondja, hogy sokan mondták a birodalmi gyűlés szétkergetése és a kormány egyéb támadásai miatt érzett első haragjukban, hogy »Éljen Kossuth«. Azonban ezt »lecsillapodva« egy szláv sem mondhatja.⁸⁷

A Národní Noviny néhány nappal később megjelent híre a következőket mondja: »Akik még nemrég Éljen Kossuthot kiáltottak Prágában, azoknak most azt tanácsolom, hogy nézzék meg Bácskát... A magyar durva és vad nemzet és az is marad.«⁸⁸

A Národní Noviny május 5-én így ír: »Ismeretes, hogy bizonyos német és magyar titkos erők működésének a nyomán nálunk is Prágában hallatlanul növekszik némely kávéházban és folyóiratban az igazi testvéri szeretet valamennyi nemzet iránt és sokan demokratáink közül áhitatosan csókolgatják azt a kezet, amely nemrég még verte a cseh nemzetet és még fogja is ütni, amíg azt félelem nélkül meg is teheti.«⁸⁹ A továbbiakban a cikk az ausztró-szlávizmus politikája alapján rámutat Ausztria federációs átszervezésének fontosságára.

A radikálisok a sajtóban is felveszik a harcot a liberálisok politikája ellen. Frič erről, idézve egy egykorú radikális lapot, így emlékezik meg: »Ezekre a veszedelmes, teljesen *Palacký* utasításainak megfelelő célzásokra — mivel ez akkortájt világosan megmondta, hogy nem lesz addig nyugalom, míg legalább *Arnoldot* (a radikálisok egyik vezetőjét) nem tartóztatják le — az „*Občánské Noviny*“ válaszul május 6-iki számában *Sabina* tollával: „Más szláv politikára érünk meg lassanként, mint a ti kroměříži jobboldalotok hirdette

⁸⁶ U. o.

⁸⁷ Válka uherská a Slované. NN 1849 ápr. 12. Közli DNN 140—142. I. V. ö. még ezzel kapcsolatban *Frič* i. m. IV. 155. l.

⁸⁸ NN. 1849. ápr. 22. (95. sz.)

⁸⁹ Potreba federace. NN, 1849 máj. 5.

politika volt: mégpedig a *becsület és szabadság* politikájára, elvetve a ti egyrészt hizelgő, másrészt fennhéjázó politikátokat!... Most azonban már mindenki látja, hogy a *ti szabadság*otok leple alatt csak a pusztaság engedetlensége húzódott meg bármely kormánnyal szemben, csak az arisztokratákkal, a bürokratákkal és a hierarchiával való egyetértés, amit *egyenlőségnek* kereszteltek el. De a cseh nemzet, a nép zöme nem nyert ezen semmit! Miért? Azért, mert vezetői a politikához nem értettek és tapasztalatlanok voltak abban“.⁹⁰

A Národní Novinyben május hó folyamán nem egyszer tért vissza a cseh nép magyarbarátságának megbélyegzésére. Ezzel párhuzamosan a liberálisok ismételtelen propagálták az ausztrósláv politikát.⁹¹

Az elmondottakból láthatjuk, hogy a liberálisok is tovább folytatják a nacionalista uszítás politikáját. A magyarbarátság ellen a jól bevált fegyvert dobták be ismét a harcba. A liberálisoknak ez a magyar szabadságharc ellenes politikája azt mutatja, hogy a kormány elleni támadások nem jelentették egyben a forradalmi erők támogatását.

A szlovák mozgalom vezetői sem nézték jó szemmel a cseh radikálisok és a cseh nép magyarbarátságát. A cseh és szlovák mozgalom részvevőinek több egykorú levele foglalkozik ezzel a kérdéssel. L. Štúr március 22-én, értesülve a prágai forradalmi eseményekről, a következőket írta Fričnek: »Hallom, hogy nagy forrongás van tinálatok. Látszik ebből, hogy politikailag még fiatalok vagytok s miként forr bennetek a nyugati szláv vér. Lassabban, lassabban! Egy év alatt nem teremtesz nemzetet, nem írod meg történelmét sem; egy év alatt nem hozod helyre, amit századok pusztítottak és torzítottak el«.⁹²

S. Jurkovič, aki ebben az időben Prágában tartózkodott, beszámolt Hurbannak arról, hogy a csehek azt tanácsolták neki, hogy a szlovákok kössenek szövetséget Kossuthal. Ő azonban ezt — írja — a leghatározottabban visszautasította.⁹³ Ilyen szellemben írt Hurban sógorának, D. Slobodának néhány nappal később. »Még egy újság — hogy a magyarokkal szövetkezünk! Inkább a fekete ördöggel. Ezek aztán politikusok! Hogyha egy kicsit haragszának a miniszteriumra, félredobják terveiket, elveiket és politikai hitvallásukat. Oh, emberi éretlenség, a prágai politikusok szörnyű éretlensége«.⁹⁴ Hurban egy másik alkalommal feleségének így írt a cseh radikálisok magyarbarátságáról: »A csehek már megint bolondulnak, Kossuth dicsőségéről írnak. Látod, kár az időért az ilyen dolgok olvasására«.⁹⁵

Štúr leveleiben egész más hangot üt meg, mint Hurban, drámai szavakkal igyekszik rábeszélni Fričet arra, hogy térjenek vissza a régi útra. »A Ti Prágátok most nagy gondot okoz nekünk! Félünk, nehogy egyesek valamit kifőzzenek ott a ti és a mi kárunkra és kiszámíthatatlan szerencsétlenségünkre. Az olyan kiáltások, hogy béküljünk ki a magyarokkal, az olyan tüntetések, amelyeken Kossuthot dicsőítik, Jellasics képét égetik, semmi jót sem jósolnak. Elhiszem,

⁹⁰ Frič i. m. IV. 178. l. (Idézet: Emlékeim, 210. l.)

⁹¹ Uherská válka. NN 1849 máj. 9. (109. sz.)

⁹² Frič i. m. IV. 136. l. (Idézet: Emlékeim, 184. l.)

⁹³ S. Jurkovič levele vejükhöz, Hurbánhoz. Praha 1849 márc. 24. *Hurbanovsky Archiv* 29. fasc. 1. sz. Archiv Slovenského Národného Muzea (ASNM). Turč. Sv. Martin. S. Jurkovič Hurbannak, a szlovák nemzeti mozgalom vezetőjének apósa volt.

⁹⁴ Hurban levele sógorának, D. Slobodának. Olomouc 1849 márc. 26. Közli: *Sborník Matice Slovenskej* III. 170. l.

⁹⁵ Hurban levele feleségéhez Bécs 1849 ápr. 11. *Hurbanovsky Archiv* 33. faso. II. 5. sz. ASNM Turč. Sv. Martin.

hogy titeket az utóbbi események megráztak és meg kellett, hogy rázzanak, azonban ezekben a megnyilvánulásokban hallatlan könnyelműség és hallatlan politikai járatlanság mutatkozott meg. Ez már a lengyelek hevességéhez hasonlít, — mi pedig egészen másmilyennek ismertük meg a cseheket a történelemből. Ha nálatok valami kitörne, a benneteket és bennünket érő kimondhatatlan károkon kívül elvesztitek hiteleteket a szlávok előtt és ha azt Prága, meggondolatlan lépése folytán, elveszti, a szlávok is elveszti minden súlyát Ausztriában. Gondoljátok meg, mit tesztek». ⁹⁶ Majd arról igyekszik meggyőzni Fričet, hogy Jellasics a szláv érdekek őszinte harcosa és a magyar szabadságharcra való szövetség a »jezsuiták pártjának« politikája és a szlávok kompromittálását kívánja. A tolvábbiakban Štúr levelében szomorúan ismerteti a szlovák vezetők tragikus helyzetét, de nem látja be, még ennek ellenére sem, hogy a szlovákok járnak helytelen úton: nem lehet a reakcióval való szövetségben a szlovák nemzet szabadságát kivívni. »És bennünket Hurbannal együtt már szolgálékúcnak mondanak Tinálatok! (Istenem, bocsásd meg nekik!) Bűnül róják fel nekünk, hogy jól fogadtak bennünket az udvarnál stb. Ezzel szemben a konzervatív magyar párt demagógoknak nevez bennünket, Isten tudja, miért és amit csak lehet, mindent elkövet ellenünk az udvarnál. Egyik így, másik úgy, nem a dolognak megfelelően, hanem mindegyik a saját szüksége szerint... Hidd meg nekünk, nem számít, hogyan beszélnek vagy írnak rólunk az emberek, s ennyi tapasztalat után mindegy nekünk, jót-e vagy rosszat. Csak azért közlöm ezt veled, hogy jól lásd, miféle az a mozgalom most Prágában«. ⁹⁷ Štúr még később sem képes megérteni a cseh radikálisok politikájában beálló fordulatot, helytelennek, éretlennek tartja azt, ami Prágában történik. Így ír Staněknek május 11-én: »A prágai események és mozgalmak aggodalommal töltenek el bennünket. Hogy Prágában sor kerülhetett magyarok iránti szimpátiára az még álmunkban sem merült fel. Mi az ottani szellemet, a cseh szellemet megletebbnek, komolyabbnak tartottuk, mint amilyen az a valóságban. Ez a tiszteletreméltó történelmi nemzet a pillanatnyi szenvedély és a napi mozgalmak játékszere, idegenek játékszere lett. De bocsásson meg nekem, ezzel nem akartam egyes komoly férfiakat és megfontolt ifjakat megbántani, akikre mindez nem vonatkozik«. ⁹⁸ A szlovák mozgalom vezetői Štúr és Hurban ekkor már teljesen a reakció oldalán állanak és korábbi fegyvertársaiknak, a radikálisoknak helyes politikáját a cseh liberálisokhoz hasonlóan elítélik. Nem lehet vitás, hogy a szlovák mozgalom vezetői súlyos hibát követtek el akkor, amikor a helyes útra tért radikálisokat a reakció táborába akarták átvinni.

A magyar szabadságharc iránti rokonszenvvel tehát a hatóságokon kívül a konzervatívok, liberálisok és a szlovák mozgalom vezetői is szembefordultak. Sorozatos és heves megnyilatkozásaik egy — a magyar-cseh viszony számára jelentős — tényre mutatnak: 1849 tavaszán a magyarbarátság nagy méreteket öltött és olyan tényezővé vált, amellyel a cseh nemzeti mozgalomban számolni kellett.

⁹⁶ Frič i. m. IV. 136—137. l. (Idézet: Emlékeim, 184—185. l.) — Štúr eredeti levele, amelyet Frič emlékiratában közöl. *Frič levelek* Literarni Archiv Národního Muzea (LANM) Praha.

⁹⁷ U. o.

⁹⁸ Štúr levele Staněkhez, Bécs 1849 máj. 11. (LANM) Praha. A májusi felkelés leleplezése után Štúr Staněknek egy másik levelében 1849 máj. 23-án azt írta, hogy szomorúsággal töltötték el őt a prágai események. Nem számított arra, ami bekövetkezett. (LANM, Praha.)

III

A cseh nemzeti mozgalom abszolutizmus elleni harca nemcsak a sajtóban, demonstrációkban, magyar szabadságharcot támogató tüntetésekből nyilvánult meg, hanem szervezett formában, felkelésre való előkészületben is. A radikálisok már 1849 elejétől készülnek az abszolutizmus elleni fegyveres harcra. Ennek a küzdelemnek az előkészítésében Bakunin is szerepet játszott. Bakunin életének ebben a szakaszában voltak haladó vonások — ezt látszik bizonyítani Marx és Engels megjegyzése Bakunin részvételéről a drezdai felkelésben, de ugyanakkor későbbi ellenséges álláspontjának csirái ebben az időben is megtalálhatók, mind álláspontjában, mind tevékenységében.

Bakunin 1849 elején Lipcsében találkozott két cseh teológiai hallgatóval, Gustáv és Adolf Strakával. E két cseh ifjú — amint azt Bakunin I. Miklós cárhoz 1851-ben a petropavlovszki börtönben írt vallomásaiban mondja — nagy tisztelője volt Jellasics bánnak. Mindkettőjüket megtévesztette a cseh liberális burzsoázia nacionalista politikája. Bakuninnak azonban sikerült megnyernie őket célkitűzései számára. Tőlük tudta meg azt is, hogy a szlávokhoz írt első felhívását a Noviny Lipy Slovanské közölte. Ez vetette fel benne azt a gondolatot, hogy Lipcsébe tárgyalásra hívjon néhány cseh és lengyel hazafit. E tárgyalás alapul szolgált volna a németekkel való forradalmi szövetség megteremtésére. A megbeszélés — bár Bakunin megtette a szükséges lépéseket — nem jött létre, egyedül Arnold, az Občanské Noviny szerkesztője kereste fel Bakunint. E tárgyalással az alábbiakban foglalkozni fogunk.

Bakunin tervezetése, tevékenysége nem volt közömbös a cseh-magyar viszony szempontjából ezért szükséges ezzel ehelyütt részletesebben foglalkozni. A német demokraták 1849 tavaszára általános felkelést készítettek elő. Bakunin azt akarta, hogy a szlávok és a magyarok is kapcsolódjanak ehhez a felkeléshez. A szlávok mozgalmának középpontjául Csehországot szemelte ki. Bakunin úgy ítélte meg a helyzetet, hogy Csehország több okból alkalmas e feladat végrehajtására. Egyrészt Csehországban viszonylagos lehetőség volt a szabadabb szervezkedésre. Másrészt a monarchia szláv népei Prágára, mint fővárosukra tekintettek. Ezért Prága felkelését, mint példát — gondolta Bakunin — a többi ausztriai szlávok is követnék. Bakunin Csehországot forradalmi táborrá akarta átalakítani, amelynek azután fontos szerep jutott volna Csehország határain túl — a magyarok, lengyelek küzdelmének a segítségével. A szlávok forradalmi fellépésének központja — Bakunin tervei szerint — Prága, ahol korlátlan diktátori hatalommal forradalmi kormány is alakulna.

A terv fővonalai helyesek voltak, — anarchista állásfoglalásával, amely ebben a tervben is megtalálható — az alábbiakban külön foglalkozunk. A feladat ezután az volt, hogy Bakunin tervének kivitelezésére pénzt szerezzen és nem utolsósorban mozgósítsa a tömegeket. Ami az előbbit illeti, még saját megélhetésére is szűkében állott, hogy egy ilyen hatalmas terv keresztülviteléhez szükséges pénzről ne is beszéljünk. Így vetődik fel benne az a gondolat, hogy Párizsba utazzék a francia demokratákkal való kapcsolat megteremtésén túl azért, hogy Teleki Lászlóval is megismerkedjék. Párizsi útjára azonban nem került sor.⁹⁹

⁹⁹ Bakunin tervezetéseiről lásd i. m. 114—126. l.

Áttekintve Bakunin tervezetéseit, meg kell vizsgálnunk tevékenységét, különös tekintettel a cseh mozgalommal való kapcsolataira. Munkája elsősorban arra irányult, hogy megváltoztassa a németek szlávellenes állásfoglalásait és előítéleteit, majd azt kérte a németektől, hogy új állásfoglalásukat nyilvánosan is kifejezésre juttassák. A német sajtó, és ebben szerepe volt Bakuninnak is, megváltoztatta hangját a szlávokkal kapcsolatban. Bakunin nemcsak a német, hanem a magyar-szláv viszony megjavításán is tevékenykedett.¹⁰⁰

Még 1849 januárjában Bakunin Prágába utazott, hogy megkezdje tervei keresztülvitelét. Rövid ideig tartózkodott Prágában.¹⁰¹ Bakunin prágai tartózkodása után Arnold Lipsésbe utazott, akit Bakunin összehozott Hechsamer és D'Estér német demokratákkal. E tárgyalás azonban nem volt eredményes, mert nem lényeges kérdésekről tárgyaltak. Fontos teendőkkel foglalkozott Bakunin és Arnold személyes megbeszélése. E tárgyalás során ismertette Arnolddal a cseh forradalmi szervezkedés feladatait. Bakunin titkos szervezetek megalakítását vetette fel, amelyeket az ifjúság, a polgárság és a parasztság körében kell konspiratív módon megszervezni. A titkos csoportokat — e javaslat szerint — egy központi bizottság fogná össze, mely három, illetőleg öt tagból állana. Ezt a bizottságot akarta Bakunin Németországból irányítani. Ugyanilyen szervezet létrehozását indította meg a csehországi németek körében, függetlenül a csehtől. Különös figyelmet szentelt a Slovanska Lipának, amely széleskörű vidéki szervezeteinél fogva fontos feladatokat tudott megoldani. Arnold, bár nem határozottan, de megígérte, hogy javaslatait végrehajtja és levélben tájékoztatja őt. E feladatokat azonban nem teljesítette. Bakuninnak azonban sikerült újabb kapcsolatot találnia a cseh forradalmi mozgalom felé, Heimberger lengyel diák személyében, aki Prágába utazott és onnan rendszeresen tájékoztatta Bakunint a prágai hangulatról.¹⁰²

A hatóságok felfigyeltek Bakuninra és a Németországból jövő emisszáriusokra. Ezért Bakuninnak Lipsését el kellett hagynia, március elején Drezdába ment. Csehországban pedig megszigorították az idegenek ellenőrzését.¹⁰³

Bakunin Drezdában továbbfolytatta tevékenységét. Itt több német és lengyel forradalmárral ismerkedett meg. Többek között a lengyel Krzyzanowski-val tárgyalt, aki kilátásba helyezte a lengyel emigráció segítségét. Bakunin és Krzyzanowski három pontban meg is egyeztek: 1. A lengyel emigráció két megbízottat küld Drezdába, ahol Bakuninnal együtt előkészítik a forradalmat, a forradalom kitörése idején pedig részt vesznek az össz-szláv bizottságban, amelyben a lehetőség szerint minden szláv nemzet képviselteti magát. 2. A lengyel emigráció lengyel tiszteket bocsát a cseh felkelés rendelkezésére, támogatja azt pénzzel, továbbá meggyőzi Teleki Lászlót, hogy küldjön megbízottat Drezdába, akinek egyik feladata az lesz, hogy a felkelés követelményeinek megfelelően foglalkozzék a Csehországban állomásozó magyar ezredekkel, a másik, hogy fenntartsa a kapcsolatot Teleki Lászlóval, illetőleg Kossuthal.

¹⁰⁰ Bakunin i. m. 126—128. l. és Frič i. m. IV. 144. l. Bakunin vallomásaiban a német-szláv viszony megjavítása területén eltúlozza szerepét. Tény, hogy tevékenysége hozzájárult e viszony javításához, de elsősorban arról volt szó, hogy az ellenforradalom előretörése, a szláv népek körében meginduló helyes felismerés és a radikálisok tevékenysége megváltoztatták a német demokraták állásfoglalását.

¹⁰¹ Frič i. m. IV. 101. l.; Traub i. m. 17. l.

¹⁰² Bakunin i. m. 130—132. l.; Cejchan: Bakunin v Čechách. Praha, 1928. 41—43. l.

¹⁰³ Traub i. m. 35. l.

A harmadik pont azonban azonnal tárgytalanná vált: egy drezdai német-szláv bizottság felállítása, amely egybehangolja a német és szláv forradalmi készülődéseket, Szászországban ugyanis nem voltak előkészületek. A másik két pont sem valósult meg, egyedül annyi, hogy a lengyel emigráció üres kézzel, két megbízottat küldött Drezdába.¹⁰⁴

A prágai nép márciusban — mint láttuk — egyre inkább az abszolutizmus ellen és a magyar szabadságharc mellett foglalt állást. Prágában széltében-hosszában beszéltek a felkelés egy meghatározott napon való kitöréséről.¹⁰⁵ Ugyanakkor Bakunin levelet kapott Heimbergertől, aki felvetette, hogy helyes lenne, ha Bakunin személyesen ellátogatna Csehországba. Bakunin hamis angol útlevéllal el is ment Prágába, ahol négy napig tartózkodott illegálisan. Vallomásaiban prágai tartózkodásáról részben csalódással, részben reménykedéssel emlékezett meg. Egyrészt azt tapasztalta, hogy a felkelés szervezeti előkészítése meg sem indult, másrészt — és ez reménységgel töltötte el — személyesen megismerkedhetett a prágai hangulattal. Vallomásában kiemeli a magyar katonaság és a lakosság viszonyát, a magyar ezredek jó szellemét. Bakunin a magyar ezredekben Csehország forradalmi hadseregének alapját látta.¹⁰⁶

Bakunin Prágából való visszatérése után érkezett meg Drezdába Krzyzanowski és Heltman. »Nem hoztak sem pénzt, sem lengyel tiszteket, sem magyar megbízottat, csak őszinte együttérzést és üdvöletet a lengyelektől és a párizsi demokratáktól.«¹⁰⁷ Bakunin mégis lépéseket tesz, hogy megszerezze a magyar kormány segítségét. Tudomására jutott ugyanis az, hogy Teleki rendelkezik megfelelő anyagi eszközzel, csak Kossuth engedélyéhez van kötve a cseh mozgalom támogatása és Teleki már ebben az ügyben írt is Kossuthnak. Közben Bakunin kapcsolatba került br. Baier ezredessel, Teleki drezdai megbízottjával, akinek az volt a feladata, hogy tiszteket toborozzon a magyar hadsereg számára. »Ő megmutatta nekem — írja vallomásában Bakunin — Teleki levelét, amelyben *Teleki* Csehország után érdeklődik. Kihasználtam ezt az alkalmat és rábeszéltem Baiert, hogy írjon Telekinek, és a levelet le is diktáltam, amelyben Baier nevemben informálta őt a készülő cseh forradalomról és kifejtette mindazokat az előnyöket, amelyek ezzel kapcsolatban a magyarokat érik és végül kérte őt, hogy küldje el Drezdába megbízottját a pénzzel együtt. *Teleki* válaszolt, hogy maga jön el Drezdába és úgy látszik valóban volt is Drezdában, de később, akkor, amikor én már börtönben ültem.«¹⁰⁸ És Bakunin közvetlenül a drezdai felkelés kitörése, röviddel elfogatása előtt is várta Telekit és a magyar segítséget.¹⁰⁹ Bakunin nemcsak támogatást kért, hanem arra is törekedett, hogy összehozza a magyar nép és a cseh radikálisok képviselőit — épúgy, ahogy ezt tervbe vette a csehek és németek viszonylatában. Amikor a felkelés kitörése előtt utolsó megbízottját, a szász Röcklt küldi Prágába, Sabinához és Arnoldhoz írt megbízólevelében többi között tudatja, hogy felvette a kapcsolatot a magyarokkal és kéri őket, hogy jöjjenek el Drezdába. Elfogatása után, kihallgatása alkalmából elmondta, hogy a magyarok és csehek személyes találkozásának megszervezésével az volt a

¹⁰⁴ *Bakunin* i. m. 136—139. l.

¹⁰⁵ *Traub* i. m. 36. l.

¹⁰⁶ *Bakunin* i. m. 141—142. l.; *Cejchan* i. m. 46—47. l.

¹⁰⁷ U. o. 144. l.

¹⁰⁸ U. o. 144—145. l.

¹⁰⁹ U. o.

célja, hogy Sabina és Arnold meggyőződjenek arról, hogy a magyarok és Kossuth nem ellenségei a szlávoknak és megfordítva, a magyarok Sabinával és Arnolddal tárgyalva személyesen tapasztalhassák, hogy a szlávok sem ellenségei a magyaroknak.¹¹⁰ A találkozás több okból nem jött létre. Egyrészt Röckl nem adta át a levelet Sabinának és Arnoldnak, másrészt a felkelés leleplezése és elfogatásuk is lehetetlenné tette drezdai útjukat.

Az elmondottak — Bakunin tevékenysége a májusi felkelés előkészítésében — valóban azt mutatják, hogy Bakunin életének rövid ideig tartó haladó vonásokat is tartalmazó szakaszáról van szó. A haladást, az európai forradalom erősítését szolgálta az a törekvése, amely a cseh-német és a cseh-magyar megegyezést tűzte ki célul éppen a korábbi előítéletek, kölcsönös tapasztalatok alapján való leküzdésével. Marx — I. Ph. Beckerhez írt levelében — elítélve Bakunin korábbi, 1848—49. évi tevékenységét — a következőket mondja: »Az egyetlen dicséretes, amit a forradalom alatti tevékenységéről el lehet mondani — a drezdai felkelésben való részvétele 1849 májusában.«¹¹¹ Engels 1850-ben Bakuninnak a drezdai felkelésben való részvételéről így ír: »Találtak maguknak (t. i. a drezdaiak) egy nagyképességű, higgadt vezért is az orosz menekült Bakunin Mihály személyében, aki később fogságba esett és jelenleg Munkács kazamatáiban van bebörtönözve.«¹¹²

Marx és Engels Bakunin drezdai tevékenységét tehát pozitívnak értékeli. Nyilvánvaló, hogy a marxista klasszikusoknak ez az értékelése a felkelés előkészítésére is vonatkozik.¹¹³ Persze e viszonylag haladó szakaszban is megvoltak későbbi ellenforradalmi nézeteinek csirái. Ez különösen áll a cseh felkelés előkészítésében végzett munkájáról. Itt csak utalok arra, amiről az alábbiakban bővebben lesz szó: Bakunin a felkelés előfeltételeinek létrejötte nélkül állandóan sürgette annak megkezdését. Ez nagy hiba volt és mutatta Bakunin megmondolatlanságát, továbbá azt, hogy bár munkássága ebben a szakaszban nagyjában-egészében a haladást szolgálta, már tartalmazott egy olyan sajátosságot, amely nem a bátor, megfontolt, igazi forradalmár tulajdonsága, hanem a vakmerő anarchistáé, aki »forradalmiságával« a reakciót szolgálta. A cárhoz írt vallomásaiban forradalmi tervéről a többi között így emlékezett meg. »Ha visszagondolok ma arra, milyen eszközökkel akartam végrehajtani a csehországi forradalmat, akkor nevetnem kell. Nem értem, hogyan reméltem akkor eredményt elérni.«¹¹⁴

Amikor a cárhoz írt vallomásaiban tervét ismerteti, elmondja azt, hogy a forradalom szempontjából: »Inkább a cseh és német parasztokban bízom, mint Prágában, mint általában a városi lakosságban.«¹¹⁵ Tervével kapcsolatban első sorban a csehországi parasztság forradalmiságát emelte ki, jóformán alig beszélt a munkásságról, amely Csehországban jelentős tényező volt és 1848 folyamán nem egyszer adta tanújelét forradalmiságának.

¹¹⁰ *Cejchan* i. m. 59—60. l.

¹¹¹ *Marx—Engels*: Válogatott levelek. Bpest, 1950. 292. l.

¹¹² *Engels*: Forradalom és ellenforradalom. 188. l.

¹¹³ Ezzel kapcsolatban megjegyezzük, hogy 1920-ban Szovjet-Oroszországban az Oktatásügyi Népbiztosság és Lenin javaslatára Bakunin huszadik helyen szerepelt azok között a forradalmárok és közéleti szereplők között, akiknek szobrát felállították. Bakunin e javaslatban nem kisebb nevek között szerepelt, mint Marx, Engels, vagy a polgári forradalmár Robespierre, Garibaldi, Herzen stb. (*Lenin*: Az irodalomról. Bpest. 1949. 166—167. l.)

¹¹⁴ *Bakunin* i. m. 134. l.

¹¹⁵ U. o. 118. l.

A csehországi munkásság jelentőségének ez a figyelmen kívül hagyása nemcsak a forradalmi előkészületeknek egyszerű hibája volt, hanem sokkal több ennél, mutatja Bakunin későbbi eltévelyedésének egyik korai megnyilvánulását.

A későbbi anarchista áll előttünk, amikor tervéről beszámolva így ír: »Arra törekedtem, hogy a csehországi forradalom határozott, radikális legyen, olyan, amelyet, ha le is győznek, az alatt az idő alatt, amikor uralmon van, mindent fenekestől forgasson fel, hogy az osztrák kormány győzelme esetén semmit se találjon meg a maga helyén . . . Azt akartam, hogy rombolják le az összes várakat, égessenek el egész Csehországban minden vizsgálati, adminisztrációs, bírósági, közigazgatási és földesúri iratokat és dokumentumokat . . . Röviden, az a forradalom, amire gondolt, szörnyű, példanélkül álló forradalom lett volna, mert az inkább a java kellen, mint az emberek ellen irányult volna.¹¹⁶

Végül meg kell jegyeznünk azt, hogy ez a mindent elpusztítani akaró »forradalmár« a cárhoz írt vallomásaiban kezes báránnyá lesz, aki megpróbál — amennyire ezek után lehet — lojálisnak mutatkozni, aki szánja-bánja ezt a bűnét is.¹¹⁷

Bakunint kitűnően jellemzi Viszarion Bjelinszkij orosz forradalmi demokrata, aki Bakuninhoz írt levelében így foglalja össze 1838-ban Bakunin érényeit és hibáit: »Mindig elismertem és most is elismerem rólad, hogy nemes oroszzláni természettel, hatalmas szellemmel, mély, szokatlan gondolatgazdagsággal, hatalmas tehetséggel, határtalan érzésekkel, hatalmas elmével rendelkezel; de ezzel együtt tudtam és tudom, hogy hihetetlenül szereted önmagad, felületesek barátaiddal való kapcsolataid, puha és lusta vagy, nem vagy őszinte, a mások kárára nagy öntudattal rendelkezel, mások megalázása és mások feletti uralom kívánsága él benned, továbbá hajlam, hogy másoknak megmondod az igazságot, de szembeszállasz azzal, ha mások megmondják neked az igazságot . . . Az én szememben nem vagy más, mint kifejezője az elemek kaotikus forrongásának.«¹¹⁸ Bjelinszkijnek ez a jellemzése nem egy ponton — elsősorban negatívumokban — megegyezik Marx értékelésével. Bár ez a jellemzés a tizenegy évvel korábbi Bakunint ábrázolja, mégis felismerjük benne 1848—49 Bakuninját is, aki ugyanakkor, amikor tehetségét a haladás szolgálatába állította, nem volt mentes olyan tulajdonságoktól sem, amelyek a börtönből való kiszabadulása után végérvényesen a haladás ellenségévé tették.

Bakunin a felkelés előkészületére irányuló tervezetéseinek, tevékenységének és már mutatkozó hibáinak vizsgálata után nézzük meg magát a csehországi előkészületeket. Frič barátjával, Maux-al, aki vele együtt harcolt 1848 júniusában a prágai barrikádokon, március elején a Slavia diák-egyesület keretében megalakították a forradalmi »cseh-morva testvérek« csoportját. Az ebben a csoportban résztvevők szerepet kaptak a felkelés előkészületeiben. A csoport tagjai felvették egy forradalmár nevét. E nevek nagyrészt mutatják a csoport helyes állásfoglalását, azt, hogy tevékenységük az európai forradalom szolgálatában állt. A szláv népek és a cseh nép történetének nagy alakjain kívül (Mojmir, Rastislav, Bořivoj, Žižka stb.) az angol és a francia polgári forradalmak képviselőinek nevét is felveszik (Cromwell, Marat, Robespierre). Nagyrészt azonban az egykorú forradalmi vezérek és hős tábor-

¹¹⁶ U. o. 120—121. l.

¹¹⁷ V. ö. ezzel kapcsolatban: U. o. 123. l.

¹¹⁸ V. Charvát: M. A. Bakunin. U. o. 189. l.

nokok, közöttük Kossuth és Bem továbbá Garibaldi, Dembinski, Kušljan, Stratimirović, stb. nevével találkozunk.¹¹⁹

G. Straka a cseh radikálisokkal való szoros együttműködésben szervezte a felkelést. Fr. Havlíček a munkásság körében, Gauč a prágai polgárság között, Podlipský, Ruppert és elsősorban Arnold a vidéken fejtett ki tevékenységet. Az utóbbi olyan óvatosan dolgozott, hogy még legközelebbi barátai sem ismerték munkáját, ezért többször azzal vádolták meg, hogy nem is dolgozik. Jó szervező munkát végzett a parasztság körében J. Nedvídek és A. Straka, G. Straka testvére, aki ugyancsak Bakunin megbízásából vett részt a csehországi felkelés előkészületeiben. J. Nedvídek a časlavi, chrudimi és tábori kerületekben, A. Straka pedig Észak-Csehország községeiben dolgozott. Rajtuk kívül több radikális diák vett részt a parasztság megszervezésében Vochoč, Maux, Kleinert, Jirgl, Tuček, Kalous testvérek, hogy csak az ismertebb neveket említsem. Hogy milyen jellegű volt a radikálisok tevékenysége a parasztság körében, abba bepillantást nyújt egy ugyancsak lelkes munkát kifejtő diák, V. Lang megnyilatkozása. Egy alkalommal Arnolddal találkozott, »aki lelkesítő szavakkal mesélte el Žižka hatalmas küzdelmét és hozzá hasonló ellenállásra hívta fel a népet mindenféle idegen elnyomó és dölyfös nemesség ellen.«¹²⁰ A radikálisok tehát a parasztság körében — a cseh nép történetének egyik leghősibb korszaka haladó hagyományát használták fel napjaik küzdelmének erősítésére. Csehország különböző helységeiben, így Litomyšl-ben, Kutná-Horán, Slanska-n »diákok jártak és községről-községre bujtogatták a népet«. Továbbá Teplicen, Rakovnikon, Táborban, Písekben tartottak titkos gyűléseket. Ezek a készülődések természetesen nem kerültek el a hatóságok figyelmét. A hatóságok a nyilvános gyűléseket betiltották.¹²¹

A parasztság és a munkásság hangulata kedvező volt a radikálisok felkelést előkészítő tevékenysége számára. A parasztság még februárban — mint láttuk — több helyen megtagadta a katonaszédést. A nép feudális szolgáltatásait 1848-ban eltörölték, de a parasztság helyzete továbbra is súlyos maradt. Fokozta az elégedetlenséget, hogy a parasztság földtől való megfosztása nem nyert földosztással orvoslást. A munkásosztály körében is nagy volt az elégedetlenség a nagyarányú munkánélküliség miatt. A cseh és német burzsoázia ugyan néhány apróbb rendelettel igyekezett levezetni az elégedetlenséget. A kartongyári munkások fellépésére, akik munkát vagy pénzbeli támogatást követeltek — megerősítették a rendőrséget, mert az erősödő munkásmozgalommal a gyenge nemzetőrség nem tudott megbirkózni.¹²² Meg kell jegyeznünk azonban azt, hogy a munkásság körében az agitáció lényegesen kisebbarányú volt, mint a parasztság között.

A felkelés előkészítői nemcsak a parasztság szegényebb rétegeire és a munkásságra, tehát a legforradalmibb elemekre támaszkodtak, hanem néhány gazdasági egyesületbe tömörült jómódú parasztságra. Még 1848-ban több gazdasági egyesület alakult, amelyekben több község, pl. a rišutai gazdasági egyesületben 28 község, a vranai-ban 8 község jöbbszerű gazdái vettek részt. A gazdasági egyesületek vezetőinek megnyerése a forradalom

¹¹⁹ Frič i. m. 169. l. Tržub i. m. 51. l.

¹²⁰ Traub i. m. 67. l. A parasztság körében végzett munkával kapcsolatban. V. ö. még Frič i. m. IV. 147—148, 152. l.; Traub i. m. 58—59. l.

¹²¹ Traub i. m. 67—68. l.; NN 1849 ápr. 17. (90. sz.)

¹²² Bakunin i. m. 118—120. l.; Traub i. m. 65—66. l.

számára fontos feladat volt, mert rajtuk keresztül sok községre hatást gyakorolhattak. Meg is indult a szervezkedés, elsősorban a rišutai egyesületben. A feladat az volt, hogy a parasztok tagadják meg az adót és a katonákat azzal az indokolással, hogy az oktrojált alkotmányt nem a nép törvényes képvisellete, a birodalmi gyűlés fogadta el. Ezenkívül titkos fegyverrel ellátott szervezetet alakítottak. J. Kalouson kívül, aki a gazdasági egyesület ügyvezetője volt, P. Husák fejtett ki politikai tevékenységet a gazdasági egyesületben. Több alkalommal titkos összejöveteleket is tartottak a szomszédos ledeci malomban, amelynek tulajdonosa is résztvett a felkelés előkészítésében. Csehország németlakta északi vidékén a német parasztság körében is folyt a forradalmi munka. 1849 áprilisában jelent meg Szászországban Tadeus Gabe munkája: »Politische Klänge nach Böhmen«, amely dicsőítette a forradalmat és a népet felkelésre buzdította.

A felkelés előkészítésének idején Drezdában találkozott Bakunin Frič-csel. Ezt a találkozást Frič kezdeményezte. Visszaemlékezéseiben beszámol arról, hogy miért tartotta szükségesnek ezt a személyes találkozást. Nem bízott ezekben az előkészületekben, nem bízott abban, hogy a felkelés eredményes lehet. »Elhatároztam, hogy *Bakunint* felkeresem személyesen Drezdában és ott érthetővé teszem számára, ezúttal miért nem számíthat Prágára és a csehekre, mért ne higgyen különösen Arnold forrófejű ígéreteinek és, hogy az emberek kedélye levert, a szétzilált ifjúságot lassanként fog kelleni magához téríteni, edzeni és a szabadelvűség alapján a haza kiadósabb szolgálatára nevelni: a jelen pillanatban *tehát nem lehet velük számolni.*«¹²³ Frič J. Akkorddal, Bakunin megbízottjával április 12-én indult el Drezdába. Nehéz feladat volt Bakuninnal megértetni azt, hogy nem számíthat a csehekre, amikor tervének egyik döntő részét alkotta a csehországi felkelés. Nehéz volt megértetni Bakuninnal, »hogy a jelen pillanatban, annyi sikertelenségtől csüggedten, még egy elég kiadós „*puccsra*“ sem futná erőnkől, ami talán legértékesebb, különben is eléggé gyér erőink és férfaink teljesen felesleges feláldozásával járna.«¹²⁴ Bakunin a Frič által vázolt prágai helyzet ellenére sem akart elállni tervétől. Így került sor arra, hogy Frič feltette azt a kérdést, hogy mit vár a csehektől. Bakuninnak e kérdésre adott válasza súlyosbítja a fentebb vázolt hibáit. Elég, — mondotta — hogy ha a csehek kísérletet tesznek valamiféle közös fegyveres felkelésre. Ha sikerül, jó, ha nem, elég lesz, ha Prágától a lengyel határ felé igyekeznek, ahol a felkelés biztosan ki fog törni, mert oda Dembinski és Wysocki parancsnoksága alatt 30.000 ember tör be. Bakunin Fričnek arra az érvelésre, hogy Csehországban nem megfelelőek a feltételek a felkelés kitörésére és Csehország ereje egyedül ehhez kevés — rámutatott arra, hogy a cseh mozgalomnak a szász és a magyar forradalommal kell egyesülni. Frič a továbbiakban két dolgot kért a cseh felkelés számára. Egyrészt elegendő időt a felkelés előkészítésére, másrészt fegyvereket, mindkettőhöz pedig pénzt. Bakunin megígérte a pénzt, de az előkészületi időt a Frič által kért negyedév helyett hat hétben állapították meg, tekintettel a fenyegető orosz intervencióra.

Végül Frič az előkészületek kapcsán még egy döntő feltételt szabott; biztosítani kell a felkelés során a prágai német diákok semlegességét. Bakunin ezért még aznap este megszervezte Fričnek és a drezdai német demokratáknak

¹²³ *Frič* i. m. IV. 152. l. (Idézet: Emlékeim, 190. l.)

¹²⁴ U. o. IV. 161. l. (Idézet: U. o. 195. l.)

a találkozását. Frič ez alkalommal ismertette a német diákság csehek elleni hangulatát. »Az igaz német szabadgondolkodóknak ez a mozgékony köre elhitte szavaimat s nemcsak változtatást ígért nekem az irányban, hogy kollegáink szigorú figyelmeztetés után majd megközelíthetővé válnak, hanem biztosított engem arról is, hogy vannak Prágában olyanok is, akik készek velünk teljesen megbékélni és a közös mű érdekében őszintén kezet fognak velünk.«¹²⁵ A német radikálisok cseh elvbarátaik körében végbement fordulat után mindinkább lépéseket tettek a cseh-német összefogás érdekében. Több közös akcióra, demonstrációra került sor és, mint látni fogjuk, a májusi felkelés előkészítésének további szakaszában is meg volt a német-cseh akcióegység.

Bakunin és Frič beszélgetése a továbbiakban több fontos részletkérdésre is kiterjedt. Bakunin érdeklődött a prágai stratégiaileg fontos helyek után, majd a prágai magyar katonaság elhelyezkedéséről kért felvilágosítást.¹²⁶

Fričre a Bakuninnal való találkozás nagy hatást tett, de visszaemlékezéseiben, amelyeket jóval később írt — a század nyolcvanas éveinek a végén — helytelenítette Bakunin anarchista tevékenységét. »Meggyőző szavainak nehéz volt ellenállni, lévén szellemileg is, testileg is igazi titán, aki mentes volt minden teketóriától és pretenziótól. Mind a nyugati, mind a keleti szláv-ságnak pótolhatatlan vesztesége maradt, hogy Szibériából való mesébe illő kiszabadulása után az 1860. évben saját népe számára nem talált ki más üdvösséget, mint élére állni az általa megalapított és terjesztett *nihilizmusnak*«. ¹²⁷

J. V. Frič és a cseh Straka testvérek meggyerése Bakunin tervében a csehországi felkelés realizálásának fontos feltétele volt. A csehországi felkelés a cseh radikálisok forradalmi tevékenysége nélkül üres papírterv maradt volna. Mint láttuk, márciusban és április első felében már viszonylag széleskörű szervezkedés indult meg, ami április második felében egyre fokozódott. Frič hazatérése után Strakával, Maux-al, Kleinert-tel és Nedvidekkel titkos bizottságot alakítottak, amelynek feladata az előkészületek irányítása volt a diákság körében. Az előkészületek nemcsak az agitációra terjedtek ki, hanem egyrészt a fontos stratégiai pontok elfoglalásának, másrészt a legszükségesebb pénz megszerzésének feladataira is. Ez utóbbi szempontból hasznos javaslat volt a felozlatott diáklégió megmaradt pénzének felhasználása. Ebből a pénzből fegyvert vásároltak, puskaport készítettek, vidéki emisszáriusok és a Drezda—Prága közötti küldöncök költségeit fedezték.

A diákbizottságon kívül még két bizottság működött. Az egyik a polgárságé, amelyben a radikális demokrata értelmiségiek kívül (Gauč, Vávra, Kampelik) a kis- és középburzsóázia képviselői is résztvettek, mint Arbeiter háztulajdonos, Paul vegyész, Hlavsa molnár, Mencl bádogos, Havel szabó. A harmadik bizottságban értelmiségiek vettek részt, mint Sladkovský, Bruna, Patruban stb. Felkelés sikerének esetében ideiglenes kormány alakult volna, amelynek javasolt tagjai Gauč, Jaroš (tetőfedőmester), Podlipský, Sladkovský voltak. Már ezekben a bizottságokban és magában az előkészítésben a csehok és a németek szorosan együttműködtek. Frič visszaemlékezéseiben beszámol

¹²⁵ U. o. IV. 162. l. (Idézet: U. o. 198. l.) V. ö. még *Cejchan* i. m. 55. l.

¹²⁶ U. o. 56. l.

¹²⁷ *Frič* i. m. IV. 163. l. (Idézet: Emlékeim 198. l.) Persze Frič Bakunin jelentőségét eltúlozza, mindenesetre arra rámutat, hogy korábban lelkes hívei is — mint Frič — elítélték Bakunin későbbi anarchista állásfoglalását.

arról, hogy a »Markomania« és a »Cseh-morva testvérek egyesülete«, a német és cseh diákegyesületek között milyen szoros kapcsolat volt.¹²⁸

Frič a diákok mozgalmát igyekezett óvatosan a konspiratio szabályainak megfelelően irányítani. Valóságban csak néhány társával érintkezett. Diák-társai — amint arról visszaemlékezéseiben beszámol — a smichovi, podskali, karlíni munkások körében fejtettek ki agitációt. A parasztságon kívül tehát a radikálisok igyekeztek mozgósítani a prágai munkásságot is.¹²⁹

A vidéken is tovább folytak áprilisban az előkészületek. Egy jelentés a radikálisok Ústi nad Orlice-i tevékenységéről így számol be: »a radikális párt, bár jelenleg még csak csekélyebb számú taggal, rendkívül óvatos és nem tárja fel a nézeteit a keblébe nem tartozó ember előtt, hanem elpalástol minden az egyesületekre vonatkozó titkot az illető előtt és általában különösen a hivatalnokok előtt, akik helyzetük miatt megvetésnek vannak kitéve és az efajta egyesületekből ki vannak rekesztve, így rendkívül nehéz az ilyen egyesületeknek a nyomára jönni.«¹³⁰ Egy másik jelentés Žamberkből a következőképpen vet számot az erőviszonyokkal: »Megfigyelésem alapján az itteni vidéken csak a nagyobb földbirtokosoknak csekélyebb részét számítom a helyes érzelműek közé, befoglalva az intelligensebb osztály egy kis részét, és még ezek között se valamennyi megbízható...«¹³¹

A szervezési munkában azonban a radikálisok jónéhány hibát követtek el. A legnagyobb hiba az volt, hogy a készülődések — elsősorban a Markomania diákegyesület körében — nem konspirációs szabályok szerint, hanem elővigyázatlanul úgy történtek, hogy ezek a készülődések magukra vonták a hatóságok figyelmét. Egy súlyos elővigyázatlanság következtében a hatóságok konkrét tudomást is szereztek a fegyveres előkészületről.¹³²

A csehországi hatóságok tehát ismételten szigorító intézkedéseket hoztak, így próbálták elejét venni a felkelésnek. Prágában katonákkal erősítették meg Vyšehradot és Petřín-t, továbbá Észak-Csehországot, a szász határt is. A reakció is ügynököket küldött ki a vidékre, akiknek az volt a feladatuk, hogy a parasztság hangulatáról számoljanak be. Különös éberséggel figyelték a külföldieket is. Megszigorították a külföldiek Csehországban való tartózkodását és kiutasították azokat, akik nem rendelkeztek útlevéllal. Khevenhüller tábornok április 24-én a kerületi biztosoknak rendeletet adott ki, amely a proletáriátust felkelésre tüzelő »veszélyes« egyének katonai besorozását írta elő, amely véleménye szerint »jótékony« hatást gyakorol a többi »izgatóra«.¹³³

Az osztrák abszolutizmus a maga erején kívül a cárizmus erejét is igénybe vette a forradalmi mozgalmak letörésére. A haladás erőinek éppen ezért az volt a feladatuk, hogy minden erejükkel szembeforduljanak az osztrák császár és az orosz cár szövetségével. A cseh radikálisok tudatában is voltak annak, hogy a cári intervenció az ő mozgalmuk ellen is irányul. Ez az intervenció közvetlenül a magyar szabadságharcot fenyegette. Az intervenció elleni küzdelem tehát segítette a magyar nép függetlenségi harcát és szervesen belekapcsolódott a megváltozott cseh-magyar viszony és a májusi felkelés

¹²⁸ Frič i. m. IV. 167—168. l. Traub i. m. 76—79. l. Cejchan i. m. 57. l.

¹²⁹ Frič i. m. IV. 170—171. l.

¹³⁰ Rapant i. m. 3. 410. l.

¹³¹ U. o. 419. l.

¹³² Frič i. m. IV. 171—172. l.

¹³³ Traub i. m. 90, 92—93. l.

előkészítésének sorába. Ezért szükséges, hogy részletesebben foglalkozzunk az intervencióval és a körülötte folyó politikai küzdelmekkel.

Az intervenció elleni küzdelem kezdete 1849 februárra nyúlik vissza, amikor a cári csapatok megjelentek Erdélyben és az intervenció már előrevetette árnyékát. A cseh radikálisok éberen figyelték ezeket az előkészületeket. Ennek megakadályozására sokat vártak attól, hogy »a lengyel légió, egyesülve a magyar nemzetközi hadtesttel *Dembinski* vezetése alatt betör majd a lengyel királyságba.«¹³⁴ Ezt azonban — írja Frič emlékirataiban — Görgey főparancsnokká való kinevezése eldöntötte. »Görgey ugyanis *Dembinski* eltávolítását követelve, szembeszegült társának és vetélytársának, a lengyelekhez erősen húzó *Koßuth*nak ezzel kapcsolatos szándékával. Csakhogy minékünk, a galíciai magyar-lengyel betörésre számító cseheknek és németeknek, sőt olaszoknak és franciáknak is, még *májusban* sem jutott erről semmi fülünkbe.«¹³⁵

Fričnek ez a megnyilatkozása is mutatja, hogy a reakciós hatalmak szövetsége, az intervenció veszélye a cseh-magyar viszonyban változást hozott. A cseh radikálisok a magyar nép függetlenségi harcában saját szabadságuk támaszát látták. Az intervencióval szemben azonban nemcsak segítséget vártak a magyar nép harcától, hanem igyekeztek is — amint tőlük tellett — megakadályozni az intervenciót. Ez fontos feladata volt 1849 februárjától a cseh radikálisoknak. »Lázás és bizony lóhalálban folyó előkészületeinknek pedig az volt az *egyetlen és fő*, s meg kell vallani *kétségbeesett* célja, hogy valamennyi egyaránt fenyegetett nemzet egyesített erőivel minden áron megelőzzük az orosz segítséget, melyben nem csak minden szabadgondolkodó ember sírját láttuk, hanem valamennyi létének alapjaiban veszélyeztetett közép-európai nemzet pusztulását is, ha a cári ezredek átlépnék egyszer a Kárpátokat.«¹³⁶

Frič elfogatása után az intervenció megakadályozásával kapcsolatban a vizsgálóbíró kérdésére azt válaszolta, hogy feladatuk az volt, hogy betörve Lengyelországba, erősítsék az ottani forradalmi elemeket és lehetetlenné tegyék a cári intervenciót, amellyel szemben a népek körében általános félelem uralkodott.¹³⁷ Jellemzően mutat rá egy külföldi lap 1849 május 3-i prágai levelében az intervencióval kapcsolatban megváltozott magyar-cseh viszonyra. »A magyarok által kivívott győzelmek a lakosság egy osztályában itt nagy örömet és reményt keltenek, míg az orosz intervenció elkeseredést vált ki. A lőpor már csak a kirobbanás alkalmas pillanatára vár a vörössapkás szláv diákok között, akik a németekkel most létrehozzák az entente cordiale-t.«¹³⁸ A radikálisok a sajtóban is kifejezésre juttatták az intervenció elleni állásfoglalásukat. A Pražské Večerný List május 3-i számában élesen szembefordult a cári intervenció szükségességét indokoló kormánylappal. A szabadság elleni utolsó csapás »az intervenció és mi undorral fordulunk el ettől az új szövetségtől, amelyet a népek elnyomására kötöttek meg...«, »az önkényuralkodó cár eddig még öntudatlan tömeggel lépi át a határt, hogy megássa az európai szabadság nagy sírját«. Nemcsak a magyar szabadságharc elnyomásáról van szó, hanem »minden szabadságmozgalom elfojtásáról«.¹³⁹

¹³⁴ *Frič* i. m. IV. 145. l. (Idézet: Emlékeim 187. l.)

¹³⁵ U. o.

¹³⁶ U. o.

¹³⁷ *Traub* i. m. 72—73. l.

¹³⁸ U. o. 101. l.

¹³⁹ U. o. 88. l.

Az intervenció elleni harcban Bakunin szlávokhoz írt második felhívásának is szerep jutott. Bakunin ezt a második felhívást 1849 március első napjaiban írta nem sokkal azután, hogy a cári csapatok intervenciójáról szóló hírek először felmerültek. Bakunin e brosurájában az osztrák abszolutizmus és a reakció elleni harcra hívja fel a szláv nemzeteket: »Föl szlávok! Az orosz seregek itt vannak. E seregek osztrák területekre léptek. Nem az orosz nép küldte őket, hanem az orosz cár, nem azért, hogy Nektek a szabadságot hozzák, nem azért, hogy Veletek együtt elnyomóitok ellen harcoljanak, hanem azért, hogy Benneteket szolgasorsba döntsenek. Nem mint szláv testvérek jönnek, nem, hanem mint az osztrák császár szövetségesei.«¹⁴⁰ Az osztrák császárok — írja Bakunin — szlávok ősellenségei voltak. Az alatt a hosszú idő alatt, amióta az osztrák dinasztia a szlávok felett uralkodik, semmi jót nem tett a szlávokkal, csak nyomorította, elnyomta, rabszolgaságban tartotta őket. A szabadságot 1848-ban a népeknek nem a császár adta, hanem a népek vívták ki maguknak. Nem igaz, hogy az osztrák kormány »atyai érzelmekkel« viseltetik a szlávok irányában. A forradalom előtt is ez a kormány volt uralmon, segíthette volna a szlávokat, de nem tette. Hiába követelték jogaikat a népek a dinasztianál, amikor az hatalma teljében volt, meg sem hallgatta őket.

A felhívás ezután nyíltan és teljes világossággal leplezi le az osztrák abszolutizmus népeket egymás ellen uszító politikáját. Majd rámutat arra, milyen képmutató és aljas eszközökkel vezette félre a reakció a nyílt, becsületlen, egyszerű emberek millióit. Mit tett közben a reakció? — teszi fel a kérdést a felhívás. Összeszedte erőit, Krakkót, Prágát, Bécsset, Lemberget bombáztatta és lövette, már a nagyurak ujjongtak, hogy ismét elérkezett az idejük és a népeket megint rabszolgaságba hajthatják. Először a magyar szabadságharcot akarták leverni, azután a szlávokat. »Csak egyet hagytak ki ezek az urak bölcs számításukból: egy szabadságszerető nép csodás erejét. Az egész osztrák hatalom és vele együtt a reakció valamennyi terve egészen váratlanul hajótörést szenvedett a magyarok kétségbeesett ellenállásán. A magyarok megmutatják nekünk ma, hogy mire képes egy nép, még hozzá csak egy kis nép, és hogyan kell cselekednie, ha elhatározta, hogy kiharcolja magának a szabadságát. A magyarok föltárták az osztrák uralkodóház tehetetlenségét, ezzel a hősi küzdelemmel megmentették magukat és Ausztria összes többi népét a szolgaságtól, — és aki ma a magyarok ellen van, az az egész emberiség ellensége, ellensége a saját szabadságának.«¹⁴¹

A megvert császár pedig segítségül hívta az orosz cárt. Bakunin a továbbiakban a cárizmus önkényuralmáról szól és rámutat arra a veszedelemre, amelyet a cár csapatainak »segítségére« jelent a szlávok számára. Figyelmezteti a szlávokat, hogy ne tekintsék az orosz cárt a szlávok megmentőjének. Minden veszély közül a legnagyobb fenyegeti most a szlávokat. De nem kell félni és rettegni, hanem fel kell venni a harcot a fenyegető veszéllyel szemben fegyveresen. És ebben a küzdelemben szövetségre kell lépni a magyarokkal és el kell kergetni a szlávok áruló vezetőit, Jellasicsot, Rajačićot, Palackýt, Braunert és másokat.

Ez a felhívás nagy erővel, lendülettel jelöli meg a szlávok előtt a feladatokat. Bakunin tevékenységének ebben a szakaszában látta, mit kell

¹⁴⁰ Druhé povolání k Slovánům. Közli: *Cejchan* i. m. 193. l.

¹⁴¹ U. o. 196. l.

tenniök a szláv népeknek az európai forradalom érdekében. Meggyőző erővel leplezi le felhívásában a kétszínű, aljas, népek szabadságára törő osztrák abszolutizmus politikáját és az osztrák reakció méltó szövetségesét, az önkényuralkodó cárt. Nem kíméli a kiáltvány az elnyomó hatalom cinkosait, a szlávok reakciós vezetőit sem. Helyesen veti fel a reakció szövetségével szemben a szabadságért harcoló magyar néppel való összefogás fontosságát.

Bakunin kiáltványa Csehországba is eljutott. A felhívást azonnal elkészülte után a Straka testvérek cseh nyelvre fordították, majd Lipsésben német és cseh nyelven nagy példányszámban került kiadásra. A cseh nyelvű kiáltványok gyors terjesztésével Bakunin a Straka-testvéreket, a német nyelvűekével pedig a szász demokratákat bízta meg.¹⁴² A német nyelvű felhívást azután a Dresdner Zeitung 94. számában április 20-án le is közölte. A cseh példányokat és a német példányok egy részét Straka Žitavára szállította, ahonnan illegálisan került át a cseh-szász határon. Ezenkívül postán is terjesztették. Így Schlechta Jiřini jogász postán kapott néhány brosurát, közöttük Bakuninét is. A hivatalok azonban résen voltak és a terjesztett brosurákat lefoglalták. Az államügyészség a helytartótanács felhívására április 27-én vádiratot is adott ki Bakunin ellen veszélyes proklamáció terjesztése miatt. Ugyanezen a napon a prácheni kerület is körlevélben hívta fel a helyi hivatalokat, hogy nagy figyelemmel kutassák fel az »vizgató« brosurákat, amelyeket postán és házalókereskedőkön keresztül terjesztenek. A talált kiadványokat azonnal foglalják le.¹⁴³ E tények is mutatják, hogy a szlávokhoz írt második kiáltvány támogatta az intervenció és az abszolutizmus elleni harcot.

A cseh liberális burzsoázia a cári intervencióval kapcsolatban ismét világosan láthatta politikájának súlyos hibáit, ellentmondásait. Ezért a liberális burzsoázia körében is tapasztalhatunk bizonyos aggodalmat az intervencióval kapcsolatban. K. Havlíček Borovský helyteleníti, hogy a kormány az orosz cár segítségét kérte. »Amitől már régóta féltünk, ami bennünket mint távoli veszélyes szörnyeteg rémített, valósággá vált: a kormány segítségül hívja az oroszokat a magyarok ellen.«¹⁴⁴

Az intervenciónak az az elítélése a cseh liberális burzsoázia részéről csak szavakban történt, a gyakorlatban e megállapítást tettek nem követték. Sőt az intervencióval kapcsolatos állásfoglalás is tükrözte a liberálisok ellentmondásos politikáját. K. Havlíček Borovský idézett cikke nem fogadja el a kormánylap indokolását a cári intervencióval kapcsolatban. A kormány fél kimondani az igazi okot — így érvel Havlíček — és pedig azt, hogy nem bízik a nemzetekben. Ez eddig helyes is lenne, ha ennek az alapján azt állapítaná meg, hogy nincs más út, mint a kormánnyal való szembefordulás útja. Havlíček azonban nem ezt a következtetést vonta le. Ha a kormány kifejezésre juttatta volna, hogy hibát követett el az oktrojált alkotmánnyal kapcsolatban — írta cikkében Havlíček — és kijavította volna azt, akkor az osztrák birodalom nemzetei a kormány mellé álltak volna a veszély órájában. »De a kormány ehhez hasonlóan nem tesz, nem akar lekötöztetni lenni a nemzeteknek, nehogy hálásnak kelljen érte lennie, nem akarja visszaszerezni a nemzetek elvesztett bizalmát, nehogy ismét valamit adnia kelljen...«¹⁴⁵ Ezért támaszkodik idegen hatalomra, idegen szuronyokra.

¹⁴² *Bakunin* i. m. 136. l.

¹⁴³ *Cejchan* i. m. 45—46.; 82. l.

¹⁴⁴ Ruská intervenci NN 1849 máj. 3. (104. sz.)

¹⁴⁵ U. o.

Havlíček ebben a cikkében felismeri a cári beavatkozás veszélyének súlyát, látja azt is, hogy az intervenció a csehek ellen is irányul, azonban nem képes levonni az egyedül helyes következtetést, azt, amit a radikálisok már olyan világosan láttak: következetes harcot kell folytatni az abszolutizmus ellen.

Nagyjában-egészében ez volt Rieger nézete is, aki május 11-én Párizsból a következőket írta: »Az a háború, amely most Magyarországon folyik, a reakció jelét viseli magán, mert a kormány nem akarva segítséget keresni a magyarok ellen saját nemzetei, nevezetesen a szláv nemzetek között, hogy ezért ne kelljen nekik szabadságot adni — inkább szövetségét kötött az orosz abszolutizmussal.«¹⁴⁶

A cseh konzervatívok álláspontja azonban ettől is különbözött: ők nyíltan dicsőítették a kormány lépését és a hangulat ellensúlyozására sajtójukban azt igyekeztek bizonyítani, hogy a cári intervencióra szükség volt. A Wlastimil egy vezércikkében így érvel: A magyarországi hadihelyzet a »felkelőknek« kedvezett. Hibás az a felfogás, — írja — hogy Csehországban van elég katona, azokat kell a magyar harctérre vinni. Van e kérdésnek egy másik oldala és a Wlastimil szerint ezt kell elsősorban figyelembe venni. Ha Csehországból elviszik a katonaságot, ki biztosítja a rendet, és erre pedig napról-napra nagyobb szükség van a »felforgató párttal« szemben, amely egyre nyíltabban lép fel. Ugyanígy szükség van Olaszországban is a katonaságra, a többi országrészekből sem lehet elhozni a helyőrségeket a biztonság érdekében. Ez eddig őszinte és nyílt állásfoglalás, amely mutatja, hogy a cseh konzervatívok az abszolutizmus nyílt védelmezői voltak. — Nem helyes új bevonulásokat sem eszközölni — és itt a reakció felölti képmutató ábrázatát — azért, hogy ne kelljen a fiataloknak a családjukat elhagyni. (Amikor a kormány elrendelte az erőszakos katonaillesztést, akkor nem fájt a cseh konzervatívok szíve a bevonuló újoncok miatt!) Mindezek után tehát nem maradt más hátra, mint a cár segítségül hívása. A továbbiakban a cikk azt igyekszik bizonyítani, hogy az intervenció nem fenyegeti a szabadságot. Helytelennek tartja azt, hogy vannak, akik a kormány minden lépésében merényletet látnak a szabadság ellen. A kormány nem olyan rövidlátó, hogy egyetértsen azzal, ami a szabadság elvesztésével jár. A kormány tagjainak »több esze« és tapasztalata van, »mint a mi hangoskodóinknak, akik a kormány minden lépésében a szabadság megsemmisítését látják gyakran minden ok nélkül és éppen ezért állandóan a kormány ellen foglalnak állást és semilyen lépését, még ha az számukra hasznos is, méltányolni nem hajlandók. Minden okos embernek el kell ismerni a magyarországi orosz beavatkozás szükségességét, ha nem akar vakhoz hasonlítani, akit mindig másoknak kell vezetni, és aki nem tudja, hogy hova kísérik. Az, aki a rendet és a nyugalmat szereti, nem lesz olyan ostoba, hogy erről az intervencióról úgy beszéljen, mint sokan közölünk... «¹⁴⁷

Egy későbbi cikkében a Wlastimil elrettentő példaként közli a magyar szabadságharc hősi felhívását az intervenció ellen és vitába száll a kiáltványnak azon megállapításaival, amelyek bizonyítják, hogy a magyar nép a többi népek szabadságáért harcol. Ezzel kapcsolatban gúnyos megjegyzéseket tesz, kihangsúlyozva azt, hogy a magyarok a szlávok elnyomói.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Z. Tobolka i. m. 159. l.

¹⁴⁷ Zakrocenij ruská. *Wlastimil* 1849 máj. 11. (49. sz.)

¹⁴⁸ Uhry. *Wlastimil* 1849 júl. 19. (75. sz.)

E két cikk mutatja, hogy a cseh reakció teljesen azonosította magát az osztrák abszolutizmus politikájával és annak maradéktalan kiszolgálójává vált. E cikkek mutatják, hogy a reakció nem átalja használni a cseh nép félrevezetésére a legaljasabb eszközöket sem, a képmutatást, a nacionalizmust, a radikálisok elleni vádaskodást. Közben azonban önmagát leplezi le. E cikkek világosan beszélnek. A cseh konzervatívok nemcsak a szabadságukért harcoló népek, de saját népük ellenségei is.

E cikkek azonban még egy tényre mutatnak, amely nem kevésbé fontos számunkra. A radikálisok számottevő tényezőivé váltak a cseh nemzeti mozgalomnak, akik ellen a reakció ismét bevetette arzenáljának aljas, hamisnál hamisabb fegyvereit.

Az osztrák abszolutizmus nagymértékben megerősödött a cári beavatkozással, és ez csökkentette a csehországi felkelés sikerét. A helyzet tehát kedvezőtlen volt. Ennek ellenére Bakunin április végén és május elején sürgető leveleket és megbízottat küldött Csehországba. Bakunin rendszeres levelezésben állt a Straka-fivérekkel, akiket ugyancsak sürgetett az előkészületek fokozására. A drezdai felkelés kitörése után azonnal, május 3-án írt levelében megbízottait és a cseh radikálisokat arra buzdította, hogy a lehető leggyorsabban kezdjék meg a felkelést. Még április végén August Röckl száz forradalmárt is rábeszélte, hogy Prágába utazzék a felkelés azonnali megkezdését követelő üzenettel. Természetesen ezek a sürgető követelések nem segítették elő a felkelés sikerét. Nyilvánvaló, hogy a felkelés előkészítése komoly szervezési munkát igényelt és ez semmiképpen sem volt kielégítő. Ehhez hozzá kell számítanunk azt is, hogy a felkelés kitörése különböző időpontjai is bizonytalanságban tartották a radikálisokat.¹⁴⁹ A felkelés sikerét veszélyeztette az is, hogy a Fričnek ígért pénz, amit Bakunin Strakáéknak írt leveleiben ismételtelen megígért, sőt újabb ígérekkel toldott meg — elmaradt.

Május elején tovább folyt az előkészületek. 11-én Stromovkán a diákok mulatságot akartak rendezni, amelynek az lett volna a feladata, hogy a diákbizottság seregszemlét tartson a jelenlevők alapján és megállapítsa, kikre számíthat. Erre azonban már nem kerülhetett sor, mert az előkészületeket egy nappal korábban leleplezték, a résztvevőket letartóztatták. — Közvetlenül a letartóztatások előtt is folytak készülődések, egyrészt fegyver- és lőpor-szerzés, másrészt pedig a vidékre még az utolsó pillanatban is mentek kiküldöttek. Mindez azonban már mitsem változtatott a felkelés kimenetelén. A megerősödött ellenforradalom lecsapott a radikálisokra. Május 9-én éjjel 11-kor a katonaság megszállta Prága fontosabb pontjait és utcáit és a stratégiaiilag jelentős helyeken ágyukat is állítottak fel.¹⁵⁰ Ugyanekkor megindultak a letartóztatások is, a felkelés előkészítésében résztvevőket, a cseh radikálisok színe-virágát elfogták. Prágában ismét bevezették az ostromállapotot, megindult a végnélküli vizsgálat és az ellenforradalom sorozatos intézkedésekkel gondoskodott arról, hogy csírájában elfojtsa a januárban megindult bátor ellenállást.

Mielőtt ezekre az intézkedésekre rátérünk, meg kell vizsgálnunk a liberális burzsoázia viszonyát a májusi felkeléshez. Amint a liberálisok szembe fordultak a radikálisok abszolutizmus elleni harcával és a magyar szabadságharc iránt megnyilvánuló rokonszenvvel, éppúgy állást foglaltak a leleplezett

¹⁴⁹ *Bakunin* i. m. 161—163. l.; *Frič* i. m. IV. 171. l. *Cejchan* i. m. 64—65. l.

¹⁵⁰ *Traub* i. m. 136—137. l.

felkeléssel, illetőleg annak előkészítésével szemben is. Havlíček kifejezte a liberálisok álláspontját, amikor azt fejtegette, hogy a kormány támogatja a »destruktív« pártok törekvéseit (vagyis a radikálisok előkészületeit) »csak hogy velük együtt aztán elfojthassanak minden szabadságot.«¹⁵¹ A liberálisok tehát a szabadságért való harcot hangoztatva fordultak szembe a radikálisokkal. Hűien fejezi ki ezt a Národni Noviny május 11-i száma, amely közvetlenül a felkelés leleplezése után, Prága ostromállapotának kihirdetésekor jelent meg: »Mégis megtette az az oktan párt azt, amitől oly sokszor óvtuk, de hiába: Prága ismét ostromállapotban van: alkotmányos szabadságunktól megint egy időre megfosztottak és mindez csak néhány ember gonoszsága és a félrevezetett ifjúság esztelensége miatt történt.«¹⁵² Egy nappal később K. Havlíček Borovský így ír: »Szabadságunk elvesztését éppen az a párt okozta, mely elvakultságában és túlzásaiban azt hitte magáról, hogy a szabadság fő támasza. Ki segített a kormánynak? Néhány túlzó gyenge pártja, amiből azt látni, hogy a reakció és a destrukció kéz a kézben haladnak. Minden figyelmetetésünk hiábavaló volt. Csak a reakcionáriusok és denunciánsok szidalmaiban volt részünk. Annyi bizonyos, hogy a kormány örömmel ragadta meg ezt az ürügyet, amelyet a *balgaság* nyújtott számára stb.«¹⁵³ Ha igaz is az a meglátás, hogy — elsősorban Bakunin hibájából — a felkelés előkészületei, illetőleg annak leleplezése meggyorsította az ellenforradalom előrenyomulását, a liberálisok a felkelés előkészületeit jobbról támadták. A felkelés kirobbantására irányuló törekvés önmagában helyes volt, csak nem úgy, ahogy az történt. A liberálisok nem az előkészületek hibáit bírálták, hanem ellene voltak mindenfajta felkelésnek. Ezért Frič-csel kell egyetértenuünk, aki a liberális burzsoázia fenti állásfoglalásához visszaemlékezéseiben az alábbiakat fűzi: »Gyönyörű kis ajánlás a katonaság és a rendkívüli bíróság karmaiba került még el nem ítélt foglyok számára, akikre még nem bizonyítottak rá bűnöket.«¹⁵⁴ A cseh liberális burzsoázia, bár elégedetlen volt a kormány politikájával, a radikálisokkal szembeni állásfoglalásával a kormánnyal nagyjában-egészében egy követ fűjt.

Az ellenforradalom a felkelés leleplezésében és elfojtásában »alapos« munkát végzett. Az ostromállapotot kihirdető rendelet arra hivatkozik, hogy egy »hűnös társaság« a város és az ország békés rendjének megzavarására készült. Ennek következménye az ostromállapot, amely egy sor polgári demokratikus jogot függeszt fel, illetőleg semmisít meg. Hogy csak néhány intézkedést említsünk: a hivatalokat a katonai parancsnokság alá rendelték, a gyülekezési jogot felfüggesztették, a külföldieket szigorú ellenőrzésnek vetették alá, statáriális bíróságokat állítottak fel stb.¹⁵⁵ Egy hivatalos irat az ostromállapot kihirdetéséről a lakosság egy kis részének hangulatát figyelembevéve így számol be: »Prága nyugalmit nem zavartak meg, a lakosság értelmes része meglepéssel fogadta az ostromállapotot, amelyben olyan eszközt lát, amely a kormány számára lehetővé teszi az anarchista párt ármánykodásainak megghiúsítását.¹⁵⁶ A sorozatos óvintézkedések és az a »felvilágosító munka«, amelyet a hatóságok az egyházak bevonásával végeztek, nem azt mutatták, hogy a csehországi lakosság többsége azok alatt az »értelmes«-ek alatt értendő,

¹⁵¹ Frič i. m. IV. 177. l.

¹⁵² Praha jest opet w stawu oblezeni. NN 1849 máj. 11. (111. sz.)

¹⁵³ Frič i. m. IV. 179—180. l. (Idézet: Emlékeim 2110. l.)

¹⁵⁴ U. o.

¹⁵⁵ Wlastimil 1849. 49. sz.

¹⁵⁶ Traub i. m. 142—143. l.

akik »megelégedéssel« fogadták az ellenforradalom intézkedéseit. A felkelés kitörésétől való félelemben Ferdinánd, a trónjáról lemondott császár elhagyta Prágát, mert nem érezte magát biztonságban. Khevenhüller tábornok május 24-én rendeletet adott ki a forradalmi röpiratok terjesztésének megakadályozására. A májusi felkelés leleplezése után ugyanis több német és cseh nyelvű forradalmi röpiratot terjesztettek. — A katolikus klérus május 23-án és június 11-én körlevelet bocsátott ki a papsághoz, hogy »kutassák fel a nép csábítóit és harcoljanak a felforgatók ellen szóval és tettel«, szálljanak szembe »a republikánus-szocialista« szellemmel. Az evangélikus egyház is támogatta az ellenforradalmat. Július 11-i körlevél ezeket mondja: Szembe kell fordulni a forradalmi párt kísérletével, amely »különösen a nemzet alsóbb rétegeit, a munkásokat és a vidéki népet dolgozta meg republikánus-szocialista szellemben . . . ez nem is annyira a kormánynak, hanem az egyháznak teszi kötelességévé, hogy a leghatározottabban lépjen fel a bűnös törekvések ellen a rendelkezésére álló bármilyen eszköz igénybevételével.«¹⁵⁷ Az elmondottak világosan beszélnek: az egyházak reakciós vezetői hűséges támaszai voltak az idegen abszolutizmusnak, árulói saját nemzetüknek.

A helytartótanács röviddel a felkelés leleplezése után proklamációt adott ki a vidéki lakossághoz, amely felhívta a parasztságot, ne adjanak hitelt a különböző hamis híreknek, amelyek a szomszéd népek harcainak, elsősorban a magyaroknak sikereiről számolnak be. Ezeknek a híreknek segítségével — folytatta a röpirat — az idegen emisszáriusok az uralkodó elleni engedetlenségre, a kormány elleni ellenállásra buzdítják a népet. Ez tette szükségessé az ostromállapotot, amely megvédi a lakosság »becsületes« többségét, és megbünteti a lázadókat. De nemcsak ez, egyéb adatok is bizonyítják, hogy a hatóságok félnek — jóval a felkelés leleplezése után is — a magyar szabadságharc példamutató lelkesítő hatásától. Több körlevél (június 7, július 26.) felhívja a figyelmet a magyarországi drótosokra, akik a magyar szabadságharc forradalmi szellemét terjesztik: »A magyarországi drótosok száma szembetűnő módon szaporodik, több körülmény amellett a gyanú mellett tanúskodik, hogy ezek bűnös kapcsolatban vannak a magyar forradalmárokkal és a vidéki lakosság felizgatását tekintik feladatuknak. E veszedelmes egyének a vidéki lakosság viseletét használják, hogy könnyebben elillanhassanak, vagy mint jó álarcot veszik azt fel felforgató tevékenységükhöz.«¹⁵⁸ Ezek a drótosok, akikről a jelentés szól, minden valószínűség szerint magyarországi szlovák falusi vándoriparosok voltak, akik korábban is megfordultak a szomszédos országokban illetőleg tartományokban. A jelentésnek azok a szavai, amelyek »e veszedelmes egyének« öltözetéről szólnak, is azt bizonyítják, hogy szlovák parasztokról van szó, akik nem azért öltötték magukra »a vidéki lakosság viseletét«, hogy »könnyebben elillanhassanak«, hanem azért, mert mint falusi vándoriparosok paraszti ruhában jártak. Itt kell megjegyeznünk azt, hogy a szlovák parasztság többsége 1848 szeptemberétől a magyar szabadságharc oldalán állott.

A májusi felkelés leleplezése és az ennek nyomán megindult letartóztatások teljesen szétverték a radikálisok taborát. Néhány demokratának sikerült elmenekülnie, így Antonin Čepel Magyarországra menekült, ahol azután résztvett a magyar forradalomban. Ennek az ismeretlen cseh radikális demokratának a példája mutatja a megváltozott cseh-magyar viszonyt 1849 tavaszán. Antonin

¹⁵⁷ U. o. 144—145.; 181—182. l.

¹⁵⁸ U. o. 153—154. l.

Čepel személyében testesült meg a cseh-magyar összefogás, amely 1849 tavaszán már nem tudott létrejönni. — A radikálisok közül többen Olaszországba menekültek. Ugyanígy sikerült megszöknie a felkelés egyik vezető szervezőjének, Adolf Strakának is. Voltak azután olyanok, mint Vochoč és Tuček és K. Kalous, akik május 11-e után is folytatták forradalmi tevékenységüket a cseh vidéken. Természetesen ez elszigetelt volt és eredményre nem vezethetett, azonban mutatja a cseh radikálisok hősiességét, bátor elszántságát.¹⁵⁹ — A radikálisok letartóztatásuk után sem veszítették el reményüket, figyelemmel kísérték az európai forradalom további sorsát. Sikerült lassanként megtudniok — amint Frič írja — »hogy június 4-én Kossuth újból Pesten volt, Ledru-Rollin kísérlete Párizsban nem sikerült, a badeni forradalmat Drezda eleste után ugyancsak leverték, júliusban Görgeyt leváltották, de augusztusban újból kinevezték diktátorrá, mire Világosnál megadta magát az oroszoknak, és hogy augusztus végén Velence is elesett. Megtudtuk azt is, hogy szeptemberben kapitulált Komárom, hogy novemberben a fiatal császár Prágában járt, anélkül, hogy ez sorsunkban bármiféle fordulatot hozott volna. Mindezek számunkra általában igazi jób-hírek voltak.«¹⁶⁰

Sabina 1848—49-ben a forradalmak leverése után is bízik a kispolgári forradalmárokból. Így ír: »Olaszországban lassan érik a helyzet. A tett pártja valamire készül. Biztos híreink vannak. Talán holnap már ki is tör. Csak egy győzelmet arasson ez a párt és a börtön láncai lehullanak.« De nemcsak az olaszokban, franciákban, szerbekben, görögökben, hanem Kossuth emigrációs tevékenységében is bíznak a börtönbezárt cseh radikálisok.¹⁶¹ Ezek a remények erősítették a radikálisokat az önkényuralom súlyos elnyomásának időszakában. Az osztrák abszolutizmus helyzetüket igen nehezzé tette. A szigorú ítéleteket kemény, hosszadalmas vizsgálatok előzték meg. A vizsgálatok a nemzetközi reakció tervszerű együttműködésével Prágán kívül Drezdában, Boroszlóban és Berlinben folytak. A reakció képviselői a négy különböző helyen rendszeresen tájékoztatták egymást, kölcsönösen betekintettek a vizsgálati anyagokba, nehogy ismeretlen maradjon előttük a német és cseh felkelés különböző részlete, összefüggése. A vizsgálat hosszú ideig tartott, Havlíček augusztus 18-án ezzel kapcsolatban így ír: »Május 10-e óta tart a hivatalos vizsgálat, amely az ostromállapotot vizsgálja és még eddig semmit sem tudunk arról, hogy a vizsgáló bizottság mit állapított meg és mit bizonyított be.«¹⁶² De a vizsgálat csak tovább húzódott. Ítélethirdetésre másfél évvel később, 1851 január 1-én került sor. Az ítélet indokolása mutatja a felkelés jelentőségét és azt, hogy az osztrák abszolutizmus volt az elsőszámú ellensége a nemzetek szabadságának. Az 1849 tavaszi összeesküvés — kezdi az indokolás — köztársasági irányzatú volt és az osztrák birodalom erőszakos széttröszölésére irányult. Ennek megvalósítására széleskörű előkészületek folytak. A felkelés — folytatja

¹⁵⁹ U. o. 147—149.; 188. l.

¹⁶⁰ Frič i. m. 189—190. l. (Idézet: Emlékeim 211—218. l.)

¹⁶¹ Traub i. m. 261—262. l.

¹⁶² U. o. 169—171 ; 219. l. Itt jegyezzük meg azt, hogy a liberálisok közül egyedül K. Havlíček Borovský volt az, aki a májusi felkelés után szembe mert fordulni az ellenforradalommal. Havlíčeknek ez a tevékenysége haladó, előremutató volt. Bátor fellépése az abszolutizmus ellen azért volt jelentős, mert a radikálisok börtönben voltak és a liberálisok többsége a kényelmesebb passzivitást vagy az emigrációt választotta, sőt sokan az abszolutizmus szolgálatába léptek. Ilyen körülmények között Havlíček cikkei erősítették, bátorították a cseh nemzetet az abszolutizmus első esztendeiben, míg a reakció kicsavarta az ő kezéből is a tollat.

tovább az indokolás — szoros kapcsolatban volt a németországi forradalmi mozgalmakkal, továbbá arra törekedett, hogy a cseh, német és magyar forradalom szövetségre lépjen egymással. Azt akarták, hogy Ausztria önálló nemzetiségi államokra essék szét. — Az első ítélethirdetéssel azonban még nem érték véget az abszolutizmus kegyetlenkedései. 1851 márciusában is voltak még letartóztatások. Ennek megfelelően 1851 májusában is hirdettek ítéletet, amelyet újabbak követtek az 1853 és 1854-es esztendőkből.

A katonai vizsgálóbizottság munkáját, amely 1849-től 1854-ig folyt és feladata az volt, hogy a cseh radikálisokat végérvényesen ártalmatlanná tegye — a következő számszerű adatok jellemzik: 28 letartóztatottat kötéláltali halálra ítélt, amelyet azután súlyos börtönbüntetésre változtattak át. 51 letartóztatottat pedig összesen 474 év börtönbüntetésre.¹⁶³ Hogy több ítélet nem volt, az nem a vizsgálóbizottságon múlt, hanem azon, hogy a letartóztatott radikálisok nem árulták el a rendőrség karmaiba nem került társaikat, és így a felkelés sok résztvevője elkerülte a hosszú és kegyetlen fogságot.

Az elmondottak után szükséges, hogy a májusi felkelés előkészületének jelentőségét megvizsgáljuk és helyét kijelöljük a cseh történelemben. Mindenekelőtt meg kell állapítanunk azt, hogy a májusi felkelés előkészületei szerves folytatása voltak annak a bátor küzdelemnek, amely 1849 elején indult meg az osztrák abszolutizmus ellen. Ezek az előkészületek megmutták, hogy a cseh radikálisok és a cseh nép következetesen harcoltak az elnyomással szemben, ha annak szükségét látták, fegyveres felkelés előkészítését is megkezdték. A felkelés előkészületei megmutatták, hogy a cseh radikálisok éppúgy, ahogy Csehország haladó erőire, a polgárság egy részére, a munkásosztályra, a parasztságra támaszkodtak, felismerték azt is, hogy a felkelés sikere elválaszthatatlan a szomszédos, szabadságukért és függetlenségükért harcoló népekkel való összefogástól. Így jutottak el a radikálisok a magyar szabadságharc iránti rokonszenvig, a prágai magyar helyőrségek forradalmi tervükbe való bekapcsolásáig. Ez döntő fordulatot jelentett a magyar-cseh viszony alakulásában is. Ugyanígy fordulat következett be a cseh-német viszonyban is. A csehországi németek és a csehek — éppúgy, mint az 1848. évi júniusi felkelésben — együtt harcoltak a közös ellenség ellen. Mindez azt bizonyítja, hogy a cseh radikális demokratáknak és a cseh népnek sikerült kiszabadulniok az osztrák abszolutizmus és a cseh liberálisok nacionalista, uszító politikájának hatása alól. A cseh radikálisok felismerték az összefogás jelentőségét és következetesen harcoltak annak megvalósításáért. Nagyrészt nem rajtuk múlt, hogy ez nem valósult meg.

Kik vezették és kik vettek részt a májusi felkelés előkészületeiben? A mozgalom élén azok a kispolgári radikálisok állottak, akik a prágai júniusi felkelésben is a barrikádokon harcoltak, akik a bécsi októberi forradalom mellett küzdöttek, akik az abszolutizmust a cseh nép főellenségének tartották és az ellene folyó harc tüzeiben mutatták meg bátor elszántságukat, hazaszeretetüket. Gauč, Sabina, Frič, Arnold, Podlipský, Kleinert, Jirgl nevével — hogy csak néhányat említsek — a forradalmi események során nap mint nap találkoztunk.

A radikálisok többsége kispolgári, paraszti származású értelmiségi volt. Mint láttuk, a radikálisok felismerték a munkásságra, a parasztságra való támaszkodás jelentőségét. Nem féltek attól, hogy a cseh nemzet legforradal-

¹⁶³ U. o. 227—228.; 253—259.; 263—264.; 269—270.; 276—279.; 284—285. l.

mibb osztályait mozgassák meg, nem féltek attól, hogy élére álljanak a munkásság és a parasztság megmozdulásainak. A májusi felkelés előkészületei — mint láttuk — a parasztság és a munkásság megmozgatására irányultak. A cseh radikálisok ezen a téren nagyjában-egészében tevékeny, harcos, forradalmi munkát végeztek,

A májusi felkelés osztálybázisát a parasztságon és a munkásosztályon kívül a kispolgárság adta. Itt elsősorban gondoljunk a rišutai és uranai gazdasági egyesületekre, amelyek a módosabb parasztságot tömörítették. A már ismertetett Ústi nad Orlicei jelentés szerint, amely a cseh radikálisok forradalmi tevékenységéről számol be, a mozgalom egyik vezető alakja egy vászonkereskedő volt.¹⁶⁴ Végül az elitáltak között a radikális demokratákon és munkásokon kívül jónéhány módosabb paraszt, molnár és iparos szerepel. Az 1851 márciusi hét elítélt közül öt paraszt, akik közül három földbirtokon kívül malommal is rendelkezett. Ugyanebben az évben még három ítéletet hoznak, egy szabósegéd és két prágai polgár (az egyik molnár, a másik pék) felett. Az 1853 februári tíz elítélt közül öt értelmiségi, négy módosabb paraszt és egy molnár.¹⁶⁵ Ezek az adatok kétségtelenül bizonyítják azt, hogy a kispolgárság, elsősorban a módos-parasztság is a bázisa volt a májusi felkelés előkészítésének. Ezek a kispolgári elemek azonban az ingadozást, a határozatlanságot hozták be a mozgalomba.

A felkelés előkészítésének nagyobb hiányossága a cseh radikálisok parasztpolitikájában mutatkozott. A parasztság földtől való megfosztása nagyméretű volt Csehországban is, ezt a kérdést a jobbágyfelszabadítás érintetlenül hagyta. Ebben a kérdésben a radikális demokraták nem ismerték fel a helyes utat, nem vetették fel az agrárdemokráciát, a földosztást. Ez azután azt eredményezte, hogy a parasztság nagyrészt távolmaradt a mozgalomtól.¹⁶⁶

A májusi felkelés előkészületeiben — mint láttuk — Bakuninnak is szerep jutott. Ezzel kapcsolatban kell aláhúznunk azt, — amit a fentiekből is láthattunk — hogy bár Bakunin kezdeményezett, útmutatásokat adott, a vezetést igyekezett a kezében megtartani, mindez csak akkor ment át a gyakorlatba, ha a radikálisok azt megvalósították. Láttuk, hogy az előkészületek csak akkor fokozódtak, amikor sikerült Bakuninnak meggyőznie a radikálisokat. Mindehhez hozzá kell tennünk azt, hogy a cseh radikálisok abszolutizmus elleni harcát nem Bakunin indította meg, hanem csak belekapcsolódott abba. A fentiek kihangsúlyozására azért van szükség, mert a burzsoa irodalomban találkozunk olyan szemlélettel, amely a májusi felkelésben illetőleg előkészületeiben Bakuninnak valóságos szerepénél jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít.

Ezek után rátérhetünk Bakunin szereplésének összefoglalására. Mint láttuk, Bakunin a magyar-cseh és magyar-német összefogás kérdésében, az osztrák abszolutizmus elleni harc kérdésében — különösen a cári intervenció kapcsán — elvileg helyesen foglal állást. Tevékenysége a megegyezés irányában jelentős volt és ezen a téren bizonyos kezdeti eredményeket is ért el. Bakunin a csehországi felkelést a németországi, elsősorban a drezdai felkeléshez akarta kapcsolni. Ez a törekvés is helyes volt és Bakunin szerepe a drezdai felkelésben pozitív volt. Bakunin tevékenysége azonban már ekkor is magán viselte későbbi

¹⁶⁴ *Rapant* i. m. II. 3. 409–411. l.

¹⁶⁵ *Traub* i. m. 253–259.; 263–264.; 269–270.; 276–279. l.

¹⁶⁶ V. ö. ezzel kapcsolatban *Udalov* i. m. 246–247. l.

anarchista meggyőződésének kisebb-nagyobb jeleit. A felkelésben a munkásság helyett inkább a parasztságra akart támaszkodni, olyan felkelés kirobbantására törekedett, amely »fenekestől forgatna fel mindent«. Egyéniségében, mint arra Bjelinszkij mutatott rá, az őszinteség hiánya, az uralkodnivágyás, a hamisság stb. is érvényesült.

Ezek az utóbbi — a negatív — tulajdonságok hatottak, amikor Bakunin rendszeresen sürgette a cseh felkelés megindítását, olyan körülmények között, amikor az előkészületek nem fejeződtek be. Az előkészületek állandó gyorsítására irányuló intézkedései sem váltak a felkelés javára. A cseh radikálisok nem egy alkalommal kifejezésre is juttatták, hogy Bakunin ilyen irányú tervével, javaslatával nem értenek egyet. Knedlhans-Liblínský radikális demokrata számol be később, már fogsága idején arról, hogy amikor Bakunin Prágában volt, többen nem értettek egyet vele, különösen Gauč fordult szembe vele. Arnoldnak is az volt a véleménye, hogy várni kell még a felkeléssel.¹⁶⁷ A cseh radikálisok világosan látták azt, hogy az előkészületeket nem lehet elsietni, továbbá nem helyes a felkelés korai megindítása sem. Lényegében ezt a célt szolgálta Frič drezdai útja, amely — mint láttuk — eredménytelen maradt.

A radikális demokraták nem kapták meg Drezdából a várt pénzt, pedig Frič drezdai tartózkodása alatt nyomtatékosan kért segítséget Bakunintól. Az utóbbi megbízottai, a Straka-fivérek is rendszeresen követelték az anyagi segítséget. Bakunin állandóan biztatta őket. Mint Bakunin vallomásában írja, még az utolsó pillanatban is várta Telekit és tőle a pénzt. Persze igen nagy felelőtlenség volt az, hogy nem konkrét megbeszélésen, véglegesen lerögzített megállapodásokon alapult Bakunin ígérete. A pénz bizonytalan volt, de Bakunin biztosra ígérte. Ugyanígy nem alapult az illetékesekkel való konkrét meg egyezésen Bakuninnak az az ígérete sem, hogy a felkelésben lengyel tisztek is részt vesznek és a felkelők fegyvert is kapnak. A cseh radikálisok természetesen milderre számítottak.¹⁶⁸ Bakunin anarchista, kalandor módjára vette tekintetbe a lehetőségeket, nem mérte fel kellően a helyzetet. Ezzel többet ártott a felkelésnek, mint használt. Hozzá méltó cinizmussal emlékezett meg a prágai májusi felkelés idején a rendelkezésre álló eszközökről, amelyeket utólag nevetségesen elégteleneknek tartott.

A májusi felkelés kapcsán — befejezésül — még egy kérdést kell felvetnünk. Volt-e lehetőség arra, hogy a felkelés kellő előkészítéssel, a lehetőségek megfelelő felméréseivel sikeres legyen? Erre a kérdésre a burzsoa történészek felfogásával szemben igennel felelhetünk. Bár az ellenforradalom erőre kapott Ausztriában és a kormányzat Csehországban viszonylag szilárd volt, fegyveres erőre támaszkodott és nagyjában-egészében élvezte a liberálisok támogatását is, de Magyarországon még folyt a függetlenségi harc és Németországban is a demokraták felkelésre készültek. E szomszédos forradalmi mozgalmakkal való szoros és sikeres összefogás esetén a felkelés eredményes lehetett volna. Emellett mint láttuk, a cseh parasztság és a cseh munkásosztály körében forradalmi hangulat uralkodott. Mindezek alapján eleve kilátástalannak ítélni a felkelést, az egykorúak számára a lefegyverzést, az abszolutizmus előtt való

¹⁶⁷ Traub i. m. 60.; 278. l. V. ö. még ezzel kapcsolatban Straka egy 1853-as vallomását, *Raport* i. m. II. 3. 473. l.

¹⁶⁸ *J. Vozka: Karel Sabina o vývoji společnosti k socialismu c. bevezető tanulmánya K. Sabina: Sociální studie c. kötetében. 28. l.*

behódolást jelentette volna. Ezt a radikálisok nem tették meg és hősiességükért elismerés illeti őket. Nem voltak mentesek azonban hibáktól, és ezek okozták a felkelés kudarcát, időelőtti leleplezését.

Melyek voltak ezek a hibák? Engels az 1849-es tavaszi németországi eseményekkel, így a drezdai május 4-i felkeléssel kapcsolatban felveti általában a felkelés kérdését: »... a felkelés: művészet, akárcsak a háború és minden más művészet, bizonyos gyakorlati szabályoknak van alávetve, és ezeknek elhanyagolása a párt romlására vezet, amely ebben hibás. Ezek a szabályok logikus következtetések a pártok természetéből és azokból a körülményekből, amelyek ilyen esetben adódnak, olyan világosak és egyszerűek, hogy a rövid 1848-as tapasztalat a németeket meglehetősen járatosá tette bennük. Először is soha nem szabad a felkeléssel játszani, ha nincs meg a szilárd elhatározás, hogy a játék minden következményét vállaljuk. A felkelésnek nagyon is határozatlan mennyiségekkel kell számolnia, amelyeknek értéke minden nap változhatik; az ellenfél erői a szervezettség, a fegyelem és az eredendő tekintély minden előnyét a maguk oldalára tudják állítani; ha nem tudunk nagy erőfölényt szembeállítani velük, úgy megvertek és megsemmisítettek bennünket. Másodszor: ha egyszer ráléptünk a felkelés útjára, úgy a legnagyobb határozottsággal kell cselekednünk és támadásba kell átmennünk.«¹⁶⁹

1. A májusi felkelés előkészítése semmiképpen sem felelt meg ezeknek a követelményeknek. Ezért elsősorban Bakunin volt a felelős, aki felelőtlen ígéreteivel és a felkelés kitörésének sürgetésével figyelmen kívül hagyta a felkelés »gyakorlati szabályait«.

2. A felkelés szervezése során a radikálisok rendszeresen megsértették a konspiráció törvényeit. Ez is a felkelés szabályainak figyelmen kívül hagyása volt. A hatóságok emiatt idő előtt tudomást szereztek a készülődésekről.

3. A radikálisok — mint láttuk — Csehország jelentős részében szervezték a cseh parasztságot. Parasztpolitikájuknak azonban egy döntő hiányossága volt: nem vetették fel a földosztás kérdését. Ennek következményeképpen nem tudták maguk mögé felsorakoztatni a parasztság zömét és ezért a felkelés nem tört ki.

Mindezeknek a hiányosságoknak ellenére az 1849-es májusi felkelés előkészületei a cseh történelem haladó hagyománya, amely megmutatta, hogy a cseh radikális demokraták és a cseh nép, a liberálisok, felszabadulva az osztrák abszolutizmus megtevesztő és nacionalista politikájának befolyása alól, az európai haladás oldalára álltak.

A májusi felkelés előkészületei, majd később az abszolutizmus előretörése idején a magyar lapok (a kormány- és a baloldali lapok egyaránt) rokonszenvvel írnak a radikális demokraták és a cseh nép harcáról, előtérbe állítva azt a döntő felismerést, hogy abszolutizmus egyformán veszélyezteti a népek szabadságát. »Prága, Bécs, Majland, Lemberg mutatják a böszült kegyetlenség jeleit...«¹⁷⁰

A Márczius Tizenötödike egy cikkében elmondja azt, hogy mit jelent az osztrák abszolutizmus értelmezése szerint a nemzetek közötti egyenjogúság. »Prágát, Csehország fővárosát, Lemberget, Krakkót, a lengyel városokat, Bécsset, kedves német testvéreink fővárosát összeágyúztattuk, és az olaszok fővárosát is Mailandot. Felséges gyakorlása a polgári jognak, az egyenlőségnek.

¹⁶⁹ Engels: Forradalom és ellenforradalom. 178—179. l.

¹⁷⁰ Szabadság, egyenlőség, testvériség 1849 ápr. 24. (1. sz. Kiemelés tőlem A. E.).

A kedves magyar nemzet is megérdemli, hogy többi népeinkkel egyenlő jogban részesíttessék. Megvan! Pest városa, a magyar nemzet fővárosa is kikapta részét a minden nemzetiség egyenlő jogosításából... «Példán keresztül bizonyítja azt, hogy az egyenjogúság az összes nemzet »egyenlő« elnémetesítését jelenti. »Láthatjátok csehek, horvátok, tótok, ráczok, oláhok, lengyelek, olaszok, hogy a Gleichberechtigung aller Nationalitäten annyit tesz, hogy németesedjünk el valamennyien. — Vagy azt hiszitek, hogy ha velünk magyarokkal megkezdtek a németesítést, nálatok, veletek, kik egyenként ugyan kevesebben, de együttvéve többen vagytok, nem merik megkezdeni? mit kétkedtek? Hiszen nálatok már csak folytatják.«¹⁷¹

Khevenhüller tábornok május 24-i rendeletét, amely az állam számára káros könyvek és hírlapok betiltását rendeli el, a Pesti Hírlap így kommentálja: »Az, aki a demokráciáról, a hohe ministerium gazságairól, a magyarok szerencsés táborzásáról ír, föbe lövetik vagy felakasztatik, amint Khevenhüller úr az álladalom részére hasznosabbnak találandja.«¹⁷²

A Pesti Hírlap együttérzéssel ír a csehországi újságírók nehéz helyzetéről, akiket az abszolutizmus kemény elnyomása sújt. »Prágában a szerkesztőségeknek nagy melegük van. A mit a törvény megenged, az adminisztráció megtiltja. Úgy, hogy a szerkesztők nem tudják hova lenni. Naponként szidják, naponként mocskolják őket... Nem is tréfa az embernek Damocles kardja alatt írni.«¹⁷³

Több csehországi község május 17-én a császárhoz petíciót nyújtott be, amelyben a cseh nép szabadságát, az oktrojált alkotmány visszavonását követelték. E petíció elutasítását a *Respublica* c. lap az osztrák abszolutizmus elleni gyűlölet hangján kommentálja, ami egyben rokonszenvet jelent a cseh nép iránt. »Ezen méltányos és jogszerű kérelemre a kegyelmes (?) osztrák császár azt felelte, hogy szorosan kíván a márcz. 4-ki chartához ragaszkodni. És meghagyta a kormányzóknak, hogy ily veszélyes törekvések ellen éljen törvényes hatalmával.«¹⁷⁴

A májusi felkelés után az egyre brutálisabban fellépő abszolutizmus a cseh népet elnyomó intézkedései mellett nem megy el szótlánul a *Respublica*. Az újabb helységekre kiterjedő ostromállapot és K. Havlíček Borovský májusi felkelés utáni küzdelme keltik fel a figyelmét. »Ismét két hely tétetett ostromállapotba. Neustraschitz és Jaromerban hirdettetett ki. Ez mind arra mutat, mikép a jó patriarchális viszonyoknak képesai naponként jobban s jobban tágulnak. A terhek, tartozások már majdnem kiállhatatlanok — azon terhek, mellyek régi időben is nyomasztók valának. A katonáskodási kötelezettség a legnagyobb rész előtt már gyűlöletes. Mert látják, hogy dicsőséget s becsületet, hírt s katonai nevet úgy sem arathatnak. A nemzetiségi érdekek is aggódnak. És így az elégületlenség, a nyugtalanság magvai már nagyon is elszórvák.«¹⁷⁵ Az abszolutizmus és K. Havlíček Borovský harcában a magyar lap rokonszenve

¹⁷¹ *Márczius Tizenötödike* 1849 máj. 10. (18. sz.) V. ö. még ezzel kapcsolatban a *Márczius Tizenötödike* egy másik cikkét, amelyben a *Slawische Zentralblätter* alapján elmondja, hogy az osztrák kormány hányszor csalta meg a cseh nemzetet. 1849 május 15. (22. sz.)

¹⁷² *PH.* 1849 jún. 5. (306. sz.)

¹⁷³ *U. o.* 1849 jún. 8. (309. sz.) V. ö. még ezzel kapcsolatban *Respublica* 1849 jún. 21. (4. sz.)

¹⁷⁴ *U. o.* 1849 jún. 23. (6. sz.) A petícióval kapcsolatban *I. J. Malý* i. m. III. 15—16. l.

¹⁷⁵ *Respublica* 1849 jún. 30. (12. sz.)

az utóbbi mellett áll: »Védelme (Havlíčeké) igen érdekes volt, és annyira zavarba hozta a czopfos bírakat, hogy a pört csakhamar bevégezték.«¹⁷⁶

Ezek a megnyilatkozások azt mutatják, hogy Magyarországon is fordulat állott be a cseh nép harcának, szenvedéseinek szemléletében. Ezek a cikkek már rokonszenvről számolnak be, a korábbi gyűlölet, a nacionalizmus háttérbe-szorult.

*

Csehek és magyarok között szervezett összefogásra nem került sor 1849-ben. A májusi felkelés leleplezésével és az ezután következő kíméletlen intézkedésekkel az osztrák abszolutizmusnak sikerült teljesen szétvernie a radikálisok táborát. A felkelés leleplezése, a cári intervenció megerősítette az ellenforradalmat Csehországban. Az osztrák abszolutizmus mindinkább ránehezedett a cseh népre és sorra fosztotta meg a még meglévő szabadságjogaitól. Ilyen körülmények között szervezett összefogásra 1849 nyarán már gondolni sem lehetett.

Az ellenforradalom győzelme a világosi fegyverletétellel, a magyar szabadságharc leverésével teljessé vált. Az osztrák abszolutizmus újra láncokba verte a birodalom nemzeteit, közöttük a cseheket és magyarokat is. Ez az elnyomás népeink fejlődését nagymértékben akadályozta. A cseh és magyar nép legjobbjai ezzel tisztában is voltak és ezért akarták lerázni az abszolutizmus igáját. Hősies küzdelmük sikertelensége elsősorban a túlerő, de a szabadságukért harcoló népek, közöttük a csehek és magyarok összefogásának hiányával is magyarázható. Népeink baráti szövetsége — bár az összefogásnak, amint láttuk, voltak haladó hagyományai — csak a kapitalizmus elleni harcban és a szocializmus építése során kovácsolódott ki és vált a béketábor hatalmas erejévé. Népeink mai összefogása magába foglalja 1849 haladó hagyományait, de túlmutat azon. Ez a szövetség sziklaszilárd, mert tartalmát szabad szocialista népek közös célkitűzései alkotják.

ARATÓ ENDRE

¹⁷⁶ U. o. 1849 júl. 7. (16. sz.) — Ugyanezt a hírt l. PH. 1849 július 6. számában (június elején egy időre betiltják a Národní Novinyt és Havlíčeket ismételten bíróság elé állítják).

MIHAIL ILLARIONOVICS KUTUZOV, A HADVEZÉR ÉS DIPLOMATA

Írta: J. V. TARLE (Voproszi Isztorii. 1952. 3. sz.)

(Folytatás)

II

Hogy milyen volt az udvarnak és az udvari embereknek és részben a vezérkar egyes tagjainak, például Bennigsennek stb. a viszonya Kutuzovhoz Moszkva feladása után, azt elsősorban a cár két leveléből láthatjuk. Az egyiket szeptember 7-én Kutuzovhoz, a másikat szeptember 8-án P. A. Tolsztoj grófhoz intézte. »Augusztus 29. óta nem kaptam semilyen jelentést Öntől, holott szeptember 1-én Jaroszlavlton keresztül Moszkva katonai parancsnokától (Rosztopcsintól — A cikkíró megj.) azt a szomorú hírt vettem, hogy Ön el akarja hagyni a várost a hadsereggel. Elgondolhatja, milyen hatást váltott ki bennem ez a hír, és az Ön hallgatása még csak fokozza csodálkozásomat. Elküldöm Önhöz Volkonszkij herceg főadjudánst, kérem tájékoztassa őt, hogyan áll a hadsereg és hogy milyen ok készítette Önt ily szerencsétlen elhatározásra.« Ezt írta a cár a tábornagynak. Másnap pedig P. A. Tolsztojt értesítette Kutuzov elhatározásáról. »Ennek az érthetetlen elhatározásnak az oka teljesen ismeretlen előttem és nem tudom, hogy Kutuzov szégyent fog-e Oroszországra hozni, vagy törbe akarja-e csalni az ellenséget.«¹

Ilyen kifakadások (több-kevesebb tartózkodással) természetesen azt eredményezték, hogy Sándor cárnál egyesek levélben panaszt emeltek Kutuzov ellen, sőt nyíltan utaltak arra, hogy ki kell venni Kutuzov kezéből a parancsnokságot. És nemcsak Bennigsen és Wilson vetemedtek erre. A cárhoz intézett szeptember 24-i keltű hosszú, francia nyelven írt levelében Barclay is szabad folyást engedett sokáig és csak nagy nehezen visszatartott érzelmeinek, féltékenységének és sértett büszkeségének. A levélben alaposan befeketíti és lebecsmerli Kutuzovot, sőt azt meri állítani, hogyha nem vették volna el tőle, Barclaytól a parancsnokságot, ő már rég megütközött volna Napoleonnal, még hozzá nem Mozsajszknál, hanem Gzsatszk és Carjovo Zajmiscse között . . . és meg van róla győződve, hogy megverte volna az ellenséget. A gyűlölet és a sértett önérzet annyira elvakítja Barclayt, hogy egyáltalán észre sem veszi, milyen furcsa helyzetbe hozza magát ezzel az elkésett intrikával.² Barclay sosem tudta felfogni, hogy minden érdeme mellett közel sem jöhet Kutuzovhoz stratégiai képesség vagy bármely más adottság dolgában. Szóval fölöslegesen tette magát nevetségessé.

*

Maga az a szervezőmunka is, amit Kutuzov Tarutyinoban kifejtett, az észnek és az energiának olyan hőstette volt és olyan jelentős tényezője az

¹ *Hadtörténeti Levéltári Közlemények*, (Vezérkari főparancsnokság) Az 1812. évi Honvédő Háború, XVIII. köt. 20. sz. (a Kutuzovhoz intézett levél) és 24. sz. (a P. A. Tolsztojhoz intézett levél) 25. és 33. l.

² U. o. 148. sz. 118. l. *Barclay de Tolly* levele a cárhoz Kamriból 1812. szept. 24.

eljövendő győzelemnek, hogy Kutuzov már ezért is megérdemelné a kiváló katonai szervező babérkoszorúját.

Napoleon, aki alaposan értett a katonai ügyekhez, büszke volt 1803—1805-ben létrehozott boulognei táborára, de hol jön ez ahhoz a szervezési hőstetthez, amit Kutuzov végrehajtott? Napoleonnak ott állt rendelkezésére a rabszolgasorban tartott egész Franciaország, egész Nyugat-Németország, valamint Közép- és Dél-Németország egy része, egész Közép- és Észak-Olaszország, a már rég leigázott Hollandia, a rég elfoglalt Belgium és mind-ezeknek a gazdag országoknak egész ipara és kereskedelme. Volt egyedül neki alárendelt, sértetlen katonai igazgatási kara, bevált hivatalnoki gépezete és korlátlan uralkodó volt.

Kutuzovnál mindez hiányzott. Kezdetben csak Nyugat-, Kelet- és Közép-Oroszország elég alaposan tönkretett része állt rendelkezésére. Ezenkívül két lépésre tőle ott állt Napoleon bár megtépázott, de még erős hadserege, amelynek még megvolt a közvetlen összeköttetése, ha ugyan távoli, de óriási nyugateurópai és lengyel bázisaival. Kutuzovnak ilyen körülmények között kellett egy Napoleon hadseregét felülmúló, új hadsereget megteremtene. Kutuzov tehát nem dolgozhatott olyan nyugodtan Tarutyinoban, mint Napoleon Boulogneban, nem szólva arról, hogy Napoleont a La Manche csatorna választotta el az ellenségtől, amely félt tőle.

Végül Napoleon boulognei táborában önkényuralkodó volt, Kutuzovnak viszont a Tarutyinoban folyó nagy munka idején a cár ostoba és vakmerő »tanácsait« kellett meghallgatnia — hogy mielőbb indítsák meg a hadműveletet, ne halogassák stb. Számolnia kellett a cár kémeivel, a rágalmazókkal, lecsillapítani a főhadiszállásra befészkelődött Wilson idegeskedését stb. A cár még itt is akadályozta, és azt hitte, hogy joga van Kutuzovval még kimértebb, türelmetlenebb és ingerültebb hangon beszélnie, mint annakelőtte.

Kutuzov haladéktalanul hozzálátott tarutyinói hadállásának megerősítéséhez és hozzáférhetetlenné tette azt. Ezután szakadatlanul folytatta hadserege feltöltését, úgyhogy az már a tarutyinói ütközet előtt 120.000 főt számlált. Különösen nagy figyelmet szentelt a népfelkelők megszervezésére. Borogyino után sikerült a népfelkelőket egy szintre hoznia a hadsereggel, úgyhogy aránylag rövid ideig tartó oktatás után már a reguláris sereg részének számíthattak. Kutuzov tevékenyen gyűjtötte a tartalékokat. Tüzérsége a tarutyinói időszak végére sokkal erősebb volt, mint Napoleoné. Minimális számítás szerint az oroszoknak 600—622 ágyújuk volt, Napoleonnak csak körülbelül 350—360. Ehhez még Kutuzovnak jól felszerelt lovassága volt, Napoleonnak viszont még az ágyúk sík terepen való vontatására sem volt elég lova. A francia lovasságnak egyre jobban kellett sietnie. Kutuzov tevékenyen készült az aktív védelemről a küszöbön álló offenzívára való áttérésre.

Kutuzov Tarutyinoban, a tarutyinói ütközet és különösen a malojarszlaveczi csata után igen nagy figyelmet szentelt a partizánosztatokkal való kapcsolatnak és számuk növelésének. Rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított a partizánoknak az elkövetkező ellenoffenzívában. És ezekben a hónapokban (1812 októberében, novemberében és december első napjaiban) kitűnt, hogy Kutuzov nemcsak a reguláris csapatoknak, hanem a partizánmozgalomnak is kiváló vezére.

Kutuzov ilyen körülmények között szállt harcba 1812 október 6. (18)-án Murat nagy »megfigyelő« osztagával és szétverte őket. Ez a győzelem

a még csak éppen meginduló ellenoffenzíva sikere volt . . . Az első, de nem az utolsó diadal!

Kutuzov parancsait, amelyekkel gyors ütemben egy erős, új hadsereget teremtett és óriási készleteket halmozott fel, olyan kedvvel, igyekezettel és lelkesedéssel teljesítették, mint ahogy a rohamra vágató katonák teljesítik harci feladataikat. Mind a reguláris, mind a népfelkelő ezredeket eltöltötte a harag és arra szomjaztak, hogy bosszút álljanak Moszkváért és megvédjék a hazát.

Néhány nap múlva a malojaroszlaveci csata megmutatta Napoleonnak, milyen a Tarutyinoban kialakult hadsereg. A főparancsnok gondos felügyelete mellett szervezték a partizánereket is, amelyek itt megerősödtek.

A francia történészek »mélyenszántó«, bonyolult magyarázatokat találtak ki arra, miért »esett egybe« a tarutyinói csata Napoleon Moszkvából való kivonulásával. Ezzel szemben a problémát a következőképpen foglalhatjuk röviden és velősen össze. A császár rögtön látta, hogy Kutuzov saját kezdeményezésére újból megindítja a reguláris hadsereg háborúját, amely Borogyino után elcsendesült. Nagyon jól tudta, hogy a »nem reguláris« partizánharc Borogyino után egy percre sem szünetelt. A franciák kivonultak Moszkvából. »Előre Kalugába! Halál arra, aki ezt megpróbálja meggátolni!« — adta ki a parancsot a császár.

A malojaroszlaveci ütközetnek óriási jelentősége volt az ellenoffenzíva történetében. Jelentőség tekintetében a háború történetében közvetlenül a borogyinói csata után következik. Napoleon nyolc elkeseredett támadás és Malojaroszlavec felgyújtása után nehéz alternatíva előtt állt: vagy belemegy egy általános harcba, vagy a dél felé vezető kalugai útról azonnal elkanyarodik északnyugatra, Szmolenszk felé. Nem tudta rászánni magát, hogy Kalugába induljon, mert Kutuzov falként állt előtte.

Kutuzov hadserege ekkor nagyobb és jobb is volt, nem szólva arról, hogy a francia lovasság és tüzérség — ha leszámítjuk a gárdát (és az sem feltétlenül) — összehasonlíthatatlanul rosszabbul volt felszerelve és sokkal kevésbé volt harcképes, mint az orosz. Nem Moszkvában, hanem Malojaroszlavecnél kezdődött Napoleon visszavonulásának siralmas korszaka, Kutuzov ellenoffenzívájának diadalmas időszakára viszont már Tarutyinoban. Napoleon éppen itt, Malojaroszlavecnél jött rá végérvényesen arra, hogy a Borogyinonál elszenvedett reális veresége helyrehozhatatlan. Mária Lujzához írt leveleiben könnyű volt győzelemnek feltüntetni Borogyinot, pedig Borogyino hadseregének felét fizikailag, felét pedig erkölcsileg megsemmisítette. Kutuzov viszont megacélozva állt vele szemben, hadserege erősebb volt, mint Borogyinonál és ami a legfőbb, a hadseregben olthatatlan harag lángolt az ellenség iránt és teljes bizodalommal tekintettek öreg vezérükre.

Napoleon életében először kerülte ki az általános összecsapást és elindult a szmolenszki úton a fenyegető katasztrófa elébe. »Az ellenség (október — A cikkíró megj.) 15-én elhagyta Jaroszlavecet és folytatta visszavonulását a borovszki úton. Miloradovics tábornok jelenti, hogy Malojaroszlavectől 8 versztnyire útték az ellenséget«,³ — ilyen egyszerű szavakkal számolt be Kutuzov hadseregének ebben a háborúban elért egyik legnagyobb sikeréről.

³ Lásd: *Kutuzov tábornagy. Adat- és anyaggyűjtemény.* 212. l. 160. sz. 1812. okt. 15. (27). A hadműveleti naplóból: Napoleon kivonul Moszkvából és elvonul Malojaroszlavec alól.

Kutuzov bombasztikus bulletinek és nagyhangú szavak nélkül állította fel a mérleget, ami az ellenség számára vészjósló következményeket ígért. Oroszország nemzeti hőse mindvégig nyugodt és szerény maradt.

Miután Napoleon kénytelen volt az elpusztított szmolenszki útra térni, az első nagy csata Vjazmánál zajlott le. Az 1812 október 21–22-én lefolyt csatában az oroszok újabb ragyogó győzelmet arattak. Kutuzov jelentése szerint az ellenség elesettekben és sebesültekben 6000 főt veszített, 2500 fő került fogságba. Az oroszok vesztesége lényegesen alacsonyabb volt. Az ütközet után a szökött katonákból újabb ezer foglyot ejtettek.⁴

Miután a történettudomány egyre inkább elismeri az aktív, rendszeres, egészében és részleteiben átgondolt stratégiai ellenoffenzíva egyre fokozottabb jelentőségét, teljesen más színben áll a történész előtt a partizánok szerepe, mint azelőtt.⁵ Borogyino előtt Kutuzov Gyenyisz Davidovnak csak jelentéktelen létszámú csapatot tudott rendelkezésére bocsátani, amiért azután Davidov — bár igazságtalanul — panaszkodott is barátjának és volt közvetlen parancsnokának, Bagratyionnak. De alighogy lehetőség adódott, Kutuzov semmit sem sajnált arra, hogy a partizánmozgalmat erősítse. Kutuzov — a reguláris hadsereg vezére — egyben a partizánmozgalom központi alakja is lett. Anyagi eszközökkel is támogatta a partizánokat és embereket is küldött Davidov, Szeszlavina és Fignyer osztagaiba az elesettek pótlására. Végül az ő vezérkara lett az a központ, ahova a partizánok jelentései a visszavonuló ellenség elleni harcukról befutottak és ahonnan a szükséges útmutatások kiindultak. Részletes parancsok ezek természetesen nem lehettek. Kutuzov szokásos mértékérzékével és okosságával a partizánmozgalmat csak olyan mértékben központosította, ahogy az az ügy érdekében állt, úgy, ahogy ennél a hadművelleti formánál szükséges és lehetséges volt és ugyanakkor legkevésbé sem korlátozta az egyes parancsnokok tevékenységét. A partizánmozgalom lélekéhez — az önálló kezdeményezéshez — nem nyult. Egyébként senki más nem tölthette volna be a partizánmozgalomban azt a szerepet, amelyet Kutuzov betöltött. Kutuzov nemcsak a hadsereg vezére, hanem a népi tömegek kedvence is volt. A partizánoknál valósult meg legközvetlenebbül a tisztikarnak és a kozákoknak, valamint a parasztok vezetőinek (mint pl. Geraszim Kurin vagy Csetverikova) közeledése és mindennapos, állandó együttműködése.

Az ellenoffenzívában a partizánok szerepe nem merült ki azzal, hogy a visszavonuló ellenség »utóvédeit nyugtalanítsák«, amint ez a mozgalom megindulásakor történt. Állandó rajtaütéseikkel (és nem csupán az utócsapatokra) azt a tudatot és érzést keltették az ellenség soraiban (és ezt francia forrásokból tudjuk), hogy végnélküli csata folyik.

A tarutyinói ütközet után is tovább folytak a rajtaütések és tovább táplálták bennük az izgalmat, amíg el nem jött a malojaroszlaveci csata. A malojaroszlaveci csata után is egyre történtek, ha kisebb is, de mindennapos rajtaütések egész a vjazmai ütközetig. Itt a franciák — hogy bosszút álljanak a partizánokon — azt az alávalóságot akarták elkövetni, hogy betereplik

⁴ Lásd : U. o. 219—220. l. 169. sz. *Kutuzov jelentése* I. Sándornak a Vjazma melletti csatáról. 1812 okt. 24. (nov. 5.).

⁵ Az a véleményem, hogy Kutuzov győzelmeiben a főszerepet a reguláris hadsereg játszotta, és bár a partizánmozgalom is fontos szerepet töltött be, mégis csak másodrangú jelentősége volt (lásd *Bolsevik*, 1951. 19. sz.). Régebbi könyvemben a megfogalmazás nem volt világos, úgyhogy azt lehetett gondolni, hogy én a főszerepet nem a reguláris hadseregnek, hanem a partizánoknak tulajdonítom.

a lakosságot a vjazmai székesegyházba, rájuk zárják a kaput és rájuk gyűjtik, s csak a véletlenül múlt, hogy ezt a galád szándékukat végre nem hajtották. Lezajlott a vjazmai csata és az ellenség mind egész Szmolenszkig állandó rettegésben élt, hogy mikor jön megint egy újabb rajtaütés. Végül Szmolenszktől a Berezináig a partizánok már úgyszólván állandó hadat viseltek, Kutuzov pedig folytatta »kis háborúját«, ami azt jelentette, hogy kisebb osztagokat küldött ki speciális feladatokkal a visszavonuló ellenséges hadsereg hosszúságban túlságosan széthúzódó sorai ellen.

Borogyino és azután a Moszkvában való időzés vészes következményekkel jártak Napoleonra. Mégcsak halvány reménye sem lehetett arra, hogy győzelmet arasson Kutuzov megerősödött és kitűnően megszervezett hadserege felett, amint ezt a tarutyinói és malojaroszlaveczi csata meg is mutatta. E két súlyos vereség után a franciákra lassú és kikerülhetetlen pusztulás várt a legszörnyűbb körülmények között. Tömegével hullottak az ellenoffenzíva során a tábornagy által vezetett nagy hadseregnek, a kisebb külön osztagok »kis háborújának« és a hatalmas erőre kapott partizánoknak a csapásai alatt.

Kutuzov ellenoffenzívájának a franciák számára legszörnyűbb sajátsága az volt, hogy szünni nem akaró szakadatlan támadások láncolatából állt. Kutuzov stratégiai tervét a legcélrányosabb taktikával valósította meg.

Kutuzov főhadiszállását Jelnába, majd Kopiszbe tette át. Ide futott be minden jelentés, hogy az egyes reguláris alakulatok hol ütköztek meg és hány franciát intéztek el, hogy a partizánok hol ütöttek rajta a franciákon és hány foglyot ejtettek. »A kozákok és a parasztok«, az orosz partizánoknak ez a kettős megnevezése mind gyakrabban kezdett szerepelni Napoleonnak az egész hadsereg számára szóló parancsaiban és az egyes marsallok és hadtestparancsnokok különparancsaiban.

Néha elég erős versengés alakult ki a partizán csapatok parancsnokai és a reguláris sereg tisztjei között, hogy melyikük hajt végre nagyobb hőstettet. Kutuzov nemcsak az ellenoffenzíva tervét dolgozta ki, hanem megtalálta a terv megvalósítására a kellő utat is. Reguláris hadseregének rendkívül értékes segítséget nyújtottak a partizánok. A partizánháborúban a nép haragja, a hódítani, rabolni akaró ellenség iránti hazafiúi gyűlölet jutott kifejezésre. És Kutuzov a partizánháborút bekapcsolta azoknak az erőknek a rendszerébe, amelyek megvalósították kitervezett ellenoffenzíváját, lankadatlanul üzték az agresszort a rá váró szörnyű katasztrófa torkába.

Új könyvemben még bővebb anyaggal támasztom alá a partizánmozgalomról levont általános következtetésemet: a parasztok érzéseinek legjellemzőbb vonásai, melyek 1812-ben Napoleon hadseregének pusztulásához hozzájárultak, abban jutottak kifejezésre, hogy ezernyi és ezernyi paraszt lángoló gyűlöletet érzett az agresszorral szemben, falként vették körül Napoleon »nagy hadseregét«. Így Vaszilisz, egy sztaroszta felesége, Fjodor Onufrijev, Geraszim Kurin naponta kockáztatták életüket, erdőkben, szakadékokban bujkálva lesték a franciákat.⁶

Korábbi megállapításomat, amely túl tömör és ezért hiányos volt, a következőképpen helyesbítem: Az orosz parasztok voltak éppen azok, akik elősegítették Murat ama lovasságának pusztulását, melynek diadalmas

⁶ Szaltikov-Scsedrin Állami Közkönyvtár. Kézirattár. Szmolenszk. 1812 nov. 7. (A kozákok által zsákmányolt iratok.)

előretörése elől Európa összes hadseregei megfutottak. Az orosz paraszt erejéhez mérten segítette a reguláris hadsereget Murat lovasságának megsemmisítésében, dögrovasra ítélte lovait azzal, hogy felgyújtotta csűrjében a zabot, szénát, amiért Napoleon takarmánybeszerzői zaklatták őket, sőt néha magukat a felvételezőket is eltették láb alól.⁷

Ilyen szoros gyakorlati együttműködés állt fenn a parasztság és a hadsereg között a francia lovasság, majd később a támadások és rajtaütések során a tüzéralakulatok lovainak irtásában. Hogy milyen fölényben volt az orosz lovasság Napoleon lovassága felett, azt szembeszököen mutatja Uvarov és Platov lovassági rajtaütésének ragyogó sikere, amellyel olyan zűrzavart keltettek Napoleon seregének hátában, vagy az orosz lovasok nem kevésbé bámulatos hőstette, akik a borogyinói ütközet végén Poniatowski lengyel lovasságának jórészét lekaszabolták. Az agresszor lovassága teljesen harcképtelenné vált az orosz ellenoffenzíva tüzeiben. A franciák Szmolenszkben, Krasznijnál, Krasznij és a Berezina között és a Berezinán túl százával hagyták el ép lövegeiket, mert egyre kevésbé tudtak tűzérségi lovakat biztosítani.

Napról napra egyre inkább erősödött Kutuzov meggyőződése, hogy szünetnélküli ellenoffenzívájának terve kétségtelenül keresztülvihető, hogy nem igen kell tartania veszélyes meglepetésektől Napoleon részéről, mert Napoleon már nem tud »elszakadni« az üldöző seregektől és nem képes arra, hogy hirtelen megkerüléssel ellentámadásba menjen át. Vannak adataink arra, amelyek cáfolhatatlanul bizonyítják, hogy Kutuzov már Malojarszlavecben, azaz már az ellenoffenzíva legkezdetén teljesen meg volt győződve arról, hogy elgondolt nagyszabású hadművelete teljes sikert fog aratni. Előjáróban meg kell említenünk, hogy aligha tudunk olyan embert elképzelni, aki annyira mentes lenne az önhiúságtól — az ellenség lebecsülésétől és a dicsekvésnek még az árnyékától is — mint Kutuzov. Köztudomású, hogy amikor bármilyen felelősségteljes kijelentést kellett tennie, rendkívül óvatos volt a szavak megválasztásában.

És ekkor zajlott le a malojarszlaveci csata. Senki sem tudja, hogy mit fog tenni Napoleon és mit fog tenni Kutuzov. A Pétervárott 1814-ben (ebben az időben még éltek az események résztvevői) megjelent »Az oroszok emlékezetes háborúja a franciákkal« c. feljegyzésekben a következőket olvashatjuk: »Az ellenség Malojarszlavec alatti visszaverése után a kalugaiak nagy rettegésben éltek, mert attól félték, hogy Napoleon áttör Kaluga felé. Rendkívül nagy fejvesztettségükben és csüggedésükben nem tudták, hogy mire szánják el magukat, maradjanak-e és váljanak az ellenség martalékaivá, vagy futásban keressenek-e menedéket. Torubajev, kalugai városfő, akinek ez a többi lakosnál is nagyobb gondja volt, elhatározta, hogy hivatalánál fogva Kutuzov herceghez fordul és a kalugaiak nevében tanácsot kér, mit tegyen. Kutuzov, aki szilárdan meg volt győződve az ügy kimeneteléről, azt írta neki, legyen nyugodt és nevében biztosítsa a város összes lakosait, hogy *semilyen veszély sem fenyegeti őket és hogy az ellenség a biztos pusztulás előtt áll.* Hogy kijelentésének teljes igazáról meggyőzze őket, még hozzáfűzte, hogy életkora és a haza iránti szeretete révén megkívánhatja tőlük, hogy feltétlen

⁷ V. ö. J. Tarle: Napoleon betörése Oroszországba. 1943. évi kiad. 233. l.

bizalommal legyenek iránta, majd újólág biztosította őket, hogy Kaluga teljes biztonságban van és lesz.»

A vjazmai csata után és miután befutottak a hírek arról, hogy Szmolenszket teljesen elpusztították és az élelmiszerkészleteket a városban megsemmisítették, a reguláris hadsereggel és a partizánerőkkel a legszorosabb kapcsolatot fenntartó Kutuzov útja igazi diadalmenetté válik. Naponta két-három ízben is kap jelentéseket arról, hogy a reguláris csapatok és különösen a partizánok újabb sikeres rajtaütéseket hajtottak végre. A franciák visszavonulása helyenként már rendetlen futáshoz hasonlított. Már szó sincs arról, hogy az elpusztított úton vánszorgó, szétvert hadsereg bármi ellenállást, kezdeményezést vagy aktivitást is tanúsítson. Még pislákol bennük az a remény, hogy élve kikecmeregnek Oroszországból, de már ez is kialvóban van.

Még csak egyetlen olyan nagy összecsapás történt ebben az időben az orosz sereg és az ellenség között, amely egy reguláris hadseregek közti »igazi« csatához hasonlított, és ez a Krasznoj alatti ütközet volt, amely négy napig, november 6—9-ig tartott és a franciák súlyos vereségével végződött. Az ellenséget még Krasznijba való érkezése előtt körülzárták. Hatodikán Napoleon egyik legjobb hadtestét — Davout marsall hadtestét — szétverték és amellet 9000 főt ejtettek foglyul.

Az utána következő legközelebbi napokban Ney 12.000 főnyi hadteste a lövegekkel együtt megadta magát. Ney marsall néhány száz emberével elmenekült. Megszámlálhatatlan katona vesztette életét a folyón megkísérelt átkelésnél, vagy lekaszabták őket, vagy belefűttek a folyóba. Ez a szó szoros értelmében teljes pusztulás volt. Kutuzov már a kraszniyi csata előtt ezeket írta Sándornak: »A dicső borogyinói csata után az ellenség annyit vesztett, hogy máig sem tudta kiheverni és ezért semilyen hadműveletet sem tud ellenünk indítani.«

Lényegében az öreg tábornagnak igaza volt, mert a franciák borogyinói vesztesége alatt azt is értette, hogy egyszersmindenkorra elvesztették a győzelembe vetett előbbi hitüket.

A franciák Kraszniijnál négy nap alatt több mint 26.000 embert vesztettek elesettekben és foglyokban, továbbá 116 ágyút. És ezenkívül a menekülés során még 112 ágyút voltak kénytelenek az oroszoknak otthagyni. Kraszniijnál még ott küzdöttek orosz részről azok a borogyinói csatát átélő hősök és népfelkelők is, akik Bessier marsall szemeláttára kaszabták le Napoleon gránátosait. A franciák viszont mint harci erő még csak nem is hasonlítottak ahhoz, amilyen erőt Borogyinonál, vagy még Malojaroszlavecnel is képviseltek. Krasznij után a Berezinánál és a Berezina és Vilna közötti síkon végleges pusztulás várt rájuk.

A Berezinánál Csicsagov ügyetlensége és Wittgenstein fejvesztettsége néhány napra elodázta annak a pár embernek a pusztulását, akikkel Napoleon — sok ezernyi elesettet hagyva a Berezinánál — áttörte magát. Csicsagov, Kutuzov ellensége, akit éppen ezért is neveztek ki a dunai hadsereg parancsnokává (mikor Kutuzovot »jutalomképpen« a bukaresti békéért váratlanul nyugdíjba küldték) a hadműveleteknél rá sem hederített Kutuzov intézkedéseire. Csicsagov egyébként életének utolsó napjait annak szentelte, hogy (orosz, francia és angol nyelven terjesztett) acsarkodó rágalmakkal a tábornagyra próbálja áthárítani kudarcáért a felelősséget. Ez a célja annál is inkább

sikerült, mert jóval túlélte Kutuzovot. Wittgenstein viszont elég őszintén belátta hibáját.⁸

Később látjuk, hogy Kutuzov már a berezinai csata után határozottan ellenezte Csicsagov ostoba tervét, hogy hadseregével Lengyelországba menjen, ahelyett, hogy Vlnába sietne és csatlakozna a főparancsnok odaérkező seregéhez. Sándor cár udvaroncainak gyülekezete inkább arra hajlott, hogy Csicsagovot támogassa és Kutuzovra rágalmakat szórjon. Szerencsére most már nem mertek tevőlegesen ártani Napoleon legyőzőjének.

*

Kutuzov a berezinai csata után teljes energiájával azt az elgondolást igyekezett megvalósítani, hogy Wittgenstein vágja el Macdonald útját, nehogy az egyesülni tudjon Napoleonnal. November 19-én (december 1.) ugyanaz nap megírta ezt Wittgensteinnek és Csicsagovnak parancsot adott arra, hogy maradjon a francia sereg maradványainak sarkában, Platov pedig a kozák ezredekkel és a doni könnyűtüzérség félezredével vágjon a menekülő franciák elébe, »intézzen támadást derékhaduk ellen és támadja oldalba őket«, rombolja le az összes hidakat, készletraktárakat stb. Kutuzov nagy energiát követelt Csicsagovtól: »Az ellenség csak számos emberének, tüzérségének és hadtápjának feláldozásával tudott átkelni a Berezinán. Igen kívánatos, hogy seregének maradványait is elpusztítsuk és ennek egyedüli módja, hogy gyors ütemben és tevékenyen vegyük üldözőbe.⁹ Kutuzov nem akarta elvenni Csicsagov bátorságát, úgyhogy enyhén kezelte, de tapasztalatból ismerte baklövéseit és késlekedését és így állandóan lankadatlan energiát követelt tőle és Wittgensteintől.

A háborúnak ebben az utolsó szakaszában Kutuzov elgondolásait és terveit — mint értékes dokumentumok — legjobban azok az utasításai jellemzik, amelyeket november 22-én (december 4.) Szakenhez és november 23-án (december 5.) Tormaszovhoz intézett. Csicsagov Szakent Schwarzenberg ellen akarta küldeni, nehogy Schwarzenberg betörjön Lengyelországba, Kutuzov viszont határozottan elutasította ezt a tervet.

A tábornagy fő célja az volt, hogy teljesen, maradéktalanul és kíméletlenül meg kell semmisíteni Napoleon hadseregének maradványait, nem pedig Csicsagov (alaptalan) politikai elképzelésekből eredő eszméjét megvalósítani, hogy mielőbb be kell törni Lengyelországba.¹⁰

Kutuzov a diplomata ugyanolyan felmérhetetlen magasságban állt Csicsagov felett, mint Kutuzov a stratéga. Tisztán látta, hogy mi történhet akkor, ha az orosz hadsereget elvonják a főcéltől és egy részét feleslegesen hareba küldik az osztrákok és az őket segítő lengyelek ellen, akkor, amikor még a franciák fő visszavonulási útján sem fejezték be Napoleon csapatainak felszámolását.¹¹

Kutuzov nagy hadvezér volt és ezért nemcsak a közeli teljes diadalról szóló győzelmi jelentéseken törte a fejét, hanem még sok mindenben, amiről könnyen megfélekeztek az őt rágalmozó kortársai, és amiről hajlamosak

⁸ Lásd: *Kutuzov tábornagy. Adat- és anyaggyűjtemény.* 166. sz. 216–217. l. Kutuzov utasítása Wittgensteinnek, hogy kövessse a Dnyeperhez (1812 október 22. [november 3.]) — 167. sz. 217–218. l. Kutuzov utasítása Csicsagovnak, hogy hadainak egy részét irányítsa Boriszovba (1812 okt. 23. [nov. 4.]

⁹ U. o. 184, 185. sz. 238, 239. l. Kutuzov levele Wittgensteinhez és Csicsagovhoz.

¹⁰ U. o. 187. és 188. sz.: 241, 242. l.

¹¹ Lásd továbbá *J. Tarlenek* L. G. Beszkrovnij, az 1812. évi Honvédő Háború és Kutuzov ellenoffenzívája. Moszkva, 1951. c. könyvéhez írt előszavát.

elfeledkezni egyes későbbi történészek is. Decemberben az orosz hadsereg odaért Vilna alá és Kutuzov nem akarta, hogy Napoleon álma valóra váljon, hogy Litvániában lázadás törjön ki az oroszok ellen. Jól tudta, hogy Napoleon ügynökei Litvániában erős agitációt folytatnak az orosz hadsereg ellen. Szigorú intézkedéseket hozott, hogy a hadsereg és a helyi lakosság között a normális viszonyt fenntartsák. »Platov grófnak különösen lelkére kötöttem, hogy a legnagyobb gondot fordítsa arra és tegyen meg minden kellő intézkedést, nehogy csapataink átvonulásakor a várost (Vilna — A cikkíró megj.) a legkisebb sérelem is érje, és arra is felhívtam figyelmét, hogy a jelenlegi körülmények között milyen következményekkel járhat bármely túllapás.« (A cikkíró kiemlése.) Erről ismételten is írt Csicsagovnak és másoknak, még Osmjaniba való bevonulásuk előtt.¹²

*

1812 december 10-én egyszerre vonultak be Vilnába Csicsagov és Kutuzov. A legközelebbi feladat az volt, hogy megátolják Macdonald csatlakozását a francia hadsereg maradványaihoz. Kutuzov azt a parancsot adta ki, hogy Wittgenstein és Csicsagov tegyenek meg minden tőlük telhetőt ennek a célnak az elérésére. Ugyanakkor a cár nevében felhívta a figyelmet arra, hogy a Napoleon seregében (Macdonald hadtestjében) levő porosz csapatokkal »éreztetni kell«, hogy az oroszok egyedüli ellenségüknek csak a franciákat tartják, a poroszokat viszont nem.¹³ Ez azokban a napokban volt, amikor York porosz tábornok Oroszország oldalára készült átállni.

December 12-én Kutuzov már tudta, hogy a hadjáratot az ország határain túl is kell folytatni, sőt erre már megfelelő rendelkezéseket is tett: »Most az általános irányt Poroszországra kell vennünk, ha ezt kellően végre tudjuk hajtani. Már tudomással bírunk arról, hogy a francia hadsereg maradványai ebbe az irányba húzódtak vissza és ezért az egyedüli célravezető művelet az, hogy őket ide kövessük.« — írta a tábornagy Csicsagovnak december 12-én (24-én), azaz még a Sándor cárral Vilnában folytatott viták előtt. Ez megcáfolhatatlanul bizonyítja, hogy a viták lényege egyáltalán nem az volt, hogy a hadjárat során átlépjék-e a határt vagy sem, hanem pusztán az idő kérdése, azaz hogy haladéktalanul lépjenek-e át a határt, vagy később. És semmi több! A kérdésre magára Kutuzov válasza igenlő volt. Az idézett levél pontos választ ad minderre: Kutuzov egész Európát fel akarta szabadítani és az volt a véleménye, hogy a győzelem még nem végérvényes addig, amíg Napoleon az úr Európában, de azt akarta, hogy a németek aktívan kapcsolódjanak be a felszabadítás ügyébe.

Vilnában óriási jelentőségű kérdést kellett megoldani, hogy vajjon haladéktalanul folytassák-e a hadműveleteket, rögtön folytassák-e a Nyemenen túl a majdnem teljesen szétzilált, megsemmisített francia erők siralmas maradványainak üldözését, vagy megálljanak, hogy a háborút villámgyors befejezéshez vivő ellenoffenzíva során sokat szenvedett orosz hadseregnek időt engedjenek a pihenésre és feljavulásra.

Mikor Kutuzov egy bizonyos ideig ellenezte, hogy haladéktalanul folytassák a háborút, ez egyáltalán nem azt jelentette, mintha a Napoleon elleni háborút már befejezettnek tartotta volna. Az 1812 június 12 (24)-től kezdve

¹² Lásd: *Kutuzov tábornagy Anyag- és adatgyűjtemény*, 191. sz. 245. l. Kutuzov utasítása P. V. Csicsagovnak a csapatok vilnai átvonulása idején fenntartandó rendről (nov. 27. [dec. 9.]).

¹³ Lásd: U. o. 199. sz. 251. l. Kutuzov utasítása Wittgensteinnek (1812. dec. 11. [23.])

különböző időpontokban Oroszországba betörő, kitűnően felfegyverzett 600.000 főnyi sereg kiűzése, ill. helyesebben megsemmisítése Oroszországot dicsőséggel övezte, és megérdemelt fenyegető válasz volt az agresszornak, de még nem jelentette a rabló császárság megsemmisítését. Kutuzov — a diplomata és politikus — sokkal jobban tudta és sokkal finomabb érzékkel fogta fel, mint a vele vitázó Sándor cár, hogy a rabló császárság szétfűzésének széleskörű programja szempontjából Oroszország nagy győzelme nem befejezése, hanem kezdete az úgynak.

A forradalom által Franciaországban szétrombolt feudális rend romjain felépített államszervezet erejét Kutuzov legalább úgy ismerte, mint N. P. Rumjancev vagy M. M. Szperanszkij, de tőlük és a körülöttük csoportosuló elemektől eltérőleg nem hitt a két császár által Tilsitben létrehozott nemzetközi politikai kombináció szilárdságában és életképességében. A kievi ill. vilnai kormányzónak, akit Tilsit után teljesen távoltartottak a magas politika kérdéseitől, nem nyílt alkalma rá, hogy akárcsak egyszer is kinyilvánítsa elvi nézetét a dolgok lényegéről, mert senki sem kérte fel erre, de amikor 1811-ben a dunai hadsereg főparancsnoka lett, úgy vezette a katonai és diplomáciai ügyeket, ahogy azokat irányítani lehetett és kellett, nem Konstantinápolyt tartva szem előtt, hanem a távoli jövőben Párizst. Minden Napoleonnal kötött békekötés csak fegyverszünet, amilyennek a tilsiti szövetség is bizonyult. Hosszadalmas, véres háborúkra volt még kilátás...

Oroszország »szövetségeiben« Kutuzov az elkövetkező harcban vagy nem bízott, vagy csak igen kevésé. Ausztriában és Poroszországban kevésé bízott, Angliában egyáltalán nem bízott, amit minden kértelés nélkül szemébe is mondott Wilsonnak, mikor az nagyképűen olyan tanácsokkal traktálta, hogy energikusabban folytassa a háborút. Megjegyzem egyébként, hogy Kutuzov ellenoffenzívájának jövőbenező számításait és mély tartalmát Wilson sohasem is tudta felfogni, úgy mint barátja, Alekszandr Pavlovics tudósító sem.

Kutuzov igen megrendült egészséggel fejezte be 1812-es győzelmes hadjáratát. Ez a háború igen nagy megerőltetést jelentett neki. A katonák istenítése és feltétlen bizodalma, egész különös adottsága a parancsolásra, amely szájából mindig úgy hangozott, mint a gyengéd kérés, értelmének libilincselő tisztasága, jellemének elragadó nemessége — egyszóval mindaz, amivel az embereket már élete első éveitől kezdve lefegyverezte, természetesen sokat segített neki abban, hogy minden fáradsága, a környezete előtt ügyesen palástolt, időnként visszatérő gyengélkedése mellett is, el tudja viselni a munka és a felelősség hihetetlenül súlyos terheit. Az öregember, akinek a borogyinói csatától (1812 szeptember 7.) halála napjáig (1813 április 28.) kereken véve mindössze hét hónapja és három hete volt hátra, rendkívül súlyos munka terhére hordozta. Olvassuk csak végig a vezérkari parancsnokság »Hadtörténeti Levéltári Közleményei«-nek XVIII, XIX, XX. kötetét, ahol mindazok a dokumentumok (levelek, határozatok, iratok és diktált anyag, stb.) ki van adva, amelyek Kutuzov keze alól kikerültek. És ha valakinek nincs türelme ehhez a »mindennapi« olvasmányhoz (holott mindenkinek, aki Kutuzov szerepét meg akarja érteni, szüksége van ilyen türelemre), de legalább megnézi, átlapozza ezeket a köteteket (és ezekben még távolról sincs benne minden!) — nem tudja megállni, hogy a csodálattól fel ne kiáltson. Hiszen mindazt, amit Kutuzovnak küldtek, nem volt elég csak elolvasni a vezérkarnál, hanem határozni is kellett minden ügyben, át kellett gondolni

az ügyeket és megadni az irányítást. Válaszolni kellett parancsok, döntések formájában, sőt a főparancsnoktól származó tanácsok is parancsok voltak. Mit kell írni Miloradovicsnak? Csicsagovnak? Wittgensteinnek? Hogy reagáljunk arra, amit Rosen báró Konovnyicinnak ír? Vagy arra, amit közvetlen Jermolov tábornagnak ír? Vagy hogyan válaszoljunk Wittgensteinnek a tábornagyhoz intézett levelére, amelyből az világlik ki, hogy a cár Kutuzov megkerülésével Csernisev útján iránytadó utasításokat küld Wittgensteinnek és hogy Wittgenstein már magától »szívélyesen« megküldi Kutuzov számára Csernisevnek a cárhoz intézett jelentését? És mindezt még elfedi a (közvetlenül vagy a ranglétra szerint továbbított) jelentések fellege és ezek a jelentések sem olyan egész »kis« ügyek, ha egész Kutuzovig eljutottak. De 1812-ben mit is jelentenek ezek a kis ügyek? Fignyer partizánvezért Jermolovon keresztül egyenesen Kutuzov vezérkarától kell értesíteni, hogy október 4-én »a táborban korábban főzzék meg a menázsit és felvételezésre ne küldjenek ki embereket«, mert lehet, »hogy az ellenség ezen a napon mozgolódni fog«. Fignyer haladéktalanul egyesüljön Dorohovval, hogy együtt léphessenek fel Voronovonál? Vajjon »kis ügy«-e ez? A nagy csaták sorsa ilyen »kis ügyektől« függött. Minden fontos, mindentől sokezer ember élete függ és a hadjárat legvégéig létezik még az ellenfél, mégha hadserege fel is van őrölve és menekül is Oroszországból. Mindig újabb és újabb kérdések merülnek fel. Sándor cár a hadsereg gondjába ajánlja a porosz király biztonságát — viszont ezek a monarchikus szívélyességek és kedveskedések elijeszthetik York tábornokot, aki bátran önként átállt az oroszokhoz... Mindenütt sasszemre, rengeteg észre, mélyreható éleslátásra van szükség, egyszerre kell áttekinteni tudnia a fát is, meg az erdőt! És mindezzel egy öreg ember rendelkezik, aki fizikai erejének utolsó maradványait őrli föl... Végeredményben minden a főparancsnok kezében futott össze: a hadsereg szervezése, a hátszország szervezése, az ellátás, a felszerelés gondja, a kapcsolat fenntartása Tulával, Szesztroreck-vel, az Urallal.

1812 decemberében Vilnában Kutuzov világosan látta, hogy győzelmével máris szétrombolta a kontinentális blokádot, teljesen legyengítette, amennyire ez az orosz gazdasági és politikai érdekek számára szükséges és hasznos volt, és hogy gyakorlatilag a Balti-tenger egész partvidéke nyitva áll Oroszország tengeri kereskedelme részére. A kereskedelem itt már a háború idején megindult. De amíg Napoleonnak az Angliát megfojtani akaró birodalma fennállt, addig Európa déli, középső és nyugati részén a kontinentális blokádot még létezett.¹⁴

Közép-Európa államai és Olaszország, ha nem is voltak már teljesen elzárva, de mindenesetre nem voltak teljesen nyitva az angol áruk számára, Franciaországról (Anglia legjelentősebb nyersanyag- és elhelyezési piacáról) nem is szólva. Ez az utóbbi piac, ha nem is volt »hermetikusan« zárva — mint ezt Napoleon miniszterei, mint például Godin, nagy hangon hajtogatták — mindenesetre elég erősen el volt zárva.

Anglia számára a Napoleon elleni háború folytatása mind gazdasági, mind politikai szempontból nemesak sarkalatos fontosságú, hanem halaszthatatlan ügy is volt. De Angliának a küszöbönálló kontinentális háborúban nyújtott reális segítsége több mint problematikus volt. Oroszország többi jövőendő »szövetségeseiben«, akik még akkor Napoleon szövetségesei voltak, ha »bízott« is az öreg orosz diplomata és stratégia, csak igen feltételesen bízott.

¹⁴ Lásd: Tarle, J.: A kontinentális blokádot, Szentpétervár, 1913. 680–695. 1. továbbá 465–505. 1.

Természetesen a poroszoknak közvetlen érdekük volt, hogy megszabaduljanak Napoleon teljes politikai rabságából, de egyelőre még Oroszország ellen hadakoztak, azaz nem félelemből, hanem »becsületből« (ha szabad itt ezt a szót egyáltalán használnunk) kíméletlenül rabolták az általuk megszállt orosz területeket és már a háború megindulása előtt előre kialkudták maguknak Napoleonnál Kurland egy részét, ha a franciák »sikerrel« járnának a hadjáratban. Sőt még akkor is, mikor York porosz tábornok átállt az oroszok oldalára és mikor már nem volt több francia Poroszországban, III. Frigyes Vilmos király Napoleonhoz írt levelében még azt fogadta meg, hogy Yorkot hadbíróság elé állíttatja. Kutuzovnak nem volt semmi oka rá, hogy bízson Frigyes Vilmosban, akit Marx később szarvasmarhának titulált és aki Oroszországhoz való viszonyában gyakran arra készíti az embert, hogy erre — a minden kétértelműségtől mentes — marxi meghatározásra emlékezzenek.

Ami Ausztriát illeti, Sándor nagyot tévedett, azt hitte ugyanis, hogy Ausztria mihamar szakít Napoleonnal. Ezzel szemben a szakítás nem 1813 januárban, hanem csak augusztus végén következett be. Mindez természetesen szerepelt Kutuzov elgondolásában, aki jól látta, hogy a külföldi hadjárat első, legnehezebb időszakában a háború főterhét az oroszoknak és csak az oroszoknak kell majd viselniük. Így is történt.

Érdekes, hogy Sándor nem kevésbé tudta, mint Kutuzov, hogy miért szórt Wilson olyan dühödt, aljas és nyílt rágalmakat Kutuzovra, hogy az angol követ, Cutcart, miért hadakozott olyan hévvel Vlnában Kutuzov tanácsai ellen, azért, hogy haladéktalanul folytassák a háborút. »Mondja csak — kérdezte Sándor Wilsontól — nincs-e magának és Cutcartnak utasítása arra, hogy amint belépünk Poroszországba és Németországba, az ottani összes gyárakat fel kell gyújtani?« Amikor arról volt szó, hogy Wilson könyvének orosz fordítását kiadják, az orosz katonai cenzura (1855-ben) úgy határozott, hogy ezeket a szavakat ne hagyják ki.¹⁵

Wilsonnak nem volt nagyon ínyére, hogy semmiképp sem sikerül túljárnia Kutuzov eszén, mert Kutuzov keresztüllát rajta.

Mikor Kutuzov a malojaroszlaveczi ütközet után parancsot adott az új állások elfoglalására, Wilson odáig ment szemtelenségében, hogy az öreg tábornagnak félbe kellett őt szakítania, és emlékeztetni arra, hogy nem Anglia menti meg Oroszországot, hanem Oroszország Angliát, és hogy »Napoleon uralmának örökösei nem Oroszország vagy a többi kontinentális államok lesznek, hanem azok fogják azt lefölni, akik ma a tengereken uralkodnak és akiknek az uralma akkor tűrhetetlenné válik.«

Kutuzovnak az volt a véleménye, hogy Napoleon Oroszország nyílt ellensége, Nagybritann a pedig titkos ellensége, hiszen Anglia is ugyanolyan makacsul tör a világalomra, csak éppen más utakon.

Sándor, aki az egész 1812-es háborút a Téli palota kényelmes termeiben élte át, türelmetlenül sürgette a hadjárat haladéktalan folytatását a határon túl. De Kutuzov, akinek zseniális számításai az orosz sereget Vlnáig vezették, összehasonlíthatatlanul jobban tudta, milyen megerőltetésbe került az orosz katonáknak a győzelmesen ép hogy befűződött ellenoffenzíva. Ezt nem csak I. Sándor felejtette el, hanem figyelmen kívül hagyják gyakran egyes történészek is, akik Kutuzovot azzal a »váddal« szemben akarják »megvédeni«,

¹⁵ A Szaitikov-Sesedrin Állami Közkönyvtár kéziratosztálya. Hadügyminisztérium. Minisztériumi ügyiratok. I. oszt. 3. oszl. 103. sz. Wilson könyvének kinyomtatási ügye.

hogy 1812 decemberében vitába szállt a cárral abban a kérdésben, hogy a hadjáratot a határon túl is *haladéktalanul* folytatni kell. Más szavakkal, azzal a »váddal« szemben védik, hogy nem értett egyet Wilson angol kém és politikai ügynök óhajával, aki előtt 1812 decemberében a cár szégyenszemre »excusálta magát«, hogy a mindkettejük által gyűlölt Kutuzovnak a Györgyrend első fokozatát adományozza.

Egyesek szerint Kutuzovnak tudnia kellett volna, hogy a blokádnak megsemmisítésének kérdésében Anglia és Oroszország érdekei »egybeestek«. Így csak az beszélhet, aki egyáltalán nincs tisztában Oroszország és Európa akkori helyzetével és fogalma sincs arról, hogy mi volt a kontinentális blokádnak. Éppen ezért háborította fel Kutuzovot annyira az 1812-ben minden lépését kémlelő Wilson zaklatása. Kutuzov, a nagy stratégia és nem kevésbé nagy diplomata, nagyon jól tudta, hogy miután Napoleont szétzúzták Oroszországban, a kontinentális blokádnak gyakorlatilag már megszűnt létezni, mert Oroszország, Svédország, Dánia minden territoriális viziútja már nyitva állt az angol áruk behozatala számára és Angliának igen nagy szüksége volt arra, hogy a blokádot Franciaországban, Belgiumban, Katalóniában, Hollandiában és Olaszországban, az illir tartományokban is megszüntessék, mégpedig haladéktalanul. Ezért égett Wilson annyira a türelmetlenségtől, hogy Napoleont mielőbb megfoghják (természetesen nem az angolok, hanem az oroszok) és birodalmát megsemmisítsék. Kutuzov jól tudta, hogy a francia császárság megdöntése nagyon sok orosz vérbe kerül. Neki is az volt a végcélja, hogy Napoleon uralmát végleg megdöntse, csupán egy kis pihenőt akart adni az orosz hadseregnek és több időt a feltöltésére.

Zseniális éleslátással előre látta a Lützen, Bautzen, Drezda stb. alatti súlyos és véres napokat és azt, hogy a szövetségesek egész 1813 őszéig igen kevés segítséget fognak nyújtani az orosz hadseregnek, mint pl. Poroszország vagy Bernadotte svéd trónörökös, sőt hogy egyáltalán nem is üzennek Napoleonnak háborút, mint Ausztria, amely csak augusztusban szánta rá magát erre a lépésre, vagy mint Anglia, amely becsapta orosz szövetségését. A kulmi győzelem (még hozzá milyen ragyogó győzelem!) orosz, nem pedig porosz, osztrák vagy svéd győzelem volt. Kulm pedig fordulópont volt az 1813. évi háborúban, de csak 1813 szeptember 17-én vált lehetségessé.

Kutuzov legalább úgy tudta, mint Sándor, hogy a császári Franciaország részéről fenyegető háborús veszély végleges felszámolása csak a Szajánánál válik lehetővé, nem pedig a Nyemennél, amint ez kitűnik a Puibusquekel folytatott beszélgetéséből is, — azonban azt akarta, hogy ezt a győzelmet elegendő katonai és főleg diplomáciai előkészület előzze meg, hogy ne csak Oroszországnak kelljen véráldozatokat hozni, hanem a »szövetséges« hatalmaknak is. Ezt tanúsítja minden tette 1812 decembertől egész haláláig.

Alig halt meg Kutuzov, a porosz király máris a legnagyobb pánikban volt és siránkozva hajtogatta: »Íme, már megint itt vagyok a Visztulánál!« Az oroszoknak még sokáig majdnem egyesegyedül kellett Napoleon új hatalmas hadseregének teljes súlyát feltartóztatniuk, hogy megmentsek Berlint, nehogy Frigyes Vilmos hamarosan a Visztulánál találja magát.

Kutuzov tudta, hogy Európában végleges győzelmet fog aratni Napoleon felett és tudatosan haladt e felé a győzelem felé, de nem akart súlyosan fizetni orosz vérről azért, mert a szövetségesek olyan türelmetlenül siettetni akarták felszabadulásukat Napoleon uralma, adói, zaklatásai és a kontinentális blokádjából. A szövetségesek meg akarták gyorsítani a felszabadulást, csak hogy úgy,

hogy minél kevesebb véráldozatot hozzanak ők maguk és minél többet az oroszok. Kutuzov azt akarta, hogy teljes győzelmet arassanak Napoleon felett, ezzel meg is volt a saját terve és ellenezte a rákényszerített idegen tervet.

*

Kutuzovnak mindig szilárd elhatározása volt, hogy véget vessen Napoleon császárságának és éppen ezért akarta jobban előkészíteni a végérvényes csapást. A Napoleon hadseregét 1812-ben szétzúzó zseniális stratégának és diplomatának, és a messzetekintő orosz hazafinak nagysága világosan kiténik nemcsak 1812-ben, hanem 1813-ban is. »Minden erőnkkel azon vagyunk, hogy az ellenség vereségét saját földjén tetőzzük be!« — mondta Kutuzov, miután kiűzte a franciákat Oroszországból. Csupán nem akarta azt, hogy az orosz hadseregnek továbbra is egyedül kelljen Napoleon ellen harcolnia, ahogy ez 1812-ben történt.

Őt, a nagy hazafit, a diadalmas hadvezért illetve volna meg méltán az a megtiszteltetés, hogy 1814 márciusában az orosz hadsereg élén Párizsba bevonuljon. Őt és nem Barclay-t, sem senki mását. De a halál elragadta a végleges diadalhoz vezető újabb véres harcok küszöbén.

Az öreg hős, Napoleon legyőzője, alig egy hónappal halála előtt kénytelen volt végighallgatni Sándor cár egyik hűvelő talpnyalójának, Winzengerodenak, sürgető tanácsait, hogy mielőbb induljanak Napoleon ellen, aki ez alatt az idő alatt egy új, hatalmas hadsereget gyűjtött.

Kutuzov ezúttal félbeszakította a hivatlan tanácsadót: »Engedje meg, hogy ismételen kifejtsem nézetemet gyors előnyomulásunk kérdéséről. Tudom, hogy egész Németországban minden apró emberke arra vetemedik, hogy lassúságunkat kritizálja, úgy gondolván, hogy minden mozdulat előre egyenlő a győzelemmel és hogy minden elvesztegetett nap egyenlő a vereséggel. Nekem a feladatomból révről kötelességemnél fogva pontos számításokat kell végezni, alaposan mérlegelni kell az Elba és a tartalékaink közötti távolságot és azt, hogy itt, vagy ott milyen ellenséges csapatösszevonásokba ütközhetünk... Meg kell állapítanom, hogy gyors előretörésünk folytán egyre fokozódó gyengülésünk egyenes arányban áll-e tartalékainktól való egyre növekvő eltávolodásunkkal... Lássá be, hogy akár egy hadtestünk veresége is tönkretenné Németországban élvezett presztizsünket.«¹⁶

De mikor Kutuzov végleg beleegyezett abba, hogy elvállalja a főparancsnoki tisztelet a Napoleon elleni háború újabb, meginduló szakaszában, úgy intézte az ügyeket, hogy az alatt a négy hónap alatt, ami még életéből hátra volt, egyszer sem vallott kudarcot, mindig sikert ért el a porosz hatóságokkal és a porosz városokkal folytatott tárgyalásaiban és alaposan átgondolt kijelentéseinek, ígéreteinek, biztatásainak mindig óriási hatásuk volt a hosszú napoleoni elnyomás által megfélemlített, kapkodó és ingadozó lakosságra. 1813 első négy kritikusan hónapjában egyszer sem fordult elő, hogy az ellenség Kutuzovot, a hadvezért, meg merte volna támadni, Kutuzov, a politikus pedig csendben, nyílt összetűzések nélkül leküzdötte a berlini udvarban és itt-ott az országban még erős franciabarát pártot.

A külföldi hadjárat első négy hónapja alatt az öreg és beteg Kutuzov függetlenebbnek érezte magát az udvartól, mint valaha is az 1812. évi hadjárat folyamán. Napoleon legyőzője, Oroszország megmentője a nép bálványá

¹⁶ Szaltikov-Scsedrin Állami Közkönyvtár. Kéziratosztály. Kutuzov francianyelvű levele Winzengerodehoz. Kalis, 1813 márc. 24.

volt és sokszor sokkal inkább érezhette magát cárnak, mint Sándor. Kutuzov parancsait a legnagyobb lelkesedéssel teljesítették egész Oroszországban. 1812 december utolsó három napján, mikor átkelt a Nyemenen, mindössze 18.000 harc képes katonája volt, mikor viszont bevonult Kalisba és tábornokait felállította az Odera mentén (1813 február elején és közepén) már több mint 140.000 emberrel rendelkezett. A hadsereg tarutyinói megteremtője, a zseniális szervező Kalisban felülmulta önmagát. A cár beleegyezését kérte (és meg is kapta!) ahhoz, hogy egy 180.000 főnyi tartalékot alakítsanak.

És Frigyes Vilmos mégis még mindig gyáva volt, fejvesztettségében nem tudta, hogy kit, kinek és mikor áruljon el, illetve adjon el. Napoleont Sándornak, vagy Sándort Napoleonnak. Annyira félt mindkettejüktől, hogy néha egy és ugyanazon nap biztosította levélben alattvalói hűségéről mind a cárt, mind Napoleont. És itt újból megcsillogtatta tudását Kutuzov, a diplomata. Tudósította a királyt, hogy Wittgensteint seregével egyenesen Berlinbe küldi, szívélyesen megjegyezve, hogy ezzel erősítést akar neki nyújtani. Frigyes Vilmos nagyon jól elérte a célzást... és beadta a derekát. De Kutuzovnak minden alapja megvolt rá, hogy ne a királyra számítson, hanem német népre, és meg is érte, hogy ezek a reményei valóra is kezdjenek válni. 1813 első hónapjaiban a németek, ha ugyan még lassan is, de már kezdtek magukhoz térni a Napoleon járma alatti dermedtségből.

A katonák költeményeiben igen jellemzően visszatükröződött az 1813. évi háború kezdeti ideje. Az ukránok — nyilván 1813 első hónapjaiban — szemrehányással teli gúnydalokat költöttek a poroszokra: »Amíg Oroszország harcolt, ti megijedtetek a franciáktól, nem jöttetek nekünk segíteni és velünk együtt dicsőséget szerezni!« Mikor viszont Oroszország győzni kezdett, akkor a poroszok »térdrehulltak« az oroszok előtt és könyörögtek, hogy mentse meg őket.

Egy másik katonanóta (belorussz) mintha kiegészítése lenne az ukrán dalnak: »Nosza, orosz katonák, gyerünk, húzzuk ki a csávából a németeket! A németek szörnyű gyávák, nekünk kell értük felelnünk!«

Így visszatükröződött az orosz katonák tudatában a porosz király hosszas ingadozása is, aki nem tudta cidőnteni, hogy segítsen-e Kutuzovnak, vagy ne és ha igen, úgy mennyire. A dalokban az áll, hogy »hivatlan vendég jött hozzánk, nem álmunkban, hanem fényes nappal, a szörnyeteg örül, hogy felégette Moszkva anyánkat«. Egy másik dal teli van büszke öntudattal: »Nekünk nincs szükségünk segítségre, nincs szükségünk a poroszokra.«¹⁷

1813 február 10-én III. Frigyes Vilmos végre aláírta az orosz-porosz szövetségi szerződést. Igaz, hogy rögtön utána becsapta Kutuzovot, mert a megállapodott 80.000 fő helyett alig több, mint 55.000-et bocsátott rendelkezésére. Megígérte, hogy megadja a többit is, de ennek ellenében Kutuzovtól a hadjárat meggyorsítását követelte, hogy ezáltal Poroszország a tűzvonalon kívül maradjon. Ekkor a király, aki ebben az időben a félelem hatása alatt egészen örült dolgokat vitt végbe, elküldte Kutuzovhoz kancellárját, Hardenberget, hogy lelkére beszéljen Kutuzovnak és ígérjen a főparancsnoknak aján-dékul egy birtokot, ha belmegy abba, hogy meggyorsítja a hadsereg előrehaladását és mielőbb lezárja nyugatról Poroszország határát. Kutuzov azt

¹⁷ Orosz katonanóták. Moszkva, 1879. 60, 16—17. l.

válaszolta, hogy e nélkül az ajándék nélkül is megvan és hogy gyermekeit és őt magát »a cár úgy sem hagyja el«.¹⁸

A királlyal nem lehetett mit kezdeni. Kutuzov mellőzve a királyt, felhívásaival és remekül megírt proklamációival és közleményeivel közvetlenül a porosz, szász (Szászország királya Napoleon oldalán állt) és német néphez fordult és ezekből a felhívásokból, melyeket később Metternich cinkosai forradalmi proklamációkhoz hasonlítottak, erőt merített a német nép. A porosz nép végleg a Napoleon ellen küzdő harcosok sorába állt.

A francia császár 200.000 főnyi sereget toborzott össze. Újból öreg, egyedüli ellenfele állt szembe vele, akinek sikerült őt 1812-ben legyőznie. Berlint Kutuzov csapatai 1813 február 27-én szabadították fel. Kutuzov most sem kapkodta el azt, amit véleménye szerint a maga idejében kell majd tenni, és Frigyes Vilmos tanácsaira sokkal kevesebb ügyet vetett, mint 1812 decemberében Sándor óhajaira. De arra már nem került sor, hogy a két hadvezér — Kutuzov és Napoleon — erejüket összemérjék. Március végén az öreg tábornagnak már a mozgás is nehezebbre esett, áprilisban ágyának dőlt és már nem is kelt fel többé:

Meg kell említenünk, hogy Kutuzov betegsége idején március végén és egész áprilisban Sándor, aki a hadsereg irányítását teljesen kezébe ragadta, a tábornagy akarata ellenére is megvalósított olyan intézkedéseket és kiadott néhány olyan parancsot, amelyeknek káros következményei májusban, Lütznél mutatkoztak meg.

Kutuzov pontosan egy hónappal halála előtt (1813 március 28-án) szűkszavúan és természetesen nem említve a király magatartását, így írt Login Ivanovics Kutuzovnak: »Berlint könnyű volt elfoglalni«. És a továbbiakban ezt írja a levélben: »Ez így is van, a határainktól való eltávolodás eltávolít bennünket erőforrásainktól is. Ha a Visztulán túl maradunk, akkor olyan háborút kell folytatnunk, mint 1807-ben. Ha Poroszországgal nem volna szövetségünk, akkor az egész német föld az ellenséget szolgálná emberrel és minden eszközzel egyaránt.«¹⁹

Kutuzovnak nem adta meg a sors, hogy felszámolja az orosz hadsereg előtt álló nehézségeket és veszélyeket, amelyeket 1812 decemberében már előre látott Vlnában, és amelyek rögtön elhúnytá után felmerültek. 1813 április 28-án meghalt és májusban zajlott le a lützeni csata, majd utána a bautzeni és a drezdai ütközet. »Megbocsátsz-e nekem, Mihail Illarionovics?« — »Én megbocsátok, felség, csak Oroszország nem bocsát meg«. Ez a beszélgetés zajlott le a nagy hadvezér halálának ágyánál és ez sokáig emlékezetes maradhatott Sándornak. Úgyszólván már másnap meggyőződhetett arról, milyen nehéz Kutuzovot, a stratégát, Wittgensteinnel vagy Kutuzovot, a diplomatát, Karl Nesselrodevel pótolnia.

De Kutuzov 1812. évi halhatatlan diadalának dicsfénye olyan ragyogó volt, hogy az 1813. év tavaszán és nyarán bekövetkezett átmeneti kudarcokat ki tudták küszöbölni és hamarosan el is felejtették addigra, míg ősszel az orosz sereg újabb nagyszerű győzelmeket aratott Kulmnál és Lipcsénél.

*

¹⁸ V. ö. Orosz biográfiai lexikon. (Szerk. A. A. Polovcev) Szentpétervár, 1903. 9. köt. 690. l.

¹⁹ *Dubrovin, N.*: A Honvédő Háború a kortársak leveleiben 1812—1815. Pótfüzet a Tudományos Akadémia »Zapiszki«-jeinek XIII. kötetéhez. Szentpétervár. 1882. 1. sz. 469. l. 346. sz. M. I. Kutuzov herceg levele L. I. Kutuzovhoz. 1813 márc. 28. A Drezdába vezető útról.

Készülő munkámban, melyben Kutuzov ütközeteit elemzem, életművét feltárom és taglalom — mint például: milyen sajátos módon alkalmazta a partizánmozgalmat, hogyan szervezte meg a »kis háborút«, — megkísérlem Kutuzov stratégiai lángelméjének jellemző vonásait összefoglalni. Egy körvonalakban adott általános jellemzésnél elég, ha annyit mondunk, hogy Kutuzov mind a »kimerítés« taktikájában, mind a szétmorzsoló csapások taktikájában a katonai fogások kiváló mesteri váltogatását alkalmazta, és ezért oktalan dolog stratégiáját Frigyes »elcsigázó taktikájával« vagy Napoleon »felőrlő csapásai«-nak taktikájával összehasonlítani. Neki megvolt a saját, kutuzovi taktikája, amelynek ereje éppen abban rejlett, hogy a háborúban a legváratlanabb és legváltozatosabb fogásokhoz folyamodott (ami oly jól sikerült neki pl. Törökországban 1811-ben).

De az volt a legnagyobb vívmány, amikor 1812-ben pontosan eltalálta, hogy az ellenfelet szakadatlanul üldöző és kis, majd nagy támadásokkal egy percnyi nyugtot sem hagyó hadsereg taktikája az az alapvető eszköz, amelynek segítségével a legbiztosabban (és leggyorsabban) lehet a »nagy hadsereget« elpusztítani. De nagy stratégiai tehetsége ezzel nem merült ki, tudta azt is, hogy az ő hadvezéri módszerének mennyiben felel meg a rendkívül nagy mértékben alkalmazott »kis háború«, mint a leghathatósabb eszköz. Éppen ez, az ő saját kutuzovi taktikája volt az, amely a nyugati világ akkori legjobb hadseregét és legjobb hadvezérét megsemmisítette.

Az ellenoffenzíva kifejlesztésének kezdeti stádiumában, ill. első szakaszában folytatott partizánháború és a már »kis háborúvá« nőtt, illetve helyesebben ezzel novemberben egybeolvadt partizánháború nem teljesen egybevágó fogalmak. A »kis háborút« kisebb, de néha elég nagy csapategységek folytatták, amelyeknek Kutuzov gyakran igen komoly feladatokat adott. Ezek a csapatok közvetlen kapcsolatba léptek a partizánosztagokkal (pl. Csetverikov parasztember nagy osztagaival, stb.) és közös akcióik rendszerint igen jó eredménnyel zárultak. Ez a »kis háború« Kutuzov alkotó elméjének egyik vívmánya.

Nagy vezérünk az orosz népet a legvésezebb időkben megmentő hősök között említette Kutuzov nevét is.²⁰ Az orosz népnek, amely legyőzte Napoleont és megdöntötte a rabló császárságot, Kutuzov méltó képviselője volt. Eredményeit a maguk teljes egészében csak az 1812-es hadműveletek komplexumával szoros kapcsolatban lehet kiértékelni, ahol arról az egész időszakról lesz szó, amikor Kutuzov életpályája és az orosz nép története egy elválaszthatatlan egységbe olvadt össze. Jelen cikkünkben, egy ilyen tömör jellemzésben csak arra van módunk, hogy életének egyes szakaszait megvonjuk és a történelmi halhatatlansághoz vezető útján kiemelkedő fő mérföldköveket megjelöljük.

Nemzeti hősiünk a nép kedvence, a hadsereg bálványja volt és az el nem múlt dicsőség dicsfényével övezve halt meg. A halálára költött katonadal »lenyugvó drága napunk«-nak nevezi: »Hogy hagyhattál itt, katonáidat, szerető apánk, Kutuzov herceg! . . . Sirásra fakadt, záporoz könnye az orosz hadnak, keresztény hadnak! Hát hogyan sirnánk, emészt a bánat, nincs atyánk többé, Kutuzov elment!« Igen jellemző, hogy főképpen Carjovo Zajmicséről emlékeznek meg: »S amikor fejet hajtott katonáinak, ősz haját mutatta, mi katonák, egy emberként kiáltottuk: Hurrá! Velünk az isten! és dallal az ajkunkon indulunk hadba«. Kutuzovval az élen minden könnyen ment: »Tél sem kínozta, éhség sem gyötört, minden gondolatunk az volt,

²⁰ *Sztálin*: A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról. 36. l.

hogy a galád betolakodókat kiűzzük az orosz földről«. Az orosz katona tudja, hogy Kutuzov és katonái is a Hazát szolgálták: »Szent esküvéssel esküszünk, hogy tovább is úgy szolgáljuk a Hazát, mint ő mellette!«²¹

*

Kutuzov stratégiája volt az, amely a veszélyes ellenséget Borogyino alatt legyőzte és utána a »Napoleont megsemmisítő« zseniálisan kidolgozott ellenoffenzívát létrehozta, amint Sztálin elvtárs mélyenszántóan, találóan megállapította. Ezenkívül pedig a reguláris hadsereg hősi helytállása az ellenséggel való összecsapásokban, a partizánháború aktív segítsége, az egész háború népi jellege, a háború igazságos voltának a népbe mélyen begyökerezett tudata — ezek a tényezők alkották azt a rendíthetetlen bástyát, azt a szilárd talajt, amelyen Kutuzov stratégiai kombinációi nyugodtak, fejlődtek és nyertek győzelmes betetőzést.

A katonai írók gyakran tettek kísérletet arra, hogy Kutuzov stratégiai művészetének legjellemzőbb vonásait összefoglalják, és egynéhányszor azzal kezdték, hogy »óvatosságára« utaltak. Mint már megjegyeztük, az óvatosság egyáltalán nem volt a hadvezér jellemző vonása. Mind tiszti, mind tábornoki rangban gyakran éppen ott járt, ahol közvetlenül fenyegette veszély és olyan merész kockázatokat vállalt, hogy nemcsak bámulatot váltott ki a katonákból, hanem feljebbvalói aggódtak érte és meg is rótták emiatt. Vakmerő harcosok Rumjancev és Szuworov idejében is mindig többen akadtak a kelletténél, és Kutuzovra a hadseregnek nemcsak azért volt szüksége, mert szemrebbenés nélkül szembe mert nézni a halállal. De attól kezdve, hogy önálló hadművelési megbízásokat kapott, bámulatos önmegtartóztatást tanusított, tartózkodott a csábító vállalkozásoktól, ha az komoly kockázattal járt és erősen kézbentudta tartani alárendeltjeit is, nehogy könnyelműséget kövessenek el. Amikor Izmailnál a tomboló harc közepette a balszárnyat vezényelte, nem azért kért erősítést Szuvorovtól, mert kilátástalan helyzetben volt. Ellenkezőleg, amikor Szuvorov azt üzenté, hogy nem tud erősítést küldeni, tovább folytatta a küzdelmet és végeredményben a balszárny győztesen került ki a harcból. Az erősítést azért kérte, mert biztosítani akarta magát, nehogy a következő lépéseknél esetleg kudarc érje. Inkább lassabban akarta elérni a kitűzött célt, nehogy esetleg a törökök nyomása visszaszorítsa.

Kutuzovban a széles látókör, az előrelátás, a kitűzött cél elérésében mutatott határozottság számos más jellemző tulajdonsággal párosult. Észszerű körültekintéssel járt el, józanul tudta értékelni az ellenfél erős és gyenge oldalait és minden helyzetben világosan és pontosan meghatározott célt tudott kitűzni. Mikor Kutuzov a hadügyhöz semmit sem konyító Ferenc osztrák császár és az uralkodójukhoz teljesen méltó tábornokok, Wyrotter és Mach, számos ostoba rendelkezése és beavatkozása folytán 1805 októberében kétértelmű helyzetbe került, a hadseregnek kiváló erkölcsi színvonalra és kitűnő hadvezéri stratégiára volt szüksége ahhoz, hogy a fenyegető pusztulástól és a kapitulációtól megmereküljön. Ezt későbbi nyilatkozataiban még az ellenség (Napoleon marsalljai) is elismerte.

Joseph de Maistre diplomata (és író) a szárd királyhoz intézett szolgálati jelentésében lelkesedéssel számolt be Kutuzov éperációiáról, hogy negyven nap alatt tette meg az Inn és Olmütz közötti utat és nemcsak elszakadt az őt körülzárnai akaró ellenségtől, hanem időnként még támadásba is

²¹ Katonanóták és népdalok 1812—1815-ből. Szentpétervár, 1877. 53—56. l.

átment. »Ezen visszavonulás ideje alatt Kutuzov tábornok öt nagy ütközetet vívott meg: az elsőt október 16-án Emsnél, a másodikat 19-én Lambachnál, a harmadikat október 24-én Sternberg és Amstätten között, a negyediket november 12-én a Duna melletti Kremsnél (Dürnstein mellett — A c kkiró megj.), az ötödiket november 15-én a Kremsből Brünn felé vezető úton (Schöngrabennél — A c kkiró megj.).« J. de Maistre hozzáfűzi, hogy »a hadtörténetben erre még nem volt példa.«²²

Kutuzov nemcsak valóban végrehajtja csodálatos vonulási tervét Kremstől Znaimig, Znaimtól Olmützig és kimentí az orosz sereget Napoleon szoros harapófogójából, amely már össze készült roppantani őket, hanem ezenkívül az első két összecsapás után még több sikert is arat — Amstättennél, Dürnsteinnél — és (habozás nélkül hozzátehetjük) Schöngrabennél, mert épp ez utóbbinál mentette meg Kutuzov esze, Bagratyion és csapatának hősiessége az orosz sereget a legnagyobb veszedelemtől — a majdnem elkerülhetetlen kapitulációtól. Schöngrabennél Bagratyion novemberben egy teljes napon kercszül egymásután verte vissza hatéfélezer emberével négyszeres túlerővel szemben Murat támadásait. Tehát a legteljesebb sikerrel teljesítettek egy olyan feladatot, amire mások, mint az oroszok, nem lettek volna képesek. Igaz, hogy Bagratyion 6500 emberéből alig több, mint a fele maradt meg, de az egész orosz hadsereg megmenekült. Elérték a pontosan körvonalazott és alaposan megszervezett célt, mert Kutuzov sem az amstätteni győzelem után, sem Mortier marsall súlyos dürnsteini veresége után ügyet sem vetett az osztrákok kockázatos kimenetelű tanácsaira és önző célt szolgáló buzdításaira, hanem tervszerűen folytatta visszavonulását és sikeresen be is fejezte azt.

Kutuzovnak ezzel a tulajdonságával volt kapcsolatos az a képessége is, hogy nem hagyta magát túlzott elgondolásoktól és légváraktól elragadtatni a háború fő céljainak kitűzésénél. Kutuzov bámulatos diplomáciai tehetsége a legnagyobb mértékben a segítségére volt Kutuzovnak, a stratégiának a számításokban. Ezt tette akkor is, mikor Szuvorovnak segített a krími ügyekben, vagy a 1808—1812-es török háború idején, amikor I. Sándor azt képzelte, hogy valóban lehetséges Konstantinápoly meghódítása.

Egyetlen esetben, éppen 1812-ben történt az, hogy Kutuzov rendkívül széleskörű célt tűzött ki, az ellenség teljes leverését. Szilárdan meg volt győződve arról, hogy Napoleon és Oroszország között nem jöhet létre tartós béke és hogy Oroszország békéjének és biztonságának hosszabb időre való biztosítása érdekében nem elég Oroszországot a betolakodóktól megszabadítani, hanem meg kell dönteni az egész rabló császárságot, amely leigázta az egész európai kontinentet és már a Visztulánál és a Nyemennél áll. De éppen ezért követelte, hogy Sándor hasonló célt tűzzön ki maga elé, és számot vessen a küszöbön álló harc súlyos voltaival. Azt követelte, hogy egy igen hosszú, veszedelmes párbajra, újabb késhegyremenő összecsapásokra készüljenek fel.

És vajjon miről beszélget Kutuzov 1812 novemberében Krasznijnál, négynapos csatában aratott nagyszerű győzelme diadalmas napjaiban a fogoly De Puibusque-vel? Arról, van-e remény arra, hogy a francia szenátus végre szembefordul a zsarnokkal és nem ad neki lehetőséget arra, hogy tovább folytassa végnélküli háborúit.

²² Orosz Archivum, 1871. 70—71. (II. oszt.) — v. ö. J. de Maistre: Oeuvres complètes, Lyon, 1835. I. köt. Correspondance, II. köt. 19—20. l.: »L'histoire militaire ne présente rien d'égal.«

Kutuzovnak nyilván az volt a véleménye, hogy egy, a francia birodalomban kitörő belső forradalom (ha ez egyáltalában lehetséges lett volna) gyorsabb és már ezért is kívánatosabb mód a háború főcéljának elérésére — Napoleon uralmának megdöntésére — mint a végleges katonai győzelem. De éppen mert tudta, hogy ez az álom elérhetetlen, ezért feltétlen szükségesnek tartotta a háború folytatását egészen a veszedelmes ellenfél végleges leterítéséig. Kutuzov csak azt akarta, hogy azok a nemzetek — amelyeknek felszabadítását az orosz hadsereg elkezdte — maguk is tevékenyen részt vegyenek a járómból való kiszabadításukban.

Kutuzov, mint a hadsereg legfőbb parancsnoka, azok közé a hadvezérek közé tartozott, akik óriási jelentőséget tulajdonítanak a tartalékok idejekorán való megszervezésének és beletörődött a késedelembe vagy halasztásba, lemondott az elindított, sőt a már kivívott sikerek kiaknázásáról is, ha tudta; hogy nincs elég tartalék a háta mögött. Sohasem hajhászta a külső hatás-keresést. Mikor 1811-ben olyan ragyogó győzelmet aratott Ruszcsuknál a törökökön, azonnal elvonult Ruszcsuk alól, mert ezt bonyolult stratégiai és diplomáciai elgondolása így kívánta. Ilyen szempontból egyáltalán nem hasonlított olyan hadvezérekhez, mint pl. XII. Károly, akit vezérkarának minden értelmes embere — Gillencrock, vagy gróf Piper, sőt még Renschild is — több ízben próbált meggyőzni arról, hogy helyes lenne a Dnyeperhez, vagy a Dnyeperen túlra visszavonulni, de aki semmi áron sem volt hajlandó ezt a mentőlépést végrehajtani, nehogy Európában azt mondják, hogy ő már nem előretör — mint eddig mindig — hanem visszavonul. Nem hasonlított Kutuzov Napoleonra sem, aki szintén több ízben hajtott végre igen kockázatos hadműveleteket becsvágyból és hiúságból. Kutuzov minden nyilatkozata és, ami még fontosabb, minden tette mindig arra irányult, hogy a hadvezér fő célját elérje, azaz a háborút megnyerje és hogy ehhez képest egyes csaták elvesztése vagy megnyerése, ill. egyes városok elvesztése vagy visszahódítása, másodrangú kérdés. Vajon mi volt a magja a Ferenc császár és Sándor cárr, továbbá tanácsadóik és Kutuzov közötti nézeteltérésnek az austerlitz-i csatát megelőző végzetes napokban? Kutuzov azt javasolta, hogy vonuljanak vissza az Érchegegységbe és ott várják ki azt az időt, amíg Károly főherceg délről és a poroszok segédcapatai északról megérkeznek. Így a háború természetesen hónapokra kitolódik, de tavasszal remélhető, hogy sikert aratnak. Másszóval, jobb valamivel később győzni, mint haladéktalanul vereséget szenvedni.

De sem Sándor, sem a tehetségtelen Wyrotter, sem a Kutuzovot lekezelő, könnyelmű Pjotr Dolgorukov, hallani sem akartak a visszavonulásról. És a katasztrófa be is következett. Meg kell jegyeznünk, hogy ezek a forrófejű szájhősök, akik olyan heves vitára keltek Kutuzovval, sértetlenül átvészelték az austerlitz-i ütközetet, egyedül az öreg Kutuzov sebesült meg, még hozzá elég súlyosan (az arcán).

Kutuzovnak, mint hadvezérnek, egyik fő érdeme az volt, hogy ki tudta választani a megfelelő embereket, akik elgondolásait kellően végre tudták hajtani, ill., akikre nehéz feladatokat is rábízhatott. Tudta, hogy ezek, ha néha egész váratlanul bonyolult helyzetbe kerülnek, szükség esetén önállóan fognak határozni és cselekedni.

Fentebb említettük, hogy Kutuzov ellenoffenzívája során gyakran alkalmazta az ú. n. »kis háborút«, azaz egyes osztagokat konkrét harci feladatok elvégzésére, távoli portyákra küldött ki. Ezek az osztagok igen gyakran (de

távrolról sem mindig) a partizánosztagokkal együttműködve teljesítették a megbízatást. Egységes elgondolás és egységes akarat — a tábornagy akarata — irányította mind a reguláris csapatokat, mind a partizánegységeket. Kutuzov közvetlen segítő társai és munkatársai, Konovnyicin, Dohturov, Miloradovics és mások később különös szeretettel emlékeztek meg Kutuzov parancsainak páratlan jellegzetességeiről: Kutuzov parancsai rendkívül világosak, rövidek és könnyen érthetőek voltak. A parancsoknak ezek az értékes tulajdonságai azt eredményezték, hogy még a hadműveletekben résztvevő közkatonák is világosan megértették a fő stratégiai célt és a taktikai lépéseket, holott soha senki sem magyarázta meg azokat nekik részletesen. Ezek a vonások még közelebb hozták a hadsereg szervezetét »agyához«, azaz Kutuzovhoz és vezérkarához, és ezáltal még jobban megerősödött az orosz hadseregnek vezére iránti szeretete és bizalma, mert Oroszország megmentésének és diadalának megtestesülését látták benne.

Kutuzovnak sokkal szélesebbkörű katonai képzettsége volt, mint I. Péternek, sőt Rumjancevnek és ebben a tekintetben talán csak Szuvorov múlta felül. De ugyanúgy, ahogy ezek az elődei és idősebb kortársai, stratégiáját és taktikáját ő is teljesen függetlenül építette fel attól, amit a nyugateurópai katonai szakíróknál olvashatott, mint például Frigyes emlékirataiban, vagy a Frigyes háborúiról írt művekben. Hogy a Clausewitz és iskolája szellemében nevelt német teoretikusok (pl. Hans Delbrück) nem értették meg és nem ismerik el Kutuzovot, az elsősorban onnan származik, hogy mesteri hadvezetése nem illik bele az egyik általuk felállított sémába sem. Az ő meggyőződésük szerint ugyanis csak kétfajta stratégia van, az egyik II. Frigyesé, a másik Napoleoné. A Frigyes-féle iskola azt tanítja, hogy egy nehéz háborúban a hadműveletek elhúzásának stratégiájával és az »elesigázás« taktikájával lehet sikert elérni. A napoleoni stratégia és a hozzátartozó taktika lényege viszont abban áll, hogy villámszerű gyorsasággal döntő csapásokat mérjünk az ellenségre. De Kutuzov egyik csoportba sem skatulyázható be, vele kapcsolatban felborul ez a leegyszerűsítő osztályozás. Egyik alkalommal visszavonul — mint pl. 1805-ben a hosszú visszavonulás Olmützbe — és ezzel kivívja Marmont marsall jellemző csodálatát, aki azt mondta, hogy az a visszavonulás nemcsak hőstett volt, hanem »klasszikus« hadművelet is, máskor pedig — mint pl. Krasznijnál — négynapos ütközetet vív és ragyogó győzelmet arat. Az ebben a csatában alkalmazott szétmorzsoló csapásai nagyon hasonlítanak Napoleon Austerlitznél, Jenánál vagy Wagramnál alkalmazott csapásaira. Egyik alkalommal elsöprő győzelmet arat a törökök felett Ruszcsuknál, másszor hosszú hónapokon át tartó hadműveletekkel meríti ki a törököket. A végső siker lehet nála teljes vagy részleges, de vereséget nem ismer (az austerlitzzi csata szerencsétlen kimenetele csak azért következhetett be, mert aznap és a megelőző napokban Kutuzov csak névlegesen volt főparancsnok).

Kutuzov teljesen az orosz stratégiai iskolához tartozik. Ugyanúgy, mint a XVIII. század három másik kiváló orosz hadvezére — I. Péter, Rumjancev és Szuvorov — Kutuzov sem állt legkevésbé sem a nyugati katonai elméletek és a mintaképpel beállított nyugati hadvezérek harcászati elméletének befolyása alatt, hanem tőlük teljesen függetlenül, természetének gazdag adottságaira támaszkodott.

I. Péternek igen kevés »tanulni valója« volt XII. Károlytól. Ha volt a svéd király hadvezetési »művészetével« homlokegyenest ellenkező stratégia, úgy az éppen I. Péteré volt.

Rumjancev és Szuvorov nemcsak jól ismerték II. Frigyes katonai tanainak alapelveit, hanem harcoltak is II. Frigyes ellen, és nemcsak harcoltak, hanem elég gyakran el is verték csapatait, de sem az 1770—1774-es háborúban, sem bármely más hadjáratukban sem fedezhető fel a porosz király stratégiai befolyásának még nyoma sem. Szuvorovról elmondhatjuk, hogy ő akár ösztön-szerűen, akár teljesen tudatosan mindig elutasította az akkor Európában széltében divatos Frigyes-majmolást és mint Szuvorov többi látszólag könnyed szólásmondásának, úgy annak a szólásának is, hogy »ő nem porosz, hanem tős-gyökeres orosz«, teljesen határozott komoly tartalma van. Szuvorov hadvezéri lángelméje eredeti talajból fakadt és sajátosan fejlődött, Szuvorov sajátmaga teremtette meg »győzelmi tudományát«. Nem volt szükség arra, hogy II. Frigyes — akit súlyos kimenetelűnek ígérkező hétéves háborújában, saját bevallása szerint, csak egy egész véletlen eset (Erzsébet halála) mentett meg a pusztulástól — tanítsa meg az orosz hadvezéreket a győzelem tudományára.

Amennyiben a végső katonai siker egy hadvezér rátermettségének és az általa kiadott rendelkezések célirányosságának leglényegesebb és legmeggyő-zőbb mércéje, úgy Kutuzov nagy hadvezetői tehetségét mind ellenségeinek, mind barátainak el kellett ismerniük. És el is ismerték; valahányszor vala-mely nehéz helyzetből kiutat kerestek, mindig Kutuzovhoz fordultak. Akarva nem akarva, viszolyogva ezt tette a cár is. De sem a kortársai, sem a következő nemzedék nem adott igazságos értékelést stratégiai vívmányairól, nem ele-mezte részletesen jellemző vonásait, holott még Szuvorovnak sem adta meg a sors, hogy lángelméjét a maga teljében bemutassa, mint ahogy ezt Kutuzov ki tudta fejteni, akinek hatalmas térségeken szétszórt óriási seregtetek parancsnokságát kellett ellátnia és olyan háborút vívnia, amelytől Orosz-ország becsülete és nemzeti függetlenségének megmentése függött, aki a »megváltó vezér« lett, mint ahogy Zsukovszkij őt »A borogyinói évforduló«-ban nevezte.

Micsoda hozsannával, mint egy nagy felfedezést, írják le a német hadtör-ténészek Helmuth Moltke alapelvét: getrennt marschieren — vereint schlagen! És egyiküknek sem jutna eszébe megemlíteni, hogy már Moltke előtt másfél századdal, az újkor első nagy stratégája — aki ezt az elvet teljes sikerrel rend-szeresen keresztülvitte — éppen Kutuzov volt, akinek a csapatai nemcsak az 1811-es török hadjáratban, hanem 1812-ben Oroszországban, sőt 1813-ban Poroszországban és Szászországban is, nem seregtestenként, ill. hadtestenként, hanem ezredenként, sőt néha majdnem századonként meneteltek. Ez meg-könnyítette ellátásukat, a róluk való gondoskodást, és az összezapásra való előkészítésüket. A döntő időpontban a szükséges ütőerő céljából összevonták őket. Kutuzov nagy jelentőséget tulajdonított a zárt sáncoknak és általában a leendő hadszíntér hadmérnöki előkészítésének. Ezt legelső sorban Borogyino-ról kell elmondanunk. Itt Kutuzov mintha I. Péter örökébe lépett volna.

Napoleonnak tulajdonítják azt az óvatossági rendszabályt, amelyre többízben felhívta marsalljai és tábornokai figyelmét: »Ne felejtsetek el, hogy amikor be akarjátok keríteni az ellenséget, ugyanakkor az ellenség is bekeríthet benneteket!« Kutuzov ezt a nézetet önállóan, teljesen saját tapasztalataiból kiindulva vallotta, és ebből a stratégiai törvényből levonta a szük-séges következtetéseket. Napoleonnak volt alkalmja meggyőződni arról, hogy Kutuzov már hét nappal Moszkva elfoglalása után, mikor sikeresen bevonult Krasznaja Pahrába, majd Tarutyinoba — tökéletes bölcseséggel gondoskodott mindenről, ami a hadseregnek a bekerítéstől való védelmét

szolgált, és szeptember 20-án már teljesen biztosítva volt Tarutyinoban minden ellenséges bekerítéssel szemben. És nemcsak Napoleon nem tudta, de még francia és német történetírói sem, hogy Kutuzov már jóval azelőtt átgondolta a stratégiai bekerítés jelentőségét és az ellene való védekezést, mielőtt még Krasznaja Pahrába, majd Tarutyinoba vivő zseniális, oldalra való lekanyarodását végrehajtotta volna. Kutuzov alapos meggondolás következtében választotta meg a borogyinói hadállást, minél nagyobb távolságra Moszkvától. Ezáltal biztosította elvonulása sikerét a Murat-t, valamint elővédjét, sőt Napoleon egész hadseregét megfosztotta attól a lehetőségtől, hogy seregeit átkarolhassák.

Kutuzovnak, mint hadvezérnek, egyik legjellemzőbb vonása, hogy mindig gondoskodott először is a tartalékokról, másodsor pedig a hadsereg ellátásának biztosításáról. Lehetőség szerint mindig azon volt, hogy messzire el ne szakadjon a tartalékoktól vagy a hadtáptól. Ez természetesen meglassította a hadsereg mozgását, de Napoleon példáján látta, hogyha a hadsereg gyors előnyomulása hoz is átmeneti sikereket, de a tartalékoktól és az ellátási bázisoktól való elszakadás előbb-utóbb végzetes következményekkel jár. Kutuzov a kraszniji csata után, 1812 novemberében, De Puibusque hadifogoly tiszttel folytatott beszélgetése során kategorikusan kijelentette, hogy Napoleon azzal vitte romlásba hadseregét, hogy 1812 augusztusában nem állt meg Szmolenszkben. Természetesen ez nem azt jelenti, mintha Napoleon később nem szenvedett volna amúgyis végleges vereséget, de ez a vereség nem lett volna olyan megsemmisítő. Ebből világosan láthatjuk, milyen alaposan átgondolt mindent.

És itt melleleg meg kell említenünk Kutuzovnak még egy értékes adottságát. Kutuzov kitűnően ismerte ellenfele gondolkodási képességének és jellemének fő sajátosságait, akár a viddini Mulla pasáról, akár Izmail bejről, vagy a nagyvezírről, akár Muratról vagy Napoleonról volt is szó. Mikor De Puibusque-nek azt mondta, hogy Napoleon veszét az okozta, hogy nem állt meg Szmolenszknél, ugyanakkor határozottan hozzáfűzte, hogy az, aki azt várta volna Napoleontól, hogy Szmolenszkben augusztusban megálljon, nem ismerte Napoleont: »Elgondolásaiban nem volt helye semmi olyannak, ami időt, körütekintést és részletekre kiterjedő gondoskodást kívánt.«²³

A lényeg abban rejlik, hogy Kutuzov tisztánlátó, elfogulatlan, átható tekintete jól látta az ellenfélnek mind erős, mind gyenge oldalait, Napoleon viszont nemcsak lebecsülte, hanem egyáltalán meg sem látta az öreg tábornagy sokoldalú és óriási elmeheli képességeit és kiváló politikai és stratégiai tehetségét. Kutuzov Napoleon Oroszország elleni háborúját bolond hóbortnak, örültségnek tartotta. Kutuzov 1812 novemberében mondott szavai mint egy végső ítélet visszhangzottak a francia tiszti fülében: »Miután Szmolenszket elhagyja, sem lovasságot, sem tüzérséget nem tud velem szembeállítani.«²⁴

Kutuzov egyéniségének egyik legnagyobb és legszerencsésebb tulajdonsága, hogy sosem érezte magát csak ütközetet vívó hadvezérnek, vagy csak tárgyalásokat folytató diplomatának, vagy csak felelős állami tisztet betöltő embernek — egy-egy nagy vidék kormányzójának. Amikor a XVIII. század

²³ Lettres sur la guerre de Russie 1812 . . . par L. V. de Puibusque; A Paris, 1817, 171. l. Kutuzov szavai: »Tout ce qui demande du temps, de menagements et des soins de détail ne peut trouver place dans ses desseins«.

²⁴ U. o. 165. l.: »En partant de Smolensk, vous ne pouviez plus m'opposer ni cavalerie, ni artillerie«. Kutuzov itt természetesen az 1812 novemberi Szmolenszkről szól.

nyolcvanas éveiben Szuvorovnak és Potjomkinnak segített a Krimben, egyik alkalommal hadakozott a tatár csapatokkal, másszor tárgyalásokat folytatott velük, ismét máskor az orosz közigazgatási rendszert vezette be olyan területeken, amelyek Oroszország uralma alá kerültek, majd amikor erre szükség volt, ismét a kardhoz nyúlt, majd ismét a diplomáciához folyamodott. Mikor kegyvesztett lett és 1806 októberében kievi ill. 1809 júliusában litvániai kormányzóvá nevezik ki, mindkét helyen rendezett közigazgatást vezet be, üldözi a túlkapásokat; mind Kievbén, mind Vlnában okosan tekintetbe veszi a nemzeti törekvéseket és ártalmatlanná teszi Napoleónnak azt a tervét, hogy zendülést és felkelést szítson a lengyel ill. litván lakosság körében. Ehhez teljes sikerrel veti latba körültekintő okosságát és diplomáciai tehetségét, mert nem bízik a cár és a császár Erfurtban, ill. Tilsitben tett ömlengő fogadkozásában, és tudja, milyen veszély fenyegeti a nyugati orosz kormányzóságokat és Litvániát Napoleon Varsói hercegsége részéről és hogy milyen agyfáértak Napoleon Párizsból és Varsóból Litvániába küldött titkos ügynökei. Mikor Kutuzov azt a rendkívül bonyolult feladatot kapja, hogy tegye jóvá gyenge és tehetetlen elődeinek hosszú évek során át akarva akaratlanul elkövetett hibáit és kudarcait és tegyen pontot a már több mint öt éve húzódó török háború végére, aki hozzáértéssel és elfogulatlanul nézi a dolgot, nem tudja, hogy mit csodáljon inkább: a lángelméjű hadvezért-e, aki mesteri manőverekkel hol a Duna jobb, hol a balpartján veri meg és zúzza szét a török hadsereget Ruszcsuknál és Ruszcsuk után, vagy a diplomácia páratlan mesterét, aki olyan nagy szolgálatot tett Oroszországnak a bukaresti béke megkötésével.

Sokirányú észbeli adottságai révén Kutuzov olyan váratlan megoldási módokat talált, olyan segítő forrásokra lelt, amelyek másnak eszébe se jutottak volna és ezekkel azután páratlan eredményeket ért el. Kutuzovra igen jellemző az a törekvés, hogy a háborút még csirájában próbálja megakadályozni, vagy hogy mielőbb véget vessen a háborúnak, ha a kívánt eredményeket békés tárgyalásokkal is el lehet érni.

Vizsgáljuk meg, hogy néhány másodrangú fontosságú politikai és kereskedelmi eredményen kívül milyen fő sikert ért el Kutuzov 1793—1794-ben konstantinápolyi küldetése alkalmával. Nemesak arról győzte meg a törököket, hogy a Franciaországgal való politikai barátságuk haszontalan, hanem hogy egyenesen veszélyes számukra. Ezzel elejét vette a háborúnak és a háború kitörését jóval elodázta és így megoldódott a nyugtalanság a Fekete-tenger mellékén.

Ugyanilyen nehéz és az adott helyzetben igen fontos feladatot oldott meg Kutuzov akkor is, amikor 1798-ban I. Pál hirtelen Berlinbe küldte rendkívüli követi minőségben. Az orosz kormány nagyon nehezményezte, hogy Poroszország és Franciaország 1795-ben Baselben különbékét kötöttek. Kutuzov azonban úgy fogta fel küldetését, hogy meggátolja az elhidegülés és elégedetlenség elmélyülését, sőt hogy a nézeteltérést megszüntesse. Ez teljes mértékben sikerült is neki és a veszélyes következményekkel fenyegető elhidegülés kiküszöbölte.

Mint fentebb említettük, Kutuzov azon volt, hogy ahol Oroszország érdekeinek és becsületének sérelme nélkül lehetséges, meggátolja, sőt elejét vegye az ügyek háborús úton való elintézésének és a kívánt eredményt fegyveres beavatkozás nélkül érje el. A Törökországgal ill. Franciaországgal folytatott háború idején állandóan azon gondolkodott, hogyan lehetné a háborúnak véget vetni az ellenfél belpolitikai helyzetének felhasználásával. Rendkívül jellemző erre Kutuzov már említett beszélgetése De Puibusque francia hadi-

fogoly tiszttel arról, lehet-e számítani arra, hogy egy, magában Franciaországban meginduló akció megtörnÉ Napoleon hatalmát és megfosztaná őt a háború folytatásának lehetőségétől.

De Puibusque pontosan (párbeszéd formájában) reprodukálta ezt a franciául lefolyt beszélgetést, amelynek során a tábornagy kétízben is érintette a kérdést, hogy milyen szerepe lehetne a »sénat conservateur«-nek a császár korlátlan önkényuralma és a mind újabb ujonctoborzás elleni harcban. Itt a »conservateur« megjelölést nem a »konzervatív« szóval, hanem az »alkotmányvédő« szóval kell fordítanunk. Kutuzov tudta, hogy ez a Napoleon által alakított szenátus hivatalos neve. Ez a szenátus gyakorlatilag a császár által kinevezett talpnyaló hivatalnokokból állt, és feladatuk, az »alkotmányvédelem«, pusztán az önkényuralkodó korlátlan uralmának jogi alátámasztásából állt.

Nagyon tanulságos, hogy Kutuzov 1812 novemberében a kraszniji csata-terén azon gondolkodott, hogy a háborúból való egyedüli lehetséges és kívánatos kiút: Napoleon uralmának megdöntése Franciaországban. Nem tartotta elégnek csupán azt, hogy az agresszort Oroszországból kiűzzék. Kutuzov érdeklődött De Puibusque-től, van-e remény arra, hogy a szenátus ilyen forradalmi lépést merjen tenni akkor, amikor ez a szenátorok élete kockáztatásával járna, amíg az orosz hadsereg be nem vonul Párizsba. De Puibusque tagadólag válaszolt.

Láthatjuk, hogy Kutuzov, az európai ügyekben alapos jártassággal bíró politikus és diplomata, teljesen helyesen képzelte el, hogy a szenátusnak legalább formális döntése nélkül Napoleon uralmát nem lehet megdönteni.

A Bonaparte-dinasztia hivatalos detronizálását éppen ez az »alkotmányvédő szenátus« hajtotta végre. Ez az engedelmes szenátus Talleyrand vezetésével 1814 áprilisában — természetesen csak akkor, amikor az oroszok bevonultak Párizsba — vonakodás nélkül sietett teljesíteni a győztesek akaratát. Az öreg orosz hadvezér, aki ezt 1812 novemberében a kraszniji síkon már előre megjósolta és mintegy sugalmazta a szenátusnak, és aki sokat tett ennek az eredménynek az elérésére, ekkor már a sírban nyugodott.

De Puibusque, ez a feltétlenül igazságos ember benyomását keltő szerény, szerencsétlen sorsú francia tisz, nem ad körmönfont okoskodást, hanem első személyben adja vissza Kutuzov szavait. A jegyzetben idézzük a francia nyelven lefolyt beszélgetés eredeti szövegét: »(Kutuzov) azt kérdezte tőlem: „Ha Napoleonnak sikerül kicsúsznia a Berezinánál, vajjon Franciaország annyira odaadó híve-e, hogy ismét odaadja neki vérét és gazdagságát? Vajjon beleegyezését adja-e a szenátus újabb toborzáshoz és inkább Napoleon érdekeit fogja-e szolgálni, mint a nemzetét?...“ Miután őméltósága (Kutuzov) ismételten feladta a kérdést a szenátusra vonatkozólag, hozzáfűzte: „Hogyha nem tévedek, az alkotmányvédő szenátusnak az a feladata, hogy őrködjék a francia nemzet jogai és érdekei felett. Figyelmen kívül hagyhatom-e, amit Ön épp az előbb mondott, hogy a szenátus nem akar olyan becsvágyó terveket szolgálni, amelyek csak a nép nyomorát növelik? Nincs ember számára szebb hivatás, mint az Önök szenátorainak hivatása. Mit gondol Ön, milyen álláspontot fognak a szenátorok elfoglalni, ha Napoleonnak sikerül visszatérnie Párizsba?“²⁵

²⁵ »Si je ne me trompe, le Sénat Conservateur doit veiller aux droits et aux intérêts de la nation française? Je ne peux ignorer tout ce que vous venez de me dire, de sa réputation à servir des projets ambitieux qui ne font qu'augmenter la misère publique? C'est une des plus belles fonctions que l'homme puisse avoir à remplir que celle de vos sénateurs? Quel part croyez vous qu'ils prennent si Napoléon peut revenir à Paris?« (Lettres sur la guerre de Russie 1812. . . . L. V. de Puibusque; A Paris, 1817. 116. 1.)

De Puibusque az orosz tábornagy szavai után keserűen megjegyzi, hogy a szenátorok bátorságába vetett reménység nem vált valóra és mikor Napoleon Oroszországból visszatért Párizsba, a szenátus rögtön újabb sorozást szavazott meg, ami Napoleonnak 350.000 újoncot eredményezett.

Kutuzov ezúttal semilyen kísérletet sem tett arra, hogy egy franciaországi belpolitikai fordulat meggyorsítsa a háború győzelmes befejezését, bármennyire kívánatos is lett volna ez. Kutuzov már a francia hadifogoly tiszttel való beszélgetés előtt is látta egy ilyen kísérlet eredménytelenségét. A harcot pusztán katonai úton kellett bármi áron is győzelemre vinni. Számos jelből arra következtethetünk, hogy (az 1813 április 16-án [28-án] Bunzlauban elhunyt) Kutuzov nem sokat várt a porosz királytól, a befolyásos Metternich kétkulacsos, áruló politikájától és a brit kabinet végsőkéig önző, áruló taktikájától. Végül, tekintettel arra, hogy alkalma volt megismerni a Katalin udvarában táplált Charles Artois-féle emigrált francia arisztokraták ürességét, ostobaságát, nyakasságát és tudatlanságát, mély politikai éleslátásával és széles látókörével előre látta, hogy ezek a feudalizmus újjáélesztéséről álmódzó urak ostoba terveikkel eltaszítják maguktól a francia népi tömegeket és ezzel akarataik ellenére megszilárdítják a dühöngő katonai diktátor helyzetét, úgyhogy az tovább tudja folytatni eszeveszett véres háborúit. Mindezek a belső és külső körülmények, amelyek a maguk teljességében csak a tábornagy halála után mutatkoztak meg, rendkívül elhúzták a harcot, vérözönnel árasztották el Németország, Franciaország, Belgium mezőit és Napoleon végleges ledöntése a császári trónról csak Elba szigetéről való visszatérése («a száz nap») és a 1815 június 18-án lezajlott véres waterlooi csata után — azaz két és fél hónap híján három évvel a borogyinói csata után — következett be. Napoleon császárságának haláltusája hosszú ideig húzódott, de a császárság a halálos döfést, amelyből felépülni már nem tudott, a borogyinói síkon kapta. Az egész Európát letipró hódító egyedüli igazi legyőzőjének dicsősége örökre Kutuzovot illeti meg.

A borogyinói csatamező az a hely, ahonnan az addig győzhetetlen agresszornak Szt. Ilona szigetére vezető útja elindult.

Borogyinonál mérte az orosz nép és az öreg orosz óriás a vakmerő rablóra a halálos csapást és az agresszor a távoli tengerből kiemelkedő gránitsziklára hullott. Ez a költői allegória, amely a nagy orosz győzelmet a hódító végleges pusztulásával hozza kapcsolatba, pontosan megfelel a történelmi valóságnak.

*

Kutuzov halhatatlan dicsősége számos olyan elemből adódott, amilyenek ritkán találhatók meg ilyen harmonikus egységben egy egyéniségben és ritkán tűnnek fel ilyen ragyogó világossággal a világtörténelem porondján.

Kutuzov stratégiai elgondolásainak mélységét, vállalkozásainak bátorságát és eredetiségét, valamint óriási eredményeit tekintve, a világtörténelem kiváló hadvezérei sorában az elsők között foglal helyet.

Érthető, hogy ellenségei, a cárral az élükön, mindent elkövettek először, hogy akadályokat gördítsenek útjába, azután pedig, hogy amennyire csak lehet, leszállítsák, majd pedig hogy elhallgassák érdemeit. Természetesen külföldön még I. Péter és Szuvorov vívmányainál is inkább és még szemérmelenebbül igyekeztek agyonhallgatni Kutuzov sikereit. A XVIII. század derekának legkiválóbb nyugati katonai teoretikusa, Szász Móric, lelkesülten dicsérte

a poltavai csatamezőn épített zárt sáncok eszméjének eredetiségét és zsenialitását és I. Pétert nagy stratégának nevezte. »Rêveries militaires« c. könyvét minden nyelvre lefordították, olvasták és idézték, pusztán azt »felejtették el« idézni, amit a poltavai hadisáncokról írt. Szuvorovról sok mindent mondtak, csak azt nem, hogy az egyik legkiválóbb stratégá volt, nem pedig pusztán bátor kardforgató.

Kutuzov sem került el a közös sorsot. Borogyinot Napoleon »győzelmének« emlegették, Kutuzov ellenoffenzívájának elgondolását és kivitelezését meg sem említették, ahogy teljesen kihagyták a 1805. év történetéből azt, hogy Kutuzov csúfosan megverte Mortier hadtestét, vagy Kutuzovnak azt az elgondolását (és annak teljes sikerrel való végrehajtását), hogy a parancsnoksága alatt álló Bagratyion aránylag jelentéktelen erővel feltartóztassa Napoleon hatalmas hadseregét. Továbbá tudomást sem vettek arról, hogy Kutuzov megnyerte a nehéz török háborút 1811–1812-ben, továbbá elhallgatták az 1813. évi hadjáratot is, miközben Kutuzov ebbeli érdemeit éppen a német történészek hallgatták agyon, bár egészen Kutuzov haláláig, tehát 1813 első négy hónapja alatt, éppen Kutuzov hadserege volt az, amely a német városokban lábukat még megvetett franciákat kiebrudalta.

Kutuzovot, a diplomatát, még megvetett franciáknál, a stratégiánál is nagyobb igyekezettel próbálták agyonhallgatni és ez sikerült is nekik. Nem Kutuzovnak, hanem Potjomkinnak tulajdonították a Krimben teljes sikerrel lefolytatott tárgyalásokat. Platon, Zubov és Bezborodko azon fáradoztak, hogy véka alá rejtsek Kutuzov Konstantinápolyban 1793–1794-ben kivívott sikereit. Kutuzov »jutalma« a valóban szédítő, bámulatos vívmányt jelentő 1812-es bukaresti békéért, amely a dunai hadsereget a Napoleon elleni háborúra szabaddá tette és Beszarábiát a török uralom alól felszabadította, az volt, hogy leváltották a parancsnokságról és a békekötésért megérdemelt dicsőséget a már kész eredmény idején megérkező Csicsagov számlájára írták.

Kutuzovnak, a szervezőnek, aki Tarutyinoban a hadsereget újjáteremtette, kiváló segítőtársai voltak: Konovnyicin, Dohturov, Miloradovics, később Tormaszov és többen mások, akik bár nem mérhető össze vele, de odaadó, jó képességekkel rendelkező, megbízható férfiak voltak. Kutuzovnak ezt a kevésbé mutatós munkáját csak a hozzá legközelebb álló munkatársai tudták értékelni.

De nem segített Kutuzov ellenségeinek semmi: sem az elhallgatás, sem a rágalom. Dicsősége nem halványult az évek folyamán, hanem mind ragyogóbban kezdett tündökölni. Kutuzov a hazafi — Oroszország lángelméjű fia — már jóval 1812 előtt a nép kedvence lett. Kezdetben a hadsereg helyezte belé bizalmát, a hadsereg után pedig a nép. A nép szeretete és bizalma volt Kutuzov biztos bástyája ellenfelei ellen.

Az 1812 történetével foglalkozó irodalomban és ezenkívül Kutuzov jellemzésében orosz és külföldi kortársak részéről többször találkozhatunk olyan megállapításokkal, amelyek tévútra vezethetik az olvasót. Kutuzovot puha, engedékeny, ravasz udvaroncnak tüntetik fel, aki nem akar energikusan harcolni az uralkodók beavatkozásai ellen. Ez teljesen hamis, felületes beállítás, könnyelműen összetákolt nézet. Kutuzov kesztyűje ugyanis bársonyból volt (és az sem mindig), de keze vasból. 1805-ben Kutuzov nemcsak kereken elutasította I. Ferenc arcátlan követelődését, hogy az egész orosz hadsereget vesse be Bécs védelmére, hanem egyszerűen rá sem hederített. 1811-ben Sándor ostoba tervét (Konstantinápoly megtámadását) Kutuzov a legkevésbé

sem méltatta komoly figyelemre. 1812-ben, a borogyinói csata után egyáltalán nem zavartatta magát a cár ingerült szemrehányásaitól. Lehet, hogy ezek a szemrehányások bántották, de semilyen befolyást sem gyakoroltak éretten, átgondolt cselekedeteire. És hogy Austerlitznél minden fáradozása ellenére sem sikerült leküzdenie a szemtelen, okatlan Sándor romlásba vivő erőszakosságát, ez azért történhetett, mert a cár sem 1805 december 1-én este, sem december 2-án hajnalban nem beszélte meg vele a teendőket, hanem Pjotr Dolgorukov és más fullajtárjai útján — egyszerűen ő maga adta ki a rendelkezéseket.

Kutuzov, a hadvezetés lángelméje, az elsőrangú diplomata, a kiváló államférfi elsősorban orosz hazafi volt. Ott, ahol Oroszországról, katonai becsületéről, az orosz népről és az orosz nép megmentéséről volt szó, ott Kutuzov mindig rendíthetetlenül szilárd volt és meggyőződéséből egy tapodtat sem engedett. Nem riadt vissza attól sem, hogy élesen és nyilvánosan félbeszakítsa a cárt, mint ezt a Práceni magaslatok kiürítése előtt Austerlitz napján tette. Ezért van az, hogy a cár és udvaroncái, mind orosz, mind külföldi katonai és civil tényezői, gyűlölték az öreg tábornagyot és félték tőle. Ellenséges érzületüket még fokozta az a tudat, hogy nehéz pillanatokban mégis ez elé a félszemű, törekeny öreg elé kell járulniuk és kérniük, hogy mentse meg őket, mert ezt követeli az orosz nép. »Jőjj! Vezess! Mentse meg híveid!« ezekkel a szavakkal fordult a nép Kutuzovhoz már jóval Puskin előtt.

Az orosz nemzeti jellem összes legjobb, legértékesebb vonásai megvannak ebben a rendkívüli egyéniségben, még az a kivételes tulajdonság is, hogy emberies, sőt könyörületes magatartást tanúsítson a megvert ellenséggel szemben és elismerje és becsülje az ellenségben a bátorságot és egyéb katonai eredményeket.

Oroszország iránti szeretete kicsiszolta benne az idegenekkel szemben a természetes gyanakvást, amikor látta, hogy Oroszországot saját céljaik érdekében akarják kihasználni. Éles és mély elméjével gyorsan feltárta a bonyolult diplomáciai hazugságok és intrikák legrejtettebb titkait is. Ezért nem szenvedhették őt Wilson és a brit kabinet, Metternich cinkosai, Ferenc császár, III. Frigyes Vilmos porosz király, aki kétségbeesésében gazdag ajándékkal, egy nagy birtokkal akarta megvesztegetni Kutuzovot.

Kutuzov Oroszországért élt és Oroszországot szolgálta, de mint nemzeti hős, halhatatlan érdemeinek megillető elismerését csak a sztálini korban érte meg, most, amikor szétzúztuk és megsemmisítettük a leggaládabb agresszort, amely valaha is az orosz népre és a nagy Szovjetunió többi népére támadt.

SZEMLE

KOSSUTH LAJOS ÖSSZES MUNKÁI. XI. KÖTET (KOSSUTH LAJOS AZ UTOLSÓ RENDI ORSZÁGGYŰLÉSEN 1847/48.)

(Magyarország Ujabbkori Történetének Forrásai.
Budapest, Akadémiai Kiadó. 1951. 772. 1.)

A megújhódott Történelmi Társulatsok régi éssúlyos adósságot vett át, amelyeknek letörlesztését nem lehetett tovább halogatni. Ezek között is egyike volt a legszegény-
letesebbeknek a Kossuth-irodalom szegénysége, a Kossuth működését bemutató
kiadványkötetek úgyszólván teljes hiánya. Ma, alig néhány évvel a Társulat megúj-
hódása után, történetírásunk sok más mulasztásának pótlása mellett, ezen a téren is
komoly eredményekről lehet számot adni. Modern kiadásban megjelent az Ország-
gyűlési Tudósítások első három kötete. Hamarosan követte ezt az itt tárgyalt munka,
amely a múlt század legnagyobb magyar politikusának az utolsó rendi ország-
gyűlésen vitt szerepét ismerteti. Azóta napvilágot látott a forradalom és szabadság-
harc Kossuthjának az Országos Honvédelmi Bizottmány élén kifejtett páratlanul
hősies működését bemutató forrás-kiadvány első része. Kiváló történészeink elmélyült
munkájának eredményeképpen méltóképpen ünnepelethettük meg Kossuth születésének
150. évfordulóját egy neki szentelt Emlékkönyvvel.

Mikor mindezt megállapítjuk, lehetetlen nem gondolnunk arra, hogy a régi
Történelmi Társulat, fennállása nyolcvan esztendeje alatt, úgyszólván semmit sem
tett azért, hogy az igazi Kossuthot állítsa a magyar nép elé. Sőt egyáltalában alig mutatott
érdeklődést iránta. Bár az ellenforradalmi korszak történetírása kénytelen volt beismerni,
»hogy a Kossuth-irodalom e teljes hiánya mennyire szégyene tudományunknak, erről
jobb nem beszélni (Szekfü), de bizony vajmi kevés történt a forrás megállapításán
kívül. Most végre ugyanannak a sorozatnak, az ú. n. »Fontes«-nek, amely 1920 és
1944 közt megjelent vagy ötven kötetében csak mint Széchenyi írói ellenfelét, vagy
mint emigránst mutatta be Kossuth alakját, ugyanannak a sorozatnak folytatásá-
ban az igazi Kossuthnak, a pártvezérnek és a nemzeti szabadságharc vezérének,
hősének bemutatására kerül sor.

Barta Istvánnak, jelen kötet sajtó alá rendezőjének feladata volt Kossuthnak
az 1847/48-as országgyűlésen való szerepével kapcsolatos dokumentumait összegyűjteni,
kritikailag megvizsgálni, a legkorszerűbb forrásközlési módon közreadni, vagyis meg-
felelő jegyzetekkel, továbbá részletes név- és tárgymutatóval ellátni s a forrásközle-
mények elé bevezető tanulmányt írni. Maga a kötetben tárgyalt korszak kétségtelenül
roppant fontos és érdekes. Két év anyagát öleli fel: az 1846 tavaszától 1848 tavaszáig
terjedő időszakot. Döntő jelentőségű korszak ez Kossuth egyéni életében. Ekkor válik
a liberális ellenzék legtevékenyebb, legtehetségesebb tagjából a nemzet elismert vezérévé.
A kötet, mint a szabadságharc Kossuthját bemutató sorozat első kötete, ennek az átalaku-
lásnak kezdetét ismerteti meg az olvasóval. Enélkül aligha lenne érthető a későbbi
Kossuth.

Döntő jelentőségű szakasz ez a két év az egész nemzet életében. Ekkor létesül
Magyarország történetében először, politikai párt, amely már a szó mai értelmében
annak nevezhető. Az ellenzék 1846 előtt inkább csak »elvbarátok« laza együttese,
amely — nem számítva az országgyűlés időszakát — csak alkalmilag gyűlik össze.
Most, főleg magán az 1847/48. évi országgyűlésen, az ellenzék már kezd azzá lenni, aminek
Kossuth szerint lennie kell. S ennek a lassanként párttá kovácsolódo ellenzéknek küz-
delme, amelyet a vizsgált korszakban teljes mértékben Kossuth irányít, rövid hónapok
alatt évtizedes mulasztást számol fel. A kormány és hűségese kiszolgálói, a magyar konz-
ervativok minden mesterkedése ellenére megalkotja azokat a kezgyennyolcas törvé-
nyeket, amelyek sarkköveivé lettek az ország polgári átalakulásának.

1. A forrásanyag összegyűjtése terén Barta István igen alapos, szép munkát
végzett. Feltárta mindazt, ami Kossuth 1846/48. évi működésére fényt derít s ami
hazánkban fellelhető. A kötet dokumentációs anyaga legnagyobbbrészt az Országos
Levéltárból került ki. Ebből is legtöbbet az ú. n. Vörös Antal-gyűjteményből merítette,
amely tartalmazza Kossuthnak levél- és beszédfogalmazványait és egyéb feljegyzéseit,
amelyeket személyi titkára, Vörös Antal őrzött meg az utókor számára. Jelentős forrás-

anyagot szolgáltatott az ugyanott lévő ú. n. Kossuth Archiv, továbbá, bár kisebb mértékben, két feudális hatóság: a magyar királyi udvari kancellária és a nádor levéltára. Ez utóbbiakban főleg az országgyűlést megelőző hónapok szervezkedéseire találhatók értékes dokumentumok. Jól egészítette ki az országos levéltári anyagot a Pestmegyei Közlevéltárban őrzött tizenkét követi jelentés, amelyekben Kossuth, követtársával, Szentkirályi Móriccál együtt számol be Pest megye rendjeinek az országgyűlés munkájáról. Bár mindketten aláírják, ezek a jelentések túlnyomórészt Kossuth szellemi termékének tekinthetők.

Jól használta fel a szerkesztő az Informations-Protokolle sorozatot, amelyben Sedlnitzky osztrák rendőrminiszter a magyarországi helyzetről szóló kémjelentéseket foglalta össze s amely sorozatot az Országos Levéltár őriz. Ez utóbbiakban igen sok szó esik Kossuthról és a magyar ellenzékéről. Ezek közt vannak még 1845-ből származó kémjelentések is, melyek a császári udvar és a legfelsőbb kormánykörök tájékoztatását voltak hivatva szolgálni. Barta 1845-től az országgyűlés megnyitásáig terjedő időre vonatkozó mintegy ötven oldalnyi terjedelmű anyagot közöl le ezekből.

A felsorolt levéltári dokumentum-anyagokon kívül széleskörűen felhasználta az egykorú sajtóközleményeket is. A Pesti Hírlap, Kossuth politikai napilapja, a Hetilap, az Országos Iparegylet ugyancsak Kossuth által irányított, közgazdasági jellegű lapja, végül a konzervatív Nemzeti Újság számos közleménye gazdagítja a kötet anyagát. Ezekben főleg Kossuth beszédei olvashatók. A nevezett lapok nehezen hozzáférhető volta indokolta a szövegek teljes leközlését. Könnyebben hozzáférhető könyvekben megjelent anyagot Barta nem vesz át, csak utal rájuk.

A kötetnek mindvégig Kossuth a központja s ez el sem képzelhető másként, hiszen ennek a korszaknak politikai története teljességgel elválaszthatatlan Kossuth személyétől. Ő volt az, aki a reformkorszak egyes követeléseit a feudális Magyarország polgári átalakításának egységes programjává fogta össze és szélesítette ki, az egész reformprogramot a főcélnek, a magyar függetlenség kivívásának rendelve alá. (*Révai József*: Marxizmus, népiesség, magyarság 132. lap.) Világos, hogy a kötetben közölt dokumentumok nagyrészt az ő szellemi termékei, országgyűlési beszédei, hírlapi cikkei, magánlevelei stb. Barta ezt jól egészíti ki a »másik fél« politikáját dokumentáló anyaggal, főleg Apponyi főkancellár és az ő jeladásait leső magyar konzervatívok és a bécsi rendőrkémek kísérletezéseit bemutató iratokkal. Ezek a törpék a magyar ellenzékét iparkodtak megbontani (pl. az adminisztrátori kérdés ügyében javasolt felirattal kapcsolatban, 44. és kk. valamint 503. és kk.) s a magyar reform ügyét igyekeztek elgáncsolni. Jól kiderül a kötetből, hogyan hiúsultak meg terveik.

2. A források közlési módját illetően megjegyezzük, hogy Barta a kiválasztott iratokat általában teljes terjedelmükben, az eredeti helyesírás szerint közli. Kossuth országgyűlési beszédeit, hogy érthetőkké váljanak, röviden bevezeti, illetve a beszédet követő vitát ismerteti. Véleményünk szerint az iratoknak teljes terjedelmükben való leközlése, sok esetben, felesleges volt. Pl. ügyiratok vagy magánlevelek esetében a megközlítés, keltezés és aláírás a legtöbb esetben mellőzhető, kivéve azt az esetet, ha ezek valamely okból jellemzőek. A közölt dokumentum címében ezek az adatok ugyanis megtalálhatók (ki-kinek és kelt). Csak néhányat ragadunk ki a szerintünk nyugodtan elhagyható címmel, keltezéssel és aláírással ellátott iratok közül: a 88., 92., 94., 106—107., 108—109., 110., 114—115., 122., 130—131. stb. oldalakon.

Az eredeti írásmód vagy modernizálás kérdésére vonatkozólag úgy véljük, hogy jó lenne, ha a Társulat felülvizsgálná azt a Forráskiadási Szabályzatát, amely a Századok 1920. évfolyamának mellékleteként jelent meg s amely, tudomásunk szerint, máig érvényes. A hivatkozott Szabályzat 16. oldalán az olvasható, hogy a »XIX. századi szövegek a mai helyesírással közlendők«. A Szabályzat közzététele óta megjelent forráskiadványok nem mindig alkalmazták ezt a szabályt s így bizonyos ingadozás, sőt zűrzavar tapasztalható ezen a téren. Barta valamennyi szöveget — tehát nemcsak a Kossuth sajátkezű írása alapján közöltek — eredeti helyesírással közöl, vagyis az 1840-es években szokásos, következetesnek nem mondható ortográfiával. Azzal a kérdéssel, hogy ezt jól tette-e, vagy helyesebb lett volna a Forráskiadási Szabályzat utasításai szerint eljárni, nem kívánunk itt foglalkozni, ebben a kérdésben általában egységes elvi álláspont kialakítása szükséges.

3. A forrásanyag jegyzetelése terén, véleményünk szerint, kissé takarékosan járt el. A szövegek megértéséhez elkerülhetetlenül szükséges esetekben tett ugyan a lap aljára magyarázó lábjegyzetet, de ezek a jegyzetek túlságosan szűkszavúak és többnyire nagyon is adatközlő jellegűek. Az olvasó úgy érzi, hogy a szerkesztő tárgybeli ismeretei bővebb jegyzetelést is megengedtek volna.

A név- és tárgymutató — nagyobb terjedelmű, különösen forráskiadványjellegű művek használhatóságának egyik legfontosabb kelléke —, valamint a tartalomjegyzék alapos, gondos munkára vall. Minden lényeges címszót megtalálunk. Jó lett volna azonban — a kötet terjedelme korlátainak némi kitágításával — a személynevek és egy-két szavas meghatározás mellé még néhány életrajzi adatot is kitenni (valahogy úgy, mint a Szikra-kiadványoknál szokott lenni).

Sajnálattal kell megállapítanunk végül a példaszzerű gondossággal elkészített kötet néhány szépséghibáját, nevezetesen a sajtóhibákat, amelyek még itt-ott benne maradtak, különösen a jegyzetekben, valamint a név- és tárgymutatóban. Igaz, hogy nem találtunk benne értelemzavaró sajtóhibát sehol.

4. Végül, de nem utoljára szólunk kell magáról a bevezető tanulmányról. Minden forrásközlő kötetnek legfontosabb része ez, hiszen az olvasók nagyrésze csak ezt olvassa el elejétől-végig s ez hivatott arra, hogy az egész kötet tanulságait összefoglalja.

A kötet hat. lms terjedelméhez képest kicsiny, alig nyolevan oldalnyi bevezető-tanulmányt írt Barta. Előadása általában világos, szabatos, a kérdéseket jól fogja meg, az egész az anyag széleskörű ismeretére enged következtetni. Helyesen világít rá az utolsó rendi országgyűlés kora magyar társadalmának alapvető jellemző vonásaira. Jól értékeli az árutermelő s polgárosodó birtokos nemesség helyzetét és törekvéseit. Érzékelteti, sajnós nagyon szükségűvén, az európai politikai viszonyokat s az európai áramlatok magyarországi hatását. Helyesen emeli ki az 1846-os galíciai parasztfelkelés, az olaszországi szabadságmozgalmak, végül az 1848. évi párizsi és bécsi forradalmak jelentőségét az ellenzék taktikája szempontjából. Megemlíti a köznemesi ellenzék szövetségeseit, néhány mágnást, a még gyenge, de erősödő burzsoáziát s a Kossuth politikája számára egyre nagyobb jelentőségre szert tevő népet. A kérdés kezeléséből látható, hogy Barta igyekszik a marxizmus-leninizmus módszerét alkalmazni s hogy ehhez főleg Révai József alapvető Kossuth-tanulmányából merít szempontokat.

A társadalmi viszonyok rövid elemzése után a bevezető tanulmány az események ismertetésére szorítkozik, mindvégig ragaszkodva magához a tárgyhoz s kerülve a merészebb kombinációkat.

Mindezek alapján az olvasóban az az érzés támad, hogy Barta, aki egyébként a kötetben egész sor részletkérdést dönt el igen alapos tárgyismerete segítségével, szövegolemléssel és egészséges, józan judiciummal, inkább forráskiadványszerkesztői, mint kombináló történetírói hajlamról tesz tanúságot.

Az Országgyűlési Tudósító első három kötetének Századok-beli ismertetője azt vetette Barta szemére, hogy jegyzeteiben csak regisztráló, de nem bíráló megjegyzéseket ad s egyébként is hajlik az objektívizmusra. Nos, úgy véljük, hogy Barta az itt tárgyalt munkájában e téren is jelentős fejlődést mutat. Tárgyát határozottan pártosan kezeli. A magyar függetlenség és haladás ügyének hátráltatóit, mint Apponyi kancellár vagy Földváry pesti alispán személyét keményen bírálja s egyes bíráló megjegyzések alkalmazásán kívül erre vall az a törekvése is, hogy bemufassa népünknek a »másik oldal«, a reakció működését is (számos kancelláriai aktában Apponyi mesterkedéseit stb.). De jó lett volna, ha a kötetben szereplő aulikusok későbbi hazaáruló szerepére utal, mint pl. Babarczy Antal, Szécsen Antal, Zichy Ferenc esetében.

Összegezve megállítható, hogy Barta István gondos és jó munkát végzett. Ennek eredményeképpen a kiadványkötetet azok közé a művek közé sorozhatjuk, amelyek méltók mind a Társulathoz, mint Kossuth emlékéhez.

BÉLAY VILMOS

KOSSUTH LAJOS :

FEL MINDNYÁJAN A HON VÉDELMERE!

Válogatott cikkek, beszédek és egyéb iratok 1848—1849

(Összeállította és sajtó alá rendezte: Barta István és Spira György. Bevezetést írta : Spira György. Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 2-ik kiadás. 148 l.)

»Komolyan szólok komoly tárgyakról, . . . a magok közt, melyeket elszórogatok, akadhat talán olyan is, a mely nem esik sziklára, hogy elpusztuljon terméstelenül, habár csirázása várthat is magára az időnek járása szerint. Nemzedék száll, nemzedék múlik, alkalom kerül, alkalom merül, a szó elhangzik, de értelmeg megmarad, ha igaz és egészséges, ha nem az, vesszen mint elvész a sóhajlás.«¹ Turinban írta ezeket, a szellemi hagyatéka körül hangoskodókban csalódott, csak a jövő nemzedékekben bízó sorokat, a közel kilencven éves, félvak, nagyítóüveggel fáradhatatlanul dolgozó Kossuth Lajos.

A tizenkilencedik század legnagyobb magyar politikai lángelméjének halálát követő fél évszázad Habsburg-hűsége és antidemokratizmusa megakadályozta, hogy a kossuthi örökség a maga teljességében válhasson a nemzet függetlenségéért és a demokráciáért küzdő legobbak szellemi támaszává. A Helfy Ignác—Kossuth Ferencz-féle sorozat kötetei, különösen Helfy halála után, a közlés pongyolasága mellett, egyre inkább tükrözték az apja tekintélyével »kalózlöbögőként« visszaelő Kossuth Ferencz politikai megalkuvását. Ha rossz volt a teljességet ígérő kiadvány, még rosszabb az a »válogatott« kötet, melyet szintén Kossuth Ferencz adott ki. Bevezetésében panaszkodott arról a »fájdalomról«, mely eltöltötte, amikor mellőznie kellett egyes darabokat, majd így folytatta : »De mégis, inkább én válogassak, mint más ; inkább én, ki a nagy szellem légkörében életem hosszú éveket, legközelebb állva hozzá az élők sorában.«² Minden »hivatottsága« ellenére hitványul végezte e munkát. Éppen ezért találhatták alkalmasként a kötetet, hogy Kossuth halálának ötvenedik évfordulóján, nemzeti történetünk mélypontján, 1944-ben is ezt jelentessék meg változatlan kiadásban.

Megújódott történettudományunk, Kossuth életművének széles, marxista vizsgálatát nyújtó »Kossuth-emlékkönyv«, a hatalmas jelentőségű »Összes Művek« új kötetének megjelentetése mellett, az első színvonalas válogatás a »Fel mindnyájan a hon védelmére!« egy év alatt második kiadásával is ünnepelte az idei Kossuth-évfordulót.

A kötet első darabja 1848 júliusából, időrendben utolsó darabja 1849 júliusából származik. A forradalom döntő esztendejéből közli, teljes terjedelemben ill. megrövidítve, Kossuth ötvenéves, a küzdelem célját megértető, szervezését szolgáló, népet lelkesítő írását. A válogatás munkáját igen sikeresnek mondhatjuk. A hatalmas anyagból a kötet a legelevenebb, de egyben a legjellemzőbb darabokkal mutatja be Kossuth sokoldalú forradalmi munkáját. Látnuk a képviselőház ülésain, elszántságra, nemzeti önvédelemre izgatva, híres toborzóitja állomásain, amint a felszabadult jobbágyok, a parasztnép százazezreiben tudatosítja, szívhez és értelemhez egyaránt szóló szavaival, a hazaszabadságának és felszabadulásuknak egységét és veszélyben forgását. Kossuth sürgeti a forradalmi Bécs megsegítését. Ő gondoskodik a hadsereg ellátásáról, fegyverek gyártásáról, ismeri fel a »guerillaharc« nagyszerű lehetőségeit, hirdeti a forradalmi harcászat elveit, a tétovázásból árulásba sülyedő Görgeyvel szemben. A legnehezebb napokban sem ismer megalkuvást : » . . . e nemzet védeni fogja hazáját és országos önállását életre-halálra, míg egy magyar él« — írja a főváros elvesztése után. Megteremti a tavasz nagyszerű győzelmeinek feltételeit. A hadjárat során Kossuth, amint ideje engedi, a táborba siet katonái közé, »olly jól érzem itt magam, mint régen nem éreztem . . .« A kötet lapjairól láthatjuk, mint gondoskodott katonáiról, mint intette az illetékeseket a hadsereg ellátására és adott ki rendelkezést olyan, a hadirokkantak számára létesítendő »palota« építésének előkészítésére, melynek »vetélkedni« kell a legszebb külföldiekkel. Az élet-halálharc lázas napjaiban még arra is van gondolja, hogy a Margitsziget »népkertté alakításáról intézkedjék«. A Bécs által ellenünk fordított szomszéd népekkel megbékélést, szövetséget keres, ha késve is, kitzeteti »a nem úrbéri természetű jobbágyviszonyok felszabadításá«-nak képviselőházi tárgyalását, így akarva szilárdítani a forradalom bázisát. A forradalom megnemesítő erejéről szól 1849 júniusában : »A magyar földön a szabadság vív a szolgasággal harcot, a jog vív a durva erőszakkal, a humanitás küzd az ember-

¹ Kossuth Lajos iratai IV. köt. Bpest. 1894. XVIII. l.² Kossuth Lajos munkáiból. Sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta Kossuth Ferencz. Bpest, 1902. 5. l.

telenséggel, tusát életre, halálra... A bűnök száma fogy, a tömlöcök kamrái csaknem kiürültek. A lélekerő és szenvedély nem a gonosztett, hanem a hazafiság táplálékává válik. Egy a legragyogóbb tünemények közül, mely forradalmat valaha jellemzett. Kilenc hónap alatt 200.000 honvédet önkénynt ada a nemzet, nemcsak kényszerítés nélkül, de az anyai szemek bükönnyei nélkül is. Ez az erény, ez a hazafiúi hűség, a szabadság szeretet forradalma. A főváros lakószámahoz intézett kiáltványból, időrendben a kötet utolsó darabja, Kossuth forradalmi optimizmusa csendül ki, bizik benne, hogy a szabadság fegyverei végül is diadalt aratnak. Népünket arra tanítják Kossuth írásai, hogy a hosszú, nehéz küzdelmek árán kivívott szabadságot forradalmi helytállással, áldozatkész hazaszeretettel őrizze és védje meg.

A sajtó alá rendezés munkáját illetően, mint mondtuk, egyetértünk a válogatás szempontjaival, legfeljebb az 1849. évi darabok számát keveseljük, de nem tudunk egyetérteni az anyag rendezésével, mely véleményünk szerint a népszerűsítés, a közérthetőség szempontjainak sem felel meg eléggé. Spira György lendületes, szép bevezetése, helyes elvi szempontjai mellett, sokkal inkább méltat, mint magyaráz, pedig a széles körben népszerűsítésre szánt kötet feltétlenül igényelte volna a történeti háttér nagyvonalú, de szilárd rajzát. Az anyag elrendezésére vonatkozóan is a bevezető kíván útmutatást adni. Felsorolja, véleménye szerint, milyen »feltételek« teljesülésében látta biztosítva Kossuth a forradalom győzelmét. A kötet anyagát azután e »feltételek« szerint rendezték. A rendezés eredménye, az időrend megbontásával hét tárgyi csoport alakítása, csak ezeken belül sorakoznak több-kevesebb következetességgel időrendben az iratok. A tárgy szerinti csoportosítás történeti dokumentum-kötetben mindig a történeti események egyik legfőbb dialektikus kapcsát, az időrendet cseréli fel különböző szerkesztői szempontokkal. Ez az eljárás esetleg indoklást találhat, ha tárgyi kikülönítéssel bizonyos rendkívül fontos darabokra akarjuk felhívni a figyelmet, noha erre is vannak egyéb módszerek, vagy olyan optimális esetben, amikor a tárgyi csoportok élesen elkülöníthetők. Ezek az esetek az ismertett kötetben nem forognak fenn. »A nemzet seregei győzhetetlenek, ha a nép által támogattnak, »Fel mindnyájan a hon védelmére!«, »A nép lelkesült erejével megmentjük e hazát« stb. címet viselő tárgyi csoportok úgyszólván bármelyik darabját átoszthatnánk más csoportba és fordítva. A szövegek közlési módszerével általában egyetértünk, helyesnek tartjuk, hogy a szerkesztők az egyes daraboknak a szövegből kiemelt és többnyire igen jellemző címet adtak. Kifogásoljuk azonban, hogy a Steier Lajostól, a Kossuth Ferenc kiadásból stb. átvett szövegeket a második kiadásban nem cserélték fel hitelesebb szövegekkel, noha erre az időközben történt anyaggyűjtés folytán mód lett volna. Így érdemi szövegeltéréseket találtunk pl. a 37. 40., 44., 45. sz. daraboknál, az »Összes Művek« most megjelent vonatkozó kötetével végzett egybevetéskor.

Népszerűsítésre szánt történeti dokumentum-kötet kiadásával úttörő munkát végzett a Történelmi Társulat. Olyan kezdeményezés ez, melynek helyességét rövid év alatt már a második kiadás megjelentetésének szükségessége igazolta. Dolgozó népünk, tanuló ifjúságunk szomjasan fordul történetünk nagyjainak példamutató, a haza és a haladás szeretetére nevelő megnyilatkozásai felé. Tegyük lehetővé, hogy az ismertett Kossuth-kötethez hasonló jó válogatásban, a rendezési elvek gondos kialakításával, mind több kötet váljék hozzáférhetővé számukra.

SZABAD GYÖRGY

PACH ZSIGMOND PÁL:

AZ EREDETI TŐKEFELHALMOZÁS MAGYARORSZÁGON

(Budapest, Szikra. 1952. 278 l.)

Új történetírásunknak, amelyet még a forrásközlések túlsúlya jellemez, fejlődését mutatja, hogy egyre nagyobb számban jelennek már meg feldolgozások is, multunk döntő kérdéseit tárgyaló tanulmányok, monográfiák. Közöttük egyik legjelentékenyebb Pach Zsigmond Pálnak, a Magyar Történelmi Társulat kiadványaként a Szikra kiadásában megjelent munkája az eredeti tőkefelhalmozásról Magyarországon. Azzá teszi tárgya, módszere, eredménye egyaránt, nem utolsó sorban pedig problémafelvetése, iránytmutatása a további kutatások számára.

Az eredeti tőkefelhalmozás folyamata — Marx meghatározása szerint »a tőke és a neki megfelelő termelési mód előtörténete« — azaz a hűbéri társadalom gazdasági struktúrájának a felbomlása és a tőkés társadalom gazdasági struktúrájának a kialakulása, minden nép történetében fontos kérdés, amelynek tisztázása a történetírásnak elsődrendű feladatai közé tartozik. De különösen fontos a magyar nép történetében, amelyben ez a folyamat idegen uralom alatt, gyarmati viszonyok között ment végbe, aminek következtében szorosan összefüggött a nemzeti függetlenségi küzdelmek kérdésével. Szerző ezt az összefüggést következetesen szem előtt tartotta, az eredeti tőkefelhalmozás kérdését nemzeti függetlenségi küzdelmeink szemszögéből tárgyalta, mint e küzdelmek gazdasági alapjának fontos meghatározóját.

Magyarországon az eredeti tőkefelhalmozás folyamata — szerző megállapításai szerint — a mezőgazdasági áruterelésnek a XVI. században meginduló fejlődése alapján a XVII. században már kimutatható. Történetét szerző 1848-ig, a polgári forradalomig kíséri nyomon, azaz a feudalizmus korszakának végéig. További alakulásának vizsgálatát a kapitalizmus korszakának lényegesen módosult feltételei között már nem tekinti feladatának. — Ezt az elhatárolást, a folyamat 1848 előtti és utáni részének megkülönböztetését, helyesnek mondhatjuk, bár hasznos és tanulságos lett volna, s nem veszélyeztette volna a mű egységét, ha teljes történetét adja az eredeti tőkefelhalmozásnak Magyarországon.

Vitatható szerző álláspontja a folyamat kezdetéről, pontosabban arról, hogy beszélhetünk-e eredeti tőkefelhalmozásról Magyarországon már a XVII. században. A kérdés szorosan összefügg az áruterelés, nevezetesen a mezőgazdasági áruterelés fejlődésének, illetve fejlettségének kérdésével. Az áruterelés — anint azt Sztálin a szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban c. legújabb nagyjelentőségű munkájában világosan kifejti — nem azonos a tőkés termeléssel. A feudalizmusban kibontakozó áruterelésnek a fontosságát az adja meg, hogy — Sztálin szavai szerint — »előkészítette a tőkés termelés bizonyos feltételeit«. Ezekre vonatkozólag Lenin megállapítása az irányadó, amiből szerző is kiindul. »A tőke keletkezésének történelmi előfeltétele először az, hogy az áruterelésnek viszonylag magas fejlődési színvonalra mellett egyesek kezében bizonyos pénzösszeg halmozódjék fel, és másodsor az, hogy kettős értelemben »szabad« munkás álljon rendelkezésre, aki szabadon, mindenféle korlátozásoktól és megszorításoktól menten áruba bocsáthatja munkaerejét, és aki »megszabadult« földjőtől és általában a termelési eszközöktől, akinek nincs gazdasága, munkás-»proletára«, aki csak úgy tud megélni, ha munkaerejét áruba bocsátja.« — Eszerint tehát lényeges feltétel az áruterelésnek viszonylag magas fejlődési színvonala, ennek a pedig következménye az eredeti tőkefelhalmozás mindkét oldala, mind a gazdagságnak, mind pedig a nincstelenségnek a felhalmozása. — Szerző kimutatja, — s ez művének egyik jelentős eredménye — hogy szemben a polgári történetírásnak nem bizonyított megállapításával, Magyarországon, nevezetesen a török idők Habsburg-Magyarországán, a XVII. században a mezőgazdasági áruterelés, közlelebbről a majorsági gazdálkodás nem hanyatló, visszafejlődő irányzatot mutat, hanem a súlyos gátoló tényezők, a török pusztítás és a császári zsoldosok garzdálkodása ellenére is emelkedő irányzatú. Szerző szavai szerint: a Habsburg-Magyarország jelentős részén ... éppen a XVI. század végétől számíthatjuk a majorsági gazdálkodás nekilendülését és a XVII. század derekán tapasztaljuk jelentékeny kifejlődését, — a korlátozó tényezők figyelembevételével, viszonylagos értelemben vett — »felvirágzását«. — Szerzőnek a polgári történetírást cáfoló, a majorsági gazdálkodás fejlődésének irányzatára vonatkozó, bizonyító adatokkal bőven alátámasztott megállapításai nem vitathatók. A majorsági gazdálkodásnak, azaz a mezőgazdasági áruterelésnek a XVII. századi fejlettségi fokára vonatkozó megállapítása azonban, noha bizonyító adatai ezt is erősen alátámasztják, további, részletesebb megalapozást igényel. Az áruterelésnek Lenin által megjelölt »viszonylag magas fejlődési színvonaláról a XVII. század Habsburg-Magyarországán csak akkor alkothatunk végleges képet, ha pontosabban ismerjük nemcsak a fejlődés irányzatát, hanem mennyiségi adatait is. Vonatkozik ez az eredeti tőkefelhalmozás mindkét oldalára, mind a parasztság kisajátítására, mind pedig a pénztőke felhalmozására. Szerző adatai kétségtelenül bizonyítják, hogy már a XVII. században folyt a parasztság kisajátítása, nemkülönben a pénztőke felhalmozása. E folyamat módjait az adatok világosan mutatják, méreteire is lehet belőlük feltételelesen következtetni. Ez utóbbi tekintetben azonban — ismétlem — további kutatásokra van szükség. — Nem azt akarom ezzel természetesen mondani, hogy a mennyiségi mérlegelésnél egyforma súlyt kell tulajdonítani a múltbeli elavulóknak a jövő felé mutató keletkezőnek. De pontosabban kell látni, hogy mennyi még a régi és mennyi már az új.

A lenini megállapítást az eredeti tőkefelhalmozás két oldaláról szerző munkájában mindvégig következetesen szem előtt tartotta és érvényre juttatta. Párhuzamosan vizsgálta és tárgyalta a parasztság kisajátításának és a pénztőke felhalmozásának folyamatát, annak lényeges jegyeit és mozzanatait a XVII. században, majd a Habsburg gyarmati rendszer kiépítésének első és második szakaszában (a XVIII. század első és második felében), végül a XIX. század első felében, ez utóbbi szakaszban külön foglalkozva a pénztőke kérdéseivel a század elején és a reformkorban. Fejtegetéseit az 1848-i polgári forradalom előtt álló feladatok válaszásával zárta. — Munkája eredményei abban összegezhetők, hogy az eredeti tőkefelhalmozás egyik oldalán, a parasztság kisajátítása terén, 1848-ig »nagyértékben előrchaladt«, a másik oldalán azonban, a pénztőke felhalmozása során, a gyarmati helyzet következtében, csak »lassan, nehézkesen haladt előre, illetőleg nagymértékben lefékeződött«. A felhalmozás folyamatának ez az »ellentmondásos menete« magyarázza elsősorban, hogy történetünknek ezeken a szakaszain, a XVII. századtól egészen 1848-ig »vörös fonalként húzódnak végig függetlenségi küzdelmeink a Habsburg gyarmatosítók ellen«. Szerző — mint már említettük — e küzdelmek tárgyalására, az eredeti tőkefelhalmozással való szoros kapcsolatuk feltárására különös súlyt helyezett, eredményei nemzeti függetlenségi harcaink története szempontjából is elsőrendű fontosságúak.

Alapul és mintául vizsgálataihoz szerző Marxnak az eredeti tőkefelhalmozás angliai folyamatáról írt klasszikus megállapításait vehette. Ez nagy segítséget jelentett számára, de egyben nagy veszélyt is. Azt a veszélyt, hogy szemléletét a magyarországi fejlődést illetően a priori befolyásolják az angliai fejlődés tényei, hogy vizsgálatainál nem a magyarországi, hanem az angliai fejlődést veszi alapul, s csak azt kutatja, hogy az előbbi mennyiben felelt meg az utóbbinak, röviden: hogy a magyarországi fejlődést az angliaiak a kaptafájára húzza. — Megállapíthatjuk, hogy ezt a veszélyt illetve hibát szerző elkerülte, illetve nem követte el. Igaz ugyan, hogy a tárgyalás során mindig Marxnak az angliai fejlődésről szóló egy-egy tételéből indul ki, de mindenkor a legnagyobb gondnal és körültekintéssel vizsgálja meg, hogy ezek a tételek Magyarországon hogyan érvényesültek, vagy miért módosultak. Mindig szem előtt tartja a marxi tanítást, amely szerint az eredeti tőkefelhalmozás története »a különböző országokban különböző színeket ölt és a különböző szakaszokat különböző sorrendben és különböző történelmi korzakokban futja be«.

Abban, hogy ezt a marxi útmutatást sikeresen tudta követni, két tényezőnek volt szerepe. Az egyik: széleskörű és alapos tájékozottsága egyrészt a marxizmus-leninizmus klasszikus tanáiban, másrészt a kérdés teljes irodalmában és publikált forrásanyagában. A másik: éles kritikai érzéke, amely megővta attól, hogy elhamarkodott következtetéseket vonjon le a kellő alaposítással meg nem rostált és gondosan nem mérlegelt adatokból, analógiákból. (Nem érintik ezt a megállapítást egyes részkérdésekkel kapcsolatban tehető észrevételek, mint pl. hogy az angliai hűbéri kísérek felosztása és a magyarországi familiaritás bomlása párhuzamba állítható-e egymással a parasztság kisajátítására gyakorolt hatásában, vagy hogy a XVIII–XIX. századi adóztatási rendszert nem lehetett volna-e pontosabban ismertetni, mint ahogyan az e kérdésre idézett munkák alapján történt?) — Szerző kritikai erényei közé tartozik egyebek között az is, hogy felhasználva a polgári történetírás hasznos és helytálló adatait és megállapításait, következetesen bírálja is azokat, tévedéseiket sorra megcáfolja, illetve helyreigazítja.

Külön említést érdemel a munka jól átgondolt, világos és harmonikus szerkezetű felépítése, gördülékeny, élvezetes előadásmódja.

Főérdeme a sok vonatkozásban kimagasló műnek, hogy felvetette és rendszerbe foglalta a magyarországi eredeti tőkefelhalmozás történetének problémáit és a kutatás mai fokának megfelelően választ is adott a felvetett kérdésekre. Ezzel további, részletesebb kutatások szilárd alapját teremtette meg.

ARANYOSSI MAGDA :
FRANKEL LEÓ
(Budapest, Szikra, 358 l.)

Frankel Leónak, a nemzetközi s magyar munkásmozgalom kiemelkedő harcosának életét bemutató könyv megjelenése jelentős esemény. Ezzel a könyvvel komoly lépést tettünk előre azon az úton, melyet pártunk feladatul tűzött. »A Hunyadiak és Zrinyiek, Dózsa és Rákóczi, Kossuth és Petőfi kora népünk új nemzeti büszkeségének és hazaszeretetének forrása. Itt az ideje, hogy kiegészítsük e történelmi sort dicső munkásosztályunk és nagy pártunk hősi harcaival is.« A közelmúltban megjelent Sallai I. és Fürst S. élete és mártírhalála c. mű után ez a második munkásmozgalmi tárgyú könyv ékes bizonyítéka, hogy a Munkásmozgalmi Intézet a munkásmozgalom, múzeumok és kiállítások rendezése mellett elsőrendű feladatának tartja könyveken keresztül százazrekhez közelhozni munkásosztályunk és nagy pártunk hősi harcait is. Így elősegíti, hogy népünkben »a nemzeti öntudat és a munkásöntudat együtt, egymást erősítve váljon az új szocialista hazafiság forrásává«.

Frankel Leó élete szorosan összefonódik a nemzetközi munkásmozgalommal. A marxista történetírónak a történelmi események és az egyén életének ezt a szerves összekapcsolódását kell bemutatnia. Különösen nagy feladat ez, hiszen Frankel Leó Marx és Engels kortársa, szerény tanítványa. Az ő életrajzát tehát úgy kellett megírni, hogy Marx és Engels a tudományos szocializmus megteremtői, a nemzetközi munkásmozgalom legfőbb irányítói tevékenysége is méltó megvilágítást nyerjen, anélkül azonban, hogy az életrajz rovására túl nagy helyet foglalna el. Mindezt nagyszerűen oldja meg az író.

Frankel működésének első szakasza a marxizmus térhódításának első szakaszára esik, arra az időszakra, melyet Lenin »a viharok és forradalmak periódusának« nevez (1848—1872). Frankel az óbudai munkások Kossuth képét szívében őrző humanista orvosának fia, Diderot, d'Alembert, Voltaire, Schiller feudalizmus ellen »lázadó« műveinek olvasása után Dél-Németországban, majd Franciaországban ismerkedik meg közelebbről kora »lázadóival«, a munkásokkal s a munkásmozgalommal.

A munkásmozgalomban ekkor még korántsem a marxizmus az uralkodó. Németországban a lassalleinizmus hódít Bebel és Liebknecht Marxot követő irányzatával szemben. Franciaországban a proudhonizmus, a francia proletariátus kisipari jellegének ideológiai kifejezője uralkodott. Frankel Németországban a lassalleinizmussal, Franciaországban a proudhonizmussal ismerkedett meg. 1867-ben Franciaországba ment, igazí nevelője a következetesen végigharcolt osztályharcoknak ez a klasszikus hazája lett. A francia munkásmozgalom az I. Internacionále proudhonizmus elleni sikeres harcai után (1866 genfi, 1868 brüsszeli kongresszus) egyre inkább szakított az »orthodox« proudhonizmussal részt vállalt abban a politikai küzdelemben, mely a Franciaország dolgozó népét kegyetlenül kiszípolozó második császárság ellen folyt. Ennek megfelelően az Internacionále francia szekciójának vezetését olyan »baloldali« proudhonisták vették kezükbe, mint »Varlin, Frankel és mások, akik elismerték a sztrájkmozgalom fontosságát és a politikai harc szükségességét, de még nem győzték le teljesen a proudhonista kispolgári nézeteket.« (A. I. M. l. k. Az I. Intern. ci. malé Bp. Szikra 1951 11 old.)

Frankel éppen e két kongresszus proudhonizmussal szembeni vitái érlelték a francia munkásmozgalom olyan komoly vezetőjévé, akit a mai szovjet történetírás közvetlenül Varlin után a második helyen említ. Frankel további fejlődésében döntő előrehaladást jelentett — emeli ki Aranyossi — Marx-szal való londoni találkozása. (Kár, hogy erről szerző részletesen nem tud.) »... ez a megismerkedés lett élete fordulópontja. Ez sarkalta arra, hogy alaposan foglalkozzék politikai gazdaságtannal.« E találkozás utáni tevékenysége élenkább, sokoldalúbb lett; a mozgalom gyakorlati és ideológiai terjesztéséből állott. Az Internacionále párizsi és vidéki szekcióinak szervezésében vett részt s »élénk ideológiai harcot folytatott. Marx tanításait terjesztette a proudhonista és blanquista munkások között« (17) Frankel csakhamar a franciaországi német munkások szekciójának élére került. Az Internacionále párizsi szekciói Marx elismerését vívták ki jó munkájukkal. Marx 1870 május 18-án így ír erről Engelsnek: »Francia tagjaink kézzelfoghatóan bebizonyítják a francia kormánynak, hogy mi a különbség a politikai titkos társaság és az igazi munkásszervezet között.« (Marx Engels Vál. Lev. 278. l.) E különbség különösen kézzelfoghatóvá vált a III. Napoleon melletti népszavazás sikerének e munkásszervezetek általi megghiúsításával. »Franciaország minden ipari központjá-

* A zárójelben közölt számok az ismertetettkönyv lapszámára utalnak.

ban a munkásosztály egy emberként állt talpra a népszavazás elvetésére. (Marx Engels Vál. I. 467—68. l.) S mikor ezért a bíróság elé kerültek a mozgalom vezetői, Frankel a vádlottak padjáról a tudatos forradalmár győzelembe vetett biztos hitével kiáltotta az uralkodó osztálynak: »Az egész világ proletárjainak szövetsége ma már befejezett tény, nincs erő, mely megbontsa« (27).

A francia-porosz háború próbája volt ennek a szövetségnek. A francia és német munkások a háború ellenére és kormányaikkal szemben »a béke és a barátság üzeneteit« küldték egymásnak. »Ez az egyetlen nagy tény — írja Marx — amelyhez hasonló nem találunk a múlt történetében, derűsebb jövő elérését sejteti. Ez azt bizonyítja, hogy ellentétben a régi társadalommal, melynek velejárója a gazdasági nyomor és a politikai téboly, egy új társadalom születik, amelynek nemzetközi elve a béke, mert minden nemzetnél ugyanaz az elv uralkodik: a munka! Ennek az új társadalomnak az úttörője a Nemzetközi Munkásszövetség« (Marx Engels Vál. I. 472. l.).

A derűsebb jövő, az új társadalom, melyet Marx és Engels tudományosan előre látott, egy pillanatra felcsillant a Párizsi Kommünben.

Frankel kezdettől fogva tevékeny részt vett a Kommün harcaiban. A francia szekciók vezetőivel együtt keményen harcolt azért, hogy megtartsák a községi választásokat s kialakítsák új típusú államukat, a Kommünt. »Azon a napon, amikor Párizs ragyogva és lelkesedve, a Kommün tagjává választotta kilencvenkét fiát, köztük egy külföldit is megajándékozott bizalmával: a XIII. kerület 4080 szavazattal delegátusának ismerte el Frankel Leót« (39). Ez a Kommün nemzetköziségének fényes bizonyítéka volt, Marx így értékelte. A Kommün »... mint munkáskormány, mint a munka felszabadításának bátor előharcosa határozottan nemzetközi volt. A porosz hadsereg szemelétára, mely két francia tartományt Németországhoz csatolt, a Kommün az egész világ munkásait Franciaországhoz csatolta.« (Marx En les Vál. I. 509. l.)

Frankel kiváló forradalmi tevékenységének elismerését mutatja, hogy a Kommün egyik minisztere lett, a Munka-, Ipar- és Kereskedelemügyi Bizottságé. Olyan szociális reformokat kívánt alkotni, melyek megmutatják a munkásoknak, hogy a Kommün érték van s az ő jövőjükét építi. A társadalmi gazdasági rendszabályok Frankel munkásságát tükrözik. Aranyossi M. könyvéből világosan látjuk, hogy Frankelnek ezekért a rendszabályokért a Kommünön belül is meg kellett küzdenie. A Kommün a szegényeknek visszajuttatta elzalogosított ingóságukat. Hosszú haladékat adott a lakbérfizetésre... Megtöltötte az éjjeli munkát a pékségekben, felemelte az alacsony fizetéseket, közös műhelyeket szervezett a munkanélküliek számára és a magánközvetítő irodák helyett városi munkaközvetítőket szervezett. Egyes nagyüzemekben bevezette az ellenőrzést (állami és munkás ellenőrzés), határozatot hozott, hogy az elmenekült tulajdonosok üzemeit át kell adni a munkásoknak, »... a termelészöveket, amelyek egyébként kevesek kezében kizárólag a munkások rabszolgává tételét és kizsákmányolását szolgálják, — a termelészövetkezetek pusztá munkaeszközeivé akarta változtatni« (45). Frankelnek éppen ez az utóbbi rendelkezése a legkiemelkedőbb. Engels így ír erről: »A Kommün kiemelkedően legfontosabb határozata a nagyipar, sőt a manufaktúra olyan megszervezését rendel, amely nemcsak a munkások minden egyes gyárban megvalósított szövetkezésén alapult volna, hanem egyesítette volna mindezeket a szövetkezeteket egy nagy szövetségben — tehát olyan megszervezését, amelynek — mint Marx a »polgárháború«-ban nagyon helyesen mondja — végeredményben a kommunizmushoz, tehát pontosan a proudhoni tanítással ellentétes eredményhez kellett vezetnie — s hozzáteszi — és ezért lett a Kommün egyben a szocializmus proudhoni iskolájának sirja. (Marx Engels Vál. I. 463. l.) S talán hozzátehetjük: Frankel proudhoni nézeteinek sirja is. Frankel, mint a Kommün egyik vezetője, éppen a Kommün tevékenységét megszívelve, Marx és Engels bírálata nyomán vált következetesebb marxistává. Jól bemutatja szerző Frankelnek azt a tevékenységét, melyet mint a Főtanács tagja, az I. Internacionále vezérkarában Marx és Engels mellett, bírálatukkal, segítségükkel fejt ki.]

Az 1871-es londoni konferencián harcolt a bakunisták ellen, fellép a tagsági díjak rendszeres bevezetése érdekében. A trade-unionokkal szemben állást foglal a politikai harc szükségessége mellett. A magyarországi munkásmozgalom egyik vezetőjéhez írott levelében a politikai hatalom meghódítását, »a munkásoknak egész különállót, a vagyonos osztályok minden egyéb pártjaival harcban álló pártként« való szervezkedését hangsúlyozza (72). Az Internacionále V. hágai kongresszusán résztvesz a Bakunint leleplező broszúra szerkesztésében. Ez a kongresszus az Internacionále szabályzatába iktatta az önálló proletárpártok alakításának szükségességét. A hágai kongresszusban az Internacionále lényegében megszűnt, mert befejezte történelmi hivatását. »... lerakta a szocializmusért vívott proletár nemzetközi harc alapzatát.« (Lenin: Marx, Engels, Marxiz-

mus. Moszkva 1947. 369. l.) A marxizmus térhódításának ebben az első periódusában »... a viharok és forradalmak periódusának vége felé a Marx előtti szocializmus végét járja« — írja Lenin. Az I. Internacionále, mely szervezeti megvalósulása volt a munkásmozgalom és elmélet kapcsolatának, harcokban kovácsolta ki, forradalom tüzeiben edzette azokat a kádereket, kik az Internacionále határozata szerint a különböző országok önálló proletárpártjainak hivatott megteremtői lettek.

Frankel Leó is a viharok és forradalmak periódusában edződött vezetővé, a proletáriátus diktatúrájéért folytatott küzdelme meg nem alkuvó bátor harc sává; harcban az osztályellenséggel, forradalmi tüzben, elméleti csatákban, Marx, Engels bírálatai nyomán. A könyvnek érdeme, hogy így, Frankel elméleti és gyakorlati tevékenységén keresztül mutatja be ezt a fejlődést.

*

A könyv második része Frankel magyarországi tevékenységével foglalkozik (1876—1883). Frankel itthoni munkájának célja és fő tartalma a munkásosztály önálló pártjának megteremtéséért folytatott harc volt, lényegében tehát az Általános Munkás-egylet munkájának magasabb színvonalon való folytatása. Magyarországon a hűtlenségi per után feloszlatták az Általános Munkás-egyletet, 1873-ban a munkásság pártért folytatott harca megtört a reakció ellenállásán. Mikor Frankel Magyarországra jött, a munkások egyetlen egylete, az Óbudai működött, ahová rendőrugynökök fészkeltek be magukat. A mozgalom irányítói az Arbeiter Wochen Chronik-on és a Munkás Heti Króniká-n keresztül tartottak kapcsolatot a munkástömegekkel.

Frankel pártépítő tevékenységét azzal kezdte, hogy átvette az Arbeiter Wochen Chronik szerkesztését. A lap szerkesztésével a marxista munkásajtó hazai megteremtőjévé vált. Az ő kezében a lap a marxista propaganda legfontosabb eszköze lett, a tudományos szocializmus alapelemeivel ismertette meg olvasóit. A tőke, az osztálykiváltságok, a politikai jogok sorra érhetővé váltak a munkások előtt cikkei nyomán, nemkülönben a proletárok nemzetköziségének eszméje is. Példaként állította a Kommünt a munkások elé, mint egy olyan államot, mely »örökre lehetlenné tette volna a munkások kizsákmányolását« (286), hogy a munkásosztály számára »egy új világ, egy új társadalom előhírnöke« (287).

Az orosz-török háborúval kapcsolatban rámutatott a cárizmus rothadtságára »ugyanakkor hangsúlyozta az orosz nép életerejét és hivatását: »Ez a nép, ha egyszerűen a rabláncait, sok mindenre képes az emberiség haladása érdekében...« A cárizmusban az »egész európai reakció támaszát« leplezte le, melynek »megsemmisítését századunk története a legragyogóbb cselekedetként jegyezhetné fel« (301). Kiemelte, hogy »Európa szabadságszerető népei egyre inkább az orosz néppel, nem pedig annak elnyomóival rokonszenveznek« (301). S ennek a rokonszenvnek lelkesedésbe átmenő hangját tapasztaljuk Frankelnél Csernisevszkijről szólva: »Ami Rousseau volt a nagy francia forradalom számára, az lesz Csernisevszkij az eljövendő orosz forradalom számára, amely egyre inkább közeledik, s amelynek tüzes hajnali fényugrait mindenki, aki korunk szellemi magaslatán áll, már felvillanni látja a távoli láthatáron. Valósítsák meg az orosz szocialisták ezt a forradalmat nagy tanítójuk szellemében és teremtsenek Oroszországból olyan államot, amely nem ismer sem urakat, sem szolgákat, hanem csak szabad, egyenjogú embereket...« (152). Marxista módon világította meg a szocialisták viszonyát a haza kérdéséhez. »Azok a márciusi napok, — írta — amelyeket hazánk az 1848-as esztendőben átélt, nekünk szociáldemokratáknak is fontos emléknapiaink, mert megmutatják, mire képes a zsarnokság ellen fellázadó nép« s a szocialisták hazaszeretét minden nép szabadsága melletti kiállásával köti össze. »...szeretjük népünket, hazánkat — szabaddá akarjuk tenni, de azt is akarjuk, hogy velünk együtt szabad legyen minden nép, minden nép egy nagy, szabad, egységes szövetséget képezzen« (168).

Helyesen mutat rá Aranyossi Magda Frankel sokoldalú újságírói tevékenységére »arra, hogy elméleti fejtegetései során nem feledkezett meg a Tisza-kormány leleplezéséről sem. »Van 'felelős' magyar minisztériumunk, de éppen úgy függünk a bécsi kormány szeszélyeitől, mint azelőtt...« (168), vagy máshelyütt: »Magyarország Ausztriától úgyszólván gyarmati függésben van«.

A háború kérdését először a magyar munkásmozgalom történetében ő vetette fel szocialista módon. »... a háború első és egyetlen indítóokának — ha már háborúunk — igazságosnak kell lennie. A nép a rabló hadjáratok ellen — magyarúzza — felemeli szavát, a népek »nemcsak erkölcsi kötelessége, hanem anyagi érdeke is azt kiáltani, nem akarunk háborúkat! Éljen a nép döntése a háború és béke ügyében« (147).

Frankel marxista módon tárgyalta ezeket a kérdéseket s a munkások szocialista szellemű nevelésében jelentős szerepet játszott ezzel. Túlás azonban a szerző azon

állítás, mintha Frankel a »béke, a hódító háború, az igazi hazaszeretet, a magyar függetlenség« kérdéseinek »szocialista elemzését« adta volna. Ezeknek a kérdéseknek csak szocialista módon való felvetése is nagyban hozzájárult azonban ahhoz, hogy a lap a pártépítő munka fontos eszköze és a legfejlettebb munkások gyűjtőhelye legyen. Ez volt Frankel célja: a lapon keresztül is s annak táborával együtt harcolni a pártért. A könyv jól bemutatja, hogy ez a harc a kormánnyal szemben s a kormány által a mozgalomba beépített ügynökökkel szemben egyaránt nehéz és heves küzdelmet jelentett. Frankelék ezt a harcot elszántan és helyesen folytatták, egyes kérdéseikben ideig lenesen együttműködve a szélballal mint parlamenti párttal, felhasználva azt a munkások kérdésében teendő interpellációkra. Frankel — a munkáslapokat felhasználva — minimális felülfizetés, pártadó bevezetésével kívánt valamilyen alakban meghatározott, a párthoz közeledő formát adni a mozgalomnak. A párt alapjai lerakásának ilyen kísérlete ellen, Frankel harcos személye ellen megindította támadását a Tisza-ügynök Külföldi—Cserny-frakció. A frakció módszerei igen változatosak voltak, ugyanakkor azonban hasonlítottak az uralkodó osztály módszereire. Mint az uralkodó osztályok, Külföldi és Cserny is a nacionalista szenvedélyek felszításával próbálták szembeállítani a munkástömegeket Frankellel, Frankel németnyelvűségére hivatkozva. Ezekkel az agitációkkal szemben, melyek annál is inkább veszélyesek voltak, mert számos nyilvános gyűlés is megzavartak vele — mutatja be a szerző —, Frankel a maga harcos, bátor szocialista agitációját helyezte szembe s mikor azok frakciós tevékenységüket azzal tetőzték be, hogy a munkásság mozgalmát megbontatni akaró, Frankelékát rágalmazó szennylapot adtak ki »Budapesti munkások vizsgálva« címen, a Beleznay-kertben 1877 márciusában tartott munkásnagygyűlés megőrizte a frakciót és állást foglalt Frankelék mellett.

A kormány és Tisza Kálmán legveszedelmesebb ellenfelét ismeri fel Frankelben. Szerző élesen rámutat arra az összefüggésre, ami a pártalapító munka fejlődése és a kormány fokozódó fellépése között van. Bemutatja, hogy Tisza Kálmán akkor adja ki a pesti gyűlést eltiltó és vidéki gyűléseket erősen korlátozó titkos rendelkezését, mikor a munkások egy szociáldemokrata konferenciája elhatározza az 1878 húsvétjára összehívandó első magyar szocialista kongresszust. Ennek a kongresszusnak a megakadályozása vált most a kormány egyik legfőbb feladatává.

Ezzel kapcsolatban a könyvben rá kellett volna mutatni a Tisza-kormány külső és belső reakciói politikájának összefüggésére is. A Tisza-kormány nem utolsó sorban azért ijedt meg annyira a munkások által meghirdetett szocialista kongresszustól, mert ugyanebben az időben Bosznia-Hercegovina okkupálására készült. A külső hódítás fokozottabb belső nyugalmat kívánt. Tisza Kálmán félhetett a munkásoktól és a szélballal összefogásától is, amely a választójog kérdésében és az okkupáció ellen való harcban meg is valósult.

A kongresszust a meghiúsító kísérletek ellenére megtartották. Bár a szocialista kongresszusból csak »nemválasztók« kongresszusa lehetett, melynek a politikai kérdések fejtegetése, a szocialista eszméknek még a szóbahozatala is tilos volt. De célját elérte. Frankel így ír erről: »Le kellett rakni egy szervezet alapjait, ehhez meg kellett ragadni az első kézenfekvő alkalmat, meg kellett mutatni, hogy vagyunk, még hozzá a rendőrség szemeláttára.« A párt megalapítását azonban a kormány megakadályozta. Nem tette lehetővé azt sem, hogy a nemválasztók budapesti egylete létrejöhessen. Hiszen annak alapszabálytervezete »a munkások politikai jogairól« mert beszélni. S az »alkotmányos« Magyarországon ez tilos volt.

A nemválasztók elsősorban az általános választójogért küzdöttek. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozza szerző, hogy Frankel a munkások előtt tartott beszédeiben, de a sajtóban is leszögezte a választójog helyes értékelését, azt, hogy ez csupán demokratikus követelés: »Az általános választójog csak a szocialista követelések megvalósításának egyik eszköze... A szocialisták gazdasági egyenlőséget követelnek, míg az általános választójog csupán a politikai egyenlőséget mondja ki« (183). Frankelnek ez a világos marxista felfogása ebben a kérdésben is élesen elhatárolja őt a magyarországi munkásmozgalom utánna fellépő opportunist szociáldemokrata vezetőktől, kik a mozgalmat csupán a választójogért való harca sekélyesítették.

A munkásoktól önálló pártja Frankel öt évi szívós küzdelme után 1880-ban jött létre Magyarországi Általános Munkáspárt néven. A rendőrterror a nemválasztók kongresszusához képest az egyesítő kongresszuson még fokozódott. Hiszen magának a kongresszusnak megtartása is csupán a munkásoktól, a munkásmozgalom vezetői elszántságának, annak a harcos akarathoz eredménye, mellyel lapjaikon keresztül külföldi testvérpapokban is világgá kürtölték s a kormány fülébe kiáltották »engedélyével, vagy anélkül, de megtartjuk a kongresszust« (170). A főkapitányság nem engedte meg

a szociáldemokrata elnevezés szóbahozatalát sem, s azt sem, hogy az alakulandó új pártról úgy beszéljenek, hogy az a »nemválasztókból és a Magyarországi Munkáspárt«-ból alakult volna. A kongresszus előtt megtiltotta a főkapitány azt is, hogy bármilyen politikai kérdést tárgyaljanak. Így törölte a program szocialista, de demokratikus követeléseket tárgyaló pontjait is. A programot, annak ellenére, hogy a kongresszus leglényegesebb pontjaiban nem tárgyalhatta meg, elfogadták a küldöttek.

Szerző a programról szólva megállapítja, hogy annak »bevezető része« mentes a Góthai program főhibáitól. Míg az csak általánosságban szól a munkaeszközök és életforrások monopóliumáról, az Általános Munkáspárt programja követelte »a föld-birtoknak, valamint mindennemű munkaeszköznek társadalmi tulajdonná átalakítását« (176). Hiányossága volt azonban ennek a programnak, hogy kimaradt belőle »az ország függetlenségének, a nemzeti kisebbségek egyenlő jogainak követelése«. (U. o.)

A munkásmozgalomnak így is óriási sikerét jelentette az Általános Munkáspárt megalakítása: a Frankel-féle irányzat győzelmét a Külföldi—Cserny kormányfrakcióval szemben! A kormány veszélyesnek tartotta ezt a pártot. A kongresszust kommentáló polgári újságok cikkeinek objektív s önmagukat nyugtatgató hangja mögött olykor-olykor kicsendül a félelem, s nem ok nélkül.

A kongresszust követő hónapok a munkásmozgalom, a szocialista agitáció megélénkülésének hónapjai. Különböző kiadványok jelennek meg, munkás önképzőkörök alakulnak vidéken és Pesten. S ebben az időben csapásként éri az uralkodó osztályt az asztalos-sztrájk is. Mindez a szocialisták, a munkásmozgalom vezetőinek üldözését vonta maga után. A Tisza-kormány ebben is követte Bismarckot.

Két nappal a kongresszus után házkutatást tartottak Frankel lakásán s a mozgalom más vezetőinél, Ihringernél, Kürschnernél. Bizonyítékot kerestek, melynek alapján börtönbe csukják őket. Legfőképpen azonban Frankellal akartak végezni. Ehhez számukra az szolgáltatott kedvező okot, hogy Frankel leközölt egy — a német hadsereghez intézett — lázító röpcédulát. Aranyossi nagyszerűen ismerteti az egész per lefolytatását. A bírák viselkedéséből kiviláglik, hogy nem a bűntény megállapítása a fontos, egvedül csak az, hogy Frankelt lecsukhassák. Frankel bátran viselkedik a bíróság előtt. Előtte elképzelhetetlen, hogy egy egyszerű cikk átvételéért lecsukhassák, annál is inkább, hiszen ugyanazt a röpcédulát a Függetlenség egy héttel előbb közölte, mint ő, s annak még csak sajtópert se akasztották a nyakába. Mindez nem számított, Frankelt elítélték, két és fél évre becsukódott mögötte a börtönajtó.

1883-ban, szabadulása után nem marad többé Magyarországon. Bécsben, majd Franciaországban, a II. Internacionálé vezérkarában fejt ki forradalmi tevékenységét. Bécsben öt évig tartózkodik és a szociáldemokrata párt megszervezésében vesz részt, s a párt Gleichheit c. hetilapjának munkatársa. Igazi forradalmi tevékenységet ismét Párizsban fejt ki, ahová »az ifjúság és a Kommün emléke hívta« — írja Aranyossi. Sokat nélkülözött a munkáslapok szerény honoráriuma mellett, de vállalta a nélkülözést, mert Párizsban a vérbefojtott Kommiün után pár évvel már harcos szellemre és harcos barátokra talált. Engelsenek a II. Internacionálé megteremtéséért vívott harcát támogatta azokkal az opportunistákkal szemben, melyek a II. Internacionálé megteremtését magukhoz akarták ragadni. A II. Internacionálé alakuló kongresszusát végül is a marxisták hívták össze 1889 július 14-én Párizsban. Frankel, a kongresszus egyik összehívója és egyik elnöke, a magyarországi munkásmozgalmat képviselte. Az ő segítségével lepleződött le, hogy a magyarországi munkásvezetők kapcsolatot tartanak Tisza kormányával. Frankel elnöklése segített az anarchisták elleni harcban is. Szépen mutatja be szerző Frankel harcos forradalmi szereplését a brüsszeli, majd a zürichi szocialista kongresszuson is s azt, hogy cikkeiben ugyanez a forradalmi magatartás jellemzi. Kiemeli Aranyossi, hogy Frankel Franciaországban is foglalkozik a magyar munkásmozgalommal, sok cikket ír az ausztriai és magyarországi viszonyokról. Harcos, meg nem alkuvó egész életében. Vörös zászlóba burkolt testét Párizsban temették el a Père Lachaise temetőben, a Kommünárdok Fala mellett, s a Kommün és Frankel Leó halhatatlan emléke előtt minden évben — a Kommün vérbefojtásának évfordulóján — meghajolnak a harcos proletárfejek. »... harcos múltjukat és ragyogó jövőjüket üdvözlük benne«.

*

Aranyossi Magda könyve méltó emléket állít a korai magyar munkásmozgalom legnagyobb alakjának. Sokoldalúan ábrázolja Frankel forradalmi tevékenységét, kiemeli felszínes internacionalizmusát, a proletáriátus ügyéhez való tántoríthatatlan hűségét. Ez a könyv feltétlenül hozzájárul népünk neveléséhez, ami a népszerű munkának fő célja. Szép nyelvezete, érdekes, gördülékeny stílusa rendkívül élvezetes olvasmányá teszi.

A könyvnek nagy érdemei mellett vannak hibái is. Legszembevetőbb az a magyarázat, amelyet Frankel magyarországi távozásáról ad a szerző. Ennek lényege az, hogy Frankel nem látta biztosítotttnak, hogy sikerrel felveheti a harcot a munkásmozgalom opportunistá vezetőivel és a kormánnyal, s ezért nemzetközi küzdőtérre vonult. Ez a magyarázat legalább is hiányérzetet kelt az olvasóban s azt a látszatot kelti, mintha Frankel megfutamodott volna — ez a beállítás nyilván nem volt a szerző célja. A bizonyító anyag s. kszor nem kielégítő, annak ellenére, hogy sok és sokoldalú forrásanyagra hivatkozik a szerző. Nem tekinthető bebizonyítotttnak Külföldi szerepe. Nagyon helyesen mutat rá a szerző, hogy Frankel helyes marxista álláspontot foglalt el a polgári pártokhoz való viszony kérdésében. De zavaróan hat annak felvetése, hogy a szélbállal való szövetség miatt Frankelnek le kellett mondania a nemzetiségi kérdéssel való foglalkozásról. Nem tudjuk, hogyan értelmezzük ezt és milyen adatok támasztják alá állítását. Hiányos az a kép, amit Frankel proudhonistából marxistává való fejlődéséről kapunk és itt ez a hiányosság az értékelés hiányossága. Helyes az, hogy Aranyossi sokat beszélteti, idézi magát Frankelt, de emellett fejlődését értékelni is kellene, részletesebben, mint ahogy teszi. És ez nemcsak a hibás értékelésre vonatkozik, hanem a fejlődés menetének értékelésére, hanem Frankel sokoldalú pártépítő tevékenységének értékelésére is. Bemutatja, de nem emeli ki eléggé Frankel szívósságát, taktikai érzékét, leleményességét az ellenféllel való harcban, mely végül is a pártalapítás sikerére vezet. A függelék sokirányú dokumentuma közé még többet lehetett volna felvenni a Tisza-kormányt leplező cikkek közül.

Élesen és kritikailag mutat rá szerző könyvében arra, hogy a szociáldemokrata vezetők »hivatalos és kötelességszerű« megemlékezéseikben mennyire meghamisították Frankelt, kiölve egyéniségének forradalmiságát. Így igyekeztek a magyar munkásoktól távoltartani a munkásmozgalom kezdeti küzdelmeivel teli korszakának e kiemelkedő alakját. Szerző valóban új módon, harcosan, teljes nagyságában ábrázolja Frankel Leót; talán éppen azt hiányolhatnók, hogy nem mutatja be ugyanakkor megfelelően Frankel tevékenységének hiányosságait. Ennek az életrajznak alapján nyitva marad a kérdés, megkísérelte-e Frankel és hogyan a munkásmozgalom forradalmi osztályharcának és nemzeti függetlenségért folyó harcának összekapcsolását. A magyarországi speciális viszonyokat s a munkásmozgalom feladatait mennyiben elemezte. Ezekre a kérdésekre feltétlenül választ kell kapni ahhoz, hogy Frankel helyét a magyar munkásmozgalom történetében pontosan kijelölhessük.

MARKOVITS PÁLNÉ

KOVÁCS ENDRE:

MAGYAR-CSEH TÖRTÉNELMI KAPCSOLATOK

(Budapest, Közkutatásügyi Kiadó. 1952. 375 l.)

A magyar és a cseh nép kapcsolatainak kutatása a polgári történetírás számára egyik oldalon sem volt érdekes és hálás feladat. Az uralkodó osztályok éles szembenállása és gyűlölködése a szolgálatukban álló történetírásra is ezt a magatartást szabta ki és a történészek mindkét oldalon igyekeztek is megfelelni ennek a feladatuknak. A kapcsolatok felkutatása szinte kizárólag a nacionalizmus és sovinizmus szemszögéből történt, és ha fel is tárt hasznát, értékes anyagot, ennek feldolgozása már teljesen meghamisította a történeti igazságot. A Szovjetunió hozta felszabadulás teremtette meg annak lehetőségét, hogy mindkét oldalon a nép szolgálatában álló tudósok lássanak neki a kutatásnak. A felszabadulás óta eltelt évek során a marxizmus-leninizmus győztes világnézetével fegyverkezett fel a két nép tudománya is, hogy ennek az elméletnek a fényénél igyekeztek most már a történeti igazságnak megfelelően feltárni a két nép haladó kapcsolatait.

Kovács Endre könyve, amely a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének kiadványai közt jelent meg, igyekszik megfelelni azoknak a feladatoknak, amelyek a magyar és cseh nép kapcsolatairól a kutatás előtt állnak. A könyv nagy érdeme, hogy igen gazdag anyagot gyűjt egybe. Bár az anyag legnagyobb része elszórt adatokban már eddig is ismert volt, így együtt mégis egészen más képet ad a cseh-magyar kapcsolatok fejlődéséről.

Természetesen a képnék ehhez az újszerűségéhez döntő mértékben nem az anyag gazdagsága járul hozzá, hanem a szempont, amelynek alapján Kovács Endre ezt az anyagot csoportosítja. Ez a haladás szempontja. A szerző következetesen igyekszik végigvinni azt, hogy a múltat ebből a szempontból értékelje, a magyar és cseh nép érintkezésében azt hangsúlyozza ki, ami előrevitte a két nép fejlődését. Ezért kap jelentőségének megfelelő helyet a huszitizmus magyarországi hatása. A cseh nép régebbi történetének ez a legfényesebb korszaka maradandó nyomokat hagyott a magyar nép akkori harcában is. Igen helyes Kovács Endre értékelése a Felvidéken szereplő cseh huszita zsoldosokkal kapcsolatban. A polgári magyar történetírás teljesen negatívan értékelte ezt a kapcsolatot, elítélte a Habsburgok zsoldjában álló Jiskra és kapitányai működését. A szerző viszont rámutat arra, hogy ezek a magyar földön harcoló cseh zsoldosok közelebb álltak az itteni néphez, mint saját kizsákmányoló urai. Ez teszi felvidéki szereplésüket az ottani szlovák lakosság szempontjából is fontossá.

A haladás szempontjából értékeli nagyra a szerző Comenius magyarországi működését is. Comenius kora legkiválóbb tudósai közé tartozott, pedagógiai munkássága világraszóló jelentőségű volt. Sárospataki tartózkodása kétségtelenül nagy hatással volt tanítványaira és egész környezetére, de ő maga is számos ösztönzést kapott itteni munkája során, úgyhogy ezeket az éveket a szerző méltán sorolja a cseh-magyar kapcsolatok legjelentősebb hagyományai sorába.

Nagy előnye a munkának az is, hogy a magyar-cseh viszonyt nem tekinti önmagában, elszigetelten, hanem ahol erre szükség van, megmutatja nemzetközi távlatait is, de főként nem téveszti szem elől az egyre fontosabb tényezővé váló szlovák kérdést sem. A régebbi korok tárgyalásánál is már felbukkan itt-ott ez a probléma, a kapitalizmus kialakulásával és ennek következményeképpen a nemzeti mozgalmak megszületésével pedig már a cseh-magyar kapcsolatok tengelyévé válik. Kovács Endre ennek a jelentőségének megfelelően is tárgyalja a kérdést, természetesen itt is kihangsúlyozva az előremutató mozzanatokat, a különböző megegyezési kísérleteket 1848 előtt és a forradalom alatt.

Már Comenius tevékenységének részletes tárgyalása is megmutatta, hogy a szerző igen szélesen értelmezi tárgykörét és nagy anyagot használ fel a tudománytörténet és az irodalomtörténet területéről is. Figyelemreméltó ebből a szempontból Riedl Szende prágai működésének és Neruda, az egyik legnagyobb cseh költő magyar kapcsolatainak, Petőfi-fordításainak és magyarországi látogatásának elmélyült ábrázolása. Ez csak színesebbé és sokoldalúbbá teszi azt a képet, amelyet a szerző elénk tár.

Nagy örömmel üdvözölhetjük tehát ezt a könyvet, amely a kezdetektől 1918-ig írja le a két nép kapcsolatainak történetét. Nem véletlen, hogy a szerző itt szakítja meg az elbeszélés folyamát. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom a maga világtörténeti jelentőségében ezen a téren is új korszakot indít meg, a csehszlovák és a magyar nép kapcsolatainak a korszakát. Ez pedig olyan bő anyagot nyújt és olyan jelentős korszak, hogy tárgyalása külön monográfiát igényel.

Mint a szerző maga is kiemelte, könyve nem annyira új adatok feltárására, mint inkább az eddig felkutatott adatok újszempontú, rendszeres feldolgozására törekszik. A feladat jelentősége, az eddig elhanyagolt témának időszerűsége és fontossága bőven indokolja azt, hogy a szerző sokhelyütt előzetes monografikus feldolgozások híján vállalkozott ennek az összefoglalásnak a megírására. Ez persze azzal a hátránnyal járt, hogy a már meglevő anyagra kellett zömében támaszkodnia, és ezért sokkal bővebb a régebbi korok tárgyalása, ahol több anyag állott rendelkezésére. Természetes, hogy ezt a hiányt pótolni kell, és Kovács Endre könyve sok egyéb szempont mellett éppen azért is hasznos, mert rámutat arra, hol vannak a legsürgősebb tennivalók, hol kell még sokat kutatni.

Ezzel függ össze Kovács Endre könyvének legnagyobb hiányossága, az, hogy még az adott lehetőségeket sem használja ki eléggé a magyar és cseh munkásmozgalmak kapcsolatainak a tárgyalásánál, ezt a kérdést valójában elhanyagolja. Holott az 1867—1918 közötti évtizedekben éppen ezt kellett volna vizsgálnia a tengelyébe állítania. Ezen a ponton szükséges lett volna az, hogy a szerző igen mélyreható, részletes egyéni kutatás alapján dolgozza fel a kérdést, ez nagyban emelte volna a könyv értékét és használhatóságát.

A könyv annak a magyar olvasóközönségnek készült, amely nem eléggé tájékozott a szomszéd cseh nép történeti fejlődéséről, és ezért több helyen részletesebben ismerteti a cseh történelem eseményeit, hogy ezen az alapon érthetővé váljék a kapcsolatok történelmi szerepe és hitele. Persze ezek a kitérések azért mindig kis zökkenőt jelentenek az elbeszélés menetében és helyenként (mint például a Cyrillról és Metódról mondott-

taknál) kissé túlrészletesnek is érezzük, a kapcsolatok megértéséhez nem kellett volna ilyen szinte aprólékos ismertetés.

Sokkal helyénvalóbbnak tartjuk azokat a kitérőket, ahol Kovács Endre rámutat a magyar és a cseh fejlődés párhuzamaira, analógiáira. Persze ezek az utalások szinte csak csírájukban vannak meg, de Kovács Endre könyve itt is igen fontos teendőkre utal, talán még fontosabbakra, mint a kapcsolatok további elmélyült kutatása: meg kell vizsgálni a magyar és a cseh nép fejlődésének közös sajátosságait, sőt ezen túlmenően, a mai népi demokratikus országok fejlődésének közös sajátosságait, azokat a történelmi előzményeket, amelyekből mai barátságunknak, a Szovjetunió vezetése alatti összefogásuknak az egész történelem során végighúzódó hagyományait vezéríthetik. A megújított magyar történetírásnak ezen a területen még igen komoly teendői vannak. Ez az a pont, ahol a kapcsolatok kutatása mellett a leginkább valószínűsíthető meg az együttműködés a szovjet történettudósokkal és a népi demokratikus országok történészeivel.

A munka összefoglaló jellegéből következők az a hiányossága, hogy egyes helyeken csak az események felsorakoztatására szorítkozik, de nem foglal állást, nem értékeli. Jiskra és Mátyás harcainak a tárgyalásánál például nem világlik ki eléggé, hogy Mátyás központosító törekvései állottak az igazi haladás irányában. II. József németesítő törekvéseit az állami központosításra való törekvéssel magyarázza, de nem utal arra, hogy ez a központosítás a magyar és a cseh nép szempontjából káros volt. Amikor ismerteti a szerző Palackyék oroszbarát magatartását 1867 után, utal arra, hogy ez az állásfoglalás reakciós volt, mert a cári rendszerben keresett támaszt, de ugyanakkor jelentős mértékben hozzájárult az orosz kultúra elterjedéséhez Csehországban, megszerettette a csehekkel a nagy orosz népet. Az oroszbarátságunk ezt a kettős jellegét azonban élesebben kellett volna kihangsúlyozni, hiszen a cseh burzsoáziának ez a reakciós állásfoglalása a magyar-cseh kapcsolatokra is döntően kihatott.

Hiányoljuk a könyvben azt, hogy Kovács Endre csak általánosságban mond kritikát a régebbi történetírás felett, amely a kapcsolatoknak a kérdését vagy elhallgatta, vagy egyoldalúan nacionalista szempontból vizsgálta. Ezt a kritikát ki kellett volna bővíteni és konkretizálni. A szovjet történettudomány eredményeinek a tapasztalatainak a hasznosítására itt bőven kínálkozott volna alkalom. Hasonló monografikus szovjet történelmi munkák mindig részletes kritikai értékelést nyújtanak a kérdés eddigi irodalmáról. Egy ilyen bevezető fejezet igen hasznos lett volna itt is, és lehetővé tette volna a burzsoa történetírás torzításainak konkrét leleplezését. Éppen így hiányoljuk azt, hogy a szerző az általa felhasznált feldolgozásokat csak lapalji jegyzetekben idézi. Szükséges lett volna (megint csak a szovjet példát szem előtt) a könyv végén egy rövid bibliográfiának az összeállítását, hogy az érdeklődők esetleges további anyagot is kaphassanak és ugyanakkor a kutatók is világosan lássák, mi az, aminek az alapján tovább kell indulni.

Vannak még a könyvben kisebb tárgyi tévedések, inkább csak elírások, de ezek nem vonnak le semmit a könyv jelentőségéből. Ezt a jelentőséget politikai aktualitásán és súlyán kívül talán az érzékelteti leginkább, hogy ez a könyv messze túlmutat önmagán, a magyar történettudomány nagy feladataira utal. Utal arra, hogy a cseh-magyar kapcsolatok kérdésével még sokat kell foglalkozni, elsősorban az újkori és legújabbkori eseményekkel. De felveti a könyv azt a gondolatot, hogy ugyanilyen formában kellene már most feltárni a magyar nép évszázados kapcsolatait a többi baráti nemzettel, és elsősorban a nagy orosz néppel. Az ilyen jellegű összefoglaló munkák korszakhatárt jeleznek a magyar történettudomány fejlődésében: lezárnák és kritikailag kiértékelve felhasználnák az eddigi kutatásokat és előremutatnának a jövőbeni feladatokra. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete a jövőben remélhetőleg megfelelő helyet szán tervei során ennek a mai körülmények között igen aktuális munkának, sürgető feladatnak. Kovács Endre munkájának egyik legnagyobb eredménye, hogy erre felhívta a figyelmet.

NIEDERHAUSER EMIL

BARG M. A.:

CROMWELL ÉS KORA

(Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1952. 282 l.)

A Stuartok visszatérése után, 1661 január 30-án az ezekkel paktáló angol burzsoázia nyíltan megtagadta múltjának dicsőséges lapjait, amikor eltúrte, hogy a bosszúálló royalisták Cromwell holtestét a koporsóból kivegyék, a nyilvánosság előtt felakasszák és később lefejezzék. Ez a tett jelképe annak a szolgálkúságnak, amellyel a burzsoázia sietett a »feledés fátylát borítani« a forradalomra, sőt magára a forradalom szóra is. Akkor, rövid néhány évvel a forradalmi harcok után a burzsoázia már gyűlölte saját forradalmát és rettegett azoktól az eszméktől, melyek a forradalom alatt a kizsákmányoltak között elterjedtek. A forradalom átkozták a forradalom vezérével együtt, aki nemrég még bálványuk, dicsőített hősiük volt, aki következetesen harcolt a burzsoarend megszilárdításáért, a régi feudális nemesség és rend ellen. Ezért Cromwell életrajzírói két, korántsem egyenlő táborra oszlanak: a többség elmarasztalja és Cromwellben csak a véreskező, »törtető és képmutató jellemet« látja, a kisebbség, Thomas Carlyle nyomán Cromwellben a nagy hőst, az erős hadvezért véli felismerni, aki akarata szerint alakította át a történelem menetét. Mivel az angol forradalom vezetőjét ilyen mérték-telen gyűlölettel, vagy fenntartás nélküli elismeréssel illették, valóban hiányzott, ahogy Barg előszavában írja, egy történelmi munka, mely megfelelően értékeli Cromwellnek az angol polgári forradalomban játszott szerepét. Szükség volt egy könyvre, amely a burzsoázia rágalmaival, vagy néhány történész éppoly hamis elragadtatásával szemben pártosan, a marxizmus-leninizmus szellemében világítja meg a kort és az embert, megoldja a sok ellentmondó nézetet, amely Cromwell személye és cselekedetei körül fejlődött ki.

Barg nem korától elvonatkoztatva tárgyalja Cromwell életét, hanem elemzi az angol társadalmat a feudalizmus hanyatlásának, majd válságának korszakában, a forradalom előtti években. Megvizsgálja az osztályviszonyokat, a király és kegyencei politikáját, értékeli a parasztság és a kialakulóban levő munkásosztály helyzetét, megmutatja az új burzsoa rend kibontakozását a feudális rend méhében. Ebben a keretben tárgyalja Cromwell életét és tetteit a polgárháborúban, a köztársaságban és külföldi hódító útjain is. Ezeket keresztül oldja meg azokat az ellentmondásokat, melyeket a történészek többsége Cromwell életében talált. A demokratikus hadvezér, aki lábbal tiporta a leveller-mozgalmat, a szabadság nevében szónokló kormányzó, aki Írországból brutális megszárlást vitt végbe, a puritánus, aki családjával a protektorátus idején oly fényűző módon élt, ami a koronás királyokét is messze felülmúlta, — mindez, míg a marxizmus módszere fényt nem vet rájuk, nem, vagy éppen csak felületesen nyert magyarázatot.

M. A. Barg könyvében sokoldalúan tárgyalja Cromwell életét és korszakát, s helyesen találja meg a kulcsát sok ellentmondásnak, »Korának legnagyobb hadvezére — írja Cromwellről —, aki merészen forradalmasította a hadügyet és éppen ezért nem ismert vereséget a haremezön; a forradalmár, akiben megvolt a bátorság a törvénytelenességhez, a förlázadó' és királygyilkos', kinek a neve megremegettette a forradalom minden ellenségét; a vallásos fanatikus', aki a lelkiismereti szabadságért és a vallási türelmességért küzdött — Oliver Cromwell személyében mindez összefolyt az ír nép kíméletlen leigázásával, a rendiség elve előtt való tisztára nemesi hajbókolással, a 'rend' órének és a 'történelmi', vagyis öröklődő hatóságok tisztelőjének szerepével és, ami a fő: a gyáva nyárspolgár cselekedeteivel, aki reszket a 'szentséges magántulajdon' épségéért és sérthetlenségéért és ennek a magántulajdonnak maradt védelmezője utolsó napjáig.« (9. l.)

Az utolsó szavakban találjuk meg Cromwell életének mozgatóerejét. A Cromwell család, melynek vagyona a kolostorok romjain épült fel, egyike volt annak az új nemességnek, amely a reformáció után került előtérbe. Cromwell maga, apja halála után tipikus falusi squire-ként élt és büszke volt arra, hogy gentlemannek nevezheti magát — ahogy ő maga később mondta: bár »nem nagyon magas körökben forgolódtam, de azért ismeretlenségben sem«. Birtokai gyarapodásával együtt a harmincas években Kálvin követőihöz szegődött, ami annyit jelentett, hogy megtalálta helyét az abszolutizmus ellenségeinek táborában. A »hosszú« parlamentben, amely 1640 november 3-án nyílt meg, tekintélyes helyet foglalt el mint Cambridge képviselője. A forradalomnak ebben az első békés időszakában is serény munkát fejtett ki, — egy esztendő leforgása alatt 18 külön-

böző parlamenti bizottság tagjává választották és számos törvényjavaslatot kezdeményezett, amelyekkel csapást mért Anglia feudális rendjére. Ettől kezdve Cromwell a régi rend elleni következetes harcosként lépett fel. Amikor a nagyburzsoázia a forradalom balrakanyarodásától való félelmében békekötést követelt a királlyal, Cromwell, ahogy a szerző helyesen rámutat, egyike volt a burzsoázia ama kevés képviselőinek, aki már akkor tisztán látta, hogy a király fölött kivívott döntő győzelem nélkül nem lehet megszilárdítani a parlamentben már elért eredményeket. A csatatéren kiváló bátorságával és zseniális haditerveivel megmentette a forradalom gyümölcseit — a nagyburzsoázia számára.

Szerző a forradalom népi jellegének elemzésével helyesen oldja meg Cromwell ellentmondásos cselekedeteinek rejtélyét: miért toborozta a katonaságot a szabadság jelszavával a yeomanrétegből és miért fojtotta el e réteg önálló mozgalmát, az alsóbb néprétegek között szervezett demokratikus politikai pártját. Érdekesen mutat rá arra, hogy Cromwell már a toborzás idején hajbókolt a gentryosztály előtt. »Jó volna — ismerte el, — ha a becsületes és jószármazású emberek belépének hadseregünkbe. Hogy mégis éppen a yeomanekre és kispolgárságra támaszkodott, arról tanúskodik, hogy csak a néptömegek voltak képesek arra, mint az abszolutizmus határozott és következetes ellenségei, hogy a polgári forradalom győzelmét kivívják. Később azonban, amikor a levellerek tovább akarták fejleszteni a forradalmat, amennyire az independentsek szándékában állott, amikor a hadsereg a »grandees«-től és a »selyemruhás gentlemanek«-től elfordult és a politikai egyenlőséget tűzte zászlajára, Cromwell a nagyburzsoázia érdekében vérrel és rágalmakkal végetvetett mozgalmuknak. Barg sok szép idézettel tárja fel a levellerek tanításainak lényegét és utal arra is, hogy ezek az eszmék forrásává váltak a későbbi idők követeléseinek. Az amerikai függetlenségi háború idején harcoló demokraták, de még inkább az angol munkásosztály, elevenen ápolták a leveller és digger hagyományokat; ezért vált a forradalom az angol kizsákmányolók számára örök lidérenyomássá, — az angol nép szemében azonban harci lobogóvá lett.

Igen érdekesen, bár röviden elemzi a szerző a presbiteriánusok ellenforradalmi szerepét és a skótzsági arisztokrata presbiteriánusok összefogását a királypárti angolokkal. Még jelentősebb rész az írországi események leírása. Írország meghódítása az angol történelem egyik legsötétebb lapja. Írország gyarmatosítása korai példája annak a kegyetlenségnek, hitzegésnek, tömegirtásnak, amely rányomta bélyegét az angolok — és más nemzetek — hódító törekvéseire. »Az íreket — írja — mégis csak esküszegés árán sikerült legyőzniök; bocsánatot ígértek nekik, ha leteszik a fegyvert, de mikor ez megtörtént, egész falvak lakosságát irtották ki, nem voltak tekintettel sem a nemükre, sem a korukra; arra kényszerítették őket, hogy egymást emészessék, tudniillik csak annak a szabadságát biztosították, aki néhány clan-társát megölte; azután összefogdosták és mint fehér rabszolgákat tömegesen hurcolták őket az angol gyarmatokra«. (122. l.) A köztársaság, ahogy Marx írta, valójában Írországbán szenvedett hajótörést; a demokratikus hadsereg elvesztette demokratikus jellegét azzal, hogy vállalta az ír nép legigázását. Továbbá az ír föld elrablásával Írországot az angol forradalom ellen harcoló aktív erővé változtatták. Ez utóbbi kifejtése azonban, az írországi események kitűnő leírása után, hiányzik a könyvből, amely ebben a részben inkább ábrázolásra, mint elemzésre szorítkozik.

Cromwell életének korai szakaszáról igen kevés forrásanyag maradt számunkra, ezért nehéz feladat állt a szerző előtt, amikor vállalkozott e rész megírására. Feladatát általában sikerrel oldotta meg. Talán két kisebb kérdésre utalhatunk, amelyet a szerző nem tisztázott kielégítően. Cromwell hirtelen »megtérése« a vidám, gondtalan falusi gentlemanből a szigorú puritánussá nincs kellőképpen indokolva; a szerző megelégedett néhány általánosítással, Cromwell lázasan csillogó szemének, magabazárkózottságának lefestésével és itt hiányzik a könyvet egyébként jellemző hitelenség. Így nem találunk kielégítő magyarázatot arra, hogy miért adta el Cromwell 1631-ben a családi birtokait, hogy a St. Ives területén fekvő gazdag legelőket bérbévehesse. A szerző szerint el akarta hagyni hazáját, hogy az Óceán tulsó partján »szabad menhelyet« keressen. Ezzel azonban nem oldja meg a problémát. Talán valószínűbb indokolás a Trevelyané, aki csupán üzleti érdekeket látott e műveletben.

Barg sűrűn és érdekesen idéz a kortársak írásaiból — naplókából és pamfletirodalomból — és ezzel sikerül elevenen megrajzolnia az angol nép akkori életét. E szép forrásanyag mellett tekintetbe kellett volna vennie az angol nép kulturális hagyományait. Azt a valóban túlrózsás képet, amelyet a »vidám Angliában« élő kisparasztkok és földművelők életéről fest, realisabbá tehetné volna, ha az egykorú irodalmat felhasználta volna. Továbbá, a sok kisebb költőn kívül élt a XVII. században Milton, aki tevékeny

részt vett a forradalomban és Cromwell latin szekretáriusa volt a köztársaság idején; Marvel, Cromwell ir hódításainak dicsőítője és Butler, a satirikus költő. Ebben a népszerű könyvben, amely valóban érdekesen tér ki a társadalmi élet gazdasági, szociális, politikai oldalaira, az akkori kulturális életnek legalább vázlatos áttekintését jogosan hiányolhatjuk.

Kisebb hiba a fogalmak nem egységes magyarázata, néha lábjegyzetben, néha a szövegben, amennyiben a szerző bizonyos kifejezéseket megmagyaráz, másokat, melyek éppoly idegenek, magyarázat nélkül hagy. Az angol nevek és kifejezések országból való átírása is nehézséget jelentett, amit a szerkesztő nem mindig helyesen oldott meg: megemlíthetjük többek között W. Iwryn, Thompson, Sexby neveket és a »lord of the manor«, »alderman« és hasonló kifejezéseket. Mindezek azonban kisebb jelentőségűek. A könyv egészében véve jól élvezhető fordításban jelent meg, segítő eszköz lehet ahhoz, hogy az angol nép történelmének egyik legdöntőbb korszakát megismerjük. A »nagy lázadás«, ahogy a kurzsoázia nevezi az angol nép e dicsőséges hagyományát, nemcsak az angol nép számára fontos. A forradalom — írja Marx — meghirdette az új európai társadalom politikai rendjét«, csapást mért az egész feudális rendszerre és ebben rejlik fontossága a mi számunkra is.

HATVANYNÉ E. DORIS

PASUTO, V. T.:

ALEKSZANDR NYEVSKIJ ÉS AZ OROSZ NÉP HARCA A FÜGGETLENSÉGÉRT A 13. SZÁZADBAN

(Budapest, Művelt Nép Könyvkiadó, 1952, 139 l.)

Sztálin elvtárs 1941 november 7-én, a Nagy Honvédő Háború legsúlyosabb óráiban a Vörös-téren tartott beszédében Alekszandr Njevskijt is azok között a nagy történelmi alakok között említette, akiknek bátor tettei lelkesítik a Szovjetunió népét a német fasiszták elleni harcban. A Szovjetunió Kommunista Pártja és a szovjet kormány Sztálin elvtárs útmutatása nyomán többek között arra buzdította a szovjet történészeket, hogy történelmileg feldolgozzák a novgorodiaknak a német lovagok ellen a Csud-tó jegén vívott ütközetét, amely megállította a rabló teuton kutyafejű lovagok (ahogyan Marx nevezi őket) kelet felé nyomulását; azokét a német megszállókat, akik a kolonizációt a leigázott népek teljes kiszípolozásával és többnyire kiirtásával hajtották végre.

A szovjet történettudósok sokat és alaposan foglalkoztak Alekszandr Njevskijjel és korával. Pasuto könyve az orosz évkönyvek, a német, lengyel és egyéb forrásművek kritikai elemzésével, a szovjet történészek tudományos eredményeit és a maga, főleg a diplomácia területén végzett alapos kutatásait felhasználva a nagy államférfira vonatkozó anyag marxista-leninista módszerrel való feldolgozását adja népszerű-tudományos munka formájában.

A mű népszerű abban az értelemben, hogy nem alkalmaz széleskörű tudományos apparátust, noha nem hiányzik belőle sem a forráskritika, sem a forrásokra való gyakori és pontos hivatkozás; de semmiesetre sem népszerű a szónak helytelen, de nálunk mégis gyakran használt értelmében: nem egyszerűsíti le a problémákat, nem kezeli felületesen a tárgyat, sőt igen részletes, alapos rajzot nyújt. A könyv tanulságos e szempontból is: figyelmeztet arra, hogy a »népszerű-tudományos« műfaj nem vulgarizálást, hanem alapos tudományos kutatást és elemzést jelent s csupán a stílus könnyedsége, a kérdés körüli vitákra, részleteredményekre való kitérés mellőzése különbözteti meg a »tudományos munka« műfajától.

Pasuto könyve alapos rajzát adja Északkelet-Oroszország történetének a XIII. század közepéig. Ebben az időben az orosz államot több oldalról fenyegette igen súlyos veszedelem: a német, svéd és dán lovagok és a mongol-tatárok egyidejűleg indítottak támadást ellene. Ugyanebben az időben Oroszország a feudális széttagoltság fokán állott s ez a belső helyzet sokszorosan növelte a külső támadások veszélyét.

A bonyolult bel- és külpolitikai viszonyok ábrázolása súlyos feladatot rótt a szerzőre a könyv szerkezete tekintetében. Pasuto kitűnően oldotta meg a szerkezeti nehézségeket. Műve első fejezetében áttekinthetően, alaposan elemzi Északkelet-Oroszország gazdasági és társadalmi viszonyait a XIII. század elején; különösen nagy figyel-

met szentel a terület legfontosabb városának, Novgorodnak. Majd ismerteti Oroszország és a Balti-tenger mentén élő népek kapcsolatait s az itt végbemenő német feudális hódítást. A német urak pusztító hadjáratait, amelyek e terület népeinek teljes kiirtását tűzték ki célul, vérbe és tűzbe borították a szláv, litván, porosz földeket. Pasuto idézi ezzel kapcsolatban Marx megállapítását: »Az eladósodott és éhes német lovagoknak ez a hódítás sokkal előnyösebb volt, mint a szentföldi háború, amellyel már torkig voltak.« (79. l.) Oroszországnak igen régi kapcsolatai voltak az itt lakó népekkel, nagy területeket fennhatósága alá vont, de uralma sokkal enyhébb formákban jelentkezett mint a német feudális uraké. Adót követelt ugyan az ittlakó népektől, de az adót a helyi hatóságok szedték be. Az orosz fennhatóság nem jelentette a terület katonai megszállását, nem járt együtt orosz telepesek tömeges odatelepítésével. Az orosz hatóságok nem kényszerítették a Balti-tenger mellékén uralmuk alá került népeket ősi hitük elhagyására sem.

Ezután Pasuto leírja a német keresztes hadak benyomulását a Balti-tenger keleti partvidékére a XIII. sz. első két évtizedében. Részletesen ismerteti Albert püspök szerepét, a német és dán diplomáciai kapcsolatokat, továbbá a német lovagok viszonyát a különböző orosz fejedelmekhez. Már e fejezet eseményeinek elemzéséből világosan látható, hogy széttagoaltsága ellenére Oroszország volt az egyetlen olyan erő, amely képes volt megállítani a német feudális urak clórenyomulását, a »Drang nach Osten«-t, s hogy a német hódítás súlyos igája alatt nyögő vagy attól fenyegetett népek csupán Oroszországtól várhattak segítséget.

Oroszország történeti sorsa úgy alakult — mutat rá Pasuto —, hogy éppen a német és svéd feudális urak és a mögöttük álló pápa elleni harc kezdetén érte az első súlyos csapás a tatárok kezétől. A tatárok elleni küzdelem, a Kalka melletti ütközet ismertetésével a szerző érzékelteti az orosz fejedelmek viszályait s a széttagoaltság külpolitikai következményeit. Ugyanakkor rámutat arra, hogy a kalkai csata az orosz seregek veresége ellenére mégsem volt hiábavaló: meggyengítette a tatárokat és egyelőre visszafordulásra kényszerítette őket. (64. l.)

1236 telén a tatárok Batu vezetésével újból behatoltak Oroszország területére. Pasuto rövid, megrázó képet fest a tatár előnyomulásról, az orosz föld mérhetetlen pusztulásáról, az orosz nép hősiességéről, majd leírja a tatár seregek további dúlásait Magyarországon és Lengyelországban. A mű kitűnő szerkezeti megoldása következtében, azzal, hogy a tatárdúlás borzalmainak és veszélyességének ábrázolása után, az egyidejűség nyomatékos hangsúlyozásával áttér a svéd és német lovagok támadásának és a pápa ezzel kapcsolatos, az oroszok ellen kereszties hadjáratot szervező tevékenységének fejtegetésére, egyszerűsítve és megkönnyítve a pápa és pártf. goltjai felett. A helyzet veszélyességének érzékeltetése igen jól kidomborít, a Aleksz. ndr fejedelem nagyságát és tevékenységének hatalmas jelentőségét. A svéd és német lovagok elleni harc leírásával a szerző a nagy hadvezér érdemeinek hangsúlyozása mellett kiemeli a népi haderő jelentőségét, a hazáért védő népi hősi harcának a lovagok rablótámadásaitól való n. inósségi különbségét, az or. seregek háborújának igazságos voltát.

»A Csud-tó jegén aratott győzelemnek, a 'jégcsatának' óriási jelentősége volt egész Oroszországra, az orosz és vele szövetséges népek számára, mert megmentette a népet a német feudális rabságtól. A győzelem jelentősége azonban még ennél is több; nemzetközi jellegű. Nem véletlen, hogy Marx nagyra értékelte és a 'Kronológiai jegyzetek'-ben a történelmi anyagból ezt a csatát kiemelte: 'Alekszandr Nyevszkij megtámadta a német lovagokat és a Csud-tó jegén úgy szétverte őket, hogy a pimaszok véglegesen eltakarodtak az orosz határtól.'

A kornak ez a legnagyobb csatája a világtörténelem folyamán először állította meg a kelet felé irányuló német rablótámadást... A rablólovagoknak nem sikerült, kif. tani a szláv nyelvet.« (104—106. l.)

A mű további részében a szerző ismerteti Alekszandr Nyevszkij keleti politikáját és harcát a pápai cselszövés ellen. Behatóan foglalkozik a pápának azzal a törekvésével, hogy a tatárokkal szövetséget kössön. A szövetség létrejötte kétségtelenül hátrányos lett volna Oroszországra nézve. Ugyancsak veszélyt jelentett az országra a pápa azon kísérlete, hogy az orosz fejedelmeket a katolikus hitre térítse. E mögött voltaképpen az rejtett, hogy a pápa háborúba akarta keverni Oroszországot az Arany Hordával. Alekszandr Nyevszkij felismerte ezt s visszautasította az ajánlatot. »A pápai kúriával való diplomáciai érintkezése közben Alekszandr fejedelem felismerte a Kelet-Európa felé irányuló pápai politika és diplomácia hódító lényegét. Alekszandr Jaroszlavics orosz diplomáciája nemcsak megakadályozta, hogy a tatár-mongol inváziótól legyengült Oroszország ismét háborúba sodorják a Horda ellen, hanem eredményesen harcolt a Hordával kapcsolatos pápai cselszövés ellen is.« (138. l.)

A pápának és más nyugati uralkodóknak a tatárokkal való kapcsolatai különösen érdekesek a magyar olvasók számára, minthogy a tatár támadások a mi hazánkra is súlyos veszedelmet jelentettek. Újabb bizonyítékait kapjuk annak, hogy a pápa és a nagy nyugateurópai országok uralkodói nem sokat törődtek Magyarország sorsával, noha gyakran felhasználták eszközként hatalmi harcaikban.

Pasuto hangsúlyozza, hogy Alekszandr Nyevszkij politikája, amely a legelsőként harcot folytatott a nyugati (német, svéd, pápai) hódítás ellen s ugyanakkor a keleti, tatár támadóval jó viszony fenntartására törekedett, teljesen helyes volt. A nagyfejedelem felismerte, hogy a két oldalról jövő nagyerejű támadás ellen Oroszország egyszerűen nem tud teljes erővel, siker reményében védekezni. Mérlegelnie kellett tehát, hogy melyik ellenség veszélyesebb, s ez ellen összpontosítania az ország erejét. A nyugati támadók kétségtelenül veszélyesebbek voltak, mint a mongolok. Ezt Alekszandr világosan megítélhette abból, ahogyan a német feudális urak a Balti-tenger és az Elba mellékén lakó népekkel bántak. Lennél még a tatár hódoltság is jobb volt, különösképpen, ha a nagyfejedelem képes volt a kánra és udvarára mérséklő hatást gyakorolni. Így tehát Alekszandr az egyetlen helyes úton haladt, mikor összefogva minden rendelkezésre álló erőt, útját állta a német és svéd lovagoknak, a tatárokkal pedig lehetőleg jó viszony kialakítására törekedett, óvatosan kerülve minden konfliktus lehetőségét, ami csak súlyosbította volna a tatár igát. Kétségtelen, hogy Pasuto felfogása helyes, de véleményem szerint e probléma bővebb kifejtést igényelt volna. Ugyanúgy helyes lett volna behatóbban megtárgyalni a nagyfejedelem magatartását a tatárelleses népi mozgalmakkal kapcsolatban.

Alekszandr Nyevszkij belpolitikáját az egyesítésre, a nagyfejedelemi hatalom megerősítésére való törekvés jellemzi, »arra törekedett, hogy minden orosz földet egyesítsen a vlagyimiri nagyfejedelem hatalma alatt. E munkája közben kis- és középhübéresekre támaszkodott...« (138. l.) Az egyház és a városi lakosság felső rétege is támogatta. Belpolitikájában is, a tatárokkal kapcsolatos magatartásában is példát mutatott Alekszandr Nyevszkij a későbbi orosz nagyfejedelmeknek s különösen Kalita Iván haladt teljesen az ő nyomdokain. Alekszandr északkelet-európai politikája pedig csaknem azonos volt azzal, amelyet III. és IV. Iván, továbbá Nagy Péter folytatt; miután a német és svéd hódítókat megállította, támadásba ment át. »Ő kezdte meg a harcot azért, hogy Oroszországnak szabad kijárata legyen a Baltikum felé.« (137. l.)

A mű tehát minden oldalról megvilágítja Alekszandr Nyevszkij alakját, de a főhangsúlyt a nagyfejedelem külpolitikái és hadvezéri tevékenységére helyezi, mivel jelentőségét mindenekelőtt abban látja, hogy Alekszandr »önfeláldozóan védelmezte Oroszországot a külső ellenséggel szemben és megértette, hogy ebben a védelmi háborúban a nép döntő szerepet játszik.« (139. l.)

Pasuto a XIII. század e kiemelkedő orosz államférfiának megrajzolásában következetesen pártos és ugyanakkor teljesen tárgyilagos álláspontot foglal el. Az események gondos feltárásánál és ábrázolásánál nem halmozza a dícsérő jelzőket, mégis kidomborodik a nagy uralkodó és nagy hadvezér alakja. Az egyszerű, pártosnélküli leírás mögött érezhető az a szeretet és büszkeség, amellyel a szerző hazája bátor hőseit, dicsősí csatáit szemléli.

A mű nagy segítséget jelent a magyar történetírók és tanárok számára. Újabb példán mutatja meg, hogyan kell haladó hagyományainkat ápolnunk. Példát mutat a műben Pasuto arra is, hogyan kell helyesen aktualizálni.

A könyv kiadásával a fordító, a szerkesztő és a mű kiadója hasznos és hézagpótló feladatot teljesített. A magyar közönségnek minél több olyan művet kell nyújtani, amelyek megismertetik a Szovjetunió népeinek történetével, haladó hagyományaival, s amelyek azzal, hogy a Szovjetunió iránti szeretetet népünkben még jobban elmélyítik, erősítik a béketábor erejét.

KULCSÁR ZSUZSANNA

ALPATOV, M.:

A REAKCIÓS TÖRTÉNETÍRÁS A HÁBORÚS GYUJTÓGATÓK SZOLGÁLATÁBAN

(Budapest, 1952. 81 l.)

M. Alpatov abból a tételből indul ki, hogy jelenleg kétféle történettudomány van: az egyik, az élenjáró marxista-leninista történettudomány, az egyetlen tárgyilagos tudomány, amely eszmei fegyver a további társadalmi haladásért folyó küzdelemben, másik a hamisító burzsoa »történettudománya«, ez egyike azoknak az ideológiai eszközöknek, amelyek segítségével az imperialista reakció sikertelenül próbálja a történelem fejlődését fékezni. Így a küzdelem a burzsoa »történettudománya« ellen lényeges része a mai amerikai-angol imperialista reakcióval szemben a békéért, a demokráciáért és a szocializmusért vívott ideológiai harcunknak. Ahhoz, hogy ezt a harcot kérielhetetlenül tudjuk folytatni, ismernünk kell a reakciós burzsoa történetírás kialakulását és legjellemzőbb mai megjelensési formáit.

M. Alpatov röviden ismerteti a burzsoa történetírás viszonylag haladó korszakát Franciaországban. Megállapítja, hogy az 1848-as forradalom ideje volt az, amikor a burzsoa történetírás kezdettől fogva fennálló korlátozottsága átcsapott a tudatos történelemhamisításba. Alpatov szembeállítja Guizot az »Angol Forradalom Története« c. munkájának első és utolsó fejezeteit, melyeknek megírása között 30 év telt el és ezen a példán megmutatja, hogy a burzsoa történetírás jellegzetessége 1848 után a múlt idealizálása, szakítás a haladó hagyományokkal, minden maradi és konzervatív dicsőítése, a forradalom tagadása. Guizot, Taine és a proletariátus más nyílt ellenfelei mellett fellépett a reakciós történészek »objektív« csoportja is, de ez csak egy másik formája volt a harcnak: a legártatlanabbnak tűnő témákkal kapcsolatban igyekeztek a szocializmus »gyökértelenségét« bizonyítani. — A fordulat, mely a francia történetírásban 1848-hoz fűződik, a többi országban is bekövetkezett, de árnyalati eltérések vannak. Angliában valamivel később lépett a burzsoa történetírás a reakció útjára. Oroszországban még később, itt a 70–80-as évek történetírása a nyugatinál jóval haladóbb tudományt képviselt. Németországban a fordulat nem volt oly éles, mivel a liberális és reakciós polgári történelmi felfogást egyaránt a porosz-junker sovinizmus hatotta át.

Az imperializmus korszakában a burzsoa »történettudósok« a kapitalizmus rothadásának ideológiai kifejezőivé váltak. Alkalmazták a fajelméletet és teljes erővel a világ újrafelosztásáért folyó harc szolgálatába szegődtek. (Így az angol H. S. Chamberlain, a francia Gobineau, a pángermán szövetséggel kapcsolatban levő D. Schäffer, F. Meinecke, az USA-ban Ostern, Fiske, Burgess és mások.)

A világtörténelem új korszakában, melyet a Nagy Októberi Szocialista Forradalom nyitott meg és különösen amióta a Szovjetunió győzelme a hitler-fasizmus fölött újabb hatalmas területeket ragadott ki a kapitalista rendszerből, a tehetetlen düh és gyűlölet az imperialista táborban a szocializmus és demokrácia ellen abban nyilvánul, hogy, amint Zsdánov megállapította: »a sötétség és a reakció összes erőt a marxizmus elleni harc szolgálatába állították.« A burzsoa »történettudomány« vállalta ezt a szerepet és ennek során eljutott a züllés mélypontjára. Ezt Alpatov elsősorban az amerikai reakciós történetírás példáján szemlélte.

Az amerikai burzsoa történetírás programját az Amerikai Történelmi Társulat elnökének, Conyers Readnak 1949-ben tartott előadása ismertetésével leplezi le. Ez az előadás egyenest követelményként állítja a történészek elé, hogy az adatanyagban abból a szempontból válogassanak, hogy mi támasztja alá az imperialista háborús klikk érdekeit. Ezzel »likvidálja« a történelmet mint tudományt és tényleg az amerikai történetírás teljesen összefolyik a sajtón és rádión keresztül megnyilvánuló reakciós propagandával. Read a háborús atom-fizikus mellett megteremti a romboló történész amerikai ideálját. Valóban különböző »tudós« társaságokon és »tudományos munkaközösségeken« keresztül a történetírás és szociológia az USA-ban teljesen összenőtt a monopóliumokkal, a monopóliumok uralta kormánygépezettel. — Az amerikai imperializmus saját népe és a világ népei előtt nem mer nyíltan a fasizmus díszesétével fellépni, hanem sovinizmusukat és a »választott« angolszász faj uralmának előkészítését kozmopolitizmusba burkolják. A módszer, mellyel a reakciós amerikai történetírás és szociológia az agressziót igazolni igyekszik, a malthusianista és más, már rég a történelem szemétdombjára vetett tanok felélesztése, rögzítményesítés.

M. Alpatov először az időszerű kérdésekkel foglalkozó amerikai történeti irodalmat elemzi. Ennél, az Egyesült Államok belső életével foglalkozva, fő szempont az osztályok, az osztályharc tagadása. Ez a szempont vezet olyan elméletek felállításánál, mint a »dinamikus analízis«, ez sugalmazta R. Centersnek, hogy az osztályt »a szó teljes értelmében pszichológiai jelenség«-nek tüntesse fel. Akik nem tagadják az osztályharcot, vagy a fasiszta rendszert kívánják bevezetni, hogy ezzel letörjék az elnyomottak küzdelmét (pl. D. Burns »A kongresszus az ítélőszék előtt« c. könyvében), vagy valamiféle »kérpatus« keresnek, a kapitalizmust s a tervgazdaságot szeretnék összeképezni (pl. a Harris Seymour szerkesztette könyv, J. M. Klapka). A középutas elmélet legveszélyesebb hirdetője a »Commons-iskola«, mert ez az angol labourista ideológiával karöltve a burzsoa ideológia egyik legfőbb terjesztője az amerikai munkásság között.

Külön fejezetben foglalkozik a szovjet tudós az amerikai reakciós burzsoa történetírás álláspontjának »áttételeivel« a háborús gyujtogatók angol-amerikai tömbjének legfontosabb országaiban. Az angol és francia jobboldali szociáldemokraták e téren is hű kiszolgálói amerikai gazdáiknak. A labourista párt hivatalos történetében nyíltan kimondják, hogy a gyárosok a munka emberei, a kapitalisták profitra való törekvése elhal, mert a kormány az adók igazságos elosztásával értelmetlenné teszi a nyereségvágyat. H. Laski állítása szerint az »ellenőrzés nélküli kapitalizmus« szűk körre szorul, a labourista módszerekkel tervezett gazdaság szférája pedig kitágul. Tehát Laski a kapitalizmust szocializmusnak tünteti fel és nyíltan védelmezi az angol monopóliumokat. A francia jobboldali szocialisták sem maradnak az angolok mögött, nem esoda, ha a reakciós burzsoa irodalom ma Európában a Szovjetunió leghatározottabb ellenségének a szociáldemokráciát látja. A francia jobboldali szocialisták hivatásosan foglalkoznak a francia munkásmozgalom történetének meghamisításával és sürgetik a visszatérést Louis Blanc tisztán »francia« tanaihoz.

Ugyanazok, akik a kapitalizmus megmentésére az osztályharc tagadását, lefokozását, vagy »betiltását« tartják alkalmasnak, nemzetközi viszonylatban a legveszélyesebb ellenségnek a nemzeti öntudatot tartják. G. Hamilton aberdeni egyetemi tanár az angol történelemről szóló könyvében a népek nemzeti függetlenségét és hazafiságát a múlt maradványainak nevezi. Mások a történelem meghamisításával a világalalom új követelőinek terveit próbálják tudományosan megalapozni, közben nem veszik észre, hogy történeti visszapillantásaik épp a világalom fantazmagóriái sikertelenségét bizonyítják. Amikor pedig nem a múltban keresik a világalom példaképét, hanem a jövő fátylát igyekeznek fellebbenteni a maguk tudománytalan eszközeivel, akkor olyan önleplező útra térnek, mint pl. egy szerzői munkaközösség, mely egyszerűen az Egyesült Államok alkotmányát írja le, mint a világalom tervezetét. A nemlétező világalom jövőbeli alkotmányáról való fecsegést a marshallizált országokban is megtaláljuk. Alpatov rámutat arra, hogy a nemzetközi viszonyokkal foglalkozó reakciós irodalom általában csak néhány új vonásban különbözik a marshallizált országokban, jelesen Angliában és Franciaországban az Egyesült Államok hasonló tárgykörű irodalmától. Egyik jellemzője a hajbókolás az Egyesült Államok, illetve Franciaországban az Egyesült Államok és Anglia előtt. Dicsőítik az Egyesült Államok történelmi szerepét és a kozmopolitizmus eszméit átültetik történelmi síkra. Szerintük Nyugat-Európa egész történelme nem más, mint fejlődés »a széttagoltságtól az egység felé«. Ugyanakkor jellemző, hogy a francia reakciós történetírás támadásainak céltáblája a német nép történelmi vívmánya: Németország nemzeti egysége. Ezzel próbálják a háborús gyujtogatók mostani németországi terveit igazolni. A marshallizált országok nemzetközi kérdésekkel foglalkozó irodalmának másik jellemző sajátossága, hogy még az amerikai imperializmus legszenvedélyesebb talpnyalóinak munkái is tükrözik az ellentéteket, melyek a háborús gyujtogatók táborában egyre élesednek. A példák egész sorával világítja meg egyrészt a reakciós angol és francia történetírók behódolását a szerencsésebb vetélytárs előtt, másrészt berzenkedésüket e behódolás ellen. Egy angol szerző, Crankshaw azt szeretné, ha az angolszász faj »szerezhathatná az egész Földet«, de ugyanakkor igen szkeptikus hangulatú Amerikával szemben: attól fél, hogy vajjon »nem vágja-e zsebre« az Egyesült Államok magát Angliát és az egész Brit Birodalmat. Franciaországban is vannak olyan szerzők, akik nem hajlandók megelégedni az Egyesült Államok egyeduralmi diktatúrájával, vagy az USA és Anglia együttes uralmával, hanem ragaszkodnak ahhoz, hogy a tervezett világalom triumvirátus legyen. A. Denvers »Cripps, arany, dollár, Wall-Street, európai frank« c. munkájában egyetért ugyan az angol-amerikai reakcióval az európai haladói erők elnyomásában, de ugyanakkor tiltakozik a Wall-Street »egoista« politikája ellen. Alpatov munkájának kiemelkedő jelentősége, hogy az ilyen példákkal szemléltető bizonyítékát adja Sztálin legújabb zseniális megállapításainak a mai burzsoázia nemzetellenességéről és az imperialista táboron belüli ellentétekről.

M. Alpatov elénk tárja a mélypontot is, ahová a burzsoa »tudomány« süllyedt: az amerikai W. King a világgállam megteremtése előtt ki akarja irtatni Európa lakosságának felét — hogy melyik felét, az nem is kétséges. Ehhez kapcsolódik a harmadik világháború népszerűsítésének nyílt vállalása. Ezt teszi többek között W. Hessler amerikai író »Az életbenmaradás hadművelete« címen, ezt teszik az angol labourista történészek, amikor fantáziájuk fáradhatatlanul működik szovjetellenes rágalmak kiagyálásában. — A szemérmetlen kannibalizmus mellett Alpatov bemutatja a nemzetközi kérdésekkel foglalkozó történészek nem kevésbé veszélyes változatát is. Ezt a külpolitikai »harmadik út«-at találjuk pl. Howard Smithnél, aki azt a látszatot kelti, mintha elismerné a szocializmus eredményeit, azonban megmutatkozik, hogy semmitől sem retteg jobban, mint a szocialista tábor előretörésétől és ennek elkerülésére tartja alkalmasnak a szociális demagógiát. Csakhogy maga sem nagyon reménykedik módszere sikerében és éppen ebben a pesszimizmusban találja meg Alpatov a közös vonást, akár álszent, akár vérengző módon nyuljon burzsoa történész a mai problémákhoz.

Amikor a reakciós történészek a múlt kérdéseivel foglalkoznak, akkor is népeik ellen emelik fel kezüket. Tagadják a tulajdon múltbeli közösségi formáit, tagadják a népi tömegek szerepét. Alpatov munkájában az üzlet romlott tudományának mintaképeként Gras »professzor« jelenik meg, aki azt állítja, hogy az emberiség egész története a kapitalizmus története és a fejlődés ma már eljutott a finánckapitalizmustól a nemzeti kapitalizmushoz. Ime a fasizmus, mint a fejlődés legmagasabb foka! Emellett foglalkozik Alpatov a reakciós történetírás legkülönbözőbb ágaival. A katolikus történetírók csoportja előljár a kozmopolitizmus terjesztésében és miután Krisztust megkenték a világtörténelem egyik legnagyobb »alakjának«, megállapítják, hogy az ő tevékenységének eredménye minden, egészen az ENSz szervezetének megteremtéséig... A hadtörténészek azon fáradoznak, hogy hamisított okiratok alapján elferdítsék a második világháború történetét. A diplomácia-történet kutatói kidolgozták azt az alaptételt, hogy »korunk — amerikai korszak«. A tankönyvírók már a világtörténelem periodizálásával elleplezik a történelem nagy társadalmi fordulatait. Kitér Alpatov arra is, hogyan hamisítják meg más népek, elsősorban Kína történetét.

Amikor a szovjet tudós az USA-beli típusgyártmányú eszmék világegyházaival foglalkozik, némileg hiányoljuk, hogy ebben a kiterjedelmű munkában nem volt alkalma a nyugatnémet és a titoista történehamisítók szerepét tárgyalni. Azonban így is felmérhetetlen az a tanulság, amit számunkra nyújt. Ahogy dialóktikus materialista elemzéssel behatol a burzsoa történetírók gondolatainak mélyére, minket is arra tanít, hogy ne maradjunk történetkritikánkkal a felszínen. És különösen követésreméltó harcossága. Amikor rámutat arra, hogyan igyekeznek az imperialista táborban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom jelentőségét eltorzítani, kiemeli, hogy mit jelentett a forradalom győzelme az emberiség számára és hogy épp a további hatásától való rettegés a torzítás gyökere. Amikor feltárja az amerikai történetírás Kínával kapcsolatos új álláspontját, harcosan odakiáltja, hogy új kísérletük, a »Kína-barátság« éppen úgy kudarcot fog vallani, mint ahogy a katonai beavatkozás, melyet szintén támogattak. Alpatov nemcsak a burzsoa történetírás csődjét, hanem a haladó, demokratikus tudomány diadalát is hirdeti.

WEINER MAGDA

SEJNMAN M. M.:

A VATIKÁN A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

(Budapest, Szikra, 1952. 453 l.)

M. M. Sejnman, a vatikáni politika kiváló szovjet szakértője új könyvében igen gazdag anyag segítségével mutatja be azt a népellenes szerepet, melyet a katolicizmus központja a második világháborúban játszott. Ez a munka szétzúzza azokat az állításokat, melyek szerint a Vatikán valamilyen »semleges« álláspontot foglalt volna el a fasiszta támadók ellen viselt háborúban. Ez a »semlegesség« pusztán a kódósítást szolgálta, hiszen köztudomású, hogy a Vatikán — amint azt Sejnman bevezetőjében elmondja — a legszorosabban összeforrt az imperializmus korában a fináncokéval, valamint a burzsoa állammal. »Ott, ahol a feudális elemek fennmaradtak, a Vatikánt és a katolikus főpapságot továbbra is szoros kapcsolatok fűzik ezekhez az elemekhez. A Vatikán főpapjai még ma is a monarchiák feltámadásáról és a földbirtokos arisztokrácia uralmának visszaállításáról álmodoznak. Közismertek a Vatikánnak azok a tervei,

amelyek a Habsburg-monarchia feltámasztására irányulnak (e terveket az Egyesült Államokban és Angliában befolyásos körök támogatják). A katolikus egyház filozófiája ma is Aquinói Tamás középkori skolasztikája, amelyet az egyház a tőke érdekeihez idomított. De bármilyen szorosak is a Vatikán kapcsolatai a feudális reakcióval, az imperializmus korszakában az imperialisták érdekei szabják meg tevékenységét. A tőke és az egyház összeforrtasága abban is megnyilvánul, hogy az egyház maga a legnagyobb kapitalisták sorába lépett. Köztudomású az, hogy hatalmas tőkék fekszenek bankokban, részvénytársaságokban, vállalatokban. Az egyház a burzsoa államapparátus részévé vált s ezzel együtt kérérelhetetlen harcot folytat a munkásmozgalom és a kommunizmus ellen. Ennek a harcnak legfőbb irányítója az egyház részéről a Vatikán. A Vatikán magatartását tehát a második világháborúban a nemzetközi monopolizációval való összeforrtasága, a munkásmozgalom, a Szovjetunió iránti gyűlölete határozta meg. Éppen ezért a Vatikán amerikai és egyéb apologetáinak állításaival szemben az igazság az, hogy a pápaság a második világháború éveiben a »tengelyhatalmak« táborához tartozott és azok oldalán állt, akik az Egyesült Államokban, Angliában és Franciaországban a fasiszták szövetségesei voltak.

Sejnman könyvének ezt az alaptételét a tények hosszú sorával igazolja. A »Vatikán és München« című fejezetben rámutat arra, hogy a münchenisták és a pápa céljai lényegében megegyeztek: a hitlerista hadigépezetet a Szovjetunió ellen akarták fordítani. Már 1937 április 30-án Pacelli pápai államtitkár (a mai XII. Pius pápa) azt írta von Bergen vatikáni német nagykövetnek, hogy a Vatikán »tudatában van annak, milyen nagy jelentőségű... a bolsevista veszély elleni védekezést szolgáló politikai front kialakítása«. Bár a Vatikánnak voltak bizonyos ellentétei Mussolini Olaszországgal és Hitler Németországgal a katolikus egyház helyzetét illetően, ezeket félretette és azon fáradozott, hogy az említett »politikai front« létrehozásához maga is hozzájáruljon. Jellemző, hogy a Budapesten tartott eucharisztikus kongresszuson Pacelli egyetlen szóval sem ítélte el a fasiszta barbárságot, a fajüldözést, viszont felszólította a kapitalista államokat, hogy indítsanak hadjáratot a Szovjetunió ellen. Ezekután érthető, hogy a Vatikán Ausztria bekebelezése után nem ítélte el Innitzer bíboros és a hitleristák együttműködését, hogy elismerte Csehszlovákia bekebelezését és helyeselte Tiso tevékenységét, hogy a pápa áldását adta Albánia elfoglalására, valamint a Spanyol Kormány elleni háborúra. A Lengyelország elleni hitleri agresszió előkészítése során a Vatikán békeközvetítőként lépett fel azzal a céllal, hogy megakadályozza az egyezmény megkötését a Szovjetunió, Anglia és Franciaország között s elszigetelje a szocializmus országát. Ugyanakkor az egyes kapitalista országokban a pápaságon keresztül igyekezett megakadályozni azt, hogy egységes front jöjjön létre a fasizmus ellen.

A Vatikán továbbfolytatta ezt a tevékenységét a nyugateurópai háború idején is (1939 szeptember–1941 június). A Lengyelország elleni agressziót egy szóval sem ítélte el — mert amint a Vatikán politikájának egyik jó ismerője, C. Cianfarra (aki egyébként e politika támogatója volt) írja — a pápa azt remélte, hogy a hitleristák lengyel bábállamot fognak teremteni, amely »a bolsevizmus elleni egészségügyi kordon szerepét« fogja betölteni. De amikor ez nem valósult meg, akkor sem emelte fel szavát a hitleristák s azok gaztettei ellen, viszont fokozta propaganda-tevékenységét a Szovjetunió ellen azon a címen, hogy vallásüldözés folyik Nyugat-Ukrajnában és Nyugat-Bjelorussziában. Ebben a propagandában az sem fékezte a Vatikánt, hogy a lengyel bíboros a pápának benyújtott jelentésében beszámolt arról, hogy a német megszállók írtják a lakosságot és üldözik a vallást, míg egyetlen olyan adatot sem tudott közölni, amely szerint a Szovjetunió által felszabadított területeken bármiféle üldözés folyna. A pápa 1939 október 20-án kelt enciklikájában nem ítélte el sem a háború értelmi szerzőit, sem a hitlerista büntetteket, ehelyett általános frázisokat hangoztatott, amelyeket a fasiszták remekül fel tudtak használni propagandájukban. A Vatikán szovjetellenes kampánya még csak fokozódott a szovjet- finn háború során, amikor azt remélte, hogy ez alkalmat ad a szovjetellenes koalíció létrehozására. Ugyanebben az időben a német katolikus főpápaság hitlerbarát politikáját támogatta, megszüldítette kapcsolatait a fasiszta Olaszországgal. 1939 végén, 1940 elején a pápa »békeközvetítésbe« kezdett, amelynek az volt a célja, hogy egyezséget hozzon létre Chamberlain és Hitler között a Szovjetunió ellen. 1939 december 25-én a bíbornoki kollégium előtt kijelentette: »Vessünk véget ennek a gyilkos háborúnak és egyesítsük erőnket a közös ellenség, az ateizmus ellen.« A szovjetellenes koalíció megteremtését, kiszélesítését akarta szolgálni azzal is, hogy kiépítette kapcsolatait az amerikai reakciós körökkel az »elnök személyes küldöttjé«, Myron Tayloren keresztül. Résztvett ezenkívül az imperialisták szovjetellenes balkáni cselszövéseiben: élénk tevékenységet fejtett ki Romániában a katolikus és görögkatolikus egyházon keresztül, támogatta Stepinac zágrábi érsek fasiszta tevé-

kenységét és közreműködött abban, hogy minél jobban megszilárduljon az akcióegység a fasiszta Olaszország és Horthyék között. 1940 március 12-én megkötötték a szovjet-finn szerződést, szétfoszlott a Vatikánnak az a reménye, hogy ebből a konfliktusból egy nagy Szovjetunió elleni háború robbanhat ki. Most már, Franciaország összeomlása után, főleg a hitleri Németországra építi terveit. Elfogadja a hitleri »új rendet«, együttműködik Franciaország árulóival, segíti a tengelyhatalmokat, hogy megszilárdíthassák háterszágukat.

Amikor a hitleri Németország megtámadta a Szovjetuniót, a kapitalista országok katolikus főpapsága nyíltan a hitlerizmust támogatta anélkül, hogy ezt a pápa bármikor is helytelenítette volna. A pápa hitlerbarát magatartása Taylor újabb küldetése alkalmával vált egészen nyilvánvalóvá. Taylor Rooseveltnél megbízásából 1941 szeptemberében felszólította XII. Piust, ismerje el a tengelyhatalmak elleni háborút igazságos háborúnak, de a pápa ezt elutasította. Ennek az elutasításnak azzal akart elvi alapot adni, hogy azt állította: a Vatikán »semleges« ebben a háborúban, egyaránt kedvesek számára az agresszorok és áldozataik. Lényegében azonban szó sem volt semlegességről. A Vatikán azzal a tétellel, hogy »adjátok meg a császárnak, ami a császáré«, a fasiszták támogatása; őket támogatta azzal is, hogy jóváhagyta a német és olasz papság fasiszta-barát állásfoglalását, hogy terjesztette a szovjetellenes propagandát és résztvett az Egyesült Államok és Anglia reakciós köreinek titkos tárgyalásain, melyek a Szovjetunió ellen szöttek terveket. Jellemző, hogy a pápa sohasem emelte fel szavát azok ellen a borzalmak ellen, melyeket a fasiszta területrablók a Szovjetunió ellen elkövettek, éppen ellenkezőleg, a megszállt területeken együttműködött a német hadvezetőséggel s arra használta fel a háborút, hogy »térítő tevékenységet« kezdjen ezeken a területeken.

A sztálingrádi nagy győzelem változást hozott a Vatikán politikájában. Mind világosabbá vált, hogy a hitleri Németország elveszti a háborút s ezért a pápa az Egyesült Államok felé kezdett orientálódni. Azt remélte, hogy az amerikai és angol imperialisták nem fogják megengedni a fasiszta rendszerek teljes szétzúzását, gyengíteni fogják a Szovjetunió befolyását és megakadályozzák a demokrácia táborának győzelmét a háború után. Ez az új orientáció azonban egyáltalán nem jelentette azt, hogy a Vatikán szakított a tengelyhatalmakkal: ellenkezőleg, még jobban együttműködött velük megmentésük érdekében. 1942 decemberi üzenetében a pápa sikraszállt a kapitalista rend mellett és éles kirohanásokat intézett a »marxista szocializmus« ellen, mely ezt a »rendet« meg akarja dönteni. Viszont egyetlen szóval sem ítélte el a fasizmust és az általa elkövetett bűntényeket. Most már a Vatikán központja lett a különböző diplomáciai tárgyalásoknak, amelyek az angol-amerikai imperialisták és a hitleristák közti kiegyezést voltak hivatva szolgálni. XII. Pius 1943 január 5-én Rooseveltnel írt levelében felajánlotta a békeközvetítést az Egyesült Államok, Anglia és Németország között. Spellman, az amerikai katolikus felsőpapság egyik legreakciósabb képviselője ezeknek a kiegyezési tárgyalásoknak lefolytatására utazott Európába s egyik főfeladata az olasz fasizmus átmentése volt, amely 1943 közepén már nagyon ingatag lábakon állott. Egyébként Spellman és más főpapok a második front elszabotálásában lényeges szerepet játszottak, másrészt már ekkor megkezdték az amerikai imperializmus világhatalmi törekvéseinek vallási alátámasztását. A Vatikán amellett, hogy az egyezkedési kísérleteket támogatta, egyúttal arra törekedett, hogy közreműködjék a reakció tartalékerőinek megteremtésén azokon a területeken, melyeket a Szovjet Hadsereg szabadít fel. Melegen támogatta — amint azt a Mindszenty-per felfedte — azokat a terveket, melyek a Habsburg-monarchia visszaállítására irányultak s szervezte azokat a katolikus csoportokat, melyeket az amerikai imperializmus felhasználhatott. A pápa az utolsó pillanatig támogatta Mussolini rendszerét s mikor az megbukott, a háborús bűnösök védelmére kelt.

Az olaszországi fasiszta rendszer bukása után a Vatikán mindent megtett a német imperializmus megmentéséért. A pápa együttműködését a hitleristákkal egyáltalán nem zavarta meg az a tény, hogy a német csapatok elfoglalták Rómát. A vatikánbarát sajtó igyekezett ugyan elhíttetni, hogy a pápa a németek »fogyá« volt, amiből egy szó sem igaz. A hitleristák nem szállták meg a Vatikán területét, sőt igénybe vették szolgálatait az amerikai-angol reakciós körökkel folytatott tárgyalásaiknál.

A Vatikán a béke és a Szovjetunió ellen szőtt összeesküvések központja maradt azután is, hogy a szövetséges csapatok elfoglalták Rómát. A Vatikán a különböző reakciós politikusok, köztük Churchill zarándokhelye lett. A pápa a hitleristákkal kötendő különbéke apostolának szerepében lépett fel. Az Osservatore Romano egyik 1944 szeptemberi számában a háború különbéke útján történő befejezése mellett foglalt állást. Közvetítő szerepet töltött be a Vatikán azokon a titkos tárgyalásokon is, melyek a német militaristák és az amerikai kémiszolgálat európai vezetője, Allan Dulles

között folytak. A pápa 1944 szeptember 1-i beszédében védelmébe vette a kapitalista rendszert, amit az amerikai imperialisták nagymértékben honoráltak, mint ahogy nagy meglepődéssel töltötte el őket az is, hogy a Vatikán a különböző katolikus pártok útján támogatja nyugateurópai politikájukat. A hitleri fasizmus teljes szétzúzásáig a Vatikán nem szűnt meg különböző intrikákat szőni, hogy éket verhessen az egyesült nemzetek közé s Berlin elfoglalása, majd a kapituláció után megsiratta a hitleri rendszert. Amikor értesült Hitler haláláról a pápa — amint azt május 2-án a United Press jelentette — németországi nunciusa útján hivatalosan részvétét fejezte ki Hitler halála alkalmából. A háború befejezése után menedéket adott a különböző háborús bűnösöknek — mindvégig szövetségese maradt tehát a fasizmusnak.

Sejnman könyvének utolsó fejezetében röviden kitér arra, hogyan folytatja a Vatikán az amerikai imperializmussal együttműködve népellenes politikáját a második világháború után is.

A szerző, amikor bemutatja a Vatikán népellenségét, egyúttal hangsúlyozza azt is, hogy a pápának ez a politikája egyre nagyobb ellenállást váltott ki a katolikus dolgozó tömegekből a háború alatt s elmélyíti az egyház válságát a háború után. A katolikus dolgozók közül sokan, akik a fasizmus ellen küzdöttek, elítélik a Vatikán politikáját s együtt harcolnak a kommunista dolgozókkal a békéért.

Sejnman munkája hatalmas anyagot dolgoz fel, a leleplező adatok tömegét idézi s nagyszerűen állítja be a Vatikán tevékenységét az egész világpolitikába.

A Szikra Könyvkiadó e munka kiadásával (amely igen jó fordításban jelent meg), jó szolgálatot tett s újabb fegyvert adott a dolgozók kezébe a klerikalizmus elleni harcban, melynek fontosságára a MDP Központi Vezetősége 1952 júniusi határozatában ismét felhívta a figyelmet. A Vatikán ügynökeinek magyarországi üzelmeit e könyv elolvasása után világpolitikai távlatban és teljes veszélyességükben láthatjuk meg.

KÖFECZI BÉLA

KLUGMANN.

TROCKIJTÓL TITÓIG

(Budapest, Szikra, 1952. 236 l.)

»A munkásmozgalom megszületése óta harcban áll a kapitalisták és az imperialisták kémeivel, provokátoraival. De először állunk szemben egy olyan jelenséggel, amikor az imperializmus ügynökeinek kommunista álarcban sikerült egy ország vezetését — ha csak ideiglenesen is — magához ragadni» (Rákosi). Az imperializmusnak ezek az ügynökei Titóék, a háború eszközei. Ezért a titóizmus kérdését a béke minden hívének ismernie kell, különösen a magyar népnek, hiszen a titóisták déli határainkon készítik elő a háborút.

Klugmann könyve az angol nagyközönség számára készült, de mi is nagy haszonnal tanulmányozhatjuk. A könyv elolvasása után a titóizmus szerepe részleteiben is világosan áll előttünk. A szerző állításait meggyőző erejű bizonyító anyaggal támasztja alá, amit elsősorban a titóista és nyugati jobboldali sajtóból vesz.

A Titó-klikk árulásáról, Jugoszlávia helyzetéről több könyv jelent már meg magyar nyelven. Ezek a könyvek — S. Brodzki: A titófasizmus története c. munkáját kivéve — nem törekedtek arra, hogy a Titó-kérdés minden problémáját felölleljék és részletesen megvilágítsák. Klugmann könyve — mint erre címe is utal — arra vállalkozott, hogy a Titó-klikk árulását a nemzetközi munkásmozgalom történetébe szélesen beágyazva adja s ezen túl megmutassa Jugoszlávia mai viszonyait. A könyv több is, mint ennek az árulásnak a története, kitér röviden a nemzetközi munkásmozgalom történetére, abból a szempontból, hogy a burzsoázia hogyan próbálta beépíteni a proletármozgalmakba a maga ügynökeit.

A könyv leleplezi, hogy Titó »újfajta kommunizmusa« nem más, mint kapitalizmus, hogy a »szövetségi népköztársaság« nem egyéb, mint Truman és Titó »szövetsége« fasiszta diktatúrája. Megmutatja a titóizmus különleges szerepét az imperialisták háborús terveiben. Szétzúzza a titófasiztáknak a Szovjetunió és a népi demokráciák elleni rágalmait. Bebizonyítja, hogy nincs valamiféle harmadik út, a szocializmust csak a Szovjetunióval való baráti együttműködéssel lehet felépíteni.

A szerző a Kommunista és Munkaspártok Tájékoztató Irodájának 1948 júniusi határozatából indul ki. A határozat megállapította, hogy a jugoszláv kommunista párt vezetőségének irányvonala: »... a kül- és belpolitika alapvető kérdéseiben helytelen... elter a marxizmus-leninizmustól. Titóék három vonatkozásban utasították vissza a nemzetközi munkásmozgalom tapasztalatait: 1. a szocializmusba való békés átnövészt hirdették, 2. a parasztság osztálytagozódását elvetették, 3. nem ismerték el, hogy csak a munkásosztály vezetésével valósítható meg az átmenet a szocializmusba.

A háború után Titóék áruló politikájuk leplezésére olyan «elméletet» dolgoztak ki, amelyet a «sajátságos jugoszláv fejlődésből» igyekeztek levezetni, figyelmen kívül hagyva a nemzetközi munkásmozgalom tapasztalatait. Jugoszláviának a többi népi demokráciától «független» fejlődést jósoltak, ahol a szocializmusba való átmenet idején a parasztság lesz a vezető erő. Burkolt formában azt hirdették, hogy mivel a kulákok a felszabadító harcban résztvettek, a szocializmus felé vivő úton is haladó szerepet játszhatnak. Emellett Titóék megakadályozták, hogy a kommunista párt, a munkásosztály, a Szovjet Hadsereg által felszabadított Jugoszláviában vezető szerepet vigyen. A pártot, amelynek kis százeleka volt nagyüzemi munkás, feloldották a Népfrontban. Azzal, hogy Titóék, a történelmi tényeket meghamisítva kihangsúlyozták, hogy Jugoszlávia saját erejéből szabadult fel, a nép Szovjetunió iránti szeretetét akarták csökkenteni és a burzsoa nacionalizmus útjára tértek.

E határozat meghozatalakor Titóék árulásáról még konkrét adatok nem voltak. Az árulás tényeire teljes fény csak akkor derült, amikor Rajk, Kosztov és Kocsi Dzodze pere megmutatta, hogy Titóék »hibái« az angol-amerikai imperi lizmus közvetlen ügynökeinek tudatos ellenforradalmi terveihez tartoznak, annak szerves részét alkotják.

Klugmann a 2. fejezetben azt vizsgálja, hogy mit mutattak meg ezek a perek. A perekből kiderült, hogy a titóista árulás régi keletű, hogy a titóista-párt mai vezetőinek nagy része, ugyanúgy mint a perek vádlottjai, már az 1930-as években valamelyik imperialista állam hírszerző szolgálatának embere volt s céljuk a kommunista pártok és a haladó mozgalmak bomlasztása volt. Titóék a német és emellett az angol imperialisták terveiben játszottak nagy szerepet.

Ismeretes, hogy az amerikai és angol imperialisták a háború folyamán arra számítottak és ezt segítették elő —, hogy Németország és a Szovjetunió kölcsönösen megsemmisítik egymást és a háború után ők lesznek a világ egyedüli urai. Churchillnek már ekkor az volt a terve, hogy a Balkánon még a háború folyamán különböző reakciós báb-kormányokból szovjetellenes blokkot hoz létre. Ebben a tervben döntő szerepet szántak Titóéknak. Kelet-Európa népeit azonban a Szovjet Hadsereg szabadította fel és így Churchill terve kudarcba fulladt, de a tervet nem adták fel, sőt az imperialisták fokozták tevékenységüket. Titóék irányítását az erősebb imperialista ragadozó, az USA vette át ekkor. Görögországban erőszakkal, a többi országban — ahol a Szovjet Hadsereg jelenléte és a nép, a dolgozó nép hazafias harcát vezető kommunista pártok megakadályozták a nyílt intervenciót, — összeesküvés formájában folytatták aljas munkájukat.

A titóisták 1948-ban kerültek az imperialisták keleteurópai tervei élvonalába, miután már a régi parasztpártok és a szociáldemokrata pártok jobboldali vezetői leleplesztek. Ez már az imperialisták gyengességét mutatta, tartalékjukat kellett harcba vetniük. A titóistáknak feladata lett volna Kelet-Európa népeit kiszakítani a Szovjetunió vezette békétáborból. A SzKP és a népi demokráciák kommunista pártjai éberségén azonban az imperialistáknak ez a terve is megghiúsult.

A perek folyamán az imperialisták avval érveltek, hogy az egész összeesküvés csak a kommunisták kitalálása, ürügy arra, hogy a kommunista pártok minden akadályt elhárítsanak útjukból. Klugmann, hogy ezt megcáfolja és bebizonyítsa, hogy a kémek és provokátorok beépítése a munkásmozgalomba régi módszere a kapitalizmusnak, könyvébe egy fejezetet iktat be a kémek és ügynökök szerepéről a munkásmozgalomban. Számos példán keresztül bebizonyítja, hogy a kapitalizmus azóta használ kémeket és provokátorokat, amióta a töke harcban áll a munkásosztállyal. A titóisták esete ennek csak mintegy kicsücsösödése.

1917 októberétől kezdve a Szovjetunió elleni kémtevékenység lett valamennyi kapitalista hírszerző szervezet központi feladatává, legfőbb célja pedig, hogy beépüljön a kommunista pártokba. Erre a célra elsősorban a trockistákat, a munkásosztály árulóit szervezték be. A második világháború után kidolgozták a hírhedt »operation X«-et a világméretű kém- és provokációs tevékenység végrehajtására, amelyben szintén elsőrangú szerepet kaptak a trockisták.

A 4. és 5. fejezetben a szerző megvilágítja azt a kérdést, hogy miért játszanak a titóisták olyan fontos szerepet az imperialisták terveiben, mik ma a feladataik. Meg-

mutatja, hogy a titóisták a trockisták nyomában járnak, azoknak közvetlen utódai és tanítványai, hogy sok esetben a ma titóistái a tegnapi trockistái. Így például maga Titó, aki már 1934-ben is trockista volt.

A titóistáknak a nyugati agresszióban ma hármas szerepük van. Első szerepük, hogy egy katonai tömb középpontja legyenek az európai népi demokráciák határán. Titó 1951 júniusában kijelentette: »Jugoszlávia a szovjet imperializmus ellen emelt kollektív biztonsági fal egy részének tekinti magát.«

Titóék másik szerepe, hogy ellássák az imperialistákat szovjetellenes, kommunista-ellenes hazugságok és rágalmak forradalmi szólalomokba öltöztetett áradatával. Erre ma különösen szükségük van az imperialistáknak, akik úgy akarják népeik éberségét elaltatni, hogy agresszív terveiket a Szovjetunió és a népi demokráciák állítólagos agressziója elleni védekezésnek tüntetik fel. A Szovjetunió békepolitikája és békejavaslatai ellen elhangzott jobboldali támadások ma már elcsépeltek (kevesen hiszik el), azokat tehát »balról« kellett támadni. A »kommunista« Titónak talán jobban elhiszik a »szovjet imperializmus«-ról terjesztett rágalmakat. Nem véletlen, hogy a nyugati sajtó legtöbbit a titóista sajtóból idéz. Ebben az imperialistáknak azon szokásos munkamegosztására ismerünk rá, amelyet az 1930-as években folytattak, de akkor is kevés eredménnyel.

Harmadik szerepük: befurakodni a kommunista és baloldali mozgalmakba és azokat belülről bomlasztani. Az imperializmus elleni egységfrontot főleg a kelet-európai országokban a burzsoa nacionalizmus elméletével próbálják megbontani, a régi nacionalista ellentéteket akarják felszítani, míg a gyarmati országokban azonnali harcot hirdetnek a szocializmusért, így el akarják szakítani a pártot a tömegektől, hogy a nép független-ségi harcát az imperializmus elnyomja.

Miután a szerző ezeket kifejtette, rátér Jugoszlávia helyzetének ismertetésére. Gazdag anyag segítségével mutatja be a jugoszláv dolgozó nép nehéz és állandóan rossz-szabodó helyzetét, a kegyetlen elnyomást. Ma Jugoszlávia tipikus rendőrállam, ahol a titóista klikk a Gestapótól kölcsönzött eszközökkel tartja fenn uralmát. A fasiszta állam az államosított gyárakat és a szövetkezeteket is arra használja fel, hogy a dolgozó népet még jobban kiszákmányolja. A »decentralizálás« ürügyén pedig mind több üzemet adnak át régi tulajdonosának és az amerikai imperialistáknak. Ezután Klugmann leírja a dolgozó nép egyre erősödő Titó-ellenes mozgalmát.

A 7. fejezetben Klugmann a titóisták fő rágalmával foglalkozik, amelyet Hitlertől és Göbbelstől vettek át, ez az állítólagos »vörös imperializmus«, amelyet Jugoszlávia kivédett és most nagylelkűen nyugat gazdasági segítségét élvezti, míg a népi demokráciák, amelyek »szovjet uralom« alatt maradtak, nem tudnak gazdaságilag fejlődni. Ez a leg-élesebb ellentétben van az igazsággal. Mindenki előtt ismeretes, hogy a Szovjetunió volt az első, amely a háború után Jugoszlávia segítségére sietett. Az igazság az, hogy a Titó hatalma alá került Jugoszlávia már jóval 1948 júniusa, a Tájékoztató Iroda határozata előtti megszegte a Szovjetunióval és a népi demokráciákkal fennálló kölcsönös kereskedelmi egyezményeket és nyugat felé fordult. Hogy ez valóban így volt, azt a szerző egy sor konkrét esettel bizonyítja be.

Titó teljesen kiszolgáltatta Jugoszláviát az amerikai imperializmusnak. Jugoszlávia kereskedelmi kapcsolataira ismét az a viszony nyomja rá bélyegét, amely félgyarmati országok és imperialista gazdáik között fennáll, vagyis nyersanyagot exportál kész-áruért, elsősorban fegyverért. A kölcsönök fejében csak olyan iparágakat fejleszthet, amelyek a háború érdekében dolgoznak. A jugoszláv öt éves terv megbukott, a titóista sajtó ma már a tervet meg sem említi. Ugyanakkor a népi demokráciák — köztük hazánk — történelmükben soha nem tapasztalt hatalmas fejlődést értek el.

Az utolsó fejezetben a szerző Titó és a jobboldali labour-párti vezérek kapcsolatára mutat rá, majd kifejti, milyen tanulságokat vonhatunk le Titóék szerepének megvizsgálásából.

Klugmann könyvének érdeme, hogy világosan, jól felépítve, mindenki számára érthetően tárja fel Titóék árulásának történetét. A könyv anyagának nagy része eddig is ismeretes volt. A könyv mégis nagyon értékes, mert ezeket rendszerezi és kibővíti. A fejezetek végén lévő összefoglalások pedig megkönnyítik a kérdések mélyebb megértését és rendszerezését.

Számunkra különösen jelentős a könyvnek az a része, ahol a szerző megmutatja, hogy Kelet-Európában Titóék főfegyvere a burzsoa nacionalizmus. Az olvasóban a könyv elolvasása után még tudatosabbá válik annak a harcnak jelentősége, amelyet a burzsoa nacionalizmus ellen folytatunk. Jól tudjuk, hogy ellenségeink kezében a nacionalizmus évszázadokon át fegyver volt Kelet-Európa népeinek egymásra uszításában. Világossá válik előttünk, hogy a békét csak a Szovjetunió oldalán, erős hadseregre támaszkodva védhetjük meg. Hazánk védelmére erős hadsereg kell, mert déli határainkon van az

imperialisták mindenre elszánt ügynöke, Titó. A mi békeharcunkat segíti a jugoszláv nép ellenállása és harca a Titó-klikt ellen, amely mind nagyobb lánggal lobban fel. »Ez biztos záloga annak, hogy az a szörnyű rendszer, amelyet ma a szocializmus aljas áruló, Titóval élükön Jugoszláviában bevezettek, nem lesz hosszúéletű. Vissza a rendszer el fog pusztulni és Jugoszlávia dolgozó népe ujjongva térhet majd vissza a szocializmust építő népek nagy családjába« (Rákosi).

CSÉPÁNYI DEZSŐ

CLAUDE, HENRI :

OU VA L'IMPÉRIALISME AMÉRICAIN ?

(Merre tart az amerikai imperializmus ? Páris, Éditions Sociales.)

A kiváló francia gazdaságpolitikai író neve nem ismeretlen a magyar politika-irodalom olvasói előtt. Néhány évvel ezelőtt a »Szikra« bocsátotta közre a Marshall-tervről szóló tanulmányát, mely részletes és alapos áttekintést adott az amerikai imperializmus világhatalmi terveiről és nagyszabású gazdasági és politikai manőveréről. Ez a terv készítette elő gazdasági vonalon azt a diplomáciai és katonai szervezkedést, melynek végső célja a harmadik világháború.

Ez a harc persze nem mai keletű. Már az Októberi Forradalom másnapján elindult, amikor a Wall Street és a City vezérkara felismerte azt a történelmi tényt, hogy az orosz munkásosztály győelmével megjelent a világpolitika színterén a kapitalizmusnak az az ellenfele, akivel mind nehezebb (és reménytelenebb) körülmények között kell megbirkóznia a hatalomért. Az éveken át újra meg újra felszított intervenciók hadjáratok azt bizonyítják, hogy az amerikai és angol kapitalisták nemcsak felismerték a veszélyt, hanem tőlük telhetően megpróbálták leküzdeni.

A második világháború ismét erősen megtépázta az imperializmus világhatalmát. Kiszakította kizsákmányoló uralma köréből a népi demokráciákat, Kínát és a Távolkelet más országait. Tekintélyét, befolyását mindenütt megrendítette és világhatalmi mohósága súlyos ellentéteket idézett föl az imperialista hatalmak szövetségén belül. Mindez arra mutat, hogy a kapitalista rendszer általános válsága mindjobban elmélyül. A rendszer hívei azonban arra hivatkoznak, hogy az Amerikai Egyesült Államokban még régi erejében virul a tökéletes termelési rend, amiből olyasvalamire következtetnek, hogy Amerika földjén »nem fog a marxizmus...« — »Marx, — így elmékedett egy newyorki újság vezércikkiről — nem ismerte a modern, az aerodinamikuss és demokratikus kapitalizmust...« Egy francia újság ráduplázott: »Ha a kapitalizmus keresett volna magának egy testére szabott országot, akkor se talált volna jobbat, mint Amerika!« — Ebből aztán kialakult az »elmélet« az amerikai világhatalom kivételes életképességéről.

Ezt a »kivételes életképességű« Amerikát szedi izekre Henri Claude ebben a legújabb könyvében. Kimutatja, miért tarthatatlan az a — szociáldemokrata teoretikusok részéről lelkesen támogatott — elmélet, mely szerint Amerika kivétel képezhetne a marxi törvények alól, melyek az egész világon érvényesülnek és könyörtelen következetességgel igazolják a kapitalista termelési rend elmaradhatatlan összeomlását a győzelmes munkásosztály pörölycsapásai alatt. Miután előbb felsorolja az amerikai tőke, az ipar és kereskedelem győzelmeit a nyersanyagért, a piacokért angol, német, japán ellenfeleivel vívott harcokban, pontosan felállítja a jövő fejlődés elemeinek mérlegét és megállapítja: »Az amerikai imperializmus evolúciója 1914 óta azt bizonyítja, hogy növekedése nem a kapitalizmus megszilárdulásának és konszolidációjának bizonyítéka, hanem inkább annak jele, hogy növekednek végzetes belső ellentmondásai.«

Az amerikai tőkés, mialatt békeiparuk termelését a minimumra csökkentették és milliókat fosztottak meg a normális kenyérkereseti lehetőségektől, tökefeleslegüket idegen piacok meghódítására, világhatalmi terveik szolgálatában külföldre vitték: 1945 óta 30 milliárd dollárt fektettek be európai, ázsiai és afrikai, javarészt háborús vállalkozásokba. Ha sikerülne kiszélesíteniük a háborút, ez pillanatnyilag újabb fellendülést hozna a hadianyagtermelésben, de ugyanakkor a háború pusztításai tönkreteszik, fizetésképtelenné nyomorítják európai adósaikat. Ha pedig nem tudják kirobantani a háborút, megfojtja őket a béke. Az a gazdasági válság, mely a háborús konjunktúra összeomlása után — és ezt a Wall Street egyes szakértői már a közeli időkre jóslják — rászakad Amerika népére, a kapitalista államot alapjaiban fogja megrengetni.

Még nem történelem, csak perspektíva, amit H. Claude könyvének a »Világalalom politikájáról« szóló fejezetében leír, de — a közeljövő képét a közelmúlt tényeire építi. »Az emelkedő kapitalizmus korszakában — írja — az ipari vállalatok ritkán találtak segítséget a bankoknál, ha bajba jutottak.« A bankok kihasználták a gyárosok nehézségeit, hogy vállalataikat olcsó pénzen felvásárolhassák. Az imperializmus korszakában más a helyzet: az ipari és banktőke egyesüléséből létrejött finánc-tőke, mely most már kihúzza a csávból a zavarokkal küzdő ipari vállalatot. Mi volt ennek a következménye az 1929. évi válság alkalmával? Az, hogy a finánc-tőke is megbukott és a végső pusztulásból az állam segítségével mászott ki. Ma sem történik más, minthogy az állam állandóan hatalmas fegyverkezési megrendelésekkel szubvencionálja a kapitalizmust. A mai gazdasági pangás azonban máris roppant arányú deficiteket támaszt az állam háztartásában; az állam pénzügyei olyan válságba kerülnek (ennek idejét már 1953 januárjára jósolgtatják), mely föltétlenül válság elé állítja a finánc-tőkét is. Ennek első megnyilatkozása a dollár leértékelése és az államadósságok törlése lesz... Persze még nem szabad azonosítani az állam pénzügyeinek válságát az állam csődjével. De az Egyesült Államokban a nagy tőkés vállalatok fejei állanak az állam élén, azok a monopóliumok, melyek az állam legfőbb hitelezői és üzletfelei. Ez döntő fontosságú politikai tényező. A pénzügyi összeomlás és a dollár devalvációja mély társadalmi krízist von maga után, mely egy csapásra koldussá teszi a középosztályokat és a munkásarisztokráciát. Nehéz lesz eltitkolni, hogy ez a tömeges kisajátítás a nagytőke politikájának következménye. Ezért fél a finánc-tőke olyan hideglelős irtózáttal az amerikai kommunista párttól és ezért üldözi tüzzel-vassal, hogy felvilágosító és felszabadító munkáját eleve lehetetlenné tegye.

Érdekes és jellemző a szerző fejtegetéseinek a konklúziója: a szocialista és a kapitalista szektorok egyidejű létezése a mai történelmi korszakban az ellentétek sokkal fejlettebb és bonyolultabb stádiumába érkezett, mint valaha. Az antiimperialista tábor kiterjedésének és erejének mai állapotában a növekvő amerikaellenes áramlatok és a gazdasági válság fenyegető közelsége miatt a kapitalizmus egyre nehezebben oldja meg a dilemmát, melyet Henri Claude — szellemesen, ha nem is egészen pontosan — így fogalmazott meg: »vagy megtámadja a demokratikus tábort, vagy megrendeléseket kér tőle.«

Addig is az amerikai imperialisták minden követ megmozgatnak még, hogy ezt a végső konklúziót a távolabbi jövőbe tolják, hogy elhittessék a tömegekkel mindenhol tőszagukat vagy legalább is életképességüket. De a dollár mindenhatóságának vége; a pénz nem pótolja a tonát és az amerikai propaganda szlagának hatása is egyre csökken. A béke hívei egyre több bizalommal néznek a jövő elébe, mely előbb-utóbb meghozza ügyük győzelmét.

ARANYOSI PÁL

KRÓNIKA

KOSSUTH LAJOS SZÜLETÉSE 150. ÉVFORDULÓJÁNAK MEGÜNNEPLÉSE

Kossuth Lajos születésének 150-ik évfordulóját kiadványokkal és országos előadássorozattal ünnepelte meg a Magyar Történelmi Társulat. Amikor népi demokráciánk méltó emlékművet állított fel Kossuthnak, a magyar történészek hatalmas emlékkönyvben (Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára I.—II.) foglalták össze legújabb, elmélyült kutatásaik eredményeit. Megjelent Kossuth Összes Munkáinak XIII. kötete Barta István szerkesztésében; Kossuth Lajos Rövid Életrajz-a Lukács Lajos, Mérei Gyula és Spira György munkája. Második kiadásban megjelent Andics Erzsébettől: »Kossuth harca a reakció ellen« és Kossuth válogatott írásai »Fel mindnyájan a hon védelmére« Barta István és Spira György összeállításában.

Az előadásokon elsősorban az Emlékkönyv szerzői Kossuth harcainak, sokoldalú működésének bemutatásával világítottak rá az igazi Kossuthra, aki a szabadságért, a függetlenségért harcolva a *mi* elődünk — arra a Kossuthra, akinek célkitűzéseit *mi* valósítjuk meg.

Az Eötvös Lóránd egyetem aulájában a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Történelmi Társulat háromnapos ülészakán ismerhette meg az ünneplő közönség a marxista-leninista történetkutatás komoly eredményeit. Az előadók szavain keresztül hiteles Kossuth-portré bontakozott ki: kivételesen nagyméretű történelmi egyéniség képe, ki erényeivel nagyszerű példáját adja a hazafiságnak s ki tévedéseivel is mindnyájunknak intő például szolgálhat.

Az ülészak első napjának központi témája Kossuth Lajosnak a haza védelméért folytatott küzdelme bemutatása volt. *Ember Győző* Kossuth-díjas akadémikus »Kossuth a szabadságharc szervezője« c. előadásában a forradalmi államférfi ábrázolása során rámutatott arra, miként fordult a magyar forradalom 1848 szeptemberében balra, hogyan biztosította a forradalom vezetője az újoncozást, hogyan látott a hadsereg megszervezéséhez, miként merített abból a hatalmas erőforrásból, amit a népfelkelés jelentett. A szabadságharc tavaszi diadalai Kossuth szervező munkájának voltak az eredményei. A végző siker elmaradásában része volt a kossuthi politika hiányosságainak is, mert a szabadságharc forradalmi vezetése nem volt egységes a Honvédelmi Bizottmány feloszlása után. Mindazonáltal Kossuth megteremtve a forradalom nemzeti hadseregét, a honvédséget, méltán állítható párhuzamba a francia forradalom szervezőivel.

Az előadást *Sinkovics István* egyetemi docens korreferátuma követte Kossuthról, a szabadságharc pénzügyeinek megalapozójáról. Részletesen ismertette az önálló magyar bankjegyek és a forradalom papírpénzének kibocsátását, rámutatott arra, hogy míg a nagybirtokos-réteg túlnyomó többsége nem vállalt áldozatot a haza megmentéséért, a szegény nép a legnagyobb lelkesedéssel ajánlotta fel filléreit.

Varga János aspiráns Kossuthnak a partizánmozgalom megszervezése érdekében kifejtett tevékenységéről beszélt. Kossuth hittelt hirdette, hogy a nemzet seregei csak akkor legyőzhetetlenek, ha őket a nép partizán-akcióival támogatja. 1848 ősze partizánharcainak tapasztalatait leszűrve, az ország stratégiai szempontból fontos vidékein akart széleskörű partizánmozgalmat szervezni. A szabadsapatok tevékenységét azzal kívánta biztosítani, hogy önálló hatáskörrel ruházta fel azokat. Minthogy azonban nem hozott létre olyan szervezet, mely tevékenységüket összefogta volna, Görgeyéknek alkalma nyílt a szabadsapatok elleni támadásra. Mégis, Kossuth összes kortársainál biztosabban jelölte ki a partizánharc helyét a nép önvédelmi harcában s tanítása a partizánmozgalomról még ma sem avult el.

Az ünnepi ülészak második napja »Kossuth és szövetségesei« összefoglaló címet viselte. *Spira György*, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa »Kossuth szövetsége a radikális baloldallal és a népi tömegekkel« c. előadásában hangsúlyozta, hogy Kossuth azért lett nemesi reformpolitikusból a forra-

dalom vezetője, mert ha a haza érdeke úgy kívánta, mert és tudott szövetkezni a forradalom motorjával, a Petőfi–Vasvári-vezette radikálisokkal, mert és tudott támaszkodni a forradalom tömegeire, a parasztokra és a városi dolgozókra. A szeptemberi napokban Kossuth a radikálisokkal szövetkezve hozta honmentő intézkedéseit, melyeket a pesti nép akarata és bátorsága segített törvénné emelni. A forradalmi baloldal megmozdulásainak hatására tudta magával ragadni Kossuth az országgyűlés többségét olyan döntő cselekedetekre, mint a Kossuth-bankó kibocsátás, a nemzeti hadsereg szer vezetésének elindítása és a Honvédelmi Bizottmány megteremtése.

Barta István, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkatársa »Kossuth Lajos és Csányi László« címmel megtartott korreferátumában a haladó középnemesség egyik kiváló képviselőjének, Csányinak Kossuth irányítása mellett kifejtett, eddig kevéssé ismert és értékelt működéséről beszélt.

I. Tóth Zoltán Kossuth-díjas történész, a Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének osztályvezetője, Kossuthnak a nemzetiségek megbékéltetésére tett kísérleteiről tartott korreferátumot. Rámutatott arra, hogy Kossuthnak nem volt könnyű kibontakoznia a középnemesei nemzetiségi politika dogmáinak béklyóiból. Bár a szabadságharc győzelmes végigküzdése érdekében a magyarságnak és a nemzetiségeknek tudatában kellett volna lenniök alapvető érdekeik közösségének, mind a magyar kormány, mind a szomszéd népek vezetői követtek el hibákat, melyek súlyosan akadályozták a közeledést. Azonban Kossuthnak Balçescuval, a román nép nagy szabadsághőisével kötött egyezsége alapja lett a szegedi nemzetiségi törvénynek. Kossuth ekkor már látta azt, amit később konföderációs tervezetében megfogalmazott: a re akció szövetkező erői ellen közösen kell harcolniok a szabadságukat szerető népeknek.

Az ünnepi Kossuth-ülésszak harmadik napján, melynek témája: »Kossuth és politikai ellenfelei«, *Andics Erzsébet* Kossuth-díjas akadémikus tartott előadást »Kossuth és a békepárt« címmel. Az előadó elemezte a középnemességnek, mint a magyar forradalom és szabadságharc vezető osztályának történeti szerepét, hangsúlyozta, hogy élesen meg kell különböztetni a jómódú birtokos középnemességet a középnemesség alsóbb, jelentős mértékben polgári értelmiséggé vált részétől. Jellasics betörésekor a jómódú középnemesség még támogatta a haza védelmét, de már 1849 elején az uralkodóházzal folytatandó háborúnak nem volt osztatlanul híve. Az országgyűlésnek sok tagja nem követte a kormányt Debrecenbe. A debreceni országgyűlésen pedig a megalkuvók csoportja mind merészebb lett, már párttá nőtt, az ellenséggel való megbékélés pártjává, ahogy Kossuth nevezte, »békepárttá«. A megalkuvás pártja Kossuth-ellenes volt, igyekezett Kossuth politikai befolyását csökkenteni, sőt felszámolni. Ez már ellenforradalmi politika volt, s így kerültek egy táborba az eleve hazaáruló aulikus arisztokráciával. A békepárt, mint azt Kossuth előre megjósolta, — anélkül, hogy elérletársának konzekvenciáit levonta volna — elérkezett a lejtőn a fegyveres államcsiny tervéig. A forradalmak története mindenütt az árulás többféle fajtáját ismeri. Nemcsak a leplezetlen nyílt árulás példáit, hanem a forradalom táborán belül alattomosan fellépő, gyávaságból, kishitúségből, ingadozásból fakadó árulást. A magyar 49, a békepárt szerepe is azt példázta, hogy e belülről »mérsékelt« oppozíció formájában fellépő, a forradalom hatalmi szerveibe magát befészkelő árulás, ez az alattomos, kártevő tevékenység, az árulás legveszedelmesebb fajtája.

Révész Imre akadémikus korreferátumát a Függetlenségi Nyilatkozatról tartotta, mely elszánt lépés volt ugyan a Habsburgok ellen, ugyanakkor azonban belpolitikai jobbratolódást idézett elő az ingatag, a népre támaszkodni nem merő nemességnél.

Borus József aspiráns »Kossuth harca a honvédsereg árulói ellen, a forradalmi hadművészet alkalmazásáért« c. korreferátumában rámutatott arra, hogy Kossuth forradalmi katonai elveket vallott. Kossuth hangsúlyozta, hogy a honvédsereg fő harcmezője a támadás. A honvédseregben jelentős szerepet juttatott a népnek, melynek fiai most már a tisztikarba is bekerülhettek. Tevékenysége, a francia forradalom példái nyomán felismert elvek megvalósítása azonban a népáruló hadvezérek, elsősorban Görgey ellenállásába ütköztek. A szabotázs és árulások ellenére, egészen az intervencióig, általában sikeresen valósította meg elgondolásait s így nagy része volt e fényes győzelmekben.

A fővárosi ülésszakon kívül a Társulat rendezésében Szegeden Mérei Gyula, Debrecenben Ember Győző, Pécsen Sinkovics István, Miskolcon Varga Zoltán, Győrött Borus József és Egerben I. Tóth Zoltán tartott egy-egy ünnepi előadást. Cegléden, Kossuth toborzó beszédének emlékére a Társulat vándorgyűlést rendezett, melyen Barta István volt az előadó.

A fenti előadások és korreferátumok eredménye bővebb ismertetésére a Kossuth Emlékkönyv tárgyalásánál kerül sor.

Végezetül, mint komoly eredményről számolunk be arról, hogy a Társulat Előadói Szakosztálya a fővárosban és vidéken ezernél több Kossuth-előadást tartott.

EGER VÁR VÉDELMEK 400. ÉVFORDULÓJA

Ez év október havában ünnepelte egész dolgozó népünk Eger vár hősi védelmének 400 éves évfordulóját. Az országos ünnepekből a történészek is kivették részüket. A Magyar Történelmi Társulat Előadói Szakosztálya szerte az országban hozzátvetőlegesen 50.000 főnyi hallgatóság előtt több mint ezer előadást tartott ez alkalommal. Budapesten az egyetem aulájában ünnepi előadóülés keretében idézték fel történeteseink az egri vár ostromának történetét, jelentőségét, tanulságait. Az ünnepi előadóülésen *Mód Aladár* elnökölt.

A Magyar Történelmi Társulat az ostrom színhelyén, Egerben 1952 október 17-én vándorgyűlést rendezett, melyről az alábbiakban részletesen számolunk be. *Andics Erzsébet* Kossuth-díjas akadémikus megnyitó szavai után *Szántó Imre*, az egri Áll. Pedagógiai Főiskola tanára, a Történelmi Társulat Keletmagyarországi Csoportjának titkára »Eger vár védelme 1552-ben« címmel tartott előadást. Az egri vár ostromának előtörténetét ismertetve elmondta, hogy a mohácsi csata veresége, az urak árulása hosszú időre eltemette Magyarország függetlenségét, megerősítette az osztályelnyomást, akadályozta a török elleni harcot. Azonban bármennyire is romlott a parasztság helyzete, mégis önzetlenebb volt, mint rendi kiváltságaikhoz görcsösen ragaszkodó, elnyomó urai. A parasztság harcot indított a rendi anarchiánál is nagyobb pusztítással fenyegető idegen hódítók ellen. »A dolgozó nép parasztháborúban elsajátított eszközeivel már a mohácsi vész évében — de előtte is Hunyadi János harcaiban — megkísérelte az ellenállást a hódító török ellen. A dolgozó népből kerültek ki a legkiválóbb végvári harcosok is. A parasztság kétirányú harcot folytatott: harcolt a török és német, másrészt a belső osztályellenesség ellen.«

A magyar múlt számos igazságos háború emlékét őrzi. Ezek közé tartozik a magyar nép önvédelmi harca a rabló török ellen is. Az 1526, 1529, 1532 és 1541. években hatalmas török seregek vonultak fel hazánkban. Buda eleste után a török 1543-ban elfoglalta mindazokat a várakat, amelyekre Buda biztosítása érdekében szüksége volt. A hódítások során a hadszíntér áttolódott a Mátrába, Veszprém-Győr-Komárom vidékére. A törökök 1544-ben kezdték befészkelni magukat Heves megye területére is.

A törökkel szemben állandó, soha nem pihenő védelemre lett volna szükség. Ez a magyar uralkodó osztály részéről nem valósult meg. A király is csak az osztrák örökös tartományok biztonsága érdekében tett lépéseket a török feltartóztatására. »A Habsburgok számára Magyarország az ütközőállam szerepét játszotta a törökkel szemben, amelyet feláldoztak az osztrák örökös tartományok védelme érdekében.« A török végvárornak megfelelően meg kellett szervezni a magyar védelmi vonalat is: A török elleni harcban elsőrendű szerep jutott a végváraknak, melyeknek jobbágyi vagy kisenemesi származású katonái saját vérük hullásával nem egyszer megakadályozták a török hatalom további terjeszkedését. »A több évtizeden át folytatódó végvári harcok, a magyar nép és a vele együtt harcoló csehek, lengyelek, románok, délszlávok, németek és osztrákok hősi küzdelme a maga egészében feltartóztatta és megállította a török előnyomulást.«

A védelmi láncolatban nagy szerep jutott Egernek. A részekre szakadt országban Egernek kellett biztosítani a Habsburg-Magyarország és Erdély közötti kapcsolatot és biztonságos átvonulást, de szemmel kellett tartania a török Budáról kiinduló északi portyázásait is. Az egri vár 1527-ben még elavult erősség volt. Az egri püspök birtokához tartozott, de ő — hogy megmeneküljön védelme terhétől — átadta a királynak. Amikor Ferdinánd király a maga birtokába vette a várat, várnagylv Dobó Istvánt nevezte ki.

Dobó munkássága arra irányult, hogy a várat, mint a Felvidék kapuját, kellő őrséggel és szerelvénytől lássa el, s hogy az ehhez szükséges anyagi alapot megteremtse. Mihelyt elegendő számú várőrséggel rendelkezett, portyázásokat indított a török ellen, hogy megzavarja előkészületeit. Az 1551-es év eseményei új, nagy török hadjárat közeledtét mutatták. Fráter György halála után a török biztosítani akarta magát minden váratlan eseménnyel szemben és ezért 1552 tavaszán hatalmas hadjáratot indított. Az Ahmed basa vezénylete alatt álló fősereg feladata Temesvár és Lipppa bevétele volt. Temesvár őrsége a július 26-i utolsó roham visszaverése után már felére olvadt. Losonczy szabad elvonulás fejében feladta a várat. A török azonban meg-

támadta a kivonuló védőket és polgári lakosságot. »Losonczy legfőbb hibája az volt, hogy hitt a töröknek.« Temesvár vesztével elveszett az egész Temesköz és Krassó.

»A budai basa július 6—9. között Drégely várát vette ostrom alá. Drégely várának jobbágyeredetű kapitánya, a hős Szondi György a győzelem minden reménye nélkül, mindössze 150 emberével bátran nézett szembe a halállal. Ali basa felszólította Szondit, adja fel a várat, és távozzék békével. »Már későn költ ahhoz« — válaszolta Szondi. — »Minden vagyonát fölgyújtotta, lovait leöldöste, majd a falakon berontó törökök közé rohant maroknyi csapatával.« Szondi hőstette még az ellenséget is elismerésre kényszerítette. A bevett várral szemben emelkedő dombon temettette el Ali basa, sírjára zászlót és kopját tűzetett. Drégely után török kézre jutott a nógrádi és honti hegyi várak egész sora. A király serege tétlenül nézte mindezt és a palásti vereség után szétfutott. A király távolmaradt s ezen a címen elmaradt a nemesi közfelkelés. Az országban tanyázó császári zsoldosok ellenség módjára dúlták, fosztogatták hazánkat. Ahmed basa nagyvezér és Ali basa budai helytartó szeptember 2-án Szolnoknál adott egymásnak találkozózt. A gyáva zsoldosok a hatalmas török sereg láttára szeptember 4-én éjjel a Tiszán át mindannyian megszöktek a várból. »Kár Szolnokért — írják Kassáról — mely nagy veszteség, de elviselhetőbb lesz, ha Eger megmenekül, amelynek megvédésétől függ ennek az egész országnak sorsa.«

Szolnok esete után Ahmed és Ali basák Eger felé indultak abban a reményben, hogy az egriek is gyáván feladják a várat. De itt Egerben »életükért, kedveseikért és szeretett hazájukért viaskodó várőrök« várták az ellenséget. »A király dunántúli haderejét Bécs védelmére tartogatta. Ezért sorsára hagyta Egert.« Arra számított, hogy majd a püspök, az elsősorban érdekelt vármegyék nagyurai, a bányavárosok, a környékbeli nagybirtokosok saját erejükkel is megmentik Egert. De a püspök egyetlen katonát sem adott a védelemre, a várban lakó papok pedig elhagyták a várat az ostrom hírére. A püspök Dobó sürgetésére azt válaszolta, misét mondat a várbeliekért. Dobó István a vármegyékhez fordult segítségért. De a megyék nemesei nem vállalták az ország védelmét. »Leszögezték, Ferdinánd külföldi pénz és katona segítségével védje meg az országot.« Eger várát a dolgozó magyar nép, a környező falvak parasztjai, mesteremberei védték. »Megállapítható, hogy Eger védőinek és megmentőinek zöme, az 1 366 főnyi puskás gyalogság a 320 paraszttal, mesteremberrel és parasztnővel együtt a társadalom népi elemeihez tartozott.« Dobó az utolsó napon elosztotta a várőrséget. A várvédők átértékelték helyzetük súlyosságát, mégis vállalták a végzetesnek ígérkező harcot, mert abban reménykedtek, hogy áldozatvállalásuk egy egész országrészt ment meg a töröktől.

Ahmed basa megkísérelte, hogy véráldozat nélkül szerezze meg a várat. Egy árulóval beküldött levelét Dobó az összehívott várnépnek felolvasta. A védők ekkor fogadalmat tettek, hogy levelet többet el nem olvasnak, az ellenséggel szóba nem állnak. Aki megszegi ezt: halállal lakol.

Közben a török előhada szeptember 9-én megérkezett Maklárra. A várbeliek bátor portyára indultak, amit sikerrel bonyolítottak le. Az ostrom előtti sikeres portyának igen nagy volt a jelentősége, növelte a védők önbizalmát, harci kedvét.

A védők a körülvárás kezdetén, Ali csapatainak vonulása közben készítették elő a vár közvetlen környékét az ostromra. Dobó parancsot adott a város házainak felgyújtására, hogy ne szolgálhassanak az ellenség oltalmára, de ugyanakkor gondoskodott a várbeli épületek tűzbiztonságáról.

A török derékhad Füzesabony előtt állt már, amikor a várbeliek még mindig ki-kicsaptak a törökre. Szeptember 12-én Arslán bég ágyúit zavarták meg. A török már lőtte a túlsó oldalról a várat, de a várbeliek még mindig kijártak a patakhoz itatni és vizet hordani. A török a vezérhad megérkezésekor szállta meg teljesen a várost és környékét. Ekkor már teljes lett az ostromzár.

A törökök az ágyúsáncokat hamar elkészítették és rövid idő alatt megkezdték az ágyúzást. Több mint száz ágyú lőtte egyszerre a várfalakat és a vár területét. A külső várban az álló sereget, a tartaléknak rendelt erő sorait kezdték pusztítani. Bornemissza Gergely védőárkot ásatott a sereg számára. Bár a török lőtte a konyhát, a katonaság ellátásában egy pillanattig sem volt fennakadás. A nők emellett tépést csináltak, kötözték a sebesülteket, kivették részüket a védelemből.

»A tizenhárom napi ágyúzás alatt a várat két ponton érte a legtöbb lövés: A Föls és a Tömlőc bástya mellett a palotáknál és az Ókapúnál. Szeptember 28-án a török az addigiani is jóval erősebb ágyútűzzel árasztotta el a falakat. A jani-csárok éjnek idején puskatűzzel zavarták a faljavítókat, Ilyen zavaró puszkázásnak esett áldozatul Bolyky Tamás is, akinek emlékére a Bebek-tornyot Bolyky-toronynak nevezték el. A basák ismét levelet küldtek a várba — de eredménytelenül.

»Szeptember 29-én még alig hajnalodott, amikor a törökök megindultak. Az ellenséges sereg először a paloták falát rohamozta meg. Huszonhét zászló emelkedett a magasba, körülöttük pedig a katonák tömege tarkállott. Létrájukat a falhoz támasztva igyekeztek azon sebesen felkúszni. Még mielőtt felértek volna a törökök, a védők megindították rájuk a nyilazást. Mikor hajótávolságra értek, tüzes labdák, koszorúk és kalácsok repültek közéjük. Hullottak a törökök a falakról, de ugyanakkor a védők között is sok volt a halott.« A várvédők csak szívós kitartással tudták visszaverni a rohamot a paloták falánál. Onnan eltakarodott a török, de ezzel még nem ért véget az első roham.

A várnak másik gyenge pontja volt az előző nap újrakeresztelt Bolyky-bástya. A védők hősiessége ellenére sem lehetett azonban távoltartani a törököket a falaktól.

Míg a Tömlöc és Bolyky-bástya mellett a roham lekötötte a védőket, a janicsárság az Ó-kapú bevételére készült fel. A torony mellett tombolt a legsúlyosabb harc, innen vitték hátra a legsúlyosabb sebesülteket. Mégis sikerült a janicsároknak annyit elérniük, hogy a kapu tornyába befészkeltek magukat. A janicsárok már a zászlókat is kitűzték a toronyra. Dobó azonban nem vesztette el a fejét. A monostor tornyán és a Templom-bástyán felállított ágyúkból tüzeltek az Ó-kapú tornyára, míg az a bentlévőkkel együtt lezuhant. »A védők kihasználta a torony-rombolás okozta zürzavart, gyorsan a falakon termettek, hogy elűzzék a még ott harcoló janicsárokat. Az első roham hajnaltól délig tartott s aznap a török már nem is próbálkozott.«

Az ostrom azonban folytatódott. A török igyekezett kihasználni eddig bevált összes fortélyait, és állandóan ágyúzta a várat.

A katonák zöme esküjéhez tartotta magát: híven védte a várat, nem hallgatott a török ígérgetésére, sem fenyegetésére. A kassaiak egy kisebb csoportja azonban elhatározta, hogy kétszeres zsoldot követel Dobótól és ha ezt nem kapják meg, elhagyják a várat. Tervük kitudódott és gyorsan meg is hozták rájuk az ítéletet. »Hegedűs István hadnagyot, az áruló terv értelmi szerzőjét felakasztották a vár piacán, a részvevők fülét pedig megcsonkították. Dobó szigorú, de helyénvaló intézkedésének, statáriális eljárásának mérhetetlen erkölcsi hatása volt. A katonák felmérték magukban, mit is jelentett volna Hegedűs árulásának következménye. Ekkor tudatosult még szilárdabban a védőkben küldetésük, feladatuk hatalmas jelentősége.«

Október 4-én, a templom boltozott helyiségében és a sekrestyében felhalmozott puskapor felrobbanása is majdnem a török kezére játszotta a várat. A robbanás okozta zürzavart ugyanis a török csapatok felhasználták és csak Dobó lélekjelenléte mentette meg a helyzetet. Dobó helyrehozatta, újra építtette a felrobbant malmokat is és így az ostrom idején sem lisztben, sem lőporban nem volt hiány.

A puskapor-robbanás után a török újra megkezdte a Kőfalak, a nyugati torony, a Földbástya és Tömlöcbástya felől a vár törését. A rombolások szinte betömhetetlenek voltak a várfalakon. »A török titokban aknát ásott, hogy felrobbantsa a kőfalakat, majd kanyargós sáncok védelme alatt közeledett a bástyákhoz, megrontotta a palánkokat, a Bebek-bástya ellenében töltést csináltak, a várarkot feltöltötték, hogy könnyebben jussanak be a várba. Bornemissza a török farakásai közé szalonna, háj darabokat dobáltatott le, olajat, szurkot, zsíradékot öntetett, töltött puská és ágyúcsöveket hajított le, hogy majd felgyújtva, támadólag segítse a védőket.« Készen állott a Bornemissza által összetákoltt kerék, amelybe töltött puská- és ágyúcsöveket helyeztek a robbanó és gyúlékony anyag mellé. A leguruló kerék már nemcsak visszaverte, hanem üzte, kergette is a törököket. Egy kerék még nem hozta meg a kívánt sikert. Ha a török egyszer már megijedt tőle, ki kell használni a hatást. Mivel kerék nem volt, hordókat használtak fel erre a célra. Ezeknek az eszközöknek a hatásán maguk a védők is csodálkoztak. »Mekcsei biztos kézzel irányította az ellenaknák ásását, hogy onnan is elzavarják az alulról támadókat.« A védők attól sem riadtak vissza, hogy a kapun kívül lévő, a várfalnál tanyázó törökök közé kicsapjanak.

»A királyi felmentő sereg távolmaradt, a magukra hagyott magyar végvári vitézek azonban nem nézték tétlenül egri bajtársaik súlyos helyzetét: önálló akciókat kezdtek a török sereg ellen. Mintegy tíz végvár katonái száguldoztak körül a török tábor, hogy szerény erejükkel segítsék az egrieket. Az egriek minden komoly külső segítség nélkül, nap mint nap vérezve, már egy hónapja tartották magukat. A várfalak már annyira romossá váltak, hogy a leromlott részen lovon is be lehetett volna menni.« A várvédők azonban még ekkor is hőiesen várták a rohamot.

»Az utolsóknak szánt rohamot a törökök október 12-én hajnalban kezdték meg, mégpedig ott, ahol az elsőt abbahagyták: az Ókapunál. Az Ókapunál a támadás meg-

indulásakor 28 zászlóaljnyi török rohamozott, hogy kicsikarja a döntést. De meglepetés-szerűen megjelentek a Földbástyán is, ahonnan súlyos harcok után megfutamtították őket a védők.

»Az immár kétszer visszavert török seregnek megrendült a sikerbe vetett hite. Sok halottat hagytak hátra, sebesülteik száma is napról napra emelkedett. Legszívesebben abbahagyták volna az ostromot. De Ahmed basa félt a végleges kudarcától és a szultán haragjától. Ezért még egy utolsó rohamra szánták el magukat. Október 13-án délelőtt indította meg a török a döntő, végleges rohamot. Egyszerre lőtte ki minden ágyúját és egyszerre rohamozta mindenütt a várat, hogy a védőknek sem idejük, sem pedig alkalmuk ne lehessen ostrom közben arra, hogy erőátcsoportosításokat hajtsanak végre.«

A várban még a sebesültek is harcbaálltak. Dobó is ott volt a harcolók között, mozgosítani tudta a nagy cél érdekében a végvári katonák és népi önkéntesek hatalmas erejét. Eger megvédése volt az a feladatkör, amelyben önmagára talált, amelyben nemzeti hőssé emelkedett; harcát a győzelemig tudta vinni. Abban különbözik ugyan-csak birtokszerző, ugyancsak Habsburg-párti kortársaitól, hogy nem a kényelmesebb, olcsóbb megoldást választotta; nem hátrált meg. Dobó névéhez Eger vára győzelmes megvédésének emléke fűződik. Ebben az utolsó rohamban tüntették ki magukat a vár asszonyai is. A várbeli nők egy része forró vizet, olajat, szurkot hordott a falakra, a többiek a falakról követ görgettek a felkapaszkodó ellenségre. De sokan közülük kézitúsába is keveredtek a törökökkel. Ennek a történelmi példának tettekre váltott nagy mozgóserő erejét mutatja a 48-as honleányok felhívása, kik az előnyomuló császáriakkal szemben felajánlván a partizánháború támogatását, kijelentették: erődű alakítanak minden házat s ezekben ők lesznek az egri asszonyok.

»Az egri vár az október 12–13-i ostromban annyira megrongálódott, hogy inkább nyílt mezőhöz, mint erődített helyhez hasonlított. A török mégis abbahagyta az ostromot; nem tudta megtörni az egri vitézek ellenállásának erejét. A török néhány napig még apró csatározásokat folytatott, aztán a tábor feloszlott. Ahmed basa október 18-án seregével Belgrádba, utána Ali basa seregével Budára indult téli szállásra. Az egriek nem törődve friss sebekkel, utánavágtattak Ali szégyenkezve kullogó seregének s Üllónél sokat levágtak közülük.«

»Az egri győzelemnek az ad páratlan jelentőséget, hogy szétzúzta a török legyőzhetetlenségéről szóló legendát. Eger védelmének sikere bebizonyította, hogy a magyar végvár alkalmas az ellenség feltartóztatására, a végvárak magyar őrségének harcmódora pedig alkalmas arra, hogy a török erejét szünet nélkül gyöngítse, örölje. A török hatalom végül is a magyar végvárak falai alatt torpant meg. Egernek nagy szerepe van abban, hogy hosszú évek harcai után a törököt végül is megállásra kényszerítette. Eger küzdő népe a maga lelkesedését, hazaszeretetét ezernyi szívbe bele-nevelte. Eger vára röviddel a győzelem után a magyarság vitézlő oskolája lett.«

Az 1552. évi egri győzelem a későbbi századok költőit, íróit is meghihlette, munkáikon keresztül is ébren tartotta, növelte népünk hazaszeretetét. Eger győzelmes felszabadulásának 400 éves évfordulója alkalmával a várvédőkre való emlékezés számunkra is fontos tanulságokat tartalmaz. »Ha a királytól és az uraktól magára hagyott csekélyszámú várórság a bevonult önkéntesektől támogatva a maga erejéből is meg tudta állítani a rabló ellenség iszonyatos túleréjét, akkor népünk — e hősök örököse — az imperialisták minden kísérletével szemben sokkal inkább győztesen meg tudja állni a helyét.« Ha Eger védői érdemesnek tartották életüket áldozni Eger megvédéséért, mennyivel inkább érdemes és kell ma népünknek hasonló lelkesedéssel, áldozatkész-séggel helytállnia, amikor az ország az övé. »Ha az egri hősök történelmi példája ilyen önfeláldozó hazaszeretetre, a béke ügyéért ilyen bátor helytállásra tud bennünket nevelni, akkor az ő példájuk számunkra sem hiábavaló, a hőstetteikre való emlékezés számunkra sem lesz gyümölcstelen. Akkor négyszáz év távlatából mi is sokat tanul-tunk az egri vitézlő oskolától.«

Szántó Imre előadása után *Annási Ferenc* gyakorló általános iskolai tanár »Drégely hősei« címmel tartott korreferátumot. Rámutatott arra, hogy »Drégely eredeti-leg nem azért épült, hogy nagyobb számú ellenség ostromát kiállja, hanem, hogy az esztergomi érsekség uradalmának megerősített helye legyen.« Az érsek halála után a birtok jövedelmeit a király kezelte és így lett Szondi György is a király várnagya. Szondi nem-nemesi sorból származott. Ezt bizonyítják azok a levéltári iratok, melyek-ben Szondi rokonai — a hős halála után — kegydíjért folyamodnak a királyhoz. Drégely vára fontos előőrs volt a török támadó vonalában, a királyi kamara azonban mégis rendszertelenül fizette a katonák zsoldját, az ostrom évében pedig a katonák nem kapták meg az őket megillető pénzt. De a kamara a megrongálódott vár javítá-

sára, az őrség gyarapítására sem adott pénzt. Bekefalvy alkapitány 1550 óta teljesített szolgálatot, de szabályos szerződést nem kötöttek vele. Hiába kért segítséget Szondi a püspöktől is. Sem a király, sem a kamara, sem a püspök nem adott segítséget a várnak. Az ostrom előtt az őrség 150 főnyi volt. 1552 július 6-án Ali budai basa tízezer emberrel, 12 ágyúval körülfárta Drégelyt és megkezdte az ostromot. Két napi hiábavaló támadás után Ali basa Márton orosz papot küldi Szondihoz: adja fel a várat. Szondi azonban elutasítja a török ajánlatát és csak két énekes apródját bizza a törökre. Ő maga maroknyi csapatával hősiesen száll szembe a túlerővel s halálukkal tesznek tanúbizonyítást hűségükről, hazaszeretetükről. Hősiességük példaképként ragyogta be a következő századokat is.

Ezután *Klaniczay Tibor*, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem adjunktusa tartotta meg korreferátumát a végvári harcok egykorú irodalmáról. A török elleni nagy harcok korszakában jelentős szerepük van a népi énekmondóknak, akik megfogalmazói és kifejezői mindazoknak az eszméknek, melyek Eger harcosait és általában a végvárac hőseit harcra mozgósították. A török elleni harc hazánkban széles fronton folyt. Rendkívül nagy jelentőségű tehát a hírek közlése, a török harcmodor, hadicsel ismertetése. Ezt a feladatot elsősorban az énekmondók látták el. »Históriás énekeik hitelesen megörökítették a jelentősebb ütközetek, várostromok történetét és azokat énekszóval, kéziratok útján, sőt nem egyszer nyomtatásban is terjesztették. A kiválóbb énekesek azonban nemcsak elmondták a tényeket, de azokat interpretálták is, nemcsak hírközlés volt munkájuk, de hirmagyarázat is.« Tinódi Sebestyén is ezt a célt kifejező bevezetővel látta el históriás énekeinek gyűjteményét. »A végvári költő szembe néz a valósággal, a katona élet nehézségeivel, az előbb-utóbb bekövetkező hősi halállal. Nem áltatják hiú reményekkel a katonákat, hanem a fáradtsággal, veszélyekkel, fájdalommal, sőt halállal terhes vitézi élet öntudatos vállalására tanítják őket.« Balassi Bálint verseiben a haza védelméért harcoló katonák tettét a legmagasabbra helyezi: mint az emberség és vitézség tanítómestereit állítja őket elének. »Az énekmondók rámutatnak azokra az alapvető politikai kérdésekre is, amelyek a török elleni védelem ügyét végső fokon meghatározzák. »Állandóan visszatér a panasz és a vád ezekben a versekben mindazokra, akiknek kötelessége lenne a vitézek megsegítése, fizetése, az ostromlott várak felmentése.« A végvári harcok egyes kudarcaiért az ország urait teszik felelőssé a század költői. »Különösen Tinódi Sebestyén kapcsolja össze a feudális urak széthúzását az ország védelmének kérdésével.« A XVI. század irodalma, elsősorban a végvári harcok költészete fokozottan figyelmezteti történetírásunkat a haza külső és belső ellenségeivel folytatott XVI. századi harcok összefonódottságára, elválaszthatatlan belső egységére. Irodalomtörténetírásunkban szinte hagyományos volt a históriás ének-költészet lebecsülése, művészi tökéletlenségének hangoztatása. Pedig a magyar líra a végvárakból, pontosabban éppen Egerből emelkedett fel európai magaslatra. Balassi Bálintot az egri katonáévek tették igazi nagy költővé. Legszebb verseit éppen az egri vitézekről írta és a vitézi élmény átjárja egész életművét. Szerelmi költészetét az teszi szinte egyedülállóvá, hogy ez a katona, mégpedig az egri végvári vitéz szerelmi költészete. A magyar költő a portyázó végvári vitéz szemével fedezte fel és tette magáévá a természet szépségeit, a hazai tájat.« A század másik legdicsebb fegyverténye, Szigetvár 1566. évi védelme a magyar eposz megszületésére adott lehetőséget. »Nem maga a hazafiság, hanem a hazafiságnak a túlsúlya az, amit irodalmunk egyik — talán legfontosabb — nemzeti sajátosságának kell tekintenünk. Ennek kialakulásában a végvári harcok világának volt elhatároló szerepe.« A végvári harcok egykorú irodalma különös értéket jelent számunkra azért is, mert a keleteurópai népekkel való történelmi sorsközösségünk élő dokumentuma. »A magyar históriás epika rokonait megtaláljuk a korabeli szerb, bolgár, ukrán költészetben. Ugyanakkor a magyar vitézi költészet is sokat köszönhet a környező népek irodalmából jövő ösztönzéseknak.« A végvári harcok története, énekmondóink mind azt bizonyítják: népünk legyőzhetetlen mindenfajta idegen támadóval szemben, amikor igaz ügyért harcol.

Soós Imre, a Heves megyei közlélvtár vezetője »Eger védőinek emléke történeti irodalmunkban« c. korreferátumában rámutatott arra, hogy a feudális történetírás Eger megvédésének egyszerű tettet ki akarta sajátítani magának. Istvánffy és Forgách munkáikban igyekeznek kihangsúlyozni a nemesek jelenlétét, szerepét a harcokban. »Elhallgatják, hogy Dobó legmelegebb elismerő szavai nem a nemeseknek, hanem a nép fiainak szólnak.« A várvédelem nemesi jellegének kidomborítása és így a tények elferdítése jellemzi a külföldi történeti munkákat is. Megörökítik azonban hazai és külföldi munkák is azt a »szörzést«, amely a vár védői között jött létre, hogy a törököknek a várat fel nem adják s vele alkuba nem bocsátkoznak. Az egri vár védelmével kap-

csolatban jelentős helyet kapott a történeti munkákban az egri nők szerepe. Azt igyekeztek bizonyítani, hogy az egri nők nemes-asszonyok, nem pedig népi származásúak voltak. Megalkották Dobó Katica alakját, hogy ezzel teljesen háttérbe szorítsák az ostrom idején valóban harcoló parasztasszonyokat. A ránkmaradt bizonyítékok éppen e hazúg állításokat döntik romba s csak a régi történetírás módszereit leplezik le. Az egri hősök példája a maga valódiságában élt tovább népünkben és lelkesíti ma is nagy harcaiban.

A vándorgyűlést *Andics Erzsébet* akadémikus a következő szavakkal zárta be: »Megpróbáltatásokban, harcban és hősiességben gazdag történelmünkben kevés esemény van, amely annyira bővelkedne halhatatlan példamutatásban, máig is eleven tanulságokban, mint Eger várának 400 év előtti hősie védelme.

Eger védelmének története egy vár megmentésének jelentőségén messze túl-növe a magyar történelemnek nem egy alapvető vonatkozására világít rá.

Az itt elhangzott felolvasásokban újra és újra visszatértek tények és adatok, amelyek arról tanúskodnak, hogy amikor Eger védelmére került a sor, a nagyurak és nagypapok önzően, gyáván, mondjuk ki egyenesen: hazaárulók módjára viselkedtek. Eger védelmének kérdésében is az történt, amivel oly gyakran találkozunk a magyar történelem folyamán, hogy t. i. a kor uralkodó kizsákmányoló osztályai, azok, akik az ország javait, dolgozó népe munkájának gyümölcsét csaknem kizárólagosan élvezték, ezek megvédésére a veszély óráiban jóformán semmi áldozatot nem hoztak, semmire sem voltak hajlandók. Amint hogy ezeknek az országáruló, országpusztító nagyuraknak sorozatos hűtlenségei tették lehetővé, hogy országunkat és népünket annyiszor igazták le a multban idegen hódítók — hol fegyveresen, hol fegyver nélkül. 1552-ben is ők terjesztették szégyenletes példájukkal a vak ijedelmet, az ostoba gyávaságot. Az ő szellemük nyilvánult meg a téltéségben és restségben a védelem előkészítése terén, a legnagyobb veszély pillanatában megnyilvánuló vétkes széthúzásban; szóval mind-azokban a bűnökben, amelyek annyi vereségnek, pusztulásnak és megaláztatásnak voltak okozói történelmi múltunk folyamán és amelyek népünket, országunkat gyakrapodásában akadályozták, fejlődésében visszavetették, idegen rablók bitang prédájává tették századokon át.

Az egri védők azzal szereztek örök dicsőséget maguknak, hogy mindennek ellenkezőjét példázták. Az egriek megmutatták, hogy okos elszántsággal egy maréknyi bátor is csodákra képes. Eger megmutatta, hogy a bátrak győznek. Megmutatta, hogy a rettenthetetlenség bölcsőbb dolog, mint a kishitűség és hogy nem azoknak a számításai józanok és realisak, akik a veszély pillanatában csak a saját bőrüket gondolnak, hanem azok diadalmaskodnak, akik a közös nagy ügynek, a hazának és a népnek érdekeit helyezik mindenek fölé.

Ezt csinálták az egriek, ezért ragyogott és ragyog példájuk négy évszázad viharain át is töretlen fényvel, ezért hatott ki lelkesítő erejük az elkövetkezett nemzedékek egész sorára. Eger példája bátorította a többi végvárat a török elleni harcban, Eger védelmezőinek hősiessége tovább élt Zrinyiben, Rákóczi kurucában, a szabadságharc honvédeiben, a szocialista Magyarország mai építőiben. Eger védelmezői hősie magatartásukkal nemcsak 1552-ben mentették meg az ország jelentős részét és az egész nemzet becsületét, — bátorító győzelmüknek, erkölcsi példájuknak, legendás hírüknek nagy szerepe volt a magyar nép újra és újra megújuló szabadságküzdelseiben. Szellemük tovább élt azokban, akik újra és újra megvédték és végül is maguknak megszerették a hazát.

Eger védői azzal, hogy 400 évvel ezelőtt megállták a helyüket ott, ahová őket a kötelesség állította, olyan hatalmasat cselekedtek, amelynek dicsősége századok folyamán nemcsak, hogy nem halványodott és kisebbedett, hanem ma ragyogóbb fényben áll, mint valaha. Önfeláldozó, forró hazaszeretetűk, hősie elszántságuk, szembeszállásuk nemcsak az idegen ellenséggel, hanem a saját körükben megbúvó gyávákkal és árulókkal is, megingathatatlanságuk a kishitűséget terjesztő álbarátok csábításaival szemben, az a felismerésük, hogy minden egyesnek — ahogyan Dobó István mondta — »teljesítenie kell bátor és erős lélekkel«, amit a haza sorsa, mint kötelességet reá rótt, céltudatos, alapos felkészülésük a honvédelemre, az előrelátó gondoskodás a szükséges anyagi eszközökről, a védelem jó megszervezése, az egyéni példamutatás — mind olyan erények, amelyek ma aktuálisabbak, mint valaha. Ezek a hősie erények ma egyre inkább egész népünk tulajdonságaivá válnak. Ezekre a hősie tulajdonságokra neveli ma egész népünket pártunk, a *hősök pártja*, Rákosi elvtárs pártja, a Magyar Dolgozók Pártja.

Eger védelmének 400. évfordulója alkalmával felszabadult magyar népünk tisztelettel és hálával adozik az egri hősök szent emlékének, és megfogadja, hogy példájukat, ha rákerül a sor, ingadozás nélkül követni fogja.◀

РЕЗЮМЕ

Иштван Сабо:

КОШУТ И ОСВОБОЖДЕНИЕ КРЕПОСТНЫХ КРЕСТЬЯН

В первую половину XIX века имелись объективные условия либерально-капиталистического преобразования венгерского общества; началось обострение противоречий феодализма и столкновения его с капитализмом. После отбытия трехгодичного тюремного заключения, взяв в свои руки в январе 1841 года редактирование газеты «Пешти Хирлап» Кошут приступил к решающей борьбе за ликвидацию феодальных крепостнических отношений. На страницах этой газеты Кошут с неотразимой силой требовал осуществления освобождения — в буржуазном смысле — земли, в качестве такого требования эпохи, от которого нельзя уклониться. Кошут уже в 1841 году опубликовал на страницах «Пешти Хирлап» план всеобщего и обязательного выкупа крепостных крестьян, проводимого частью с государственным возмещением. Но из-за практических трудностей поставил временно на повестку дня добровольный со стороны крепостных, но принужденный по отношению к помещикам выкуп. Кошут предлагал содействовать осуществлению выкупа частью с помощью государственной казны, частью путем разрешения уплаты земель. Кошут боролся за освобожденную от феодализма свободную буржуазную нацию. Осуществление этого у Кошута было неотделимо связано с избавлением от политической и колониальной зависимости от Вены. В интересах завоевания независимости страны Кошут при руководящей роли дворянства хотел объединить всех членов нации. Но было ясно и то, что «объединения интересов» нельзя достичь без раскрепощения крестьян, предлагаемого Кошутом добровольно осуществить дворянством. Агитация Кошута вызвала бурную реакцию. Служащая интересам крупных помещиков консервативная и клерикальная печать бешено и саркастически нападала на Кошута и его сторонников. Для осуществления программы Кошута — принудительного по отношению к помещику выкупа — крепостному нужны были деньги, крепостной же был бедным и вообще в стране, вследствие колониальной зависимости от Австрии, проявлялся угрожающий недостаток в деньгах. Возникло много планов в целях разыскания необходимых для выкупа и выплачиваемых крестьянами денег, но здоровых планов не было и не могло быть. Сессия государственного собрания 1843—44 гг. ни на шаг не продвинула вперед дело выкупа. Разочаровался и сам Кошут. Он уже не верил, что освобождение крепостных крестьян можно осуществить рука об руку с дворянством, поэтому поставил себе задачей расширение общественного базиса, политическое объединение и мобилизацию прогрессивного дворянства и народа.

Кошут после крестьянского восстания в Галиции в 1846 году с умноженной силой включился вновь в смягчившиеся в 1842—45 годах прения по вопросу о выкупе и освобождении крепостных. После крестьянского восстания в Галиции Кошут увидел, что возможен и случай объединения венского правительства и венгерского крестьянства, ценой чего была бы независимость страны, поэтому так как Кошут вследствие интриг венского правительства был лишен возможности редактировать «Пешти Хирлап», он настойчивее, чем когда-либо, публиковал свои планы на страницах небольшого еженедельника. Сущность новых планов Кошута заключалась в следующем: от феодальных отношений надо освободиться таким образом, что государство частью возместит помещиков из своих налоговых доходов. На совещаниях оппозиции — также помещиков — в 1846—47 гг. Кошут постепено вынужден был идти на уступки, и, наконец, оппозиция, готовящаяся к сессии государственного собрания 1847—48 г., приняла в вопросе о выкупе программу, которая из-за неопределенного редактирования ее уже заранее была обречена на неудачу.

На открывшемся 12-го ноября 1847 года последнем сословном государственном собрании дело крепостных действительно обещало мало хорошего. Возглавляемая теперь

уже Кошутом оппозиция не имела даже в нижней палате решающего большинства. В директивах, полученных депутатами от их комитатов, было дано поручение на принятие очень умеренных реформ в этом вопросе. За нижней же палатой стояла объединяющая крупных помещиков верхняя палата, а за ней — венское правительство. Итак, в течение четырех месяцев не продвинулись вперед ни крепостная, ни другие реформы.

Нижняя палата уже удовлетворилась бы подготовительными мероприятиями и хотела отложить обсуждение условий выкупа до следующей сессии государственного собрания, но верхняя палата даже на это не пошла. В это время вспыхнули февральская парижская революция, венская революция 13-го марта и пештская революция 15-го марта. Ставший хозяином положения Кошут заставил испугавшиеся революций государственное собрание и правительство один за другим принять законы, обеспечивающие буржуазное преобразование и самостоятельность страны. Нижняя палата уже утром 15-го марта приняла решение о введении всеобщего обложения налогами и об отмене крепостного права. После возвращения из Вены делегации, передавшей там требования государственного собрания, на заседании 18 марта, продолжавшемся с утра до ночи, был разработан текст закона об освобождении крестьян от феодальных повинностей и из под власти помещиков с тем, что возмещение помещиков берет на себя государство. В деле освобождения венгерских крепостных крестьян в 1848 году было много ошибок, но все же это было достижением, достигнутым прежде всего благодаря Кошуту.

Иштван Барта:

КОШУТ И ЧАНИ

В очерке обсуждается связь Кошута с одним из выдающихся представителей венгерского либерального дворянства Ласло Чани в эпоху реформ и освободительной борьбы 1848—49 гг. Их дружба началась еще в самом начале политической деятельности Кошута, когда Чани во главе левого крыла оппозиции комитата «Зала» боролся за освобождение арестованного Кошута. Позже, в 40-х годах, Чани борется на стороне Кошута за освобождение Венгрии от оков феодализма путем ликвидации прежде всего колониального гнета, за политическую независимость нации от угнетательской власти Габсбургов. Чани типичный представитель того помещичьего дворянства, которое за отсутствием сильной буржуазии идет во главе буржуазного преобразования, поддерживает все инициативы Кошута, борется за их осуществление.

После победы мартовской революции 1848 года в Венгрии, Кошут назначает Чани правительственным комиссаром комитатов долины реки Дравы, где молодой свободной Венгрии угрожал своими войсками наймит австрийской реакции Еллашич. Чани — первый полномочный гражданский комиссар венгерской революции — с помощью Кошута создает в своих комитатах венгерскую народную армию, разоблачает неблагонадежность бывших императорских офицеров, в двух случаях срывает предательство бывших командиров императорской армии, желавших перевести только что созданную с большим трудом армию в лагерь противника, и, наконец, с помощью восставшего народа ведет новую венгерскую народную армию к первой крупной победе над Еллашичем (Пакозд, 29 сентября 1848 г.). После заключенного после победы у Пакозда, против воли Чани, перемирия следует целый ряд ошибок: народная армия не преследует отступающего противника, не оказывает своевременную помощь вспыхнувшей в защиту Венгрии венской октябрьской революции, и переступает венгеро-австрийскую границу несмотря на настояния Чани лишь после прибытия в лагерь Кошута. Однако тогда было уже поздно. Венгерская армия проигрывает сражение при Швехате (30-го октября) и Вену захватывает армия деспота. Чани не виноват в этой неудаче. Он в самом начале венскую революцию принял, как замечательный жест солидарности революционных народов, неутомимо боролся за наступательное выступление, против трусости, равнодушия и предательства, и виноват не он; что наступательное выступление было осуществлено лишь тогда, когда слабый в начале противник имел уже перевес в силе.

После поражения Кошут назначил Гёргеи командующим армией и на несколько дней и сам остался в Братиславе, чтобы вместе с Чани и Гёргеи организовать сопротивление ожидаемому наступлению противника. За это время особенно углубилась дружба между Кошутым и Чани, но здесь же коренится и та ошибка, из-за которой Чани позже не опознал истинного характера Гёргеи и не применял по отношению к нему полномочия гражданского комиссара. Кошут, а вместе с ним и весь революционный штаб, видели

в Гёргеи давножданного вождя революции, предоставили ему полновластие в военных делах. Таким образом, Чани не мог выступить против Гёргеи с надлежащей силой даже тогда, когда тот в декабре 1848 года без боя уступил большую часть страны продвигающемуся вперед противнику. Когда государственное собрание в последний день года также оставило столицу, Кошут назначил Чани правительственным комиссаром по эвакуации. Чани, добросовестно выполнив свою задачу, последним оставил эвакуированный город. В середине января 1849 года по просьбе Кошута он занял пост правительственного комиссара Трансильвании при победоносном полководце Беме. Здесь перед ним стояли огромные задачи: насколько был Бем замечательным полководцем, настолько не терпел он вмешательства гражданских властей. В Трансильвании беспрерывно вспыхивали восстания румын и саксонцев, бывших средством венской реакции, и Чани в течение четырех месяцев боролся с проблемами, которые казались неразрешимыми. Он честно старался выполнить полученные от Кошута поручения: освободил военное руководство от забот гражданской администрации, обеспечил армию новобранцами, оружием, орудиями, боеприпасами, восстановил порядок и уважение к властям и к законам, старался осуществить предпосылки примирения национальностей, защищал румынских крестьян от мести венгерских помещиков и вообще крестьян от произвольного продолжения помещицкой эксплуатации. Однако его деятельность в Трансильвании имеет и отрицательные стороны: во-первых то, что он при всем своем старании не мог в национальном вопросе выйти из рамок узкого кругозора дворянского национализма; во-вторых по отношению к Бему — не мог полностью обеспечить сотрудничество гражданского и военного руководств. Однако несомненно, что и в этих двух вопросах он верно служил руководящим принципам Кошута и интересам самооборонительной войны.

В конце апреля 1849 года Кошут отозвал Чани из Трансильвании и назначил министром путей сообщения. В нисходящий период революции, в новых условиях, личность Чани потеряла свой прежний характер, его сотрудничество с Кошутым давало уже меньше результатов. Проявилась его главная ошибка: он доверял Гёргеи, считал его залогом дальнейшей успешной борьбы и делал все возможное для ликвидации противоречий между Гёргеи и Кошутом. Однако он и тогда представлял взгляды Кошута и старался уговорить Гёргеи продолжать борьбу до конца. После окончательного ухудшения военного положения Чани старается убедить Кошута в том, что диктатура Гёргеи может обеспечить заключение мирного договора, благоприятного для всей нации. Осознав свое заблуждение, он добровольной смертью доказал свою верность делу, которому не мог больше принести пользы своей жизнью. 10 октября 1849 года его казнила одержавшая победу реакция:

Лайош Фаркаш - Геза Радо:

КОШУТ И ВОЕННАЯ ПРОМЫШЛЕННОСТЬ В ЭПОХУ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ 1848-49. ГГ. В ВЕНГРИИ

В сентябре 1848 года, накануне освободительной борьбы в Венгрии не было ни армии, ни военной промышленности. Фабрично-заводская промышленность, очень медленно развивающаяся из-за столетнего колониального гнета Австрии, и стесненная оковами разлагающейся системы гильдий кустарная промышленность не были способны удовлетворить даже элементарные требования гражданского потребления. Первое ответственное венгерское правительство не могло надлежащим образом вооружить и батальоны национальной гвардии, создаваемые в интересах обеспечения внутреннего порядка, народные же ополченцы шли против вторгнувшегося в страну Еллашича, вооруженные выпрямленными косами.

Стоящий во главе Комитета обороны Кошут в беспримерно короткое время почти из ничего создал фабрики, приобрел машины, набрал специалистов, вскрыл отечественные источники сырья и, по заранее разработанным, хорошо обдуманым планам, настолько успешно организовал производство военной промышленности, что в последние месяцы 1848 года уже развернулось производство оружия и боеприпасов, существенно улучшилось снабжение новой венгерской армии и в области обмундирования. Развитие не приостановилось и несмотря на эвакуацию правительства в г. Дебрецен. Отряды венгерской армии, надлежащим образом снабженные орудиями, оружием и боеприпасами и другими важными продуктами новой военной промышленности, весной 1849 года в многочисленных сражениях одерживали победу за победой над вооруженной до

зубов австрийской армией. Кошут, первым из венгерских государственных деятелей, национализировал в интересах защиты свободы народа предприятия, конфисковал машины и сырье, гражданские же отрасли промышленности, даже и кустарную промышленность мобилизовал в интересах обеспечения снаряжения и бесперебойного снабжения армии. Благодаря его революционной, не признающей соглашательства решимости, широким теоретическим и практическим знаниям, и организаторским способностям, стесняемая со всех сторон, оставленная на произвол судьбы, изолированная даже от соседних государств страна создала военный потенциал, поразивший как друзей, так и врагов. Созданная Кошутом военная промышленность производила намного больше, чем можно было ожидать по реальным расчетам. Благодаря этому героическая венгерская армия в течение почти целого года держала фронт против многократно превосходящей силы врага, который, имея за собой значительную уже и тогда австрийскую и чешско-моравскую военную промышленность, неограниченные возможности импорта и кредита, уже в самом начале борьбы показывало огромное превосходство в материальном и военно-техническом отношении. Несмотря на это, ощутимый недостаток в оружии возник только в конечном этапе борьбы, когда в целях задержания царских интервенционных войск надо было ускоренным темпом направлять на фронт новые венгерские войска. В то время уже наша база вооружения все более суживалась. Это обстоятельство особенно подчеркивали буржуазные историки, старавшиеся защищать капитулировавшего Гёрген и «Партию мира», аргументируя тем, что венгерская армия нуждалась во всем, не имела ни орудий, ни оружия, ни боеприпасов, солдаты шли в бой босыми и в лохмотьях. Авторы настоящего очерка разоблачают эту сложившуюся в течение столетия лживую легенду. Они доказывают, что Кошут проделал огромную работу в области создания и успешной работы военной промышленности и промышленности боевого снаряжения, благодаря чему удалось сформировать почти двухсоттысячную армию. Кроме этого, благодаря героизму и самоотверженности трудящегося народа именно в этой области мог добиться Кошут наиболее конкретных успехов. Военную катастрофу освободительной борьбы ускорили внутренние и внешне-политические факторы. Никакие усилия Кошута не могли предотвратить эту катастрофу. Растущая сила внешнего врага и сотрудничество с ним отечественной реакции (после поражения европейских революций) явились решающими причинами поражения венгерской революции 1848-49 гг. Венгрия как во внутриполитическом, так и в военном отношении рухнула уже тогда, когда самая твердая экономическая опора освободительной борьбы — военная промышленность и промышленность боевого снаряжения — еще могла бы выполнять лежащие на ней задачи.

Э. А р а т о :

ТРАДИЦИИ ДРУЖБЫ МЕЖДУ ЧЕШСКИМ И ВЕНГЕРСКИМ НАРОДАМИ В 1849 ГОДУ

1848-49 гг. — прогрессивная традиция как чешского, так и венгерского народов. Однако борьбу за свободу и национальную независимость против общего врага они вели не в качестве союзников. В 1848 году реакции удалось временно натравить эти народы друг против друга.

Весной 1849 года произошла перемена: чешский народ под руководством демократов-радикалов начал борьбу против австрийского абсолютизма. Эта последовательная борьба довела затем до воодушевленной симпатии к венгерской освободительной борьбе и ее героическому вождю Лайошу Кошут. Хотя симпатия сама по себе не означала союза, все же либеральная буржуазия и — явившиеся открытой агентурой австрийской реакцией — чешские консерваторы, осознав огромное значение объединения сил чешского и венгерского народов, изо всех сил начали борьбу за ликвидацию симпатии чешского народа к венгерской освободительной борьбе.

Кроме демонстраций, чешские радикалы оказали борющемуся за свою свободу венгерскому народу и конкретную помощь тем, что не поддерживали славян против венгров, против прогресса. Все это, хотя и не являлось непосредственной помощью, объективно все же укрепляло антиабсолютистский лагерь, в том числе и венгерскую освободительную борьбу.

Кроме этого чешские радикалы подготавливали и вооруженное восстание, стремясь всеми силами воспрепятствовать царской интервенции против Венгрии. В ходе подготовки восстания чешские демократы-радикалы, опиравшиеся на прогрессивные силы

чешского народа, на мелкую буржуазию, крестьянство и рабочий класс, осознали также и то, что свободу Чехии нельзя завоевать без помощи соседних народов, борющихся за свою свободу. Осознание этого привело к мысли о союзе с освободительной борьбой венгерского народа. Однако этот союз не мог быть осуществлен, так как реакция преждевременно узнала о подготовке майского восстания и арестовала его участников.

Ошибочная политика венгерского правительства по национальному вопросу также играла роль в том, что в 1848—49 годах не был осуществлен чешско-венгерский союз. Когда руководители венгерской освободительной борьбы, наконец, осознали значение героической борьбы чешского народа — было уже поздно: абсолютизм сковал руки чешского народа. Спустя несколько месяцев после разоблачения майского восстания в Чехии потерпела поражение и освободительная борьба венгерского народа. Превосходящая в силе контрреволюция одержала победу над чешским и венгерским народами, героически борющимися за свою свободу.

Союз между чехословацким и венгерским народами осуществился лишь в борьбе против капитализма, в ходе строительства социализма и стал мощной силой лагеря мира.

RÉSUMÉ

I. SZABÓ :

KOSSUTH ET L'ABOLITION DU SERVAGE

Dans la première moitié du XIXe siècle les conditions objectives d'une transformation libéralo-capitaliste de la société hongroise furent données, l'approfondissement des contradictions internes du féodalisme et de son antagonisme avec le capitalisme s'accrochèrent. Ce fut Kossuth qui déclencha l'attaque décisive pour l'abolition du servage, quand, en janvier 1841, après un emprisonnement de trois ans, il fut chargé de la rédaction du journal *Pesti Hirlap*. Kossuth a lutté sur les pages de ce journal avec un courage intrépide pour la liberté — évidemment bourgeoise — de la terre et il a présenté cette revendication comme une exigence imposée par l'époque. C'est encore en 1841 qu'il exposa son plan relatif au rachat général et obligatoire des charges seigneuriales, réalisable en partie à l'aide d'un dédommagement accordé par l'État. À cause des difficultés pratiques qui ont empêché la réalisation de ce projet, il se contenta d'abord à exiger le rachat obligatoire, imposé aux propriétaires terriens et, à cet effet, il proposa une aide financière de la part du Trésor et le dédommagement des propriétaires par des terres. L'idéal de Kossuth fut la nation bourgeoise délivrée des chaînes du féodalisme, idéal qui ne put être réalisé d'après lui qu'avec la libération du pays de sous le joug de la dépendance politique et coloniale des Habsbourg. Afin d'obtenir l'indépendance du pays, Kossuth a voulu réaliser une union d'intérêts des membres de la nation sous la conduite de la noblesse. Cependant cette union a impliqué, d'après Kossuth, la libération des serfs, à laquelle la noblesse aurait dû consentir librement. La campagne de Kossuth provoqua une réaction très vive : la presse conservatrice et cléricale servant les intérêts de la grande propriété a attaqué avec colère et ironie Kossuth et ses adeptes. D'après le programme immédiat de Kossuth le serf aurait dû racheter la terre, mais il était pauvre et dans le pays — à cause de sa position coloniale — il y avait un manque d'argent très dangeureux. On a inventé divers projets pour la solution de ce problème d'argent, mais aucun d'eux n'était réalisable, et d'ailleurs il était impossible de trouver un plan acceptable. La diète de 1843/44 ne fit aucun progrès en ce qui concerne la solution du rachat. Déçu, Kossuth ne croyait plus à la libération des serfs à l'aide de la noblesse, il s'est fixé comme but la réalisation de l'union et de la mobilisation de la noblesse progressiste et du peuple.

Kossuth n'intervint dans le débat sur le problème du rachat, c'est-à-dire sur la libération des serfs — débat devenu moins vif dans les années 1842-45 — qu'en 1846, après le soulèvement paysan de Galicie. Sous l'influence de ce soulèvement, il a pensé à la possibilité d'un rapprochement entre le gouvernement de Vienne et la paysannerie, rapprochement qui aurait de nouveau eu pour résultat la perte de l'indépendance du pays. À cause des intrigues du gouvernement de Vienne, Kossuth a dû renoncer à rédiger le journal *Pesti Hirlap* et a dû exposer ses plans dans un petit journal hebdomadaire. La censure a souvent empêché la publication de ses articles. Dans ses nouveaux projets, Kossuth a proposé le dédommagement partiel des seigneurs à l'aide des impôts d'État. Aux conférences de 1846-47 de l'opposition — composée également de propriétaires terriens —, Kossuth a dû faire des concessions et l'opposition a accepté avant la diète de 1847-48 un programme relatif au rachat perpétuel qui par sa rédaction vague n'a promis aucun résultat.

En effet, la discussion du problème des serfs n'a pas commencé sous des meilleurs auspices à la dernière diète des ordres inaugurée le 12 novembre 1847. L'opposition dirigée par Kossuth n'a pas eu une majorité solide à la chambre basse, les députés de l'opposition n'ont obtenu l'autorisation de leur comitat que pour le vote de certaines

réformes très modérées en ce qui concerne le servage. Derrière la chambre basse se trouvait la chambre haute composée de grands propriétaires, et derrière elle le gouvernement de Vienne. Pendant quatre mois la cause des réformes en général, et celle de la réforme du servage, en particulier, n'a fait que des progrès infimes.

La chambre basse était prête à se contenter de certaines mesures préparatives et à ajourner le problème du rachat à la diète suivante, mais la chambre haute s'y est opposée. C'est alors qu'intervint la révolution de février à Paris, la révolution de 13 mars à Vienne et celle du 15 mars à Pest. Kossuth devint le maître de la situation et fit accepter l'une après l'autre par la diète et le gouvernement, épouvantés par les révolutions, les lois assurant la transformation bourgeoise et l'indépendance du pays. La chambre basse accepta dans la matinée du 15 mars l'introduction de l'égalité devant l'impôt et l'abolition du servage. Après le retour de la délégation chargée d'exposer devant la Cour les revendications de la diète, on a rédigé tout de suite dans la séance du 18 mars, qui a duré du matin jusqu'à minuit, les lois sur l'exemption de la paysannerie des charges seigneuriales et sa libération du pouvoir seigneurial. On a en même temps déclaré que le dédommagement des propriétaires fonciers sera la tâche de l'État. L'abolition du servage de 1848 a eu de nombreuses lacunes, mais elle doit malgré cela être considérée comme un grand résultat qui fut avant tout l'oeuvre de Kossuth.

I. BARTA :

* KOSSUTH ET CSÁNYI

L'étude présente les rapports qui ont existé entre Kossuth et Csányi, un des éminents représentants de la noblesse libérale, à l'époque des réformes et pendant la guerre d'indépendance de 1848/49. Les racines de cette amitié remontent au commencement de la carrière politique des Kossuth, quand Csányi, à la tête de l'aile gauche de l'opposition du comitat Zala, a lutté pour la libération de Kossuth emprisonné. Plus tard, dans les années quarante, Csányi se trouve aux côtés de Kossuth dans la lutte que celui-ci mène pour libérer la Hongrie des chaînes du féodalisme et pour liquider avant tout l'oppression coloniale, et pour assurer l'indépendance nationale contre le pouvoir oppresseur des Habsbourg. Csányi est un représentant typique de la noblesse moyenne qui, à défaut d'une couche bourgeoise forte, est à la tête du combat pour la transformation bourgeoise de la Hongrie et qui appuie toutes les initiatives de Kossuth et lutte pour leur réalisation.

Après la victoire de la révolution de mars 1848 Kossuth nomme Csányi commissaire du gouvernement dans les comitats situés au bord de la Drave où Jellačić, mercenaire de la réaction autrichienne, menace la liberté hongroise. Csányi, premier commissaire du gouvernement chargé de plein pouvoir, organise, à l'aide de Kossuth, l'armée hongroise de la Drave, démasque l'infidélité des anciens officiers impériaux, empêche deux fois la trahison des anciens commandants impériaux qui voudraient passer avec l'armée difficilement organisée dans le camp ennemi et, à l'aide du peuple soulevé, il conduit la nouvelle armée populaire hongroise à sa première grande victoire contre Jellačić (Pákozd, le 29 septembre 1848). L'armistice conclu après la victoire de Pákozd, contre la volonté de Csányi, est la source de nombreuses erreurs : l'armée hongroise ne poursuit pas l'ennemi en fuite, elle ne vient pas au secours de la révolution d'octobre de Vienne déclenchée dans l'intérêt des Hongrois, et malgré les instances pressantes de Csányi, elle ne traverse la frontière hongaro-autrichienne qu'après l'arrivée de Kossuth au camp. À ce moment il est déjà trop tard : l'armée hongroise perd la bataille de Schwechat (30 octobre) et l'armée du tyran occupe Vienne. Csányi n'était pas responsable de cet échec : il a, dès le début, reconnu dans la révolution de Vienne la manifestation grandiose de la solidarité des peuples révolutionnaires, il a lutté sans cesse pour le déclenchement de l'offensive, contre la lâcheté, l'insouciance et la trahison, et ce n'était pas sa faute si l'offensive n'a été déclenchée qu'au moment où l'ennemi, faible au début était déjà supérieur en forces.

Après la défaite, Kossuth a nommé Görgey chef de l'armée et il est resté quelques jours à Presbourg pour organiser avec Csányi et Görgey la résistance contre une éventuelle attaque de l'ennemi. C'est là que s'est approfondie l'amitié de Kossuth et de Csányi, mais c'est également de là que date l'erreur qui a empêché Csányi de reconnaître plus tard le vrai caractère de Görgey et d'employer contre lui son plein pouvoir de commissaire civil. Kossuth, et avec lui tout l'état-major révolutionnaire, a vu en

Görgey le chef militaire depuis longtemps attendu de la révolution, il lui a donné plein pouvoir en matière militaire, de sorte que Csányi ne pouvait s'opposer de lui avec l'énergie nécessaire ni même en décembre 1848, quand Görgey a abandonné sans combat une grande partie du pays à l'ennemi qui s'avavançait. Quand au dernier jour de l'année, le parlement hongrois a quitté la capitale, Kossuth a nommé Csányi commissaire de l'évacuation. Csányi a pleinement satisfait à ses devoirs et il a quitté le dernier la capitale évacuée. Au milieu de janvier 1849, à la demande de Kossuth, il est allé comme commissaire en Transylvanie auprès du général victorieux, Bem. Ici il devait assumer des tâches très lourdes : chef militaire excellent, Bem n'a toléré dans ses affaires aucune ingérence du pouvoir civil, les Roumains et les Saxons, incités par la réaction de Vienne, se sont soulevés. Csányi a lutté pendant quatre mois contre ces problèmes qui ont paru insolubles dans un pays en désordre. Il a essayé de remplir avec honnêteté toutes les tâches que Kossuth lui a confiées : il a dispensé la conduite militaire des soucis de l'administration civile, il a assuré à l'armée des recrues, de l'argent, des fusils, des canons et des munitions, il a rétabli l'ordre, le respect des autorités et de la loi, il a essayé de créer les conditions premières d'une paix avec les nationalités, il a défendu le paysan roumain contre la vengeance du seigneur hongrois, et en général, il a lutté contre le prolongement arbitraire de l'exploitation seigneuriale. Son activité en Transylvanie a également des aspects négatifs : ainsi en ce qui concerne la question nationale, il n'a pu franchir, malgré tous ses efforts, le cadre étroit du nationalisme de la noblesse, d'autre part, dans ses rapports avec Bem, il n'a pu assurer dans tous les domaines une collaboration sans incidents entre la direction civile et militaire. Cependant, il est hors de doute que même dans ces questions il a suivi fidèlement les directives de Kossuth et a servi les intérêts de la guerre d'autodéfense.

À la fin d'avril 1849, Kossuth l'a rappelé et l'a nommé ministre des communications. Dans la période de décadence de la révolution, dans des circonstances nouvelles sa figure s'est effacée, sa collaboration avec Kossuth a été moins fructueuse. C'est à ce moment que s'est manifestée son erreur principale : il a eu confiance en Görgey, il l'a considéré comme un gage de la lutte victorieuse et il a fait tout son possible pour aplanir les différends surgis entre Kossuth et Görgey. Toutefois, il est resté fidèle à la conception de Kossuth et a voulu persuader Görgey à continuer la guerre jusqu'au bout. Après l'aggravation définitive de la situation militaire, il a aidé à convaincre Kossuth que la dictature de Görgey pouvait assurer une paix favorable à la nation tout entière. Quand il a reconnu son erreur, il a prouvé avec sa mort librement choisie sa fidélité à la cause qu'il ne pouvait plus servir avec sa vie. La réaction victorieuse, le fit exécuter le 10 octobre 1849.

L. FARKAS — G. RADÓ :

KOSSUTH ET L'INDUSTRIE DE GUERRE DE LA GUERRE D'INDÉPENDANCE HONGROISE

En septembre 1848, à la veille de la guerre d'indépendance, la Hongrie n'a possédé ni forces armées, ni industrie de guerre. La grande industrie à peine développée à cause de l'oppression coloniale centenaire de l'Autriche et l'industrie manufacturière qui se débattait dans les chaînes du système de corporations en pleine crise ne pouvaient même satisfaire aux demandes de la consommation civile. Le premier gouvernement responsable hongrois n'a pu armer pas même les bataillons de garde nationale destinées à maintenir l'ordre public et les miliciens ont marché contre Jellačić, l'envahisseur, avec des faux redressées.

Kossuth, à la tête du Comité de défense, a créé presque de rien des fabriques, il a procuré des machines, a recruté des spécialistes, il a mis au jour les sources de matières premières du pays et a organisé en si peu de temps et avec un tel succès l'industrie de guerre — d'après un plan préétabli, mûrement réfléchi — qu'à la suite de son travail la fabrication des armes et des munitions s'est accrue d'une façon considérable encore dans les derniers mois de l'année 1848 et l'équipement de la nouvelle armée s'est amélioré. Ce développement s'est poursuivi même après la fuite du gouvernement à Debrecen et les troupes de honvéds, suffisamment munies de canons, de fusils, de munitions et d'autres articles de guerre de première nécessité, ont battu, au printemps 1849, dans des combats glorieux les forces autrichiennes armées jusqu'aux dents. Kossuth fut le premier homme d'État hongrois qui a nationalisé, dans l'intérêt du peuple, des fabri-

ques, qui a réquisitionné des machines et des stocks de matières premières, qui a mobilisé l'industrie civile — l'industrie manufacturière aussi — afin d'assurer l'équipement et l'approvisionnement continu de l'armée populaire. Grâce à sa fermeté révolutionnaire inébranlable, à ses vastes connaissances d'économie, théoriques et pratiques, à sa force de travail sans pareil et à son talent d'organisateur, il a pu créer dans un pays pressé de toutes parts, abandonné à ses propres forces et isolé même des États voisins, un potentiel de guerre qui a surpris l'ami et l'ennemi. L'industrie de guerre créée par Kossuth a produit le multiple de ce qu'on attendait d'après des calculs réels. C'est grâce à ces efforts que l'héroïque armée des honvéds a pu lutter avec succès pendant un an contre des forces bien supérieures qui avaient à leur disposition la grande industrie autrichienne et tchéco-morave déjà fort développée de même que des possibilités d'importation et de financement illimitées et qui, dès le début de la guerre, ont possédé une supériorité matérielle et technique puissante face aux forces armées hongroises. Le manque d'armes ne s'est fait sentir que dans la dernière phase de la guerre, quand on a dû envoyer d'urgence sur les fronts les nouvelles armées hongroises afin de contenir l'invasion des troupes tzaristes. Cependant à ce moment le territoire des bases de l'industrie de guerre hongroise s'est rétréci. Partant de ce fait les historiens bourgeois, qui, en majorité, ont essayé de dénigrer Kossuth et ont pris la défense du traître Görgey et du «parti de la paix», ont soutenu que les honvéds ont manqué de tout, ils n'avaient pas de canons, de fusils et de munitions et devaient aller au combat nu-pieds et en haillons. Les auteurs de la présente étude démasquent cette légende tissée de mensonges pendant tout un siècle. Ils prouvent que le génie de Kossuth a obtenu des succès éclatants dans l'organisation et la production de l'industrie d'armements et que ces résultats ont permis la création d'une armée de presque 200 000 hommes. De plus, ils soutiennent que grâce à l'héroïsme du peuple travailleur et à ses admirables efforts, c'était le domaine où Kossuth a pu obtenir les résultats les plus concrets. La débâcle militaire de la guerre d'indépendance a été provoquée par des causes de politique extérieure et intérieure, et Kossuth, malgré tous ses efforts n'a pu l'empêcher. Le renforcement de l'ennemi extérieur et la collaboration traîtresse de la réaction à l'intérieur du pays avec cet ennemi (après la chute des révolutions européennes) ont poussé la guerre d'indépendance sur la pente de la déroute, à un moment où la crise intérieure et les revers militaires ont exercé une influence réciproque l'un sur l'autre. Politiquement et militairement la Hongrie a perdu déjà la lutte quand l'industrie de guerre, pilier économique le plus fort de la guerre d'indépendance, était encore capable de remplir ses tâches.

E. ARATÓ:

LES TRADITIONS D'UNION DES PEUPLES TCHÈQUE ET HONGROIS EN 1849

1848/49 constitue tant pour le peuple tchèque que pour le peuple hongrois un héritage progressif. Cependant les deux peuples n'ont pas mené en alliés leur lutte pour la liberté et l'indépendance contre l'opresseur commun. En 1848, la réaction a réussi de les opposer l'un à l'autre, pour un certain temps.

Le printemps de l'année 1849 apporta un changement considérable dans ce domaine. Sous la conduite des démocrates radicaux, le peuple tchèque déclencha l'attaque contre l'absolutisme autrichien. Cette lutte menée d'une façon conséquente conduisit à l'éveil d'une sympathie enthousiaste du peuple tchèque pour la guerre d'indépendance hongroise et pour son héroïque chef, Lajos Kossuth. Cette sympathie ne signifia pas la conclusion d'une alliance entre les deux peuples, mais elle suffit pour que la bourgeoisie libérale et les conservateurs tchèques, agents déclarés de la réaction autrichienne, aient mis tout en oeuvre pour combattre ce sentiment. Ils reconnurent l'importance qu'aurait pu prendre une alliance tchéco-hongroise.

Les radicaux tchèques accordèrent un appui concret à la guerre d'indépendance hongroise non seulement par la manifestation de leur sympathie, mais surtout par le fait qu'ils n'aidèrent pas la lutte rétrograde des Slaves contre cette guerre. Sans être une aide directe, tout cela renforça effectivement le camp des ennemis des Habsbourg et, par conséquent, la lutte des Hongrois.

De plus, les radicaux tchèques firent des préparatifs en vue de déclencher un soulèvement armé et s'efforcèrent d'empêcher par tous les moyens l'intervention du tsar en Hongrie. Tout en s'appuyant sur les forces progressistes de la Bohême, sur la

petite bourgeoisie, la paysannerie et la classe ouvrière, ils reconnurent au cours de leurs préparatifs que le peuple tchèque ne pouvait obtenir sa liberté sans le secours de ses voisins luttant également pour leur liberté. La découverte de ce principe les conduisit à l'idée d'une alliance avec la guerre d'indépendance hongroise. Cependant ce plan ne put être réalisé, car la réaction découvrit le soulèvement de mai avant la date et fit arrêter ses participants.

La politique erronée du gouvernement hongrois envers les nationalités contribua également à l'échec de ce projet. Au moment où les dirigeants de la guerre d'indépendance hongroise reconnurent l'importance de la lutte héroïque du peuple et des démocrates radicaux tchèques, il fut déjà trop tard : l'absolutisme réussit à enchaîner de nouveau le peuple tchèque. D'ailleurs quelques mois après la découverte du soulèvement de mai, la guerre d'indépendance hongroise fut elle aussi écrasée ; la contre-révolution, supérieure en forces, mit fin à la lutte héroïque de nos deux peuples.

L'alliance du peuple tchécoslovaque et du peuple hongrois ne s'est réalisée que dans la lutte contre le capitalisme, au cours de la construction du socialisme, et elle est devenue une des forces puissantes du camp de la paix.

É. V. TARLÉ :

MIKHAIL ILLARIONOVITCH KOUTOUZOV — CHEF MILITAIRE ET DIPLOMATE

L'auteur, qui a publié en 1938 un ouvrage sur la Guerre Patriotique de 1812, est en train d'écrire une grande trilogie sous le titre : La lutte du peuple russe contre les agresseurs au cours du 18e-20e siècle. Le second volume de cet ouvrage s'occupe des événements de 1812 et donne, suivant les enseignements du camarade Staline, une juste appréciation du rôle de Koutouzov dans la Guerre Patriotique. Dans la présente étude, il esquisse les grandes lignes du contenu de ce livre et donne un bref aperçu de la vie de Koutouzov. Après avoir souligné l'importance des ses premières campagnes, l'auteur expose les causes de la défaite d'Austerlitz qui aurait pu être évitée, si l'on avait suivi les conseils de Koutouzov. Peu après cette défaite, le général russe devait assumer une tâche diplomatique très importante lorsqu'on lui confia de mener à bien les négociations destinées à mettre fin à la guerre russo-turque. Grâce à son génie diplomatique, Koutouzov réussit à persuader les Turcs à conclure la paix et rendit ainsi disponible l'armée russe stationnée aux bords du Danube pour les campagnes contre Napoléon.

Le tsar Alexandre a saisi toutes les occasions possibles pour reléguer Koutouzov à l'arrière-plan, mais au moment où l'armée napoléonienne déclencha la guerre contre la Russie, il fut contraint de le nommer — sous la pression de l'opinion publique, du peuple — commandant en chef de l'armée. C'est Koutouzov qui remporta la victoire sur Napoléon à Borodino. L'historiographie bourgeoise a tenté d'attribuer cette victoire à Napoléon. Or, Napoléon quitta le premier le champ de bataille et subit des pertes si lourdes qu'il lui fut impossible de les réparer plus tard. Toutefois Koutouzov dut évacuer Moscou afin de pouvoir réorganiser l'armée. Tout cela n'exigea pas un moindre courage de sa part que son attitude ferme au cours des batailles.

L'auteur prouve que c'est Napoléon qui s'est rendu coupable de l'incendie et du saccage de Moscou, puisqu'il en donna ordre au moment de sa retraite. Jusque-là, Koutouzov réussit à organiser une armée régulière au camp de Taroutino, une armée, qui se mit à la poursuite de Napoléon et réussit à l'expulser de la Russie. Koutouzov savait que ses victoires ne décident pas encore du sort de la guerre et, afin de pouvoir continuer la lutte, il voulait assurer, malgré l'opposition du tsar et du roi de Prusse, le repos nécessaire aux troupes russes fatiguées dans les combats victorieux.

Sa mort, survenue en 1813, l'empêcha de terminer la guerre et de vaincre définitivement Napoléon. Koutouzov a été entouré de grande affection de ses soldats et du peuple qui l'a considéré comme le seul chef capable de faire triompher sa cause. Les historiens militaires bourgeois ont cherché en vain un schéma pour y faire entrer sa conception stratégique et tactique, car il avait une façon de combattre tout à fait personnelle. Koutouzov était avant tout un grand patriote russe qui a uni en sa personne les meilleures qualités du peuple russe. C'est pourquoi le peuple russe, qui a vaincu Hitler, l'agresseur le plus infâme de l'histoire, garde en sa mémoire son souvenir et c'est pourquoi nous pouvons aujourd'hui, à la lumière de la victoire remportée sur le fascisme, apprécier dans toute sa grandeur l'importance du rôle joué par Koutouzov.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

kiadványai

Kossuth Lajos Összes Munkái XI. kötet. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. Sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: *Barta István*

Ember Győző: Iratok az 1848-i magyarországi parasztmozgalmak történetéhez

Mérei Gyula: Magyar iparfejlődés

H. Balázs Éva: Jobbágylevelek

Újabban megjelent

Kossuth Lajos Összes Munkái. XIII. kötet (Kossuth 1848/49-ben III. k.) Kossuth a Honvédelmi Bizottmány élén. Összeállította: *Barta István*. A magyar jakobinus mozgalom iratai II., III. kötet. Összeállította: *Benda Kálmán*

Babics András: A pécsvidéki kőszénbányászat története

Lederer Emma: Az ipari kapitalizmus kezdetei Magyarországon

Pach Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon

Elekes Lajos: Hunyadi

Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára

1802—1952. I—II.

A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848—49-ben

Szerk. *Andics Erzsébet*

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK

kiadványai közül eddig megjelent:

Magyar Történeti Bibliográfia I., II. és III. kötet

Haraszi Éva: Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen
Kosáry Domokos: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I.

I. Tóth Zoltán: Parasztmozgalmak az erdélyi Érchegységben 1848-ig
S. Sándor Pál: Parasztságunk a Habsburg-önkényuralom korszakában 1848—1867.

Kovács Endre: Magyar-öseh történelmi kapcsolatok

Kemény G. Gábor: Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez. I. 1867—1892

A *Studia Historica* sorozatban megjelent:

1. Йозеф Реван, почетный член Академии Наук Венгрии: Маркс и венгерская революция 1848—1849. гг.

2. Эржебет Андич, член Академии Наук Венгрии: Церковная реакция во время революции 1848—1849 гг. в Венгрии.

3. Эрик Мольнар, член Академии Наук Венгрии: Основание венгерского государства

4. П. Ж. Пах, Первоначальное накопление капитала в Венгрии

Eldőkészületben a *Studia Historica* 5. száma

Megjelent az *Acta Historica* 1., 2. és 3. száma

Ara: 20,— Ft

Előfizetés egy évre: 24,— Ft

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÉRDÉSEI

sorozat egyes kötetel haladó honvédi hagyományainkkal, a nemzetközi és magyar munkásmozgalommal és történelmünk egyéb fontos kérdéseivel ismertetik meg dolgozó népünket

A TÖRTÉNETTUDOMÁNY KÉRDÉSEI sorozatban eddig megjelent:

1. <i>Grekov, B. D.</i> : Sztálin és a történettudomány	1,— Ft
2. <i>Andics Erzsébet</i> : A magyar munkásmozgalom az 1914—18-as világháború alatt	2,— "
3. <i>Lederer Emma</i> : Az egyház szerepe az Árpád-kori Magyarországon	1,50 "
4. <i>Pach Zsigmond Pál</i> : Az eredeti tőkefelhalmozás gyarmati korlátai Magyarországon 1848 előtt	1,50 "
5. <i>Girsfeld, A.</i> : Az Egyesült Államok szerepe a szibériai és a távolkeleti szovjetellenes intervenció megszervezésében	1,— "
6. <i>Zsigmond László</i> : A második világháború előzményei	2,— "
7. <i>Réti László</i> : A Bethlen—Peyer-paktum	2,— "
8. <i>Kovács Endre</i> : Bem József és a magyar szabadságharc	1,80 "
9. <i>Elekes Lajos</i> : Hunyadi hadserege	1,80 "
10. <i>Kató István</i> : A magyar jakobinus mozgalom	1,80 "
11. <i>Molok, A.</i> : Párizs munkásai a Kommün napjaiban	1,50 "
12. <i>Esze Tamás</i> : II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata	4,50 "
13. <i>Wittmann Tibor</i> : Bothlen Gábor, mint hadszervező	2,— "
14. <i>Elekes Lajos</i> : A délkelet-európai népek összefogása a török hódítók ellen Hunyadi háborúiban	1,80 "
15. <i>Székelgy György</i> : A török hódítók elleni védelem ügye a Dózsa-paraszt-háborútól Mohácsig	1,80 "
16. <i>Barta István</i> : Kossuth alföldi toborzó körútja 1848 őszén	1,50 "
17. <i>Magos György</i> : Az amerikai imperialisták szerepe a Horthy-fasizmus stabilizálásában (1924—1929)	2,50 "

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSUL

szerkesztésében megjelent

NÉPSZERŰ KIADVÁNYOK MŰVELT NÉP KÖNYVKIADÓ

<i>Fekete Sándor</i> : A márciusi fiatalok (Szikra kiadás)	15,— Ft
<i>Kovács Endre</i> : Bem apó	4,— "
<i>Fekete Sándor</i> : Vasvári Pál	3,50 "
<i>Elekes Lajos</i> : Hunyadi János	2,50 "
<i>Esze-Köpeczi</i> : Esze Tamás	3,— "
<i>I. Tóth Zoltán</i> : Varga Katalin	3,— "
<i>Karsai-Pamlényi</i> : A fehér terror	6,50 "
<i>Hadrovics-Wellmann</i> : Parasztmozgalmak a 18. században	6,— "
<i>Várkonyi Ágnes</i> : Vak Bottyán	4,50 "
<i>Csonka Rózsa</i> : A klerikális reakció az ellenforradalom győzelméért	4,50 "
<i>Pálffy Ilona</i> : Nők a magyar függetlenségért	4,— "
<i>Nagy Kálmán</i> : Stromfeld Aurél	4,— "
<i>Incze Miklós</i> : Válság és nyomor a Horthy-rendszerben	4,— "
<i>Kossuth Lajos</i> : Fel mindnyájan a hon védelmére II. kiad. (Összeállította: <i>Barta István és Spira György</i>)	11,— "
<i>Heckenast—Karácsonyi—Lukács—Spira</i> : A magyar nép története. Rövid áttekintés	23,— "
<i>Mérei—Spira—Lukács</i> : Kossuth Lajos. Rövid életrajz	22,— "
<i>Soós Imre—Szántó Imre</i> : Eger vár védelme 1532-ben	6,— "
<i>Wittmann Tibor</i> : Bethlen Gábor	10,50 "

Akadémiai Kiadó (Budapest, V., Alkotmány-utca 21.) Felelős: Mestyan János

Akadémiai nyomda, Gerlóczy-u. 2. — 21677/52 — Felelős vezető: ifj. Puskás Ferenc